भगवताऽऽत्रेयपुनर्वसुनोपदिष्टा तच्छिष्येण महर्षिणाग्निवेशेन तन्त्रिता
चरकदृढबलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता

सान्वय-हिंदी-गुर्जर-आङ्ग्लेति भाषात्रयानुवादालङ्कृता विविधपाठान्तरैः संयोजिता

भारतवर्षान्तर्गतसौराष्ट्रप्रदेशे श्री जामनगरे
श्री गुलाबकुंवरबा आयुर्वेदिक् सोसायटी इत्याख्यया संस्थया
संपादिता प्रकाशिता च

तृतीयः खण्डः

शकाब्दः १८७१, खिस्ताब्दः १९४९, विक्रमाब्दः २००६

मूल्यम् ७५ रूप्यकाः

प्रथमावृत्तिः १९४९

४००० प्रतयः

श्री जामनगरे आयुर्वेद मुद्रणालये मुद्रापिता च

THE CARAKA SAṂHITĀ

EXPOUNDED BY THE WORSHIPFUL ĀTRÈYA PUNARVASU
COMPILED BY THE GREAT SAGE AGNIVÈŚA
AND REDACTED BY CARAKA & DRIḌHABALA.

VOLUME III

EDITED AND PUBLISHED
IN
SIX VOLUMES
WITH TRANSLATIONS IN HINDI, GUJARATI AND ENGLISH
BY
SHREE GULABKUNVERBA AYURVEDIC SOCIETY
JAMNAGAR
INDIA

POPULAR EDITION 1949. RUPEES 75/-

First Impression 1949
4000 Copies

Printed in India
At The Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR,
By Gunvantrai Acharya

चरकसंहिताया विषयानुक्रमणिका ।

विषयः		पृष्ठाङ्कः
	४ शारीरस्थानम् ।	
१	**कतिधापुरुषीयं शारीरम्**	
१-२	कतिधापुरीषीयाध्यायोपक्रमः	९७१
३-१५	पुरुषादीनधिकृत्याग्निवेशस्य कतिपये प्रश्नाः	९७१-९७४
१६-१७	धातुभेदेन पुरुषस्य भेदः	९७४-९७५
१८	मनसः लक्षणम्	९७५
१९	,, द्वौ गुणौ	९७५
२०	,, अर्थाः	९७५
२१	,, कर्म	९७५
२२-२३	बुद्धेर्लक्षणम्	९७६
२४-२६	दशेन्द्रियाणि	९७६
२७-२८	पञ्चमहाभूतानि तेषां गुणाश्च	९७७
२९-३१	भूतानामसाधारणं लक्षणम्	९७७
३२-३४	बुद्धेर्विवरणम्	९७८
३५-३८	चतुर्विंशतितत्त्वात्मकस्य राशिपुरुषस्य लक्षणम्	९७९
३९-५२	पुरुषस्य कारणत्वम्	९८०-९८३
५३	,, प्रभवः	९८३
५४-५८	,, ज्ञत्वाज्ञत्वविचारः	९८३-९८४
५९	,, नित्यत्वानित्यत्वविचारः	९८४
६०-६२	व्यक्ताव्यक्तयोर्निर्देशः	९८४
६३	अष्टप्रकृतयः	९८५
६४	षोडशविकाराः	९८५
६५	क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः	९८६
६६-६८	अव्यक्तान्महदाद्युत्पत्तिक्रमः	९८६
६९	उदयप्रलयौ केषां भवतः	९८६
७०-७४	परमात्मनो लिङ्गानि	९८७
७५-७६	निष्क्रियस्य पुरुषस्य क्रियानिर्देशः	९८८
७७	स्वतन्त्रस्यापि पुरुषस्यानिष्टयोनिषु जन्मग्रहणे हेतुः	९८८
७८	वशिनोऽपि पुरुषस्यासुखैर्भावैराक्रमणे कारणम्	९८८
७९	सर्वगतस्यापि पुरुषस्य सर्ववेदनाज्ञानाभावे हेतुः	९८९
८०-८१	विभोरप्यात्मनः शैलादितिरस्कृतस्याज्ञाने हेतुः	९८९
८२	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः किं पूर्वमिति प्रश्नस्योत्तरम्	९८९
८३	आत्मनः साक्षिभूतत्वसाधनम्	९८९-९९०
८४-८५	राशिपुरुषस्यैव वेदनाविशेष इति निरूपणम्	९९०
८६-९७	कथं भिषक् त्रिकालां वेदनां चिकित्सति	९९०-९९२
९८	दुःखहेतवः	९९३
९९	बुद्धिविभ्रंशस्य वर्णनम्	९९३
१००	धृतिविभ्रंशस्य ,,	९९३
१०१	स्मृतिविभ्रंशस्य ,,	९९३
१०२-१०९	प्रज्ञापराधस्य ,,	९९३-९९५
११०-११६	व्याधिहेतोः कालस्य वर्णनम्	९९५-९९६
११७	,, कर्मणो ,,	९९६
११८-१२९	असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य ,,	९९६-९९९
१३०-१३१	चतुर्विधयोगस्यैव सुखदुःखहेतुत्वम्	९९९-१०००
१३२-१३५	सुखदुःखहेतवः	१०००-१००१
१३६	वेदनानामधिष्ठानम्	१००१
१३७	वेदनानां सर्वथानिवृत्तिरुपायः	१००१
१३८-१३९	योगस्य लक्षणम्	१००१
१४०-१४१	योगिनामष्टविधमैश्वर्यम्	१००२
१४२	मोक्षस्य लक्षणम्	१००२
१४३-१४६	,, उपायाः	१००२-१००३
१४७-१४९	तत्त्वस्मृतेर्हेतवः	१००३-१००४

विषयः		पृष्ठाङ्कः
१५०-१५४	तत्त्वस्मृतेर्मोक्षसाधनत्वम्	१००४-१००५
१५५	मुक्तात्मनो लक्षणम्	१००५
१५६	अध्यायोक्तविषयाः	१००५

२ अतुल्यगोत्रीयं शारीरम् ।

१-२	अतुल्यगोत्रीयाध्यायोपक्रमः	१००६
३-४	गर्भस्य कारणम्	१००६
५-६	यो गर्भः संपूर्णदेहः समये सुखं च जायते तस्य कारणम्	१००७
७	अवन्ध्याया अपि चिराद्गर्भग्रहणे हेतुः	१००७
८-१०	जातस्य गर्भस्य विनाशे हेतुः	१००८
११-१४	कन्या-पुत्र-यम-बहुसंतानोत्पत्तौ कारणम्	१००८-१०१०
१५	सुचिराद्गर्भप्रसवे हेतुः	१०१०
१६	यमे एकस्याभिवृद्धौ कारणम्	१०१०
१७-२१	क्लीवभेदाः, तेषामुत्पत्तौ हेतुश्च	१०१०-१०१२
२२-२३	सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गम्	१०१२-१०१३
२४-२५	पुंगर्भायाः स्त्रीगर्भाया नपुंसकगर्भायाश्च लक्षणानि	१०१३
२६-२७	गर्भस्य पित्रोः सदृशत्वे कारणम्	१०१३-१०१४
२८-३०	गर्भस्य संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानां हेतुः	१०१४-१०१५
३१-३६	आत्मा कथं देहाद्देहान्तरं यातीति निरूपणम्	१०१५-१०१७
३७-३८	आत्मनोऽनुबन्धाः	१०१७
३९-४०	रोगाणां हेतुः शमनं च	१०१७-१०१८
४१	हर्षस्य शोकस्य च निमित्तम्	१०१८
४२-४४	प्रशान्तानां विकाराणामपुनरागमनोपायः	१०१८-१०१९
४५	ऋतुजा विकाराः कथं न भवन्ति	१०१९
४६-४७	नरः कथमरोगो भवति	१०२०
४८	अध्यायोक्तविषयाः	१०२०

३ खुड्डिकागर्भावक्रान्तिशारीरम्

१-२	खुड्डिकागर्भावक्रान्तिशारीरोपक्रमः	१०२१
३	गर्भस्याभिनिर्वृत्तेरभिवृद्धेः सुखप्रसवस्य च कारणम्	१०२१

विषयः		पृष्ठाङ्कः
३	गर्भो हि मातृजः पितृज आत्मजो रसजः सात्म्यजश्च परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामतीति आत्रेयकृता प्रतिज्ञा	१०२१-१०२२
४	भरद्वाजकृतं तत्र दूषणम्	१०२२-१०२६
५	आत्रेयेण कृतं तत्समाधानम्	१०२६
६	गर्भस्य मातृजत्वप्रतिपादनं मातृजा भावाश्च	१०२६-१०२७
७	,, पितृजत्वप्रतिपादनं पितृजा भावाश्च	१०२७
८-१०	,, आत्मजत्वप्रतिपादनं आत्मजा भावाश्च	१०२८-१०३२
११	,, सात्म्यजत्वप्रतिपादनं सात्म्यजा भावाश्च	१०३२-१०३३
१२	,, रसजत्वप्रतिपादनं रसजा भावाश्च ,,	१०३३-१०३४
१३	सत्त्वस्य (मनसः) औपपादुकत्वप्रतिपादनं सत्वजाश्च भावाः	१०३४-१०३६
१४	गर्भस्य समुदायप्रभवत्वसाधनोपसंहारः	१०३६
१५	आत्रेयकृते सिद्धान्ते भरद्वाजस्य दोषारोपः	१०३७-१०३९
१६-२५	आत्रेयकृतं तत्खण्डनम्	१०३९-१०४३
२६-२७	अध्यायोक्तविषयाः	१०४३-१०४४

४ महतीगर्भावक्रान्तिशारीरम्

१-२	महतीगर्भावक्रान्तिशारीरोपक्रमः	१०४४
३-४	अस्मिन्नध्याये व्याख्यास्यमाना विषयाः	१०४४
५	शुक्रशोणितजीवसंयोगस्य गर्भसंज्ञत्वम्	१०४५
६	गर्भस्य पञ्चभूतविकारचेतनाधिष्ठानभूतत्वसाधनम्	१०४५
७	कुक्षौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः	१०४६-१०४७
८	गर्भे भूतग्रहणक्रमः	१०४७-१०४८
९	प्रथमे मासि गर्भस्य स्वरूपम्	१०४८

विषयः		पृष्ठाङ्कः
१०	द्वितीये मासि गर्भस्य स्वरूपम्	१०४८-१०४९
११	तृतीये ,, ,, ,,	१०४९
१२	गर्भस्य महाभूतप्रभवा भावाः	१०४९-१०५०
१३	लोकपुरुषयोस्तुल्यत्वदर्शनम्	१०५०
१४	गर्भस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपद्येनोत्पद्यन्ते	१०५०
१४	जातस्योत्तरकालजा भावाः	१०५०
१४	स्त्रीपुरुषयोर्वैशेषिका भावाः	१०५१-१०५२
१५	इन्द्रियोत्पत्तिसमकालमेव गर्भस्य चेतसि वेदनानिबन्धः	१०५२
१५	तृतीये मासि गर्भे द्वैहृदय्योत्पत्तिः	१०५२
१५	तद्विमानने दोषाः	१०५३
१६	गर्भिण्या लिङ्गानि	१०५३-१०५४
१७	गर्भोपघातकरान् भावान् विहाय गर्भिणी यदिच्छेत् तत् तस्यै दद्यात्	१०५४
१८	गर्भोपघातकरा भावाः	१०५४-१०५५
१९	गर्भिण्यास्तीव्रप्रार्थनायामहितमपि हितोपसंहितं दद्यात्	१०५५
१९	प्रार्थनासंधारणे दोषाः	१०५५
२०	चतुर्थे मासि गर्भस्य स्वरूपम्	१०५५
२१	पञ्चमे ,, ,, ,,	१०५६
२२	षष्ठे ,, ,, ,,	१०५६
२३	सप्तमे ,, ,, ,,	१०५६
२४	अष्टमे मातृगर्भयोः परस्परमोजोग्रहणम्	१०५६-१०५७
२५	प्रसवकालः	१०५७
२६	प्रकरणोपसंहारः	१०५८
२७	कुक्षौ गर्भस्य वृद्धेर्हेतुः	१०५८
२८	गर्भस्याजन्मनि हेतुः	१०५८
२९	गर्भस्य व्यापत्तेर्हेतुः	१०५८
३०-३२	गर्भस्य बीजदोषादिप्रभवा विकृतयः	१०५८-१०६१
३३	आत्मनो निर्विकारत्वनिर्देशः	१०६१
३४	शारीरा मानसाश्च दोषाः	१०६१-१०६२
३५	शरीरभेदाः	१०६२
३६	सत्त्वभेदाः	१०६२
३७-(१)	ब्राह्मसत्त्वस्य लक्षणम्	१०६२
३७-(२)	आर्षसत्त्वस्य लक्षणम्	१०६२
३७-(३)	ऐन्द्रसत्त्वस्य ,,	१०६२-१०६४
३७-(४)	याम्यसत्त्वस्य ,,	१०६४
३७-(५)	वारुणसत्त्वस्य ,,	१०६४
३७-(६)	कौबेरसत्त्वस्य ,,	१०६५
३७-(७)	गान्धर्वसत्त्वस्य ,,	१०६५
३७	शुद्धसत्त्वानां मध्ये ब्राह्मस्यात्यन्तशुद्धत्वम्	१०६६
३८-(१)	आसुरसत्त्वस्य लक्षणम्	१०६६
३८-(२)	राक्षससत्त्वस्य ,,	१०६६
३८-(३)	पैशाचसत्त्वस्य ,,	१०६६
३८-(४)	सार्पसत्त्वस्य ,,	१०६६
३८-(५)	प्रैतसत्त्वस्य ,,	१०६७
३८-(६)	शाकुनसत्त्वस्य ,,	१०६७
३८	एषां षड्विधानां राजसत्वम्	१०६७
३९-(१)	पाशवसत्त्वस्य लक्षणम्	१०६७
३९-(२)	मात्स्यसत्त्वस्य ,,	१०६८
३९-(३)	वानस्पत्यसत्त्वस्य ,,	१०६८
३९	एषां त्रिविधानां राजसत्वम्	१०६८
४०-४१	सत्त्वभेदोपसंहारः	१०६८-१०६९
४२-४५	अध्यायोक्तविषयाः	१०६९-१०७१

५ पुरुषविचयशारीरम्

१-२	पुरुषविचयशारीरोपक्रमः	१०७१
३	पुरुषस्य लोकसंमितत्त्वम्	१०७१
४-५	उक्तस्यार्थस्य विस्तरेण व्याख्यानम्	१०७२-७४
६-८	लोकपुरुषयोः सामान्योपदेशस्य प्रयोजनम्	१०७४-७६
९-१०	प्रवृत्तेर्मूलम्	१०७६-७९
११	निवृत्तेः स्वरूपम्	१०७९
१२	मोक्षोपायाः	१०७९-८२
१३-१५	शुद्धसत्त्वस्य लक्षणम्	१०८२-८३
१६-२१	शुद्धाया बुद्धेः फलम्	१०८४
२२	मुक्तस्य लक्षणम्	१०८४
२३-२४	मुक्तेः पर्यायाः	१०८४-८५

विषयः		पृष्ठाङ्कः
२५-२६	अध्यायोक्तविषयाः	१०८५

६ शरीरविचयशारीरम्

१-२	शरीरविचयशारीरोपक्रमः	१०८५
३	शरीरविचयप्रयोजनम्	१०८६
४	शरीरलक्षणम्	१०८६
४	शरीरधातूनां वैषम्यस्य फलं लक्षणं च	१०८६
५-६	धातूनां यौगपद्येन वृद्धिह्रासौ भवतः	१०८७
७-८	धातूनां साम्यार्थं कर्तव्यम्	१०८७-१०८८
९-११	शरीरधातवो हि समानैर्वर्धन्ते	१०८८-१०९१
१२	कार्त्स्न्येन शरीरवृद्धिकरा भावाः	१०९१
१३	बलवृद्धिकरा भावाः	१०९१
१४-१६	आहारपरिणामकरा भावाः	१०९१-१०९२
१७	शरीरधातूनां मलप्रसादभेदेन द्वैविध्यम् मलप्रसादयोः कार्यं च	१०९३-१०९४
१८	वातपित्तकफा एव सर्वधातुदूषकाः	१०९४-१०९५
१८	वातादयः प्रकृतिभूता आरोग्यकराः	१०९५
१९	शरीरज्ञानफलम्	१०९५
२०	गर्भस्याङ्गाभिनिर्वृत्त्यादिविषये अग्निवेशस्य कतिपये प्रश्नाः	१०९५-१०९६
२१	किमङ्ग गर्भस्य कुक्षौ प्रथममुत्पद्यते इत्यत्र महर्षीणां मतानि	१०९६-१०९८
२२	कुक्षौ यथा गर्भस्तिष्ठति	१०९८
२३	,, ,, गर्भोऽभिवर्धते	१०९८-११००
२४-२५	गर्भः कथं प्रसूयते	११००
२५-२६	जातः कथमभिवर्धते सद्यो हन्यते च	११००
२७	गर्भस्य देवादिप्रकोपनिमित्तविकारोपलब्धौ प्रमाणम्	११००-११०१
२८	कालाकालमृत्य्वोर्निर्णयः	११०१-११०२
२९	अस्मिन्काले आयुषः प्रमाणम्	११०३
३०	संपूर्णायुषो निमित्तम्	११०४
३१-३४	अध्यायोक्तविषयाः	११०४-११०५

७ शरीरसंख्याशारीरम् ।

१-२	शरीरसंख्याशारीरोपक्रमः	११०५
३	शरीरावयवसंख्याविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नः	११०५
४	षण्णां त्वचां विवरणम्	११०५-११०७
५	शरीरस्याङ्गविभागः	११०७
६	अस्थ्नां विवरणम्	११०७-११०८
७	पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि	११०९
७	पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि	११०९
७	,, कर्मेन्द्रियाणि	११०९
८	एकं हृदयम्	११०९
९	दश प्राणायतनानि	११०९
१०	पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि	११०९-१११०
११	षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि	१११०-११११
१२-१३	नवद्वाराणि	११११
१४	स्नायु-सिरा-धमनी-पेशी-मर्म-सन्धि-केश-श्मश्रु-लोम्नां संख्याकथनम्	११११-१११२
१५	शरीरेऽञ्जल्या परिमेयानि द्रव्याणि	१११२-१११३
१६	पार्थिवादिभेदेन शरीराङ्गविभागः	१११४
१७	परमाणुभेदेन शरीरावयवानामसंख्येयत्वम्	१११५
१८-२०	शरीरावयवसंख्याज्ञानफलम्	१११५-१११६

८ जातिसूत्रीयं शारीरम् ।

१-२	जातिसूत्रीयशारीरोपक्रमः	१११६
३-४	स्त्रीपुरुषयोरभीष्टप्रजानिर्वृत्तिकरकर्मोपदेशः	१११७
५	ऋतुकाले स्त्रियाः कर्तव्यम्	१११७-१११८
५	युग्मेषु दिनेषु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु दुहितृकामौ संवसेताम्	१११८
६	न्युब्जपार्श्वगतस्त्रीसेवननिषेधः	१११८-१११९
६	गर्भग्रहणविधिः	१११९
६	मैथुने अयोग्या स्त्री पुरुषश्च	११२०
७	कथंभूतौ स्त्रीपुरुषौ मैथुनमुपेयाताम्	११२०

विषयः		पृष्ठाङ्कः
८	तत्र मन्त्रः	११२०-११२१
९-१४	यादृशस्य पुत्रस्येच्छा तादृशः पुत्रीयोविधिः	११२१-११२७
१५	शारीरस्य शुक्रादिवर्णवैशेष्ये हेत्वन्तरम्	११२७
१६	सत्त्वविशेषोत्पत्तौ हेतुः	११२७
१७	यथोक्तविधिनोपचरतोरवश्यं गर्भोत्पत्तिः	११२८
१८	गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः	११२८-११२९
१९	वेदोक्तः पुंसवनो विधिः	११२९-११३१
२०	गर्भास्थापनानि	११३१-११३२
२१	गर्भोपघातकरा भावाः	११३२-११३५
२२	गर्भिण्याः समासेनोपचारविधिः	११३६
२३	द्वितीयतृतीयमासयोः पुष्पदर्शने गर्भस्रावसंभवः	११३६
२४-२५	चतुर्थप्रभृतिषु पुष्पदर्शने चिकित्सा	११३७-११४०
२६	उपविष्टकनागोदरयो र्लक्षणम्	११४०
२७	तयोश्चिकित्सितम्	११४१
२८	गर्भास्पन्दने चिकित्सा	११४१-११४२
२९	गर्भिण्या उदावर्तविबन्धे सति तच्चिकित्सा	११४२-११४३
३०	कुक्षौ गर्भमरणे हेतुः	११४३
३०	मृतगर्भाया लक्षणानि	११४३-११४४
३१	मृतगर्भाहरणविधिः	११४४-११४५
३१	व्यपगतगर्भशल्यायाः स्त्रिया उपचारः	११४५-११४६
३२	निर्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्म	११४६-११५०
३३	सूतिकागारनिर्माणविधिः	११५०-११५१
३४	तत्रोपहरणीयाः संभाराः	११५१-११५२
३५	गर्भिण्याः सूतिकागारप्रवेशविधिः	११५२-५३
३६	आसन्नप्रसवाया लिङ्गानि	११५३-११५४
३७-४०	आवीप्रादुर्भावे कर्तव्यो विधिः	११५४-११५८
४१	प्रजाताया अपराऽपतने उपचाराः	११५८-११६१
४२-४३	जातमात्रस्य कुमारस्य कार्याणि कर्माणि	११६१-६२
४४	बालस्य नाडीकल्पनविधिः	११६२-६३
४५	नाड्या असम्यक्छेदे दोषास्तच्चिकित्सा च	११६३-११६४
४६	कुमारस्य जातकर्मविधिः	११६४
४७	,, रक्षाविधिः	११६४-११६६
४८-४९	सूतिकाया दशदिवसावध्युपचारः	११६६-११६८
५०	कुमारस्य नामकरणसंस्कारः	११६८-११७०
५१	आयुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि	११७०-११७३
५२	धात्रीपरीक्षा	११७३-११७४
५३	धात्र्याः स्तनसंपत्	११७४
५४	,, स्तन्यसंपत्	११७४
५५	व्यापन्नस्तन्यस्य लिङ्गानि	११७४-११७५
५६	,, चिकित्सा	११७५-११७६
५७	क्षीरजननानि	११७७
५८	स्तनपानविधिः	११७७
५९	कुमारागारविधिः	११७८
६०	कुमारस्य शयनादीनि कीदृशानि स्युः	११७९
६१	,, वस्त्रादीनां धूपनानि	११७९
६२	,, धारणीया मणिमन्त्रौषधयः	११७९-११८०
६३	,, क्रीडनकानि	११८०
६४	,, वित्रासनं न कार्यम्	११८०
६५-६७	रोगप्रादुर्भावे उपचाराः	११८०-११८२
६८	अध्यायोक्तविषयोपसंहारः	११८२
६९	शारीरस्थाननिरुक्तिः	११८२-११८३

इति शारीरस्थानस्य विषयानुक्रमणिका

(५) इन्द्रियस्थानम्

१ वर्णस्वरीयमिन्द्रियम्

१-२	वर्णस्वरीयेन्द्रियोपक्रमः	११८४
३	आयुषः प्रमाणविशेषज्ञानार्थं परीक्ष्या आतुरगता वर्णस्वरादयो भावाः	११८४-११८५
४	परीक्ष्याणां द्विविधो भेदः, तयोः परीक्षणोपायश्च	११८६
५	प्रकृतेर्भेदाः	११८६

	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६	विकृतेर्भेदाः	११८६
७-(१)	लक्षणनिमित्ता विकृतिः	११८७
७-(२)	लक्ष्यनिमित्ता ,,	११८७
७	निमित्तानुरूपा ,,	११८७-११८८
८	वर्णाधिकारः	११८८
९-१३	शरीरस्य प्राकृता वैकृताश्च वर्णाः	११८९-११९०
१३	रिष्टरूपा वर्णविकृतयः	११९०-११९१
१४	प्राकृताः स्वराः	११९१
१४	वैकृताः ,,	११९१
१५-१६	रिष्टरूपाः स्वरविकृतयः	११९२
१७-२५	रिष्टरूपवर्णस्वरविकृतीनां श्लोकैः पुनः कथनम्	११९२-९४
२६	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	११९४

२ पुष्पितकमिन्द्रियम्

१-२	पुष्पितकेन्द्रियोपक्रमः	११९५
३-५	यथा फलात् पूर्वं पुष्पोत्पत्तिः एवं मरणात् प्रागरिष्टोत्पत्तिः	११९५
६	प्रज्ञापराधादुत्पन्नस्याप्यरिष्टस्याज्ञानम्	११९५-११९६
७-१६	अरिष्टभूतं गन्धविज्ञानम्	११९६-११९८
१७-१९	,, रसविज्ञानम्	११९८
२०-२२	आतुरशरीरगतरसस्यानुमानेन ज्ञानम्	११९८-११९९
२३	अध्यायोक्तविषयाः	११९९

३ परिमर्शनीयमिन्द्रियम्

१-३	परिमर्शनीयेन्द्रियोपक्रमः	१२००
४	परिमर्शनविधिः	१२००
४-५	स्पर्शविज्ञेया आतुरशरीरगता विकृतयः	१२००-१२०२
६	उच्छ्वास-मन्या-दन्त-पक्ष्म-चक्षुः-केश-लोमोदर-नखाङ्गुल्याश्रितं रिष्टम्	१२०२-१२०५
७	अध्यायोक्तविषयाः	१२०५

४ इन्द्रियानीकमिन्द्रियम्

१-२	इन्द्रियानीकेन्द्रियोपक्रमः	१२०५
३-४	इन्द्रियाणां परीक्षणोपायः	१२०६
५-६	आतुरस्यानिमित्त इन्द्रियज्ञानविपर्यासो मरणलक्षणम्	१२०६
७-१८	अरिष्टभूताः दर्शनेन्द्रियविकृतयः	१२०६-१२०९
१९-२०	,, श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः	१२०९-१२१०
२१	,, घ्राणेन्द्रियविकृतयः	१२१०
२२	,, रसनेन्द्रियविकृतयः	१२१०
२३	,, स्पर्शनेन्द्रियविकृतयः	१२१०
२४-२६	,, सर्वेन्द्रियविकृतयः	१२१०-१२११
२७	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१२११

५ पूर्वरूपीयमिन्द्रियम्

१-२	पूर्वरूपीयेन्द्रियोपक्रमः	१२१२
३-५	ज्वराणामन्येषां च व्याधीनामरिष्टभूतपूर्वरूपाणि	१२१२
६-८	राजयक्ष्मणः अरिष्ट भूतानि पूर्वरूपाणि	१२१३
९	ज्वरस्य ,, ,,	१२१३
१०-११	रक्तपित्तस्य ,, ,,	१२१३-१२१४
१२-१३	गुल्मस्य ,, ,,	१२१४
१४-१५	कुष्ठस्य ,, ,,	१२१४-१२१५
१६-१७	प्रमेहस्य ,, ,,	१२१५
१८-२१	उन्मादस्य ,, ,,	१२१५-१२१६
२२-२३	अपस्मारस्य ,, ,,	१२१६
२४	बहिरायामस्य ,, ,,	१२१७
२५	छर्देः ,, ,,	१२१७
२६	पूर्वरूपारिष्टज्ञानफलम्	१२१७
२७-४०	अरिष्टभूताः स्वप्नाः	१२१७-१२२०
४१-४२	स्वप्नदर्शनं कथं भवति	१२२०-१२२१
४३	स्वप्नभेदाः	१२२१

विषयः		पृष्ठाङ्कः
४४-४६	अल्पफला महाफलाश्च स्वप्नाः	१२२१-२२
४७	अध्यायोक्तविषयाः	१२२२

६ कतमानिशरीरीयमिन्द्रियम्

१-२	कतमानिशरीरेन्द्रियोपक्रमः	१२२२
३-२४	यानि व्याधिमन्ति शरीराणि वैद्यैरसाध्यत्वात् परिहर्तव्यानि	१२२३-१२२८
२५	अध्यायार्थसंग्रहः	१२२८

७ पन्नरूपीयमिन्द्रियम्

१-२	पन्नरूपीयेन्द्रियोपक्रमः	१२२८
३-७	अरिष्टभूताः प्रतिच्छायाः	१२२८-१२२९
८-९	,, छायाः	१२२९-१२३०
१०-१३	खादीनां पञ्चभूतानां विविधलक्षणाच्छायाः	१२३०-१२३१
१४-१५	प्रभाश्रितं शुभाशुभत्वम्	१२३१
१६-१७	छायाप्रभयोर्विशेषः	१२३१-१२३२
१८-३१	मुमूर्षूणां कानिचिल्लक्षणानि	१२३२-१२३५
३२	पूर्वोक्तान्यरिष्टलिङ्गानि जानन् आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते	१२३५

८ अवाक्शिरसीयमिन्द्रियम्

१-२	अवाक्शिरसीयेन्द्रियोपक्रमः	१२३६
३	प्रतिच्छायाश्रयमरिष्टम्	१२३६
४-५	पक्ष्मवर्त्माश्रयमरिष्टम्	१२३६
६-९	केशाश्रयमरिष्टम्	१२३६
१०-११	नासिकाश्रयमरिष्टम्	१२३७-१२३८
१२	ओष्ठाश्रयमरिष्टम्	१२३८
१३	दन्ताश्रयमरिष्टम्	१२३८
१४	जिह्वाश्रयमरिष्टम्	१२३८
१५	श्वासाश्रयमरिष्टम्	१२३९
१६-२६	अपराणि कानिचिन्मुमूर्षोर्लक्षणानि	१२३९-१२४१
२७	पूर्वोक्तलिङ्गज्ञानफलम्	१२४१-१२४२

९ यस्यश्यावनिमित्तीयमिन्द्रियम्

१-२	यस्यश्यावनिमित्तेन्द्रियोपक्रमः	१२४२
३-५	कतिपयान्यरिष्टानि	१२४२-१२४३
६-७	राजयक्ष्मिणोऽरिष्टानि	१२४३
८-९	बलमांसक्षये येऽचिकित्स्याः	१२४३-१२४४
१०	आनाहिनोऽरिष्टम्	१२४४
११	यः पेयं पातुं न शक्नोति स म्रियते	१२४४
१२-१७	अपराण्यरिष्टलक्षणानि	१२४४-१२४५
१८-१९	यस्य निष्ठ्यूत-पुरीष-रेतांसि अम्भसि मज्जन्ति स न जीवति	१२४५-१२४६
२०	शङ्खकशिरोरोगस्त्रिरात्राद्धन्ति	१२४६
२१-२२	अपराण्यरिष्टानि	१२४६
२३-२४	अरिष्टज्ञाने सर्वथा यत्नो विधेयः	१२४६-१२४७

१० सद्योमरणीयमिन्द्रियम्

१-३	सद्योमरणीयेन्द्रियोपक्रमः	१२४७-१२४८
४-२०	सद्योमुमूर्षूणां लक्षणानि	१२४८-१२५१
२१	एतल्लिङ्गज्ञानफलम्	१२५१-१२५२

११ अणुज्योतीयमिन्द्रियम्

१-२	अणुज्योतीयेन्द्रियोपक्रमः	१२५२
३-६	संवत्सरेण मरिष्यतो लिङ्गानि	१२५२-१२५३
७-९	षड्भिर्मासैः ,, ,,	१२५३-१२५४
१०-१२	मासात् ,, ,,	१२५४
१३-२६	कतिपयान्यरिष्टानि	१२५४-१२५७
२७	गतायुषो गुणवच्चतुष्पादेऽपि न गुणोदयः	१२५७-१२५८
२८	आयुःपरीक्षायाः प्रशंसा	१२५८
२९	अरिष्टस्य लक्षणम्	१२५८

१२ गोमयचूर्णीयमिन्द्रियम्

१-२	गोमयचूर्णीयेन्द्रियोपक्रमः	१२५९

विषयः		पृष्ठाङ्कः
३-४	मासान्मरिष्यतो लिङ्गानि	१२५९
५	अर्धमासात् ,, ,,	१२५९
६-८	औषधाहारविषयकमरिष्टम्	१२६०
९-२४	मुमूर्षतामातुराणां दूताः	१२६०-१२६४
२५-३१	आतुरगृहं गच्छतो वैद्यस्य यात्राया-मशुभानि निमित्तानि	१२६४-१२६५
३२-३९	मुमूर्षतामातुराणां गृहावस्था	१२६५-१२६६
४०-६१	द्वादशाध्यायोक्तानामरिष्टलक्षणानां संक्षेपतः पर्यायेण कथनम्	१२६७-१२७१
६२-६६	जानताऽपि वैद्येनातुरस्य मरणं कुत्र न वक्तव्यम्	१२७१ १२७१
६७-७०	प्रशस्तदूतलक्षणम्	१२७२-१२७३
७१-७९	प्रशस्तानि शकुनानि	१२७३-१२७४
	प्रशस्ता आतुरगृहावस्थाः	१२७४
	,, आतुरस्वप्नाः	१२७४-१२७६
८७-८८	आरोग्यलक्षणम्	१२७६
८९-९०	अध्यायोक्तविषयाः	१२७७

इतीन्द्रियस्थानस्य विषयानुक्रमणिका

६ चिकित्सास्थानम्

प्रथमो रसायनाध्यायः

१ रसायनपादः

१-२	अभयामलकीयरसायनपादोपक्रमः	१२७८
३	भेषजस्य पर्यायाः	१२७८
४	भेषजभेदाः	१२७९
५	अभेषजभेदाः	१२७९
५-६	द्विविधभेषजलक्षणम्	१२७९
७-८	रसायनसेवनगुणः	१२७९
९-१२	वाजीकरणस्य लक्षणं गुणाश्च	१२८०-१२८१
१३-१४	चिकित्सार्थः	१२८१
१५	अभेषजलक्षणम्	१२८१
१६	द्विविधो रसायनप्रयोगः	१२८१-१२८२
१७-२४	कुटीप्रावेशिकस्य विधिः	१२८२-१२८३
२५-२८	रसायनप्रयोगात् पूर्वं कोष्ठशोधनविधिः	१२८३-१२८४
२९-३४	हरीतकीगुणाः	१२८४-१२८५
३५	हरीतकीसेवनानर्हाः	१२८५
३६-३७	आमलकगुणाः	१२८६
३८-४०	भेषजग्रहणविधिः	१२८६-१२८७
४१-५७	ब्राह्मरसायनं प्रथमम्	१२८७-१२९०
५८-६१	,, द्वितीयम्	१२९०-१२९३
६२-७४	च्यवनप्राशः	१२९३-१२९५
७५	आमलकरसायनम्	१२९५-१२९७
७६	हरीतक्यादियोगः	१२९७-१२९८
७७	,, अपरः	१२९८-१२९९
७८-८०	रसायनसेवनगुणाः	१२९९ १३००
८१	प्रथम रसायनपादोक्तविषयाः	१३००

२ प्राणकामीयो रसायनपादः

१-२	प्राणकामीयरसायनपादोपक्रमः	१३०१
३	रसायनविधानस्य फलम्	१३०१-१३०२
३	शरीरदोषनिमित्तानि परिहरन् रसायनमुपयुञ्जीत	१३०२-१३०४
४-६	आमलकघृतम्	१३०४-१३०६
७	आमलकावलेहः	१३०६-१३०७
८	आमलकचूर्णम्	१३०७-१३०८
९	विडङ्गावलेहः	१३०८-१३०९
१०	अपर आमलकावलेहः	१३०९-१३१०
११	नागबलारसायनम्	१३१०-१३१२
१२	बलादिरसायनानि	१३१२
१३	भल्लातकक्षीरम्	१३१३-१३१४
१४	भल्लातकक्षौद्रम्	१३१४-१३१५
१५	भल्लातकतैलम्	१३१५
१६	भल्लातकविधानम्	१३१५-१३१६
१७-१९	भल्लातकगुणाः	१३१६
२०-२२	रसायनसेवाफलम्	१३१७
२३	द्वितीयरसायनपादोक्तविषयाः	१३१७-१३१८

३ करप्रचितीयो रसायनपादः

१-२	करप्रचितीयरसायनपादोपक्रमः	१३१८

विषयः		पृष्ठाङ्कः
३-८	आमलकीयरसायनम्	१३१८-२१
९-१४	केवलामलकरसायनम्	१३२१-२२
१५-२३	लोहरसायनम्	१३२२-२४
२४-२९	ऐन्द्रं रसायनम्	१३२४-२६
३०-३१	मेध्यरसायनानि	१३२६
३२-३४	पिप्पलीरसायनम्	१३२६-२७
३६-४०	पिप्पलीवर्धमानं रसायनम्	१३२७-२९
४१-४२	त्रिफलारसायनं प्रथमम्	१३२९
४३-४४	,, द्वितीयम्	१३२९-३०
४५	,, तृतीयम्	१३३०
४६-४७	,, चतुर्थम्	१३३०-३१
४८-६५	शिलाजतुरसायनम्	१३३१-३५
६६	तृतीयरसायनपादोक्तविषयाः	१३३५

४ आयुर्वेदसमुत्थानीयो रसायनपादः

१-२	आयुर्वेदसमुत्थानीयरसायनपादोपक्रमः	१३३५
३	रसायनज्ञानार्थमृषीणामिन्द्रसमीपे गमनम्	१३३६-३७
४-५	तान्प्रतीन्द्रस्योपदेशः	१३३७-३९
६	इन्द्रोक्तं रसायनम्	१३३९-४०
७-१२	द्रोणीप्रावेशिकरसायनम्	१३४०-४३
१३-२६	अपरमिन्द्रोक्तं रसायनम्	१३४३-४५
२७-२८	केषां कुटीप्रावेशिकः केषां च वातातपिकोविधिर्हितः	१३४५-४६
२९	रसायनविधिभ्रंशे कर्तव्यम्	१३४६
३०-३५	आचाररसायनम्	१३४६-४७
३६-३८	मनःशरीरशुद्धानामेव रसायनसिद्धिर्भवति	१३४७-४८
३९-५०	मर्त्यैः भिषजोऽवश्यं पूजनीयाः	१३४८-५०
५१-५४	प्राणाचार्यप्रशंसा	१३५१
५५	भिषजं प्रत्यातुरस्य कर्तव्यम्	१३५१
५६	वैद्यः स्वसुतानिवातुरान् चिकित्सेत्	१३५२
५७-५९	आयुर्वेदोपदेशो महर्षीणां धर्मार्थमेव	१३५२
६०-६२	जीवितदातुर्भिषजः प्रशंसा	१३५३
६३-६४	चतुर्थपादोक्तविषयाः	१३५३-५४

द्वितीयो वाजीकरणाध्यायः

१	संयोगशरमूलीयो वाजीकरणपादः	
१-२	संयोगशरमूलीयवाजीकरणपादोपक्रमः	१३५४
३-४	वाजीकरणस्यावश्यकर्तव्यता	१३५४-५५
४-७	वाजीकरणेषु स्त्रियाः श्रेष्ठत्वं तत्र हेतुश्च	१३५५-५६
८-१६	गमनार्हा स्त्री	१३५६-५७
१६-१९	निरपत्यस्य निन्दा	१३५७-५८
१९-२३	बहुप्रजस्य प्रशंसा	१३५८-५९
२४-३३	बृंहणी गुटिका	१३५९-६१
३३-३८	वाजीकरणघृतम्	१३६१-६२
३८-४१	वाजीकरणः पिण्डरसः	१३६२
४२-४३	वृष्यो माहिषरसः	१३६३
४४-४५	वृष्यरसाः	१३६३
४६	वृष्यो मांसरसः	१३६४
४७	,, माषयोगः	१३६४
४८	वृष्यः कुक्कुटमांसप्रयोगः	१३६४
४९	वृष्या अण्डरसाः	१३६५
५०-५१	पूर्वं संशोधित एव शरीरे वृष्ययोगा उपयोक्तव्याः	१३६५-६६
५२-५३	प्रथमपादोक्तविषयाः	१३६६

२ आसिक्तक्षीरीयो वाजीकरणपादः

१ २	आसिक्तक्षीरीयवाजीकरणपादोपक्रमः	१३६६
३-९	अपत्यकरा षष्टिकादिगुटिका	१३६७-६८
१०-१३	वृष्या भक्ष्ययोगाः	१३६८-६९
१४-१७	अपत्यकरो रसः	१३६९-७०
१८-२०	वृष्यं क्षीरम्	१३७०
२१-२३	वृष्यघृतम्	१३७०-७१
२४-२६	वृष्यो दधिसरयोगः	१३७१
२७	वृष्यः षष्टिकौदनयोगः	१३७२

विषयः पृष्ठाङ्कः

२८-२९ वृष्याः पूपलिकाः १३७२
३० पूर्वोक्ताष्टयोगानां फलम् १३७२-७३
३१ वृष्योविहारः १३७३
३२ द्वितीयपादोक्तविषयाः १३७३

३ माषपर्णभृतीयो वाजीकरणपादः

१-२ माषपर्णभृतीयवाजीकरणपादोपक्रमः १३७४
३-५ गोक्षीरवाजीकरणम् १३७४
६-७ क्षीरयोगः प्रथमः १३७५
८-१० ,, द्वितीयः १३७५
११ ,, तृतीयः १३७५-७६
१२-१३ वृष्यः पिप्पलीयोगः १३७६
१४ ,, एायसयोगः १३७६
१५-१७ वृष्याः पूपलिकाः १३७७
१८ वृष्यं शतावरीघृतम् १३७७
१९ वृष्यो मधुकयोगः १३७७-७८
२०-३० वाजीकराः केचन भावाः १३७८-८०
३१ तृतीयपादोक्तविषयाः १३८०

४ पुमाञ्जातबलादिको वाजीकरणपादः

१-२ पुमाञ्जातबलादिकवाजीकरणपादोपक्रमः १३८१
३-९ स्त्रीषु विषये न सर्वेऽपि समबलाः, अतः सर्वोपयोगिनां वाजीकरणयोगानामुपदेश आवश्यकः १३८१-८३
१० वृष्या बस्तयः १३८३
११-१४ वृष्या मांसगुटिका १३८३-८४
१५-१६ वृष्यो माहिषरसः १३८४
१७ ,, मत्स्ययोगः १३८४
१८ ,, रोहितमत्स्ययोगः १३८५
१९-२२ वृष्यौ पूपलिकायोगौ १३८५-८६
२३-२४ वृष्या माषादिपूपलिकाः १३८६
२५-२७ वृष्ययोगः १३८६-८७
२८-२९ अपत्यकरं घृतम् १३८७

विषयः पृष्ठाङ्कः

३०-३२ वृष्यगुटिका १३८७-८८
३३-३५ वृष्योत्कारिका १३८८
३६-३८ अनुक्तवृष्यसंग्रहः १३८८-८९
३९ शुक्रविकाशे दृष्टान्तः १३८९
४०-४२ अतिबालवृद्धयोर्मैथुननिषेधः १३८९-९०
४३-४५ शुक्रक्षयहेतुः १३९०
४६-४९ स्त्रीसंप्रयोगे शुक्रं कथं प्रवर्तते १३९१
५० विशुद्धशुक्रलक्षणम् १३९१-९२
५१ वाजीकरणशब्दनिरुक्तिः १३९२
५२-५३ चतुर्थपादोक्तविषयाः १३९२-९३

३ ज्वरचिकित्सितम्

१-२ ज्वरचिकित्सितोपक्रमः १३९३
३-९ पुनर्वसुसमीपेऽग्निवेशस्य ज्वरविषये प्रश्नाः
१० आत्रेयस्योत्तरम् १३९३-९४
११ ज्वरपर्यायाः १३९५
१२-१३ ज्वरस्य प्रकृतिः १३९५
१४-२५ ,, प्रवृत्तिः १३९५-९८
२६ ,, प्रभावः १३९८
२७ ,, कारणानि १३९८
२८-२९ ,, पूर्वरूपम् १३९९
३० ,, अधिष्ठानम् १३९९
३१ ,, प्रत्यात्मिकं लक्षणम् १३९९
३२-३५ ,, भेदाः १३९९-१४००
३६-३७ मनोदेहसंतापलक्षणम् १४००
३७-३९ ज्वरस्य सौम्याग्नेयभेदयोर्विवरणम् १४००-०१
३९-४० अन्तर्वेगज्वरलक्षणम् १४०१
४१ बहिर्वेगज्वरलक्षणम् १४०१
४२-४९ प्राकृतवैकृतज्वरयोर्लक्षणम् १४०१-०३
५०-५३ ज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणम् १४०३-०४
५३-६१ संततज्वरलक्षणम् १४०४-०६
६१-६२ सततकज्वरलक्षणम् १४०६
६३ अन्येद्युष्कज्वरस्य लक्षणम् १४०६
६४-७२ तृतीयकचतुर्थकज्वरयोर्लक्षणम् १४०७-०९
७३ चतुर्थकविपर्ययलक्षणम् १४०९

विषयः		पृष्ठाङ्कः
७४	विषमज्वराणां सन्निपातजत्वम्	१४०१
७५	ऋत्वादिबलाबलाज्ज्वरकालस्यान्यथात्वम्	१४०९
७६-८३	रसादिसप्तधातुगतज्वराणां लक्षणानि	१४०९-११
८४	द्वन्द्वजज्वरलक्षणम्	१४१२
१०२	त्रयोदशविधसन्निपातज्वराणां लक्षणम्	१४१३-१४१६
१०३-१०८	सन्निपातज्वरलक्षणम्	१४१६
१०९-११०	सन्निपातज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणम्	१४१७
११०-१११	संसर्गसन्निपातजज्वराणामतिदेशेन लक्षणकथनम्	१४१७-१८
१११	आगन्तुज्वरभेदाः	१४१८
११२-११४	अभिघातज्वरलक्षणम्	१४१८
११४-११७	अभिषङ्गज्वरलक्षणम्	१४१८-१९
११८-१२१	अभिचाराभिशापजयोर्लक्षणम्	१४१९-२०
१२२-१२४	काम-शोक-भय-क्रोध-भूतावेश-विषमज्वराणां लक्षणम्	१४२०-२१
१२५	आगन्तुज्वरलक्षणानामन्येष्वागन्तु-रोगेष्वतिदेशः	१४२१
१२६-१२८	आगन्तुज्वरेषु दोषादिविचारः	१४२१-२२
१२९	आगन्तोर्निजाद्भेदश्च धर्मः	१४२२
१२९-१३१	ज्वरसंप्राप्तिः	१४२२
१३२	ज्वरे स्वेदाप्रवृत्तिहेतुः	१४२३
१३३ १३६	आमज्वरलक्षणम्	१४२३
१३६-१३७	पच्यमानज्वरलक्षणम्	१४२३
१३७	निरामज्वरलक्षणम्	१४२४
१३८	नवज्वरे निषिद्धानि	१४२४
१३९-१४१	ज्वरे लङ्घनविचारः	१४२४
१४२	अविपक्वानां दोषाणां तरुणज्वरे पाचनानि	१४२५
१४३	कस्मिन् ज्वरे उष्णं जलं देयम्	१४२५
१४४	,, ,, शृतशीतं ,, ,,	१४२५
१४५	पिपासाज्वरशान्तये षडङ्गपानीयम्	१४२५
१४६	ज्वरे वमनं कदा देयम्	१४२६
१४७-१४८	अनुपस्थितदोषाणां वमनदाने दोषाः	१४२६
१४९-१५०	ज्वरे यवागूप्रयोगः	१४२६-२७
१५१ १५३	यवागूगुणाः	१४२७
१५४	येषां यवागूर्न हिता	१४२८
१५५	तर्पणार्हा नराः	१४२८
१५६	जीर्णतर्पणस्य नरस्य भोजनविधानम्	१४२८
१५७-१५९	अन्नकाले ज्वरिताय दन्तधावनम्	१४२८-२९
१६०	ज्वरे कषायविधानम्	१४२९
१६१-१६२	तरुणज्वरे कषायरसनिषेधः	१४२९-३०
१६३	ज्वरे यूषविधानम्	१४३०
१६४-१६५	,, सर्पिर्विधानम्	१४३०
१६६	,, मांसरसप्रयोगः	१४३०-३१
१६७	,, पयःप्रयोगः	१४३१
१६८	,, विरेचनम्	१४३१
१६९ १७१	,, निरूहवस्तिप्रयोगः	१४३१-३२
१७२	,, अनुवासनप्रयोगः	१४३२
१७३	,, शिरोविरेचनप्रयोगः	१४३२
१७४-१७६	जीर्णज्वरे अभ्यङ्गादिविधानम्	१४३३
१७७ १७८	ज्वरितानां यवाग्वाद्यर्थे प्रशस्तानि धान्यानि	१४३३
१७९-१८७	ज्वरे यवागूयोगाः	१४३४-३६
१८८	ज्वरितानां यूषार्थे हितान्यन्नानि	१४३६
१८९	ज्वरितानां हितानि शाकानि	१४३६
१९०-१९३	,, ,, मांसानि	१४३६-३७
१९४	ज्वरे हितं पानम्	१४३७
१९५ १९६	नवज्वरे अपथ्यानि	१४३७
१९७-१९९	ज्वरघ्नाः कषायाः	१४३८
२००-२०३	पञ्चसु विषमज्वरेषु हिताः पञ्च कषायाः	१४३८-३९
२०४-२०५	ज्वरे वत्सकादिकषायः	१४३९
२०६	ज्वरे मधूकादिहिमः	१४३९
२०७	,, अनुलोमनाः कषाययोगाः	१४४०
२०८-२०९	,, त्रिफलादिकषायः	१४४०
२१०	सन्निपातज्वरे बृहत्यादियोगः	१४४०
२११-२१२	,, शट्यादिगणः	१४४०-४१
२१३-२१४	,, बृहत्यादिगणः	१४४१
२१५	पिपासाज्वरनाशनकषाययवागूना-मतिदेशः	१४४१
२१६-२१८	जीर्णज्वरे घृतयोगे युक्तिः	१४४१-४२
२१९-२२१	,, पिप्पल्यादिघृतम्	१४४३
२२२-२२३	,, वासादिघृतम्	१४४३
२२४-२२६	,, बलादिघृतम्	१४४३

विषयः		पृष्ठाङ्कः
२२७	,, ज्वरे संशोधनयोग्या अवस्था	१४४४
२२८-२२९	,, वमनयोगाः	१४४४
२३०-२३२	,, विरेचनयोगाः	१४४४-४५
२३४-२३६	,, क्षीरयोगाः	१४४५
२३६	,, त्रिकण्टकाद्यं पयः	१४४६
२३७	,, नागराद्यं पयः	१४४६
२३८-२३९	,, क्षीरप्रयोगे गुणाः	१४४६
२४०	,, निरूहानुवासनप्रयोगाः	१४४७
२४१-२४४	,, पटोलादिबस्तिः	१४४७
२४५-२४६	,, आरग्वधादिबस्तिः	१४४७-४८
२४७-२४९	,, गुडूच्यादिनिरूहः	१४४८
२५०-२५१	,, जीवन्त्याद्यनुवासनम्	१४४८-४९
२५२	,, पटोलाद्यनुवासनम्	१४४९
२५३	,, चन्दनाद्यनुवासनम्	१४४९
२५४-२५५	,, शिरोविरेचनधूमवर्त्यतिदेशः	१४४९-५०
२५६-२५७	,, अभ्यङ्ग-प्रदेह-परिषेकाः	१४५०
२५८	,, चन्दनाद्यं तैलम्	१४५०-५२
२५९-२६६	,, दाहप्रशमना उपचाराः	१४५२-५४
२६७	,, अगुर्वादि तैलम्	१४५४-५७
२६८-२७१	,, शीतप्रशमना उपचाराः	१४५७-५८
२७२	येषां ज्वरे लङ्घनं न हितम्	१४५८
२७३-२७६	ज्वरे लङ्घनादिक्रमकरणे युक्तिः	१४५८-५९
२७६-२७७	ज्वरस्याष्टमेऽहनि निरामत्वे हेतुः	१४५९
२७७-२७८	ज्वरे गुरुभोजनस्य निषेधः	१४५९
२७९-२८०	वातजे ज्वरे आदावप्यभ्यङ्गादयः कार्याः	१४५९-६०
२८१-२८२	सप्ताहेनापि परिपाकमप्राप्ते ज्वरे चिकित्सा	१४६०
२८३-२८६	ज्वरेषु दोषापेक्षिणी चिकित्सा	१४६०-६१
२८७-२८८	कर्णमूलशोथचिकित्सा	१४६१-६२
२८९	ज्वरे रक्तावसेकावस्था	१४६२
२९०	विसर्पाभिघातविस्फोटकज्वराणां चिकित्सा	१४६२
२९१	जीर्णज्वरे चिकित्साविशेषः	१४६२
२९२	तृतीयकचतुर्थकज्वरयोर्विशेषः	१४६२-६३
२९३-२९५	विषमज्वरे चिकित्साक्रमः	१४६३
२९६-३०९	विषमज्वरनाशना योगाः	१४६३-६६
३१०-३१४	ज्वरे दैवव्यपाश्रयं कर्म	१४६७
३१५-३१६	रसादिधातुगतज्वराणां चिकित्सा	१४६८
३१७-३२३	अभिघात-काम-क्रोध-शोक-भयज्वराणां चिकित्सा	१४६८-७०
३२४-३२८	ज्वरप्रमोक्षे लक्षणानि	१४७०-७१
३२९	मुक्तज्वरलक्षणानि	१४७१
३३०-३३२	ज्वरे वर्जनीयानि	१४७१-७२
३३३-३३८	ज्वरस्य पुनरावर्तने हेतुः	१४७२-७३
३३९-३४२	पुनरावृत्ते ज्वरे चिकित्सा	१४७३-७४
३४३	,, ,, किराततिक्तादिक्काथः	१४७४
३४४	उक्तानुक्तचिकित्सापरिग्रहः	१४७४
३४५	भिषक् ज्वरप्रशमने विशेषतो यतेत	१४७४
३४६	अध्यायोक्तविषयाः	१४७४-७५

४ रक्तपित्तचिकित्सितम्

१-२	रक्तपित्तचिकित्सितोपक्रमः	१४७५
३-४	रक्तपित्तविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नाः	१४७५
५	रक्तपित्तस्य शीघ्रप्रतिकार्यत्वम्	१४७६
६	,, हेतुः	१४७६
७-८	,, संप्राप्तिः	१४७६
९	रक्तपित्तसंज्ञानिमित्तम्	१४७६-७७
१०	रक्तपित्तस्य स्थानम्	१४७७
११-१२	,, दोषाधिक्यवशाल्लक्षणानि	१४७७
१३-१४	,, साध्यासाध्यलक्षणानि	१४७७-७८
१५-१७	,, द्विविधा गतिः	१४७८
१८-२१	,, असाध्यलक्षणानि	१४७९
२२	साध्यरक्तपित्तलक्षणानि	१४७९
२३	रक्तपित्तस्य हेतुः	१४८०
२४	रक्तपित्ते दोषाधिक्यवशान्मार्गानुबन्धविशेषः	१४८०
२५-२८	रक्तपित्ते आदौ स्तम्भननिषेधः	१४८०-८१
२९-३०	,, मार्गादीनवेक्ष्य लङ्घनं तर्पणं वा विधेयम्	१४८१
३१	,, पिपासायां ह्रीबेरादिजलम्	१४८२
३२	रक्तपित्ते तर्पणापेक्षायोग्याऽवस्था	१४८२
३२-३५	,, तर्पणयोगाः	१४८२-८३

विषयः		पृष्ठाङ्क
३६-३७	रक्तपित्ते हितान्यन्नानि	१४८३
३८-४०	,, हितं शाकम्	१४८३-८४
४१-४२	,, हितं मांसम्	१४८४
४३-४८	,, यवागूयोगाः	१४८४-८५
४९-५०	,, मांसरसयोगाः	१४८५-८६
५१-५२	,, हितं पानम्	१४८६
५३	,, निदानपरिवर्जनम्	१४८६-८७
५४-५८	,, संशोधनम्	१४८७-८८
५९-६१	,, वमनयोगाः	१४८८
६२-६४	,, संशमनी चिकित्सा	१४८८-८९
६५-६६	,, अटरूषककाथः	१४८९
६७-७१	,, अन्ये योगाः	१४८९-९०
७२-८४	ग्रथितरक्तचिकित्सा	१४९०-९४
८५	मूत्रमार्गप्रवृत्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सा	१४९४
८६-८७	विट्पथप्रवृत्तस्य ,, ,,	१४९४-९५
८८	वासाघृतम्	१४९५
८९-९०	घृतयोगाः	१४९५-९६
९१-९२	पित्तज्वरचिकित्सायां रक्तपित्तेऽतिदेशः	१४९६
९३-९४	ग्रथिते रक्तपित्ते चिकित्सा	१४९६-९७
९५-९६	रक्तपित्ते शतावर्यादिघृतम्	१४९७
९७-१०१	घ्राणप्रवृत्ते रक्तपित्ते चिकित्सा	१४९८-९९
१०२-१०५	रक्तपित्ते प्रलेपयोगाः	१४९९-१५००
१०६-१०९	,, शीतोपचाराः	१५००-०१
११०-१११	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१५०१-१५०२

५ गुल्मचिकित्सितम्

विषयः		पृष्ठाङ्क
१-२	गुल्मचिकित्सितोपक्रमः	१५०२
३-६	गुल्मस्य निदानं संप्राप्तिश्च	१५०२-०३
७	,, सामान्यं लक्षणम्	१५०३-०४
८	,, स्थानानि	१५०४
९-११	वातगुल्मस्य निदानं लक्षणं च	१५०४-०५
१२-१३	पित्तगुल्मस्य ,, ,,	१५०५
१४-१५	कफगुल्मस्य ,, ,,	१५०६
१६	द्विदोषजगुल्महेतुलक्षणातिदेशः	१५०६
१७	सन्निपातगुल्मस्य निदानलक्षणे	१५०६-०७
१८-१९	रक्तगुल्मस्य ,,	१५०७
२०-२२	वातगुल्मे स्नेहस्वेदविधानम्	१५०८
२३	स्वेदगुणाः	१५०८
२४-३१	वातगुल्मे चिकित्साक्रमः	१५०८-१०
३२	रक्तावसेचनम्	१५१०
३३-३५	पित्तगुल्मे चिकित्साक्रमः	१५१०-११
३६-३८	,, रक्तावसेचनम्	१५११-१२
३९	पक्वगुल्मे शस्त्रक्रियोपदेशः	१५१२
४०-४४	गुल्मस्यामपच्यमानपक्वलक्षणानि	१५१२-१३
४५	अन्तर्गतस्य पच्यमानगुल्मस्य लक्षणानि	१५१३
४६-४७	पक्वगुल्मस्य चिकित्सा	१५१३-१४
४८	कफगुल्मे चिकित्साक्रमः	१५१४
४९-६३	वमनार्हः गुल्मी	१५१४-१८
६४	संसर्गसन्निपातजगुल्मचिकित्सा	१५१८
६५	वातगुल्मे त्र्यूषणादिघृतम्	१५१८
६६	,, ,, अपरम्	१५१८
६७-६८	,, अन्ये घृतयोगाः	१५१९
६९-७०	,, हिङ्गुसौवर्चलाद्यं घृतम्	१५१९
७१-७३	,, हपुषाद्यं घृतम्	१५२०
७४-७५	,, पिप्पल्याद्यं घृतम्	१५२०-२१
७६-७८	पूर्वोक्तघृतयोगेभ्य एव चूर्णानि गुटिकाश्च कल्पनीयाः	१५२१
७९-८४	वातगुल्मे हिंग्वादिचूर्णम्	१५२१-२३
८५-९०	,, शट्यादिचूर्णम्	१५२३-२४
९१	,, नागरादियोगः	१५२४
९२-९३	,, एरण्डतैलप्रयोगः	१५२४
९४-९५	,, लशुनक्षीरम्	१५२४-२५
९६	,, तैलपञ्चकम्	१५२५
९७	,, शिलाजतुप्रयोगः	१५२५
९८	,, वात्ययं गः	१५२५-२६
९९	,, स्वेदनम्	१५२६
१००-१०४	,, बस्तिकर्म	१५२६-२७
१०५-१०९	,, नीलिन्याद्यं घृतम्	१५२७-२८
११०-११३	,, भोजनम्	१५२८-२९
११४	पित्तगुल्मे घृतयोगाः	१५२९

विषयः		पृष्ठाङ्कः
११४-११७	पित्तगुल्मे रोहिण्यादिघृतम्	१५२९
११८-१२१	,, त्रायमाणाद्यं घृतम्	१५३०
१२२	,, आमलकाद्यं घृतम्	१५३०
१२३-१२५	,, द्राक्षाद्यं घृतम्	१५३१
१२६-१२७	,, वासाघृतम्	१५३१-३२
१२८-१३०	,, विरेचनयोगाः	१५३२
१३१	,, अभ्यङ्गाः	१५३३
१३२	,, बस्तयः	१५३३
१३३-१३४	,, अन्नपानानि	१५३३
१३५-१३६	गुल्मे अग्निसंधुक्षणविधानम्	१५३३-३४
१३७	कफगुल्मे वमनम्	१५३४
१३८-१४१	,, स्वेदनविधिः	१५३४-३५
१४२	,, स्नेहयोगाः	१५३५
१४३-१४६	,, भल्लातकाद्यं घृतम्	१५३५-३६
१४७-१४८	,, क्षीरषट्पलकं घृतम्	१५३६-३७
१४९-१५१	,, मिश्रकस्नेहः	१५३७
१५२-१५३	,, विरेचनयोगाः	१५३७-३८
१५४-१६०	,, दन्तीहरीतकी	१५३८-३९
१६१-१६३	,, आतिदेशिकी चिकित्सा	१५३९-४०
१६४-१६८	,, अन्नपानम्	१५४०-४१
१६९-१७१	गुल्मस्यासाध्यलक्षणम्	१५४१
१७२-१८२	रक्तगुल्मे चिकित्साक्रमः	१५४२-४४
१८३-१८८	अध्यायोक्तविषयाः	१५४४-४५

६ प्रमेहचिकित्सितम्

१-३	प्रमेहचिकित्सितोपक्रमः	१५४६
४	प्रमेहस्य निदानम्	१५४६
५-६	,, संप्राप्तिः	१५४६-४७
७	प्रमेहाणां साध्यासाध्यविभागः	१५४७
८	,, दोषदूष्यसंग्रहः	१५४८
९	कफप्रमेहाणां लक्षणानि	१५४८
१०	पित्तप्रमेहाणां ,,	१५४८
११	वातप्रमेहाणां ,,	१५४९
१२	संक्षेपेण कफजादिप्रमेहलक्षणम्	१५४९
१३-१४	प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि	१५४९-५०
१५-१८	,, चिकित्साक्रमः	१५५०-५१
१९-२४	प्रमेहिणामन्नपानम्	१५५१-५३
२५-२९	कफमेहेषु कतिपययोगाः	१५५३-५५
३०-३३	पित्तमेहेषु ,,	१५५५-५६
३४	वातमेहचिकित्सा	१५५६
३५-३७	द्वन्द्वजसान्निपातिकमेहचिकित्सा	१५५६
३८-३९	त्रिकण्टकाद्यं तैलं घृतं यमकञ्च	१५५७-५८
४०	फलत्रिकादिक्वाथः	१५५८
४१-४५	लोध्रासवः	१५५९-६०
४६	प्रमेहिणामनुपानानि	१५६०
४७-५०	सन्तर्पणोत्थप्रमेहचिकित्सा	१५६०-६१
५१	प्रमेहेऽपतर्पणम्	१५६१-६२
५२	वातोल्बणमेहचिकित्सा	१५६२
५३	प्रमेहनिदानसेवननिषेधः	१५६२
५४	प्रमेहरक्तपित्तयोर्विशेषनिर्णयः	१५६२-६३
५५	मधुमेहस्य विशेषनिर्णयः	१५६३
५६	प्रमेहाणां साध्यासाध्यविचारः	१५६३
५७	कुलजप्रमेहस्यासाध्यत्वम्	१५६३-६४
५८	प्रमेहपिडकाचिकित्सा	१५६४
५९-६०	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१५६४-६५

७ कुष्ठचिकित्सितम्

१-३	कुष्ठचिकित्सितोपक्रमः	१५६५
४-१०	कुष्ठानां निदानम्	१५६६-६७
११-१२	,, पूर्वरूपम्	१५६७
१३	अष्टादशकुष्ठनामानि	१५६७-६८
१४	कपालकुष्ठस्य लक्षणम्	१५६८
१५	उदुम्बरस्य ,,	१५६८
१६	मण्डलस्य ,,	१५६८
१७	ऋष्यजिह्वस्य ,,	१५६९
१८	पुण्डरीकस्य ,,	१५६९
१९	सिध्मस्य ,,	१५६९
२०	काकणस्य ,,	१५६९

विषयः		पृष्ठाङ्कः
२१	एककुष्ठस्य लक्षणम्	१५७०
२१	चर्मकुष्ठस्य ,,	१५७०
२२	किटिभस्य ,,	१५७०
२३	विपादिकायाः ,,	१५७०
२३	अलसकस्य ,,	१५७०
२३	दद्रोः ,,	१५७०
२४	चर्मदलस्य ,,	१५७१
२५	पामायाः ,,	१५७१
२५	विस्फोटकानां ,,	१५७१
२६	शतारुषः ,,	१५७१
२६	विचर्चिकायाः ,,	१५७१
२७-३०	दोषाधिक्यवशात् कुष्ठविशेषोत्पत्तिः	१५७१-७२
३१-३२	दोषाधिक्यमवेक्ष्य कुष्ठचिकित्सा कार्या	१५७२-७३
३३	दोषकुष्ठयोः परस्परबोधकत्वम्	१५७३
३४-३६	कुष्ठेषु दोषलिङ्गानि	१५७३-७४
३७-३८	कुष्ठानां साध्यासाध्यविचारः	१५७४
३९-४२	कुष्ठेषु चिकित्साक्रमः	१५७४-७५
४३	,, वमनयोगाः	१५७५-७६
४४-४५	,, विरेचनयोगाः	१५७६
४६	,, आस्थापनम्	१५७६
४७	,, अनुवासनम्	१५७७
४८	,, नस्यम्	१५७७
४९	,, धूमपानम्	१५७७
५०-५३	कुष्ठेषु रक्तमोक्षः	१५७७-७८
५४	,, क्षारः	१५७८
५५	,, विषप्रलेपः	१५७९
५६-५७	,, लेपात् पूर्वं घर्षणविधानम्	१५७९
५८-५९	,, दोषविशेषेण चिकित्सा	१५७९-८०
६०-६१	कुष्ठहरयोगाः	१५८०
६२-६४	कुष्ठहरः पटोलमूलादिकाथः	१५८०-८१
६५-६७	कुष्ठे मुस्तादिचूर्णम्	१५८१-८२
६८-६९	,, त्रिफलादिचूर्णञ्च	१५८२
७०-७२	,, गन्धक-सुवर्ण-माक्षिक-पारदानां प्रयोगाः	१५८३
७३-८१	,, आसवयोगाः	१५८३-८५
८२-८३	कुष्ठे पथ्यमन्नपानञ्च	१५८५-८६
८४	,, लेपयोगः	१५८६
८५-८६	,, चित्रकादिलेपः	१५८६
८७	,, मांसादिलेपः	१५८७
८८	,, त्रप्वादिलेपः	१५८७
८९-९०	,, कदल्यादिमेदकपानं किण्वलेपश्च	१५८७-८८
९१-९९	,, अन्ये लेपाः	१५८८-९०
१००-१०५	,, तैलयोगाः	१५९०-९१
१०६-१०७	,, श्वेतकरवीरपल्लवाद्यं तैलम्	१५९१-९२
१०८-११०	,, तिक्तेक्ष्वाकुतैलम्	१५९२
१११-११६	,, कनकक्षीरीतैलम्	१५९३-९४
११७-११८	सिध्मकुष्ठे लेपयोगाः	१५९४
११९	कुष्ठेष्वन्नपानसाधनार्थं हितानि तैलानि	१५९४-९५
१२०-१२१	विपादिकादौ लेपयोगाः	१५९५
१२२-१२३	मण्डलकुष्ठे लेपौ	१५९५-९६
१२४-१२५	कुष्ठे लेपाः	१५९६
१२६	,, एडगजादिलेपः	१५९६
१२७	,, उद्वर्तनयोगः	१५९७
१२८-१३०	,, स्नानपानद्रव्याणि	१५९७
१३१	पित्तकुष्ठे प्रलेपनम्	१५९८
१३२-१३५	,, स्नानम्	१५९८
१३६-१३९	कुष्ठे त्रिफलायोगः	१५९९-१६००
१४०-१४३	,, तिक्तषट्पलकघृतम्	१६००
१४४-१५०	,, महातिक्तकघृतम्	१६००-०२
१५१	,, अननुवर्तनम्	१६०२
१५२-१५६	,, महाखदिरघृतम्	१६०२-०३
१५७-१५९	,, योगाः	१६०३-०४
१६०-१६१	,, कुष्ठोद्दालनयोगौ	१६०४
१६२-१७२	श्वित्रचिकित्सा	१६०४-०७
१७३-१७४	श्वित्रस्य नामानि भेदाश्च	१६०७-०८
१७५-१७६	,, साध्यासाध्यलक्षणञ्च	१६०८
१७७	,, निदानम्	१६०८
१७८-१८०	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१६०८-०९

विषयः		पृष्ठाङ्कः
	८ राजयक्ष्मचिकित्सितम्	
१-२	राजयक्ष्मचिकित्सितोपक्रमः	१६०९
३-१२	राजयक्ष्मण आद्युत्पत्तिः	१६१०-११
१३	,, कारणचतुष्टयम्	१६१२
१४-१९	साहसप्रभवस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	१६१२-१३
२०-२३	वेगसंधारणजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	१६१३-१४
२४-२७	धातुक्षयजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	१६१४
२८-३२	विषमाहारजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	१६१४-१५
३३-३७	राजयक्ष्मणः पूर्वरूपाणि	१६१५-१६
३८-४०	राजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते	१६१६-१७
४१-४२	राजयक्ष्मिणो विड्बलं हि बलम्	१६१७
४३-४६	एकादशव्याधीनां संघातो हि राजयक्ष्मा	१६१७-१८
४७	राजयक्ष्मणः साध्यासाध्यत्वविचारः	१६१८
४८-५०	प्रतिश्यायाद्राजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते	१६१८-१९
५१	कासरूपं राजयक्ष्मलक्षणम्	१६१९
५२	राजयक्ष्मणस्त्रीणि रूपाणि	१६१९
५३-५५	राजयक्ष्मिणः स्वरभेदलक्षणम्	१६१९-२०
५६	,, पार्श्वशूललक्षणम्	१६२०
५६	,, शिरःशूललक्षणम्	१६२०
५७-५८	,, कण्ठोरसरक्तकफप्रवृत्तौ हेतुः	१६२०
५९	,, श्वासलक्षणं अतिसारलक्षणञ्च च	१६२१
६०-६१	,, अरुचिलक्षणम्	१६२१
६२	,, छर्देर्लक्षणम्	१६२१
६३	राजयक्ष्मणस्त्रिदोषजत्वम्	१६२१-२२
६३-६४	राजयक्ष्मणि आवश्यकी चिकित्सा कार्या	१६२२
६५-७०	,, पीनसचिकित्सा	१६२२-२३
७१-७६	,, शिरःपार्श्वांसशूलेषु स्वेदविधिः	१६२३-२४
७७	,, लेपादि	१६२४
७८-८१	राजयक्ष्मणि शिरःपार्श्वांसशूलेषु प्रदेहयोगाः नावनादीनि च	१६१४-२५
८२-८६	,, शिरःशूलादिषु अन्यकर्माणि	१६२५-२६
८७-८८	,, मृदुसंशोधनम्	१६२६-२७
८९-९६	,, सिद्धयोगाः	१६२७-२९
९७-९८	,, दशमूलाद्यं घृतम्	१६२९
९९-१०२	,, सिद्धघृतयोगाः	१६२९-३०
१०३-१०४	,, सितोपलादिचूर्णम्	१६३०
१०५	,, हस्तपादाङ्गदाहचिकित्सा	१६३०
१०६-११०	,, दुरालभादिघृतम्	१६३१
१११-११३	,, जीवन्त्यादिघृतम्	१६३१-३२
११४-११५	,, बलादिघृतं क्षीरं च	१६३२
११६	,, अन्नम्	१६३२
११७	,, शमनीयो विधिः	१६३२
११८-१२१	,, कफप्रसेकचिकित्सा	१६३३-३४
१२२	,, छर्देः चिकित्सा	१६३४
१२२-१२६	,, अतिसारचिकित्सा	१६३४-३५
१२७	,, जम्ब्वादिचूर्णम्	१६३५
१२८-१३२	,, खडयूषयोगाः	१६३५-३६
१३३	,, अनुपानयोगाः	१६३६
१३४-१४०	,, अरोचकचिकित्सा	१६३६-३८
१४०-१४४	,, यमानीषाडवचूर्णम्	१६३८-३९
१४५-१४८	,, तालीसाद्यं चूर्णं गुटिका च	१६३९
१४९-१६३	क्षीणमांसस्य शोषिणः प्रशस्तानि मांसानि	१६४३
१६४-१६६	राजयक्ष्मणि प्रशस्तानि मद्यानि	१६४३
१६७-१६८	,, बृंहणयोगाः	१६४३
१६९	,, पञ्चकोलादिघृतम्	१६४४
१७०	,, रास्नादिघृतम्	१६४४
१७१-१७२	,, बृंहणयोगः	१६४५
१७३-१७४	,, अवगाहनम्	१६४५
१७५-१७८	,, उत्सादनं स्नानं च	१६४५-४६
१७९-१८३	,, अन्नपानम्	१६४६-४७
१८४-१८८	,, प्रशस्तो विहारः	१६४७-४८

विषयः		पृष्ठाङ्कः
१८९	राजयक्ष्मणि वैदिकी इष्टिः	१६४८
१९०-१९१	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१६४८-४९

Insanity

९ उन्मादचिकित्सितम्

विषयः		पृष्ठाङ्कः
१-३	उन्मादचिकित्सितोपक्रमः	१६४९
४	उन्मादस्य सामान्यनिदानम्	१६५०
५	,, संप्राप्तिः	१६५०
६-७	,, सामान्यलक्षणञ्च	१६५०-५१
८	उन्मादव्युत्पत्तिः	१६५१
९-१०	वातोन्मादस्य निदानलक्षणे	१६५१-५२
११-१२	पित्तोन्मादस्य ,,	१६५२
१३-१४	कफोन्मादस्य ,,	१६५३
१५	त्रिदोषजोन्मादस्य ,,	१६५३
१६	आगन्तून्मादस्य निदानम्	१६५४
१७	भूतोन्मादस्य सामान्यलिङ्गम्	१६५४
१८-१९	देवादयो यथा पुरुषस्य देहं विशन्ति	१६५४-५५
२०	देवोन्मत्तस्य लक्षणञ्च	१६५५
२०	गुर्वाद्युन्मत्तस्य ,,	१६५५
२०	पितृभिरुन्मत्तस्य ,,	१६५५
२०	गन्धर्वोन्मत्तस्य ,,	१६५६
२०	यक्षोन्मत्तस्य ,,	१६५६
२०	राक्षसोन्मत्तस्य ,,	१६५७
२०	ब्रह्मराक्षसोन्मत्तस्य,,	१६५७
२०	पिशाचोन्मत्तस्य ,,	१६५७-५८
२१	यादृशं यस्मिंश्च काले देवादयः अभिधर्षयन्ति	१६५८-६०
२२	उन्मादस्यासाध्यलक्षणानि	१६६०-६१
२३-३३	उन्मादस्य चिकित्साक्रमः	१६६१-६४
३३-३४	हिंग्वादिघृतम्	१६६४
३५-४२	उन्मादे कल्याणकं घृतम्	१६६४-६६
४२-४४	,, महाकल्याणकं घृतम्	१६६६
४५-४८	,, महापैशाचिकं घृतम्	१६६६-६७
४९-५१	,, लशुनाद्यं घृतम्	१६६७
५२-५६	,, ,, ,, अपरम्	१६६८
५७-५८	उन्मादे हिंग्वादिघृतम्	१६६९
५९-६३	,, पुराणघृतम्	१६६९-७०
६३	,, नस्याञ्जनयोगाः	१६७०
६४	,, शिरीषादिनस्यं अञ्जनम् च	१६७०
६५	,, व्योषादि ,, ,, ,,	१६७१
६६-६७	,, अपामार्गादिवर्तिः	१६७१
६८	,, मरिचयोगः	१६७१
६९-७४	,, सिद्धार्थकादिअगदः	१६७२
७६-७७	पैत्तिकोन्मादचिकित्सा	१६७३
७८	उन्मादे बृंहणम्	१६७३
७९-८५	,, त्रासनादि	१६७४-७५
८६	कामादिजोन्मादचिकित्सा	१६७५
८७-९६	भूतोन्मादचिकित्सा	१६७६-७८
९७	मुक्तोन्मादलक्षणम्	१६७८
९८	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१६७८

Epilepsy etc.

१० अपस्मारचिकित्सितम्

विषयः		पृष्ठाङ्कः
१-२	अपस्मारचिकित्सितोपक्रमः	१६७९
३	अपस्मारनिरुक्तिः	१६७९
४-५	अपस्मारस्य संप्राप्तिः	१६७९
६-८	,, सामान्यरूपम्	१६८०
८	,, भेदाः	१६८०
९-११	,, वातजादिभेदेन लक्षणानि	१६८०-८१
१२	,, असाध्यलक्षणम्	१६८१
१३	,, वेगकालः	१६८१-८२
१४-१६	अपस्मारे चिकित्साक्रमः	१६८२
१७	,, पञ्चगव्यं घृतम्	१६८२
१८-२४	,, महापञ्चगव्यं घृतम्	१६८३-८४
२५-२६	,, कतिपयसिद्धघृतानि	१६८४
२७	,, वचाद्यं घृतम्	१६८५
२८	,, जीवनीययमकम्	१६८५
२९-३१	,, अन्ये घृतयोगाः	१६८५
३२	,, अभ्यङ्गार्थं सिद्धतैलानि	१६८६
३४-३६	,, पलङ्कषाद्यं तैलम्	१६८६

विषयः		पृष्ठाङ्कः
३७-३८	अपस्मारनाशकाः प्रदेहधूपाः	१६८७
३९-४०	अपस्मारे उत्सादनम्	१६८७
४१-४५	,, नस्यानि	१६८८-८९
४६-४७	,, अञ्जनानि	१६८९
४८-४९	,, मुस्ताद्या वर्तिः	१६८९
५०-५२	,, श्वपित्ताञ्जनधूपनयोगः च	१६९०
५३	,, आगन्त्वनुबन्धचिकित्सा	१६९०
५४-६३	अतत्त्वाभिनिवेशस्य निदानलिङ्ग-चिकित्साः	१६९१-९३
६४-६५	अपस्मारे रसायनयोगाः	१६९३
६६	येभ्यो अपस्मारी रक्ष्यः	१६९३
६७-६८	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१६९४

११ उरःक्षतचिकित्सितम्

१-३	क्षतक्षीणचिकित्सितोपक्रमः	१६९४-९५
४-८	क्षतक्षीणस्य निदानम्	१६९५-९६
९-११	,, लक्षणम्	१६९६
१२	,, पूर्वरूपम्	१६९७
१३	,, विशेषलक्षणम्	१६९७
१४	,, साध्यासाध्यविचारः	१६९७
१५-१७	उरःक्षते लाक्षादियोगाः	१६९७-९८
१८-१९	,, इक्ष्वालिकादिक्षीरम्	१६९८
२०	मधुकादियोगः	१६९९
२१-२४	एलादिगुटिका	१६९९-१७००
२५-२६	उरःक्षते रक्तातिसारप्रवृत्तौ कतिपययोगाः	१७००
२७	मूढवाते योगः	१७००
२८-३२	उरःक्षते कतिपययोगाः	१७००-०१
३३	,, यष्ट्याह्वादिघृतम्	१७०२
३४	,, कालादिघृतम्	१७०२
३५-४३	,, अमृतप्राशघृतम्	१७०२-०४
४४-४७	,, श्वदंष्ट्रादिघृतम्	१७०४-०५
४८-४९	,, मधुकादिघृतम्	१७०५
५०-७७	,, सर्पिर्गुडयोगाः	१७०५-११
७८-८०	,, आवस्थिकी चिकित्सा	१७११-१२
८१-८४	क्षीणे अन्नपानम्	१७१२-१३
८५-८७	उरःक्षते सैन्धवादिचूर्णम्	१७१३-१४
८८-९०	,, षाडवः	१७१४
९१-९२	,, नागबलादियोगाः	१७१४-१५
९३-९४	,, पथ्यम्	१७१५
९५	उरःक्षतस्य शीघ्रप्रतिकर्तव्यता	१७१५
९६-९७	अध्यायोक्तविषयाः	१७१५-१६

१२ श्वयथुचिकित्सितम्

१-४	श्वयथुचिकित्सितोपक्रमः	१७१६-१७
५-६	निजस्य श्वयथोर्निदानम्	१७१७-१८
७	आगन्तुजस्य ,, ,,	१७१८
८-९	श्वयथौ संप्राप्तिः	१७१८-१९
१०	,, पूर्वरूपम्	१७१९
११	,, सामान्यलक्षणम्	१७१९-२०
१२	वातजस्य श्वयथोर्लिङ्गम्	१७२०
१३	पित्तजस्य ,,	१७२०
१४	कफजस्य ,,	१७२०-२१
१४-१६	श्वयथोः साध्यासाध्यलक्षणम्	१७२१
१६-१९	,, चिकित्साक्रमः	१७२२
२०	श्वयथौ वर्जनीयानि	१७२३
२१	,, कतिपययोगाः	१७२३
२२	,, हरीतक्यादियोगः	१७२३-२४
२३	,, वातजे शोथे योगाः	१७२४
२४	,, दन्त्यादिक्षीरम्	१७२४
२५-२८	,, अन्ययोगाः	१७२४-२६
२९-३१	,, गण्डीराद्यरिष्टः	१७२६
३२-३३	,, अष्टशतोऽरिष्टः	१७२७
३४-३८	,, पुनर्नवाद्यरिष्टः	१७२७-२९
३९-४०	,, फलत्रिकाद्यरिष्टः	१७२९-३०
४१-४२	,, कतिपययोगाः	१७३०
४३-४६	,, क्षारगुटिका	१७३०-३१
४७-४८	,, गुडार्द्रकप्रयोगः	१७३१-३२
४९	,, शिलाजतुप्रयोगः	१७३३

विषयः		पृष्ठाङ्कः
५०-५२	श्वयथौ कंसहरीतकी	१७३२-३३
५३-५४	,, पटोलमूलादिक्वाथः	१७३३-३४
५५-५९	,, चित्रकादिघृतम्	१७३४-३५
६०-६३	,, अन्नपानम्	१७३५-३६
६४	,, हिता अभ्यङ्गप्रदेहादयः	१७३७
६५-६७	,, शैलेयादितैलम्	१७३७-३८
६८	पैत्तिकशोथे चिकित्सा	१७३८
६९	,, स्नानानुलेपने	१७३८
७०	श्लैष्मिकशोथे प्रलेपपरिषेकानुलेपनानि	१७३९
७१-७३	,, सामान्ययोगाः	१७३९
७४-७५	शिरःशोथलक्षणम्	१७४०
७५	शालूकलक्षणम्	१७४०
७६	विडालिकाया लक्षणम्	१७४०-४१
७७	तालुविद्रधेः ,,	१७४१
७७	उपजिह्विकाया ,,	१७४१
७७	अधिजिह्विकाया ,,	१७४१
७८	उपकुशस्य ,,	१७४१
७८	दन्तविद्रधेः ,,	१७४१
७९	गलगण्डगण्डमालयोः ,,	१७४२
८०	पूर्वोक्तरोगाणां सामान्यचिकित्सा	१७४२
८१-८६	ग्रन्थीनां निदानं चिकित्सा च	१७४२-४४
८७	अर्बुदचिकित्सातिदेशः	१७४४
८८	अलज्या लक्षणम्	१७४५
८८	अक्षतस्य ,,	१७४५
८९-९०	विदारिकाया ,,	१७४५
९०	विस्फोटकानां ,,	१७४५-४६
९१	कक्षाया ,,	१७४६
९२	रोमान्तिकाया ,,	१७४६
९३	मसूरिकाया ,,	१७४६
९४-९५	व्रणस्य लक्षणचिकित्सिते	१७४७
९६-९७	भगन्दरस्य ,,	१७४७-४८
९८	श्लीपदस्य ,,	१७४८
९९-१००	जालगर्दभस्य ,,	१७४९
१०१	अनुक्तशोथसंग्रहः	१७४९
१०२	अभिघातजे विषजे च शोथे चिकित्सा	१७४९-५०
१०३	अध्यायोक्तविषयसंग्रहः	१७५०

१३ उदरचिकित्सितम्

१-२	उदरचिकित्सितोपक्रमः	१७५०
३-८	उदरविषयेऽग्निवेशस्यात्रेयं प्रति प्रश्नाः	१७५१-५२
९-११	उदराणां संप्राप्तिः	१७५२
१२-१५	,, निदानम्	१७५३
१६-१९	,, पूर्वरूपम्	१७५३-५४
२०-२२	दोषजानामुदराणां सामान्यसंप्राप्तिः	१७५४-५५
२३-२५	वातोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	१७५५-५६
२६-२८	पित्तोदरस्य ,,	१७५६-५८
२९-३१	कफोदरस्य ,,	१७५८-५९
३२-३४	सन्निपातोदरस्य ,,	१७५९
३५-३८	प्लीहोदरस्य ,,	१७५९-६१
३९-४१	बद्धगुदोदरस्य	१७६१-६२
४२-४४	छिद्रोदरस्य ,,	१७६२-६३
४५-४९	जलोदरस्य ,,	१७६३-६६
५०-५४	उदराणां साध्यासाध्यविचारः	१७६६
५५-५८	अजातोदकलक्षणम्	१७६७-६८
५९-६७	वातोदरे चिकित्साविधिः	१७६८-७०
६८-७१	पित्तोदरे ,,	१७७०-७१
७२-७३	कफोदरे ,,	१७७१
७४	सन्निपातोदरे ,,	१७७१-७२
७५-७८	प्लीहोदरे ,,	१७७२-७३
७९	,, पिप्पल्यादिचूर्णम्	१७७३
८०	,, विडङ्गादिक्षारः	१७७३
८१-८२	,, रोहितकलतासन्धानम्	१७७३-७४
८३-८६	,, रोहितकघृतम्	१७७४
८७	पैत्तिके प्लीहोदरे चिकित्सा	१७७५
८८	यकृद्दाल्युदरे चिकित्सा	१७७५
८९-९०	बद्धगुदोदरे चिकित्साविधिः	१७७५
९१-९२	छिद्रोदरे ,,	१७७६

विषयः		पृष्ठाङ्कः
९३-९४	चिकित्साविधिः जलोदरे	१७७६
९५-९९	उदरेषु अन्नपानम्	१७७७
९९-१००	,, वर्जनीयानि	१७७७-७८
१०१-१०६	,, तक्रविधानम्	१७७८-७९
१०७-१०८	,, क्षीरविधानम्	१७७९-८०
१०८-११०	,, प्रदेहपरिषेकादि	१७८०
१११	,, घृतयोगाः	१७८०
११२-११४	,, पञ्चकोलघृतम्	१७८१
११५	,, नागरघृतम्	१७८१
११६	,, चित्रकघृतम्	१७८१
११७	,, यवाद्यं घृतम्	१७८१
११८	,, विरेचनम्	१७८१
११९-१२३	,, पटोलाद्यं चूर्णम्	१७८२-८३
१२४-१३२	,, नारायणचूर्णम्	१७८३-८५
१३३-१३६	,, हपुषाद्यं चूर्णम्	१७८५-८६
१३७	,, नीलिन्याद्यं चूर्णम्	१७८६
१३८-१४५	,, कतिपयघृतयोगाः	१७८६-८८
१४६-१५०	,, कतिपययोगाः	१७८८-८९
१५१-१५३	,, अभयौष्ट्रच्छागक्षीर-हरीतकी-शिलाजतु-गुग्गुलु-शृङ्गवेराणां प्रयोगाः	१७८९-९०
१५४-१५६	वातोदरे तैलानि	१७९०
१५७	कफोदरे अरिष्टयोगाः	१७९०
१५८-१६४	,, क्षारयोगाः	१७९१-९२
१६५-१६६	उदरे यवागूयोगः	१७९२
१६७-१६८	,, शाकम्	१७९२-९३
१६९-१७१	,, क्षारतैलम्	१७९३
१७२	,, एरण्डतैलम्	१७९४
१७३-१७४	,, बस्तयः	१७९४
१७५-१८३	,, विषप्रयोगः	१७९४-९६
१८४-१८८	बद्धक्षतान्त्रयोः शस्त्रकर्म	१७९६-९७
१८९-१९२	जलोदरे ,,	१७९७-९९
१९३-१९४	उदरे क्षीरस्य प्रशस्तत्वम्	१७९९
१९५-१९६	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१७९९-१८००

१४ अर्शश्चिकित्सितम्

विषयः		पृष्ठाङ्कः
१-२	अर्शश्चिकित्सितोपक्रमः	१८००
३-४	अर्शोविषये आत्रेयं प्रत्यग्निवेशस्य प्रश्नाः	१८००
५	अर्शसां द्विविधो भेदः	१८०१
६	सहजानामर्शसां निमित्तम्	१८०१
६	अर्शसामुत्पत्तिक्षेत्रम्	१८०१
६	अर्शसामधिष्ठानभूता धातवः	१८०१
७-८	सहजानामर्शसां रूपाणि	१८०२-०५
९	अर्शसां सामान्यो हेतुः	१८०५-०७
१०	अर्शसामाकृतयः	१८०७-०८
११	वातोल्बणानामर्शसां रूपाणि	१८०८-०९
१२-१३	,, हेतुः	१८०९
१४	पित्तोल्बणानामर्शसां रूपाणि	१८०९-१०
१५-१६	,, हेतुः	१८१०
१७	श्लेष्मोल्बणानामर्शसां रूपाणि	१८११-१२
१८-१९	,, हेतुः	१८१२
२०	द्वन्द्वजानां त्रिदोषजानां चार्शसां हेतुर्लक्षणं च	१८१२
२१-२२	अर्शसां पूर्वरूपाणि	१८१३
२३-२५	,, सर्वदोषजत्वम्	१८१३-१४
२६-३१	,, साध्यासाध्यविचारः	१८१४-१५
३२	,, उपेक्षणे बद्धगुदोदरसंभवः	१८१५
३३	,, चतुर्विधचिकित्सितम्	१८१५
३४-३७	शस्त्रक्षाराग्निकर्मणो विभ्रमे बहवोऽनर्थाः	१८१५-१६
३८	शुष्कप्रस्राविभेदेनार्शसां द्विविधो भेदः	१८१६
३९-४४	शुष्कार्शःसु स्नेहाभ्यङ्गपूर्वकस्वेदनम्	१८१६-१७
४५-४७	,, अवगाहविधानम्	१८१८
४८	,, धूपनम्	१८१८
४९	,, नृकेशादिधूपनम्	१८१९
५०-५१	,, तुम्बुर्वादिधूपनम्	१८१९
५२-५३	,, प्रलेपनयोगाः	१८१९

विषयः		पृष्ठाङ्कः
५४-५६	शुष्कार्शःसु पिप्पल्यादिप्रलेपः	१८२०
५७-५८	,, अर्कक्षीरादिप्रलेपः	१८२०
५९-६१	,, रक्तस्रावणम्	१८२१
६२-६४	,, त्र्यूषणादिचूर्णम्	१८२१-२२
६५-७०	,, कतिपययोगाः	१८२२-२३
७१-७५	,, तक्रारिष्टः	१८२३-२४
७६-८८	,, तक्रप्रयोगविधानम्	१८२४-२७
८९-९५	शुष्कार्शसामन्नपानविधानम्	१८२७-२९
९६-१०२	गाढशकृतामर्शसां चिकित्साक्रमः	१८२९-३०
१०३	,, मलवातानुलोमना योगाः	१८३०
१०४-१०६	,, पिप्पल्यादिघृतम्	१८३०-३१
१०७-११०	,, चव्यादिघृतम्	१८३१-३२
११०-११२	,, नागरादिघृतम्	१८३२
११३-११८	,, पिप्पल्यादिघृतमपरम्	१८३२-३३
११९-१२०	,, हरीतकीयोगः	१८३३-३४
१२१-१२९	गाढशकृत्स्वर्शःसु अन्नपानविधिः	१८३४-३५
१३०-१३४	शुष्कार्शःसु अनुवासनानि	१८३५-३६
१३५-१३६	,, प्रलेपनम्	१८३६-३७
१३७	,, निरूहबस्तिः	१८३७
१३८-१४३	,, अभयारिष्टः	१८३७-३८
१४४-१४७	,, दन्त्यरिष्टः	१८३८-३९
१४८-१५२	,, फलारिष्टः	१८३९-४०
१५३-१५७	,, द्वितीयः फलारिष्टः	१८४०-४१
१५८-१६८	,, कनकारिष्टः	१८४१-४३
१६९	,, गुदशौचम्	१८४३
१७०-१७२	रक्तार्शसि वातानुबन्धलक्षणानि	१८४४
१७३-१७४	,, कफानुबन्धलक्षणानि	१८४४
१७५-१७६	,, दोषानुबन्धविशेषाच्चिकित्सा विशेषः	१८४५
१७७-१७९	आदौ दुष्टरक्तनिग्रहे दोषाः	१८४५-४६
१८०-१८४	रक्तार्शसि चिकित्साक्रमः	१८४६-४७
१८५	रक्तार्शसां प्रशमना औषधयोगाः	१८४७
१८६	रक्तार्शसि चन्दनादिक्वाथः	१८४७
१८६	,, दार्व्यादिक्वाथः	१८४७
१८७	,, अतिविषादिचूर्णम्	१८४७
१८८-१९०	,, कुटजादिरसक्रिया	१८४८
१९१-१९४	,, अन्ये योगाः	१८४८-४९
१९५	रक्तार्शसि पाठाद्यं चूर्णम्	१८४९
१९६	,, दार्व्यादिचूर्णम्	१८५०
१९६	रक्तातिप्रवृत्तौ घृतविधानम्	१८५०
१९७	,, कुटजफलाद्यं घृतम्	१८५०
१९८	,, अन्यौ घृतयोगौ	१८५०
१९९-२०३	,, पेयायोगाः	१८५०-५१
२०३	,, पलाण्डुप्रयोगः	१८५१
२०४-२११	,, प्रशमना औषधयोगाः	१८५२-५३
२१२-२१३	,, बाह्योपचाराः	१८५३-५४
२१४	,, परिषेचनयोगाः	१८५४
२१५-२२३	,, अवगाहनयोगाः	१८५४-५६
२२४-२२९	रक्तार्शसि पिच्छाबस्तिः	१८५६-५७
२३०-२३३	,, ह्रीबेरादिघृतम्	१८५७-५८
२३४-२४२	,, सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतम्	१८५८-६०
२४३-२४८	अर्शःसु सामान्यचिकित्सा	१८६०-६१
२४९-२५५	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१८६१-६३

१५ ग्रहणीचिकित्सितम्

१-२	ग्रहणीचिकित्सितोपक्रमः	१८६३
३-५	अविकृतस्य जाठराग्नेः कर्म	१८६३
६-११	अन्नपरिपाकक्रमः	१८६४-६५
१२	अन्नस्येन्द्रियपोषकत्वम्	१८६५
१३-१५	भौतिकधात्वग्नीनां कर्म	१८६५-६६
१६-१७	रसादुत्तरोत्तरं रक्तादिधातुपोषणक्रमः	१८६६-६७
१८-१९	सप्तधातूनां किट्टानि	१८६७
२०-२१	वृष्यादीनामाशुबलपोषकत्वम्	१८६७-६८
२२-२६	रक्तादिधातूत्पत्तिविषये अग्निवेशस्य कतिपये प्रश्नाः	१८६८-६९
२७-३५	तत्रात्रेयस्य समाधानम्	१८६९-७१
३६	रसस्य सर्वदेहव्यापकत्वम्	१८७१
३७	शरीरैकदेशे रोगोत्पत्तौ हेतुः	१८७१
३८-४१	जाठराग्नेः श्रेष्ठत्वं तत्पालनोपदेशश्च	१८७१-७२
४२-४४	जाठराग्नेर्दुष्टिहेतवः	१८७२-७३
४५-४६	अन्नविषस्य लिङ्गानि	१८७३

विषयः		पृष्ठाङ्कः
४७-४९	पित्तादिदोषसंसृष्टस्य तस्य लिङ्गानि	१८७३-७४
५०	विषम-तीक्ष्णाग्न्योः कर्म	१८७४
५१	समाग्नेः दुर्बलाग्नेश्च कर्म	१८७४
५२-५४	ग्रहणीगदस्य सामान्यलक्षणम्	१८७५
५५	,, पूर्वरूपम्	१८७५
५६-५७	ग्रहण्याः स्थानं कर्म च	१८७५-७६
५८	ग्रहणीरोगस्य भेदाः	१८७६
५९-६४	वातग्रहणीगदस्य निदानलक्षणे	१८७६-७७
६५-६६	पित्तग्रहणीगदस्य ,,	१८७७-७८
६७-७०	कफजग्रहणीगदस्य ,,	१८७८-७९
७१	विषमाग्न्यादीनां ग्रहणीरोगेऽन्तर्भावः	१८७९
७२	सान्निपातिकग्रहणीगदस्य निदानलक्षणे	१८७९
७३-७६	आमग्रहण्याश्चिकित्सा	१८७९-८०
७७-८१	वातग्रहण्याश्चिकित्सा	१८८०-८१
८२-८६	वातग्रहण्यां दशमूलाद्यं घृतम्	१८८१-८२
८७	,, त्र्यूषणाद्यं ,,	१८८२
८८-९३	,, पञ्चमूलाद्यं ,,	१८८३-८४
९३-९४	आमपक्वयोर्मलयोर्लक्षणम्	१८८४
९५-९७	वातग्रहण्यां चित्रकादिगुटिका	१८८४-८५
९८-१००	,, कतिपययोगाः	१८८५-८६
१०१-१०२	,, कलिङ्गादिचूर्णम्	१८८६
१०२	,, पथ्यादिचूर्णम्	१८८६
१०३-१०४	,, अभयादिकाथः चूर्णं च	१८८६-८७
१०५-१०७	,, पिप्पल्याद्यं चूर्णम्	१८८७
१०८-११०	,, मरिचाद्यं ,,	१८८७-८८
१११-११२	,, षाडवः	१८८८
११३-११४	,, यवागूः	१८८८-८९
११५-११६	,, मांसरसः	१८८९
११७-१२१	,, तक्रविधानम्	१८८९-९०
१२२-१२४	पित्तग्रहण्याश्चिकित्साक्रमः	१८९०-९१
१२५-१२८	पित्तग्रहण्यां चन्दनाद्यं घृतम्	१८९१-९२
१२९-१३१	,, नागराद्यं चूर्णम्	१८९२
१३२-१३३	,, भूनिम्बाद्यं ,,	१८९२
१३४-१३६	,, वचाद्यं ,,	१८९३
१३७-१४०	पित्तग्रहण्यां किराताद्यं चूर्णम्	१८९४
१४१	श्लेष्मग्रहण्याश्चिकित्साक्रमः	१८९४
१४२-१४३	कफग्रहण्यां पलाशादिपानीयम्	१८९५
१४४-१४५	,, अन्नपानम्	१८९५
१४६-१४९	,, मधूकासवः	१८९५-९६
१५०-१५१	,, मधूकपुष्पासवः	१८९६-९७
१५२-१५५	,, दुरालभासवः	१८९७-९८
१५६-१५९	,, मूलासवः	१८९८
१६०-१६२	,, पिण्डासवः	१८९९
१६३-१६७	,, मध्वरिष्टः	१८९९-१९००
१६८-१७०	,, पिप्पल्याद्यं चूर्णम्	१९००-०१
१७१-१७२	,, क्षारघृतम्	१९०१
१७३-१७६	,, कतिपये क्षारयोगाः	१९०२
१७७-१७८	,, भल्लातकादिक्षारः	१९०२-०३
१७९-१८०	,, दुरालभादिक्षारः	१९०३
१८१	,, भूनिम्बादिक्षारः	१९०३
१८२	,, हरिद्रादिक्षारः	१९०३
१८३-१८५	,, क्षारगुटिका	१९०४
१८६-१८७	,, वत्सकादियोगः	१९०४-०५
१८८-१९३	,, त्रिफलादिक्षारः	१९०५-०६
१९४-१९५	सान्निपातिकग्रहण्याश्चिकित्साक्रमः	१९०६
१९६-१९७	ग्रहणीदोषभेषजस्य संकलय्य कथनम्	१९०७
१९८-२०५	ग्रहण्यामावस्थिकी चिकित्सा	१९०७-०९
२०६-२११	हेतुविशेषान्मन्देऽग्नौ चिकित्सा	१९०९-१०
२१२-२१६	अन्नस्य सम्यग्योगस्याग्निजनकत्वम्	१९१०-११
२१७-२३३	अत्यग्नेः निदानं लिङ्गं चिकित्सा च	१९१२-१५
२३४	समाग्नेर्गुणाः	१९१५
२३५-२३६	समविषमाध्यशनानां लक्षणम्	१९१५-१६
२३७-२४०	प्रातराशेऽजीर्णेऽपि सायमाशस्य न दूषणत्वम्	१९१६-१७
२४१-२४३	नैशे आहारेऽजीर्णे प्रातर्भोजननिषेधः	१९१७
२४४-२४९	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१९१७-१९

Continued in next i.e. IV Vol -

श्रीः

चरकसंहिता

शारीरस्थानम्।

શ્રી	श्री	The
ચરકસંહિતા	चरकसंहिता	Carakasamhita
શારીરસ્થાન	शारीरस्थान	SARIRASTHANA *(The Section on the Human Embodiment.)*

प्रथमोऽध्यायः ।

પહેલો અધ્યાય अध्याय प्रथम

Chapter I

कतिधापुरुषीयाध्यायोपक्रमः —

अथातः कतिधापुरुषीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **'कतिधापुरुषीयम् शारीरम्'** 'કતિધાપુરુષીયશારીર' નામના અધ્યાયનું 'कतिधापुरुषीयशारीर' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on the Human Embodiment entitled "Into how many categories is man divided?"

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पुरुषादीनधिकृत्याग्निवेशस्य प्रश्नाः—

कतिधा पुरुषो धीमन्! धातुभेदेन भिद्यते ।
पुरुषः कारणं कस्मात्, प्रभवः पुरुषस्य कः ॥३॥

धीमन् હે બુદ્ધિમાન हे बुद्धिमान, **धातुभेदेन** ધાતુના ભેદથી धातुके भेदसे, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **कतिधा** કેટલે પ્રકારે कितने प्रकारसे, **भिद्यते** ભિન્ન થાય છે? भिन्न होता है?, **कस्मात्** ક્યા હેતુથી किस हेतुसे, **पुरुषः** પુરુષને पुरुषको, **कारणम्** કારણ કહેવામાં આવે છે? कारण कहा जाता है?, **पुरुषस्य** પુરુષનું पुरुषका, **प्रभवः** ઉત્પત્તિકારણ उत्पत्तिकारण, **कः** કોણ છે कौन है? ॥३॥

3. (Agnivesa asked the wise sage—) "O, wise one! into how many categories is man divided in view of the diversity of the elements (that compose him)? Wherefore is he said to be the cause? What is his origin?

किमज्ञो ज्ञः, स नित्यः किं किमनित्यो निदर्शितः ।
प्रकृतिः का, विकाराः के, किं लिङ्गं पुरुषस्य च ॥४॥

सः તે પુરુષ वह पुरुष, **किम्** શું क्या, **अज्ञः** જ્ઞાનરહિત છે ज्ञानरहित है, **ज्ञः** કે જ્ઞાની છે? अथवा ज्ञानी है?, **किम्** તે શું वह क्या, **नित्यः** નિત્ય છે नित्य है, **किम् अनित्यः** કે શું તેને અનિત્ય अथवा वह क्या अनित्य, **निदर्शितः** બતાવવામાં આવ્યો છે? बताया गया है?, **पुरुषस्य** પુરુષની पुरुषकी, **प्रकृतिः** का પ્રકૃતિ શી છે? प्रकृति क्या है?, **विकाराः** के વિકારો કયા કયા છે? विकार कौनसे हैं?, **लिङ्गम् च** અને પુરુષનું લક્ષણ और पुरुषका लक्षण, **किम्** શું છે? क्या है? ॥ ४ ॥

4. Is he ignorant or endowed with knowledge? Is he shown to be eternal or non-eternal? What is Prakriti (the primal matter)? What are the modifications? What is the mark of Purusha (the man)?

निष्क्रियं च स्वतन्त्रं च वशिनं सर्वगं विभुम् ।
वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥५॥

आत्मज्ञाः આત્મજ્ઞાની લોકો आत्मज्ञानी लोग, **आत्मानम्** આત્માને आत्माको, **निष्क्रियम् च** ક્રિયારહિત निष्क्रिय, **स्वतन्त्रम् च** સ્વતન્ત્ર स्वतन्त्र, **वशिनम्** વશ રાખનાર वशी, **सर्वगम्** સર્વગત सर्वगत, **विभुम्** વ્યાપક व्यापक, **क्षेत्रज्ञम्** ક્ષેત્રજ્ઞ क्षेत्रज्ञ, **तथा** તથા तथा, **साक्षिणम्** સાક્ષી साक्षी, **वदन्ति** કહે છે कहते हैं ॥५॥

5. The knowers of the self declare the spirit to be non-active, free, endowed with lordship, all-pervading, infinite, the knower of the field and the witness likewise.

निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन्! विद्यते कथम् ।
स्वतन्त्रश्चेदनिष्टासु कथं योनिषु जायते ॥ ६ ॥

भगवन् હે ભગવાન हे भगवन्, **तस्य** તે उस, **निष्क्रियस्य** નિષ્ક્રિય આત્માની निष्क्रिय आत्माकी, **क्रिया** ક્રિયા क्रिया. **कथम्** કેવી રીતે किस प्रकार, **विद्यते** હોય છે? होती है?, **स्वतन्त्रः चेत्** જો તે સ્વતંત્ર હોય તો यदि वह स्वतन्त्र है तो, **अनिष्टासु** અનિષ્ટ अप्रिय, **योनिषु** યોનિઓમાં योनियोंमें, **कथम्** શા માટે क्यों, **जायते** ઉત્પન્ન થાય છે? उत्पन्न होता है? ॥ ६ ॥

6. O, worshipful one! if the spirit is thus non-active, how, then, is activity predicated of him? And if it is free, how is it that it is born of undesirable wombs?

वशी यद्यसुखैः कस्माद्भावैराक्रम्यते बलात् ।
सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥७॥

यदि જો यदि, **वशी** તે સ્વતંત્ર હોય તો वह स्वतन्त्र है तो, **कस्मात्** કેમ क्यों, **असुखैः** દુઃખકર दुःखकर, **भावैः** ભાવોથી भावोंसे, **बलात्** બલાત્કારે बलात्, **आक्रम्यते** આક્રાન્ત થાય છે? आक्रान्त होता है?, **सः च** અને તે और वह, **सर्वगतत्वात्** સર્વગત હોવા છતાં પણ सर्वगत है तो भी, **सर्वाः** સર્વ सब, **वेदनाः** વેદનાઓને वेदनाओंको, **किम् न** કેમ નથી क्यों नहीं, **वेत्ति** જાણતો? जानता? ॥ ७ ॥

7. If it is endowed with lordship, wherefore is it drawn perforce into suffering? And if it be all-pervading, why does it not experience the totality of sensations at once?

न पश्यति विभुः कस्माच्छैलकुड्यतिरस्कृतम् ।
क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्वमिति संशयः ॥८॥

विभुः જો આત્મા વ્યાપક હોય તો यदि आत्मा विभु है तो, **कस्मात्** કેમ क्यों, **शैल-कुड्य-** પર્વત તથા દીવાલથી पर्वत तथा दिवारसे, **तिरस्कृतम्** છૂપાયેલી વસ્તુને छिपी हुई वस्तुको, **न** નથી नहीं, **पश्यति** દેખતો? देखता?, **किम्** જો આત્મા ક્ષેત્રજ્ઞ હોય તો શું यदि आत्मा क्षेत्रज्ञ है तो क्यों, **क्षेत्रज्ञः** ક્ષેત્રજ્ઞ क्षेत्रज्ञ, **पूर्वम्** પહેલાં છે पहले है, **अथवा** કે अथवा, **क्षेत्रम्** ક્ષેત્ર પહેલાં છે? क्षेत्र पहले है?, **इति** એવો ऐसा, **संशयः** સંશય થાય છે संशय होता है ॥ ८ ॥

४. किमज्ञो ज्ञः – किमुक्तो ज्ञः (प.)

8. And wherefore does the infinite one not perceive what is hidden behind a hill or a wall? There is also the doubt as to which is prior, the knower of the field or the field itself?

ज्ञेयं क्षेत्रं विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते ।
क्षेत्रं च यदि पूर्वं स्यात् क्षेत्रज्ञः स्यादशाश्वतः ॥ ९ ॥

हि કારણકે क्योंकि, ज्ञेयम् જ્ઞેય ज्ञेय, क्षेत्रम् विना क्षेत्र વિના ક્ષેત્રકે विना, क्षेत्रज्ञः ક્ષેત્રજ્ઞ क्षेत्रज्ञ, पूर्वम् પહેલાં पहले, न युज्यते સંભવી શકે નહિ नहीं हो सकता, यदि च અને જો और यदि, क्षेत्रम् ક્ષેત્ર क्षेत्र, पूर्वम् પહેલું पहले, स्यात् હોય તો हो तो, क्षेत्रज्ञः ક્ષેત્રજ્ઞ क्षेत्रज्ञ, अशाश्वतः અનિત્ય अनित्य, स्यात् થઈ જાય हो जाय ॥ ९ ॥

9. On the one hand there can be no knower of the field unless the field as the object of knowledge is already there. On the other hand if the field is the prior of the two, then the knower of the field cannot be said to be eternal.

साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्ता ह्यन्यो न विद्यते ।
स्यात् कथं चाविकारस्य विशेषो वेदनाकृतः ॥१०॥

अयम् च આ આત્મા यह आत्मा, कस्य કોનો किसका, साक्षिभूतः સાક્ષિભૂત છે? साक्षिभूत है?, हि કારણકે क्योंकि, अन्यः તેના સિવાય બીજો કોઈ उसके सिवाय दूसरा कोई, कर्ता કર્તા कर्ता, न विद्यते નથી नहीं है, अविकारस्य च અને નિર્વિકાર આત્માને और विकार-रहित आत्माको, वेदनाकृतः જુદા જુદા જ્ઞાનથી થયેલો भिन्न भिन्न ज्ञानसे जन्य, विशेषः હર્ષાદિ ભાવ हर्षादि भाव, कथम् કેવી રીતે कैसे, स्यात् હોઈ શકે? हो सकता है? ॥ १० ॥

९. ज्ञेयं क्षेत्रं विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते–तेषां क्षेत्राद्विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न विद्यते (प.)

10 And of whose activity is the spirit the witness, since there is no agent other than itself? And how can there be in the immutable (Spirit) the changes wrought by sensations?

अथ चार्तस्य भगवंस्तिसृणां कां चिकित्सति ।
अतीतां वेदनां वैद्यो वर्तमानां भविष्यतीम् ॥११॥

अथ च भगवन् અને હે ભગવાન और हे भगवन्, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, तिसृणाम् ત્રણ પ્રકારની વેદનાઓ (રોગો) માંથી तीन प्रकारकी वेदनाओंमेंसे, आर्तस्य રોગીની रोगीकी, अतीताम् ભૂત भूत, वर्तमानाम् વર્તમાન वर्तमान, भविष्यतीम् અથવા ભવિષ્યની अथवा भविष्यत्, काम् કઈ किस, वेदनाम् વેદનાની वेदनाकी, चिकित्सति ચિકિત્સા કરે છે? चिकित्सा करता है? ॥ ११ ॥

11. And, O, worshipful one! which of the three types of ailments of the patient does the physician treat—the past ailment, the present one or the future one?

भविष्यन्त्या असंप्राप्तिरतीताया अनागमः ।
सांप्रतिक्या अपि स्थानं नास्त्यर्तेः संशयो ह्यतः ॥१२॥

भविष्यन्त्याः अर्तेः ભવિષ્યની વેદનાની भविष्यत् वेदनाकी, असंप्राप्तिः અપ્રાપ્તિ છે अप्राप्ति है, अतीतायाः ભૂતકાલીન વેદનાની भूत वेदनाकी, अनागमः પાછી પ્રાપ્તિ નથી पुनः प्राप्ति नहीं है, सांप्रतिक्याः અને વર્તમાન વેદનાની और वर्तमान वेदनाकी, स्थानम् સ્થિરતા स्थिरता, अपि પણ भी, न अस्ति નથી नहीं है, अतः આથી इस लिए, संशयः हि ઉપર્યુક્ત संशय થાય છે संशय होता है ॥ १२ ॥

12. As for the future ailment, it has not yet arrived; the past, too, having gone does not return; and even of what is said to be the present one, there is no abiding place since

the present is never the same from one moment to another. Hence arises the doubt.

कारणं वेदनानां किं, किमधिष्ठानमुच्यते ।
क्व चैता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥१३॥

वेदनानाम् વેદનાઓનું वेदनाओंका, **कारणम् किम्** કારણ શું છે? कारण क्या है?, **अधिष्ठानम्** આશ્રય अधिष्ठान, **किम् उच्यते** શું કહેવાય છે? क्या कहा जाता है?, **एताः च** અને આ और ये, **सर्वाः** સર્વ सब, **वेदनाः** વેદનાઓ वेदनायें, **क्व** ક્યાં कहां, **अशेषतः** સંપૂર્ણતાથી संपूर्णतासे, **निवृत्तिम् यान्ति** નિવૃત્ત થાય છે निवृत्त होती हैं? ॥ १३ ॥

13. What is the cause of sensations? What is their resort? Where do all sensations cease completely?

सर्ववित् सर्वसंन्यासी सर्वसंयोगनिःसृतः ।
एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैर्लिङ्गैरुपलभ्यते ॥ १४॥

सर्ववित् સર્વજ્ઞ सर्वज्ञ, **सर्वसंन्यासी** સર્વત્યાગી सर्वत्यागी, **सर्वसंयोग-** સર્વ સંયોગોથી सब संयोगोंसे, **निःसृतः** મુક્ત मुक्त, **एकः** એક अकेला, **प्रशान्तः तथा** પ્રશાન્ત तथा प्रशान्त, **भूतात्मा** ભૂતાત્મા भूतात्मा, **कैः** ક્યાં किन, **लिङ्गैः** લક્ષણોથી लक्षणोंसे, **उपलभ्यते** જાણી શકાય છે? जाना जाता है? ॥ १४ ॥

14. And by what marks is that Universal Spirit known, which is omniscient, which transcends everything, which is freed from all attachments, which is the one and which is tranquil?"

इत्यग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः ।
सर्वं यथावत् प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्वसुः ॥१५॥

अग्निवेशस्य અગ્નિવેશનું अग्निवेशके, **इति** આ इस, **वचः** વચન वचनको, **श्रुत्वा** સાંભળીને सुन कर, **मतिमताम्** બુદ્ધિમાન મનુષ્યોમાં बुद्धिमान मनुष्योंमे, **वरः** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **प्रशान्तात्मा** શાન્ત ચિત્તવાળા शांत चित्तसे युक्त, **पुनर्वसुः** પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, **सर्वम्** બધું सब, **यथावत्** યથાવત્ यथावत्, **प्रोवाच** કહ્યું कहा ॥१५॥

15. Having heard these words of Agnivesa, Punarvasu, the foremost of the wise, and the self-composed, explained everything in its true light.

धातुभेदेन पुरुषस्य भेदः—

खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः ।
चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥१६॥

चेतना- ચેતના चेतना, **षष्ठाः** જેમાં છઠ્ઠી છે जिनमें छट्ठी है, **खादयः** તે આકાશાદિ वे आकाशादि, **धातवः** ધાતુઓ धातु, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **स्मृतः** કહેવાય છે कहे जाते हैं, **एकः** એકલા अकेली, **चेतनाधातुः** ચેતનાધાતુને चेतनाधातुको, **अपि** પણ भी, **पुरुष-** પુરુષ पुरुष, **संज्ञकः** એ સંજ્ઞાવાળો इस नामसे युक्त, **स्मृतः** કહેલ છે कहा है ॥ १६ ॥

16. Man is said to be the sum of the six elements namely ether and the four other proto-elements, the sixth being the element of consciousness. By some the conscious element alone is said to constitute Man.

पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।
मनो दशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकृतिश्चाष्टधातुकी ॥१७॥

पुनः च અને વળી और फिर, **धातुभेदेन** પુરુષને ધાતુના ભેદથી पुरुषको धातुके भेदसे, **चतुर्विंशतिकः** ચોવીસ તત્ત્વોના રાશિરૂપ चौबीस तत्त्वोंकी राशिरूप, **स्मृतः** કહ્યો છે कहा है, **मनः** અને મન और मन,

---

१३. निवृत्तिं यान्त्यशेषतः – निवृत्तिं यान्त्यनेकशः (प.)
१५. इत्यग्निवेशस्य वचः – वचस्तदग्निवेशस्य (ध.)
,, प्रशान्तात्मा–प्रसन्नात्मा (ह.)

१६. खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः – खादयश्चेतनाधातुषष्ठास्तु (ध.)
,, ,, – खादश्चेतनावन्तो धातवः (प.)

दश દશ दस, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો इन्द्रियाँ, अर्थाः તેમજ પાંચ વિષયો एवं पांच विषय, अष्ट- એ આઠ ये आठ, धातुकी ધાતુવાળી धातुओंसे युक्त, प्रकृतिः च પ્રકૃતિ એ ચોવીસ તત્ત્વો છે प्रकृति ये चौबीस तत्त्व हैं ॥ १७ ॥

17. Again, in consequence of the elemental modifications, man is said to be composed of twenty-four elements, viz., the mind, the ten organs, (five cognitive and the five conative) the five sense-objects, and the eight-fold prakriti or evolutes of nature.

मनसः लक्षणम्, मनसः द्वौ गुणौ—

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च ।
सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्तते ॥१८॥
वैवृत्त्यान्मनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्तते ।
अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥१९॥

ज्ञानस्य જ્ઞાનનો ज्ञानका, अभावः અભાવ अभाव, भावः च एव तथा ભાવ એ तथा भाव यह, मनसः મનનું मनका, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण है, हि કારણકે क्योंकि, आत्म- આત્મા आत्मा, इन्द्रिय ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, अर्थानाम् અને વિષયોનો और विषयोंका, सन्निकर्षे સંયોગ संयोग, सति થતાં होने पर, मनसः મનનું मनका, वैवृत्त्यात् સાંનિધ્ય ન હોવાથી सान्निध्य न होनेसे, ज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, न નથી नहीं, वर्तते થતું होता, सान्निध्यात् च અને સાંનિધ્ય હોવાથી और सान्निध्य होनेसे, तत् તે જ્ઞાન वह ज्ञान, वर्तते થાય છે होता है, अणुत्वम् અણુત્વ अणुत्व, अथ च અને और, एकत्वम् એકપણું एकत्व, द्वौ એ બે ये दो, मनसः મનના मनके, गुणौ ગુણો गुण, स्मृतौ કહ્યા છે कहे हैं ॥ १८-१९ ॥

18-19. The presence of cognition as well as the absence of cognition constitute an indication of the mind. Thus if the spirit, the senses and sense-objects are apposite but the mind is elsewhere there is no cognition, but with the mind present there is cognition. The mind is said to have two properties—atomic dimension and indivisible unity.

मनसः अर्थाः—

चिन्त्यं विचार्यमूह्यं च ध्येयं संकल्प्यमेव च ।
यत्किंचिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥२०॥

चिन्त्यम् ચિન્ત્ય चिन्त्य, विचार्यम् વિચાર્ય विचार्य, ऊह्यम् च ઊહ્ય ऊह्य, ध्येयम् ધ્યેય ध्येय, संकल्प्यम् સંકલ્પ્ય संकल्प्य, मनसः અને મનથી और मनसे, यत् किंचित् જે કંઈ जो कुछ, ज्ञेयम् च एव જ્ઞેય હોય છે ज्ञेय होता है, तत् તે वह, सर्वम् સઘળું सब, अर्थ-संज्ञकम् हि મનનો વિષય કહેવાય છે मनका विषय कहा जाता है ॥ २० ॥

20. Whatever admits of being thought about, considered, speculated about, meditated upon, imagined—in fact whatever can be known by the mind—all that goes by the name of the 'Object'.

मनसः कर्म—

इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वस्य निग्रहः ।
ऊहो विचारश्च, ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥२१॥

इन्द्रिय- ઇન્દ્રિયોના इन्द्रियोंका, अभिग्रहः અધિષ્ઠાતા થવું अधिष्ठाता होना, स्वस्य પોતાનો अपना, निग्रहः નિગ્રહ निग्रह, ऊहः આલોચના आलोचना, विचारः च અને વિચાર એ और विचार ये, मनसः મનનાં मनके, कर्म કર્મ છે कर्म हैं, ततः परम् ઊહ તથા વિચાર પછી ऊह तथा विचारके बाद, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, प्रवर्तते પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होती है ॥ २१ ॥

21. The functions of the mind are—direction of the senses, control of itself, reasoning and deliberations. Beyond this is the field of the intellect.

२०. ह्यर्थसंज्ञकम्—ह्यर्थसंग्रहम् (प.)

बुद्धेर्लक्षणम्—

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते ।
कल्प्यते मनसा तूर्ध्वं गुणतो दोषतोऽथवा ॥२२॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
व्यवस्यति तया वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥२३॥

हि કારણકે क्योंकि, **समनस्केन** મનસહિત मनसहित, **इन्द्रियेण** ઇન્દ્રિયથી इन्द्रियसे, **इन्द्रियार्थः** ઇન્દ્રિયના વિષયનું इन्द्रियके विषयका, **गृह्यते** નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન થાય છે निर्विकल्प ज्ञान होता है, **ऊर्ध्वम् तु** પછી उसके बाद, **मनसा** મનથી मनसे, **गुणतः** વિષયના ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) પણાથી विषयके उपादेय होनेका, **अथवा** અથવા अथवा, **दोषतः** હેય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય)પણાથી हेय होनेका, **कल्प्यते** વિચાર કરવામાં આવે છે विचार किया जाता है, **तत्र** તે उस, **विषये** વિષયમાં विषयमें, **या** જે जो, **निश्चयात्मिका** નિશ્ચયાત્મક निश्चयात्मक, **बुद्धिः** બુદ્ધિ बुद्धि, **जायते** થાય છે उत्पन्न होती है, **तया** તે વડે उससे, **बुद्धिपूर्वकम्** મનુષ્ય બુદ્ધિપૂર્વક मनुष्य बुद्धिपूर्वक, **वक्तुम्** બોલવા कहने, **कर्तुम् वा** કે કર્મ કરવા માટે अथवा कर्म करनेके लिए, **व्यवस्यति** પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होता है ॥ २२-२३ ॥

22-23. The sense-object is cognised by the sense which is in contact with the mind. Thereafter, it (sense-object) is interpreted or understood by the mind with reference to its merits and de-merits. Guided by whatever conclusive judgement thus formed regarding the matter in hand, one endeavours to speak or act fully aware of the nature of one's action.

दशेन्द्रियाणि—

एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि तु ।
पञ्च कर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥२४॥

येभ्यः જેઓ દ્વારા जिन द्वारा, **बुद्धिः** બુદ્ધિ बुद्धि, **प्रवर्तते** પ્રવર્તે છે प्रवृत्त होती है, (**तानि** ते वे), **कर्मानुमेयानि** કર્મથી જણાતી कर्मसे जानी जाती, **पञ्च** પાંચ पांच, **इन्द्रियाणि तु** ઇન્દ્રિયો इन्द्रियां, **खादीनाम्** આકાશાદિ પાંચ ભૂતોમાંથી आकाशादि पांच भूतोंमेंसे, **एकैक-अधिकयुक्तानि** પોત પોતાના એક એક ભૂતની પ્રધાનતાવાળી હોય છે अपने अपने एक एक भूतकी प्रधानतावाली हैं ॥ २४ ॥

24. The five cognitive senses, each succeeding one of which has one more of the elements beginning with ether, are to be inferred from their respective functions from which proceeds understanding.

हस्तौ पादौ गुदोपस्थं वागिन्द्रियमथापि च ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्मणि ॥२५॥
पायूपस्थं विसर्गार्थे हस्तौ ग्रहणधारणे ।
जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽनृता॥२६

हस्तौ બે હાથ दो हाथ, **पादौ** બે પગ दो पैर, **गुदा** ગુદા गुदा, **उपस्थम्** ઉપસ્થ उपस्थ, **अथ अपि वागिन्द्रियम् च** અને જિહ્વા और जिह्वा, **पञ्च** પાંચ पांच, **एव** જ ही, **कर्मेन्द्रियाणि** કર્મેન્દ્રિયો છે कर्मेन्द्रियां हैं, **पादौ** પગ पैर, **गमनकर्मणि** ચાલવામાં चलनेमें, **पायूपस्थम्** ગુદા તથા ઉપસ્થ गुदा और उपस्थ, **विसर्गार्थम्** મલ-મૂત્રના ત્યાગ માટે मलमूत्रके त्यागके लिए, **हस्तौ** બન્ને હાથ दो हाथ, **ग्रहण-** પકડવામાં पकडने, **धारणे** અને ધારણ કરવામાં વપરાય છે और धारण करनेमें, **जिह्वा** જિહ્વા जिह्वा, **वागिन्द्रियम्** વાગિન્દ્રિય છે वाक् इन्द्रिय है, **सत्या** સત્ય सत्य, **वाक्** વાણી वाणी, **ज्योतिः** જ્યોતિઃસ્વરૂપ ज्योतिरूप, **अनृता च** અને અનૃત વાણી और असत्य वाणी, **तमः** અંધકારસ્વરૂપ છે अंधकाररूप है ॥ २५-२६ ॥

२२. मनसा तूर्ध्वम्–मनसाऽप्यूर्ध्वम् (त.)

२६. हस्तौ पादौ-हस्तपादं (घ.)
,, गुदोपस्थं–गुदोपस्थे (घ.)
,, वागिन्द्रियम्–जिह्वेन्द्रियम् (क. घ. छ. त. द.)
,, वागिन्द्रियमथापि च–जिह्वेन्द्रियमथापि च (फ.)

25-26. The conative organs are five—the two hands, the two feet, the anus, the genitals, and the organ of speech. The feet are employed in locomotion, the anus and genitals in excretion, the hands in seizing and holding, the organ of speech—the tongue, in speaking. Now speech which is true is illuminating and speech which is false is obscuring

पञ्चमहाभूतानि तेषां गुणाश्च—

महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥२७॥

खम् આકાશ आकाश, वायुः વાયુ वायु, अग्निः અગ્નિ अग्नि, आपः જળ जल, तथा અને और, क्षितिः પૃથ્વી पृथ्वी, महाभूतानि એ પાંચ મહાભૂતો છે ये पांच महाभूत हैं, शब्दः શબ્દ शब्द, स्पर्शः च સ્પર્શ स्पर्श, रूपम् च રૂપ रूप, रसः च રસ रस, गन्धः च અને ગંધ और गन्ध, तद्गुणाः એ તેઓના ગુણો છે ये इनके गुण हैं ॥ २७ ॥

27. The five proto-elements are the ether, air, fire, water and earth. Sound, touch, color, taste and smell respectively are the characteristics of the five proto-elements.

तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे परे ।
पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः ॥२८॥

तेषाम् તેઓમાં इनमें, पूर्वः પહેલું આકાશ पहला आकाश, एकगुणः એક ગુણવાળું છે एक गुणवाला है, परे परे અને પછી પછીના પ્રત્યેક ભૂતમાં પોતપોતાના ગુણ ઉપરાંત પોતાથી પહેલા પહેલા ભૂતના ગુણો આવતા और पिछले पिछले प्रत्येक भूतमें अपनेसे पूर्व पूर्व भूतके गुणोंके प्रवेशसे, गुणवृद्धिः ગુણની વૃદ્ધિ થતી જાય છે गुणोंकी वृद्धि बनी रहती है, गुणिषु ભૂતોમાં भूतोंमें, क्रमशः ક્રમથી क्रमसे, पूर्वः પૂર્વવર્તી ભૂતનો पूर्ववर्ती भूतका, पूर्वगुणः च एव તથા તેના ગુણનો પ્રવેશ થાય છે तथा उनके गुणका प्रवेश होता है, स्मृतः એમ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે ऐसा शास्त्रकारोंने कहा है ॥ २८ ॥

28 Of these elements, the first has only one quality; while in each succeeding one there is a corresponding increase of qualities. Thus in each succeeding element there are found the preceding elements and their qualities too.

भूतानामसाधारणं लक्षणम्—

खरद्रवचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।
आकाशस्याप्रतीघातो दृष्टं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥२९॥

भू-जल-अनिल-तेजसाम् પૃથ્વી, જલ, વાયુ અને અગ્નિમાં पृथ्वी, जल, वायु और अग्निके, यथाक्रमम् ક્રમશઃ क्रमशः, खर- ખરપણું खर, द्रव- દ્રવપણું द्रव, चल- ચલપણું चल, उष्णत्वम् અને ઉષ્ણપણું और उष्ण होना, आकाशस्य તેમજ આકાશનું एवं आकाशका, अप्रतीघातः સ્પર્શથી રહિતપણું स्पर्शसे रहित होना, लिङ्गम् એ લક્ષણ यह लक्षण, दृष्टम् જણ્યું છે देखा गया है ॥ २९ ॥

29. Hardness, fluidity, motion and heat are respectively the attributes of earth, water, air and fire. The characteristic of ether is non-resistance.

लक्षणं सर्वमेवैतत् स्पर्शनेन्द्रियगोचरम् ।
स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सविपर्ययः ॥३०॥

एतत् આ ये, सर्वम् સર્વ सब, एव જ ही, लक्षणम् લક્ષણો लक्षण, स्पर्शनेन्द्रिय- સ્પર્શનેન્દ્રિયનો स्पर्श इन्द्रियके, गोचरम् વિષય છે विषय हैं, सविपर्ययः સ્પર્શાભાવની સાથે स्पर्शाभावके साथ, स्पर्शः हि સ્પર્શ

२७. गन्धश्च—गन्धाश्च (ध)

२८. तेषामेकगुणः पूर्वो—तेषामेकगुणं पूर्वं (ध.)

,, पूर्वगुणश्चैव—पूर्वो गुणश्चैव (ध.)

પણ સ્પર્શ મી, स्पर्शनेन्द्रिय- સ્પર્શનેન્દ્રિયથી જ स्पर्शने-न्द्रियद्वारा, विज्ञेयः જાણી શકાય છે जाना जाता है ॥३०॥

30. All these characteristics are perceived by the tactile sense; for the tangible, together with its opposite, is apprehended by the sense of touch.

गुणाः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टाश्चिह्नमेव च ।
अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥३१॥

शरीरे શરીરમાં शरीरमें, **गुणिनाम्** પૃથ્વી આદિ ભૂતોના पृथ्वी आदि भूतोंके, **गुणाः** ગુણોને गुणोंको, **चिह्नम् च एव** ચિહ્નરૂપ चिह्नरूप, **निर्दिष्टाः** કહ્યા છે कहे हैं, **शब्दादयः** શબ્દ આદિ शब्दादि, **गुणाः** ગુણોને गुणोंको, **अर्थाः** અર્થ अर्थ, **गोचराः** ગોચર गोचर, **विषयाः** તથા વિષય तथा विषय, **ज्ञेयाः** જાણવા જોઈએ जानना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. The existence of properties in the body is regarded as the indication of the existence of substances possessing those properties. The sense-objects such as sound etc., are to be known as perceptions, sense-data and properties.

बुद्धेर्विवरणम्—

या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।
याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥३२॥

जन्तोः પ્રાણીનું प्राणीका, **या बुद्धिः** જે જ્ઞાન जो ज्ञान, **यत् इन्द्रियम्** જે ઇન્દ્રિયને जिस इन्द्रियका, **आश्रित्य** આશ્રય લઈને आश्रय करके, **प्रवर्तते** પ્રવર્તે છે प्रवृत्त होता है, **सा** તે જ્ઞાન वह ज्ञान, **तेन** તે ઇન્દ્રિયદ્વારા उस इन्द्रियद्वारा, **निर्देशम् याति** નિર્દેશ પામે છે कहा जाता है, **मनोभवा च** અને મનથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન और मनसे उत्पन्न हुआ ज्ञान, **मनसा** મનદ્વારા નિર્દેશ પામે છે मनद्वारा कहा जाता है ॥ ३२ ॥

32. A person's perception is qualified by the name of that particular sense-organ through whose agency that perception is born. And a perception born of the mind is styled a mental conception.

भेदात् कार्येन्द्रियार्थानां बह्व्यो वै बुद्धयः स्मृताः ।
आत्मेन्द्रियमनोर्थानामेकैका सन्निकर्षजा ॥ ३३ ॥

कार्य- કાર્ય कार्य, **इन्द्रिय-** ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, **अर्थानाम्** તથા વિષયના तथा विषयोंके, **भेदात्** ભેદથી भेदसे, **बुद्धयः वै** જ્ઞાનો ज्ञान, **बह्व्यः** ઘણા પ્રકારનાં बहुत प्रकारके, **स्मृताः** કહ્યાં છે कहे हैं, **एकैका** પ્રત્યેક જ્ઞાન प्रत्येक ज्ञान, **आत्म-** આત્મા आत्मा, **इन्द्रिय-** ઇંદ્રિય इन्द्रिय, **मनः** મન मन, **अर्थानाम्** તથા વિષયના और विषयके, **सन्निकर्षजा** સંનિકર્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે सन्निकर्षसे उत्पन्न होता है ॥ ३३ ॥

33. The perceptions are said to be many in consequence of the diversity of the results, senses and the sense-objects.

अङ्गुल्यङ्गुष्ठतलजस्तन्त्रीवीणानखोद्भवः ।
दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥३४॥

यथा જેમ जैसे, **शब्दः** એક પ્રકારનો શબ્દ एक प्रकारका शब्द, **अङ्गुलि-** આંગળી अंगुली, **अङ्गुष्ठ-** અંગૂઠા अंगुष्ठ, **तलजः** અને હાથના તળાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો और हाथकी तलीके संयोगसे उत्पन्न होता, **तन्त्री** તથા બીજા પ્રકારનો શબ્દ તાર तथा दूसरे प्रकारका शब्द तार, **वीणा-** વીણા वीणा, **नख-उद्भवः** તથા નખના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો तथा नखके संयोगसे उत्पन्न होता, **दृष्टः** જાણવામાં આવે છે देखा जाता है, **तथा** તેમ उस प्रकार, **बुद्धिः** વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન विविध प्रकारका ज्ञान, **संयोगजा** આત્મા મન, ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતું आत्मा, मन, इन्द्रिय तथा विषयके संयोगसे उत्पन्न होता, **दृष्टा** જાણવામાં આવે છે देखा जाता है ॥ ३४ ॥

34. Each perception arises from the fusion of the spirit, sense, mind

३३. अर्थानामेकैका सन्निकर्षजा—अर्थानामेकैकसन्निकर्षजा (द. ध.)

and sense-object with each other; just as sound is born of friction, as for instance, when a finger and the base of the thumb are snapped together, or the strings of a lute are struck with the nails, in the same manner perception is born of conjunction.

चतुर्विंशतितत्त्वात्मकस्य राशिपुरुषस्य लक्षणम्—

बुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद्योगधरं परम् ।
चतुर्विंशतिको ह्येष राशिः पुरुषसंज्ञकः ॥३५॥

बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, **इन्द्रिय**- ઇન્દ્રિયો इन्द्रियाँ, **मनः**- મન मन, **अर्थानाम्** અને વિષયોના और विषयोंके, **योगधरम्** સંયોગને ધારણ કરનારને संयोगको धारण करनेवालेको, **परम्** આત્મા आत्मा, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए, **एषः** આ यह, **चतुर्विंशतिकः** ચોવીસ ધાતુનો चौबीस धातुओंका, **राशिः** રાશિ राशि, **पुरुषसंज्ञकः हि** 'પુરુષ' એ નામથી કહેવાય છે 'पुरुष' इस नामसे कहा जाता है ॥ ३५ ॥

35. That is to be known as transcendental element which upholds this union of the understanding, senses, mind and the sense-objects. This conglomeration of the twenty-four primary elements is known by the sign of Purusha (the embodied one).

रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।
ताभ्यां निराकृताभ्यां तु सत्त्ववृद्ध्या निवर्तते ॥३६॥

रजः- રજોગુણ रजोगुण, **तमोभ्याम्** અને તમોગુણથી और तमोगुणसे, **युक्तस्य** યુક્ત પુરુષનો युक्त पुरुषका, **अयम्** આ यह, **संयोगः** ચોવીસ તત્ત્વના રાશિરૂપ સંયોગ चौबीस तत्त्वोंकी राशिरूप संयोग, **अनन्तवान्** અનન્તતાવાળો છે अनन्ततायुक्त है, **सत्त्ववृद्ध्या** સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિથી सत्त्वकी वृद्धिसे **ताभ्याम् निराकृताभ्याम् तु** તે બન્ને અભિભૂત થતાં उन दोनोंके अभिभूत होने पर, **निवर्तते** ઉપર કહેલો સંયોગ નિવૃત્ત થાય છે उपर्युक्त संयोग निवृत्त होता है ॥ ३६ ॥

36. This conglomeration goes on occurring endlessly in the case of one who is linked to passion and delusion; when, however, these two have been subjugated by the increase of the sattva quality of mind, the conglomeration ceases.

अत्र कर्म फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् ।
अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता ॥३७॥
एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ।
पारंपर्यं चिकित्सां च ज्ञातव्यं यच्च किंचन ॥३८॥

अत्र આ રાશિપુરુષમાં इस राशिपुरुषमें, **कर्म** કર્મ कर्म, **फलम् च** અને કર્મફલ और कर्मफल, **अत्र ज्ञानम् च** અને એમાં જ્ઞાન तथा इसीमें ज्ञान, **प्रतिष्ठितम्** રહેલ છે प्रतिष्ठित है, **अत्र** વળી એમાં और इसीमें, **मोहः** મોહ मोह, **सुखम्** સુખ सुख, **दुःखम्** દુઃખ दुःख, **जीवितम्** જીવન जीवन, **मरणम्** મરણ मरण, **स्वता** તથા મમતા રહેલાં છે एवं ममता प्रतिष्ठित है, **यः एवम्** જે આ પ્રમાણે जो ऐसा, **तत्त्वेन** યથાર્થ तत्त्वसे, **वेद** જાણે છે जानता है, **सः** તે वह, **प्रलयोदयौ** પ્રલય તેમજ સૃષ્ટિ प्रलय और सृष्टि, **पारंपर्यम्** શરીરનો પરંપરાભાવ शरीरकी परंपरा, **चिकित्साम् च** ચિકિત્સા चिकित्सा, **यत्** અને જે और जो, **किंचन** કંઈ પણ कुछ भी, **ज्ञातव्यम् च** જાણવા યોગ્ય છે जानने योग्य है, **वेद** તે સર્વને જાણે છે उसी सबको जानता है ॥ ३७-३८ ॥

३५. विद्याद्योगधरं परम्—विद्याद्योगान्तरं परम् (प.)
,, ,, —विद्याद्योगं परस्परम् (प.)
,, ,, —विद्याद्योगं ध्रुवं परम् (प.)
३६. अनन्तवान्—अनन्तरात् (प.)
,, सत्त्ववृद्ध्या—सत्त्वबुद्ध्या (ब. ध.)

३७. प्रतिष्ठितम्—प्रकाशितम् (प.)
३८. एवं यो—एतद्यो (च. ध.)
,, ज्ञातव्यं यच्च किंचन—वेद्यं यच्चात्र किंचन (च. ध.)

37-38. In Purusha is established action and the fruit of action; in him, also, is knowledge established; in him likewise are delusion, pleasure, pain, life, death and self-love established. He who understands him thus truly, indeed knows dissolution and creation, continuity of life-process and its cure and whatever else there is to be known.

पुरुषस्य कारणत्वम्—

भास्तमः सत्यमनृतं वेदाः कर्म शुभाशुभम् ।
न स्युः कर्ता च बोद्धा च पुरुषो न भवेद्यदि ॥३९॥

यदि જો यदि, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **न भवेत्** ન હોય તો न हो तो, **भाः** પ્રકાશ प्रकाश, **तमः** અંધકાર अन्धकार, **सत्यम्** સત્ય सत्य, **अनृतम्** અસત્ય झूठ, **वेदाः** વેદો वेद, **शुभाशुभम्** શુભ તથા અશુભ शुभ तथा अशुभ, **कर्म** કર્મ कर्म, **कर्ता च** કર્તા कर्ता, **बोद्धा च** અને જ્ઞાતા और ज्ञाता, **न स्युः** ન હોય न हों ॥ ३९ ॥

39. If there were no Purusha, there would be neither light nor darkness, neither truth nor falsehood, no vedas, neither good nor evil action, neither a doer nor a knower.

नाश्रयो न सुखं नार्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।
न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥४०॥
न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि ।
कारणं पुरुषस्तस्मात् कारणज्ञैरुदाहृतः ॥४१॥

यदि જો यदि, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **न भवेत्** ન હોય તો न हो तो, **आश्रयः न** શરીર ન હોય शरीर न हो, **सुखम् न** સુખ ન હોય सुख न हो, **आर्तिः न** દુઃખ ન હોય दुःख न हो, **गतिः न** પરલોકમાં ગતિ ન હોય परलोकमें गति न हो, **आगतिः न** સંસારમાં આવવું ન હોય संसारमें आना न हो, **वाक् न** વાણી ન હોય वाणी न हो, **विज्ञानम् न** વિજ્ઞાન ન હોય विज्ञान न हो, **शास्त्राणि न** શાસ્ત્રો ન હોય शास्त्रों न हों, **जन्म न** જન્મ ન હોય जन्म न हो, **मरणम् च न** મરણ ન હોય मरण न हो, **बन्धः न** બંધ ન હોય बन्ध न हो, **मोक्षः च न स्यात्** અને મોક્ષ ન હોય और मोक्ष न हो, **तस्मात्** માટે इस लिए, **कारणज्ञैः** કારણને જાણનારાઓએ कारणको जाननेवालोंने, **पुरुषः** પુરુષ पुरुषको, **कारणम्** કારણ कारण, **उदाहृतः** કહ્યો છે कहा है ॥ ४०-४१ ॥

40-41. If there were no Purusha, there would be no embodiment, no pleasure and pain, no coming and going, no speech, no sciences, no scripture, no birth and death, no bondage and no liberation. Therefore the knowers of causation have declared the Purusha to be the cause.

न चेत् कारणमात्मा स्याद्भादयः स्युरहेतुकाः ।
न चैषु संभवेज् ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥४२॥

आत्मा જો આત્મા यदि आत्मा, **कारणम्** કારણ कारण, **न स्यात् चेत्** ન હોય તો न हो तो, **भादयः** પ્રકાશ વગેરે प्रकाश आदि, **अहेतुकाः** કારણરહિત कारणसे रहित, **स्युः** થઈ જાય हो जायें, **एषु च** આ જડ પદાર્થોમાં इन जड़ोंमें, **ज्ञानम्** જ્ઞાન ज्ञान, **न संभवेत्** સંભવે નહિ संभवे नहीं, **तैः च** અને તે વડે और इनसे, **प्रयोजनम्** કોઈ પ્રયોજન कोई प्रयोजन, **न स्यात्** ન થાય न हो ॥ ४२ ॥

42. For if the Spirit is not the cause, then light etc., would become causeless; nor can any knowledge of these things arise nor will they serve any purpose.

३९. वेदाः—वेदः (च.)
,, न स्युः कर्ता च बोद्धा—न स्यात्कर्ता वेदिता (व. श. त. ध.)
,, च बोद्धा च—च भोक्ता च (प. फ.)

४२. भादयः—खादयः (व. श. ड. ब.)

कृतं मृद्दण्डचक्रैश्च कुम्भकाराहते घटम् ।
कृतं मृत्तृणकाष्ठैश्च गृहकाराद्विना गृहम् ॥४३॥
यो वदेत् स वदेद्देहं संभूय करणैः कृतम् ।
विना कर्तारमज्ञानाद्युक्त्यागमबहिष्कृतः ॥४४॥

यः જે जो, **कुम्भकारात्** કુંભાર कुम्हारके, **ऋते** વિના बिना, **मृत्-** કેવળ માટી केवल मिट्टी, **दण्ड-** દંડ दण्ड, **चक्रैः च** તથા ચાકડાએ तथा चक्रने, **घटम्** ઘડો घटको, **कृतम्** કર્યો છે बनाया है, **गृहकारात्** અને ઘર બનાવનાર और घर बनानेवाले शिल्पीके, **विना** વિના बिना, **मृत्-** માટી मिट्टी, **तृण-** તૃણ तृण, **काष्ठैः च** અને કાષ્ઠોએ और काष्ठोंने, **गृहम्** ઘર घरको, **कृतम्** કર્યું છે बनाया है, **वदेत्** એમ કહે છે ऐसा कहता है, **सः** તે वह, **युक्ति-आगम-** યુક્તિ તથા આગમ युक्ति एवं शास्त्रसे, **बहिष्कृतः** વિનાનો પુરુષ रहित पुरुष, **कर्तारम्** કર્તા कर्ताके, **विना** વિના बिना, **करणैः** કેવળ જડ ઉપકરણોએ केवल उपकरणोंने, **संभूय** સાથે મળીને इकट्ठे मिलकर, **देहम्** શરીર शरीरको, **कृतम्** કર્યું છે बनाया है, **अज्ञानात्** એમ અજ્ઞાનથી ऐसा अज्ञानसे, **वदेत्** કહી શકે છે कह सकता है ॥ ४३-४४ ॥

43-44. 'The pitcher is fashioned by means of clay, turning rod and wheel, even in the absence of the potter. The wigwam is built by clay, straw and wood without even a house-builder'. Let one who is prepared to make such a statement declare equally foolishly, bereft of both reason and revelation, that the embodiment is brought about by the concourse of the elements, without the intervention of an gent.

कारणं पुरुषः सर्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते ।
येभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रमीयते ॥४५॥

येभ्यः જે जिन, **सर्वेभ्यः** બધાં सब, **आगमेभ्यः** પ્રમાણોથી शास्त्रोंसे, **प्रमेयम्** પ્રમેય પદાર્થો प्रमेय पदार्थ, **प्रमीयते** જાણવામાં આવે છે जाने जाते हैं, **सर्वैः** તે સર્વ उन सब, **प्रमाणैः** પ્રમાણોથી प्रमाणोंसे, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **कारणम्** કારણ છે कारण है, **उपलभ्यते** એમ જાણવામાં આવે છે ऐसा जाना जाता है ॥ ४५ ॥

45 However, Purusha, the self is seen to be the cause according to all forms of testimony, including scripture, whereby the knowable is tested and recognised.

न ते तत्सदृशास्त्वन्ये पारंपर्यसमुत्थिताः ।
सारूप्याद्ये त एवेति निर्दिश्यन्ते नवा नवाः ॥४६॥
भावास्तेषां समुदयो निरीशः सत्त्वसंज्ञकः ।
कर्ता भोक्ता न स पुमानिति केचिद्व्यवस्थिताः ॥४७॥

ते न આ શરીરમાં પૃથ્વી વગેરે પદાર્થો તેના તે જ અર્થાત્ પૂર્વે અનુભવેલા રહેતા નથી इस शरीरमें पृथ्वी आदि भावों वे ही अर्थात् पूर्व अनुभूत नहीं रहते, **पारंपर्य- समुत्थिताः अन्ये तु** પરંતુ સાદૃશ્યના પ્રવાહથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા परन्तु सादृश्यके प्रवाहसे उत्पन्न हुए दूसरे, **तत्सदृशाः** તેના જેવા જ उनके समान ही, **नवाः नवाः** નવા નવા नये नये, **भावाः** પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે भाव उत्पन्न होते हैं, **ये** જેઓને जिनको, **सारूप्यात्** સાદૃશ્યથી सादृश्यसे, **ते एव इति** તે જ છે એમ वे ही हैं, **इति** એમ ऐसा, **निर्दिश्यन्ते** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, **निरीशः** સ્થાયી આત્માથી રહિત स्थायी आत्मासे रहित, **सत्त्वसंज्ञकः** અને 'પ્રાણી' એમ કહેવાતો और 'प्राणी' ऐसा कहा जाता, **तेषाम् समुदयः** તેઓનો સમુદાય उनका समुदाय, **कर्ता** કર્તા कर्ता, **भोक्ता** તથા ભોક્તા છે तथा भोक्ता है, **सः पुमान्** પરંતુ તે પુરુષ परन्तु वह पुरुष, **न** કર્તા તથા ભોક્તા નથી कर्ता तथा भोक्ता नहीं है, **केचित् व्यवस्थिताः** એમ કેટલાએક માને છે ऐसा कई एक मानते हैं ॥ ४६-४७ ॥

४५. प्रमीयते–प्रतीयते (ड.)

४६. नवा नवाः – नरान्नराः (ड. द.)
,, ,, –न मानवाः (प.)
,, ,, –नवा नराः (प.)
४७. कर्ता भोक्ता न स पुमानिति–कर्ता भोक्ता च स पुमानिति (द.)
,, भोक्ता न स–बोद्धा च स (प.)

46-47. Phenomena are never the same but are continually in a state of flux; whenever they are of a similar nature they are said to be the same, although, in fact, they are produced anew. The soul-less conglomeration of phenomena is, by some, said to constitute the organism. They do not believe in a self who is the doer and the enjoyer.

तेषामन्यैः कृतस्यान्ये भावा भावैर्नवाः फलम् ।
भुञ्जते सदृशाः प्राप्तं यैरात्मा नोपदिश्यते ॥४८॥

यैः જે લોકોથી जिन लोगसे, **आत्मा** આત્માનો आत्माका, **न उपदिश्यते** ઉપદેશ નથી કરાતો उपदेश नहीं किया जाता, **तेषाम्** તેઓના મતમાં उनके मतमें, **अन्यैः** બીજા दूसरे, **भावैः** પદાર્થોએ भावोंसे, **कृतस्य** કરેલા કાર્યનું किए हुए कार्यका, **प्राप्तम्** પ્રાપ્ત उपस्थित, **फलम्** ફલ फलको, **अन्ये सदृशाः** તેના જેવા બીજા उनके समान दूसरे, **नवाः भावाः** નવા પદાર્થો नये भाव, **भुञ्जते** ભોગવે છે भोगते हैं ॥ ४८ ॥

48. Those who do not accept the existence of the self, preach in effect, that the effects of the actions of one are enjoyed by a new another who is similar.

करणान्यान्यता दृष्टा कर्तुः कर्ता स एव तु ।
कर्ता हि करणैर्युक्तः कारणं सर्वकर्मणाम् ॥४९॥

कर्तुः કર્તાના कर्ताके, **करण-** કરણોની साधनोंकी, **अन्यान्यता** વિવિધતા भिन्नता, **दृष्टा** દેખાય છે देखी जाती है, **कर्ता तु** પણ કર્તા તો किंतु कर्ता, **सः एव** તે જ રહે છે वह ही रहता है, **करणैः** કરણોથી साधनोंसे, **युक्तः** યુક્ત युक्त, **कर्ता** કર્તા कर्ता, **सर्व- कर्मणाम्** સર્વ કર્મોનું सर्व कर्मोंका, **कारणम् हि** કારણ છે कारण है ॥ ४९ ॥

49. The instruments of the doer are many and varied but the agent is always the same. The agent with his instruments is the cause of all activity.

निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये ।
भग्नानां न पुनर्भावः कृतं नान्यमुपैति च ॥५०॥
मतं तत्त्वविदामेतद्यस्मात्तस्मात् स कारणम् ।
क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥५१॥

भावानाम् પદાર્થોના भावोंके, **अत्यये** નાશમાં विनाशमें, **निमेषकालात्** નિમેષ કાલથી પણ निमेष कालसे भी, **शीघ्रतरः** ઘણો ઓછો शीघ्रतर, **कालः** કાળ લાગે છે काल लगता है, **भग्नानाम्** અને નાશ પામેલા પદાર્થોની नष्ट हुए भावोंकी, **पुनः** ફરી फिरसे, **भावः न** ઉત્પત્તિ થતી નથી उत्पत्ति नहीं होती, **कृतम् च** અને એકે કરેલું और एकका किया, **अन्यम्** બીજાને दूसरेको, **न उपैति** પ્રાપ્ત થતું નથી प्राप्त नहीं होता, **यस्मात्** જેથી जिस लिए, **एतत्** આ यह, **तत्त्वविदाम्** તત્ત્વજ્ઞોનો तत्त्ववेत्ताओंका, **मतम्** મત છે मत है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **भूतानाम्** પ્રાણીઓના प्राणियोंके, **क्रियोपभोगे** કર્મ અને તેના ફલના ઉપભોગમાં कर्मों और उनके फलके उपभोगमें, **सः** તે वह, **नित्यः** નિત્ય नित्य, **पुरुषसंज्ञकः** તથા 'પુરુષ' નામનો આત્મા तथा 'पुरुष' नामका आत्मा, **कारणम्** કારણ છે कारण है ॥ ५०-५१ ॥

50-51. Phenomena are destroyed in a shorter time than the winking of the eye. These that are destroyed can never recur and the action of one cannot cling to another. This is the opinion of the knowers of truth; what is known as the eternal self is the cause both of action and its enjoyment in all creatures.

---

४८. भावा भावैः – भावैर्भावा (च.)
४९. कारणान्यान्यता दृष्टा–कारणाल्पाल्पता दृष्टा (प.)
५०. भग्नानां न–भग्नानां न (ब.)
५१. यस्मात्तस्मात् स–यस्मात् कर्ता स (ड.)

अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तरगतिः स्मृतिः ।
विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥५२॥

भूतानाम् પ્રાણીઓના प्राणियोंके, देहम् શરીરથી शरीरसे, अन्तरा ભિન્ન भिन्न, कारणे सति આત્મા હોતાં आत्माके होने पर, अहङ्कारः અહંકાર अहंकार, फलम् ફળ फल, कर्म કર્મ कर्म, देहान्तरगतिः બીજા શરીરમાં જવું शरीरान्तरमें जाना, स्मृतिः અને સ્મરણ એ और स्मरण ये, विद्यते થાય છે होते हैं ॥ ५२ ॥

52. The ego or the sense of selfhood, fruit of action, action, reincarnation and memory exist in the absence of physical body, because of the existence of the self in creatures.

पुरुषस्य प्रभवः—

प्रभवो न ह्यनादित्वाद्विद्यते परमात्मनः ।
पुरुषो राशिसंज्ञस्तु मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥५३॥

अनादित्वात् અનાદિ હોવાથી अनादि होनेसे, परमात्मनः પરમાત્માની परमात्माकी, प्रभवः ઉત્પત્તિનું કારણ उत्पत्तिका कारण, न हि विद्यते નથી नहीं है, राशिसंज्ञः રાશિસંજ્ઞક राशिसंज्ञक, पुरुषः પુરુષ पुरुष, तु તો तो, मोह- મોહ मोह, इच्छा- ઇચ્છા इच्छा, द्वेष- દ્વેષ द्वेष, कर्मजः અને કર્મોથી ઉત્પન્ન થાય છે और कर्मोंसे उत्पन्न होता है ॥ ५३ ॥

53. The trancendental self, being beginningless, has no birth; while the embodied being is the product of the fruit of actions performed through delusion, desire and aversion.

पुरुषस्य ज्ञत्वाज्ञत्वविचारः—

आत्मा ज्ञः करणैर्योगाज् ज्ञानं त्वस्य प्रवर्तते ।
करणानामवैमल्यादयोगाद्वा न वर्तते ॥ ५४ ॥

आत्मा આત્મા आत्मा, ज्ञः જ્ઞાનસ્વભાવ છે ज्ञानी है, करणैः કરણો સાથે इन्द्रियोंके, योगात् तु યોગ થવાથી संबन्धसे, अस्य ज्ञानम् એના જ્ઞાનની इसके ज्ञानकी, प्रवर्तते પ્રવૃત્તિ થાય છે प्रवृत्ति होती है, करणानाम् કરણોની इन्द्रियोंकी, अवैमल्यात् અશુદ્ધતાથી मलिनतासे, अयोगात् वा કે તેઓના અયોગથી अथवा उनके अयोगसे, न वर्तते જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી ज्ञानकी प्रवृत्ति नहीं होती ॥ ५४ ॥

54. The self is the knower. Its knowledge proceeds from its contact with the instruments of knowledge, viz., the senses, mind and understanding. But in the absence of the contact of organs, or in case they are defective, there is no cognition.

पश्यतोऽपि यथाऽऽदर्शे संक्लिष्टे नास्ति दर्शनम् ।
तत्त्वं जले वा कलुषे चेतस्युपहते तथा ॥५५॥

यथा જેમ जिस प्रकार, संक्लिष्टे મલિન मलिन, आदर्शे દર્પણમાં दर्पणमें, कलुषे वा કે મેલા अथवा मलिन, जले જલમાં जलमें, पश्यतः જોનારનું देखनेवालेका, अपि પણ भी, तत्त्वम् दर्शनम् સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ स्पष्ट प्रतिबिम्ब, न अस्ति જોવામાં આવતું નથી दिखाई नहीं देता, तथा તેમ उसी प्रकार, चेतसि उपहते ચિત્ત ઉપઘાત પામતાં તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી चित्तका उपघात होनेपर तत्त्वज्ञान नहीं होता ॥ ५५ ॥

55. Just as one cannot catch a clear reflection in a mirror or water, if either is clouded, so is the case if the mind is obscure.

करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च ।
कर्तुः संयोगजं कर्म वेदना बुद्धिरेव च ॥५६॥

मनः મન मन, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, बुद्धि-कर्म-इन्द्रियाणि च જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય ज्ञानेन्द्रिय और

५३. प्रभवो न ह्यनादित्वाद्विद्यते परमात्मनः—अनादिमत्वात्प्रभवो विद्यते नान्तरात्मनः (प.)

५५. संक्लिष्टे–संक्लृप्ते ष.)
,, तत्त्वं जले–यद्वज्जले (क. च.)
,, तत्त्वं जले वा–तद्वज्जले वा (ख घ.)

कर्मेन्द्रिय, करणानि એ કરણો છે करण हैं, कर्तुः કર્તાના कर्ताके, संयोगजम् સંયોગથી संयोगसे, कर्म કર્મ कर्म, वेदना વેદના वेदना, बुद्धिः एव च તથા જ્ઞાન થાય છે तथा ज्ञान होते हैं ॥ ५६ ॥

56. The instruments are the mind, the understanding, the five cognitive and the five conative organs. When these associate with the doer or the self, then action, sensation and understanding result.

नैकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्नुते फलम् ।
संयोगाद्वर्तते सर्वं तमृते नास्ति किञ्चन ॥५७॥

भूतात्मा ભૂતાત્મા भूतात्मा, एकः એકલો अकेला, कर्तुम् કોઈ કામ કરવા कोई कार्य करनेको, न प्रवर्तते પ્રવૃત્ત થતો નથી प्रवृत्त नहीं होता, फलम् અને ફળ और फल, न अश्नुते ભોગવતો નથી नहीं भोगता, सर्वम् સર્વ सब, संयोगात् સંયોગથી संयोगसे, वर्तते થાય છે होता ह, तम् ऋते તે સંયોગ વગર उस संयोगके बिना, किञ्चन કંઈ कुछ, न अस्ति થતું નથી नहीं होता ॥ ५७ ॥

57. By itself the self can neither act nor enjoy the fruits of action. Everything proceeds from the union of the several factors; in its absence there is nothing whatever.

न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।
शीघ्रगत्वात्स्वभावात्त्वभावो न व्यतिवर्तते ॥५८॥

भावः ભાવ भाव, एकः એકલો अकेला, न वर्तते હોતો નથી नहीं होता, अहेतुकः વળી હેતુરહિત और हेतुरहित, अपि પણ भी, न वर्तते હોતો નથી नहीं होता, शीघ्रगत्वात् શીઘ્રગામીપણારૂપ शीघ्रगामी, स्वभावात् तु સ્વભાવને લીધે स्वभावके कारण, अभावः અભાવ अभाव, न व्यतिवर्तते પોતાના આ સ્વભાવનો ત્યાગ કરતો નથી अपने इस स्वभावको नहीं छोड़ता ॥ ५८ ॥

58. Nothing can exist singly or unrelated to a cause. Being transient by nature it cannot escape destruction.

पुरुषस्य नित्यत्वानित्यत्वविचारः —

अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
सद्कारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुजमन्यथा ॥ ५९ ॥

अनादिः કારણ વગરનો कारणसे रहित, पुरुषः પુરુષ पुरुष, नित्यः નિત્ય છે नित्य है, हेतुजः અને હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલો રાશિપુરુષ और हेतुसे उत्पन्न हुआ राशिपुरुष, तु વળી तो, विपरीतः અનિત્ય છે अनित्य है, अकारणवत् કારણરહિત कारणरहित, सत् સત્રૂપ ભાવ सत्रूप भाव, नित्यम् નિત્ય नित्य, हेतुजम् અને હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલો ભાવ और हेतुसे उत्पन्न हुए भाव, अन्यथा અનિત્ય अनित्य, दृष्टम् જાણવામાં આવે છે जाने जाते है ॥ ५९ ॥

59. That self which has no beginning in time is eternal; the contrary is the case with the self who is caused. An entity that has no beginning is regarded as eternal, while a thing that has a beginning is regarded otherwise.

व्यक्ताव्यक्तयोर्निर्देशः —

तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वं न कुतश्चन ।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा ॥६०॥

तत् एव તે નિત્ય છે वह नित्य है, भावात् ઉત્પત્તિધર્મવાળા પદાર્થથી उत्पत्तिधर्मवाले पदार्थसे,

---

५८. शीघ्रगत्वात्स्वभावात्त्वभावो–शीघ्रगत्वात्स्वभावात्तु भावो (घ.)
,, स्वभावात्त्वभावो–स्वभावात्तु भावो (ङ. ध.)
,, स्वभावात्त्वभावो न व्यतिवर्तते–स्वभावं हि भावो न व्यतिवर्तते (प.)
,, अभावो–तु भावो (द.)

६०. भावादग्राह्यम्–भावादज्ञेयं (प.)
,, ,, –भाववद् ग्राह्यं (प.)
,, नित्यत्वं–नित्यत्वात् (च. ध.)

अग्राह्यम् અગ્રાહ્ય છે अग्राह्य है, नित्यत्वम् તેનું નિત્યત્વ इसका नित्यत्व, कुतश्चन કોઈ પણ किसी भी, भावात् ઉત્પત્તિધર્મવાળા ભાવથી उत्पत्तिधर्मवाले भावसे, न थतुं નથી नहीं होता, तत् તે નિત્ય પુરુષને उस नित्य पुरुषको, अचिन्त्यम् અચિન્ત્ય એવું अचिन्त्य ऐसा, अव्यक्तम् અવ્યક્ત अव्यक्त, अन्यथा અને એનાથી વિપરીતને इससे विपरीतको, व्यक्तम् વ્યક્ત व्यक्त, ज्ञेयम् જાણવું जानना चाहिए ॥ ६० ॥

60. That higher self does not come under the category of anything; being eternal it cannot be grasped. It is unmanifest and unthinkable. The manifest is otherwise.

अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
तस्माद्यदन्यत्तद्व्यक्तं, वक्ष्यते चापरं द्वयम् ॥६१॥

अव्यक्तम् તે અવ્યક્ત वह अव्यक्त, आतमा આત્મા आत्मा, क्षेत्रज्ञः ક્ષેત્રજ્ઞ क्षेत्रज्ञ, शाश्वतः શાશ્વત शाश्वत, विभुः વ્યાપક विभु, अव्ययः અને અવિનાશી છે और अव्यय है, तस्मात् તેથી इससे, यत् अन्यत् જે ભિન્ન છે जो भिन्न है, तत् તે वह, व्यक्तम् વ્યક્ત છે व्यक्त है, अपरम् બીજાં दूसरे, द्वयम् च વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બન્ને व्यक्त और अव्यक्त दोनों, वक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे ॥ ६१ ॥

61. The unmanifest is the self, the knower of the field, ever-lasting, all-pervading and unchanging. Other than such is the manifest. Now this duality will be explained in another way.

व्यक्तमैन्द्रियकं चैव गृह्यते तद्यदिन्द्रियैः ।
अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥६२॥

यत् જેતું जिसका, इन्द्रियैः ઇન્દ્રિયોથી इन्द्रियोंसे, गृह्यते ગ્રહણ થાય છે ग्रहण होता है, तत् તે वह, व्यक्तम् વ્યક્ત व्यक्त, ऐन्द्रियकम् च एव અને ઐંદ્રિયક કહેવાય છે और ऐन्द्रियक कहा जाता है, अतः पुनः એનાથી इससे, अन्यत् જુદું भिन्न, अतीन्द्रियम् અતીન્દ્રિય अतीन्द्रिय, लिङ्गग्राह्यम् અને નિત્ય અનુમેય હોય છે और नित्य अनुमेय होता है, अव्यक्तम् તે અવ્યક્ત કહેવાય છે वह अव्यक्त कहा जाता है ॥ ६२ ॥

६२. व्यक्तमैन्द्रियकं–व्यक्तं चैन्द्रियकं (ख.)

62. Whatever is perceptible, being apprehendable by the senses, is the manifest; but what is imperceptible and is beyond the senses and can be known only by inference is the unmanifest.

अष्ट प्रकृतयः, षोडश विकाराः—

खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाऽष्टमः ।
भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥६३॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः ॥६४॥

खादीनि આકાશાદિ સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતો (તન્માત્રા) आकाशादि सूक्ष्म पंचभूत (तन्मात्रा), बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, अव्यक्तम् અવ્યક્ત अव्यक्त, तथा તથા तथा, अष्टमः આઠમો आठवाँ, अहङ्कारः અહંકાર अहंकार, भूतप्रकृतिः એ આઠ ભૂતપ્રકૃતિ ये आठ भूतप्रकृति, उद्दिष्टा કહેલ છે कही हैं, षोडश અને સોળ और सोलह, विकाराः च एव વિકારો છે विकार हैं, पञ्च एव પાંચ पांच, बुद्धीन्द्रियाणि જ્ઞાનેન્દ્રિયો ज्ञानेन्द्रियाँ, पञ्च પાંચ पांच, कर्मेन्द्रियाणि च કર્મેન્દ્રિયો कर्मेन्द्रियाँ, समनस्काः અને મનસહિત और मनसहित, पञ्च પાંચ पांच, अर्थाः વિષયો विषय, विकाराः इति 'વિકાર' એ નામથી 'विकार' इस नामसे, संज्ञिताः કહેવાય છે कहे जाते हैं ॥ ६३-६४ ॥

63-64. The five elements beginning with ether, as also the understanding, the unmanifest self, and ego the eighth, constitute the eightfold nature of all beings. The modifications are sixteen. The five cognitive organs, the five conative organs and the five sense-objects, together with the mind, are styled the modifications.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः —

इति क्षेत्रं समुद्दिष्टं सर्वमव्यक्तवर्जितम् ।
अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमृषयो विदुः ॥६५॥

इति આમ इस तरह, **अव्यक्त-** અવ્યક્ત अव्यक्त, **वर्जितम्** સિવાયના रहित, **सर्वम्** સર્વને सबको, **क्षेत्रम्** ક્ષેત્ર क्षेत्र, **समुद्दिष्टम्** કહ્યું છે कहा है, **ऋषयः** ઋષિઓ ऋषिलोग, **अस्य** આ इस, **क्षेत्रस्य** ક્ષેત્રના क्षेत्रके, **क्षेत्रज्ञम्** ક્ષેત્રજ્ઞને क्षेत्रज्ञको, **अव्यक्तम्** અવ્યક્ત अव्यक्त, **विदुः** જાણે છે जानते हैं ॥ ६५ ॥

65. All this, with the exception of the unmanifest, is spoken of as the field; while the unmanifest is regarded by the seers as the knower of the field.

अव्यक्तान्महदाद्युत्पत्तिः—

जायते बुद्धिरव्यक्ताद्बुद्ध्याऽहमिति मन्यते ।
परं खादीन्यहङ्कारादुत्पद्यन्ते यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥
ततः संपूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते ।
पुरुषः प्रलये चेष्टैः पुनर्भावैर्वियुज्यते ॥ ६७ ॥

अव्यक्तात् અવ્યક્તમાંથી अव्यक्तसे, **बुद्धिः** મહત્તત્ત્વ महत्तत्त्व, **जायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, **बुद्ध्या** મહત્તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયેલા અહંકારથી महत्तत्त्वसे उत्पन्न हुए अहंकारसे, **अहम्** મનુષ્ય 'હું છું' मनुष्य 'मैं हूं', **इति** એમ ऐसा, **मन्यते** માને છે मानता है, **परम्** ત્યાર પછી पश्चात्, **यथाक्रमम्** ક્રમશઃ क्रमशः, **अहङ्कारात्** અહંકારથી अहंकारसे, **खादीनि** આકાશાદિ પાંચ ભૂતો आकाशादि पांच भूत, **उत्पद्यन्ते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, **ततः** ત્યાર પછી उसके बाद, **संपूर्ण-सर्वाङ्गः** સંપૂર્ણ સર્વ અંગવાળો થઈ संपूर्ण सब अंगवाला हो कर, **अभ्युदितः** પ્રકટ થયેલો પુરુષ प्रकट हुआ पुरुष, **जातः** ઉત્પન્ન થયો उत्पन्न हुआ, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, **पुरुषः च** અને તે પુરુષ और वह पुरुष, **प्रलये** પ્રલયમાં प्रलयमें, **इष्टैः** બુદ્ધિ આદિ ઇષ્ટ बुद्धि आदि इष्ट, **भावैः** ભાવોથી भावोंसे, **पुनः** વળી फिर, **वियुज्यते** વિયુક્ત બને છે वियुक्त होता है ॥ ६६-६७ ॥

66-67. From the unmanifest is born the intellect, from the intellect arises the ego. Thereafter from the ego are evolved ether etc., in orderly succession. Then the whole man possessed of all the faculties, springs into view and is said to be born. Then, again, in the final dissolution, he gets disjoined from these desired associations.

अव्यक्ताद्व्यक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः ।
रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्तते ॥ ६८ ॥

अव्यक्तात् અવ્યક્ત અવસ્થામાંથી अव्यक्त अवस्थासे, **व्यक्तताम्** વ્યક્ત અવસ્થાને व्यक्त अवस्थाको, **व्यक्तात्** અને વ્યક્ત અવસ્થામાંથી और व्यक्त अवस्थासे, **पुनः** પાછો फिर, **अव्यक्तताम्** અવ્યક્ત અવસ્થાને अव्यक्त अवस्थाको, **याति** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, **रजस्तमोभ्याम्** આમ રજોગુણ અને તમોગુણથી इस तरह रज और तमसे, **आविष्टः** યુક્ત તે પુરુષ युक्त वह पुरुष, **चक्रवत्** ચક્રની પેઠે चक्रके समान, **परिवर्तते** પરિભ્રમણ કરે છે घूमता रहता है ॥ ६८ ॥

68. Out of the unmanifest, man rises to the manifest stage and again sinks into the unmanifest. Passion and delusion having taken possession of him, man revolves from birth to death like a wheel.

उदयप्रलयौ केषां भवतः?—

येषां द्वन्द्वे परा सक्तिरहङ्कारपराश्च ये ।
उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥६९॥

येषाम् જેઓને जिनका, **द्वन्द्वे** દ્વંદ્વોમાં द्वंद्वोंमें, **परा** અતિ अत्यन्त, **सक्तिः** રાગ હોય છે राग होता है, **ये च** અને જેઓ और जो, **अहङ्कारपराः** અહંકારપરાયણ

६६. खादीन्यहङ्कारादुत्पद्यन्ते—खादीन्यहङ्कार उपादत्ते (च. ड. ध.)
६७. सर्वाङ्गो—सर्वज्ञो (प.)

હોય છે अहंकारपरायण होते हैं, तेषाम् તેઓનાં उनके, उदयप्रलयौ જન્મ અને મરણ થાય છે जन्म और मरण होते हैं, ये तु પણ જેઓ किन्तु जो, अतः એઓથી इनसे, अन्यथा વિપરીત હોય છે विपरीत होते हैं, तेषाम् તેઓનાં उनके, न જન્મમરણ થતાં નથી जन्ममरण नहीं होतें ॥ ६९ ॥

69. Those who are attached to the pairs of opposites and to egoism, are subject to creation and dissolution; but not those who are not so attached.

परमात्मनो लिङ्गानि—

प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।
इन्द्रियान्तरसंचारः प्रेरणं धारणं च यत् ॥७०॥
देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।
दृष्टस्य दक्षिणेनाक्ष्णा सव्येनावगमस्तथा ॥७१॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः ।
बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥७२॥
यस्मात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।
न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ ७३ ॥

प्राणापानौ પ્રાણ- અપાન प्राण- अपान, निमेषाद्याः નિમેષ વગેરે निमेष आदि, जीवनम् જીવન जीवन, मनसः મનની मनका, गतिः ગતિ जाना, इन्द्रियान्तर- જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોમાં एक इन्द्रियसे दूसरी इन्द्रियमें, संचारः સંચાર जाना, प्रेरणम् મનને પ્રેરવું मनको प्रेरणा करना, यत् च અને જે और जो, धारणम् મનનું ધારણ કરવું मनको धारण करना, स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, देशान्तर- બીજા દેશમાં दूसरे देशमें, गतिः મનની ગતિ मनका जाना, तथा पञ्चत्वग्रहणम् મરણ પામવું તે पञ्चत्वको प्राप्त होना, तथा दक्षिणेन જમણી दाहिनी, अक्ष्णा આંખથી आंखसे, दृष्टस्य જોયેલાનું देखे हुए विषयका, सव्येन ડાબી આંખથી बाईं आंखसे, अवगमः ज्ञान ज्ञान, इच्छा ઇચ્છા इच्छा, द्वेषः દ્વેષ द्वेष, सुखम् સુખ सुख, दुःखम् દુઃખ दुःख, प्रयत्नः પ્રયત્ન प्रयत्न, चेतना ચેતના चेतना, धृतिः ધૃતિ धृति, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, स्मृतिः સ્મૃતિ स्मृति, अहङ्कारः અને અહંકાર और अहंकार, परमात्मनः એ સૂક્ષ્મ આત્માનાં ये सूक्ष्म आत्माके, लिङ्गानि લક્ષણો છે लक्षण हैं, यस्मात् જેથી जिससे, एतानि આ ये, लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, जीवतः જીવતા માણસમાં જ जीवित पुरुषमें, समुपलभ्यन्ते જોવામાં આવે છે मालूम होते हैं, मृतस्य મરેલામાં मरे हुएमें, न જોવામાં નથી આવતાં मालूम नहीं होते, तस्मात् તેથી इससे, महर्षयः મહર્ષિઓ महर्षि, आत्मलिङ्गानि એઓને આત્માનાં લક્ષણો इनको आत्माके लक्षण, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ ७०-७३ ॥

70-73. The signs of the self are—respiration, winking etc., animation, mental activity, inter-communication of sense-perceptions, impelling, upholding, travelling to far countries in dreams, likewise experience of death in dreams, recognition by the left eye of what is seen by the right eye, desire, hate, pleasure, pain, effort, awareness, resolution, understanding, recollection and the sense of ego. Since these signs are observed in the living organism alone and not in the dead, therefore the great sages have declared them to be indicative of the Self.

शरीरं हि गते तस्मिञ् शून्यागारमचेतनम् ।
पञ्चभूतावशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७४ ॥

हि કારણ કે क्योंकि, तस्मिन् તે આત્મા उस आत्माके, गते જતો રહેતાં चले जाने पर, शून्यागारम् શૂન્ય ઘર જેવું शून्य गृह जैसा, अचेतनम् અચેતન अचेतन, शरीरम् શરીર शरीर, पञ्चभूत- પાંચ ભૂતો જ पंचभूतोंके, अवशेषत्वात् બાકી રહેવાથી अवशिष्ट रहनेसे, पञ्चत्वम् પંચત્વ पंचत्वको, गतम् પામ્યું प्राप्त हुआ, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ७४ ॥

74. The Self having left the lifeless body, like an untenanted house,

man is said to be reduced to a pentad because of the five residual elements.

निष्क्रियस्य पुरुषस्य क्रियानिर्देशः —

अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः ।
युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः॥७५॥

मनः મન मन, **अचेतनम्** અચેતન जड़, **क्रियावत्** **च** અને ક્રિયાયુક્ત છે और क्रियावाला है, **परः** આત્મા आत्मा, **चेतयिता** ચેતનદાતા છે चेतन देनेवाला है, **मनसा** મન સાથે मनसे, **तस्य विभोः** તે વ્યાપક આત્માનો उस व्यापक आत्माका, **युक्तस्य** સંયોગ થતાં संयोग होने पर, **क्रियाः** આત્માની ક્રિયાઓ आत्माकी क्रियायें, **निर्दिश्यन्ते** કહેવામાં આવે છે कहलाती हैं ॥ ७५ ॥

75. The mind is unconscious but active. The impeller, however, is the self, of which, when yoked to the mind, all activity is predicated.

चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते ।
अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥७६॥

यतः च જેથી जिससे, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **चेतनावान्** ચેતનાવાળો છે चेतनायुक्त है, **ततः** તેથી इससे, **कर्ता** કર્તા कर्ता, **निरुच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, **मनः च** અને મન और मन, **क्रियावत्** ક્રિયાયુક્ત क्रियायुक्त, **अपि** હોવા છતાં પણ होने पर भी, **अचेतनत्वात्** અચેતન હોવાથી चेतनारहित होनेसे, **न उच्यते** કર્તા કહેવાતું નથી कर्ता नहीं कहा जाता।

76. Because the self is the conscious element, therefore it is called the agent or doer; while the mind, though actually performing, is not called the doer, because it is devoid of consciousness.

स्वतन्त्रस्यापि पुरुषस्यानिष्टयोनिषु जन्मग्रहणे हेतुः —

यथास्वेनात्मनाऽऽत्मानं सर्वः सर्वासु योनिषु ।
प्राणैस्तन्त्रयते प्राणी नह्यन्योऽस्त्यस्य तन्त्रकः ॥७७॥

सर्वः સર્વ सब, **प्राणी** પ્રાણી प्राणी, **यथास्वेन** પોતપોતાના કર્મ દ્વારા अपने अपने कर्म अनुसार, **आत्मना** પોતે स्वयं, **आत्मानम्** પોતાને अपने आपको, **सर्वासु** સર્વ सब, **योनिषु** યોનિઓમાં योनियोंमें, **प्राणैः** પ્રાણોથી प्राणोंके साथ, **तन्त्रयते** યોજે છે युक्त करते हैं, **हि** કારણકે क्योंकि, **अन्यः** બીજો કોઈ પુરુષ अन्य कोई पुरुष, **अस्य** એનો इसका, **तन्त्रकः** પ્રેરક प्रेरक, **न अस्ति** નથી नहीं है ॥ ७७ ॥

77. In as much as all living beings cause themselves to be linked to all kinds of bodies by their own free will, there is no question of another and external administrator.

वशिनोऽपि पुरुषस्यासुखैर्भवैराक्रमणे कारणम् —

वशी तत् कुरुते कर्म यत् कृत्वा फलमश्नुते ।
वशी चेतः समाधत्ते वशी सर्वं निरस्यति ॥७८॥

वशी સ્વેચ્છાધીન પ્રવૃત્તિવાળો આત્મા वशी आत्मा, **तत्** તે उन, **कर्म** કર્મ कर्मोंको, **कुरुते** કરે છે करता है, **यत्** જે जिन्हें, **कृत्वा** કરીને करके, **फलम्** ફલ फल, **अश्नुते** ભોગવે છે भोगता हैं, **वशी** સ્વેચ્છાધીન પ્રવૃત્તિવાળો वशीआत्मा, **चेतः** ચિત્તવૃત્તિઓનો चित्तका, **समाधत्ते** નિરોધ કરે છે निरोध करता है, **वशी** અને તે સ્વેચ્છાધીન પ્રવૃત્તિવાળો આત્મા वह वशी आत्मा, **सर्वम्** સર્વ કર્મનો सब कर्मका, **निरस्यति** ત્યાગ પણ કરે છે त्याग भी कर देता है ॥ ७८ ॥

78. Being its own master, the self performs those actions, whereof it subsequently enjoys the fruits; of its own accord, too, the self composes the mind; of its own accord, also, it withdraws from everything.

सर्वगतस्यापि पुरुषस्य सर्ववेदनाज्ञानाभावे हेतुः —

देही सर्वगतोऽप्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।

७९. देही सर्वगतोऽप्यात्मा—सर्वदेहगतश्चात्मा (ढ.)
,, ,, —देहे सर्वगतश्चात्मा (ब.)
,, सर्वगतोऽप्यात्मा—सर्वगतो ह्यात्मा (ब.)

सर्वाः सर्वाश्रयस्थास्तु नात्माऽतो वेत्ति वेदनाः॥७९॥

सर्वगतः સર્વવ્યાપી सर्वगत, **अपि** હોવા છતાં પણ होने पर भी, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **देही** દેહધારી થતાં देहधारી होता हुआ, **स्वे स्वे** પોતપોતાના अपने अपने, **संस्पर्शनेन्द्रिये** સ્પર્શનેન્દ્રિયથી યુક્ત શરીરમાં स्पर्शनेन्द्रियसे युक्त शरीरमें, **वेदनाः** વેદનાઓ वेदनाको, **वेत्ति** જાણે છે जानता है, **अतः** તેથી इससे, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **सर्वाश्रयस्थाः** સઘળાં શરીરમાં રહેલી सब शरीरमें स्थित, **सर्वाः** બધી વેદના सब वेदनाओंको, **तु** તો तो, **न** જાણતો નથી नहीं जानता ॥ ७९ ॥

79. The self, although omnipresent, is localized in its organs of sense, when embodied, and so cannot apprehend all sensations occurring in all bodies.

विभोरप्यात्मनः शैलादितिरस्कृतस्याज्ञाने हेतुः—

विभुत्वमत एवास्य यस्मात् सर्वगतो महान् ।
मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ॥८०॥

यस्मात् જેથી जिससे, **सर्वगतः** એ સર્વગત यह सर्वगत, **महान्** અને મહાન છે और महान है, **अतः एव** એથી જ इसी लिए, **अस्य** એનું इसका, **विभुत्वम्** વિભુપણું છે विभुत्व है, **मनसः** મનની मनकी, **समाधानात् च** સમાધિથી समाधिसे, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **तिरस्कृतम्** તિરોહિત વસ્તુને छिपी वस्तुको, **पश्यति** જુએ છે देखता है ॥ ८० ॥

80. The self is infinite for the very reason that it is omnipresent and supreme. By concentrating the mind, the self is able to perceive even the hidden.

नित्यानुबन्धं मनसा देहकर्मानुपातिना ।
सर्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ॥८१॥

सर्वयोनिगतम् अपि સર્વ યોનિગત આત્માને પણ सर्व योनिगत आत्माको भी, **देहकर्म-** દેહના કર્મને देहके कर्मके, **अनुपातिना** અનુસરનારા अनुसारी, **मनसा** મન સાથે मनसे, **नित्यानुबन्धम्** નિત્ય સંબંધયુક્ત હોવાથી नित्य संबंधवाला होनेसे, **एक-** એક एक, **योनौ** યોનિમાં योनिमें, **स्थितम्** રહેલો स्थित, **विद्यात्** જાણવો જોઈએ जानना चाहिए ॥ ८१ ॥

81. Yoked to the mind which cleaves to it by virtue of the acts performed through the instrumentality of the body, the self though present in all bodies, is for all practical purposes to be regarded as localized in one particular body.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः किं पूर्वमिति प्रश्नस्योत्तरम्—

आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकम् ।
अतस्तयोरनादित्वात् किं पूर्वमिति नोच्यते ॥८२॥

आत्मनः આત્માને आत्माका, **आदिः** આદિ आदि, **न अस्ति** નથી नहीं है, **क्षेत्र-** ક્ષેત્ર क्षेत्रकी, **पारंपर्यम्** પરંપરા પણ परंपरा भी **अनादिकम्** અનાદિ છે अनादि है, **अतः** આથી इसलिए, **तयोः** તેઓ બન્નેનું इन दोनोंके, **अनादित्वात्** અનાદિપણું હોવાથી अनादि होनेसे, **किम् पूर्वम्** કોણ પહેલું कौन पहला, **इति** એ यह, **न उच्यते** કહેવાતું નથી नहीं कहा जाता ॥ ८२ ॥

82. The self has no beginning and likewise the succession of bodies is without a beginning. Both being thus beginningless, neither can be the antecedent to the other.

आत्मनः साक्षिभूतत्वसाधनम्—

ज्ञः साक्षीत्युच्यते नाज्ञः साक्षी त्वात्मा यतः स्मृतः ।
सर्वे भावा हि सर्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः ॥८३॥

ज्ञः જ્ઞાનવાન ज्ञानवान, **साक्षी** સાક્ષી છે साक्षी है, **इति** એમ ऐसा, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, **अज्ञः** પણ અજ્ઞ किन्तु अज्ञ, **न साक्षी** કહેવાતો નથી

८१. नित्यानुबन्धं–नित्यानुबद्धं (प.)

८२. आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकम् – अनादिरात्मा क्षेत्रस्य पारम्पर्यमनादिकम् (ज.)

,, अतस्तयोरनादित्वात्–अनादित्वात्तयोरस्मात् (ज.)

साक्षी नहीं कहा जाता, यतः જેથી जिससे, आत्मा तु આત્માને आत्माको, साक्षी સાક્ષી साक्षी, स्मृतः કહ્યો છે कहा है, सर्वेषाम् हि આથી સર્વ इससे सब, भूतानाम् ભૂતોના भूतोंके, सर्वे भावाः બધા ભાવો सब भाव, आत्मसाक्षिकाः આત્માના સાક્ષીપણાવાળાં છે आत्माके साक्षित्वसे युक्त हैं ॥ ८३ ॥

83. It is the knower and not the non-knower that is called the witness. Hence the self is said to be the witness. The vicissitudes of all creatures have the self for their witness

राशिपुरुषस्यैव वेदनाविशेष इति निरूपणम्—

नैकः कदाचिद्भूतात्मा लक्षणैरुपलभ्यते ।
विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य विद्यते ॥८४॥

एकः એકલો अकेला, भूतात्मा ભૂતાત્મા भूतात्मा, लक्षणैः લક્ષણોથી लक्षणोंसे, कदाचित् કદાપિ कभी, न નથી नहीं, उपलभ्यते જાણી શકાતો जाना जाता, तस्य તે उस, एकस्य એકલા अकेले, अनुपलभ्यस्य અજ્ઞેયની अज्ञेयकी, विशेषः કોઈ વેદનાજન્ય ભિન્નતા कोई वेदनाजन्य भिन्नता, न विद्यते નથી नहीं है ॥८४॥

84. The self, when by itself, is not inferrable by any indication; for the imperceptible and pure self has no attribute whatsoever.

संयोगपुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः ।
वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तत्कृतः ॥८५॥

वेदनाकृतः વેદનાજન્ય वेदनाजन्य, विशेषः ભિન્નતા भिन्नता, संयोगपुरुषस्य સંયોગપુરુષમાં संयोगपुरुषमें, इष्टः ઇષ્ટ છે इष्ट है, यत्र જ્યાં जहां, वेदना વેદના वेदना, नियता નિયત છે नियत है, तत्र ત્યાં वहां, तत्कृतः વેદનાજન્ય वेदनाजन्य, विशेषः ભિન્નતા હોય છે भिन्नता रहती है ॥ ८५ ॥

85. It is with reference to the embodied self that changes brought about by sensations are predicated; for only that which is affected by sensations is modified.

कथं भिषक् त्रिकालां वेदनां चिकित्सति—

चिकित्सति भिषक् सर्वास्त्रिकाला वेदना इति ।
यया युक्त्या वदन्त्येके सा युक्तिरुपधार्यताम् ॥८६॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, त्रिकालाः ત્રણે કાળની तीनों कालकी, सर्वाः બધી सब, वेदनाः વેદનાઓની वेदनाओंकी, चिकित्सति ચિકિત્સા કરે છે चिकित्सा करता है, इति એમ ऐसा, यया જે जिस, युक्त्या યુક્તિથી युक्तिसे, एके કેટલાક कई एक, वदन्ति કહે છે कहते हैं, सा તે वह, युक्तिः યુક્તિ युक्ति, उपधार्यताम् સાંભળો सुनो ॥ ८६ ॥

86. Listen now to the argument advanced by those who assert that the physician treats all ailments, whether present, past or future.

पुनस्तच्छिरसः शूलं ज्वरः स पुनरागतः ।
पुनः स कासो बलवांश्छर्दिः सा पुनरागता ॥८७॥
एभिः प्रसिद्धवचनैरतीतागमनं मतम् ।

पुनः ફરીને फिर, शिरसः માથાનો शिरका, तत् તે वही, शूलम् દુખાવો આવ્યો दर्द आया, पुनः ફરીને फिर, सः તે वह, ज्वरः તાવ ज्वर, आगतः આવ્યો आया, पुनः ફરીને फिर, सः बलवान् તે બલવાન वह बलवान, कासः ખાંસી આવી खांसी आ गई, पुनः અને ફરીને और फिर, सा छर्दिः તે ઉલટી वह वमन, आगता આવી आगया, एभिः એ इन, प्रसिद्धवचनैः પ્રસિદ્ધ વચનોથી प्रसिद्ध वचनोंसे, अतीत- અતીત વેદનાઓનું अतीत वेदनाओंका, आगमनम् આવવું आगमन, मतम् મનાય છે माना जाता है ॥ ८७½ ॥

87-87½. The headache has returned again, there is a relapse of fever, the violent cough has reappeared, there is recurrence of vomiting; such common

८६. यया युक्त्या–यथा युक्त्या (क.)
८७½. प्रसिद्धवचनैः–प्रसन्नैर्वचनैः (ड.)

remarks show the recurrence of past diseases.

कालश्चायमतीतानामर्तीनां पुनरागतः ॥८८॥
तमर्तिकालमुद्दिश्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।
अतीतानां प्रशमनं वेदनानां तदुच्यते ॥८९॥

अतीतानाम् च અને ભૂતકાળની और भूतकालीन, **अर्तीनाम्** વેદનાઓનો वेदनाओंका, **अयम् कालः** આ કાળ यह समय, **पुनः** ફરીને फिर, **आगतः** આવ્યો आ गया, **तम्** તે उस, **अर्तिकालम्** પીડાના કાળને वेदनाके कालको, **उद्दिश्य** લક્ષમાં રાખીને लक्ष्य करके, **यत्** જે जो, **भेषजम्** ઔષધ औषध, **प्रयुज्यते** યોજાય છે प्रयुक्त होती है, **तत्** તે वह, **अतीतानाम्** અતીત अतीत, **वेदनानाम्** વેદનાઓનું वेदनाओंकी, **प्रशमनम्** પ્રશમન કરનાર शमन करनेवाली, **उच्यते** કહેવાય છે कहाती है ॥ ८८-८९ ॥

88-89. The time of relapse of these subjugated diseases has approached. Therefore treatment which is given keeping in view the period of relapse of a disease is to be understood as the therapeutics of past ailment.

आपस्ताः पुनरागुर्मा याभिः शस्यं पुरा हतम् ।
यथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाऽऽश्रये ॥९०॥

याभिः જે પાણીથી जिस जलसे, **पुरा** પૂર્વે पहिले, **शस्यम्** અનાજનો પાક शस्य, **हतम्** નાશ પામ્યો હતો नष्ट हुआ था, **ताः** તે वह, **आपः** પાણી जल, **पुनः** ફરીને फिर, **मा आगुः** ન આવે न आजाये, **यथा** એ માટે જેવી રીતે इसलिए जैसे, **सेतुः** પાળ बांध, **प्रक्रियते** બાંધવામાં આવે છે बांध दिया जाता है, **तथा** તેવી રીતે वैसे ही, **आश्रये** શરીરમાં शरीरमें, **प्रतिकर्म** ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે चिकित्सा की जाती है ॥९०॥

90. Just as a dam is raised so that the floods may not destroy the crops as they did during a previous season so is treatment in the body.

पूर्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यताम् ।
या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्त्यनागताम्॥९१॥

प्रादुर्भविष्यताम् ઉત્પન્ન થનારા उत्पन्न होनेवाली, **विकाराणाम्** વ્યાધિઓનું व्याधियोंका, **पूर्वरूपम्** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **दृष्ट्वा** જોઈને देख कर, **या** જે जो, **क्रिया** ચિકિત્સા चिकित्सा, **क्रियते** કરવામાં આવે છે की जाती है, **सा च** તે वह, **अनागताम्** ભાવી भविष्यत्, **वेदनाम्** વેદનાને व्याधिको, **हन्ति** હણે છે नष्ट करती है ॥ ९१ ॥

91. Having in mind the past symptoms, prophylactic measures taken, in view of future symptoms, will avert disease.

पारंपर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्तते ।
सुखहेतूपचारेण सुखं चापि प्रवर्तते ॥ ९२ ॥

सुख- સુખકર सुखके, **हेतु-** હેતુના कारणोंके, **उपचारेण** સેવનથી सेवनसे, **दुःखानाम्** દુઃખોનો दुःखोंका, **पारंपर्य-** પ્રવાહરૂપે प्रवाहरूपसे, **अनुबन्धः** અનુબન્ધ अनुबन्ध, **तु** તો तो, **विनिवर्तते** અટકી જાય છે निवृत्त होता है, **सुखम् च अपि** અને સુખની और सुखकी, **प्रवर्तते** પ્રવૃત્તિ થાય છે प्रवृत्ति होती है ॥ ९२ ॥

92. The use of whatsoever promotes well-being, stops the causal chain of suffering, and induces happiness.

न समा यान्ति वैषम्यं विषमाः समतां न च ।
हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥९३॥

समाः સમ ધાતુઓ समान धातुएं, **वैषम्यम्** વિષમતાને विषमताको, **न** પામતા નથી प्राप्त नहीं होती, **विषमाः च** અને વિષમ ધાતુઓ और विषम धातुएं, **समताम्** સમતાને समताको, **न यान्ति** પામતા નથી प्राप्त नहीं होती, **देहधातवः** દેહના ધાતુઓ देहकी धातुएं, **नित्यम्** હમેશાં सदा, **हेतुभिः** હેતુઓની

---

८९. तमर्तिकालमुद्दिश्य—तमार्तिकालमुद्दिश्य (ज.)

कारणोंके, सदृशाः સમાન समान, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती हैं ॥ ९३ ॥

93. No discord can ensue from harmonious elements, nor any concord from discordant elements; from like causes, like effects are always produced in the body-element.

युक्तिमेतां पुरस्कृत्य त्रिकालां वेदनां भिषक् ।
हन्तीत्युक्तं चिकित्सा तु नैष्ठिकी या विनोपधाम्॥९४॥

एताम् આ इस, युक्तिम् યુક્તિને युक्तिको, पुरस्कृत्य અનુસરીને आगे करके, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, त्रिकालाम् ત્રણે કાળની तीनों कालकी, वेदनाम् વેદનાને वेदनाको, हन्ति હણે છે नष्ट करता है, इति એમ ऐसा, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, उपधाम् તૃષ્ણા तृष्णासे, विना વિનાની रहित, या चिकित्सा જે ચિકિત્સા થાય છે તે जो चिकित्सा होती है वह, तु તો तो, नैष्ठिकी મોક્ષ આપનારી છે मोक्ष देनेवाली है ॥ ९४ ॥

94. It is for such reasons as set forth above, that the physician is said to remove all disease, whether past, present or future. That is the supreme therapeusis which is devoid of passions.

उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखाश्रयप्रदः ।
त्यागः सर्वोपधानां च सर्वदुःखव्यपोहकः ॥९५॥

हि કેમકે क्योंकि, उपधा તૃષ્ણા तृष्णा, दुःख- દુઃખ दुःख, दुःखाश्रयप्रदः અને દુઃખના આશ્રયરૂપ શરીર આપનાર और दुःखके आश्रयरूप शरीरको देनेवाला, परः प्रधान मूल, हेतुः કારણ છે कारण है, सर्व- અને સર્વ और सब, उपधानाम् च તૃષ્ણાઓનો तृष्णाओंका, त्यागः ત્યાગ त्याग, सर्वदुःख- બધાં દુઃખનો सब दुःखोंका, व्यपोहकः નાશક છે नाशक है ॥ ९५ ॥

95. For, the passions are the cause of suffering and are the producers of pain and its resort, the body. The renunciation of all passions is the means of removing all miseries.

कोषकारो यथा ह्यंशूनुपादत्ते वधप्रदान् ।
उपादत्ते तथाऽर्थेभ्यस्तृष्णामज्ञः सदाऽऽतुरः ॥९६॥

यथा हि જેવી રીતે जैसे, कोषकारः રેશમનો કીડો रेशमका कीडा, वधप्रदान् પોતાને મૃત્યુપ્રદ अपने मृत्युकारक, अंशून् રેસાઓને रेशोंको, उपादत्ते ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, तथा તેવી રીતે वैसे ही, अज्ञः અજ્ઞાની માણસ अज्ञानी मनुष्य, अर्थेभ्यः વિષયથી વિષયોંસે, तृष्णाम् તૃષ્ણાને तृष्णाको, उपादत्ते ઉત્પન્ન કરી લે છે उत्पन्न कर लेता है, सदा અને તેથી સદાય और इससे सदा, आतुरः દુઃખી રહે છે दुःखी रहता है ॥ ९६ ॥

96. Just as the silk-worm builds its own tomb, the cocoon, similarly the ignorant wordling clings to the thirst for sense-objects and is ever miserable.

यस्त्वग्निकल्पानर्थाञ्ज्ञो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्तते ।
अनारम्भादसंयोगात्तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥९७॥

यः જે जो, ज्ञः જ્ઞાની મનુષ્ય ज्ञानी मनुष्य, तु તો तो, अर्थान् વિષયોને विषयोंको, अग्निकल्पान् અગ્નિતુલ્ય अग्निसमान, ज्ञात्वा જાણીને जान कर, तेभ्यः તેઓથી उनसे, निवर्तते નિવૃત્ત થાય છે निवृत्त होता है, तम् તેને उसको, अनारम्भात् કર્મો નહિ કરવાથી कर्मोंके न करनेसे, असंयोगात् અને તેથી જ શરીરનો સંયોગ ન થવાને લીધે और इससे ही शरीरका संयोग न होनेके कारण, दुःखम् દુઃખ दुःख, न उपतिष्ठते પ્રાપ્ત થતું જ નથી प्राप्त नहीं होता ॥ ९७ ॥

97. The wise one, who, viewing sense-objects like fire, withdraws from them, is not touched by pain, by reason of abstention from action and attachment.

९४. उक्तं—उक्ता (ध.)
,, तु—सा (छ.)

९६. वधप्रदान्—वधावहान् (ध.)

दुःखहेतवः—

धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः संप्राप्तिः कालकर्मणाम् ।
असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥९८॥

धी- બુદ્ધિ बुद्धि, धृति- ધૈર્ય धृति, स्मृति- અને સ્મૃતિનો और स्मृतिका, विभ्रंशः નાશ विभ्रंश, काल- કાલ- काल, कर्मणाम् અને કર્મની और कर्मोंकी, संप्राप्तिः સંપ્રાપ્તિ सम्प्राप्ति, असात्म्य- તથા અસાત્મ્ય और असात्म्य, अर्थ- ઇન્દ્રિયાર્થનો इन्द्रियार्थका, आगमः च સંયોગ संयोग, इति એઓને इनको, दुःखहेतवः દુઃખના હેતુઓ दुःखके कारण, ज्ञातव्याः જાણવાં जानना चाहिए ॥९८॥

98. The derangement of the understanding, will and memory, the onset of adverse season and effect of past-action, and contact with unwholesome sense-objects—these should be known as the causes of suffering.

बुद्धिविभ्रंशस्य वर्णनम्—

विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते ।
ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥९९॥

नित्यानित्ये નિત્ય અને અનિત્યમાં नित्य- अनित्यमें, हिताहिते હિત અને અહિતમાં और हित- अहितमें, यः જે जो, विषम- વિષમ विषम, अभिनिवेशः નિશ્ચય निश्चय, सः તેને उसे, बुद्धिविभ्रंशः બુદ્ધિનો વિભ્રંશ बुद्धिका विभ्रंश, ज्ञेयः જાણવો जानना चाहिए, हि કારણ કે क्योंकि, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, समम् યથાર્થ यथार्थ, पश्यति જુએ છે देखती है ॥ ९९ ॥

99. That is called derangement of understanding whereby the eternal and the non-eternal, good and evil, are mistaken one for the other, for, true understanding always perceives rightly.

धृतिविभ्रंशस्य वर्णनम्—

विषयप्रवणं सत्त्वं धृतिभ्रंशान्न शक्यते ।
नियन्तुमहितादर्थाद्धृतिर्हि नियमात्मिका ॥१००॥

धृतिभ्रंशात् ધૃતિના ભ્રંશને લઈને धृतिके भ्रंशसे, विषय- વિષયો તરફ विषयोंकी ओर, प्रवणम् ઢળતું झुकाववाला, सत्त्वम् મન चित्त, अहितात् અહિત अहित, अर्थात् અર્થોમાંથી विषयोंसे, नियन्तुम् રોકી रोका, न शक्यते શકાતું નથી नहीं जा सकता, हि કારણ કે क्योंकि, धृतिः ધૃતિ धृति, नियमात्मिका નિયમન કરનારી છે नियन्त्रण करनेवाली है ॥ १०० ॥

100. In the event of the derangement of the will, the mind which is always reaching out for its objects, is incapable of being restrained from undesirable objects, for the will is the controller.

स्मृतिविभ्रंशस्य वर्णनम्—

तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
भ्रश्यते स स्मृतिभ्रंशः स्मर्तव्यं हि स्मृतौ स्थितम् ॥१०१॥

रजः- मोह- રજોગુણ અને મોહથી रजोगुण और मोहसे, आवृतात्मनः આવૃત ચિત્તવાળા आवृत चित्तवाले, यस्य જે પુરુષની जिस पुरुषकी, स्मृतिः સ્મૃતિ स्मृति, तत्त्वज्ञाने તત્ત્વજ્ઞાનથી तत्त्वज्ञानसे, भ्रश्यते ભ્રષ્ટ થાય છે भ्रष्ट होती है, सः તેનો તે उसका वह, स्मृतिभ्रंशः સ્મૃતિભ્રંશ કહેવાય છે स्मृतिभ्रंश कहाता है, हि કારણ કે क्योंकि, स्मर्तव्यम् સ્મરણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ स्मरण करने योग्य वस्तु, स्मृतौ સ્મૃતિમાં स्मृतिमें, स्थितम् રહેલ હોય છે आश्रित होती है ॥ १०१ ॥

101. When on account of the mind being clouded with passion and delusion, the retention of true knowledge is destroyed that is called the derangement of memory; for, indeed the memorable abides in the memory.

प्रज्ञापराधस्य वर्णनम्—

धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् ।

---

९९. समं बुद्धिर्हि पश्यति—स शत्रुर्हि विपश्चितः (प.)
१००. प्रवणं—प्रबलं (द.)
,, सत्त्वं—चित्तं (क. थ. ड.)
१०१. तत्त्वज्ञाने—तत्त्वज्ञानात् (छ.)
,, स्मृतौ स्थितम्—स्मृतौ हितम् (प.)

प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपणम् ॥१०२॥

धी- બુદ્ધિ बुद्धि, **धृति-** ધૈર્ય धृति, **स्मृति-** અને સ્મૃતિથી और स्मृतिसे, **विभ्रष्टः** ભ્રષ્ટ થયેલ માણસ भ्रष्ट हुआ पुरुष, **यत्** જે जो, **अशुभम्** અશુભ अशुभ, **कर्म** કર્મ कर्म, **कुरुते** કરે છે करता है, **तम्** તેને उसे, **सर्वदोषं-** સર્વ દોષનો सब दोषका, **प्रकोपणम्** પ્રકોપ કરનાર प्रकोप करनेवाला, **प्रज्ञापराधम्** પ્રજ્ઞાપરાધ प्रज्ञापराध, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥ १०२ ॥

102. Whatever act is done by one who is deranged of understanding, will or memory, is to be regarded as volitional transgression. It is the inducer of all pathological conditions.

उदीरणं गतिमतामुदीर्णानां च निग्रहः ।
सेवनं साहसानां च नारीणां चातिसेवनम् ॥१०३॥
कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् ।
विनयाचारलोपश्च पूज्यानां चाभिधर्षणम् ॥१०४॥
ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।
परमौन्मादिकानां च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥१०५॥
अकालादेशसंचारौ मैत्री संक्लिष्टकर्मभिः ।
इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्जनम् ॥१०६॥
ईर्ष्यामानभयक्रोधलोभमोहमदभ्रमाः ।
तज्जं वा कर्म यत् क्लिष्टं क्लिष्टं यद्देहकर्म च ॥१०७॥
यच्चान्यदीदृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् ।
प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रुवते व्याधिकारणम् ॥१०८॥

गतिमताम् ગતિમાન મલમૂત્રાદિ ભાવોને गतिमान मलमूत्रादि भावोंको, **उदीरणम्** બળથી પ્રવૃત્ત કરવા बलसे प्रवृत्त करना, **उदीर्णानाम्** ઉપસ્થિત વેગોને उपस्थित वेगोंको, **निग्रहः च** રોકવા रोकना, **साहसानाम्** સાહસોનું साहसोंका, **सेवनम् च** સેવન सेवन, **नारीणाम्** સ્ત્રીઓનો स्त्रियोंका, **अतिसेवनम् च** અત્યંત સંગ अति सेवन, **कर्मकाल-** કર્મના કાલને क्रियाकालका, **अतिपातः च** જતો કરવો अतिवर्तन, **कर्मणाम्** કર્મોનો कर्मोंका, **मिथ्या-** મિથ્યા मिथ्या रूपमें, **आरम्भः च** આરંભ आरंभ, **विनय-** વિનય विनय, **आचार-** અને શિષ્ટાચારનો और शिष्टाचारका, **लोपः च** લોપ लोप, **पूज्यानाम्** પૂજ્યોનું पूज्योंका, **अभिधर्षणम् च** અપમાન अपमान, **स्वयम्** પોતે स्वयं, **ज्ञातानाम्** જાણેલા जानते हुए भी, **अहितानाम्** અહિત अहित, **अर्थानाम्** વિષયોનું विषयोंका, **निषेवणम्** સેવન सेवन, **औन्मादिकानाम्** ઉન્માદકારક उन्मादकारक, **प्रत्ययानाम्** કારણોનું हेतुओंका, **परम्** અતિ अत्यंत, **निषेवणम् च** સેવન सेवन, **अकाल-** નિષિદ્ધ સમયમાં निषिद्ध समयमें, **अदेश-** અને નિષિદ્ધ દેશમાં और निषिद्ध देशमें, **संचारौ** ફરવું घूमना, **संक्लिष्टकर्मभिः** પાપીઓ સાથે निन्दित कर्म करनेवालोंके साथ, **मैत्री** મિત્રાચારી मैत्री, **इन्द्रियोपक्रम-** ઇન્દ્રિયોપક્રમણીય અધ્યાયમાં इन्द्रियोपक्रमणीय अध्यायमें, **उक्तस्य** કહેલા कहे हुए, **सद्- वृत्तस्य** સદાચારનો सद्वृत्तोंका, **वर्जनम् च** ત્યાગ त्याग, **ईर्ष्या-** ઈર્ષ્યા ईर्ष्या, **मान-** અભિમાન अभिमान, **भय-** ભય भय, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **लोभ-** લોભ लोभ, **मोह-** મોહ मोह, **मद-** મદ मद, **भ्रमाः** ભ્રમ भ्रम, **तज्जम्** અથવા તેઓમાંથી ઉત્પન્ન થતું अथवा इनसे उत्पन्न, **यत्** જે जो, **क्लिष्टम्** નિન્દિત निन्दित, **कर्म वा** કર્મ कर्म, **यत्** જે जो, **क्लिष्टम्** નિન્દિત निन्दित, **देहकर्म च** શારીરિક કર્મ शारीरिक कर्म, **रजः-** અને રજોગુણ और रज, **मोह-** તથા મોહથી तथा मोहसे, **समुत्थितम्** ઉત્પન્ન થયેલું उत्पन्न, **यत् अन्यत्** જે બીજું अन्य जो, **ईदृशम्** આવી જાતનું ऐसा, **कर्म च** કર્મ હોય कर्म हो, **तम्** તેને उसे, **शिष्टाः** શિષ્ટ લોકો शिष्ट पुरुष, **व्याधिकारणम्** વ્યાધિના કારણરૂપ रोगोंका कारणरूप, **प्रज्ञापराधम्** પ્રજ્ઞાપરાધ प्रज्ञापराध, **ब्रुवते** કહે છે कहते हैं ॥ १०३-१०८ ॥

103-108. Premature expulsion of excreta or the suppression of natural urges, indulgence in rash acts, over-indulgence in women, procrastination of treatment, wrongful undertaking

१०५. परमौन्मादिकानां–पंचौन्मादिकानां (थ.)
१०७. भयक्रोध–मदक्रोध (ज्ञ.)
,, क्लिष्टं यद्देहकर्म च–यद्वा तद्देहकर्म च (घ.)
१०८. व्याधिकारणम्–व्याधिकारिणम् (ज. थ.)

of actions, disregard of modesty and custom, disrespect towards the venerable, indulgence in things which one knows to be harmful or highly intoxicating, moving at improper times and in improper places, friendship with evil doers, the abandoning of the good habits inculcated in the chapter on the regimentation of the senses; envy, pride, fear, anger, greed, folly, arrogance, delusion, or injurious acts emanating from these, or any act that is harmful to the body, or any similar act arising out of passion and delusion—all these are said by the sages to be volitional transgressions causative of disease.

बुद्धया विषमविज्ञानं विषमं च प्रवर्तनम् ।
प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसो गोचरं हि तत् ॥१०९॥

बुद्धया બુદ્ધિથી बुद्धिसे, **विषम-** અનુચિત विषम, **विज्ञानम्** વિજ્ઞાન विज्ञान, **विषमम् च** અને અનુચિત और अनुचित, **प्रवर्तनम्** પ્રવૃત્તિને प्रवृत्तिको, **प्रज्ञापराधम्** પ્રજ્ઞાપરાધ प्रज्ञापराध, **जानीयात्** જાણવો जाने, **हि** કારણકે क्योंकि, **तत्** તે વિષમજ્ઞાન અને વિષમ પ્રવૃત્તિ वे विषमज्ञान और विषम प्रवृत्ति, **मनसः** મનના मनके, **गोचरम्** વિષય છે विषय हैं ॥ १०९ ॥

109. Misconception by the intellect, and misconduct are to be understood as volitional transgression because they come under the ken of the mind.

व्याधिहेतोः कालस्य वर्णनम्—

निर्दिष्टा कालसंप्राप्तिर्व्याधीनां व्याधिसंग्रहे ।
चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥११०॥

यथा જેવી રીતે जैसे, **पुरा** પૂર્વે पहिले, **व्याधिसंग्रहे** કિયન્તઃશિરસીય અધ્યાયમાં कियन्तःशिरसीय अध्यायमें, **पित्तादीनाम्** પિત્તાદિકના पित्तादि दोषोंके, **चय-** સંચય संचय, **प्रकोप-** પ્રકોપ प्रकोप, **प्रशमाः** તથા પ્રશમ કહેલા છે और प्रशम कहे हैं, **व्याधीनाम्** તેવી રીતે રોગોની उसी प्रकार रोगोंकी, **कालसंप्राप्तिः** કાલસંપ્રાપ્તિ कालसंप्राप्ति, **निर्दिष्टा** કહેલી છે कह दी है ॥ ११० ॥

110. In the chapter on the Compendium of diseases, we have already laid down the periodicity and incidence of disease and also the accumulation, irritation and subsidence of pitta and other humors, in due order.

मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।
जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्नकालाकालस्थितिश्च या ॥१११॥
पूर्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये ।
एषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥११२॥

रोगहेतवः રોગના હેતુરૂપ रोगके हेतुरूप, **मिथ्या-** મિથ્યા मिथ्या, **अति-** અતિ अति, **हीन-** અને હીન और हीन, **लिङ्गाः** લક્ષણવાળી लक्षणयुक्त, **वर्षान्ताः च** શરદથી વર્ષા સુધીની જે છ ઋતુઓ शरदसे वर्षापर्यन्त जो छः ऋतु, **जीर्ण-** જીર્ણ जीर्ण, **भुक्त-** ભુક્ત भुक्त, **प्रजीर्ण-** અને પ્રજીર્ણ और पच्यमान, **अन्न-** અન્નના अन्नके, **काल-** કાલ काल, **अकाल-** અને અકાળનો और अकालका, **या स्थितिः च** જે નિયમ जो नियम, **पूर्वमध्यापराह्णाः च** પૂર્વાહ્ણ, મધ્યાહ્ન અને અપરાહ્ણ એ દિવસના જે ત્રણ ભાગો पूर्वाह्ण, मध्याह्न और अपराह्ण ये दिनके जो तीन भागों, **रात्र्याः** તથા પૂર્વરાત્ર, મધ્યરાત્ર અને અપરરાત્ર એ રાત્રિના तथा पूर्वरात्र, मध्यरात्र और अपररात्र ये रात्रिके, **ये** જે जो, **त्रयः** ત્રણ तीन, **यामाः च** ભાગ भाग, **एषु** એ इन, **कालेषु** કાલોમાં कालोंमें, **ये** જે जो, **रोगाः** રોગો रोग, **नियताः** નિયત છે नियत हैं, **ते च** તેઓ वे, **कालजाः** કાલજન્ય છે कालजन्य हैं ॥ १११-११२ ॥

११०. व्याधिसंग्रहे–हेतुसंग्रहे (ग.).

१११. जीर्णभुक्तप्रजीर्णान्नकाला–भुक्तजीर्णप्रजीर्णान्नकालाः (ध.).

111-112. Also the causes of diseases coming under the categories of unusual, extreme and subnormal seasonal variations; the right and wrong time for food to be taken, digested or assimilated; the forenoon, midday, and afternoon and the three periods of the night; and the diseases which occur at these stated times—all these are periodical diseases.

अन्येद्युष्को द्व्यहग्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।
स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥११३॥

अन्येद्युष्कः અન્યેદ્યુષ્ક अन्येद्युष्क, **द्व्यहग्राही** દ્વ્યહગ્રાહી द्व्यहग्राही, **तृतीयक- चतुर्थकौ** તૃતીયક અને ચતુર્થક तृतीयक और चतुर्थक, **स्वे स्वे** પોતપોતાના अपने अपने, **काले** કાળે कालमें, **प्रवर्तन्ते** પ્રવર્તે છે प्रवृत्त होते हैं, **काले हि** પોતપોતાને કાળેજ अपने अपने कालमेंही, **एषाम्** એઓને इनको, **बलागमः** બળની પ્રાપ્તિ થાય છે बलकी प्राप्ति होती है ॥ ११३ ॥

113. The fevers that recur on alternate days or the third and fourth days, are all periodical, for at stated intervals they become active.

एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः ।
अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालौ विजानता ॥११४॥

एते च આ ये, **अन्ये च** અને બીજા और अन्य, **ये केचित्** જે કેટલાક जो कोई, **कालजाः** કાલજન્ય कालजन्य, **विविधाः** વિવિધ विविध, **गदाः** રોગો છે रोग हैं, **ते** તે वे, **बलकालौ** બલ તથા કાલ बल तथा कालको, **विजानता** જાણનાર વૈદ્યથી जाननेवाले वैद्यको, **अनागते** ઉપસ્થિત થયા પહેલાં आगमनसे पूर्व, **चिकित्स्याः** ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય છે चिकित्सा करने योग्य हैं ॥ ११४ ॥

114. These and other maladies of various kinds, which are periodic in their occurrence, are to be treated by the physician who is conversant with their intensity and periodicity, before they actually manifest themselves.

कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः ।
रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ११५

कालस्य કાળના कालके, **परिणामेन** પરિણામથી परिणामसे, **जरा-** વૃદ્ધાવસ્થા जरा, **मृत्यु-** અને મૃત્યુના और मृत्युके, **निमित्तजाः** નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા कारणसे उत्पन्न, **रोगाः** રોગો रोग, **स्वाभाविकाः** સ્વાભાવિક स्वाभाविक, **दृष्टाः** માન્યા છે देखे हैं, **स्वभावः** સ્વભાવની और स्वभावका, **निष्प्रतिक्रियः** પ્રતિક્રિયા થઈ શકતી નથી प्रतिकार नहीं हो सकता ॥ ११५ ॥

115. Those infirmities which come about in the natural course of time, as the result of senility and completion of the life-span, are to be regarded as natural or terminal conditions and are irremediable.

निर्दिष्टं दैवशब्देन कर्म यत् पौर्वदेहिकम् ।
हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥११६॥

पौर्वदेहिकम् પૂર્વદેહનું पूर्वदेहमें किया हुआ, **कर्म** કર્મ कर्म, **यत्** જે जो, **दैवशब्देन** દૈવ શબ્દથી दैव शब्दसे, **निर्दिष्टम्** કહેવાય છે कहा जाता है, **तत्** તે वह, **अपि** પણ भी, **कालेन** કાળે કરીને कालसे, **रोगाणाम्** રોગોનો रोगोंका, **हेतुः** હેતુ हेतु, **उपलभ्यते** જણાય છે देखा जाता है ॥ ११६ ॥

116. The influence of actions done in the past birth, known as destiny, is also seen in the fulness of time to be a causative factor of disease.

व्याधिहेतोः कर्मणो वर्णनम्—

न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।
क्रियाघ्नाः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ११७

किंचित् એવું કોઈ ऐसा कोई, महत् મોટું महान, कर्म કર્મ कर्म, न हि નથી नहीं, यस्य જેનું जिसका, फलम् ફળ फल, न ન नहीं, भुज्यते ભોગવાય भोगा जाता हो, कर्मजाः કર્મજન્ય कर्मज, रोगाः રોગો रोग, क्रियाघ्नाः ચિકિત્સાને હણનારા છે क्रियाके नाशक हैं, तत्क्षयात् અને તે કર્મના ક્ષયથી और उस कर्मके क्षयसे, प्रशमम् यान्ति શાંત થાય છે शांत होते हैं ॥ ११७ ॥

117. There is no action, worth the name, which does not produce a result; the diseases brought on by past actions, counteract the treatment and end only when the force of those actions is spent out.

असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य वर्णनम्—

अत्युग्रशब्दश्रवणाच्छ्रवणात् सर्वशो न च ।
शब्दानां चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥११८॥

अत्युग्र- અતિશય ઉગ્ર अति उग्र, शब्द- શબ્દ शब्दको, श्रवणात् સાંભળવાથી सुननेसे, सर्वशः સર્વથા सर्वथा, न ન न, श्रवणात् च સાંભળવાથી सुननेसे, अतिहीनानाम् અને અતિ ધીમા और अति धीमे, शब्दानाम् શબ્દોને शब्दोंको, श्रवणात् च સાંભળવાથી सुननेसे, जडाः બોકો બહેરા मनुष्य बहेरे, भवन्ति થાય છે हो जाते हैं ॥ ११८ ॥

118. By the hearing of very loud sounds or by the total avoidance of all sounds or by straining the ear to catch very low sounds, the sense of audition becomes impaired.

परुषोद्भीषणाशस्ताप्रियव्यसनसूचकैः ।
शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यासंयोग उच्यते ॥११९॥

परुष- કઠોર कठोर, उद्भीषण- ભયંકર भयंकर, अशस्त- અશુભ अशुभ, अप्रिय- અપ્રિય अप्रिय, व्यसन- અને વિપત્તિને और विपत्तिके, सूचकैः સૂચવનારા सूचक, शब्दैः શબ્દો સાથે शब्दोंके साथ, श्रवणसंयोगः કાનનો સંયોગ कानका संयोग, मिथ्यासंयोगः મિથ્યાયોગ मिथ्यायोग, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ११९ ॥

119. To lend the ear to sounds which are harsh, alarming, vile, unpleasing or mournful is said to be the abuse of the auditory sense.

असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च ।
स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥१२०॥

स्पृश्यानाम् સ્પૃશ્ય ભાવોનો स्पृश्योंका, असंस्पर्शः સર્વથા સ્પર્શ ન કરવો सर्वथा अस्पर्श, अतिसंस्पर्शः અતિશય સ્પર્શ કરવો अतिस्पर्श, हीनसंस्पर्शः च एव અને અલ્પ સ્પર્શ કરવો એ और अल्प स्पर्श, स्पर्शनेन्द्रिय- સ્પર્શનેન્દ્રિયનો स्पर्शनेन्द्रियका, बाधकः બાધ કરનાર છે बाधक है, संग्रहेण એમ સંક્ષેપમાં ऐसा संक्षेपमें, उक्तः કહ્યું છે कहा है ॥ १२० ॥

120. Absence, excess and insufficiency of contact with those objects that are to be contacted are, in short, said to be the abuse of the sense of touch.

यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः ।
स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥१२१॥

भूत- ભૂત भूत, विषवातानाम् તથા વિષવાતનો तथा विषवायुका, यः જે સ્પર્શ जो स्पर्श, अकालेन અને અકાળે और अकालमें, आगतः થયેલો प्राप्त, यः च જે जो, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, शीत- શીત शीत, उष्ण- તથા ઉષ્ણનો एवं उष्णका, संस्पर्शः સ્પર્શ स्पर्श, सः તે वह, मिथ्यायोगः મિથ્યાયોગ मिथ्यायोग, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १२१ ॥

121. Contact with evil spirits and poisonous winds or untimely damp, heat and cold, is said to be the abuse of touch.

११९. मिथ्यासंयोग—मिथ्यायोगः स (ज.)

रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनश्यत्यतिदर्शनात् ।
दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्वशश्चाप्यदर्शनात् ॥१२२॥
द्विष्टभैरवबीभत्सदूरातिश्लिष्टदर्शनात् ।
तामसानां च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते ॥१२३॥

भास्वताम् તેજસ્વી चमकीले, रूपाणाम् રૂપોને रूपोंके, अतिदर्शनात् અતિશય જોવાથી अतिशय दर्शनसे, अतिसूक्ष्माणाम् અતિ સૂક્ષ્મ રૂપોને अति सूक्ष्म रूपोंके, दर्शनात् च જોવાથી दर्शनसे, सर्वशः સર્વથા सर्वथा, अदर्शनात् च अपि તેજસ્વી અને અતિ સૂક્ષ્મ રૂપ ન જોવાથી चमकीला और अति सूक्ष्म रूप न देखनेसे, दृष्टिः દૃષ્ટિ दृष्टि, विनश्यति નાશ પામે છે नष्ट होती है, द्विष्ट- અપ્રિય अप्रिय, भैरव- ભયંકર डरावने, बीभत्स- ઘૃણાજનક घृणाजनक, दूर- દૂરનાં अति दूरके, अतिश्लिष्ट- અને અતિ સમીપનાં और अति समीपके, दर्शनात् રૂપોના દર્શનથી रूपोंको देखनेसे, तामसानाम् તેમજ તામસ एवं तामस, रूपाणाम् च રૂપોના દર્શનથી દૃષ્ટિ નાશ પામે છે रूपोंको देखनेसे दृष्टि नष्ट होती है, मिथ्यासंयोगः દ્વિષ્ટ વગેરે રૂપોનું તથા અતિ સૂક્ષ્મ રૂપનું દર્શન મિથ્યાયોગ द्विष्ट आदि रूपोंको तथा अति सूक्ष्म रूपको देखना मिथ्यायोग, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥१२२-१२३॥

122-123. By the excessive gazing at glaring objects, or by looking for very minute objects, or by never seeing them at all, the sense of vision is destroyed. The seeing of hateful, terrifying, disgusting, distant or too close or obscure objects is said to be abuse of the visual organ.

अत्यादानमनादानमोकसात्म्यादिभिश्च यत् ।
रसानां विषमादानमल्पादानं च दूषणम् ॥ १२४॥

रसानाम् રસોનું रसोंका, अत्यादानम् અતિ ગ્રહણ કરવું अति अधिक लेना, अनादानम् સર્વથા ન ગ્રહણ કરવું सर्वथा न लेना, ओकसात्म्यादिभिः च અને ઓકસાત્મ્યાદિથી और ओकसात्म्यादिसे, यत् જે जो, विषमादानम् વિરુદ્ધ રસોનું ગ્રહણ કરવું विरुद्ध रसोंका ग्रहण करना, अल्पादानम् च તથા અત્યંત થોડા પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરવું तथा अति अल्प ग्रहण करना, दूषणम् એ દૂષક છે यह दूषक है ॥ १२४ ॥

124. Epicurean indulgence, ascetic abstention and indulgence in tastes that are disagreeable to one's system although they are made homologatory by constant use etc., or very sparing indulgence in taste, are said to be abuse of the organ of taste.

अतिमृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् ।
असेवनं सर्वशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥१२५॥
पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनार्तवाः ।
तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥१२६॥
इत्यसात्म्यार्थसंयोगस्त्रिविधो दोषकोपनः ।

अतिमृदु- અતિમૃદુ अतिमृदु, अतितीक्ष्णानाम् અને અતિતીક્ષ્ણ और अतितीक्ष्ण, गन्धानाम् ગંધોનું गन्धोंका, उपसेवनम् સેવન सेवन करना, सर्वशः તથા સર્વથા तथा सर्वथा, असेवनम् च અસેવન सेवन न करना, घ्राणेन्द्रिय- ઘ્રાણેન્દ્રિયનો घ्राणेन्द्रियका, विनाशनम् નાશ કરે છે नाशक है, पूति- ખરાબ खराब, भूत- ભૂત સંબંધી भूत सम्बन्धी, विष- વિષ સંબંધી विषसम्बन्धी, द्विष्टाः અને અપ્રિય और अप्रिय, गन्धाः ગંધ गन्ध, ये च अपि તથા જે एवं जो, अनार्तवाः અકાલીન ગંધો अकालीन गन्ध, तैः તે उन, गन्धैः ગંધો સાથે गंधोंसे, घ्राणसंयोगः જે ઘ્રાણેન્દ્રિયનો સંયોગ जो नासिकाका संयोग, सः તે वह, मिथ्यायोगः મિથ્યાયોગ मिथ्यायोग, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, इति આ यह, त्रिविधः ત્રણ પ્રકારનો तीन प्रकारका, असात्म्य-अर्थ-संयोगः અસાત્મ્ય વિષયનો સંયોગ असात्म्य विषयका संयोग, दोषकोपनः દોષોનો પ્રકોપ કરનાર છે दोषोंको प्रकुपित करनेवाला है ॥ १२५-१२६½॥

125-126½. The smelling of odors that are either too pungent or too

---

१२३. अतिश्लिष्टदर्शनात्–अतिक्लिष्टदर्शनात् (च.)

delicate, or the total avoidance of all smell, is said to be harmful to the organ of smell. The inhaling of smells that are putrid, polluted by evil spirits, poisons, gases or are unseasonal, is said to be abuse of the olfactory sense. Thus the non-homologous contact of the sense and the sense-object is to be regarded as threefold and provocative of all morbid conditions.

असात्म्यमिति तद्विद्याद्यन्न याति सहात्मताम् ॥१२७॥

यत् જે जो, सह- શરીરની સાથે शरीरके साथ, आत्मताम् એક રૂપ एक रूप, न याति નથી થતું नहीं होता, तत् તે वह, असात्म्यम् અસાત્મ્ય છે असात्म्य है, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए ॥ १२७ ॥

127. That is improper co-ordination which does not agree with one's system.

मिथ्यातिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः ॥१२८॥

शब्दादीनाम् શબ્દાદિકના शब्दादिक विषयोंके, मिथ्या- મિથ્યા मिथ्या, अति- અતિ अति, हीन- અને હીન और हीन, योगेभ्यः યોગથી योगोंसे, यः જે जो, व्याधिः રોગ व्याधि, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, सः તે वह, व्याधिः રોગ व्याधि, बुधैः ડાહ્યા માણસોએ विद्वानोंको, ऐन्द्रियकः ઇન્દ્રિયસંબંધી इन्द्रियसम्बन्धी, विज्ञेयः જાણવો जाननी चाहिए ॥१२८॥

128. Whatever disease of the ear etc., arises as the result of excessive, inadequate or non-contact of the sense and its objects is said to be the disease of the sense-organ.

वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः ।
सुखहेतुः समस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥१२९॥

इति આમ इस तरह, अशान्तानाम् દુઃખરૂપ दुःखरूप, वेदनानाम् વેદનાઓના वेदनाओंके, एते આ ये, हेतवः હેતુઓ हेतु, स्मृताः કહેલા છે कहे हैं, एकः એક एक, समः કાલ, બુદ્ધિ તથા વિષયનો સમયોગ काल, बुद्धि और विषयका समयोग, सुख-हेतुः આરોગ્યનો હેતુ છે आरोग्यका हेतु है, समयोगः સમયોગ समयोग, सुदुर्लभः અતિ દુર્લભ છે अति दुर्लभ है ॥ १२९ ॥

129. These are described to be the causative factors of painful sensations; the causative factor of pleasurable sensation is proper sense-contact. Such proper contact of the sense and its object is indeed difficult to achieve.

चतुर्विधयोगस्यैव सुखदुःखहेतुत्वम्—

नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः ।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥१३०॥

सुखदुःखस्य સુખદુઃખનાં सुखदुःखके, हेतवः કારણ कारण, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો इन्द्रियाँ, न નથી नहीं हैं, अर्थाः च અને વિષયો પણ और विषय भी, न एव નથી नहीं हैं, सुखदुःखस्य સુખદુઃખનું सुख-दुःखका, हेतुः કારણ कारण, तु તો तो, चतुर्विधः ચાર પ્રકારનો चार प्रकारका, योगः યોગ योग, दृष्टः મનાયો છે देखा गया है ॥ १३० ॥

130. It is neither the senses nor their objects that are the causes of pleasure and pain. The real cause of pleasure and pain is seen to be the four kinds of contact.

सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक् ।

---

१२९. वेदनानामशान्तानां—वेदनानामसात्म्यानां (क. ख. च. ज. ड. त. थ. ब. प.)

१३१. न च—नास्ति (ब.)

न सुखं, कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥१३१॥

इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો इन्द्रियाँ, सन्ति છે हैं. अर्थाः અને વિષયો પણ और विषय भी, सन्ति છે हैं, योगः પણ જો તેઓનો યોગ परन्तु यदि उनका योग, न च ન હોય नहीं हो, रुक् च તો દુઃખ तो दुःख, न अस्ति નથી नहीं है, सुखम् न અને સુખ પણ નથી सुख भी नहीं है, तस्मात् માટે इसलिए, चतुर्विधः ચતુર્વિધ चार प्रकारका, योगः યોગ योग, एव જ ही, कारणम् સુખદુઃખનું કારણ છે सुखदुःखका कारण है ॥ १३१ ॥

131. Granting that there are the senses and the sense objects, if there is no co-ordination, there is neither pain nor pleasure; therefore the cause is the fourfold contact alone.

सुखदुःखहेतवः —

नात्मेन्द्रियं मनो बुद्धिं गोचरं कर्म वा विना ।
सुखदुःखं, यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते ॥१३२॥

आत्मा આત્મા आत्मा, इन्द्रियम् ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, मनः મન मन, बुद्धिम् બુદ્ધિ बुद्धि, गोचरम् ઇન્દ્રિયાર્થ विषय, कर्म वा કે કર્મ या कर्मके, विना વિના बिना, सुखदुःखम् સુખ તથા દુઃખ सुख तथा दुःख, न થતાં નથી नहीं होते, यत् च જે जो, यथा જે પ્રકારે जिस प्रकारसे, बोद्धव्यम् જાણવામાં આવે છે जाना जाता है, तत् તે उसे, तथा તે પ્રકારે उसी प्रकार, उच्यते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ १३२ ॥

132. Without the self, the senses, the mind, the intellect, the object and the action, there can be no pleasure or pain. Each of these is defined in the manner in which it has to be understood.

स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।
द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ॥१३३॥

सुखदुःखानाम् સુખદુઃખરૂપ सुखदुःखरूप, वेदनानाम् વેદનાના वेदनाओंका, प्रवर्तकः પ્રવર્તક प्रवर्तक, द्विविधः બે જાતના दो प्रकारका, स्पर्शः સ્પર્શ છે स्पर्श है, स्पर्शनेन्द्रिय- એક સ્પર્શનેન્દ્રિયનો एक स्पर्शनेन्द्रियका, संस्पर्शः સ્પર્શ स्पर्श, मानसः एव च અને બીજો માનસ और दूसरा मानस, स्पर्शः સ્પર્શ स्पर्श ॥ १३३ ॥

133. The sense of touch in the skin and also the corresponding faculty in the mind are the dual cause which yields pleasurable and painful sensations.

इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्तते ।
तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥१३४॥

सुखदुःखात् સુખ અને દુઃખથી सुख और दुःखसे, इच्छा-द्वेषात्मिका ઇચ્છા અને દ્વેષરૂપ इच्छा तथा द्वेषरूप, तृष्णा તૃષ્ણા तृष्णा, प्रवर्तते પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होती है, तृष्णा च पुनः અને તૃષ્ણા और तृष्णा, सुखदुःखानाम् સુખદુઃખનું सुखदुःखका, कारणम् કારણ कारण, उच्यते કહેવાય છે कही जाती है ॥ १३४ ॥

134. Passion which is of the nature both of desire and hate, proceeds from pleasure and pain; again, passion is said to be the originator of pleasure and pain.

उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ।
स्पृश्यते नानुपादाने नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥१३५॥

हि કારણકે क्योंकि, सा તે તૃષ્ણા यह तृष्णा, वेदनाश्रयसंज्ञकान् વેદનાના આશ્રયરૂપ वेदनाओंके आश्रयरूप, भावान् ભાવોને भावोंको, उपादत्ते ગ્રહણ કરે છે ग्रहण करती है, अनुपादाने ગ્રહણ વગર ग्रहणके बिना, न स्पृश्यते સ્પર્શ થતો નથી स्पर्श नहीं होता, अस्पृष्टः અને સ્પર્શ ન થવાથી और स्पर्श न होनेसे, वेदनाः મનુષ્ય વેદનાને मनुष्य वेदनाको, न નથી नहीं, वेत्ति જાણતો जानता ॥ १३५ ॥

---

१३२. नात्मेन्द्रियं मनो बुद्धिं गोचरं—नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं (च.)

135. Desire it is, that acquires the apparatus of sensation; if there is no apparatus, there is no contact; and if unaffected by contact, one does not experience sensations.

वेदनानामधिष्ठानम्—

वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
केशलोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना ॥ १३६ ॥

केश- કેશ केश, लोम- લોમ लोम, नखाग्र- નખાગ્ર नखाग्र, अन्न- અન્ન अन्न, मल- મળ मल, द्रव- દ્રવ द्रव, गुणैः અને ગુણો और गुणोंको, विना વિના छोड़ कर, मनः મન मन, सेन्द्रियः અને ઇન્દ્રિયયુક્ત और इन्द्रिय सहित, देहः च શરીર शरीर, वेदनानाम् વેદનાઓનું वेदनाओंका, अधिष्ठानम् આશ્રયસ્થાન છે आश्रय-स्थान है ॥ १३६ ॥

136. The apparatus of sensation is the mind and the body together with the sense-organs, with the exclusion of hair of the head and the body, the tips of the nails, the ingested food, feces, excretory fluids and the sense-objects.

वेदनानां सर्वथा निवृत्तेरुपायः —

योगे मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्तनम् ।
मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ॥१३७॥

योगे યોગમાં योगमें, मोक्षे च અને મોક્ષમાં और मोक्षमें, सर्वासाम् સર્વ सब, वेदनानाम् વેદનાઓની वेदनाएँ, अवर्तनम् નિવૃત્તિ થાય છે निवृत्त हो जाती हैं, मोक्षे મોક્ષમાં मोक्षमें, निःशेषा નિઃશેષ निःशेष, निवृत्तिः નિવૃત્તિ થાય છે निवृत्ति होती है, योगः અને યોગ और योग, मोक्ष- મોક્ષનો मोक्षका, प्रवर्तकः પ્રવર્તક છે प्रवर्तक है ॥ १३७ ॥

137. Both in yoga (a state of meditation) and final liberation there is no existence of sensation; in final liberation there is absolute cessation, while yoga leads to that liberation.

योगस्य लक्षणम्—

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।
सुखदुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिरे ॥१३८॥
निवर्तते तदुभयं वशित्वं चोपजायते ।
सशरीरस्य योगज्ञास्तं योगमृषयो विदुः ॥ १३९ ॥

आत्मा- આત્મા आत्मा, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, मनः- મન मन, अर्थानाम् અને વિષયના और विषयोंके, सन्निकर्षात् સંયોગથી सन्निकर्षसे, सुखदुःखम् સુખદુઃખ सुखदुःख, प्रवर्तते પ્રવર્તે છે प्रवृत्त होते हैं, मनसि મન मन, स्थिरे સ્થિર થઈ स्थिर हो कर, आत्मस्थे આત્મામાં સ્થિતિ કરે તો आत्मामें स्थिति करे तो, अनारम्भात् કોઈ કાર્યનો આરંભ ન થવાથી किसी कार्यका आरम्भ न होनेसे, तत् તે वे, उभयम् બન્ને दोनों, निववर्तते નિવૃત્ત થાય છે निवृत्त होते हैं, सशरीरस्य च અને શરીરની સાથેજ और शरीरके साथ ही, वशित्वम् મનુષ્યને વશિત્વ पुरुषको वशित्व, उपजायते પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, योगज्ञाः યોગ જાણનારા योग जाननेवाले, ऋषयः ઋષિઓ ऋषिलोग, तम् તેને उसे, योगम् યોગ योग, विदुः જાણે છે जानते हैं ॥१३८-१३९॥

138-139. From the contact of the self, the senses, the mind and the sense-objects arise pleasure and pain; these two cease to be, as the result of inaction of the mind which is firmly fixed in the self. Then while embodied, it acquires the psychic powers; and such a state, the Rishis who are conversant with yoga, know to be as yoga.

१३७. मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः—मोक्षे निवृत्ति-र्निःशेषा योगमोक्षौ निवर्तकौ (प.)

१३८. स्थिरे—स्थिते (ध.)

१३९. सशरीरस्य योगज्ञाः – मनःस्थिरत्वं योगज्ञाः (प.)

योगिनामष्टविधमैश्वर्यम्—

आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया ।
दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम् ॥१४०॥
इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ।
शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत् सर्वमुपजायते ॥ १४१ ॥

आवेशः પરકાયાપ્રવેશ परकायाप्रवेश, चेतसः બીજાના ચિત્તનું दूसरेके चित्तका, ज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, छन्दतः ઇચ્છા પ્રમાણે इच्छानुसार, अर्थानाम् કામોનું कर्मोंका, क्रिया કરવું करना, दृष्टिः દિવ્ય દૃષ્ટિ दिव्य दृष्टि, श्रोत्रम् દિવ્ય શ્રોત્ર दिव्य श्रोत्र, स्मृतिः દિવ્ય સ્મૃતિ दिव्य स्मृति, कान्तिः દિવ્ય કાન્તિ दिव्य कान्ति, इष्टतः અને ઇચ્છાનુસાર और चाहने पर, अदर्शनम् अपि च અદૃશ્ય થવાની પણ શક્તિ अदृश्य होना, इति આ यह, अष्टविधम् આઠ પ્રકારનું आठ प्रकारका, योगिनाम् યોગીઓનું योगियोंका, ऐश्वरम् ઐશ્વર્યકૃત ऐश्वर्यकृत, बलम् બળ बल, आख्यातम् કહ્યું છે कहा है, शुद्ध- શુદ્ધ शुद्ध, सत्त्व- મનની मनकी, समाधानात् આત્મામાં એકાગ્રતા કરવાથી आत्मामें एकाग्रता करनेसे, तत् તે वह, सर्वम् બધું सब, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ १४०-१४१ ॥

140-141. The entering into other bodies, telepathy, the doing of things according to one's own will, clairvoyance, clairaudience, omniscience, effulgence, vanishing from sight at will — these eight are said to be the sovereign powers of the yogis. All this accrues from the concentration of the pure mind.

मोक्षस्य लक्षणम्—

मोक्षो रजस्तमोऽभावात् बलवत्कर्मसंक्षयात् ।
वियोगः सर्वसंयोगैरपुनर्भव उच्यते ॥ १४२ ॥

रजस्तमोऽभावात् રજોગુણ અને તમોગુણના અભાવથી रज और तमकी निवृत्ति होने पर, बलवत्कर्मसंक्षयात् બલવાન કર્મોના ક્ષયથી बलवान कर्मोंके क्षयसे, सर्वसंयोगैः સર્વ બંધનોથી सर्व संयोगोंसे, वियोगः જે વિયોગ થાય છે जो वियोग होता है, मोक्षः તે મોક્ષ इसको मोक्ष, अपुनर्भवः કે અપુનર્ભવ अथवा अपुनर्भव, उच्यते કહેવાય છે कहते हैं ॥ १४२ ॥

142. The final liberation without a return is said to be the dissolution of all ties resulting from the cessation of passion and delusion, and the wearing away of the influence of powerful past actions.

मोक्षस्य उपायाः —

सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जनम् ।
व्रतचर्योपवासौ च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥१४३॥
धारणं धर्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ।
विषयेष्वरतिर्मोक्षे व्यवसायः परा धृतिः ॥१४४॥
कर्मणामसमारम्भः कृतानां च परिक्षयः ।
नैष्कर्म्यमनहङ्कारः संयोगे भयदर्शनम् ॥ १४५ ॥
मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वपरीक्षणम् ।
तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात् सर्वमेतत् प्रवर्तते ॥१४६॥

सताम् સત્પુરુષોની सत्पुरुषोंका, सम्यक् સારી રીતે सम्यक्, उपासनम् ઉપાસના सेवन, असताम् દુર્જનોનો दुष्टोंका परिवर्जनम् ત્યાગ परित्याग, व्रतचर्या- વ્રતચર્યા व्रतोंका पालन, उपवासौ च અને ઉપવાસ और उपवास, पृथग्विधाः વિવિધ પ્રકારના नाना प्रकारके, नियमाः च નિયમો नियम, धर्मशास्त्राणाम् ધર્મશાસ્ત્રોનો धर्मशास्त्रोंका, धारणम् અભ્યાસ अभ्यास, विज्ञानम् આત્મજ્ઞાન आत्मज्ञान, विजने એકાન્તમાં एकान्तवासमें, रतिः પ્રીતિ प्रीति, विषयेषु વિષયોમાં विषयोंमें, अरतिः

१४०. छन्दतः — कर्मतः (य.)

१४२. वियोगः सर्वसंयोगैः — वियोगः कर्मसंयोगैः (ख. ग. ङ.)

१४३. व्रतचर्योपवासौ च—व्रतचर्योपवासश्च (क. ग. ज.)
,, ,, —ब्रह्मचर्योपवासौ च (त्र.)
,, ,, —ब्रह्मचर्योपवासाश्च (ङ.)

१४५. नैष्कर्म्यम्—नैष्कर्म्यम् (च. त. ब.)

અનાસક્તિ प्रीति न होना, **मोक्षे** મોક્ષપ્રાપ્તિમાં मोक्षकी प्राप्तिमें, **व्यवसायः** વ્યવસાય निश्चय, **परा** પરમ परम, **धृतिः** ધૈર્ય धैर्य, **कर्मणाम्** બંધનકારક કર્મોને। बन्धनके हेतु कर्मोको, **असमारम्भः** અનારંભ न करना, **कृतानाम्** કરેલાં કર્મોનો किये हुए कर्मोंका, **परिक्षयः** ક્ષય क्षय, **नैष्कर्म्यम्** સંસારમાંથી નીકળી જવાની ઇચ્છા संसारसे निकल जानेकी इच्छा, **अनहङ्कारः** અહંકારનો અભાવ अहंकारका त्याग, **संयोगे** આત્મા મન તથા શરીરના સંયોગમાં आत्मा, मन तथा शरीरके संयोगमें, **भयदर्शनम् च** ભયદર્શન भयदर्शन, **मनः-** મન मन, **बुद्धि** અને બુદ્ધિની और बुद्धिकी, **समाधानम्** એકાગ્રતા एकाग्रता, **अर्थतत्त्व-** પદાર્થોના તત્ત્વોનું वस्तुओंके तत्त्वका, **परीक्षणम्** જ્ઞાન ज्ञान, **एतत्** આ ये, **सर्वम्** સર્વ सब, **तत्त्वस्मृतेः** યથાર્થ સ્મૃતિની यथार्थ स्मृतिकी, **उपस्थानात्** ઉપસ્થિતિથી उपस्थितिसे, **प्रवर्तते** પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होते हैं ॥ १४३-१४६ ॥

143-146. From the accession of the pure understanding all these proceed; the right seeking of the company of the good; the total avoidance of the wicked, continence and abstinence and various austerities, the study of the sacred scriptures, meditation, love of solitude; aversion to sense-pleasures, perseverance in the path of liberation, supreme determination, the non-beginning of actions and the complete annihilation of those already done, the desire to quit the world, humility, dreading attachment, the fixing of the mind and understanding in the self and the investigation of the true nature of things—all this procures from the recollection of the true nature of the self.

तत्त्वस्मृतेर्हेतवः —

स्मृतिः सत्सेवनाद्यैश्च धृत्यन्तैरुपजायते ।

स्मृत्वा स्वभावं भावानां स्मरन् दुःखात् प्रमुच्यते १४७

सत्सेवनाद्यैः સત્પુરુષોના સેવનથી માંડી सत्पुरुषोंके सेवनसे लेकर, **धृत्यन्तैः च** ધૃતિપર્યંત કહેલા ઉપાયોથી धृतिपर्यन्त कहे गये उपायोंसे, **स्मृतिः** સ્મૃતિ स्मृति, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, **स्मृत्वा** સ્મૃતિથી स्मृतिद्वारा, **भावानाम्** ભાવોના भावोंके, **स्वभावम्** સ્વભાવનું स्वभावको, **स्मरन्** સ્મરણ કરતો પુરુષ स्मरण करता हुआ पुरुष, **दुःखात्** દુઃખથી दुःखसे, **प्रमुच्यते** મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥ १४७ ॥

147. The true recollection comes from the acts beginning with the right seeking of the company of the good and ending with supreme determination. Having recollected in mind the true nature of all things, man gets relieved from suffering.

वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।
निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्ययात् ॥१४८॥
सत्त्वानुबन्धादभ्यासाज्ज्ञानयोगात् पुनः श्रुतात् ।

यैः જેનાથી जिन कारणोंसे, **स्मृतिः** સ્મૃતિ स्मृति, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, **अष्टौ ते** આઠ उन आठ, **कारणानि** કારણો कारणोंको, **वक्ष्यन्ते** કહેવામાં આવશે कहेंगे, **निमित्त-** કારણ कारण, **रूप-** તથા રૂપના तथा रूपके, **ग्रहणात्** જ્ઞાનથી ज्ञानसे, **सविपर्ययात्** વિભિન્નતાસહિત विभिन्नतासहित, **सादृश्यात्** સાદૃશ્યથી सादृश्यसे, **सत्त्वानुबन्धात्** મનના પ્રણિધાનથી मनके प्रणिधानसे, **अभ्यासात्** અભ્યાસથી अभ्याससे, **ज्ञानयोगात्** તત્ત્વજ્ઞાનથી तत्त्वज्ञानसे, **पुनः** અને ફરી और पुनः, **श्रुतात्** શ્રવણથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે श्रवणसे स्मृति उत्पन्न होती है ॥ १४८½ ॥

148-148½. The methods of inducing recollection are said to be rightly recalling the circumstances and the appearance by comparison and contrast, by concentration of the mind,

---

१४७. धृत्यन्तैरुपजायते–धृत्यन्तैरुपलभ्यते (ब. च. थ.)

by practice, by the acquisition of knowledge and by re-hearing.

दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ॥१४९॥

दृष्ट- જોયેલા देखे हुए, **श्रुत-** સાંભળેલા सुने हुए, **अनुभूतानाम्** અને અનુભવેલા વિષયોનું और अनुभूत विषयोंका, **स्मरणात्** સ્મરણ કરવાથી स्मरण करनेसे, **स्मृतिः** સ્મૃતિ स्मृति, **उच्यते** કહેવાય છે कही जाती है ॥ १४९ ॥

149. Recollection is so called because by dwelling upon what was seen, heard or otherwise experienced, it collects again the fullness of past experience in the mind.

तत्त्वस्मृतेर्मोक्षसाधनत्वम्—

एतत्तदेकमयनं मुक्तैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।
तत्त्वस्मृतिबलं, येन गता न पुनरागताः ॥१५०॥
अयनं पुनराख्यातमेतद्योगस्य योगिभिः ।
संख्यातधर्मैः सांख्यैश्च मुक्तैर्मोक्षस्य चायनम् ॥१५१॥

मुक्तैः જીવન્મુક્ત પુરુષોએ जीवन्मुक्त पुरुषोंने, **मोक्षस्य** મોક્ષનો मोक्षका, **तत्** પ્રસિદ્ધ प्रसिद्ध, **एतत्** આ यह, **तत्त्व-** તત્ત્વની तत्त्वकी, **स्मृति-** સ્મૃતિરૂપ स्मृतिरूप, **बलम्** બળવાળો बलवाला, **एकम्** એક एक, **अयनम्** માર્ગ मार्ग, **दर्शितम्** બતાવ્યો છે दिखलाया है, **येन** જે માર્ગે जिस मार्गसे, **गताः** ગયેલા પુરુષો गये हुए पुरुषों, **पुनः** ફરીથી फिर, **न आगताः** આવ્યા નથી नहीं आये हैं, **पुनः** વળી फिर, **योगिभिः** યોગીઓએ योगियोंने, **एतत्** આ इसको, **योगस्य** યોગનો योगका, **अयनम्** માર્ગ मार्ग, **आख्यातम्** કહ્યો છે कहा है, **संख्यातधर्मैः** તેમજ જ્ઞાતધર્મા एवं ज्ञातधर्मा, **सांख्यैः** સાંખ્યવાદીઓએ सांख्यवादियोंने, **मुक्तैः च** અને જીવન્મુક્તોએ और जीवन्मुक्तोंने, **मोक्षस्य** મોક્ષનો मोक्षका, **अयनम्** માર્ગ કહ્યો છે मार्ग कहा है ॥ १५०-१५१ ॥

150-151. This is the only road, **consisting of the power of true recollection** which has been indicated for final liberation by those who have attained liberation. Those who set out on this road do not return. This road has been described by the yogis as the path of yoga, and by the liberated seers who have had all the knowledge of philosophy, as the path of liberation.

सर्वं कारणवद्दुःखमस्वं चानित्यमेव च ।
न चात्मकृतकं तद्धि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥१५२॥
यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्नैतदहं यया ।
नैतन्ममेति विज्ञाय ज्ञः सर्वमतिवर्तते ॥ १५३ ॥

सर्वम् બધું सब, **कारणवत्** કાર્ય कार्य, **दुःखम्** દુઃખનું કારણ दुःखका हेतु, **अस्वम् च** અનાત્મા अनात्मा, **अनित्यम् च एव** અને અનિત્ય છે और अनित्य है, **तत् च** તે वह, **आत्म-** આત્માએ आत्माका, **कृतकम्** નિપજાવેલું किया हुआ, **न हि** નથી नहीं है, **यया** જેથી जिससे, **एतत्** આ यह, **अहम्** હું मैं, **न** નથી नहीं हूं, **एतत्** અને આ और यह, **मम** મારું मेरा, **न** નથી नहीं है, **इति** એમ ऐसा, **विज्ञाय** જાણીને जान कर, **ज्ञः** જ્ઞાની પુરુષ ज्ञानी, **सर्वम्** સર્વને सबको, **अतिवर्तते** તજી દે છે त्याग कर देता है, **सत्या** તે સત્ય वह सत्य, **बुद्धिः** બુદ્ધિ बुद्धि, **यावत्** જ્યાં સુધી जब तक, **न उत्पद्यते** ઉત્પન્ન થતી નથી उत्पन्न नहीं होती, **तत्र** ત્યાં સુધી તેમાં तब तक उसमें, **स्वता च** મમતા ममता, **उत्पद्यते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है ॥ १५२-१५३ ॥

152-153. All, that results from causes, is pain-giving, is other than the self and transitory. Such is not an offspring of the self; yet the self-sense obtains there, so long as the true understanding is not born; but the sage, knowing "I am not this and this is not mine", transcends everything.

१५३. नैतन्ममेति—नैतन्मम च (च.)

तस्मिंश्चरमसंन्यासे समूलाः सर्ववेदनाः ।
ससंज्ञाज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥१५४॥

तस्मिन् તે इस, **चरम-** અંતિમ अन्तिम, **संन्यासे** સંન્યાસમાં संन्यासमें, **समूलाः** કારણસહિત कारण-सहित, **स-संज्ञा-ज्ञान-विज्ञाना** તથા સંજ્ઞા, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન સહિત तथा संज्ञा, ज्ञान और विज्ञान सहित, **सर्व-** સર્વ सब, **वेदनाः** વેદનાઓ वेदनायें, **अशेषतः** સંપૂર્ણ રીતે सम्पूर्णतया, **निवृत्तिम्** નિવૃત્તિ निवृत्तिको, **यान्ति** પામે છે प्राप्त होती हैं ॥ १५४ ॥

154. In that final renunciation all sensations together with their root, cause, as also cogitation, contemplation and resolution, come to an absolute termination.

मुक्तात्मनो लक्षणम्—

अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
निःसृतः सर्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥
ज्ञानं ब्रह्मविदां चात्र नाज्ञस्तज्ज्ञातुमर्हति ॥१५५॥

अतः એ इसके, **परम्** પછી अनन्तर, **सर्व-** સર્વ सब, **भावेभ्यः** ભાવોથી भावोंसे, **निःसृतः** મુક્ત मुक्त, **ब्रह्मभूतः** બ્રહ્મરૂપ થયેલો ब्रह्मस्वरूप, **यस्य** અને જેનું और जिसका, **चिह्नम्** ચિહ્ન चिह्न, **न विद्यते** નથી नहीं है, **भूतात्मा** તે જીવાત્મા वह जीवात्मा, **न उपलभ्यते** જણાતો નથી नहीं जाना जाता, **ब्रह्मविदाम्** બ્રહ્મવેત્તાઓનું ब्रह्मवेत्ताओंको, **अत्र** અહીં यहां, **ज्ञानम्** જ્ઞાન થઈ શકે ज्ञान हो सकता है, **अज्ञः** અજ્ઞાની अज्ञानी, **तत्** તે उसे, **ज्ञातुम्** જાણવાને जानने, **न अर्हति** યોગ્ય નથી योग्य नहीं है ॥ १५५ ॥

155. Thereafter the individual self having become one with the universal sellf is no longer seen as particularised, being rid of all qualities. He has no longer any distinguishing mark. The knowers of Brahma alone have knowledge of this; the ignorant cannot understand it.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

प्रश्नाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।
कतिधापुरुषीयेऽस्मिन्निर्णीतास्तत्त्वदर्शिना ॥१५६॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकः** ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, **अस्मिन्** આ इस, **कतिधापुरुषीये** કતિધાપુરુષીય અધ્યાયમાં कतिधापुरुषीय अध्यायमें, **तत्त्वदर्शिना** તત્ત્વદર્શી આત્રેયથી तत्त्वदर्शी आत्रेयसे, **पुरुषम्** પુરુષને पुरुषको, **आश्रित्य** આશ્રય કરીને लक्ष्य कर, **उत्तमाः** ઉત્તમ उत्तम, **त्रयोविंशतिः** ત્રેવીસ तेईस, **प्रश्नाः** પ્રશ્નોનો प्रश्न, **निर्णीताः** નિર્ણય કરાયો છે निर्णीत किये गये हैं ॥ १५६ ॥

Here is the recapitulatory verse—

156. Twenty-three foremost questions concerning the embodied self are dealt with in this chapter on the divisions of man by the knower of Truth.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयं शारीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, **शारीरस्थाने** શારીરસ્થાન વિષે शारीरस्थानमें, **कतिधापुरुषीयम् शारीरम्** 'કતિધાપુરુષીય શારીર' 'कतिधापुरुषीय शारीर', **नाम** નામનો नामका, **प्रथमः** પહેલો प्रथम, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध્याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus in the section on Human Embodiment, in the treatise compiled

१५४. ससंज्ञाज्ञानविज्ञाना–असंज्ञाज्ञानविज्ञाना (ख. घ. छ)
,, ,, –समग्रज्ञेयविज्ञानात् (च. ध.)
,, ,, –समज्ञाज्ञानविज्ञानात् (द. प.)
१५५. 'निसृतः...विद्यते' इत्यतोऽनन्तरम्–गतिर्ब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाक्षरमलक्षणम् इत्यधिकः पाठः (क.घ.च.छ.त.) पुस्तकेषु
,, ज्ञानं– गतिः (ख. ड.)

by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled "Into how many categories is man divided" is completed.

द्वितीयोऽध्यायः।

બીજો અધ્યાય अध्याय दूसरा

Chapter II

अतुल्यगोत्रीयाध्यायोपक्रमः—

अथातोऽतुल्यगोत्रीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **अतुल्यगोत्रीयम् शारीरम्** 'અતુલ્યગોત્રીય શારીર' નામના અધ્યાયનું 'अतुल्यगोत्रीय शारीर' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The exogamous union' in the section on Human Embodiment.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

गर्भस्य कारणम् (प्रभवः)—

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते
रहोविसृष्टं मिथुनीकृतस्य ।
किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवं च षड्भ्यो
यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥ ३ ॥

रजःक्षयान्ते ઋતુસ્રાવ દેખાતો બંધ થયા પછી ऋतुस्रावके बादमें **अतुल्यगोत्रस्य पुंसः** અસમાન ગોત્રવાળા પુરુષનું असमान गोत्रयुक्त पुरुषका, **मिथुनीकृतस्य** સ્રીસંગ કરતાં स्त्रीसहवास करते हुए, **रहः विसृष्टम्** એકાન્તમાં ત્યાગ કરવામાં આવેલું एकान्तमें त्याग किया हुआ, **चतुष्पात्** ચાર તત્ત્વવાળું चार तत्त्वोंवाला, **षड्भ्यः प्रभवम्** છ રસોથી ઉત્પન્ન થનારું छः रसोंसे उत्पन्न होनेवाला, **किं स्यात्** શું છે? क्या है?, **यत्** જે जो, **स्त्रीषु** સ્રીઓમાં स्त्रियोंमें, **गर्भत्वम्** ગર્ભરૂપને गर्भरूपको, **उपैति** પામે છે प्राप्त होता है ॥ ३ ॥

3. What is the thing belonging to man, which brings about conception when deposited in the womb of a woman of an alien clan, during sexual union at the end of her menstrual period, and which is the product of the four proto-elements and the six categories of taste?

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा
यद्धीयते गर्भसमुद्भवाय ।
वाय्वग्निभूम्यब्गुणपादवत्तत्
षड्भ्यो रसेभ्यः प्रभवश्च तस्य ॥ ४ ॥

यत् જેતું जिसका, **गर्भसमुद्भवाय** ગર્ભની ઉત્પત્તિ માટે गर्भकी उत्पत्तिके लिए, **धीयते** આધાન કરવામાં આવે છે आधान किया जाता है, **तत्** તેને उसे, **धीराः** ધીર જનો बुद्धिमान पुरुष, **अस्य** એનું इसका, **शुक्रम्** શુક્ર शुक्र, **प्रवदन्ति** કહે છે कहते हैं, **तत्** તે वह, **वायु-** વાયુ वायु, **अग्नि-** અગ્નિ अग्नि, **भूमि-** ભૂમિ भूमि, **अप्-गुणपादवत्** અને જળ એ પ્રશસ્ત ગુણવાળા ચાર પાદોથી યુક્ત છે और जल इन प्रशस्त गुणवाले चार पादोंसे युक्त है, **तस्य च** અને તેની और इसकी, **प्रभवः** ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, **षड्भ्यः** ૭ छः, **रसेभ्यः** રસોથી થાય છે रसोंसे होती है ॥ ४ ॥

4. The wise call that "The sperm" which is the product of the four elements of air, fire, earth and water and the six categories of taste and which causes the fertilization and formation of the embryo.

---

३. चतुष्पात्प्रभवं च षड्भ्यो—चतुष्पदं षट्प्रभवं किमस्य (च.)

यो गर्भः संपूर्णदेहः, समये सुखं च जायते तस्य कारणम्—

संपूर्णदेहः समये सुखं च
गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।
गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजाऽपि
भूत्वाऽथवा नश्यति केन गर्भः ॥५॥

गर्भः ગર્ભ गर्भ, संपूर्णदेहः સંપૂર્ણ દેહવાળો संपूर्ण देहवाला, कथम् કેવી રીતે कैसे जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ?, समये કેવી રીતે યોગ્ય સમયે ઉત્પન્ન થાયછે ? कैसे ठीक समयपर उत्पन्न होता है ?, सुखम् च કેવી રીતે સુખપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે ? कैसे सुखपूर्वक उत्पन्न होता है ?, केन च શા હેતુથી किस हेतुसे, सप्रजाऽपि स्त्री અવન્ધ્ય પણ સ્ત્રી अवन्ध्या भी स्त्री, गर्भम् ગર્ભને गर्भको, चिरात् લાંબે કાળે देरसे, विन्दति પ્રાપ્ત કરે છે ? प्राप्त करती है ?, अथवा અને શા હેતુથી और किस हेतुसे, गर्भः ગર્ભ गर्भ, भूत्वा ઉત્પન્ન થઈને उत्पन्न हो कर, नश्यति નાશ પામે છે ? नष्ट हो जाता है ? ॥५॥

5. How does the fetus develop into complete form? How is it delivered at the proper moment? How is happy delivery brought about? Why does a woman, though not sterile, conceive after long delay? And why does a fetus die, having once been formed?

शुक्रासृगात्माशयकालसंपद्
यस्योपचारश्च हितैस्तथाऽन्नैः ।
गर्भश्च काले च सुखी सुखं च
संजायते संपरिपूर्णदेहः ॥ ६ ॥

यस्य જેનાં जिसके, शुक्र- શુક્ર शुक्र, असृक्- આર્તવ आर्तव, आत्म- આત્મા आत्मा, आशय- ગર્ભાશય गर्भाशय, काल- તેમજ કાળ एवं काल, संपत् પ્રશસ્ત ગુણયુક્ત હોય प्रशस्त गुणयुक्त हों, तथा તથા तथा, हितैः જેનો હિતકારક जिसका हितकारक, अन्नैः અન્નવડે अन्नोंसे, उपचारः ઉપચાર થયો હોય उपचार हुआ हो, सः તે वह, गर्भः च ગર્ભ गर्भ, सुखी નીરોગ नीरोग, संपरिपूर्णदेहः च અને સંપૂર્ણ દેહવાળો થઈ और संपूर्ण देहवाला हो कर, काले समये ठीक समयपर, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, संजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ ६ ॥

6. If the quality of the sperm, plasm, soul, uterus and the time and the diet of the gravida are wholesome, the fetus will be well developed and healthy, and the full grown child will be born at the right time.

अवन्ध्याया अपि चिराद्गर्भग्रहणे हेतुः—

योनिप्रदोषान्मनसोऽभितापा-
च्छुक्रासृगाहारविहारदोषात् ।
अकालयोगाद्बलसंक्षयाच्च
गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजाऽपि ॥ ७ ॥

योनिप्रदोषात् યોનિદોષથી योनिदोषसे, मनसः મનના मनके, अभितापात् સંતાપથી संतापसे, शुक्र- વીર્ય वीर्य, असृक्- આર્તવ आर्तव, आहार- આહાર आहार, विहार- તથા વિહારના तथा विहारके, दोषात् દોષોથી दोषसे, अकालयोगात् અકાળ મૈથુનથી अकाल मैथुनसे, बलसंक्षयात् च અને બળના ક્ષયથી और बलके क्षयसे, सप्रजा अपि અવંધ્યા સ્ત્રી પણ अवंध्या स्त्री भी, गर्भम् ગર્ભ गर्भको, चिरात् લાંબે કાળે देरसे, विन्दति ધારણ કરે છે धारण करती है ॥ ७ ॥

7. Even a fertile woman conceives after long delay owing to the defects of her uterine condition, mental worries, the defect of the sperm or plasm or of diet and behaviour, coitus at the wrong time and the decrease in her strength.

६. हितैस्तथान्नैः–हितैस्तथाऽन्नैः (क. घ. ञ. थ. प.)
,, उपचारश्च–उपचाराश्च (घ.)

७. अकालयोगात्–अकालदोषात् (प.)

जातस्य गर्भस्य विनाशे हेतुः—

असृङ्निरुद्धं पवनेन नार्या
गर्भं व्यवस्यन्त्यबुधाः कदाचित् ।
गर्भस्य रूपं हि करोति तस्या-
स्तदसृगस्रावि विवर्धमानम् ॥ ८ ॥
तदग्निसूर्यश्रमशोकरोगै-
रुष्णान्नपानैरथवा प्रवृत्तम् ।
दृष्ट्वाऽसृगेकं न च गर्भसंज्ञं
केचिन्नरा भूतहृतं वदन्ति ॥ ९ ॥

अबुधाः અજ્ઞાનીઓ अज्ञानी लोग, **कदाचित्** કોઈ વખત कभी, **पवनेन** વાયુથી वायुसे, **निरुद्धम्** રોકાયેલા रुके हुए, **नार्याः** સ્ત્રીના स्त्रीके, **असृक्**- આર્તવને आर्तवको, **गर्भम्** ગર્ભ गर्भ, **व्यवस्यन्ति** માની બેસે છે मान लेते हैं, **हि** કેમકે क्योंकि, **तस्याः** તેનું उसका, **तत्** તે वह, **अस्रावि** **न** સ્રવતું बाहिर न निकलता हुआ, **असृक्**- આર્તવ आर्तव, **विवर्धमानम्** વધીને बढ़कर, **गर्भस्य** ગર્ભનું गर्भके, **रूपम्** લક્ષણ लक्षणको, **करोति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **अग्नि**- અગ્નિ अग्नि, **सूर्य**- સૂર્ય सूर्य, **श्रम**- શ્રમ श्रम, **शोक**- શોક शोक, **रोगैः** અને રોગને લીધે और रोगके कारण, **अथवा** અથવા अथवा, **उष्ण**- ગરમ गरम, **अन्नपानैः** ખાનપાનથી खानपानसे, **प्रवृत्तम्** પ્રવૃત્ત થયેલા प्रवृत्त हुए, **एकम्** કેવળ केवल, **असृक्** લોહીને रक्तको, **दृष्ट्वा** જોઈને देखकर, **गर्भसंज्ञम्** **च** પરંતુ ગાંઠ વગેરેના આકારવાળા ગર્ભને परन्तु ग्रन्थि आदिके आकारवाले गर्भको, **न** ન જોઈને न देख कर, **तत्** તેને उसे, **केचित्** કેટલાએક कितने एक, **भूतहृतम्** ભૂતો હરી ગયા भूत ले गये, **वदन्ति** એમ કહે છે ऐसा कहते हैं ॥ ८-९ ॥

8-9. The menstrual blood which is obstructed by the provoked vata is sometimes mistaken for conception by some ignorant men. That menstrual blood which increases in quality, consequent upon its not flowing out, has all the superficial characteristics of conception. When that obstructed menstrual blood begins to flow out, when she is affected by the heat of fire, the sun or by exertion, sorrow or disease or by the indulgence in hot eats and drinks and no signs of the fetus are seen with the blood, some say that evil spirits have stolen away the fetus.

ओजोशनानां रजनीचराणा-
माहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।
गर्भं हरेयुर्यदि ते न मातु-
र्लब्धावकाशा न हरेयुरोजः ॥ १० ॥

ओजोशनानाम् ઓજને ખાનારા ओजको खानेवाले, **रजनीचराणाम्** ભૂતોના भूतोंके, **आहारहेतोः** આહાર માટે आहारके लिए, **शरीरम्** શરીર शरीर, **न इष्टम्** ઇષ્ટ નથી इष्ट नहीं है, **यदि** જો यदि, **ते** તેઓ वे, **गर्भम्** ગર્ભને गर्भको, **हरेयुः** હરે हरें, **लब्धावकाशाः** તો અવકાશને લઈ तो अवकाश पा कर, **मातुः** માતાના माताके, **ओजः** ઓજને ओजको, **न हरेयुः** ન હરે न हरें, (इति) **न** એમ બને નહિ ऐसा न हो सके ॥ १० ॥

10. If these night-wandering evil spirits given to eating the vital essence do not relish people's bodies and steal the fetus, why then do they not, having found access into the mother's womb, eat away her vital essence?

कन्या-पुत्र-यम-बहुसंतानोत्पत्तौ कारणम्—

कन्या सुतं वा सहितौ पृथग्वा
सुतौ सुते वा तनयान् बहून् वा ।

---

८. निरुद्धं–विबद्धम् (ब.)
९. शोकरोगै–रोषशोकै (द. ध.)
,, रोगै–रोषै (च. छ. ध.)
,, एकं–एके (ष. त.)
,, ,, –एवं (च. ध.)
,, गर्भसंज्ञं–गर्भसंज्ञाः (ब. घ. छ. ज. ढ. त.)

कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भ-
मेकोऽभिवृद्धिं च यमेऽभ्युपैति ॥ ११ ॥

कन्याम् કન્યાને कन्याको, सुतम् वा અથવા છોક-રાને अथवा पुत्रको, सहितौ એક સાથે કન્યા અને પુત્રની જોડીને एक साथमें कन्या और पुत्रकी जोडीको, पृथक् वा અથવા જુદાં જુદાં अथवा अलग अलग, सुतौ બે છોકરાને दो लड़कोंको, सुते वा અથવા બે છોકરીઓને अथवा दो लड़कियोंको, बहून् वा અથવા ઘણા अथवा बहुतसे, तनयान् છોકરાને लड़कोंको, कस्मात् ક્યા કાર-ણથી किस कारणसे, प्रसूते માતા જન્મ આપે છે? माता जन्म देती है?, (कस्मात्) શા કારણથી किस कारणसे, गर्भम् ગર્ભને गर्भको, सुचिरेण લાંબે કાળે देरसे, (प्रसूते) જન્મ આપે છે? जन्म देती है?, यमे च અને જોડકામાં और जोडीमें, एकः એક एक, (कस्मात्) શા માટે क्यों, अभिवृद्धिम् અધિક વૃદ્ધિને अधिक वृद्धिको, अभ्युपैति પામે છે? प्राप्त करता है? ॥ ११ ॥

11. Why and how does a woman give birth to a girl, or boy, or twin of a girl and a boy, or boy-twin or girl-twin or multiple children? Why does a woman give birth after an unduly prolonged duration and why does among twins one child happen to be more developed than the other?

रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं
शुक्रेण तेन द्विविधीकृतेन ।
बीजेन कन्यां च सुतं च सूते
यथास्वबीजान्यतराधिकेन ॥ १२ ॥

अधिकेन અધિક अधिक, रक्तेन આર્તવથી आर्तवसे, कन्याम् કન્યાને कन्याको, (अधिकेन) અધિક अधिक, शुक्रेण શુક્રથી शुक्रसे, पुत्रम् પુત્રને पुत्रको, यथास्वबीज-अन्यतराधिकेन અને બીજમાં પોતપોતાના એક ભાગની અધિકતાવાળા और बीजमें अपने अपने एक भागकी अधिकतावाले, द्विविधीकृतेन બે ભાગમાં વિભક્ત થયેલા दो भागोंमें विभक्त हुए, तेन बीजेन તે બીજદ્વારા उस बीजसे, कन्याम् च કન્યા लड़की, सुतम् च અને પુત્રને और लड़केको, सूते જન્મ દે છે जन्म देती है ॥१२॥

१२. तेन द्विविधीकृतेन–तेनैव द्विधागतेन (ध.)

12. If the proportion of plasm is greater, a girl child is born and if of the sperm is greater, a boy child. Where sperm-plasm is divided in between, a twin will be born. A boy will be formed from the part where sperm is predominent, and the girl from the part where the plasm is predominent.

शुक्राधिकं द्वैधमुपैति बीजं
यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।
रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति
द्विधा सुते सा सहिते प्रसूते ॥ १३ ॥

यस्याः જેનું जिसका, बीजम् બીજ बीज, शुक्राधिकम् શુક્રાધિક થઈ शुक्राधिक हो कर, द्वैधम् બે ભાગને दो भागोंको, उपैति પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, सा તે સ્ત્રી वह स्त्री, सहितौ જોડિયા एक साथ, सुतौ બે પુત્રોને दो पुत्रोंको, प्रसूते જન્મ આપે છે जन्म देती है, यदि वा અને જો और यदि, रक्ताधिकम् રક્તાધિક થઈ रक्ताधिक हो कर, द्विधा બે ભાગમાં दो भागोंमें, भेदम् एति વહેંચાઈ જાય છે बट जाता है, सा તો તે સ્ત્રી तो वह स्त्री, सहिते એક સાથ एक साथमें, सुते બે છોકરીઓને दो लड़कियोंको, प्रसूते જન્મ આપે છે जन्म देती है ॥ १३ ॥

13. The boy twin is born where there is preponderance of sperm and when the sperm-plasm gets divided into two. The girl twin is born if there is preponderance of plasm and it gets divided into two.

भिनत्ति यावद्बहुधा प्रपन्नः
शुक्रार्तवं वायुरतिप्रवृद्धः ।

तावन्त्यपत्यानि यथाविभागं
कर्मात्मकान्यस्ववशात् प्रसूते ॥ १४॥

यावत् જ્યારે जब, अतिप्रवृद्धः અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો अत्यंत बढ़ा हुआ, वायुः વાયુ वायु, शुक्रार्तवम् બીજને बीजको, प्रपन्नः પ્રાપ્ત થઈને प्राप्त हो कर, बहुधा તેના અધિક उसके अधिक, भिनत्ति વિભાગ કરે છે विभाग करता है, यथाविभागम् ત્યારે સ્ત્રી બીજના વિભાગ પ્રમાણે तब स्त्रीबीजके विभागके अनुसार, कर्मात्मकानि પોતપોતાનાં કર્મને આધીન अपने अपने कर्मके अधीन, तावन्ति તેટલાં उतनी, अपत्यानि છોકરાંને सन्तानोंको, अस्ववशात् દૈવવશ થઈ दैववश हो कर, प्रसूते જન્મ આપે છે जन्म देती है ॥ १४ ॥

14. There will be as many children born at a time as the divisions into which the sperm-plasm gets divided consequent upon severe provocation of vata and the inevitable result of past actions.

सुचिराद्गर्भप्रसवे हेतुः—

आहारमाप्नोति यदा न गर्भः
शोषं समाप्नोति परिस्रुतिं वा ।
तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं
पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात् ॥ १५॥

यदा જ્યારે जब, गर्भः ગર્ભ गर्भ, आहारम् આહાર आहारको, न आप्नोति પામતો નથી नहीं पाता, परिस्रुतिम् અને પરિસ્રાવ और परिस्राव, शोषम् वा અથવા શોષને अथवा शोषको, समाप्नोति પામે છે प्राप्त होता है, तम् गर्भम् ત્યારે તે ગર્ભને तब इस गर्भको, स्त्री સ્ત્રી स्त्री, सुचिरेण લાંબે કાળે बहुत देरसे, वर्षगणैः अपि ઘણાં વર્ષો પછી પણ बहुत वर्षोंके बाद भी, यदा જ્યારે जब, पुष्टः स्यात् પુષ્ટ થાય છે ત્યારે पुष्ट होता है तब, प्रसूते જન્મ આપે છે जन्म देती है ॥ १५ ॥

15. When the fetus does not receive sufficient nourishment or there is discharge from the womb, it gets emaciated. A woman will deliver it after prolonged gestation which may take even several years to happen.

यमे एकस्याभिवृद्धौ कारणम्—

कर्मात्मकत्वाद्विषमांशभेदा-
च्छुक्रासृजोर्वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥ १६॥

कर्मात्मकत्वात् કર્મને લીધે कर्मोंके कारण, कुक्षौ કુક્ષિમાં कुक्षिमें, शुक्रासृजोः શુક્ર અને આર્તવના शुक्र और आर्तवके, विषमांशभेदात् વિષમ અંશમાં વિભાગ થવાથી विषमांशमें विभाग होनेके कारण, एकः अधिकः એક વધારે एक अधिक, द्वितीयः न्यूनतरः અને બીજો ઓછો और दूसरा कम, वृद्धिम् વૃદ્ધિને वृद्धिको, उपैति પામે છે प्राप्त करता है, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, यमे अपि જોડકામાં પણ जोड़ेमें भी, अभ्यधिकः નાના મોટાનો छोटे बड़ेका, विशेषः ભેદ થાય છે भेद होता है ॥ १६ ॥

16. As a result of past actions, the sperm-plasm gets unequally divided. Hence among the twins, one happens to be more developed and the other less developed. This is the cause of the unequal growth in the case of twins.

क्लीबभेदाः, तेषामुत्पत्तौ हेतुश्च—

कस्माद् द्विरेताः पवनेन्द्रियो वा
संस्कारवाही नरनारिषण्डौ ।

१४. कर्मात्मकानि—कर्मार्थकानि (प.)
१५. परिस्रुतिं—परिस्रावं (च.)

१६. कर्मात्मकत्वात्—कर्मार्थकत्वात् (प.)
,, एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः—यमेऽधिकेऽप्येष भवेद् विशेषः (क. च. ध.)

वक्री तथेर्ष्याभिरतिः कथं वा
संजायते वातिकषण्डको वा ॥ १७ ॥

कस्मात् શા કારણથી किस कारणसे, द्विरेताः દ્વિરેતા द्विरेता, पवनेन्द्रियः પવનેન્દ્રિય पवनेन्द्रिय, संस्कारवाही સંસ્કારવાહી संस्कारवाही, नरनारिषण्डौ નરષંઢ, નારિષંઢ नरषंढ, नारिषंढ, वक्री વક્રી वक्री, तथा ईर्ष्याभिरतिः ઈર્ષ્યાભિરતિ ईर्ष्याभिरति, वातिकषण्डकः वा અને વાતિકષંઢ और वातिकषंड, कथम् वा કયા કારણથી किस कारणसे, संजायते જન્મે છે ? पैदा होता है ? ॥ १७ ॥

17. Why are people born affected with sexual abnormalities such as hermaphroditism or aspermia, anaphrodisia and impotency? Why are they affected with conditions of hypospadia and mixoscopia and eviration? (Eunuch)

बीजात् समांशादुपतप्तबीजात्
स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा
करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥ १८ ॥

समांशात् સમાન અંશવાળા समान अंशवाले, बीजात् બીજથી बीजसे, उपतप्तबीजात् અથવા દુષ્ટબીજથી अथवा दुष्ट बीजसे, स्त्रीपुंसलिङ्गी સ્ત્રી-પુરુષનાં લક્ષણોવાળો स्त्रीपुरुषके लक्षणोंवाला, द्विरेताः દ્વિરેતા द्विरेता, भवति થાય છે होता है, वायुः વાયુ वायु, गर्भगतस्य ગર્ભસ્થિત બાળકના गर्भस्थित बालकके, शुक्राशयम् શુક્રાશયને शुक्राशयको, हत्वा નાશ કરીને नष्ट करके, पवनेन्द्रियत्वम् પવનેન્દ્રિયતાને पवनेन्द्रियताको, करोति કરે છે करता है ॥ १८ ॥

18. Owing to the equal proportions of the sperm and the plasm, or the impaired quality of the sperm-plasm, the hermophrodite, who is of bisexual nature, is born. If the provoked vata enters and lodges in the seat of the sperm during the fetal life of a person, he becomes later a victim to aspermia.

शुक्राशयद्वारविघट्टनेन
संस्कारवाहं कुरुतेऽनिलश्च ।
मन्दाल्पबीजावबलावहर्षौ
क्लीबौ च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥ १९ ॥

अनिलः વાયુ वायु, शुक्राशय- શુક્રાશયના शुक्राशयके, द्वारविघट्टनेन દ્વારને દૂષિત કરીને द्वारको दूषित करके, संस्कारवाहम् સંસ્કારવાહી संस्कारवाहीको, कुरुते કરે છે करता है, मन्दाल्पबीजौ મન્દ અને અલ્પ બીજવાળા मन्द और अल्प बीजवाले, अबलौ નિર્બળ निर्बल, अहर्षौ ધ્વજહર્ષરહિત અથવા અલ્પકામી ध्वजहर्षरहित अथवा अल्पकामी, क्लीबौ નપુંસકો नपुंसक, विकृतिद्वयस्य બે પ્રકારના વિકારનું અર્થાત્ નરષંડ અને નારિષંડનું दो प्रकारके विकारका अर्थात् नरषंड और नारिषंडका, हेतुः કારણ છે कारण है ॥ १९ ॥

19. Where the vata has obstructed the seminal passage, the person is afflicted with anaphrodisia. Where the sperm and the plasm are weak and meagre and the sexual urge either weak or absent, the offspring of such a union is an impotent man or woman.

मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्री
स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।
ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षा-
वीर्ष्यारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ २० ॥

मातुः માતાના माताके, व्यवाय- મૈથુન સમયે मैथुनके समय, प्रतिघेन વિષમ અંગન્યાસથી विषम अङ्गन्याससे, पितुः च અને પિતાના और पिताके,

१७. षण्डको–पण्डको (ध.)
१८. हत्वा–गत्वा (ध.)

१९ कुरुतेऽनिलश्च–हि करोति वायुः (ब. त. थ. ब.)
२०. °वीर्ष्यारतेरेव–°वीर्ष्याह्वयस्यैव (ब.)

बीजदौर्बल्यतया બીજની દુર્બળતાથી बीजकी दुर्बलतासे, वक्री વક્રી वक्री, स्यात् થાય છે होता है, ईर्ष्याभिभूतौ ઈર્ષ્યાથી ગ્રસ્ત ईर्ष्यासे ग्रस्त, मन्दहर्षौ अपि અને મન્દ હર્ષવાળાં માતાપિતાને और मन्द हर्षवाले मातापिताको, ईर्ष्यारतेः ઈર્ષ્યારતિનાં ईर्ष्यारतिके, हेतुम् હેતુ कारण, वदन्ति કહે છે कहते हैं ॥ २० ॥

20. Where during the sexual act the normal position of the father and mother is reversed, owing to the sexual weakness of the father, the offspring is afflicted with hypospadia. Those that require the stimulus for sexual urge from the sight of another's sexual act, are known to be subject to mixoscopia.

वाय्वग्निदोषाद्वृषणौ तु यस्य
नाशं गतौ वातिकषण्डकः सः ।
इत्येवमष्टौ विकृतिप्रकाराः
कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥ २१ ॥

वायु- વાયુ वायु, अग्निदोषात् અને અગ્નિના દોષથી और अग्निके दोषसे, यस्य જેના जिसके, वृषणौ વૃષણ वृषण, नाशम् गतौ નાશ પામ્યા હોય नष्ट हुए हों, सः તે वह, वातिकषण्डकः વાતિકષંઢ કહેવાય છે वातिकषण्ढ कहाता है, इति एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, कर्मात्मकानाम् કર્માધીન ગર્ભોના कर्मात्मक गर्भोंके, अष्टौ આઠ आठ, विकृतिप्रकाराः વિકૃતિના પ્રકારો विकृतिके प्रकार, उपलक्षणीयाः જાણવા જોઈએ जानने चाहिएं ॥ २१ ॥

21. Those whose testes have been destroyed in the fetal life by the effects of provoked vata and pitta, become victim to eviration (eunuch). Thus these are the characteristics of the eight kinds of sexual abnormalities which are the results of the actions in the previous lives of the persons concerned.

सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गम्—

गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य कुक्षौ
स्त्रीपुंनपुंसामुदरस्थितानाम् ।
किं लक्षणं? कारणमिष्यते किं
सरूपतां येन च यात्यपत्यम् ॥ २२ ॥

कुक्षौ ગર્ભાશયમાં गर्भाशयमें, सद्यः તરત तत्काल, अनुगतस्य રહેલા रहे हुए, गर्भस्य ગર્ભનું गर्भका, उदरस्थितानाम् અને ઉદરસ્થિત और उदरस्थित, स्त्रीपुंनपुंसाम् સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકોનું स्त्री, पुरुष और नपुंसकोंका, किम् શું क्या, लक्षणम् લક્ષણ છે? लक्षण है?, येन च તથા જેથી तथा जिससे, अपत्यम् સંતાન संतान, सरूपताम् સદૃશતાને समानरूपताको, याति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त होती है, किं कारणम् તેમાં શું કારણ उसमें क्या कारण, इष्यते માનવામાં આવે છે? माना जाता है? ॥ २२ ॥

22. What are the indications of conception which has just taken place and what are the signs that denote whether the fetus in the womb is a girl or a boy or a eunuch? What are the reasons that determine the resemblance of the child to either of the parents?

निष्ठीविका गौरवमङ्गसाद-
स्तन्द्राप्रहर्षौ हृदये व्यथा च ।
तृप्तिश्च बीजग्रहणं च योन्यां
गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥२३॥

निष्ठीविका થૂંકનું આવવું लालास्राव, गौरवम् ગુરુતા गुरुता, अङ्गसादः ગાત્રોની શિથિલતા गात्रोंमें शिथिलता, तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, प्रहर्षौ રોમહર્ષ रोमहर्ष, हृदये व्यथा च હૃદયમાં પીડા हृदयमें पीड़ा, तृप्तिः च સંતોષ

२३. हृदये व्यथा च—हृदयव्यथा च (ध.)
,, योन्यां—योन्या (क.)

संतोष, योन्याम् च અને યોનિમાં और योनिमें, बीजग्रहणम् વીર્યનું ગ્રહણ એ वीर्यका ठहरना ये, सद्यः તરત तत्काल, अनुगतस्य રહેલા रहे हुए, गर्भस्य ગર્ભનાં गर्भके, लिङ्गम् લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ २३ ॥

23. Salivation, heaviness, body-aches, torpor, indifference (seediness), cardiac distress, sense of satiety and the fertilization of the ovum in the womb are the signs of recent conception.

पुंगर्भायाः स्त्रीगर्भाया नपुंसकगर्भायाश्च लक्षणानि—

> सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री
> स्त्रीस्वप्नपानाशनशीलचेष्टा ।
> सव्यात्तगर्भा न च वृत्तगर्भा
> सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सूते ॥ २४ ॥

सव्याङ्ग- चेष्टा પ્રાયઃ ડાબા અંગથી ચેષ્ટા કરનારી प्रायः बांयें अङ्गसे चेष्टा करनेवाली, पुरुषार्थिनी પુરુષની કામનાવાળી पुरुषको चाहनेवाली, स्त्री- स्वप्न- સ્ત્રી લિંગવાળા પદાર્થોનાં સ્વપ્ન स्त्रीलिङ्ग पदार्थोंके स्वप्न, पान- પીણાં पेय पदार्थ, अशन- તથા ભોજનવાળી तथा भोजनवाली, शील- અને સ્ત્રીસમાન શીલ स्त्रीके समान शील, चेष्टा તેમજ ચેષ્ટાવાળી एवं चेष्टावाली, सव्यात्त-गर्भा વામ પાર્શ્વમાં ગર્ભવાળી वाम भागमें गर्भवाली, न च वृत्तगर्भा અને જેનો ગર્ભ ગોળ ન હોય એવી और जिसका गर्भ गोल न हो ऐसी, सव्यप्रदुग्धा પહેલાં ડાબા સ્તનમાં દૂધવાળી प्रथम बांये स्तनमें दुग्धवाली, स्त्री સ્ત્રી स्त्री, स्त्रियम् एव પુત્રીને જ पुत्रीको ही सूते જન્મ આપે છે जन्म देती है ॥ २४ ॥

24. Constant use of the left limbs, desire for man's society, dreams, and eats and drinks and behaviour befitting women, the fetus being lodged in the left part of the uterus, the uterus not being rounded in shape and the appearance of milk in the left breast first, are the indications in a woman who has conceived a female child.

> पुत्रं त्वतो लिङ्गविपर्ययेण
> व्यामिश्रलिङ्गा प्रकृतिं तृतीयाम् ।
> गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं
> जन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसूते ॥ २५ ॥

अतः એથી इससे, लिङ्गविपर्ययेण तु વિપરીત લક્ષણથી તો विपरीत लक्षणसे तो, पुत्रम् પુત્રને पुत्रको, व्यामिश्रलिङ्गा અને મિશ્ર લક્ષણવાળી और मिश्र लक्षणोंवाली, तृतीयाम् प्रकृतिम् નપુંસકને જન્મ આપે છે नपुंसकको जन्म देती है. गर्भोपपत्तौ तु અને ગર્ભગ્રહણને સમયે और गर्भग्रहणके समय, स्त्रियाः मनः સ્ત્રીનું મન स्त्रीका मन, यम् जन्तुम् જે પ્રાણીમાં जिस प्राणीमें, व्रजेत् જાય जाये, तत्-सदृशम् તેના જેવા બાળકને उसके समान बालकको, प्रसूते જન્મ આપે છે जन्म देती है ॥ २५ ॥

25. A woman, having the contrary indications, has conceived a male child. A woman showing combined traits has conceived a child with bisexual nature (eunuch). A woman gives birth to a child resembling that person of whom she thinks at the time of conception.

गर्भस्य पित्रोः सदृशत्वे कारणम्—

> गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि
> भूतानि मातापितृसंभवानि ।
> आहारजान्यात्मकृतानि चैव
> सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे ॥ २६ ॥

मातापितृसंभवानि- માતૃજ- પિતૃજ मातृज- पितृज, आहारजानि આહારજ आहारज, आत्मकृतानि च एव તથા આત્મકર્મજ तथा आत्मकर्मज, चतुर्विधानि એ ચાર પ્રકારનાં ये चार प्रकारके, सर्वाणि સઘળાં सब, चत्वारि भूतानि ચાર ભૂત चार भूत, सर्वस्य गर्भस्य

---

२४. पुरुषार्थिनी स्त्री—सुसुखार्थिनी वा (ध.)
,, पानाशन—यानासन (ध.)
,, सव्यात्तगर्भा—सव्याङ्गगर्भा (ह. थ. द. ध.)

સઘળા ગર્ભના सब गर्भके, देहे દેહમાં देहमें, भवन्ति હોય છે होते हैं ॥ २६ ॥

26. The fetus is composed of the four proto-elements derived from four sources viz., the father and the mother, the food taken by the mother during the fetal life and one's own past actions. All these exist in every one's body.

तेषां विशेषाद्बलवन्ति यानि
भवन्ति मातापितृकर्मजानि ।
तानि व्यवस्येत् सदृशत्वहेतुं
सत्त्वं यथानूकमपि व्यवस्येत् ॥२७॥

तेषाम् તેઓમાંથી उनमेंसे, यानि જે जो, मातापितृकर्मजानि માતૃજ, પિતૃજ અને કર્મજ मातृज, पितृज और कर्मज, विशेषात् વિશેષ अधिक, बलवन्ति બળવાન્ बलवान्, भवन्ति હોય છે होते हैं, तानि તેઓને उन्हें, सदृशत्व- સાદૃશ્યમાં सादृश्यमें, हेतुम् કારણ कारण, व्यवस्येत् જાણવાં જોઈએ जानना चाहिए, सत्त्वम् મનને मनको, यथानूकम् પૂર્વજન્મ અનુસાર पूर्वजन्मके अनुसार, अपि પણ भी, व्यवस्येत् જાણવું જોઈએ जानना चाहिए ॥ २७ ॥

27. Of these four kinds of proto-elemental combinations born of father, mother and past actions, whichever is most powerful is to be regarded as the determining factor of resemblance while the nature of the past actions alone, determines the psychic composition of the child.

गर्भस्य संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानां हेतुः—

कस्मात् प्रजां स्त्री विकृतां प्रसूते
हीनाधिकाङ्गीं विकलेन्द्रियां वा ।
देहात् कथं देहमुपैति चान्य-
मात्मा सदा कैरनुबध्यते च ॥ २८ ॥

स्त्री સ્ત્રી स्त्री, कस्मात् કયા કારણથી किस कारणसे, विकृताम् વિકૃત विकृत, हीन- હીન हीन, अधिक- तथा અધિક तथा अधिक, अङ्गीम् અંગવાળી अंगवाली, विकलेन्द्रियाम् वा અથવા વિકળ ઇન્દ્રિયોવાળી अथवा विकल इन्द्रियोंवाली, प्रजाम् પ્રજાને प्रजाको, प्रसूते જન્મ આપે છે? जन्म देती है?, आत्मा આત્મા आत्मा, देहात् એક દેહમાંથી एक देहसे, अन्यम् देहम् બીજા દેહમાં दूसरे देहमें, कथम् કેવી રીતે कैसे, उपैति જાય છે? जाता है?, सदा च અને હમેશાં और सदा, कैः કોની સાથે किनके साथ, अनुबध्यते જોડાયેલો રહે છે? लगा रहता है? ॥ २८ ॥

28. Why does a woman give birth to a deformed child having limbs and senses either deficient, or extra or defective? How does the soul migrate from body to body? and by what is it always associated?

बीजात्मकर्माशयकालदोषै-
र्मातुस्तथाऽऽहारविहारदोषैः ।
कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः
संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानि ॥ २९ ॥

बीज- બીજ बीज, आत्म- આત્મા आत्मा, कर्म- કર્મ कर्म, आशय- ગર્ભાશય गर्भाशय, कालदोषैः તેમજ કાળના દોષથી एवं कालके दोषसे, तथा तथा तथा, मातुः માતાના माताके, आहारविहार- આહારવિહારના आहारविहारके, दोषैः દોષોથી दोषोंसे, दुष्टाः દુષ્ટ થયેલા दुष्ट हुए, दोषाः દોષ दोष, विविधानि વિવિધ પ્રકારની नाना प्रकारकी, संस्थान- આકૃતિ आकृति, वर्ण- વર્ણ वर्ण, इन्द्रिय- અને ઇંદ્રિયોની और इन्द्रियोंकी, वैकृतानि વિકૃતિઓને विकृतियोंको, कुर्वन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ २९ ॥

29. The malformations of shape, color and the senses are caused by the morbid humors that are provoked

---

२७. सदृशत्वहेतुं–सदृशत्वलिङ्गम् (ख.)

by the defects of the spermoplasm by actions in the previous life, the condition of the uterus and season as well as the defects of the mother's diet and behaviour during gestation.

वर्षासु काष्ठाश्मघनाम्बुवेगा-
स्तरोः सरित्स्त्रोतसि संस्थितस्य ।
यथैव कुर्युर्विकृतिं तथैव
गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥३०॥

यथा જે પ્રમાણે जैसे, वर्षासु વર્ષાકાળમાં वर्षा ऋतुमें, काष्ठ- કાષ્ઠ काष्ठ, अश्मघन- પાષાણખંડ पाषाण-खण्ड, अम्बुवेगाः અને જળ એઓના વેગ और जल इनके वेग, सरित् નદીના नदीके, स्रोतसि પ્રવાહમાં प्रवाहमें, संस्थितस्य ઊભેલા खड़े हुए, तरोः ઝાડની वृक्षकी, विकृतिम् વિકૃતિ विकृति, कुर्युः કરે છે करते हैं, तथा एव તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, दोषाः દોષો दोष, कुक्षौ કુક્ષિમાં कुक्षिमें, नियतस्य રહેલા रहे हुए, गर्भस्य ગર્ભની વિકૃતિ કરે છે गर्भकी विकृति करते हैं ॥ ३० ॥

30. As in the rainy season, the pieces of wood and stone that rush down a current of water bend and deform a tree growing in its way, similarly do the provoked humors deform the fetus established in the uterus.

आत्मा कथं देहाद्देहान्तरं यातीति निरूपणम्—

भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मै-
र्मनोजवो देहमुपैति देहात् ।
कर्मात्मकत्वान्न तु तस्य दृश्यं
दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥३१॥

सुसूक्ष्मैः અત્યન્ત સૂક્ષ્મ अत्यन्त सूक्ष्म, चतुर्भिः ચાર चार, भूतैः ભૂતો भूतोंके, सहितः સહિત साथ, मनोजवः મનથી ગમન કરતો આત્મા मनसे गमन करता हुआ आत्मा, कर्मात्मकत्वात् કર્માધીનતાથી कर्मकी अधीनतासे, देहात् એક દેહમાંથી एक देहसे, देहम् બીજા દેહને दूसरे देहको, उपैति પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, दिव्यम् दर्शनम् विना દિવ્ય દૃષ્ટિ સિવાય दिव्य दृष्टिके बिना, तस्य तु તેનું उसका, रूपम् રૂપ रूप, दृश्यम् દૃશ્ય दृश्य, न अस्ति નથી नहीं है ॥ ३१ ॥

31. The soul which moves along with the mind, flits from one body to another enveloped by the subtle forms of the four proto-elements. As it is of the subtle nature of the tendencies of action, its form cannot be visible except to the mystic vision of the Yogis.

स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।
स चेतनाधातुरतीन्द्रियश्च
स नित्ययुक् सानुशयः स एव ॥३२॥

सः તે वह, सर्वगः સર્વવ્યાપી सर्वव्यापी, सर्वशरीरभृत् च અને બધાં શરીરોને ધારણ કરનારો છે और सर्व शरीरोंको धारण करनेवाला है, सः તે वह, विश्वकर्मा સઘળાં કર્મ કરનારો છે सब कर्मोंको करनेवाला है, सः च તે वह, विश्वरूपः વિશ્વરૂપ છે विश्वरूप है, सः તે वह, चेतनाधातुः ચેતનાધાતુ चेतनाधातु, अतीन्द्रियः च અને ઇન્દ્રિયાતીત છે और इन्द्रियातीत है, सः તે वह, नित्ययुक् બુદ્ધિ આદિ ભાવોથી નિત્ય જોડાયેલો છે बुद्धि आदि भावोंसे नित्य जुड़ा हुआ है, सानुशयः તેમજ રાગાદિથી યુક્ત પણ एवं रागादिसे युक्त भी, सः एव તે જ છે वही है ॥ ३२ ॥

32. It is all-pervasive and can take all bodily forms. It can do all actions and appear in all shapes. It is the element of consciousness and transcends sense-perceptions. It is always in conjunction with the mind, intellect etc., and is associated with the emotions of like and dislike.

३२. एव—एकः (ब.)

रसात्ममातापितृसंभवानि
भूतानि विद्यादृश षड् च देहे ।
चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि
स्थितस्तथाऽऽत्मा च चतुर्षु तेषु ॥ ३३॥

देहे દેહમાં देहमें, रस- રસથી रससे, आत्म- આત્માથી आत्मासे, माता- માતાથી मातासे, पितृ- અને પિતાથી और पितासे, संभवानि ઉત્પન્ન થનારાં उत्पन्न होनेवाले, भूतानि ભૂતો भूत, दश षट् च સોળ सोलह, विद्यात् જાણવાં जाने, तत्र તેમાં उनमें, चत्वारि ચાર चार, आत्मनि આત્મામાં आत्मामें, संश्रितानि આશ્રિત છે आश्रित हैं, तथा च અને તેવી રીતે और उसी तरह, तेषु चतुर्षु એ ચારમાં उन चारोंमें, आत्मा આત્મા आत्मा, स्थितः રહેલો છે रहा हुआ है ॥ ३३ ॥

33. The proto-elemental combinations born of the tastes of the mother's diet, of one's own past actions, and of the father and mother, make sixteen altogether. Of them only the four that are the result of the self's past actions alone, adhere to the self, and so does the self reside in them four.

भूतानि मातापितृसंभवानि
रजश्च शुक्रं च वदन्ति गर्भे ।
आप्याय्यते शुक्रमसृक् च भूतै-
र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ ३४॥

गर्भे ગર્ભમાં गर्भमें, रजः च રજ आर्तव, शुक्रम् च અને શુક્રને और शुक्रको, माता-पितृ- માતા અને પિતાથી माता और पितासे, संभवानि ઉત્પન્ન થનારાં उत्पन्न होनेवाले, भूतानि ભૂતો भूत, वदन्ति કહે છે कहते हैं, यैः भूतैः જે ભૂતો દ્વારા जिन भूतोंसे, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, आर्तवम् च અને આર્તવ और आर्तव, आप्याय्यते પુષ્ટ થાય છે पुष्ट होता है, तानि भूतानि તે ભૂતો वे भूत, रसोद्भवानि રસથી ઉત્પન્ન થનારાં છે रससे उत्पन्न होनेवाले हैं ॥ ३४ ॥

३४. गर्भे–गर्भम् (च.)

,, भूतानि रसोद्भवानि–देहे रसजानि विद्याद् (ध.)

34. The proto-elements derived from the mother and father are known as the plasm and the sperm. Those proto-elements with which spermoplasm is nourished are derived from the six tastes of the mother's diet during gestation.

भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि
यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम् ।
स बीजधर्मा ह्यपरापराणि
देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥३५॥

कर्मजानि तु અને કર્મજન્ય और कर्मजन्य, चत्वारि ચાર चार, भूतानि ભૂતો भूत, यानि જે जो, आत्मलीनानि આત્મામાં લીન થઈને आत्मामें लीन होकर, गर्भम् ગર્ભમાં गर्भमें, विशन्ति પ્રવિષ્ટ થાય છે प्रविष्ट होते हैं, सः તે वह, बीजधर्मा બીજધર્મા बीज-धर्मा, आत्मनि જ્યારે આત્મા जब आत्मा, अपरापराणि બીજાં બીજાં दूसरे दूसरे, देहान्तराणि દેહાન્તરોમાં देहान्तरोंमें, याति જાય છે ત્યારે जाता है तब, याति તેની સાથે જાય છે उनके साथ जाता है ॥३५॥

35. Those four proto-elements that are derived from the self's past actions enter the fetus, being latent in the self. That product of the past action being latent like a seed in the self, leads the self from incarnation to incarnation of either a lower or a higher order.

रूपाद्धि रूपप्रभवः प्रसिद्धः
कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।
भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा
रजस्तमस्तत्र च कर्म हेतुः ॥ ३६ ॥

कर्मात्मकानाम् કર્મજન્ય પ્રાણીઓના कर्मजन्य प्राणियोंके, रूपप्रभवः રૂપની ઉત્પત્તિ रूपकी उत्पत्ति, रूपात् हि રૂપથી रूपसे, मनसः તથા મનની ઉત્પત્તિ

तथा मनकी उत्पत्ति, मनस्तः મનથી થાય છે मनसे होती है, ये तु અને જે और जो, आकृति- આકાર आकार, बुद्धिभेदाः તેમજ બુદ્ધિના ભેદો एवं बुद्धिके भेद, भवन्ति થાય છે होते हैं, तत्र તેમાં उनमें, रजः રજોગુણ रजोगुण, तमः તમોગુણ तमोगुण, कर्म च અને કર્મ और कर्म, हेतुः હેતુ છે हेतु हैं ॥३६॥

36. It is well known that form is born of form and the mind is born of mind, which is the result of past actions. Whatever changes may occur in the forms and the minds are caused by the influence of Rajas and Tamas, i. e. passion and ignorance, and the past actions of the self.

आत्मनोऽनुबन्धाः —

अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपै-
रात्मा कदाचिन्न वियुक्तरूपः ।
न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां
न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ॥३७॥

अतीन्द्रियैः અતીન્દ્રિય इन्द्रियातीत, अतिसूक्ष्मरूपैः તથા અતિ સૂક્ષ્મ રૂપવાળાં तथा अति सूक्ष्म रूपवाले, तैः એ ભૂતોથી उन भूतोंसे, आत्मा આત્મા आत्मा, कदाचित् કદી कभी, वियुक्तरूपः न જુદો થતો નથી अलग नहीं होता, न कर्मणा કર્મથી જુદો થતો નથી कर्मसे अलग नहीं होता, न एव मनोमतिभ्याम् મન અને બુદ્ધિથી પણ જુદો થતો નથી मन और बुद्धिसे भी अलग नहीं होता, न अपि च अहंकारविकारदोषैः તેમજ અહંકારના વિકારોરૂપ દોષોથી પણ જુદો થતો નથી एवं अहंकारके विकाररूप दोषोंसे भी वियुक्त नहीं होता ॥ ३७ ॥

37. The self is never dissociated from the very subtle and super-sensual elements or from its tendencies of past actions or from the mind and the intellect, or from the principles of ego and the disorders of passion and ignorance.

रजस्तमोभ्यां हि मनोऽनुबद्धं
ज्ञानं विना तत्र हि सर्वदोषाः ।
गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं
मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥३८॥

मनः મન मन, रजः- રજોગુણ रजोगुण, तमोभ्याम् અને તમોગુણ સાથે और तमोगुणके साथ, अनुबद्धम् જોડાયેલું છે जुड़ा हुआ है, ज्ञानम् विना જ્ઞાન સિવાય ज्ञानके बिना, तत्र તેમાં उसमें, सर्वदोषाः સઘળા દોષો રહે છે सब दोष रहते हैं, सदोषम् દોષયુક્ત दोषयुक्त, मनः મન मन, बलवत् च અને બળવાન और बलवान, कर्म કર્મ कर्म, गति- દેહાન્તરગમન देहान्तरगमन, प्रवृत्त्योः तु અને ધર્માધર્મપ્રવૃત્તિના और धर्माधर्म-प्रवृत्तिके, निमित्तम् કારણ कारण. उक्तम् કહ્યાં છે कहे हैं ॥ ३८ ॥

38. The mind indeed is bound by passion and ignorance, and in the absence of knowledge, all disorders are brought about by them. This mind along with its disorders and the force of past actions are the causes of transmigration of the self from life to life as well as for righteous or unrighteous conduct.

रोगाणां हेतुः शमनं च—

रोगाः कुतः संशमनं किमेषां
हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।
शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः
कथं न शान्ताः पुनरापतेयुः ॥३९॥

रोगाः રોગો રોગ, कुतः શાથી થાય છે? किससे होते हैं?, एषाम् એઓનું इनका, संशमनम् સંશમન संशमन, किम् શું છે? क्या है?, हर्षस्य હર્ષનું हर्षका.

३७. वियुक्तरूपः – विमुक्तरूपः (प.)

३९. °प्रभवा विकाराः – °प्रभवास्तु दोषाः (ब. छं.)

शोकस्य च અને શોકનું और शोकका, निमित्तम् किम् કારણ શું છે? कारण क्या है?, शान्ताः શાંત થયેલા शान्त हुए, शरीरसत्त्वप्रभवाः શારીરિક અને માનસિક शारीरिक और मानसिक, विकाराः રોગ रोग, पुनः ફરીથી फिर, कथम् કેવી રીતે किस तरह, न आपतेयुः न આવી પડે न हो जायें ॥ ३९ ॥

39. How are the diseases born? What are their remedies? What is the cause of joy and what of sorrow? How do psycho-somatic disorders, once quieted, not recur?

प्रज्ञापराधो विषमास्तथाऽर्था
हेतुस्तृतीयः परिणामकालः ।
सर्वामयानां त्रिविधा च शान्ति-
र्ज्ञानार्थकालाः समयोगयुक्ताः ॥ ४० ॥

प्रज्ञापराधः પ્રજ્ઞાપરાધ प्रज्ञापराध, विषमाः अर्थाः વિષમ વિષયો विषम विषय, तथा તથા तथा, तृतीयः ત્રીજો तीसरा, परिणाम- कालः પરિણામ કાળ कालका परिणाम, हेतुः એ રોગોનાં रोगोंके, हेतुः કારણ છે कारण हैं, समयोग- सम्यग् યોગથી सम्यग् योगसे, युक्ताः યુક્ત युक्त, ज्ञानार्थकालाः જ્ઞાન, અર્થ અને કાળ એ ज्ञान, अर्थ और काल ये, सर्वामयानाम् च त्रिविधा शान्तिः સર્વ રોગની શાંતિ માટે ત્રણ પ્રકારનાં કારણ છે सब रोगोंकी शान्तिके लिए तीन प्रकारके कारण हैं ॥ ४० ॥

40. Volitional transgression, unwholesome sense-contacts and thirdly seasonal variation are the causes of disease. Right knowledge, wholesome sense-contacts and normality of season are the remedies

हर्षस्य शोकस्य च निमित्तम्—

धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्ता-
स्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।
शरीरसत्त्वप्रभवास्तु रोगा-
स्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥४१॥

धर्म्याः क्रियाः ધાર્મિક ક્રિયાઓને धार्मिक क्रियाओंको, हर्षनिमित्तम् હર્ષનું કારણ हर्षका कारण, उक्ताः કહ્યું છે कहा गया है, ततः अन्यथा એનાથી ઉલટી ક્રિયાઓ इससे विपरीत क्रियाएं, शोकवशम् શોકવશ शोकवश, नयन्ति કરે છે करती हैं, शरीरसत्त्वप्रभवाः तु અને શારીરિક તથા માનસિક और शारीरिक तथा मानसिक, रोगाः રોગો रोग, तयोः શરીર તથા મન એ બેની शरीर तथा मन उन दोनोंकी, अवृत्त्या નિવૃત્તિ થતાં निवृत्ति होने पर, भूयः ફરીથી फिरसे, न भवन्ति થતા નથી नहीं होते ॥ ४१ ॥

41. Righteous acts are responsible for joy and similarly unrighteous acts lead to sorrow; by the avoidance of such activity, psycho-somatic diseases do not recur after their subsidence.

प्रशान्तानां विकाराणामपुनरागमनोपायः—

रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या
नोक्तस्तदादिर्नहि सोऽस्ति कश्चित् ।
तयोरवृत्तिः क्रियते पराभ्यां
धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥४२॥

रूपस्य શરીરનો शरीरका, सत्त्वस्य च અને સત્ત્વનો और सत्त्वका, यः જે जो, संततिः પ્રવાહ છે प्रवाह है, तदादिः તેનું કારણ उसका आदि, न उक्तः કહેવામાં આવ્યું નથી नहीं कहा गया, हि કારણકે क्योंकि, सः તે वह, कश्चित् કંઈ પણ कुछ भी, न अस्ति નથી नहीं है, पराभ्याम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, धृति- ધીરજ धृति, स्मृतिभ्याम् અને સ્મૃતિદ્વારા और स्मृतिद्वारा, परया च તથા ઉત્તમ और उत्तम, धिया બુદ્ધિ દ્વારા बुद्धि द्वारा, तयोः એ બન્નેની उन दोनोंकी, अवृत्तिः નિવૃત્તિ निवृत्ति, क्रियते કરવામાં આવે છે की जाती है ॥ ४२ ॥

42. This body-mind continuum is said to have no beginning nor has it

४१. रोगा–दोषा (छ.)

indeed any. Its cessation can be brought about by meditation, remembering the scriptures and transcendental understanding.

सत्याश्रये वा द्विविधे यथोक्ते
पूर्वं गदेभ्यः प्रतिकर्मनित्यम् ।
जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगा-
स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥४३॥

यथोक्ते वा અથવા યથોકત અથવા यथोक्त, द्विविधे બે પ્રકારના दो प्रकारके, आश्रये सति આશ્રયો હોવા છતાં आश्रय होने पर भी, यदि જો यदि, तत्काल- તે સમયે उस समयमें, युक्तम् રોગોત્પાદક रोगोत्पादक, दैवम् દૈવ दैव, नास्ति न હોય તો न होवे तो, गदेभ्यः पूर्वम् રોગ થતાં પહેલાં रोग उत्पन्न होनेसे पूर्व, प्रतिकर्म-नित्यम् ઉપચારતત્પર उपचारपरायण, जितेन्द्रियम् અને સંયમીને और संयमीको, रोगाः રોગો रोग, न अनुपतन्ति લાગુ પડતા નથી नहीं होते ॥४३॥

43. Diseases do not attack the man that always practises prophylactic measures against disorders which have been already described to have two resorts-body and mind, and who has controlled his senses, unless of course he is temporarily overpowered by the effects of his past actions.

दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तत्
तत् पौरुषं यत्त्विह कर्म दृष्टम् ।
प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो
निवृत्तिहेतुर्हि समः स एव ॥४४॥

पुरा પૂર્વજન્મમાં पूर्वजन्ममें, यत् कृतम् જે કરેલું છે जो किया हुआ है, तत् તે उसे, दैवम् દૈવ दैव, उच्यते કહેવાય છે कहते हैं, इह तु અને આ જન્મમાં और इस जन्ममें, यत् कर्म જે કર્મ કરવામાં આવે છે जो कर्म किया जाता है, तत् તે उसे, पौरुषम् પુરુષાર્થ पुरुषार्थ, दृष्टम् કહેવાય છે कहते हैं, विषमः सः વિષમ તે विषम वह, प्रवृत्तिहेतुः પ્રવૃત્તિનું કારણ प्रवृत्तिका कारण, दृष्टः માનેલો છે माना गया है, समः અને સમયોગયુકત और समानयोगयुक्त, सः एव તે જ પુરુષાર્થ वही पुरुषार्थ, निवृत्तिहेतुः हि નિવૃત્તિનું કારણ માનેલ છે निवृत्तिका कारण माना गया है ॥ ४४ ॥

44. What is done in the previous life is called past action and what is being done now is present action. When they are unequal they cause the emergence of disease and when they are equal they cause the alleviation of disease.

ऋतुजा विकाराः कथं न भवन्ति—

हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥४५॥

वसन्ते વસન્તમાં वसन्तमें, हैमन्तिकम् હેમન્તના हेमन्तके, अभ्रकाले વર્ષામાં वर्षामें, ग्रैष्मिकम् ગ્રીષ્મના ग्रीष्मके, घनात्यये અને શરદમાં और शरदमें, वार्षिकम् વર્ષાના वर्षाके, दोषचयम દોષસંગ્રહને दोषसंग्रहको, आशु જલ્દી शीघ्र, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, प्रवाहयन् કાઢી નાખનાર મનુષ્ય निकाल देनेवाला मनुष्य, जातु કદાચિત્ कभी, ऋतुजान् रोगान् ઋતુજન્ય રોગોને ऋतुकृत रोगोंको, न प्राप्नोति પ્રાપ્ત થતો નથી प्राप्त नहीं होता ॥ ४५ ॥

45. He who purges away thoroughly the morbid humors accumulated in the body during winter, at the beginning of the spring and of the summer, before the rains begin, and of the rainy season at the beginning of the autumn every year, is never afflicted with seasonal disorders.

४३. नानुपतन्ति–नानुतपन्ति (ख ज. ध.)
४४. तत् पौरुषं–तन्मानुषं (ध.)

४५. जातु–जन्तुः (ध.)

नरः कथमरोगो भवति—

नरो हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः।
दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥४६॥

हित- હિતકારક हितकर, आहार- આહાર आहार, विहार- અને વિહારનું और विहारका, सेवी સેવન કરનાર सेवन करनेवाला, समीक्ष्य- જોઈ વિચારી सोच समझ कर, कारी કામ કરનાર कार्य करनेवाला, विषयेषु વિષયોમાં विषयोंमें, असक्तः અનાસક્ત अलोलुप, दाता દાન દેનાર दान देनेवाला, समः સમદર્શી समदर्शी, सत्यपरः સત્યપરાયણ सत्यपरायण, क्षमावान् ક્ષમાવાળો क्षमाशील, आप्तोपसेवी च અને આપ્તોનું સેવન કરનાર और आप्तोंका सेवन करनेवाला, नरः મનુષ્ય मनुष्य, अरोगः નીરોગ नीरोग, भवति થાય છે होता है ॥४६॥

46. He who is given to wholesome food and conduct, who has discernment and detachment from sense pleasures, who is charitable, impartial, truthful and forgiving and who follows the precepts of the sages, lives free from disease.

मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धं
सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः।
ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे
यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥४७॥

मतिः મતિ मति, सुखानुबन्धम् પરિણામે સતત સુખ દેનારાં परिणाममें सतत सुख देनेवाले, वचः વાણી वाणी, कर्म तथा કર્મ तथा कर्म, विधेयम् સ્વાધીન स्वाधीन, सत्त्वम् મન मन, विशदा च નિર્મળ निर्मल, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, ज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, तपः તપ तप, योगे च અને યોગમાં और योगमें, तत्परता તત્પરતા तत्परता, यस्य अस्ति જેને છે जिसे हैं, तम् તેને उसे, रोगाः રોગો रोग, न अनुपतन्ति લાગુ થતા નથી नहीं होते ॥४७॥

47. Diseases do not befall a man in whom thought, word and deed are happily blended, the mind is controlled and the understanding is clear and who is possessed of knowledge, austerity and the absorption in Yoga.

४७. सुखानुबन्धं-सुखानुबन्धि (व. त.)
,, नानुपतन्ति-नाभ्युपतन्ति (ख. ज. ध.)

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः।

इहाग्निवेशस्य महार्थयुक्तं
षट्त्रिंशकं प्रश्नगणं महर्षिः।
अतुल्यगोत्रे भगवान् यथाव-
न्निर्णीतवान् ज्ञानविवर्धनार्थम् ॥४८॥

तत्र આ વિષયમાં इस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, इह अतुल्यगोत्रे આ અતુલ્યગોત્રીય શારીર અધ્યાયમાં इस अतुल्यगोत्रीय शारीर अध्यायमें, भगवान् ભગવાન भगवान, महर्षिः આત્રેય મહર્ષિએ आत्रेय महर्षिने, ज्ञानविवर्धनार्थम् જ્ઞાનવૃદ્ધિને માટે ज्ञानकी वृद्धिके लिए, अग्निवेशस्य અગ્નિવેશના अग्निवेशके, महार्थयुक्तम् અર્થગૌરવયુક્ત अर्थगौरवयुक्त, षट्त्रिंशकम् છત્રીસ छत्तीस, प्रश्नगणम् પ્રશ્નોના સમૂહને प्रश्नोंका, यथावत् સારી રીતે सम्यक् प्रकार, निर्णीतवान् નિર્ણય કર્યો છે निर्णय किया है ॥४८॥

Here is the recapitulatory verse.

48. In the chapter on the exogamous union, the great worshipful sage has cleared all the thirty six questions so full of import, put by Agnivesa, in order to enhance the wisdom of humanity.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थानेऽतुल्यगोत्रीयं शारीरं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इति આ **પ્રમાણે** इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **शारीरस्थाने** શારીરસ્થાનમાં शारीरस्थानमें, **अतुल्यगोत्रीयम् शारीरम्** 'અતુલ્યગોત્રીય શારીર' 'अतुल्यगोत्रीय शारीर' नाम નામનો नामका, **द्वितीयः** બીજો दूसरा, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2. Thus in the section on the embodiment of man, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The exogamous union" is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

ત્રીજો અધ્યાય अध्याय तीसरा

Chapter III

खुड्डिकागर्भावक्रान्तिशारीरोपक्रमः —

अथातः खुड्डिकां गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ હવે અહીંથી अब आगे, **खुड्डिकाम् गर्भावक्रान्तिम् शारीरम्** 'ખુડ્ડિકાગર્ભાવક્રાંતિશારીર' નામના અધ્યાયનું 'खुड्डिकागर्भावक्रान्तिशारीर' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the minor chapter on the formation of the foetus in the section on the Human Embodiment.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

गर्भस्याभिनिर्वृत्तेः, अभिवृद्धेः, सुखप्रसवस्य च कारणम् ; गर्भो हि मातृजः पितृजः, आत्मजो रसजः सात्म्यजश्च, परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामतीति आत्रेयकृता प्रतिज्ञा—

पुरुषस्यानुपहतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशोणितगर्भाशयाया यदा भवति संसर्गः ऋतुकाले, यदा चानयोस्तथायुक्ते संसर्गे शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽवक्रामति सत्त्वसंप्रयोगात्तदा गर्भोऽभिनिर्वर्तते,

अनुपहत- દૂષણરહિત दोषरहित, **रेतसः** શુક્રવાળા शुक्रवाले, **पुरुषस्य** પુરુષનો पुरुषका, **अप्रदुष्ट-** દોષરહિત दोषरहित, **योनि- शोणित** યોનિ- આર્તવ योनि- आर्तव, **गर्भाशयायाः स्त्रियाः च** અને ગર્ભાશયવાળી સ્ત્રીનો और गर्भाशयवाली स्त्रीका, **ऋतुकाले** ઋતુકાળે ऋतुकालमें, **यदा** જ્યારે जब, **संसर्गः** સંયોગ संयोग, **भवति** થાય છે होता है, **यदा च** અને જ્યારે और जब, **अनयोः** એઓનો इन दोनों स्त्री पुरुषके, **तथा युक्ते** તેવા પ્રકારનો उसी प्रकारका, **संसर्गे** સંસર્ગ થતાં संसर्ग होनेपर, **सत्त्व- संप्रयोगात्** મનની ગતિથી मनके योगसे, **जीवः** આત્મા जीवात्मा, **अन्तः- गर्भाशयगतम्** ગર્ભાશયની અંદર થયેલા गर्भाशयके अन्दर हुए, **शुक्रशोणित- संसर्गम्** શુક્ર અને શોણિતના સંસર્ગમાં शुक्र शोणितके संयोगमें, **अवक्रामति** અવક્રમણ કરે છે प्रवेश करता है, **तदा** ત્યારે तब, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **अभिनिर्वर्तते** નિષ્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है;

3-(1). When between a man of unvitiated semen and a woman of unvitiated vagina, ovum and uterus, mating takes place during the night time, and when, moreover, the spirit descends, by the agency of the mind, into that union of the ovum fertilized by spermoplasm formed inside the womb,

---

३. चानयोस्तथायुक्ते–तयो स्तथैवयुक्ते संसर्गे (ब.)

., चानयोस्तथायुक्ते–चानयोस्तथाविधयोस्तथैवयुक्ते संसर्गे(ब.क.)

as the result of the above-mentioned coming together of these two (man and woman), then the embryo is formed.

स सात्म्यरसोपयोगादरोगोऽभिवर्धते सम्यगुपचारैश्चोपचर्यमाणः, ततः प्राप्तकालः सर्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णशरीरो बलवर्णसत्त्वसंहननसंपदुपेतः सुखेन जायते समुदयादेषां भावानां— मातृजश्चायं गर्भः पितृजश्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्च, अस्ति च खलु सत्त्वमौपपादुकमिति होवाच भगवानात्रेयः ॥ ३ ॥

सात्म्य- સાત્મ્ય अनुकूल, **रस-** રસના रसोंके, **उपयोगात्** ઉપયોગથી उपयोगसे, **सम्यक्-उपचारैः च** અને સારા ઉપચારોથી और अच्छे उपचारोंसे, **उपचर्यमाणः** ચિકિત્સા પામતો चिकित्साको पाता हुआ, **सः** તે वह, **अरोगः** નીરોગ રહીને नीरोग हो कर, **अभिवर्धते** વૃદ્ધિ પામે છે वृद्धि पाता है, **ततः** પછી फिर, **प्राप्तकालः** પૂરે દિવસે प्रसवकालको पाकर, **सर्वेन्द्रिय-** સર્વ ઇન્દ્રિય सब इन्द्रियोंसे, **उपपन्नः** યુક્ત युक्त, **परिपूर्णशरीरः** સંપૂર્ણ શરીરવાળો संपूर्ण शरीरवाला, **बल-वर्ण-सत्त्व-** બળ-વર્ણ-મન बल-वर्ण-मन, **संहनन-संपत्** અને બાંધાની સંપત્તિથી और संगठनकी संपत्तिसे, **उपेतः** યુક્ત બનીને युक्त हो कर, **एषाम्** એ શુક્ર શોણિત વગેરે પૂર્વોક્ત उन शुक्र शोणित आदि पूर्वोक्त, **भावानाम्** ભાવોના भावोंके, **समुदयात्** સમુદાયથી मेलसे, **सुखेन** સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, **जायते** જન્મે છે उत्पन्न होता है, **अयम्** આ यह, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **मातृजः च** માતૃજ मातृज, **पितृजः च** પિતૃજ पितृज, **आत्मजः च** આત્મજ आत्मज, **सात्म्यजः** સાત્મ્યજ सात्म्यज, **रसजः च** અને રસજ છે और रसज है, **सत्त्वम् खलु** મન मन, **औपपादुकम्** બીજા શરીરની સાથે આત્માના સંબંધનું ઉપપાદન કરનાર दूसरे शरीरके साथ आत्माके सम्बन्धका उपपादन करनेवाला, **अस्ति च** છે है, **इति ह** એમ इस प्रकार, **भगवान्** ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **उवाच** કહ્યું कहा ॥ ३ ॥

3. That embryo grows without disease by being well tended with care. Then, when the right time has come, it is born with ease, as the result of the sum of all these factors, possessed of all the body organs fully developed and endowed with strength, complexion, intelligence and compactness. Therefore the infant is said to be born of the mother, born of the father, born of the spirit, born of concordance and born of nourishment. There is also, to be sure, the connecting agent, the mind. So spoke Atreya.

भरद्वाजकृतं तत्र दूषणम्—

नेति भरद्वाजः, किं कारणं—न हि माता न पिता नात्मा न सात्म्यं न पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगा गर्भं जनयन्ति, न च परलोकादेत्य गर्भं सत्त्वमवक्रामति ॥ (१) ॥

भरद्वाजः ભરદ્વાજે કહ્યું भरजद्वाजने कहा, **न इति** 'એમ નથી' 'ऐसा नहीं,' **किम् कारणम्** તેનું કારણ શું ? इसका कारण क्या ?, **हि** તેનું આ કારણ છે કે इसका यह कारण है कि. **गर्भम्** ગર્ભને गर्भको, **माता न** માતા ઉત્પન્ન કરતી નથી माता उत्पन्न नहीं करती, **पिता न** પિતા ઉત્પન્ન કરતો નથી पिता उत्पन्न नहीं करता, **आत्मा न** આત્મા ઉત્પન્ન કરતો નથી आत्मा उत्पन्न नहीं करता, **सात्म्यम् न** સાત્મ્ય ઉત્પન્ન કરતું નથી सात्म्य उत्पन्न नहीं करता, **पान- अशन- भक्ष्य- लेह्य- उपयोगाः** અને પાન, અશન, ભક્ષ્ય તથા લેહ્યના ઉપયોગો पान-अशन- भक्ष्य एवं लेह्यके उपयोग, **न जनयन्ति** ઉત્પન્ન કરતા નથી उत्पन्न नहीं करते, **परलोकात्** અને પરલોકથી और परलोकसे, **एत्य** આવીને आ कर, **सत्त्वम्** મન मन, **गर्भम्** ગર્ભમાં गर्भमें, **न च** નથી नहीं, **अवक्रामति** ઉતરતું उतरता ॥ (१) ॥

---

३. अभिवर्धते-अभिसंवर्धते (ग. च.)

,, खलु सत्त्वमौपपादुकमिति-सत्वसंज्ञमुपपादुकम् (च.)

4-(1). "No!" said Bharadwaja to this. For what reason did he say so? Because neither mother, nor father, neither the spirit, nor concordance, nor yet the use of drinks, or foods that are eaten, masticated or licked up, in fact, bring about the conception. Nor does a mind, coming from another world, enter into the embryo.

यदि हि मातापितरौ गर्भं जनयेतां, भूयस्यः स्त्रियः पुमांसश्च भूयांसः पुत्रकामाः, ते सर्वे पुत्रजन्माभिसन्धाय मैथुनधर्ममापद्यमानाः पुत्रानेव जनयेयुर्दुहितॄर्वा दुहितृकामाः, न तु काश्चित् स्त्रियः केचिद्वा पुरुषा निरपत्याः स्युरपत्यकामा वा परिदेवेरन् ॥ (२) ॥

यदि हि જો यदि, मातापितरौ માતાપિતા माता-पिता, गर्भम् ગર્ભને गर्भको, जनयेताम् ઉત્પન્ન કરતાં હોય તો उत्पन्न करते हों तो, भूयस्यः ઘણીયે बहुतसी, स्त्रियः સ્ત્રીઓ स्त्रियां, भूयांसः અને ઘણાયે और बहुतसे, पुमांसः च પુરુષો पुरुष, पुत्रकामाः પુત્રની કામનાવાળા હોય છે पुत्रकी कामनावाले होते हैं, ते सर्वे તે સર્વ वे सब, पुत्रजन्म- પુત્રપ્રાપ્તિને पुत्रोत्पत्तिको, अभिसंधाय લક્ષમાં રાખીને लक्ष्य कर, मैथुनधर्मम् ગ્રામ્યધર્મનું मैथुनक्रियाको, आपद्यमानाः સેવન કરતા सेवन करते हुए, पुत्रान् एव પુત્રોનેજ पुत्रोंको ही, दुहितृकामाः वा અથવા દીકરીની ઇચ્છાવાળા और कन्याको चाहनेवाले, दुहितॄः દીકરીઓને पुत्रियोंको, जनयेयुः ઉત્પન્ન કરે उत्पन्न करें, कश्चित् વળી કોઈપણ और कोई भी, स्त्रियः સ્ત્રીઓ स्त्री, केचित् वा કે કોઈ પણ अथवा कोई भी, पुरुषाः પુરુષો पुरुष, निरपत्याः નિ:સંતાન निःसंतान, न तु स्युः न રહે न रहे, अपत्यकामाः અથવા સંતાનની કામનાવાળાઓ अथवा संतानकी कामनावाले, (न) परिदेवेरन् વિલાપ ન કરે न रोवें ॥ (२) ॥

4-(2). If the mother and father could bring about the conception, then seeing that most men and women desire sons, all of them, with a view to begetting sons, would, by resorting to cohabitation, procreate sons alone. Or those desirous of daughters would procreate daughters alone Neither would there be any childless men or women, nor would persons desiring progeny go about disconsolate.

न चात्माऽऽत्मानं जनयति। यदि ह्यात्माऽऽत्मानं जनयेज्जातो वा जनयेदात्मानमजातो वा, तच्चोभयथाऽप्ययुक्तम्। न हि जातो जनयति सत्त्वात्, न चाजातो जनयत्यसत्त्वात्, तस्मादुभयथाऽप्यनुपपत्तिः।

आत्मा च આત્મા आत्मा, आत्मानम् આત્માને आत्माको (अपनेको), न जनयति ઉત્પન્ન કરતો નથી उत्पन्न नहीं करता, यदि हि જો यदि, आत्मा આત્મા आत्मा, आत्मानम् આત્માને आत्माको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે તો उत्पन्न करता है तो, जातः वा ઉત્પન્ન થયેલો આત્મા उत्पन्न हुआ आत्मा, आत्मानम् આત્માને आत्माको (अपनेको), जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, अजातः वा અથવા ન ઉત્પન્ન થયેલો આત્મા આત્માને ઉત્પન્ન કરે છે? अथवा न उत्पन्न हुआ आत्मा आत्माको उत्पन्न करता है?, तत् च તે वह, उभयथा બન્ને રીતે दोनों तरहसे, अपि પણ भी, अयुक्तम् युक्तिसंगत નથી ठीक नहीं है, हि કારણકે क्योंकि, सत्त्वात् વિદ્યમાન હોવાથી विद्यमान होनेसे, जातः ઉત્પન્ન થયેલો આત્મા उत्पन्न हुआ आत्मा, न जनयति પોતાને ઉત્પન્ન કરતો નથી अपनेको नहीं उत्पन्न करता, असत्त्वात् च અને અવિદ્યમાન હોવાથી और विद्यमान न होनेसे, अजातः નહિ ઉત્પન્ન થયેલો આત્મા नहीं उत्पन्न हुआ आत्मा, न जनयति પોતાને ઉત્પન્ન કરતો નથી अपनेको नहीं उत्पन्न करता, तस्मात् તેથી इस लिए, उभयथा अपि બન્ને રીતે પણ दोनों तरहसे भी, अनुपपत्तिः ઘટતું નથી युक्ति नहीं बैठती;

४-(२). स्युरपत्यकामा वा परिदेवेरन्–स्युः न चापत्यकामाः परिदेवेरन् (ध.)

४-(३) °प्ययुक्तम्–°प्यनुपपन्नम् (फ)

,, तस्मादुभयथा–तस्मादेवोभयथा (द.)

4-(3). Nor again does the spirit beget itself. If, indeed, the spirit engenders itself, it must do so, being already born, or in the alternative being yet unborn. Both alternatives are untenable. Nothing that is already created can be said to engender itself for the reason that it already exists. nor, again, can an unborn thing be said to engender itself, for the reason that it does not exist. Either way the position is untenable.

तिष्ठतु तावदेतत्। यद्ययमात्माऽऽत्मानं शक्तो जनयितुं स्यात्, न त्वेनमिष्टास्वेव कथं योनिषु जनयेद्वशिनमप्रतिहतगतिं कामरूपिणं तेजोबलजववर्णसत्त्वसंहननसमुदितमजरमरुजममरम् ; एवंविधं ह्यात्माऽऽत्मानमिच्छत्यतो वा भूयः ॥(३)॥

एतत् એ દલીલ इसे भी, **तावत् तिष्ठतु** રહેવા દઈએ रहने दो, **यदि** જો यदि, **अयम् आत्मा** આ આત્મા यह आत्मा, **आत्मानम्** આત્માને (પોતાને) आत्माको (अपनेको), **जनयितुम्** ઉત્પન્ન કરવા उत्पन्न करनेके लिए, **शक्तः स्यात्** સમર્થ હોય તો शक्तिमान हो तो, **एनम्** એને इसे, **इष्टासु** ઇષ્ટ इष्ट, **योनिषु एव** યોનિઓમાંજ योनियोंमें ही, **वशिनम्** વશી वशी, **अप्रतिहतगतिम्** અનિયન્ત્રિત ગતિવાળો अरुद्ध गतिवाला, **कामरूपिणम्** યથેચ્છ રૂપવાળો यथेच्छ रूपवाला, **तेजः** તેજ तेज, **बल**- બળ बल, **जव**- વેગ वेग, **वर्ण**- વર્ણ वर्ण, **सत्त्व**- મન मन, **संहनन**- અને બાંધાથી और गठनसे, **समुदितम्** યુક્ત युक्त, **अजरम्** અજર अजर, **अरुजम्** નીરોગ नीरोग, **अमरम्** તેમજ અમર एवं मृत्युरहित, **कथम्** કેમ क्यों **न** ન न, **जनयेत्** ઉત્પન્ન કરે? पैदा करे?, **हि** કારણકે क्योंकि, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **आत्मानम्** પોતાને अपनेको, **एवंविधम्** એવો इस तरहका, **वा** અથવા अथवा, **अतः भूयः** એથી પણ અધિક ગુણોથી યુક્ત इससे भी अधिक गुणोंसे युक्त, **इच्छति** ચાહે છે चाहता है ॥ (३) ॥

४-(३) न त्वेनम्—न त्वेवम् (च.)

4-(4). Let us leave it at that. But even if the spirit is capable of engendering itself, why does it not reproduce itself exclusively in desirable wombs, possessed of lordship, unrestrained movement, protean power, and compounded of splendour, strength, speed, complexiou, intelligence and compactness of limbs and exemption from decay, disease and death? For thus the spirit would wish itself or indeed better than thus.

असात्म्यजश्चायं गर्भः। यदि हि सात्म्यजः स्यात्, तर्हि सात्म्यसेविनामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्, असात्म्यसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युः, तच्चोभयमुभयत्रैव दृश्यते ॥ (४) ॥

अयम् च આ यह, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **असात्म्यजः** સાત્મ્યથી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી सात्म्यज भी नहीं, **हि** કારણકે क्योंकि, **यदि** જો यदि, **सात्म्यजः स्यात्** એ સાત્મ્યથી ઉત્પન્ન થતો હોય वह सात्म्यसे उत्पन्न होता हो, **तर्हि** તો तो, **सात्म्यसेविनाम्** સાત્મ્ય સેવનારાઓને सात्म्य सेवन करने वालोंको, **एव** ફક્ત ही, **एकान्तेन** અવશ્ય अवश्य, **प्रजा** પ્રજા संतान, **स्यात्** થાય होवे, **असात्म्यसेविनः च** અને અસાત્મ્ય સેવનારા और असात्म्य सेवन करनेवाले, **निखिलेन** સર્વથા सर्वथा, **अनपत्याः** સંતાનરહિત निःसंतान, **स्युः** હોય हों, **तत् च** પરંતુ તે પ્રજાસહિતપણું તથા પ્રજારહિતપણું परन्तु वे सप्रज होना तथा अप्रज होना, **उभयम्** બંને दोनों, **उभयत्र एव** બંનેય સાત્મ્ય સેવીમાં તથા અસાત્મ્ય સેવીમાં दोनों ही सात्म्यसेवीमें तथा असात्म्यसेवीमें, **दृश्यते** જોવામાં આવે છે देखे जाते हैं ॥ (४) ॥

4-(5). Nor is the conception born of concordance. If indeed it be born of concordance, then to those exclusively who observe this concordance of diet and behaviour, there should be

offspring and those whose lives are not so regulated should all be without issue. As a matter of fact both these couditions i. e. fertility and sterility are seen alike in both classes.

अरसजश्चायं गर्भः। यदि हि रसजः स्यात्, न केचित् स्त्रीपुरुषेष्वनपत्याः स्युः, न हि कश्चिदस्त्येषां यो रसान्नोपयुङ्क्ते; श्रेष्ठरसोपयोगिनां चेद्गर्भा जायन्त इत्यभिप्रेतमिति, एवं सत्याजौरभ्रमार्गमायूरगोक्षीरदधिघृतमधुतैलसैन्धवेक्षुरस-मुद्गशालिभृतानामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्, श्यामाकवरकोद्दालककोरदूषककन्दमूलभक्षाश्च निखिलेनानपत्याः स्युः, तच्चोभयमुभयत्र दृश्यते ॥ (५)॥

अयम् च આ यह, गर्भः ગર્ભ गर्भ, अरसजः રસજન્ય પણ નથી रसज भी नहीं, हि કારણકે क्योंकि, यदि જો यदि, रसजः स्यात् તે રસજન્ય હોય તો रसज हो तो, स्त्रीपुरुषेषु સ્ત્રીપુરુષમાં स्त्रीपुरुषोंमें, केचित् કોઈ कोई, अनपत्याः નિઃસન્તાન सन्तानरहित, न स्युः ન હોય न हों, हि કારણકે क्योंकि, एषाम् એઓમાં इनमेंसे, कश्चित् કોઈ कोई भी, न अस्ति એવો નથી ऐसा नहीं है, यः જે जो, रसान् રસોનો रसोंका, न उपयुङ्क्ते ઉપયોગ ન કરતો હોય उपयोग न करता हो, श्रेष्ठरस-उपयोगिनाम् શ્રેષ્ઠરસનો ઉપયોગ કરનારનેજ श्रेष्ठरसोंका उपयोग करनेवालोंके, गर्भाः ગર્ભ गर्भ, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, इति એવો ऐसा, अभिप्रेतम् અભિપ્રાય अभिप्राय, इति चेत् હોય તો हो तो, एवम् सति એ સ્થિતિમાં ऐसी स्थितिमें, आज- બકરા बकरे, औरभ्र- મેંઢા मेड, मार्ग-मायूर- મૃગ અને મોરના માંસનો રસ मृग और मयूरके मांसका रस, गो- ગાયનાં गौके, क्षीर-दधि-घृत- દૂધ દહીં અને ઘી दूध दही तथा घी, मधु-तैल-सैन्धव- મધ-તેલ-સૈન્ધવ शहद-तैल-सैन्धव, इक्षुरस- શેરડીનો રસ इक्षुरस, मुद्ग-शालि भृतानाम् મગ અને શાળના ચોખા એઓથી પોષણ પામેલા મનુષ્યોને मूंग और शालि चावल इनसे पोषणको प्राप्त हुए मनुष्योंके, एव જ ही, एकान्तेन અવશ્ય अवश्य, प्रजा પ્રજા संतान, स्यात् થાય हों, श्यामाक- તેમજ સામો एवं श्यामाक, वरक- વરક वरक, उद्दालक- ઉદ્દાલક उद्दालक, कोरदूषक- કોદરા कोद्रव, कन्द-मूल- કન્દ અને મૂળ कन्द और मूल, भक्षाः च ખાનારા મનુષ્યો खानेवाले मनुष्य, निखिलेन સર્વથા संपूर्णतया, अनपत्याः નિઃસન્તાન निःसन्तान, स्युः રહે रहें, तत् च પરંતુ તે પ્રજાસહિતપણું તથા પ્રજારહિતપણું परन्तु वे सप्रज होना तथा अप्रज होना, उभयत्र બન્ને શ્રેષ્ઠરસસેવીમાં તથા અશ્રેષ્ઠરસસેવીમાં दोनों श्रेष्ठरससेवीमें तथा अश्रेष्ठरससेवीमें, दृश्यते જોવામાં આવે છે देखे जाते हैं ॥(५)॥

4-(5). Nor is the conception born of nourishment. If it is indeed born of nourishment, then none among men and women should be childless, for there is no such among them who does not imbibe some kind of nourishment. If you say that what is meant is that to those alone who avail themselves of the best kind of nourishment children are born, even so, only those who are nourished on the meat of goats, sheep, deer, peafowl and on cow's milk, curds, ghee, honey, til oil, rock-salt, juice of the sugar-cane, green gram and sali rice, should have children; while those who eat millet, varaka, wild millet, common millet, bulbs and roots, should all of them be childless. Both conditions, again, are seen in both classes.

न खल्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामति,

४.-(५) अरसजश्चायं- न रसजश्चायं (द.)
,, श्यामाकवरकोद्दालक–श्यामाककोद्रवकोद्दालक (ख.)
,, मायूर°–मायूररस° (घ. च. छ.)
,, कन्दमूल°–कन्दमूलफल° (च.)
,, कन्दमूलभक्षाः – कन्दमूलफलभक्ष्याः (छ.)

यदि ह्येनमवक्रामेत्, नास्य किञ्चित् पौर्वदेहिकं स्यादविदितमश्रुतमदृष्टं वा, स च तच्च न किञ्चिदपि स्मरति ॥ (६)॥

सत्त्वम् મન मन, परलोकात् પરલોકમાંથી परलोकसे, एत्य આવીને आ कर, गर्भम् ગર્ભમાં गर्भमें, न खलु अपि अवक्रामति ઉતરતું નથી नहीं उतरता, यदि हि જો यदि, एनम् તે એ ગર્ભમાં वह इस गर्भमें, अवक्रामेत् ઉતરે તો उतरता हो तो, अस्य એને इस गर्भको, पौर्वदेहिकम् પૂર્વ દેહનું पूर्व देहका, किञ्चित् કાંઈપણ कुछ भी अविदितम् અજ્ઞાત अज्ञात, अश्रुतम् અશ્રુત अश्रुत, वा કે अथवा, अदृष्टम् અદૃષ્ટ अदृष्ट, न स्यात् ન હોય न हो, सः च પણ તેને किन्तु उसको, तत् च તે वह, किंचित् अपि કાંઈ પણ कुछ भी, न स्मरति યાદ આવતું નથી स्मरणमें नहीं आता ॥ (६) ॥

4-(6). Nor, in fact, does a mind, coming from another world, enter into the embryo. For, if the mind thus enters into the embryo, there should be nothing unknown, unheard or unseen pertaining to its previous incarnation. As a matter of fact one does not recollect anything of that kind.

तस्मादेतद् ब्रूमहे-अमातृजश्चायं गर्भोऽपितृजश्चानात्मजश्चासात्म्यजश्चारसजश्च, न चास्ति सत्त्वमौपपादुकमिति (होवाच भरद्वाजः) ॥ (४)॥

तस्मात् તેથી इस लिए, एतद् ब्रूमहे અમે આ વસ્તુ કહીએ છીએ કે हम इस बातको कहते हैं कि, अयम् આ यह, गर्भः ગર્ભ गर्भ, अमातृजः च માતૃજ નથી मातृज नहीं, अपितृजः च પિતૃજ નથી पितृज नहीं, अनात्मजः च આત્મજ નથી आत्मज नहीं, असात्म्यजः च સાત્મ્યજ નથી सात्म्यज नहीं, अरसजः च અને રસજ પણ નથી और रसज भी नहीं, सत्त्वम् च વળી મન और मन, औपपादुकम् इति બીજા શરીરથી સંબંધ કરનારું दूसरे शरीरसे सबन्ध करनेवाला, न अस्ति નથી नहीं, (भरद्वाजः ભરદ્વાજે भरद्वाजने, उवाच એમ કહ્યું ऐसा कहा ॥ ४ ॥

4. Therefore do we assert this; The embryo is not born of the mother, nor of the father, nor of the spirit, nor of the concordance nor of the nourishment. Nor is there a mind which is the connecting agent. Thus declared Bharadwaja.

आत्रेयेण कृतं तत्समाधानम्—

नेति भगवानात्रेयः, सर्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भोऽभिनिर्वर्तते ॥ ५ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે કહ્યું आत्रेयने कहा, न इति એમ નથી ऐसा नहीं, एभ्यः આ इन, सर्वेभ्यः સર્વ सब, समुदितेभ्यः એકઠા થયેલા मिलित, भावेभ्यः ભાવોથી भावोंसे, गर्भः ગર્ભ गर्भ, अभिनिर्वर्तते ઉત્પન્ન થાય છે बनता है ॥ ५ ॥

5. The sage Atreya replied; "No, for the embryo arises from all these factors acting together."

गर्भस्य मातृजत्वप्रतिपादनं, मातृजा भावाश्च—

मातृजश्चायं गर्भः । न हि मातुर्विना गर्भोत्पत्तिः स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि खल्वस्य गर्भस्य मातृजानि, यानि चास्य मातृतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः;

अयम् આ यह, गर्भः च ગર્ભ गर्भ, मातृजः માતૃજ છે मातृज है, हि કારણકે क्योंकि, मातुः विना માતા વિના माताके बिना, गर्भोत्पत्तिः ગર્ભની ઉત્પત્તિ गर्भकी उत्पत्ति, न स्यात् ન થાય न हो सके, जरायुजानाम् च તથા જરાયુજ પ્રાણીઓને और जरायुज प्राणियोंका, जन्म न જન્મ પણ ન થાય जन्म भी न हो सके, अस्य આ इस, गर्भस्य खलु ગર્ભના गर्भके, यानि જે માતૃજ ભાવો છે जो मातृज भाव हैं, संभवतः

४-(६) ह्येनमवक्रामेत्,-ह्येवमवक्रामेद् (क.)
,, किञ्चित्-किञ्चिदेव (छ.)
४. तस्मादेतद् ब्रूमहे—तस्मादेतद्वोनाम (क.)

अर्थात् ઉત્પન્ન થતા अर्थात् उत्पन्न होते हुए, **अस्य** આ ગર્ભના इस गर्भके, **यानि** જે ભાવો जो भावों, **मातृतः च** માતાના બીજથી माताके बीजसे, **संभवन्ति** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, **तानि** તેઓનું उनका, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे;

6-(1). In one sense, the embryo is born of the mother. For, surely, there is no conception in the absence of the mother nor without her is the birth possible of the viviparous class of creatures. We shall now enumerate the mother-engendered parts of the embryo, that is, those which pass to the embryo during its formation from the mother.

तद्यथा—त्वक् च लोहितं च मांसं च मेदश्च नाभिश्च हृदयं च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च बस्तिश्च पुरीषाधानं चामाशयश्च पक्वाशयश्चो-त्तरगुदं चाधरगुदं च क्षुद्रान्त्रं च स्थूलान्त्रं च वपा च वपावहनं चेति (मातृजानि) ॥ ६ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, **त्वक् च** ત્વચા त्वचा, **लोहितम् च** રક્ત रक्त, **मांसम् च** માંસ मांस, **मेदः च** મેદ मेद, **नाभिः च** નાભિ नाभि, **हृदयम् च** હૃદય हृदय, **क्लोम च** ક્લોમ क्लोम, **यकृत् च** યકૃત્ यकृत्, **प्लीहा च** પ્લીહા प्लीहा, **वृक्कौ च** બે વૃક્કો दोनों वृक्क, **बस्तिः च** બસ્તિ बस्ति (मूत्राशय), **पुरीषाधानम् च** પુરીષાધાન पुरीषाधान, **आमाशयः च** આમાશય आमाशय, **पक्वाशयः च** પક્વાશય पक्वाशय, **उत्तरगुदम्** ઉત્તરગુદા उत्तरगुद, **अधरगुदम् च** અધરગુદા अधरगुद, **क्षुद्रान्त्रम् च** નાનાં આંતરડાં क्षुद्रान्त्र, **स्थूलान्त्रम् च** મોટાં આંતરડાં स्थूलान्त्र, **वपा च** વપા वपा, **वपावहनम् च इति** અને વપાવહન और वपावहन, (मातृजानि માતૃજ છે मातृज हैं) ॥ ६ ॥

१. उत्तरगुदं—उत्तरगुदश्च (थ.)
,, अधरगुदं—अधरगुदश्च (थ.)

6. These are—the blood, flesh, and fat, the umbilicus, the heart, the kloman, the liver, the spleen, kidneys, bladder, pelvic colon and stomach, the colon, the rectum and the anus, the small intestine, the large intestine, the omentum and mesentery.

गर्भस्य पितृजत्वप्रतिपादनं, पितृजा भावाश्च—

पितृजश्चायं गर्भः। नहि पितुर्ऋते गर्भोत्पत्तिः स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम्। यानि खल्वस्य गर्भस्य पितृजानि, यानि चास्य पितृतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः;

अयम् આ यह, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **पितृजः च** પિતૃજ પણ છે पितृज भी है, **हि** કારણકે क्योंकि, **पितुः ऋते** પિતા વિના पिताके बिना, **गर्भोत्पत्तिः** ગર્ભની ઉત્પત્તિ गर्भोत्पत्ति, **न स्यात्** ન થાય न हो सके, **जरायुजानाम् च** અને જરાયુજોના और जरायुजोंका, **जन्म न** જન્મ પણ ન થાય जन्म भी न हो सके, **अस्य** આ इस, **गर्भस्य खलु** ગર્ભના गर्भके, **यानि** જે जो, **पितृजानि** પિતૃજ ભાવો છે पितृज भाव हैं, **संभवतः** અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા अर्थात् उत्पन्न होते हुए, **अस्य** આ ગર્ભના इस गर्भके, **यानि** જે ભાવો जो भावों, **पितृतः च** પિતાના શુક્રથી पिताके शुक्रसे, **संभवन्ति** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, **तानि** તેઓનું उनका, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे;

7-(1). In one sense the embryo is born of the father, also. For in the absence of the father, there is no conception too, nor without him is the birth possible of the viviparous class of creatures. We shall now enumerate the father-engendered parts of the embryo, that is, those that pass to the embryo during its formation, from the father.

तद्यथा—केशश्मश्रुनखलोमदन्तास्थिसिरास्नायुधमन्यः शुक्रं चेति (पितृजानि) ॥ ७ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, केश- કેશ केश, श्मश्रु દાઢી-મૂછ दाढी-मूंछ, नख- નખ नख, लोम- રૂંવાડાં लोम, दन्त- દાંત दान्त, अस्थि- હાડકાં हड्डियां, सिरा- સિરા सिराएं, स्नायु- સ્નાયુ स्नायु, धमन्यः ધમની धमनियां, शुक्रम् च इति અને શુક્ર और वीर्य, (पितृजानि પિતૃજ છે पितृज हैं) ॥ ७ ॥

7-(2). These are the hair of the head and beard, nails, hair of the body, teeth, bones, veins, sinews, arteries and semen.

गर्भस्यात्मजत्वप्रतिपादनम्, आत्मजा भावाश्च—

आत्मजश्चायं गर्भः। गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यः, तं 'जीव' इत्याचक्षते शाश्वतमरुजमजरममरमक्षयमभेद्यमच्छेद्यमलोड्यं विश्वरूपं विश्वकर्माणमव्यक्तमनादिमनिधनमक्षरमपि ।

अयम् આ यह, गर्भः ગર્ભ गर्भ, आत्मजः આત્મજ आत्मज, च પણ છે भी है, हि કારણકે क्योंकि, यः જે जो, अन्तरात्मा અન્તરાત્મા કહેવાય છે अंतरात्मा कहाता है, गर्भात्मा તે ગર્ભાત્મા છે वह गर्भात्मा है, शाश्वतम् નિત્ય नित्य, अरुजम् વેદનારહિત नीरोग, अजरम् અજર अजर, अमरम् અમર अमर, अक्षयम् અક્ષય अक्षय, अभेद्यम् અભેદ્ય अभेद्य, अच्छेद्यम् અચ્છેદ્ય अच्छेद्य, अलोड्यम् અક્ષોભ્ય अक्षोभ्य, विश्वरूपम् વિશ્વરૂપ विश्वरूप, विश्वकर्माणम् વિશ્વકર્મા विश्वकर्मा, अव्यक्तम् અવ્યક્ત अव्यक्त, अनादिम् અનાદિ अनादि, अनिधनम् મૃત્યુરહિત मृत्युरहित, अक्षरम् अपि અને અક્ષર और अक्षर, तम् તે ગર્ભાત્માને उस गर्भात्माको, 'जीवः' 'જીવ' 'जीव', इति એમ ऐसा, आचक्षते કહે છે कहते हैं;

8-(1). In one sense, the embryo is born of the spirit also. The embryonic spirit is the same as the in-dwelling spirit. It is called the embodied soul, eternal, diseaseless, ageless, deathless, undecaying, indivisible, unsunderable, immovable, omniform, omnifunctional, invisible, beginningless, endless and immutable.

९. अच्छेद्यमलोड्यं-अच्छेद्यमलोठ्यं (ख.)

स गर्भाशयमनुप्रविश्य शुक्रशोणिताभ्यां संयोगमेत्य गर्भत्वेन जनयत्यात्मनाऽऽत्मानम्, आत्मसंज्ञा हि गर्भे। तस्य पुनरात्मनो जन्मानादित्वान्नोपपद्यते, तस्मान्न जात एवायमजातं गर्भं जनयति, अजातो ह्ययमजातं गर्भं जनयति; स चैव गर्भः कालान्तरेण बालयुवस्थविरभावान् प्राप्नोति, स यस्यां यस्यामवस्थायां वर्तते तस्यां तस्यां जातो भवति, या त्वस्य पुरस्कृता तस्यां जनिष्यमाणश्च, तस्मात् स एव जातश्चाजातश्च युगपद्भवति; यस्मिंश्चैतदुभयं संभवति जातत्वं जनिष्यमाणत्वं च स जातो जन्यते, स चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मनाऽऽत्मानम्।

सः તે જીવ वह जीव, गर्भाशयम् ગર્ભાશયમાં गर्भाशयमें, अनुप्रविश्य પ્રવેશ કરીને प्रविष्ट हो कर, शुक्रशोणिताभ्याम् શુક્ર અને શોણિત સાથે शुक्रशोणितसे, संयोगम् एत्य સંયોગ પામીને मिल कर, आत्मानम् પોતાને अपनेको, आत्मना પોતાથી अपनेसे, गर्भत्वेन ગર્ભરૂપમાં गर्भरूपमें, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે पैदा करता है, हि કારણકે क्योंकि, गर्भे આથીજ ગર્ભમાં इस लिए गर्भमें, आत्मसंज्ञा 'આત્મા' એ નામ છે

८. जन्मानादित्वात्—जन्मादिसत्त्वात् (इ. त.)

,, तस्मान्नजात एवायमजातं गर्भं जनयति, अजातो ह्ययमाजातं गर्भं जनयति;—तस्मादजात एवायमजातं गर्भं जनयति, जातोऽप्यजातं च गर्भं जनयति; (ब.)

,, न जात—अजात (च.)

,, अजातो ह्ययमजातं—जातोऽप्यजातं (द.)

,, प्राप्नोति—आप्नोति (त.)

,, ,, —अवाप्नोति (ब.)

,, यस्मिन्—तस्मिन् (छ.)

,, उभयं—उभयं युगपत् (च.)

'आत्मा' यह संज्ञा है, तस्य તે इस, आत्मनः पुनः આત્માનો आत्माका, अनादित्वात् અનાદિપણાને લીધે अनादि होनेसे, जन्म જન્મ जन्म, न उपपद्यते થઈ શકે નહિ नहीं हो सकता, तस्मात् તેથી इस लिए, जातः एव જન્મેલો उत्पन्न हुआ, अयम् આ આત્મા यह आत्मा, अजातम् ન જન્મેલા अजात, गर्भम् ગર્ભને गर्भको, न जनयति ઉત્પન્ન નથી કરતો उत्पन्न नहीं करता, अजातः हि પણ ન જન્મેલો परंतु अजात, अयम् આ આત્મા यह आत्मा, अजातम् ન જન્મેલા अजात, गर्भम् ગર્ભને गर्भको, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, सः च एव અને તે જ और वही, गर्भः ગર્ભ गर्भ, कालान्तरेण કાલાન્તરે कालान्तरसे, बाल- બાલ बाल, युव- યુવાન युवा, स्थविर- અને વૃદ્ધ और वृद्ध, भावान् અવસ્થાઓને अवस्थाओंको, प्राप्नोति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, सः તે वह, यस्याम् यस्याम् જે જે जिस जिस, अवस्थायाम् અવસ્થામાં अवस्थामें, वर्तते હોય છે रहता है, तस्याम् तस्याम् તે તે અવસ્થામાં उस उस अवस्थामें, जातः ઉત્પન્ન उत्पन्न, भवति થાય છે એમ કહેવાય છે हुआ है ऐसा कहा जाता है, अस्य તેની इसकी, या तु पुरस्कृता જે ભવિષ્યની અવસ્થા છે जो भावी अवस्था है, तस्याम् તેમાં उसमें, जनिष्यमाणः च જન્મવાનો છે એમ કહેવાય છે उत्पन्न होनेवाला है ऐसा कहा जाता है, तस्मात् તેથી इस लिए, सः एव તે वही, जातः च જન્મેલો उत्पन्न, अजातः च અને ન જન્મેલો और अनुत्पन्न, युगपत् એકી સાથે एकसाथ, भवति બને છે होता है, यस्मिन् च અને જેમાં और जिसमें, जातत्वम् જન્મેલા હોવાનું जातत्व, जनिष्यमाणत्वम् च અને જન્મવાનું और जनिष्यमाणत्व, एतत् उभयम् એ બન્ને ભાવો ये दोनों, संभवति સંભવે છે संभवित हैं, सः તે वह, जातः જન્મેલો उत्पन्न हुआ, जन्यते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, सः च एव અને તે જ और वही, अनागतेषु ભવિષ્યની अनागत, अवस्थान्तरेषु જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં अवस्थान्तरोंमें, अजातः અજાત આત્મા अनुत्पन्न आत्मा, आत्मना પોતાથી अपनेसे, आत्मानम् પોતાને अपनेको, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है;

8-(2). The spirit, entering the womb and linking itself to the ovum fertilized by the sperm manifests itself as the embryo, for the appellation of the spirit in the embryo. To that spirit however, being beginningless, there cannot be any birth in the true sense. Therefore, it is not true to say that, being itself first born, it engenders the unborn embryo; but verily being itself unborn, it engenders the unborn embryo. The selfsame embryo, by the passage of time, reaches in turn, the condition of childhood, youth and old age; and in whichever condition it happens at the time to be, with reference to that condition it is said to-be-born; but with reference to that condition which is yet ahead, it is said to-be-born. Therefore the selfsame spirit is said to be born and unborn at the same time. In which thing both these predications are possible, namely having been and having yet to be born, that thing, when born, is said to be engendered, and that very thing, again, with regard to its future vicissitudes, being "unborn", engenders itself.

सतो ह्यवस्थान्तरगमनमात्रमेव हि जन्म चोच्यते तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायां; यथा—सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक् संयोगाद्गर्भत्वं न भवति, तच्च संयोगाद्भवति; यथा—सतस्तस्यैव पुरुषस्य प्रागपत्यात् पितृत्वं न भवति; तच्चापत्याद्भवति; तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्यामवस्थायां जातत्वमजातत्वं चोच्यते ॥८॥

हि કેમકે क्योंकि, तत्र तत्र તે તે उस उस, वयसि વયમાં उम्रमें, तस्याम् तस्याम् તે તે उस उस, अवस्थायाम्

અવસ્થામાં अवस्थामें, **सतः** વિદ્યમાન विद्यमानकी, **अवस्थान्तरगमनमात्रम्** અવસ્થાન્તર-પ્રાપ્તિ अवस्थान्तरमें भी गमनमात्र, **एव हि** જ ही, **जन्म** જન્મ जन्म, **उच्यते च** કહેવાય છે कहलाता है, **यथा** જેમકે जैसे, **जीवानाम्** જીવ जीवके, **सताम् एव** વિદ્યમાન હોવાં છતાં विद्यमान ही, **शुक्र-शोणित-** શુક્ર-શોણિત शुक्र-शोणित, **संयोगात्** સંયોગથી संयोगसे, **प्राक्** પહેલાં पहले, **गर्भत्वम्** ગર્ભત્વ गर्भत्व, **न भवति** નથી नहीं, **तत् च** અને તે वह, **संयोगात्** સંયોગથી संयोगसे, **भवति** થાય છે होता है, **यथा** જેમકે जैसे, **तस्य एव** તે જ उसी, **पुरुषस्य** પુરુષ पुरुषके, **सतः** વિદ્યમાન હોવા છતાં विद्यमान होने पर भी, **अपत्यात् प्राक्** સંતાન થયા પહેલાં अपत्य होनेसे पहले, **पितृत्वम्** તેને પિતૃત્વ उसको पितृत्व, **न भवति** પ્રાપ્ત થતું નથી नहीं प्राप्त होता, **तत् च** અને તે પિતૃત્વ और वह पितृत्व, **अपत्यात्** સંતાન થવાથી अपत्य होनेसे, **भवति** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, **तथा** તે પ્રમાણે इस प्रकार, **तस्य एव** તે જ उसी, **सतः** વિદ્યમાન विद्यमान, **गर्भस्य** ગર્ભનું गर्भका, **तस्याम्** तस्याम् તે તે उस उस, **अवस्थायाम्** અવસ્થામાં अवस्थामें, **जातत्वम्** જન્મેલાપણું जातत्व, **अजातत्वम् च** અને ન જન્મેલાપણું और अजातत्व, **उच्यते** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है॥८॥

8-(3). The mere transition of an existent thing into another state is styled "birth" with reference to that new state or that new condition. Thus for instance, prior to their union, spermatazoa, ovum and the spirit, though existing all the time, do not attain the status of the embryo, but acquire it only after their union. Thus also, prior to the birth of a child, a man though existing all the time, has no claim to paternity, but it comes to him after the birth of the child. In the same manner, it is of the embryo, existing all the time, that the conditions of "having been born" and "having yet to be born" are predicated, with reference to a given situation.

न खलु गर्भस्य मातुर्न पितुर्न चात्मनः सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वमस्ति; ते किंचित् स्ववशात् कुर्वन्ति, किंचित् कर्मवशात्, कचिच्चैषां करणशक्तिर्भवति, कचिन्न भवति ।

गर्भस्य खलु ગર્ભના गर्भके, **सर्वभावेषु** સર્વ ભાવોમાં सब भावोंमें, **न मातुः** નથી માતાને नहीं माताको, **न पितुः** નથી પિતાને नहीं पिताको, **न च आत्मनः** નથી આત્માને और नहीं आत्माको, **यथेष्टकारित्वम्** સ્વેચ્છાચારિત્વ यथेष्टकारिता, **अस्ति** હોતું होती है, **ते** તેઓ वे, **किंचित्** થોડું कुछ, **स्ववशात्** પોતાની ઇચ્છાથી अपनी इच्छासे, **किंचित्** અને થોડું और कुछ, **कर्मवशात्** કર્માધીન થઈને कर्मवश हो कर, **कुर्वन्ति** કરે છે करते हैं, **कचित् च** અને ક્યારેક और कहीं, **एषाम्** એઓને इनको, **करणशक्तिः** મન, બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયાદિ કરણોની શક્તિ मन, बुद्धि, इन्द्रियादिक करणोंकी शक्ति, **भवति** હોય છે होती है, **कचित्** અને ક્યારેક और कहीं, **न भवति** નથી હોતી नहीं होती;

9-(1). However, neither the mother, nor the father, nor yet the spirit is in the total sense, an autonomous agent in the formation of the embryo. They (the mother etc.) act to some extent by themselves and to some extent under the compulsion of actions done in a former life; again sometimes they are equipped with the means and sometimes they are not.

यत्र सत्त्वादिकरणसंपत्तत्र यथाबलमेव यथेष्टकारित्वम्, अतोऽन्यथा विपर्ययः। न च करण-

---

९. न खलु—न तु खलु (ध.)
,, स्ववशात्—स्ववशाः (ध.)

दोषादकारणमात्मा संभवति गर्भजनने, दृष्टं चेष्टा योनिरैश्वर्यं मोक्षश्चात्मविद्भिरात्मायत्तम् ।

अत्र જ્યાં जहां, सत्त्वादिकरण- સત્ત્વાદિકરણની सत्त्वादिकरणोंकी, संपत् સંપત્તિ હોય છે सम्पन्नता होती है, तत्र ત્યાં वहां, यथाबलम् एव કરણના બળ પ્રમાણે જ करणबलके अनुसार ही, यथेष्टकारित्वम् યથેષ્ટકારિત્વ હોય છે यथेष्टकारिता होती है, अतः એથી इससे, अन्यथा ઉલટી સ્થિતિમાં अन्यथा, विपर्ययः વિપરીતતા હોય છે विपरीतता होती है, करणदोषात् અને કરણના દોષને લીધે करणदोषसे, गर्भजनने ગર્ભોત્પત્તિમાં गर्भोत्पत्तिमें, आत्मा આત્મા आत्मा, अकारणम् અકારણ अकारण, न संभवति च નથી नहीं होता, आत्मविद्भिः આત્મજ્ઞાનીઓએ आत्मज्ञानियोंने, इष्टा योनिः ઇષ્ટ યોનિ इष्ट योनि, ऐश्वर्यम च ઐશ્વર્ય ऐश्वर्य, मोक्षः च અને મોક્ષને और मोक्षको, आत्मायत्तम् આત્માધીન अपने अधीन, दृष्टम् માન્યા છે देखा है;

9-(2). Where there is the conjunction of means such as the mind etc., there the autonomy of the agent is limited only by the scope of the instruments; where no such scope is afforded, there is no autonomy. But on this score it cannot be contended that the spirit is incapable of engendering the embryo, because it happens that the instruments are defective. Moreover, the entering into the desired womb, tha sovereign powers and the final liberation are regarded, by the theologians, to be applicable only to the spirit.

नह्यन्यः सुखदुःखयोः कर्ता । न चान्यतो गर्भो जायते जायमानः, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् ॥ ९ ॥

हि કારણકે क्योंकि, सुखदुःखयोः સુખ દુઃખનો सुख दुःखका, कर्ता કર્તા कर्ता, अन्यः न બીજો કોઈ નથી अन्य कोई नहीं है, जायमानः ઉત્પન્ન થતો और उत्पद्यमान, गर्भः च ગર્ભ गर्भ, अन्यतः આત્મા સિવાય બીજાથી आत्माके सिवाय अन्यसे, न जायते ઉત્પન્ન થતો નથી उत्पन्न नहीं होता, अबीजात् બીજ વિના बीजके विना, अङ्कुरोत्पत्तिः न અંકુરની ઉત્પત્તિ થતી નથી अंकुरकी उत्पत्ति नहीं होती ॥ ९ ॥

9 (3). For there is none else who is the subject of pleasure and pain. Nor from any source other than the self, does the springing embryo take its rise; there is no rise of the seedling without the seed.

यानि तु खल्वस्य गर्भस्यात्मजानि, यानि चास्यात्मतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः,

अस्य गर्भस्य तु खलु આ ગર્ભના इस गर्भके, यानि જે जो, आत्मजानि આત્મજ ભાવો છે आत्मज भाव हैं, संभवतः અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા अर्थात् उत्पन्न होते हुए, अस्य આ ગર્ભના इस गर्भके, यानि જે ભાવો जो भाव, आत्मतः च આત્માથી आत्मासे, संभवन्ति ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, तानि તેઓનું उनका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे;

10-(1). We shall now enumerate the spirit-engendered parts of the embryo, that is, those that pass from the spirit to the embryo during its formation.

तद्यथा—तासु तासु योनिषूत्पत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृतिर्बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारः प्रयत्नश्चेति (आत्मजानि) ॥ १० ॥

तत् यथा જેમકે जैसे, तासु तासु તે તે उन उन, योनिषु યોનિઓમાં योनियोंमें, उत्पत्तिः ઉત્પત્તિ जन्म, आयुः આયુષ્ય आयुष्य, आत्मज्ञानम् આત્મજ્ઞાન आत्मज्ञान, मनः મન मन, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો इन्द्रिय, प्राणा-

१. आत्मा संभवति गर्भजनने—आत्मा जनने संभवति (थ.)

पानो प्राणु- અપાન પ્રાણ- अपान, प्रेरणम् પ્રેરણ प्रेरणा, धारणम् દેહનું ધારણ દેહકા धारण, आकृति-स्वर-वर्ण-विशेषाः આકૃતિ, સ્વર અને વર્ણના ભેદો आकृति, स्वर और वर्णके भेद, सुखदुःखे સુખદુઃખ सुखदुःख, इच्छाद्वेषौ ઇચ્છા-દ્વેષ इच्छा- द्वेष, चेतना ચેતના चेतना, धृतिः ધૃતિ धृति, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, स्मृतिः સ્મૃતિ स्मृति, अहङ्कारः અહંકાર अहङ्कार, प्रयत्नः च इति અને પ્રયત્ન और प्रयत्न, (आत्मजानि એ આત્મજ છે ये आत्मज हैं) ॥ १० ॥

10. These are:—the birth in such and such womb; the life-span; self-awareness; the mind; the senses; respiration; excretory urge; the directing and sustaining powers of the various parts; distinctive shape, voice and color; pleasure and pain; desire and aversion; consciousness; resolution; understanding; recollection; egoism and effort. (These are born of the spirit.)

गर्भस्य सात्म्यजत्वप्रतिपादनम् , आत्मजा भावाश्च—

सात्म्यजश्चायं गर्भः। नह्यसात्म्यसेवित्व-मन्तरेण स्त्रीपुरुषयोर्वन्ध्यत्वमस्ति, गर्भेषु वाऽप्य-निष्टो भावः। यावत् खल्वसात्म्यसेविनां स्त्रीपुरु-षाणां त्रयो दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तो न शुक्रशोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते, तावत् समर्था गर्भजननाय भवन्ति ।

अयम् આ यह, गर्भः ગર્ભ गर्भ, सात्म्यजः च સાત્મ્યજ પણ છે सात्म्यज भी है, हि કારણકે क्योंकि, असात्म्यसेवित्वम् અસાત્મ્યસેવન असात्म्यसेवनके, अन्तरेण વિના बिना, स्त्रीपुरुषयोः સ્ત્રીપુરુષને स्त्री-पुरुषको, वन्ध्यत्वम् વાંઝિયાપણું वन्ध्यत्व, गर्भेषु अथवा ગર્ભમાં પણ अथवा गर्भमें भी, अनिष्टः भावः वा અનિષ્ટ ભાવ अनिष्ट भाव, न अस्ति થતો નથી नहीं होता, असात्म्यसेविनाम् અસાત્મ્ય સેવન કરનાર असात्म्य-सेवी, स्त्रीपुरुषाणाम् સ્ત્રીપુરુષોનાં स्त्रीपुरुषोंके, शरीरम् શરીરમાં शरीरमें, उपसर्पन्तः પ્રસરતા फैलते हुए, त्रयः दोषाः ત્રણે દોષો तीनों दोष, प्रकुपिताः પ્રકુપિત થઈને प्रकुपित हो कर, यावत् खलु જ્યાં સુધી जब तक, शुक्र-शोणित- शुक्र- शोणित शुक्र- आर्तव, गर्भाशय- અને ગર્ભાશયની और गर्भाशयकी, उपघाताय હાનિ માટે हानिके लिए, न उपपद्यन्ते થતા નથી नहीं होते, तावत् ત્યાં સુધી तब तक, गर्भजननाय તેઓ ગર્ભ ઉત્પન્ન કરવામાં वे गर्भ जननके लिए, समर्थाः સમર્થ समर्थ, भवन्ति થાય છે होते हैं;

11-(1). In one sense the embryo is born of concordance, too. For, without his or her being given to discordant diet or behaviour, there is no true sterility either in man or woman or any defective condition in the embryo. However as long as the three humors being irritated, overrun the bodies of those of ill-regulated habits but do not penetrate deep enough to impair the semen in men, and the ovum and womb in women, so long these men and women are capable of procreation.

सात्म्यसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपहत-शुक्रशोणितगर्भाशयानामृतुकाले सन्निपतितानां जीवस्यानवक्रमणाद्गर्भा न प्रादुर्भवन्ति। नहि केवलं सात्म्यज एवायं गर्भः, समुदयोऽत्र कारणमुच्यते।

अनुपहत- દોષરહિત दोषरहित, शुक्र-शोणित-गर्भाशयानाम् શુક્ર- શોણિત તથા ગર્ભાશયવાળાં शुक्र-शोणित तथा गर्भाशयवाले, सात्म्यसेविनाम् સાત્મ્યસેવી सात्म्यसेवी, स्त्रीपुरुषाणाम् पुनः સ્ત્રીપુરુષો स्त्रीपुरुषोंको, ऋतुकाले ઋતુકાળે ऋतुकालमें, संनिपतितानाम् સંયુક્ત થયા છતાં मैथुन करनेसे भी, जीवस्य જીવનો जीवके, अनवक्रमणात् પ્રવેશ ન થવાથી अप्रवेशसे, गर्भाः ગર્ભ गर्भ, न प्रादुर्भवन्ति ઉત્પન્ન થતા નથી उत्पन्न नहीं होते, अयम् गर्भः આ ગર્ભ यह गर्भ, केवलम् કેવળ केवल, सात्म्यजः एव સાત્મ્યજ सात्म्यज ही, न हि

११. समुदयोऽत्र—समुदायोऽत्र (ब.)

नथी જ नहीं, अत्र પરંતુ અહીં इसमें, समुदयः શુક્ર આર્તવ જીવ વગેરેનો સમુદાય शुक्र आर्तव जीव आदिका समुदाय, कारणम् કારણુ कारण, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है;

11-(2). On the other hand, even of those who are of well-regulated habits and possessed of defectless semen, ovum and uterus, and who mate during the prescribed season, there is no resulting conception, because of the non-descent of the spirit. The reason is that conception does not result from the factor of concordance alone, but the agency here is the complex of factors.

यानि खल्वस्य गर्भस्य सात्म्यजानि, यानि चास्य सात्म्यतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः;

अस्य गर्भस्य खलु આ ગર્ભના इस गर्भके, यानि જે जो, सात्म्यजानि સાત્મ્યજ ભાવો છે सात्म्यज भाव हैं, संभवतः અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા अर्थात् उत्पन्न होते हुए, अस्य આ ગર્ભના इस गर्भके, यानि જે ભાવો जो भाव, सात्म्यतः च સાત્મ્યસેવનથી सात्म्यसेवनसे, संभवन्ति ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, तानि તેઓનું उनका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे,

11-(3). We shall enumerate the concordance-engendered parts of the embryo i. e., those that pass from the factors of concordance to the embryo at formation.

तद्यथा—आरोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमिन्द्रियप्रसादः स्वरवर्णबीजसंपत् प्रहर्षभूयस्त्वं चेति (सात्म्यजानि) ॥ ११ ॥

तत् यथा જેમકે जसे, आरोग्यम् આરોગ્ય आरोग्य, अनालस्यम् આળસનો અભાવ स्फूर्ति, अलोलुपत्वम् લોલુપતાનો અભાવ अलोलुपता, इन्द्रियप्रसादः ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા इन्द्रियोंकी प्रसन्नता, स्वर-वर्ण-बीज-संपत् સ્વર, વર્ણ તથા બીજની સંપત્તિ स्वर, वर्ण तथा बीजकी सम्पन्नता, प्रहर्ष-भूयस्त्वम् च इति અને હર્ષની અધિકતા और हर्षकी अधिकता, (सात्म्यजानि એ સાત્મ્યજ છે ये सात्म्यज हैं) ॥ ११ ॥

11. These are health, freedom from sluggishness, absence of excessive or depraved appetites, clearness of the senses, excellence of voice, complexion, virility and sex-vigor.

गर्भस्य रसजत्वप्रतिपादनं, रसजा भावाश्च—

रसजश्चायं गर्भः। न हि रसादृते मातुः प्राणयात्राऽपि स्यात्, किं पुनर्गर्भजन्म। न चैवासम्यगुपयुज्यमाना रसा गर्भमभिनिर्वर्तयन्ति, न च केवलं सम्यगुपयोगादेव रसानां गर्भाभिनिर्वृत्तिर्भवति, समुदायोऽप्यत्र कारणमुच्यते।

अयम् આ यह, गर्भः ગર્ભ गर्भ, रसजः च રસજ પણ છે रसज भी है, हि કારણકે क्योंकि, रसात् ऋते રસ વિના रसके विना, मातुः માતાની माताकी, प्राणयात्रा अपि પ્રાણસ્થિતિ પણ प्राणयात्रा भी, न स्यात् સંભવતી નથી नहीं हो सकती, किम् पुनः તો પછી तो फिर, गर्भजन्म ગર્ભનો જન્મ ક્યાંથી થાય? गर्भजन्म कहांसे हो सके?, असम्यक् યથાવિધિ નહિ अविधिपूर्वक, उपयुज्यमानाः યોજાયેલા सेवन किये, रसाः રસો रस, गर्भम् ગર્ભને गर्भको, न च एव अभिनिर्वर्तयन्ति નથી જ ઉત્પન્ન કરતા नहीं उत्पन्न करते हैं, रसानाम् અને રસોના और रसोंके, केवलम् કેવળ केवल, सम्यक् સમ્યક્ सम्यक्, उपयोगात् ઉપયોગથી उपयोगसे, एव જ ही, गर्भाभिनिर्वृत्तिः ગર્ભની ઉત્પત્તિ गर्भकी उत्पत्ति, न च નથી नहीं, भवति થતી होती, अत्र અહીં यहां, समुदायः શુક્ર, શોણિત આદિ ભાવોનો સમુદાય शुक्रशोणित

१२. न चैवासम्यगुपयुज्यमाना—न चैवास्या असम्यगुपयुज्यमाना (च. ग.)
,, समुदायोऽप्यत्र—समुदायोऽत्र (ग.)
,, ,, —समुदयोऽप्यत्र (ड.)

आदि भावोंका समुदाय, अपि પણ भी, कारणम् કારણ कारण, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है;

12-(1). In one sense, the embryo is born of nourishment, too. For without nourishment the mother cannot even live, let alone bring forth her young. Nevertheless nourishment, improperly imbibed, does not conduce to conception; nor, to be sure, does conception result solely from the proper use of nourishment; here, too, it is the complex of factors that is said to be the cause.

यानि तु खल्वस्य गर्भस्य रसजानि, यानि चास्य रसतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः;

अस्य गर्भस्य खलु આ ગર્ભના इस गर्भके, यानि तु જે जो, रसजानि રસજ ભાવો છે रसज भाव हैं, संभवतः अर्थात् ઉત્પન્ન થતા अर्थात् उत्पन्न होते हुए, अस्य આ ગર્ભના इस गर्भके, यानि જે ભાવો जो भाव, रसतः રસસેવનથી रससेवनसे, संभवन्ति સંભવે છે उत्पन्न होते हैं, तानि તેઓનું उनका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे;

12-(2). We shall enumerate the nourishment-born parts of the embryo i. e. those that pass from nourishment to the embryo during formation.

तद्यथा—शरीरस्याभिनिर्वृत्तिरभिवृद्धिः प्राणानुबन्धस्तृप्तिः पुष्टिरुत्साहश्चेति (रसजानि) ॥१२॥

तत् यथा જેમકે जैसे, शरीरस्य શરીરની शरीरकी अभिनिर्वृत्तिः ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, अभिवृद्धिः વધવું बढ़ना, प्राणानुबन्धः પ્રાણાનુબંધ प्राणका बना रहना, तृप्तिः તૃપ્તિ तृप्तिः, पुष्टिः પુષ્ટતા पुष्टि, उत्साहः च इति અને ઉત્સાહ और उत्साह, (रसजानि એ રસજ છે ये रसजन्य हैं) ॥१२॥

12. These are—the differentiation of limbs and their proper development, invigoration, satisfaction, plumpness and enthusiasm.

सत्त्वस्य (मनसः) औपपादुकत्वप्रतिपादनं, सत्त्वजा भावाश्च—

अस्ति खलु सत्त्वमौपपादुकं; यज्जीवं स्पृक्शरीरेणाभिसंबध्नाति, यस्मिन्नपगमनपुरस्कृते शीलमस्य व्यावर्तते, भक्तिर्विपर्यस्यते, सर्वेन्द्रियाण्युपतप्यन्ते, बलं हीयते, व्याधय आप्याय्यन्ते, यस्माद्धीनः प्राणाञ्जहाति, यदिन्द्रियाणामभिग्राहकं च 'मन' इत्यभिधीयते; तत् त्रिविधमाख्यायते—शुद्धं, राजसं, तामसमिति ।

सत्त्वम् खलु મન मन, औपपादुकम् બીજા શરીર સાથે આત્માનો સબંધ કરનાર दूसरे शरीरके साथ आत्माका संबन्ध करनेवाला, अस्ति છે है, यत् જે जो, जीवम् જીવાત્માને जीवको, स्पृक्शरीरेण સ્પર્શવાળા શરીર સાથે स्पर्शयुक्त शरीरसे, अभिसंबध्नाति જોડે છે जोड़ता है, यस्मिन् જે जिसके, अपगमन- દેહાન્તરમાં જવા देहान्तरमें जानेको, पुरस्कृते તૈયાર થાય છે ત્યારે तत्पर होने पर, अस्य એનો इसका, शीलम् સ્વભાવ स्वभाव, व्यावर्तते બદલાઈ જાય છે बदल जाता है, भक्तिः રુચિ रुचि, विपर्यस्यते વિપરીત થઈ જાય છે विपरीत हो जाती है, सर्वेन्द्रियाणि સર્વે ઇન્દ્રિયો सब इन्द्रियां, उपतप्यन्ते સંતાપ પામે છે संतप्त होती हैं, बलम् બળ बल, हीयते ઘટે છે घटता है, व्याधयः વ્યાધિઓ रोग, आप्याय्यन्ते વૃદ્ધિ પામે છે बढ़ते हैं, यस्मात् જેથી जिससे, हीनः રહિત બની रहित हो कर, प्राणान् પુરુષ પ્રાણોને पुरुष प्राणोंको, जहाति તજી દે છે छोड़ देता है, इन्द्रियाणाम् અને ઇન્દ્રિયોનું और इन्द्रियोंका, अभिग्राहकम् નિયામક अभिग्राहक (विषयोंमें प्रेरक), यत् च જે जो, मनः મન मन, इति એ નામથી इस संज्ञासे, अभिधीयते કહેવાય છે कहा जाता है, तत् તે वह, शुद्धम् સાત્ત્વિક सात्त्विक, राजसम् રાજસ राजस,

१२. शरीरस्याभिनिर्वृत्तिः—शरीराभिप्रवृत्तिः (थ.)

१३. अस्ति खलु सत्त्वमौपपादुकम्—अस्ति खल्वपि सत्त्वमुपपादुकम (क. ख. छ. थ.)

,, जीवं स्पृक्शरीरेण—जीवस्पृक्शरीरेण (थ.)

तामसम् च અને તામસ और तामस, इति એ इन, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું तीन प्रकारका, आख्यायते કહેવાય છે कहाता है;

13-(1). There is also the connecting agent which is the mind. That which yokes the spirit with the sentient organism, that on the imminence of whose departure virtue leaves the body, the inclinations change, all the sense-organs are distraught, strength wanes, diseases get aggravated, and finally on whose departure the organism is bereft of life and which holds the senses together—this is called the mind. It is said to be of three types—pure, passionate and inert.

येनास्य खलु मनो भूयिष्ठं, तेन द्वितीयायामाजातौ संप्रयोगो भवति; यदा तु तेनैव शुद्धेन संयुज्यते, तदा जातेरतिक्रान्ताया अपि स्मरति। स्मार्त्तं हि ज्ञानमात्मनस्तस्यैव मनसोऽनुबन्धादनुवर्त्तते, यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो 'जातिस्मर' इत्युच्यते ।

येन જે ગુણથી जिस गुणसे, अस्य આનું इसका, मनः મન मन, भूयिष्ठम् અધિક યુક્ત હોય છે अधिक युक्त होता है, तेन તે ગુણથી उस गुणसे, द्वितीयायाम् બીજા दूसरे, आजातौ જન્મમાં जन्ममें, संप्रयोगः યોગ योग, भवति થાય છે होता है, यदा तु જ્યારે जब, तेन एव તે જ उसी, शुद्धेन શુદ્ધ મનથી शुद्ध सत्त्वके साथ, संयुज्यते સંયુક્ત થાય છે संयुक्त होता है, तदा ત્યારે तब, अतिक्रान्तायाः વ્યતીત पूर्वके, जातेः જન્મનું जन्मका, अपि પણ भी, स्मरति સ્મરણ કરે છે स्मरण करता है, हि કારણકે क्योंकि, आत्मनः આત્માનું आत्माका, स्मार्तम् સ્મૃતિરૂપ स्मृतिरूप, ज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, तस्य एव તે જ उसी, मनसः મનના मनके, अनुबन्धात् અનુબંધથી अनुबन्धसे, अनुवर्तते અનુવર્તન કરે છે रहता है, यस्य જેના जिसकी, अनुवृत्तिम् અનુવર્તનને अनुवृत्तिको, पुरस्कृत्य લઈને लेकर, पुरुषः પુરુષ पुरुष, जातिस्मरः જાતિસ્મર जातिस्मर, इति એમ ऐसा, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है।

13-(2). Now, of whatever dominant type a man's mind is in this life, he gets linked to that very type in the next birth. Thus, for instance, when he is linked to that very pure type of mind that he possessed in the previous existence, then he can recall the past incarnation as well. Hence memory follows the spirit because it remains linked to the same mind; it is in consequence of this that a particular person is said to be a "Jatismara" (one who remembers his past birth).

यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि, यान्यस्य सत्त्वतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः;

अस्य આ इस, गर्भस्य खलु ગર્ભના गर्भके, यानि જે जो, सत्त्वजानि સત્ત્વજ ભાવ છે सत्त्वज भाव हैं, संभवतः અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા अर्थात् उत्पन्न होते, अस्य આ ગર્ભના इस गर्भके, यानि જે ભાવો जो भाव, सत्त्वतः મનથી मनसे, संभवन्ति ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, तानि તેઓનું उनका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे;

13-(3). We shall now enumerate the mind-born parts of the embryo, i. e. those that pass to the embryo during formation, from the mind.

तद्यथा—भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्मोहस्त्यागो मात्सर्यं शौर्यं भयं क्रोधस्तन्द्रोत्साह-

१३. द्वितीयायामाजातौ–द्वितीयायां जातौ (क.-च.-ष.)
,, ,, द्वितीयामाजातिं (फ.)
,, जातेरतिक्रान्ताया अपि–जातिमतिक्रान्तामपि (फ.)

स्तैक्ष्ण्यं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येवमादयश्चान्ये, ते सत्त्वविकारा यानुत्तरकालं सत्त्वभेदमधिकृत्योपदेक्ष्यामः। नानाविधानि खलु सत्त्वानि, तानि सर्वाण्येकपुरुषे भवन्ति, न च भवन्त्येककालम्, एकं तु प्रायोवृत्त्याऽऽह ॥ १३ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे, भक्तिः ભક્તિ भक्ति, शीलम् શીલ शील, शौचम् પવિત્રતા पवित्रता, द्वेषः દ્વેષ द्वेष, स्मृतिः સ્મૃતિ स्मृति, मोहः મોહ मोह, त्यागः ત્યાગ त्याग, मात्सर्यम् માત્સર્ય मात्सर्य, शौर्यम् શૌર્ય शौर्य, भयम् ભય भय, क्रोधः ક્રોધ क्रोध, तन्द्रा તન્દ્રા तन्द्रा, उत्साहः ઉત્સાહ उत्साह, तैक्ष्ण्यम् તીક્ષ્ણતા तीक्ष्णता, मार्दवम् માર્દવ मृदुता, गाम्भीर्यम् ગંભીરતા गंभीरता, अनवस्थितत्वम् ચંચળતા चंचलता, इति એ ये, एवमादयः च અને એવા और ऐसे, अन्ये च બીજા दूसरे, ते તે वे, सत्त्वविकाराः સત્ત્વના વિકારો છે सत्त्वके विकार हैं, यान् જેનો जिनको, सत्त्वभेदम् સત્ત્વભેદને सत्त्वभेदके, अधिकृत्य ઉદ્દેશીને अनुसार, उत्तरकालम् પછી आगे, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું कहेंगे, सत्त्वानि खलु સત્ત્વ सत्त्व, नानाविधानि વિવિધ પ્રકારનાં છે नानाप्रकारके हैं, तानि તે वे, सर्वाणि સર્વ सब, एकपुरुषे એક પુરુષમાં एक पुरुषमें, भवन्ति હોય છે होते हैं, एककालम् च પરંતુ એકજ સમયે परन्तु एक कालमें, न भवन्ति હોતાં નથી नहीं होते, एकम् तु મનુષ્ય એક ગુણવાળો તો मनुष्यको एक गुणवाला तो, प्रायोवृत्त्या ગુણની અધિક વૃત્તિથી गुणकी अधिक वृत्तिसे, आह કહેવાય છે कहते हैं ॥ १३ ॥

13. These are—inclination, character, purity, hate, recollection, infatuation, liberality, envy, valour, fear, anger, torpor, enthusiasm, keenness, softness, profundity, fickleness, and such others; as also the conditions of the mind, which we shall later describe in connection with the analysis of mind. The mind is indeed of diverse dispositions; all these obtain in the same man but not at the same time. When a man is said to be of a particular disposition, he is said to be so by reason of its preponderance.

गर्भस्य समुदायप्रभवत्वसाधनोपसंहारः —

एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः; यथा—कूटागारं नानाद्रव्यसमुदायात्, यथा वा—रथो नानारथाङ्गसमुदायात्; तस्मादेतदवोचाम—मातृजश्चायं गर्भः, पितृजश्च, आत्मजश्च, सात्म्यजश्च, रसजश्च, अस्ति च सत्त्वमौपपादुकमिति (होवाच भगवानात्रेयः) ॥ १४ ॥

यथा જેમ जिस प्रकार, कूटागारम् તંબુ तम्बू, नानाद्रव्यसमुदायात् વિવિધ દ્રવ્યના સમૂહથી બને છે नाना द्रव्योंके मेलसे होता है, यथा वा અથવા જેમ अथवा जैसे, रथः રથ रथ, नानारथाङ्ग- રથના વિવિધ અંગોના नाना अंगोंके, समुदायात् સમુદાયથી બને છે समुदायसे बनता है, एवम् એમ इस प्रकार, एषाम् આ इन, नानाविधानाम् વિવિધ પ્રકારના नाना प्रकारके, गर्भकराणाम् ગર્ભકર गर्भोत्पादक, भावानाम् ભાવોના भावोंके, समुदायात् સમુદાયથી समुदायसे, अयम् આ यह, गर्भः ગર્ભ गर्भ, अभिनिर्वर्तते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, एतत् આ यह, अवोचाम અમે કહ્યું છે કે हमने कहा है कि, अयम् આ यह, गर्भः ગર્ભ गर्भ, मातृजः च માતૃજ मातृज, पितृजः च પિતૃજ पितृज, आत्मजः च આત્મજ आत्मज, सात्म्यजः च સાત્મ્યજ सात्म्यज, रसजः च અને રસજ છે और रसज है, सत्त्वम् च તથા મન तथा मन, औपपादुकम् આત્માનું બીજા શરીર સાથે ઘટક आत्माको अन्य शरीरके साथ घटक, अस्ति इति છે है, (भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, उवाच હ એમ કહ્યું ऐसा कहा) ॥ १४ ॥

१३. °विकाराः–°विषयाः (प.)
,, सत्त्वविकाराः–सत्त्वजा विकाराः (च.छ.)
,, तानि सर्वाण्येकपुरुषे भवन्ति–तान्येकपुरुषे भवन्ति (ख.)
,, प्रायोवृत्त्याऽऽह–प्रायोऽनुवृत्त्याऽऽह (ग.घ.)

१४. औपपादुकम्–उपपादुकम् (ख.च.)

14. In this manner, this embryo comes into existence from the coming together of these various procreative factors just as a tent from the assemblage of various materials, or as a chariot from the combination of various parts of the chariot. Therefore did we assert this that the embryo is mother-born, father-born, spirit-born, concordance-born and nourishment-born. There is over and above the connecting agent, the mind." (Thus declared the sage Atreya).

आत्रेयकृते सिद्धान्ते भरद्वाजस्य दोषारोपः—

भरद्वाज उवाच—यद्ययमेषां नानाविधानां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः कथमयं सन्धीयते, यदि चापि सन्धीयते कस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते; तत्र चेदिष्टमेतद्यस्मान्मनुष्यो मनुष्यप्रभवस्तस्मादेव मनुष्यविग्रहेण जायते, यथा—गौर्गोप्रभवः, यथा—चाश्वोऽश्वप्रभव इति; एवं सति यदुक्तमग्रे समुदयात्मक इति तदयुक्तम्। यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्माज्जडान्धकुब्जमूकवामनमिन्मिनव्यङ्गोन्मत्तकुष्ठिकिलासिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा न भवन्ति। अथात्रापि बुद्धिरेवं स्यात्—स्वेनैवायमात्मा चक्षुषा रूपाणि वेत्ति, श्रोत्रेण शब्दान्, घ्राणेन गन्धान्, रसनेन रसान्, स्पर्शनेन स्पर्शान्, बुद्ध्या बोद्धव्यमित्यनेन हेतुना न जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशा भवन्ति। अत्रापि प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्, एवमुक्ते ह्यात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः स्यादसत्स्वज्ञः; यत्र चैतदुभयं संभवति ज्ञत्वमज्ञत्वं च, सविकारश्चात्मा। यदि च दर्शनादिभिरात्मा विषयान् वेत्ति, निरिन्द्रियो दर्शनादिविरहादज्ञः स्यात्, अज्ञत्वादकारणम्, अकारणत्वाच्च नात्मेति वाग्वस्तुमात्रमेतद्वचनमनर्थं स्यादिति (होवाच भरद्वाजः) ॥१५॥

१५. पितृसदृशरूपा–पितृसदृशा (ध.)
,, अत्रापि प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्–अत्रापि प्रतिज्ञादोषः स्यात् (ख.)
,, सविकारश्चात्मा–सविकारप्रकृतिकश्चात्मा (च.ध.)

भरद्वाजः ભરદ્વાજ भरद्वाजने, उवाच બોલ્યા कहा, यदि જો यदि, एषाम् આ इन, नानाविधानाम् વિવિધ પ્રકારના नाना प्रकारके, गर्भकराणाम् ગર્ભકર गर्भकर, भावानाम् ભાવોના भावोंके, समुदायात् સમુદાયથી समुदायसे, अयम् આ यह, गर्भः ગર્ભ गर्भ, अभिनिर्वर्तते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है. अयम् તો પછી એ तो फिर यह, कथम् કેવી રીતે कैसे, संधीयते જોડાય છે जुड़ जाता है, यदि च અને જો और यदि, सन्धीयते अपि જોડાય પણ છે जुड़ जाता है, गर्भः તો ગર્ભ तो गर्भ, समुदाय- प्रभवः સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતો समुदायसे उत्पन्न, सन् હોવા છતાં हो कर, कस्मात् શાથી किस कारणसे, मनुष्य- विग्रहेण મનુષ્યશરીરે मनुष्यशरीरसे, जायते જન્મે છે उत्पन्न होता है, मनुष्यः च અને મનુષ્ય और मनुष्य, मनुष्यप्रभवः મનુષ્યથી જન્મેલો मनुष्यसे उत्पन्न, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, तत्र ત્યાં यहां, यस्मात् જેથી जिस कारणसे, मनुष्यः માણસ मनुष्य, मनुष्यप्रभवः માણસથી ઉત્પન્ન થાય છે मनुष्यसे उत्पन्न होता है, तस्मात् તેથી उस कारणसे, एव જ ही, मनुष्य-विग्रहेण તે મનુષ્યસ્વરૂપે वह मनुष्य-शरीरसे, जायते જન્મે છે उत्पन्न होता है, यथा જેમકે जैसे, गौः બળદ बैल, गोप्रभवः બળદથી જન્મે છે बैलसे उत्पन्न होता है, यथा અને જેમકે और जैसे, अश्वः च ઘોડો घोड़ा, अश्वप्रभवः इति ઘોડાથી જન્મે છે घोड़ेसे उत्पन्न होता है, एतत् એ यह, इष्टम् चेत् આપને ઇષ્ટ હોય તો आपको इष्ट हो तो, एवम् सति એવો સ્વીકાર કરતાં ऐसा स्वीकार करने पर, समुदयात्मकः ગર્ભ સમુદાયાત્મક છે गर्भ समुदायात्मक है, इति એમ ऐसा, यत् अग्रे જે અગાઉ जो आगे, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् તે वह, अयुक्तम् અસંગત થશે अयुक्त ठहरेगा, यदि च અને જો और यदि, मनुष्यः માણસ मनुष्य, मनुष्यप्रभवः માણસથી ઉત્પન્ન થાય છે તો मनुष्यसे उत्पन्न होता है तो, जड- જડ मूर्ख, अन्ध- અન્ધ अन्ध, कुब्ज- કૂબડો कुबड़े, मूक- મૂંગો मूंगे, वामन ઠીંગણો ठिंगने, मिन्मिन- ગૂંગણો गूंगे, व्यङ्ग- વ્યંગ व्यंग, उन्मत्त- ઉન્મત્ત उन्मत्त (पागल), कुष्ठि- કુષ્ઠરોગી कुष्ठी,

किलासिभ्यः અને કિલાસરોગીથી और किलासरोगीसे, **जाताः** ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, **पितृसदृशं-** પિતા જેવાં पिताके सदृश, **रूपाः** રૂપવાળા रूपवाले, **न भवन्ति** નથી થતાં नहीं होते, **अथ अत्र अपि** અહીં પણ यहां भी, **एवं बुद्धिः** આપની એવી માન્યતા आपकी ऐसी समझ, **स्यात्** થશે કે होगी कि, **अयम् आत्मा** આ આત્મા यह आत्मा, **स्वेन एव** પોતાનાં જ अपने ही, **चक्षुषा रूपाणि** ચક્ષુથી રૂપોને चक्षुसे रूपोंको, **श्रोत्रेण शब्दान्** કાનથી શબ્દોને श्रोत्रसे शब्दोंको, **घ्राणेन गन्धान्** ઘ્રાણથી ગંધને घ्राणसे गन्धको, **रसनेन रसान्** રસનેન્દ્રિયથી રસને रसनासे रसोंको, **स्पर्शनेन** સ્પર્શેન્દ્રિયથી स्पर्शइन्द्रियसे, **स्पर्शान्** સ્પર્શને स्पर्शोंको, **बुद्ध्या** અને બુદ્ધિથી और बुद्धिसे, **बोद्धव्यम्** જ્ઞાતવ્ય વસ્તુને ज्ञातव्यको, **वेत्ति** જાણે છે जानता है, **इति अनेन** આ इस, **हेतुना** હેતુથી हेतुसे, **जडादिभ्यः** જડાદિથી जड आदिसे, **जाताः** ઉત્પન્ન થયેલાં સંતાનો उत्पन्न हुई सन्तान, **पितृसदृशाः** પિતા જેવાં पिताके सदृश, **न भवन्ति** હોતાં નથી नहीं होती, **अत्र अपि** અહીં પણ इसमें भी, **प्रतिज्ञाहानि-** પ્રતિજ્ઞાહાનિરૂપ प्रतिज्ञाहानिरूप, **दोषः** દોષ दोष, **स्यात्** થાય છે होता है, **हि** કારણકે क्योंकि, **एवम् उक्ते** એમ કહેતાં ऐसा कहने पर, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **इन्द्रियेषु** ઇન્દ્રિયો इन्द्रियोंके, **सत्सु** હોતાં होने पर, **ज्ञः** જ્ઞાનવાન જ્ઞાની, **स्यात्** થશે होगा, **असत्सु** અને નહિ હોતાં और न होने पर, **अज्ञः** અજ્ઞાની થશે अज्ञानी होगा, **यत्र च** વળી જ્યાં फिर जिसमें, **ज्ञत्वम्** જ્ઞત્વ ज्ञानका होना, **अज्ञत्वम् च** અને અજ્ઞત્વ और अज्ञानका होना, **एतत् उभयम्** એ બન્ને इन दोनोंका, **संभवति** સંભવે તો सम्भव हो तो, **आत्मा** તે આત્મા वह आत्मा, **सविकारः च** વિકારવાન થશે विकारवान होगा, **यदि च** અને જો और यदि, **दर्शनादिभिः** ચક્ષુ આદિ દ્વારા चक्षु आदि इन्द्रियोंसे, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **विषयान्** વિષયોને विषयोंको, **वेत्ति** જાણે છે जानता है, **निरिन्द्रियः** તો નિરિન્દ્રિય આત્મા तो इन्द्रियरहित आत्मा, **दर्शनादि-** ચક્ષુરાદિના चक्षु आदिके, **विरहात्** અભાવથી अभावसे, **अज्ञः स्यात्** અજ્ઞ થશે अज्ञ होगा, **अज्ञत्वात्** અને અજ્ઞ હોવાથી और अज्ञ होनेसे, **अकारणम्** તે કારણ બની શકતો નથી वह कारण नहीं बन सकता, **अकारणत्वात् च** અને કારણરૂપ ન હોવાથી और अकारण होनेसे, **आत्मा न** તે આત્મા નથી वह आत्मा नहीं है, **इति** એવું ऐसा, **वाग्वस्तुमात्रम्** કેવળ વાણીમાંજ વસ્તુરૂપ वकवादमात्र, **एतत्** આ यह, **वचनम्** વચન वचन, **अनर्थम्** નિરર્થક निरर्थक, **स्यात् इति** છે है, (**भरद्वाजः** ભરદ્વાજ भरद्वाजने, **उवाच ह** એમ બોલ્યાં ऐसा कहा) ॥ १५ ॥

15. At this stage, Bharadwaja said, 'If the the embryo thus arises from the assemblage of various pro-creative factors, how is it integrated? And granted that the integration is effected somehow why does the embryo springing as it does, from a complex, emerge in the shape of man? Now man is said to be the offspring of man. If, then, it is said that in as much as man is sprung of man, he emerges with a man's form, as for instance an ox is the offspring of an ox, or as a horse is the offspring of a horse; if this is the position then what has been said before—that man is of the nature of a conglomeration, becomes untenable. If, moreover, man is man's offspring, then why are those, sprung of the idiotic, blind, hunch-backed, mute, dwarfish, lisping, deformed, insane, those suffering from dermatosis or leprous lesions, unlike the parents? If, in order to explain away this difficulty, the assumption is that the spirit perceives forms by its own vision, sounds by its own audition, odors by its own sense of smell, tastes by its own sense of tastes, the tangible objects by its own sense of

feeling, and ideas by its own understanding; and on account of this, the offspring of the idiotic etc., are not like their parents. Even so, you are open to the charge of going back on your thesis, for from what you now say it follows that the spirit is aware when the senses are present, and when they are absent, it is not aware and when both conditions obtain then the spirit is aware in respect of those senses that are present and unaware in respect of those senses that are absent. It follows also that the spirit is mutable. If, then, by means of vision etc., the spirit percevies objects, then in the absence of sense-organs deprived of vision etc., it is reduced to inertness. Since it is intert, it is no agent; and since it is not an agent, by the same token it is not the spirit. Thus the whole argument is meaningless, with only words as its content." (Thus said Bharadwaja).

आत्रेयकृतं तत्खण्डनम्—

आत्रेय उवाच—पुरस्तादेतत् प्रतिज्ञातं—सत्त्वं जीवं स्पृक्शरीरेणाभिसंबध्नातीति। यस्मात्तु समुदायप्रभवः सन् स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते, तद्वक्ष्यामः—भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति—जराय्वण्डस्वेदोद्भिदः।

आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, उवाच કહ્યું कहा, पुरस्तात् પહેલાં पहले, एतत् એ यह, प्रतिज्ञातम् પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે प्रतिज्ञा की है कि, सत्त्वम् મન मन, जीवम् જીવને जीवको, स्पृक्- शरीरेण સ્પર્શવાળા શરીર સાથે स्पर्शवाले शरीरके साथ, अभिसंबध्नाति જોડે છે जोड़ता है, यस्मात् तु વળી જે કારણથી और जिस कारणसे, समुदाय- સમુદાયથી समुदायसे, प्रभवः સન્ ઉત્પન્ન થતો उत्पन्न हो कर, सः गर्भः તે ગર્ભ वह गर्भ, मनुष्य- મનુષ્યના मनुष्यके, विग्रहेण શરીરે शरीरसे, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, मनुष्यः અને મનુષ્ય और मनुष्य, मनुष्यप्रभवः મનુષ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે मनुष्यसे उत्पन्न होता है, इति એમ ऐसा, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, तत् તે उसे, वक्ष्यामः કહેશું कहेंगे, भूतानाम् પ્રાણીઓની प्राणियोंकी, चतुर्विधा ચાર પ્રકારની चार प्रकारकी, योनिः યોનિ योनि, भवति છે है, "जरायु- જરાયુ जरायु, अण्ड- અંડ अण्ड, स्वेद- સ્વેદ स्वेद, उद्भिदः અને ઉદ્ભિદ્ और उद्भिद्।

16·(१). Atreya replied, "From the outset this has been our contention, viz., that the mind links the spirit with the sentient organism. We shall now explain why, although springing from a complex, the human embryo emerges in the shape of man and also why man is spoken of as the offspring of man. There are four methods of propagation for living beings; from the womb, from the egg, from the sweat, and from the seed.

"तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिरपरिसंख्येयभेदा भवति, भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात्।

भूतानाम् પ્રાણીઓની प्राणियोंकी, आकृति- આકૃતિના आकृतिके, विशेष- ભેદો भेद, अपरिसंख्येयत्वात् અસંખ્ય હોવાને લીધે असंख्य होनेसे, तासाम् चतसृणाम् તે ચાર उन चार, योनीनाम् अपि યોનિઓમાં પણ योनियोंमें भी, एकैका પ્રત્યેક प्रत्येक, योनिः યોનિ योनि, अपरिसंख्येयभेदा અગણિત ભેદોવાળી असंख्य भेदोंवाली, भवति થાય છે होती है।

---

१६. जीवं–जीव° (ग. ग.)

16-(2). Among these four kinds of breeds, each single breed is of countless varieties by reason of the diversities of the shapes of creatures being countless.

तत्र जरायुजानामण्डजानां च प्राणिनामेते गर्भकरा भावा यां यां योनिमापद्यन्ते, तस्यां तस्यां योनौ तथातथारूपा भवन्ति; यथा—कनकरजतताम्रत्रपुसीसकान्यासिच्यमानानि तेषु तेषु मधूच्छिष्टविग्रहेषु, तानि यदा मनुष्यबिम्बमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते, तस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते; मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते, तद्योनित्वात् ॥ १६ ॥

तत्र તેઓમાં उनमें, **जरायुजानाम्** જરાયુજ जरायुज, **अण्डजानाम् च** તથા અંડજ और अण्डज, **प्राणिनाम्** પ્રાણીઓના प्राणियोंके, **एते** એ ये, **गर्भकराः** ગર્ભોત્પાદક गर्भोत्पादक, **भावाः** ભાવો भाव, **याम् याम्** જે જે जिस जिस, **योनिम्** યોનિને योनिको, **आपद्यन्ते** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होते हैं, **तस्याम् तस्याम्** તે તે उस उस, **योनौ** યોનિમાં योनिमें, **तथातथा-** તેવા તેવા वैसे वैसे, **रूपाः** રૂપોવાળા रूपवाले, **भवन्ति** થાય છે होते हैं. **यथा** જેવી રીતે जैसे, **कनक-** સોના सुवर्ण, **रजत-** ચાંદી चांदी, **ताम्र-** તાંબા ताम्र **त्रपु-** કલઈ कलई, **सीसकानि** અને સીસાને और सीसेको, **तेषु तेषु** તે તે उन उन, **मधूच्छिष्ट-** મીણથી બનાવેલાં मोमसे बनाये हुए, **विग्रहेषु** માટીનાં બીબાંમાં मिट्टीके सांचोंमें, **आसिच्यमानानि** પીગાળી રેડવામાં આવતાં તેઓ पिघला कर डालनेसे वे, (**तथा- तथा-** તેવાં તેવાં वैसे वैसे, **रूपाणि** રૂપવાળાં रूपवाले, **भवन्ति** થાય છે हो जाते हैं), **तानि यदा** તેઓ જ્યારે वे जब, **मनुष्यबिम्बम्** મનુષ્યના બીબાને मनुष्यके सांचेमें, **आपद्यन्ते** પ્રાપ્ત થાય છે पहुँचते हैं, **तदा** ત્યારે तब, **मनुष्यविग्रहेण** મનુષ્યશરીરે मनुष्यशरीरसे, **जायन्ते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **समुदाय-** સમુદાયથી समुदायसे, **प्रभवः-सन्-** ઉત્પન્ન હોવા છતાં उत्पन्न होने पर भी, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **मनुष्यविग्रहेण** મનુષ્યશરીરે मनुष्यशरीरसे, **जायते** જન્મે છે उत्पन्न होता है, **तत् योनित्वात् च** અને મનુષ્ય મનુષ્યનો વિશેષે કરી કારણ હોવાથી और मनुष्य मनुष्यका विशेष कर कारण होनेसे, **मनुष्यः** મનુષ્ય मनुष्य, **मनुष्य-** મનુષ્યથી मनुष्यसे, **प्रभवः** ઉત્પન્ન થયેલો उत्पन्न हुआ, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १६ ॥

16. Among these four main classes the embryo-forming elements, the viviparous and the oviparous creatures assume the shape of such wombs as those they get into, like gold, silver, copper, tin, or lead that is poured into different moulds fashioned of bee's-wax. When they (the embryo-forming elements) find themselves in the human mould, so to speak, they emerge in the human form. Thus the embryo, though springing from a complex of causative factors, emerges in the shape of man. This is why also man is said to be the offspring of man, since such is his source.

यच्चोक्तं—यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्मान्न जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति; तत्रोच्यते—यस्य यस्य ह्यङ्गावयवस्य बीजे बीजभाग उपतप्तो भवति, तस्य तस्याङ्गावयवस्य विकृतिरुपजायते, नोपजायते चानुपतापात्; तस्मादुभयोपपत्तिरप्यत्र ।

यत् च વળી જે और जो, **उक्तम्** કહ્યું છે કે कहा है कि, **यदि च** જો यदि, **मनुष्यः** મનુષ્ય मनुष्य,

---

१६. यथा—तथथा (अ.)

,, °सीसकानि—°सीसानि (च.)

,, मधूच्छिष्टविग्रहेषु—मधूच्छिष्टबिम्बेषु (क.)

१७. ह्यङ्गावयवस्य—अङ्गावयवस्य (ख.)

,, तस्याङ्गावयवस्य—तस्यावयवस्य (ख.)

मनुष्य- મનુષ્યથી मनुष्यसे, **प्रभवः** ઉત્પન્ન થાય તો उत्पन्न हो तो, **जडादिभ्यः** જડ આદિથી जड आदिसे, **जाताः** ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો उत्पन्न हुए मनुष्य, **कस्मात्** કેમ क्यों, **पितृसदृश-** પિતાના જેવા पिताके समान, **रूपाः** રૂપવાળા रूपवाले, **न भवन्ति इति** નથી થતા ? नहीं होते?, **तत्र** તે બાબતમાં उस विषयमें, **उच्यते** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, **बीजे** બીજમાં बीजमें, **यस्य यस्य हि** જે જે जिस जिस, **अङ्गावयवस्य** શરીરના અવયવનો शरीरके अवयवका, **बीजभागः** બીજભાગ बीजभाग, **उपतप्तः** દુષ્ટ दुष्ट, **भवति** થાય છે होता है, **तस्य तस्य** તે તે उस उस, **अङ्गावयवस्य** શરીરાવયવની शरीरावयवकी, **विकृतिः** વિકૃતિ विकृति, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, **अनुपतापात्** અને દુષ્ટ ન હોવાથી और दूषित न होनेसे, **न उपजायते** વિકૃતિ થતી નથી विकृति नहीं होती, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **अत्र** અહીં यहां, **उभयोपपत्तिः अपि** બંનેય બાબત સંગત છે दोनों बातें संगत होती हैं;

17-(1). Now as regards the objection, why if man is man's offspring, those sprung of the idiotic etc., are not like the parents, we reply. Only that limb or organ of the body becomes defective, whose original representative part in the spermo-plasm has been rendered defective; if there is no potential defect there is no manifest deformity either. Therefore the position admits of both possibilities.

सर्वस्य चात्मजानीन्द्रियाणि, तेषां भावाभाव-हेतुर्दैवं; तस्मान्नैकान्ततो जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति ॥ १७ ॥

सर्वस्य બધાની सबकी, **इन्द्रियाणि** ઇન્દ્રિયો इन्द्रियाँ, **आत्मजानि** આત્મજ છે आत्मज है, **तेषाम्** તેઓના इनके, **भावाभाव-** ભાવ અને અભાવનું भाव और अभावका, **हेतुः** કારણ कारण; **दैवम्** દૈવ છે दैव है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **जडादिभ्यः** જડાદિથી जडादिसे, **जाताः** ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, **एकान्ततः** અવશ્ય **पितृसदृशरूपाः** માતાપિતા જેવા मातापिताके समान रूपवाले, **न भवन्ति** થતા નથી नहीं होते ॥-१७॥

17. In every case the sense-faculties are derived from the spirit; the presence or absence of these faculties is determined, however, by destiny. Thus it is that the offsprings of the idiotic etc., are not of necessity like their parents.

न चात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः, असत्सु वा भवत्यज्ञः; न ह्यसत्त्वः कदाचिदात्मा, सत्त्वविशेषाच्चोपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥ १८ ॥

इन्द्रियेषु सत्सु ઇન્દ્રિયો હોય તો इन्द्रियोंके होने पर, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **ज्ञः** જ્ઞાની થાય છે ज्ञानी होता है, **असत्सु वा** અથવા ન હોય તો अथवा न होने पर, **अज्ञः** અજ્ઞાની अज्ञानी, **भवति** થાય છે होता है, **न च** એમ પણ નથી ऐसा भी नहीं है, **हि** કારણકે क्योंकि, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **कदाचित्** કદી પણ कभी भी, **असत्त्वः** ન મનરહિત હોતો નથી मनरहित नहीं होता, **सत्त्वविशेषात् च** અને સત્ત્વવિશેષથી और सत्त्वविशेषसे, **ज्ञानविशेषः** જ્ઞાનવિશેષ ज्ञानविशेष, **उपलभ्यते इति-** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है ॥ १८ ॥

18. It is not that the self is aware when the senses are present, and unware in their absence. The truth is that the self is never without the mind, and because it is possessed of the mind it is also seen to be possessed of knowledge.

भवन्ति चात्र—

न कर्तुरिन्द्रियाभावात् कार्यज्ञानं प्रवर्तते ।
या क्रिया वर्तते भावैः सा विना तैर्न वर्तते ॥१९॥
जानन्नपि मृदोऽभावात् कुम्भकृन्न प्रवर्तते ।

१९. या क्रिया वर्तते—यैः क्रिया वर्तते (क. त द.)
,, या क्रिया वर्तते भावैः—यैः क्रिया वर्तते यां तु (ब.च.ज.थ.)

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, कर्तुः કર્તાને कर्ताको, इन्द्रियाभावात् ઇન્દ્રિયોના અભાવથી इन्द्रियोंके अभावसे, कार्यज्ञानम् કાર્યનું જ્ઞાન कार्यका ज्ञान, न प्रवर्तते થતું નથી नहीं होता, या क्रिया જે ક્રિયા जो क्रिया, यैः भावैः જે ભાવોવડે जिन भावोंसे, वर्तते થાય છે होती है, सा તે वह, तैः विना તેઓ સિવાય उनके बिना, न वर्तते થતી નથી नहीं होती, कुम्भकृत् કુંભાર कुम्हार, जानन् अपि ઘડાને બનાવવાનું જાણતાં છતાં પણ घड़ेको बनाना जानते हुए भी, मृदः માટીના मिट्टीके, अभावात् અભાવને લીધે अभावके कारण, न प्रवर्तते પ્રવૃત્ત થતો નથી प्रवृत्त नहीं होता ॥ १९½ ॥

Here are verses again—

19-19½. In the absence of the senses, the agent cannot manifest any activity. Whatever operation proceeds from certain factors, in the absence of those factors, it cannot take place. In the absence of clay, the potter, though skilful, cannot function.

श्रूयतां चेदमध्यात्ममात्मज्ञानबलं महत् ॥२०॥
इन्द्रियाणि च संक्षिप्य मनः संक्षिप्य चञ्चलम् ।
प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्थितः ॥२१॥
सर्वत्रावहितज्ञानः सर्वभावान् परीक्षते ।

इदम् આ यह, अध्यात्मम् च અધ્યાત્મજ્ઞાન अध्यात्मज्ञान, श्रूयताम् સાંભળો सुनो, आत्मज्ञानबलम् આત્મજ્ઞાનનું બળ आत्मज्ञानका बल, महत् મોટું છે महान् है, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયોને इन्द्रियोंको, संक्षिप्य વિષયોમાંથી પાછી વાળી विषयोंसे रोक कर, चञ्चलम् અને ચંચળ और चंचल, मनः च મનને પણ मनको भी, संक्षिप्य આત્મા સિવાયના વિષયથી પાછું વાળી आत्मासे अतिरिक्त विषयसें रोक कर, अध्यात्मम् આત્મતત્ત્વમાં आत्मतत्त्वमें, प्रविश्य પ્રવેશ કરી प्रवेश करके, स्वे ज्ञाने આત્મજ્ઞાનમાં आत्मज्ञानमें, पर्यवस्थितः સંપૂર્ણપણે સ્થિત થયેલો संपूर्णतया स्थित हुआ, आत्मज्ञः આત્મજ્ઞાની आत्मज्ञानी, सर्वत्र સઘળામાં सर्वत्र, अवहितज्ञानः સમાહિત જ્ઞાનવાળો થઈ समाहित ज्ञानी हो कर, सर्वभावान् સઘળા ભાવોને सब भावोंको, परीक्षते જાણી લે છે जान लेता है ॥ २०-२१½ ॥

20-21½. Now listen to the sovereign power of the knowledge of the self—the spiritual knowledge. The knower of the self, having stilled the senses and the fickle mind, and having come into his own and being established in his own awareness, his vision extending everywhere, contemplates all existences.

गृहीष्व चे(वे)दमपरं भरद्वाज विनिर्णयम् ॥२२॥
निवृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्नगतो यदा ।
विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति नाज्ञोऽप्यतः स्मृतः॥२३॥

भरद्वाज હે ભરદ્વાજ हे भरद्वाज, इदम् अपरम् આ બીજો इस दूसरे, विनिर्णयम् च નિર્ણય પણ निर्णय को भी, गृहीष्व ગ્રહણ કરો ग्रहण करो, निवृत्त-इन्द्रिय-वाक्-चेष्टः ઇન્દ્રિયો- વાણી અને ચેષ્ટારહિત इन्द्रियों-वाणी और चेष्टारहित, सुप्तः નિદ્રાધીન મનુષ્ય सोया हुआ मनुष्य, यदा જ્યારે जब, स्वप्नगतः સ્વપ્ન અવસ્થામાં હોય છે स्वप्नावस्थामें होता है, विषयान् ત્યારે વિષયોને तब विषयोंको, सुखदुःखे च તથા સુખદુઃખને तथा सुखदुखको, वेत्ति જાણે છે जानता है, अतः એટલા માટે इसी लिए, अपि પણ भी, अज्ञः આત્માને અજ્ઞાની आत्माको अज्ञानी, न स्मृतः કહ્યો નથી नहीं कहा है ॥ २२-२३ ॥

22-23. O Bharadwaja, accept also this fresh conclusion. Having withdrawn from the activities of the sense-organs and speech, the sleeping man who has passed into the dream-state,

२०. चेदम्—वेदम् (च.)
२१. संक्षिप्य—संगृह्य (च. ग. त.)
,, ,, —संयम्य (च.)
२१½. सर्वत्रावहितज्ञानः—सर्वत्र विहितज्ञानः (द.)

२३. स्वप्नगतो—स्वप्नगतान् (च. ज. म.)

cognises the objects and pleasure and pain; therefore the self is said never to exist without awareness.

नात्मज्ञानादृते चैकं ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते ।
न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ॥ २४ ॥

आत्मज्ञानात् આત્મજ્ઞાન आत्मज्ञानके, ऋते સિવાય बिना, किञ्चित् च કોઈપણ कोई भी, ज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, एकम् ઇંદ્રિયાદિ કરણરૂપ સહાય વિના इन्द्रियादि करणरूप सहायके बिना, न प्रवर्तते પ્રવર્તતું નથી प्रवृत्त नहीं होता, हि કેમકે क्योंकि, भावः ઉત્પન્ન હોનાર પદાર્થ उत्पन्न होनेवाला पदार्थ, एकः કારણરહિત થઈ એકલો कारणरहित हो कर अकेला, न वर्तते ઉત્પન્ન થતો નથી उत्पन्न नहीं होता, अहेतुकः अपि અને કર્તા વગર પણ और कर्ताके बिना भी न वर्तते ઉત્પન્ન થતો નથી उत्पन्न नहीं होता ॥ २४ ॥

24. There is no cognition of any kind without self-awareness; no consequent can exist independently or without a cause.

तस्माज्ज्ञः प्रकृतिश्चात्मा द्रष्टा कारणमेव च ।
सर्वमेतद्भरद्वाज निर्णीतं जहि संशयम् ॥ २५ ॥

तस्मात् તેથી इसी लिए, आत्मा આત્મા आत्मा, ज्ञः જ્ઞાની ज्ञानवान, प्रकृतिः च વિકારરહિત विकाररहित, द्रष्टा દ્રષ્ટા द्रष्टा, कारणम् एव च અને કારણસ્વરૂપ છે और कारण है, भरद्वाज હે ભરદ્વાજ! हे भरद्वाज!, एतत् सर्वम् એ સઘળું यह सब, निर्णीतम् નક્કી કરેલું છે निर्णीत हुआ है, संशयम् સંશયને संशयको, जहि છોડો छोड़ दो ॥ २५ ॥

25. Therefore the self is the knower, the archetype, the seer and the final cause. O Bharadwaja! all this has been definitely established; hence abandon all doubt.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकौ—

हेतुर्गर्भस्य निर्वृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।
पुनर्वसुमतिर्या च भरद्वाजमतिश्च या ॥ २६ ॥
प्रतिज्ञाप्रतिषेधश्च विशदश्चात्मनिर्णयः ।
गर्भावक्रान्तिमुद्दिश्य खुड्डीकां तत्प्रकाशितम् ॥२७॥

तत्र ते વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, गर्भस्य ગર્ભની गर्भकी, निर्वृत्तौ ઉત્પત્તિમાં उत्पत्तिमें, वृद्धौ વૃદ્ધિમાં वृद्धिमें, जन्मनि च एव અને જન્મમાં और जन्ममें, यः हेतुः જે કારણ છે जो कारण हैं, या च જે जो, पुनर्वसुमतिः પુનર્વસુનો મત છે पुनर्वसुका मत है, या च तथा જે तथा जो, भरद्वाजमतिः ભરદ્વાજનો મત છે તે भरद्वाजका मत है वह, प्रतिज्ञाप्रतिषेधः च પ્રતિજ્ઞાનો પ્રતિષેધ प्रतिज्ञाका प्रतिषेध, विशदः आत्मनिर्णयः च અને આત્માનો સ્પષ્ટ નિર્ણય और आत्माका स्पष्ट निर्णय, तत् ते સઘળું वह सब, खुड्डीकाम् गर्भावक्रान्तिम् ખુડ્ડીકાગર્ભાવક્રાન્તિને खुड्डीका गर्भावक्रान्तिको, उद्दिश्य ઉદ્દેશીને लक्ष्य करके, प्रकाशितम् પ્રકાશિત કર્યું છે प्रकाशित किया है ॥ २६-२७ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

26-27. The cause of the manifestation, development and birth of the fetus; what the opinion of Atreya is concerning this subject; and what the opinion is of Bharadwaja; the objection to the proposition; the final conclusion concerning the self—all this has been set forth in this minor chapter relating to the formation of the fetus.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने खुड्डीकागर्भावक्रान्तिशारीरं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

२४. नात्मज्ञानादृते चैकं ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते—आत्मज्ञानादृते चैकं ज्ञानं किञ्चिन्न वर्तते (ख. घ. त.)

२७. तत्प्रकाशितम्—संप्रकाशितम् (च. थ.)

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, शारीरस्थाने શારીરસ્થાનમાં शारीरस्थानमें, 'खुड्डीकागर्भावक्रान्तिशारीरम्' 'ખુડ્ડીકાગર્ભાવક્રાંતિશારીર' 'खुड्डीकागर्भावक्रान्तिशारीर', नाम નામનો नामका, तृतीयः ત્રીજો तीसरा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the section on Human Embodiment in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled "The Minor chapter on the formation of the fetus" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચોથો અધ્યાય अध्याय चौथा

Chapter IV

महतीगर्भावक्रान्तिशारीरोपक्रमः—

अथातो महतीं गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, 'महतीम् गर्भावक्रान्तिम् शारीरम्' 'મહતીગર્ભાવક્રાંતિશારીર' નામના અધ્યાયનું 'महतीगर्भावक्रान्तिशारीर' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The major chapter on the formation of the fetus in the section on the Human Embodiment."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अस्मिन्नध्याये व्याख्यास्यमाना विषयाः—

यतश्च गर्भः संभवति, यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा, यद्विकारश्च गर्भः, यया चानुपूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ, यश्चास्य वृद्धिहेतुः, यतश्चास्याजन्म भवति, यतश्च जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति, यतश्च कार्त्स्न्येनाविनश्यन् विकृतिमापद्यते, तदनुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

गर्भः ગર્ભ गर्भ, यतः च જે કારણથી जिन कारणोंसे, संभवति ઉત્પન્ન થાય છે बनता है, यस्मिन् च જેની जिसकी, गर्भसंज्ञा ગર્ભસંજ્ઞા થાય છે गर्भसंज्ञा होती है, गर्भः ગર્ભ गर्भ, यद्-विकारः च જેનો વિકાર છે जिनका विकार है, यया જે और जिस, आनुपूर्व्या ક્રમ પ્રમાણે परिपाटीसे, कुक्षौ ઉદરમાં कुक्षिमें, अभिनिर्वर्तते નિષ્પન્ન થાય છે निष्पन्न होता है, यः च अस्य જે એની जो इसकी, वृद्धिहेतुः વૃદ્ધિનું કારણ છે वृद्धिका हेतु है, यतः च જેનાથી जिस कारणसे, अस्य એની इसकी, अजन्म અનુત્પત્તિ अनुत्पत्ति, भवति થાય છે होती है, यतः च જે કારણથી जिस कारणसे, जायमानः ગર્ભ જન્મ પામતો गर्भ उत्पन्न होता हुआ, कुक्षौ ઉદરમાં कुक्षिमें, विनाशम् નાશ नष्ट, प्राप्नोति પામે છે होता है, यतः च અને જે કારણથી और जिस कारणसे, कार्त्स्न्येन ગર્ભ સંપૂર્ણ गर्भ संपूर्ण, अविनश्यन् નાશ ન પામતાં क्लिष्ट न हो कर, विकृतिम् વિકૃતિને विकृतिको, आपद्यते પામે છે प्राप्त होता है, तत् તેનું उसका, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ ३ ॥

3. Whence the conception arises, to which the name of 'embryo' is given, whose modification the embryo is, in what order the various stages of the embryo develop in the womb, what makes the embryo wax, by what agency it is prevented from forming

३. अजन्म भवति—अवृद्धिर्भवति (इ.)

in the womb, and by what agency, having formed, it perishes in the womb, and why again while not completely destroyed it gets deformed— all this we shall explain in due order.

मातृतः पितृत आत्मतः सात्म्यतो रसतः सत्त्वत इत्येतेभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः संभवति। तस्य ये येऽवयवा यतो यतः संभवतः संभवन्ति तान् विभज्य मातृजादीनवयवान् पृथक् पृथगुक्तमग्रे ॥ ४ ॥

मातृतः માતા माता, पितृतः પિતા पिता, आत्मतः આત્મા आत्मा, सात्म्यतः સાત્મ્ય सात्म्य, रसतः રસ रस, सत्त्वतः અને મન और मन, इति એમ इस प्रकार, एतेभ्यः એ इन, समुदितेभ्यः સંમિલિત संमिलित, भावेभ्यः ભાવોથી भावोंसे, गर्भः ગર્ભ गर्भ, संभवति ઉત્પન્ન થાય છે बनता है, संभवतः तस्य ઉત્પન્ન થતા તે ગર્ભના उत्पन्न होते हुए उस गर्भके, ये ये જે જે जो जो, अवयवाः અવયવો अवयव, यतः यतः જે જે ભાવથી जिस जिस भावसे, संभवन्ति ઉત્પન્ન થાય છે बनते हैं, तान् તે તે उन उन, मातृजादीन् માતૃજ વગેરે मातृजादि, अवयवान् અવયવોને अवयवोंको, पृथक् पृथक् પૃથક્ પૃથક્ अलग अलग, विभज्य વિભાગ પાડીને विभाग करके, अग्रे उक्तम् આગલા અધ્યાયમાં કહ્યા છે अगले अध्यायमें कह दिये हैं ॥ ४ ॥

4. The conception arises from the sum of causative factors emanating from the mother, the father, the spirit, the concordance, the nourishment and the mind. As to which of embryonic parts are derived from which of these six coefficient causes at the time of conception and thererfter, we have already described them having classified them under different heads.

शुक्रशोणितजीवसंयोगस्य गर्भसंज्ञत्वम्—

शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भसंज्ञा भवति ॥ ५ ॥

कुक्षिगते तु ગર્ભાશયમાં થયેલા कुक्षिगत, शुक्रशोणित- શુક્ર-શોણિત शुक्र-शोणित, जीव-संयोगे खलु અને જીવના સંયોગનું और जीवके संयोगकी, गर्भसंज्ञा 'ગર્ભ એ નામ' 'गर्भ यह संज्ञा', भवति થાય છે होती है ॥ ५ ॥

5. The appellation of conception is given to that union of semen, ovum and the spirit, which takes place in the womb.

गर्भस्य पञ्चभूतविकारचेतनाधिष्ठानभूतत्वसाधनम्—

गर्भस्तु खल्वन्तरिक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकारश्चेतनाधिष्ठानभूतः ।

गर्भः तु ગર્ભ તો गर्भ तो, खलु ખરેખર सचमुच, अन्तरिक्ष- આકાશ आकाश, वायु- વાયુ वायु, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, तोय- જલ जल, भूमि- અને ભૂમિનો और भूमिका, विकारः વિકાર છે विकार है, चेतनाधिष्ठानभूतः અને આત્માનું ભોગાયતન છે और आत्माका भोगायतन है।

6-(1). The embryo is a compound product of the ether, air, fire, water and earth and is the dwelling place of the spirit.

एवमनया युक्त्या पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधिष्ठानभूतः; स ह्यस्य षष्ठो धातुरुक्तः ॥ ६ ॥

एवम् આ પ્રમાણે इस तरह, अनया युक्त्या આ યોજના અનુસાર इस युक्तिके अनुसार, पञ्चमहाभूत- પાંચ મહાભૂતના पंचमहाभूतोंके, विकार- વિકારના विकारोंका, समुदायात्मकः સમુદાયસ્વરૂપ समुदायस्वरूप,

६. गर्भश्चेतनाधिष्ठानभूतः — गर्भश्चेतनाख्यधिष्ठानभूतः (ख. ग.)

,, एवमनया—एवमनयैव (ग.)

गर्भः ગર્ભ गर्भ, **चेतना-अधिष्ठानभूतः** આત્માનું ભોગાયતન છે चेतनाका भोगायतन है, **सः हि** તે આત્માનેજ वह आत्मा ही, **अस्य** આ ગર્ભનો इस गर्भकी, **षष्ठः** છઠ્ઠો छट्ठी, **धातुः** ધાતુ धातु, **उक्तः** કહેલો છે कही गई है ॥ ६ ॥

6. Looked at from this standpoint the embryo is the sum of the modifications occasioned in the proto-elements and is the resort of the spirit; thus the spirit has been said to be the sixth element of the embryo.

कुक्षौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः —

यया चानुपूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ तां व्याख्यास्यामः—

यया च જે जिस, **आनुपूर्व्या** ક્રમાનુસાર क्रमसे, **कुक्षौ** ગર્ભ ગર્ભાશયમાં गर्भ कुक्षिमें, **अभिनिर्वर्तते** નિષ્પન્ન થાય છે निष्पन्न होता है, **ताम्** તેનું उसका, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे;

7-(1). Now we shall explain by what stages the embryo develops in the womb.

गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते शुद्धस्नातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाशयामृतुमतीमाचक्ष्महे। तया सह तथाभूतया यदा पुमानव्यापन्नबीजो मिश्रीभावं गच्छति, तदा तस्य हर्षोदीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽङ्गादङ्गात् संभवति।

पुराणे रजसि જૂનું રજ पुराने रजके, **गते** નીકળી જાય निकल जानेपर, **नवे च** અને નવું રજ और नये रजके, **अवस्थिते** સ્થિત થાય ત્યારે स्थित होने पर, **अव्यापन्न-** વિકારરહિત अविकृत, **योनि-शोणित-** જેનાં યોનિ-શોણિત योनि-आर्तव, **गर्भाशयाम्** અને ગર્ભાશય છે એવી और गर्भाशयवाली, **शुद्धस्नाताम्** શુદ્ધ અને નાહેલી शुद्ध और नहाई हुई, **स्त्रियम्** સ્ત્રીને स्त्रीको, **ऋतुमतीम्** ઋતુમતી ऋतुमती, **आचक्ष्महे** કહીએ છીએ कहते हैं, **तथाभूतया** તેવી જાતની इस प्रकारकी; **तया सह** તે સ્ત્રીની સાથે उस स्त्रीके साथ, **यदा** જ્યારે जब, **अव्यापन्नबीजः** અવિકૃત બીજવાળો अविकृत बीजवाला, **पुमान्** પુરુષ पुरुष, **मिश्रीभावम्** સંયોગને मैथुन, **गच्छति** પામે છે करता है, **तदा तस्य** ત્યારે તે પુરુષનો तब उस पुरुषके, **हर्ष-उदीरितः** હર્ષપ્રેરિત हर्षसे प्रेरित, **परः** ઉત્કૃષ્ટ श्रेष्ठ, **शरीरधात्वात्मा** શરીરના ધાતુઓનો સાર शरीरकी धातुओंका सार, **शुक्रभूतः** વીર્યરૂપે शुक्ररूपसे, **अङ्गात् अङ्गात्** અંગે અંગમાંથી अंगप्रत्यंगोंसे, **संभवति** ઉત્પન્ન થાય છે निकलता है;

7-(2). Now we have in mind the woman of child-bearing stage whose generative organs, ova and uterus are normal and who has gone through the purificatory bath on the completion of the last menstrual period with the fresh blood having replaced the lost blood. When with a woman of this description, a man of unvitiated sperm unites in the sex-union, then impelled by orgasm there flows from every cell and tissue that quintessence of bodily secretions, the semen.

स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्चाधिष्ठितश्च बीजरूपो धातुः पुरुषशरीरादभिनिष्पत्त्योचितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यार्तवेनाभिसंसर्गमेति ॥७॥

तथा તેવી રીતે उसी प्रकार, **हर्षभूतेन** હર્ષપૂર્ણ हर्षमय, **आत्मना** આત્માથી आत्मासे, **उदीरितः** પ્રેરિત प्रेरित, **अधिष्ठितः च** અને અધિષ્ઠિત और अधिष्ठित, **सः** તે वह, **बीजरूपः** બીજરૂપ बीजरूप, **धातुः** ધાતુ धातु,

७. यया—यथा (ध.)
,, तां व्याख्यास्यामः—तदनुव्याख्यास्यामः (ध. ज.)
,, शुद्धस्नाताम्—पुनःशुद्धस्नाताम् (ध.)
,, तदा तस्य—तस्य (ध.)
७. अधिष्ठितश्च बीजरूपो धातुः—अधिष्ठितबीजधातुः (क. ध.)
,, उचितेन—उदितेन (ड.)

पुरुषशरीरात् પુરુષના શરીરમાંથી पुरुषके शरीरसे, **अभिनिष्पत्य** બહાર નીકળીને बाहर निकल कर, **उचितेन पथा** ઉચિત માર્ગદ્વારા उचित मार्गसे, **गर्भाशयम्** ગર્ભાશયમાં गर्भाशयमें, **अनुप्रविश्य** પ્રવેશીને प्रविष्ट हो करके, **आर्तवेन** આર્તવ સાથે आर्तवके साथ, **अभिसंसर्गम्** સંયોગને संयोगको, **एति** પામે છે प्राप्त होता है ॥ ७ ॥

7. That semen having thus been set into motion by the ecstatic self and informed by it, emerging from the man's body mixes with the secretion of the woman after entering the womb through the proper channel.

गर्भे भूतग्रहणक्रमः —

तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय प्रवर्तते; स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्ता मन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यो गुणी ग्रहणं प्रधानमव्यक्तं जीवो ज्ञः पुद्गलश्चेतनावान् विभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति ।

तत्र पूर्वम् તેમાં પ્રથમ उसमें प्रथम, **सत्त्वकरणः** મનરૂપ કરણથી યુક્ત मनरूप करणवाला, **चेतनाधातुः** આત્મા आत्मा, **गुणग्रहणाय** ભૂતોના ગ્રહણ માટે भूतोंके ग्रहणके लिए, **प्रवर्तते** પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होता है, **सः हि** તે આત્મા वही आत्मा, **हेतुः** હેતુ हेतु, **कारणम्** કારણ कारण, **निमित्तम्** નિમિત્ત निमित्त, **अक्षरम्** અક્ષર अक्षर, **कर्ता** કર્તા कर्ता, **मन्ता** મનનશીલ मनन करनेवाला, **वेदिता** જ્ઞાતા ज्ञाता, **बोद्धा** બોદ્ધા बोद्धा, **द्रष्टा** દ્રષ્ટા द्रष्टा, **धाता** ધાતા धाता, **ब्रह्मा** બ્રહ્મા ब्रह्मा, **विश्वकर्मा** વિશ્વકર્મા विश्वकर्मा, **विश्वरूपः** વિશ્વરૂપ विश्वरूप, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **प्रभवः** પ્રભવ प्रभव, **अव्ययः** અવ્યય अव्यय, **नित्यः** નિત્ય नित्य, **गुणी** ગુણી गुणवाला, **ग्रहणम्** ગ્રહણ (ગ્રહણ કરનાર) ग्रहण (ग्रहण करनेवाला), **प्रधानम्** પ્રધાન प्रधान, **अव्यक्तम्** અવ્યક્ત अव्यक्त, **जीवः** જીવ जीव, **ज्ञः** જ્ઞ ज्ञ (ज्ञानी), **पुद्गलः** પુદ્ગલ पुद्गल, **चेतनावान्** ચેતનાવાન चेतनावान, **विभुः** વિભુ विभु, **भूतात्मा च** ભૂતાત્મા भूतात्मा, **इन्द्रियात्मा च** ઇન્દ્રિયાત્મા इन्द्रियात्मा, **अन्तरात्मा च इति** અને અન્તરાત્મા કહેવાય છે और अन्तरात्मा कहाता है;

8-(1). There in the womb, the conscious element (the spirit) which has the mind for the instrument, proceeds first of all to gravitate to itself the needed ingredients. This conscious element is, accordingly, said to be variously the cause, the region, the instrument, the imperishable, the agent, the thinking one, the knower, the understanding one, the seer, the dispenser, the great one, the universal architect, the omniform, the supreme person, the creative source, the unchanging, the eternal, the substratum of qualities, the seizer, the chief, the unmanifest, the individual soul, the knower, the ego, the conscious one, the infinite, the soul of creatures, the soul of the senses and the inner soul.

स गुणोपादानकालेऽन्तरिक्षं पूर्वतरमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्ते, यथा—प्रलयात्यये सिसृक्षुर्भूतान्यक्षरभूत आत्मा सत्त्वोपादानः पूर्वतरमाकाशं सृजति, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातून् वाय्वादिकांश्चतुरः; तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्तमानः पूर्वतरमाकाशमेवोपादत्ते, ततः क्रमेण व्यक्ततर-

८. चेतनाधातुः सत्त्वकरणः—चेतनाधातुः सत्त्वोपादानः (प.)
,, सत्त्वकरणः—सत्त्वोपकरणः (ध.)
,, प्रवर्तते—वर्तते (ध.)
,, वेदिता—बोधयिता (ध.)
,, विभुर्भूतात्मा—प्रभुः भूतात्मा (ध.)

८. सत्त्वोपादानः—सत्त्वोपादानं (द.)
,, व्यक्ततर°—व्यक्तभवः (प.)
,, वाय्वादिकांश्चतुरः—वाय्वादींश्चतुरः (ध.)

गुणान् धातून् वाय्वादिकांश्चतुरः। सर्वमपि तु खल्वेतद्गुणोपादानमणुना कालेन भवति ॥ ८॥

सः તે वह, गुणोपादान- ભૂતનું ગ્રહણ કરવાને भूतोंका ग्रहण करते, **काले** સમયે समय, **अन्येभ्यः** બીજા अन्य, **गुणेभ्यः** ભૂતોમાંથી भूतोंसे, **पूर्वतरम्** પ્રથમ पहले, **अन्तरिक्षम्** આકાશનું आकाशको, **उपादत्ते** ગ્રહણ કરે છે ग्रहण करता है, **यथा** જેમ जैसे, **प्रलय-अत्यये** પ્રલયને અંતે प्रलयके अन्तमें, **भूतानि** ભૂતોને महाभूतोंकी, **सिसृक्षुः** સરજવાની ઇચ્છાવાળો सृष्टिकी इच्छावाला, **अक्षरभूतः** અવિનાશી अविनाशी, **आत्मा** આત્મા आत्मा, **सत्त्वोपादानः** મનરૂપ કરણથી યુક્ત થઈને सत्त्वरूप करणवाला हो कर, **पूर्वतरम्** પ્રથમ प्रथम, **आकाशम्** આકાશને आकाशको, **सृजति** સરજે છે बनाता है, **ततः** ત્યાર પછી फिर, **क्रमेण** ક્રમશઃ क्रमसे, **व्यक्ततर-** અધિક સ્પષ્ટ अधिक स्पष्ट, **गुणान्** ગુણવાળા गुणवाले, **वाय्वादिकान्** વાયુ આદિ वायु आदि, **चतुरः** ચાર चार, **धातून्** ભૂતોને રચે છે धातुओंको रचता है, **तथा** તેવીજ રીતે वैसे ही, **देहग्रहणे अपि** શરીરનું ગ્રહણ કરવામાં देहके ग्रहणमें भी, **प्रवर्तमानः** પ્રવૃત્ત થતો આત્મા प्रवृत्त होता आत्मा, **पूर्वतरम्** પ્રથમ प्रथम, **आकाशम् एव** આકાશનુંજ आकाशकोही, **उपादत्ते** ગ્રહણ કરે છે ग्रहण करता है, **ततः** ત્યાર પછી उसके बाद, **व्यक्ततरगुणान्** સ્પષ્ટ ગુણવાળા स्पष्ट गुणवाले, **वाय्वादिकान्** વાયુ આદિ वायु आदि, **चतुरः** ચાર चार, **धातून्** ભૂતોને भूतोंको, **क्रमेण** ક્રમશઃ क्रमशः, **उपादत्ते** ગ્રહણ કરે છે ग्रहण करता है, **सर्वम् खलु अपि** સર્વ सभी, **एतत्** આ यह, **गुणोपादानम् तु** ભૂતોનું ગ્રહણ भूतोंका ग्रहण, **अणुनाकालेन** અતિ અલ્પ કાળમાં बहुत थोड़े समयमें, **भवति** થાય છે हो जाता है ॥ ८ ॥

8. This one, at the time of gravitating the elements to itself, draws the ether before the other elements Just as at the close of the period of dissolution, the creative self desirous of creating the world anew having the mind for his base, first creates the ether; then in due order, the remaining four elements namely the air, and the other proto-elements of more and more pronounced characteristics; even so, in procuring together to itself an individual body, it (the self) first takes the ether alone, then in due order the other elements, having more and more pronounced characteristics, beginning with air. All this gravitating of elements takes place in an infinitesimal fraction of time.

प्रथमे मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

स सर्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि संमूर्च्छितः सर्वधातुकलुषीकृतः खेटभूतो भवत्यव्यक्तविग्रहः सदसद्भूताङ्गावयवः ॥ ९ ॥

सः તે वह, **सर्वगुणवान्** સર્વ ભૂતોથી યુક્ત सब भूतोंसे युक्त, **गर्भत्वम्** ગર્ભભાવને गर्भरूपको, **आपन्नः** પામી प्राप्त हो कर, **प्रथमे** પ્રથમ प्रथम, **मासि** માસમાં मासमें, **संमूर्च्छितः** સારી રીતે મિશ્રિત सुमिश्रित, **सर्वधातु-** તથા સર્વ ધાતુઓથી तथा सब धातुओंसे, **कलुषीकृतः** કલુષિત બનતો कलुषित बनता हुआ, **खेटभूतः** શ્લેષ્મ જેવો श्लेष्मसदृश, **अव्यक्तविग्रहः** અસ્પષ્ટ શરીરવાળો अव्यक्त शरीरवाला, **सदसद्भूत-** અર્થાત્ વિદ્યમાન તથા અવિદ્યમાન अर्थात् सत् और असत्, **अङ्गावयवः** અંગ અને પ્રત્યંગવાળો अंग और प्रत्यंगवाला, **भवति** થાય છે होता है ॥ ९ ॥

9. The spirit having now become the embryo, in the first month after conception being well compounded and tinged with all the elements, appears as a jelly-like mass of no particular shape, and with limbs emergent and latent.

द्वितीये मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

द्वितीये मासि घनः संपद्यते पिण्डः पेश्यर्बुदं

वा। तत्र घनः पुरुषः, पेशी स्त्री, अर्बुदं नपुंसकम् ॥ १० ॥

द्वितीये मासि બીજે માસે ગર્ભ दूसरे मासमें गर्भ, घनः पिण्डः ગાંઠના આકારમાં ઘન ग्रन्थिके रूपमें घन, पेशी પેશી पेशी, अर्बुदम् वा કે અર્બુદ या अर्बुद, संपद्यते થાય છે होता है, तत्र તેમાં उनमें, घनः ઘન હોય તો घन होने पर, पुरुषः પુરુષ पुरुष, पेशी પેશી હોય તો पेशी होने पर, स्त्री સ્ત્રી स्त्री, अर्बुदम् અને અર્બુદ હોય તો और अर्बुद होने पर, नपुंसकम् નપુંસક થાય છે नपुंसक होता है ॥ १० ॥

10. In the second month this mass hardens into the form either of a knot or a tendon or an egg. Of these the knot-shaped is male, the tendon-shaped female, the egg-shaped eunuch.

तृतीये मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाभिनिर्वर्तन्ते ॥ ११ ॥

तृतीये मासि ત્રીજે મહિને तीसरे मासमें, यौगपद्येन એકીસાથે एक साथ, सर्वेन्द्रियाणि સર્વ ઇન્દ્રિયો सब इन्द्रियाँ, सर्वाङ्गावयवाः च અને સર્વ અંગ તથા તેના અવયવો और सब अंग तथा उनके अवयव, अभिनिर्वर्तन्ते ઉત્પન્ન થાય છે बनते हैं ॥ ११ ॥

11. In the third month all the sense-organs and all the limbs emerge together.

गर्भस्य महाभूतप्रभवो भावाः —

तत्रास्य केचिदङ्गावयवा मातृजादीनवयवान् विभज्य पूर्वमुक्ता यथावत्। महाभूतविकारप्रविभागेन त्विदानीमस्य तांश्चैवाङ्गावयवान् कांश्चित् पर्यायान्तरेणापरांश्चानुव्याख्यास्यामः।

तत्र ત્યાં वहां, मातृजादीन् માતૃજાદિ मातृजादि, अवयवान् અવયવોનો अवयवोंको, यथावत् સારી રીતે सम्यक् प्रकार, विभज्य વિભાગ કરીને विभक्त करके, अस्य આ ગર્ભના इस गर्भके, केचित् કેટલાક कई, अङ्गावयवाः અંગ અને તેના અવયવો अंग और उनके अवयव, पूर्वम् પૂર્વ અધ્યાયમાં पूर्व अध्यायमें, उक्ताः કહ્યાં છે कहे हैं, इदानीम् तु પણ હવે परन्तु अब, अस्य એના इस गर्भके, तान् च एव તેમાંના उन्हींमेंसे, कांश्चित् કેટલાક कई, अङ्गावयवान् અંગ અને અવયવોનું अंग और अवयवोंको, पर्यायान्तरेण નામાન્તરથી नामान्तरसे, अपरान् च અને બીજા અવયવોનું પણ और दूसरे अवयवोंका भी, महाभूतविकार- પંચ મહાભૂતના વિકાર-ના पंचमहाभूतके विकारके, प्रविभागेन વિભાગ અનુસાર विभाग अनुसार, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे;

12. Some of the body-parts of the fetus have already been enumerated under various heads, such as those derived from the mother etc. Now we shall enumerate under different names with reference to the modifications of the five elements, the self-same body-parts as also some additional ones.

मातृजादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव। तत्रास्याकाशात्मकं शब्दः श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं विवेकश्च, वाय्वात्मकं स्पर्शः स्पर्शनं रौक्ष्यं प्रेरणं धातुव्यूहनं चेष्टाश्च शारीर्यः, अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौष्ण्यं च, अबात्मकं रसो रसनं शैत्यं मार्दवं स्नेहः क्लेदश्च, पृथिव्यात्मकं गन्धो घ्राणं गौरवं स्थैर्यं मूर्तिश्चेति ॥ १२ ॥

अस्य આ ગર્ભના इस गर्भके, मातृजादयः માતૃજાદિ ભાવો मातृजादि भाव, अपि પણ भी, महाभूतविकाराः મહાભૂતના વિકાર पंचमहाभूतके विकार, एव જ છે ही हैं, तत्र તેમાં उनमें, शब्दः શબ્દ शब्द, श्रोत्रम् શ્રોત્ર श्रोत्र, लाघवम् લઘુતા लघुता, सौक्ष्म्यम् સૂક્ષ્મતા सूक्ष्मता, विवेकः च અને વિવેક (શારીર ભાવોનું પરસ્પર પૃથક્પણું) और विवेक (शारीर भावोंका परस्पर पृथक्त्व), अस्य એ આના ये इसके, आकाशात्मकम् આકાશના વિકારો છે आकाशके विकार हैं, स्पर्शः સ્પર્શ स्पर्श, स्पर्शनम् સ્પર્શનેન્દ્રિય स्पर्शनेन्द्रिय, रौक्ष्यम् રૂક્ષતા

रूक्षता, प्रेरणम् પ્રેરણા प्रेरणा, धातुव्यूहनम् ધાતુરચના धातुरचना, शारीर्यः અને શરીરની और शरीरकी, चेष्टाः च ચેષ્ટાઓ चेष्टायें, वाय्वात्मकम् એ વાયુના વિકાર છે ये वायुके विकार हैं, रूपम् રૂપ रूप, दर्शनम् દર્શન दर्शनेन्द्रिय, प्रकाशः દીપ્તિ दीप्ति, पक्तिः પરિપાક परिपाक, औष्ण्यम् च અને ઉષ્ણતા और उष्णता, आग्नेयात्मकम् એ અગ્નિના વિકાર છે ये अग्निके विकार हैं, रसः રસ रस, रसनम् રસના रसना, शैत्यम् શીતતા शीतता, मार्दवम् મૃદુતા मृदुता, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, क्लेदः च અને ક્લેદ और क्लेद, अबात्मकम् એ જલના વિકાર છે ये जलके विकार हैं, गन्धः ગન્ધ गन्ध, घ्राणम् ઘ્રાણ घ्राणेन्द्रिय, गौरवम् ગૌરવ गुरुता, स्थैर्यम् સ્થિરતા स्थिरता, मूर्तिः च અને કઠિનતા और कठिनता, पृथिव्यात्मकम् એ પૃથ્વીના વિકાર છે ये पृथ्वीके विकार हैं ॥ १२ ॥

12. Even those parts derived from the mother etc., are in fact only modifications of their five basic elements. In the fetus the constituents of the ether are—sound, audition, lightness, fineness and space; those belonging to air are tangibility, sense of touch, roughness, impulsion, the marshalling and maintaining of the humors of the body and its movements; those belonging to light are form, vision, brightness, digestion and heat; those belonging to water are taste, the sense of taste, coldness, softness, unctuousness and wetness; those belonging to earth are odour, the sense of smell, weight, steadfastness and hardness.

लोकपुरुषयोस्तुल्यत्वदर्शनम्—

एवमयं लोकसंमितः पुरुषः। यावन्तो हि लोके मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके इति; बुधास्त्वेवं द्रष्टुमिच्छन्ति ॥ १३ ॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, अयम् આ यह, पुरुषः પુરુષ पुरुष, लोकसंमितः લોકતુલ્ય છે लोकतुल्य है, हि કેમકે क्योंकि, लोके લોકમાં लोकमें, यावन्तः જેટલા जितने, मूर्तिमन्तः મૂર્તિમાન मूर्तिमान, भावविशेषाः ભાવવિશેષો છે भावविशेष हैं, तावन्तः તેટલા उतने, पुरुषे પુરુષમાં છે पुरुषमें हैं, यावन्तः અને જેટલા और जितने, पुरुषे પુરુષમાં છે पुरुषमें हैं, तावन्तः તેટલા उतने, लोके इति લોકમાં છે लोकमें हैं, बुधाः तु બુદ્ધિમાન પુરુષો बुद्धिमान तो, एवम् એમ ऐसा, द्रष्टुम् જોવાને देखना, इच्छन्ति ઇચ્છે છે चाहते हैं ॥ १३ ॥

13. Thus the individual man is an epitome of the universe. As much diversity of substance and quality as is found in the world outside even so much exists in man; and as much in man, so much in the world outside. Thus the wise like to regard the nature of existence.

गर्भस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपद्येनोत्पद्यन्ते, जातस्योत्तरकालजा भावाः—

एवमस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाभिनिर्वर्तन्तेऽन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तरकालं जायन्ते; तद्यथा—दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्तीभावस्तथायुक्तानि चापराणि। एषा प्रकृतिः, विकृतिः पुनरतोऽन्यथा।

एवम् આમ इस तरह, ये જે ભાવો जो भाव, अस्य એના इसके, जातस्य જન્મ્યા जन्मके, उत्तरकालम् પછી बाद, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, तेभ्यः તે उन, भावेभ्यः ભાવો भावोंको, अन्यत्र સિવાય छोड़ कर, अस्य આ ગર્ભની इस गर्भकी, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો इन्द्रियाँ, अङ्गावयवाः च અને અંગ તથા અવયવો और अंग तथा अवयव, यौगपद्येन એક સાથે एक साथ, अभिनिर्वर्तन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं,

१४. व्यक्तीभावः—शुक्ररजोव्यक्तीभावः (ध.)

तत् यथा જેમકે जैसे कि, दन्ताः દાંત दांत, व्यञ्जनानि દાઢી, મૂછ, સ્તન વગેરે दाढी, मूंछ, स्तन आदि, व्यक्तीभावः શુક્ર તથા શોણિતનું પ્રકટ થવું शुक्र तथा शोणितका प्रकट होना, तथायुक्तानि અને તેના જેવા और ऐसे, अपराणि च બીજા બુદ્ધ્યાદિ ભાવો જન્મ્યા પછી ઉત્પન્ન થાય છે अन्य बुद्ध्यादिभाव जन्मके बाद उत्पन्न होते हैं, एषा આ यह, प्रकृतिः પ્રકૃતિ છે प्रकृति है, अतः અને એનાથી इससे, अन्यथा पुनः વિપરીત विपरीत, विकृतिः વિકૃતિ છે विकृति है।

14-(1). Thus the sense-organs and the limbs of the fetus manifest themselves simultaneously. Apart from these phenomena there are some which appear after the birth of the infant; these are the teeth, secondary sexual signs, and signs of puberty and such other traits. This is the natural order; contrary to this is unnatural.

स्त्रीपुंनपुंसकानां वैशेषिका भावाः—

सन्ति खल्वस्मिन् गर्भे केचिन्नित्या भावाः, सन्ति चानित्याः केचित्। तस्य य एवाङ्गावयवाः सन्तिष्ठन्ते, त एव स्त्रीलिङ्गं पुरुषलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं वा बिभ्रति। तत्र स्त्रीपुरुषयोर्ये वैशेषिका भावाः प्रधानसंश्रया गुणसंश्रयाश्च, तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभावः।

अस्मिन् આ इस, गर्भे खलु ગર્ભમાં गर्भमें, केचित् કેટલાક कई, नित्याः નિત્ય नित्य, भावाः ભાવો भाव, सन्ति છે हैं, केचित् અને કેટલાક और कई एक, अनित्याः च અનિત્ય ભાવો अनित्य भाव, सन्ति છે हैं, तस्य તેનાં इसके, ये एव જે જે जो ही, अङ्गावयवाः અંગ અને અવયવો अंग और अवयव, संतिष्ठन्ते સ્થાયી રહે છે स्थायी रहते हैं, ते एव તેઓજ वे ही, स्त्रीलिङ्गम् સ્ત્રીલિંગ स्त्रीलिंग, पुरुषलिङ्गम् પુરુષલિંગ पुरुषलिंग, नपुंसकलिङ्गम् वा કે નપુંસકલિંગ अथवा नपुंसकलिंगको, बिभ्रति ધારણ કરે છે धारण करते हैं, तत्र તેમાં उनमें, स्त्रीपुरुषयोः સ્ત્રીપુરુષના स्त्री और पुरुषके, प्रधानसंश्रयाः આત્માશ્રિત आत्माश्रित, गुणसंश्रयाः च અને ભૂતાશ્રિત और भूताश्रित, ये જે जो, वैशेषिकाः ખાસ खास, भावाः ભાવો છે भाव होते हैं, तेषाम् તેમાંથી उनमेंसे, यतः જે ભાવની जिस भावकी, भूयस्त्वम् અધિકતા હોય છે अधिकता होती है, ततः તેને અનુસરી उसीके अनुसार, अन्यतरभावः બેમાંથી એક થાય છે दोनोंमें से किसी एककी उत्पत्ति होती है;

14-(2). Now in the fetus there are some characteristics which are permanent and some which are temporary. Those parts alone of the fetus which persist throughout life are called the primary signs of sex, whether male, female or neuter. Those distinctive (mutually exclusive) characteristics of man and woman are partly dependant on the self and partly on the material element; the sex differentiation is due to the preponderance of one or the other of these factors.

तद्यथा—क्लैब्यं भीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसहनं शैथिल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथायुक्तानि चापराणि स्त्रीकराणि, अतो विपरीतानि पुरुषकराणि, उभयभागावयवा नपुंसककराणि भवन्ति ॥ १४ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, क्लैब्यम् ક્લૈબ્ય क्लीवता, भीरुत्वम् ભીરુતા भीरुता, अवैशारद्यम् અકૌશલ્ય अचातुर्य, मोहः મોહ मोह, अनवस्थानम् ચિત્તચાંચલ્ય चलचित्तता, अधोगुरुत्वम् નીચેના ભાગની ગુરુતા

१४. तत्र-ततः (प)

१४. मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वम्—मोहोऽवस्थानमधोगुरुत्वम् (ड. थ. द. प.)

,, मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथायुक्तानि—मार्दवं तथा युक्तानि (प.)

,, बीजभागः—बीजभावाः (प.)

,, उभयभागावयवाः—'उभयभागभावानि' इति 'उभयभावा' इति च पाठः (प.)

निम्न भागका भारीपन, असहनम् અસહિષ્ણુતા असहिष्णुता, शैथिल्यम् શિથિલતા शिथिलता, मार्दवम् મૃદુતા मृदुता, गर्भाशय- ગર્ભાશયનો गर्भाशयका, बीजभागः બીજભાગ बीजभाग, तथायुक्तानि અને એના જેવા और ऐसे अपराणि च બીજા ભાવો अन्य भाव, स्त्रीकराणि સ્ત્રીકર થાય છે स्त्रीजनक होते हैं, अतः આથી इनसे, विपरीतानि વિપરીત ભાવો विपरीत भाव, पुरुषकराणि પુરુષકર થાય છે पुरुषजनक होते हैं, उभयभागावयवाः બન્ને પ્રકારના અવયવોવાળા ભાવો दोनों प्रकारके अवयवोंवाले भाव, नपुंसककराणि નપુંસકકર नपुंसकजनक, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ १४ ॥

14. Thus weakness, timidity, artlessness, confusion, fickleness, heaviness of the nether limbs, want of forbearance, frailty, softness, the uterine part of the seed and such other feminine traits determine the female sex; traits opposite to these determine the male sex. When there is an equal distribution of both traits there is the neuter sex.

इन्द्रियोत्पत्तिसमकालमेव गर्भस्य चेतसि वेदनानिर्बन्धः, तृतीये मासि गर्भे द्वैहृदय्योत्पत्तिः —

तस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि संतिष्ठन्ते, तत्कालमेव चेतसि वेदना निर्बन्धं प्राप्नोति; तस्मात्तदाप्रभृति गर्भः स्पन्दते, प्रार्थयते च जन्मान्तरानुभूतं यत् किंचित्, तद् द्वैहृदय्यमाचक्षते वृद्धाः ।

तस्य તેને उस गर्भकी, यत्कालम् एव જે સમયે जिस समय ही, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો इन्द्रियां, संतिष्ठन्ते ઉત્પન્ન થાય છે बन जाती हैं, तत्कालम् एव તે જ સમયે उसी समय, चेतसि ચિત્તમાં मनमें, वेदना સુખદુઃખનું જ્ઞાન सुखदुःखका ज्ञान, निर्बन्धम् પ્રાદુર્ભાવ व्यक्त, प्राप्नोति પામે છે होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, तदाप्रभृति ત્યારથી માંડીને उस समयसे लेकर, गर्भः ગર્ભ गर्भ, स्पन्दते ફરકવા લાગે છે फड़कने लगता है, यत् किंचित् અને જે કંઈ और जो कुछ, जन्मान्तर- પૂર્વજન્મમાં पूर्वजन्ममें, अनुभूतम् च અનુભવેલું હોય છે તે अनुभूत होता है उसको, प्रार्थयते ચાહે છે चाहता है, वृद्धाः વૃદ્ધો वृद्ध, तत् તેને उसे, द्वैहृदय्यम् દૌહૃદ दोहद, आचक्षते કહે છે कहते हैं।

15-(1). When the sense-organs appear in the fetus at that very time sentience lays hold of its mind. Consequently from that time the embryo is seen to throb and yearn for this or that thing, experienced in the past existence; this condition is called the bicardiac state by the experienced.

मातृजं चास्य हृदयं मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिः; तस्मात्तयोस्ताभिर्भक्तिः संस्पन्दते । तच्चैव कारणमवेक्षमाणा न द्वैहृदय्यस्य विमानितं गर्भमिच्छन्ति कर्तुम् ।

अस्य च એનું इस गर्भका, मातृजम् માતૃજન્ય मातासे उत्पन्न, हृदयम् હૃદય हृदय, रसवाहिनीभिः રસવાહી रसवाहिनी, संवाहिनीभिः નાડીઓ દ્વારા नाडियोंके द्वारा, मातृहृदयेन માતાના હૃદય સાથે माताके हृदयसे, अभिसंबद्धम् બંધાયેલું बन्धा हुआ, भवति રહે છે रहता है, तस्मात् તેથી इससे, तयोः भक्तिः તે બન્નેની ઇચ્છા उन दोनोंकी इच्छा, ताभिः તે નાડીઓ દ્વારા इन नाडियोंके द्वारा, संस्पन्दते આવાગમન કરે છે गमनागमन करती है, तत् एव च અને તે જ और उसी, कारणम् કારણને कारणको, अवेक्षमाणाः च લક્ષમાં રાખતા देखते हुए, गर्भम् ગર્ભને गर्भको, द्वैहृदय्यस्य विमानितम् અપ્રાપ્ત દૌહૃદવાળો अप्राप्त दोहदवाला, कर्तुम् કરવાને करना, न इच्छन्ति ઇચ્છતા નથી नहीं चाहते।

१५. तत्कालमेव चेतसि – तत्कालमेवास्य चेतसि (क. च.)

१५. रसवाहिनीभिः – रसहारिणीभिः (च)

,, ताभिर्भक्तिः – ताभिर्मुक्तिः (प.)

,, संस्पन्दते – संपद्यते (ध. च.)

,, न द्वैहृदय्यस्य विमानितं – द्वैहृदय्याविमानितम् (क. ड ध.)

15-(2). The heart of the fetus, taking its rise from the mother, is connected with the mother's own heart by the channels that carry nourishment; incidentally inclinations are also conveyed by these channels. Having this fact in view, the wise do not wish to see the fetus baulked of its desires originating either in its own heart or in that of the mother.

द्वैहृदय्यविमानने दोषाः—

विमानने ह्यस्य दृश्यते विनाशो विकृतिर्वा। समानयोगक्षेमा हि तदा भवति गर्भेण केषुचिदर्थेषु माता। तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ॥ १५॥

हि કારણકે क्योंकि **अस्य** એની इसकी, **विमानने** ઇચ્છા પૂરી ન થતાં इच्छा पूरी न होने पर, **विनाशः** એનો વિનાશ इसका विनाश, **विकृतिः वा** અથવા વિકૃતિ अथवा विकृति, **दृश्यते** જોવામાં આવે છે देखी जाती है, **तदा** ત્યારે उस समय, **माता** માતા माता, **केषुचित्** કેટલાક कुछ, **अर्थेषु** વિષયોમાં भावोंमें, **गर्भेण** ગર્ભની સાથે गर्भके साथ, **समानयोगक्षेमा हि** સમાન યોગક્ષેમવાળી समान योगक्षेमवाली, **भवति** હોય છે होती है, **तस्मात्** તેથી इससे, **कुशलाः** કુશળ મનુષ્યો कुशल मनुष्य, **प्रियहिताभ्याम्** પ્રિય અને હિતકર આહારવિહારોથી प्रिय और हितकर आहार-विहारोंसे, **गर्भिणीम्** ગર્ભિણીના गर्भिणीका, **विशेषेण** ખાસ કરીને विशेष रूपसे, **उपचरन्ति** ઉપચાર કરે છે उपचार करते हैं ॥ १५ ॥

15. For, from such thwartings, it is seen that the fetus is either destroyed or deformed. At this time the mother's well-being in some respects is identical with that of the fetus; because of this the skilled physicians minister exceedingly to the pregnant women with endearing and wholesome things.

गर्भिण्या लिङ्गानि—

तस्या गर्भापत्तेर्द्वैहृदय्यस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्यामः। उपचारसाधनं ह्यस्य ज्ञाने, ज्ञानं च लिङ्गतः, तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशः ।

तस्याः તે ગર્ભિણીને उस गर्भिणीके, **गर्भापत्तेः** ગર્ભની પ્રાપ્તિના गर्भप्राप्तिके, **द्वैहृदय्यस्य च** અને દોહદના और दोहदके, **विज्ञानार्थम्** જ્ઞાન માટે ज्ञानके लिए, **समासेन** સંક્ષેપથી संक्षेपसे, **लिङ्गानि** લક્ષણોનો लक्षणोंको, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું करेंगे, **हि** કારણકે क्योंकि, **अस्य** એનું इसके, **ज्ञाने** જ્ઞાન થતાં जानने पर, **उपचारसाधनम्** ઉપચાર થઈ શકે છે उपचार हो सकता है, **ज्ञानम् च** અને જ્ઞાન और ज्ञान, **लिङ्गतः** લક્ષણોથી થાય છે लक्षणसे होता है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **लिङ्गोपदेशः** લક્ષણોનો ઉપદેશ लक्षणोंका उपदेश, **इष्टः** આવશ્યક છે इष्ट है।

16-(1). Now with a view to ascertaining pregnancy and the bicardiac condition, we shall describe the symptoms in brief. Knowledge is essential for treatment; and knowledge comes from a study of the symptoms; therefore the exposition of the symptoms is a desideratum.

तद्यथा—आर्तवादर्शनमास्यसंस्रवणमनन्नाभिलाषश्छर्दिररोचकोऽम्लकामता च विशेषेण श्रद्धाप्रणयनमुच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थं श्वयथुः पादयोरीषल्लोमराज्युद्गमो योन्याश्चाटालत्वमिति गर्भे पर्यागते रूपाणि भवन्ति ॥१६॥

---

१६. गर्भापत्तेः – गर्भोत्पत्तेः (थ)

,, उपचारसाधनम्–उपचारसंबोधनम ह. थ.)

,, ह्यस्य ज्ञाने–ह्यस्याज्ञाने दोषः (प.

,, ज्ञानं–दोषज्ञानं च (द. प.)

तत् यथा જેમકે जैसे कि, आर्तव-अदर्शनम् આર્તવ ન દેખાવું आर्तवका न दीखना, आस्य-संस्रवणम् મોઢામાંથી લાળ સરવી मुखसे लार गिरना, अनन्नाभिलाषः અન્નની અનિચ્છા अन्नकी अनिच्छा, छर्दिः ઉલટી वमन, अरोचकः અરુચિ अरुचि, विशेषेण વિશેષે કરીને विशेष कर, अम्लकामता च ખાટા પદાર્થોની ઇચ્છા खट्टे पदार्थोंकी इच्छा, उच्चावचेषु ઊંચાનીચા ऊंचनीच, भावेषु ભાવોમાં भावोंमें, श्रद्धा-प्रणयनम् ઇચ્છા થવી इच्छाका होना, गुरुगात्रत्वम् અંગોનું ભારેપણું शरीरका भारीपन, चक्षुषोः આંખોમાં नेत्रोंमें, ग्लानिः ગ્લાનિ ग्लानि, स्तनयोः સ્તનોમાં स्तनोंमें, स्तन्यम् દૂધનું પ્રકટ થવું दूधका प्रकट होना, ओष्ठयोः હોઠ होठ, स्तनमण्डलयोः च અને સ્તનમંડલની और स्तनमण्डलका, अत्यर्थम् વિશેષ પ્રમાણમાં अत्यन्त, कार्ष्ण्यम् કાળાશ काला पड़ना, पादयोः પગે पैरोंमें, ईषत् श्वयथुः થોડો સોજો कुछ सूजन, लोमराजि- રૂંવાડાં रोमराजिका, उद्गमः ઊભાં થવાં खड़ा होना, योन्याः અને યોનિનું और योनिका, वाटालत्वम् વિસ્તૃતપણું चौड़ा होना, इति એ ये, गर्भे ગર્ભની गर्भकी, पर्यागते પ્રાપ્તિ થતાં प्राप्ति होने पर, रूपाणि લક્ષણો लक्षण, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥१६॥

16. These symptoms are—the stoppage of menstruation, excessive salivation, dislike for food, vomiting, anorexia, excessive hankering for sour things, the exhibition of relish for all sorts of things, heaviness of the limbs, lack-lustre eyes, lactation, deep pigmentation of the lips and breasts, slight edema of the feet, growth of down on the abdomen, extension of the vagina—these are the indications of a growing conception.

गर्भोपघातकरान्भावान् विहाय गर्भिणी यदिच्छेत्तत्तस्यै दद्यात्—

सा यद्यदिच्छेत्तत्तदस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः ॥ १७ ॥

सा ગર્ભિણી गर्भिणी, यत् यत् જે જે जो जो, इच्छेत् ઇચ્છે चाहे, तत् तत् તે તે वह वह, गर्भोपघातकरेभ्यः ગર્ભને હાનિકારક गर्भके लिए हानिकारक, भावेभ्यः ભાવો भावोंके, अन्यत्र સિવાય छोड़ कर, अस्यै તેને उसे, दद्यात् દેવું જોઈએ देना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The pregnant woman should be given whatever she desires with the exception of such things as would injure the fetus.

गर्भोपघातकरा भावाः —

गर्भोपघातकरास्त्विमे भावा भवन्ति; तद्यथा—सर्वमतिगुरूष्णतीक्ष्णं दारुणाश्च चेष्टाः;

इमे भावाः तु આ ભાવો ये भाव, गर्भोपघातकराः ગર્ભને હાનિ કરનારા गर्भको हानि पहुंचानेवाले, भवन्ति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેમકે जैसे, सर्वम् સઘળું सब, अतिगुरु- અતિ ગુરુ अति गुरु, उष्ण- અતિ ઉષ્ણ अति उष्ण, तीक्ष्णम् અને અતિ તીક્ષ્ણ અન્નપાન और अति तीक्ष्ण अन्नपान, दारुणाः च અને દારુણ और दारुण, चेष्टाः ચેષ્ટાઓ चेष्टायें;

18-(1). These things will tend to injure the fetus, namely, all those that are very heavy, heat-producing or pungent, and all violent movements.

इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः—देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि बिभृयान्न मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीयात् सर्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत्, यच्चान्यदपि किञ्चित् स्त्रियो विद्युः ॥ १८ ॥

वृद्धाः વૃદ્ધો वृद्धलोग, इमान् આ इन, अन्यान् च બીજા ભાવોનો પણ अन्य भावोंका भी, उपदिशन्ति ઉપદેશ કરે છે उपदेश करते हैं, देवता- દેવતાઓના देवता, रक्षः- તથા રાક્ષસોના तथा राक्षसोंके, अनुचर-

१८. न मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेत्—न मदकराणि चाद्यान्यभ्यवहरेत् (ख. ग.)

અનુચરોથી अनुचरोंसे, परिरक्षणार्थम् રક્ષણ કરવા માટે बचनेके लिए, रक्तानि રાતાં लाल, वासांसि વસ્ત્ર वस्त्र, न बिभृयात् ધારણ ન કરવાં धारण न करे, मदकराणि મદકારી मदकारी, मद्यानि મદ્યોનું मद्योंको, न अभ्यवहरेत् સેવન ન કરવું न पीवे, यानम् વાહન પર वाहन पर, न अधिरोहेत् સ્વારી ન કરવી न चढे, मांसम् માંસ मांस, न अश्नीयात् ખાવું નહિ न खाये, सर्वेन्द्रिय- સર્વ ઇન્દ્રિયોને सब इन्द्रियोंके, प्रतिकूलान् પ્રતિકૂળ प्रतिकूल, भावान् च ભાવોને भावोंको, स्त्रियः અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ और वृद्ध स्त्रियां, यत् अन्यत् જે બીજું जो दूसरा, अपि किञ्चित् કંઈ પણ कुछ भी, विद्युः જાણતી હોય जानती हों, तत् તેનો उसका दूरतः દૂરથી दूरसे, परिवर्जयेत् ત્યાગ કરવો त्याग करे ॥१८॥

18. The elderly people prescribe these other measures too; in order to shield the fetus from angelic and demoniac powers and their followers, the exepectant mother should not wear red habiliments nor indulge in intoxicating wines, nor ascend nor travel in a carriage, nor eat meat; in short, she should never come near anything that might injure her senses. She should also keep away from whatever else that experienced women declare as harmful.

प्रार्थनासंधारणे दोषाः—

तीव्रायां तु खलु प्रार्थनायां काममहितमप्यस्यै हितेनोपहितं दद्यात् प्रार्थनाविनयनार्थम्। प्रार्थनासंधारणाद्धि वायुः प्रकुपितोऽन्तःशरीरमनुचरन् गर्भस्यापद्यमानस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥ १९ ॥

प्रार्थनायाम् खलु ઇચ્છા इच्छाके, तीव्रायाम् तु તીવ્ર હોય તો तीव्र होने पर, प्रार्थनाविनयनार्थम् ઇચ્છાની નિવૃત્તિ કરવા માટે इच्छाकी निवृत्तिके लिए, अस्यै આને इस सगर्भाको, कामम् अहितम् ખુશીથી અહિત વસ્તુ भले अहित वस्तु, अपि પણ भी, हितेन હિતકર વસ્તુની સાથે हितकर वस्तुके साथ, उपहितम् મેળવીને मिला कर, दद्यात् દેવી देवे, हि કારણકે क्योंकि, प्रार्थनासंधारणात् ઇચ્છા રોકવાથી इच्छाके रोकनेसे, प्रकुपितः પ્રકોપ પામેલો प्रकुपित हुआ, वायुः વાયુ वायु, अन्तः- शरीरम् શરીરની અંદર शरीरके भीतर, अनुचरन् સંચાર કરતો घूमता हुआ, आपद्यमानस्य ઉત્પન્ન થતા बनते हुए, गर्भस्य ગર્ભનો गर्भका, विनाशम् નાશ विनाश, वैरूप्यम् वा કે વિકૃતિ या विरूपता, कुर्यात् કરે છે करता है ॥ १९ ॥

19. But if the longing becomes intolerable it is better to give the pregnant woman the desired object, be it injurious, having neutralized it to whatever extent possible by the addition of a wholecome ingredient, so that the longing is removed. For if the longing is complet ly repressed, the irritated vata moving inside the body will either destroy or deform the fetus.

चतुर्थे मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भः, तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण ॥२०॥

चतुर्थे मासि ચોથે મહિને चौथे मासमें, गर्भः ગર્ભ गर्भः, स्थिरत्वम् સ્થિરતા स्थिरताको, आपद्यते પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, तस्माद् તેથી इस लिए, तदा ત્યારે उस समय, गर्भिणी ગર્ભિણી गर्भिणी, विशेषेण વિશેષે કરીને विशेषतः, अधिकम् અધિક अधिक, गुरुगात्रत्वम् ભારી શરીરવાળી भारी शरीरवाली, आपद्यते બને છે होती है ॥ २० ॥

20. In the fourth month the fetus becomes stabilised; consequently the

१९. प्रकुपितो–कुपितो (ध. ज. थ.)

,, प्रार्थनाविनयनार्थम्–प्रार्थनाविलयार्थम् (ट.)

pregnant woman shows a pronounced increase in the body-weight.

पञ्चमे मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण ॥ २१ ॥

पञ्चमे मासि પાંચમે મહિને पांचवें मासमें, **अन्येभ्यः मासेभ्यः** બીજા મહિનાઓ કરતાં अन्य मासोंकी अपेक्षा, **गर्भस्य** ગર્ભના गर्भके, **मांस-शोणित-** માંસ અને શોણિતની मांस और शोणितकी **उपचयः** વૃદ્ધિ वृद्धि, **अधिकम्** અધિક अधिक, **भवति** થાય છે होती है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **तदा** ત્યારે उस समय, **गर्भिणी** ગર્ભિણી गर्भिणी, **विशेषेण** વિશેષ પ્રમાણમાં विशेष रूपसे, **कार्श्यम्** કૃશતાને कृशताको, **आपद्यते** પામે છે पाती है ॥ २१ ॥

21. In the fifth month there is a greater increase, to the fetus, in the accession of flesh and blood than during other months. Therefore, at this time, the pregnant woman becomes exceedingly emaciated.

षष्ठे मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण ॥ २२ ॥

षष्ठे मासि છઠ્ઠે મહિને छट्ठे मासमें, **अन्येभ्यः मासेभ्यः** બીજા મહિનાઓ કરતાં अन्य मासोंकी अपेक्षा, **गर्भस्य** ગર્ભના गर्भके, **बल-वर्ण- उपचयः** બલ અને વર્ણની પુષ્ટિ बल तथा वर्णकी पुष्टि, **अधिकम्** અધિક अधिक, **भवति** થાય છે होती है, **तस्मात् तदा** તેથી ત્યારે इस लिए इस समय, **गर्भिणी** ગર્ભિણી गर्भिणी, **विशेषेण** વિશેષે કરીને विशेष रूपसे, **बल-वर्ण-हानिम्** બલ અને વર્ણની હાનિને बल और वर्णकी हानिको, **आपद्यते** પામે છે पाती है ॥२२॥

२२. बलवर्णोपचयो–मांसशोणितोपचयो (ब.)

22. In the sixth month there is a greater increase in the accession of strength and pigmentation to the fetus than during the other months; consequently at this time the pregnant woman loses strength and color exceedingly.

सप्तमे मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

सप्तमे मासि गर्भः सर्वैर्भावैराप्याय्यते, तस्मात्तदा गर्भिणी सर्वाकारैः क्लान्ततमा भवति ॥२३॥

सप्तमे मासि સાતમે મહિને सातवें मासमें, **गर्भः** ગર્ભ गर्भः, **सर्वैः भावैः** સર્વ ભાવોથી सब भावोंसे, **आप्याय्यते** વૃદ્ધિ પામે છે वृद्धि पाता है, **तस्मात् तदा** તેથી ત્યારે इस लिए उस समय, **गर्भिणी** ગર્ભિણી गर्भिणी, **सर्वाकारैः** સર્વરૂપે सब रूपसे, **क्लान्ततमा** અત્યંત થાકી ગયેલી अधिक क्लान्त, **भवति** થાય છે हो जाती है ॥ २३ ॥

23. In the seventh month the fetus develops in all ways; therefore, at this time, the pregnant woman becomes exceedingly restless (tired).

अष्टमे मातृगर्भयोः परस्परमोजोग्रहणम्—

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्यासंपूर्णत्वात् ।

अष्टमे मासि આઠમે મહિને आठवें मासमें, **गर्भस्य** ગર્ભની गर्भके, **असंपूर्णत्वात्** સંપૂર્ણતા ન હોવાથી असंपूर्ण होनेसे, **रसवाहिनीभिः** રસવાહિની रसवाहिनी, **संवाहिनीभिः** શિરાઓ દ્વારા नाडियों द्वारा, **गर्भः च मातृतः** ગર્ભ માતામાંથી गर्भ मातासे, **माता च गर्भतः** અને માતા ગર્ભમાંથી और माता गर्भसे, **मुहुः मुहुः** વારં-

२३. सर्वैर्भावैः–सर्वभावैः (ब.)
,, ,, –सर्वभावैः सह (ज.)
२४. रसहारिणीभिः–रसवाहिनीभिः (ब. प.)
,, गर्भस्यासंपूर्णत्वात्–गर्भस्य संपूर्णत्वात् (क.च.ज.ध.ब.)

વાર બારબાર, परस्परतः પરસ્પર परस्पर, ओजः ઓજસ ओजका, आददाते ગ્રહણ કરે છે ग्रहण करते रहते हैं;

24-(1). In the eighth month, on account of the yet incomplete formation of the fetus, there is a cotinuous transmission of vitality from the mother to the fetus and vice versa by means of the channels that carry the body-nutrient fluid.

तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च म्लाना, तथा गर्भः; तस्मात्तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् । तं चैवार्थमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगण्यमित्याचक्षते कुशलाः ॥ २४ ॥

तस्मात् તેથી इस हेतुसे, तदा ત્યારે उस समय, गर्भिणी ગર્ભિણી गर्भिणी, मुहुः मुहुः વારંવાર बारबार, मुदा युक्ता આનંદયુક્ત हर्षयुक्त, मुहुः मुहुः અને વારંવાર और बारबार, म्लाना च હર્ષરહિત ग्लानियुक्त, भवति થાય છે हो जाती है, गर्भः ગર્ભ પણ गर्भ भी, तथा તે પ્રમાણે થાય છે वैसा ही होता है, तस्मात् તેથી अतः, तदा ત્યારે उस समय, गर्भस्य जन्म ગર્ભનો જન્મ गर्भका जन्म, ओजसः ઓજસની ओजकी, अनवस्थितत्वात् અસ્થિરતાને લઈ अस्थिरताके कारण, व्यापत्तिमत् ઉપદ્રવયુક્ત उपद्रवयुक्त, भवति થાય છે होता है, कुशलाः કુશળ વૈદ્યો कुशल वैद्य, तम् च एव તે उस, अर्थम् બાબતને अर्थको, अभिसमीक्ष्य લક્ષમાં લઈને ध्यानमें रखकर, अष्टमम् मासम् આઠમો મહિનો अष्टम मास, अगण्यम् ગર્ભિણી પાસે ગણવા યોગ્ય નથી गर्भिणीके पास गिनने योग्य नहीं है, इति એમ ऐसा, आचक्षते કહે છે कहते हैं ॥ २४ ॥

24. Therefore at this time the pregnant woman becomes momentarily joyful and momentarily distressed; in the same manner, also the fetus. Hence at this time the birth of the fetus is attended with risk because of the instability of the vital essence. It is on account of this consideration that the learned say that the eighth month is not to be reckoned upon.

प्रसवकालः —

तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि नवमं मासमुपादाय प्रसवकालमित्याहुरादशमान्मासात् । एतावान् प्रसवकालः, वैकारिकमतः परं कुक्षाववस्थानं गर्भस्य ॥ २५ ॥

तस्मिन् તે આઠમા મહિનાને उस अष्टम मासके, एक-दिवस-अतिक्रान्ते વીત્યે એક દિવસ થયા છતાં बाद एक दिन बीतने पर, अपि પણ भी, नवमम् मासम् નવમા માસને नवम मासको, उपादाय લઈને ले कर, आदशमात् દશમા दशम, मासात् માસપર્યન્ત मास-पर्यन्त, प्रसवकालम् પ્રસવકાલ છે प्रसवकाल है, इति એમ ऐसा, आहुः કહે છે कहते हैं, एतावान् આટલો इतना, प्रसवकालः પ્રસૂતિ થવાનો કાળ છે प्रसवकाल है. अतः परम् એ પછીથી इसके बाद, गर्भस्य ગર્ભનું गर्भका, कुक्षौ ગર્ભાશયમાં कुक्षिमें, अवस्थानम् રહેવું निवास, वैकारिकम् વિકારવાળું છે विकारयुक्त है ॥२५॥

25. If the eighth month is passed even by a day, the ninth month having come in, thence till the tenth month is the period of delivery. This is the normal period of delivery. If the fetus stays longer in the womb, it is abnormal.

---

२४. म्लाना–ग्लाना (घ.)
,, भवति–भवत्यधिकं (ध.)

२५. नवमं मासमुपादाय प्रसवकालम्–नवमं मासमुपादाय कालम् (ख.)
,, आदशमान्मासात्–आद्वादशमासात् (द.)
,, दशमान्मासात्–द्वादशान्मासात् (प.)
,, अतः परं कुक्षाववस्थानम्–अत ऊर्ध्वमवस्थानम् (ध.)

प्रकरणोपसंहारः —

एवमनयाऽऽनुपूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ ॥ २६ ॥

एवम् આમ इस तरह, **अनया** આ इस, **आनुपूर्व्या** ક્રમાનુસાર क्रमसे, **कुक्षौ** ગર્ભ ઉદરમાં गर्भ कुक्षिमें, **अभिनिर्वर्तते** નિષ્પન્ન થાય છે निष्पन्न होता है ॥ २६ ॥

26. Thus by these stages the fetus develops in the womb.

कुक्षौ गर्भस्य वृद्धेर्हेतुः —

मात्रादीनां खलु गर्भकराणां भावानां संपदस्तथा वृत्तस्य सौष्ठवान्मातृतश्चैवोपस्नेहोपस्वेदाभ्यां कालपरिणामात् स्वभावसंसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धिं प्राप्नोति ॥ २७ ॥

मात्रादीनाम् खलु માતા આદિ माता आदि, **गर्भकराणाम्** ગર્ભકર गर्भोत्पादक, **भावानाम्** ભાવોની भावोंकी, **संपदः** સંપત્તિથી संपन्नतासे, **तथा वृत्तस्य** માતાના આચરણની गर्भिणीके आचारके, **सौष्ठवात्** ઉત્તમતાથી सम्यक् पालनसे, **मातृतः एव** માતાથીજ મળતાં माताहीसे प्राप्त, **उपस्नेह-** ઉપસ્નેહન उपस्नेहन, **उपस्वेदाभ्याम् च** તથા ઉપસ્વેદનથી एवं उपस्वेदनसे, **कालपरिणामात्** કાળક્રમે પરિપાક પામવાથી कालद्वारा परिपाक होनेसे, **स्वभावसंसिद्धेः च** અને સ્વાભાવિક વૃદ્ધિથવાથી और वृद्धिस्वभाववाला होनेसे, **कुक्षौ** ગર્ભ ઉદરમાં गर्भ उदरमें, **वृद्धिम्** વૃદ્ધિ वृद्धि, **प्राप्नोति** પામે છે पाता है ॥ २७ ॥

27. The fetus waxes in the womb by the excellence of the parts derived from the various embryo-forming elements like the mother etc., as also from the excellence of the expectant mother's regimen and the Upasweda and Upa sneha procedures, the passage of time, and finally from the course of nature.

गर्भस्याजन्मनि हेतुः —

मात्रादीनामेव तु खलु गर्भकराणां भावानां व्यापत्तिनिमित्तमस्याजन्म भवति ॥ २८ ॥

मात्रादीनाम् खलु માતા આદિ माता आदि, **गर्भकराणाम्** ગર્ભકર गर्भोत्पादक, **भावानाम्** ભાવોની भावोंका, **व्यापत्तिनिमित्तम्** દૂષિતતાને કારણે दूषितताके कारण, **एव तु** જ ही, **अस्य** એની इसका, **अजन्म** અનુત્પત્તિ अजन्म, **भवति** થાય છે होता है ॥ २८ ॥

28. It is exclusively on account of some defects in the embryo-forming elements like the mother etc., that the fetus fails to get born.

गर्भस्य व्यापत्तेर्हेतुः —

ये ह्यस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां विपर्ययादुदरे विनाशमापद्यते, अथवाऽप्यचिरजातः स्यात् ॥ २९ ॥

ये हि વળી જે और जो, **भावाः** ભાવો भाव, **कुक्षौ अस्य** ઉદરમાં આની उदरमें इसकी, **वृद्धिहेतु-** વૃદ્ધિના હેતુ वृद्धिके कारण, **समाख्याताः** કહ્યા છે कहे हैं, **तेषाम्** તેઓની उनके, **विपर्ययात्** વિપરીતતાથી वैगुण्यसे, **उदरे** એ ઉદરમાં यह उदरमें, **विनाशम् आपद्यते** વિનાશ પામે છે विनाश पाता है, **अथवा अपि** અથવા या, **अचिरजातः स्यात्** તરતમાંજ તેનો પ્રસવ થઈ વિનાશ થાય છે शीघ्र ही उसका प्रसव हो कर विनाश होता है ॥ २९ ॥

39. It is on account of the retardation of the processes which we have described as helping the growth of the fetus in the womb that the fetus gets destroyed or in the alternative is prematurely delivered.

गर्भस्य बीजदोषादिप्रभवा विकृतयः —

यतस्तु कार्त्स्न्येनाविनश्यन् विकृतिमापद्यते, तदनुव्याख्यास्यामः —

२८. मात्रादीनामेव तु—मात्रादीनां तु (व)

यतः तु જે કારણે વળી और जिससे, **कात्स्न्र्येन** ગર્ભ સંપૂર્ણપણે गर्भ संपूर्णतया, **अविनश्यन्** નાશ ન પામતાં नष्ट न हो कर, **विकृतिम्** વિકૃતિને विकृतिको, **आपद्यते** પામે છે प्राप्त होता है, **तत्** તેનું उसका, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे—

30-(1). We shall now explain how the fetus not being wholly destroyed, is, however, deformed.

यदा स्त्रिया दोषप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तः शोणितगर्भाशयावुपपद्यन्ते, न च कात्स्न्र्येन शोणितगर्भाशयौ दूषयन्ति, तदेयं गर्भं लभते स्त्री; तदा तस्य गर्भस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो विकृतिमापद्यत एकोऽथवाऽनेके, यस्य यस्य ह्यवयवस्य बीजे बीजभागे वा दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते, तं तमवयवं विकृतिराविशति ।

दोष-प्रकोपण-उक्तानि દોષોને પ્રકુપિત કરનારપણાથી કહેલા પદાર્થોનું दोष-प्रकोपणत्वसे कही हुई वस्तुओंका, **आसेवमानायाः** વિશેષ સેવન કરનાર विशेष सेवन करनेवाली, **स्त्रियाः** સ્ત્રીના स्त्रीके, **दोषाः** દોષો दोष, **यदा** જ્યારે जब, **प्रकुपिताः** પ્રકોપ પામીને प्रकुपित हो कर, **शरीरम्** શરીરમાં शरीरमें, **उपसर्पन्तः** ફેલાતા ફેલાતા फैलते हुए, **शोणित-** શોણિત आर्तव, **गर्भाशयौ** અને ગર્ભાશયમાં और गर्भाशयमें, **उपपद्यन्ते** પહોંચે છે पहुंचते हैं, **शोणितगर्भाशयौ** તથા શોણિત અને ગર્ભાશયને और आर्तव एवं गर्भाशयको, **कात्स्न्र्येन** પૂર્ણપણે संपूर्णतया, **न दूषयन्ति च** દૂષિત કરતા નથી नहीं दूषित करते, **तदा** ત્યારે तब, **इयम्** એ यह, **स्त्री** સ્ત્રી स्त्री, **गर्भम्** ગર્ભને गर्भको, **लभते** ધારણ કરે છે धारण करती है, **तदा** ત્યારે तब, **तस्य** તે उस, **गर्भस्य** ગર્ભના गर्भके, **मातृजानाम्** માતૃજ मातृज, **अवयवानाम्** અવયવોમાંનો अवयवोंमेंसे, **अन्यतमः** કોઈ कोई, **एकः अवयवः** એક અવયવ एक अवयव, **विकृतिम्** વિકાર विकृतिको, **आपद्यते** પામે છે प्राप्त होता है, **अथवा** અથવા अथवा, **अनेके** અનેક અવયવો વિકાર પામે છે अनेक अवयव विकृतिको प्राप्त होते हैं, **हि** કારણકે क्योंकि, **यस्य यस्य** જે જે जिस जिस, **अवयवस्य** અવયવના अवयवके, **बीजे** બીજમાં बीजमें, **बीजभागे वा** કે બીજભાગમાં या बीजभागमें, **दोषाः** દોષો दोष, **प्रकोपम्** પ્રકોપ प्रकोपको, **आपद्यन्ते** પામે છે प्राप्त होते हैं, **तम्** તે उस, **तम्** તે उस, **अवयवम्** અવયવમાં अवयवमें, **विकृतिः** વિકૃતિ विकृति, **आविशति** પેસે છે आती है।

30-(2). If a woman who is habituated to things that are apt to irritate the three humors, which being thus irritated, spread through the body and reach the generative organs, without, however, completely vitiating them, if such a woman conceives, then of that conception one or more of the parts deriving from the mother will be rendered defective, the defect being limited to those limbs whose parent parts in the spermoplasm are vitiated by reason of the irritated humors.

यदा ह्यस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा वन्ध्यां जनयति; यदा पुनरस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजां जनयति; यदा त्वस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागावयवः स्त्रीकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते, तदा स्त्र्याकृतिभूयिष्ठामस्त्रियं वार्तां नाम जनयति, तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ३० ॥

---

३०. शोणितगर्भाशयावुपपद्यन्ते—शोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते (द. ध.)

,, तदेयम्—तदा यं (ध.)

,, एकोऽथवाऽनेके—एकोऽथवाऽनेकः (ध. च.)

,, यस्य यस्य—अस्य यस्य (ध)

,, तदा तस्य गर्भस्य—तदा गर्भस्य (ध.)

३०. यदा—तदा (ध.)

,, वार्तां—रान्तां (ज. ध.)

यदा हि જ્યારે जब, **अस्याः** એ સ્ત્રીના इस स्त्रीके, **शोणिते** આર્તવમાં आर्तवमें. **गर्भाशय-बीजभागः** ગર્ભાશયને ઉત્પન્ન કરનાર બીજભાગ गर्भाशयजनक बीजभाग. **प्रदोषम्** દોષ दुष्ट, **आपद्यते** પામે છે होता है, **तदा** ત્યારે तब, **वन्ध्याम्** તે વન્ધ્યાને वह वन्ध्याको, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **यदा पुनः** વળી જ્યારે और जब, **अस्याः** એના इसके, **शोणिते** આર્તવમાં आर्तवमें, **गर्भाशय-बीजभाग-अवयवः** ગર્ભાશયને ઉત્પન્ન કરનાર બીજભાગનો અંશ गर्भाशयजनक बीजभागका अंश, **प्रदोषम्** દોષ दुष्ट, **आपद्यते** પામે છે होता है, **तदा** ત્યારે तब, **पूतिप्रजाम्** તે પૂતિપ્રજાને वह पूतिप्रजाको, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **यदा तु** વળી જ્યારે और जब, **अस्याः** એના इसके, **शोणिते** આર્તવમાં आर्तवमें, **गर्भाशयबीजभागावयवः** ગર્ભાશયને ઉત્પન્ન કરનાર બીજભાગનો અંશ गर्भाशयजनक बीजभागका अंश, **स्त्रीकराणाम् च** અને સ્ત્રીપણાને કરનારા और स्त्रीत्वजनक, **शरीरबीजभागानाम्** શરીરોત્પાદક બીજભાગોનો शरीरोत्पादक बीजभागोंका, **एकदेशः** એક અંશ एक अंश, **प्रदोषम्** દોષ दुष्ट, **आपद्यते** પામે છે होता है. **तदा** ત્યારે तब, **स्त्र्याकृतिभूयिष्ठाम्** સ્ત્રીને ઘણી મળતી આકૃતિવાળી स्त्रीसे बहुत मिलने जुलने आकारवाली, **अस्त्रियम्** સ્ત્રીભાવરહિત स्त्रीभावरहित, **वार्ताम्** વાર્તા वार्ता, **नाम** નામની વિકૃતિને नामकी विकृतिको, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, **ताम्** તેને उसको, **स्त्रीव्यापदम्** સ્ત્રીવ્યાપત્ स्त्रीव्यापत्, **आचक्षते** કહે છે कहते हैं ॥ ३० ॥

30. Thus for instance, if the uterine part of the spermo-plasm is vitiated, then the mother gives birth to a barren female. If again only a part of the spermo-plasm is vitiated, then she gives birth to a Putipraja. If again the uterine part of the fertitized ovum and that part of the fertilized ovum which is responsible for the differentiation of female characteristics get partially vitiated, then she gives birth to a non-female, having however abundance of female characteristics, and named 'Varta'. Such a person is spoken of as a female deformity.

एवमेव पुरुषस्य यदा बीजे बीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा वन्ध्यं जनयति; यदा पुनरस्य बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजं जनयति; यदा त्वस्य बीजे बीजभागावयवः पुरुषकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते, तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं तृणपुत्रिकं नाम जनयति; तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३१ ॥

एवम् एव એ જ પ્રમાણે इसी तरह, **यदा** જ્યારે जब, **पुरुषस्य** પુરુષના पुरुषके, **बीजे** બીજમાં बीजमें, **बीजभागः** બીજભાગ बीजभाग, **प्रदोषम्** દોષ दूषित, **आपद्यते** પામે છે होता है, **तदा** ત્યારે तब, **वन्ध्यम्** તે વન્ધ્ય પુરુષને वह वन्ध्य पुरुषको, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **यदा पुनः** જ્યારે વળી और जब, **अस्य बीजे** એના બીજમાં इसके बीजमें, **बीजभाग-अवयवः** બીજભાગનો અંશ बीजभागका अंश, **प्रदोषम्** દોષ दुष्ट, **आपद्यते** પામે છે होता है, **तदा** ત્યારે तब, **पूतिप्रजम्** તે પૂતિપ્રજાવાળાને वह पूतिप्रजावालेको, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **यदा तु** વળી જ્યારે और जब, **अस्य बीजे** એના બીજમાં इसके बीजमें, **बीजभाग-अवयवः** બીજભાગનો અંશ बीजभागका अंश, **पुरुषकराणाम् च** તથા પુરુષપણાને કરનારા और पुरुषत्वजनक, **शरीर-बीजभागानाम्** શરીરના ઉત્પાદક બીજભાગોનો शरीरोत्पादक बीजभागोंका, **एकदेशः** એક અંશ एक अंश, **प्रदोषम्** દોષ दुष्ट, **आपद्यते** પામે છે होता है, **तदा** ત્યારે तब, **पुरुषाकृतिभूयिष्ठम्** પુરુષને ઘણી મળતી આકૃતિવાળા पुरुषसे बहुत मिलते जुलते आकारवाले, **अपुरुषम्** પુરુષ નહિ એવી पुरुषत्वरहित, **तृणपुत्रिकम्** તૃણપુત્રિક तृणपुत्रिक, **नाम**

३१. एवमेव पुरुषस्य यदा बीजे बीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा वन्ध्यं जनयति; यदा पुनरस्य बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते—एवमेव पुरुषस्य बीजदोषे पितृजावयवविकृतिं विद्यात् यदा हि अस्य बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते (ध.)

,, तृणपुत्रिकम्—तृणपूलिकम् (क. ध. त. द. ध.)

નામની વિકૃતિને नामकी विकृतिको, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, ताम् તેને उसको, पुरुषव्यापदम् પુરુષ-વ્યાપત્ पुरुषव्यापत्, आचक्षते કહે છે कहते हैं ॥३१॥

31. Similarly if the male procreating part of the semen is vitiated then the man begets a sterile male; if again the male procreating part of the semen of a man is partially vitiated, then he begets a male called 'Putipraja'; if the male procreating part of the semen and those parts of the semen which give rise to the differentiation of the male characteristics are partially vitiated, then he begets a pon-man having a number of male characteristics, and named 'Trinaputrika'. He is spoken of as a male deformity.

एतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृतिव्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता भवति ॥ ३२ ॥

एतेन આથી इससे, मातृजानाम् માતૃજ मातृज, पितृजानाम् અને પિતૃજ और पितृज, अवयवानाम् અવયવોની अवयवोंकी, विकृतिव्याख्यानेन વિકૃતિના વ્યાખ્યાનથી विकृतिके व्याख्यानसे, सात्म्यजानाम् સાત્મ્યજ सात्म्यज, रसजानाम् રસજ रसज, सत्त्वजानाम् च અને સત્ત્વજ और सत्त्वज, अवयवानाम् અવયવોની अवयवोंकी, विकृतिः વિકૃતિનું પણ विकृतिका भी, व्याख्याता भवति વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે व्याख्यान हो जाता है ॥ ३२ ॥

32. Thus the conditions we have shown, concerning the defects originating from either the father or the mother, are also to be applied in the case of defects originating from the other factors such as concord, nutrition as also the psychic factor.

आत्मनो निर्विकारत्वनिर्देशः —

निर्विकारः परस्त्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः; सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥ ३३ ॥

परः आत्मा तु પરમાત્મા તો परमात्मा तो, निर्विकारः નિર્વિકાર છે विकाररहित है, सर्वभूतानाम् અને સર્વ પ્રાણીઓમાં और सब प्राणियोंमें, निर्विशेषः તુલ્યપણે રહેલો છે तुल्य है, सत्त्वशरीरयोः तु પરંતુ મન અને શરીરની परन्तु मन और शरीरके, विशेषात् ભિન્નતાને લીધે भेदसे, विशेषोपलब्धिः તે ભિન્ન હોય તેમ પ્રતીત થાય છે उसमें भिन्नता प्रतीत होती है ॥ ३३ ॥

33. The supreme spirit is ever defectless and is the same in all living beings; but on account of the difference in mind and body, it appears to be different.

शारीरा मानसाश्च दोषाः —

तत्र त्रयः शरीरदोषा वातपित्तश्लेष्माणः, ते शरीरं दूषयन्ति; द्वौ पुनः सत्त्वदोषौ रजस्तमश्च, तौ सत्त्वं दूषयतः। ताभ्यां च सत्त्वशरीराभ्यां दुष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते, नोपजायते चाप्रदुष्टाभ्याम् ॥ ३४ ॥

तत्र તેમાં इनमें, वात-पित्त-श्लेष्माणः વાત, પિત્ત અને શ્લેષ્મ वात, पित्त और कफ, त्रयः એ ત્રણ ये तीन, शरीरदोषाः શરીરના દોષો છે शरीरके दोष हैं, ते તેઓ वे, शरीरम् શરીરને शरीरको, दूषयन्ति દૂષિત કરે છે दूषित करते हैं, रजः રજોગુણ रज, तमः च અને તમોગુણ और तम, द्वौ पुनः એ બે ये दो, सत्त्वदोषौ મનના દોષો છે मनके दोष हैं, तौ તે वे, सत्त्वम् મનને मनको, दूषयतः દૂષિત કરે છે दूषित करते हैं, ताभ्याम् તે इन, दुष्टाभ्याम् દૂષિત થયેલાં दूषित, सत्त्वशरीराभ्याम् च મન અને શરીરથી मन और शरीरसे, विकृतिः વિકૃતિ विकार, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, अप्रदुष्टाभ्याम् च અને મન

३४. त्रयः — त्रयस्तु (च.)
,, शरीरदोषाः — शारीरदोषाः (च.)

तथा શરીર દૂષિત ન થયાં હોય તો और मन तथा शरीर दूषित न हो तो, न उपजायते વિકૃતિ થતી નથી विकार उत्पन्न नहीं होता ॥ ३४ ॥

34. Now there are three vitiating elements in the body namely, vata, pitta and kapha; these vitiate the body. As regards the mind there are two vitiating elements namely passion and ignorance. Disease takes its rise as the result of the vitiation of the two—the body and the mind; it cannot manifest if they remain unvitiated.

शरीरभेदाः—

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्विधमुक्तमग्रे ॥३५॥

तत्र ત્યાં वहां, शरीरम् શરીર शरीर, योनिविशेषात् યોનિના ભેદથી योनिके भेदसे, चतुर्विधम् ચાર પ્રકારનું છે चार प्रकारका है, अग्रे એમ પહેલાં ऐसा पहले, उक्तम् કહ્યું છે कहा है ॥ ३५ ॥

35. Of these two, the body is of four kinds on account of the manner of propagation as shown previously.

सत्त्वभेदाः—

त्रिविधं खलु सत्त्वं-शुद्धं, राजसं, तामसमिति। तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात्, राजसं सदोषमाख्यातं रोषांशत्वात्, तामसमपि सदोषमाख्यातं मोहांशत्वात् ।

सत्त्वम् खलु મન मन, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું છે तीन प्रकारका है, शुद्धम् શુદ્ધ शुद्ध, राजसम् રાજસ राजस, तामसम् इति અને તામસ और तामस, तत्र તેમાં उनमें, शुद्धम् શુદ્ધ મનને शुद्ध मनको, कल्याणांशत्वात् કલ્યાણભાગવાળું હોવાને લીધે कल्याण भागवाला होनेसे, अदोषम् દોષરહિત दोषरहित, आख्यातम् કહેલ છે कहा है, राजसम् રાજસ મનને राजस मनको, रोषांशत्वात् રોષભાગવાળું હોવાને લીધે रोषभागवाला होनेसे, सदोषम् દોષયુક્ત दोषयुक्त, आख्यातम् કહેલ છે कहा है, तामसम् अपि તથા તામસ મનને तथा तामस मनको, मोहांशत्वात् મોહભાગવાળું હોવાને લીધે मोह भागवाला होनेसे, सदोषम् દોષયુક્ત दोषयुक्त, आख्यातम् કહેલ છે कहा है।

36-(1). The mind is of three kinds—pure, passionate and ignorant. The pure mind is considered to be without any taint as it represents the beneficient aspect of the intelligence; the passionate mind is tainted as it represents the violent aspect; the ignorant mind is also tainted on account of its representing the deluded aspect.

तेषां तु त्रयाणामपि सत्त्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसङ्ख्येयं तरतमयोगाच्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च। शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते, सत्त्वं च शरीरम्। तस्मात् कतिचित्सत्त्वभेदाननूकाभिनिर्देशेन निदर्शनार्थमनुव्याख्यास्यामः ॥ ३६ ॥

तरतमयोगात् તર અને તમના યોગથી तरतमके योगसे, शरीरयोनि- શરીર અને યોનિઓના शरीर और योनिके, विशेषेभ्यः च ભેદથી भेदसे, अन्योन्य- અને શરીર તથા સત્ત્વનું પરસ્પરની સાથે और शरीर एवं सत्त्वके परस्पर साथ, अनुविधानत्वात् च અનુરૂપપણું હોવાથી अनुरूपता होनेसे, तेषाम् તે इन, त्रयाणाम् अपि ત્રણેય तीनों, सत्त्वानाम् મનમાંના सत्त्वोंमेंसे, एकैकस्य પ્રત્યેકના प्रत्येकके, भेदाग्रम् ભેદના પ્રકાર भेदके प्रकार, अपरिसंख्येयम् અસંખ્ય થાય છે असंख्य होते हैं, हि કારણકે क्योंकि, शरीरम् अपि શરીર शरीर, सत्त्वम् મનને मनके, सत्त्वम् च અને મન एवं मन, शरीरम् શરીરને शरीरके, अनुविधीयते અનુરૂપ થાય છે अनुरूप होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, निदर्शनार्थम् ઉદાહરણ માટે उदाहरणके तौर पर, कतिचित् કેટલાક कतिपय, सत्त्वभेदान् મનના ભેદોનું मनके भेदोंका, अनूक- સાદૃશ્યને। सादृश्यका, अभिनिर्देशेन નિર્દેશ કરી निर्देश कर, अनुव्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ ३६ ॥

36. Each of these three types of mind reveals an infinite number of variations on account of the differentiating factors of degree, origin and body, and the mutual concomitance of body and mind. Thus a particular type of body goes with a particular type of mind; and conversely a particular type of mind with a particular type of body. In order to illustrate this, we shall now enumerate, by way of examples, several different intellectual types.

ब्राह्मसत्त्वस्य लक्षणम्—

तद्यथा—शुचिं सत्याभिसन्धं जितात्मानं संविभागिनं ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनसंपन्नं स्मृतिमन्तं कामक्रोधलोभमानमोहेर्ष्याहर्षामर्षापेतं समं सर्वभूतेषु ब्राह्मं विद्यात् ॥ (१) ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, **शुचिम्** પવિત્ર पवित्र, **सत्याभिसन्धम्** સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા सत्य प्रतिज्ञावाले, **जितात्मानम्** જિતેંદ્રિય जितेन्द्रिय, **संविभागिनम्** સંપત્તિ વગેરેનો ઉચિત વિભાગ કરનાર संपत्ति आदिका उचित विभाग करनेवाले, **ज्ञानविज्ञान-** જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ज्ञान-विज्ञान, **वचन-प्रतिवचन-** વચન અને પ્રતિવચનની वचन और प्रतिवचनकी, **संपन्नम्** સંપત્તિવાળા संपत्तिसे युक्त, **स्मृतिमन्तम्** સ્મૃતિમાન स्मृतिमान, **काम - क्रोध -** કામ - ક્રોધ काम-क्रोध, **लोभ-मान-** લોભ-માન लोभ-मान, **मोह-ईर्ष्या-** મોહ-ઈર્ષ્યા मोह-ईर्ष्या, **हर्ष-अमर्ष-** હર્ષ અને અમર્ષથી हर्ष और अमर्षसे, **अपेतम्** રહિત रहित, **सर्वभूतेषु** તથા સર્વ પ્રાણી પર और सब प्राणियोंमें, **समम्** સમદૃષ્ટિવાળા પુરુષને समदृष्टिवाले पुरुषको, **ब्राह्मम्** બ્રાહ્મ-સત્ત્વ (બ્રાહ્મ સત્ત્વવાળો) ब्राह्मसत्त्व (ब्राह्मसत्त्ववाला), **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥ (१) ॥

37-(1). One who is pure, devoted to truth, self-controlled, of right discrimination, endowed with knowledge, understanding and power of exposition and reply, possessed of memory, free from desire, anger, greed, conceit, infatuation, envy, dejection and intolerance and equally well disposed to all creatures is to be known as being of the Brahmic type.

आर्षसत्त्वस्य लक्षणम्—

इज्याध्ययनव्रतहोमब्रह्मचर्यपरमतिथिव्रतमुपशान्तमदमानरागद्वेषमोहलोभरोषं प्रतिभावचनविज्ञानोपधारणशक्तिसंपन्नमार्षं विद्यात् ॥ (२) ॥

इज्या- યજ્ઞ यज्ञ, **अध्ययन-** અધ્યયન स्वाध्याय, **व्रत-** વ્રત व्रत, **होम-** હોમ होम, **ब्रह्मचर्यपरम्** અને બ્રહ્મચર્યમાં તત્પર और ब्रह्मचर्यपरायण, **अतिथिव्रतम्** અતિથિપૂજક अतिथिपूजक, **उपशान्तमद-** શાંત મદ शांत मद, **मान-** માન मान, **राग-** રાગ राग, **द्वेष-** દ્વેષ द्वेष, **मोह-** મોહ मोह, **लोभ-** લોભ लोभ, **रोषम्** તથા રોષવાળા तथा रोषवाले, **प्रतिभा- वचन-** તેમજ પ્રતિભાયુક્ત વચન एवं प्रतिभायुक्त वचन, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **उपधारणशक्ति-** અને ધારણાશક્તિથી और धारणाशक्तिसे, **संपन्नम्** સંપન્ન પુરુષને संपन्न पुरुषको, **आर्षम्** આર્ષસત્ત્વ आर्षसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए, (२)॥

37-(2). One who is devoted to sacrifice, study, vows, burnt-offerings, celibacy, is hospitable, devoid of pride, conceit, attachment, hate, infatuation, greed and anger, endowed with genius, eloquence, understanding. and retentive power is to be known as being of the Rishi type.

ऐन्द्रसत्त्वस्य लक्षणम्—

ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं

३७.(२) अतिथिव्रतम्—अतिथिपूजकम् (च.)

,, प्रतिभावचन°—प्रतिवचन° (ख.)

३७.(३) ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं—ऐश्वर्यवन्तमौपधिकं (प.)

तेजसोपेतमक्लिष्टकर्माणं दीर्घदर्शिनं धर्मार्थकामाभिरतमैन्द्रं विद्यात् ॥ (३) ॥

ऐश्वर्यवन्तम् ઐશ્વર્યયુક્ત ऐश्वर्यशाली, **आदेयवाक्यम्** ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વચનવાળા मानने योग्य वचनवाले, **यज्वानम्** યજ્ઞ કરનાર यज्ञशील, **शूरम्** શૂર शूर, **ओजस्विनम्** ઓજસ્વી ओजस्वी, **तेजसा-उपेतम्** તેજસ્વી तेजयुक्त, **अक्लिष्टकर्माणम्** નિન્દિત કર્મ નહિ કરનાર निन्दित कर्म न करनेवाले, **दीर्घदर्शिनम्** દીર્ઘદર્શી दूरदर्शी, **धर्मार्थकाम-अभिरतम्** તથા ધર્મ-અર્થ અને કામમાં પ્રીતિવાળા પુરુષને एवं धर्म- अर्थ और काममें परायण पुरुषको, **ऐन्द्रम्** ઐન્દ્રસત્ત્વ ऐन्द्रसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥ (३) ॥

37-(3). One who is endowed with lordship, is of authoritative speech, given to the performance of sacrifices, brave, energetic, endowed with splendour, given to blameless actions, possessed of foresight and devoted to the pursuits of virtue, wealth and sense-pleasures, is to be known as belonging to the Indra type.

याम्यसत्त्वस्य लक्षणम्—

लेखास्थवृत्तं प्राप्तकारिणमसंप्रहार्यमुत्थानवन्तं स्मृतिमन्तमैश्वर्यलम्भिनं व्यपगतरागेर्ष्याद्वेषमोहं याम्यं विद्यात् ॥ (४) ॥

लेखास्थवृत्तम्- કર્તવ્યાકર્તવ્યની મર્યાદામાં રહેલા આચરણવાળા कर्तव्याकर्तव्यकी मर्यादामें स्थित आचारवाले, **प्राप्तकारिणम्** યુક્ત કર્મ કરનાર प्राप्तकारी, **असंप्रहार्यम्** જેના પર આક્રમણ ન થઈ શકે એવા जिस पर प्रहार न हो सके ऐसा, **उत्थानवन्तम्** ઉદ્યોગી उद्यमी, **स्मृतिमन्तम्** સ્મૃતિમાન स्मृतिमान, **ऐश्वर्यलम्भिनम्** ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરનાર ऐश्वर्यशाली, **व्यपगतराग-** અને રાગ राग, **ईर्ष्या-** ઈર્ષ્યા ईर्ष्या, **द्वेष-** દ્વેષ द्वेष, **मोहम्** તથા મોહરહિત પુરુષને तथा मोहरहित पुरुषको, **याम्यम्** યામ્યસત્ત્વ याम्यसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ (४) ॥

37-(4). One whose conduct is governed by considerations of propriety, who does the right thing, is unassailable, who is constantly up and about, who is endowed with good memory, who sets store by authority and power, and who is free from the passions of attachment, envy, hate and infatuation is to be known as belonging to the Yama type.

वारुणसत्त्वस्य लक्षणम्—

शूरं धीरं शुचिमशुचिद्वेषिणं यज्वानमम्भोविहाररतिमक्लिष्टकर्माणं स्थानकोपप्रसादं वारुणं विद्यात् ॥ (५) ॥

शूरम् શૂરવીર शूर, **धीरम्** ધીર धीर, **शुचिम्** પવિત્ર पवित्र, **अशुचि-द्वेषिणम्** અપવિત્રનો દ્વેષ કરનાર अपवित्रतासे द्वेष करनेवाले, **यज्वानम्** યજ્ઞ કરનાર यागशील, **अम्भोविहाररतिम्** જલવિહારમાં પ્રીતિવાળા जलक्रीडाप्रेमी, **अक्लिष्टकर्माणम्** નિન્દ્ય કર્મ નહિ કરનાર निन्द्य कर्म न करनेवाला, **स्थानकोपप्रसादम्** અને યોગ્ય સ્થળે કોપ તથા પ્રસન્નતા કરનાર પુરુષને और समय पर कोप तथा प्रसाद करनेवाले पुरुषको, **वारुणम्** વારુણસત્ત્વ वारुणसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ (५) ॥

37-(5). One who is valiant, courageous, clean, intolerant of uncleanliness, devoted to the performance of sacrifices, fond of aquatic sports and given to pursuits which are not blameworthy, whose anger and favour are well-placed, is to be known as belonging to the Varuna type.

३७-(४) लेखास्थवृत्तं–लेखस्थवृत्तं (प.)
,, ऐश्वर्यलम्भिनम्–ऐश्वर्यालम्बिनम् (च)
,, ऐश्वर्यलम्भिनं–ऐश्वर्यलम्बिनं (च.)
,, व्यपगतरागेर्ष्याद्वेष°–व्यपगतरागद्वेष° (ख.)

कौबेरसत्त्वस्य लक्षणम्—

स्थानमानोपभोगपरिवारसंपन्नं धर्मार्थकामनित्यं शुचिं सुखविहारं व्यक्तकोपप्रसादं कौबेरं विद्यात् ॥ (६) ॥

स्थान- સ્થાન स्थान, **मान-** માન मान, **उपभोग-** ઉપભોગ उपभोग, **परिवारसंपन्नम्** તથા પરિવારથી સંપન્ન एवं परिवारसे युक्त, **धर्मार्थकाम-नित्यम्** ધર્મ, અર્થ તથા કામમાં તત્પર धर्म, अर्थ तथा काममें परायण, **शुचिम्** પવિત્ર पवित्र, **सुखविहारम्** સુખપૂર્વક વિહાર કરનાર सुखविहारी, **व्यक्त-कोप-प्रसादम्** અને સ્પષ્ટ કોપ તથા પ્રસન્નતાવાળા પુરુષને और जिसके कोप एवं प्रसन्नता प्रकट है ऐसे पुरुषको, **कौबेरम्** કૌબેરસત્ત્વ कौबेरसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ (६) ॥

37-(6). One who commands status, honour, luxuries and attendants, who is devoted to the constant pursuit of virtue, wealth and pleasure, is clean, is given to the pleasures of recreation, whose modes of anger and favour are patent, is to be known as belonging to the Kubera type.

गान्धर्वसत्त्वस्य लक्षणम्—

प्रियनृत्यगीतवादित्रोल्लापकश्लोकाख्यायिकेतिहासपुराणेषु कुशलं गन्धमाल्यानुलेपनवसनस्त्रीविहारकामनित्यमनसूयकं गान्धर्वं विद्यात् ॥ (७) ॥

प्रिय-नृत्य પ્રિય લાગે એવાં નૃત્ય प्रिय नृत्य, **गीत-** ગીત गीत, **वादित्र-** વાદિત્ર वाद्य, **उल्लापक-** સ્તોત્ર स्तोत्र, **श्लोक-** શ્લોક श्लोक, **आख्यायिका-** આખ્યાયિકા कहानियां, **इतिहास-** ઇતિહાસ इतिहास, **पुराणेषु** તથા પુરાણોમાં एवं पुराणमें, **कुशलम्** કુશળ कुशल, **गन्ध-** ગન્ધ गन्ध, **माल्य-** માળા माल्य, **अनुलेपन-** અનુલેપન अनुलेपन, **वसन-** વસ્ત્રધારણ वस्त्रधारण, **स्त्रीविहार-** તથા સ્ત્રીવિહારની तथा स्त्रीविहारकी, **कामनित्यम्** કામનામાં તત્પર कामनामें तत्पर, **अनसूयकम्** અને અસૂયારહિત પુરુષને और असूयारहित पुरुषको, **गान्धर्वम्** ગાન્ધર્વસત્ત્વ गान्धर्वसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ (७) ॥

37·(7). One who is fond of dancing, song, music, praise, and is well-versed in poetry, anecdotes, history and legends, is constantly addicted to the pleasures of fragrant unguents, garlands, ointments, fine raiment, women and recreation and is free from envy, is to be known as belonging to the Gandharva type.

शुद्धसत्त्वानां मध्ये ब्राह्मस्यात्यन्तशुद्धत्वम्—

इत्येवं शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधं भेदांशं विद्यात् कल्याणांशत्वात्; तत्संयोगात्तु ब्राह्ममत्यन्तशुद्धं व्यवस्येत् ॥ ३७ ॥

इति एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **कल्याणांशत्वात्** કલ્યાણ ભાગથી યુક્ત હોવાને લીધે कल्याण भागसे युक्त होनेके कारण, **शुद्धस्य** શુદ્ધ शुद्ध, **सत्त्वस्य** મનના सत्त्वके, **सप्तविधम्** સાત પ્રકારના सात प्रकारके, **भेदांशम्** ભેદ भेद, **विद्यात्** જાણવા जाने, **तत्-संयोगात्** તે કલ્યાણ ભાગના સમ્યગ્યોગથી उस कल्याणभागके सम्यग्योगसे, **तु** વળી तो, **ब्राह्मम्** બ્રાહ્મસત્ત્વને ब्राह्मसत्त्वको, **अत्यन्तशुद्धम्** અત્યંત શુદ્ધ अत्यन्त शुद्ध, **व्यवस्येत्** જાણવું समझना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. Thus the Sattvic type is of seven varieties; they are all of the beneficent kind. The first variety—the Brahmic, is to be considered the purest for the benificent aspect of the mind is perfectly represented in it.

३७-(६). परिवारसंपन्नं–परिवारोपसंपन्नं (ज.)
,, व्यक्तकोपप्रसादं–व्यक्तकोपप्रसादं (ध.)
३७-(७). वादित्राल्लापकश्लोका°–वादित्रोल्लापकं श्लोका° (ध.)
,, °विहारकामनित्यम्–°विहारनित्यम् (ध.)

३७. तत्संयोगात्तु–संयोगात्तु (ध.)

आसुरसत्त्वस्य लक्षणम्—

शूरं चण्डमसूयकमैश्वर्यवन्तमौपधिकं रौद्रमननुक्रोशमात्मपूजकमासुरं विद्यात् ॥ (१) ॥

शूरम् શૂરવીર શૂર, **चण्डम्** તીવ્ર કોપવાળા तीव्र कोपवाला, **असूयकम्** દોષ જોનાર दोषदर्शी, **ऐश्वर्यवन्तम्** ઐશ્વર્યયુક્ત ऐश्वर्यवान, **औपधिकम्** છળકપટયુક્ત कपटचारी, **रौद्रम्** રૌદ્ર नित्यक्रोधी, **अननुक्रोशम्** નિર્દય निर्दय, **आत्मपूजकम्** અને આત્મશ્લાઘી પુરુષને आत्मश्लाघी पुरुषको, **आसुरम्** આસુરસત્ત્વ आसुरसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ (१) ॥

38-(1). One who is valiant, despotic, of an envious disposition, possessed of authority, given to poses, terrifying, pitiless, and fond of self-adulation is to be known as representing the Asura type.

राक्षससत्त्वस्य लक्षणम्—

अमर्षिणमनुबन्धकोपं छिद्रप्रहारिणं क्रूरमाहारातिमात्ररुचिमामिषप्रियतमं स्वप्नायासबहुलमीर्ष्युं राक्षसं विद्यात् ॥ (२) ॥

अमर्षिणम् અસહિષ્ણુ असहिष्णु, **अनुबन्धकोपम्** દીર્ઘક્રોધી सदाक्रोधी, **छिद्रप्रहारिणम्** છિદ્રપ્રહારી छिद्रप्रहारी, **क्रूरम्** ક્રૂર क्रूर, **आहार-** આહારમાં भोजनमें, **अतिमात्ररुचिम्** અતિ રુચિવાળા अधिक रुचिवाले, **आमिषप्रियतमम्** માંસ જેને સૌથી પ્રિય છે એવા मांसका अति प्रेमी, **स्वप्न-आयासबहुलम्** બહુ નિદ્રા અને પરિશ્રમ કરનાર अति निद्रा और अति प्रयत्नशील, **ईर्ष्युम्** તથા ઈર્ષ્યાખોર પુરુષને तथा ईर्ष्यालु पुरुषको, **राक्षसम्** રાક્ષસસત્ત્વ राक्षससत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ (२) ॥

38-(2). One who is intolerant, of implacable hate, bides his time and then strikes, is cruel, gluttonous, inordinately fond of flesh-foods, of an excessively somnolent and indolent disposition and envious, should be known as representing the Rakshasa type.

पैशाचसत्त्वस्य लक्षणम्—

महाशनं स्त्रैणं स्त्रीरहस्कामम‌शुचिं शुचिद्वेषिणं भीरुं भीषयितारं विकृतविहाराहारशीलं पैशाचं विद्यात् ॥ (३) ॥

महाशनम् બહુ ખાનાર बहुभोजी, **स्त्रैणम्** સ્ત્રીવશ स्त्रीके वशवर्ती, **स्त्रीरहस्कामम्** સ્ત્રી સાથે એકાન્તમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળા स्त्रीके साथ एकान्त चाहनेवाला, **अशुचिम्** અપવિત્ર अपवित्र, **शुचिद्वेषिणम्** પવિત્રદ્વેષી पवित्रद्वेषी, **भीरुम्** ભીરુ डरनेवाला, **भीषयितारम्** બીવડાવનાર डरानेवाला, **विकृत-** અને વિકૃત विकृत, **विहाराहारशीलम्** વિહારઆહારના અભ્યાસી પુરુષને विहारआहारसेवीको, **पैशाचम्** પૈશાચસત્ત્વ पैशाचसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ (३) ॥

38-(3). One who is a great eater, uxorious, fond of keeping company of women in secret, unclean, a hater of cleanliness, a coward, a bully, given to abnormal recreations and diet is to be known as the Pishacha type.

सार्पसत्त्वस्य लक्षणम्—

क्रुद्धशूरमक्रुद्धभीरुं तीक्ष्णमायासबहुलं संत्रस्तगोचरमाहारविहारपरं सार्पं विद्यात् ॥ (४) ॥

क्रुद्ध- ગુસ્સે થાય ત્યારે क्रुद्धावस्थामें, **शूरम्** શૂરવીર शूरवीर, **अक्रुद्धभीरुम्** ગુસ્સે ન થાય ત્યારે ડરપોક अक्रुद्ध अवस्थामें डरपोक, **तीक्ष्णम्** તીક્ષ્ણ तेज मिजाजवाला, **आयासबहुलम्** બહુ પરિશ્રમ કરનાર परिश्रमप्रिय, **संत्रस्तगोचरम्** બીતાં બીતાં વિષય સેવન કરનાર डरते हुए

३८-(१). औपधिकम्—औदरिकम् (ध. द.)

३८-(३). महाशनं—महालसं (क. ग. च. ड. ड. त. द. ध.)

,, अशुचिं शुचिद्वेषिणं—अशुचिं शुद्धिद्वेषिणम् (ख.)

,, विकृतविहाराहारशीलं—विहारशीलं (च.)

३८-(४). अक्रुद्ध—अक्रूरं (त.)

,, संत्रस्तगोचरम्—मन्त्रस्तुगोचरम् (च. ड. द. ध.)

विषयसेवी, आहारविहारपरम् અને આહારવિહારમાં મગ્ન રહેનાર પુરુષને और आहारविहारमें आसक्त पुरुषको, सार्पम् સાર્પસત્ત્વ सार्पसत्त्व, विद्यात् જાણવો जाने ॥ (४) ॥

38-(4). One who is brave when excited, touchy, of an indolent disposition, who arouses fear in the beholder and is devoted to food and the pleasures of recreation is to be known as representing the Sarpa (serpent) type.

प्रैतसत्त्वस्य लक्षणम्—

आहारकाममतिदुःखशीलाचारोपचारमसूयकमसंविभागिनमतिलोलुपमकर्मशीलं प्रैतं विद्यात् (५)

आहारकामम् આહારની કામનાવાળા आहारकामी, अतिदुःखशील-आचार-उपचारम् અતિદુઃખદાયક છે શીલ આચાર અને ઉપચાર જેનાં એવા जिसके शील आचार तथा उपचार अति दुःखद हों ऐसे, असूयकम् અસૂયક दोषदर्शी, असंविभागिनम् સમાન વિભાગ ન કરનાર समान विभाग न करनेवाला, अतिलोलुपम् અતિશય લોલુપતાવાળા अतिलोलुप, अकर्मशीलम् અને અકર્મશીલ પુરુષને आलसी पुरुषको, प्रैतम् પ્રૈતસત્ત્વ प्रैतसत्व, विद्यात् જાણવો जाने ॥ (५) ॥

38-(5) One who is fond of food, whose character, conduct and pastimes are of a very painful description, who is envious, who is without discrimination, who is very covetous and who is disinclined to work should be known as representing the Preta (ghost) type.

शाकुनसत्त्वस्य लक्षणम्—

अनुषक्तकाममजस्रमाहारविहारपरमनवस्थितममर्षणमसंचयं शाकुनं विद्यात् ॥ (६) ॥

अनुषक्तकामम् સતતકામી निरन्तर कामनायुक्त, अजस्रम् નિરંતર निरन्तर, आहारविहारपरम् આહારવિહારમાં મગ્ન आहारविहारपरायण, अनवस्थितम् અસ્થિર મતિવાળા अस्थिर मतिवाले, अमर्षणम् અસહિષ્ણુ असहिष्णु, असंचयम् અને સંચય ન કરનાર પુરુષને और असंग्रही पुरुषको, शाकुनम् શાકુનસત્ત્વ शाकुनसत्त्व, विद्यात् જાણવો जाने ॥ (६) ॥

38-(6). One who is of strong attachments, who is constantly devoted to the delights of eating and recreation, is fickle, intolerant, and unacquisitive is to be known as representing the *S*akuna (bird) type.

एषां षड्विधानां राजसत्वम्—

इत्येवं खलु राजसस्य सत्त्वस्य षड्विधं भेदांशं विद्यात्, रोषांशत्वात् ॥ ३८ ॥

इति एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, रोषांशत्वात् રોષભાગથી યુક્ત હોવાને લીધે रोषभागसे युक्त होनेके कारण, राजसस्य રાજસ राजस, सत्त्वस्य खलु મનના सत्त्वके, षड्विधम् ૭ પ્રકારના छः प्रकारके, भेदांशम् ભેદ भेद, विद्यात् જાણવા जाने ॥ ३८ ॥

38. Thus the Rajasa type is to be known as comprising six varieties; they are all tinged with passion.

पाशवसत्त्वस्य लक्षणम्—

निराकरिष्णुममेधसं जुगुप्सिताचाराहारं मैथुनपरं स्वप्नशीलं पाशवं विद्यात् ॥ (१) ॥

निराकरिष्णुम् અનાદર કરનાર अनादर करनेवाले, अमेधसम् મેધારહિત मेधारहित, जुगुप्सित- નિન્દિત निन्दित, आचाराहारम् આચાર તથા આહારવાળા आचार तथा आहारवाले, मैथुनपरम् મૈથુનપરાયણ मैथुनपरायण, स्वप्नशीलम् અને નિદ્રાશીલ પુરુષને और

३८-(५). अकर्मशीलं–कर्मशीलं (द)

३८-(६). अमर्षणमसंचयं–अमर्षिणमसंचयं (ब.)

३८ इत्येवं खलु....षड्विधं भेदांशं–इत्येवं...षड्विधं भेदं विद्यात् (ड.)

३९-(१). निराकरिष्णुम्–निरलङ्करिष्णुम् (ब.)

,, अमेधसं–अधमवेशं (ब. ड. द.)

निद्रापरायण पुरुषको, **पाशवम्** પાશવસત્ત્વ पाशवसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ (१) ॥

39-(1). One who is of a forbidding disposition, unintellectual, disgusting in his behaviour and dietetic habits, abandoned to sex pleasures, and given to somnolent habits is to be known as belonging to the animal type.

मात्स्यसत्त्वस्य लक्षणम्—

भीरुमबुधमाहारलुब्धमनवस्थितमनुषक्तकामक्रोधं सरणशीलं तोयकामं मात्स्यं विद्यात् ॥ (२) ॥

भीरुम् ભીરુ डरपोक, **अबुधम्** અબુધ अज्ञान, **आहारलुब्धम्** આહારલોભી आहारलोभी, **अनवस्थितम्** અસ્થિર મતિવાળા अस्थिर मतिवाले, **अनुषक्त**- સતત निरंतर, **कामक्रोधम्** કામ તથા ક્રોધવાળા काम तथा क्रोधसे युक्त, **सरणशीलम्** ગમનશીલ गमनशील, **तोयकामम्** અને જલની કામનાવાળા પુરુષને और जलप्रिय पुरुषको, **मात्स्यम्** માત્સ્યસત્ત્વ मात्स्यसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ (२) ॥

39-(2). One who is pusilanimous, unintelligent, greedy for food, unstable, of persistent likes and dislikes, of itinerant habits and fond of water is to be known as belonging to the fish type.

वानस्पत्यसत्त्वस्य लक्षणम्—

अलसं केवलमभिनिविष्टमाहारे सर्वबुद्ध्यङ्गहीनं वानस्पत्यं विद्यात् ॥ (३) ॥

अलसम् આળસુ आलसी, **केवलम्** કેવળ केवल, **आहारे** આહારમાં आहारमें, **अभिनिविष्टम्** આસક્ત आसक्त, **सर्वबुद्ध्यङ्गहीनम्** અને સર્વ જ્ઞાનરહિત પુરુષને और सब प्रकारकी बुद्धिसे रहित पुरुषको, **वानस्पत्यम्** વાનસ્પત્ય સત્ત્વ वानस्पत्यसत्त्व, **विद्यात्** જાણવો जाने॥ (३) ॥

३९-(३). सर्वबुद्ध्यङ्गहीनम्—सर्वबुद्ध्या हीनम् (क. ग.)

39-(3). One who is lazy, exclusively devoted to the business of eating and devoid of mental faculties is to be known as belonging to the vegetable type.

एषां त्रिविधानां तामसत्वम्—

इत्येवं तामसस्य सत्त्वस्य त्रिविधं भेदांशं विद्यान्मोहांशत्वात् ॥ ३९ ॥

इति एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **मोहांशत्वात्** મોહભાગથી યુક્ત હોવાને લીધે मोहभागसे युक्त होनेके कारण, **तामसस्य** તામસ तामस, **सत्त्वस्य** મનના मनके, **त्रिविधम्** ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, **भेदांशम्** ભેદ भेद, **विद्यात्** જાણવા जाने ॥ ३९ ॥

39. Thus the Tamasa type should be known to comprise three varieties; they represent the inert aspect of the mind.

सत्त्वभेदोपसंहारः—

इत्यपरिसंख्येयभेदानां त्रयाणामपि सत्त्वानां भेदैकदेशो व्याख्यातः; शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो ब्रह्मर्षिशक्रयमवरुणकुबेरगन्धर्वसत्त्वानुकारेण, राजसस्य षड्विधो दैत्यपिशाचराक्षससर्पप्रेतशकुनिसत्त्वानुकारेण, तामसस्य त्रिविधः पशुमत्स्यवनस्पतिसत्त्वानुकारेण, कथं च यथासत्त्वमुपचारः स्यादिति ॥ ४० ॥

इति આમ इस प्रकार, **कथम् च** કેવી રીતે कैसे, **यथा- सत्त्वम्** મન પ્રમાણે मनके अनुसार, **उपचारः** ઉપચાર उपचार, **स्यात्** થાય हो, **इति** એ હેતુથી इस हेतुसे, **अपरिसंख्येय-** અગણિત असंख्य, **भेदानाम्** ભેદવાળા भेदवाले, **त्रयाणाम् अपि** ત્રણેય तीनों ही, **सत्त्वानाम्** મનોના सत्त्वोंके, **भेदैकदेशः** ભેદના એક ભાગનું भेदोंके एक भागका, **ब्रह्म-** જેમકે બ્રહ્મા जैसेकि ब्रह्मा, **ऋषि-** ઋષિ ऋषि, **शक्र-** ઇન્દ્ર इन्द्र, **यम-** યમ यम, **वरुण-** વરુણ वरुण, **कुबेर-** કુબેર कुबेर, **गन्धर्व**-

તથા ગન્ધર્વના તથા गन्धर्वके, **सत्त्वानुकारेण** મનને **અનુસરી** मनके अनुसार, **शुद्धस्य** શુદ્ધ शुद्ध, **सत्त्वस्य** મનના सत्त्वके, **सप्तविधः** સાત પ્રકારના ભેદનું सात प्रकारके भेदका, **दैत्य-** દૈત્ય दैत्य, **पिशाच-** પિશાચ पिशाच, **राक्षस-** રાક્ષસ राक्षस, **सर्प-** સર્પ सर्प, **प्रेत-** પ્રેત प्रेत, **शकुनि-** તથા શકુનિના तथा शकुनिके, **सत्त्वानुकारेण** મનને અનુસરી मनके अनुसार, **राजसस्य** રાજસ મનના राजस मनके, **षड्विधः** છ પ્રકારના ભેદનું छः प्रकारके भेदका, **पशु-** અને પશુ और पशु, **मत्स्य-** મત્સ્ય मत्स्य, **वनस्पति-** તથા વનસ્પતિના तथा वनस्पतिके, **सत्त्वानुकारेण** મનને અનુસરી मनके अनुसार, **तामसस्य** તામસ મનના तामस मनके, **त्रिविधः** ત્રણ પ્રકારના ભેદનું तीन प्रकारके भेदका, **व्याख्यातः** વ્યાખ્યાન કર્યું છે व्याख्यान किया है ॥ ४० ॥

40. In this manner we have described a few of the innumerable varieties to be met with in the three types of mind with a view to indicating the general nature of the treatment to be given in each type. Thus we have classified the Sattvic type under seven heads according as they correspond to the psychic types of Brahma, Rishi, Indra, Yama, Varuna, Kubera and Gandharva; the Rajasic type under six heads according as they correspond to the psychic types of Daitya, Pisacha, Rakshasa, Sarpa, Preta and *S*akuni; and finally the Tamasic type under three heads according as they correspond to the psychic types of animal, fish and vegetable life.

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति गर्भावक्रान्तिसंप्रयुक्तः; तस्य चार्थस्य विज्ञाने सामर्थ्यं गर्भकराणां च भावानामनुसमाधिः, विघातश्च विघातकराणां भावानामिति ॥ ४१ ॥

गर्भावक्रान्ति- ગર્ભાવક્રાન્તિમાં गर्भावक्रान्तिमें, **संप्रयुक्तः** ઉપયોગી उपयोगी, **अयम्** આ यह, **केवलः** આખો समग्र, **उद्देशः च** વિષય विषय, **यथोद्देशम्** ઉદ્દેશ ક્રમાનુસાર उद्देशक्रमानुसार, **अभिनिर्दिष्टः** બતાવેલો बतला दिया, **भवति** છે है, **तस्य** તે उस, **अर्थस्य** વિષયનું विषयके, **विज्ञाने** જ્ઞાન થતાં ज्ञानके होनेका, **सामर्थ्यम्** આ પ્રયોજન છે કે यह प्रयोजन है कि, **गर्भकराणाम्** ગર્ભકર गर्भकर, **भावानाम् च** ભાવોનું भावोंका, **अनुसमाधिः** અનુષ્ઠાન अनुष्ठान, **विघातकराणाम्** તથા વિનાશક तथा विनाशक, **भावानाम्** ભાવોનો भावोंका, **विघातः च इति** પરિત્યાગ થઈ શકે परित्याग हो सके ॥ ४१ ॥

41. Thus the intention with which this topic of the formation of the fetus was begun, has been achieved in full and agreeably to the purpose set out. By understanding what has been laid down here, one is enabled to promote those influences which are conducive to the rise and growth of conception and to inhibit those which are inhibitive of conception and its subsequent development.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

निमित्तमात्मा प्रकृतिर्वृद्धिः कुक्षौ क्रमेण च ।
वृद्धिहेतुश्च गर्भस्य पञ्चार्थाः शुभसंज्ञिताः ॥४२॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकाः** ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, **गर्भस्य** ગર્ભનું गर्भका, **निमित्तम्** નિમિત્ત निमित्त, **आत्मा** ગર્ભરૂપ આત્મા गर्भरूप आत्मा, **प्रकृतिः** ગર્ભની પ્રકૃતિ गर्भकी प्रकृति, **कुक्षौ** ઉદરમાં कुक्षिमें, **क्रमेण च** ક્રમશઃ क्रमसे, **वृद्धिः** ગર્ભની વૃદ્ધિ गर्भका बढ़ना, **वृद्धिहेतुः च**

४१. गर्भावक्रान्तिसंप्रयुक्तः; तस्य चार्थस्य—गर्भावक्रान्तिसंप्रयुक्तस्यार्थस्य (ग. थ. घ.)

४२. पञ्चार्थाः—पञ्च स्युः (प.)

અને ગર્ભની વૃદ્ધિનો હેતુ और गर्भके बढ़नेका कारण, पञ्च अर्थाः એ પાંચ ભાવ ये पांच अर्थ, शुभसंज्ञिताः શુભ કહેવાય છે शुभ कहे गये हैं ॥ ४२ ॥

Here are the recapitulatory verses—

42. The instrumental cause, the embryonic self, the material cause, the gradual development in the womb and the factors promoting the growth; these five in relation to the fetus are declared to be the auspicious topics in embryology.

अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशे विकृतावपि ।
इमांस्त्रीनशुभान् भावानाहुर्गर्भविघातकान् ॥४३॥

अजन्मनि ગર્ભની અનુત્પત્તિમાં गर्भके अजन्ममें, विनाशे ગર્ભના વિનાશમાં गर्भके विनाशमें, विकृतौ अपि च અને ગર્ભની વિકૃતિમાં और गर्भकी विकृतिमें, यो हेतुः જે હેતુ છે जो हेतु हैं, इमान् त्रीन् એ ત્રણ इन तीन, गर्भविघातकान् ગર્ભનાશક गर्भनाशक, भावान् ભાવોને भावोंको, अशुभान् અશુભ अशुभ, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ ४३ ॥

43. The factors which tend to inhibit conception or to destroy it once it has taken place or to render it defective—these three factors inimical to the formation and growth of the fetus are said to be the inauspicious topics.

शुभाशुभसमाख्यातानष्टौ भावानिमान् भिषक् ।
सर्वथा वेद यः सर्वान् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥४४॥

यः भिषक् જે વૈદ્ય जो वैद्य, शुभाशुभ- શુભ અને અશુભ शुभ और अशुभ, समाख्यातान् કહેવાયેલા कहे हुए, इमान् આ इन, सर्वान् બધાય सब, अष्टौ भावान् આઠ ભાવોને आठ भावोंको, सर्वथा સર્વથા सब प्रकारसे, वेद જાણે છે जानता है, सः તે वह, राज्ञः રાજાની राजाकी, कर्तुम् ચિકિત્સા કરવાને चिकित्सा करनेके लिए, अर्हति યોગ્ય છે योग्य है ॥ ४४ ॥

44. The physician who is fully conversant with all these eight topics divided into the auspicious and the unauspicious is entitled to wait on royalty.

अवाप्त्युपायान् गर्भस्य स एवं ज्ञातुमर्हति ।
ये च गर्भविघातोक्ता भावास्तांश्चाप्युदारधीः ॥४५॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, गर्भस्य ગર્ભની गर्भकी, अवाप्ति- પ્રાપ્તિના प्राप्तिके, उपायान् ઉપાયોને उपायोंको, गर्भविघातोक्ताः તથા ગર્ભનાશકપણાથી કહેલા तथा गर्भविघातकारकरूपमें कहे हुए, ये च જે जो, भावाः ભાવો भाव, तान् च अपि તેઓને પણ उनको भी, ज्ञातुम् જાણવા માટે जाननेके लिए, सः उदारधीः તે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો वह उत्तम बुद्धिवाला, अर्हति યોગ્ય છે योग्य है ॥ ४५ ॥

45. The physician of large understanding requires to know both these sets of factors, viz., those which are helpful in the formation and development of the fetus and those which are inhibitive of such formation and growth.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने महतीगर्भावक्रान्तिशारीरं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, शारीरस्थाने શારીરસ્થાન વિષે शारीरस्थानमें, 'महतीगर्भावक्रान्तिशारीरम्' 'મહતીગર્ભાવક્રાન્તિશારીર' 'महतीगर्भावक्रान्तिशारीर', नाम નામનો नामका, चतुर्थः ચોથો चौथा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

४३. अजन्मनि—यज्जन्मनि (ग.)

4. Thus in the section on Human Embodiment in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled "The major chapter on the formation of the fetus" is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।
પાંચમો અધ્યાય अध्याय पांचवाँ
Chapter V

पुरुषविचयशारीरोपक्रमः—

अथातः पुरुषविचयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **'पुरुषविचयम् शारीरम्'** 'પુરુષવિચયશારીર' નામના અધ્યાયનું 'पुरुषविचयशारीर' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The analysis of man" in the section on the Human Embodiment."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पुरुषस्य लोकसंमितत्वम्—

'पुरुषोऽयं लोकसंमितः' इत्युवाच भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः। यावन्तो हि लोके (मूर्तिमन्तो) भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके;

अयम् पुरुषः આ પુરુષ यह पुरुष, **लोक- संमितः** લોક (જગત) તુલ્ય છે लोकके सदृश है, **इति** એમ ऐसा, **भगवान्** ભગવાન भगवान, **आत्रेयः पुनर्वसुः** આત્રેય પુનર્વસુએ आत्रेय पुनर्वसुने, **उवाच** કહ્યું कहा, **हि** કારણકે क्योंकि, **यावन्तः** જેટલા जितने, (**मूर्तिमन्तः** મૂર્તિમાન मूर्तिमान), **भावविशेषाः** ભિન્ન ભિન્ન ભાવો भावविशेष, **लोके** આ લોકમાં છે इस लोकमें हैं, **तावन्तः** તેટલા उतने, **पुरुषे** પુરુષમાં છે पुरुषमें हैं, **यावन्तः** અને જેટલા और जितने, **पुरुषे** પુરુષમાં છે पुरुषमें हैं, **तावन्तः** તેટલા उतने, **लोके** આ લોકમાં છે इस लोकमें हैं;

3-(1). Man is the epitome of the universe (microcosm). There is in man as much diversity as in the world outside; and there is in the world as much diversity as in man.

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच— नैतावता वाक्येनोक्तं वाक्यार्थमवगाहामहे, भगवता बुद्ध्या भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यायमानं शुश्रूषामह इति ॥ ३ ॥

इति આમ इस प्रकार, **एवंवादिनम्** એ પ્રમાણે બોલતા ऐसा कहनेवाले, **भगवन्तम्** ભગવાન भगवान, **आत्रेयम्** આત્રેયને आत्रेयको, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **उवाच** કહ્યું कहा, **एतावता** આટલા इतने, **वाक्येन** વાક્યથી वचनसे, **उक्तम्** કહેલા कहे गये, **वाक्यार्थम्** વાક્યાર્થને वाक्यार्थको, **न अवगाहामहे** અમે સમજી શકતા નથી हम नहीं समझ सकतें, **अतः** એથી इस लिए, **भगवता** આપથી आपसे, **बुद्ध्या** સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે सूक्ष्म-बुद्धिसे, **भूयस्तरम्** વધારે વિસ્તારવડે अधिक विस्तारसे, **अनुव्याख्यायमानम्** તેનું વ્યાખ્યાન થતું इसके व्याख्या-नको, **शुश्रूषामहे** સાંભળવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ सुनना चाहते हैं ॥ ३ ॥

3. To the worshipful Atreya propounding this doctrine, Agnivesa made the request. 'We fail to understand the full import of this cryptic utterance.

---

३. भूयस्तरमतो—भूयस्तरतमतो (द.)
,, भूयस्तरमतोऽनु°—भूयस्तरमनु° (च.)

Therefore we desire to hear a further clarification of this by your reverence.'

उक्तस्यार्थस्य विस्तरेण व्याख्यानम्—

तमुवाच भगवानात्रेयः—अपरिसंख्येया लोकावयवविशेषाः, पुरुषावयवविशेषा अप्यपरिसंख्येयाः; तेषां यथास्थूलं कतिचिद्भावान् सामान्यमभिप्रेत्योदाहरिष्यामः, तानेकमना निबोध सम्यगुपवर्ण्यमानानग्निवेश ! ।

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **तम् उवाच** તેને કહ્યું उसे कहा, **लोकावयव-विशेषाः** લોકના અવયવના ભેદ लोकके अवयवके भेद, **अपरिसंख्येयाः** અગણિત છે असंख्य हैं, **पुरुष-अवयव-विशेषाः** પુરુષના અવયવના ભેદ पुरुषके अवयवके भेद, **अपि** પણ भी, **अपरिसंख्येयाः** અગણિત છે असंख्य हैं, **सामान्यम्** સમાનતાને तुल्यताकी, **अभिप्रेत्य** અનુલક્ષીને दृष्टिसे, **तेषाम्** તેમાંના उनमेंसे, **कतिचित्** કેટલાક कुछ, **भावान्** ભાવોને भावोंको, **यथास्थूलम्** સ્થૂલતા પ્રમાણે स्थूलतासे, **उदाहरिष्यामः** ઉદાહરણ તરીકે આપીશું उदाहरणके तौर पर कहेंगे, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी तरहसे, **उपवर्ण्यमानान्** વર્ણવાતા कहे जानेवाले, **तान्** તેઓને उन भावोंको, **अग्निवेश !** હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, **एकमनाः** એકચિત્ત બની एकचित्त हो कर, **निबोध** સાંભળો सुनो।

4-(1). To him replied the worshipful Atreya, 'The different members composing the universe are too many to count and so are the different members composing man; of them, therefore we shall instance a few outstanding examples with a view to showing their mutual unity. O, Agnivesa! follow attentively the examples which shall be cited with exactitude.

षड्धातवः समुदिताः 'पुरुष' इति शब्दं लभन्ते; तद्यथा—पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं ब्रह्म चाव्यक्तमिति, एत एव च षड्धातवः समुदिताः 'पुरुष' इति शब्दं लभन्ते ॥ ४ ॥

षड्धातवः ૭ ધાતુઓ छः धातुएं, **समुदिताः** ભેળા થઈ सम्मिलित हो कर, **पुरुषः इति** 'પુરુષ' એવું 'पुरुष' ऐसी, **शब्दम्** નામ संज्ञाको, **लभन्ते** મેળવે છે प्राप्त करते हैं, **तत् यथा** જેમકે जैसे, **पृथिवी** પૃથિવી पृथिवी, **आपः** જલ जल, **तेजः** તેજ तेज, **वायुः** વાયુ वायु, **आकाशम्** આકાશ आकाश, **अव्यक्तम् ब्रह्म च इति** અને અવ્યક્ત બ્રહ્મ और अव्यक्त ब्रह्म, **एते एव** આ જ ये ही, **षड्धातवः च** ૭ ધાતુઓ छः धातु, **समुदिताः** ભેળા મળીને मिलकर, **पुरुषः इति** 'પુરુષ' એવું 'पुरुष' ऐसी, **शब्दम्** નામ संज्ञाको, **लभन्ते** મેળવે છે प्राप्त करते हैं ॥ ४ ॥

4. The assemblage of the six elements that go to make man receive the appellation of man; these elements are the earth, water, light, air, ether and the immaterial self. These six elements considered together receive the name of 'man'.

तस्य पुरुषस्य पृथिवी मूर्तिः, आपः क्लेदः, तेजोऽभिसन्तापः, वायुः प्राणः, वियत् सुषिराणि, ब्रह्म अन्तरात्मा। यथा खलु ब्राह्मी विभूतिर्लोके तथा पुरुषेऽप्यान्तरात्मिकी विभूतिः, ब्रह्मणो विभूतिर्लोके प्रजापतिरन्तरात्मनो विभूतिः पुरुषे सत्त्वं, यस्त्विन्द्रो लोके स पुरुषेऽहङ्कारः, आदित्यस्त्वादानं, रुद्रो रोषः, सोमः प्रसादः, वसवः

४. अपरिसंख्येया लोकावयवविशेषाः, पुरुषावयवविशेषा अप्यपरिसंख्येयाः – अपरिसंख्येया लोकपुरुषावयवविशेषाः (ख.)

,, तेषां यथास्थूलं कतिचिद्भावान्—यथा यथा प्रधानं च तेषां यथास्थूलं पुरुषावयवविशेषाः कतिचित् तेषाम् (द.)

,, तेषां यथास्थूलं कतिचिद्भावान्—यथा यथा प्रधानं यथास्थूलं कतिचित् (प.)

,, कतिचिद्भावान्—भावान् (क. ध. च.)

४. 'पुरुष'—'लोक' (क. ध. च. ड.)

५. वियत् सुषिराणि—वियच्छिद्राणि (क. च. छ. झ. ब. त. द.)

,, आदित्यस्त्वादानं—आदित्यास्त्वादानं (क. च.)

सुखम्, अश्विनौ कान्तिः, मरुदुत्साहः, विश्वेदेवाः सर्वेन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्थाश्च, तमो मोहः, ज्योतिर्ज्ञानं, यथा लोकस्य सर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भाधानं, यथा कृतयुगमेवं बाल्यं, यथा त्रेता तथा यौवनं, यथा द्वापरस्तथा स्थाविर्यं, यथा कलिरेवमातुर्यं, यथा युगान्तस्तथा मरणमिति। एवमेतेनानुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयवविशेषाणामग्निवेश! सामान्यं विद्यादिति ॥५॥

तस्य पुरुषस्य તે પુરુષની उस पुरुषकी, मूर्तिः કઠિનતા कठिनता, पृथिवी પૃથિવી છે पृथिवी है, क्लेदः ક્લિન્નતા क्लेद, आपः જલ છે जल है, अभिसन्तापः શરીરની ગરમી शारीरिक उष्णता, तेजः અગ્નિ છે अग्नि है, प्राणः પ્રાણ प्राण, वायुः વાયુ છે वायु है, सुषिराणि છિદ્રો छिद्र, वियत् આકાશ છે आकाश है, अन्तरात्मा અને અન્તરાત્મા और अन्तरात्मा, ब्रह्म બ્રહ્મ છે ब्रह्म है, यथा खलु જેવી રીતે ખરેખર जैसे ही, लोके લોકમાં लोकमें, ब्राह्मी બ્રહ્મની ब्रह्मकी, विभूतिः વિભૂતિ છે विभूति है, तथा તેવી રીતે वैसे ही, पुरुषे अपि પુરુષમાં પણ पुरुषमें भी, आन्तरात्मिकी અન્તરાત્માની अन्तरात्माकी, विभूतिः વિભૂતિ છે विभूति है, लोके લોકમાં लोकमें, प्रजापतिः દક્ષ પ્રજાપતિ दक्ष प्रजापति, ब्रह्मणः બ્રહ્મની ब्रह्मकी, विभूतिः વિભૂતિ છે विभूति है, पुरुषे પુરુષમાં पुरुषमें, सत्वम् મન मन, अन्तरात्मनः અન્તરાત્માની अन्तरात्माकी, विभूतिः વિભૂતિ છે विभूति है, यः तु જે और जो, लोके લોકમાં लोकमें, इन्द्र ઇન્દ્ર છે इन्द्र है, सः पुरुषे તે પુરુષમાં वह पुरुषमें, अहङ्कारः અહંકાર છે अहंकार है, आदित्यः तु જે લોકમાં સૂર્ય છે जो लोकमें सूर्य है, आदानम् તે પુરુષમાં રસગ્રહણ શક્તિ છે वह पुरुषमें रसग्रहण शक्ति है, रुद्रः જે લોકમાં રુદ્ર છે जो लोकमें रुद्र है, रोषः તે પુરુષમાં રોષ છે वह पुरुषमें रोष है, सोमः જે લોકમાં ચંદ્ર છે जो लोकमें चन्द्र है, प्रसादः તે પુરુષમાં પ્રસન્નતા છે वह पुरुषमें प्रसन्नता है, वसवः જે લોકમાં વસુઓ છે जो लोकमें वसु हैं, सुखम् તે પુરુષમાં સુખ છે वह पुरुषमें सुख है, अश्विनौ જે લોકમાં અશ્વિનીકુમારો છે जो लोकमें अश्विनीकुमारों हैं, कान्तिः તે પુરુષમાં કાન્તિ છે वह पुरुषमें कान्ति है, मरुत् જે લોકતાં મરુદ્ગણ છે जो लोकमें मरुद्गण है, उत्साहः તે પુરુષમાં ઉત્સાહ છે वह पुरुषमें उत्साह है, विश्वेदेवाः જે લોકમાં વિશ્વદેવ છે जो लोकमें विश्वदेव हैं, सर्वेन्द्रियाणि તે પુરુષમાં સર્વ ઇન્દ્રિયો वे पुरुषमें सब इन्द्रियाँ, सर्वेन्द्रियार्थाश्च તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે और सब इन्द्रियोंके विषयों हैं, तमः જે લોકમાં અંધકાર છે जो लोकमें अन्धकार है, मोहः તે પુરુષમાં મોહ છે वह पुरुषमें मोह है, ज्योतिः જે લોકમાં પ્રકાશ છે जो लोकमें प्रकाश है, ज्ञानम् તે પુરુષમાં જ્ઞાન છે वह पुरुषमें ज्ञान है, यथा જેમ जैसे, लोकस्य લોકની लोककी, सर्गादिः સૃષ્ટિનો પ્રારંભ કાળ છે सृष्टिका प्रारंभ काल है, तथा તેમ वैसे, पुरुषस्य પુરુષનું पुरुषका, गर्भाधानम् ગર્ભાધાન છે गर्भाधान है, यथा જેમ जैसा, कृतयुगम् લોકમાં સત્યયુગ છે लोकमें सत्य युग है, एवम् તેમ वैसे, बाल्यम् પુરુષમાં બાલપણ છે पुरुषमें बाल्यावस्था है, यथा જેમ जैसे, त्रेता લોકમાં ત્રેતાયુગ છે लोकमें त्रेतायुग है, तथा તેમ वैसे, यौवनम् પુરુષમાં યૌવન છે पुरुषमें यौवन है, यथा જેમ जैसे, द्वापरः લોકમાં દ્વાપરયુગ છે लोकमें द्वापरयुग है, तथा તેમ वैसे, स्थाविर्यम् પુરુષમાં વાર્ધક્ય છે पुरुषमें बुढ़ापा है, यथा જેમ जैसे, कलिः લોકમાં કલિયુગ છે लोकमें कलियुग है, एवम् તેમ वैसे, आतुर्यम् પુરુષમાં આતુરાવસ્થા છે पुरुषमें रुग्णावस्था है, यथा અને જેમ और जैसे, युगान्तः લોકમાં પ્રલય છે लोकमें प्रलय है, तथा તેમ वैसे, मरणम् इति પુરુષમાં મરણ છે पुरुषमें मरण है, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेश! હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, एतेन આ इस, अनुमानेन અનુમાનથી अनुमानसे, अनुक्तानाम् ન કહ્યા હોય એવા अनुक्त, अपि પણ भी, लोकपुरुषयोः લોક અને પુરુષના लोक और पुरुषके, अवयवविशेषाणाम् ભિન્ન ભિન્ન અવયવોની भिन्न भिन्न अवयवोंकी, सामान्यम् સમાનતાને समानताको, विद्यात् इति જાણવી जान लेना चाहिए ॥५॥

५. स्थाविर्यं—स्थाविरम् (च.)
,, एवमेतेनानुमानेन—एवमनुमानेन (ग.)

5. The earth is represented in man by hardness, water by moisture, fire by heat, air by the vital breath, the ether by the interstices and the self by the indwelling spirit. Similar to the office

of God in the world is the might of the individual soul in man God's greatness in the universe is seen as creator; in the body the soul's greatness is seen as the mind. What Indra is in the universe the ego is in man; the Sun corresponds to the power of seizing, Rudra to anger, the Moon to beneficence, the Vasus to pleasures, the two Aswins to lustre, the Maruts (winds) to enthusiasm, the Vishvedeva (universal Gods) to the sense-organs and the sense objects, darkness to delusion, light to knowledge; just as there is the act of creation in the universe, so also in man there is fertilization or the act of impregnation. Corresponding to Kritayuga is the period of childhood; corresponding to Treta is youth; corresponding to Dwapara is old age, corresponding to Kali is infirmity and corresponding to the end of a word-cycle is death in man. In this manner by pursuing this analogy, O, Agnivesa! you are to understand the unity of all those different members in the world and in man which we have left unmentioned here.'

लोकपुरुषयोः सामान्योपदेशस्य प्रयोजनम्—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—एवमेतद् सर्वमनपवादं यथोक्तं भगवता लोकपुरुषयोः सामान्यम्। किन्त्वस्य सामान्योपदेशस्य प्रयोजनमिति ॥ ६ ॥

एवंवादिनम् એમ કહેતા ऐसा कहनेवाले, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच કહ્યું कहा, लोकपुरुषयोः લોક અને પુરુષની लोक और पुरुषकी, सामान्यम् સમાનતા समानता, यथा જે પ્રમાણે जैसे, भगवता આપે आपने, उक्तम् કહી છે कही है, एवम् તે પ્રમાણે वैसे ही, एतत् सर्वम् એ સઘળી यह सब, अनपवादम् અપવાદરહિત છે अपवादरहित है, अस्य પણ આ परन्तु इस, सामान्योपदेशस्य સમાનતાના ઉપદેશનું समानताके उपदेशका, किम् नु શું क्या? प्रयोजनम् इति પ્રયોજન છે? प्रयोजन है? ॥ ६ ॥

6. To the worshipful Atreya, propounding this argument, Agnivesa said, 'All this that your reverence has observed concerning the unity of man and the universe is unexceptionable. But the question remains—what actually is the utility of this doctrine of unity in Ayurveda?'

भगवानुवाच—शृण्वग्निवेश! सर्वलोकमात्मन्यात्मानं च सर्वलोके सममनुपश्यतः सत्या बुद्धिः समुत्पद्यते। सर्वलोकं ह्यात्मनि पश्यतो भवत्यात्मैव सुखदुःखयोः कर्ता नान्य इति। कर्मात्मकत्वाच्च हेत्वादिभिर्युक्तः सर्वलोकोऽहमिति विदित्वा ज्ञानं पूर्वमुत्थाप्यतेऽपवर्गायेति। तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः। षड्धातुसमुदायो हि सामान्यतः सर्वलोकः ॥ ७ ॥

भगवान् ભગવાન આત્રેયે भगवान आत्रेयने, उवाच કહ્યું कहा, शृणु સાંભળો सुनो, अग्निवेश! હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, सर्वलोकम् સઘળા લોકને अखिल जगतको, आत्मनि પોતામાં अपनेमें, आत्मानम् च અને પોતાને और अपनेको, सर्वलोके સઘળા લોકમાં संपूर्ण जगतमें, समम् સમાનતાથી एक रूपसे, अनुपश्यतः જોનારને देखनेवालेको, सत्या સત્ય सत्य, बुद्धिः બુદ્ધિ

१. किन्त्वस्य–किन्त्वस्य (त.)

७. भगवानुवाच-शृण्वग्निवेश!–भगवानुवाच-कथमग्निवेश (ख. ब.)
,, सममनुपश्यतः–समनुपश्यतां (ब.)
,, सत्या बुद्धिः–तस्यात्मबुद्धिः (थ. फ)
,, बुद्धिः समुत्पद्यते–बुद्धिरुत्पद्यत इति (ब.)
,, हेत्वादिभिर्युक्तः–हेत्वादिभिरयुक्तः (द. प.)
,, ,, –देहादिभिरयुक्तः (प.)
,, उत्थाप्यते–वस्थास्यते (ख. प.)

बुद्धि, समुत्पद्यते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, सर्वलोकम् हि સર્વ લોકને सब लोकको, आत्मनि પોતામાં अपनेमें, पश्यतः જોનારને देखनेवालेको, आत्मा एव આત્માજ आत्मा ही, सुखदुःखयोः સુખદુઃખનો सुखदुःखका, कर्ता કર્તા कर्ता, भवति છે है, न अन्यः इति બીજો કોઈ નથી એવું જ્ઞાન થાય છે दूसरा कोई नहीं है ऐसा ज्ञान होता है, कर्मात्मकत्वात् च અને કર્માધીનપણાને લઈ और कर्माधीन होनेके कारण, हेत्वादिभिः हेतु આદિથી हेतु आदिसे, युक्तः યુક્ત युक्त, सर्वलोकः સર્વ લોક संपूर्ण लोक, अहम् હું છું मैं हूं, इति विदित्वा એમ જાણીને ऐसा जान कर, अपवर्गाय મોક્ષને માટે मोक्षके लिए, ज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, पूर्वम् પહેલાં प्रथम, उत्थाप्यते इति ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે जगाया जाता है, तत्र તેમાં उसमें, लोकशब्दः 'પુરુષ' એ શબ્દ 'पुरुष' यह शब्द, संयोगापेक्षी સંયોગની અપેક્ષા રાખે છે संयोगकी अपेक्षा करनेवाला है, हि કારણકે क्योंकि, सामान्यतः સામાન્યપણે सामान्यतः, षड्धातुसमुदायः છ ધાતુઓનો સમુદાય એ छः धातुओंका समुदाय यह, सर्वलोकः સર્વલોક છે संपूर्ण लोक है ॥ ७॥

7. The worshipful Atreya replied, "Listen O, Agnivesa ! to one who contemplates the whole world as being in himself and himself in the whole world, with equanimity, there is born the true understanding. In as much as he regards the world as being in himself, he reailses that the self, and none else, is the agent of pleasure and pain; and in as much as he realises the whole world, being of the nature of activity and yoked to motivating factors etc., is as his own self, he awakens the primary knowledge leading to final emancipation. The word 'world' always implies aggregation: for speaking in general, eyerything in the world is made up of the six elements.

तस्य हेतुः, उत्पत्तिः, वृद्धिः, उपप्लवः, वियोगश्च। तत्र हेतुरुत्पत्तिकारणं, उत्पत्तिर्जन्म, वृद्धिराप्यायनम्, उपप्लवो दुःखागमः, षड्धातुविभागो वियोगः स जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोकस्वभावः। तस्य मूलं सर्वोपप्लवानां च प्रवृत्तिः, निवृत्तिरुपरमः। प्रवृत्तिर्दुःखं, निवृत्तिः सुखमिति यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् सत्यम्। तस्य हेतुः सर्वलोकसामान्यज्ञानम्। एतत्प्रयोजनं सामान्योपदेशस्येति ॥ ८॥

तस्य हेतुः તે પુરુષના હેતુ उस पुरुषके हेतु, उत्पत्तिः ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, वृद्धिः વૃદ્ધિ वृद्धि. उपप्लवः ઉપપ્લવ उपप्लव, वियोगः च અને વિયોગ છે और वियोग हैं, तत्र हेतुः તેમાં હેતુ એટલે उसमें हेतुका अर्थ, उत्पत्तिकारणम् ઉત્પત્તિનું કારણ છે उत्पत्तिका कारण है, उत्पत्तिः जन्म ઉત્પત્તિનો અર્થ જન્મ છે उत्पत्तिका अर्थ जन्म है, वृद्धिः आप्यायनम् વૃદ્ધિનો અર્થ વધ્યે જવું છે वृद्धिका अर्थ आप्यायन है, उपप्लवः दुःखागमः ઉપપ્લવનો અર્થ દુઃખનું આવવું છે उपप्लवका अर्थ दुःखागम है, वियोगः અને વિયોગનો અર્થ और वियोगका अर्थ, षड्धातुविभागः છયે ધાતુઓનો વિભાગ છે छः धातुओंका अलग होना है, सः તે वह, जीवापगमः જીવાપગમ છે जीवापगम है, सः તે वह, प्राणनिरोधः પ્રાણનિરોધ (મૃત્યુ) છે प्राणनिरोध है. सः भङ्गः તે ભંગ છે वह भङ्ग है, सः लोकस्वभावः તે લોકસ્વભાવ છે वह लोकस्वभाव है, तस्य તે જીવાપગમ (મરણ) નું उस जीवापगम (मरण) का, सर्वोपप्लवानाम् च તથા સર્વ દુઃખોનું और सब दुःखोंका, मूलम् મૂળ मूल, प्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિ છે प्रवृत्ति हैं, उपरमः જીવાપગમ તથા સર્વ દુઃખોનો ઉપરામ એ जीवापगम और सब दुःखोंका उपराम यह, निवृत्तिः નિવૃત્તિ છે અર્થાત્ નિવૃત્તિનાં કાર્ય છે निवृत्ति है अर्थात् निवृत्तिके कार्य हैं, प्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, दुःखम् દુઃખરૂપ છે दुःखरूप है, निवृत्तिः અને નિવૃત્તિ और निवृत्ति, सुखम् સુખ છે सुख है, इति यत् એમ જે ऐसा जो, ज्ञानम् જ્ઞાન ज्ञान, उत्पद्यते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, तत् सत्यम् તે સત્યજ્ઞાન છે वह सत्य ज्ञान है, सर्वलोकसामान्यज्ञानम् સર્વ લોક તથા પુરુષનું

८. एतत्प्रयोजनं—तत् प्रयोजनम् (ब.)

સામાન્ય જ્ઞાન (સર્વ લોક તથા પુરુષની સમાનતાનું જ્ઞાન) એ सब लोक और पुरुषका सामान्यज्ञान (सब लोक और पुरुषकी समानताका ज्ञान) यह, तस्य हेतुः તે સત્ય જ્ઞાનનું કારણ છે उस सत्यज्ञानका हेतु है, सामान्योपदेशस्य સમાનતાના ઉપદેશનું और समानताके उपदेशका, एतत् આ સમાનતાનું જ્ઞાન यह समानताका ज्ञान, प्रयोजनम् इति પ્રયોજન છે प्रयोजन है ॥ ८ ॥

8. Now the world has causation, birth, growth, affliction and disruption. In other words, causation is that which brings about, birth is germination, growth is increase, affliction is the influx of pain, and the dispersal of the six basic elements is disruption. This last is called variously the departure of the spirit, the cessation of life, the dissolution and the way of all flesh. The source of the world and of all affliction is action, while quietus comes from inaction. True understanding is that which arises from the judgement that action is pain and inaction is happiness. The causation of this understanding is the knowledge of the unity of the whole world. This indeed is the utility of this teaching of unity."

प्रवृत्तेर्मूलम्—

अथाग्निवेश उवाच—किंमूला भगवन्! प्रवृत्तिः, निवृत्तौ च क उपाय इति ॥ ९ ॥

अथ ત્યાર પછી उसके बाद, अग्निवेशः અગ્નિવેશ अग्निवेशने, उवाच બોલ્યા कहा, भगवन् હે ભગવન્! हे भगवन्!, प्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિનું प्रवृत्ति, किंमूला મૂળ (કારણ) શું છે? किस कारणसे होती है?, निवृत्तौ च અને નિવૃત્તિમાં और निवृत्तिमें, कः उपायः इति શો ઉપાય છે? क्या उपाय है? ॥ ९ ॥

9. Here Agnivesa said, "O, revered Sir! what are the springs of action and what is the means towards inaction?"

भगवानुवाच—मोहेच्छाद्वेषकर्ममूला प्रवृत्तिः। तज्जा ह्यहङ्कारसङ्गसंशयाभिसंप्लवाभ्यवपातविप्रत्ययाविशेषानुपायास्तरुणमिव द्रुममतिविपुलशाखास्तरवोऽभिभूय पुरुषमवतत्यैवोत्तिष्ठन्ते; यैरभिभूतो न सत्तामतिवर्तते ।

भगवान् ભગવાન આત્રેયે भगवान आत्रेयने, उवाच કહ્યું कहा, प्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, मोह- મોહ मोह, इच्छा- ઇચ્છા इच्छा, द्वेष- અને દ્વેષથી થયેલાં और द्वेषजन्य, कर्ममूला કર્મરૂપ મૂળવાળી છે कर्मरूप मूलवाली है, अति- विपुल- शाखाः અતિ વિશાળ શાખાવાળાં अति विशाल शाखाओंवाले, तरवः વૃક્ષો वृक्ष, तरुणम् द्रुमम् તરુણ તરુને तरुण वृक्षको, इव જેમ जैसे, अभिभूय પરાભવ પમાડીને (દબાવીને) दबाकर, उत्तिष्ठन्ते ઊંચાં આવે છે बढ़ते हैं, तज्जाः हि તેમ તે પ્રવૃત્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા उसी तरह प्रवृत्तिजन्य, अहङ्कार- અહંકાર अहंकार, सङ्ग- સંગ संग, संशय- સંશય संशय, अभिसंप्लव- અભિસંપ્લવ (અનાત્મ પદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિ) अभिसंप्लव (अनात्म पदार्थमें आत्मबुद्धि), अभ्यवपात- અભ્યવપાત (અનાત્મ પદાર્થમાં મમતા) अभ्यवपात (अनात्म पदार्थमें ममता), विप्रत्यय- વિપ્રત્યય (વિપરીત જ્ઞાન) विप्रत्यय (विपरीत ज्ञान), अविशेष- અવિશેષ (સમાનતાનું જ્ઞાન) अविशेष (समानताका ज्ञान), अनुपायाः તથા અનુપાય (મોક્ષના અનુપાય) तथा अनुपाय (मोक्षके अनुपाय), पुरुषम् પુરુષમાં पुरुषको, अवतत्य एव વ્યાપી જઈને दबाकर, उत्तिष्ठन्ते વૃદ્ધિ પામે છે बढ़ते हैं, यैः જેનાથી जिनसे, अभिभूतः દબાયેલો પુરુષ दबा हुआ पुरुष, सत्ताम् સાંસારિક સ્થિતિને सांसारिक स्थितिको, न अतिवर्तते ઉલ્લંઘી શકતો નથી नहीं लांघ पाता;

१०. अहङ्कारसङ्गसंशया°—संगसंदोहा° (ग.)

,, सत्तामतिवर्तते—संतापमभिवर्तते (ग.)

10-(1). The worshipful one said, "Action springs from behaviour impelled by delusion, desire and hate. Born of it are egoism, attachment, doubt, vain-glory, wrong identification, wrong judgement, absence of discrimination and the wrong means. As trees with wide sweeping branches smother a tender sapling, so these raise themselves at the expense of man who being overpowered by them, is unable to transcend action.

तत्रैवंजातिरूपवित्तवृत्तबुद्धिशीलविद्याभिजनवयोवीर्यप्रभावसंपन्नोऽहमित्यहङ्कारः, यन्मनोवाक्कायकर्म नापवर्गाय स सङ्गः, कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावादयः सन्ति वा नेति संशयः, सर्वावस्थास्वनन्योऽहमहं स्रष्टा स्वभावसंसिद्धोऽहमहं शरीरेन्द्रियबुद्धिस्मृतिविशेषराशिरिति ग्रहणमभिसंप्लवः, मम मातृपितृभ्रातृदारापत्यबन्धुमित्रभृत्यगणो गणस्य चाहमित्यभ्यवपातः, कार्याकार्यहिताहितशुभाशुभेषु विपरीताभिनिवेशो विप्रत्ययः, ज्ञाज्ञयोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च सामान्यदर्शनमविशेषः, प्रोक्षणानशनाग्निहोत्रत्रिषवणाभ्युक्षणावाहनयाजनयजनयाचनसलिलहुताशनप्रवेशादयः समारम्भाः प्रोच्यन्ते ह्यनुपायाः।

तत्र તેમાં इनमें, अहम् હું मैं, एवम् આવાં ऐसे, जाति- જાતિ जाति, रूप- રૂપ रूप, वित्त- ધન धन, वृत्त- આચાર आचरण, बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, शील- શીલ स्वभाव, विद्या- વિદ્યા विद्या, अभिजन- અભિજન कुल, वयः- વય वय, वीर्य- વીર્ય शक्ति, प्रभाव- અને પ્રભાવથી और प्रभावसे, सम्पन्नः યુક્ત છું युक्त हूं, इति આ यह, अहङ्कारः અહંકાર છે अहंकार है, यत् જે जो, मनः- મન मन, वाक्- વાણી वाणी, काय-कर्म- અને કાયાનું કર્મ और शरीरका कर्म, अपवर्गाय न મોક્ષ માટે ન હોય मोक्षके लिए न हो, सः તે वह, सङ्गः સંગ છે संग है, कर्म- કર્મ कर्म, फल- ફળ फल, मोक्ष- મોક્ષ मोक्ष, पुरुष- પુરુષ पुरुष, प्रेत्यभावादयः અને પુનર્જન્મ વગેરે और पुनर्जन्म आदि, सन्ति वा न છે કે નહિ हैं या नहीं, इति संशयः એ સંશય છે यह संशय है, सर्वावस्थासु શરીરની સર્વ અવસ્થાઓમાં शरीरकी सब अवस्थाओंमें, अहम् ૭ ધાતુના સમુદાયરૂપ હું छः धातुओंका समुदायरूप मैं, अनन्यः એક છું एक हूं, अहम् હું मैं, स्वभावसंसिद्धः સ્વભાવસિદ્ધ છું अपने आप बना हूं, अहम् હું मैं, शरीर- શરીર शरीर, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, स्मृतिविशेष- તથા ભિન્ન ભિન્ન સ્મૃતિઓના और भिन्न भिन्न स्मृतिका, राशिः સમુદાયરૂપ છું समुदायरूप हूं, इति એવું ऐसा, ग्रहणम् જ્ઞાન ज्ञान, अभिसंप्लवः અભિસંપ્લવ છે अभिसंप्लव है, मातृ- માતા माता, पितृ- પિતા पिता, भ्रातृ- ભાઈ भ्राता, दार- સ્ત્રી स्त्री, अपत्य- સંતાન संतान, बन्धु- બંધુ बन्धु, मित्र- મિત્ર मित्र, भृत्यगणः અને સેવકોનો સમૂહ और भृत्यगण, मम મારો છે मेरे हैं, अहम् च અને હું और मैं, गणस्य એ સમૂહનો છું इस समूहका हूं, इति એ यह, अभ्यवपातः અભ્યવપાત છે अभ्यवपात है, कार्य-अकार्य- કાર્ય-અકાર્ય कार्य-अकार्य हित-अहित હિત-અહિત हित-अहित, शुभ-अशुभेषु અને શુભ તથા અશુભમાં और शुभ एवं अशुभमें, विपरीत- વિપરીત विपरीत, अभिनिवेशः જ્ઞાન થવું ज्ञान होना, विप्रत्ययः એ વિપ્રત્યય यह विप्रत्यय है, ज्ञाज्ञयोः જ્ઞ અને અજ્ઞમાં ज्ञ और अज्ञमें, प्रकृतिविकारयोः પ્રકૃતિ અને વિકારમાં प्रकृति और विकृतिमें, प्रवृत्तिनिवृत्त्योः च તથા પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં तथा प्रवृत्ति और निवृत्तिमें, सामान्य- સમાનતા समानता, दर्शनम् દેખવી देखना, अविशेषः એ અવિશેષ यह अविशेष है, प्रोक्षण- તેમજ પ્રોક્ષણ एवं प्रोक्षण, अनशन- અનશન (ન ખાવું) अनशन,

१०. सर्वावस्थासु-सर्वास्ववस्थासु (च. झ.)
,, ,, -सर्वावस्थोऽहम् (प.)
,, बुद्धिस्मृतिविशेषराशिरिति-बुद्धिविशेषराशिरिति (ख.)
,, सामान्यदर्शनम्-असामान्यदर्शनम् (द.)
,, दर्शनमविशेषः - दर्शनविशेषः (झ. त. प.)
,, अभ्युक्षणावाहनयाजनयजनयाचन-अभ्युक्षणावाहनायाचन (ख.)
,, ह्यनुपायाः - ह्यनुपायः (ब.)

अग्निहोत्र- અગ્નિહોત્ર अग्निहोत्र, **त्रिषवण-** ત્રિકાલસ્નાન त्रिकालस्नान, **अभ्युक्षण-** સેચન सेचन, **आवाहन-** આવાહન देवताओंका आवाहन, **याजन-** યજ્ઞ કરાવવો यज्ञ कराना, **याचन-** યાચના मांगना, **सलिल-हुताशन-प्रवेशादयः** જલપ્રવેશ-અગ્નિપ્રવેશ આદિ जलप्रवेश-अग्निप्रवेश आदि, **समारम्भाः** કર્મોને कर्म, **अनुपायाः** અનુપાય अनुपाय, **प्रोच्यन्ते हि** કહેવામાં આવે છે कहलाते हैं;

10-(2). Now, I am endowed with such race, looks, wealth, conduct, intelligence, character, learning, lineage, period of life, vigour and capability—this notion is egoism. Whatever action mental, vocal or bodily, is not conducive to final emancipation, is called attachment; questioning such facts as the results of action, liberation and human survival after death is called doubt. The notion, I am a unitary personality through all vissicitudes, I am the creator, I am perfect by nature, I am the unique conglomeration of the body, the senses, intelligence and recollection—this is vain glory. The mother, father, brother, wife, child, kinsman, friend, servant etc., are mine and I am theirs—this is wrong identification. Erroneous conception of what is enjoined and prohibited, the beneficial and the harmful, and the good and the evil, is wrong judgement. The confounding of the knower and the non-knower, the original and the modification, action and inaction, is absence of discrimination. And lastly, the wrong means are said to be such undertakings as the ceremonial sprinkling of water etc., in sacrifices, fasting, the keeping of the sacred fire, the three diurnal baths, ceremonial spraying, invocation, officiating at another's sacrifice, sacrificing for oneself, mendicancy and entering the waters or fire etc.

एवमयमधीधृतिस्मृतिरहङ्काराभिनिविष्टः सक्तः ससंशयोऽभिसंप्लुतबुद्धिरभ्यवपतितोऽन्यथादृष्टिरविशेषग्राही विमार्गगतिर्निवासवृक्षः सत्त्वशरीरदोषमूलानां सर्वदुःखानां भवति। एवमहङ्कारादिभिर्दोषैर्भ्राम्यमाणो नातिवर्तते प्रवृत्तिं, सा च मूलमघस्य ॥ १० ॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अ-धी-धृति-स्मृतिः** બુદ્ધિ-ધૃતિ તથા સ્મૃતિથી રહિત बुद्धि-धृति तथा स्मृतिसे हीन, **अहङ्काराभिनिविष्टः** અહંકારના અભિનિવેશવાળો अहंकाराविष्ट, **सक्तः ससंशयः** આસક્ત, શંકાયુક્ત आसक्त, संशययुक्त, **अभिसंप्लुत- बुद्धिः** અભિસંપ્લવવાળી બુદ્ધિથી યુક્ત अभिसंप्लुत बुद्धिवाला, **अभ्यवपतितः** મમતાયુક્ત ममतायुक्त, **अन्यथादृष्टिः** વિપરીત દૃષ્ટિવાળો अन्यथादर्शी, **अविशेषग्राही** ભેદને નહિ જાણનાર भेदको न समझनेवाला, **विमार्गगतिः** અને વિમાર્ગગામી और विमार्गगामी, **अयम्** આ પુરુષ यह पुरुष, **सत्त्व-शरीर-दोष-मूलानाम्** મન તથા શરીરના દોષરૂપ મૂળવાળું मन और शरीरके दोषरूप मूलवाला, **सर्वदुःखानाम्** સર્વ દુઃખોનું सब दुःखोंका, **निवासवृक्षः** નિવાસવૃક્ષ निवासवृक्ष, **भवति** થાય છે बन जाता है, **एवम्** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अहङ्कारादिभिः** અહંકારાદિક अहंकारादि, **दोषैः** દોષોથી दोषोंसे, **भ्राम्यमाणः** ભમાવાતો પુરુષ चक्करमें पड़ा हुआ मनुष्य, **प्रवृत्तिम्** પ્રવૃત્તિને प्रवृत्तिको, **न अतिवर्तते** ઉલ્લંઘી શકતો નથી नहीं छोड़ पाता. **सा च** અને તે પ્રવૃત્તિ और वह प्रवृत्ति, **अघस्य मूलम्** પુણ્ય તથા પાપનું મૂળ છે पुण्य और पापका मूल है ॥१०॥

१०. अविशेषग्राही—विशेषग्राही (द.)

,, सर्वदुःखानां—मूकं सर्वदुःखानाम् (ष. छ.)

10. Thus man, dispossessed of right understranding, resolution and recollection and taken possession of by the ego and attached to action and given to doubt, his understanding clouded with conceit, and merging himself in his environment, with distorted vision, lacking discrimination and going astray, becomes the dwelling tree of all afflictions which have for their root-cause defects of the body and the mind. In this manner, being borne about hither and thither by the evil forces of egoism etc., man is unable to transcend the vicious chain of causation, which indeed is the mainspring of all evil.

निवृत्तेः स्वरूपम्—

निवृत्तिरपवर्गः; तत् परं प्रशान्तं तत्तदक्षरं तद्ब्रह्म स मोक्षः ॥ ११ ॥

निवृत्तिः નિવૃત્તિ निवृत्ति, अपवर्गः મોક્ષ છે अपवर्ग है, तत् परम् તે પરમ છે वह सर्वोत्कृष्ट है, तत् प्रशान्तम् તે પ્રશાન્ત છે वह प्रशान्त है, तत् अक्षरम् તે અક્ષર છે वह अक्षर है, तत् ब्रह्म તે બ્રહ્મ છે वह ब्रह्म है, सः मोक्षः અને તે મોક્ષ છે और वह मोक्ष है ॥ ११ ॥

11. In action which breaks the chain of causation, is the ultimate dissolution. That is the highest, the final peace; that is the indestructible, that is Brahma, and that is liberation.

मोक्षोपायाः—

तत्र मुमुक्षूणामुदयनानि व्याख्यास्यामः। तत्र लोकदोषदर्शिनो मुमुक्षोरादित एवाचार्याभिगमनं, तस्योपदेशानुष्ठानम्, अग्नेरेवोपचर्या, धर्मशास्त्रानुगमनं, तदर्थावबोधः, तेनावष्टम्भः, तत्र यथोक्ताः क्रियाः, सतामुपासनम्, असतां परिवर्जनम्, असङ्गतिर्दुर्जनेन, सत्यं सर्वभूतहितमपरुषमनतिकाले परीक्ष्य वचनं, सर्वप्राणिषु चात्मनीवावेक्षा, सर्वासामस्मरणमसङ्कल्पनमप्रार्थनमनभिभाषणं च स्त्रीणां, सर्वपरिग्रहत्यागः, कौपीनं प्रच्छादनार्थं, धातुरागनिवसनं, कन्थासीवनहेतोः सूचीपिप्पलकं, शौचाधानहेतोर्जलकुण्डिका, दण्डधारणं, भैक्षचर्यार्थं पात्रं, प्राणधारणार्थमेककालमग्राम्यो यथोपपन्नोऽभ्यवहारः, श्रमापनयनार्थं शीर्णशुष्कपर्णतृणास्तरणोपधानं, ध्यानहेतोः कायनिबन्धनं, वनेष्वनिकेतवासः, तन्द्रानिद्रालस्यादिकर्मवर्जनम्, इन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः, सुप्तस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्वारम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः, सत्कारस्तुतिगर्हावमानक्षमत्वं, क्षुत्पिपासायासश्रमशीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पर्शसहत्वं, शोकदैन्यमानोद्वेगमदलोभरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरसंचलनम्, अहङ्कारादिषूपसर्गसंज्ञा, लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणं, कार्यकालात्ययभयं, योगारम्भे सततमनिर्वेदः, सत्त्वोत्साहः, अपवर्गाय धीधृतिस्मृतिबलाधानं; नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि, चेतस आत्मनि, आत्मनश्च; धातुभेदेन शरीरावयवसंख्यानमभीक्ष्णं, सर्वं कारणवद्दुःखमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः, सर्वप्रवृत्तिष्वघसंज्ञा,

११. प्रशान्तम्–तव प्रशाम्तम् (व.)
,, तत्तदक्षरम्–तदक्षरम् (ष.)
१२. उदयनानि–सर्वाणि उदयनानि (छ.)
,, उदयनानि व्याख्यास्यामः – उदयनानि (थ.)
,, ,, ,, –उदयनानि सर्वाणि अनुव्याख्यास्यामः (न.)

१२. असङ्गतिः – न सङ्गतिः (च.)
,, यथोपपन्नः – यथोपपन्न एव (च.)
,, यथोपपन्नोऽभ्यवहारः – यथापन्न एवाभ्यवहारः (व.)
,, इन्द्रियार्थेषु–सर्वेष्विन्द्रियार्थेषु (क. च छ.)
,, आहारविहार°–आहार° (ष.)
,, °क्षमत्वम्–°क्षमित्वम (ज.)
,, क्षुत्पिपासायासश्रम°–क्षुत्पिपासायां° (त.)
,, क्रोधादिभिरसंचलनम्–क्रोधादिभिः असंवसनम् (ष.)
,, असंचलनम्–अवलनम् (च.)
,, ,, –अनवलनम् (प.)
,, सर्वं कारणवद्दुःखमस्वमनित्य–सर्वं मरणदुःखमनित्य (फ.)
,, अघसंज्ञा–दुःखसंज्ञा (व. च. झ. ड. त. ध.)

सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः; एष मार्गोऽपवर्गाय, अतोऽन्यथा बध्यते; इत्युदयनानि व्याख्यातानि ॥ १२ ॥

तत्र આ વિષયમાં इस विषयमें, **मुमुक्षूणाम्** મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓના मुमुक्षुओंके लिए, **उदयनानि** મોક્ષના ઉપાયોનું मोक्षके उपायोंका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे, **तत्र** એઓમાં इनमें, **लोकदोषदर्शिनः** લોકમાં દોષદૃષ્ટિ કરનાર लोकमें दोषदर्शी, **मुमुक्षोः** મુમુક્ષુનું मुमुक्षुको, **आदितः एव** સૌ પહેલાં प्रथमसे ही, **आचार्याभिगमनम्** આચાર્ય પાસે જવું आचार्यके पास जाना, **तस्य** તેના उसके, **उपदेशानुष्ठानम्** ઉપદેશને આચારમાં મૂકવો उपदेशका पालन, **अग्नेः एव** અગ્નિની अग्निकी, **उपचर्या** ઉપચર્યા सेवा, **धर्मशास्त्र-** ધર્મશાસ્ત્રોનું धर्मशास्त्रोंका, **अनुगमनम्** અધ્યયન अध्ययन, **तदर्थावबोधः** તેનો અર્થ જાણવો उसके अर्थको समझना, **तेन अवष्टम्भः** તે વડે દૃઢતા उससे दृढता, **तत्र यथोक्ताः** શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહી હોય તે પ્રમાણે शास्त्रमें कहे अनुसार, **क्रियाः** ક્રિયાઓ करना, **सताम् उपासनम्** સત્પુરુષોની ઉપાસના सत्पुरुषोंकी उपासना, **असताम् परिवर्जनम्** અસત્ પુરુષોનો ત્યાગ असत् पुरुषोंका त्याग, **दुर्जनेन असङ्गतिः** દુર્જન સાથે સંગતિ ન રાખવી दुर्जनोंका असंग, **सत्यम्** સત્ય सत्य, **सर्वभूतहितम्** સર્વ પ્રાણીઓને હિતકર सब भूतोंके लिए हितकर, **अपरुषम्** કોમળ कोमल, **अनतिकाले** અને સમયસર समय पर, **परीक्ष्य** પરીક્ષા કરીને सोच विचार कर, **वचनम्** બોલવું बोलना, **सर्वप्राणिषु च** સર્વ પ્રાણીઓ તરફ और सब प्राणियोंमें, **आत्मनि इव** પોતા તરફ હોય એવી अपनी ही तरह, **अवेक्षा** નજર देखना, **सर्वासाम् स्त्रीणाम्** સ્ત્રીમાત્રના स्त्रीमात्रके, **अस्मरणम्** સ્મરણનો ત્યાગ स्मरणका त्याग, **असंकल्पनम्** સંકલ્પનો અભાવ संकल्पका अभाव, **अप्रार्थनम्** પ્રાર્થનાનો ત્યાગ प्रार्थनाका त्याग, **अनभिभाषणम् च** તથા સંભાષણનો અભાવ और संभाषणका अभाव, **सर्वपरिग्रहत्यागः** સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ सब परिग्रहोंका त्याग, **प्रच्छादनार्थम्** નગ્નતા ઢાંકવા માટે नग्नता ढांपनेके लिए, **कौपीनम्** કૌપીન कौपीन, **धातुरागनिवसनम्** ગેરુથી રંગેલાં વસ્ત્ર પહેરવાં गेरुए वस्त्रका पहिरना, **कन्थासीवनहेतोः** કન્થા સીવવાના હેતુથી गुदड़ी सीनेके लिए, **सूचीपिप्पलकम्** સોય રાખવાનું પાત્ર सुई रखनेका पात्र, **शौचाधानहेतोः** નહાવા ધોવાના હેતુથી नहाने धोनेके लिए, **जलकुण्डिका** જલપાત્ર जलपात्र, **दण्डधारणम्** દંડનું ધારણ दण्डका धारण, **भैक्षचर्यार्थम्** ભિક્ષા માગવા માટે भिक्षाके लिए, **पात्रम्** પાત્ર पात्र, **प्राणधारणार्थम्** પ્રાણ ટકાવવા માટે प्राण धारणके लिए, **एककालम्** એક વખત एक समय, **अग्राम्यः** વન્ય કંદમૂળ વગેરે वन्य कंदमूल आदि, **यथोपपन्नः** મળી આવે તેવું यदृच्छाप्राप्त, **अभ्यवहारः** ભોજન आहार, **श्रम-अपनयनार्थम्** થાક દૂર કરવા માટે श्रमनिवारणार्थ, **शीर्ण-शुष्क-पर्ण-** ખરી પડેલાં સૂકાં પાંદડાં गिरे हुए सूखे पत्ते, **तृणास्तरणोपधानम्** તથા ઘાસનું બિછાનું અને ઓશીકું तथा घासका बिछौना और तकिया, **ध्यानहेतोः** ધ્યાનને માટે ध्यानके लिए, **कायनिबन्धनम्** પવનપાવડી योगपट्ट (पावड़ी), **वनेषु** વનમાં वनमें, **अनिकेतवासः** ઘર વગરનું વસવું बिना घरके वसना, **तन्द्रा-निद्रा-** તન્દ્રા-નિદ્રા तन्द्रा-निद्रा, **आलस्यादिकर्म-** અને આળસ વગેરે કર્મનો और आलस्यादि कर्मोंका, **वर्जनम्** ત્યાગ त्याग, **इन्द्रियार्थेषु** ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં इन्द्रियोंके विषयमें, **अनुराग-** પ્રીતિ प्रीति, **उपताप-** તથા અપ્રીતિનો तथा द्वेषको, **निग्रहः** નિગ્રહ रोकना, **सुप्त-स्थित-** સૂવા-બેસવા सोना-बैठना, **गत-प्रेक्षित-** ચાલવા-જોવા चलना-देखना, **आहार- विहार-** આહાર- વિહાર आहार- विहार, **प्रत्यङ्गचेष्टादिकेषु** અને પ્રત્યેક અંગની ચેષ્ટા આદિક और प्रत्येक अंगकी चेष्टा आदि, **आरम्भेषु** કાર્યોમાં आरंभोंमें, **स्मृतिपूर्विका** સ્મૃતિપૂર્વક स्मृतिपूर्वक, **प्रवृत्तिः** પ્રવૃત્તિ प्रवृत्त होना, **सत्कार-** સત્કાર आदर, **स्तुति-** સ્તુતિ प्रशंसा, **गर्हा-** નિન્દા निन्दा, **अवमान-** અને અપમાન अपमानको, **क्षमत्वम्** સહન કરવાની શક્તિ सहनेकी शक्ति, **क्षुत्-पिपासा-** ભૂખ-તરસ भूख-प्यास, **आयास-श्रम-** પરિશ્રમ- થાક परिश्रम- थकावट, **शीत-उष्ण-** ટાઢ-તડકો शीत-उष्ण, **वात-वर्षा-** વાત- વર્ષા वायु- वर्षा, **सुख-दुःख-** સુખ અને દુઃખના सुख एवं दुःखके, **संस्पर्शसहत्वम्** સ્પર્શને સહન કરવો स्पर्शको सहना, **शोक-दैन्य-** શોક- દીનતા शोक- दीनता, **मान-उद्वेग-** માન- ઉદ્વેગ मान- उद्वेग, **मद-लोभ-** મદ-લોભ

मद लोभ, राग-ईर्ष्या- રાગ-ઈર્ષ્યા राग-ईर्ष्या, भय- ભય भय, क्रोधादिभिः અને ક્રોધાદિકથી और क्रोधादिसे, असंचलनम् વિચલિત ન થવું विचलित न होना, अहङ्कारादिषु અહંકારાદિકમાં अहंकारादिमें, उपसर्ग-संज्ञा અનર્થના હેતુપણાની ભાવના अनर्थके हेतुकी भावना, लोक-पुरुषयोः લોક અને પુરુષમાં लोक और पुरुषमें, सर्गादि-सामान्य- સર્ગઆદિની સમાનતા सर्गादिकी समानताको, अवेक्षणम् જોવી देखना, कार्यकालात्यय- કાર્યનો કાળ પસાર થઈ જવાનો कार्यकालके बीत जानेसे, भयम् ભય ડરના, योगारम्भे યોગારંભમાં योगारंभमें, सततम् સતત निरंतर, अनिर्वेदः અખિન્નતા अवैराग्य, सत्त्वोत्साहः મનમાં ઉત્સાહ मनमें उत्साह, अपवर्गाय મોક્ષને માટે मोक्षके लिए, धी- બુદ્ધિ बुद्धि, धृति- ધૃતિ धृति, स्मृति- સ્મૃતિ स्मृति, बल- તથા બલનું और बलको, आधानम् ધારણ કરવું धारण करना, इन्द्रियाणाम् ઇન્દ્રિયોનું इन्द्रियोंको, चेतसि- ચિત્તમાં मनमें, चेतसः અને ચિત્તનું और मनको, आत्मनः च तथा આત્માનું तथा आत्माको, आत्मनि આત્મામાં પરમાત્માના જ્ઞાન માટે आत्मामें परमात्माके ज्ञानके लिए, नियमनम् નિયમન नियमन करना, धातुभेदेन ધાતુભેદ પ્રમાણે धातुभेदसे, अभीक्ष्णम् વારંવાર बारबार, शरीरावयव- શરીરના અવયવોની शरीरके अवयवोंकी, संख्यानम् વિચારણા विचारणा, कारणवत् કારણવાળું (ઉત્પત્તિ-ધર્મવાળું) कारणयुक्त, सर्वम् સર્વ सब, दुःखम् દુઃખનું કારણ છે दुःखका कारण है, अस्वम् આપણું નથી अनात्मीय है, अनित्यम् અને અનિત્ય છે और अनित्य है, इति એવો ऐसा, अभ्युपगमः સ્વીકાર मानना, सर्व-प्रवृत्तिषु સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં सर्व प्रवृत्तियोंमें, अघसंज्ञा પાપ એવું पाप देखना, सर्वसंन्यासे અને સર્વસંન્યાસમાં और सर्वत्यागमें, सुखम् इति સુખ છે એવો सुख है ऐसा, अभिनिवेशः નિશ્ચય निश्चय करना, एषः मार्गः આ માર્ગ यह मार्ग, अपवर्गाय મોક્ષને માટે છે मोक्षके लिए है, अतः अन्यथा આથી વિપરીતપણે इससे विपरीत दशामें, बध्यते पुरुष બંધાય છે पुरुष बद्ध होता है, इति આ પ્રમાણે इस तरह, उदयनानि મોક્ષના ઉપાયોનું मोक्षके उपायोंका, व्याख्यातानि વ્યાખ્યાન કર્યું છે व्याख्यान किया है ॥ १२ ॥

12. We shall now describe the upward-leading path of those who seek liberation. The seeker after final emancipation, who has seen the vanity of the world, should first make his approach to a teacher whose teaching he should then put into practice. Thus he should tend the ceremonial fire, study the sacred law-books, understand their meaning and taking them for his guide should mould his conduct thereby. He should seek the good and avoid the evil; he should eschew the company of the wicked, he should speak only that which is true, conducive to the good of all creatures, gentle, seasonable and well-considered. He should regard all creatures as himself. He should avoid all reminiscence, desire, questing and discourse with women and renounce all possessions retaining only the following appurtenance; a loin-cloth for cover and an ochre-coloured garment, and for mending it a case of sewing needles. For the sake of cleanliness he may carry a water-pot and as a mark of his order a mendicant's staff, and a bowl for collecting alms. He may substitute alms by such natural food as is easily available in the woods and just enough to maintain life. If he is fatigued, he may take his rest on a bed improvised with dry fallen leaves and weeds, but he should not do this habitually. He may keep an arm-rest as an aid in meditation. He should dwell in the woods and

have no roof over his head, avoiding drowsiness, sleep, laziness etc. He should check desire and aversion to sense-objects. He should exercise circumspection in sleeping, staying, moving, seeing, eating, recreation and in fact in the movement of every individual limb. He should be indulgent alike to honorable treatment, adulation, contempt and humiliation, and should be able to put up with hunger, thirst, fatigue, strain, cold, heat, wind, rain, pleasure and pain. He should be unmoved by grief, depression, self-conceit, affliction, arrogance, greed, attachment, envy, fear anger etc. He should look on egoism etc., as causative of suffering, and on the macrocosm and microcosm in the matter of creation etc. as being identical. He should dread procrastination ands hould never feel disinclined to practise yoga. He should be of an enthusiastic frame of mind. He should bend all his powers of understanding, resolution and recollection towards final emancipation; he should restrain the senses by means of the mind, and the mind by means of the Spirit and the Spirit by itself. He should constantly revolve in mind the categories giving rise to the body and its members and should resolve that every thing that has causation is not the self, is fraught with pain and is transient. He should regard all activity as tainted with evil, and hold the conviction that in the renunciation of all things is true happiness. This is the path leading to final emancipation; straying from this, one is bound. Thus have we described the upward steps.

शुद्धसत्त्वस्य लक्षणम्—

भवन्ति चात्र—

एतैरविमलं सत्त्वं शुद्ध्युपायैर्विशुध्यति ।
मृज्यमान इवादर्शस्तैलचेलकचादिभिः ॥ १३ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, तैल-चेल-कचादिभिः તેલ, વસ્ત્ર, વાળ વગેરેથી तैल, वस्त्र, बाल आदिसे, मृज्यमानः લૂછાતા साफ किये जाते, आदर्शः इव અરીસાની પેઠે आदर्शकी तरह, एतैः આ इन, शुद्धि-उपायैः શુદ્ધિના ઉપાયોથી शुद्धिके उपायोंसे, अविमलम् મેલું मलिन, सत्त्वम् મન मन, विशुध्यति વિશુદ્ધ થાય છે विशुद्ध हो जाता है ॥ १३ ॥

Here are verses again—

13. By these purifying means, the impure mind is cleansed, just as a looking-glass is cleansed by being rubbed with such things as oil, cloth and brush.

ग्रहाम्बुदरजोधूमनीहारैरसमावृतम् ।
यथाऽर्कमण्डलं भाति भाति सत्त्वं तथाऽमलम् ॥१४॥

ग्रह- રાહુ राहु, अम्बुद- મેઘ मेघ, रजः- રજ रज, धूम- ધૂમ धूम, नीहारैः અને ધુમ્મસથી और कुहरेसे, असमावृतम् અનાચ્છાદિત अनाच्छन्न, अर्कमण्डलम् સૂર્યમંડળ सूर्यमंडल, यथा भाति જેમ પ્રકાશે છે जैसे प्रकाशित होता है, तथा તેમ वैसे, अमलम् નિર્મળ निर्मल, सत्त्वम् મન मन, भाति પ્રકાશે છે प्रकाशित होता है ॥ १४ ॥

14. The purified mind, thereafter, shines like the sun's orb that has

come out of an eclipse, water-vapour, dust-cloud, smoke-cloud or fog.

ज्वलत्यात्मनि संरुद्धं तत् सत्त्वं संवृतायने ।
शुद्धः स्थिरः प्रसन्नार्चिर्दीपो दीपाशये यथा ॥१५॥

शुद्धः શુદ્ધ शुद्ध, स्थिरः સ્થિર स्थिर, प्रसन्नार्चिः અને સ્વચ્છ પ્રભાયુક્ત उज्ज्वल शिखावाला, दीपः દીવો दीप (संवृतायने) બંધ बन्द, दीपाशये ફાનસમાં फानुसमें, यथा (ज्वलति) જેવી રીતે પ્રકાશે છે जैसा चमकता है, (तथा) તેવી રીતે उसी तरह, संवृतायने શુદ્ધ માર્ગ-વાળા रुद्ध इन्द्रिय- द्वारवाले, आत्मनि શરીરમાં देहमें, संरुध्धम् રૂંધાયેલું संरुद्ध, तत् सत्त्वम् તે મન वह मन, ज्वलति પ્રકાશે છે प्रकाशित होता है ॥ १५ ॥

15. That mind, stabilized in the self, shines like the pure, steady and luminous flame of a lamp kept in a closed lantern.

शुद्धा बुद्धिः—

शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।
यया भिनत्त्यतिबलं महामोहमयं तमः ॥१६॥
सर्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निःस्पृहः ।
योगं यया साधयते सांख्यः संपद्यते यया ॥१७॥
यया नोपैत्यहङ्कारं नोपास्ते कारणं यया ।
यया नालम्बते किंचित् सर्वं संन्यस्यते यया ॥१८॥
याति ब्रह्म यया नित्यमजरं शान्तमव्ययम् ।
विद्या सिद्धिर्मतिर्मेधा प्रज्ञा ज्ञानं च सा मता ॥१९॥

शुद्धसत्त्वस्य શુદ્ધ મનવાળા પુરુષની शुद्ध मनवाले पुरुषकी, या शुद्धा જે શુદ્ધ जो शुद्ध, सत्या सत्य सत्य, बुद्धिः પ્રજ્ઞા बुद्धि, प्रवर्तते પ્રવર્તે છે प्रवृत्त होती है, यया જેનાથી પુરુષ जिसके द्वारा पुरुष, अतिबलम् અતિ બળવાન अति बलवान, महामोहमयम् મહામોહ-મય महामोहमय, तमः અજ્ઞાનને अंधकारको, भिनत्ति ભેદે છે भिन्न कर देता है, यया જેનાથી जिससे, सर्वभाव- सर्व ભાવોના सब भावोंके, स्वमावज्ञः સ્વભાવને જાણનાર પુરુષ स्वभावको जाननेवाला पुरुष, निःस्पृहः નિઃસ્પૃહ निःस्पृह, भवति થાય છે हो जाता है, यया જેનાથી जिससे, योगम् યોગને योगको, साधयते સાધે છે साधना करता है, यया જેનાથી जिसके द्वारा, सांख्यः તત્ત્વજ્ઞાની तत्त्वज्ञानी, संपद्यते થાય છે होता है, यया જેનાથી जिससे, अहङ्कारम् અહંકારને अहंकारको, न उपैति પામતો નથી प्राप्त नहीं होता, यया જેનાથી जिससे, कारणम् સુખદુઃખના કારણનું सुखदुःखके कारणका, न उपास्ते સેવન કરતો નથી सेवन नहीं करता, यया જેનાથી जिससे, किंचित् કશાનું किसीका, न आलम्बते અવલંબન કરતો નથી अवलंबन नहीं करता, यया જેનાથી जिससे, सर्वम् સર્વનો सब कुछ, संन्यस्यते ત્યાગ કરવામાં આવે છે त्याग दिया जाता है, यया અને જેનાથી और जिससे, नित्यम् નિત્ય नित्य, अजरम् અજર अजर, शान्तम् શાન્ત शान्त, अव्ययम् અને અવ્યય और अविनाशी, ब्रह्म બ્રહ્મને परब्रह्मको, याति પામે છે प्राप्त होता है, सा તેને वही, विद्या વિદ્યા विद्या, सिद्धिः સિદ્ધિ सिद्धि, मतिः મતિ मति, मेधा મેધા मेधा, प्रज्ञा પ્રજ્ઞા प्रज्ञा, ज्ञानम् च અને જ્ઞાન और ज्ञान, मता માનેલ છે माना गया है ॥ १६-१९ ॥

16-19. That pure, true understanding, which accrues to the man of purified intellect, is variously understood as learning, achievement, judgement, genius, comprehension and knowledge. By this, he breaks open the exceedingly strong citadel of the darkness of the geat illusion. By this, realizing the true nature of all things, he becomes desireless; by this he masters yoga; by this he attains the knowledge of the categories; by this he stands clear of egoism; by this he does not come under the power

१९. अजरं शान्तमव्ययम्—अरजः शान्तमक्षरम् (थ. ष. प.)
,, अव्ययम्—अक्षरम (ष. च. ड. झ.)

of causation; by this he gives up taking refuge in anything; by this he renounces all; by this he finally attains Brahma, the eternal, the undecaying, the unagitated and the imperishable. That is regarded as the true science, attainment, psychic state, intelligence, knowledge and wisdom.

तस्याः फलम्--

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यतः ।
परावरदृशः शान्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ॥२०॥

आत्मानम् પોતાને अपनेको, लोके લોકમાં लोकमें, लोकम् च અને લોકને और लोकको, आत्मनि પોતામાં अपनेमें, विततम् વ્યાપી રહેલ व्याप्त, पश्यतः જોનાર देखनेवाले, परावरदृशः પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ વગેરેને જોનાર પુરુષની परमात्मा और प्रकृति आदिको देखनेवाले पुरुषकी, ज्ञानमूला शान्तिः જ્ઞાનરૂપ મૂળવાળી શાંતિ ज्ञानमूलक शांति, न नश्यति નાશ પામતી નથી नष्ट नहीं होती ॥२०॥

20. He who sees himself as extended in all the world and all the world in himself, the peace of that surveyor of this (i. e. Spirit and matter) and the yonder, being rooted in knowledge, does not perish.

पश्यतः सर्वभावान् हि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥ २१ ॥

हि કારણકે क्योंकि, सर्वभावान् સર્વ ભાવોને सब भावोंको, सर्वदा સર્વદા सर्वदा, सर्वावस्थासु સર્વ અવસ્થાઓમાં सब अवस्थाओंमें, पश्यतः જોનાર देखनेवाले, शुद्धस्य અને શુદ્ધ સત્ત્વવાળા और शुद्ध सत्त्ववाले, ब्रह्मभूतस्य જીવન્મુક્ત પુરુષનો जीवन्मुक्त पुरुषका, संयोगः ધર્માદિક સાથે સંયોગ शरीरजनक धर्मअधर्मके साथ संयोग, न उपपद्यते સંભવતો નથી युक्त नहीं होता ॥२१॥

21. Witnessing all existences in all their conditions and at all times, he who has become Brahma, the pure one, cannot come into contact with anything.

मुक्तस्य लक्षणम्—

नात्मनः करणाभावाल्लिङ्गमप्युपलभ्यते ।
स सर्वकरणायोगान्मुक्त इत्यभिधीयते ॥ २२ ॥

करणाभावात् કરણના અભાવે करणके अभावसे, आत्मनः આત્માનું मुक्त आत्माका, लिङ्गम् अपि लक्षण પણ लक्षण भी, न उपलभ्यते જાણી શકાતું નથી नहीं मिलता, सर्वकरण- સર્વ કરણના सब करणके, अयोगात् વિયોગથી अयोगसे, सः તે वह, मुक्तः इति મુક્ત એમ मुक्त ऐसा, अभिधीयते કહેવાય છે कहलाता है ॥ २२ ॥

22. In the absence of the cognising instruments, no characteristics can be observed in the self. Hence by the disjunction of all instruments, he is said to be liberated.

मुक्तेः पर्यायाः —

विपापं विरजः शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।
अमृतं ब्रह्म निर्वाणं पर्यायैः शान्तिरुच्यते ॥२३॥

विपापम् વિપાપ (પાપ રહિત) विपाप (पापरहित), विरजः વિરજ (રજોગુણરહિત) विरज (रजोगुणरहित), शान्तम् શાન્ત शान्त, परम् પર पर, अक्षरम् અક્ષર अक्षर, अव्ययम् ફેરફાર રહિત अव्यय, अमृतम् અમૃત अमृत, ब्रह्म બ્રહ્મ ब्रह्म, निर्वाणम् અને નિર્વાણ और निर्वाण, इति એમ इन, पर्यायैः પર્યાયોથી पर्यायोंसे, शान्तिः મુક્તિને मुक्ति, उच्यते કહેવામાં આવે છે कही जाती है ॥ २३ ॥

23. The peace of the liberated is spoken of by such synonyms as sinlessness, passionlessness, tranquility, the supreme, the imperishable, the changeless, immortality, the Brahma and the final rest.

---

२१. सर्वभावान् हि–सर्वभूतानि (च. झ. त.)

२२. करणाभावात्–कारणाभावात् (ड.)

,, सर्वकरणायोगात्–सर्वकरणत्यागात् (क. ष. च. झ. त. थ. द.)

**एतत्तत् सौम्य! विज्ञानं यज्ज्ञात्वा मुक्तसंशयाः।
मुनयः प्रशमं जग्मुर्वीतमोहरजःस्पृहाः ॥ २४॥**

सौम्य હે સૌમ્ય! हे सौम्य!, **एतत् तत्** આ તે यह वह, **विज्ञानम्** વિજ્ઞાન છે विज्ञान है, **यत् ज्ञात्वा** જેને જાણીને जिसे जान कर, **मुक्तसंशयाः** સંશયમુક્ત संशयरहित, **मुनयः** મુનિઓ मुनिलोगोंने, **वीत-मोह-रजः-स्पृहाः** મોહ-રજોગુણ અને સ્પૃહા જતાં રહેવાથી मोह-रज तथा स्पृहासे रहित होकर, **प्रशमम्** પરમ શાંતિને परम शान्ति, **जग्मुः** પામ્યા છે प्राप्त की है ॥ २४ ॥

24. O, gentle one! this is that unique knowledge, having known which, the sages, freed from doubt, entered the great peace, having cast off delusion, passion and desire.

अध्यायोक्तविषयाः—

**तत्र श्लोकौ—
सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।
सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्ग एव च ॥२५॥**

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે इस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, **लोकस्य** લોકની लोककी, **पुरुषस्य च** અને પુરુષની और पुरुषकी, **सप्रयोजनम्** પ્રયોજનસહિત प्रयोजनसहित, **सामान्यम्** સમાનતા समानता, **उद्दिष्टम्** બતાવી છે बताई है, **उत्पत्तौ** તેમજ ઉત્પત્તિમાં एवं उत्पत्तिमें, **मूलम्** કારણ कारण, **निवृत्तौ** અને નિવૃત્તિનો और निवृत्तिका, **मार्गः एव च** માર્ગ બતાવેલ છે मार्ग बताया है ॥ २५ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

25. The unity of man and the universe, together with the utility of such knowledge, the origin of the soul's bondage and the means for release therefrom have been described.

**शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।
विचये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमर्षिणा ॥२६॥**

शुद्धसत्त्व- શુદ્ધ સત્ત્વનું शुद्ध मत्त्वका, **समाधानम्** સમાધાન समाधान, **नैष्ठिकी** મોક્ષસાધક मोक्षसाधक, **सत्या** સત્ય सत्य, **बुद्धिः च** બુદ્ધિ बुद्धि, **निष्ठा च** અને મોક્ષ और मोक्ष, **पुरुषस्य विचये** પુરુષવિચય શારીર અધ્યાયમાં पुरुषविचय शारीर अध्यायमें, **उक्ताः** બતાવ્યાં છે कहे हैं ॥ २६ ॥

26. The concentration of the pure mind, the true and absolute understanding, and the goal—all this has been taught by the great sage in this chapter on the "Analysis of Man."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने पुरुषविचयशारीरं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **शारीरस्थाने** શારીરસ્થાન વિષે शारीरस्थानमें, **पुरुषविचयशारीरम्** 'પુરુષવિચયશારીર' 'पुरुषविचयशारीर', **नाम** નામનો नामका, **पञ्चमः** પાંચમો पांचवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the section on Human Embodiment in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled "The Analysis of Man" is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

છઠ્ઠો અધ્યાય अध्याय छठा

Chapter VI

शरीरविचयशारीरोपक्रमः—

**अथातः शरीरविचयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥**

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **'शरीरविचयम् शारीरम्'** 'શરીરવિચય શારીર' નામના અધ્યાયનું

२४. विज्ञानं-दुर्ज्ञानं (पा.)

'शरीरविचयशारीर' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The analysis of the body" in the section on Human Embodiment.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

शरीरविचयप्रयोजनम्—

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते। ज्ञात्वा हि शरीरतत्त्वं शरीरोपकारकरेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्यते। तस्माच्छरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥३॥

शरीरोपकारार्थम् શરીરના ઉપકાર માટે शरीरके उपकारके लिए, **शरीरविचयः** શરીરનું વિશેષ જ્ઞાન शरीरका विशेष ज्ञान, **इष्यते** આવશ્યક છે इष्ट है, **हि** કેમકે क्योंकि, **शरीरतत्त्वम्** શરીરના તત્ત્વને शरीरके तत्त्वको, **ज्ञात्वा** જાણીને जान कर, **शरीरोपकारकरेषु** શરીરને ઉપકાર કરનારા शरीरके उपकार करनेवाले, **भावेषु** ભાવોમાં भावोंमें, **ज्ञानम्** જ્ઞાન ज्ञान, **उत्पद्यते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **कुशलाः** કુશળ વૈદ્યો कुशल चिकित्सक, **शरीरविचयम्** શરીરના વિશેષ જ્ઞાનની शरीरके विशेष ज्ञानकी, **प्रशंसन्ति** પ્રશંસા કરે છે प्रशंसा करते हैं ॥ ३ ॥

3. The knowledge of the analysis of the body subserves the purpose of helping the maintenance of the health of the body. For it is only in consequence of the knowledge of the nature of the body that knowledge of the factors that contribute to the good of the body arises. Hence do the experts extol the knowledge of the analysis of the body.

३. इष्यते—इष्यते भिषग्विद्यायां (च. ङ. ड.)

शरीरलक्षणम्, शरीरधातूनां वैषम्यस्य फलं लक्षणं च—

तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं समयोगवाहि। यदा ह्यस्मिञ् शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदा क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोति। वैषम्यगमनं हि पुनर्धातूनां वृद्धिह्रासगमनमकार्त्स्न्येन प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

तत्र शरीरम् नाम શરીર शरीर, **चेतना** ચેતનાના चेतनाका, **अधिष्ठानभूतम्** આશ્રયરૂપ आश्रयरूप, **पञ्चमहाभूत** પંચમહાભૂતોના पञ्चमहाभूतोंके, **विकार** વિકારોના विकारोंके, **समुदायात्मकम्** સમુદાયરૂપ समुदायरूप, **समयोगवाहि** અને યોગ્ય પ્રમાણમાં ધાતુઓના મેળાપથી સારી રીતે નીરોગપણાથી રહેનારું છે और योग्य प्रमाणमें धातुओंके मिलनेसे सम्यक् नीरोगतासे रहनेवाला है, **हि** કેમકે क्योंकि, **यदा** જ્યારે जब, **अस्मिन् शरीरे** આ શરીરમાં इस शरीरमें, **धातवः** ધાતુઓ धातु, **वैषम्यम्** વિષમતાને विषमताको, **आपद्यन्ते** પામે છે प्राप्त होती हैं, **तदा** ત્યારે तब, **क्लेशम्** તે ક્લેશ वह क्लेश, **विनाशम् वा** અથવા વિનાશને अथवा विनाशको, **प्राप्नोति** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त होता है, **अकार्त्स्न्येन** અસંપૂર્ણપણે असंपूर्णतया, **प्रकृत्या च** पुनः અથવા સમગ્ર રૂપથી अथवा समग्र रूपसे, **धातूनाम्** ધાતુઓનું धातुओंके, **वृद्धिह्रास-गमनम्** વૃદ્ધિ કે હ્રાસને પ્રાપ્ત થવું એ वृद्धि या ह्रासको प्राप्त होना यह, **वैषम्यगमनम् हि** વૈષમ્યગમન છે वैषम्यगमन है ॥ ४ ॥

4 The body here means the 'vehicle of equilibrium', being the dwelling place of consciousness, and comprising the sum of modifications of the five

४. पञ्चमहाभूत—पञ्चभूत (च.)
,, समयोगवाहि। यदा—समयोगवाहिनो यदा (च ङ. च.)
,, तदा—तदेदं (च.)
,, पुनर्धातूनां वृद्धिह्रासगमनम्—पुनर्धातूनां विशेषकृतं वृद्धिह्रास-गमनम् (प्र.)

great elements. When, therefore, the elements in the body become discordant, the organism suffers affliction or death. Now, the discordant tendency of the elements is brought about by their tendency to hypertrophy or atrophy., whether partial or complete.

धातूनां यौगपद्येन वृद्धिह्रासौ भवतः—

यौगपद्येन तु विरोधिनां धातूनां वृद्धिह्रासौ भवतः। यद्धि यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्ततो विपरीतगुणस्य धातोः प्रत्यवायकरं संपद्यते ॥५॥

विरोधिनाम् વિરોધી विरोधी, **धातूनाम् तु** ધાતુઓનાં તો धातुओंके तो, **यौगपद्येन** એકસાથે एकसाथ, **वृद्धिह्रासौ** વૃદ્ધિ તથા હ્રાસ वृद्धि तथा ह्रास, **भवतः** થાય છે होते हैं, **हि** કેમકે क्योंकि, **यस्य धातोः** જે ધાતુનું जिस धातुका, **यत्** જે जो, **वृद्धिकरम्** વૃદ્ધિ કરનારું હોય છે वृद्धिकारक होता है, **तत्** તે वह, **ततः** તેનાથી उससे, **विपरीतगुणस्य** વિપરીત ગુણવાળા विपरीत गुणवाली, **धातोः** ધાતુનું धातुका, **प्रत्यवायकरम्** હ્રાસ કરનારું ह्रासकारक, **संपद्यते** બને છે होता है ॥५॥

5. The hypertrophy and atrophy of conflicting elements take place simultaneously. For whatever factor serves to increase one element tends to decrease another element having the opposite disposition.

तदेव तस्माद्भेषजं सम्यगवचार्यमाणं युगपन्न्यूनातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति, अधिकमपकर्षति न्यूनमाप्याययति ॥ ६ ॥

तस्मात् તેથી इस लिए, **सम्यक्** સારી રીતે भली प्रकारसे, **अवचार्यमाणम्** પ્રયોજેલું प्रयुक्त हुई, **तत् एव** તે જ वही, **भेषजम्** ઔષધ औषध, **युगपत्** એકસાથે एकसाथ, **न्यूनातिरिक्तानाम्** ન્યૂનાધિક न्यूनाधिक, **धातूनाम्** ધાતુઓની धातुओंकी, **साम्यकरम्** સમતા કરનારું समता करनेवाली, **भवति** થાય છે होती है, **अधिकम्** અર્થાત્ અધિકને अर्थात् अधिकको, **अपकर्षति** ઘટાડે છે घटाती है, **न्यूनम्** અને ન્યૂનને और न्यूनको, **आप्याययति** વધારે છે बढ़ाती है ॥ ६ ॥

6. Therefore the medicine is that, which, being well administered, becomes an equalizer of increased and diminished elements at the same time. It brings down the excessive element and augments the deficient one.

धातूनां साम्यार्थं कर्तव्यम्—

एतावदेव हि भैषज्यप्रयोगे फलमिष्टं स्वस्थवृत्तानुष्ठाने च यावद्धातूनां साम्यं स्यात्। स्वस्था ह्यपि धातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला रसगुणानाहारविकारांश्च पर्यायेणेच्छन्त्युपयोक्तुं सात्म्यसमाज्ञातान्; एकप्रकारभूयिष्ठांश्चोपयुञ्जानास्तद्विपरीतकरसमाज्ञातया चेष्टया समम्रिच्छन्ति कर्तुम् ॥ ७ ॥

भैषज्यप्रयोगे ઔષધોના ઉપચારમાં औषधके प्रयोगमें, **स्वस्थवृत्त-** અને સ્વસ્થવૃત્તના और स्वस्थवृत्तके, **अनुष्ठाने च** અનુષ્ઠાનમાં अनुष्ठानमें, **एतावत् एव हि** એટલુંજ इतना ही, **फलम्** ફળ फल, **इष्टम्** ઇષ્ટ છે इष्ट है, **यावत्** કે कि, **धातूनाम्** ધાતુઓની धातुओंकी, **साम्यम्** સમતા समता, **स्यात्** થાય हो, **धातूनाम्** ધાતુઓની धातुओंकी, **साम्यानुग्रहार्थम्** સમતા જાળવી રાખવા માટે समता बनाये रखनेके लिए **एव** જ ही, **कुशलाः** કુશળ कुशला, **स्वस्थाः हि अपि** સ્વસ્થ પુરુષો પણ स्वस्थ पुरुष भी, **सात्म्य-** સાત્મ્ય તરીકે सात्म्यरूपसे, **समाज्ञातान्** માનેલા माने हुए, **रसगुणान्** રસ-ગુણ रस-गुण, **आहारविकारान् च** અને આહારના પદાર્થોને और

६. सम्यगवचार्यमाण–सम्यगुपचर्यमाणं (ख.)
,, युगपन्न्यूनातिरिक्तानां–युगपद्वनातिरिक्तानां (थ.)

७. एकप्रकार°–अनेकप्रकार° (च.)
,, विपरीतकर°–विपरीतकरणलक्षण° (झ. ड. ध.)
,, °समाज्ञातया चेष्टया–°समाख्याततया चेष्टया (ड.)

भोज्य पदार्थोंको, **पर्यायेण** યોગ્યક્રમે योग्य क्रमसे, **उपयोक्तुम्** ઉપયોગ કરવાને उपयोगमें लाना, **इच्छन्ति** ઇચ્છે છે चाहते हैं, **एक- प्रकार- भूयिष्ठान्** એકજ પ્રકારના રસ આદિનો બહુ પ્રમાણમાં एक ही प्रकारके रस आदिको अधिक प्रमाणमें, **उपयुञ्जानाः** ઉપયોગ કરનારા उपयोग करनेवाले, **तत्-** તેઓથી उनसे, **विपरीतकर-** વિપરીતકારી विपरीतकारी, **समाज्ञातया** માનેલી मानी हुई, **चेष्टया** ચેષ્ટાદ્વારા चेष्टासे, **समम्** ધાતુને સમાન धातुको समान, **कर्तुम्** કરવાને करनेको, **इच्छन्ति** ઇચ્છે છે चाहते हैं ॥ ७ ॥

7. Indeed this alone is the end sought in the employment of medicine as also in the observance of wholesome habits, that the equilibrium of the elements may be achieved or maintained as the case may be. For it is only with a view to help to maintain the balance of the elements that the intelligent, while being healthy, would make use, by rotation, of a dietary of tastes and properties which have been ascertained to be agreeable and balanced; while those who are given to the excessive use of one particular variety of food endeavour to balance it by recourse to exertion that is known to be counter-active.

देशकालात्मगुणविपरीतानां हि कर्मणामाहारविकाराणां च क्रियोपयोगः सम्यक्, सर्वातियोगसन्धारणम्, असन्धारणमुदीर्णानां च गतिमतां, साहसानां च वर्जनं, स्वस्थवृत्तमेतावद्धातूनां साम्यानुग्रहार्थमुपदिश्यते ॥ ८ ॥

हि કારણકે क्योंकि, **देश-** દેશ देश, **काल-** કાળ काल, **आत्मगुण-** તથા શરીરના ગુણથી तथा शरीरके गुणोंसे, **विपरीतानाम्** વિપરીત विपरीत, **कर्मणाम्** કર્મ कर्म, **आहारविकाराणाम्** તેમજ ભોજ્ય પદાર્થોના एवं भोज्य पदार्थोंके, **सम्यक्** સમ્યક્ सम्यक्, **क्रिया-** ક્રિયા क्रिया, **उपयोगः च** તથા ઉપયોગ तथा उपयोग, **सर्वातियोग-** સઘળા અતિયોગોને। सब अतियोगोंका, **संधारणम्** નિરોધ निरोध, **उदीर्णानाम्** ઉદીર્ણ उदीर्ण, **गतिमताम् च** અને ગતિમાન વેગોને और गतिमान वेगोंको, **असंधारणम्** ન રોકવા न रोकना, **साहसानाम् च** અને સાહસોનો और साहसोंका, **वर्जनम् च** પરિત્યાગ परित्याग, **एतावत्** આટલું इतना, **स्वस्थवृत्तम्** સ્વસ્થવૃત્ત स्वस्थवृत्त, **धातूनाम्** ધાતુઓની धातुओंकी, **साम्य-** સમતા समता, **अनुग्रहार्थम्** જાળવવા માટે बनाये रखनेके लिए, **उपदिश्यते** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ ८ ॥

8. Right performance or use of acts, or dietary modes, that are counteractive to local, seasonal and bodily idiosyncrasies, the suppression of all extravagant tendencies, the non-suppression of the excretory impulses that are tendidng to go out and the avoidance of violent activities; wholesome living, comprising these, is taught to bring about the concordance of the body-elements.

धातवः पुनः शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाऽप्याहारविकारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिं प्राप्नुवन्ति, ह्रासं तु विपरीतगुणैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वाऽप्याहारैरभ्यस्यमानैः ॥ ९ ॥

शारीराः શરીરના शरीरकी, **धातवः पुनः** ધાતુઓ धातुएँ, **समान- गुणैः** સમાન ગુણોવાળા समान गुणवाले, **समानगुणभूयिष्ठैः वा** અથવા મોટા પ્રમાણમાં સમાન ગુણવાળા अथवा समानगुणबहुल, **अभ्यस्यमानैः** નિરંતર સેવાતા निरन्तर सेवन किये जानेवाले, **आहारविकारैः** ભોજ્ય પદાર્થોથી भोज्य पदार्थोंसे, **वृद्धिम्** વૃદ્ધિ वृद्धिको, **प्राप्नुवन्ति** પામે છે प्राप्त होती हैं, **विपरीतगुणैः तु** અને વિપરીત ગુણોવાળા और विपरीत गुणवाले, **विपरीतगुणभूयिष्ठैः वा**

८. क्रियोपयोगः—क्रमेणोपयोगः (ग. च. ध.)

९. आहारविकारैः—आहारविहारैः (प. क.)

અથવા મોટા પ્રમાણમાં વિપરીત ગુણવાળા અથવા विपरीतगुणवहुल, अभ्यस्यमानैः સતત સેવાતા सतत सेवन किये जाते, आहारैः આહારોથી आहारोंसे, ह्रासम् હ્રાસ પામે છે ह्रासको प्राप्त होते हैं ॥ ९ ॥

9. Now the body-elements attain increase by the repeated use of dietary modes that either wholly consist of, or preponderate in, like qualities; while they suffer diminution by the repeated use of foods that either wholly consist of, or preponderate in unlike qualities

तत्रेमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामर्थ्यकराः; तद्यथा — गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्ण - स्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्म-स्थूलसान्द्रद्रवाः ।

तत्र इमे આ ये, शरीरधातुगुणाः શરીરના ધાતુઓના ગુણો शरीरकी धातुओंके गुण, संख्या- જ્ઞાનરૂપ ज्ञानरूप, सामर्थ्यकराः શક્તિને કરનારા છે शक्तिको करनेवाले हैं, तद् यथा જેમ કે जैसे कि, गुरु- ગુરુ गुरु, लघु- લઘુ लघु, शीत- શીત शीत, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, मन्द- મન્દ मन्द, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, स्थिर- સ્થિર स्थिर, सर- સર सर, मृदु- મૃદુ मृदु, कठिन- કઠિન कठिन, विशद- વિશદ विशद, पिच्छिल- પિચ્છિલ पिच्छिल, श्लक्ष्ण- શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, खर- ખર खर, सूक्ष्म- સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, स्थूल- સ્થૂલ स्थूल, सान्द्र- સાન્દ્ર सान्द्र, द्रवाः અને દ્રવ और द्रव ।

10-(1). Here these properties of the body-elements indicate the effective modes of the dietary etc. They are—heavy, light, cold, hot, unctuous, dry, dull, keen, stable, moving, soft, hard, clear, turbid, smooth, rough, subtle, gross, viscid and aqueous.

तेषु ये गुरवस्ते गुरुभिराहारविकारगुणैरभ्यस्यमानैराप्याय्यन्ते, लघवश्च ह्रसन्ति; लघवस्तु लघुभिराप्याय्यन्ते, गुरवश्च ह्रसन्ति । एवमेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद् वृद्धिः, विपर्ययाद्ध्रासः ।

तेषु તેઓમાં उनमें, ये જે जो, गुरवः ગુરુ છે गुरु हैं, ते તેઓ वे, अभ्यस्यमानैः સતત સેવાતા सतत सेवन किये जाते, गुरुभिः ગુરુ गुरु, आहारविकारगुणैः આહારપદાર્થોના ગુણોથી आहारपदार्थोंके गुणोंसे, आप्याय्यन्ते વૃદ્ધિ પામે છે वृद्धि पाते हैं, लघवः च અને લઘુ ગુણ और लघुगुण, ह्रसन्ति હ્રાસ પામે છે ह्रासको प्राप्त होते हैं, लघवः तु અને લઘુગુણ और लघुगुण, लघुभिः લઘુ આહારોથી लघु आहारोंसे, आप्याय्यन्ते વૃદ્ધિ પામે છે वृद्धि पाते हैं, गुरवः च અને ગુરુ ગુણ और गुरु गुण, ह्रसन्ति હ્રાસ પામે છે ह्रास पाते हैं, एवम् एव એ જ પ્રમાણે इसी प्रकार, सर्वधातुगुणानाम् સઘળા ધાતુઓના ગુણોની सब धातुओंके गुणोंकी, सामान्ययोगात् આહાર વિહાર વગેરેના સામાન્ય યોગથી आहार विहार आदिके सामान्य योगसे, वृद्धिः વૃદ્ધિ થાય છે वृद्धि होती है, विपर्ययात् અને આહાર વિહાર વગેરેના વિપર્યયથી और आहार विहार आदिके विपर्ययसे, ह्रासः તેઓનો હ્રાસ થાય છે उनका ह्रास होता है ।

10-(2). Of these, those body-elements which are heavy, grow more by the repeated use of such dietary modes as are heavy in quality, while the light ones grow less. The light ones again grow more by the light foods; while the heavy ones grow less. In this very manner, there is increase of the tendencies of the body-elements by the accession of like factors, and decrease by the accession of unlike factors.

तस्मान्मांसमाप्याय्यते मांसेन भूयस्तरमन्येभ्यः शरीरधातुभ्यः, तथा लोहितं लोहितेन, मेदो मेदसा, वसा वसया, अस्थि तरुणास्थ्ना, मज्जा मज्ज्ञा, शुक्रं शुक्रेण, गर्भस्त्वामगर्भेण ॥ १० ॥

तस्मात् તેથી इसी कारणसे, मांसेन માંસથી मांससे, अन्येभ्यः બીજા अन्य, शरीरधातुभ्यः શરીરના ધાતુઓ

કરતાં शरीरकी धातुओंसे, मांसम् માંસ मांस, भूयस्तरम् અધિકતર अधिकतर, आप्यायते વૃદ્ધિ પામે છે वृद्धि पाता है, तथा તેવી રીતે उसी प्रकार, लोहितेन રક્તથી रक्तसे, लोहितम् રક્ત रक्त, मेदसा મેદથી मेदसे, मेदः મેદ मेद, वसया વસાથી वसासे, वसा વસા वसा, तरुणास्थ्ना તરુણ અસ્થિથી तरुणास्थिसे, अस्थि અસ્થિ अस्थि, मज्ज्ञा મજ્જાથી मज्जासे, मज्जा મજ્જા मज्जा, शुक्रेण શુક્રથી शुक्रसे, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, आमगर्भेण અને આમગર્ભ (કાચાં ઈંડાં વગેરે)થી और आमगर्भ (कच्चे अण्डे आदि)से, गर्भः ગર્ભ અધિકતર વૃદ્ધિ પામે છે गर्भ अधिकतर वृद्धि पाता है ॥ १० ॥

10. Consequently, the flesh-element grows more by the intake of flesh, relatively to the rest of the body-elements; similarly the blood-element increases by the intake of blood; the fat-element by fat; the flesh-marrow by flesh-marrow; the bones by cartilage; the bone-marrow by the bone-marrow; the semen by semen and the fetus by embryo.

यत्र त्वेवंलक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविकाराणामसान्निध्यं स्यात्, सन्निहितानां वाऽप्ययुक्तत्वान्नोपयोगो घृणित्वादन्यस्माद्वा कारणात्, स च धातुरभिवर्धयितव्यः स्यात्, तस्य ये समानगुणाः स्युराहारविकारा असेव्याश्च, तत्र समानगुणभूयिष्ठानामन्यप्रकृतीनामप्याहारविकाराणामुपयोगः स्यात् ।

यत्र तु વળી જ્યાં और जहां, एवं- लक्षणेन આવાં લક્ષણવાળા इस प्रकारके लक्षणोंवाले, सामान्येन સામાન્યથી सामान्यसे, सामान्यवताम् સમાનતાવાળા समानतावाले, आहारविकाराणाम् આહારના પદાર્થોની आहारके पदार्थोंकी, असान्निध्यम् स्यात् પ્રાપ્તિ ન થાય प्राप्ति न हो, सन्निहितानाम् अपि वा અથવા પ્રાપ્તિ હોવા છતાં अथवा प्राप्ति होने पर भी, अयुक्तत्वात् અયુક્ત હોવાથી अयुक्त होनेसे, घृणित्वात् ઘૃણાજનક હોવાથી घृणाजनक होनेसे, अन्यस्मात् वा અથવા બીજા अथवा अन्य, कारणात् કારણથી कारणसे, न उपयोगः ઉપયોગ ન થઈ શકે उपयोग न हो सके, स च અને તે और वह, धातुः ધાતુને धातु, अभिवर्धयितव्यः વધારવો बढानी, स्यात् હોય તો हो तो, तस्य તેના उसके, समानगुणाः સમાન ગુણવાળા समान गुणवाले, ये आहारविकाराः જે ભોજનના પદાર્થો जो भोजनके पदार्थ, असेव्याः च स्युः સેવવા યોગ્ય ન હોય सेवनयोग्य न हों, तत्र ત્યાં वहां, समानगुणभूयिष्ठान् મોટે ભાગે સમાન ગુણવાળા समानगुणबहुल, अन्यप्रकृतीनाम् વિજાતીય પ્રકૃતિવાળા विजातीय प्रकृतिके, आहारविकाराणाम् ભોજનના પદાર્થોનો भोजनके पदार्थोंका, अपि પણ भी, उपयोगः स्यात् ઉપયોગ થઈ શકે उपयोग हो सकता है;

11-(1). Now in places where dietary articles of absolutely like nature, in conformity to this rule of similarity, are not available, or even if available, the dietary articles cannot be used either because they are unsuitable or because they are disgusting or because of some other reason, and nevertheless it becomes necessary to increase that particular body-element whose perfectly corresponding type of dietary article cannot be made use of, then, recourse must be had to other types of dietary articles which abound in like properties to those of the body-element whose increase is sought.

तद्यथा—शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धशीतसमाख्यातानां चापरेषां द्रव्याणां, मूत्रक्षये पुनरिक्षुरसवारुणीमण्डद्रवमधुराम्ललवणोपक्लेदिनां, पुरीषक्षये कुल्माषमाषकुष्कुण्डाजमध्ययवशाकधान्याम्लानां, वातक्षये कटुकतिक्तकषायरूक्षलघुशीतानां, पित्तक्षयेऽम्ललवणकटुक-

क्षारोष्णतीक्ष्णानां, श्लेष्मक्षये स्निग्धगुरुमधुरसान्द्रपिच्छिलानां द्रव्याणाम्। कर्मापि यद्यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्तदासेव्यम्। एवमन्येषामपि शरीरधातूनां सामान्यविपर्ययाभ्यां वृद्धिह्रासौ यथाकालं कार्यौ। इति सर्वधातूनामेकैकशोऽतिदेशतश्च वृद्धिह्रासकराणि व्याख्यातानि भवन्ति॥११॥

तद् यथा જેમકે जैसेकि, शुक्रक्षये શુક્રક્ષયમાં शुक्रक्षयमें, क्षीरसर्पिषोः દૂધ અને ઘીનો दूध और घीका, मधुरस्निग्ध- મધુર, સ્નિગ્ધ मधुर, स्निग्ध, शीतसमाख्यातानाम् च અને શીત કહેલાં और शीत कहे हुए, अपरेषाम् બીજાં अन्य, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, उपयोगः ઉપયોગ उपयोग, मूत्रक्षये पुनः મૂત્રક્ષયમાં मूत्रक्षयमें, इक्षुरस- ઇક્ષુરસ इक्षुरस, वारुणीमण्ड- વારુણીમંડ वारुणीमण्ड, द्रव- દ્રવ (પ્રવાહી) द्रव, मधुर- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, उपक्लेदिनाम् તથા ઉપક્લેદી દ્રવ્યોનો ઉપયોગ तथा उपक्लेदी द्रव्योंका उपयोग, पुरीषक्षये પુરીષક્ષયમાં पुरीषक्षयमें, कुल्माष- કુલ્માષ कुल्माष, माष- અડદ उड़द, कुष्कुण्ड- કુષ્કુંડ कुष्कुण्ड, अजमध्य- બકરાનો મધ્ય દેહ बकरेका मध्यदेह, यव- જવ जौ, शाक- શાક शाक, धान्याम्लानाम् અને ધાન્યામ્લનો ઉપયોગ और धान्याम्लका उपयोग, वातक्षये વાતક્ષયમાં वातक्षयमें, कटुक- કટુ कटुक, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कषाय- કષાય कषाय, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, लघु- લઘુ लघु, शीतानाम् અને શીત દ્રવ્યોનો ઉપયોગ और शीत द्रव्योंका उपयोग, पित्तक्षये પિત્તના ક્ષયમાં पित्तके क्षयमें, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, कटुक- કટુ कटु, क्षार- ક્ષાર क्षार, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्णानाम् અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ और तीक्ष्ण द्रव्योंका उपयोग, श्लेष्मक्षये શ્લેષ્મક્ષયમાં श्लेष्मक्षयमें, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, गुरु- ગુરુ गुरु, मधुर- મધુર मधुर, सान्द्र- સાન્દ્ર सान्द्र, पिच्छिलानाम् અને પિચ્છિલ और पिच्छिल, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ द्रव्योंका उपयोग करना चाहिए, कर्म अपि કર્મ પણ कर्म भी, यत् જે जो, यस्य धातोः જે ધાતુનું जिस धातुका, वृद्धिकरम् વૃધ્ધિ કરનારું હોય वृद्धि करनेवाला हो, तत् तत् તે તે उसे उसे, आसेव्यम् નિરંતર સેવન કરવું જોઈએ निरंतर सेवन करना चाहिए, एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, अन्येषाम् બીજા अन्य, अपि પણ भी, शरीरधातूनाम् શરીરના ધાતુઓના शरीरकी धातुओंका, वृद्धिह्रासौ વૃધ્ધિ તથા હ્રાસ वृद्धि तथा ह्रास, सामान्य- સામાન્ય सामान्य, विपर्ययाभ्याम् અને વિપરીત દ્રવ્યોવડે और विपरीत द्रव्यद्वारा, यथाकालम् યથાસમય यथासमय, कार्यौ કરવા જોઈએ करना चाहिए, इति એ પ્રમાણે इसी प्रकार, सर्वधातूनाम् સર્વ ધાતુઓના सब धातुओंके, वृद्धिह्रासकराणि વૃધ્ધિહ્રાસ કરનારા ભાવો वृद्धिह्रास करनेवाले भाव, एकैकशः એક એક કરીને एक एक करके, अतिदेशतः च તથા અતિદેશદ્વારા और अतिदेशसे, व्याख्यातानि भवन्ति કહેવામાં આવ્યા છે कह दिये हैं॥११॥

11. Thus for instance, in diminution of semen, use may be made of milk and clarified butter, as also of other articles listed as sweet, unctuous and cooling; in diminution of urine, use may be made of the juice of sugar-cane, Varuni wine and of ingredients having aqueous, sweet, acid, salt and moisture-producing properties; in diminution of fecal matter, use may be made of horse-gram, black-gram, mushroom, the viscera of goats, barley, vegetables, and the sour gruel of grains; in diminution of vata, use may be made of bitter, astringent, dry, light and cooling articles; in diminution of pitta, use may be made of sour, salt, pungent, alkaline, hot and acute articles; in diminution of kapha, use may be made of unctuous, heavy, sweet, viscid and turbid articles. Exertion, too, which is of the kind that stimulates the growth of a particular body-element whose growth is sought, should be

११. तदासेव्यम्–तदनुसेव्यम् (च. स.)

indulged in. In this manner, by the use of like and unlike food and exertion, the increase and diminution of the rest of the body-elements are to be brought about opportunely. Thus we have explained, specifically and by indication, the methods of bringing about the increase and decrease of all the body-elements.

कात्स्न्येंन शरीरवृद्धिकरा भावाः—

कात्स्न्येंन शरीरवृद्धिकरास्त्विमे भावा भवन्ति; तद्यथा—कालयोगः, स्वभावसंसिद्धिः, आहारसौष्ठवम्, अविघातश्चेति ॥ १२ ॥

कात्स्न्येंन संपूर्णपणे संपूर्णतया, शरीरवृद्धिकराः तु शरीरनी वृद्धि करनारा तो शरीरकी वृद्धि करनेवाले तो, इमे भावाः आ भावो ये भाव, भवन्ति छे हैं, तद् यथा जेमके जैसे कि, कालयोगः काळयोग कालयोग, स्वभावसंसिद्धिः अदृष्टनी श्रेष्ठता स्वभावसंसिद्धि, आहारसौष्ठवम् आहारनी श्रेष्ठता आहारकी श्रेष्ठता, अविघातः च इति अने विघातकर भावोनो अभाव और विघातक भावोंका अभाव ॥ १२ ॥

12. These factors promote the growth of the body in every way. They are—opportunity, favourable natural endowment, excellence of diet, and freedom from retardation.

बलवृद्धिकरा भावाः—

बलवृद्धिकरास्त्विमे भावा भवन्ति। तद्यथा—बलवत्पुरुषे देशे जन्म बलवत्पुरुषे काले च, सुखश्च कालयोगः, बीजक्षेत्रगुणसंपच्च, आहारसंपच्च, शरीरसंपच्च, सात्म्यसंपच्च, सत्त्वसंपच्च, स्वभावसंसिद्धिश्च, यौवनं च, कर्म च, संहर्षश्चेति ॥ १३ ॥

इमे भावाः तु अने आ भावो और ये भाव, बलवृद्धिकराः बळनी वृद्धि करनारा बलकी वृद्धि करनेवाले, भवन्ति छे हैं, तद् यथा जेम के जैसे कि, बलवत्- बळवान बलवान, पुरुषे पुरुषोवाळा पुरुषोंवाले, देशे देशमां देशमें, बलवत्- पुरुषे बळवान पुरुषोवाळा बलवान पुरुषोंवाले, काले च काळमां कालमें, जन्म जन्म जन्म, सुखः च कालयोगः सुखकारक काळयोग सुखकारक कालयोग, बीजक्षेत्र- बीज अने क्षेत्रना बीज और क्षेत्रके, गुणसंपत् च गुणोनी संपत्ति गुणोंकी सम्पत्ति, आहारसंपत् च आहारनी संपत्ति आहारकी सम्पत्ति, शरीरसंपत् च शरीरनी संपत्ति शरीरकी सम्पत्ति, सात्म्यसंपत् च सात्म्यनी संपत्ति सात्म्यकी सम्पत्ति, सत्त्वसंपत् च मननी संपत्ति मनकी सम्पत्ति, स्वभावसंसिद्धिः च स्वभावसंसिद्धि स्वभावसंसिद्धि, यौवनम् च जुवानी युवावस्था, कर्म च कर्म कर्म, संहर्षः च इति अने चित्तनी प्रसन्नता और चित्तकी प्रसन्नता ॥ १३ ॥

13. These factors promote the increase of strength. They are—birth in a country of strong people, or at a time when people are strong, favourable opportunity, excellence of paternal and maternal endowment, excellence of nourishment, excellence of bodily constitution, excellence of regimen, excellence of the mind, excellence of natural endowment, youth, exercise and good cheer.

आहारपरिणामकरा भावाः—

आहारपरिणामकरास्त्विमे भावा भवन्ति। तद्यथा—ऊष्मा, वायुः, क्लेदः, स्नेहः, कालः, समयोगश्चेति ॥ १४ ॥

इमे भावाः तु अने आ भावो और ये भाव, आहार- आहारने आहारको, परिणामकराः पचावनारा पचानेवाले, भवन्ति छे हैं, तद् यथा जेम जैसे कि, ऊष्मा ऊष्मा ऊष्मा, वायुः वायु वायु, क्लेदः क्लेद क्लेद, स्नेहः स्नेह स्नेह, कालः काळ काल, समयोगः च इति अने समयोग और समयोग ॥ १४ ॥

१२. कात्स्न्येंन शरीरवृद्धिकराः—कृत्स्नशरीरपुष्टिकराः (ह. ध.)

१४. समयोगश्चेति—संयोगश्चेति (ह. ध.)

14. These are the factors that promote the transformation of intaken food into the body-elements. They are—heat, vayu, moisture, unctuousness, time and their appropriate combination.

तत्र तु खल्वेषामूष्मादीनामाहारपरिणामकराणां भावानामिमे कर्मविशेषा भवन्ति ।

तत्र तु खलु त्यां यहां, **आहार-** આહારને आहारको, **परिणामकराणाम्** પચાવનારા पचानेवाले, **एषाम् ऊष्मादीनाम्** એ ઊષ્મા આદિ उन ऊष्मा आदि, **भावानाम्** ભાવોના भावोंके, **इमे** આ ये, **कर्मविशेषाः** જુદાં જુદાં કર્મ भिन्न भिन्न कर्म, **भवन्ति** છે हैं ।

15-(1). Now of these food-transforming agents, these are the various functions.

तद्यथा—ऊष्मा पचति, वायुरपकर्षति, क्लेदः शैथिल्यमापादयति, स्नेहो मार्दवं जनयति, कालः पर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति, समयोगस्त्वेषां परिणामधातुसाम्यकरः संपद्यते ॥ १५ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, **ऊष्मा** ઊષ્મા ऊष्मा, **पचति** પાચન કરે છે पाचन करती है, **वायुः** વાયુ वायु, **अपकर्षति** કોષ્ઠમાં લઈ જાય છે कोष्ठमें ले जाती है, **क्लेदः** ક્લેદ क्लेद, **शैथिल्यम्** શિથિલતા शिथिलताको, **आपादयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **स्नेहः** સ્નેહ स्नेह, **मार्दवम्** મૃદુતાને मृदुताको, **जनयति** ઉપજાવે છે उत्पन्न करता है, **कालः** અને કાળ और काल, **पर्याप्तिम्** સુપક્વતાને सुपक्वताको, **अभिनिर्वर्तयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **एषाम्** એઓના इनका, **समयोगः तु** સમયોગ તો समयोग तो, **परिणाम-धातु-** પાચન અને ધાતુઓની पाचन और धातुओंकी, **साम्यकरः** સમતાને કરનારો समताको करनेवाला, **संपद्यते** બને છે होता है ॥ १५ ॥

15. Thus heat cooks, vayu lowers the food into its place, moisture renders it loose, unctuousness makes it soft, time completes the process, and the equilibrium of all these promotes metabolism and the concordance of the body-elements.

१५. समयोगः—संयोगः (त.)
,, समयोगस्त्वेषां—समयोग एषां (प.)

परिणमतस्त्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः; विरुद्धाश्च विहन्युर्विहताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ १६ ॥

परिणमतः तु અને પાચન થતા और पचते हुए, **आहारस्य** આહારના आहारके, **अविरुद्धाः** સમાન समान, **गुणाः** ગુણો गुण, **यथास्वम्** પોતાને પોતાને અનુસરી अपने अपने अनुसार, **शरीरगुणभावम्** શરીરના ગુણરૂપ शरीरके गुणरूप, **आपद्यन्ते** થઈ જાય છે हो जाते हैं, **विरुद्धाः च** તથા શરીરના ગુણથી વિપરીત આહારગુણો तथा शरीरके गुणोंसे विपरीत आहारगुणों, **विहन्युः** શરીરના ગુણોનો હ્રાસ કરે છે शरीरके गुणोंका ह्रास करते हैं, **विरोधिभिः** વિપરીત આહારગુણોથી विपरीत आहारगुणोंसे, **विहताः च** હ્રાસ પામેલા શરીરના ગુણો ह्रासको प्राप्त हुए शरीरके गुणों, **शरीरम्** શરીરને शरीरको, **विहन्युः** ક્ષીણ કરે છે क्षीण करते हैं ॥ १६ ॥

16. The several properties of the food, undergoing transformation into nourishment, convert themselves into the nature of such body-elements as are not inimical to their own, while they inhibit the opposing elements. These, thus inhibited by the hostile food-elements, in turn retard the organism.

शरीरधातूनां मलप्रसादभेदेन द्वैविध्यं, मलप्रसादयोः कार्यं च—

शरीरगुणाः पुनर्द्विविधाः संग्रहेण—मलभूताः, प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूतास्ते ये शरीरस्या-

१६. परिणमतः—परिणामतः (च. थ. द. ब.)
१७. शरीरगुणाः—शरीरधातवः (च. द. प. ब.)
,, शरीरस्याबाधकराः—शरीरस्य बाधकराः (च. द. …

बाधकराः स्युः। तद्यथा—शरीरच्छिद्रेषूपदेहाः पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः, परिपक्वाश्च धातवः, प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि केचिच्छरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरस्योपघातायोपपद्यन्ते, सर्वांस्तान्मले संचक्ष्महे; इतरांस्तु प्रसादे, गुर्वादींश्च द्रवान्तान् गुणभेदेन, रसादींश्च शुक्रान्तान् द्रव्यभेदेन ॥ १७ ॥

शरीरगुणाः पुनः શરીરના ગુણો તો शरीरके गुण तो, **संग्रहेण** સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, **द्विविधाः** બે પ્રકારના છે दो तरहके हैं, **मलभूताः** મળરૂપ मलरूप, **प्रसादभूताः च** અને પ્રસાદરૂપ और प्रसादरूप, **तत्र** તેમાં इनमें, **ये** જેઓ जो, **शरीरस्य** શરીરને शरीरको, **आबाधकराः** પીડા કરનારા पीडाकर, **स्युः** છે हैं, **ते** તેઓ વે, **मलभूताः** મળરૂપ છે मलरूप हैं, **तद् यथा** જેમકે जैसे कि, **शरीरच्छिद्रेषु** શરીરના છિદ્રોમાં शरीरके छिद्रोंमें, **पृथग्जन्मानः** વિવિધ રૂપવાળા विविध रूपवाले, **बहिर्मुखाः** બહાર નીકળનાર बाहिर निकलनेवाले, **उपदेहाः** મળ मल, **परिपक्वाः च** પાકી ગયેલા पकी हुई, **धातवः** ધાતુઓ धातुएँ, **प्रकुपिताः च** અને પ્રકુપિત થએલા और प्रकुपित हुए, **वात-पित्त-श्लेष्माणः** વાયુ પિત્ત અને કફ वायु, पित्त और कफ, **अन्ये अपि** બીજા પણ अन्य भी, **शरीरे** શરીરમાં शरीरमें, **तिष्ठन्तः** રહેલા रहे हुए, **ये केचित्** જે કોઈ जो कोई, **भावाः** ભાવો भाव, **शरीरस्य** શરીરના शरीरके, **उपघाताय** ઉપઘાત માટે विनाशके लिए, **उपपद्यन्ते** થાય છે होते हैं, **तान् सर्वान्** તે બધાને उन सबको, **मले** મળમાં मलमें, **संचक्ष्महे** ગણીએ છીએ गिनते हैं, **गुणभेदेन** અને ગુણોના ભેદથી और गुणोंके भेदसे, **गुर्वादीन्** ગુરુથી માંડી गुरुसे ले कर, **द्रवान्तान्** દ્રવ સુધીના द्रवपर्यन्त, **द्रव्यभेदेन तथा** દ્રવ્યભેદથી तथा द्रव्यभेदसे **रसादीन्** રસથી માંડી रससे ले कर, **शुक्रान्तान्** શુક્ર સુધીના शुक्रपर्यन्त, **इतरान् तु** બીજા ભાવોને તો अन्य भावोंको तो, **प्रसादे** પ્રસાદમાં ગણીએ છીએ प्रसादमें गिनते हैं ॥ १७ ॥

१७ मले-मलान् (क. प.)
,, ,,-मलाख्यान् (ब.)
,, संचक्ष्महे-संप्रचक्ष्महे (ब.)
,, प्रसादे-प्रसादाख्यान् (च. ब.)

17. The body-elements, again, are briefly of two kinds—impure and pure. Of these, they are the impure which are hurtful to the body. These are—excreta issuing outwards from the orifices of the body in various forms, putrescent humors, irritated vata, pitta and kapha; also such other tendencies residing in the body as tend to injure the body; all these we regard as impurities and the rest as pure. All these again are listed, beginning with "heavy" and ending with "aqueous", according to difference in property, and beginning with "body nutrient fluid", and ending with "semen", according to difference in substance.

वातपित्तकफा एव सर्वधातुदूषकाः, वातादयः प्रकृतिभूता आरोग्यकराः—

तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति, दोषस्वभावात्। वातादीनां पुनर्धात्वन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां विविधाशितपीतीयेऽध्याये विज्ञानान्युक्तानि। एतावत्येव दुष्टदोषगतिर्यावत् संस्पर्शनाच्छरीरधातूनाम्। प्रकृतिभूतानां तु खलु वातादीनां फलमारोग्यम्। तस्मादेषां प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिरिति।१८।

दुष्टाः દુષ્ટ થયેલા दुष्ट हुए, **वातपित्तश्लेष्माणः** વાયુ, પિત્ત અને કફ वायु, पित्त और कफ, **दोषस्वभावात्** દોષના સ્વભાવને લીધે दोषके स्वभावके कारण, **तेषाम् सर्वेषाम् एव** તે બધાના ય उन सबको ही, **दूषयितारः** દૂષિત કરનારા दूषित करनेवाले, **भवन्ति** થાય છે होते हैं, **धात्वन्तरे** ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓમાં धातुविशेषमें, **कालान्तरे** કાલાન્તરમાં कालान्तरमें, **प्रदुष्टानाम्** દૂષિત થયેલા दुष्ट हुए, **वातादीनाम् पुनः** વાતાદિના वातादिके,

१८. दोषस्वभावत्वात्—दोषत्वात (ब. च. त.)
,, संस्पर्शनात्—स्पर्शहीनात् (ख.)

विज्ञानानि લક્ષણો लक्षण, विविधाशितपीतीये વિવિધાશિતપીતીય विविधाशितपीतीय, अध्याये અધ્યાયમાં अध्यायमें, उक्तानि કહેલાં છે कहे हैं, दुष्टदोषगतिः દુષ્ટ દોષની ગતિ दुष्ट दोषोंकी गति, एतावती एव એટલી જ इतनी ही, शरीरधातूनाम् અર્થાત્ શરીરના ધાતુઓને દૂષિત કરવામાં अर्थात् शरीरके धातुओंको दूषित करनेमें, संस्पर्शनात् यावत् સ્પર્શનેન્દ્રિય પર્યંત જ છે स्पर्शनेन्द्रिय पर्यन्त ही है, प्रकृतिभूतानाम् પ્રકૃતિભૂત प्रकृतिभूत, वातादीनाम् तु વાતાદિ દોષોનું वातादि दोषोंका, फलम् तु ફળ તો फल तो, आरोग्यम् આરોગ્ય છે आरोग्य है, तस्मात् તેથી इस लिए, बुद्धिमद्भिः બુધ્ધિમાનોએ बुद्धिमान, एषाम् એઓને इनको, प्रकृतिभावे પ્રકૃતિમાં રાખવાને प्रकृतिभावमें रखनेका, प्रयतितव्यम् इति પ્રયત્ન કરવો જોઈએ यत्न करें ॥ १८ ॥

18. Of all these elements, it is vata, pitta and kapha alone that become the vitiators, being themselves first vitiated; for they are by nature vitiating. We have outlined the diagnostics of vata etc., (the triad of faults) when they are vitiated in the rest of the body-elements and by reference to seasonal variation, in the chapter on "The various foods and drinks". To the extent that there is contact with the body-elements, to that extent alone is the spread of corruption by corrupting influences. The result of vata etc., when in natural state, is of course, health. The intelligent should therefore strive for the natural state of these three humors.

शरीरज्ञानफलम्—

भवति चात्र—

शरीरं सर्वथा सर्वं सर्वदा वेद यो भिषक् ।
आयुर्वेदं स कार्त्स्न्येन वेद लोकसुखप्रदम् ॥१९॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवति શ્લોક છે કે श्लोक है कि, यः જે जो, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, सर्वदा હમેશાં सर्वदा, सर्वम् शरीरम् સંપૂર્ણ શરીરને समग्र शरीरको, सर्वथा સર્વ પ્રકારે सब प्रकारसे, वेद જાણે છે जानता है, सः તે वह, लोकसुखप्रदम् લોકોને સુખ આપનારા लोगोंको सुख देनेवाले, आयुर्वेदम् આયુર્વેદને आयुर्वेदको, कार्त्स्न्येन સંપૂર્ણપણે सम्पूर्णतया, वेद જાણે છે जानता है ॥ १९ ॥

Here is a verse again—

19. That physician who understands the body in every respect and in entirety and at all times, knows in its fullness, the science of life, that is joy-giving to the world.

गर्भस्याङ्गाभिनिर्वृत्त्यादिविषये अग्निवेशस्य कतिपये प्रश्नाः—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—श्रुतमेतद्यदुक्तं भगवता शरीराधिकारे वचः। किन्नु खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वमभिनिर्वर्तते कुक्षौ, कुतोमुखः कथं चान्तर्गतस्तिष्ठति, किमाहारश्च वर्तयति, कथंभूतश्च निष्क्रामति, कैश्चायमाहारोपचारैर्जातः सद्यो हन्यते, कैरव्याधिरभिवर्धते, किं चास्य देवादिप्रकोपनिमित्ता विकाराः संभवन्ति आहोस्विन्न, किंचास्य कालाकालमृत्य्वोर्भावाभावयोर्भगवानध्यवस्यति, किंचास्य परमायुः, कानि चास्य परमायुषो निमित्तानीति ॥ २० ॥

एवं- આ પ્રમાણે इस प्रकार, वादिनम् બોલતા कहते हुए, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, उवाच કહ્યું कहा, शरीराधिकारे શરીરાધિકારમાં शरीराधिकारमें, भगवता ભગવાને भगवानने, यत् वचः જે વચન जो वचन, उक्तम् કહ્યું कहा, एतत् श्रुतम् એ સાંભળ્યું वह सुना, कुक्षौ કુક્ષિમાં कुक्षिमें, गर्भस्य ગર્ભનું गर्भका, किम् नु खलु કયું कौनसा, अङ्गम् અંગ अङ्ग, पूर्वम् પ્રથમ प्रथम, अभिनिर्वर्तते ઉત્પન્ન થાય છે? उत्पन्न होता है?, कुतोमुखः ગર્ભ કઈ તરફ મુખવાળો

२०. एवंवादिनं – तमेवमुक्तवन्तं (च. त. ष.)

गर्भ किस ओर मुखवाला, **कथम् च** અને કેવી રીતે और कैसे, **अन्तर्गतः तिष्ठति** અંદર રહે છે? अन्दर रहता हैं?, **किमाहारः च** શું ખાઈને क्या खा कर, **वर्तयति** જીવે છે? जीता है?, **कथं-भूतः** કયા રૂપમાં किस रूपसे, **निष्क्रामति** બહાર નીકળે છે? बाहिर निकलता है?, **जातः च** અને જન્મેલો और उत्पन्न हुआ, **अयम्** આ બાળક यह बालक, **कैः** કયા किन, **आहारोपचारैः** આહાર તથા ઉપચારોથી आहारों और उपचारोंसे, **सद्यः** તરત शीघ्र, **हन्यते** નાશ પામે છે? नष्ट होता है?, **कैः** કયા આહાર તથા ઉપચારોથી किन आहार तथा उपचारोंसे, **अव्याधिः** નીરોગ રહી नीरोग रहकर, **अभिवर्धते** વધે છે? बढ़ता है?, **किम् च** શું क्या, **देवादि-प्रकोप-निमित्ताः** દેવાદિપ્રકોપજન્ય देवादिप्रकोपजन्य, **विकाराः** વિકારો विकार, **अस्य** એને इसे, **संभवन्ति** થાય છે होते हैं, **आहोस्वित् न** કે નથી થતા? अथवा नहीं होते?, **अस्य च** એના इसके, **काल-अकाल-मृत्य्वोः** કાળ તથા અકાળમૃત્યુના काल और अकालमृत्युके, **भावाभावयोः** તેમજ ભાવ તથા અભાવમાં एवं भाव और अभावमें, **भगवान्** આપ आपका, **किं अध्यवस्यति** શો નિશ્ચય કરો છો क्या निश्चय है?, **अस्य च** એનું इसकी, **परम्** પૂરું पूर्ण, **आयुः** આયુષ્ય आयु, **किम्** કેટલું છે? कितनी है?, **अस्य च** અને એના और इसके, **परमायुषः** પૂર્ણ આયુષ્યનાં पूर्ण आयुके, **कानि** કયા क्या, **निमित्तानि इति** હેતુઓ છે? हेतुओं हैं? ॥ २० ॥

20. Unto the sage Atreya, thus discoursing, Agnivesa said; "We have listened to this, that your reverence has spoken, on the subjcet of the body. Now we desire to know this. Which member of the embryo first develops in the the womb? In which direction does it face? What position does it assume inside the womb? What food sustains it? In what condition does it come out? Being born, by what wrong foods and ministrations does it get killed instantly? Again by what right foods and ministrations does it grow without disease? Are there infantile disorders which result from the displeasure of the super-natural being or are there indeed no such? What does your reverence opine in the matter of the variety or otherwise of timely and untimely death of this man? What is his optimum longevity? And finally what are the means for such optimum longevity?"

किमङ्गं गर्भस्य कुक्षौ प्रथममुत्पद्यते इत्यत्र महर्षीणां मतानि —

तमेवमुक्तवन्तमग्निवेशं भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच—पूर्वमुक्तमेतद्गर्भावक्रान्तौ यथाऽयमभिनिर्वर्तते कुक्षौ, यच्चास्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातम्। विप्रतिवादास्त्वत्र बहुविधाः सूत्रकृतामृषीणां सन्ति सर्वेषां; तानपि निबोधोच्यमानान्—

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **उक्तवन्तम्** કહી રહેલા पूछते हुए, **तम् अग्निवेशम्** તે અગ્નિવેશને उस अग्निवेशको, **भगवान्** ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેય आत्रेय, **पुनर्वसुः** પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, **उवाच** કહ્યું कहा, **कुक्षौ** કુક્ષિમાં कुक्षिमें, **अयम्** આ ગર્ભ यह गर्भ, **यथा** જેવી રીતે जिस प्रकार, **अभिनिर्वर्तते** બને છે बनता है, **अस्य च** અને એનો और इसका, **यत्** જે जो, **अङ्गजातम्** અંગસમૂહ अंगसमूह, **यदा** જ્યારે जब, **संतिष्ठते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, **एतत्** એ यह, **पूर्वम्** પહેલાં प्रथम, **गर्भावक्रान्तौ** ગર્ભાવક્રાન્તિ-શારીરમાં गर्भावक्रान्तिशारीरमें, **उक्तम्** કહી દીધું છે कहा गया है, **अत्र तु** આ વિષયમાં તો इस विषयमें तो, **सर्वेषाम्** સઘળા सभी, **सूत्रकृताम्** સૂત્રકર્તા सूत्र-निर्माता, **ऋषीणाम्** ઋષિઓના ऋषियोंके, **बहुविधाः** બહુ પ્રકારના बहुत प्रकारके, **विप्रतिवादाः** મતમતાન્તરો मतमतान्तर, **सन्ति** છે हैं, **उच्यमानान्** કહેવામાં આવતા कहे जाते, **तान् अपि** એ મતોને પણ इन मतोंको भी, **निबोध** સાંભળો सुनो।

21-(1). Unto Agnivesa who had thus questioned, the sage Punarvasu Atreya said, "As to how this fetus develops in the womb, what and when organic differentiation takes place, we have already explained in the chapter on the descent of the fetus. On this subject there are various conflicting theories of all the sage-aphorists. Listen to them being recounted—

शिरः पूर्वमभिनिर्वर्तते कुक्षाविति कुमारशिरा भरद्वाजः पश्यति, सर्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति कृत्वा; हृदयमिति काङ्कायनो बाह्लीकभिषक्, चेतनाधिष्ठानत्वात्; नाभिरिति भद्रकाप्यः, आहारागम इति कृत्वा; पक्वाशयगुदमिति भद्रशौनकः, मारुताधिष्ठानत्वात्; हस्तपादमिति बडिशः, तत्करणत्वात् पुरुषस्य; इन्द्रियाणीति जनको वैदेहः, तान्यस्य बुद्ध्यधिष्ठानानीति कृत्वा; परोक्षत्वादचिन्त्यमिति मारीचिः कश्यपः; सर्वाङ्गाभिनिर्वृत्तिर्युगपदिति धन्वन्तरिः; तदुपपन्नं, सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वृत्तत्वाद्धृदयप्रभृतीनाम्। सर्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलमधिष्ठानं च केशाश्मिश्रुनखावानाम्, नच तस्मात् पूर्वाभिनिर्वृत्तिरेषां; तस्माद्धृदयप्रभृतीनां सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वृत्तिः, सर्वे भावा ह्यन्योन्यप्रतिबद्धाः; तस्माद्यथाभूतदर्शनं साधु ॥ २१ ॥

सर्वेन्द्रियाणाम् સઘળી ઇંદ્રિયોનું सब इन्द्रियोंका, **तत्** તે (માથું) वह (शिर), **अधिष्ठानम्** આશ્રયસ્થાન છે आश्रय है, **इति कृत्वा** એ હેતુથી इस हेतुसे, **कुक्षौ** કુક્ષિમાં कुक्षिमें, **शिरः** માથું शिर, **पूर्वम्** પહેલાં प्रथम, **अभिनिर्वर्तते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **कुमारशिराः** કુમારશિરા कुमारशिरा, **भरद्वाजः** ભરદ્વાજ भरद्वाज, **पश्यति** માને છે मानता है, **चेतना-** ચેતનાનું चेतनाका, **अधिष्ठानत्वात्** અધિષ્ઠાન હોવાથી अधिष्ठान होनेसे, **हृदयम्** હૃદય પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે हृदय प्रथम उत्पन्न होता है, **इति** એમ ऐसा, **बाह्लीक- भिषक्** બાહ્લીક દેશના વૈદ્ય માને છે बाह्लीक देशका वैद्य मानता है, **आहारागमः** આહારનો માર્ગ છે आहारका मार्ग है, **इति कृत्वा** એ હેતુથી इस हेतुसे, **नाभिः** નાભિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે नाभि प्रथम उत्पन्न होती है, **इति** એમ ऐसा, **भद्रकाप्यः** ભદ્રકાપ્ય માને છે भद्रकाप्य मानता है, **मारुत-** વાયુનું वायुका, **अधिष्ठानत्वात्** અધિષ્ઠાન હોવાથી अधिष्ठान होनेसे, **पक्वाशय-गुदम्** પક્વાશય અને ગુદા પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે पक्वाशय और गुदा प्रथम उत्पन्न होते हैं, **इति** એમ ऐसा, **भद्रशौनकः** ભદ્રશૌનક માને છે भद्रशौनक मानता है, **पुरुषस्य** પુરુષનાં पुरुषके, **तत्करणत्वात्** તે (હાથપગ) સાધન હોવાથી वे (हाथपैर) साधन होनेसे, **हस्तपादम्** હાથ-પગ પહેલાં ઉત્પન્ન થાય છે हाथ-पैर प्रथम उत्पन्न होते हैं, **इति** એમ ऐसा, **बडिशः** બડિશ માને છે बडिश मानता है, **तानि** તે (ઇન્દ્રિયો) वे (इन्द्रियां), **अस्य** આની इसकी, **बुद्धि-** બુદ્ધિનાં बुद्धिके, **अधिष्ठानानि** અધિષ્ઠાન છે अधिष्ठान हैं, **इति कृत्वा** એ હેતુથી इस हेतुसे, **इन्द्रियाणि** ઇંદ્રિયો પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે इन्द्रियाँ प्रथम उत्पन्न होती हैं, **इति** એમ ऐसा, **वैदेहः** વૈદેહ वैदेह, **जनकः** જનક માને છે जनक मानता है, **परोक्षत्वात्** પ્રથમ ઉત્પત્તિની વાત પરોક્ષ હોવાથી प्रथम उत्पत्तिकी बात परोक्ष होनेसे, **अचिन्त्यम्** અચિન્ત્ય છે अचिन्त्य है, **इति** એમ ऐसा, **मारीचिः** મારીચિ मारीचि, **कश्यपः** કશ્યપ માને છે कश्यप मानता है, **सर्वाङ्ग-** બધાં અંગોની सब अङ्गोंकी, **अभिनिर्वृत्तिः** ઉત્પત્તિ उत्पत्ति **युगपत्** એક સાથે થાય છે एक साथ होती है, **इति** એમ ऐसा, **धन्वन्तरिः** ધન્વન્તરિ માને છે धन्वन्तरि मानता है, **हृदय-** હૃદય हृदय, **प्रभृतीनाम्** વગેરે आदि, **सर्वाङ्गानाम्** બધા અંગોની सब अङ्गोंकी, **तुल्यकाल-** એકજ સમયે एक कालमें, **अभिनिर्वृत्तत्वात्** ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી उत्पत्ति होनेके कारण, **तत्** તે वह, **उपपन्नम्** યુક્ત છે ठीक है, **हि** કારણ કે क्योंकि, **हृदयम्** હૃદય हृदय,

२१. सूत्रकृताम्–तन्त्रकारिणाम् (ध. प.)
,, परोक्षत्वात्–बुद्धिपरोक्षत्वात् (न. त.)
,, सर्वाङ्गाभिनिर्वृत्तिः–सर्वाङ्गनिर्वृत्तिः (क. ध.)
,, हृदयप्रभृतीनाम्–हृदयपूर्वाणाम् (क. च. ध.)

अस्य એના इसके, सर्व- બધાં सब, अङ्गानाम् અંગોનું अङ्गोंका, मूलम् મૂળ છે मूल है, केषांचित् અને કેટલાક और कतिपय, भावानाम् ભાવોનું भावोंका, अधिष्ठानम् च અધિષ્ઠાન પણ છે अधिष्ठान भी है, तस्मात् च અને તેથી और इस लिए, एषाम् આ અંગોની इन अङ्गोंकी, पूर्व- પ્રથમ प्रथम, अभिनिर्वृत्तिः ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, न ન હોઈ શકે नहीं हो सकती, तस्मात् તેથી इससे हृदय-प्रभृतीनाम् હૃદય આદિ हृदय आदि, सर्वाङ्गानाम् સઘળાં અંગોની सब अङ्गोंकी, तुल्यकाल- એક કાળમાં एक कालमें, अभिनिर्वृत्तिः ઉત્પત્તિ થાય છે उत्पत्ति होती है, हि કારણ કે क्योंकि, सर्वे भावाः સઘળા ભાવો सब भाव, अन्योन्य- પરસ્પર परस्पर, प्रतिबद्धाः પ્રતિબદ્ધ છે बंधे हुए हैं, तस्मात् તેથી इस लिए, यथाभूतदर्शनम् ધન્વન્તરિનો યથાર્થ મત धन्वन्तरिका यथार्थ मत, साधु યોગ્ય છે योग्य है ॥ २१ ॥

21. "It is the head that first develops in the womb, seeing that it is the seat of all the senses," thus views Kumarasira Bharadwaja. "It is the heart, because that is the seat of animation", thus the doctor Kankayana of Bahlika. "The navel, because it is the inlet for nourishment", thus Bhadrakapya. "The abdominal rectum, because it is the seat of motor activity", thus Bhadrasaunaka. "The hands and feet, because they are the primary instruments of man", thus Badisa. "The sense-organs, because they are the seat of perception in him (man)", thus Janaka Vaideha. "Because the embryo is hidden from the eye, it is uninferable", thus Marichi Kasyapa. "All the members develop simultaneously," thus Dhanvantari. This last is acceptable; for all the members, headed by the heart, take the same time for development. Since the heart is as it were the main stem for all the bodily members, they being grouped round it and it is also the seat of several activities; therefore there is no question of the prior manifestation of these others. Hence there is simultaneous manifestation of all the body-members, including the heart. Indeed all organic functions are interdependent. Therefore the objective view is the right view.

कुक्षौ यथा गर्भस्तिष्ठति तथा वर्णनम्—

गर्भस्तु खलु मातुः पृष्ठाभिमुख ऊर्ध्वशिराः सङ्कुच्याङ्गान्यास्तेऽन्तःकुक्षौ ॥ २२ ॥

गर्भः तु खलु ગર્ભ તો गर्भ तो, मातुः માતાની माताकी, अन्तः कुक्षौ કુક્ષિમાં कुक्षिमें, पृष्ठाभिमुखः પૃષ્ઠ તરફ મુખ રાખીને पीठको और मुँह करके, ऊर्ध्वशिराः માથું ઊંચું રાખી शिर ऊंचा रख कर, अङ्गानि અંગોને अङ्गोको, सङ्कुच्य સંકોચીને सिकुड़ कर, आस्ते રહેલો હોય છે रहता है ॥ २२ ॥

22. The fetus stays inside the womb with its face towards the back of the mother, its head above, and its limbs folded.

कुक्षौ यथा गर्भोऽभिवर्धते तथा वर्णनम्—

व्यपगतपिपासाबुभुक्षस्तु खलु गर्भः परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाश्रित्य वर्तयत्युपस्नेहोपस्वेदाभ्यां गर्भाशये सदसद्भूताङ्गावयवः, तदनन्तरं ह्यस्य कश्चिल्लोमकूपायनैरुपस्नेहः कश्चिन्नाभिनाड्ययनैः। नाभ्यां ह्यस्य नाडी प्रसक्ता, नाड्यां चापरा, अपरा चास्य मातुः प्रसक्ता हृदये, मातृहृदयं ह्यस्य

२२. अन्तःकुक्षौ—जरायुवृतः कुक्षौ (ध. च. ड. ध.)

२३. गर्भाशये—गर्भस्तु (ध. त.)

,, अपरा—अमरा (द. क)

तामपरामभिसंप्लवते सिराभिः स्यन्दमानाभिः; स तस्य रसो बलवर्णकरः संपद्यते, स च सर्वरसवानाहारः ।

व्यपगत-पिपासा-बुभुक्षः ભૂખતરસરહિત क्षुधा-पिपासारहित, परतन्त्रवृत्तिः પરાધીન વૃત્તિવાળો पराधीन वृत्तिवाला, सत्- असद्भूत- વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત व्यक्त और अव्यक्त, अङ्गावयवः અંગો અને અવયવોવાળો अङ्गों और अवयवोंवाला, गर्भः तु खलु ગર્ભ તો गर्भ तो, मातरम् માતાનો माताको, आश्रित्य આશ્રય કરીને आश्रय करके, उपस्नेह- ઉપસ્નેહ निस्यन्द, उपस्वेदाभ्याम् તથા ઉપસ્વેદનદ્વારા और ऊष्मासे, गर्भाशये ગર્ભાશયમાં गर्भाशयमें, वर्तयति જીવે છે जीता है, तदनन्तरम् हि ત્યાર પછી उसके बाद, अस्य એનો इसका, कश्चित् કંઈ कुछ, उपस्नेहः ઉપસ્નેહ उपस्नेह, लोमकूप-अयनैः લોમકૂપનાં માર્ગો દ્વારા लोमकूपके मार्गोंसे, कश्चित् અને કંઈક और कुछ, नाभि-नाडी-अयनैः નાભિનાડીના માર્ગદ્વારા થાય છે नाभिनाडीमार्गोंद्वारा होता है, हि કારણકે क्योंकि, तस्य તેની उसकी, नाभ्याम् નાભિમાં नाभिमें, नाडी નાડી नाडी (नाल), प्रसक्ता લાગેલી હોય છે लगी होती है, नाड्याम् च અને નાડીમાં और नाडीमें, अपरा અપરા લાગેલી હોય છે अपरा लगी होती है, अस्य અને એની और इसकी, अपरा च અપરા अपरा, मातुः માતાના माताके, हृदये હૃદયમાં हृदयमें, प्रसक्ता લાગેલી હોય છે लगी होती है, मातृ-हृदयम् ગર્ભની માતાનું હૃદય गर्भकी माताका हृदय, स्यन्दमानाभिः વહન કરતી वहन करती, सिराभिः સિરાઓ દ્વારા सिराओं द्वारा, ताम् अपराम् તે અપરાને उस अपराको, अभिसंप्लवते રસથી ભરપૂર કરતું રહે છે रससे भरपूर किये रहता है, सः रसः તે રસ वह रस, तस्य તેનાં उसके, बलवर्णकरः બળ તથા વર્ણને કરનારો बल एवं वर्णको करनेवाला, संपद्यते થાય છે होता है, सः च आहारः અને તે આહાર और वह आहार, सर्वरसवान् સઘળા રસોવાળો હોય છે सब रसोंवाला होता है;

23-(1). Free from thirst and hunger, and its movements controlled by another than itself, the embryo grows in the womb with dependence on the mother by means of Upasneha and Upasveda, its limbs being but imperfectly differentiated. Thereafter, the fetus is nourished partly by way of the pores in the hair-follicles and partly by way of the umbilical chord. To the navel of the fetus is attached the umbilical chord, to the umbilical chord is attached the placenta and the placenta is in turn attached to the heart of the mother; and it is indeed the mother's heart that floods the placenta by means of the pulsating arteries; the fluid thus transmitted is generative of strength and color, for it is indeed food containing all nutritive elements.

स्त्रिया ह्यापन्नगर्भायास्त्रिधा रसः प्रतिपद्यते—स्वशरीरपुष्टये, स्तन्याय, गर्भवृद्धये च। स तेनाहारेणोपष्टब्धः (परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाश्रित्य) वर्तयत्यन्तर्गतः ॥ २३ ॥

आपन्नगर्भायाः સગર્ભા सगर्भा, स्त्रियाः સ્ત્રીનો स्त्रीका, रसः રસ रस, त्रिधा ત્રણ ભાગે तीन भागोंमें, प्रतिपद्यते વિભક્ત થાય છે बंट जाता है, स्वशरीरपुष्टये પોતાના શરીરની પુષ્ટિ માટે अपने शरीरकी पुष्टिके लिए, स्तन्याय ધાવણ માટે स्तन्यके लिए, गर्भवृद्धये च અને ગર્ભની વૃદ્ધિ માટે और गर्भकी वृद्धिके लिए, तेन તે उस, आहारेण આહારવડે आहारसे, उपष्टब्धः ટકેલો टिका हुआ, सः તે ગર્ભ वह गर्भ, (मातरम् માતાનો माताके, आश्रित्य આશ્રય કરીને सहारे, परतन्त्रवृत्तिः પરાધીન વૃત્તિવાળો થઈ पराधीन वृत्तिवाला हो कर), अन्तर्गतः કુક્ષિમાં રહીને कुक्षिमें रहा हुआ, वर्तयति જીવે છે जीता है ॥ २३ ॥

23. For in a pregnant woman the nutritional juice is distributed in

२३. स्यन्दमानाभिः – संस्पन्दमानाभिः (ष. प.)

in three ways—for her own nourishment, for lactation and for the growth of the fetus, which being sustained by this nourishment, flourishes inside the womb.

गर्भः कथं प्रसूयते ?—

स चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसूतिमारुतयोगात् परिवृत्त्यावाक्शिरा निष्क्रामत्यपत्यपथेन, एषा प्रकृतिः, विकृतिः पुनरतोऽन्यथा। परं त्वतः स्वतन्त्रवृत्तिर्भवति ॥ २४ ॥

जन्मनि उपस्थितकाले જન્મનો સમય પ્રાપ્ત થતાં प्रसवका समय उपस्थित होने पर, प्रसूतिमारुत- પ્રસૂતિ-વાયુના प्रसूतिवायुके, योगात् યોગથી योगसे, सः च તે ગર્ભ वह गर्भ, परिवृत्त्य સ્થિતિને બદલાવી स्थितिको बदलकर, अवाक्शिराः નીચા માથાવાળો થઈ नीचे सिर किया हुआ, अपत्यपथेन યોનિમાર્ગથી योनिमार्गसे, निष्क्रामति બહાર નીકળે છે बाहिर निकलता है, एषा આ यह, प्रकृतिः પ્રકૃતિ છે प्रकृति है, अतः એનાથી इससे, अन्यथा पुनः વિપરીત विपरीत, विकृतिः વિકૃતિ કહેવાય છે विकृति कहाती है, अतः परं तु એ પછી इसके बाद, स्वतन्त्रवृत्तिः સ્વતન્ત્ર વૃત્તિવાળો स्वतन्त्र वृत्तिवाला, भवति થાય છે होता है ॥ २४ ॥

24. When the time for birth arrives the child is delivered, his head foremost, being turned over by the force of the birth- wind (uterine contractions), by way of the birth-path (vagina). This is the norm; other than this is abnormality. After this the child becomes independent of the mother in his movements.

जातः कथमभिवर्धते सद्यो हन्यते च ?—

तस्याहारोपचारौ जातिसूत्रीयोपदिष्टाववविकारकरौ चाभिवृद्धिकरौ भवतः ॥ २५ ॥

जातिसूत्रीय- જાતિસૂત્રીય અધ્યાયમાં जातिसूत्रीय अध्यायमें, उपदिष्टौ કહેલા कहे हुए, आहार-उपचारौ આહાર અને ઉપચાર आहार और उपचार, तस्य તેને માટે उसके लिए, अविकारकरौ વિકાર ન કરનારા विकार न करनेवाले, अभिवृद्धिकरौ च તથા અભિવૃદ્ધિ કરનારા और अभिवृद्धि करनेवाले, भवतः થાય છે होते हैं ॥ २५ ॥

25. The prenatal nourishment and care taught in the "Jatisutreeya" chapter help to prevent disease-conditions and promote proper growth.

ताभ्यामेव च विषमसेविताभ्यां जातः सद्य उपहन्यते तरुरिवाचिरव्यपरोपितो वातातपाभ्यामप्रतिष्ठितमूलः ॥ २६ ॥

अचिर- તરતનું ताजा, व्यपरोपित: વાવેલું रोपण किया हुआ, अप्रतिष्ठित- જામ્યા વગરના अदृढ, मूलः મૂળવાળું मूलवाला, तरुः ઝાડ वृक्ष, वात-आतपाभ्याम् इव વાયુ અને તાપથી જેમ નાશ પામે છે वायु और धूपसे जैसे नष्ट होता है, जातः તેવી રીતે જન્મેલ બાળક वैसे जन्मा हुआ बालक, विषमसेविताभ्याम् વિષમ પણે સેવન કરાયેલા विषमरूपसे सेवन किये गये, ताभ्याम् તે આહાર તથા ઉપચારથી उन आहार तथा उपचारसे, सद्यः एव તરતજ तुरन्त ही, उपहन्यते નાશ પામે છે नष्ट होता है ॥ २६ ॥

26. By these very two (nourishment and care) improperly given, the child is killed as soon as born, just as a recently-planted tree is undermined by the wind and the sun.

गर्भस्य देवादिप्रकोपनिमित्तविकारोपलब्धौ प्रमाणम्—

आप्तोपदेशादद्भुतरूपदर्शनात् समुत्थानलिङ्गचिकित्सितविशेषाच्चादोषप्रकोपानुरूपा देवादि-

२४. अवाक्शिरा—अर्वाक्शिरा (च.)
,, परं त्वतः—परं ततः (च.)

२६. विषमसेविताभ्याम्—विषमाभ्याम् (ख. ग.)
,, ,, —सेविताभ्याम् (च.)
,, उपहन्यते—हन्यते (च.)

प्रकोपनिमित्ता विकाराः समुपलभ्यन्ते ॥ २७ ॥

आप्त- આપ્તોના आप्तोंके, उपदेशात् ઉપદેશથી उपदेशसे, अद्भुतरूप- અદ્ભુત રૂપોનાં अद्भुत रूपोंके, दर्शनात् દર્શનથી दर्शनसे, समुत्थान- નિદાન निदान, लिङ्ग- લક્ષણ लक्षण, चिकित्सित- અને ચિકિત્સાના और चिकित्साके, विशेषात् च ભેદથી भेदसे, अदोषप्रकोपानुरूपाः દોષપ્રકોપજન્ય રોગોથી ભિન્ન दोषप्रकोपजन्य रोगोंसे भिन्न, देवादिप्रकोपनिमित्ताः દેવાદિપ્રકોપજન્ય देवादिप्रकोपजन्य, विकाराः રોગો रोग, समुपलभ्यन्ते જોવામાં આવે છે पाये जाते हैं ॥ २७ ॥

27. The disorders wrought in children by means of the displeasure of super-natural beings, not conforming to diseases born of irritated humors, may be known by authoritative instruction, by marking extra-ordinary signs in the young patient, and by the unusual nature of the etiology, symptoms and reaction to treatment.

कालाकालमृत्य्वोर्निर्णयः—

कालाकालमृत्य्वोस्तु खलु भावाभावयोरिदमध्यवसितं नः—"यः कश्चिन् म्रियते स काल एव म्रियते, न हि कालच्छिद्रमस्ति" इत्येके भाषन्ते। तच्चासम्यक्। न ह्यच्छिद्रता सच्छिद्रता वा कालस्योपपद्यते, कालस्वलक्षणस्वभावात्।

काल-अकालमृत्य्वोः तु खलु કાળ અને અકાળ મૃત્યુના काल और अकाल मृत्युके, भाव-अभावयोः ભાવ અને અભાવની બાબતમાં होने या न होनेके बारेमें, नः અમારો हमारा, इदम् આ यह, अध्यवसितम् નિર્ણય છે કે निर्णय है कि, यः कश्चित् જે કોઈ जो कोई, म्रियते મરે છે मरता है, सः તે वह, काले एव કાળમાં જ काल ही में, म्रियते મરે છે मरता है, हि કેમકે क्योंकि, कालच्छिद्रम् કાળમાં છિદ્ર (અવકાશ) कालमें छिद्र (अवकाश), न अस्ति નથી नहीं है, इति એમ ऐसा, एके કેટલાક कई, भाषन्ते કહે છે कहते हैं, तत् च તે वह, असम्यक् ઠીક નથી ठीक नहीं है, हि કેમકે क्योंकि, काल- કાળના कालके, स्वलक्षण- પોતાના લક્ષણના अपने लक्षणके, स्वभावात् સ્વભાવથી स्वभावसे, कालस्य કાળમાં कालमें, अच्छिद्रता અચ્છિદ્રતા अच्छिद्रता, सच्छिद्रता वा અથવા સચ્છિદ્રતા अथवा सच्छिद्रता, न उपपद्यते બની શકતી નથી नहीं बन सकती।

28-(1). This is our conviction in the matter of the truth or otherwise of timely and untimely death. "Whoever dies, dies in good time, for there is no such thing as a gap in time (that is when there is no time)," thus some people argue. But this is improper. For there is no question of time having 'gaps' or 'no gaps'. Time is what it is, its own unique self.

तत्राहुरपरे—यो यदा म्रियते स तस्य नियतो मृत्युकालः; स सर्वभूतानां सत्यः, समक्रियत्वादिति। एतदपि चान्यथाऽर्थग्रहणम्। न हि कश्चिन्न म्रियत इति समक्रियः। कालो ह्यायुषः प्रमाणमधिकृत्योच्यते। यस्य चेष्टं यो यदा म्रियते स तस्य मृत्युकाल इति, तस्य सर्वे भावा यथास्वं नियतकाला भविष्यन्ति; तच्च नोपपद्यते, प्रत्यक्षं ह्यकालाहारवचनकर्मणां फलमनिष्टं, विपर्यये चेष्टं; प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते खलु कालाकालव्यक्तिस्तासु तास्ववस्थासु तं तमर्थमभिसमीक्ष्य, तद्यथा—कालोऽयमस्य व्याधेराहारस्यौषधस्य प्रतिकर्मणो विसर्गस्य, अकालो वेति।

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, अपरे બીજા दूसरे, आहुः કહે છે કે कहते हैं कि, यः જે जो, यदा જ્યારે जब, म्रियते મરે છે मर जाता है, सः તે वह, तस्य તેને માટે उसके लिए, नियतः નિયત नियत, मृत्युकालः મૃત્યુનો કાળ છે मृत्युका काल है, समक्रियत्वात् સમાન ક્રિયાવાળો હોવાથી समान क्रियावाला होनेसे, सर्वभूतानाम् સઘળાં પ્રાણીઓ તરફ सब प्राणियोंकी ओर, सः

२८. मृत्युकालः – नियतो मृत्युकालः (च. श. थ.)

ते वह, सत्यः રાગદ્વેષથી રહિત છે रागद्वेषसे रहित है, कश्चित् કોઈ कोई, न म्रियते નથી મરતો नहीं मरता, (इति) न हि એમ નથી ऐसा नहीं है, इति એટલા માટે इसी लिए, समक्रियः તે સમક્રિય છે वह समक्रिय है, एतत् આ यह, अर्थग्रहणम् च अपि અર્થનું ગ્રહણ પણ अर्थका ग्रहण भी, अन्यथा વિપરીત રીતે છે विपरीत रीतिसे है, हि કારણ કે क्योंकि, आयुषः આયુના आयुके, प्रमाणम् પ્રમાણને प्रमाणको, अधिकृत्य અનુલક્ષીને ले कर, कालः કાળ काल, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, यः જે जो, यदा જ્યારે जब, म्रियते મરે છે मरता है, सः તે वह, तस्य તેનો उसका, मृत्युकालः મૃત્યુકાળ છે मृत्युकाल है, इति એ यह, यस्य જેને जिसको, इष्टम् ઇષ્ટ છે इष्ट है, तस्य તેના उसके, सर्वे भावाः સઘળા ભાવો सब भाव, यथास्वम् પોતપોતાને अपने अपने, नियतकालाः નિયત કાળે થનારા नियत कालसे होनेवाले, भविष्यन्ति થશે होंगे, तत् च પરંતુ તે પણ परन्तु वह भी, न उपपद्यते યુક્તિયુક્ત નથી युक्तियुक्त नहीं है, हि કારણ કે क्योंकि, अकाल- અકાળે કરેલા अकालमें किये, आहार- આહાર आहार, वचन- વચન वचन, कर्मणाम् तथा કર્મનું तथा कर्मका, फलम् ફળ फल, अनिष्टम् અનિષ્ટ થાય છે अनिष्ट होता है, विपर्यये च અને વિપરીત સ્થિતિમાં और विपरीत स्थितिमें, इष्टम् ઇષ્ટ થાય છે इष्ट होता है, प्रत्यक्षम् એ પ્રત્યક્ષ છે यह प्रत्यक्ष है, तासु तासु તે તે उन उन, अवस्थासु અવસ્થાઓમાં अवस्थाओंमें, तम् तम् તે તે उस उस, अर्थम् વિષયને विषयको, अभिसमीक्ष्य દૃષ્ટિમાં રાખીને देख कर, काल- अकाल- કાળ અને અકાળની काल और अकालकी, व्यक्तिः સ્પષ્ટતા स्पष्टता, खलु ખરેખર सचमुच, प्रत्यक्षतः પ્રત્યક્ષથી પણ प्रत्यक्षसे भी, उपलभ्यते જોવામાં આવે છે देखी जाती है, तत् यथा જેમકે जैसे कि, अस्य આ इस, व्याधेः રોગનો रोगका, आहारस्य આ આહારનો इस आहारका, औषधस्य આ ઔષધનો इस औषधका, प्रतिकर्मणः આ ચિકિત્સાનો इस चिकित्साका, विसर्गस्य અને આ વ્યાધિના મોક્ષનો और इस व्याधिके मोक्षका, अयम् આ यह, कालः કાળ છે काल है, अकालः वा इति અથવા અકાળ છે अथवा अकाल है।

28-(2). Here others declare—'Whenever a man dies, that is the appointed time of death for him; for time is the arbiter of all creatures and acts impartially'. This is also taking hold of the matter by the wrong end. Time's impartiality is not established by the mere fact that there is none who does not die. For we speak of time in relation to the period of life. To one who would have it that 'whenever a man dies, that is his appointed time of death', all other happenings too, whenever occurring, must seem to occur at the appointed time. Such a view is certainly unacceptable. Evident to our eyes are the undesirable consequences of untimely eating, speaking and performance, as also the desirable consequences of contrary behaviour. With our eyes we see too, the distinction of timeliness and untimeliness regarding this or that thing in this or that condition. Thus for instance, we doctors say, this is the time or this is not the time for this disease, this diet, this medicine, this counter-action, or this relief.

लोकेऽप्येतद्भवति—काले देवो वर्षत्यकाले देवो वर्षति, काले शीतमकाले शीतं, काले तपत्यकाले तपति, काले पुष्पफलमकाले च पुष्पफलमिति। तस्मादुभयमस्ति—काले मृत्युरकाले च; नैकान्तिकमत्र।

लोके अपि લોકમાં પણ लोकमें भी, एतत् આ यह, भवति જોવામાં આવે છે કે देखा जाता है कि,

काले કાળે कालमें, देवः વરસાદ बरसात, वर्षति વરસે છે बरसती है, अकाले અકાળે अकालमें, देवः વરસાદ बरसात, वर्षति વરસે છે बरसती है, काले કાળમાં कालमें, शीतम् ઠંડી છે शीत है, अकाले અકાળે अकालमें, शीतम् ઠંડી છે शीत है, काले કાળમાં कालमें, तपति તાપ પડે છે तपता है, अकाले અકાળે अकालमें, तपति તાપ પડે છે तपता है, काले અને કાળે और कालमें, पुष्पफलम् ફૂલ તથા ફળ છે फूल तथा फल हैं, अकाले તેમજ અકાળમાં एवं अकालमें, पुष्पफलम् इति ફૂલ તથા ફળ છે फूल तथा फल हैं, तस्मात् તેથી इस लिए, उभयम् अस्ति બન્નેય છે दोनों हैं, काले કાળમાં પણ कालमें भी, मृत्युः મૃત્યુ છે मृत्यु है, अकाले च અને અકાળમાં પણ મૃત્યુ છે और अकालमें भी मृत्यु है, अत्र આ વિષયમાં इस विषयमें, ऐकान्तिकम् न કોઈ એકજ પક્ષ નથી कोई एक ही पक्ष नहीं है।

28-(3). In the world at large too, there is this usage: it rains in time; it also rains out of time. The cold is timely; the cold is not timely. The heat is timely; the heat is not timely. The efflorescence and fruitage are timely; the efflorescence and fruitage are not timely. Therefore there is both, timely death and untimely death. There is nothing exclusively acceptable here.

यदि ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं स्यात्; एवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यात्, प्रत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणानि स्युर्ये प्रमाणभूताः सर्वतन्त्रेषु, यैरायुष्याण्यनायुष्याणि चोपलभ्यन्ते। वाग्वस्तुमात्रमेतद्वादमृषयो मन्यन्ते—नाकाले मृत्युरस्तीति ॥ २८॥

हि કેમકે क्योंकि, यदि જો यदि, अकाले અકાળે अकालमें, मृत्युः મૃત્યુ मृत्यु, न स्यात् ન હોય તો न हो तो, सर्वम् સઘળાનું सबकी, आयुः આયુષ્ય आयु, नियतकालप्रमाणम् કાળના નિયત પ્રમાણવાળું कालका नियत प्रमाणवाली, स्यात् થાય होनी चाहिए, एवं गते એમ હોય તો ऐसा हो तो, हित-अहित-ज्ञानम् હિત તથા અહિતનું જ્ઞાન हित एवं अहितका ज्ञान, अकारणम् નિષ્પ્રયોજન निष्प्रयोजन, स्यात् થશે होगा, सर्वतन्त्रेषु સર્વશાસ્ત્રોમાં सर्वशास्त्रोंमें, ये જે जो, प्रमाणभूताः પ્રમાણરૂપ છે प्रमाणभूत हैं, यैः જેનાથી जिनसे, आयुष्याणि આયુષ્યકર आयुवर्धक, अनायुष्याणि च અને આયુષ્યનાશક और आयुनाशक, उपलभ्यन्ते ઉપાય જાણવામાં આવે છે उपाय जाने जाते हैं, (ते) તે वे, प्रत्यक्ष- પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, अनुमान- અનુમાન अनुमान, उपदेशाः च અને ઉપદેશ और उपदेश, अप्रमाणानि स्युः અપ્રમાણ થશે अप्रमाण होंगे, अकाले આથી અકાળે अतः अकालमें, मृत्युः મૃત્યુ मृत्यु, न अस्ति નથી नहीं है, इति એવા ऐसे, एतद्- वादम् આ વાદને इस वादको, ऋषयः ઋષિઓ ऋषि लोग, वाग्वस्तुमात्रम् વાણીનો વિલાસમાત્ર वाणीका विलासमात्र, मन्यन्ते માને છે मानते हैं ॥ २८ ॥

28. If there were no untimely death, then all life should be of the appointed time-measure. Under such circumstances, the knowledge of the wholesome and the unwholesome would be purposeless, and all observation, inference and instruction, which are regarded as being valid in all sciences and by which we know what promotes and what curtails longevity, would be invalidated. For these reasons, the sages consider this argument—that there is no untimely death, as merely a verbal display.

अस्मिन्काले आयुषः प्रमाणम्—

वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले ॥२९॥

२८. अप्रमाणानि–अप्रमाणं (थ.)
,, एतद्वादम्–एतद् (च.)
,, ,, –एनं वादम् (फ.)

अस्मिन् આ इस, **काले** યુગમાં युगमें, **आयुषः** આયુષ્યનું आयुका, **प्रमाणम्** પ્રમાણ प्रमाण, **खलु** ખરેખર सचमुच, **वर्षशतम्** સો વરસનું છે सौ वर्षका है ॥ २९ ॥

29. During this age the full measure of a man's life is a hundred years.

संपूर्णायुषो निमित्तम्—

तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसंपत् सात्म्योपसेवनं चेति ॥ ३० ॥

प्रकृति-गुण-आत्मसंपत् પ્રકૃતિસંપત-ગુણસંપત-આત્મસંપત્ प्रकृतिसंपत्- गुणसंपत्- आत्मसंपत्, **सात्म्य-उपसेवनम् च** અને સાત્મ્યનું સેવન और सात्म्य वस्तुओंका सेवन, **इति** એ ये, **तस्य** તેના उसके, **निमित्तम्** હેતુ છે हेतु हैं ॥ ३० ॥

30. To this end are the excellence of physical and spiritual endowments and the observance of right living needed.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

शरीरं यद्यथा तच्च वर्तते क्लिष्टमामयैः ।
यथा क्लेशं विनाशं च याति ये चास्य धातवः ॥३१॥
वृद्धिह्रासौ यथा तेषां क्षीणानामौषधं च यत् ।
देहवृद्धिकरा भावा बलवृद्धिकराश्च ये ॥ ३२ ॥
परिणामकरा भावा या च तेषां पृथक् क्रिया ।
मलाख्याः संप्रसादाख्या धातवः प्रश्न एव च ॥३३॥
नवको निर्णयश्चास्य विधिवत् संप्रकाशितः ।
तथ्यः शरीरविचये शारीरे परमर्षिणा ॥ ३४ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकाः** ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, **शरीरम्** શરીર शरीर, **यत्** જે છે जो है, **यथा च** જેવી રીતે जैसे, **तत्** તે વહ, **आमयैः** રોગોથી रोगोंसे, **क्लिष्टम्** પીડા પામેલું पीडित, **वर्तते** થાય છે होता है, **यथा** જેવી રીતે जैसे, **क्लेशम्** ક્લેશ क्लेश, **विनाशम् च** અને વિનાશને और विनाशको, **याति** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, **ये च** જે जो, **अस्य** એની इसकी, **धातवः** ધાતુઓ છે धातुएँ हैं, **तेषाम्** તેઓના उनके, **यथा** જે પ્રકારે जिस प्रकार, **वृद्धिह्रासौ** વૃદ્ધિ તથા હ્રાસ થાય છે वृद्धि तथा ह्रास होते हैं, **क्षीणानाम् च** અને ક્ષીણ થયેલ તેઓનું और क्षीण हुई उनकी, **यत्** જે जो, **औषधम्** ઔષધ છે औषध है, **ये** જે जो, **भावाः** ભાવો भाव, **देहवृद्धिकराः** દેહની વૃદ્ધિ કરનારા છે देहकी वृद्धि करनेवाले हैं, **बलवृद्धिकराः च** તથા બળની વૃદ્ધિ કરનારા છે तथा बलकी वृद्धि करनेवाले हैं, **भावाः** તેમજ જે ભાવો एवं जो भावों, **परिणामकराः** પાચન કરનારા છે पाचन करनेवाले हैं, **या च** જે जो, **तेषाम्** તેઓની उनकी, **पृथक् क्रिया** જુદી જુદી ક્રિયાઓ છે भिन्न भिन्न क्रियाएँ हैं, **मलाख्याः** મળ નામના मल नामके, **संप्रसादाख्याः** તથા સંપ્રસાદ નામના तथा संप्रसाद नामके, **धातवः** ધાતુઓ धातुएँ, **नवकः** નવ नव, **प्रश्नः** પ્રશ્નો प्रश्न, **अस्य च** અને એઓનો और उनका, **तथ्यः** સત્ય यथार्थ, **निर्णयः** નિર્ણય તે સઘળા વિષયોને निर्णय उन सब विषयोंको, **शारीरविचये शारीरे** શરીરવિચયશારીરમાં शरीरविचयशारीरमें, **महर्षिणा** મહર્ષિએ महर्षिने, **विधिवत्** વિધિ પ્રમાણે विधिके अनुसार, **संप्रकाशितः** પ્રકાશિત કર્યા છે प्रकाशित कर दिया है ॥ ३१-३४ ॥

Here are the recapitulatory verses—

31-34. What the body is; how it functions; how it is afflicted by diseases, how it suffers pain and death; what are its elements; how they increase and decrease; how the deficient humors should be augmented; what factors promote the growth of the body and what that increase strength; what metabolic factors there are and what their individual function is; what body-elements are known by the

३१. यथा तच्च–यथावच्च (ध.)
३३. संप्रसादाख्या–सप्रसादाख्या (ध.)
३४. नवकः – दशकः (ध.)
,, तथ्यः – तथा (श्र.)

name of impurities and what by the name of purities; the ninefold question and the answer thereto—all this has been presented truthfully and in due order by the great sage in this chapter on the analysis of the body in the section on "Human Embodiment".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने शरीरविचयशारीरं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ **શાસ્ત્રમાં** और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, **शारीरस्थाने** શારીરસ્થાન વિષે शारीरस्थानमें, **शरीरविचयशारीरम्** 'શરીરવિચયશારીર' 'शरीरविचयशारीर', **नाम નામનો** नामका, **षष्ठः** છઠ્ઠો छट्ठा, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the section on Human Embodiment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled "The analysis of the body" is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

સાતમો અધ્યાય अध्याय सातवाँ

Chapter VII

शरीरसंख्याशारीरोपक्रमः—

अथातः शरीरसंख्याशारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **शरीरसंख्याशारीरम्** 'શરીરસંખ્યાશારીર' નામના અધ્યાયનું 'शरीरसंख्याशारीर' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે **પ્રમાણે** ॰ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled, 'The enumeration of the parts of the body' in the section on Human Embodiment.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

शरीरावयवसंख्याविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नः—

शरीरसंख्यामवयवशः कृत्स्नं शरीरं प्रविभज्य सर्वशरीरसंख्यानप्रमाणज्ञानहेतोर्भगवन्तमात्रेयमग्निवेशः पप्रच्छ ॥ ३ ॥

कृत्स्नम् આખાય संपूर्ण, **शरीरम् શરીરના** शरीरको, **अवयवशः** અવયવ પ્રમાણે अवयवोंमें, **प्रविभज्य** વિભાગ કરીને विभक्त कर, **सर्वशरीर-** સંપૂર્ણ શરીરના सारे शरीरके, **संख्यान-** સંખ્યા संख्या, **प्रमाणज्ञान-** અને પ્રમાણ જાણવાના और प्रमाणके ज्ञानके, **हेतोः** હેતુથી लिए, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **भगवन्तम्** ભગવાન भगवान, **आत्रेयम्** આત્રેયને आत्रेयसे, **शरीरसंख्याम्** શરીરની સંખ્યા शरीरकी संख्याको, **पप्रच्छ** પૂછી पूछा ॥ ३ ॥

3. With the object of learning the enumeration and measurement of the whole body divided according to the various constituents of the body, Agnivesa questioned the teacher concerning anatomy. To him the worshipful Atreya replied:-

षण्णां त्वचां विवरणम्—

तमुवाच भगवानात्रेयः—शृणु मत्तोऽग्निवेश ! सर्वशरीरमाचक्षाणस्य यथाप्रश्नमेकमना यथावत् ।

१. शरीरसंख्याशारीरं—शरीरसंख्यां नाम शारीरं (ध.)

४. सर्वशरीरमाचक्षाणस्य—सर्वशरीरमभिसंचक्षाणात् (क. च. ध.)
,, आचक्षाणस्य—अभिचक्षाणात् (ध. त.)
,, ,, —अभिसंचक्षाणस्य (ध.)

तम् तेने उसे, भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश ! હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, यथाप्रश्नम् પ્રશ્ન અનુસાર प्रश्नानुसार, सर्वशरीरम् સંપૂર્ણ શરીરને संपूर्ण शरीरको, यथावत् યથાસ્વરૂપ यथास्वरूप, आचक्षाणस्य કહેતા એવા મારા મતને कहते हुए मेरे मतको, मत्तः મારી પાસેથી मुझसे, एकमनाः એક મને एकाग्रचित्त हो कर, शृणु સાંભળો श्रवण करो।

4-(1). Learn from me with one-mindedness, O, Agnivesa! as I describe accurately, the entire anatomy of the human body.

शरीरे षट् त्वचः; तद्यथा—उदकधरा त्वग्बाह्या, द्वितीया त्वसृग्धरा, तृतीया सिध्मकिलाससंभवाधिष्ठाना, चतुर्थी दद्रूकुष्ठसंभवाधिष्ठाना, पञ्चमी त्वलजीविद्रधिसंभवाधिष्ठाना, षष्ठी तु यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां चाप्यधिष्ठायारूंषि जायन्ते पर्वसु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि च; इति षट् त्वचः। एताः षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति ॥४॥

शरीरे શરીરમાં शरीरमें, षट् ૭ છઃ, त्वचः ત્વચા છે त्वचाएँ है, तद् यथा જેમકે जैसे, बाह्या પહેલી બહારની पहली बाहिरकी, त्वक् ત્વચા त्वचा, उदकधरा જલ ધારણ કરનારી છે उदकधरा है, द्वितीया तु બીજી दूसरी, असृग्धरा રક્ત ધારણ કરનારી છે असृग्धरा है, तृतीया ત્રીજી तीसरी, सिध्म- સિધ્મ सिध्म, किलास- અને કિલાસની और किलासकी, संभव-अधिष्ठाना ઉત્પત્તિનો આશ્રય છે उत्पत्तिका अधिष्ठानभूत है, चतुर्थी ચોથી चौथी, दद्रू-कुष्ठ- દાદર અને કુષ્ઠની दद्रू और कुष्ठकी, संभव-अधिष्ठाना ઉત્પત્તિનો આશ્રય છે उत्पत्तिका आश्रय है, पञ्चमी तु પાંચમી पांचवीं, अलजी- અલજી अलजी, विद्रधि- અને વિદ્રધિની और विद्रधिकी, संभव-अधिष्ठाना ઉત્પત્તિનો આશ્રય છે उत्पत्तिका आश्रयरूप है, षष्ठी तु અને છઠ્ઠી और छट्ठी, सा તે છે वह है, यस्याम् જે जिसके, छिन्नायाम् છેદાવાથી कट जाने पर, ताम्यति મનુષ્ય અંધકારયુક્ત બને છે मनुष्य अन्धकारसे युक्त होता है, अन्धः च इव તથા આંધળાની પેઠે तथा अन्धेकी तरह, तमः અંધકારમાં अंधकारमें, प्रविशति પ્રવેશ કરે છે प्रविष्ट होता है, याम् च अपि તેમજ જેનો एवं जिसको, अधिष्ठाय આશ્રય કરીને आश्रय करके, पर्वसु અવયવસંધિઓ ઉપર अवयवकी सन्धियोंमें, कृष्णरक्तानि કાળાં તથા લાલ काले तथा लाल, स्थूलमूलानि સ્થૂલ મૂળવાળાં स्थूल मूलवाले, दुश्चिकित्स्यतमानि च અને અત્યંત કષ્ટમય ચિકિત્સાવાળાં अतिदुश्चिकित्स्य, अरूंषि વ્રણો फोड़ेफुन्सी, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, इति આમ इस तरह, षट् ૭ છઃ, त्वचः ત્વચા છે त्वचाएँ हैं, एताः આ ये, षडङ्गम् ૭ અંગવાળાં छ अंगवाले, शरीरम् શરીરને शरीरको, अवतत्य વ્યાપ્ત કરી व्याप्त किये, तिष्ठन्ति રહે છે रहती हैं ॥ ४ ॥

4. There are six layers of skin in the body. These are as follows—the first is the external one or epidermis. The second is the Asrigdhara which holds the capillary vessels. The third is the layer which is the seat of Sidhma dermatosis and leprous lesions. The fourth is the seat of ringworm and other similar types of dermatosis. The fifth is the seat of dry gangrene and abscesses. The sixth is that layer of skin which on being excised, one suffers violent shock and falls into a swoon and which is the seat of boils extending to the joints, dark-red in color, thick-rooted and most difficult

४. दद्रूकुष्ठ°—कुष्ठ° (च. प. फ.)
,, पञ्चमी त्वलजी—पञ्चम्यलजी (ब.)
,, तु—सा (च.)
,, °संभवाधिष्ठाना—°संभवाधिष्ठानी (थ.)
,, पर्वसु—पर्वसन्धिषु (झ. प.)
,, कृष्णरक्तानि—सुकृष्णरक्तानि (द.)
,, षट् त्वचः। एताः—षट् त्वचः (थ.)

of treatment. These are the six layers of skin that cover the entire body comprising its six parts.

शरीरस्याङ्गविभागः—

तत्रायं शरीरस्याङ्गविभागः; तद्यथा—द्वौ बाहू, द्वे सक्थिनी, शिरोग्रीवम्, अन्तराधिः, इति षडङ्गमङ्गम् ॥ ५ ॥

तत्र ત્યાં यहां, अयम् આ यह, शरीरस्य શરીરનાં शरीरके, अङ्गविभागः અંગોનો વિભાગ છે अंगोंका विभाग है, तद् यथा જેમકે जैसे, द्वौ બે दो, बाहू બાહુ बाहु, द्वे બે दो, सक्थिनी સાથળ टांगें, शिरोग्रीवम् શિર અને ગ્રીવા शिर और ग्रीवा, अन्तराधिः તથા મધ્યદેહ तथा मध्यदेह, इति આમ इस प्रकार, षडङ्गम् છ અંગવાળું छः अंगोंवाला, अङ्गम् શરીર છે शरीर है ॥ ५ ॥

5. The body consists of the following parts:—the two arms, the two legs, the head and neck, and the trunk. These make up the hexa-partite body.

अस्थ्नां विवरणम्—

त्रीणि सषष्टीनि शतान्यस्थ्नां सह दन्तोलूखलनखेन। तद्यथा—द्वात्रिंशद्दन्ताः, द्वात्रिंशद्दन्तोलूखलानि, विंशतिर्नखाः, षष्टिः पाणिपादाङ्गुल्यस्थीनि, विंशतिः पाणिपादशलाकाः, चत्वारि पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि, द्वे पार्ष्ण्योरस्थिनी, चत्वारः पादयोर्गुल्फाः, द्वौ मणिकौ हस्तयोः, चत्वार्यरत्न्योरस्थीनि, चत्वारि जङ्घयोः, द्वे जानुनी, द्वे जानुकपालिके, द्वावूरुनलकौ, द्वौ बाहुनलकौ, द्वावंसौ, द्वे अंसफलके, द्वावक्षकौ, एकं जत्रु, द्वे तालुके, द्वे श्रोणिफलके, एकं भगास्थि, पञ्चचत्वारिंशत् पृष्ठगतान्यस्थीनि, पञ्चदश ग्रीवायां, चतुर्दशोरसि, द्वयोः पार्श्वयोश्चतुर्विंशतिः पर्शुकाः, तावन्ति स्थालकानि, तावन्ति चैव स्थालकार्बुदानि, एकं हन्वस्थि, द्वे हनुमूलबन्धने, एकास्थि नासिकागण्डकूटललाटं, द्वौ शङ्खौ, चत्वारि शिरःकपालानीति; एवं त्रीणि सषष्टीनि शतान्यस्थ्नां सह दन्तोलूखलनखेनेति ॥ ६ ॥

दन्तोलूखल- દાંત, દાંતના ગોખલા दांत, दन्तोलूखल, नखेन અને નખ और नखोंके, सह સહિત साथ, अस्थ्नाम् सषष्टीनि त्रीणि शतानि ત્રણસો સાઠ હાડકાં છે तीनसौ साठ हड्डियां हैं, तद् यथा જેમકે जैसे, द्वात्रिंशद्

५. तत्रायम्—अथ (ष.)

६. सषष्टीनि—षष्ट्यधिकानि (ब. त.)

,, दन्तोलूखलनखेन—दन्तोलूखलनखैः (ष.)

,, चत्वारि पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि—चत्वार्यधिष्ठानान्यासाम् (ख. घ. च ष.)

,, द्वौ मणिकौ हस्तयोः—चत्वारः पाण्योः मणिकाः (च. ष.)

,, मणिकौ—मणिबन्धकौ (ष.)

६. द्वे जानुनी—द्वे जानुनोः कपालके (च.)

,, ,, —तालुनी (छ.)

,, एकं भगास्थि—एकं भगास्थि पुंसां मेढ्रास्थि (ष.)

,, पर्शुकाः—पार्श्वयोः (ख.)

,, एकास्थि नासिकागण्डकूटललाटं...नखेनेति—गण्डयोर्द्वे कर्णयोर्द्वे। त्रीणि नासिकायाम् द्वौ शङ्खौ। षट् शिरःकपालानि। इति त्रीणि सषष्टीनि शतान्यस्थ्नामिति (च.)

,, षष्टिः पाणिपादाङ्गुल्यस्थीनि....दन्तोलूखलनखेनेति—विंशतिः पाणिपादशलाका चत्वार्यधिष्ठानान्यासां, चत्वारि पाणिपादपृष्ठानि षष्टिरङ्गुल्यस्थीनि, द्वे पार्ष्ण्योः द्वे कूर्चयोः चत्वारः पाण्योर्मणिकाः चत्वारः पादयोर्गुल्फाः चत्वार्यरत्न्योरस्थीनि चत्वारि जङ्घयोः द्वे जानुनोः द्वे कूर्परयोः द्वे ऊर्वोः बाह्वोः सांसयोर्द्वे, द्वावक्षकौ, द्वे तालुनी, द्वे श्रोणिफलके, एकं भगास्थि पुंसां मेढ्रास्थि, एकं त्रिकसंश्रितमेकं गुदास्थि, पृष्ठगतानि पंचत्रिंशत् पञ्चदशास्थीनि ग्रीवायां, द्वे जत्रुणी, एकं हन्वस्थि, द्वे हनुमूलबन्धने, द्वे ललाटे द्वे अक्ष्णोः गण्डयोर्द्वे। नासिकायां त्रीणि घोणास्थानि, द्वयोः पार्श्वयोः तु विंशतिश्चतुर्विंशतिः पञ्जरास्थीनि च पार्श्वकानि तावन्ति चैषां स्थालिकान्यर्बुदाकाराणि तानि द्विसप्ततिः द्वौ शङ्खकौ चत्वारि शिरःकपालानि, वक्षसि सप्तदश, इति त्रीणि षष्ट्यधिकानि शतान्यस्थ्नामिति (ष.)

બત્રીસ बत्तीस, दन्ताः દાંત दांत, द्वात्रिंशत् બત્રીસ बत्तीस, दन्तोलूखलानि દાંતના ગોખલા दान्तके उलूखल, विंशतिः વીસ बीस, नखाः નખ नख, षष्टिः સાઠ साठ, पाणि-पाद- હાથ-પગ हाथ- पैर, अङ्गुलि- અને આંગળીઓનાં अङ्गुलिकी, अस्थीनि હાડકાં हड्डियाँ, विंशतिः વીસ बीस, पाणि- હાથ हाथ, पाद- તથા પગની पैरोंकी, शलाकाः શલાકાઓ शलाकायें, चत्वारि ચાર चार, पाणि-पाद- હાથ-પગની हाथपैरोंकी, शलाका-अधिष्ठानानि શલાકાના આશ્રય शलाकाओंके अधिष्ठान, द्वे બે दो, पार्ष्ण्योः પાનીનાં पार्ष्णियोंकी, अस्थिनी હાડકાં अस्थियाँ, चत्वारः ચાર चार, पादयोः પગની पाँवोंके, गुल्फाः ઘૂંટીઓ गुल्फ, द्वौ हस्तयोः બે હાથના दो हाथके, मणिकौ મણિબન્ધનાં હાડકાં मणिबन्धकी अस्थियाँ, चत्वारि ચાર चार, अरत्न्योः અરત્નિનાં अरत्निकी, अस्थीनि હાડકાં हड्डियाँ, चत्वारि ચાર चार, जङ्घयोः જંઘાનાં હાડકાં जंघाकी हड्डियाँ, द्वे जानुनी બે ઘૂંટણ दो घूंटी, द्वे બે दो, जानुकपालिके જાનુકપાલિકા जानु-कपालिकायें, द्वौ બે दो, ऊरुनलकौ ઊરુનલક ऊरुके नलक, द्वौ બે दो, बाहुनलकौ બાહુનલક बाहुके नलक, द्वौ બે दो, अंसौ ખભા कंधे, द्वे બે दो, अंसफलके અંસફલક अंसफलक, द्वौ બે दो, अक्षकौ હાંસડી अक्षक, एकम् એક एक, जत्रु જત્રુ जत्रु, द्वे બે दो, तालुके તાળવાનાં અસ્થિ तालुकी अस्थियाँ, द्वे બે दो, श्रोणिफलके થાપાનાં હાડકાં श्रोणिके फलक, एकम् એક एक, भगास्थि ભગનું હાડકું भगास्थि, पञ्चचत्वारिंशत् પિસ્તાલીસ पैंतालीस, पृष्ठगतानि પીઠનાં पीठकी, अस्थीनि હાડકાં हड्डियाँ, पञ्चदश પંદર पंद्रह, ग्रीवायाम् ગરદનમાં ग्रीवामें, चतुर्दश ચૌદ चौदह, उरसि છાતીમાં उरःस्थलमें, चतुर्विंशतिः ચોવીસ चौबीस, पर्शुकाः પાંસળીઓ पर्शुकाएँ, द्वयोः બે दोनों, पार्श्वयोः પડખામાં पार्श्वोंमें, तावन्ति તેટલાંજ उतने ही, स्थालकानि થાળા स्थालक, तावन्ति च एव અને તેટલાં જ और उतने ही, स्थालकार्बुदानि થાળાનાં અર્બુદો स्थालकके अर्बुद, एकम् એક एक, हन्वस्थि જડબાનું હાડકું हन्वस्थि, द्वे બે दो, हनुमूलबन्धने જડબાના મૂળનાં બન્ધનો हनुमूलके बन्धन, एकास्थि એક હાડકું एक हड्डी, नासिकागण्डकूट- નાક- ગંડકૂટ नासिका- गंडकूट, ललाटम् અને લલાટનું और ललाटकी, द्वौ બે दो, शङ्खौ લમણાનાં शंखास्थि, चत्वारि ચાર चार, शिरः-कपालानि इति ખોપરીનાં शिरके कपाल, एवम् આ પ્રમાણે इस तरह, दन्तोलूखलनखेन દાંત, દાંતના ગોખલા અને નખ दन्त, दन्तके उलूखल और नखोंके, सह સહિત साथ, अस्थ्नाम् सषष्टीनि त्रीणि शतानि इति ત્રણસો સાઠ હાડકાં છે तीन सौ साठ हड्डियाँ हैं ॥ ६ ॥

6. Inclusive of the teeth and nails, it has three hundred and sixty bones. These are—(1) Thirty-two teeth, (2) thirty-two sockets of the teeth, (3) twenty nails, (4) sixty phalanges in the hands and feet, (5) twenty long bones of the hands and feet, (6) four bases of the long bones, (7) two heels, (8) four ankle-bones of the two feet, (9) two wrist-bones of the two hands, (10) four bones of the two fore-arms, (11) four bones of the two legs, (12) two knees, (13) two knee-caps, (14) two hollow bones of the two thighs, (15) two hollow bones of the two arms, (16a) two shoulders, (16b) two shoulder blades, (17) two collar-bones, (18) one wind-pipe, (19) two palatal cavities, (20) two hip blades, (21) one pubic bone, (22) forty-five back-bones, (23) fifteen bones of the neck, (24) fourteen bones of the breast, (25a) twenty-four ribs in the two sides, (25b) twenty-four sockets of the ribs, (25c) twenty-four tubercles fitting into the sockets, (26) one (lower) jaw-bone of the chin, (27) two basal-tie bones of the (lower) jaw, (28) one bone constituting the nose, prominences of the cheeks and brows, (29) two temples, (30) four

cranial pan-shaped bones. These are the three hundred and sixty bones inclusive of the teeth, sockets of teeth and nails.

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि—

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि; तद्यथा—त्वग्, जिह्वा, नासिका, अक्षिणी, कर्णौ च। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि; तद्यथा—स्पर्शनं, रसनं, घ्राणं, दर्शनं, श्रोत्रमिति। पञ्च कर्मेन्द्रियाणि; तद्यथा—हस्तौ, पादौ, पायुः, उपस्थः, जिह्वा चेति ॥ ७ ॥

पञ्च પાંચ पांच, इन्द्रिय-अधिष्ठानानि ઇન્દ્રિયોનાં અધિષ્ઠાન છે इन्द्रियोंके अधिष्ठान हैं. तत् यथा જેમકે जैसे, त्वग् ત્વચા त्वचा, जिह्वा જિહ્વા जिह्वा, नासिका નાસિકા नासिका, अक्षिणी આંખ नेत्र, कर्णौ च અને કાન और कान, पञ्च પાંચ पांच, बुद्धीन्द्रियाणि જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે ज्ञानेन्द्रियाँ है, तत् यथा જેમકે जैसे, स्पर्शनम् સ્પર્શન स्पर्शन, रसनम् રસન रसन, घ्राणम् ઘ્રાણ घ्राण, दर्शनम् દર્શન दर्शन, श्रोत्रम् इति શ્રોત્ર श्रोत्र, पञ्च પાંચ पांच, कर्मेन्द्रियाणि કર્મેન્દ્રિયો છે कर्मेन्द्रियाँ हैं, तत् यथा જેમકે जैसे, हस्तौ હાથ दो हाथ, पादौ પગ दो पाँव, पायुः ગુદા गुदा, उपस्थः જનનેન્દ્રિય उपस्थ, जिह्वा च इति અને જીભ और जिह्वा ॥ ७ ॥

7. There are five seats of the sense-organs. They are skin, the tongue, the nose, eyes and ears. There are five cognitive senses. They are the faculties of touch, taste, smell, sight and hearing. There are five conative senses. They are the two hands, the feet, the rectum, sex-organ and the tongue.

एकं हृदयम्—

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् ॥ ८ ॥

चेतना- ચેતનાનું चेतनाका, अधिष्ठानम् અધિષ્ઠાન अधिष्ठान, हृदयम् હૃદય हृदय, एकम् એક છે एक है ॥८॥

8. The seat of consciousness is single— the heart.

दश प्राणायतनानि—

दश प्राणायतनानि; तद्यथा—मूर्धा, कण्ठः, हृदयं, नाभिः, गुदं, बस्तिः, ओजः, शुक्रं, शोणितं, मांसमिति। तेषु षट् पूर्वाणि मर्मसंख्यातानि ॥९॥

दश દશ दस, प्राण-आयतनानि પ્રાણોનાં સ્થાન છે प्राणके स्थान हैं, तत् यथा જેમકે जैसे, मूर्धा મૂર્ધા मूर्धा, कण्ठः કંઠ कंठ, हृदयम् હૃદય हृदय, नाभिः નાભિ नाभि, गुदम् ગુદા गुदा, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, ओजः ઓજ ओज, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, शोणितम् શોણિત रक्त, मांसम् इति અને માંસ और मांस, तेषु તેમાંનાં उनमें. पूर्वाणि પહેલાં पहिले, षट् છને छः, मर्म- મર્મ मर्म, संख्यातानि માન્યાં છે कहे हैं ॥ ९ ॥

9. The resorts of life are ten. They are the head, throat, heart, umbilicus, rectum, bladder, vital essence, semen, blood and flesh. Of these ten, the first six are considered to be vital organs.

पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि—

पञ्चदश कोष्ठाङ्गानिः तद्यथा—नाभिश्च, हृदयं च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च, वृक्कौ च, बस्तिश्च, पुरीषाधारश्च, आमाशयश्च, पक्वाशयश्च, उत्तरगुदं च, अधरगुदं च, क्षुद्रान्त्रं च, स्थूलान्त्रं च, वपावहनं चेति ॥ १० ॥

पञ्चदश પંદર पंद्रह, कोष्ठाङ्गानि કોષ્ઠનાં અંગ છે कोष्ठांग हैं, तत् यथा જેમકે जैसे, नाभिः च નાભિ नाभि, हृदयम् च હૃદય हृदय, क्लोम च ક્લોમ क्लोम, यकृत् च યકૃત્ यकृत, प्लीहा च પ્લીહા प्लीहा, वृक्कौ च બે વૃક્ક दो वृक्क, बस्तिः च બસ્તિ बस्ति, पुरीषाधारः च પુરીષાધાર पुरीषाधार, आमाशयः च આમાશય

१०. कोष्ठाङ्गानि–कोष्ठस्थानानि (प)
,, वृक्कौ–वुक्कौ (च.)
,, आमाशयश्च–आमाशयश्चेति (ब.)

आमाशय, पक्वाशयः च પક્વાશય पक्वाशय, उत्तरगुदम् च ઉત્તરગુદ उत्तरगुद, अधरगुदम् च અધરગુદ अधरगुद, क्षुद्रान्त्रम् च ક્ષુદ્રાન્ત્ર क्षुद्रान्त्र, स्थूलान्त्रम् च સ્થૂલાન્ત્ર स्थूलान्त्र, वपावहनम् च इति અને વપાવહન और वपावहन ॥ १० ॥

10. The parts of the alimentary tract are fifteen. They are the umbilicus, the heart, the Kloman, the liver, the spleen, the two kidneys, the bladder, the pelvic colon, the stomach, the colon, the rectum, the anus, the small intestine, the large intestine and the omentum.

षट्पञ्चाशत्प्रत्यङ्गानि—

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि षट्स्वङ्गेषूपनिबद्धानि, यान्यपरिसंख्यातानि पूर्वमङ्गेषु परिसंख्यायमानेषु, तान्यन्यैः पर्यायैरिह प्रकाश्यानि भवन्ति ।

षट्सु अङ्गेषु છ અંગોમાં छः अंगोंमें, उपनिबद्धानि પરસ્પર જોડાયેલાં परस्पर जुडे हुए, षट्-पञ्चाशत् છપ્પન छप्पन, प्रत्यङ्गानि પ્રત્યંગો છે प्रत्यंग हैं, पूर्वम् अङ्गेषु પૂર્વે અંગોની प्रथम अंगोके, परिसंख्यायमानेषु ગણના કરવામાં આવતાં गिने जाते समय, यानि જે जो, अपरिसंख्यातानि ગણવામાં આવ્યાં ન હતાં नहीं गिने गये, तानि તેઓની વડે, इह અહીં यहां, अन्यैः पर्यायैः અન્ય પર્યાયોવડે अन्य पर्यायोंसे, प्रकाश्यानि भवन्ति પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે बतलाये गये हैं;

11-(1). There are fifty-six subsidiary members attached to the six main members of the body. These have not been enumerated in the foregoing description of limbs. They will be described according to a different method of classification.

११. प्रकाश्यानि—प्रकाश्य व्याख्यातानि (च. त. ष. प.)

तद्यथा—द्वे जङ्घापिण्डिके, द्वे ऊरुपिण्डिके, द्वौ स्फिचौ, द्वौ वृषणौ, एकं शेफः, द्वे उखे, द्वौ वङ्क्षणौ, द्वौ कुकुन्दरौ, एकं बस्तिशीर्षम्, एकमुदरं, द्वौ स्तनौ, द्वौ श्लेष्मभुवौ, द्वे बाहुपिण्डिके, चिबुकमेकं, द्वावोष्ठौ, द्वे सृक्कण्यौ, द्वौ दन्तवेष्टकौ, एकं तालु, एका गलशुण्डिका, द्वे उपजिह्विके, एका गोजिह्विका, द्वौ गण्डौ, द्वे कर्णशष्कुलिके, द्वौ कर्णपुत्रकौ, द्वे अक्षिकूटे, चत्वार्यक्षिवर्त्मानि, द्वे अक्षिकनीनिके, द्वे भ्रुवौ, एकाऽवटुः, चत्वारि पाणिपादहृदयानि ॥ ११ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे, द्वे બે दो, जङ्घापिण्डिके જંઘાની પિંડીઓ जंघाकी पिण्डलियाँ, द्वे બે दो, ऊरुपिण्डिके સાથળની પિંડીઓ ऊरुकी पिण्डलियाँ, द्वौ બે दो, स्फिचौ નિતંબ नितम्ब, द्वौ બે दो, वृषणौ વૃષણ वृषण, एकम् એક एक, शेफः શિશ્ન शिश्न, द्वे બે दो, उखे બગલ बगल, द्वौ બે दो, वङ्क्षणौ વંક્ષણ वंक्षण, द्वौ બે दो, कुकुन्दरौ કુકુન્દર कुकुन्दर, एकम् એક एक, बस्तिशीर्षम् પેડુ बस्तिशीर्ष, एकम् એક एक, उदरम् પેટ उदर, द्वौ બે दो, स्तनौ સ્તન स्तन, द्वौ બે दो, श्लेष्मभुवौ છાતીના ઉન્નત ભાગ छातीके उन्नत भाग, द्वे બે दो, बाहुपिण्डिके બાહુની પિંડીઓ बाहुकी पिण्डलियाँ, एकम् એક एक, चिबुकम् હડપચી चिबुक, द्वौ બે दो, ओष्ठौ હોઠ होठ, द्वे બે दो, सृक्कण्यौ સ્રક્કિણી सृक्किणी, द्वौ બે दो, दन्तवेष्टकौ પેઢાં दन्तवेष्टक, एकम् એક एक, तालु તાળવું तालु, एका એક एक, गलशुण्डिका પડજીભ गलशुण्डी, द्वे બે दो, उपजिह्विके ચોળિયા उपजिह्विकाएँ, एका એક एक, गोजिह्विका પ્રધાનજિહ્વા प्रधान जिह्वा, द्वौ गण्डौ બે ગાલ दो गण्ड, द्वे બે दो, कर्णशष्कुलिके કાનસીલ कर्णशष्कुलियाँ, द्वौ બે दो, कर्णपुत्रकौ કર્ણપુત્રક कर्णपुत्रक, द्वे બે दो, अक्षिकूटे અક્ષિકૂટ अक्षिकूट, चत्वारि ચાર चार,

११. द्वे जङ्घापिण्डिके—द्वे जङ्घे द्वे पिण्डिके (प.)
,, °पिण्डिके—°पिण्डके (ज.)
,, कुकुन्दरौ—कुन्दुरुकौ (प.)
,, श्लेष्मभुवौ—भुजौ (च. त. द. ष.)
,, एकाऽवटुः—एकमवटु (छ.)

अक्षिवर्त्मानि પોપચાં अक्षिवर्त्म, द्वे બે दो, अक्षिकनीनिके આંખની કીકીઓ अक्षिकनीनिका, द्वे બે दो, भ्रुवौ ભમર भौंएं, एका એક एक, अवटुः અવટુ अवटु, चत्वारि ચાર चार, पाणिपादहृदयानि હાથપગનાં તળિયાં हाथपाँवके तल ॥ ११ ॥

11. They are—two calves, two thigh musculatures, two buttocks, two testes, one phallus, two axilla, two groins, two flanks, one pelvis, one belly, two breasts, two shoulders, two arm musculatures, one chin, two lips, two corners of the mouth, two gums, one palate, one uvula, two tonsils, one tongue, two cheeks, two pinnae of the ears (hollow part of the external ear), two ears, two orbits of the eye, tragus and anti-tragus, four eyelids, two pupils of the eye, two eye-brows, one nape, two palms and two soles.

नव द्वाराणि—

नव महान्ति छिद्राणि–सप्त शिरसि, द्वे चाधः १२

नव નવ नौ, महान्ति મોટાં बड़े, छिद्राणि છિદ્રો છે छिद्र हैं, सप्त સાત सात, शिरसि શિરમાં છે शिरमें हैं, द्वे च અને બે और दो, अधः નીચે છે नीचे हैं ॥ १२ ॥

12. Nine major orifices:—seven in the head and two in the lower part of the trunk.

एतावद्दृश्यं शक्यमपि निर्देष्टुम् ॥ १३ ॥

एतावत् આટલું इतना, दृश्यम् प्रत्यक्ष છે प्रत्यक्ष है, निर्देष्टुम् આથી તેઓનો નિર્દેશ કરવો अतः उसका निर्देश, अपि પણ भी, शक्यम् શક્ય છે हो सकता है ॥ १३ ॥

13. So much is perceptible and easy of description.

स्नायु-सिरा-धमनी-पेशी-मर्म-सन्धि-केश-श्मश्रु-लोम्नां संख्याकथनम्—

अनिर्देश्यमतः परं तर्क्यमेव। तद्यथा—नव स्नायुशतानि, सप्त सिराशतानि, द्वे धमनीशते, चत्वारि पेशीशतानि, सप्तोत्तरं मर्मशतं, द्वे सन्धिशते, एकोनत्रिंशत्सहस्राणि नव च शतानि षट्पञ्चाशत्कानि सिराधमनीनामणुशः प्रविभज्यमानानां मुखाग्रपरिमाणं, तावन्ति चैव केशश्मश्रुलोमानीति। एतद्यथावत्संख्यातं त्वक्प्रभृति दृश्यं, तर्क्यमतः परम्। एतदुभयमपि न विकल्पते, प्रकृतिभावाच्छरीरस्य ॥ १४ ॥

अतः परम् હવે પછી કહેવાના પદાર્થો इससे आगे कहे जानेवाले भाव, अनिर्देश्यम् નિર્દેશ કરી શકાય એવા નથી निर्देश हो सके ऐसे नहीं हैं, तर्क्यम् एव આથી તેઓ અનુમાનગમ્યજ છે अतः वे अनुमानगम्य ही हैं, तत् यथा જેમકે जैसे, नव स्नायुशतानि નવસો સ્નાયુઓ नौ सो स्नायु, सप्त सिराशतानि સાતસો શિરાઓ सातसो सिराएँ, द्वे धमनीशते બસો ધમનીઓ दोसौ धमनियाँ, चत्वारि पेशीशतानि ચારસો માંસપેશીઓ चारसौ मांसपेशियाँ, सप्तोत्तरम् मर्मशतम् એકસો સાત મર્મ एकसौ सात मर्म, द्वे सन्धिशते બસો સન્ધિઓ दोसौ सन्धियाँ, अणुशः અતિ સૂક્ષ્મ રીતે अति सूक्ष्म, प्रविभज्यमानानाम् વિભક્ત થતી भागोंमें विभक्त, सिराधमनीनाम् સિરાઓ અને ધમનીઓના

१४ चत्वारि पेशीशतानि–पञ्च पेशीशतानि (च. त. द. ब.)
,, द्वे सन्धिशते–द्वे पुनः सन्धिशते (ब.)
,, एकोनत्रिंशत्सहस्राणि–एकोनत्रिंशच्छतसहस्राणि (ब.)
,, षट्पञ्चाशत्कानि–षट्पञ्चाशत्सहस्राणि (द.)
,, एतद्–एतावद् (च.)
,, एतदुभयमपि न विकल्पते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य–एके तदुभयमपि न विकल्पयन्ते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य (च. ब.)
,, एतदुभयमपि न विकल्पते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य–त्वक्प्रभृति दृश्यं तर्क्यमेवेत्येके तदुभयमपि न विकल्पते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य (प.)

सिरा और धमनियोंके, मुखाग्रपरिमाणम् મુખાગ્રની સંખ્યા મુખાગ્રોંકી સંખ્યા, एकोनत्रिंशत् ઓગણત્રીસ उनतीस, सहस्राणि હજાર हजार, नव च शतानि નવસો नवसौ, षट्पञ्चाशत्कानि ७५५न છે छप्पन हैं, तावन्ति च एव અને તેટલાંજ और उतने ही, केशश्मश्रुलोमानि કેશ, દાઢીમૂછના વાળ અને રૂંવાડાં છે केश, दाढीमूंछके बाल और लोम हैं, इति આમ इस तरह, त्वक्प्रभृति ત્વચા આદિ त्वचादि, दृश्यम् દૃશ્ય છે दृश्य है, अतः परम् અને એ સિવાય કહેવામાં આવેલા પદાર્થો और इसके अतिरिक्त कहे गये भाव, तर्क्यम् તર્ક્ય છે अनुमानगम्य हैं, एतत् આ यह, यथावत् યથાવત્ ठीक ठीक, संख्यातम् ગણના કરી છે गिना दिया है, शरीरस्य શરીર शरीरके, प्रकृतिभावात् નીરોગ રહ્યા સુધી नीरोग रहने तक, एतत् उभयम् अपि એ બન્નેમાં પણ यह दोनों भी, न विकल्पते કંઈ ફેરફાર થતો નથી नहीं बदलते ॥ १४ ॥

14. Beyond this what is not demonstrated here is to be inferred. Thus for instance, there are 900 sinews in the body, 700 vessels, 200 arteries, 400 muscles, 107 vital parts, 200 joints, 29956 terminal ramifications of the arteries and capillaries; and the same number (29956) of hairs of the head, beard and body. Thus the body-parts which have been described here correctly are visible as far as the skin; parts interior to the skin are to be only inferred. Both classes of body-parts (those which are visible and those which are established by inference) do not reveal individual variation so long as the body remains normal.

शरीरे अञ्जल्या परिमेयानि द्रव्याणि—

यत्त्वञ्जलिसंख्येयं तदुपदेक्ष्यामः; तत् परं प्रमाणमभिज्ञेयं, तच्च वृद्धिह्रासयोगि, तर्क्यमेव। तद्यथा—दशोदकस्याञ्जलयः शरीरे स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन, यत्तु प्रच्यवमानं पुरीषमनुबध्नात्यतियोगेन तथा मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरधातून्, यत्तु सर्वशरीरचरं बाह्या त्वग्बिभर्ति, यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते, यच्चोष्मणाऽनुबद्धं लोमकूपेभ्यो निष्पतत् स्वेदशब्दमवाप्नोति, तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणं; नवाञ्जलयः पूर्वस्याहारपरिणामधातोः, यं 'रस' इत्याचक्षते; अष्टौ शोणितस्य, सप्त पुरीषस्य, षट् श्लेष्मणः, पञ्च पित्तस्य, चत्वारो मूत्रस्य, त्रयो वसायाः, द्वौ मेदसः, एको मज्जायाः, मस्तिष्कस्यार्धाञ्जलिः, शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं, तावदेव श्लैष्मिकस्यौजस इति। एतच्छरीरतत्त्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

यत् तु જે जो, अञ्जलिसंख्येयम् અંજલિના માપથી જાણી શકાય છે अञ्जलिसे जाने जाते हैं, तत् તેનો उसे, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું कहेंगे, तत् તેને उनका, परम् પરમ उत्कृष्ट, प्रमाणम् પ્રમાણ प्रमाण, अभिज्ञेयम् જાણવું જોઈએ समझना चाहिए, तत् च તે वह, वृद्धिह्रासयोगि વધારે ઓછું પણ થાય છે घटता बढ़ता भी रहता है, तर्क्यम् एव અને અનુમાનગમ્ય છે और अनुमानगम्य है, तत् यथा જેમકે जैसे, स्वेन પોતાની अपनी, अञ्जलिप्रमाणेन અંજલિના પ્રમાણથી अञ्जलिके प्रमाणसे, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, उदकस्य જલની जलकी, दश દશ दस, अञ्जलयः અંજલિ છે अञ्जलियाँ हैं, यत् तु જે जो, अतियोगेन અતિયોગથી अतियोगसे, प्रच्यवमानम् બહાર નીકળતા बाहिर निकलनेवाले, पुरीषम् મળની સાથે पुरीषके साथ, अनुबध्नाति જોડાયેલું રહે છે અર્થાત્ બહાર નીકળે છે लगा रहता है अर्थात् बाहिर निकलता है, तथा તથા तथा, मूत्रम् જે અતિયોગથી मूत्र जो अतियोगसे मूत्र, रुधिरम् રક્ત रक्त, अन्यान्

१५. लोमकूपेभ्यो—लोमभ्यो (ग.)
,, यं 'रसः'—यं तं रसः (ग.)
,, द्वौ मेदसः—एको मेदसः (प)
,, एको मज्जायाः—एको मज्जः (क. ग. च.)
,, तावदेव श्लैष्मिकस्यौजस इति—तावदेव चौजसः क्षीणामार्तवस्य चत्वारोऽञ्जलयः (ग. प. क)
,, श्लैष्मिकस्यौजसः—श्लेष्मणश्चौजसः (ग.)

અને બીજા और अन्य, **शरीरधातून् च** શરીરના ધાતુઓની સાથે બહાર નીકળે છે शरीरकी धातुओंके साथ बाहिर निकलता है, **सर्वशरीरचरम्** સર્વ શરીરમાં ફરતા सारे शरीरमें विचरनेवाले, **यत् तु** જેને जिसको, **बाह्या त्वक्** બાહ્ય ત્વચા बाह्य त्वचा, **बिभर्ति** ધારણ કરી રાખે છે धारण करती है, **त्वगन्तरे** ચામડીની અંદર त्वचाके अन्दर, **व्रणगतम्** વ્રણમાં व्रणमें. **यत् तु** જે जो, **लसीकाशब्दम्** 'લસીકા' શબ્દને 'लसीका' शब्दको. **लभते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, **ऊष्मणा** ઊષ્માના ऊष्माके, **अनुबद्धम्** યોગે योगसे, **यत् च** જેને जो, **लोमकूपेभ्यः** રોમકૂપમાંથી रोमकूपसे, **निष्पतत्** બહાર નીકળતાં बाहिर निकलकर, **स्वेदशब्दम्** 'સ્વેદ' શબ્દને स्वेदनामसे, **अवाप्नोति** પ્રાપ્ત થાય છે कहा जाता है, **तत् उदकम्** તે જલ वह जल, **दशाञ्जलि-** દશ અંજલિના दस अंजलिके, **प्रमाणम्** પ્રમાણમાં છે प्रमाणमें है. **यम् रसः** જેને 'રસ' जिसे 'रस', **इति आचक्षते** એમ કહે છે ऐसा कहते हैं, **पूर्वस्य आहारपरिणाम- धातोः** તે, આહાર પચી જતાં ઉત્પન્ન થતા પહેલા ધાતુની उस, आहारके पचनेपर उत्पन्न होती पहली धातुकी, **नव अञ्जलयः** નવ અંજલિઓ છે नौ अंजलियाँ है, **शोणितस्य** રક્તની रक्तकी, **अष्टौ** આઠ आठ, **पुरीषस्य** મળની पुरीषकी, **सप्त** સાત सात, **श्लेष्मणः षट्** કફની ૭ कफकी छः, **पित्तस्य पञ्च** પિત્તની પાંચ पित्तकी पांच, **मूत्रस्य चत्वारः** મૂત્રની ચાર मूत्रकी चार, **वसायाः** વસાની वसाकी, **त्रयः** ત્રણ तीन, **मेदसः द्वौ** મેદની બે मेदकी दो, **मज्जायाः एकः** મજ્જાની એક मज्जाकी एक, **मस्तिष्कस्य** મસ્તિષ્કની मस्तिष्ककी, **अर्धाञ्जलिः** અરધી અંજલિ आधी अंजलि, **शुक्रस्य** વીર્યનું शुक्रका, **तावत् एव** તેટલું જ उतना ही, **प्रमाणम्** પ્રમાણ છે प्रमाण है **श्लैष्मिकस्य** અને શ્લેષ્મજન્ય और कफजन्य, **ओजसः** ઓજસનું પણ ओजका भी, **तावत् एव इति** તેટલું જ પ્રમાણ છે उतना ही प्रमाण है, **एतत्** આ यह, **शरीरतत्त्वम्** શરીરનું તત્ત્વ शरीरतत्त्व, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा गया है ॥ १५ ॥

15. We shall now describe those substances in the body which are measured in "anjalis" (a measure formed by joining both hands in the manner of a cup). The measures here laid down relate to the ideal standard. These measures accordingly admit of increase and decrease; these, too, are to be only inferred. Thus the measure of the aqueous element in the body is ten anjalis measured with one's own hands. This aqueous element is distributed in various ways; thus firstly it is found in association with fecal matter that is being excessively eliminated, as also with urine, blood and other elements of the body; secondly, it is found all over the surface of the body, its seat being the external skin; thirdly, it is found below the skin as in an abscess, when it is given the name of lymph; and fourthly, it is found exuding from the hair-follicles driven by the body-heat, when it takes on the name of 'perspiration'; all these kinds of the aqueous element are of the measures of ten anjalis. There are nine anjalis of the first product of metabolised food, which is spoken of as 'the body-nutrient fluid'. There are eight anjalis of the blood; seven of fecal matter; six of mucus-secretion; five of bile; four of urine; three of flesh-marrow; two of fat; one of bone-marrow; half an anjali of cerebro-spinal fluid; the same measure of seminal fluid and the same measure also of colloidal vital essence. Thus we have set forth the basic factors concerning the body.

पार्थिवादिभेदेन शरीराङ्गविभागः—

तत्र यद्विशेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्तिमद्गुरुखरकठिनमङ्गं नखास्थिदन्तमांसचर्मवर्चःकेशश्मश्रुलोमकण्डरादि तत् पार्थिवं गन्धो घ्राणं च; यद्द्रवसरमन्दस्निग्धमृदुपिच्छिलं रसरुधिरवसाकफपित्तमूत्रस्वेदादि तदाप्यं रसो रसनं च; यत् पित्तमूष्मा च यो या च भाः शरीरे तत् सर्वमाग्नेयं रूपं दर्शनं च; यदुच्छ्वासप्रश्वासोन्मेषनिमेषाकुञ्चनप्रसारणगमनप्रेरणधारणादि तद्वायवीयं स्पर्शः स्पर्शनं च; यद्विविक्तं यदुच्यते महान्ति चाणूनि स्रोतांसि तदान्तरीक्षं शब्दः श्रोत्रं च, यत् प्रयोक्तृ तत् प्रधानं बुद्धिर्मनश्च। इति शरीरावयवसंख्या यथास्थूलभेदेनावयवानां निर्दिष्टा ॥ १६ ॥

तत्र यत् તેમાં જે वहां जो, विशेषतः વિશેષે કરીને विशेष करके, स्थूलम् સ્થૂલ स्थूल, स्थिरम् સ્થિર स्थिर, मूर्तिमत्-गुरु-खर- મૂર્તિમાન-ગુરુ-ખર मूर्तिमान-गुरु-खर, कठिनम् अङ्गम् અને કઠિન અંગ और कठिन अंग, नख-अस्थि-दन्त- તથા નખ-હાડકાં-દાંત और नख-अस्थि-दन्त, मांस-चर्म-वर्चः- માંસ-ચર્મ-મળ मांस-चर्म-पुरीष, केश-श्मश्रु- કેશ- દાઢીમૂછ केश-श्मश्रु, लोम-कण्डरादि રૂંવાડાં- કંડરા વગેરે लोम- कण्डरा आदि, तत् તે वे, गन्धः તથા ગંધ तथा गन्ध, घ्राणम् च અને ઘ્રાણ और घ्राण, पार्थिवम् પાર્થિવ છે पार्थिव हैं, यत् જે जो, द्रव-सर-मन्द-स्निग्ध- દ્રવ-સર-મન્દ-સ્નિગ્ધ द्रव- सर मन्द-स्निग्ध, मृदु-पिच्छिलम् મૃદુ-પિચ્છિલ मृदु- पिच्छिल, रस-रुधिर-वसा- રસ-રુધિર-વસા रस रुधिर-वसा, कफ-पित्त-मूत्र- કફ-પિત્ત-મૂત્ર कफ- पित्त- मूत्र, स्वेदादि સ્વેદ વગેરે स्वेद आदि, तत् તે वे, रसः તથા રસ तथा रस, रसनम् च અને રસનેન્દ્રિય और रसना, आप्यम् આપ્ય છે आप्य हैं, यत् पित्तम् જે પિત્ત जो पित्त, यः ऊष्मा જે ઊષ્મા जो ऊष्मा, या च शरीरे भाः અને શરીરમાં જે કાન્તિ और शरीरमें जो कान्ति है, तत् सर्वम् તે સર્વ वे सब, रूपम् तथा રૂપ तथा रूप, दर्शनम् च અને દર્શનેન્દ્રિય और दर्शनेन्द्रिय, आग्नेयम् આગ્નેય છે आग्नेय हैं, यत् જે जो, उच्छ्वास-प्रश्वास- ઉચ્છ્વાસ-પ્રશ્વાસ उच्छ्वास-प्रश्वास, उन्मेष-निमेष- ઉન્મેષ-નિમેષ उन्मेष-निमेष, आकुञ्चन-प्रसारण- આકુંચન-પ્રસારણ आकुंचन-प्रसारण, गमन-प्रेरण- ગમન-પ્રેરણ गमन-प्रेरण, धारणादि અને ધારણ વગેરે और धारणादि, तत् તે वे, स्पर्शः स्पर्शनम् च તથા સ્પર્શ અને સ્પર્શનેન્દ્રિય तथा स्पर्श और स्पर्शनेन्द्रिय, वायवीयम् વાયવીય છે वायवीय हैं, यत् विविक्तम् જે વિભક્ત છે जो विभक्त हैं, यत् उच्यते જે બોલાય છે जो कहा जाता है, महान्ति अणूनि च અને જે મોટા તથા નાના और बड़े तथा छोटे, स्रोतांसि સ્રોતો स्रोतों, तत् તે वे, शब्दः તથા શબ્દ तथा शब्द, श्रोत्रम् च અને શ્રોત્રેન્દ્રિય और श्रोत्र, आन्तरीक्षम् આન્તરીક્ષ છે आन्तरीक्ष है, यत् प्रयोक्तृ જે પ્રેરક (આત્મા) છે जो प्रयोक्ता (आत्मा) है, तत् તે वह, प्रधानम् પ્રધાન છે वह प्रधान है, बुद्धिः मनः च બુદ્ધિ અને મન પણ પ્રધાન છે बुद्धि और मन भी प्रधान है, इति આમ इस तरह, अवयवानाम् અવયવોના अवयवोंके, यथास्थूलभेदेन સ્થૂલ ભેદ પ્રમાણે मोटे मोटे भेद द्वारा, शरीर-अवयव- શરીરના અવયવોની शरीरके अवयवोंकी, संख्या સંખ્યા संख्या, निर्दिष्टा બતાવી છે बतलाई गई है ॥ १६ ॥

16. Whatever in the body is predominantly made up of the following is referable to the proto-element earth—parts that are gross, firm, solid, heavy, rough and hard; e. g. nails, bones, teeth, flesh, skin, feces, hairs of the head, face and body, tendons as well as odour and the sense of smell. Whatever in the body is predominantly made up of the following is referable to the proto-element water. Parts that are fluid, mobile, slow, unctuous, soft and viscid; e. g. body-nutrient fluid, blood, fat, mucus, bile, urine and sweat etc; likewise taste and the

---

१६. °मांस–°वेष्ट (ख.)

,, °श्मश्रुलोम–°श्मश्रुनखलोम (ग.)

,, यद्विभक्तं यदुच्यते–यद्विविक्तमुच्यते (ग.)

sense of taste. Whatever in the body is of the nature of pitta, heat and radiating lustre as well as color and appearance, is referable to the proto-element fire. Whatever in the body is of the nature of inhalation and exhalation, opening and closing the eyes, contraction and extension, movement, impelling, holding etc., as well as touch and the sense of touch, are referable to the proto-element air. Whatever in the body is of the nature of porosity, utterance and the channels that are gross and minute, as well as sound and the sense of hearing, are referable to the proto-element ether. The conscious principle, as also the mind and understanding, are referable to the primordial element—Pradhana. Thus have been indicated the broad divisions of the body-parts as well as their number.

परमाणुभेदेन शरीरावयवानामसंख्येयत्वम्—

शरीरावयवास्तु परमाणुभेदेनापरिसंख्येया भवन्ति, अतिबहुत्वादतिसौक्ष्म्यादतीन्द्रियत्वाच्च। तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कारणं वायुः कर्मस्वभावश्च ॥ १७॥

परमाणुभेदेन પરમાણુના ભેદથી परमाणुके भेदसे, **अतिबहुत्वात्** અતિ અધિકતાથી अति अधिक होनेसे, **अतिसौक्ष्म्यात्** અતિશય સૂક્ષ્મતાથી अति सूक्ष्म होनेसे, **अतीन्द्रियत्वात् च** તથા ઇન્દ્રિયગમ્ય ન હોવાથી तथा अतीन्द्रिय होनेसे, **शरीरावयवाः** શરીરના અવયવો शरीरके अवयव, **अपरिसंख्येयाः** અસંખ્ય असंख्य, **भवन्ति** છે हैं, **तेषाम्** તે उन, **परमाणूनाम्** પરમાણુઓના परमाणुओंके, **संयोगविभागे** સંયોગમાં અને વિભાગમાં संयोग और विभागमें, **वायुः** વાયુ वायु, **कर्मस्वभावः च** અને કર્મ-સ્વભાવ और कर्मस्वभाव, **कारणम्** કારણ છે कारण हैं ॥ १७॥

17. The constituent parts of the body, if further divided into the atoms, are sure to become innumerable, since such cells or atoms are exceedingly numerous, very minute and ultra-sensory. In the conjunction and disjunction of cells, the activating factors are vata and the nature of action.

शरीरावयवसंख्याज्ञानफलम्—

तदेतच्छरीरं संख्यातमनेकावयवं दृष्टमेकत्वेन सङ्गः, पृथक्त्वेनापवर्गः। तत्र प्रधानमसक्तं सर्वसत्तानिवृत्तौ निवर्तते इति ॥ १८॥

तत् एतत् તે આ वह यह, **शरीरम्** શરીરને शरीर, **अनेकावयवम्** અનેક અવયવથી યુક્ત अनेक अवयववाला, **संख्यातम्** કહ્યું છે कहा गया है, **एकत्वेन** એક રૂપમાં एक रूपमें, **दृष्टम्** જોવાથી देखनेसे, **सङ्गः** સંગનું કારણ आसक्तिका हेतु है, **पृथक्त्वेन** અને ભિન્ન ભિન્નપણે જોવાથી और अलग अलग देखने पर, **अपवर्गः** મોક્ષનું કારણ છે मोक्षका हेतु है, **तत्र प्रधानम्** તેમાં આત્મા उसमें आत्मा, **असक्तम्** આસક્તિરહિત છે आसक्तिरहित है, **सर्व-सत्ता-निवृत्तौ** સર્વ પદાર્થોમાં આસ્થાની નિવૃત્તિ થતાં सब भावोंमें आस्थाकी निवृत्ति होने पर, **निवर्तते इति** સંસાર ટળી જાય છે संसारकी निवृत्ति होती है ॥ १८॥

18. This embodiment which has thus been described and consists of many parts, when viewed as an individuality, gives rise to bondage; when contemplated with the analytical outlook it leads to salvation. The primordial element of the Spirit is

१८. सङ्गः—सङ्गसंख्यातं (ब. द. ब)
,, सर्वसत्तानिवृत्तौ—सर्वसंताननिवृत्तौ (च. त)

not attached to this conglomeration. When all the motivating factors (good and ill) have ceased to operate, the process of samsara (the cycle of birth and death) comes to an end.

तत्र श्लोकौ—

शरीरसंख्यां यो वेद सर्वावयवशो भिषक् ।
तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, **यः** જે जो, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **सर्वावयवशः** સર્વ અવયવોથી संपूर्ण अवयवोंसे, **शरीरसंख्याम्** શરીરના જ્ઞાનને शरीरके तत्त्वको, **वेद** જાણે છે जानता है, **सः** તે વૈદ્ય वह, **तदज्ञाननिमित्तेन** તેના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા उसके अज्ञानजन्य, **मोहेन** મોહથી मोहसे, **न** નથી नहीं, **युज्यते** યુક્ત થતો युक्त होता ॥ १९ ॥

Here are two recapitulatory verses—

19. The physician who knows the anatomical enumeration of the body together with a description of all its different members, is never a victim to the confusion arising from the ignorance thereof.

अमूढो मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते ।
निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशाम्यत्यपुनर्भवः ॥२०॥

अमूढः મોહ ન પામેલો मोहरहित, **मोहमूलैः** મોહરૂપ મૂળવાળા मोहजन्य, **दोषैः च** દોષોથી राग-द्वेषादि दोषोंसे, **न अभिभूयते** પરાભવ પામતો નથી पराभूत नहीं होता, **निर्दोषः** અને નિર્દોષ और दोषहीन, **निःस्पृहः** નિઃસ્પૃહ निःस्पृह, **शान्तः** તથા સર્વ ક્રિયાથી ઉપરાંત થઈ एवं सब क्रियासे उपरत हो कर, **प्रशाम्यति** જન્મ મરણ ભોગવવામાં વિશ્રાંતિ લે છે जन्म मरण भोगनेमें विश्रान्ति लेता है, (ततः તેથી इससे), **अपुनर्भवः** તે પુનર્જન્મરહિત બને છે वह पुनर्जन्मरहित होता है ॥ २० ॥

20. The wise man does not come under the sway of the vitiating influences which give rise to delusion. Thus, freed of vitiating tendencies, devoid of desire, and established in tranquility, he attains peace and has no future birth.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने शारीरसंख्याशारीरं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **शारीरस्थाने** શારીરસ્થાન વિષે शारीरस्थानमें, **शरीरसंख्याशारीरम्** 'શરીરસંખ્યાશારીર' 'शरीरसंख्याशारीर', **नाम** નામનો नामका, **सप्तमः** સાતમો सातवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Human Embodiment in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled "The enumeration of the parts of the body" is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

આઠમો અધ્યાય अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

जातिसूत्रीयशारीरोपक्रमः—

अथातो जातिसूत्रीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **'जातिसूत्रीयम् शारीरम्'** 'જાતિસૂત્રીય શારીર' નામના અધ્યાયનું 'जातिसूत्रीयशारीर' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન ભगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled, "The continuation of one's lineage" in the section on Human Embodiment.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

स्त्रीपुरुषयोरभीष्टप्रजानिर्वृत्तिकरकर्मोपदेशः—

स्त्रीपुंसयोरव्यापन्नशुक्रशोणितगर्भाशययोः श्रेयसीं प्रजामिच्छतोस्तदर्थाभिनिर्वृत्तिकरं कर्मोपदेक्ष्यामः ॥ ३ ॥

अव्यापन्न- અવિકૃત अविकृत, शुक्रशोणित- વીર્ય-આર્તવ शुक्र- आर्तव, गर्भाशययोः અને ગર્ભાશયવાળાં और गर्भाशयवाले, श्रेयसीम् प्रजाम् શ્રેષ્ઠ પ્રજાને उत्तम संतानको, इच्छतोः ઇચ્છતાં चाहते हुए, स्त्रीपुंसयोः સ્ત્રીપુરુષના स्त्रीपुरुषोंके लिए, तदर्थं- તે શ્રેષ્ઠ પ્રજારૂપ પ્રયોજનના उस श्रेष्ठ प्रजारूप प्रयोजनके, अभिनिर्वृत्तिकरम् સાધક साधक, कर्म કર્મનો कर्मका, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे ॥ ३ ॥

3. We shall prescribe the regimen that will enable men and women of impaired semen, blood and uterus, who desire excellent progeny, to secure their objective.

अथाप्येतौ स्त्रीपुंसौ स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य, वमनविरेचनाभ्यां संशोध्य, क्रमेण प्रकृतिमापादयेत्। संशुद्धौ चास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत्; उपाचरेच्च मधुरौषधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां पुरुषं, स्त्रियं तु तैलमाषाभ्याम् ॥ ४ ॥

अथ अपि एतौ આ इन, स्त्रीपुंसौ સ્ત્રીપુરુષને स्त्रीपुरुषको, स्नेहस्वेदाभ्याम् સ્નેહન અને સ્વેદન स्नेहन और स्वेदन, उपपाद्य કરાવીને दे कर, वमनविरेचनाभ्याम् વમન અને વિરેચનથી वमनविरेचनसे, संशोध्य સંશોધન કરાવીને संशुद्ध करके, क्रमेण પેયા આદિના ક્રમથી पेया आदिके क्रमसे, प्रकृतिम् સ્વાભાવિક ભોજન પર स्वाभाविक भोजन पर, आपादयेत् લાવવાં ले आवे, संशुद्धौ च અને સંશોધિત થયેલ તેઓને शुद्ध हुए इनको, आस्थापन- આસ્થાપન आस्थापन, अनुवासनाभ्याम् અને અનુવાસન और अनुवासन, उपाचरेत् કરાવવું देवे, मधुरौषध- તેમજ મધુર ઔષધથી एवं मधुरगणकी औषधसे, संस्कृताभ्याम् સંસ્કૃત કરેલાં संस्कृत, घृतक्षीराभ्याम् ઘી અને દૂધનું घी और दूधसे, पुरुषम् પુરુષને पुरुषको, तैल- અને તેલ और तैल, माषाभ्याम् તથા અડદનું एवं उड़दसे, स्त्रियम् च तु સ્ત્રીને स्त्रीको, उपाचरेत् સેવન કરાવવું उपचार करे ॥ ४ ॥

4. The man and woman should first be administered the oleation and sudation procedures, then cleansed by means of emetics and purgatives and thus gradually brought to a state of humoral concord. Purified thus, the couple should further be given the corrective and unctuous enemata. This should be followed, in the case of the man, by the administration of ghee and milk which have been prepared with the drugs of the sweet group and in the case of the woman, with the administration of oil and black-gram.

ऋतुकाले स्त्रियाः पुरुषस्य च कर्तव्यम्—

ततः पुष्पात् प्रभृति त्रिरात्रमासीत ब्रह्मचारि-

३. स्त्रीपुंसयोः—स्त्रीपुरुषयोः (क. ध.)
,, °गर्भाशययोः—°योनिगर्भाशययोः (प.)
,, तदर्थाभिनिर्वृत्तिकरं—तन्निर्वृत्तिकरं (ध.)
४. स्त्रीपुंसौ-स्त्रीपुरुषौ (ध.)

४. तैलमाषाभ्याम्—तैलमांसाभ्याम (ध.)

न्यधःशायिनी, पाणिभ्यामन्नमजर्जरपात्राद्भुञ्जाना, न च काञ्चिन्मृजामापद्येत ।

ततः પછી इसके बाद, पुष्पात् प्रभृति રજોદર્શનથી માંડી સ્ત્રીએ रजोदर्शनसे लेकर स्त्री, त्रिरात्रम् ત્રણ રાત્રિ સુધી तीन रात्रि तक, ब्रह्मचारिणी બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર ब्रह्मचारिणी, अधःशायिनी ધરતી પર સૂનારી नीचे सोनेवाली, अजर्जरपात्रात् તથા ફૂટેલ ન હોય એવા પાત્રમાંથી और न टूटे पात्रसे, अन्नम् અન્નનું अन्नको, पाणिभ्याम् હાથવડે हाथोंसे, भुञ्जाना ભોજન કરનાર भोजन करती हुई, आसीत થવું रहे, काञ्चित् અને કોઈ પણ और किसी प्रकारके, मृजाम् च અંગસંસ્કાર अंग संस्कारको, न आपद्येत કરવા નહિ न करे।

5-(1). Thereafter for three nights, commencing with the onset of menstruation, the woman should abstain from sexual congress, should sleep on the floor, and eat her meals with her hands from an unbroken platter and avoid toilet.

ततश्चतुर्थेऽहन्येनामुत्साद्य सशिरस्कं स्नापयित्वा शुक्लानि वासांस्याच्छादयेत् पुरुषं च ।

ततः પછી इसके बाद, चतुर्थे अहनि ચોથે દિવસે चौथे दिन, उत्साद्य ઉદ્વર્તન કરાવીને उत्सादन कराके, सशिरस्कम् માથાબોળ शिरसहित, स्नापयित्वा નવરાવીને नहला कर, शुक्लानि શ્વેત सफेद, वांसासि વસ્ત્રો वस्त्रोंको, आच्छादयेत् પહેરાવવાં पहिनावे, पुरुषम् च અને પુરુષને પણ સફેદ વસ્ત્ર પહેરાવવાં और पुरुषको भी सफेद वस्त्र पहिनावे।

5-(2). On the fourth day she should be massaged, bathed and shampooed and attired in white raiment. So also the man.

५. °पात्राद–°पात्रे (क. ब. च. ध.)

युग्मेषु दिनेषु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु दुहितृकामौ संवसेताम्—

ततः शुक्लवाससौ स्रग्विणौ सुमनसावन्योन्यमभिकामौ संवसेयातां स्नानात् प्रभृति युग्मेष्वहःसु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु दुहितृकामौ ॥५॥

ततः પછી तदनन्तर, शुक्लवाससौ શ્વેત વસ્ત્રવાળા सफेद वस्त्र पहिने हुए, स्रग्विणौ માલાધારી पुष्पमालाधारी, सुमनसौ પ્રસન્ન મનવાળા प्रसन्नचित्त, अन्योन्यम् તથા અન્યોન્યની तथा एक दूसरेको, अभिकामौ કામનાવાળા સ્ત્રી તથા પુરુષ બન્નેએ चाहनेवाले स्त्री और पुरुष दोनों, पुत्रकामौ જો પુત્રની ઇચ્છા હોય તો यदि पुत्रकी इच्छा हो तो, स्नानात् प्रभृति સ્નાનથી માંડી स्नानसे लेकर, युग्मेषु બેકીના सम, अहःसु દિવસોમાં दिनोंमें, दुहितृकामौ અને જો પુત્રીની ઇચ્છા હોય તો और यदि पुत्रीकी इच्छा हो तो, अयुग्मेषु એકીના દિવસોમાં विषम दिनोंमें, संवसेयाताम् સમાગમ કરવો समागम करें ॥ ५ ॥

5. Thereafter, the two, thus attired in white, wearing garlands, pleasant of disposition, desirous of each other, should co-habit, coming together on the even days, counting from the day of the purificatory bath, if they seek a son, and on the odd days if they seek a daughter.

न्युब्जपार्श्वगतस्त्रीसेवननिषेधः—

न च न्युब्जां पार्श्वगतां वा संसेवत। न्युब्जाया वातो बलवान् स योनिं पीडयति, पार्श्वगताया दक्षिणे पार्श्वे श्लेष्मा स च्युतः पिदधाति गर्भाशयं, वामे पार्श्वे पित्तं तदस्याः

१. संवसेयाताम्–संवसेताम् इति ब्रूयात् (ख. ब. त. थ. द.)
६. स च्युतः पिदधाति–संच्युतोऽपिदधाति (ब. त.)
,, ,, –स संवृतोऽपिदधाति (प.)
,, ,, –प्रच्युतोऽपिदधाति (प.)
,, तदस्याः–तस्याः (ब. ध.)

पीडितं विदहति रक्तं शुक्रं च, तस्मादुत्ताना बीजं गृह्णीयात्; तथाहि यथास्थानमवतिष्ठन्ते दोषाः। पर्याप्ते चैनां शीतोदकेन परिषिञ्चेत्।

न्युब्जाम् અધોમુખી अधोमुखी, पार्श्वगताम् वा કે પડખાભર સ્ત્રી સાથે करवटसे लेटी हुई स्त्रीको, न च संसेवेत સમાગમ ન કરવો सेवन न करे, न्युब्जायाः કારણકે અધોમુખી સ્ત્રીનો अधोमुखी स्त्रीका, वातः વાયુ वायु, बलवान् બળવાન હોય છે बलवान होता है, सः તે वह, योनिम् યોનિને योनिको, पीडयति પીડે છે पीडित करता है, पार्श्वगतायाः પડખાભર સૂતેલ સ્ત્રીના पार्श्वमें लेटी हुईके, दक्षिणे पार्श्वे જમણા પડખામાં दक्षिण पार्श्वमें, श्लेष्मा કફ હોય છે कफ होता है, सः च्युतः તે છૂટો પડીને वह अपने स्थानसे च्युत हो कर, गर्भाशयम् ગર્ભાશયને गर्भाशयको, पिदधाति બંધ કરી દે છે आच्छादित करता है, अस्याः અને એના और इसके, वामे पार्श्वे ડાબા પડખામાં बांये पार्श्वमें, पित्तम् પિત્ત હોય છે पित्त रहता है, तत् पीडितम् તે દબાવાથી वह पीडित हुआ, रक्तम् રક્ત आर्तव, शुक्रम् च અને શુક્રને और शुक्रको, दहति વિદગ્ધ કરે છે विदग्ध करता है, तस्मात् તેથી इससे, उत्ताना સ્ત્રીએ ચત્તી રહીને स्त्री चित्ती लेट कर, बीजम् બીજ बीजको, गृह्णीयात् ગ્રહણ કરવું જોઈએ ग्रहण करे, तथा हि કારણકે તે સ્થિતિમાં ऐसा करनेसे, दोषाः દોષો वातादि दोष, यथास्थानम् સ્વસ્થાને अपने स्थानमें, अवतिष्ठन्ते રહે છે रहते हैं, पर्याप्ते च સમાગમ સમાપ્ત થતાં मैथुनके समाप्त होने पर, एताम् એનું उसका, शीतोदकेन શીતળ જલ વડે शीतल जलसे, परिषिञ्चेत् પરિષેચન કરવું परिषेचन करे।

6-(1). During the sexual act the woman should not assume a prone posture, or lie on her side, for the peristaltic process becoming very powerful, presses on the womb. If the woman lying sideways, happens to be on her right side, then the phlegm, being displaced, obstructs the entrance to the womb; if on her left side, then the pitta in her, being constrained, will burn up both her own ovum and the semen received from the man. Therefore the woman should receive the seed, while lying on her back. For in that posture the humors retain their respective positions. After the consummation, the woman should take a douche with cold water.

गर्भग्रहणविधिः—

तत्रात्यशिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धाऽन्यं च पुमांसमिच्छन्ती मैथुने चातिकामा वा न गर्भं धत्ते, विगुणां वा प्रजां जनयति।

तत्र अत्यशिता બહુ જમેલી अत्यंत खाई हुई, क्षुधिता ભૂખી भूखी, पिपासिता તરસી प्यासी, भीता બીધેલી भयग्रस्ता, विमनाः ખિન્ન उद्विग्नचित्त, शोकार्ता શોકાતુર शोकपीडित, क्रुद्धा ક્રુદ્ધ क्रुद्ध, अन्यम् पुमांसम् અન્ય પુરુષને अन्य पुरुषको, इच्छन्ती च ઇચ્છતી चाहनेवाली, मैथुने च અથવા મૈથુનમાં अथवा मैथुनमें, अतिकामा वा અતિ કામનાવાળી સ્ત્રી अति कामनावाली स्त्री, गर्भम् ગર્ભને गर्भको, न धत्ते ધારણ કરતી નથી ग्रहण नहीं करती, विगुणाम् वा અથવા વિગુણ या तो विकृत, प्रजाम् પ્રજાને प्रजाको, जनयति જન્મ આપે છે उत्पन्न करती है।

6-(2). It should be remarked here that if the woman has previously overeaten or is famished or is thirsty, or is frightened, or is dejected, or is affected with grief, or is enraged, or loves another man, or is

६. रक्तं शुक्रं च–रक्तशुक्रं (घ.श.)
,, तथा हि–तस्याः हि (म.)

६. चातिकामा वा–चातिकामा वा नारी (क. घ. म.)
,, ,, –न चातिकामा वा. (प.)

over-passionate, then she will either fail to conceive or will give birth to defective offspring.

मैथुनेऽयोग्या स्त्री पुरुषश्च—

अतिबालामतिवृद्धां दीर्घरोगिणीमन्येन वा विकारेणोपसृष्टां वर्जयेत् । पुरुषेऽप्येत एव दोषाः। अतः सर्वदोषवर्जितौ स्त्रीपुरुषौ संसृज्येयाताम्॥६॥

अतिबालाम् અતિબાળક अत्यन्त छोटी उम्रवाली, **अतिवृद्धाम्** અતિવૃધ્ધ अधिक बूढी, **दीर्घरोगिणीम्** દીર્ઘરોગી चिररोगिणी, **अन्येन** કે બીજા या अन्य, **विकारेण वा** રોગથી कुष्ठादि विकारसे, **उपसृष्टाम्** યુક્ત સ્ત્રીનો युक्त स्त्रीका, **वर्जयेत्** ત્યાગ કરવો परित्याग करे, **पुरुषे अपि** પુરુષમાં પણ पुरुषमें भी, **एते एव** એ જ ये ही, **दोषाः** દોષો છે दोष जाने, **अतः** તેથી इस लिए, **सर्वदोषवर्जितौ** બધા દોષરહિત सब दोषोंसे रहित, **स्त्रीपुरुषौ** સ્ત્રીપુરુષોએ स्त्रीपुरुषोंको, **संसृज्येयाताम्** સમાગમ કરવો જોઈએ समागम करना चाहिए ॥ ६ ॥

6. A very young girl or very old woman, or a woman who is a chronic invalid, or one who is tainted with any other abnormality, should be eschewed as a partner. In the case of the man, too, these same are regarded as faults. Hence a man and a woman who are free from all defects should alone unite for procreation.

कथंभूतौ स्त्रीपुरुषौ मैथुनमुपेयाताम्—

संजातहर्षौ मैथुने चानुकूलाविष्टगन्धं स्वास्तीर्णं सुखं शयनमुपकल्प्य मनोज्ञं हितमशनमशित्वा नात्यशितौ दक्षिणपादेन पुमानारोहेत् वामपादेन स्त्री ॥ ७॥

७. चानुकूलाविष्टगन्धम्–चानुकूलमसंबाधमिष्टगन्धम् (ग.)

,, वामपादेन–वामेन (थ.)

इष्टगन्धम् ગમતી સુગંધવાળું इष्ट गन्धवाली, **स्वास्तीर्णम्** સારી રીતે બિછાવેલું अच्छी तरहसे बिछाई हुई, **सुखम्** અને સુખદાયક और सुखप्रद, **शयनम्** શયન सेज, **उपकल्प्य** તૈયાર કરીને तैयार कर, **मनोज्ञम्** મનગમતું मनोज्ञ, **हितम्** તથા હિતકારક तथा हित, **अशनम्** **अशित्वा** ભોજન કરીને भोजन करके, **न अत्यशितौ** પરંતુ બહુ ખાધા વગર परन्तु अत्यन्त न खाये हुए, **संजातहर्षौ** હર્ષયુક્ત हर्षयुक्त, **मैथुने च** અને મૈથુન માટે और मैथुनमें, **अनुकूलौ** અનુકૂળ થઈ अनुकूल हो कर, **पुमान्** પુરુષે पुरुष, **दक्षिणपादेन** જમણા પગથી दाहिने पैरसे, **स्त्री** અને સ્ત્રીએ और स्त्री, **वामपादेन** ડાબા પગથી बांये पैरसे, **आरोहेत्** આરોહણ કરવું જોઈએ चढे ॥ ७ ॥

7. The couple, who are ardent and mutually attractive in the sexual act, having caused a pleasant-smelling, well-spread and comfortable bed to be made, should after partaking lightly of a cordial and wholesome repast, ascend the couch, the man placing the right foot first and the woman the left.

तत्र मन्त्रः—

तत्र मन्त्रं प्रयुञ्जीत—"अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठाऽसि धाता त्वा ददतु विधाता त्वा दधातु ब्रह्मवर्चसा भव" इति ।

"ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्विनौ। भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम्" इत्युक्त्वा संवसेयाताम् ॥ ८ ॥

तत्र ત્યાં वहां, **मन्त्रम्** મંત્ર मन्त्रको, **प्रयुञ्जीत** ભણવો पढ़ें, **अहिः असि** તું સૂર્ય છે तू सूर्य है, **आयुः असि** તું આયુષ્ય છે तू आयु है, **सर्वतः प्रतिष्ठा असि** તું

८. भव इति–भवेदिति (ग.)

,, वीरं ददतु मे सुतम्–पुत्रं वीरं दधातु मे (ग. ज. झ. थ. द. ध.)

,, ददतु–दधातु (क. ग. झ.)

,, संवसेयाताम्-संवसेताम् (थ.)

सर्व तरफ्थी આશ્રય છે तू सब ओरसे आश्रय है, धाता त्वा ધાતા તને धाता तुझे, ददतु અર્પણ કરો अर्पण करे, विधाता त्वा વિધાતા તને विधाता तेरा, दधातु પોષો पोषण करे, ब्रह्मवर्चसा બ્રહ્મતેજથી યુક્ત ब्रह्मतेजवाला, भव इति था हो, ब्रह्मा બ્રહ્મા ब्रह्मा, बृहस्पतिः બૃહસ્પતિ बृहस्पति, विष्णुः વિષ્ણુ विष्णु, सोमः ચંદ્ર चन्द्र, सूर्यः સૂર્ય सूर्य, तथा अश्विनौ તથા અશ્વિનીકુમાર तथा अश्विनीकुमार, भगः ભગ भग, अथ मित्रावरुणौ તેમજ મિત્ર તથા વરુણ और मित्र एवं वरुण, मे મને मुझे, वीरम् सुतम् વીર પુત્ર वीर पुत्र, ददतु આપો प्रदान करे, इति उक्त्वा એમ બોલીને ऐसा कह कर, संवसेयाताम् સમાગમ કરવો समागम करें ॥ ८ ॥

8. Then the following charm should be uttered apostrophizing the child that is to be:— "Thou art the day; thou art the life; thou art well established from all sides. May the supporter endow thee; may the dispenser dispense to thee; be thou born with the Brahmic splendour." "May Brahma, Brihaspati, Vishnu, Soma, Surya and the two Aswins, as also Bhaga, Mitra and Varuna, bless me with a hero son." Having uttered this, the two should unite.

यादृशस्य पुत्रस्येच्छा तादृशः पुत्रीयो विधिः —

सा चेदेवमाशासीत—बृहन्तमवदातं हर्यक्षमोजस्विनं शुचिं सत्त्वसंपन्नं पुत्रमिच्छेयमिति, शुद्धस्नानात् प्रभृत्यस्यै मन्थमवदातयवानां मधुसर्पिर्भ्यां संसृज्य श्वेताया गोः सरूपवत्सायाः पयसाऽऽलोड्य राजते कांस्ये वा पात्रे काले काले सप्ताहं सततं प्रयच्छेत् पानाय ।

बृहन्तम् મહાકાય बड़े शरीरवाले, अवदातम् ગોરા વર્ણવાળો गौरवर्ण, हर्यक्षम् સિંહસમાન પરાક્રમી सिंह जैसा पराक्रमी, ओजस्विनम् ઓજસ્વી ओजस्वी, शुचिम् પવિત્ર पवित्र, सत्त्वसंपन्नम् અને સત્ત્વસંપન્ન मनोबलसंपन्न, पुत्रम् પુત્ર पुत्र, इच्छेयम् इति મને મળે मुझे प्राप्त हो, एवम् એમ ऐसा, सा आशासीत चेत् જો તે સ્ત્રી ઇચ્છે તો जो वह स्त्री चाहे तो, शुद्धस्नानात् શુદ્ધ સ્નાનથી शुद्ध स्नानके दिनसे, प्रभृति માંડીને ले कर, अवदातयवानाम् શ્વેત જવના शुभ्र जौके, मन्थम् મન્થને मन्थको, मधुसर्पिर्भ्याम् મધ અને ઘી સાથે मधु और घीके साथ, संसृज्य મિશ્રિત કરીને मिश्रित कर, सरूपवत्सायाः પોતાના જેવા જ રૂપથી યુક્ત વાછડાવાળી अपने समान रूपसे युक्त वत्सवाली, श्वेतायाः શ્વેત सफेद, गोः पयसा ગાયના દૂધ સાથે गायके दूधके साथ, आलोड्य ભેળવીને मिलाकर, राजते રૂપાના चांदीके, कांस्ये वा કે કાંસાના वा कांसीके, पात्रे પાત્રમાં पात्रमें, सप्ताहम् સાત દિવસ સુધી सात दिन तक, सततम् સતત निरंतर, काले काले સમયે સમયે समय समय पर, अस्यै એને इसको, पानाय પીવા માટે पीनेके लिए, प्रयच्छेत् આપવો दे ।

9-(1). If the woman desires a son, saying, 'May I obtain a son, large of limb, white, with eyes like those of a lion, full of vigour, pure and endowed with genius', then beginning with the purificatory bath, viz., the post-menstrual bath, she should be given to drink a light porridge of white barley grain which has been well cleansed, sweetened with honey and ghee and diluted in the milk of a white cow having a white calf, out of a silver or bronze vessel, regularly morning and evening for a week.

प्रातश्च शालियवान्नविकारान् दधिमधुसर्पिर्भिः पयोभिर्वा संसृज्य भुञ्जीत, तथा सायमवदातशरणशयनासनपानवसनभूषणा च स्यात् । सायं

९. राजते–रौक्मे राजते (थ.)

९. °भूषणा–°भूषणवेशा (छ. त.)

,, °पानवसनभूषणा–यानवसनभूषणा (थ.)

प्रातश्च शश्वच्छ्वेतं महान्तं वृषभमाजानेयं वा हरिचन्दनाङ्गदं पश्येत्। सौम्याभिश्चैनां कथाभिर्मनोनुकूलाभिरुपासीत। सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टांश्च स्त्रीपुरुषानितरानपि चेन्द्रियार्थानवदातान् पश्येत्।

प्रातः च વળી સવારમાં और प्रातः, **शालियवान्न-** शालि तथा જવના शालि तथा जौके बने, **विकारान्** ભોજ્ય પદાર્થો भोज्य पदार्थोंको, **दधिमधुसर्पिर्भिः पयोभिः वा** દહીં, મધ, ઘી તથા દૂધની સાથે **दही**, मधु, घृत तथा दूधके साथ, **संसृज्य** મેળવીને मिला कर, **भुञ्जीत** ખાવા જોઈએ भोजन करे, तथा **सायम्** तथा સાંજે और शामको, **अवदात-** શ્વેત વર્ણના श्वेत वर्णके, **शरण-** ઘર गृह, **शयन-** શયન शयन, **आसन-** આસન आसन, **पान-वसन-** પાન-વસ્ત્ર पान-वस्त्र, **भूषणा च** અને ભૂષણવાળા और भूषणवाला, **स्यात्** થવું જોઈએ होवे, **शश्वत्** હમેશાં प्रतिदिन, **सायम् प्रातः च** સવારે અને સાંજે शाम और प्रातः, **श्वेतम्** શ્વેત વર્ણના श्वेत वर्णके, **महान्तम्** મહાન बड़े शरीरवाले, **वृषभम्** વૃષભનું वृषभको, **आजानेयम्** કુલીન અશ્વનું कुलीन घोड़ेको, **हरिचन्दनाङ्गदम् वा** કે સફેદ ચંદનના અંગરાગનું अथवा श्वेत-चन्दनके अङ्गरागको, **पश्येत्** દર્શન કરવું देखे, **सौम्याभिः** સુંદર सौम्य, **मनोऽनुकूलाभिः च** અને મનગમતી और मनोरंजन, **कथाभिः** કથાઓથી कहानियोंसे, **एनाम्** એને उसे, **उपासीत** રાજી રાખવી बहलाया करे, **सौम्य-** સુંદર सौम्य, **आकृति-वचन-** આકૃતિ-વચન आकार-वचन, **उपचार-चेष्टान् च** ઉપચાર અને ચેષ્ટાવાળા उपचार और चेष्टावाले, **स्त्रीपुरुषान्** સ્ત્રીપુરુષોને स्त्रीपुरुषोंको, **इतरान् अपि** તથા બીજા પણ और दूसरे भी, **अवदातान्** શુક્લ વર્ણના श्वेतवर्ण, **इन्द्रियार्थान् च** ઇન્દ્રિયાર્થોને चक्षुग्राह्य विषयोंको, **पश्येत्** જોવા दर्शन करे।

9-(2). In the forenoon, she should eat a dish prepared out of *sali* rice and barley mixed with curds, honey and ghee or with milk; similarly in the evening. Her apartments, bed, seats, drinks, habiliment and ornaments should all be of the white color. At evening and morning time without fail, she should gaze on a white majestic bull or stallion or white sandal paste. She should also be entertained with pleasant tales agreeable to her mood. She should feed her eyes on sights of men and women of gentle looks, speech, address and manners, as well as on sights of other objects that are white.

सहचर्यश्चैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयुस्तथा भर्ता। न च मिश्रीभावमापद्येयातामिति। अनेन विधिना सप्तरात्रं स्थित्वाऽष्टमेऽहन्याप्लुत्याद्भिः सशिरस्कं सह भर्त्रा अहतानि वस्त्राण्याच्छादयेदवदातानि, अवदाताश्च स्रजो भूषणानि च बिभृयात् ॥ ९ ॥

सहचर्यः च સહચરીઓએ सहेलियां, तथा **भर्ता** તથા પતિએ और पति भी, **एनाम्** એની इसका, **प्रियहिताभ्याम्** પ્રિય અને હિતકર બાબતોથી प्रिय और हित व्यवहारोंसे, **सततम्** સતત निरंतर, **उपचरेयुः** સેવા કરવી उपचार करें, **मिश्रीभावम् च** પરંતુ બન્નેયે સમાગમ किन्तु दोनों समागम, **न आपद्येयाताम् इति** ન કરવો न करें, **अनेन विधिना** આ વિધિથી इस विधिसे, **सप्तरात्रम्** સાત રાત સુધી सात दिन तक, **स्थित्वा** રહીને उपचार करके, **अष्टमे अहनि** આઠમે દિવસ आठवें दिन, **भर्त्रा सह** પતિ સાથે पतिके साथ, **सशिरस्कम्** મસ્તકસહિત સર્વ અંગે शिरसहित, **अद्भिः** પાણીથી जलसे, **आप्लुत्य** નાહીને नहा कर, **अहतानि** નવાં नये, **अवदातानि च** શ્વેત सफेद, **वस्त्राणि** વસ્ત્રો वस्त्रोंको, **आच्छादयेत्** પહેરવાં धारण करे, **अवदाताः स्रजः च** તથા શ્વેત માળાઓ और श्वेत पुष्पमालाओं, **भूषणानि च** અને આભૂષણો और आभूषणोंको, **बिभृयात्** ધારણ કરવાં धारण करें ॥ ९ ॥

9. Her companions too, shall constantly regale her with pleasurable and wholesome things. So, too, shall

the husband. The couple, shall, however, avoid sexual congress. Having in this manner passed the week, on the eighth day, she shall lave her person, including the head, with waters, in company with her husband, and shall put on new raiment that is white and shall wear white garlands and ornaments.

तत ऋत्विक् प्रागुत्तरस्यां दिश्यगारस्य प्राक्प्रवणमुदक्प्रवणं वा प्रदेशमभिसमीक्ष्य, गोमयोदकाभ्यां स्थण्डिलमुपलिप्य, प्रोक्ष्य चोदकेन, वेदीमस्मिन् स्थापयेत् ।

ततः ऋत्विक् ત્યાર પછી ઋત્વિજે इसके बाद ऋत्विक्, अगारस्य ઘરની गृहके, प्रागुत्तरस्याम् ઇશાન ईशान, दिशि દિશામાં दिशामें, प्राक्-प्रवणम् પૂર્વ તરફ ઢળતા पूर्वकी ओर ढाल, उदक् प्रवणम् वा કે ઉત્તર તરફ ઢળતા या उत्तरकी ओर ढाल, प्रदेशम् પૃથ્વીના ભાગને भूभागको, अभिसमीक्ष्य જોઈને देख कर, गोमयोदकाभ्याम् ગાયના છાણ તથા જલથી गोमय और उदकसे, स्थण्डिलम् સ્થંડિલને पूजास्थानको, उपलिप्य લીંપીને लीप कर, उदकेन જલથી जलसे, प्रोक्ष्य च પ્રોક્ષણ કરીને छींट कर, अस्मिन् એ ઠેકાણે इसमें, वेदीम् વેદીની वेदीको, स्थापयेत् સ્થાપના કરવી स्थापन करे।

10-(1). Thereafter the priest having selected a spot to the north-east of the dwelling place, with a downward slope towards the east or the north, shall, after smearing the ground with cow-dung and water, and sprinkling it with water, fix the altar.

तां पश्चिमेनाहतवस्त्रसंचये श्वेतार्षभे वाऽप्यजिन उपविशेद् ब्राह्मणप्रयुक्तः, राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रे चर्मण्यानडुहे वा, वैश्यप्रयुक्तस्तु रौरवे बास्ते वा ।

१०. उपलिप्य–उपसंलिप्य (ग.)

ताम् पश्चिमेन તેની પશ્ચિમ તરફ उसकी पश्चिम ओर, ब्राह्मण- બ્રાહ્મણથી ब्राह्मणसे, प्रयुक्तः યોજાયેલા ઋત્વિજે नियुक्त हुए ऋत्विजको, अहत- નવાં नवीन, वस्त्र- કપડાંના कपडोंके, संचये સમૂહ ઉપર संचय पर, श्वेत-आर्षभे वा અથવા સફેદ બળદના अथवा श्वेत वृषभके, अजिने ચર્મ ઉપર चर्म ऊपर, अपि પણ भी, उपविशेत् બેસવું જોઈએ बैठना चाहिए, राजन्य- ક્ષત્રિયથી क्षत्रियसे, प्रयुक्तः યોજાયેલા ઋત્વિજે नियुक्त हुए ऋत्विक्को, वैयाघ्रे વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર व्याघ्रचर्म पर, आनडुहे वा चर्मणि અથવા સાંઢના ચર્મ ઉપર अथवा सांढके चर्म पर, वैश्य- અને વૈશ્યથી और वैश्यसे, प्रयुक्तः तु યોજાયેલા ઋત્વિજે नियुक्त ऋत्विजको, रौरवे રુરુના रुरुके, बास्ते वा અથવા બકરાના ચર્મ ઉપર બેસવું જોઈએ अथवा बकरेके चर्म पर बैठना चाहिए।

10-(2). West of it (altar), the priest shall take his seat either on new piled cloth or on the skin of a white bull, if he is officiating at the behest of a Brahmana patron; if at the behest of a Kshatriya, on the skin of a tiger or a bull; if at the behest of a Vaisya, on the skin of a deer or a he-goat.

तत्रोपविष्टः पालाशीभिरैङ्गुदीभिरौदुम्बरीभिर्माधूकीभिर्वा समिद्भिरग्निमुपसमाधाय, कुशैः परिस्तीर्य, परिधिभिश्च परिधाय, लाजैः शुक्लाभिश्च गन्धवतीभिः सुमनोभिरुपकिरेत्। तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रपूतमुपसंस्कृत्य सर्पिराज्यार्थं यथोक्तवर्णानाजानेयादीन् समन्ततः स्थापयेत् ॥१०॥

तत्र ત્યાં वहां, उपविष्टः બેસીને ઋત્વિજે बैठ कर ऋत्विज, पालाशीभिः ખાખરાની ढाककी, ऐङ्गुदीभिः ઇંગોરિયાની हिंगोटकी, औदुम्बरीभिः ઉંબરાની गूलरकी, माधूकीभिः અથવા મહુડાની अथवा महुएकी, समिद्भिः સમિધથી समिधाओंसे, अग्निम् અગ્નિ अग्निको, उपसमाधाय સ્થાપન કરીને स्थापना करके, कुशैः દર્ભ कुशायें, परिस्तीर्य પાથરીને बिछा कर, परिधिभिः च અને ચાર દંડાને

और चार दण्डको, परिधाय અગ્નિની ચારે બાજુએ ઊભા કરીને अग्निकी चारों ओर खड़े करके, लाजैः લાજાઓ लाजाओं, शुक्लाभिः च तथा સફેદ तथा श्वेत, गन्धवतीभिः સુગન્ધી सुगन्धी, सुमनोभिः પુષ્પો पुष्प, उपकिरेत् ચોમેર વેરે चारों ओर बिखेरदे, तत्र त्यां वहां, पवित्रपूतम् સ્વચ્છ અને મન્ત્રપૂત स्वच्छ और मन्त्रपूत, उदपात्रम् જળપાત્ર जलपात्र, प्रणीय તૈયાર કરી तैय्यार करके, आज्यार्थम् મંત્રપૂત કરવા માટે मंत्रपूत करनेके लिए, सर्पिः ઘી घृतको, उपसंस्कृत्य સંસ્કારમંત્રોથી સંસ્કૃત કરીને संस्कारमंत्रोंसे संस्कृत करके, यथोक्तवर्णानाम् કહેલા વર્ણના कहे हुए वर्णवाले, आजानेयादीन् કુલીન અશ્વાદિઓને कुलीन अश्वादियोंको, समन्ततः ચારે બાજુ चारों ओर, स्थापयेत् સ્થાપન કરવા स्थापन करे ॥१०॥

10. Thus seated, he shall, having kindled the sacrificial fire with the twigs either of palas, zacham oil plant, gular fig tree, or mohwah, spread the small sacrificial grass round about, and fix the stakes to enclose the fire, bestrew the alter-place with fried rice and with white and sweet smelling flowers. Then fetching a water-pot, clean and sanctified, and rendering the ghee fit for offering, he should cause the horse etc., of the described color, to be placed at the four corners.

ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मणमुपविश्यानुलमेत सह भर्त्रा यथेष्टं पुत्रमाशासाना। ततस्तस्या आशासानाया ऋत्विक् प्रजापतिमभिनिर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपूरणार्थं काम्यामिष्टिं निर्वर्तयेद् 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु' इत्यनयर्चा। ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभिघार्य त्रिर्जुहुयाद्यथाम्नायम्। मन्त्रोपमन्त्रितमुदपात्रं तस्यै दद्यात् सर्वोदकार्थान् कुरुष्वेति।

ततः ત્યાર પછી उसके बाद, पुत्रकामा પુત્રની કામનાવાળી સ્ત્રી पुत्रकी कामनावाली स्त्री, भर्त्रा सह પતિની સાથે पतिके साथ, अग्निम् અગ્નિની अग्निके, पश्चिमतः પશ્ચિમ બાજુએ पश्चिमकी ओर, ब्राह्मणम् અને બ્રાહ્મણની और ब्राह्मणके, दक्षिणतः દક્ષિણ બાજુએ दक्षिणकी ओर, उपविश्य બેસીને बैठ कर, यथेष्टम् યથેષ્ટ यथेष्ट, पुत्रम् પુત્રની पुत्रकी, आशासाना આશા રાખતી आशा रखती हुई, अनुलमेत ઋત્વિજના કહ્યા પ્રમાણે કરે ऋत्विकके कथनानुसार करे, ततः ત્યાર પછી उसके बाद, आशासानायाः પુત્રની ઇચ્છાવાળી पुत्रकी इच्छावाली, तस्याः તે સ્ત્રીની उस स्त्रीकी, योनौ યોનિમાં योनिमें, तस्याः તેની उसकी, काम- કામના कामना, परिपूरणार्थम् પૂરી કરવા માટે पूर्ण करनेके लिए, ऋत्विक् ઋત્વિજે ऋत्विज, प्रजापतिम् પ્રજાપતિનું प्रजापतिको, अभिनिर्दिश्य અભિમન્ત્રણ કરીને अभिमन्त्रित करके, 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु' इति अनया ऋचा 'વિષ્ણુર્યોનિ પ્રકલ્પયતુ' એ ઋચા વડે 'विष्णुर्योनि प्रकल्पयतु' इस ऋचासे, काम्याम् કામ્ય काम्य, इष्टिम् યાગ यागको, निर्वर्तयेत् કરવો करे, ततः च અને ત્યાર પછી और इसके बाद, स्थालीपाकम् ચરુને चरुको, आज्येन ઘીની સાથે घीके साथ, अभिघार्य મેળવીને मिलाकर, यथाम्नायम् વેદ અનુસાર वेदानुसार, त्रिः ત્રણવાર तीन बार, जुहुयात् હોમ કરવો हवन करे, सर्वोदकार्थान् સઘળાં જળકાર્ય सब जलकार्य, कुरुष्व આનાથી કરજે इससे करो, इति એમ કહી ऐसा कह कर, तस्यै તેને उसको, मन्त्रोपमन्त्रितम् મન્ત્રથી મન્ત્રેલું मन्त्रसे अभिमन्त्रित, उदपात्रम् જળપાત્ર जलपात्र, दद्यात् આપવું देवे।

11-(1). Thereafter the woman wanting a son shall sit down to the west of the fire and to the south of the priest and together with her husband shall offer the oblation, expressing her longing for the son of her heart.

११. उपविश्यानुलमेत—उपवेश्यान्वालभेत (त.)
,, ,, —उपवेश्यानुलमेत (ब.)

११. मन्त्रोपमन्त्रितम्—उपमन्त्रितम् (ब. थ.)
,, अभिघार्य—अभिसंसार्य (प.)

Unto her, thus expressing her wish, the priest addressing the God of procreation for the fructification of her desire in her womb, shall perform the boon-conferring sacrifice, by chanting the hymn, "May Vishnu fecundate the womb" etc. Then mixing the oblation with the holy ghee, he should offer it thrice to the fire, reciting the appropriate vedic hymns. He should then give the sanctified pot of water to the woman saying; "Do thou use this whenever thou art in need of water."

ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् सह भर्त्रा। ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वाऽऽज्यशेषं प्राश्नीयात् पूर्वं पुमान्, पश्चात् स्त्री; न चोच्छिष्टमवशेषयेत्। ततस्तौ सह संवसेयातामष्टरात्रं, तथाविधपरिच्छदावेव च स्यातां, तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ॥११॥

ततः कर्मणि समाप्ते કર્મ સમાપ્ત થયા પછી कर्म होनेके बाद, पूर्वम् પ્રથમ प्रथम, दक्षिणपादम् જમણા પગને दाहिने पैरको, अभिहरन्ती ઉપાડીને उठाती हुई, भर्त्रा सह પતિની સાથે पतिके साथ, अग्निम् અગ્નિને अग्निको, प्रदक्षिणम् જમણી બાજુએ રાખીને दाहिनी ओर रख कर, अनुपरिक्रामेत् સ્ત્રી પ્રદક્ષિણા કરે स्त्री प्रदक्षिणा करे, ततः તે પછી उसके बाद, ब्राह्मणान् બ્રાહ્મણો પાસે ब्राह्मणोंकी पास, स्वस्ति वाचयित्वा સ્વસ્તિવાચન કરાવીને स्वस्तिवाचन करा करके, आज्यशेषम् બાકી રહેલા ઘીને बचे हुए आज्यको, पूर्वम् પ્રથમ प्रथम, पुमान् પુરુષ पुरुष, पश्चात् અને પછી और पीछे, स्त्री સ્ત્રી स्त्री, प्राश्नीयात् પ્રાશન કરે प्राशन करे, उच्छिष्टम् च અને ઉચ્છિષ્ટ और उच्छिष्ट, न अवशेषयेत् શેષ ન રાખે शेष न रख छोड़े, ततः ત્યારપછી उसके बाद, तौ તે દંપતી वे दोनों, अष्टरात्रम् આઠ રાત્રિ સુધી आठ दिन तक, सह संवसेयाताम् સહવાસ કરે सहवास करे, तथाविध- અને કહ્યા મુજબ और कहे अनुसार, परिच्छदौ एव च પહેરવેશઆદિવાળા श्वेत वस्त्रादिवाले, स्याताम् થાય होवे, तथा તે પ્રમાણે કરવાથી उस प्रकारके आचरणसे, इष्टपुत्रम् ઇષ્ટ પુત્રને इष्ट पुत्रको, जनयेताम् ઉત્પન્ન કરી શકે છે उत्पन्न कर सकते हैं ॥ ११ ॥

11. On the completion of the rite, she should, placing her right foot first, walk round the fire keeping it to her right, accompanied by her husband. Then, having obtained the blessing of the Brahmanas, the couple should partake of the remains of the sacrificial ghee, first the husband and afterwards the wife, taking care to leave no part uneaten. After this the two shall co-habit for a period of eight nights, wearing the dress etc., as prescribed above. In this manner they will be able to procreate the longed-for son.

या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महाबाहुं च पुत्रमाशासीत, या वा कृष्णं कृष्णमृदुदीर्घकेशं शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम्; एष एवानयोरपि होमविधिः। किन्तु परिबर्हो वर्णवर्जं स्यात्। पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः परिबर्होऽन्यः कार्यः स्यात् ॥१२॥

या तु અને જે સ્ત્રી और जो स्त्री, श्यामम् શ્યામ श्यामवर्ण, लोहिताक्षम् લાલ આંખવાળા लाल आंखोंवाले, व्यूढोरस्कम् વિશાળ છાતીવાળા विशाल छातीवाले, महाबाहुम् च અને મહાબાહુ और महाबाहु, पुत्रम् પુત્રની

११. अनुपरिक्रामेत् सह भर्त्रा–अनुपरिक्रामेव (ख. घ.)
,, ततो ब्राह्मणान्–ततोऽनुपरिक्रम्य (घ.)
,, वाचयित्वा–वाचयित्वा सह भर्त्रा (ख. घ.)
,, पश्चात् स्त्री–जघन्यं स्त्री (घ.)
,, संवसेयाताम्–संवसेताम् (घ.)

१२. यथाशीरेव तयोः–यथाशीः (ख. घ.)

पुत्रको, आशासीत આશા રાખતી હોય चाहती हो, या वा અથવા જે अथवा जो, कृष्णम् કાળા काले, कृष्ण- અને કાળા और काले, मृदु- કોમળ कोमल, दीर्घकेशम् લાંબા કેશ વાળા लम्बे केशवाले, शुक्लाक्षम् સફેદ આંખોવાળા सफेद आंखोंवाले, शुक्लदन्तम् સફેદ દાંતવાળા सफेद दांतवाले, तेजस्विनम् તેજસ્વી तेजस्वी, आत्मवन्तम् અને જિતેંદ્રિય और जितेन्द्रिय, (पुत्रम् પુત્રની पुत्रको, आशासीत ઇચ્છા રાખતી હોય चाहती हो), अनयोः अपि એ બન્ને માટે इन दोनोंके लिए, एषः एव આ જ यही, होमविधिः હોમવિધિ છે होमविधि है, किंतु પરંતુ परंतु, परिबर्हः ઉપસ્કર परिच्छद, वर्णवर्जं स्यात् પૂર્વોક્ત વર્ણ સિવાયનો હોવો જોઈએ पूर्वोक्तवर्णरहित होना चाहिए, यथाशीः एव કામના પ્રમાણેજ पुत्रेच्छाके अनुसार ही, पुत्रवर्णानुरूपः तु પુત્રના વર્ણને અનુરૂપ पुत्रके वर्णके अनुरूप, तयोः તે બેનો उन दोनोंके लिए, परिबर्हः ઉપસ્કર परिच्छद, अन्यः બીજો अन्य ही, कार्यः स्यात् કરવો જોઈએ करना चाहिए ॥ १२ ॥

12. As regards the woman who wishes for a son, dark-hued, red-eyed, broad-chested and mighty-armed, or as regards a woman who seeks a son, black of hue, with black, soft and long tresses, gleaming of eye and teeth, radiant and high-souled; for both these, too, the sacrificial procedure is the same as described above. The paraphernalia, however, will not be of the same color but it shall be made, in either case, to match the color of the sought-for son, agreeably to the prospective mother's desire.

शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्यात् (देवाग्निद्विजगुरुतपस्विसिद्धेभ्यः) ॥ १३ ॥

शूद्रा तु શૂદ્રાએ તો शूद्रा तो, (देव- દેવ देव, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, द्विज- બ્રાહ્મણ ब्राह्मण, गुरु- ગુરુ गुरु, तपस्वि- તપસ્વી तपस्वी, सिद्धेभ्यः અને સિદ્ધોને और सिद्धोंको), नमस्कारम् एवम् નમસ્કાર જ नमस्कार ही, कुर्यात् કરવા करे ॥ १३ ॥

13. As regards the Sudra woman, the mere act of salutation to the gods, the sacred fire, the twice-born, the guardians, the saints and the adepts will suffice.

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत तस्यास्तस्यास्तां तां पुत्राशिषमनुनिशम्य तांस्ताञ्जनपदान्मनसाऽनुपरिक्रामयेत् ।

या या च અને જે જે સ્ત્રી और जो जो स्त्री, यथाविधम् જેવી જાતના जिस प्रकारका, पुत्रम् પુત્રની पुत्र, आशासीत ઇચ્છા રાખતી હોય चाहती हो, तस्याः तस्याः તેની તેની उस उसकी, ताम् ताम् તે તે उस उस, पुत्राशिषम् પુત્રકામના पुत्रकामनाको, अनुनिशम्य સાંભળી श्रवण करके, तान् तान् તે તે उन उन, जनपदान् દેશોમાં देशोंमें, मनसा મનદ્વારા मनसे, अनुपरिक्रामयेत् જવાતું ધ્યાન કરાવવું જોઈએ जानेका ध्यान करवाना चाहिए।

14-(1). On acquainting himself with the wish of a woman concerning the kind of son she would like to have, the physician, in attendance, should make her go over in her mind the countries of the appropriate description.

ततो या या येषां येषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत सा सा तेषां तेषां जनपदानां मनुष्याणामाहारविहारोपचारपरिच्छदाननुविधत्स्वेति वाच्या स्यात्। इत्येतत् सर्वं पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातं भवति ॥ १४ ॥

ततः ત્યાર પછી उसके बाद, या या જે જે जो, येषाम् येषाम् જે જે जिन जिन, जनपदानाम् દેશોના देशोंके, मनुष्याणाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, अनुरूपम्

१३. शूद्रा—द्विजेभ्यः शूद्रा (ग.)

१४. ततो या या येषां येषां—ताननुपरिक्रम्य या या येषां (ग. घ.)

જેવા सदृश, पुत्रम् પુત્રની पुत्रको, आशासीत ઇચ્છતી હોય चाहती हो, सा सा તે તે સ્ત્રીને उस उस स्त्रीको, तेषाम् तेषाम् તે તે उन उन, जनपदानाम् દેશોનાં देशोंके, मनुष्याणाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, आहार- આહાર आहार, विहार- વિહાર विहार, उपचार- ઉપચાર उपचार, परिच्छदान् અને ઉપસ્કરનું और वेशभूषाका, अनुविधत्स्व અનુકરણ કરો अनुकरण किया करो, इति એ પ્રમાણે इस प्रकार, वाच्या स्यात् કહેવું જોઈએ कहना चाहिए, इति एतत् सर्वम् આ સઘળું यह सब, पुत्राशिषाम् પુત્રની કામનાઓને पुत्रकामनाओंको, समृद्धिकरम् સિદ્ધ કરનારું सिद्ध करनेवाला, कर्म કર્મ कर्म, व्याख्यातम् भवति કહેવામાં આવ્યું છે कह दिया है ॥ १४ ॥

14. Then coming to the people of the country whose racial type corresponds to the lineaments the woman has wished for, the physician should direct her, saying, "Thou shalt imitate such and such people in the matter of diet, recreation, care and paraphernalia". Thus we have explained the whole procedure concerning the fulfilment of desire for sons.

शरीरस्य शुक्लादिवर्णवैशेष्ये हेत्वन्तरम्—

न खलु केवलमेतदेव कर्म वर्णवैशेष्यकरं भवति। अपि तु तेजोधातुरप्युदकान्तरिक्षधातुप्रायोऽवदातवर्णकरो भवति, पृथिवीवायुधातुप्रायः कृष्णवर्णकरः समसर्वधातुप्रायः श्यामवर्णकरः ॥१५॥

न खलु નહિ કે न तो, केवलम् કેવળ मात्र, एतत् एव આ જ यही, कर्म કર્મ कर्म, वर्णवैशेष्यकरम् વર્ણના અમુક ભેદને કરનારું वर्णके भेदविशेषको करनेवाला, भवति હોય છે होता है, अपि तु પરંતુ किन्तु, उदक-अन्तरिक्ष- જળ અને આકાશ जल और आकाश, धातुप्रायः એ ધાતુઓની પ્રધાનતાવાળો इन धातुओंकी प्रधानतावाला, तेजोधातुः અગ્નિધાતુ अग्निधातु, अपि પણ भी, अवदात- ગૌર गौर, वर्णकरः વર્ણ કરનાર वर्णका करनेवाला, भवति થાય છે होता है, पृथिवी-वायु- પૃથ્વી અને વાયુ पृथ्वी और वायु, धातुप्रायः એ ધાતુઓની પ્રધાનતાવાળો અગ્નિધાતુ इन धातुओंकी प्रधानतावाला अग्निधातु, कृष्णवर्णकरः કૃષ્ણ વર્ણ કરનાર થાય છે कृष्ण वर्ण करनेवाला होता है, सम-सर्व-धातुप्रायः અને સર્વ ધાતુઓના સામ્યની પ્રધાનતાવાળો અગ્નિધાતુ और सब धातुओंके साम्यकी प्रधानतावाला अग्निधातु, श्याम-वर्णकरः શ્યામ વર્ણ કરનાર થાય છે श्याम वर्ण करनेवाला होता है ॥ १५ ॥

15. Nevertheless, the procedure we have laid down is not the only factor in the determination of complexion. There is also the light element, which when compounded mainly with the water and other elements, gives rise to the white color; when compounded mainly with the earth and the air elements, it gives rise to the black color; when compounded equally with the other four elements, it gives rise to the dark color.

सत्त्वविशेषोत्पत्तौ हेतुः —

सत्त्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां मातापितृसत्त्वान्यन्तर्वत्न्याः श्रुतयश्चाभीक्ष्णं स्वोचितं च कर्म सत्त्वविशेषाभ्यासश्चेति ॥ १६ ॥

पुनः વળી फिर, तेषाम् तेषाम् તે તે उन उन, प्राणिनाम् પ્રાણીઓનાં प्राणियोंके, मातापितृ- માતાપિતાનાં मातापिताके, सत्त्वानि મન मन, अन्तर्वत्न्याः ગર્ભિણીનાં गर्भिणीके, अभीक्ष्णम् વારંવારનાં बारबार, श्रुतयः શ્રવણો श्रवणों, स्वोचितम् कर्म च ગર્ભે પોતે ઉપાર્જન કરેલાં કર્મ गर्भका अपना उपार्जित अदृष्ट, सत्त्वविशेष- अभ्यासः च અને જન્માન્તરોમાં અંતઃકરણના સાત્ત્વિક આદિ

१५. न खलु–तत्र खलु (प.)

१६. स्वोचितं–स्वोपचितं (च.)

ભાવવિશેષોનો અભ્યાસ और जन्मान्तरोंमें अन्तःकरणके सात्त्विक आदि भावविशेषोंका अभ्यास, इति એ ये, सत्त्व- મનના मनके, वैशेष्यकराणि અમુક પ્રકારના ભેદને કરનારાં છે भेदविशेषको करनेवाले हैं ॥ १६ ॥

16. The factors that determine the different psychological endowments of children are the various mental traits of the parents, the impressions received by the pregnant woman, the influence of one's own past actions and special mental habits in the previous life.

यथोक्तविधिनोपचरतोरवश्यं गर्भोत्पत्तिः —

यथोक्तेन विधिनोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुषयोर्मिश्रीभावमापन्नयोः शुक्रं शोणितेन सह संयोगं समेत्याव्यापन्नमव्यापन्नेन योनावनुपहतायामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिनिर्वर्तयत्येकान्तेन ।

यथोक्तेन विधिना કહેલા વિધિ મુજબ पूर्वोक्त विधिसे, उपसंस्कृत- સંસ્કાર પામેલા उपसंस्कृत, शरीरयोः શરીરવાળાં शरीरवाले, मिश्रीभावम् મૈથુનધર્મમાં मैथुनधर्ममें, आपन्नयोः પ્રવૃત્ત થયેલાં સ્ત્રીપુરુષોનું प्रवृत्त हुए स्त्रीपुरुषोंका, अव्यापन्नम् અવિકૃત अविकृत, शुक्रम् વીર્ય शुक्र, अव्यापन्नेन અવિકૃત अविकृत, शोणितेन રજ रजके, सह સાથે साथ, संयोगम् समेत्य સંયોગ પામીને मिल कर, अनुपहतायाम् અવિકૃત शुद्ध, योनौ યોનિમાં योनिमें, अप्रदुष्टे તથા દોષરહિત तथा दोषरहित, गर्भाशये ગર્ભાશયમાં गर्भाशयमें, एकान्तेन અવશ્ય अवश्य, गर्भम् ગર્ભ गर्भको, अभिनिर्वर्तयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है।

17-(1). Of the man and woman whose bodies have been treated in the manner described above and who have paired together, the unvitiated sperm, coming into contact with the unvitiated plasm in the unimpaired uterus through the unobstructed vaginal passage, gives rise of a certainty to conception.

यथा—निर्मले वाससि सुपरिकल्पिते रञ्जनं समुदितगुणमुपनिपातादेव रागमभिनिर्वर्तयति, तद्वत्; यथा वा क्षीरं दध्नाऽभिषुतमभिषवणाद्विहाय स्वभावमापद्यते दधिभावं, शुक्रं तद्वत् ॥ १७॥

यथा જેવી રીતે जैसे, सुपरिकल्पिते સારી રીતે ધોઈ તૈયાર કરેલા अच्छी प्रकार धो कर तैयार किये, निर्मले वाससि નિર્મળ વસ્ત્રમાં निर्मल वस्त्रमें, समुदितगुणम् સંપૂર્ણ ગુણયુક્ત समग्र गुणयुक्त, रञ्जनम् રંજન દ્રવ્ય रञ्जन द्रव्य उपनिपातात् एव સંયોગ થતાં જ लगते ही, रागम् રંગ रंग, अभिनिर्वर्तयति પ્રકટ કરે છે उत्पन्न कर देता है, तद्वत् તેવી રીતે उसी प्रकार, यथा वा અથવા તો જેવી રીતે अथवा तो जिस प्रकार, दध्ना દહીંથી दहीसे, अभिषुतम् જમાવેલું जमाया हुआ, क्षीरम् દૂધ दूध, अभिषवणात् ભેળવણથી जामनसे, स्वभावम् સ્વભાવને स्वभावको, विहाय છોડીને छोड़ कर, दधिभावम् દહીંપણાને दधिभावको, आपद्यते પામે છે प्राप्त होता है, तद्वत् તેવી રીતે उसी प्रकार, शुक्रम् શુક્ર આર્તવના મળવાથી ગર્ભરૂપે પરિણત થાય છે शुक्र आर्तवसे मिल कर गर्भरूपमें परिणत होता है ॥ १७ ॥

17. Just as on a clean piece of cloth rendered fit, a dye, compounded of coloring properties, by its very contact brings about pigmentation, so is it in this case; or just as milk, mixed with a few drops of curds, leaves by virtue of the mixture its own nature and takes on the nature of the curds, so does the sperm.

गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः —

एवमभिनिर्वर्तमानस्य गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः पूर्वमुक्तः ।

---

१७. शोणितेन सह संयोगं समेत्य–शुक्रं शोणितं च समेत्य (ग.)

१८. अभिनिर्वर्तमानस्य गर्भस्य–अभिनिर्वर्तमानगर्भस्य (ज.)

एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, अभिनिर्वर्तमानस्य નિષ્પન્ન થતા बनते हुए, गर्भस्य ગર્ભના गर्भके, स्त्रीपुरुषत्वे સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વમાં स्त्रीत्वमें और पुरुषत्वमें, हेतुः કારણ कारण, पूर्वम् પહેલાં पहले, उक्तः કહ્યું છે कह दिया है।

18-(1). As for the factors determining the sex of the embryo that is thus brought into existence, these have already been mentioned.

यथा हि बीजमनुपतप्तमुप्तं स्वां स्वां प्रकृतिमनुविधीयते व्रीहिर्वा व्रीहित्वं यवो वा यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषावपि यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयेते ॥१८॥

यथा हि જેમકે जैसे, उप्तम् વાવેલું बोया हुआ, अनुपतप्तम् દોષરહિત अदूषित, बीजम् બીજ बीज, स्वाम् स्वाम् પોતપોતાની अपनी अपनी, प्रकृतिम् પ્રકૃતિને प्रकृतिको, अनुविधीयते અનુસરે છે अनुसरता है, व्रीहिः वा અર્થાત્ વ્રીહિ अर्थात् व्रीहि, व्रीहित्वम् વ્રીહિત્વને व्रीहित्वको, यवः वा અથવા જવ अथवा जौ, यवत्वम् જવપણાને અનુસરે છે यवत्वको अनुसरता है, तथा તેવી રીતે वैसे ही, स्त्रीपुरुषौ अपि સ્ત્રીપુરુષ પણ स्त्रीपुरुषभी, यथोक्तम् કહેલા कहे हुए, हेतुविभागम् પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર હેતુના વિભાગને स्वोत्पादक हेतुके विभागको, अनुविधीयते અનુસરે છે अनुसरते हैं ॥ १८ ॥

18. Just as an unvitiated seed, when sown, reproduces its kind—the paddy-seed reproducing paddy and the barley-seed barley, in the same manner, men and women, too, reproduce the causative divergences.

वेदोक्तः पुंसवनो विधिः —

तयोः कर्मणा वेदोक्तेन विवर्तनमुपदिश्यते प्राग्व्यक्तीभावात् प्रयुक्तेन सम्यक्। कर्मणां हि देशकालसंपदुपेतानां नियतमिष्टफलत्वं, तथेतरेषामितरत्वम्। तस्मादापन्नगर्भां स्त्रियमभिसमीक्ष्य प्राग्व्यक्तीभावाद्गर्भस्य पुंसवनमस्यै दद्यात्।

व्यक्तीभावात् વ્યક્ત થયા व्यक्त होनेसे, प्राक् પહેલાં पूर्व, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, प्रयुक्तेन પ્રયોજેલા प्रयुक्त हुए, वेदोक्तेन कर्मणा આયુર્વેદોક્ત કર્મદ્વારા आयुर्वेदोक्त कर्मसे, तयोः તે બન્નેનું उन दोनोंका, विवर्तनम् પરિવર્તન बदलना, उपदिश्यते કહેવામાં આવે છે बतलाया जाता है, देश-काल-संपत्- દેશ અને કાળની સંપદથી देश और कालकी संपदसे, उपेतानाम् યુક્ત युक्त, कर्मणाम् કર્મોનું कर्मोंका, इष्टफलत्वम् ઇષ્ટફળવાળાપણું इष्टफलसे युक्त होना, नियतम् નિશ્ચિત હોય છે निश्चित होता है, तथा તેવી રીતે उसी प्रकार, इतरेषाम् સંપદરહિત કર્મોનું संपदरहित कर्मोंका, इतरत्वम् વિપરીત ફળવાળાપણું હોય છે फल विपरीत होता है, तस्मात् માટે इस लिए, स्त्रियम् સ્ત્રીને स्त्रीको, आपन्नगर्भाम् સગર્ભા सगर्भा, अभिसमीक्ष्य જાણી जान कर, गर्भस्य ગર્ભના गर्भके, व्यक्तीभावात् પ્રકટ થયા प्रकट होनेसे, प्राक् પહેલાં पूर्व, अस्यै એને इसको, पुंसवनम् પુંસવન पुंसवन, दद्यात् દેવું જોઈએ देना चाहिए।

19-(1). We shall now teach the reversal of sex before its manifestation by means of the correct application of the procedure laid down in the medical scriptures. For observances that are well-favoured, as regards place and time, bear the desired fruit invariably; and contrary observances, contrary results. Therefore, inspecting a woman who has newly conceived, the physician should, before the signs of gestation become apparent, administer to her the rite of "Pumsavana".

गोष्ठे जातस्य न्यग्रोधस्य प्रागुत्तराभ्यां शाखाभ्यां शुङ्गे अनुपहते आदाय द्वाभ्यां धान्यमाषाभ्यां

१९. विवर्तनम्—निवर्तनम् (ध. ध.)
,, ,, —व्यावर्तनम् (ढ.)

१९. पुंसवनम्—पुंसवनमौषधम् (च.)

संपदुपेताभ्यां गौरसर्षपाभ्यां वा सह दध्नि प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत्,

गोष्ठे ગાયોના વાડામાં गोष्ठमें, जातस्य ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, न्यग्रोधस्य વડની वटवृक्षकी, प्रागुत्तराभ्याम् પૂર્વ અને ઉત્તર બાજુની पूर्व और उत्तरकी ओरकी, शाखाभ्याम् શાખાઓમાંથી शाखाओंसे, अनुपहते ગન્ધ-વર્ણ તથા રસથી યુક્ત अविकृत, शुङ्गे બે અંકુર दो अंकुर, आदाय લઈને लेकर, संपत्-उपेताभ्याम् ગુણયુક્ત गुणयुक्त, धान्यमाषाभ्याम् બે અડદના દાણા दो उड़दके दानों, गौरसर्षपाभ्यां वा અથવા બે ધોળા સરસવના દાણા अथवा दो श्वेत सरसोंके दानोंके, सह સાથે साथ, दध्नि प्रक्षिप्य દહીંમાં નાખીને दहीमें डाल कर, पुष्येण पुष्य नक्षत्रमां पुष्य नक्षत्रमें, पिबेत् પીવા पीवे,

19-(2). Having culled two fresh sprouts, one each from easterly and westerly branches of a Banyan tree growing in a cow-pen and dropping them together with two unbroken grains of black-gram or of white mustard-seed in curds, the woman should be made to drink it during the conjunction of the Pushya asterism with the moon.

तथैवापराञ्जीवकर्षभकापामार्गसहचरकल्कांश्च युगपदेकैकशो यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य पयसा, कुड्यकीटकं मत्स्यकं वोदकाञ्जलौ प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत्,

तथा एव તેવીજ રીતે उसी तरह ही, अपरान् બીજા अन्य, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, अपामार्ग- અપામાર્ગ अपामार्ग, सहचर- તથા સહચરના एवं सहचरके, कल्कान् च કલ્કોને कल्कोंको, युगपत् એકસાથે एकसाथ, एकैकशः એક એક કરીને प्रत्येक अलग अलग, यथेष्टम् वा અથવા ઇચ્છાનુસાર अथवा इच्छानुसार, पयसा દૂધની સાથે दूधके साथ, उपसंस्कृत्य મેળવીને मिला कर, कुड्यकीटकम् અથવા કુડ્યકીટક अथवा कुड्यकीटक, मत्स्यकम् वा અથવા ક્ષુદ્ર મત્સ્યને અથવા क्षुद्र मत्स्यको, जलाञ्जलौ એક અંજલિ જળમાં एक अञ्जलि जलमें, प्रक्षिप्य નાખીને डाल कर, पुष्येण પુષ્ય નક્ષત્રમાં पुष्य नक्षत्रमें, पिबेत् પીએ पान करे;

19-(3). In the same manner the paste of such drugs such as Jeevaka, Rishabhaka, rough chaff tree and crested purple nail-dye, which have been treated either all together or separately, as desired, in milk, or else such insects as the (Kudyakeetaka or Matsyaka) wall-insects should be swallowed by the pregnant woman having placed them in the water cupped by joining both hands, in the Pushya conjunction.

तथा कनकमयान् राजतानायसांश्च पुरुषकानग्निवर्णानणुप्रमाणान् दध्नि पयस्युदकाञ्जलौ वा प्रक्षिप्य पिबेदनवशेषतः पुष्येण,

तथा તથા तथा, कनकमयान् સોનાના सुवर्णमय, राजतान् રૂપાના रजतमय, आयसान् च અને લોઢાના और लोहेके, अणुप्रमाणान् ઘણાં નાનાં बहुत छोटे, अग्निवर्णान् અગ્નિવર્ણનાં अग्निवर्णके, पुरुषकान् પુરુષાકારનાં પૂતળાંને पुरुषाकृतिके पूतलोंको, दध्नि દહીંમાં दहीमें, पयसि દૂધમાં दूधमें, उदकाञ्जलौ वा અથવા એક અંજલિ જળમાં या एक अंजलि जलमें, प्रक्षिप्य નાખીને डाल कर, पुष्येण પુષ્ય નક્ષત્રમાં पुष्य नक्षत्रमें, अनवशेषतः સંપૂર્ણપણે पूर्णतया, पिबेत् પી જાય पी जावे;

19-(4). Likewise, in the Pushya conjunction she should swallow without leaving any part, images of men made of gold, silver and iron, flame-colored and minute in size, having placed them in a handful of curds, milk or water.

१९. पुष्येण–पुष्ये (ख. ध. ज. ड. त.)

पुष्येणैव च शालिपिष्टस्य पच्यमानस्योष्माणमुपाघ्राय तस्यैव च पिष्टस्योदकसंसृष्टस्य रसं देहल्यामुपनिधाय दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत् पिचुना। यच्चान्यदपि ब्राह्मणा ब्रूयुराप्ता वा स्त्रियः पुंसवनमिष्टं तच्चानुष्ठेयम्। इति पुंसवनानि ॥१९॥

पच्यमानस्य પકાવામાં આવતા पकते हुए, **शालिपिष्टस्य** ચોખાના લોટની शालिपिष्टकी, **ऊष्माणम्** ઊષ્માને भाफको, **उपाघ्राय** સૂંઘીને सूंघ कर, **उदकसंसृष्टस्य** અને પાણીમાં મેળવેલ और जलसंसृष्ट, **तस्य एव च** તે જ उसी, **पिष्टस्य** લોટના पिष्टके, **रसम्** રસને रसको, **देहल्याम्** ઊંબરા પર देहली पर, **उपनिधाय** માથું રાખીને शिर रख कर, **पुष्येण एव** પુષ્યનક્ષત્રમાં જ पुष्य नक्षत्रमें ही, **पिचुना** રૂના પુમડા વડે रुईके फायेसे, **स्वयम्** પોતે स्वयं, **दक्षिणे** જમણા दाहिने, **नासापुटे** નસકોરામાં नथुनेमें, **आसिञ्चेत्** નાખવો सिञ्चन करे, **यत् च** વળી જે और जो, **ब्राह्मणाः** બ્રાહ્મણો ब्राह्मण, **आप्ताः** આપ્ત પુરુષો आप्त पुरुष, **स्त्रियः वा** અથવા ડોશીઓ या वृद्ध स्त्रियाँ, **इष्टम्** ઇષ્ટ इष्ट, **पुंसवनम्** પુંસવન पुंसवन, **ब्रूयुः** કહે बतलावें, **तत् च** તે પણ उसे भी, **अनुष्ठेयम्** કરવું જોઈએ अनुष्ठान करे, **इति** એ ये, **पुंसवनानि** પુંસવનો છે पुंसवन हैं ॥ १९ ॥

19. Moreover, having inhaled the heat emanating from the flour of *sali* rice while it is being roasted and placing the extracted juice of that very flour of *sali* rice previously soaked in water, on the threshold, the pregnant woman should herself drop the juice into her right nostril by means of cotton-wool. Moreover, whatever else that the Brahmanas or well-meaning woman may declare as desiderata in the rite of 'Pumsavana', all that shall the expectant mother do. Thus we have dealt with the 'Pumsavana' observances.

गर्भस्थापनानि—

अत ऊर्ध्वं गर्भस्थापनानि व्याख्यास्यामः—ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथा शिवाऽरिष्टा वाट्यपुष्पी विष्वक्सेनकान्ता चेत्यासामोषधीनां शिरसा दक्षिणेन वा पाणिना धारणं, एताभिश्चैव सिद्धस्य पयसः सर्पिषो वा पानम्, एताभिश्चैव पुष्ये पुष्ये स्नानं, सदा च ताः समालभेत।

अतः ऊर्ध्वम् હવે પછી इसके आगे, **गर्भस्थापनानि** ગર્ભસ્થાપન દ્રવ્યોને गर्भ आस्थापन द्रव्योंको, **व्याख्यास्यामः** કહેશું कहेंगे, **ऐन्द्री** ઐન્દ્રી ऐन्द्री, **ब्राह्मी** બ્રાહ્મી ब्राह्मी, **शतवीर्या** શતવીર્યા शतवीर्या, **सहस्रवीर्या** સહસ્રવીર્યા सहस्रवीर्या, **अमोघा** વીરણવાળો खस, **अव्यथा** ગળો गिलोय, **शिवा** બાલ હરડે शिवा, **अरिष्टा** કડુ कुटुकी, **वाटयपुष्पी** કાંસકી कन्घी, **विष्वक्सेनकान्ता च** અને ઘઉંલા और प्रियङ्गु, **इति** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **आसाम्** આ इन, **ओषधीनाम्** ઔષધિઓને ओषधियोंको, **शिरसा** માથા પર शिर पर, **दक्षिणेन वा** અથવા જમણા अथवा दाहिने, **पाणिना** હાથ પર हाथ पर, **धारणम्** ધારણ કરવી धारण करे, **एताभिः च एव** અને એ જ ઔષધિઓથી और इन्हीं ओषधियोंसे, **सिद्धस्य** સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, **पयसः** દૂધનું दूधका, **सर्पिषः वा** અથવા ઘીનું अथवा घृतका, **पानम्** પાન કરવું पान करे, **पुष्ये पुष्ये** દરેક પુષ્યનક્ષત્રમાં प्रत्येक पुष्य नक्षत्रमें, **एताभिः च एव** એ જ ઔષધિઓથી इन्हीं ओषधियोंसे, **स्नानम्** સ્નાન કરવું स्नान करे, **सदा च** અને હમેશાં और सदा, **ताः** એમનો इनका, **समालभेत** સ્પર્શ કરવો स्पर्श करे।

20-(1). We shall hereafter indicate the measures that preserve a conception. These are:— the wearing of

१९. देहल्यामुपनिधाय—देहलीमुपनिधाय (ब. घ.)

२०. सहस्रवीर्या—बला (प.)
,, शिवा—शिवा बला (ब. छ. ड.)
,, सदा च ताः—सदा चैताभिः (ब.)

the herbs, aindri, brahmi, satavirya, sahasravirya, emblic myrobalan, guduch, chebulic myrobalan, neem, evening mallow and perfumed cherry by the pregnant woman in her head or on her right hand, the drinking of milk or ghee treated by these very herbs, or bathing, in every Pushya conjunction in water that has been treated by these very herbs, and regular massage with these herbs.

तथा सर्वासां जीवनीयोक्तानामोषधीनां सदोपयोगस्तैस्तैरुपयोगविधिभिः। इति गर्भस्थापनानि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २० ॥

तथा તથા તથા, **जीवनीय-उक्तानाम्** જીવનીય ગણમાં કહેલી जीवनीय गणमें कही हुई, **सर्वासाम्** બધી सब, **ओषधीनाम्** ઔષધિઓનો ओषधियोंका, **तैः तैः** તે તે उन उन, **उपयोगविधिभिः** ઉપયોગના વિધિથી उपयोगके विधियोंसे, **सदा** હમેશાં सदा, **उपयोगः** ઉપયોગ કરવો उपयोग करना चाहिए, **इति** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **गर्भस्थापनानि** ગર્ભસ્થાપન ઔષધોનું गर्भस्थापन औषधियोंका, **व्याख्यातानि भवन्ति** વ્યાખ્યાન થયું છે व्याख्यान हो गया है ॥ २० ॥

20. Similarly, the regular use of all the drugs included in the life-promoter group in the prescribed manner. Thus we have set out the measures that preserve a conception.

गर्भोपघातकरा भावाः—

गर्भोपघातकरास्त्विमे भावा भवन्तिः तद्यथा—उत्कटविषमकठिनासनसेविन्या वातमूत्रपुरीषवेगानुपरुन्धत्या दारुणानुचितव्यायामसेविन्यास्तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेविन्याः प्रमिताशनसेविन्या गर्भो म्रियतेऽन्तः कुक्षेः, अकाले वा स्रंसते शोषी वा भवति;

इमे भावाः तु અને આ ભાવો તો और ये भाव तो **गर्भोपघातकराः** ગર્ભનો નાશ કરનાર गर्भनाशक, **भवन्ति** છે हैं, **तत् यथा** જેવા કે जैसे, **उत्कट-** ઉભડક उकडू, **विषम-** વિષમ विषम, **कठिन-** અને કઠણ और कठिन, **आसनसेविन्याः** આસન સેવનારી आसन सेवन करनेवाली, **वातमूत्र-** વાયુ-મૂત્ર वायु-मूत्र, **पुरीषवेगान्** અને મળના વેગને और मलके वेगोंको, **उपरुन्धत्याः** રોકનારી रोकनेवाली, **दारुण-** દારુણ दारुण, **अनुचित-** અનુચિત अनभ्यस्त, **व्यायाम-** વ્યાયામને व्यायामको, **सेविन्याः** સેવન કરનારી सेवन करनेवाली, **तीक्ष्ण-** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **उष्ण-** તથા ઉષ્ણ પદાર્થોનું तथा उष्ण पदार्थोंका, **अतिमात्र-** અત્યન્ત अत्यन्त, **सेविन्याः** સેવન કરનારી सेवन करनेवाली, **प्रमित-** અને અત્યંત મિત और अत्यन्त मित, **अशन-** ભોજનનું भोजनका, **सेविन्याः** સેવન કરનારી સ્ત્રીનો सेवन करनेवाली स्त्रीका, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **कुक्षेः** કુક્ષિની कुक्षिके, **अन्तः** અંદર भीतर, **म्रियते** મરી જાય છે मर जाता है, **अकाले वा** અથવા અકાળમાં अथवा अकालमें, **स्रंसते** સ્રવી જાય છે गिर जाता है, **शोषी वा भवति** અથવા તો સૂકાઈ જાય છે अथवा सूख जाता है;

21-(1). The following factors tend to destroy or impair a conception that has taken place. Thus of a woman who is given to sitting on awkward, uneven and hard seats, or inclined to supress the urges for flatus, urine and feces, or accustomed to indulge in violent and extravagant forms of exercise, or addicted to pungent and hot things in an excessive measure, or used to eating very sparingly, the fetus dries up in the womb, or is delivered prematurely, or becomes atrophied.

२१. °उत्कटविषम–°उत्कटविषमस्थान (च. द.)

तथाऽभिघातप्रपीडनैः श्वभ्रकूपप्रपातदेशावलोकनैर्वाऽभीक्ष्णं मातुः प्रपतत्यकाले गर्भः, तथाऽतिमात्रसंक्षोभिभिर्यानैर्यानैन, अप्रियातिमात्रश्रवणैर्वा ।

तथा तेमज तथा, **अभिघात**- આઘાત चोट, **प्रपीडनैः** અને દબાણથી और दबावसे, **अभीक्ष्णम्** અથવા વારંવાર अथवा बारबार, **श्वभ्र**- ખાઈ गढे, **कूप**- કૂવો कूप, **प्रपात**- અને ધોધવાળા और प्रपातयुक्त, **देशावलोकनैः** સ્થાનોને જોવાથી स्थानोंको देखनेसे, **तथा** તથા तथा, **अतिमात्र**- અતિશય अत्यन्त, **संक्षोभिभिः यानैः** હડદોલાવાળાં વાહનો વડે झटके देनेवाली सवारीसे, **अप्रिय**- અથવા અપ્રિય શબ્દોને अथवा अप्रिय शब्दोंके, **अतिमात्र**- અતિમાત્ર अत्यंत, **श्रवणै. वा** સાંભળવાથી सुननेसे, **मातुः** માતાનો माताका, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **अकाले** અકાળે अकालमें, **प्रपतति** પડી જાય છે गिर जाता है ।

21-(2). Similarly by suffering trauma or compression or by looking down into abysses, deep wells or steep falls frequently, the expectant mother is liable to miscarry at once; similarly she is liable to miscarry by travelling in very jerky carriages, or by listening to unendearing and very loud sounds.

प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कण्ठमनुवेष्टयति, विवृतशायिनी नक्तंचारिणी चोन्मत्तं जनयति, अपस्मारिणं पुनः कलिकलहशीला, व्यवायशीला दुर्वपुषमह्रीकं स्त्रैणं वा, शोकनित्या भीतमपचितमल्पायुषं वा, अभिध्यात्री परोपतापिनमीर्ष्युं स्त्रैणं वा, स्तेना त्वायासबहुलमतिद्रोहिणमकर्मशीलं वा, अमर्षिणी चण्डमौपधिकमसूयकं वा, स्वप्ननित्या तन्द्रालुमबुधमल्पाग्निं वा, मद्यनित्या पिपासालुमल्पस्मृतिमनवस्थितचित्तं वा, गोधामांसप्राया शार्करिणमश्मरिणं शनैर्मेहिणं वा, वराहमांसप्राया रक्ताक्षं क्रथनमतिपरुषरोमाणं वा, मत्स्यमांसनित्या चिरनिमेषं स्तब्धाक्षं वा, मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं वा, अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा, लवणनित्या शीघ्रवलीपलितं खालित्यरोगिणं वा, कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा, तिक्तनित्या शोषिणमबलमनुपचितं वा, कषायनित्या श्यावमानाहिनमुदावर्तिनं वा, यद्यच्च यस्य यस्य व्याधेर्निदानमुक्तं तत्तदासेवमानाऽन्तर्वत्नी तन्निमित्तविकारबहुलमपत्यं जनयति। पितृजास्तु शुक्रदोषा मातृजैरपचारैर्व्याख्याताः। इति गर्भोपघातकरा भावा भवन्त्युक्ताः।

प्रतत- નિરન્તર निरन्तर, **उत्तान** ચત્તી चीत, **शायिन्याः** સૂનારી સ્ત્રીના सोनेवाली स्त्रीके, **गर्भस्य** ગર્ભની गर्भकी, **नाभ्याश्रया** નાભિ સાથે લાગેલી नाभिमें लगी हुई, **नाडी** નાડી नाडी, **कण्ठम्** કંઠને गलेमें, **अनुवेष्टयति** વીંટળાઈ વળે છે लिपट जाती है, **विवृतशायिनी** ખુલ્લી જગામાં સૂનાર खुली जगह पर सोनेवाली, **नक्तं- चारिणी च** તથા રાત્રે ભટકનારી સ્ત્રી तथा रात्रिमें घूमनेवाली स्त्री, **उन्मत्तम्** ઉન્મત્ત સંતાનને उन्मत्त सन्तानको, **जनयति** જન્મ આપે છે जन्म देती है, **कलिकलहशीला पुनः** મારામારી તથા કજિયો કરનારી સ્ત્રી लड़ाकी तथा झगड़ालू स्त्री, **अपस्मारिणम्** અપસ્માર-રોગી अपस्माररोगी, **व्यवायशीला** વ્યવાયશીલ સ્ત્રી मैथुनशील स्त्री, **दुर्वपुषम्** વિકૃતિથી યુક્ત દેહવાળા विकृत देहवाली, **अह्रीकम्** નિર્લજ્જ निर्लज्ज, **स्त्रैणम् वा** અથવા સ્ત્રીવશ अथवा स्त्रीवश, **शोकनित्या** નિરંતર

२१. कलिकलहशीला—कलिकलहाचारशीला (झ.)
,, अभिध्यात्री—अभिध्यायिनी (च. ब.)

२१. पिपासालुमल्पस्मृतिमनवस्थितचित्तं वा—पिपासालसमल्पस्मृतिमनवस्थितं वा (प.)
,, °प्राया—°प्रिया (क. ब. झ. त.)
,, निदानम्—निमित्तम् (द.)
,, °तन्निमित्तविकार—°तद्विकार (ब थ.)
,, °विकारबहुलम्—°विकारसबलम् (फ.)
,, भवन्त्युक्ताः—व्याख्याताः (ब. ख. ब.)

શોક કરનાર સ્ત્રી निरन्तर शोक करनेवाली स्त्री, **भीतम्** બીકણ डरपोक, **अपचितम्** કૃશ कृश, **अल्पायुषम् वा** અથવા અલ્પાયુ अथवा अल्पायु, **अभिध्यात्री** મનથી અન્યનો દ્રોહકરનારી સ્ત્રી मनसे अन्यका द्रोह करनेवाली स्त्री, **परोपतापिनम्** અન્યને સંતાપનાર दूसरोंको पीड़ा पहुँचानेवाली, **ईर्ष्युम्** ઇર્ષ્યાળુ ईर्ष्यालु, **स्त्रैणम् वा** અથવા સ્ત્રૈણ या स्त्रैण, **स्तेना तु** ચોરટી સ્ત્રી चोरी करनेवाली स्त्री, **आयासबहुलम्** બહુ શ્રમ કરનાર बहु परिश्रमी, **अतिद्रोहिणम्** અતિદ્રોહી अतिद्रोही, **अकर्मशीलम् वा** અથવા અકર્મશીલ अथवा अकर्मण्य, **अमर्षिणी** ક્રોધી સ્ત્રી क्रोध करनेवाली स्त्री, **चण्डम्** ક્રોધી उग्र. **औपधिकम्** છળકપટી छलयुक्त, **असूयकम् वा** અથવા દોષદર્શી या दोषदर्शी, **स्वप्ननित्या** નિદ્રાશીલ સ્ત્રી निद्राशील स्त्री, **तन्द्रालुम्** તન્દ્રાવાળા तन्द्रालु, **अबुधम्** અબુધ मूर्ख, **अल्पाग्निम् वा** અથવા અલ્પાગ્નિ अथवा अल्पाग्निवाली, **मद्यनित्या** નિત્ય મદ્ય પીનાર સ્ત્રી नित्य मद्यका सेवन करनेवाली स्त्री, **पिपासालुम्** બહુ તરસવાળા पिपासु, **अल्पस्मृतिम्** અલ્પ સ્મૃતિવાળા अल्प स्मृतिवाली, **अनवस्थितचित्तम् वा** અથવા અસ્થિર ચિત્તવાળા अथवा अस्थिर चित्तवाली, **गोधामांसप्राया** ગોધાનું માંસ બહુ ખાનાર સ્ત્રી गोहके मांसको अधिक खानेवाली स्त्री, **शार्करिणम्** શર્કરામેહવાળા शर्करामेही, **अश्मरिणम्** પથરીવાળા पथरीवाली, **शनैर्मेहिणम् वा** અથવા શનૈર્મેહી अथवा शनैर्मेही, **वराहमांसप्राया** સૂવરનું માંસ અધિક ખાનારી સ્ત્રી सूअरका मांस अधिक खानेवाली स्त्री, **रक्ताक्षम्** લાલ આંખોવાળા लाल आँखोंवाली, **क्रथनम्** ભૂંઝવાળા मुखसे श्वास लेनेवाली, **अतिपरुषरोमाणम् वा** અથવા અતિ કઠોર રૂંવાડાંવાળા अथवा अत्यन्त कठोर रोमवाली, **मत्स्यमांसनित्या** નિત્ય માછલાંનું માંસ ખાનારી સ્ત્રી नित्य मछलीके मांसको खानेवाली स्त्री, **चिरनिमेषम्** ઝાઝે વખતે મટકું મારનાર देरसे नेत्रको झपकानेवाली, **स्तब्धाक्षम् वा** અથવા નિશ્ચળ આંખવાળા अथवा निश्चल नेत्रवाली, **मधुरनित्या** નિત્ય મધુર ખાનારી સ્ત્રી नित्य मीठा खानेवाली स्त्री, **प्रमेहिणम्** પ્રમેહી प्रमेही, **मूकम्** મૂંગા मूक, **अतिस्थूलम् वा** અથવા અતિસ્થૂળ अथवा अतिस्थूल, **अम्लनित्या** નિત્ય ખાટા પદાર્થો ખાનારી સ્ત્રી नित्य खट्टे पदार्थोंको खानेवाली स्त्री, **रक्तपित्तिनम्** રક્તપિત્તી रक्तपित्तरोगी, **त्वगक्षिरोगिणम् वा** અથવા ત્વચા કે આંખના રોગી अथवा त्वचा या आंखकी रोगी, **लवणनित्या** નિત્ય લવણરસનું સેવન કરનારી સ્ત્રી नित्य लवणरसका सेवन करनेवाली स्त्री, **शीघ्रवलीपलितम्** શીઘ્ર વલીપલિતવાળા शीघ्र वलीपलितवाली, **खालित्यरोगिणम् वा** અથવા ખાલિત્યરોગી अथवा खालित्यरोगी, **कटुकनित्या** નિત્ય કટુરસનું સેવન કરનારી સ્ત્રી नित्य कटुरस सेवन करनेवाली स्त्री, **दुर्बलम्** દુર્બળ दुर्बल, **अल्पशुक्रम्** અલ્પવીર્યવાળા अल्प वीर्यवाली, **अनपत्यम् वा** અથવા વાંઝિયા अथवा वन्ध्य, **तिक्तनित्या** નિત્ય તિક્તરસનું સેવન કરનારી સ્ત્રી नित्य तिक्तरसका सेवन करनेवाली स्त्री, **शोषिणम्** શોષરોગી शोषरोगी, **अबलम्** નિર્બળ निर्बल, **अनुपचितम् वा** અથવા કૃશ अथवा कृश, **कषायनित्या** અને નિત્ય કષાયરસનું સેવન કરનારી સ્ત્રી और नित्य कषायरसका सेवन करनेवाली स्त्री, **श्यावम्** શ્યાવવર્ણના श्याववर्ण, **आनाहिनम्** આનાહવાળા आनाहवाली, **उदावर्तिनम् वा** અથવા ઉદાવર્તવાળા સંતાનને જન્મ આપે છે अथवा उदावर्तवाली संतानको जन्म देती है, **यस्य यस्य** જે જે जिस जिस, **व्याधेः** રોગનું रोगका, **यत् यत् च** જે જે जो जो, **निदानम्** નિદાન निदान, **उक्तम्** કહ્યું છે बतलाया है, **तत् तत्** તે તે उस उसका, **आसेवमाना** સેવન કરનારી सेवन करनेवाली, **अन्तर्वत्नी** ગર્ભિણી गर्भिणी, **तन्निमित्त-** તે તે કારણોથી થતા उन उन कारणोंसे होनेवाले, **विकारबहुलम्** વિકારોની અધિકતાવાળા विकारोंकी अधिकतावाली, **अपत्यम्** સન્તાનને सन्तानको, **जनयति** જન્મ આપે છે उत्पन्न करती है, **पितृजाः तु** અને પિતૃજન્ય और पितृजन्य, **शुक्रदोषाः** શુક્રદોષોનું शुक्रदोषोंका, **मातृजैः** માતૃજ मातृज, **अपचारैः** અપચારોથી अपचारोंसे, **व्याख्याताः** વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે व्याख्यान हो जाता है, **इति** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **गर्भोपघातकराः** ગર્ભને હાનિ કરનારા गर्भको हानिकारक, **भावाः** ભાવો भाव, **उक्ताः भवन्ति** કહેવામાં આવ્યા છે कह दिये हैं।

21-(3). Again of her who is constantly addicted to sleeping on her back, the umbilical chord attached to the navel of the fetus winds itself

round the throat of the fetus, thus tending to strangulate it. The woman who sleeps in the open air or is addicted to night-walking, will give birth to congenitally insane offspring; a shrew or virago to an epileptic; a nymphomaniac to ill-formed or shameless or effeminate offspring; a hypochondriac to pussilanimous, emaciated, or short-lived offspring; a scheming woman to anti-social, envious or effeminate offspring; a thievish woman to a drudge, a great traitor or an evil doer; an intolerant woman to a fierce, deceitful and envious offspring; one addicted to sleep to a sluggard, a dullard or a dyspeptic; one addicted to wine, to a hydromaniac, forgetful or fickle-minded offspring; a woman who is given to eating iguana's flesh, to children suffering from urinary gravel calculus or dribbling micturition; a woman who is addicted to hog's flesh, to offspring suffering from bloodshot eyes, sudden apnea or coarse hair; a woman who is fond of the meat of fish, to a slow-winking or unwinking offspring; a woman constantly given to eating sweets, to an offspring subject to urinary anomaly or a mute or obese offspring; a woman who is fond of sour things, to offspring suffering from hemothermia or diseases of the skin and eyes; a woman who is fond of saline things, to offspring that quickly go grey and wrinkled or bald-headed; a woman who is fond of pungent things, to a weakling or to one who is deficient of semen, or sterile; a woman who is addicted to bitter things to consumptive, weak or emaciated offspring; a woman who is addicted to astringent things, to one who is muddy of complexion, constipated or suffering from misperistalsis. In short a pregnant woman who is addicted to whatever has been laid down as causative of disorders will give birth to issue, tainted for the most part, with diseases corresponding to those factors. What we have said concerning the mal-practices of the expectant mother applies equally till the time of conception to the father who transmits his defects through the semen. Thus we have declared the abortofacient factors.

तस्मादहितानाहारविहारान् प्रजासंपदमिच्छन्ती स्त्री विशेषेण वर्जयेत्। साध्वाचारा चात्मानमुपचरेद्धिताभ्यामाहारविहाराभ्यामिति ॥ २१ ॥

तस्मात् તેથી इस लिए, प्रजासंपदम् પ્રજાની સંપત્તિ सन्तानका सौष्ठव, इच्छन्ती स्त्री ઇચ્છતી સ્ત્રીએ चाहनेवाली स्त्री, विशेषेण ખાસ કરીને खास तौरसे, अहितान् અહિત अहित, आहारविहारान् આહારવિહારોને आहारविहारोंको, वर्जयेत् પરિત્યાગ કરવો જોઈએ छोड़ देना चाहिए, साध्वाचारा च અને સદાચારિણી બની और सदाचारिणी हो कर, आत्मानम् પોતાની अपनी, हिताभ्याम् હિતકર हितकारक, आहारविहाराभ्याम् આહારવિહારોથી आहारविहारोंसे, उपचरेत् इति ઉપચર્યા કરવી જોઈએ उपचर्या करनी चाहिए ॥ २१ ॥

21. Accordingly a woman who desires the blessings of children should in particular eschew unwholesome diet and activity, and conducting

herself well, should avail herself of wholesome diet and activity.

गर्भिण्याः समासेनोपचारविधिः —

व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखसुकुमारप्रायैरौषधाहारोपचारैरुपचरेत्, न चास्या वमनविरेचनशिरोविरेचनानि प्रयोजयेत्, न रक्तमवसेचयेत्, सर्वकालं च नास्थापनमनुवासनं वा कुर्यादन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेः ।

मृदु- મૃદુ मृदु, **मधुर-** મધુર मधुर, **शिशिर-** શીતળ शीतल, **सुख-** સુખકર सुखप्रद, **सुकुमारप्रायैः** અને સુકુમારપ્રાય और सुकुमारप्राय, **औषध-** ઔષધ औषध, **आहार-** આહાર आहार, **उपचारैः** અને ઉપચારોથી और उपचारोंसे, **अस्याः** એના इसकी, **व्याधीन् च** વ્યાધિઓને व्याधियोंकी, **उपचरेत्** ઉપચાર કરે चिकित्सा करे, **अस्याः च** તને એને और उसे, **वमन-** વમન वमन, **विरेचन-** વિરેચન विरेचन, **शिरोविरेचनानि च** અને શિરોવિરેચનો और शिरोविरेचन, **न प्रयोजयेत्** ન પ્રયોજવાં જોઈએ नहीं प्रयुक्त करने चाहिएं, **रक्तम्** રક્તનું रक्तका, **न अवसेचयेत्** મોક્ષણ કરાવવું ન જોઈએ मोक्षण न कराना चाहिए, **आत्ययिकात्** આત્યયિક मारक, **व्याधेः अन्यत्र** રોગ સિવાય रोगके बिना, **सर्वकालम् च** સર્વ કાળે सब कालमें, **आस्थापनम्** આસ્થાપન आस्थापन, **अनुवासनम् वा** અથવા અનુવાસન अथवा अनुवासन, **न कुर्यात्** કરવું ન જોઈએ करना नहीं चाहिए।

22-(1). The disorders of a pregnant woman should be treated by means of medicaments and diet that are mainly soft, palatable, cooling, pleasant and delicate, nor should she be administered emetics, purgatives, or errhines; nor should her blood be let; nor at any time, should she be administered the corrective and unctuous enemata excepting in very serious emergencies.

अष्टमं मासमुपादाय वमनादिसाध्येषु पुनर्विकारेष्वात्ययिकेषु मृदुभिर्वमनादिभिस्तदर्थकारिभिर्वोपचारः स्यात्। पूर्णमिव तैलपात्रमसंक्षोभयताऽन्तर्वत्नी भवत्युपचर्या ॥ २२ ॥

अष्टमम् આઠમા अष्टम, **मासम्** મહિનાથી माससे, **उपादाय** માંડીને लेकर, **वमनादि-** વમન આદિથી वमनादिसे, **साध्येषु** સાધ્ય साध्य, **आत्ययिकेषु** આત્યયિક मारक, **विकारेषु** વિકારોમાં रोगोंमें, **मृदुभिः वमनादिभिः** મૃદુ વમનાદિકથી मृदु वमनआदिकसे, **तदर्थकारिभिः वा** અથવા તેઓનો અર્થ સારનાર ઔષધોથી या उनके प्रयोजनोंको सिद्ध करनेवाले औषधोंसे, **उपचारः स्यात्** ઉપચાર કરવો જોઈએ उपचार करना चाहिए, **पूर्णम्** ભરેલા भरे हुए, **तैलपात्रम् इव** તેલના પાત્રની પેઠે तैलपात्रकी तरह, **असंक्षोभयता** ક્ષોભ પમાડયા સિવાય बिना क्षोभित किए, **अन्तर्वत्नी** ગર્ભિણીનો गर्भिणीका, **उपचर्या भवति** ઉપચાર કરવો જોઈએ उपचार करना चाहिए ॥ २२ ॥

22. From the eighth month onward, in urgent disorders which yield only to emesis etc., the patient should be treated by means of gentle emetics etc., or by substitutes. Like a pot brimful of oil should a pregnant woman be handled, without being upset in any way.

द्वितीयतृतीयमासयोः पुष्पदर्शने गर्भस्रावसंभवः —

सा चेदपचाराद् द्वयोस्त्रिषु वा मासेषु पुष्पं पश्येन्नास्या गर्भः स्थास्यतीति विद्यात्; अजातसारो हि तस्मिन् काले भवति गर्भः ॥ २३ ॥

सा તેને उसे, **अपचारात्** અપચારથી अपचारसे, **द्वयोः** બે दो, **त्रिषु वा** કે ત્રણ या तीन, **मासेषु** માસમાં मासोंमें, **पुष्पम् पश्येत् चेत्** જો રજોદર્શન થાય તો यदि रजोदर्शन हो जाय तो, **अस्याः गर्भः** એનો ગર્ભ

२२. असंक्षोभयताऽन्तर्वत्नी–असंक्षोभ्यान्तर्वत्नी (ष.)

२३. अजातसारो हि तस्मिन् काले भवति गर्भः – अजातसारा हि तस्मिन् काले गर्भाः (ष.)

इसका गर्भ, न स्थास्यति स्थिर रहेशे नहि नहीं ठहरेगा, इति એમ. ऐसा, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए, हि કેમકે क्योंकि, तस्मिन् काले ते समये उस समय, गर्भः ગર્ભ गर्भ, अजातसारः સારરહિત साररहित, भवति હોય છે होता है ॥ २३ ॥

23. If, as the result of wrongful behaviour, menstruation occurs in a pregnant woman either in the second or third month, one should conclude that the conception will not stand, for the embryo, during this period, is still immature.

चतुष्प्रभृतिषु पुष्पदर्शने चिकित्सा —

सा चेच्चतुष्प्रभृतिषु मासेषु क्रोधशोकासूयेर्ष्याभयत्रासव्यवायव्यायामसंक्षोभसंधारणविषमाशनशयनस्थानक्षुत्पिपासातियोगात् कदाहाराद्वा पुष्पं पश्येत्, तस्या गर्भस्थापनविधिमुपदेक्ष्यामः।

सा ते स्त्रीने उस स्त्रीको, चतुष्प्रभृतिषु मासेषु ચોથા મહિનાથી માંડી બાકીના મહિનાઓમાં चौथे महीनेसे ले कर अगले मासोंमें, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, शोक- શોક शोक, असूया- અસૂયા असूया, ईर्ष्या- ઈર્ષ્યા ईर्ष्या, भय-ભય भय, त्रास- ત્રાસ त्रास, व्यवाय- વ્યવાય व्यवाय, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, संक्षोभ- સંક્ષોભ संक्षोभ, संधारण- વેગસંધારણ वेगसंधारण, विषम- વિષમ विषम, अशन- ભોજન भोजन, शयन- શયન शयन, स्थान- સ્થાન स्थान, क्षुत्- ભૂખ भूख, पिपासा- અને તરસના और प्यासके, अतियोगात् અતિયોગથી अतियोगसे, कदाहारात् वा અથવા દુષ્ટ આહારથી अथवा कुत्सित आहारसे, पुष्पम् पश्येत् चेत् જો રજોદર્શન થાય તો यदि रजोदर्शन हो तो, तस्याः તેના उसकी, गर्भस्थापनविधिम् ગર્ભસ્થાપનના વિધાનને गर्भस्थापनके विधानको, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे।

24-(1). As regards the menstruation that occurs in the fourth month or after, in consequence of an excessive measure of anger, grief, intolerance, envy, fear, sex-act, exercise, agitation, suppression of body-urges, faulty eating, lying down and standing, excessive hunger and thirst or as the result of mal-nutrition, we shall declare the method of safe-guarding the conception against mishap.

पुष्पदर्शनादेवैनां ब्रूयात्—शयनं तावन्मृदुसुखशिशिरास्तरणसंस्तीर्णमीषदवनतशिरस्कं प्रतिपद्यस्वेति। ततो यष्टीमधुकसर्पिर्भ्यां परमशिशिरवारिणि संस्थिताभ्यां पिचुमाप्लाव्योपस्थसमीपे स्थापयेत्तस्याः, तथा शतधौतसहस्रधौताभ्यां सर्पिर्भ्यामधोनाभेः सर्वतः प्रदिह्यात्, सर्वतश्च गव्येन चैनां पयसा सुशीतेन मधुकाम्बुना वा न्यग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेदधो नाभेः उदकं वा सुशीतमवगाहयेत्, क्षीरिणां कषायद्रुमाणां च स्वरसपरिपीतानि चेलानि ग्राहयेत्, न्यग्रोधादिशुङ्गासिद्धयोर्वा क्षीरसर्पिषोः पिचुं ग्राहयेत्, अतश्चैवाक्षमात्रं प्राशयेत्, प्राशयेद्वा केवलं क्षीरसर्पिः, पद्मोत्पलकुमुदकिञ्जल्कांश्चास्यै समधुशर्करान् लेहार्थं दद्यात्, शृङ्गाटकपुष्करबीजकशेरुकान् भक्षणार्थं, गन्धप्रियङ्ग्वसितोत्पलशालूकोदुम्बरशलाटुन्यग्रोधशुङ्गानि वा पाययेदेनामाजेन पयसा, पयसा चैनां बलातिबलाशालिषष्टिकेक्षुमूलकाकोलीशृतेन समधुशर्करं रक्तशालीनामोदनं मृदुसुरभिशीतलं भोजयेत्, लावकपिञ्जलकुरङ्गशम्बरशशहरिणैणकालपुच्छकरसेन वा घृतसुसंस्कृतेन सुखशिशिरोपवातदेशस्थां भोजयेत्, क्रोधशोकायासव्यवायव्यायामेभ्यश्चाभिरक्षेत्, सौम्याभिश्चैनां कथाभिर्मनोनुकूलाभिरुपासीत; तथाऽस्या गर्भस्तिष्ठति ॥ २४ ॥

२४. प्रतिपद्यस्व—प्रपद्यस्व (च.)

,, चेलानि--तैलानि (ध.)

,, न्यग्रोधादिशुङ्गासिद्धयोर्वा- न्यग्रोधादिसिद्धयोर्वा (ब. ग.)

,, °सुरभिशीतलम्--°सुरभिशीनम् (च.)

,, घृतसुसंस्कृतेन—घृतसलिलसिद्धेन (ज. त. फ.)

,, °व्यायामेभ्यः— °व्यायामतः (ब.)

पुष्पदर्शनात् एव રજોદર્શન થતાંજ रजोदर्शन होते ही, **एनाम्** એને उसे, **ब्रूयात्** કહેવું જોઈએ કે कहना चाहिए कि, **मृदु-** મૃદુ मृदु, **सुख-** સુખકર सुखकर, **शिशिर-** શીતળ शीतल, **आस्तरण-** બિછાનું बिछौना, **संस्तीर्णम्** જેના પર પાથર્યું હોય એવા जिस पर बिछा हो ऐसे, **ईषत् अवनतशिरस्कम्** જરા નીચા ઓશીકા-વાળા कुछ नीचे सिरहानेवाले, **शयनम्** શયન પર पलंग पर, **तावत्** પ્રથમ पहिले, **प्रतिपद्यस्व इति** સૂઈ જા लेट जा, **ततः** તે પછી उसके बाद, **परम-** અત્યન્ત अत्यन्त, **शिशिर-** ઠંડા ठंडे, **वारिणि** પાણીમાં जलमें, **संस्थिताभ्याम्** રાખેલ रक्खे हुए, **यष्टीमधुकसर्पिर्भ्याम्** જેઠીમધના ચૂર્ણ અને ઘીમાં यष्टीमधुका चूर्ण और घीमें, **पिचुम्** રૂના પોતાને पिचुको, **आप्लाव्य** ભીંજવીને भिगो कर, **तस्याः** તેના उसकी, **उपस्थसमीपे** યોનિદ્વારમાં योनिद्वारमें, **स्थापयेत्** રાખવું रख देना चाहिए, **तथा** तथा तथा, **शतधौत-** સો વાર ધોયેલા शतधौत, **सहस्रधौताभ्याम्** અથવા હજાર વાર ધોયેલા या हजार बार धोये हुए, **सर्पिर्भ्याम्** ઘીથી घीसे, **नाभेः अधः** નાભિની નીચે नाभिके नीचे, **सर्वतः** બધી જગ્યાએ सब जगह, **प्रदिह्यात्** લેપ કરવો लेप करे, **गव्येन पयसा च** અને ગાયના દૂધ વડે और गायके दूधसे, **सुशीतेन मधुकाम्बुना वा** અથવા સુશીતળ જેઠીમધના કાઢાથી सुशीतल यष्टीमधुके क्वाथसे, **न्यग्रोधादि-** અથવા ન્યગ્રોધાદિના अथवा न्यग्रोधादिके, **कषायेण वा** કવાથથી क्वाथसे, **एनाम्** એને इसे, **नाभेः अधः** નાભિની નીચે नाभिके नीचे, **सर्वतः** સઘળે सब जगह, **परिषेचयेत्** પરિષેક કરવો परिषेक करना चाहिए, **सुशीतम् उदकम् वा** અથવા બહુ ઠંડા જળમાં अथवा अति शीतल जलमें, **अवगाहयेत्** અવગાહન કરાવવું अवगाहन कराना चाहिए, **क्षीरिणाम्** ક્ષીરીવૃક્ષો क्षीरी वृक्ष, **कषायद्रुमाणाम् च** અને કષાય વૃક્ષોના और कषाय वृक्षोंके, **स्वरस-** સ્વરસમાં स्वरसमें, **परिपीतानि** તરબોળ કરેલાં भिगोये हुए, **चेलानि** પોતાં वस्त्रके खण्डोंको, **ग्राहयेत्** યોનિમાં રખાવવાં योनिमें धारण करवाने चाहिए, **न्यग्रोधादिशुङ्ग-आसिद्धयोः** વટાદિના શુંગોથી સિદ્ધ કરેલ वटादिके शुंगोंसे सिद्ध किये हुए, **क्षीरसर्पिषोः वा** દૂધ અથવા ઘીના दूध अथवा घीके, **पिचुम्** પોતાને पिचुको, **ग्राहयेत्** યોનિમાં રખાવવું योनिमें धारण करवावे, **अतः च एव** અને એમાંથી જ और इसीमेंसे, **अक्षमात्रम्** કર્ષપ્રમાણ कर्षप्रमाण, **प्राशयेत्** પ્રાશન કરાવવું प्राशन करावे, **केवलम् वा** અથવા તો કેવળ अथवा केवल, **क्षीरसर्पिः** ક્ષીરોત્થિત ઘૃત क्षीरोत्थ घृत, **प्राशयेत्** ચટાડવું खिलावे, **पद्म-** કમળ कमल, **उत्पल-** નીલ કમળ नीलोफर, **कुमुद-** અને કુમુદનાં और कुमुदके, **किञ्जल्कान् च** કેસરો केसरोंको, **समधुशर्करान्** મધ અને સાકર સહિત शहद और शर्कराके साथ, **अस्यै** એને इसे, **लेहार्थम्** ચાટવા માટે चाटनेको, **दद्यात्** આપવાં देवे, **शृंगाटक-** શીંગોડાં सिंहाडे, **पुष्करबीज-** પબડી कमलगट्टे, **कशेरुकान्** અને કસેલાં और कशेरुओंको, **भक्षणार्थम्** ખાવા માટે આપવાં खानेके लिए देवे, **गन्धप्रियङ्गु-** અથવા ધઉંલા अथवा प्रियंगु, **असित-उत्पल-** કાળું કમળ नील कमल, **शालूक-** કમલકંદ कमलकन्द, **उदुम्बर-** ઉંબરાનાં उदुम्बरके, **शलाटु-** કાચાં ફળ कचे फल, **न्यग्रोधशुङ्गानि वा** અને વડના અંકુરો और वटके अंकुरको, **आजेन पयसा** બકરીના દૂધ સાથે बकरीके दूधके साथ, **एनाम्** એને इसे, **पाययेत्** પીવરાવવાં पिलावे, **बला-** બલા बला, **अतिबला-** કાંસકી कंघी, **शालि-** શાળ शालि, **षष्टिक-** સાઠી साठी, **इक्षु-** અને શેરડીનાં और गन्नेके, **मूल-** મૂળ मूल, **काकोली-** અને કાકોલીથી और काकोलीसे, **शृतेन** પકાવેલા सिद्ध किये हुए, **पयसा च** દૂધ સાથે दूधसे, **समधुशर्करम्** મધ અને સાકર સાથે मधु और शर्कराके साथ, **मृदु-** નરમ मृदु, **सुरभि-** સુગંધી सुगन्धी, **शीतलम्** શીતળ एवं शीतल, **रक्तशालीनाम्** લાલ શાળનો लाल शालिका, **ओदनम्** ભાત भात, **एनाम्** એને इसे, **भोजयेत्** ખવડાવવો खिलावे, **घृतसंस्कृतेन** અથવા ઘીથી વઘારેલા अथवा घृतसंस्कृत, **लाव-** લાવ लाव, **कपिञ्जल-** કપિંજલ कपिंजल, **कुरङ्ग-** કુરંગ कुरङ्ग, **शम्बर-** શંબર शम्बर, **शश-** સસલા खरगोश, **हरिण-** હરિણ हरिण, **एण-** એણ एण, **कालपुच्छक-** અને કાલપુચ્છકના और कालपुच्छकके, **रसेन वा** માંસરસ સાથે मांसरसके साथ, **सुख-** સુખદ सुखप्रद, **शिशिर-** અને ઠંડા एवं शीत, **उपवात-** પવનના સંચારવાળા हवादार, **देशस्थाम्** સ્થાનમાં બેસાડીને स्थानमें बिठला कर, **भोजयेत्** તે ભાત ખવડાવવો उस भातको खिलावे, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **शोक-** શોક शोक,

आयास- શ્રમ श्रम, व्यवाय- મૈથુન मैथुन, व्यायामेभ्यः અને વ્યાયામથી और व्यायामसे, अभिरक्षेत એને વારવી इसको बचाता रहे, सौम्याभिः અને સુંદર और सुन्दर, मनोनुकूलाभिः તથા મનપસંદ मनोनुकूल, कथाभिः કથાઓ દ્વારા कथाओं द्वारा, एनाम् च એને इसे, उपासीत- રાજી રાખવી बहलावे, तथा એમ કરવાથી ऐसा करनेसे, अस्याः એનો इसका, गर्भः ગર્ભ गर्भ, तिष्ठति ટકી રહે છે ठहर जाता है ॥ २४ ॥

24. As soon as the menstrual discharge is noticed, the patient should be instructed thus:—'Lie down on a soft easy, cool and well-made couch with the head slightly lower than the neck and the body.' The physician should then place near the vagina of the patient a pad of cotton dipped in ghee mixed with liquorice and kept in ice-cold water. Thereafter he should smear her entire region below the navel with hundred times washed ghee or the thousand times washed ghee. He should then sprinkle her body below the navel with cow's milk or very cold decoction of liquorice with the infusion of the banyan bark; or in the alternative, lave her with very cold water. He should then insert pieces of cloth which have been soaked in juices of milk-yielding and astringent plants, or in the alternative he should insert cotton wool dipped in the milk or ghee treated with the sprouts of the banyan etc. He should then make her drink two tolas weight of ghee extracted from milk. He should then give her as a linctus the pollen of the day-lotus, the black-lotus and the night-lotus, mixed with honey and sugar, and for eating the roots of indian water-chestnut, seeds of lotus and rushnut or he should cause her to drink with goat's milk roxburg's tree of beauty, blue-lotus bulbs, unripe fruits of gular fig, and catkins of banyan. He should then cause her to eat soft boiled, fragrant and cooling rice of red paddy together with milk cooked with heart leaved sida, evening mallow, shashtika rice and sugar-cane roots and kakoli, sweetened with sugar and honey, or else he should cause her while seated in a place fanned by a gentle and cool breeze, to eat a dish of boiled rice of red paddy together with the meat-juice of common quail, grey partridge, roe deer, sambur, rabbit, red deer, antelope and black-tailed deer, and seasoned with ghee. He should protect her from anger, grief, fatigue, sexual congress and exercise. He should see that she is entertained with talk that is gentle and pleasing to her mind. In this way her conception gets protected from abortion.

यस्याः पुनरामान्वयात् पुष्पदर्शनं स्यात्, प्रायस्तस्यास्तद्गर्भोपघातकरं भवति, विरुद्धोपक्रम-त्वात्तयोः ॥ २५ ॥

यस्याः पुनः વળી જેને और जिसे, आमान्वयात् આમના અનુબંધથી आमके अनुबन्धसे, पुष्पदर्शनम् પુષ્પદર્શન पुष्पदर्शन, स्यात् થાય हो, तत् તે वह, तयोः ગર્ભસ્રાવ તથા આમ એ બન્નેની गर्भस्राव तथा

---

२५. गर्भोपघातकरम्—गर्भबाधकम् (च. ड. त. द.)

आंम उन दोनोंकी, विरुद्धोपक्रमत्वात् પરસ્પર વિરુદ્ધ ચિકિત્સા હોવાથી परस्पर विरुद्ध चिकित्सा होनेसे, प्रायः બહુધા बहुधा, तस्याः તેના उसके, गर्भोपघातकरम् ગર્ભને હાનિકારક गर्भको हानिकारक, भवति થાય છે होता है ॥ २५ ॥

25. If menstruation occurs as the result of indigestion, then very often an abortion of the fetus cannot be averted because the two disorders (abnormal menstrual disorder and indigestion) call for mutually opposed treatments.

उपविष्टकस्य लक्षणम्—

यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति संजातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं स्यादन्यो वा योनिस्रावस्तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःस्रुतत्वात्; स कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रं, तमुपविष्टकमित्याचक्षते केचित् ।

यस्याः જે जिस, गर्भिण्याः ગર્ભિણીને गर्भिणीको, महति संजातसारे गर्भे ગર્ભ મોટો અને સારવાળો બને ત્યારે गर्भ बड़ा और सारयुक्त होनेपर, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्ण- તથા તીક્ષ્ણ પદાર્થોના एवं तीक्ष्ण पदार्थोंके, उपयोगात् ઉપયોગથી उपयोगसे, पुष्पदर्शनम् स्यात् પુષ્પ-દર્શન થાય पुष्पदर्शन होवे, अन्यः वा અથવા બીજો अथवा अन्य, योनिस्रावः કોઈ યોનિસ્રાવ कोई योनिसे स्राव, स्यात् થાય होने लगे, निःस्रुतत्वात् તો સ્રાવને લીધે तो स्रावके कारण, तस्याः તેનો उसका, गर्भः ગર્ભ गर्भ, वृद्धिम् વૃદ્ધિને वृद्धिको, न प्राप्नोति પામતો નથી प्राप्त नहीं होता, सः તે वह, अतिमात्रम् લાંબા बहुत, कालम् કાળ સુધી काल तक, अवतिष्ठते અંદર રહે છે भीतर रहता है, केचित् કેટલાક कई, तम् તેને उसे, उपविष्टकम् इति 'ઉપવિષ્ટક' એમ 'उपविष्टक' ऐसा, आचक्षते કહે છે कहते हैं ।

26-(1). If menstruation or other uterine discharge occurs as the result of indulgence in hot and pungent articles of diet, in a woman with large and well-nigh completely formed fetus, the fetus will cease growing, being displaced. Such a fetus will stay overlong in the mother's womb; this condition is referred to as "Upavishtaka" or prolonged gestation.

नागोदरस्य लक्षणम्—

उपवासव्रतकर्मपरायाः पुनः कदाहारायाः स्नेहद्वेषिण्या वातप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति परिशुष्कत्वात्, स चापि कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रम्, अस्पन्दनश्च भवति, तं तु नागोदरमित्याचक्षते ॥ २६ ॥

उपवास- ઉપવાસ उपवास, व्रतकर्मपरायाः વ્રત વગેરે કર્મપરાયણ व्रत आदि कर्म करनेवाली, पुनः અને और, कदाहारायाः ખરાબ આહાર કરનારી कुत्सित आहार करनेवाली, स्नेहद्वेषिण्याः સ્નેહનો દ્વેષ કરનારી स्नेहका द्वेष करनेवाली, वातप्रकोपण- उक्तानि અને કહેલાં વાતપ્રકોપણ દ્રવ્યો और कहे हुए वातप्रकोपक द्रव्योंको, आसेवमानायाः સેવન કરનારી સ્ત્રીનો सेवन करनेवाली स्त्रीका, गर्भः ગર્ભ गर्भ, परिशुष्कत्वात् સુકાઈ જવાથી परिशुष्क हो जानेसे, वृद्धिम् વૃદ્ધિને वृद्धिको, न प्राप्नोति પ્રાપ્ત થતો નથી प्राप्त नहीं होता, सः च अपि તે પણ वह भी, अतिमात्रम् कालम् લાંબા વખત સુધી चिरकाल तक, अवतिष्ठते ગર્ભાશયમાં રહે છે गर्भस्थानमें रहता है, अस्पन्दनः च અને સ્પન્દનરહિત और स्पन्दनरहित, भवति થાય છે होता है, तम् तु તેને તો उसे तो, नागोदरम् નાગોદર नागोदर, इति એ પ્રમાણે ऐसा, आचक्षते કહે છે कहते हैं ॥२६॥

२६. संजातसारे—जातसारे (ध)
,, योनिस्रावः—योनिप्रस्रावः (ध.)
,, प्राप्नोति—आप्नोति (च.)
,, कालम्—कालान्तरम् (क. च. त. ध.)

२६. कालम्—कालान्तरम् (क. च. त. ध.)
,, अस्पन्दनश्च—अतिस्पन्दनश्च (ध.)

26. Similarly the fetus of a woman who is given to observances of fasts and austerities, to mal-nutrition, to avoidance of unctuous articles and to indulgences that have been mentioned as provocative of vata, will not develop, being denied nourishnent. Such a fetus will tarry overlong and will not quicken. To this is given the name "Nagodara" (elephantine gestation).

तयोश्चिकित्सितम्—

नार्योस्तयोरुभयोरपि चिकित्सितविशेषमुपदेक्ष्यामः—भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धानां सर्पिषां पयसामामगर्भाणां चोपयोगो गर्भवृद्धिकरः; तथा संभोजनमेतैरेव सिद्धैश्च घृतादिभिः सुभिक्षायाः, अभीक्ष्णं यानवाहनापमार्जनावजृम्भणैरुपपादनमिति ॥ २७ ॥

तयोः उभयोः अपि તે બન્નેય उन दोनों, नार्योः સ્ત્રીઓની स्त्रियोंकी, चिकित्सितविशेषम् વિશિષ્ટ ચિકિત્સાને विशिष्ट चिकित्साका, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे, भौतिक- ભૌતિક भौतिक, जीवनीय- જીવનીય जीवनीय, बृंहणीय- બૃંહણીય बृंहणीय, मधुर- મધુર मधुर, वातहर- અને વાતહર દ્રવ્યોથી और वातहर द्रव्योंसे, सिद्धानाम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, सर्पिषाम् ઘીનો घी, पयसाम् દૂધનો दूध, आमगर्भाणाम् च તથા આમ ગર્ભનો और आम गर्भोंका, उपयोगः ઉપયોગ उपयोग, गर्भवृद्धिकरः ગર્ભની વૃદ્ધિ કરનાર છે गर्भकी वृद्धि करनेवाला है, तथा તથા तथा, सुभिक्षायाः સારી પેઠે ભૂખી થતાં खूब भूख लगने पर उसे, एतैः एव એ જ દ્રવ્યોથી इन्हीं द्रव्योंसे, सिद्धैः સિદ્ધ કરેલાં सिद्ध किये हुए, घृतादिभिः ઘૃત વગેરેથી घृत आदिसे, संभोजनम् ભોજન કરાવવું भोजन कराना चाहिए, अभीक्ष्णम् વારંવાર बारबार, यान- યાન यान, वाहन- વાહન वाहन, अपमार्जन- સ્નાન અભ્યંગાદિ अपमार्जन, अवजृम्भणैः અને શરીરને પસારવા વગેરેનું और शरीरके प्रसारण आदिका, उपपादनम् इति સેવન કરાવવું सेवन कराना चाहिए ॥२७॥

27. We shall here prescribe the line of treatment to be followed in the case of both these abnormalities. As regards the first, the use of ghees, milks and embryonic foods such as eggs, which have been medicated with life-promoting, roborant, sweet and vata-curative drugs will stimulate the growth of the fetus; similarly the sumptuous use of dishes cooked in the ghees, etc., prepared in this manner, will ensure adequate nourishment. This should be supplemented by walking and carriage exercise, by a rub-down and by the inducing of pendiculation.

गर्भास्पन्दने चिकित्सा—

यस्याः पुनर्गर्भः प्रसुप्तो न स्पन्दते तां श्येनमत्स्यगवयशिखिताम्रचूडतित्तिरीणामन्यतमस्य सर्पिष्मता रसेन माषयूषेण वा प्रभूतसर्पिषा मूलकयूषेण वा रक्तशालीनामोदनं मृदुमधुरशीतलं भोजयेत्। तैलाभ्यङ्गेन चास्या अभीक्ष्णमुदरबस्तिवंक्षणोरुकटीपार्श्वपृष्ठप्रदेशानीषदुष्णेनोपचरेत् ॥ २८ ॥

---

२७. सर्पिषां पयसामामगर्भाणां चोपयोगो गर्भवृद्धिकरः—सर्पिषामुपयोगः, नागोदरे तु योनिव्यापन्निर्दिष्टं पयसामामगर्भाणां गर्भवृद्धिकराणां च (घ. ङ. थ.)

,, सुभिक्षायाः—सुबुभुक्षायाम् (घ. ष.)

,, अपमार्जना°—अ॰नार्जना° (घ. छ.)

२८. गर्भः प्रसुप्तो—गर्भो (च.)

,, गवयशिखिताम्रचूडतित्तिरीणाम् — गवयतित्तिरिताम्रचूडशिखिनाम (प.)

,, ओदनं मृदुमधुशीरतलं—ओदनं (थ.)

,, उदरबस्ति°—उदर° (घ.)

,, उष्णेन—उष्णोदकेन (प.)

,, उपचरेत्—उपाचरेत (क. त.)

यस्याः पुनः અને જેનો और जिसका, **प्रसुप्तः** सुप्त प्रसुप्त, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **न स्पन्दते** ફરકતો નથી स्पन्दन नहीं करता, **ताम्** તેને उसे, **श्येन-** બાજપક્ષી श्येन, **मत्स्य-** માછલાં मछली, **गवय-** નીલગાય नीलगाय, **शिखि-** મોર मोर, **ताम्रचूड-** કૂકડા मूर्गा, **तित्तिरीणाम्** અને તેતરમાંના और तित्तिरमेंसे, **अन्यतमस्य** કોઈ એકના किसी एकके, **सर्पिष्मता रसेन** घीयुक्त માંસરસની સાથે घृतयुक्त मांसरसके साथ, **माषयूषेण वा** અથવા અડદના યૂષ સાથે अथवा उड़दके यूषके साथ, **प्रभूतसर्पिषा** અથવા પુષ્કળ ઘીવાળા अथवा प्रचुर घृतयुक्त, **मूलकयूषेण वा** મૂળાના યૂષ સાથે मूलीके यूषके साथ, **मृदु-** મૃદુ मृदु, **मधुर-** મધુર मधुर, **शीतलम्** અને શીતળ और शीतल, **रक्तशालीनाम्** રાતી શાળનો लाल शालिके, **ओदनम्** ભાત भातका, **भोजयेत्** ખવડાવવો भोजन करावे, **ईषत् उष्णेन** નવશેકા कुछ गरम, **तैलाभ्यङ्गेन च** તેલની માલિસવડે तैलकी मालीससे, **अस्याः** એના इसके, **उदर-** પેટ पेट, **बस्ति-** બસ્તિ बस्ति, **वंक्षण-** વંક્ષણ वंक्षण, **ऊरु-** સાથળ ऊरु, **कटी-** કટી कटी, **पार्श्व-** પડખાં पार्श्व, **पृष्ठप्रदेशान्** અને પીઠના ભાગોને और पृष्ठप्रदेशोंको, **अभीक्ष्णम्** વારંવાર बारबार, **उपचरेत्** માલિસ કરવા मलना चाहिए ॥ २८ ॥

28. As regards the patient whose fetus being dormant, does not quicken, she should be put on a diet of red śali-rice in conjunction with the meat juice, mixed with ghee, of one or the other of the following:—the hawk, fish, gayal, peacock, cock and partridge or with gruel of black gram or with the decoction of radish generously mixed with ghee. She should also be treated regularly with warm applications of til oil to the stomach, kidneys, pelvis, thighs, waist, sides and the back.

गर्भिण्या उदावर्तविबन्धे सति तच्चिकित्सा—

यस्याः पुनरुदावर्तविबन्धः स्यादष्टमे मासे न चानुवासनसाध्यं मन्येत ततस्तस्यास्तद्विकारप्रशमनमुपकल्पयेन्निरूहम् । उदावर्तो ह्युपेक्षितः सहसा सगर्भां गर्भिणीं गर्भमथवाऽतिपातयेत् ।

यस्याः पुनः જેને जिसको, **अष्टमे मासे** આઠમા મહિનામાં आठवें मासमें, **उदावर्त-** ઉદાવર્તને લીધે उदावर्तके कारण, **विबन्धः** વિબંધ विबन्ध, **स्यात्** થાય होवे, **अनुवासनसाध्यम् च** અને અનુવાસનસાધ્ય और अनुवासनसाध्य, **न मन्येत** ન જણાય न जान पड़े, **ततः** તો तो, **तस्याः** તેના उसके लिए, **तद्विकारप्रशमनम्** તે વિકારની શાન્તિ કરનારા उस विकारको शान्त करनेवाला, **निरूहम्** નિરૂહની निरूह, **उपकल्पयेत्** કલ્પના કરવી तय्यार करे, **हि** કારણકે क्योंकि, **उपेक्षितः** ઉપેક્ષા કરવામાં આવેલો उपेक्षा किया गया, **उदावर्तः** ઉદાવર્ત उदावर्त, **सहसा** એકાએક अचानक, **सगर्भाम्** ગર્ભસહિત गर्भसहित, **गर्भिणीम्** ગર્ભિણીનો गर्भिणीको, **अथवा** અથવા अथवा, **गर्भम्** ગર્ભનો गर्भको, **अतिपातयेत्** નાશ કરે છે नष्ट कर देता है।

29-(1). As regards the woman who develops acute constipation due to misperistalsis in the eighth month of her pregnancy, if the physician thinks that it will not yield to treatment by the unctuous enema, he should improvise evacuative enema which will allay the trouble. If the disorder of misperistalsis is neglected, it will spell the sudden end of both the mother and the child.

तत्र वीरणशालिषष्टिककुशकाशेक्षुवालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भूतीकानन्ताकाश्मर्यपरूषकमधुकमृद्वीकानां च पयसाऽर्धोदकेनोद्गमय्य रसं प्रियालबिभीतकमज्जतिलकल्कसंप्रयुक्तमीषल्लवणमनत्युष्णं च निरूहं दद्यात् । व्यपगतविबन्धां चैनां सुखसलिलपरिषिक्ताङ्गीं स्थैर्यकरमविदाहिनमाहारं भुक्तवतीं सायं मधुरकसिद्धेन तैलेना-

२९. अतिपातयेत्–निपातयेत् (च. ब.)

नुवासयेत्। न्युब्जां त्वेनामास्थापनानुवासनाभ्यामुपचरेत् ॥ २९ ॥

तत्र તેમાં उस अवस्थामें, **वीरण-** વીરણ वीरण, **शालि-** શાળ शालि, **षष्टिक-** સાઠી षष्टिक, **कुश-** નાનો કુશ छोटा कुश, **काश-** કાશ काश, **इक्षुवालिका-** એખરો तालमखाना, **वेतस-** વેતસ वेतस, **परिव्याध-** તથા જળ-વેતસનાં तथा जलवेतसके, **मूलानाम्** મૂળ मूल, **भूतीक-** ભૂતીક अजवायन, **अनन्ता-** સારિવા अनन्तमूल, **काश्मर्य-** શીવણ गम्भारी, **परूषक-** ફાલસાં फालसा, **मधुक-** જેઠીમધ यष्टीमधु, **मृद्वीकानाम् च** અને દ્રાક્ષ એઓનો और द्राख इनका, **अर्धोदकेन पयसा** અર્ધા જળયુક્ત દૂધ સાથે अर्ध जलमिश्रित दूधके साथ, **रसम् उद्गमय्य** ક્વાથ બનાવી क्वाथ बना कर, **प्रियाल-** ચારોળી चिरौंजी, **बिभीतक-** અને બહેડાંની और बहेड़ेकी, **मज्ज-** ગોટલીનો ગર્ભ गुठलीको मींगी, **तिलकल्क-** અને તલના કલ્કથી और तिलकल्कसे, **संप्रयुक्तम्** યુક્ત युक्त, **ईषत् लवणम्** થોડા લવણથી મિશ્રિત थोड़े लवणसे मिश्रित, **अनत्युष्णम् च** અને નવશેકી और सुखोष्ण, **निरूहम्** નિરૂહ-બસ્તિ निरूहबस्ति, **दद्यात्** દેવી देनी चाहिए, **व्यपगत-विबन्धाम् च** અને વિબન્ધરહિત થતાં और विबन्धरहित होने पर, **सुख-** નવશેકા सुखोष्ण, **सलिल-** જળનું जलका, **परिषिक्ताङ्गीम्** શરીર પર સિંચન કરી शरीर पर सिंचन करके, **स्थैर्यकरम्** ગર્ભની સ્થિરતાકારક गर्भकी स्थिरता करनेवाले, **अविदाहिनम्** અવિદાહી अविदाही, **आहारम्** આહારને भोजनको, **भुक्तवतीम्** ખવરાવીને खिला कर, **एनाम्** એને इसे, **सायम्** સાંજે सायं, **मधुरकसिद्धेन** મધુરકથી સિદ્ધ मधुरकसे सिद्ध, **तैलेन** તેલ દ્વારા तैल द्वारा, **अनुवासयेत्** અનુવાસન બસ્તિ દેવી अनुवासन बस्ति देवे, **न्युब्जाम् तु** અને ઊંધી સુવરાવીને औंधी सुला कर, **एनाम्** એના उसका, **आस्थापन-** આસ્થાપન आस्थापन, **अनुवासनाभ्याम्** તથા અનુવાસન દ્વારા तथा अनुवासन द्वारा, **उपचरेत्** ઉપચાર કરવા उपचार करे ॥ २९ ॥

29. She should be given an enema consisting of the decoction of the roots of cuscus grass, sali, shashtika, small sacrificial grass, thatch grass, ikshuvalika, vetasa and country-willow and the decoction of bishop's weed, indian sarsaparilla, white teak, sweet falsah, liquorice and grapes boiled in milk and diluted with an equal quantity of water, should be mixed with a paste, slightly saline and warm, made of the kernel of Buchanan's mango, beleric myrobalans and til. This should be administered as enema. After she has been eased of her constipation and affused with pleasantly cold water and has eaten of a meal that gives firmness and is non-irritant, she should be administered in the evening an oily enema medicated with the sweet group of drugs. She should be treated with the corrective and unctuous enemata while in a prone posture.

कुक्षौ गर्भमरणे हेतुः, मृतगर्भाया लक्षणानि---

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेवनाद्वा वातमूत्रपुरीषवेगविधारणैर्वा विषमाश(स)नशयनस्थानसंपीडनाभिघातैर्वा क्रोधशोकेर्ष्यभयत्रासादिभिर्वा साहसैर्वाऽपरैः कर्मभिरन्तःकुक्षेर्गर्भो म्रियते, तस्याः स्तिमितं स्तब्धमुदरमाततं शीतमश्मान्तर्गतमिव भवत्यस्पन्दनो गर्भः, शूलमधिकमुपजायते, न चाव्यः प्रादुर्भवन्ति, योनिर्न प्रस्रवति, अक्षिणी चास्याः स्रस्ते भवतः, ताम्यति, व्यथते, भ्रमते, श्वसिति, अरतिबहुला च भवति, न चास्या वेगप्रादुर्भावो यथावदुपलभ्यते; इत्येवंलक्षणां स्त्रियं मृतगर्भेयमिति विद्यात् ॥ ३० ॥

३०. °ईर्ष्या—°ईर्ष्यासूया (घ. छ. ड.)
,, अन्तः कुक्षेः — अन्तः कुक्षौ (ध.)
,, अरतिबहुला—अतिविकला (प.)

यस्याः पुनः અને જેનો और जिसका, गर्भः ગર્ભ गर्भ, अतिमात्र- અત્યન્ત अत्यन्त, दोषोपचयात् वा દોષોના સંચયથી दोषोंके संचयसे, तीक्ष्ण- અથવા તીક્ષ્ણ अथवा तीक्ष्ण, उष्ण- અને ઉષ્ણ પદાર્થના और उष्ण पदार्थके, अतिमात्र- અત્યંત अतिमात्रामें, सेवनात् वा સેવનથી सेवनसे, वात-मूत्र- અથવા વાયુ-મૂત્ર अथवा वायु-मूत्र, पुरीषवेग- અને મળના વેગોને और मलके वेगोंके, विधारणैः वा રોકવાથી रोकनेसे, विषम- અથવા વિષમ अथवा विषम, अशन- ભોજન भोजन- शयन- સૂવા शयन, स्थान- તથા બેસવાથી तथा बैठनेसे, संपीडन- અતિ દબાણ પડવાથી अति दबाव पड़नेसे, अभिघातैः वा અને આઘાતથી और चोटसे, क्रोध- અથવા ક્રોધ अथवा क्रोध, शोक- શોક शोक, ईर्ष्या- ઈર્ષ્યા ईर्ष्या, भय- ભય भय, त्रासादिभिः वा અને ત્રાસ વગેરેથી और त्रास आदिसे, साहसैः અથવા સાહસોથી अथवा साहसोंसे, अपरैः कर्मभिः અથવા બીજાં કર્મોથી अथवा अन्य कर्मोंसे, कुक्षेः अन्तः કુક્ષિની અંદર कुक्षिके भीतर, म्रियते મરી જાય છે मर जाता है, तस्याः તે સ્ત્રીનું उस स्त्रीका, उदरम् ઉદર उदर, स्तिमितम् સ્થિર स्तिमित, स्तब्धम् સ્તબ્ધ स्तब्ध, आततम् વિસ્તૃત तना हुआ, शीतम् શીતળ शीतल, अश्मान्त-र्गतमिव જાણે અંદર પથ્થર પડ્યો હોય એવું जैसे अन्दर पत्थर पडा हो ऐसा, भवति થઈ જાય છે हो जाता है, गर्भः ગર્ભ गर्भ, अस्पन्दनः સ્પન્દનરહિત થાય છે स्पन्दनहीन होता है, शूलम् શૂળ शूल, अधिकम् અત્યન્ત अत्यन्त, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, आव्यः વીણ प्रसववेदनाएँ, न प्रादुर्भ-वन्ति આવતી નથી नहीं उत्पन्न होती, योनिः યોનિ-માંથી योनिसे, न प्रस्रवति સ્રાવ થતો નથી स्राव नहीं होता, अस्याः એની इसकी, अक्षिणी આંખો आंखें, स्रस्ते भवतः શિથિલ થાય છે शिथिल होती हैं, ताम्यति તેને અંધારાં આવે છે उसको अन्धेरी आती है, व्यथते તે વ્યથિત થાય છે वह व्यथित होती है, भ्रमते તેને ચક્કર આવે છે उसको चक्कर आता है, श्वसिति તે હાંફે છે वह हांफती है, अरतिबहुला च भवति અત્યંત બેચેન બને છે अत्यन्त बेचैन हो जाती है, अस्याः च અને એના और इसके, वेगप्रादुर्भावः વેગની ઉત્પત્તિ वेगोंकी उत्पत्ति, यथावत् યથાવત્ यथावत्, न उपलभ्यते જાણી શકાતી નથી नहीं जान सकते, इति એ પ્રકારે इस प्रकार, एवम्-लक्षणाम् એવાં લક્ષણવાળી ऐसे लक्षणोंवाली, स्त्रियम् સ્ત્રીને स्त्रीको, इयम् આ यह, मृतगर्भा મૃતગર્ભા છે मृतगर्भा है, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने ॥३०॥

30. As regards her whose child dies in the womb as the result of either the over-increase of the humors or the over-indulgence in pungent and hot things or the suppression of urges for flatus, urine and feces or faulty eating, faulty sitting, lying down and standing or compression and injuries, or passion, grief, envy, alarm, fear etc., or other rash acts, the stomach is seen to be still, rigid, extended and as if there were a stone inside and the fetus had no quickening. There is severe pain in the stomach but the labour pains do not set in, there is non-discharge, her eyes droop, she feels faint, agonized, becomes giddy, breathes stertorously, and is full of weariness of life. Besides, she does not evince the proper manifestation of body-urges. A woman who exhibits such symptoms is to be known as one in whose womb the fetus is dead.

मृतगर्भाहरणविधिः—

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म संशमनमित्याहुरेके, मन्त्रादिकमथर्ववेदविहितमित्येके, परिदृष्टकर्मणा शल्यहर्त्राऽऽहरणमित्येके ।

जरायुप्रपातनम् ઓરને પાડવી એ जरायुको निकाल देना यह, कर्म કર્મ कर्म, तस्य गर्भशल्यस्य તે ગર્ભરૂપ શલ્યનું उस गर्भरूप शल्यका, संशमनम् સંશમન છે संशमन है, इति એ પ્રમાણે ऐसा, एके કેટલાક કહે,

आहुः કહે છે कहते हैं, **अथर्ववेदविहितम्** અથર્વવેદમાં કહેલાં अथर्ववेदमें बताये हुए, **मन्त्रादिकम्** મન્ત્રઆદિક સંશમન છે मन्त्र आदिक संशमन हैं, **इति** એમ ऐसा, **एके** કેટલાક કહે છે कई कहते हैं, **परिदृष्टकर्मणा** આવાં કામો જેણે ખૂબ જોયાં હોય તેવા दृष्टकर्मा, **शल्यहर्त्रा** શસ્ત્રવૈદ્યદ્વારા शस्त्रवैद्यद्वारा, **आहरणम्** બહાર ખેંચી કઢાવવું એ સંશમન છે बाहिर खींच कर निकालना यह संशमन है, **एति** એમ ऐसा, **एके** કેટલાક કહે છે कई कहते हैं।

31-(1). The treatment in the case of such dead fetus is said to consist by some in the expulsion of the placenta by medicaments; by others in the use of charms laid down in the Atharva Veda and by yet others in extraction by an experienced surgeon.

व्यपगतगर्भशल्यायाः स्त्रिया उपचारः—

व्यपगतगर्भशल्यां तु स्त्रियमामगर्भां सुरासीध्वरिष्टमधुमदिरासवानामन्यतममग्रे सामर्थ्यतः पाययेद्गर्भकोष्ठशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मरणार्थं प्रहर्षणार्थं च, अतः परं संप्रीणनैर्बलानुरक्षिभिरस्नेहसंप्रयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्वा तत्कालयोगिभिराहारैरुपचरेद्दोषधातुक्लेदविशोषणमात्रं कालम् ।

आमगर्भाम् કાચા ગર્ભવાળી आमगर्भवाली, **स्त्रियम्** સ્ત્રીનું स्त्रीका, **व्यपगत-गर्भशल्याम्** ગર્ભરૂપ શલ્ય દૂર થતાં गर्भरूप शल्य दूर होने पर, **तु** તો तो, **गर्भकोष्ठ-** ગર્ભાશયની गर्भाशयकी, **शुद्ध्यर्थम्** શુદ્ધિ માટે शुद्धिके लिए, **अर्तिविस्मरणार्थम्** પીડા ભુલવવા માટે पीड़ाको भुलानेके लिए, **प्रहर्षणार्थम् च** તથા પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરવા માટે तथा प्रसन्नताको उत्पन्न करनेके लिए, **अग्रे** પ્રથમ सबसे पहले, **सुरा-** સુરા सुरा, **सीधु-** સીધુ सीधु, **अरिष्ट-** અરિષ્ટ अरिष्ट, **मधु-** મધુ मधु, **मदिरा-** મદિરા मदिरा, **आसवानाम्** તથા આસવમાંથી तथा आसवमेंसे, **अन्यतमम्** કોઈ એક किसी एकको, **सामर्थ्यतः** શક્તિ અનુસાર शक्ति अनुसार, **पाययेत्** પિવરાવવું पिलावे, **अतः परम्** ત્યાર પછી इसके बाद, **दोष-धातु-** દોષ અને ધાતુના दोष और धातुओंके, **क्लेदविशोषणमात्रम्** ક્લેદનું શોષણ થાય તેટલા क्लेदका विशोषण हो जाय उतने, **कालम्** સમય સુધી समय तक, **संप्रीणनैः** તૃપ્તિકારક तृप्तिकारक, **बलानुरक्षिभिः** બળની રક્ષા કરનારી बलसंरक्षक, **अस्नेहसंप्रयुक्तैः** સ્નેહરહિત स्नेहहीन, **यवाग्वादिभिः** યવાગૂ વગેરેથી यवागू आदिसे, **तत्कालयोगिभिः** અથવા એ સમયને ઉપયોગી अथवा उस समयके लिए योग्य, **आहारैः वा** આહારોથી आहारोंसे, **उपचरेत्** ઉપચાર કરવા उपचार करना चाहिए।

31-(2). After the dead fetus has been removed, while it is immature, the patient should be made to drink, at the outset, in accordance with her capacity, one or the other of the cordial wines—Sura and Sidhu, medicated wine, Madhu, Madira and Asava, with a view to cleansing the cavity of the womb and as a sedative for the pain and as an exhilarative. After this she should be put on a diet, suitable for the convalescent period, consisting of articles of diet that help to build up and nurse the strength, and of gruels unmixed with unctuous articles, keeping up this regimen only so long as the watery secretions of the vitiated humors have not dried up.

३१. मदिरा°—मधुरा° (प.)
,, पाययेद्गर्भकोष्ठ°—पाययेत कोष्ठ° (प.)
,, °शुद्ध्यर्थम्—°विशुद्ध्यर्थम् (ब.)
,, अर्ति—आर्ति° (ख.)
,, संप्रीणनैः—बृंहणैः (ब. ड. ध.)
,, अस्नेहसंप्रयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्वा—स्नेहसंप्रयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्विलेप्यादभिर्वा (प.)
,, उपचरेद्—उपाचरेद (च.)

अतः परं स्नेहपानैर्बस्तिभिराहारविधिभिश्च दीपनीयजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसमाख्यातै-रुपचरेत्। परिपक्वगर्भशल्यायाः पुनर्विमुक्तगर्भ-शल्यायास्तदहरेव स्नेहोपचारः स्यात् ॥ ३१ ॥

अतः परम् આ પછી इसके बाद, स्नेहपानैः સ્નેહપાન દ્વારા स्नेहपानसे, बस्तिभिः બસ્તિથી बस्तिसे, दीपनीय- દીપનીય दीपनीय, जीवनीय- જીવનીય जीवनीय, बृंहणीय- બૃંહણીય बृंहणीय, मधुर- મધુર मधुर, वातहर- તથા વાતહર तथा वातहर, समाख्यातैः માનવામાં આવેલા मानी हुई, आहारविधिभिः આહારવિધિઓથી आहार-विधियोंसे, उपचरेत् ઉપચાર કરવો उपचर्या करे, परिपक्व- પરિપક્વ परिपक्व, गर्भशल्यायाः મૃત ગર્ભશલ્યવાળી मृत गर्भशल्यवाली, पुनः અને પછી और पीछे, विमुक्त-गर्भशल्यायाः ગર્ભરૂપશલ્યથી મુક્ત થયેલ સ્ત્રીનો गर्भरूपशल्यसे निर्मुक्त स्त्रीको, तत् अहः एव તે જ દિવસે उसी दिन, स्नेहोपचारः સ્નેહોપચાર स्नेहोपचार, स्यात् થવો જોઈએ होना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. Thereafter she should be given unctuous potions, unctuous enemata, and dietary articles which are considered to be stimulative of digestion, promotive of life, helpful to growth, and are sweet and curative of vata. The patient whose dead fetus is mature and has been extracted should be treated that very day with unctuous administrations.

निर्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्म—

परमतो निर्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्मोपदेक्ष्यामः ।

अतः परम् આ પછી इसके बाद, निर्विकारम् વિકાર વગર विकाररहित, आप्यायमानस्य વૃદ્ધિ પામતા बढ़ते हुए, गर्भस्य ગર્ભની गर्भकी, मासे मासे દરેક માસમાં प्रत्येक मासमें, कर्म ચિકિત્સાનો चिकित्साका, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे।

32-(1). From here onwards we shall lay down the measures to be adopted month by month in the case of the conception that develops steadily without any disorder.

प्रथमे मासे शङ्किता चेद्गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्कृतं मात्रावच्छीतं काले काले पिबेत्, सात्म्यमेव च भोजनं सायं प्रातश्च भुञ्जीत; द्वितीये मासे क्षीरमेव च मधुरौषधसिद्धं; तृतीये मासे क्षीरं मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य; चतुर्थे मासे क्षीरनवनीतमक्षमात्रमश्नीयात्; पञ्चमे मासे क्षीरसर्पिः; षष्ठे मासे क्षीरसर्पिर्मधुरौषधसिद्धं; तदेव सप्तमे मासे। तत्र गर्भस्य केशा जायमाना मातुर्विदाहं जनयन्तीति स्त्रियो भाषन्ते; तन्नेति भगवानात्रेयः, किन्तु गर्भोत्पीडनाद्वातपित्तश्लेष्माण उरः प्राप्य विदाहं जनयन्ति, ततः कण्डूरुपजायते, कण्डूमूला च किक्किसावाप्तिर्भवति। तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रं काले कालेऽस्यै पानार्थं दद्यात्, चन्दनमृणालकल्कैश्चास्याः स्तनोदरं विमृद्नीयात्, शिरीषधातकीसर्षपमधुकचूर्णैर्वा, कुटजार्जकबीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा, निम्बकोलसुरसमञ्जिष्ठाकल्कैर्वा, पृषतहरिणशशरुधिरयुतया त्रिफलया वा; करवीरपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यङ्गः; परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाम्भसा; जातकण्डूश्च कण्डूयनं वर्जयेत्त्वग्भेदवैरूप्यपरिहारार्थम्, असह्यायां तु कण्डूवामुन्मर्दनोद्घर्षणाभ्यां परिहारः स्यात्; मधुरमाहारजातं वातहरमल्पमस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं च भुञ्जीत। अष्टमे तु मासे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं काले काले पिबेत्; तन्नेति भद्रकाप्यः, पैङ्गल्याबाधो ह्यस्या गर्भमागच्छेदिति; अस्त्वत्र पैङ्गल्याबाध इत्याह

३१. स्नेहपानैर्बस्तिभिः – त्रिभिः (प.)
,, उपचरेत्–उपचारः (ध.)

३२. शङ्किता चेद्गर्भमापन्ना–शङ्केत् गर्भमापन्नं (ध.)
,, विदाहं जनयन्ति–विदहन्ति (ध.)
,, अस्यै पानार्थं–अस्यै (ख. ध. थ.)

भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः, न त्वेवैतन्न कार्यम्; एवं कुर्वती ह्यरोगाऽऽरोग्यबलवर्णस्वरसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामपि श्रेष्ठमपत्यं जनयति। नवमे तु खल्वेनां मासे मधुरौषधसिद्धेन तैलेनानुवासयेत्। अतश्चैवास्यास्तैलात् पिचुं योनौ प्रणयेद्गर्भस्थानमार्गस्नेहनार्थम्।

प्रथमे પહેલા प्रथम, **मासे** માસમાં मासमें, **शङ्किता चेत्** શંકા થાય કે शङ्का हो कि, **गर्भम्** આપન્ના ગર્ભ રહ્યો છે તો गर्भकी प्राप्ति हो गई है तो, **काले काले** સમયે સમયે प्रत्येक कालमें, **अनुपस्कृतम्** ઔષધિઓથી સંસ્કૃત નહિ કરેલું औषधियोंसे संस्कृत न किया हुआ, **शीतम् क्षीरम्** ઠંડું દૂધ ठंडा दूधका, **मात्रावत्** માત્રાનુસાર मात्रानुसार, **पिबेत्** સ્ત્રીએ પીવું स्त्री पान करे, **सायम्** સાંજે सायं, **प्रातः च** અને સવારે और सुबह, **सात्म्यम् एव च** સાત્મ્ય જ सात्म्य ही, **भुञ्जीत** ભોજન કરવું भोजन करे, **द्वितीये** બીજા दूसरे, **मासे** માસમાં मासमें, **मधुरौषध-** મધુર ઔષધોથી मधुर औषधोंसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, **क्षीरम् च एव** દૂધ પીવું दूध पीवे, **तृतीये** ત્રીજા तीसरे, **मासे** માસમાં मासमें, **क्षीरम्** દૂધ दूध, **मधु-** મધ शहद, **सर्पिर्भ्याम्** અને ઘી સાથે और घीके साथ, **उपसंसृज्य** મેળવીને પીવું मिला कर पीवे, **चतुर्थे मासे** ચોથા મહિનામાં चौथे मासमें, **क्षीरनवनीतम्** દૂધમાંથી કાઢેલું માખણ क्षीरोत्थ नवनीतको, **अक्षमात्रम्** એક કર્ષ પરિમાણમાં एक कर्ष परिमाणमें, **अश्नीयात्** ખાવું खावे, **पञ्चमे मासे** પાંચમા માસમાં पांचवें मासमें, **क्षीरसर्पिः** દૂધમાંથી કાઢેલું ઘી ખાવું क्षीरोत्थ घृत पीवे, **षष्ठे मासे** છઠ્ઠા માસમાં छट्ठे मासमें, **मधुरौषध-** મધુર ઔષધથી मधुर औषधसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, **क्षीरसर्पिः** દૂધમાંથી કાઢેલું ઘી ખાવું दूधसे निकाला हुआ घी खावे, **तत् एव** તે જ ઘી वही घृत, **सप्तमे मासे** સાતમા માસમાં પણ ખાવું सातवें मासमें भी खावे, **तत्र** એ મહિનામાં सातवें मासमें, **जायमानाः** ઉત્પન્ન થતા उत्पन्न होते हुए, **गर्भस्य केशाः** ગર્ભના કેશો गर्भके केश, **मातुः** માતાને माताको, **विदाहम्** વિદાહ विदाह, **जनयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે पैदा करते हैं, **इति** એમ ऐसा, **स्त्रियः** સ્ત્રીઓ स्त्रियाँ, **भाषन्ते** કહે છે कहती हैं, **तत् न** એમ નથી ऐसा नहीं होता, **इति** એમ ऐसा, **भगवान्** ભગવાન્ भगवान्, **आत्रेयः** આત્રેયે કહ્યું आत्रेयने कहा, **परन्तु** પરન્તુ परन्तु, **गर्भ-उत्पीडनात्** ગર્ભના દબાણથી गर्भके दबावसे, **वात-** વાયુ वायु, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **श्लेष्माणः** અને કફ और कफ, **उरः प्राप्य** છાતીમાં પહોંચીને छातीमें पहुँच कर, **विदाहम्** વિદાહ विदाह, **जनयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं, **ततः** તેથી उससे, **कण्डूः** ખુજલી खुजली, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, **कण्डूमूला च** અને ખુજલીને લઈને और खुजलीके कारण, **किक्किस-** કિક્કિસની किक्किसकी, **अवाप्तिः** પ્રાપ્તિ प्राप्ति, **भवति** થાય છે होती है, **तत्र** તેમાં उसमें, **मधुर-** મધુરગણના मधुरगणके, **औषध-** ઔષધોથી औषधोंसे, **सिद्धस्य** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, **नवनीतस्य** માખણ मक्खनका, **पाणितलमात्रम्** એક તોલો एक तोला, **कोलोदकेन** બોરના કવાથ સાથે बेरके क्काथसे, **काले काले** પ્રત્યેક કાળમાં प्रत्येक कालमें, **अस्यै** એને इसे, **पानार्थम्** પીવા માટે पीनेके लिए, **दद्यात्** દેવું देवे, **अस्याः** એનાં इसके, **स्तनोदरम्** સ્તન અને ઉદરનું स्तन और उदरको, **चन्दन-** ચન્દન चन्दन, **मृणाल-** અને મૃણાલના और मृणालके, **कल्कैः च** કલ્કોથી कल्कोंसे, **शिरीष-** અથવા સરસડો अथवा शिरीष, **धातकी-** ધાવડીનાં ફૂલ धायके फूल, **सर्षप-** સરસવ सरसों, **मधुक-** અને જેઠીમધનાં और मुलहठीके, **चूर्णैः वा** ચૂર્ણોથી चूर्णोंसे, **कुटज-** અથવા કડાછાલ कुड़ेकी छाल, **अर्जकबीज-** તુળસીનાં બીજ तुलसीके बीज, **मुस्त-** મોથ मोथा, **हरिद्रा-** અને હળદરના और हल्दीके, **कल्कैः वा** કલ્કોથી कल्कोंसे, **निम्ब-** અથવા લીમડો अथवा नीम, **कोल-** બોર बेर, **सुरस-** તુળસી तुलसी, **मञ्जिष्ठा-** અને મજીઠના और मजीठके, **कल्कैः वा** કલ્કોથી कल्कोंसे, **पृषत-** ચિત્તળ હરિણ चित्तल हरिण, **हरिण-** હરણ हरिण, **शश-** અને સસલાના और खरगोशके, **रुधिरयुतया** રુધિરયુક્ત रुधिरयुक्त, **त्रिफलया वा** ત્રિફળાથી त्रिफलासे, **विमृद्नीयात्** મર્દન કરવું मर्दन करे, **करवीरपत्र-** કરેણનાં પાનથી कनेरके पत्तोंसे, **सिद्धेन** સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, **तैलेन** તેલથી तैलसे, **अभ्यङ्गः** અભ્યંગ કરવો अभ्यङ्ग करे, **मालती-** તથા માલતી तथा चमेली, **मधुक-** અને

३२. न त्वेवैतन्न कार्यम्–न ह्येतदकार्यम् (ध. द.)

જેઠીમધથી और मुलहठीसे, सिद्धेन સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, अम्भसा જળવડે जलसे, परिषेकः पुनः પરિષેક કરવો परिषेक करे, जातकण्डूः च અને ખુજલી આવે તો और खुजली होने पर, त्वग्भेद- ત્વચા ફાટવાથી થતી त्वचा फटनेसे होनेवाली, वैरूप्यम् વિરૂપતા विरूपतासे, परिहारार्थम् ન આવે તે માટે बचनेके लिए, कण्डूयनम् ખંજોળવાનું खुजलाना, वर्जयेत् છોડી દેવું छोड़ दे, कण्डूम् ખુજલી खुजलीके, असह्यायाम् तु અસહ્ય હોય તો असह्य होने पर, उन्मर्दन- મસળવા उन्मर्दन, उद्धर्षणाभ्याम् અને વસ્ત્ર વગેરે ઘસવાથી और उद्धर्षणसे, परिहारः स्यात् તેનો પરિહાર કરવો उसका परिहार करे, मधुरम् મધુર मधुर, वातहरम् અને વાતહર और वातहर, आहारजातम् આહારસમુદાયને आहारसमुदायको, अल्पम् થોડો थोड़ा, अस्नेहलवणम् સ્નેહલવણહીન बिना स्नेहलवणके, अल्पोदक-अनुपानम् च અને થોડા જળના અનુપાનથી और थोड़े जलके अनुपानसे, भुञ्जीत ખાવો खावे, अष्टमे तु मासे અને આઠમા માસમાં और आठवें मासमें, सर्पिष्मतीम् ઘી-વાળી घृतयुक्त, क्षीरयवागूम् દૂધની યવાગૂને दूधकी यवागूको, काले काले પ્રત્યેક કાળે प्रत्येक कालमें, पिबेत् પીવી पीवे, भद्रकाप्यः ભદ્રકાપ્યે કહ્યું કે भद्रकाप्यने कहा कि, तत् न इति તેમ ન કરવું वैसा नहीं करना चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, अस्याः એના इसके, गर्भम् ગર્ભને गर्भको, पैङ्गल्याबाधः પિંગળતાનો દોષ पिंगल-ताका दोष, आगच्छेत् इति આવી પડે आ जाय, भगवान् ભગવાન્ भगवान्, आत्रेयः આત્રેય आत्रेय, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, आह કહ્યું कहा, अत्र એમાં इसमें, पैङ्गल्याबाधः પિંગળતાનો દોષ पिंगलताका दोष, अस्तु ભલે આવે भले आवे, एतत् तु પરંતુ એ परन्तु यह, न कार्यम् ન કરવું नहीं करना, (इति) न एव એવું નથી ऐसा नहीं, हि કેમકે क्योंकि, एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, कुर्वती આચરનારી स्त्री आचरण करने-वाली स्त्री, अरोगा નીરોગ રહી नीरोग रह कर, आरोग्य- આરોગ્ય आरोग्य, बल- બળ बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, स्वर- સ્વર स्वर, संहनन- અને બાંધાની और शरीरके गठनकी, संपत्- उपेतम् સંપત્તિથી યુક્ત सम्पन्नतावाले, ज्ञातीनाम् अपि તેમજ જ્ઞાતિઓમાં પણ एवं ज्ञातियोंमें भी, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, अपत्यम् અપત્યને अपत्यको, जनयति જન્મ આપે છે जन्म देती है, नवमे तु અને નવમા और नवें, मासे खलु માસમાં मासमें, एनाम् એને इसको, मधुरौषध- મધુર ઔષધોથી मधुर औषधसे, सिद्धेन સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, तैलेन તેલથી तैलसे, अनुवासयेत् અનુવાસન દેવું જોઈએ अनुवासन देना चाहिए, गर्भ-स्थान- ગર્ભસ્થાન गर्भस्थान, मार्गस्नेहनार्थम् તથા તેના માર્ગના સ્નેહન માટે और उसका मार्गके स्नेहनके लिए, अतः एव એ જ इसी, तैलात् તેલમાંથી तैलसे, पिचुम् રૂનું પોતું रुईके फायेको, अस्याः એની इसकी, योनौ યોનિમાં योनिमें, प्रणयेत् રાખવું रक्खे।

32-(2). During the first month when pregnancy is suspected, milk that has not been prepared with any drug and which is cold must be drunk in proper measure regularly, and whatever food is agreeable must be taken morning and evening. During the second month, milk prepared with the drugs of the sweet group must be taken. During the third month milk mixed with honey and ghee must be taken. During the fourth month butter extracted directly from milk should be taken in the dose of one tola. During the fifth month ghee extracted directly from milk should be taken. During the sixth month ghee extracted directly from milk and prepared with the drugs of the sweet group should be taken. The same is to be continued during the seventh month. Women say that during that month, the mother suffers burning sensation inside as the fetus develops the hair then. But the worshipful Atreya says, it is not

so. But owing to the fetal pushing forward, the vata, pitta and kapha reach the stomach-region and cause the burning sensation. When there is cracking of the skin owing to itching, the woman should be made regularly to drink one tola of butter, prepared with the drugs of the sweet group in conjunction with the decoction of jujube. Her breast and stomach regions must be painted with the paste of sandal and lotus stalk or with the powder of sirish, fulsee flower, rape-seed and liquorice, or with the paste of the seeds of kurchi and shrubby basil, nut-grass and turmeric or with the paste of neem, jujube, holy basil and indian maddar, or with the paste of the three myrobalans in the blood of hog, deer, red deer and hare. She should be anointed with oil medicated with the juice of the leaves of oleander. The bath should consist of water treated with arabian jasmine and liquorice. When she feels itchy she should not scratch for fear of lacerating the skin or disfiguring it. If the urge of itching is intolerable, it may be quieted by means of kneading and friction massage. She should live on a meagre diet consisting of sweet and carminative articles and containing little unctuous substances and salt, followed by sparing draughts of water. In the eighth month she should take thin milk-gruel mixed with ghee from time to time. "This should not be done" intervened Bhadra-Kapya, "for it may induce yellow coloration of the eyes of the fetus." "Let us grant that this produces the yellow coloration of the eyes", replied the worshipful teacher Atreya Punarvasu, "but that in itself is not sufficient reason for not resorting to it, for by means of this, the expectant mother, preserving her own health, will give birth to a child endowed with excellence of health, strength, complexion, voice and build, and pre-eminent in the whole clan. In the ninth month the pregnant woman should be administered enemata with oil medicated with the drugs of the sweet group. Cotton swabs dipped in this oil should be inserted in the vagina in order to lubricate the uterus and the passage through which the fetus is to be delivered.

यदिदं कर्म प्रथमं मासं समुपादायोपदिष्टमानवमान्मासात्तेन गर्भिण्या गर्भसमये गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदूभवति, वातश्चानुलोमः संपद्यते, मूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते सुखेन मार्गमनुपद्येते, चर्मनखानि च मार्दवमुपयान्ति, बलवर्णौ चोपचीयेते; पुत्रं चेष्टं संपदुपेतं सुखिनं सुखेनैषा काले प्रजायत इति ॥ ३२ ॥

प्रथमम् मासम् પહેલા માસથી पहले माससे, समुपादाय માંડીને लेकर, आनवमात् નવમા नवाँ, मासात् માસ પર્યન્ત मास पर्यन्त, यद् જે जो, इदम् આ यह, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, उपदिष्टम् કહી છે कही है, तेन તેનાથી उससे, गर्भसमये ગર્ભના સમયમાં

३२. मासं समुपादाय—माससुपादाय (च.)
,, गर्भधारिणी—गर्भधारणे (च.)
,, मार्गमनुपद्येते—मार्गावनुपद्येते (च. थ.)

गर्भसमयमें, गर्भिण्याः ગર્ભિણીનાં गर्भिणीके, गर्भधारिणी- ઓર अपरा, कुक्षि- કુક્ષિ कुक्षि, कटी- કેડ कटी, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, पृष्ठम् तथा પૃષ્ઠ तथा पृष्ठ, मृदूभवति મૃદુ થાય છે मृदु रहते हैं, वातः च અને વાયુ और वायु, अनुलोमः અનુલોમ अनुलोम, संपद्यते થાય છે होता है, मूत्रपुरीषे च મૂત્ર અને પુરીષ मूत्र और मल, प्रकृतिभूते સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં स्वाभाविक स्थितिमें, सुखेन સુખપૂર્વક सुखसे, मार्गम् પોતાને માર્ગે अपने मार्गसे, अनुपद्येते બહાર નીકળે છે बाहिर निकलते हैं, चर्मनखानि च ચામડી અને નખ चर्म और नख, मार्दवम् મૃદુતાને मृदुताको, उपयान्ति પામે છે प्राप्त करते हैं, बलवर्णौ च બળ અને વર્ણ बल और वर्ण, उपचीयेते વધે છે बढते हैं, एषा અને એ સ્ત્રી और वह स्त्री, काले યોગ્ય કાળમાં योग्य समय पर, इष्टम् ઇષ્ટ इष्ट, संपत्-उपेतम् ગુણયુક્ત गुणयुक्त, सुखिनम् च અને સુખી और सुखी, पुत्रम् પુત્રને पुत्रको, प्रजायते इति જન્મ આપે છે जन्म देती है ॥ ३२ ॥

32. By recourse to the procedure here set out commencing with the first month and ending with the ninth month during the period of her gestation, the pregant woman will secure the following benefits—softness of the placenta, womb, waist, sides and back, the proper functioning of the peristaltic movement; the easy excretion of normally constituted feces and urine; softness of the skin and nails; and the enhancement of strength and complexion. She will be able to deliver with ease and at the right time the longed-for child, possessed of health and all excellences.

सूतिकागारनिर्माणविधिः—

प्राक् चैवास्या नवमान्मासात् सूतिकागारं कारयेदपहृतास्थिशर्कराकपाले देशे प्रशस्तरूपरसगन्धायां भूमौ प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा बैल्वानां काष्ठानां तैन्दुकैङ्गुदकानां भाल्लातकानां वार(रु)णानां खादिराणां वा; यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः शंसेयुरथर्ववेदविदस्तेषां; वसनालेपनाच्छादनापिधानसंपदुपेतं वास्तुविद्याहृदययोगाग्निसलिलोदूखलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं च ॥३३॥

अस्याः એના इसके, नवमात् નવમા नवें, मासात् प्राक् મહિના પહેલાં माससे पूर्व, एव च જ ही, अपहृत- દૂર કરાયેલાં છે दूर किये गये हैं, अस्थि- હાડકાં हड्डियाँ, शर्करा- કાંકરા कंकड, कपाले ઠીકરાં જેમાંથી એવા मिट्टीके कपाल जिससे ऐसे, देशे દેશમાં देशमें, प्रशस्त- પ્રશસ્ત प्रशस्त, रूप- રૂપ रूप, रस- રસ रस, गन्धायाम् અને ગન્ધવાળી और गन्धवाली, भूमौ પૃથ્વીમાં पृथ्वीमें, प्राक्-द्वारम् પૂર્વ તરફ દ્વારવાળું पूर्वकी ओर द्वारवाला, उदक्-द्वारम् वा અથવા તો ઉત્તર તરફ દ્વારવાળું अथवा उत्तरकी ओर द्वारवाला, बैल्वानाम् બીલી बिल्व, तैन्दुक- તિન્દુકનાં तिन्दुक, ऐङ्गुदकानाम् ઇંગુદીનાં इंगुदी, भाल्लातकानाम् ભલ્લાતકનાં भिलावे, वारणानाम् વાયવરણાનાં वरुण, खादिराणाम् वा અથવા ખેરનાં अथवा खैरकी, काष्ठानाम् લાકડાંનું लकड़ियोंका, अथर्ववेदविदः तथा અથર્વવેદને જાણનારા तथा अथर्ववेदको जाननेवाले, ब्राह्मणाः બ્રાહ્મણો ब्राह्मण, यानि च જે जो, अन्यानि अपि બીજાં પણ अन्य भी, शंसेयुः શ્રેષ્ઠ કહે श्रेष्ठ बतलावे, तेषाम् च તેઓનું उनका, वसन- વસ્ત્ર वस्त्र, आलेपन- લીંપણ आलेपन, आच्छादन- છત छत, अपिधान-તેમજ બારીબારણાંની एवं किंवाड़ खिड़कियोंकी, संपत्-उपेतम् સંપત્તિથી યુક્ત सम्पत्तिसे युक्त, वास्तुविद्या- વાસ્તુવિદ્યાના वास्तुविद्याके, हृदय- સિદ્ધાન્ત सिद्धान्तको, योग-અનુસારે अनुसार, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, सलिल- જળ जल, उदूखल- ખાંડણિયા ऊखल, वर्चःस्थान- જાજરૂ पायखाना, स्नान-भूमि- સ્નાનસ્થાન स्नानघर, महानसम् અને રસોડાવાળું और रसोईघरसे युक्त, ऋतुसुखम् च સર્વ ઋતુમાં સુખકર सब ऋतुओंमें सुखप्रद, सूतिकागारम् સૂતિકાગૃહ सूतिकागार, कारयेत् કરાવવું જોઈએ बनवाना चाहिए ॥ ३३ ॥

३३. महानसम्—महानसोपेतम् (च.)

33. Before the commencement of the ninth month, the physician should get erected a lying-in room on a site free from bones, sands and broken bits of earthen vessels, in a soil which is excellent with regard to color, taste and savour, facing east or north with the wood of bael, false mangosteen, putramjiva, marking nut, three leaved caper and catechu or with any other wood which the brahmanas who are knowers of the Atharvaveda recommend. This should be well-built, well-plastered, and well-furnished with doors and windows and in accordance with the principles of architecture; there should be arrangemnts for a fire-place, water-storage, pounding, lavatory, bath-room and kitchen, and it should be comfortable in that particular season.

तत्रोपहरणीयाः संभाराः —

तत्र सर्पिस्तैलमधुसैन्धवसौवर्चलकालविड्लवणविडङ्गकुष्ठकिलिमनागरपिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीमण्डूकपर्ण्येलालाङ्गलीवचाचव्यचित्रकचिरबिल्वहिङ्गुसर्षपलशुनकतककणकणिकानीपातसीबल्वजभूर्जकुलत्थमैरेयसुरासवाः सन्निहिताः स्युः, तथाऽश्मानौ द्वौ, द्वे कु(च)ण्डमुसले, द्वे उदूखले, खरवृषभश्च, द्वौ च तीक्ष्णौ सूचीपिप्पलकौ सौवर्णराजतौ, शस्त्राणि च तीक्ष्णायसानि, द्वौ च बिल्वमयौ पर्यङ्कौ, तैन्दुकैङ्गुदानि च काष्ठान्यग्निसन्धुक्षणानि, स्त्रियश्च बह्वयो बहुशः प्रजाताः सौहार्दयुक्ताः सततमनुरक्ताः प्रदक्षिणाचाराः प्रतिपत्तिकुशलाः प्रकृतिवत्सलास्त्यक्तविषादाः क्लेशसहिन्योऽभिमताः, ब्राह्मणाश्चाथर्ववेदविदः; यच्चान्यदपि तत्र समर्थं मन्येत, यच्चान्यच्च ब्राह्मणा ब्रूयुः स्त्रियश्च वृद्धास्तत् कार्यम् ॥ ३४ ॥

तत्र તેમાં उसमें, सर्पिः- ઘી घी, तैल- તેલ तैल, मधु- મધ शहद, सैन्धव- સિન્ધવ सैन्धव, सोवर्चल- સંચળ सौवर्चल, काल- કાળું લવણ काललवण, विड्लवण- બિડનમક विड्नमक, विडङ्ग- વાવડિંગ वायविडंग, कुष्ठ- કઠ कूठ, किलिम- દેવદાર देवदारु, नागर- સૂંઠ सोंठ, पिप्पली- પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूल- પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, हस्तिपिप्पली- ગજપીપર गजपिप्पली, मण्डूकपर्णी- મંડૂકપર્ણી मण्डूकपर्णी, एला- એલચી इलायची, लाङ्गली- કલિહારી लांगली, वचा- વજ वचा, चव्य- ચવ્ય चव्य, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, चिरबिल्व- ચિરબિલ્વ चिरबिल्व, हिङ्गु- હિંગ हींग, सर्षप- સરસવ सरसों, लशुन- લસણ लहसुन, कतक- નિર્મળી कतक, कण- કણ कण, कणिका- કણિકા कणिका, नीप- કદંબ कदम्ब, अतसी- અળસી अतसी, बल्वज- બલ્વજ बल्वज, भूर्ज- ભૂર્જપત્ર भूर्जपत्र, कुलत्थ- કળથી कुलथी, मैरेय- મૈરેય मैरेय, सुरा- સુરા सुरा, आसवाः અને આસવો और आसव, सन्निहिताः स्युः પાસે રાખવા જોઈએ पास रखने चाहिए, तथा તથા तथा, द्वौ બે दो, अश्मानौ પાણા पत्थर, द्वे બે दो, कुण्डमुसले નાનાં મુસલ कूंडी सोंटे, द्वे બે दो, उदूखले ખાંડણિયા ऊखल, खरवृषभः च ઉગ્ર બળદ प्रचण्ड बैल, द्वौ च અને બે और दो, सौवर्ण-राजतौ સોના અને ચાંદીના सोने और चांदीके, तीक्ष्णौ તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, सूचीपिप्पलकौ સોઈના આકારનાં शस्त्रो सूचीके आकारके शस्त्रों, तीक्ष्णायसानि પોલાદનાં फौलादके, शस्त्राणि च शस्त्रो शस्त्र, द्वौ અને બે और दो, बिल्वमयौ બીલીના લાકડાંના बेलकी लकड़ीके, पर्यङ्कौ च પલંગો पलङ्ग, तैन्दुक- તિન્દુકનાં तिन्दुककी, ऐङ्गुदानि च અને ઈંગુદીનાં और इंगुदीकी, अग्निसंधुक्षणानि અગ્નિ જળાવનારાં अग्निको जलानेके लिए, काष्ठानि લાકડાં लकड़ियाँ, बहुशः प्रजाताः ઘણી વખત જેને

३४. कालविड्लवण—काललवण (त.)

,, विड्लवण—विड् (ख.)

,, कतककणकणिका—कनकणिका (थ.)

,, द्वे कुण्डमुसले—द्वे च चण्डमुसलोलूखले (थ.)

,, खरवृषभश्च—खरो वृषभश्च (छ. ग. ध.)

३४. मन्येत—मन्यते (ध.)

પ્રસવ થયો હોય એવી बहुत बार जिन्हें प्रसव हो चुका हों ऐसी, सौहार्दयुक्ताः સૌહાર્દયુક્ત मैत्रीभाव रखनेवाली, सततम् નિરંતર निरन्तर, अनुरक्ताः પ્રીતિયુક્ત अनुराग रखनेवाली, प्रदक्षिण-आचाराः અનુકૂળ આચરણ કરનારી अनुकूल आचरण करनेवाली, प्रतिपत्तिकुशलाः સમયાનુકૂળ કાર્યમાં કુશળ समयोचित कार्यमें कुशल, प्रकृति-वत्सलाः સ્વાભાવિક વહાલ રાખનારી स्वभावसे वात्सल्य रखनेवाली, त्यक्तविषादाः વિષાદરહિત विषादरहित, क्लेशसहिन्यः અને ક્લેશ સહન કરનારી और क्लेशोंको सहन करनेवाली, बह्व्यः ઘણી बहुतसी, स्त्रियः च સ્ત્રીઓને स्त्रियोंको, अथर्ववेदविदः च તથા અથર્વવેદને જાણનારા और अथर्ववेदको जाननेवाले, ब्राह्मणाः બ્રાહ્મણોને ब्राह्मणोंको, अभिमताः હાજર રાખવા ઇષ્ટ છે उपस्थित रखना इष्ट है, यत् च જે जो, अन्यत् अपि બીજું પણ दूसरा भी, तत्र તે બાબતમાં उस विषयमें, समर्थम् ઉપયોગી उपयुक्त, मन्येत માને जाने, ब्राह्मणाः અને બ્રાહ્મણ और ब्राह्मण, वृद्धाः स्त्रियः च તથા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ एवं बूढी स्त्रियाँ, यत् च अन्यत् બીજું જે કંઈ दूसरा जो कुछ, ब्रूयुः કહે कहें, तत् તે સઘળું उस सबको, कार्यम् કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. The following articles should be kept there ready to hand:—ghee, honey, rock-salt, sanchal, black and bid salts, embelia, costus, deodar, ginger, long pepper, the roots of long pepper, elephant pepper, indian penny wort, cardamoms, glory lily, sweet flag, piper chaba, white-flowered leadwort, asafeteda, rape seed, garlic, clearing nut, kana, kanika, cadamba, linseed, balvaja, birch, black gram and maireya and sura wines. Similarly, two grinding stones, two heavy pestles, two wooden mortars, an untanned bull, two gold or silver cases for keeping sharp needles, sharp metallic instruments, two bed-steads made of bael wood and faggots of false mangosteens and zachum oil plants, for kindling fire. The female attendants should be numerous, being mothers of many children, sympathetic, constantly affectionate, of agreeable behaviour, resourceful, naturally kind-hearted, cheerful and tolerant of hardships. There should also be present brahmanas who are knowers of the Atharvaveda. Whatever else is thought to be necessary should be kept; also, whatever else the brahmanas and old dames advise, should be carried out.

गर्भिण्याः सूतिकागारप्रवेशविधिः —

ततः प्रवृत्ते नवमे मासे पुण्येऽहनि प्रशस्तनक्षत्रयोगमुपगते प्रशस्ते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्ते शान्तिं हुत्वा गोब्राह्मणमग्निमुदकं चादौ प्रवेश्य गोभ्यस्तृणोदकं मधुलाजांश्च प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान् सुमनसो नान्दीमुखानि च फलानीष्टानि दत्त्वोदकपूर्वमासनस्थेभ्योऽभिवाद्य पुनराचम्य स्वस्ति वाचयेत् ।

ततः તે પછી उसके बाद, नवमे मासे નવમો માસ नवाँ मास, प्रवृत्ते પ્રવર્તતાં आने पर, प्रशस्ते પ્રશસ્ત प्रशस्त, कल्याणे કલ્યાણકારક कल्याणकारक, भगवति ભગવાન भगवान, शशिनि ચંદ્રમા चन्द्रमा, प्रशस्तनक्षत्र-પ્રશસ્ત નક્ષત્રનો प्रशस्त नक्षत्रके, योगम् उपगते યોગ પામ્યા હોય ત્યારે योगयुक्त होने पर, पुण्ये શુભ शुभ, अहनि દિવસમાં दिनमें, कल्याणे અને કલ્યાણકારક और कल्याणप्रद, करणे કરણમાં करणमें, मैत्रे મૈત્ર मैत्र, मुहूर्ते મુહૂર્તમાં मुहूर्तमें, शान्तिम् हुत्वा શાન્તિહવન કરી शान्तिहोम करके, गो- ગાય गाय, ब्राह्मणम् બ્રાહ્મણ ब्राह्मण, अग्निम् અગ્નિ अग्नि, उदकम् च અને જળને और जलको, आदौ પ્રથમ प्रथम, प्रवेश्य પ્રવેશ કરાવીને प्रवेश कराके, गोभ्यः ગાયોને गायोंको, तृण- ઘાસ घास,

३५. कल्याणे कल्याणे—कल्याणे (थ.)

उदकम् પાણી जल, मधु- મધ शहद, लाजान् च અને શાળની ધાણી और लाजा, प्रदाय દઈ दे कर, आसनस्थेभ्यः આસનપર બેઠેલા आसन पर बैठे हुए, ब्राह्मणेभ्यः બ્રાહ્મણોને ब्राह्मणोंको, उदकपूर्वम् પ્રથમ જળ प्रथम जल, अक्षतान् પછી ચોખા पीछे चावल, सुमनसः ફૂલ पुष्प, नान्दीमुखानि અને નાન્દી વગેરે શ્રાધ્ધમાં ઉપયોગી और नान्दी आदि श्राद्धमें उपयुक्त, इष्टानि फलानि च ઇષ્ટ ફળો इष्ट फल, दत्त्वा આપીને दे कर, अभिवाद्य અભિવાદન કરી नमन करके, पुनः પછી फिर, आचम्य આચમન કરી आचमन करके, स्वस्ति સ્વસ્તિ स्वस्ति, वाचयेत् વાચન કરાવવું वाचन कराना चाहिए ।

35-(1). When the ninth month is running, on an auspicipus day, when the sacred moon is propitious and favourable and is in conjunction with a favourable asterism as also the Karana is favourable and the Muhurta is friendly, having brought the cows, the brahmanas, the fire and the water into the house at first, and having given grass, water and fried rice mixed with honey to the cows, and to the brahmanas, who have been presented water and seated, having offered colored rice, flowers and pleasant fruits indicative of good fortune, having bowed to them and having sipped water once again, she should seek their blessings.

ततः पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणं समनुवर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविशेत् सूतिकागारम्। तत्रस्था च प्रसवकालं प्रतीक्षेत ॥ ३५ ॥

ततः તે પછી उसके बाद, पुण्याहशब्देन પુણ્યાહ શબ્દથી पुण्याह शब्दसे, गोब्राह्मणम् ગાય અને બ્રાહ્મણની गाय और ब्राह्मणको, प्रदक्षिणम् જમણી તરફ રાખી दाहिनी ओर रखकर, समनुवर्तमाना ચાલતાં તેણે चलती हुई वह, सूतिकागारम् સૂતિકાગારમાં सूतिकागृहमें, प्रविशेत् પ્રવેશ કરવો प्रवेश करे, तत्रस्था च અને ત્યાં રહીને और वहां रह कर, प्रसवकालम् પ્રસવકાળની प्रसवकालकी, प्रतीक्षेत પ્રતીક્ષા કરવી प्रतीक्षा करे ॥ ३५ ॥

35. Then, keeping the cows and the brahmanas to her right and following them to the acompaniment of the benedictory cry, 'this is a good day', the expectant mother should enter the lying-in room. Dwelling therein she should await the time of delivery.

आसन्नप्रसवाया लिङ्गानि—

तस्यास्तु खल्विमानि लिङ्गानि प्रजननकालमभितो भवन्ति; तद्यथा—क्लमो गात्राणां, ग्लानिराननस्य, अक्ष्णोः शैथिल्यं, विमुक्तबन्धनत्वमिव वक्षसः, कुक्षेरवस्रंसनम्, अधोगुरुत्वं, वंक्षणबस्तिकटीकुक्षिपार्श्वपृष्ठनिस्तोदः, योनेः प्रस्रवणम्, अनन्नाभिलाषश्चेति; ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भावः, प्रसेकश्च गर्भोदकस्य ॥ ३६ ॥

प्रजननकालम् પ્રસવકાળની प्रसवकालके, अभितः નજીક આવતાં पास आने पर, तस्याः तु તેને इसके, इमानि खलु આ ये, लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, भवन्ति થાય છે होते हैं, तत् यथा જેવાં કે जैसे, गात्राणाम् અંગોમાં अङ्गोंमें, क्लमः ગ્લાનિ ग्लानि, आननस्य મુખની मुखकी, ग्लानिः ગ્લાનિ अप्रसन्नता, अक्ष्णोः આંખોની आंखोंकी, शैथिल्यम् શિથિલતા शिथिलता, वक्षसः છાતીનું छातीका, विमुक्तबन्धनत्वम् इव બંધનરહિત પ્રતીત હોવું बन्धनरहित सा प्रतीत होना, कुक्षेः કુક્ષિનું कुक्षिका, अवस्रंसनम्

३५. समनुवर्तमाना—अनुवर्तमाना (ध.)
,, ,, —अन्वावर्तमाना (च. ध.)
,, गोब्राह्मणं समनुवर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविशेत् सूतिकागारम्—गोब्राह्मणेभ्यो नत्वा प्रदक्षिणं चरणमभिचरन्ती प्रविशेत् सूतिकागारम् (क.)

३६. अक्ष्णोः शैथिल्यं, विमुक्तबन्धनत्वमिव वक्षसः—अक्ष्णोः विमुक्तबन्धनत्वमनिमिषत्वं (प.)
,, विमुक्तबन्धनत्वमिव—अक्ष्णोर्विमुक्तबन्धनत्वमिव (ध.)

નીચે સરવું નીચેકી ઓર સરકના, अधोगुरुत्वम् નીચેના ભાગનું ભારેપણું अधोगुरुता, वंक्षण- વંક્ષણ वंक्षण, बस्ति- બસ્તિ बस्ति, कटी- કમર कटी, कुक्षि- કુક્ષિ कुक्षि, पार्श्व- પાર્શ્વ पार्श्व, पृष्ठ- तथा પૃષ્ઠમાં तथा पृष्ठमें, निस्तोदः પીડા पीड़ा, योनेः યોનિનો योनिका, प्रस्रवणम् સ્રાવ स्राव, अनन्नाभिलाषः च इति અને અન્નની ઇચ્છાનો અભાવ और अन्नकी इच्छाका अभाव, ततः अनन्तरम् તે પછી उसके बाद, आवीनाम् વીણોની प्रसववेदनाओंकी, प्रादुर्भावः ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, गर्भोदकस्य च અને ગર્ભોદકનો और गर्भोदकका, प्रसेकः પ્રસેક वहन ॥ ३६ ॥

36. These are the premonitory symptoms of approaching delivery. They are:—lassitude of the limbs, pallor of the face, heaviness of the eyes, freedom from oppression in the thorax, falling down of the fundus of the uterus, prominence of the lower abdomen, false pains or dolores presagientes in the region of the groin, hypogastrum, pelvis, upper abdomen, the loins and the back, the onset of the "show" and inappetence. After that, is the beginning of the true labour-pains and formation of 'bag of waters'.

आवीप्रादुर्भावे कर्तव्यो विधिः—

आवीप्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यान्मृद्वास्तरणोपपन्नम्। तदध्यासीत सा।

आवी- વીણો प्रसववेदनाओंकी, प्रादुर्भावे ઉત્પન્ન થતાં उत्पत्ति होने पर, तु તો तो, भूमौ ભૂમિ ઉપર भूमि पर, मृदु-आस्तरण-उपपन्नम् કોમળ બિછાનાથી યુક્ત मृदु आच्छादनसे युक्त, शयनम् શય્યા शय्या, विदध्यात् બિછાવવી જોઈએ बिछानी चाहिए, सा તે સ્ત્રીએ वह स्त्री, तत् તેના ઉપર उसके ऊपर, अध्यासीत બેસવું बैठे।

37-(1). When labour-pain has started, the bed should be prepared of soft materials spread on the ground. The parturient woman should sit on it.

तां ततः समन्ततः परिवार्य यथोक्तगुणाः स्त्रियः पर्युपासीरन्नाश्वासयन्त्यो वाग्भिर्ग्राहिणीयाभिः सान्त्वनीयाभिश्च ॥ ३७ ॥

ततः તે પછી इसके बाद, ग्राहणीयाभिः હૃદયને પ્રિય हृदयप्रिय, सान्त्वनीयाभिः च અને સાન્ત્વન આપનારી और सान्त्वना देनेवाली, वाग्भिः વાણી વડે वाणीसे, आश्वासयन्त्यः આશ્વાસન દેતી आश्वासन देती हुई, यथोक्त-गुणाः ઉપર કહેવામાં આવેલા ગુણવાળી कहे गये गुणोंसे युक्त, स्त्रियः સ્ત્રીઓએ स्त्रियोंको, ताम् તેની इसकी, समन्ततः ચારે બાજુ चारों ओरसे, परिवार्य વીંટળાઈને घेर कर, पर्युपासीरन् પરિચર્યા કરવી જોઈએ परिचर्या करनी चाहिए ॥ ३७ ॥

37. Then the female attendants of the above-mentioned qualities should, surrounding her on all sides, wait on her, encouraging her, by comforting words and touch.

सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजायेतार्थैनां ब्रूयात्—उत्तिष्ठ, मुसलमन्यतरं गृहीष्व, अनेनैतदुलूखलं धान्यपूर्णं मुहुर्मुहुरभिजहि मुहुर्मुहुरवजृम्भस्व चङ्क्रमस्व चान्तराऽन्तरेति; एवमुपदिशन्त्येके।

आवीभिः વીણો દ્વારા आवियोंसे, संक्लिश्यमाना કષ્ટાતી છતાં कष्टाती हुई भी, सा તે સ્ત્રીને वह स्त्री, न प्रजायेत चेत् જો પ્રસવ ન થાય તો यदि प्रसव

३७. तदध्यासीत सा—तदध्यासीनां (क. च. ष. फ.)

३७. तां ततः—तां ताः

,, सान्त्वनीयाभिश्च—उपदिष्टवदर्थाभिधायिनीभिः (च. ष.)

३८. सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना—सा चेद् वेदनाभिः क्लिश्यमाना (प.)

,, सा—सा तत्र (न.)

न करे तो, अथ एनाम् એને इसे, ब्रूयात् કહેવું જોઈએ કે कहना चाहिए कि, उत्तिष्ठ ઊઠ खड़ी हो, अन्यतरम् એમાંથી એક दोमें से एक, मुसलम् મુસળને मुसलको, गृह्णीष्व ગ્રહણ કર ग्रहण कर, अनेन એનાથી इससे, धान्यपूर्णम् ધાન્યથી ભરેલા धान्यपूर्ण, एतत् આ इस, उलूखलम् ખાંડણિયામાં ऊखलमें, मुहुःमुहुः વારંવાર बारबार, अभिजहि ધાન્યને ખાંડ धान्यको कूट, मुहुः मुहुः વારંવાર बारबार, अवजृम्भस्व અંગોનો વિસ્તાર કર अङ्गोंका विस्तार कर, अन्तरा अन्तरा અને વચ્ચે વચ્ચે और बीच बीच में, चङ्क्रमस्व च इति આમ તેમ ફર इधर उधर टहल, एवम् એમ इस प्रकार, एके કેટલાક कई एक, उपदिशन्ति કહે છે कहते हैं।

38-(1). If in spite of having severe labour-pains she is not able to deliver, she must be instructed as follows:— Get up! take either of the pounding clubs and strike repeatedly in the wooden mortar which is brimful of corn and pendiculate repeatedly and circumambulate in the intervals. This is the advice given by some.

तन्नेत्याह भगवानात्रेयः। दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते, विशेषतश्च प्रजननकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सुकुमार्या नार्या मुसलव्यायामसमीरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यात्, दुष्प्रतीकारतमा हि तस्मिन् काले विशेषेण भवति गर्भिणी; तस्मान्मुसलग्रहणं परिहार्यमृषयो मन्यन्ते, जृम्भणं चङ्क्रमणं च पुनरनुष्ठेयमिति।

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, आह કહ્યું કે कहा कि, तत् न इति તે કરવું નહિ उसे नहीं करना चाहिए, हि કેમકે क्योंकि, गर्भिण्याः ગર્ભિણીને गर्भिणीको, दारुण- દારુણ दारुण, व्यायाम- વ્યાયામના व्यायामके, वर्जनम् પરિત્યાગનો परित्यागका, सततम् નિરંતર निरन्तर, उपदिश्यते ઉપદેશ કરવામાં આવે છે उपदेश किया जाता है, प्रजननकाले च અને પ્રસવકાળમાં તો और प्रसकालमें तो, विशेषतः ખાસ કરીને ઉપદેશ કરવામાં આવે છે खास तौर पर उपदेश किया जाता है, प्रचलित- ચલાયમાન चलित, सर्वधातु-दोषायाः સર્વ ધાતુ અને દોષવાળી सब धातु और दोषसे युक्त, सुकुमार्याः સુકુમાર सुकुमार, नार्याः સ્ત્રીનો स्त्रीका, मुसलव्यायाम- મુસળના વ્યાયામથી मुसलके व्यायामसे, समीरितः પ્રકુપિત થયેલો प्रकुपित हुआ, वायुः વાયુ वायु, अन्तरम् અવકાશ अवकाश, लब्ध्वा મેળવીને पा कर, प्राणान् પ્રાણોનો प्राणोंका, हिंस्यात् નાશ કરે नाश करे, हि કેમકે क्योंकि, तस्मिन् काले તે સમયમાં उस समयमें, गर्भिणी ગર્ભિણી गर्भिणी, विशेषेण વિશેષે કરીને खास करके, दुष्प्रतीकारतमा અત્યંત દુશ્ચિકિત્સ્ય अत्यंत दुश्चिकित्स्य, भवति હોય છે होती है, तस्मात् તેથી इसीसे, ऋषयः ઋષિઓ ऋषिलोग, मुसलग्रहणम् મુસળગ્રહણને मुसलग्रहणको, परिहार्यम् વર્જ્ય त्याज्य, जृम्भणम् અને અંગો પસારવાને और अङ्ग प्रसारनेको, चङ्क्रमणम् च તથા હરવાફરવાને एवं टहलनेको, पुनः તો तो, अनुष्ठेयम् इति આચરવા યોગ્ય आचरणके योग्य, मन्यन्ते માને છે मानते हैं।

38-(2). 'But that is not right', says the worshipful Atreya; 'for the pregnant woman is always advised to avoid violent exercise and particularly at parturision when in the delicate bodies of women all the body-elements and humors are in a state of commotion; and the vata irritated by the strain involved in the pounding, finding an opportunity, may destroy life. Moreover the pregnant woman at that time becomes a most difficult subject for treatment. Hence the sages are of the opinion that the pounding exercise should be avoided but that pendiculation and circumambulation should be resorted to.

अथास्यै दद्यात् कुष्ठैलालाङ्गलिकीवचाचित्रक-चिरबिल्वचव्यचूर्णमुपघ्रातुं, सा तन्मुहुर्मुहुरुपजिघ्रेत्, तथा भूर्जपत्रधूमं शिंशपासारधूमं वा। तस्याश्चान्तराऽन्तरा कटीपार्श्वपृष्ठसक्थिदेशानीषदुष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमवमृद्नीयात्। अनेन कर्मणा गर्भोऽवाक् प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

अथ ત્યાર પછી इसके बाद, **अस्यै** એને इसे, **कुष्ठ**- કઠ कूठ, **एला**- એલચી इलायची, **लाङ्गलिकी**- કલિહારી कलिहारी, **वचा**- વજ वच, **चित्रक**- ચિત્રક चित्रक, **चिरबिल्व**- ચિરૈલ चिरबिल्व, **चव्य**- અને ચવ્યતું और चव्यका, **चूर्णम्** ચૂર્ણ चूर्ण, **उपघ्रातुम्** સૂંઘવામાટે सूंघनेको, **दद्यात्** આપવું देवे, **सा** તે સ્ત્રીએ वह स्त्री, **तत्** તેને उसे, **तथा** તથા तथा, **भूर्जपत्रधूमम्** ભોજપત્રના ધૂમાડાને भोजपत्रके धूंएको, **शिंशपासारधूमं वा** અથવા સીસમના સારના ધૂમાડાને अथवा सीसमके सारके धूंएको, **मुहुः मुहुः** વારંવાર बारबार, **उपजिघ्रेत्** સૂંઘવાં सूंघे, **अन्तरा अन्तरा** વચ્ચે વચ્ચે बीच-बीचमें, **तस्याः च** તેના उसके, **कटी**- કમર कटी, **पार्श्व**- પડખાં पार्श्व, **पृष्ठ**- પીઠ पृष्ठ, **सक्थिदेशान्** અને સાથળના પ્રદેશનું और सक्थिदेशको, **ईषत्-उष्णेन** નવશેકું सुखोष्ण, **तैलेन** તેલ तैल, **अभ्यज्य** લગાવી लगाकर, **अनुसुखम्** સહેવાય તેવું सुखानुकूल, **अवमृद्नीयात्** મર્દન કરવું मर्दन करे, **अनेन कर्मणा** આ ક્રિયાદ્વારા इस क्रियासे, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **अवाक्** નીચે नीचेकी ओर, **प्रतिपद्यते** જાય છે जाता है ॥ ३८ ॥

38. She should be given to inhale the powder of the following things:—Costus, cardamoms, glory lily, sweet flag, white-flowered leadwort, jungle cork tree and piper chaba. She should inhale these repeatedly and likewise the fumes of birch leaves or of the pith of the bombay rose-wood tree. During the intervals she should be rubbed over with tepid oil on the following parts—waist, sides, back and thighs and comfortably massaged. By this procedure the fetus comes down.

स यदा जानीयाद्विमुच्य हृदयमुदरमस्यास्त्वाविशति, बस्तिशिरोऽवगृह्णाति, त्वरयन्त्येनामाव्यः, परिवर्ततेऽधो गर्भ इति, अस्यामवस्थायां पर्यङ्कमेनामारोप्य प्रवाहयितुमुपक्रमेत। कर्णे चास्या मन्त्रमिममनुकूला स्त्री जपेत्—

'क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः।
सगर्भां त्वां सदा पान्तु वैशल्यं च दिशन्तु ते ॥
प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने!।
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम्' इति ॥ ३९ ॥

यदा જ્યારે जब, **सः** તે વૈદ્ય वह वैद्य, **जानीयात्** જાણે કે जान ले कि, **अस्याः** ગર્ભ એના गर्भ इसके, **हृदयम्** હૃદયને हृदयको, **विमुच्य** છોડી छोड़ कर, **उदरम्** ઉદરમાં उदरमें, **आविशति** આવી રહ્યો છે आ रहा है, **बस्तिशिरः** બસ્તિના શિરને बस्तिके शिरको, **अवगृह्णाति** અડક્યો છે छू रहा है, **आव्यः** વીણો प्रसववेदनाएँ, **एनाम्** એને इसे, **त्वरयन्ति** જલદી જલદી આવે છે शीघ्र शीघ्र आ रही हैं, **गर्भः** અને ગર્ભ और गर्भ, **अधः** નીચે नीचेकी ओर, **परिवर्तते इति** ફરી રહ્યો છે उलट जा रहा है, **अस्याम् अवस्थायाम्** ત્યારે અર્થાત આ અવસ્થામાં तब अर्थात् इस अवस्थामें, **एनाम्** એને इसे, **पर्यङ्कम्** પલંગ પર पलंग पर, **आरोप्य** સુવરાવીને लिटा कर, **प्रवाहयितुम्** પ્રવાહણ કરાવવાનો प्रवाहण कराना, **उपक्रमेत** પ્રારંભ કરે प्रारम्भ करे, **अनुकूला स्त्री** અને અનુકૂળ સ્ત્રીએ और अनुकूल स्त्री, **अस्याः** એના इसके, **कर्णे च** કાનમાં कानमें, **इमम्** આ इस, **मन्त्रम्** મન્ત્ર

---

३८. 'बिल्वचव्यचूर्णम्—'बिल्वचूर्णम् (ध.)
,, अनुसुखम्—अनुमुखम् (ध.)
,, अवमृद्नीयात्—अवमृद्नीयाद् योनौ चास्यै तैलस्य शुक्तिमात्रं प्रणयेद् गर्भाशयस्नेहनार्थम् (ध.)
,, गर्भोऽवाक्—अवाग्गर्भः (ध.)

३९. अधोगर्भः—अवाग्गर्भः (ध.)
,, उपक्रमेत—उपक्रामयेत (ध.)
,, वायुर्विष्णुः—वायुरिन्द्रः (द. ध.)
,, प्रसूष्व—प्रसुव (प. त.)

मन्त्रको, जपेत् જપવો જપે, 'क्षितिः પૃથ્વી पृथ्वी, जलम् પાણી जल, वियत् આકાશ आकाश, तेजः તેજ तेज, वायुः વાયુ वायु, विष्णुः વિષ્ણુ विष्णु, प्रजापतिः અને પ્રજાપતિ और प्रजापति, सगर्भाम् ગર્ભસહિત गर्भ-सहित, त्वाम् તારું तेरी, सदा હમેશાં सदा, पान्तु રક્ષણ કરો रक्षा करो, ते च અને તને और तुझे, वैशल्यम् ગર્ભરૂપ શલ્યથી રહિત गर्भशल्यसे मुक्त, दिशन्तु કરો करो, शुभानने હે શુભ મુખવાળી! हे शुभ मुखवाली!, त्वम् તું तू, अविक्लिष्टा ક્લેશ પામ્યા સિવાય बिना क्लेशके, कार्तिकेय-द्युतिम् કાર્તિકેય જેવી કાન્તિ-વાળા कार्तिकेयके समान कान्तिवाले, कार्तिकेय- કાર્તિકેયથી कार्तिकेयसे, अभिरक्षितम् રક્ષાયેલા सुरक्षित, अविक्लिष्टम् અને નીરોગ और नीरोग, पुत्रम् પુત્રને पुत्रको, प्रसूष्व इति જન્મ આપ प्रसव कर ॥ ३९ ॥

39. When the fetus, leaving the upper part, has descended into the lower abdomen, the head has become fixed in the pelvis and her labour-pains have become more rapid, then the physician should know that the fetus has turned over and come down. At this stage she should be placed on the bed-stead and the delivery treatment begun. In her ear the favourite lady attendant should utter the following mantra:—"May the earth, the waters, the heavens, the light, the wind, Vishnu and Prajapati ever protect you and the child and may they direct the delivery. O, auspicious-faced one! bring forth without distress to yourself or to him, a son who will possess the lustre of Kartikeya and have the protection of Kartikeya."

ताश्चैनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिष्युः—अनागतावीर्मा प्रवाहिष्ठाः; या ह्यनागतावीः प्रवाहते व्यर्थमेवास्यास्तत् कर्म भवति, प्रजा चास्या विकृता विकृतिमापन्ना च, श्वासकासशोषप्लीहप्रसक्ता वा भवति ।

यथोक्तगुणाः च અને ઉપર કહેલા ગુણોવાળી और उपर्युक्त गुणोंसे युक्त, ताः स्त्रियः તે સ્ત્રીઓએ वे स्त्रियाँ, एनाम् એને इसे, अनुशिष्युः શિખામણ આપવી शिक्षा दें, अनागत-आवीः વીણ આવ્યા સિવાય आवीके न आने पर, मा प्रवाहिष्ठाः તું પ્રવાહણ કરીશ ના तू प्रवाहण मत कर, हि કારણકે क्योंकि, अनागत-आवीः વીણ આવ્યા સિવાય बिना आवीके, या જે जो, प्रवाहते પ્રવાહણ કરે છે प्रवाहण करती है, अस्याः એનું इसका, तत् कर्म તે કર્મ वह कर्म, व्यर्थम् एव વ્યર્થ જ व्यर्थ ही, भवति નીવડે છે होता है, अस्याः प्रजा च અને એની પ્રજા પણ और इसकी प्रजा भी, विकृता બેડોળ बेडौल, विकृतिम् आपन्ना च અને રોગવાળી और रोगयुक्त, श्वास- શ્વાસ श्वास, कास- ઉધરસ खांसी, शोष- શોષ शोष, प्लीह-प्रसक्ता वा અથવા પ્લીહાયુક્ત अथवा प्लीहासे युक्त, भवति થાય છે होती है।

40-(1). The attending women, possessed of the qualities described, shall instruct her as follows:—"Don't strain when there is no labour-pain. For as regards a woman who strains in the absence of labour-pains, her efforts are useless, her offspring becomes deformed or diseased or suffers from dyspnea, cough, dehydration and splenic disorders.

यथा हि क्षवथूद्गारवातमूत्रपुरीषवेगान् प्रयतमानोऽप्यप्राप्तकालान्न लभते कृच्छ्रेण वाऽप्यवाप्नोति, तथाऽनागतकालं गमर्भपि प्रवाहमाणा; यथा चैषामेव क्षवथ्वादीनां सन्धारणमुपघातायोपपद्यते, तथा प्राप्तकालस्य गर्भस्याप्रवाहणमिति। सा यथानिर्देशं कुरुष्वेति वक्तव्या स्यात् ।

४०. या ह्यनागतावी.—यद्यनागतावीः (ष.)

४०. चास्या विकृता—चास्या (ष)

,, वाऽप्यवाप्नोति—वा लभते (ष.)

यथा हि જેમકે जैसे, **प्रयतमानः अपि** પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ મનુષ્ય प्रयत्न करता हुआ भी मनुष्य, **अप्राप्तकालान्** સમય આવ્યા સિવાય बिना समयके, **क्षवथु-** છીંક छींक, **उद्गार-** ઓડકાર उद्गार, **वात-** વાયુ वायु, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीष-** અને મળના और टट्टीके, **वेगान्** વેગોને वेगोंको, **न लभते** પ્રાપ્ત કરતો નથી प्राप्त नहीं होता, **कृच्छ्रेण वा अपि** અથવા તો મુશ્કેલીએ अथवा तो कष्टसे, **अवाप्नोति** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त होता है, **तथा अनागत-कालम्** તેવી જ રીતે સમય આવ્યા સિવાય वैसे ही बिना समयके, **गर्भम्** ગર્ભનું गर्भका, **प्रवाहमाणा अपि** પ્રવાહણ કરતાં છતાં પણ પ્રસવને પામતી નથી, અથવા કષ્ટથી પામે છે प्रवाहण करने पर भी, प्रसवको नहीं पाती या कष्टसे पाती है, **यथा च** વળી જેવી રીતે और जैसे, **एषाम् एव** એ જ उन्हीं, **क्षवथु-आदीनाम्** છીંક વગેરેનું छींक आदिको, **संधारणम्** રોકવું रोकना, **उपघाताय** હાનિ માટે हानिके लिए, **उपपद्यते** થાય છે होता है, **तथा** તેવી રીતે उसी तरह, **प्राप्तकालस्य** ઉપસ્થિત કાળવાળા उपस्थित कालवाले, **गर्भस्य** ગર્ભનું गर्भका, **अप्रवाहणम् इति** અપ્રવાહણ પણ હાનિ માટે થાય છે अप्रवाहण भी हानिके लिए होता है, **सा** તેને उसे, **यथानिर्देशम्** આજ્ઞાનુસાર आज्ञानुसार, **कुरुष्व** કરજે कर, **इति** એ પ્રમાણે ऐसा, **वक्तव्या स्यात्** કહેવું જોઈએ कहना चाहिए ।

40-(2). As one, though straining to sneeze, eructate or expel flatus, urine or feces prematurely in the absence of a natural urge, does not succeed or succeeds only with difficulty, similarly with the woman who strains prematurely in the absence of the labour-pains; just as, again, the suppression of sternutation etc., leads to injurious effects, so does the want of straining to deliver at the time of labour. She should be told to do as instructed.

तथा च कुर्वती शनैः पूर्वं प्रवाहेत, ततोऽनन्तरं बलवत्तरम्। तस्यां च प्रवाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्युः—'प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रम्' इति। तथाऽस्या हर्षेणाप्यायन्ते प्राणाः ॥ ४० ॥

तथा च અને તે પ્રમાણે और तदनुसार, **कुर्वती** કરતાં તેણે करती हुई वह, **पूर्वम्** પહેલાં प्रथम, **शनैः** ધીરે ધીરે धीरे धीरे, **प्रवाहेत** પ્રવાહણ કરવું प्रवाहण करे, **तस्याम् च प्रवाहमाणायाम्** તે પ્રવાહણ કરતી હોય ત્યારે वह प्रवाहण करती हो उस समय, **स्त्रियः** સ્ત્રીઓએ स्त्रियाँ, **प्रजाता** પ્રસવ થયો છે प्रसव हुआ है, **प्रजाता** પ્રસવ થયો છે प्रसव हुआ है, **धन्यम्** ધન્ય धन्य, **धन्यम्** ધન્ય धन्य, **पुत्रम्** પુત્રને જન્મ આપ્યો છે पुत्रको जन्म दिया है, **इति** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **शब्दम् कुर्युः** શબ્દ કરવો शब्द करें, **तथा** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **अस्याः** એના इसके, **प्राणाः** પ્રાણો प्राण, **हर्षेण** હર્ષથી हर्षसे, **आप्यायन्ते** પુષ્ટ કરવામાં આવે છે पुष्ट किये जाते हैं ॥ ४० ॥

40. And acting accordingly, she must strain slowly in the beginning and gradually increase in force. To her who is straining to deliver, the attending women should cry thus: "She has delivered—delivered—a fortunate, fortunate son". In this manner her spirits are exhilarated with joy.

प्रजाताया अपराऽपतने उपचाराः—

यदा च प्रजाता स्यात्तदैवैनामवेक्षेत—काचिदस्या अपरा प्रपन्ना न वेति। तस्याश्चेदपरा न प्रपन्ना स्यादथैनामन्यतमा स्त्री दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्टाद्बलवन्निपीड्य सव्येन पाणिना पृष्ठत उपसंगृह्य तां सुनिर्धूतं निर्धुनुयात् ।

यदा च અને જ્યારે और जब, **प्रजाता स्यात्** પ્રસવ થઈ જાય प्रसव हो जाय, **तदा एव** ત્યારે જ

४१. निपीड्य–निष्पीड्य (ब.)
,, सव्येन पाणिना–सव्येन (ब.)
,, तां सुनिर्धूतं–सुनिर्धूतां (ब.)

तब ही, काचित् કોઈ स्त्री कोई स्त्री, एनाम् એને इसे, अवेक्षेत જોતી રહે देखती रहे, अस्याः એની इसकी, अपरा ઓર अपरा, प्रपन्ना न वा इति પડી અથવા નહિ गिर गई या नहीं, तस्याः તેની उसकी, अपरा ઓર अपरा, न प्रपन्ना स्यात् चेत् न પડી હોય તો न गिरी हो तो, अथ પછી फिर, अन्यतमा स्त्री કોઈ એક સ્ત્રી कोई एक स्त्री, एनाम् એને इसे, दक्षिणेन જમણા दाहिने, पाणिना હાથ વડે हाथसे, नामेः નાભિના नाभिके, उपरिष्टात् ઉપરના ભાગમાં ऊपरके भागमें, बलवत् જોરથી जोरसे, निपीड्य દબાવીને दबाकर, सव्येन ડાબા बांयें, पाणिना હાથ વડે हाथसे, पृष्ठतः પીઠથી पृष्ठसे, उपसंगृह्य પકડીને पकड़ कर, ताम् તેને उसे, सुनिर्धूतम् ખૂબ હાલે તેમ अच्छी तरह हिले ऐसे, निर्धुनुयात् હલાવે हिलावे।

41-(1). As soon as she has delivered, one of the attending women should make sure whether the placenta has come down or not. If the placenta has not come down, one of the attending women while firmly pressing down the patient's abdomen just above the navel with her right hand, should, taking hold of the patient's back by the left hand, shake her by the manipulation called "expression of placenta".

अथास्याः पार्ष्ण्या श्रोणीमाकोटयेत्। अस्याः स्फिचावुपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत्। अथास्या बालवेण्या कण्ठतालु परिमृशेत्। भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्चास्या योनिं धूपयेत्।

अथ અને પછી और फिर, पार्ष्ण्या પાનીથી पार्ष्णिसे, अस्याः એની इसकी, श्रोणीम् શ્રોણીને श्रोणीको, आकोटयेत् દબાવવી दबावे, अस्याः એના इसके, स्फिचौ નિતંબોને नितंबोंको, उपसंगृह्य પકડીને पकड़ कर, सुपीडितम् ખૂબ દબાય તેમ अच्छी तरह दबे ऐसे, पीडयेत् દબાવવા दबावे, अथ પછી उसके बाद, बालवेण्या વાળની વેણીથી बालोंकी वेणीसे, अस्याः એના इसके, कण्ठतालु ગળા અને તાળવાને गले और तालुको, परिमृशेत् સ્પર્શ કરવો स्पर्श करे, भूर्जपत्र- અને ભોજપત્ર और भोजपत्र, काचमणि- કાચ कांच, सर्पनिर्मोकैः च અને સાપની કાંચળી વડે और सांपकी केंचुलीसे, अस्याः એની इसकी, योनिम् યોનિને योनिको, धूपयेत् ધૂપ દેવો धूप देवे।

41-(2). The patient's buttocks should be pressed by the heels and taking hold of her thighs, they should be compressed tightly. Her throat and palate should be tickled with her braid of hair. Her vagina should be fumigated with the leaves of birch, quartz and the slough of a snake.

कुष्ठतालीसकल्कं बल्वजयूषे मैरेयसुरामण्डे तीक्ष्णे कौलत्थे वा यूषे मण्डूकपर्णीपिप्पलीसंपाके वा संप्लाव्य पाययेदेनाम्। तथा सूक्ष्मैलाकिलिमकुष्ठनागरविडङ्गपिप्पलीकालागुरुचव्याचित्रकोपकुञ्चिकाकल्कं खरवृषभस्य वा जीवतो दक्षिणं कर्णमुत्कृत्य दृषदि जर्जरीकृत्य बल्वजकाथादीनामाप्लावनानामन्यतमे प्रक्षिप्याप्लाव्य मुहूर्तस्थितमुद्धृत्य तदाप्लावनं पाययेदेनाम्।

४१. पार्ष्ण्या—पादपार्ष्ण्या (ज. झ. ब.)
,, अस्याः—तस्याः (ब.)

४१. बल्वजयूषे—बल्वजक्वाथे (च. ब.)
,, पिप्पलीसंपाके—पिप्पलीक्वाथे (च. झ. प.)
,, चव्याचित्रक—पिप्पलीस्वर्जिकाक्षारचित्रक (प.)
,, विडङ्गपिप्पली—विडंगकालविड्(चव्य)पिप्पली (ड.)
,, खरवृषभस्य वा जीवतः—खरस्य वृषभस्य वा जरतः (ब.)
,, जीवतः—जरतः (ड. त. प.)
,, बल्वजक्वाथादीनामाप्लावनानामन्यतमे—बल्वजयूषादीनामाप्लावनानामन्यतमस्मिन् (ब. फ.)
,, ,, —बल्वजयूषादीनामन्यतमे (ब.)

बल्वजयूषे બલ્વજના યૂષમાં बल्वजके यूषमें, **तीक्ष्णे** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **मैरेय-** મૈરેય मैरेय, **सुरामण्डे** અને સુરાના મંડમાં और सुराके मण्डमें, **कौलत्थे वा** અથવા કળથીના अथवा कुलथीके, **यूषे** યૂષમાં यूषमें, **मण्डूकपर्णी-** અથવા ખડબ્રાહ્મી और खड्ब्राह्मी, **पिप्पली-** અને પીપરના और पिप्पलीके, **संपाके वा** ક્વાથમાં क्वाथमें, **कुष्ठ-** કઠ कूठ, **तालीस-** અને તાલીસપત્રના और तालीसपत्रके, **कल्कम्** કલ્કને कल्कको, **संप्लाव्य** ઘોળીને घोल कर, **एनाम्** એને उसे, **पाययेत्** પિવરાવવો पिलावे, **तथा** તથા तथा, **सूक्ष्म-एला-** નાની એલચી छोटी इलायची, **किलिम-** દેવદાર देवदारु, **कुष्ठ-** કઠ कूठ, **नागर-** સૂંઠ सोंठ, **विडङ्ग-** વાવડિંગ वायविडंग, **पिप्पली-** પીપર पिप्पली, **कालागुरु-** કાળું અગર काला अगर, **चव्य-** ચવ્ય चव्य, **चित्रक-** ચિત્રક चित्रक, **उपकुञ्चिका-** અને કાળીજીરીના और कृष्णजीरकके, **कल्कम्** કલ્કને कल्कको, **जीवतः वा** અથવા જીવતા अथवा जीवित, **खरवृषभस्य** મારકણા સાંઢના मस्त सांडके, **दक्षिणम्** જમણા दाहिने, **कर्णम्** કાનને कर्णको, **उत्कृत्य** કાપીને काट कर, **दृषदि** પથ્થર પર पत्थर पर, **जर्जरीकृत्य** પીસીને पीस कर, **बल्वजक्वाथादीनाम्** બલ્વજ ક્વાથ આદિ बल्वज क्वाथ आदि, **आप्लावनानाम्** દ્રવોમાંના द्रवोंमेंसे, **अन्यतमे** કોઈ એક દ્રવમાં किसी एक द्रवमें, **प्रक्षिप्य** નાખીને डाल कर, **आप्लाव्य** ઘોળી मिला कर, **मुहूर्तस्थितम्** મુહૂર્તભર રાખી मुहूर्तभर रख कर, **उद्धृत्य** ગાળીને छान कर, **तत् आप्लावनम्** તે ઘોળ उस घोलको, **एनाम्** એને इसे, **पाययेत्** પિવરાવવો पिला देवे।

41-(3). The paste of costus and himalayan silver fir diluted with the decoction of balvaja or with the scum of maireya and sura wines, or with the strong decoction of horse-gram or with the decoction of indian pennywort and long pepper, shonld be administered to her orally. Similarly the paste of small cardamoms, deodar, costus, ginger, embelia, long pepper, black eagle wood, piper chaba, white-flowered leadwort and black cumin or slicing off the right ear of a live fierce bull, and having mashed it up in a stone mortar and having soaked it for a while by placing it in any of the solutions of balvaja group of decoctives etc., it should be removed and the decanted solution administered orally.

शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसिद्धस्य चैनां तैलस्य पिचुं ग्राहयेत्। अतश्चैवानुवासयेत्। एतैरेव चाप्लावनैः फलजीमूतेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनहस्तिपिप्पल्युपहितैरास्थापयेत्। तदास्थापनमस्याः सह वातमूत्रपुरीषैर्निर्हरत्यपरामासक्तां वायोरेवाप्रतिलोमगत्वात्। अपरां हि वातमूत्रपुरीषाण्यन्यानि चान्तर्बहिर्मार्गाणि सज्जन्ति ॥ ४१ ॥

शतपुष्पा- શતપુષ્પા शतपुष्पा, **कुष्ठ-** કઠ कूठ, **मदन-** મીંઢળ मैनफल, **हिङ्गु-** અને હિંગથી और हींगसे, **सिद्धस्य** સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, **तैलस्य** તેલનું तैलका, **पिचुम्** પોતું पिचु, **एनाम्** એને इसे, **ग्राहयेत्** ગ્રહણ કરાવવું ग्रहण करावे, **अतः च एव** અને એમાંથી જ और इसीमेंसे, **अनुवासयेत्** એને અનુવાસન આપવું इसे अनुवासन देवे, **एतैः एव च** અને એ જ और इन्हीं, **आप्लावनैः** દ્રવોથી द्रवोंसे, **फल-** મીંઢળ मैनफल, **जीमूत-** કુકડવેલ बन्दाल, **इक्ष्वाकु-** કડવી તુંબડી कटु तुम्बी, **धामार्गव-** કડવાં ગલકાં धामार्गव, **कुटज-** કડાછાલ कुड़ा, **कृतवेधन-** કડવાં તૂરિયાં कडवी तोरई, **हस्तिपिप्पली-** અને ગજપીપરથી और गजपिप्पलीसे, **उपहितैः** યુક્ત युक्त, **एतैः एव** એ જ इन्हीं, **आप्लावनैः** દ્રવોથી द्रवोंसे, **आस्थापयेत्** આસ્થાપન દેવું

४१. °जीमूत–°जीमूतक (त.)
,, हस्तिपिप्पली–हस्तिपर्णी (त. प.)
,, अप्रतिलोमगत्वात्–अनुलोमगत्वात् (च.)
,, वायोरेवाप्रतिलोमगत्वात्–वायोरनुलोमगमनात् (ब. ह्र. ध.)
,, चान्तर्बहिर्मार्गाणि–चान्तर्बहिर्गमनशीलानि (ब. ज.)
,, ,, –चान्तर्बहिर्मुखानि (ध. फ.)
,, ,, चान्तर्बहिर्मार्गानि (फ.)

आस्थापन दे, तत् आस्थापनम् ते આસ્થાપન वह आस्थापन, वायोः વાયુને वायुको, अप्रतिलोमगत्वात् एव અનુલોમ હોવાથી જ અર્થાત્ અનુલોમ કરતો જ अनुलोम होनेसे अर्थात् अनुलोम करते ही, वातमूत्रपुरीषैः વાયુ, મૂત્ર અને પુરીષ वायु, मूत्र और पुरीषके, सह સાથે साथ, आसक्ताम् ચોંટી રહેલી लगी हुई, अपराम् - અપરાને अपराको, निर्हरति બહાર કાઢે છે बाहिर लाता है, हि કારણકે क्योंकि, वातमूत्रपुरीषाणि વાયુ- મૂત્ર- મળ वायु-मूत्र- मल, अन्यानि च અને બીજાં પણ और अन्य भी, बहिर्मार्गाणि બહાર નીકળનારાં बाहर निकलनेवाले, अपराम् અપરાના अपराके, अन्तः અંદરના ભાગમાં अन्दरके भागमें, सज्जन्ति ચોંટેલાં હોય છે लगे हुए रहते हैं ॥ ४१ ॥

41. A swab soaked in the oil prepared of dill, costus, emetic nut, and asafetida should be inserted in the vagina. This very oil should be used as an enema, too. A corrective enema prepared of the above solutions with emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd, kurchi, bitter luffa and elephant pepper should be given. This enema by regulating the peristaltic movement of vata, will, while expelling flatus, urine and feces, effect the expulsion of the delayed after-birth. The flatus, urine, feces and other excreta which normally tend to go outwards stick to the placenta inside and obstruct it.

जातमात्रस्य कुमारस्य कार्याणि कर्माणि—

तस्यास्तु खल्वपरायाः प्रपतनार्थे कर्मणि क्रियमाणे जातमात्रस्यैव कुमारस्य कार्याण्येतानि कर्माणि भवन्ति;

तस्याः तु खलु તેની उसकी, अपरायाः ઓરને अपराको, प्रपतनार्थे પાડવા માટે गिरानेके लिए, कर्मणि क्रियमाणे ક્રિયા ચાલતી હોય તે સમયે क्रिया हो रही हो उसी समय, जातमात्रस्य एव તરત જન્મેલા तुरन्त जन्मे हुए, कुमारस्य કુમારને માટે कुमारके लिए, एतानि આ ये, कर्माणि કર્મ कर्म, कार्याणि भवन्ति કરવાનાં હોય છે करने योग्य होते हैं;

42-(1). On completing the procedure for the delivery of the after-birth, these are the measures to be carried out for the new-born child:

तद्यथा—अश्मनोः संघट्टनं कर्णयोर्मूले, शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः, तथा स क्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत। कृष्णकपालिकाशूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयुर्यद्यचेष्टः स्याद् यावत् प्राणानां प्रत्यागमनम् (तत्तत् सर्वमेव कार्यम्)। ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे, कर्णयोः બન્ને કાનનાં दोनों कानके, मूले મૂળમાં मूलमें, अश्मनोः બે પથ્થર दो पत्थरोंका, संघट्टनम् પરસ્પર અથડાવવા आपसमें टकराना, शीतोदकेन શીતળ જળ વડે शीत जलसे, उष्णोदकेन वा અથવા ગરમ જળ વડે अथवा गरम जलसे, मुखपरिषेकः મુખ ઉપર સિંચન કરવું मुँह पर छींटे देना, तथा એમ કરવાથી ऐसा करनेसे, सः તે वह, क्लेश- ક્લેશથી क्लेशसे, विहतान् મૂર્છિત થયેલા विकल हुए, प्राणान् પ્રાણોને प्राणोंको, पुनः ફરીથી फिरसे, लभेत પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, यदि એમ કરતાં પણ જો ऐसा करने पर भी यदि, अचेष्टः स्यात् ચેષ્ટા પ્રાપ્ત ન કરે તો चेष्टा प्राप्त न हो तो, प्राणानाम् પ્રાણો प्राण, प्रत्यागमनम् यावत् પાછા આવે ત્યાં સુધી फिरसे प्राप्त करे तब तक, एनम् એને इसको, कृष्णकपालिका-शूर्पेण સરખટની સળીઓના સૂપડા વડે सरकण्डोंसे बने हुए शूर्पसे, अभिनिष्पुणीयुः પવન નાખતાં રહેવું वायु

४२. मुखपरिषेकः—मुखे परिषेकः (ग.)
,, ,, —मुखपरिषेकः (ङ. द. फ.)
,, ,, —मुखेन परिषेकः (ब.)
,, अभिनिष्पुणीयुः—अभिनिष्पुणीयात् (त.)

करते रहना चाहिए, (तत् तत् તે તે वह वह), सर्वम् एव બધું જ सभी, कार्यम् કરવું જોઈએ करना चाहिए, ततः તે પછી उसके बाद, प्रत्यागतप्राणम् ચેતનયુક્ત થયેલા તેને चेतनाको प्राप्त हुए उसको, प्रकृतिभूतम् સ્વસ્થ स्वस्थ, अभिसमीक्ष्य જોઈને देख कर, स्नान- સ્નાન स्नान, उदकग्रहणाभ्याम् અને મળમાર્ગની શુદ્ધિ और मलमार्गकी शुद्धि, उपपादयेत्, કરાવવાં જોઈએ करवाना चाहिए ॥४२॥

42. They are:—the striking of stones near the child's ear and the dashing of cold and warm water in the child's face. By these means the child regains the life-breath which was afflicted by the birth process. If it fails to revive by these methods, the child should be fanned with a winnowing basket made of reeds until respiration is established. All these measures should be carried out. Then finding the child fully revived, and naturally breathing, the toilet of the infant should be performed.

अथास्य ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाप्रमार्जनमारमेताङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानकार्पासपिचुमत्या। प्रथमं प्रमार्जितास्यस्य चास्य शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिसंछादयेत्। ततोऽस्यानन्तरं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा कार्यं प्रच्छर्दनम् ॥४३॥

अथ તે પછી उसके बाद, सुपरिलिखित-नखया સારી રીતે કાપેલા નખવાળી अच्छी तरह काटे हुए नखवाली, सुप्रक्षालित- સારીપેઠે ધોયેલ अच्छी तरह धुले हुए, उपधान- કોમળ આવરણવાળી कोमल आवरणसे युक्त, कार्पासपिचुमत्या અને રૂ વીંટાળેલી और रुई लपेटी हुई, अङ्गुल्या આંગળી વડે अंगुलीसे, अस्य એના उसके, तालु- તાળવું तालु, ओष्ठ- હોઠ ओष्ठ, कण्ठ- કંઠ कण्ठ, जिह्वा- અને જીભની और जीभका, परिमार्जनम् સાફસુફી शोधन, आरमेत શરૂ કરવી જોઈએ प्रारंभ करना चाहिए, प्रथमम् પ્રથમ प्रथम, प्रमार्जित-आस्यस्य च મુખશુદ્ધિ કર્યા બાદ मुखशुद्धि करनेके बाद, अस्य એનું इसके, शिरस्तालु બ્રહ્મરન્ધ્ર ब्रह्मरन्ध्रको, स्नेहगर्भेण સ્નેહપૂર્ણ स्नेहपूर्ण, कार्पासपिचुना રૂના પોતાથી रुईके फायेसे, प्रतिसंछादयेत् ઢાંકવું જોઈએ ढांप देना चाहिए, ततः अनन्तरम् ત્યાર પછી उसके बाद, सैन्धव-उपहितेन સિંધવમિશ્રિત सिंधवमिश्रित, सर्पिषा ઘીથી घीसे, अस्य એને इसे, प्रच्छर्दनम् વમન वमन, कार्यम् કરાવવું જોઈએ कराना चाहिए ॥ ४३ ॥

43. This must commence with removing the mucus from the palate, lips, throat and tongue by using the fore-finger, which has been previously well manicured, and wound round with a well-washed swab of cotton. Having thus first wiped off the mucus, the child's head and palate should be rubbed with a cotton swab containing unctuous substance. Thereafter the emesis of the infant should be effected by a dose of ghee mixed with rock-salt.

बालस्य नाडीकल्पनविधिः —

ततः कल्पनं नाड्याः। अतस्तस्याः कल्पनविधिमुपदेक्ष्यामः—

ततः તે પછી उसके बाद, नाड्याः નાળનું नालका, कल्पनम् છેદન કરવું छेदन करना चाहिए, अतः આથી इस कारणसे, तस्याः તેની उसकी, कल्पनविधिम् છેદન-વિધિ छेदनविधिको, उपदेक्ष्यामः કહેશું कहेंगे;

44-(1). Thereafter should be done the ligature and clipping of the cord. We shall now lay down the instructions concerning the ligature and clipping.

---

४३. °प्रमार्जन—°मार्जन (च.)

,, उपधान—उपधानया (छ.)

,, प्रतिसंछादयेत्—प्रतिच्छादयेत् (क. ख.)

नाभिबन्धनात् प्रभृत्यष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौक्मराजतायसानां छेदनानामन्यतमेनार्धधारेण छेदयेत्। तामग्रे सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठेऽस्य शिथिलमवसृजेत्।

नाभिबन्धनात् નાભિબંધનથી नाभिबन्धनसे, प्रभृति માંડી लेकर, **अष्टाङ्गुलम्** આઠ આંગળ પર आठ अंगुल पर, छेदनावकाशस्य કાપવાના સ્થાન પર काटनेके स्थान पर, अभिज्ञानम् નિશાની चिह्न, कृत्वा કરી करके, द्वयोः નાળને બન્ને नालको दोनों, अन्तरयोः છેડાથી ओरसे, शनैः ધીમેથી धीरेसे, गृहीत्वा પકડીને पकड़कर, रौक्म- સુવર્ણનાં सुवर्णके, राजत- રૂપાનાં चांदीके, आयसानाम् અને લોઢાનાં और लोहेके, छेदनानाम् શસ્ત્રોમાંના शस्त्रोंमेंसे, **अन्यतमेन** કોઈ એક किसी एक, तीक्ष्णेन તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **अर्धधारेण** અર્ધધાર શસ્ત્ર વડે अर्धधार शस्त्रसे, **छेदयेत्** કાપવી काटना चाहिए, **अग्रे** અગ્રભાગમાં अग्रभागमें, **ताम्** તેને उसे, **सूत्रेण** સૂત્રથી सूत्रसे, **उपनिबध्य** મજબૂત બાંધી जोरसे बांध कर, **अस्य कण्ठे** એના ગળામાં **इसके गलेमें**, **शिथिलम्** ઢીલી રહે તેમ शिथिल रख कर, **अवसृजेत्** લટકાવી દેવી लटका देना चाहिए।

44-(2). Measure out a length of eight fingers on the cord beginning with the root of the navel and carefully taking hold of the cord on either side of the mark, sever it with a sharp knife called "Ardha-dhara" made either of gold or silver or steel. Then having quickly tied a string to the stump, throw it loosely round the neck of the child.

तस्य चेन्नाभिः पच्येत, तां लोध्रमधुकप्रियङ्गुसुरदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यात्, एषामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेत्। इति नाडीकल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥ ४४॥

तस्य તેની उसकी, **नाभिः** નાભિ नाभि, **पच्येत चेत्** પાકી આવે તો पक जाय तो, **ताम्** તેને उसको, **लोध्र-** લોધ્ર लोध्र, **मधुक-** જેઠીમધ मुलहठी, **प्रियङ्गु-** પ્રિયંગુ प्रियंगु, **सुरदारु-** દેવદાર देवदारु, **हरिद्रा-** અને હળદરના और हल्दीके, **कल्क-** કલ્કથી कल्कसे, **सिद्धेन** પકાવેલા पकाये हुए, **तैलेन** તેલવડે तैलसे, **अभ्यज्यात्** અભ્યંગ કરવો अभ्यंग करना चाहिए, **एषाम् एव** અને એ જ और इन्हीं, **तैलौषधानां** તેલનાં ઔષધોનું तैलके औषधोंको, **चूर्णेन** ચૂર્ણ चूर्ण, **अवचूर्णयेत्** ભભરાવવું छिड़क देवे, **इति** આ પ્રમાણે इस प्રकार, **नाडीकल्पनविधिः** નાળ છેદવાનો વિધિ नाल काटनेकी विधि, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी तरह, **उक्तः** કહી દીધો છે कह दी है ॥ ४४॥

44. If the navel shows signs of suppuration, smear it with oil boiled with the paste of lodh, liquorice, perfumed cherry, turmeric and indian berberry. The navel should also be dusted with the powder of these herbs. Thus has been laid down the correct procedure with regard to the ligature and clipping of the umbilical cord.

नाड्या असम्यक्छेदे दोषास्तच्चिकित्सा च—

असम्यक्कल्पने हि नाड्या आयामव्यायामोत्तुण्डिता-पिण्डलिका-विनामिका-विजृम्भिकाबाधेभ्यो भयम्। तत्राविदाहिभिर्वातपित्तप्रशमनैरभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकैः सर्पिर्भिश्चोपक्रमेत गुरुलाघवमभिसमीक्ष्य ॥४५॥

---

४४. प्रभृत्यष्टाङ्गुलम्—हित्वाष्टाङ्गुलम् (फ.)
,, ,, —मित्वाष्टाङ्गुलम् (फ.)
,, द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा—द्वयोरन्तरयोः शनैर्ग्राहयित्वा (ढ.)
,, अर्धधारेण—ऊर्ध्वधारेण (द. ध.)

४४. सुरदारु—देवदारु (ष.)
,, ,, —दारु (क. च.)
,, इति—एषः (ष.)
४५. अभिसमीक्ष्य—अभिसमीक्ष्य कुमारस्य (च.)

नाड्याः નાળના नालके, **असम्यक्-कल्पने हि विषम-** છેદનમાં विषमछेदनमें, **आयाम-** લંબાઈ आयाम, **व्यायाम** પહોળાઈયુક્ત व्यायामसे युक्त, **उत्तुण्डिता-** ઊંચી આવેલ उत्तुण्डिता, **पिण्डलिका-** પિંડલિકા पिण्डलिका, **विनामिका-** વિનામિકા विनामिका, **विजृम्भिका-** અને વિજૃમ્ભિકા और विजृम्भिका, **आबाधेभ्यः** એ વિકારોનો इन विकारोंका, **भयम्** ભય છે भय है, **तत्र** તે બાબતમાં उस विषयमें, **गुरुलाघवम्** ગુરુતા તથા લઘુતાનો गुरुता तथा लघुताका, **अभिसमीक्ष्य** વિચાર કરીને विचार करके, **अविदाहिभिः** અવિદાહી अविदाही, **वातपित्त-प्रशमनैः** વાતપિત્તપ્રશામક वातपित्तप्रशामक, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यङ्ग, **उत्सादन-** ઉત્સાદન उत्सादन, **परिषेकैः** પરિષેક परिषेक, **सर्पिर्भिः च** અને ઘી વડે और घृतों द्वारा, **उपक्रमेत** ચિકિત્સા કરવી જોઈએ चिकित्सा करनी चाहिए ॥४५॥

45. If the clipping of the cord has not been properly done, it may give rise to such affections as are extensive and elevated, Pinda-lika, Vinamika and Vijrimbhika. In dealing with such disorders, the treatment should consist of oil-rubbing and spraying with medicaments and with medicated ghee that do not cause inflammation and that allay vata and pitta, having taken into consideration the gravity or lightness of the disorder.

कुमारस्य जातकर्मविधिः—

अतोऽनन्तरं जातकर्म कुमारस्य कार्यम् । तद्यथा—मधुसर्पिषी मन्त्रोपमन्त्रिते यथाम्नायं प्रथमं प्राशितुं दद्यात्। स्तनमत ऊर्ध्वमेतेनैव विधिना दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत्। अथातः शीर्षतः स्थापयेदुदकुम्भं मन्त्रोपमन्त्रितम् ॥४६॥

अतः अनन्तरम् આ પછી इसके बाद, **कुमारस्य** કુમારનું कुमारका, **जातकर्म** જાતકર્મ जातकर्म, **कार्यम्** કરવું જોઈએ करना चाहिए, **तत् यथा** જેમકે जैसे, **प्रथमम्** પહેલાં प्रथम, **यथाम्नायम्** શાસ્ત્રાનુસાર शास्त्रानुसार, **मन्त्र-उपमन्त्रिते** મન્ત્રોથી મંતરેલાં मन्त्रोंसे अभिमन्त्रित, **मधुसर्पिषी** મધ તથા ઘી मधु तथा घृत, **प्राशितुम्** પ્રાશન કરવા માટે प्राशन करनेके लिए, **दद्यात्** આપવાં देने चाहिएं, **अतः ऊर्ध्वम्** એ પછી इसके बाद, **एतेन एव** એ જ इसी, **विधिना** વિધિ પ્રમાણે विधि अनुसार, **पुरस्तात्** પ્રથમ प्रथम, **दक्षिणम्** જમણાં दाहिने, **स्तनम्** સ્તનને स्तनको, **पातुं** પીવા માટે पीनेके लिए, **प्रयच्छेत्** આપવું देवे, **अथ अतः** એ પછી इसके बाद, **मन्त्रोपमन्त्रितम्** મન્ત્રથી મંતરેલા मन्त्रोंसे अभिमन्त्रित, **उदकुम्भम्** જળકુંભનું जलकुम्भको, **शीर्षतः** એના માથા આગળ इसके मस्तककी ओर, **स्थापयेत्** સ્થાપન કરવું स्थापन करे ॥ ४६ ॥

46. Thereafter the infant's birth-rites should be performed. This is the procedure. The child should first of all be fed with honey and ghee that have been sanctified with the utterings of appropriate scriptural texts. Thereafter, in the same manner, the child should be suckled at the right breast first. After this a water-pot, sanctified with the uttering of scriptural texts, should be placed near the head of the infant.

कुमारस्य रक्षाविधिः—

अथास्य रक्षां विदध्यात्—आदानीखदिरक-र्कन्धुपीलुपरूषकशाखाभिरस्या गृहं समन्ततः परिवारयेत्। सर्वतश्च सूतिकागारस्य सर्षपात-सीतण्डुलकणकणिकाः प्रकिरेयुः। तथा तण्डुल-बलिहोमः सततमुभयकालं क्रियेतानामकर्मणः।

४६. अतोऽनन्तरं–ततोऽनन्तरं (ध.)
,, यथाम्नायं–यथान्यायं (त.)
,, अथातः–अथास्य (ध.)

४७. गृहं–गृहं भिषक् (ड. त.)
,, प्रकिरेयुः–प्रकिरेत् (च.)
,, उभयकालं–उभयतःकालम् (ध. ध.)
,, क्रियेतानामकर्मणः–क्रियेत प्राङ् नामकर्मणः (च. ध.)

द्वारे च मुसलं देहलीमनु तिरश्चीनं न्यसेत्। वचाकुष्ठक्षौमकहिङ्गुसर्षपातसीलशुनकणकणिकानां रक्षोघ्नसमाख्यातानां चौषधीनां पोट्टलिकां बद्ध्वा सूतिकागारस्योत्तरदेहल्यामवसृजेत्, तथा सूतिकायाः कण्ठे सपुत्रायाः, स्थाल्युदककुम्भपर्यङ्केष्वपि, तथैव च द्वयोर्द्वारपक्षयोः। कणककण्टकेन्धनवानग्निस्तिन्दुककाष्ठेन्धनश्चाग्निः सूतिकागारस्याभ्यन्तरतो नित्यं स्यात्।

अथ પછી इसके बाद, अस्य એની इसकी, रक्षाम् રક્ષાવિધિ रक्षाविधि, विदध्यात् કરવી करनी चाहिए, आदानी- આદાની आदानी, खदिर- ખેર खैर, कर्कन्धु- બોરડી बेर, पीलु- પીલુ पीलु, परूषक- અને ફાલસાની और फालसेकी, शाखाभिः શાખાઓ વડે शाखाओंसे, अस्याः એ સૂતિકાના इस सूतिकाके, गृहम् ઘરને घरको, समन्ततः ચારે બાજુએથી चारों ओरसे, परिवारयेत् ઘેરી લેવું घेर लेवे, सूतिकागारस्य સૂતિકાગૃહની सूतिकागृहके, सर्वतः च બધી બાજુએ चारों ओर, सर्षप- સરસવ सरसों, अतसी- અળસી अलसी, तण्डुल- અને ચોખા और चावल, कणकणिकाः એઓના કણ અને કણકી इनके कण और कणिका, प्रकिरेयुः છાંટવાં छिड़क देवे, तथा તથા तथा, आनामकर्मणः નામકર્મ પર્યંત नामकर्म पर्यन्त, सततम् દરરોજ लगातार, उभयकालम् બન્ને વખત दोनों समय, तण्डुल-बलि- ચોખાના બળિનો चावलकी बलिका, होमः હોમ हवन, क्रियेत કરવો किया जाय, द्वारे च અને બારણામાં और दरवाजेमें, देहलीम् अनु ઉંબરા પાસે देहलीके पास, मुसलम् મુસળને मुसलको, तिरश्चीनम् ત્રાંસું तिरछा, न्यसेत् રાખવું रख देवे, वचा- વજ वच, कुष्ठ- કઠ कूठ, क्षौमक- ક્ષૌમક क्षौमक, हिङ्गु- હિંગ हींग, सर्षप- સરસવ सरसों, अतसी- અળસી अलसी, लशुन- અને લસણ और लहसुन, कणकणिकानाम् એઓના કણ તથા કણકીઓની इनके कण और कणिकाओंकी, रक्षोघ्न-समाख्यातानाम् च તેમજ રક્ષોઘ્ન તરીકે કહેલી एवं रक्षोघ्न वर्गमें बताई हुई, ओषधीनाम् ઔષધિઓની ओषधियोंकी, पोट्टलिकाम् પોટલી पोटली, बद्ध्वा બાંધીને बांध कर, सूतिकागारस्य સૂતિકાગૃહના सूतिकागृहकी, उत्तरदेहल्याम् ઉંબરાની ઉપરની બાજુએ देहलीमें ऊपरकी ओर, अवसृजेत् લટકાવવી लटका देवे, तथा તથા तथा, सपुत्रायाः પુત્રસહિત पुत्रसहित, सूतिकायाः સૂતિકાના सूतिकाके, कण्ठे કંઠમાં कण्ठमें, स्थाली- પાત્ર पात्र, उदकुम्भ- જળકુંભ जलकुंभ, पर्यङ्केषु अपि અને પલંગ પર પણ और पलंग पर भी, तथा एव તેવી જ રીતે उसी प्रकार, द्वयोः બન્ને दोनों, द्वारपक्षयोः च દરવાજાનાં પડખાંઓમાં પોટલી લટકાવવી किंवाडोंमें पोटलीको लटका देवे, कणक- કણક कणक, कण्टक- અને કાંટાનાં और कांटोंके, इन्धनवान् બળતણવાળો इन्धनवाला, अग्निः અગ્નિ अग्नि, तिन्दुक- અને તિન્દુકનાં और तिन्दुकके, काष्ठेन्धनः લાકડાંના બળતણનો काष्ठके इन्धनवाला, अग्निः च અગ્નિ अग्नि, सूतिकागारस्य સૂતિકાગૃહની सूतिकागृहके, अभ्यन्तरतः અંદરના ભાગમાં भीतरके भागमें, नित्यं स्यात् નિત્ય હોવો જોઈએ नित्य रहना चाहिए।

47-(1). Next the following protective measures should be taken. Clipped branches of bitter luffa, catechu, wild jujube, trooth-brush tree and sweet falsah should be placed all round the dwelling house. The lying in room should be bestrewed all over with rape-seed, linseed and whole and broken grains of rice. Likewise, the sacrifice of rice-offerings should be performed regularly twice a day till the day of the naming ceremony. At the entrance, a pounding club should be laid parallel to the threshold. Sweet flag, costus, angelica, asafetida, rape-seed, linseed, garlic, kana and kanika and drugs which are reputed to ward off the evil spirits should be tied into packets and suspended from the top

४७. न्यसेत्—न्यस्तं कुर्यात् (घ. ज.)
,, अतसीलशुन°—अतसी° (थ.)

the top beam of the door-frame of the lying-in room. Likewise, these packets should be hung round the neck of the new mother, as also round that of the son; packets should also be placed in the cooking vessels, the water-pots and the couch, as well as at both sides of the entrance. Moreover within the lying-in room there should always be a fire kept burning with the thorns of fragrant poon and the wood of the false mangosteen.

स्त्रियश्चैनां यथोक्तगुणाः सुहृदश्चानुजागृयुर्दशाहं द्वादशाहं वा। अनुपरतप्रदानमङ्गलाशीःस्तुतिगीतवादित्रमन्नपानविशदमनुरक्तप्रहृष्टजन - संपूर्णं च तद्वेश्म कार्यम्। ब्राह्मणश्चाथर्ववेदवित् सततमुभयकालं शान्तिं जुहुयात् स्वस्त्ययनार्थं कुमारस्य तथा सूतिकायाः। इत्येतद्रक्षाविधानमुक्तम् ॥ ४७ ॥

यथोक्तगुणाः કહેલ ગુણોવાળી कहे हुए गुणोंवाली, **स्त्रियः च** સ્ત્રીઓ स्त्रियाँ, **सुहृदः च** અને સુહૃજ્જનોએ और सुहृज्जनोंको, **दशाहम्** દશ દિવસ दस दिन, **द्वादशाहम् वा** અથવા બાર દિવસ अथवा बारह दिन, **अनुजागृयुः** તેની પાસે જાગતાં રહેવું જોઈએ उसके पास जागते रहना चाहिए, **अनुपरत-** સતત लगातार, **प्रदान-** દાન दान, **मङ्गल-** મંગળ मंगल, **आशीः-** આશીર્વાદ आशीर्वाद, **स्तुति-** સ્તુતિ स्तुति, **गीत-** ગીત गीत, **वादित्रम्** વાદ્ય वाद्य, **अन्नपान-** તથા અન્નપાનવાળું तथा अन्नपानसे युक्त, **विशदम्** પવિત્ર पवित्र, **अनुरक्त-** અને પ્રેમાળ और प्रेमी, **प्रहृष्ट-** તેમજ પ્રસન્ન एवं प्रसन्न, **जनसंपूर्णम् च** મનુષ્યોથી ભરપૂર जनोंसे परिपूर्ण, **तत् वेश्म** તે ઘરને उस घरको, **कार्यम्** કરવું જોઈએ करना चाहिए, **कुमारस्य** કુમારના कुमारके, **तथा** तथा तथा, **सूतिकायाः** સુવાવડીના सूतिकाके, **स्वस्त्ययनार्थम्** કલ્યાણ માટે कल्याणार्थ, **अथर्ववेदवित्** અથર્વવેદને જાણનાર अथर्ववेदको जाननेवाला, **ब्राह्मणः** બ્રાહ્મણ ब्राह्मण, **सततम्** નિરન્તર निरन्तर, **उभयकालम्** બન્ને વખત दोनों समय, **शान्तिम् जुहुयात्** શાન્તિહોમ કરવો शान्तिहवन करे, **इति** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **एतत्** આ यह, **रक्षाविधानम्** રક્ષાવિધાન रक्षाविधान, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है ॥ ४७ ॥

47. Also the women possessed of qualities mentioned earlier and who are well-wishers, should keep vigil by the lying-in woman for ten or twelve days. There should be incessant alms-giving, sounds of auspicious blessings, praise, song and of musical instruments in the house and it should be gay with feasting and drinking and filled with well-disposed and rejoicing crowds. A brahmana who is a knower of the Atharvaveda, should regularly offer peace-offerings to the fire, twice daily, for securing the welfare of both the child and the mother. Thus have been described the protective measures.

सूतिकाया दशदिवसावध्युपचारः—

सूतिकां तु खलु बुभुक्षितां विदित्वा स्नेहं पाययेत परमया शक्त्या सर्पिस्तैलं वसां मज्जानं वा सात्म्यीभावमभिसमीक्ष्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरचूर्णसहितम्। स्नेहं पीतवत्याश्च सर्पिस्तैलाभ्यामभ्यज्य वेष्टयेदुदरं महताऽच्छेन वाससा; तथा तस्या न वायुरुदरे विकृतिमुत्पादयत्यनवकाशत्वात्।

सूतिकाम् तु खलु સૂતિકાને सूतिकाको, **बुभुक्षिताम्** ભૂખી भूखी, **विदित्वा** જાણીને जान कर, **सात्म्यीभावम्** સાત્મ્ય થવાનો सात्म्य होनेका, **अभिसमीक्ष्य** વિચાર કરી विचार करके, **पिप्पली-** પીપર पिप्पली, **पिप्पलीमूल-** પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, **चव्य-** ચવ્ય चव्य, **चित्रक-**

४८. पाययेत–पाययेत प्रथमं (ग.)

,, महताऽच्छेन–महता (ख. ग. च.)

ચિત્રક चित्रक, शृङ्गवेर- અને સૂંઠના ओर सोंठके, चूर्ण-सहितम् ચૂર્ણ સાથે चूर्णके साथ, सर्पिः ઘી घी, तैलम् તેલ तैल, वसाम् વસા वसा, मज्जानम् वा અથવા મજ્જારૂપ अथवा मज्जारूप, स्नेहम् સ્નેહને स्नेहको, परमया પરમ परम, शक्त्या શક્તિ અનુસાર शक्ति के अनुसार, पाययेत પિવરાવવો पिलावे, स्नेहम् સ્નેહ स्नेह, पीतवत्याः च પીધા પછી पीनेके बाद, उदरम् ઉદર પર उदर पर, सर्पिस्तैलाभ्याम् ઘી અને તેલ घी और तैल, अभ्यज्य લગાવી लगा कर, महता મોટું बड़े, अच्छेन તથા નિર્મળ तथा निर्मल, वाससा વસ્ત્ર वस्त्रसे, उदरम् પેટ પર पेटको, वेष्टयेत् વીંટાળવું लपेटना चाहिए, तथा એમ કરવાથી ऐसा करनेसे, अनवकाशत्वात् અવકાશ ન મળવાથી अवकाश न मिलनेसे, वायुः વાયુ वायु, तस्याः તેના उसके, उदरे ઉદરમાં उदरमें, विकृतिम् વિકાર विकार, न उत्पादयति ઉત્પન્ન કરતો નથી उत्पन्न नहीं करता।

48-(1). Finding the new mother hungry, she should, if endowed with a strong constitution, be made to drink unctuous beverages consisting of ghee or til oil, flesh-marrow or bone-morrow, whichever is found to be suitable, mixed with the powder of long pepper, roots of long pepper, piper chaba, white-flowered leadwort and ginger. After she has drunk the oily potion, her abdomen should be anointed with ghee and til oil and wrapped round tightly with a large piece of white cloth; thereby the vata in her stomach will not be able to produce disorders, being given no room.

जीर्णे तु स्नेहे पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां यवागूं सुस्निग्धां द्रवां मात्रशः पाययेत्। उभयतःकालं चोष्णोदकेन च परिषेचयेत् प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्याम्। एवं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपाल्य क्रमेणाप्याययेत्। स्वस्थवृत्तमेतावत् सूतिकायाः ॥४८॥

स्नेहे जीर्णे तु અને સ્નેહ પચી ગયા પછી और स्नेह पच जाने पर, पिप्पल्यादिभिः एव પિપ્પલ્યાદિ ગણથી पिप्पल्यादि गणसे, सिद्धाम् સિદ્ધ કરેલી सिद्ध की हुई, सुस्निग्धाम् બહુ સ્નિગ્ધ बहुत स्नेहसे युक्त, द्रवाम् પાતળી पतली, यवागूम् યવાગૂ यवागू, मात्रशः માત્રાનુસાર मात्रानुसार, पाययेत् પિવરાવવી पिलावे, स्नेह-यवागू- સ્નેહ અને યવાગૂ स्नेह और यवागू, पानाभ्याम् प्राक् પીતાં પહેલાં पीनेसे पूर्व, उभयतः कालम् च બન્ને વખત दोनों समय, उष्णोदकेन તેને ગરમ જળ વડે उसे गरम जल द्वारा, परिषेचयेत् પરિષેચન કરવું परिषेचन करना चाहिए, एवम् એ પ્રમાણે इस तरह, पञ्चरात्रम् પાંચ રાત્રિ पांच रात्रि, सप्तरात्रम् वा અથવા સાત રાત્રિ अथवा सात रात्रि तक, अनुपाल्य ચાલુ રાખી जारी रख कर, क्रमेण ક્રમથી क्रमसे, आप्याययेत् પ્રસૂતાનાં શરીર તથા બળને પૂર્ણ કરવાં प्रसूताके शरीर तथा बलको पूर्ण करना चाहिए, एतावत् આટલું इतना, सूतिकायाः સૂતિકા માટે सूतिकाके लिए, स्वस्थवृत्तम् સ્વસ્થવૃત્ત છે स्वस्थवृत्त है ॥ ४८ ॥

48. After the oily potion has been digested, she should be made to drink medicated gruel with long pepper etc., mentioned above and well-seasoned with unctuous substances and also rendered thin, according to the prescribed dose. At both the times, i. e. immediately before drinking the oily potion and the gruel, she should be sprinkled over with warm water. Having observed this regimen for five or seven nights, the mother should be gradually nourished. Thus far has been described the regimen of the lying-in woman in health.

४८. °काल-°कालमच्छेन (ध. त.)
,, मात्रशः-मात्राशः (ध.)
,, ,, -मात्रां (ध.)

तस्यास्तु खलु यो व्याधिरुत्पद्यते स कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वा, गर्भवृद्धिक्षयितशिथिलसर्वधातुत्वात्, प्रवाहणवेदनाक्लेदनरक्तनिःस्रुतिविशेषशून्यशरीरत्वाच्च; तस्मात्तां यथोक्तेन विधिनोपचरेत्; भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यङ्गोत्सादनपरिषेकावगाहनान्नपानविधिभिर्विशेषतश्चोपचरेत्; विशेषतो हि शून्यशरीराः स्त्रियः प्रजाता भवन्ति ॥ ४९ ॥

तस्याः तु खलु तेने उसे, यः व्याधिः जे रोग जो रोग, उत्पद्यते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, सः ते वह, गर्भवृद्धि- गर्भनी वृद्धिथी गर्भकी वृद्धिसे, क्षयित-शिथिल-सर्वधातुत्वात् सर्व धातुओ क्षीण तथा शिथिल थवाथी सर्वधातुओंके क्षीण तथा शिथिल होनेसे, प्रवाहण- अने प्रवाहण और प्रवाहण, वेदना-प्रसववेदना प्रसववेदना, क्लेदन- क्लेदन क्लेदन, रक्तनिःस्रुतिविशेष- अने रक्तना अमुक प्रकारना स्रावथी रक्तके विशिष्ट प्रकारके स्रावसे, शून्य-शरीरत्वात् च शरीर खाली थई जवाथी शरीर खाली हो जानेसे, कृच्छ्रसाध्यः कष्टसाध्य कष्टसाध्य, असाध्यः वा के असाध्य या असाध्य, भवति थाय छे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, ताम् तेनी उसकी, यथोक्तेन कहेल कही हुई, विधिना विधि अनुसार विधिके अनुसार, उपचरेत् उपचर्या करवी उपचर्या करनी चाहिए, भौतिक- भौतिक भौतिक, जीवनीय- जीवनीय जीवनीय, बृंहणीय- बृंहणीय बृंहणीय, मधुर- मधुर मधुर, वातहर- अने वातहर औषधोथी और वातहर औषधोंसे, सिद्धैः सिद्ध करेला स्नेहादिथी सिद्ध किये हुए स्नेहादिसे, अभ्यङ्ग- अभ्यंग अभ्यंग, उत्सादन- उत्सादन, परिषेक- परिषेक परिषेक, अवगाहन- अवगाहन अवगाहन, अन्नपानविधिभिः अने अन्नपानविधिओथी और अन्नपान-विधानोंसे, विशेषतः च विशेषे करीने विशेष करके, उपचरेत् उपचर्या करवी जोईए उपचर्या करनी चाहिए, हि कारण के क्योंकि, प्रजाताः सुवावडी प्रसूता, स्त्रियः स्त्रीओ स्त्रियाँ, विशेषतः विशेषे करीने विशेष करके, शून्यशरीराः खाली शरीरवाळी शून्य शरीरवाली, भवन्ति होय छे होती हैं ॥४९॥

49. The disorders arising in a lying-in woman are either difficult or impossible of cure. Since her entire humoral economy has been depleted and broken up by the demand made on it for the growth of the fetus and since the body is drained of vitality by the delivery throes, the loss of fluids and of blood, she should therefore be tended in the prescribed manner; and particular care should be taken to treat her with inunction-massage, shower-bath, immersion-bath and dietary modes which have been medicated with articles of magical, life-promoting, roborant, sweet and vata-destroying properties. For, women who have recently delivered, become exceedingly empty in their bodies.

कुमारस्य नामकरणसंस्कारः —

दशमे त्वहनि सपुत्रा स्त्री सर्वगन्धौषधैर्गौरसर्षपलोध्रैश्च स्नाता लघ्वहतशुचिवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती च संस्पृश्य मङ्गलान्युचितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्लवाससोऽव्यङ्गांश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा कुमारमहतानां च वाससां संचये प्राक्शिरसमुदक्शिरसं वा संवेश्य देवतापूर्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेन्नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकं च ।

दशमे अहनि तु अने दशमे दिवसे और दसवें दिन, सर्वगन्धौषधैः संपूर्ण गन्धद्रव्योथी संपूर्ण गन्ध-

४९. °धातुत्वात्—°शरीरधातुत्वात् (ज.)
,, °मधुरवातहरसिद्धैः—°वातहरसिद्धैः (प.)

५०. दशमे त्वहनि—दशम्यां निश्यतीतायां (ध. ध)
,, गौरसर्षपलोध्रैश्च—गौरसर्षपैश्च (ख. ध.)
,, °शुचिवस्त्रं परिधाय—°वस्त्रपरिहिता (ध.)
,, कुमारमहतानां च वाससां संचये—कुमारमहतेन शुचिना-ससाऽऽच्छादयेत् (ध. ध.)
,, कुमारमहतानां च—कुमारमहतेन शुचिना (च.)

द्रव्योंसे, **गौरसर्षप-** तथा સફેદ સરસવ तथा सफेद सरसों, **लोध्रैः च** અને લોધ્રથી और लोध्रसे, **स्नाता** નાહીને स्नान करके, **लघु-** હલકું हलका, **अहत-** નવું नया, **शुचि-** તેમજ પવિત્ર एवं पवित्र, **वस्त्रम्** વસ્ત્ર वस्त्र, **परिधाय** પહેરીને पहन कर, **पवित्र-** તથા પવિત્ર तथा पवित्र, **इष्ट-** ઇષ્ટ इष्ट, **लघु-** હળવાં लघु, **विचित्र-** અને વિચિત્ર और विचित्र, **भूषणवती च** આભૂષણો ધારણ કરીને आभूषण धारण करके, **सपुत्रा** પુત્રસહિત पुत्रसहित, **स्त्री** માતા माता, **मङ्गलानि** મંગળ દ્રવ્યોને मंगल द्रव्योंको, **संस्पृश्य** સ્પર્શ કરી स्पर्श करके, **उचिताम्** યોગ્ય योग्य, **देवताम् च** દેવતાનું देवताका, **अर्चयित्वा** અર્ચન કરીને अर्चन करके, **शिखिनः** શિખાયુક્ત शिखायुक्त, **शुक्लवाससः** શ્વેત વસ્ત્રવાળા श्वेतवस्त्रधारी, **अव्यङ्गान् च** અને ખોડ રહિત और विकृत अंगसे रहित, **ब्राह्मणान्** બ્રાહ્મણો પાસે ब्राह्मणोंसे, **स्वस्ति वाचयित्वा** સ્વસ્તિવાચન કરાવી स्वस्तिवाचन कराके, **अहतानाम्** નવીન नवीन, **वाससाम्** વસ્ત્રોના वस्त्रोंके, **संचये च** સમૂહ પર समूह पर, **प्राक्-शिरसम्** પૂર્વ તરફ માથું રાખી पूर्वकी ओर शिर रख कर, **उदक्-शिरसम् वा** અથવા ઉત્તર તરફ માથું રાખી अथवा उत्तरकी ओर शिर रख कर, **संवेश्य** સુવરાવી लिटा कर, **देवतापूर्वम्** પ્રથમ દેવતાને प्रथम देवताको, **द्विजातिभ्यः** અને પછી બ્રાહ્મણોને और फिर ब्राह्मणोंको, **प्रणमति** પ્રણામ કરે છે प्रणाम करता है, **इति** એ પ્રમાણે ऐसा, **उक्त्वा** કહીને कह कर, **कुमारस्य** કુમારના कुमारका, **पिता** પિતાએ पिता, **नाक्षत्रिकम्** એક નક્ષત્ર પ્રમાણે एक नक्षत्रके अनुसार, **आभिप्रायिकम् च** તથા બીજું અભીષ્ટ तथा दूसरा अभीष्ट, **नाम** નામ नाम, **द्वे नामनी** એમ બે નામો ऐसे दो नाम, **कारयेत्** પાડવાં रक्खे।

50-(1). On the tenth day, the woman, together with the child, should bathe in water treated with all fragrant herbs and with white rape-seed and lodh; put on light, new and clean garments; deck herself with pure, coveted, light and variegated ornaments; touch auspicious objects and worship the appropriate deity; receive the blessings of brahmanas with unshorn locks, white garments and whole-bodies; then having wrapped the child who should be placed with his head either towards the east or the north in the folds of a new garment. Declaring that it (the child) salutes the twice-born headed by the gods, the father of the child should give it two names, one name denoting the constellation under which it was born and the other of intended meaning.

तत्राभिप्रायिकं घोषवदाद्यन्तस्थान्तमूष्मान्तं वाऽवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनवप्रतिष्ठितं, नाक्षत्रिकं तु नक्षत्रदेवतासमानाख्यं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥५०॥

तत्र તેમાં इनमें, **आभिप्रायिकम्** અભીષ્ટ નામ अभीष्ट नाम, **घोषवदादि-** ઘોષ શબ્દથી શરૂ થતું घोष अक्षरसे शुरू होनेवाला, **अन्तस्थान्तम्** છેડે અન્તસ્થ અક્ષરવાળું अन्तमें अन्तस्थ अक्षरसे युक्त, **ऊष्मान्तम् वा** અથવા છેડે ઊષ્માક્ષરવાળું अथवा अन्तमें ऊष्माक्षरसे युक्त, **अवृद्धम्** વૃદ્ધિ અક્ષરોથી રહિત वृद्धि-अक्षरोंसे रहित, **त्रिपुरुषानूकम्** ત્રણ પેઢીના નામને મળતું तीन पेढियोंके नामके अनुकूल, **अनवप्रतिष्ठितम्** અને પ્રસિદ્ધ હોય એવું નામ રાખવું और प्रसिद्ध हो ऐसा नाम रखे, **नाक्षत्रिकम् तु** અને નક્ષત્ર અનુસાર નામ તો और नक्षत्रानुसार नाम तो, **नक्षत्र-** નક્ષત્રના नक्षत्रके, **देवता-** દેવતાની देवताके, **समानाख्यम्** સમાન સંજ્ઞાવાળું समान संज्ञावाला, **द्व्यक्षरम्** અને બે અક્ષરવાળું और दो अक्षरवाला, **चतुरक्षरम् वा** અથવા ચાર અક્ષરવાળું પાડવું अथवा चार अक्षरवाला रक्खे ॥५०॥

50. Of these, the meaningful name should have a sonant for its first

५०. वाऽवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनवप्रतिष्ठितं–वृद्धत्रिपुरुषान्तरं प्रतिष्ठितं (ध.)
,, नक्षत्रदेवतासमानाख्यं–नक्षत्रदेवतासंयुक्तं कृतं (च. त.)

letter and for its last a semivowel or an ooshman (sibilants and the aspirate), should be free of diphthongs, reminiscent of one of the three ancestors (father, grand-father and great-grand-father) and not new-fangled. The 'stellar' name shall be identical with that of the stellar deity and should be either disyllabic or tetrasyllabic.

आयुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि—

वृत्ते च नामकर्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रमेतायुषः प्रमाणज्ञानहेतोः। तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति।

नामकर्मणि वृत्ते च નામકર્મ પૂરું થતાં नामकर्म पूर्ण होनेपर, आयुषः આયુનું आयुके, प्रमाणज्ञानहेतोः પ્રમાણ જાણવા માટે प्रमाणको जाननेके लिए, कुमारम् કુમારની कुमारकी, परीक्षितुम् પરીક્ષા કરવાનો परीक्षा करनेका, उपक्रमेत આરંભ કરવો आरंभ करना चाहिए, तत्र અહીં यहां, आयुष्मताम् આયુષ્માન दीर्घायु, कुमाराणाम् કુમારોનાં कुमारोंके, इमानि આ ये, लक्षणानि લક્ષણો लक्षण, भवन्ति હોય છે होते हैं।

51-(1). The naming over, the infant should be examined with a view to learning the probable length of his life. Now the following are the signs of children that are going to be long-lived.

तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते, स्थिरा बहला त्वक्, प्रकृत्याऽतिसंपन्नमीषत्प्रमाणातिवृत्तमनुरूपमातपत्रोपमं शिरः, व्यूढं दृढं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्ध्वव्यञ्जनसंपन्नमुपचितं वलिभमर्धचन्द्राकृति ललाटं, बहलौ विपुलसमपीठौ समौ नीचैर्वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुत्रकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ, ईषत्प्रलम्बिन्यावसंगते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ, समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वङ्गापाङ्गे चक्षुषी, ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसंपन्नेषदवनताग्रा नासिका, महदृजुसुनिविष्टदन्तमास्यम्, आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतिवर्णयुक्ता जिह्वा, श्लक्ष्णं युक्तोपचयमूष्मोपपन्नं रक्तं तालु, महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरः स्वरः, नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ, महत्यौ हनू, वृत्ता नातिमहती ग्रीवा, व्यूढमुपचितमुरः, गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च, विप्रकृष्टान्तरौ स्तनौ, असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ बाहू सक्थिनी अङ्गुलयश्च, महदुपचितं पाणिपादं, स्थिरा वृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्ता सोत्सङ्गा च नाभिः, उरस्त्रिभागहीना समा समुपचितमांसा कटी, वृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचौ, अनुपूर्वं वृत्तावुपचययुक्तावूरू, नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढसिरास्थिसन्धी जङ्घे, नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ, पूर्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्माकारौ, प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि, यच्च किञ्चिदन्यदप्यनुक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृतिसंपन्नमिष्टं, विपरीतं पुनरनिष्टम्। इति दीर्घायुर्लक्षणानि ॥ ५१ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे, एकैकजाः એક એક ઉગેલા અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન મૂળવાળા एक एक निकले हुए

५१. वृत्ते–कृते (क. ब. द. ध.)
,, प्रकृत्याऽतिसंपन्नम्–प्रकृत्याकृतिसुसंपन्नम् (ब. त.)
,, °प्रमाणातिवृत्तम्–°प्रमाणातिरिक्तम् (ध.)

५१. प्रकृतिवर्णयुक्ता–प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा (ड. त. ध.)
,, नातिकृशौ विस्तारोपपन्नौ–नातिकृशौ (ख. ध.)
,, गूढं जत्रु–दृढं जत्रु (ड.)
,, असंपातिनी–अंसपातिनी (ध. ड.)
,, ,, –अंसानुपातिनी (द.)
,, वातमूत्रपुरीषगुह्यानि–वातमूत्रपुरीषाणि (ख)
,, प्रकृतिसंपन्नम्–प्रकृतियुक्तम् (क. ध.)

અર્થાત્ भिन्न भिन्न मूलवाले, **मृदवः** મૃદુ कोमल, **अल्पाः** અલ્પ अल्प, **स्निग्धाः** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **सुबद्धमूलाः** મજબૂત મૂળવાળા सुदृढ मूलसे युक्त, **कृष्णाः** કાળા काले, **केशाः** કેશ बाल, **प्रशस्यन्ते** પ્રશસ્ત ગણાય છે प्रशस्त माने जाते हैं, **स्थिरा** સ્થિર स्थिर, **बहला** અને સ્થૂળ और मोटी, **त्वक्** ત્વચા त्वचा, **प्रकृत्या** પ્રકૃતિથી प्रकृतिसे, **अतिसंपन्नश्च** અતિશય સંપન્ન अतिशय संपन्न, **ईषत्-प्रमाणातिवृत्तम्** જરા પ્રમાણથી મોટું थोड़ा प्रमाणसे बड़ा, **अनुरूपम्** શરીરને અનુરૂપ देहके अनुकूल, **आतपत्रोपमम्** અને છત્ર જેવું और छत्राकार, **शिरः** શિર शिर, **व्यूढम्** વિપુલ विशाल, **दृढम्** દૃઢ मजबूत, **समम्** સમાન समान, **सुश्लिष्ट-** સુબદ્ધ सुबद्ध, **शङ्ख-** શંખ शंख, **सन्धि-** સન્ધિ सन्धि, **ऊर्ध्वव्यञ्जन-** તથા ઊર્ધ્વરેખાથી एवं ऊर्ध्वरेखासे, **संपन्नम्** યુક્ત युक्त, **उपचितश्च** પુષ્ટ पुष्ट, **वलिभम्** કરચલીવાળું वलियोंसे युक्त, **अर्धचन्द्राकृति** તથા અર્ધચન્દ્રાકાર एवं अर्धचन्द्राकार, **ललाटम्** લલાટ ललाट, **बहलौ** સ્થૂળ मोटे, **विपुल-** વિશાળ विशाल, **समपीठौ** સમાન પીઠવાળા समान पीठवाले, **समौ** સમપ્રમાણ समप्रमाण, **नीचैर्वृद्धौ** નીચેના ભાગ તરફ વધેલા नीचेकी ओर बढ़े हुए, **पृष्ठतः** પાછળના ભાગમાં બેઠેલા पीछेकी ओर झुके हुए, **सुश्लिष्ट-** તથા સુસંયુક્ત एवं सुसंयुक्त, **कर्णपुत्रकौ** કર્ણપુત્રક (કાનના છિદ્રથી બહાર જરા નાના વધેલા ભાગ) कर्णपुत्रक (कानके छिद्रसे बाहिर छोटेसे वृद्ध भाग), **महाच्छिद्रौ** અને મોટાં છિદ્રવાળા और बड़े छिद्रयुक्त, **कर्णौ** બે કાન दो कान, **ईषत्** જરા थोड़ी, **प्रलम्बिन्यौ** લાંબી लटकती हुई, **असङ्गते** પરસ્પર ન મળેલી परस्पर न मिली हुई, **समे** સમાન समान, **संहते** ઘાટી घनी, **महत्यौ** તથા મોટી एवं बड़ी, **भ्रुवौ** ભ્રૂકુટીઓ भ्रूकुटियाँ, **समे** સમાન समप्रमाण, **समाहितदर्शने** સ્થિર દૃષ્ટિવાળી स्थिर दृष्टिवाले, **व्यक्तभागविभागे** સ્પષ્ટ ભાગ-વિભાગવાળી स्पष्टभाग विभागसे युक्त, **बलवती** બળવાન बलवान, **तेजसा उपपन्ने** તેજથી યુક્ત तेजसे युक्त, **स्वङ्गापाङ्गे** તથા સુંદર અંગ અને અપાંગવાળી एवं सुंदर अंग अपांगसे युक्त, **चक्षुषी** આંખો आँखें, **ऋज्वी** સરળ सीधी, **महोच्छ्वासा** લાંબા ઉચ્છ્વાસ લેનારું दीर्घ उच्छ्वास लेनेवाली, **वंशसम्पन्ना** દાંડીની સંપત્તિવાળું शुभ नासावंशसे युक्त, **ईषत् अवनताग्रा** અગ્ર ભાગમાં જરા નમેલું अग्रभागमें थोड़ी झुकी हुई, **नासिका** નાક नासिका, **महत्** મોટું बड़ा, **ऋजु-** સરળ सरल, **सुनिविष्ट-** અને સારી રીતે ગોઠવાયેલા और भली प्रकार बैठे हुए, **दन्तम्** દાંતવાળું दांतोंवाला, **आस्यम्** મુખ मुख, **आयाम-** લંબાઈ लम्बाई, **विस्तार-** તથા પહોળાઈથી एवं चौड़ाईसे, **उपपन्ना** યુક્ત युक्त, **श्लक्ष्णा** લીસી चीकनी, **तन्वी** પાતળી पतली, **प्रकृतिवर्णयुक्ता** સ્વાભાવિક વર્ણવાળી स्वाभाविक वर्णयुक्त, **जिह्वा** જીભ जीभ, **श्लक्ष्णम्** લીસું चिकना, **युक्तोपचयम्** યોગ્ય પુષ્ટિવાળું योग्य पुष्टतासे युक्त, **ऊष्मोपपन्नम्** ઊષ્માયુક્ત ऊष्मायुक्त, **रक्तम्** તથા લાલ तथा लाल, **तालु** તાળવું तालु, **महान्** મોટો महान, **अदीनः** દીનતારહિત दीनतारहित, **स्निग्धः** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **अनुनादी** પડછંદો પાડનાર प्रतिध्वनियुक्त, **गम्भीरसमुत्थः** ગંભીર गम्भीर, **धीरः** અને ધીર और धीर, **स्वरः** સ્વર स्वर, **नातिस्थूलौ** નહિ બહુ જાડા न बहुत मोटे, **नातिकृशौ** નહિ બહુ પાતળા न बहुत पतले, **विस्तारोपपन्नौ** વિસ્તારથી યુક્ત विस्तारसे युक्त, **आस्य-प्रच्छादनौ** મુખ ઢાંકનાર मुखको ढंकनेवाले, **रक्तौ** અને લાલ और लाल, **ओष्ठौ** હોઠ ओष्ठ, **महत्यौ** મોટાં बड़े, **हनू** જડબાં हनू, **वृत्ता** ગોળ गोल, **नातिमहती** નહિ બહુ મોટી न बहुत बड़ी, **ग्रीवा** ડોક ग्रीवा, **व्यूढम्** વિશાળ विशाल, **उपचितम्** તથા ભરાવદાર और भरी हुई, **उरः** છાતી छाती, **गूढम्** ગૂઢ गूढ, **जत्रु** હાંસડી जत्रु, **पृष्ठवंशः च** અને પૃષ્ઠવંશ और पृष्ठवंश, **विप्रकृष्ट-अन्तरौ** પરસ્પર દૂર અન્તરવાળાં परस्पर दूरवर्ती अन्तरवाले, **स्तनौ** સ્તન स्तन, **असंपातिनी** સુનિર્ગત सुनिर्गत, **स्थिरे** તથા સ્થિર एवं स्थिर, **पार्श्वे** પડખાં पार्श्व, **वृत्त-** ગોળ गोल, **परिपूर्ण-** ભરેલા भरे हुए, **आयतौ** અને લાંબા और लम्बे, **बाहू** બાહુ बाहु, **सक्थिनी** સાથળો सक्थियां, **अङ्गुलयः च** અને આંગળિયો और अंगुलियाँ, **महत्** મોટા बड़े, **उपचितम्** તથા પુષ્ટ और पुष्ट, **पाणिपादम्** હાથપગ हाथपाँव, **स्थिराः** સ્થિર स्थिर, **वृत्ताः** ગોળ गोल, **स्निग्धाः** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **ताम्राः** તામ્ર રંગના ताम्रवर्णके, **तुङ्गाः** ઊંચા ऊंचे, **कूर्माकाराः** અને કાચબાના આકારના और कछुएकी पीठके समान, **करजाः** નખ नख, **प्रदक्षिणावर्ता** જમણા

વળાંકવાળી दक्षिणावर्तयुक्त, **सोत्सङ्गा च** અને ગંભીરતા-યુક્ત और गम्भीरतायुक्त, **नाभिः** નાભિ नाभि, **उर-स्त्रिभागहीना** પહોળાઈમાં છાતીથી તૃતીયાંશ ઓછી चौड़ाईमें छातीसे तृतीयांश कम, **समा** સમાન समान, **समुपचितमांसा** તથા પુષ્ટ માંસવાળી एवं पुष्ट मांसवाली, **कटी** કમર कमर, **वृत्तौ** ગોળ गोल, **स्थिरोपचित-** સ્થિર અને પુષ્ટ स्थिर और पुष्ट, **मांसौ** માંસવાળા मांसवाले, **न-अति-उन्नतौ** નહિ બહુ ઊંચા न तो बहुत उठे हुए, **न-अति-अवनतौ** તથા નહિ બહુ બેઠેલા तथा न तो बहुत दबे हुए, **स्फिचौ** નિતંબ नितंब, **अनुपूर्वम्** ક્રમશઃ क्रमशः, **वृत्तौ** ગોળ गोल, **उपचययुक्तौ** પુષ્ટિયુક્ત पुष्टियुक्त, **ऊरू** સાથળો ऊरू, **न-अति-उपचिते** નહિ બહુ પુષ્ટ न तो बहुत पुष्ट, **न-अति-अपचिते** તેમ નહિ બહુ કૃશ और न बहुत कृश, **एणीपदे** હરિણીના પગ જેવી हरिणीके पदके समान, **प्रगूढ-सिरा-अस्थि-सन्धी** જેનાં સિરા તથા અસ્થિસંધિ ઢંકાયેલાં છે એવી जिनकी सिरा तथा अस्थिसन्धियाँ ढंकी हुई हैं ऐसी, **जङ्घे** પિંડીઓ जंघाएँ, **न-अति-उपचितौ** નહિ બહુ પુષ્ટ न तो बहुत पुष्ट, **न-अति-अपचितौ** તેમ નહિ બહુ કૃશ और न तो बहुत कृश, **गुल्फौ** ઘૂંટીઓ गुल्फ, **पूर्वोपदिष्टगुणौ** પહેલાં કહેલા ગુણોવાળા पूर्वकथित गुणयुक्त, **कूर्माकारौ** અને કાચબાના આકારના और कछुएके आकारके, **पादौ** પગ पैर, **प्रकृतियुक्तानि** પ્રકૃતિયુક્ત प्रकृतियुक्त, **वातमूत्र-पुरीष-** વાયુ-મૂત્ર-પુરીષ वायु-मूत्र-पुरीष, **गुह्यानि** અને ગુહ્ય ઇન્દ્રિયો और गुह्येन्द्रियां, **तथा** તથા तथा, **स्वप्न-** નિદ્રા निद्रा, **जागरण-** જાગરણ जागरण, **आयास-** પરિશ્રમ परिश्रम, **स्मित-** સ્મિત हास्य, **रुदित-** રોવું रोना, **स्तन-ग्रहणानि** અને સ્તનગ્રહણ और स्तनग्रहण, **अन्यत् च** અને બીજું और दूसरा, **यत् किंचित् अपि** જે કંઈ जो कुछ, **अनुक्तम् अस्ति** કહ્યું નથી नहीं कहा गया, **तत् सर्वम् अपि** તે બધુંય वह सब ही, **प्रकृतिसम्पन्नम्** પ્રકૃતિ-સંપન્ન प्रकृतिसंपन्न, **इष्टम्** ઇષ્ટ છે इष्ट है, **विपरीतम् पुनः** અને વિપરીત और विपरीत, **अनिष्टम्** અનિષ્ટ છે अनिष्ट है, **इति** એ ये, **दीर्घायुः-** દીર્ઘાયુનાં दीर्घायुके, **लक्षणानि** લક્ષણો છે लक्षण हैं ॥ ५१ ॥

51. Thus they commend hair of the head that grows singly in separate follicles, is soft, sparse, oily, firmly rooted, and black; skin that is taut and thick-layered; head that is normal, endowed more than usually with the traits of excellence, a little in excess of the normal measurements, proportionate and resembling an umbrella in shape; fore-head that is broad, firm, even, well-knit in the skull, joints showing vertical lines, plump, wrinkled and shaped like the half-moon; ears that are plump, broad and even in the lobes, well-matched, pendulous, depressed in the back, well-jointed in the concha and large-holed; eye-brows that are slightly drooping at the ends not joined together, well-matched, thick-set and large; eyes that are well-matched, straight-seeing, well-defined in all parts, strong, endowed with lustre, beautiful in them-selves and in their corners; nose that is straight, capable of deep-breathing, well-bridged and slightly curved in the tip (aquiline); mouth that is large, straight and provided with well-set teeth; tongue that is long, wide smooth, slender and of a healthy color; palate that is smooth, moderately fleshy, warm and red; voice that is mighty, not plaintive, endearing, resonant, deep-toned and inspirating; lips that are neither too thick nor too thin, well extended so as to screen the mouth and red jaws that are large; neck that is rounded and not over-large; chest that is wide and plump; the collar-bone and the spine that are inconspicuous; breasts that are wide-

spaced; sides that taper down and are firm; arms, thighs and fingers that are rounded, full and extended; hands and feet that are large and plump; nails that are firm, rounded, oily, pink, convex and shaped like a tortoise; navel that has a right whirl and is well depressed; waist that is two-thirds of the chest in circumference, straight and evenly fleshy; buttocks that are rounded, compact, plump, neither very elevated nor very depressed; thighs that taper down gradually and are plump; shanks that are neither too fleshy nor void of flesh in the ankles like those of the deer and have nerves, bones and joints well-covered; ankles that are neither very fleshy nor void of flesh; feet of the description given earlier and tortoise-shaped; and flatus, urine, stools, and anus as also sleep, waking, movements, crowing, crying and sucking that conform to the norm; whatever else has been left unmentioned here, if conforming to what is excellent in nature, should be regarded as desirable; what is contrary to this is to be considered undesirable. Thus have been described the signs of longevity.

धात्रीपरीक्षा—

अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः। अथ ब्रूयात्—धात्रीमानय समानवर्णां यौवनस्थां निभृतामनातुराममव्यङ्गामव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजातीयामक्षुद्रामक्षुद्रकर्मिणीं कुले जातां वत्सलामरोगां जीवद्वत्सां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामनुच्चारशायिनीमनन्त्यावसायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचिद्वेषिणीं स्तनस्तन्यसंपदुपेतामिति ॥ ५२ ॥

अतः અહીંથી यहांसे, **धात्री-** ધાવની धात्रीकी, **परीक्षाम्** પરીક્ષા परीक्षाको, **उपदेक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **अथ** પછી फिर, **समानवर्णाम्** સમાન જાતિની समान वर्णकी, **यौवनस्थाम्** યુવતિ युवति, **निभृताम्** વિનયશીલ विनयशील, **अनातुराम्** રોગરહિત नीरोग, **अव्यङ्गाम्** ખોડખાંપણ વિનાની न्यूनाधिक अंगरहित, **अविरूपाम्** વિરૂપ ન હોય એવી विरूप न हो ऐसी, **अजुगुप्सिताम्** અનિન્દિત अनिन्दित, **देशजातीयाम्** પોતાના દેશમાં જન્મેલી अपने देशमें उत्पन्न हुई, **अक्षुद्राम्** ક્ષુદ્રતારહિત क्षुद्रतारहित, **अक्षुद्रकर्मिणीम्** ક્ષુદ્રકર્મ ન કરનારી क्षुद्रकर्म न करनेवाली, **कुले जाताम्** ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી उत्तम कुलमें उत्पन्न हुई, **वत्सलाम्** વહાલ રાખનારી प्रेम रखनेवाली, **अरोगाम्** રોગરહિત रोगरहित, **जीवद्वत्साम्** જીવિત સંતાનવાળી जीवित संतानवाली, **पुंवत्साम्** પુત્રવતી पुत्रवती, **दोग्ध्रीम्** બહુ દૂધવાળી प्रचुरदुग्धयुक्त, **अप्रमत्ताम्** અપ્રમાદી प्रमादरहित, **अनुच्चारशायिनीम्** બાળકના મળમૂત્ર પર નહિ સૂનારી बच्चेके मलमूत्र पर नहीं सोनेवाली, **अनन्त्यावसायिनीम्** પતિત ન હોય એવી पातित्यदोषरहित, **कुशलोपचाराम्** ઉપચારકુશળ उपचारमें कुशल, **शुचिम्** પવિત્ર पवित्र, **अशुचि-** મલિનતાનો मलिनताका, **द्वेषिणीम्** દ્વેષ કરનારી द्वेष करनेवाली, **स्तन-** સ્તન स्तन, **स्तन्य-** અને દૂધની और दूधकी, **संपत्-** સંપત્તિથી संपत्तिसे, **उपेताम्** યુક્ત युक्त, **धात्रीम्** ધાવને धात्रीको, **आनय** લઈ આવો ले आओ, **इति** એ પ્રમાણે इस प्रकार, **ब्रूयात्** કહેવું જોઈએ कहना चाहिए ॥ ५२ ॥

52. We shall now teach how to carry out the examination of the wet-nurse. The physician should say thus:—"Bring a wet-nurse who belongs to the same caste as the infant's

५२. अविरूपामजुगुप्सितां—अविजुगुप्सामजुगुप्सितां (ध.)
,, वत्सलामरोगां—वत्सलां (ख. ब.)

५२. अप्रमत्तामनुच्चारशायिनीम्—अप्रमत्तामशायिनीमनुच्चारशायिनीम् (ध. झ.)

mother, who is in her youth, submissive, free from disease, not deficient in any limb, not given to unwholesome pursuits, not ugly, not ill-disposed, native of the country, not mean minded, not given to mean acts, well-born, affectionate towards children, free from any disease, whose children have not died, who is a mother of male children, who has plenty of milk, who is never heedless, not given to sleeping in beds soiled with excrement, not given to low company, skilful in attendance, clean, averse to unclean ways and endowed with the excellence of breasts and milk.

धात्र्याः स्तनसंपत्—

तत्रेयं स्तनसंपत्—नात्यूर्ध्वौ नातिलम्बावनतिकृशावनतिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ चेति (स्तनसंपत्) ॥ ५३ ॥

तत्र તેમાં इसमें, इयम् આ यह, स्तनसंपत् સ્તનોની સંપત્તિ છે स्तनोंकी संपत्ति है, नात्यूर्ध्वौ સ્તનો નહિ બહુ ઊંચાં न तो बहुत ऊपरको ऊठे हुए, नातिलम्बौ નહિ બહુ લટકતાં न तो बहुत लटकते हुए, अनतिकृशौ નહિ બહુ કૃશ न बहुत कृश, अनतिपीनौ નહિ બહુ પુષ્ટ न बहुत मोटे, युक्तपिप्पलकौ પ્રમાણસર ડીંટડીવાળાં प्रमाणयुक्त चूचुकवाले, सुखप्रपानौ च અને સુખેથી ધાવી શકાય એવાં હોવાં જોઈએ तथा सुखपूर्वक पानयोग्य होने चाहिए, इति આ यह, (स्तन-संपत्) સ્તનસંપત્તિ છે स्तनसंपत्ति है ॥ ५३ ॥

53. Concerning the excellence of breasts:—They should be neither very high nor very loose hanging, neither very lean nor very plump, and they should have proportionate teats and be easy to suck. This is the excellence of breasts.

धात्र्याः स्तन्यसंपत्—

स्तन्यसंपत्तु प्रकृतिवर्णगन्धरसस्पर्शम्, उदपात्रे च दुह्यमानमुदकं व्येति प्रकृतिभूतत्वात्; तत् पुष्टिकरमारोग्यकरं चेति (स्तन्यसंपत्) ॥ ५४ ॥

स्तन्यसंपत् तु અને ધાવણની સંપત્તિ और दूधकी संपत्ति, प्रकृति- ધાવણ સ્વાભાવિક દૂધ स्वाभाविक, वर्ण- વર્ણ वर्ण, गन्ध- ગન્ધ गन्ध, रस- રસ रस, स्पर्शम् અને સ્પર્શવાળું और स्पर्शयुक्त, उदपात्रे च અને જળપાત્રમાં और जलपात्रमें, दुह्यमानम् લેવામાં આવતાં लेने पर, प्रकृतिभूतत्वात् વિકારથી રહિત હોવાથી अविकृत होनेसे, उदकम् પાણી સાથે जलके साथ, व्येति ભળી જાય છે मिल जाता है, तत् તે वह, पुष्टिकरम् પુષ્ટિકારક पुष्टिकारक, आरोग्यकरम् च અને આરોગ્યપ્રદ હોય છે और आरोग्यप्रद होता है, इति આ यह, (स्तन्यसंपत्) ધાવણની સંપત્તિ છે दूधकी संपत्ति है ॥५४॥

54. Concerning the excellence of milk:—It should have natural color, smell, taste and touch and when poured into a pot of water, it should mix at once and perfectly with the water, being of a natural kind. Such milk is both strengthening and health-giving. This is the excellence of milk.

व्यापन्नस्तन्यस्य लिङ्गानि—

अतोऽन्यथा व्यापन्नं ज्ञेयम्। तस्य विशेषाः—श्यावारुणवर्णं कषायानुरसं विशदमनालक्ष्यगन्धं रूक्षं द्रवं फेनिलं लघ्वतृप्तिकरं कर्शनं वातविकाराणां कर्तृ वातोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयं; कृष्णनीलपीतताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुणपरुधिरगन्धि भृशोष्णं पित्तविकाराणां कर्तृ च पित्तोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम्, अत्यर्थशुक्लमतिमाधुर्योपपन्नं लव-

५४. दुह्यमानमुदकं व्येति–दुग्धमुदकमेति (प.)
,, ,, –दुह्यमानमुदकीयते (प.)
५५. अनालक्ष्यगन्धम्–अनतिलक्ष्यगन्धम् (ध. ड. त.)
,, कर्शनं–कर्षणं (थ)
,, क्षीरमभिज्ञेयं–क्षीरमिति ज्ञेयं (ध.)
,, तिक्ताम्लकटुकानुरसं–तिक्तानुकटुकाम्लरसं (प.)

णानुरसं घृततैलवसामज्जगन्धि पिच्छिलं तन्तुमदुदकपात्रेऽवसीदच्छ्लेष्मविकाराणां कर्तृ श्लेष्मोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् ॥ ५५ ॥

अतः अन्यथा એનાથી વિપરીત ગુણવાળાને उससे विपरीत गुणवालेको, **व्यापन्नम्** વિકૃત દુષ્ટ, **ज्ञेयम्** જાણવું जानना चाहिए, **तस्य** તેના इसके, **विशेषाः** ભેદો भेद, **श्याव-** શ્યાવ श्याव, **अरुणवर्णम्** તથા અરુણ વર્ણનું और अरुण वर्णके, **कषायानुरसम्** કષાય અનુરસવાળું कषाय अनुरसवाले, **विशदम्** વિશદ विशद, **अनालक्ष्यगन्धम्** ગન્ધ ન જણાય એવું गन्ध लक्षित न हो ऐसे, **रूक्षम्** રૂક્ષ रूक्ष, **द्रवम्** પાતળું पतले, **फेनिलम्** ફીણવાળું झागदार, **लघु** હલકું हलके, **अतृप्तिकरम्** તૃપ્તિ ન કરનારું तृप्ति न करनेवाले, **कर्शनम्** કૃશતાકારક कृशताकारक, **वातविकाराणाम्** અને વાતરોગોને और वातरोगोंको, **कर्तृ** કરનારું करनेवाले, **क्षीरम्** ધાવણને दूधको, **वातोपसृष्टम्** વાયુથી દુષ્ટ થયેલ वायुसे दुष्ट, **अभिज्ञेयम्** જાણવું जानना चाहिए, **कृष्ण-** કાળું काले, **नील-** નીલવર્ણું नीलवर्णके, **पीत-** પીળું पीले, **ताम्राभासम्** તામ્ર રંગનું ताम्रवर्णके. **तिक्त-** તિક્ત तिक्त, **अम्ल-** ખાટું खट्टा, **कटुकानुरसम्** કટુ અનુરસવાળું कटु अनुरसवाले, **कुणप-रुधिर-गन्धि** તથા શવ અને લોહીની ગંધવાળું एवं शव और रक्तकी गंधयुक्त, **भृशोष्णम्** બહુ ગરમ बहुत गरम, **पित्तविकाराणाम् च** અને પિત્તના વિકારોને और पित्तके विकारोंके, **कर्तृ** કરનારું करनेवाले, **क्षीरम्** ધાવણને दूधको, **पित्तोपसृष्टम्** પિત્તદુષ્ટ पित्तदुष्ट, **अभिज्ञेयम्** જાણવું जानना चाहिए, **अत्यर्थशुक्लम्** અતિ શ્વેત अत्यन्त श्वेत, **अतिमाधुर्य-** અત્યન્ત મધુરતાથી अत्यन्त मधुरतासे, **उपपन्नम्** યુક્ત युक्त, **लवणानुरसम्** લવણ અનુરસવાળું लवण अनुरसयुक्त, **घृत-** ઘી घी, **तैल-** તેલ तैल, **वसा-** વસા वसा, **मज्जगन्धि** તથા મજ્જાની ગંધવાળું और मज्जाकी गंधवाले, **पिच्छिलम्** પિચ્છિલ पिच्छिल, **तन्तुमत्** તંતુયુક્ત तन्तुयुक्त, **उदकपात्रे** જળપાત્રમાં जलपात्रमें, **अवसीदत्** નીચે બેસનારું नीचे बैठनेवाले, **श्लेष्म-विकाराणाम्** અને કફરોગોને और कफरोगोंको, **कर्तृ** કરનારા करनेवाले, **क्षीरम्** ધાવણને दूधको, **श्लेष्म-उपसृष्टम्** કફદુષ્ટ कफदुष्ट, **अभिज्ञेयम्** જાણવું जानना चाहिए ॥ ५५ ॥

55. Milk not conforming to the above description is to be known as vitiated. It is classified thus:—Milk that is of darkish or reddish color, astringent in after-taste, clear, of no marked smell, dry, watery, frothy, light, not satisfying, inducing leanness and generative of the disorders of vata, should be known as being tainted by vata. Milk that looks blackish, blueish, yellow, or coppery, has an after-taste which is sour or pungent, which smells like a corpse or like blood, which is very warm and generative of the disorders of pitta, should be known as being tainted by pitta. Milk that is very white, very sweet with a saltish after-taste, that exhales the smell of ghee, oil, flesh-marrow or bone-marrow, that is viscid, fibrous and sinks in water without mixing, and is generative of the disorders of kapha, should be known as tainted by kapha.

व्यापन्नस्तन्यस्य चिकित्सा—

तेषां तु त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां प्रतिविशेषमभिसमीक्ष्य यथास्वं यथादोषं च वमनविरेचनास्थापनानुवासनानि विभज्य कृतानि प्रशमनाय भवन्ति। पानाशनविधिस्तु दुष्टक्षीराया यवगोधूमशालिषष्टिकमुद्गहरेणुककुलत्थसुरासौवीरकमैरेयमेदकलशुनकरञ्जप्रायः स्यात्। क्षीरदोषविशेषांश्चावेक्ष्यावेक्ष्य तत्तद्विधानं कार्यं स्यात् ।

तेषाम् तु તે उन, **त्रयाणाम् अपि** ત્રણેય तीनों, **क्षीरदोषाणाम्** ક્ષીરદોષોના क्षीरदोषोंके, **प्रतिविशेषम्** દરેક ભેદનો प्रत्येक भेदको, **अभिसमीक्ष्य** વિચાર કરી समझ कर, **यथास्वम्** દોષને માટે યોગ્ય दोषके लिए योग्य, **यथादोषम् च** અને દોષના પ્રમાણ અનુસાર

५६. सौवीरक'–सौवीरकतुषोदक' (ग. त.)

और दोषके प्रमाणके अनुसार, विभज्य વિભાગ કરીને विभाग करके, कृतानि કરેલાં किये हुए, वमन- વમન वमन, विरेचन- વિરેચન विरेचन, आस्थापन- આસ્થાપન आस्थापन, अनुवासनानि અને અનુવાસન और अनुवासन, प्रशमनाय પ્રશમનને માટે प्रशमनके लिए, भवन्ति થાય છે होते हैं, दुष्टक्षीरायाः બગડેલા ધાવણવાળી स्त्री માટે दुष्ट क्षीरवाली स्त्रीके लिए, पानाशनविधिः ખાનપાનનો વિધિ खानपानकी विधिमें, तु તો तो, यव- જવ जौ, गोधूम- ઘઉં गेहूं, शालि- શાળ शालि, षष्टिक- સાઠી ચોખા षष्टिक चावल, मुद्ग- મગ मूंग, हरेणुक- વટાણા मटर, कुलत्थ- કળથી कुलथी, सुरा- સુરા सुरा, सौवीरक- સૌવીરક सौवीरक, मैरेय- મૈરેય मैरेय, मेदक- મેદક मेदक, लशुन- લસણ लहसुन, करञ्जप्रायः स्यात् અને કરંજના અધિક પ્રમાણથી થવો જોઈએ और करंजका अधिक प्रमाणमें व्यवहार करे, क्षीरदोषविशेषान् च અને ધાવણના દોષોના ભેદોને और दूधके दोषोंके भेदोंको, अवेक्ष्य अवेक्ष्य જોઈ વિચારી सोच समझ कर, तत् तत् તે તે उस उस, विधानम् વિધાનને विधानको, कार्यम् स्यात् કરવું જોઈએ करना चाहिए।

56-(1). Following a specific analysis of the faults of these three types of vitiated milk, emetics, purgatives and oily and dry enemata, if administered systematically with relation to the particular disorder, will serve to rectify the faults. As regards the dietetic rule with reference to a woman whose milk has become vitiated, it is as follows:— Her food and drink should consist mainy of barley, wheat, sali rice, shashti rice, green gram, pulse, peas, horse gram, sura, sauveeraka, maireya, and medaka wines, garlic and indian beech. The milk should be examined at frequent intervals for specific faults and the appropriate correctives administered.

पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्वागुडूचीवत्सक-फलकिराततिक्तककटुकरोहिणीसारिवाकषायाणां च पानं प्रशस्यते, तथाऽन्येषां तिक्तकषायकटुक-मधुराणां द्रव्याणां प्रयोगः क्षीरविकारविशेषान-भिसमीक्ष्य मात्रां कालं च। इति क्षीरविशोध-नानि ॥ ५६ ॥

क्षीरविकारविशेषान् ધાવણના વિકારોના ભેદોનો दूधके विकारोंके भेदोंका, मात्राम् માત્રાનો मात्राका, कालम् च तथा કાળનો और कालका, अभिसमीक्ष्य વિચાર કરી विचार करके, पाठा- પાઠા पाठा, महौषध- સૂંઠ सोंठ, सुरदारु- દેવદાર देवदारु, मुस्त- મોથ मोथा, गुडूची- ગળો गिलोय, वत्सकफल- ઇંદ્રજવ इन्द्रजौ, किराततिक्तक- કરિયાતું चिरायता, कटुकरोहिणी- કડુ कुटकी, सारिवा- અને સારિવાના और सारिवाके, कषायाणाम् કષાયોનું कषायोंका, पानम् પાન पान, तथा तथा तथा, अन्येषाम् બીજા दूसरे, तिक्त- કડવાં तिक्त, कषाय- કષાય कषाय, कटुक- તીખાં चरपरे, मधुराणाम् અને મધુર और मधुर, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, इति આ ये, क्षीर- દૂધનાં दूधके, विशोधनानि શોધન કરનારાં છે शोधन करनेवाले हैं ॥ ५६ ॥

56. The infusions of patha, dry ginger, deodar, nut-grass, trilobed virgin's bower, guduch, fruits and seeds of kurchi, chiretta, kurroa and indian sarsaparilla are said to be generally beneficial. Similarly the administration of other ingredients that are bitter, astringent, pungent and sweet should be given, taking into consideration the particular fault of the milk as also the dosage and season. Thus have been described the corrective measures in galactic disorders.

५६. °कटुकमधुराणां–°कटुकप्रायाणां (ब. प.)

क्षीरजननानि—

क्षीरजननानि तु मद्यानि सीधुवर्ज्यानि, ग्राम्यानूपौदकानि च शाकधान्यमांसानि, द्रवमधुराम्ललवणभूयिष्ठाश्चाहाराः, क्षीरिण्यश्चौषधयः, क्षीरपानमनायासश्च, वीरणषष्टिकशालीक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटमूलकषायाणां च पानमिति (क्षीरजननानि) ॥ ५७ ॥

क्षीरजननानि तु क्षीरजनक तो। क्षीरजनक तो, सीधुवर्ज्यानि सीधु सिवायनां सीधुको छोड कर, मद्यानि मद्यो मद्य, ग्राम्य- ग्राम्य ग्राम्य, आनूप- આનૂપ आनूप, औदकानि च અને ઔદક और औदक, शाक-धान्य-मांसानि શાક, અનાજ અને માંસ शाक, अन्न और मांस, द्रव- દ્રવ द्रव, मधुर- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवणभूयिष्ठाः च અને લવણપ્રધાન और लवण-प्रधान, आहाराः આહારો आहार, क्षीरिण्यः च અને છીરવાળી और दूधवाली, ओषधयः ઔષધિયો औषधियाँ क्षीरपानम् દૂધનું પાન दुग्धपान, अनायासः च તથા પરિશ્રમ ન કરવો तथा परिश्रम न करना, वीरण- અને વીરણ तथा वीरण, षष्टिक- સાઠી साठी, शालि- શાળ शालि, इक्षुवालिका- ઇક્ષુવાલિકા इक्षुवालिका, दर्भ- દર્ભ दर्भ, कुश- કુશ कुश, काश- કાશ काश, गुन्द्रा- ગુંદ્રા गुन्द्रा, इत्कटमूल- અને ઇત્કટનાં મૂળોનાં और इत्कटके मूलोंके, कषायाणाम् च કષાયોનું कषायोंका, पानम् च પાન पान, इति એ ये, (क्षीरजननानि) ધાવણ ઉત્પન્ન કરનારાં છે दूधको उत्पन्न करनेवाले हैं ॥५७॥

57. The following are promotives of lactation:—All wines with the exception of seedhu, vegetables, cereals and meat which come under the heads of domestic, wet-land and aquatic; food-stuffs that abound in sweet, sour or salt liquids; herbs containing milky juices; the regular drinking of cow's milk; avoidance of laborious tasks; and the drinking of the infusions of cuscus grass, shashtika and sali rice, ikshuvalika, sacrificial grass, small sacrificial grass, thatch grass, elephant grass and roots of prickly sesban. Such are the lactiferous agents.

स्तनपानविधिः —

धात्री तु यदा स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात्तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्यां सहस्रवीर्याममोघामव्यथां शिवामरिष्टां वाट्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तां वा बिभ्रत्योषधिं कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेत्। इति धात्रीकर्म ॥ ५८ ॥

धात्री तु અને ધાવ और धात्री, यदा જ્યારે जब, स्वादु- મધુર मधुर, बहुल- ઘણું अधिक, शुद्ध- અને શુદ્ધ और शुद्ध, दुग्धा દૂધવાળી दूधवाली, स्यात् થાય होवे, तदा ત્યારે तब, स्नाता તેણે સ્નાન કરી वह स्नान कर, अनुलिप्ता તથા ચંદન આદિનો લેપ કરી तथा चंदन आदिका लेप करके, शुक्लवस्त्रम् શ્વેત વસ્ત્ર श्वेत वस्त्रको, परिधाय પહેરી पहन कर, ऐन्द्रीम् ઐન્દ્રી ऐन्द्री, ब्राह्मीम् બ્રાહ્મી ब्राह्मी, शतवीर्याम् શતવીર્યા शतवीर्या, सहस्रवीर्याम् સહસ્રવીર્યા सहस्रवीर्या, अमोघाम् આમળાં आंवले, अव्यथाम् ગળો गिलोय, शिवाम् હરડે हरीतकी, अरिष्टाम् કડુ कुटकी, वाट्यपुष्पीम् કાંસકી कंघी, विष्वक्सेनकान्ताम् वा અથવા ઘઉંલાને अथवा प्रियंगु, ओषधिम् એ ઔષધિને इस ओषधिको, बिभ्रती ધારણ કરીને धारण करके, प्राङ्मुखम् પૂર્વ તરફ મુખ કરાવીને पूर्वकी ओर मुँह कराके, कुमारम् બાળકને बच्चेको, प्रथमम् પ્રથમ प्रथम, दक्षिणम् જમણા दाहिने, स्तनम् સ્તનને स्तनको, पाययेत् ધવરાવવું पिलावे, इति એ यह, धात्रीकर्म ધાવનું કામ છે धात्रीका कर्म है ॥ ५८ ॥

58. When, in this manner, the wet-nurse has become endowed with

५७. °मधुराम्ललवण–°मधुराम्ल (च.)
,, क्षीरजननानि–क्षीरजननान्युक्तानि (ब.)

५८. परिधाय–परिहिता (ध.)
,, विष्वक्सेनकान्तां वा–विष्वक्सेनकान्तामिति (ध.)

sweet, copious and pure milk, then having bathed and anointed herself with unguents, put on white garments and wearing any one of the following drugs, aindri, brahmi, *s*atavirya, sahasravirya, emblic myrobalan, guduch, chebulic myrobalan, kurroa, evening mallow and perfumed cherry, she should, seating herself with her face towards the east, suckle the child with her right breast. Thus have been described the duties of a wet-nurse.

कुमारागारविधिः —

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः—वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकपतङ्गं सुविभक्तसलिलोलूखलमूत्रवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्तुशयनासनास्तरणसंपन्नं कुर्यात्; तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसंपूर्णम् । इति कुमारागारविधिः ॥ ५९ ॥

अतः अनन्तरम् આ પછી इसके बाद, **कुमारागार-** બચ્ચા માટેના ઘરની बच्चेके लिए गृहके, **विधिम्** વિધિને विधानको, **अनुव्याख्यास्यामः** કહેશું कहेंगे, **प्रशस्तम्** પ્રશસ્ત प्रशस्त, **रम्यम्** રમણીય रमणीय, **अतमस्कम्** અંધકારરહિત अंधकाररहित, **निवातम्** પવનરહિત पवनरहित, **प्रवात-एकदेशम्** એક બાંજુએથી હવાદાર एक ओरसे हवादार, **दृढम्** મજબૂત मजबूत, **अपगत-श्वापद-पशु-दंष्ट्रि-मूषिक-पतङ्गम्** હિંસક પ્રાણી-પશુ-દાઢવાળાં પ્રાણી-ઉંદરો અને પતંગિયાં ન આવી શકે એવું हिंसकप्राणी-पशु-दाढवाले प्राणी-चूहे और पतंग न आ सकें ऐसा, **सुविभक्त-** સારીપેઠે જુદાં પાડેલાં છે अच्छी तरहसे अलग अलग बनाये हुए हैं, **सलिल-** જળ जल, **उलूखल-** ખાંડણિયો ऊखल, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **वर्चःस्थान-** અને મળત્યાગનાં સ્થાન और मलत्यागके स्थान, **स्नानभूमि-** નહાવાની જગા स्नानभूमि, **महानसम्** અને રસોડું જેમાં એવું और रसोईका स्थान जिसमें ऐसा, **ऋतुसुखम्** સર્વ ઋતુઓમાં સુખપ્રદ सब ऋतुओंमें सुखप्रद, **यथाऋतु-** ઋતુ અનુસાર ऋतुके अनुकूल, **शयन-** બિછાનાં शयन, **आसन-** આસન आसन, **आस्तरण-** અને ઓછાડની और आच्छादनकी, **संपन्नम्** સંપત્તિવાળું संपत्तिसे युक्त, **तथा** તથા तथा, **सुविहित-** સારી રીતે કરવામાં આવ્યાં છે भली प्रकार किये गये हैं, **रक्षाविधान-** રક્ષાવિધિ रक्षाविधि, **बलि-** બલિદાન बलिदान, **मङ्गल-** મંગળ मंगल, **होम-** હવન हवन, **प्रायश्चित्तम्** અને પ્રાયશ્ચિત જેમાં એવું और प्रायश्चित्त जिसमें ऐसा, **शुचि-** પવિત્ર पवित्र, **वृद्ध-** વૃદ્ધ वृद्ध, **वैद्य-** વૈદ્ય वैद्य, **अनुरक्त-** તથા પ્રેમાળ तथा प्रेमी, **जनसंपूर्णम्** જનોથી સંપૂર્ણ, બચ્ચા માટે ઘર जनोंसे परिपूर्ण, बच्चेके लिए गृह, **वास्तुविद्याकुशलः** વાસ્તુવિદ્યાનિપુણ શિલ્પીએ वास्तुविद्याकुशल शिल्पी, **कुर्यात्** કરવું बनावे, **इति** આ यह, **कुमारागारविधिः** કુમારાગારની વિધિ છે यह कुमारागारका विधान है ॥ ५९ ॥

59. We shall now describe the procedure with regard to the construction of the nursery. A skilful architect should build and furnish the nursery. It should be excellent, beautiful, well-lighted, sheltered from draught, admitting of air from only one direction, strong, free from such pests as marauding beasts, animals, fanged creatures, mice and moths, well-planned as regards the places of water-storage, grinding, lavatory, bath and cooking, comfortable during all seasons, and provided with beds, seats and spreads suited to each season. Moreover the rites connected with protecting the house from the influence of evil spirits as also those with propitiatory,

५९. अपगतश्वापदपशु°—अपगतपशु° (ख.)

,, °मूत्रवर्चःस्थान—°वर्चःस्थान (ग.)

auspicious, sacrificial and penitential offerings should be performed and the house should be filled with clean and experienced physicians and with those attached to the family. Thus has been described the procedure with regard to the construction of the nursery.

कुमारस्य शयनादीनि कीदृशानि स्युः?—

शयनासनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः; असति संभवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि शुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ ६० ॥

कुमारस्य બાળકનાં बच्चेके, **शयन**- સૂવાનાં सोनेके, **आसन**- બેસવાનાં बैठनेके, **आस्तरण**- પાથરવાનાં बिछानेके, **प्रावरणानि** તથા ઓઢવાનાં વસ્ત્ર तथा ओढनेके वस्त्र, **मृदु**- કોમળ कोमल, **लघु**- હળવાં हल्के, **शुचि**- સ્વચ્છ स्वच्छ, **सुगन्धीनि** તથા સુગન્ધી तथा सुगन्धी, **स्युः** હોવાં જોઈએ होने चाहिएं, **स्वेद**- પરસેવા पसीना, **मल**- મેલ मल, **जन्तुमन्ति** અને જીવાતવાળાં और जन्तुयुक्त, **मूत्र** તથા મૂત્ર तथा मूत्र, **पुरीष**-અને વિષ્ટાથી और विष्टासे, **उपसृष्टानि च** યુક્ત युक्त, **वर्ज्यानि स्युः** તજવાં જોઈએ छोड़ देने चाहिएं, **अन्येषाम्** બીજાંનો दूसरोंके, **संभवे असति** સંભવ ન હોય તો संभव न होने पर, **सुप्रक्षालितोपधानानि** ઓછાડને સારી રીતે ધોઈને आच्छादनोंको अच्छी तरह धोकर, **शुद्धशुष्काणि** શુધ્ધ કરી સૂકવી शुद्ध कर सुखा करके, **सुधूपितानि** તથા સારી પેઠે ધૂપ દઈને तथा भली भांति धूप दे करके, **तानि एव** તેનાં તે જ वेही, **उपयोगम्** ઉપયોગમાં उपयोगमें, **गच्छेयुः** લેવાં लिये जायँ ॥६०॥

60. The bed, seats, spreads and covers meant for the child should be soft, light, clean and fragrant. Sweat-stained, soiled and germ-laden articles should be at once removed; so also those that are soiled with feces or urine. If fresh ones are not available the same may be used again after they have been washed well and fumigated well and rendered perfectly clean and dry.

कुमारस्य वस्त्रादीनां धूपनानि—

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानां च यवसर्षपातसीहिङ्गुगुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्मोकाणि घृतयुक्तानि स्युः ॥ ६१ ॥

घृतयुक्तानि ઘીથી યુક્ત घृतसे युक्त, **यव**- જવ जौ, **सर्षप**- સરસવ सरसों, **अतसी**- અળસી अलसी, **हिङ्गु**- હિંગ हींग, **गुग्गुलु**- ગૂગળ गुग्गुलु, **वचा**- વજ वच, **चोरक**- ચોરક चोरक, **वयःस्था**- બ્રાહ્મી ब्राह्मी, **गोलोमी**- દૂર્વા दूर्वा, **जटिला**- જટામાંસી जटामांसी, **पलङ्कषा**- ગૂગળ गुग्गुलु, **अशोकरोहिणी**- અશોકરોહિણી अशोकरोहिणी, **सर्पनिर्मोकाणि पुनः** અને સાપની કાંચળી એઓ और सांपकी केंचुली वे, **शयन**- શયન शयन, **आस्तरण**- ઓછાડ बिछाने, **प्रावरणानाम् च** અને ઓઢવાનાં और ओढनेके, **वाससाम्** વસ્ત્રોને वस्त्रोंको, **धूपनानि** ધૂપ દેવાનાં દ્રવ્યો धूप देनेके द्रव्य, **स्युः** છે हैं ॥६१॥

61. For fumigating the garments as also the beds, spreads and covers the following articles smeared with ghee may be used:—barley, rape-seed, linseed, asafetida, gum-guggul, sweet flag, angelica, brahmi, bhutakesi, nardus, palankasha, kurroa and the sloughs of snakes.

कुमारस्य धारणीया मणिमन्त्रौषधयः—

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽग्राणि गृहीतानि स्युः; ऐन्द्र्याद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ च, यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुरथर्ववेदविदः ॥ ६२ ॥

६०. सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि–सुप्रक्षालितोपधूपितानि (ग.)

६१. घृतयुक्तानि–घृतसिक्तानि (ज.)

कुमारस्य બાળકને बच्चेको, मणयः च મણિઓ मणियोंका, धारणीयाः ધારણ કરાવવા જોઈએ धारण कराना चाहिए, जीवताम् તથા જીવતા तथा जीवित, खड्ग- ગેંડા गेंडे, रुरु- રુરુ रुरु, गवय- નીલગાય नीलगाय, वृषभाणाम् અને સાંઢનાં और बैलके, दक्षिणेभ्यः જમણાં दाहिने, विषाणेभ्यः શીંગડાંમાંથી सींगोंसे, अग्राणि અગ્રભાગ अग्रभाग, गृहीतानि स्युः ગ્રહણ કરવા જોઈએ ग्रहण करना चाहिए, ऐन्द्रयाद्याः च ઐન્દ્રી આદિ ऐन्द्री आदि, ओषधयः ઔષધિઓ औषधियां, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभकौ च तथा ઋષભક तथा ऋषभक, यानि च अन्यानि अपि च અને જે બીજાં પણ और जो अन्य भी, अथर्ववेदविदः અથર્વવેદને જાણનાર अथर्ववेदको जाननेवाले, ब्राह्मणाः બ્રાહ્મણો ब्राह्मण, प्रशंसेयुः શ્રેષ્ઠ બતાવે તે પણ ધારણ કરાવવાં જોઈએ श्रेष्ठ बतलावें उनका भी धारण कराना चाहिए ॥ ६२ ॥

62. The following articles should be worn as talismans by the child:—Gems, tips of the right horns of a live rhinoceros, deer, gayal and bull; herbs like the aindri etc.; the herbs jeevaka and rishabhaka; as also all such articles as the brahmanas learned in the Atharvaveda may recommend.

कुमारस्य क्रीडनकानि—

क्रीडनकानि खलु कुमारस्य विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि चागुरूणि चातीक्ष्णाग्राणि चानास्यप्रवेशीनि चाप्राणहराणि चावित्रासनानि स्युः ॥ ६३ ॥

कुमारस्य खलु બાળક માટેનાં बच्चेके लिए, क्रीडनकानि રમકડાં खिलौने, विचित्राणि રંગબેરંગી चित्र-विचित्र, घोषवन्ति મધુર અવાજવાળાં मधुर बजनेवाले, अभिरामाणि च મનોરમ मनोरम, अगुरूणि च હળવાં हल्के, अतीक्ष्णाग्राणि च તીક્ષ્ણ અણી વગરનાં तीक्ष्ण नोकसे रहित, अनास्यप्रवेशीनि च મોઢામાં ન પેસી જાય એવાં मुँहमें न घुस जायँ ऐसे, अप्राणहराणि च પ્રાણહર ન હોય એવાં प्राणहर न हों ऐसे, अवित्रासनानि च અને ત્રાસજનક ન હોય એવાં और त्रासजनक न हों ऐसे, स्युः હોવાં જોઈએ होने चाहिएं ॥ ६३ ॥

63. The toys of the child should be variegated, sounding, attractive, light, without sharp edges, incapable of being swallowed, fraught with no danger to life and unfrightening.

कुमारस्य वित्रासनं न कार्यम्—

न ह्यस्य वित्रासनं साधु। तस्मात्तस्मिन् रुदत्यभुञ्जाने वाऽन्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ॥ ६४ ॥

हि કેમકે क्योंकि, अस्य એને उसे, वित्रासनम् બીવરાવવું डराना, न साधु સારું નથી अच्छा नहीं है, तस्मात् તેથી इस लिए, तस्मिन् रुदति તે રોતું હોય वह रोता हो, अभुञ्जाने ખાતું ન હોય भोजन न करता हो, अन्यत्र वा અથવા બીજી બાબતમાં अथवा अन्य विषयमें, विधेयताम् अगच्छति કહ્યું ન માનતું હોય ત્યારે कहना न मानता हो तब, कुमारस्य બાળકને बच्चेको, वित्रासनार्थम् બીવરાવવા માટે डराने के लिए, राक्षस- રાક્ષસ राक्षस, पिशाच- પિશાચ पिशाच, पूतनाद्यानाम् પૂતના આદિનાં पूतना आदिके, नामानि નામોને नामोंको, आह्वयता પોકારીને पुकार कर, नामग्रहणम् તેઓનાં નામનું ગ્રહણ उनके नामका ग्रहण, न कार्यम् स्यात् કરવું ન જોઈએ नहीं करना चाहिए ॥६४॥

64. It is never good to frighten the child. Accordingly, if he is found weeping, refusing to eat his meals, or in any other way proving recalcitrant, it is not right to take the name of goblin, ghost or harpy with a view to frightening him into obedience.

रोगप्रादुर्भाव उपचाराः—

यदि त्वातुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत

प्रकृतिनिमित्तपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्य सर्वविशेषानातुरौषधदेशकालाश्रयानवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशीतशङ्करं कर्म प्रवर्तयन् ।

यदि तु જો यदि, कुमारने બાળકને बच्चेको, किञ्चित् કોઈ कोई, आतुर्यम् રોગ रोग, आगच्छेत् થઈ આવે તો हो जाय तो, तत् તેને उसे, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, निमित्त- હેતુ हेतु, पूर्वरूप- પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, लिङ्ग- લક્ષણ लक्षण, उपशयविशेषैः અને ઉપશયના વિશેષોથી और उपशयके विशेषोंसे, तत्त्वतः તત્ત્વપૂર્વક तत्त्वरूपमें, अनुबुध्य જાણીને समझ कर, आतुर- રોગી रोगी, औषध- ઔસડ औषध, देश- દેશ देश, काल- અને કાલમાં और कालमें, आश्रयान् રહેલા रहे हुए, सर्वविशेषान् સર્વ ભેદોને सब भेदोंको, अवेक्षमाणः જાણીને जान कर, मधुर- મધુર मधुर, मृदु- મૃદુ मृदु, लघु- હળવું हल्के, सुरभि- સુરભિ सुगन्धित, शीत- શીતળ शीतल, शङ्करम् અને કલ્યાણ કરનારું और कल्याणकारक, कर्म કર્મ कर्म, प्रवर्तयन् પ્રવૃત્ત કરીને प्रवृत्त करके, एनम् એની इसकी, चिकित्सितुम् ચિકિત્સાનો चिकित्साका, आरभेत આરંભ કરવો જોઈએ आरंभ करना चाहिए।

65-(1). If some disorder overtakes the child, the physician should rightly understand the child from the view-points of habitus, etiological factors, premonitory symptoms, signs and symptoms and homologatory signs, and constantly keeping in view all the factors concerned in the tetrad of patient, medicine, time and place, should proceed to treat him by medication that is sweet, soft, light, sweet-smelling, cold and pleasant.

एवंसात्म्या हि कुमारा भवन्ति। तथा ते शर्म लभन्ते चिराय। अरोगे त्वरोगवृत्तमातिष्ठेद्देशकालात्मगुणविपर्ययेण वर्तमानः, क्रमेणासात्म्यानि परिवर्त्योपयुञ्जानः सर्वाण्यहितानि वर्जयेत्। तथा बलवर्णशरीरायुषां संपदमवाप्नोतीति ॥६५॥

हि કારણ કે क्योंकि, कुमाराः બાળકો बालक, एवम्- सात्म्याः એવી જાતના સાત્મ્યવાળા इस प्रकारके सात्म्यवाले, भवन्ति હોય છે होते हैं, तथा એમ કરવાથી ऐसा करनेसे, ते તેઓ वे, चिराय લાંબા વખત સુધી चिरकाल तक, शर्म આરોગ્ય आरोग्य, लभन्ते મેળવે છે प्राप्त करते हैं, अरोगे तु સ્વસ્થ હોય ત્યારે स्वस्थ होने पर, देश- દેશ देश, काल- કાળ काल, आत्मगुण- અને પોતાના શરીરના ગુણથી और अपने शरीरके गुणकी, विपर्ययेण વિપરીતપણે विपरीततासे, वर्तमानः રહીને रह कर, अरोगवृत्तम् સ્વસ્થવૃત્તનું स्वस्थवृत्तका, आतिष्ठेत् પાલન કરવું જોઈએ पालन करना चाहिए, असात्म्यानि અસાત્મ્યને બદલે असात्म्यकी जगह, क्रमेण ક્રમપૂર્વક क्रमशः, परिवर्त्य उपयुञ्जानः સાત્મ્યનું સેવન કરી सात्म्यका सेवन करके, सर्वाणि સઘળી सब प्रकारकी, अहितानि અહિત વસ્તુઓને अहित वस्तुओंको, वर्जयेत् છોડી દેવી छोड़ दे, तथा તે પ્રમાણે કરવાથી इस प्रकार करनेसे, बल- બાળક બળ बालक बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, शरीर- શરીર शरीर, आयुषाम् તથા આયુષ્યની तथा आयुष्यकी, संपदम् સંપત્તિને सम्पत्तिको, अवाप्नोति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ६५ ॥

65. Such measures prove homologous to children. It is thus only that they can achieve lasting well-being. As regards the child in health, the regimen to be followed is that relating to hygienic living which consists of recourse to factors which are opposite in quality to those of the place, time and bodily constitution, and the giving up of all unwholesome things by a gradual change over to the use of non-homologatory factors. Thus the child attains the plenitude of strength,

६५. शङ्करं–सङ्करं (त.)
„ ते शर्म लभन्ते–स शर्म लभते (थ.)

६५. परिवर्त्योपयुञ्जानः – परिपाल्य (प.)

healthy complexion, bodily growth and longevity.

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकौशलागमनाच्चानुपालयेत् ॥ ६६ ॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **एनम्** એ इस, **कुमारम्** બાળકને बालकको, **यौवनप्राप्तेः** યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય युवावस्था प्राप्त हो, **धर्म-अर्थ-** તેમજ ધર્મ તથા અર્થમાં एवं धर्म तथा अर्थमें, **कौशलागमनात् च** કુશળતા પ્રાપ્ત થાય कुशलता प्राप्त हो, **आ** ત્યાં સુધી तब तक. **अनुपालयेत्** પાલન કરવું જોઈએ पालन करना चाहिए ॥६६॥

66. In this manner the child should be reared through boyhood to youth till he has acquired sound knowledge, both religious and secular.

इति पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातम् । तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयक इति ॥ ६७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस तरह. **पुत्र-आशिषाम्** પુત્રની ઇચ્છાની पुत्रकी कामनाकी, **समृद्धिकरम्** સમૃદ્ધિ કરનારું समृद्धि करनेवाला. **कर्म** કર્મ कर्म, **व्याख्यातम्** કહ્યું कहा, **अनसूयकः** અસૂયારહિત થઈને असूयारहित हो कर, **यथोक्तैः विधिभिः** કહેલ વિધિ અનુસાર कही हुई विधिके अनुसार, **तत् आचरन्** તેનું આચરણ કરનાર उसका आचरण करनेवाला, **यथेष्टम्** યથેચ્છ यथेच्छ, **पूजाम्** સત્કાર मानमर्यादाको, **लभते इति** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ६७ ॥

67. Thus have been described the measures promotive of the fulfilment of the desire for children. By recourse to these measures in the manner laid down, one who is free from envy, attains regard and honour according to his desire.

अध्यायोक्तविषयोपसंहारः —

तत्र श्लोकौ—

पुत्राशिषां कर्म समृद्धिकारकं
यदुक्तमेतन्महदर्थसंहितम् ।
तदाचरन् ज्ञो विधिभिर्यथातथं
पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयकः ॥ ६८ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकौ** ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, **पुत्राशिषाम्** પુત્રની ઇચ્છાની पुत्रकी इच्छाकी, **समृद्धिकारकम्** સમૃદ્ધિ કરનારું समृद्धि करनेवाला, **अर्थसंहितम्** પ્રયોજનયુક્ત प्रयोजन-युक्त, **यत् एतत्** જે આ जो यह, **महत् कर्म** મહાન કર્મ महान कर्म, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है, **तत्** તેને उसे, **यथातथम्** બરાબર यथावत्, **विधिभिः** વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, આચરતો करते हुए, **अनसूयकः** અસૂયારહિત असूयारहित, **ज्ञः** જ્ઞાની પુરુષ ज्ञानी पुरुष, **यथेष्टम्** યથેચ્છ यथेच्छ. **पूजाम्** પૂજાને पूजाको, **लभते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥६८॥

68. Here are the two recapitulatory verses:—By following the precepts laid down here which are full of high import, and ensure the fulfilment of the desire for offspring, the wise man, free from envy, secures for himself regard and honour according to his desire.

शारीरस्थाननिरुक्तिः —

शरीरं चिन्त्यते सर्वं दैवमानुषसंपदा ।
सर्वभावैर्यतस्तस्माच्छारीरं स्थानमुच्यते ॥ ६९ ॥

यतः જે કારણથી આમાં जिस कारणसे इसमें, **दैवमानुषसंपदा** દૈવી અને માનુષ સમ્પત્તિથી दैवी और मानुष सम्पत्तिसे, **सर्वभावैः** બધા ભાવો દ્વારા सब भावों द्वारा, **सर्वम्** સઘળા सब, **शरीरम्** શરીરનો शरीरका, **चिन्त्यते** વિચાર કરવામાં આવે છે विचार किया जाता है, **तस्मात्** તે કારણથી उस कारणसे,

६८. पुत्राशिषां—अन्नाशिषां (थ.)

शारीरम् स्थानम् આ શારીરસ્થાન यह शारीरस्थान, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ६९ ॥

69. The section on the human embodiment is so called because it treats of the embodiment in all its aspects, both those relating to the divine and those which are purely human in man.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने जातिसूत्रीयं शारीरं नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, शारीरस्थाने શારીરસ્થાન વિષે शारीरस्थानमें, जातिसूत्रीयम् शारीरम् 'જાતિસૂત્રીય શારીર' 'जातिसूत्रीय शारीर', नाम નામનો नामका, अष्टमः આઠમો आठवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥८॥

8. Thus in the section on Human Embodiment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled "The continuation of one's lineage" is completed.

शारीरस्थानं समाप्तम्।

श्रीः
चरकसंहिता
इन्द्रियस्थानम्

श्री

ચરકસંહિતા

ઇન્દ્રિયસ્થાન

श्री

चरकसंहिता

इन्द्रियस्थान

The Carakasamhita
INDRIYASTHANA
(The Section on the Sensorial Prognosis.)

प्रथमोऽध्यायः ।

પહેલો અધ્યાય अध्याय प्रथम

Chapter I

वर्णस्वरीयेन्द्रियोपक्रमः—

अथातो वर्णस्वरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथः अतः હવે અહીંથી अब आगे, **वर्णस्वरीयम् इन्द्रियम्** 'વર્ણસ્વરીય ઇન્દ્રિય' નામના અધ્યાયનું 'वर्णस्वरीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स** કહેલ છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled, "The sensorial prognosis by indications of complexion and voice."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

आयुषः प्रमाणविशेषज्ञानार्थं परीक्ष्या आतुरगता वर्णस्वरादयो भावाः—

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च घ्राणं च रसनं च स्पर्शनं च सत्त्वं च भक्तिश्च शौचं च शीलं चाचारश्च स्मृतिश्चाकृतिश्च प्रकृतिश्च विकृतिश्च बलं च ग्लानिश्च मेधा च हर्षश्च रौक्ष्यं च स्नेहश्च तन्द्रा चारम्भश्च गौरवं च लाघवं च गुणाश्चाहारश्च विहारश्चाहारपरिणामश्चोपायश्चापायश्च व्याधिश्च व्याधिपूर्वरूपं च वेदनाश्चोपद्रवाश्चच्छाया च प्रतिच्छाया च स्वप्नदर्शनं च दूताधिकारश्च पथि चौत्पातिकं चातुरकुले भावावस्थान्तराणि च भेषजसंवृत्तिश्च भेषज-

३. चाचारश्च–चारम्भश्च (प.)
,, आकृतिश्च प्रकृतिश्च, विकृतिश्च बलं च–आकृतिश्च बलं च (ख.)
,, गुणाश्चाहारश्चविहारश्च–आहारगुणाश्चाहारपरिणामश्च (त.)
,, पथि चौत्पातिकं चातुरकुलभावावस्थान्तराणि च–पथि चौत्पातिकश्चातुरकुले भावावस्था च (ख. घ. थ.)
,, भावावस्थान्तराणि–भावावस्था च भेषजं च (प.)

विकारयुक्तिश्चेति परीक्ष्याणि प्रत्यक्षानुमानोपदेशैरायुषः प्रमाणावशेषं जिज्ञासमानेन भिषजा ॥३॥

इह खलु આ સ્થાનમાં इस स्थानमें, वर्णः च વર્ણ वर्ण, स्वरः च સ્વર स्वर, गन्धः च ગન્ધ गन्ध, रसः च રસ रस, स्पर्शः च સ્પર્શ स्पर्श, चक्षुः च ચક્ષુ चक्षु, श्रोत्रम् च શ્રોત્ર श्रोत्र, घ्राणम् च ઘ્રાણ घ्राण, रसनम् च રસના रसना, स्पर्शनम् च સ્પર્શન स्पर्शन, सत्त्वम् च મન मन, भक्तिः च ઇચ્છા इच्छा, शौचम् च શૌચ शौच, शीलम् च શીલ शील, आचारः च આચાર आचार, स्मृतिः च સ્મૃતિ स्मृति, आकृतिः च આકૃતિ आकृति, प्रकृतिः च પ્રકૃતિ प्रकृति, विकृतिः च વિકૃતિ विकृति, बलम् च બલ बल, ग्लानिः च ગ્લાનિ ग्लानि, मेधा च મેધા मेधा, हर्षः च હર્ષ हर्ष, रौक्ष्यम् च રૂક્ષતા रूक्षता, स्नेहः च સ્નેહ स्नेह, तन्द्रा च તન્દ્રા तन्द्रा, आरम्भः च આરંભ आरम्भ, गौरवम् च ગૌરવ गुरुता, लाघवम् च લાઘવ लाघव, गुणाः च ગુણો गुण, आहारः च આહારનું आहार, विहारः च વિહાર विहार, आहारपरिणामः च આહારનું પરિણામ आहारका परिणाम, उपायः च રોગોનું હોવું रोगोंका होना, अपायः च રોગનો નાશ रोगका नाश, व्याधिः च વ્યાધિ व्याधि, व्याधि- पूर्वरूपम् च વ્યાધિનું પૂર્વરૂપ व्याधिका पूर्वरूप, वेदनाः च વેદના वेदना, उपद्रवाः च ઉપદ્રવો उपद्रव, छाया च છાયા छाया, प्रतिच्छाया च પ્રતિચ્છાયા प्रतिच्छाया, स्वप्न-दर्शनम् च સ્વપ્નદર્શન स्वप्नदर्शन, दूताधिकारः च દૂતાધિકાર दूताधिकार, पथि માર્ગમાં मार्गमें, औत्पातिकम् च ઉત્પાત સંબંધી ભાવ उत्पातसम्बन्धी भाव, आतुरकुले રોગીના કુળમાં रोगीके कुलमें, भावावस्थान्तराणि च શુભાશુભસૂચક ભાવોની વિવિધ અવસ્થાઓ शुभाशुभसूचक भावोंकी विविध अवस्था, भेषजसंवृत्तिः च ઔષધની અસર औषधकी सफलता, भेषजविकारयुक्तिः च અને ઔષધની વિકારને અનુકૂળ યોજના और औषधोंकी विकारोंके साथ युक्ति, इति એ ભાવોની इन भावोंकी, आयुषः આયુષના आयुके, प्रमाणावशेषम् પ્રમાણના અવશેષને प्रमाणके अवशेषको, जिज्ञासमानेन જાણવાની ઇચ્છાવાળા जाननेकी इच्छावाले, भिषजा વૈદ્યે वैद्यको, प्रत्यक्ष- પ્રત્યક્ષ प्रत्यक्ष, अनुमान- અનુમાન अनुमान, उपदेशैः અને ઉપદેશદ્વારા और उपदेशद्वारा, परीक्ष्याणि પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए ॥ ३ ॥

3. The physician desirous of ascertaining the period of life left to the patient should by means of direct observation, inference and authoritative instruction, take note of the following viz., complexion, voice, smell, taste and touch of the patient; his powers of sight, hearing, smell, taste and touch; his psychic make-up, proclivities, state of cleanliness, character, conduct, memory, general appearance and habitus; the nature of his morbidity, vitality, depression, intellect, exhilaration; the dryness or unctuousness of his body; the measure of his torpor and effort, heaviness, and lightness, the general characteristics of his body; his diet, recreation, digestive power, the mode of onset and disappearance of the disease; the nature of the disease; the premonitory symptoms; the type of pain; the complications; the lustre and reflexion of the patient's body; his dreams; the behaviour of his messenger; the omens met on the way to the patient's house; peculiar circumstances and conditions in the patient's house; the preparation

३. भेषजसंवृत्तिश्च भेषजविकारयुक्तिश्चेति–भेषजं च भेषजप्रवृत्तिश्च भेषजाधिकारे युक्तिश्च (ब.)

,, ,, ,, –भेषजं च भेषजसंवृत्तिश्च (प.)

,, भेषजसंवृत्तिश्च–भेषजप्रवृत्तिश्च (प.)

,, परीक्ष्याणि–परीक्ष्याणि भवन्ति (च.)

,, प्रमाणावशेषम्–प्रमाणविशेषम् (क. ब. ज. त.)

of the medication and the application of the therapeutic measures in a given case.

परीक्ष्याणां द्विविधो भेदः, तयोः परीक्षणोपायश्च—

तत्र तु खल्वेषां परीक्ष्याणां कानिचित् पुरुषमनाश्रितानि, कानिचिच्च पुरुषसंश्रयाणि । तत्र यानि पुरुषमनाश्रितानि तान्युपदेशतो युक्तितश्च परीक्षेत, पुरुषसंश्रयाणि पुनः प्रकृतितो विकृतितश्च ॥४॥

तत्र तु खलु एषाम् આ इन, परीक्ष्याणाम् પરીક્ષા કરવા લાયક બાબતોમાંથી परीक्ष्य विषयोंमेंसे, कानिचित् કેટલીક कई एक, पुरुषम् પુરુષને पुरुषके, अनाश्रितानि આશ્રયે નથી आश्रित नहीं होते, कानिचित् च અને કેટલીક और कई एक, पुरुषसंश्रयाणि પુરુષને આશ્રયે છે पुरुषके आश्रित होते हैं, तत्र यानि તેમાં જે उनमें जो, पुरुषम् પુરુષને पुरुषके, अनाश्रितानि આશ્રયે નથી आश्रित नहीं हैं, तानि તેઓની उनकी, उपदेशतः ઉપદેશદ્વારા उपदेशद्वारा, युक्तितः च તથા યુક્તિ દ્વારા और युक्तिसे, परीक्षेत પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए, पुरुष-संश्रयाणि पुनः અને જે પુરુષને આશ્રયે છે તેઓની और जो पुरुषमें आश्रित होते हैं उनकी, प्रकृतितः પ્રકૃતિદ્વારા प्रकृतिद्वारा, विकृतितः च અને વિકૃતિદ્વારા પરીક્ષા કરવી જોઈએ विकृतिद्वारा परीक्षा करनी चाहिए ॥ ४ ॥

4. Among the various things thus requiring to be taken note of, there are some which do not pertain to the patient's body. Those which do not pertain to the patient's body are to be studied in the light of authoritative instruction concerning such matters and inference. Those which pertain to his body are to be judged from both the view-points of the normal condition and the morbid condition of the human body.

प्रकृतेर्भेदाः—

तत्र प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता च, कुलप्रसक्ता च, देशानुपातिनी च, कालानुपातिनी च, वयोऽनुपातिनी च, प्रत्यात्मनियता चेति । जातिकुलदेशकालवयःप्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां पुरुषाणां ते ते भावविशेषा भवन्ति ॥५॥

तत्र તેમાં उनमें, प्रकृतिः પ્રકૃતિ प्रकृति, जातिप्रसक्ता च જાતિગત जातिप्रसक्त, कुलप्रसक्ता च કુલગત कुलप्रसक्त, देशानुपातिनी च દેશ અનુસારની देशानुपातिनी, कालानुपातिनी च કાલ અનુસારની कालानुपातिनी, वयोऽनुपातिनी च વય અનુસારની वयोनुपातिनी, प्रत्यात्मनियता च इति તથા પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર નિયત હોય છે तथा प्रत्येक व्यक्ति पर नियत होती है, हि કારણ કે क्योंकि, तेषाम् तेषाम् તે તે उन उन, पुरुषाणाम् પુરુષોના पुरुषोंके, ते ते તે તે वे वे, भावविशेषाः ભાવવિશેષ भावविशेष, जाति- જાતિ जाति, कुल- કુલ कुल, देश- દેશ देश, काल- કાલ काल, वयः- વય आयु, प्रत्यात्म- અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર और प्रत्येक व्यक्तिके, नियताः નિર્ભર आश्रित, भवन्ति બને છે होते हैं ॥ ५ ॥

5. Now the normal condition is determined by heredity, family, clime, season, age and idiosyncrasy. It is the sum of these hereditary, family, climatic, seasonal, periodic and idiosyncratic tendencies that makes the individual variation among persons.

विकृतेर्भेदाः—

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च, लक्ष्यनिमित्ता च, निमित्तानुरूपा च ॥६॥

विकृतिः વિકૃતિ विकृति, पुनः વળી फिर, लक्षण-निमित्ता च લક્ષણનિમિત્ત लक्षणनिमित्त, लक्ष्यनिमित्ता च લક્ષ્યનિમિત્ત लक्ष्यनिमित्त, निमित्तानुरूपा च અને

४. प्रकृतितो विकृतितश्च—प्रकृतितश्च विकृतितश्च (च.) .

નિમિત્તાનુરૂપ હોય છે निमित्तानुरूप होती है ॥ ६ ॥

6. As regards the morbid condition, it falls under three heads—(1) the morbid condition referable to congenital body marks; (2) the morbid condition referable to etiological factors; (3) the morbid condition referable to factors which appear to behave as etiological factors.

लक्षणनिमित्ता विकृतिः—

तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुभूतानि भवन्ति दैवात्; लक्षणानि हि कानिचिच्छरीरोपनिबद्धानि भवन्ति, यानि हि तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्राधिष्ठानमासाद्य तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति ॥ (१) ॥

तत्र તેમાં उनमें, सा लक्षणनिमित्ता नाम તે વિકૃતિ લક્ષણનિમિત્તા કહેવાય છે वह विकृति लक्षणनिमित्ता कही जाती है, यस्याः જેનાં जिसके, दैवात् દૈવને લઈ दैवके कारण, शरीरे શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલાં शरीरमें उत्पन्न हुए, लक्षणानि एव લક્ષણો જ लक्षण ही, हेतुभूतानि હેતુરૂપ हेतुरूप, भवन्ति બને છે होते हैं, हि કારણ કે क्योंकि, कानिचित् કેટલાંક कुछ, लक्षणानि લક્ષણો लक्षण, शरीरोपनिबद्धानि શરીર સાથે જોડાયેલાં शरीरसे सम्बद्ध, भवन्ति હોય છે होते हैं, यानि हि જેઓ जो, तस्मिन् तस्मिन् તે તે उस उस, काले કાળે समय पर, तत्र अधिष्ठानम् તેમાં સ્થાન वहाँ आश्रय, आसाद्य મેળવીને पा कर, ताम् ताम् તે તે उस उस, विकृतिम् વિકૃતિને विकृतिको, उत्पादयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ (१) ॥

7-(1). The morbid condition referable to congenital body marks is that whose causative factors are predetermined by destiny in the form of physiognomic signs. Some of these signs may be latent in the body, and, emerging into view at particular times in particular regions of the body, give rise to particular morbid conditions.

लक्ष्यनिमित्ता विकृतिः—

लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते निमित्तं यथोक्तं निदानेषु ॥ (२) ॥

सा तु लक्ष्यनिमित्ता તે વિકૃતિ લક્ષ્યનિમિત્તા કહેવાય છે वह विकृति लक्ष्यनिमित्ता कही जाती है, यस्याः निमित्तम् જેનું નિમિત્ત जिसका निमित्त, निदानेषु નિદાનસ્થાનમાં निदानस्थानमें, यथा उक्तम् જેવું કહ્યું છે તેવું जैसा कहा है वैसा, उपलभ्यते પ્રાપ્ત થાય છે पाया जाता है ॥(२)॥

7-(2). The morbid condition referable to etiological factors is that whose causation is seen as laid down in the chapters on pathology.

निमित्तानुरूपा विकृतिः—

निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थानुकारिणी या, तामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति भिषजो भूयश्चायुषः क्षयनिमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपां, यामायुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति धीराः। यां चाधिकृत्य पुरुषसंश्रयाणि मुमूर्षतां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः। उत्युद्देशः। तं विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥

निमित्तानुरूपा तु તે નિમિત્તાનુરૂપ વિકૃતિ કહેવાય છે वह निमित्तानुरूप विकृति कही जाती है, या निमित्त-

७-(१). उपनिबद्धानि भवन्ति—उपनिबद्धानि (ध.)
,, यानि हि—यानि (ध.)
,, हेतुभूतानि...उत्पादयन्ति—हेतुभूतानि विवक्षितानि कानिचिद्दैवाच्छरीरोपनिबद्धानि यानि तस्मिंस्तस्मिन् काले तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति (फ.)

७-(२). यथोक्तम्—यथोक्तेषु (क. ध.)
७. निमित्तार्थानुकारिणी—निमित्तार्थकारिणी (ध.)
,, या ताम्—याम् (च.)
,, यां चाधिकृत्य—यामधिकृत्य (ध.)
,, अनुव्याख्यास्यामः—उपदिशन्तो भूयः परमतो व्याख्यास्यामः (च)

अर्थानुकारिणी જે નિમિત્તના પ્રયોજનનું અનુકરણ કરે છે जो निमित्तके प्रयोजनका अनुकरण करती है, **अनिमित्ताम्** તે જ સમયે જાણવામાં આવતા નિમિત્તથી રહિત उसी समय जाने जाते निमित्तसे रहित, **ताम्** તેને उसको, **भिषजः** વૈદ્યો वैद्यलोग, **आयुषः** આયુષ્યનું आयुष्यके, **प्रमाणज्ञानस्य** પ્રમાણ જાણવાનું प्रमाण जाननेका, **निमित्तम्** નિમિત્ત निमित्त, **इच्छन्ति** માને છે मानते हैं, **भूयः च** અને વળી और फिर, **आयुषः** આયુષ્યના आयुके, **क्षयनिमित्ताम्** ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી क्षयसे उत्पन्न, **प्रेतलिङ्गानुरूपाम्** પ્રેતનાં લક્ષણો જેવી मृत पुरुषके लक्षणोंके सदृश, **याम्** જેનો जिसको, **अन्तर्गतस्य** અન્તર્ગત अन्तर्गत, **आयुषः** આયુષ્યનાં आयुके, **ज्ञानार्थम्** જ્ઞાન માટે ज्ञानके लिए, **धीराः** ધીર પુરુષો विद्वान लोग, **उपदिशन्ति** ઉપદેશ કરે છે कहते हैं, **याम् च** અને જેને और जिसका, **अधिकृत्य** અવલમ્બીને अवलम्बन करके, **मुमूर्षताम्** મરવા પડેલ મનુષ્યોનાં मुमुर्षु पुरुषके, **पुरुषसंश्रयाणि** પુરુષાશ્રિત पुरुषाश्रित, **लक्षणानि** લક્ષણોનો लक्षणोंका, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे, **इति** આ यह, **उद्देशः** ઉદ્દેશ છે उद्देश है, **तम्** તેનું उसको, **विस्तरेण** વિસ્તારપૂર્વક विस्तारसे, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ ७ ॥

7. The morbid condition referable to factors which appear to behave like the etiological factors is that which resembles the condition brought about by etiological factors. It is this undetermined condition of morbidity which the physicians reg[a]rd as the determination in the ascertainment of the remaining life-span. It is, moreover, this morbid condition, resulting from the exhaustion of the life measure and recalling a corpse-like appearance that the wise delineate for the purpose of ascertaining the remaining portion of the life-span. It is with reference to this condition that we shall set out the signs and symptoms observed in the body of the patient who is fated to die. This is the gist. We shall explain this at greater length.

वर्णाधिकारः —

तत्रादित एव वर्णाधिकारः। तद्यथा—कृष्णः, श्यामः, श्यामावदातः, अवदातश्चेति प्रकृतिवर्णाः शरीरस्य भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्याद्नूकतोऽन्यथा वाऽपि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः ॥ ८॥

तत्र आदितः एव સૌથી પ્રથમ सबसे प्रथम, **वर्णाधिकारः** વર્ણાધિકાર છે वर्णाधिकार है, **तत् यथा** જેમકે जैसे कि, **कृष्णः** કાળો कृष्ण, **श्यामः** શામળો श्याम, **श्यामावदातः** ઘઉંવો श्यामावदात, **अवदातः च** અને ગૌર और गौर, **इति** એટલા ये, **शरीरस्य** શરીરના शरीरके, **प्रकृतिवर्णाः** સ્વાભાવિક વર્ણો स्वाभाविक वर्ण, **भवन्ति** છે हैं, **यान्** અને જે और जिन, **अपरान्** બીજા વર્ણોને अन्य वर्णोंको, **उपेक्षमाणः** જુએ તેઓનો देखे उनका, **तज्ज्ञैः** ભિન્ન ભિન્ન વર્ણોના નામ જાણનારા દ્વારા भिन्न भिन्न वर्णोंके नाम जाननेवालों द्वारा, **अनूकतः** સરખામણીથી सादृश्यसे, **अन्यथा वा अपि** અથવા નામાન્તરથી अथवा नामान्तरसे, **निर्दिश्यमानान्** નિર્દેશ થતાં निर्देश होने पर, **विद्यात्** તેઓને પણ પ્રકૃતિવર્ણ જાણવા उनको भी प्रकृतिवर्ण जाने ॥ ८ ॥

8. At the very outset, we shall consider the subject of skin-color. It is thus. Black, dark, darkish-white, and bright white are the normal shades of skin-color. As regards other shades of skin-color, the student should know them by close observation, such shades being represented by the specialists concerned by words of illustrative import or otherwise.

---

८. श्यामः—कृष्णश्यामः (ज. ह. थ. ध. प.)

,, उपेक्षमाणो—अवेक्ष्यमाणानपि (द. ब.)

शरीरस्य प्राकृता वैकृताश्च वर्णाः —

नीलश्यावताम्रहरितशुक्लाश्च वर्णाः शरीरस्य वैकारिका भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्यात् प्राग्विकृतानभूत्वोत्पन्नान्। इति प्रकृतिविकृतिवर्णा भवन्त्युक्ताः शरीरस्य ॥ ९॥

नील- નીલો नील, **श्याव-** ધોટોડી श्याव, **ताम्र-** રાતો ताम्र, **हरित-** લીલો हरित, **शुक्लाः च** અને શ્વેત એ और शुक्र ये, **शरीरस्य** શરીરના शरीरके, **वैकारिकाः** વૈકૃત (વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા) वैकृत (विकारसे उत्पन्न हुए), **वर्णाः** વર્ણો वर्ण, **भवन्ति** છે हैं, **प्राक्-विकृतान्** પૂર્વ વર્ણના કરતાં ફેરફારવાળા पूर्व वर्णसे विकृत, **अभूत्वा उत्पन्नान्** અને નવા ઉત્પન્ન થયેલા और नये उत्पन्न हुए, **यान् अपरान् च** જે બીજા વર્ણોને जो दूसरे वर्णोंको, **उपेक्षमाणः** વિવેચનથી જુએ विवेचनासे देखे, **विद्यात्** તેઓને પણ વિકૃતિવર્ણ જાણવા उनको भी विकृतिवर्ण जाने, **इति** આ પ્રમાણે ये, **शरीरस्य** શરીરના शरीरके, **प्रकृति-विकृति-** પ્રાકૃત અને વૈકૃત प्राकृत और वैकृत, **वर्णाः** વર્ણો वर्ण, **उक्ताः** કહેવામાં આવ્યા कहे गये, **भवन्ति** છે हैं ॥ ९ ॥

9. Blue, dark-brown, coppery, green, and pale-white are the pathological discoloration of the body. As regards the other pathological discoloration or the formations of a fresh one, the student should learn to know them by close observation. Thus have been explained the normal and the abnormal colorations of the body.

तत्र प्रकृतिवर्णमर्धशरीरे विकृतिवर्णमर्धशरीरे, द्वावपि वर्णौ मर्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा; यद्येवं सव्यदक्षिणविभागेन, यद्येवं पूर्वपश्चिमविभागेन, यद्युत्तराधरविभागेन, यद्यन्तर्बहिर्विभागेन, आतुरस्यारिष्टमिति विद्यात्; एवमेव वर्णभेदो मुखेऽप्यन्यत्र वर्तमानो मरणाय भवति ॥ १० ॥

तत्र अर्धशरीरे અરધા શરીરમાં आधे शरीरमें, **प्रकृतिवर्णम्** પ્રકૃતિવર્ણને प्रकृतिवर्णको, **अर्धशरीरे** અને અરધા શરીરમાં और आधे शरीरमें, **विकृतिवर्णम्** વિકૃતિવર્ણને विकृतिवर्णको, **द्वौ अपि वर्णौ** તેમજ તે બન્ને વર્ણોને પણ एवं उन दोनों वर्णोंको भी, **मर्यादा-विभक्तौ** સીમામાં વહેંચાયેલા सीमामें विभक्त, **दृष्ट्वा** જોઈને તેઓ રોગીને માટે અરિષ્ટ છે એમ જાણવું देख कर वे रोगीके लिए अरिष्ट हैं ऐसा जानना चाहिए, **यदि एवम्** વળી જો और यदि, **सव्य-दक्षिण-विभागेन** ડાબા તથા જમણા વિભાગથી वाम तथा दक्षिण विभागसे, **यदि एवम्** જો यदि, **पूर्वपश्चिम-विभागेन** આગળ તથા પાછળના વિભાગથી संमुख तथा पृष्ठ विभागसे, **यदि** જો यदि, **उत्तर-अधर-विभागेन** ઉપર તથા નીચેના વિભાગથી ऊपर तथा नीचेके विभागसे, **यदि** અને જો और यदि, **अन्तः-बहिः-विभागेन** અંદર તથા બહારના વિભાગથી તે બન્ને ય વર્ણોને વહેંચાયેલા જુએ તો તેઓ अन्दर तथा बाहिरके विभागसे उन दोनों वर्णोंको भी विभक्त देखे तो वे, **आतुरस्य** રોગીને માટે रोगीके लिए, **अरिष्टम्** અરિષ્ટ છે अरिष्ट हैं, **इति** એમ ऐसा, **विद्यात्** સમજવું जानना चाहिए, **एवम् एव** એ જ પ્રમાણે इसी प्रकार, **मुखे** મુખ ઉપર मुखमें, **अन्यत्र अपि** તથા બીજે સ્થાને પણ तथा अन्य स्थानमें भी, **वर्तमानः** થતો हुआ, **वर्णभेदः** વર્ણનો ભેદ वर्णका भेद, **मरणाय** મરણ માટે मृत्युके लिए, **भवति** થાય છે होता है ॥१०॥

10. If the normal coloration is seen on one half of the body and abnormal coloration on the other

९. °हरितशुक्लाश्च–°हारिद्रशुक्लाश्च (क.)
,, उपेक्षमाणो–अवेक्ष्यमाणानपि (ध.)
,, प्राग्विकृतान्–प्राग्विकृतात् (ध.)
,, अभूत्वोत्पन्नान्–अदूरोत्पन्नान् (थ. द.)
१०. यद्येवम्–यदेव (ध.)

१०. यद्युत्तराधरविभागेन यद्यन्तर्बहिर्विभागेन आतुरस्यारिष्टमिति विद्यात्–यदुत्तराधरविभागेन यदन्तर्विभागेनातुरस्य रिष्टमिति विद्यात् (ख.)
,, मुखेऽप्यन्यत्र–मुखेऽप्यन्यतो (ध.)
,, ,, –मुखस्यान्तर्गतः (ध.)
,, मरणाय भवति–मरणाय (थ.)

half, the two colors being set off by a line of demarcation, whether such demarcation is into left and right, fore and back, upper and lower, or external and internal, it should be known as constituting an unfavourable prognostic sign. In the same manner, if this demarcation of color is observed in the face or other parts of the body, it is prognostic of death.

वर्णभेदेन ग्लानिहर्षरौक्ष्यस्नेहा व्याख्याताः ॥११॥

वर्णभेदेन વર્ણભેદદ્વારા वर्णभेदसे, ग्लानि- ગ્લાનિ ग्लानि, हर्ष- હર્ષ हर्ष, रौक्ष्य- રૂક્ષતા रूक्षता, स्नेहाः અને સ્નિગ્ધતાનું પણ और स्निग्धताका भी, व्याख्याताः વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે व्याख्यान हो जाता है ॥ ११ ॥

11. The foregoing remarks concerning disparity in skin-color apply with equal force to condition of disparity represented by depression and animation or by unctuousness and dryness.

तथा पिप्लुव्यङ्गतिलकालकपिडकानामन्यतमस्यानने जन्मातुरस्यैवमेवाप्रशस्तं विद्यात् ॥१२॥

तथा તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, आतुरस्य રોગીના रोगीके, आनने મુખપર मुख पर, पिप्लु- પિપ્લુ पिप्लु, व्यङ्ग- વ્યંગ व्यङ्ग, तिलकालक- તિલકાલક तिलकालक, पिडकानाम् અને પિડકાઓમાંના और पिडकाओंमेंसे, अन्यतमस्य કોઈ એકની किसी एककी, जन्म ઉત્પત્તિને उत्पत्तिको, एवम् एव એ જ પ્રમાણે इसी प्रकार, अप्रशस्तम् અરિષ્ટ अरिष्ट, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए ॥ १२ ॥

12. Similarly the emergence of port-wine marks, freckles, moles, pimples and similar other eruptions is to be regarded as constituting unfavourable prognosis.

नखनयनवदनमूत्रपुरीषहस्तपादौष्ठादिष्वपि च वैकारिकोक्तानां वर्णानामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीनबलवर्णेन्द्रियेषु लक्षणमायुषः क्षयस्य भवति ॥१३॥

हीन- ક્ષીણ થયેલ क्षीण हुए, बल-वर्ण-इन्द्रियेषु બળ, વર્ણ તથા ઇન્દ્રિયવાળા રોગીના बल, वर्ण और इन्द्रियवाले रोगीके, नख- નખ नख, नयन- નેત્ર नेत्र, वदन- મુખ मुख, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीष- મળ पुरीष, हस्त- હાથ हाथ, पाद- પગ पैर, ओष्ठादिषु હોઠ વગેરેમાં होठ आदिमें, अपि च પણ भी, वैकारिकोक्तानाम् વૈકારિક ગણાવેલ वैकारिक कहे हुए, वर्णानाम् વર્ણોમાંના वर्णोंमेंसे, अन्यतमस्य કોઈ એકની किसीका, प्रादुर्भावः ઉત્પત્તિ प्रादुर्भाव, आयुषः આયુષ્યના आयुके, क्षयस्य ક્ષયનું क्षयका, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, भवति બને છે होता है ॥ १३ ॥

13. Similarly the appearance of any of the abnormal discolorations described in nails, eyes, face, urine, feces, hands, feet or lips etc., in a patient who has already suffered loss of strength, complexion and sense-power, is significant of the diminished life-span.

रिष्टरूपा वर्णविकृतयः —

यच्चान्यदपि किंचिद्वर्णवैकृतमभूतपूर्वं सहसोत्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानस्यातुरस्य शश्वत्, तदरिष्टमिति विद्यात्। इति वर्णाधिकारः ॥ १४॥

शश्वत् હમેશ निरंतर, हीयमानस्य ક્ષીણ થતા જતા क्षीण होते हुए, आतुरस्य રોગીને रोगीकी, अभूतपूर्वम् પૂર્વે નહિ થયેલી अभूतपूर्व, यत् च જે जो, अन्यत् अपि બીજી दूसरी भी, किञ्चित् કંઈ कोई, वर्णवैकृतम् વર્ણવિકૃતિ वर्णकी विकृति, सहसा ઓચિંતી सहसा,

१२. °पिडकानामन्यतमस्यानने—°पिडकानामानने (ग.)

१४. हीयमानस्यातुरस्य—हीयमानातुरस्य (ज.)

,, शश्वत्, तत्—तत् च (च.)

अनिमित्तम् કારણ વગર कारणके विना, **एव** જ ही, **उत्पद्येत** ઉત્પન્ન થાય उत्पन्न हो, **तत्** તેને उसे, **अरिष्टम् इति** અરિષ્ટ अरिष्ट, **विद्यात्** જાણવું जाने, **इति वर्णाधिकारः** આ વર્ણાધિકાર સમાપ્ત થાય છે यह वर्णाधिकार समाप्त होता है ॥ १४ ॥

14. If any other discoloration that is undefined and unprecedented is born in the continually sinking patient, then that too, is to be recognised as unfavourable prognosis. Thus we have described the subject of coloration.

प्राकृताः स्वराः —

स्वराधिकारस्तु—हंसक्रौञ्चनेमिदुन्दुभिकलविङ्ककाककपोतजर्जरानुकाराः प्रकृतिस्वरा भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यादनूकतोऽन्यथा वाऽपि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः ।

स्वराधिकारः तु આ સ્વરાધિકાર છે यह स्वराधिकार है, **हंस-** હંસ हंस, **क्रौञ्च-** ક્રૌંચ कौञ्च, **नेमि-** નેમિ नेमि, **दुन्दुभि-** દુન્દુભિ दुन्दुभि, **कलविङ्क-** કલવિંક कलविङ्क, **काक-** કાક काक, **कपोत-** કપોત कपोत, **जर्जर-** અને જર્જરના और जर्जरके, **अनुकाराः** સ્વર સમાન સ્વરો स्वरके समान स्वरों, **प्रकृतिस्वराः** પ્રકૃતિસ્વરો प्रकृतिस्वर, **भवन्ति** છે हैं, **यान् च** અને જે और जो, **अपरान्** બીજા સ્વરોને अन्य स्वरोंको, **अपेक्षमाणः अपि** જુએ તેઓનો विवेचनासे देखे उनका, **तज्ज्ञैः** તજ્જ્ઞો દ્વારા तद्विद्योंद्वारा, **अनूकतः** સરખામણીથી सादृश्यसे, **अन्यथा वा** કે નામાન્તરથી अथवा नामान्तरसे, **निर्दिश्यमानान्** નિર્દેશ થતાં निर्देश होने पर, **विद्यात्** તેઓને પણ પ્રકૃતિસ્વર જાણવા उनको भी प्रकृतिवर्ण जाने।

15 (1). As regards the subject of voice, the voices resembling those of the swan, the crane, the felly of a wheel, kettle-drum, kala-vinka, crow, pigeon and jarjara (a kind of musical instrument), are the normal voice-modes of man. As regards other pathological changes in voice, the voice should be determined by close observation to such shades being represented by the specialists by words of illustrative import or otherwise.

वैकृताः स्वराः —

एडककलग्रस्ताव्यक्तगद्गदक्षामदीनानुकीर्णास्त्वातुराणां स्वरा वैकारिका भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यात् प्राग्विकृतानभूत्वोत्पन्नान् । इति प्रकृतिविकृतिस्वरा व्याख्याता भवन्ति ॥ १५ ॥

एडक- મેંઢા જેવો मेंढेके सदृश, **कल-** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, **ग्रस्त-** નહિ નીકળતો नहीं निकलता, **अव्यक्त-** અસ્ફુટ अस्फुट, **गद्गद-** ગદ્ગદ गद्गद, **क्षाम-** રૂક્ષ रूक्ष, **दीन-** દીન दीन, **अनुकीर्णाः तु** અને ઉપરાઉપર ઉચ્ચારાતો और अनुकीर्ण, **आतुराणाम्** આ રોગીઓના ये रोगियोंके, **स्वराः** સ્વરો स्वर, **वैकारिकाः** વૈકારિક वैकारिक, **भवन्ति** છે हैं, **प्राक्-विकृतान्** પૂર્વ સ્વરના કરતાં ફેરફારવાળા पूर्व स्वरसे विकृत, **अभूत्वा-उत्पन्नान्** અને નવા ઉત્પન્ન થયેલા और नये उत्पन्न हुए, **यान् अपरान् च** જે બીજા સ્વરોને जो दूसरे स्वरोंको, **उपेक्षमाणः अपि** વિવેચનથી જુએ विवेचनासे देखे, **विद्यात्** તેઓને પણ વિકૃતિસ્વર જાણવા उनको भी विकृतिस्वर जाने, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **प्रकृतिविकृतिस्वराः** પ્રાકૃત અને વૈકૃત સ્વરોનું प्राकृत और विकृत स्वरोंका, **व्याख्याताः भवन्ति** વ્યાખ્યાન થાય છે व्याख्यान होता है ॥१५॥

15. The pathological conditions of speech that are like the bleating of a sheep, or low-voiced, choked, indistinct, quivering, painful and like stammer are considered to be abnormal varieties of

१५. उपेक्षमाणो—अवेक्ष्यमाणान् (द. ष.)
,, ,, —अवेक्ष्यमाणानपि (ष.)

१५. एडक—शुक (द.)
,, एडककलग्रस्ताव्यक्त°—शुककलग्रग्रस्ताव्यक्त° (ष.)
,, प्राग्विकृतान्—प्राग्विकृतात् (च. ष.)

speech. As regards other pathological conditions of speech such as the recurrence of an original abnormality or the development of a fresh one, the student should learn to know by close observation. Such are the normal and abnormal varieties of speech.

रिष्टरूपाः स्वरविकृतयः—

तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्वभिनिर्वृत्तिः स्वरानेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तम्। इति स्वराधिकारः ॥ १६ ॥

तत्र તેમાં उनमें, प्रकृतिवैकारिकाणाम् પ્રકૃતિથી વિપરીત प्रकृतिसे विपरीत, स्वराणाम् સ્વરોની स्वरोंकी, आशु શીઘ્ર शीघ्र, अभिनिर्वृत्तिः ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, स्वरानेकत्वम् અનેક જાતના સ્વરોની ઉત્પત્તિ अनेक तरहके स्वरोंकी उत्पत्ति, एकस्य च અને એકજ સ્વરનું और एक ही स्वरका, अनेकत्वम् અનેકપણું પ્રતીત થવું अनेक होना, अप्रशस्तम् પ્રશસ્ત નથી अप्रशस्त है, इति स्वराधिकारः આ સ્વરાધિકાર સમાપ્ત થાય છે यह स्वराधिकार समाप्त होता है ॥ १६ ॥

16. Now if the pathological conditions of voice arise abruptly or change from one to another or from one to many, then they are inauspicious. Thus ends the subject of voice.

इति वर्णस्वराधिकारौ यथावदुक्तौ मुमूर्षतां लक्षणज्ञानार्थमिति ॥ १७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, मुमूर्षताम् મરવા પડેલા મનુષ્યોનાં मुमूर्षुओंके, लक्षणज्ञानार्थम् લક્ષણ જાણવા માટે लक्षण जाननेके लिए, वर्णस्वराधिकारौ વર્ણાધિકાર અને સ્વરાધિકાર वर्णाधिकार और स्वराधिकार, यथावत् યથાવત્ ठीक प्रकार, उक्तौ इति કહ્યા છે कह दिये हैं ॥ १७ ॥

17. The subjects of complexion and voice have been thus described fully for the sake of the knowledge of the signs of fatal prognosis.

रिष्टरूपवर्णस्वरविकृतीनां श्लोकैः पुनः कथनम्—

भवन्ति चात्र—

यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपपद्यते।
अर्धे वा यदि वा कृत्स्ने निमित्तं न च नास्ति सः ॥ १८ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, यस्य જેનાં जिसके, अर्धे वा અરધા आधे, यदि वा કે અથવા, कृत्स्ने शरीरे આખા શરીરમાં समग्र शरीरमें, वैकारिकः વૈકારિક वैकारिक, वर्णः વર્ણ वर्ण, उपपद्यते ઉત્પન્ન થાય उत्पन्न हो जाय, निमित्तम् च અને તેનું નિમિત્ત और उसका निमित्त, न ન હોય न हो, सः તે वह, न अस्ति હોતો નથી मर जाता है ॥ १८ ॥

Here are verses again—

18. If abnormal discoloration occurs either in half or in the entire body without any reason, the patient will not survive.

नीलं वा यदि वा श्यावं ताम्रं वा यदि वाऽरुणम्।
मुखार्धमन्यथा वर्णो मुखार्धेऽरिष्टमुच्यते ॥ १९ ॥

मुखार्धम् અરધું મુખ मुखका आधा भाग, नीलम् वा નીલું नीला, यदि वा श्यावम् ઈંટાડી રંગનું श्याव, ताम्रम् वा તાંબા જેવું ताम्र, यदि वा अरुणम् કે લાલ હોય अथवा अरुण वर्णका हो, मुखार्धे અને બીજા અરધા મુખ પર और मुखके दूसरे आधे भागमें, अन्यथा वर्णः એનાથી ભિન્ન વર્ણ હોય इससे भिन्न वर्ण हो, अरिष्टम् તે તે અરિષ્ટ वह अरिष्ट, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १९ ॥

19. If a patient's face has acquired on one half one and on another half another of the following colors namely

१६. स्वरानेकत्वम्—स्वराणामेकत्वम् (च.)

१७. लक्षणज्ञानार्थमिति—ज्ञानार्थमिति (च.)

१८. उपपद्यते—उपजायते (च. ड. तं.)

blue, dark-brown, coppery and tawny, that is a sign of unfavourable prognosis.

स्नेहो मुखार्धे सुव्यक्तो रौक्ष्यमर्धमुखे भृशम्।
ग्लानिरर्धे तथा हर्षो मुखार्धे प्रेतलक्षणम् ॥२०॥

मुखार्धे અરધા મુખ પર मुखके आधे भागमें, स्नेहः સ્નિગ્ધતા स्निग्धता, सुव्यक्तः સુસ્પષ્ટ હોય सुस्पष्ट हो, अर्धमुखे અને બીજા અરધા મુખ પર और मुखके दूसरे आधे भागमें, रौक्ष्यम् રૂક્ષતા હોય रूक्षता हो, तथा તથા एवं, अर्धे અરધા મુખમાં आधे भागमें, ग्लानिः ગ્લાનિ ग्लानि, तथा અને और, मुखार्धे બીજા અરધા મુખમાં मुखके दूसरे आधे भागमें, हर्षः હર્ષ હોય તો તે हर्ष हो तो वह, प्रेतलक्षणम् પ્રેતનું લક્ષણ છે मुमूर्षुका लक्षण है ॥२०॥

20. If half of the face is unctuous and the other half dry, half the face depressed and the other half animated, it is a sign of approaching death.

तिलकाः पिप्लवो व्यङ्गा राजयश्च पृथग्विधाः।
आतुरस्याशु जायन्ते मुखे प्राणान् मुमुक्षतः ॥२१॥

प्राणान् પ્રાણ प्राणोंका, मुमुक्षतः છોડવાની તૈયારી-વાળા परित्याग करते हुए, आतुरस्य રોગીને रोगीके, मुखे મુખ પર मुख पर, तिलकाः તિલ तिल, पिप्लवः પિપ્લુ पिप्लु, व्यङ्गाः વ્યંગ व्यङ्ग, पृथग्विधाः અને જુદી જુદી જાતની और नाना प्रकारकी, राजयः च રેખાઓ रेखायें, आशु એકદમ शीघ्र ही, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न हो जाती हैं ॥ २१ ॥

21. If moles, port-wine marks, freckles, and network of vessels of various kinds suddenly appear in the face of the patient, he is destined to die.

पुष्पाणि नखदन्तेषु पङ्को वा दन्तसंश्रितः।
चूर्णको वाऽपि दन्तेषु लक्षणं मरणस्य तत् ॥२२॥

नखदन्तेषु નખ અને દાંત ઉપર नख और दांत पर, पुष्पाणि સફેદ ચિહ્ન થાય श्वेत चिह्न हों, दन्तसंश्रितः અથવા દાંત ઉપર अथवा दांतों पर, पङ्कः वा કાદવ જેવી ખેરી વળે कीचड़के समान क्लेद हो, दन्तेषु અથવા દાંત પર अथवा दांतो पर, चूर्णकः वा अपि ચૂના જેવો શ્વેત પદાર્થ થાય चूर्णक हो, तत् તો તે तो वह, मरणस्य મરણનું मृत्युका, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण है ॥२२॥

22. Flower-like marks on the nails and the teeth, tartar on the teeth or powdery stuff on the teeth—these are the symptoms of approaching death.

ओष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्णोर्मूत्रपुरीषयोः।
नखेष्वपि च वैवर्ण्यमेतत् क्षीणबलेऽन्तकृत् ॥२३॥

क्षीणबले નિર્બળ રોગીનાં निर्बल रोगीके, ओष्ठयोः હોઠ होठ, पादयोः પગ पैरों, पाण्योः હાથ हाथों, अक्ष्णोः આંખ नेत्रों, मूत्रपुरीषयोः મૂત્ર તેમજ મળ मूत्र एवं पुरीष, नखेषु अपि च અને નખોમાં और नखोंमें, वैवर्ण्यम् વિવર્ણતા થાય विवर्णता हो, एतत् એ यह, अन्तकृत् અન્ત કરનાર છે मृत्युजनक है ॥२३॥

23. The discoloration of lips, feet, hands, eyes, urine and feces, and also of the nails in a weakened patient, is a symptom of the approaching end.

यस्य नीलावुभावोष्ठौ पक्वजाम्बवसन्निभौ।
मुमूर्षुरिति तं विद्यान्नरो धीरो गतायुषम् ॥२४॥

यस्य જેના जिसके, उभौ ओष्ठौ બન્ને હોઠ दोनों होठ, पक्व-जाम्बव-सन्निभौ પાકેલા જાંબુ જેવા पके हुए जामुनके सदृश, नीलौ નીલ રંગના હોય नील हों, तम् તે उस, गतायुषम् આયુષ્યહીન પુરુષને गतायु पुरुषको, धीरः વિદ્વાન विद्वान, नरः વૈદ્ય वैद्य, मुमूर्षुः इति મરી જનારો मुमूर्षु, विद्यात् જાણવો जाने ॥२४॥

24. The wise man must recognise that the man both of whose lips are

२०. रौक्ष्यमर्धमुखे भृशम्—रौक्ष्यमर्धे तथा भृशम् (च.)
,, तथा हर्षो—तथा वृद्धम् (च.)

२२. मरणस्य तत्—तद् गतायुषः (द. च.)

dark-blue like ripe jambul fruit, has come to the end of his life and is about to die.

एको वा यदि वाऽनेको यस्य वैकारिकः स्वरः ।
सहसोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥२५॥

हीयमानस्य क्षीણ થતા क्षीण होते हुए, यस्य जन्तोः જે પ્રાણીના जिस पुरुषके, एकः वा એક एक, यदि वा અથવા या, अनेकः અનેક अनेक, वैकारिकः વૈકારિક विकृत, स्वरः સ્વર स्वर, सहसा ઓચિંતાજ सहसा, उत्पद्यते ઉત્પન્ન થાય उत्पन्न हो जायँ, सः તે वह, न अस्ति બચતો નથી नहीं बचता ॥ २५ ॥

25. The sinking man in whom one or more of the pathological conditions of speech have suddenly appeared is sure to die.

यच्चान्यदपि किञ्चित् स्याद्वैकृतं स्वरवर्णयोः ।
बलमांसविहीनस्य तत् सर्वं मरणोदयम् ॥२६॥

बल-मांस- બળ અને માંસ बल और मांससे, विहीनस्य વગરના રોગીના हीन रोगीके, स्वरवर्णयोः સ્વર અને વર્ણમાં स्वर और वर्णमें, यत् च જે जो, अन्यत् अपि બીજી अन्य भी, किञ्चित् કંઈ પણ कुछ, वैकृतम् વિકૃતિ विकृति, स्यात् થાય हो, तत् सर्वम् તે સર્વ वह सब, मरणोदयम् મરણનું કારણ છે मृत्युका कारण है ॥ २६ ॥

26. Whatever other pathological conditions of complexion and voice are seen in a patient, wasted of strength and flesh—all of them, denote the dawn of death.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं मुमूर्षताम् ।
यस्तौ सम्यग्विजानाति नायुर्ज्ञाने स मुह्यति ॥२७॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, मुमूर्षताम् નજીક મૃત્યુવાળા મનુષ્યોનાં मुमूर्षु मनुष्योंके, लक्षणार्थम् લક્ષણો માટે लक्षणोंके लिए, वर्णस्वरौ વર્ણ અને સ્વર वर्ण और स्वर, उक्तौ કહ્યા છે कहे गये हैं, यः तौ જે તેઓને जो उनको, सम्यक् બરાબર सम्यक्, विजानाति જાણે છે जानता है, सः તે वह, आयुर्ज्ञाने આયુષ્યના જ્ઞાનમાં आयुके ज्ञानमें, न मुह्यति મૂંઝાતો નથી मोहको प्राप्त नहीं होता ॥२७॥

Here is the recapitulatory verse—

27. Thus are declared the signs and symptoms of fatal prognosis in the subject of complexion and voice. He who knows these thoroughly well will not be confused in the art of prognosis.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने वर्णस्वरीयमिन्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने ઇન્દ્રિયસ્થાન વિષે इन्द्रियस्थानमें, वर्णस्वरीयम् इन्द्रियम् 'વર્ણસ્વરીય ઇન્દ્રિય' 'वर्णस्वरीय इन्द्रिय', नाम નામનો नामका, प्रथमः પહેલો प्रथम, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥१॥

1. Thus in the section on Sensorial Prognosis in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled 'The sensorial prognosis by indications of complexion and voice' is completed.

---

२६. मरणोदयम्–मरणाय हि (क. च. ष.)
२७. यस्तौ–यस्तु (ष.)

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય अध्याय दूसरा

Chapter II

पुष्पितकेन्द्रियोपक्रमः—

अथातः पुष्पितकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **पुष्पितकम् इन्द्रियम्** 'પુષ્પિતક ઇંદ્રિય' નામના અધ્યાયનું 'पुष्पितक इन्द्रिय' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The sensorial prognosis from the blossoming of symptoms."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

यथा फलात्पूर्वं पुष्पोत्पत्तिः, एवं मरणात्प्रागरिष्टोत्पत्तिः—

पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलस्येह भविष्यतः ।
तथा लिङ्गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥ ३ ॥

यथा इह જેવી રીતે जैसे, **पुष्पम्** પુષ્પ पुष्प, **भविष्यतः** ભાવી भावी, **फलस्य** ફળને फलका, **पूर्वरूपम्** જણાવનારું પૂર્વરૂપ છે ज्ञापक पूर्वरूप है, **तथा** તેવી રીતે वैसे, **अरिष्टाख्यम्** 'અરિષ્ટ' નામનું 'अरिष्ट' नामका, **लिङ्गम्** લક્ષણ लक्षण, **मरिष्यतः** મરણોન્મુખ મનુષ્યને मरनेवाले पुरुषका, **पूर्वरूपम्** જણાવનારું પૂર્વરૂપ છે ज्ञापक पूर्वरूप है ॥ ३ ॥

3. Just as blossom is the harbinger of the coming fruit, so is the evil symptom known as fatal prognosis, the harbinger of death to the patient.

अप्येवं तु भवेत् पुष्पं फलेनाननुबन्धि यत् ।
फलं चापि भवेत् किञ्चिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥४॥

अपि एवम् तु વળી એવું પણ ऐसा भी, **पुष्पम्** પુષ્પ पुष्प, **भवेत्** હોય છે होता है, **यत्** જેની પાછળ जिसके पीछे, **फलेन** ફળ फल, **अननुबन्धि** ઉત્પન્ન થતું નથી उत्पन्न नहीं होता, **किञ्चित्** અને એવું કોઈ और ऐसा कोई, **फलम् अपि च** ફળ પણ फल भी, **भवेत्** થાય છે होता है, **यस्य** જેની जिसके, **पूर्वजम्** પૂર્વે पहले, **पुष्पम् न** પુષ્પ હોતું નથી पुष्प नहीं होता ॥४॥

4. As there are cases where the blossom is not followed by the fruit, so there are cases where the fruit is not preceded by the blossom.

न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।
मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम् ॥ ५ ॥

जातस्य પણ ઉત્પન્ન થયેલા किन्तु उत्पन्न हुए, **अरिष्टस्य तु** અરિષ્ટનો अरिष्टका, **मरणात् ऋते** મરણ સિવાય मरणके सिवा, **नाशः** નાશ नाश, **न अस्ति** નથી नहीं है, **तत् मरणम्** અને તે મરણ और वह मृत्यु, **अपि च** પણ भी ऐसी, **न अस्ति** નથી नहीं है, **यत्** જે जो, **अरिष्टपुरःसरम् न** પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા અરિષ્ટવાળું ન હોય पूर्व अरिष्टवाली न हो ॥ ५ ॥

5. The appearance of fatal symptoms never ends except in death and there is no death which is not preceded by the appearance of fatal symptoms.

प्रज्ञापराधादुत्पन्नस्याप्यरिष्टस्याज्ञानम्—

मिथ्यादृष्टमरिष्टाभमनरिष्टमजानता ।
अरिष्टं वाऽप्यसंबुद्धमेतत् प्रज्ञापराधजम् ॥ ६ ॥

अजानता અજ્ઞ વૈદ્યથી अज्ञ वैद्यसे, **अरिष्टाभम्** અરિષ્ટ જેવા अरिष्ट जैसा, **अनरिष्टम्** પણ વાસ્તવિક રીતે અરિષ્ટ ન હોય એવા પદાર્થને परन्तु वस्तुतः अरिष्ट न हो ऐसा पदार्थ, **मिथ्यादृष्टम्** રિષ્ટપણાથી જાણવામાં આવે रिष्टतासे जाना जाय, **अरिष्टम् वा**

४. पूर्वजम्—जायते (ग.)

अपि અથવા અરિષ્ટ પદાર્થને अथवा अरिष्ट पदार्थ, असंबुद्धम् સમજવામાં ન આવે તો न समझा जाय तो, एतत् એ यह, प्रज्ञापराधजम् પ્રજ્ઞાના અપરાધથી થયેલું મિથ્યાજ્ઞાન છે प्रज्ञापराधसे उत्पन्न हुआ मिथ्याज्ञान है ॥ ६ ॥

6. The ignorant are deluded into mistaking for fatal symptoms what are not such, and the really fatal symptoms go unrecognised by them. This is the result of delusive knowledge.

अरिष्टभूतं गन्धविज्ञानम्—

ज्ञानसंबोधनार्थं तु लिङ्गैर्मरणपूर्वजैः ।
पुष्पितानुपदेक्ष्यामो नरान् बहुविधैर्बहून् ॥ ७ ॥

ज्ञानसंबोधनार्थम् જ્ઞાન જાગૃત કરવા માટે ज्ञानको जगानेके लिए, तु તો तो, मरणपूर्वजैः મરણ પૂર્વે થતાં मृत्युसे पूर्व होनेवाले, बहुविधैः બહુ પ્રકારનાં बहु प्रकारके, लिङ्गैः લક્ષણોદ્વારા लक्षणोंद्वारा, पुष्पितान् અરિષ્ટગંધયુક્ત अरिष्टगन्धयुक्त, बहून् ઘણા बहुत, नरान् પુરુષોને पुरुषोंका, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे ॥ ७ ॥

7. This chapter on blossoming of fatal symptoms of various kinds in various men is expounded in order to impart the right knowledge of prognosis by means of the fatal symptoms manifesting before death.

नानापुष्पोपमो गन्धो यस्य भाति दिवानिशम् ।
पुष्पितस्य वनस्येव नानाद्रुमलतावतः ॥ ८ ॥
तमाहुः पुष्पितं धीरा नरं मरणलक्षणैः ।
स ना संवत्सराद्देहं जहातीति विनिश्चयः ॥ ९ ॥

७. पूर्वजैः -पूर्वकैः (ख. ग. ज. य.)
,, बहुविधैर्बहून्–बहुविधान्बहून् (द. ध.)
८. भाति–वाति (च. ध.)
९. स ना–स वै (ग. य च.)

नानाद्रुम- વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષ नाना प्रकारके वृक्ष, लतावतः અને વેલડીઓવાળા और लताओंसे युक्त, पुष्पितस्य પુષ્પિત पुष्पयुक्त, वनस्य વનની वनकी, इव પેઠે भांति, यस्य જે પુરુષના શરીરમાંથી जिसके शरीरसे, दिवानिशम् અહોરાત્ર दिनरात, नानापुष्पोपमः વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પો જેવી नाना प्रकारके पुष्पोंके समान, गन्धः સુગન્ધ गन्ध, भाति નીકળતી જણાય છે निकलती रहती प्रतीत होती है, तम् नरम् તે મનુષ્યને उस मनुष्यको, धीराः ધીર પુરુષો पण्डित लोग, मरणलक्षणैः મરણનાં લક્ષણોથી मृत्युके लक्षणोंसे, पुष्पितम् પુષ્પિત થયેલો पुष्पित, आहुः કહે છે कहेते हैं, सः ना તે પુરુષ वह पुरुष, संवत्सरात् એક વર્ષમાં एक वर्षमें, देहम् દેહ देहको, जहाति તજી દે છે त्याग कर देता है, इति એ ऐसा, विनिश्चयः દૃઢ નિશ્ચય છે दृढ निश्चय है ॥ ८-९ ॥

8-9. That man is regarded by the wise to be manifesting fatal symptoms, who exudes day and night scents resembling those of various flowers in a forest abounding in various trees and creepers, bursting into bloom. Such a man is certain to die before a year.

एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्य गन्धः समो भवेत् ।
इष्टैर्वा यदि वाऽनिष्टैः स च पुष्पित उच्यते ॥१०॥

एवम् એ પ્રમાણે इसी प्रकार, यस्य જેની जिसकी, गन्धः ગન્ધ गन्ध, इष्टैः ઇષ્ટ इष्ट, यदि वा કે या, अनिष्टैः અનિષ્ટ अनिष्ट, एकैकशः એક એક एक एक, पुष्पैः પુષ્પ पुष्पके, समः જેવી सदृश, भवेत् હોય हो, सः च તે પણ वह भी, पुष्पितः પુષ્પિત पुष्पित, उच्यते કહેવાય છે कहलाता है ॥ १० ॥

10. Similarly, that man is said to show fatal symptoms who exudes a smell resembling that of any flower, be it pleasant or unpleasant.

**समासेनाशुभान् गन्धानेकत्वेनाथवा पुनः ।
आजिघ्रेद्यस्य गात्रेषु तं विद्यात् पुष्पितं भिषक् ॥११॥**

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, **यस्य** જેનાં जिसके, **गात्रेषु** ગાત્રોમાં अङ्गोंमें, **अशुभान्** અશુભ अशुभ, **गन्धान्** ગંધ गन्धको, **समासेन** ભેળી मिश्रित, **अथवा पुनः** અથવા या, **एकत्वेन** એક એક पृथक् पृथक्, **आजिघ्रेत्** સૂંઘે सूंघे, **तम्** તેને उसे, **पुष्पितम्** પુષ્પિત पुष्पित, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ ११ ॥

11. A man whose body exudes a mixture of unpleasant smells, or a single unpleasant smell, is to be regarded by the physician, as one showing fatal prognostic symptoms.

**आप्लुतानाप्लुते काये यस्य गन्धाः शुभाशुभाः ।
व्यत्यासेनानिमित्ताः स्युः स च पुष्पित उच्यते ॥१२॥**

यस्य જેના जिसके, **आप्लुत-** લેપન કરવામાં આવેલા लिप्त, **अनाप्लुते** અને લેપન નહિ કરવામાં આવેલા और अलिप्त, **काये** શરીરમાં शरीरमें, **शुभ-अशुभाः** શુભ અને અશુભ शुभ और अशुभ, **गन्धाः** ગંધો गन्ध, **अनिमित्ताः** કારણ વગર कारणके विना, **व्यत्यासेन** વિપરીતપણાથી विपरीत भावसे, **स्युः** થાય होती हैं, **सः च** તે वह, **पुष्पितः** પુષ્પિત पुष्पित, **उच्यते** કહેવાય છે कहलाता है ॥ १२ ॥

12. He whose body exudes unpleasant smell after smearing himself with fragrant articles or fragrant smell when he is not thus smeared, in an abnormal manner without any recognisable cause, is to be regarded as showing fatal prognostic symptoms.

**तद्यथा–चन्दनं कुष्ठं तगरागुरुणी मधु ।
माल्यं मूत्रपुरीषे च मृतानि कुणपानि च ॥१३॥**

तत् यथा જેમ કે जैसे कि, **चदनम्** ચન્દન चन्दन, **कुष्ठम्** કઠ कूठ, **तगर-** તગર तगर, **अगुरुणी** અગુરુ अगर, **मधु** મધુ मधु, **माल्यम्** અને પુષ્પમાળાની ગંધ શુભ છે और पुष्पमालाकी गन्ध शुभ है, **मूत्रपुरीषे च** તથા મૂત્ર-મળ एवं मूत्र-पुरीष, **मृतानि** પશુનાં મુડદાં पशुओंके मृत शरीर, **कुणपानि च** અને મનુષ્યનાં શબની ગંધ અશુભ છે और मनुष्योंके मृत देहकी गन्ध अशुभ है ॥ १३ ॥

13. These are:—sandal, costus, indian valerian, eagle-wood, honey and flower-garland, feces and urine, dead and putrified smells.

**ये चान्ये विविधात्मानो गन्धा विविधयोनयः ।
तेऽप्यनेनानुमानेन विज्ञेया विकृतिं गताः ॥१४॥**

विविधात्मानः વિવિધ પ્રકારની विविध प्रकारकी, **विविध-योनयः** અને વિવિધ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી और विविध कारणोंसे उत्पन्न हुई, **ये च** જે जो, **अन्ये गन्धाः** બીજી ગન્ધો છે अन्य गन्ध हैं, **ते अपि** તેઓને પણ उनको भी, **अनेन** આ इस, **अनुमानेन** અનુમાનથી अनुमानसे, **विकृतिम्** વિકૃતિને विकृतिको, **गताः** પ્રાપ્ત प्राप्त, **विज्ञेयाः** જાણવી જોઈએ जाननी चाहिए ॥१४॥

14. And many other odours derived from various sources should be recognised by the use of discretion in their abnormal or unnatural conditions.

**इदं चाप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम् ।
वक्ष्यामो यदभिज्ञाय भिषङ्मरणमादिशेत् ॥१५॥**

अतिदेशार्थम् નહિ કહેવામાં આવેલાના જ્ઞાન માટે नहीं कहे हुएके ज्ञानके लिए, **गन्धसंश्रयम्** ગંધસંબંધી गन्धसंबंधी, **इदम् च अपि** આ इस, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **वक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **यत् अभिज्ञाय** જે જાણીને जिसे जान कर, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **मरणम्** મરણની मरणकी, **आदिशेत्** સૂચના આપી શકે सूचना दे सके ॥१५॥

15. This we explain in order to cover the entire field by the symptoms

११. पुनः–पुमान् (ड. त.)
१३. मृतानि-घृतानि (ध.)
,, कुणपानि च–कुणपानि वा (ध.)

of smells, knowing which, the physician should recognise the fatal prognostic symptoms.

वियोनिर्विदुरो गन्धो यस्य गात्रेषु जायते ।
इष्टो वा यदि वाऽनिष्टो न स जीवति तां समाम् ॥१६॥
एतावद्गन्धविज्ञानं,

यस्य જેના जिसके, **गात्रेषु** અંગોમાં अंगोंमें, **वियोनिः** હેતુ વગરની हेतुसे रहित, **विदुरः** અને સ્થાયી और स्थायी, **इष्टः वा** ઇષ્ટ इष्ट, **यदि वा** કે या, **अनिष्टः** અનિષ્ટ अनिष्ट, **गन्धः** ગન્ધ गन्ध, **जायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न हो जाती है, **सः** તે वह, **ताम् समाम्** તે વર્ષ પૂરું થતાં સુધી उस वर्ष तक, **न जीवति** જીવતો રહેતો નથી जीवित नहीं रहता, **एतावत्** આટલું इतना, **गन्धविज्ञानम्** ગન્ધનું વિજ્ઞાન છે गन्धका विज्ञान है ॥ १६ ॥

16. The man whose body exudes a pleasant or unpleasant smell constantly without any recognisable cause dies before a year. This much about the science of prognosis with reference to smell.

अरिष्टभूतं रसविज्ञानम्—

रसज्ञानमतः परम् ।
आतुराणां शरीरेषु वक्ष्यते विधिपूर्वकम् ॥१७॥

अतः परम् હવે પછી अब आगे, **आतुराणाम्** રોગીઓના रोगियोंके, **शरीरेषु** શરીરોમાં शरीरोंमें, **रसज्ञानम्** રસનું વિજ્ઞાન रसका विज्ञान, **विधिपूर्वकम्** વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, **वक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कहा जायगा ॥ १७ ॥

१६. विदुरो गन्धो यस्य गात्रेषु–वित्वरो गन्धो यस्य गात्रेषु (ध. फ.)

,, गात्रेषु–गात्रे तु (ख.)

,, जायते–दृश्यते (क. घ. ढ.)

१७. वक्ष्यते–वक्ष्यामः (क. घ. च. छ. त.)

17. Henceforth the science of prognosis with reference to the body-taste of patients is systematically expounded.

यो रसः प्रकृतिस्थानां नराणां देहसंभवः ।
स एषां चरमे काले विकारं भजते द्वयम् ॥१८॥

प्रकृतिस्थानाम् આરોગ્યમાં રહેલા प्रकृतिमें स्थित, **नराणाम्** પુરુષોના पुरुषोंके, **देहसंभवः** દેહથી ઉત્પન્ન થયેલો देहसे उत्पन्न हुआ, **यः रसः** જે રસ હોય છે जो रस होता है, **सः एषाम्** તે એઓના वह इनके, **चरमे** અન્ત अन्त, **काले** સમયે समयमें, **द्वयम्** બે પ્રકારના दो प्रकारके, **विकारम्** વિકારને विकारको, **भजते** પામે છે प्राप्त होता है ॥१८॥

18. That taste which is natural to men in their healthy condition undergoes two kinds of morbid change at the time of death.

कश्चिदेवास्य वैरस्यमत्यर्थमुपपद्यते ।
स्वादुत्वमपरश्चापि विपुलं भजते रसः ॥ १९ ॥

अस्य આ મનુષ્યનો इस मनुष्यका, **कश्चित् एव** કોઈ એક कोई एक, **रसः** રસ रस, **वैरस्यम्** વિરસતાને विरसताको, **अत्यर्थम्** બહુજ अत्यन्त, **उपपद्यते** પામે છે प्राप्त होता है, **अपरः च** અને બીજો और दूसरा, **अपि** વળી भी, **विपुलम्** અત્યંત अत्यन्त, **स्वादुत्वम्** મધુરતાને मधुरताको, **भजते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त होता है ॥ १९ ॥

19. In some it changes into a morbid taste in the mouth at death while in others it changes into an extremely sweet taste.

आतुरशरीरगतरसस्यानुमानेन ज्ञानम्—

तमनेनानुमानेन विद्याद्विकृतिमागतम् ।
मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमवाप्नुयात् ॥२०॥

तम् એને उसको, **अनेन** આ इस, **अनुमानेन** અનુમાનથી अनुमानसे, **विकृतिम्** વિકૃતિ विकृतिको, **आगतम्** પામેલો प्राप्त, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए,

हि કેમકે क्यों कि, मनुष्यः મનુષ્ય मनुष्य, मनुष्यस्य મનુષ્યના मनुष्यका, रसम् રસને रस, कथम् કેવી રીતે कैसे, अवाप्नुयात् જાણી શકે? जान सकता है? ॥ २० ॥

20. Such a change has to be recognised only by inference. For, how can a man ascertain the taste of another's body or his mouth?

मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह ।
विरसादपसर्पन्ति जन्तोः कायान्मुमूर्षतः ॥२१॥

मुमूर्षतः મરવા પડેલા मरनेवाले, जन्तोः પ્રાણીના प्राणीके, विरसात् વિરસ विरस, कायात् શરીરથી शरीरसे, मक्षिकाः च एव માખીઓ मक्खियाँ, यूकाः च જૂઓ जूंएं, मशकैः सह અને મચ્છરસહિત तथा मच्छरोंके साथ, दंशाः च ડાંસો दंश, अपसर्पन्ति દૂર ખસી જાય છે दूर हो जाते हैं ॥ २१ ॥

21. Flies, lice, wasps and mosquitoes get repelled and turn away from the bad taste of the body of the man about to die.

अत्यर्थरसिकं कायं कालपक्वस्य मक्षिकाः ।
अपि स्नातानुलिप्तस्य भृशमायान्ति सर्वशः ॥२२॥

स्नातानुलिप्तस्य अपि નવરાવી ચંદનથી ચર્ચેલા પરંતુ स्नान और अनुलेपन किये हुए परंतु, कालपक्वस्य કાળે કરી પાકી ગયેલા મનુષ્યના कालपक्व मनुष्यके, अत्यर्थरसिकम् અતિશય રસવાળા अत्यन्त रसयुक्त, कायम् શરીર પર देह पर, मक्षिकाः માખીઓ मक्खियाँ, सर्वशः ચારે તરફથી चारों ओरसे, भृशम् ખૂબ अत्यन्त, आयान्ति આવે છે आती हैं ॥२२॥

22. While the bees etc., hover over a man about to die. who is full of a sweet taste though he may have bathed and painted himself with sandal paste.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः —

सामान्येन मयोक्तानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।
पुष्पितस्य नरस्यैतत्फलं मरणमादिशेत् ॥२३॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, पुष्पितस्य પુષ્પિત पुष्पित, नरस्य પુરુષના पुरुषके, रसगन्धयोः રસ અને ગંધનાં रस और गन्धके, लिङ्गानि लक्षण लक्षण, मया મેં मैंने, सामान्येन સામાન્યપણે सामान्यतः, उक्तानि કહ્યાં છે कहे हैं, एतत्- વૈદ્ય એઓનું वैद्य इनका, फलम् ફળ फल, मरणम् મરણ मृत्यु, आदिशेत् કહેવું कहे ॥ २३ ॥

Here is the recapitulatory verse —

23. The symptoms of taste and smell have been described by me in general with reference to the person in whom fatal prognostic symptoms have blossomed. The result of these must be judged to be death.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने पुष्पितकमिन्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति આમ इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरककेद्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने ઇન્દ્રિય-સ્થાન વિષે इन्द्रियस्थानमें, पुष्पितकमिन्द्रियम् 'પુષ્પિતક ઇન્દ્રિય' 'पुष्पितक इन्द्रिय', नाम નામનો नामका, द्वितीयः બીજો दूसरा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2. Thus in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The sensorial prognosis from the blossoming of symptoms" is completed.

२३. सामान्येन–यान्येतानि (क. ग. च. च. त. द.)

तृतीयोऽध्यायः।

ત્રીજો અધ્યાય अध्याय तीसरा

Chapter III

परिमर्शनीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातः परिमर्शनीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **परिमर्शनीयम् इन्द्रियम्** 'પરિમર્શનીય ઇન્દ્રિય' નામના અધ્યાયનું 'परिमर्शनीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The sensorial prognosis through examination by Palpation."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वर्णे स्वरे च गन्धे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।
लिङ्गं मुमूर्षतां सम्यक् स्पर्शेष्वपि निबोधत ॥३॥

मुमूर्षतां મરવા પડેલ મનુષ્યનાં मुमूर्षुओंके, **वर्णे** વર્ણ वर्ण, **स्वरे च** સ્વર स्वर, **गन्धे च** ગન્ધ गन्ध, **रसे च** અને રસનાં और रसके, **पृथक् पृथक्** જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, **लिङ्गम्** લક્ષણ लक्षण, **उक्तम्** કહ્યાં છે कहे हैं, **स्पर्शेषु अपि** હવે સ્પર્શનાં લક્ષણો પણ स्पर्शके लक्षण भी, **सम्यक्** સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, **निबोधत** સાંભળો जान लो ॥ ३॥

3. The fatal signs manifesting in the color, voice and odor of the human body and the taste of body-fluids of those who are about to die have been described under separate heads. Now listen and learn correctly the nature of the fatal signs appearing in their touch as well.

परिमर्शनविधिः —

स्पर्शप्राधान्येनैवातुरस्यायुषः प्रमाणावशेषं जिज्ञासुः प्रकृतिस्थेन पाणिना शरीरमस्य केवलं स्पृशेत्, परिमर्शयेद्वाऽन्येन ।

स्पर्शप्राधान्येन સ્પર્શની પ્રધાનતાથી स्पर्शकी प्रधानतासे, **एव** જ ही, **आतुरस्य** રોગીના रोगीकी, **आयुषः** આયુષ્યના आयुके, **प्रमाणावशेषम्** પ્રમાણનો અવશેષ प्रमाणके अवशेषको, **जिज्ञासुः** જાણવાની ઇચ્છાવાળા વૈદ્ય जाननेकी इच्छावाला वैद्य, **प्रकृतिस्थेन** સ્વસ્થ स्वस्थ, **पाणिना** હાથથી हाथसे, **अस्य** એના इसके, **केवलम्** આખા सारे, **शरीरम्** શરીરને शरीरको, **स्पृशेत्** સ્પર્શ કરવો स्पर्श करे, **अन्येन वा** અથવા તો બીજા પાસે अथवा तो दूसरेसे, **परिमर्शयेत्** સ્પર્શ કરાવવો स्पर्श करावे।

4-(1). The physician desirous of ascertaining, by the method of palpation, the measure of life left to the patient, should palpate the latter's entire body with his hand which must be in a normal condition. If it is not so, he should get the palpation done by some one else.

स्पर्शविज्ञेया आतुरशरीरगता विकृतयः —

परिमृशता तु खल्वातुरशरीरमिमे भावास्तत्र तत्रावबोद्धव्या भवन्ति ।

आतुरशरीरम् રોગીના શરીરને रोगीके शरीरको, **परिमृशता तु खलु** સ્પર્શ કરતાં स्पर्श करते हुए, **इमे भावाः** આ ભાવો ये भाव, **तत्र तत्र** ત્યાં ત્યાં वहां वहां, **अवबोद्धव्याः** જાણવાયોગ્ય जानने योग्य, **भवन्ति** બને છે होते हैं।

---

४. स्पर्शप्राधान्येन–स्पर्शप्रामाण्येन (ग. च. ध.)
,, प्रमाणावशेषं–प्रमाणविशेषं (क. ख. ध. झ. थ. ध.)
,, परिमर्शयेद्वाऽन्येन–विमर्शयेद्वाऽन्येन (ध. त.)
,, तत्र तत्रावबोद्धव्या भवन्ति–तत्र बोद्धव्या भवन्ति (ख.)

4-(2). While feeling the patient's body, the following are the abnormalities to be noted.

तद्यथा—सततं स्पन्दमानानां शरीरदेशानामस्पन्दनं, नित्योष्मणां शीतीभावः, मृदूनां दारुणत्वं, श्लक्ष्णानां खरत्वं, सतामसद्भावः, सन्धीनां स्रंसभ्रंशच्यवनानि; मांसशोणितयोर्वीतीभावः, दारुणत्वं, स्वेदानुबन्धः, स्तम्भो वा; यच्चान्यदपि किञ्चिदीदृशं स्पर्शानां लक्षणं भृशविकृतमनिमित्तं स्यात्। इति लक्षणं स्पृश्यानां भावानामुक्तं समासेन ॥ ४ ॥

तत् यथा જેમકે जैसे कि, **सततम्** સતત निरंतर, स्पन्दमानानाम् ફરકતા स्पंदन करनेवाले, **शरीरदेशानाम्** શરીરના ભાગોનું शरीरके देशोंका, **अस्पन्दनम्** ન ફરકવું स्पन्दन न होना, **नित्योष्मणाम्** નિત્ય ગરમ ભાગોનું नित्य गरम रहनेवाले भागोंका, **शीतीभावः** ઠંડું પડી જવું ठंडा हो जाना, **मृदूनाम्** કોમળ ભાગોની मृदु स्थानोंका, **दारुणत्वम्** કઠોરતા कठोर हो जाना, **श्लक्ष्णानाम्** લીસા ભાગોનું श्लक्ष्ण अवयवोंका, **खरत्वम्** ખરબચડાપણું खर हो जाना, **सताम्** અસ્તિત્વ ધરાવતા ભાગોનું विद्यमानोंका, **असद्भावः** ન હોવું लोप हो जाना, **सन्धीनाम्** સાંધાઓની सन्धियोंकी, **स्रंस-** શિથિલતા शिथिलता, **भ्रंश-** તેઓનું ખસી જવું उनका भ्रंश, **च्यवनानि** છૂટા પડવું उनकी च्युति, **मांसशोणितयोः** માંસ અને રુધિરની मांस और रुधिरकी, **वीतीभावः** ક્ષીણતા क्षीणता, **दारुणत्वम्** માંસ વગેરેની કઠિનતા मांस आदिकी कठिनता, **स्वेदानुबन्धः** સતત પરસેવો આવવો अत्यन्त पसीना आना, **स्तम्भः वा** અથવા બિલકુલ ન આવવો અથવા बिलकुल न आना, **यत् च** અને જે और जो, **अन्यत् अपि** તે સિવાય બીજું પણ और भी, **किञ्चित्** કંઈ कुछ, **ईदृशम्** આવું इस प्रकारका, **स्पर्शानाम्** સ્પર્શનું स्पर्शोंका, **भृश-विकृतम्** ખૂબ વિકારવાળું बहुत विकृत, **अनिमित्तम्** અને કારણ વગર ઉત્પન્ન થયું હોય और कारणके बिना उत्पन्न हुआ हो, **लक्षणम्** તે મરણનું લક્ષણ वह मृत्युका लक्षण, **स्यात्** થાય છે होता है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **स्पृश्यानाम्** સ્પર્શ કરવા લાયક स्पर्शोंके, **भावानाम्** ભાવોનું भावोंका, **समासेन** સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है ॥ ४ ॥

4. They are—the absence of throbbing in those members of the body which are always throbbing; coldness of those parts which are always warm; rigidity of those parts which are always soft; roughness in those parts which are always smooth; the disappearance of those parts which should normally exist; the looseness, sagging or dislocation of joints; the paucity of flesh or blood; hardness; excessive perspiration; and rigidity; also whatever else that is abnormal and unaccountable. Thus we have declared in brief, the unfavourable prognostic signs observed by palpation.

तद्व्यासतोऽनुव्याख्यास्यामः—तस्य चेत् परिमृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुस्फिगुदरपार्श्वपृष्ठेषिकापाणिग्रीवाताल्वोष्ठललाटं स्विन्नं शीतं स्तब्धं दारुणं वीतमांसशोणितं वा स्यात्, परासुरयं पुरुषो न चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात्।

तत् હવે તેનું अब उसको, **व्यासतः** વિસ્તારપૂર્વક विस्तारसे, **अनुव्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું कहेंगे, **तस्य चेत्** જો તેના यदि उस रोगीके, **पाद-** પગ पैर, **जङ्घा-** પિંડી जंघा, **ऊरु-** સાથળ ऊरु, **स्फिक्-** નિતંબ स्फिक्,

४. अस्पन्दनं—स्तम्भः (ङ. द.)
,, सताम्—स्थूलानां वृषणादीनाम् (ख. घ. त. ध.)
,, °च्यवनानि—°धावनानि (ख. ज.)
,, वीतीभावः—वीतभावः (च.)
,, किञ्चिदीदृशं स्पर्शानां लक्षणं भृशविकृतम्—किञ्चिदीदृशं भृशविकृतम् (क.)
,, लक्षणं भृशविकृतमनिमित्तं स्यात्—लक्षणनिमित्तं स्यात् (ष.)
,, लक्षणं स्पृश्यानां भावानामुक्तं समासेन—लक्षणानां संग्रहः स्पर्शानाम् (ख. घ. त.)

५. स्तब्धं—प्रसुप्तं (ष. फ)
,, न चिरात् कालं मरिष्यति—न चिरात्कालं करिष्यति (फ.)

उदर- ઉદર उदर, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, पृष्ठेषिका- કરોડ पीठकी हड्डी, पाणि- હાથ हाथ, ग्रीवा- ડોક गरदन, तालु- તાળવું तालु, ओष्ठ- હોઠ होठ, ललाटम् અને લલાટને और ललाट, पृथक्त्वेन પૃથક્ પૃથક્ पृथक् पृथक्, परिमृश्यमानम् સ્પર્શ કરતાં छूनेसे, स्विन्नम् તે પસીનો આવેલાં वे पसीनासे युक्त, शीतम् શીતલ शीतल, स्तब्धम् જડ स्तब्ध, दारुणम् કઠોર कठिन, वीतमांस- કે ક્ષીણ માંસ या क्षीण मांस, शोणितम् તથા ક્ષીણ રક્તવાળાં और क्षीण शोणितवाले, वा स्यात् હોય તો जान पड़े तो, परासुः આયુષ્યહીન गतायु, अयम् पुरुषः આ પુરુષ यह पुरुष, न चिरात् कालम् થોડા વખતમાં थोड़े ही समयमें, मरिष्यति મરી જશે मर जायगा, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने।

5-(1). The same, we shall now expound in extenso. Thus, if the patient on being felt with the hand separately on the feet, calves, thighs, buttocks, belly, sides, back-bone, hands, neck, palate, lips and fore-head, is seen to perspire or be cold or rigid or hard or bereft of flesh and blood, then the physician should conclude that, that man is fey and will die at no distant future.

तस्य चेत् परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवङ्क्षणगुदवृषणमेढ्रनाभ्यंसस्तनमणिकपर्शुकाहनुनासिकाकर्णाक्षिभ्रूशङ्खादीनि स्रस्तानि व्यस्तानि च्युतानि स्थानेभ्यः स्कन्नानि वा स्युः, परासुरयं पुरुषोऽचिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥५॥

तस्य चेत् જો તેનાં यदि उसके, गुल्फ- ઘૂંટી गुल्फ, जानु- ઘૂંટણ घुटने, वङ्क्षण- વંક્ષણ वंक्षण, गुद- ગુદ गुदा, वृषण- વૃષણ वृषण, मेढ्र- શિશ્ન मेढ्र, नाभि- નાભિ नाभि, अंस- ખભા अंस, स्तन- સ્તન स्तन, मणिक- કાંડાં मणिक, पर्शुका- પાંસળી पर्शुका, हनु- જડબાં हनु, नासिका- નાક नाक, कर्ण- કાન कान, अक्षि- આંખ नेत्र, भ्रू- ભમર भौंह, शंखादीनि અને શંખ આદિને और शंख आदि, पृथक्त्वेन પૃથક્ પૃથક્ पृथक् पृथक्, परिमृश्यमानानि સ્પર્શ કરતાં स्पर्श करने पर, स्रस्तानि તે શિથિલ થઈગયેલ वे शिथिल, व्यस्तानि છૂટાં પડેલાં अलग हुए, च्युतानि ખસી ગયેલાં भ्रष्ट, स्थानेभ्यः કે સ્થાનેથી या अपने स्थानसे, स्कन्नानि वा પડી ગયેલાં गिरे हुए, स्युः चेत् હોય તો हों तो, परासुः આયુષ્યહીન गतायु, अयम् पुरुषः આ પુરુષ यह पुरुष, अचिरात् कालम् થોડા વખતમાં शीघ्र, मरिष्यति મરશે मृत्युको प्राप्त होगा, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने ॥५॥

5. If again, on being felt, each separately, the ankles, knees, groin, anus, testes, phallus, navel, shoulders, breasts, wrists, ribs, jaws, nose, ears, eyes, eye-brows, temples etc., are seen to be loose, out of position, displaced or sagging, then the physician should know that, that man is fey and will die in no distant future.

उच्छ्वास-मन्या-दन्त-पक्ष्म-चक्षुः-केश-लोमोदर-नखाङ्गुल्याश्रितं रिष्टम्—

तथाऽस्योच्छ्वासमन्यादन्तपक्ष्मचक्षुःकेशलोमोदरनखाङ्गुलीरालक्षयेत् ।

तथा अस्य તે પ્રમાણે એનાં उसी प्रकार इसके, उच्छ्वास- ઉચ્છ્વાસ उच्छ्वास, मन्या- મન્યા मन्या, दन्त- દાંત दांत, पक्ष्म- પાંપણ पक्ष्म, चक्षुः- આંખ चक्षु, केश- કેશ केश, लोम- રુંવાડાં लोम, उदर- પેટ उदर, नख- નખ नख, अङ्गुलीः અને આંગળીઓને और अङ्गुलियोंको आलक्षयेत् તપાસવાં જોઈએ देखे।

५. स्कन्नानि वा स्युः, परासुरयं—स्कन्नानि, परासुरयं (ख.)
,, कालं मरिष्यतीति—कालं करिष्यतीति (ध. न. थ. ध. फ.)

६. नखाङ्गुलीरालक्षयेत्—नखाङ्गुलिगणञ्च लक्षयेत (क.)
,, अङ्गुलीरालक्षयेत्—अङ्गुलिगणं च लक्षयेत् (ध. ज.)
,, आलक्षयेत्—च लक्षयेत (च.)

6-(1). Similarly the physician should examine the patient's respiration, the two sides of the neck, the teeth, the eye-lashes, the eyes, the hair of the head, the hair on other parts of the body, the stomach, the nails, and the fingers.

तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात्, परासुरिति विद्यात्। तस्य चेन्मन्ये परिमृश्यमाने न स्पन्देयातां, परासुरिति विद्यात्। तस्य चेद्दन्ताः परिकीर्णाः श्वेता जातशर्कराः स्युः, परासुरिति विद्यात्। तस्य चेत् पक्ष्माणि जटाबद्धानि स्युः, परासुरिति विद्यात्। तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने, विकृतियुक्ते—अत्युत्पिण्डिते, अतिप्रविष्टे, अतिजिह्मे, अतिविषमे, अतिमुक्तबन्धने, अतिप्रस्रुते, सततोन्मिषिते, सततनिमिषिते, निमिषोन्मेषातिप्रवृत्ते, विभ्रान्तदृष्टिके, विपरीतदृष्टिके, हीनदृष्टिके, व्यस्तदृष्टिके, नकुलान्धे, कपोतान्धे, अलातवर्णे, कृष्णपीतनीलश्यावताम्रहरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेनातिप्लुते वा स्यातां, तदा परासुरिति विद्यात्। अथास्य केशलोमान्यायच्छेत्, तस्य चेत् केशलोमान्यायस्यमानानि प्रलुच्येरन् न चेद्वेदयेयुस्तं परासुरिति विद्यात्। तस्य चेदुदरे सिराः प्रकाशेरन् श्यावताम्रनीलहारिद्रशुक्ला वा स्युः, परासुरिति विद्यात्। तस्य चेन्नखा वीतमांसशोणिताः पक्वजाम्बववर्णाः स्युः, परासुरिति विद्यात्। अथास्याङ्गुलीरायच्छेत्; तस्य चेदङ्गुल्य आयम्यमाना न स्फुटेयुः, परासुरिति विद्यात् ॥६॥

तस्य चेत् જો તેનો जो उसका, उच्छ्वासः ઉચ્છ્વાસ उच्छ्वास, अतिदीर्घः બહુ લાંબો बहुत लम्बा, अतिह्रस्वः वा કે બહુ ટૂંકો या बहुत छोटा, स्यात् चेत् હોય તો हो तो, परासुः તે મરી જવાનો છે वह गतायु है, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने, तस्य તેની उसकी, मन्ये બન્ને મન્યા दोनों मन्यायें, परिमृश्यमाने સ્પર્શ કરતાં स्पर्श करने पर, न स्पन्देयाताम् चेत् ફરકતી ન હોય તો न फड़कती हों तो, परासुः તે મરી જવાનો છે वह गतायु है, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने, तस्य તેના उसके, दन्ताः દાંત दांत, परिकीर्णाः મેલથી લિપ્ત मैले, श्वेताः શ્વેત श्वेत, जातशर्कराः અને (શર્કરા) પતરીયુકત और शर्करायुक्त, स्युः चेत् થયેલા હોય તો हों तो, परासुः તે મરી જવાનો છે वह गतायु है, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने, तस्य તેની उसकी, पक्ष्माणि પાંપણો पलकें, जटाबद्धानि स्युः चेत् જટાની માફક બંધાઈ જાય તો जटाकी भांति बद्ध हों तो, परासुः તે મરણોન્મુખ છે वह परासु है, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने, तस्य તેનાં उसकी, चक्षुषी ચક્ષુઓ आंखे, प्रकृतिहीने સ્વાભાવિક સ્થિતિ વગરનાં प्रकृतिसे रहित, विकृतियुक्ते વિકૃતિયુક્ત विकृत, अत्युत्पिण्डिते બહુ બહાર નીકળેલાં बहुत बाहिर नीकली हुई, अतिप्रविष्टे અતિ ઊંડાં ઊતરી ગયેલ बहुत भीतर घुसी हुई, अतिजिह्मे અતિ વાંકાં अत्यन्त टेढी, अतिविषमे અતિ વિષમ अति विषम, अतिमुक्त-बन्धने અતિ શિથિલ બંધનવાળાં अति शिथिल बन्धनवाली, अतिप्रस्रुते અતિ સ્રાવયુક્ત अति स्रावयुक्त, सततोन्मिषिते સતત નિમેષરહિત सतत निमेषरहित, सततनिमिषिते સતત બંધ सतत बन्द, निमिष-उन्मेष-अति-प्रवृत्ते સતત મટકાં મારતાં अत्यन्त निमेष और उन्मेषवाली, विभ्रान्तदृष्टिके અસ્થિર દૃષ્ટિવાળાં विभ्रांत दृष्टिवाली, विपरीत- दृष्टिके વિપરીત દૃષ્ટિવાળાં

६. परिकीर्णाः—प्रविकीर्णाः (ग.)
,, ,, —प्रकीर्णाः (च.)
,, ,, —प्रतिकीर्णाः (ब. द.)
,, प्रकृतिहीने, विकृतियुक्ते—अत्युत्पिण्डिते — प्रकृतियुक्तेऽत्युत्पिण्डिते (ब.)
,, अतिमुक्तबन्धने—अतिविमुक्तबन्धने (ब.)
,, सततोन्मिषिते, सततनिमिषिते — सततोन्मेषिते, सततनिमेषिते (ब.)
,, हीनदृष्टिके, व्यस्तदृष्टिके, नकुलान्धे—हीनदृष्टिके, नकुलान्धे (ख.)
,, व्यस्तदृष्टिके—व्यस्तदृष्टिके, विस्तृतदृष्टिमण्डले (ध.)
,, अतिप्लुते—अतिसंप्लुते (क. ध. च. छ. ड. त.)
,, हरितहारिद्रशुक्ल°—हरितशुक्ल° (ख.)
,, तदा परासुरिति—परासुरिति (ध.)
,, चेद्वेदयेयुस्तम्—च वेदयेयुः (ध.)

६. प्रकाशेरन्—प्रदृश्येरन् (त.)

विपरीत दृष्टिसे युक्त, हीनदृष्टिके क्षीणु दृष्टिवाળાં क्षीण दृष्टिसे युक्त, व्यस्तदृष्टिके વિક્ષિપ્ત દૃષ્ટિવાળા विक्षिप्त दृष्टिसे युक्त, नकुलान्धे દિવસે બધું શ્વેત દેખનાર नकुलान्ध, कपोतान्धे દિવસે બધું કાળું દેખનાર कपोतान्ध, अलातवर्णे અંગારા જેવા વર્ણવાળાં अङ्गारेके समान वर्णवाली, कृष्ण- અથવા કાળા या काले, पीत- પીળા पीले, नील- નીલ नील, श्याव- શ્યાવ श्याव, ताम्र- તામ્ર ताम्र, हरित- લીલા हरे, हारिद्र- હળદરિયા हल्दीके सदृश पीले, शुक्ल- અને શ્વેત और श्वेत, वैकारिकाणाम् એ વૈકારિક इन विकृत, वर्णानाम् વર્ણોમાંના वर्णोंमेंसे, अन्यतमेन કોઈ એકથી किसी एकसे, अतिप्लुते वा ખૂબ છવાઈ ગયાં अत्यंत छाई हुई, स्याताम् चेत् હોય તો हों तो, परासुः તે આસન્નમરણ છે वह गतासु है, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने, अथ अस्य વળી એના और इसके, केशलोमानि કેશ અને રુંવાડાં केश और लोमको, आयच्छेत् ખેંચવાં खींचे, तस्य તેના उसके, केशलोमानि કેશ અને રુંવાડાં केश तथा लोम, आयम्यमानानि ખેંચવામાં આવતાં खींचने पर, प्रलुच्येरन् चेत् જો ઉખડી જાય यदि उखड़ आयें, न वेदयेयुः અને વેદના ન કરે तथा वेदना प्रतीत न हो, चेत् તો तो, तम् તે वह, परासुः મરી જવાનો છે गतायु है, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने, तस्य જો તેના यदि उसके, उदरे ઉદર પર उदर पर, सिराः શિરાઓ सिरायें, प्रकाशेरन् સ્પષ્ટ દેખાતી હોય स्पष्ट दीखती हों, श्यावः અથવા ધંટોડી अथवा श्याव, ताम्र- તામ્ર ताम्रवर्ण, नील- નીલ नीली, हारिद्र- હળદરિયા हल्दीके सदृश वर्णवाली, शुक्लाः वा કે શ્વેત વર્ણની वा श्वेत, स्युः चेत् હોય તો हों तो, परासुः તે આસન્નમરણ છે वह मुमूर्षु है, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने, तस्य તેના उसके, नखाः નખો नख, वीतमांसशोणिताः ક્ષીણ માંસ અને ક્ષીણ રક્તવાળા मांसरक्तहीन, पक्वजाम्बववर्णाः તથા પાકેલા જાંબુના જેવા વર્ણવાળા और पके जामुनके सदृश वर्णवाले, स्युः चेत् હોય તો हों तो, परासुः તે મરણોન્મુખ છે वह गतायु है, इति विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने, अथ વળી और, अस्य अङ्गुलीः એની આંગળીઓને इसकी अंगुलियोंको, आयच्छेत् ખેંચવી खींचे, तस्य अङ्गुलयः તેની આંગળીઓના उसकी अंगुलियोंको, आयम्यमानाः ખેંચતાં खींचने पर, न स्फुटेयुः चेत् ટચાકા બોલે નહિ તો स्फोटनशब्द न हो तो, परासुः તે આસન્નમરણ છે वह गतायु है, इति विद्यात् એમ સમજવું ऐसा जाने ॥ ६ ॥

6. If the patient's respirations are either too long or too short, it is to be concluded that he is nigh unto death. If the two sides of the neck, on being felt, are observed not to pulsate, is to be concluded that he is nigh unto death. If the patient's teeth are coated all over with tartar, are abnormally white or covered with sugar-like particles, it is to be concluded that he is nigh unto death. If the patient's eye-lashes are clotted, it is to be known that he is nigh unto death. If the patient's eyes are not normal but evince abnormal tendencies that is to say if they are too protuberant, too sunken, too oblique, too asymmetrical, too loosened in their structure, too watery, either perpetually open, perpetually closed, or excessively winking, restlessly wandering, with abnormal visions, with deficient vision, have lost their keenness of vision or are wanting in perspective, are color-blind, either too white or too black, or are red like hot embers, or if the vision is suffused over-much with an unhealthy tinge of any one of the colors—black, yellow, blue, dark-brown, coppery, green, turmeric, yellow and white, then it should be concluded that the patient is at death's door. Thereafter let the physician take hold of a few hairs of the head or of the

body and tug at them; if being thus pulled, they come out with the roots without causing pain, then it is to be known that the patient is soon to depart from life. If the veins in the abdominal region become conspicuous or if they appear dark brown, coppery, blue, yellow or whitish, it is to be understood that the patient is not going to survive. If the nails are drained of blood, and the flesh has receded from them and they look dark blue resembling the color of ripe fruits of the jambul tree, it is to be gathered that the patient's days are numbered. Lastly, the physician should test the fingers of the patient. If when jerked they do not crack, it should be known that it is all over with the patient.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

एतान् स्पृश्यान् बहून् भावान् यः स्पृशन्नवबुध्यते।
आतुरे न स संमोहमायुर्ज्ञानस्य गच्छति ॥७॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकः** ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, **यः** જે વૈદ્ય जो वैद्य, **एतान्** આ इन, **स्पृश्यान्** સ્પર્શ કરવા લાયક स्पर्श करने योग्य, **बहून्** બહુ बहुतसे, **भावान्** ભાવોનો भावोंको, **स्पृशन्** સ્પર્શ કરતાં स्पर्श करके, **अवबुध्यते** અરિષ્ટ લક્ષણો જાણે છે अरिष्टके लक्षण जानता है, **सः** તે वह, **आतुरे** રોગીનું रोगीके, **आयुर्ज्ञानस्य** આયુષ્ય જાણવામાં आयुको जाननेमें, **संमोहम्** મોહને मोहको, **न गच्छति** પામતો નથી प्राप्त नहीं होता ॥७॥

Here is the recapitulatory verse—

7. The physician who, by palpation, ascertains these various palpable signs, will never be confounded in the matter of prognostic knowledge of the life-span of a patient.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने परिमर्शनीयमिन्द्रियं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **इन्द्रियस्थाने** ઇન્દ્રિયસ્થાન વિષે इन्द्रियस्थानमें, **परिमर्शनीयम् इन्द्रियम्** 'પરિમર્શનીય ઇન્દ્રિય' 'परिमर्शनीय इन्द्रिय', **नाम** નામનો नामका, **तृतीयः** ત્રીજો तीसरा, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the section on Sensorial Prognosis in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled "The sensorial prognosis through examination by palpation" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચોથો અધ્યાય अध्याय चौथा Chapter IV

इन्द्रियानीकेन्द्रियोपक्रमः—

अथात इन्द्रियानीकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **इन्द्रियानीकम् इन्द्रियम्** 'ઇન્દ્રિયાનીક ઇન્દ્રિય' નામના અધ્યાયનું 'इन्द्रियानीक इन्द्रिय' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

७. तत्र श्लोकः—भवति चात्र (क. ज. य.)

1. We shall now expound the chapter entitled "The sensorial prognosis through examination of the functions of all the senses".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

इन्द्रियाणां परीक्षणोपायः—

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।
ज्ञातुमिच्छन् भिषग्ज्ञानमायुषस्तन्निबोधत ॥ ३ ॥

आयुषः આયુષ્યનું आयुके, **मानम्** પ્રમાણ प्रमाणको, **ज्ञातुम्** જાણવા जाननेकी, **इच्छन्** ઇચ્છતા इच्छावाले, **विशेषवित्** વિશેષજ્ઞ विशेषज्ञ, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्यको, **यथा** જેવી રીતે जिस प्रकार, **जन्तोः** પ્રાણીની प्राणीकी, **इन्द्रियाणि** ઇન્દ્રિયોની इन्द्रियोंकी, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए, **तत्** તે वह, **निबोधत** સાંભળો सुनो ॥ ३ ॥

3. Learn how the specialist who desires to ascertain the life-span, should examine all sense-faculties of the patient.

अनुमानात् परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।
अद्धा हि विदितं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥ ४ ॥

दर्शनादीनि ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની चक्षु आदि इन्द्रियोंकी, **अनुमानात्** અનુમાનદ્વારા अनुमानद्वारा, **तत्त्वतः** તત્ત્વપૂર્વક तत्त्वपूर्वक, **परीक्षेत** પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करनी चाहिए, **हि** કારણકે क्योंकि, **इन्द्रियाणाम्** ઇન્દ્રિયોના इन्द्रियोंके, **अतीन्द्रियम्** અતીન્દ્રિય अतीन्द्रिय, **ज्ञानम्** જ્ઞાનની ज्ञानकी, **विदितम्** અનુમાનથી જ પરીક્ષા अनुमानसे ही परीक्षा, **अद्धा** સત્ય છે सत्य है ॥ ४ ॥

4. The senses of sight etc., are to be tested as regards their soundness by means of inference for it is only by inference that we have a knowledge of the sense-faculties which are ultra-sensual.

आतुरस्यानिमित्त इन्द्रियज्ञानविपर्यासो मरणलक्षणम्—

स्वस्थेभ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसंश्रयम् ।
आलक्ष्येतानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥ ५ ॥

यस्य જે રોગીનું जिसका, **इन्द्रियसंश्रयम्** ઇન્દ્રિયોને આશ્રિત इन्द्रियजन्य, **ज्ञानम्** જ્ઞાન ज्ञान, **स्वस्थेभ्यः** સ્વસ્થ ઇન્દ્રિયોથી स्वस्थ इन्द्रियोंसे, **अनिमित्तेन** અકારણ अकारण, **विकृतम्** વિકૃત विकृत, **आलक्ष्येत** દેખાય जान पड़े, **तत्** તે वह, **मरणस्य** મરણનું मरणका, **लक्षणम्** લક્ષણ છે लक्षण है ॥५॥

5 When you find that a patient's sense-experiences are aberrant from normality without any accountable cause, they are to be recognised as symptoms of approaching death.

इत्युक्तं लक्षणं सम्यगिन्द्रियेष्वशुभोदयम् ।
तदेव तु पुनर्भूयो विस्तरेण निबोधत ॥ ६ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **इन्द्रियेषु** ઇન્દ્રિયોમાં इन्द्रियोंमें, **अशुभोदयम्** અશુભસૂચક अशुभसूचक, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **सम्यक्** યથાર્થ રીતે सम्यक् प्रकारसे, **उक्तम्** કહ્યું છે कह दिया है, **तत् एव** હવે તે જ उसीको, **तु पुनः** ફરીથી फिर, **भूयः विस्तरेण** અધિક વિસ્તારથી अधिक विस्तारसे, **निबोधत** સાંભળો सुनो ॥६॥

6. The signs occurring in the sense-faculties indicative of unfavourable prognosis have been thus stated correctly. Now again listen to an elaborate account of the same.

अरिष्टभूता दर्शनेन्द्रियविकृतयः—

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।

३. यथा—सदा (ग.)
,, ज्ञातुमिच्छन् भिषग्ज्ञानमायुषस्तन्निबोधत—आयुःप्रमाणं जिज्ञासुर्भिषक् तन्मे निबोधत (ग. द. ध.)
,, निबोधत—निबोध मे (च. छ.)
४. विदितं—वितथं (ध.)
५. इन्द्रियसंश्रयम्—इन्द्रियसंभवम् (क. च. झ. त. द. ध.)

विगीतमुभयं ह्येतत् पश्यन् मरणमृच्छति ॥७॥

आकाशम् આકાશને आकाशको, **घनीभूतम् इव** પૃથ્વી જેવું ઘન पृथ्वीकी तरह घन, **मेदिनीम्** અને પૃથ્વીને और पृथ्वीको, **आकाशम् इव** આકાશ જેવી શૂન્ય आकाशकी तरह शून्य, **एतत् उभयम्** એમ આ બન્નેને इस प्रकार इन दोनोंको, **विगीतम्** વિપરીતપણે विपरीततासे, **पश्यन्** જોતો मनुष्य देखता हुआ मनुष्य, **मरणम्** મરણ मृत्युको, **ऋच्छति हि** પામે છે प्राप्त होता है ॥ ७ ॥

7. If a man sees space as if it were solid like the earth and the earth as if it were an emptiness like space, seeing either of these incongruous sights, he dies quickly.

यस्य दर्शनमायाति मारुतोऽम्बरगोचरः ।
अग्निर्नायाति चादीप्तस्तस्यायुःक्षयमादिशेत् ॥८॥

अम्बर- गोचरः આકાશમાં સંચરતો आकाशमें विचरता हुआ, **मारुतः** વાયુ वायु, **यस्य** જેને जिसको, **दर्शनम्** દૃષ્ટિગોચર दृष्टिगोचर, **आयाति** થાય છે होता है, **आदीप्तः** અને પ્રજ્વલિત और प्रदीप्त, **अग्निः च** અગ્નિ अग्नि, **दर्शनम्** દૃષ્ટિગોચર दृष्टिगोचर, **न आयाति** થતો નથી नहीं होती, **तस्य** તેનું उसकी, **आयुःक्षयम्** આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે आयुका क्षय हुआ है, **आदिशेत्** એમ કહેવું ऐसा कहना चाहिए ॥८॥

8. If a person is able to visualize the invisible wind in the sky or is unable to see blazing fire, he should be known to have his days numbered.

जले सुविमले जालमजालावतते नरः ।
स्थिते गच्छति वा दृष्ट्वा जीवितात् परिमुच्यते ॥९॥

अजालावतते જેમાં જાળ પાથરવામાં નથી આવી जिसमें जाल नहीं फैलाया गया, **सुविमले** એવા અત્યંત નિર્મળ ऐसे अत्यंत निर्मल, **स्थिते** સ્થિર स्थिर, **गच्छति** વા કે વહેતા या बहते हुए, **जले** જલમાં जलमें, **जालम्** જાળને जालको, **दृष्ट्वा** જોઈને देखकर, **नरः** મનુષ્ય मनुष्य, **जीवितात्** જીવતરથી आयुसे, **परिमुच्यते** મૂકાઈ જાય છે हीन होता है ॥ ९ ॥

9. One who sees clear crystalline waters which are either standing or moving, as if they are covered over with a net where there is no such net, will soon depart from life.

जाग्रत् पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि च ।
अन्यद्वाऽप्यद्भुतं किञ्चिन्न स जीवितुमर्हति ॥१०॥

जाग्रत् यः જાગતાં છતાં જે जागता हुआ जो, **प्रेतान्** પ્રેતો प्रेतोंको, **विविधानि** વિવિધ પ્રકારના विविध प्रकारके, **रक्षांसि च** રાક્ષસો राक्षसोंको, **अन्यत्** અથવા બીજું પણ या अन्य, **किञ्चित्** કેટલુંક कुछ, **अद्भुतम् अपि वा** અદ્ભુત પણ अद्भुत भी, **पश्यति** જુએ છે देखता है, **सः** તે वह, **जीवितुम्** જીવવા जीने, **न अर्हति** યોગ્ય નથી योग्य नहीं है ॥ १० ॥

10. He who perceives, while waking, the shades and various kinds of demons or other strange things, cannot survive long.

योऽग्निं प्रकृतिवर्णस्थं नीलं पश्यति निष्प्रभम् ।
कृष्णं वा यदि वा शुक्लं निशां व्रजति सप्तमीम् ॥११॥

यः જે जो, **प्रकृतिवर्णस्थम्** સ્વાભાવિક વર્ણવાળા स्वाभाविक वर्णवाले, **अग्निम्** અગ્નિને अग्निको, **नीलम्** નીલ રંગનો नीला, **निष्प्रभम्** નિસ્તેજ प्रभारहित, **कृष्णम् वा** કાળો काला, **यदि वा** કે या, **शुक्लम्** ધોળો श्वेत, **पश्यति** દેખે देखता है, (**सः** તે वह), **सप्तमीम्** સાતમી सातवीं, **निशाम्** રાત સુધી रात तक, **व्रजति** જીવે છે जीता है ॥ ११ ॥

९. नरः—तथा (ख. ब.)
,, स्थिते—स्थिरे (ग.)

१०. न स जीवितुमर्हति—जीवितात्स विमुच्यते (क. फ.)
,, ,, —जीवितात्परिमुच्यते (द. ध.)
११. निशां व्रजति सप्तमीम्—सोऽग्नौ वसति सप्तमे (ङ. ब.)
,, निशाम्—सोऽग्नौ (द.)

11. One who sees a normally blazing fire either to be blue, lustreless, black or white, dies after the seventh night.

मरीचीनसतो मेघान्मेघान् वाऽप्यसतोऽम्बरे ।
विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥१२॥

असतः मेघात् મેઘ ન હોવા છતાં પણ તેમાંથી ઉદય પામતી मेघ नहीं होते हुए भी उससे उदयको प्राप्त होती हुई, **मरीचीन्** મેઘજ્યોતિ मेघज्योतिको, **अम्बरे** અથવા આકાશમાં अथवा आकाशमें, **असतः अपि** નહિ હોવા છતાં પણ नहीं होते हुए भी, **मेघान् वा** મેઘોને बादलोंको, **मेघैः विना** અથવા મેઘ વગર अथवा बादलोंके बिना, **विद्युतः वा** વીજળીઓને बीजलियोंको, **पश्यन्** જોતો મનુષ્ય देखता हुआ मनुष्य, **मरणम्** મરણ मृत्युको, **ऋच्छति** પામે છે प्राप्त होता है ॥१२॥

12. He who perceives the light of clouds when there are no clouds or perceives clouds when there are none in the sky, or perceives lightning without clouds, dies quickly.

मृन्मयीमिव यः पात्रीं कृष्णाम्बरसमावृताम् ।
आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥१३॥

यः જે जो, **शुद्धम्** અનાવૃત अनावृत, **आदित्यम्** સૂર્ય सूर्य, **चन्द्रम् वा** કે ચન્દ્રને वा चन्द्रको, **कृष्णाम्बर-** કાળાં વસ્ત્રથી कृष्ण वस्त्रसे, **समावृताम्** આચ્છાદિત आच्छादित, **मृन्मयीम्** માટીની मिट्टीकी, **पात्रीम् इव** થાળી જેવો थाली जैसा, **ईक्षते** જુએ છે देखता है, **सः** તે वह, **न जीवति** જીવતો નથી नहीं जीता ॥१३॥

13. He who perceives the clear (unclouded) sun or moon as it were an earthen pot covered with a black cloth, does not survive long.

अपर्वणि यदा पश्येत् सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहम् ।
अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥१४॥

अव्याधितः નીરોગી नीरोग, **व्याधितः वा** કે રોગી वा रोगी, **यदा** જો यदि **अपर्वणि** પર્વ સિવાયને દિવસે पर्वसे अतिरिक्त कालमें, **सूर्याचन्द्रमसोः** સૂર્ય કે ચન્દ્રનું सूर्य या चन्द्रमाका, **ग्रहम्** ગ્રહણ ग्रहण, **पश्येत्** દેખે તો देखता है तो, **तस्य** તેની उसका, **जीवितम्** જિંદગી जीवन, **तदन्तम्** ગ્રહણનો અંત થાય ત્યાં સુધી રહે છે ग्रहणका अन्त हो वहीं तक रहता है ॥१४॥

14. If a person, whether diseased or healthy, sees the sun and the moon eclipsed when it is not the time for an eclipse, he dies with the ending of the illusion.

नक्तं सूर्यमहश्चन्द्रमनग्नौ धूममुत्थितम् ।
अग्निं वा निष्प्रभं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमृच्छति ॥१५॥

नक्तम् રાત્રે रात्रिको, **सूर्यम्** સૂર્યને सूर्यको, **अहः** દિવસે दिनमें, **चन्द्रम्** ચંદ્રને चन्द्रको, **अनग्नौ** અગ્નિ ન હોવા છતાં अग्नि न होने पर भी, **उत्थितम्** નીકળતા निकलते हुए, **धूमम्** ધૂમાડાને धूमको, **रात्रौ वा** અથવા રાત્રે या रात्रिमें, **अग्निम्** અગ્નિને अग्निको, **निष्प्रभम्** નિસ્તેજ निष्प्रभ, **दृष्ट्वा** જોઈ માણસ देख कर मनुष्य, **मरणम्** મરણ मृत्युको, **ऋच्छति** પામે છે प्राप्त होता है ॥१५॥

15. If a person sees the sun by night and the (shining) moon by day, and smoke arising without fire, or fire void of brilliance at night, he is destined to die.

प्रभावतः प्रभाहीनान्निष्प्रभांश्च प्रभावतः ।

१२. मेघैः—मेघात् (ख. ब. त.)

,, पश्यन् मरणमृच्छति—यः पश्यति स नश्यति (ब.)

१३. पात्रीं कृष्णाम्बरसमावृताम्—पात्रीं कृष्णायोनागताम्रजां (प.)

१५. नक्तं सूर्यमहश्चन्द्रम्—नक्तं सूर्यसमं चन्द्रम् (द.)

१६. निष्प्रभांश्च—निप्रभान् वा (ब.)

नरा विलिङ्गान् पश्यन्ति भावान् भावाञ्जिहासवः १६

भावान् પ્રાણ प्राणोंको, जिहासवः છોડવાની તૈયારીવાળા तुरन्तमें त्यागनेवाले, नराः પુરુષો मनुष्य, प्रभावतः તેજસ્વી પદાર્થોને तेजस्वी चीजोंको, प्रभाहीनान् તેજહીન तेजहीन, निष्प्रभान् च અને તેજહીન પદાર્થોને और तेजहीन चीजोंको, प्रभावत: તેજસ્વી तेजस्वी, एवम् એમ इस तरह, भावान् પદાર્થોને चीजोंको, विलिङ्गान् વિપરીત લક્ષણવાળા विपरीत लक्षणवाली, पश्यन्ति જુએ છે देखते हैं ॥१६॥

16. Those that are about to die perceive dull and lustreless things as bright and shining, and bright things as dull, and all things in their contrary characteristics.

व्याकृतीनि विवर्णानि विसंख्योपगतानि च ।
विनिमित्तानि पश्यन्ति रूपाण्यायुःक्षये नराः ॥१७॥

आयुःक्षये આયુષ્યનો ક્ષય થતાં आयुके क्षय होने पर, नराः મનુષ્યો मनुष्य, रूपाणि રૂપોને रूपोंको, विनिमित्तानि કારણ વગર कारणके बिना, व्याकृतीनि વિપરીત આકૃતિવાળાં विपरीत आकृतिवाले, विवर्णानि વિપરીત વર્ણવાળાં विपरीत वर्णवाले, विसंख्योपगतानि અને વિપરીત સંખ્યાવાળાં और विपरीत संख्यावाले, पश्यन्ति દેખે છે देखते हैं ॥१७॥

17. Those whose lives are coming to their end see abnormal shapes, abnormal colors, abnormal assemblage of members, without any rhyme or reason.

यश्च पश्यत्यदृश्यान् वै दृश्यान् यश्च न पश्यति ।
तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥ १८॥

१६. भावाञ्जिहासवः — प्राणाञ्जिहासवः (ब. च. ग्र. ह. त. द. म.)
१७. विनिमित्तानि—विनिर्मितानि (द.)
१८. तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम्—द्वावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानता (ब.)
" यमक्षयम्—यमालयम् (क. ब. त. क.)

यः च જે જો, अदृश्यान् वै અદૃશ્ય પદાર્થોને अदृश्य वस्तुओंको, पश्यति દેખે છે देखता है, यः च અને જે और जो, दृश्यान् દૃશ્ય પદાર્થોને दृश्य वस्तुओंको, न पश्यति દેખતો નથી नहीं देखता, तौ उभौ તે બન્ને वे दोनों, असंशयम् ચોક્કસ अवश्य, यमक्षयम् યમપુરીને यमपुरीको, क्षिप्रम् તરતમાં शीघ्र, पश्यतः જુએ છે देखते हैं ॥१८॥

18. One who sees invisible things and one who fails to see perfectly visible things, both these are sure to proceed quickly to the abode of death.

अरिष्टभूताः श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः —

अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यश्च न बुध्यते ।
द्वावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानता ॥१९॥

यः च જે જો, अशब्दस्य શબ્દ ન હોય ત્યાં शब्दके न होने पर, श्रोता સાંભળે છે सुनता है, यः च અને જે और जो, शब्दान् શબ્દને शब्दोंको, न बुध्यते સાંભળતો નથી नहीं सुनता, एतौ એ इन, द्वौ अपि બન્નેયને दोनोंको भी, विजानता જાણકારે विज्ञ वैद्यको, यथा प्रेतौ तथा જેવા પ્રેત હોય તેવા प्रेततुल्य, ज्ञेयौ જાણવા जानना चाहिए ॥१९॥

19. He who hears voices where none exist (acousma), and he who does not hear what is said to him (accoustagnosis), both of them are to be regarded as already dead by the wise man.

संवृत्याङ्गुलिभिः कर्णौ ज्वालाशब्दं य आतुरः ।
न शृणोति गतासुं तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥२०॥

यः आतुरः જે રોગી जो रोगी, अङ्गुलिभिः આંગળીઓથી अंगुलियोंसे, कर्णौ બન્ને કાન दोनों कान, संवृत्य બંધ કરીને बन्द कर, ज्वालाशब्दम् જ્વાળાના

१९. द्वावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानता—तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् (ब.)

શબ્દ જેવો શબ્દ ज्वालाशब्द जैसे शब्दको, न शृणोति સાંભળતો નથી नहीं सुनता, तम् गतासुम् તે આયુષ્ય-હીનને उस गतायुको, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, परिवर्जयेत् તજી દેવો छोड देवे ॥ २० ॥

20. If an ailing man, closing his ears with the fingers does not hear the internal (jwala) sound as that of a burning fire, him should the wise man give up as one from whom life has fled.

अरिष्टभूता घ्राणेन्द्रियविकृतयः—

विपर्ययेण यो विद्याद्गन्धानां साध्वसाधुताम् ।
न वा तान् सर्वशो विद्यात्तं विद्याद्विगतायुषम् ॥२१॥

यः જે जो, गन्धानाम् ગન્ધોનું गन्धोंकी, साधुअसाधुताम् શુભાશુભપણું साधुता और असाधुताको, विपर्ययेण વિપરીતપણે विपरीततासे, विद्यात् જાણે છે जानता है, तान् वा અથવા તેઓને अथवा उनको, सर्वशः બિલકુલ बिलकुल, न विद्यात् જાણતો નથી नहीं जानता, तम् તેને उसे, विगतायुषम् આયુષ્યહીન आयुहीन, विद्यात् જાણવો जाने ॥२१॥

21. He who perceives odours in contrary manner, knowing good as bad and vice versa, or does not perceive any odour at all, is to be regarded as one whom life has left.

अरिष्टभूता रसेनेन्द्रियविकृतयः —

यो रसान्न विजानाति न वा जानाति तत्त्वतः ।
मुखपाकादृते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥२२॥

यः જે जो, मुखपाकात् મુખપાક વગેરે મુખના રોગો मुखपाक आदि मुखरोगोंके, ऋते વિના પણ बिना भी, रसान् રસોને रसोंको, न विजानाति પારખતો નથી नहीं पहिचानता, तत्त्वतः અથવા ખરા સ્વરૂપમાં अथवा तत्त्वसे, न जानाति वा જાણતો નથી नहीं जानता, तम् नरम् તે મનુષ્યને उस मनुष्यको, कुशलाः કુશળ વૈદ્યો कुशल वैद्य, पक्वम् પાકી ગયેલો कालपक्व, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ २२ ॥

22. He who does not perceive the tastes at all or fails to perceive their true nature, without having any disease of the mouth, is to be regarded by the wise as ripe for death.

अरिष्टभूताः स्पर्शनेन्द्रियविकृतयः —

उष्णाञ्छीतान् खराञ्श्लक्ष्णान्मृदूनपि च दारुणान् ।
स्पृश्यान् स्पृष्ट्वा ततोऽन्यत्वं मुमूर्षुस्तेषु मन्यते ॥२३॥

मुमूर्षुः મુમૂર્ષુ પુરુષ मुमूर्षु पुरुष, उष्णान् ઉષ્ણ उष्ण, शीतान् શીત शीत, खरान् કઠોર खर, श्लक्ष्णान् લીસા श्लक्ष्ण, मृदून् કોમળ मृदु, दारुणान् च अपि અને દારુણ और कठिन, स्पृश्यान् स्पृष्ट्वा સ્પર્શ કરવાના પદાર્થોનો સ્પર્શ કરીને स्पृश्योंको स्पर्श करके, तेषु તેઓમાં उनमें, ततः अन्यत्वम् તેઓનાથી વિપરીતતા उनसे विपरीतताको, मन्यते માને છે अनुभव करता है ॥२३॥

23. He who feels hot things to be cold, rough things to be smooth and soft things to be hard or having touched things, feels them to be other than what they are, is to be regarded as approaching his death.

अरिष्टभूताः सर्वेन्द्रियविकृतयः —

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।
इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमधिगच्छति ॥ २४ ॥

तीव्रम् તીવ્ર तीव्र, तपः તપ तप, विधिपूर्वकम् કે વિધિપૂર્વક या विधिपूर्वक, योगम् वा યોગ योगके, अन्तरेण વગર विना, इन्द्रियैः ઇન્દ્રિયો વડે इन्द्रियोंसे, अधिकम् અધિક अधिक, पश्यन् દેખનાર देखनेवाला, पञ्चत्वम् પંચત્વ पंचत्वको, अधिगच्छति પામે છે प्राप्त होता है ॥२४॥

२१. न वा तान्—न वै तान् (च. ब.)

२३. तेषु—तेन (ग.)

24. If a man perceives subtle things that transcend the ordinary senses without having done either severe austerity or a systematic practice of yoga, he soon gives up the ghost

इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियार्थानदोषजान् ।
नरः पश्यति यः कश्चिदिन्द्रियैर्न स जीवति ॥२५॥

अदोषजान् દોષથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલા दोषसे न उत्पन्न हुए, इन्द्रियार्थान् ઇન્દ્રિયોના વિષયોને इन्द्रियोंके विषयोंको, इन्द्रियाणाम् ઇન્દ્રિયોની इन्द्रियोंकी, दृष्टेः ऋते જ્ઞાનશક્તિ વિના ज्ञानशक्तिके बिना, यः कश्चित् જે કોઈ जो कोई, नरः મનુષ્ય पुरुष, इन्द्रियैः ઇન્દ્રિયોથી इन्द्रियोंसे, पश्यति જુએ છે देखता है, सः તે वह, न जीवति જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥ २५ ॥

25. He who perceives the objects of sense-experience without his senses coming into actual contact with them and whose perceptions are like in one whose senses are not vitiated by morbidity, does not survive long.

स्वस्थाः प्रज्ञाविपर्यासैरिन्द्रियार्थेषु वैकृतम् ।
पश्यन्ति येऽसद्बहुशस्तेषां मरणमादिशेत् ॥२६॥

ये જે जो, स्वस्थाः સ્વસ્થ મનુષ્યો स्वस्थ पुरुष, प्रज्ञाविपर्यासैः પ્રજ્ઞાપરાધને લઈ प्रज्ञापराधसे, इन्द्रियार्थेषु ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં इन्द्रियोंके विषयोंमें, असत् અસત્ अवास्तविक, वैकृतम् વિકૃતિને विकारको, बहुशः ઘણીવાર बहुशः, पश्यन्ति જુએ છે देखते हैं तेषाम् તેઓનું उनका, मरणम् તુરત મરણ થશે तुरन्त मरण होगा, आदिशेत् એમ કહેવું ऐसा कहना चाहिए ॥२६॥

26. Those who being in normal health perceive the sense-objects in distorted and unreal manner repeatedly owing to the impairment of their understanding, are to be regarded as approaching their end.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

एतदिन्द्रियविज्ञानं यः पश्यति यथातथम् ।
मरणं जीवितं चैव स भिषक् ज्ञातुमर्हति ॥२७॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, यः જે जो, एतत् આ इस इन्द्रियविज्ञानम् ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનને इन्द्रियविज्ञानको, यथातथम् સત્ય સ્વરૂપમાં सम्यक् रूपसे, पश्यति જુએ છે जानता है, सः તે वह, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, मरणम् મરણ मृत्यु, जीवितम् च અને જીવનને और जीवनको, ज्ञातुम् જાણવાને जाननेमें, अर्हति શક્તિમાન છે समर्थ है ॥२७॥

Here is the recapitulatory verse—

27. The physician who perceives these foreboding symptoms of the sense-faculties in their right nature knows the death or survival (of a patient).

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
इन्द्रियानीकमिन्द्रियं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके. इन्द्रियस्थाने ઇન્દ્રિયસ્થાન વિષે इन्द्रियस्थानमें, इन्द्रियानीकम् इन्द्रियम् 'ઇન્દ્રિયાનીક ઇન્દ્રિય' 'इन्द्रियानीक इन्द्रिय', नाम નામનો नामका, चतुर्थः ચોથો चौथा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

---

२५. दृष्टेरिन्द्रियार्थानदोषजान्–दृष्टेरिन्द्रियार्थान्न पश्यति (क ध.)
,, अदोषजान्–न पश्यति (क. ष. च. ड. द ध.)
,, नरः पश्यति यः कश्चिदिन्द्रियैर्न स जीवति–विपर्ययेण यो विद्यात्तं विद्याद्विगतायुषम् (क. ष. ध.)
२६. येऽसद्बहुशः–येऽसद्बहुशस्तेषां (ध.)

Thus in the section on the Sensorial Prognosis of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled 'The sensorial prognosis through examination of the functions of all the senses' is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

પાંચમો અધ્યાય अध्याय पांचवाँ

Chapter V

पूर्वरूपीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातः पूर्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **पूर्वरूपीयम् इन्द्रियम्** પૂર્વરૂપીય ઇન્દ્રિય નામના અધ્યાયનું पूर्वरूपीय इन्द्रिय नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The sensorial prognosis by the examination of premonitory symptoms."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

ज्वराणामन्येषां च व्याधीनामरिष्टभूतपूर्वरूपाणि —

पूर्वरूपाण्यसाध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।
भिन्नाभिन्नानि वक्ष्यामो भिषजां ज्ञानवृद्धये ॥ ३ ॥

भिषजाम् વૈદ્યોના वैद्योंके, **ज्ञानवृद्धये** જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે ज्ञानको बढ़ानेके लिए, **असाध्यानाम्** અસાધ્ય असाध्य, **विकाराणाम्** વિકારોના रोगोंके, **भिन्नाभिन्नानि** એક એક અને સમૂહગત एक एक और समूहगत, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપો पूर्वरूप, **पृथक् पृथक्** જુદા જુદા पृथक् पृथक्, **वक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे ॥ ३ ॥

3. We shall declare for the increase of the knowledge of the physicians, the premonitory symptoms, general and particular, of irremediable diseases, one by one.

पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।
यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥४॥

ज्वरोक्तानि જ્વરનિદાનમાં કહેલા ज्वरनिदानमें कहे हुए, **सर्वाणि** સર્વ सब, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપો पूर्वरूप, **यम्** જેનામાં जिसमें, **अतिमात्रया** અતિ પ્રમાણમાં अति प्रबलतासे, **विशन्ति** પ્રવેશ કરે છે आविष्ट होते हैं, **एनम्** તેનામાં उस पुरुषमें, **ज्वर-पुरःसरः** જ્વરને પુરોગામી કરી ज्वरको पुरोगामी करके, **मृत्युः** મૃત્યુ मृत्यु, **विशति** પ્રવેશ કરે છે प्रविष्ट होती है ॥४॥

4. If all the premonitory symptoms of fever as have been already spoken of are seen in a man with excessive intensity, then surely death makes its entry into him preceded by fever.

अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् ।
विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥५॥

अन्यस्य બીજા अन्य, **रोगस्य** વ્યાધિના रोगके, **च अपि** પણ भी, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **अनेन कल्पेन** આ રીતે इस प्रकार, **यम् नरम्** જે પુરુષમાં जिस पुरुषमें, **विशन्ति** પ્રવેશ કરે છે प्रविष्ट होते हैं, **तस्य अपि** તેનું પણ उसका भी, **मरणम्** મરણ मरण, **ध्रुवम्** ચોક્કસ છે निश्चित है ॥ ५ ॥

5. If all the premonitory symptoms of any other disease find a place in a man, similarly with excessive intensity

death is certain to befall him consequent upon that particular disease.

राजयक्ष्मणः अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

पूर्वरूपैकदेशांस्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदारुणान् ।
ये रोगाननुबध्नन्ति मृत्युर्यैरनुबध्यते ॥ ६ ॥

अन्यान् બીજા अन्य, **सुदारुणान्** સારી રીતે દારુણ अत्यंत दारुण, **पूर्वरूपैकदेशान्** પૂર્વરૂપના એક એક ભાગ पूर्वरूपके एक एक भागको, **तु वक्ष्यामः** હવે કહેશું कहेंगे, **ये रोगान् अनुबध्नन्ति** જે પરિણામે રોગને ઉત્પન્ન કરે છે जो पश्चात् भावी रोगोंको उत्पन्न करते हैं, **यैः** અને જે રોગોનો और जिन रोगोंकी, **मृत्युः** મૃત્યુ मृत्यु, **अनुबध्यते** અનુબંધ થાય છે अनुबन्ध होती है ॥६॥

6. We shall now declare some of the most serious premonitory symptoms which are followed by diseases which in turn, are followed by death.

बलं च हीयते यस्य प्रतिश्यायश्च वर्धते ।
तस्य नारीप्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥ ७ ॥

यस्य જેનું जिसका, **बलम् च** બળ बल, **हीयते** ક્ષીણ થતું હોય છે क्षीण हो रहा है, **यस्य** અને જેનું और जिसका, **प्रतिश्यायः च** સળેખમ प्रतिश्याय, **वर्धते** વધતું હોય છે बढ़ रहा है, **तस्य** તે उस, **नारीप्रसक्तस्य** સ્ત્રીમાં આસક્ત પુરુષનો स्त्रीप्रसक्त पुरुषका, **शोषः** ક્ષય રોગ क्षय रोग, **अन्ताय** અન્ત કરનારો मृत्युके लिए, **उपजायते** બને છે होता है ॥७॥

7. Consumption in a person whose strength is waning, whose catarrhal condition is aggravated and who passionately is addicted to women, will hasten him to his death.

६. अनुबध्यते–एव बुध्यते (द.)
,, मृत्युर्यैरनुबध्यते–मृत्युर्यैरवबुध्यते (ध.)
७. उपजायते–उपपद्यते (ग.)

श्वभिरुष्ट्रैः खरैर्वाऽपि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने यक्ष्माणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ८ ॥

स्वप्ने સ્વપ્નામાં स्वप्नमें, **श्वभिः** કુતરા कुत्तों, **उष्ट्रैः** ઉંટ ऊंटों, **खरैः** वा **अपि** કે ગધેડા પર બેસીને या गदहों पर सवार हो कर, **यः** જે जो, **दक्षिणाम्** દક્ષિણ दक्षिण, **दिशम्** દિશા તરફ दिशामें, **याति** જાય છે जाता है, **सः** તે वह, **यक्ष्माणम्** યક્ષ્મા રોગ यक्ष्मा रोगको, **आसाद्य** પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त करके, **जीवितम्** જીવન जीवनको, **विमुञ्चति** છોડે છે त्याग करता है ॥८॥

8. The person that in his dreams travels south mounted on dogs, camels, or asses, will depart from life soon, being afflicted with consumption.

ज्वरस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि--

प्रेतैः सह पिबेन्मद्यं स्वप्ने यः कृष्यते शुना ।
सुघोरं ज्वरमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ९ ॥

यः જે जो, **स्वप्ने** સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **प्रेतैः सह** પ્રેતો સાથે प्रेतोंके साथ, **मद्यम् पिबेत्** મદ્ય પીએ છે शराब पीता है, **यः** અને જે और जो, **शुना** કુતરાથી कुत्ते द्वारा, **कृष्यते** ઢસેડાય છે घसीटा जाता है, **सः** તે वह, **सुघोरम्** અતિશય ભયંકર अति दारुण, **ज्वरम्** જ્વર ज्वरको, **आसाद्य** પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त हो कर, **जीवितम्** જીવન जीवन, **विमुञ्चति** છોડે છે त्याग देता है ॥९॥

9. He who drinks intoxicating drinks in the company of shades or is dragged by dogs in his dreams, dies getting an attack of the most severe type of fever.

रक्तपित्तस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

लाक्षारक्ताम्बराभं यः पश्यत्यम्बरमन्तिकात् ।

८. स्वप्ने यक्ष्माणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति–स्वप्ने यक्ष्माणमाविश्य न जीवन्नवसृज्यते (.)
९. सुघोरं–स घोरं (द.)
,, जीवितं स विमुञ्चति -स जीवमवसृज्यते (ध.)

स रक्तपित्तमासाद्य तेनैवान्ताय नीयते ॥१०॥

यः જે जो, अन्तिकात् નજીકમાં समीपसे, अम्बरम् આકાશને आकाशको, लाक्षारक्त- લાખના રંગથી રંગેલ लाखके रंगसे रंगे, अम्बराभम् વસ્ત્ર જેવું वस्त्रके सदृश, पश्यति જુએ છે देखता है, सः તે वह, रक्तपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्तको, आसाद्य પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त हो कर, तेन एव તેનાથી જ उससे ही, अन्ताय મૃત્યુ मृत्युको, नीयते પામે છે प्राप्त करता है ॥૧૦॥

10. He who sees the sky nearby like a lac-colored cloth, will suffer from hemothermia and die

रक्तस्रग्रक्तसर्वाङ्गो रक्तवासा मुहुर्हसन् ।
यः स्वप्ने ह्रियते नार्या स रक्तं प्राप्य सीदति ॥११॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, रक्तस्रक् રાતી માળાવાળો लाल माला धारण किये हुए, रक्तसर्वाङ्गः સર્વ રાતાં અંગવાળો सब लाल अंगोंवाला, रक्तवासाः રાતાં વસ્ત્રવાળો लाल वस्त्र धारण किये हुए, मुहुः हसन् અને વારંવાર હસતો और बारबार हंसता हुआ, यः જે जो, नार्या સ્ત્રીથી स्त्रीके द्वारा, ह्रियते ખેંચી જવાય છે खींचा जाता है, सः તે वह, रक्तम् રક્ત-પિત્ત रक्तपित्तको, प्राप्य પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त हो कर, सीदति મરણ પામે છે मर जाता है ॥૧૧॥

11. He who finds himself in his dreams wearing red garlands and his whole body tinted red and is clad in red garments and while in a fit of laughter, finds himself being dragged by a woman, dies afflicted with hemothermia.

गुल्मस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

शूलाटोपान्त्रकूजाश्च दौर्बल्यं चातिमात्रया ।
नखादिषु च वैवर्ण्यं गुल्मेनान्तकरो ग्रहः ॥१२॥

शूल- શૂલ शूल, आटोप- આટોપ आटोप, अन्त्रकूजाः च આંતરડાનો અવાજ अन्त्रकूजन, अतिमात्रया અતિશય अत्यंत, दौर्बल्यम् च દુર્બળતા दुर्बलता, नखादिषु અને નખાદિકમાં और नखादियोंमे, वैवर्ण्यम् च વિવર્ણતા विवर्णता, ग्रहः એ લક્ષણ यह लक्षण, गुल्मेन ગુલ્મથી गुल्मसे, अन्तकरः મૃત્યુ કરનાર છે मृत्युकारक हैं ॥૧૨॥

12. Colicky pain, meteorism and intestinal gurgling, excessive debility and discoloration of the nails—these are the premonitory symptoms of gulma that terminates fatally.

लता कण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।
स्वप्ने गुल्मस्तमन्ताय क्रूरो विशति मानवम् ॥१३॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, दारुणा દારુણ दारुण, कण्टकिनी કાંટાળી कांटोंवाली, लता લતા लता, यस्य हृदि જેના હૃદયભાગ પર जिसके हृदयदेश पर, जायते ઉત્પન્ન થાય उत्पन्न होती है, तम् તે उस, मानवम् મનુષ્યમાં पुरुषमें, क्रूरः ક્રૂર क्रूर, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, अन्ताय મૃત્યુ કરવા માટે मृत्युके लिए, विशति પ્રવેશ કરે છે प्रविष्ट होता है ॥૧૩॥

13. He in whose dreams, a vicious thorny creeper is seen to spring from his cardiac region, dies affected by a severe type of gulma which ends fatally.

कुष्ठस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्यते ।
क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्मृत्युर्हिनस्ति तम् ॥१४॥

काये શરીરે शरीरमें, अल्पम् अपि જરા પણ थोडा भी, संस्पृष्टम् લાગતાં छूये जाने पर, यस्य જેની ચામડી जिसकी त्वचा, सुभृशम् સારી પેઠે अत्यन्त, दीर्यते ફાટી જાય છે फट जाती है, क्षतानि च અને ઘારાંઓ और घाव, न रोहन्ति રુઝાતાં નથી नहीं भरते, मृत्युः તો મૃત્યુ तो मृत्यु, तम् તેને उसको, कुष्ठैः કુષ્ઠથી कुष्ठोंद्वारा, हिनस्ति મારી નાખે છે मार डालती है ॥૧૪॥

११. ह्रियते—नीयते (द. ध.)
,, ,, —क्रीडते (प.)

14. The man on whose body even a small bruise breaks open into a big wound and in whose body cuts and scratches do not heal, him does death overtake preceded by dermatosis.

**नग्नस्याज्यावसिक्तस्य जुह्वतोऽग्निमनर्चिषम् ।
पद्मान्युरसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥१५॥**

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **नग्नस्य** નગ્ન नंगे, **आज्यावसिक्तस्य** ઘીથી લિપ્ત घी चुपडे हुए, **अनर्चिषम्** અને જ્વાલારહિત और ज्वालारहित, **अग्निम्** અગ્નિમાં अग्निमें, **जुह्वतः** હોમ કરતા होम करते हुए, **कुष्ठैः मरिष्यतः** કુષ્ઠ રોગથી મરવાવાળા પુરુષની कुष्ठोंद्वारा मरनेवाले पुरुषकी, **उरसि** છાતી પર छाती पर, **पद्मानि** પદ્મો पद्म, **जायन्ते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥१५॥

15. He who sees himself in his dreams naked and besmeared over with ghee and pouring libation on a flameless fire, or who dreams of lotuses growing from his chest, dies affected with dermatosis.

प्रमेहस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

**स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्नन्ति मक्षिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥१६॥**

स्नातानुलिप्तगात्रे अपि નાહીને ગાત્રો પર લેપન કર્યું હોય છતાં પણ स्नान करके लेपन कियेहुए शरीरवाले भी, **यस्मिन्** જેના પર जिस पर, **मक्षिकाः** માખીઓ मक्खियाँ, **गृध्नन्ति** લોભાઈને આવે चिपट जाती हैं, **सः** તે वह, **प्रमेहेण** પ્રમેહને प्रमेहसे, **संस्पर्शम् प्राप्य** પ્રાપ્ત કરીને आक्रान्त हो कर, **तेन एव** તેનાથી જ उसीके द्वारा, **हन्यते** હણાય છે मारा जाता है ॥ १६ ॥

16. He, on whose body flies swarm though he has bathed and painted his limbs with fragrant substances, will be affected with urinary disorder and will perish of that very disease.

**स्नेहं बहुविधं स्वप्ने चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
बध्यते स प्रमेहेण स्पृश्यतेऽन्ताय मानवः ॥१७॥**

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **चण्डालैः सह** ચંડાલો સાથે चण्डालोंके साथ, **यः** જે जो पुरुष, **बहुविधम्** બહુ પ્રકારના बहुत प्रकारके, **स्नेहम्** સ્નેહનું स्नेहको, **पिबेत्** પાન કરે છે पीता है, **सः मानवः** તે મનુષ્યને वह मनुष्य, **प्रमेहेण** પ્રમેહ प्रमेहसे, **बध्यते** લાગુ પડે છે युक्त होता है **अन्ताय स्पृश्यते** અને તે પ્રમેહનું લાગુ પડવું તેના અંત માટે થાય છે और उस प्रमेहसे युक्त होना उसके मरणके लिए होता है ॥१७॥

17. He, who in his dreams drinks various kinds of unctuous preparations in the company of chandalas (the untouchaple class of people) will be affected with urinary disorder which will lead to his end.

उन्मादस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

**ध्यानायासौ तथोद्वेगो मोहश्चास्थानसंभवः ।
अरतिर्बलहानिश्च मृत्युरुन्मादपूर्वकः ॥ १८ ॥**

ध्यानायासौ ચિંતા-શ્રમ ध्यान-आयास, **तथा** તથા तथा, **उद्वेगः** ઉદ્વેગ उद्वेग **अस्थान-संभवः मोहः च** અને અસ્થાને ઉત્પન્ન થયેલો મોહ और अकारण मोह, **अरतिः** બેચેની अरति, **बलहानिः च** અને નિર્બળતા આ પૂર્વરૂપો થતા और बलहानि इन पूर्वरूपोंके होने पर, **उन्मादपूर्वकः** ઉન્માદ ઉત્પન્ન થઈને उन्माद हो कर, **मृत्युः** મૃત્યુ થાય છે मृत्यु होती है ॥ १८ ॥

18. Reverie, weariness, inopportune excitement and delusion, indifference to things and loss of strength—these are the premonitory symptoms of insanity which is to end fatally.

१६. यस्मिन् गृध्नन्ति मक्षिकाः–यस्मिन् गृध्यन्ति मक्षिकाः(ख.)

१७. यः पिबेत्–यः पिबन् (ख. ग.)

,, बध्यते–युध्यते (ङ.)

आहारद्वेषिणं पश्यन् लुप्तचित्तमुदर्दितम् ।
विद्याद्धीरो मुमूर्षुं तमुन्मादेनातिपातिना ॥ १९॥

आहारद्वेषिणम् આહારનો દ્વેષ કરનાર आहारके द्वेषी, **लुप्तचित्तम्** જેની વિજ્ઞાનશક્તિ લોપ પામી **હોય એવા** जिसकी विज्ञानशक्ति लुप्त हो गई हो ऐसे, **उदर्दितम्** અને ઉદર્દવાળા પુરુષને और उदर्दसे युक्त पुरुषको, **पश्यन्** જોઈ देख कर, **धीरः** धीर वैद्य बुद्धिमान वैद्य, **अतिपातिना** જોરથી આવી પડતા विनाशक. **उन्मादेन** ઉન્માદથી उन्मादके द्वारा, **तम्** તેને उसको, **मुमूर्षुम्** મરણોન્મુખ मरणोन्मुख, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥१९॥

19. Seeing a man, who has detestation for food, who has lost his wits and is affected with urticaria, the wise physician should recognise him as destined to die by a violent attack of insanity.

क्रोधनं त्रासबहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
मूर्च्छापिपासाबहुलं हन्त्युन्मादः शरीरिणम् ॥२०॥

क्रोधनम् ક્રોધી क्रोधशील, **त्रासबहुलम्** બહુ ત્રાસ આપનાર अति त्रासदायक, **सकृत्** સહસા सहसा, **प्रहसिताननम्** હસતા મોઢાવાળા हंसमुखे, **मूर्च्छापिपासा-** અને મૂર્ચ્છા તથા તરસની और मूर्च्छा तथा प्यासकी, **बहुलम्** બહુલતાવાળા अतिशयतावाले, **शरीरिणम्** શરીરધારીને मनुष्यको, **उन्मादः** ઉન્માદ उन्माद, **हन्ति** મારી નાખે છે मार डालता है ॥ २० ॥

20. The man who suffers from extreme irritability, great terror, sudden smiles and who often faints and feels great thirst, him does insanity seize and destroy.

नृत्यन् रक्षोगणैः साकं यः स्वप्नेऽम्भसि सीदति ।
स प्राप्य भृशमुन्मादं याति लोकमतः परम् ॥२१॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **रक्षोगणैः** રાક્ષસોના સમૂહ राक्षसों के गणोंके, **साकम्** સાથે साथ, **नृत्यन्** નાચતાં નૃત્ય करता हुआ, **यः** જે जो, **अम्भसि** જલમાં जलमें **सीदति** ડૂબી જાય છે डूब जाता है, **सः** તે वह, **भृशम्** **उन्मादम्** ખૂબ ઉન્માદ पुष्कल उन्मादको, **प्राप्य** પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त हो कर, **अतः** અહીંથી इस लोकसे, **परम् लोकम्** પરલોકમાં परलोकमें, **याति** જાય છે जाता है ॥ २१ ॥

21. He who, dancing in his dreams with crowds of demons gets drowned in water, will be affected with violent insanity and dies.

अपस्मारस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

असत्तमः पश्यति यः शृणोत्यप्यसतः स्वनान् ।
बहून् बहुविधान् जाग्रत् सोऽपस्मारेण वध्यते ॥२२॥

जाग्रत् જાગૃત અવસ્થામાં जागृत अवस्थामें, **यः** જે जो, **असत् तमः** નહિ હોનાર અંધકારને मिथ्या अन्धकार, **पश्यति** જુએ છે देखता है, **असतः अपि** અને ન હોવા છતાં પણ और नहीं होते हुए भी, **बहुविधान्** બહુ પ્રકારના नाना प्रकारके, **बहून्** બહુ बहुतसे, **स्वनान्** અવાજો स्वरोंको, **शृणोति** સાંભળે છે सुनता है, **सः** તે वह, **अपस्मारेण** અપસ્મારથી अपस्मारसे, **वध्यते** હણાય છે मारा जाता है ॥ २२ ॥

22. The man, who, when fully awake, perceives darkness which does not exist, and hears many and varied noises that are non-existent, dies afflcited with epilepsy.

मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं नरम् ।
स्वप्ने हरति तं मृत्युरपस्मारपुरःसरः ॥ २३ ॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **मत्तम्** મત્ત **થઈને** मत्त हो कर, **नृत्यन्तम्** નાચતા नाचते हुए, **यम् नरम्** જે પુરુષને जिस मनुष्यको, **प्रेतः** પ્રેત प्रेत, **आविध्य** ઊંધે માથે કરી उलटा उठा कर, **हरति** હરી જાય છે ले जाता है, **तम्** તેને उसको, **अपस्मार-पुरःसरः** અપસ્મારપુરઃસર अपस्मारपूर्वक, **मृत्युः** મૃત્યુ मृत्यु, **हरति** હરી જાય છે ले जाती है ॥२३॥

२१. सीदति—सज्जति (घ.)

23. The man, who dreams, that while he is intoxicated with drink and dancing, a shade turns him topsyturvy and carries him away, him does death carry away afflicting with epilepsy.

बहिरायामस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

स्तभ्येते प्रतिबुद्धस्य हनू मन्ये तथाऽक्षिणी ।
यस्य तं बहिरायामो गृहीत्वा हन्त्यसंशयम् ॥२४॥

प्रतिबुद्धस्य જાગેલા जागृत हुए, **यस्य** જે પુરુષનાં जिस पुरुषके, **हनू** બન્ને જડબાં दोनों हनु, **मन्ये** બન્ને મન્યા दोनों मन्यायें, **तथा अक्षिणी** અને બન્ને આંખો और दोनों आंखें, **स्तभ्येते** સ્તબ્ધ થઈ જાયછે स्तब्ध हो जाती हैं, **तम्** તેને उसको, **गृहीत्वा** પકડીને पकड़ कर, **बहिरायामः** બહિરાયામ बहिरायाम, **असंशयम्** ચોક્કસ अवश्य, **हन्ति** મારી નાખે છે मार डालता है ॥ २४ ॥

24. If a man's jaws, sides of the neck and eyes get stiffened on awaking, him does tetanus seize and kill without doubt.

छर्देः अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

शष्कुलीर्वाऽप्यपूपान् वा स्वप्ने खादति यो नरः ।
स चेत्तादृक् छर्दयति प्रतिबुद्धो न जीवति ॥२५॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **यः नरः** જે મનુષ્ય जो पुरुष, **शष्कुलीः** શષ્કુલી शष्कुलियाँ, **अपूपान् वा** અથવા પૂડલા या पूंडे, **खादति** ખાય खाता हो, **सः च** અને તે और वह, **प्रतिबुद्धः** જાગૃત થતાં जागने पर, **तादृक्** એવી જાતની वैसा ही, **छर्दयति** ઉલટી કરે वमन कर देता हो, **चेत्** તો तो, **न जीवति** જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥ २५ ॥

२४. स्तभ्येते प्रतिबुद्धस्य हनू मन्ये—स्तभ्येते प्रतिबुद्धस्य उभे मन्ये (ग.)

२५ शष्कुलीर्वाऽप्यपूपान् वा—शष्कुलीरप्यपूपान्वै (ख.)

,, स चेत्तादृक् छर्दयति—स चेत्प्रच्छर्दयेत्तादृक् (घ.)

25. The man who dreams that he has been eating sweet coils or sweet cakes and on waking vomits the stuff, does not survive.

पूर्वरूपारिष्टज्ञानफलम्—

एतानि पूर्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
स एषामनुबन्धं च फलं च ज्ञातुमर्हति ॥२६॥

यः જે વૈદ્ય जो वैद्य, **एतानि** આ इन, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપોને पूर्वरूपोंको, **सम्यक्** સારી રીતે भली प्रकार, **अवबुध्यते** જાણે છે समझता है, **सः** તે **वह**, **एषाम्** એઓના इनके, **अनुबन्धम् च** અનુબંધ अनुबंध, **फलम् च** અને ફળને और फलको, **ज्ञातुम्** જાણવા जानने, **अर्हति** યોગ્ય થાય છે योग्य होता है ॥ २६ ॥

26. He who is well conversant with these premonitory symptoms, can forecast the consequent morbidity and its prognosis.

अरिष्टभूताः स्वप्नाः—

इमांश्चाप्यपरान् स्वप्नान् दारुणानुपलक्षयेत् ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥२७॥

इमान् આ इन, **अपरान्** બીજા दूसरे, **दारुणान्** દારુણ दारुण, **स्वप्नान्** સ્વપ્નો स्वप्नोंको, **च अपि** પણ भी, **व्याधितानाम्** રોગીઓના रोगियोंके, **विनाशाय** વિનાશને માટે विनाशके लिए, **अपि वा** અથવા या, **महते** મોટા महान, **क्लेशाय** ક્લેશ માટે क्लेशके लिए, **उपलक्षयेत्** સમજવાં जाने ॥२७॥

27. These and other such ominous dreams are to be taken note of as foreboding death to ailing men and great distress to the unailing.

यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते वंशगुल्मलतादयः ।
वयांसि च विलीयन्ते स्वप्ने मौण्ड्यमियाच्च यः ॥२८॥

२७. इमांश्चाप्यपरान्—य इमांश्चापरान् (क.)

,, व्याधितानां—आतुराणां (क)

स्वप्ने સ્વપ્નામાં स्वप्नमें, **यस्य** જેના जिसके, **उत्तमाङ्गे** માથા ઉપર सिर पर, **वंश**- વાંસ वांस **गुल्म**- ગુલ્મ गुल्म, **लताद्यः** વેલાઓ વગેરે लता आदि, **जायन्ते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, **वयांसि च** અને પક્ષીઓ और पक्षियों, **विलीयन्ते** અંદર પેસી જાય છે विलीन होते हैं, **यः च** તથા જેનું શિર तथा जिसका शिर **मौण्ड्यम् इयात्** મૂંડેલું થાય છે मुण्डित होता है ॥२८॥

28. The man on whose head, in dreams grow bamboo and other shrubs, creepers and other similar herbage and in whose hair birds hide, or who has his head clean shaven;

गृध्रोलूकश्वकाकाद्यैः स्वप्ने यः परिवार्यते ।
रक्षःप्रेतपिशाचस्त्रीचण्डालद्रविडान्ध्रकैः ॥२९॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **यः** જે जो, **गृध्र**- ગીધ गिद्ध, **उलूक**- ઘુવડ उल्लू, **श्व**- કુતરા कुत्ते, **काकाद्यैः** અને કાગડા વગેરેથી और कौए आदिसे, **रक्षः-प्रेत-पिशाच**- તથા રાક્ષસ-પ્રેત-પિશાચ तथा राक्षस-प्रेत-पिशाच, **स्त्री**- સ્ત્રી स्त्री, **चण्डाल**- ચંડાલ चाण्डाल, **द्रविड**- દ્રવિડ द्रविड, **आन्ध्रकैः** કે આંધ્રવાસીથી या आंध्रकोंसे, **परिवार्यते** ઘેરાય છે घेरा लिया जाता है ॥ २९ ॥

29. or the man that is surrounded in dreams by vultures, owls, dogs, crows, and such other birds or by demons, shades, ghosts, women, untouchables, Dravidas and Andhrakas;

वंशवेत्रलतापाशतृणकण्टकसङ्कटे ।
संसजति हि यः स्वप्ने यो गच्छन् प्रपतत्यपि ॥३०॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **यः** જે जो, **वंश-वेत्र**- વાંસ-વેત્ર वांस-वेत, **लतापाश**- લતાપાશ लताजाल, **तृण-कण्टक**- ઘાસઅને કાંટાવાળા तृण और कांटोंवाले, **सङ्कटे** ગહન પ્રદેશમાં गहन प्रदेशमें, **संसजति** સપડાય છે फंस जाता है, **गच्छन्** અને ચાલતાં ચાલતાં और चलते हुए, **प्रपतति अपि** પડી જાય છે गिर पड़ता है ॥ ३० ॥

30. or the man that is caught in the meshes of bamboo, wild grass, creepers ropes, grass or thorns, or the man that in dreams while walking falls down;

भूमौ पांशूपधानायां वल्मीके वाऽथ भस्मनि ।
श्मशानायतने श्वभ्रे स्वप्ने यः प्रपतत्यपि ॥ ३१ ॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **यः** જે जो, **पांशूपधानायाम्** ધૂળના ઢગલાવાળી धूलके ढेरसे युक्त, **भूमौ** ભૂમિ ઉપર भूमिमें, **वल्मीके** રાફડા ઉપર वल्मीकमें, **भस्मनि** રાખમાં भस्ममें, **श्मशान- आयतने** શ્મશાનભૂમિમાં श्मशान भूमिमें, **अथ वा** કે या, **श्वभ्रे अपि** ખાડામાં गड्ढेमें, **प्रपतति** પડી જાય છે गिर पड़ता है ॥३१॥

31. or who in dreams falls on the ground or on a heap of dust or on an ant-hill or into ash or on a cremation ground or on a mound or into a pit;

कलुषेऽम्भसि पङ्के वा कूपे वा तमसाऽऽवृते ।
स्वप्ने मज्जति शीघ्रेण स्रोतसा ह्रियते च यः ॥३२॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, **यः** જે जो, **कलुषे** ડોળા मलिन, **अम्भसि** પાણીમાં जलमें, **पङ्के वा** કાદવમાં कीचड़में, **तमसा** અથવા અંધારાથી या अंधेरेसे, **आवृते** છવાયેલા व्याप्त, **कूपे** કૂવામાં कुएमें, **यः** જે जो, **मज्जति** ડૂબી જાય છે डूब जाता है, **शीघ्रेण** અને ઝડપથી વહેતા और वेगसे बहनेवाले, **स्रोतसा च** પ્રવાહથી स्रोतसे, **ह्रियते** તણાઈ જાય છે बहा दिया जाता है ॥३२॥

32. or the man that in dreams dips in dirty waters, slush, or in a

---

२९. द्रविडान्ध्रकैः—द्रवितान्धकैः (क. ख. घ. ज. झ. ड. त. थ.)
३०. संसजति—प्रमुह्यति (ख. च. ड. थ. ध.)
,, गच्छन्—लगति (ड. थ. ध.)
,, प्रपतति—प्रजगति (क.)

३१. प्रपतत्यपि—प्रविशत्यपि (क. ख. ज. त. थ.)
३२. ह्रियते—नीयते (थ.)

dark well, or is carried away by a swift flowing stream;

स्नेहपानं तथाऽभ्यङ्गः प्रच्छर्दनविरेचने ।
हिरण्यलाभः कलहः स्वप्ने बन्धपराजयौ ॥३३॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, स्नेहपानम् જેને સ્નેહપાન जिसको स्नेहपान, अभ्यङ्ग માલીસ मालिश, प्रच्छर्दन- ઉલટી वमन, विरेचने અને વિરેચન થાય છે विरेचन होते हैं, हिरण्यलाभः તથા સુવર્ણનો લાભ થાય છે एवं सुवर्णलाभ होता है, कलहः અને કલહ कलह, तथा बन्ध- पराजयौ બંધન તેમજ પરાજયની પ્રાપ્તિ થાય છે बन्ध एवं पराजयकी प्राप्ति होती है ॥३३॥

33. or the man, that in dreams drinks unctuous substances or inuncts himself or vomits or purges, finds gold, quarrels or is bound or defeated;

उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ।
हर्षः स्वप्ने प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ॥३४॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमां, उपानद्-युग જેના બન્ને જોડાનો जिसके दोनों जूतोंका, नाशः નાશ થાય છે नाश होता है, पादचर्मणोः જેના બંને પગની ચામડી जिसके दोनों पैरोंकी चमडी, प्रपातः च ઉતરી જાય છે उतर जाती है, हर्षः અને જેને હર્ષ और जिसको हर्ष, प्रकुपितैः તથા ગુસ્સે થયેલા और कुपित, पितृभिः च પિતૃઓથી पितरोंसे, अवभर्त्सनम् તિરસ્કાર तिरस्कार प्राप्त होते हैं ॥३४॥

34. or the man, that loses his pair of sandals or the skin of whose feet falls off in dreams, or who feels delight or sees his ancestor in enraged mood threatening him;

दन्तचन्द्रार्कनक्षत्रदेवतादीपचक्षुषाम् ।
पतनं वा विनाशो वा स्वप्ने भेदो नगस्य वा ॥३५॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, दन्त- જે દાંત जो दांत, चन्द्र- ચંદ્ર चन्द्र, अर्क- સૂર્ય सूर्य, नक्षत्र- નક્ષત્ર नक्षत्र, देवता- દેવતા देवता, दीप- દીવો दीप, चक्षुषाम् તથા આંખોના तथा आंखोंके, पतनम् પાત पतन, विनाशः કે વિનાશને या विनाशको, नगस्य અથવા પર્વતના या पहाडके, भेदः वा ફાટવાને જુએ છે फट जानेको देखता है ॥ ३५ ॥

35. or the man, who sees in his dreams the fall of either his teeth, or of the sun or the moon, stars, gods, lamps, or his eyes, or their destruction or the breaking of a mountain;

रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्मालयं चिताम् ।
गुहान्धकारसंबाधं स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥३६॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, यः अपि જે जो, रक्त- पुष्पम् લાલ ફૂલવાળા लाल फूलोंवाले, वनम् વનમાં वनमें, भूमिम् પૃથ્વીમાં भूमिमें, पाप- कर्म- आलयम् પાપ કર્મવાળાં સ્થળમાં पाप कर्मके स्थानमें, चिताम् ચિતામાં चितामें, गुहान्धकारसंबाधम् ગુફાના અંધકાર જેવા કષ્ટકારક સ્થાનમાં गुफाके अन्धकार जैसे कष्टदायक स्थानमें, प्रविशति પ્રવેશ કરે છે प्रविष्ट होता है ॥३६॥

36. or the man, who dreams of entering into a forest of red-flowers, or the earth or a place of sin, or the funeral pyre or a cave full of awful darkness;

रक्तमाली हसन्नुच्चैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।
दारुणामटवीं स्वप्ने कपियुक्तेन याति वा ॥ ३७ ॥

स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, रक्तमाली લાલ માલાવાળો लाल मालावाला, दिग्वासाः નગ્ન नंगा, उच्चैः અને

---

३४. प्रपातः पादचर्मणोः–प्रयातुः पांशुचर्मणोः (ध.)
,, पादचर्मणोः–पांशुचर्मणोः (क. ख. घ. ङ.)
,, पाद–पद (च.)
,, पाद–पांशु (त. थ.)

३५. दन्तचन्द्रार्कनक्षत्र–चन्द्रतारार्कनक्षत्र (थ. फ.)
,, देवतादीप–दीपदैवत (ग.)
३७. कपियुक्तेन याति–कपियुक्तःप्रयाति (ध.)

મોટેથી और जोरसे, हसन् હસતા हंसता हुआ, कपियुक्तेन (यानेन) જે વાનર જોડેલ વાહનથી जो जोते हुए बानरवाले वाहनसे, दक्षिणाम् દક્ષિણ दक्षिण, दिशम् દિશામાં दिशामें, दारुणाम् अटवीम् वा અથવા ભયંકર વનમાં या भयंकर वनमें, याति જાય છે जाता है ॥३७॥

37. or the man, who in his dreams goes towards the south wearing garlands of red flowers, laughing loud and naked, or goes into a fearful forest in a carriage driven by a monkey;

काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
कृष्णानां रक्तनेत्राणां स्वप्ने नेच्छन्ति दर्शनम् ॥३८॥

स्वप्ने સ્વપ્નામાં स्वप्नमें, काषायिणाम् ગેરુઆ વસ્ત્ર ધારણ કરનાર कषायवस्त्रधारी, असौम्यानाम् અસૌમ્ય असौम्य, नग्नानाम् નગ્ન नग्न, दण्डधारिणाम् દંડધારી दण्डधारी, कृष्णानाम् કૃષ્ણ વર્ણના काले, रक्तनेत्राणाम् અને લાલ નેત્રોવાળા પુરુષોનું और लाल नेत्रोवाले पुरुषोंका, दर्शनम् દર્શન दर्शन, न इच्छन्ति લોકો ઇષ્ટ માનતા નથી પરંતુ જે તેઓને જુએ છે लोग इष्ट नहीं मानते, परन्तु जो उनको देखता है ॥ ३८ ॥

38. Or the man, who sees in his dreams people wearing brown clothes or cruel looking men, naked men or those carrying staves, black men or men with blood-shot eyes, all of which are undesirable sights;

कृष्णा पापा निराचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमाल्यवसना स्वप्ने कालनिशा मता ॥३९॥

(स्वप्ने અને સ્વપ્નમાં और स्वप्नमें), कृष्णा કૃષ્ણ દેહવાળી काली, पापा પાપી पापिनी, निराचारा આચારહીન दुराचारिणी, दीर्घकेश- લાંબા કેશ लंबे केश, नख-स्तनी નખ અને સ્તનવાળી नख और स्तनों वाली, विराग-माल्य-वसना અતિશય લાલ માળા અને અતિશય લાલ વસ્ત્રવાળી સ્ત્રી अत्यन्त लाल रंगकी माला और अत्यन्त लाल वस्त्र धारण की हुई स्त्री, कालनिशा કાલરાત્રિ સમાન कालरात्रि समान, मता માની છે તેને જે જુએ છે તેનું અનિષ્ટ થાય છે मानी गई है उसे जो देखता है उसका अनिष्ट होता है ॥३९॥

39. or the man, that sees in his dreams a woman who is black, sinful and unclean with long hair, nails, and breasts, wearing very red garlands and clothes and who is like the very night of destruction;

इत्येते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।
अरोगः संशयं गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥४०॥

इति આમ इस प्रकार, एते આ ये, दारुणाः દારુણ दारुण, स्वप्नाः સ્વપ્નો છે स्वप्न हैं, यैः જેનાથી जिनसे, रोगी રોગી रोगी, पञ्चताम् મૃત્યુ मृत्युको, याति પામે છે प्राप्त होता है, अरोगः અને નીરોગી और स्वस्थ, संशयम् સંશયમાં संशयको, गत्वा પડી प्राप्त हो कर, कश्चित् एव કોઈક જ कोई ही, प्रमुच्यते છૂટી શકે છે बचने पाता है ॥ ४० ॥

40. The man who percieves such fearful dreams, if he be ailing, will die. If he is in good health he will be afflicted with such diseases as from which only a few can escape.

स्वप्नदर्शनं कथं भवति—

मनोवहानां पूर्णत्वाद्दोषैरतिबलैस्त्रिभिः ।
स्रोतसां दारुणान् स्वप्नान् काले पश्यति दारुणे ॥४१॥

अतिबलैः અતિશય બળવાન अति बलवान, त्रिभिः ત્રણે तीनों, दोषैः દોષોથી दोषों द्वारा, मनोवहानाम् મનોવહ मनोवह, स्रोतसाम् સ્રોતોની स्रोतोंके, पूर्ण-

३८. नेच्छन्ति—नेच्छति (त.)
३९. पापा निराचारा—पापाननाचारा (च. ष.)

४०. प्रमुच्यते—विमुच्यते (घ. त.)
४१. काले पश्यति दारुणे—काले पश्यति दारुणान् (ख. त.)

स्वात् પૂર્ણતાને લઈ पूर्ण होनेसे, दारुणे દારુણ दारुण, काले કાળે समयमें, दारुणान् રોગી ભયંકર रोगी दारुण, स्वप्नान् સ્વપ્નો स्वप्नोंको, पश्यति જુએ છે देखता है ॥४१॥

41. As the channels of the mind are filled with the highly vitiated triad of humours, when the fatal time approaches, the man sees these fearful dreams.

नातिप्रसुप्तः पुरुषः सफलानफलांस्तथा ।
इन्द्रियेशेन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥४२॥

न अतिप्रसुप्तः ગાઢ નિદ્રામાં ન હોય એવો गाढ निद्रामें न हो ऐसा, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **इन्द्रिय-ईशेन** ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા इन्द्रियोंके अधिष्ठाता, **मनसा** મન વડે मनके ज़रिए, **अनेकधा** અનેક પ્રકારે अनेक प्रकारसे, **सफलान्** સફળ सफल, **तथा** અને और, **अफलान्** નિષ્ફળ निष्फल, **स्वप्नान्** સ્વપ્નો स्वप्नोंको, **पश्यति** જુએ છે देखता है ॥ ४२ ॥

42. When the man is not in profound sleep, he perceives with the mind which is the lord of senses, many kinds of dreams, of which some become fruitful and some not.

स्वप्नभेदाः —

दृष्टं श्रुतानुभूतं च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।
भाविकं दोषजं चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥४३॥

दृष्टम् જોયેલું दृष्ट, **श्रुत-** સાંભળેલ श्रुत, **अनुभूतम् च** અનુભૂત अनुभूत, **प्रार्थितम्** પ્રાર્થિત (આકાંક્ષિત) प्रार्थित, **तथा कल्पितम्** (કલ્પેલું) एवं कल्पित, **भाविकम्** ભાવિસૂચક भाविक, **दोषजम् च** અને દોષજ और दोषज, **एवम् सप्तविधम्** એમ સાત પ્રકારનું इस प्रकार सात प्रकारके, **स्वप्नम्** સ્વપ્ન स्वप्न, **विदुः** આચાર્યો જાણે છે आचार्य मानते है ॥ ४३ ॥

43. Dreams are known to be of seven kinds:—those pertaining to things that are seen, heard, experienced, pictured from inner desires, created by the fancy and things that presage the coming good or evil, and lastly dreams that are born of morbid humours.

अल्पफला महाफलाश्च स्वप्नाः —

तत्र पञ्चविधं पूर्वमफलं भिषगादिशेत् ।
दिवास्वप्नमतिह्रस्वमतिदीर्घं च बुद्धिमान् ॥४४॥

तत्र તેમાં उनमें, **बुद्धिमान्** બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **पूर्वम्** પહેલા प्रथम, **पञ्चविधम्** પાંચ પ્રકારના સ્વપ્નને पांच प्रकारके स्वप्नको, **दिवास्वप्नम्** દિવસે આવેલા સ્વપ્નને दिनमें आये स्वप्नको, **अतिह्रस्वम्** તેમજ બહુ ટૂંકા बहुत छोटे, **अति दीर्घम् च** અને બહુ લાંબા સ્વપ્નને और बहुत बडे स्वप्नको, **अफलम्** ફળ રહિત अफल, **आदिशेत्** કહેવું कहे ॥४४॥

44. The wise physician should regard the first five of them as fruitless as also those born of day-sleep, and those that are either too short or too long.

दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पफलो भवेत् ।
न स्वपेद्यं पुनर्दृष्ट्वा स सद्यः स्यान्महाफलः ॥४५॥

प्रथमरात्रे રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં रात्रिके प्रथम भागमें, **यः** જે जो, **स्वप्नः** સ્વપ્ન स्वप्न, **दृष्टः** જોયું હોય देखा गया हो, **सः** તે वह, **अल्पफलः** અલ્પ ફલવાળું अल्प फलवाला, **भवेत्** થાય છે होता है, **यम् दृष्ट्वा** અને જે જોઈને મનુષ્ય જો और जिसको देख कर मनुष्य यदि, **पुनः** ફરીથી फिर, **न स्वपेत्** સૂઈ ન જાય તો सो न जाय तो, **सः** તે वह, **सद्यः** તરતજ शीघ्र, **महाफलः** મહાફળ દેનારું महाफलवाला, **स्यात्** થાય છે होता है ॥ ४५ ॥

४२. सफलानफलांस्तथा–सफलानफलानपि (क. ध.)
,, °पुरुषः सफलानफलांस्तथा–°पुरुषोऽफलान्फलवतस्तथा (ग.)

४४. च बुद्धिमान्–तथैव च (क. ख. ध. त. ध.)
४५. अल्पफलः–अल्पबलः (ध.)

45. The dream that is dreamt in the first part of the night has only a small degree of fulfilment. But having dreamt, if a man does not sleep again, it gets immediately fulfilled with great consequences.

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभाकारं तस्य विद्याच्छुभं फलम् ॥४६॥

यः જે જો, अकल्याणद् અશુભ अशुभ, स्वप्नम् સ્વપ્ન स्वप्नको, दृष्ट्वा अपि દેખીને પણ देख कर भी, तत्र एव તે જ રાત્રિએ उसी समय, पुनः ફરીથી फिर सौम्यम् સૌમ્ય सौम्य, शुभाकारम् અને શુભ આકારવાળું સ્વપ્ન शुभ आकारवाला स्वप्न, पश्येत् જુએ છે देखता है, तस्य તેને उसको, शुभम् શુભ शुभ, फलम् ફળ પ્રાપ્ત થાય છે फल प्राप्त होता है, विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जानना चाहिए ॥४६॥

46. But if a man, having seen in dream inauspicious things, sees in it again good and auspicious things, its fruits are to be regarded as good.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

पूर्वरूपाण्यथ स्वप्नान् य इमान् वेत्ति दारुणान् ।
न स मोहादसाध्येषु कर्माण्यारभते भिषक् ॥४७॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, यः भिषक् જે વૈદ્ય जो वैद्य, पूर्वरूपाणि પૂર્વરૂપો पूर्वरूपोंको, अथ અને और, इमान् આ इन, दारुणान् ભયંકર भयंकर, स्वप्नान् સ્વપ્નોને स्वप्नोंको, वेत्ति જાણે છે जानता है, सः તે वह, असाध्येषु અસાધ્ય રોગોમાં असाध्य रोगोंमें, मोहात् ભૂલ ખાઈ मोहसे, कर्माणि ચિકિત્સા चिकित्साको, न आरभते શરૂ કરતો નથી नहीं आरंभ करता ॥ ४७ ॥

४६. सौम्यं–सोमं (ड.)

Here is a recapitulatory verse:—

47. The physician who knows these premonitory symptoms and the science of oneiorology, specially with reference to grave dreams, will never begin treatment of an incurable case by mistake.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने पूर्वरूपीयमिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रिय स्थाने ઇન્દ્રિયસ્થાન વિષે इन्द्रिय स्थानमें, पूर्वरूपीयम् इन्द्रियम् પૂર્વરૂપીય ઇન્દ્રિય पूर्वरूपीय इन्द्रिय, नाम નામનો नामका, पञ्चमः પાંચમો पांचवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥५॥

5. Thus in the section on the Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the fifth chapter entitled 'The sensorial prognosis by the examination of premonitory symptoms' is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

છઠ્ઠો અધ્યાય अध्याय छट्ठा Chapter VI

कतमानिशरीरेन्द्रियोपक्रमः—

अथातः कतमानिशरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, कतमानिशरीरीयम् इन्द्रियम् 'કતમાનિશરીરીય ઇન્દ્રિય' નામના

अध्यायनुं 'कतमानिशरीरीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણેજ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह સ્મ કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The sensorial prognosis with reference to Certain types of Patients'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

यानि व्याधिमन्ति शरीराणि वैद्यैरसाध्यत्वात् परिहर्तव्यानि—

कतमानि शरीराणि व्याधिमन्ति महामुने! ।
यानि वैद्यः परिहरेद्येषु कर्म न सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

महामुने હે મહામુનિ! हे महामुनि!, येषु જેઓમાં जिनमें, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, न सिद्ध्यति સિદ્ધ થતી નથી सिद्ध नहीं होती, व्याधिमन्ति એવાં વ્યાધિવાળાં ऐसे व्याधिवाले, कतमानि કયાં कौनसे, शरीराणि શરીરો છે शरीर हैं, यानि જેઓનો जिनको, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, परिहरेत् ત્યાગ કરવો જોઈએ त्याग करे ॥ ३ ॥

3. 'O, great sage! who are the ailing persons that a physician should not undertake to treat, seeing that no treatment is of any avail in such cases?'

इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रश्नं पृष्टः सुदुर्वचम् ।
आचचक्षे यथा तस्मै भगवांस्तन्निबोधत ॥ ४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशेन અગ્નિવેશથી अग्निवेश द्वारा, सुदुर्वचम् સારી પેઠે કઠિન अतिकठिन, प्रश्नम् પ્રશ્ન प्रश्नके, पृष्टः પૂછાયેલા पूछे जाने पर, भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, तस्मै यथा તેને જે પ્રમાણે उसे जैसा, आचचक्षे કહી દેખાડયું उपदेश किया, तत् તે वह, निबोधत ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો ध्यानसे सुनिये, ॥४॥

4. On being asked this most difficult of questions by Agnivesa, what the worshipful Atreya declared to him, the same do you hear.

यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्यूर्ध्वमुरो भृशम् ।
अन्नं च च्यवते भुक्तं स्थितं चापि न जीर्यति ॥५॥
बलं च हीयते शीघ्रं तृष्णा चातिप्रवर्धते ।
जायते हृदि शूलं च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥६॥

भाषमाणस्य वै બોલતાં भाषण करते हुए, यस्य જેને जिसकी, ऊर्ध्वम्-उरः છાતીના ઉપલા ભાગમાં छातीके ऊर्ध्व भागमें, भृशम् ખૂબ अत्यन्त, रुजति व्यथा થાય છે व्यथा होती है, भुक्तम् અને ખાધેલું और खाया हुआ, अन्नम् च અન્ન अन्न, च्यवते વમન થઈ નીકળી જાય છે वमन हो कर निकल जाता है, स्थितम् अपि च અને ઉદરમાં રહી જાય તો પણ और जठरमें ठहरने पर भी, न जीर्यति પચતું નથી पचता नहीं बलम् च જેનું બળ बल, शीघ्रम् જલદીથી जल्दीसे, हीयते ક્ષીણ થાય છે क्षीण होता है, तृष्णा च તરસ प्यास, अतिप्रवर्धते અતિ વધી જાય છે अधिक बढ़ती है. हृदि અને જેના હૃદયમાં और जिसके हृदयमें, शूलम् च શળ शूल, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, तम् તેને उसको. भिषक् વૈદ્ય वैद्य, परिवर्जयेत् તજી દેવો જોઈએ छोड़ दे ॥५-६॥

5-6. That man who feels great pain in the upper region of his chest while speaking, who vomits the food eaten and whose ingested food is not dige-

४. इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रश्नं पृष्टः सुदुर्वचम्—इत्यग्निवेशेन गुरुः प्रश्नं पृष्टः पुनर्वसुः (च. द. ध.)
,, सुदुर्वचम्—पुनर्वसुः (क.)
,, निबोधत—निबोध मे (ब.)

५. भुक्तं—अपक्वम् (द. फ.)
,, बलं च हीयते शीघ्रम्—बलं च हीयते मध्य (ख. ब. च.)
,, चातिप्रवर्धते—चाभिप्रवर्धते (च. ब.)

sted even if retained, whose strength wanes quickly, in whom thirst increases excessively and in whose cardiac region pain is born, him should the physician avoid.

हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितं चातिसार्यते ।
न तस्मै भेषजं दद्यात् स्मरन्नात्रेयशासनम् ॥७॥

यस्य જેની जिसे, **हिक्का** હેડકી हिक्का, **गम्भीरजा** નાભિથી ઉત્પન્ન થઈ હોય છે नाभिसे आती है, **यस्य** જેને जिसको, **शोणितम् च** લોહી रक्तके, **अतिसार्यते** ઝાડામાં પડતું હોય છે रक्त दस्त आते हैं, **तस्मै** તેને उसे, **आत्रेयशासनम्** આત્રેયની આજ્ઞાનું आत्रेयके उपदेशका, **स्मरन्** સ્મરણ કરીને स्मरण करते हुए, **भेषजम्** ઔષધ औषध, **न दद्यात्** આપવું ન જોઈએ नहीं देनी चाहिए ॥७॥

7. If a patient, who is affected with a deep hiccup, develops diarrhea with hemorrhage, him should the physician not treat, remembering the directions of Atreya.

आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
व्याधितं विशतो रोगौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥८॥

आनाहः च આનાહ आनाह, **अतिसारः च** અને અતિસાર और अतिसार, **एतौ** એ બે ये दोनों, **रोगौ** રોગો रोग, **यम्** જે जिस, **दुर्बलम्** દુર્બળ दुर्बल, **व्याधितम्** તથા વ્યાધિયુક્ત तथा रोगी, **नरम्** પુરુષને मनुष्यको, **विशतः** થાય છે होते हैं, **तस्य** તેનું उसका, **जीवितम्** જીવન जीना, **दुर्लभम्** દુર્લભ છે कठिन है ॥८॥

8. If a debilitated patient develops abdominal distention and diarrhoea, his life is difficult to save.

आनाहश्चातितृष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
विशतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिरान्नरम् ॥९॥

आनाहः च આનાહ आनाह, **अतितृष्णा च** અને અતિતૃષ્ણા और अतितृष्णा, **एतौ** એ બે ये दोनों, **यम्** **दुर्बलम्** જે દુર્બળ जिस दुर्बल, **नरम्** મનુષ્યને मनुष्यको **विशतः** થાય છે होते हैं, **एनम् नरम्** તે મનુષ્યને उस मनुष्यको, **प्राणाः** પ્રાણો प्राण, **न अति चिरात्** થોડા સમયમાં જ जल्दी ही, **विजहति** તજી દે છે छोड़ देते हैं ॥९॥

9. If constipation and excessive thirst make their entry into an already weakened man, life deserts him ere long.

ज्वरः पौर्वाह्णिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः ।
बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥१०॥

बल- બલ बल, **मांस-** તથા માંસ तथा मांससे, **विहीनस्य** ક્ષીણ થયેલ हीन, **यस्य** જેને जिसको, **पौर्वाह्णिकः** દિવસના પૂર્વ ભાગમાં दिनके पूर्व भागमें, **ज्वरः** તાવ આવે ज्वर हो, **दारुणः** અને ભયંકર और दारुण, **शुष्ककासः च** સૂકી ખાંસી થાય शुष्क खांसी हो, **सः** તે वह, **यथा** જેવો जैसा, **प्रेतः** प्रेत હોય मृत है, **तथा** તેવો वैसा, **एव** જ છે ही है ॥१०॥

10. If dry severe cough affects the man who suffers from fever in the forenoon and is devoid of strength and flesh, he is to be regarded as verily dead.

यस्य मूत्रं पुरीषं च ग्रथितं संप्रवर्तते ।
निरूष्मणो जठरिणः श्वसनो न स जीवति ॥११॥

---

७. भेषजम्–औषधम् (ग.)

,, स्मरन्नात्रेयशासनम्–आत्रेयवचनं स्मरन् (ग.)

८. आनाहश्चातिसारश्च यमेतौदुर्बलं नरम्–आनाहश्चातितृष्णा च कर्शितं यमुभौ भृशम् (च)

९. आनाह श्चातितृष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् आनाह–श्चैव तृष्णा च कर्शितं यमुभौ भृशम् (ध. द.)

१० ज्वरः पौर्वाह्णिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः–ज्वरो यस्यापराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः (ग.)

,, एतच्छ्लोकानन्तरम्–ज्वरो यस्यापराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः। बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः इत्यधिकः पाठः (ध. च. छ.) पुस्तकेषु।

निरूष्मणः મંદાગ્નિવાળા ऊष्मारहित, **यस्य** જે जिस, **जठरिणः** જઠર રોગીનું उदररोगीका, **मूत्रम्** मूत्र ઘાટું આવે છે मूत्र घट्ट आता है, **पुरीषम् च** અને મળ और पुरीष, **ग्रथितम्** ગંઠાઈ ગયેલ ग्रन्थियुक्त, **संप्रवर्तते** નીકળે છે निकलता है, **सः** તે वह, **श्वसनः** શ્વાસરોગી થતાં श्वासपीडित होने पर, **न जीवति** જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥११॥

11. If a patient with abdominal disease with subnormal temperature, who passes condensed urine and hardened stools, develops dyspnea, he does not survive.

श्वयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति ।
ज्ञातिसङ्घं स संक्लेश्य तेन रोगेण हन्यते ॥१२॥

यस्य જેના जिसका, **कुक्षिस्थः** પેટ પરનો उदर पर हुआ, **श्वयथुः** સોજો शोथ, **हस्तपादम्** હાથ પગમાં हाथ पैरमें, **विसर्पति** પ્રસરે છે फैलने लगता है, **सः** તે वह, **ज्ञातिसङ्घम्** સગાં વહાલાંઓને बन्धुबांधवोंको, **संक्लेश्य** પીડા આપીને पीड़ा पहुंचा कर, **तेन** તે उसी, **रोगेण** રોગથી रोगसे, **हन्यते** મૃત્યુ પામે છે मारा जाता है ॥१२॥

12. The patient, whose abdominal edema spreads to his feet and hands, causes great anguish to his relations and dies of the same disorder.

श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथा स्रस्ते च पिण्डिके ।
सीदतश्चाप्युभे जङ्घे तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥१३॥

यस्य જેના जिसे, **पादस्थः** પગ પર पैरों पर, **श्वयथुः** સોજો હોય सूजन हो, **तथा- पिण्डिके** પિંડીઓ पिण्डलियाँ, **स्रस्ते च** શિથિલ થઈ ગઈ હોય शिथिल हों, **उभे जङ्घे च** અને બન્ને જંઘાઓમાં और दोनों जंघायें, **सीदतः** પીડા થતી હોય अवसन्न हों, **तम्** તેને उसे, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **परिवर्जयेत** તજી દેવો જોઈએ छोड़ दे ॥१३॥

13. If the man has edema in the feet and his calves are flaccid and there is pain in both the shanks, the physician should avoid him.

शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ।
हीनवर्णबलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ॥१४॥

शूनहस्तम् જેના હાથપર સોજો હોય हाथकी सूजनवाले, **शूनपादम्** જેના પગપર સોજો હોય पैरकी सूजनवाले, **शून- गुह्योदरम्** જેના ગુહ્ય તેમજ ઉદરપર સોજો હોય गुह्य और उदरकी सूजनवाले, **हीन** तथा **क्षीण** થયેલ तथा हीन, **वर्णबलाहारम्** વર્ણ, બલ અને આહારવાળો હોય वर्ण, बल और आहारवाले, **नरम्** તે રોગીને मनुष्यको, **औषधैः** ઔષધ औषध, **न उपपादयेत** આપવાં ન જોઈએ नहीं देना चाहिए ॥१४॥

14. If the man of poor complexion, vitality and digestive power, develops swelling in the hands, feet, genitals and the abdomen, he should not be given treatment.

उरोयुक्तो बहुश्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
सततं च्यवते यस्य दूरात्तं परिवर्जयेत् ॥१५॥

यस्य જેનો जिसका, **उरोयुक्तः** છાતીમાં ચોટેલો छातीमें लगा हुआ, **नीलः** નીલો नीला, **सलोहितः** લોહીસહિત रक्तयुक्त, **पीतः** तथा પીળો तथा पीला, **बहु- श्लेष्मा** ઘણો કફ बहुतसा कफ, **सततम्** **सतत** निरन्तर, **च्यवते** નીકળે છે निकलता रहता है, **तम्** તેને उसको, **दूरात** દૂરથી दूरसे ही, **परिवर्जयेत** તજવો જોઈએ त्याग दे ॥१५॥

15. One who constantly expectorates from his chest copious quantities of phlegm which is tinged blue or yellow or with blood, should be avoided from a distance.

१३. जङ्घे–शंखे (ख. ग. क.)

१५. उरोयुक्तः–उरोमुक्तः (ग. क.)

हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शूनः कासज्वरार्दितः ।
क्षीणमांसो नरो दूराद्वर्ज्यो वैद्येन जानता ॥१६॥

हृष्टरोमा ઉભાં થયેલાં રુંવાડાંવાળો રોમહર્ષયુક્ત, **सान्द्रमूत्रः** ઘટ્ટ મૂત્રવાળો घट्ट मूत्रवाला, **शूनः** શોથયુક્ત शोथयुक्त, **कासज्वरार्दितः** ઉધરસ અને તાવથી પીડાયેલો कास और ज्वरसे पीड़ित, **क्षीणमांसः** તથા ક્ષીણમાંસ વાળો क्षीणमांसवाला, **नरः** પુરુષ मनुष्य, **जानता** જાણકાર समझदार, **वैद्येन** વૈદ્યે वैद्यको, **दूरात्** દૂરથી दूरसे ही, **वर्ज्यः** તજવો જોઈએ छोड़ देना चाहिए ॥१६॥

16. The emaciated man who develops horripilation, and thickened urine, and is afflicted with cough and fever, should be avoided from afar by the wise physician.

त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कष्टाभिलक्षिताः ।
कृशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥१७॥

यस्य જે जिस, **कृशस्य** કૃશ कृश, **बलहीनस्य** તથા બળથી રહિત પુરુષના तथा बलसे रहित पुरुषके, **कष्टाभिलक्षिताः** કૃચ્છ્રસાધ્યપણાથી જણેલા कृच्छ्रसाध्यतासे ज्ञात हुए, **त्रयः** ત્રણ तीन, **दोषाः** દોષો दोष, **प्रकुपिताः** પ્રકોપ પામ્યા હોય છે प्रकुपित हुए हैं, **तस्य** તેની उसकी, **चिकित्सितम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **न अस्ति** નથી नहीं है ॥ १७ ॥

17. If in an extremely emaciated and weakened man, there arises tridiscordance of humors of a formidable character, there is no treatment for him.

ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १८ ॥

शोफान्ते સોજાને અન્તે सूजन मिटने पर, **ज्वरातिसारौ** જ્વર અને અતિસાર ज्वर और अतिसार, **तयोः क्षये** અથવા તેઓ મટતાં अथवा उनके मिटने पर, **श्वयथुः वा** સોજો એ शोथ हो तो वह, **दुर्बलस्य** દુબળા दुर्बल, **नरस्य** માણસના मनुष्यके, **विशेषेण** ખાસ કરીને विशेषतः, **अन्ताय** અન્ત માટે मृत्युके लिए, **जायते** થાય છે होता है ॥१८॥

18. If in an extremely debilitated patient there occur fever and diarrhoea as sequela of edema or edema as sequela of these two, he comes to his end.

पाण्डुरश्च कृशोऽत्यर्थं तृष्णयाऽभिपरिप्लुतः ।
डम्बरी कुपितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता ॥१९॥

पाण्डुरः પાંડુરોગી पाण्डु वर्णवाला, **अत्यर्थम्** અને અતિશય अति, **कृशः** દુબળો कृश, **तृष्णया** તરસથી तृष्णासे, **अभिपरिप्लुतः** બહુ પીડાયેલો अधिक पीड़ित, **डम्बरी** સ્તબ્ધ આંખે જોનાર स्तब्ध दृष्टिवाला, **कुपितउच्छ्वासः च** અને પ્રકોપ પામેલા ઉચ્છ્વાસવાળો મનુષ્ય और ऊर्ध्वश्वासपीडित मनुष्य, **विजानता** જાણકાર વૈદ્યથી विज्ञ वैद्यको, **प्रत्याख्येयः** તજવા યોગ્ય છે परित्याग करने योग्य है ॥१९॥

19. If an extremely emaciated man suffering from anemia develops excessive thirst, rigidity of sight and hightened respiration, he must not be treated by the wise physician.

हनुमन्याग्रहस्तृष्णा बलह्रासोऽतिमात्रया ।
प्राणाश्चोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

यस्य જેને जिसके, **हनु-मन्या-ग्रहः** હનુગ્રહ મન્યાગ્રહ हनुग्रह मन्याग्रह, **तृष्णा** તરસ तृषा, **अतिमात्रया** અને અતિ પ્રમાણમાં और अतिशय, **बलह्रासः**

---

१६. शूनः शुष्कः (च. ब.)
१७. कष्टाभिलक्षिताः—कोष्ठेऽभिलक्षिताः (ब. च. ड. ब. ब. क.)
" " —कण्ठाभिलक्षिताः (ब.)
१८. जायते—जयते (ड. ब.)
१९. पाण्डुरश्च—पाण्डूदरः (ग. ड. ब.)
" अभिपरिप्लुतः—अतिपरिप्लुतः (च.)

બળની ક્ષીણતા હોય बलकी हानि हो, प्राणाः च અને જેના પ્રાણો और प्राण, उरसि છાતીમાં छातीमें, वर्तन्ते હોય हों, तम् તેને उसे, परिवर्जयेत् તજી દેવો छोड़ दे ॥ २० ॥

20. The man whose jaws and sides of neck have become rigid, who is greatly afflicted with thirst and debility, and in whom the vital breaths are active only in the chest, should be avoided.

ताम्यत्यायच्छते शर्म न किञ्चिदपि विन्दति ।
क्षीणमांसबलाहारो मुमूर्षुरचिरान्नरः ॥ २१ ॥

ताम्यति જેને અંધારાં આવે जो अंधेरा देखता है, आयच्छते જે આમ તેમ અંગો નાખે जो अंगोंको तानता है, किञ्चित् अपि અને જેને જરા પણ जिसको कुछ भी, शर्म સુખ आराम, न विन्दति મળતું નથી प्राप्त नहीं होता, क्षीण- અને જે ક્ષીણ થયેલ और जो क्षीण हुए, मांसबलाहारः च માંસ- બળ અને આહાર- વાળો હોય मांस- बल तथा आहारवाला है, नरः તે પુરુષ वह मनुष्य, अचिरात् થોડા વખતમાં शीघ्र, मुमूर्षुः મરવાનો હોય છે मरनेवाला है ॥ २१ ॥

21. If the man, whose flesh, strength and digestive fire have ebbed low, who faints and jerks his limbs about and finds no comfort whatever, he is going to die before long.

विरुद्धयोनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
वर्धन्ते दारुणा रोगाः शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते॥२२॥

विरुद्ध- योनयः વિરુદ્ધ ઉત્પત્તિકારણવાળા विरुद्ध कारणवाले, भृशम् ખૂબ अत्यन्त, विरुद्धोपक्रमाः તથા વિરુદ્ધ ઉપક્રમવાળા तथा विरुद्ध चिकित्सावाले, दारुणाः ભયંકર दारुण, रोगाः રોગો रोग, यस्य જેને जिसको, शीघ्रम् જલદી शीघ्र, वर्धन्ते વધે છે बढ़ने लगते हैं, सः તે वह, शीघ्रम् જલદી शीघ्र, हन्यते મૃત્યુ પામે છે मारा जाता है ॥२२॥

22. The patient in whom serious diseases arising from mutually conflicting etiological factors and requiring antagonistic lines of treatment grow up suddenly, succumbs to them very very quickly.

बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणी मांसशोणितम् ।
एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ॥२३॥

यस्य જેનાં जिसके, बलम् બળ बल, विज्ञानम् વિજ્ઞાન विज्ञान, आरोग्यम् આરોગ્ય आरोग्य, ग्रहणी ગ્રહણી ग्रहणी, मांसशोणितम् માંસ અને શોણિત मांस और रक्त, एतानि એઓ ये, क्षिप्रम् ઝટ शीघ्र, क्षीयन्ते ક્ષીણ થાય છે क्षीण होते हैं, सः તે वह, क्षिप्रम् ઝટ शीघ्र, हन्यते મરી જાય છે मारा जाता है ॥ २३ ॥

23. The man whose strength intelligence, health, assimilation, flesh and blood deteriorate suddenly, passes away very soon.

आरोग्यं हीयते यस्य प्रकृतिः परिहीयते ।
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥ २४ ॥

यस्य જેનું जिसका, आरोग्यम् આરોગ્ય स्वास्थ्य, हीयते ઓછું થાય છે घटता जाता है, प्रकृतिः અને સ્વભાવ और स्वभाव, सहसा એકદમ जल्दी, परिहीयते બદલાઇ જાય છે विकृत हो जाता है, तस्य તેના उसके, जीवितम् જીવનને जीवितको, मृत्युः મૃત્યુ मृत्यु, सहसा એકદમ शीघ्र ही, हरति હરે છે हर लेती है ॥ २४ ॥

२१. ताम्यत्यायच्छते शर्म न किंञ्चिदपि विन्दति—न्यायच्छते ताम्यति च शर्म किंञ्चिन्न विन्दति (च. द. ब.)
२२. वर्धन्ते—जायन्ते (ग.)
,, वर्धन्ते दारुणा रोगाः—विकारा यस्य वर्धन्ते (ब.)
२३. मांसशोणितम्—मांससारिणी (द. ब. प.)
,, क्षीयन्ते—हीयन्ते (ग. च. ब.)
,, हन्यते—हीयते (ग.)
२४. आरोग्यं हीयते यस्य—विकारा यस्य वर्धन्ते (ग. ब. च. ब. द. ध.)

24. The man whose health ebbs away suddenly and whose natural dispositions deteriorate suddenly, him does death seize and carry away quickly.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत् ।
न ह्येषु धीराः पश्यन्ति सिद्धिं काञ्चिदुपक्रमात् ॥२५॥

तत्र ते વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, इति આવાં इस तरहके, एतानि આ इन, व्याधिमन्ति વ્યાધિયુક્ત रोगाक्रान्त, शरीराणि શરીરોને शरीरोंको, विवर्जयेत् તજવાં જોઈએ त्याग दे, हि કારણ કે क्योंकि, एषु એની इनमें, उपक्रमात् ચિકિત્સા કરવાથી चिकित्सासे, धीराः ધીર પુરુષો धीर पुरुष, काञ्चित् કોઈ પણ कुछ भी, सिद्धिम् સિદ્ધિ सफलताको, न पश्यन्ति જોતા નથી नहीं देखते ॥२५॥

Here is the recapitulatory verse.

25. Thus these are the diseased persons that are to be avoided; the wise never see any success of treatment in such cases.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने कतमानिशरीरीयमिन्द्रियं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने ઇન્દ્રિય-સ્થાનમાં इन्द्रिय स्थानमें, कतमानिशरीरीयमिन्द्रियम् 'કતમાનિશરીરીય ઇન્દ્રિય' 'कतमानिशरीरीय इन्द्रिय', नाम નામનો नामका, षष्ठः છઠ્ઠો छट्ठा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥६॥

6 Thus in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the sixth chapter entitled 'The sensorial prognosis with reference to certain types of patients' is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

સાતમો અધ્યાય अध्याय सातवाँ

Chapter VII

पन्नरूपीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातः पन्नरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, पन्नरूपीयम् इन्द्रियम् 'પન્નરૂપીયઇન્દ્રિય' નામના અધ્યાયનું 'पन्न-रूपीयइन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स્म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled the sensorial prognosis from the observation of the loss of the reflected image in the eye.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अरिष्टभूताः प्रतिच्छायाः —

दृष्ट्यां यस्य विजानीयात् पन्नारूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णोर्नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥३॥

अक्ष्णोः આંખમાં પડતાં आंखोंकी, प्रतिच्छायामयीम् પ્રતિબિમ્બરૂપ प्रतिच्छायारूप, कुमारिकाम् પૂતળીને पुतलीको, यस्य જેની जिसकी, दृष्ट्याम् આંખમાં दृष्टिमें, पन्नरूपाम् નષ્ટરૂપવાળી नष्टरूपवाली, विजानीयात् જાણે

१. दृष्ट्याम्—दृष्ट्वा (ध. श. फ.)

जाने, एनम् तेनी उसकी, चिकित्सितुम् चिकित्सा કરવાની चिकित्सा करनेकी, न इच्छेत् ઇચ્છા નહિ કરવી इच्छा न करे ॥ ३ ॥

3. The physician should not undertake to treat the patient in whose eyes he is not able to see the reflected image.

ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्यच्छाया प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥

ज्योत्स्नायाम् ચંદ્રના તેજમાં चांदनीमें, आतपे તડકામાં धूपमें, दीपे દીવાના તેજમાં दीपकके प्रकाशमें, सलिल-आदर्शयोः अपि અને જલમાં તથા અરીસામાં और जल तथा दर्पणमें, यस्य જેની जिसकी, छाया છાયા छाया, अङ्गेषु અંગોમાં अङ्गोंमें, विकृता વિકારવાળી હોય विकृतिवाली हो, सः તે वह, प्रेतः જેવો મરણ પામેલો મનુષ્ય છે जैसा मरा हुआ मनुष्य है, तथा एव તેવો જ છે वैसा ही है ॥ ४ ॥

4. He, whose shadow cast by the moon-light, sun-light or lamp-light or seen in the water or the mirror, appears distorted in the limbs, is indeed a dead man.

छिन्ना भिन्नाऽऽकुला च्छाया हीना वाऽप्यधिकाऽपि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधाच्छिन्ना विकृता विशिरा च या ॥ ५ ॥
एताश्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्वा मुमूर्षतां ज्ञेया न चेल्लक्ष्यनिमित्तजाः ॥ ६ ॥

या छाया જે છાયા जो छाया, छिन्ना છિન્ન छिन्न, भिन्ना ભિન્ન भिन्न, आकुला આકુલ आकुल, हीना वा હીન हीन, अधिका अपि वा કે અધિક या अधिक, नष्टा નષ્ટ રૂપવાળી नष्ट रूपवाली, तन्वी સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, द्विधाच्छिन्ना બે ભાગમાં કપાયેલી दो स्थानोंमें विभक्त, विकृता વિકૃત विकृत, विशिरा च અને મસ્તક વગરની હોય और शिररहित हो, एताः च એ ये, अन्याः च અને બીજાં और अन्य प्रकारकी भी, याः काश्चित् જે કોઈ जो कोई, विगर्हिताः નિન્દિત निन्दित, प्रतिच्छायाः પ્રતિબિંબો હોય प्रतिबिम्बें हों, सर्वाः તે સર્વ वे सब, लक्ष्य-निमित्तजाः જોવામાં આવતા કારણથી ઉત્પન્ન दृश्य कारणसे उत्पन्न, न चेत् न થયેલ હોય તો તેઓને न हुई हों तो उनको, मुमूर्षताम् મરણોન્મુખ મનુષ્યોને मुमूर्षुओंके, ज्ञेयाः સૂચવનારાં જાણવાં ज्ञापक जाने ॥ ५-६ ॥

5-6. Shadows which are broken or torn or wavering or truncated or overgrown, or invisible or attenuated, or cut into two, or deformed or beheaded, these and such other shadows or reflections of the human body are to be known as portentous of death, if they are not the result of etiological factors.

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्तते यस्य स्वस्थोऽपि प्रेत एव सः ॥ ७ ॥

यस्य छाया જેની છાયા जिसकी छाया, संस्थानेन આકૃતિ आकृति, प्रमाणेन પ્રમાણ प्रमाण, वर्णेन વર્ણ वर्ण, तथा प्रभया અને પ્રભામાં और प्रभासे, विवर्तते વિપરીત થાય છે विपरीत हो जाती है, सः તે वह, स्वस्थः अपि સ્વસ્થ હોવા છતાં स्वस्थ होने पर भी, प्रेतः एव મરણોન્મુખ જ છે मृततुल्य ही है ॥ ७ ॥

7. If a man's reflection (or aura) is discrepant with regard to shape, proportions, color or lustre, he is as good as dead though he be in sound health.

अरिष्टभूताः छायाः —

संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुषमा विषमा च सा ।
मध्यमल्पं महच्चोक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ८ ॥

४. प्रेतस्तथैव सः–प्रेतस्तथाविधः (ध.)
,, तथैव सः–तथाविधः (ग. च.)
५. छिन्ना विकृता विशिरा–छाया विशिरा विरतृता (ड. त.)
७. स्वस्थोऽपि–स्वप्ने ह्यपि (झ.)
,, ,, –स्वप्नेऽपि (ध.)
८. सुषमा विषमा च सा–सुषमं विषमं च वा (ध.)
,, सा–या (घ. च. झ.)

संस्थानम् સંસ્થાનને संस्थानको, **आकृतिः** આકૃતિ आकृति, **ज्ञेया** જાણવી जाने, **सा** તે वह, **सुषमा** સુંદર सुन्दर, **विषमा च** અને બેડોળ છે और बेडोल होती है, **नृणाम्** માણસોનું मनुष्योंका, **प्रमाणम्** પ્રમાણ प्रमाण, **मध्यम्** મધ્યમ मध्य, **अल्पम्** અલ્પ अल्प, **महत् च** અને મહાન और महान, **त्रिविधम्** એમ ત્રણ પ્રકારનું इस तरह तीन प्रकारका, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा गया है ॥ ८ ॥

8. The body-form is known as the shape. It is symmetrical or asymmetrical; the size is stated to be of three kinds—medium, short and tall.

प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु ।
छाया या सा प्रतिच्छाया च्छाया वर्णप्रभाश्रया ॥९॥

प्रति- प्रमाण દેહનાં પ્રમાણ देहके प्रमाण, **संस्थाना** અને આકૃતિ અનુસાર और आकृतिके अनुसार, **जलादर्श** જલ-આદર્શ जल-दर्पण, **आतपादिषु** અને તડકા વગેરેમાં और धूप आदिमें, **या छाया** જે છાયા પડે છે जो छाया पड़ती है, **सा** તે वह, **प्रतिच्छाया** પ્રતિચ્છાયા છે प्रतिच्छाया है, **छाया** અને છાયા और छाया, **वर्ण- प्रभा-** વર્ણ તથા પ્રભાને वर्ण तथा प्रभाके, **आश्रया** આશ્રિત છે आश्रित है ॥९॥

9. The shadow which is seen in the water or mirror or against the sun, and which is the exact replica of the original is the reflected sadow. The other shadow (the aura) is dependent on the bady's color and radiance.

खादीनां पञ्चभूतानां विविधलक्षणाश्छायाः —

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥१०॥

पञ्चानाम् પાંચ पांच, **खादीनाम्** આકાશ વગેરે મહાભૂતોની आकाशादि महाभूतोंके, **विविधलक्षणाः** વિવિધ લક્ષણવાળી विविध लक्षणोंवाली, **पञ्च** પાંચ पांच, **छायाः** છાયા છે छाया हैं, **नाभसी** આકાશસંબંધી आकाशसम्बन्धी, **निर्मला** નિર્મલ निर्मल, **नीला** નીલ રંગની नील वर्णकी, **सस्नेहा** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **सप्रभा इव च** અને જાણે પ્રભાયુક્ત હોય એવી હોય છે और मानो प्रभायुक्त हो ऐसी होती है ॥ १० ॥

10. These aura pertaining to the five protoelements of ether and the rest are of corresponding distinctive characteristics. That which pertains to ether is pure, blue, glossy and lustrous.

रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ११ ॥

या तु જે जो, **वायवी** વાયુસંબંધી છાયા છે वायुसम्बन्धी छाया है, **सा** તે वह, **रूक्षा** રૂક્ષ रूक्ष, **श्यावा** શ્યાવ श्याव, **अरुणा** અરુણ अरुण, **हतप्रभा** અને પ્રભાહીન હોય છે और प्रभाहीन होती है, **आग्नेयी तु** અગ્નિ સંબંધી છાયા अग्नि सम्बन्धी छाया, **विशुद्धरक्ता** વિશુદ્ધ લાલ રંગની विशुद्ध रक्त वर्णकी, **दीप्ताभा** દેદીપ્યમાન પ્રકાશવાળી चमकदार आभावाली, **दर्शनप्रिया** અને જોવી ગમે એવી હોય છે और देखनेमें प्रिय होती है ॥ ११ ॥

11. That which pertains to air is dry, darkish brown and red, and devoid of lustre. The one pertaining to fire is clear red, fiery and delightful to the eye.

शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी

आम्भसी જલસંબંધી છાયા जलसम्बन्धी छाया, **शुद्ध- वैदूर्य-** શુદ્ધ વૈદૂર્ય મણિ જેવી शुद्ध वैदूर्यके समान, **विमला** વિમલ विमल, **सुस्निग्धा च** તથા સારી પેઠે સ્નિગ્ધ तथा अत्यन्त स्निग्ध, **मता** માનેલ છે मानी गई है, **पार्थिवी** અને પૃથ્વીસંબંધી છાયા और पृथ्वीसम्बन्धी छाया, **स्थिरा** સ્થિર स्थिर, **स्निग्धा**

१२. स्निग्धा घना—स्निग्धाऽऽयता (च. द. च.)

સ્નિગ્ધ स्निग्ध, घना ધન घनी, श्लक्ष्णा લીસી श्लक्ष्ण, श्यामा શ્યામ श्याम, श्वेता च तथा શ્વેત હોય છે तथा श्वेत वर्णकी होती है ॥१२॥

12. The one pertaining to water is considered to be clear like pure lapis lazuli and very glossy. The one pertaining to earth is stable, glossy, dense, smooth, dark and white.

वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ १३॥

आसाम् આમાં इनमें, वायवी तु વાયુસંબંધી છાયા वायुसम्बन्धी छाया, गर्हिता નિન્દિત છે गर्हित है, चतस्रः અને બીજી ચાર છાયા और दूसरी चार छाया, शुभोदयाः સુખદાયક शुभ फल देनेवाली, स्युः થાય છે होती हैं, वायवी तु વાયુસંબંધી છાયા તો वायुसम्बन्धी छाया तो, विनाशाय વિનાશ માટે मृत्युके लिए, महते કે મહાન या महान, क्लेशाय अपि वा ક્લેશ માટે થાય છે क्लेशके लिए होती है ॥ १३ ॥

13. Of these the one pertaining to air is inauspicious. The other four betoken happiness, but the one of air is portentous of death or great suffering.

प्रभाश्रितं शुभाशुभत्वम्—

स्यात्तैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता ॥१४॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ॥१५॥

सर्वा प्रभा સર્વ પ્રભા सब प्रभा, तैजसी તેજથી ઉત્પન્ન तेजसे उत्पन्न स्यात् થાય છે होती हैं, सा तु તે પ્રભા वह प्रभा, सप्तविधा સાત પ્રકારની માનેલ છે सात प्रकारकी मानी है, रक्ता લાલ लाल, पीता પીળી पीली, सिता ધોળી श्वेत, श्यावा ધંટોડી श्याव, हरिता લીલી हरी, पाण्डुरा પાંડુર पाण्डुर, असिता અને કાળી और काली, तासाम् તેઓમાંથી उनमेंसे, याः જેઓ जो, विकासिन्यः ખીલેલી खिली हुई, स्निग्धाः च સ્નિગ્ધ स्निग्ध, विपुलाः च तथा વિપુલ तथा विशाल, स्युः હોય છે हैं, ताः शुभाः તેઓ શુભ હોય છે वे शुभ हैं, रूक्षमलिनाः જેઓ રૂક્ષ મલિન रूक्ष मैली, संक्षिप्ताः च અને ટૂંકી હોય છે और छोटी हैं, अशुभोदयाः તેઓ અશુભનો ઉદય કરનારી છે वे अशुभ फलवाली होती हैं ॥ १४-१५ ॥

14. The body-lustre originates from the proto-element, fire. It is stated to be of seven varieties viz-red, yellow, white, dark-brown, green, pale-white and black. Of them those that are expansive, glossy and broad are auspicious, while those that are dry, soiled and contracted are inauspicious.

छायाप्रभयोर्विशेषः —

वर्णमाक्रामतिच्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यतेच्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥१६॥

छाया છાયા छाया, वर्णम् વર્ણને वर्णको, आक्रामति ઢાંકી દે છે ढांप लेती है, भाः तु પણ પ્રભા प्रभा वर्ण- प्रकाशिनी વર્ણની પ્રકાશક છે वर्णकी प्रकाशक है, छाया છાયા छाया, आसन्ना નજીકથી निकटसे, लक्ष्यते દેખાય છે दीखती है, भाः પ્રભા प्रभा, प्रकृष्टा દૂરથી दूरसे, प्रकाशते પ્રકાશે છે प्रकाशित होती है ॥१६॥

16. The aura overshadows the body-colour; whereas the lustre enhances the body-colour. The aura is

१३. त्वासाम्–तासाम् (ग. च)
,, सुखोदयाः–शुभोदयाः (च. द. ध.)
१५. विपुलाः–विमलाः (ग.)
,, संक्षिप्ताः–संक्लिष्टाः (च. द. ध. फ.)

१६. भास्तु–प्रभा (ध.)
,, आसन्ना–अप्रसन्ना (ग.)
,, प्रकृष्टा–विकृष्टा (च.)
,, भाः प्रकृष्टा–विकृष्टा भाः (ध. फ.)

only sensed from close quarters, while the body-lustre shines from afar.

नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाप्रभाश्रयाः ॥१७॥

कश्चित् કોઈ कोई भी, **अच्छायः** છાયા વગરનો छायासे रहित, **न** નથી नहीं है, **अप्रभः** તેમજ પ્રભા વગરનો एवं प्रभासे रहित, **न** નથી नहीं है, **छायाप्रभाश्रयाः** છાયાના અને પ્રભાના छाया और प्रभाके आश्रित, **विशेषाः तु** ભેદો પણ भेद तो, **नृणाम्** માણુસોનાં मनुष्योंकी, **शुभाशुभ** શુભ તથા અશુભની शुभ एवं अशुभकी, **उत्पत्तिम्** ઉત્પત્તિ उत्पत्तिको, **काले** પાકકાળે समयपर, **चिह्नयन्ति** જણાવે છે बतला देते हैं ॥१७॥

17. There is no man without the aura and the lustre. The distinctive traits connected with these two, aura and lustre, however, reveal themselves only at the destined time, presaging good or evil.

मुमूर्षूणां कानिचिल्लक्षणानि—

कामलाऽक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।
संत्रासश्चोष्णगात्रत्वं यस्य तं परिवर्जयेत् ॥१८॥

यस्य જેને जिसके, **अक्ष्णोः** આંખોમાં दोनों नेत्रोंमें, **कामला** પીળાશ कामला हो, **मुखम्** જેનું મુખ जिसका मुख, **पूर्णम्** ભરેલું भरा हुआ हो, **शङ्खयोः** જેના શંખોમાં जिसके दोनों शंखोमें, **मुक्तमांसता** ક્ષીણ માંસવાળાપણું હોય मांसहीनता हो, **संत्रासः** તથા જેને સંત્રાસ तथा जिसको त्रास, **उष्णगात्रत्वम् च** અને અંગોની ઉષ્ણતા હોય और गात्रकी उष्णता हो, **तम्** તેને उसको, **परिवर्जयेत्** તજવો જોઈએ छोड़ दे ॥१८॥

18. The man whose eyes are jaundiced, whose face is swollen, whose temples are devoid of flesh, who is in a terrified condition, and whose body is hot, such a man should be avoided.

उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।
मुहुर्मुहुर्न सप्ताहं न जीवति विकत्थनः ॥१९॥

शयनात् પથારીમાંથી शय्यासे, **उत्थाप्यमानः** બેઠો કરતાં उठाये जाने पर, **यः नरः** જે પુરુષ जो मनुष्य, **प्रमोहम्** મૂર્ચ્છા मूर्छित, **याति** પામે છે होता है, **मुहुः मुहुः** અને વારંવાર और बारबार, **विकत्थनः** બડબડાટ કરે છે बकवाद करता है, **सः** તે वह, **सप्ताहम्** સાત દિવસ સુધી एक सप्ताह, **न जीवति** જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥१९॥

19. The boastful patient who faints every-time that he is raised in his bed, will not survive even for a week.

संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ।
व्यापन्ना ग्रहणी प्रायः सोऽर्धमासं न जीवति ॥२०॥

यस्य જેના जिसके, **प्रतिलोम-** ઊર્ધ્વગામી ऊर्ध्वगामी, **अनुलोमगाः** અને અધોગામી और अधोगामी, **व्याधयः** વ્યાધિઓ रोग, **संसृष्टाः** પરસ્પર મળેલા હોય परस्पर मिले हुए हों, **ग्रहणी** અને ગ્રહણી और ग्रहणी, **व्यापन्ना** દોષયુક્ત હોય તો दोषयुक्त हो तो, **सः प्रायः** તે ઘણું કરીને वह प्रायः, **अर्धमासम्** અર્ધ મહિનો પણ आधा मास भी, **न जीवति** જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥२०॥

20. The man whose diseases are born of the discordance of two hum-

---

१७. छायाप्रभाश्रयाः—छायाश्रिताः (थ. फ.)

१८. शङ्खयोर्मुक्तमांसता—गण्डयोर्मुक्तमांसता (ख. ज. झ. ड. त.)

,, संत्रासश्चोष्णगात्रत्वम्—संत्रासश्चोष्णता चाङ्गे (ध.)

,, उष्णगात्रत्वम्—उष्णगात्रं च (ख. थ.)

,, ,, —उष्णता चाङ्गे (ग. च.)

,, ,, —उष्णता गात्रे (छ.)

१९. विकत्थनः—कथञ्चन (घ. च. थ.)

२०. व्यापन्ना ग्रहणी—व्यापन्नग्रहणी (थ. प.)

,, एतच्छ्लोकानन्तरम्—

,, भृशं दाहाभिभूतस्य क्रोशतो भृशशीतलम् । यस्यांगमुपलभ्येत यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ (ग. थ. प.)

ors and spread in opposite directions i. e. in the upper and the lower regions of the body, and whose assimilative system is deranged, does not generally survive longer than half a month.

उपरुद्धस्य रोगेण कर्शितस्याल्पमश्नतः ।
बहु मूत्रपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥

रोगेण રોગથી रोगसे, उपरुद्धस्य રૂંધાયેલા पीडित, कर्शितस्य દુબળા થઈ ગયેલા कृश, अल्पम् अश्नतः અને અલ્પ આહાર કરનાર कम खानेवाले, यस्य જેને जिसको, बहु બહુ अधिक, मूत्रपुरीषम् મૂત્ર અને મળ मूत्र तथा मल, स्यात् થાય हों, तम् તેને उसको, परिवर्जयेत् તજી દેવો જોઈએ छोड़ देना चाहिए ॥२१॥

21. If a man, afflicted with disease, is emaciated, eats very little, but excretes large quantities of urine and feces, the physician should avoid him.

दुर्बलो बहु भुङ्क्ते यः प्राग्भुक्तादन्नमातुरः ।
अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २२ ॥

दुर्बलः દુબળો હોવા છતાં दुर्बल होने पर भी, यः आतुरः જે રોગી जो रोगी, प्राग्भुक्तात् અગાઉ ખાતો હોય તેથી पहेलेकी अपेक्षा, बहु વધારે अधिक, अन्नम् અન્ન अन्न, भुङ्क्ते ખાય खाता हो, अल्पमूत्रपुरीषः च અને અલ્પ મૂત્ર તથા મળવાળો હોય તો और अल्प मूत्र मलवाला हो तो, सः તે वह, यथा प्रेतः જેવો પ્રેત છે जैसा प्रेत है, तथा एव તેવો જ છે वैसा ही है ॥ २२ ॥

22. If a weak patient eats a greater quantity of food than he used to do and discharges very little urine and feces, he must be regarded as good as a dead man.

२१. उपरुद्धस्य रोगेण–उपरुद्धस्य योगेन (प.)
२२. प्राग्भुक्तादन्नमातुरः–प्रागभुक्ताऽन्नमातुरः (ध.)

इष्टं च गुणसंपन्नमन्नमश्नाति यो नरः ।
शश्वच्च बलवर्णाभ्यां हीयते न स जीवति ॥२३॥

यः नरः જે પુરુષ जो मनुष्य, इष्टम् ઇષ્ટ રસવાળું इष्ट रसवाला, गुणसंपन्नम् च અને ગુણસંપન્ન और गुणयुक्त, अन्नम् અન્ન अन्न, अश्नाति ખાય છે भोजन करता है, बलवर्णाभ्याम् च અને બલ તથા વર્ણમાં और बल तथा वर्णसे, शश्वत् હમેશ निरन्तर, हीयते ક્ષીણ થતો જાય છે हीन होता जाता है, सः તે वह, न जीवति જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥ २३ ॥

23. The man that eats delicious and most nutritive food, but continually deteriorates in strength and complexion, does not survive.

प्रकूजति प्रश्वसिति शिथिलं चातिसार्यते ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥२४॥

'यः' જે जो, प्रकूजति અસ્પષ્ટ અવાજે બોલે છે कराहता है, प्रश्वसिति જે ખૂબ હાંફે છે जो श्वास अधिक लेता है, शिथिलम् च જેને પાતળો जिसको पतला, अतिसार्यते મળ થાય છે दस्त होता है, बलहीनः અને જે બળહીન और जो बलहीन, पिपासार्तः તરસથી પીડાયેલો प्यासयुक्त, शुष्कास्यः તથા સુકાઈ ગયેલ મુખવાળો एवं शुष्क मुखवाला है, सः તે वह, न जीवति જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥ २४ ॥

24. The weak man that groans, is short of breath, has loose motions and is afflicted with thirst and parching of the mouth, does not survive.

ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते च यः ।
मृतमेव तमात्रेयो व्याचचक्षे पुनर्वसुः ॥ २५ ॥

यः જે जो, ह्रस्वम् च ટૂંકો छोटा, प्रश्वसिति શ્વાસ લે છે श्वास लेता है, यः અને જે जो, व्याविद्धम् च વાંકી ચૂંકી वक्र, स्पन्दते ચેષ્ટા કરે છે चेष्टायें करता है, तम् તેને उसे, आत्रेयः આત્રેય आत्रेय, पुनर्वसुः

२३. इष्टं च गुणसंपन्नम्–वर्धिष्णुगुणसंपन्नम् (प. च. ह. त. द. म.)

पुनर्वसुએ पुनर्वसुने, मृतम् एव મરેલો જ मृत ही, व्याचचक्षे કહ્યો છે कहा है ॥ २५ ॥

25. The man that is short of breath and makes all sorts of bodily contortions, him has Atreya Punarvasu declared to be indeed a dead man.

ऊर्ध्वं च यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।
हीनवर्णबलाहारो यो नरो न स जीवति ॥२६॥

यः च જે પુરુષ जो पुरुष, ऊर्ध्वम् ઉંચો ऊर्ध्व, प्रश्वसिति શ્વાસ લે છે श्वास लेता है, श्लेष्मणा च અને કફથી और कफसे, अभिभूयते ઘેરાઈ જાય છે पीडित होता है, यः नरः તથા જે પુરુષ तथा जो पुरुष, हीनवर्णबलाहारः ક્ષીણવર્ણ બલ અને આહારવાળો હોય છે हीन वर्ण बल और आहारवाला है, सः તે वह, न जीवति જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥ २६ ॥

26. If the man of poor complexion, strength and digestive fire, develops inspiratory dyspnea and is overwhelmed with phlegm, he does not survive.

ऊर्ध्वाग्रे नयने यस्य मन्ये चारतकम्पने ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥२७॥

यस्य જેની जिसकी, नयने આંખ आंखें, ऊर्ध्वाग्रे ઉપર ચઢી ગઈ હોય ऊपरको चढ़ गई हों, मन्ये च અને મન્યાઓ और दोनों मन्यायें, अरतकम्पने સતત કંપતી હોય निरन्तर कम्पनयुक्त हों, सः તે वह, बलहीनः બલહીન बलहीन, पिपासार्तः તૃષાપીડિત तृषापीडित, शुष्कास्यः અને સૂકાઇ ગયેલ મુખવાળો પુરુષ और सूखे मुंहवाला पुरुष, न जीवति જીવતો નથી नहीं जीता ॥ २७ ॥

27. If the weak man develops a rigid upward look in the eyes, and his sides of the neck are constantly moving and he is afflicted with great thirst and dryness of the mouth, he does not survive.

यस्य गण्डावुपचितौ ज्वरकासौ च दारुणौ ।
शूली प्रद्वेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥२८॥

यस्य જેના जिसके, गण्डौ उपचितौ ગાલ ભરેલા હોય गण्ड पुष्ट हों, ज्वर- कासौ च અને તાવ તથા ઉધરસ और ज्वर- और कास, दारुणौ ભયંકર હોય दारुण हों, शूली જેને શૂળ નીકળતું હોય जो शूलयुक्त हो, अन्नम् च अपि અને જે અન્નનો और जो अन्नसे, प्रद्वेष्टि દ્વેષ કરતો હોય द्वेष करता हो, तस्मिन् તેના ઉપર उसमें, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, न सिध्यति સિદ્ધ થતી નથી सफल नहीं होती ॥ २८ ॥

28. The man whose cheeks are swollen and who has severe fever and cough and suffers from colicky pain and detestation for food, him no treatment can cure.

व्यावृत्तमूर्धजिह्वास्यो भ्रुवौ यस्य च विच्युते ।
कण्टकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥२९॥

व्यावृत्त- જે ફરી ગયેલ जो टेढे, मूर्ध- जिह्वास्यः મસ્તક જીભ અને મુખવાળો હોય सिर जिह्वा और मुखवाला हो, यस्य च તથા જેની तथा जिसकी, भ्रुवौ બન્ને ભમરો दोनों भौंहे, विच्युते નમી ગઈ હોય नीचे आ गई हों, जिह्वा च અને જીભ और जिह्वा, कटण्कैः કાંટાથી कांटोंसे, आचिता વ્યાપ્ત હોય व्याप्त हो, सः તે वह, यथा प्रेतः જેવો પ્રેત છે जैसा प्रेत है, तथा एव તેવોજ છે वैसा ही है ॥२९॥

29. The man, whose head, tongue and face are distorted, whose brows droop low and whose tongue is covered with thorn-like fur, is verily like a dead man.

२७. मन्ये चारतकम्पने–यस्यानारतकम्पने (च. द. ध.)

२८. यस्य गण्डावुपचितौ–यस्य गण्डौ च पतितौ (प.)

२९. व्यावृत्तमूर्धजिह्वास्यो–व्यावृत्तमुखजिह्वास्यो (ध.)

,, जिह्वास्यो–जिह्वाक्षः (ध.)

शेफश्चात्यर्थमुत्सिक्तं निःसृतौ वृषणौ भृशम् ।
अतश्चैव विपर्यासो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥३०॥

विकृत्या જો વિકૃતિને લઇ यदि विकृतिसे, **शेफः च** શિશ્ન मूत्रेन्द्रिय, **अत्यर्थम्** અતિશય अत्यंत, **उत्सिक्तम्** ઉંડું ઉતરી ગયું હોય अन्दर घूस गई हो, **वृषणौ** અને વૃષણો वृषण, **भृशम्** બહુ अत्यंत, **निःसृतौ** બહાર નીકળી આવ્યા હોય बाहर निकल आये हों, **अतः च एव** અથવા એનાથી या इससे, **विपर्यासः** વિપરીત થાય તો એ विपरीत स्थिति हो तो वह, **प्रेतलक्षणम्** પ્રેતનું લક્ષણ છે मृतका लक्षण है ॥ ३० ॥

30. If the phallus is greatly shrunken and the testes hang very loose, or both vice versa, both these abnormal signs are suggestive of impending death.

निचितं यस्य मांसं स्यात्त्वगस्थिष्वेव दृश्यते ।
क्षीणस्यानश्नतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥३१॥

यस्य જેનું जिसका, **मांसम्** માંસ मांस, **निचितम्** ક્ષીણ થયું હોય क्षीण हो, **त्वक्** અને જેની ચામડી और जिसकी त्वचा, **अस्थिषु एव** હાડકાં ઉપર જ हड्डियोंमें ही, **दृश्यते** દેખાતી હોય दिखाई दे, **तस्य** તે उस, **अनश्नतः** ભોજન નહિ કરતા भोजन न करनेवाले, **क्षीणस्य** અને ક્ષીણ થઈ ગયેલા પુરુષનું और क्षीण मनुष्यकी, **परम्** વધારેમાં વધારે अधिकसे अधिक, **आयुः** આયુષ્ય आयु, **मासम् भवेत्** એક મહિનો હોય છે एक मास होती है ॥ ३१ ॥

31. The man whose flesh is wasted and who is reduced to skin and bone, and who is fast fading and does not eat any food, does not survive longer than a month.

पूर्वोक्तान्यरिष्टलिङ्गानि जानन् आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते—

तत्र श्लोकः—

इदं लिङ्गमरिष्टाख्यमनेकमभिजज्ञिवान् ।
आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते कुशलो जनः ॥३२॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकः** ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, **अरिष्टाख्यम्** અરિષ્ટ કહેવાતાં अरिष्ट नामके, **इदम्** આ इन, **अनेकम्** અનેક अनेक, **लिङ्गम्** લક્ષણો लक्षणोंको, **अभिजज्ञिवान्** જાણનાર जाननेवाला, **कुशलः जनः** કુશળ મનુષ્ય कुशल पुरुष, **आयुर्वेदवित्** આયુર્વેદવિત્ आयुर्वेदवेत्ता, **इति** એવા ऐसी, **आख्याम्** નામને संज्ञाको, **लभते** મેળવે છે प्राप्त होता है ॥३२॥

Here is the recapitulatory verse:–

32. The man that knows these many symptoms which forebode the death of a person is a skilful physician that earns the title of the 'knower of the science of life'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने पन्नरूपीयमिन्द्रियं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **इन्द्रियस्थाने** ઇન્દ્રિયસ્થાન વિષે इन्द्रियस्थानमें, **पन्नरूपीयम् इन्द्रियम्** 'પન્નરૂપીય ઇન્દ્રિય' 'पन्न रूपीय इन्द्रिय', **नाम** નામનો नामका, **सप्तमः** સાતમો सातवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

Thus in the section on Sensorial prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Charaka, the seventh chapter entitled the 'sen-

३१. निचितम्—विकृतम् (प.)
,, मांसं स्यात्त्वगस्थिष्वेव—मांसं तु त्वगस्थि चैव (प.)
,, स्यात्—तु (च.)
,, स्यात्त्वगस्थिष्वेव—स्यात्त्वगस्थि चैव (ब.)
,, ,, —तु त्वगस्थि चैव (ध.)
,, अनश्नतः—अन्युनतः (द.)

३२. तत्र श्लोकः—अत्र श्लोकः (ज.)

sorial prognosis from the observation of the loss of the reflected image in the eye' is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

આઠમો અધ્યાય अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

अवाक्शिरसीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातोऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, अवाक्शिरसीयम् इन्द्रियम् 'અવાક્શિરસીય ઇન્દ્રિય' નામના અધ્યાયનું 'अवाक्शिरसीय इन्द्रिय नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The sensorial prognosis from the observation of the inverted position of the reflection'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

प्रतिच्छायाश्रयमरिष्टम्—

अवाक्शिरा वा जिह्मा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।
जन्तो रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥३॥

यस्य જે जिस, जन्तोः મનુષ્યના मनुष्यकी, रूपप्रतिच्छाया શરીરનું પ્રતિબિંબ प्रतिच्छाया, अवाक्शिराः वा ઊંધા માથાવાળું नीचेकी ओर सिरवाली, जिह्मा वा અથવા વાંકું ચૂંકું या टेढी, विशिराः वा અથવા મસ્તક વિનાનું या सिरहीन, भवेत् હોય हो, एनम् એની उसकी, चिकित्सितुम् ચિકિત્સા કરવાની चिकित्साकी, न इच्छेत् ઇચ્છા કરવી નહિ इच्छा न करे ॥३॥

3. If the shadows cast by a patient be topsyturvy, distorted or without the head, the physician should not undertake to treat him.

पक्ष्मवर्त्माश्रयमरिष्टम्—

जटीभूतानि पक्ष्माणि दृष्टिश्चापि निगृह्यते ।
यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजेनोपपादयेत् ॥४॥

यस्य जन्तोः જે મનુષ્યની जिस मनुष्यकी, पक्ष्माणि પાંપણો पलकें, जटीभूतानि ધુંચાઇ ગઈ હોય जटाकी सदृश बद्ध हों, दृष्टिः अपि च અને દૃષ્ટિ और दृष्टि भी, निगृह्यते રોકાઇ ગઈ હોય रुद्ध हो गई हो, तम् તેને उसको, धीरः ધીર વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य, भेषजेन ઔષધ औषध, न उपपादयेत् આપવું નહિ न दे ॥४॥

4. If a man's eyelashes get matted and his sight becomes fixed, the wise physician should not try to treat him.

यस्य शूनानि वर्त्मानि न समायान्ति शुष्यतः ।
चक्षुषी चोपदिह्येते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥५॥

शुष्यतः શોષ પામતા सूखते हुए, यस्य જે મનુષ્યના जिसके, शूनानि સૂજેલાં सूजे हुए, वर्त्मानि પોપચાં वर्त्म, न समायान्ति પરસ્પર મળતાં ન હોય परस्पर न मिलते हों, चक्षुषी च અને બન્ને આંખો और दोनों आंखें, उपदिह्येते ચીપડાથી લેપાઈ જાય चिपक जायें, सः તે वह, यथा प्रेतः જેવો પ્રેત છે जैसा प्रेत है, तथा તેવો જ છે वैसा ही है ॥५॥

5. If the eyelids of a wasting patient are swollen and do not meet each other, and the eyes are smeared, he is to be regarded as a dead man.

४. निगृह्यते–न गृह्यते (द. ध. प. फ.)
५. चोपदिह्येते–चोपदह्येते (ध. द. प.)

केशाश्रयमरिष्टम्—

भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्ध्नि सीमन्तावर्तकान् बहून् ।
अपूर्वानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ६ ॥

भ्रुवोः वा બન્ને ભમરમાં भौंहों पर, यदि वा કે अथवा, मूर्ध्नि મસ્તકમાં शिरपर, अपूर्वान् અગાઉ ન થયેલ अपूर्व, अकृतान् કોઈએ કર્યા ન હોય તેવા बिना किये, व्यक्तान् અને સ્પષ્ટ और स्पष्ट, बहून् ઘણાં बहुत, सीमन्तावर्तकान् સેંથા અને ભમરીઓ सीमन्त और आवर्तोंको, दृष्ट्वा જોઈને देख कर, मरणम् મરણ मरण, आदिशेत् ભાખવું ख्यापित करे ॥ ६ ॥

6. If either in a man's eyebrows or in his hair there appear many lines like parting of the hair or whirls, which neither previously existed nor were man-made, the physician should prognosticate impending death.

त्र्यहमेतेन जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।
अरोगाणां पुनस्त्वेतत् षड्रात्रं परमुच्यते ॥ ७ ॥

एतेन આ इस, लक्षणेन લક્ષણથી लक्षणसे, आतुराः રોગી रोगी, नराः પુરુષો मनुष्य, त्र्यहम् ત્રણ દિવસ तीन दिन तक, जीवन्ति જીવે છે जीते हैं, अरोगाणाम् पुनः અને નીરોગીઓનું फिर नीरोगियोंका, एतत् આ જીવન यह जीवन, परम् વધારેમાં વધારે अधिकसे अधिक, षड्रात्रम् ૭ રાત્રિ સુધી छ रात तक, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥७॥

7. With these aforesaid signs an ailing man survives only three days, while the un-ailing one survives six nights at the most.

आयम्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते ।
अनातुरो वा रोगी वा षड्रात्रं नातिवर्तते ॥ ८ ॥

अनातुरः वा નીરોગી नीरोग, रोगी वा કે રોગી या निरोगी, यः नरः જે પુરુષને जो मनुष्य, आयम्य બળપૂર્વક ખેંચીને बलपूर्वक खींचके, उत्पाटितान् ઉખેડેલા उखाड़े गये, केशान् કેશની अपने बालोंको, न अवबुध्यते ખબર પડતી નથી जानता नहीं, षड्रात्रम् તે ૭ રાત वह छ रात्रि, न अतिवर्तते વટાવતો નથી पूरी नहीं करता ॥ ८ ॥

8. The man who feels no sensation when his hairs are tugged at and pulled out by the roots will not survive longer than six nights, be he healthy or ailing

यस्य केशा निरभ्यक्ता दृश्यन्तेऽभ्यक्तसन्निभाः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥

यस्य જેના जिसके, निरभ्यक्ताः તેલરહિત तैल न लगे हुए, केशाः કેશો केश, अभ्यक्तसन्निभाः તેલ નાખ્યુ હોય એવા तैल लगाये हुएसे, दृश्यन्ते દેખાય છે दीखते हैं, तम् તેને उसको, उपरुद्धायुषम् ક્ષીણ આયુષ્યવાળો गतायु, ज्ञात्वा જાણીને जान कर, धीरः ધીર વૈદ્ય धीर पुरुष, परिवर्जयेत् તજી દેવો એટલે छोड़ दे ॥९॥

9. The man whose hair shines as if anointed though not anointed, him should the wise man avoid knowing him to have come to the end of his life.

नासिकाश्रयमरिष्टम्—

ग्लायते नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति ।
अशूनः शूनसंकाशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १० ॥

यस्य જેની जिसका, नासिकावंशः નાકની દાંડી नासिकावंश, ग्लायते क्षीण थाय छे क्षीण हो जाता है, पृथुत्वम् પહોળી चौड़ा, गच्छति થાય છે हो जाता है, अशूनः અને ન સૂજેલી છતાં सूजा हुआ न होने पर भी, शूनसंकाशः સૂજી ગયેલી જેવી લાગે છે सूजा हुआसा प्रतीत होता है, सः તેને वह, जानता જાણકાર વૈદ્યે

६. अपूर्वानकृतान्—असञ्जानकृतान् (ख.)
,, ,, —अपूर्वप्रकृतीन् व्यक्तान् (प.)
७. परमुच्यते—नातिवर्तते (च. ध.)
८. आयम्योत्पाटितान्—आयस्योत्पाटितान् (ध.)

१०. ग्लायते—ग्लायतो (ध. ध.)

समझदार वैद्यसे, प्रत्याख्येयः તજવો જોઈએ छोड देने योग्य है ॥ १० ॥

10. The man whose nose-ridge has become depressed and broadened, and who looks as if swollen though actually not swollen, is not to be treated by the wise physician.

अत्यर्थविवृता यस्य यस्य चात्यर्थसंवृता ।
जिह्मा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥११॥

यस्य જેની जिसकी, नासिका નાસિકા नाक, अत्यर्थविवृता અતિશય પહોળી થયેલી હોય अधिक खुली हुई हो, यस्य च અને જેની और जिसकी, अत्यर्थ- संवृता બહુ સંકોચાયેલી હોય अधिक संकुचित हुई हो, जिह्मा वा વાંકી હોય टेढ़ी हो, परिशुष्का वा સૂકી હોય या सूखी हुई हो, सः તે वह, न जीवति જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥११॥

11. The man, whose nose is extremely expanded or extremely contracted or distorted or extremely dry, does not survive long.

ओष्ठाश्रयमरिष्टम्—

मुखं शब्दश्रवावोष्ठौ शुक्लश्यावातिलोहितौ ।
विकृत्या यस्य वा नीलौ न स रोगाद्विमुच्यते ॥१२॥

विकृत्या વિકૃતિને લઈ विकृतिके कारण, यस्य જેના जिसके, मुखम् મુખ मुख, शब्दश्रवौ બન્ને કાન दोनों कान, ओष्ठौ અને બન્ને હોઠ और दोनों होंठ, शुक्ल-श्यावौ સફેદ- ઈંટાડી श्वेत- श्याम, अति लोहितौ અતિ લાલ अति रक्तवर्ण, नीलौ वा કે નીલ રંગના હોય या नील हों, सः તે वह, रोगात् રોગથી रोगसे, न विमुच्यते છૂટતો નથી मुक्त नहीं होता ॥१२॥

12. If a man's face, ears and lips develop an abnormal shade of pale, dark or very red or blue color, he can not be cured of the disease.

दन्ताश्रयमरिष्टम्—

अस्थिश्वेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंवृताः ।
विकृत्या न स रोगं तं विहायारोग्यमश्नुते ॥१३॥

विकृत्या વિકૃતિને લઈ विकृतिके कारण, यस्य द्विजाः જેના દાંત जिसके दांत, अस्थि- श्वेताः હાડકાં જેવા ધોળા हड्डीके समान श्वेत, पुष्पिताः પુષ્પિત (ધોળાં ટપકાંવાળા) पुष्पयुक्त, पङ्कसंवृताः અને મેલરૂપ કાદવથી ઢંકાયેલા હોય और कीचडके सदृश मैलसे आच्छादित हों, सः તે માણસ वह, तम् તે उस, रोगम् રોગને रोगसे, विहाय છોડીને मुक्त हो कर, आरोग्यम् આરોગ્ય आरोग्यलाभ, न अश्नुते ભોગવતો નથી नहीं करता ॥१३॥

12. If a man's teeth become morbidly palewhite slime, or acquire blots he will never get free of his disease and be restored to good health.

जिह्वाश्रयमरिष्टम्—

स्तब्धा निश्चेतना गुर्वी कण्टकोपचिता भृशम् ।
श्यावा शुष्काऽथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥१४॥

स्तब्धा જે સ્તબ્ધ जो जिह्वा स्तब्ध, निश्चेतना ચેતના-રહિત चेतनारहित, गुर्वी ભારે भारी, भृशम् ખૂબ अत्यंत, कण्टकोपचिता કાંટાથી વ્યાપ્ત कांटोंसे व्याप्त, श्यावा ઈંટાડી રંગની श्याव, शुष्का સૂકી शुष्क, शूना સૂજેલી सूजी हुई, अथवा કે अथवा, विसर्पिणी બહાર નીકળી પડેલી હોય बाहर निकलती हो (लपलपाती) प्रेतजिह्वा તે પ્રેતની જીભ છે वह प्रेतकी ही जीभ है ॥ १४ ॥

14. The tongue that is either rigid, insensible, heavy, covered all over with thorn-like excessive fur, dark-brown, either shrunken or swollen and projecting out is to be regarded as the tongue of a dead man.

११. जिह्मा वा परिशुष्का वा–जिह्मा चोपरिशुष्का वा (प.)
१२. मुखं शब्दश्रवावोष्ठौ–मुखंशब्दस्रवावोष्ठौ (च.)

श्वासाश्रयमरिष्टम्—

दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं नरो निःश्वस्य ताम्यति ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥

यः नरः જે પુરુષને जो पुरुष, दीर्घम् उच्छ्वस्य લાંબો શ્વાસ કાઢીને दीर्घ श्वास छोड कर, ह्रस्वम् निःश्वस्य ટૂંકો શ્વાસ લીધા પછી ह्रस्व श्वास लेता हुआ, ताम्यति અંધારાં આવે છે मूर्छित हो जाता है, तम् તેને उसको, उपरुद्धायुषम् ક્ષીણ આયુષ્યવાળો गतायु, ज्ञात्वा જાણીને जान कर, धीरः ધીર વૈદ્ય धीर वैद्य, परिवर्जयेत् તજી દેવો त्याग करे ॥१५॥

15. The man that having breathed out a long expiration followed by a short inspiration faints, should be avoided by the wise physician, knowing him to have come to the end of his life.

अपराणि कानिचिन्मुमूर्षोर्लक्षणानि—

हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।
भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवाऽपि भवेन्मृदु ॥ १६ ॥

आयुः- क्षये આયુષ્યનો ક્ષય થતાં आयुके क्षय होने पर, हस्तौ હાથ हाथ, पादौ च પગ पैर, मन्ये च મન્યા मन्यायें, तालु च एव અને તાળવું और तालु, अतिशीतलम् અતિ શીતલ अत्यंत शीतल, क्रूरम् કઠણ कठोर, अथवा अपि કે या, मृदु કોમળ कोमल, भवेत् થાય છે हो जाते हैं ॥ १६ ॥

16. If the hands, feet, the sides of the neck and the palate become very cold or very hard or very soft, it denotes the fading away of life.

घट्टयञ्जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ।
योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥ १७ ॥

जानुना ઘૂંટણ સાથે घुटनेसे, जानु ઘૂંટણ घुटना, घट्टयन् અટકાવતો टकराता हुआ, पादौ અને બન્ને પગ और दोनों पैरोंको, उद्यम्य ઉંચાળીને ऊंचा उठा कर, पातयन् પાડતો नीचे पटकता हुआ, यः જે जो, आतुरः રોગી रोगी, वक्त्रम् મુખને मुखको, मुहुः વારંવાર बारबार, अपास्यति આમતેમ ફેરવે છે इधर उधर घुमाता है, सः તે वह, न जीवति જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥१७॥

17. The patient that strikes the knees against each other and lifting the feet throws them down violently and turns his face constantly, will not survive.

दन्तैश्छिन्दन्नखाग्राणि नखैश्छिन्दञ्छिरोरुहान् ।
काष्ठेन भूमिं विलिखन्न रोगात् परिमुच्यते ॥१८॥

दन्तैः દાંતો વડે दांतोंसे, नखाग्राणि નખના અગ્રભાગ नखके अग्रभागोंको, छिन्दन् કાપતો काटता हुआ, नखैः નખો વડે नखसे, शिरोरुहान् કેશ बालोंको, छिन्दन् તોડતો तोडता हुआ, काष्ठेन અને કાષ્ઠથી लकडीसे, भूमिम् ભૂમિને भूमिको, विलिखन् ખોતરતો રોગી कुरेदता हुआ रोगी. रोगात् રોગથી रोगसे, न परिमुच्यते છૂટતો નથી छूटने नहीं पाता ॥१८॥

18. The man that bites the tips of his nails with his teeth, or clips the hair witn his nails or scratches the earth with a stick, will not recover from his disease.

दन्तान् खादति यो जाग्रदसाम्ना विरुदन् हसन् ।
विजानाति न चेद्दुःखं न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १९॥

यः જે રોગી जो रोगी, जाग्रत् જાગતાં છતાં પણ जागने पर भी, असाम्ना મોટેથી जोरसे, विरुदन् રોતો रोते हुए, हसन् અને હસતો और हंसते हुए, दन्तान् खादति દાંત કચકિયાં કરે છે दांतोंको कटकटाता है, दुःखम् પરંતુ જો દુઃખને परन्तु यदि दुःखको, न विजानाति चेत् જાણતો નથી તો अनुभव नहीं करता तो, सः તે वह, रोगात् રોગથી रोगसे, न विमुच्यते છૂટતો નથી नहीं छूटता ॥१९॥

१८. काष्ठेन भूमिं विलिखन्न रोगात् परिमुच्यते—भूमिं काष्ठेन विलिखन्नातुरो न स जीवति (पा.)

19. The man that while awake gnashes his teeth and weeps and laughs widely and is not aware of pain, will not recover from disease.

मुहुर्हसन् मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हन्ति यः ।
उच्चैश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥२०॥

मुहुः વારંવાર बारबार, **हसन्** હસતો हंसते हुए, **मुहुः** વારંવાર बारबार **क्ष्वेडन्** બરાડા પાડતો चिल्लाते हुए, **उच्चैः** નાક કાનનાં ऊर्ध्व भागके, **छिद्राणि** છિદ્રોને छिद्रोंको, **विमृशन्** સ્પર્શ કરતો छूते हुए, **यः** જે जो, **आतुरः** રોગી रोगी, **शय्याम्** શય્યાને शय्याको, **पादेन हन्ति** લાત મારે છે लात मारता है, **सः** તે वह, **न जीवति** જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥२०॥

20. The ailing man that repeatedly laughs and shouts and strikes the bed with feet while fingering his eyes, ears and nose, will not survive long.

यैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम् ।
तैरेवारममाणस्य ग्लास्नोर्मरणमादिशेत् ॥२१॥

समेतैः પ્રાપ્ત થયેલા प्राप्त हुए, **यैः** જે जिन **भावैः** ભાવોથી भावोंसे, **आतुरः** રોગી रोगी, **पुरा** પૂર્વે पहले, **परमाम्** પરમ परम, **रतिम्** પ્રીતિ प्रीतिको, **विन्दति** પામતો હતો प्राप्त होता था, **तैः एव** તેજ ભાવોથી उन्हीं भावोंसे, **अरममाणस्य** આનંદ નહિ પામનાર अप्रीति रखनेवाले, **ग्लास्नोः** અને ક્ષીણ થતા જતા તે રોગીનું और क्षीण होते हुए उस रोगीकी, **मरणम्** મરણ मृत्युको, **आदिशेत्** ભાખવું ख्यापित करे ॥ २१ ॥

21 The debilitated patient who becomes averse to the very things in the possession of which he used formerly to find his greatest delight should be regarded to be on the verge of death.

२०. उच्चैश्छिद्राणि–मुहुश्छिद्राणि (ध.)

न बिभर्ति शिरो ग्रीवा न पृष्ठं भारमात्मनः ।
न हनू पिण्डमास्यस्थमातुरस्य मुमूर्षतः ॥२२॥

मुमूर्षतः મરણોન્મુખ मरनेवाले, **आतुरस्य** રોગીની रोगीकी, **ग्रीवा** ડોક गरदन, **शिरः** મસ્તકને सिरको, **न बिभर्ति** ધારણ કરતી નથી धारण नहीं करती, **पृष्ठम्** પીઠ पीठ, **आत्मनः** પોતાના अपने, **भारम् न** ભારને ધારણ કરતી નથી भारको नहीं उठा सकती, **हनू** અને જડબાં जबाड़े, **आस्यस्थम्** મુખમાં રહેલાં मुखमें डाले हुए, **पिण्डम् न** અન્નના કોળીઆને ધારણ કરતાં નથી अन्नके कवलको धारण नहीं करते ॥२२॥

22. The patient whose neck is unable to bear the weight of the head, whose back is unable to bear its own weight and whose jaws cannot retain the morsel of food put into the mouth, is about to die.

सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ।
विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥२३॥

मुमूर्षोः મુમૂર્ષુ પુરુષને मरनेवाले पुरुषको, **ज्वरसंतापः** જ્વરસંતાપ ज्वरसंताप, **तृष्णा** તરસ प्यास **मूर्च्छा** મૂર્છા मूर्छा, **बलक्षयः** નિર્બળતા बलक्षय, **सन्धीनाम्** અને સાંધાઓની और सन्धियोंका, **विश्लेषणम्** શિથિલતા विश्लेषण, **सहसा** એકદમ सहसा, **उपजायते** થાય છે हो जाता है ॥ २३ ॥

23. Sudden incidence of fever, thirst, fainting, loss of strength and looseness of the joints occurs in the man that is about to die.

गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥२४॥

लेपज्वर- થોડી ઠંડીવાળા કફજ્વરથી थोडी ठंडीसे युक्त कफज्वरसे, **उपतप्तस्य** સંતાપ પામેલા पीडित, **यस्य** જે રોગીના जिसके, **वदनात्** વદનથી मुखसे, **गोसर्गे** પ્રાતઃ કાળમાં प्रातःमें, **स्वेदः** પરસેવો पसीना, **भृशम्** પુષ્કળ अत्यंत, **प्रच्यवते** છૂટે છે बहता है,

तस्य તેનું उसका, जीवितम् જીવતર जीना, दुर्लभम् દુર્લભ છે दुर्लभ है ॥ २४ ॥

24. If the man, that is suffering form kapha-born fever, perspires profusely in the face at dawn, it is difficult for him to survive.

नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
आयुष्यन्तं गते जन्तोर्बलं च परिहीयते ॥ २५ ॥

जन्तोः મનુષ્યનું मनुष्यकी, आयुषि આયુષ્ય आयु, अन्तम् गते ક્ષીણ થતાં क्षीण होने पर, आहारः ખાધેલો આહાર खाया हुआ आहार, कण्ठम् ગળામાં गलेमें, न उपैति પહોંચતો નથી नहीं पहुंचता, जिह्वा જીભ जिह्वा, कण्ठम् ગળામાં गलेमें, उपैति च પેસી જાય છે घुस जाती है, बलम् અને બળ और बल, परिहीयते च ક્ષીણ થાય છે क्षीण हो जाता है ॥२५॥

25. When a man has come to the end of his life, the food ingested does not reach the throat and his strength ebbs away.

शिरो विक्षिपते कृच्छ्रान्मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।
ललाटप्रस्रुतस्वेदो मुमूर्षुश्च्युतबन्धनः ॥ २६ ॥

ललाट- प्रस्रुत- स्वेदः જેના લલાટથી સારી પેઠે પરસેવો ઝરે છે ललाटसे बहते पसीनेवाला, च्युतबन्धनः અને જેનાં બંધન છૂટી ગયાં છે शिथिल बन्धनवाला, मुमूर्षुः એવા આસન્નમરણ મનુષ્ય मुमूर्षु मनुष्य, प्रपाणिकौ કળાઇઓને हाथोंके अग्र भागको, कृच्छ्रात् માંડમાંડ कष्टसे, मुञ्चयित्वा ખોલીને खोल कर, शिरः માથું सिरको, विक्षिपते આમ તેમ નાખી દે છે इधर उधर फेंकता है ॥ २६ ॥

26. The man that is about to die throws his head about and lets fall his forearms loose with difficulty, his forehead is covered with streaming sweat and his joints become lax.

पूर्वोक्तलिङ्गज्ञानफलम्—

तत्र श्लोकः—
इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान्
विभावयेतावहितो मुमूर्षुषु ।
क्षणेन भूत्वा ह्युपयान्ति कानिचि-
न्नचाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चन ॥२७॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, मुमूर्षुषु મુમૂર્ષુ પુરુષોમાં मुमूर्षु मनुष्योंमें, इमानि આ इन, लिङ्गानि લક્ષણોને लक्षणोंको, अवहितः ધ્યાનપૂર્વક ध्यानसे, विभावयेत જોયા જોઈએ देखा करे, हि કારણકે क्योंकि, कानिचित् કેટલાંક લક્ષણો कई लक्षण, क्षणेन ક્ષણવારમાં क्षणभर ही, भूत्वा થઈને हो कर, उपयान्ति ચાલ્યાં જાય છે नष्ट हो जाते हैं, किञ्चन કોઈ પણ कोई भी, लिङ्गम् च લક્ષણ लक्षण, इह અહીં यहां, अफलम् અફળ फलरहित, न अस्ति નથી नहीं होता ॥ २७ ॥

Here is the recapitulatory verse:—

27. The wise man should diligently observe these signs and symptoms occuring in dying men, as some of the symptoms emerge and manifest themselves suddenly. There are none, however, which do not bear fruit.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थानेऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और

२६. ललाटप्रस्रुतस्वेदो—ललाटप्रच्युतस्वेदो (ख. ज.)
,, च्युतबन्धनः—श्लथबन्धनः (ङ. द. ध.)

२७. मुमूर्षुषु—मुहुर्मुहुः (ग. घ. द.)
,, विभावयेतावहितो—निशामयेतावहितो (ज.)

चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने ઇન્દ્રિય-સ્થાન વિષે इन्द्रियस्थानमें, अवाक्शिरसीयम् इन्द्रियम् 'અવાક્શિરસીય ઇન્દ્રિય' 'अवाक्शिरसीय इन्द्रिय', नाम નામનો नामका, अष्टमः આઠમો आठवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

8. Thus, in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled 'The sensorial prognosis from the observation of the inverted position of the reflection' is completed.

नवमोऽध्यायः ।

નવમો અધ્યાય अध्याय नववाँ

Chapter IX

यस्यश्यावनिमित्तेन्द्रियोपक्रमः—

अथातो यस्यश्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, यस्यश्यावनिमित्तीयम् इन्द्रियम् 'યસ્યશ્યાવનિમિત્તીય ઇન્દ્રિય' નામના અધ્યાયનું 'यस्यश्यावनिमित्तीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The sensorial prognosis from the observation of the dark-brown color of the eye of a man'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

कतिपयान्यरिष्टानि—

यस्य श्यावे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।
आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विजानता ॥ ३ ॥

यस्य જેનાં जिसके, दर्शने નેત્રો नेत्र, श्यावे ઈંટાડી રંગનાં श्याव, परिध्वस्ते દૃષ્ટિરહિત दृष्टिसे रहित, हरिते च अपि અને લીલાં હોય और हरित वर्णके हों, तस्य તેને उसको, आपन्नः થયેલા प्राप्त हुए, व्याधिः રોગને रोगको, विजानता જાણકાર વૈદ્યે विज्ञ वैद्य, अन्ताय તેના અન્તને માટે उसके अन्तके लिए, ज्ञेयः જાણવો जाने ॥ ३ ॥

3. The patient, whose eyes are dark-brown or have lost their vision or are green of hue, should be known by the wise physician to be affected with a disease that is about to terminate fatally.

निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः समृद्धो व्याधिभिश्च यः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥

यः જે जो, निःसंज्ञः સંજ્ઞારહિત संज्ञारहित, परिशुष्कास्यः સૂકા મોંવાળો शुष्क मुखवाला, व्याधिभिः અને રોગોથી और व्याधियोंसे, समृद्धः च ભરપૂર હોય आक्रान्त हो, तम् તેને उसको, उपरुद्धायुषम् આયુષ્યહીન गतायु, ज्ञात्वा જાણીને जान कर, धीरः ડાહ્યા વૈદ્યે विद्वान वैद्य, परिवर्जयेत् તજી દેવો એઈએ छोड़ दे ॥ ४ ॥

4. The wise physician should avoid a patient who is unconscious, completely parched in the mouth, and replete with various disorders knowing

---

१. यस्यश्यावनिमित्तीयम्—यस्यश्यावीयम् (च.)

३. दर्शने—लोचने (च.)
४. समृद्धः—समिद्धः (ग.)
,, ,, —संविद्धो (घ. च. झ. ध.)
,, ,, —संवृद्धो (द.)

him to have come to the end of his life.

हरिताश्च सिरा यस्य लोमकूपाश्च संवृताः ।
सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥५॥

यस्य જેની जिसकी, सिराः સિરાઓ सिरायें, हरिताः च લીલી થઈ ગઈ હોય हरी हो गई हों, लोमकूपाः च અને રોમછિદ્રો और रोमकूप, संवृताः બંધ થઈ ગયાં હોય बंद हो गये हों, सः તે वह, अम्लाभिलाषी ખાટા રસને ઇચ્છતો अम्लरसकी इच्छावाला, पुरुषः પુરુષ पुरुष, पित्तात् પિત્તરોગથી पित्तरोगसे, मरणम् મરણ मृत्युको, अश्नुते પામે છે प्राप्त होता है ॥५॥

5. The man, whose veins are greenish and whose hair follicles are closed and who craves for sour things, dies of pitta disorder.

राजयक्ष्मिणोऽरिष्टानि—

शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरं चोपशुष्यति ।
बलं च हीयते यस्य राजयक्ष्मा हिनस्ति तम् ॥६॥

यस्य જેના जिसके, शरीरान्ताः च શરીરના અન્તભાગ शरीरके अन्तभाग, शोभन्ते શોભાવાળા હોય सुंदर दीखते हों, शरीरम् च શરીર शरीर, उपशुष्यति સૂકાઈ જતું હોય सूख रहा हो, बलम् च તથા બળ तथा बल, हीयते ક્ષીણ થતું જતું હોય क्षीण होता जाता हो, तम् તેને उसको, राजयक्ष्मा રાજ્યક્ષ્મા राजयक्ष्मा, हिनस्ति મારી નાખે છે मार डालता है ॥ ६ ॥

6. Consumption will destory the man whose body shines bright in its terminals aud is getting emaciated and whose strength is waning.

अंसाभितापो हिक्का च छर्दनं शोणितस्य च ।
आनाहः पार्श्वशूलं च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥७॥

अंसाभितापः ખભાનો સંતાપ अंसदेशमें संताप, हिक्का च હેડકી हिक्का, शोणितस्य લોહીની खूनकी, छर्दनम् च ઉલટી वमन, आनाहः આનાહ आनाह, पार्श्वशूलम् च અને પાર્શ્વશૂલ तथा पार्श्वशूल, शोषिणः શોષરોગીના शोषरोगीके, अन्ताय અંત માટે अन्तके लिए, भवति થાય છે होता है ॥ ७ ॥

7. The sense of burning in the shoulder region, hiccup, vomiting of blood, distension of the stomach and pain in the sides, occurring in a consumptive patient, mark the end.

बलमांसक्षये येऽचिकित्स्याः—

वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी शोफी तथोदरी ।
गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥८॥
अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसक्षये सति ।
अन्येष्वपि विकारेषु तान् भिषक् परिवर्जयेत् ॥९॥

वातव्याधिः વાતવ્યાધિવાળો वातरोगी, अपस्मारी અપસ્મારરોગી अपस्माररोगी, कुष्ठी કુષ્ઠરોગી कुष्ठी, शोफी શોફરોગી शोथयुक्त, तथा उदरी ઉદરરોગી उदररोगी, गुल्मी च ગુલ્મરોગી गुल्मरोगी, मधुमेही च મધુમેહવાળો मधुमेही, राजयक्ष्मी च અને રાજ્યક્ષ્માવાળો और राजयक्ष्मावाला, यः नरः જે પુરુષ जो मनुष्य, एते તેઓ वे, बलमांसक्षये બલ અને માંસનો ક્ષય बल तथा मांसके क्षय, सति થતાં होनेपर, अचिकित्स्याः भवन्ति ચિકિત્સાને યોગ્ય નથી अचिकित्स्य हैं, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, अन्येषु બીજા अन्य, विकारेषु अपि વિકારોમાં પણ विकारोंमें भी, तान् તેઓને उनको, परिवर्जयेत् તજવા જોઈએ छोड़ दे ॥ ८-९ ॥

8-9. Those that suffer from diseases of vata or epilepsy, or dermatosis,

५. हरिताश्च–हरिताभाः (च. ध.)
,, अश्नुते–ऋच्छति (छ.)
६. हिनस्ति तम्–निहन्ति तम् (च.)
७. शोणितस्य-रुधिरस्य (ग.)
८. शोफी–रक्ती (ध.)
९. अन्येष्वपि–अल्पेष्वपि (घ. च. छ.)
,, ,, –मन्देष्वपि (ढ. द.)

or edema, abdominal disorders, gulma, diabetes or consumption, if they also suffer loss of strength and flesh, become incurable. Patients suffering from other diseases too, who are of this description—debilitated and emaciated, should be avoided by the physician.

आनाहिनोऽरिष्टम्—

विरेचनहृतानाहो यस्तृष्णानुगतो नरः ।
विरिक्तः पुनराध्माति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥१०॥

विरेचनहृत-आनाहः વિરેચનથી જેનો આનાહ દૂર કરવામાં આવ્યો છે એવો विरेचनसे शान्त आनाह-वाला, **यः** જે जो, **नरः** પુરુષ मनुष्य, **तृष्णानुगतः** તરસ્યો થાય तृष्णापीडित होता है, **विरिक्तः** અને વિરેચન થઈ ગયા પછી और विरेचनके बाद, **पुनः आध्माति** ફરી જેનું પેટ વાયુથી ફૂલે છે फिरसे जो आध्मान-युक्त होता है, **सः** તે वह, **यथा प्रेतः** જેવો પ્રેત હોય છે जैसा प्रेत होता है, **तथा एव** તેવો જ છે वैसा ही है ॥१०॥

10. If the man whose abdominal distension is relieved by purgation, develops thirst and distension of abdomen again, inspite of being purged, that man is as good as dead.

यः पेयं पातुं न शक्नोति स म्रियते—

पेयं पातुं न शक्नोति कण्ठस्य च मुखस्य च ।
उरसश्च विशुष्कत्वाद्यो नरो न स जीवति ॥११॥

कण्ठस्य च ગળું गला, **मुखस्य च** મુખ मुँह, **उरसः च** અને છાતીની और छातीके, **विशुष्कत्वात्** શુષ્કતાને લઈને विशुष्क होनेके कारण, **यः** જે जो, **नरः** પુરુષ मनुष्य, **पेयम्** પીવાનું पेय पदार्थको, **पातुम्** પીવાને पीनेमें, **न शक्नोति** શક્તિમાન થતો નથી शक्तिमान नहीं होता, **सः** તે वह, **न जीवति** જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥११॥

11. The man that is unable to drink a beverage on account of the dryness of the throat, mouth and the gullet, does not survive long.

अपराण्यरिष्टलक्षणानि—

स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ।
रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥१२॥

स्वरस्य સ્વરની स्वरकी, **दुर्बलीभावम्** દુર્બળતા दुर्बलता, **बलवर्णयोः** બળ તથા વર્ણની बल तथा वर्णकी, **हानिम् च** હાનિ हानि, **अयुक्त्या** અને અનુચિત રૂપથી और अनुचित रूपसे, **रोगवृद्धिम् च** રોગની વૃદ્ધિ रोग-वृद्धिको, **दृष्ट्वा** જોઈને देख कर, **मरणम्** મરણ मरण, **आदिशेत्** ભાખવું सूचित करे ॥ १२ ॥

12. The faint condition of the voice, the loss of strength and body-color, and the untoward development of symptoms—seeing these, the physician should recognise the approach of death.

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवङ्क्षणम् ।
शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥१३॥

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, **ऊर्ध्वश्वासम्** ઉર્ધ્વશ્વાસવાળા ऊर्ध्वश्वासयुक्त, **गतोष्माणम्** ઊષ્માહીન ऊष्मारहित, **शूलोपहत-** શૂળથી પીડાતા शूलसे पीडित, **वङ्क्षणम्** વંક્ષણવાળા वंक्षणवाले, **शर्म च** અને સુખ और सुखका, **अनधिगच्छन्तम्** ન પામતા રોગીને अनुभव न करते हुए रोगीको, **परिवर्जयेत्** તજી દેવો छोड़ दे ॥ १३ ॥

13 The man whose breathing has been shallow, who has lost his body-heat, who feels piercing pains in the groins and experinces not a moment

११. कण्ठस्य च मुखस्य च–शुष्कत्वादास्यकण्ठयोः (द. ब.)
,, विशुष्कत्वात्–विबद्धत्वात् (ड. ब.)

१२. रोगवृद्धिमयुक्त्या च–रोगवृद्धिमयुक्तेन (ख.)

of comfort, should be giveu up by the wise physician as incurable.

अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
श्रोतारं चाप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १४॥

आत्मनः મારું मेरा, मरणम् મરણ मरण, प्राप्तम् આવી પહોંચ્યું છે प्राप्त हुआ है, इति એમ ऐसा, अपस्वरम् વિકૃત સ્વરે विकृत स्वरसे, भाषमाणम् બોલનાર कहनेवालेको, अशब्दस्य च अपि તથા શબ્દ ન હોવા છતાં પણ और शब्द न होने पर भी, श्रोतारम् તે સાંભળનારને उसे सुननेवालेको, दूरतः દૂરથી दूरसे, परिवर्जयेत् તજવો छोड़ देना चाहिए ॥१४॥

14. The man that speaks in an unnatural voice about his approaching death, or who hears sounds that do not exist, should be avoided from a distance.

यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १५ ॥

यम् જે जिस, दुर्बलम् દુબળા दुर्बल, नरम् પુરુષને मनुष्यको, रोगः રોગ रोग, सहसा એકદમ सहसा, परिमुञ्चति છોડી દે છે छोड़ देता है, तस्य તેનું उसका, जीवितम् જીવન जीना, संशय-प्राप्तम् જોખમમાં આવેલું संशययुक्त, आत्रेयः આત્રેય आत्रेय, मन्यते માને છે मानता है ॥ १५ ॥

15. If disease leaves the weakened patient all of a sudden, Atreya is of opinion that his life is in danger.

अथ चेज्ज्ञातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः ।
रसेनाद्यादिति ब्रूयान्नास्मै दद्याद्विशोधनम् ॥१६॥

अथ तस्य જો તેનાં यदि उसके, ज्ञातयः સગાં-વહાલાં बन्धुबांधव, प्रणिपाततः પ્રણામપુરઃસર पैरोंपर पड़ कर, याचेरन् चेत् પ્રાર્થના કરે તો तो याचना करें तो, रसेन માંસરસ સાથે मांसरससे, अद्यात् ખાવું आहार करे, इति એમ ऐसा, ब्रूयात् કહેવું कहे, तस्मै તેને उसे, विशोधनम् વિશોધન विशोधन, न दद्यात् આપવું નહિ न दे ॥ १६ ॥

16. If the patient's kinsmen beseech the physician with great importunity for treatment, he should prescribe the diet of meat-juice; but no purificatory therapy should be administered.

मासेन चेन्न दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः ।
रसैश्चान्यैर्बहुविधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥१७॥

तस्य તેથી उससे, अन्यैः અને બીજા और दूसरे, बहुविधैः બહુ જાતના नाना प्रकारके, रसैः च પુષ્ટિ આપનારા રસોથી पुष्टि देनेवाले रसोंसे, मासेन એક માસમાં एक मासमें, शोभनः સારો अच्छा, विशेषः ફાયદો लाभ, न न न, दृश्येत चेत् દેખાય તો प्रतीत हो तो, तस्य તેનું उसका, जीवितम् જીવન जीना, दुर्लभम् દુર્લભ છે दुर्लभ है ॥ १७ ॥

17. And if at the end of a month there is no sign of improvement as the result of the diet of meat-juice and varied other nutritive agents, then the patient's survival is to be despaired of.

यस्य निष्ठ्यूत-पुरीष-रेतांसि अम्भसि मज्जन्ति स न जीवति—

निष्ठ्यूतं च पुरीषं च रेतश्चाम्भसि मज्जति ।
यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥

यस्य જેનાં जिसका, निष्ठ्यूतम् च થૂંક थूक, पुरीषम् च મળ पुरीष, रेतः च અને વીર્ય और शुक्र, अम्भसि પાણીમાં जलमें, मज्जति ડૂબી જાય डूब जाता है, तस्य તેના उसकी, आयुषः આયુષ્યનો आयुका, अन्तम् અન્ત अन्त, प्राप्तम् આવ્યો છે प्राप्त हुआ है, मनीषिणः એમ બુદ્ધિમાન પુરુષો ऐसा बुद्धिमान पुरुष, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ १८ ॥

१६. ज्ञातयः—जातयः (ग.)
,, रसेनाद्यादिति ब्रूयात्—रसायनादि तत्कुर्यात् (ब.)
,, नास्मै दद्याद्विशोधनम्—नास्य कुर्याद्विशोधनम् (ख. ब.)

18. If a man's sputum, feces and semen sink if cast into water, the wise physicians say that he has come to the end of his life.

निष्ठ्यूते यस्य दृश्यन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।
तच्च सीदत्यपः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥१९॥

यस्य જેના जिसके, **निष्ठ्यूते** થૂંકમાં थूकमें, **बहुविधाः** બહુ પ્રકારના नाना प्रकारके, **वर्णाः** વર્ણ वर्ण, **पृथक्** છૂટા છૂટા पृथक् पृथक्, **दृश्यन्ते** દેખાય दिखाई दें, **तत् च** અને તે और वह, **अपः** પાણીમાં जलमें, **प्राप्य** પડતાં पड़ने पर, **सीदति** ડૂબી જાય डूब जाये, **सः** તે वह, **जीवितुम्** જીવવા जीवित रहने, **न अर्हति** યોગ્ય નથી योग्य नहीं है ॥ १९ ॥

19. The man whose sputum displays streaks of various colors and which sinks when placed in water, cannot survive long.

शङ्खकशिरोरोगस्त्रिरात्राद्धन्ति—

पित्तमूष्मानुगं यस्य शङ्खौ प्राप्य विमूर्च्छति ।
स रोगः शङ्खको नाम्ना त्रिरात्राद्धन्ति जीवितम् २०

यस्य જેનું जिसका, **ऊष्मानुगम्** ઊષ્માને અનુસરનાર ऊष्मानुगामी, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **शङ्खौ** શંખપ્રદેશમાં शंख प्रदेशमें, **प्राप्य** પહોંચી पहुंच कर, **विमूर्च्छति** ઘટ્ટ થઈ જાય છે घना हो जाता है, **सः** તે उसे, **शङ्खकः** 'શંખક' 'शंखक', **नाम्ना** નામનો नामका, **रोगः** રોગ रोग, **त्रिरात्रात्** ત્રણ રાતમાં तीन दिनमें, **जीवितम्** જીવિતને जीवनका, **हन्ति** હણે છે नाश करता है ॥ २० ॥

20. The morbid condition in which the pitta, arising from heat, mounts up to the temples and accumulates there, is known by the name of 'Sankhaka'. It kills its victim within three nights.

अपराण्यरिष्टानि—

सफेनं रुधिरं यस्य मुहुरास्यात् प्रसिच्यते ।
शूलैश्च तुद्यते कुक्षिः प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥२१॥

यस्य જેના जिसके, **आस्यात्** મોઢામાંથી मुखसे, **सफेनम्** ફીણયુક્ત फेनयुक्त, **रुधिरम्** લોહી रुधिर, **मुहुः** વારંવાર बारबार, **प्रसिच्यते** નીકળે છે निकलता है, **कुक्षिः च** અને જેનું ઉદર और जिसकी कुक्षि, **शूलैः** શૂળથી शूलसे, **तुद्यते** પીડાય છે पीडित होती है, **तथाविधः** તેવી જાતનો રોગી ऐसा रोगी, **प्रत्याख्येयः** તજવા યોગ્ય છે छोड़ देने योग्य है ॥ २१ ॥

21. The man from whose mouth issue blood and foam together repeatedly and who suffers from piercing pains in the stomach, should be refused treatment by the physician.

बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ।
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ॥२२॥

यस्य જે जिस, **आतुरस्य** રોગીમાં रोगीमें, **तीव्रः** તીવ્ર तीव्र, **बलमांसक्षयः** બળ અને માંસનો ક્ષય बल तथा मांसका क्षय, **रोगवृद्धिः** રોગની વૃદ્ધિ रोगकी वृद्धि, **अरोचकः** અને અરુચિ और अरुचि, **लक्ष्यन्ते** દેખાય देखाई दे, **सः** તે वह, **त्रीन् पक्षान्** ત્રણ પખવાડિયાં तीन पक्ष, **न जीवति** જીવતો નથી नहीं जीता ॥२२॥

22. The patient who suffers from rapid loss of strength and flesh, aggravation of disease-symptoms and anorexia, does not live to complete three fortnights.

अरिष्टज्ञाने सर्वथा यत्नो विधेयः—

तत्र श्लोकौ—
विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते ।

१९. सीदत्यपः प्राप्य–सीदेत पयः प्राप्य (ख. च.)
,, जीवितुम्–जीवितम् (ख.)
२०. विमूर्च्छति–विशुष्यति (ख.)
,, ,, –विशुष्यते (ग.)

२१. प्रसिच्यते–प्रमुच्यते (ख. ग.)
,, तथाविधः–स तादृशः (ग.)

भवन्त्येतानि संपश्येदन्यान्येवंविधानि च ॥२३॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना बे श्लोक छे के उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, मरणे मरण मृत्युके, प्रत्युपस्थिते आवी पहोंचतां उपस्थित होने पर, मनुष्याणाम् मनुष्योनां मनुष्योंके, एतानि आ ये, विज्ञानानि लक्षणो लक्षण, भवन्ति थाय छे होते हैं, एवम्- विधानि च अने एवी जातनां और इस प्रकारके, अन्यानि च बीजां पण अन्योंको भी, संपश्येत् बराबर जोवां जोईए अच्छी तरह जाने ॥ २३ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

23. These are the signs and symptoms occurring in men that are about to die. These should be carefully observed, as also other symptoms of this kind.

तानि सर्वाणि लक्ष्यन्ते न तु सर्वाणि मानवम् ।
विशन्ति विनशिष्यन्तं तस्माद्बोध्यानि सर्वतः ॥२४॥

तानि ते वे, सर्वाणि बधां लक्षणो सब लक्षण, लक्ष्यन्ते देखाय छे देखे जाते हैं, सर्वाणि तु परंतु बधांय परन्तु सभी, विनशिष्यन्तम् एकज मुमूर्षु एक ही मरनेवाले, मानवम् मनुष्यमां मनुष्यमें, न विशन्ति होतां नथी नहीं होते, तस्मात् तेथी इस लिए, सर्वतः ते बधां संपूर्णपणे सब प्रकारसे, बोध्यानि जाणी लेवां जोईए जानना चाहिए ॥ २४ ॥

24. All of these are known to occur in such men as are about to die though they do not all occur in the same dying patient. Hence the need for the physician to be conversant with all the signs and symptoms, prognosticative of death.

२३. प्रत्युपस्थिते-समुपस्थिते (च.)
२४. सर्वतः—सर्वशः (ग.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने यस्यश्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रचेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पामेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने इन्द्रियस्थान विषे इन्द्रियस्थानमें, यस्यश्यावनिमित्तीयम् इन्द्रियम् 'यस्यश्यावनिमित्तीय इन्द्रिय' 'यस्यश्यावनिमित्तीय इन्द्रिय', नाम नामनो नामका, नवमः नवमो नववाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ९ ॥

9. Thus in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the ninth chapter entitled 'The sensorial prognosis from the observation of the dark-brown color of the eye of a man' is completed.

दशमोऽध्यायः ।

दशमो अध्याय अध्याय दसवाँ

Chapter X

सद्योमरणीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातः सद्योमरणीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अहींथी अब आगे, सद्योमरणीयम् इन्द्रियम् 'सद्योमरणीय इन्द्रिय' नामना अध्यायनुं 'सद्योमरणीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान भगवान, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणेज इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entiled 'The sensorial prognosis from the observation of the symptoms of imminent death.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

सद्यस्तित्यक्षतः प्राणाँल्लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
अग्निवेश ! प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो यैर्न जीवति ॥३॥

अग्निवेश ! હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, सद्यः તરતમાં तुरन्त, प्राणान् પ્રાણ प्राण, तित्यक्षतः છોડનાર મનુષ્યના त्याग करनेवाले मनुष्यके, पृथक् पृथक् જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, लक्षणानि લક્ષણો लक्षण, प्रवक्ष्यामि હું કહીશ मैं कहूंगा, यैः स्पृष्टः જેઓથી યુક્ત રોગી जिनसे युक्त हुआ रोगी, न जीवति જીવતો નથી जीवित नहीं रहता ॥ ३ ॥

3. O, Agnivesa ! I shall describe one by one the symptoms which suddenly developing in a person, to whom life has become a burden to be endured due to disease, will hasten him to his end.

सद्योमुमूर्षूणां लक्षणानि—

वाताष्ठीला सुसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ।
तृष्णयाऽभिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥४॥

हृदि હૃદયમાં हृदयमें, तिष्ठन्ती રહી रहकर, सुसंवृद्धा સારી પેઠે વધેલી अत्यंत बढ़ी हुई, दारुणा ભયંકર दारुण, वाताष्ठीला વાતાષ્ઠીલા वाताष्ठीला, तृष्णया તરસથી तृषासे, अभिपरीतस्य ઘેરાયેલા રોગીની पीडित रोगीके, जीवितम् જિંદગી जीवनको, सद्यः તરત જ तुरन्त ही, मुष्णाति હરી લે છે हर लेती है ॥ ४ ॥

4. If the patient, suffering from a full-grown malignant vata-tumour in the cardiac region, develops intense thirst, he will be robbed of his life at once.

४. सुसंवृद्धा—सुसंवृत्ता (च. द.)

पिण्डिके शिथिलीकृत्य जिह्मीकृत्य च नासिकाम् ।
वायुः शरीरे विचरन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥५॥

शरीरे શરીરમાં शरीरमें, विचरन् વિચરતો विचरता हुआ, वायुः વાયુ वायु, पिण्डिके પિંડીઓને पिण्डलियोंको, शिथिलीकृत्य શિથિલ કરીને शिथिल करके, नासिकाम् तथा નાસિકાને और नासिकाको, जिह्मीकृत्य च વાંકી કરીને टेढ़ी करके, जीवितम् જીવતરને जीवनको, सद्यः તરત तुरन्त, मुष्णाति હરી લે છે हर लेता है ॥ ५ ॥

5. Rendering the calf-muscles flabby and the nose crooked, the morbid vata, moving about in the body in a provoked condition, robs the victim of his life immediately.

भ्रुवौ यस्य च्युते स्थानादन्तर्दाहश्च दारुणः ।
तस्य हिक्काकरो रोगः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥६॥

यस्य જેની जिसकी, भ्रुवौ ભમરો भौंहें, स्थानात् સ્થાનથી अपने स्थानसे, च्युते ખસી ગઈ હોય च्युत हो गई हों, दारुणः અને ભયંકર और दारुण, अन्तर्दाहः च અંતર્દાહ થાય તો अन्तर्दाह हो तो, तस्य તેનો उसका, हिक्काकरः હેડકી કરનાર हिक्काकर, रोगः રોગ रोग, जीवितम् જીવતરને जीवनको, सद्यः તરત शीघ्र, मुष्णाति હરી લે છે हर लेता है ॥ ६ ॥

6. If a man, who is suffering from a disease where there are drooping of the eye-brows and severe internal burning pain, develops hiccup, it will rob him of his life immediately.

क्षीणशोणितमांसस्य वायुरूर्ध्वगतिश्चरन् ।
उभे मन्ये समे यस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥७॥

क्षीण- ક્ષીણ થયેલ क्षीण हुए, शोणित- मांसस्य શોણિત અને માંસવાળા रक्त और मांसवाले, यस्य જે રોગીની जिस रोगीकी, उभे मन्ये બન્ને મન્યા दोनों मन्यायें, समे સમાન હોય તો समान हों तो, ऊर्ध्वगतिः ઉપરની બાજુએ જવાવાળો ऊपरकी ओर जानेवाला,

वायुः વાયુ वायु, चरन् ફરતો વિચરતા हुआ, जीवितम् તેના જીવતરને उसके जीवनको, सद्यः તરતજ शीघ्र, मुष्णाति હરી લે છે हर लेता है ॥ ७ ॥

7. The provoked vata, going astray i. e. in an upward direction in the body of the man who has suffered loss of blood and flesh and whose both the sides of the neck are distended, will take away his life immediately.

अन्तरेण गुदं गच्छन् नाभिं च सहसाऽनिलः ।
कृशस्य वंक्षणौ गृह्णन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥८॥

गुदम् ગુદા गुदा, नाभिम् च અને નાભિની और नाभिके, अन्तरेण વચ્ચે बीचमें, सहसा गच्छन् એકદમ જતો सहसा विचरता हुआ, अनिलः વાયુ वायु, कृशस्य દુબળા રોગીના दुर्बल रोगीके, वंक्षणौ વંક્ષણો वंक्षणोंको, गृह्णन् પકડીને जकड़ कर, जीवितम् જિંદગી जीवनको, सद्यः તરત शीघ्र, मुष्णाति હરી લે છે हर लेता है ॥८॥

8. If in an emaciated man, the morbid vata, rushing between the pelvic region and the umbilical region, seizes the groins, it takes away his life immediately.

वितत्य पर्शुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।
स्तिमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥९॥

स्तिमितस्य સ્તબ્ધ स्तब्ध, आयताक्षस्य અને ફાટેલ આંખોવાળા રોગીની और फटी आंखवाले रोगीकी, पर्शुकाग्राणि પાંસળીઓના અગ્રભાગને पसलियोंके अग्रभागोंको, वितत्य ખેંચીને खींच कर, उरः च અને છાતીને और छातीको, गृहीत्वा જકડીને जकड़ कर, मारुतः વાયુ वायु, जीवितम् જિંદગી जीवितको, सद्यः તરત तुरन्त, मुष्णाति હરી લે છે हर लेता है ॥ ९ ॥

9. If in a man whose eyes are rigid and dilated, the vata, forcibly stretching out to the front-ends of the ribs seizes the region of the chest, it takes away his life immediately.

हृदयं च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।
दुर्बलस्य विशेषेण सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥१०॥

हृदयम् च હૃદય हृदय,, गुदम् च અને ગુદા और गुदा, उभे બન્નેને दोनोंको, गृहीत्वा પકડીને पकड़ कर, बली બલવાન बलवान, मारुतः વાયુ वायु, विशेषेण વિશેષે કરીને विशेष करके, दुर्बलस्य નબળા રોગીનું दुर्बल रोगीके, जीवितम् જીવતર जीवनको, सद्यः તરત शीघ्र, मुष्णाति હરી લે છે हर लेता है ॥ १० ॥

10. In a weakened man particularly, if the highly provoked vata seizes both the cardiac and pelvic regions, it takes away his life immediately.

वंक्षणं च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।
श्वासं संजनयञ्जन्तोः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥११॥

वंक्षणम् च વંક્ષણ वंक्षण, गुदम् च અને ગુદા और गुदा, उभे બન્નેને दोनोंको, गृहीत्वा પકડીને पकड़ कर, जन्तोः મનુષ્યના मनुष्यके, श्वासम् શ્વાસને श्वासको, संजनयन् ઉત્પન્ન કરતો उत्पन्न करता हुआ, बली બળવાન बलवान, मारुतः વાયુ वायु, जीवितम् જીવન जीवनको, सद्यः તરત शीघ्र, मुष्णाति હરી લે છે हर लेता है ॥ ११ ॥

11. If the strongly provoked vata seizing both the groins and the pelvic region of a man, causes dyspnea, it snatches away his life immediately.

नाभिं मूत्रं बस्तिशीर्षं पुरीषं चापि मारुतः ।

---

८. अन्तरेण गुदं गच्छन् नाभिं च–गुदं नाभिं चान्तरेण गृह्णाति (ध.)

„ वंक्षणौ–चरणौ (च.)

९. वितत्य पर्शुकाग्राणि–पर्शुकाग्रं वितत्य च (प.)

१०. गृहीत्वा–गृह्णाति (च.)

१२. नाभिं मूत्रं बस्तिशीर्षम्–नाभिं बस्तिं शिरोमूत्रम् (ग.ड.त.)

„ „ –नाभिं बस्तिशिरो मूत्रम् (च.)

प्रच्छिन्नं जनयञ्छूलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥१२॥

नाभिम् નાભિ नाभि, **मूत्रम्** મૂત્ર मूत्र, **बस्तिशीर्षम्** બસ્તિશીર્ષ बस्तिके ऊर्ध्वभाग, **पुरीषम् च** अपि અને મળમાં और पुरीषमें, **प्रच्छिन्नम् शूलम्** વાઢ જેવી પીડાવાળા શૂલને छेदन जैसी व्यथावाले शूलको, **जनयन्** ઉત્પન્ન કરતો उत्पन्न करता हुआ, **मारुतः** વાયુ वायु, **जीवितम्** જીવનને जीवनको, **सद्यः** તરત शीघ्र, **मुष्णाति** હરી લે છે हर लेता है ॥ १२ ॥

12. The strongly provoked vata breaking into the abdomen, urine, top of the bladder, and feces, and giving rise to piercing pains, carries away the man's life immediately.

भिद्येते वंक्षणौ यस्य वातशूलैः समन्ततः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाञ्जहाति सः ॥१३॥

यस्य જેના जिसके, **वंक्षणौ** વંક્ષણોમાં वंक्षण, **वातशूलैः** વાતશૂલથી वातशूलसे, **समन्ततः** ચારેય બાજુ सब ओरसे, **भिद्येते** ફાટ થાય फट जाते हैं, **पुरीषम्** ઝાડો मल, **भिन्नम्** પાતળો થાય पतला हो जाता है, **तृष्णा च** અને તરસ લાગે और तृषा होती है, **सः** તે वह, **सद्यः** તરત तुरन्त, **प्राणान्** પ્રાણ प्राणोंका, **जहाति** છોડે છે त्याग करता है ॥ १३ ॥

13. If a man's groins are affected all over with piercing pains due to morbid vata, his feces are loose and he is also afflicted with thirst, he gives up the ghost immediately.

आप्लुतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१४॥

इह અહીં यहां, **यस्य** જેનું जिसका, **केवलम्** આખું संपूर्ण, **शरीरम्** શરીર शरीर, **मारुतेन** વાયુથી वायुसे, **आप्लुतम्** વ્યાપ્ત થાય છે व्याप्त हो जाता है, **तृष्णा च** અને તરસ લાગે છે और तृषा होती है, **सः** તે वह, **सद्यः** તરત तुरन्त, **जीवितम्** જીવન जीवनका, **जह्यात्** તજે છે त्याग करता है ॥ १४ ॥

14. The man, whose entire body is saturated with morbid vata, whose feces is loose and who suffers from thirst, gives up his life immediately.

शरीरं शोफितं यस्य वातशोफेन देहिनः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१५॥

यस्य જે जिस, **देहिनः** મનુષ્યનું मनुष्यका, **शरीरम्** શરીર शरीर, **वातशोफेन** વાતશોફથી वातशोफसे, **शोफितम्** સૂજી ગયું હોય છે सूजा होता है, **पुरीषम्** મળ मल, **भिन्नम्** પાતળો થયો હોય છે पतला होता है, **तृष्णा च** અને તૃષા લાગતી હોય છે और प्यास होती है, **सः** તે वह, **सद्यः** તરત तुरन्त, **जीवितम्** પ્રાણ जीवनको, **जह्यात्** તજે છે त्याग देता है ॥ १५ ॥

15. The man, whose body is swollen with the edematous condition due to vata, whose feces is loose and who is afflicted with thirst, gives up his life immediately.

आमाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाञ्जहाति सः ॥१६॥

यस्य જેને जिसको, **आमाशयसमुत्थाना** આમાશયથી ઊઠેલી आमाशयसे उठी हुई, **परिकर्तिका स्यात्** વાઢ હોય परिकर्तिका हो, **पुरीषम्** મળ मल, **भिन्नम्** પાતળો હોય पतला हो, **तृष्णा च** અને તૃષા હોય और प्यास हो, **सः** તે वह, **सद्यः** તરત तुरन्त, **प्राणान्** પ્રાણ जीवनका, **जहाति** તજે છે त्याग करता है ॥ १६ ॥

16. The man whose epigastric region is afflicted with shooting pain,

१२. प्रच्छिन्नम्–विबध्य (क. ध. च. झ. द. ध.)
१४. यस्य केवलम्–यस्य देहिनः (प.)
,, सद्यो जह्यात्स जीवितम्–सद्यः प्राणान् जहाति सः (च. छ.)
१५. शोफितम्–ग्रथितम् (ग.)
,, ,, –शिथिलम् (प.)
१६. भिन्नं पुरीषं तृष्णा च–तृष्णा गुदग्रहश्चोग्रः (ध. ङ.)
,, सद्यः प्राणाञ्जहाति सः–सद्यो जह्यात्स जीवितम् (ध.)

whose feces is loose and who is afflieted with thirst, gives up his life immediately.

पक्वाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।
तृष्णा गुदग्रहश्चोग्रः सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१७॥

यस्य જેને जिसके, पक्वाशय- समुत्थाना પક્વાશયથી ઉત્પન્ન થયેલી पक्वाशयसे उत्पन्न हुई, परिकर्तिका વાઢ परिकर्तिका, स्यात् હોય हो, तृष्णा તૃષા હોય प्यास हो, उग्रः અને તીવ્ર और तीव्र, गुदग्रहः च ગુદગ્રહ હોય गुदग्रह हो, सः તે वह, सद्यः તરત तुरन्त, जीवितम् પ્રાણ जीवनको, जह्यात् તજે છે छोड़ देता है ॥ १७ ॥

17. The man whose gastric region is afflicted with shooting pain and who is afflicted with thirst and severe spasm of the anus, gives up his life immediately.

पक्वाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञां च मारुतः ।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥१८॥

पक्वाशयम् પક્વાશયને पक्वाशयका, अधिष्ठाय આશ્રય કરી आश्रय करके, संज्ञाम् च સંજ્ઞાને संज्ञाको, हत्वा નાશ કરી नष्ट कर, कण्ठे અને ગળામાં और कण्ठमें, घुर्घुरकम् ઘુર્ઘુર અવાજ घुर्घुरक, कृत्वा ઉત્પન્ન કરી उत्पन्न करके, मारुतः વાયુ वायु, सद्यः તરત तुरन्त, जीवितम् જીવનને जीवनको, हरति હરે છે हर लेता है ॥ १८ ॥

18. The morbid vata, entrenching itself in the colon, destroys consciousness and causing a stertorous sound in the throat, carries away the man's life immediately.

दन्ताः कर्दमदिग्धाभा मुखं चूर्णकसन्निभम् ।
सिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः ॥१९॥

दन्ताः દાંત दांत, कर्दम- કાદવથી कीचड़से, दिग्धाभाः લીંપાયા જેવા હોય लीपे हुएके सदृश हों, मुखम् મુખ मुख, चूर्णकसंनिभम् ચૂના જેવું સફેદ चूनेकी तरह श्वेत हो, गात्राणि च અને અંગો और गात्र, सिप्रायन्ते પરસેવાના રેલાથી ભીંજાતાં હોય તો એ पसीनेसे भीग जाते हों तो वह, सद्यः તરતમાં शीघ्र, मरिष्यतः મરી જનારનું मरनेवालेका, लिङ्गम् लक्षण છે लक्षण है ॥ १९ ॥

19. The teeth looking as if covered with slimy sordes, the face as if smeared with ashes, and all the limbs streaming with perspiration, these are the symptoms of one on the verge of death.

तृष्णाश्वासशिरोरोगमोहदौर्बल्यकूजनैः ।
स्पृष्टः प्राणाञ्जहात्याशु शकृद्भेदेन चातुरः ॥२०॥

तृष्णा- તૃષા तृषा, श्वास- શ્વાસ श्वास, शिरोरोग- શિરોરોગ शिरोरोग, मोह- મૂર્છા मोह, दौर्बल्य- દુર્બળતા दुर्बलता, कूजनैः તથા કૂજનથી (ગળામાંથી અવ્યક્ત શબ્દનું નીકળવું) तथा कूजनसे, शकृत्-भेदेन च અને પાતળા ઝાડાથી और मलभेदसे, स्पृष्टः યુક્ત युक्त, आतुरः રોગી रोगी, आशु તરતમાં जल्दी, प्राणान् પ્રાણો प्राणोंको, जहाति તજે છે छोड़ता है॥ २० ॥

20. The ailing man that is afflicted at once with thirst, dyspnea, headache, stupor, debility, groans and loose stools gives up his life quickly.

एतल्लिङ्गज्ञानफलम्—

तत्र श्लोकः—

एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।
स जीवितं च मर्त्यानां मरणं चावबुध्यते ॥२१॥

१७. पक्वाशयसमुत्थाना—आमाशयसमुत्थाना (त)
१८. पक्वाशयमधिष्ठाय—आमाशयमधिष्ठाय (च. ध. प.)
,, ,, ,, —स्रोतो महदधिष्ठाय (प.)
१९. कर्दमदिग्धाभा—कर्दमचूर्णाभा (श. त.)
,, मुखं चूर्णकसन्निभम्—नखं चूर्णकसंयुतम् (प.)

१९. चूर्णकसन्निभम्—चूर्णकसंयुतम् (ध.)
,, सिप्रायन्ते—शिप्रायन्ते (ध.)

तत्र श्लोकः તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकः** ઉપ-સંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, **यः** જે जो, **एतानि** આ इन, **लिङ्गानि** खलु લક્ષણોને लक्षणोंको, **सम्यक्** સારી રીતે भली प्रकार, **अवबुध्यते** જાણે છે जानता है, **सः** તે वह, **मर्त्यानाम्** મનુષ્યોના मनुष्योंके, **जीवितम्** જીવિત जीवन, **मरणम्** **च** અને મરણને और मरणको, **अवबुध्यते** જાણે છે जानता है ॥ २१ ॥

Here is the recapitulatory verse—

21. He who recognises correctly these characteristics, knows beforehand the survival or the death of men.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **इन्द्रियस्थाने** ઇન્દ્રિયસ્થાન વિષે इन्द्रियस्थानमें, **सद्योमरणीयम् इन्द्रियम्** 'સદ્યોમરણીય ઇન્દ્રિય' 'सद्योमरणीय इन्द्रिय', **नाम** નામનો नामका, **दशमः** દશમો दसवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus, in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the tenth chapter entitled 'The sensorial prognosis from the observation of the symptoms of imminent death' is completed.

एकादशोऽध्यायः

અગિયારમો અધ્યાય अध्याय ग्यारहवाँ

Chapter XI

अणुज्योतीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातोऽणुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **अणुज्योतीयम् इन्द्रियम्** 'અણુજ્યોતીય ઇન્દ્રિય' નામના અધ્યાયનું 'अणुज्योतीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણેજ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The sensorial prognosis from the observatiou of the loss of the vital heat.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

संवत्सरेण मरिष्यतो लिङ्गानि—

अणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ।
रतिं न लभते याति परलोकं समान्तरम् ॥ ३ ॥

अणुज्योतिः સ્વલ્પ અગ્નિવાળો अल्प अग्निवाला, **अनेकाग्रः** એકાગ્રતારહિત एकाग्रतारहित, **दुश्छायः** વિકૃત છાયાવાળો विकृत छायावाला, **सदा दुर्मनाः** સદા દુઃખપૂર્ણ મનવાળો सदा दुःखी मनवाला, **रतिम्** અને જેને ક્યાંય પણ ચેન और जो किसी भी अवस्थामें चैन, **न लभते** ન પડે नहीं पाता, (**सः** તે वह), **समान्तरम्** એક વર્ષની અંદર एक वर्षके अन्दर, **परलोकम्** પરલોકમાં परलोकमें, **याति** પ્રયાણ કરે છે प्रयाण करता है ॥ ३ ॥

3. The man, whose vital heat is reduced and is all but extinguished, whose mind is distracted, whose aura has become evil, who has become perpetually weak-minded and who finds no pleasure in life, goes to the regions of the dead within a year.

बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥ ४ ॥

---

३. याति–गन्ता (च. ध.)
,, समान्तरम्–समान्तरे (ध.)

यस्य જેનું जिसकी, प्रणीतम् વિધિપૂર્વક આપેલું दी हुई, बलिम् બલિ बलि, बलिभृतः કાગડા વગેરે कौए आदि, न उपभुञ्जते ખાતા નથી नहीं खाते, सः તે वह, संवत्सरेण વર્ષની અંદર एक वर्षमें, लोकान्तरगतः પરલોકમાં જઈને परलोकमें जा कर, पिण्डम् પિંડ पिंडको, भुङ्क्ते ખાય છે खाता है ॥ ४ ॥

4. The man whose offerings to the manes are not eaten by crows or other birds, goes to the other world within a year and eats the obsequial offerings made to him by his progeny.

सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
संवत्सरान्ते जन्तुः स संपश्यति महत्तमः ॥ ५ ॥

सप्तर्षीणाम् સપ્તર્ષિઓની सप्तर्षियोंके, समीपस्थाम् સમીપ રહેલા पास स्थित, अरुन्धतीम् અરુન્ધતીના તારાને अरुन्धतीको, यः જે जो, न पश्यति દેખતો નથી नहीं देखता, सः जन्तुः તે મનુષ્ય वह मनुष्य, संवत्सरान्ते વર્ષને અંતે वर्षके अन्तमें, महत्तमः મરણરૂપ અંધકારને यमलोकको, संपश्यति જુએ છે देखता है ॥ ५ ॥

5. The man who cannot see the star named Arundhati which is adjacent to the constellation called the seven sages, will see the darkness of death within a year.

विकृत्या विनिमित्तं यः शोभामुपचयं धनम् ।
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं समान्तं तस्य जीवितम् ॥६॥

विकृत्या દેખીતા કારણ વગર प्रसिद्ध कारणके बिना, यः જે जो, शोभाम् શોભા शोभा, उपचयम् પુષ્ટિ पुष्टि, धनम् અને ધન और धनको, विनिमित्तम् સામુદ્રિક લક્ષણ વગર सामुद्रिक लक्षणोंके बिना, प्राप्नोति પ્રાપ્ત કરે છે पाता है, अतः विभ्रंशम् वा અથવા એનાથી ભ્રષ્ટતાને પામે છે अथवा उनके नाशको पाता है, तस्य તેનું उसका, जीवितम् જીવન जीवन, समान्तम् વર્ષના અંત સુધીજ હોય છે वर्ष पर्यन्त होता है ॥ ६ ॥

6. If a man acquires or loses his splendour, robustness and wealth without any knowable cause and in an abnormal manner, his life will terminate in a year.

षड्भिर्मासैः मरिष्यतो लिङ्गानि—

भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ।
षडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ७ ॥

षड्भिः છ छः, मासैः મહિનામાં मासमें, मरिष्यतः મરનારનાં मरनेवालेके, भक्तिः ઇચ્છા इच्छा, शीलम् શીલ शील, स्मृतिः સ્મૃતિ स्मृति, त्यागः ત્યાગ त्याग, बुद्धिः બુદ્ધિ बुद्धि, बलम् અને બળ और बल, एतानि षट् એ છ ये छः, अहेतुकम् અકારણ अकारण, निवर्तन्ते જતાં રહે છે चले जाते हैं ॥ ७ ॥

7. Inclinations, good conduct, memory, the spirit of sacrifice, judgment and strength, desert without any reason the man that is to die within six months.

धमनीनामपूर्वाणां जालमत्यर्थशोभनम् ।
ललाटे दृश्यते यस्य षण्मासान्न स जीवति ॥८॥

अपूर्वाणाम् જે પહેલાં ન હોય એવી जो पहिले न हों ऐसी, धमनीनाम् ધમનીઓનું धमनियोंका, अत्यर्थशोभनम् અતિશય શોભાયુક્ત अत्यन्त सुंदर, जालम् જાળું जाल, यस्य જેના जिसके, ललाटे લલાટમાં ललाटमें, दृश्यते દેખાય છે दिखाई देता है, सः તે वह, षट् मासान् છ મહિના સુધી छः मास तक, न जीवति જીવતો નથી नहीं जीता ॥ ८ ॥

8. The man on whose forehead is seen shining and prominent net-work of vessels which were not existing there before, dies within six months.

---

६. समान्तं तस्य जीवितम्—समान्तं न स जीवति (ख. ग. घ.)

लेखाभिश्चन्द्रवक्राभिर्ललाटमुपचीयते ।
यस्य तस्यायुषः षड्भिर्मासैरन्तं समादिशेत् ॥९॥

यस्य જેનું जिसका, **ललाटम्** લલાટ ललाट, **चन्द्रवक्राभिः** બીજના ચંદ્ર જેવી વાંકી द्वितीयाके चंद्रमाके सदृश टेढ़ी, **लेखाभिः** રેખાઓથી रेखाओंसे, **उपचीयते** ભરાઈ જાય છે भर जाता है, **तस्य** તેના उसकी, **आयुषः** આયુષ્યનો आयुका, **अन्तम्** અંત अन्त, **षड्भिः** ૭ છ:, **मासैः** મહિને मासमें, **समादिशेत्** થશે એમ કહેવું होगा ऐसा कहे ॥ ९ ॥

9. The life of the man on whose forehead develop crescent-shaped furrows, is to be judged as coming to a close within six months.

मासात् मरिष्यतो लिङ्गानि—

शरीरकम्पः संमोहो गतिर्वचनमेव च ।
मत्तस्येवोपलभ्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥१०॥

यस्य જેને जिसके, **मत्तस्य इव** મત્ત મનુષ્યની પેઠે मत्तकी भांति, **शरीर- कम्पः** શરીરે કંપ शरीरमें कम्प, **संमोहः** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **गतिः** હાલચાલ गति, **वचनम् च एव** અને વચન और वचन, **उपलभ्यन्ते** જોવામાં આવે છે दिखाई देते हैं, (**सः** તે वह), **मासम्** એક મહિનો एक महीना, **न जीवति** જીવતો નથી नहीं जीता ॥ १० ॥

10. The man, who develops body-tremors, stupor, gait and speech resembling those of an intoxicated man, dies before the end of a month.

रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चाम्भसि ।
स मासात् स्वजनद्वेष्टा मृत्युवारिणि मज्जति ॥११॥

यस्य જેનાં जिसके, **रेतः-** વીર્ય वीर्य, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **पुरीषाणि** અને મળ और मल, **अम्भसि** પાણીમાં पानीमें, **मज्जन्ति च** ડૂબી જાય છે डूब जाते हैं, **सः** તે वह, **स्वजनद्वेष्टा** સ્વજનનો દ્વેષી થતો स्वजनद्वेषी होता हुआ, **मृत्युवारिणि** મૃત્યુરૂપ પાણીમાં मृत्युरूप जलमें, **मासात्** એક મહિનામાં एक मासमें, **मज्जति** ડૂબી જાય છે डूब जाता है ॥ ११ ॥

11. The man whose semen, urine and feces sink in water and who hates his own kinsmen, will himself sink into the waters of death within a month.

हस्तपादं मुखं चोभे विशेषाद्यस्य शुष्यतः ।
शूयेते वा विना देहात् स च मासं न जीवति ॥१२॥

देहात् विना શરીરના મધ્ય ભાગ વિના मध्य शरीरको छोड़ कर, **यस्य** જેનાં जिसके, **हस्तपादम्** હાથ-પગ हाथपांव, **मुखम् च** અને મુખ और मुख, **उभे** એ બધાં इन सब, **विशेषात्** વિશેષે કરીને विशेष करके, **शुष्यतः** સુકાઈ જાય છે सूख जाते हैं, **शूयेते वा** અથવા સૂજી જાય છે अथवा सूज जाते है, **सः च** તે वह, **मासम्** એક માસ एक मास, **न जीवति** જીવતો નથી नहीं जीता ॥ १२ ॥

12. The man whose hands, feet and face are emaciated or edematous in a greater degree than the rest of the body, does not live even a month.

कतिपयान्यरिष्टानि—

ललाटे मूर्ध्नि बस्तौ वा नीला यस्य प्रकाशते ।
राजी बालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥१३॥

यस्य જેના जिसके, **ललाटे** લલાટ ललाटे, **मूर्ध्नि** મસ્તક मस्तक, **बस्तौ वा** કે બસ્તિ ઉપર या बस्ति पर, **बालेन्दु-कुटिला** બીજના ચંદ્ર જેવી વાંકી द्वितीयाके चंद्रके समान वक्र, **नीला राजी** નીલ રંગની રેખા नील रेखा, **प्रकाशते** પ્રકાશતી હોય प्रकट होती है, **सः** તે वह, **जीवितुम्** જીવવા जीवित रहने, **न अर्हति** યોગ્ય નથી योग्य नहीं है ॥ १३ ॥

९. ललाटम्—ललाटश्च (त.)
१०. उपलभ्यन्ते—उपलक्ष्यन्ते (च. छ.)
१२. मासं न जीवति—मासाद्विनश्यति (ध.)
१३. मूर्ध्नि बस्तौ वा—बस्तिशीर्षे वा (च.)

13. The man, on whose forehead, head and hypogastric region appear dark-blue lines curved like the crescent, cannot survive.

प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।
उत्पद्याशु विनश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥१४॥

यस्य જેના जिसके, **गात्रे** અંગ ઉપર अंग पर, **प्रवाल-गुटिका-आभासाः** પરવાળાની ગોળી જેવી प्रवालकी गोलियोंके सदृश, **मसूरिकाः** મસૂરિકાઓ मसूरिकायें, **उत्पद्य** ઉત્પન્ન થઈને उत्पन्न हो कर, **आशु** તરત तुरन्त, **विनश्यन्ति** નાશ પામે છે नष्ट हो जाती हैं, **सः** તે રોગી वह रोगी, **न चिरात्** થોડા વખતમાં अल्प समयमें ही, **विनश्यति** વિનાશ પામે છે मर जाता है ॥ १४ ॥

14. The man on whose body appear and quickly disappear eruptions resembling coral beads, perishes before long.

ग्रीवावमर्दो बलवाञ्जिह्वाश्वयथुरेव च ।
ब्रध्नास्यगलपाकश्च यस्य पक्वं तमादिशेत् ॥ १५॥

यस्य જેને जिसको, **बलवान्** બલવાન बलवान, **ग्रीवावमर्दः** ગરદનમાં મર્દન જેવી પીડા ग्रीवामें मर्दनके सदृश पीड़ा, **जिह्वाश्वयथुः च एव** જીભનો સોજો और जीभकी सूजन, **ब्रध्न-आस्य-गलपाकः च** અને બ્રધ્ન, મુખ તથા ગળાનો પાક થાય और ब्रध्न, मुख तथा गलेका पाक हो, **तम्** તેને उसको, **पक्वम्** પાકી ગયેલો (આસન્નમરણ) पका हुआ (मरणप्राप्त), **आदिशेत्** કહેવો कहे ॥ १५ ॥

15. The man who suffers from acute squeezing pains in the neck, swelling of the tongue and extensive suppurations of the inguinal region, the mouth and the throat, should be regarded as ripe for death.

संभ्रमोऽतिप्रलापोऽतिभेदोऽस्थ्नामतिदारुणः ।
कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्तते ॥ १६ ॥

संभ्रमः અતિશય સંભ્રમ अति संभ्रम, **अति- प्रलापः** અતિશય બડબડાટ अतिप्रलाप, **अति- दारुणः** અને અતિ ભયંકર और अतिदारुण, **अस्थ्नाम्** હાડકાંનો हड्डियोंमें, **अतिभेदः** અત્યંત તુટારો अत्यन्त भेद, **एतत् त्रयम्** એ ત્રણે ये तीन, **कालपाशपरीतस्य** કાળપાશથી ઘેરાયેલા રોગીને कालपाशसे व्याप्त रोगीको, **प्रवर्तते** થાય છે होते हैं ॥ १६ ॥

16. Extreme confusion of mind, excessive delirious talk and exceedingly breaking pains in the bones—these three afflict the man that is caught up in the noose of death.

प्रमुह्य लुञ्चयेत् केशान् परिगृह्णात्यतीव च ।
नरः स्वस्थवदाहारमबलः कालचोदितः ॥ १७ ॥

कालचोदितः કાળથી પ્રેરાયેલો कालप्रेरित, **अबलः** નિર્બળ निर्बल, **नरः** પુરુષ पुरुष, **प्रमुह्य** બેભાન થઈને मोहको प्राप्त हो कर, **केशान्** કેશ केशोंको, **लुञ्चयेत्** ખેંચી કાઢે છે उखाड़ता है, **स्वस्थवत्** અને નીરોગીની માફક और स्वस्थकी भांति, **अतीव** અતિશય अत्यन्त, **आहारम् च** આહાર आहारको, **परिगृह्णाति** લે છે ग्रहण करता है ॥ १७ ॥

17. Goaded by the impending death, the dying man, losing his wits, will pull out his hair and consume excessive quantity of food as if he were in perfect health, though he is weak.

समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताङ्गुलीकरम् ।

१४. विनश्यन्ति–विलीयन्ते (च. ध.)
१५. ग्रीवावमर्दो बलवान्–ग्रीवामर्दो हि बलवान् (प.)
,, ,, ,, –यस्याङ्गमर्दो बलवान् (प.)
,, ब्रध्नास्यगलपाकश्च–जिह्वास्यागलपाकश्च (प.)
१६. भेदोऽस्थ्नामतिदारुणः–पर्वभेदश्च दारुणः (च. द. ध.)
१७. परिगृह्णात्यतीव च–परान् गृह्णात्यतीव च (ड. ध.)
,, मबलः–वचनः (च. द. ध.)
१८. अङ्गुलीकरम्–अङ्गुलीयकम् (ध. प.)

स्मयतेऽपि च कालान्ध ऊर्ध्वगानिमिषेक्षणः ॥१८॥

ऊर्ध्वग- ઊર્ધ્વગામી ऊपरकी ओर, **अनिमिष-** મટકારહિત खुले हुए, **ईक्षणः** આંખવાળો नेत्रोंवाला, **कालान्धः** કાળથી આંધળો થયેલો રોગી कालसे अन्ध हुआ रोगी, **अङ्गुलीकरम्** આંગળીઓ અને હાથને अंगुलियों और हाथको, **चक्षुषोः** આંખોની आखोंके, **समीपे कृत्वा** પાસે રાખીને पास रख कर, **मृगयेत** તેઓને શોધે છે उनको ढूंढता है, **स्मयते अपि च** અને વિસ્મય પામે છે और विस्मययुक्त भी होता है ॥ १८ ॥

18. The man that is blinded by death holds his fingers in front of his eyes and searches about for them; he looks astonished and has a fixed upward gaze.

शयनादासनादङ्गात् काष्ठात् कुड्यादथापि वा ।
असन्मृगयते किञ्चित् स मुह्यन् कालचोदितः ॥१९॥

कालचोदितः કાલપ્રેરિત कालप्रेरित, **सः** તે वह, **मुह्यन्** બેભાન બનતો मोहको प्राप्त होता हुआ, **शयनात्** પથારીમાંથી शय्यासे, **आसनात्** આસનમાંથી आसनसे, **अङ्गात्** અંગમાંથી अंगसे, **काष्ठात्** લાકડામાંથી काष्ठसे, **अथ वा कुड्यात्** અથવા ભીંતમાંથી अथवा दीवारसे, **अपि** પણ भी, **असत्** ન હોય એવું न हो ऐसा, **किञ्चित्** કંઈક कुछ, **मृगयते** શોધે છે ढूंढता है ॥ १९ ॥

19. The man gropes seeking imaginary things on his bed or seat or on his limbs, on sticks or on the wall, becoming a victim to hallucination caused by the approach of death.

अहास्यहासी संमुह्यन् प्रलेढि दशनच्छदौ ।
शीतपादकरोच्छ्वासो यो नरो न स जीवति ॥२०॥

संमुह्यन् બેભાન બનીને मोहको प्राप्त होता हुआ, **यः नरः** જે પુરુષ जो मनुष्य, **अहास्यहासी** હસવાનું ન હોય છતાં હસે हंसीका विषय न होने पर भी हंसता हो, **दशनच्छदौ** બન્ને હોઠને और दोनों होठोंको, **प्रलेढि** ચાટે चाटता हो, **शीत-पाद-कर-उच्छ्वासः** तथा જેના પગ, હાથ અને ઉચ્છ્વાસ ઠંડા પડી ગયા હોય और जिसके पैर हाथ तथा उच्छास ठण्डे हुए हों, **सः** તે वह, **न जीवति** જીવતો નથી नहीं जीता ॥ २० ॥

20. The man that being deluded laughs where there is no cause for laughter, and smacks his lips, and whose feet, hands and breath are cold, does not survive.

आह्वयंस्तं समीपस्थं स्वजनं जनमेव वा ।
महामोहावृतमनाः पश्यन्नपि न पश्यति ॥२१॥

महामोह- મહામોહથી महामोहसे, **आवृत- मनाः** આચ્છાદિત મનવાળો રોગી आवृत मनवाला रोगी, **तम्** તે उस, **समीपस्थम्** પાસે ઊભેલા पास खड़े हुए, **स्वजनम्** સગાને स्वजन, **जनम् एव वा** કે બીજા મનુષ્યને या अन्य मनुष्यको, **आह्वयन्** બોલાવીને बुलाता हुआ, **तम्** તેને उसको, **पश्यन् अपि** જોતાં છતાં પણ देखते हुए भी, **न पश्यति** દેખતો નથી नहीं देखता ॥ २१ ॥

21. The man whose mind is covered with the great delusion of death and who calls out for a person that is at hand, whether a kinsman or another, as though he were outside his vision's range, cannot see though endowed with sight.

अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् भिषक् ।
खादीनां युगपद्दृष्ट्वा भेषजं नावचारयेत् ॥ २२ ॥

मतिमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **शरीरे** શરીરમાં शरीरमें, **खादीनाम्** આકાશાદિ ભૂતોના आकાशादि पंच महाभूतोंके, **अयोगम्** અયોગ (તેઓના યોગ્ય વિષયનું અગ્રહણ) अयोग (उनके योग्य विषयके

१८. कालान्ध—कालांध (द.)
,, ऊर्ध्वगानिमिषेक्षणः—ऊर्ध्वाक्षोऽनिमिषेक्षणः (न. ड. ध.)
१९. आसनात्—वसनात् (थ.)
२०. अहास्यहासी संमुह्यन्—अहास्यहसनो मुह्यन् (फ.)
,, प्रलेढि—यो लेढि (थ.)

२१. आह्वयंस्तं—आह्वयन्तम् (च. ब. त.)

अग्रहण), अतियोगम् वा अतियोग (તેઓના અવિદ્યમાન વિષયનું ગ્રહણ) या अतियोग (उनके अविद्यमान विषयके ग्रहणको), युगपत् એકસાથે एकसाथ, दृष्ट्वा જોઈને देख कर उसकी, भेषजम् ઔષધ औषध, न अवचारयेत् આપવું ન જોઈએ न करे ॥ २२ ॥

22. The wise physician, on observing that the patient's body exhibits, simultaneously both excessive and deficient response to sense-stimuli, such as sound etc., should abstain from treating him.

अतिप्रवृद्धया रोगाणां मनसश्च बलक्षयात् ।
वासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरी देहसंज्ञकम् ॥२३॥

रोगाणाम् રોગોની रोगोंकी, अतिप्रवृद्धया અતિશય વૃદ્ધિથી अतिवृद्धिसे, मनसः च અને મનના और मनके, बलक्षयात् બળનો ક્ષય થવાથી बलके क्षयसे, शरीरी આત્મા आत्मा, देहसंज्ञकम् દેહ નામના देह नामके, वासम् ઘરને घरको, क्षिप्रम् જલદી शीघ्र, उत्सृजति છોડી દે છે त्याग देता है ॥ २३ ॥

23. Owing to the extreme aggravation of disease and deterioration in the strength of the mind, the embodied spirit hurries out of the tabernacle of the body.

वर्णस्वरावग्निबलं वागिन्द्रियमनोबलम् ।
हीयतेऽसुक्षये निद्रा नित्या भवति वा न वा ॥२४॥

असुक्षये પ્રાણો ક્ષીણ થતાં प्राणोंके क्षीण होने पर, वर्णस्वरौ વર્ણ અને સ્વર वर्ण और स्वर, अग्नि- बलम् અગ્નિનું બળ अग्निका बल, वाक्- વાણી वाणी, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિય इन्द्रियों, मनः- बलम् અને મનનું બળ और मनका बल, हीयते ક્ષીણ થાય છે क्षीण होता है, निद्रा અને નિદ્રા और निद्रा, नित्या સતત निरन्तर, भवति वा રહ્યા જ કરે છે होती है, न वा અથવા બિલકુલ આવતી નથી या बिलकुल नहीं आती ॥ २४ ॥

24. When life is ebbing away, there is general fading out of the complexion and the voice, of the strength of the gastric fire and of the mind; and sleep either disappears altogether or claims the person for ever.

भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ।
वशगाः सर्व एवैते बोद्धव्याः समवर्तिनः ॥२५॥

ये જેઓ जो, भिषक्- વૈદ્ય वैद्य, भेषज- ઔષધ औषध, पान- પાન पान, अन्न- અન્ન अन्न, गुरु- ગુરુ मित्र- અને મિત્રનો और मित्रसे, द्विषः च દ્વેષ કરનાર છે द्वेष करनेवाले हैं, एते सर्वे एव એ સર્વેને ये सब ही, समवर्तिनः યમરાજાને यमराजके, वशगाः વશ થયેલા वशमें हुए, बोद्धव्याः જાણવા જોઈએ जानने चाहिए ॥ २५ ॥

25. Those, that hate physicians, medicine, food and drink, spiritual teachers and friends, are to be recognised as being already under the grip of that impartial god—Death.

एतेषु रोगः क्रमते भेषजं प्रतिहन्यते ।
नैषामन्नानि भुञ्जीत न चोदकमपि स्पृशेत् ॥२६॥

एतेषु એ ઉપર્યુક્ત વૈદ્યાદિદ્વેષીઓમાં इनमें, रोगः રોગ रोग, क्रमते વધે છે वृद्धि पाता है, भेषजम् અને ઔષધ औषध, प्रतिहन्यते નિષ્ફળ નીવડે છે गुण नहीं देती, एषाम् એઓનાં इनके, अन्नानि અન્ન अन्न, न भुञ्जीत ખાવાં નહિ न खाये, उदकम् अपि च અને પાણીનો પણ और जलको भी, न स्पृशेत् સ્પર્શ કરવો નહિ न छूए ॥ २६ ॥

26. In such people, the disease progresses unchecked while the effect of medicine is neutralised. Never should one eat the food offered by them nor even touch the water in their households.

२३. रोगाणां—दोषाणां (ग. च.)

गतायुषो गुणवच्चतुष्पादेऽपि न गुणोदयः —

पादाः समेताश्चत्वारः संपन्नाः साधकैर्गुणैः ।

व्यर्था गतायुषो द्रव्यं विना नास्ति गुणोदयः ॥२७॥

साधकैः સાધક साधक, गुणैः ગુણોથી गुणोंसे, संपन्नाः યુક્ત युक्त, समेताः એકઠા મળેલા एकत्रित हुए, चत्वारः ચારે चारों, पादाः પાદ (ભિષગાદિ) पाद (भिषगादि), गतायुषः ક્ષીણ આયુષ્યવાળા રોગીમાં गतायुके लिए, व्यर्थाः વ્યર્થ છે व्यर्थ हैं, द्रव्यम् विना કારણકે આયુષ્યરૂપ દ્રવ્ય (કારણ) વિના क्योंकि आयुरूप द्रव्य (कारण) के बिना, गुणोदयः આરોગ્યરૂપ ગુણની ઉત્પત્તિ आरोग्यरूप गुणकी उत्पत्ति, न अस्ति થતી નથી नहीं होती ॥ २७ ॥

27. The presence of all the four basic factors of treatment in all their plentitude of desirable characters, is of no avail with regard to the man who has come to the end of his life, even as in the absence of substance (namely life-span), there can be no emergence of quality (cure from disease).

आयुःपरीक्षायाः प्रशंसा—

परीक्ष्यमायुर्भिषजा नीरुजस्यातुरस्य च ।
आयुर्ज्ञानफलं कृत्स्नमायुर्ज्ञे ह्यनुवर्तते ॥ २८ ॥

नीरुजस्य નીરોગી नीरोग, आतुरस्य અને રોગીના और रोगीके, आयुः આયુષ્યની जीवनकी, भिषजा વૈદ્યે वैद्य, परीक्ष्यम् च પરીક્ષા કરવી જોઈએ परीक्षा करे, हि કારણ કે क्योंकि, कृत्स्नम् બધું सम्पूर्ण, आयुर्ज्ञानफलम् આયુષ્યના જ્ઞાનનું ફળ (વિદ્યમાન આયુષ્યવાળાને ઔષધ દેવું એ) आयुके ज्ञानका फल (विद्यमान आयुवालेको औषध देना यह), आयुर्ज्ञे આયુષ્ય જાણનારમાં आयुके ज्ञातामें, अनुवर्तते રહેલું છે रहता है ॥ २८ ॥

28. The physician should study the prognostic signs of life both in the healthy and in the ailing. For it is only to the man who knows the prognostic signs of life that the full fruits of the science of life accrue.

अरिष्टस्य लक्षणम्—

तत्र श्लोकः—

क्रियापथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाप्लुताः ।
चिह्नं कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं निरुच्यते ॥ २९ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, क्रियापथम् ચિકિત્સાના માર્ગને चिकित्सापथके, अतिक्रान्ताः વટાવી ગયેલા बाहिर हुए, केवलम् देहम् અને આખા દેહમાં और संपूर्ण देहमें, आप्लुताः વ્યાપ્ત થયેલા व्याप्त हुए, दोषाः વાતાદિક દોષો दोष, यत् चिह्नम् જે ચિહ્ન जिस चिह्नको, कुर्वन्ति કરે છે करते हैं, तत् अरिष्टम् તે અરિષ્ટ वह अरिष्ट, निरुच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ २९ ॥

Here is the recapitulatory verse—

29. The indication which the morbid humors give of their having transcended the stage of treatment and having pervaded throughout the entire body, is called the evil symptom (arishta) prognosticative of death.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थानेऽणुज्योतीयमिन्द्रियं नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં इन्द्रियस्थानमें, अणुज्योतीयम् इन्द्रियम् 'અણુજ્યોતીય ઇન્દ્રિય' 'अणुज्योतीय इन्द्रिय, नाम નામનો नामका, एकादशः અગિયારમો ग्यारहवाँ,

२७. द्रव्यं—द्रव्याद् (झ.)
२८. आयुर्ज्ञानफलम्—आयुर्वेदफलम् (ग. घ. च. छ. झ.)
,, आयुर्ज्ञे—आयुर्वेदे (ख. घ. ङ. त.)

२९. चिह्नं कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं निरुच्यते—चिह्नं कुर्वन्ति तद्दोषा यदरिष्टं निरुच्यते (ख.)
,, निरुच्यते—निगद्यते (च.)

अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો અધ્યાય समाप्त हुआ ॥११॥

11. Thus, in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled The sensorial prognosis from the observation of the loss of the vital heat' is completed.

द्वादशोऽध्यायः ।

બારમો અધ્યાય अध्याय बारहवाँ

Chapter XII

गोमयचूर्णीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातो गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, गोमयचूर्णीयम् इन्द्रियम् 'ગોમયચૂર્ણીય ઇન્દ્રિય' નામના અધ્યાયનું 'गोमयचूर्णीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The sensorial prognosis through the observation of the powder resembling cowdung-powder.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

मासान्मरिष्यतो लिङ्गानि—

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्धनि जायते ।
सस्नेहं भ्रश्यते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥३॥

यस्य જેના जिसके, मूर्धनि માથામાં सिरपर, गोमय-चूर्णाभम् છાણના ભુકા જેવી गोमयके चूर्णके सदृश, सस्नेहम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, चूर्णम् ફોતરી चूर्ण, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, तस्य તેનું उसका, जीवितम् જીવન जीवन, मासान्तम् એક માસ પર્યન્ત છે एक मास पर्यंत है ॥ ३ ॥

3. The man in whose scalp an unctuous powdery stuff that resembles cowdung powder is seen to form and stream down, will cease to live at the end of a month.

निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिधावति ।
विकृत्या न स लोकेऽस्मिंश्चिरं वसति मानवः ॥४॥

यः જે जो, विकृत्या વિકૃતિને લઈ विकृतिके कारण, च्युतांसः ઢીલા ખભાવાળો થઈ शिथिल अंसवाला होकर, पादौ પગ पैरोंको, निकषन् इव ઘસેડતો હોય તેમ घसीटता हुआ सा, परिधावति દોડે છે दोड़ता है, सः मानवः તે મનુષ્ય वह मनुष्य, अस्मिन् આ इस, लोके લોકમાં लोकमें, चिरम् લાંબો વખત चिरकाल तक, न वसति વસતો નથી नहीं बसता ॥४॥

4 The man who walks with a quick shuffling gait and with shoulders drooped, both these actions not being normal, does not live long in this world.

अर्धमासान्मरिष्यतो लिङ्गानि—

यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ।
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ॥५॥

स्नातानुलिप्तस्य નાહીને લેપનથી યુક્ત થયેલ स्नान और अनुलेपन किये हुए, यस्य જે મનુષ્યના जिस मनुष्यके, सर्वगात्रेषु બધાં ગાત્રો सब अङ्गोंके आर्द्रेषु ભીનાં રહેતાં गीला रहते हुए, पूर्वम् પ્રથમ प्रथम, उरः છાતી छाती, भृशम् એકદમ अधिक, शुष्यति સુકાઈ જાય सूखती है, सः તે वह, अर्धमासम् અરધો

४. निकषन्निव–निर्वर्षन्निव (च. द. व. ..)

મહિનો પણ આધા मास भी, न जीवति જીવતો નથી नहीं जीता ॥ ५ ॥

5. The man whose chest-region dries up very soon after a bath and ritual painting of limbs while the rest of the body remains wet, does not survive longer than half a month.

औषधाहारविषयकमरिष्टम्—

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संवर्तयितुमौषधम् ।
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥६॥

यम् જે जिस, **आतुरम्** રોગીને रोगीके, **उद्दिश्य** ઉદ્દેશીને लिए, **वैद्यः** વૈદ્ય वैद्य, **यतमानः** अपि પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ प्रयत्न करता हुआ भी, **औषधम्** ઔષધનો औषधका, **संवर्तयितुम्** પ્રયોગ કરવાને प्रयोग करनेमें, **न शक्नोति** શક્તિમાન થતો નથી समर्थ नहीं होता, **तस्य** તેનું उसका, **जीवितम्** જીવતર जीना, **दुर्लभम्** દુર્લભ છે दुर्लभ है ॥ ६ ॥

6. The patient on whose behalf the physician, though trying his best, is unable to effect the application of the needed therapeutic agent or measure, will hardly survive his disease.

विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम् ।
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥७॥

विज्ञातम् સારી રીતે જાણેલું सम्यक् जाना हुआ, **बहुशः** ઘણીવાર बहुत दफे, **सिद्धम्** સિદ્ધ થયેલું सिद्ध हुआ, **विधिवत्** અને વિધિપૂર્વક और विधिवत्, **अवचारितम् च** પ્રયોજેલું प्रयुक्त किया गया, **औषधम्** ઔષધ औषध, **यस्य** જેના ઉપર जिसमें, **न सिध्यति** સફળ થતું નથી सफल नहीं होता, **तस्य** તેની उसकी, **चिकित्सितम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **न अस्ति** નથી नहीं है ॥ ७ ॥

7. The patient in whose case well-known and tried remedies fail, even though they have been administered strictly according to rule, is obviously immedicable.

आहारमुपयुञ्जानो भिषजा सूपकल्पितम् ।
यः फलं तस्य न प्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥८॥

भिषजा વૈદ્યે वैद्य द्वारा, **सूपकल्पितम्** સારી રીતે કલ્પેલા अच्छी तरह प्रस्तुत किये गये, **आहारम्** આહારનો आहारका, **उपयुञ्जानः** ઉપયોગ કરતા છતાં પણ उपयोग करता हुआ भी, **यः** જે जो, **तस्य फलम्** તેનું ફળ उसके फलको, **न आप्नोति** પામતો નથી नहीं प्राप्त करता, **तस्य** તેનું उसका, **जीवितम्** જીવતર जीना, **दुर्लभम्** દુર્લભ છે दुर्लभ है ॥८॥

8. The patient who fails to obtain any benefit from his observance of the dietetic regimen prescribed by the physician, will hardly survive his disease.

मुमूर्षतामातुराणां दूताः—

दूताधिकारे वक्ष्यामो लक्षणानि मुमूर्षताम् ।
यानि दृष्ट्वा भिषक् प्राज्ञः प्रत्याख्यायादसंशयम् ॥९॥

दूताधिकारे હવે દૂતાધિકારમાં दूताधिकारमें, **मुमूर्षताम्** મુમૂર્ષુઓનાં मुमूर्षुओंके, **लक्षणानि** લક્ષણ लक्षण, **वक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे, **यानि दृष्ट्वा** જે જોઈને जिन्हें देख कर, **प्राज्ञः** ડાહ્યો बुद्धिमान, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **असंशयम्** અચકાયા વગર निःसंशय, **प्रत्याख्यायात्** ચિકિત્સાની ના પાડી શકે છે चिकित्साको छोड़ दे सकता है ॥ ९ ॥

9. We shall now describe the unfavourable prognostic signs in so far as they relate to the messenger. Observing these signs, the wise physician should unhesitatingly refuse treatment.

६. संवर्तयितुम्—संपादयितुम् (च. य. ध.)

८. आहारमुपयुञ्जानो—आहारमपि भुञ्जानः (ध.)

९. वक्ष्यामो—वक्ष्यन्ते (क. न. छ.)

मुक्तकेशोऽथवा नग्नो रुदन्वाप्रयतोऽथवा ।
भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत् ॥ १० ॥

मुक्तकेशो જ્યારે પોતાના કેશ છૂટા હોય जब अपने केश खोले हुए हों, अथवा અથવા अथवा, नग्नो પોતે નગ્ન હોય स्वयं नग्न हो, रुदति અથવા રોતો હોય अथवा रोता हो, अथवा અથવા या, अप्रयते અપવિત્ર હોય ત્યારે अपवित्र हो तब, अभ्यागतम् આવેલા आये हुए, दूतम् દૂતને दूतको, दृष्ट्वा દેખીને देख कर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, मरणम् મરણ मरणको, आदिशेत् ભાખવું सूचित करे ॥ १० ॥

10. If the physician, while dishevelled, naked, weeping or not ceremonially clean, sees the messenger coming, he should conclude for himself that the patient is going to die.

सुप्ते भिषजि ये दूताश्छिन्दत्यपि च भिन्दति ।
आगच्छन्ति भिषक् तेषां न भर्तारमनुव्रजेत् ॥११॥

भिषजि वैद्य પોતે आपके, सुप्ते સૂતા હોય सोते हुए, छिन्दति કાપતા હોય काटते हुए, भिन्दति च अपि અથવા ફાડતા હોય ત્યારે या फाड़ते हुए समय, ये दूताः જે દૂત जो दूत, आगच्छन्ति આવે आते हैं, तेषाम् તેઓના उनके, भर्तारम् ધણીની પાસે स्वामीके पास, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, न अनुव्रजेत् જવું ન જોઈએ न जाय ॥ ११ ॥

11. If messengers come to the physician while he is asleep or in the act of cutting or spliting something, the physician should not go to treat their master.

जुह्वत्यग्निं तथा पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
वैद्ये दूता य आयान्ति ते घ्नन्ति प्रजिघांसवः ॥१२॥

वैद्ये वैद्य वैद्यके, अग्निम् જ્યારે અગ્નિમાં जब अग्निमें, जुह्वति હોમ કરતા હોય होम करते समय, तथा તેમજ तथा, पितृभ्यः પિતૃઓને पितरोंको, पिण्डान् પિંડ पिण्ड, निर्वपति अपि આપતા હોય ત્યારે देते समय, ये दूताः જે દૂતો जो दूत, आयान्ति આવે છે आते हैं, ते તેઓ वे, प्रजिघांसवः મૃત્યુસૂચક બની घातककी तरह, घ्नन्ति રોગીને મારી નાખે છે रोगीको मार देते हैं ॥ १२ ॥

12. The messengers that approach the physician while he is in the act of tending the sacrificial fire, or offering food-balls to the manes, portend death and destroy their master's life.

कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः ।
वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ॥१३॥

वैद्ये જ્યારે વૈદ્ય जब वैद्य, अप्रशस्तानि અશુભ વસ્તુઓ अप्रशस्त वस्तुओंको, कथयति કહેતા હોય कहता हो, अथवा पुनः અથવા તો या तो, चिन्तयति તેઓનો વિચાર કરતા હોય ત્યારે उनकी चिन्ता करता हो तब, मुमूर्षताम् મુમૂર્ષુ मुमूर्षु, मनुष्याणाम् મનુષ્યના मनुष्योंके, दूताः દૂતો दूत, आगच्छन्ति આવે છે आते हैं ॥ १३ ॥

13. They are the messengers of doom to patients, who approach the physician when he is talking or thinking of inauspicious things.

मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि ।
अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूता मुमूर्षताम् ॥१४॥

वैद्ये જ્યારે વૈદ્ય जब वैद्य, मृत-दग्ध- મરેલા, બળેલા मृत, दग्ध, विनष्टानि તથા વિનાશ પામેલા પદાર્થોમાં तथा विनष्ट पदार्थोंमें, अन्यानि च અને બીજા और अन्य, अप्रशस्तानि અશુભ વિષયોમાં अशुभ विषयोंमें, भजति લાગેલા હોય लगा हो, व्याहरति अपि તથા બોલતા હોય ત્યારે तथा कहता हो तब, मुमूर्षताम् મુમૂર્ષુઓના मुमूर्षुओंके, दूताः દૂતો दूत, आगच्छन्ति આવે છે आते हैं ॥ १४ ॥

14. If the messengers approach the physician while he is dealing with or talking about dead, burnt or

destroyed things or other inauspicious things, the patient is destined to die.

विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ।
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १५ ॥

विकारसामान्य- રોગના **સમાન** रोगके समान, **गुणे** ગુણવાળા गुणवाले, **देशे** દેશમાં देशमें, **अथवा** અથવા या, **काले** સમયે कालमें, **दूतम्** દૂતને दूतको, **अभ्यागतम्** આવેલો आया हुआ, **दृष्ट्वा** જોઈને देख कर, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **तम्** **आतुरम्** તે રોગીની उस रोगीकी, **न** **उपाचरेत्** ચિકિત્સા કરવી નહિ चिकित्सा न करे ॥१५॥

15. If the messenger approaches the physician in a place and at a time that have an affinity with the disease that affects the patient, the physician observing it, should abstain from treating the patient.

दीनभीतद्रुतत्रस्तमलिनामसतीं स्त्रियम् ।
त्रीन् व्याकृतींश्च षण्डांश्च दूतान् विद्यान्मुमूर्षताम् १६

दीन-भीत- દીન, બીધેલી दीन, भयभीत, **द्रुत-त्रस्त-** દોડતી ત્રાસ પામેલી दोड़ कर आती, त्रस्त, **मलिनाम्** મલિન मैली, **असतीम्** અને ખરાબ વર્તનવાળી और असती **स्त्रियम्** સ્ત્રી स्त्री, **त्रीन्** એક સાથે આવેલા ત્રણ મનુષ્યો एक साथ आये हुए तीन मनुष्य, **व्याकृतीन्** **च** તથા વિરૂપ तथा विकृत आकृतिवाले, **षण्डान्** **च** અને નપુંસક મનુષ્યોને और नपुंसक मनुष्यको, **मुमूर्षताम्** મુમૂર્ષુઓના मुमूर्षुओंके, **दूतान्** દૂતો दूत, **विद्यात्** જાણવા जाने ॥ १६ ॥

16. If the messenger that comes to the physician happens to be a woman that is miserable, frightened, hurried, terrified, unclean or of bad character, or if the messengers be three in number, or if they be deformed or eunuchs, the physician should prognosticate the patient's death.

अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा ।
संप्रेक्ष्य चोग्रकर्माणं न वैद्यो गन्तुमर्हति ॥१७॥

अङ्गव्यसनिनम् છિન્ન અંગવાળા कटे हुए अंगवाले, **लिङ्गिनम्** સંન્યાસના બાહ્ય ચિહ્નવાળા संन्यासके बाह्य चिह्नवाले, **तथा** **व्याधितम्** રોગી रोगी, **उग्रकर्माणम्** **च** અને ભયંકર કૃત્ય કરનાર और भयंकर कार्य करनेवाले, **दूतम्** દૂતને दूतको. **संप्रेक्ष्य** જોઈ देख कर, **वैद्यः** વૈદ્ય वैद्यको, **गन्तुम्** રોગીની પાસે જવું रोगीके पास जाना, **न** **अर्हति** ન જોઈએ योग्य नहीं है ॥ १७ ॥

17. If the messenger happens to be mutilated in any of his limbs, or if he is an ascetic or a diseased man, or one given to cruel deeds, seeing him the physician should not go to treat the patient.

आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोष्ट्ररथवाहनम् ।
दूतं दृष्ट्वा भिषग्विद्यादातुरस्य पराभवम् ॥ १८ ॥

खर-उष्ट्र- ગર્દભ કે ઊંટ જોડેલા गधा या ऊंट जुते, **रथवाहनम्** રથમાં બેસીને रथमें बैठ कर, **आतुरार्थम्** રોગીને માટે रोगीके लिए, **अनुप्राप्तम्** આવેલા आये हुए, **दूतम्** દૂતને दूतको, **दृष्ट्वा** દેખી देख कर, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **आतुरस्य** રોગીના रोगीके, **पराभवम्** મૃત્યુનો मृत्युका, **विद्यात्** નિશ્ચય કરવો निश्चय करे ॥ १८ ॥

18. Seeing the messenger that has come on behalf of the patient riding in a carriage drawn by a donkey or camel, the physician should foresee the patient's collapse.

पलालबुसमांसास्थिकेशलोमनखद्विजान् ।

---

१६. व्याकृतींश्च–व्याकृतांश्च (ग.)
,, षण्डांश्च–पण्डांश्च (ग. झ. द.)

१९. पलालबुतमांसास्थि–पलालबुषसीसास्थि (ख.)
,, °मांसास्थि–°सीसास्थि (थ.)

मार्जनीं मुसलं शूर्पमुपानच्चर्म विच्युतम् ॥१९॥
तृणकाष्ठतुषाङ्गारं स्पृशन्तो लोष्टमश्म च ।
तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मुमूर्षताम् ॥ २० ॥

तत्- वैद्यना वैद्यके, पूर्वदर्शने प्रथम दर्शने प्रथम दर्शनमें, पलाल- પરાળ पलाल, बुस- ભૂસું भूसा, मांस- માંસ मांस, अस्थि- હાડકું हड्डी, केश- કેશ केश, लोम- રુંવાડાં लोम, नख- નખ नख, द्विजान् દાંત दांत, मार्जनीम् સાવરણી मार्जनी, मुसलम् સાંબેલું मूसल, सूर्पम् સૂપડું सूर्प, विच्युतम् उपानच्चर्म પગરખાંથી છૂટું પડેલું ચામડું गिरा हुआ जूतेका चमड़ा, तृण- ઘાસ तृण, काष्ठ- લાકડું काष्ठ, तुष- ફોતરાં तुष, अङ्गारम् અંગારો अङ्गारा, लोष्टम् ઢેફું मिट्टीका ढेला, अश्म च અને પથ્થર એઓનો और पत्थर इनको, स्पृशन्तः સ્પર્શ કરતા छूते हुए, दूताः દૂતો दूत, मुमूर्षताम् રોગીના નજીક મરણને रोगीके आसन्न मरणको, व्याहरन्ति સૂચવે છે बतलाते हैं ॥ १९-२० ॥

19-20. Straw, chaff, flesh, bones, hair, nails, teeth, broom, pounding stick, winnowing basket loosened bits of leather from a shoe, straw, sticks, husk, cinders, clod of earth or stone—if the messengers be touching any of these when the physician first sees them, they forebode the patient's death

यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्भिषक् ॥२१॥
तथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा ।

यस्मिन् दूते च જ્યારે દૂત दूतके, आतुरसंश्रयम् રોગીસંબંધી आतुरसंबंधी वाक्यम् વાક્ય वाक्य, ब्रुवति કહેતો હોય ત્યારે कहते समय, भिषक् જો વૈદ્ય यदि वैद्य, अशुभम् निमित्तम् અપશુકન अपशकुन, तथा व्यसनिनम् દુઃખી માણસ दुःखी मनुष्य, प्रेतम् શબ शव, प्रेतालङ्कारम् एव वा અથવા મરેલાના અલંકારને अथवा मृतके अलंकारको, पश्येत् જુએ તો देखे तो, तम् च તેણે તેની પાસે वह उसके पास, न अनुव्रजेत् જવું ન જોઈએ न जाय ॥ २१½ ॥

21-21½. When the messenger is talking to the physician about the patient's condition, if the physician sees evil omens, he should not go to treat the patient. Similarly on seeing a sorrowing man, a dead body, or the adornments suitable to a corpse the physician should not go to the patient.

भिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥२२॥
रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।
स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वाऽन्यदशुभं भवेत् ॥२३॥
तत्पूर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥२४॥
इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुमूर्षताम् ।

पूर्वम् દૂતના વચનથી પહેલાં दूतके वचनके पहले, वाक्यम् अभितः દૂતના વચનની પછી दूतके वचनके बाद, अथवा पुनः અથવા अथवा, वाक्यकाले દૂત કહેતો હોય ત્યારે अथवा दूतके कहनेके समय, भिन्नम् કોઈ વસ્તુને ટૂટી ગયેલી कोई वस्तुको टूटी हुई, दग्धम् બળી ગયેલી जली हुई, विनष्टम् वा અથવા ખોવાઈ ગયેલી જોઈ अथवा खोई हुई देख कर, तद्वादीनि અથવા તે જણાવનારાં अथवा इनके बतानेवाले, वचांसि वा વચનો સાંભળી वचनोंको सुन कर, तीव्रः અથવા તીવ્ર अथवा तीव्र, कटुकः તીખો कटु, रसः वा રસ ચાખી रसका स्वाद ले कर, कौणपः અથવા શબના ગંધ જેવી अथवा शवकी गन्धके सदृश, महान् અત્યંત अत्यधिक, गन्धः वा દુર્ગંધ સૂંઘી दुर्गन्धको सूंघ कर, विपुलः અથવા અત્યંત अथवा अत्यधिक, क्रूरः ક્રૂર क्रूर स्पर्शः वा સ્પર્શ કરી स्पर्श कर, यत् અથવા જે अथवा जो, अन्यत् કાંઈ બીજું कुछ अन्य, अशुभम् वा

---

१९. मार्जनीं मुसलं शूर्पमुपानच्चर्म विच्युतम्—मार्जनीसूर्पमुसला-न्युपानद्भस्मविच्युते (च. झ. ड. ध.)

,, चर्म—भग्न (थ.)

अशुभ હોય अशुभ हो, तत् તેનો અનુભવ કરી उसका अनुभव कर, दूतानाम् દૂતોના दूतोंके, व्याहृतम् કહેલા વચનને कहे हुए वचनको, श्रुत्वा સાંભળ્યા પછી सून करके, धीरः વિદ્વાન વૈદ્ય विद्वान वैद्य, मरणम् મરણ मरणको, आदिशेत् ભાખવું बतलावे, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, मुमूर्षताम् મુમૂર્ષુઓને લગતું मुमूर्षुओंके विषयका, अयम् આ यह, कृत्स्नः સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, दूताधिकारः દૂતનું પ્રકરણ दूतका प्रकरण, उक्तः કહેલ છે कह दिया है ॥ २२-२४½ ॥

22-24½. Likewise if he sees things that are broken, burning or destroyed or hears words denoting them, or tastes pungent and acute tastes or smells rank odours as of a corpse or touches objects having an exceedingly harsh feel, or in short, perceives about him any such other inauspicious sensation, whether before or during the speech of the messenger, the wise physician should conclude the death of the patient. Thus have been declared in full, the signs of unfavourable prognosis as they relate to the messenger.

आतुरगृहं गच्छतो वैद्यस्य यात्रायामशुभानि निमित्तानि—

पथ्यातुरकुलानां च वक्ष्याम्यौत्पातिकं पुनः ॥२५॥
अवक्षुतमथोत्कृष्टं स्खलनं पतनं तथा ।
आक्रोशः संप्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥२६॥
वस्त्रोष्णीषोत्तरासङ्गच्छत्रोपानद्युगाश्रयम् ।
व्यसनं दर्शनं चापि मृतव्यसनिनां तथा ॥२७॥
चैत्यध्वजपताकानां पूर्णानां पतनानि च ।
हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांशुभिः ॥२८॥
पथच्छेदो बिडालेन शुना सर्पेण वा पुनः ।
मृगद्विजानां क्रूराणां गिरो दीप्तां दिशं प्रति ॥२९॥
शयनासनयानानामुत्तानानां च दर्शनम् ।
इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्वाण्याहुर्मनीषिणः ॥३०॥

पथि હવે માર્ગમાં થનારાં अब मार्गमें, आतुर-कुलानाम् च पुनः તથા રોગીના કુલમાં થનારાં तथा रोगीके गृह संबन्धी, औत्पातिकम् અરિષ્ટસૂચક નિમિત્તો अरिष्ट-सूचक लक्षण, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा, अवक्षुतम् છીંક छींक, अथ उत्कृष्टम् ત્રાસથી રડવું त्राससे रोना, स्खलनम् ઠેસ વાગવી फिसलना, तथा पतनम् પડી જવું गिरना, आक्रोशः જોરથી અવાજ जोरकी आवाजे, संप्रहारः वा મારામારી चोट, प्रतिषेधः મનાઈ निषेध, विगर्हणम् નિન્દા निन्दा, वस्त्र- વસ્ત્ર वस्त्र, उष्णीष- પાઘડી पगड़ी, उत्तर- आसङ्गः તથા પછેડીનું કાંટા વગેરેમાં ભરાઈ જવું तथा दुपट्टेका कांटे आदिमें फंसकर रुकना, छत्र- છત્રી छत्र, उपानद्- युग- आश्रयम् અને બે પગરખાંનું और जूतोंकी जोड़ीका, व्यसनम् ફાટી જવું વગેરે फटजाना आदि, तथा मृतव्यसनिनाम् च अपि મરેલાં તથા છિન્ન અંગવાળાંનું मृत तथा अङ्ग-हीनोंका, दर्शनम् દર્શન दर्शन, चैत्य- ચૈત્ય चैत्य, ध्वज- ધજા ध्वजा, पताकानाम् પતાકા पताका, पूर्णानाम् च તથા ભરેલા પાત્રોનું और भरे हुए पात्रोंका, पतनानि પડવું गिरना, हत-अनिष्ट- મરેલાં તથા અનિષ્ટના मरे हुएका तथा अनिष्टका, प्रवादाः સમાચાર समाचार, भस्मपांशुभिः રાખ તથા ધૂળથી भस्म तथा धूलसे, दूषणम् च ખરડાવું दूषित होना, बिडालेन બિલાડી बिल्ली, शुना કુતરા कुत्ते, सर्पेण वा पुनः કે સર્પ या सांपका, पथच्छेदः આડા ઊતરે मार्ग काट कर जाना, दीप्ताम् સૂર્ય તરફની કે દક્ષિણ सूर्यकी ओरकी या दक्षिण, दिशम् प्रति દિશા તરફ दिशाकी ओर, क्रूराणाम् ક્રૂર क्रूर, मृगद्विजानाम् પશુપક્ષીઓના पशुपक्षियोंका, गिरः અવાજ शोर मचाना, उत्तानानाम् ઊંધાં પડેલ उलटे हुए, शयन- પલંગ शयन, आसन- બેઠક आसन, यानानाम् અને વાહનને और वाहनोंका, दर्शनम् च દેખવાં दर्शन, इति एतानि सर्वाणि આ બધાંને इन

२७. व्यसनं-पतनं (द.)

२९. पथच्छेदो-पथिच्छेदो (ज.)

३०. शयनासनयानानाम्-व्रजतां दर्शनं चैवम् (द.)

,, च दर्शनम्-प्रदर्शनम् (ध. त.)

सवको, मनीषिणः બુદ્ધિમાન પુરુષો बुद्धिमान लोग, अप्रशस्तानि અશુભ अशुभ, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ २५-३० ॥

25-30. Now I shall declare the inauspicious omens appearing on the way, or in the patient's home. Sneezing, shrilling, stumbling, falling, shouting, blows, forbiddance, reviling, any untoward accident to the clothes, the turban, the upper garment, the umbrella or to the pair of sandals, getting the sight of a corpse or a mutilated person, or the falling of a totem-tree, flag-staff, flag or filled pots, reports of death and inauspicious things, pollution by ashes or dust, the crossing of the road by a cat, dog, or snake, cries of cruel beasts and birds as they go towards the south, the sight of over-turned beds, seats and carriages —all these are said to be inauspicious omens by the wise.

एतानि पथि वैद्येन पश्यताऽऽतुरवेश्मनि ।
शृण्वता च न गन्तव्यं तदागारं विपश्चिता ॥३१॥
इत्यौत्पातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगर्हितम् ।

पथि માર્ગમાં मार्गमें, आतुरवेश्मनि च અને રોગીના ઘરમાં और रोगीके घरमें, एतानि पश्यता આ બધું જોનાર इन्हें देखता हुआ, शृण्वता च અને સાંભળનાર और सुनता हुआ, विपश्चिता વિદ્વાન विद्वान, वैद्येन વૈદ્યે वैद्य, तदागारम् તે રોગીને ઘેર उसके घरमें, न गन्तव्यम् જવું ન જોઈએ न जावे, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, वैद्यविगर्हितम् વૈદ્યથી તિરસ્કાર પામેલ वैद्यों द्वारा निन्दित, पथि માર્ગમાંના मार्गमें, औत्पातिकम् ઉત્પાત-સૂચક નિમિત્તો औत्पातिक भाव, आख्यातम् કહ્યાં છે कह दिये हैं ॥ ३१½ ॥

३१. वेश्मनि--वर्त्मनि (च.)

31-31½. The wise physician, seeing such sights on his way or hearing such sounds in the patient's house, should not proceed to the patient's house. Thus have been described the portents considered as unfavourable when met with on the way of the patient's house by the physician.

मुमूर्षतामातुराणां गृहावस्था—

इमामपि च बुध्येत गृहावस्थां मुमूर्षताम् ॥३२॥
प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्निमृद्बीजफलसर्पिषाम् ।
वृषब्राह्मणरत्नान्नदेवतानां च निर्गतिम् ॥ ३३ ॥
अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ।
भिषङ् मुमूर्षतां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥ ३४ ॥

प्रवेशे પ્રવેશસમયે प्रवेशके समय, मुमूर्षताम् મુમૂર્ષુઓની मुमूर्षुओंकी, इमाम् આ इस, गृहावस्थाम् ઘરની અવસ્થાને गृहकी दशाको, अपि च પણ भी, बुध्येत જાણવી जान ले, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, मुमूर्षताम् મુમૂર્ષુઓના मुमूर्षुओंके, वेश्म ઘરમાં घरमें, प्रविशन् एव પ્રવેશ કરતાંજ प्रवेश करते समय ही, पूर्णकुम्भ- ભરેલા કુંભ पूर्णकुम्भ, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, मृत्- માટી मिट्टी, बीजफल- બીજ, ફલ बीज, फल, सर्पिषाम् ઘી घी, वृष-ब्राह्मण- બળદ, બ્રાહ્મણ बैल, ब्राह्मण, रत्न-अन्न- રત્ન, અન્ન रत्न, अन्न, देवतानाम् અને દેવતાઓના और देवताओंके, निर्गतिम् च બહાર નીકળવાને बाहिर निकलनेको, अग्निपूर्णानि તથા અગ્નિથી ભરેલાં तथा अग्निसे भरे हुए, पात्राणि પાત્રો पात्रोंको, भिन्नानि ભાંગેલાં फटे हुए, विशिखानि च અને જ્વાલારહિત और ज्वालारहित, पश्यति જુએ છે देखता है ॥३२-३४॥

32-34. Learn now the ill omens to be met in the home of the patient doomed to death. Thus, immediately on entering the house of the doomed patient, the physician sees a pot full

३३. च निर्गतिम्—विनिर्गतिम (ग.)

of water, fire, earth, seeds, fruit, ghee, a bull, a brahmin, precious stones, cooked food or idols of gods coming out, or the sight of vessels containing fire to be either broken or with the fire extinguished.

छिन्नभिन्नानि दग्धानि भग्नानि मृदितानि च ।
दुर्बलानि च सेवन्ते मुमूर्षोर्वैश्मिका जनाः ॥३५॥

मुमूर्षोः મુમૂર્ષુના मुमूर्षुके, वैश्मिकाः ઘરનાં घरवाले, जनाः માણસો मनुष्य, छिन्नभिन्नानि ભાંગી તૂટી ગયેલાં छिन्नभिन्न, दग्धानि બળેલાં जले हुए, भग्नानि ખંડિત भग्न, मृदितानि च ઘસાઈ ગયેલાં मृदित, दुर्बलानि च અને પાતળાં પાત્રો વગેરે और दुर्बल पात्र आदिको, सेवन्ते વાપરતાં હોય છે काममें लाते हैं ॥ ३५ ॥

35. The people in the house of the patient who is destined to die will be found using things that are broken to bits, burnt, split, or crushed or frail.

शयनं वसनं यानं गमनं भोजनं रुतम् ।
श्रूयतेऽमङ्गलं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥३६॥

यस्य જેનાં जिसके, शयनम् શય્યા शय्या, वसनम् વસ્ત્ર वस्त्र, यानम् વાહન वाहन, गमनम् ચાલવું गमन, भोजनम् ખાવું भोजन, रुतम् અને અવાજ और ध्वनि, अमङ्गलम् અમંગળ अशुभ, श्रूयते સંભળાય सुनाई दें, तस्य તેની उसकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, न अस्ति નથી नहीं है ॥ ३६ ॥

36. There is no remedy for the man whose bed, clothes, carriage, movement, food and voice are inauspicious in aspect.

शयनं वसनं यानमन्यं वाऽपि परिच्छदम् ।
प्रेतवद्यस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥३७॥

सुहृदः સગાંવહાલાં बन्धुजन, यस्य જેનાં जिसके, शयनम् શય્યા शयन, वसनम् વસ્ત્ર वस्त्र, यानम् વાહન वाहन, अन्यम् वा अपि અને બીજા પણ और अन्य भी, परिच्छदम् ઉપસ્કરને उपस्करको, प्रेतवत् મૃત મનુષ્ય જેવાં मृत मनुष्यकी तरह, कुर्वन्ति કરે करते हैं, सः તે वह, प्रेतः एव પ્રેત જ છે मृत ही है ॥३७॥

37. The man whose relations arrange the bed, clothing, carriage or other accoutrement in the manner suited to a corpse, is indeed a corpse.

अन्नं व्यापद्यतेऽत्यर्थं ज्योतिश्चैवोपशाम्यति ।
निवाते सेन्धनं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ३८

यस्य જેનું जिसका, अन्नम् અન્ન अन्न, अत्यर्थम् અતિશય अत्यंत, व्यापद्यते વિકૃત થઈ જાય છે विकृत हो जाता है, निवाते અને પવનરહિત સ્થાનમાં और निवात स्थानमें, सेन्धनम् જેનો બળતણયુક્ત जिसकी इन्धनयुक्त, ज्योतिः एव અગ્નિ अग्नि, उपशाम्यति ઠરી જાય છે शांत हो जाती है, तस्य તેની उसकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, न अस्ति નથી नहीं है ॥ ३८ ॥

38. There is no remedy for the man whose food is exceedingly spoilt or whose fire in the hearth gets extinguished though there is no wind and there is plenty of fuel.

आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥३९॥

यस्य જે जिस, आतुरस्य રોગીના रोगीके, गृहे ઘરમાં घरमें, अमत्राणि વાસણો बर्तन, अतिमात्रम् અતિશય अधिक, भिद्यन्ते वा ભાંગે टूटते, पतन्ति वा કે પડે या गिरते हों, तस्य તેનું उसका, जीवितम् જીવિત जीना, दुर्लभम् દુર્લભ છે दुर्लभ है ॥ ३९ ॥

39. If the vessels in the patient's house fall or break very often, the life of that patient is difficult to save.

३५. छिन्नभिन्नानि दग्धानि–छिन्नभिन्नविदग्धानि (घ.)
३७. यानमन्यं वाऽपि–यानमन्यद्वापि (क. घ. च. छ. त.)

द्वादशाध्यायोक्तानामरिष्टलक्षणानां संक्षेपतः पर्यायेण कथनम्—

भवन्ति चात्र—

यद् द्वादशभिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
मुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकृत् ॥४०॥
तत् समासेन वक्ष्यामः पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥ ४१ ॥

अत्र च भवन्ति આ વિષયમાં શ્લોકો છે કે इस विषयमें श्लोक हैं कि, मुमूर्षताम् મુમૂર્ષુ मुमूर्षु, मनुष्याणाम् મનુષ્યોનાં मनुष्योंके, जीवितान्तकृत् જીવનનો અન્ત કરનાર जीवनके नाश करनेवाले, यत् लक्षणम् જે લક્ષણ जो लक्षण, द्वादशभिः બાર बारह, अध्यायैः અધ્યાયમાં अध्यायोंमें, व्यासतः વિસ્તારપૂર્વક विस्तारसे, परिकीर्तितम् કહી દેખાડયાં कहे गये हैं, तत् તે उनको, पर्यायान्तरम् બીજા પર્યાયોનો दूसरे पर्यायोंका, आश्रितम् આશ્રય લઈ आश्रयद्वारा, समासेन સંક્ષેપમાં संक्षेपसे, वक्ष्यामः કહેશું कहेंगे, हि કારણકે क्योंकि, पर्यायवचनम् બીજા શબ્દોમાં કહેવું એ पर्यायसे कहना, अर्थविज्ञानाय उपपद्यते અર્થને વિશેષ સમજાવી શકે છે अर्थको विशेष समझनेके लिए उपयोगी होता है ॥ ४०-४१ ॥

Here are verses again—

40-41. The signs portending death that have been described at length in the preceding twelve chapters, we shall describe again in brief and in different words. The re-exposition of a subject in different words makes for the elucidation of the meaning.

अत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नो विधीयते ।
तस्मिन्नेवाधिकरणे यत् पूर्वमभिशब्दितम् ॥४२॥

तस्मिन् एव તે જ उसी, अधिकरणे અધિકરણમાં प्रकरणमें, यत् पूर्वम् જે અગાઉ जो पहले, अभिशब्दितम् કહ્યું છે તેને बतलाया है उसको, अत्यर्थम् નિરર્થક निरर्थक, पुनः एव ફરી પણ फिर भी, इयम् विवक्षा કહેવાની આ ઇચ્છા कहनेकी यह इच्छा, नो विधीयते કરવામાં આવતી નથી नहीं की जाती है ॥ ४२ ॥

42. We do not, however, intend here a very elaborate representation of the subject, since it has been fully set forth in the foregoing chapters.

वसतां चरमं कालं शरीरेषु शरीरिणाम् ।
अभ्युद्यताणां विनाशाय देहेभ्यः प्रविवत्सताम् ॥४३॥
इष्टांस्तित्यक्षतां प्राणान् कान्तं वासं जिहासताम् ।
तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम् ॥४४॥
विनाशायेह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च ।
भवन्ति तानि वक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥४५॥

शरीरेषु શરીરોમાં शरीरोंमें, चरमम् છેવટનો अन्तिम, कालम् સમય समय, वसताम् રહેતા रहते हुए, विनाशाय વિનાશ માટે विनाशके लिए, अभ्युद्यताणाम् તૈયાર થયેલા उद्यत, देहेभ्यः પહેલા દેહોમાંથી पूर्व देहोंसे, प्रविवत्सताम् બીજા દેહોમાં જવા ઇચ્છતા देहान्तरोंमें जानेकी इच्छावाले, इष्टान् પ્રિય प्रिय, प्राणान् પ્રાણો प्राणोंको, तित्यक्षताम् છોડવાને ઇચ્છતા छोडनेकी इच्छावाले, कान्तम् ગમતા रमणीय, वासम् દેહરૂપ ઘરને देहभवनको, जिहासताम् છોડી દેવા માગતા छोडनेकी इच्छावाले, तन्त्रयन्त्रेषु અને શરીરનાં યન્ત્રો शरीरके यन्त्रोंके, भिन्नेषु ભાંગી જવાથી टूट जाने पर, अन्त्यम् तमः મરણરૂપ અંધકારમાં मृत्युरूप अंधकारमें, प्रविविक्षताम् પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા प्रविष्ट होनेकी इच्छावाले, शरीरिणाम् શરીરધારીઓના देहधारियोंके विनाशाय વિનાશ માટે विनाशके लिए, इह અહીં यहां, यानि रूपाणि જે લક્ષણો जो लक्षण, अवस्थान्तराणि च અને જે જુદી જુદી અવસ્થાઓ और भिन्न भिन्न अवस्थायें, भवन्ति થાય છે होती हैं, तानि તેઓને उन्हें, यथोद्देशम् ઉદ્દેશ પ્રમાણે उद्देशक्रमसे, यथा-

४१. वक्ष्यामः—वक्ष्यामि (ग. च. ढ.)
,, उपपद्यते—उपकल्प्यते (च.)
४२. अत्यर्थम्—ह्यत्यर्थम् (क. ख.)
,, नो विधीयते—नोपपद्यते (च. ड. द.)
,, पूर्वमभिशब्दितम्—पूर्वमभिदर्शितम् (क. ख. च. ड. ढ. त. द.)
,, यत् पूर्वमभिशब्दितम्—पूर्वमेवाभिशब्दितम् (ज.)

४३. चरमं कालं—चरमे काले (ख. च.)

गमम् શાસ્ત્રાનુસાર शास्त्रानुसार, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ ४३-४५ ॥

43-45. I shall now describe as proposed and in keeping with the authority of scripture, the premonitory signs and symptoms of death and the changes that take place in those embodied ones who are in the last period of their lives and are about to meet their end, who are on the eve of departing to the other world, who are about to relinquish dear life and leave this beautiful habitation behind, and who on breaking up of the organic unity of the body, are precipitated into final darkness.

प्राणाः समुपतप्यन्ते विज्ञानमुपरुध्यते ।
वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा व्युपरमन्ति च ॥४६॥

प्राणाः પ્રાણો प्राण, समुपतप्यन्ते સંતાપ પામે છે उपतप्त होते हैं, विज्ञानम् ઓળખ विज्ञान, उपरुध्यते અટકી જાય છે नष्ट हो जाता है, अङ्गानि અંગો अङ्ग, बलम् બળનો बलको, वमन्ति ત્યાગ કરે છે त्याग करते हैं, चेष्टाः અને હલનચલન और चेष्टायें, व्युपरमन्ति च બંધ પડે છે शांत हो जाती हैं ॥ ४६ ॥

46. These are the changes that occur in them—the life-breaths become afflicted; the understanding becomes clouded: the limbs are drained of vitality; the movements gradually cease.

इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभवति चेतना ।
औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो भीराविशत्यपि ॥४७॥

इन्द्रियम् ઇન્દ્રિયો इन्द्रियां, विनश्यन्ति વિનાશ પામે છે नष्ट हो जाती हैं, चेतना ચેતના चेतना, खिलीभवति સૂની બને છે कम हो जाती है, सत्त्वम् મન मन, औत्सुक्यम् ઉત્સુક उत्सुकतापूर्ण, भजते થાય છે होता है, भीः અને ભય और भय, चेतः ચિત્તમાં चित्तमें, आविशति अपि પેસે છે प्रविष्ट होता है ॥ ४७ ॥

47. The senses are put out of action; consciousness gets blurred; the mind becomes restless and fear enters into it.

स्मृतिस्त्यजति मेधा च ह्रीश्रियौ चापसर्पतः ।
उपप्लवन्ते पाप्मान ओजस्तेजश्च नश्यति ॥४८॥

स्मृतिः સ્મૃતિ स्मृति, मेधा च અને મેધા और मेधा, त्यजति તેઓને તજી દે છે उनका त्याग करती है, ह्रीश्रियौ લજ્જા અને લક્ષ્મી लज्जा और लक्ष्मी, अपसर्पतः च દૂર જાય છે दूर हो जाती हैं, पाप्मानः પાપજનિત રોગો पापी रोग उनको, उपप्लवन्ते વ્યાપી રહે છે घेरते हैं, ओजः ઓજસ ओज, तेजः च તથા તેજ और तेज, नश्यति નાશ પામે છે नष्ट हो जाता है ॥ ४८ ॥

48. Memory and intelligence depart, natural modesty and bloom slip away, diseases born of sinfulness afflict him; vitality and lustre vanish;

शीलं व्यावर्ततेऽत्यर्थं भक्तिश्च परिवर्तते ।
विक्रियन्ते प्रतिच्छायाश्छायाश्च विकृतिं प्रति ॥४९॥

शीलम् શીલ स्वभाव, अत्यर्थम् અતિશય अतिशय, व्यावर्तते બદલાઈ જાય છે बदल जाता है, भक्तिः અને ઇચ્છા और भक्ति, परिवर्तते च પરિવર્તન પામે છે बदल जाती है, प्रतिच्छायाः પ્રતિબિમ્બ प्रतिच्छाया, विक्रियन्ते વિકૃત થાય છે विकृत हो जाती हैं, छायाः

४६. समुपतप्यन्ते–समुपरुध्यन्ते (ध)
४७. खिलीभवति चेतना–स्वप्नीभवति चेतना (ध.)
,, चेतना–वेदना (च. ध.)
४८. ओजः–क्रोधः (ध.)
४९ परिवर्तते–परिसर्पते (ग. क.)
,, विकृतिं प्रति–प्रकृतिं प्रति (फ).
,, प्रति–गताः (क. च.)

અને છાયા और छाया, विकृतिम् प्रति विकृति પામે છે विकारको प्राप्त होती हैं ॥४९॥

49. Natural dispositions suffer a complete change and inclinations become perverted; the reflections become deformed; the aura, too, suffers distortion.

शुक्रं प्रच्यवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽनिलः ।
क्षयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यसृगपि क्षयम् ॥५०॥

शुक्रम् વીર્ય वीर्य, **स्थानात्** પોતાના સ્થાનથી अपने स्थानसे, **प्रच्यवते** ભ્રષ્ટ થાય છે च्युत हो जाता हैं, **अनिलः** વાયુ वायु, **उन्मार्गम्** વિપરીત માર્ગે विपरीत मार्गका, **भजते** વિચરે છે आश्रय करता है, **मांसानि** માંસ मांस, **क्षयम्** ક્ષય क्षयको, **गच्छन्ति** પામે છે प्राप्त होता है, **असृक् अपि** અને લોહી પણ और रक्त भी, **क्षयम्** ક્ષીણ क्षीण, **गच्छति** થઈ જાય છે होता है ॥ ५० ॥

50. The semen is expelled from its place; the vata goes astray; the flesh wastes away; the blood, too, suffers diminution.

ऊष्माणः प्रलयं यान्ति विश्लेषं यान्ति सन्धयः ।
गन्धा विकृतिमायान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥५१॥

ऊष्माणः ઊષ્મા गरमी, **प्रलयम्** નાશ नष्ट, **यान्ति** પામે છે होती है, **सन्धयः** સાંધા सन्धियां, **विश्लेषम्** છૂટા शिथिल, **यान्ति** પડી જાય છે हो जाती हैं, **गन्धाः** ગંધ गन्ध, **विकृतिम्** વિકૃતિ विकृत, **आयान्ति** પામે છે हो जाते हैं, **तथा** તથા और, **वर्णस्वरौ** વર્ણ અને સ્વરમાં वर्ण तथा स्वर, **भेदम्** ફેર પડી જાય છે भेदको प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

51. The various thermal processes go down; the joints become loose, the smells emanating from the body become abnormal; complexion and voice likewise suffer alteration.

वैवर्ण्यं भजते कायः कायच्छिद्रं विशुष्यति ।
धूमः संजायते मूर्ध्नि दारुणाख्यश्च चूर्णकः ॥५२॥

कायः શરીર शरीर, **वैवर्ण्यम्** ફિક્કું विवर्णताको, **भजते** થાય છે प्राप्त हो जाता है, **कायच्छिद्रम्** શરીરના સ્રોતો शरीरके स्रोत, **विशुष्यति** સુકાઈ જાય છે सूख जाते हैं, **मूर्ध्नि** માથામાં शिरमें, **धूमः** ધુંવાડો धूम, **दारुणाख्यः** અને દારુણ નામની और दारुण नामका, **चूर्णकः च** ફોતરી चूर्णक, **संजायते** થાય છે हो जाता है ॥ ५२ ॥

52. The body undergoes discoloration; the body-channels become contracted; smoke springs from the head as also the powdery stuff recorded as a fatal prognostic sign

सततस्पन्दना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथंचन ॥५३॥

शरीरे શરીરમાં शरीरमें, **ये** જે जो, **सततस्पन्दनाः** સતત ફરકનાર निरन्तर स्पन्दन करनेवाले, **देशाः** ભાગો स्थान, **अभिलक्षिताः** દેખાય છે दिखाई देते हैं, **ते सर्वे** તે બધા वे सब, **स्तम्भानुगताः** સ્તબ્ધ થઈને स्तब्ध हो कर, **कथंचन** કેમે કરી किसी प्रकार, **न चलन्ति** ચાલતા નથી नहीं चलते ॥५३॥

53. The body-parts which are seen constantly to pulsate, cease to move at all, all of them becoming rigid.

गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः ।
विपर्यासेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥५४॥

शरीरदेशानाम् શરીરના ભાગોના शरीरके स्थानोंके, **शीत-** ઠંડા शीत, **उष्ण-** ઊના उष्ण, **मृदु-** કોમળ मृदु, **दारुणाः** અને કઠણ और कठिन, **गुणाः** ગુણો गुण, **विपर्यासेन** વિપરીત विपरीत, **वर्तन्ते** થઈ જાય છે हो जाते हैं, **अन्येषु** અને શરીર સિવાય બીજાં और शरीरसे अन्य,

५०. गच्छत्यसृगपि क्षयम्–गच्छत्यसृगुपक्षयम् (ध.)
५१. विकृतिमायान्ति–विकृततां यान्ति (ध. त.)

५२. वैवर्ण्य–वैरूप्यम् (ग.)
,, ,, –वैरस्यम् (ड. थ. प.)

स्थानेषु સ્થાનોએ પણ स्थानोंमें भी, तद्विधाः શીત આદિ ગુણો તેવી જાતના થાય છે उसी प्रकारके होते हैं ॥ ५४ ॥

54. The qualities of the various parts of the body such as cold, heat, softness and hardness are observed to be reversed and similar are the experiences with other things outside the body.

नखेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते ।
जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्धनि ॥५५॥

नखेषु નખોમાં नखोंमें, पुष्पम् ધોળું ટપકું पुष्प, जायते થાય છે उत्पन्न हो जाता है, दन्तेषु દાંત ઉપર दांतोंमें, पङ्कः ખેરી મેલ, जायते બાઝે છે जम जाता है, पक्ष्मसु जटाः પાંપણોની વાટો વળાઈ જાય છે पलकोंमें जटाएं होती हैं, मूर्धनि અને માથામાંऔर सिरमें, सीमन्ताः च अपि સેંથા सीमन्त, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે हो जाते हैं ॥ ५५ ॥

55. Flower-like spots show in the nails and sordes appears on the teeth; the eye-lashes become clotted and partings appear in the hair of the head.

भेषजानि न संवृत्तिं प्राप्नुवन्ति यथारुचि ।
यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां वीर्यं न सिध्यति ॥५६॥

भेषजानि ઔષધો औषधियां, यथारुचि ઇચ્છા પ્રમાણે इच्छानुसार, संवृत्तिम् न प्राप्नुवन्ति મળી આવતાં નથી प्राप्त नहीं होती, यानि च अपि અને જે और जो, उपपद्यन्ते મળી આવે છે मिल भी जाती हैं, तेषाम् તેની उनका, वीर्यम् શક્તિ वीर्य, न सिध्यति સિદ્ધ થતી નથી काम नहीं देता ॥५६॥

56. The physician fails to obtain the necessary drugs; such drugs as can be obtained fail to produce their proper action.

नानाप्रकृतयः क्रूरा विकारा विविधौषधाः ।
क्षिप्रं समभिवर्तन्ते प्रतिहत्य बलौजसी ॥५७॥

नानाप्रकृतयः જુદી જુદી પ્રકૃતિના भिन्न भिन्न प्रकृतिवाले, विविधौषधाः અને વિવિધ ઔષધોથી સાધ્ય और विविध औषधोंसे साध्य, क्रूराः ક્રૂર क्रूर, विकाराः વિકારો विकार, बलौजसी બળ અને ઓજસને बल और ओजको, प्रतिहत्य નાશ કરીને नष्ट करके, क्षिप्रम् એકદમ शीघ्र, समभिवर्तन्ते આક્રમણ કરે છે घेर लेते हैं ॥ ५७ ॥

57. Fell maladies of diverse description requiring various lines of treatment, crop up in no time, overpowering the patient's strength and vitality.

शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्चेष्टा विचिन्तितम् ।
उत्पद्यन्तेऽशुभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ॥ ५८ ॥

प्रतिकर्म- ચિકિત્સા चिकित्सा, प्रवृत्तिषु કરતાં करते समय, शब्दः શબ્દ शब्द, स्पर्शः સ્પર્શ स्पर्श, रसः રસ रस, रूपम् રૂપ रूप, गन्धः ગન્ધ गन्ध, चेष्टाः હલનચલન चेष्टायें, विचिन्तितम् અને ચિન્તન और विचार, अशुभानि અશુભ अशुभ, एव જ ही, उत्पद्यन्ते ઉત્પન્ન થાય છે होते हैं ॥ ५८ ॥

58. Only inauspicious sounds, touch, tastes, sights, smells, actions and thoughts assail the physician during the conduct of the treatment.

दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना दौरात्म्यमुपजायते ।
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥५९॥

दारुणाः ભયંકર दारुण, स्वप्नाः સ્વપ્નો स्वप्न, दृश्यन्ते દેખાય છે दिखाई देते हैं, दौरात्म्यम् દુરાત્માપણું दुरात्मापन, उपजायते થાય છે उत्पन्न होता है, प्रेष्याः નોકરો भृत्य, प्रतीपताम् यान्ति પ્રતિકૂલ થાય છે प्रतिकूल हो जाते हैं, प्रेताकृतिः અને પ્રેતનાં લક્ષણો

५६. वीर्यम्—कर्म (ग. च. द. ष.)

५८. विचिन्तितम् विचेष्टितम् (च. ष.)
,, ,, —विचर्चितम् (फ.)

और मृतके लक्षण, उदीर्यंते પ્રકટ થાય છે प्रकट होते हैं ॥ ५९ ॥

59. Evil dreams are seen; the patient's dispositions become evil; the attendants turn hostile; death symptoms appear.

प्रकृतिर्हीयतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्धते ।
कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरि(नि)ष्टमुपलक्ष्यते ॥६०॥

प्रकृतिः પ્રકૃતિ स्वास्थ्य, अत्यर्थम् અતિશય अत्यंत, हीयते ક્ષીણ થાય છે गिर जाता है, विकृतिः च અને विकृति और विकार, अभिवर्धते વધી જાય છે बढ़ता है, कृत्स्नम् તથા સંપૂર્ણ तथा संपूर्ण, औत्पातिकम् ઉત્પાત-સૂચક औत्पातिक, घोरम् ભયંકર घोर, अरिष्टम् અરિષ્ટ अरिष्ट, उपलक्ष्यते જોવામાં આવે છે दिखाई देता है ॥ ६० ॥

60. The healthy signs dwindle down exceedingly and the morbid signs rapidly increase; in short, all the ominous and unfavourable prognostic signs are observed.

इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनशिष्यताम् ।
लक्षणानि यथोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ॥६१॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, विनशिष्यताम् મુમૂર્ષુ मरनेवाले, मनुष्याणाम् મનુષ્યોનાં मनुष्योंके, एतानि આ ये, लक्षणानि લક્ષણો लक्षण, भवन्ति થાય છે होते हैं, यानि જે जो, यथोद्देशम् ઉદ્દેશ પ્રમાણે उद्देशक्रमसे, यथागमम् શાસ્ત્ર અનુસાર शास्त्रानुसार, उक्तानि કહેલ છે कह दिये हैं ॥ ६१ ॥

61. Such are the signs and symptoms of those who are about to die, which we have set forth according to our declaration and in conformity to traditional authority.

जानताऽपि वैद्येनातुरस्य मरणं कुत्र न वक्तव्यम्—

मरणायेह रूपाणि पश्यताऽपि भिषग्विदा ।
अपृष्टेन न वक्तव्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ॥६२॥

इह રોગીમાં रोगीमें, मरणाय મરણનાં मृत्युके, रूपाणि ચિહ્નો चिह्न, पश्यता अपि જોતાં છતાં પણ देखते हुए भी, भिषग्विदा વિદ્વાન વૈદ્યે विद्वान वैद्यको, अपृष्टेन પૂછયા વગર बिना पूछे, प्रत्युपस्थितम् આવી પહોંચેલું उपस्थित, मरणम् મરણ मृत्यु, न वक्तव्यम् કહેવું નહિ नहीं कहना चाहिए ॥ ६२ ॥

62. The knower of the medical science should not declare the approach of death, if he is not questioned concerning it, although he clearly perceives the signs prognosticative of the end.

पृष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातकम् ।
आतुरस्य भवेद्दुःखमथवाऽन्यस्य कस्यचित् ॥६३॥

यत्र જ્યાં जहां, आतुरस्य રોગીને रोगीको, अथवा અથવા या, अन्यस्य બીજા अन्य, कस्यचित् કોઈને किसीको, उपघातकम् આઘાતકારક आघातकारक, दुःखम् દુઃખ दुःख, भवेत् થાય पहुंचे, तत्र ત્યાં वहां, पृष्टेन अपि પૂછયા છતાં પણ पूछने पर भी, न वक्तव्यम् કહેવું નહિ नहीं कहना चाहिए ॥ ६३ ॥

63. Even if he is questioned, the physician should not immediately pronounce the prognosis of death where such inconsiderate action on the part of the physician, may cause shock to the patient and distress to others.

अब्रुवन्मरणं तस्य नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ।
यस्य पश्येद्विनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ॥६४॥

कुशलः કુશળ कुशल, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, यस्य જેના जिसके, विनाशाय વિનાશનાં विनाशके, लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, पश्येत् જુએ देखे, तस्य તેનું उसकी, मरणम्

६०. उपलक्ष्यते—उपलभ्यते (ज.)

६२. मरणायेह—मरणाख्येय° (ग.)

मरणु मृत्युको, अब्रुवन् न કહેતાં न कहता हुआ, एनम् તેની उसकी, चिकित्सितुम् ચિકિત્સા કરવાની चिकित्सा करनेकी, न इच्छेत् ઇચ્છા ન રાખવી કોઈએ इच्छा न करे ॥ ६४ ॥

64. While refraining from announcing the approach of the end, the experienced physician, should not, however, undertake treatment in a case where he finds that the prognostic signs of death are present.

लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।
लिङ्गान्यारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥६५॥
दूतैरौत्पातिकैर्भावैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ।
आतुराचारशीलेष्टद्रव्यसंपत्तिलक्षणैः ॥ ६६ ॥

मरणाख्येभ्यः મરણસૂચક मरणख्यापक, लिङ्गेभ्यः ચિહ્નોથી लक्षणोंसे, विपरीतानि વિપરીત विपरीत, लिङ्गानि ચિહ્ન लक्षणोंको, पश्यता જોનાર देखनेवाले, भिषजा વૈદ્યે वैद्यको, दूतैः દૂતોથી दूतों द्वारा, पथि રસ્તાના मार्गके, आतुर- तथा રોગીના तथा आतुरके कुलाश्रयैः ઘરના कुलसंबंधी, औत्पातिकैः ઉત્પાતસૂચક औत्पातिक, भावैः ભાવોથી भावोंद्वारा, आतुर- અને રોગીના और रोगीके, आचार- આચાર आचार, शील- શીલ शील, इष्ट- तथा ઇષ્ટ तथा इष्ट द्रव्य- દ્રવ્યની द्रव्यकी, संपत्तिलक्षणैः સંપત્તિનાં લક્ષણોથી संपत्तिके लक्षणोंद्वारा, आगन्तु આવનાર आनेवाला, आरोग्यम् આરોગ્ય आरोग्य, ध्रुवम् ચોક્કસ अवश्य, वक्तव्यम् જણાવવું बतला देना चाहिए ॥ ६५-६६ ॥

65-66. But if the physician observes signs which are of a contrary character to those laid down as prognosticative of death, he should certainly declare the approach of recovery as indicated by the auspicious nature of the signs relating to the messengers, the omens met on the way, the circumstances obtaining in the patient's household, the behaviour and disposition of the patient and the happy circumstances of wealth and abundance of the required materials at his disposal.

प्रशस्तदूतलक्षणम्—

स्वाचारं हृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शुक्लवाससम् ।
अमुण्डमजटं दूतं जातिवेशक्रियासमम् ॥ ६७ ॥
अनुष्ट्रखरयानस्थमसन्ध्यास्वग्रहेषु च ।
अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुग्रेषु ध्रुवेषु च ॥ ६८ ॥
विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ।
मध्याह्नमर्धरात्रे च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥ ६९ ॥
विना देशमशस्तं चाशस्तौत्पातिकलक्षणम् ।
दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ॥ ७० ॥

स्वाचारम् સારા આચારવાળા शुभ आचारवान, हृष्टम् હર્ષયુક્ત हर्षयुक्त, अव्यङ्गम् ખોડખાપણ વિનાના विकृत अंगरहित, यशस्यम् यशस्वी यशस्वी, शुक्लवाससम् શ્વેત વસ્ત્રવાળા श्वेतवस्त्र पहिना हुआ, अमुण्डम् મુંડન ન કરાવેલા अमुंडित, अजटम् જટા વગરના जटारहित, जाति-वेश- જાતિ વેશ जाति वेश, क्रिया-समम् અને ક્રિયામાં સમાન और क्रियामें समान, अनुष्ट्र- खरयानस्थम् ઊંટ तथा ગર્દભના વાહનમાં નહિ બેઠેલા ऊंट तथा गर्दभके वाहनपर न बैठा हुआ, असन्ध्यासु સન્ધ્યાસમય સિવાય संध्याका समय छोड़ कर, अग्रहेषु च ગ્રહો અશુભ ન હોય ત્યારે अशुभ ग्रह न हों तब, अदारुणेषु દારુણ ન હોય એવાં दारुण न हों ऐसे, अनुग्रेषु ઉગ્ર ન હોય એવા उग्र न हों ऐसे, ध्रुवेषु च અને ધ્રુવ तथा ध्रुव, नक्षत्रेषु નક્ષત્રોમાં नक्षत्रोंमें, चतुर्थीम् ચોથ चतुर्थी, नवमीम् તેમજ નોમ एवं नवमीको, विना વિના छोड़ कर, रिक्ताम् રિક્તા તિથિ रिक्ता तिथि, चतुर्दशीम् તથા ચૌદશ तथा चतुर्दशीको, विना વિના छोड़ कर, मध्याह्नम्

६७. अमुण्डमजटं-अमुण्डजटिलं (ग. च.)

६८. अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुग्रेषु ध्रुवेषु च—त्रीण्युत्तराणि तेभ्यो हि रोहिण्यश्च ध्रुवाणि च (च.)

६९. मध्याह्नमर्धरात्रं च—मध्याह्नं चार्धरात्रं च (च.)

મધ્યાહ્ન मध्याह्न, अर्धरात्रम् મધરાત मध्यरात्रि, भूकम्पम् ધરતીકંપ धरतीकम्प, राहुदर्शनम् च ગ્રહણ ग्रहण, अशस्तम् અશુભ अशुभ, देशम् દેશ देश, अशस्त- અને અશુભ अशुभ, औत्पातिक- તથા ઉત્પાત-સૂચક तथा उत्पातसूचक, लक्षणम् च લક્ષણો लक्षणोंको, बिना વિના छोड़ कर, अव्यग्रम् અને વ્યાકુલ થયા વગર बिना व्याकुल हुए, आगतम् આવેલા आये हुए, दूतम् દૂતને दूतको, भिषक् વૈદ્યે वैद्य, प्रशस्तम् પ્રશસ્ત प्रशस्त, निर्दिशेत् સમજવો, जाने ॥ ६७-७० ॥

67-70. The physician should regard the messenger of the following description as auspicious, i. e. indicative of favourable prognosis for the patient. One who is of good conduct, of pleasant demeanour, whole of body, of good report, clad in white garments, unshaven of his head, unmatted of his hair, of the same caste, style of dress and occupation as the patient, not seated in a vehicle driven by a camel or a donkey, arriving at times other than those marked by the two twilights, inauspicious conjunction of planets, constellations which are unstable and of a fierce or baleful aspect, the 'void' days of the fortnight comprising the fourth, ninth and fourteenth days, the mid-day and the mid-night, earth-quake, eclipse, traversing over country which is not unholy and meeting with omens that are not untoward.

प्रशस्तानि शकुनानि—

दध्यक्षतद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ।
रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ॥७१॥
सुरध्वजपताकानां फलानां यावकस्य च ।
कन्यापुंवर्धमानानां बद्धस्यैकपशोस्तथा ॥ ७२ ॥
पृथिव्या उद्धृतायाश्च वह्नेः प्रज्वलितस्य च ।
मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ॥७३॥
मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥७४॥
जीवञ्जीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम् ।
हंसानां शतपत्राणां चाषाणां शिखिनां तथा ॥७५॥
मत्स्याजद्विजशङ्खानां प्रियङ्गूनां घृतस्य च ।
रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ॥७६॥
गन्धः सुरभिर्वर्णश्च सुशुक्लो मधुरो रसः ।
मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्ताश्च गिरः शुभाः ॥७७॥
छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिस्वनाः ॥७८॥
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेश्मप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥ ७९ ॥

दधि- દહીં दही, अक्षत- ચોખા अक्षत, द्विजातीनाम् દ્વિજ द्विज, वृषभाणाम् વૃષભ बैल, नृपस्य च રાજા राजा, रत्नानाम् રત્ન रत्न, पूर्णकुम्भानाम् ભરેલા કુમ્ભ पूर्ण कुम्भ, सितस्य શ્વેત श्वेत, तुरगस्य च અશ્વ घोड़े, सुरध्वज- ઇંદ્રધ્વજ इन्द्रध्वज, पताकानाम् તથા પતાકા और पताकाओं, फलानाम् ફળ फल, यावकस्य અળતા यावक, कन्यापुंवर्धमानानाम् च ખોળામાં બેઠેલ છોકરા- છોકરી गोदमें बिठाये बालक-बालिकायें, तथा बद्धस्य બાંધેલા बंधे हुए, एकपशोः શ્રેષ્ઠ પશુ श्रेष्ठ पशु, उद्धृतायाः ખોદેલી जोती हुई, पृथिव्याः च માટી भूमि, प्रज्वलितस्य પ્રજ્વલિત प्रज्वलित, वह्नेः च

७२. यावकस्य—पावकस्य (च.)
७५. चाषाणां—वाससां (ग.)
७६. प्रियङ्गूनां—मांसस्य (द. च.)
,, रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च—रोचिकादर्शसिद्धानां रोचनायाश्च (ख. ज. झ. त. फ.)
७७. सुरभिर्वर्णश्च—सुरभिर्वर्णैः (क.)
,, ,, —सुगन्धो वर्णश्च (च.)
७८. अभिष्टुतिः—अभिप्लुतिः (द.)

अग्नि अग्नि, **मोदकानाम्** લાડુ लड्डुओं, **शुक्लानाम्** શ્વેત सफेद, **सुमनसाम्** પુષ્પો फूलों, **चन्दनस्य च** ચન્દન चन्दन, **मनोज्ञस्य** મનગમતાં मनके प्रिय, **अन्नपानस्य** અન્નપાન अन्नपान, **नृभिः** માણસોથી मनुष्योंसे, **पूर्णस्य** ભરેલ भरी हुई, **शकटस्य** ગાડું गाडी, **सवत्साया:** વાછડાસહિત जीवित बछडेवाली, **धेन्वाः** ગાય गौ, **वडवाया:** વછેરાસહિત ઘોડી जीवित बच्चेयुक्त घोड़ी, **तथा स्त्रियाः** અને બાળકસહિત **स्त्री** तथा जीवित शिशुयुक्त स्त्री, **जीवञ्जीवक-** જીવંજીવક जीवंजीवक, **सिद्धार्थ-** સિદ્ધાર્થ सिद्धार्थ, **सारस-** સારસ सारस, **प्रियवादिनाम्** ચાતકો चातकों, **हंसानाम्** હંસ हंसों, **शतपत्राणाम्** શતપત્ર शतपत्र **चाषाणाम्** ચાષ चाषों, **तथा** તથા और, **शिखिनाम्** મોર मोर, **मत्स्य-** માછલાં मछली, **अज-** બકરો बकरे, **द्विज-** હાથીદાંત हाथीदांत, **शङ्खानाम्** શંખ शंख, **प्रियङ्गूनाम्** પ્રિયંગુ प्रियंगु, **घृतस्य च** घी घृत, **रुचक-** અશ્વાભરણ अश्वाभरण, **आदर्श-** અરીસો दर्पण, **सिद्धार्थ-** ધોળા સરસવ श्वेत सरसों, **रोचनानाम्** અને ગોરોચનનું और गोरोचनका, **दर्शनम् च** દર્શન दर्शन, **सुरभिः** તથા સુવાસયુક્ત तथा मनोहर, **गन्धः** ગંધ गन्ध, **सुशुक्लः** સારી રીતે શ્વેત अति श्वेत, **वर्णः** વર્ણ वर्ण, **मधुरः** મધુર मधुर, **रसः च** રસ रस, **मृग-** પશુ मृग, **पक्षि-** પક્ષી पक्षी, **मनुष्याणाम्** અને મનુષ્યોની और मनुष्योंकी, **प्रशस्ताः** વખાણવા લાયક प्रशस्त, **शुभाः** તથા શુભ तथा शुभ, **गिरः च** વાણી वाणियाँ, **छत्र-** છત્ર छत्र, **ध्वज-** ધજા ध्वज, **पताकानाम्** અને પતાકાઓનું और पताओंका. **उत्क्षेपणम्** ઊંચું કરવું ऊंचा करना, **अभिष्टुतिः** સ્તોત્રપાઠ स्तोत्रपाठ, **भेरी-** ભેરી भेरी, **मृदङ्ग-** મૃદંગ मृदंग, **शङ्खानाम्** અને શંખના या शंखोंके, **शब्दाः** શબ્દ शब्द, **पुण्याह-** પુણ્યાહના पुण्याहकी, **निस्वनाः** અવાજ आवाज, **वेदाध्ययन-** વેદ ભણવાના वेदके अध्ययनकी, **शब्दाः** અવાજ ध्वनि, **सुखः** અને સુખદાયક और सुखकर, **प्रदक्षिणः** અનુકૂળ अनुकूल, **वायुः च** વાયુ એઓનું वायु इनका, **पथि** માર્ગમાં मार्गमें, **वेश्म-** **प्रवेशे तु** કે રોગીના ઘરમાં પ્રવેશ કરવાને સમયે હોવું या गृह-प्रवेशके समय होना, **आरोग्य लक्षणम्** આરોગ્યનું લક્ષણ आरोग्यका लक्षण, **विद्यात्** જાણવું जाने ॥ ७१--७९ ॥

71-79. The omens of the following descriptions met with on the way to the patient's house or when entering it are to be considered indicative of a good prognosis, viz., the sight of curds, ceremonial rice, a brahmana, a bull, a king, jewels. pots full of water, a white horse, flags and banners set up in honour of Indra, fruits, lac-dye. little boys and girls seated in the lap of elders, a single tethered animal, upturned earth, a blazing fire, sweet-meats, white colored flowers, sandal paste, attractive articles of food and drink, a carriage full of people, a cow with her young one or a mare with her colt or a woman with her child the common mynah siddhartha, saras crane, chataka, swan. bird of paradise, blue jay and the peacock. fish goats, elephant's tusks, conch-shells or fragrant poon or ghee, or the sign of swastika, a mirror, white rape-seed, ox-bile, the smell of fragrant odours, the sight of perfectly white objects, the tasting of sweet tastes, good and auspicious sounds of beasts, birds or human beings; the sight of the hoisting of umbrellas flags and banners; the sounds of praise, or kettle drums, drums and conches, of benedictory cries and of vedic recitation and the touch of pleasant and auspicious breeze.

प्रशस्तातुरगृहावस्था—

मङ्गलाचारसंपन्नः सातुरो वैश्मिको जनः ।
श्रद्दधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ ८० ॥

८०. सातुरो वैश्मिको जनः—सातुरो वैश्मिको नरः (ख.)

धनैश्वर्यसुखावाप्तिरिष्टलाभः सुखेन च ।
द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिरेव च ॥८१॥
गृहप्रासादशैलानां नागानामृषभस्य च ।
हयानां पुरुषाणां च स्वप्ने समधिरोहणम् ॥ ८२॥
सोमार्काग्निद्विजातीनां गवां नृणां पयस्विनाम् ।
अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः संबाधनिःसृतिः ॥ ८३॥
स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिभाषणम् ।
दर्शनं शुक्लवस्त्राणां ह्रदस्य विमलस्य च ॥ ८४॥
मांसमत्स्यविषामेध्यच्छत्रादर्शपरिग्रहः ।
स्वप्ने सुमनसां चैव शुक्लानां दर्शनं शुभम् ॥८५॥
अश्वगोरथयानं च यानं पूर्वोत्तरेण च ।
रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ॥ ८६॥
सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
साध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥८७॥

सातुरः રોગીસહિત रोगीसहित, वैश्मिकः ઘરમાં રહેનારાં घरके, जनः માણસોનું लोगका, मङ्गलाचार-संपन्नः મંગળ આચારથી યુક્ત मंगलाचारयुक्त, श्रद्दधानः શ્રદ્ધાથી યુક્ત श्रद्धायुक्त, 'अनुकूलः च तथा અનુકૂલ હોવું तथा अनुकूल होना, प्रभूतद्रव्यसंग्रहः પુષ્કળ દ્રવ્યનો સંગ્રહ प्रभूत द्रव्यका संग्रह, धन- ધન धन, ऐश्वर्य- ઐશ્વર્ય ऐश्वर्य, सुख-अवाप्तिः અને સુખની પ્રાપ્તિ और सुखकी प्राप्ति, सुखेन સુખેથી अनायाससे, इष्टलाभः च ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ इष्ट वस्तुकी प्राप्ति, तत्र તેમાં उस अवस्थामें, योग्यानाम् યોગ્ય उचित, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોની द्रव्योंकी, योजना યોજના योजना, सिद्धिः एव च અને સિદ્ધિ થવી और सिद्धि होनी, स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, गृह- ઘર गृह, प्रासाद-મહેલ राजमहल, शैलानाम् પર્વત पर्वत, नागानाम् હાથી हाथी, वृषभस्य બળદ बैल, हयानाम् च અને ઘોડાપર और घोड़ोंपर, पुरुषाणाम् પુરુષોનું पुरुषोंका, समधिरोहणम् च ચઢવું चढ़ना, सोम- અને ચંદ્ર और चंद्र, अर्क- સૂર્ય सूर्य, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, द्विजातीनाम् દ્વિજ द्विज, गवाम् ગાય गौ, पयस्विनाम् તથા દૂધ લઈ આવતા તથા दूधयुक्त, नृणाम् મનુષ્યોનું દર્શન मनुष्योंका दर्शन, स्वप्ने સ્વપ્નમાં स्वप्नमें, अर्णवानाम् દરિયા समुद्रोंको, प्रतरणम् તરી જવા तैर जाना, वृद्धिः અભ્યુદય अभ्युदय, संबाधनिःसृतिः સંકટમાંથી નીકળી જવું संकटसे निकल जाना, प्रसन्नैः પ્રસન્ન થયેલા प्रसन्न हुए, पितृभिः પિતૃઓસહિત पितरोंके साथ, देवैः દેવતાઓ સાથે देवताओंसे, अभिभाषणम् च ભાષણ वार्तालाप, शुक्लवस्त्राणाम् શ્વેત વસ્ત્રોનું श्वेत वस्त्रोंका, विमलस्य અને નિર્મળ और निर्मल, ह्रदस्य च ધરાનું तालाबका, दर्शनम् દર્શન दर्शन, मांस- માંસ मांस, मत्स्य- માછલાં मत्स्य, विष- ઝેર विष, अमेध्य- અપવિત્ર વસ્તુ अमेध्य पदार्थ, छत्र- છત્ર छत्र, आदर्श- અને અરીસાની और दर्पणकी, परिग्रहः પ્રાપ્તિ प्राप्ति, स्वप्ने અને સ્વપ્નમાં और स्वप्नमें, शुक्लानाम् ધોળાં सफेद, सुमनसाम् ફૂલોનું फूलोंका, दर्शनम् च एव દર્શન दर्शन, शुभम् શુભ છે शुभ है, अश्व-गो-रथ-यानम् ઘોડા-બળદ અને રથથી જવું घोड़ा बैल और रथकी सवारीसे जाना, पूर्वोत्तरेण ઈશાન ખૂણા તરફ पूर्वोत्तर दिशामें, यानम् च જવું जाना, रोदनम् રોવું रोना, पतितोत्थानम् પડીને ઊઠવું गिर कर स्वयं उठना, द्विषताम् શત્રુઓનું और शत्रुओंका, अवमर्दनम् મર્દન पराजय, सत्त्वलक्षण- સાત્ત્વિક લક્ષણોનો सात्त्विक लक्षणोंका, संयोगः સંયોગ संयोग, वैद्य- વૈદ્ય वैद्य, द्विजातिषु અને દ્વિજો તરફ और ब्राह्मणोंमें, भक्तिः ભક્તિ भक्ति, साध्यत्वम् રોગનું સાધ્યપણું रोगीकी साध्यता, निर्वेदः च न અને પોતાની અવજ્ઞાનો અભાવ और अपनी अवज्ञाका अभाव, तत् એ ये, आरोग्यस्य આરોગ્યનાં आरोग्यके, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ ८०-८७॥

80-87. The following also are auspicious and indicative of good prognosis. The people of the patient's household, together with the patient, being endowed with good conduct, faith, friendly disposition, abundant wealth and resources; happiness; accumulation of money and power by

८१. इष्टलाभः सुखेन च—इष्टलम्भः सुखेन च (ख.)
८३. पयस्विनाम्—यशस्विनाम् (क. ख.)

easy means, the acquisition of the desired things with ease, the availability of all the required drugs and their successful application, the patient's vision in dreams of mounting the top of houses, mansions and mountains, on the backs of elephants and bulls, of horses and of men; the sight in dreams of the moon, the sun, the fire and brahmanas, of cows, of men carrying milk or of the crossing of seas, of the attainment of rise and the release from calamity; discourse in dreams with the gods and ancestral shades wearing a propitious aspect; the sight in dreams of flesh, fish, poison, excrement, umbrella and mirror; the auspicious sight in dreams of white-colored flowers; riding in dreams on horses, bulls or in chariots, or travelling towards the north-east, weeping aloud in dreams or rising from a fall or the vanquishing of enemies.

आरोग्यलक्षणम्—

आरोग्याद्बलमायुश्च सुखं च लभते महत् ।
इष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणः ॥८८॥

शुभलक्षणः पुरुषः શુભ લક્ષણવાળો પુરુષ शुभ लक्षणयुक्त पुरुष, आरोग्यात् આરોગ્યથી आरोग्यसे, महत् મોટું महान, बलम् બળ बल, आयुः च લાંબું આયુષ્ય दीर्घायु, सुखम् ઘણું સુખ बहुत सुख, अपरान् च અને બીજા और अन्य, इष्टान् ઇષ્ટ इष्ट, भावान् ભાવો भावोंको, लभते પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ८८ ॥

88. The man endowed with auspicious characteristics obtains through the medium of good health, great strength, longevity, happiness and many other such desirable things

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकौ—

उक्तं गोमयचूर्णीये मरणारोग्यलक्षणम् ।
दूतस्वप्नातुरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्यपाश्रयम् ॥ ८९ ॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, दूत- દૂત दूत, स्वप्न- સ્વપ્ન स्वप्न, आतुर- રોગી रोगी, उत्पात- ઉત્પાત उत्पात, युक्ति- યુક્તિ युक्ति, सिद्धि- અને સિદ્ધિને और सिद्धिके, व्यपाश्रयम् આશ્રયે રહેલ आश्रित, मरण- મરણના मरणके, आरोग्य- અને આરોગ્યના और आरोग्यके, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, गोमयचूर्णीये આ ગોમયચૂર્ણીય અધ્યાયમાં इस गोमयचूर्णीय अध्यायमें, उक्तम् કહી બતાવ્યાં છે कहे गये हैं ॥ ८९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

89. In this chapter entitled "The appearance of powdery stuff resembling the cowdung-powder," the prognostic signs of death and of restoration to good health have been laid down with reference to the messengers, dreams, the patient, omens met on the way, application of therapeutic measures and success.

इतीदमुक्तं प्रकृतं यथातथं
तदन्ववेक्ष्यं सततं भिषग्विदा ।
तथा हि सिद्धिं च यशश्च शाश्वतं
स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥९०॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, इदम् આ यह, प्रकृतम् પ્રસ્તુત વિષય प्रस्तुत विषय, यथातथम् સત્ય

९०. प्रकृतं–निखिलम् (ग. च. द.)
,, यथातथं–यथा तथा (चं.)

સ્વરૂપમાં सत्य स्वरूप में, उक्तम् કહી દેખાડયો છે कहा है, भिषग्विदा વિદ્વાન વૈદ્યે विद्वान वैद्यको, तत् તેનું इसपर, सततम् સતત निरंतर, अन्ववेक्ष्यम् ધ્યાન રાખવું જોઈએ ध्यान देना चाहिए, तथा हि કારણ કે તેમ કરવાથી क्योंकि वैसा करनेसे, सिद्धकर्मा સિદ્ધ કર્મવાળો सिद्ध कर्मवाला, सः તે वह, सिद्धम् च સિદ્ધિ सिद्धि, शाश्वतम् અમર शाश्वत, यशः च યશ यश, धनानि च તથા ધન तथा धन, लभते મેળવે છે प्राप्त करता है ॥ ९० ॥

90. Thus we have propounded the subject under consideration correctly. The student of the medical science should pay constant heed to it. Thus alone, will he become a successful practitioner, securing for himself success, enduring fame and riches.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં इन्द्रियस्थानमें, गोमयचूर्णीयम् इन्द्रियम् 'ગોમયચૂર્ણીય ઇન્દ્રિય' 'गोमयचूर्णीय इन्द्रिय', नाम નામનો नामका, द्वादशः બારમો बारहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

12. Thus, in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled 'The sensorial prognosis through the observation of the powder resembling cow-dung powder' is completed.

इन्द्रियस्थानं समाप्तम् ।

श्रीः

चरकसंहिता

चिकित्सास्थानम्

શ્રી

ચરકસંહિતા

ચિકિત્સાસ્થાન

श्री

चरकसंहिता

चिकित्सास्थान

The

Carakasamhita

CHIKITSASTHANA

(The Section on Therapeutics.)

प्रथमोऽध्यायः ।

પ્રથમ અધ્યાય अध्याय प्रथम

Chapter I

रसायनाध्याये प्रथमः पादः ।

રસાયનાધ્યાયમાં પ્રથમ પાદ रसायनाध्यायमें प्रथम पाद

The first quarter of the chapter on Vitalization

अभयामलकीयरसायनपादोपक्रमः —

अथातोऽभयामलकीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः १

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **अभयामलकीयम्** 'અભયામલકીય' નામના 'अभयामलकीय' नामके, **रसायनपादम्** પહેલા રસાયન પાદનું प्रथम रसायन पादका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the first quarter entitled "The virtues of the chebulic and emblic myrobalans," of the chapter on vitalization.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

भेषजस्य पर्यायाः —

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३ ॥

विद्याद्भेषजनामानि,

चिकित्सितम् ચિકિત્સિત चिकित्सित, **व्याधिहरम्** વ્યાધિહર व्याधिहर, **पथ्यम्** પથ્ય पथ्य, **साधनम्** સાધન साधन, **औषधम्** ઔષધ औषध, **प्रायश्चित्तम्** પ્રાયશ્ચિત્ત प्रायश्चित्त, **प्रशमनम्** પ્રશમન प्रशमन, **प्रकृतिस्थापनम्** પ્રકૃતિસ્થાપન प्रकृतिस्थापन, **हितम्** અને હિત એ और हित इनको, **भेषजनामानि** ઔષધનાં નામ औषधके नाम, **विद्यात्** જાણવાં जानने चाहिए ॥ ३-३½ ॥

3. "Treatment," "Disease-remover," "Corrective," "Remedy," "Drug," "Redress," "Sedative," "Restorative," and "Wholesome agent"—all these, it should be known, are different names of medicine.

भेषजभेदाः—

भेषजं द्विविधं च तत् ।
स्वस्थस्योर्जस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्तस्य रोगनुत् ४

तत् તે वह, भेषजम् च ભેષજ (ઔષધ) भेषज (औषध), द्विविधम् બે પ્રકારનું છે दो प्रकारका है, किञ्चित् કોઈ ભેષજ कोई भेषज, स्वस्थस्य સ્વસ્થ પુરુષને स्वस्थ पुरुषके लिए, ऊर्जस्करम् ઊર્જસ્કર હોય છે ऊर्जस्कर होता है, किञ्चित् અને કોઈ ભેષજ और कोई भेषज, आर्तस्य રોગી પુરુષના रोगी पुरुषके, रोगनुत् રોગને હઠાવનાર હોય છે रोगको हटानेवाला होता है ॥ ४ ॥

4. Now, medicine is of two kinds—one kind is promotive of vigour in the healthy; the other, destructive of disease in the ailing.

अभेषजभेदाः—

अभेषजं च द्विविधं बाधनं सानुबाधनम् ।

अभेषजम् च અભેષજ (અનૌષધ) પણ अभेषज (अनौषध) भी, द्विविधम् બે પ્રકારનું છે दो प्रकारका है, बाधनम् એક તત્કાલ પીડા કરનાર હોય છે एक तत्काल पीड़ा देनेवाला होता है, सानुबाधनम् च અને બીજું લાંબા સમય સુધી પીડા આપનાર હોય છે और दूसरा चिरकालीन बाधाओंको करनेवाला होता है ।

5. The opposite of medicine is also of two kinds—one causing immediate disorders and the other causing remote ill effects

द्विविधभेषजलक्षणम्—

स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनम् ॥५॥
प्रायः, प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमे मतम् ।
प्रायःशब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थकृत् ॥६॥

यत् तु જે ઔષધ जो औषध, स्वस्थस्य સ્વસ્થ પુરુષને માટે स्वस्थ पुरुषका, ऊर्जस्करम् ઊર્જસ્કર હોય છે ओज बढानेवाली होती है, तत् प्रायः તે ઘણું ખરું वह प्रायः वृष्यम् વૃષ્ય (વાજીકરણ) છે वृष्य (वाजीकरण) है, तत् અને તે और वही, रसायनम् રસાયન છે रसायन है, द्वितीयम् અને બીજું ઔષધ और दूसरी औषध, प्रायेण ઘણુંખરું प्रायः, रोगाणाम् રોગોની रोगोंको, प्रशमे શાન્તિ માટે शांत करनेवाली, मतम् માનેલું છે मानी गई है, प्रायः शब्दः 'પ્રાયઃ' એ શબ્દ' 'प्रायः' यह शब्द, विशेषार्थः हि બાહુલ્યને કહેનારો છે बाहुल्यको कहता है, उभयम् બન્ને પ્રકારનું ઔષધ दोनों प्रकारकी औषध, उभयार्थकृत् हि બન્ને પ્રકારનું કામ કરનાર છે दोनों प्रकारके काम करनेवाली हैं ॥ ५-६ ॥

6. What has been described as promotive of vigour in the healthy is, in the main, virilific and promotive of vitality; the other is, in the main, regarded as alleviative of disease. The term ' in the main" means "in a special degree." For, either kind in fact performs the work of both in more or less degree.

रसायनसेवनगुणाः, रसायनलक्षणम्—

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥ ७ ॥
वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥८॥

ना પુરુષ पुरुष, रसायनात् રસાયનથી रयासन-सेवनसे, दीर्घम् દીર્ઘ दीर्घ, आयुः આયુષ્ય आयु, स्मृतिम् સ્મરણશક્તિ स्मृति, मेधाम् મેધા मेधा, आरोग्यम् આરોગ્ય आरोग्य, तरुणम् वयः યુવાવસ્થા जवानी, प्रभा- वर्ण- स्वर- औदार्यम् પ્રભા, વર્ણ અને

४. स्वस्थस्योर्जस्करं—स्वस्थस्यौजस्करं (ध. छ. त.)
५. स्वस्थस्योर्जस्करं—स्वस्थस्यौजस्करं (ध. छ.)
,, प्रशमे मतम्—प्रशमे हितम् (ध. प.)
,, विशेषार्थो ह्युभयं—विशेषार्थ उभयम् (ध.)

७. दीर्घमायुः स्मृतिं—दीर्घमायुर्मतिं (प.)
८. प्रणतिं—वृषतां (ध प क.)
,, ना रसायनात्—च रसायनात् (ध.)

च एव કુટીપ્રાવેશિક कुटीप्रावेशिक, **वातातपिकमेव च** અને વાતાતપિક और वातातपिक ॥ १६ ॥

16. The sages adumbrated two modes of administering vitalization—one by immurement in a retreat; the other by recourse to air and sun-baths.

कुटीप्रावेशिकस्य विधिः ---

कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते ।
नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥१८॥
निवासे निर्भये शस्ते प्राप्योपकरणे पुरे ।
दिशि पूर्वोत्तरस्यां च सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥१८॥
विस्तारोत्सेधसंपन्नां त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।
घनभित्तिमृतुसुखां सुस्पष्टां मनसः प्रियाम् ॥१९॥
शब्दादीनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविवर्जिताम् ।
इष्टोपकरणोपेतां सज्जवैद्यौषधद्विजाम् ॥ २० ॥
अथोदगयने शुक्ले तिथिनक्षत्रपूजिते ।
मुहूर्तकरणोपेते प्रशस्ते कृतवापनः ॥ २१ ॥
धृतिस्मृतिबलं कृत्वा श्रद्दधानः समाहितः ।
विधूय मानसान् दोषान् मैत्रीं भूतेषु चिन्तयन् ॥२२॥
देवताः पूजयित्वाऽग्रे द्विजातींश्च प्रदक्षिणम् ।
देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् ॥२३॥

आदौ પ્રથમ प्रथम, **कुटीप्रावेशिकस्य** કુટીપ્રાવેશિકની कुटीप्रावेशिककी, **विधिः** વિધિ विधि, **समुपदेक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कही जायगी, **साधूनाम्** સાધુ साधु, **पुण्यकर्मणाम्** તથા પુણ્ય કર્મવાળા तथा पुण्यवान, **नृप-वैद्य- द्विजातीनाम्** રાજા, વૈદ્યો અને બ્રાહ્મણોના राजा, वैद्य और ब्राह्मणलोगोंके, **निवासे** નિવાસરૂપ निवास रूप, **निर्भये** ભયરહિત निर्भय, **शस्ते** પ્રશસ્ત प्रशस्त, **प्राप्योपकरणे** અને સર્વ સાધનો મળી શકે એવા और सब साधनोंसे युक्त, **पुरे** નગરમાં नगरमें, **पूर्वोत्तरस्याम्** પૂર્વ કે ઉત્તર पूर्व अथवा उत्तर, **दिशि** દિશામાં दिशामें, **सुभूमौ च** શુભ ભૂમિ ઉપર अच्छी जमीन पर, **विस्तार-** પહોળાઈ विस्तार, **उत्सेध-संपन्नाम्** અને ઊંચાઈવાળી और ऊंचाईवाली, **त्रिगर्भाम्** ત્રણ ગર્ભવાળી तीन गर्भवाली, **सूक्ष्मलोचनाम्** નાના બારી બારણાંવાળી छोटी छोटी खिड़कियोंवाली, **घनभित्तिम्** જાડી ભીંતવાળી चौड़ी दीवारवाली, **ऋतुसुखाम्** અને સર્વ ઋતુમાં સુખકર सब ऋतुमें सुखदायक, **सुस्पष्टाम्** પ્રકાશપૂર્ણ प्रकाशपूर्ण, **मनसः प्रियाम्** ચિત્તને આનંદ આપનારી मनको प्रिय, **अशस्तानाम्** અપ્રશસ્ત अप्रशस्त, **शब्दादीनाम्** શબ્દાદિનો शब्द आदिसे, **अगम्याम्** પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી अगम्य, **स्त्रीविवर्जिताम्** સ્ત્રીરહિત तथा स्त्रियोंसे वर्जित, **इष्ट-उपकरण-** ઇષ્ટ સાધનોથી इष्ट उपकरणोंसे, **उपेताम्** યુક્ત युक्त, **सज्ज-वैद्य-औषध-द्विजाम्** જેમાં વૈદ્ય, ઔષધ અને બ્રાહ્મણ તૈયાર હોય એવી वैद्य, औषधि और ब्राह्मणोंसे सुसज्जित, **कुटीम्** કુટી कुटी, **कारयेत्** કરાવવી बनाये, **अथ** પછી उसके बाद, **उदगयने** ઉત્તરાયણમાં उत्तरायणके, **शुक्ले** શુક્લ પક્ષમાં शुक्ल पक्षमें, **तिथि-नक्षत्र-पूजिते** શુભ તિથિ અને નક્ષત્રવાળા शुभ तिथि और नक्षत्रवाले, **मुहूर्तकरणोपेते** શુભ મુહૂર્ત અને કરણથી યુક્ત शुभ मुहूर्त और करणसे युक्त, **प्रशस्ते** શુભ દિવસે शुभ दिनमें, **कृतवापनः** મુંડન કરાવેલા क्षौर कर्म कराये हुए, **धृति-स्मृति-बलम्** ધૈર્ય અને સ્મૃતિના બળનો धृति और स्मृतिके बलका, **कृत्वा** આશ્રય કરીને आश्रय ले कर, **श्रद्दधानः** શ્રદ્ધાયુક્ત श्रद्धासे युक्त, **समाहितः** તથા એકાગ્ર મનવાળા મનુષ્યે तथा एकाग्र मनवाला मनुष्य, **मानसान्** માનસિક मानसिक, **दोषान्** દોષોને दोषोंको, **विधूय** દૂર કરીને निकाल करके, **भूतेषु** પ્રાણી માત્ર તરફ सब प्राणियोंमें, **मैत्रीम्** મૈત્રીભાવનું मित्रभावको, **चिन्तयेत्** ચિન્તન કરવું सोचे, **अग्रे** પ્રથમ प्रथम, **देवताः** દેવ देवता, **द्विजातीन् च** અને બ્રાહ્મણોની और ब्राह्मणोंकी, **पूजयित्वा** પૂજા કરીને पूजा करके, **देवगोब्राह्मणान् च** તથા દેવો, ગાયો અને

१८. निवासे—निवाते (प.)
,, च—तु (त.)
१९. घनभित्तिं—दारुभित्तिं (ग.)
,, सुस्पष्टां—सुस्पष्टाम् (ब. प.)
२०. सज्ज—सक्त (ब.)
२१. धृतिस्मृतिबलं कृत्वा—धृतिस्मृतिबलोपेतः (प.)
२२. प्रदक्षिणम्—प्रदक्षिणाम् (ब.)
,, ब्राह्मणान्—ब्राह्मणम् (ब.)

બ્રાહ્મણોની તથા देव, गौ और ब्राह्मणकी, प्रदक्षिणम् પ્રદક્ષિણા प्रदक्षिणा, कृत्वा કરીને करके, ततः ત્યાર પછી उसके बाद, ताम् તે उस, कुटीम् કુટીમાં कुटीमें, प्रविशेत् પ્રવેશ કરવો प्रवेश करे ॥ १७-२३ ॥

17-23. We shall set down the procedure regarding the immurement therapy. In an area resided in by princes, physicians, the twice-born communities, saintly men and men of virtuous deeds, free from alarm, salubrious, close to a city, where the necessary appurtenances may be had, one should, having selected a good site, cause a retreat to be built with its face towards either the east or the north. It should be of the following description:— high roofed and commodious; built in three concentric courts; furnished with narrow ventilators; thick-walled; congenial in all weathers; well lighted; pleasing to the mind; proof against noises and other disturbing agents; untenanted by women; equipped with all the requisite appurtenances; and having physicians, medicines and brahmanas ready at call. Thereafter, during the sun's northern course, in the bright half of the month, when the day (tithi) and the constellation are propitious and the Muhurta and Karana are favourable, the man seeking rejuvenation should, being shaved, enter the retreat, having fortified himself in his resolution and purpose, full of faith and single-mindedness, having cast off all sins of the heart, cherishing good will for all creatures, having first worshipped the gods and then the twice-born, and having performed the circumambulation of the gods, the cows and the brahmanas.

तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ।
रसायनं प्रयुञ्जीत तत्प्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥ २४ ॥

तस्याम् તે કુટીમાં इस कुटीमें, संशोधनैः સંશોધન ઔષધોથી संशोधन औषधोंसे, शुद्धः શુદ્ધ થઇ शुद्ध हो कर, पुनः ફરીથી पुनः, सुखी નીરોગી नीरोग, जातबलः તથા શક્તિવાળો થાય ત્યારે જ और शक्तिशाली होनेपर, रसायनम् રસાયનનો रसायनका, प्रयुञ्जीत પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए, तत् તેથી इस लिये, शोधनम् સંશોધન ઔષધ संशोधन औषध, प्रवक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ २४ ॥

24. Therein, being cleansed with the purificatory measures and on having regained his happiness and normal strength, he should undergo the vitalization procedure. We shall first describe the cleansing procedure.

रसायनप्रयोगात् पूर्वं कोष्ठशोधनविधिः—

हरीतकीनां चूर्णानि सैन्धवामलके गुडम् ।
वचां विडङ्गं रजनीं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥२५॥

पिबेदुष्णाम्बुना जन्तुः स्नेहस्वेदोपपादितः ।
तेन शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ २६ ॥

त्रिरात्रं यावकं दद्यात् पञ्चाहं वाऽपि सर्पिषा ।
सप्ताहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु वर्चसः ॥२७॥

स्नेह- સ્નેહન स्नेहन, स्वेद- અને સ્વેદનક્રિયા और स्वेदन, उपपादितः કરાવેલા किये हुए, जन्तुः પુરુષને पुरुषको, हरीतकीनाम् હરડેનું हरडका, चूर्णानि ચૂર્ણ चूर्ण, सैन्धवामलके સિંધાલૂણ, આમળાં, सैन्धवनमक,

२४. तस्यां–तस्मात् (प.)
,, तत्प्रवक्ष्यामि–ततो वक्ष्यामि (य.,च.,
२७. यावकम्–पाचकम् (म.)

आंवला, गुड- ગોળ गुड, वचाम् વજ वच, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, रजनीम् હળદર हल्दी, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, विश्वभेषजम् અને સૂંઠ એઓને और सोंठ इन्हें, उष्णाम्बुना ગરમ પાણી સાથે गरम पानीके साथ, पिबेत् પીવાં पीना चाहिए, तेन તેનાથી इससे, शुद्धशरीराय શુદ્ધ શરીરવાળા शुद्ध शरीर हुए, कृतसंसर्जनाय च અને જેણે પેયા વગેરેનો ક્રમ કર્યો છે એવા તેને और पेया आदि संसर्जन क्रमका अनुष्ठान किये हुए उसको, त्रिरात्रम् ત્રણ રાત સુધી तीन रात्रि तक, पञ्चाहम् वा अपि અથવા પાંચ દિવસ સુધી या पांच दिन तक, सप्ताहम् वा કે સાત દિવસ સુધી या सात दिन तक, सर्पिषा ઘૃતમિશ્રિત घृतमिश्रित, यावकम् યવનું ભોજન यवान्न, पुराणस्य तु वर्चसः કોઠામાં ભરાયેલા જૂના મળની पुराना मल, यावत् शुद्धिः જ્યાં સુધી શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી जहां तक साफ हो तब तक, दद्यात् આપવું देवे ॥ २५-२७॥

25-27. A person desiring vitalization should, after he has been subjected to the sudation and oleation procedures, drink in warm water, the powder of chebulic myrobalans, rock-salt, emblic myrobalans, gur, sweet flag, embelia, turmeric, long pepper and dry ginger, all in equal parts. After his body has thus been cleansed and he has been put on a rehabilitatory diet, he should be given to drink thin barley-gruel mixed with ghee, for a period either of three nights or five days or seven days, until his intestines have been purged of all fecal accumulations.

शुद्धकोष्ठं तु तं ज्ञात्वा रसायनमुपाचरेत् ।
वयःप्रकृतिसात्म्यज्ञो यौगिकं यस्य यद्भवेत् ॥२८॥

तम् तु તેને उसके, शुद्धकोष्ठम् શુદ્ધ કોઠાવાળો कोष्ठका शोधन हुआ, ज्ञात्वा જાણીને जान कर, वयः- વય वय, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, सात्म्यज्ञः तथा સાત્મ્યને જાણનાર વૈદ્ય तथा सात्म्यको जाननेवाला वैद्य, यस्य यत् જેને જે जिसको जो, यौगिकम् યોગ્ય योग्य, भवेत् હોય हो, रसायनम् તેને માટે તે રસાયનનો उसके लिए उस रसायनका, उपाचरेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ २८॥

28. On being satisfied that the person's bowels have been properly cleansed, the physician versed in the knowledge of age, habitus and homologation, should administer the procedure of vitalization that may be found suitable in a given case.

हरीतकीगुणाः —

हरीतकीं पञ्चरसामुष्णामलवणां शिवाम् ।
दोषानुलोमनीं लघ्वीं विद्याद्दीपनपाचनीम् ॥२९॥
आयुष्यां पौष्टिकीं धन्यां वयसः स्थापनीं पराम् ।
सर्वरोगप्रशमनीं बुद्धीन्द्रियबलप्रदाम् ॥ ३० ॥
कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं शोषं पाण्ड्वामयं मदम् ।
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पुराणं विषमज्वरम् ॥ ३१ ॥
हृद्रोगं सशिरोरोगमतीसारमरोचकम् ।
कासं प्रमेहमानाहं प्लीहानमुदरं नवम् ॥ ३२ ॥
कफप्रसेकं वैस्वर्यं वैवर्ण्यं कामलां क्रिमीन् ।
श्वयथुं तमकं छर्दिं क्लैब्यमङ्गावसादनम् ॥ ३३ ॥
स्रोतोविबन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोरसोः ।
स्मृतिबुद्धिप्रमोहं च जयेच्छीघ्रं हरीतकी ॥ ३४ ॥

हरीतकीम् હરડે हरड, अलवणाम् લવણ રસ વિનાની लवण रसके बिना, पञ्चरसाम् પાંચ રસવાળી पाँच रसवाली, उष्णाम् ઉષ્ણ વીર્યવાળી उष्णवीर्य,

२८. उपाचरेत्–उपाहरेत् (य.)
,, यौगिकं यस्य यद्भवेत्–यत्तस्मै यौगिकं भवेत् (य.

२९. शिवाम्–शुभाम् (य.)
३३. अवसादनम्–अवसादकम् (त.)
३५. अर्दिताश्च ये–छर्दिताश्च ये (य.

शिवाम् કલ્યાણ કરનારી कल्याणकर, दोषानुलोमनीम् દોષોનું અનુલોમન કરનારી दोषोंका अनुलोमन करनेवाली, लघ्वीम् પચવામાં હલકી लघु, दीपनपाचनीम् દીપનપાચન दीपनपाचन, आयुष्याम् આયુષ્યવર્ધક आयुष्य बढ़ानेवाली, पौष्टिकीम् પુષ્ટિને કરનારી पौष्टिक, धन्याम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, पराम् ઉત્તમ उत्तम, वयसः स्थापनीम् વયઃસ્થાપક वयःस्थापक, सर्वरोगप्रशमनीम् સર્વ રોગોનું પ્રશમન કરનારી सब रोगोंको शांत करनेवाली, बुद्धीन्द्रिय-बलप्रदाम् તેમજ બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયને બલ આપનારી एवं बुद्धि और इन्द्रियको बल देनेवाली, विद्यात् જાણવી जाननी चाहिए, हरीतकी હરડે हरड़, कुष्ठम् કુષ્ઠ कुष्ठ, गुल्मम् ગુલ્મ गुल्म, उदावर्तम् ઉદાવર્ત उदावर्त, शोषम् શોષરોગ शोष, पाण्ड्वामयम् પાંડુરોગ पांडुरोग, मदम् મદ मद, अर्शांसि અર્શ अर्श, ग्रहणीदोषम् ગ્રહણીદોષ ग्रहणीदोष, पुराणम् विषमज्वरम् જૂનો વિષમ જ્વર पुराना विषम ज्वर, हृद्रोगम् હૃદ્રોગ हृद्रोग, सशिरोरोगम् શિરોરોગસહિત शिरोरोगसहित, अतीसारम् અતિસાર अतिसार, अरोचकम् અરોચક अरोचक, कासम् કાસ कास, प्रमेहम् પ્રમેહ प्रमेह, आनाहम् આનાહ आनाह, प्लीहानम् પ્લીહા प्लीहरोग, नवम् उदरम् નવો ઉદરરોગ नवोत्पन्न उदर, कफप्रसेकम् કફપ્રસેક कफप्रसेक, वैस्वर्यम् સ્વરભંગ वैस्वर्य, वैवर्ण्यम् વિવર્ણતા वैवर्ण्य, कामलाम् કમળો पीलिया, क्रिमीन् કૃમિ कृमिरोग, श्वयथुम् સોજો श्वयथु, तमकम् તમકશ્વાસ तमकश्वास, छर्दिम् ઉલટી छर्दि, क्लैब्यम् નપુંસકતા नपुंसकता, अङ्गावसादनम् અંગોની શિથિલતા अंगोंमें थकावट, विविधान् અનેક પ્રકારની विविध प्रकारकी, स्रोतोविबन्धान् સ્રોતોની અટકાયતો स्रोतोंकी रुकावट, हृदय-उरसोः હૃદય અને છાતીનું हृदय और छातीका, प्रलेपम् કફથી લેપાઈ જવું कफसे लिप्त होना, स्मृति-बुद्धि- તેમજ સ્મૃતિ અને બુદ્ધિનો एवं स्मृति और बुद्धिका, प्रमोहम् च नाश એઓને नाश इनको, शीघ्रम् શીઘ્ર तुरंत, जयेत् જીતે છે जीत लेती है ॥ २९-३४ ॥

29-34. The chebulic myrobalan, it should be known, contains all the tastes except one, i. e. salt taste, is hot, beneficial, corrective of the humors, light, stimulative of the gastric fire and digestive, promotive of life, roborant, auspicious, the best of vitalizers, a panacea, promotive of the intellect and sense-vigour. The chebulic myrobalan is a quick subduer of the following disorders:–dermatosis, gulma, misperistalsis, consumption, anemia, intoxication, piles, the assimilation disorders, chronic irregular fever, cardiac disorders, diseases of the head, diarrhea anorexia, cough, urinary anomalies, abdominal distention, splenic disorders, recent abdominal affections, discharge of mucus, hoarseness of voice, impairment of complexion, jaundice, helminthiasis, edema, asthma, vomiting, impotence, lassitude of the limbs, various kinds of obstruction of body-channels, collection of fluids or fat about the lungs or the heart, and stupefaction of memory and understanding.

हरीतकीसेवनानर्हाः —

(अजीर्णिनो रूक्षभुजः स्त्रीमद्यविषकर्शिताः ।
सेवेरन्नाभयामेते क्षुत्तृष्णोष्णार्दिताश्च ये ॥ ३५ ॥)

अजीर्णिनः અજીર્ણવાળા अजीर्णवाले, रूक्षभुजः રૂક્ષ ભોજન કરનારા रूक्ष भोजन करनेवाले, स्त्री-मद्य-विष- તથા સ્ત્રી, મદ્ય અને વિષથી तथा स्त्रीसंग, मद्यपान और विषसे, कर्शिताः દુર્બળ થયેલા कृश हुए, ये च અને જે મનુષ્યો और जो मनुष्य, क्षुत्-तृष्णा- ભૂખ, તરસ भूख, प्यास, उष्णार्दिताः તેમજ ગરમીથી પીડાયેલા હોય एवं गरमीसे पीड़ित हों, एते તેઓએ वे, अभयाम् હરડેનું हरड़का, न सेवेरन् સેવન ન કરવું सेवन न करे ॥ ३५ ॥

३५. अर्दिताश्च ये--छर्दिताश्च ये (य.)

35. Dyspeptics, eaters of 'dry' foods, those who have been weakened by indulgence in women, drink and poisonous addictions, and those who are afflicted with hunger, thirst and heat, should not take the chebulic myrobalan; that is to say, it is contra-indicated in such conditions

आमलकगुणाः —

तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।
यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्यस्य तु विपर्ययः ॥३६॥
अतश्चामृतकल्पानि विद्यात् कर्मभिरीदृशैः ।
हरीतकीनां शस्यानि भिषगामलकस्य च ॥३७॥

हरीतक्याः હરડેના हरडके, **यानि** જે जो, **उक्तानि** ગુણો તથા કર્મો કહ્યાં છે गुण तथा कर्म कहे हैं, **तान्** તે उन, **गुणान्** ગુણો गुणों, **तानि कर्माणि** અને તે કર્મો और उन कर्मोंको, **आमलकेषु** આમળામાં आंवलेमें, **अपि** પણ भी **विद्यात्** જાણવાં समझना चाहिए, **वीर्यस्य तु** પરંતુ વીર્યની परंतु वीर्यकी, **विपर्ययः** વિપરીતતા છે विपरीतता है, **अतः** આથી इस लिए, **भिषक्** વૈદ્યે वैद्य, **ईदृशैः** આવા ऐसे **कर्मभिः** કર્મોને લીધે कर्मोंके कारण, **हरीतकीनाम्** હરડેનાં हरडके, **आमलकस्य च** અને આમળાનાં और आंवलेके, **शस्यानि** ઠળિયા વિનાનાં ફળોને बीजरहित फलोंको, **अमृतकल्पानि** અમૃતતુલ્ય अमृतके समान, **विद्यात्** જાણવાં माने ॥ ३६-३७ ॥

36-37. It should be known that all these virtues spoken of in connection with the chebulic myrobalan are also found in the emblic myrobalan; the potency, however, is of the opposite type. In view of the above consideration the physician should esteem the pulp of both chebulic and emblic myrobalans as being equal in virtue to nectar the food of the gods itself.

भेषजग्रहणविधि :—

ओषधीनां परा भूमिर्हिमवाञ् शैलसत्तमः ।
तस्मात्फलानि तज्जानि ग्राहयेत्कालजानि तु ॥३८॥
आपूर्णरसवीर्याणि काले काले यथाविधि ।
आदित्यपवनच्छायासलिलप्रीणितानि च ॥ ३९ ॥
यान्यजग्धान्यपूतीनि निर्व्रणान्यगदानि च ।
तेषां प्रयोगं वक्ष्यामि फलानां कर्म चोत्तमम् ॥४०॥

शैलसत्तमः પર્વતોમાં ઉત્તમ पर्वतमें श्रेष्ठ, **हिमवान्** હિમાલય हिमालय, **ओषधीनाम्** ઓષધિઓનું ओषधियोंकी, **परा** શ્રેષ્ઠ उत्कृष्ट, **भूमिः** ઉત્પત્તિસ્થાન છે भूमि है, **तस्मात् तु** માટે इस लिए, **तज्जानि** તેમાં ઉત્પન્ન થયેલાં उसमें उत्पन्न हुए, **यानि तु** જે जो, **कालजानि** ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં योग्य कालमें उत्पन्न, **आपूर्णरसवीर्याणि** સંપૂર્ણ રસ અને વીર્યવાળાં रस और वीर्यसे भरे, **आदित्य-** સૂર્ય सूर्य, **सलिल-** જલ पानी, छाया- છાયા छाया, पवन- અને પવનથી और वायुसे, **प्रीणितानि** પુષ્ટ થયેલાં હોય पुष्ट हों, **अजग्धानि** કીડાઓથી નહિ ખાધેલાં હોય कीडोंसे न खाये हों, **अपूतीनि** દુર્ગંધિરહિત હોય सडे न हों, **निर्व्रणानि** क्षत વગરનાં હોય दागसे रहित हों, **अगदानि च** અને રોગરહિત હોય और रोगरहित हों, **काले काले** તે ફળો પાકવાને કાળે उन फलोंके पकनेके समय पर, **यथाविधि** વિધિ પ્રમાણે यथाविधि, **ग्राहयेत्** લેવાં लेवे, **तेषाम् फलानाम्** તે ફળોના उन फलोंके, **उत्तमम्** ઉત્તમ उत्तम, **प्रयोगम्** પ્રયોગ प्रयोग, **कर्म च** અને કર્મ और कर्मको, **वक्ष्यामि** હું કહીશ मैं कहूंगा ॥३८-४०॥

38-40. The best of habitats for medicinal plants is the Himalayas, the most majestic of mountains. It is the fruits grown in the Himalayas that

३६. तान् गुणान्–तान् रसान् (थ.)
,, आमलकीष्वपि–आमलकेष्वपि (थ.)
३७. भिषगामलकस्य च–भिषगामलकानि च (द.)

३९. आदित्यपवनच्छाया–आदित्यसलिलच्छाया (क. द.)
४० यान्यजग्धानि–यान्यदग्धानि (ष. द. ध. प.)
,, निर्व्रणानि–प्रीणनानि (ध.)

are therefore to be properly culled every season, selecting such fruits as are in season, rich with juice and potency mellowed by the sun, wind, shade and water, unnibbled at by bird or beast, unspoiled, and unmarked with cuts or diseases. We shall now describe the modes of administration and the excellent effects of these fruits.

ब्राह्मरसायनं प्रथमम्–

पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपलोन्मितान् ।
हरीतकीसहस्रं च त्रिगुणामलकं नवम् ॥ ४१ ॥
विदारिगन्धां बृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ।
विद्याद्विदारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रापञ्चमं गणम् ॥४२॥
बिल्वाग्निमन्थश्योनाकं काश्मर्यमथ पाटलाम् ।
पुनर्नवां शूर्पपर्ण्यौ बलामेरण्डमेव च ॥ ४३ ॥
जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं सशतावरीम् ।
शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥ ४४ ॥
इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकल्पयेत् ।
भागान् यथोक्तांस्तत्सर्वं साध्यं दशगुणेऽम्भसि ॥४५॥
दशभागावशेषं तु पूतं तं ग्राहयेद्रसम् ।
हरीतकीश्च ताः सर्वाः सर्वाण्यामलकानि च ॥४६॥
तानि सर्वाण्यनस्थीनि फलान्यापोथ्य कूर्चनैः ।
विनीय तस्मिन्निर्यूहे चूर्णानीमानि दापयेत् ॥४७॥

पञ्चानाम् પાંચ પ્રકારનાં पांचों प्रकारके पञ्चमूलानाम् પાંચ મૂળો પ્રત્યેક દ્રવ્ય पंचमूलके प्रत्येक द्रव्य, दशपलोन्मितान् ૪૦ તોલા ૪० तोला, भागान् ભાગ प्रमाणमें, हरीतकी-सहस्रम् नवम् નવી હરડે નંગ १००० हरड़ ताजी १००० संख्यासे, त्रिगुण-आमलकम् च અને ત્રણ ગણાં (નંગ ૩૦૦૦) આમળાં લેવાં और आंवले ३००० संख्यासे लेवे, विदारिगन्धाम् શાલપર્ણી शालपर्णी, बृहतीम् ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, पृश्निपर्णीम् પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, निदिग्धिकाम् અને બેઠી ભોરીંગણી और छोटी कटेरी, विदारिगन्धाद्यम् આમ શાલપર્ણી જેમાં પ્રથમ છે इस प्रकार शालपर्णी जिनमें प्रथम है, श्वदंष्ट्रा-पञ्चमम् અને ગોખરુ જેમાં પાંચમાં છે એવી આ ઓષધિઓ और गोखरू जिनमें पाँचवा है ऐसी इन ओषधियोंको, गणम् પંચમૂલનો પહેલો ગણ पञ्चमूलका प्रथम गण, विद्यात् જાણવો समझे, बिल्व- બીલી बेल, अग्निमन्थ- અરણી अरणी, श्योनाकम् અરડૂસો श्योनाक, काश्मर्यम् શીવણી गम्भारी, अथ पाटलाम् અને પાટલા આ ઓષધિઓને પંચમૂલનો બીજો ગણ જાણવો और पाटला इन ओषधियोंको पंच मूलका दूसरा गण समझे, पुनर्नवाम् સાટોડી पुनर्नवा, शूर्पपर्ण्यौ મુદ્ગપર્ણી- માષપર્ણી मुद्गपर्णी-माषपर्णी, बलाम् બલા बला, एरण्डम् च एव અને એરંડો આ ઓષધિઓને પંચમૂલનો ત્રીજો ગણ જાણવો और एरण्ड इन ओषधियोंको पंचमूलका तीसरा गण समझे, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभकौ ઋષભક ऋषभक, मेदाम् મેદા मेदा, सशतावरीम् અને શતાવરીસહિત और शतावरी-सहित, जीवन्तीम् ખરખોડી આ ઓષધિઓને પંચમૂલનો ચોથો ગણ જાણવો जीवन्ती इन ओषधियोंको पंचमूलका चौथा गण समझे, शर- બરુ शर, इक्षु- શેરડી ईख, दर्भ- દર્ભ दर्भ, काश- કાશ काश, शालीनाम् અને શાળનાં तथा शालिके, मूलम् च एव મૂળ આ ઓષધિઓને પંચ મૂલનો પાંચમો ગણ જાણવો मूल इन ओषधियोंको पंच मूलका पांचवा गण समझे, इति આ પ્રમાણે इसप्रकार, एषाम् આ इन, पञ्चानाम् પાંચેય पांच, पञ्चमूलानाम् પંચમૂળોના पंचमूलोंको, यथोक्तान् કહ્યા પ્રમાણેના कहे हुए, भागान् ભાગો प्रमाणमें, उपकल्पयेत् લેવા लेवे, तत् તે इन, सर्वम् બધું सबको, दशगुणे દશગણા दसगुने अम्भसि પાણીમાં जलमें, साध्यम् પકાવવું पकावे, तम् તે वह, रसम् રસ જ્યારે रस जब, दशभाग- દશમા ભાગનો दसवां भाग, अवशेषम् બાકી રહે ત્યારે તેને शेष रहे तब उसको, पूतम् વસ્ત્રથી ગાળી वस्त्रसे छान कर, ग्राहयेत् લેવો लेवे, ताः તે इन, सर्वाः સર્વ सब, हरीतकीः च હરડે हरड़, सर्वाणि અને બધાં और सब, आमलकानि च આમળાં आंवले, तानि તે इन, सर्वाणि સર્વે सब, अनस्थीनि ઠળિયા વગરનાં गुठलियां निकाले हुए, फलानि ફળોને फलोंको, कूर्चनैः ખાંડવાના સાધનથી कूर्चनसे, आपोथ्य

४३. बिल्वाग्निमन्थश्योनाकम् काश्मर्यमथ पाटलाम्–बिल्वाग्निमन्थश्योनाकौ काश्मर्यः पाटलिस्तथा (ग. थ.)

४५. इत्येषां पञ्चमूलानाम्–इत्यासां पञ्चमूलीनाम् (ग. थ.)

ખાંડીને कूट कर, तस्मिन् તે उस, निर्यूहे કવાથમાં क्वाथमें, विनीय ભેળવીને मिला कर, इमानि આ નીચે લખેલાં इन निम्न लिखित, चूर्णानि ચૂર્ણો चूर्णोंको, दापयेत् નાખવાં डाले ॥ ४१-४७ ॥

41-47. Take forty tolas of each of the five groups of penta-radices, a thousand fruits of chebulic myrobalans and thrice that number of fresh emblic myrobalans. The five groups, each group consisting of five roots, are as follows:— (a) Ticktrefoil, indian night-shade, painted leaved uraria, yellow-berried night-shade, and small caltrops, constitute the first group called 'The ticktrefoil group.' (b) Bael tree, wind killer, indian calosanthes, white teak, wild snake gourd, constitute the second group called 'The bael group.' (c) Hog's weed, the two surpa parnis viz., wild green gram, and wild black gram, heart-leaved sida and castor oil plant constitute the third group called 'The castor oil plant group.' (d) Jivaka, rishabhaka, meda, cork swallow wort and climbing asparagus constitute the fourth group called 'The jivaka group.' (e) Small sacrificial grass, sugarcane, sacrificial grass, thatch grass and paddy roots constitute the fifth group called 'The grass group.' Of each of these five groups of penta-radices, take as instructed above and mixing them, boil the whole in ten times the quantity of water; when the decoction has boiled down to a tenth of its quantity, it should be filtered and the fluid part kept. Take now the fruits of the chebulic and emblic myrobalans and after de-seeding and crushing them in a mortar with a pestle, throw the pulp into the decoction mentioned above.

मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खपुष्प्याः प्लवस्य च ।
मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुरुणोस्तथा ॥४८॥

मधुकस्य हरिद्रायाः वचायाः कनकस्य च ।
भागांश्चतुष्पलान् कृत्वा सूक्ष्मैलायास्त्वचस्तथा ४९

सितोपलासहस्रं च चूर्णितं तुलयाऽधिकम् ।
तैलस्य द्वयाढकं तत्र दद्यात त्रीणि च सर्पिषः ॥५०॥

साध्यमौदुम्बरे पात्रे तत् सर्वं मृदुनाऽग्निना ।
ज्ञात्वा लेह्यमदग्धं च शीतं क्षौद्रेण संसृजेत् ॥५१॥

क्षौद्रप्रमाणं स्नेहार्धं तत् सर्वं घृतभाजने ।
तिष्ठेत्संमूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥५२॥

या नोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्रा जरां प्रति ।
षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥५३॥

मण्डूकपर्ण्याः બ્રાહ્મી ब्राह्मी, पिप्पल्याः પીપર पिप्पली शङ्खपुष्प्याः શંખાવળી शंखपुष्पी, प्लवस्य च કેવડીમોથ कैवर्तमुस्ता, सविडङ्गानाम् વાવડિંગસહિત वायविडंगसहित, मुस्तानाम् નાગરમોથના मोथा, तथा તથા तथा, चन्दनागुरुणोः શ્વેતચંદન અને અગર चन्दन और अगर, मधुकस्य જેઠીમધ मुलहठी, हरिद्रायाः હળદર हल्दी, वचायाः વજ वच, कनकस्य च અને નાગકેસર और नागकेसर, सूक्ष्मैलायाः નાની એલચી छोटी इलायची, तथा त्वचः તથા તજ तथा दालचीनी, चतुष्पलान् પ્રત્યેકના ૧૬ તોલાના प्रत्येकके १६ तोलेके, भागान् ભાગ भाग, कृत्वा લઈ ले कर, तत्र च તેમાં इनमें, चूर्णितम् ખાંડેલ बारीक की, तुलया अधिकम् સો પલની અધિકતાવાળી सौ पलकी अधिकतावाली, सहस्रम् એક હજાર પલ અર્થાત્ એક હજાર એકસો પલ एक हजार पल अर्थात् एक हजार एकसौ पल, सितोपला સાકર चीनी, तैलस्य

४८. प्लवस्य–फलस्य (प.)

५१. लेह्यमदग्धं–लेहमदग्धं (क. ष. ज. ष. फ.)

५३. आहारमेकं–आहारमेवं (ष. प.)

तलनुं तेल तैल, व्याढकम् ५१२ तोला ५१२ तोला, सर्पिषः अने घीना और घृतके, त्रीणि च त्रण आढक (७६८ तोला) ७६८ तोले, दद्यात् मेळववां मिलावे, तत् ते इन, सर्वम् सर्व सबको, औदुम्बरे तांबाना तांबेके, पात्रे पात्रमां पात्रमें, मृदुना मंद मंद, अग्निना अग्निथी आँचसे, साध्यम् पकाववुं पकावे, लेह्यम् तेने चाटवा जेवुं लेह जैसा, अदग्धम् नहि दाझेलुं न जला हुआ, शीतम् च तथा नीचे ऊतरतां ठंडुं थयेल तथा नीचे उतरने पर ठंडा हुआ, ज्ञात्वा जाणीने जान कर, क्षौद्रेण तेने मधनी साथे इससे मधु, संसृजेत् मेळववुं मिलावे, क्षौद्रप्रमाणम् मध मेळववानुं प्रमाण मधुका प्रमाण, स्नेहार्धम् तेलना प्रमाणथी अर्धुं लेवुं तैलसे आधा ले, तत् आ यह, सर्वम् सर्व सब, संमूर्च्छितम् कडछीथी मेळवीने मिला कर, घृतभाजने घीवाळा रीढा पात्रमां घी चुपड़े हुए पात्रमें, तिष्ठेत् रहेवा देवुं रक्खे, काले हंमेशां प्रातःकाळमां प्रतिदिन प्रातः, तस्य ते रसायननी इस रसायनको, मात्राम् योग्य मात्रा मात्राके अनुसार, प्रयोजयेत् लेवी उपयोग करे, या मात्रा जे मात्रा जो मात्रा, एकम् आहारम् कोई एक आहारनो किसी एक आहारके, जराम् प्रति पची जवा माटे पाचनमें, न उपरुन्ध्यात् उपरोध करनारी न होवी जोईए बाधक न होनी चाहिए; अत्र च आ रसायन मात्राना इस रसायनकी मात्रा, जीर्णे पची गया पछी पच जानेपर, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, षष्टिकः साठी चोखा सांठी चावलका, भोजनम् भोजन माटे लेवा भोजन, इष्यते ए इच्छवा योग्य छे करना योग्य है ॥ ४८-५३ ॥

48-53. Add to this the powder of the following, the measure of each ingredient being 16 tolas—Indian pennywort, long pepper, kidney leaved ipomea, rush-nut, nut-grass, embelia, sandal-wood, aloe wood, liquorice, turmeric, sweet flag, fragrant poon, the small cardamom and cinnamon. Add to this the powder of sugar-candy, measuring 4,400 tolas in weight, 512 tolas of oil and 768 tolas of ghee. Boil all this in a copper vessel on a low fire, taking care to see that the decoction has passed into a linctus but is not burnt. Take it down and after it has cooled, add to it honey. The measure of honey to be added is half that of the oil and ghee combined. The whole linctus should be kept well-mixed in an earthen jar which has been saturated with ghee. It may then be administered in proper dosage and at the proper time. The dose should be such as not to interfere with the taking of the patient's meals. When the medicine has been digested, the patient should be given to eat a dish of shashtika rice with cow's milk.

वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
रसायनमिदं प्राश्य बभूवुरमितायुषः ॥ ५४ ॥
मुक्त्वा जीर्णं वपुश्चाग्र्यमवापुस्तरुणं वयः ।
वीततन्द्राक्लमश्वासा निरातङ्काः समाहिताः ॥५५॥
मेधास्मृतिबलोपेताश्चिररात्रं तपोधनाः ।
ब्राह्मं तपो ब्रह्मचर्यं चेरुश्चात्यन्तनिष्ठया ॥५६॥

वैखानसाः वानप्रस्थो वानप्रस्थ, वालखिल्याः वालखिल्य वालखिल्य, तथा च अन्ये अने बीजा तथा अन्य, तपोधनाः तपस्वीओ तपस्वियोंने, इदम् उपर कहेला इस, रसायनम् प्राश्य रसायनने प्राश्य रसायनका, प्राश्य उपयोग करीने उपयोग करके, अमितायुषः अमित आयुष्यवाळा दीर्घायु, बभूवुः थया हता हुए थे, जीर्णम् जीर्ण थई गयेला जीर्ण हुए, वपुः शरीरने शरीरको, मुक्त्वा बदलीने त्याग कर, अग्र्यम् श्रेष्ठ नये, तरुणम् तरुण तरुण, वयः वयने वयको, अवापुः पाम्या हता प्राप्त हुए थे, तपोधनाः ते तपोधनो वे तपोधन, वीततन्द्राक्लमश्वासाः तन्द्रा, श्रम अने श्वासथी

५४. प्राश्य–प्राप्य (द. च.)

રહિત तन्द्रा, थकान और श्वासरहित, निरातङ्काः નીરોગ रोगरहित, समाहिताः એકાગ્ર મનવાળા एकाग्र मनवाले, मेधा- તથા ધારણાશક્તિ मेधा स्मृति- સ્મરણશક્તિ स्मृति, बलोपेताः તથા બળથી યુક્ત થઈ तथा बलसे युक्त हो कर, अत्यन्तनिष्ठया અત્યંત નિષ્ઠા-પૂર્વક अत्यन्त निष्ठापूर्वक, ब्राह्मम् ઉત્તમ ब्राह्म, तपः તપ तप, ब्रह्मचर्यम् અને બ્રહ્મચર્ય और ब्रह्मचर्यको, चिररात्रम् લાંબા વખત સુધી दीर्घकाल तक, चेरुः આચરતા હતા पालन करते थे ॥ ५४-५६ ॥

54-56. The hermits known as the Vaikhanasas and the Valakhilyas and likewise other celebrated ascetics attained immense longevity from the use of this 'Rasayana'. Shuffling off their decayed bodies, they secured for themselves fresh youth, freed themselves from langour, weariness and dyspnea and were unhampered by disease, were single-minded, and endowed with intelligence, memory and strength. These mighty ascetics practised spiritual austerities and celibacy for unending years with exceeding devotion.

रसायनमिदं ब्राह्ममायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
दीर्घमायुर्वयश्चाग्र्यं कामांश्चेष्टान् समश्नुते ॥५७॥
(इति ब्राह्मरसायनम्)

आयुष्कामः આયુષ્ય વધારવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે दीर्घ आयुकी इच्छावालेको, **इदम्** આ इस, **ब्राह्मम् रसायनम्** બ્રાહ્મ રસાયનનો ब्राह्म रसायनका, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए, **दीर्घम्** એથી તે દીર્ઘ उसके कारण वह दीर्घ, **आयुः** આયુષ્યને आयु, **अग्र्यम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **वयः च** જુવાની जवानी, **इष्टान्** અને ઇષ્ટ और अभीष्ट, **कामान् च** મનોરથોને પણ कामना-ओंको भी, **समश्नुते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, **इति ब्राह्म-रसायनम्** આ બ્રાહ્મ રસાયન છે यह ब्राह्म रसायन है॥५७॥

५७. इति ब्राह्मरसायनम्—इति रसायनयोगः प्रथमः (ग.)

57. This divine Rasayana should be made use of by one who desires long life; by so doing he will attain longevity, rejuvenation and all the desires of his heart. Thus has been described the Brahma Rasayana.

ब्राह्मरसायनं द्वितीयम्—

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्टस्वेदनविधिना पयस ऊष्मणा सुस्विन्नमनातपशुष्कमनस्थि चूर्णयेत् । तदामलकसहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिरा-पुनर्नवाजीवन्तीनागबलाब्रह्मसुवर्चलामण्डूकपर्णी-शतावरीशङ्खपुष्पीपिप्पलीवचाविडङ्गस्वयङ्गुप्तामृ-ताचन्दनागुरुमधुकमधूकपुष्पोत्पलपद्ममालतीयुव-तीयूथिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तं पुनर्नागबलासहस्र-पलस्वरसपरिपीतमनातपशुष्कं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रसर्पिषा वा क्षुद्रगुडाकृतिं कृत्वा शुचौ दृढे घृतभाविते कुम्भे भस्मराशेरधः स्थापयेदन्तर्भूमेः पक्षं कृतरक्षाविधानमथर्ववेदविदा, पक्षात्यये चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवालकालायसचूर्णाष्ट-भागसंयुक्तमर्धकर्षवृद्ध्या यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयुञ्जानोऽग्निबलमभिसमीक्ष्य, जीर्णे च षष्टिकं पयसा ससर्पिष्कमुपसेवमानो यथोक्तान् गुणान् समश्नुत इति ॥ ५८ ॥

यथोक्तगुणानाम् પૂર્વોક્ત ગુણવાળાં पूर्वोक्त गुणवाले, **आमलकानाम्** આમળાંઓ आंवलोंको, **सहस्रम्** १००० નંગ १००० संख्यामें, **पिष्टस्वेदन-** પિષ્ટસ્વેદનની पिष्ट-स्वेदन, **विधिना** વિધિથી विधिसे, **पयसः** દૂધની दूधकी, **ऊष्मणा** બાફથી भाफसे, **सुस्विन्नम्** સારી રીતે બાફીને भली भांति स्विन्न करके, **अनातप-** છાયામાં छायामें, **शुष्कम्** સૂકવીને सुखा कर, **अनस्थि** ઠળિયા વિનાનાં કરીને गुठली निकालकर, **चूर्णयेत्** ચૂર્ણ કરવું चूर्ण करना चाहिए, **तत्** તે ચૂર્ણને इस चूर्णको, **आमलक-**

५८. मधुकमधूकपुष्प–मधूकपुष्प (ग.)
,, द्विगुणितसर्पिषा–द्विगुणितमधुसर्पिषा (ग.)
,, अथर्ववेदविदा–अथर्ववेदविदा (ग.)
,, अर्धकर्षवृद्ध्या–अर्धाभिकर्षवृद्ध्यातसर्पिषा वृद्ध्या (ग.)

सहस्र- એક હજાર આમળાંના एक हजार आंवलेके, स्वरसपरिपीतम् સ્વરસની ભાવના આપીને स्वरससे भावना दे कर, स्थिरा- શાલપર્ણી शालपर्णी, पुनर्नवा- પુનર્નવા पुनर्नवा, जीवन्ती- ખરખોડી जीवन्ती, नागबला- નાગબલા नागबला, ब्रह्मसुवर्चला સૂરજમુખી ब्रह्मसुवर्चला, मण्डूकपर्णी- બ્રાહ્મી मंडूकपर्णी शतावरी- શતાવરી शतावर, शङ्खपुष्पी- શંખપુષ્પી शंखपुष्पी, पिप्पली- પીપર पिप्पली, वचा- વજ वच, विडङ्ग- વાવડિંગ वायविडंग, स्वयङ्गुप्ता- કૌંચાં कौच, अमृता- ગળો गिलोय, चन्दन- શ્વેતચંદન चन्दन, अगुरु- અગર अगुरु, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, मधूकपुष्प મહુડાંના ફૂલ महुवेके फूल, उत्पल- નીલકમલ नील कमल, पद्म- કમળ पद्म, मालती- માલતી चमेली, युवती- જાઈ जूही, यूथिका- અને જૂઈનાં મૂળો એઓના और यूथिका इनके, चूर्णाष्टभाग- આમળાંના ચૂર્ણના અષ્ટમાંશ જેટલા ચૂર્ણમાં आंवलेके चूर्णसे अष्टमांश चूर्णमें, संयुक्तम् મેળવવું मिलाये, पुनः ફરી તેને फिर उसको, नागबला- નાગબલાના नागबलाके, सहस्रपल- ૪૦૦૦ તોલા ४००० तोले, स्वरस- સ્વરસની स्वरससे, परिपीतम् ભાવના આપીને भावना देकर, अनातपशुष्कम् છાયામાં સૂકવીને छायामें सुखाकर, द्विगुणित- ચૂર્ણના પ્રમાણ કરતાં બમણા चूर्णके प्रमाणसे दुगुने, सर्पिषा ગાયના ઘીમાં घी, क्षौद्रसर्पिषा वा અથવા ચૂર્ણના તોલ પ્રમાણે એકત્ર કરેલાં ઘી તથા મધમાં નાખી या चूर्णके बराबर एकत्रित किये घी तथा मधुमें डाल कर, क्षुद्रगुडाकृतिम् રાબના રૂપમાં फाणितके आकारमें, कृत्वा બનાવીને बनाकर, शुचौ પવિત્ર पवित्र, दृढे મજબૂત मजबूत, घृतभाविते તથા અંદર ઘી ચોપડેલા अन्दर घृतसे लिप्त, कुम्भे ઘડામાં घड़ेमें रख कर, भूमेः જમીનમાં ખાડો ખોદીને जमीनमें गर्त खोद कर, अन्तः તેમાં इसमें, भस्मराशेः રાખના ઢગલા राखकी ढेरीके, अधः નીચે नीचे, अथर्ववेदविदा અથર્વવેદોક્ત મંત્રો જાણનારથી अथर्ववेदके जानने- वालेसे, कृतरक्षाविधानम् રક્ષાવિધાન કરાવીને रक्षा कराके, पक्षम् એક પખવાડિયું पन्द्रह दिन तक, स्थापयेत् રાખવું रख देवे, पक्षात्यये પખવાડિયું પૂરું થયા પછી पन्द्रह दिनके बाद, उद्धृत्य च બહાર કાઢીને તેમાં बाहिर निकाल कर उसमें, सुवर्ण- સુવર્ણ सुवर्ण, रजत- રજત चांदी, ताम्र- તામ્ર ताम्र, प्रवाल- પ્રવાલ मूंगा, कालायस- અને કાલલોહ और काललोह, चूर्णाष्टभाग- ચૂર્ણથી આઠમો ભાગ चूर्णसे आठवाँ भाग, संयुक्तम् ભેળવીને मिलाकर, अग्निबलम् જઠરાગ્નિનું બળ अग्निबलके, अभिसमीक्ष्य જોઈને अनुसार, अर्धकर्षवृद्ध्या અર્ધો અર્ધો તોલો વધારીને आधा आधा कर्ष बढ़ाते हुए, यथोक्तेन ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે यथोक्त, विधिना વિધિથી विधिसे, प्रातः પ્રાતઃ હમેશાં સવારમાં प्रतिदिन प्रातःकालमें, प्रयुञ्जानः ઉપયોગ કરતો उपयोग करता हुआ, जीर्णे च અને જીર્ણ થયા પછી और जीर्ण हो जाने पर, पयसा દૂધ સાથે दूधके साथ, सर्पिष्कम् ઘીવાળા घीसे युक्त, षष्टिकम् સાઠી ચોખાનું सांठी चावलका, उपसेवमानः સેવન કરતો મનુષ્ય सेवन करता हुआ मनुष्य, यथोक्तान् શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે शास्त्रमें कहे अनुसार, गुणान् રસાયનના ગુણોને रसायनके गुणोंको, समश्नुते इति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥५८॥

58. Take a thousand fruits of the emblic myrobalan, of the qualities described above. Soften them well by the steam-process by keeping over a kettle of boiling milk, and dry them in the shade and after de-seeding them, crush them to powder. This powder should then be macerated in the expressed juice of a thousand fresh fruits of the emblic myrobalan. Add to it the following, each, of the measure of an eighth part of the powder of the emblic myrobalan. Tick-trefoil, hog's weed, cork swallow wort, gingo fruit, heliotrope, indian penny wort, climbing asparagus, kidney leaved ipomea, long pepper, sweet flag, embelia, cowage, guduch, sandal-wood, eagle-wood, liquorice and flowers of mahwah, blue water lily, lotus, arabian jasmine, rose,

small jasmine, yellow jasmine. The compound should then be macerated in the expressed juice of 4,000 tolas of gingo fruit plant. It should then be dried in the shade. Ghee of twice the measure or ghee and honey of twice the measure should then be mixed with it. The whole mass should be reduced to look like liquid gur and kept in a clean and strong earthen vessel that has been saturated with ghee. The vessel, having been sealed and made secure by one who is versed in the Atharveda, should be deposited under-ground below a heap of ashes for a fortnight. When the prescribed period is over, it should be unearthed and the contents mixed with the powder of gold, silver, copper, coral and iron, the measure of these being one eighth of the whole mass. It should be taken each morning in a gradually increasing dose, beginning with half a tola, with due heed to one's strength of digestion. When the dose has been fully digested, a meal consisting of cooked shashtika rice and milk seasoned with ghee, should be eaten. Taking this medicine in this manner one attains all the benefits described earlier in the case of the first Brahma Rasayana.

भवन्ति चात्र—

इदं रसायनं ब्राह्मं महर्षिगणसेवितम् ।
भवत्यरोगो दीर्घायुः प्रयुञ्जानो महाबलः ॥५९॥

कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
श्रुतं धारयते सत्त्वमार्षं चास्य प्रवर्तते ॥ ६० ॥
धरणीधरसारश्च वायुना समविक्रमः ।
स भवत्यविषं चास्य गात्रे संपद्यते विषम् ॥ ६१ ॥

(इति द्वितीयं ब्राह्मरसायनम् ।)

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, महर्षिगणसेवितम् મહર્ષિઓના સમુદાયે સેવેલા महर्षिसमूहसे सेवित, इदम् આ इस, ब्राह्मम् બ્રાહ્મ ब्राह्म, रसायनम् રસાયનનો रसायनको, प्रयुञ्जानः પ્રયોગ કરતો પુરુષ सेवन करके मनुष्य, अरोगः રોગ વિનાનો नीरोग, दीर्घायुः દીર્ઘ આયુષ્યવાળો दीर्घायु, महाबलः મહાન બળવાન बहुत बलवान, प्रजानाम् પ્રજાઓમાં प्रजाओंका, कान्तः પ્રિય प्रिय, सिद्धार्थः દરેક મનોરથને સફળ કરનારો सिद्धमनोरथवाला, चन्द्रादित्य- તથા ચંદ્ર અને સૂર્યની तथा चंद्र और सूर्यके, समद्युतिः સમાન પ્રભાવાળો समान कान्तिवाला, भवति થાય છે होता है, श्रुतम् આ પુરુષ શાસ્ત્રાભ્યાસને यह पुरुष सुनते ही, धारयते ધારણ કરી શકે છે धारण कर लेता है, अस्य च અને એનું और इसका, सत्त्वम् મન मन, आर्षम् ઋષિયોના જેવું ऋषियोंके समान, प्रवर्तते થઈ જાય છે हो जाता है, सः વળી તે फिर वह पुरुष, धरणीधरसारः च પર્વતના જેવી દઢતાવાળો पर्वतके समान सारवाला, वायुना અને વાયુના और वायुके, समविक्रमः સમાન પરાક્રમવાળો समान पौरुषवाला, भवति થાય છે होता है, अस्य અને આના और इसके, गात्रे च ગાત્રમાં शरीरमें, विषम् च વિષ પણ विष भी, अविषम् અવિષ (પ્રભાવરહિત) अविष (प्रभावरहित), संपद्यते થાય છે होता है ॥ ५९-६१ ॥ (इति આ यह, द्वितीयम् બીજું दूसरा, ब्राह्मरसायनम् બ્રાહ્મ રસાયન છે ब्राह्मरसायन है।)

Here are verses again—

59-61. The Brahma Rasayana described above was made use of by the great sages. Using it, one becomes

५९ अरोगः-अरोगी (ग.)

६१. धरणीधर—पृथिवीधर (ग.)
,, इति द्वितीयं ब्राह्मरसायनम्—इति ब्राह्मरसायनद्वितीययोगः (च.ये.)

immune to disease, long-lived, endowed with great strength, attractive to people, fulfilled of desires and equal in lustre to the sun and the moon. One will be able to retain in memory all that one has heard, and will possess the mental faculties of the seers. One will, moreover, have a frame like adamant and strength like that of the wind. In such a body even poison will be rendered innocuous. Thus has been described the second Brahma Rasayana.

च्यवनप्राशः—

बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्यः पाटलिर्बला ।
पर्ण्यश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥६२॥
शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।
अभया चामृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शटी ॥६३॥
मुस्तं पुनर्नवा मेदा सैला चन्दनमुत्पलम् ।
विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥६४॥
एषां पलोन्मितान् भागाञ्छतान्यामलकस्य च ।
पञ्च दद्यात्तदैकध्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥६५॥
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥६६॥
पलद्वादशके भृष्ट्वा दत्त्वा चार्धतुलां भिषक् ।
मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥६७॥
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीद्विपलं तथा ॥६८॥
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ ६९ ॥
कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनः ॥७०॥
स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चाप्यपकर्षति ॥७१॥
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्यान्न भोजनम् ।
अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥७२॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्व-
　　मायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं
　　वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ ७३ ॥
रसायनस्यास्य नरः प्रयोगा-
　　ल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।
जराकृतं रूपमपास्य सर्वं
　　बिभर्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ ७४ ॥

(इति च्यवनप्राशः ।)

बिल्व- બીલી बिल्व, अग्निमन्थौ અરણી अग्निमन्थ, श्योनाकः અરલુ श्योनाक, काश्मर्यः સીવણ गम्भारी, पाटलिः પાડળમૂળ पाटला, बला ખપાટ बला, चतस्रः पर्ण्यः ચાર પર્ણી—શાલપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી અને માષપર્ણી चार पर्णियां—शालपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्गपर्णी और माषपर्णी, पिप्पल्यः પીપર पिप्पली, श्वदंष्ट्रा ગોખરુ गोखरू, बृहतीद्वयम् ઊભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, बड़ी कटेरी, शृङ्गी કાકડાશીંગી काकड़ाशृङ्गी, तामलकी ભોંઆમલી भुंई आंवला, द्राक्षा કાળી દ્રાક્ષ द्राक्ष, जीवन्ती ખરખોડી जीवन्ती, पुष्कर- પુષ્કરમૂળ पुष्करमूल, अगुरु અગર अगुरु, अभया હરડે हरड़, अमृता च ગળો गिलोय, ऋद्धिः ઋદ્ધિ ऋद्धि, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभकौ ઋષભક ऋषभक, शटी કચૂરો कचूर, मुस्तम् મોથ मुस्ता, पुनर्नवा સાટોડી पुनर्नवा,

६२. श्योनाकः काश्मर्यः–स्योनाकः काश्मरी (क.)
६४. सैला–एला (ध.)
,, सैला चन्दनमुत्पलम्–सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने (ग. ध.)
६५. दद्यात्तदैकध्यं–दद्यात्तदेकत्र (ध.)
६६. निष्कुलं तैलसर्पिषोः –कुडवं तैलसर्पिषोः (ध.)
६७. साधु साधयेत्–साधयेद्भिषक् (ध.)
६८. प्रदापयेत्–समावपेत् (क. ख. ग. छ.)
६९. च्यवनप्राशः–च्यावनप्राशः (क.)
७३. स्त्रीषु प्रहर्ष–स्त्रीषु प्रकर्षं (ध.)
,, वर्णप्रसादं–विवर्णसादं (ध.)
७४. सर्वं–पूर्वं (ध.)
,, नवयौवनस्य–नवयौवनानाम् (ध.)
,, इति च्यवनप्राशः–इति च्यवनप्राशरसायनं तृतीययोगः (ध.)

सैला એલચી સાથે इलायचीके साथ, मेदा મેદા मेदा, चन्दनम् શ્વેત ચન્દન चन्दन, उत्पलम् કાળું કમળ नीलोफर, विदारी વિદારીકંદ विदारीकंद, वृषमूलानि અરડૂસાનાં મૂળ अड़ूसेकी जड़, काकोली કાકોલી काकोली, काकनासिका કાકડોળીઓ काकनासिका, एषाम् આ ઔષધોના इन औषधोंके, पलोन्मितान् પ્રત્યેકના ૪--૪ તોલા प्रत्येकके ४-४ तोले, भागान् ભાગ भाग, आमलकस्य અને આમળાં और आंवले, पञ्चशतानि च ૫૦૦ નંગ ५०० गिनतीमें, दद्यात् લેવાં लेवे, तत् આ સર્વને इन सबको, जलद्रोणे ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં १०२४ तोले जलमें, ऐकध्यम् એકઠાં કરીને एकसाथ, विपाचयेत् ઉકાળવાં पकाये, एतानि આ બધાં इन सब, औषधानि ઔષધોનો ओषधियोंका, गतरसानि રસ નીકળી ગયો છે रस निकल गया है, ज्ञात्वा એમ જાણી ऐसा समझ कर, तम् रसम् તે રસને उस रसको, आमलकम् અને આમળાંને और आंवलोंको, उद्धृत्य च બહાર કાઢીને निकाल कर, निष्कुलम् ઠળિયા વિનાનાં કરીને गुठलीसे रहित कर, तैलसर्पिषोः મેળવેલાં તેલ અને ઘી मिलाये हुए तैल और घृत, पलद्वादशके ૪૮ તોલામાં बारह पलमें, भृष्ट्वा શેકીને भूंज कर, पूतायाः તેમાં શુદ્ધ उनमें शुद्ध, मत्स्यण्डिकायाः દાણાદાર ખાંડ दानेदार खांड, अर्धतुलाम् च ૨૦૦ તોલા ५० पल, दत्त्वा ભેળવીને मिला कर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, लेहवत् અવલેહની પેઠે अवलेहके समान, साधु ધીમી ધીમી આંચથી मन्द मन्द आंचसे, साधयेत् પકાવવાં पकाये, सिद्धशीते આ અવલેહ જેવો પદાર્થ થઈ ઠંડો થયા પછી अवलेह जैसे सिद्ध हुए इस पदार्थके शीतल होने पर, अत्र એમાં इसमें, मधुनः મધ मधु, षट्पलम् ૨૪ તોલા २४ तोले, तुगाक्षीर्याः વંશલોચન वंशलोचन, चतुष्पलम् ૧૬ તોલા १६ तोले, तथा તથા तथा, पिप्पलीद्विपलम् પીપર ૮ તોલા पिप्पली ८ तोले, प्रदापयेत् નાખવાં मिलाये, त्वक्- તજ दालचीनी, एला- એલચી इलायची, पत्र- તમાલપત્ર तेजपत्र, केशरान् અને નાગકેશર और नागकेशर, एकम् એક એક एक एक, पलम् च ૫લ पल, निदध्यात् ભેળવવું मिलाये, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अयम् આ इस, च्यवनप्राशः ચ્યવનપ્રાશને च्यवनप्राशको, परम् ઉત્તમ श्रेष्ठ, रसायनः રસાયન रसायन,

उक्तः કહેલ છે कहा है, विशेषेण અને તે ખાસ કરીને और वह विशेष कर, कास- કાસ कास, श्वासहरः च एव અને શ્વાસને હરનારો और श्वासनाशक, उपदिश्यते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, क्षीण- ક્ષીણ થયેલાઓને क्षीण, क्षतानाम् જેઓને છાતીમાં ક્ષત થયેલું હોય તેઓને क्षत, वृद्धानाम् વૃદ્ધોને वृद्ध, बालानाम् च તથા બાળકોને માટે तथा बालकोंके लिए, अङ्गवर्धनः અંગોની વૃદ્ધિ કરનારો છે अंगवर्धक है, स्वरक्षयम् સ્વરક્ષયને स्वरक्षय, उरोरोगम् છાતીના રોગને छातीके रोग, हृद्रोगम् હૃદ્રોગને हृदयरोग, वातशोणितम् વાતરક્તને वातरक्त, पिपासाम् પિપાસાને प्यास, मूत्र- शुक्रस्थान् અને મૂત્રના તથા શુક્રના और मूत्र तथा शुक्रके, दोषान् च अपि દોષોને दोषको, अपकर्षति હઠાવે છે नष्ट करता है, अस्य આ ચ્યવનપ્રાશ અવલેહની इस च्यवनप्राशको, मात्राम् તે માત્રાનો उस मात्रामें, प्रयुञ्जीत ઉપયોગ કરવો खाये, या જે जो, भोजनम् ભોજન લેવામાં भोजन लेनेमें, न उपरुन्ध्यात् હરકત ન કરે रुकावट न करे, अस्य આ રસાયનના इस रसायनके, प्रयोगात् પ્રયોગથી प्रयोगसे, सुवृद्धः સારી રીતે વૃદ્ધ થઈ ગયા છતાં પણ अति वृद्ध, च्यवनः ચ્યવન ઋષિ च्यवन ऋषि, पुनः ફરીથી फिरसे, युवा નવયુવાન युवा, अभूत् થયા હતા बन गये थे, नरः પુરુષ पुरुष, जीर्णः શરીરે જીર્ણ થયો હોય जीर्ण होने पर, अपि છતાં પણ भी, अस्य रसायनस्य આ ચ્યવનપ્રાશ રસાયનનો इस च्यवनप्राश रसाययनको, कुटी-प्रवेशात् કુટી પ્રાવેશિક વિધિથી कुटी-प्रवेशकी विधिके अनुसार, प्रयोगात् પ્રયોગ કરે તો प्रयोग करे तो, मेधाम् ધારણાશક્તિ धारणाशक्ति, स्मृतिम् સ્મૃતિ स्मृति, कान्तिम् કાંતિ कान्ति, अनामयत्वम् આરોગ્ય नीरोगता, आयुःप्रकर्षम् દીર્ઘાયુ आयुकी वृद्धि, इन्द्रियाणाम् અને ઇન્દ્રિયોનું और इन्द्रियोंका, बलम् બલ बल, स्त्रीषु સ્ત્રીઓના સેવનમાં स्त्रियोंको भोगनेमें, परम् प्रहर्षम् અતિહર્ષ अतिशय हर्ष, अग्निवृद्धिम् જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ अग्निकी वृद्धि, वर्णप्रसादम् શરીરના વર્ણની નિર્મળતા वर्णकी निर्मलता, पवन- અને વાયુની और वायुकी, आनुलोम्यम् અનુલોમ ગતિને अनुलोम गतिको, लभेत પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, जराकृतम्

તેમજ વૃદ્ધાવસ્થાએ કરેલા एवं वृद्धावस्थासे प्राप्त, सर्वम् સર્વ सब, रूपम् રૂપનો रूपको, अपास्य ત્યાગ કરીને छोड़ कर, नवयौवनस्य નવયૌવનના नूतन यौवनके, रूपम् રૂપને रूपको, बिभर्ति ધારણ કરે છે धारण करता है ॥ ६२-७४ ॥ (इति આ यह, च्यवनप्राशः ચ્યવનપ્રાશ છે च्यवनप्राश है।)

62-74. Take 4 tolas of each of the following:—Bael, wind killer, indian trumpet flower, white teak, trumpet flower, heart leaved sida, the four parnis, tick trefoil, painted leaved uraria, wild green gram and wild black gram, long pepper, small caltrops, the two Brihatis, viz., indian night-shade and yellow-berried night shade, galls, tamalaki, grapes, cork swallow-wort, german iris, eagle-wood, chebulic myrobalans, heart-leaved moon-seed, riddhi, jiwaka, rishabhaka, zedoary, nut grass, hog's weed, meda, cardamom, sandal-wood, blue lily, white yam, vasaka root, kakoli, and small stinking swallow wort; to these add five hundred fruits of the emblic myrobalans. Boil the whole in 1024 tolas of water. On ascertaining that the drugs have been thoroughly decocted, the brew together with emblic myrobalans, should be taken down. The myrobalans should be removed and de-seeded. They should then be fried in 48 tolas of ghee and oil. The physician should then boil the fried substance in the decoction already obtained adding to it two hundred tolas of pure candied sugar. He should keep stirring the whole with a clean iron ladle till it is reduced to ths proper consistency, when it should be taken down. After it has cooled, mix it with 24 tolas of honey, 16 tolas of bamboo manna, 8 tolas of long pepper, 4 tolas of cinnamon bark, cardamoms, the leaves of the cinnamon tree and of fragrant poon combined and all ground to powder. This is that very Chyavana-prasa the elixir of the Rishi Chyavana, which is celebrated as the highest Rasayana. It is specially recommended for the cure of cough and dyspnea and as a body-builder for the wasted, for those suffering from pectoral lesions, the old and for the children. It also subdues such disorders as loss of voice, diseases of the chest, diseases of the heart, thirst and disorders of the rheumatic condition. It should be made use of in such doses as will not interfere with the ordinary eating of meals. By its use, Chyavana, though grown very old, became young once again. Intelligence, memory, lustre, immunity from disease, longevity, increased sense-power, amative delights, hightened activity of the gastric fire, clearness of complexion, the regularity of the peristalsis —all this does a man obtain from the use of this Rasayana. By retiring into a retreat and resorting to this medicine a man will shed his infirmities and emerge with fresh youth. Thus has been described the 'Chyavana-prasa linctus'.

आमलकरसायनम्—

अथामलकहरीतकीनामामलकबिभीतकानां हरी-

७५. अथ–अथ च (ग.)

तकीबिभीतकानामामलकहरीतकीबिभीतकानां वा पलाशत्वगवनद्धानां मृदाऽवलिप्तानां कुकूलस्विन्नानामकुलकानां पलसहस्रमुलूखले संपोथ्य दधिघृतमधुपललतैलशर्करासंयुक्तं भक्षयेदनन्नभुग्यथोक्तेन विधिना; तस्यान्ते यवाग्वादिभिः प्रत्यवस्थापनम्, अभ्यङ्गोत्सादनं सर्पिषा यवचूर्णैश्च, अयं च रसायनप्रयोगप्रकर्षो द्विस्तावदग्निबलमभिसमीक्ष्य, प्रतिभोजनं यूषेण पयसा वा षष्टिकः ससर्पिष्कः, अतः परं यथासुखविहारः कामभक्ष्यः स्यात्। अनेन प्रयोगेणर्षयः पुनर्युवत्वमवापुर्बभूवुश्चानेकवर्षशतजीविनो निर्विकाराः परं शरीरबुद्धीन्द्रियबलसमुदिताश्चेरुश्चात्यन्तनिष्ठया तपः ॥७५॥

(इति चतुर्थामलकरसायनम्।)

अथ आमलक- આમળાં आंवले, हरीतकीनाम् અને હરડે और हरड़, आमलक- અથવા આમળાં या आंवले, बिभीतकानाम् અને બહેડાં और बहेड़े, हरीतकी- અથવા હરડે या हरड़, बिभीतकानाम् અને બહેડાં और बहेड़े, आमलक- અથવા આમળાં या आंवले, हरीतकी- હરડે हरड़, बिभीतकानाम् वा અને બહેડાં એઓને और बहेड़े इनको, पलाशत्वक्- ખાખરાની તાજી છાલથી ढाककी ताजी छालमें, अवनद्धानाम् લપેટીને लपेट कर, मृदा તથા તે ઉપર ચીકણી માટી इनके ऊपर चिकनी मिट्टी, अवलिप्तानाम् ચોપડીને लगा कर, कुकूलक- અડાયાંના અગ્નિથી उपलोंकी अग्निसे, स्विन्नानाम् બાફીને स्वेदन कर, अकुलकानाम् તે સર્વના ઠળિયા કાઢીને फिर इनकी गुठलियोंको निकाल कर, पलसहस्रम् ४००० તોલા પ્રમાણમાં લઈને एक हजार पलको, उलूखले ખાંડણિયામાં ऊखलमें, संपोथ्य ખાંડીને कूट कर, दधि દહીં दही, घृत- ઘી घृत, मधु- મધ मधु, पलल- તલનો કલ્ક तिलकल्क, तैल- તેલ तैल, शर्करा- અને સાકર और शर्करा, संयुक्तम् મિશ્રિત કરીને मिला कर, अनन्नभुक् કંઈ પણ અન્ન ખાધા સિવાય बिना कुछ खाये, यथोक्तेन ઉપર કહેલ કુટીપ્રાવેશિક यथोक्त, विधिना વિધિથી विधिसे, भक्षयेत् ખાવું सेवन करे, तस्य अन्ते તે પછી इसके बाद, यवाग्वादिभिः યવાગૂ વગેરેના ક્રમથી यवागूआदिके कमसे, प्रत्यवस्थापनम् પ્રયોગ કરનારને પ્રકૃતિમાં લાવવો प्रयोग करनेवालेको प्रकृतिमें ले आये, सर्पिषा ઘીથી घृतसे, यवचूर्णैः च અને યવચૂર્ણથી और यवचूर्णसे, अभ्यङ्गोत्सादनम् અભ્યંગ અને ઉત્સાદન કરવું अभ्यंग और उत्सादन करे, अयम् આ इस, रसायन- રસાયનનો रसायनका, प्रयोगप्रकर्षः च પ્રયોગ વધારેમાં વધારે प्रयोग अधिकसे अधिक, द्विः तावत् દિવસમાં બે વાર दिनमें दो बार, अग्निबलम् જઠરાગ્નિના બળને अग्निके बलको, अभिसमीक्ष्य જોઈ કરવો देख कर करे, प्रतिभोजनम् અને ભોજન સમયે और भोजनके समय, यूषेण યૂષની સાથે यूषके साथ, पयसा वा અથવા દૂધની સાથે अथवा दूधके साथ, ससर्पिष्कः ઘીવાળા घृतयुक्त, षष्टिकः સાઠી ચોખાનું ભોજન કરે सांठीके भातको खाये, अतः परम् ત્યાર પછી तदनन्तर, यथासुखविहारः શરીરને માફક આવે તેવો વિહાર शरीरके आरोग्यके अनुकूल विहार, कामभक्ष्यः च અને યથેચ્છ આહાર કરનાર और यथेच्छ आहार करनेवाला, स्यात् થવું बने, ऋषयः ઋષિઓ ऋषिलोग, अनेन આ इस, प्रयोगेण પ્રયોગથી प्रयोगसे, पुनर्युवत्वम् નવી યુવાની पुनः युवा, अवापुः પામ્યા હતા हो गये थे, अनेक- અનેક अनेक, वर्षशतजीविनः સેંકડાઓ સુધી જીવનારા सैकड़ों वर्ष तक जीवित रहनेवाले, निर्विकाराः च અને નીરોગ और नीरोग, बभूवुः થયા હતા हुए थे शरीर- તેમજ શરીર एवं शरीर, बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, इन्द्रिय- અને ઇન્દ્રિયોના और इन्द्रियोंके, बलसमुदिताः બળથી યુક્ત થઈને बलसे युक्त हो कर, अत्यन्तनिष्ठया અત્યન્ત નિષ્ઠાપૂર્વક अत्यन्त निष्ठासे, परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, तपः તપ तपको, चेरुः આચરતા હતા करते रहे थे ॥ ७५ ॥ (इति આ यह, चतुर्थ- ચોથું चौथा, आमलकरसायनम् આમલક રસાયન છે आमलक रसायन है)

---

७५. संपोथ्य–संपेष्य (ढ.)
,, शर्करासंयुक्तम्–शर्करासंप्रयुक्तम् (थ)
,, यवाग्वादिभिः प्रत्यवस्थापनम–यवाग्वादिरसैः प्रकृत्यवस्थापनम् (थ.)
,, प्रत्यवस्थापनम्–प्रकृत्यवस्थापनम् (च छ.)
,, अयं च–अपि च (ख)
,, अयं च रसायनप्रयोगप्रकर्षो–अपि चास्य रसायनप्रयोगस्य (क.)
,, यथासुखविहारः–यथासुखविचारः (थ.)
,, अनेकवर्ष°–अनेन वर्ष° (च.)
,, °निष्ठया तपः–°निष्ठं तप इति (त.)
,, इति चतुर्थामलकरसायनम्–इति रसायनप्रयोगश्चतुर्थः (च.)

75. Take a quantity of chebulic and emblic myrobalans or of emblic and beleric myrobalans, or chebulic and beleric myrobalans, or of all the three-chebulic, emblic and beleric. Wrap them in the bark of the palasa tree and smearing the exterior of the bundle with clay, heat them over a cowdung fire. Removing the stones, take a quantity weighing 4,000 tolas. Crush this in a stone-mortar. Mixing the paste with an equal quantity of curds, ghee, honey, til paste, til oil and sugar, take according to the rules laid down earlier, abstaining from diet the while. Thereafter the return to the normal mode of diet should be gradually effected through the taking of gruel etc., and one should take inunction with ghee and massage with the powder of barley. This may be increased to a course of two doses a day according to the strength of digestion. The transition to normal diet must be effected through a course of cooked shashtikarice, seasoned with ghee taken either with gruel or milk. Thereafter, one may conduct oneself according to one's inclinations and eat whatever one desires. By the use of this Rasayana the sages regained their youth, lived for hundreds of years free from disease. Besides, possessed of the strength of body, mind and senses, they were able to prosecute their austerities with the greatest devotion. Thus has been described the fourth variety of Emblic Myrobalan Vitalizer.

हरीतक्यादियोगः —

हरीतक्यामलकविभीतकपञ्चपञ्चमूलनिर्यूहे पिप्पलीमधुकमधूककाकोलीक्षीरकाकोल्यात्मगुप्ता - जीवकर्षभकक्षीरशुक्लाकल्कसंप्रयुक्तेन विदारीस्वरसेन क्षीराष्टगुणसंप्रयुक्तेन च सर्पिषः कुम्भं साधयित्वा प्रयुञ्जानोऽग्निबलसमां मात्रां जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमुष्णोदकानुपानमश्नञ्जराव्याधिपापाभिचारव्यपगतभयः शरीरेन्द्रियबुद्धिबलमतुलमुपलभ्याप्रतिहतसर्वारम्भः परमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥

(इति पञ्चमो हरीतकीयोगः।)

हरीतकी- હરડે हरड, आमलक- આમળાં आंवला, बिभीतक- બહેડાં बहेडा, पञ्च-पञ्चमूल- અને પાંચે પંચમૂળ और पांचों पंचमूल, निर्यूहे તેઓના ક્વાથમાં इनके क्वाथमें, पिप्पली- પીપર पिप्पली, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, मधूक- મહુડાં महुवा, काकोली- કાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली- ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, आत्मगुप्ता- કૌંચાં कौंच, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, क्षीरशुक्ला- અને ક્ષીરવિદારી और क्षीरविदारी, कल्क- એઓના કલ્કથી इनके कल्कसे, संप्रयुक्तेन યુક્ત युक्त, क्षीर-अष्टगुण- આઠ ગણા ગાયના દૂધથી आठ गुने गौके दूधसे, संप्रयुक्तेन મેળવેલ मिलाया, विदारी- વિદારીકંદનો विदारीकंदका, स्वरसेन च સ્વરસ મેળવીને स्वरस मिलाकर, सर्पिषः ગાયનું ઘી घी, कुम्भम् ૨૦૪૮ તોલા २०४८ तोले, साधयित्वा ઘૃતપાકની રીતથી તૈયાર કરીને घृतपाक विधिसे पका कर, अग्निबल- અગ્નિબળને अग्निबलके, समाम् યોગ્ય समान, मात्राम् માત્રાનો मात्रामें, प्रयुञ्जानः

७६. बिभीतकपञ्चपञ्चमूल°–बिभीतकपञ्चमूल° (प.)
,, निर्यूहे–निर्यूहेण (य)
,, क्षीरशुक्लाकल्कसंप्रयुक्तेन–क्षीरशुक्लामलककल्कसंप्रयुक्तेन (च.)
,, प्रयुञ्जानोऽग्निबलसमां मात्रां–प्रयुञ्जीताग्निबलं समवेक्ष्य (च. य. क.)
,, शरीरेन्द्रियबुद्धिबलम्–शरीरबुद्धीन्द्रियबलम् (च.)
,, इति पञ्चमो हरीतकीयोगः–इति रसायनप्रयोगः पञ्चमः (य.)
,, ,, –इति पञ्चमामलकरसायनम् (च.)

प्रयोग करतो प्रयोग करता हुआ, जीर्णे च अने ते पची जाय त्यारे और जीर्ण हो जाने पर, क्षीरसर्पिर्भ्याम् दूध अने घीनी साथे दूध और घीके साथ, उष्णोदक- उष्ण जळना गरम जलके, अनुपानम् अनुपानवाळी अनुपानसे युक्त, शालि- शालि शालि, षष्टिकम् अथवा साठी चोखानुं अथवा सांठी चावलको, अश्नन् भोजन करतो पुरुष खाता हुआ पुरुष, जरा- वृद्धावस्था वृद्धावस्था, व्याधि- व्याधिओ रोग, पाप- पाप पाप, अभिचार- अने अभिचार प्रयोगना तथा अभिचारके, व्यपगतभयः भयथी रहित बनीने भयसे रहित हो कर, अतुलम् अतुल अतुल, शरीर- शरीर शरीर, इन्द्रिय- इन्द्रिय इन्द्रिय, बुद्धिबलम् अने बुद्धिबळने और बुद्धिबलको, उपलभ्य प्राप्त करीने प्राप्त करके, अप्रतिहत- प्रत्याघातरहित बिना रोकटोकके, सर्वारम्भः सर्व कामना आरंभवाळो थई सब कार्योंको करते हुए, परम् उत्तम उत्तम, आयुः आयुष्यने आयुष्यको, अवाप्नुयात् प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥७६॥ (इति आ यह, पञ्चमः पांचमो पांचवाँ, हरीतकीयोगः हरीतकीनो प्रयोग छे हरीतकीका प्रयोग है।)

76. Make a decoction of the chebulic, emblic amd beleric myrobalans together with all the five groups of penta-radices. Add to it the paste of long pepper, liquorice, mahwah, kakoli, kshira-kakoli, cowage, jivaka, rishabhaka and milky yam. Add to it the infusion of white yam. Cook the whole thing in eight times the quantity of cow's milk and 2048 tolas of ghee. Taking this Rasayana in the dose determined by one's digestive strength, and following it, on its digestion, with a meal of sali or shashtika rice, with ghee and milk and the post-prandial potion of hot water, one becomes exempt from the consequences of old age, disease, sin and black magic and gaining unrivalled strength of body, senses and intelligence, becomes a man of unthwarted enterprises and attains great longevity. Thus has been described the fifth Emblic Myrobalan recipe.

हरीतक्यादियोगः अपरः—

हरीतक्यामलकविभीतकहरिद्रास्थिराबलाविडङ्गामृतवल्लीविश्वभेषजमधुकपिप्पलीसोमवल्कसिद्धेन क्षीरसर्पिषा मधुशर्कराभ्यामपि च सन्नीयामलकस्वरसशतपरिपीतमामलकचूर्णमयश्चूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं पाणितलमात्रं प्रातः प्रातः प्राश्य यथोक्तेन विधिना सायं मुद्गयूषेण पयसा वा ससर्पिष्कं शालिषष्टिकान्नमश्नीयात्, त्रिवर्षप्रयोगादस्य वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वामयाः प्रशाम्यन्ति, विषमविषं भवति गात्रे, गात्रमश्मवत् स्थिरीभवति, अधृष्यो भूतानां भवति ॥ ७७॥

हरीतकी- हरडे हरड़, आमलक- आमळां आंवला, बिभीतक- बहेडां वहेड़ा, हरिद्रा- हळदर हल्दी, स्थिरा- शालपर्णी शालपर्णी, बला- खपाटनुं मूळ वला, विडङ्ग- वावडिंग विडंग, अमृतवल्ली- गळो गिलोय, विश्वभेषज- सूंठ सोंठ, मधुक- जेठीमध मुलहठी, पिप्पली- पीपर पिप्पली, सोमवल्क- अने गंधीला खेरनी छालथी और श्वेत खदिरसे, सिद्धेन सिद्ध करेल सिद्ध, क्षीरसर्पिषा दूधमांथी काढेला घी साथे दूधसे निकाले घीके साथ, मधुशर्कराभ्याम् च अपि अने मध तथा साकर और मधु तथा शर्करा, सन्नीय भेळवीने मिला कर, आमलक-

७७. बला–वचा (ग. घ. द. ष.)
,, अमृतवल्लीविश्वभेषजमधुकपिप्पली–अमृतवल्लीमधुकपिप्पली(प.)
,, सिद्धेन क्षीरसर्पिषा–सिद्धेन सर्पिषा (थ.)
,, अपि च–इति च (थ.)
,, स्वरसशतपरिपीतम्–स्वरसपरिपीतम् (थ.)
,, परिपीतमामलक°–परिपीतशतपलपरिमितमामलक° (घ.)
,, अयश्चूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तम्–अयश्चूर्णाद् द्विभागसंप्रयुक्तम् (घ.)
७७. विषमविषं भवति गात्रे–विषमविषीभवति गात्रे (ख.)

स्वरस- આમળાંના સ્વરસની आंवलोंके स्वरससे, शतपरिपीतम् સો વાર ભાવના આપેલ सौ बार भावित, अयश्चूर्ण- લોહચૂર્ણથી लोहचूर्णसे, चतुर्भाग- ચોથે ભાગે चतुर्थांश, संप्रयुक्तम् મેળવેલ मिलाये, आमलकचूर्णम् આમળાંનું ચૂર્ણ आंवलेके चूर्णको, पाणितलमात्रम् એક તોલા પ્રમાણમાં एक तोला मात्राको, प्रातः प्रातः હમેશાં સવારમાં प्रतिदिन प्रातःकाल, यथोक्तेन कुटीप्रावेशिक कुटीप्रावेशिक, विधिना વિધિથી विधिसे, प्राश्य પ્રાશન કરીને खा कर, सायम् સાય કાલે सायंकाल, मुद्गयूषेण મગના યૂષ સાથે मूंगके यूष, पयसा वा અથવા દૂધ સાથે अथवा दूधसे, ससर्पिष्कम् ઘીવાળો घीयुक्त, शालि- षष्टिकान्नम् શાલિ અથવા સાઠી ચોખાનો ભાત शालिका या सांठीका भात, अश्नीयात् ખાવો खाये, अस्य આ યોગનો इस रसायनका, त्रिवर्ष- ત્રણ વર્ષ સુધી तीन साल तक, प्रयोगात् પ્રયોગ કરવાથી सेवन करनेपर, अजर- પુરુષનું વૃદ્ધાવસ્થા વિનાનું पुरुषकी वृद्धावस्थारहित, वयः આયુષ્ય आयु, वर्षशतम् સો વર્ષ સુધી सौ वर्ष तक, तिष्ठति રહે છે रहती है, श्रुतम् સાંભળેલું सुना हुआ, अवतिष्ठते સ્મરણમાં રહે છે याद रहता है, सर्वामयाः સર્વ વ્યાધિઓ सब रोग, प्रशाम्यन्ति શાન્ત થઈ જાય છે शान्त हो जाते हैं, गात्रे શરીરમાં शरीरमें, विषम् વિષ विष, अविषम् વિકાર ન કરે એવું विकार नहीं करनेवाला, भवति થાય છે होता है, गात्रम् ગાત્ર शरीर, अश्मवत् પથ્થરની માફક पत्थरके समान, स्थिरीभवति દૃઢ થાય છે मजबूत बनता है भूतानाम् અને તે પ્રાણીઓથી और वह प्राणियोंसे, अधृष्यः भवति પરાભવ પામતો નથી पराजित नहीं होता ॥ ७७ ॥

77. Take a quantity of chebulic, emblic and beleric myrobalans, turmeric, tick trefoil, heart-leaved sida, embelia, guduch, dry ginger, liquorice long pepper and gum arabic tree, and cook in ghee extracted from milk and mix it with honey and sugar. Add to the above, the powder of emblic myrobalan, which has been impregnated a hundred times with the fresh juice of emblic myrobalans, together with one fourth the quantity of iron powder. Of this Rasayana take every morning one tola in accordance with the rules already laid down. In the evening, eat a meal consisting of cooked sali or shashtika rice, seasoned with ghee, in conjunction with either the soup of green gram or cow's milk. By taking a course of this Rasayana in this manner for a period of three years, one remains young for a hundred years, improves memory and overcomes all diseases. In his body, even poison becomes innocuous; his limbs grow hard and compact like stone; he becomes invulnerable to creatures.

रसायनसेवनगुणाः —

भवन्ति चात्र—

यथाऽमराणाममृतं यथा भोगवतां सुधा ।
तथाऽभवन्महर्षीणां रसायनविधिः पुरा ॥ ७८ ॥
न जरां न च दौर्बल्यं नातुर्यं निधनं न च ।
जग्मुर्वर्षसहस्राणि रसायनपराः पुरा ॥ ७९ ॥

न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते
रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।
गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथेति चाक्षयम् ॥ ८० ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, यथा જે પ્રમાણે जिस प्रकार, अमराणाम् દેવોને માટે देवताओंके लिए, अमृतम् અમૃત છે अमृत है, यथा જે પ્રમાણે जैसे, भोगवताम् નાગલોકોને માટે नागलोगोंके लिए, सुधा સુધા છે सुधा है, तथा તે પ્રમાણે उसी प्रकार, पुरा પુરાતન કાળમાં प्राचीन कालमें, महर्षीणाम् મહર્ષિઓને માટે महर्षियोंके

८०. चाक्षयम्—चाक्षरम् (ग. ट. च.)
" ...... —चाक्षयम् इति रसायनयोगः ...: (श.)

लिए, रसायनविधिः રસાયનવિધિ रसायनविधि, अभवत् હતી थी, पुरा પુરાતન કાળમાં प्राचीन कालमें, रसायनपराः રસાયનનું સેવન કરનારા મહર્ષિઓ रसायनको सेवन करनेवाले महर्षियों, वर्षसहस्राणि હજારો વર્ષ સુધી हजारों वर्ष तक, न ન તો न तो, जराम् જરા-વસ્થાને बुढापे, न च ન તો न तो, दौर्बल्यम् શરીરના દૌર્બલ્યને दुर्बलता, न ન તો न तो, आतुर्यम् રોગીપણાને रोगको, न च અને ન તો और न तो, निधनम् મરણને मृत्युको, जग्मुः પામ્યા હતા प्राप्त हुए थे, यः જે जो, रसायनम् રસાયનનું रसायनका, विधिवत् વિધિપુરઃસર विधिपूर्वक, निषेवते સેવન કરે છે सेवन करता है, सः તે પુરુષ वह पुरुष, इह આ લોકમાં इस लोकमें, केवलम् કેવળ केवल, दीर्घम्- आयुः દીર્ઘાયુષ્યને જ दीर्घ आयु ही, न अश्नुते પ્રાપ્ત કરે છે એટલુ જ નહિ પરંતુ नहीं प्राप्त करता परन्तु, देवर्षि દેવર્ષિઓએ देवर्षियोंसे, निषेविताम् સેવેલી सेवित, शुभाम् શુભ शुभ, गतिम् ગતિને गतिको, तथा તથા तथा, अक्षयम् ब्रह्म અક્ષય બ્રહ્મ સ્વરૂપ મોક્ષને પણ अक्षय ब्रह्मको भी, प्रपद्यते इति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ७८-८० ॥

Here are verses again—

78-80. As is ambrosia to the immortals, as is the nectar to the serpents, so in the days of yore, was the procedure of vitalization to the great sages. These sages of yore, who were votaries of Rasayana, lived for thousands of years, transcending old age, infirmity, disease and even death itself. He who makes use of Rasayana in the prescribed manner, not merely attains longevity on the earth but dying, goes by the auspicious way of the divine sages and reaches the immutable Brahman itself.

प्रथमरसायनपादोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः—

अभयामलकीयेऽस्मिन् षड्योगाः परिकीर्तिताः ।
रसायनानां सिद्धानामायुर्यैरनुवर्तते ॥ ८१ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, अस्मिन् આ इस, अभयामलकीये અભયામલકીય અધ્યાયમાં अभयामलकीय अध्यायमें, सिद्धानाम् સિદ્ધ सिद्ध, रसायनानाम् રસાયનના रसायनोंके, षट् योगाः છ પ્રયોગો छः प्रयोग, परिकीर्तिताः વર્ણવ્યા છે कहे हैं, यैः જે પ્રયોગોથી जिनके प्रयोगसे, आयुः આયુષ્ય आयु, अनुवर्तते ટકે છે बनी रहती है।

Here is the recapitulatory verse—

81. In this quarter of the chapter on 'The virtues of the chebulic and emblic myrobalans', six tested recipes have been described of the therapy of vitalization whereby life is prolonged.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने रसायनाध्यायेऽभयामलकीयो नाम रसायनपादः प्रथमः ॥ १-(१)॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, रसायनाध्याये રસાયનાધ્યાયમાં रसायनाध्यायमें, अभयामलकीयः 'અભયામલકીય' 'अभयामलकीय', नाम નામનો नामका, प्रथमः પહેલો प्रथम, रसायनपादः રસાયનપાદ સંપૂર્ણ થયો रसायनपाद समाप्त हुआ ॥ १-(१) ॥

1-(1). Thus, in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first quarter of the first chapter on vitalization entitled 'The virtues of the chebulic and emblic myrobalans' is completed.

---

८१. रसायनानां सिद्धानामायुर्यैरनुवर्तते—रसायनाभयाः सिद्धा यैरायुरनुवर्तते (च.)

रसायनाध्याये द्वितीयः पादः ।

રસાયનાધ્યાયમાં બીજો પાદ रसायनाध्यायमें दूसरा पाद

The second quarter of the chapter on Vitalization

प्राणकामीयरसायनपादोपक्रमः —

अथातः प्राणकामीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **प्राणकामीयम्** 'પ્રાણકામીય' નામના 'प्राणकामीय' नामके, **रसायनपादम्** બીજા રસાયનપાદનું दूसरे रसायनपादका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the second quarter entitled 'The urge to live' of the chapter on Vitalization.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

रसायनविधानस्य फलम् —

प्राणकामाः शुश्रूषध्वमिदमुच्यमानममृतमिवापरमदितिसुतहितकरमचिन्त्याद्भुतप्रभावमायुष्यमारोग्यकरं वयसः स्थापनं निद्रातन्द्राश्रमक्लमालस्यदौर्बल्यापहरमनिलकफपित्तसाम्यकरं स्थैर्यकरमबद्धमांसहरमन्तरग्निसन्धुक्षणं प्रभावर्णस्वरोत्तमकरं रसायनविधानम् ।

प्राणकामाः હે પ્રાણોની કામનાવાળા ! हे प्राणोंकी इच्छा करनेवालों, **इदम्** આ इस, **उच्यमानम्** મારાથી કહેવામાં આવતું मुझसे कहे जाते, **अपरम्** બીજું

३. सुतहितकरम्—सुतवरहितम् (थ.)
,, स्थैर्यकरम्—स्थिरकरम (ग. थ.)

दूसरे, **अमृतम् इव** અમૃત જેવું अमृ[…] **अदितिसुत-** દેવતાઓના देवताओंके लि[…] હિતને કરનારું हितकर, **अचिन्त्य-** અચિ[…] नातीत, **अद्भुत-** અને અદ્ભુત अद्भुत, […] પ્રભાવવાળું प्रभाववाले, **आयुष्यम्** આ[…] હિતકારક आयुको बढ़ानेवाले, **वयसः** व[…] **स्थापनम्** ટકાવી રાખનારું स्थापक, **निद्रा-** […] **तन्द्रा-** તન્દ્રા तन्द्रा, **श्रम-** શ્રમ श्रम, **क्लम-** […] **आलस्य-** આલસ્ય आलस्य, **दौर्बल्य-** અને દુ[…] दुर्बलताको, **अपहरम्** દૂર કરનારું दूर करनेवा[…] વાયુ वायु, **कफ-** કફ कफ, **पित्त-** અને […] पित्तकी, **साम्यकरम्** સમાનતા લાવનારું स[…] वाले, **स्थैर्यकरम्** સ્થિરતા આપનારું दृढता[…] **अबद्ध-** શિથિલ शिथिल, **मांसहरम्** માંસને હર[…] સારી રીતે બંધાયેલું કરનારું मांसको हरने[…] सुबद्ध करनेवाले, **अन्तरग्नि-** જઠરાગ્નિને जठरा[…] **क्षणम्** પ્રદીપ્ત કરનારું प्रदीप्त करनेवाले, **प्रभा-** […] प्रभा, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **स्वर-** તથા स्[…] स्वरको, **उत्तमकरम्** ઉત્તમતા આપનારું उत्त[…] **रसायनविधानम्** રસાયનનું વિધાન रसा[…] **शुश्रूषध्वम्** સાંભળો सुनो ।

3-(1). O, Ye, lovers of life[…] to the ensuing exposition of vit[…] which is like the very ambro[…] blessing enjoyed by the sons […] (the mother of gods). Vitali[…] possessed of inconceivable and […] ful possibilities, being prom[…] longevity and health, preserv[…] youth, dispersive of somnolence[…] fatigue exhaustion, indolence a[…] ness; restorative of the balanc[…] vata, kapha and pitta, st[…] curative of flabbiness of t[…] stimulative of the internal ga[…] and promotive of lustre, co[…] and voice.

अनेन च्यवनादयो महर्षयः पुनर्युवत्वमापुर्नारीणां चेष्टतमा बभूवुः, स्थिरसमसुविभक्तमांसाः, सुसंहतस्थिरशरीराः, सुप्रसन्नबलवर्णेन्द्रियाः, सर्वत्राप्रतिहतपराक्रमाः, क्लेशसहाश्च ।

च्यवनादयः ચ્યવન વગેરે च्यवनादि, **महर्षयः** મહર્ષિઓ महर्षियों, **अनेन** આ રસાયનના પ્રયોગથી इस रसायनके प्रयोगसे, **पुनर्युवत्वम्** નવી જુવાનીને पुनः यौवनको, **आपुः** પામ્યા હતા प्राप्त हुए थे, **नारीणाम् च** અને સ્ત્રીઓને और स्त्रियोंके, **इष्टतमाः** અત્યન્ત વહાલા अत्यन्त प्रिय, **बभूवुः** થયા હતા हुए थे, **स्थिर-** વળી તેઓ સ્થિર फिर वे स्थिर, **सम-** પ્રમાણુમાં સરખાં सम, **सुविभक्त-** અને સુવ્યવસ્થિત और सुविभक्त, **मांसाः** માંસવાળા मांसवाले **सुसंहत-** સારી રીતે ભરાવદાર संगठित, **स्थिर-** અને સ્થિર और दृढ, **शरीराः** શરીરવાળા शरीरवाले, **सुप्रसन्न-** અત્યન્ત પ્રસન્ન अति प्रसन्न, **बल-** શરીરબલ शरीरबल, **वर्ण-** વર્ણ વર્ણ, **इन्द्रियाः** તથા ઇન્દ્રિયોવાળા एवं इन्द्रियोंवाले, **सर्वत्र च** સર્વ સ્થળે सर्वत्र, **अप्रतिहत-** પ્રતિઘાત વગરના बेरोकटोक, **पराक्रमाः** પરાક્રમવાળા पराक्रमवाले, **क्लेशसहाः** અને ક્લેશને સહન કરનારા થયા હતા और सब क्लेशोंको सहन करनेवाले हुए थे ।

3-(2). By recourse to this vitalization, the great sages, such as Chyavana and others regained their youth, became most attractive to women, acquired compact, even and well-proportioned limbs, as also well-knit compact frames, unblemished strength, complexion and sense-faculties, irresistible power in everything and the capacity to bear all hardships.

शरीरदोषनिमित्तानि परिहरन् रसायनमुपयुञ्जीत—

सर्वे शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याहारादम्ललवणकटुकक्षारशुष्कशाकमांसतिलपललपिष्टान्नभोजिनां विरूढनवशूकशमीधान्यविरुद्धासात्म्यरूक्षक्षाराभिष्यन्दिभोजिनां क्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितभोजिनां विषमाध्यशनप्रायाणां दिवास्वप्नस्त्रीमद्यनित्यानां विषमातिमात्रव्यायामसंक्षोभितशरीराणां भयक्रोधशोकलोभमोहायासबहुलानाम् ;

अम्ल- ખાટા अम्ल, **लवण-** ખારા लवण, **कटुक-** તીખા कटु, **क्षार-** અને ક્ષારવાળા પદાર્થો और क्षार पदार्थों, **शुष्कशाक-** શાકોની સૂકવણી सूखे हुए शाक, **मांस-** માંસ मांस, **तिल-** તલ तिल, **पलल-** તલવટ तिलकल्क, **पिष्टान्न-** તેમજ ચોખાના લોટ વગેરેની બનાવટનું તથા पिष्टान्नके, **भोजिनाम्** ભક્ષણ કરનારા भोजन करनेवालों, **विरूढ-** અંકુરિત થયેલાં ધાન્ય अंकुरित धान्य, **नव-** નવા नये, **शूक-** ઘઉં, બાજરો, ચોખા વગેરે शूक धान्य, **शमीधान्य-** અને વાલ, વટાણા, ચણા વગેરે और शमीधान्य, **विरुद्ध-** વિરુદ્ધ विरुद्ध, **असात्म्य-** શરીરને માફક ન આવે એવા असात्म्य, **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **क्षार-** ક્ષારવાળા क्षार, **अभिष्यन्दि-** તથા અભિષ્યન્દી પદાર્થોનું તથા अभिष्यन्दि द्रव्योंके, **भोजिनाम्** ભોજન કરનારા खानेवालों, **क्लिन्न-** સડાથી ભિનાશવાળાં सड़ासे गिलापनवाले, **गुरु-** ભારે भारी, **पूति-** ગંધાઈ ગયેલા सड़े हुए, **पर्युषित-** અને વાસી પદાર્થોનું તથા बासी, **भोजिनाम्** ભોજન કરનારા भोजनके खानेवालों, **विषम-** વિષમ ભોજન विषम भोजन, **अध्यशन-** તેમજ ભોજન પર ભોજનનો भोजन पर भोजनकी, **प्रायाणाम्** મોટે ભાગે ઉપયોગ કરનારા प्रधानतासे खानेवालों, **दिवास्वप्न-** દિવસે સૂવું दिनमें सोना, **स्त्री-** સ્ત્રીસેવન स्त्रीसेवन, **मद्य-** અને મદ્યપાન और मद्यपानका, **नित्यानाम्** એઓનું નિત્ય સેવન કરનારા इनके नित्य सेवन करनेवालों, **विषम-** વિષમ विषम, **अतिमात्र-** કે અતિપ્રમાણમાં वा अतिप्रमाणमें, **व्यायाम-** કસરતથી व्यायामसे, **संक्षोभित-** ક્ષુબ્ધ क्षुब्ध, **शरीराणाम्** શરીરવાળા शरीरवालों, **भय-** અને ભય और भय, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **शोक-** શોક शोक, **लोभ-** લોભ लोभ, **मोह-** મોહ मोह, **आयास-** તેમજ પરિશ્રમ एवं श्रमके, **बहुलानाम्** બહુ પ્રમાણમાં કરનારા મનુષ્યોને अधिक करनेवालोंको,

३. अनेन–अनेन हि (ग.)
,, क्लेशसहाः–सर्वक्लेशसहाः (त.)
,, मांस–माष (द ग.)
,, पिष्टान्नभोजिनां–पिष्टान्नभोजिताद (ग.)

३. विषमाध्यशनप्रायाणां–विषमाशनाध्यशनप्रियाणां (क. ग. ड.)
,, ,, –असमाशनाध्यशनप्रायाणां (ग.)
,, ,, –समाध्यशनप्रायाणां (फ.)

ग्राम्य-आहारात् ગ્રામ્ય આહારથી ग्राम्य आहारसे, सर्वे સઘળા सब, शरीरदोषाः શરીરના દોષો शरीरके दोष, भवन्ति પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होते हैं;

3-(3). All ills of the body arise from addiction to an urban dietary, manifesting as they do in persons of the following description. Consumers of sour, salt, pungent and alkaline articles, dried vegetables, flesh, til, til paste and pastries; eaters of grains and pulses that have either begun to sprout or are very new, or of other foods that are either disagreeable, non-homologous, dry, alkaline and deliquescent; partakers of softened, heavy, putrid or stale foods, of meals at irregular times or in irregular quantities or too frequently i. e. over a stomach that has not yet recovered from the last meal; addicts to day-sleeping, sex-pleasures and wine-bibbing; persons whose bodies have been strained by faulty or inordinate indulgence in exercise; and victims to fear, anger, grief, greed, infatuation and over-work.

अतोनिमित्तं हि शिथिलीभवन्ति मांसानि, विमुच्यन्ते सन्धयः, विदह्यते रक्तं, विष्यन्दते चानल्पं मेदः, न सन्धीयतेऽस्थिषु मज्जा, शुक्रं न प्रवर्तते, क्षयमुपैत्योजः; स एवंभूतो ग्लायति, सीदति, निद्रातन्द्रालस्यसमन्वितो निरुत्साहः श्वसिति, असमर्थश्चेष्टानां शारीरमानसीनां, नष्टस्मृतिबुद्धिच्छायो रोगाणामधिष्ठानभूतो न सर्वमायुरवाप्नोति ।

१. अतोनिमित्तं हि–अतोनिमित्त व (ध.)

,, ,, –अतोनिमित्ताद्धि (ब.)

,, अस्थिषु मज्जा–अस्थिमज्जा (ध.)

अतोनिमित्तं हि આ કારણોથી इन कारणोंसे, मांसानि શરીરની માંસપેશીઓ शरीरकी मांसपेशियाँ, शिथिलीभवन्ति શિથિલ થઈ જાય છે शिथिल हो जाती हैं, सन्धयः સન્ધિઓ सन्धियां, विमुच्यन्ते ઢીલી પડી જાય છે ढीली हो जाती हैं, रक्तम् રક્તમાં रक्त, विदह्यते વિદાહ થયા કરે છે विदग्ध हो जाता है, अनल्पम् પ્રમાણથી વધી ગયેલો प्रमाणसे अधिक बढ़ा हुआ, मेदः च મેદ मेद, विष्यन्दते બહાર વહી નીકળી જાય છે बाहिर बह कर निकल जाता है, मज्जा મજ્જા मज्जा, अस्थिषु હાડકાંઓમાં अस्थियोंमें, न सन्धीयते ભેળી થતી નથી जमा नहीं होती, शुक्रम् શુક્રની वीर्यकी, न प्रवर्तते પ્રવૃત્તિ થતી નથી प्रवृत्ति नहीं होती, ओजः અને ઓજ और ओज, क्षयम् ક્ષયને क्षयको, उपैति પામે છે प्राप्त होता है, एवंभूतः આ પ્રકારની સ્થિતિને પામેલો ऐसी स्थितिवाला, सः તે वह, ग्लायति ગ્લાનિ પામે છે ग्लानियुक्त होता है, सीदति શિથિલ થાય છે शिथिल होता है, निद्रा- નિદ્રા निद्रा, तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, आलस्य- અને આળસથી और आलस्य, समन्वितः ભરેલો युक्त, निरुत्साहः તથા નિરુત્સાહી બની तथा निरुत्साही हो कर, श्वसिति હાંફે છે हांफने लगता है, शारीर- શરીર शारीरिक, मानसीनाम् અને મનની तथा मानसिक, चेष्टानाम् ચેષ્ટાઓ કરવામાં क्रियाओंको करनेमें, असमर्थः અસમર્થ બને છે असमर्थ होता है, नष्ट- નાશ પામી છે नष्ट हो गई हैं, स्मृति- સ્મરણશક્તિ स्मृति, बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, छायः અને કાન્તિ જેની એવો થાય છે और छाया जिसकी ऐसा हो जाता है, रोगाणाम् અને રોગોનું और रोगोंका, अधिष्ठानभूतः આશ્રયસ્થાન થઈ आश्रयरूप बन कर, सर्वम् સંપૂર્ણ संपूर्ण, आयुः આયુષ્યને आयुको, न अवाप्नोति ભોગવી શકતો નથી नहीं पा सकता।

3-(4). It is on account of such practices that the muscles become flabby, the joints become loose, the blood becomes decomposed, the fat gets extremely liquefied, the marrow does not cling to the bone, the semen is not secreted in sufficient quantity and the

vital essence becomes depleted. As the result of this, one becomes exhausted, languid, and a victim to sleepiness, torpor and sluggishness; he gets dispirited and breathes hard. Such a man, rendered incapable of any bodily or mental labour, deprived of memory, intelligence and body-lustre, and turned into a home of diseases, fails to enjoy his full measure of life.

तस्मादेतान् दोषानवेक्षमाणः सर्वान् यथोक्तानहितानपास्याहारविहारान् रसायनानि प्रयोक्तुमर्हतीत्युक्त्वा भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच—॥३॥

तस्मात् તે માટે अतः, **एतान्** ઉપર જણાવેલા इन, **दोषान्** દોષોને दोषोंको, **अवेक्षमाणः** જોઈને देखता हुआ, **सर्वान्** સર્વ सब, **यथोक्तान्** ઉપર જણાવેલા कहे हुए. **अहितान्** અપથ્ય अहित, **आहारविहारान्** આહારવિહારોને आहारविहारोंको, **अपास्य** દૂર કરીને त्याग करके, **रसायनानि** રસાયન પ્રયોગોનું रसायनोंका, **प्रयोक्तुम्** સેવન કરવું उपयोग करने, **अर्हति** થટે છે योग्य होता है, **इति उक्त्वा** એમ કહીને ऐसा कह कर, **भगवान्** ભગવાન भगवान, **पुनर्वसुः** પુનર્વસુ पुनर्वसु, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **उवाच** કહ્યું कहा ॥३॥

3. Therefore, having regard to such ills, one should, giving up the above mentioned unwholesome diet and regimen of life, avail oneself of vitalizing processes. Having observed thus, the worshipful Punarvasu Atreya spoke again and said—

आमलकघृतम्—

आमलकानां सुभूमिजानां कालजानामनुपहतगन्धवर्णरसानामापूर्णरसप्रमाणवीर्याणां स्वरसेन पुनर्नवाकल्कपादसंप्रयुक्तेन सर्पिषः साधयेदाढकम्, अतः परं विदारीस्वरसेन जीवन्तीकल्कसंप्रयुक्तेन, अतः परं चतुर्गुणेन पयसा बलातिबलाकषायेण शतावरीकल्कसंप्रयुक्तेन; अनेन क्रमेणैकैकं शतपाकं सहस्रपाकं वा शर्कराक्षौद्रचतुर्भागसंप्रयुक्तं सौवर्णे राजते मार्तिके वा शुचौ दृढे घृतभाविते कुम्भे स्थापयेत्; तद्यथोक्तेन विधिना यथाग्नि प्रातः प्रातः प्रयोजयेत्, जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमश्नीयात् ।

सुभूमिजानाम् પ્રશસ્ત ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં अच्छी भूमिमें उत्पन्न हुए, **कालजानाम्** યોગ્ય ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં योग्य ऋतुमें उत्पन्न हुए, **अनुपहतगन्ध-वर्ण-रसानाम्** તથા જેઓના ગન્ધ વર્ણ તથા રસ બગડયા નથી એવાં जिनके गन्ध वर्ण रस नष्ट नहीं हुए हैं ऐसा, **आपूर्ण-रसप्रमाणवीर्याणाम्** તથા રસ પ્રમાણ અને પ્રભાવથી સારી રીતે પૂર્ણ तथा रस प्रमाण और वीर्यसे भरे हुए, **आमलकानाम्** આમળાંઓના સ્વરસ સાથે आंवलोंके स्वरसमें, **पुनर्नवा-कल्क-** સાટોડીનો કલ્ક पुनर्नवाका कल्क, **पाद-** ચોથે ભાગે चोथाई भागमें, **संप्रयुक्तेन** નાખીને डाल कर, **स्वरसेन** એ સ્વરસથી इस स्वरससे, **सर्पिषः** ગાયનું ઘી घी, **आढकम्** ૨૫૬ તોલા एक आढक, **साधयेत्** સિદ્ધ કરવું सिद्ध करे, **अतः परम्** ત્યાર પછી इसके बाद, **जीवन्तीकल्क-** ખરખોડીના મૂળના કલ્કથી जीवन्तीकल्कसे, **संप्रयुक्तेन** યુક્ત युक्त, **विदारीस्वरसेन** વિદારીકંદના સ્વરસથી સિદ્ધ કરવું विदारीकंदके स्वरससे सिद्ध करे, **अतः परम्** ત્યાર પછી इसके वाद **चतुर्गुणेन** ચાર ગણા चौगुने, **पयसा** ગાયના દૂધથી दूधसे, **शतावरीकल्क-** અને શતાવરીના કલ્કથી और शतावरीके कल्कसे, **संप्रयुक्तेन** યુક્ત युक्त, **बला-** બલા **अतिबला-** અને અતિબલાના और अतिबलाके, **कषायेण** बला, કવાથથી ઘી ફરી સિદ્ધ કરવું कषायोंसे पुनः घृत सिद्ध करे, **अनेन** આ इसी, **क्रमेण** ક્રમથી क्रमसे, **एकैकम्** એક એક પાકને एक एक पाकको, **शतपाकम्** સો

३. दोषानवेक्षमाणः-दोषान् समीक्षमाणः (ध.)
,, अर्हतीत्युक्त्वा-अर्हति तथेत्युक्त्वा (ध)
,, आत्रेयः-आत्रेयदत्तः परम् (ध.)

४. पुनर्नवाकल्कपादसंप्रयुक्तेन-पुनर्नवाकल्कसंप्रयुक्तेन (घ.ध.)
,, चतुर्भागसंप्रयुक्तम्–चतुर्भागसंयुक्तम् (घ.)
,, प्रयोजयेत्–प्रयुञ्जीत (ग.)
,, एकैकं शतपाकं सहस्रपाकं वा–एकशः शतपाकं (ध.)

પાકવાળો सौ पाकवाला, सहस्रपाकम् वा અથવા હજાર પાકવાળો કરીને अथवा हजार पाकवाला करके, शर्करा- સાકર खांड, क्षौद्र- મધ और शहद, चतुर्भागसंप्रयुक्तम् ચોથે ભાગે મેળવીને चोथाई भागमें मिला कर, शुचौ પવિત્ર शुद्ध, दृढे અને મજબૂત और दृढ, घृतभाविते ઘીથી રીઢા થયેલા घी चुपड़े हुए, सौवर्णे સુવર્ણના सुवर्णके, राजते ચાંદીના चांदीके, मार्तिके वा અથવા માટીના या मिट्टीके, कुम्भे કુમ્ભમાં घड़ेमें, स्थापयेत् રાખવો रक्खे, तत् તેને उसका, यथोक्तेन કુટીપ્રાવેશિક कुटीप्रावेशिक, विधिना વિધિથી विधिसे, प्रातः प्रातः હમેશાં પ્રાત: કાળમાં प्रतिदिन प्रातः, यथाग्नि અગ્નિબલની અપેક્ષાએ अग्निबल देख कर, प्रयोजयेत् પ્રયોગમાં લેવો प्रयोग करे, जीर्णे च જ્યારે પચી જાય ત્યારે पच जाने पर, क्षीरसर्पिर्भ्याम् ગાયનાં દૂધ અને ઘી સાથે दूध और घीके साथ, शालिषष्टिकम् શાલિ અથવા સાઠી ચોખા शालि अथवा सांठी चावल, अश्नीयात् ખાવા खाये।

4-(1) First cook in 256 tolas of ghee four times its quantity of the expressed juice of emblic myrobalans which are grown on a good soil, matured in the proper season, unimpaired in respect of smell, color and taste and endued with fulness of juice, size and potency, along with the paste of hog's weed which is one fourth part of the expressed juice of the emblic myrobalans. Then re-cook the whole thing in the expressed juice of white yam with the paste of cork swallow-wort. Once again re-cook the whole with four times as much milk and decoction of heart-leaved sida and common mallow together with the paste of climbing asparagus. In this manner, the concoction should be cooked a hundred times over or even a thousand times. It should then be mixed with sugar and honey of one fourth its quantity and the whole placed in a vessel, either of gold, silver or clay, clean and strong and lined with ghee. This preparation should be taken every morning according to the capacity of digestion and in conformity with the rules laid down earlier. After the dose has been fully digested, a meal of cooked sali or shashtika rice should be eaten supplemented with milk and ghee.

अस्य प्रयोगाद्वर्षशतं वयोऽजरं तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वामयाः प्रशाम्यन्ति, अप्रतिहतगतिः स्त्रीषु, अपत्यवान् भवतीति ॥ ४ ॥

अस्य આ इसके, प्रयोगात् પ્રયોગથી प्रयोगसे, अजरम् વૃદ્ધાવસ્થા વિનાનું बिना बुढापेके, वयः આયુષ્ય आयु, वर्षशतम् એક સો વર્ષ સુધી एक सो वर्ष पर्यन्त, तिष्ठति ટકી રહે છે रहती है, श्रुतम् સાંભળેલું सुना हुआ, अवतिष्ठते સ્મરણમાં રહે છે याद रहता है, सर्वामयाः સર્વ રોગો सब रोग, प्रशाम्यन्ति શાન્ત થઈ જાય છે शान्त हो जाते हैं, स्त्रीषु સ્ત્રીગમનમાં स्त्रीगमनमें, अप्रतिहतगतिः કોઈ પણ અડચણ આવતી નથી कोई भी बाधा नहीं होती, अपत्यवान् અને ઘણાં બાલબચ્ચાંવાળો और बहुत सन्तानयुक्त, भवति થાય છે होता है ॥ ४ ॥

4. By the use of this vitalizer, one remains young for a hundred years, recollects all that one has heard, gets cured of all maladies, acquires unimpaired sex-vigour, and becomes a parent of many children.

भवतश्चात्र—

बृहच्छरीरं गिरिसारसारं

४. अस्य प्रयोगात्—अस्य त्रिवर्षप्रयोगात् (ग)
,, वयोऽजरं—भवत्यं वयः (ग.)

स्थिरेन्द्रियं चातिबलेन्द्रियं च ।
अधृष्यमन्यैरतिकान्तरूपं
प्रशस्तिपूजासुखचित्तभाक् च ॥५॥
बलं महद्वर्णविशुद्धिरग्र्या
स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ।
भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च
समश्नतो योगमिमं नरस्य ॥६॥
(इत्यामलकघृतम् ।)

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवतः બે શ્લોક છે કે दो श्लोक हैं कि, इमम् આ इस, योगम् યોગનો योगका, समश्नतः પ્રયોગ કરતા सेवन करनेवाले, नरस्य પુરુષનું पुरुषका, शरीरम् શરીર शरीर, बृहत् મોટું विशाल, गिरिसारसारम् લોહ જેવું મજબૂત लोहके समान दृढ, स्थिरेन्द्रियम् च સ્થિર ઇન્દ્રિયોવાળું स्थिर इन्द्रियोंवाला, अतिबलेन्द्रियम् च અને અતિબળવાળી ઇન્દ્રિયોવાળું और अति बलवान इन्द्रियोंवाला, अन्यैः બીજા-ઓથી दूसरेसे, अधृष्यम् પરાભવ ન પમાડાય એવું पराभूत न होनेवाला, अतिकान्तरूपम् અત્યંત સુંદર રૂપ-વાળું अत्यन्त सुन्दर रूपवान, प्रशस्ति- તથા પ્રશંસા प्रशंसा, पूजा- પૂજા पूजा, सुख- આરોગ્ય आरोग्य, चित्तभाक् च અને જ્ઞાનવાળું થાય છે और ज्ञानवाला होता है, बलम् વળી તેનું બળ फिर उसका बल, महत् મોટું થાય છે महान होता है, वर्णविशुद्धिः દેહના વર્ણની નિર્મળતા देहके वर्णकी निर्मलता, अग्र्या શ્રેષ્ઠ થાય છે श्रेष्ठ होती है, स्वरः સ્વર स्वर, घनौघ- મેઘસમૂહની मेघसमूहके, स्तनितानुकारी ગર્જનાનું અનુકરણ કરનાર થાય છે गर्जनाका अनुकरण करनेवाला होता है, अपत्यम् અને સંતાન और संतति, विपुलम् ઘણાં बहुत, स्थिरम् च તથા દઢ થાય છે तथा दृढ होती है॥ ५-६ ॥ (इति આ यह, आमलकघृतम् આમલકઘૃત છે आमलकघृत है ।)

Here are two verses again—

5-6. The man who partakes of this vitalizing elixir will acquire a mighty frame hard as adamant and imbued with sense-faculties that are unwavering and are possessed of great energy, with invincibility, great comeliness of form and with the gifts of honour, worship and happiness of mind. He will also aquire great strength, purity of complexion, a voice like the thunder of massed rain-clouds, and with numerous and enduring progeny. Thus has been described the Emblic Myrobalan Ghee.

१. इत्यामलकघृतम्—शतपाकमामलकघृतम् (च.)

आमलकावलेहः —

आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंप्रयुक्तं पलाशतरुणक्षारोदकोत्तरं तिष्ठेत्, तदनुगतक्षारोदकमनातपशुष्कमनस्थि चूर्णीकृतं चतुर्गुणाभ्यां मधुसर्पिर्भ्यां संनीय शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृतभाजनस्थं षण्मासान् स्थापयेदन्तर्भूमेः । तस्योत्तरकालमग्निबलसमां मात्रां खादेत्, पौर्वाह्णिकः प्रयोगो नापराह्णिकः, सात्म्यापेक्षश्चाहारविधिः ।

पिप्पलीसहस्रसंप्रयुक्तम् એક હજાર પીપર સાથે एक हजार पिप्पलीके साथ, आमलकसहस्रम् એક હજાર આમળાં લઈ एक हजार आंवले ले कर, पलाश-तरुण- તરુણ ખાખરાને બાળી બનાવેલા तरुण ढाकको जलाकर बनाये, क्षारोदक-उत्तरम् तिष्ठेत् ક્ષારના પાણીમાં ડૂબાવી રાખવાં क्षारके जलमें डूबा कर रख देवे, तत् પછી તે સર્વેને फिर इन सबको, अनुगत-क्षारोदकम् અંદર ક્ષારનું જલ પહોંચી જતાં अन्दर क्षार जलके पहुंचने पर, अनस्थि આમળાંના ઠળિયા કાઢી નાખીને आँवलेके बीजको निकाल कर, अनातप- शुष्कम् આમ-ળાંને છાંયામાં સૂકાવી आंवलोंको छायामें सुखा कर, चूर्णीकृतम् તેઓના ચૂર્ણને उनके चूर्णको, चतुर्गुणाभ्याम्

७. °तरुण—°तरुभस्मनः (द. फ.)
,, पलाशतरुणक्षारोदकोत्तरं—तरुणपलाशभस्मनः क्षारोदकोत्तरं (क.)
,, समां मात्रां खादेत, पौर्वाह्णिकः प्रयोगो नापराह्णिकः, सात्म्यापेक्षश्चाहारविधिः—समा मात्रा पौर्वाह्णिकः प्रयोगः सात्म्यापेक्षश्चाहारविधिर्नापराह्णिकः (ख.)
,, तदनुगतक्षारोदकम्—तदनुगतक्षारम् (फ.)

ચાર ગણા चौगुने, मधुसर्पिर्भ्याम् મધ અને ઘી સાથે मधु और घृतके साथ, संनीय મેળવ્યા પછી તેને मिलानेके बाद उसको, शर्करा-चूर्ण-चतुर्भाग-संप्रयुक्तम् ચૂર્ણથી ચતુર્થાંશ સાકરથી યુક્ત કરી चूर्णसे चतुर्थांश निर्मल खांडसे युक्त कर, घृतभाजनस्थम् અંદર ઘી ચોપડેલા પાત્રમાં રાખી अन्दर घृतसे लिप्त बर्तनमें, षट् ૭ છ:, मासान् માસ સુધી मास तक, भूमेः अन्तः જમીનમાં भूमिमें, स्थापयेत् રાખવું स्थापन करे, उत्तरकालम् ૭ માસ પછી छः मासके बाद, तस्य अग्निबलसमाम् તેની જઠરાગ્નિના બલ પ્રમાણે उसकी अग्निबलके अनुसार, मात्राम् માત્રા मात्रा, खादेत् ખાવી खावे, प्रयोगः આ પ્રયોગ इस प्रयोगको, पौर्वाह्णिकः પ્રાતઃકાળમાં કરવો प्रातःकालमें करना चाहिए, न आपराह्णिकः અપરાહ્ણકાલમાં ન કરવો अपराह्णकालमें नहीं करना चाहिए, आहारविधिः च અને આહારવિધિ और आहारविधि, सात्म्यापेक्षः સાત્મ્યની અપેક્ષા રાખે છે सात्म्यकी अपेक्षा रखती है ।

7-(1). A thousand fruits of the emblic myrobalans together with a thousand fruits of long-pepper should be soaked in the alkaline water prepared from the ashes of a young palasa. When the myrobalans have become fully saturated, they should be dried in shade; where-after the myrobalans should be deseeded and ground along with fruits of long pepper into powder. To this should be added honey and ghee, each of four times the measure of the powder, and sugar one fourth the measure of the powder. Placing the whole thing in an earthen jar which has been saturated with ghee, it should be kept underground for a period of six months. On completion of the period, the linctus becomes fit for use. It should be taken in the measure suited to one's digestive capacity. The time of taking is fore-noon, never the afternoon As regards the dietary rules, they are determined by the constitution of the user.

अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ७ ॥

(इत्यामलकावलेहः ।)

अस्य આ इसके, प्रयोगात् પ્રયોગથી प्रयोगसे, वयः આયુષ્ય आयु, अजरम् જરારહિત થઈ वृद्धावस्थासे रहित हो कर, वर्षशतम् સો વર્ષ પર્યન્ત सौ बरस तक, तिष्ठति રહે છે रहती है, इति આ સઘળું यह सब, पूर्वेण પૂર્વોક્ત પ્રયોગના पूर्वोक्त प्रयोगके, समानम् સમાન છે समान है ॥७॥ (इति આ यह, आमलकावलेहः આમલકાવલેહ છે आमलकावलेह है ।)

7. The benefits accruing from the use of this are the same as those mentioned with regard to the last, namely, youthful life for a hundred years etc. Thus has been described 'The Emblic Myrobalan Linctus'.

आमलकचूर्णम्—

आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमामलकस्वरसपरिपीतं मधुघृताढकाभ्यां द्वाभ्यामेकीकृतमष्टभागपिप्पलीकं शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्; तद्वर्षान्ते सात्म्यपथ्याशी प्रयोजयेत्;

एकविंशति- એકવીસ एकईस, रात्रम् રાત્રિઓ रात्रि पर्यंत, आमलक-स्वरस- परिपीतम् આમળાના સ્વરસની ભાવના આપેલા आंवलोंके स्वरस पिये हुए, आमलकचूर्णाढकम् ૨૫૬ તોલા આમળાના ચૂર્ણને आंवलोंके एक आढक चूर्णको, द्वाभ्याम् બન્ને दो दो, मधुघृत- મધ તથા ઘીના मधु और घृतके, आढकाभ्याम् આઢકોમાં आढकोंमें, एकीकृतम् એકત્ર કરીને मिला कर, अष्टभाग-

७. अस्य प्रयोगात्—तस्य प्रयोगात् (ख.)

८. आमलकस्वरस°—आमलकसहस्रस्वरस° (ग. घ.)

આઠમે ભાગે ૩૨ તોલા आठवें भागमें, पिप्पलीकम् પીપરનું ચૂર્ણ મેળવીને पिप्पलीका चूर्ण मिला कर, शर्कराचूर्ण- અને સાકરનું ચૂર્ણ और बारीक खांड, चतुर्भाग- ચોથે ભાગે ૬૪ તોલા चोथाई भागमें, संप्रयुक्तम् ભેળવીને मिला कर, घृतभाजनस्थम् અંદર ઘી ચોપડેલા ઘડામાં ભરીને अन्दर घृतसे लिप्त घडेमें रख कर, भस्मराशौ રાખના ઢગલામાં भस्मके ढेरमें, निदध्यात् રાખી મૂકવું रख देवे, वर्षान्ते વર્ષાઋતુ પૂરી થયા પછી वर्षाऋतुके अंतमें, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, पथ्याशी અને પથ્ય ભોજનનું સેવન કરતો और पथ्य आहारको सेवन करनेवाला पुरुष, तत् તેનો इसका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરે प्रयोग करे;

8-(1). 256 tolas of the powder of emblic myrobalans should be kept soaking in the expressed juice of a thousand emblic myrobalans for a period of twenty-one nights. Mix this with 256 tolas each of honey and ghee, adding one eighth part 32 tolas of the powder of long pepper and one fourth part viz. 64 tolas of powdered sugar. Placing the whole in a pot saturated with ghee, keep the pot in a heap of ashes during the entire period of the rains; at the close of the rainy season, the medicine should be taken, and the homologatory and wholesome dietetic rules observed.

अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ८ ॥

(इत्यामलकचूर्णम्[१])

अस्य આ ચૂર્ણના इस चूर्णके, प्रयोगात् પ્રયોગથી प्रयोगसे आयुः આયુષ્ય आयु, अजरम् વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત થઈ वृद्धावस्थासे रहित हो कर, वर्षशतम् સો વર્ષ પર્યન્ત सौ वर्ष पर्यन्त, तिष्ठति રહે છે रहती है, इति આ બધળું यह सब, पूर्वेण પૂર્વોક્ત પ્રયોગના पूर्वोक्त प्रयोगके, समानम् સમાન છે समान है ॥ ८ ॥ (इति આ यह, आमलकचूर्णम् આમલકચૂર્ણ છે आमलकचूर्ण है।)

8. The benefits accruing from the use of this medicine are a century of youthful life and other results described with reference to the previous preparations. Thus has been described 'The Pulvis of Emblic Myrobalans.'

विडङ्गावलेहः—

विडङ्गतण्डुलचूर्णानामाढकमाढकं[१] पिप्पलीतण्डुलानामध्यर्धाढकं[२] सितोपलायाः सर्पिस्तैलमध्वाढकैः[३] षड्भिरेकीकृतं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशाविति सर्वं समानं पूर्वेण यावदाशी ॥९॥[४]

(इति विडङ्गावलेहः।)

विडङ्ग- વાવડિંગના वायविडंगके, तण्डुलचूर्णानाम् દાણાનું ચૂર્ણ दानोंका चूर्ण, आढकम् ૨૫૬ તોલા एक आढक, पिप्पलीतण्डुलानाम् પીપરના દાણાનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા पीप्पलीके दानोंका चूर्ण एक आढक, सितोपलायाः સાકરનું ચૂર્ણ चीनीका चूर्ण, अध्यर्धाढकम् ૩૮૪ તોલા डेढ आढक, सर्पिः- तथा ગાયનું ઘી तथा गौका घृत, तैल- તલનું તેલ तिलका तैल, मधु- અને મધ દરેકના और मधु प्रत्येकका, आढकैः ૨૫૬ તોલા લઈ एक एक आढक ले कर, एभिः આ इन, षड्भिः ૭ એ દ્રવ્યોને छः द्रव्योंको, एकीकृतम् એકત્ર કરીને एकत्र करके, घृतभाजनस्थम् અંદર ઘી ચોપડેલા પાત્રમાં રાખીને अन्दर घृतसे लिप्त बर्तनमें रख कर, प्रावृषि વર્ષાઋતુના પ્રારંભકાળમાં वर्षाऋतुके प्रारम्भकालमें, भस्मराशौ રાખના ઢગલામાં રાખવું राखके ढेरमें रखना चाहिए, इति આ यह, यावदाशीः ફુલશ્રુતિ

१. चूर्णानामाढकमाढकम्–चूर्णानामाढकम् (ग.)

२. पिप्पलीतण्डुलानाम्–पिप्पलीतण्डुलचूर्णानाम् (ग.)

३. तैलमध्वाढकैः–तैलाब्धाढकैः (ग.)

४. सर्वं समानं पूर्वेण यावदाशीः–समानं पूर्वेण (ग.)

१. इत्यामलकचूर्णम्–आमलकावलेहः (ग.)

પર્યંત फलश्रुति पर्यन्त, सर्वम् સઘળું सब, पूर्वेण પૂર્વોક્ત પ્રયોગના पूर्वोक्त प्रयोगके, समानम् સમાન છે समान है ॥९॥ (इति આ यह विडङ्गावलेहः વિડંગાવલેહ છે विडङ्गावलेह है।)

9. Take 256 tolas each of the powder of the grains of embelia and long pepper; and 384 tolas of sugar candy and 512 tolas each of ghee and til oil and honey, and mixing all these six, place in a ghee-pot. Keep it in a heap of ashes during the rains. The rest of the description including the virtues of the preparation is the same as that related previously. Thus has been described 'The Linctus of Embelia'.

अपर आमलकावलेहः —

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां बाष्पमनुद्वमन्त्यामारण्यगोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत्, तानि सुस्विन्नशीतान्युद्धृतकुलकान्यापोथ्याढकेन पिप्पलीचूर्णानामाढकेन च विडङ्गतण्डुलचूर्णानामध्यर्धेन चाढकेन शर्करायाः द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढकाभ्यां तैलस्य मधुनः सर्पिषश्च संयोज्य शुचौ दृढे घृतभाविते कुम्भे स्थापयेदेकविंशतिरात्रम्, अत ऊर्ध्वं प्रयोगः;

यथोक्तगुणानाम् શાસ્ત્રોક્ત ગુણવાળા शास्त्रोक्त गुणवाले, **आमलकानाम्** **सहस्रम्** એક હજાર આમળાંને एक हजार आंवलोंको, **सपिधानायाम्** ઢાંકણાવાળી ढक्कनसे युक्त, **बाष्पम्** વરાળ भाफ, **अनुद्वमन्त्याम्** બહાર ન નીકળે એવી बाहिर न निकले ऐसी, **आर्द्रपलाश-** લીલા ખાખરાની गीले पलाशकी, **द्रोण्याम्** કોઠીમાં द्रोणीमें, **अरण्य- गोमयाग्निभिः** અડાયાંના અગ્નિ વડે कण्डेकी अग्निसे, **उपस्वेदयेत्** બાફવાં स्विन्न करना चाहिए, **सुस्विन्न-** સારી રીતે બફાઈને भलीप्रकार स्विन्न होने पर, **शीतानि** ઠંડાં થયા પછી ठंडे करके, **उद्धृतकुलकानि** ઠળિયા કાઢી નાખીને बीज निकाल कर, **तानि** તે આમળાંને इन आंवलोंको, **आपोथ्य** ખાંડણિયામાં ખાંડીને कूट कर **पिप्पलीचूर्णानाम्** પીપરનું ચૂર્ણ पिप्पलीके चूर्णका, **आढकेन** **च** २५६ તોલા एक आढक (२५६ तोले), **विडङ्गतण्डुल-** વાવડિંગના દાણાનું विडंगतंडुलके, **चूर्णानाम्** ચૂર્ણ चूर्णका, **आढकेन** २५६ તોલા एक आढक (२५६ तोले), **शर्करायाः** સાકરનું ચૂર્ણ बारीक चीनी, **अध्यर्धेन आढकेन** ३८४ તોલા डेढ आढक (३८४ तोले), **तैलस्य** તેલ तैल, **मधुनः** મધ मधु, **सर्पिषश्च** અને ગાયનું ઘી घृत, **द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् आढकाभ्याम्** દરેક ५१२ તોલા प्रत्येक दो दो आढक (५१२ तोले), **संयोज्य** સાથે મેળવીને मिला कर, **शुचौ** સ્વચ્છ स्वच्छ, **दृढे** તથા મજબૂત तथा मजबूत, **घृतभाविते** ઘીથી રીઢા થયેલા घृतसे भावित, **कुम्भे** ઘડામાં घड़ेमें, **एकविंशतिरात्रम्** એકવીસ રાત્રિ પર્યન્ત एकईस रात्रि पर्यंत, **स्थापयेत्** રાખવું रक्खे, **अतः** ત્યાર इसके, **ऊर्ध्वम्** પછી बाद, **प्रयोगः** તેનો પ્રયોગ કરવો इसका प्रयोग करे।

10-(1). Place a thousand fruits of the emblic myrobalans, conforming to the description given earlier, in a vat made of green palasa wood furnished with a lid and sealing the contents hermetically, cook over a fire of cow-dung cakes that have been gathered from the forest. After the myrobalans have been properly softened in the steam and allowed to cool, they should be de-seeded and rubbed. This paste should be mixed with 256 tolas of the powdered long pepper, 256 tolas of powdered grains of embelia, 384 tolas of powdered sugar and 512 tolas each of oil, honey and ghee; and the whole should be placed

१०. अनुद्वमन्त्याम्—अन्तर्धमन्त्याम् (ध.)
,, शर्करायाः—शर्कराचूर्णानाम् (ग. ध.)
,, शर्करायाः द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढकाभ्याम्—शर्कराचूर्णाभ्यां द्वाभ्याम् (त.)

in a clean, strong, ghee-saturated earthen vessel and allowed to mature for a period of twenty-one nights. Thereafter it becomes fit for use. Thus has been described 'Another Linctus of Emblic Myrobalans.'

अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १० ॥

(इत्यामलकावलेहोऽपरः ।)

अस्य આના इसके, **प्रयोगात्** પ્રયોગથી प्रयोगसे, **अजरम्** વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત થઈ वृद्धावस्थासे रहित हो कर, **आयुः** આયુષ્ય आयु, **वर्षशतम्** સો વર્ષ પર્યન્ત सौ वर्ष तक, **तिष्ठति** રહે છે रहती है, **इति** આ સઘળું यह सब, **पूर्वेण** પૂર્વોક્ત પ્રયોગના पूर्वोक्त प्रयोगके, **समानम्** સમાન છે समान है ॥ १० ॥ (**इति** આ यह, **अपरः** બીજો दूसरा, **आमलकावलेहः** આમલકાવલેહ છે आमलकावलेह है।)

10. As a result of the use of this recipe, the person lives a hundred years of youthful life as in the case of the previous recipes. Thus has been described 'Another variety of Emblic Myrobalan Linctus.'

नागबलारसायनम्—

धन्वनि कुशास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा व्यपगतविषश्वापदपवनसलिलाग्निदोषे कर्षणवल्मीकश्मशानचैत्योषरावसथवर्जिते देशे यथर्तुसुखपवनसलिलादित्यसेविते जातान्यनुपहतान्यनध्यारूढान्यबालान्यजीर्णान्यधिगतवीर्याणि शीर्णपुराणपर्णान्यसंजातान्यपर्णानि तपसि तपस्ये वा मासे शुचिः प्रयतः कृतदेवार्चनः स्वस्ति वाचयित्वा द्विजातीन् चले सुमुहूर्ते नागबलामूलान्युद्धरेत्, तेषां सुप्रक्षालितानां त्वक्पिण्डमाम्रमात्रमक्षमात्रं वा श्लक्ष्णपिष्टमालोड्य पयसा प्रातः प्रयोजयेत्, चूर्णीकृतानि वा पिबेत् पयसा, मधुसर्पिर्भ्यां वा संयोज्य भक्षयेत्, जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमश्नीयात् ।

शुचिः વૈદ્ય પવિત્ર થઈ वैद्य पवित्र हो कर, **प्रयतः** મનને કાબૂમાં રાખી मनको वशमें रख कर, **कृतदेवार्चनः** દેવતાઓનું પૂજન કરી देवताओंका पूजन कर, **द्विजातीन्** બ્રાહ્મણો પાસે ब्राह्मणोंके पास, **स्वस्ति वाचयित्वा** સ્વસ્તિવાચન કરાવી स्वस्तिवाचन कराके, **तपसि** માઘ माघ, **तपस्ये वा** અથવા ફાગણ अथवा फाल्गुन, **मासे** માસમાં मासमें, **चले** ચલ चल, **सुमुहूर्ते** તથા સારા મુહૂર્તમાં तथा शुभ मुहूर्तमें, **धन्वनि** જાંગલ દેશમાં जाङ्गल देशमें, **कुश-आस्तीर्णे** દર્ભોથી ઢંકાયેલા कुशासे आच्छादित, **स्निग्ध-** ચીકણી चीकनी, **कृष्ण-** કાળી काली **मधुर-** અને મધુર और मधुर, **मृत्तिके** માટીવાળા मिट्टीवाली, **सुवर्णवर्ण-** અથવા સુવર્ણ રંગની अथवा सुवर्णके वर्णकी, **मृत्तिके वा** માટીવાળા मिट्टीवाली, **व्यपगत-** તથા જેનાથી દૂર રહેલાં છે जहाँ पर नहीं हैं, **विष-** વિષ विष, **श्वापद-** હિંસ્ર પ્રાણીઓ हिंस्र प्राणी, **पवन-** પવન वायु, **सलिल-** પાણી जल, **अग्निदोषे** तथा અગ્નિના દોષ એવા तथा अग्निदोष ऐसे, **कर्षण-** હળની ખેડ हलका चलना, **वल्मीक-** રાફડો वल्मीक, **श्मशान-** શ્મશાન श्मशान, **चैत्य-** ચૈત્ય (દેવાલય) चैत्य, **ऊषर-** ખારવાળી જમીન ऊसर, **अवसथ-** તથા રહેવાનાં ઘરથી रहनेके मकानसे, **वर्जिते** રહિત रहित, **यथर्तु-** તથા ઋતુને યોગ્ય तथा ऋतुके अनुकूल, **सुख-** સુખકારક सुखदायक, **पवन-** પવન वायु, **सलिल-** પાણી जल, **आदित्य-** અને તડકાથી और तापसे, **सेविते** સેવાયેલા सेवित, **देशे** દેશમાં प्रदेशमें, **जातानि** ઉત્પન્ન થયેલાં उत्पन्न हुई, **अनुपहतानि** જંતુઓ વગેરેથી ઉપઘાત નહિ પામેલાં जिनकी जन्तु आदिसे किसी प्रकार क्षति न हुई हो, **अनध्यारूढानि** મોટાં ઝાડ વગેરેથી નહિ દબાયેલાં जो दूसरे बड़े वृक्षोंसे आक्रान्त न हुई हो, **अबालानि** તરતનાં

११ जातान्युपहतानि—जातान्यनिम्नेऽनुपहतानि (ख.)
,, अधिगतवीर्याणि—अविगतवीर्य्याणि (ड.)
,, जाता...पर्णानि—जातामनुपहतामनध्यारूढामबालामजीर्णामधिगतवीर्यां शीर्णपुराणपर्णामसंजातान्यपर्णा (फ.)
,, असंजातान्यपर्णानि—असंजातफलानि (ड. ध.)

११. नागबलामूलान्युद्धरेत्—नागबलां मूलत उद्धरेत् (क.)

નહિ ઊગેલાં जो बहुत छोटी न हो, अजीर्णानि જીર્ણ નહિ થયેલાં जो जीर्ण न हुई हो, अधिगतवीर्याणि વીર્યથી ભરેલાં जो परिपक्व वीर्यशाली हो, शीर्णपुराणपर्णानि જૂનાં પાંદડાં જેનાં ખરી ગયાં છે એવાં जिनके पुराने पते झड़ गये हों, असंजात- अन्यपर्णानि તથા જેને નવાં પાંદડાં નથી આવ્યાં એવાં और जिनको नये पते न आये हों ऐसी, नागबला- ગંગેટીનાં नागबलाकी, मूलानि મૂળોને जड़ोंको, उद्धरेत् જમીનમાંથી બહાર કાઢવાં जमीनसे उखाड़े, सुप्रक्षालितानाम् સારી રીતે ધોઈ નાખેલાં अच्छी तरह धो कर, तेषाम् ગંગેટીનાં મૂળોની છાલના કલ્કને गंगेरनकी जड़ोंकी छालके कल्कको, आम्रमात्रम् अक्षमात्रम् वा ચાર તોલા અથવા એક તોલા પ્રમાણમાં पल प्रमाण अथवा कर्ष प्रमाणमें, श्लक्ष्ण-पिष्टम् બારીક પીસી बारीक पीस कर, पयसा ગાયના દૂધ સાથે गायके दूधमें, आलोड्य ઘોળીને घोल कर, प्रातः પ્રાતઃકાળમાં प्रातःकाल, प्रयोजयेत् પ્રયોગમાં લેવો प्रयोगमें लेना चाहिए, चूर्णीकृतानि वा અથવા તે ગંગેટીના મૂળની છાલને या गंगेरनकी जड़ोंकी छालका चूर्ण करके, पयसा ગાયના દૂધની સાથે गायके दूधके साथ, पिबेत् પીવી पिये, मधु- અથવા મધ अथवा मधु, सर्पिर्भ्याम् वा અને ઘી और घृतके, संयोज्य સાથે મેળવીને साथ मिला कर, भक्षयेत् ખાવી खाये, जीर्णे च આ ઔષધ પચી જાય ત્યારે इस औषधके जीर्ण हो जाने पर, क्षीर- ગાયનાં દૂધ गायके दूध, सर्पिर्भ्याम् અને ઘીની સાથે और घृतके साथ, शालिषष्टिकम् શાલિ અથવા સાઠી ચોખા शालि अथवा सांठी चावल, अश्नीयात् ખાવા खाये।

11-(1). Collect roots of the gingo fruit plant of the following description and in the following manner. First as regards description:—The plant to be selected must be found growing on dry scrub-land overgrown with sacred grass, in a soil that is sticky, black and sweet to the taste, or in golden-colored loam, in a tract free from poisonous things, cruel animals and the ravages of wind, water and fire, not used for tillage, uncovered with ant-hills and far from a cremation ground, memorial structure, a barren saline patch, or habitation, and enjoying seasonal and pleasant breezes, rains and sunshine. The roots should be undamaged, unsmothered by those of a neighbouring tree, neither too tender nor too old, and fully imbued with potency and of a plant that has shed its old leaves but has not yet put forth fresh ones. Now concerning the time and mode of collection:—Either in the month of Magha or in that of Phalguna, the plant-collector, who has previously purified and consecrated himself and has obtained the blessings of the brahmanas in his expedition, should choosing an auspicious muhurta, pull out the gingo-fruit plant by its roots. After washing the roots thoroughly, their bark should be pounded into smooth paste to form a bolus either of the weight of four tolas or one tola and mixing this in milk, one should make use of the potion early in the morning. Or the drug may be turned into powder and taken with milk; or the powder may be licked up, mixed with honey and ghee. After it has been digested, the person should eat a dish of cooked sali or shashtika rice with milk and ghee.

संवत्सरप्रयोगादस्य वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ११ ॥

(इति नागबलारसायनम् ।)

अस्य આના इसके, **संवत्सर-** એક વર્ષ પર્યન્ત एक वर्ष तक, **प्रयोगात्** પ્રયોગથી प्रयोगसे, **वयः** આયુષ્ય आयु, **अजरम्** વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત થઈ वृद्धावस्थासे रहित हो कर, **वर्षशतम्** સો વર્ષ પર્યન્ત सौ वर्ष तक, **तिष्ठति** રહે છે रहती है, **इति** આ સઘળું यह सब, **पूर्वेण** પૂર્વોક્ત પ્રયોગના पूर्वोक्त प्रयोगके, **समानम्** સમાન છે समान है ॥११॥ (**इति** આ यह, **नागबलारसायनम्** નાગબલારસાયન છે नागबलारसायन है)

11. By using this vitalizer for a period of one year, one remains young for a hundred years. The rest of the benefits are the same as those described earlier. Thus has been described 'The Gingo-fruit Vitalizer.'

बलादिरसायनानि—

बलातिबलाचन्दनागुरुधवतिनिशखदिरशिंशपासनस्वरसाः पुनर्नवान्ताश्चौषधयो दश नागबलया व्याख्याताः ।

बला- બલા बला, **अतिबला-** ખપાટ कंघी, **चन्दन-** ચંદન चन्दन, **अगुरु-** અગર अगर, **धव-** ધાવડો धव, **तिनिश-** તણછ तिनिस, **खदिर-** ખેર खैरकत्था, **शिंशपा-** સીસમ सीसम, **असन-** તથા અસન तथा असन, **स्वरसाः** એઓના સ્વરસો इनके स्वरस, **पुनर्नवान्ताः** અને લાલ સાટોડી જેમાં છેલ્લી છે એવી અમૃતા આદિ और गदह पुरना जिनके अन्तमें है ऐसी अमृता आदि, **दश** દશ दस, **ओषधयः** ઓષધિઓનું ओषधियोंका, **नागबलया** ગંગેટીથી गंगेरनसे, **व्याख्याताः** વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે व्याख्यान हो गया है।

१२. तिनिशखदिरशिंशपा°- खदिरमारशिंशपा° (च.)
,, शिंशपासनस्वरसाः शिंशपासनपुनर्नवास्वरसाः स्वरसरूपाः स्युः (च.)
,, दश नागबलया व्याख्याताः—या वयःस्थापना व्याख्यातास्तासां स्वरसा नागबलावत् (त. द. च.)

12-(1). Take the expressed juice of heart-leaved sida, common mallow, sandal wood, aloe wood, oojein, catechu, rose wood, asana, and the expressed juice of the group of ten plants ending with hog's weed. The mode of preparation and administration is the same as that laid down for gingo fruit.

स्वरसानामलाभे त्वयं स्वरसविधिः—चूर्णानामाढकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं मृदितपूतं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ १२ ॥

स्वरसानाम् સ્વરસોના स्वरसोंके, **अलाभे तु** અભાવામાં अभावमें, **अयम्** આ यह, **स्वरसविधिः** સ્વરસ કરવાની વિધિ છે स्वरस करनेकी विधि है, **चूर्णानाम्** ઓષધિઓનું ચૂર્ણ औषधियोंका चूर्ण, **आढकम्** ૨૫૬ તોલા લઈ एक आढक मात्र ले कर, **उदकस्य आढकम्** ૨૫૬ તોલા પાણીમાં जलके २५६ तोलेमें, **अहोरात्र-** એક અહોરાત્ર પર્યંત एक दिनरात, **स्थितम्** રહેવા દેવું पड़ा रहने दे, **मृदितपूतम्** પછી તેને હાથથી ચોળીને વસ્ત્રથી ગાળીને फिर हाथसे मल कर छान कर, **स्वरसवत्** સ્વરસની માફક स्वरसकी भांति, **प्रयोज्यम्** પ્રયોગમાં લેવું प्रयोगमें लावे ॥ १२ ॥

12 In cases where the fresh-pressed juice of drug is not available, the following procedure should be resorted to as an alternative. Take 256 tolas of the powder of the drug whose expressed juice is required, and keep it soaking in 256 tolas of water for a period of 24 hours; squeezing and straining that water, use it in place of the expressed juice.

भल्लातकक्षीरम्—

भल्लातकान्यनुपहतान्यनामयान्यापूर्णरसप्रमा-

१२. प्रयोज्यम्—प्रयोजयेत् (च.)

णवीर्याणि पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुचौ शुक्रे वा मासे संगृह्य यवपल्ले माषपल्ले वा निधापयेत्, तानि चतुर्मासस्थितानि सहसि सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारभेत शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः।

शुचौ જેઠ जेठ, **शुक्रे वा** અથવા અષાડ अथवा आषाढ़, **मासे** માસમાં मासमें, **अनुपहतानि** જંતુ વગેરેએ જેને ખાધાં ન હોય એવાં जंतु आदि किसीने खाया न हों ऐसे, **अनामयानि** રોગરહિત रोगरहित, **रस-प्रमाण-वीर्याणि** સંપૂર્ણ રસ, પ્રમાણ અને વીર્યથી યુક્ત संपूर्ण रस, प्रमाण और वीर्यसे सम्पन्न, **पक्व-** પાકેલાં पके हुए, **जाम्बव-** જાંબુના जामुनके, **प्रकाशानि** જેવા વર્ણવાળાં समान वर्णवाले, **भल्लातकानि** ભિલામાંને भिलांवेको, **संगृह्य** લઈને ले कर, **यवपल्ले** જવના ઢગલામાં जौके ढेरमें, **माषपल्ले वा** અથવા અડદના ઢગલામાં अथवा उड़दके ढेरमें, **निधापयेत्** રાખવાં रक्खे **चतुर्मास-** ચાર માસ चार मास, **स्थितानि** રાખ્યા પછી रखनेके बाद, **तानि** તે ભિલામાંઓને इन भिलावोंको, **सहसि** માગશર अगहन, **सहस्ये वा** અથવા પોષ या पौष, **मासे** માસમાં मासमें, **शीत-** શીત शीत, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **मधुर-** અને મધુર દ્રવ્યોથી और मधुर द्रव्योंसे, **उपस्कृतशरीरः** શરીરને સંસ્કાર આપી शरीरका संस्कार करके, **प्रयोक्तुम्** પ્રયોગ કરવાનો सेवन करना, **आरभेत** આરંભ કરવો प्रारम्भ करे ।

13-(1). Collect either in the month of Jyeshtha or Ashadha a quantity of marking nuts, which are undamaged, undiseased, conforming to the specifications as regards the juice, size and potency and of the color of ripe jambul fruits and store them in a heap of barley-corn or black gram. The nuts should be stored for a period of four months. They may be used in the month of Margasirsha or Pausha in the following manner, the person wishing to take it having prepared his body with cooling, unctuous and sweet articles.

पूर्वं दशभल्लातकान्यापोथ्याष्टगुणेनाम्भसा साधु साधयेत्, तेषां रसमष्टभागावशेषं पूतं सपयस्कं पिबेत् सर्पिषाऽन्तर्मुखमभ्यज्य ।

पूर्वम् પ્રયોગના પ્રારંભમાં प्रयोगके प्रारम्भमें, **दश-** દશ दस, **भल्लातकानि** ભિલામાંને भिलांवेको, **आपोथ्य** ખાંડીને कुचल कर, **अष्टगुणेन** આઠગણા आठगुने, **अम्भसा** પાણી સાથે जलके साथ, **साधु** સારી રીતે अच्छी तरह, **साधयेत्** પકાવવાં पकावे, **तेषाम्** તેનો उनका, **अष्ट-भाग-** આઠમો ભાગ आठवाँ भाग, **अवशेषम्** બાકી રહે ત્યારે बाकी रहे तब, **पूतम्** વસ્ત્રથી ગાળીને छान कर, **सपयस्कम्** ગાયના દૂધની સાથે गायके दूधके साथ, **रसम्** તે રસ वह रस, **सर्पिषा** ગાયનું ઘી गायके घृतसे, **अन्तर्मुखम्** મોઢાની અંદર मुखको अन्दरसे, **अभ्यज्य** ચોપડીને लिप्त करके, **पिबेत्** પી જવો पिये ।

13-(2). First of all taking ten of the marking nuts, and having crushed them in a mortar, boil the pulp well in eight times its quantity of water. When the decoction has boiled down to one eighth of its original quantity, it should be filtered and taken with milk, the mouth being previously smeared inside with ghee.

तान्येकैकभल्लातकोत्कर्षापकर्षेण दश भल्लातकान्यात्रिंशतः प्रयोज्यानि, नातः परमुत्कर्षः। प्रयोगविधानेन सहस्रपर एव भल्लातकप्रयोगः। जीर्णे च ससर्पिषा पयसा शालिषष्टिकाशनमुपचारः, प्रयोगान्ते च द्विस्तावत् पयसैवोपचारः।

दश भल्लातकानि દશ ભિલામાંથી શરૂ કરી **દશ**

१३. यवपल्ले माषपल्ले वा–यवपर्णे माषपर्णे वा (ब.)

१३. रसमष्टभागावशेषं–रसमष्टभागावशिष्टम् (ब.)

„ सहस्रपर एव–सहस्रपरः (ब.)

भिलांवेसे प्रारम्भ कर, तानि एकैक-भल्लातक-उत्कर्ष-अपकर्षेण आत्रिंशतः प्रयोज्यानि अतः परम् उत्कर्षः न તેઓમાં હમેશાં એક એક ભિલામું ત્રીસની સંખ્યા સુધી વધારતા જવું; ત્રીસ ભિલામાંથી વધારેનો પ્રયોગ નિષિદ્ધ છે. પછી એકએક ભિલામું દશની સંખ્યા સુધી ઘટાડતા જવું उनमें प्रतिदिन एक एक भिलांवा तीसकी संख्या तक बढ़ाते जाना चाहिए; तीस भिलांवेसे अधिकका प्रयोग निषिद्ध है। पश्चात् एक एक भिलांवा दसकी संख्या तक घटाते जाना चाहिए, प्रयोगविधानेन આ પ્રકારે ભલ્લાતકનું પ્રયોગવિધાન દર્શાવેલું હોવાથી इस प्रकार भिलांवेकी बतायी हुई प्रयोगविधिके कारण, भल्लातकप्रयोगः ભિલામાંનો પ્રયોગ भिलांवेका प्रयोग, सहस्रपरः एव એક હજાર ભિલામાં સુધી જ કરવો જોઈએ एक हजार भिलांवे तक ही करना चाहिए, जीर्णे च ઉપયોગમાં લીધેલાં ભિલામાં પચી જાય ત્યારે उपयोगमें लाये हुए भिलांवे जीर्ण हो जाने पर, ससर्पिषा ગાયના ઘીથી યુક્ત गायके घृतसे युक्त, पयसा દૂધ સાથે दूधके साथ, शालिषष्टिक- શાળ અથવા સાઠી ચોખાનું शालि और सांठी चावलका, अशनम् ભોજન मोजन, उपचारः આવશ્યક છે आवश्यक है, प्रयोगान्ते च પ્રયોગ પૂરો થયા પછી इस प्रयोगके पूरा होनेके बाद, पयसा एव द्विः तावत् उपचारः થોડા દિવસ સુધી બે વાર દૂધ પીવું આવશ્યક છે कुछ दिन तक दो बार दूध पीना आवश्यक है ।

13-(3). Increase the number of the marking nuts by one each succeeding day, till the total becomes thirty; thereafter decrease the number by one in the same manner till the initial number of ten is reached. This dose should not be exceeded. The maximum dose is thirty and minimum ten. This ascending and descending scale of dosage should be maintained until the total number of marking nuts consumed reaches a thousand. When the daily dose is fully digested, a meal of cooked sali or shashtika rice supplemented with milk and ghee, should be eaten. After the completion of the course, only two meals a day with milk should be taken.

तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १३ ॥

(इति भल्लातकक्षीरम् ।)

तत्प्रयोगात् તેઓના પ્રયોગથી उनके प्रयोगसे, वयः આયુષ્ય आयु, अजरम् વૃદ્ધ અવસ્થાથી રહિત થઈ वृद्धावस्थासे रहित हो कर, वर्षशतम् સો વર્ષ પર્યન્ત सौ वर्ष तक, तिष्ठति રહે છે रहती है, इति બાકીનું સઘળું शेष सब, पूर्वेण पूर्वोक्त પ્રયોગની पूर्वोक्त प्रयोगके, समानम् સમાન છે समान है ॥१३॥ (इति આ यह, भल्लातकक्षीरम् ભલ્લાતકક્ષીર છે भल्लातकक्षीर है ।)

13. By the course of this vitalizing drug for a period of one year, one attains the benefits enumerated earlier, such as the retention of youth for a hundred years etc. Thus has been described 'The Marking-nut Milk'.

भल्लातकक्षौद्रम्—

भल्लातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्य दृढस्योपरि कुम्भस्यारोप्योडुपेनापिधाय कृष्णमृत्तिकावलिप्तं गोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत्; तेषां यः स्वरसः कुम्भं प्रपद्येत, तमष्टभागमधुसंप्रयुक्तं द्विगुणघृतमद्यात्;

जर्जरीकृतानाम् જેઓના નાના નાના ટુકડા કરેલા છે એવાં जिनके छोटे छोटे टुकड़े किये हैं ऐसे, भल्लातकानाम् ભિલામાંઓને भिलांवेको, पिष्टस्वेदनम् તળિયે છિદ્રવાળા ઘડામાં पेंदीमें छिद्रवाले घड़ेमें, पूरयित्वा ભરી भर कर, आकण्ठम् ગળા સુધી गले तक, भूमौ ભૂમિમાં भूमिमें, निखातस्य દાટેલા गाड़े हुए, स्नेहभावितस्य અંદર ઘી ચોપડેલા अन्दर घृतसे लिप्त, दृढस्य મજબૂત मजबूत, कुम्भस्य ઘડાના घड़ेके, उपरि ઉપર ऊपर,

१४. तम्–ततो (त.)

आरोप्य રાખી रख कर, **उडुपेन** છિદ્રવાળા રામપાત્રથી छिद्रवाले शरावसे, **अपिधाय** ઢાંકીને ढंक कर, **कृष्णमृत्तिका-** કાળી માટીથી काली मिट्टीसे, **अवलिप्तम्** લેપ કરી लेप करके, **गोमयाग्निभिः** અડાયાંના અગ્નિ વડે उपलोंकी अग्निसे, **उपस्वेदयेत्** બાફવાં स्वेद देवें, **तेषाम्** તેઓનો उनका, **यः** જે जो, **स्वरसः** સ્વરસ स्वरस, **कुम्भम्** નીચે દાટેલા ઘડામાં नीचे गाड़े हुए घड़ेमें, **प्रपद्येत** પ્રાપ્ત થાય टपके, **तम्** તેને उसको, **अष्टभाग-** આઠમા ભાગના आठवें भागके, **मधु-** મધ સાથે मधुके साथ, **संप्रयुक्तम्** ભેળવીને मिला कर, **द्विगुण- घृतम्** બમણું ઘી નાખી दुगुना घी डालकर, **अश्नात्** ખાવું खावे;

14-(1). Crush a quantity of marking-nuts and place the pulp in a pot with a number of small holes at the bottom and keeping this pot over another which has been saturated with ghee and buried upto its neck in the ground. kindle a circular fire of cow-dung-cakes. The part where the two pots meet should be lined with black clay and a tight fitting lid placed over the upper pot. The essence of the marking-nuts which is then distilled into the lower part should be used, mixed with its eighth part of honey and twice its quantity of ghee.

तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १४ ॥

(इति भल्लातकक्षौद्रम्।)

तत्- प्रयोगात् તેના પ્રયોગથી उसके प्रयोगसे, **वयः** આયુષ્ય आयु, **अजरम्** વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત થઈ वृद्धावस्थासे रहित हो कर, **वर्षशतम्** સો વર્ષ પર્યન્ત सौ वर्षतक, **तिष्ठति** ટકી રહે છે रहती है, **इति** આ સઘળું यह सब, **पूर्वेण** પૂર્વોક્ત પ્રયોગના पूर्वोक्त प्रयोगके, **समानम्** સમાન છે समान है ॥१४॥ (**इति** આ यह, **भल्लातकक्षौद्रम्** ભલ્લાતકક્ષૌદ્ર છે भल्लातकक्षौद्र है ।)

14. By the use of this vitalizing drug one remains young for a hundred years, etc., as described earlier. Thus has been described 'The Marking-nut Honey.'

भल्लातकतैलम्—

भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकेन कल्केनाक्षमात्रेण शतपाकं कुर्यादिति समानं पूर्वेण ॥१५॥

(इति भल्लातकतैलम्।)

सपयस्कम् ગાયના દૂધમાં गायके दूधमें, **भल्लातक-** ભિલામાનું भिलांवेके, **तैल-** તેલ तैलका, **पात्रम्** એક આઢક एक आढक, **अक्षमात्रेण** એક તોલા एक तोले, **मधुकेन** જેઠીમધના मुलहठीके, **कल्केन** કલ્ક સાથે મેળવીને कल्कके साथ मिला कर, **शतपाकम् कुर्यात्** સો વખત પકાવવું सौ पाक करना चाहिए, **इति** બાકીનું સઘળું शेष सब, **पूर्वेण** પૂર્વોક્ત પ્રયોગના पूर्वोक्त प्रयोगके, **समानम्** સમાન છે समान है ॥ १५ ॥ (**इति** આ यह, **भल्लातकतैलम्** ભલ્લાતકતૈલ છે भल्लातकतैल है ।)

15. Take 256 tolas of the oil of the marking-nut prepared in the above way and mixing it with cow's milk and a tola of the paste of liquorice, cook it a hundred times The rest of the details are the same as those mentioned in the case of earlier prescriptions. Thus has been described 'The Marking-nut Oil.'

भल्लातकविधानम्—

भल्लातकसर्पिः, भल्लातकक्षीरं, भल्लातकक्षौद्रं, गुडभल्लातकं, भल्लातकयूषः, भल्लातकतैलं, भल्लातकपललं, भल्लातकसक्तवः, भल्लातकलवणं,

१५. मधुकेन–माधुकेन (च.)
,, भल्लातकतैलपात्रम्–भल्लातकस्नेहपाकस्नेहपात्रम् (च.)
,, मधुकेन कल्केनाक्षमात्रेण–मधुकाक्षमात्रेण (च)
,, शतपाकं कुर्यात्–शतपाकम् (च.)

भल्लातकतर्पणम्, इति भल्लातकविधानमुक्तं भवति ॥ १६ ॥

भल्लातकसर्पिः ભલ્લાતકસર્પિ भल्लातकसर्पि, **भल्लातकक्षीरम्** ભલ્લાતકક્ષીર भल्लातकक्षीर, **भल्लातकक्षौद्रम्** ભલ્લાતકક્ષૌદ્ર भल्लातकक्षौद्र, **गुडभल्लातकम्** ગુડભલ્લાતક गुडभल्लातक, **भल्लातकयूषः** ભલ્લાતકયૂષ भल्लातकयूष, **भल्लातकतैलम्** ભલ્લાતકતૈલ भल्लातकतैल, **भल्लातकपललम्** ભલ્લાતકપલલ भल्लातकपलल, **भल्लातकसक्तवः** ભલ્લાતકસક્તુ भल्लातकसक्तु, **भल्लातकलवणम्** ભલ્લાતકલવણ भल्लातकलवण, **भल्लातकतर्पणम्** અને ભલ્લાતકતર્પણ और भल्लातकतर्पण, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **भल्लातकविधानम्** ભિલામાંના પ્રયોગોનું વિધાન भिलावोंके प्रयोगका विधान, **उक्तम् भवति** કહ્યું છે कहा है ॥ १६ ॥

16. Marking-nut ghee, marking-nut milk, marking-nut honey, marking-nut gur, marking-nut soup, marking-nut oil, marking-nut paste, marking-nut flour, marking-nut salt and marking-nut demulcent drink; thus have been described the various pharmaceutical preparations of marking-nut.

भल्लातकगुणाः—

भवन्ति चात्र—

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ १७ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, **भल्लातकानि** ભિલામાં भिलांवे, **तीक्ष्णानि** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **पाकीनि** પાક કરવાવાળાં पाक करनेवाले, **अग्निसमानि च** અને અગ્નિસમાન છે और अग्निके समान हैं, **यथाविधि** પરંતુ વિધિપુરઃસર परन्तु विधिपूर्वक, **प्रयुक्तानि** પ્રયોગમાં લીધાં હોય તો प्रयोग करने पर, **अमृतकल्पानि** અમૃતતુલ્ય अमृततुल्य, **भवन्ति** બને છે होते हैं ॥ १७ ॥

Here are verses again—

17. The marking-nut is hot, suppurative and fiery in character. Administered properly it rivals ambrosia itself.

एते दशविधास्त्वेषां प्रयोगाः परिकीर्तिताः ।
रोगप्रकृतिसात्म्यज्ञस्तान् प्रयोगान् प्रकल्पयेत् ॥ १८ ॥

एषाम् આ ભિલામાંઓના इन भिलांवेके, **एते** આ યે, **दशविधाः** દશ પ્રકારના दस प्रकारके, **प्रयोगाः** પ્રયોગો प्रयोग, **परिकीर्तिताः** વર્ણવાઈ ગયા છે बताये गये हैं, **रोग-** રોગ रोग, **प्रकृति-** પ્રકૃતિ प्रकृति, **सात्म्यज्ञः** અને સાત્મ્યને જાણનાર વૈદ્ય और सात्म्यको जाननेवाला वैद्य, **तान्** તે उन, **प्रयोगान्** પ્રયોગોને प्रयोगोंको, **प्रकल्पयेत्** ઉપયોગમાં લેવા उपयोगमें लेवे ॥ १८ ॥

18. The ten modes of its preparations have been described. The physician who is conversant with disease, habitus and homologation should prescribe the suitable preparations.

कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रं मेधाग्निवर्धनम् ॥ १९ ॥
(इति भल्लातकविधिः ।)

कफजः કફજન્ય कफजन्य, **सः** એવો કોઈ ऐसा कोई, **रोगः** રોગ रोग, **न अस्ति** નથી नहीं है, **कश्चन** અને એવો કોઈ और ऐसा कोई, **विबन्धः** વિબંધ (સ્રોતોમાં મળો અથવા દોષોનું રોકાઈ જવું) विबंध (स्रोतोंमें मलों अथवा दोषोंका रुक जाना), **न अस्ति** નથી नहीं है, **यम्** જેને जिसको, **भल्लातकम्** ભિલામું भिलांवा, **न हन्यात्** ન હણે नष्ट न करे, **शीघ्रम्** વળી ભિલામું તુરત और भिलांवा तुरंत, **मेधा-** મેધા मेधा, **अग्नि-वर्धनम्** તથા જઠરાગ્નિને વધારનારું છે एवं अग्निको बढानेवाला है ॥ १९ ॥ (**इति** આ यह, **भल्लातकविधिः** ભલ્લાતકવિધિ છે भल्लातकविधि है ।)

19. There is no disease born of kapha or disorder partaking of the nature of constipation, which cannot be cured quickly by the use of

१८. एते दशविधास्त्वेषां—त्रयोदशविधस्तेषां (ग.)

marking-nut, as it is also promotive of intelligence and the gastric fire. Thus ends the prescriptions relating to the Marking-nut.

रसायनसेवाफलम्—

प्राणकामाः पुरा जीर्णाश्च्यवनाद्या महर्षयः ।
रसायनैः शिवैरेतैर्बभूवुरमितायुषः ॥ २० ॥

पुरा પૂર્વે पुराने कालमें, **च्यवनाद्याः** ચ્યવન વગેરે च्यवन आदि, **महर्षयः** મહર્ષિઓ महर्षियों, **जीर्णाः** વૃદ્ધ થયા છતાં પણ वृद्ध होने पर भी, **प्राणकामाः** જીવનની ઇચ્છાવાળા થઈ जीवनके इच्छुक हो कर, **एतैः** આ इन्हीं, **शिवैः** કલ્યાણકારક कल्याणकारक, **रसायनैः** રસાયનોના પ્રયોગથી रसायनोंके प्रयोगसे. **अमितायुषः** અમિત આયુષ્યવાળા अपरिमित आयुवाले, **बभूवुः** થયા હતા हुए थे ॥ २० ॥

20. In the beginning, the great sages such as Chyavana and others, having become aged but being moved by the urge for life, succeeded in prolonging their lives indefinitely by the use of excellent vitalizers.

ब्राह्मं तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्मध्यानमेव च ।
दीर्घायुषो यथाकामं संभृत्य त्रिदिवं गताः ॥२१॥

दीर्घायुषः અને તેઓ દીર્ઘાયુષ્યવાળા થઈને और वे दीर्घायु हो कर, **ब्राह्मम् तपः** બ્રહ્મસંબંધી તપ ब्रह्मसम्बन्धी तप, **ब्रह्मचर्यम्** બ્રહ્મચર્ય ब्रह्मचर्य, **अध्यात्म-** તથા અધ્યાત્મ अध्यात्म, **ध्यानम्** ધ્યાનને ध्यानको, **यथाकामम्** સ્વેચ્છાનુસાર यथेष्ट, **संभृत्य** આચરીને करके, **त्रिदिवम्** સ્વર્ગમાં स्वर्गमें, **गताः** ગયા હતા गये थे ॥ २१ ॥

21. These long-lived ones, having prosecuted spiritual austerities, celibacy and meditation of the spirit to their hearts' content, betook themselves to heaven.

तस्मादायुःप्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखार्थिभिः ।
रसायनविधिः सेव्यो विधिवत्सुसमाहितैः ॥ २२ ॥

तस्मात् તેથી इस लिए, **प्राणकामैः** જીવનની ઇચ્છાવાળા जीवनकी इच्छावाले, **सुखार्थिभिः** અને સુખની કામનાવાળા પુરુષોએ और सुखकी कामनावाले पुरुषोंको, **आयुः- प्रकर्षार्थम्** આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે आयुकी वृद्धिके लिए, **सुसमाहितैः** બહુ સાવધાનીથી बहुत एकाग्र चित्तसे, **विधिवत्** વિધિપુરઃસર विधिपूर्वक, **रसायन-विधिः** રસાયનવિધિને रसायनविधिका, **सेव्यः** સેવવો જોઈએ सेवन करना चाहिए ॥ २२ ॥

22. Hence those who are moved by the urge to live and the quest for happiness should, in order to have abundant life, betake themselves with great attention and in the prescribed manner, to the procedure of vitalization.

द्वितीयरसायनपादोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

रसायनानां संयोगाः सिद्धा भूतहितैषिणा ।
निर्दिष्टाः प्राणकामीये सप्तत्रिंशन्महर्षिणा ॥२३॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकः** ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, **भूतहितैषिणा** સર્વ પ્રાણીઓનું કલ્યાણ ઇચ્છતા सब प्राणियोंका हित चाहनेवाले, **महर्षिणा** મહર્ષિએ महर्षिने, **प्राणकामीये** આ પ્રાણકામીય નામના બીજા પાદમાં इस प्राणकामीय नामके दूसरे पादमें, **रसायनानाम्** રસાયનોના रसायनोंके, **सप्तत्रिंशत्** સાડત્રીસ सैंतीस, **सिद्धाः** સિદ્ધ सिद्ध, **संयोगाः** પ્રયોગો प्रयोग, **निर्दिष्टाः** કહ્યા છે कह दिये हैं ॥२३॥

Here is the recapitulatory verse—

23. Thirty-seven infallible modes of the application of vitalizers have been set out in this quarter entitled 'The

२१. ब्राह्मं–ध्यानं (ग. घ. ष. फ.)
,, यथाकामं- यथाकालं (थ.)

२३. सप्तत्रिंशन्महर्षिणा–सप्त चैव दशर्षिणा (त. ष. फ)

urge to live' by the sage, the well-wisher of all creatures.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने रसायनाध्याये प्राणकामीयो नाम रसायनपादो द्वितीयः ॥ १-(२)॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **चिकित्सास्थाने** ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, **रसायनाध्याये** રસાયનાધ્યાયમાં रसायनाध्यायमें, **प्राणकामीयः** 'પ્રાણકામીય' 'प्राणकामीय', **नाम** નામનો नामका, **द्वितीयः** બીજો दूसरा, **रसायनपादः** રસાયનપાદ સંપૂર્ણ થયો रसायनपाद समाप्त हुआ ॥ १-(२)॥

1-(2). Thus, in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second quarter entitled 'The urge to live' of the first chapter on vitalization is completed.

रसायनाध्याये तृतीयः पादः।

રસાયનાધ્યાયમાં ત્રીજો પાદ रसायनाध्यायमें तीसरा पाद

The third quarter of the chapter on Vitalization

करप्रचितीयरसायनपादोपक्रमः —

अथातः करप्रचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **करप्रचितीयम्** 'કરપ્રચિતીય' નામના करप्रचितीय' नामके, **रसायनपादम्** ત્રીજા રસાયનપાદનું तीसरे रसायनपादका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the third quarter entitled 'Culled with the hand' of the chapter on vitalization.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

आमलकरसायनम् —

करप्रचितानां यथोक्तगुणानामामलकानामुद्धृतास्थ्नां शुष्कचूर्णितानां पुनर्माघे फाल्गुने वा मासे त्रिःसप्तकृत्वः स्वरसपरिपीतानां पुनः शुष्कचूर्णीकृतानामाढकमेकं ग्राहयेत्, अथ जीवनीयानां बृंहणीयानां स्तन्यजननानां शुक्रजननानां वयःस्थापनानां षड्विरेचनशताश्रितीयोक्तानामौषधगणानां चन्दनागुरुधवतिनिशखदिरशिंशपासनसाराणां चाणुशः कृत्तानामभयाबिभीतकपिप्पलीवचाचव्यचित्रकविडङ्गानां च समस्तानामाढकमेकं दशगुणेनाम्भसा साधयेत्, तस्मिन्नाढकावशेषे रसे सुपूते तान्यामलकचूर्णानि दत्त्वा गोमयाग्निभिर्वंशविदलशरतेजनाग्निभिर्वा साधयेद्यावदपनयाद्रसस्य, तमनुपदग्धमुपहृत्यायसीषु पात्रीष्वास्तीर्य शोषयेत्, सुशुष्कं तत् कृष्णाजिनस्योपरि दृषदि श्लक्ष्णपिष्टमयःस्थाल्यां निधापयेत् सम्यक्, तच्चूर्णमयश्चूर्णाष्टभागसंप्रयुक्तं मधुसर्पिर्भ्यामग्निबलमभिसमीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ ३ ॥

करप्रचितानाम् હાથે ચૂંટેલા हाथसे तोडे हुए, **यथोक्तगुणानाम्** પૂર્વોક્ત ગુણવાળાં पूर्वोक्त गुणवाले, **उद्धृतास्थ्नाम्** ઠળિયા કાઢીને बीज निकाले हुए, **शुष्कचूर्णितानाम्** સૂકવ્યા પછી ચૂર્ણ કરેલાં सूखाके

३. स्वरसपरिपीतानां—स्वरसपरिभावितानाम् (ध.)

,, शुक्रजननानां—शुक्रवर्धनानां (ध. च. द.)

,, °शताश्रितीयोक्तानाम्—°शतीयोक्तानाम् (ध. फ.)

,, चाणुशः कृत्तानाम्—चाणुशः क्षिप्तानाम् (ध.)

,, -खण्डशः कृत्तानाम् (ध. फ.)

,, अनुपदग्धमुपहृत्य—अनुपदग्धं रसं महत्यायसीषु (ध.)

,, श्लक्ष्णपिष्टम्—पिष्टम् (ध.)

चूर्ण किये हुए, **त्रिःसप्तकृत्वः** એકવીસ વખત इक्कीस-वार, **स्वरसपरिपीतानाम्** આમળાંના સ્વરસ પાઈ પાઈને आंवलोंके स्वरससे भावित करके, **पुनः** ફરીથી फिरसे, **शुष्कचूर्णीकृतानाम्** સૂકવી ચૂર્ણ કરેલાં सुखाके चूर्ण किये हुए, **आमलकानाम्** આમળાંના आंवलोंका, **एकम् आढकम्** ૨૫૬ તોલા एक आढक (२५६ तोले), **ग्राहयेत्** લેવાં लेवे, **अथ** ત્યાર પછી इसके पीछे, **जीवनीयानाम्** જીવનીય जीवनीय, **बृंहणीयानाम्** બૃંહણીય बृंहणीय, **स्तन्यजननानाम्** સ્તન્યજનન स्तन्यजनन, **शुक्रजननानाम्** શુક્રજનન शुक्रवर्धन, **वयःस्थापनानाम्** અને વયઃસ્થાપન એવી જે और वयःस्थापन ऐसी जो, **षड्विरेचनशताश्रितीय** ‘ષડ્વિરેચનશતાશ્રિતીય નામના અધ્યાયમાં ‘षड्विरेचनशताश्रितीय’ नामके अध्यायमें, **उक्तानाम्** કહેલા कहे गये, **औषधगणानाम्** ઔષધિગણોમાંની ઓષધિઓ એઓના ओषधिगणोंकी ओषधियों उनके, **चन्दन-** તથા શ્વેત ચન્દન चन्दन, **अगुरु-** અગરુ अगरु, **धव-** ધવ धव, **तिनिश-** તિનિશ तिनिश, **खदिर-** ખદિર खदिर, **शिंशपा-** શિંશપા शिंशपा, **असन-** અને અસનના और असनके, **साराणाम्** સારોના सारोंके, **अणुशः कृत्तानाम्** નાના નાના ટુકડા छोटे छोटे टुकड़ों, **अभया-** તથા હરડે तथा हरड़, **बिभीतक-** બહેડાં बहेड़ा, **पिप्पली-** પીપર पिप्पली, **वचा-** વજ वच, **चव्य-** ચવક चवक, **चित्रक-** ચિત્રક चित्रक, **विडङ्गानाम् च** અને વાવડિંગ और वायविड़ंग, **समस्तानाम्** આ સર્વેને મેળવી इन सबको मिला कर, **एकम् आढकम्** ૨૫૬ તોલા પ્રમાણમાં લઈ एक आढक (२५६ तोले) प्रमाणमें ले कर, **दशगुणेन अम्भसा** દશગણા પાણીમાં दसगुने जलमें, **साधयेत्** ઉકાળવાં पकावे, **तस्मिन्** તે જળના उस जलके, **आढकावशेषे** ૨૫૬ તોલા બાકી રહે ત્યારે एक आढक शेष रहने पर, **सुपूते रसे** તે રસને સારી રીતે ગાળી લીધા પછી તેમાં अच्छी तरहसे छान कर उसमें, **तानि** પહેલાં તૈયાર કરેલું पूर्व ही तय्यार किया हुआ, **आमलक-** આમળાંનું आंवलोंका, **चूर्णानि** ચૂર્ણ चूर्ण, **दत्त्वा** મેળવીને मिला कर, **रसस्य** રસ रस, **अपनयात्** સૂકાઈ ન જાય सूख न जाय, **यावत्** ત્યાં સુધી तब तक, **गोमयाग्निभिः वा** તેને અડાયાંના અગ્નિથી उसको उपलोंकी आगसे, **वंशविदल-** અથવા વાંસની ખપાટ बांसकी पट्टियों, **शर-** બરુ सर, **तेजनाग्निभिः वा** અને તેજન નામના તૃણના અગ્નિથી और तेजनकी आगसे, **साधयेत्** પકાવવો पकावे, **अनुपदग्धम् तम्** દાઝવા નહિ દેતાં તેને बिना जले उसको, **उपहृत्य** નીચે ઊતારી नीचे उतार कर, **आयसीषु** લોખંડના लोहेकी, **पात्रीषु** થાળોમાં थालोंमें, **आस्तीर्य** પાથરીને फैलाकर, **शोषयेत्** સૂકવવો सुखावे, **सुशुष्कं तत्** સારી રીતે સૂકાઈ ગયેલા તે રસને अच्छी तरह सूखे हुए उस रसको, **कृष्णाजिनस्य** કાળા મૃગચર્મ काले मृगचर्मके, **उपरि** ઉપર રાખેલી ऊपर रखी हुई, **दृषदि** શિલા ઉપર शिला पर, **श्लक्ष्णपिष्टम्** બારીક પીસીને बारीक पीस कर, **अयःस्थाल्याम्** લોઢાની તપેલીમાં लोहेके पात्रमें, **सम्यक्** સારી રીતે भली भांति, **निधापयेत्** રાખવો रक्खे, **तत् चूर्णम्** તે ચૂર્ણને उस चूर्णमें, **अयश्चूर्णाष्टभागसंयुक्तम्** આઠમે ભાગે લોહચૂર્ણ મેળવીને आठवाँ भाग लोहचूर्ण मिलाकर, **मधुसर्पिर्भ्याम्** મધ અને ગાયના ઘી સાથે मधु और घीके साथ, **अग्निबलम्** જઠરાગ્નિના બલનો अग्निबलको, **अभिसमीक्ष्य** વિચાર કરીને विचार करके, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ३ ॥

3. Of emblic myrobalans, agreeing with the description given earlier, and culled with the hand during the Phalguna or the Magha month, de-seeded and dry-pounded. take 256 tolas of powder and macerate it in the expressed juice of fresh emblic myrobalans, repeating the process of maceration twenty-one times. Keep this apart. Now put together the several herbs coming under the five heads of decoctives, namely, life-promoters, roborants, galactagogues, the seminiferous and youth-preservatives described in the chapter entitled ‘The six hundred purgatives’ (chapter IV of Sutra Sthana) and the pith of sandal-wood,

crane tree, cojein, acacia, catechu, blackwood, sissoo tree, asana, as also chebulic myrobalans, beleric myrobalans, long pepper, sweet flag, piper chaba, white-flowered leadwort and embelia. Cut all these up into bits and in taking 256 tolas of them, cook 2560 tolas of water, till the decoction boils down to one tenth the quantity of water i. e. 256 tolas. Straining the decoction, put in it the powder of the emblic myrobalans spoken of at the outset and cook over a fire of dry cow-dung cakes or of bamboo splinters, or the reeds of pen-reed grass, or of tejana weeds till all the water has evaporated, taking care to see that the stuff does not get burnt. Then spreading it on iron pans, dry it. After it is thoroughly dried, grind it into a soft powder in a stone-mortar blaced above the skin of a black deer. Then store it carefully in an iron vessel. This powder mixed with one eighth its quantity of iron-powder, should be given with honey and ghee according to the capacity of digestion.

भवन्ति चात्र—

एतद्रसायनं पूर्वं वसिष्ठः कश्यपोऽङ्गिराः ।
जमदग्निर्भरद्वाजो भृगुरन्ये च तद्विधाः ॥ ४ ॥
प्रयुज्य प्रयता मुक्ताः श्रमव्याधिजराभयात् ।
यावदैच्छंस्तपस्तेपुस्तत्प्रभावान्महाबलाः ॥ ५ ॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, पूर्वम् પૂર્વકાલમાં पहिले, वसिष्ठः વસિષ્ઠ वसिष्ठ, कश्यपः કશ્યપ कश्यप, अङ्गिराः અંગિરા अंगिरा, जमदग्निः જમદગ્નિ जमदग्नि, भरद्वाजः ભરદ્વાજ भरद्वाज, भृगुः ભૃગુ भृगु, अन्ये च અને બીજા और अन्य, तद्विधाः તેના જેવા મહર્ષિઓ उनके जैसे महर्षियों, एतत् આ इस, रसायनम् રસાયનનો रसायनका, प्रयुज्य પ્રયોગ કરીને प्रयोग करके, तत्प्रभावात् તેના પ્રભાવથી उसके प्रभावसे, प्रयताः આત્મસંયમવાળા आत्मसंयमवाले, श्रम- તથા શ્રમ तथा श्रम, व्याधि- રોગ व्याधि, जरा- તેમજ વૃદ્ધાવસ્થાના एवं वृद्धावस्थाके भयात् ભયથી भयसे, मुक्ताः મુક્ત मुक्त, महाबलाः અને મહા બળવાળા થઈને और महा बलवान होकर, यावत् જ્યાં સુધી जबतक, ऐच्छन् ઇચ્છા હતી ત્યાં સુધી इच्छा थी तब तक, तेपुः તપ કરતા રહ્યા હતા तप करते रहे थे ॥ ४-५ ॥

Here are verses again—

4-5. Making regular use of this Rasayana long ago, Vasishtha, Kasyapa, Angiras, Jamadagni, Bharadwaja, Bhrigu and other sages like them, being self-controlled, by its virtue freed themselves from the fear of weariness, disease and old age and endowed with great powers, carried on their austerities as long as they desired.

इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा वार्षसहस्रिकम् ।
जराव्याधिप्रशमनं बुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ ६ ॥

(इत्यामलकायसं ब्राह्मरसायनम् ।)

वार्षसहस्रिकम् હજાર વર્ષનું આયુષ્ય આપનાર सहस्र वर्षकी आयु देनेवाले, जराव्याधि- તથા જરા અને વ્યાધિઓને तथा जरा और व्याधियोंको, प्रशमनम् શમાવનાર प्रशमन करनेवाले, बुद्धि-इन्द्रिय- અને બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોને और बुद्धि तथा इन्द्रियोंको, प्रशमनम् શમાવનાર प्रशमन करनेवाले, बुद्धि-इन्द्रिय- અને બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોને और बुद्धि तथा इन्द्रियोंको, बलप्रदम् બળને આપનાર बल देनेवाले, इदम् આ इस, रसायनम् રસાયન रसायनको, ब्रह्मा चक्रे બ્રહ્માએ કર્યું હતું

४. भवन्ति चात्र—तत्र श्लोकाः (ष)

ब्रह्माने कहा था ॥ ६ ॥ (इति આ यह, आमलकायसम् ब्राह्मरसायनम् આમલકાયસ બ્રાહ્મ રસાયન છે आमलकायस ब्राह्म रसायन है।)

6. This vitalizing elixir, capable of keeping a man alive for a thousand years, a destroyer of old age and disease, and promoter of the powers of understanding and the senses, was first invented by Brahma, the creator himself. Thus has been described 'The Brahma vitalizer containing emblic Myrobalans and Iron.

तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रशमेन च ।
रसायनविधानेन कालयुक्तेन चायुषा ॥ ७ ॥
स्थिता महर्षयः पूर्वं, नहि किञ्चिद्रसायनम् ।
ग्राम्याणामन्यकार्याणां सिध्यत्यप्रयतात्मनाम् ॥८॥

पूर्वम् પહેલાં पुराकालमें, महर्षयः મહર્ષિઓ महर्षियोंने, रसायनविधानेन રસાયનોના વિધાનથી रसायनके प्रयोगसे, तपसा તપ तप, ब्रह्मचर्येण બ્રહ્મચર્ય ब्रह्मचर्य, ध्यानेन ધ્યાન ध्यान, प्रशमेन च પ્રશમ प्रशम, कालयुक्तेन તથા દીર્ઘ કાળના तथा दीर्घकालकी, आयुषा च આયુષ્યથી યુક્ત आयुसे युक्त, स्थिताः રહ્યા હતા रहे थे, ग्राम्याणाम् શહેરોમાં રહેનારા शहरोंमें रहनेवाले, अन्य-कार्याणाम् બીજા વ્યાવહારિક કર્મ કરનારા अन्य व्यावहारिक कर्म करनेवाले, अप्रयतात्मनाम् તથા અસંયમી મનુષ્યોને, एवं असंयमी मनुष्योंको, किञ्चित् કોઈ પણ कोई भी, रसायनम् રસાયન रसायन, न सिध्यति સિદ્ધ થતું જ નથી सफल नहीं होता ॥ ७-८ ॥

7-8. The great sages in early times, living lives consecrated to austerity, celibacy, meditation and peace were able to secure longevity by means of the vitalization procedure, their lives being of indeterminate life-span. To be sure, there is no vitalizing drug or procedure that is efficacious in the case of persons who are worldlings, pre-occupied in other than spiritual or moral endeavour and are not self-controlled.

केवलामलकरसायनम्—

संवत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये वसेत् सदा ।
सावित्रीं मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारी यतेन्द्रियः ॥९॥
संवत्सरान्ते पौषीं वा माघीं वा फाल्गुनीं तिथिम् ।
त्र्यहोपवासी शुक्लस्य प्रविश्यामलकीवनम् ॥१०॥
बृहत्फलाढ्यमारुह्य द्रुमं शाखागतं फलम् ।
गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्मामृतागमात् ॥११॥
तदा ह्यवश्यममृतं वसत्यामलके क्षणम् ।
शर्करामधुकल्पानि स्नेहवन्ति मृदूनि च ॥ १२॥
भवन्त्यमृतसंयोगात्तानि यावन्ति भक्षयेत् ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्त्यागतयौवनः ॥ १३ ॥
सौहित्यमेषां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।
स्वयं चास्योपतिष्ठन्ते श्रीर्वेदा वाक् च रूपिणी ॥१४॥

(इति केवलामलकरसायनम्।)

संवत्सरम् પુરુષે એક વર્ષ પર્યન્ત पुरुष एक वर्ष तक, पयोवृत्तिः દૂધનોજ આહાર કરીને केवल दूध पर निर्वाह करता हुआ, मनसा મનથી मनसे, सावित्रीम् ગાયત્રી મંત્રનું गायत्री मन्त्रका, ध्यायन् ધ્યાન કરતો ध्यान करता हुआ, ब्रह्मचारी બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરતો ब्रह्मचर्यव्रतका पालन करता हुआ, यतेन्द्रियः તથા ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરતો तथा इन्द्रियोंका संयम करता हुआ, गवाम् ગાયોના गायोंके, मध्ये મધ્યમાં बीचमें,

७. कालयुक्तेन चायुषा–कालयुक्तेन चायुषः (ध. प.)

८. एतच्छ्लोकानन्तरम्–वर्षसहस्रिकमिदं ब्रह्मा चक्रे रसायनम् ।
जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
(आमलकायसं ब्राह्मरसायनम्) इति पाठः (ध.) पुस्तके

१०. फाल्गुनीं तिथिम्–फाल्गुनीमपि (ध.)
,, शुक्लस्य–शुक्लस्य (ग. अ. ध. क.)
११. ब्रह्मामृतागमात्–ब्रह्मामृतं क्षणम् (ध.)

सदा હમેશાં हमेशां, **वसेन्** રહેવું रहे, **संवत्सरान्ते** વર્ષ પૂરું થયે वर्षके अन्तमें, **पौषीम्** **वा** પોષ માસની पौष मासकी, **माघीम्** માહ માસની माघ मासकी, **फाल्गुनीम्** **वा** કે ફાગણ માસની अथवा फाल्गुनके, **शुक्लस्य** શુક્લ પક્ષની शुक्ल पक्षकी, **तिथिम्** પૂનમે पूर्णिमाके दिन, **त्र्यहोपवासी** ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરીને तीन दिन उपवास करके, **आमलकीवनम्** આમળાંના વનમાં आमलोंके वनमें, **प्रविश्य** પ્રવેશ કરી प्रवेश करके, **बृहत्फलाढ्यम्** મોટાં ફળવાળાં बड़े फलोंसे भरे हुए, **द्रुमम्** આમળાંના વૃક્ષ ઉપર आंवलेके वृक्ष पर, **आरुह्य** ચઢીને चढ़ कर, **शाखागतम्** ડાળમાં રહેલાં शाखामें लगे हुए, **फलम्** આમળાંને आंवलोंको, **पाणिना** હાથ વડે हाथसे **गृहीत्वा** પકડીને पकड़ कर, **अमृत-** અમૃત अमृतके, **आगमात्** આવે ત્યાં સુધી आने तक, **ब्रह्म** ૐ કારનો प्रणव मंत्रका, **जपन्** જપ કરતો जप करता हुआ, **तिष्ठेत्** રહે रहे, **तदा** **हि** ત્યારે उस समय, **आमलके** આમળામાં आंवलोंमें, **अमृतम्** અમૃત अमृत, **क्षणम्** ક્ષણવાર क्षणभरके लिए, **अवश्यम्** અવશ્ય अवश्य, **वसति** વસે છે आ जाता है, **अमृत-संयोगात्** અમૃતના સંયોગથી આમળાં अमृतके संयोगसे आंवले, **शर्करामधुकल्पानि** સાકર અને મધના જેવાં મીઠાં खांड तथा शहदके समान मधुर, **स्नेहवन्ति** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **मृदूनि** **च** અને મૃદુ और मृदु, **भवन्ति** થઈ જાય છે हो जाते हैं, **तानि** તે આમળાંઓને उन आंवलोंको, **यावन्ति** જેટલી સંખ્યામાં जितनी संख्यामें, **भक्षयेत्** તે ખાય છે वह खाता है, **तावन्ति** તેટલાં उतने ही, **वर्षसहस्राणि** હજાર વર્ષો સુધી सहस्र वर्ष पर्यन्त, **आगतयौवनः** તે જુવાન થઈ वह युवा हो कर, **जीवेत्** જીવે છે जीता है, **एषाम्** **तु** આ આમળાંને इन आंवलोंको, **सौहित्यम्** **गत्वा** **तु** તૃપ્તિપૂર્વક ખાઈને તો तृप्तिपूर्वक खा कर तो, **अमरसन्निभः** તે દેવ સમાન वह देव समान, **भवति** બને છે होता है, **अस्य** **च** અને એની પાસે और उसके पास, **श्रीः** લક્ષ્મી लक्ष्मी, **वेदाः** વેદ वेद, **रूपिणी** **च** અને મૂર્તિમાન और मूर्तिमती; **वाक्** સરસ્વતી सरस्वती, **स्वयम्** **उपतिष्ठन्ते** પોતે હાજર રહે છે स्वयं उपस्थित रहती है ॥ १४ ॥ (**इति** આ यह, **केवलामलकरसायनम्** કેવલામલકરસાયન છે केवलामलकरसायन है।)

9-14. Let a man live continually for a year in the midst of kine, subsisting only on milk-diet and meditating in his mind on 'Savitri', observing celibacy and keeping his senses under control. Thereafter, at the end of the year let him on a full-moon day of either Pausha, Magha or Phalguna month, having fasted for the three preceding days, enter a grove of emblic myrobalans. Getting up on a big tree with a plentiful crop of fruits on its stem, let him, holding in his hand a bunch of fruits, keep meditating on Brahman till ambrosia descends into the fruits. For, of a certainty, ambrosia dwells in the fruits of emblic myrobalans at such a moment and they become, by the presence of ambrosia, sweet to the taste like sugar or honey, unctuous and soft. As many fruits as he eats, so many millenniums does he live, with youth restored. Eating to his fill of such fruits, he becomes like unto the gods in splendour, and of their own accord good fortune, knowledge and the goddess of speech will wait upon him in person. Thus has been described 'The Pure Emblic Myrobalan Vitalizer'.

लोहरसायनम्—

त्रिफलाया रसे मूत्रे गवां क्षारे च लावणे।
क्रमेण चेङ्गुदीक्षारे किंशुकक्षार एव च ॥ १५ ॥
तीक्ष्णायसस्य पत्राणि वह्निवर्णानि साधयेत्।

---

१५. लावणे—नागरे (प.)
१६. सांधयेत्–वापयेत् (ध. ध.)

चतुरङ्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधतनूनि च ॥ १६ ॥
ज्ञात्वा तान्यञ्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलकस्य च ॥ १७ ॥
युक्तानि लेहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाविते ।
संवत्सरं निधेयानि यवपल्ले तथैव च ॥ १८ ॥
दद्यादालोडनं मासे सर्वत्रालोडयन् बुधः ।
संवत्सरात्यये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिषा ॥ १९ ॥
प्रातः प्रातर्बलापेक्षी सात्म्यं जीर्णे च भोजनम् ।
एष एव च लौहानां प्रयोगः संप्रकीर्तितः ॥ २० ॥

चतुरङ्गुल-दीर्घाणि ચાર આંગળાં લાંબાં चार अंगुल लंबे, तिलोत्सेध-तनूनि च અને તલના જેટલી ઊંચાઈ-વાળાં तिलके प्रमाणमें मोटे तीक्ष्णायसस्य તીક્ષ્ણ લોહ (ગજવેલ)નાં तीक्ष्ण लोहके, पत्राणि પતરાંને पत्रोंको, वह्नि-वर्णानि અગ્નિસમાન લાલ રંગ થાય ત્યાં સુધી તપાવીને अग्निके समान लाल वर्ण हो तब तक तपा कर, त्रिफलायाः ત્રિફલાના त्रिफलाके, रसे ક્વાથમાં क्काथसें, गवाम् मूत्रे ગાયના મૂત્રમાં गायके मूत्रमें, लावणे क्षारे च માલકાંકણીના ક્ષારોદકમાં मालकंगनीके क्षारोदकमें, इङ्गुदी-क्षारे च ઇંગોરિયાંના ક્ષારોદકમાં हिंगोटके क्षारोदकमें, किंशुक-क्षारे एव च તથા પલાશના ક્ષારોદકમાં तथा पलाशके क्षारोदकमें, साधयेत् બુઝવતા જવું बुझावे, तानि તેઓને उनको, अञ्जन-आभानि કાજળ જેવાં કાળાં कज्जलके समान कृष्ण वर्णके, ज्ञात्वा જાણી जान कर, सूक्ष्म-चूर्णानि તેઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ उनका सूक्ष्म चूर्ण, कारयेत् કરવું करे, तानि તે उन, चूर्णानि ચૂર્ણને चूर्णको, मधुना મધ સાથે मधुके साथ, आमलकस्य અને આમળાંના और आंवलोंके, रसेन રસ સાથે रससे, युक्तानि મેળવીને मिला कर, घृतभाविते અંદર ઘી ચોપડેલા अन्दर घृतसे लिप्त, कुम्भे ઘડામાં घड़ेमें, लेहवत् અવલેહ માફક लेहवत्, स्थितानि રાખીને रख कर, तथा एव यवपल्ले च જવના ઢગલામાં यवराशिमें, संवत्सरम् એક વર્ષ પર્યન્ત एक साल पर्यंत, निधेयानि રાખવું रखे, बुधः ડાહ્યા વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य, सर्वत्र બધું सबको, आलोडयन् હલાવીને हिला कर, मासे મહિને મહિને प्रतिमास, आलोडनम् આલોડન आलोडन, दद्यात् કરવું જોઈએ करना चाहिए, संवत्सरात्यये એક વર્ષ પૂરું થયા પછી एक वर्षके बाद, तस्य તેનો इसका, मधुसर्पिषा મધ અને ગાયના ઘી સાથે मधु और घृतके साथ, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, प्रातः प्रातः હમેશાં સવારે प्रतिदिन प्रातः काले, बलापेक्षी જઠરાગ્નિના બલની અપેક્ષાએ કરવો जठराग्निके बलकी अपेक्षासे करे, जीर्णे च ઔષધ પચી જાય ત્યારે औषध जीर्ण होने पर, सात्म्यम् भोजनम् સાત્મ્ય ભોજન કરવું सात्म्य भोजन करना चाहिए, एषः एव च આ यही, लौहानाम् ધાતુઓના धातुओंका, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, संप्रकीर्तितः કહ્યો છે कह दिया है ॥ १५-२० ॥

15-20. Get some tempered steel beaten out into leaves 4 fingers long, and as thin as a til-seed. Having heated them red-hot in the fire dip them in order in the juice of the three myrobalans, in cow's urine, in a solution of alkaline and the alkali of staff-plant, or the alkalis prepared from zachum oil-plant and bengal kino in succession repeating the heating process before such submersion. When after this process the steel leaves have turned black as collyrium, they should be ground into fine powder. Add to it sufficient honey and the fresh juice of emblic myrobalans to form the consistency of a linctus saturated with ghee. Placing it in an earthen vessel it should be kept in a granary of barley-corn for a whole year. During this period it should be well-stirred once every month, the wise pharmacist taking care to see that the

१६. तिलोत्सेधतनूनि—तिलोत्सेधसमानि (ग. घ.)
२०. लौहानाम्—लोहानाम् (त.)
,, प्रयोगः संप्रकीर्तितः—हेम्नश्च रजतस्य च (थ.)

stirring up is thorough. At the end of the year, it should be taken with honey and ghee each morning, with due regard to one's strength of digestion. Wholesome meals should be eaten only after complete digestion of the medicine. This is the procedure laid down in the case of all metals.

नाभिघातैर्न चातङ्कैर्जरया न च मृत्युना ।
स धृष्यः स्याद्गजप्राणः सदा चातिबलेन्द्रियः ॥२१॥
धीमान् यशस्वी वाक्सिद्धः श्रुतधारी महाधनः ।
भवेत् समां प्रयुञ्जानो नरो लौहरसायनम् ॥२२॥

नरः જે મનુષ્ય जो मनुष्य, **लौहरसायनम्** લોહ રસાયનનો लोहरसायनका, **समाम्** એક વર્ષ સુધી एक साल तक, **प्रयुञ्जानः भवेत्** પ્રયોગ કરે છે प्रयोग करता है, **सः** તે वह, **न अभिघातैः** નથી અભિઘાતોથી नहीं अभिघातसे, **न च आतङ्कैः** નથી વ્યાધિઓથી नहीं रोगसे, **न जरया मृत्युना च** નથી વૃદ્ધાવસ્થાથી તેમજ મૃત્યુથી नहीं वृद्धावस्थासे एवं मृत्युसे, **धृष्यः स्यात्** પરાભવ પમાડાતો पराभूत होता, **गजप्राणः** તે હાથીના જેવા બળવાળો वह हाथी जैसा बलवाला, **सदा** હમેશાં सर्वदा, **अतिबलेन्द्रियः** અત્યંત બળવાન ઇન્દ્રિયોવાળો अत्यन्त बलवान इन्द्रियोंवाला, **धीमान्** બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, **यशस्वी** યશસ્વી यशस्वी, **वाक्सिद्धः** વાણીની સિદ્ધિવાળો वाणीकी सिद्धिवाला, **श्रुतधारी** સાંભળેલું યાદ રાખનારો सुने हुएको याद रखनेवाला, **महाधनः** અને મોટો ધનવાન और महाधनी, **भवेत्** થાય છે होता है ॥ २१-२२ ॥

21-22. A man who makes use of this elixir for a period of one year will become invulnerable to trauma, immune to diseases, to old age, and to death. He will have the vitality of an elephant and be ever endowed with great strength of the senses. He will acquire great intelligence, renown, eloquence, memory and opulence.

अनेनैव विधानेन हेम्नश्च रजतस्य च ।
आयुःप्रकर्षकृत्सिद्धः प्रयोगः सर्वरोगनुत् ॥२३॥
(इति लौहादिरसायनम्।)

अनेन एव આ જ इसी ही, **विधानेन** વિધિથી विधिसे, **हेम्नः** સુવર્ણનો सुवर्णका, **रजतस्य च** અને ચાંદીનો और चांदीका, **प्रयोगः** પ્રયોગ प्रयोग, **आयुः- प्रकर्षकृत्** આયુષ્યને વધારનાર आयुको बढ़ानेवाला, **सर्व-रोगनुत्** તથા સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર तथा सब रोगोंको नष्ट करनेवाला, **सिद्धः** સિદ્ધ થાય છે सिद्ध होता है, ॥ २३ ॥ (**इति** આ यह, **लौहादिरसायनम्** લોહાદિ-રસાયન છે लौहादिरसायन है।)

23. In the same manner the use of elixirs made of other metals such as gold and silver, is promotive of longevity and a tried panacea. Thus has been described the procedure of elixirs made from iron and other metals.

ऐन्द्रीरसायनम्—

ऐन्द्री मत्स्याख्यको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला ।
पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥२४॥
एषां त्रियवकान् भागान् हेमसर्पिर्विषैर्विना ।
द्वौ यवौ तत्र हेम्नस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च ॥२५॥
सर्पिषश्च पलं दद्यात्तदैकध्यं प्रयोजयेत् ।
घृतप्रभूतं सक्षौद्रं जीर्णे चान्नं प्रशस्यते ॥ २६॥

ऐन्द्री ઐન્દ્રી ऐंद्री, **मत्स्याक्षकः** જલબ્રાંબવો मछेछी, **ब्राह्मी** બ્રાહ્મી ब्राह्मी, **वचा** વજ वच, **ब्रह्मसुवर्चला** બ્રહ્મસુવર્ચલા ब्रह्मसुवर्चला, **पिप्पल्यः** પીપર पिप्पली, **लवणम्** સિંધાલૂણ सैन्धव, **हेम** સુવર્ણ सुवर्ण, **शङ्खपुष्पी** શંખપુષ્પી शंखपुष्पी, **विषम्** વછનાગ वत्सनाभ, **घृतम्** અને ઘી એઓમાંથી और घृत इनमेंसे, **हेम-सर्पिः-विषैः** સુવર્ણ, ઘી અને વછનાગ सुवर्ण, घी

२१. स धृष्यः–अधृष्यः (च.)
२२. वाक्सिद्धः–वाग्मी च (च. ग.)
,, महाधनः–महाबलः (ग. फ.)

और वत्सनाभके, विना सिवाय विना, एषाम् કહેવામાં આવેલી બાકીની ઔષધિઓના प्रस्तुत शेष ओषधियोंके, त्रियवकान् ત્રણ ત્રણ યવ પ્રમાણના तीन तीन जौ मात्रामें, भागान् ભાગો લેવા भाग ले कर, तत्र તેમાં उनमें, हेम्नः तु સુવર્ણના सुवर्णके, द्वौ यवौ બે યવ લેવા दो यव लेवे, विषस्य च વચ્છનાગ वत्सनाभका, तिलम् એક तल एक तिल, दद्यात् લેવું लेवे, सर्पिषः च તથા ગાયનું ઘી तथा गायका घृत, पलम् ४ તોલા एक पल, दद्यात् લેવું लेवे, तत् તે સર્વને उन सबको, ऐकध्यम् એકત્ર કરી एकत्र करके, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, जीर्णे च ઔષધ પચી જાય ત્યારે औषधके जीर्ण होने पर, घृतप्रभूतम् પુષ્કળ ઘીવાળું बहुत घृत-युक्त, सक्षौद्रम् તેમજ મધથી મિશ્રિત एवं मधुमिश्रित, अन्नम् અન્નનું ભોજન अन्नका भोजन, प्रशस्यते હિતકર हितकर है ॥ २४-२६ ॥

24-26. Take aindri, matsyakhyaka, brahmi, sweet flag, brahma-suvarchala, long pepper, rock salt, gold, sankha-pushpi, aconite and ghee Take three barley grains' weight of each of these drugs excluding gold, ghee and aconite. Add to this, two barley grains' weight of gold, one til seed's weight of aconite and four tolas of ghee. Mixing all together, administer it. After it has been digested, the patient should be recommended to eat a meal with plenty of ghee and honey.

जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ।
आयुष्यं पौष्टिकं धन्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ २७॥
परमोजस्करं चैतत् सिद्धमैन्द्रं रसायनम् ।
नैनत् प्रसहते कृत्या नालक्ष्मीर्न विषं न रुक् ॥२८॥
श्वित्रं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः
प्लीहा पुराणो विषमज्वरश्च ।
मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः
शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ २९॥
(इत्यैन्द्रं रसायनम् ।)

एतत् આ यह, सिद्धम् સિદ્ધ सिद्ध, ऐन्द्रम् ઐન્દ્ર ऐन्द्र, रसायनम् રસાયન रसायन, जराव्याधि- જરા અને વ્યાધિને जरा और व्याधिका, प्रशमनम् શાન્ત કરનાર प्रशामक, परम् અત્યંત अत्यधिक, स्मृति- સ્મરણશક્તિ स्मृति, मेधाकरम् તેમજ ધારણાશક્તિ-વાળી બુદ્ધિ આપનાર एवं धारणाशक्तिवाली बुद्धि देनेवाला, आयुष्यम् આયુષ્યને વધારનાર आयुको बढ़ाने-वाला, पौष्टिकम् પૌષ્ટિક पौष्टिक, धन्यम् અભ્યુદય આપ-નાર अभ्युदय देनेवाला, स्वर- સ્વર स्वर, वर्ण- તથા શરીરના વર્ણને तथा शरीरके वर्णको, प्रसादनम् શુદ્ધ કરનાર शुद्ध करनेवाला, परम् તથા અત્યંત तथा अत्यन्त, ओजस्करम् ઓજ આપનાર છે ओज देनेवाला है, एतत् આ રસાયનને इस रसायनको, कृत्या न નથી અભિચારપ્રયોગ नहीं अभिचारप्रयोग, अलक्ष्मीः न નથી દારિદ્ર્ય नहीं दारिद्य, विषम् न नथी और नहीं विष, रुक् न નથી રોગ नहीं रोग, प्रसहते પરાભવ પમાડતાં पराभूत करते, अनेन આ રસાયનથી इस रसायनसे, सकुष्ठम् કુષ્ઠસહિત कुष्ठसहित, श्वित्रम् શ્વિત્ર श्वित्र, जठराणि ઉદરના રોગો उदररोग, गुल्माः ગુલ્મો गुल्म, प्लीहा પ્લીહા प्लीहा, पुराणः જૂનો पुरातन, विषम-ज्वरः च વિષમ જ્વર विषमज्वर, मेधा- તથા ધારણા-વાળી બુદ્ધિ तथा धारणावाली बुद्धि, स्मृति- સ્મૃતિ स्मृति, ज्ञान- તેમજ જ્ઞાનનો एवं ज्ञानको, हराः હરનાર हरनेवाले, रोगाः च રોગો रोग, अतिबलाः અને અતિ બલવાળા और अत्यन्त बढ़े हुए, वाताः च વાયુઓ वात, शाम्यन्ति શાન્ત થાય છે शान्त होते हैं ॥ २७-२९ ॥ (इति આ यह, ऐन्द्रम ઐન્દ્ર ऐन्द्र, रसायनम् રસાયન છે रसायन है।)

27-29. This tried elixir, named Aindra elixir is curative of old age and diseases, highly stimulative of memory and intelligence, promotive of longevity, plumpness and prosperity; it improves the voice and complexion, and is an

२७. धन्यम्–वल्यम् (ग.)

२९. इत्यैन्द्रं रसायनम्–ऐन्द्रं रसायनम् (ग.)

excellent energiser. Neither poison nor disease can assail one who makes use of this elixir. By the use of this elixir, one obtains freedom from leucoderma and dermatosis, abdominal affections, gulma, splenic disease, chronic and irregular fevers, diseases destructive of intelligence, memory and knowledge and highly provoked disorders of vata. Thus has been described 'The Aindra Vitalizer'.

मेध्यरसायनानि—

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः
कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥३०॥

मण्डूकपर्ण्याः ખડબ્રાહ્મીના खड़ब्राह्मीके, **स्वरसः** સ્વરસનો स्वरसका, प्रयोज्यः પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, **यष्टीमधुकस्य** જેઠીમધના मुलहठीके, **चूर्णम्** ચૂર્ણનો પ્રયોગ **चूर्णका** प्रयोग, **क्षीरेण** દૂધની સાથે કરવો दूधके साथ करे, **गुडूच्याः तु** ગળોના गिलोयके, **रसः तु** રસનો પ્રયોગ કરવો रसका प्रयोग करे, **समूलपुष्प्याः** તથા મૂળ અને પુષ્પસહિત तथा मूल और पुष्प-सहित, **शङ्खपुष्प्याः** શંખપુષ્પીના शंखपुष्पीके, **कल्कः खलु** કલ્કનો कल्कका, **प्रयोज्यः** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ३० ॥

30. The expressed juice of indian pennywort may be used as an elixir, so also the powder of liquorice with milk. The juice of guduch may similarly be used; likewise the paste of small-leaved convolvulus together with its roots and flowers.

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि
मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥३१॥
(इति मेध्यरसायनानि ।)

एतानि આ ये, **रसायनानि** ચાર રસાયનો चार रसायन, **आयुःप्रदानि** આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારાં आयुको बढ़ानेवाले, **आमयनाशनानि** વ્યાધિઓનો નાશ કરનારાં रोगको नष्ट करनेवाले, **बल-** બળ बल, **अग्नि-** અગ્નિ अग्नि, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **स्वर-** તથા સ્વરને तथा स्वरको, **वर्धनानि** વધારનારાં છે बढ़ानेवाले हैं, **मेध्यानि** અને મેધાને માટે હિતકર છે और मेधाके लिए हितकर हैं, **शङ्खपुष्पी च** શંખપુષ્પી તો शंखपुष्पी तो, **विशेषेण** ખાસ કરીને विशेष कर, **मेध्या** મેધાને માટે હિતકર છે मेधाके लिए हितकर है ॥ ३१ ॥ (इति આ ये, **मेध्यरसायनानि** મેધ્યરસાયનો છે मेध्यरसायन हैं।)

31. These four drugs are promotive of life and curative of disease and they improve one's strength, digestive power, complexion and voice. They are all brain-tonics, particularly the small-leaved convolvulus. Thus have been described 'The Brain-tonic Vitalizers'.

पिप्पलीरसायनम्—

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ३२॥
तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥३३॥
प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ।
जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिक्कां गलामयान् ॥३४॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
वैस्वर्यं पीनसं शोफं गुल्मं वातबलासकम् ॥३५॥
(इति पिप्पलीरसायनम् ।)

रसायन- રસાયનના रसायनके, **गुणान्वेषी** ગુણને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારે गुणोंको प्राप्त करनेकी

३३. घृतभर्जिताः–घृतवर्जिताः (थ.)
३४. मधुसंमिश्राः–मधुसर्पिर्भ्याम् (थ. द. फ.)

इच्छा रखने वाला, मधु- મધ શહદ, सर्पिषा અને ગાયના ઘી સાથે और घृत के साथ, पञ्च પાંચ पांच, अष्टौ આઠ आठ, सप्त સાત सात, दश वा અથવા દશ અથવા दस, पिप्पलीः પીપરનો पिप्पलीका, एकाम् એક एक, समाम् વર્ષ પર્યન્ત वर्ष पर्यन्त, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, रसायन- રસાયનના रसायनके, गुणैषिणा ગુણને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારે गुणोंको प्राप्त करनेकी इच्छा रखनेवाला, किंशुक- ખાખરાના पलाशके, क्षार- ક્ષાર જળની क्षारोदकसे, भाविताः ભાવના આપીને भावित कर, घृत- ઘીમાં घृतमें, भर्जिताः ભૂંજી भूनकरके, मधुसंमिश्राः મધ સાથે मधुके साथ, तिस्रः ત્રણ तीन, तिस्रः ત્રણ तीन, पिप्पल्यः तु પીપરનો पिप्पलीका, पूर्वाह्णे પ્રાતઃકાલમાં प्रातःकालमें, भुक्त्वा જમ્યા પછી भोजनके बाद, भोजनस्य अग्रे च તથા ભોજનની પહેલાં तथा भोजनके पूर्व, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, कासम् વળી મનુષ્યે ખાંસી फिर मनुष्य खांसी, क्षयम् ક્ષય क्षय, शोषम् શોષ शोष, श्वासम् શ્વાસ श्वास, हिक्काम् હિક્કા हिक्का, गलामयान् ગળાના રોગો गलेके रोग, अर्शांसि અર્શો अर्श, ग्रहणीदोषम् ગ્રહણીદોષ ग्रहणीदोष, पाण्डुताम् પાંડુતા पाण्डुता, विषमज्वरम् વિષમ જ્વર विषम ज्वर, वैस्वर्यम् વૈસ્વર્ય वैस्वर्य, पीनसम् પીનસ पीनस, शोफम् શોફ शोफ, गुल्मम् ગુલ્મ गुल्म, वातबलासकम् અને વાતબલાસક જ્વરને और वातबलासक ज्वरको, जेतुम् હરવા માટે આ રસાયનનો પ્રયોગ કરવો हरनेके लिए इस रसायनका प्रयोग करे ॥ ३२-३५ ॥ (इति આ यह, पिप्पलीरसायनम् પિપ્પલીરસાયન છે पिप्पली-रसायन है)

32-35. One desirous of the benefits of vitalization may take five, eight seven or ten long-peppers a day in conjunction with honey and ghee for a period of one year. A seeker after the benefits of vitalization who wishes to get rid of cough, consumption, wasting, dyspnea, hiccup, throat affections, piles, assimilation disorders, anemia, irregular fever, cacophonia, coryza, edema, gulma and vata cum kapha should take a course of long pepper impregnated with the alkali prepared of bengal kino and fried in ghee. They should be taken in conjunction with honey, three in the morning, three before the midday meal and three after. Thus has been described 'The Vitalization Procedure through a course of long pepper.'

पिप्पलीवर्धमानं रसायनम्—

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ।
वर्धयेत् पयसा सार्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥३६॥

दशपैप्पलिकम् दिनम् પહેલે દિવસે ગાયના દૂધની સાથે દશ પીપરનો પ્રયોગ કરી पहिले दिन गायके दूधके साथ दस पिप्पलियोंका प्रयोग कर, क्रम-वृद्ध्या તેમાં ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિથી उनमें क्रमशः वृद्धि कर, दश अहानि દશ દિવસ સુધી दस दिन तक, पयसा सार्धम् वर्धयेत् દશ દશ પીપરનો વધારો કરતા રહી ગાયના દૂધની સાથે પ્રયોગ કરવો दस दस पिप्पलियोंको बढ़ाता जा कर गायके दूधके साथ प्रयोग करे, तथा एव पुनः अपनयेत् અને ઓગણીસમે દિવસે દશની સંખ્યા રહે એવી રીતે અગિયારમા દિવસથી પ્રત્યેક દિવસે પીપરનો ઘટાડો કરતા રહી ગાયના દૂધની સાથે પ્રયોગ કરવો और उन्नीसवें दिन दसकी संख्या रहे इस तरह ग्यारहवें दिनसे प्रत्येक दिन पिप्पलियोंको घटाते जाकर गायके दूधके साथ प्रयोग करे ॥ ३६ ॥

36. Another course of long pepper consists in increasing the number of long pepper by ten every day for a period of ten days beginning with ten long pepper on the first day. From

३६. दशपैप्पलिकम्—दशपिप्पलिकम् (ब.)
,, तथैवापनयेद् पुनः—तथा चापनयेद् पुनः (ब.)

the eleventh day the number is to be reduced by ten every day till on the nineteenth day the number of long peppers returns to the original ten.

जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥३७॥
पिष्टास्ता बलिभिः सेव्याः, शृता मध्यबलैर्नरैः ।
चूर्णीकृता ह्रस्वबलैर्योज्या दोषामयान् प्रति ॥३८॥
दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ।
प्रयोगो यस्त्रिपर्यन्तः स कनीयान् स चाबलैः ॥३९॥

जीर्णे जीर्णे च પ્રતિદિન ઔષધ પચી ગયા પછી प्रतिदिन औषधके जीर्ण हो जानेके बाद, **क्षीरसर्पिषा** દૂધ અને ઘીની સાથે दूध और घृतके साथ, **षष्टिकम्** સાઠી ચોખાનું सांठी चावलका, **भुञ्जीत** ભોજન કરવું भोजन करे, **पिप्पलीनाम् सहस्रस्य** १००० પીપરનો हजार पिप्पलियोंका, **अयम्** આ यह, **प्रयोगः** પ્રયોગ प्रयोग, **रसायनम्** રસાયન છે रसायन है, **दोष-आमयान् प्रति** દોષ અને વ્યાધિઓ પ્રત્યે લક્ષ રાખી दोष और व्याधियोंको लक्षमें रख कर, **बलिभिः** બળવાન પુરુષોએ बलवान पुरुष, **ताः** તેઓને उनको, **पिष्टाः** પીસીને पीसकर, **सेव्याः** પ્રયોગમાં લેવી प्रयोग करें, **मध्यबलैः नरैः** મધ્ય બળવાળા પુરુષોએ मध्य बलवाले पुरुष, **शृताः** ઉકાળીને પ્રયોગમાં લેવી उबाल कर प्रयोग करें, **ह्रस्वबलैः** અને ઓછા બળવાળા પુરુષોએ और कमजोर पुरुष, **चूर्णीकृताः** ચૂર્ણ કરીને चूर्ण करके, **योज्याः** પ્રયોગમાં લેવી प्रयोग करें, **दश-पैप्पलिकः** દશ પીપરવાળા પ્રયોગને दस पिप्पलियोंके प्रयोगको, **श्रेष्ठः** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **षट्** છ પીપરવાળા પ્રયોગને છઃ पिप्पलियोंके प्रयोगको, **मध्यमः** મધ્યમ मध्यम, **यः** અને જે और जो, **त्रिपर्यन्तः** ત્રણ પીપરવાળો तीन पिप्पलियोंका, **प्रयोगः** પ્રયોગ છે प्रयोग है, **सः** તેને उसको, **कनीयान्** કનિષ્ઠ कनिष्ठ, **प्रकीर्तितः** કહ્યો છે कहा है, **सः च** અને તે और उसको, **अबलैः** ઓછા બળવાળા પુરુષોએ કરવો कमजोर पुरुष करें ॥ ३७-३९ ॥

37-39. After each dose has been digested, cooked shashtika rice should be eaten with milk and ghee, the whole course consisting of one thousand long peppers. Long peppers should be taken in the form of paste by persons of high vitality. Those of middling vitality should take them in the form of decoction; while persons of low vitality should take them in the form of powder. The dose and mode should also correspond to the intensity and character of the morbid humor and disease concerned. The course of long peppers, which starts with ten and returns to ten by a daily increase and decrease of ten is the best; that which starts with six and returns to six by a daily increase and decrease is of moderate virtue; that which starts with three and returns to three by a daily increase and decrease of three is the lowest. This last is indicated in the case of persons of low vitality.

बृंहणं स्वर्यमायुष्यं प्लीहोदरविनाशनम् ।
वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥४०॥

(इति पिप्पलीवर्धमानं रसायनम्।)

३७. सहस्रस्य–सहस्राणाम् (ध.)
३८. बलिभिः सेव्याः- बलिभिः पेयाः (प.)
,, चूर्णीकृता–शीतीकृता (क. ग. न. ध.)
,, योज्या–वीक्ष्य (प.)
,, योज्या दोषामयान् प्रति–कल्पनेयं बलं प्रति (प. थ.)
३९. दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो–षट्षट्पैप्पलिको योगः (ध.)
,, प्रयोगो यस्त्रिपर्यन्तः स कनीयान् स चाबलैः–यस्तु पिप्पली-पर्यन्तः प्रयोगः सोऽवरो मतः (प.)

४०. पिप्पलीवर्धमानं रसायनम्–वर्धमानपिप्पलीरसायनम् (ध.)

पिप्पलीनाम् रसायनम् આ પિપ્પલીવર્ધમાન રસાયન यह पिप्पलीवर्धमान रसायन, बृंहणम् શરીરમાં પુષ્ટિ આપનાર शरीरमें पुष्टि देनेवाला, स्वर्यम् અવાજને માટે હિતકર स्वरके लिए हितकर, आयुष्यम् આયુષ્ય વધારનાર आयु बढ़ानेवाला, प्लीहोदर-विनाशनम् પ્લીહોદરનો વિનાશ કરનાર प्लीहोदरको नष्ट करनेवाला, वयसः તથા વયને तथा वयका, स्थापनम् ટકાવી રાખનાર स्थापन करनेवाला, मेध्यम् અને મેધાને માટે હિતકર છે और मेधाके लिए हितकर है ॥४०॥ (इति આ यह, पिप्पलीवर्धमानम् रसायनम् પિપ્પલીવર્ધમાન રસાયન છે पिप्पलीवर्धमान रसायन है ।)

40. The vitalization procedure by means of long peppers is roborant, promotive of voice and longevity, curative of splenic disorders and abdominal affections, rejuvenating and a brain-tonic. Thus has been described 'The Vitalization Procedure of a daily increasing dose of long pepper.'

त्रिफलारसायनं प्रथमम्—

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ताद् द्वे बिभीतके ।
भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥४१॥
प्रयोजयन् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥ ४२ ॥

(इति त्रिफलारसायनम् ।)

जरणान्ते આગલે દિવસે ખાધેલું અનાજ પચી જતાં पूर्व दिनके भोजनके जीर्ण होने पर, एकाम् સવારે એક एक, अभयाम् હરડે हरड़, भुक्तात् ભોજન કરવા भोजन करनेके, प्राक् પહેલાં पहले, द्वे बिभीतके બે બહેડાં दो बहेड़े, भुक्त्वा तु અને ભોજન કર્યા પછી और भोजन करनेके बाद, चत्वारि ચાર चार, आमलकानि च આમળાનું आंवलोंका, मधु-सर्पिर्भ्याम् મધ તથા ગાયના ઘી સાથે સેવન કરવું शहद और घृतके साथ सेवन करे, त्रिफलायाः આ પ્રમાણે ત્રિફલાના इस तरह त्रिफलाके, रसायनम् રસાયનનો रसायनका, एकाम् એક एक, समाम् વર્ષ પર્યન્ત वर्ष पर्यन्त, प्रयोजयन् પ્રયોગ કરતો પુરુષ प्रयोग करता हुआ पुरुष, अजरः વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત जरारहित, अव्याधिः एव च તથા વ્યાધિરહિત થઈ तथा नीरोग होकर, पूर्णाम् પૂરાં पूरे, वर्ष-शतम् સો વર્ષ સુધી सौ वर्ष तक, जीवेत् જીવે છે जीवित रहता है ॥ ४१-४२ ॥ (इति આ यह, त्रिफला-रसायनम् ત્રિફલારસાયન છે त्रिफलारसायन है ।)

41-42. One chebulic myrobalan together with honey and ghee on the completion of the digestion of the previous day's meal, that is in the morning, two beleric myrobalans together with honey and ghee before the day's meal and four emblic myrobalans together with honey and ghee after the meal: by taking the three kinds of myrobalans in this manner for a full period of one year, one lives for a hundred years immune from disease and old age. Thus has been described 'The first vitalization procedure by means of the three myrobalans.'

त्रिफलारसायनं द्वितीयम्—

त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥४३॥
प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णे तत्र प्रशस्यते ।
अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चैव समाः शतम् ॥४४॥

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

त्रैफलेन ત્રિફલાના त्रिफलाके, कल्केन કલ્કથી कल्कसे, नवाम् નવા नये, आयसीम् લોઢાના लोहेके, पात्रीम् પાત્રમાં पात्रमें, आलेपयेत् લેપ કરવો लेप करे, अहो-रात्रिकम् એક દિવસ અને એક રાત સુધી રહેલા एक दिन

---

४२. पूर्णमु—त्वाव्ययम् (ग.)

४४. जीवेच्चैव समाः शतम्—जीवेत्तस्य शतं समाः (ग.)

और एक रात्रि तक रहे हुए, **तम्** તે उस, **लेपम्** લેપને लेपको, **क्षौद्र-उदक-आप्लुतम्** મધના શરબતમાં ઘોળી शहदके शर्बतमें घोल कर, **पिबेत्** પીવો पीवे, **तत्र जीर्णे** તે ઔષધ પચી જતાં उस औषधके जीर्ण होने पर, **प्रभूत-स्नेहम्** ઘણા ઘીવાળું बहुत स्नेहयुक्त, **अशनम्** ભોજન કરવું भोजन करना, **प्रशस्यते** ઉત્તમ ગણ્યું છે प्रशस्त है, **समाभ्यासात्** આ પ્રયોગનું એક વર્ષ પર્યંત સેવન કરવાથી इस प्रयोगके एक वर्षके अभ्याससे, **अजरः** પુરુષ વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત पुरुष वृद्धावस्थासे रहित, **अरुक्** અને નીરોગ થઈને और नीरोग हो कर, **शतम्** સો सौ, **समाः** વર્ષ પર્યંત वर्ष पर्यन्त, **जीवेत् च** **एव** જીવે છે जीता है ॥ ४४ ॥ (**इति** આ यह, **अपरम्** બીજું दूसरा, **त्रिफलारसायनम्** ત્રિફલારસાયન છે त्रिफलारसायन है।)

43-44. A new iron pan should be smeared with the paste of the three myrobalans and allowed to stay for a day and a night. The paste should be collected by washing the iron pan in honey-water (hydromel) and the solution drunk. When the potion has been digested, a meal with plenty of unctuous substance is recommended. By a year's course of this procedure one becomes free from old age and disease and will live for a hundred years. Thus has been described 'The second vitalization procedure by means of the three myrobalans.'

त्रिफलारसायनं तृतीयम्

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या क्षौद्रसर्पिषा ।
त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥४५॥
(इति त्रिफलारसायनमपरम्।)

त्रिफला ત્રિફલાનો त्रिफलाको, **मधुकेन** જેઠીમધ मुलहठी, **तुगाक्षीर्या** વંશલોચન वंशलोचन, **पिप्पल्या** પીપર पिप्पली, **क्षौद्रसर्पिषा** મધ તથા ગાયનું ઘી मधु और गायके घृतके, **सितया च** અને સાકર સાથે और मिसरीके साथ, **युक्ता अपि** મેળવીને કરેલો પ્રયોગ मिला कर किया हुआ प्रयोग, **सिद्धम्** સિદ્ધ सिद्ध, **रसायनम्** રસાયન છે रसायन है ॥ ४५ ॥ (**इति** આ यह, **अपरम्** ત્રીજું तीसरा, **त्रिफलारसायनम्** ત્રિફલા-રસાયન છે त्रिफलारसायन है।)

45. The three myrobalans make a tried vitalizing medication when combined with liquorice, bamboo manna, long pepper, honey, ghee and sugar. Thus has been described 'The third vitalizing procedure by means of the three myrobalans.'

त्रिफलारसायनं चतुर्थम्—

सर्वैर्लौहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ।
विडङ्गपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ॥४६॥
संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा ।
भवत्यायुःप्रदा धन्या जरारोगनिबर्हणी ॥४७॥
(इति त्रिफलारसायनमपरम्।)

त्रिफला ત્રિફલાને त्रिफलाको, **सर्वैर्लोहैः** કલઈ, સીસું, તામ્ર, ચાંદી તથા કૃષ્ણલોહ रांगा, सीसा, ताम्र, चांदी तथा कृष्णलोह, **सुवर्णेन** સુવર્ણ सुवर्ण, **वचया** વજ વચ, **मधु-सर्पिषा** મધ-ઘી मधु-घृत, **विडङ्गपिप्पलीभ्याम् च** વાવડિંગ- પીપર वायविडंग- पिप्पली, **लवणेन च** અને સિંધાલૂણની સાથે મેળવીને કરેલા और सैन्धवके साथ मिला कर किये हुए, **संवत्सर- प्रयोगेण** એક વર્ષના પ્રયોગથી તે एक वर्षके प्रयोगसे वह, **मेधास्मृतिबलप्रदा** મેધા, સ્મૃતિ તથા બલ આપે છે मेधा, स्मृति तथा बल देती है, **आयुःप्रदा** આયુષ્યને વધારે છે आयुको बढ़ाती है, **धन्या** અભ્યુદય આપે છે अभ्युदय देती है, **जरारोग-निबर्हणी** અને જરા તેમજ રોગને દૂર કરે છે और जरा एवं रोगोंको हरती है ॥ ४७ ॥ (**इति** આ यह, **अपरम्** ચોથું चौथा, **त्रिफलारसायनम्** ત્રિફલારસાયન છે त्रिफलारसायन है।)

४६. सर्वलौहैः–सर्वैर्लोहैः (ध.)

46-47. A course of the three myrobalans in combination with the five metals (tin, lead, copper, silver and iron), gold, sweet-flag, honey, ghee, embelia, long pepper and rock-salt, taken for a period of one year will promote intelligence, memory and strength, increase the life-span, induce prosperity and dispel old age and disease. Thus has been described 'The fourth vitalizing procedure by means of the three myrobalans'.

शिलाजतुरसायनम्—

अनम्लं च कषायं च कटु पाके शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य संभवः ॥४८॥
हेम्नश्च रजतात्ताम्राद्वरात् कृष्णायसादपि ।
रसायनं तद्विधिभिस्तद्वृष्यं तच्च रोगनुत् ॥४९॥
वातपित्तकफघ्नैश्च निर्यूहैस्तत् सुभावितम् ।
वीर्योत्कर्षं परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा ॥५०॥
प्रक्षिप्तोद्धृतमप्येनत् पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।
कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥५१॥
पूर्वोक्तेन विधानेन लोहैश्चूर्णीकृतैः सह ।
तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम् ॥५२॥
जराव्याधिप्रशमनं देहदार्ढ्यकरं परम् ।
मेधास्मृतिकरं धन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ॥५३॥
प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयश्चैकश्च सप्तकः ।
निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा ॥५४॥
पलमर्धपलं कर्षो मात्रा तस्य त्रिधा मता ।

४९. रजताचाम्राद्वराव-रजतात्ताम्रादरं (ग. ध.)
५०. सर्वैरेकैकशोऽपि वा–समस्तैरेकशोऽपि वा। (थ. प)
५१. प्रक्षिप्तोद्धृतम्–प्रक्षिप्योद्धृतम् (क ग. ब. ध.)
५३. धन्यं–बल्यं (ब. थ. द.)
५४½ पलमर्धपलं कर्षो मात्रा तस्य त्रिधा मता मात्रा पलं त्वर्ध-
पलं स्यात् कर्षस्तु कनीयसी। थ)

शिलाजतु શિલાજિત शिलाजीत, **अनम्लम्** અમ્લરસ-રહિત अम्लरसरहित, **कषायम्** કષાય कषाय, **पाके कटु** પાકમાં તીખું છે पाकमें कटु है, **अत्युष्णशीतम् च न** અને અત્યંત ગરમ તથા ઠંડું નથી और अधिक गरम तथा ठंडी नहीं है, **हेम्नः** સુવર્ણ सुवर्ण, **रजतात्** ચાંદી चांदी, **ताम्रात्** તામ્ર ताम्र, **वरात्** અને શ્રેષ્ઠ और श्रेष्ठ, **कृष्णायसात् अपि** કૃષ્ણલોહ कृष्णलोह, **चतुर्भ्यः** એ ચાર इन चार, **धातुभ्यः** ધાતુઓમાંથી धातुओंसे, **तस्य संभवः** તેની ઉત્પત્તિ થાય છે उसकी उत्पत्ति होती है, **विधिभिः** વિધિપુરઃસર સેવન કરવાથી विधिवत् सेवन करनेसे, **तत्** તે वह, **रसायनम्** રસાયન છે रसायन है, **तत् वृष्यम्** તે વૃષ્ય છે वह वृष्य है, **तत् च** અને તે और वह, **रोगनुत्** રોગનાશક છે रोगहारक है, **वात-पित्त-कफघ्नैः** વાત, પિત્ત અને કફને હણનારા वात, पित्त तथा कफको नष्ट करनेवाले, **सर्वैः** સઘળા सब, **निर्यूहैः च** ક્વાથોથી कषायोंसे, **एकैकशः वा अपि** અથવા એક એક ક્વાથથી अथवा एक एक क्वाथसे, **सुभावितम्** સારી ભાવના આપેલ अच्छी तरह भावित, **तत्** તે वह, **परम्** અત્યંત अत्यन्त, **वीर्योत्कर्षम्** પ્રભાવના ઉત્કર્ષને उत्कृष्ट वीर्यशाली, **याति** પામે છે हो जाती है, **एनत्** એને इसको, **प्रक्षिप्त-** ક્વાથમાં નાખી क्वाथमें डाल कर, **उद्धृतम् अपि** તેમાંથી કાઢી લેવું निकाल ले, **तत् पुनः** ફરી તેને फिर उसको, **कोष्णे** થોડા ઊના थोड़े गरम, **रसे** ક્વાથમાં क्वाथमें, **प्रक्षिपेत्** નાખવું डाले, **एतेन** આ इस, **विधिना** વિધિથી विधिसे, **तस्य** તેને उसको, **सप्ताहम्** સાત દિવસ सात दिन, **भावना** ભાવના આપવી भावना देवे, **पूर्वोक्तेन** પહેલાં કહેલી पूर्वोक्त, **विधानेन** રસાયનની વિધિ પ્રમાણે रसायनकी विधिके अनुसार, **चूर्णीकृतैः** ચૂર્ણ કરેલી चूर्ण की हुई, **लोहैः** ધાતુઓની धातुओंके, **सह** સાથે મિશ્રિત કરીને साथ मिश्रित कर, **पयसा** ગાયના દૂધ સાથે गायके दूधके साथ, **पीतम् तत्** પીવામાં આવતાં તે पीने पर वह, **सुखान्वितम्** સુખયુક્ત सुखयुक्त, **दीर्घम्** દીર્ઘ दीर्घ, **आयुः** આયુષ્યને आयुको, **दद्यात्** આપે છે देती है, **क्षीराशी** ગાયના દૂધનું સેવન કરતા મનુષ્યે गायके दूधका सेवन करता हुआ मनुष्य, **जरा-व्याधि-प्रशमनम्** જરા તથા વ્યાધિઓને શાન્ત કરનાર जरा

तथा व्याधिको शान्त करनेवाली, परम् देहदार्ढ्यकरम् દેહની અત્યંત દઢતા કરનાર शरीरको अत्यन्त दृढ करनेवाली, मेधास्मृतिकरम् મેધા તથા સ્મરણ શક્તિને દેનાર बुद्धि तथा स्मृतिको देनेवाली, धन्यम् અને અભ્યુદય આપનાર और अभ्युदय देनेवाली, तत् તે શિલાજિતનો उस शिलाजीतका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करे, सप्तसप्ताहाः સાત સપ્તાહનો सात सप्ताहका, त्रयः ત્રણ સપ્તાહનો तीन सप्ताहका, एकः सप्तकः च અને એક સપ્તાહનો और एक सप्ताहका, तस्य એમ તેનો इस तरह उसका, त्रिविधः ત્રણ પ્રકારનો तीन प्रकारका, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, निर्दिष्टः કહ્યો છે कहा है, परः સાત સપ્તાહનો પ્રયોગ શ્રેષ્ઠ છે सात सप्ताहका प्रयोग श्रेष्ठ है, मध्यः ત્રણ સપ્તાહનો પ્રયોગ મધ્યમ છે तीन सप्ताहका प्रयोग मध्यम है, तथा अवरः અને એક સપ્તાહનો પ્રયોગ કનિષ્ઠ છે और एक सप्ताहका प्रयोग कनिष्ठ है, तस्य વળી તેની फिर उसकी, मात्रा માત્રા मात्रा, पलम् ચાર તોલા एक पल, अर्धपलम् બે તોલા अर्ध पल, कर्षः તથા એક તોલો तथा एक कर्ष, त्रिधा એમ શ્રેષ્ઠ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ એ ત્રણ પ્રકારની इस तरह श्रेष्ठ, मध्यम और कनिष्ठ इन तीन प्रकारकी, मता માનેલ છે मानी गई है ॥ ४८-५४$\frac{1}{2}$ ॥

48-54$\frac{1}{2}$. Mineral pitch is astringent, slightly acid in taste, pungent in post-digestive effect, neither very hot, nor very cold, and is derived from the four minerals—gold, silver, copper and iron; when used systematically, it serves as a vitalizer besides acting as a virilific and a remedial agent in disease. When the various decoctions curative of vata, pitta and kapha are made to impregnate the mineral pitch either all at once or one by one, its potency is increased. The method of impregnating mineral pitch is to immerse it in luke-warm decoction of the specified drugs and to remove it and reimmerse it in the decoction which has again been rendered luke-warm. This process should be repeated for a poriod of seven days. Such mineral pitch when taken in milk, together with the powder of metals prepared according to the formula given earlier, will ensure long life crowned with happiness. This vitalizing elixir which removes old age and disease, gives great firmness of the body, increases intelligence and memory and promotes prosperity; it should be taken in conjunction with a milk diet. As regards the course of this vitalizing mineral pitch, it is divided into three classifications viz., maximum, medium and minimum. The maximum consists of seven weeks; the medium of three weeks and the minimum of one week. As regards the dose, it is divided into three classifications—four tolas, two tolas and one tola.

जातेर्विशेषं सविधिं तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ॥५५॥
हेमाद्याः सूर्यसंतप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।
जत्वाभं मृदु मृत्स्नाच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥५६॥
मधुरश्च सतिक्तश्च जपापुष्पनिभश्च यः ।
कटुर्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निस्रवः ॥५७॥
रूप्यस्य कटुकः श्वेतः शीतः स्वादु विपच्यते ।
ताम्रस्य बर्हिकण्ठाभस्तिक्तकोष्णः पच्यते कटु ॥५८॥
यस्तु गुग्गुलुकाभासस्तिक्तको लवणान्वितः ।
कटुर्विपाके शीतश्च सर्वश्रेष्ठः स चायसः ॥५९॥
गोमूत्रगन्धयः सर्वे सर्वकर्मसु यौगिकाः ।
रसायनप्रयोगेषु पश्चिमस्तु विशिष्यते ॥ ६० ॥

५६. हेमाद्याः....तच्छिलाजतु ॥– हेमाद्याः सूर्यसंतप्ताः स्वमलं गिरिधातवः । ग्रीष्मे वमन्ति मृत्स्नाच्छं जत्वाभं तच्छिलाजतु॥ (च.प.

यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ।
विशेषतः प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥६१॥

तस्य તે શિલાજિતની इस शिलाजीतकी, **जातेः** જાતિઓના जातियोंके, **सविधिम्** વિધિસહિત विधि-सहित, **विशेषम्** ભેદને भेदको, **अतः** હવે इसके, **परम्** પછી बाद, **वक्ष्यामि** કહેશું कहेंगे, **सूर्यसंतप्ताः** સૂર્યના કિરણોથી તપેલી सूर्यका किरणोंसे तपी हुई, **हेमाद्याः** સુવર્ણ વગેરે सुवर्णादि, **गिरिधातवः** પર્વતોની ધાતુઓ पर्वतकी धातुएं, **जत्वाभम्** લાખ જેવા लाखके समान, **मृदु** કોમળ मृदु, **मृत्स्न-अच्छम्** લીસા અને સ્વચ્છ चिकने और स्वच्छ, **यत् मलम्** જે મલને जिस मलको, **स्रवन्ति** સ્રવે છે चुआती हैं, **तत्** તે वह, **शिलाजतु** શિલાજિત કહેવાય છે शिलाजीत कहाती है, **यः च** જે શિલાજિત जो शिलाजीत, **मधुरः** મધુર मधुर, **सतिक्तः च** કડવા રસવાળું तिक्त रसवाली, **जपापुष्पनिभः च** જાસુસના ફૂલ જેવું जासौंदीके फूलके समान, **विपाके** તથા વિપાકમાં तथा विपाकमें, **कटुः** તીખું कटु, **शीतः च** અને શીતવીર્ય હોય છે और शीतवीर्य होती हैं, **सः** તે वह, **सुवर्णस्य** સુવર્ણનો सुवर्णका, **निस्रवः** સ્રાવ છે स्राव है, **कटुकः** જે શિલાજિત તીખું कटु, **श्वेतः** સફેદ श्वेत, **शीतः** શીતવીર્ય शीतवीर्य, **स्वादु** અને મધુર और मधुर, **विपच्यते** વિપાકવાળું હોય છે विपाकवाली होती है, **रूप्यस्य** તે ચાંદીનો સ્રાવ છે वह चांदीका स्राव है, **बर्हिकण्ठाभः** જે શિલાજિત મયૂરના કંઠ જેવા રંગવાળું मोरके कंठके समान वर्णवाली, **तिक्तोष्णः** તિક્ત ઉષ્ણ तिक्त उष्ण, **कटु** તથા કટુ तथा कटु, **पच्यते** વિપાકવાળું હોય છે विपाकवाली होती है, **ताम्रस्य** તે તાંબાનો સ્રાવ છે वह तांबेका स्राव है, **यः तु** અને જે શિલાજિત और जो शिलाजीत, **गुग्गुलुकाभासः** ગૂગળના જેવા દેખાવવાળું गुग्गुलुके सदृश आभायुक्त, **तिक्तकः** કડવું तिक्त, **लवणान्वितः** ખારાશવાળું लवणरसयुक्त, **विपाके** વિપાકમાં विपाकमें, **कटुः** તીખું कटु, **शीतः च** અને શીતવીર્ય હોય છે और शीतवीर्य होती है, **सः** તે वह, **आयसः** લોહનો સ્રાવ છે वह लोहेका स्राव है, **सर्वश्रेष्ठः** અને તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે और वह सबसे श्रेष्ठ है, **सर्वे** સર્વ શિલાજતુઓ सब शिलाजीतें, **गोमूत्रगन्धयः** ગોમૂત્ર જેવી ગંધવાળાં गोमूत्र जैसी गन्धवाली, **सर्वकर्मसु** સર્વ કર્મોમાં सब कर्मोंमें, **यौगिकाः** વપરાય છે प्रयुक्त होती हैं, **रसायन- प्रयोगेषु तु** પરંતુ રસાયનના પ્રયોગમાં परंतु रसायनके प्रयोगमें, **पश्चिमः** છેલ્લું અર્થાત્ લોહથી ઉત્પન્ન થયેલું શિલાજિત अन्तिम अर्थात् लोहजन्य शिलाजीत, **विशिष्यते** ચડિયાતું છે उत्कृष्ट है, **हेमादिधातुजाः** સુવર્ણાદિ ધાતુમાંથી નીકળેલાં सुवर्ण आदि धातुओंसे उत्पन्न हुई, **मलाः** શિલાજિત शिलाजीत, **यथाक्रमम्** અનુક્રમથી क्रमसे, **विशेषतः** વિશેષે કરી विशेषतः, **वातपित्ते** વાતપિત્તમાં वातपित्तमें, **श्लेष्मपित्ते** કફપિત્તમાં कफपित्तमें, **कफे** કફમાં कफमें, **त्रिषु** તથા ત્રણે દોષોમાં तथा तीनों दोषोंमें, **प्रशस्यन्ते** હિતકર છે हितकर हैं ॥ ५५-६१ ॥

६१. मला हेमादिधातुजाः–मला हेममलादयः (थ.)

55-61. Now I shall describe the virtues pertaining to different varieties of mineral pitch, as also the procedure relating to the administration of each. Mineral pitch is the name given to that excretory stuff which is exuded by mountain-rocks, loaded with gold and other metallic ores, when heated by the rays of the sun and which resembles lac and is soft, clayey and clear. That variety of this stuff which is sweet and slightly bitter in taste, resembles the china rose in color, is pungent in post-digestive effect and cold, is the exudation from gold ore. The exudation from silver-ore is pungent in taste, white in hue, cold and sweet in post digestive effect. The exudation from copper ore is of the hue of the peacock's throat, bitter in taste, hot and pungent in post-digestive effect. That exudation which is of the hue of gum gugul, bitter and slightly saltish in taste, pungent in post-digestive effect

and cold is from iron ore. It is the best of all. All varieties of mineral pitch have the smell of cow's urine and are suitable for use in all kinds of therapeutic measures. However, the last variety, the exudate of iron ore, is the one most esteemed in vitalizing procedures. The four kinds of exudations from the four kinds of metallic ore beginning with gold are specially recommended in disorders of vata and pitta, in disorders of kapha and pitta, in disorders of kapha and in tridiscordance in the order mentioned.

शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च ।
वर्जयेत् सर्वकालं तु कुलत्थान् परिवर्जयेत् ॥६२॥
ते ह्यत्यन्तविरुद्धत्वादश्मनो भेदनाः परम् ।
लोके दृष्टास्ततस्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ६३॥

पयांसि तक्राणि रसाः सयूषा-
स्तोयं समूत्रा विविधाः कषायाः ।
आलोडनार्थं गिरिजस्य शस्ता-
स्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥६४॥
न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः
शिलाह्वयं यं न जयेत् प्रसह्य ।
तत् कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं
स्वस्थस्य चोर्जां विपुलां ददाति ॥६५॥
(इति शिलाजतुरसायनम्।)

शिलाजतु- શિલાજિતના શિલાજીતકે, प्रयोगेषु પ્રયોગો ચાલતા હોય ત્યારે प्रयोग करते समय, विदाहीनि વિદાહી विदाही, गुरूणि च અને ભારે પદાર્થોનો और गुरु द्रव्यको, वर्जयेत् ત્યાગ કરવો જોઈએ छोड़ देना चाहिए, कुलत्थान् અને કળથીનો और कुलथीका, तु તો, सर्वकालम् હમેશને માટે सदाके लिए, परिवर्जयेत् ત્યાગ કરવો જોઈએ परित्याग करना चाहिए. हि કારણકે क्योंकि, ते તે वह, अत्यन्त- विरूद्धत्वात् પથ્થરથી અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાથી अत्यन्त विरुद्ध होनेसे, अश्मनः પથ્થરને पत्थरका, परम् અત્યંત अत्यन्त, भेदनाः તોડી નાખનાર છે भेदन करनेवाली है. लोके એવું લોકમાં ऐसा लोकमें, दृष्टाः જોવામાં આવે છે देखा जाता है, ततः તેથી इस लिए तेषाम् તેના उसका, प्रयोगः પ્રયોગનો प्रयोग, प्रतिषिध्यते નિષેધ કરવામાં આવે છે निषिद्ध है, गिरिजस्य શિલાજિતને शिलाजीतको, आलोडनार्थम् ઘોળવા માટે घोलनेके लिए, पयांसि દૂધ दूध, तक्राणि તક્ર तक्र सयूषाः યૂષ यूष, रसाः તેમજ માંસરસ एवं मांसरस, समूत्रा ગોમૂત્ર गोमूत्र, तोयम् તેમજ પાણી एवं जल, विविधाः અને જુદી જુદી જાતના और विविध प्रकारके, कषायाः કષાયો कषाय, शस्ताः શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ हैं. कार्यम् કાર્યનું कार्यकी, प्रसमीक्ष्य વિવેચન કરીને विवेचना करके, ते ते તે તે उन उनकी, प्रयोज्याः યોજવા જોઈએ योजना करनी चाहिए, भुवि પૃથ્વી ઉપર पृथ्वी पर, साध्यरूपः સાધ્ય લક્ષણવાળો साध्य लक्षणवाला, सः रोगः એવો કોઈ રોગ ऐसा कोई रोग, न अस्ति નથી नहीं है यम् જેને जिसे, शिलाह्वयम् શિલાજિત शिलाजीत, प्रसह्य બળપૂર્વક बलपूर्वक, न जयेत् જીતી ન લે न जीत ले, तत् તે શિલાજિતને उस शिलाजीतका, कालयोगैः સમયાનુકૂળ યોગોદ્વારા समयानुकूल योगोंसे, विधिभिः च અને વિધિપુરઃસર एवं विधिपूर्वक, प्रयुक्तम् પ્રયોગમાં લેવાથી प्रयोग करनेसे, स्वस्थस्य સ્વસ્થ મનુષ્યને પણ स्वस्थ मनुष्यको भी, विपुलाम् પુષ્કળ विपुल ऊर्जाम् બળ बल, ददाति આપે છે देती है ॥६२-६५॥ (इति આ यह, शिलाजतुरसायनम् શિલાજતુ રસાયન છે शिलाजतुरसायन है।)

62-65. While taking a course of mineral pitch, care should be taken to see that irritating and heavy articles are excluded from the dietary. As regards horse-gram, it is prohibited at all times. Horse-gram has the quality of splitting rock and is in

६२. कुलत्थान्—कुनखान् (ध.)
६४. तक्राणि—शुक्तानि (ग. द ब प.)
६५. शिलाह्वयं यं—जत्वश्मजं यं (ध.)

extreme opposition to the stony element. Accordingly its use is prohibited as being incompatible with mineral pitch which is a stone-exudate. Milks, butter-milk, meat-juices, gruels, waters, cow's urine and various kinds of decoctions are recommended for mixing with mineral pitch. These should be made use of as required by the occasion. There is no curable disease on earth which mineral pitch cannot perforce subdue. When administered at right time, well prepared and in the right manner, it will secure for the healthy subject the optimum measure of vitality. Thus has been described 'The procedure of vitalization by means of Mineral Pitch.'

तृतीयरसायनपादोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः—

करप्रचितिके पादे दश षट् च महर्षिणा ।
रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥६६॥

तत्र ते વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकः** ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, **महर्षिणा** મહર્ષિએ महर्षिने, **करप्रचितिके पादे** 'કરપ્રચિતીય' નામના પાદમાં 'करप्रचितीय' नामके पादमें, **सिद्धानाम्** સિદ્ધ सिद्ध **रसायनानाम्** રસાયનોના रसायनोंके **दश षट् च** સોળ सोलह, **संयोगाः** પ્રયોગો प्रयोग **समुदाहृताः** સારી રીતે વર્ણવ્યા છે अच्छी तरहसे कहे हैं ॥ ६६ ॥

Here is the recapitulatory verse—

66. In this quarter entitled 'Culled with the hand' the great sage has given out the formulas of sixteen tried procedures of vitalization.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने रसायनाध्याये करप्रचितीयो नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥ १-(३) ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **चिकित्सास्थाने** ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, **रसायनाध्याये** રસાયનાધ્યાયમાં रसायनाध्यायमें, **करप्रचितीयः** 'કરપ્રચિતીય' 'करप्रचितीय', **नाम** નામનો नामका, **तृतीयः** ત્રીજો तीसरा, **रसायनपादः** રસાયનપાદ સંપૂર્ણ થયો रसायनपाद समाप्त हुआ ॥ १-(३) ॥

1-(3). Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third quarter entitled 'Culled with the hand' of the first chapter on vitalization, is completed.

रसायनाध्याये चतुर्थः पादः

રસાયનાધ્યાયમાં ચોથો પાદ **रसायनाध्यायमें चौथा पाद**

The fourth quarter of the chapter on Vitalization

आयुर्वेदसमुत्थानीयरसायनपादोपक्रमः —

अथात आयुर्वेदसमुत्थानीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **आयुर्वेदसमुत्थानीयम्** 'આયુર્વેદસમુત્થાનીય' નામના **'आयुर्वेद-समुत्थानीय'** नामके **रसायनपादम्** ચોથા રસાયનપાદનું चौथे रसायनपादका. **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the fourth quarter entitled 'The Advent of the Science of Life' of the chapter on vitalization.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

रसायनज्ञानार्थमृषीणामिन्द्रसमीपे गमनम्—

ऋषयः खलु कदाचिच्छालीना यायावराश्च ग्राम्यौषध्याहाराः सन्तः सांपन्निका मन्दचेष्टा नातिकल्याश्च प्रायेण बभूवुः ।

कदाचित् કોઈ વખત किसी समय, **शालीनाः** ઘરમાં સ્થિર થઈ રહેનારા गृहोंमें स्थिर हो कर रहेनेवाले, **यायावराः च** તથા એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ભ્રમણ કરનારા तथा एक स्थलसे दूसरे स्थल पर भ्रमण करनेवाले, **ऋषयः खलु** ઋષિઓ ऋषि लोग, **ग्राम्य-ओषधि-आहाराः सन्तः** નગરવાસી મનુષ્યોને યોગ્ય આહારનો ઉપયોગ કરનાર થઈ नगरवासी मनुष्योंके योग्य आहारका उपयोग करनेवाले हो कर, **सांपन्निकाः** ધનવાન મનુષ્યો જેવા धनी मनुष्योंके सदृश, **मन्दचेष्टाः** આળસુ आलसी, **प्रायेण** અને ઘણુંખરું और प्रायः, **न अतिकल्याः च** અતિ સ્વસ્થતાથી રહિત अति स्वस्थतासे रहित, **बभूवुः** થઈ ગયા હતા हो गये थे ।

3-(1). It came about that in the course of time the rishis, both the cloistered and the peripatetic, became by taking to an urbanized dietary and drugs, luxurious and leisurely in their habits, and for the most part deficient in health.

ते सर्वासामितिकर्तव्यतानामसमर्थाः सन्तो ग्राम्यवासकृतमात्मदोषं मत्वा पूर्वनिवासमपगतग्राम्यदोषं शिवं पुण्यमुदारं मेध्यमगम्यमसुकृतिभिर्गङ्गाप्रभवममरगन्धर्वकिन्नरानुचरितमनेकरत्ननिचयमचिन्त्याद्भुतप्रभावं ब्रह्मर्षिसिद्धचारणानुचरितं दिव्यतीर्थौषधिप्रभवमतिशरण्यं हिमवन्तममराधिपतिगुप्तं जग्मुर्भृग्वङ्गिरोऽत्रिवसिष्ठकश्यपागस्त्यपुलस्त्यवामदेवासितगौतमप्रभृतयो महर्षयः ॥ ३ ॥

ते તે वे, **भृगु-** ભૃગુ भृगु, **अङ्गिरः-** અંગિરા अंगिरा, **अत्रि-वसिष्ठ-** અત્રિ- વસિષ્ઠ अत्रि- वसिष्ठ, **कश्यप-अगस्त्य-** કશ્યપ- અગસ્ત્ય कश्यप- अगस्त्य, **पुलस्त्य-** પુલસ્ત્ય पुलस्त्य, **वामदेव-** વામદેવ वामदेव, **असित-** અસિત असित, **गौतम-** ગૌતમ गौतम, **प्रभृतयः** વગેરે आदि, **महर्षयः** મહર્ષિઓ महर्षि, **सर्वासाम्** સર્વે सब, **इतिकर्तव्यतानाम्** કર્તવ્ય કાર્યોમાં कर्तव्य कार्योंमें, **असमर्थाः** અસમર્થ असमर्थ, **सन्तः** થવાને લીધે होनेसे, **ग्राम्यवासकृतम्** ગ્રામવાસથી થયેલા ग्रामवासके कारण उत्पन्न, **आत्मदोषम्** પોતાના દોષને अपने दोषको, **मत्वा** જાણીને जान कर, **अपगतग्राम्य-दोषम्** ગ્રામ્ય દોષથી રહિત ग्राम्य दोषसे रहित, **शिवम्** કલ્યાણકારક कल्याणकारक, **पुण्यम्** પુણ્ય पुण्य, **उदारम्** ઉદાર उदार, **मेध्यम्** પવિત્ર पवित्र, **असुकृतिभिः** પુણ્યરહિત પુરુષોથી पुण्यरहित पुरुषोंसे, **अगम्यम्** પ્રવેશ ન કરી શકાય એવા अगम्य, **गङ्गाप्रभवम्** ગંગાના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ गंगाके उत्पत्तिस्थान, **अमर-गन्धर्व-** દેવ, ગન્ધર્વ देवता, गन्धर्व, **किन्नरानुचरितम्** અને કિન્નરના સંચારવાળા और किन्नरोंसे सेवित, **अनेकरत्न-** અનેક રત્નોના अनेक रत्नोंके, **निचयम्** સમૂહવાળા समूहवाले, **अचिन्त्य-अद्भुत-** અચિન્ત્ય અને અદ્ભુત कल्पनासे पर तथा अद्भुत, **प्रभावम्** પ્રભાવવાળા प्रभाववाले, **ब्रह्मर्षि-सिद्ध-** બ્રહ્મર્ષિ, સિદ્ધ ब्रह्मर्षि, सिद्ध, **चारणानुचरितम्** અને ચારણોના સંચારવાળા और चारणोंसे सेवित, **दिव्यतीर्थ-** દિવ્ય તીર્થો दिव्य तीर्थ, **ओषधिप्रभवम्** અને ઓષધિઓના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ तथा ओषधिके उत्पत्ति-स्थान, **अतिशरण्यम्** શરણાગતને અત્યંત આશ્રય આપનાર शरणागतको अत्यन्त आश्रय देनेवाले, **अमराधिपति-गुप्तम्** ઇન્દ્રથી રક્ષાયેલા इन्द्रसे रक्षित, **पूर्वनिवासम्** પોતાના પૂર્વ નિવાસસ્થાનરૂપ अपने पूर्व निवासस्थान, **हिमवन्तम्** હિમાલયમાં हिमालयमें, **जग्मुः** ગયા गये ॥ ३ ॥

३. सांपन्निका—सांपत्तिका (प.)
,, गन्धर्वकिन्नर—गन्धर्वयक्षकिन्नर (ग. द.)
३. अतिशरण्यं—अभिशरण्यं (ध.)
,, अमराधिपतिगुप्तं—अमराधिपाभिगुप्तं (ध.)

3. Finding themselves, in consequence, unequal to the observance of the code of obligations which their order entailed, and realising that the blame lay with their urban residence, these rishis, headed by Bhrigu, Angiras, Atri, Vasishtha, Kasyapa, Agastya, Pulastya, Vamadeva, Asita, Gautama and others returned to their original dwelling, remote from the evils of city life, namely the Himalayas, which are auspicious, holy, majestic, pure, inaccessible to any but the righteous; which are the source of the Ganges frequented by the Gods, the Gandharvas and Kinnaras; the store house of various kinds of gems possessed of inconceivably wonderful virtues; frequented by the divine sages, adepts and panegyrists; the birth-place of divine streams and medicinal plants; and the holiest of sanctuaries, being under the protection of the Lord of Immortals himself.

तान् प्रतीन्द्रस्योपदेशः —

तानिन्द्रः सहस्रदृगमरगुरुरब्रवीत्—स्वागतं ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणाम्। अस्ति ननु वो ग्लानिरप्रभावत्वं वैस्वर्यं वैवर्ण्यं च ग्राम्यवासकृतमसुखमसुखानुबन्धं च; ग्राम्यो हि वासो मूलमशस्तानां, तत् कृतः पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजानां, स्वशरीरमवेक्षितुं कालः कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य ब्रह्मर्षीणाम्; आत्मनः प्रजानां चानुग्रहार्थमायुर्वेदमश्विनौ मह्यं प्रायच्छतां, प्रजापतिरश्विभ्यां, प्रजापतये ब्रह्मा, प्रजानामल्पमायुर्जराव्याधिबहुलमसुखमसुखानुबन्धमल्पत्वादल्पतपोदमनियमदानाध्ययनसंचयं मत्वा पुण्यतममायुःप्रकर्षकरं जराव्याधिप्रशमनमूर्जस्करममृतं शिवं शरण्यमुदारं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्त्यथोपधारयितुं प्रकाशयितुं च प्रजानुग्रहार्थमार्षं ब्रह्म च प्रति मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं ब्राह्ममक्षयं कर्मेति ॥ ४ ॥

सहस्रदृक् હજાર આંખવાળા हजार आंखोंवाले, **अमरगुरुः** દેવશ્રેષ્ઠ अमरश्रेष्ठ, **इन्द्रः** ઇન્દ્રે इन्द्रने, **तान्** તે ઋષિઓને उन ऋषिओंको, **अब्रवीत्** કહ્યું कहा, **ज्ञानतपोधनानाम्** જ્ઞાન અને તપ જેનું ધન છે એવા ज्ञान और तप जिनका धन है ऐसे, **ब्रह्मविदाम्** બ્રહ્મવેત્તા ब्रह्मवेत्ता, **ब्रह्मर्षीणाम्** આપ બ્રહ્મર્ષિઓનું आप ब्रह्मर्षियोंका, **स्वागतम्** સ્વાગત હો स्वागत हो, **ग्लानिः** ગ્લાનિ ग्लानि, **अप्रभावत्वम्** તેજહીનતા तेजहीनता, **वैस्वर्यम्** સ્વરવિકૃતિ वैस्वर्य, **वैवर्ण्यम् च** વિવર્ણતા विवर्णता, **ग्राम्यवास-कृतम्** શહેરમાં વસવાથી થયેલું नगरवासमेंसे उत्पन्न हुआ, **असुख-अनुबन्धम्** દુઃખોના અનુબંધવાળું दुखोंके अनुबन्धवाला, **असुखम्** અનારોગ્ય अनारोग्य, **वः** આપમાં आपमें, **अस्ति ननु** જોવામાં આવે છે देखा जाता है, **हि** કારણ કે क्योंकि, **ग्राम्यः** ગ્રામ્ય ग्राम्य, **वासः** વાસ वास, **अशस्तानाम्** સર્વ અમંગળનું सब अशुभका, **मूलम्** કારણ છે कारण है. **तत्** તેથી इस लिए, **पुण्यकृद्भिः** આપ પુણ્ય કર્મવાળાઓએ आप पुण्य करनेवालोंने, **प्रजानाम्** આરોગ્યના સાધનભૂત ધર્મોપદેશદ્વારા પ્રજા પર आरोग्यके साधनभूत धर्मोपदेशसे प्रजा पर, **अनुग्रहः** અનુગ્રહ उपकार, **कृतः** કર્યો છે किया है, **स्वशरीरम्** પોતાના શરીરની अपने शरीर पर, **अवेक्षितुम्** સંભાળ રાખવાનો ध्यान रखनेका, **कालः** આ સમય છે यह समय है, **ब्रह्मर्षीणाम्** અને આપ બ્રહ્મર્ષિઓને और आप ब्रह्मर्षियोंको, **आयुर्वेदोपदेशस्य च** આયુર્વેદના ઉપદેશનો પણ आयुर्वेदके उपदेशका भी, **अयम्** આ यही, **कालः** સમય છે समय है, **अश्विनौ** અશ્વિનીકુમારોએ अश्विनीकुमारोंने, **आत्मनः** પોતાના अपने, **प्रजानाम् च** તથા પ્રજાના तथा प्रजाके, **अनुग्रहार्थम्**

४. अमरगुरुरब्रवीत्—अमरगुरुवरोऽब्रवीत् (ध.)

,, ननु वो ग्लानिः—अस्ति मनोग्लानिः (ध.)

,, स्वशरीरमवेक्षितुम्—स्वशरीरमरक्षिभिः (क. च. द. ध.)

४ उदारं भवन्तो मत्तः—उदारं मत्तः (क.)

,, ब्रह्म च—ब्रह्मचर्य (ध.)

અનુગ્રહ માટે અનુગ્રહके लिए, **मह्यम्** મને मुझे, **आयुर्वेदम्** આયુર્વેદનો ઉપદેશ आयुर्वेदका उपदेश, **प्रायच्छताम्** કર્યો હતો दिया था, **प्रजापतिः** પ્રજાપતિએ प्रजापतिने, **अश्विभ्याम्** અશ્વિનીકુમારોને આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો હતો अश्विनीकुमारोंको आयुर्वेदका उपदेश दिया था, **ब्रह्मा** અને બ્રહ્માએ और ब्रह्माने, **प्रजापतये** પ્રજાપતિને આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો હતો प्रजापतिको आयुर्वेदका उपदेश दिया था, **प्रजानाम्** પ્રજાનું प्रजाके, **आयुः** આયુષ્યને आयुको, **अल्पम्** અલ્પ अल्प, **जरा- व्याधि- बहुलम्** વૃદ્ધાવસ્થા તથા વ્યાધિની અધિકતાવાળું वृद्धावस्था तथा व्याधियोंकी अधिकतावाली, **असुखम्** આરોગ્યરહિત आरोग्यसे रहित, **असुखानुबन्धम्** દુઃખના અનુબંધવાળું दुःखके अनुबन्धवाली, **अल्पत्वात्** અને અલ્પ હોવાથી और अल्प होनेसे, **अल्प-** થોડાં थोड़े, **तपः-** તપ तप, **दम-** દમ दम, **नियम-** નિયમ नियम, **अध्ययन-** તથા અધ્યયનના तथा अध्ययनके, **संचयम्** સંચયવાળું संचयवाली, **मत्वा** માની मान कर, **मैत्रीम्** બ્રહ્માએ मैत्री ब्रह्माने मैत्री. **कारुण्यम्** કરુણા करुणा, **आत्मनः** અને પોતાના और अपने, **ब्राह्मम्** બ્રહ્માપણાને લગતા ब्रह्मात्वके सम्बन्धी, **अनुत्तमम्** અત્યંત ઉત્તમ अत्यंत उत्तम, **पुण्यम्** પવિત્ર पवित्र, **उदारम्** ઉદાર उदार, **अक्षयम्** તેમજ અખૂટ एवं क्षीण न होनेवाले, **कर्म** કર્મને कर्मका, **प्रति** ઉદ્દેશી उद्देश रख कर, **पुण्यतमम्** પ્રજાપતિને જેનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે અત્યંત પવિત્ર प्रजापतिको जिसका उपदेश दिया था उस अत्यन्त पवित्र, **आयुः- प्रकर्षकरम्** આયુષ્યની અધિકતા કરનારા आयुकी अधिकता करनेवाले, **जरा-** વૃદ્ધાવસ્થા वृद्धावस्था, **व्याधि-** તથા વ્યાધિને तथा व्याधिको, **प्रशमनम्** શાંત કરનારા शांत करनेवाले, **ऊर्जस्करम्** ઉત્સાહ આપનારા उत्साह देनेवाले, **अमृतम्** અમૃતરૂપ अमृतरूप, **शिवम्** કલ્યાણકારક कल्याणकारक, **शरण्यम्** શરણાગતને આશ્રય આપનાર शरणागतको आश्रय देनेवाले, **उदारम्** અને ઉદાર આયુર્વેદને और उदार आयुर्वेदको, **मत्तः** મારી પાસે मुझसे, **श्रोतुम्** સાંભળવા सुननेके लिए, **अथ उपधारयितुम्** સાંભળ્યા પછી તેનું ધારણ કરવા सुननेके बाद उसको धारण करनेके लिए, **प्रजा-अनुग्रहार्थम्** અને પ્રજાના અનુગ્રહ માટે और प्रजाके अनुग्रहके लिए, **आर्षम्** આયુર્વેદોક્ત आयुर्वेदोक्त, **ब्रह्म च** જ્ઞાનનો ज्ञानका, **प्रकाशयितुम् च** પ્રકાશ કરવા प्रकाश करनेके लिए, **भवन्तः** આપ आप, **अर्हन्ति इति** યોગ્ય છો योग्य हैं ॥ ४ ॥

4. Addressing them, the myriad-eyed chief of the gods said, 'Welcome to you, O, knowers of Brahma, rich in understanding and spiritual endeavour, seers of the Brahmic order ! I see, you are afflicted with weariness and loss of lustre and have suffered impairment in voice and complexion These are the evils resulting from living in towns and its unhappy consequences. Town-dwelling is indeed the source of all evils. Therefore, by coming here you, who are doers of good, have conferred a boon on humanity. The time has come for Brahmic sages to protect their own health and for the imparting of the Science of Life. The Aswins imparted to me the Science of Life for my own and the people's benefit. Prajapati has given it to them and Brahma to Prajapati The life of human beings is indeed short and that, too, full of infirmities and afflictions, of unhappiness and unhappy consequences. Having regard to the fact, that life being short, the store of merit which one may gather by spiritual endeavour, sense-control, discipline, alms-giving and study, is limited, it behoves you to learn from me, as also to retain and to publish for the benefit of humanity, the knowledge of this most sacred Science of Life, which

makes for the plentitude of life, the alleviation of infirmity and disease, the increase of vitality, and which is immortal, beneficient, which accords protection and is lofty. This work is befitting sages and seers and calls for good-will, compassion, the highest virtue nobility, brahmic and imperishable quality."

तच्छ्रुत्वा विबुधपतिवचनमृषयः सर्व एवामरवरमृग्भिस्तुष्टुवुः, प्रहृष्टाश्च तद्वचनमभिननन्दुश्चेति ॥ ५ ॥

सर्वे एव સઘળા सब, ऋषयः ઋષિઓએ ऋषियोंने, तत् તે उस, विबुधपति-वचनम् દેવેન્દ્રનું વચન देवश्रेष्ठके वचनको, श्रुत्वा સાંભળીને सुन कर, अमरवरम् ઇન્દ્રની इन्द्रकी, ऋग्भिः ઋચાઓ વડે ऋचाओंसे, तुष्टुवुः સ્તુતિ કરી स्तुति की, प्रहृष्टाः च અને પ્રસન્ન થઈને और प्रसन्न हो कर, तत्-वचनम् તેના ઉપદેશને उसके उपदेशको, अभिननन्दुः च इति અભિનંદન આપ્યું अभिनन्दन किया ॥ ५ ॥

5. Hearing these words of the chief of the gods, all the assembled sages felicitated the foremost of the immortals with praise-psalms and being delighted, applauded his words.

इन्द्रोक्तं रसायनम्—

अथेन्द्रस्तदायुर्वेदामृतमृषिभ्यः संक्रम्योवाच—एतत् सर्वमनुष्ठेयम्, अयं च शिवः कालो रसायनानां, दिव्याश्चौषधयो हिमवत्प्रभवाः प्राप्तवीर्याः; तद्यथा—ऐन्द्री, ब्राह्मी, पयस्या, क्षीरपुष्पी, श्रावणी, महाश्रावणी, शतावरी, विदारी, जीवन्ती, पुनर्नवा, नागबला, स्थिरा, वचा, छत्रा, अतिच्छत्रा, मेदा, महामेदा, जीवनीयाश्चान्याः पयसा प्रयुक्ताः षण्मासात् परमायुर्वयश्च तरुणमनामयत्वं स्वरवर्णसंपदमुपचयं मेधां स्मृतिमुत्तमबलमिष्टांश्चापरान् भावानावहन्ति सिद्धाः ॥ ६ ॥ (इतीन्द्रोक्तं रसायनम्।)

अथ ત્યાર પછી उसके बाद, इन्द्रः ઇન્દ્રે इन्द्रने, तत् તે उस, आयुर्वेद-अमृतम् આયુર્વેદરૂપ અમૃત आयुर्वेदरूप अमृतको, ऋषिभ्यः ઋષિઓને ऋषियोंको, संक्रम्य સંપૂર્ણપણે આપીને संपूर्णरूपसे दे कर, उवाच કહ્યું कहा, एतत् આ यह, सर्वम् બધું सब, अनुष्ठेयम् કરવા યોગ્ય છે करना चाहिए, रसायनानाम् રસાયનોને માટે रसायनके लिए, अयम् च આ यह, शिवः શુભ शुभ, कालः કાળ છે काल है, हिमवत्-प्रभवाः હિમાલયમાં ઊગેલી हिमालयसे उत्पन्न, दिव्याः દિવ્ય दिव्य, ओषधयः च ઔષધિઓ ओषधियां, प्राप्तवीर्याः વીર્યસંપન્ન છે वीर्यसंपन्न हैं, तद्यथा જેમ કે जैसे, ऐन्द्री ઐન્દ્રી ऐन्द्री, ब्राह्मी બ્રાહ્મ ब्राह्मी, पयस्या ફગિયો बिलाई कन्द, क्षीरपुष्पी ક્ષીરપુષ્પી क्षीरपुष्पी, श्रावणी શ્રાવણી श्रावणी, महाश्रावणी મોટી ગોરખમુંડી बड़ी मुंडी, शतावरी શતાવરી शतावर, विदारी વિદારી विदारी, जीवन्ती દોડી जीवन्ती, पुनर्नवा સાટોડી गदहपुरना, नागबला ગંગેટી गंगेरन, स्थिरा શાલવણ सरीवन, वचा વજ વચા, छत्रा છત્રા छत्रा, अतिच्छत्रा અતિચ્છત્રા अतिच्छत्रा, मेदा મેદા मेदा, महामेदा મહામેદા महामेदा, अन्याः च અને બીજી और अन्य, जीवनीयाः જીવનીય ઔષધિઓનો जीवनीय ओषधियोंका, षट्-मासात् છ માસ સુધી छः मास तक, पयसा सह દૂધની સાથે दूधके साथ, प्रयुक्ताः પ્રયોગ કરવાથી प्रयोग करनेसे, सिद्धाः તેઓ સિદ્ધ થઈને वे सिद्ध हो कर, परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, आयुः આયુષ્ય आयु, तरुणम् वयः च યુવાવસ્થા युवावस्था, अनामयत्वम् આરોગ્ય आरोग्य, स्वर-वर्ण-संपदम् સ્વર અને વર્ણની સંપત્તિ स्वर और वर्णकी संपत्ति, उपचयम् શરીરની વૃદ્ધિ शरीरकी वृद्धि, मेधाम् બુદ્ધિ बुद्धि, स्मृतिम् સ્મૃતિ स्मृति, उत्तमबलम् ઉત્તમ બળ उत्तम बल, अपरान् च અને બીજા और अन्य, इष्टान् ઇષ્ટ प्रिय, भावान् પદાર્થો पदार्थोंको, आवहन्ति આપે છે देती हैं ॥ ६ ॥ (इति આ यह, इन्द्रोक्तम् रसायनम् ઇન્દ્રોક્ત રસાયન છે इन्द्रोक्त रसायन है।)

५. तुष्टुवुः—तमूचुः (ध.)

६ अयं च शिवः कालः—अयं च कालः (ध.)

,, हिमवत्प्रभवाः—हिमवतः प्रभावात् (ध.)

6. Then Indra, coming over to the sages, imparted to them the immortal Science of Life. He concluded the initiation with the following injunctions: 'All this must you do. This is the propitious time for carrying out the vitalizing therapy. Sovereign herbs, growing in the Himalayas, are ripe with potency. Such for instance as aindri, brahmi, milky yam, kshirapushpi, sravani, east indian globe thistle, climbing asparagus, white yam, cork swallow-wort, hog's weed, gingo fruit, ticktrefoil, sweet flag, wild dill, wild fennel, meda, mahameda--these and such other life-promoting drugs of proved virtue taken in conjunction with cow's milk, secure for their user, after a course of six months optimum length of life, youthful age, immunity from disease, excellence of voice and complexion, full physical growth, intelligence, memory, the highest kind of power, and all other desirable qualities.' Thus has been described the vitalization procedure taught by Indra.

द्रोणीप्रावेशिकरसायनम्—

ब्रह्मसुवर्चला नामौषधिर्या हिरण्यक्षीरा पुष्करसदृशपत्रा, आदित्यपर्णी नामौषधिर्या 'सूर्यकान्ता' इति विज्ञायते सुवर्णक्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पा च, नारी नामौषधिः 'अश्वबला' इति विज्ञायते या बल्वजसदृशपत्रा, काष्ठगोधा नामौषधिर्गोधाकारा, सर्पा नामौषधिः सर्पाकारा, सोमो नामौषधिराजः पञ्चदशपर्वा स सोम इव हीयते वर्धते च, पद्मा नामौषधिः पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा च, अजा नामौषधिः 'अजशृङ्गी' इति विज्ञायते, नीला नामौषधिस्तु नीलक्षीरा नीलपुष्पा लताप्रतानबहुलेति;

या જે जो, हिरण्यक्षीरा સુવર્ણ જેવા પીળા દૂધવાળી सुवर्ण जैसे पीले दूधवाली, पुष्करसदृशपत्रा તથા કમળ સમાન પાંદડાંવાળી હોય છે तथा कमल जैसे पत्रवाली होती है, ब्रह्मसुवर्चला ते 'બ્રહ્મસુવર્ચલા' वह 'ब्रह्मसुवर्चला', नाम નામની नामकी, ओषधिः ઔષધિ છે ओषधि है, या જેને जो, 'सूर्यकान्ता' इति 'સૂર્યકાન્તા' એ નામથી 'सूर्यकान्ता' इस नामसे, विज्ञायते જાણવામાં આવે છે जानी जाती है, सुवर्णक्षीरा સુવર્ણ જેવા દૂધવાળી सुवर्ण जैसा क्षीरवाली, सूर्यमण्डलाकार- તથા સૂર્યમંડલ જેવા આકારના तथा सूर्य जैसे गोल आकारके, पुष्पा च પુષ્પવાળી હોય છે पुष्पोंवाली होती है, आदित्यपर्णी ते 'આદિત્યપર્ણી' वह 'आदित्यपर्णी', नाम નામની नामकी, ओषधिः ઔષધિ છે ओषधि है, या જેને जो, 'अश्वबला' इति 'અશ્વબલા' એ નામથી 'अश्वबला' इस नामसे, विज्ञायते જાણવામાં આવે છે जानी जाती है, बल्वसदृश- તથા જે બલ્વજ જેવાં तथा जो बल्वजके समान, पत्रा પાનવાળી હોય છે पत्रोंवाली होती है, नारी ते 'નારી' वह 'नारी', नाम નામની नामकी, ओषधिः ઔષધિ છે ओषधि है, गोधाकारा જે ઘોના આકારવાળી હોય છે जो गोहके आकारकी होती है, काष्ठगोधा ते 'કાષ્ઠગોધા' वह 'काष्ठगोधा', नाम નામની नामकी, ओषधिः ઔષધિ છે ओषधि है, सर्पाकारा જે સર્પના આકારવાળી હોય છે जो सर्पके आकारकी होती है, सर्पा ते 'સર્પા' वह 'सर्पा', नाम નામની नामकी, ओषधिः ઔષધિ છે ओषधि है, पञ्चदशपर्वा જે ઔષધિ પંદર પર્વવાળી હોય છે जो ओषधि पन्द्रह पर्ववाली होती है, सोमः ते 'સોમ' वह 'सोम', नाम નામનો नामका, ओषधिराजः ઔષધિઓનો રાજા છે ओषधिओंका राजा है, सः ते ઔષધિ वह ओषधि, सोमः ચંદ્રની चन्द्रके, इव પેઠે समान, हीयते

७. सुवर्णक्षीरा–सुवर्णवर्णक्षीरा (ड.)

,, बल्वजसदृशपत्रा–पुनरजसदृशपत्रा (द. ध.)

७. पञ्चदशपर्वा–पञ्चदशपर्णः (ध. फ.)

,, नीलक्षीरा नीलपुष्पा–नीलक्षीरपुष्पी (ख.)

क्षीણ થાય છે घटती है, वर्धते च તથા વૃદ્ધિ પામે છે तथा बढ़ती है, पद्माकारा જે કમળના જેવા આકારવાળી जो कमलके आकारकी, पद्मरक्ता કમળના જેવી લાલ कमल जैसी लाल, पद्मगन्धा च અને કમળ જેવા ગંધવાળી હોય છે और कमलके समान गन्धवाली होती है, पद्मा તે 'પદ્મા' वह 'पद्मा', नाम નામની नामकी, ओषधिः ઔષધિ છે ओषधि है, 'अजशृङ्गी' इति જેને 'અજશૃંગી' એ નામથી जो 'अजशृङ्गी' इस नामसे, विज्ञायते જાણવામાં આવે છે जानी जाती है, अजा તે 'અજા' वह 'अजा', नाम નામની नामकी, ओषधिः ઔષધિ છે ओषधि है, नीलक्षीरा જે નીલા દૂધવાળી जो नीला दूधवाली, नीलपुष्पा નીલા પુષ્પવાળી नीले पुष्पवाली, लताप्रतानबहुला તથા વેલાના બહુ વિસ્તારવાળી હોય છે तथा बहुत लताप्रतानसे युक्त होती है, तु તે તો वह तो, नीला 'નીલા' 'नीला', नाम નામની नामकी, ओषधिः ઔષધિ છે ओषधि है;

7·(1). There is a herb by the name of Brahma-suvarchala which exudes a golden colored sap, and the leaves resembling those of white lotus. The herb which is called 'Aditya-parni' ('Sun-leaved') is also known by the name of 'Surya-kanta' it also exudes a golden colored sap and has flowers of the shape of the disk of the sun. The herb called 'Nari' which is also known by the name of 'Aswabala' has petals resembling those of the Balvaja. The herb called 'Kashtha-godha' is shaped like the iguana; while the herb called 'Sarpa' has a form resembling the snakes. The sovereign herb which is known by the name of 'Soma' has fifteen joints for knots; it wanes and waxes like the moon. The herb called 'Padma' is similar in shape to a lotus, is red like a lotus and smells too like a lotus. The herb called 'Aja' is also spoken of as 'Ajasringi'. The herb known as 'Nila' has blue sap and blue flowers. It is a creeper with luxuriant growth.

आसामोषधीनां यां यामेवोपलभेत तस्यास्तस्याः स्वरसस्य सौहित्यं गत्वा स्नेहभावितायामार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां दिग्वासाः शयीत, तत्र प्रलीयते, षण्मासेन पुनः संभवति, तस्याजं पय प्रत्यवस्थापनं; षण्मासेन देवतानुकारी भवति वयोवर्णस्वराकृतिबलप्रभाभिः स्वयं चास्य सर्ववाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति, दिव्यं चास्य चक्षुः श्रोत्रं च भवति, गतिर्योजनसहस्रं, दशवर्षसहस्राण्यायुरनुपद्रवं चेति ॥ ७ ॥

आसाम् આ इन, ओषधीनाम् ઔષધિઓમાંથી ओषधियोंमेंसे, याम् જે जिस, याम् एव જે ઔષધિને जिस ओषधिको, उपलभेत મેળવે प्राप्त कर सके, तस्याः તેના उस, तस्याः તેના उसके, स्वरसस्य સ્વરસનું स्वरसको, सौहित्यम् तृप्ति પર્યન્ત तृप्ति पर्यन्त, गत्वा પાન કરીને पी कर, स्नेहभावितायाम् સ્નેહ ચોપડેલી स्नेहसे स्निग्ध की हुई, सपिधानायाम् ઢાંકણાવાળી ढक्कनवाली, आर्द्रपलाश- લીલાં ખાખરાની गीले ढाककी, द्रोण्याम् દ્રોણીમાં द्रोणीमें, दिग्वासाः નગ્ન થઈ नग्न हो कर, शयीत શયન કરવું सोवे, तत्र તેમાં इसमें, प्रलीयते તે લય પામી જાય છે विलीन हो जाता है, षण्मासेन અને ૭ મહિના પછી और फिर छः मासके पीछे, पुनः પુનઃ पुनः, संभवति ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, आजम् બકરીના बकरीके, पयः દૂધથી दूधसे, तस्य તેને उसे, प्रत्यवस्थापनम् પૂર્વ સ્થિતિમાં લાવવો पूर्व स्थितिमें लाये, वयो-वर्ण-स्वराकृति- વય- વર્ણ- સ્વર- આકૃતિ उम्र-वर्ण-स्वर-आकार, बलप्रभाभिः બળ તથા પ્રભાવડે बल तथा प्रभामें, षण्मासेन ૭ મહિના પછી छः मासके बाद, देवतानुकारी દેવના જેવો देवतुल्य, भवति થાય છે होता है, सर्व-वाचोगतानि च અને બધી વાણીની શ્રેષ્ઠતા और सब वाणीकी विशिष्टता, अस्य આ પુરુષને इसको, स्वयम् સ્વયં स्वयं ही, प्रादुर्भवन्ति પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होती है, अस्य च વળી આ પુરુષનાં फिर इस

पुरुषके, चक्षुः નેત્રો नेत्र, श्रोत्रम् च તથા કાન और कान, दिव्यम् દિવ્ય दिव्य, भवति થાય છે होते हैं, योजनसहस्रम् તેને એક હજાર યોજન उसको एक हजार योजन तक, गतिः ચાલવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે चलनेकी शक्ति प्राप्त होती है, आयुः અને તેનું આયુષ્ય और उसकी आयु, दशवर्षसहस्राणि દશ હજાર વર્ષનું दस हजार वरसकी, अनुपद्रवम् च इति તથા ઉપદ્રવરહિત થાય છે तथा उपद्रवसे रहित होती है ॥७॥

7. Out of the above-mentioned herbs, one should drink to one's fill, the juices of such as are available; he should then lie down naked in a vat furnished with a lid, made of green bengal kino wood and saturated with ghee. Living like this, one's body will dwindle down to nothing; in the course of six months he rises with a reformed body. His only sustenance shall be goat's milk. On completing the course of six months, he becomes like gods in the matter of youth, complexion, voice, form, strength and lustre. To him all excellences of speech come of their own accord. He becomes endowed with clairvoyance and clairaudience. He will be able to cover a thousand yojanas at one stretch and will live for a period of ten thousand years without any ailment.

भवन्ति चात्र—

दिव्यानामोषधीनां यः प्रभावः स भवद्विधैः ।
शक्यः सोढुमशक्यस्तु स्यात् सोढुमकृतात्मभिः॥८॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, यः જે जो, दिव्यानाम् દિવ્ય दिव्य, ओषधीनाम् ઔષધિઓના ओषधियोंका, प्रभावः પ્રભાવ છે प्रभाव है, सः તે वह, भवद्विधैः આપ જેવા મહર્ષિઓથી आप जैसे महर्षियोंसे, सोढुम् शक्यः સહન કરી શકાય છે सहा जा सकता है, अकृतात्मभिः અકૃતાત્માઓથી असंयतात्मावालोंसे, तु તો तो, सोढुम् अशक्यः स्यात् સહન કરી શકાતો નથી नहीं सहा जा सकता ॥८॥

Here are verses again—

8. Only persons like you will be able to tolerate the strength of these sovereign herbs; un-self-controlled persons will be unable to bear it.

ओषधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्वे च कर्मणि ।
भवतां निखिलं श्रेयः सर्वमेवोपपत्स्यते ॥९॥

स्वे च પોતાનાં अपने, कर्मणि કર્મમાં कार्योंमें, तिष्ठताम् લાગ્યા રહેતા लगे रहते हुए, भवताम् આપ લોકોને आप लोगोंको, ओषधीनाम् ઔષધિઓના ओषधियोंके, प्रभावेण પ્રભાવથી प्रभावसे, निखिलम् સમ્પૂર્ણ सम्पूर्ण, सर्वम् સર્વ सब, श्रेयः કલ્યાણ कल्याण, उपपत्स्यते પ્રાપ્ત થશે प्राप्त होगा ॥ ९ ॥

9. By the virtues of the herbs and by devotion to your duties, all the auspicious results will accrue to you.

वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः ।
शक्या ओषधयो ह्येताः सेवितुं विषयाभिजाः ॥१०॥

प्रयतैः પવિત્ર पवित्र, नियतात्मभिः તથા મનને વશ કરનારા तथा मनको वशमें रखनेवाले, वानप्रस्थैः વાનપ્રસ્થ वानप्रस्थ, गृहस्थैः च તથા ગૃહસ્થાશ્રમીઓથી तथा गृहस्थोंसे, विषय- अभिजाः પોતાના પુણ્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી अपने पुण्य देशमें पैदा हुई, एताः આ इन, ओषधयः ઔષધિઓનું ओषधियोंका, सेवितुम् शक्याः हि સેવન કરી શકાય છે सेवन किया जा सकता है ॥ १० ॥

10. It is only the hermits and house-holders that are pious and of disciplined natures, that are competent to make use of these herbs born in this divine clime.

९. सर्वमेवोपपत्स्यते - सर्वथैवोपपत्स्यते (च.)

यास्तु क्षेत्रगुणैस्तेषां मध्यमेन च कर्मणा ।
मृदुवीर्यतरास्तासां विधिर्ज्ञेयः स एव तु ॥११॥

याः तु જે ઓષધિઓ जो ओषधियां, **क्षेत्रगुणैः** ભૂમિના ગુણોથી भूमिके गुणोंसे, **तेषाम्** તથા તે વાનપ્રસ્થ ગૃહસ્થ વગેરેના तथा उन वानप्रस्थ गृहस्थ आदिके, **मध्यमेन** મધ્યમ પ્રકારના मध्यम प्रकारके, **कर्मणा च** અદૃષ્ટથી अदृष्टसे, **मृदुवीर्यतराः** અત્યન્ત મૃદુ વીર્યવાળી હોય છે अत्यन्त मृदु वीर्यवाली होती हैं, **तासाम्** તેના उनके, **विधिः तु** સેવનની વિધિ सेवनकी विधि, **सः एव** જે ઉપર કહી છે તે જ जो पूर्वमें कही है वही, **ज्ञेयः** જાણવી जाननी चाहिए ॥११॥

11. As regards those herbs too, which, in the matter of habitat and virtues, are of a middling order and thus inferior to the Himalayan herbs in respect of potency, the mode of administration is the same.

पर्येष्टुं ताः प्रयोक्तुं वा येऽसमर्थाः सुखार्थिनः ।
रसायनविधिस्तेषामयमन्यः प्रशस्यते ॥ १२ ॥

सुखार्थिनः સુખની ઇચ્છાવાળા सुखकी इच्छावाले, **ये** જે મનુષ્યો जो मनुष्य, **ताः** તે દિવ્ય ઓષધિઓને इन दिव्य ओषधियोंको, **पर्येष्टुम्** શોધવા ढूंढनेमें, **प्रयोक्तुम् वा** કે તેનો પ્રયોગ કરવા अथवा उनके प्रयोग करनेमें, **असमर्थाः** અસમર્થ હોય છે असमर्थ होते हैं, **तेषाम्** તેઓને માટે उनके लिए, **अयम्** આ यह, **अन्यः** બીજી दूसरी, **रसायनविधिः** રસાયનવિધિ रसायनविधि, **प्रशस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १२ ॥

12. For the benefit of those who, while unable either to procure or tolerate the Himalayan herbs, seek, nevertheless, the blessings of vitalization, we recommend the following separate procedure.

११. यास्तु—तास्तु (ष. त. य. ष.)

अपरमिन्द्रोक्तरसायनम्—

बल्यानां जीवनीयानां बृंहणीयाश्च या दश ।
वयसः स्थापनानां च खदिरस्यासनस्य च ॥१३॥
खर्जूराणां मधूकानां मुस्तानामुत्पलस्य च ।
मृद्वीकानां विडङ्गानां वचायाश्चित्रकस्य च ॥१४॥
शतावर्याः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।
ऋद्ध्या नागबलायाश्च द्वारदाया धवस्य च ॥१५॥
त्रिफलाकण्टकार्योश्च विदार्याश्चन्दनस्य च ।
इक्षूणां शरमूलानां श्रीपर्ण्यास्तिनिशस्य च ॥१६॥
रसाः पृथक् पृथग्ग्राह्याः पलाशक्षार एव च ।
एषां पलोन्मितान् भागान् पयो गव्यं चतुर्गुणम् ॥१७॥
द्वे पात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
तत् साध्यं सर्वमेकत्र सुसिद्धं स्नेहमुद्धरेत् ॥१८॥
तत्रामलकचूर्णानामाढकं शतभावितम् ।
स्वरसेनैव दातव्यं क्षौद्रस्याभिनवस्य च ॥१९॥
शर्कराचूर्णपात्रं च प्रस्थमेकं प्रदापयेत् ।
तुगाक्षीर्याः सपिप्पल्याः स्थाप्यं संमूर्च्छितं च तत् ॥
सुचौक्षे मार्तिके कुम्भे मासार्धं घृतभाविते ।
मात्रामग्निसमां तस्य तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥२१॥
हेमताम्रप्रवालानामयसः स्फटिकस्य च ।
मुक्तावैदूर्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥२२॥
प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विहायायासमैथुनम् ।
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥२३॥

बल्यानाम् બલ્ય ગણની દશ ઓષધિઓ बल्य गणकी दस ओषधियां, **जीवनीयानाम्** જીવનીય ગણની દશ ઓષધિઓ जीवनीय गणकी दस ओषधियां, **बृंहणीयाः च** બૃંહણીય ગણની દશ ઓષધિઓ बृंहणीय गणकी दस ओषधियां, **वयसः स्थापनानाम् च** અને વયઃસ્થાપન ગણની और वयःस्थापन गणकी, **दश** દશ ઓષધિઓ दस ओषधियां, **खदिरस्य** ખેર खैर कथ्था, **असनस्य च** અસન साज, **खर्जूराणाम्** ખજૂર खजूर, **मधूकानाम्** મહુડાં महुवा, **मुस्तानाम्** મોથ मोथ,

१५. द्वारदाया–हरिद्राया (ब. त. द.)
१७. पलोन्मितान्–पात्रोन्मितान् (प.)
२३. विहायायासमैथुनम्–विरतायासमैथुनः (य.)

उत्पलस्य च नील કમળ नीलोफर, मृद्वीकानाम् દ્રાક્ષ द्राक्षा, विडङ्गानाम् વાવડિંગ वायविडंग, वचायाः વજ વચ, चित्रकस्य च ચિત્રક चित्रक, शतावर्याः શતાવરી शतावर, पयस्यायाः ફગિયો बिलाईकन्द, पिप्पल्याः પીપર पीप्पली, जोङ्गकस्य च અગર अगर, ऋद्धयाः ઋદ્ધિ ऋद्धि, नागबलायाः च ગંગેટી गंगेरन, द्वारदायाः સાગ सागवन, धवस्य च ધાવડો धौ, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, कण्टकार्योः च બેઠી ભોરીંગણી कटेरी, विदार्याः ફગિયો बिलाईकन्द, चन्दनस्य च ચન્દન चन्दन, इक्षूणाम् શેરડી ईख, शर-मूलानाम् બરુનાં મૂળ शरमूल, श्रीपर्ण्याः શીવણ खमार, तिनिशस्य च અને તણછ और तिनिस, रसाः એઓના રસો इनके रस, पलाशक्षारः एव च તથા ખાખરાનો ક્ષાર तथा पलाशके क्षारको, पृथक् पृथक् જુદા જુદા भिन्न भिन्न, ग्राह्याः લેવા लेवा चाहिए, एषाम् એમાંના પ્રત્યેકના इनमेंसे प्रत्येकका, पलोन्मितान् भागान् ચાર તોલા पलमात्र, गव्यम् ગાયનું गायका, पयः દૂધ दूध, चतुर्गुणम् ૧૬ તોલા चौगुना, तिलतैलस्य તલનું તેલ तिलतैल, द्वे पात्रे ૫૧૨ તોલા दो आढक, तत् એ इन, सर्वम् સઘળાં सबको, एकत्र એકત્ર કરીને एकत्र करके, साध्यम् પકાવવાં पकाये, सुसिद्धम् જ્યારે પાકી રહે ત્યારે जब अच्छी तरह पक जाय तब, स्नेहम् સ્નેહને स्नेहको, उद्धरेत् ઉતારવો उतार लेवे, तत्र ગાળી લઈ તેમાં छान कर इसमें, स्वरसेन एव સ્વરસથી स्वरससे, शतभावितम् સો વાર ભાવના આપેલું सौ वार भावित, आमलकचूर्णानाम् આમળાંનું ચૂર્ણ आंवलोंका चूर्ण, आढकम् ૨૫૬ તોલા एक आढक, अभिनवस्य નવું नया, क्षौद्रस्य મધ मधु, सपिप्पल्याः પીપર पीप्पली, तुगाक्षीर्याः च તેમજ વંશલોચન एवं वंशलोचन, एकम् प्रस्थम् ૬૪ તોલા एक प्रस्थ, शर्कराचूर्णपात्रम् च અને સાકરનું ભૂરૂં ૨૫૬ તોલા और सक्करके चूर्णका एक आढक, प्रदापयेत् નાખવું मिलावे, संमूर्च्छितम् બધું એકત્ર કરીને सबको एकत्र करके, तत् તેને उसको, सुचौक्षे અત્યંત નિર્મળ अत्यन्त निर्मल, घृतभाविते ઘી ચોપડેલા घृत-लिप्त, मार्तिके માટીના मिट्टीके, कुम्भे ઘડામાં घडेमें, मासार्धम् પંદર દિવસ સુધી पंद्रह दिन तक, स्थाप्यम् રાખી મૂકવું रक्खे, ततः ऊर्ध्वम् તે પછી उसके बाद, हेम-ताम्र- સુવર્ણ, તામ્ર सुवर्ण, ताम्र, प्रवालानाम् પ્રવાલ प्रवाल, अयसः લોહ लोहा, स्फटिकस्य च સ્ફટિક स्फटिक, मुक्ता-वैदूर्य- મોતી, વિદુરમણિ मोती, वैदूर्य, शङ्खानाम् શંખ शंख, रजतस्य च અને ચાંદી એઓ-માંના પ્રત્યેકનું और चांदी इनमेंसे प्रत्येकका, चूर्णानाम् ચૂર્ણ चूर्ण, षोडशीम् मात्राम् ચાર તોલા एक पल, प्रक्षिप्य મેળવીને मिला कर, आयास- પરિશ્રમ परिश्रम, मैथुनम् તથા મૈથુનના तथा मैथुनका, विहाय ત્યાગ કરી त्याग करके, तस्य તેને उसका, अग्निसमाम् જઠ-રાગ્નિના બળને અનુસરી अग्निबलके अनुसार, मात्राम् માત્રામાં मात्रामें, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, जीर्णे जीर्णे च જ્યારે ઔષધ પચી જાય ત્યારે जब औषध जीर्ण हो जाय तब, क्षीरसर्पिषा દૂધ તથા ઘીથી दूध तथा घृतसे, षष्टिकम् સાઠી ચોખાને साठी चाव-लका, भुञ्जीत આહાર કરવો आहार करे ॥ १३-२३ ॥

13-23. Collect separately the juice of each of the following drugs, the decade of each of the four groups—tonics, life-promotives, roborants and rejuvenators as also of catechu, feather foil, date, mahwa, nut-grass, blue lotus, grape, embelia, sweet-flag, white-flowered lead wort, climbing asparagus, milky yam, long pepper, eagle-wood, riddhi, gingo fruit plant, indian teak-tree, crane-tree, the three myrobalans, indian night-shade, white yam, sandal wood, sugar-cane, roots of reed grass, white teak and cojein. These juices as also palasa-alkali should be taken in the measure of four tolas each and combined. This mixture should be further combined with four times its quantity of cow's milk and 512 tolas each of the oil of til and of cow's ghee. All this should be cooked in one vessel and the unctuous portion taken out. Add to the unctuous

portion thus obtained 256 tolas of the pulvis of emblic myrobalans which has been impregnated a hundred times in the fresh juice of the emblic myrobalans, 256 tolas of very fresh honey, 256 tolas of the powder of sugar-candy, and 64 tolas each of bamboo manna and long pepper. Mixing the whole thing well, allow it to mature for a fortnight in a perfectly clean earthen vessel which has been saturated previously with ghee. It should then be used in the dose commensurate with the digestive power of the person concerned. This linctus should be mixed with one-sixteenth its quantity of the powders of gold, copper, coral, iron, crystal, pearls, cat's-eye gem, conch-shell and silver. The user should avoid during the course of treatment all strain and sexual activity. On digestion of the medicine, he should eat a meal consisting of shashtika rice with milk and ghee.

सर्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ।
सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ २४ ॥
परमूर्जस्करं चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विषालक्ष्मीप्रशमनं सर्ववाचोगतप्रदम् ॥ २५ ॥
सिद्धार्थतां चाभिनवं वयश्च
प्रजाप्रियत्वं च यशश्च लोके ।
प्रयोज्यमिच्छद्भिरिदं यथाव-
द्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्यम् ॥ २६ ॥
(इतीन्द्रोक्तरसायनमपरम् ।)

सिद्धार्थताम् च કામનાસિદ્ધિ कामनासिद्धि, अभिनवम् તરુણ तरुण, वयः च વય वय, प्रजाप्रियत्वम् च લોકપ્રિયતા लोकप्रियता, लोके यशः च तथा લોકમાં કીર્તિની तथा लोकमें यशकी, इच्छद्भिः ઇચ્છાવાળાઓએ इच्छावाले, सर्वरोगप्रशमनम् સર્વ રોગોને શાંત કરનાર सब रोगोंको शान्त करनेवाले, वृष्यम् વૃષ્ય वीर्यवर्धक उत्तमम् ઉત્તમ उत्तम, आयुष्यम् આયુષ્યવર્ધક आयु बढ़ानेवाले, सत्त्व-स्मृति- મન- સ્મૃતિ मन- स्मृति, शरीर-अग्नि-શરીર-જઠરાગ્નિ शरीर-अग्नि, बुद्धि-इन्द्रिय- બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોને बुद्धि एवं इन्द्रियोंको, बलप्रदम् બળ આપનારું बल देनेवाले, परम् અત્યંત अत्यंत, ऊर्जस्करम् च एव ઉત્સાહ વધારનારું उत्साहवर्धक, तथा वर्णस्वरकरम् વર્ણ તથા સ્વરને આપનારું वर्ण एवं स्वरको करनेवाले, विष-अलक्ष्मी- વિષ તથા દરિદ્રતાનો विष तथा दरिद्रताका, प्रशमनम् નાશ કરનારું नाश करनेवाले, सर्व-वाचोगत-प्रदम् સર્વ વાણીની શ્રેષ્ઠતા આપનાર सब वाणीकी श्रेष्ठता देनेवाले, इदम् આ इस, उदारवीर्यम् બહુ વીર્યવાળા अत्यन्त वीर्यवाले, ब्राह्मम् બ્રાહ્મ ब्राह्म, रसायनम् રસાયનનો रसायनका, यथावत् વિધિ પ્રમાણે यथावत्, प्रयोज्यम् પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करे ॥ २४-२६ ॥ (इति આ यह, अपरम् બીજું दूसरा, इन्द्रोक्तरसायनम् ઇન્દ્રોક્ત રસાયન છે इन्द्रोक्तरसायन है।)

24-26. This is a panacea, a virilific and the bes tpromoter of longevity. It also promotes intelligence, memory digestive power, under-standing and acuity of the sense. It is, moreover, an excellent vitalizer and a promoter of complexion and voice. It is a talisman against poison and ill-luck and a giver of all blessings that speech can give. This Brahmic vitalizer, of mighty potency, should be systematically used by those who seek success in enterprise, new youth, popularity and renown in the world. Thus has been described 'The Second Vitalizer revealed by Indra'.

केषां कुटीप्रावेशिकः केषां च वातातपिको विधिर्हितः —
समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम् ।

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ॥२७॥

समर्थानाम् शक्तिवाळा शक्तिवाले, अरोगाणाम् नीरोग नीरोग, धीमताम् बुद्धिमान बुद्धिमान, नियतात्मनाम् संयमी संयमी, क्षणिनाम् काम करवामां स्वतंत्र कार्य करनेमें स्वतन्त्र, परिच्छदवताम् तथा साधनसंपन्न मनुष्यो माटे तथा धनजनादिसे संपन्न मनुष्योंके लिए, कुटीप्रवेशः कुटीप्रावेशिक प्रयोग कुटीप्रावेशिक प्रयोग, हितः हितकारी छे हितकर है ॥२७॥

27. The mode of immurement in a retreat is indicated in the case of those who are fit, diseaseless, strong-willed, self-controlled, leisured and endowed with means.

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः ।
तयोः श्रेष्ठतरः पूर्वो विधिः स तु सुदुष्करः ॥२८॥

ये तु पण जेओ परन्तु जो, अतः एओथी इनसे, अन्यथा विपरीत स्थितिवाळा होय छे विपरीत स्थितिवाले होते हैं, तेषाम् तेओने उनके लिए, सौर्यमारुतिकः तडका तथा पवन संबंधी आतप तथा वात सम्बन्धी, विधिः विधि हितकर है, तयोः आ बन्ने विधिओमां इन दोनोंमें, पूर्वः प्रथमनी पहली, विधिः विधि विधि, श्रेष्ठतरः वधारे श्रेष्ठ छे अधिक श्रेष्ठ है, सः तु पण ते विधि किंतु वह विधि, दुष्करः दुष्कर छे अत्यंत कठिन है ॥२८॥

28. For those who are differently circumstanced, the mode laid down is that of exposure to sun and wind. The first mode of the procedure—immurement in a retreat, is no doubt the more excellent of them two, but is indeed very difficult.

रसायनविधिभ्रंशे कर्तव्यम्—

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥२९॥

रसायनविधि- रसायनना विधिमां रसायनविधिके, भ्रंशात् भूल थवाथी अपायसे, यदि जो यदि, व्याधयः रोगो व्याधियां, जायेरन् उत्पन्न थाय तो हो जाय तो, रसायनम् रसायनने रसायनको, मुक्त्वा पडतुं मूकीने छोड़ कर, तेषाम् यथास्वम् ते रोगोनी पोतानी उन व्याधियोंकी अपनी, औषधम् चिकित्सा चिकित्सा, कार्यम् करवी करनी चाहिए ॥ २९ ॥

29. If disease supervenes as the result of incorrect application of the vitalizing procedure, the procedure should be forthwith suspended and the disorders duly treated.

आचाररसायनम्—

सत्यवादिनमक्रोधं निवृत्तं मद्यमैथुनात् ।
अहिंसकमनायासं प्रशान्तं प्रियवादिनम् ॥३०॥
जपशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनम् ।
देवगोब्राह्मणाचार्यगुरुवृद्धार्चने रतम् ॥ ३१ ॥
आनृशंस्यपरं नित्यं नित्यं करुणवेदिनम् ।
समजागरणस्वप्नं नित्यं क्षीरघृताशिनम् ॥ ३२ ॥
देशकालप्रमाणज्ञं युक्तिज्ञमनहङ्कृतम् ।
शस्ताचारमसंकीर्णमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ॥ ३३ ॥
उपासितारं वृद्धानामास्तिकानां जितात्मनाम् ।
धर्मशास्त्रपरं विद्यान्नरं नित्यरसायनम् ॥ ३४ ॥
गुणैरेतैः समुदितैः प्रयुङ्क्ते यो रसायनम् ।
रसायनगुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ॥३५॥
(इत्याचाररसायनम् ।)

सत्यवादिनम् सत्यवादी सत्यभाषी, अक्रोधम् क्रोधरहित अक्रोधी, मद्यमैथुनात् मद्य तथा मैथुनथी मद्य तथा मैथुनसे, निवृत्तम् निवृत्त थयेला निवृत्त,

२७. क्षणिनाम्—क्षमिणाम् (ध थ. च.)
२८. तयोः—तास्याम् (च.)
,, सुदुष्करः—सुदुःसहः (प.)
२९. व्याधयः—व्यापदः (ग.)
३१. जपशौचपरं—याज्ञ्यशौचपरं (ख.)
३२. करुणवेदिनम्—कारुण्यवेदिनम् (ह. त. च.)
३३. °प्रवणेन्द्रियम्—°प्रवलेन्द्रियम (प.)
३५. समुदितैः—समुचितः (ख.)

अहिंसकम् અહિંસક अहिंसक, **अनायासम्** શ્રમરહિત श्रम-रहित, **प्रशान्तम्** પ્રશાન્ત अत्यन्त शान्त, **प्रियवादिनम्** પ્રિયભાષી प्रियभाषी, **जप-शौच- परम्** જપ તથા પવિત્રતા-પરાયણ जप तथा पवित्रतापरायण, **धीरम्** ધીર धीर, **दाननित्यम्** હમેશાં દાનશીલ नित्य दान करनेवाले, **तपस्विनम्** તપસ્વી तपस्वी, **देव-गो-ब्राह्मण-** દેવ-ગાય-બ્રાહ્મણ देव- गो- ब्राह्मण, **आचार्य गुरु-** આચાર્ય- ગુરુ आचार्य-गुरु, **वृद्धार्चने** તથા વૃદ્ધની પૂજામાં तथा वृद्धकी पूजामें, **रतम्** પ્રીતિ રાખનારા रत, **नित्यम्** હમેશાં नित्य, **आनृशंस्यपरम्** ક્રૂરતારહિત अक्रूर, **नित्यम्** સદા सदा, **करुण-वेदिनम्** પ્રાણીઓ પર દયાદૃષ્ટિ રાખનારા प्राणियों पर दयादृष्टि रखनेवाले, **समजागरण-** સમાન જાગરણ समान जागरण, **स्वप्नम्** તથા નિદ્રાવાળા एवं निद्रावाले, **नित्यम्** હમેશાં हमेशां, **क्षीरघृताशिनम्** દૂધ તથા ઘીનું ભોજન કરનારા दूध और घीका भोजन करनेवाले, **देशकालप्रमाणज्ञम्** દેશ, કાલ તથા માત્રાને જાણનાર देश-काल तथा मात्राके जाननेवाले, **युक्तिज्ञम्** યુક્તિને જાણનાર युक्तिके जाननेवाले, **अनहङ्कृतम्** અહંકારરહિત निरहंकार, **शस्ताचारम्** શ્રેષ્ઠ આચાર-વાળા उत्तम आचारवाले, **असंकीर्णम्** પથ્ય ભોજન કરનારા पथ्यभोजी, **अध्यात्मप्रवणेन्द्रियम्** ઇન્દ્રિયોને અધ્યાત્મ વિષય તરફ લગાડનારા अध्यात्म विषयमें इन्द्रियोंको लगानेवाले, **आस्तिकानाम्** આસ્તિક आस्तिक, **जितात्मनाम्** સંયમી जितात्मा, **वृद्धानाम्** તથા વૃદ્ધોની तथा वृद्धोंके, **उपासितारम्** સેવા કરનાર उपासक, **धर्म-शास्त्रपरम्** અને ધર્મશાસ્ત્રપરાયણ और धर्मशास्त्रपरायण, **नरम्** પુરુષને पुरुषको, **नित्यरसायनम्** નિત્ય રસાયનનું સેવન કરનાર જ नित्य रसायनका सेवन करनेवाला ही, **विद्यात्** જાણવો समझना चाहिए, **यः** જે जो पुरुष, **एतैः** આ इन, **समुदितैः** સઘળા सब, **गुणैः** ગુણોથી **युक्तः** થઈ गुणोंसे युक्त हो कर, **रसायनम्** રસાયનનો रसायनका, **प्रयुङ्क्ते** પ્રયોગ કરે છે प्रयोग करता है, **सः** તે वह, **यथोक्तानाम्** પૂર્વે કહેલા पूर्वोक्त, **सर्वान्** સર્વ सब, **रसायन- गुणान्** રસાયનના ગુણોને रसायनके गुणोंको, **समश्नुते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ३०-३५ ॥ (**इति** આ यह, **आचाररसायनम्** આચારરસાયન છે आचाररसायन है।)

30-35. One who speaks the truth, who is free from anger, who abstains from alcohol and sexual congress, hurts no one, avoids overstrain, is tranquil of heart, fair-spoken, is devoted to repetition of holy chants and to cleanliness, is endowed with understanding, given to alms-giving, diligent in spiritual endeavour, delights in reverencing the gods, cows, brahmanas, teachers, seniors and elders, is attached to non-violence, and is always compassionate, moderate and balanced in his waking and sleeping, is given to regular taking of milk and ghee, is conversant with the science of clime, season and dosage, is versed in propriety, devoid of egotism, blameless of conduct, given to wholesome eating, spiritual in temperament, and attached to elders and men who are believers and self-controlled and devoted to scriptural texts; such a one should be known as enjoying the benefits of vitalization therapy constantly. If one who is endowed with all these qualities makes use of vitalization therapy, that man will reap all the benefits of vitalization which have been described above. Thus has been described 'The vitalization procedure through conduct.'

मनःशरीरशुद्धानामेव रसायनसिद्धिर्भवति—

यथास्थूलमनिर्वाह्य दोषाञ्छारीरमानसान् ।
रसायनगुणैर्जन्तुर्युज्यते न कदाचन ॥ ३६ ॥

जन्तुः મનુષ્ય मनुष्य, **शारीरमानसान्** શરીર તથા મનના शारीरिक तथा मानसिक, **दोषान्** દોષોને दोषोंको, **यथास्थूलम्** સ્થૂલ-સૂક્ષ્મના ક્રમથી स्थूल सूक्ष्मके क्रमसे, **अनिर्वाह्य** દૂર કર્યા વિના बिना निकाले, **रसायनगुणैः**

રસાયનના ગુણોથી रसायनके गुणोंसे, कदाचन કદી कभीं, न युज्यते યુક્ત થતો નથી युक्त नहीं होता ॥३६॥

36. No man who has not rid himself of the evils, both of mind and body, beginning with the gross ones, can ever expect to come by the benefits resulting from vitalization.

योगा ह्यायुःप्रकर्षार्था जरारोगनिबर्हणाः ।
मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम् ॥३७॥

आयुः-प्रकर्ष-अर्थाः આયુષ્યની વૃદ્ધિરૂપ પ્રયોજનવાળા आयुकी वृद्धिरूप प्रयोजनवाले, जरारोगनिबर्हणाः તેમજ જરા અને રોગનો નાશ કરનારા एवं जरा तथा रोगोंके निवारण करनेवाले, योगाः યોગો रसायनयोग, मनः- शरीर-शुद्धानाम् નિર્મળ મન તથા શરીરવાળા निर्मल मन तथा शरीरवाले, प्रयतात्मनाम् સંયમીઓને संयमी पुरुषोंमें, सिध्यन्ति हि ફળ આપનારા થાય છે सिद्ध होते हैं ॥३७॥

37. These procedures, which are laid down for prolonging life and removing old age and disease, prove effective only in the case of those who are pure in body and mind and are self-controlled.

तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्वमेव हतात्मसु ।
अरुजेभ्योऽद्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च ॥३८॥

तत् एतत् આ यह, सर्वम् एव સઘળું રસાયન सब रसायन, हतात्मसु મન્દ ભાગ્યવાળા લોકોને हतभागियोंको, न वाच्यम् भवेत् કહેવું ન જોઈએ कहना नहीं चाहिए, अरुजेभ्यः તેમજ રોગરહિત एवं स्वस्थ, अद्विजातिभ्यः શૂદ્ર शूद्र, येषु च અને જેઓને और जिनको, शुश्रूषा સાંભળવાની ઇચ્છા सुननेकी इच्छा, न अस्ति न હોય તેઓને કહેવું ન જોઈએ न हो उनको कहना नहीं चाहिए ॥ ३८ ॥

38. No part of this knowledge should ever be imparted to those whose natures are depraved, who are free from disease, who are outside the fold of the twice-born and those who have no eagerness to learn.

३८. अरुजेभ्योऽद्विजातिभ्य:-अरजोभ्यो द्विजातिभ्य: (व. ५.)
,, अरुजेभ्य:-अजरेभ्य: (प.)

मर्त्यैर्भिषजोऽवश्यं पूजनीयाः—

ये रसायनसंयोगा वृष्ययोगाश्च ये मताः ।
यच्चौषधं विकाराणां सर्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥३९॥

ये જે जो, रसायनयोगाः રસાયનના પ્રયોગો रसायनके प्रयोग, ये च અને જે और जो, वृष्ययोगाः વાજીકરણના પ્રયોગો वाजीकरणके प्रयोग, मताः કહ્યા છે कहे गये हैं, यत् च तथा જે तथा जो, विकाराणाम् રોગોનું रोगोंका, औषधम् ઔષધ કહ્યું છે औषध कहा है, तत् તે वे, सर्वम् બધાં सब, वैद्यसंश्रयम् વૈદ્ય પર નિર્ભર છે वैद्यके ही आश्रित हैं ॥ ३९ ॥

39. All vitalization procedures, all procedures of virilification and all medicine for the alleviation of disease —all this is dependent on the physician.

प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्धीमन्तं वेदपारगम् ।
अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तितः ॥४०॥

तस्मात् માટે इस लिए, बुधः ડાહ્યા માણસે बुद्धिमान मनुष्य, धीमन्तम् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, वेदपारगम् વેદના પારને પામેલા आयुर्वेदपारंगत, प्राणाचार्यम् વૈદ્યની वैद्यकी, देवेन्द्रः દેવેન્દ્રે देवेन्द्रने, अश्विनौ इव જેવી અશ્વિનીકુમારની પૂજા કરી હતી તેવી जैसी अश्विनी-कुमारोंकी पूजा की थी वैसी, अतिशक्तितः પોતાની શક્તિથી પણ વધારે अपनी शक्तिसे भी अधिक, पूजयेत् પૂજા કરવી જોઈએ पूजा करे ॥ ४० ॥

40. Therefore the intelligent man should revere, to the best of his ability, the physician who is the master of life, who is wise and has mastered the vedas, just as Indra cherishes the Aswin Twins.

अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ॥४१॥
प्रशीर्णा दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
वज्रिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥४२॥
चिकित्सितश्च शीतांशुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा ।
सोमाभिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥४३॥
भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।
वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥४४॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥४५॥

देवभिषजौ देवताओना वैद्य देवोंके वैद्य, अश्विनौ अश्विनीकुमारोने अश्विनीकुमार, यज्ञवाहौ इति यज्ञवाह यज्ञवाह, स्मृतौ मानवामां आवे छे माने जाते हैं, हि केमके क्योंकि, यज्ञस्य यज्ञनुं यज्ञके, छिन्नम् कपायेलुं कटे हुए, शिरः मस्तक सिरको, ताभ्याम् तेओए उन्होंने, समाहितम् सांध्युं हतुं पुनः जोड़ा था, प्रशीर्णाः पडी गयेला गिरे हुए, पूष्णः पूषाना पूषाके, दशनाः दांत दांतको, भगस्य भगनां भगके, नष्टे नष्ट थयेलां नष्ट हुए, नेत्रे च नेत्र नेत्रको, वज्रिणः च अने इन्द्रना और इन्द्रके, भुजस्तम्भः च स्तम्भ थयेला हाथनी भुजस्तम्भको, ताभ्याम् तेओए इन्होंने, एव ज ही, चिकित्सितः चिकित्सा करी हती चिकित्सा की थी, राजयक्ष्मणा राजयक्ष्माथी क्षयसे, गृहीतः घेरायेला पीडित, शीतांशुः शीतळ किरणोवाळा शीतल किरणोंवाले, चन्द्रः चन्द्रनी चन्द्रमाकी, ताभ्याम् तेओए इन्होंने, चिकित्सितः चिकित्सा करी हती चिकित्सा की थी, सोमाभिपतितः सौम्यभाव नष्ट थई जतां सौम्यभाव नष्ट हो जाने पर, चन्द्रः चंद्रमाने चन्द्रमाको, ताभ्याम् तेओए इन्होंने, पुनः फरीथी फिरसे, सुखीकृतः सुखी कर्यो हतो सुखी किया था, भार्गवः भृगुपुत्र भृगुपुत्र, च्यवनः च्यवन च्यवन, वृद्धः सन् वृद्ध होवा छतां वृद्ध होने पर भी, कामी कामी बनवाथी कामी बननेसे, वीतवर्णस्वरोपेतः नाश पामेला वर्ण तथा स्वरवाळा थई वर्ण तथा स्वरके नष्ट हो जाने पर, विकृतिम् गतः विकृतिने पाम्या हता विकृतिको प्राप्त हो गये थे, ताभ्याम् ते बन्नेए इन्होंने, पुनर्युवा तेने फरी युवान उनको पुनः जवान, कृतः बनाव्या हता किया था, भिषगुत्तमौ वैद्योमां श्रेष्ठ अश्विनीकुमारो वैद्योंमें श्रेष्ठ अश्विनीकुमार, एतैः आ इन, अन्यैः च अने बीजां और दूसरे, बहुभिः घणां बहुत, कर्मभिः कर्मोथी कर्मोंके कारण, इन्द्रादीनाम् इन्द्रादि इन्द्रादि, महात्मनाम् महात्माओना महात्माओंके, भृशम् अत्यन्त अत्यन्त, पूज्यौ पूज्य पूज्य, बभूवतुः थया हता हुए थे ॥ ४१-४५ ॥

41-45 The Aswins who are the physicians of the gods are celebrated as the re-suscitators of Sacrifice, for it is they that reunited the severed head of Sacrifice. It is these two, again, that successfully treated Pushan when his teeth had become loosened, Bhaga when he had lost his eye-sight and Indra when his arm had become stiffened. These two, moreover, cured Soma—the Moon-God, of consumption and restored him to his happiness when he had fallen from his state of good health. When Chyavana, the son of Bhrigu, had become decrepit with loss of voice and body-lustre as the result of old age, but hankered still for sense-pleasures, it is the Aswin pair that made him young once again. On account of these and many other miracles of healing, these two, the greatest of physicians, came to be regarded with honour by great personages such as Indra and others.

ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथा नानाहवींषि च ।
धूम्राश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्प्यन्ते द्विजातिभिः ॥४६॥

४३. सोमाभिपतितः–सोमाभिपतितः (त.)
४४. वीतवर्णस्वरोपेतः– वीर्यवर्णस्वरोपेतः (ध.)
४६. तथा नानाहवींषि च–तथाऽन्यानि हवींषि च (ब. ध. क.)
,, धूम्राश्च–धूमाश्च (ब. ध.)

प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्नुते ।
सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥४७॥
इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथाऽन्या हि देवताः ॥४८॥
अजरैरमरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ।
पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥ ४९ ॥
मृत्युव्याधिजरावश्यैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।
किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥५०॥

द्विजातिभिः બ્રાહ્મણોથી ब्राह्मणोंसे, ताभ्याम् તેઓને અર્થે इनको, ग्रहाः સોમપાન કરવાનાં પાત્રો सोमपात्र, स्तोत्राणि સ્તોત્રો स्तोत्र, मन्त्राणि મંત્રો मंत्र, तथा તથા तथा, नाना- વિવિધ પ્રકારનાં नाना प्रकारके, हवींषि च બલિદાનો बलि, धूम्राः તથા ધૂસરા રંગના तथा धूसर, पशवः च પશુઓ पशु, प्रकल्प्यन्ते યજ્ઞમાં આપવામાં આવે છે यज्ञमें दिये जाते हैं, भगवान् ભગવાન भगवान, शक्रः ઇન્દ્ર इन्द्र, प्रातःसवने પ્રાતઃસવનમાં प्रातःसवनमें, अश्विभ्याम् અશ્વિનીકુમારોની अश्विनीकुमारोंके, सह સાથે साथ, सोमम् સોમરસનું सोमको, अश्नुते च પાન કરે છે पीता है, सौत्रामण्याम् સૌત્રામણી નામના યજ્ઞમાં सौत्रामणी नामके यज्ञमें, अश्विभ्याम् અશ્વિનીકુમારોની अश्विनीकुमारोंके, सह સાથે साथ, मोदते च આનંદ પામે છે प्रसन्न होता है, द्विजैः બ્રાહ્મણોથી ब्राह्मणोंसे, प्रायशः ઘણું ખરું प्रायः, इन्द्राग्नी ઇન્દ્ર-અગ્નિ इन्द्र-अग्नि, अश्विनौ च અને અશ્વિનીકુમારોની और अश्विनीकुमारोंका, स्तूयन्ते સ્તુતિ કરાય છે स्तवन किया जाता है, वेदवाक्येषु च અને વેદવાક્યોમાં और वेदवाक्योंमें, तथा અશ્વિની-કુમારના જેવી अश्विनीकुमारकी तरह, अन्याः બીજા अन्य, देवताः દેવતાઓની देवताओंका, न स्तूयन्ते हि સ્તુતિ કરવામાં આવતી નથી स्तवन नहीं किया जाता, साधिपैः ઇન્દ્રસહિત अपने राजा इन्द्रके साथ, अजरैः જરારહિત अजर, अमरैः મૃત્યુથી રહિત अमर, ध्रुवैः ચિરસ્થાયી शाश्वत, प्रयतैः તથા જિતાત્મા तथा संयतात्मा, विबुधैः દેવતાઓથી देवताओंसे, एवम् આ પ્રમાણે इस तरह, अश्विनौ એ અશ્વિનીકુમારો यदि अश्विनीकुमार, भिषजौ વૈદ્યો છે वैद्य हैं, इति એ હેતુથી इस हेतुसे, पूज्येते પૂજાય છે पूजे जाते हैं, मृत्यु-व्याधि- તો મૃત્યુ-વ્યાધિ तो मृत्यु- व्याधि, जरावश्यैः તથા જરાને વશ जराके वशीभूत, दुःखप्रायैः દુઃખની અધિકતાવાળા दुःखकी अधिकतावाले, सुखार्थिभिः તથા સુખની ઇચ્છાવાળા तथा सुखकी इच्छावाले, मर्त्यैः મનુષ્યોથી मनुष्योंसे, भिषजः વૈદ્યોનું वैद्योंका, अतिशक्तितः પોતાની શક્તિથી પણ વિશેષ अपनी शक्तिसे भी अधिक, किं पुनः શા માટે क्यों, पूज्याः न स्युः પૂજન ન કરવામાં આવે? पूजन न किया जाय? ॥ ४६-५० ॥

46-50. Cups of soma, psalms, hymns, various kinds of burnt offerings and smoke-colored cattle are offered in sacrifice by the priests in honour of these two. In the morning Indra drinks the libatory soma along with these two in the sacrificial place. It is again in their company that the great God rejoices in the 'Sautramani sacrifice'. Indra, Agni and the two Aswins—these are the four deities that are the most commonly invoked by the priests. No gods are praised in the vedic hymns to the same extent as these four. If the Aswin twins, in virtue of their office as healers, are thus held in honour by the very gods, including their chief, all of whom are unaging, immortal, changeless and self-controlled, what need then, is there to say, that physicians can never be honoured too much by mere mortals, who are subject to death, disease and old age and are for the most part miserable and who hunger for happiness ?

४७. अश्विभ्यां सहाश्नुते–सोमं पिबति साश्विनः (ग.)
५०. दुःखप्रायैः–दुःखप्राप्तैः (ग.)

प्राणाचार्यप्रशंसा—

शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजातिः शास्त्रपारगः ।
प्राणिभिर्गुरुवत् पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥५१॥

प्राणिभिः પ્રાણીઓએ प्राणियोंको, शीलवान् સદાચાર-સમ્પન્ન शीलवान, मतिमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, युक्तः યુક્તિ સમજનાર योजना जाननेवाला, शास्त्रपारगः અને શાસ્ત્રના પારને પામેલા और शास्त्रपारंगत, द्विजातिः બ્રાહ્મણ વૈદ્યની ब्राह्मण वैद्य, गुरुवत् ગુરુની પેઠે गुरुकी तरह, पूज्यः પૂજા કરવી જોઈએ पूजनीय है, हि કારણ કે क्योंकि, सः તે वह, प्राणाचार्यः પ્રાણાચાર્ય प्राणाचार्य, स्मृतः ગણાય છે कहलाता है ॥ ५१ ॥

51. The twice-born physician, who is endowed with character, intelligence and reason and has mastered the science of healing, deserves to be reverenced as a mentor by all men. He indeed is regarded 'Life's Guardian'.

विद्यासमाप्तौ भिषजो द्वितीया जातिरुच्यते ।
अश्नुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ॥५२॥

विद्या-समाप्तौ વિદ્યાની સમાપ્તિ થવાથી विद्या समाप्त होने पर, भिषजः વૈદ્યનો वैद्यका, द्वितीया બીજો दूसरा, जातिः જન્મ થયો जन्म हुआ, उच्यते એમ કહેવાય છે ऐसा कहा जाता है, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, पूर्वजन्मना પહેલા જન્મથી पहले जन्मसे, वैद्य- शब्दम् 'વૈદ્ય' એ નામને 'वैद्य' इस संज्ञाको, न अश्नुते પામતો નથી प्राप्त नहीं करता ॥ ५२ ॥

52. On the completion of his studies, the physician is said to be 're-born' and acquires the title of 'physician'. For no one is a physician by right of birth.

विद्यासमाप्तौ ब्राह्मं वा सत्त्वमार्षमथापि वा ।
ध्रुवमाविशति ज्ञानात्तस्माद्वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥५३॥

विद्यासमाप्तौ આયુર્વેદવિદ્યાની સમાપ્તિ થતાં आयुर्वेदविद्याकी समाप्ति होने पर, ज्ञानात् જ્ઞાનને લીધે ज्ञानके कारण, ब्राह्मम् वा બ્રાહ્મ ब्राह्म, अथ अपि वा કે या, आर्षम् આર્ષ आर्ष, सत्त्वम् સત્ત્વનો सत्त्व, ध्रुवम् ખરેખર निश्चयसे ही, आविशति પ્રવેશ થાય છે आ बसता है, तस्मात् તેથી इस लिए, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, द्विजः દ્વિજ द्विज, स्मृतः કહેવાય છે कहाता है ॥५३॥

53. On the completion of his studies, the spirit of revelation or of inspiration of the truth descends into the student. It is by reason of this initiation, then, that a physician is called a 'Dwija or a twice-born one'.

नाभिध्यायेन्न चाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनिस्वरम् ॥५४॥

कश्चित् કોઈ પણ कोई भी, बुधः ડાહ્યા મનુષ્યે बुद्धिमान पुरुष, अनित्वरम् દીર્ઘ दीर्घ, आयुः આયુષ્યની आयुकी, इच्छन् ઇચ્છા રાખતાં इच्छा करते हुए, प्राणाचार्यम् વૈદ્યનો वैद्यका, न अभिध्यायेत् દ્રોહ ન કરવો द्रोह न करे, न च आक्रोशेत् તેની નિન્દા ન કરવી न उसकी निन्दा करे, अहितम् તથા તેનું અહિત और उसका अहित भी, न ન न, समाचरेत् કરવું करे ॥५४॥

54. No thoughtful man, therefore, who seeks enduring life, should ever covet the possessions of the 'Guardian of Life' or revile him, or do any harm.

भिषजं प्रत्यातुरस्य कर्तव्यम्—

चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वाऽसंश्रुत्य मानवः ।
नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्येह निष्कृतिः ॥५५॥

यः मानवः જે પુરુષ जो पुरुष, चिकित्सितः ચિકિત્સા થયા પછી चिकित्सा हो जाने पर, संश्रुत्य ધન આદિ ઉપકાર કરવાનું કબૂલ કરી धन आदि उपकारकी प्रतिज्ञा करके, असंश्रुत्य वा કે નહિ કરી अथवा न करके भी, वैद्याय વૈદ્યનો वैद्यका, न उपाकरोति

५१. द्विजातिः—त्रिजातिः (ध. फ.)
५२. द्वितीया—तृतीया (त. ध. प.)
५३. द्विजः—त्रिजः (त. ध.)
५५. नोपाकरोति वैद्याय—वैद्याय नोपकुरुते (ग. ध.)

ઉપકારનો બદલો વાળતો નથી प्रत्युपकार नहीं करता, तस्य તેનો उसका, इह જગતમાં संसारमें, निष्कृतिः છુટકારો छुटकारा, न अस्ति થતો નથી नहीं है ॥५५॥

55. Whoever, having been treated by a physician, does not recompense him, whether or not there be a previous understanding for remuneration, that man, is beyond redemption.

वैद्यः स्वसुतानिवातुरान् चिकित्सेत् —

भिषगप्यातुरान् सर्वान् स्वसुतानिव यत्नवान् ।
आबाधेभ्यो हि संरक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमम् ॥५६॥

अनुत्तमम् અતિ ઉત્તમ अत्युत्तम, धर्मम् ધર્મની धर्मकी, इच्छन् ઇચ્છા કરતા इच्छा करता हुआ, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, अपि પણ भी, यत्नवान् યત્નવાન થઈ यत्नवान हो कर, सर्वान् સઘળા सब, आतुरान् રોગીઓની रोगियोंकी, स्वसुतान् પોતાના પુત્રોની अपने पुत्र, इव પેઠે जैसी, आबाधेभ्यः રોગોમાંથી रोगोंसे, संरक्षेत् રક્ષા કરવી જોઈએ रक्षा करे ॥ ५६ ॥

56. For his part, the physician, too, should regard all his patients as if they were his own children and vigilantly guard them from all harm, considering this to be his highest religion.

आयुर्वेदोपदेशो महर्षीणां धर्मार्थमेव—

धर्मार्थं चार्थकामार्थमायुर्वेदो महर्षिभिः ।
प्रकाशितो धर्मपरैरिच्छद्भिः स्थानमक्षरम् ॥५७॥

अक्षरम् स्थानम् મોક્ષની मोक्षकी, इच्छद्भिः ઇચ્છા રાખનારા इच्छा करनेवाले, धर्मपरैः ધર્મપરાયણ धर्म-परायण, महर्षिभिः મહર્ષિઓએ महर्षियोंने, धर्मार्थम् ધર્મ માટે धर्मके लिए, अर्थकामार्थम् च તેમજ અર્થ તથા કામને માટે एवं अर्थ तथा कामके लिए, आयुर्वेदः આયુર્વેદનો आयुर्वेदको, प्रकाशितः પ્રકાશ કર્યો છે प्रकाश किया है ॥५७॥

57. With the object of righteousness, wealth and sense-satisfaction, the great sages devoted to righteousness and to seeking the indestructible state, promulgated the science of life.

नार्थार्थं नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ।
वर्तते यश्चिकित्सायां स सर्वमतिवर्तते ॥५८॥

यः જે जो, न अर्थार्थम् અર્થને માટે નહિ अर्थ-प्राप्तिके लिए नहीं, न अपि कामार्थम् તેમજ કામને માટે પણ નહિ कामप्राप्तिके लिए भी नहीं, अथ પણ किन्तु, भूतदयाम् ભૂતદયાને भूतदयाके, प्रति લક્ષ્ય કરીને उद्देशसे, चिकित्सायाम् ચિકિત્સામાં चिकित्सामें, वर्तते પ્રવૃત્તિ કરે છે प्रवृत्त होता है, सः તે વૈદ્ય वह वैद्य, सर्वम् સર્વથી सबसे, अतिवर्तते શ્રેષ્ઠ બને છે श्रेष्ठ होता है ॥ ५८ ॥

58. He who practises medicine neither for gain nor for gratification of the senses, but moved by compassion for creatures, surpasses all.

कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥५९॥

ये तु પણ જે किन्तु जो, वृत्त्यर्थम् જીવનનિર્વાહને માટે जीवननिर्वाहके लिए, चिकित्सा-पण्यविक्रयम् ચિકિત્સાને વેંચવાની વસ્તુ ગણી તેનો વિક્રય चिकित्साको विक्रय-क्रय्य समझ कर उसका विक्रय, कुर्वते કરે છે करते हैं, ते તેઓ वे, काञ्चनम् સુવર્ણના सुवर्णके, राशिम् ઢગલાને ढेरको, हित्वा છોડીને छोड़ कर, पांशुराशिम् ધૂળના ઢગલાને धूलिके ढेरको, उपासते મેળવે છે पाता है ॥ ५९ ॥

59. Those who, for the sake of a living, make merchandise of medicine,

५६. धर्ममनुत्तमम्—आयुरनुत्तमम् (द.)
५७. धर्मार्थं—नात्मार्थं (त.)
,, चार्थकामार्थम्—नार्थकामार्थम (ध. क.)
,, ,, —मोक्षकामार्थम् (प.)

bargain for a dust-heap, letting go a heap of gold.

जीवितदातुर्भिषजः प्रशंसा—

दारुणैः कृष्यमाणानां गदैर्वैवस्वतक्षयम् ।
छित्त्वा वैवस्वतान् पाशान् जीवितं यः प्रयच्छति ॥६०॥

धर्मार्थदाता सदृशस्तस्य नेहोपलभ्यते ।
न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥६१॥

दारुणैः ભયંકર दारुण, **गदैः** રોગોથી रोगोंसे **वैवस्वतक्षयम्** યમમંદિર તરફ यमगृहकी ओर, **कृष्यमाणानाम्** ખેંચાતાં પ્રાણીઓના खींचे जाते हुए प्राणियोंके, **वैवस्वतान् पाशान्** યમપાશોને यमपाशोंको, **छित्त्वा** કાપીને काट कर, **यः** જે जो वैद्य, **जीवितम्** જીવનનું जीवन, **प्रयच्छति** દાન કરે છે देता है, **तस्य** તેના उसके, **सदृशः** જેવો जैसा, **धर्मार्थदाता** ધર્મ તથા અર્થનું દાન કરનારો धर्म और अर्थका दान करनेवाला, **इह** આ જગતમાં इस संसारमें, **न उपलभ्यते** મળી શકતો નથી नहीं मिल सकता, **हि** કારણ કે क्योंकि, **जीवितदानात्** જીવનના દાન કરતાં जीवनदानसे, **अन्यत्** બીજું કોઈ अन्य कोई, **दानम्** દાન दान, **न हि विशिष्यते** શ્રેષ્ઠ નથી श्रेष्ठ नहीं है ॥६०-६१॥

60-61. There is no benefactor, either moral or material, comparable to those physician who regains those who are being dragged away by fierce diseases towards the abode of death, back to life, by severing the noose of death. For there is no other gift greater than that of life.

परो भूतदया धर्म इति मत्वा चिकित्सया ।
वर्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥६२॥

यः જે વૈદ્ય जो वैद्य, **भूतदया** ભૂતદયા भूतदया, **परः** પરમ परम, **धर्मः** ધર્મ છે धर्म है, **इति** એમ ऐसा, **मत्वा** સમજીને समझ कर, **चिकित्सया** ચિકિત્સામાં चिकित्सामें, **वर्तते** પ્રવૃત્તિ કરે છે प्रवृत्त होता है, **सः** તે वह, **सिद्धार्थः** કૃતકૃત્ય થઈને कृतार्थ हो कर, **अत्यन्तम्** અત્યન્ત अत्यन्त, **सुखम्** સુખ सुखको, **अश्नुते** પ્રાપ્ત કરે છે पाता है ॥ ६२ ॥

62 He who practises medicine, holding compassion for creatures as the highest religion, is a man who has fulfilled his mission and attains supreme happiness.

चतुर्थपादोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

आयुर्वेदसमुत्थानं दिव्यौषधिविधिं शुभम् ।
अमृताल्पान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ॥ ६३॥

सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेश्वरः ।
आयुर्वेदसमुत्थाने तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ६४॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकौ** ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, **आयुर्वेद-** આયુર્વેદની आयुर्वेदका, **समुत्थानम्** ઉત્પત્તિ समुत्थान, **शुभम्** શુભ मंगलकारी, **दिव्यौषधि-** દિવ્ય ઔષધિઓની दिव्य ओषधियोंकी, **विधिम्** વિધિ विधि, **अमृताल्पान्तर-** અમૃત કરતાં થોડા ઓછા अमृतसे थोडा कम, **गुणम्** ગુણવાળું गुणवाला, **सिद्धम्** સિદ્ધ सिद्ध, **रत्नरसायनम्** રત્નરસાયન (ઇંદ્રોક્ત રસાયન) વગેરે रत्न रसायन (इन्द्रोक्त-रसायन) आदि, **यत्** જે जो, **अमरेश्वरः** ઇન્દ્રે इन्द्रसे, **सिद्धेभ्यः** સિદ્ધ પુરુષોને सिद्धोंको, **ब्रह्मचारिभ्यः** તથા બ્રહ્મચારીઓને तथा ब्रह्मचारियोंको, **उवाच** કહ્યું હતું कहा था, **तत्** તે वह, **सर्वम्** બધું सब, **आयुर्वेद-समुत्थाने** 'આયુર્વેદસમુત્થાનીય' નામના પાદમાં **आयुर्वेदसमुत्थानीय'** नामके पादमें, **संप्रकाशितम्** સારી રીતે પ્રકાશિત કર્યું છે अच्छी तरह प्रकाशित किया है ॥ ६३-६४ ॥

६०. यः—च (ध.)
६१. धर्मार्थदाता सदृशस्तस्य नेहोपलभ्यते—धर्मार्थे सदृशस्तस्य दाता न ह्योपपद्यते (ध.)
६२. चिकित्सया—चिकित्सिते (ध.)
६४. अमरेश्वरः—अमरोत्तमः (ध.)

Here are the two recapitulatory **verses**—

63-64. The advent of the Science of Life and the auspicious administration of sovereign herbs; the procedure, well-nigh comparable in virtue to ambrosia itself of vitalization by precious minerals etc., which were propounded by the Lord of immortals to the adepts in Brahmacharya—all this has been set forth in this topic on the 'Advent of the Science of Life'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने रसायनाध्याये आयुर्वेदसमुत्थानीयो नाम रसायनपादश्चतुर्थः ॥ १-(४) ॥

समाप्तश्चायं रसायनाध्यायः ॥ १ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **चिकित्सास्थाने** ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, **रसायनाध्याये** રસાયનાધ્યાયમાં रसायनाध्यायमें, **आयुर्वेदसमुत्थानीयः** આયુર્વેદસમુત્થાનીય आयुर्वेदसमुत्थानीय, **नाम** નામનો नामका, **चतुर्थः** ચોથો चौथा, **रसायनपादः** રસાયનપાદ સંપૂર્ણ થયો रसायनपाद समाप्त हुआ ॥ १-(४) ॥

अयम् આ यह, **रसायनाध्यायः** રસાયનાધ્યાય रसायनाध्याय, **समाप्तः** સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥१॥

1-(4). Thus, in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the fourth quarter entitled 'The Advent of the Science of Life' of the chapter on vitalization is completed.

1. Thus the first chapter on vitalization is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય अध्याय दूसरा

Chapter II

वाजीकरणाध्याये प्रथमः पादः ।

વાજીકરણાધ્યાયમાં પ્રથમ પાદ

वाजीकरणाध्यायमें प्रथम पाद

The first quarter of the chapter on Virilification

संप्रयोगशरमूलीयवाजीकरणपादोपक्रमः—

अथातः संयोगशरमूलीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **संयोगशरमूलीयम्** 'સંયોગશરમૂલીય' નામના 'संयोगशरमूलीय नामके', **वाजीकरणपादम्** પહેલા વાજીકરણપાદનું प्रथम वाजीकरणपादका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the first quarter entitled 'The preparations of roots of pen-reed grass of the chapter on Virilification.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वाजीकरणस्यावश्यकर्तव्यता—

वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।
तदायत्तौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च ॥३॥
पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चैते सुताश्रयाः ।

आत्मवान् સદાચારવાળા आत्मवान, **पुरुषः** પુરુષે पुरुष, **नित्यम्** હમેશાં नित्य, **वाजीकरणम्** વાજીકરણની वाजीकरणकी, **अन्विच्छेत्** ઇચ્છા કરવી इच्छा करे, **हि**

કારણ કે क्योंकि, धर्म-अर्थौ ધર્મ-અર્થ धर्म-अर्थ, प्रीतिः च પ્રીતિ प्रीति, यशः च एव અને યશ પણ और यश भी, तत् તેને उसीके, आयत्तौ हि આધીન છે आश्रित है, एतत् આ यह, पुत्रस्य પુત્રોત્પત્તિનું पुत्र-प्राप्तिका, आयतनम् કારણ છે कारण है, एते અને આ और ये, गुणाः च ગુણો गुण, सुताश्रयाः પુત્રનો આશ્રય કરીને રહેલા છે पुत्राश्रित हैं ॥ ३½ ॥

3-3½. The man of self-restraint should seek always to maintain his virility by means of virilification, as righteousness, wealth, affection and good repute are dependent on the maintenance of healthy manhood. It, again, is the means of begetting a son in whom these qualities are based.

वाजीकरणेषु स्त्रियाः श्रेष्ठत्वं तत्र हेतुः —

वाजीकरणमग्र्यं च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥४॥
इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥५॥
(सङ्घातो हीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते।)
स्त्र्याश्रयो हीन्द्रियार्थो यः स प्रीतिजननोऽधिकम् ।
स्त्रीषु प्रीतिर्विशेषेण स्त्रीष्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ॥६॥
धर्मार्थौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
सुरूपा यौवनस्था या लक्षणैर्या विभूषिता ॥७॥
या वश्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ।

या જે जो, स्त्री સ્ત્રી स्त्री, प्रहर्षिणी પ્રહર્ષ ઉપજાવનારી છે प्रहर्षदायक है, क्षेत्रम् તે ક્ષેત્ર છે वह क्षेत्र है, अग्र्यम् અને શ્રેષ્ઠ और श्रेष्ठ, वाजीकरणम् च વાજી-છે वाजीकरण है, हि કારણકે क्योंकि, एकैकशः એક એક एक एक, अपि પણ भी, इष्टाः અનુકૂળ प्रिय, अर्थाः વિષય विषय, परम् અત્યંત अत्यन्त, प्रीतिकराः પ્રીતિ કરનાર प्रीतिकर, स्मृताः માનેલ છે તો माना गया है तो, ये स्त्रीशरीरे જેઓ સ્ત્રીશરીરમાં जो स्त्रीशरीरमें, सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः સમુદાયરૂપે રહેલા છે संघातरूपसे स्थित हैं, किम् पुनः તેઓનું કહેવું જ શું? उनका क्या कहना?, हि કારણકે क्योंकि, इन्द्रियार्थानाम् ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો इन्द्रियोंके विषयोंका, सङ्घातः સમુદાય संघात, स्त्रीषु સ્ત્રીઓમાં જ स्त्रियोंमें ही, विद्यते છે है, अन्यत्र न બીજે કોઈ સ્થળે નથી अन्यत्र नहीं, यः જે जो, इन्द्रियार्थः ઇન્દ્રિયનો વિષય इन्द्रियका विषय, स्त्र्याश्रयः સ્ત્રીઓનો આશ્રય કરીને રહ્યો હોય છે स्त्रियोंमें आश्रित है, सः તે वह, अधिकम् અત્યંત अधिक, प्रीतिजननः हि પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરનારો છે प्रीतिजनक है, स्त्रीषु સ્ત્રીઓમાં स्त्रियोंमे, विशेषेण અધિકતાથી अधिकतासे, प्रीतिः પ્રીતિ રહે છે प्रेम रहता है, स्त्रीषु સ્ત્રીઓમાં स्त्रियोंमें, अपत्यम् સન્તતિ सन्तान, प्रतिष्ठितम् રહેલી છે प्रतिष्ठित है, स्त्रीषु સ્ત્રીઓમાં स्त्रियोंमें, धर्मार्थौ ધર્મ, અર્થ धर्म, अर्थ, लक्ष्मीः च તથા લક્ષ્મી રહેલ છે तथा लक्ष्मी प्रतिष्ठित हैं, स्त्रीषु અને સ્ત્રીઓમાં और स्त्रियोंमें, लोकाः લોકો लोक, प्रतिष्ठिताः રહેલા છે प्रतिष्ठित हैं, या જે जो, सुरूपा સુંદર રૂપવાળી सुरूप, यौवनस्था તેમજ યુવાન હોય एवं युवती है, या જે जो, लक्षणैः શુભ લક્ષણોથી शुभ चिह्नोंसे, विभूषिता વિભૂષિત હોય युक्त है या જે जो, वश्या આધીન રહેનારી હોય आज्ञाकारिणी है, या च અને જે और जो, शिक्षिता શિક્ષિત હોય शिक्षित है, सा स्त्री તે સ્ત્રીને वह स्त्री, वृष्यतमा અત્યંત વૃષ્ય अत्यंत वृष्य, मता માનેલી છે मानी गई है ॥ ४-७½ ॥

4-7½. The best means of stimulating one's manhood (the best agent of virilification), is an exhilarating sexual partner in the wife. When the desired sense-objects yield great pleasure even if singly experienced by the senses, then what need be said of the person of the woman in whom the delectable objects of all the senses are found established together. Such combination of the delectable objects of all the senses is

५. इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः—एकत्वेनापि विषयाः (च. प.)
,, प्रतिष्ठिताः—व्यवस्थिताः (क. च.)

found only in the person of the woman and nowhere else. Indeed it is the object that is found in the person of the woman that evokes our pleasure greatly. Hence it is that man's pleasure is mainly in the woman and that in her is established the source of progeny. In her also are established righteousness, wealth, auspiciousness and the two worlds—this and the other. The woman who is good-looking, young, endowed with auspicious physiognomic marks, amiable and is skilled in fine arts, acts as the best virilific.

गमनार्हा स्त्री—

नानाभक्त्या तु लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ॥८॥
तं तं प्राप्य विवर्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ।
वयोरूपवचोहावैर्या यस्य परमाङ्गना ॥ ९ ॥
प्रविशत्याशु हृदयं दैवाद्वा कर्मणोऽपि वा ।
हृदयोत्सवरूपा या या समानमनःशया ॥१०॥
समानसत्त्वा या वश्या या यस्य प्रीयते प्रियैः ।
या पाशभूता सर्वेषामिन्द्रियाणां परैर्गुणैः ॥११॥
यया वियुक्तो निस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ।
यस्या ऋते शरीरं ना धत्ते शून्यमिवेन्द्रियैः ॥१२॥
शोकोद्वेगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ।
याति यां प्राप्य विस्रम्भं दृष्ट्वा हृष्यत्यतीव याम् ॥१३॥
अपूर्वामिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ।

९. हावैः—भावैः (थ.)
१०. हृदयोत्सवरूपा—हृदयोत्सवभूता (क. थ.)
,, समानमनःशया—समानमनःश्रया (प.)
११. प्रियैः—प्रिये (थ.)
,, ,, —नरैः (थ.)
१३. विस्रम्भं—विश्रंशम (प.)
१४. हर्षातिवेगतः—हर्षाभिभूषितः (थ.)

गत्वा गत्वाऽपि बहुशो यां तृप्तिं नैव गच्छति ॥१४॥
सा स्त्री वृष्यतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ।
अतुल्यगोत्रां वृष्यां च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ॥१५॥
शुद्धस्नातां व्रजेन्नारीमपत्यार्थी निरामयः ।

लोकस्य तु મનુષ્યોની लोगकी, नानाभक्त्या જુદી જુદી રુચિને લઈ भिन्न भिन्न प्रकारकी रुचि होनेसे, दैवयोगात् च તથા દૈવયોગથી तथा दैवयोगसे, योषिताम् સ્ત્રીઓના स्त्रियोंके, रूपादयः રૂપ વગેરે रूपादि, गुणाः ગુણો गुण, तम् तम् તે તે उस उस, नरम् પુરુષને पुरुषको, प्राप्य પ્રાપ્ત કરીને पा कर, विवर्धन्ते વૃદ્ધિ પામે છે बढ़ते हैं, या परमा જે ઉત્તમ जो उत्तम, अङ्गना સ્ત્રી स्त्री, वयः-रूप- વય- રૂપ वय- रूप, वचः- हावैः વાણી અને હાવભાવ વડે बातें और हावभावके कारण, दैवात् वा દૈવયોગથી दैवयोगसे, कर्मणः अपि वा અથવા કોઈ કર્મથી अथवा कोई कर्मसे, यस्य જેના जिसके, हृदयम् હૃદયમાં हृदयमें, आशु શીઘ્ર शीघ्र, प्रविशति પ્રવેશ કરે છે बैठ जाती है, या જે जो, हृदयोत्सवभूता હૃદયના ઉત્સવરૂપ હોય છે हृदयको आनन्दयुक्त करनेवाली है, या જે जो, समानमनःशया સમાન કામનાવાળી હોય છે समान कामेच्छावाली है, या જે जो, समानसत्त्वा સમાન મનવાળી હોય છે समान मनवाली है, या જે जो, वश्या વશ રહેનારી હોય છે वश्य है, या જે जो, यस्य જેની जिसके, प्रियैः પ્રિય વસ્તુઓ વડે प्रिय भावोंसे, प्रीयते પ્રસન્ન થાય છે प्रसन्न होती है, या જે जो, परैः गुणैः શ્રેષ્ઠ ગુણો વડે श्रेष्ठ गुणोंके कारण, सर्वेषाम् સર્વ सब, इन्द्रियाणाम् ઇન્દ્રિયોના इन्द्रियोंको, पाशभूता પાશરૂપ હોય છે फांस लेनेवाली है, ना પુરુષ पुरुष, यया જેનાથી जिससे, वियुक्तः વિયોગ પામતાં वियोग होने पर, अरतिः બેચેન થઈ बेचैन हो कर, जगत् જગતને जगतको, निस्त्रीकम् સ્ત્રીરહિત स्त्रीरहित, मन्यते માને છે समझता है, यस्याः ऋते તથા જેના સિવાય तथा जिसके बिना, इन्द्रियैः ઇન્દ્રિયોથી इन्द्रियोंसे, शून्यम् इव જાણે શૂન્ય હોય એવા शून्य प्रतीत होते, शरीरम् શરીરને शरीरको, धत्ते ધારણ કરે છે धारण करता है, याम्

१५. प्रहृष्टां—प्रहृष्टां (ग.)

दृष्ट्वा જેને જોઈને जिसे देख कर, शोक-उद्वेग- શોક ઉદ્વેગ शोक उद्वेग, अरति-भयैः અરતિ અને ભયથી बेचैनी तथा भयसे, न अभिभूयते પરાભવ પામતો નથી अभिभूत नहीं होता, याम् જેને जिसे, प्राप्य પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त करके, विस्रम्भम् વિશ્વાસને विश्वासको, याति પામે છે प्राप्त हो जाता है, याम् दृष्ट्वा જેને જોઈને जिसको देख कर, अतीव અત્યન્ત अत्यन्त, हृष्यति હર્ષયુક્ત થાય हर्षयुक्त होता है, याम् જેનામાં जिसको, हर्षातिवेगतः હર્ષના અતિ વેગથી हर्षके अति वेगसे, नित्यम् હમેશાં नित्य, अपूर्वाम् इव અપૂર્વ હોય તેમ नवीन स्त्रीकी तरह, याति ગમન કરે છે भोग करता है, याम् જેનામાં जिसके साथ, बहुशः ઘણીવાર बहुत बार, गत्वा गत्वा अपि ગમન કરી કરીને પણ गमन कर करके भी, तृप्तिम् તૃપ્તિને तृप्तिको, न एव गच्छति પામતો જ નથી प्राप्त नहीं होता, सा स्त्री તે સ્ત્રી वह स्त्री, तस्य તેને માટે उसके लिए, वृष्यतमा અતિ વૃષ્ય છે अति वृष्य है, हि કારણ કે क्योंकि, मानवाः મનુષ્યો मनुष्य, नानाभावाः અનેક પ્રકારની રુચિવાળા હોય છે भिन्न भिन्न रुचिवाले होते हैं, निरामयः નીરોગ પુરુષે नीरोग पुरुष, अपत्यार्थी સંતાનની ઇચ્છાવાળા થઈ सन्तानकी इच्छावाला हो कर, अतुल्यगोत्राम् અસમાન ગોત્રવાળી अतुल्य गोत्रवाली, वृष्याम् વૃષ્ય वृष्य, प्रहृष्टाम् હર્ષયુક્ત कामुक, निरुपद्रवाम् રોગ વિનાની व्याधिरहित, शुद्धस्नाताम् च અને ઋતુસ્નાતા शुद्धि-स्नान की हुई, नारीम् સ્ત્રીમાં स्त्रीसे, व्रजेत् ગમન કરવું भोग करे ॥ ८-१५½ ॥

8-15½. The qualities of beauty etc., in the woman develop suitably to the nature of the husband. They are found either as result of their destiny or as a result of the varied tastes of people. She, who is the best of women for a man, and endears herself to him quickly by virtue of her age, form, speech and gestures either as a result of destiny or the merits of action in this very life, who is the delight of his heart, who returns his love in equal measure, who is akin to him in mind, who is amenable to and is pleased with his advances, who enthralls all his senses by her excellent qualities, separated from whom he feels the world to be desolate, joyless, but for whom he feels his body a burden and as if devoid of its senses, at the sight of whom he is untouched by grief, distress, depression or fear, approaching whom he gains confidence, seeing whom he gets greatly elated, whom he approaches daily with great eagerness as if for the first time, and uniting with whom in sex repeatedly he remains yet unsatisfied, such a woman, is the best of virilifics to him; and men indeed are of varied temperaments. The man in perfect health should approach, desiring progeny, such a woman, who is of a different clan, who is free from ill-health, who has taken her post-menstrual purificatory bath and who is cheerful and responsive.

निरपत्यस्य निन्दा—

अच्छायश्चैकशाखश्च निष्फलश्च यथा द्रुमः ॥१६॥
अनिष्टगन्धश्चैकश्च निरपत्यस्तथा नरः ।
चित्रदीपः सरः शुष्कमधातुर्धातुसन्निभः ॥१७॥
निष्प्रजस्तृणपूलीति मन्तव्यः पुरुषाकृतिः ।
अप्रतिष्ठश्च नग्नश्च शून्यश्चैकेन्द्रियश्च ना ॥१८॥
मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ।

यथा જેવું जैसे, अच्छायः च છાયા વિનાનું छाया-रहित, एकशाखः च એકજ સ્વરૂપવાળું एक ही स्वरूप-वाला, निष्फलः च ફલરહિત फलरहित, अनिष्टगन्धः

१८. मन्तव्यः—ज्ञातव्यः (ब.)

च અને અણુગમો લાવે એવી ગંધવાળું और अनिष्ट गन्धवाला, **एकः च द्रुमः** કોઈ એકલિયું વૃક્ષ હોય છે कोई अकेला वृक्ष होता है, **तथा** તેવો वैसा ही, **निरपत्यः** સન્તાન વિનાનો अपत्यरहित, **नरः** પુરુષ છે पुरुष है, **निष्प्रजः** પ્રજા વિનાનો संतानरहित पुरुष, **चित्रदीपः** ચિત્રમાં આળખેલા દીવા જેવો चित्रलिखित दीपके सदृश, **शुष्कम् सरः** સૂકાયેલા સરોવર જેવો सूखे सरोवरके सदृश, **धातुसन्निभः** અને ધાતુ જેવા લાગતા और धातुके सदृश प्रतीत होते, **अधातुः** ધાતુથી ભિન્ન પદાર્થ જેવો છે धातुसे भिन्न पदार्थके सदृश है, **पुरुषाकृतिः** તેને પુરુષની આકૃતિવાળો उसको पुरुषके आकारवाला, **तृणपूली** ઘાસનો સમૂહ तृणका समूह, **ज्ञातव्यः** જાણવો જોઈએ मानना चाहिए, **यस्य** જેને जिसको, **अपत्यम्** સંતાન सन्तान, **न विद्यते** હોતું નથી नहीं है, **ना** તે પુરુષને उस पुरुषको, **अप्रतिष्ठः च** પ્રતિષ્ઠા વિનાનો प्रतिष्ठारहित, **नग्नः च** નગ્ન नग्न, **शून्यः च** શૂન્ય शून्य, **एकेन्द्रियः च** એક જ ઇન્દ્રિયવાળો एक ही इन्द्रियवाला, **निष्क्रियः च** અને ક્રિયારહિત और निष्क्रिय, **मन्तव्यः** જાણવો જોઈએ समझना चाहिए ॥ १६-१८½ ॥

16-18½. The man without progeny is like a solitary tree that yields no shade, which has no branches, which bears no fruit and is devoid of any pleasant odour. The man without progeny is to be regarded as a painted lamp, a dried up lake, or a pseudo-metal which only has the appearance of the precious metal, and is like a man of straw possessing only the shape of man. Again, such a man without progeny is regarded to be not well-established, bare, like a void, and possessed of only one sense and as having lived a purposeless life.

बहुप्रजस्य प्रशंसा—

बहुमूर्तिर्बहुमुखो बहुव्यूहो बहुक्रियः ॥१९॥
बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बह्वात्मा च बहुप्रजः ।
मङ्गल्योऽयं प्रशस्योऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ॥२०॥
बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ।

बहुप्रजः ઘણાં સંતાનવાળો પુરુષ बहुत सन्तान-वाला पुरुष, **बहुमूर्तिः** ઘણી મૂર્તિવાળો बहुत मूर्तियों-वाला, **बहुमुखः** ઘણાં મુખવાળો बहुत मुखवाला, **बहुव्यूहः** ઘણા સંઘવાળો बहुत संघवाला, **बहुक्रियः** બહુ ક્રિયાવાળો बहुत क्रियाओंवाला, **बहुचक्षुः** ઘણાં ચક્ષુઓવાળો बहुत नेत्रवाला, **बहुज्ञानः** ઘણા જ્ઞાનવાળો बहुत ज्ञानवाला, **बह्वात्मा च** અને ઘણા આત્માવાળો થાય છે और बहुत आत्माओंवाला होता है, **बहुप्रजः** ઘણાં સંતાનવાળો बहुत संतानवाला, **ना** પુરુષ पुरुष, **अयम्** આ यह, **मङ्गल्यः** મંગલમય છે मंगलकारक है, **अयम्** આ यह, **प्रशस्यः** પ્રશંસાયોગ્ય છે प्रशंसनीय है, **अयम्** આ यह **वीर्यवान्** વીર્યવાળો છે वीर्यवान है, **अयम्** તથા આ और यह, **बहुशाखः च** બહુ શાખાઓવાળો છે बहुत शाखायुक्त है, **इति** એમ ऐसा, **स्तूयते** વખણાય છે बखाना जाता है ॥ १९-२०½ ॥

19-20½. The man of numerous progeny is praised as one possessing a multiplicity of forms, faces, structures, actions, eyes, intellects and souls. Such a man is hailed as being auspicious, praiseworthy, blessed, virile and the source of many geneological branches.

प्रीतिर्बलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विपुलं कुलम् ॥२१॥
यशो लोकाः सुखोदर्कास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिताः ।
तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् ॥२२॥
वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छन् कामसुखानि च ।

प्रीतिः પ્રીતિ प्रीति, **बलम्** બલ बल, **सुखम्** સુખ सुख, **वृत्तिः** આજીવિકા जीविका, **विस्तारः** વિસ્તાર

२०. बहुज्ञानो बह्वात्मा च—बहुज्ञानो विद्वान्स च (ड.)
,, धन्योऽयं वीर्यवानयम्—वीर्यवानयमुच्यते (ब.)
२१. विपुलम्—विभवः (ब.)

विस्तार, विपुलम् બહોળું बड़ा, कुलम् કુટુમ્બ कुल, यशः યશ यश, सुखोदर्काः પરિણામમાં સુખ આપનાર सुखावह, लोकाः લોકો स्वर्गादि लोक, तुष्टिः च તથા સંતોષ और आनंद, अपत्यसंश्रिताः સંતતિને આધારે રહ્યા છે सन्तान पर आश्रित हैं, तस्मात् તે માટે इस लिए, अपत्यम् સંતાન संतान, अपत्य-संश्रितान् અને સંતાન પર આધાર રાખનારા और सन्तान पर आश्रित, गुणान् ગુણોને गुणोंको, अभिवच्छन् ઇચ્છનાર चाहनेवाला, कामसुखानि च તથા કામસુખોને तथा कामसुखकी, इच्छन् ઇચ્છનાર પુરુષે इच्छावाला पुरुष, वाजीकरण-नित्यः વાજીકરણનું નિત્ય સેવન કરનાર वाजीकरणका नित्य सेवन करनेवाला, स्यात् થવું જોઈએ बने ॥ २१-२२½ ॥

21-22½. Affection, strength, happiness, livelihood, expansion, numerousness of kinsmen, fame, the happy results pertaining to all the worlds and satisfaction are all dependent upon progeny. It is therefore that the man desirous of progeny, the merits dependent on progeny and the pleasure of conjugal life, should always take virilifying medications.

उपभोगसुखान् सिद्धान् वीर्यापत्यविवर्धनान् ॥२३॥
वाजीकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ।

अतः આ इसके, उत्तरम् પછી बाद, उपभोग-सुखान् ઉપભોગમાં સુખકારક आसानीसे सेवन किये जा सकनेवाले, वीर्य-अपत्य- વીર્ય અને સંતાનને वीर्य तथा अपत्यके, विवर्धनान् વધારનાર बर्धक, सिद्धान् સિદ્ધ सिद्ध, वाजीकरण-संयोगान् વાજીકરણ યોગો वाजीकरण योगोंको, प्रवक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ २३½ ॥

23. We shall hereafter describe tried virilifying preparations which increase the pleasure of sexual union, virility and progeny.

बृंहणी गुटिका —

शरमूलेक्षुमूलानि काण्डेक्षुः सेक्षुवालिका ॥२४॥
शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ।
जीवन्ती जीवको मेदा वीरा चर्षभको बला ॥२५॥
ऋद्धिर्गोक्षुरकं रास्ना सात्मगुप्ता पुनर्नवा ।
एषां त्रिपलिकान् भागान् माषाणामाढकं नवम् ॥२६॥
विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं च शेषयेत् ।
तत्र पेष्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गूनि पिप्पली ॥२७॥
आत्मगुप्ता मधूकानि खर्जूराणि शतावरी ।
विदार्यामलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ॥२८॥
सर्पिषश्चाढकं दद्यात् क्षीरद्रोणं च तद्भिषक् ।
साधयेद्धृतशेषं च सुपूतं योजयेत् पुनः ॥२९॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याश्चूर्णैः प्रस्थोन्मितैः पृथक् ।
पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन मरिचस्य च ॥ ३० ॥
त्वगेलाकेशराणां च चूर्णैरर्धपलोन्मितैः ।
मधुनः कुडवाभ्यां च द्वाभ्यां तत्कारयेद्भिषक् ॥३१॥
पलिका गुलिकास्त्यानास्ता यथाग्नि प्रयोजयेत् ।

शरमूल- શરમૂલ शरमूल, इक्षुमूलानि શેરડીનાં મૂળ ईखकी जड़, काण्डेक्षुः કાંડેક્ષુ कांडेक्षु, सेक्षुवालिका એખરો તેમજ तालमखाना एवं, शतावरी શતાવરી शतावरी, पयस्या ક્ષીરવિદારી बिलाईकन्द, विदारी ભોંયકોળું बिलाईकन्द, कण्टकारिका च બેઠી ભોરીંગણી कटेरी, जीवन्ती ડોડી जीवन्ती, जीवकः જીવક जीवक, मेदा મેદા

२४. शरमूल—शरदर्भ (प.)
२६. गोक्षुरकं—गोक्षुरको (क.)
,, एषां त्रिपलिकान् भागान्—पृथक् त्रिपलिकान्कृत्वा (च.ज्ञ.ब.)
,, भागान्—कृत्वा (ड.)
२७. विपाचयेज्जलद्रोणे -जलद्रोणे विपक्तव्यम् (ग.)
,, शेषयेत्- शोषयेत (ड. त.)
,, विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं च शेषयेत्—जलद्रोणे विपक्तव्य-माढकं चावशेषयेत (ब. प.)
२८. मधूकानि खर्जूराणि—मधूकं च खर्जूरं च (च.)
,, खर्जूराणि—खर्जूरं (क.)
२९. सर्पिषश्चाढकम्—सर्पिषश्चाढके (प.)
३१½. गुलिका—गुडिका (ध.)
,, स्त्यानाः-कृत्वा (द. ब.)

मेदा, वीरा શતાવરી शतावर, ऋषभकः ઋષભક ऋषभक, बला च બલા बला, ऋद्धिः ઋદ્ધિ ऋद्धि, गोक्षुरकः ગોખરુ गोखरू, रास्ना રાસ્ના वायसुरई, सात्मगुप्ता કૌંચાં તેમજ केवाँच एवं, पुनर्नवा સાટોડી गदहपुरना, एषाम् આ इनके, त्रिपलिकान् બાર બાર તોલાના तीन तीन पलके, भागान् ભાગોને भागोंको, माषाणाम् नवम् आढकम् તથા ૨૫૬ તોલા નવા અડદને तथा २५६ तोले ताजे उड़दको, जलद्रोणे १०२४ તોલા પાણીમાં १०२४ तोले जलमें, विपाचयेत् પકાવવા पकावे, चतुर्भागम् च અને ચોથો ભાગ और चौथाई, शेषयेत् બાકી રાખવો शेष रक्खे, तत्र તેમાં उसमें मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, द्राक्षा દ્રાક્ષ मुनक्के, फलानि અંજીર अंजीर, पिप्पली પીપર पिप्पली, आत्मगुप्ता કૌચાં केवाँच, मधूकानि મહુડાં महुवा, खर्जूराणि ખજૂર खजूर, शतावरी च અને શતાવરીનો और शतावरीका, पेष्याणि કલ્ક कल्क, विदारी- ભોંયકોળું बिलाईकन्द, आमलक- આમળાં आंवले, इक्षूणाम् च તથા શેરડીનો और ईखके, रसस्य च રસ रस, सर्पिषः च તથા ઘીના एवं घीके, पृथक् જુદા पृथक्, पृथक् જુદા पृथक्, आढकम् ૨૫૬ તોલા २५६ तोले, क्षीरद्रोणम् च અને દૂધના १०२४ તોલા और दूधके १०२४ तोले, दद्यात् મેળવવા देवे, भिषक् વૈદ્યે वैद्य, तत् તે સર્વને उन सबको, घृतशेषम् च ઘી બાકી રહેતાં સુધી घृत शेष रहने तक, साधयेत् પકાવવું पकावे, सुपूतम् વસ્ત્રથી ગાળી લઈને अच्छी तरह छान कर, पुनः તેમાં વળી फिर उसमें, शर्करायाः સાકર चीनी, तुगाक्षीर्याः અને વાંસકપૂર तथा वंश लोचनमेंसे, पृथक् દરેકનું प्रत्येकके, प्रस्थोन्मितैः ૬૪ તોલા ६४ तोले, चूर्णैः ચૂર્ણ चूर्ण, मागध्याः તથા પીપરનું और पिप्पलीके, चतुर्भिः पलैः ૧૬ તોલા ચૂર્ણ १६ तोले चूर्ण, मरिचस्य च અને મરીનું और मरिच, पलेन ૪ તોલા ચૂર્ણ चार तोले चूर्ण, त्वक्- તજ और दालचीनी, एला- એલચી इलायची, केशराणाम् च અને નાગકેશર और नागकेशरमेंसे, अर्धपलोन्मितैः પ્રત્યેકનું બે તોલા प्रत्येकके दो तोले, चूर्णैः ચૂર્ણ चूर्ण, मधुनः च તથા મધ और मधुके, द्वाभ्याम् कुडवाभ्याम् ૩૨ તોલા ३२ तोलेसे, योजयेत् મેળવવાં एकत्र मिश्रित करे, भिषक् तत् वैद्य તેની वैद्य उसकी, पलिकाः ४-४ તોલાની ४-४ तोलेकी, स्त्यानाः કઠણ कठिन, गुटिकाः ગોળીઓ गोलियां, कारयेत् કરાવવી बनाये, ताः તેઓને उनका, यथाग्नि જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે अग्निबलके अनुसार, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ २४-३१½ ॥

24-31½. The roots of pen-reed grass, sugar-cane, giant sugar-cane, long leaved barleria, climbing asparagus, white yam, yellow berried night-shade, cork swallow wort, jivaka, meda, cuscus grass, rishabhaka, heart-leaved sida, riddhi, small caltrops, indian groundsel, cowage, hog's weed—12 tolas each of these with 256 tolas of fresh black gram, should be decocted in 1024 tolas of water till it is reduced to its one fourth quantity. In it should be added the paste of liquorice, grapes, figs, long pepper, cowage, mahwah, dates, and climbing asparagus 64 tolas in all, 256 tolas of the juice of each of emblic myrobalan, white yam, and sugar-cane, along with ghee 256 tolas and milk 1024 tolas—all these the physician should boil till only the ghee is left and should strain it well with a piece of cloth; then he should mix it again with 64 tolas each of sugar and the powder of bamboo manna, long pepper 16 tolas, black pepper 4 tolas, two tolas in all of the powders of cinnamon, cardamom and fragrant poon and honey 32 tolas; the physician should prepare from this thickened mass, pills of 4 tolas each and prescribe them according to the strength of the patient's gastric fire.

एष वृष्यः परं योगो बृंहणो बलवर्धनः ॥ ३२॥
अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ।
(इति बृंहणीगुटिका ।)

एषः આ यह, **योगः** યોગ योग, **परम्** અત્યન્ત अत्यन्त, **वृष्यः** વૃષ્ય वीर्यवर्धक, **बृंहणः** બૃંહણ बृंहण, **बलवर्धनः** અને બલવર્ધક છે तथा बलवर्धक है, **अनेन** આના સેવનથી इसके सेवनसे, **अश्वः इव** ઘોડાની પેઠે अश्वकी तरह, **उदीर्णः बली** કામવેગમાં આવેલો તથા બળવાન પુરુષ कामवेगवाला एवं बलवान पुरुष, **लिङ्गम्** ઉપસ્થને उपस्थको, **समर्पयेत्** અર્પણ કરી શકે છે अर्पण कर सकता है ॥ ३२½ ॥ (**इति** આ यह, **बृंहणी गुटिका** બૃંહણી ગુટિકા છે बृंहणी गुટिका है)

32-32½. This preparation is highly virilific, roborant and strengthening; and acquiring by its use, stallion-like vigour, man enjoys sexual intercourse. Thus has been described the roborant pill.

वाजीकरणं घृतम्—

माषाणामात्मगुप्ताया बीजानामाढकं नवम् ॥३३॥
जीवकर्षभकौ वीरां मेदामृद्धिं शतावरीम् ।
मधुकं चाश्वगन्धां च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ॥३४॥
रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ।
विदारीणां रसप्रस्थं प्रस्थमिक्षुरसस्य च ॥३५॥
दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ॥३६॥
भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ।
पलं पूर्वमतो लीढ्वा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ॥३७॥
य इच्छेदक्षयं शुक्रं शेफसश्चोत्तमं बलम् ।
(इति वाजीकरणं घृतम् ।)

३२½. बली लिङ्गं समर्पयेत्—लिङ्गमर्पयति स्त्रियाम् (क. ध. च. छ. प)

३४. कुडवोन्मिताम्—प्रसृतोन्मिताम् (थ. प.)

३६. गव्यं दशगुणं पयः—प्रस्थमिक्षुरसस्य च (च)

,, प्रस्थमिक्षुरसस्य च—गव्यं दशगुणं पयः (च)

माषाणाम् નવા અડદ ૨૫૬ તોલા नवीन उड़द २५६ तोले, **आत्मगुप्तायाः** તેમજ કૌચાંના एवं केवाँचके, **बीजानाम् नवम् आढकम्** નવાં બીજ ૨૫૬ તોલા नवीन बीज २५६ तोले, **जीवक-** જીવક जीवक, **ऋषभकौ** ઋષભક ऋषभक, **वीराम्** શતાવરી शतावर, **मेदाम्** મેદા मेदा, **ऋद्धिम्** ઋદ્ધિ ऋद्धि, **शतावरीम्** શતાવરી शतावर, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **अश्वगन्धाम् च** અને આસન और असगन्ध, **कुडव-उन्मिताम्** એ પ્રત્યેક ૧૬-૧૬ તોલા લઈ इनमेंसे प्रत्येकके १६-१६ तोले ले कर, **साधयेत्** તેઓનો ક્વાથ કરવો उनका क्वाथ करे, **तस्मिन्** તે उस, **रसे** ક્વાથમાં रसमें, **घृतप्रस्थम्** ઘી ૬૪ તોલા घी ६४ तोले, **गव्यम्** અને ગાયનું तथा गायका, **दशगुणम्** દશગણું दसगुना, **पयः** દૂધ दूध, **विदारीणाम्** ભોંયકોળાનો बिलाईकन्दके, **रसप्रस्थम्** રસ ૬૪ તોલા रस ६४ तोले, **इक्षुरसस्य च** અને શેરડીનો રસ और ईखके रसके, **प्रस्थम्** ૬૪ તોલા ६४ तोले, **दत्त्वा** મેળવીને देकर, **मृदु-अग्निना** ધીમે તાપે मंद आंचसे, **साध्यम्** ઘીને પકાવવું घीको पकावे, **सिद्धम्** તૈયાર થયેલું और सिद्ध हुए, **सर्पिः** ઘી घीको, **निधापयेत्** પાત્રમાં રાખવું पात्रमें रख दे, **तत्र** તેમાં उसमें, **शर्करायाः** સાકર चीनी, **तुगाक्षीर्याः** વાંસકપૂર वंशलोचन, **क्षौद्रस्य च** અને મધ और मधुके, **पृथक्** જુદા पृथक्, **पृथक्** જુદા पृथक, **चतुष्पलान्** ૧૬-૧૬ તોલાના १६-१६ तोलेवाले, **भागान्** ભાગ भाग, **पिप्पल्याः च** અને પીપર और पिप्पलीका, **पलम्** ચાર તોલા एक पल, **आवपेत्** નાખવાં डाले, **यः** જે जो, **अक्षयम्** અક્ષય अक्षय, **शुक्रम्** શુક્રની शुक्रकी, **शेफसः** અને ઉપસ્થના और जननेन्द्रियका, **उत्तमम्** શ્રેષ્ઠ अत्यन्त, **बलम् च** બલની बल, **इच्छेत्** ઇચ્છા કરતો હોય તેણે चाहता हो वह, **पूर्वम्** પહેલાં पहिले, **अतः** આમાંથી इसके, **पलम्** ચાર તોલા ४ तोले, **लीढ्वा** ચાટીને चाट कर, **ततः** તે પછી तदनन्तर, **अन्नम्** અન્નનું अन्नका, **उपयोजयेत्** ભોજન કરવું भोजन करे ॥ ३३-३७½ ॥ (**इति** આ यह, **वाजीकरणम्** વાજીકરણ वाजीकरण, **घृतम्** ઘૃત છે घृत है)

33-37½. Fresh black gram and fresh seeds of cowage, each tolas 256, jivaka,

rishabhaka, veera, meda, riddhi, climbing asparagus, liquorice, and winter cherry each 16 tolas should be decocted together. In this decoction, cow's ghee tolas 64, cow's milk tolas 640, juice of white yam tolas 64 and sugar-cane juice tolas 64, should be boiled over a low fire and the ghee thus prepared should be mixed with sugar, bamboo manna and honey, each 16 tolas and of long pepper tolas 4. He, who wishes to have an inexhaustible store of semen and great phallic strength, should take a dose of 4 tolas of this ghee as linctus before meals. Thus has been described 'The Virilific Ghee.'

वाजीकरणः पिण्डरसः —

शर्करा माषविदलास्तुगाक्षीरी पयो घृतम् ॥३८॥
गोधूमचूर्णषष्ठानि सर्पिष्युत्कारिकां पचेत् ।
तां नातिपक्वां मृदितां कौकुटे मधुरे रसे ॥३९॥
सुगन्धे प्रक्षिपेदुष्णे यथा सान्द्रीभवेद्रसः ।
एष पिण्डरसो वृष्यः पौष्टिको बलवर्धनः ॥४०॥
अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ।

गोधूम- चूर्ण- षष्ठानि છઠ્ઠો ઘઉંનો લોટ છે જેમાં એવાં गेहूँका आटा छट्ठा जिनमें है ऐसे, **शर्करा** સાકર चीनी, **माषविदलाः** અડદની દાળ उड़दकी दाल, **तुगाक्षीरी** વાંસકપૂર वंशलोचन, **पयः** દૂધ दूध, **घृतम्** અને ઘી और घी, **उत्कारिकाम्** એઓની ઉત્કારિકા इनकी उत्कारिका, **सर्पिषि** ઘીમાં घीमें, **पचेत्** પકાવવી पकावे, **नातिपक्वम्** અત્યંત પાકી ન ગઈ હોય એવી ज्यादा न पकी हुई, **ताम्** તેને उसको, **मृदिताम्** ચોળીને मल कर, **मधुरे** મધુર मधुर, **सुगन्धे** સુગંધી सुगन्धित, **उष्णे** ઊના उष्ण, **कौक्कुटे रसे** કૂકડાના માંસરસમાં मुर्गेके मांसरसमें, **प्रक्षिपेत्** નાખવી डाले, **यथा** **रसः** જેથી માંસરસ जिससे मांसरस, **सान्द्रीभवेत्** ઘાટો થઈ જાય गाढा हो जाय, **एषः** આ यह, **पिण्डरसः** પિંડરસ पिण्डरस, **वृष्यः** વૃષ્ય वृष्य, **पौष्टिकः** પૌષ્ટિક पौष्टिक, **बलवर्धनः** અને બલને વધારનારો છે और बलवर्धक है. **अनेन** આના પ્રયોગથી इसके सेवनसे, **अश्वः इव** ઘોડાની પેઠે अश्वकी तरह, **उदीर्णः बली** કામવેગમાં આવેલો તથા બળવાન પુરુષ कामवेगवाला एवं बलवान पुरुष, **लिङ्गम्** ઉપસ્થને उपस्थको, **समर्पयेत्** અર્પણ કરી શકે છે अर्पण कर सकता है ॥३८-४०½॥

38-40½. With these six—sugar, broken black-gram, bamboo manna, milk, ghee and wheat flour. (Utkarika) sweetmeat should be prepared in ghee. This without being over-roasted over the fire, should be crushed and cast into the sweet and warm spiced meat-juice of the cock and mixed in it till the juice gets thickened; this thickened juice is virilific, tonic and strengthening. Imbued with stallion-like vigour by its use, a man enjoys sexual intercourse with heightened virility.

शिखितित्तिरिहंसानामेवं पिण्डरसो मतः ।
बलवर्णस्वरकरः पुमांस्तेन वृषायते ॥४१॥

(इति वाजीकरणपिण्डरसाः।)

एवम् આ પ્રમાણે इसी तरह, **शिखि-** મોર मोर, **तित्तिरि-** તેતર तीतर, **हंसानाम्** અને હંસના और हंसके, **पिण्डरसः** પિંડરસો पिंडरस, **बल-** બળ बल, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **स्वरकरः** અને સ્વરકારક तथा स्वरकरनेवाले **मतः** માન્યા છે माने हैं, **तेन** તેઓના પ્રયોગથી उनके प्रयोगसे, **पुमान्** પુરુષ पुरुष, **वृषायते** વૃષની માફક મૈથુન કરી શકે છે वृषकी तरह रतिक्षम होता है ॥४१॥ (**इति** આ ये, **वाजीकरणपिण्डरसाः** વાજીકરણ પિંડરસો છે वाजीकरण पिण्डरस हैं ।)

---

४०. बलवर्धनः—स्तनवर्धनः (प.)

४१. इवोदीर्णो बली—इवोदीर्णवेगः (च.)

,, इति वाजीकरणपिण्डरसाः—वाजीकरी कल्पिका (च.)

41. The thickened juice of the peacock, partridge or swan in similar manner, is regarded as promoter of strength, complexion and voice. A man acquires increased virility by taking a course of these preparations. Thus has been described 'The virilific thickened meat-juices.'

वृष्यो माहिषरसः —

घृतं माषान् सबस्ताण्डान् साधयेन्माहिषे रसे ।
भर्जयेत्तं रसं पूतं फलाम्लं नवसर्पिषि ॥ ४२ ॥
ईषत्सलवणं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ।
एष वृष्यश्च बल्यश्च बृंहणश्च रसोत्तमः ॥ ४३ ॥
(इति वृष्यमाहिषरसः।)

सबस्ताण्डान् બકરાના વૃષણસહિત बकरेके अंड सहित, घृतम् ઘી घी, माषान् અને અડદને और उड़दको, माहिषे પાડાના भैंसेके, रसे માંસરસમાં मांसरसमें, साधयेत् પકાવવાં पकावे, तम् તે રસને उसको, पूतम् ગાળી લઈ छान कर, फलाम्लम् ખાટાં ફળોના રસથી ખાટો કરી दाडिम आदि खट्टे फलोंके रससे खट्टा करके, ईषत् જરાક थोड़ा, सलवणम् લૂણ નાખીને नमक मिला कर, धान्य- ધાણા धनिया, जीरक- જીરું जीरा, नागरैः અને સૂંઠથી और सोंठसे, युक्तम् યુક્ત કરી युक्तकर, रसम् તે માંસરસને उस मांसरसको, नवसर्पिषि તાજા ઘીમાં नये घीमें, भर्जयेत् છમકારવો छौंक दे, एषः આ यह, रसोत्तमः શ્રેષ્ઠ રસ श्रेष्ठ रस, वृष्यः च વૃષ્ય वृष्य, बल्यः च બળને આપનાર बलकारक, बृंहणः च અને બૃંહણ છે और पौष्टिक है ॥ ४२-४३ ॥ (इति આ यह, वृष्यमाहिषरसः વૃષ્યમાહિષરસ છે वृष्यमाहिषरस है ।)

42-43. Ghee, black-gram and the testes of the goat should be cooked in the juice of buffalo-flesh. It should then be strained and acidified with fruit-acids and fried in fresh ghee. It should then be mixed with a little salt, coriander, cumin seeds and dried ginger. This most excellent juice is virilifying, strengthening and roborant. Thus has been described 'The virilifying meat-juice of the buffalo.'

वृष्यरसाः —

चटकांस्तित्तिरिरसे तित्तिरीन् कौकुटे रसे ।
कुक्कुटान् बार्हिणरसे हांसे बार्हिणमेव च ॥ ४४ ॥
नवसर्पिषि संतप्तान् फलाम्लान् कारयेद्रसान् ।
मधुरान् वा यथासात्म्यं गन्धाढ्यान् बलवर्धनान् ४५
(इत्यन्ये वृष्यरसाः।)

चटकान् ચકલાઓને चिड़ियोंको, तित्तिरिरसे તેતરના માંસરસમાં तीतरके मांसरसमें, तित्तिरीन् તેતરોને तीतरोंको, कौकुटे रसे કૂકડાના માંસરસમાં मुर्गोंके मांसरसमें, कुक्कुटान् કૂકડાઓને मुर्गोंको, बार्हिणरसे મોરના માંસરસમાં मोरके मांसरसमें, बार्हिणम् एव च અને મોરને और मोरको, हांसे एव હંસના માંસરસમાં સિદ્ધ કરવા हंसके मांसरसमें सिद्ध करे, नवसर्पिषि તાજા ઘીમાં नये घीमें, संतप्तान् છમકારી छौंक कर, यथा-सात्म्यम् સાત્મ્ય પ્રમાણે सात्म्यके अनुसार, फलाम्लान् ખાટાં ફળોના રસથી ખાટા કરેલા अम्ल फलोंके रसोंसे अम्ल किये हुए, मधुरान् वा અથવા મધુર જ રાખેલા अथवा मधुर ही रखे हुए, बलवर्धनान् આ બળને વધારનારા इन बलवर्धक, रसान् માંસરસોને मांसरसोंको, गन्धाढयान् સુગંધવાળા કરી सुगन्धयुक्त कर, कारयेत् તૈયાર કરવા तैयार करे ॥ ४४-४५ ॥ (इति આ ये, अन्ये બીજા अन्य, वृष्यरसाः વૃષ્ય રસો છે वृष्यरस हैं ।)

44-45. Sparrows cooked in the meat-juice of partridge or partridge cooked in the meat-juice of the cock, or the cock cooked in the meat-juice

४४. कुक्कुटान्... च–रसे हंसस्य शिखिनो दद्याच्छिखिरसे पृथक् (ग.)
,, ,, –रसे हंसस्य शिखिनो दक्षः शिखिरसे पृथक् (थ)
४५. इत्यन्ये वृष्यरसाः–इति वृष्यरसाः (ब.)

of the peacock, or the peacock cooked in the meat juice of the swan in fresh ghee, acidified with fruit acids and fried or sweetened according to one's homologation and mixed with fragrant articles should be taken for promoting strength. Thus has been described 'The other virilifying meat-juice.'

वृष्यो मांसयोगः—

तृप्तिं चटकमांसानां गत्वा योऽनुपिबेत् पयः ।
न तस्य लिङ्गशैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि ॥४६॥
(इति वृष्यमांसम्।)

यः જે પુરુષ जो पुरुष, चटकमांसानाम् ચકલાના માંસને चिड़ियोंके मांससे, तृप्तिम् गत्वा તૃપ્ત થઈને तृप्त हो कर, पयः अनुपिबेत् ઉપર દૂધ પીએ છે ऊपरसे दूध पीता है, तस्य તેને उसको, निशि રાત્રિમાં रातमें, लिङ्गशैथिल्यम् ઉપસ્થની શિથિલતા जननेन्द्रियकी शिथिलता, शुक्रक्षयः તેમજ શુક્રક્ષય और शुक्रक्षय, न स्यात् થતો નથી नहीं होता ॥ ४६ ॥ (इति આ यह, वृष्यमांसम् વૃષ્યમાંસ છે वृष्यमांस है।)

46. The man that after a surfeit-meal of sparrow-flesh takes milk, does not experience phallic depression or suffer decrease of seminal store throughout the night. Thus has been described 'The virilifying diet of meat.'

वृष्यो माषयोगः—

माषयूषेण यो भुक्त्वा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
पयः पिबति रात्रिं स कृत्स्नां जागर्ति वेगवान् ॥४७॥
(इति वृष्यमाषयोगः।)

यः જે પુરુષ जो पुरुष, घृताढयम् ઘણા ઘીવાળા बहुत घीयुक्त, षष्टिक-ओदनम् સાઠી ચોખા सांठीके भातको, माषयूषेण અડદના યૂષની સાથે उड़दके यूषके साथ, भुक्त्वा ખાઈને खा कर, पयः દૂધ दूध, पिबति પીએ છે पीता है, सः તે वह, वेगवान् કામવેગવાળો બની कामवेगवान होकर, कृत्स्नाम् આખી सारी, रात्रिम् રાત रात, जागर्ति જાગે છે जागता है ॥ ४७ ॥ (इति આ यह, वृष्यमाषयोगः વૃષ્યમાષયોગ છે वृष्यमाषयोग है।)

47. One who drinks milk after a a meal of the shashtika rice mixed generously with ghee and with black-gram-gruel, remains awake with an undiminished sex-urge through the entire night. Thus has been described 'The virilifying preparation of black-gram.'

वृष्यो कुक्कुटमांसप्रयोगः—

न ना स्वपिति रात्रिषु नित्यस्तब्धेन शेफसा ।
तृप्तः कुक्कुटमांसानां भृष्टानां नक्ररेतसि ॥४८॥
(इति वृष्यः कुक्कुटमांसप्रयोगः।)

नक्ररेतसि મગરના વીર્યમાં मगरके वीर्यमें, भृष्टानाम् ભૂંજેલા भुने हुए, कुक्कुटमांसानाम् કૂકડાના માંસને मुर्गेके मांससे, तृप्तः ખાઈને તૃપ્ત થયેલો तृप्त, ना પુરુષ पुरुष, नित्यस्तब्धेन સર્વકાળ જાગૃત રહેનાર सततोत्थित, शेफसा ઉપસ્થવાળો થઈ जननेन्द्रियवाला हो कर, रात्रिषु સઘળી રાત सारी रात, न स्वपिति સૂતો નથી नहीं सोता ॥ ४८ ॥ (इति આ यह, वृष्यः कुक्कुट-मांसप्रयोगः વૃષ્ય કુક્કુટમાંસપ્રયોગ છે वृष्य कुक्कुटमांस-प्रयोग है।)

48. A man who has eaten his surfeit of the cock's flesh fried in the

४७. माषयूषेण....षष्टिकौदनम् । —यो भुक्त्वा माषयूषेण घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
पयः...वेगवान् ॥—पयः पिबति शैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि ॥ (ब.)

४८. नित्यस्तब्धेन—नित्यस्तब्धेन च (ब. ब.)
,, तृप्तः...नक्ररेतसि—पयः पिबति शैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि (प.)
,, इति वृष्यः कुक्कुटमांसप्रयोगः—इति वृष्यभृष्टमांसम् (ब.)
,, ,, ,, ,, —इति वृष्यशुक्ररसः (ब.)

semen of the crocodile cannot sleep during the nights owing to continual erection of the phallus. Thus has been described 'The virilifying preparation of the cock's flesh'.

वृष्या अण्डरसा: —

निःस्राव्य मत्स्याण्डरसं भृष्टं सर्पिषि भक्षयेत् ॥४९॥
हंसबर्हिणदक्षाणामेवमण्डानि भक्षयेत् ।
(इति वृष्योऽण्डरसः।)

मत्स्य-अण्ड-रसम् માછલાંના ઈંડાંના રસને मत्स्यके अण्डोंके रसको, निःस्राव्य દબાવીને કાઢ્યા પછી निकाल कर, सर्पिषि ઘીમાં घीमें, भृष्टम् ભૂંજીને भुन कर, भक्षयेत् ખાવો खावे, एवम् આ જ પ્રમાણે इसी तरह, हंस- હંસ हंस, बर्हिण- મોર मोर, दक्षाणाम् અને કૂકડાના और मुर्गोंके, अण्डानि ઈંડાંઓને अंडोंको, भक्षयेत् ખાવાં खावे ॥ ४९½ ॥ (इति આ यह, वृष्यः अण्डरसः વૃષ્ય અંડરસ છે वृष्य अंडरस है।)

49½. One should take the juice squeezed out of the eggs of the fish seasoned with ghee; and similarly eggs of the swan, peacock and cock should be used. Thus has been described 'The virilifying egg-juice.'

पूर्वसंशोधिते एव शरीरे वृष्ययोगा उपयोक्तव्याः —

भवतश्चात्र—
स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे
वृष्यं यदा ना मितमत्ति काले ।
वृषायते तेन परं मनुष्य-
स्तद्बृंहणं चैव बलप्रदं च ॥ ५० ॥

तस्मात् पुरा शोधनमेव कार्यं
बलानुरूपं न हि वृष्ययोगाः ।
सिध्यन्ति देहे मलिने प्रयुक्ताः
क्लिष्टे यथा वाससि रागयोगाः ॥५१॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवतः બે શ્લોકો છે કે दो श्लोक हैं कि, स्रोतःसु સ્રોતો स्रोतोंके, शुद्धेषु શુદ્ધ થવાથી शुद्ध होनेसे, शरीरे શરીર शरीरके, अमले નિર્મલ થતાં निर्मल होने पर, यदा જ્યારે जब, ना પુરુષ पुरुष, मितम् માપમાં લીધેલ मात्रामें लिये हुए, वृष्यम् વૃષ્યને वृष्यको, काले યોગ્ય સમયે उचित-कालमें, अत्ति ખાય છે ત્યારે सेवन करता है तब, तेन તેનાથી उससे, मनुष्यः તે પુરુષ वह पुरुष, परम् અત્યન્ત अत्यन्त, वृषायते મૈથુન કરવામાં સમર્થ બને છે मैथुन करनेमें समर्थ होता है, तत् તે वह, बृंहणम् च બૃંહણ बृंहण, बलप्रदम् च एव અને બલ આપનાર પણ છે और बलदायक भी है, तस्मात् તેથી इस लिए, पुरा પહેલાં प्रथम, बलानुरूपम् બલને અનુકૂળ बलके अनुरूप, शोधनम् શોધન शोधन, कार्यम् एव કરવું જ જોઈએ करना ही चाहिए, हि કારણ કે क्योंकि, यथा જેમ जैसे, क्लिष्टे મેલા मलिन, वाससि વસ્ત્રમાં યોજેલા वस्त्रमें दिये गये, रागयोगाः રંગો ચડતા નથી रंग नहीं चढ़ते, मलिनदेहे તેમ મલિન દેહમાં वैसे मलिन देहमें, प्रयुक्ताः યોજેલા प्रयुक्त, वृष्ययोगाः વૃષ્ય પ્રયોગો वृष्य योग, न सिद्धयन्ति સિદ્ધ થતા નથી सिद्ध नहीं होते ॥ ५०-५१ ॥

Here are two verses again—

50-51. If a man takes in due dose and at proper time, the virilifying recipe, after the body-channels have been cleansed and his body has been rendered free from excreta, he thereby greatly increases his virility. The recipe

४९½. दक्षाणामेवम्–दक्षाणि चैवम् (त)
,, इति वृष्योऽण्डरसः–इति वृष्या अण्डरसाः (च.)
५०. यदा ना–यदाऽन्नम् (अ. च.)
५१. वृष्ययोगाः–सिद्धयोगाः (त. प.)
,, क्लिष्टे–क्लिष्टं (च.)
,, क्लिष्टे–म्लिष्टे (च. प.)
,, राग–रंग (ग.)

also acts as a roborant and tonic. It is therefore that purification of the body must be first undertaken with due regard to the patient's strength, for the virilifying preparations do not bear fruit if tried on an uncleansed constitution even as dyes do not stick properly on an unclean cloth.

प्रथमपादोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकौ—

वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेत्रं स्त्री यस्य चैव या ।
ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवतां च ये ॥५२॥
दश पञ्च च संयोगा वीर्यापत्यविवर्धनाः ।
उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिबलप्रदाः ॥ ५३ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોક છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, वाजीकरण- વાજીકરણનું वाजीकरणका, सामर्थ्यम् સામર્થ્ય सामर्थ्य, यस्य જે પુરુષને जिसको, क्षेत्रम् ક્ષેત્રરૂપ क्षेत्ररूप, या જે जो, स्त्री સ્ત્રી स्त्री, निरपत्यानाम् સંતાન-રહિત પુરુષોના सन्तानरहित पुरुषोंके, ये જે जो, दोषाः દોષો दोष, पुत्रवताम् च અને પુત્રવાળાના और पुत्रवाले पुरुषोंके, ये જે जो, गुणाः ગુણો गुण वीर्य- વીર્ય वीर्य, अपत्य- તેમજ સંતાનને एवं सन्तानके, विवर्धनाः વધારનારા वृद्धिकर, पुष्टि- અને પુષ્ટિ और पुष्टि, बलप्रदाः તથા બળને આપનારા तथा बलके देनेवाले, दश पञ्च च જે પંદર जो पन्द्रह, संयोगाः પ્રયોગો योग, તે તે वे, शरमूलीये શરમૂલીય शरमूलीय, पादे પાદમાં पादमें, उक्ताः કહેવામાં આવ્યા છે कहे गये हैं ॥ ५२-५३ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

52-53. The virtues of virilification, the qualities of the woman who is a proper sexual partner for a man, the disadvantages of men without progeny and the advantages of those with progeny, and the 15 preparation that promote virility and progeny as well as robustness and strength, have all been described in this quarter entitled 'The roots of pen-reed grass'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-स्थाने वाजीकरणाध्याये संयोगशरमूलीयो नाम वाजीकरणपादः प्रथमः ॥ २-(१) ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, वाजीकरणाध्याये વાજીકરણાધ્યાયમાં वाजीकरणाध्यायमें, संयोगशरमूलीयः 'સંયોગશરમૂલીય' 'संयोगशरमूलीय', नाम નામનો नामका, प्रथमः પ્રથમ प्रथम, वाजीकरणपादः વાજીકરણ-પાદ સંપૂર્ણ થયો वाजीकरणपाद समाप्त हुआ ॥२-(१)॥

2-(1). Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the first quarter entitled 'The roots of pen-reed grass' of the second chapter on 'Virilification' is completed.

वाजीकरणाध्याये द्वितीयः पादः ।

વાજીકરણાધ્યાયમાં બીજો પાદ

वाजीकरणाध्यायमें दूसरा पाद

The second quarter of the chapter on Virilification

आसिक्तक्षीरीयवाजीकरणपादोपक्रमः —

अथात आसिक्तक्षीरिकं वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, आसिक्तक्षीरिकम् 'આસિક્તક્ષીરિક' નામના 'आसिक्तक्षीरिक'

नामके', वाजीकरणपादम् બીજા વાજીકરણપાદનું दूसरा वाजीकरणपादका व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન્ भगवान्, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह સ્મ કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the second quarter entitled 'The preparations of milk-saturated rice etc.' of the chapter on virilification.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अपत्यकरी षष्टिकादिगुटिका—

आसिक्तक्षीरमापूर्णमशुष्कं शुक्लषष्टिकम् ।
उदूखले समापोथ्य पीडयेत् क्षीरमर्दितम् ॥ ३ ॥
गृहीत्वा तं रसं पूतं गव्येन पयसा सह ।
बीजानामात्मगुप्ताया धान्यमाषरसेन च ॥ ४ ॥
बलायाः शूर्पपर्ण्योश्च जीवन्त्या जीवकस्य च ।
ऋद्ध्यृषभककाकोलीश्वदंष्ट्रामधुकस्य च ॥ ५ ॥
शतावर्या विदार्याश्च द्राक्षाखर्जूरयोरपि ।
संयुक्तं मात्रया वैद्यः साधयेत्तत्र चावपेत् ॥ ६ ॥
तुगाक्षीर्याः समाषाणां शालीनां षष्टिकस्य च ।
गोधूमानां च चूर्णानि यैः स सान्द्रीभवेद्रसः ॥ ७ ॥
सान्द्रीभूतं च तं कुर्यात् प्रभूतमधुशर्करम् ।
गुलि(टि)का बदरैस्तुल्यास्ताश्च सर्पिषि भर्जयेत् ॥ ८ ॥
ता यथाग्नि प्रयुञ्जानः क्षीरमांसरसाशनः ।
पश्यत्यपत्यं विपुलं वृद्धोऽप्यात्मजमक्षयम् ॥ ९ ॥
(इत्यपत्यकरी षष्टिकादिगुटिका ।)

आसिक्तक्षीरम् દૂધમાં ભીંજવેલા दूधसे भिगो कर, अशुष्कम् લીલા कुछ गीले, आपूर्णम् થોડા પાકેલા अधपके, शुक्लषष्टिकम् સફેદ સાઠી ચોખાને सफेद सांठी चावलको, उदूखले ખાંડણિયામાં ऊखलमें, समापोथ्य ખાંડીને कूट कर, क्षीरमर्दितम् દૂધમાં ચોળીને दूधमें घोंटकर, पीडयेत् નીચોવવા निचोड लेवे, गव्येन ગાયના गायके, पयसा દૂધ दूधके, सह સાથે साथ, पूतम् ગાળીને छाने हुए, तम् रसम् તે રસને उस रसको, गृहीत्वा લઈને ले कर, आत्मगुप्तायाः કૌંચાંના केवाँचके, बीजानाम् બીજના ક્વાથ સાથે बीजोंके काथके साथ, धान्यमाषरसेन અડદના ક્વાથ સાથે उड़दके काथके साथ, बलायाः બલાના ક્વાથ સાથે बलाके काथके साथ, शूर्पपर्ण्योः च બે જાતની શૂર્પપર્ણીઓના ક્વાથ સાથે दोनों पर्णियोंके काथके साथ, जीवन्त्याः ડોડીના ક્વાથ સાથે जीवन्तीके काथके साथ, जीवकस्य च જીવકના ક્વાથ સાથે जीवकके काथके साथ, ऋद्धि- ઋદ્ધિના ક્વાથ સાથે ऋद्धिके काथके साथ, ऋषभक- ઋષભકના ક્વાથ સાથે ऋषभकके काथके साथ, काकोली- કાકોલીના ક્વાથ સાથે काकोलीके काथके साथ, श्वदंष्ट्रा- ગોખરુના ક્વાથ સાથે गोखरूके काथके साथ, मधुकस्य જેઠીમધના ક્વાથ સાથે मुलहठीके काथके साथ, शतावर्याः શતાવરીના ક્વાથ સાથે शतावरीके काथके साथ, विदार्याः च ભોંયકોળાના ક્વાથ સાથે विलाई-कन्दके काथके साथ, द्राक्षाखर्जूरयोः તથા દ્રાક્ષના ક્વાથ સાથે તેમજ ખજૂરના ક્વાથ સાથે तथा मुनक्केके काथके साथ एवं खजूरके काथके साथ, मात्रया સમાન માત્રામાં समान मात्रामें, संयुक्तम् મેળવી मिला कर, वैद्यः વૈદ્યે वैद्य, साधयेत् પકાવવો पकावे, तत्र च અને તેમાં और उसमें, तुगाक्षीर्याः વાંસકપૂરનું ચૂર્ણ वंश-लोचनका चूर्ण, समाषाणाम् અડદનો લોટ તેમજ उड़द एवं, शालीनाम् શાળ शालि चावल, षष्टिकस्य च સાઠી ચોખા सांठी चावल, गोधूमानाम् અને ઘઉંનો और गेहूंका, चूर्णानि च લોટ એઓને आटा इनको, आवपेत् નાખવાં જેથી जिनसे, सः रसः તે રસ वह रस, सान्द्रीभवेत् ઘાટો થાય गाढा हो जावे, सान्द्रीभूतम् तम् च ઘાટા થયેલા તે રસમાં गाढे हुए उस रसमें, प्रभूत- પુષ્કળ પ્રમાણમાં प्रचुर मात्रामें, मधुशर्करम् कुर्यात् મધ અને સાકર મેળવવાં मधु और चीनी मिलावे, बदरैः तुल्याः તે પછી બોર જેવડી उसके बाद बेरके बराबर, गुलिकाः ગોળીઓ गोलियां, कुर्यात् કરવી बनावे, ताः च અને તેઓને

३. उदूखले समापोथ्य पीडयेत् क्षीरमर्दितम्–श्लक्ष्णं विमृदितं क्षीरं पीडयेत्सुसमाहितः ग
५. शूर्पपर्ण्योश्च–शूर्पपर्ण्याश्च त.)
,, श्वदंष्ट्रामधुकस्य च–मधुकानां रसेन च (ग. थ. ध.)
,, ,, –मधुकस्य रसेन च (प)
८. गुलि(टि)का–गुडिका (ध.)

और उनको, **सर्पिषि** ઘીમાં घीमें, **मर्जयेत्** ભૂંજી લેવી भुन ले, **क्षीरमांसरसाशनः** દૂધ અને માંસરસનું ભોજન કરનાર दूध तथा मांसरसका सेवन करनेवाला, **वृद्धः अपि** વૃદ્ધ પુરુષ પણ वृद्ध पुरुष भी, **यथाग्नि** જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે अग्निबलके अनुसार, **ताः** તેઓનો उनका, **प्रयुञ्जानः** પ્રયોગ કરતાં प्रयोग करता हुआ, **विपुलम्** વિપુલ સંખ્યામાં विपुल संख्यामें, **अपत्यम्** સન્તાન सन्तान, **अक्षयम्** અને અક્ષય और अक्षय, **आत्मजम्** શુક્રને शुक्रको, **पश्यति** મેળવે છે पाता है ॥ ३-९ ॥ (**इति** આ यह, **अपत्यकरी षष्टिकादिगुटिका** અપત્યકરી ષષ્ટિકાદિગુટિકા છે अपत्यकरी षष्टिकादिगुटिका है।)

3-9. Pound well in a wooden mortar clean shashtika rice soaked in and fully saturated with milk, while yet wet and press it. Take that juice after straining and mix it with cow's milk, the juice of the seeds of cowage, juice of coriandar and black-gram, of heart-leaved sida and common mallow, wild black gram and wild green grass, and of cork swallow wort and jivaka, of riddhi, rishabhaka, kakoli, small caltrops, liquorice, climbing asparagus and white yam, and also of grapes and date—all these the physician should mix in proper measure and add bamboo manna and the flour of black-gram, sali rice, shashtika rice and wheat in such a way that the juice gets thickened; in that thickened juice, add a large quantity of honey and sugar; this should be made into pills of the size of the jujube and fried in ghee. If a man, even though aged, takes these pills along with a diet of milk and meat-juice, according to the strength of his gastric fire, he begets numerous progeny and enjoys undiminished secretion of semen. Thus has been described 'The procreant compound shashtika-rice-pill.'

वृष्या भक्ष्ययोगाः —

चटकानां सहंसानां दक्षाणां शिखिनां तथा ।
शिशुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ॥१०॥
गव्यं सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
षष्टिकानां च चूर्णानि चूर्णं गोधूमकस्य च ॥११॥
एभिः पूपलिकाः कार्याः शष्कुल्यो वर्तिकास्तथा ।
पूपा धानाश्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः॥१२॥
एषां प्रयोगाद्भक्ष्याणां स्तब्धेनापूर्णरेतसा ।
शेफसा वाजिवद्याति यावदिच्छं स्त्रियो नरः ॥१३॥

(इति वृष्यपूपलिकादियोगाः।)

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, **चटकानाम्** ચકલા चटक, **सहंसानाम्** હંસો તેમજ हंस एवं, **दक्षाणाम्** કૂકડા मुर्ग, **शिखिनाम्** મોર मोर, **शिशुमारस्य** શિશુમાર शिशुमार, **नक्रस्य** તથા મગરનાં और मगरके, **शुक्राणि** વીર્ય वीर्य, **गव्यम्** ગાયનું गायका, **सर्पिः** ઘી घी, **वराहस्य** વરાહ सूअर, **कुलिङ्गस्य अपि** તથા કુલિંગની और कुलिंगकी, **वसाम्** વસા वसा, **षष्टिकानाम्** સાઠી ચોખાનો सांठी चावलका, **चूर्णानि च** લોટ आटा, **गोधूमस्य** તથા ઘઉંનો तथा गेहूंका, **चूर्णम्** લોટ आटा, **संहरेत्** એઓને એકઠાં કરવાં उनको इकट्ठा करे, **एभिः विविधाः** એઓથી વિવિધ પ્રકારનાં इनसे विविध प्रकारके, **पूपलिकाः** પૂપલિકા पूपलिका, **शष्कुल्यः** શષ્કુલી शष्कुली, **तथा वर्तिकाः** વર્તિકા वर्तिका, **पूपाः** પૂપ पूप, **धानाः च** ધાના धाना, **अन्ये च** તથા અન્ય तथा अन्य, **पृथग्विधाः** વિવિધ પ્રકારની विविधप्रकारके, **भक्ष्याः** ખાવા યોગ્ય વસ્તુઓ भक्ष्य पदार्थ, **कार्याः** બનાવવી बनावे, **एषाम्** આ इन, **भक्ष्याणाम्** ખાવા યોગ્ય વસ્તુઓના भक्ष्य पदार्थोंके, **प्रयोगात्** પ્રયોગથી प्रयोगसे, **स्तब्धेन**

११. गोधूमकस्य च–गौधूमिकं तथा (च. थ. ध.)
१२. पृथग्विधाः–च तद्विधाः (क.)
१३. इति वृष्यपूपलिकादियोगाः–इति वृष्यभक्ष्याः (क. थ.)

જાગૃત સ્તબ્ધ, आपूर्णरेतसा અને વીર્યથી પરિપૂર્ણ और वीर्यसे परिपूर्ण, शेफसा ઉપસ્થવડે उपस्थसे, नरः પુરુષ पुरुष, स्त्रियः સ્ત્રીઓમાં स्त्रियोंमें, यावदिच्छम् પોતાની ઇચ્છા મુજબ इच्छानुसार, वाजिवत् ઘોડાની માફક घोड़ेकी तरह, याति ગમન કરે છે गमन करता है ॥ १०-१३ ॥ (इति આ ये, वृष्यपूपलिकादियोगाः વૃષ્યપૂપલિકાદિયોગો છે वृष्यपूपलिकादियोग हैं।)

10-13. The physician should collect the semen of the sparrow, swan, cock, peacock, estruant crocodile, and the nekoo crocodile, as also cow's ghee, boar's fat and sparrow's fat, the flour of the shashtika rice and of wheat. With these should be prepared (pupalika) pan-cakes, (sashkuli) doughnuts, coils, sweet cakes, dhana sweet and other sweetmeat of diverse kinds. By taking a course of such preparations, a man is enabled to copulate with a woman for as long a time as he wishes with equine virility, with full erection of phallus supported by seminal fullness. Thus have been described 'The virilifying preparations of pan-cakes etc.'

अपत्यकरो रसः—

आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्जूराणि शतावरीम् ।
शृङ्गाटकानि मृद्वीकां साधयेत् प्रसृतोन्मितम् ॥१४॥
क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थमेतत् प्रस्थावशेषितम् ।
शुद्धेन वाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥ १५॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ।
तत् पाययेत सक्षौद्रं षष्टिकान्नं च भोजयेत् ॥१६॥
जरापरीतोऽप्यबलो योगेनानेन विन्दति ।
नरोऽपत्यं सुविपुलं युवेव च स हृष्यति ॥१७॥
(इत्यपत्यकरः स्वरसः।)

प्रसृतोन्मितम् આઠ આઠ તોલા एक एक प्रसृत मानवाले, आत्मगुप्ताफलम् કૌંચાં केवाँचके बीज, माषान् અડદ उड़द, खर्जूराणि ખજૂર खजूर, शतावरीम् શતાવરી शतावर, शृङ्गाटकानि શીંગોડાં सिंघाडे, मृद्वीकाम् તથા દ્રાક્ષ तथा मुनक्का, क्षीरप्रस्थम् અને ૬૪ તોલા દૂધ એઓને और ६४ तोले दूध इनको, जलप्रस्थम् ૬૪ તોલા પાણી લઈને ६४ तोले जल ले कर, साधयेत् પકાવવાં पकावे, प्रस्थावशेषितम् ૬૪ તોલા બાકી રહે ત્યારે ६४ तोले अवशेष रहने पर, शुद्धेन શુદ્ધ साफ, वाससा વસ્ત્રથી कपड़ेसे, पूतम् ગાળી લેવું छान कर, एतत् એને इसको, शर्करायाः સાકર चीनी, तुगाक्षीर्याः વાંસકપૂર वंशलोचन, अभिनवस्य અને તાજું और नया. सर्पिषः च ઘી પ્રત્યેકના घी प्रत्येकके, त्रिभिः प्रसृतैः ૨૪ તોલાની સાથે २४ तोलेके साथ, योजयेत् ભેળવવું मिलावे, तत् અને તે और उसको, सक्षौद्रम् મધની સાથે मधु मिलाकर, पाययेत् પાવું पिलावे, षष्टिकान्नम् च तथा સાઠી ચોખાનું तथा सांठी चावलका, भोजयेत् ભોજન કરાવવું भोजन करावे, जरापरीतः વૃદ્ધાવસ્થાથી ઘેરાયેલો जरायुक्त, अबलः अपि નિર્બળ હોય તો પણ निर्बल भी, नरः પુરુષ पुरुष, अनेन આ इस, योगेन પ્રયોગથી प्रयोगसे, सुविपुलम् સારી સંખ્યામાં विपुल संख्यामें, अपत्यम् સન્તાનો सन्तानको, विन्दति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, युवा इव અને જુવાનની પેઠે और युवककी तरह, सः તે वह, हृष्यति ઉપસ્થની જાગૃતિવાળો થાય છે उपस्थके हर्षको प्राप्त होता है ॥ १४-१७ ॥ (इति આ यह, अपत्यकरः स्वरसः અપત્યકર સ્વરસ છે अपत्यकर स्वरस है।)

14-17. Take seeds of cowage, black-gram, dates, climbing asparagus, indian water chest-nut and grapes; boil 8 tolas of each of these with 64 tolas of milk and 64 tolas of water, till the whole is reduced to a quantity of 64 tolas; then after straining it with a clean piece of cloth, mix it with 24 tolas each of sugar, bamboo manna and fresh ghee. This should be taken with honey followed by a

meal of shashtika rice. Even a man who is infirm with age or impotent will be able by taking this preparation to beget numerous progeny and acquire the virility of youth. Thus has been described 'The procreant extract'.

वृष्यं क्षीरम् —

खर्जूरीमस्तकं माषान् पयस्यां च शतावरीम् ।
खर्जूराणि मधूकानि मृद्वीकामजडाफलम् ॥ १८ ॥

पलोन्मितानि मतिमान् साधयेत् सलिलाढके ।
तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १९ ॥

क्षीरशेषेण तेनाद्याद् घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
सशर्करेण संयोग एष वृष्यः परं स्मृतः ॥ २० ॥

(इति वृष्यक्षीरम् ।)

मतिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, **पलोन्मितानि** ચાર ચાર તોલા चार चार तोले, **खर्जूरीमस्तकम्** ખજૂરીનું મસ્તક खजूरीका मस्तक, **माषान्** અડદ उड़द, **पयस्याम्** ફુગિયો बिलाईकन्द, **शतावरीम् च** શતાવરી शतावर, **खर्जूराणि** ખજૂરની પેશીઓ खजूर, **मधूकानि** મહુડાં महुवे, **मृद्वीकाम्** દ્રાક્ષ मुनक्के, **अजडाफलम्** તથા કૌંચાં तथा केवाँचको, **सलिलाढके** ૨૫૬ તોલા પાણીમાં २५६ तोले जलमें, **साधयेत्** પકાવવાં पकावे, **पादावशेषेण** જ્યારે ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે जब चौथाई शेष रहे तब, **तेन** તે ક્વાથને उस काथको, **क्षीरप्रस्थम्** ૬૪ તોલા દૂધમાં ભેળવી ६४ तोले दूधमें मिला कर, **विपाचयेत्** પકાવવો पकावे, **तेन क्षीरशेषेण** બાકી રહેલા તે દૂધ સાથે शेष रहे हुए उस दूधके साथ, **सशर्करेण** સાકર મેળવીને चीनी मिलाकर, **घृताढ्यम्** પુષ્કળ ઘીવાળા घृतबहुल, **षष्टिकौदनम्** સાઠી ચોખા सांठीका भात, **अद्यात्** ખાવા खावे, **एषः** આ यह, **संयोगः** પ્રયોગ प्रयोग, **परम्** અત્યન્ત अत्यन्त **वृष्यः** વૃષ્ય वृष्य, **मतः** મનાય છે माना गया है ॥ १८-२० ॥
(इति આ यह, **वृष्यक्षीरम्** વૃષ્યક્ષીર છે वृष्यक्षीर है।)

18-20. Take tender shoots of the date, black-gram, milk-yam, climbing asparagus, dates, mahwah, grapes and cowage fruits. Boil 4 tolas of each of these in 256 tolas of water till the whole is reduced to one fourth of the quantity. Then it should again be cooked in 64 tolas of milk. When it is reduced to the original quantity of milk (64 tolas), it should be taken with cooked shashtika rice, mixed liberally with ghee and with sugar. This preparation is regarded as highly virilific. Thus has been described 'The virilific milk'.

वृष्यघृतम्—

जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं श्रावणीद्वयम् ।
खर्जूरं मधुकं द्राक्षां पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥२१॥

शृङ्गाटकं विदारीं च नवं सर्पिः पयो जलम् ।
सिद्धं घृतावशेषं तच्छर्कराक्षौद्रपादिकम् ॥ २२ ॥

षष्टिकान्नेन संयुक्तमुपयोज्यं यथाबलम् ।
वृष्यं बल्यं च वर्ण्यं च कण्ठ्यं बृंहणमुत्तमम् ॥२३॥

(इति वृष्यघृतम् ।)

जीवक જીવક जीवक, **ऋषभकौ** ઋષભક ऋषभक, **मेदाम्** મેદા मेदा, **जीवन्तीम्** ડોડી जीवन्ती, **श्रावणीद्वयम्** બેઉ જાતની શ્રાવણી श्रावणी-महाश्रावणी, **खर्जूरम्** ખજૂર खजूर, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **द्राक्षाम्** દ્રાક્ષ मुनक्के, **पिप्पलीम्** પીપર पिप्पली, **विश्वभेषजम्** સૂંઠ सोंठ, **शृङ्गाटकम्** શીંગોડાં सिंघाडा, **विदारीम् च** અને ભોંયકોળું और बिलाईकन्द, **नवम् सर्पिः** તાજું ઘી नया घृत, **पयः** દૂધ दूध, **जलम्** તથા પાણી और जल इनको, **घृतावशेषम्** ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી घृत

१९. मतिमान्—सर्वाणि (थ.)

२०. सशर्करेण संयोग एष वृष्यः परं स्मृतः—सशर्करेण संयोग एष वृष्यतमः परम् (ड.)

अवशिष्ट रहे वहां तक, सिद्धम् પકાવી सिद्ध कर, तत् તે ઘીમાં उस घीमें, शर्कराक्षौद्रपादिकम् ચોથા ભાગની સાકર અને મધ નાખી चौथाई चीनी और शहद मिला कर, षष्टिकान्नेन સાઠી ચોખા સાથે सांठीके भातके साथ, संयुक्तम् મેળવીને मिला कर, यथाबलम् અગ્નિબળ પ્રમાણે अग्निबलके अनुसार, उपयोज्यम् ઉપયોગમાં લેવું खावे, वृष्यम् આ ઘી વૃષ્ય यह घृत वृष्य, बल्यम् બળ આપનાર बल देनेवाला, वर्ण्यम् च વર્ણને નિર્મળ કરનાર वर्णको निर्मल करनेवाला, कण्ठ्यम् કંઠને સુધારનાર कंठके लिए हितकर, उत्तमम् ઉત્તમ उत्तम, बृंहणम् અને પૌષ્ટિક છે और पौष्टिक है ॥ २१-२३ ॥ (इति આ यह, वृष्यघृतम् વૃષ્યઘૃત છે वृष्यघृत है।)

21-23. Jivaka, rishabhaka, meda, cork-swallow wort, the two kinds of east indian globe thistle, dates, liquorice, grapes, long pepper, ginger, indian water chest-nut, white yam, fresh ghee, milk and water; the ghee prepared of these and reduced to the quantity of ghee should be mixed with one fourth of its quantity of sugar and honey; and this taken with the shashtika rice with due regard to the strength of the digestive fire, acts as an excellent virilific, promoter of strength, complexion and voice and as a roborant. Thus has been described 'The virilific ghee.'

वृष्यो दधिसरप्रयोगः—

दध्नः सरं शरच्चन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम् ।
शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्या च बुद्धिमान् ॥२४॥

युक्त्या युक्तं ससूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे ।
मार्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्ये षष्टिकौदने ॥२५॥

पिबेन्मात्रां रसालायास्तं भुक्त्वा षष्टिकौदनम् ।
वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ॥ २६ ॥

(इति वृष्यो दधिसरप्रयोगः।)

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન મનુષ્યે बुद्धिमान मनुष्य, शरच्चन्द्रसन्निभम् શરદ ઋતુના ચંદ્રની સમાન शरद ऋतुके चन्द्रमाके समान, दोषवर्जितम् દોષરહિત दोषरहित, दध्नः सरम् દહીંની મલાઈને दहीकी मलाईको, शर्करा- સાકર चीनी, क्षौद्र- મધ शहद, मरिचैः મરી मरिच, तुगाक्षीर्या च અને વાંસકપૂર સાથે और वंशलोचनके साथ, युक्त्या યુક્તિપૂર્વક युक्तिपूर्वक, युक्तम् મેળવીને मिला कर, ससूक्ष्मैलम् તેમાં નાની એલચીનું ચૂર્ણ મેળવીને उसमें छोटी इलायची डाल कर, नवे નવા नये, कुम्भे ઘડામાં घडेमें, शुचौ पटे સાફ વસ્ત્ર પર साफ कपडे पर, मार्जितम् છાણીને मसल कर छान करके, शीते ઠંડા થયેલા ठंडे हुए, घृताढ्ये तथा ઘી મેળવેલા और घृतबहुल, षष्टिकौदने સાઠી ચોખામાં सांठी चावल पर, प्रक्षिपेत् નાખવી डाले, तम् તે उस, षष्टिकौदनम् સાઠી ચોખા सांठी चावलको, भुक्त्वा જમીને खा कर, मात्राम् पिबेत् યોગ્ય માત્રા પીવી योग्य मात्राका पान करे, तेन તેથી उससे, पुमान् પુરુષ पुरुष, वर्ण-स्वर-बल-उपेतः વર્ણ, સ્વર અને બળથી યુક્ત થઈને वर्ण, स्वर तथा बलसे युक्त हो कर, वृषायते વૃષ જેવો રતિક્ષમ થાય છે वृषके समान रतिक्षम होता है ॥ २४-२६ ॥ (इति આ यह, वृष्यः વૃષ્ય वृष्य, दधिसरप्रयोगः દધિસરપ્રયોગ છે दधिसरप्रयोग है।)

24-26. The wise physician should mix the cream of curds which is white as the autumnal moon and wholesome in due manner, with sugar, honey, black pepper, bamboo manna and small cardamom and strain the mixture through a clean piece of cloth into a new earthen pot containing the shashtika-rice cooked and cooled, and mixed

२५. कुम्भे—कुण्डे (ष. प.)

२६. पिबेन्मात्रां रसालायास्तं भुक्त्वा षष्टिकौदनम्—तमथाज्ञुपरिष्टाच्च रसालां मात्रया पिबेत् (ग. ब. ध.)

liberally with ghee. Taking a meal of this rice, one should drink the Rasala preparation of the curds described above, in due dose. A person increases thereby in complexion, voice and strength and gets virilified. Thus has been described 'The virilifying preparation of curds' cream.'

वृष्यः षष्टिकौदनप्रयोगः —

चन्द्रांशुकल्पं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं प्रयुञ्जानो वृषायते ॥ २७ ॥
(इति वृष्यः षष्टिकौदनप्रयोगः ।)

चंद्रांशुकल्पम् ચંદ્રનાં કિરણો સમાન શ્વેત चन्द्रकिरणोंके समान शुभ्र, षष्टिकौदनम् સાઠી ચોખાને सांठी चावलको, घृताढ्यम् પુષ્કળ ઘીવાળા કરી प्रभूत घृतयुक्त कर, शर्करा-मधु- અને સાકર તથા મધ चीनी और मधु. संयुक्तम् મેળવી मिला कर, पयसा દૂધ સાથે दूधके साथ, प्रयुञ्जानः પ્રયોગ કરનાર खानेवाला, वृषायते પુરુષ વૃષની માફક રતિક્ષમ બને છે पुरुष वृषकी तरह मैथुनमें समर्थ होता है ॥ २७ ॥ (इति આ यह, वृष्यः षष्टिकौदन- प्रयोगः વૃષ્ય ષષ્ટિકૌદન-પ્રયોગ છે यह वृष्य षष्टिकौदनप्रयोग है।)

27. One who takes the shashtika rice white as the light of the moon, mixed with a large quantity of ghee together with milk, sugar and honey, gets virilified. Thus has been described 'The procedure of virilification by cooked shashtika rice'.

वृष्याः पूपलिकाः —

तप्ते सर्पिषि नक्राण्डं ताम्रचूडाण्डमिश्रितम् ।
युक्तं षष्टिकचूर्णेन सर्पिषाऽभिनवेन च ॥ २८ ॥
पक्त्वा पूपलिकाः खादेद्वारुणीमण्डपो नरः ।
य इच्छेदश्ववद्गन्तुं प्रसेक्तुं गजवच्च यः ॥ २९ ॥
(इति वृष्यपूपलिकाः ।)

यः જે जो, नरः પુરુષ पुरुष, अश्ववत् ઘોડાની પેઠે अश्वके समान, गन्तुम् સ્રી ગમન કરવા स्त्रीगमन करना, गजवत् च અને હાથીની પેઠે और गजके समान, प्रसेक्तुम् વીર્યપ્રસેક કરવા वीर्यक्षरण करना, इच्छेत् ઇચ્છે चाहे, नक्राण्डम् તેણે મગરનાં ઇંડાંને वह मगरके अंडेको, ताम्रचूड-अण्ड-मिश्रितम् કૂકડાનાં ઇંડાંની સાથે મિશ્રિત કરી मुर्गेके अंडेके साथ मिश्रित कर, षष्टिक-चूर्णेन તથા સાઠી ચોખાના લોટ तथा सांठी चावलके आटे, अभिनवेन અને તાજા और ताजे, सर्पिषा च ઘીમાં घीमें, युक्तम् ભેળવી मिलाकर, पूपलिकाः બનાવેલી પોળીઓને बनायी हुई पूपलिकाओंको, तप्ते તપેલા तपे हुए, सर्पिषि ઘીમાં घृतमें, पक्त्वा તળી तल करके, खादेत् ખાવી खावे, वारुणीमण्डपः અને પછી વારુણીનો મંડ પીવો और पीछे वारुणीमण्ड पीवे ॥ २८-२९ ॥ (इति આ ये, वृष्यपूपलिकाः વૃષ્યપૂપલિકા છે वृष्य-पूपलिका हैं।)

28-29. The eggs of the crocodyle and the cock mixed with the flour of shashtika rice should be made into sweet pan-cakes in fresh hot ghee. These sweet pan-cakes should be eaten followed by a draught of supernatent part of Varuni wine by one that desires equine virility and elephantine abundance of seminal ejaculation. Thus has been described 'The virilifying sweet pan-cakes'.

पूर्वोक्ताष्टयोगानां फलम्—

भवतश्चात्र—
एतैः प्रयोगैर्विधिवद्वपुष्मान्
वीर्योपपन्नो बलवर्णयुक्तः ।
हर्षान्वितो वाजिवदष्टवर्षो
भवेत् समर्थश्च वराङ्गनासु ॥ ३० ॥

३०. विधिवद्–विविधैः (क.)
,, वीर्योपपन्नो–स्नेहोपपन्नो (ज. ब.)

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवतः બે શ્લોકો છે કે दो श्लोक हैं कि, एतैः આ इन, विधिवत् વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, प्रयोगैः પ્રયોગોથી प्रयोगोंसे, वपुष्मान् પુરુષ શરીરસંપત્તિવાળો पुरुष सुडौल शरीरवाला, वीर्योपपन्नः વીર્યવાળો वीर्यवाला, बल-वर्ण-युक्तः બળ અને વર્ણથી યુક્ત बल और वर्णसे युक्त, अष्टवर्षः આઠ વર્ષના आठ वर्षकी वयवाले, वाजिवत् ઘોડાની પેઠે अश्वके समान, हर्षान्वितः હર્ષવાળો प्रहृष्ट हुआ, वराङ्गनासु સ્ત્રીઓમાં स्त्रियोंमें, समर्थः च મૈથુન માટે સમર્થ मैथुनके लिए समर्थ, भवेत् બને છે होता है ॥ ३० ॥

Here are two verses again—

30. By means of a systematic course of these preparations, a man acquires seminal richness, vitality, complexion and is capable of mating with the best of women with all the virility of a young horse of eight years of age.

वृष्यो विहारः—

यद्यच्च किञ्चिन्मनसः प्रियं स्या-
द्रम्या वनान्ताः पुलिनानि शैलाः ।
इष्टाः स्त्रियो भूषणगन्धमाल्यं
प्रिया वयस्याश्च तदत्र योग्यम् ॥३१॥

यत् यत् જે જે કાંઈ जो जो कुछ भी, मनसः મનને मनको, प्रियम् પ્રિય प्रिय, स्यात् હોય हो, रम्याः રમ્ય रम्य, वनान्ताः વનપ્રદેશો वनप्रदेश, पुलिनानि નદીતટો नदीतट, शैलाः તેમજ પર્વતો एवं पर्वत, इष्टाः स्त्रियः પ્રિય સ્ત્રીઓ प्रिय स्त्रियां, भूषण-गन्ध-माल्यम् આભૂષણો, ચંદન તથા પુષ્પમાળાઓ आभूषण, चन्दन तथा पुष्पमाला, प्रियाः च वयस्याः અને પ્રિય મિત્રો और प्रिय मित्र, तत् તે वह, अत्र આ વાજીકરણમાં इस वाजीकरणमें, योग्यम् યોગ્ય છે सहायक है ॥ ३१ ॥

31. Whatever things gladden the heart, such as pleasant groves, river-banks, hills lovely women, ornaments, perfumes garlands and beloved friends —all these act as stimulating agents of virility

३१. योग्यम्-योज्यम् (च.)

द्वितीयपादोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

आसिक्तक्षीरिके पादे ये योगाः परिकीर्तिताः ।
अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौरुषार्थिभिः ॥३२॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, ये अष्टौ જે આઠ जो आठ, योगाः પ્રયોગો योग, आसिक्तक्षीरिके 'આસિક્તક્ષીરિક' નામના 'आसिक्तक्षीरिक' नामके, पादे પાદમાં पादमें, परिकीर्तिताः કહેલા છે कहे हैं, ते તેઓનો वे, अपत्यकामैः સંતાનની ઇચ્છાવાળા अपत्यकी इच्छा करनेवालों, पौरुषार्थिभिः तथा પુરુષાતનની ઇચ્છાવાળાઓએ तथा पौरुषकी इच्छा करनेवालोंको, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करने चाहिएं ॥ ३२ ॥

Here is the recapitulatory verse—

32. The eight preparations that are described in this quarter entitled 'Milk-saturated rice and other preparations' should be resorted to by those who desire progeny and virility.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने वाजीकरणाध्याये आसिक्तक्षीरिको नाम वाजीकरणपादो द्वितीयः ॥२-(२)॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, वाजीकरणाध्याये વાજીકરણાધ્યાયમાં वाजीकरणाध्यायमें, आसिक्तक्षीरिकः 'આસિક્તક્ષીરિક' 'आसिक्तक्षीरिक', नाम નામનો नामका, द्वितीयः બીજો दूसरा, वाजीकरणपादः વાજીકરણપાદ સંપૂર્ણ થયો वाजीकरणपाद समाप्त हुआ ॥ २-(२) ॥

2-(2). Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the second quarter entitled 'Milk-saturated rice and other preparations' of the second chapter on Virilification is completed.

वाजीकरणाध्याये तृतीयः पादः।

વાજીકરણાધ્યાયમાં ત્રીજો પાદ

वाजीकरणाध्यायमें तीसरा पाद

The third quarter of the chapter on Virilification

माषपर्णभृतीयवाजीकरणपादोपक्रमः —

अथातो माषपर्णभृतीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **माषपर्णभृतीयम्** 'માષપર્ણભૃતીય' નામના 'माषपर्णभृतीय' नामके, **वाजीकरणपादम्** ત્રીજા વાજીકરણપાદનું तीसरे वाजीकरणपादका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है॥ २ ॥

1. We shall now expound the third quarter entitled 'Bred on the leaves of the blackgram etc.,' of the chapter on virilification.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

गोक्षीरवाजीकरणम्—

माषपर्णभृतां धेनुं गृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम् ।
समानवर्णवत्सां च जीवद्वत्सां च बुद्धिमान् ॥३॥
रोहिणीमथवा कृष्णामूर्ध्वश्रृङ्गीमदारुणाम् ।
इक्ष्वादामर्जुनादां वा सान्द्रक्षीरां च धारयेत् ॥४॥
केवलं तु पयस्तस्याः श्रृतं वाऽश्रृतमेव वा ।
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન મનુષ્યે बुद्धिमान मनुष्य, **गृष्टिम्** એક વખત વિયાએલી एकबार व्याई हुई, **पुष्टाम्** પુષ્ટ पुष्ट, **चतुःस्तनीम्** ચાર આંચળવાળી चार स्तनवाली, **समानवर्णवत्साम् च** તથા સમાન વર્ણના વાછડાવાળી और समान वर्णके बछड़ेवाली, **जीवद्वत्साम् च** અને જીવતા વાછડાવાળી तथा जीवित बछड़ेवाली, **रोहिणीम्** લાલ રંગની लोहित वर्णकी, **अथवा** અથવા अथवा, **कृष्णाम्** કાળા રંગની काले वर्णकी, **ऊर्ध्वश्रृङ्गीम्** ઊંચાં શીંગડાંવાળી ऊपरको बढ़े हुए सींगोवाली, **अदारुणाम्** સૌમ્ય अक्रूर, **सान्द्रक्षीराम् च** ઘાટા દૂધવાળી गाढे दूधवाली, **माषपर्णभृताम्** અડદનાં પાંદડાંથી પોષેલી उड़दके पत्ते खानेसे पुष्ट, **इक्ष्वादाम्** અથવા શેરડી ખાનારી अथवा ईख खानेवाली, **अर्जुनादाम् वा** કે અર્જુનવૃક્ષનાં પાંદડાં ખાનારી अथवा अर्जुनके पत्ते चरनेवाली, **धेनुम्** ગાય गायको, **धारयेत्** રાખવી रक्खे, **तस्याः** તે ગાયનું उस गौका, **पयः तु** દૂધ दूध, **केवलम्** કેવળ अकेला, **श्रृतम् वा** ઉકાળેલું गरम किया हुआ, **अश्रृतम् एव वा** અથવા ઉકાળ્યા વિનાનું अथवा बिना गरम किया हुआ, **शर्करा-** અને સાકર और चीनी, **क्षौद्र-** મધ मधु, **सर्पिर्भिः** અને ઘી तथा घृतसे, **युक्तम् वा** સાથે મેળવેલું युक्त हो तो, **तत्** તે वह, **उत्तमम्** ઉત્તમ अत्यन्त, **वृष्यम्** વૃષ્ય છે वृष्य होता है ॥ ३-५ ॥

3-5. The wise man should rear a cow bred on the leaves of black-gram, which has calved for the first time, which is robust, which has four teats, which has a living calf of its own color, which is red or black in color, has upright horns and is not fierce, which is used to eating sugar-cane or leaves of Arjuna and which yields thick milk. The milk of such a cow taken by itself either boiled or fresh or mixed with sugar, honey and ghee acts as an excellent virilific.

क्षीरयोगः प्रथमः —

शुक्रलैर्जीवनीयैश्च बृंहणैर्बलवर्धनैः ।
क्षीरसंजननैश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥६॥
युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥ ७ ॥

अक्षयम् અક્ષય अक्षय, **शुक्रम्** શુક્રને शुक्रको, **इच्छता** ઇચ્છનાર પુરુષે इच्छा करनेवालेको, **शुक्रलैः** શુક્લ शुक्रल, **जीवनीयैः** જીવનીય जीवनीय, **बृंहणैः** બૃંહણીય बृंहणीय, **बलवर्धनैः** બલવર્ધન बलवर्धक, **क्षीरसंजननैः च एव** તથા દૂધને વધારનારાં દ્રવ્યોથી तथा क्षीरसंजनक ओषधिगणोंसे, **पृथक्** પૃથક્ पृथक्, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, **गोधूमचूर्णेन** ઘઉંના લોટથી गेहूंके आटेसे, **युक्तम्** યુક્ત युक्त, **सघृत-** ઘી घी, **क्षौद्र-शर्करम्** મધ અને સાકર સાથે મિશ્રિત કરીને मधु और चीनीसे मिश्रित किये हुए, **पयः** દૂધનો दूधको, **पर्यायेण** પર્યાયથી बारी बारीसे, **प्रयोक्तव्यम्** પ્રયોગ કરવો सेवन करना चाहिए ॥ ६-७ ॥

6-7. Milk should be prepared with the drugs of the seminiferous, life-promoting, roborant, vitalizing and lactiferous groups separately and mixed with wheat-flour, ghee, honey and sugar. These preparations should be taken one after the other in succession by one desiring inexhaustible semen.

क्षीरयोगः द्वितीयः —

मेदां पयस्यां जीवन्तीं विदारीं कण्टकारिकाम् ।
श्वदंष्ट्रां क्षीरिकां माषान् गोधूमाञ्छालिषष्टिकान् ॥८॥
पयस्यर्धोदके पक्त्वा कार्षिकानाढकोन्मिते ।
विवर्जयेत् पयःशेषं तत् पूतं क्षौद्रसर्पिषा ॥९॥
युक्तं सशर्करं पीत्वा वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा ।
विपुलं लभतेऽपत्यं युवेव च स हृष्यति ॥१०॥

मेदाम् મેદા मेदा, **पयस्याम्** ફગિયો बिलाईकन्द, **जीवन्तीम्** ડોડી जीवन्ती, **विदारीम्** ભોંયકોળું बिलाई-कन्द, **कण्टकारिकाम्** બેઠી ભોરીંગણી कटेरी, **श्वदंष्ट्राम्** ગોખરુ गोखरू, **क्षीरिकाम्** ક્ષીરવિદારી क्षीरविदारी, **माषान्** અડદ उड़द, **गोधूमान्** ઘઉં गेहूं, **शालिषष्टिकान्** શાળ અને સાઠી ચોખા शालि और सांठी चावल, **कार्षिकान्** એક એક તોલા પ્રમાણમાં લઈ एक एक तोला मानवाले ले कर, **अर्धोदके** અરધા પાણીવાળા आधे पानीवाले, **आढकोन्मिते** ૨૫૬ તોલા २५६ तोले, **पयसि** દૂધમાં दूधमें, **पक्त्वा** પકાવીને पका कर, **पयः-शेषम्** દૂધ બાકી રહે ત્યારે दूध शेष रहने पर, **विवर्जयेत्** તેને ઉતારી લેવું उसको उतार ले, **पूतम्** વસ્ત્રથી ગાળી छानकर, **तत्** તે દૂધને उसे, **क्षौद्रसर्पिषा** મધ અને ઘી मधु और घीसे, **युक्तम्** મેળવી युक्त कर, **सशर्करम्** સાકર સાથે चीनी मिलाकर, **पीत्वा** પીવાથી पीनेसे, **वृद्धः** વૃદ્ધ પુરુષ वृद्ध पुरुष, **सप्ततिकः अपि वा** અથવા સિત્તેર વર્ષનો પણ अथवा **सित्तर वर्षका भी**, **विपुलम्** વિસ્તારવાળી विपुल, **अपत्यम्** સંતતિ संतानको, **लभते** મેળવે છે पाता है, **युवा इव च** અને યુવાનની માફક और युवकके समान, **सः** તે वह, **हृष्यति** હર્ષને પ્રાપ્ત કરે છે हृष्ट होता है ॥ ८-१० ॥

8-10. Take meda, milky yam, cork swallow wort, white yam, yellow berried night-shade, small caltrops, milky yam, black gram, wheat and sali and shashtika rice, each one tola; milk 256 tolas and water 128 tolas; these should be boiled till the whole is reduced to the original quantity of milk i. e. 256 tolas. It should then be strained. By taking this milk with honey, ghee and sugar, an aged man or even a septagenarian obtains numerous progeny and the sexual urge of youth.

क्षीरयोगः तृतीयः —

मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः श्रुतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ११ ॥

६. क्षीरसंजननैश्चैव—वयःसंस्थापनैश्चैव (च.)
९. पक्त्वा—सिद्धाम् (य ध.)
१०. विपुलं लभतेऽपत्यम्—प्राप्नोत्यपत्यं विपुलम् (ग. ध.)

तस्याः एव તેનું જ उसी गायका, जातरूपस्य સોનાની सोनेके, मण्डलैः વીંટી વગેરે ગોળ આકૃતિની વસ્તુઓ સાથે छल्लोंके साथ, शृतम् ઉકાળેલું पकाया गया, पयः દૂધ दूधको, सघृत- ઘી घी, क्षौद्रशर्करम મધ અને સાકર સાથે પીવાથી मधु तथा चीनी मिला कर पीनेसे, सिद्धम् તે ચોક્કસ वह निश्चित, अपत्यजननम् સંતાનોત્પત્તિ કરનારું થાય છે सन्तानको देनेवाला होता है ॥११॥

11. The milk of a cow of the description given above, heated by putting in it red-hot rings of gold, and taken mixed with ghee, honey and sugar, is a tested procreant preparation.

वृष्यः पिप्पलीयोगः —

त्रिंशत् सुपिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुञ्चे तैलसर्पिषोः ।
भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः क्षीरधारावदोहिताः ॥१२॥
पीत्वा यथाबलं चोर्ध्वं षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
भुक्त्वा न रात्रिमस्तब्धं लिङ्गं पश्यति ना क्षरत् ॥१३॥
(इति वृष्यः पिप्पलीयोगः ।)

सुपिष्टाः સારી રીતે પીસેલી अच्छी प्रकार पीसी गई, त्रिंशत् ત્રીસ तीस, पिप्पल्यः પીપરને पिप्पलियोंको, तैलसर्पिषोः તેલ અને ઘીના तैल और घीके, प्रकुञ्चे ચાર તોલામાં चार तोलेमें, भृष्टाः ભૂંજીને भून कर, सशर्कराक्षौद्राः તેમાં સાકર તથા મધ મેળવીને चीनी और मधु मिलाकर, क्षीरधारावदोहिताः દોહવાના પાત્રમાં રાખી ઉપર દૂધ દોહી उसीपर दूधकी धार डालते हुए दूध दुह कर, यथाबलम् યથાશક્તિ बलानुसार, पीत्वा પાન કરીને पी कर, ऊर्ध्वम् च ઉપરથી ऊपरसे, क्षीरसर्पिषा દૂધ અને ઘીની સાથે दूध और घृतके साथ, षष्टिकम् સાઠી ચોખાનું सांठीका भात, भुक्त्वा ભોજન કરવાથી खानेसे, रात्रिम् આખી રાત रातभर, लिङ्गम् ઉપસ્થને जननेन्द्रियको, क्षरत् તુરત વીર્યપાત વાળું शीघ्र वीर्यपातवाला, अस्तब्धम् તથા શિથિલ तथा शिथिल, न पश्यति જોતો નથી नहीं देखता ॥ १२-१३ ॥ (इति આ यह, वृष्यः पिप्पलीयोगः વૃષ્યપિપ્પલીયોગ છે वृष्यपिप्पलीयोग है।)

१३. इति वृष्यः पिप्पलीयोगः—इति वृष्यक्षीरयोगः (क. ध.)

12-13. Take thirty pieces of long pepper and grind; fry them well in 4 tolas of oil and ghee and mix it with sugar and honey. Fresh milk from the cow's udder should be milked directly on it, just enough to make it a liquid. He that drinks this according to the strength of his gastric fire and takes a meal of the shashtika rice with milk and ghee, will not suffer phallic depression or ejaculation throughout the night. Thus has been described 'The virilifying preparation of long pepper.'

वृष्यः पायसयोगः —

श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
घृताढ्यः साधितो वृष्यो माषषष्टिकपायसः ॥१४॥
(इति वृष्यपायसयोगः ।)

क्षीर-चतुर्गुणे ગાયના દૂધથી ચોગણા गौके दूधसे चौगुने, श्वदंष्ट्रायाः ગોખરુ गोखरू, विदार्याः च અને ભોંયકોળાના और विलाईकन्दके, रसम् ક્વાથમાં નાખી रसमें डाल कर, साधितः પકાવેલો पकायी हुई, घृताढ्यः ઘણા ઘીથી યુક્ત प्रचुर घृतयुक्त, माष-षष्टिक-पायसः અડદ અને સાઠી ચોખાનો દૂધપાક उड़द तथा सांठी-चावलकी खीर, वृष्यः વૃષ્ય થાય છે वृष्य होती है ॥ १४ ॥ (इति આ यह वृष्यपायसयोगः વૃષ્યપાયસયોગ છે वृष्यपायसयोग है।)

14. The milk-pudding made from black-gram and the shashtika rice cooked in the juice of small caltrops and white yam and four times the quantity of milk, along with a generous dose of ghee, acts as a virilific. Thus has been described 'The virilifying milk-pudding'.

वृष्याः पूपलिकाः —

फलानां जीवनीयानां स्निग्धानां रुचिकारिणाम् ।
कुडवश्चूर्णितानां स्यात् स्वयङ्गुप्ताफलस्य च ॥१५॥
कुडवश्चैव माषाणां द्वौ द्वौ च तिलमुद्गयोः ।
गोधूमशालिचूर्णानां कुडवः कुडवो भवेत् ॥१६॥
सर्पिषः कुडवश्चैकस्तत् सर्वं क्षीरमर्दितम् ।
पक्त्वा पूपलिकाः खादेद्बह्व्यः स्युर्यस्य योषितः ॥१७॥

(इति वृष्यपूपलिकाः।)

चूर्णितानाम् ચૂર્ણ કરેલાં चूर्ण किये गये, जीवनीयानाम् જીવનીય जीवनीय, स्निग्धानाम् સ્નેહોપગ स्निग्ध, रुचिकारिणाम् અને હૃદ્ય ગણમાં કહેલાં और हृद्य, फलानाम् ફળો फलोंके, स्वयंगुप्ता- કૌંચાંના केवाँचके, फलस्य બીજોના बीजके, कुडवः ૧૬ તોલા १६ तोले, स्यात् લેવા लेवे, माषाणाम् च एव અને અડદનું ચૂર્ણ और उड़दका चूर्ण, कुडवः સોળ તોલા १६ तोले, तिलमुद्गयोः च તથા તલ અને મગનું ચૂર્ણ तथा तिल और मूंगका चूर्ण, द्वौ द्वौ ૩૨-૩૨ તોલા લેવું ३२-३२ तोले लेवे, गोधूम-शालि- તેમજ ઘઉં તથા શાળના ચોખાનું एवं गेहूं और चावलका, चूर्णानाम् ચૂર્ણ चूर्ण, कुडवः कुडवः ૧૬-૧૬ તોલા १६-१६ तोले, सर्पिषः च અને ઘી और घी, एकः कुडवः ૧૬ તોલા १६ तोले, भवेत् લેવું लेवे, तत् सर्वम् આ સર્વને उन सबको, क्षीरमर्दितम् દૂધમાં મર્દન કરીને दूधमें घोंटकर, पूपलिकाः પૂપલિકા पूपलिका, पक्त्वा પકાવીને पका कर, यस्य જેને जिसके, बह्व्यः ઘણી बहुतसी, योषितः સ્ત્રીઓ स्त्रियां, स्युः હોય हों, खादेत् તેણે ખાવી वह खावे ॥ १५-१७ ॥ (इति આ યે, वृष्य-पूपलिकाः વૃષ્યપૂપલિકા છે वृष्यपूपलिका हैं।)

15-17. 16 tolas of the powder of the fruits of the life-promoter group, unctuous group and cordial group of drugs, cowage powder 16 tolas, that of black gram 16 tolas, powder of til and green gram 32 tolas each, 16 tolas each of the flours of wheat and the shashtika rice, ghee 16 tolas—all these should be ground in milk and cooked into a pan-cake and taken by him who has to cope with many wives. Thus has been described 'The virilifying pan-cake.'

वृष्यं शतावरीघृतम्—

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ १८ ॥

(इति वृष्यं शतावरीघृतम्।)

शतावरीगर्भम् શતાવરીના કલ્કવાળું शतावरके कल्कसे युक्त, घृतम् ઘી घी, दशगुणे દશગણા दसगुने, क्षीरे દૂધમાં दूधमें, पचेत् પકાવવું पकावे, तत् તે वह, शर्करा- સાકર चीनी, पिप्पली- પીપર पिप्पली, क्षौद्र-युक्तम् અને મધ સાથે और मधु मिलाने पर, उत्तमम् ઉત્તમ उत्तम, वृष्य વૃષ્ય થાય છે वृष्य होता है ॥१८॥ (इति આ યદ, वृष्यम् शतावरीघृतम् વૃષ્ય શતાવરીઘૃત છે वृष्य शतावरीघृत है।)

18. Ghee and the pith of climbing asparagus should be boiled together in ten times the quantity of milk. This mixed with sugar, long pepper and honey, acts as an excellent virilific. Thus has been described 'The virilific climbing asparagus ghee.

वृष्यो मधुकयोगः —

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमांशिकम् ।
प्रयुङ्क्ते यः पयश्चानु नित्यवेगः स ना भवेत् ॥१९॥

(इति वृष्यमधुकयोगः।)

---

१५. स्निग्धानां रुचिकारिणाम्—सक्षौद्राणां सुगन्धिनाम् (च.)
,, स्वयङ्गुप्ता—आत्मगुप्ता (ग)
१७. सर्पिषः.......क्षीरमर्दितम्—सर्पिषः कुडवश्चैव क्षीरेण मृदितं च तत् (च.)
,, क्षीरमर्दितम्-क्षीरसंयुतम् (च.)

१९. घृतक्षौद्रसमांशिकम्—घृतक्षौद्रसमन्वितम् (च.)
,, प्रयुङ्क्ते यः पयश्चानु—पयोनुपानं लिह्याद्यो (क.)
,, ,, —पयोऽनुपानं यो लिह्यात् (च.)
,, ,, —पयोऽनुपानं लिह्या द्यः (च.)

यः જે પુરુષ जो पुरुष, मधुकचूर्णस्य જેઠીમધનું ચૂર્ણ मुलहठीचूर्ण, कर्षम् એક તોલો एक तोला, घृतक्षौद्र- તથા ઘી અને મધ तथा घृत और मधु, समांशिकम् સમાન માપમાં અર્થાત્ એક એક તોલો समान मात्रामें अर्थात् एक एक तोला मिलाकर, प्रयुञ्ज्य પ્રયોગ કરે છે सेवन करता है, अनु च અને ઉપર और ऊपरसे, पयः દૂધ પીએ છે दूध पीता है, सः ના તે પુરુષ वह पुरुष, नित्यवेगः નિત્ય વેગવાળો नित्य वेगवान, भवेत् બને છે रहता है ॥ १९ ॥ (इति આ यह, वृष्यमधुकयोगः વૃષ્યમધુકયોગ છે वृष्यमधुकयोग है।)

19. The man who takes liquorice powder, mixed with ghee and honey each one tola and drinks milk over that, becomes possessed of perpetual virility. Thus has been described 'The virilifying preparation of liquorice.'

वाजीकराः केचन भावाः —

घृतक्षीराशनो निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥ २० ॥

घृतक्षीराशनः ઘી અને દૂધનું ભોજન કરનાર घी और दूध खानेवाला, निर्भीः ભય વિનાનો निर्भीक, निर्व्याधिः વ્યાધિ વિનાનો व्याधिरहित, नित्यगः હમેશાં સ્ત્રીસેવન કરનારો नित्य स्त्रीसेवी, सङ्कल्पप्रवणः અને સ્ત્રીગમનની ઇચ્છાવાળો और स्त्रीगमनकी इच्छावाला, युवा જુવાન जवान, नरः પુરુષ पुरुष, स्त्रीषु સ્ત્રીઓ સાથે स्त्रियोंमें, नित्यम् હમેશાં नित्य, वृषायते મૈથુન કરવામાં સમર્થ બને છે वृषके समान गमन करता है ॥ २० ॥

20. That man increases in his virility, who is given to a diet containing ghee and milk, who is fearless, free from disease, habituated to daily sexual intercourse, youthful and always given to brooding over women.

कृतैककृत्याः सिद्धार्था ये चान्योऽन्यानुवर्तिनः ।
कलासु कुशलास्तुल्याः सत्त्वेन वयसा च ये ॥२१॥
कुलमाहात्म्यदाक्षिण्यशीलशौचसमन्विताः ।
ये कामनित्या ये हृष्टा ये विशोका गतव्यथाः ॥२२॥
ये तुल्यशीला ये भक्ता ये प्रिया ये प्रियंवदाः ।
तैर्नरः सह विस्रब्धः सुवयस्यैर्वृषायते ॥ २३ ॥

ये च જેઓ जो, कृतैककृत्याः સમાન આચરણવાળા एक कर्मके करनेवाले, सिद्धार्थाः સિદ્ધ મનોરથવાળા पूर्ण हुए मनोरथवाले, अन्योन्य- તથા એક બીજાનું और एक दूसरेके, अनुवर्तिनः અનુસરણ કરવાવાળા હોય છે अनुवर्तनवाले होते हैं, ये જેઓ जो, कलासु કલાઓમાં कलाओंमें, कुशलाः કુશળ कुशल, सत्त्वेन મન मन, वयसा च તથા ઉંમરમાં તથા आयुसे, तुल्याः સરખા હોય છે समान होते हैं, कुल- કુળ कुल, माहात्म्य- મનની મોટાઈ मनकी महत्ता, दाक्षिण्य- દાક્ષિણ્ય दाक्षिण्य, शील- શીલ शील, शौच- અને શૌચથી और शौचसे, समन्विताः યુક્ત હોય છે युक्त होते हैं, ये જેઓ जो, कामनित्याः નિત્યકામી હોય છે नित्यकामुक होते हैं, ये हृष्टाः જેઓ હર્ષવાળા હોય છે जो हर्षयुक्त होते हैं, ये विशोकाः જેઓ શોક વિનાના जो शोकरहित, गतव्यथाः અને દુઃખથી રહિત હોય છે और दुःखरहित होते हैं, ये જેઓ जो, तुल्यशीलाः સમાન શીલવાળા હોય છે तुल्य शीलवाले होते हैं, ये જેઓ जो, भक्ताः ભક્ત હોય છે अनुरक्त होते हैं, ये જેઓ जो, प्रियाः પ્રિય હોય છે प्रिय होते हैं, ये અને જેઓ और जो, प्रियंवदाः પ્રિય બોલનાર હોય છે प्रियभाषी होते हैं, तैः તે उन, सुवयस्यैः सह શ્રેષ્ઠ મિત્રો સાથે श्रेष्ठ मित्रोंके साथ, विस्रब्धः વિશ્વાસથી રહેનાર निःशंक रहनेवाला, नरः પુરુષ पुरुष, वृषायते વૃષની પેઠે રતિમાં સમર્થ થાય છે वृषके समान रतिक्षम होता है ॥ २१-२३ ॥

21-23. The man that has, as his intimate companions, men given to the same activities as himself, men who

२१. सत्त्वेन वयसा—सत्त्वेन वपुषा (य.)
२३. भक्ता—भुक्तवा (ब.)

have attained their objects, who are mutually helpful, skilled in the fine arts, who are similar in mind and age, who are endowed with noble lineage, magnanimity, skill, character and purity, who are ever desirous of enjoyment and are cheerful, free from sorrow and depression of spirits, who are akin to him in disposition and who are loving and beloved and pleasant in speech. Such a man gets increased in his virility

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानगन्धमाल्यविभूषणैः ।
गृहशय्यासनसुखैर्वासोभिरहतैः प्रियैः ॥ २४ ॥
विहङ्गानां रुतैरिष्टैः स्त्रीणां चाभरणस्वनैः ।
संवाहनैर्वरस्त्रीणामिष्टानां च वृषायते ॥ २५ ॥

अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यङ्ग, उत्सादन- ઉત્સાદન उत्सादन, स्नान- સ્નાન स्नान, गन्ध- ગન્ધ गन्ध, माल्य- પુષ્પમાળાઓ माला, विभूषणैः અને અલંકારો વડે और आभूषणोंसे, गृह- ઘર घर, शय्या- શય્યા शय्या, आसन- અને આસનના और आसनके, सुखैः સુખ વડે सुखोंसे, अहतैः નવાં नये, प्रियैः પ્રિય मनोहर, वासोभिः વસ્ત્રો વડે वस्त्रोंसे, विहङ्गानाम् તથા પક્ષીઓના तथा पक्षियोंके, इष्टैः મનોહર प्रिय, रुतैः સ્વર વડે शब्दोंसे, स्त्रीणाम् તથા સ્ત્રીઓનાં और स्त्रियोंके, आभरणस्वनैः च આભૂષણોના શબ્દો વડે अलंकारोंकी ध्वनिसे, इष्टानाम् અને પ્રિય और प्रिय, वरस्त्रीणाम् સુંદર સ્ત્રીઓએ उत्तम स्त्रियोंके, संवाहनैः च કરેલાં અંગમર્દન વડે सुहलानेसे, वृषायते મનુષ્ય વૃષની પેઠે રતિમાં સમર્થ થાય છે मनुष्य वृषके समान रतिक्षम होता है ॥ २४-२५ ॥

24-25. By means of inunction, dry massage, bath, perfumes, garlands, ornaments, the comfort of home, beds and seats, new and pleasant clothes, pleasing warbling of birds, the tinkling sound of women's ornaments and by means of getting the body massaged by handsome women, a man's virility gets stimulated.

मत्तद्विरेफाचरिताः सपद्माः सलिलाशयाः ।
जात्युत्पलसुगन्धीनि शीतगर्भगृहाणि च ॥२६॥
नद्यः फेनोत्तरीयाश्च गिरयो नीलसानवः ।
उन्नतिर्नीलमेघानां, रम्यचन्द्रोदया निशाः ॥२७॥
वायवः सुखसंस्पर्शाः कुमुदाकरगन्धिनः ।
रतिभोगक्षमा रात्र्यः सङ्कोचागुरुवल्लभाः ॥२८॥
सुखाः सहायाः परपुष्टघुष्टाः
फुल्ला वनान्ता विशदान्नपानाः ।
गान्धर्वशब्दाश्च सुगन्धयोगाः
सत्त्वं विशालं निरुपद्रवं च ॥२९॥
सिद्धार्थता चाभिनवश्च कामः
स्त्री चायुधं सर्वमिहात्मजस्य ।
वयो नवं जातमदश्च कालो
हर्षस्य योनिः परमा नराणाम् ॥३०॥

मत्तद्विरेफाचरिताः મદોન્મત્ત ભમરાઓથી સેવાયેલાં मत्त भ्रमरोंसे सेवित, सपद्माः પદ્મોવાળાં कमलयुक्त, सलिलाशयाः જલાશયો जलाशय, जाति-उत्पल- જાઈ અને કમળથી जाती और कमलसे, सुगन्धीनि સુગંધિત થયેલાં सुगंधित, शीतगर्भगृहाणि च શીતળ ગર્ભગૃહો ठंडे गर्भगृह, फेनोत्तरीयाः च ઉપર તરી રહેલાં ફીણવાળી और फेनसे भरी हुई, नद्यः નદીઓ नदियां, नीलसानवः નીલવર્ણના શિખરવાળા नील शिखरवाले, गिरयः પર્વતો पर्वत, नील-मेघानाम् નીલ મેઘોનું नील मेघोंका, उन्नतिः આકાશમાં ઊંચે ચડવું आकाशमें उठना, रम्यचन्द्रोदयाः રમ્ય ચંદ્રોદયવાળી सुन्दर चन्द्रोदयवाली, निशाः રાત્રિઓ रातें, सुखसंस्पर्शाः સ્પર્શમાં સુખદાયક सुखस्पर्शवाले, कुमुदाकरगन्धिनः કુમુદના

२७. रम्यचन्द्रोदया निशाः–रम्याश्चन्द्रोदया निशाः (ध.)
२८. रतिभोगक्षमा रात्र्यः–इति भोगक्षमा रात्रिः (ध.)
,, रात्र्यः–नार्यः (ध. फ.)
२९. परपुष्टघुष्टाः–परपुष्टजुष्टाः (ध.)
३०. चाभिनवश्च–भमिनवश्च (ध.)

સમૂહમાંથી આવતા સુગંધી कुमुदोंके समूहकी गन्धवाले, वायवः પવનો वायु, रतिभोगक्षमाः વિષયસુખને માટે યોગ્ય रतिभोगके योग्य, संकोच- તથા કેસર तथा कुङ्कुम, अगुरु- અને અગરનો લેપ और अगरका लेप, वल्लभाः જેમાં પ્રિય લાગે છે એવી जिनमें प्रिय लगता है ऐसी, राज्यः રાત્રિઓ निशाएं, सुखाः સુખકર सुखदेनेवाले, सहायाः મિત્રો सहायक, परपुष्टघुष्टाः કોયલના ટુહુકારથી ગાજી રહેલા कोयलोंके कुहू स्वरसे व्याप्त, विशद- अन्नपानाः તથા સ્વચ્છ અન્નવાળા तथा स्वच्छ अन्नपानसे युक्त, फुल्लाः પ્રફુલ્લિત खिले हुए, वनान्ताः વનપ્રદેશો वनप्रदेश, गान्धर्वशब्दाः ગાનના શબ્દો संगीत, सुगन्धयोगाः च અને સુગન્ધી પદાર્થો और सुगन्धी पदार्थ, विशालम् વિશાળ उदार, निरुपद्रवम् च તથા ઉપદ્રવોથી રહિત और उपद्रवरहित, सत्त्वम् મન मन, सिद्धार्थता च કામનાની સફળતા प्रयोजनकी सिद्धि, अभिनवः च નવો नया, कामः કામ काम, स्त्री च અને સ્ત્રી और स्त्री, इह અહીં यहां, सर्वम् એ સર્વે ये सब, आत्मजस्य કામદેવનાં कामदेवके, आयुधम् શસ્ત્રો છે शस्त्र हैं, नवम् वयः ખીલતી જુવાની नयी उम्र, जातमदः च અને મસ્તીમાં લાવે એવો और मदजनक, कालः કાળ काल, नराणाम् મનુષ્યોને पुरुषोंके, हर्षस्य હર્ષનાં हर्षके परमा પ્રધાન प्रधान, योनिः કારણ છે कारण हैं ॥ २६-३० ॥

26-30. Lotus-lakes frequented by honey-intoxicated bees, cool cellars pervaded with the fragrance of jasmines and blue lotuses; rivers foaming while in spate; mountains with blue ridges; the rise of dark rain clouds; pleasant moonlit nights; pleasant breezes bearing the fragrance from lotus-ponds and nights that are agreeable for sexual enjoyment and for the use of saffron and eaglewood paste; happy companions, rich cooing of the cuckoo, gardens in bloom, sweet eats and drinks, musical notes and perfumed articles, a mind that is large and free from anxiety, a sense of fulfilment; new love, and the presence of the woman—each one of these is a weapon which Cupid wields, while the first flush of youth and the beginning of the spring are the best stimulants of the sexual urge in men.

तृतीयपादोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

प्रहर्षयोनयो योगा व्याख्याता दश पञ्च च ।
माषपर्णभृतीयेऽस्मिन् पादे शुक्रबलप्रदाः ॥३१॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, प्रहर्षयोनयः પ્રહર્ષના કારણભૂત प्रहर्षके कारण, शुक्रबलप्रदाः શુક્ર અને બલને આપનાર शुक्र तथा बलके देनेवाले, दश पञ्च च પંદર पंद्रह, योगाः પ્રયોગોનું प्रयोगोंका, माषपर्णभृतीये 'માષપર્ણભૃતીય' નામના 'माषपर्णभृतीय' नामके, अस्मिन् આ इस, पादे પાદમાં पादमें, व्याख्याताः વ્યાખ્યાન કર્યું છે व्याख्यान किया है ॥३१॥

Here is the recapitulatory verse—

31. Fifteen preparations for virilification, which also promote semen and vitality, are enumerated in this quarter entitled 'Bred on the leaves of black-gram etc.'

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने वाजीकरणाध्याये माषपर्णभृतीयो नाम वाजीकरणपादस्तृतीयः ॥२-(३)॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાનમાં चिकित्सास्थानमें, वाजीकरणाध्याये

३१. शुक्रबलप्रदाः–पुष्टिबलप्रदाः (च.)

વાજીકરણાધ્યાયમાં वाजीकरणाध्यायमें, **माषपर्णभृतीयः** 'માષપર્ણભૃતીય' 'माषपर्णभृतीय', नाम નામનો नामका, तृतीयः ત્રીજો तीसरा, **वाजीकरणपादः** વાજીકરણપાદ સંપૂર્ણ થયો वाजीकरणपाद समाप्त हुआ ॥ २ (३) ॥

2-(3) Thus, in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third quarter entitled 'Bred on the leaves of blackgram etc.,' of the second chapter on Virilification is completed.

वाजीकरणाध्याये चतुर्थः पादः ।

વાજીકરણાધ્યાયમાં ચોથો પાદ

वाजीकरणाध्यायमें चौथा पाद

The fourth quarter of the chapter on Virilification

पुमाञ्जातबलादिकवाजीकरणपादोपक्रमः —

अथातः पुमाञ्जातबलादिकं वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, पुमाञ्जातबलादिकम् 'પુમાઞ્જાતબલાદિક' નામના 'पुमाञ्जातबलादिक' नामके, वाजीकरणपादम् ચોથા વાજીકરણપાદનું चौथे वाजीकरणपादका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the fourth quarter entitled 'The man of enhanced virility etc.,' of the chapter on virilification.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

स्त्रीषु विषये न सर्वेऽपि समबलाः, अतः सर्वोपयोगिनां वाजीकरणयोगानामुपदेश आवश्यकः —

पुमान् यथा जातबलो यावदिच्छं स्त्रियो व्रजेत् ।
यथा चापत्यवान् सद्यो भवेत्तदुपदेक्ष्यते ॥ ३ ॥

पुमान् પુરુષ पुरुष, यथा જે પ્રકારે जिस प्रकारसे, जातबलः બળ પ્રાપ્ત કરીને बलको प्राप्त करके, स्त्रियः સ્ત્રીઓમાં स्त्रियोंमें, यावदिच्छम् મરજી મુજબ यथेष्ट, व्रजेत् ગમન કરી શકે गमन कर सके, यथा च અને જે પ્રમાણે और जिस प्रकारसे, सद्यः શીઘ્રતાથી शीघ्र, अपत्यवान् સન્તાનવાળો अपत्यवान्, भवेत् થાય हो, तत् તે वह, उपदेक्ष्यते ઉપદેશ કરવામાં આવશે उपदेश किया जायगा ॥ ३ ॥

3. How a man whose virility has thus been enhanced is enabled to copulate with women as much as he desires and to beget progeny soon, is described herein.

न हि जातबलाः सर्वे नराश्चापत्यभागिनः ।
बृहच्छरीरा बलिनः सन्ति नारीषु दुर्बलाः ॥४॥

हि કારણ કે क्योंकि, जातबलाः બળવાળા बलवाले, सर्वे સર્વ सभी, नराः च પુરુષો पुरुष, अपत्यभागिनः સંતાનવાળા सन्तानवाले, न હોતા નથી नहीं होतें, बृहत्-शरीराः અને મોટા શરીરવાળા और बड़े शरीरवाले, बलिनः બળવાન પુરુષો પણ बलवान पुरुष भी, स्त्रीगमनમાં स्त्रीगमनमें, दुर्बलाः દુર્બળ दुर्बल, सन्ति હોય છે होते हैं ॥ ४ ॥

4. Not all the men that have enhanced their virility, beget progeny and there are men that are great in size and strength but feeble of sexual capacity.

सन्ति चाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
प्रकृत्या चाबलाः सन्ति सन्ति चामयदुर्बलाः ॥५॥

५. सन्ति चाल्पाश्रयाः—सन्ति चाल्पबलाः (क. ख. च. ब. ध.)
,, अल्पाश्रयाः—अल्पायुषः (त.)

अल्प-आश्रयाः અલ્પ શરીરવાળા छोटे शरीरवाले, **स्त्रीषु** **સ્ત્રીગમનમાં** स्त्रीगमनमें, **बलवन्तः** બળવાળા बलवान्, **बहुप्रजाः च** અને ઘણી પ્રજાવાળા और बहुत सन्तानवाले, **सन्ति** હોય છે होते हैं, **प्रकृत्या** કેટલાએક પુરુષો સ્વભાવથી कई पुरुष स्वभावसे, **अबलाः च** સામર્થ્ય વિનાના दुर्बल, **सन्ति** હોય છે होते हैं, **आमय-** અને કેટલાએક પુરુષો વ્યાધિથી और कई पुरुष रोगसे, **दुर्बलाः च** દુર્બળ दुर्बल, **सन्ति** હોય છે होते हैं ॥ ५ ॥

5. Some there are small in size and strength of body but powerful sexually and have numerous progeny. Some men are weak by nature, while some are weakened by diseases.

नराश्चटकवत् केचिद् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियम् ।
गजवच्च प्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ॥ ६ ॥

केचित् કેટલાએક कई, **नराः** પુરુષો पुरुष, **चटकवत्** ચકલાની માફક चटककी तरह, **बहुशः** ઘણી વખત बहुतबार, **स्त्रियम्** સ્ત્રી પ્રત્યે स्त्रीका, **व्रजन्ति** ગમન કરે છે समागम करते हैं, **केचित्** કેટલાએક कई, **गजवत्** હાથીની માફક हाथीके समान, **प्रसिञ्चन्ति** વીર્યપ્રસેક કરે છે शुक्रप्रसेक करते हैं, **बहुगामिनः** અને બહુ વખત સ્ત્રીગમન કરનારા और अनेकवार स्त्रीगमन करनेवाले, **न** હોતા નથી नहीं होते ॥ ६ ॥

6. Ther are some who mate with women many times like sparrows, while others, though not mating many times, are given to copious seminal discharge like an elephant.

कालयोगबलाः केचित् केचिदभ्यसनध्रुवाः ।
केचित् प्रयत्नैर्व्यज्यन्ते वृषाः केचित् स्वभावतः ॥७॥

केचित् કેટલાએક કઈ, **काल-** કાળનો कालके, **योग-** યોગ થવાથી योगसे, **बलाः** બળવાન થાય છે बलवाले होते हैं, **केचित्** કેટલાએક કઈ, **अभ्यसनध्रुवाः** અભ્યાસથી મૈથુનમાં સમર્થ થઈ જાય છે अभ्याससे मैथुनमें समर्थ हो जाते हैं, **केचित्** કેટલાએક कई, **प्रयत्नैः** વૃષ્ય પ્રયોગથી वृष्य प्रयोगोंसे, **व्यज्यन्ते** મૈથુન કર્મમાં સમર્થ બને છે स्त्रीगमनमें समर्थ होते हैं, **केचित्** અને કેટલાએક कई, **स्वभावतः** સ્વભાવથી स्वभावसे, **वृषाः** વૃષ સમાન મૈથુનમાં સમર્થ હોય છે वृषके समान मैथुनमें समर्थ होते हैं ॥ ७ ॥

7. Some men get invigorated by the season, some get steadied by constant practice, some maintain their virility by means of virilific preparations and some are virile by nature.

तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामो दुर्बलानां बलप्रदान् ।
सुखोपभोगान् बलिनां भूयश्च बलवर्धनान् ॥ ८ ॥

तस्मात् તેથી इस कारणसे, **दुर्बलानाम्** દુર્બળ પુરુષોને दुर्बलोंको, **बलप्रदान्** બળ આપનાર बल देनेवाले, **बलिनाम्** બળવાનોને बलवानोंका, **भूयः च** વળી અધિક और अधिक, **बलवर्धनान्** બળવૃદ્ધિ આપનારા बल बढ़ानेवाले, **सुख-उपभोगान्** અને ઉપભોગમાં સુખકારી और उपभोगमें सुखकर, **प्रयोगान्** પ્રયોગોને प्रयोगोंको, **वक्ष्यामः** કહેશું कहेंगे ॥ ८ ॥

8. Therefore, we shall describe preparations which invigorate the infirm and which increase the virility of the strong and enhance their enjoyment.

पूर्वं शुद्धशरीराणां निरूहैः सानुवासनैः ।
बलापेक्षी प्रयुञ्जीत शुक्रापत्यविवर्धनान् ॥ ९ ॥

पूर्वम् પ્રથમ प्रथम, **सानुवासनैः** અનુવાસનસહિત

---

७. कालयोगबलाः—कामयोगबलाः (च. झ. ढ. त)

,, केचिदभ्यसनध्रुवाः—केचिदभ्यसनश्रवाः (प.)

,, व्यज्यन्ते—वाह्यन्ते (क. ब. च. थ. ष.)

८. वक्ष्यामः—वक्ष्यामि (ढ.)

९. निरूहैः सानुवासनैः—निरूहान्सानुवासनान् (क. ष. च. त. थ. ष.)

,, ,, —निरूहाननुवासनान् (ख.)

अनुवासनसहित, **निरूहैः** નિરૂહ બસ્તિઓદ્વારા निरूह बस्तिद्वारा, **शुद्धशरीराणाम्** શુદ્ધ શરીરવાળા પુરુષોને शुद्ध शरीरवाले पुरुषोंको, **बलापेक्षी** બળનો વિચાર કરી बलका विचार करता हुआ, **शुक्र-** શુક્ર शुक्र, **अपत्य-** અને સન્તાન और सन्तानकी, **विवर्धनान्** વધારનારા प्रयोगो वृद्धि करनेवाले प्रयोग, **प्रयुञ्जीत** યોજવા देवे ॥ ९ ॥

9. Those who are desirous of sexual strength, should first be purified by unctuous and nutrient enemata and then should be administered the preparations that promote semen and progeny.

वृष्या बस्तयः —

घृततैलरसक्षीरशर्करामधुसंयुताः ।
बस्तयः संविधातव्याः क्षीरमांसरसाशिनाम् ॥१०॥

क्षीर- દૂધ दूध, **मांसरस-** અને માંસરસ और मांसरस, **अशिनाम्** ખાનારાઓને खानेवालोंको, **घृत-** ઘી घी, **तैल-** તેલ तेल, **रस-** માંસરસ मांसरस, **क्षीर-** દૂધ दूध, **शर्करा-** સાકર चीनी, **मधु-** અને મધથી और मधुसे, **संयुताः** યુક્ત युक्त, **बस्तयः** બસ્તિઓ बस्तियां, **संविधातव्याः** યોજવી જોઈએ देनी चाहिएं ॥ १० ॥

10. Those who are used to a diet of milk and meat-juice, should be given the enemata mixed with ghee, oil, meat-juice, milk, sugar and honey.

वृष्या मांसगुटिकाः —

पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।
कोलवद्गुलिकाः कृत्वा तप्ते सर्पिषि वर्तयेत् ॥११॥
वर्तनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ।
घृताढ्ये गन्धपिशुने दधिदाडिमसारिके ॥ १२ ॥
यथा न भिन्द्याद्गुलि(टि)कास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
तं पिबन् भक्षयंस्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम् ॥१३॥

वराह- વરાહના સૂઅરके, **मांसानि** માંસને मांसको, **पिष्ट्वा** પીસીને पीस कर, **मरिच-** મરી मरिच, **सैन्धवे** અને સિંધાલૂણ और सैंधानमक, **दत्त्वा** મેળવીને मिलाकर, **कोलवत्** બોર જેવડી बेर बराबर, **गुडिकाः** ગોળીઓ गोलियां, **कृत्वा** કરીને बनाकर **तप्ते** તપ્ત तप्त, **सर्पिषि** ઘીમાં घीमें, **वर्तयेत्** તળવી तल लेवे, **वर्तन-** તળવાથી तलनेसे, **स्तम्भिताः** કઠણ થયેલી कडी हुई, **ताः च** તે ગોળીઓને उन गोलियोंको, **दधि-** દહીં दही, **दाडिम-** અને દાડમના और दाडिमके, **सारिके** રસથી સિદ્ધ रससे संस्कृत, **घृताढ्ये** ખૂબ ઘીવાળા बहुत घृतयुक्त, **गन्धपिशुने** અને સુગન્ધયુક્ત और सुगन्धयुक्त, **कौकुटे** કૂકડાના मुर्गेके, **रसे** માંસરસમાં मांसरसमें, **प्रक्षेप्याः** નાખવી छोडे, **यथा** જે રીતે जिस तरह, **गुलिकाः** ગોળીઓને गोलियोंको, **न भिन्द्यात्** પોતે તોડી ન નાખે स्वयं तोड न डाले, **तथा** તે રીતે उसी तरह, **तम्** તે उस, **रसम्** રસને रसको, **साधयेत्** પકાવવો पकावे, **तम्** તે રસને उस रसको, **पिबन्** પીતો पीता हुआ, **ताः च** અને તે ગોળીઓને और उन गोलियोंको, **भक्षयन्** ખાતો પુરુષ खाता हुआ पुरुष, **अक्षयम्** અક્ષય अक्षय, **शुक्रम्** શુક્રને शुक्रको, **लभते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ११-१३ ॥

11-13. Mincing the flesh of a hog into paste, and mixing it with black pepper and rock-salt, pills of the size of jujube should be made of it. These pills should be fried in hot ghee. When they are hardened by frying, they should be put into the juice of cock-flesh mixed copiously with ghee, powdered spices, curds and the juice of the pomegranate. This juice should be cooked taking care not to break the pills. Taking this juice and these pills, one acquires inexhaustible semen.

११. गुलिकाः–गुडिकाः (च.)
,, वर्तयेत्–भर्जयेत् (च.)
१२. वर्तनस्तम्भिताः–भर्जनस्तम्भिताः (च. च.)
,, दधिदाडिमसारिके–दधिदाडिमसाधिते (क.)
१३. गुलि(टि)काः–गुडिकाः (त.)

मांसानामेवमन्येषां मेद्यानां कारयेद्भिषक् ।
गुटिकाः सरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्धनः ॥१४॥
(इति वृष्या मांसगुटिकाः।)

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, एवम् આ પ્રમાણે इसी तरह, अन्येषाम् અન્ય अन्य, मेद्यानाम् મેદસ્વી પ્રાણીઓનાં मेदस्वी प्राणियोंके, मांसानाम् માંસની मांसकी, सरसाः રસસહિત रससहित, गुटिकाः ગોળીઓ गोलियां, कारयेत બનાવવી बनावे, तासाम् તેઓનો उनका, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, शुक्रवर्धनः શુક્રવર્ધક છે शुक्रवर्धक है ॥ १४ ॥ (इति આ ये, वृष्याः मांसगुटिकाः વૃષ્ય માંસગુટિકા છે वृष्य मांसगुटिका हैं।)

14. Similarly, the physician should prepare such pills of other fatty meat-juices. Taking them with meat-juice, is promotive of semen. Thus have been described 'The virilifying meat-pills.'

वृष्यो माहिषरसः—

माषानङ्कुरिताञ्छुद्धान् वितुषान् साजडाफलान् ।
घृताढ्ये माहिषरसे दधिदाडिमसारिके ॥१५॥
प्रक्षिपेन्मात्रया युक्तो धान्यजीरकनागरैः ।
भुक्तः पीतश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयम् ॥१६॥
(इति वृष्यो माहिषरसः।)

अङ्कुरितान् ફોટા ફૂટેલા अङ्कुरित, शुद्धान् અને શુદ્ધ और शुद्ध, वितुषान् તથા ફોતરાં વિનાના और तुषरहित, साजडाफलान् माषान् અડદ તેમજ કૌવચનાં બીજોને उडद एवं केवांचके बीजोंको, घृताढ्ये બહુ ઘીથી યુક્ત बहुत घृतयुक्त, दधि- દહીં दही दाडिम- અને દાડમના दही और अनारके, सारिके રસમાં સિદ્ધ रससे संस्कृत, माहिषरसे પાડાના માંસરસમાં भैंसेके मांसरसमें, प्रक्षिपेत् નાખવાં छोड़ देवे, धान्य- ધાણા धनिया, जीरक- જીરું जीरा, नागरैः અને સૂંઠથી और सोंठसे, युक्तः યુક્ત કરી युक्त कर, मात्रया માત્રા પ્રમાણે मात्रासे, भुक्तः ઘનભાગદ્વારા ખાધેલો घनभागद्वारा खाया हुआ, पीतः અને દ્રવભાગદ્વારા પીધેલો और द्रव भागद्वारा पिया हुआ, सः તે वह, रसः રસ रस, अक्षयम् અક્ષય अक्षय, शुक्रम् શુક્ર शुक्रको, कुरुते કરે છે करता है ॥१५-१६॥ (इति આ यह, वृष्य-माहिषरसः વૃષ્ય માહિષરસ છે वृष्य माहिषरस है।)

15-16. Clean, husked and sprouted black-gram together with fruits of cowage should be cast into the meat-juice of the buffalo mixed with a liberal quantity of ghee, curds and pomegranate juice, coriander, cumin seeds and ginger in proper measure. These sprouted seeds when taken along with the meat-juice, produce inexhaustible semen. Thus has been described 'The virilifying meat-juice of the buffalo'.

वृष्यः मत्स्ययोगः—

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीर्वा सुभर्जिताः ।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् १७
घृतभृष्टान् रसे छागे रोहितान् फलसारिके ।
अनुपीतरसान् स्निग्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥१८॥
(इति वृष्यघृतभृष्टमत्स्यमांसानि।)

यः જે પુરુષ जो पुरुष, आर्द्राणि તાજાં ताजे, मत्स्य- મત્સ્યનાં मत्स्यके, मांसानि માંસોને मांसोंको, तप्ते અથવા તપેલા अथवा तप्त, सर्पिषि ઘીમાં घृतमें, सुभर्जिताः સારી રીતે ભૂંજેલી अच्छी तरहसे भूनी हुई, शफरीः નાની માછલીઓને छोटी मछलियोंको, खादेत् ખાય खावे, सः તે वह, स्त्रीषु સ્ત્રીઓમાં

१४. मेद्यानाम्—मेध्यानाम् (ग.)
,, गुटिकाः—गुडिकाः (ग. त.)
,, ,, —गुल्काः (ज.)
१६. युक्तो—युक्तान् (ग.)

१७. शफरीर्वा सुभर्जिताः—भृष्टाश्च शफरीश्च वा (ग.)
१८. स्निग्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत्—सिद्धान्गर्भार्थमुपकल्पयेत् (ग.)
,, इति वृष्यघृतभृष्टमत्स्यमांसानि—इति गर्भाधानकरो योगः (क).

स्त्रियोंमें, **क्षयम्** વીર્યક્ષય वीर्यक्षयको, **न** નથી **नहीं**, **गच्छेत्** પામતો प्राप्त करता, **अपत्य-अर्थी** સંતાનની ઇચ્છા રાખતા મનુષ્યે सन्तानकी इच्छा रखनेवाला मनुष्य, **घृत-** ઘીમાં घीमें, **भृष्टान्** શેકેલાં भूनी हुई, **स्निग्धान्** સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, **अनुपीतरसान्** અને રસના અનુપાનવાળાં और रसके अनुपानवाले, **रोहितान्** રોહિત માછલાંઓનો रोहित माछलियोंका, **फलसारिके** ફળના સારથી સિદ્ધ फलसारमें संस्कृत, **छागे** બકરાના बकरेके, **रसे** માંસરસમાં मांसरसमें, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १७-१८ ॥ (**इति** આ એ, **वृष्य-घृतभृष्टमत्स्यमांसानि** વૃષ્ય ઘૃતભૃષ્ટમત્સ્યમાંસો છે वृष्य घृतभृष्टमत्स्यमांस हैं।)

17-18. One who eats the fresh flesh of the rohita fish or the *safari* variety of fish, fried well in hot ghee, does not get tired in the sex-act. One desirous of progeny should take the rohita fish fried in ghee together with the meat-juice of the goat, prepared with fruit-juices and take unctuous juices as after-draughts. Thus have been described 'The virilifying fish-fleshes fried in ghee.'

वृष्यौ पूपलिकायोगौ—

कुट्टकं मत्स्यमांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकैः ।
युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूपलिकाः पचेत् ॥१९॥
माहिषे च रसे मत्स्यान् स्निग्धाम्ललवणान् पचेत् ।
रसे चानुगते मांसं पोथयेत्तत्र चावपेत् ॥२०॥
मरिचं जीरकं धान्यमल्पं हिङ्गु नवं घृतम् ।
माषपूपलिकानां तद्गर्भार्थमुपकल्पयेत् ॥ २१ ॥
एतौ पूपलिकायोगौ बृंहणौ बलवर्धनौ ।
हर्षसौभाग्यदौ पुत्र्यौ परं शुक्राभिवर्धनौ ॥२२॥
(इति वृष्यौ पूपलिकायोगौ।)

मत्स्यमांसानाम् મત્સ્યના માંસના मत्स्यमांसके, **कुट्टकम्** ઝીણા ઝીણા ટુકડાઓને छोटे छोटे टुकडोंको, **गोधूमचूर्णेन** ઘઉંના લોટથી गेहूंके आटेसे, **हिङ्गु-** અને હિંગ और हींग, **सैन्धव-** સિંધાલૂણ सैंधानमक, **धान्यकैः** તથા ધાણાથી तथा धनियासे, **युक्तम्** યુક્ત કરી युक्त कर, **तस्य** તેઓની उनकी, **पूपलिकाः** પોળી पूपलिकायें, **घृते** ઘીમાં घीमें, **पचेत्** પકાવવી पकावे, **माहिषे** અને પાડાના और महिषके, **रसे च** માંસરસમાં मांसरसमें, **स्निग्ध-** ઘીથી યુક્ત घीसे युक्त, **अम्ल-** દાડિમના દાણાથી યુક્ત अनारदानेसे युक्त, **लवणान्** અને સિંધાલૂણથી યુક્ત और सैंधानमकसे युक्त, **मत्स्यान्** મત્સ્યોને मछलियोंको, **पचेत्** પકાવવા पकावे, **अनुगते च** જ્યારે સઘળો રસ ચૂસાઈ જાય ત્યારે सारे रसके सूख जाने पर, **मांसम्** માંસનો मांसको, **पोथयेत्** ખીમો કરવો कीमा करे, **तत्र च** અને તેમાં और उसमें, **मरिचम्** મરી मरिच, **जीरकम्** જીરું जीरा, **धान्यम्** ધાણા धनिया, **अल्पम्** થોડી थोडी, **हिङ्गु** હિંગ हींग, **नवम्** અને તાજું और नया, **घृतम्** ઘી घी, **आवपेत्** નાખવું डाले, **माष-** અડદની उड़दकी, **पूपलिकानाम्** પૂપલિકાના पूपलिकाओंकी, **गर्भार्थम्** પૂરણ તરીકે पीठीके लिए, **तत्** તેનો उसका, **उपकल्पयेत्** ઉપયોગ કરવો उपयोग करे, **एतौ** આ એ, **पूपलिकायोगौ** બે પૂપલિકાયોગ दो पूपलिकायोग, **बृंहणौ** બૃંહણ बृंहण, **बलवर्धनौ** બળવર્ધક बलवर्धक, **हर्ष-** હર્ષ हर्ष, **सौभाग्यदौ** અને સૌભાગ્ય આપનાર और सौभाग्यदायक, **पुत्र्यौ** પુત્રદાયક पुत्रदायक, **परम्** અને પરમ और अत्यन्त, **शुक्र-अभिवर्धनौ** શુક્રવર્ધક છે शुक्रवर्धक हैं ॥ १९-२२ ॥ (**इति** આ એ, **वृष्यौ पूपलिकायोगौ** બે વૃષ્ય પૂપલિકાયોગો છે दो वृष्य पूपलिकायोग हैं।)

19-22. Wheat flour mixed with well crushed flesh of fish treated with asafetida, rock-salt and coriander should be prepared into a pan-cake

१९. कुट्टकं—कुट्टितं (च.)
२०. मांसं—मत्स्यान् (ग. च.)
२२. हर्षसौभाग्यदौ पुत्र्यौ—हर्षसौभाग्यजननौ (ग.)

and cooked in ghee. Unctuous, sour and salted fish should be cooked in the flesh-juice of the buffalo; when the juice evaporates, the flesh should be crushed and black pepper, cumin seed, coriander, a little asafetida and fresh ghee added to it; this should be stuffed within the pan-cake of black-gram. These two preparations of pan-cakes are roborant, strengthening, virilific, auspicious and promotive of progeny and semen. Thus have been described 'The two virilifying preparations of pan-cakes.'

वृष्या माषादिपूपलिकाः —

माषात्मगुप्तागोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकम् ।
शर्करायां विदार्याश्च चूर्णमिक्षुरकस्य च ॥२३॥

संयोज्य मसृणे क्षीरे घृते पूपलिकाः पचेत् ।
पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां पराम् ॥२४॥

(इति वृष्या माषादिपूपलिकाः।)

माष- અડદ उड़द, आत्मगुप्ता- કૌંચાં केवांच, गोधूम- ઘઉં गेहूं, शालि- શાળ शालि, षष्टिक- અને સાઠી ચોખાના और सांठी चावलका, पैष्टिकम् લોટ आटा, शर्करायाः સાકર चीनी, विदार्याः च ભોંયકોળા बिलाईकन्द, इक्षुरकस्य च અને એખરાનું और तालमखानेका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, मसृणे નિર્મળ निर्मल, क्षीरे દૂધમાં दूधमें, संयोज्य મેળવી मिला कर, पूपलिकाः પૂપલિકાઓ पूपलिकायें, घृते ઘીમાં घीमें, पचेत् પકાવવી पकावे, पयः-अनुपानाः દૂધના અનુપાનવાળી दूधके अनुपानसे सेवन की गई, ताः તે वे, शीघ्रम् શીઘ્ર शीघ्र, पराम् અત્યંત अत्यन्त, वृषताम् વૃષતા वृषताको, कुर्वन्ति કરે છે करती हैं ॥ २३-२४ ॥ (इति આ ये, वृष्याः माषादिपूपलिकाः વૃષ્ય માષાદિપૂપલિકા છે वृष्या माषादिपूपलिका हैं।)

23-24. Reduce to powder black-gram, cowage, wheat, sali-rice, shashtika rice, sugar, white yam and long-leaved barleria. Mix this powder in thick milk and prepare pan-cakes in ghee; these taken with milk as after-draught, act quickly as excellent promotives of virility. Thus have been described 'The virilifying pan-cakes of black-gram etc.'

वृष्ययोगः —

शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिषः ।
प्रस्थो विदार्याश्चूर्णस्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ॥२५॥

अर्धाढकं तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्याभिनवस्य च ।
तत्सर्वं मूर्च्छितं तिष्ठेन्मार्तिके घृतभाजने ॥२६॥

मात्रामग्निसमां तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
एष वृष्यः परं योगो बल्यो बृंहण एव च ॥२७॥

शर्करायाः સાકર चीनीकी, एका એક एक, गव्यस्य ગાયનું गौके, सर्पिषः ઘી घृतकी, एका એક एक, तुला તુલા तुला, विदार्याः ભોંયકોળાનું बिलाईकन्दके, चूर्णस्य ચૂર્ણ चूर्णका, प्रस्थः એક પ્રસ્થ एक प्रस्थ, एव च જ ही, तुगाक्षीर्याः વાંસકપૂર वंशलोचन, अभिनवस्य અને તાજું और नये, क्षौद्रस्य च મધ मधुका, अर्ध-आढकम् અર્ધો આઢક (૧૨૮ તોલા) आधा आढक, स्यात् લેવું लेवे, तत् તે उन, सर्वम् સર્વને सबको, मार्तिके માટીનાં मिट्टीके, घृतभाजने ઘીના લેપવાળા વાસણમાં घीसे लिप्त बर्तनमें, मूर्च्छितम એકત્ર કરી मिला कर, तिष्ठेत् રાખવું रखना चाहिए, तस्य તેની उसकी, अग्निसमाम् જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણેની अग्निबलके अनुरूप, मात्राम માત્રા मात्राको, प्रातः प्रातः હમેશાં પ્રાતઃકાલમાં प्रतिदिन सुबह, प्रयोजयेत् ઉપયોગમાં લેવી खावे, एषः આ यह, योगः યોગ योग, परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, वृष्यः વૃષ્ય वृष्य, बल्यः બળ આપનાર बल्य, बृंहणः च एव અને બૃંહણ છે और बृंहण है ॥ २५-२७ ॥

२७. बल्यो—कण्ठ्यो (प.)

25-27. Take sugar tolas 400, cow's ghee tolas 400, white yam tolas 64, black pepper tolas 64, bamboo manna tolas 128 and fresh honey tolas 128. All these should be mixed and placed in an earthen vessel lined with ghee. A dose of this, in keeping with one's digestive fire, should be taken every morning. This preparation is an excellent virilific as also strengthener and roborant.

अपत्यकरं घृतम्—

शतावर्या विदार्याश्च तथा माषात्मगुप्तयोः ।
श्वदंष्ट्रायाश्च निष्क्काथाञ्जलेषु च पृथक् पृथक् ॥२८॥
साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पुनः ।
शर्करामधुयुक्तं तदपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

(इत्यपत्यकरं घृतम् ।)

शतावर्याः શતાવરી शतावर, विदार्याः च ભોંયકોળું बिलाईकन्द, तथा माष- તથા અડદ एवं उड़द, आत्मगुप्तयोः કૌંચાંના બીજ केवांचके बीज, श्वदंष्ट्रायाः च અને ગોખરુના और गोखरूके, पृथक् पृथक् च જુદા જુદા पृथक् पृथक्, निष्क्काथान् ક્વાથોને क्राथोंको, जलेषु જલમાં जलमें, साधयित्वा સિદ્ધ કરી તેઓમાં सिद्ध करके उनमें, अष्टगुणे આઠગણા आठगुने, पयसि દૂધમાં दूधमें, घृतप्रस्थम् ૬૪ તોલા ઘીને પકાવી एक प्रस्थ घृतको सिद्धकरके, शर्करा- સાકર चीनी, मधु- અને મધથી और मधुसे, युक्तम् યુક્ત કરેલા युक्त किये हुए, तत् તે ઘીનો उस घीको, अपत्य-अर्थी સંતાનની ઇચ્છા રાખનારે सन्तानकी इच्छा करनेवाला, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ २८-२९ ॥ (इति આ यह, अपत्यकरम् घृतम् અપત્યકર ઘૃત છે अपत्यकर घृत है।)

28-29. Climbing asparagus, white yam, black-gram, cowage and small caltrops should be decocted separately in water; 64 tolas of ghee should be prepared with these decoctions individually. That ghee again should be cooked in eight times the quantity of milk. This ghee should be taken mixed with sugar and honey by one who is desirous of progeny. Thus has been described 'The procreant ghee.'

वृष्यगुटिकाः—

घृतपात्रं शतगुणे विदारीस्वरसे पचेत् ।
सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥ ३० ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्येक्षुरकस्य च ।
पिप्पल्याः साजडायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ३१
गुलि(टि)काः कारयेद्वैद्यो यथा स्थूलमुदुम्बरम् ।
तासां प्रयोगात् पुरुषः कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ ३२ ॥

(इति वृष्यगुटिकाः ।)

घृतपात्रम् ૨૫૬ તોલા ઘીને एक आढक घृतको, शतगुणे સોગણા सौगुने, विदारी- ભોંયકોળાના बिलाईकन्दके, स्वरसे સ્વરસમાં स्वरसमें, पचेत् પકાવવું पकावे, सिद्धम् સિદ્ધ થયેલા તે ઘીને सिद्ध हुए उसको, पुनः ફરીથી फिर, शतगुणे સોગણા सौगुने, गव्ये ગાયના गायके, पयसि દૂધમાં दूधमें, साधयेत् પકાવવું पकावे, शर्करायाः આ ઘીને સાકર इस घीको चीनी, तुगाक्षीर्याः વાંસકપૂર वंशलोचन, क्षौद्रस्य મધ शहद, इक्षुरकस्य च એખરો तालमखाना, साजडायाः અને કૌંચાંનાં બીજ-સહિત और केवांचबीजसहित, पिप्पल्याः પીપર પ્રત્યેકના पिप्पली प्रत्येकके, पादांशिकैः भागैः ચોથા ભાગથી चौथाई भागसे, युतम् યુક્ત કરી युक्त कर, यथा જેવડું जितना, स्थूलम् મોટું बड़ा, उदुम्बरम् ઉંબરાનું ફળ હોય છે गूलरका फल होता है, गुलिकाः તેવડી મોટી ગોળીઓ उतनी बड़ी गोलियां, वैद्यः વૈદ્યે वैद्य, कारयेत् બનાવવી बनावे, तासाम् તેઓના उनके,

२८. निष्क्काथाञ्जलेषु च—निष्क्काथनस्वणेषु (द. च.)

२९. मधुयुक्तं तदपत्यार्थी—मधुसंयुक्तमपत्यार्थी (ध. त. च.)

३२. गुलि(टि)काः—गुडिकाः (ध. त.)

,, कुलिङ्ग इव—कुरङ्ग इव (च.)

प्रयोगात् પ્રયોગથી प्रयोगसे, पुरुषः પુરુષ पुरुष, कुलिङ्गः इव ચકલાની માફક चटककी तरह, हृष्यति હર્ષવાળો થાય છે ध्वजहर्षवाला होता है ॥ ३०-३२ ॥ (इति આ ये, वृष्यगुटिकाः વૃષ્યગુટિકાઓ છે वृष्यगुटिकायें हैं।)

30-32. Ghee tolas 256, should be cooked in hundred times its quantity of the expressed juice of white yam. This done, it should be again cooked in hundred times its quantity of cow's milk. Then it should be mixed with 64 tolas each of sugar, bamboo manna, honey, long leaved barleria, long pepper and cowage. The physician should make pills out of this preparation of the size of a gular fig fruit. By taking a course of these pills a man gets stimulated and enabled to repeatedly indulge in sex like the sparrow. Thus have been described 'The virilifying pills.'

वृष्योत्कारिका—

सितोपलापलशतं तदर्धं नवसर्पिषः ।
क्षौद्रपादेन संयुक्तं साधयेज्जलपादिकम् ॥ ३३॥
सान्द्रं गोधूमचूर्णानां पादं स्तीर्णे शिलातले ।
शुचौ श्लक्ष्णे समुत्कीर्य मर्दनेनोपपादयेत् ॥३४॥
शुभ्रा उत्कारिकाः कार्याश्चन्द्रमण्डलसन्निभाः ।
तासां प्रयोगाद्गजवन्नारीः संतर्पयेन्नरः ॥ ३५॥

(इति वृष्योत्कारिका।)

सितोपला- સાકર चीनीके, पलशतम् સો પલ सौ पल, तदर्धम् તેનાથી અરધું (૫૦ પલ) उससे आधा (५० पल), नव- તાજું नये, सर्पिषः ઘી घीको, क्षौद्रपादेन ચોથા ભાગના (૨૫ પલ) મધથી चौथाई (२५ पल) शहदसे, संयुक्तम् યુક્ત કરી युक्त करके, जलपादिकम् ચોથા ભાગના (૨૫ પલ) પાણી સાથે चौथाई (२५ पल) जलके साथ, साधयेत् પકાવવું पकावे, गोधूम- તેમાં ઘઉંના उसमें गेहूंके, चूर्णानाम् લોટ आटेके, पादम् ચતુર્થાંશ (૨૫ પલ) નાખી चतुर्थांश (२५ पल) डाल कर, सान्द्रम् જ્યારે ઘાટું થાય ત્યારે जब गाढा हो तब, स्तीर्णे પહોળા विस्तीर्ण, शुचौ ચોખ્ખા साफ, श्लक्ष्णे અને લીસા और चिकने, शिलातले શિલાતલ ઉપર शिलातलके ऊपर, समुत्कीर्य પાથરીને फैला कर, मर्दनेन મર્દન કરી मर्दन करके, उपपादयेत् તૈયાર કરવું तय्यार करे, चन्द्र- તે પછી ચન્દ્રના उसके बाद चन्द्रके, मण्डल- મંડળ मण्डलके, सन्निभाः સમાન समान, शुभ्राः શુદ્ધ शुद्ध, उत्कारिकाः ઉત્કારિકા उत्कारिका कार्याः બનાવવી बनावे, तासाम् તેઓના उनके, प्रयोगात् પ્રયોગથી प्रयोगसे, नरः પુરુષ पुरुष, गजवत् હાથીની પેઠે गजके समान, नारीः સ્ત્રીઓને स्त्रियोंको, संतर्पयेत् તૃપ્ત કરે છે तृप्त करता है ॥ ३३-३५॥ (इति આ यह, वृष्योत्कारिका વૃષ્યોત્કારિકા છે वृष्योत्कारिका है।)

33-35. Sugar-candy tolas 400, fresh ghee tolas 200, and honey tolas 100, should be cooked in 100 tolas of water till the whole gets thickened; then it should be kneaded into a dough along with 100 tolas of wheat-flour spread upon a big, clean and smooth stone-slab; out of this, sweetmeats round and shining bright as the moon, should be prepared. Taking a course of these, a man can quench a woman's passion like an elephant (by the abundance of seminal discharge). Thus have been described 'The virilifying Utkarika sweetmeats.'

अनुक्तवृष्यसंग्रहः —

यत् किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं बृंहणं गुरु ।
हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ ३६ ॥

३६. जीवनं बृंहणं गुरु—बृंहणं बलवर्धनम् (ग.)

यत् જે जो, किञ्चित् કોઈ कुछ, मधुरम् મધુર मधुर, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, जीवनम् જીવનીય जीवनीय, बृंहणम् બૃંહણ बृंहणीय, गुरु ગુરુ गुरु, मनसः च एव અને મનને और मनको, हर्षणम् હર્ષદાયક હોય हर्षदायक हो, तत् તે वह, सर्वम् સર્વ सब, वृष्यम् વૃષ્ય वृष्य, उच्यते કહેવાય છે कहाता है ॥ ३६ ॥

36. Any article that is sweet, unctuous, life-promoting, roborant, heavy and pleasing to the mind, is to be regarded as virilific.

द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥३७॥
गत्वा स्नात्वा पयः पीत्वा रसं वाऽनु शयीत ना ।
तथाऽस्याप्यायते भूयः शुक्रं च बलमेव च ॥३८॥

तस्मात् તેથી इस लिए, एवंविधैः આવા પ્રકારનાં इस प्रकारके, द्रव्यैः મધુર આદિ દ્રવ્યોથી मधुर आदि द्रव्योंसे, भावितः સંસ્કાર પામેલા શરીરવાળા પુરુષે संस्कृतशरीरवाला पुरुष, आत्मवेगेन च પોતાના કામવેગથી अपने कामवेगसे, उदीर्णः વેગમાં આવી प्रेरित हो कर, स्त्रीगुणैः च तथा સ્ત્રીના ગુણોથી तथा स्त्रीके गुणोंसे, प्रहर्षितः હર્ષિત થઈ प्रहृष्ट हो कर, प्रमदाम् व्रजेत् સ્ત્રીગમન કરવું स्त्रीगमन करे, ना પુરુષે पुरुष, गत्वा સ્ત્રીગમન કર્યા પછી स्त्रीगमनके बाद, स्नात्वा સ્નાન કરીને स्नान करके, पयः દૂધ दूध, रसम् वा અથવા માંસરસ अथवा मांसरस, पीत्वा પીને पी कर, अनुशयीत શયન કરવું सो जावे, तथा તે પ્રમાણે કરવાથી वैसा करनेसे, अस्य આ પુરુષનું इस पुरुषका, शुक्रम् च શુક્ર शुक्र, बलम् च एव અને બળ और बल, भूयः ફરીને पुनः, आप्यायते વૃદ્ધિ પામે છે बढ़ जाते हैं ॥ ३७-३८ ॥

37-38. Thereafter strengthening oneself with such kinds of virilifying agents, being impelled by one's own desire, and stimulated by her attractions, one should approach his woman. After the sex-act, the man should take a bath and a draught of milk or meat-juice, and then go to sleep. Acting thus, he gets replenished in his semen and strength.

३८. रसं वाऽनुशयीत–रसं चानुशयीत (च.)

शुक्रविकाशे दृष्टान्तः —

यथा मुकुलपुष्पस्य सु(स्व)गन्धो नोपलभ्यते ।
लभ्यते तद्विकाशात्तु तथा शुक्रं हि देहिनाम् ॥३९॥

यथा જે પ્રમાણે जैसे, मुकुल- કળીના આકારમાં રહેલા कलिकारूपमें स्थित, पुष्पस्य પુષ્પની पुष्पकी, सुगन्धः સુગન્ધ सुगन्ध, न उपलभ्यते મળતી નથી नहीं पायी जाती, तत् પરંતુ તે કળીના परन्तु उस कलिकाके, विकाशात् तु વિકાસથી विकाश होनेसे, लभ्यते મળે છે पायी जाती है, तथा તે પ્રમાણે वैसे ही, देहिनाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, शुक्रम् हि શુક્રને शुक्रको जानना चाहिए ॥ ३९ ॥

39. An unblossomed bud does not possess fragrance, but obtains its scent as it blossoms; similar is the case with the semen in men.

अतिबालवृद्धयोर्मैथुननिषेधः —

नर्ते वै षोडशाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥४०॥

आयुष्कामः આયુષ્યની ઇચ્છા રાખનાર आयुकी इच्छा करनेवाला, नरः મનુષ્ય पुरुष, षोडशात् સોળ सोलह, वर्षात् વર્ષ वर्षके ऋते વિના सिवा, सप्तत्याः અને સિત્તેર વર્ષ और सत्तर बरसके, परतः च પછી पीछे, स्त्रीभिः સ્ત્રીઓ સાથે स्त्रियोंसे, संयोगम् સંયોગ संयोग, कर्तुम् કરવા માટે करनेमें, न अर्हति યોગ્ય નથી योग्य नहीं होता नहीं ॥ ४० ॥

40. It is not proper for a man desirous of long life, to copulate with a woman when he is under sixteen or over seventy years of age.

**अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् ।
उपशुष्येत सहसा तडागमिव काजलम् ॥४१॥
शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जन्तुजग्धं विजर्जरम् ।
स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजन् ॥४२॥**

हि કારણ કે क्योंकि, **असंपूर्ण-** અસંપૂર્ણ असम्पूर्ण **सर्व-** સર્વ सब, **धातुः** ધાતુવાળો धातुवाला, **अतिबालः** અતિ બાળક अति बालक, **स्त्रियम् व्रजन्** સ્ત્રીગમન કરતાં स्त्रीगमन करता हुआ, **काजलम्** થોડા પાણીવાળા थोडे जलवाले, **तडागम्** તળાવની सरोवरकी, **इव** પેઠે तरह, **सहसा** એકદમ सहसा, **उपशुष्येत** સુકાઈ જાય છે सूख जाता है, **शुष्कम्** શુષ્ક शुष्क, **रूक्षम्** રૂક્ષ रूक्ष, **जन्तु-** જંતુઓથી जन्तुओंसे, **जग्धम्** ખવાઈ ગયેલ खाया हुआ, **विजर्जरम्** અને અતિ જીર્ણ થયેલ और अति जीर्ण, **काष्ठम्** લાકડું काष्ठ, **स्पृष्टम्** સ્પર્શ થતાં જ स्पर्श करनेसे ही, **यथा** જેમ जैसे, **आशु** તરત જ शीघ्र, **विशीर्येत** તૂટી જાય છે टूट जाता है, **तथा** તેવી રીતે वैसे ही. **स्त्रियः व्रजन्** સ્ત્રીગમન કરતો स्त्रीगमन करता हुआ, **वृद्धः** વૃદ્ધ પુરુષ वृद्ध पुरुष, **आशु** तुरत तुरंत, **विशीर्येत** નાશ પામે છે नष्ट होता है ॥४१-४२॥

41-42. If a young boy with his body-elements not yet fully formed copulates with a woman, he gets desiccated in no time like a pond possessing only a little water. An old man copulating with a woman crumbles down at once as a dry, sapless, worm-eaten and decayed piece of wood does at the merest touch.

शुक्रक्षयहेतुः —

**जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥४३॥
क्षयाद्भयादविश्रम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वादविचारादसेवनात् ॥ ४४॥
तृप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
देहसत्त्वबलापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥ ४५ ॥**

जरया વૃદ્ધાવસ્થાથી बुढापेसे, **चिन्तया** ચિન્તાથી चिन्तासे, **व्याधिभिः** વ્યાધિઓથી व्याधियोंसे, **कर्म-** અને કર્મથી થતી और कर्म करनेसे उत्पन्न, **कर्षणात्** ક્ષીણતાથી क्षीणतासे, **अनशनात्** ભૂખ્યા રહેવાથી उपवाससे, **स्त्रीणाम्** અને સ્ત્રીઓનું और स्त्रियोंके, **अतिनिषेवणात्** અતિ સેવન કરવાથી अतिसेवनसे, **शुक्रम्** શુક્ર शुक्र, **क्षयम्** ક્ષયને क्षयको, **गच्छति** પામે છે प्राप्त होता है, **क्षयात्** ક્ષયથી क्षयसे, **भयात्** ભયથી भयसे, **अविश्रम्भात्** અવિશ્વાસથી अविश्वाससे, **शोकात्** શોકથી शोकसे, **स्त्री-** સ્ત્રીઓમાં स्त्रियोंमें, **दोष-** દોષનું दोष, **दर्शनात्** દર્શન થવાથી देखनेसे, **नारीणाम्** સ્ત્રીઓ स्त्रियोंके, **अरसज्ञत्वात्** રસજ્ઞ ન હોવાથી अरसज्ञ होनेसे, **अविचारात्** સ્ત્રીસંબંધી વિચાર ન થવાથી स्त्रीसम्बन्धी विचार न होनेसे, **असेवनात्** સ્ત્રીસેવન ન કરવાથી स्त्री-सेवन न करनेसे, **तृप्तस्य** અને મૈથુન વડે તૃપ્ત થવાથી और मैथुनद्वारा तृप्त होनेसे, **अपि** પણ भी, **स्त्रियः गन्तुम्** સ્ત્રીગમન માટે स्त्रीगमनके लिए, **शक्तिः** શક્તિ शक्ति, **न उपजायते** ઉત્પન્ન થતી નથી उत्पन्न नहीं होती, **हर्षः** હર્ષ हर्ष, **देह-** દેહ देह, **सत्त्व-** અને મનના और मनके, **बल-** બલની बलकी, **अपेक्षी** અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा रखता है, **शक्तिः च** અને શક્તિ और शक्ति, **हर्षजा** હર્ષથી જન્મે છે हर्षसे उत्पन्न होती है ॥ ४३-४५ ॥

43-45. The semen gets diminished by old age, anxiety, diseases, strain of labour, fasting and excessive sexual indulgence. By wasting, fear, suspicion and grief, by seeing the deformities of a woman, by the lack of response in the woman, by not bestowing thought on the subject of sex, by abstention from

४१. उपशुष्येत–उपतप्येत (ख. घ. ङ. द.)
,, ,, –उपतप्यते (झ.)
४२. शुष्कं रूक्षं–शुष्करूक्षं (क.)
४३. जरया चिन्तया शुक्रं–चिन्ताजराभ्यां शुक्रं तु (थ.)
४४. अविचारात्–अभिचारात् (थ. प.)
,, ,, –अभिघातात् (प.)

sex and just after full sexual enjoyment, a man is rendered incapable of mating with a woman. Virility is dependent upon physical and mental strength and the sexual urge is born of virility.

स्त्रीसंप्रयोगे शुक्रं कथं प्रवर्तते—

रस इक्षौ यथा दध्नि सर्पिस्तैलं तिले यथा ।
सर्वत्रानुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ॥ ४६ ॥

यथा જે રીતે जैसे, इक्षौ શેરડીમાં ईखमें, रसः રસ વ્યાપ્ત છે रस व्याप्त है, दध्नि જેવી રીતે દહીંમાં दहीमें, सर्पिः ઘી વ્યાપ્ત છે घी व्याप्त है, यथा અને જેવી રીતે और जैसे, तिले તલમાં तिलमें, तैलम् તેલ વ્યાપ્ત છે तैल व्याप्त है, तथा તેવી રીતે वैसे ही, संस्पर्शने સ્પર્શજ્ઞાનવાળા स्पर्शज्ञानवाले, सर्वत्र સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, देहे દેહમાં देहमें, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, अनुगतम् વ્યાપ્ત છે व्याप्त है ॥ ४६ ॥

46. Just as the juice exists in the sugarcane, butter in the curds, and oil in the til, even so semen pervades the entire sentient body.

तत् स्त्रीपुरुषसंयोगे चेष्टासंकल्पपीडनात् ।
शुक्रं प्रच्यवते स्थानाज्जलमार्द्रात् पटादिव ॥४७॥
हर्षात्तर्षात् सरत्वाच्च पैच्छिल्याद्गौरवादपि ।
अणुप्रवणभावाच्च द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ ४८ ॥
अष्टाभ्य एभ्यो हेतुभ्यः शुक्रं देहात् प्रसिच्यते ।
चरतो विश्वरूपस्य रूपद्रव्यं यदुच्यते ॥ ४९ ॥

स्त्री- સ્ત્રી स्त्री, पुरुष- અને પુરુષનો और पुरुषका, संयोगे સંયોગ થતાં संयोग होने पर, चेष्टा- ચેષ્ટા चेष्टा, संकल्प- તથા સંકલ્પથી एवं संकल्पसे, पीडनात् નીચોવાતાં नीचोड़े जाने पर, तत् તે वह, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, आर्द्रात् ભીના गीले, पटात् કપડામાંથી वस्त्रसे, जलम् પાણીની पानीकी, इव પેઠે तरह, स्थानात् પોતાના સ્થાનમાંથી अपने स्थानसे, प्रच्यवते સ્રવે છે चूने लगता है, हर्षात् હર્ષથી हर्षसे, तर्षात् અભિલાષાથી अभिलाषासे, सरत्वात् च સરતાના સ્વભાવથી सरगुणयुक्त होनेसे, पैच्छिल्यात् ચીકણાપણાથી पिच्छिलतासे, गौरवात् अपि ગુરુતાથી गुरुतासे, अणु- સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, प्रवण- તથા બહાર નીકળવાના और बहिर्गमनके, भावात् च સ્વભાવથી स्वभावसे, मारुतस्य અને વાયુની और वायुकी, द्रुतत्वात् च શીઘ્ર ગતિ હોવાથી शीघ्र गति होनेसे, एभ्यः અર્થાત્ આ अर्थात् इन, अष्टाभ्यः આઠ आठ, हेतुभ्यः હેતુઓથી कारणोंसे, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, देहात् દેહમાંથી देहसे, प्रसिच्यते સ્રવે છે निकलता है, यत् જે जो, चरतः ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં ફરતા भिन्न भिन्न योनियोंमें घूमनेवाले, विश्वरूपस्य વિશ્વરૂપ આત્માના विश्वरूप आत्माके, रूपद्रव्यम् રૂપનું પ્રથમ કારણ रूपका प्रथम कारण, उच्यते કહેવાય છે कहाता है ॥ ४७-४९ ॥

47-49. That semen trickles down during copulation between man and woman, stimulated by the warmth of erotic acts and desires, like water squeezed from a wet cloth. As a result of stimulation, desire, fluidity, viscocity, heaviness, atomicity and tendency to flow out, and the speed of the motion of vata—as a result of these eight factors, semen which is known as the formative principle of all bodies in the universe, is secreted in the body.

विशुद्धशुक्रलक्षणम्—

बहलं मधुरं स्निग्धमविस्रं गुरु पिच्छिलम् ।
शुक्लं बहु च यच्छुक्रं फलवत्तदसंशयम् ॥ ५० ॥

यत् જે जो, शुक्रम् વીર્ય शुक्र, बहलम् ઘાટું ગાઢા, मधुरम् મધુર मधुर, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अविस्रम् આમગંધથી રહિત आमगन्धसे रहित, गुरु ગુરુ भारी, पिच्छिलम् ચીકાશવાળું पिच्छिल, शुक्लम् શ્વેત श्वेत, बहु च અને અધિક પ્રમાણવાળું હોય છે और अधिक मात्रामें होता है, तत् તે वह, असंशयम्

४८. अणुप्रवणभावाच्च–अनुप्लवत्वात्सौक्ष्म्याच्च (त.)
४९. रूपद्रव्यं–रूपि द्रव्यं (प.)

अवश्य अवश्य, **फलवत्** સંતાનને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે सन्तानका उत्पादक होता है ॥ ५० ॥

50. That semen which is thick, sweet, heavy, viscid, white and abundant is undoubtedly fructuous.

वाजीकरणशब्दनिरुक्तिः—

येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः ।
व्रजेच्चाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत् ॥ ५१ ॥

नरः પુરુષ पुरुष, **येन** જેથી जिससे, **नारीषु** સ્ત્રીગમનમાં स्त्रीगमनमें, **वाजिवत्** ઘોડાની પેઠે अश्वकी तरह, **सामर्थ्यम्** સામર્થ્ય सामर्थ्यको, **लभते** મેળવે છે पाता है, **येन च** અને જેથી और जिससे, **अभ्यधिकम्** ઘણા વખત સુધી અને અનેકવાર अधिक काल तक और अनेकबार, **व्रजेत्** સ્ત્રીગમન કરી શકે છે स्त्रीगमन कर सकता है, **तत्** તે वह, **वाजीकरणम्** વાજીકરણ वाजीकरण, **एव** જ હે ही है ॥ ५१ ॥

51. That process indeed is called virilification wherewith a man acquires equine sexual vigour and is able to copulate for long and frequently.

चतुर्थपादोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकौ—

हेतुर्योगोपदेशस्य योगा द्वादश चोत्तमाः ।
यत् पूर्वं मैथुनात् सेव्यं सेव्यं यन्मैथुनादनु ॥ ५२ ॥
यदा न सेव्याः प्रमदाः कृत्स्नः शुक्रविनिश्चयः ।
निरुक्तं चेह निर्दिष्टं पुमाञ्जातबलादिके ॥ ५३ ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकौ** ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, **योग-** વાજીકરણયોગોના वाजीकरणयोगोंके, **उपदेशस्य** ઉપદેશનો उपदेशका, **हेतुः** હેતુ हेतु, **उत्तमाः** ઉત્તમ उत्तम, **द्वादश** બાર बारह, **योगाः च** યોગો योग, **यत्** જે जो, **मैथुनात्** મૈથુનથી मैथुनसे, **पूर्वम्** પહેલાં पूर्व, **सेव्यम्** સેવવું જોઈએ सेवन करना चाहिए, **यत्** અને જે और जो, **मैथुनात्** मैथुन मैथुनके, **अनु** પછી बाद, **सेव्यम्** સેવવું જોઈએ તે सेवन करना चाहिए वह, **यदा** જ્યારે जब, **प्रमदाः** સ્ત્રીઓનું स्त्रियां, **न सेव्याः** સેવન ન કરવું જોઈએ તે सेवन नहीं की जानी चाहिएं वह, **कृत्स्नः** સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, **शुक्र-** શુક્રનો शुक्रका, **विनिश्चयः** વિનિશ્ચય विनिश्चय, **निरुक्तम् च** અને વાજીકરણની નિરુક્તિ और वाजीकरणकी निरुक्ति, **इह** આ इस, **पुमाञ्जातबलादिके** પુમાઞ્જાતબલાદિક પાદમાં पुमाञ्जातबलादिक पादमें, **निर्दिष्टम्** કહેવામાં આવેલ છે कह दी है ॥ ५२-५३ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

52-53. The purpose of the exposition of virilifying preparations; the twelve most effective preparations; things that are taken before sexual intercourse and things that are taken after the intercourse; when women are not fit to be approached for sex and the thorough determination of the condition of the semen and the definition of virilification—all this has been described here in this quarter entitled 'The man of enhanced virility etc.'

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने वाजीकरणाध्याये पुमाञ्जातबलादिको नाम वाजीकरणपादश्चतुर्थः ॥ २-(४) ॥
समाप्तश्चायं द्वितीयो वाजीकरणाध्यायः ॥ २ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **चिकित्सास्थाने** ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, **वाजीकरणाध्याये** વાજીકરણાધ્યાયમાં वाजीकरणाध्यायमें, **पुमाञ्जातबलादिकः** 'પુમાઞ્જાતબલાદિક' 'पुमाञ्जातबलादिक',

५१. वाजिवल्लभते—वाजीव लभते (च. फ.)
,, व्रजेच्चा—व्रजेद्वा (च.)
५३. शुक्रविनिश्चयः—शुक्रविनिश्च यः (ह.)

नाम નામનો नामका, चतुर्थः ચોથો चौथा, वाजीकरणपादः વાજીકરણપાદ સંપૂર્ણ થયો वाजीकरणपाद समाप्त हुआ ॥ २-(४) ॥

अयम् આ यह, द्वितीयः બીજો दूसरा, वाजीकरण-अध्यायः च વાજીકરણાધ્યાય वाजीकरणाध्याय, समाप्तः સંપૂર્ણ થયો समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2-(4). Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth quarter entitled 'The man of enhanced virility etc.', of the chapter on "Virilification", is completed.

2. Thus the second chapter entitled 'Virilification' is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

ત્રીજો અધ્યાય अध्याय तीसरा

Chapter III

ज्वरचिकित्सोपक्रमः —

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, ज्वरचिकित्सितम् 'જ્વરચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'ज्वरचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter eutitled 'The therapeutics of Fever'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पुनर्वसुसमीपेऽग्निवेशस्य ज्वरविषये प्रश्नाः —

विज्वरं ज्वरसंदेहं पर्यपृच्छत् पुनर्वसुम् ।
विविक्ते शान्तमासीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

विविक्ते એકાન્ત સ્થાનમાં निर्जन स्थानमें, शान्तम् શાન્ત शान्त, आसीनम् બેઠેલા बैठे हुए, विज्वरम् નીરોગ नीरोग, पुनर्वसुम् પુનર્વસુને पुनर्वसुसे, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, कृताञ्जलिः હાથ જોડી हाथ जोड़ कर, ज्वरसंदेहम् જ્વરના સબંધમાં સંદેહ ज्वर-संबंधी संदेहको, पर्यपृच्छत् પૂછ્યો पूछा ॥ ३ ॥

3. Agnivesa, with folded hands, asked the unfevered Punarvasu, seated peacefully in solitude, the question concerning fever.

देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली ।
ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥ ४ ॥
तस्य प्राणिसपत्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये ।
प्रकृतिं च प्रवृत्तिं च प्रभावं कारणानि च ॥ ५ ॥
पूर्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।
व्यासतो विधिभेदाच्च पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम् ॥ ६ ॥
लिङ्गमामस्य जीर्णस्य सौषधं च क्रियाक्रमम् ।
विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक् पृथक् ॥ ७ ॥
ज्वरावसृष्टो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।
प्रशान्तः कारणैर्यैश्च पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ८ ॥
याश्चापि पुनरावृत्तं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।
जगद्धितार्थं तत् सर्वं भगवन्! वक्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

पुरा પૂર્વે पूर्वमें, भगवता આપે आपने, देह-इन्द्रिय-मनः- तापी દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મનમાં સંતાપ કરનાર देह, इन्द्रियों और मनको तपानेवाले, सर्व-रोग-अग्रजः સર્વ રોગથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા सर्व रोगोंसे प्रथम उत्पन्न, बली ज्वरः તથા બળવાન જ્વરને तथा बलवान

५. प्रभावम्—स्वभावम् (प.)
६. बलकालात्मलक्षणम्—बलं कालं च लक्षणम् (प.)
,, विधिभेदाच्च—विधिभेदं च (च. ग. ह. प.)
७. सौषधं च—सनिषेधं च (प, ह.)
९. याश्चापि पुनरावृत्तं—याश्चापि पुनरावृत्तिं (ध.)

ज्वरको, रोगाणाम् सर्व રોગોમાં रोगोंमें, प्रधानः પ્રધાન प्रधान, उक्तः કહ્યો છે कहा है, प्राणिसपत्नस्य પ્રાણીઓના શત્રુરૂપ प्राणियोंके शत्रुभूत, प्रलयोदये તથા જન્મ અને મરણસમયે तथा मृत्यु और उत्पत्तिके समयमें, ध्रुवस्य અવશ્ય રહેનારા તે જ્વરનાં अवश्यभावी उस ज्वरकी, प्रकृतिम् પ્રકૃતિ (સમવાયી કારણ) प्रकृति, प्रवृत्तिम् च ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, प्रभावम् પ્રભાવ प्रभाव, कारणानि च કારણ कारण, पूर्वरूपम् પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, अधिष्ठानम् આશ્રય अधिष्ठान, बलकाल- બલકાલ वेगकाल, आत्मलक्षणम् તથા પોતાનાં લક્ષણ तथा अपने लक्षण, व्यासतः વિસ્તારપૂર્વક विस्तारपूर्वक, विधिभेदात् च પ્રકારના ભેદથી प्रकारभेदसे, पृथक् જુદા જુદા अलग अलग, भिन्नस्य ભેદવાળા જ્વરનાં भेदवाले ज्वरके, आकृतिम् च લક્ષણને लक्षण, आमस्य આમજ્વર आमज्वर, जीर्णस्य તેમજ જીર્ણ જ્વરનાં एवं जीर्ण ज्वरके, लिङ्गम् લક્ષણને लक्षण, सौषधम् ઔષધસહિત औषधसहित, क्रियाक्रमम् च ચિકિત્સા-ક્રમ चिकित्साक्रम, विमुञ्चतः ઊતરતા छोड़ते हुए प्रशान्तस्य च તથા નિવૃત્ત થયેલા જ્વરનાં तथा शान्त हुए ज्वरके, यत् જે जो, पृथक् पृथक् જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, चिह्नम् ચિહ્નો लक्षण, ज्वरावसृष्टः च જ્વર-મુક્ત પુરુષને ज्वरमुक्त पुरुषको, यावत् कालम् જેટલા કાળ સુધી जितने समय तक, यतः यतः च જે જે પદાર્થોથી जिन जिन बातोंसे, रक्ष्यः બચાવવો જોઈએ बचाना चाहिए, प्रशान्तः શાન્ત થઈ ગયેલો शान्त हुआ, ज्वरः જ્વર ज्वर, यैः कारणैः च જે કારણોથી जिन कारणोंसे, पुनः ફરીથી फिर, आवर्तते પાછો આવે છે लौट आता है, पुनः आवृत्तम् च અને ફરીથી આવેલા फिर लौट आये हुए, अपि तम् તેને વળી उस ज्वरको भी, याः क्रियाः જે ઉપચારો जो क्रियाएं, प्रशमयन्ति સારી રીતે શાન્ત કરે છે प्रशांत करती हैं, तत् सर्वम् તે સર્વ वह सब, भगवन् હે ભગવાન! हे भगवान!, जगत्-हितार्थम् જગતના હિત માટે लोकहितार्थ, वक्तुम् કહેવા· कहनेके लिए, अर्हसि આપ યોગ્ય છો आप योग्य हैं ॥ ४-९ ॥

4-9. Fever has been described earlier by your worship as the inflamer of body, senses and the mind, the first-born of all diseases, the puissant, and the chief of diseases. Concerning this enemy of life, which makes its inevitable appearance at both birth and death, deign to tell us for the sake of the world's weal, the following details: its nature, rise, effect and causes; its premonitory symptoms, habitat, periodicity and pathognomic symptom; its various classifications in extenso and the symptoms of each of them separately; the symptoms of the stages of imperfect and perfect digestion of the intestinal contents during the fever together with their remedies and procedure of treatment; the distinguishing marks severally of the stages of defervescence and subsidence; the period during which the convalescent has to be specially protected and from what particular influences; the causes whereby the subsided fever relapses again; and finally, the measures that allay the fever that has re-appeared.

आत्रेयस्योत्तरम्—

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
ज्वराधिकारे यद्वाच्यं तत् सौम्य ! निखिलं शृणु १०

अग्निवेशस्य અગ્નિવેશના अग्निवेशके, तत् वचः તે વચનને उस वचनको, निशम्य સાંભળીને सुनकर, गुरुः ગુરુ गुरुने, अब्रवीत् બોલ્યા कहा, सौम्य ! હે સૌમ્ય ! हे सौम्य !, ज्वराधिकारे જ્વરાધિકારમાં ज्वराधिकारमें, यत् જે जो कुछ, वाच्यम् કહેવાનું છે कहने योग्य है, तत् તે उस, निखिलम् सर्व सबको, शृणु તું સાંભળ सुनो ॥ १० ॥

10. The teacher, on hearing these words of Agnivesa, made answer: 'O, gentle one! whatever has to be said on the subject of fever, all that do you hear from me'.

ज्वरपर्यायाः —

ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।
एकोऽर्थो नामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते ॥ ११ ॥

ज्वरः જ્વર ज्वर, विकारः વિકાર विकार, रोगः च રોગ रोग, व्याधिः વ્યાધિ व्याधि, आतङ्कः च एव અને આતંક और आतंक, विविधैः એ જુદા જુદા इन विविध नामपर्यायैः નામના પર્યાયોથી नामके पर्यायोंसे, एकः एव એક જ एक ही, अर्थः અર્થ अर्थ, अभिधीयते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ ११ ॥

11. Fever, disorder, disease, ailment and malady—all these are synonymous terms and signify the same thing.

ज्वरस्य प्रकृतिः —

तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसाः ।
देहिनं न हि निर्दोषं ज्वरः समुपसेवते ॥ १२ ॥

शारीर-मानसाः શરીર અને મનના शारीरिक तथा मानसिक, दोषाः દોષોને दोष, तस्य તે જ્વરનાં उस ज्वरके, प्रकृतिः સમવાયી કારણ समवायी कारण, उद्दिष्टाः કહ્યા છે कहे गये हैं, हि કારણ કે क्योंकि, निर्दोषम् દોષરહિત निर्दोष, देहिनम् મનુષ્યને मनुष्यको, ज्वरः જ્વર ज्वर, न समुपसेवते આવતો નથી नहीं आता ॥ १२ ॥

12. The morbid humours, somatic and psychic, are considered to be the causes of fever. For fever never assails a creature that is free from morbidity.

क्षयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्ता यमात्मकाः ।
पञ्चत्वप्रत्ययान्नृणां क्लिश्यतां स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥
इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता,

स्वेन પોતાનાં अपने, कर्मणा કર્મવડે कर्मसे, क्लिश्यताम् ક્લેશ પામતા क्लेशित हुए, नृणाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, पञ्चत्व- મૃત્યુનાં मृत्युके, प्रत्ययात् કારણ હોવાથી कारण होनेसे, क्षयः क्षय क्षय, तमः તમ तम, ज्वरः જ્વર ज्वर, पाप्मा પાપ્મા पाप्मा, मृत्युः च અને મૃત્યુ એઓને और मृत्यु इनको, यमात्मकाः યમસ્વરૂપ यमस्वरूप, उक्ताः કહ્યા છે कहे हैं, इति આ यह, अस्य આ જ્વરની इस ज्वरकी, प्रकृतिः પ્રકૃતિ प्रकृति, प्रोक्ता કહી છે कही है ॥ १३$\frac{1}{2}$ ॥

13-13$\frac{1}{4}$. The nature of fever is described in such terms as wasting, stupefaction, the fruit of sin and the fatal manifestation; these being the messengers of death, are so called because they are the cause of death to persons who are suffering from the evil consequences of their own actions.

ज्वरस्य प्रवृत्तिः —

प्रवृत्तिस्तु परिग्रहात् ।
निदाने पूर्वमुद्दिष्टा रुद्रकोपाच्च दारुणात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्तिः तु જ્વરની ઉત્પત્તિ તો ज्वरकी उत्पत्ति तो, परिग्रहात् પરિગ્રહથી થાય છે એમ વિમાન સ્થાનમાં કહ્યું છે परिग्रहसे होती है ऐसा विमानस्थानमें कहा है, दारुणात् અને દારુણ और दारुण, रुद्रकोपात् च રુદ્રકોપથી થાય છે रुद्रकोपसे होती है, निदाने એમ નિદાનસ્થાનમાં ऐसा निदानस्थानमें, पूर्वम् પૂર્વે पहिले, उद्दिष्टा કહ્યું છે कहा है ॥ १४ ॥

---

११. एकोऽर्थो—एकार्थः (झ.)
,, एकोऽर्थो नामपर्यायैः—एकार्थनामपर्यायैः (च.)

१३. मृत्युश्चोक्ता यमात्मकाः—मृत्युश्चोक्तोऽयमात्मजः (थ. च. प.)
,, पञ्चत्वप्रत्ययान्नृणां क्लिश्यतां स्वेन कर्मणा—कर्मभिः क्लिश्यमानानां पञ्चत्वप्रत्ययान्नृणाम् (थ.)
,, क्लिश्यतां—बद्धानां (फ.)
१४. परिग्रहात्—परिग्रहः (प.)

14. The primogenesis of fever is from the greed of acquisition in man and from the fierce wrath of Rudra, as declared earlier in the section on Pathology.

द्वितीये हि युगे शर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अभिदुद्रुवुः ॥ १५ ॥
तपोविघ्नाशनाः कर्तुं तपोविघ्नं महात्मनः ।

द्वितीये त्रेता त्रेता, **युगे हि** युगमां युगमें, **दिव्यम्** दिव्य दिव्य, **वर्षाणाम् सहस्रम्** हजार वर्ष पर्यन्त हजार वर्ष तक, **अक्रोधव्रतम्** अक्रोधव्रत अक्रोध व्रतमें, **आस्थितम्** पाळता बैठे हुए, **शर्वम्** महादेव तरफ महादेवकी ओर, **तपोविघ्न-अशनाः** तपमां विघ्न नाखवानुं जीवन गाळनारा तपमें विघ्न करनेसे ही जीनेवाले, **असुराः** असुरो असुरोंने, **महात्मनः** महात्मा महादेवना महात्मा शिवके, **तपोविघ्नम्** तपमां विघ्न तपमें विघ्न, **कर्तुम्** करवा माटे करनेके लिए, **अभिदुद्रुवुः** दोड्या हता दौडे थे ॥ १५½ ॥

15-15½. Long ago, in the second age of the world, while the great God Siva lay seated in meditation for a thousand celestial years observing the vow of abstention from anger, evil minded demons to whom it was meat and drink to hinder people from their austerity, ran to him to seduce him from his austerity.

पश्यन् समर्थश्चोपेक्षां चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥१६॥
पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
यज्ञे न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥१७॥

ऋचः पशुपतेर्याश्च शैव्य आहुतयश्च याः ।
यज्ञसिद्धिप्रदास्ताभिर्हीनं चैव स इष्टवान् ॥१८॥

दक्षः दक्ष दक्ष, **प्रजापतिः** प्रजापतिए प्रजापतिने, **पश्यन्** आ तपोविघ्नने जोता छतां देखते हुए, **समर्थः च** तथा तेनुं निवारण करवामां समर्थ होवा छतां और उसका निवारण करनेमें समर्थ होने पर भी, **उपेक्षाम् चक्रे** दरकार करी नहि उपेक्षा की, **दक्षः** दक्ष दक्ष, प्रजापतिः प्रजापतिए प्रजापतिने, **पुनः** वळी फिर, **सुरैः** देवताओए देवोंके, **प्रोच्यमानः** कहेवा छतां कहने पर, **अपि** पण भी, **यज्ञे** यज्ञमां यज्ञमें, **माहेश्वरम्** महेश्वरनो शिवके, **ध्रुवम्** निश्चित निश्चित, **भागम्** भाग भागको, **न** न नहीं, **कल्पयामास** राख्यो रक्खा, **यज्ञसिद्धिप्रदाः** यज्ञनी सिद्धि आपनारी यज्ञमें सिद्धि देनेवाली, **याः** जे जो, **पशुपतेः** महादेवनी महादेवकी, **ऋचः** ऋचाओ ऋचाएँ हैं, **याः च** अने जे और जो, **शैव्यः** शिवनी शिवकी, **आहुतयः** आहुतिओ छे आहुतियाँ हैं, **ताभिः** ते उनके, **हीनम्** विनानो बिना, **एव च** ज ही, **सः** तेणे उसने, **इष्टवान्** यज्ञ कर्यो यज्ञ किया ॥ १६-१८ ॥

16-18. Now Daksha, the patriarch who was aware of the mischief that these demons intended to do, chose to affect indifference. Further the patriarch Daksha, though admonished by the gods, refrained from offering to the sovereign Siva his inalienable share in the oblations and conducted the sacrifice by systematically omitting all praise-hymns and invocations which refer to Siva, the lord of creatures, and which ensure the success of a sacrifice.

अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षव्यतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥ १९ ॥

१५½. तपोविघ्नाशनाः—ततो विघ्नं शमीकर्तुम् (ग. ह. च.)
,, ,, —तपोविघ्नाशनैः (च.)
१६. दक्षः प्रजापतिः—शक्रः प्रजापतिः (च.)
१७ यज्ञे न कल्पयामास—प्रायो न कल्पयामास (ग.)

१८ ऋचः पशुपतेर्याश्च—पाशुपत्य ऋचो यास्तु (च.)
,, ,, ,, —पाशुपत्य ऋचो याश्च (ग. च. क.)
,, यज्ञसिद्धिप्रदाः—यक्षसिद्धिप्रदाः (ख.)

सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।
बालं क्रोधाग्निसन्तप्तमसृजत् सत्रनाशनम् ॥२०॥

अथ ત્યાર પછી उसके बाद, उत्तीर्णव्रतः જેનું વ્રત પૂરું થયેલું છે એવા व्रत समाप्त कर, आत्मवित् આત્મજ્ઞ आत्मज्ञ, देवः દેવ देव, रुद्रः प्रभुः પ્રભુ રુદ્રે रुद्र प्रभुने, दक्ष-व्यतिक्रमम् દક્ષ- પ્રજાપતિનો અપરાધ दक्ष- प्रजापतिका अपराध, बुद्ध्वा જાણીને जान कर, आत्मनः પોતાના अपने, रौद्रम् ઉગ્ર उग्र, भावम् ભાવને रूपको, पुरस्कृत्य પ્રકટ કરીને प्रकट करके, ललाटे લલાટમાં ललाटमें, चक्षुः वै નેત્રને नेत्र, सृष्ट्वा ઉત્પન્ન કરીને उत्पन्न करके, तान् असुरान् તે અસુરોને उन असुरोंको, दग्ध्वा બાળી जला कर, क्रोधाग्नि-संतप्तम् ક્રોધાગ્નિથી તપેલા क्रोधाग्निसे संतप्त, सत्रनाशनम् અને યજ્ઞનો નાશ કરનારા और यज्ञनाशक, बालम् વીરભદ્ર નામના બાલને बाल वीरभद्रको, असृजत् ઉત્પન્ન કર્યો उत्पन्न किया ॥ १९-२० ॥

19-20. After the Great God had completed his vow, and come out of his meditation, he knew how Daksha had neglected his duty. Immediately the terrible one, who was master of his moods, assumed his aspect of of terror and opening his third eye in the forehead, reduced those evil-doers and demons to ashes. Then the sovereign one created out of the fire of his anger a youth that should destroy the sacrifice of Daksha.

ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च दिवौकसः
दाहव्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥२१॥

अथेश्वरं देवगणाः सह सप्तर्षिभिर्विभुम् ।
तमृग्भिरस्तुवन् यावच्छैवे भावे शिवः स्थितः ॥२२॥

शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ।
भिया भस्मप्रहरणस्त्रिशिरा नवलोचनः ॥ २३ ॥

ज्वालामालाकुलो रौद्रो ह्रस्वजङ्घोदरः क्रमात् ।
क्रोधाग्निरुक्तवान् देवमहं किं करवाणि ते ॥२४॥

तमुवाचेश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि ।
जन्मादौ निधने च त्वमपचारान्तरेषु च ॥२५॥

ततः તે વીરભદ્રથી उस वीरभद्रसे, सः यज्ञः તે યજ્ઞ वह यज्ञ, विध्वस्तः નાશ પામ્યો नष्ट हो गया, दिवौकसः च અને દેવતાઓ और देवता, व्यथिताः વ્યથા પામ્યા व्यथित हुए, दाहव्यथापरीताः च અને દાહ તથા વ્યથાથી પીડાયેલા दाह और पीड़ासे व्यथित हुए, भूतगणाः ભૂતગણો सब जीव, दिशः દિશાઓમાં इधर उधर, भ्रान्ताः દોડવા લાગ્યા घबरा कर दौड़ने लगे, अथ પછી तदनन्तर, सप्तर्षिभिः સપ્તર્ષિઓની सप्तर्षियोंके, सह સાથે सहित, देवगणाः દેવોના સમુદાયોએ देवगणोंने, विभुम् વ્યાપક व्यापक, तम् ईश्वरम् તે ઈશ્વર મહાદેવની उस ईश्वर महादेवकी, यावत् शिवः જ્યાં સુધી તે શિવ जहां तक वह शिव, शैवे भावे શાંત ભાવમાં शान्त भावमें, स्थितः આવ્યા आ गये, ऋग्भिः ત્યાં સુધી ઋચાઓથી वहां तक ऋचाओंसे, अस्तुवन् સ્તુતિ કરી स्तुति की, भूतानाम् પ્રાણીઓના जगतके, शिवाय કલ્યાણ માટે कल्याणके लिए, स्थितम् શાંત રહેલા शान्त हुए, शिवम् મહાદેવને शिवको, ज्ञात्वा જાણીને देख कर, भिया ભયથી डरके कारण, कृताञ्जलिः હાથ જોડીને हाथ जोड़ कर, भस्मप्रहरणः ભસ્મરૂપ આયુધવાળા भस्मरूप आयुधवाला, त्रिशिराः ત્રણ મસ્તકવાળા तीन शिरवाला, नवलोचनः નવ નેત્રોવાળા नौ नेत्रवाला, ज्वालामालाकुलः જ્વાલાઓની હારથી વ્યાપ્ત ज्वालाकी पंक्तियोंसे व्याप्त, रौद्रः ભયંકર રૂપવાળા भयानक रूपवाला, क्रमात् અને ક્રમથી और क्रमसे, ह्रस्वजङ्घोदरः ટૂંકાં જાંઘ અને ઉદરવાળા छोटी जांघ और उदरवाला, क्रोधाग्निः ક્રોધાગ્નિએ क्रोधाग्नि, देवम् મહાદેવને महादेवसे,

२०. सृष्ट्वा–सृष्ट्वा ब.)
,, चक्षुर्वै–नयनं (क ग. च. छ)
,, बालं–बाणं (ब.)
,, सन्तप्तम्–संदीप्तम् (च.)
,, असृजत् सत्रनाशनम्–असृजन्मंत्रनाशनम् (प.)
२१. दाह–देह प.)

२२. तमृग्भिरस्तुवन्–तं वाग्भिरस्तुवन् (ब.)
२५. अपचारान्तरेषु च–अपचारान्तरेषु च (प.)

उक्तवान् કહ્યું बोला, **अहम्** હું मैं, **ते** આપનું आपका, **किम् करवाणि** શું કામ કરું ? क्या कार्य करूं?, **ईश्वरः** ઈશ્વરે शिवने, **तम्** **क्रोधम्** તે ક્રોધને उस क्रोधको, **उवाच** કહ્યું कहा, **लोके** પૃથ્વીલોકમાં संसारमें, **जन्म-आदौ** જન્મના પ્રારંભમાં जन्मके प्रारम्भमें, **निधने च** મરણ સમયે मरणके समय, **अपचारान्तरेषु च** અને અપથ્ય આદિ જ્વરનાં કારણોનું સેવન કરવામાં આવતાં और अपथ्य आदि ज्वरके कारणोंका सेवन करने पर, **त्वम्** તું तुम, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **भविष्यसि** થઈશ होगा ॥ २१-२५ ॥

21-25. When the sacrifice was destroyed by him, the celstials became affrighted and all living beings stricken with burning and panic, ran helter-skelter to the four quarters. Then the hosts of the celestials together with the seven sages entreated the Sovereign God with praise-songs till at last the Benevolent One resumed his benevolent aspect. Knowing that now the auspicious one had regained his normal mood of benevolence to all creatures, the creature that had risen out of his anger, whose weapon was ashes, who had three heads, nine eyes and was covered with a garland of flame and was terrible, short-legged and pot-bellied, seeming the very fire of wrath, having folded his hands in obeisance, said, 'O Lord, what further behest of thine shall I do now?' To that embodiment of his anger, the Sovereign God vouchsafed the answer, 'Thou shalt go down into the world of mortals as fever and afflict life at birth and death and in the wake of tresspasses'.

ज्वरस्य प्रभावः—

संतापः सारुचिस्तृष्णा साङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
ज्वरप्रभावो, जन्मादौ निधने च महत्तमः ॥२६॥

सारुचिः અરુચિસહિત अरुचिसहित, **साङ्गमर्दः** અને શરીરનાં અંગોના ભાંગવાસહિત और अंगमर्द-सहित, **सन्तापः** સંતાપ संताप, **तृष्णा** તૃષા प्यास, **हृदि** હૃદયમાં हृदयमें, **व्यथा** પીડા पीड़ा, **जन्मादौ** અને જન્મ થતાં જ जन्मके समय ही, **निधने च** તથા મરણ સમયે तथा मरणके समय, **महत् तमः** મહામોહ अत्यन्त मोह, **ज्वरप्रभावः** આ જ્વરનો પ્રભાવ છે यह ज्वरका प्रभाव है ॥ २६ ॥

26. The effects of fever are—pyrexia, thirst accompanied by anorexia, lassitude and cardiac pain. Fever comes on as a great darkness during birth and death.

ज्वरस्य कारणानि—

प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभावश्च प्रदर्शितः ।
निदाने कारणान्यष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः ॥२७॥

प्रकृतिः च જ્વરની પ્રકૃતિ ज्वरकी प्रकृति, **प्रवृत्तिः च** પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, **प्रभावः च** અને પ્રભાવ और प्रभाव, **प्रदर्शितः** દર્શાવ્યાં છે बता दिये गये हैं, **निदाने** નિદાનસ્થાનમાં निदानस्थानमें, **अष्टौ** આઠ आठ **कारणानि** કારણો कारण, **विभागशः** જુદાં જુદાં अलग अलग, **पूर्वोक्तानि** પૂર્વે કહી દીધાં છે पहिले बताये हैं ॥ २७ ॥

27. Thus the nature, the primogenesis and effects of fever have been described. The causes of fever, numbering eight, have been described earlier in the section on Pathology, under separate heads.

२६. ज्वरप्रभावो–मनुष्याणां च (प. फ.)
२७. पूर्वोक्तानि विभागशः–पूर्वमुक्तानि भागशः (च. फ.)

ज्वरस्य पूर्वरूपम्—

आलस्यं नयने सास्रे जृम्भणं गौरवं क्लमः ।
ज्वलनातपवाय्वम्बुभक्तिद्वेषावनिश्चितौ ॥ २८ ॥
अविपाकास्यवैरस्ये हानिश्च बलवर्णयोः ।
शीलवैकृतमल्पं च ज्वरलक्षणमग्रजम् ॥ २९ ॥

आलस्यम् આલસ્ય आलस्य, सास्रे અશ્રુયુક્ત अश्रुपूर्ण, नयने આંખો नेत्र, जृम्भणम् બગાસાં जम्भाई, गौरवम् શરીરનું ભારેપણું शरीरका भारीपन, क्लमः થાક क्लम, ज्वलन- અને અગ્નિ और अग्नि, आतप- તડકો धूप, वायु- પવન वायु, अम्बु- અને પાણીમાં और जलमें, भक्तिद्वेषौ अनिश्चितौ અનિશ્ચિત રુચિ તથા દ્વેષ इच्छा तथा द्वेषका अनिश्चित होना, अविपाकः- અપચો अविपाक, आस्यवैरस्ये મુખની વિરસતા मुखकी विरसता, बलवर्णयोः બલ તેમજ વર્ણની बल एवं वर्णकी, हानिः च હાનિ हानि, अल्पम् च અને થોડું और थोड़ा, शीलवैकृतम् સ્વભાવમાં પરિવર્તન स्वभावका परिवर्तन, अग्रजम् ज्वरलक्षणम् એ જ્વરનું પૂર્વરૂપ છે ज्वरका पूर्वरूप है ॥ २८-२९ ॥

28-29. The premonitory symptoms of fever are—lethargy, lacrimation of the eyes, yawning, heaviness, exhaustion, unsettled craving and repugnance for heat, sun, air and water; indigestion, dysgeusia, deterioration in strength and complexion and slight change in temperament

ज्वरस्य अधिष्ठानम् —

केवलं समनस्कं च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ।
शरीरं, बलकालस्तु निदाने संप्रदर्शितः ॥ ३० ॥

समनस्कम् મન સહિત मनसहित, केवलम् च આખું सम्पूर्ण, शरीरम् શરીર शरीर, ज्वराधिष्ठानम् જ્વરનું અધિષ્ઠાન ज्वरका अधिष्ठान, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, निदाने નિદાનસ્થાનમાં निदानस्थानमें, बलकालः तु જ્વરની વૃદ્ધિનો કાલ તો ज्वरकी वृद्धिका काल तो, संप्रदर्शितः દર્શાવ્યો છે बतला दिया गया है ॥ ३० ॥

30. The habitat of fever is the entire body together with the mind. The periodicity of fever has been shown in the section on Pathology.

ज्वरस्य प्रत्यात्मिकं लक्षणम् —

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं संतापो देहमानसः ।
ज्वरेणाविशता भूतं न हि किञ्चिन्न तप्यते ॥३१॥

देहमानसः દેહ અને મનમાં शरीर और मनका, संतापः સંતાપ संताप, ज्वर-प्रत्यात्मिकम् જ્વરનું પોતાનું ज्वरका अपना, लिङ्गम् લક્ષણ છે लक्षण है, हि કારણ કે क्योंकि, किञ्चित् કોઈ પણ कोई भी, भूतम् પ્રાણી प्राणी, आविशता આવતા आते हुए, ज्वरेण જ્વરથી ज्वरसे, न तप्यते તપતું નથી तप्त नहीं होता, न એમ નથી ऐसा नहीं है ॥ ३१ ॥

31. The pathognomic symptom of fever is the general heating-up of body and mind. For there is no creature affected with fever that is not afflicted with heat.

ज्वरस्य भेदाः —

द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानसः ।
पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव वा ॥३२॥
अन्तर्वेगो बहिर्वेगो द्विविधः पुनरुच्यते ।
प्राकृतो वैकृतश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च ॥३३॥
पुनः पञ्चविधो दृष्टो दोषकालबलाबलात् ।
संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ३४ ॥
पुनराश्रयभेदेन धातूनां सप्तधा मतः ।
भिन्नः कारणभेदेन पुनरष्टविधो ज्वरः ॥ ३५ ॥

ज्वरः તાવ ज्वर, विधिभेदेन પ્રકારના ભેદથી प्रकारके भेदसे शारीरमानसः શારીરિક અને માનસિક शारीर और मानस, द्विविधः એમ બે પ્રકારનો ऐसे दो प्रकारका है, पुनः च વળી फिर, सौम्यः च સૌમ્ય

३१. ज्वरप्रत्यात्मिकं—ज्वरं प्रत्यात्मिकं (प.)
३२. आग्नेय एव वा—आग्नेय एव च (ध.)
३४. दृष्टो—द्वन्द्वो (त.)

सौम्य, आग्नेयः च અને આગ્નેય और आग्नेय, द्विविधः एव એમ બે પ્રકારનો ऐसे दो प्रकारका, दृष्टः જોવામાં આવ્યો છે देखा गया है, पुनः વળી फिर, अन्तर्वेगः અન્તર્વેગ अन्तर्वेग, बहिर्वेगः અને બહિર્વેગ और बहिर्वेग, प्राकृतः પ્રાકૃત प्राकृत, वैकृतः च एव અને વૈકૃત और वैकृत, साध्यः च અને સાધ્ય और साध्य, असाध्यः च एव તથા અસાધ્ય तथा असाध्य, द्विविधः એમ બે પ્રકારનો ऐसे दो प्रकारका, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है, पुनः વળી फिर, दोष-काल-દોષ તથા કાળનાં दोष और कालके, बल-अबलात् બળા-બળથી बलाबलसे, संततः સંતત सन्तत, सततः સતત सतत, अन्येद्युः અન્યેદ્યુષ્ક अन्येद्युष्क, तृतीयक-चतुर्थकौ તૃતીયક અને ચતુર્થક तृतीयक और चतुर्थक, पञ्चविधः એમ પાંચ પ્રકારનો ऐसे पांच प्रकारका, दृष्टः જોવામાં આવ્યો છે देखा गया है, पुनः વળી फिर, ज्वरः તાવ ज्वर, धातूनाम् રસ, રક્ત વગેરે સાત ધાતુઓરૂપ रस, रक्त आदि सात धातुरूप, आश्रयभेदेन આશ્રયના ભેદથી आश्रयके भेदसे, सप्तधा સાત પ્રકારનો सात प्रकारका, मतः માનેલ છે माना गया है, पुनः વળી और, कारणभेदेन કારણોના ભેદથી कारणके भेदसे, भिन्नः ભિન્ન થતાં भिन्न होने पर, अष्टविधः આઠ પ્રકારનો થાય છે आठ प्रकारका होता है ॥ ३२-३५ ॥

32-35. Fever is of two kinds, according as it is somatic or psychic; it is again, observed to be of two kinds according as it is activated by the aqueous or the fiery element. It is two-fold again according as it is internal or external in its manifestation, seasonal or unseasonal, curable or incurable. Again, fever is seen to be of five kinds, viewed in the light of the strength or weakness of the morbific factor and the season; thus it is continuous, intermittent, quotidian, tertian and quartan. Once again, with reference to the body-elements which provide it with a habitat, fever is of seven kinds; while in view of the diversity of causes, it is of eight kinds.

मनोदेहसंतापलक्षणम्—

शारीरो जायते पूर्वं देहे, मनसि मानसः ।
वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मनसस्तापलक्षणम् ॥ ३६ ॥
इन्द्रियाणां च वैकृत्यं ज्ञेयं संतापलक्षणम् ।

शारीरः શારીર જ્વર शारीर ज्वर, पूर्वम् પહેલાં प्रथम, देहे શરીરમાં शरीरमें, मानसः અને માનસ જ્વર और मानस ज्वर, मनसि પહેલાં મનમાં मनमें, जायते ઉત્પન્ન થાય છે होता है, वैचित्त्यम् ચિત્તની વિક્ષિપ્તતા वैचित्त्य, अरतिः બેચેની अरति, ग्लानिः અને ગ્લાનિ और ग्लानि, मनसः એ મનના मनके, ताप-लक्षणम् સંતાપનાં લક્ષણ છે संतापके लक्षण हैं, इन्द्रियाणाम् च અને ઇન્દ્રિયોનું और इन्द्रियोंकी, वैकृत्यम् વિકૃતપણું विकृतिको, संताप-लक्षणम् ઇન્દ્રિયોનાં સંતાપનું લક્ષણ इन्द्रियोंके सन्तापका लक्षण, ज्ञेयम् જાણવું जानना चाहिए ॥ ३६½ ॥

36-36½. The somatic fever starts in the body first, the psychic in the mind. The psychic fever is characterised by absent-mindedness, apathy and weariness. The fever affecting the senses is known by a deterioration of their function.

ज्वरस्य सौम्याग्नेयभेदयोर्विवरणम्—

वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः ॥ ३७ ॥
इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ।

वातपित्तात्मकः વાત અને પિત્તથી થયેલો જ્વર वातपित्तात्मक ज्वर, शीतम् શીત પદાર્થની शीतको, वातकफात्मकः વાત તથા કફથી થયેલો જ્વર वात-कफात्मक ज्वर, उष्णम् ઉષ્ણ પદાર્થની उष्णको,

३६½. इन्द्रियाणां च वैकृत्यं ज्ञेयं—सर्वेन्द्रियाणां विकृतिर्ज्ञेयं (ग.)
,, ज्ञेयं संतापलक्षणम्—देहसन्तापलक्षणम् (ध. ध. क.)
,, ,, ,, ,, —देहे सन्तापलक्षणम् (प.)

व्यामिश्रलक्षणः અને વ્યામિશ્ર લક્ષણવાળો और व्यामिश्र लक्षणवाला, ज्वरः तु જ્વર ज्वर तो, उभयम् બેઉની दोनोंको, इच्छति ઇચ્છા કરે છે चाहता है ॥ ३७½ ॥

37-37½. The fever brought on by the morbid vata and pitta is 'hot' in nature and requires 'cooling' agents for its alleviation; while that brought on by morbid vata and kapha requires 'hot' agents for its alleviation.

योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ॥३८॥
दाहकृत्तेजसा युक्तः, शीतकृत् सोमसंश्रयात् ।

वायुः વાયુ वायु, परम् અત્યંત परम, योगवाहः યોગવાહી છે योगवाही है, संयोगात् સંયોગથી संयोगसे, उभयार्थकृत् ઉષ્ણ અને શીત એમ બેઉ અર્થને સિદ્ધ કરે છે उष्ण और शीत इन दोनों कार्य करता है, तेजसा તેજ(પિત્ત)થી तेज(पित्त)से, युक्तः યુક્ત થઈ युक्त हो कर, दाहकृत् દાહ કરે છે दाहको करता है, सोमसंश्रयात् અને સોમ(કફ)થી યુક્ત થઈ और सोम(कफ)से युक्त हो कर, शीतकृत् શીત કરે છે शीतको करता है ॥ ३८½ ॥

38-38½. The vata is the conducting agent par excellence. By contact it brings about both conditions; thus when charged with the fiery element, it imparts heat; when in association with the aqueous-element it imparts cold.

अन्तर्वेगज्वरलक्षणम्—

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥३९॥
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ।
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥४०॥

अधिकः અધિક अधिक, अन्तर्दाहः અન્તર્દાહ अन्तर्दाह, तृष्णा તૃષા प्यास, प्रलापः પ્રલાપ प्रलाप, श्वसनम् શ્વાસ श्वास, भ्रमः ભ્રમ चक्कर आना, सन्धि अस्थि- સંધિઓમાં અને હાડકાંમાં संधियों और अस्थियोंमें, शूलम् શૂલ शूल, अस्वेदः પરસેવો ન થવો पसीना न आना, दोष-वर्चः- દોષો અને મળની दोष और मलकी, विनिग्रहः અપ્રવૃત્તિ रुकावट, एतानि એઓને इनको, अन्तर्वेगस्य અન્તર્વેગ अन्तर्वेग, ज्वरस्य જ્વરનાં ज्वरके लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, लक्षयेत् જાણવાં जानना चाहिए ॥ ३९-४० ॥

39-40. The symptoms of internal fever should be known as excessive internal burning, excessive thirst, delirium, dyspnea, hallucination, aches in the joints and bones and hidrosis and retention of morbid element and stools.

बहिर्वेगज्वरलक्षणम्—

संतापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ।
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥४१॥

अभ्यधिकः વધારે अधिक, बाह्यः શરીરના બહારના ભાગમાં થતો बाह्य, सन्तापः સંતાપ संताप, तृष्णादीनां च અને તૃષ્ણા વગેરેની और प्यास आदिकी, मार्दवम् મૃદુતા मृदुता, सुखसाध्यत्वम् एव च तथा સુખસાધ્યતા એ और सुखसाध्यता ये, बहिर्वेगस्य બહિર્વેગ જ્વરનાં बहिर्वेग ज्वरके, लिङ्गानि લક્ષણો છે लक्षण हैं ॥ ४१ ॥

41. The symptoms of external fever are—excessive external burning, mildness of thirst etc. and easy curability.

प्राकृतवैकृतज्वरयोर्लक्षणम्—

प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।

वसन्त-शरत्- વસંત અને શરદ ઋતુમાં वसन्त और शरदमें, उद्भवः થયેલો उत्पन्न होनेवाला, प्राकृतः तु પ્રાકૃત જ્વર તો प्राकृत ज्वर तो, सुखसाध्यः સુખસાધ્ય છે सुखसाध्य है।

41½. The seasonal fever occurring in spring and autumn is easy of cure.

३८. योगवाहः—योगवाही (ब.)
३९. अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा—अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा (प.)

उष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४२ ॥
चितः शीते कफश्चैवं वसन्ते समुदीर्यते ।

उष्णेन ઉષ્ણ પદાર્થોથી उष्णसे, संवृद्धम् વધેલું बढ़ा हुआ, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, पित्तम् પિત્ત पित्त, शरदि શરદ ઋતુમાં शरदमें, कुप्यति પ્રકોપ પામે છે कुपित होता है, शीते च અને શીત કાલમાં और शीतमें, चितः એકઠો થયેલો संचित हुआ, कफः કફ कफ, वसन्ते વસન્તમાં वसंतमें, समुदीर्यते પ્રકુપિત થાય છે कुपित होता है ॥ ४२½ ॥

42-42½. Thus the pitta which is fiery by nature, getting aggravated by hot things flares up in the autumn. Similarly, the kapha which has accumulated during the winter, bursts forth in the spring.

वर्षास्वम्लविपाकाभिरद्भिरोषधिभिस्तथा ॥ ४३ ॥
संचितं पित्तमुद्रिक्तं शरद्यादित्यतेजसा ।
ज्वरं संजनयत्याशु तस्य चानुबलः कफः ॥ ४४ ॥
प्रकृत्यैव विसर्गस्य तत्र नानशनाद्भयम् ।

वर्षासु વર્ષાઋતુમાં वर्षामें, अम्लविपाकाभिः અમ્લ વિપાકવાળાં अम्ल विपाकवाले, अद्भिः જલ जलसे, तथा તથા तथा, ओषधिभिः ઔષધિઓથી ओषधियोंसे, संचितम् એકઠું થયેલું संचित हुआ, शरदि અને શરદ ઋતુમાં और शरदमें, आदित्यतेजसा સૂર્યના તેજથી सूर्यकी गरमीसे, उद्रिक्तम् પ્રકુપિત થયેલું कुपित हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, आशु શીઘ્ર शीघ्र, ज्वरम् તાવને ज्वरको, संजनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न कर देता है, तस्य च તેનો उसका, कफः કફ कफ, अनुबलः અનુબંધ છે अनुबन्ध है, विसर्गस्य અને વિસર્ગકાળના और विसर्गकालकी, प्रकृत्या સ્વભાવને લઈને प्रकृतिके कारण, एव જ ही, तत्र તેમાં उसमें, अनशनात् લંઘનથી लंघनसे भयम् ભય भय, न નથી नहीं है ॥ ४३-४४½ ॥

43-44½. Again the pitta, that has been nourished during the rains on water and herbs that turn acid on digestion, flares up in the autumn, being roused by the sun's heat and precipitates fever. Such pitta finds in kapha its secondary support as a result of the nature of the rainy season which is characterised as the period of exudation. No danger attends the observance of the lightening therapy then. In fact this season is peculiarly suited to its practice.

अद्भिरोषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ॥ ४५ ॥
हेमन्ते, सूर्यसंतप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति ।
वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः समुपजायते ॥ ४६ ॥
आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ।

हेमन्ते હેમન્ત ઋતુમાં हेमन्तमें, मधुराभिः મધુર मधुर, अद्भिः પાણી जल, ओषधिभिः च एव અને ઔષધિઓ વડે और ओषधियोंसे, चितः सः कफः એકઠો થયેલો તે કફ संचित हुआ वह कफ, वसन्ते વસન્ત ઋતુમાં वसन्तमें, सूर्यसंतप्तः સૂર્યથી તપીને सूर्यसे सन्तप्त होकर, प्रकुप्यति પ્રકોપ પામે છે कुपित होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, वसन्ते વસન્ત ઋતુમાં वसन्त ऋतुमें, श्लेष्मणा કફ વડે कफसे, ज्वरः જ્વર ज्वर, समुपजायते ઉત્પન્ન થાય છે होता है, आदानमध्ये આ આદાનના મધ્ય કાલમાં इस आदानके मध्य कालमें, तस्य अपि તે કફજ્વરના પણ उस

४३. अद्भिरोषधिभिस्तथा—ओषधीभिः सवारिभिः (ब.)
" " " —ओषधिभिः सवारिभिः (फ.)
४४. पित्तमुद्रिक्तं—पित्तमुत्क्लिष्टं (ख. झ भ.)
" " —पित्तमाक्लिष्टं (प.)
४४½. प्रकृत्यैव—तत्र प्रकृत्या (च.)
" प्रकृत्यैव विसर्गस्य—तत्र प्रकृत्या विसर्गाच्च (क. भ. प.)

४५. मधुराभिश्चितः—मधुरादिच्चितः (प.)
४६. श्लेष्मणा—कफजः (च.)

कफ ज्वरके भी, वात- पित्तम् વાત અને પિત્ત वात और पित्त, अनु અનુબન્ધ अनुबन्ध, भवेत् બને છે होते हैं ॥ ४५-४६½ ॥

45-46½. The kapha which has been accumulating during the winter on the intake of water and herbs that turn sweet on digestion, flares up in the spring, being heated by the rays of the sun. Consequently such kapha gives rise to fever in the spring. To that kapha, during the mid-season of absorption, vata and pitta become associated.

आदावन्ते च मध्ये च बुद्धा दोषबलाबलम् ॥४७॥
शरद्वसन्तयोर्विद्वाञ्ज्वरस्य प्रतिकारयेत् ।

विद्वान् વિદ્વાન વૈદ્યે विद्वान वैद्य, शरद्-वसन्तयोः શરદ અને વસન્ત ઋતુના शरद और वसन्त ऋतुके, आदौ આદિ કાળમાં आदि कालमें, अन्ते च અન્ત કાળમાં अन्तकालमें, मध्ये च અને મધ્ય કાળમાં और मध्य कालमें, ज्वरस्य જ્વરના ज्वरके, दोष-बल-अबलम् દોષોનું બલાબલ दोषोंका बलाबल, बुद्धा જાણીને समझ कर, प्रतिकारयेत् પ્રતિકાર કરવો प्रतिकार करे ॥ ४७½ ॥

47-47½. So the wise physician, having ascertained the waxing and waning strengths of the humors in the beginning, the middle and the end of Autumn and Spring, should do the treatment of fever.

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ॥४८॥

कालप्रकृतिम् કાળની પ્રકૃતિને कालकी प्रकृतिको, उद्दिश्य ઉદ્દેશીને ले कर, प्राकृतः પ્રાકૃત प्राकृत, ज्वरः જ્વર ज्वर, निर्दिष्टः બતાવ્યો છે बताया गया है ॥४८॥

48. A fever is adjudged seasonal if it corresponds to the characteristics of the prevailing season.

प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः ।
हेतवो विविधास्तस्य निदाने संप्रदर्शिताः ॥४९॥

अनिलजः વાયુથી થયેલો પ્રાકૃત જ્વર वायुसे उत्पन्न हुआ प्राकृत ज्वर, प्रायेण ઘણું ખરું प्रायः, दुःखः કષ્ટસાધ્ય છે कष्टसाध्य है, अन्येषु અને અન્ય और अन्य, कालेषु કાળમાં કફ અને પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો कालमें कफ और पित्तसे उत्पन्न हुआ, वैकृतः વૈકૃત જ્વર કષ્ટસાધ્ય છે वैकृतज्वर कष्टसाध्य है, तस्य તેના उसके, विविधाः हेतवः વિવિધ હેતુઓ विविध हेतु, निदाने નિદાન-સ્થાનમાં निदानस्थानमें, संप्रदर्शिताः દર્શાવ્યા છે बतलाये गये हैं ॥ ४९ ॥

49 Generally the vata-fever whenever it occurs and the other fevers occurring outside their proper seasons are considered to be difficult of cure. The various factors pertaining to such unseasonal fevers have been set out in the section on Pathology.

ज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

बलवत्सु બળવાન बलवानों, अल्पदोषेषु અને અલ્પ દોષવાળા પુરુષોમાં और अल्प दोषवालोंमें, अनुपद्रवः ઉપદ્રવરહિત उपद्रवोंसे रहित, ज्वरः જ્વર ज्वर, साध्यः સાધ્ય છે साध्य है।

49½ The fever that is unattended with complications and seen to occur in constitutions that are strong but slightly vitiated, is easy of cure.

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ॥ ५० ॥
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।

यः જે जो, ज्वरः જ્વર ज्वर, बहुभिः ઘણાં बहुतसे, बलिभिः બળવાન बलवान, हेतुभिः કારણોથી

४७. बुद्ध्वा—ज्ञात्वा (ग. च. ड. त.)

हेतुओंसे, जातः ઉત્પન્ન થયેલો उत्पन्न हुआ, बहु-लक्षणः બહુ લક્ષણોવાળો बहुत लक्षणोंवाला, शीघ्रम् અને જલદી और शीघ्र, इन्द्रियनाशनः च ઇન્દ્રિયોનો નાશ કરનારો હોય इन्द्रियनाशक हो, प्राणान्तकृत् च તે પ્રાણોના નાશને કરનારો થાય છે वह प्राणोंका नाश करनेवाला होता है ॥ ५०½ ॥

50-50½. Whereas the fever that is brought about by many and powerful factors and is characterised by many symptoms and is rapidly destructive of the sense-faculties, is to be regarded as fatal.

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहात्तथैव च ॥५१॥
सप्रलापभ्रमश्वासस्तीक्ष्णो हन्याज्ज्वरो नरम् ।

सप्रलाप- પ્રલાપ प्रलाप, भ्रम- ભ્રમ भ्रम, श्वासः અને શ્વાસ જેમાં હોય એવો और श्वासयुक्त, तीक्ष्णः તીક્ષ્ણ तीव्र, ज्वरः જ્વર ज्वर, सप्ताहात् वा સાત દિવસે सात दिनमें, दशाहात् वा દશ દિવસે दस दिनमें, तथा एव च અથવા या, द्वादशाहात् બાર દિવસે बारह दिनमें, नरम् પુરુષને मनुष्यको, हन्यात् હણે છે मार डालता है ॥ ५१½ ॥

51-51½. The acute fever attended with raving, giddiness and dyspnea, will kill its victim in seven, ten or twelve days.

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥५२॥
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः ।

यः જે जो, ज्वरः જ્વર ज्वर, क्षीणस्य ક્ષીણ क्षीण, शूनस्य તથા શોથવાળા મનુષ્યને થયેલો હોય तथा शोथयुक्त पुरुषको हुआ हो, गम्भीरः તેમજ ગંભીર एवं गम्भीर, दैर्घरात्रिकः લાંબા કાળસુધી રહેનારો दीर्घ कालतक रहनेवाला, बलवान् બળવાન बलवान, केशसीमन्तकृत् च અને કેશમાં સેંથો કરનારો હોય और केशोंमें सीमन्त(मार्ग) करनेवाला हो, सः તે वह, असाध्यः અસાધ્ય છે असाध्य होता है ॥ ५२½ ॥

52-52½. The fever that occurs in the emaciated or in the edematous and that which is deep-seated, chronic and virulent and which causes the parting of the hair should be regarded as incurable.

संतत-ज्वर-लक्षणम्—

स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ॥५३॥
सर्वदेहानुगाः स्तब्धा ज्वरं कुर्वन्ति सन्ततम् ।

गुरवः વૃદ્ધિ પામેલા તેમજ આમસહિત હોવાથી ભારે प्रवृद्ध हुए एवं आमसहित होनेसे गुरु, दोषाः દોષો दोष, रसवाहिभिः રસને વહન કરનારા रसवाही, स्रोतोभिः સ્રોતો વડે स्रोतों द्वारा, विसृताः ફેલાઈ फैल कर, सर्वदेहानुगाः આખા દેહમાં વ્યાપ્ત संपूर्ण शरीरमें व्याप्त, स्तब्धाः તથા સ્તબ્ધ થઈને और स्तब्ध हो कर, सन्ततम् સન્તત सन्तत, ज्वरम् જ્વરને ज्वरको, कुर्वन्ति ઉત્પન્ન કરે છે करते हैं ॥ ५३½ ॥

53-53½. The accumulated morbid humors that are carried by the channels carrying the nutrient fluid, permeate the whole body and thereafter getting localised, give rise to the continuous fever.

दशाहं द्वादशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ॥५४॥
स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रशमं याति हन्ति वा ।

सुदुःसहः અત્યંત અસહ્ય अत्यन्त दुःसह, सः તે જ્વર वह ज्वर, शीघ्रकारित्वात् શીઘ્રકારી હોઈને शीघ्रकारी होनेके कारण, दशाहम् દશ દિવસે दस दिनमें, द्वादशाहम् वा કે બાર દિવસે या बारह दिनमें, सप्ताहम् वा કે સાત દિવસે या सात दिनमें, शीघ्रम् જલદી शीघ्र, प्रशमम् याति શાન્ત થાય છે शान्त हो जाता है, हन्ति वा અથવા મારી નાખે છે अथवा मार डालता है ॥ ५४½ ॥

54-54½. The continuous fever lasts for either seven, ten or twelve days and

५३½. सर्वदेहानुगाः—सर्वगात्रानुगाः (ख. घ. छ. ड.)

is most unbearable. Being rapid in its course, it either soon kills its victim or soon abates.

कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् ॥५५॥
निष्प्रत्यनीकः कुरुते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः ।

काल- કાલ काल, **दूष्य-** દૂષ્ય (રસ આદિ ધાતુ) दूष्य (रस आदि धातु), **प्रकृतिभिः** અને પ્રકૃતિના और प्रकृतिके, **तुल्यः** સમાન तुल्य, **निष्प्रत्यनीकः** તથા વિરોધીથી રહિત तथा विरोधीसे रहित, **दोषः** દોષ दोष, **संततम्** સંતત જ્વરને संतत ज्वरको, **कुरुते** ઉત્પન્ન કરે છે करता है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **सुदुःसहः** તેને અતિ દુઃસહ उसको अति दुःसह, **ज्ञेयः** જાણવો जानना चाहिए ॥ ५५½ ॥

55-55½. It is the morbid humor that is homologous to the prevailing season, to the seat of morbidity and to the patient's habitus, unchecked by any hostile factor that gives rise to the continuous fever. It should be known that it is on account of this that this fever is so difficult to bear.

यथा धातूंस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः ॥ ५६॥
युगपच्चानुपद्यन्ते नियमात् सन्तते ज्वरे ।

सन्तते સન્તત सन्तत, **ज्वरे** જ્વરમાં ज्वरमें, **अनिलादयः च** વાત- આદિ દોષો वात- आदि दोष, **यथा धातून्** જે પ્રમાણે સાત ધાતુઓને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે जिस प्रकार रस रक्तादि धातुको नियमसे प्राप्त होते हैं, **तथा मूत्रम्** તેજ પ્રમાણે મૂત્ર वैसे ही मूत्र, **पुरीषम्** તથા પુરીષને तथा पुरीषको, **युगपत्** એકી સાથે युगपत्, **नियमात्** અવશ્ય नियमसे, **अनुपद्यन्ते** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होते हैं ॥ ५६½ ॥

५५½. निष्प्रत्यनीकः–दुष्प्रत्यनीकः (प.)
५६. धातूंस्तथा–धातुं तथा (घ.)
५६½. युगपच्चानुपद्यन्ते नियमात्–अनुबध्नन्ति युगपदवश्यम् (च. ड. ब. ब.)

56-56½. In the continuous fever, the morbid humors—vata etc., invariably and at one and the same time affect the body-elements as well as the feces and urine.

स शुद्धया वाऽप्यशुद्धया वा रसादीनामशेषतः ॥५७॥
सप्ताहादिषु कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा ।

सः તે સંતત જ્વર वह सन्तत, **रसादीनाम्** રસ વગેરે સાત ધાતુઓની रसादिकोंकी, **अशेषतः** સંપૂર્ણપણે संपूर्णतया, **शुद्धया वा** શુદ્ધિથી शुद्धिसे, **अशुद्धया वा अपि** કે અશુદ્ધિથી अथवा अशुद्धिसे, **सप्ताहादिषु** સપ્તાહાદિ सप्ताह आदि, **कालेषु** કાલમાં कालमे, **प्रशमम्** શાન્ત शान्त, **याति** થાય છે होता है, **हन्ति वा** અથવા રોગીને હણે છે अथवा रोगीको मार डालता है ॥ ५७½ ॥

57-57½. The continuous fever kills or leaves the patient according as the body-elements, viz., the nutrient fluid and others become thoroughly pure or remain impure at the end of the week etc.

यदा तु नातिशुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्वशः ॥५८॥
द्वादशैते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याश्रयास्तदा ।
विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणम् ॥५९॥
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ।
इति बुद्ध्वा ज्वरं वैद्य उपक्रामेत्तु सन्ततम् ॥ ६०॥
क्रियाक्रमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपतर्पणैः ।

यदा तु જ્યારે जब, **एते समुद्दिष्टाः** આ બતાવેલા ये ऊपर कहे गये, **सन्ततस्य** સન્તત જ્વરના सन्तत ज्वरके, **द्वादश** બાર बारह, **आश्रयाः** આશ્રયો आश्रय, **न अतिशुध्यन्ति** અતિ શુદ્ધ થતા નથી अति शुद्ध नहीं होते, **सर्वशः वा** અથવા સર્વથા अथवा सर्वथा, **न शुध्यन्ति** શુદ્ધ થતા નથી शुद्ध नहीं होते, **तदा**

५७. रसादीनामशेषतः–रयादीनामशेषतः (प.)
५९. अव्यक्तलक्षणम्–अव्यक्तलक्षणः (क. त. फ.)
६०. उपक्रामेत्तु सन्ततम्–सन्ततं समुपाचरेत् (क. ब. ब. फ.)

त्यारे तब, द्वादशे दिवसे બારમે દિવસે बारहवें दिन, अव्यक्तलक्षणम् અસ્પષ્ટ લક્ષણોવાળો अव्यक्त लक्षणवाला, विसर्गम् પરિત્યાગ मोक्ष, कृत्वा કરીને करके, दुर्लभोपशमः કષ્ટસાધ્ય સ્થિતિવાળો दुःखसाध्य होता हुआ, दीर्घम् अपि कालम् લાંબા કાળ સુધી પણ दीर्घ काल तक भी, अनुवर्तते ચાલુ રહે છે बना रहता है, इति એમ ऐसा, बुद्ध्वा જાણી जान कर, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, क्रियाक्रमविधौ ચિકિત્સા કરવામાં चिकित्साक्रम करनेमें, युक्तः સાવધાન થઈને सावधान हो कर, प्राक् तु પહેલાં प्रथम, प्रायः ઘણુંખરું प्रायः, अपतर्पणैः અપતર્પણ વડે अपतर्पणसे, सन्ततम् સંતત सन्तत, ज्वरम् જ્વરની ज्वरकी, उपक्रामेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ५८-६०½ ॥

58-60½. Sometimes even when the aforesaid twelve fever-habitats have not become pure either perfectly or throughout the body, the continuous fever may come down on the twelfth day but lying dormant in the body will dog the patient for long proving intractable to treatment. Knowing this, the physician should begin treating the continuous fever promptly with the procedures of depletive therapy.

सततकज्वरलक्षणम्—

रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ॥६१॥
सप्रत्यनीकः कुरुते कालवृद्धिक्षयात्मकम् ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥ ६२ ॥

रक्तधात्वाश्रयः રક્ત-ધાતુનો આશ્રય કરીને રહેલો रक्त-धातुमें आश्रित हुआ, सप्रत्यनीकः વિરોધીયુક્ત विरोधियुक्त, दोषः દોષ दोष, प्रायः ઘણું કરીને प्रायः, सततकम् સતત सतत, ज्वरम् જ્વરને ज्वरको, कालवृद्धि- સમયે વધતો अपने कालमें वृद्धि, क्षयात्मकम् અને ઘટતો और क्षयको प्राप्त होनेवाला, कुरुते ઉત્પન્ન કરે છે करता है, सततकः સતત જ્વર सतत ज्वर, अहोरात्रे અહોરાત્ર (૨૪ કલાક)માં अहोरात्रमें, द्वौ कालौ બે વખત दो बार, अनुवर्तते આવે છે आता है ॥ ६१-६२ ॥

61-62. The morbid toxic factors residing mainly in the blood, having opposition from the anti-bodies, cause remittent fever which periodically rising and remitting has two phases of rise of fever in one day.

अन्येद्युष्कज्वरलक्षणम्—

कालप्रकृतिदूष्याणां प्राप्यैवान्यतमाद्बलम् ।
अन्येद्युष्कं ज्वरं दोषो रुद्ध्वा मेदोवहाः सिराः ॥६३॥
सप्रत्यनीको जनयत्येककालमहर्निशि ।

काल- કાલ काल, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, दूष्याणाम् તથા દૂષ્ય तथा दूष्योंमेंसे, अन्यतमात् એમાંના કોઈ એકથી किसी एक द्वारा, बलम् બળ बल, प्राप्य મેળવીને पा कर, सप्रत्यनीकः વિરોધિયુક્ત विरोधियुक्त, दोषः દોષ दोष, मेदोवहाः મેદને વહન કરનારી मेदोवहा, सिराः સિરાઓને सिराओंको, रुद्ध्वा રોકીને रुद्ध करके, अहर्निशि અહોરાત્રમાં दिनरातमें, एककालम् એક વખત આવતા एकबार आनेवाले, अन्येद्युष्कम् અન્યેદ્યુષ્ક જ્વરને अन्येद्युष्क ज्वरको, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ६३½ ॥

63-63½. The toxic factors occluding the fat-carrying channels, being strengthened by any one of the factors viz., season habitus of the patient and susceptibility of body-elements, cause fever which rises only once in the whole day.

६२. सप्रत्यनीकः—सप्रत्यनीकम् (प.)
,, क्षयात्मकम्—क्षयात्मकः (च. त. ध.)

६३. अन्येद्युष्कं ज्वरं दोषो रुद्ध्वा मेदोवहाः सिराः—दोषो मेदोवहा रुद्ध्वा नाडीरन्येद्युष्कं ज्वरम् (क. ख. ध.)
६३½. सप्रत्यनीको जनयति—सप्रत्यनीकः कुरुते (ङ. ध.)
,, जनयत्येककालमहर्निशि—कुरुते एककालमहर्निशि (त.)

तृतीयकचतुर्थकज्वरयोः लक्षणम्—

दोषोऽस्थिमज्जगः कुर्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ६४॥

अस्थिमज्जगः અસ્થિ અને મજ્જામાં રહેલો अस्थि और मज्जागत, **दोषः** દોષ दोष, **तृतीयक-** તૃતીયક तृतीयक, **चतुर्थकौ** અને ચતુર્થક જ્વરને और चतुर्थक ज्वरको. **कुर्यात्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है।

64. The tertian and quartan fevers are caused by toxic factors residing in the bone and marrow

गतिर्द्व्येकान्तराऽन्येद्युर्दोषस्योक्ताऽन्यथा परैः ।
अन्येद्युष्कं ज्वरं कुर्यादपि संश्रित्य शोणितम् ॥६५॥
मांसस्रोतांस्यनुगतो जनयेत्तु तृतीयकम् ।
संश्रितो मेदसो मार्गं दोषश्चापि चतुर्थकम् ॥६६॥

द्वि-एक-अन्तर-अन्येद्युः બે દિવસને આંતરે, એક દિવસને આંતરે અને દરરોજ આવતા જ્વરના चतुर्थक, तृतीयक और अन्येद्युष्कके, **दोषस्य** દોષની दोषकी, **गतिः** ગતિ गति, **परैः** બીજા તંત્રકારોએ अन्य आचार्योंने, **अन्यथा** જુદા પ્રકારની अन्य प्रकारसे, **उक्ता** કહી છે कही है, **दोषः** દોષ दोष, **शोणितम् अपि** રક્તધાતુનો પણ रक्तमें भी, **संश्रित्य** આશ્રય કરીને आश्रित हो कर, **अन्येद्युष्कम्** અન્યેદ્યુષ્ક अन्येद्युष्क, **ज्वरम्** જ્વરને ज्वरको, **कुर्यात्** ઉત્પન્ન કરે છે करता है, **मांसस्रोतांसि** માંસસ્રોતોનો मांसस्रोतोंको, **अनुगतः तु** આશ્રય કરીને प्राप्त हुआ, **तृतीयकम्** તૃતીયક જ્વરને तृतीयक ज्वरको, **मेदसः च** અને મેદના और मेदके, **मार्गम्** માર્ગનો मार्गको, **संश्रितः** આશ્રય કરીને प्राप्त हुआ, **चतुर्थकम्** ચતુર્થક જ્વરને चतुर्थक ज्वरको, **अपि** વળી भी, **जनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ६५-६६ ॥

65-66. The physicians of another medical school hold a different view on this matter. They say that the toxic matter lying in the blood may also give rise to quotidian fever, that the toxic matter lying in the flesh and body-channels may also cause tertian fever and that lying in the path of the adipose tissue may also cause quartan fever.

अन्येद्युष्कः प्रतिदिनं दिनं हित्वा तृतीयकः ।
दिनद्वयं यो विश्रम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥ ६७॥

प्रतिदिनम् હમેશાં प्रतिदिन, **यः** જે जो, **प्रत्येति** આવે છે आता है, **सः** તે वह, **अन्येद्युष्कः** અન્યેદ્યુષ્ક अन्येद्युष्क, **दिनम्** એક દિવસ एक दिवसको, **हित्वा** છોડીને छोड़कर, **यः प्रत्येति** જે આવે છે जो आता है, **सः** તે वह, **तृतीयकः** તૃતીયક तृतीयक, **दिनद्वयम्** અને બે દિવસ दो दिन, **विश्रम्य** રહીને विराम करके, **यः प्रत्येति** જે આવે છે जो आता है, **सः** તે वह, **चतुर्थकः** ચતુર્થક કહેવાય છે चतुर्थक कहा जाता है ॥ ६७ ॥

67. The quotidian fever recurs every day, the tertian fever with an interval of a day and that is quartan fever which recurs with an interval of two days.

अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले च रोहति ।
अधिशेते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ॥६८॥

यथा જેમ जैसे, **बीजम्** બીજ बीज, **भूमिम्** ભૂમિમાં भूमिमें, **अधिशेते** પડ્યું રહે છે पड़ा रहता है, **काले च** અને સમય આવે ત્યારે और अपने कालमें, **रोहति** ઊગે છે अंकुरित होता है, **तथा** તેમ वैसे, **दोषाः**

६५. अन्येद्युष्कं ज्वरं कुर्यादपि संश्रित्य शोणितम्–रक्तमेवाभिसंसृत्य कुर्यादन्येद्युष्कं ज्वरम् (ख. ध. झ. त)

,, अस्मादनन्तरम्–
नातिप्रकुपितो दोषएककालमहर्निशि ।
इत्यधिकः पाठः (द.) पुस्तके ।

६६. अनुगतो–अनुसृतो (ख.)

,, संश्रितो मेदसो मार्गं–संसृतो मेदसो मार्गं (ध.)

,, संश्रितो मेदसो मार्गं दोषश्चापि चतुर्थकम्–ज्वरं दोषः संसृतो हि मेदोमार्गं चतुर्थकम् (ख. ध.)

६७. हित्वा–क्षिप्त्वा (ध. क)

,, विश्रम्य-विश्राम्य (ख.)

दोषो दोष, धातुम् धातुमां धातुमें, अधिशेते पडयो रहे छे पण रहता है, काले च अने समय आवे त्यारे और अपने कालमें, कुप्यति प्रकुपित थाय छे प्रकुपित होता है ॥ ६८ ॥

68. Just as the seed lies dormant in the soil and germinates in season, in the same manner the toxic matter lies quiescent in the body-element and flares up when the time is ripe.

स वृद्धिं बलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
चतुर्थकं च कुरुते प्रत्यनीकबलक्षयात् ॥ ६९ ॥

सः दोषः ते दोष वह दोष, प्रत्यनीक-बल-क्षयात् विरोधीना बळनो क्षय थवाथी विरोधीके बलका क्षय होनेसे, वृद्धिम् वृद्धि वृद्धि, बलकालम् च अने बलकालने और बलके कालको, प्राप्य पामीने प्राप्त कर, तृतीयकम् तृतीयक ज्वर तृतीयक ज्वर, चतुर्थकम् च अने चतुर्थक ज्वरने और चतुर्थक ज्वरको, कुरुते उत्पन्न करे छे करता है ॥ ६९ ॥

69. Thus the morbific factor gathering strength and biding the propitious time, manifests itself as the tertian or the quartan fever as soon as the disease-resisting power in the body is lowered.

कृत्वा वेगं गतबलाः स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थिताः ।
पुनर्विवृद्धाः स्वे काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ७० ॥

वेगम् ज्वरना वेगने वेग, कृत्वा उत्पन्न करीने करके, गतबलाः बळरहित थता निर्बल होने पर, स्वे स्वे पोतपोताना अपने अपने, स्थाने स्थानमां स्थानमें, व्यवस्थिताः भराई रहेला जा कर लीन हुए, मलाः दोषो दोष, स्वे काले पोताना समयमां अपने समयमें, पुनः फरीने फिर, विवृद्धाः वृद्धि पामी बढ़ कर, नरम् मनुष्यने मनुष्यमें, ज्वरयन्ति ज्वरयुक्त करे छे ज्वर उत्पन्न करते हैं ॥ ७० ॥

७०. स्वे स्वे स्थाने—श्लेष्मस्थाने (ग. द. प.)

70. In this manner, the disease-generating factors, having worked themselves out, lapse into quiescence and retire to their respective stations in the body; then mustering up their strength, once again, these toxic elements afflict the patient with fever at their own ripe times.

कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥७१॥

तृतीयकः तृतीयक ज्वर तृतीयक ज्वर, त्रिविधः त्रण प्रकारनो तीन प्रकारका, स्यात् थाय छे होता है, त्रिकग्राही जो ते त्रिकमां पीडा करी उत्पन्न थाय छे यदि वह त्रिकमें पीड़ा कर उत्पन्न होता है, कफपित्तात् तो ते कफ-पित्तथी उत्पन्न थाय छे तो वह कफ-पित्तसे उत्पन्न होता है, पृष्ठात् जो ते पीठमां पीडा करी उत्पन्न थाय छे यदि वह पृष्ठमें पीड़ा कर उत्पन्न होता है, वातकफात्मकः तो ते वात-कफथी उत्पन्न थाय छे तो वह वात-कफसे उत्पन्न होता है, शिरोग्राही अने जो शिरमां पीडा करी उत्पन्न थाय छे और यदि सिरमें पीड़ा कर उत्पन्न होता है, वातपित्तात् तो ते वात-पित्तथी उत्पन्न थाय छे तो वह वात-पित्तसे उत्पन्न होता है ॥ ७१ ॥

71. The tertian fever is of three varieties. Thus, if induced by excess of kapha and pitta it afflicts the lumbar region; if of the nature of vata and kapha, it afflicts the back; and if of vata and pitta, it causes the head-ache.

चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥७२॥

चतुर्थकः चतुर्थक चतुर्थक, ज्वरः ज्वर ज्वर, द्विविधम् बे प्रकारना दो प्रकारके, प्रभावम् प्रभावने प्रभावको, दर्शयति दर्शावे छे दिखाता है, श्लैष्मिकः जो ते कफजन्य होय तो यदि वह कफजन्य हो तो, पूर्वम् पहेला

प्रथम, जङ्घाभ्याद् બન્ને પિંડીમાં પીડા કરી ઉત્પન્ન થાય છે दोनों पिण्डलियोंमें पीड़ा कर उत्पन्न होता है, अनिलसंभवः અને જો તે વાતજન્ય હોય તો और यदि वातजन्य हो तो, शिरस्तः પહેલાં શિરમાં પીડા કરી ઉત્પન્ન થાય છે प्रथम सिरमें पीड़ा कर उत्पन्न होता है ॥ ७२ ॥

72. The quartan fever presents two kinds of effects. If characterised by kapha, it causes pain in the shanks first and if induced by vata, it first assails the head.

चतुर्थकविपर्ययलक्षणम्—

विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।
त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्थः करोति यम् ॥७३॥

द्विधातुस्थः અસ્થિ તથા મજ્જા એ બે ધાતુમાં રહેલો अस्थि तथा मज्जा इन दो धातुओंमें आश्रित, त्रिविधः ત્રણ પ્રકારનો वात आदि तीन प्रकारका, धातुः ધાતુ અર્થાત્ વાત પિત્ત તથા કફ ધાતુ अर्थात् वात पित्त तथा कफ, एकैकः એક એક एक एक, यम् જેને जिसे, करोति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, अन्यः તે બીજો वह दूसरा, चतुर्थक- विपर्ययः ચતુર્થકવિપર્યય નામનો જ્વર चतुर्थकविपर्यय नामक ज्वर, विषमज्वरः एव વિષમજ્વર જ છે विषमज्वर ही है ॥ ७३ ॥

73. There is another kind of irregular fever which is none other than the quartan fever reversed. It is brought on by any one of the three morbid humors residing in the two body-elements (bone and bone-marrow).

विषमज्वराणां सन्निपातजत्वम्—

प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।
सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः ॥७४॥

पञ्चविधः પાંચ પ્રકારનો पांच प्रकारका, ज्वरः જ્વર ज्वर, प्रायशः પ્રાયશઃ प्रायः, सन्निपातेन સન્નિપાતથી सन्निपातसे, दृष्टः જોવામાં આવે છે देखा जाता है, सन्निपाते तु સન્નિપાતમાં તો परन्तु सन्निपातमें, यः भूयान् જે સહુથી વધારે પ્રમાણમાં હોય છે जो सबसे प्रबल होता है, सः दोषः તેને દોષ वह दोष, परिकीर्तितः કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ ७४ ॥

74. All these five types of fevers are generally seen to result from tridiscordance of humors. Each fever is named after the particularly predominant humor.

ऋत्वादिबलाबलात्ज्वरकालस्यान्यथात्वम्—

ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् ।
कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥७५॥

ऋतु-अहोरात्र-दोषाणाम् ઋતુ, અહોરાત્ર તથા દોષો ऋतु, अहोरात्र तथा दोषों, मनसः च અને મનના और मनके, बलाबलात् બળાબળથી बलाबलसे, अर्थवशात् च एव તેમજ કર્મવશતાથી પણ एवं दैववशात् भी, ज्वरः જ્વર ज्वर, तम् तम् તે તે उस उस, कालम् કાળને कालको, प्रपद्यते પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है ॥ ७५ ॥

75. It is to the strength or weakness of season, day, night and the morbid humors, as well as of the mind, and in pursuance of the effects of past actions, that a given fever owes its periodicity.

रसादिसप्तधातुगतज्वराणां लक्षणानि—

गुरुत्वं दैन्यमुद्वेगः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थिते बहिस्तापः साङ्गमर्दो विजृम्भणम् ॥७६॥

रसस्थिते જ્યારે જ્વર રસ- ધાતુનો આશ્રય કરે છે ત્યારે जब ज्वर रस- धातुमें आश्रित होता है तब, गुरुत्वम् શરીરનું ભારેપણું गुरुता, दैन्यम् દીનતા दीनता, उद्वेगः ઉદ્વેગ उद्वेग, सदनम् શિથિલતા

७५. ऋतु—स तु (ग.)
७६. दैन्यम्—शीतम् (ग. द. प.)

शिथिलता, छर्दि अरोचकौ ઉલટી, અરોચક છર્દિ, अरुचि, साङ्गमर्दः અંગોનાં ભાંગવાં સહિત अंगों टूटनेके साथ, बहिस्तापः બહારનો સંતાપ बाहरका संताप, विजृम्भणम् અને બગાસાં આ લક્ષણો થાય છે और जृम्भा ये लक्षण होते हैं ॥ ७६ ॥

76. Of the fever that has its habitat in the body nutrient fluid, the following are the symptoms—heaviness, depression of spirits, anxiety, asthenia, vomiting, anorexia, external burning, lassitude and fits of yawning.

रक्तोष्णाः पिडकास्तृष्णा सरक्तं ष्ठीवनं मुहुः ।
दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंस्थिते ॥ ७७ ॥

रक्त-संस्थिते જ્યારે જ્વર રક્તધાતુનો આશ્રય કરે છે ત્યારે जब ज्वर रक्तमें आश्रित होता है तब, रक्तोष्णाः લાલ તથા ગરમ लाल तथा उष्ण, पिडकाः ફોડકીઓ फुंसियाँ, तृष्णा તૃષ્ણા प्यास, सरक्तम् લોહીસહિત खूनसहित, मुहुः વારંવાર बारबार, ष्ठीवनम् થૂંકવું थूकका आना, दाह- દાહ जलन, राग- લાલાશ देहका लाल वर्ण होना, भ्रम- ભ્રમ चक्कर, मद- મદ मद, प्रलापाः અને પ્રલાપ થાય છે और प्रलाप होते हैं ॥ ७७ ॥

77. Of the fever with its habitat in the blood the following are the symptoms—red and hot rashes, thirst, the frequent spitting of blood, burning, redness, giddiness, intoxication and raving.

अन्तर्दाहः सतृण्मोहः सग्लानिः सृष्टविट्कता ।
दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ॥७८॥

ज्वरे मांस-स्थिते જ્યારે જ્વર માંસધાતુનો આશ્રય કરે છે ત્યારે जब ज्वर मांसधातुमें आश्रित होता है तब, सग्लानिः ગ્લાનિસહિત ग्लानिके साथ, सतृण्मोहः તૃષા તથા મોહસહિત प्यास तथा मोहके साथ, अन्तर्दाहः અન્તર્દાહ अन्तर्दाह, सृष्टविट्कता મળનું આવવું मलप्रवृत्ति, दौर्गन्ध्यम् દુર્ગન્ધતા दौर्गन्ध्य, गात्रविक्षेपः અને ગાત્રોને આમ તેમ ફેંકવાં और गात्रविक्षेप, भवेत् થાય છે होते हैं ॥ ७८ ॥

78. Of the fever with its habitat in the flesh, the following are the symptoms—internal burning, thirst, stupefaction, depression, looseness of stools, fetor and convulsion of limbs.

स्वेदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापो वम्यभीक्ष्णशः ।
स्वगन्धस्यासहत्वं च मेदःस्थे ग्लान्यरोचकौ ॥७९॥

मेदःस्थे જ્યારે જ્વર મેદધાતુનો આશ્રય કરે છે ત્યારે जब ज्वर मेदधातुमें आश्रित होता है तब, तीव्रा पिपासा પુષ્કળ તરસ तीव्र प्यास, प्रलापः પ્રલાપ प्रलाप, अभीक्ष्णशः વારંવાર बारबार, वमी च ઉલટી वमनका आना, स्वगन्धस्य પોતાના જ ગંધની अपने शरीरकी गन्धको, असहत्वम् અસહનશીલતા न सहना, ग्लानि-अरोचकौ च ગ્લાનિ અને અરુચિ થાય છે ग्लानि और अरुचि होते हैं ॥ ७९ ॥

79. Of the fever with its habitat in the fat, the following are the symptoms—perspiration, violent thirst, raving, frequent vomiting, disgust for one's own body-odour, depression and anorexia.

विरेकवमने चोभे सास्थिभेदं प्रकूजनम् ।
विक्षेपणं च गात्राणां श्वासश्चास्थिगते ज्वरे ॥८०॥

ज्वरे अस्थिगते જ્યારે જ્વર અસ્થિધાતુનો આશ્રય કરે છે ત્યારે जब ज्वर अस्थिधातुमें आश्रित होता है तब, उभे च બેઉ दोनों, विरेकवमने વિરેચન તથા વમન दस्त तथा वमन, सास्थिभेदम् હાડકાંઓમાં પીડાસહિત अस्थिभेदके साथ, प्रकूजनम् પ્રકૂજન

७७. रक्तोष्णाः–रक्तोत्थाः (ब. प.)
७८. अन्तर्दाहः सतृण्मोहः–अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा (क. ब. ड.)
,, सग्लानिः सृष्टविट्कता–ग्लानिसंसृष्टविट्कता (प.)
७९. स्वगन्धस्यासहत्वं–सगन्धस्यासहत्वं (प.)

(કંઠથી વ્યથાને સૂચવનાર અવ્યક્ત શબ્દોનું કરવું) प्रकूजन (कण्ठसे व्यथासूचक अव्यक्त शब्द करना), गात्राणाम् च ગાત્રોનું गात्रोंका, विक्षेपणम् ફેંકવું विक्षेप, श्वासः च અને શ્વાસ થાય છે और श्वास होते हैं ॥ ८० ॥

80. Of the fever that has gone down to the bones, the following are the symptoms—combined fits of vomiting and purging, the feeling as if the bones have been broken, groaning, convulsion of the limbs and dyspnea.

हिक्का श्वासस्तथा कासस्तमसश्चातिदर्शनम् ।
मर्मच्छेदो बहिः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जगे ॥८१॥

मज्जगे જ્યારે જ્વર મજ્જા ધાતુનો આશ્રય કરે છે ત્યારે जब ज्वर मज्जाधातुमें आश्रित होता है तब, हिक्का હેડકી हिक्का, श्वासः શ્વાસ श्वास, तथा कासः ખાંસી कास, तमसः अतिदर्शनम् च આંખો પાસે ઘણા અંધકારનું દેખાવું आंखोंके आगे अंधेरेका अधिक देखना, मर्मच्छेदः મર્મોમાં છેદ જેવી પીડા मर्मोंमें छेदवत् पीड़ा, बहिः शैत्यम् બહાર શીતલતા बाहिर शैत्य, अन्तः અને અંદર और भीतर, दाहः च एव દાહ થાય છે दाह होते हैं ॥ ८१ ॥

81. Of the fever with its habitat in the bone-marrow, the following are the symptoms—hiccup, dyspnea, cough, extreme faintness, feeling as though the vital parts had been cleft asunder, external chilliness and internal burning.

शुक्रस्थानगतः शुक्रमोक्षं कृत्वा विनाश्य च ।
प्राणं वाय्वग्निसोमैश्च सार्धं गच्छत्यसौ विभुः ॥८२॥

असौ આ यह, विभुः રસ આદિ ધાતુમાં વ્યાપનારો જ્વર रस आदि धातुओंमें व्याप्त होनेवाला ज्वर, शुक्रस्थानगतः જ્યારે શુક્રસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે जब शुक्रस्थानमें प्राप्त होता है तब वह, शुक्रमोक्षम् વીર્યસ્રાવ शुक्रमोक्ष, कृत्वा કરીને करके, प्राणम् च અને પ્રાણવાયુનો और प्राणोंको, विनाश्य નાશ કરીને विनष्ट कर, वायु-अग्नि-सोमैः च વાયુ, અગ્નિ અને સોમની वायु, अग्नि और सोमके, सार्धम् સાથે साथ, गच्छति જાય છે चला जाता है ॥ ८२ ॥

82 If fever, capable of pervading everywhere, has penetrated to the secretory element in the body, then causing the expulsion of vital secretions and destroying the life-breaths, it departs together with the elements of air, fire and water in the body.

रसरक्ताश्रितः साध्यो मेदोमांसगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिद्ध्यति ॥८३॥

यः જે જ્વર जो ज्वर, रस-रक्त-आश्रितः રસ અને રક્તમાં રહેલો હોય છે रस और रक्तमें आश्रित होता है, मेदः-मांस-गतः च તથા મેદ અને માંસમાં રહેલો હોય છે तथा मेद और मांसगत होता है, (सः) साध्यः તે સાધ્ય છે वह साध्य है, अस्थि-मज्ज-गतः અસ્થિ તથા મજ્જામાં રહેલો જ્વર अस्थि तथा मज्जामें आश्रित ज्वर, कृच्छ्रः કષ્ટસાધ્ય છે कृच्छ्रसाध्य है, शुक्रस्थः અને શુક્રધાતુમાં રહેલો જ્વર તો और शुक्रस्थित ज्वर तो, न सिद्ध्यति एव અસાધ્ય જ છે असाध्य ही है ॥ ८३ ॥

83. The fever, that cleaves to the body-nutrient fluid and the blood, is curable; so also the fever that cleaves to the fat and the flesh elements; while the fever that attacks the bone and the bone-marrow is difficult of cure. As regards the fever that has penetrated to the secretory element, it does not admit of cure.

---

८२. शुक्रस्थानगतः—शुक्रस्थानगते (ध.)
,, प्राणं वाय्वग्नि—प्राणवाय्वग्नि (ध.)

द्वन्द्वजज्वरलक्षणम् —

हेतुभिर्लक्षणैश्चोक्तः पूर्वमष्टविधो ज्वरः ।
समासेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ॥८४॥

पूर्वम् પહેલાં (નિદાન સ્થાનમાં) पहले, हेतुभिः હેતુઓ हेतु, लक्षणैः च અને લક્ષણોથી और लक्षणोंसे, ज्वरः જ્વર ज्वर, अष्टविधः આઠ પ્રકારનો आठ प्रकारका, उक्तः કહ્યો છે कह दिया है, समासेन સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, उपदिष्टस्य કહેલા તે જ્વરનાં कहे गये उस ज्वरके, लक्षणम् લક્ષણો लक्षण, व्यासतः વિસ્તારથી विस्तारसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ८४ ॥

84. Of the eight varieties of fever which were described earlier in the section on Pathology with reference to their causes and symptoms, listen now to a fuller description of what was then referred to in brief viz., the fevers arising from the discordance of two humors.

शिरोरुक् पर्वणां भेदो दाहो रोम्णां प्रहर्षणम् ।
कण्ठास्यशोषो वमथुस्तृष्णा मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ८५
स्वप्ननाशोऽतिवाग्जृम्भा वातपित्तज्वराकृतिः ।

शिरोरुक् માથામાં પીડા शिरमें दर्द, पर्वणाम् भेदः પર્વભેદ पर्वोंका टूटना, दाहः દાહ दाह, रोम्णाम् રુંવાડાંઓનું रोमोंका, प्रहर्षणम् ઊભું થવું हर्ष, कण्ठ-आस्य-शोषः ગળામાં તથા મોઢામાં શોષ कण्ठ तथा मुखका सूखना, वमथुः ઉલટી वमन, तृष्णा તૃષા प्यास, मूर्च्छा મૂર્છા मूर्च्छा, भ्रमः ભ્રમ चक्कर, अरुचिः અરુચિ अरुचि, स्वप्ननाशः નિદ્રાનો નાશ निद्रानाश, अतिवाक् બહુ બોલવું प्रलाप, जृम्भा અને બગાસાં और जम्भाई, वातपित्त- એ વાત અને પિત્તથી ये वातपित्तात्मक, ज्वराकृतिः જ્વરનાં લક્ષણો છે ज्वरके लक्षण हैं ॥८५½॥

85-85½. Of the fever arising from the discordance of vata and pitta, the symptoms are—head-ache, breaking pain in the joints, burning, horripilation, dryness of the throat and mouth, vomiting, thirst, fainting, giddiness, anorexia, insomnia, excessive talk and yawning.

शीतको गौरवं तन्द्रा स्तैमित्यं पर्वणां च रुक् ॥८६॥
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ।
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥८७॥

शीतकः ટાઢ લાગવી शीत लगना, गौरवम् શરીરનું ભારેપણું गुरुता, तन्द्रा તન્દ્રા तन्द्रा, स्तैमित्यम् ભીના વસ્ત્રથી લપેટાયા જેવો અનુભવ आर्द्र वस्त्रसे आच्छादनका अनुभव, पर्वणाम् પર્વોમાં पर्वोंमें, रुक् च પીડા दर्द, शिरोग्रहः માથાનું ઝલાઈ જવું शिरका जकड़ा जाना, प्रतिश्यायः સળેખમ जुकाम, कासः ખાંસી खांसी, स्वेद-अप्रवर्तनम् પરસેવાનું ન આવવું पसीनेका न आना, संतापः સંતાપ सन्ताप, मध्यवेगः च અને મધ્યમ પ્રકારનો વેગ और मध्य वेग, वात-श्लेष्म- એ વાત અને કફથી वात-कफात्मक, ज्वराकृतिः થયેલા જ્વરનાં લક્ષણ છે ज्वरके लक्षण हैं ॥ ८६-८७ ॥

86-87. Of the fever arising from vata and kapha, the following are the symptoms—chilliness, heaviness, torpor, rigidity, breaking pain in the joints, head-ache, coryza, cough, anhidrosis and moderate temperature.

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तम्भो मुहुर्मुहुः ।
मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्तनम् ॥८८॥
लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ।
इत्येते द्वन्द्वजाः प्रोक्ताः

मुहुः दाहः વારંવાર દાહ बारबार दाह, मुहुः शीतम् વારંવાર શીતનું હોવું और क्षण क्षणमें शीत लगना, मुहुः मुहुः स्वेदस्तम्भः વારંવાર પરસેવો ન આવવો

---

८५. शिरोरुक् पर्वणां भेदो दाहो रोम्णां प्रहर्षणम्–रोमहर्षश्च दाहश्च पर्वभेदः शिरोरुजा (च. भ.)
,, ,, ,, ,, ,, –रोमहर्षश्च दाहश्च पर्वभेदः शिरोरुजा (ग.)
,, अरुचिः–अरतिः (ग.)

८८. स्वेदस्तम्भो–स्वेदः स्तम्भः (ग.)

बारबार पसीनेका रुक जाना, मोहः मूर्च्छा मोह, कासः કાસ कास, अरुचिः અરુચિ अरुचि, तृष्णा તૃષા प्यास, श्लेष्म-पित्त- કફ અને પિત્તનું कफ और पित्तका, प्रवर्तनम् નીકળવું निकलना, लिप्त-तिक्त-आस्यता મુખનું લેપાયેલાપણું અને કડવાપણું मुखका लिप्त और कडुआ होना, तन्द्रा તન્દ્રા तन्द्रा, श्लेष्म-पित्त- એ કફ અને પિત્તથી वे श्लेष्मपित्तात्मक, ज्वराकृतिः થયેલા જ્વરનાં લક્ષણ છે ज्वरके लक्षण हैं, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, एते આ યે, द्वन्द्वजाः દ્વંદ્વજ જ્વર द्वंद्वज ज्वर, प्रोक्ताः કહેવામાં આવ્યા છે कहे गये हैं ॥ ८८½ ॥

88-88½. Of the fever arising from the discordance of kapha and pitta, the following are the symptoms—frequent stoppage of perspiration, stupefaction, cough, anorexia, thirst, discharge of phlegm and bile, furred condition and bitter taste of the mouth and somnolence. Thus the fevers born of the bi-discordance have been described.

त्रयोदशविधसन्निपातज्वराणां लक्षणम्—

सन्निपातज उच्यते ॥८९॥
सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि ।
प्राक्सूत्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ॥९०॥

सन्निपातजः હવે ત્રણે દોષો એકઠા થવાથી થનારો જ્વર अब सन्निपातजन्य ज्वर, उच्यते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, त्रयोदश-विधस्य તેર પ્રકારના तेरह प्रकारके, प्राक् सूत्रितस्य પહેલાં સૂત્રરૂપે કહેલા प्रथम सूत्ररूपमें कहे गये, सन्निपातज्वरस्य हि સન્નિપાતજ્વરનાં सन्निपातज्वरके, ऊर्ध्वम् હવે પછી अब आगे, पृथक् पृथक् જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, लक्षणम् લક્ષણો लक्षण, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ ८९-९० ॥

89-90. The fever born of the tridiscordance will now be described. From now onward we shall describe the individual symptoms of each of the thirteen varieties of fever arising from the triple or total discordance, which varieties were out-lined earlier in the section on General Principles.

भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।
वातपित्तोल्बणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ॥९१॥

वातपित्त-उल्बणे વાત તથા પિત્તની પ્રધાનતાવાળા वातपित्तप्रधान मन्दकफे તથા કફની મંદતાવાળા और मन्दकफ, ज्वरे સન્નિપાતજ્વરમાં सन्निपातज्वरमें, भ्रमः ભ્રમ भ्रम, पिपासा તૃષા प्यास, दाहः દાહ दाह, गौरवम् શરીરનું ભારેપણું गुरुता, शिरसः અને માથાની और सिरमें, अतिरुक् च અત્યંત વેદના अत्यन्त दर्द, लिङ्गम् એ લક્ષણો इन लक्षणोंको, विद्यात् જાણવાં जाने ॥ ९१ ॥

91. In the fever arising from the condition of the tridiscordance wherein the vata and pitta show severe, and kapha moderate aggravation, the symptoms are—giddiness, thirst, burning, heaviness and severe head-ache.

शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रापिपासादाहरुग्व्यथाः ।
वातश्लेष्मोल्बणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥९२॥

वात- श्लेष्म-उल्बणे વાત અને કફની પ્રધાનતાવાળા वातकफप्रधान, पित्तावरे व्याधौ અને પિત્તની હીનતાવાળા और हीनपित्त, व्याधौ સંનિપાત જ્વરમાં सन्निपातज्वरमें, शैत्यम् ટાઢ शीत, कासः ખાંસી कास, अरुचिः અરુચિ अरुचि, तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, पिपासा- પિપાસા प्यास, दाह- દાહ दाह, रुक्- પીડા रुजा, व्यथाः અને વ્યથા એ और व्यथा इन लिङ्गम् લક્ષણ लक्षणोंको, विदुः વૈદ્યો જાણે છે वैद्यों जानते हैं ॥ ९२ ॥

92. In the fever wherein the discordance of the vata and kapha is severe and that of the pitta less marked, the symptoms observed are—chilliness, cough, anorexia, torpor, thirst, burning, aches and pain.

छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्गं पित्तकफोल्बणे ॥९३॥

पित्त-कफ-उल्बणे પિત્ત અને કફની પ્રધાનતાવાળા पित्तकफप्रधान, मन्दवाते અને વાતની મન્દતાવાળા સન્નિપાતજ્વરમાં और मन्दवात सन्निपातज्वरमें, छर्दिः ઉલટી વમન, शैत्यम् ઠંડી शैत्य, मुहुः दाहः વારંવાર દાહ बारबार दाह, तृष्णा તૃષા प्यास, मोहः મોહ मोह, अस्थिवेदना અને અસ્થિવેદના એ और अस्थिवेदना इन, लिङ्गम् લક્ષણોને लक्षणोंको, व्यवस्यन्ति वैद्यो નિર્ણય કરે છે वैद्य मानते हैं ॥ ९३ ॥

93. In the fever wherein the discordance of the pitta and the kapha is severe and that of vata moderate, the symptoms observed are—vomiting, chilliness, alternating fits of burning, thirst, stupefaction and aches in the bones.

सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
वातोल्बणे स्याद् द्व्यनुगे तृष्णा कण्ठास्यशुष्कता ॥९४॥

वातोल्बणे વાતની પ્રધાનતાવાળા वातप्रधान, द्व्यनुगे અને કફ તથા પિત્તની ગૌણતાવાળા સન્નિપાતજ્વરમાં और कफपित्त दोनोंकी गौणतावाले सन्निपातज्वरमें, सन्धि-अस्थि-शिरसः સાંધાઓ, હાડકાં અને માથામાં सन्धियों, अस्थि और शिरमें, शूलम् શૂલ शूल, प्रलापः પ્રલાપ प्रलाप, गौरवम् ગુરુતા गुरुता, भ्रमः ભ્રમ भ्रम, तृष्णा તૃષા प्यास, कण्ठ-आस्य-शुष्कता તથા કંઠ અને મુખનો શોષ એ तथा गले और मुंहका सूखजाना ये, स्यात् લક્ષણો છે लक्षण हैं ॥ ९४ ॥

94. In the fever wherein the discordance of the vata is great and that of the other two less marked, the symptoms observed are—piercing pains in the joints, bones and the head, raving, heaviness, giddiness, thirst and dryness of the throat and mouth.

रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड् बलसंक्षयः ।
मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥९५॥

पित्ते गरीयसि પિત્તની પ્રધાનતા અને વાત તથા કફની ગૌણતાવાળા पित्तकी प्रधानता और वात तथा कफकी गौणतावाले, त्रिदोषे સન્નિપાતજ્વરમાં सन्निपातज्वरमें, रक्तविट्-मूत्रता મળ અને મૂત્રનું લાલપણું मल-मूत्रका लाल होना, दाहः દાહ दाह, स्वेदः સ્વેદ पसीना, तृट् તૃષા प्यास, बलसंक्षयः બલનો ક્ષય बलसंक्षय, मूर्च्छा च અને મૂર્ચ્છા और मूर्च्छा, इति એ ये, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, स्यात् છે हैं ॥ ९५ ॥

95. In the fever of the triple discordance wherein the pitta is comparatively severe, the symptoms observed are—sticky stools and urine, burning, perspiration, thirst, decline of strength and fainting.

आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः ।
कफोल्बणं सन्निपातं तन्द्राकासेन चादिशेत् ॥९६॥

कफ- उल्बणम् કફની પ્રધાનતાવાળા અને વાત તથા પિત્તની ગૌણતાવાળા कफप्रधान तथा मन्दवातपित्त, सन्निपातम् સન્નિપાતજ્વરને सन्निपातज्वरको, आलस्य- આલસ્ય आलस्य, अरुचि- અરુચિ अरुचि, हृल्लास- મોળ मितली, दाह- દાહ दाह, वमि- વમન वमन, अरति- બેચેની अरति, भ्रमैः ભ્રમ चक्कर, तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, कासेन च અને કાસથી और खांसीसे, आदिशेत् જાણવો જોઈએ जानना चाहिए ॥ ९६ ॥

96. In the fever of the tridiscordance wherein the kapha is more provoked than the other two, the following should be known as the symptoms—weariness, anorexia, nausea, burning, vomiting, apathy, giddiness, torpor and cough.

९४. कण्ठास्यशुष्कता—कण्ठास्यशोषता (च.)

९६. दाहवम्यरतिभ्रमैः—दाहतृष्णावमिभ्रमैः (ड. त.)

प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्द्राऽरुच्यग्निमार्दवम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥९७॥

हीनवाते વાયુની ન્યૂનતાવાળા हीनवात, पित्तमध्ये પિત્તની મધ્યમતાવાળા मध्यपित्त, श्लेष्माधिके અને કફની અધિકતાવાળા સન્નિપાત જ્વરમાં और श्लेष्माधिक सन्निपात ज्वरमें, प्रतिश्या સળેખમ प्रतिश्याय, छर्दिः ઉલટી वमन, आलस्यम् આલસ્ય आलस्य, तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, अरुचि- અરુચિ अरुचि, अग्निमार्दवम् અને અગ્નિનું મંદપણું और अग्निमान्द्य, लिङ्गम् આ લક્ષણ ये लक्षण, मतम् માન્યાં છે माने गये हैं ॥ ९७ ॥

97. In the fever wherein the discordance of kapha is severe, of pitta moderate and of vata slight, the following are considered to be the symptoms—coryza, vomiting, weariness, torpor, anorexia and dullness of the gastric fire

हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ।
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥९८॥

हीनवाते વાતની ન્યૂનતાવાળા हीनवात, मध्यकफे કફની મધ્યમતાવાળા मध्यकफ, पित्ताधिके અને પિત્તની અધિકતાવાળા સન્નિપાત જ્વરમાં और पित्ताधिक सन्निपात ज्वरमें, हारिद्र-मूत्र-नेत्रत्वम् મૂત્ર અને નેત્રો હળદરના રંગના હોવાં मूत्र और नेत्रका पीला होना, दाहः દાહ दाह, तृष्णा તૃષા प्यास, भ्रमः ભ્રમ भ्रम, अरुचिः અને અરુચિ और अरुचि, लिङ्गम् એ લક્ષણ ये लक्षण, मतम् માન્યાં છે माने गये हैं ॥ ९८ ॥

98. In the fever wherein the discordance of pitta is great, of kapha moderate and of vata slight, the symptoms are considered to be yellowish urine and eyes, burning, thirst, giddiness and anorexia.

शिरोरुग्वेपथुः श्वासः प्रलापश्छर्द्यरोचकौ ।
हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं स्यान्मारुताधिके ॥९९॥

हीनपित्ते પિત્તની ન્યૂનતાવાળા हीनपित्त, मध्यकफे કફની મધ્યમતાવાળા मध्यकफ, वाताधिके અને વાયુની અધિકતાવાળા સન્નિપાત જ્વરમાં और वाताधिक सन्निपात ज्वरमें, शिरोरुक् માથામાં પીડા शिरदर्द, वेपथुः ધ્રુજારી कम्पन, श्वासः શ્વાસ श्वास, प्रलापः પ્રલાપ प्रलाप, छर्दि- વમન छर्दि, अरोचकौ અને અરુચિ और अरुचि, लिङ्गम् એ લક્ષણ ये लक्षण, स्यात् થાય છે होते हैं ॥ ९९ ॥

99. In the fever wherein the discordance of vata is great, of kapha moderate, and of pitta slight, the following are the symptoms—headache, tremors, dyspnea, raving, vomiting and anorexia.

शीतको गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ।
हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ॥१००॥

हीनपित्ते પિત્તની ન્યૂનતાવાળા हीनपित्त, वातमध्ये વાતની મધ્યમતાવાળા मध्यवात, श्लेष्माधिके અને કફની અધિકતાવાળા સન્નિપાત જ્વરમાં और श्लेष्माधिक सन्निपात ज्वरमें, शीतकः ટાઢ शैत्य, गौरवम् શરીરનું ભારેપણું गौरव, तन्द्रा તન્દ્રા तन्द्रा, प्रलापः પ્રલાપ प्रलाप, अस्थि-शिरः- તથા હાડકાં અને માથામાં तथा अस्थि और सिरमें, अतिरुक् અતિપીડા अतिवेदना, लिङ्गम् એ લક્ષણ इन लक्षण, विदुः વૈદ્યો જાણે છે वैद्य जानते हैं ॥ १०० ॥

100. In the fever wherein the discordance of kapha is great, of vata moderate and of pitta slight, the following are known to be the symptoms—chilliness, heaviness, torpor, raving and severe pain in head and bones.

---

९७. अरुचि–वमि (प.)
९८. लिङ्गं–चिह्नं (ड.)
९९. रोचकौ–रोचकाः (च.)
,, स्यान्मारुताधिके–वाताधिके मतम् (क. ष.)

श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् ।
कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥१०१॥

कफहीने કફની ન્યૂનતાવાળા हीनकफ, **पित्त- मध्ये** પિત્તની મધ્યમતાવાળા पित्तमध्यम, **वाताधिके** અને વાયુની અધિકતાવાળા **સન્નિપાતજ્વરમાં** और वाताधिक सन्निपातज्वरमें, **श्वासः** શ્વાસ श्वास, **कासः** કાસ कास, **प्रतिश्यायः** પ્રતિશ્યાય प्रतिश्याय, **मुखशोषः** મુખશોષ मुखशोष, **अतिपार्श्वरुक्** અને પડખામાં અત્યંત પીડા और पार्श्वोंमें अत्यंत पीडा, **लिङ्गम्** એ લક્ષણો ये लक्षण, **मतम्** માન્યાં છે माने गये हैं ॥ १०१ ॥

101. In the fever wherein the discordance of the vata is great, of the pitta moderate, and of the kapha slight, the following are considered to be the symptoms—dyspnea, cough, coryza, dryness of the mouth and severe pain in the sides.

वर्चोभेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः ।
कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ॥ १०२॥

कफहीने કફની ન્યૂનતાવાળા हीनकफ, **वातमध्ये** વાતની મધ્યમતાવાળા मध्यवात, **पित्ताधिके** અને પિત્તની અધિકતાવાળા સન્નિપાતજ્વરમાં और पित्ताधिक सन्निपातज्वरमें, **वर्चोभेदः** મળભેદ मलभेद, **अग्निदौर्बल्यम्** અગ્નિની દુર્બળતા अग्निकी दुर्बलता, **तृष्णा** તૃષા प्यास, **दाहः** દાહ दाह, **अरुचिः** અરુચિ अरुचि, **भ्रमः** અને ભ્રમ और चक्कर, **लिङ्गम्** એ લક્ષણો इन लक्षणोंको, **विदुः** વૈદ્યો જાણે છે वैद्य जानते हैं ॥ १०२ ॥

102. In the fever wherein the discordance of the pitta is great, of the vata is moderate and of the kapha slight, the following symptoms are observed—loose stools, weakness of the gastric fire, thirst, burning, anorexia and giddiness.

सन्निपातज्वरस्य सामान्यलक्षणम्—

सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमतो वक्ष्यामि लक्षणम् ।
क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ॥१०३॥
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि दर्शने ।
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ॥१०४॥
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ।
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम्॥ १०५॥
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥१०६॥
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ।
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ॥१०७॥
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ।
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥१०८॥
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ।

अतः ऊर्ध्वम् હવે પછી इसके आगे, **सन्निपात-ज्वरस्य** સન્નિપાતજ્વરનાં सन्निपातज्वरके, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **वक्ष्यामि** કહીશ कहूंगा, **क्षणे दाहः** ઘડીભર દાહ થાય क्षणमें दाह, **क्षणे शीतम्** ઘડીભર ટાઢ લાગે क्षणमें शीत, **अस्थि-सन्धि-शिरः-रुजा** હાડકાંઓ, સાંધાઓ અને શિરમાં પીડા हड्डियों, संधियों और शिरमें दर्द, **सास्रावे** આંસુથી ભરાયેલ अश्रुपूर्ण, **कलुषे** મલિન कलुषित, **रक्ते** લાલ लाल, **निर्भुग्ने च अपि** તથા વાંકી और टेढे हुए, **दर्शने** આંખો नेत्र, **सस्वनौ** અવાજસહિત शब्द, **सरुजौ** અને પીડા સહિત एवं पीड़ा जिनमें हों ऐसे **कर्णौ** કાન कान, **शूकैः** શૂક शूकोंसे, **आवृतः इव** જાણે ભરાઈ ગયા હોય એવો आवृतकी तरह प्रतीत होता हुआ, **कण्ठः** કંઠ गला, **तन्द्रा** તન્દ્રા तन्द्रा, **मोहः** મૂર્ચ્છા मोह, **प्रलापः च** પ્રલાપ प्रलाप, **कासः** ખાંસી कास, **श्वासः** શ્વાસ श्वास, **अरुचिः** અરુચિ अरुचि, **भ्रमः** ભ્રમ भ्रम, **परिदग्धा** ચોતરફ દાઝી ગયેલા જેવી चारों ओर दग्धके सदृश पीलीकाली, **खर-स्पर्शा** અને ખરસટ और खर स्पर्शवाली, **जिह्वा** જીભ

१०२. वर्चोभेदो–पर्वभेदो (च. द. ध.)
,, वर्चोभेदोऽग्निदौर्बल्यं–पर्वभेदोऽग्निमान्द्यं च (ध.)

१०४. निर्भुग्ने–निर्भग्ने (ग)
,, चापि दर्शने–चापि लोचने (ध. च. फ.)
१०८. मूकत्वं–पूतित्वम् (प.)

जिह्वा, परम् તથા અત્યંત अतीव, स्रस्ताङ्गता અંગોની શિથિલતા शरीरका शिथिल होना, कफेन કફની સાથે कफसे, उन्मिश्रितस्य મિશ્રિત मिश्रित, रक्तपित्तस्य રક્ત અને પિત્તનું रक्त तथा पित्तका, ष्ठीवनम् થૂંકવું थूंकना, शिरसः માથાનું शिरका, लोठनम् આમ તેમ ફેરવવું इधर उधर पटकना, तृष्णा તૃષા प्यास, निद्रानाशः નિદ્રાનાશ निद्रानाश, हृदि અને હૃદયમાં हृदयमें, व्यथा વ્યથા व्यथा, स्वेद-मूत्र-पुरीषाणाम् પરસેવા, મૂત્ર અને મળનું पसीना, मूत्र और मलका, अल्पशः થોડા પ્રમાણમાં अल्प मात्रामें, चिरात् અને લાંબે સમયે और देरसे, दर्शनम् દેખાવું दिखाई देना, गात्राणाम् ગાત્રો अंगोंका, न अति कृशत्वम् અતિ કૃશ ન થવાં अतिकृश न होना, प्रततम् નિરતર निरंतर, कण्ठकूजनम् ગળામાંથી અવાજ નીકળવો कण्ठका कूजन, श्यावरक्तानाम् કાળાશ લેતા લાલ રંગના श्याव और रक्त वर्णके, कोठानाम् કોઠ कोठ, मण्डलानाम् च અને ચકામાં एवं चकत्तोंका, दर्शनम् દેખાવાં दिखाई देना, मूकत्वम् મૂંગાપણું मूकता, स्रोतसाम् સ્રોતોનું स्रोतोंका, पाकः પાકવું पक जाना, उदरस्य च અને પેટનું उदरका, गुरुत्वम् ભારેપણું भारी होना, दोषाणाम् તથા દોષોનો दोषोंका, चिरात् पाकः च લાંબે કાળે પાક देरसे पकना, सन्निपात- ज्वराकृतिः આ સર્વ સન્નિપાત-જ્વરનાં લક્ષણ છે ये सब सन्निपातज्वरके लक्षण हैं ॥ १०३-१०८½ ॥

103-108½. We shall now describe the characteristics of fever wherein the discordance of the three humors is equally severe. Sudden alternation of burning and cold aches in the bones, joints and the head; eyes watering, dull, injected with blood and twisted awry; pain and buzzing noise in the ears; sensation in the throat as if pricked on all sides by thorns; torpor, stupefaction, raving, cough, dyspnea, anorexia, giddiness, tongue scorched as though by fire and rough to the touch; utter lassitude of the limbs, spitting of blood or bile mixed with phlegm, restless tossing of the head, thirst, loss of sleep, pain in the chest, delayed and scanty discharge of perspiration, urine and stools, slight emaciation of the limbs, continuous stertorous sounds in the throat, emergence of circular wheels or rashes of dark-red color, inaudibility of voice, inflammation of the body-channels, heaviness of the stomach and delayed maturing of the morbid humors—these are the manifestations of the fever of tridiscordance type.

सन्निपातज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥१०९॥
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्त्वतोऽन्यथा ।

दोषे विबद्धे મળની કબજિયાત હોય दोषका विबंध होने पर, अग्नौ च અને અગ્નિનો और जठराग्निके, नष्टे નાશ થાય ત્યારે नष्ट होने पर, सर्वसंपूर्णलक्षणः સઘળાં અને પૂરાં લક્ષણવાળો सब और सम्पूर्ण बलवाले लक्षणोंसे युक्त, सन्निपातज्वरः સન્નિપાતજ્વર सन्निपातज्वर, असाध्यः અસાધ્ય છે असाध्य है, अतः अन्यथा આનાથી વિપરીત इससे विपरीत, तु कृच्छ्रसाध्यः કષ્ટસાધ્ય છે कृच्छ्रसाध्य है ॥ १०९½ ॥

109-109½. The fever born of tridiscordance, if marked by the retention of impurities and loss of the digestive fire and attended with all its symptoms, is impossible of cure. If otherwise, it may, with difficulty, be brought under control.

संसर्गसन्निपातजज्वराणामतिदेशेन लक्षणकथनम्—

निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्जज्वराकृतिः ॥११०॥
संसर्गसन्निपातानां तया चोक्तं स्वलक्षणम् ।

११०½. तथा–तथा (च.)

निदाने જ્વરનિદાનમાં ज्वरनिदानमें, या જે जो, त्रिविधा ત્રણ પ્રકારનાં तीन प्रकारके, पृथग्ज જુદા જુદા દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ पृथक् पृथक् दोषजन्य, ज्वराकृतिः જ્વરનાં લક્ષણો ज्वरके लक्षण, प्रोक्ता કહ્યાં છે कहे हैं, तया च તેઓથી उनसे, संसर्ग- દ્વન્દ્વજ જ્વરોનાં द्वन्द्वज ज्वरके, सन्निपातानाम् અને સન્નિપાતજ જ્વરોનાં और सन्निपातज ज्वरके, स्वलक्षणम् પોતાનાં લક્ષણો अपने लक्षण, उक्तम् કહેવાઈ ગયાં છે कह दिये हैं ॥ ११०½ ॥

110-110½. The three-fold division of fever arising from the discordance of one or the other of the humors has been delineated in the section on Pathology, in view of which have also been described in greater detail the pathognomic symptoms of the fevers born of tri and bi-discordances of the humors.

आगन्तुज्वरभेदाः —

आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्टश्चतुर्विधः ॥१११॥
अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ।

यः तु જે जो, अष्टमः આઠમો आठवाँ, आगन्तुः આગન્તુક જ્વર છે आगन्तुक ज्वर है, सः તે वह, अभिघात- અભિઘાત अभिघात, अभिषङ्गाभ्याम् અભિષંગ अभिषंग, अभिचार- અભિચાર अभिचार, अभिशापतः અને અભિશાપથી और अभिशापसे, चतुर्विधः ચાર પ્રકારનો चार प्रकारका, निर्दिष्टः દર્શાવ્યો છે बताया गया है ॥ १११½ ॥

111-111½. The eighth variety of fever, which arises from external factors, is classified into four kinds. Thus the exogenous fever is brought on by trauma, possession by evil spirits, black magic and imprecation.

अभिघातज्वरलक्षणम्—

शस्त्रलोष्टकशाकाष्ठमुष्ट्यरत्नितलद्विजैः ॥११२॥
तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः ।

शस्त्र- શસ્ત્ર शस्त्र, लोष्ट- માટીનું ઢેફું मिट्टीका ढेला, कशा- ચાબુક चाबुक, काष्ठ- લાકડી लकडी, मुष्टि- मुट्ठी घूंसा, अरत्नितल- હાથનું તળું (થપાટ) चपेटा, द्विजैः तथा દાંતો એઓથી तथा दांत इनसे, तद्विधैः च અને તેવી જાતનાં અન્ય સાધનોથી और इनके सदृश अन्य हेतुओंसे, गात्रे ગાત્રમાં अंगको, हते આઘાત થતાં चोट लगने पर, ज्वरः જ્વર ज्वर, स्यात् ઉત્પન્ન થાય છે होता है ॥ ११२½ ॥

112-112½. The traumatic fever is that which occurs as the result of the body being injured by weapons, brick-bats, whips, sticks, clenched fists, palms of the hands, teeth or by such other external agencies.

तत्राभिघातजे वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥११३॥
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम् ।

तत्र તે उस, अभिघातजे અભિઘાતથી થયેલા જ્વરમાં अभिघातज ज्वरमें, प्रायः ઘણે ભાગે प्रायशः, वायुः વાયુ वायु, रक्तम् રક્તને रक्तको, प्रदूषयन् દૂષિત કરીને दूषित करके, सव्यथा- વ્યથા व्यथा, शोफ- સોજા सूजन, वैवर्ण्यम् તથા વિવર્ણતાસહિત और विवर्णता-युक्त, सरुजम् અને પીડાયુકત और पीडासहित, ज्वरम् જ્વરને ज्वरको, करोति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ११३½ ॥

113-113½. In the traumatic fever, it is the vata, that generally vitiating the blood gives rise to the fever accompanied by aches and pain, swelling and change of color.

अभिषङ्गज्वरलक्षणम्—

कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः ॥११४॥
सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः ।

काम- કામ काम, शोक શોક शोक, भय- ભય भय, क्रोधैः અને ક્રોધથી और क्रोध इनसे, अभिषक्तस्य પીડિત થયેલા મનુષ્યને पीड़ित पुरुषको, यः જે जो, ज्वरः જ્વર આવે છે ज्वर आता है, यः च અને જે और जो, भूताभिषङ्गजः ભૂતના આવેશથી થયેલો હોય છે भूतबाधासे आनेवाला है, सः તેને उसको, अभिषङ्गज्वरः અભિષંગજ્વર अभिषंगज्वर, ज्ञेयः જાણવો जानना चाहिए ॥ ११४½ ॥

114-114½. That variety of fever which is seen in persons who are seized with desire, grief fear or anger, as well as that which appears in persons who are seized by the spirits is to be known as fever born of 'seizure'.

कामशोकभयाद्वायुः, क्रोधात् पित्तं, त्रयो मलाः ११५
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम् ॥११६॥

काम-शोक-भयात् કામ, શોક અને ભયથી काम, शोक और भय इनसे, वायुः વાયુ वायु, क्रोधात् ક્રોધથી क्रोधसे, पित्तम् પિત્ત पित्त, भूताभिषङ्गात् તથા ભૂતોના આવેશથી एवं भूताभिषंगसे, भूत-सामान्य-लक्षणाः ભૂતોના જેવાં લક્ષણ ધરાવતા भूत जैसे लक्षणवाले, त्रयः मलाः ત્રણે દોષો तीनों दोष, कुप्यन्ति પ્રકોપ પામે છે प्रकुपित होते हैं, तत् તે उस, अष्टविध- लक्षणम् આઠ પ્રકારના ભૂતાભિષંગનું લક્ષણ अष्टविध भूताभिषङ्गका लक्षण, भूताधिकारे ભૂતાધિકારમાં भूताधिकारमें, व्याख्यातम् કહ્યું છે कहा गया है ॥ ११५-११६ ॥

115-116. If the invasion is by desire, grief or fear, it is the vata that gets provoked; if by anger, it is the pitta; and if by the genii it is any of the three humors corresponding to the nature of the particular genius. This last, evincing eight kinds of characteristics has been fully described in the topic dealing with spirit-possession.

विषवृक्षानिलस्पर्शात्तथाऽन्यैर्विषसंभवैः ।
अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकेऽभिषङ्गजम् ॥११७॥

विषवृक्ष-अनिल स्पर्शात् વિષવૃક્ષના વાયુના સ્પર્શથી विषवृक्षकी हवाके स्पर्शसे, तथा તથા तथा, अन्यैः અન્ય अन्य, विषसंभवैः વિષવાળા પદાર્થોનો विषयुक्त वस्तुओंका, अभिषक्तस्य સંબંધ થવાથી પુરુષને संबन्ध होनेसे पुरुषको, ज्वरम् જે જ્વર આવે છે તેને जो ज्वर आता है उसको, अपि પણ भी एके કેટલાક આચાર્યો कई आचार्य, अभिष जम् અભિષંગજ જ્વર अभिषंगजन्य ज्वर, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ ११७ ॥

117. Some physicians belonging to another school of thought maintain that even that fever which is seen in a person suffering from the effects of contact with poisonous plants of air or with other poisonous things, is also another variety of seizure fever.

अभिचाराभिशापजयोर्लक्षणम्—

चिकित्सया विषघ्न्यैव स शमं लभते नरः ।
अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ॥११८॥
सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः ।
सन्निपातज्वरस्योक्तं लिङ्गं यत्तस्य तत् स्मृतम् ११९

सः તે वह, नरः પુરુષ पुरुष, विषघ्न्या વિષને હણનારી विषघ्न, एव જ ही, चिकित्सया ચિકિત્સા વડે चिकित्सासे, शमम् શાન્તિને शान्ति, लभते પ્રાપ્ત કરે છે पाता है, सिद्धानाम् સિદ્ધ પુરુષોના सिद्ध ऋषि मुनियोंके, अभिचार- અભિચાર अभिचार, अभिशापाभ्याम् અને અભિશાપથી तथा अभिशापसे, यः જે जो, घोरः ભયંકર भयंकर, सन्निपातज्वरः સન્નિપાતજ્વર सन्निपातज्वर, प्रवर्तते થાય છે होता है, सः તેને उसे, सुदुःसहः અત્યંત દુઃસહ अत्यन्त दुःसह, विज्ञेयः જાણવો समझना चाहिए, सन्निपातज्वरस्य सन्निपात-

११७. वृक्ष—सृष्ट (प.)
११८. स शमं—प्रशमं (ब.)
,, ज्वरः—नरः (द.)

જ્વરનું सन्निपातज्वरका, यत् लिङ्गम् જે લક્ષણ જો લક્ષણ, उक्तम् પહેલાં કહ્યું છે पूर्वमें कहा है, तत् તેને वह, तस्य તેનું उसका, स्मृतम् લક્ષણ જાણવું लक्षण माना गया है ॥ ११८-११९ ॥

118-119. Accordingly, in their opinion, a patient afflicted with this kind of fever obtains relief by treatment with antidotes. That fever which is induced by black-magic or imprecation by Siddhas is characterised by the discordance of all the three humors, is very severe in nature and is most unbearable.

चित्तेन्द्रियशरीराणामर्तयोऽन्याश्च नैकशः ।
प्रयोगं त्वभिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि ॥१२०॥
स्वयं श्रुत्वाऽनुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन वा ।
वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके ॥१२१॥
यथाकर्मप्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम् ।

चित्त- ચિત્ત चित्त, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, शरीराणाम् તથા શરીરની तथा शरीरकी, अन्याः બીજી दूसरी, अर्तयः च પીડાઓ पीडायें, न एकशः અનેક પ્રકારની હોય છે તેઓને अनेक प्रकारकी होती हैं उनको, अभिचारस्य અભિચારના अभिचारके, शापस्य च एव અને શાપના एवं शापके, प्रयोगम् तु પ્રયોગને प्रयोगको, स्वयम् પોતે स्वयं, दृष्ट्वा જોઈને देख कर, श्रुत्वा સાંભળીને सुन कर, अनुमानेन તેમજ અનુમાનદ્વારા एवं अनुमानसे, प्रशमेन वा અથવા પ્રશમન વડે अथवा प्रशमनसे, लक्ष्यते हि અભિચારજ તથા અભિશાપજ જ્વરનું લક્ષણ જાણી શકાય છે अभिचारज तथा अभिशापज ज्वरका लक्षण जाना जाता है; अभिचारस्य અભિચારની अभिचारकी, शापस्य च અને અભિશાપની और अभिशापकी, वैविध्यात् વિવિધતાને લઈ विविधताके कारण, तदात्मके તેનાથી થયેલા જ્વરમાં उनसे उत्पन्न हुए ज्वरमें, यथा- कर्म- प्रयोगेण તે તે કર્મના પ્રયોગને અનુસરીને उस उस कर्मके प्रयोगके अनुसार, पृथग्विधम् જુદા જુદા પ્રકારનાં भिन्न भिन्न प्रकारके, लक्षणम् લક્ષણો लक्षण, स्यात् હોય છે होते हैं ॥ १२०-१२१½ ॥

120-121½. It should, however, be distiuguished from other fevers coming under this categories of triple discordance by noting the precise character of the pain afflicting the mind, the senses and the body as well as diverse other symptoms of ill-being evinced by the patient, by personal experience of the *modus operandi* of black magic and curse, by what one has heard from authoritative sources concerning such things and also by the method of inference from the application of therapeutic tests. Since black magic and imprecation are of diverse modes, the fevers resulting from their employment are also diverse and are distinguished by symptoms corresponding to the particular mode.

कामशोकभयक्रोधभूतावेश-विषज-ज्वराणां लक्षणम्—

ध्याननिःश्वासबहुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम् ॥१२२॥
शोकजे बाष्पबहुलं त्रासप्रायं भयज्वरे ।
क्रोधजे बहुसंरम्भं भूतावेशे त्वमानुषम् ॥ १२३॥
मूर्च्छामोहमदग्लानिभूयिष्ठं विषसंभवे ।

कामज्वरे કામજ્વરમાં कामज्वरमें, ध्याननिःश्वासबहुलम् બહુ ચિન્તા અને નિઃશ્વાસ बहुत चिन्ता तथा उच्छ्वास, लिङ्गम् એ લક્ષણ ये लक्षण, स्मृतम् કહેલા છે कहे गये हैं, शोकजे શોકજ જ્વરમાં शोकज ज्वरमें, बाष्पबहुलम् બહુ આંસુ बहुत अश्रु, भयज्वरे ભયજ્વરમાં भयज्वरमें, त्रासप्रायम् બહુ ભય बहुत त्रास, क्रोधजे ક્રોધજ્વરમાં क्रोधज्वरमें, बहुसंरम्भम् બહુ કોપ बहुत कोप, भूतावेशे तु ભૂતાભિષંગજ્વરમાં भूतावेशज्वरमें, अमानुषम् અમાનુષ ક્રિયાઓ છે अमानुष

---

१२१. लक्ष्यते—लक्षयेत् (च.)

क्रियायें, विषसंभवे અને વિષજ્વરમાં और विषज्वरमें, मूर्च्छा-मोह-मदग्लानि-भूयिष्ठम् બહુ મૂર્ચ્છા, મોહ, મદ અને ગ્લાનિ એ લક્ષણ કહેલાં છે बहुत मूर्च्छा, मोह, मद और थकान ये लक्षण कहे गये हैं ॥ १२२-१२३½ ॥

122-123½ In the fever of desire the symptom is obsession with constant sighing; the fever born of grief is marked by constant lachrymation; the fever born of fear by constant dread; the fever born of anger by much exasperation; the fever resulting from spirit-possession by super-human behaviour and the fever born of poisoning by much fainting, stupefaction, intoxication and depression.

केषाञ्चिदेषां लिङ्गानां संतापो जायते पुरः ॥१२४॥
पश्चात्तुल्यं तु केषाञ्चिदेषु कामज्वरादिषु ।

एषु कामज्वरादिषु આ કામજ્વર વગેરેમાં इन कामज्वर आदिमें, केषाञ्चित् કેટલાએક પુરુષોને किन्हीं पुरुषोंको, एषाम् આ इन, लिङ्गानाम् લક્ષણોની लक्षणोंके, पुरः પહેલાં पूर्व, पश्चात् કેટલાએક પુરુષોને પછી किन्हींको पीछे, केषाञ्चित् तु અને કેટલાએકને તો और किन्हींको तो, तुल्यम् સાથે સાથે साथ साथ, संतापः સંતાપ सन्ताप, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ १२४½ ॥

124-124½. In some patients afflicted with the fever due to desire and the rest, the rise of temperature precedes the other symptoms; in some others the rise of temperature follows the other symptoms; while in some the rise of temperature and other symptoms appear simultaneously.

कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम् ॥१२५॥
कामादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत् स्मृतम् ।

कामादिजानाम् કામ વગેરેથી થતા कामादिजनित, ज्वराणाम् જ્વરોનું ज्वरोंका, यत् જે जो, विशेषणम् લક્ષણ लक्षण, उद्दिष्टम् કહેલું છે कहा गया है, तत् તે वह, कामादिजानाम् કામ વગેરેથી થતા कामादिजनित, अन्येषाम् અન્ય अन्य, रोगाणाम् अपि રોગોનું પણ रोगोंका भी, स्मृतम् માનેલ છે माना गया है ॥ १२५½ ॥

125-125½. Some again of the symptoms which have been assigned to this or that in this relation of fevers beginning with that born of desire, are also seen in connection with other diseases born of same cause.

आगन्तुज्वरेषु दोषादिविचारः —

मनस्यभिहते पूर्वं कामाद्यैर्न तथा बलम् ॥१२६॥
ज्वरः प्राप्नोति वाताद्यैर्देहो यावन्न दुष्यति ।

कामाद्यैः કામ વગેરેથી कामादिकसे, मनसि મન मनके, अभिहते દૂષિત થયા છતાં दूषित होने पर, यावत् જ્યાં સુધી जब तक वाताद्यैः વાત વગેરે દોષોથી वातादि दोषोंसे, देहः દેહ देह, न दुष्यति દૂષિત થતો નથી दूषित नहीं होता, तावत् ત્યાં સુધી तब तक, ज्वरः જ્વર ज्वर, पूर्वम् પ્રથમ प्रथम, तथा તેટલો उतना, बलम् न प्राप्नोति બળવાળો થતો નથી बलवान नहीं होता ॥ १२६½ ॥

126-126½. Even after the mind has become afflicted with disease etc., the fever does not become virulent so long as the body is free from vitiation by the morbific humors, vata etc

देहे चाभिह(द्रु)ते पूर्वं वाताद्यैर्न तथा बलम् ॥१२७॥
ज्वरः प्राप्नोति कामाद्यैर्मनो यावन्न दुष्यति ।

वाताद्यैः વાયુ વગેરે દોષોથી वातादि दोषोंसे, देहे च દેહ देहके, अभिह(द्रु)ते દૂષિત થયા છતાં दूषित होने पर, यावत् જ્યાં સુધી जब तक, मनः મન मन,

१२६. अभिहते—अभिद्रुते (त.)
,, कामाद्यैः—वाताद्यैः (ध.)

कामाद्यैः કામ વગેરેથી कामादिकोंसे **न दुष्यति** દૂષિત થતું **नथी** नहीं दूषित होता, **तावत्** ત્યાં સુધી तब तक, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **पूर्वम्** પ્રથમ प्रथम, **तथा** તેટલા उतने, **बलम्** બળને बलको, **न प्राप्नोति** પ્રાપ્ત કરતો **નથી** नहीं प्राप्त होता ॥ १२७½ ॥

127-127½. And conversely, so long as the mind is unvitiated by desire etc., the fever fails to gather strength even if the body has been assailed by the morbific humors.

आगन्तोर्निजाद्भेदको धर्मः —

ते पूर्वं केवलाः पश्चान्निजैर्व्यामिश्रलक्षणाः ॥१२८॥
हेत्वौषधविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तवो ज्वराः ।

ते તે वे, **आगन्तवः** આગન્તુ आगन्तु, **ज्वराः** જ્વરો ज्वर, **पूर्वम्** પહેલાં प्रथम, **केवलाः** કેવળ केवल, **पश्चात्** અને પછી बादमें, **निजैः** નિજ દોષના निज दोषोंके, **व्यामिश्रलक्षणाः** લક્ષણોથી યુક્ત लक्षणोंसे मिश्रित, **हेतु-औषध-विशिष्टाः च** અને હેતુ તેમજ ઔષધોપચારમાં ભિન્નતાવાળા और हेतु एवं औषधमें भिन्नतावाले, **भवन्ति** હોય છે होते हैं ॥ १२८½ ॥

128-128½. These exogenous fevers are at the onset marked only by their own specific symptoms; thereafter they develop other and mixed symptoms. Moreover all these fevers being exogenous, differ from the other endogenous types of fevers as regards both their causation and medication.

ज्वरसंप्राप्तिः —

संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः ॥१२९॥
रसाख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च ।
स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् ॥१३०॥
स्रोतांसि रुद्ध्वा संप्राप्ताः केवलं देहमुल्बणाः ।
संतापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा ॥१३१॥
भवत्यत्युष्णसर्वाङ्गो ज्वरितस्तेन चोच्यते ।

संसृष्टाः બબ્બે દોષોનો સંસર્ગ થઈને द्वन्द्वरूपसे, **पृथक् वा** અથવા જુદા જુદા या अलग अलग, **कुपिताः** પ્રકોપ પામેલા कुपित हुए, **मलाः** દોષો दोष, **रसाख्यम्** રસ નામના रसनामक, **धातुम्** ધાતુને धातुको, **अन्वेत्य** પ્રાપ્ત થઈને पा कर, **स्थानात् च** જઠરસ્થાનમાંથી और पक्तिस्थानसे, **पक्तिम्** જઠરાગ્નિને जठराग्निको, **निरस्य** બહાર કાઢીને बाहिर निकाल कर, **स्वेन एव च** પોતાની निजकी, **तेन** તે उस, **ऊष्मणा** ગરમી વડે गरमीसे, **देहोष्मणः** દેહની ગરમીનું देहकी गरमीका, **बलम् कृत्वा** બળ વધારીને बल बढ़ा कर, **स्रोतांसि** સ્રોતોને स्रोतोंको, **रुद्ध्वा** રોકીને रुक कर, **उल्बणाः** પ્રબળ થઈ उल्बण हो कर, **केवलम्** તથા સમસ્ત तथा सम्पूर्ण, **देहम् संप्राप्ताः** દેહમાં ફરી વળી देहमें फैल कर, **देहे** દેહમાં शरीरमें, **अधिकम्** અધિક अधिक, **सन्तापम्** સંતાપ (ઉષ્ણતા) सन्ताप, **जनयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે पैदा करते हैं, **तदा** ત્યારે तब, **नरः** પુરુષ पुरुष, **अत्युष्ण-सर्वाङ्गः** સર્વ અંગોમાં અતિ ઉષ્ણ अत्यन्त उष्ण शरीरवाला, **भवति** થાય છે हो जाता है, **तेन च** અને તેથી और उसीसे, **ज्वरितः** જ્વરવાળો ज्वरवाला, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १२९-१३१½ ॥

129-131½. The humors getting provoked, either singly, dually or totally (i. e. all the three of them) invade first the body-element called the 'rasa', the body nutrient fluid, and displacing the gastric fire, augment the normal heat of the body by their own morbid heat conjoined to the heat of the displaced gastric fire; and thereafter obstructing the body-channels, finally run riot through the whole body, thus engendering excessive heat in the body. As the result, the patient, at this time, becomes exceedingly heated in all the parts of his body, and is consequently spoken of as being fevered.

---

१३०. पक्तिं स्थानात्—पक्तिस्थानात् (च.)

१३०½. रुद्ध्वा—बद्ध्वा (क.)

ज्वरे स्वेदाप्रवृत्तिहेतुः —

स्रोतसां संनिरुद्धत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति १३२
स्वस्थानात् प्रच्युते चाग्नौ प्रायशस्तरुणे ज्वरे ।

स्रोतसाम् સ્રોતો स्रोतोंके, **संनिरुद्धत्वात्** રોકાઈ જવાથી रुक जानेसे, **अग्नौ च** અને અગ્નિ और अग्निके, **स्वस्थानात्** પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થવાથી अपने स्थानसे च्युत हो जानेसे, **तरुणे ज्वरे** તરતમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરમાં तरुण ज्वरमें, **ना** પુરુષને पुरुषको, **प्रायशः** ઘણું કરીને प्रायशः, **स्वेदम्** પરસેવો स्वेद, **न अधिगच्छति** આવતો નથી नहीं आता ॥ १३२½ ॥

132-132½. On account of the body-channels being obstructed and the gastric fire displaced, the sweat does not generally emerge to the skin-surface during the early stage of the fever.

आमज्वरलक्षणम्—

अरुचिश्चाविपाकश्च गुरुत्वमुदरस्य च ॥१३३॥
हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ।
ज्वरोऽविसर्गी बलवान् दोषाणामप्रवर्तनम् ॥१३४॥
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो विरसं मुखम् ।
स्तब्धसुप्तगुरुत्वं च गात्राणां बहुमूत्रता ॥१३५॥
न विड् जीर्णा न च ग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ।

अरुचिः च અરુચિ अरुचि, **अविपाकः च** અપચો अन्नका न पचना, **उदरस्य** પેટનું पेटका, **गुरुत्वम् च** ભારેપણું भारीपन, **हृदयस्य** હૃદયની हृदयकी, **अविशुद्धिः च** અવિશુદ્ધિ विशुद्धि न होना, **तन्द्रा च** તન્દ્રા तन्द्रा, **आलस्यम् एव च** આળસ आलस्य, **अविसर्गी** નિરંતર રહેનારો अविसर्गी, **बलवान्** બળવાન बलवान, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **दोषाणाम्** દોષોનું दोषोंका, **अप्रवर्तनम्** ન નીકળવું न निकल जाना, **लाला-प्रसेकः** લાળ આવવી लालाका टपकना, **हृल्लासः** મોળ जी मचलाना, **क्षुन्नाशः** ભૂખનો નાશ क्षुधाका नाश, **मुखम् विरसम्** મુખનું વિરસપણું मुखकी विरसता, **गात्राणाम्** ગાત્રોનું अंगोंका, **स्तब्ध-** જડની પેઠે સ્તબ્ધ થવું जडकी तरह स्तब्ध होना, **सुप्त-** સ્પર્શજ્ઞાનથી રહિત થવું सो जाना, **गुरुत्वम् च** અને ભારે થવું और भारीपन, **बहुमूत्रता** પેશાબ વધારે આવવો मूत्रका अधिक मात्रामें आना, **विट् न जीर्णा** મળની અપક્વતા मलका परिपक्व न होना, **न च ग्लानिः** કૃશ ન થવું कृशता न होनी, **आमस्य ज्वरस्य** આ આમ જ્વરનાં ये आम ज्वरके, **लक्षणम्** લક્ષણો છે लक्षण हैं ॥ १३५½ ॥

133-135½. The following are the symptoms of this immature stage of fever—anorexia, indigestion, heaviness in the abdomen, congested condition of the chest, torpor, lassitude, high unremitting fever, stoppage of the excretory functions, salivation, nausea, loss of hunger, bad taste in the mouth, stiffness, numbness and heaviness of the limbs excessive micturition, undigested stools and absence of emaciation.

पच्यमानज्वरलक्षणम्—

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥१३६॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ।

ज्वर-वेगः अधिकः જ્વરનો અધિક વેગ ज्वरका अधिक वेग, **तृष्णा** તૃષા प्यास, **प्रलापः** પ્રલાપ प्रलाप, **श्वसनम्** શ્વાસ हांफना, **भ्रमः** ભ્રમ भ्रम, **मलप्रवृत्तिः** મળની પ્રવૃત્તિ मलकी प्रवृत्ति, **उत्क्लेशः** ઉત્ક્લેશ जी मचलाना, **पच्यमानस्य** આ પચ્યમાન જ્વરનાં पच्यमान ज्वरके, **लक्षणम्** લક્ષણો છે लक्षण है ॥ १३६½ ॥

136-136½. Of the fever during the maturing stage, the symptoms are—greater intensity of the fever, thirst, raving, dyspnea, giddiness, resumption of the excretory functions and nausea.

---

१३२. संनिरुद्धत्वात्–सविबन्धत्वात् (फ.)
१३४. दोषाणामप्रवर्तनम्–दोषाणामप्रवर्जनम् (य.)
१३५. क्षुन्नाशो विरसं–क्षुन्नाशोऽविशदं (ध.)

निरामज्वरलक्षणम् —

क्षुत् क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ॥१३७॥
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ।

क्षुत् ભૂખ લાગવી भूख लगना, **गात्राणाम्** ગાત્રોનું अङ्गोंकी, **क्षामता** ક્ષીણપણું क्षीणता, **लघुत्वम् च** અને હળવાપણું और लघुता, **ज्वरमार्दवम्** જ્વરની મૃદુતા ज्वरका कम होना, **दोषप्रवृत्तिः** દોષોનું નીકળવું दोषोंका निकलना, **अष्टाहः** અને આઠમો દિવસ और आठवां दिन, **निरामज्वरलक्षणम्** આ નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો છે ये निराम ज्वरके लक्षण हैं ॥१३७½॥

137-137½. Of the phase of fever that has become fully matured, the symptoms are—return of hunger, emaciation, lightness of limbs, mildness of fever, restoration of the excretory functions, as also the lapse of eight days from the onset.

नवज्वरे निषिद्धानि—

नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ॥१३८॥
क्रोधप्रवातव्यायामान् कषायांश्च विवर्जयेत् ।

नव- ज्वरे તરતના આવેલા જ્વરમાં नये ज्वरमें, **दिवास्वप्न-** દિવસે સૂવું दिनमें सोना, **स्नान-** સ્નાન स्नान, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यङ्ग, **अन्न-** અન્ન अन्नसेवन, **मैथुनम्** મૈથુન मैथुन, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **प्रवात-** પવનના ઝપાટા हवाका झोंका, **व्यायामान्** વ્યાયામ व्यायाम, **कषायान् च** અને કષાયનો और कषायको, **विवर्जयेत्** ત્યાગ કરવો छोड़ देना चाहिए ॥१३८½॥

138-138½. In the early stage of the fever the patient should avoid day-sleep, bath, inunction, food, sex-act, anger, draughts, exercise and astringent articles.

ज्वरे लङ्घनविचारः —

ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ॥१३९॥
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ।

क्षय- ક્ષય क्षय, **अनिल-** વાયુ वात, **भय-** ભય भय, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **काम-** કામ काम, **शोक-** શોક शोक, **श्रम-** અને શ્રમથી और श्रमसे, **उद्भवात्** થયેલા उत्पन्न हुए, **ज्वरात् ऋते** જ્વરો સિવાયના ज्वरोंको छोड़कर, **ज्वरे** જ્વરોમાં शेष ज्वरोंमें, **आदौ** પહેલાં पहले, **लङ्घनम्** લંઘન लंघन, **एव** જ ही, **उपदिष्टम्** કહ્યું છે कहा गया है ॥१३९½॥

139-139½. Lightening therapy is advised in the beginning of the fever, except in fevers due to wasting, vata, fear, anger, desire, grief and fatigue.

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले ॥१४०॥
विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते ।

लङ्घनेन લંઘનથી लङ्घनसे, **दोषे** દોષ दोषका, **क्षयम्** ક્ષય क्षय, **नीते** પામતાં हो जाने पर, **अनले** અને જઠરાગ્નિ और जठराग्निके, **संधुक्षिते** પ્રદીપ્ત થતાં प्रज्वलित होने पर, **अस्य** આ રોગીને इस रोगीको, **विज्वरत्वम्** જ્વરરહિતપણું ज्वरका नष्ट होना, **लघुत्वम् च** ગાત્રોનું હળવાપણું देहकी लघुता, **क्षुत् च एव** અને ભૂખ और क्षुधा, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે होती है ॥१४०½॥

140-140½. The morbid matter being diminished and the gastric fire being reactivated by this lightening therapy, there will return to the patient freedom from fever, lightness of body and hunger.

प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ॥१४१॥
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ।

प्राण- બળનો बलका, **अविरोधिना च** ક્ષય ન કરે એવા क्षय न हो ऐसे, **लङ्घनेन** લંઘનથી लंघनसे, **एनम्** એને इसकी, **उपपादयेत्** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे, **यदर्थः** કેમકે જેને માટે क्योंकि जिसके लिए, **अयम्** આ यह, **क्रियाक्रमः** ચિકિત્સાનો ક્રમ છે चिकित्साक्रम है, **आरोग्यम्** તે આરોગ્ય वह आरोग्य, **बलाधिष्ठानम्** બળને આધારે રહેલું છે बलके ही अधीन है ॥१४१½॥

१४०½. विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते—लाघवं च शरीरस्य क्षुच्चैवास्योपजायते (च.)

141-141½. The lightening therapy, however, should not be pushed to the extent of imparing the patient's vitality as health is dependent on vitality and it is for the sake of health that all treatment is meant.

अविपक्कानां दोषाणां तरुणज्वरे पाचनानि---

लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ॥१४२॥
पाचनान्यविपक्कानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ।

तरुणे ज्वरे તરુણ જ્વરમાં तरुणज्वरमें, **लङ्घनम्** લંઘન लंघन, **स्वेदनम्** સ્વેદન स्वेदन, **कालः** કાળ काल, **यवाग्वः** યવાગૂઓ यवागू, **तिक्तकः** અને કડવો और तिक्त, **रसः** રસ रस, **अविपक्कानाम्** નહિ પાકેલા अपक्व, **दोषाणाम्** દોષોને दोषोंके, **पाचनानि** પાચન કરનાર છે पाचन करनेवाले हैं ॥ १४२½ ॥

142-142½. In the early stage of fever, starvation, sudation, time-effect, diet of gruels and articles of bitter taste, digest the imperfectly digested morbid matter in the body.

कस्मिन् ज्वरे उष्णं जलं देयम्? कस्मिन् ज्वरे शृतशीतं जलं देयम्?-

तृष्यते सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ॥ १४३ ॥
मद्योत्थे पैत्तिके चाथ शीतलं तिक्तकैः शृतम् ।
दीपनं पाचनं चैव ज्वरघ्नमुभयं हि तत् ॥ १४४ ॥
स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदकरं शिवम् ।

वातकफज्वरे વાત અને કફથી થયેલા જ્વરમાં वात और कफके ज्वरमें, **तृष्यते** તરસ્યા રોગીને प्यासवाले रोगीको, **उष्णम्** ઊનું गरम, **सलिलम् च** પાણી जल, **अथ** અને और, **मद्योत्थे** મદ્યપાનથી થયેલા मद्यसे उत्पन्न, **पैत्तिके च** તેમજ પિત્તના જ્વરમાં एवं पित्तज्वरमें, **तिक्तकैः** કડવાં દ્રવ્યો સાથે तिक्त द्रव्योंके साथ, **शृतम्** ઉકાળેલું उबाला गया, **शीतलम्** અને ઠંડું કરેલું જળ और फिर ठंडा किया गया जल, **दद्यात्** આપવું देवे, **हि** કારણ કે क्योंकि, **तत्** તે वे, **उभयम्** બન્ને दोनों, **दीपनम्** દીપન दीपन, **पाचनम्** પાચન पाचन, **ज्वरघ्नम्** જ્વરઘ્ન ज्वरघ्न, **स्रोतसाम्** સ્રોતોનું स्रोतोंका, **शोधनम्** શોધન કરનાર शोधक, **बल्यम्** બળ આપનાર बल्य, **रुचि-स्वेद-करम्** રુચિ અને સ્વેદ કરનાર रुचिकर और स्वेदकर, **शिवम् च एव** તથા કલ્યાણકારી છે तथा कल्याणकारक हैं ॥ १४३-१४४½ ॥

143-144½. When the patient feels thirsty, he should be given warm water to drink if the fever is of the vata cum kapha type; and if the fever is due to alcoholism or pitta, he should be given potions of water prepared with bitter decoctives and well-cooled. Both types of drink are gastric-stimulant, digestive, febrifuge, purificat oryof the body-channels, strength-giving, appetising, diaphoretic and generally beneficial.

पिपासाज्वरशान्तये षडङ्गपानीयम्—

मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ॥ १४५ ॥
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ।

मुस्त- મોથ मोथा, **पर्पटक-** ખડસલિયો पित्तपापड़ा, **उशीर-** વીરણવાળો खस, **चन्दन-** રક્ત ચંદન रक्त चन्दन, **उदीच्य-** સુગન્ધી વાળો सुगन्धवाला, **नागरैः** અને સૂંઠ વડે और सोंठसे, **शृतशीतम्** ઉકાળીને ઠારેલું उबाल कर ठण्डा किया हुआ, **जलम्** જળ जल, **पिपासा-** તૃષા प्यास, **ज्वर-** તથા જ્વરની और ज्वरकी, **शान्तये** શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, **दद्यात्** આપવું જોઈએ देना चाहिए ॥ १४५½ ॥

145-145½. For the relief of thirst and fever, the patient may be given a beverage which has been prepared by

---

१४२. स्वेदनं कालः—स्वेदनं काले (थ.)
१४२½. तरुणे ज्वरे—तरुणज्वरे (थ.)
१४३. तृष्यते—तृष्यतः (थ.)
,, वातकफज्वरे—वातकफात्मके (भ.)
१४४. चाथ—वाऽथ (थ.)

decocting nut-grass, trailing rungia, cus-cus grass, sandal-wood, fragrant sticky mallow and dry ginger, and cooling it.

ज्वरे वमनं कदा देयम्?—

कफप्रधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् १४६
बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ।

आमाशयस्थितान् આમાશયમાં રહેલા आमाशयमें अवस्थित, उत्क्लिष्टान् બહાર નીકળવા ચાહતા बाहिर निकलनेके लिए उत्सुक, कफप्रधानान् કફપ્રધાન कफ-प्रधान, दोषान् દોષોને दोषोंको, ज्वरकरान् જ્વર કરનારા ज्वर करनेवाले, बुद्ध्वा જાણીને जान कर, वम्यानाम् વમનયોગ્ય પુરુષોના તે દોષોને वमन-योग्य पुरुषों के उन दोषोंको, काले યોગ્ય સમયે योग्य समयमें, वमनैः વમનોદ્વારા वमनद्वारा, हरेत् હરણ કરવા જોઈએ निकाल देना चाहिए ॥ १४६½ ॥

146-146½. The physician, recognising that the fever-causing morbid humors are predominantly kapha and are lodged in the stomach, and have been precipitated and that the patient is fit to undergo emesis, should eliminate the morbid matter by emetics at the proper time.

अनुपस्थितदोषाणां वमनदाने दोषाः —

अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ॥१४७॥
हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहं च जनयेद्भृशम् ।

तरुणे ज्वरे તરુણ જ્વરમાં तरुण ज्वरमें, अनुप-स्थितदोषाणाम् જેના દોષો બહાર નીકળવામાં ઉન્મુખ ન હોય એવા મનુષ્યોને जिनके दोष बाहिर निकलनेमें उन्मुख नहीं है ऐसे मनुष्योंको, वमनम् આપેલું વમન दिया हुआ वमन, हृद्रोगम् હૃદ્રોગ हृद्रोग, श्वासम् શ્વાસ श्वास, आनाहम् આનાહ आनाह, भृशम् मोहम् च અને અત્યન્ત મૂંઝવણ और अत्यन्त गबराहटको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ १४७½ ॥

147-147½. If emesis is performed in the very early stage of fever, when the morbid elements have not been precipitated, there will often occur cardiac disorder, dyspnea constipation and fainting.

सर्वदेहानुगाः सामा धातुस्था असुनिर्हराः ॥१४८॥
दोषाः फलानामामानां स्वरसा इव सात्ययाः ।

सर्वदेहानुगाः સર્વ દેહમાં વ્યાપેલા समस्त देहमें व्याप्त, सामाः આમસહિત आमसहित, धातुस्थाः અને ધાતુઓમાં અત્યંત પેઠેલા और धातुओंमें अत्यन्त प्रविष्ट, असुनिर्हराः અને સહેલાઈથી ન કાઢી શકાય એવા और सरलतासे न निकलनेवाले, दोषाः દોષો दोष, आमानाम् કાચા कच्चे, फलानाम् ફળોના फलोंके, स्वरसाः इव સ્વરસોની પેઠે स्वरसोंकी भांति, सात्ययाः વિનાશક છે विनाशक हैं ॥ १४८½ ॥

148-148½. Because the morbid matter has pervaded the whole body and is immature and lodged in all the body-elements and is difficult to remove, its premature removal is attended with danger to life or with complications and may be likened to the forceful expression of juice from an unripe fruit.

ज्वरे यवागूप्रयोगः—

वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत् ॥१४९॥
यथास्वौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।
यावज्ज्वरमृदूभावात् षडहं वा विचक्षणः ॥१५०॥
तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ।

१४७½. मोहं च जनयेद्भृशम्—कासं च कुरुते भृशम् (ध.)
,, जनयेद्भृशम्—कुरुते भृशम् (ब.)

१४८. सर्वदेहानुगाः सामा—सर्वदेहानुगाः सप्त (ब.)
,, असुनिर्हराः—दुःखनिर्हराः (ब.)

१४८½. फलानामामानां—फलेभ्य आमेभ्यः (क. ख. ब. च. झ. ब.)

वमितम् વમન કરાવેલાને वमन कराये हुएको, लङ्घितम् અને લંઘન કરાવેલાને और लङ्घन कराये हुएको, काले ભોજન સમયે भोजनके समय, विचक्षणः વિચક્ષણ વૈદ્યે विचक्षण वैद्यको, ज्वरमृदूभावात् यावत् જ્વર નરમ પડે ત્યાં સુધી ज्वर मृदु होवे तब तक, षडहम् वा અથવા ૭ દિવસ સુધી अथवा छः दिन पर्यन्त, यथास्वौषध- તે તે અવસ્થાને યોગ્ય ઔષધોથી उस उस अवस्थाके योग्य औषधोंसे, सिद्धाभिः સિદ્ધ કરેલી सिद्ध की हुई, यवागूभिः યવાગૂઓથી यवागुओंसे, आदितः પ્રથમ प्रथम, मण्डपूर्वाभिः મંડથી શરૂ કરીને मण्डसे शुरू करके, उपाचरेत् ઉપચર્યા કરવી જોઈએ उपचर्या करनी चाहिए, ताभिः તે યવાગૂઓથી उन यवागुओंसे, तस्य તેનો उसकी, अग्निः જઠરાગ્નિ जठराग्नि, समिद्भिः સમિધાઓથી समिधाओंसे, पावकः इव અગ્નિની પેઠે अग्निकी भांति, दीप्यते પ્રદીપ્ત થાય છે प्रदीप्त होती है ॥ १४९-१५०½ ॥

149-150½. After starvation and emesis have been gone through, the patient should be given at the proper time gruels prepared with suitable medications, giving thin gruels in the beginning. The wise physician should give these gruels till the fever becomes mild or for a period of six days By this the digestive power of the patient becomes stimulated, like fire by fuel.

यवागूगुणाः —

ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥१५१॥
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमनाः ।
स्वेदनाय द्रवोष्णत्वाद् द्रवत्वात्तृट्प्रशान्तये ॥१५२॥
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ।
ज्वरघ्न्यो ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात् पेयाभिरादितः १५३
ज्वरानुपचरेद्धीमान्ऋते मद्यसमुत्थितात् ।

ताः च વળી તે યવાગૂઓ और वे यवागुएं, लघुत्वात् હલકી હોવાથી लघु होनेसे, भेषजसंयोगात् च તથા ઔષધના સંયોગને લીધે तथा औषधके संयोगके कारण, अग्निदीपनाः અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી अग्निको प्रदीप्त करनेवाली, वातमूत्रपुरीषाणाम् તથા વાયુ, મૂત્ર, પુરીષ तथा वायु, मूत्र, पुरीष, दोषाणाम् च તેમજ દોષોનું एवं दोषोंको, अनुलोमनाः અનુલોમન કરનારી છે अनुलोमन करनेवाली हैं, द्रवोष्णत्वात् પ્રવાહી અને ગરમ હોવાથી द्रव और उष्ण होनेसे, स्वेदनाय પસીનો લાવવા માટે पसीना लानेके लिए, द्रवत्वात् દ્રવરૂપ હોવાથી द्रवरूप होनेसे, तृट्-प्रशान्तये તરસ છિપાવવા માટે प्यासको शान्त करनेके लिए, आहारभावात् આહારરૂપ હોવાથી आहाररूप होनेसे, प्राणाय બળ આપવા માટે बल देनेके लिए, सरत्वात् च અને સર હોવાથી और दस्त लानेवाली होनेसे, लाघवाय શરીરને હળવું રાખવા માટે ઉપયોગી છે शरीरको लघु रखनेके लिए उपयुक्त हैं, ज्वरसात्म्यत्वात् તથા જ્વરને સાત્મ્ય હોવાથી तथा ज्वरके लिए सात्म्य होनेसे, ज्वरघ्न्यः જ્વરનાશક છે ज्वरनाशक हैं, तस्मात् તેથી इस लिए, धीमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य, मद्यसमुत्थितात् મદ્યજનિત જ્વર मद्यजनित ज्वरको, ऋते સિવાયના छोड़ कर, ज्वरान् બાકીના જ્વરોમાં शेष ज्वरोंका, आदितः પ્રથમ प्रथम, पेयाभिः પેયાઓથી पेयाओंसे, उपचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १५१-१५३½ ॥

151-153½. These gruels, being medicated and light in nature, are stimulative of gastric fire and regulate the passage of flatus, urine, feces and morbid matter downwards. Being liquid and hot, they act as diaphoretic; being liquid they relieve thirst; being nutrition, they increase the vitality; being of a flowing nature, they lead to the lightness of body; and being wholesome in fever, they act as febrifuge. There-

१५१. अग्निदीपनाः–अग्निदीपिकाः (थ.)
१५२. दोषाणां च–विबन्धस्य (द.)
,, दोषाणां चानुलोमनाः–विबन्धस्यानुलोमिकाः (ग.थ.ध.)
१५३. तस्मात् पेयाभिरादितः–तस्मात्पूर्वं समाचरेत् (च. ध.)
१५३½. ज्वरानुपचरेत धीमान्–यवागूभिर्जंगल भिद्वान् (च ध.)

fore the wise physician should treat the fever-patient with gruels from the very beginning, except in cases where the fever is due to alcoholism.

येषां यवागूर्न हिता—

मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ॥१५४॥
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ।

मदात्यये મદાત્યયમાં मदात्ययमें, **मद्यनित्ये** નિત્ય મદ્ય સેવનારને नित्य मद्यसेवन करनेवालेको, **ग्रीष्मे** ગ્રીષ્મમાં ग्रीष्ममें, **पित्तकफाधिके** પિત્તકફની અધિકતાવાળા જ્વરમાં पित्तकफकी अधिकतावाले ज्वरमें **ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च** તથા ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્તમાં तथा, ऊर्ध्वग रक्तपित्तमें, **ज्वरे** આવેલા જ્વરમાં आये हुए ज्वरमें, **यवागूः** યવાગૂ यवागू, **हिता न** હિતકારક નથી हितकारक नहीं है ॥ १५४½ ॥

154-154½. In morbid intoxication in summer and in conditions of pitta-cum kapha as well as in hemothermia affecting the upper part of the body, gruels are not wholesome

तर्पणार्हा नराः—

तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रयोज्यं लाजसक्तुभिः ॥१५५॥
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ।

तत्र તે જ્વરોમાં उन ज्वरोंमें, **अग्रे** પ્રથમ प्रथम, **ज्वरापहैः** જ્વરનાશક ज्वरघ्न, **फलरसैः** ફળોના રસોથી फलोंके रसोंसे, **युक्तम्** યુક્ત युक्त **लाजसक्तुभिः** લાજાના સાથવાથી બનાવેલું लाजाके सत्तुओंसे बने हुए, **तर्पणम् एव** તર્પણને જ तर्पणको ही, **समधुशर्करम्** મધ અને સાકર સાથે शहद और शर्कराके साथ, **प्रयोज्यम्** પ્રયોજવું જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ १५५½ ॥

१५४½. यवागूर्न हिता-यवागूरहिता (ध.)
१५५. प्रयोज्यम्-प्रदेयम् (च. ग. ध.)
१५५½. 'समधुशर्करम्' इत्यत उपरिष्टात्—
"द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणार्हेषु कर्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम् ॥"
इत्यधिकः पाठः (ग. द.) पुस्तकयोः ।

155-155½. In such fevers the demulcent drinks prepared of roasted paddy flour should be given in the beginning mixed with fever-curing fruit-juices, honey and sugar.

जीर्णतर्पणस्य ज्वरितस्य भोजनविधानम्—

ततः सात्म्यबलापेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ॥१५६॥
तनुना मुद्गयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ।

ततः ત્યાર પછી इसके बाद, **सात्म्यबलापेक्षी** સાત્મ્ય અને બળનો વિચાર કરી વૈદ્ય सात्म्य और बलका विचार करके वैद्य, **जीर्णतर्पणम्** તર્પણ પચી ગયેલું છે જેને એવા રોગીને तर्पण पच गया है जिसको ऐसे रोगीको, **तनुना** પાતળા पतले, **मुद्गयूषेण** મગના યૂષથી मूँगके यूषसे, **जाङ्गलानाम् वा** અથવા જાંગલ પશુઓના अथवा जांगल पशुओंके, **रसेन** માંસરસ વડે मांसरससे, **भोजयेत्** ભોજન કરાવવું भोजन करावे ॥१५६½ ॥

156-156½. The physician, keeping in view the homologation and vitality of the patient should, after the demulcent drink has been digested, put the patient on a diet of thin soup of green gram or the meat-juice of jangala creatures.

अन्नकाले ज्वरिताय दन्तधावनम्—

अन्नकालेषु चाप्यस्मै विधेयं दन्तधावनम् ॥१५७॥
योऽस्य वक्त्ररसस्तस्माद्विपरीतं प्रियं च यत् ।

अन्नकालेषु च તથા અન્નકાળમાં तथा भोजनके समयोंमें, **यः** જે जो, **अस्य** એના इसके, **वक्त्ररसः** મુખનો રસ હોય मुखका रस हो, **तस्मात्** તેનાથી उससे, **विपरीतम्** વિપરીત રસવાળું विपरीत रसवाली, **यत् च** અને જે और जो, **प्रियम्** એને પ્રિય હોય इसे प्रिय होवे, **दन्तधावनम् अपि** તે દાતણ પણ उस दातौन भी, **अस्मै** એને इसको, **विधेयम्** કરાવવું જોઈએ करवानी चाहिए ॥ १५७½ ॥

157-157½. At the meal-time, he should be directed to clean his teeth with tooth-twigs which are of antagonistic taste to the taste in the mouth and which is liked by the patient.

तदस्य मुखवैशद्यं प्रकाङ्क्षां चान्नपानयोः ॥१५८॥
धत्ते रसविशेषाणामभिज्ञत्वं करोति यत् ।

यत् જે દાતણ जो दातौन, **रसविशेषाणाम्** વિવિધ રસોનું भिन्न भिन्न रसोंका, **अभिज्ञत्वम्** જ્ઞાન ज्ञान, **करोति** કરાવે છે कराती है, **तत्** તે वह **अस्य** આના इसके, **मुखवैशद्यम्** મુખની શુદ્ધિ मुखकी शुद्धि, **अन्नपानयोः च** અને ખાવાપીવામાં और खानपानमें, **प्रकाङ्क्षाम्** રુચિ रुचि, **धत्ते** કરે છે करती है ॥ १५८½ ॥

158-158½. This teeth-cleansing will produce clearness of the mouth, desire for food and drink, and increase the relish for tastes.

विशोध्य द्रुमशाखाग्रैरास्यं प्रक्षाल्य चासकृत् ॥१५९॥
मस्त्विक्षुरसमद्याद्यैर्यथाहारमवाप्नुयात् ।

द्रुमशाखाग्रैः ઝાડની ડાળીઓના અગ્રભાગથી અર્થાત્ દાતણથી वृक्षकी शाखाओंके अग्रभागसे अर्थात् दातौनसे, **आस्यम्** મુખને मुखको, **विशोध्य** શુદ્ધ કરીને शुद्ध करके, **असकृत् च** તથા વારંવાર और वारवार, **मस्तु-** મસ્તુ मस्तु, **इक्षुरस-** શેરડીના રસ गन्नेका रस, **मद्याद्यैः** અને મદ્ય વગેરેના કવલ ધારણ વડે और मद्य आदिके कवलधारणद्वारा, **प्रक्षाल्य** ધોઈને धो कर. **यथा-** હિતકર हितकर, **आहारम्** આહાર आहार, **अवाप्नुयात्** કરવો करे ॥ १५९½ ॥

159-159½. Having cleansed the mouth with the ends of twigs of trees and having gargled the mouth frequently with whey, sugar-cane juice and wine etc., he should take proper diet.

ज्वरे कषायविधानम्—

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक् ॥१६०॥
ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ।

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, **षडहे** ૭ દિવસ छः दिन, **अतीते** વીત્યા પછી बीतने के बाद, **लघ्वन्न-** હલકું અન્ન लघुभोजन, **प्रतिभोजितम्** ખવરાવેલું છે જેને એવા खिलाया है जिसको ऐसे, **ज्वरितम्** જ્વરના રોગીને ज्वरके रोगीको, **पाचनम्** પાચન पाचन, **शमनीयम् वा** અથવા શમન अथवा शमन, **कषायम्** કષાય कषाय, **पाययेत्** પીવરાવવો पिलावे ॥ १६०½ ॥

160-160½. When six days have passed, the physician should give the fever-patient digestive or sedative decoction and light diet at every meal.

तरुणज्वरे कषायरसनिषेधः —

स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥१६१॥
दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणे ज्वरे ।

तरुणे તરુણ नये, **ज्वरे** જ્વરમાં ज्वरमें, **बद्धाः** છૂટા ન પડેલા बंधे हुए, **दोषाः** દોષો दोष, **कषायेण** કષાયદ્વારા कषायसे, **स्तम्भित्वात्** સ્તંભન કરવાના ગુણને લીધે स्तम्भन करनेके गुणसे, **स्तभ्यन्ते** સ્તબ્ધ થઈ જાય છે स्तब्ध हो जाते हैं, **न विपच्यन्ते** પાકતા નથી नहीं पचते, **विषमज्वरम्** અને વિષમજ્વર और विषमज्वरको, **कुर्वन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ १६१½ ॥

161-161½. The morbid matter which is fixed in the early stage of fever becomes more fixed and is not digested by astringent decoctives due to astringent action and they cause irregular fever.

---

१६०. पाययेद्भिषक्-पाययेच्च तम (ध.)

१६१. स्तभ्यन्ते–मुच्यन्ते (ग.)

,, न विपच्यन्ते–न च्यवन्ते च (च. ध.)

न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते ॥१६२॥
यः कषायकषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ।

कल्पनम् સ્વરસાદિ કષાયોની કલ્પનાને कषायोंकी कल्पनाके, उद्दिश्य ઉદ્દેશીને उद्देशसे, तु તો तो, कषायः કષાયનો कषायका, न प्रतिषिध्यते પ્રતિષેધ કરવામાં આવતો નથી प्रतिषेध नहीं किया जाता है, यः પરન્તુ જે परन्तु जो, कषायकषायः કષાય રસવાળો કષાય कषायरसयुक्त कषाय, स्यात् હોય होवे, सः તે वह, तरुणज्वरे वर्ज्यः નવા જ્વરમાં વર્જ્ય છે नये ज्वरमें वर्ज्य है ॥ १६२½ ॥

162-162½. The prohibition laid down here against the use of 'kashaya' is not with reference to its technical meaning in pharmaceutics but it is with reference to its technical meaning relating to its property of astringency. In other words, decoctives of astringent taste or action are alone prohibited in the early stage of fever.

ज्वरे यूषविधानम्—

यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ॥१६३॥
दशाहं यावदश्नीयाल्लघ्वन्नं ज्वरशान्तये ।

ज्वरशान्तये જ્વરની શાન્તિને માટે ज्वरकी शान्तिके लिए, दशाहम् यावत् દશ દિવસ સુધી दस दिन तक, हितैः હિતકારક हितकारक, अम्लैः અમ્લ अम्ल, अनम्लैः वा અથવા અમ્લતાથી રહિત अथवा अम्लतासे रहित, यूषैः યૂષો यूषों, जाङ्गलैः वा અથવા જાંગલ પશુઓના अथवा जांगल जानवरोंके, रसैः માંસરસો સાથે मांसरसोंके साथ, लघ्वन्नम् લઘુ અન્ન लघु अन्न, अश्नीयात् ખાવું જોઈએ खाना चाहिए ॥ १६३½ ॥

163-163½. For a period of ten days, the patient should live on a diet of light food mixed with acid or non-acid soups or wholesome flesh-juice of jangala animals, for the relief of fever.

१६३. कषायकषायः—कषायः कषायः (ध. फ.)
,, तरुणज्वरे-तरुणे ज्वरे (ध.)

ज्वरे सर्पिर्विधानम्—

अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥१६४॥
परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिष्पानं यथाऽमृतम् ।

अतः ऊर्ध्वम् આ પછી इसके बाद, ज्वरे જે જ્વરમાં जिस ज्वरमें, कफे मन्दे કફ મંદ હોય कफ मन्द हो, वातपित्तोत्तरे અને વાયુ તથા પિત્ત પ્રધાન હોય और वायु तथा पित्त प्रधान हों, दोषेषु परिपक्वेषु તેમાં દોષો પૂરા પાકી જતાં उसमें दोषोंके पूर्णतया पक जाने पर, सर्पिष्पानम् ઘીનું પાન घृतपान, अमृतम् અમૃત अमृतके, यथा જેવું છે समान है ॥ १६४½ ॥

164-164½. Thereafter, if the kapha is mild, and vata and pitta are in excess and the morbid matter has all been fully digested, the potion of ghee acts like ambrosia in fever.

ज्वरे मांसरसप्रयोगः—

निर्दशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्घितम् ॥१६५॥
न सर्पिः पाययेद्वैद्यः कषायैस्तमुपाचरेत् ।
यावल्लघुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन च ॥१६६॥
बलं ह्यलं निग्रहाय दोषाणां, बलकृच्च तत् ।

वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, निर्दशाहम् अपि દશ દિવસ વીત્યા બાદ પણ दस दिन बीत जाने पर भी, कफोत्तरम् રોગીને કફપ્રધાન रोगीको कफप्रधान, अलङ्घितम् અને

१६६. वैद्यः—प्राज्ञः (च.)
,, कषायैस्तमुपाचरेत्—शमनैस्तमुपाचरेत् (ख. ब. ध.)
१६६½. बलं ह्यलं निग्रहाय दोषाणां बलकृच्च तत्—बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् (ध. त. ध.)
,, ,, , ,, भवत्यलं निग्रहाय दोषाणां बलकृच्च तत् (ङ.)
,, बलं ह्यलं—परं ह्यलं (झ.)

લંઘન કર્યા વગરનો बिना लङ्घन किया हुआ, ज्ञात्वा જાણીને जान कर, सर्पिः ઘી घी, न पाययेत् ન પાવું न पिलावे, तम परंतु तेनो किन्तु उसका, लघुत्वात् यावत् લઘુતા આવતાં સુધી लघुताकी प्राप्ति पर्यन्त, कषायैः કષાયોથી कषायोंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे, मांसरसेन च અને માંસરસની સાથે और मांसरसके साथ, अशनम् ભોજન भोजन, दद्यात् આપવું देवे, हि કેમકે क्योंकि, बलम् બળ बल, दोषाणाम् દોષોના दोषोंके, निग्रहाय નિગ્રહ માટે निग्रह के लिए, अलम् સમર્થ છે समर्थ है, तत् च અને તે માંસરસની સાથે ભોજન और वह मांसरसके साथ भोजन, बलकृत् બળ ઉત્પન્ન કરનાર છે बल करनेवाला है ॥ १६५-१६६½ ॥

165-166½. Knowing that ten days havs passed and still kapha is found to be in excess, or that the patient has not undergone starvation, the physician should not give him ghee but treat him with decoctives. Till the lightness of body is induced, he should be given light food mixed with meat-juices. This contributes to the natural vitality and natural vitality is sufficient to subdue the morbid humors.

ज्वरे पयःप्रयोगः—

दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥१६७॥
बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ।

दाहतृष्णापरीतस्य દાહ અને તરસથી પીડાતા રોગીના दाह और तृषासे पीडित रोगीके, वातपित्त-उत्तरम् વાતપિત્તપ્રધાન वातपित्तप्रधान, बद्ध-प्रच्युत-दोषम् वा અથવા બંધાયેલા હોવા છતાં પણ પોતાના સ્થાનથી ચલિત દોષવાળા अथवा बंधे होने पर भी अपने स्थानसे चलित दोषोंवाले, निरामम् નિરામ निराम, ज्वरम् જ્વરને ज्वरको, पयसा દૂધથી दूधसे, जयेत् જીતવો જોઈએ जीतना चाहिए ॥ १६७½ ॥

167-167½. The condition of fever with vata and pitta in excess, occurring in a patient afflicted with burning and thirst, where there is alternate constipation and diarrhea and which is free from undigested matter, may be subdued by treatment with milk.

ज्वरे विरेचनम्—

क्रियाभिराभिः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः ॥१६८॥
अक्षीणबलमांसाग्नेः शमयेत्तं विरेचनैः ।

यदा જો यदि, आभिः આ इन, क्रियाभिः ક્રિયાઓથી क्रियाओंसे, ज्वरः જ્વર ज्वर, प्रशमम् શાંતિ शान्तिको, न प्रयाति ન પામે न प्राप्त होवे, अक्षीण-बल-मांसाग्नेः તો જેનાં બળ, માંસ તથા અગ્નિ ક્ષીણ થયાં નથી એવા રોગીના तो जिसके बल, मांस तथा अग्नि क्षीण नहीं हुए हों ऐसे रोगीके, तम् તે જ્વરને उस ज्वरको, विरेचनैः વિરેચનોથી विरेचनोंसे, शमयेत् શાંત કરવો शान्त करे ॥ १६८½ ॥

168-168½. If the fever is not subdued by this line of treatment, it should be allayed by purgative and emetic procedures provided the patient's strength, flesh and digestive power are not diminished.

ज्वरे निरूहबस्तिप्रयोगः —

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ॥१६९॥
कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ।

ज्वरक्षीणस्य જ્વરથી દુર્બળ થયેલાને ज्वरसे क्षीण हुएको, न वमनम् ન તો વમન न तो वमन, न विरेचनम् કે ન તો વિરેચન अथवा न तो विरेचन, हितम् હિતકારક છે हितकर है, कामम् तु જો ઇષ્ટ હોય તો यदि इष्ट हो तो, तस्य मलान् તેના મળોને उसके मलोंको, पयसा દૂધના પ્રયોગથી दूधके प्रयोगसे, निरूहैः

१६८½. अक्षीणबलमांसाग्नेः—अक्षीणबलमांसस्य (ज्ञ. घ. भ.)
,, विरेचनैः—[illegible] (भ.)

અથવા આસ્થાપન બસ્તિથી अथवा आस्थापन बस्तिसे, हरेत् બહાર કાઢવા बाहिर निकाले ॥ १६९½ ॥

169-169½. Purgation or emesis is not advisable in the case of a patient emaciated with fever. It is better to eliminate the morbid matter in such a patient by a course of milk or by evacuative enema.

निरूहो बलमग्निं च विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥१७०॥
परिपक्वेषु दोषेषु प्रयुक्तः शीघ्रमावहेत् ।

दोषेषु દોષો दोषोंके, **परिपक्वेषु** પાકયા પછી पक जाने पर, **प्रयुक्तः** પ્રયોજેલ प्रयुक्त हुई, **निरूहः** નિરૂહ-બસ્તિ निरूहबस्ति, **बलम्** બળ बल, **अग्निम्** અગ્નિ अग्नि, **विज्वरत्वम्** જ્વરરહિતતા ज्वररहितता, **मुदम्** હર્ષ हर्ष, **रुचिम् च** અને રુચિને और रुचिको, **शीघ्रम्** શીઘ્ર शीघ्र, **आवहेत** લાવે છે ले आती है ॥ १७०½ ॥

170-170½. Evacuative enema if given when the morbid matter has been fully digested will immediately increase the vitality and digestive power and produce apyrexia, good cheer and appetite.

पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ॥ १७१ ॥
स्रंसनं, त्रीन्मलान् बस्तिर्हरेत् पक्वाशयस्थितान् ।

स्रंसनम् વિરેચન विरेचन, **पित्ताशयगतम्** પિત્તાશયમાં રહેલા पित्ताशयमें स्थित, **पित्तम् वा** પિત્તને पित्तको, **कफपित्तम् वा** અથવા કફપિત્તને अथवा कफपित्तको, **हरेत्** દૂર કરે છે दूर करता है, **बस्तिः** અને બસ્તિ और बस्ति, **पक्वाशयस्थितान्** પકવાશયમાં રહેલા पक्वाशयमें स्थित, **त्रीन् मलान्** ત્રણે દોષોને तीनों दोषोंको, **हरेत्** દૂર કરે છે दूर करती है ॥ १७१½ ॥

171-171½. Laxation will eliminate pitta or kapha-pitta lodged in the habitat of the pitta, while enemata will eliminate all the three kinds of morbid matter lodged in the colon.

ज्वरे अनुवासनप्रयोगः—

ज्वरे पुराणे संक्षीणे कफपित्ते दृढाग्नये ॥१७२॥
रूक्षबद्धपुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ।

पुराणे જૂના पुराने, **ज्वरे** તાવમાં ज्वरमें, **कफपित्ते** કફ અને પિત્ત कफ और पित्त, **संक्षीणे** ક્ષીણ થતાં क्षीण होने पर, **दृढाग्नये** પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા प्रदीप्त अग्निवाले, **रूक्षबद्धपुरीषाय** અને રૂક્ષ તથા બંધાયેલા મળવાળા રોગીને रूक्ष और ग्रथित मलवाले रोगीको, **अनुवासनम्** અનુવાસન अनुवासन, **प्रदद्यात** આપવું देना चाहिए ॥ १७२½ ॥

172-172½. Unctuous enema should be given in chronic fever in conditions where the kapha and pitta have diminished, the digestive fire is strong and the stools are dry and constipated.

ज्वरे शिरोविरेचनप्रयोगः—

गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च ॥१७३॥
जीर्णज्वरे रुचिकरं कुर्यान्मूर्धविरेचनम् ।

जीर्णज्वरे જીર્ણજ્વરમાં जीर्णज्वरमें, **शिरसः** માથાના मस्तकके, **गौरवे** ભારીપણામાં भारीपनमें, **शूले** તથા શૂલમાં तथा शूलमें, **इन्द्रियेषु विबद्धेषु च** અને ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં જડ થઈ ગઈ હોય ત્યારે और इन्द्रियोंके विषयग्रहणमें जड़ीभूत होने पर, **रुचिकरम्** રુચિકારક रुचिकारक, **मूर्धविरेचनम्** શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, **कुर्यात्** કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ १७३½ ॥

173-173½. Agreeable errhine medications should be given in heaviness of the head, headache, and impairment

१७३½. कुर्यात्—दद्यात् (ग.)
,, कुर्यान्मूर्धविरेचनम्—दद्यात् शीर्षविरेचनम् (च)
,, मूर्धविरेचनम्—शीर्षविरेचनम् (थ.)

of the sense-functions occurring in chronic fevers.

जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादिविधानम्—

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परिषेकावगाहने ॥१७४॥
विभज्य शीतोष्णकृतं कुर्याज्जीर्णे ज्वरे भिषक् ।

जीर्णे ज्वरे જીર્ણ જ્વરમાં जीर्णज्वरमें, **भिषक्** વૈદ્યે वैद्यको, **शीतोष्णकृतम्** ઠંડી અને ગરમીથી થયેલા જ્વરનો शीत और उष्ण कारणसे हुए ज्वरका, **विभज्य** વિવેક કરીને विवेक करके, **अभ्यङ्गान् च** અભ્યંગો अभ्यङ्ग, **प्रदेहान् च** પ્રદેહો प्रदेह, **परिषेक-** પરિષેક परिषेक, **अवगाहने** તથા અવગાહનનો તથા अवगाहनका, **कुर्यात्** પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ १७४½ ॥

174-174½. The physician having ascertained whether heat or cold is the causative factor of the chronic fever should administer suitable inunctions and applications, affusions and baths.

तैराशु प्रशमं याति बहिर्मार्गगतो ज्वरः ॥१७५॥
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्धते ।

तैः તેઓથી उनसे, **बहिर्मार्गगतः** બહિર્માર્ગગત बहिर्मार्गगत, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **आशु** જલદી शीघ्र, **प्रशमम्** પ્રશાન્ત प्रशान्त, **याति** થાય છે होता है, **अङ्गानि** અંગોને अंगोंको, **सुखम्** સુખ सुख **लभन्ते** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, **बलम्** બળ बल, **वर्णः च** અને વર્ણની और वर्णकी, **वर्धते** વૃદ્ધિ થાય છે वृद्धि होती है ॥ १७५½ ॥

175-175½. By this means the fever which has remained only in the peripheral parts is soon removed, the body restored to ease, and vitality and complexion are enhanced.

धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ॥१७६॥
त्वङ्मात्रशेषा येषां च भवत्यागन्तुरन्वयः ।

त्वङ्मात्रशेषाः ત્વચા માત્રમાં શેષ રહેલા सिर्फ त्वचामें अवशिष्ट, **येषाम् च** તથા જેઓનું તથા जिनके, **आगन्तुः** આગન્તુ(ભૂતરૂપ) आगन्तु (भूतरूप), **अन्वयः** કારણ હોય છે कारण होता है, **जीर्णज्वराः** તે જીર્ણ જ્વરો वे जीर्णज्वर, **धूपन-** ધૂપ धूप, **अञ्जनयोगैः च** અને અંજનના પ્રયોગોથી और अञ्जनके प्रयोगोंसे, **शमम् यान्ति** શાન્ત થાય છે शान्त होते हैं ॥ १७६½ ॥

176-176½. The chronic fever whose residual effects are left only in the skin, get allayed by fumigation and collyrium procedures; so also the fever which is induced by external causes like spirit-possession.

इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥१७७॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **सिद्धः** ફલ આપનાર फलप्रद, **ज्वरघ्नः** જ્વરનાશક ज्वरनाशक, **क्रियाक्रमः** ચિકિત્સાક્રમ चिकित्साक्रम **संप्रकाशितः** સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરી છે संपूर्णतया प्रकाशित किया है ॥ १७७ ॥

177. Thus we have described the effective line of treatment for the cure of fever.

ज्वरितानां यवाग्वाद्यर्थे प्रशस्तानि धान्यानि—

येषां त्वेष क्रमस्तानि द्रव्याण्यूर्ध्वमतः शृणु ।

येषाम् तु વળી ચિકિત્સામાં ઉપયોગી જેઓનો चिकित्सामें उपयुक्त जिनका, **एषः क्रमः** આ ક્રમ કહ્યો છે यह क्रम कहा गया है, **तानि द्रव्याणि** તે દ્રવ્યોને उन द्रव्योंको, **अतः ऊर्ध्वम्** હવે પછી इसके आगे, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥१७७½॥

177½. We shall now describe the articles required in these procedures in their due order.

१७४. परिषेकावगाहने–सस्नेहान् सावगाहनान् (ध. ड. द.)
,, ,, –सस्नानान् सावगाहनान् (फ.)
१७४½. शीतोष्णकृतं–शीतोष्णतया (ब. भ.)

ज्वरे यवागूयोगाः —

रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ॥१७८॥
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ।

ज्वरितानाम् તાવવાળાને ज्वरवालेको, **यवागू-** યવાગૂ यवागू, **ओदन-** ભાત भात, **लाजार्थे** અને લાજા માટે और लाजाके लिए, **ज्वरापहाः** જ્વરનાશક ज्वरनाशक, **पुराणाः** જૂની पुराणे, **रक्तशाल्यादयः** રાતી શાળ વગેરે लाल शालि आदि, **षष्टिकैः सह** સાઠી ચોખા સાથે साठी चावलके साथ, **हिताः** હિતકારક છે हितकारक हैं ॥ १७८½ ॥

178-178½. In the preparations of gruels, cooked rice and roasted paddy, old red sali and other kinds of rice and also shashtika rice are recommended for administration to the fever patient as they are curative of fever.

लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृताम् ॥१७९॥
पिबेज्ज्वरी ज्वरहरां क्षुद्वानल्पाग्निरादितः ।
अम्लाभिलाषी तामेव दाडिमाम्लां सनागराम् ॥१८०॥
सृष्टविट् पैत्तिको वाऽथ शीतां मधुयुतां पिबेत् ।

अल्पाग्निः મન્દાગ્નિવાળો मन्दाग्निवाला, **क्षुद्वान्** ભૂખ્યો क्षुधायुक्त, **ज्वरी** જ્વરનો રોગી ज्वरका रोगी, **आदितः** પ્રથમ प्रथम, **पिप्पलीनागरैः** પીપર અને સૂંઠ નાખીને पिप्पली और सोंठ डालकर, **शृताम्** પકાવેલી पकाई हुई, **सुखजराम्** જલદી પચી જાય એવી शीघ्र पचनेवाली, **लाजपेयाम्** લાજાની પેયાને लाजाकी पेयाको, **पिबेत्** પીએ पीवे, **अम्लाभिलाषी** ખટાઈની ઇચ્છાવાળાએ अम्लकी इच्छावाला, **ताम् एव** એ જ યવાગૂને उसी यवागूको, **सनागराम्** સૂંઠ સાથે सोंठके साथ, **दाडिमाम्लाम्** દાડમની ખટાઈવાળી पीवी दाडिमकी खटाईके साथ पीवे, **सृष्टविट्** પાતળા ઝાડાવાળાએ पतले दस्तवाला, **पैत्तिकः** અથવા અથવા પિત્તપ્રકૃતિવાળાએ अथवा पित्तप्रकृतिवाला, **शीताम्** તેને ઠંડી કરી उसे शीतल करके, **मधुयुताम्** મધ નાખી शहद डाल कर, **पिबेत्** પીવે पीवे ॥ १७९-१८०½ ॥

179-180½. The fever-patient whose digestive fire is weak, should take in the beginning, when hungry, thin gruel and roasted paddy prepared with long pepper and dry ginger. This gruel is easily digested. If the patient wishes for acid taste, this gruel may be prepared with sour pomegranates, and dry ginger. If the patient is suffering from diarrhea or is of the pitta habitus, he may take it well-cooled and mixed with honey.

पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्वबस्तिशिरोरुजि ॥१८१॥
श्वदंष्ट्राकण्टकारिभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिबेत् ।

पार्श्व- પડખાં पार्श्व, **बस्ति-** મૂત્રાશય बस्ति, **शिरोरुजि** અને માથાના દરદમાં और मस्तककी वेदनामें, **श्वदंष्ट्रा-** ગોખરુ गोखरू, **कण्टकारिभ्याम्** અને ભોરીંગણીથી और कटेरीसे, **सिद्धाम्** સિદ્ધ કરેલી सिद्ध की हुई, **ज्वरहराम्** જ્વરનાશક ज्वरनाशक, **रक्तशालीनाम्** લાલશાળની रक्तशालिकी, **पेयाम्** वा પેયાને पेयाको, **पिबेत्** પીવી पीवे ॥ १८१½ ॥

181-181½. If the fever-patient is suffering from pain in the side of the chest and hypogastric region or in the head, he should take the fever-curing thin gruel of red rice prepared with small caltrops and yellow-berried nightshade

ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः १८२
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।

ज्वरातिसारी જ્વરાતિસારવાળો ज्वरातिसारयुक्त, **नरः** મનુષ્ય मनुष्य, **पृश्निपर्णी-** પૃશ્નિપર્ણી पिठवन, **बला-** બલા बला, **बिल्व-** બીલાં बेलगिरी, **नागर-** સૂંઠ सोंठ, **उत्पल-** કમળ कमल, **धान्यकैः** તથા ધાણાથી तथा धनियांसे, **शृताम्** પકાવેલી पकाई हुई, **साम्लाम्** અમ્લ રસવાળી अम्लरसयुक्त, **पेयाम्** वा પેયાને पेयाको, **पिबेत्** પીએ पीवे ॥ १८२½ ॥

१८२½. पृश्निपर्णी—शाकपर्णी (च.)

182-182½. If the fever-patient is suffering from diarrhea he may take the gruel prepared with painted-leaved uraria, heart-leaved sida, bael, dry ginger, blue lotus and coriander and mixed with sour article.

शृतां विदारीगन्धाद्यैर्दीपनीं स्वेदनीं नरः ॥१८३॥
कासी श्वासी च हिक्की च यवागूं ज्वरितः पिबेत् ।

कासी ઉધરસવાળા खांसीयुक्त, श्वासी च શ્વાસવાળા श्वासवाला, हिक्की च અને હેડકીવાળા और हिक्कावाला, ज्वरितः જ્વરના રોગી ज्वररोगी, नरः મનુષ્યે मनुष्य, विदारीगन्धाद्यैः શાલપર્ણી આદિથી शालपर्णी आदिसे, शृताम् પકાવેલી पकाई हुई, दीपनीम् દીપન दीपन, स्वेदनीम् અને સ્વેદ લાવનારી और पसीना लानेवाली, यवागूम् યવાગૂને यवागूको, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १८३½ ॥

183-183½. The fever-patient suffering from cough, dyspnea, or hiccup may drink the gruel prepared with the tick trefoil group of drugs, which is digestive stimulant and diaphoretic.

विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृताम् ॥१८४॥
सर्पिष्मतीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ।

विबद्धवर्चाः બંધાઈ ગયેલા મળવાળા बद्ध मलवाला, ज्वरी જ્વરના રોગીએ ज्वररोगी, दोषानुलोमनीम् દોષોનું અનુલોમન કરનારી दोषोंका अनुलोमन करनेवाली, पिप्पली- પીપર पिप्पली, आमलकैः તથા આમળાંથી तथा आंवलोंसे, शृताम् સિદ્ધ કરેલી सिद्ध की हुई, सयवाम् અને જવથી યુક્ત और जौयुक्त, सर्पिष्मतीम् ઘીવાળી घृतयुक्त, पेयाम् પેયા पेयाको, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १८४½ ॥

184-184½. If the stools have become scybalous, the fever-patient may drink the thin gruel prepared with long pepper and emblic myrobalans and mixed with barley and ghee. This gruel regulates the peristaltic movement.

कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत् पेयां शृतां ज्वरी ॥१८५॥
मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यामलकनागरैः ।

कोष्ठे विबद्धे જો બદ્ધકોષ્ઠતા હોય यदि बद्धकोष्ठता हो, सरुजि અને પેટમાં પીડા હોય તો और पेटमें दर्द हो तो, ज्वरी જ્વરના રોગીએ ज्वरका रोगी, मृद्वीका- દ્રાક્ષ मुनक्का, पिप्पलीमूल- પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, चव्य- ચવક चव्य, आमलक- આમળાં आंवले, नागरैः અને સૂંઠથી और सोंठसे, शृताम् પકાવેલી पकाई हुई, पेयाम् પેયા पेयाको, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १८५½ ॥

185-185½. If the bowels are constipated and there is colicky pain, the fever-patient should drink the thin gruel prepared with grapes, roots of long pepper, chaba pepper, emblic myrobalan and dry ginger.

पिबेत् सबिल्वां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ॥१८६॥
बलावृक्षाम्लकोलाम्लकलशीधावनीशृताम् ।

ज्वरे જો જ્વર यदि ज्वर, सपरिकर्तिके વાઢવાળો હોય તો परिकर्तिकायुक्त हो तो, सबिल्वाम् બીલીસહિત वेलगिरीके साथ, बला- બલા बला, वृक्षाम्ल- કોકમ कोकम, कोलाम्ल- ખાટાં બોર खट्टे बेर, कलशी- પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, धावनी- અને ભોરીંગણીથી और कण्टकारीसे, शृताम् પકાવેલી पकाई हुई, पेयाम् પેયા पेयाको, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १८६½ ॥

186-186½. If there is griping pain, the fever-patient should drink the gruel prepared with heart-leaved sida, fruits of the kokam butter tree, sour jujube, painted leaved uraria and yellow-berried nightshade and mixed with the bael fruit.

अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः पिबेत् पेयां सशर्कराम् ॥१८७

नागरामलकैः सिद्धां घृतभृष्टां ज्वरापहाम् ।

अस्वेदनिद्रः પસીના તથા નિદ્રારહિત पसीना तथा निद्रारहित, **तृष्णार्तः** અને તરસથી પીડાતા જ્વરના રોગીએ और तृषापीडित ज्वरी, **सशर्कराम्** સાકરવાળી चीनीयुक्त, **नागर-** સૂંઠ सोंठ, **आमलकैः** તથા આમળાંથી और आंवलेसे, **सिद्धाम्** પકાવેલી पकाई हुई, **घृतभृष्टाम्** ઘીથી વઘારેલી घीसे छोंकी हुई, **ज्वरापहाम्** જ્વરનાશક ज्वरनाशक, **पेयाम्** પેયા पेयाको, **पिबेत्** પીવી पीवे ॥ १८७½ ॥

187-187½. If there is no perspiration or sleep and the patient is afflicted with thirst, he may drink the gruel prepared with dry ginger and emblic myrobalan, mixed with sugar and seasoned with ghee; this gruel is alleviative of fever.

ज्वरितानां यूषार्थे हितान्यन्नानि—

मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ॥१८८॥
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

यूषसात्म्यानाम् યૂષ જેને સાત્મ્ય છે એવા यूष जिनको सात्म्य है ऐसे, **ज्वरितानाम्** જ્વરના રોગીઓને ज्वरके रोगियोंको, **यूषार्थे** યૂષ માટે यूषके लिए, **मुद्गान्** મગ मूंग, **मसूरान्** મસૂર मसूर, **चणकान्** ચણા चने, **समकुष्ठकान्** અને મઠસહિત और मोठके साथ, **कुलत्थान्** કળથી कुलथी, **प्रदापयेत्** દેવાં જોઈએ देना चाहिए ॥ १८८½ ॥

188-188½. Green gram, lentils, chick-pea, horse-gram, math gram, may be used for preparing the soup for those fever-patients who are habituated to soup-drinking.

ज्वरितानां हितानि शाकानि —

पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापचेलिकम् ॥१८९॥
कर्कोटकं कठिल्लं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ।

सफलम् ફળસહિત फलसहित, **पटोलपत्रम्** પરવળનાં પાન परवलके पत्ते, **कुलकम्** કારેલાં करेले, **पापचेलिकम्** પાઠા पाठा, **कर्कोटकम्** કંટોલાં ककोड़े, **कठिल्लम् च** અને લાલ સાટોડી और लाल पुनर्नवा, **शाकम्** એઓનાં શાકને इनके शाकको **ज्वरे** જ્વરમાં ज्वरमें, **हितम्** હિતકારક हितकारक, **विद्यात्** જાણવાં જોઈએ जानना चाहिए ॥ १८९½ ॥

189-189½. Leaves and fruits of the wild snake-gourd, carilla fruit, papachelika, karkotaka, hog's weed, are wholesome vegetables to be given in fever.

ज्वरितानां हितानि मांसानि—

लावान् कपिञ्जलानेणांश्चकोरानुपचक्रकान् ॥१९०॥
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिणान् पृषतांञ्छशान् ।
प्रदद्यान्मांससात्म्याय ज्वरिताय ज्वरापहान् ॥१९१॥
ईषदम्लाननम्लान् वा रसान् काले विचक्षणः ।

विचक्षणः ચતુર વૈદ્ય कुशल वैद्य, **काले** યોગ્ય કાળે योग्य कालमें, **मांससात्म्याय** માંસના સાત્મ્યવાળા मांसके सात्म्यवाले, **ज्वरिताय** જ્વરના રોગીને ज्वरके रोगीको, **ज्वरापहान्** જ્વરનાશક ज्वरनाशक, **लावान्** લાવ लाव, **कपिञ्जलान्** કપિંજલ कपिञ्जल, **एणकान्** કાળિયાર મૃગ एण, **चकोरान्** ચકોર चकोर, **उपचक्रकान्** ઉપચક્રક उपचक्रक, **कुरङ्गान्** કુરંગ कुरंग, **कालपुच्छान् च** અને કાલપુચ્છ और कालपुच्छ, **हरिणान्** હરિણ हरिण, **पृषतान्** પૃષત पृषत, **शशान्** અને સસલાંના और खरगोशके, **रसान्** માંસરસોને मांसरसोंको, **ईषत्** થોડી थोड़ी, **अम्लान्** ખટાઈ સાથે खटाईके साथ, **अनम्लान् वा** અથવા ખટાઈરહિત अथवा खटाईरहित, **प्रदद्यात्** આપવા જોઈએ देवे ॥ १९०-१९१½ ॥

190-191½. Quail, grey partridge, black buck, chakor and small chakor, kuranga, black-tailed deer, cheetal deer, rabbit; the meat-juice of these

१८८½. यूषसात्म्यानां ज्वरितानां-यूषसात्म्याय ज्वरिताय (ग.च.)

animals, is curative of fever, and should be given by the wise physician at meal-time, not seasoned with acid or if at all slightly, to those fever-patients who are habituated to meat diet.

कुकुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिक्रौञ्चवर्तकान् ॥१९२॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।

केचित् કેટલાક कई, चिकित्सकाः વૈદ્યો वैद्य, ज्वरे તાવમાં ज्वरमें, कुकुटान् च કૂકડાં मुर्गे, मयूरान् च મોર मोर, तित्तिरि- તેતર तीतर, क्रौञ्च- ક્રૌંચ क्रौंच, वर्तकान् તથા વર્તકનાં માંસને और बटेरोंके मांसको, गुरूष्णत्वात् ગુરુ અને ઉષ્ણ હોવાથી गुरु और उष्ण होनेसे, न शंसन्ति સારાં ગણતા નથી अच्छे नहीं समझते ॥ १९२½ ॥

192-192½. Some physicians do not recommend the flesh of cocks, peacocks, partridges, cranes and quails, in fever, on account of these being heavy and hot in nature.

लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥ १९३॥
भिषङ्मात्राविकल्पज्ञो दद्यात्तानपि कालवित् ।

ज्वरे તાવમાં ज्वरमें, यदि જો यदि, लङ्घनेन લંઘનથી लंघनसे, अनिलबलम् વાયુનું જોર वायुका बल, अधिकम् વધારે अधिक, भवेत् થાય हो जाय, कालवित् તો કાળને સમજનાર तो कालज्ञानी, मात्रा- તથા માત્રા तथा मात्रा, विकल्पज्ञः અને વિકલ્પને જાણનાર और विकल्पको जाननेवाला, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, तान् अपि તેઓને પણ उनको भी, दद्यात् આપવાં देवे ॥१९३½ ॥

193-193½. If the strength of the vata becomes increased by lightening therapy, then the physician who is skilled in the knowledge of time, dosage and in the preparations of diets, may give the flesh of even these.

ज्वरे हितं पानम्—

घर्माम्बु चानुपानार्थं तृषिताय प्रदापयेत् ॥१९४॥
मद्यं वा मद्यसात्म्याय यथादोषं यथाबलम् ।

तृषिताय તાવવાળાને તરસ લાગે તો तृषावाले ज्वररोगीको, अनुपानार्थम् અનુપાન માટે अनुपान के लिए, घर्माम्बु ગરમ જળ गरम जल, मद्यसात्म्याय અથવા તો મદ્યસાત્મ્ય હોય તેને अथवा मद्यसात्म्यको, मद्यम् મદ્ય मद्य, यथादोषम् દોષાનુસાર दोषोंके अनुसार, यथाबलम् તથા બળ પ્રમાણે तथा बल के अनुसार, प्रदापयेत् આપવાં જોઈએ देना चाहिए ॥ १९४½ ॥

194-194½. When the patient is thirsty, he may be given warm water to drink after his diet, or wine, if he is habituated to alcohol, taking into account the patient's vitality and the morbidity of the humor.

नवज्वरे अपथ्यानि—

गुरूष्णस्निग्धमधुरान् कषायांश्च नवज्वरे ॥१९५॥
आहारान् दोषपक्त्यर्थं प्रायशः परिवर्जयेत् ।

नवज्वरे નવા જ્વરમાં नवज्वरमें, दोषपक्त्यर्थम् દોષોને પકાવવા માટે दोषोंके पाचनके लिए, गुरु-उष्ण-स्निग्ध-मधुरान् ગુરુ-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ અને મધુર રસવાળા गुरु-उष्ण-स्निग्ध और मधुर, कषायान् તથા કષાય રસવાળા तथा कषाय रसवाले, आहारान् च ખોરાકના પદાર્થોનો आहारोंका, प्रायशः ઘણું ખરું प्रायः, परिवर्जयेत् ત્યાગ કરવો त्याग करे ॥ १९५½ ॥

195-195½. In the early stage of fever, the heavy, hot and unctuous articles of sweet and astringent tastes should be generally avoided, with a view to allowing the morbidity to mature.

अन्नपानक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥१९६॥

१९६. अन्नपानक्रमः–अनुपानक्रमः (ब. ड.)

ज्वरघ्नः જ્વરનાશકપણાથી ज्वरनाशकतासे, सिद्धः સિદ્ધ થયેલો निश्चित, अन्नपानक्रमः અન્ન-પાનક્રમ अन्नपानक्रम, संप्रकाशितः પ્રકાશિત કર્યો છે बताया गया है ॥ १९६ ॥

196. Thus the rationale of the regimen of food and drink, curative of fever, has been fully described.

ज्वरघ्नाः कषायाः—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कषाया ज्वरनाशनाः ।

अतः ऊर्ध्वम् હવે પછી अब, ज्वरनाशनाः જ્વર-નાશક ज्वरनाशक, कषायाः કષાયો कषाय, प्रवक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે बताये जायेंगे ।

196½. Henceforward we shall describe antipyretic decoctions.

पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तपर्पटकं पिबेत् ॥१९७॥
सनागरं पर्पटकं पिबेद्वा सदुरालभम् ।
किराततिक्तकं मुस्तं गुडूचीं विश्वभेषजम् ॥१९८॥
पाठामुशीरं सोदीच्यं पिबेद्वा ज्वरशान्तये ।

ज्वरशान्तये જ્વરની શાંતિ માટે ज्वरकी शान्तिके लिए, मुस्तपर्पटकम् મોથ અને ખડસલિયો એઓનો मोथा और पित्तपापड़ा इनका, पाक्यम् ક્વાથ क्वाथ, पर्पटकम् सनागरम् ખડસલિયો અને સૂંઠ એઓનો ક્વાથ पित्तपापड़ा और सोंठ इनका क्वाथ, सदुरालभम् वा અથવા ખડસલિયો અને ધમાસો એઓનો ક્વાથ अथवा पित्तपापड़ा और दुरालभा इनका क्वाथ, पिबेत् પીવો पीवे, किराततिक्तकम् કરિયાતું चिरायता, मुस्तम् મોથ मोथा, गुडूचीम् ગળો गिलोय, विश्वभेषजम् અને સૂંઠ એઓનો ક્વાથ और सोंठ इनका क्वाथ, पाठाम् અથવા કાળી-પાટ अथवा पाठा, स-उदीच्यम् અને વાળાસહિત और उदीच्यके साथ, उशीरम् કાળો વાળો એઓનો ક્વાથ खस इनका क्वाथ, पिबेत् પીવો पीवे, शीतकषायम् वा અથવા આ પાંચ યોગોનો શીત કષાય પીવો अथवा इन पांचों योगोंका शीत कषाय पीवे ॥ १९७-१९८½ ॥

197-198½. (1) Nut-grass and trailing rungia; (2) dry ginger and trailing rungia; (3) trailing rungia and cretan prickly clover; (4) chiretta, nut-gass, guduch and dry ginger; (5) patha, cuscus grass and fragrant sticky mallow; decoctions or cold infusions of these decoctives may be drunk for the alleviation of fever.

ज्वरघ्ना दीपनाश्चैते कषाया दोषपाचनाः ॥१९९॥
तृष्णाऽरुचिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ।

एते આ ये, कषायाः કષાયો (ક્વાથો) कषाय, ज्वरघ्नाः જ્વરનાશક ज्वरघ्न, दीपनाः દીપન दीपन, दोष- पाचनाः દોષનું પાચન કરનારા दोषका पाचन करनेवाले, तृष्णा-अरुचि- તરસ તથા અરુચિને प्यास तथा अरुचिके, प्रशमनाः શાંત કરનારા प्रशामक, मुख-वैरस्य- અને મુખની નિરસતાને और मुखकी विरसताका, नाशनाः च દૂર કરનારા છે नाशकरनेवाले हैं ॥ १९९½ ॥

199-199½. These decoctives are febrifuge, digestive-stimulant, digestive of morbid humors and alleviative of thirst, anorexia and dysgeusia.

पञ्चसु विषमज्वरेषु हिताः पञ्च कषायाः—

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥२००॥
पटोलः सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।
निम्बः पटोलस्त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ ॥२०१॥
किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।
गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ॥२००॥
कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधाञ्ज्वरान् ।
संततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ २०३ ॥

कलिङ्गकाः ઈન્દ્રજવ इन्द्रजौ, पटोलस्य पत्रम् પરવળનાં પાન पटोलपत्र, कटुकरोहिणी અને કડુ और

१९९. दोषपाचनाः—दोषपावनाः (ढ.)
२०१. पटोलस्त्रिफला—पटोलं त्रिफला (ख. ध.)
,, मृद्वीका मुस्तवत्सकौ—मृद्विकामुस्तवत्सकाः (ध.)
२०३. पञ्चविधाञ्ज्वरान्—पञ्चविधं ज्वरम् (ख.)

कटुरोहिणी, पटोलः પરવલ પટોલ, सारिवा સારિવા सारिवा, मुस्तम् મોથ मोथा, पाठा કાળીપાટ पाठा, कटुकरोहिणी અને કડુ और कटुकी, निम्बः લીમડો नीम, पटोलः પરવલ परवल, त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला, मृद्वीका દ્રાક્ષ मुनक्का, मुस्तवत्सकौ મોથ અને ઇંદ્રજવ मोथा और इंद्रजौ, किराततिक्तम् કરિયાતું चिरायता, अमृता ગળો गिलोय, चन्दनम् ચન્દન चन्दन, विश्वभेषजम् અને સૂંઠ और सोंठ, गुडूची ગળો गिलोय, आमलकम् આમળાં आंवला, मुस्तम् અને મોથ और मोथा, अर्धश्लोक- समापनाः અર્ધા અર્ધા શ્લોકમાં પૂરા થતા आधे आधे श्लोकमें समाप्त होनेवाले, पञ्च આ પાંચ ये पांच कषायाः કષાયો कषाय, सन्ततम् સંતત संतत, सतत- સતત सतत, अन्येद्युः- અન્યેદ્યુષ્ક अन्येद्युष्क, तृतीयक- તૃતીયક तृतीयक, चतुर्थकान् तथा ચતુર્થક और चतुर्थक, पञ्चविधान् એ પાંચ પ્રકારના इन पांच प्रकारके, ज्वरान् જ્વરોને ज्वरोंको, आशु જલદી शीघ्र, शमयन्ति શાંત કરે છે शमन करते हैं ॥ २००-२०३ ॥

200-203. (1) Kurchi seeds, leaves of wild snake-gourd and kurroa; (2) wild snake-gourd, indian sarsaparilla, nut-gass, patha and kurroa; (3 Neem, snake-gourd, the three myrobalans, grapes nut-grass and kurchi seeds; (4) chiretta, guduch, sandalwood and dry ginger; (5) guduch, emblic myrobalan and nut-grass; these five prescriptions, one in each hemistich of the above verses, soon cure the five kinds of fevers viz., continuous, remittent, quotidian, tertian and quartan.

ज्वरे वत्सकादिकषायः —

वत्सकारग्वधौ पाठां षड्ग्रन्थां कटुरोहिणीम् ।
मूर्वां सातिविषां निम्बं पटोलं धन्वयासकम् ॥२०४॥
वचां मुस्तमुशीरं च मधुकं त्रिफलां बलाम् ।
पाक्यं शीतकषायं वा पिबेज्ज्वरहरं नरः ॥२०५॥

वत्सक- आरग्वधौ ઇંદ્રજવ, ગરમાળો इन्द्रजौ, अमलतास, पाठाम् કાળીપાટ पाठा, षड्ग्रन्थाम् શ્વેત વજ શ્વેત वचा, कटुरोहिणीम् કડુ कटुरोहिणी, सातिविषाम् અતિવિષસહિત अतीससहित, मूर्वाम् મોરવેલ मूर्वा, निम्बम् લીમડો नीम, पटोलम् પરવળ परवल, धन्वयासकम् ધમાસો धमासा, वचाम् વજ वच, मुस्तम् મોથ मोथा, उशीरम् च અને વાળો और खस, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, त्रिफलाम् ત્રિફલા त्रिफला, बलाम् અને બલા और बला, ज्वरहरम् એઓનો જ્વરનાશક इनका ज्वरनाशक, पाक्यम् કવાથ क्काथ, शीत- कषायम् वा અથવા શીત કષાય या शीत कषाय, नरः જ્વરવાળા મનુષ્ય ज्वरित मनुष्य, पिबेत् પીવો पीवे ॥२०४-२०५॥

204-205. Kurchi seeds, purging cassia, patha, white sweet flag, kurroa, trilobed virgin bower, indian atees, neem, wild snake-gourd, cretan prickly clover, sweet flag, nutgrass, cuscus grass, liquorice, the three myrobalans and heart-leaved sida—decoction or cold infusion of these decoctives should be drunk by the patient for the relief of fever.

ज्वरे मधूकादिहिमः —

मधूकमुस्तमृद्वीकाकाश्मर्याणि परूषकम् ।
त्रायमाणामुशीरं च त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥२०६॥
पीत्वा निशि स्थितं जन्तुर्ज्वराच्छीघ्रं विमुच्यते ।

मधूक- મહુડાં महुवा, मुस्त- નાગરમોથ मोथा, मृद्वीका- દ્રાક્ષ मुनक्का, काश्मर्याणि શીવણ गम्भारी फल, परूषकम् ફાલસા फालसा, त्रायमाणाम् ત્રાયમાણ त्रायमाण, उशीरम् વાળો खस, त्रिफलाम् ત્રિફલા त्रिफला, कटुरोहिणीम् च અને કડુ और कटुरोहिणी, निशि स्थितम् એઓનો શીત કષાય इनका शीत कषाय, पीत्वा પીવાથી पी कर, जन्तुः મનુષ્ય मनुष्य, ज्वरात्

२०५. मुस्तमुशीरं–मुस्तमुशीराणि (ब.)

२०६. त्रायमाणामुशीरं च–त्रायमाणा (च.)
,, उशीरं च–ऽशीराणि (ख. ब.)

જ્વરથી ज्वरसे, शीघ्रम् શીઘ્ર शीघ्र, विमुच्यते મુક્ત થાય છે मुक्त हो जाता है ॥ २०६½ ॥

206-206½. Mahwa, nutgrass, grapes, white teak, sweet falsah, zalil, euscus grass, the three myrobalans and kurroa; by drinking the cold infusion prepared by keeping these decoctives overnight in water, the patient is soon relieved of pyrexia.

ज्वरे अनुलोमनाः कषाययोगाः —

जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ॥२०७॥
विबद्धदोषो ज्वरितः कषायं सगुडं पिबेत् ।

विबद्धदोषः રુદ્ધ થયેલ દોષવાળા विबद्ध दोषवाला, ज्वरितः જ્વરના દરદીએ ज्वरका रोगी, जाति-आमलक-मुस्तानि ચમેલી, આમળાં, મોથ, चमेली, आंवला, मोथ, तद्वत् तथा और. धन्वयवासकम् ધમાસો એઓનો धमासा इनका, सगुडम् ગોળસહિત गुडयुक्त, कषायम् કષાય कषाय, पिबेत् પીવો पीवे ॥ २०७½ ॥

207-207½. A fever-patient having his morbid humors thickened and rendered immobile, may drink the decoctives of spanish jasmine, emblic myrobalan, nutgrass and cretan prickly clover with gur.

त्रिफलादिकषायः —

त्रिफलां त्रायमाणां च मृद्वीकां कटुरोहिणीम् ॥२०८॥
पित्तश्लेष्महरस्त्वेष कषायो ह्यानुलोमिकः ।
त्रिवृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥२०९॥

त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, त्रायमाणाम् ત્રાયમાણ त्रायमाण, मृद्वीकाम् દ્રાક્ષ मुनक्का, कटुरोहिणीम् च અને કડુ और कटुकी, एषः આ यह, कषायः કષાય कषाय, पित्त-श्लेष्म- हरः પિત્ત તથા કફને હરે છે पित्त तथा कफको हरता है, त्रिवृता- शर्करायुक्तः तु અને નસોતર તથા સાકર યુક્ત હોય તો। त्रिवृता और चीनी मिश्रित हो तो, आनुलोमिकः हि અનુલોમન કરે છે अनुलोमन करता है. पित्तश्लेष्मज्वरापहः તેમજ પિત્ત તથા કફના જ્વરનો નાશ કરે છે एवं पित्त-कफ ज्वरको नष्ट करता है ॥ २०८-२०९ ॥

208-209. The decoction prepared of the three myrobalans, zalil, grapes and kurroa is curative of pitta and kapha and regulates the peristaltic movement. This decoction if mixed with turpeth and sugar, serves also as a curative of the fever due to pitta and kapha.

सन्निपातज्वरे बृहत्यादियोगः —

बृहत्यौ वत्सकं मुस्तं देवदारु महौषधम् ।
कोलवल्ली च योगोऽयं सन्निपातज्वरापहः ॥२१०॥

बृहत्यौ બેઠી તથા ઊભી ભોરીંગણી छोटी और बडी कटेरी, वत्सकम् ઇંદ્રજવ इन्द्रजौ, मुस्तम् મોથ मोथा, देवदारु દેવદાર देवदार, महौषधम् સૂંઠ सोंठ, कोलवल्ली च તથા ગજપીપર तथा कोलवल्ली, अयम् योगः આ યોગ यह योग, सन्निपातज्वरापहः સન્નિપાત જ્વરને મટાડનાર છે सन्निपातज्वरका नाशक है ॥२१०॥

210. The decoction of yellow-berried and indian night-shades, kurchi seeds, nutgrass deodar, dry ginger and chaba pepper, is curative of the fever due to tri-discordance.

सन्निपातज्वरे शट्यादिगणः —

शटी पुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥२११॥
एष शट्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासतन्द्रासु शस्यते ॥२१२॥

शटी કચૂરો कचूर, पुष्करमूलम् પુષ્કરમૂળ पुष्करमूल, व्याघ्री ભોરીંગણી छोटी कटेरी, शृङ्गी કાકડાશીંગી काकडाशींगी, दुरालभा च ધમાસો दुरालभा, गुडूची

२०९. कषायो ह्यानुलोमिकः–कषायोऽप्यनुलोमिकः (च.)

ગળો। गिलोय, नागरम् સૂંઠ सोंठ, पाठा કાળીપાટ पाठा, किरातम् કરિયાતું चिरायता, कटुरोहिणी च અને કડુ और कटुकी, एष: આ यह, शट्यादिः શટ્યાદિ शटयादि, वर्गः વર્ગ वर्ग, सन्निपातज्वरापहः સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે सन्निपातज्वरका नाशक है, कास-हृद्ग्रह- અને ઉધરસ, છાતી ભીંસાવી खांसी, हृद्ग्रह, पार्श्वार्ति- પડખામાં પીડા पाइर्वशूल, श्वास- શ્વાસ श्वास, तन्द्रासु તથા તન્દ્રામાં और तन्द्रामें, शस्यते પ્રશસ્ત છે हितकर है ॥ २११-२१२ ॥

211-212. Zedoary, orris root, yellow-berried night-shade, galls and cretan prickly clover, guduch, dry ginger, patha, chiretta, kurroa; all these drugs of the zedoary group are curative of the fever arising from tri-discordance, and they are specially recommended when it is accompanied with cough, cardiac spasm, pain in the side of the chest, dyspnea and torpor.

सन्निपातज्वरे बृहत्यादिगणः —

बृहत्यौ पौष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥२१३॥
बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
कासादिषु च सर्वेषु दद्यात् सोपद्रवेषु च ॥२१४॥

बृहत्यौ બેઠી અને ઊભી ભોરીંગણી छोटी और बड़ी कटेरी, पौष्करम् પુષ્કરમૂળ पुष्करमूल, भार्गी ભારંગી भार्गी, शटी કચૂરો कचूर, शृङ्गी કાકડાશીંગી काकडासींगी, दुरालभा ધમાસો दुरालभा, वत्सकस्य च बीजानि ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, पटोलम् પરવળ परवल, कटुरोहिणी અને કડુ और कटुकी, बृहत्यादिः गणः આ બૃહત્યાદિ ગણને यह बृहत्यादि गण, सन्निपात-ज्वरापहः સન્નિપાતજ્વરનાશક सन्निपातज्वरका नाशक, प्रोक्तः કહ્યો છે कहा गया है, सोपद्रवेषु ઉપદ્રવસહિત उपद्रवसहित, सर्वेषु સર્વે सब, कासादिषु च ઉધરસ વગેરેમાં कासादिमें, दद्यात् તે આપવો इसे देना चाहिए ॥ २१३-२१४ ॥

213-214. Yellow-berried night-shade, indian night-shade, orris root, beetle killer, zedoary, galls, cretan prickly clover, kurchi seeds, wild snake-gourd and kurroa; all these drugs of the yellow-berried night-shade group are considered to be curative of fever due to tri-discordance. They may be given in all kinds of cough and other complications of fever.

पिपासाज्वरनाशनकषाययवागूनामतिदेशः —

कषायाश्च यवाग्वश्च पिपासाज्वरनाशनाः ।
निर्दिष्टा भेषजाध्याये भिषक्तानपि योजयेत् ॥२१५॥

पिपासा-ज्वर-नाशनाः પિપાસા તથા જ્વરનો નાશ કરનાર प्यास तथा ज्वरके नाशक, कषायाः च કષાયો कषाय, यवाग्वश्च તથા યવાગૂઓ तथा यवागुएं, भेषजाध्याये ભેષજચતુષ્કમાં भेषजचतुष्कमें, निर्दिष्टाः કહ્યાં છે बताये हैं, तान् તેઓનો उनको, अपि પણ भी, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, योजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोगमें लावे ॥ २१५ ॥

215. The physician may also use all the decoctions and medicated gruels, curative of thirst and fever, described in the chapters on drugs (1, 2, 3 & 4 Sutrasthana).

जीर्णज्वरे घृतयोगे युक्तिः —

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।
रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् २१६

रूक्षस्य રૂક્ષ દેહવાળાના रूक्ष देहवाले ज्वरितको, ये ज्वराः જે જ્વરો जो ज्वर, कषायैः કષાયથી कषायोंसे, वमनैः વમનથી वमनोंसे, लङ्घनैः લંઘનથી लंघनोंसे, लघुभोजनैः અને લઘુભોજનોથી और लघु भोजनोंसे, न शाम्यन्ति શાંત થતા નથી शांत नहीं होते, तेषाम् તેઓનું उनका, सर्पिः ઘી घी, भिषग्जितम् ઔષધ છે औषध है ॥ २१६ ॥

216. If the fever is not alleviated by the use of decoctions, emesis, lightening therapy and light-dieting in a patient in whose body the colloidal element is deficient, ghee is the sovereign remedy.

रूक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रूक्षितस्य च ।
यः स्यादनुबलो धातुः स्नेहवध्यः स चानिलः ॥२१७॥

ज्वरकरम् જ્વર કરનારું ज्वरको करनेवाला, तेजः તેજ (ગરમી) तेज, रूक्षम् રૂક્ષ છે रूक्ष है, तेजसा च અને તેજથી और तेजसे, रूक्षितस्य રૂક્ષ થયેલા રોગીનો रूक्ष बने पुरुषका, यः જે जो, धातुः ધાતુ धातु, अनुबलः स्यात् પાછળથી બળવાન થાય છે पश्चात् बलवान होता है, सः च તે वह, अनिलः વાયુ वायु, स्नेहवध्यः સ્નેહથી શાન્ત થાય છે स्नेहसे नष्ट होता है ॥ २१७ ॥

217. The heat-element, which is the cause of fever, is desiccative by nature. In the body of the patient who is desiccated by this element, there is provocation of the vata-humor as the necessary sequel. This vata-provocation yields to the oleation therapy.

जीर्णज्वरे कतिपयघृतयोगाः —

कषायाः सर्व एवैते सर्पिषा सह योजिताः ।
प्रयोज्या ज्वरशान्त्यर्थमग्निसंधुक्षणाः शिवाः ॥२१८॥

सर्पिषा सह ઘીની સાથે घृतसे, योजिताः યુક્ત કરેલા युक्त किये हुए, एते આ इन, सर्वे एव બધાય सब ही, कषायाः કષાયોનો कषायोंका, ज्वरशान्त्यर्थम् જ્વરની શાંતિ માટે ज्वरकी शांतिके लिए, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए, अग्निसंधुक्षणाः તેઓ અગ્નિને ઉદ્દીપ્ત કરનાર वे अग्निको उद्दीप्त करनेवाले, शिवाः અને હિતકર છે और हितकर हैं ॥२१८॥

218. All these decoctions with ghee are to be used for the alleviation of fever. They serve as activators of the gastric fire and are beneficial.

पिप्पल्यादिघृतम् —

पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।
कलिङ्गकास्तामलकी सारिवाऽतिविषा स्थिरा ॥२१९॥

द्राक्षामलकबिल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥२२०॥

क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम् ।
अंसाभितापमग्निं च विषमं संनियच्छति ॥२२१॥

पिप्पल्यः પીપર पिप्पली, चन्दनम् ચંદન चंदन, मुस्तम् મોથ मोथा, उशीरम् વાળો खस, कटुरोहिणी કડુ कटुकी, कलिङ्गकाः ઇન્દ્રજવ इंद्रजौ तामलकी ભોંય-આમલી भुंईआंवली, सारिवा સારિવા सारिवा, अतिविषा અતિવિષ अतीस, स्थिरा શાલપર્ણી शालपर्णी, द्राक्षामलक- દ્રાક્ષ, આમળાં मुनक्का, आंवला, बिल्वानि બીલી बेलकी छाल, त्रायमाणा ત્રાયમાણ त्रायमाण, निदिग्धिका તથા બેઠી ભોરીંગણી और छोटी कटेरी, एतैः એનાથી इनसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, घृतम् ઘી घृत, जीर्णज्वरम् જીર્ણ જ્વરનો जीर्ण ज्वरका, सद्यः શીઘ્ર तुरंत, अपोहति નાશ કરે છે नाश करता है, क्षयम् અને ક્ષય और क्षय, कासम् ઉધરસ कास, शिरःशूलम् મસ્તકશૂલ शिरःशूल, पार्श्वशूलम् પડખાનું શૂળ पार्श्वशूल, हलीमकम् હલીમક हलीमक, अंसाभितापम् ખભા તપવા अंसाभिताप, विषमम् च તથા વિષમ तथा विषम, अग्निम् અગ્નિનું अग्निको, संनियच्छति શમન કરે છે दूर करता है ॥ २१९-२२१ ॥

219-221. A medicated ghee prepared with long pepper, sandalwood, nut-grass, cuscus grass, kurroa, kurchi seeds, feather foil, indian sarsaparilla, tick-trefoil, grapes, emblic myrobalan, bael,

२१७. स्नेहवध्यः—स्नेहसाध्यः (घ. च. झ. ब. त. भ. प.)

२२०. एतैः—एभिः (च.)

,, जीर्णज्वरम्—ज्वरं जीर्णम् (ग. थ.)

२२१. क्षयं कासं शिरःशूलं—क्षयकासशिरःशूलं (प.)

zalil and yellow-berried night-shade soon cures chronic fevers, as also wasting, cough, headache, pain in the sides, Halimaka jaundice, heat in the shoulder region and irregularity of the gastric fire.

वासादिघृतम्—

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् ।
पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥२२२॥
पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।
कल्कीकृतैश्च विपचेद्घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥२२३॥

वासाम् અરડૂસી वासा, गुडूचीम् ગળો गिलोय, त्रिफलाम् ત્રિફલા त्रिफला, त्रायमाणाम् ત્રાયમાણ त्रायमाण, यवासकम् તથા ધમાસાનો और जवासा इनका, पक्त्वा ક્વાથ કરીને क्वाथ करके, तेन તે उस, कषायेण ક્વાથથી कषायसे, द्विगुणेन च અને બમણા तथा दुगुने, पयसा દૂધથી दूधसे, कल्कीकृतैश्च તથા કલ્ક કરવામાં આવેલાં कल्क किये गये, पिप्पली- પીપર पिप्पली, मुस्त- મોથ मोथा, मृद्वीका- દ્રાક્ષ मुनक्का, चन्दन- ચન્દન चन्दन, उत्पल- નીલ કમલ नील कमल, नागरैः તથા સૂંઠથી और सोंठ इनसे, जीर्णज्वरापहम् જીર્ણજ્વરનો નાશ કરનાર जीर्णज्वरनाशक, घृतम् ઘૃત घृत, विपचेत् સિદ્ધ કરવું पकावे ॥ २२२-२२३ ॥

222-223. Prepare a decoction of vasaka, guduch, the three myrobalans, zalil and camel-thorn plant; by adding to this decoction double its quantitity of milk and paste of long pepper, nut-grass, grapes, sandal-wood, blue water-lily and dry ginger, prepare a medicated ghee curative of chronic fever.

बलादिघृतम्—

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ।
निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥२२४॥
कृत्वा कषायं पेष्यार्थे दद्यात्तामलकीं शटीम् ।
द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥२२५॥
घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
क्षयकासशिरःशूलपार्श्वशूलांसतापनुत् ॥२२६॥

बलाम् બલા बला, श्वदंष्ट्राम् ગોખરુ गोखरू, बृहतीम् ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, कलसीम् પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, धावनीम् બેઠી ભોરીંગણી कंटकारी, स्थिराम् શાલપર્ણી शालपर्णी, निम्बम् લીમડો निंब, पर्पटकम् ખડસલિયો पर्पटक, मुस्तम् મોથ मोथा, त्रायमाणाम् ત્રાયમાણ त्रायमाण, दुरालभाम् તથા ધમાસો એઓનો और दुरालभा इनका, कषायम् ક્વાથ कषाय, कृत्वा કરી તેમાં बना कर उसमें, तामलकीम् તામલકી ભુંઇ आंवला, शटीम् કચૂરો कचूर, द्राक्षाम् દ્રાક્ષ मुनक्का, पुष्करमूलम् પુષ્કરમૂળ पोखरमूल, मेदाम् મેદા मेदा, आमलकानि च તથા આમળાં तथा आंवला, पेष्यार्थे એઓનો કલ્ક इनका कल्क, दद्यात् મેળવવો मिलावे, घृतम् पयः च તેમાં ઘી તથા દૂધ મેળવી उसमें घृत और दूध मिला कर, तत्-सिद्धम् તેથી પકાવેલું उससे पकाया गया, सर्पिः ઘી घृत, परम् અત્યંત अत्यन्त, ज्वरहरम् જ્વરનાશક છે ज्वरहर है, क्षय-कास- તથા ક્ષય, ઉધરસ तथा क्षय, कास, शिर शूल- મસ્તકશૂલ शिरशूल, पार्श्वशूल- પડખાંનું શૂલ पार्श्वशूल, अंसतापनुत् અને ખભાના તાપનો નાશ કરે છે और अंसतापको दूर करनेवाला है ॥ २२४-२२६ ॥

224-226. Prepare a medicated ghee in the decoction of heart-leavedghee sida, small caltrops, indian night-shade, painted leaved uraria, yellow-berried night shade, tick-trefoil, neem, trailing rungia, nut-grass, zalil, cretan prickly clover; with the paste of feather foil, zedoary, grapes, orris root, meda and emblic myrobalan adding ghee and milk. This medicated ghee

२२६. क्षय–तृष्णा (च. द. ब.)
शिरःशूलपार्श्वशूलांसतापनुत्–प्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् (ब.)

is an excellent remedy for fever. It also alleviates wasting, cough, headache, pain in the sides and heat in the shoulder region.

ज्वरे संशोधनयोग्या अवस्था—

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥२२७॥

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्यको, बहुदोषेभ्यः ઘણા દોષવાળા बहुत दोषयुक्त, ज्वरिभ्यः જ્વરના રોગીને ज्वरके रोगियोंको, कल्पे કલ્પસ્થાનમાં कल्पस्थानमें, यत् જે जो, ऊर्ध्वम् ઊર્ધ્વસંશોધન (વમન) ऊर्ध्वसंशोधन, अधः संशोधनम् च તથા અધઃસંશોધન (વિરેચન) एवं अधःसंशोधन, उपदेक्ष्यते કહેવામાં આવશે ते कहा जायगा वे, काले ઉચિત સમયે उचित समयमें, दद्यात् આપવાં જોઈએ देने चाहिएं ॥ २२७ ॥

227. The wise physician should give in due time purificatory procedures by the upper as well as lower channels, i. e. emesis and purgation with the preparations which will be described in the section on Pharmaceutics, in a condition of great morbidity in a fever-patient.

ज्वरे वमनयोगाः—

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
युक्तमुष्णाम्बुना पेयं वमनं ज्वरशान्तये ॥२२८॥

पिप्पलीभिः પીપર पिप्पली, कलिङ्गैः वा અથવા ઇન્દ્રજવ या इन्द्रजौ, मधुकेन वा युक्तम् કે જેઠીમધ સાથે अथवा मुलहठीके साथ, मदनम् મીંઢળરૂપ मैनफलरूप, वमनम् વમન वमन, ज्वरशान्तये જ્વરની શાંતિ માટે ज्वरकी शांतिके लिए, उष्णाम्बुना ઊના જળના અનુપાનથી गरम पानीके अनुपानसे, पेयम् પીવું पीना चाहिए ॥ २२८ ॥

228. The potion of emetic nut prepared with long pepper or with kurchi seeds or liquorice, should be taken with warm water as emetic dose for the relief of fever.

क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवणाम्बुना ।
ज्वरे प्रच्छर्दनं शस्तं मद्यैर्वा तर्पणेन वा ॥२२९॥

ज्वरे જ્વરમાં ज्वरमें, क्षौद्राम्बुना મધમિશ્રિત જળથી मधुयुक्त जलसे, इक्षोः रसेन શેરડીના રસથી ईखके रससे, अथवा અથવા या, लवणाम्बुना લવણોદકથી नमकके पानीसे, मद्यैः वा અથવા મદ્યથી या मद्यसे, तर्पणेन वा અથવા તર્પણથી या तर्पणसे, प्रच्छर्दनम् વમન वमन, शस्तम् શ્રેષ્ઠ છે हितकारी है ॥२२९॥

229. Emesis by means of hydromel, sugarcane juice, salt-solution, wine or demulcent drink is recommended in fever.

ज्वरे विरेचनयोगाः—

मृद्वीकामलकानां वा रसं प्रस्कन्दनं पिबेत् ।
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥२३०॥

मृद्वीका- દ્રાક્ષ मुनक्के, आमलकानाम् તથા આમળાંના और आंवलेका, रसम् वा રસરૂપ रसरूप, घृतभृष्टम् અથવા ઘીમાં સિદ્ધ કરેલ अथवा घीसे छोंककर सिद्ध किया, आमलकानम् रसम् वा આમળાના રસરૂપ आंवलेका रसरूप, ज्वरापहम् જ્વરનાશક ज्वरहर, प्रस्कन्दनम् વિરેચનને विरेचन, पिबेत् પીવું पीना चाहिए ॥ २३० ॥

230. The patient may take a purgative potion of the juice of grapes and emblic myrobalans or the juice of emblic myrobalans seasoned with ghee. This potion also relieves fever.

लिह्याद्वा त्रैवृतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिषा ।

२२७. ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्यः—ज्वरिणां बहुदोषाणाम् (च.)

२३०. प्रस्कन्दनं—प्रच्छर्दनम् (ख. ड. ढ. च. द.)

२३१. चूर्णं—चूर्णं (च.)

पिबेद्वा क्षौद्रमावाप्य सघृतं त्रिफलारसम् ॥२३१॥

मधुसर्पिषा મધ અને ઘીથી शहद और घृतसे, संयुक्तम् યુક્ત युक्त त्रैवृतम् નસોતરનું नसोतरका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, लिह्यात् વા ચાટવું चाटे, क्षौद्रम् आवाप्य અથવા મધ મેળવીને अथवा शहद मिलाके, सघृतम् ઘીની સાથે घृतयुक्त, त्रिफलारसम् वा ત્રિફલારસ त्रिफलाका रस, पिबेत् પીવો पीवे ॥२३१॥

231. He may lick turpeth powder mixed with honey and ghee. Or he may take the juice of the three myrobalans mixed with honey and ghee.

आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।
त्रिवृतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥२३२॥

ज्वरितः જ્વરરોગીએ ज्वररोगीको, आरग्वधम् वा ગરમાળાનું अमलतास, पयसा वा દૂધ સાથે दूधके साथ, मृद्वीकानां रसेन वा અથવા દ્રાક્ષના રસ સાથે या मुनक्केके रसके साथ, त्रिवृताम् અને નસોતર निसोत, त्रायमाणाम् અથવા ત્રાયમાણનું या त्रायमाण, पयसा દૂધની સાથે दूधके साथ, पिबेत् પાન કરવું पीना चाहिए ॥ २३२ ॥

232. Or he may take purging cassia with milk or grape-juice. Or the fever-patient may take turpeth or zalil with milk.

ज्वराद्विमुच्यते पीत्वा मृद्वीकाभिः सहाभयाम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्राक्षरसं नरः ॥२३३॥

मृद्वीकाभिः सह દ્રાક્ષના રસ સાથે मुनक्केके रसके साथ, अभयाम् હરડેના ચૂર્ણનું हरड़का चूर्ण, पीत्वा પાન કરીને पी कर, उष्णम् पयः-अनुपानम् અથવા ઊના દૂધના અનુપાનથી अथवा उष्ण दूधके अनुपानसे, द्राक्षारसम् દ્રાક્ષનો રસ मुनक्केका रस, पीत्वा वा પીને पी कर, नरः મનુષ્ય मनुष्य, ज्वरात् જ્વરથી ज्वरसे, विमुच्यते મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥ २३३ ॥

233. The patient is relieved of fever by taking a potion of grape-juice with chebulic myrobalan; or by taking grape-juice followed by a potion of warm milk.

ज्वरे क्षीरयोगाः —

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥२३४॥

ज्वरितः જ્વરનો રોગી ज्वरका रोगी, पञ्चमूलीशृतम् પંચમૂળથી સિદ્ધ કરેલ पंचमूलसे सिद्ध किया गया, पयः દૂધનું दूध, पीत्वा પાન કરવાથી पी कर, कासात् ઉધરસથી काससे, श्वासात् શ્વાસથી श्वाससे, शिरःशूलात् મસ્તકશૂલથી शिरःशूलसे, पार्श्वशूलात् પાર્શ્વશૂલથી पार्श्वशूलसे, चिरज्वरात् તથા જીર્ણ જ્વરથી और जीर्ण ज्वरसे, मुच्यते મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥ २३४ ॥

234. The patient, by taking the milk prepared with the decoction of the penta-radices, is relieved of cough, dyspnea, headache, pain in the sides and chronic fever.

एरण्डमूलोत्कथितं ज्वरात् सपरिकर्तिकात् ।
पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्बिल्वशलाटुभिः ॥२३५॥

एरण्ड-मूल-उत्कथितम् એરંડાના મૂળથી સિદ્ધ કરેલા एरण्डमूलसे सिद्ध, तद्वत् અને તે પ્રમાણે उसी तरह, बिल्व-शलाटुभिः બીલીનાં કાચાં ફળથી સિદ્ધ કરેલ कच्चे बेलसे सिद्ध, पयः દૂધ दूध, पीत्वा પીવાથી पी कर, सपरिकर्तिकात् પરિકર્તિકાસહિત परिकर्तिकायुक्त, ज्वरात् જ્વરથી ज्वरसे, विमुच्यते મનુષ્ય મુક્ત થાય છે मनुष्य मुक्त होता है ॥ २३५ ॥

235. The fever-patient, by taking the milk prepared with the decoction of the roots of castor plant or unripe

२३१. आवाप्य—आसाद्य (ङ. ध.)

२३४. चिरज्वरात्—सपीनसात् (प.)

,, पञ्चमूलीशृतं पयः—पञ्चमूलशृतं पयः (ख.)

२३५. एरण्डमूलोत्कथितं—एरण्डमूलैः क्वथितम् (ध.)

beal fruit is relieved of fever accompanied with griping pain.

त्रिकण्टकाद्यं पयः —

त्रिकण्टकबलाव्याघ्रीगुडनागरसाधितम् ।
वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोफज्वरहरं पयः ॥२३६॥

त्रिकण्टक- ગોખરુ गोखरू, **बला-** બલા वला, **व्याघ्री-** ભોરીંગણી छोटी कटेरी, **गुड-नागर-साधितम्** ગોળ તથા સૂંઠથી સિદ્ધ કરેલ गुड़ तथा सोंठसे साधित, **पयः** દૂધ दूध, **वर्चः-मूत्र-विबन्धघ्नम्** મળમૂત્રના અવરોધનો નાશ કરે છે मल तथा मूत्रके विबन्धका नाशक है, **शोफ-ज्वर-हरम्** તથા સોજાસહિત જ્વરને દૂર કરે છે एवं शोफ तथा ज्वरको दूर करता है ॥२३६॥

236. The milk prepared with small caltrops, heart-leaved sida, yellow-berried night-shade, gur and dry ginger is curative of the retention of feces and urine, edema and fever.

नागराद्यं पयः—

सनागरं समृद्वीकं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
शृतं पयः सखर्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥२३७॥

सनागरम् સૂંઠસહિત सोंठके साथ, **समृद्वीकम्** દ્રાક્ષસહિત मुनक्केके साथ, **सखर्जूरम्** અને ખજૂરસહિત एवं खजूरके साथ, **शृतम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, **पयः** દૂધ दूध, **सघृतक्षौद्रशर्करम्** ઘી, મધ અને સાકર સહિત પીવામાં આવતાં घृत, शहद और शर्कराके साथ पीनेपर, **पिपासाज्वर-** તરસ તથા જ્વરનો प्यास तथा ज्वरका, **नाशनम्** નાશ કરે છે नाशक होता है ॥ २३७ ॥

237. The milk prepared with dry ginger, grapes and dates, and taken with ghee, honey and sugar, is curative of thirst and fever.

चतुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः ।
धारोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥२३८॥

चतुर्गुणेन ચારગણા चौगुने, **अम्भसा** પાણીથી पानीके साथ, **शृतम्** સિદ્ધ કરેલું पकाया गया, **पयः** **वा** દૂધ दूध, **ज्वरहरम्** જ્વરનો નાશ કરે છે ज्वरनाशक है, **धारोष्णम्** અને ધારોષ્ણ और धारोष्ण, **पयः** **वा** દૂધ दूध, **वातपित्तज्वरम्** વાતપિત્તજ્વરનો वातपित्त ज्वरको, **सद्यः** શીઘ્ર शीघ्र, **जयेत्** જીતે છે जीत लेता है ॥ २३८ ॥

238. The milk boiled with four times its quantity of water, is curative of fever and the drinking of udder-warm milk soon subdues the fever due to vata and pitta.

जीर्णज्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।
पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वं भेषजैः शृतम् ॥२३९॥

पयः દૂધ दूध, **सर्वेषाम्** બધા सब, **जीर्णज्वरानाम्** જીર્ણજ્વરોનું जीर्णज्वरोंका, **परम्** પરમ उत्तम, **प्रशमनम्** પ્રશમન છે शामक है, **तत्** તેને उसे, **यथास्वम्** દોષ પ્રમાણે दोषानुसार, **भेषजैः** ઔષધોથી औषधोंसे, **शृतम्** સંસ્કાર આપી संस्कृतकर, **उष्णम्** ઊનું उष्ण, **शीतम्** **वा** અથવા ઠંડું या शीत, **पेयम्** પીવું पीना चाहिए ॥ २३९ ॥

239. Milk is the best sedative in all kinds of chronic fevers and it should be taken either cold or warm, medicated with suitable drugs.

ज्वरे निरूहानुवासनयोगाः —

प्रयोजयेज्ज्वरहरान्निरूहान् सानुवासनान् ।
पक्वाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥२४०॥

ये च જે जो, **सिद्धिषु** સિદ્ધિસ્થાનમાં सिद्धिस्थानमें, **वक्ष्यन्ते** કહેવામાં આવશે कही जायेंगी, **तान्** તે उन, **ज्वरहरान्** જ્વરને દૂર કરનારી ज्वरको नष्ट करनेवाली, **सानुवासनान्** અનુવાસનસહિત अनुवासनसमेत, **निरूहान्** નિરૂહ બસ્તિઓનો निरूह वस्तियोंका, **दोषे** દોષ दोषके, **पक्वाशयगते** પક્વાશયમાં રહ્યો હોય ત્યારે पक्वाशयमें होने पर, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ २४० ॥

२४०. वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु--सिद्धौ यानुपदेक्ष्यते (द.)

240. When the morbid humors have accumulated in the colon, antipyretic enemata of the evacuative and unctuous types, which will be described in the section on 'Success in Treatment,' should be given.

पटोलादिबस्तिः—

पटोलारिष्टपत्राणि सोशीरश्चतुरङ्गुलः ।
ह्रीबेरं रोहिणी तिक्ता श्वदंष्ट्रा मदनानि च ॥२४१॥
स्थिरा बला च तत् सर्वं पयस्यर्धोदके शृतम् ।
क्षीरावशेषं निर्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥२४२॥
कल्कैर्मदनमुस्तानां पिप्पल्या मधुकस्य च ।
वत्सकस्य च संयुक्तं बस्तिं दद्याज्ज्वरापहम् ॥२४३॥

पटोल-अरिष्टपत्राणि પરવળ તથા લીમડાનાં પાન पटोल और नीमके पत्र, सोशीरः વાળો તેમજ उशीर एवं, चतुरङ्गुलः ગરમાળો अमलतास, ह्रीवेरम् હીમેર सुगंधवाला, रोहिणी રોહિણી रोहिणी, तिक्ता કડુ तिक्ता, श्वदंष्ट्रा ગોખરુ गोखरू, मदनानि च મીંઢળ मैनफल, स्थिरा શાલપર્ણી शालपर्णी, बला च અને બલા और बला, तत् सर्वम् એ બધાને उन सबको, अर्धोदके અર્ધ જલવાળા आधा पानी मिले, पयसि દૂધમાં दूधमें, शृतम् પકાવી उबाल कर, क्षीरावशेषम् બાકી રહેલા દૂધના शेष दूधके, निर्यूहम् કવાથને क्वाथको, मधुसर्पिषा મધ અને ઘી સાથે मधु और घृतके साथ, संयुक्तम् મેળવી मिला कर, मदनमुस्तानाम् મીંઢળ, મોથ मैनफल, मोथा, पिप्पल्याः પીપર पिप्पली, मधुकस्य च જેઠીમધ मुलहठी, वत्सकस्य च અને ઈન્દ્રજવના તથા इन्द्रजौ इनके, कल्कैः કલ્કથી कल्कसे, संयुक्तम् યુકત કરીને मिश्रित कर, ज्वरापहम् જ્વરને દૂર કરનાર ज्वरनाशक, बस्तिम् બસ્તિ बस्ति, दद्यात् આપવી देवे ॥ २४१-२४३ ॥

241-243. Wild snake-gourd, neem leaves, cuscus-grass, purging cassia, fragrant sticky mallow, rohan, kurroa, small caltrops, emetic nut, tick-trefoil and heart-leaved sida—all these should be boiled in milk to which has been added half its quantity of water, and when the decoction is reduced to the quantity of milk, it should be mixed with honey, ghee and the paste of emetic nut, nut-grass, long pepper, liquorice and kurchi seeds. An enema of this preparation should be given for the relief of fever.

शुद्धे मार्गे हृते दोषे विप्रसन्नेषु धातुषु ।
गताङ्गशूलो लघ्वङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥२४४॥

मार्गे માર્ગ मार्गके, शुद्धे શુદ્ધ થતાં शुद्ध होने पर, दोषे દોષ दोषोंके, हृते દૂર થતાં निकल जाने पर, धातुषु અને ધાતુઓ और धातुओंके, विप्रसन्नेषु નિર્મળ થતાં शुद्ध होने पर, गताङ्गशूलः અંગની પીડાથી રહિત शारीरिक पीड़ासे रहित, लघ्वङ्गः તથા હલકા અંગવાળો થઈ हलके अङ्गवाला हो कर, सद्यः તરત तुरन्त, विज्वरः જ્વરરહિત ज्वररहित, भवति થાય છે हो जाता है ॥ २४४ ॥

244. The passages having been cleansed, the morbid matter eliminated, and the body elements having become pure, the patient soon becomes free from body-aches and fever, and light in his limbs.

आरग्वधादिबस्तिः—

आरग्वधमुशीरं च मदनस्य फलं तथा ।
चतस्रः पर्णिनीश्चैव निर्यूहमुपकल्पयेत् ॥२४५॥
प्रियङ्गुर्मदनं मुस्तं शताह्वा मधुयष्टिका ।
कल्कः सर्पिर्गुडः क्षौद्रं ज्वरघ्नो बस्तिरुत्तमः ॥२४६॥

२४५. आरग्वधमुशीरं च मदनस्य फलं तथा—आरग्वधमुशीराणि मदनस्य फलानि च (ग.)
,, मदनस्य फलं तथा—मधुकं मधुराणि च (प.)
,, चतस्रः पर्णिनीश्चैव—पर्णीश्चतस्रो मधुकं (ग.)

आरग्वधम् ગરમાળો अमलतास, **उशीरम्** च વાળો खस, तथा તથા तथा, **मदनस्य फलम्** મીંઢળ मैनफल, **चतस्रः पर्णिनीः च एव** અને ચાર પ્રકારની પર્ણિનીઓ એઓનો तथा चारों पर्णिनियां इनके, **निर्यूहम्** ક્વાથ काथको, **उपकल्पयेत्** તૈયાર કરવો। तैयार करे, **प्रियङ्गुः** તેમાં ઘઉંલા प्रियंगु, **मदनम्** મીંઢળ मैनफल, **मुस्तम्** મોથ मोथा, **शताह्वा** સુવા सौंफ, **मधुयष्टिका** तथा। જેઠીમધ એઓનો तथा मुलहठी इनका, **कल्कः** કલ્ક कल्क, **सर्पिर्गुडः** ઘી, ગોળ घी, गुड, **क्षौद्रम्** અને મધ એઓને મિશ્રિત કરી तथा मध इनको मिला कर, **बस्तिः** આપેલી બસ્તિ दी गई बस्ति, **उत्तमः** ઉત્તમ उत्तम, **ज्वरघ्नः** જ્વરનાશક છે ज्वरघ्न है ॥ २४५-२४६ ॥

245-246. A decoction may be prepared of purging cassia, cuscus grass, emetic nut and the tetrad of drugs known as Parnees, to which should be added the paste of perfumed cherry, emetic nut, nut-grass, dill and liquorice, and ghee, gur and honey. An enema prepared of this is a very good curative of fever.

गुडूच्यादिनिरूहः —

गुडूचीं त्रायमाणां च चन्दनं मधुकं वृषम् ।
स्थिरां बलां पृश्निपर्णीं मदनं चेति साधयेत् ॥२४७॥

गुडूचीम् ગળો गिलोय, **त्रायमाणाम्** ત્રાયમાણ त्रायमाण, **चन्दनम्** ચંદન रक्तचन्दन, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **वृषम्** च અરડૂસો अडूसा, **स्थिराम्** શાલપર્ણી शालपर्णी, **बलाम्** બલા बला, **पृश्निपर्णीम्** પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, **मदनम्** च અને મીંઢળ એઓનો और मैनफल इनका, **साधयेत्** ક્વાથ કરવો क्काथ करे ॥२४७॥

247. The physician should prepare a decoction of guduch, zalil, sandalwood, liquorice, vasaka, tick-trefoil, heart-leaved sida, painted leaved uraria and emetic nut.

रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सहितं भिषक् ।
पिप्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥२४८॥
ईषत्सलवणं युक्त्या निरूहं मधुसर्पिषा ।
ज्वरप्रशमनं दद्याद्बलस्वेदरुचिप्रदम् ॥२४९॥

भिषक् વૈદ્યે वैद्य, **जाङ्गल-मांसस्य** જાંગલ પશુ-પક્ષીઓના માંસના जांगल पशुपक्षियोंके मांसके, **रसेन सहितम्** રસવાળા रसवाले, **रसम्** તે રસમાં उस रसमें, **पिप्पली-फल-** પીપર, મીંઢળ पिप्पली, मैनफल, **मुस्तानाम्** મોથ मोथा, **मधुकस्य च** તથા જેઠીમધ એઓના और मुलहठी इनके, **कल्केन** કલ્કની સાથે कल्कके साथ, **ईषत् सलवणम्** થોડું લવણ નાખી थोड़ा नमक डाल कर, **मधुसर्पिषा** મધ અને ઘીની સાથે मधु और घृतसे, **युक्त्या** યુક્તિથી युक्तिपूर्वक, **बल-स्वेद-रुचि-प्रदम्** બળ, સ્વેદ અને રુચિકર वल, स्वेद और रुचिकर, **ज्वरप्रशमनम्** तथा જ્વર મટાડનાર और ज्वरघ्न, **बस्तिम्** નિરૂહ બસ્તિ निरूहबस्ति, **दद्यात्** આપવી देवे ॥२४८-२४९॥

248-249. Mixed with the meat-juice of jangala animals and the paste of long pepper, emetic nut, nutgrass and liquorice, honey and ghee and a little of salt, this decoction administered properly as an enema, will relieve fever and increase the vitality, perspiration and appetite.

जीवन्त्याद्यनुवासनम्—

जीवन्तीं मधुकं मेदां पिप्पलीं मदनं वचाम् ।
ऋद्धिं रास्नां बलां विश्वं शतपुष्पां शतावरीम् २५०
पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं च विपचेद्भिषक् ।
आनुवासनिकं स्नेहमेतं विद्याज्ज्वरापहम् ॥२५१॥

जीवन्तीम् જીવંતી जीवंती, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **मेदाम्** મેદા मेदा, **पिप्पलीम्** પીપર पिप्पली,

२५०. मदनम्—मरिचम् (ग. ह.)
,, विश्वं—बिल्वं (ध.)
२५१. एतं विद्यात्—एतं दद्यात् (ध.)

मदनम् મીંઢળ मैनफल, वचाम् વજ वच, ऋद्धिम् ઋદ્ધિ ऋद्धि, रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, बलाम् બલા बला, विश्वम् સૂંઠ सोंठ, शतपुष्पाम् સુવા सोया, शतावरीम् અને શતાવરી और शतावरी, पिष्ट्वा એઓના કલ્કથી इनके कल्कसे, भिषक् वैद्य वैद्य, क्षीरम् દૂધ दूध, जलम् પાણી जल, सर्पिः तैलम् च ઘી તથા તેલને घी और तैलको, विपचेत् એકત્ર પકાવવાં एकत्र पकावे, एतम् એ इस, आनुवासनिकम् અનુવાસનબસ્તિ માટેના अनुवासनके योग्य, स्नेहम् સ્નેહને स्नेहको, ज्वरापहम् જ્વરને દૂર કરનાર ज्वरघ्न, विद्यात् જાણવો जाने ॥ २५०-२५१ ॥

250-251. The physician may prepare an unctuous enema by boiling the paste of cork swallow-wort, liquorice, meda, long pepper, emetic nut, sweet flag, riddhi, indian groundsel, heart-leaved sida, dry ginger, dill and climbing asparagus with milk, water, ghee and oil. This unctuous preparation used as unctuous enema, is regarded as a cure for fever.

पटोलाद्यनुवासनम्—

पटोलपिचुमर्दाभ्यां गुडूच्या मधुकेन च ।
मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥२५२॥

पटोल-पिचुमर्दाभ्याम् પરવળ, લીમડો परवल, नीम, गुडूच्या ગળો गिलोय, मधुकेन च જેઠીમધ मुलहठी, मदनैः च અને મીંઢળથી और मैनफलसे, शृतः સિદ્ધ કરેલો पकाया हुआ, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, ज्वरघ्नम् જ્વરનાશક ज्वरनाशक, अनुवासनम् અનુવાસન છે अनुवासन है ॥ २५२ ॥

252. The unctuous article prepared with snake-gourd, neem, guduch, liquorice and emetic nut makes a very good antipyretic unctuous enema.

चन्दनाद्यनुवासनम्—

चन्दनागुरुकाश्मर्यपटोलमधुकोत्पलैः ।
सिद्धः स्नेहो ज्वरहरः स्नेहबस्तिः प्रशस्यते ॥२५३॥

चन्दन-अगुरु- ચંદન-અગર चंदन-अगुरु, काश्मर्य- શીવણી काश्मर्य, पटोल પરવળ परवल, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, उत्पलैः અને કાળું કમળ એઓથી और नील कमल इनसे, सिद्धः સિદ્ધ કરેલ साधित, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, ज्वरहरः જ્વરને દૂર કરનાર ज्वरनाशक, स्नेह-बस्तिः સ્નેહબસ્તિરૂપે स्नेहबस्तिरूपसे, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે श्रेष्ठ है ॥ २५३ ॥

253. The enema of unctuous article prepared with sandal- wood, eagle-wood, white teak, snake-gourd, liquorice and blue lotus is recommended as curative of fever.

ज्वरे शिरोविरेचनधूमवर्त्यतिदेशः—

यदुक्तं भेषजाध्याये विमाने रोगभेषजे ।
शिरोविरेचनं कुर्याद्युक्तिज्ञस्तज्ज्वरापहम् ॥२५४॥

युक्तिज्ञः યુક્તિ જાણનાર વૈદ્ય युक्तिज्ञ वैद्य, भेषजा-ध्याये ભેષજાધ્યાયમાં भेषजाध्यायमें, विमाने અને વિમાન-સ્થાનના और विमानस्थानके, रोगभेषजे રોગભિષગ્જિતીય નામના આઠમા અધ્યાયમાં रोगभिषग्जितीय नामके आठवें अध्यायमें, यत् જે जो, ज्वरापहम् જ્વરને દૂર કરનાર ज्वरनाशक, शिरोविरेचनम् શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, उक्तम् કહ્યું છે कहा है. तत् कुर्यात् તે યોજવું उसका प्रयोग करे ॥२५४॥

254 The wise physician should perform the anti-pyretic errhine procedures described previously in the chapter on drugs (1-2) and also in the chapter on treatment of disease in the section on Vimana (ch. 8).

यच्च नावनिकं तैलं याश्च प्राग्धूमवर्तयः ।
मात्राशितीये निर्दिष्टाः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि २५५

२५३. प्रशस्यते—प्रयुज्यते (च. द.)

प्राक् પહેલાં पूर्वमें, यत् च જે जो, नावनिकम् तैलम् નાવનિક(અણુ) તૈલ नस्यके लिए तैल, याः च અને જે और जो, धूमवर्तयः ધૂમવર્તિઓ धूमवर्तियां, मात्राशितीये માત્રાશિતીય અધ્યાયમાં मात्राशितीय अध्यायमें, निर्दिष्टाः કહેલ છે बताये गये हैं, ताः अपि તેઓનો પણ उनका भी, ज्वरेषु જ્વરમાં ज्वरोंमें, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥ २५५ ॥

255. The 'anu' nasal oil and cigars for smoking, described in the chapter on 'Eat in measure' (Sutra 1-5), may also be used in fever.

ज्वरे अभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकाः —

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परिषेकांश्च कारयेत् ।
यथाभिलाषं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरम् २५६

द्विविधम् બે પ્રકારના दोनों प्रकारके, ज्वरम् જ્વરને ज्वरका, शीतोष्णम् શીત અને ઉષ્ણ એ ભેદથી शीत और उष्ण इन भेदसे, विभज्य વિભાગ કરી विभाग कर, यथाभिलाषम् રોગીની ઇચ્છાનુસાર रोगीकी अभिलाषाके अनुसार, अभ्यङ्गान् च અભ્યંગ अभ्यङ्ग, प्रदेहान् च પ્રદેહ प्रदेह, परिषेकान् च અને પરિષેક और परिषेक, कारयेत् કરાવવા करावे ॥२५६॥

256. Inunctions, applications and affusions should be done as desired by differentiating the fever into two groups, one attended with heat and another with cold.

सहस्रधौतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम् ।
दाहज्वरप्रशमनं दद्यादभ्यञ्जनं भिषक् ॥२५७॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, सहस्रधौतम् હજારવાર ધોયેલું सहस्रधौत, सर्पिः वा ઘી घृत, चन्दनादिकम् અથવા ચન્દનાદિ या चन्दनादि, तैलम् वा તેલ तैल, दाहज्वरप्रशमनम् દાહયુક્ત જ્વરનું પ્રશમન કરનાર दाहयुक्त ज्वरका प्रशामक, अभ्यञ्जनम् અભ્યંગ તરીકે अभ्यंगके तौर पर, दद्यात् આપવું देवे ॥ २५७ ॥

257. The physician may administer inunction with the thousand times washed ghee or with compound sandal-wood oil, for the relief of fever accompanied with burning.

ज्वरे चन्दनाद्यं तैलम्—

अथ चन्दनाद्यं तैलमुपदेक्ष्यामः—

अथ હવે अब, चन्दनाद्यम् ચન્દનાદિ चन्दनादि, तैल તૈલનો तैल, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું बतायेंगे।

258-(1). Now we shall expound the compound sandal-wood oil.

चन्दनभद्रश्रीकालानुसार्यकालीयकपद्मापद्म-
कोशीरसारिवामधुकप्रपौण्डरीकनागपुष्पोदीच्यव-
न्यपद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतप-
त्रबिसमृणालशालूकशैवालकशेरुकानन्ताकुशका-
शेक्षुदर्भशरनलशालिमूलजम्बुवेतसवानीरगुन्द्रा-
ककुभासनाश्वकर्णस्यन्दनवातपोथशालतालधव-
तिनिशखदिरकदरकदम्बकाश्मर्यफलसर्जप्लक्षवट-
कपीतनोदुम्बराश्वत्थन्यग्रोधधातकीदूर्वेत्कटशृङ्गा-
टकमञ्जिष्ठाज्योतिष्मतीपुष्करबीजक्रौञ्चादनबदरी-
कोविदारकदलीसंवर्तकारिष्टशतपर्वाशीतकुम्भि-
काशतावरीश्रीपर्णीश्रावणीमहाश्रावणीरोहिणीशी-
तपाकयोदनपाकीकालाबलापयस्याविदारीजीवकर्ष-
भकमेदामहामेदामधुरसर्ष्यप्रोक्तातृणशून्यमोचर-
साटरूषकबकुलकुटजपटोलनिम्बशाल्मलीनारिकेल-

२५८. शैवालक—शैवलक (च.)
,, जम्बुवेतस—जम्बुवेत्रवेतस (क.)
,, सर्जप्लक्षवटकपीतन—सर्जप्लक्षकपीतन (क. च.)
,, इत्कट—इत्कटक (च.)
,, दूर्वेत्कट—दूर्वोत्कण्टक (ख.)
,, बदरी—बदर (च.)
,, शीतकुम्भिका—श्वेतकुम्भिका (च. ध.)
,, जीवकर्षभकमेदा—जीवकर्षभकक्षुद्रसहामेदा (च. छ)
,, महामेदा—क्षुद्रमहामेदा (च.)
,, बकुल—वकुल (प.)

खर्जूरमृद्वीकाप्रियालप्रियङ्गुधन्वनात्मगुप्तामधूकाना-मन्येषां च शीतवीर्याणां यथालाभमौषधानां कषायं कारयेत् ।

चन्दन- ચંદન रक्तचन्दन, भद्रश्री- श्वेत ચन्दन श्वेत चन्दन, कालानुसार्य- તગર तगर, कालीयक- પીળું ચન્દન पीत चन्दन, पद्मा- પદ્મા पद्मा, पद्मक- પદ્મક पद्मक, उशीर- વાળો खस, सारिवा- અનન્તા अनन्त-मूल, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, प्रपौण्डरीक- પ્રપૌંડરીક पुंडरिआकाठ, नागपुष्पा- નાગકેસર नागकेसर, उदीच्य- કાળો વાળો बालक, वन्यपद्म- વન્યપદ્મ वन्यपद्म, उत्पल- કાળું કમળ उत्पल, नलिन- નલિન नलिन, कुमुद- કુમુદ कुमुद, सौगन्धिक- સૌગન્ધિક सौगन्धिक, पुण्डरीक- પુંડરીક पुण्डरीक, शतपत्र- શતપત્ર शतपत्र, बिस- બિસ कमलनाल, मृणाल- મૃણાલ मृणाल, शालूक- શાલૂક शालूक, शैवाल- સેવાળ शैवाल कशेरुक- કસેરુ कसेरु, अनन्ता- અનન્તા अनन्ता, कुश- કુશમૂળ कुश, काश- કાસડાનાં મૂળ काश, इक्षु- શેલડી ईख, दर्भ- દર્ભમૂળ दाभ, शर- બરુ सरकन्डा, नल- નલમૂળ नदेकी जड, शालिमूल- શાળનાં મૂળ शालिमूल, जम्बु- જાંબુ जामुन, वेतस- વેતસ बैंत, वानीर- વાનીર वेतस, गुन्द्रा- ગુન્દ્રા गुन्द्रा, ककुभ- અર્જુન अर्जुन, असन- અસન असन, अश्वकर्ण- અશ્વકર્ણ अश्वकर्ण, स्यन्दन- સ્યન્દન स्यन्दन, वातपोथ- વાતપોથ वातपोथ, शाल- શાલ शाल, ताल- તાલ ताल, धव- ધવ धव, तिनिश- તિનિશ तिनिश, खदिर- ખેર खैर, कदर- કદર कदर, कदम्ब- કદમ્બ कदम्ब, काश्मर्यफल- શીવણનાં ફળ गम्भारीके फल, सर्ज- સર્જ सर्ज, प्लक्ष- પીપળ पिलखन, वट- વટ बट, कपीतन- કપીતન कपीतन, उदुम्बर- ઉંબરો गूलर, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, न्यग्रोध- ઘણી વડવાઈવાળો વડ बहुत जटावाला बरगद, धातकी- ધાવડી धाय, दूर्वा- દૂર્વા दूब, इत्कट- ઈકડ जइता, शृङ्गाटक- શીંગોડાં सिंघाडा, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मजीठ, ज्योतिष्मती- માલકાંકણી मालकांगनी, पुष्करबीज- કમળકાકડી कमलगटा, क्रौञ्चादन- ધીતેલા छोटे कसेरू, बदरी- બોર बेर, कोविदार- કાંચનાર कांचनार, कदली- કેળ केला, संवर्तक- બહેડાં संवर्तक, अरिष्ट- લીમડો नीम, शतपर्वा- ધ્રોળી ધ્રો शतपर्वा, शीतकुम्भिका- શીતકુમ્ભિકા शीतकुम्भिका, शतावरी- શતાવરી शतावरी, श्रीपर्णी- શ્રીપર્ણી गांभारी, श्रावणी- શ્રાવણી श्रावणी, महाश्रावणी- મહાશ્રાવણી महाश्रावणी, रोहिणी- રોહિણી रोहिणी, शीतपाकी- શીતપાકી शीतपाकी, ओदनपाकी- ઓદનપાકી ओदनपाकी, काला- કાલા काला, बला- બલા बलामूल, पयस्या- ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, विदारी- વિદારીકંદ विदारीकंद, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक मेदा- મેદા मेदा, महामेदा- મહામેદા महामेदा, मधुरसा- મધુરસા मधुरसा, ऋष्यप्रोक्ता- ઋષ્યપ્રોક્તા ऋष्यप्रोक्ता, तृणशून्य- તૃણશૂન્ય तृणशून्य, मोचरस- મોચરસ सेमलका गोंद, आटरूषक- અરડૂસો अडूसा, बकुल- બોલસરી बकुल, कुटज- કડાછાલ कुटज, पटोल- પટોલ पटोल, निम्ब- લીમડો नीम, शाल्मली- શેમળો सेमल, नारिकेल- નારિયેળ नारियल, खर्जूर- ખજૂર खजूर, मृद्वीका- દ્રાક્ષ मुनक्का, प्रियाल- ચારોલી चिरौंजी, प्रियङ्गु- ઘઉંલા प्रियंगु, धन्वन- ધન્વન धन्वन, आत्मगुप्ता- કૌંચાં केवांचबीज, मधूकानाम् મહુડાં महुवा, अन्येषाम् च અને બીજાં तथा अन्य, शीतवीर्याणाम् શીતવીર્ય शीतवीर्य, औषधानाम् ઔષધોમાંથી औषधोंमेंसे, यथालाभम् જેટલાં મળે તેટલાંનો जितने मिल सके उतनेका, कषायम् ક્વાથ क्वाथ, कारयेत् કરવો करे।

258-(2). Red sandal wood, white sandal wood, indian valerian, yellow sandal wood, beetle killer, himalayan cherry, cuscus grass, indian sarsaparilla, liquorice, tubers of white lotus, fragrant poon, fragrant sticky mallow, red lotus, blue water lily, indigo lotus, night flowering lotus, fragrant white lotus, white lotus, centipetal lotus, tubers of lotus, lotus stalk, lotus rhizome, moss, rushnut, indian sarsaparilla, small sacrificial grass, pen-reed grass, great reed, roots of paddy, jambul, country willow, vanira, elephant grass, arjun, spinous kino, asvakarna sal, syandana, palas, sal, palm, crane, oojein,

catechu, gum arabic, cadamba, fruit of white teak, sarja sal, yellow-barked fig, banyan, flowering peepul, gular fig, holy fig, nyagrodha banyan, fulsee flowers, scutch grass, prickly sesbane, indian water chestnut, indian madder, staff plant, seeds of lotus, kraunchadana, jujube, variegated mountain ebony, plantain, beleric myrobalan, neem, white scutch grass, saffron-mango, climbing asparagus, white teak, two kinds of east indian globe thistle, rohan, sitapaki, odanapaki, black turpeth, heart leaved sida, milky yam, white yam, jivaka, rishabhaka, meda, mahameda, trilobed virgin bower, rishyaprokta, screw pine, gum of silk cotton, vasaka, bakula, kurchi, snake-gourd, neem, silk-cotton, cocoanut, date, grapes buchanan's mango, perfumed cherry, indian linden, cowage, mahwa and other herbs of cooling potency; decoct whatever are available from this group of drugs.

तेन कषायेण द्विगुणितपयसा तेषामेव च कल्केन कषायार्धमात्रं मृद्वग्निना साधयेत्तैलम् ।

तेन कषायेण તે ક્વાથમાં उस कषायसे, द्विगुणितपयसा બમણું દૂધ મેળવી दूने दूधसे, तेषाम् एव च તે જ દ્રવ્યોના उन्हीं द्रव्योके, कल्केन કલ્ક સાથે कल्कसे, कषायार्धमात्रं ક્વાથથી અર્ધ પ્રમાણનું क्वाथसे आधा, तैलम् તેલ तैल, मृदु-अग्निना મંદાગ્નિ ઉપર मंद आंचसे, साधयेत् પકાવવું पकावे ।

258-(3). Til oil should be prepared with milk of double the quantity of the above-mentioned decoction and the paste of the same drugs; and the whole reduced to half its quantity on a slow fire.

एतत्तैलमभ्यङ्गात् सद्यो दाहज्वरमपनयति ।

एतत् આ यह, तैलम् તેલ तैल, अभ्यङ्गात् અભ્યંગ કરવાથી अभ्यंग करनेसे, दाहज्वरम् દાહજ્વરને दाहज्वरको, सद्यः શીઘ્ર तुरंत, अपनयति દૂર કરે છે दूर करता है ।

258-(4). This oil when used for anointing, soon cures fever accompanied with burning.

एतैरेव चौषधैरश्लक्ष्णपिष्टैः सुशीतैः प्रदेहं कारयेत् । एतैरेव च शृतशीतं सलिलमवगाहपरिषेकार्थं प्रयुञ्जीत ॥ २५८ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

अश्लक्ष्ण-पिष्टैः च બહુ બારીક ન વાટેલાં मोटी पीसी गई, सुशीतैः તથા ઠંડા तथा शीतल, एतैः एव આ જ इन्हीं, औषधैः ઔષધોથી औषधोंसे, प्रदेहम् પ્રદેહ (ખરડ) કરાવવો लेप करावे, एतैः एव च અને એ જ ઔષધોથી और इन्हीं औषधोंसे, शृतशीतम् ઉકાળીને ઠંડા કરેલા खौला कर ठंडे किये हुए, सलिलम् જળનો जलका, अवगाहपरिषेकार्थम् અવગાહ તથા પરિષેક માટે अवगाह तथा परिषेकके लिए, प्रयुञ्जीत પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, इति આ यह, चन्दनाद्यम् ચંદનાદ્ય चन्दनाद्य, तैलम् તેલ છે तैल है।

258. An unguent should be made of these drugs of cooilng potency, taking care not to grind them too fine, and also the water boiled with these drugs and cooled, should be used for bath and affusion. Thus has been described 'The compound Sandalwood oil.'

दाहप्रशमना उपचाराः —

मध्वारनालक्षीरदधिघृतसलिलसेकावगाहाश्च सद्यो दाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वात् ॥२५९॥

२५८. एतत्तैलमभ्यङ्गात् सद्यो–एतत्तैलं सद्यो (ख. च.)
,, एतत्तैलम्–तत्तैलम् (ग.)
२५८. अश्लक्ष्णपिष्टैः–सुश्लक्ष्णपिष्टैः (ख.)
२५९. मध्वारनाल–मद्यारनाल (क. च. छ. थ.)

मधु- મધ मधु, आरनाल- કાંજી कांजी, क्षीर- દૂધ दूध, दधि- દહીં दही, घृत- ઘી घृत, सलिल- જળનાં जलका, सेकावगाहाः च પરિષેક અને સ્નાન सेक तथा अवगाहन, शीतस्पर्शत्वात् શીત સ્પર્શવાળાં હોવાથી शीत स्पर्शके कारण, सद्यः શીઘ્ર तुरन्त, दाहज्वरम् દાહજ્વરને दाहज्वरको, अपनयन्ति દૂર કરે છે दूर करते हैं ॥ २५९ ॥

259. Affusions and immersions with honey, sour conjee, milk, curds, ghee and water alleviate immediately fever accompanied with burning, on account of their cooling effects

भवन्ति चात्र—

पौष्करेषु सुशीतेषु पद्मोत्पलदलेषु च ।
कदलीनां च पत्रेषु क्षौमेषु विमलेषु च ॥२६०॥
चन्दनोदकशीतेषु शीते धारागृहेऽपि वा ।
हिमाम्बुसिक्ते सदने दाहार्तः संविशेत् सुखम् २६१

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, दाहार्तः દાહથી પીડાતા રોગીએ दाहसे पीडित रोगी, सुशीतेषु અત્યંત ઠંડાં अत्यंत शीतल, पौष्करेषु લાલ કમળનાં પાંદડાં પર लाल कमलके पत्तों पर, पद्मोत्पलदलेषु च પદ્મ તથા ઉત્પલનાં પાંદડાં પર पद्म तथा उत्पलके पत्तों पर, कदलीनाम् च કેળનાં પાંદડાં પર एवं केलके पत्तोंपर, विमलेषु અને નિર્મલ और निर्मल, चन्दनोदकशीतेषु તથા ચંદનના જળથી ઠંડાં કરેલાં तथा चन्दनके पानी सींचे हुए, क्षौमेषु च ક્ષૌમ વસ્ત્રો ઉપર रेशमी वस्त्रोंपर, शीते ઠંડા ठंडे, धारागृहे ધારાગૃહમાં धारागृहमें, हिमाम्बुसिक्ते અથવા બરફના જળથી છાંટેલા अथवा बर्फके पानीसे सिक्त, सदने अपि वा ઘરમાં गृहमें, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, संविशेत् સૂવું सो जाय ॥ २६०-२६१ ॥

Here are verses again—

260-261. The fever-patient afflicted with a sensation of burning should lie down at ease, in a specially constructed water-cooled chamber, or an apartment cooled by frequent spraying of ice-cold water, on the petals of cold, blue and red lotuses, blue water-lilies or plantain leaves or clean silken raiment constantly sprinkled with cold sandal-water.

हेमशङ्खप्रवालानां मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां संस्पर्शानुरसान् स्पृशेत् २६२

चंदनोदक-शीतानाम् ચંદનના જળથી ઠંડા કરેલ चंदनके पानीसे ठंडे किये गये, हेम-शङ्खप्रवालानाम् સુવર્ણ, શંખ, પ્રવાલ सुवर्ण, शंख, प्रवालों, मणीनाम् મણિ मणियों, मौक्तिकस्य च અને મોતીઓના और मोतियोंके, संस्पर्शानुरसान् જ્યાં સુધી ઊનાં ન થઈ જાય ત્યાં સુધી શીત સ્પર્શોને जहां तक उष्ण न हो जाय वहां तक शीत स्पर्शोंका, स्पृशेत् અનુભવ કરવો अनुभव करे ॥ २६२ ॥

262. He should keep touching articles of gold, conch-shells, coral, gems and pearls which have been chilled in cold sandal water while they retain their cooling effects.

स्रग्भिर्नीलोत्पलैः पद्मैर्व्यजनैर्विविधैरपि ।
शीतवातावहैर्व्यञ्जयेच्चन्दनोदकवर्षिभिः ॥२६३॥

स्रग्भिः પુષ્પની માળાઓ વડે मालाओंसे, नीलोत्पलैः નીલ કમળો વડે नील कमलोंसे, पद्मैः કમળો વડે कमलोंसे, चन्दनोदक-वर्षिभिः ચંદનજળ વરસાવતા चन्दनके जलको बरसानेवाले, शीतवातावहैः ઠંડા પવન નાખતા शीत वायु बहानेवाले, विविधैः વિવિધ विविध, व्यजनैः अपि પંખાઓ વડે पंखोंसे भी, व्यञ्जयेत् પવન નાખવો हवा करे ॥२६३॥

263. The patient should be fanned by waving of flower garlands, blue

२६०. कदलीनां—कल्हाराणां (ख. घ. ङ. त. थ.)
२६१. शीते धारागृहेऽपि वा—सुप्याद्दाहार्दितः सुखम् (घ. त. थ.)
,, दाहार्तः संविशेत् सुखम्—शीते धारागृहेऽपि वा (ब. त. थ.)
२६२. संस्पर्शानुरसान्—संस्पर्शानुरसा (ब. फ.)
२६३. शीतवाहावहैर्व्यञ्जयेत्—शीतवातकरैर्वीज्यः (च. ब.)

lilies, lotuses and various other kinds of improvised fans dripping with sandal water, that give out a cool breeze.

नद्यस्तडागाः पद्मिन्यो ह्रदाश्च विमलोदकाः ।
अवगाहे हिता दाहतृष्णाग्लानिज्वरापहाः ॥२६४॥

विमलोदकाः શુદ્ધ જળવાળાં निर्मल जलवाली, **नद्यः** નદીઓ नदियाँ, **तडागाः** તળાવો तालाब, **पद्मिन्यः** પુષ્કરિણીઓ पुष्करिणी, **ह्रदाः च** અને હ્રદો और ह्रद, **अवगाहे** સ્નાનને માટે अवगाहनमें, **हिताः** હિતકર છે हितकर हैं, **दाह-तृष्णा-** તથા દાહ, તરસ एवं दाह, प्यास, **ग्लानिज्वरापहाः** ગ્લાનિ અને જ્વરને હરનાર છે ग्लानि और ज्वरके नाशक हैं ॥ २६४ ॥

264. Rivers, tanks, lotus-ponds and pools of limpid water are wholesome for bathing. Immersion in them relieves one of burning, thirst, fatigue and fever.

प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः ।
सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥२६५॥

चन्दन-उक्षिताः ચન્દનના જળથી સિંચિત चन्दनोदकसे सिक्त, **प्रदक्षिण-आचाराः** અનુકૂળ આચરણવાળી अनुकूल आचरणवाली, **मणि-मौक्तिक-भूषणाः** મણિ તથા મોતીનાં આભૂષણોવાળી मणि और मोतीके आभूषणोंको पहिरे हुए, **प्रियाः** પ્રિય प्रिय, **प्रमदाः** પ્રમદાઓ स्त्रियां, **परैः** ઉત્તમ श्रेष्ठ, **कामैः** કામયુક્ત ભાવોથી कामयुक्त भावोंसे, **सान्त्वयेयुः** સાન્ત્વન કરવું सान्त्वन करें ॥ २६५ ॥

265. Youthful women, who are lovely and of endearing manners and smeared with sandal should, having decked themselves with gems and pearls, comfort the patient with their exquisite dalliance.

शीतानि चान्नपानानि शीतान्युपवनानि च ।
वायवश्चन्द्रपादाश्च शीता दाहज्वरापहाः ॥२६६॥

शीतानि ઠંડાં शीतल, **अन्न-पानानि च** ખાનપાન अन्नपान, **शीतानि उपवनानि च** ઠંડાં ઉપવનો शीतल उपवन, **शीताः वायवः** ઠંડા વાયુઓ शीतल वायु, **चन्द्रपादाः च** અને ચંદ્રકિરણો और चन्द्रकिरण, **दाहज्वर-अपहाः** દાહજ્વરને દૂર કરનારાં છે दाहज्वरके नाशक हैं ॥ २६६ ॥

266. Cooling foods and drinks, cool pleasure-gardens, cool breezes and moon-light retleve affliction of burning fever.

ज्वरे अगुर्वादितैलम्—

अथोष्णाभिप्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनुपक्रमानुपदेक्ष्यामः —

अथ હવે अब, **उष्ण-अभिप्रायिणाम्** ઉષ્ણની ઇચ્છાવાળા उष्णकी इच्छावाले, **ज्वरितानाम्** જ્વરના રોગીઓની ज्वरितोंकी, **अभ्यङ्गादीन्** અભ્યંગ વગેરે अभ्यंगादि, **उपक्रमान्** ચિકિત્સાઓનો चिकित्साओंको, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું बतावेंगे –

267-(1). Now we shall expound inunction and other methods of treatment for fever-patients who prefer warm measures.

अगुरुकुष्ठतगरपत्रनलदशैलेयध्यामकहरेणुकास्थौणेयकक्षेमकैलावराङ्गदलपुरतमालपत्रभूतीकरोहिषसरलशल्लकीदेवदार्वग्निमन्थबिल्वस्योनाककाश्मर्यपाटलापुनर्नवावृश्चीरकण्टकारीबृहतीशालपर्णीपृश्निपर्णीमाषपर्णीमुद्गपर्णीगोक्षुरकैरण्डशोभाञ्जनकवरुणार्कचिरबिल्वतिल्वकशटीपुष्करमूलगण्डीरोरुबूकपत्तूराक्षीवाश्मान्तकशिग्रुमातुलुङ्गपीलु-

२६७. रोहिष–रोहिण (च.)
,, वृश्चीरकण्टकारी–बृहती कण्टकारिका (च.)
,, कण्टकारी–कण्टकारिका (घ).
,, गण्डीरो–भाण्डीरो (ख. ढ.)
,, पीलुक–मूलक (घ.)

कमूलकपर्णीतिलपर्णीपीलुपर्णीमेषशृङ्गीहिंस्रादन्तशठैरावतकभल्लातकास्फोतकाण्डीरात्मजैकेषीका - करञ्जधान्यकाजमोदपृथ्वीकासुमुखसुरसकुठेरक - कालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकभूस्तृणशृङ्गवेर - पिप्पलीसर्षपाश्वगन्धारास्नारुहारोहावचाबलाति - बलागुडूचीशतपुष्पाशीतवल्लीनाकुलीगन्धनाकुली श्वेताज्योतिष्मतीचित्रकाध्यण्डाम्लचाङ्गेरीतिलब - दरकुलत्थमाषाणामेवंविधानामन्येषां चोष्णवीर्याणां यथालाभमौषधानां कषायं कारयेत्,

अगुरु- અગર अगुरु, कुष्ठ- કુઠ कुष्ठ, तगर- તગર तगर, पत्र- પત્ર तेजपत्र, नलद- જટામાંસી नलद, शैलेय- શૈલેય शैलेय, ध्यामक- ધ્યામક ध्यामक, हरेणुका- હરેણુકા हरेणुका, स्थौणेयक- સ્થૌણેયક स्थौणेयक, क्षेमक- ક્ષેમક क्षेमक, एला- એળચી इलायची, वराङ्गदल- વરાંગદલ वरांगदल, पुर- ગૂગળ गुग्गुल, तमालपत्र- તમાલપત્ર तमालपत्र, भूतीक- ભૂતીક भूतीक, रोहिष- રોહિષ रोहिष, सरल- સરલ सरल, शल्लकी શલ્લકી शल्लकी, देवदारु- દેવદાર देवदारु, अग्निमन्थ- અગ્નિમન્થ अरणी, बिल्व- બીલી बिल्व, स्योनाक- અરડૂસો अडूसा, काश्मर्य- શીવણી गम्भारी, पाटला- પાટલા पाटला, पुनर्नवा- સાટોડી पुनर्नवा, वृश्चीर- રાતી સાટોડી वृश्चीर, कण्टकारी- બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, बृहती- ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, शालपर्णी- શાલપર્ણી शालपर्णी, पृश्निपर्णी- પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, माषपर्णी- માષપર્ણી माषपर्णी, मुद्गपर्णी- મુદ્ગપર્ણી मुद्गपर्णी, गोक्षुरक- ગોખરુ गोखरू, एरण्ड- એરંડો एरंड, शोभाञ्जनक- સરગવો शोभाजन, वरुण- વરુણ वरुण, अर्क- આકડો आक, चिरबिल्व- ચિરબિલ્વ चिरविल्व, तिल्वक- તિલ્વક तिल्वक, कचूर- કચૂર कचूर, पुष्करमूल- પુષ્કરમૂલ पुष्करमूल, गण्डीर- ગંડીર गंडीर, उरुबूक- ઉરુબૂક उरुवूक, पत्तूर- પત્તૂર पत्तूर, अक्षीव- અક્ષીવ अक्षीव, अश्मान्तक- અશ્માંતક अश्मान्तक, शिग्रु- રાતો સરગવો शिग्रु, मातुलुङ्ग- બીજોરું बिजौरा, पीलुक- પીલુક पीलुक, मूलकपर्णी- મૂલકપર્ણી मूलकपर्णी, तिलपर्णी- તિલપર્ણી तिलपर्णी, पीलुपर्णी- પીલુપર્ણી पीलुपर्णी, मेषशृंगी- મરડાશીંગી मेढासिंगी, हिंस्रा હિંસ્રા हिंस्रा, दन्तशठ- દંતશઠ दंतशठ, ऐरावतक- ઐરાવતક ऐरावतक, भल्लातक- ભિલામા भिलावा, आस्फोत- આસ્ફોત आस्फोता, काण्डीर- કાંડીર कांडीर, आत्मजा- આત્મજા आत्मजा, एकेषीका- એકેષીકા एकेषीका, करञ्ज- કરંજ करंज, धान्यक- ધાણા धनियां, अजमोद- અજમોદ अजमोदा, पृथ्वीका- પૃથ્વીકા बड़ी इलायची, सुमुख- સુમુખ सुमुख, सुरस- સુરસ सुरस, कुठेरक- કુઠેરક कुठेरक, कालमालक- કાલમાલક कालमालक, पर्णास- પર્ણાસ पर्णास, क्षवक- ક્ષવક क्षवक, फणिज्झक- ફણિજ્ઝક फणिज्झक, भूस्तृण- ભૂસ્તૃણ गन्धतृण, शृङ्गवेर આદુ अदरक, पिप्पली- પીપર पिप्पली, अश्वगन्धा- અશ્વગંધા आसगंध, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, रुहा- વાંદો बन्दक, रोहा- રોહા रोहा, वचा- વજ वच, बला- બલા बला, अतिबला- ખપાટ कन्घी, गुडूची- ગળો गिलोय, शतपुष्पा- સુવા सोये, शीतवल्ली- શીતવલ્લી शीतवल्ली नाकुली- નોળવેલ इशरमूल, गन्धनाकुली ગન્ધનાકુલી गंधनाकुली, श्वेता- શ્વેતા श्वेता, ज्योतिष्मती- માલકાંકણી मालकांगनी, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, अध्यण्डा અધ્યંડા अध्यंडा, अम्लचांगेरी- અમ્લચાંગેરી अम्लचांगेली, तिल- તલ तिल बदर- બોર बेर, कुलत्थ- કળથી कुलथी, माषाणाम् અડદ उड़द, एवंविधानाम् એ અને એવાં इन और इस प्रकारके, अन्येषाम् બીજાં अन्य, उष्णवीर्याणाम् ઉષ્ણવીર્ય उष्णवीर्य, औषधानाम् च ઔષધોનો औषधोंको, यथालाभम् જેટલાં મળે તેટલાંનો यथालाभ ले कर, कषायम् ક્વાથ काढा, कारयेत् કરવો बनावे;

267 (2). Eaglewood, costus, indian valerian, cassia, cinnamon, nardus,

---

२६७. तिलपर्णीपीलुपर्णीमेषशृङ्गी–पीलुपर्णी (क).
,, मूलकपर्णी–मूलपर्णी (ख.)
,, पीलुकमूलकपर्णी–मूषकपर्णी (च.)
,, ,, ,, –मूलकमूलपर्णीपीलुपर्णी (त.)
,, मूलकपर्णी–मूषकपर्णी (द.)
,, ऐरावतकभल्लातक–भल्लातक (थ.)
,, काण्डीरात्मजैकेषीका–काण्डीरात्मजाकाकाण्डैकेषीका (न.)
,, ,, ,, –काण्डीरात्मगुप्ताकाकाण्डेषीका (ष.)
,, सुरसकुठेरक–सुरसकरककण्डीरकुठेरक (ध.)
,, रुहारोहा–रुहावरोहा (घ. ध.)
,, चाङ्गेरीतिलबदर–चाङ्गेरीबदर (ख. ष.)
,, अन्येषां चोष्णवीर्याणाम्–अन्येषाम् ज.)

lichen, ginger grass, fragrant piper, glory tree, angelica, cardamom, cinnamon, dalapura, tamal leaf, bishop's weed, ginger grass, long-leaved pine, indian olibanum, deodar, wind killer, bael, indian calosanthes, white teak, trumpet flower, hog's weed, white hog's weed, indian night-shade, yellow-berried night-shade, ticktrefoil, painted leaved uraria, wild black gram, wild green gram, small caltrops, castor plant, drum-tick, three leaved caper, mudar, jungle cork, tilwaka, long zedoary, orris root, gandira, red castor oil plant, variety of cockscomb, seeds of drumstick, heart-leaved fig, drumstick, citron, indian tooth brush, sambo, mulakaparni, trilobed virgin bower, yellow-berried night-shade, galls, lemon, orange, marking nut, indian sarsaparilla, kandira, putranjiva, patha, indian beech, coriander, celery seeds, big cardamom, shrubby basil, holy basil, kutheraka, kalamalaka, parnasa, sneezing wort, sweet marjoran, ginger grass, ginger, long pepper, rape seeds, winter cherry, indian groundsel, vanda orchid, pillar roots, sweet flag, heart-leaved sida, country willow, guduch, dill, sita-valli, nakuli, gandha-nakuli, white flowered mussel shell creeper, staff-plant, white flowered leadwort, cowage, yellow wood sorrel, til, small jujube, horse-gram, black gram and similar drugs of hot potency should be decocted.

तेन कषायेण तेषामेव च कल्केन सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिमण्डारनालकट्वरप्रतिविनीतेन तैलपात्रं विपाचयेत् ।

सुरा- સુરા सुरा, सौवीरक- સૌવીરક सौवीर, तुषोदक- તુષોદક तुषोदक, मैरेय- મૈરેય मैरेय, मेदक- મેદક मेदक, दधिमंड- દધિમંડ दहीका पानी, आरनाल- કાંજી आरनाल, कट्वर- તથા કટ્વર तथा कट्वरसे, प्रतिविनीतेन જેમાં નાખવામાં આવેલ છે એવા युक्त, तेन તે उस, कषायेण ક્વાથથી काथसे, तेषाम् एव च અને તેઓનાજ और उन्हींके, कल्केन કલ્કથી कल्कसे, तैल- पात्रम् ૨૫૬ તોલા તેલ एक आढक तैल, विपाचयेत् પકાવવું पकावे।

267-(3). 256 tolas of oil may be prepared with these decoctions and with the paste of these drugs, with sura, sauvira, tushodaka, maireya and medaka wines, whey, sour conjee and diluted butter-milk.

तेन सुखोष्णेन तैलमोष्णाभिप्रायिणं ज्वरितमभ्यञ्ज्यात्, तथा शीतज्वरः प्रशाम्यति;

सुखोष्णेन સહેવાય એવા ઊના सुखोष्ण, तेन તે उस, तैलेन તેલથી तैलसे, उष्णाभिप्रायिणम् જેને ઉષ્ણની ઇચ્છા છે એવા उष्ण अभिप्रायवाले, ज्वरितम् જ્વરના દરદીને ज्वररोगीको, अभ्यञ्ज्यात् અભ્યંગ કરવો अभ्यंग करे, तथा તેમ કરવાથી उससे, शीतज्वरः શીતજ્વર शीतज्वर, प्रशाम्यति શાંત થાય છે शांत होता है;

267-(4). With this oil in genially warm condition, the fever-patient desirous of warm measures may be anointed; thus the algid fever gets cured.

एतैरेव चौषधैः श्लक्ष्णपिष्टैः सुखोष्णैः प्रदेहं

२६७. ज्वरितमभ्यञ्ज्यात्–ज्वरितमभ्यज्यात् (क.)
,, अभ्यञ्ज्यात्–सततमभ्यज्यात् (च.)
,, एतैरेव–तैरेव (घ.)

कारयेत्, एतैरेव च शृतं सुखोष्णं सलिलमवगाहनार्थं परिषेकार्थं च प्रयुञ्जीत शीतज्वरप्रशमार्थम् ॥२६७॥ इत्यगुर्वाद्यं तैलम् ।

श्लक्ष्णपिष्टैः બહુ બારીક વાટેલાં बारीक पीसे हुए, **सुखोष्णैः** સહેવાય એવાં ગરમ सुहाते गरम, **एतैः एव** એનાં એ જ इन्हीं, **औषधैः च** ઔષધો વડે औषधोंसे, **प्रदेहम्** પ્રદેહ પ્રલેપ, **कारयेत** કરવો करे, **शीतज्वरप्रशमनार्थम्** તથા શીતજ્વરની શાંતિને માટે और शीतज्वरके प्रशमनके लिए, **एतैः एव** એનાં એ જ ઔષધોથી उन्हींसे ही **शृतम्** ઉકાળેલું कथित, **सुखोष्णम्** સહન થાય એવું ઊનું सुखोष्ण, **सलिलम्** જળ जल, **अवगाहनार्थम्** અવગાહન अवगाहनके लिए, **परिषेकार्थम् च** તથા પરિષેક માટે और परिषेकके लिए, **प्रयुञ्जीत** યોજવું प्रयोगमें लावे ॥ २६७ ॥ **इति** આ यह **अगुर्वाद्यम्** અગુર્વાદ્ય अगुर्वाद्य, **तैलम्** તેલ છે तैल है।

267. Also an application with the fine made paste of the above-said drugs in genially warm condition should be done and the decoction of these should be used for bath and affusion for the cure of algid fever. Thus has been described the compound eagle-wood oil.

ज्वरे शीतप्रशमना उपचाराः —

भवन्ति चात्र—

त्रयोदशविधः स्वेदः स्वेदाध्याये निदर्शितः ।
मात्राकालविदा युक्तः स च शीतज्वरापहः ॥२६८॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, **स्वेदाध्याये** સ્વેદાધ્યાયમાં स्वेदाध्यायमें, **त्रयोदशविधः** તેર પ્રકારનો तेरह प्रकारका, **स्वेदः** સ્વેદ स्वेद, **निदर्शितः** બતાવેલો છે बताया गया है, **मात्राकालविदा** માત્રા અને કાળ જાણનારા વૈદ્યે मात्रा और कालको जाननेवाले वैद्यसे, **युक्तः च** પ્રયોજેલો प्रयुक्त किया गया, **सः** તે वह, **शीतज्वरापहः** શીતજ્વરનો નાશ કરે છે शीतज्वरका नाशक है ॥ २६८ ॥

Here are verses again—

268. The thirteen varieties of sudation procedure which have been described in the chapter on sudation, when applied by the physician, skilled in the knowledge of dosage and time, are curative of algid fever.

सा कुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम् ।
शीतं प्रशमयन्त्याशु धूपाश्चागुरुजा घनाः ॥२६९॥

सा कुटी તે કુટી वह कुटी, **तत् च** તે वह, **शयनम्** શય્યા शयन, **तत् च अवच्छादनम्** તે ઓઢવાનું વસ્ત્ર और वह आच्छादन, **अगुरुजाः** તથા અગરના अगरुके, **घनाः** ઘાટા घन, **धूपाः च** ધૂપ धूप, **शीतम् ज्वरम्** શીતજ્વરને शीतज्वरको, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **प्रशमयन्ति** શાંત કરે છે शांत करते हैं ॥ २६९ ॥

269. The hot cabin sudation, the bed and the coverings related to it and thick smoke from eagle wood, soon allay the algid fever.

चारूपचितगात्र्यश्च तरुण्यो यौवनोष्मणा ।
आश्लेषाच्छमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरज्वरम् ॥२७०॥

चारु-उपचित-गात्र्यः સુંદર પુષ્ટ અંગોવાળી सुंदर पुष्ट गात्रवाली, **तरुण्यः** તરુણ तरुण, **प्रमदाः** પ્રમદાઓ स्त्रियाँ, **आश्लेषात्** આલિંગનદ્વારા आलिंगनद्वारा, **यौवनोष्मणा** પોતાના યૌવનની ગરમીથી अपने यौवनकी गर्मीसे, **शिशिरज्वरम्** શીતજ્વરને शीतज्वरको, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **शमयन्ति** શાંત કરે છે शांत करती हैं ॥ २७० ॥

270. The warm embraces of youthful women, with comely and rounded

---

२६७. एतैरेव च शृतं सुखोष्णं सलिलमवगाहनार्थं परिषेकार्थं च- एतेषामेव च सुखोष्णमुत्क्वाथमवगाहनपरिषेकार्थे (ग.)

,, प्रयुञ्जीत शीतज्वरप्रशमार्थम्—प्रयुञ्जीत ज्वरप्रशमार्थमिति (ग.)

,, शीतज्वर—ज्वर (ग. त.)

,, इत्यगुर्वाद्यं तैलम्—इति शीतज्वरेऽगुर्वादि तैलम् (ग.)

२७०. चारूपचितगात्र्यश्च—पविमचारुगात्राश्च (ग. च.)

limbs, allay the fever accompanied with chill.

स्वेदनान्यन्नपानानि वातश्लेष्महराणि च ।
शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गबलयोजनात् ॥२७१॥

स्वेदनानि પસીનો લાવનારાં पसीना लानेवाले, **वातश्लेष्महराणि च** અને વાતકફ દૂર કરનારાં और वातकफनाशक, **अन्नपानानि** અન્નપાન अन्नपान, **संसर्गबल-** વાતકફ- સંસર્ગના બળને અનુસરી वातकफके संसर्ग-बलके अनुसार, **योजनात्** યોજવાથી योजनासे, **आशु** તુરત शीघ्र ही, **शीतज्वरम्** શીતજ્વરને शीतज्वरको, **जयन्ति** જીતી લે છે जीतते हैं ॥ २७१ ॥

271. Foods and drinks that are sudatory and curative of vata and kapha, administered to suit the predominance of vata or kapha in this condition of bi-discordance, soon subdue algid fever.

येषां ज्वरे लङ्घनं न हितम्—

वातजे श्रमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे ।
लङ्घनं न हितं विद्याच्छमनैस्तानुपाचरेत् ॥२७२॥

वातजे વાતથી થયેલ वातजनित, **श्रमजे** શ્રમથી થયેલ श्रमजनित, **पुराणे** જીર્ણ पुराने, **क्षतजे च एव** અને ક્ષતથી થયેલ और क्षतजन्य, **ज्वरे** જ્વરમાં ज्वरमें, **लङ्घनम्** લંઘન लंघन, **हितम् न विद्यात्** હિતકારક નહિ જાણવું हितकारक नहीं जाने, **तान्** તેઓની उनका, **शमनैः** શમન ઔષધોથી शमन औषधोंसे, **उपाचरेत्** ચિકિત્સા કરવી उपचार करे ॥ २७२ ॥

272. Lightening procedure is not advisable in fever due to vata, fatigue and pectoral lesions and in chronic fever. These conditions should be treated with sedative measures.

ज्वरे लङ्घनादिक्रमकरणे युक्तिः —

विक्षिप्यामाशयोष्माणं यस्माद्गत्वा रसं नृणाम् ।
ज्वरं कुर्वन्ति दोषास्तु हीयतेऽग्निबलं ततः ॥२७३॥

यस्मात् જેથી जिस कारणसे, **नृणाम्** મનુષ્યોના मनुष्योंकी, **आमाशय ऊष्माणम्** આમાશયની ગરમીને आमाशयमें स्थित **ऊष्माको**, **विक्षिप्य** બહાર કાઢી बाहिर निकाल कर, **रसम्** રસધાતુમાં रसधातुमें, **गत्वा** જઈ पहुंच कर, **दोषाः तु** દોષો दोष, **ज्वरम्** જ્વર ज्वर, **कुर्वन्ति** કરે છે करते हैं, **ततः** તેથી उस कारणसे, **अग्निबलम्** અગ્નિનું બળ अग्निबल, **हीयते** ક્ષીણ થાય છે कम हो जाता है ॥ २७३ ॥

273. Since the morbid humors, expelling the gastric heat from its natural habitat and carrying it to the nutrient fluid of the body, cause pyrexia, so naturally, the strength of the gastric fire is diminished.

यथा प्रज्वलितो वह्निः स्थाल्यामिन्धनवानपि ।
न पचत्योदनं सम्यगनिलप्रेरितो बहिः ॥२७४॥
पक्तिस्थानात्तथा दोषैरूष्मा क्षिप्तो बहिर्नृणाम् ।
न पचत्यभ्यवहृतं कृच्छ्रात् पचति वा लघु ॥२७५॥

यथा જેવી રીતે जैसे, **प्रज्वलितः** પ્રજ્વલિત प्रज्वलित, **वह्निः** અગ્નિ अग्नि, **इन्धनवान् अपि** બળતણવાળો હોય તો પણ इन्धनयुक्त होने पर भी, **बहिः** બહાર बाहिर, **अनलप्रेरितः** પવનથી ધકેલાતો पवनसे चालित हुआ, **स्थाल्याम्** પાત્રમાં રહેલા बर्तनमें स्थित, **ओदनम्** ભાતને ओदनको, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी तरहसे, **न पचति** પકાવી શકતો નથી नहीं पकाती है, **तथा** તેવી રીતે उसी तरह, **दोषैः** દોષોથી दोषोंसे, **पक्तिस्थानात्** આમાશયમાંથી पक्तिस्थानसे, **बहिः क्षिप्तः** બહાર ધકેલાયેલી बाहिर निकाली गई, **नृणाम्** મનુષ્યની पुरुषोंकी, **ऊष्मा** ગરમી ऊष्मा,

---

२७२. वातजे श्रमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे–निरामे वातजे चैव पुराणे क्षयजे ज्वरे (थ.)
,, वातजे श्रमजे–निरामे वातजे (द.)
,, श्रमजे–निरामे (प.)

अभ्यवहृतम् ખાધેલા ખોરાકને खाये हुए भोजनको, न पचति પચાવતો નથી नहीं पकाती, लघु वा અથવા હલકા ખોરાકને પણ अथवा लघु भोजनको भी, कृच्छ्रात् મુશ્કેલીથી कष्टसे, पचति પચાવે છે पकाती है ॥ २७४-२७५ ॥

274-275. Just as a fire, though well enkindled and fuelled, fails to cook the rice well in the cooking pot, if its flames are deflected by the wind, in the same manner, the gastric heat being expelled from its natural habitat in the body by the morbid humors, is either unable to digest the ingested food or will digest even light foods with difficulty.

अतोऽग्निबलरक्षार्थं लङ्घनादिक्रमो हितः ।
सप्ताहेन हि पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ॥२७६॥
निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ।

अतः માટે अतः, अग्निबल-रक्षार्थम् અગ્નિબલની રક્ષા માટે अग्निबलकी रक्षाके लिए, लङ्घनादिक्रमः લંઘનાદિનો ક્રમ लंघनादिकम, हितः હિતકારી છે हितावह है, सप्तधातुगताः સાત ધાતુઓમાં રહેલા सप्तधातुगत, मलाः हि મળો मल, सप्ताहेन સાત દિવસમાં सप्ताहसे, पच्यन्ते પાકી જાય છે पच जाते हैं, अतः अपि च અને તેથી પણ इस लिए भी, प्रायः પ્રાયઃ प्रायः, अष्टमे આઠમે आठवें, अहनि દિવસે दिन, ज्वरः જ્વરને ज्वर, निरामः નિરામ निराम, प्रोक्तः કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ २७६½ ॥

276-276½. Hence the lightening therapy and similar other procedures are beneficial for preserving the strength of the gastric fire. In seven days is digested the toxic matter which has spread to all the seven body elements and hence on the eighth day, the fever is generally said to be free from all toxic quality.

ज्वरे गुरुभोजनस्य निषेधः—

उदीर्णदोषस्त्वल्पाग्निरश्नन् गुरु विशेषतः ॥२७७॥
मुच्यते सहसा प्राणैश्चिरं क्लिश्यति वा नरः ।

अल्पाग्निः મંદાગ્નિવાળો मंदाग्निवाला, उदीर्णदोषः तु પ્રવૃદ્ધ દોષવાળો થઈ प्रवृद्ध दोषवाला हो कर, विशेषतः જે વિશેષે કરીને विशेषतः, गुरु ગુરુ ભોજન गुरु भोजन, अश्नन् કરે છે તો करता है तो, सहसा એકાએક सहसा, प्राणैः પ્રાણથી प्राणोंसे, मुच्यते મુક્ત થાય છે मुक्त होता है, चिरम् वा અથવા દીર્ઘ કાળ પર્યંત अथवा चिरकाल तक, क्लिश्यति ક્લેશ પામે છે क्लेश पाता है ॥ २७७½ ॥

277-277½. If the patient in whom the morbid matter has been precipitated and whose digestive power is weak, takes specially heavy diet, he is either suddenly deprived of life or becomes afflicted for a long period.

एतस्मात्कारणाद्विद्वान् वातिकेऽप्यादितो ज्वरे २७८
नाति गुर्वति वा स्निग्धं भोजयेत् सहसा नरम् ।

विद्वान् વિદ્વાન વૈદ્ય विद्वान वैद्य, एतस्मात् આ इस, कारणात् કારણને લઈને कारणसे, वातिके ज्वरे अपि વાતજ્વરમાં પણ वातिक ज्वरमें भी, आदितः પ્રારંભથી प्रारम्भसे, नरम् જ્વરરોગીને ज्वरवाले पुरुषको, सहसा વિચાર કર્યા વગર सहसा, अति गुरु અતિ ગુરુ अति गुरु, अति स्निग्धम् वा કે અતિ સ્નિગ્ધ अथवा अति स्निग्ध, न भोजयेत् ભોજન કરાવવું નહિ भोजन न करावे ॥ २७८½ ॥

278-278½. Owing to this consideration, the wise physician should not give his patient, all at once, very heavy or very unctuous diet in the early stage of fever arising even from vata.

२७६. सप्तधातुगता मलाः–सर्वधातुगता मलाः (ख. ग. ड. घ.)
२७६½. अष्टमेऽहनि–अष्टमे दिने (घ.)

वातजे ज्वरे आदावप्यभ्यङ्गादयः कार्याः—

ज्वरे मारुतजे त्वादावनपेक्ष्यापि हि क्रमम् ॥२७९॥
कुर्यान्निरनुबन्धानामभ्यङ्गादीनुपक्रमान् ।

मारुतजे हि વાતજન્ય, वातजन्य, **ज्वरे तु** જ્વરમાં ज्वरमें तो, **आदौ** પ્રથમ प्रथम, **क्रमम्** ક્રમની क्रमकी, **अनपेक्ष्य अपि** દરકાર પણ ન કરતાં अपेक्षा न करते हुए भी, **निरनुबन्धानाम्** અનુબંધરહિત રોગીઓને अनुबंधरहित रोगियोंको, **अभ्यङ्गादीन्** અભ્યંગાદિ अभ्यंगादि, **उपक्रमान्** ઉપક્રમ उपचार, **कुर्यात्** કરવા જોઈએ करे ॥ २७९½ ॥

279-279½. In the early stage of fever due to vata, if there are no complications as sequela, inunction and similar other procedures may be given, even without adherence to the order relating to these procedures.

पाययित्वा कषायं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥२८०॥
जीर्णज्वरहरं कुर्यात् सर्वशश्चाप्युपक्रमम् ।

कषायम् च અને કષાયનું और कषाय, **पाययित्वा** પાન કરાવી पिला कर, **रसभोजनम्** માંસરસનું ભોજન मांसरसका भोजन, **भोजयेत्** કરાવવું खिलावे, **सर्वशः च** અને સર્વ રીતે और सब तरहसे, **जीर्णज्वरहरम्** જીર્ણ-જ્વરનાશ કરવાનો जीर्णज्वरनाशक, **उपक्रमम् अपि** ઉપક્રમ પણ उपक्रम भी, **कुर्यात्** કરવો करे ॥ २८०½ ॥

280-280½. Thus the patient should be given a dose of decoction to drink followed by a diet of meat-juice. All the procedures of treatment curative of chronic fever, should be applied.

सप्ताहेनापि परिपाकमप्राप्ते ज्वरे चिकित्सा—

श्लेष्मलानामवातानां ज्वरोऽनुष्णः कफाधिकः २८१
परिपाकं न सप्ताहेनापि याति मृदूष्मणाम् ।

श्लेष्मलानाम् કફપ્રકૃતિવાળા कफप्रकृतिवाले, **अवातानाम्** અલ્પવાતવાળા अल्प वातवाले, **मृदूष्मणाम्** અને અલ્પ અગ્નિવાળાઓનો एवं मन्दाग्निवालोंका, **कफाधिकः** અધિક કફયુક્ત कफकी अधिकतावाला, **अनुष्णः** શીત शीत, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **सप्ताहेन अपि** સાત દિવસમાં પણ सात दिनमें भी, **परिपाकम्** પરિપાક परिपाक, **न याति** પામતો નથી नहीं प्राप्त होता ॥२८१½॥

281-281½. The fever, occurring in persons of kapha-habitus, afflicted with only slight vata and weak thermal quality as a result of kapha, being deficient in heat and excessive in the aqueous element, does not become fully mature even after the lapse of seven days.

तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनाल्पाशनादिना ॥२८२॥
आदशाहमुपक्रम्य कषायाद्यैरुपाचरेत् ।

तम् તેની उसकी, **लङ्घन-अल्पाशन-आदिना** લંઘન તથા થોડું ભોજન વગેરે लंघन अल्प भोजनादि, **यथोक्तेन** કહ્યા પ્રમાણેના यथोक्त, **क्रमेण** ક્રમથી क्रमसे, **आदशाहम्** દશ દિવસ પર્યન્ત दस दिन पर्यन्त, **उपक्रम्य** ચિકિત્સા કરી चिकित्सा करके, **कषायाद्यैः** ત્યાર પછી કષાય વગેરેથી तदनन्तर कषायादिकोंसे, **उपाचरेत्** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ २८२½ ॥

282-282½. Having treated this type of fever for ten days by the aforesaid lightening therapy, restricted diet and similar methods of treatment, the physician should further treat the patient with fever-curing decoctions etc.

ज्वरेषु दोषापेक्षिणी चिकित्सा—

सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ॥२८३॥
लङ्घनं लङ्घनीयोक्तं तेषु कार्यं प्रति प्रति ।

ये सामाः જે આમયુક્ત जो साम, **ये च** અને જે जो, **कफजाः** કફથી થયેલ कफजन्य, **ये च** તથા જે तथा जो, **कफपित्तज्वराः** કફપિત્તથી થયેલા જ્વરો જે

२८१. अनुष्णः–अनुष्णे (क. ब. ष.)

कफपित्तजन्य ज्वर हैं, तेषु તેઓમાં उनमें, प्रति प्रति દરેક રોગીને प्रत्येक रोगीको, लङ्घनीय-उक्तम् લંઘનીયા-ધ્યાયમાં કહેલ लंघनीयाध्यायमें कहा गया, लङ्घनम् લંઘન लंघन, कार्यम् કરાવવું જોઈએ कराना चाहिए ॥ २८३½ ॥

283-283½. In patients suffering from fever due to undigested toxic matter, or from fever due to kapha or from fever arising from kapha-cum-pitta, the various procedures of lightening therapy as may be found suitable to each case, should be applied.

वमनैश्च विरेकैश्च बस्तिभिश्च यथाक्रमम् ॥२८४॥
ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ।

धीमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, कफ-पित्त-अनिल-उद्भवान् કફ, પિત્ત અને વાયુથી થયેલા कफ, पित्त और वायुसे जनित, ज्वरान् જ્વરોને ज्वरोंका, यथाक्रमम् ક્રમ પ્રમાણે क्रमानुसार, वमनैः च વમન वमन, विरेकैः च વિરેચન विरेचन, बस्तिभिः च અને બસ્તિથી और बस्तिसे, उपचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ २८४½ ॥

284-284½. The wise physician should treat fevers due to kapha, pitta and vata, with emesis, purgation and enemata respectively.

संसृष्टान् सन्निपतितान् बुद्ध्वा तरतमैः समैः ॥२८५॥
ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ।

संसृष्टान् દ્વંદ્વજ द्वंद्वज, सन्निपतितान् ज्वरान् તથા સન્નિપાતજ્વરોને और सन्निपातज्वरोंको, तरतमैः ન્યૂનાધિક न्यूनाधिक, समैः અને સમ ભેદથી और सम भेदसे, बुद्ध्वा સમજીને समझ कर, दोषक्रमापेक्षी દોષક્રમની અપેક્ષા રાખનાર વૈદ્ય दोषक्रमकी अपेक्षावाला वैद्य, यथोक्तैः યથોક્ત यथोक्त, औषधैः ઔષધોથી औषधोंसे, जयेत् જીતવા जीते ॥ २८५½ ॥

285-285½. The physician skilled in the knowledge of the order of humoral discordance, should, having ascertained by differential diagnosis the precise state of the morbidity of the humors, i. e whether the severity of the discordance of the three humors is equal, graded or uneven should subdue the fevers, arising from both bi-discordance and tri-discordance, by means of the therapeutic measures that have been duly described.

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥२८६॥
कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ।

एकदोषस्य એક દોષને एक दोषको, वर्धनेन વધારીને बढ़ानेसे, उच्छ्रितस्य અથવા વધેલાને अथवा बढ़े हुएको, क्षपणेन वा ઘટાડીને क्षीण करनेसे, कफस्थान-आनुपूर्व्या वा અથવા કફસ્થાનના અનુક્રમથી अथवा कफस्थानके अनुक्रमसे, सन्निपातज्वरम् સન્નિપાત-જ્વરને सन्निपातज्वरको, जयेत् જીતવો जीते ॥ २८६½ ॥

286-286½. The fever of tri-discordance may be subdued either by aggravating one of the humors and by eliminating the aggravated one, or by beginning to treat the habitat of kapha first.

कर्णमूलशोथचिकित्सा—

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥२८७॥
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

सन्निपातज्वरस्य સન્નિપાતજ્વરના सन्निपातज्वरके, अन्ते અંતમાં अन्तमें, कर्णमूले કાનના મૂળમાં कर्णमूलमें, सुदारुणः અત્યન્ત ભયંકર अत्यन्त दारुण, शोथः સોજો शोथ, संजायते થાય છે उत्पन्न होता है, तेन તેમાંથી उससे, कश्चित् एव કોઈક જ विरला ही, प्रमुच्यते બચે છે बचता है ॥ २८७½ ॥

287-287½. In the final stage of the fever due to tri-discordance, there

occurs an acute swelling at the root of the ear, from which few recover.

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्पानैश्च तं जयेत् ॥२८८॥
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ।

तम् તેને उसको, रक्तावसेचनैः રક્તમોક્ષણ रक्तावसेचनसे, सर्पिष्पानैः ઘૃતપાન घृतपानसे, कफपित्तघ्नैः કફપિત્તનાશક कफपित्तनाशक, प्रदेहैः પ્રદેહ प्रदेहसे, नावनैः નસ્ય नस्यसे, कवलग्रहैः च તથા કવલગ્રહો વડે और कवलग्रहसे, शीघ्रम् जयेत् શીઘ્ર જીતી લેવો शीघ्र जीते ॥ २८८½ ॥

288-288½. This should be subdued immediately with blood-letting and potion of ghee as well as external applications, nasal medications and gargles, curative of kapha and piitta.

ज्वरे रक्तावसेकावस्था—

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति २८९
शाखानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ।

यस्य જેનો जिसका, शाखा-अनुसारी ज्वरः શાખાઓમાં અનુસરનારો જ્વર शाखानुसारी ज्वर, शीत-उष्ण-स्निग्ध-रूक्षाद्यैः શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ ઇત્યાદિ દ્રવ્યોથી शीत, उष्ण, स्निग्ध, रूक्षादि द्रव्योंसे, न शाम्यति શાંત થતો નથી शांत नहीं होता, तस्य તેનો उसका, सः તે જ્વર वह ज्वर, रक्तस्य રક્તના रक्तके, अवसेकात् મોક્ષણથી मोक्षणसे, प्रशाम्यति શાંત થાય છે शांत होता है ॥ २८९½ ॥

289-289½. The fever which is not alleviated either by heat or cold, by unctuous or non-unctuous treatment, is the fever of the peripheral type. It is relieved by blood-letting.

२८९½. रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति—तस्याशु मुञ्चेद् बाह्वोः क्रमात् शिराम् (च. द. ध.)

विसर्पाभिघातविस्फोटकज्वराणां चिकित्सा —

विसर्पेणाभिघातेन यश्च विस्फोटकैर्ज्वरः ॥२९०॥
तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।

यः જે જ્વર जो ज्वर, विसर्पेण વિસર્પથી विसर्पसे, अभिघातेन અભિઘાતથી अभिघातसे, विस्फोटकैः च અને વિસ્ફોટકથી થયેલો હોય और विस्फोटकसे उत्पन्न हुआ हो, कफपित्तोत्तरः તથા કફપિત્તપ્રધાન तथा कफपित्तप्रधान, न चेत् ન હોય તો न हो तो, तत्र आदौ તેમાં પહેલાં वहां प्रथम, सर्पिषः पानम् ઘીનું પાન કરાવવું घृत पान करावे ॥ २९०½ ॥

290-290½. If the fever is due to acute spreading affection, trauma or eruption, provided it is not associated with pitta and kapha, it should be treated in the beginning with potion of ghee.

जीर्णज्वरे चिकित्साविशेषः—

दौर्बल्याद्देहधातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥२९१॥
बल्यैः संबृंहणैस्तस्मादाहारैस्तमुपाचरेत् ।

देह- धातूनाम् દેહના ધાતુઓની शारीरिक धातुओंकी, दौर्बल्यात् દુર્બલતાને લીધે दुर्बलतासे, जीर्णः ज्वरः જીર્ણ જ્વર जीर्ण ज्वर, अनुवर्तते રહ્યા કરે છે बना रहता है, तस्मात् તે કારણથી इस लिए, संबृंहणैः બૃંહણ बृंहण, बल्यैः અને બલપ્રદ एवं बल्य, आहारैः આહારોથી आहारसे, तम् તેની उसकी, उपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ २९१½ ॥

291-291½. Chronic fevers continue on account of weakness of the body-elements. Hence this should be treated with strength-giving and roborant articles of diet.

तृतीयकचतुर्थकयोः चिकित्साविशेषः —

कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥२९२॥

२९२. जह्यात्—कुर्यात् (ख. च. श. ड. ध.)
,, तृतीयकचतुर्थकौ—तृतीयकचतुर्थके (क. ख. च. ड. ध.)

आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ।

तृतीयक-चतुर्थकौ તૃતીયક તથા ચતુર્થકને તૃતીયક और चतुर्थकको, **साधारणम्** સાધારણ साधारण, **कर्म** કર્મ कर्म, **जह्यात्** નાશ કરે છે नष्ट करता है, **विषम-ज्वरे हि** કારણ કે વિષમ જ્વરમાં क्योंकि विषम ज्वरमें, **प्रायशः** ઘણુંખરું प्रायः, **आगन्तुः** આગન્તુક आगन्तुक, **अनुबन्धः** અનુબંધ હોય છે अनुबंध होता है ॥ २९२½ ॥

292-292½. The tertian and quartan fevers are subdued by an inclusive line of treatment that is medications etc., in conjunction with propitiatory offerings and the like, connected with rites invoking supernatural intervention, for generally in the irregular fevers, there is seen the concomitant factor of spirit-possession.

विषमज्वरे चिकित्साक्रमः —

वातप्रधानं सर्पिर्भिर्बस्तिभिः सानुवासनैः ॥२९३॥
स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ।

वातप्रधानम् વાતપ્રધાન वातप्रधान, **विषमज्वरम्** વિષમજ્વરને विषमज्वरका, **सर्पिर्भिः** ઘી घृतसे, **सानुवासनैः** અનુવાસન अनुवासन, **बस्तिभिः** બસ્તિઓ एवं निरूह बस्तिसे, **स्निग्धोष्णैः** અને સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ और स्निग्ध तथा उष्ण, **अन्नपानैः च** અન્નપાનો વડે अन्नपानसे, **शमयेत्** શાંત કરવો शमन करे ॥ २९३½ ॥

293-293½. The physician should allay the irregular fever, where vata is predominant, by potions of ghee, enemata and unctuous enemata and foods and drinks of unctuous and hot articles.

विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥२९४॥
विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ।

पित्तोत्तरम् विषमम् ज्वरम् પિત્તપ્રધાન વિષમ જ્વરને पित्तोत्तर विषम ज्वरको, **विरेचनेन** વિરેચનથી विरेचनसे, **पयसा** દૂધથી दूधसे, **संस्कृतेन सर्पिषा च** તથા સંસ્કાર આપેલા ઘીથી तथा संस्कृत घृतसे, **तिक्तशीतैः च** અને કડવાં તથા શીત દ્રવ્યોથી और तिक्त एवं शीत द्रव्योंसे, **जयेत्** જીતવો जीते ॥ २९४½ ॥

294-294½. The physician should subdue the irregular fever where pitta is predominant by purgation, milk and medicated ghee and bitter and cooling articles.

वमनं पाचनं रूक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ॥२९५॥
कषायोष्णं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ।

कफोत्तरे કફપ્રધાન कफप्रधान, **विषमे ज्वरे** વિષમજ્વરમાં विषमज्वरमें, **वमनम्** વમન वमन, **पाचनम्** પાચન पाचन, **रूक्षम्** રૂક્ષ रूक्ष, **अन्नपानम्** અન્નપાન अन्नपान, **विलङ्घनम्** લંઘન लङ्घन, **कषायोष्णम् च** અને કષાય તથા ઉષ્ણ દ્રવ્ય और कषाय एवं उष्ण द्रव्य, **शस्तम्** હિતકર છે हितकर हैं ॥ २९५½ ॥

295-295½. The physician should treat the irregular fever where kapha is predominant by emesis, digestives, non-unctuous articles of food and drink, lightening procedures and hot decoctions.

विषमज्वरनाशना योगाः —

योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः ॥२९६॥
प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविभज्य ते ।

विषम-ज्वर-नाशनाः વિષમ જ્વર હરનારા विषम-ज्वरनाशक, **पराः योगाः** બીજા શ્રેષ્ઠ યોગો अन्य उत्तम योग, **प्रवक्ष्यन्ते** કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे, **मतिमता** બુદ્ધિમાને बुद्धिमान, **दोषादीन्** દોષાદિકને दोषादिकोंका,

२९३½. स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च–स्निग्धोष्णैरनुपानैश्च (ब.)

२९६. योगाः पराः–योगाः परं (क. ब.)
,, योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः–वक्ष्यामि विविधान् योगान् विषमज्वरनाशनान् (ग. ब.)
२९६½ ते-ये ब.)

प्रविभज्य વિભાગ કરીને विभाग कर, ते તેઓને उनको, प्रयोक्ष्याः પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ २९६½ ॥

296-296½. Now we shall describe some celebrated recipes curative of irregular fever. The intelligent physician should, after making a differential diagnosis of the morbid humors, make use of these recipes.

सुरा समण्डा पानार्थं भक्ष्यार्थं चरणायुधः ॥२९७॥
तित्तिरिश्च मयूरश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ।

विषमज्वरे વિષમ જ્વરમાં विषम ज्वरमें, समण्डा મંડસહિત मंडयुक्त, सुरा સુરા सुरा, पानार्थं પીવા માટે पीनेके लिए, चरणायुधः અને કૂકડા और मुर्गे, तित्तिरिः च તેતર तीतर, मयूरः च तथा મોરને और मयूरको, भक्ष्यार्थं ભોજન માટે भोजनके लिए, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરવો प्रयोगमें लावे ॥ २९७½ ॥

297-297½. For drink, the patient should be given the sura wine with its supernatant fluid, and for diet he should be given the meat of cocks, partridges and peacocks.

पिबेद्वा षट्पलं सर्पिरभयां वा प्रयोजयेत् ॥२९८॥
त्रिफलायाः कषायं वा गुडूच्या रसमेव वा ।

षट्पलम् અથવા ષટ્પલ अथवा षट्पल, सर्पिः वा ઘૃતનું घृत, पिबेत् પાન કરવું पीवे, अभयाम् वा અથવા હરડેનો या हरडका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, त्रिफलायाः અથવા ત્રિફળાના अथवा त्रिफलाके, कषायम् वा કષાયનો कषायका, गुडूच्याः वा અથવા ગળોના या गिलोयके, रसम् एव રસનો रसका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ २९८½ ॥

298-298½. Or the patient may drink the 'shatpala medicated ghee' or a course of chebulic myrobalans, or the decoction of three myrobalans or the juice of guduch.

नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥२९९॥
पिबेज्ज्वरागमे युक्त्या स्नेहस्वेदोपपादितः ।

ज्वरागमे જ્વર આવતાં ज्वर आने पर, स्नेहस्वेदोपपादितः સ્નેહ તથા સ્વેદ જેને કરવામાં આવ્યા છે એવા પુરુષે जिसके स्नेहन तथा स्वेदन किये हों ऐसा पुरुष, नीलिनीम् ગળી नीलिनी, अजगन्धाम् બાફળી डुकु, त्रिवृताम् નસોતર निशोत, कटुरोहिणीम् च तथा કડુનું और कुटकीका, युक्त्या યુક્તિથી युक्तिसे, पिबेत् પાન કરવું पान करे ॥ २९९½ ॥

299-299½. At the time when the fever is expected to recur, the patient, having been prepared by procedures of oleation and sudation, may be made to drink in due manner, the decoctions of indigo, wild carrot, turpeth and kurroa.

सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत् पुनः ॥३००॥
उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुल्लिखेत् ।

सर्पिषः અથવા ઘીની अथवा घीकी, महतीम् મોટી बडी, मात्राम् માત્રા मात्रा, पीत्वा वा પીને पी कर, पुनः પાછું फिर, छर्दयेत् વમન કરવું वमन करदे, प्रभूतम् અથવા ઘણું अथवा भरपेट, अन्नपानम् वा અન્નપાનનો अन्नपान, उपयुज्य ઉપયોગ કરીને खा कर, पुनर् વળી फिर, उल्लिखेत् વમન કરવું वमन कर दे ॥ ३००½ ॥

300-300½. Or he must be made to vomit again by means of a large dose of ghee or by causing him to consume a surfeit of food and drink.

साम्नं मद्यं प्रभूतं वा पीत्वा स्वप्याज्ज्वरागमे ॥३०१॥
आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विषमज्वरे ।

२९९. अजगन्धां–अश्वगन्धां (ग.)
३०१. स्वप्याज्ज्वरागमे–वा तदहः स्वपेत् (द.)
३०१½. यापनं–यापनां (ब.)

ज्वरागमे અથવા જ્વરના આગમન સમયે अथवा ज्वर आनेके समय, सान्नम् અન્નસહિત अन्नयुक्त, प्रभूतम् ઘણા प्रचुर, मद्यम् वा મદ્યનું मद्य, पीत्वा પાન કરીને पी कर, स्वप्यात् શયન કરવું सो जाय, विषमज्वरे वा અથવા વિષમ જ્વરમાં अथवा विषम ज्वरमें, आस्थापनम् આસ્થાપન आस्थापन, यापनम् वा કે યાપન બસ્તિ या यापन बस्ति, कारयेत् આપવી देनी चाहिए ॥ ३०१½ ॥

301-301½. Or at the time when the fever is to recur, the patient may, having consumed his fill of wine together with food, sleep away the period of attack, or corrective or alleviative enema should be administered in irregular fever.

पयसा वृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ॥३०२॥
वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ।

तदहः અથવા તે દિવસે अथवा उस दिन, वृषदंशस्य બિલાડીની बिल्लीका, शकृत् वा વિષ્ટાનું मल, पयसा દૂધની સાથે दूधके साथ, वृषस्य वा અથવા બળદના છાણનું या बैलका गोबर, ससैन्धवम् સિંધાલૂણ મેળવીને सेंधानमक मिला कर, दधिमण्डेन દહીંના મંડનું दधिमंड, सुरया वा કે સુરાની સાથે या सुराके साथ, पिबेत् પાન કરવું पीवे ॥ ३०२½ ॥

302-302½. He should take on that day a draught of cat's dung mixed with milk, or bull's dung and rock-salt mixed with whey or sura wine.

पिप्पल्यास्त्रिफलायाश्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ॥३०३॥
पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विषमज्वरे ।

विषमज्वरे વિષમ જ્વરમાં विषम ज्वरमें, पिप्पल्याः પીપર पिप्पली, त्रिफलायाः च ત્રિફલા त्रिफला, दध्नः દહીં दधि, तक्रस्य છાસ छाछ, सर्पिषः घी घृत, पञ्चगव्यस्य પંચગવ્ય पंचगव्य, पयसः કે દૂધનો या दूधका, प्रयोगः પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥ ३०३½ ॥

303-303½. In irregular fever, he should take the powder of long pepper, the three myrobalans, curds, butter-milk, ghee, or a mixture of the five products of the cow viz., curds, milk, ghee, dung and urine, or milk alone.

रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥३०४॥
मेद्यानामुष्णवीर्याणामामिषाणां च भक्षणम् ।

प्राग्भक्तम् ભોજનની પહેલાં भोजनसे पूर्व, सतैलस्य તેલસહિત तैलयुक्त रसोनस्य લસણનું लशुनका, उपसेवनम् સેવન सेवन, उष्णवीर्याणाम् અને ઉષ્ણવીર્ય और उष्णवीर्य, मेद्यानाम् તથા મેદવાળા एवं मेदस्वी, आमिषाणाम् च માંસોનું मांसका, भक्षणम् ભક્ષણ કરવું भक्षण करना चाहिए ॥ ३०४½ ॥

304-304½. The eating of garlic with oil before meals is also recommended as also of such meats as are fatty and hot in potency.

हिङ्गुतुल्या तु वैयाघ्री वसा नस्यं ससैन्धवा ॥३०५॥
पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ।

हिङ्गुतुल्या હિંગના સમાન માપવાળી हींगके समान परिमाणवाली, ससैन्धवा तु અને હિંગના સમાન માપના સિંધાલૂણવાળી और हींगके समान परिमाणवाले सैन्धवसे युक्त, वैयाघ्री વાઘની व्याघ्रकी, वसा વસા (હિંગ, સિંધાલૂણ અને વાઘની વસા) એઓને સાથે મેળવી वसा (हींग, सैन्धव और व्याघ्रकी वसा) इनको एक साथ मिला कर, नस्यम् વિષમ જ્વરમાં નસ્ય આપવુ विषम

३०२. शकृद्वा तदहः पिबेत्—शकृद्वेगागमे पिबेत (च. ग.)
३०२½. वा ससैन्धवम्—वाऽथ सैन्धवम् (ग.)
३०४. रसोनस्य—लशुनस्य (ख.)
३०५ हिङ्गुतुल्या तु वैयाघ्री वसा नस्यं ससैन्धवा—व्याघ्री वसा हिङ्गुसमा नस्तः कार्या ससैन्धवा (ग.)

ज्वरमें नस्य देना चाहिए, तद्वत् તે પ્રમાણે અર્થાત્ સમાન માપમાં उसके अनुसार अर्थात् समान परिमाणमें, पुराण- सर्पिः જૂનું ઘી पुराना घृत, ससैन्धवा સિંધાલૂણ सैन्धव, सिंहस्य वसा અને સિંહની વસા એઓને સાથે મેળવી વિષમ જ્વરમાં નસ્ય આપવું और सिंहकी वसा इनको एक साथ मिला कर विषम ज्वरमें नस्य देना चाहिए ॥ ३०५½ ॥

305-305½. Asafetida and tiger's fat in equal proportions should be mixed with rock-salt and taken as a nasal medication. Similarly old ghee and lion's fat, mixed with rock-salt, may be used.

सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः समनःशिलाः ॥३०६॥
नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ।

विषमज्वरे વિષમજ્વરમાં विषम ज्वरमें, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैन्धव, समनःशिलाः અને મનઃશિલની સાથે और मैनसिलके साथ, पिप्पलीनाम् પીપરના पीपरके, तण्डुलाः દાણા એઓને दाने इन्हें, तैलपिष्टम् તેલમાં વાટીને तैलमें पीस कर, नेत्राञ्जनम् च આંખમાં અંજન કરવું नेत्रांजन करना, शस्यते શ્રેષ્ઠ છે हितकर है ॥ ३०६½ ॥

306-306½. An eye-salve consisting of rock-salt and grains of long pepper, and red orpiment mixed with til oil and reduced to paste is recommended in irregular fever.

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥३०७॥
सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।

पलङ्कषा ગૂગળ गुग्गुलु, निम्बपत्रम् લીમડાનાં પાન नीमके पत्ते, वचा વજ वच, कुष्ठम् કઠ कूठ, हरीतकी હરડે हरड़, सयवाः જવસહિત यवयुक्त, सर्षपाः સરશવ सरसों, सर्पिः અને ઘી और घृत, धूपनम् એઓનો ધૂપ इनका धूप, ज्वरनाशनम् જ્વરનાશક છે ज्वरनाशक है ॥ ३०७½ ॥

307-307½. Fumigation with the powders of gum gugul, neem leaves, sweet flag, costus, chebulic myrobalan, rape seeds and common barley, mixed in ghee, are alleviative of irregular fever.

ये धूमा धूपनं यच्च नावनं चाञ्जनं च यत् ॥३०८॥
मनोविकारे निर्दिष्टं कार्यं तद्विषमज्वरे ।

ये धूमाः જે ધૂમો जो धूम, यत् च धूपनम् અને જે ધૂપ जो धूप, यत् જે जो, नावनम् નાવન नस्य, अञ्जनम् च તથા જે અંજન और जो अंजन, मनोविकारे મનોવિકારમાં मनोविकारमें, निर्दिष्टम् કહ્યાં છે कहे गये हैं, तत् તેઓનો उनका, विषमज्वरे વિષમ જ્વરમાં विषम ज्वरमें, कार्यम् ઉપયોગ કરવો उपयोग करना चाहिए ॥ ३०८½ ॥

308-308½. All these smokes, fumigations, nasal medications and eye-salves, which have been indicated in mental disorders, may also be used in irregular fever.

मणीनामोषधीनां च मङ्गल्यानां विषस्य च॥ ३०९॥
धारणादगदानां च सेवनाच्च भवेज्ज्वरः ।

मणीनाम् મણિઓ मणियोंके, ओषधीनाम् ઓષધિઓ ओषधियोंके, मङ्गल्यानाम् મંગલકારી વસ્તુઓ मांगलिक वस्तुओंके, विषस्य च અને વિષનું और विषके, धारणात् धारणम् ધારણ કરવાથી धारण करनेसे, अगदानाम् च તથા અગદોનું तथा अगदोंके, सेवनात् च सेवन કરવાથી सेवन करनेसे, ज्वरः જ્વર ज्वर, न भवेत् આવતો નથી नहीं होता ॥३०९½॥

309-309½. Moreover, by wearing auspicious stones, herbs and certain poisons and by the use of prophylactic medicines, one secures immunity to attacks of fever.

३०८½. निर्दिष्टं-व्याख्यातं (ख. प. म.)

ज्वरे दैवव्यपाश्रयं कर्म—

सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ॥३१०॥
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ।

प्रयतः રોગી પવિત્ર થઈને रोगी पवित्र हो कर, **सानुचरम्** અનુચરસહિત अनुचरसहित, **समातृगणम्** માતૃગણસહિત मातृगणसहित, **सोमम्** અને પાર્વતી સહિત और पार्वतीके साथ, **ईश्वरम्** **देवम्** મહાદેવનું महादेवकी, **पूजयन्** પૂજન કરવાથી पूजा करनेसे, **विषमज्वरात्** વિષમ જ્વરથી विषम ज्वरसे, **शीघ्रम्** જલદી तुरंत, **मुच्यते** મુકત થાય છે. मुक्त हो जाता है ॥३१०½॥

310-310½. By worshipping with due piety, the god Iswara together with his consort Uma waited on by the god's entourage and the company of the 'mothers'—minor goddesses, one soon gets rid of the irregular fever.

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ॥३११॥
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वानपोहति ।

सहस्रमूर्धानम् હજાર મસ્તકવાળા सहस्रशीर्षवाले, **चराचरपतिम्** સ્થાવરજંગમના સ્વામી चराचरपति, **विभुम्** અને સર્વવ્યાપક और सर्वव्यापक, **विष्णुम्** વિષ્ણુની विष्णुकी, **नामसहस्रेण** સહસ્ર નામથી सहस्र नामसे, **स्तुवन्** સ્તુતિ કરનાર स्तुति करनेवाला, **सर्वान्** સર્વ सब, **ज्वरान्** જ્વરોને ज्वरोंको, **अपोहति** દૂર કરે છે भगा देता है ॥ ३११½ ॥

311-311½. By worshipping Vishnu, the myriad-headed, the lord of all that is animate and inanimate, and the all-pervading, with the recital of his thousand names, one throws off fever of any kind.

ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतभक्षं हिमाचलम् ॥३१२॥
गङ्गां मरुद्गणांश्चेष्ट्या पूजयञ्जयति ज्वरान् ।

ब्रह्माणम् બ્રહ્મા ब्रह्मा, **अश्विनौ** અશ્વિનીકુમારો अश्विनीकुमार, **इन्द्रम्** ઇન્દ્ર इन्द्र, **हुतभक्षम्** અગ્નિ अग्नि, **हिमाचलम्** હિમાલય हिमालय, **गङ्गाम्** ગંગા गंगा, **मरुद्गणान् च** અને દેવસમૂહોનું और देवसमूहोंका, **इष्ट्या** યજ્ઞદ્વારા यज्ञद्वारा, **पूजयन्** પૂજન કરતો રોગી पूजा करनेवाला रोगी, **ज्वरान्** જ્વરોને ज्वरोंको, **जयति** જીતે છે हटाता है ॥ ३१२½ ॥

312-312½. By worshipping, by means of sacrifices, the gods Brahma, the two Aswins, Indra, Agni, Himalaya, Ganga and the company of the Maruts, one conquers fever.

भक्त्या मातुः पितुश्चैव गुरूणां पूजनेन च ॥३१३॥
ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च ।
जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च ॥ ३१४ ॥
ज्वराद्विमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ।

मातुः માતાની माता, **पितुः च एव** તથા પિતાની और पिताकी, **भक्त्या एव** ભક્તિથી भक्तिसे, **गुरूणाम्** ગુરુઓના और गुरुओंके, **पूजनेन** પૂજનથી पूजनसे, **ब्रह्मचर्येण** બ્રહ્મચર્યથી ब्रह्मचर्यसे, **तपसा** તપશ્ચર્યાથી तपसे, **सत्येन** સત્યથી सत्यसे, **नियमेन** નિયમથી नियमसे, **जप-होम-** જપ, હોમ जप, होम, **प्रदानेन** તથા દાનથી तथा दानसे, **वेदानाम्** વેદોના वेदोंके, **श्रवणेन च** શ્રવણથી श्रवणसे, **साधूनाम्** અને સજ્જનોના और सज्जनोंके, **दर्शनेन च** દર્શનથી दर्शनसे, **ज्वरात्** જ્વરથી ज्वरसे, **शीघ्रम्** તરત शीघ्र ही, **विमुच्यते** મુક્ત થાય છે मुक्त हो जाता है ॥ ३१३-३१४½ ॥

313-314½. By tending one's father and mother and elders with devotion, by observance of celibacy, austerity, truth-telling and vows; by the repetition of prayers and peformance of sacrifices and charities; by listening to the recitation of the vedas and by

३१२½. मरुद्गणांश्चेष्ट्या—मरुद्गणांश्चेष्ट्वा (ख. त.)
,, चेष्ट्या—चेष्टाम् (ग. च. व.)

३१४. जपहोम—आप्यहोम (ब.)

seeing holy people, one soon gets cured of fever.

रसादिधातुगतज्वराणां चिकित्सा—

ज्वरे रसस्थे वमनमुपवासं च कारयेत् ॥३१५॥
सेकप्रदेहौ रक्तस्थे तथा संशमनानि च ।
विरेचनं सोपवासं मांसमेदःस्थिते हितम् ॥३१६॥
अस्थिमज्जगते देया निरूहाः सानुवासनाः ।

ज्वरे જ્વર ज्वर, रसस्थे રસમાં રહ્યો હોય તો रसस्थित हो तो, वमनम् વમન वमन, उपवासम् च તથા ઉપવાસ और उपवास, कारयेत् કરાવવાં करावे, रक्तस्थे રક્તમાં રહ્યો હોય તો रक्तस्थित हो तो, सेकप्रदेहौ પરિષેક- પ્રદેહ सेक- प्रदेह, तथा તથા तथा, संशमनानि च સંશમન કરાવવાં संशमन करावे, मांस-मेदःस्थिते માંસ તથા મેદમાં રહ્યો હોય તો मांस और मेदमें स्थित हो तो, सोपवासम् ઉપવાસસહિત उपवाससहित, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, हितम् હિતકર છે हितकर है, अस्थिमज्जगते અને અસ્થિ તેમજ મજ્જામાં રહ્યો હોય તો और अस्थि एवं मज्जामें स्थित हो तो, सानुवासनाः અનુવાસનસહિત अनुवासनसहित, निरूहाः નિરૂહ બસ્તિઓ निरूह बस्ति, देयाः આપવી જોઈએ देनी चाहिएं ॥ ३१५-३१६½ ॥

315-316½. If the toxic element of fever is lodged in the body-nutrient fluid, the procedures of emesis and starvation should be administered; if the toxic element is lodged in the blood, affusion and external applications, as also the sedative procedures, are indicated; if it is lodged in the flesh or fat, purgation in conjunction with starvation is beneficial; and if the toxic element has gone down to the bone or bone-marrow, evacuative and unctuous enemata should be given.

अभिघात-काम-क्रोध-शोक-भयज्वराणां चिकित्सा—

शापाभिचाराद्भूतानामभिषङ्गाच्च यो ज्वरः ॥३१७॥
दैवव्यपाश्रयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते ।

शाप-अभिचारात् શાપથી, અભિચારથી शापसे, अभिचारसे, भूतानाम् અને ભૂતોના और भूतोंके, अभिषङ्गात् च અભિષંગથી अभिषङ्गसे, यः જે जो, ज्वरः જ્વર હોય ज्वर हो, तत्र તેમાં उसमें, सर्वम् બધાં सब, दैवव्यपाश्रयम् દૈવવ્યપાશ્રય दैवव्यपाश्रय, औषधम् ઔષધો औषध, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट हैं ॥ ३१७½ ॥

317-317½. In the fevers that are produced by imprecation and black magic or by possession, all therapeutic procedures that invoke divine intervention are beneficial.

अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥३१८॥
रक्तावसेकैर्मद्यैश्च सात्म्यैर्मांसरसौदनैः ।
सानाहो मद्यसात्म्यानां मदिरारसभोजनैः ॥३१९॥

अभिघातज्वरः અભિઘાતજ્વર अभिघातज्वर, सर्पिषः ઘીના घृतके, पान-अभ्यङ्गेन પાનથી અને અભ્યંગથી पानसे और अभ्यङ्गसे, रक्तावसेकैः રક્તમોક્ષણથી रक्तावसेचनसे, मद्यैः મદ્યથી मद्यसे, सात्म्यैः તથા સાત્મ્ય એવા तथा सात्म्य, मांसरस-ओदनैः च માંસરસો અને ઓદનથી मांसरस और ओदनसे, नश्येत् નાશ પામે છે नष्ट हो जाता है, मद्यसात्म्यानाम् મદ્ય જેને સાત્મ્ય છે એવા-ઓનો और मदिरा जिनको सात्म्य है इनका, सानाहः આનાહ સાથેનો અભિઘાતજ્વર आनाहयुक्त अभिघात ज्वर, मदिरारसभोजनैः મદિરા અને માંસરસ સાથેના ભોજનથી નાશ પામે છે मद्य और मांसरसके भोजनसे नष्ट हो जाता है ॥ ३१८-३१९ ॥

318-319. The traumatic fever is allayed by potions and inunctions of ghee, by blood-letting and by the use

३१८. नश्येत्—न स्यात् (ध. प.)
३१९. मद्यैश्च—मेद्यैश्च (च. ध.)
,, सानाहो मद्यसात्म्यानाम्—पानाद्वा मद्यसात्म्यानाम् (ध.प.)

of such wines, meat-juices and cooked rice as are homologous to the patient. The traumatic fever, accompanied with constipation, occurring in those who are accustomed to wine-drinking, subsides by the use of food and meat-juice along with wine.

क्षतानां व्रणितानां च क्षतव्रणचिकित्सया ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥३२०॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।

क्षतानाम् च क्षतवाळा क्षतवाले, व्रणितानाम् च तथा व्रणवाळा मनुष्योना ज्वरो तथा व्रणपीडित लोगोंके ज्वर, क्षत-व्रण-चिकित्सया क्षत तथा व्रणनी चिकित्साथी क्षत तथा व्रणकी चिकित्सासे, काम-शोक-भय-ज्वराः अने काम, शोक तथा भयथी थयेल ज्वरो और काम, शोक तथा भयसे उत्पन्न हुए ज्वर, आश्वासेन आश्वासन आश्वासन, इष्टलाभेन प्रिय वस्तुओनी प्राप्ति प्रिय वस्तुओंकी प्राप्ति, वायोः च वायुना वायुके, प्रशमनेन प्रशमन प्रशमन, हर्षणैः च अने हर्ष उत्पन्न करनार पदार्थो वडे और मनको प्रसन्न करनेवाले भावोंसे, शमम् शान्ति शान्तिको, यान्ति पामे छे प्राप्त होते हैं ॥ ३२०½ ॥

320-320½. The fever, resulting from pectoral lesions or wounds, subsides by the treatment described in the chapter on pectoral lesions and wounds. The fevers induced by desire, grief and fear are allayed by comforting the patient by giving him what he wants, by quieting the irritated vata, and by stimulating him to pleasure.

काम्यैरर्थैर्मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ॥३२१॥
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ।

क्रोधसमुत्थितः क्रोधथी उत्पन्न थयेल क्रोधसे उत्पन्न हुआ, ज्वरः ज्वर ज्वर, काम्यैः इष्ट इष्ट, मनोज्ञैः च अने मनने प्रिय लागे एवा और मनःप्रिय, अर्थैः विषयोथी अर्थोंसे, पित्तघ्नैः च पित्तने शांत करनार पित्त-शामक, उपक्रमैः अपि उपचारोथी उपचारोंसे, सद्वाक्यैः च तथा सारां वाक्योथी तथा अच्छे वचनोंसे, शमम् शांति शांतिको, याति पामे छे प्राप्त होता है ॥ ३२१½ ॥

321-321½. The fever arising from anger is put to rest by surrounding the patient with desirable and pleasing objects, by treating him with measures curative of pitta and by giving him good counsel.

कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ३२२
याति ताभ्यामुभाभ्यां च भयशोकसमुत्थितः ।

क्रोधज्वरः क्रोधथी उत्पन्न थयेलो ज्वर क्रोधसे उत्पन्न ज्वर, कामात् कामथी कामसे, काम-समुद्भवः कामथी उत्पन्न थयेलो ज्वर कामसे उत्पन्न ज्वर, क्रोधात् क्रोधथी क्रोधसे, भयशोकसमुत्थितः अने भय तथा शोकथी उत्पन्न थयेल ज्वर और भय तथा शोकसे उत्पन्न ज्वर, ताभ्याम् ते उन, उभाभ्याम् बन्नेथी दोनोंसे, नाशम् नाश नाशको, याति पामे छे प्राप्त होता है ॥ ३२२½ ॥

322-322½. The fever born of anger is quieted by desire, and that born of desire is quieted by anger and by means of both these, the fevers born of fear and grief.

ज्वरस्य वेगं कालं च चिन्तयञ्ज्वर्यते तु यः ॥३२३॥
तस्येष्टैस्तु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ।

यः तु जे रोगी जो रोगी, ज्वरस्य ज्वरना ज्वरके, वेगम् वेग वेग, कालम् च तथा काळने तथा कालको, चिन्तयन् याद करतो याद करनेसे, ज्वर्यते ज्वरवाळो थाय छे ज्वराक्रान्त होता है, तस्य तु तेनी

३२१½. सद्वाक्यैश्च शमं याति—सद्वाक्यैः शाम्यति चाशु (ख. घ.)

३२३. ज्वरस्य वेगं कालं च—ज्वरकालं च वेगं च (क. छ.)

उसकी, **विचित्रैः** વિચિત્ર विचित्र, **इष्टैः** અને પ્રિય और प्रिय, **विषयैः** વિષયોથી विषयोंसे, **स्मृतिम्** સ્મૃતિને स्मृतिको, **नाशयेत्** ભુલાવવી भुलानी चाहिए ॥ ३२३½ ॥

323-323½. As regards the patient, who by constant preoccupation with the severity and the period of the next attack, brings the fever on himself despite treatment, he should be weaned out of his obsession by engaging his attention with agreeable and interesting objects.

ज्वरप्रमोक्षे लिङ्गानि—

ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजन् वमति चेष्टते ।
श्वसन्विवर्णः स्विन्नाङ्गो वेपते लीयते मुहुः ॥३२४॥
प्रलपत्युष्णसर्वाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ।
विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ॥३२५॥
सदोषशब्दं च शकृद्द्रवं स्रवति वेगवत् ।
लिङ्गान्येतानि जानीयाज्ज्वरमोक्षे विचक्षणः ॥३२६॥

ज्वरप्रमोक्षे જ્વરની મુક્તિમાં ज्वरके मोक्षके समय, **पुरुषः** મનુષ્ય मनुष्य, **कूजन्** કણુછતો કણુછતો कूजन करता हुआ, **वमति** વમન કરે છે वमन करता है, **चेष्टते** ચેષ્ટા કરે છે चेष्टायें करता है, **श्वसन्** જોરથી શ્વાસ લેતો हांफता हुआ, **विवर्णः** વિવર્ણ विवर्ण, **स्विन्नाङ्गः** તથા પસીનો આવેલાં અંગવાળો થઈ और स्वेदयुक्त अंगवाला हो कर, **वेपते** કંપે છે कांपता है, **मुहुः** વારંવાર पुनः पुनः, **लीयते** મોહ પામે છે मूर्च्छित होता है, **उष्ण- सर्वाङ्गः** ઊનાં સઘળાં અંગોવાળો થઈ જાય છે उष्णतासे युक्त सारे अंगवाला हो जाता है, **प्रलपति** પ્રલાપ કરે છે प्रलाप करता है, **शीताङ्गः च अपि** અને ઠંડાં અંગવાળો और शीत अंगवाला, **भवति** થાય છે हो जाता है, **ज्वरवेग- आर्तः** જ્વરના વેગથી પીડિત થઈ ज्वरके वेगसे पीडित हो कर, **विसंज्ञः** ભાનરહિત થઈ જાય છે संज्ञाहीन हो जाता है, **सक्रोधः इव** ક્રોધયુક્ત જેવો क्रोधीसा, **वीक्ष्यते** દેખાય છે देखा जाता है, **सदोषशब्दम्** અને રોગીને દોષયુક્ત તથા અવાજવાળો और रोगीको दोषयुक्त तथा शब्दयुक्त, **द्रवम्** પાતળો पतला, **वेगवत् च** અને વેગવાન और जोरसे, **शकृत् स्रवति** મળ આવે છે मल आता है, **विचक्षणः** ચતુર વૈદ્ય चतुर वैद्य, **ज्वरमोक्षे** જ્વરની મુક્તિમાં ज्वरमोक्षके, **एतानि** આ इन, **लिङ्गानि** લક્ષણો लक्षणोंको, **जानीयात्** જાણવાં जाने ॥ ३२४-३२६ ॥

324-326. When the fever is about to come down with a crisis, the patient while groaning vomits, fidgets about, pants, grows livid, gets drenched with perspiration, shivers and faints frequently. He talks incoherently; all his limbs burn hot, or become very cold. He loses consciousness, wrecked by the intensity of the fever, and glares as if in anger. The stools that contain morbid matter and are watery, are expelled violently and with noise. The wise physician should know these as the symptoms of the crisis of fever during its stage of defervescence.

बहुदोषस्य बलवान् प्रायेणाभिनवो ज्वरः ।
सत्क्रियादोषपक्त्या चेद्विमुञ्चति सुदारुणम् ॥३२७॥

प्रायेण પ્રાયશઃ प्रायः करके, **बलवान्** બળવાન बलवान, **अभिनवः** નવો नवीन, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **सत्क्रियादोषपक्त्या** સારી ચિકિત્સાથી સહસા દોષ પાકી જતાં अच्छी चिकित्सासे सहसा दोष पक जाने पर, **बहु- दोषस्य** જો ઘણા દોષવાળા પુરુષને यदि बहुत दोषवाले पुरुषको, **विमुञ्चति चेत्** છોડે છે તો त्यागता है तो, **सुदारुणम्** તે અત્યંત દારુણ થાય છે वह अत्यन्त दारुण होता है ॥ ३२७ ॥

३२४. लीयते—शीयते (द.)
३२५. वीक्ष्यते—वीक्षते (ध.)

३२७. बलवान्—बलिनः (ध.)
,, सत्क्रियादोषपक्त्या—सक्रियादोषपक्त्या (ध.)

327. These acute symptoms are, however, commonly observed only in in cases of new and virulent fevers afflicting a person in whom there is already great morbidity and when they are made to defervesce violently by means of procedures which precipitate the ripening of the morbid humors.

कृत्वा दोषवशाद्वेगं क्रमादुपरमन्ति ये ।
तेषामदारुणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥३२८॥

ये જે जो, दोषवशात् દોષને લીધે दोषोंके कारण, वेगम् વેગ वेग, कृत्वा કરીને करके, क्रमात् ક્રમશઃ क्रमशः, उपरमन्ति શાંત થાય છે शांत होते हैं, तेषाम् તે उन, चिरकारिणाम् ચિરકારી चिरकारी, ज्वराणाम् જ્વરોનું ज्वरोंका, मोक्षः છોડી જવું मोक्ष, अदारुणः દારુણ થતું નથી दारुण नहीं होता ॥३२८॥

328. As regards chronic fevers which wear themselves out gradually, having exhausted their fury along with the accumulation of morbid humors, their defervescence is marked by mild symptoms i. e. lysis.

मुक्तज्वरलक्षणानि—

विगतक्लमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥३२९॥

विगतक्लमसंतापम् ક્લમ તથા સંતાપરહિત क्लम और संतापसे मुक्त, अव्यथम् પીડારહિત व्यथारहित, विमलेन्द्रियम् નિર્મળ ઇન્દ્રિયોવાળા शुद्ध इन्द्रियोंवाले, प्रकृतिसत्त्वेन તથા સ્વાભાવિક મનથી तथा स्वाभाविक मनसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, पुरुषम् પુરુષને पुरुषको, अज्वरम् જ્વરરહિત ज्वररहित विद्यात् જાણવો समझे ॥ ३२९ ॥

329. That man should be regarded as completely cured of fever, who shows no signs of exhaustion and temperature, is free from distress, has his senses functioning soundly, and is in possession of his normal mental strength.

ज्वरे वर्जनीयानि—

सज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धानि च वर्जयेत् ॥३३०॥
व्यवायमतिचेष्टाश्च स्नानमत्यशनानि च ।
तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥३३१॥

सज्वरः જ્વરવાળા ज्वरयुक्त, ज्वरमुक्तः च અને જ્વરરહિત પુરુષે और ज्वरमुक्त.पुरुष, विदाहीनि વિદાહી विदाही, गुरूणि च તથા ગુરુ तथा गुरु, विरुद्धानि વિરુદ્ધ विरुद्ध, असात्म्यानि च અને અસાત્મ્ય और असात्म्य, अन्नपानानि અન્નપાનનો अन्नपान, विवर्जयेत् ત્યાગ કરવો त्याग दे, व्यवायम् મૈથુન मैथुन, अतिचेष्टाः च અધિકચેષ્ટા अधिकचेष्टा, स्नानम् સ્નાન स्नान, अत्यशनानि અને અધિકભોજનનો और अधिक भोजनका, विवर्जयेत् ત્યાગ કરવો त्याग करे, तथा તેમ કરવાથી वैसा करनेसे, ज्वरः જ્વર ज्वर, शमम् શાંત शांत, याति થાય છે हो जाता है, प्रशान्तः च અને શાંત થયેલો તે और शान्त हुआ वह, न जायते ફરી ઉત્પન્ન થતો નથી फिर उत्पन्न नहीं होता ॥ ३३०-३३१ ॥

330-331. The fever-patient, as well as the fever-convalescent, should avoid indulging in articles of food and drink that are irritant, heavy, disagreeable and antagonistic. They should also avoid sex congress, immoderate exertion, baths and over-eating. By such practice of self-denial, the fever subsides and having subsided does not recur.

व्यायामं च व्यवायं च स्नानं चङ्क्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥३३२॥

ज्वरमुक्तः જ્વરમુક્ત પુરુષ ज्वरमुक्त पुरुष, यावत् જ્યાં સુધી जब तक, बलवान् બળવાન बलवान, न ન न,

३२९. विमलेन्द्रियम्–विकलेन्द्रियम् (ग.)

भवेत् થાય ત્યાં સુધી हो तब तक, व्यायामञ्च વ્યાયામ व्यायाम, व्यवायम् च મૈથુન मैथुन, स्नानञ्च સ્નાન स्नान, चङ्क्रमणानि च અને હાલવુંચાલવું એઓનું और घूमनाफिरना इनका, न सेवेत સેવન ન કરવું सेवन न करे ॥ ३३२ ॥

332. The fever convalescent should not indulge in exercise or sex activity, baths, and movements so long as he has not recovered his normal strength.

ज्वरस्य पुनरावर्तने हेतुः —

असंजातबलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेवते ।
वर्ज्यमेतन्नरस्तस्य पुनरावर्तते ज्वरः ॥३३३॥

यः तु જે जो, ज्वरमुक्तः नरः જ્વરથી મુક્ત થયેલ પુરુષ ज्वरमुक्त पुरुष, असंजात-बलः બળ પ્રાપ્ત થયા વગર बिना बल आये ही, एतत् આ इन, वर्ज्यम् વર્જ્ય બાબતોનું वर्ज्य बातोंका, निषेवते સેવન કરે છે सेवन करता है, तस्य તેનો उसका, ज्वरः જ્વર ज्वर, पुनरावर्तते ફરીથી પાછો આવે છે फिर लौट आता है ॥ ३३३ ॥

333. If the fever-convalescent while yet unrestored to strength, takes to these forbidden activities, the fever relapses.

दुर्हृतेषु च दोषेषु यस्य वा विनिवर्तते ।
स्वल्पेनाप्यपचारेण तस्य व्यावर्तते पुनः ॥३३४॥

यस्य वा અથવા જેનો જ્વર अथवा जिसका ज्वर, दोषेषु દોષો दोषोंके, दुर्हृतेषु સારી રીતે દૂર નહિ થતાં सम्यक् रूपसे न निकलने पर, विनिवर्तते ચાલ્યો ગયો હોય चला गया हो, तस्य તેને उसको, स्वल्पेन થોડા थोड़े, अपचारेण अपि અપથ્યથી પણ अपचारसे भी, पुनः તે ફરી वह पुनः, व्यावर्तते પાછો આવે છે लौट आता है ॥ ३३४ ॥

334. If similarly, the fever has left without exhausting the intensity of morbid humors, then too, a relapse may be occasioned by even slight indiscretions.

चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्बलं हीनतेजसम् ।
अचिरेणैव कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥३३५॥

पुनरागतः પાછો આવેલો पुनः लौट कर आया हुआ, सः તે वह, चिरकाल-परिक्लिष्टम् લાંબા વખતથી ક્લેશ પામતા चिरकालसे पीड़ित, दुर्बलम् દુર્બલ दुर्बल, हीनतेजसम् ક્ષીણ તેજવાળા પુરુષને और हीनतेजवाले पुरुषको, अचिरेण एव થોડા જ थोड़े ही, कालेन કાલમાં समयमें, हन्ति મારી નાખે છે मार डालता है ॥ ३३५ ॥

335. And thus revisiting the patient who has been long plagued by it and has constantly grown debilitated in body and diminished in lustre, the fever finishes him off in no great time.

अथवाऽपि परीपाकं धातुष्वेव क्रमान्मलाः ।
यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाऽप्यपकुर्वते ॥३३६॥

अथवा अपि અથવા જો अथवा यदि, मलाः બાકી રહેલા દોષો अवशिष्ट दोषों, ज्वरम् જ્વર ज्वरको, अकुर्वन्तः ન કરતાં न करते हुए, क्रमात् ક્રમે કરીને क्रमशः, धातुषु एव ધાતુઓમાં જ धातुओंमें ही, परीपाकम् यान्ति પરિપાક પામે છે परिपक्व हो जाते हैं, तथा अपि તો પણ तो भी, ते તેઓ वे, अपकुर्वते બીજી રીતે અપકારક થાય છે दूसरी तरहसे हानि पहुंचाते हैं ॥ ३३६ ॥

336. And if the toxins get gradually absorbed into the body-element without actually giving rise to fever, even so, they harm the body in other ways.

दीनतां श्वयथुं ग्लानिं पाण्डुतां नान्नकामताम् ।
कण्डूरुत्कोठपिडकाः कुर्वन्त्यग्निं च ते मृदुम् ॥३३७

ते તે દોષો वे दोष, दीनताम् દીનતા दीनता, श्वयथुम् શોથ शोथ, ग्लानिम् ગ્લાનિ ग्लानि, पाण्डुताम्

---

३३५. हीनतैजसम्--दीनतेजसम् (ख. त. ध.)

३३६. अथवाऽपि परीपाकं–अथवा विपरीपाकं (ध.)

३३७. कण्डूरुत्कोठपिडकाः–कण्ड्वरुःकोठपिडकाः (फ.)

પાંડુતા पांडुता, न अन्नकामता्म् ભોજનની અનિચ્છા भोजनकी अनिच्छा, कण्डूः કંડૂ कंडू, उत्कोठ-पिडकाः કોઠ-પિડકા कोठ-पिडका, मृदुत्म् અને મંદ और मन्द, अग्निम् च અગ્નિ પણ अग्निको भी, कुर्वन्ति કરે છે करते हैं ॥ ३३७ ॥

337. They produce such disorders as depression of the spirits, edema, exhaustion, anemia, inappetence, pruritus, wheals, pimples and dullness of gastric fire.

एवमन्येऽपि च गदा व्यावर्तन्ते पुनर्गताः ।
अनिर्घातेन दोषाणामल्पैरप्यहितैर्नृणाम् ॥३३८॥
निवृत्तेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावस्थं यथाबलम् ।
यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगैर्वा शमं नयेत् ॥३३९॥

एवम् આ પ્રમાણે इसी प्रकार, अन्ये अपि च બીજા પણ दूसरे भी, गताः गदाः ગયેલા રોગો गये हुए रोग, नृणाम् પુરુષોને पुरुषोंके, दोषाणाम् દોષોનો दोषोंके, अनिर्घातेन સંપૂર્ણ નિકાલ ન થવાથી ठीक न निकलनेसे, अल्पैः અલ્પ थोड़ेसे, अपि પણ भी, अहितैः અપથ્યસેવનથી अपथ्यसेवनसे, पुनः ફરી पुनः, व्यावर्तन्ते થઈ આવે છે लौट आते हैं, तस्मात् માટે इस लिए, ज्वरे જ્વર ज्वरके, निवृत्ते अपि નિવૃત્ત થયા છતાં પણ शान्त होने पर भी, यथावस्थम् અવસ્થા પ્રમાણે अवस्थाके अनुसार, यथाबलम् બળ પ્રમાણે बलके अनुसार, यथाप्राणम् અને શકિત પ્રમાણે और शक्तिके अनुसार, दोषम् દોષનું दोषका, हरेत् સંશોધન કરવું संशोधन करे, प्रयोगैः वा અથવા પ્રયોગોદ્વારા अथवा प्रयोगोंसे, शमम् नयेत् સંશમન કરવું संशमन करे ॥ ३३८-३३९ ॥

338-339. Similarly, in consequence of the toxic element not being totally expelled, other diseases too, having abated, recur on the slightest provocation due to unwholesome diet etc. In view of this, the physician should not be contented with the subsidence of the fever, but see that the toxic elements are either completely expelled or neutralised by therapeutic procedures, keeping in view age, the strength and vitality of the patient.

पुनरावृत्ते ज्वरे चिकित्सा—

मृदुभिः शोधनैः शुद्धिर्यापना बस्तयो हिताः ।
हिताश्च लघवो यूषा जाङ्गलामिषजा रसाः ॥३४०॥
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानधूपनान्यञ्जनानि च ।
हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिक्तघृतानि च ॥३४१॥

ज्वरे જ્વર ज्वर, पुनः आवृत्ते પાછો આવતાં फिर लौट कर आने पर मृदुभिः મૃદુ मृदु, शोधनैः સંશોધનોથી संशोधनोंसे, शुद्धिः શોધન शुद्धि, यापनाः તથા યાપન और यापन, बस्तयः બસ્તિઓ बस्तियां, हिताः હિતકર છે हितकर हैं, लघवः હલકા लघु, यूषाः યૂષો यूष, जाङ्गल-आमिषजाः रसाः च જાંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસો जांगल प्राणियोंके मांसरस, हिताः હિતકારક છે हितकर हैं, अभ्यङ्ग- અને અભ્યંગ और अभ्यंग, उद्वर्तन- ઉદ્વર્તન उद्वर्तन, स्नान- સ્નાન स्नान, धूपनानि ધૂપન धूपन, अञ्जनानि च અંજન अंजन, तिक्तघृतानि તથા તિકત ઘૃતો પણ तथा तिक्त घृत भी, हितानि હિતકારી છે हितकर हैं ॥ ३४०-३४१ ॥

340-341. The following measures are beneficial in relapsed fever: cleansing with mild cleansing procedures, the administration of alleviative enemata, wholesome and light gruels, the meat-juices of the jangala animals, inunctions, dry massage, baths, fumigation, eye-salves and ghee medicated with bitter drugs.

गुर्व्यभिष्यन्द्यसात्म्यानां भोजनात् पुनरागते ।
लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्यश्च पूर्ववत्॥ ३४२॥

गुरु-अभिष्यन्दि- ગુરુ, અભિષ્યંદી गुरु, अभिष्यंदि, असात्म्यानाम् તથા અસાત્મ્ય और असात्म्य, भोजनात् આહારથી भोजनसे, पुनः आगते જ્વર ફરીથી આવતાં

ज्वर फिर लौट कर आने पर, लङ्घन-उष्ण-उपचारादिः લંઘન, ઉષ્ણ ઉપચાર વગેરે लंघन, उष्ण उपचारादि, क्रमः च ક્રમ क्रम, पूर्ववत् પૂર્વની પેઠે पूर्ववत्, कार्यः કરવો करना चाहिए ॥ ३४२ ॥

342. If the relapse of the fever is due to taking heavy, demulcent and disagreeing foods, then as before, lightening procedure and hot remedies etc., should be administered.

किराततिक्तादिक्वाथः —

किराततिक्तकं तिक्ता मुस्तं पर्पटकोऽमृता ।
घ्नन्ति पीतानि चाभ्यासात् पुनरावर्तकं ज्वरम् ३४३

किराततिक्तकम् કરિયાતું चिरायता, तिक्ता કડુ कुटकी, मुस्तम् મોથ मोथा, पर्पटकः ખડસલિયો पित्तपापड़ा, अमृता અને ગળો और गिलोय, अभ्यासात् पीतानि એઓનો ક્વાથ કેટલાક દિવસ પીવાનું ચાલુ રાખતાં इनका क्काथ कुछ दिन लगातार पीने पर, पुनरावर्तकम् પાછા આવતા पुनरावर्तक, ज्वरम् જ્વરને ज्वरको, घ्नन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ ३४३ ॥

343. The regular use of chiretta, kurroa, nut-grass, trailing rungia and guduch eradicates the fever that keeps recurring.

उक्तानुक्तचिकित्सापरिग्रहः —

तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः ।
ज्वरक्रियाक्रमापेक्षी कुर्यात्तत्तच्चिकित्सितम् ॥३४४॥

ज्वरितानाम् જ્વરરોગીઓની ज्वररोगियोंकी, तस्याम् તે उस, तस्याम् તે उस, अवस्थायाम् અવસ્થામાં अवस्थामें, ज्वरक्रिया-क्रमापेक्षी જ્વરના ક્રિયાક્રમની અપેક્ષા રાખનાર ज्वरक्रियाक्रमकी अपेक्षा रखता हुआ, विचक्षणः વિચક્ષણ વૈદ્ય विचक्षण वैद्य, तत् तत् તે તે उस उस, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી करे ॥ ३४४ ॥

344. The discerning physician should, keeping in view the systematic procedure of treatment, apply such therapeutic measures as may be called for from time to time by the changing conditions of the fever-patient.

भिषक् ज्वरप्रशमने विशेषतः यतेत—

रोगराट् सर्वभूतानामन्तकृद्दारुणो ज्वरः ।
तस्माद्विशेषतस्तस्य यतेत प्रशमे भिषक् ॥३४५॥

ज्वरः જ્વર ज्वर, रोगराट् રોગોનો રાજા છે रोगोंका राजा है, सर्वभूतानाम् સર્વ પ્રાણીઓનો सब प्राणियोंका, अन्तकृत् નાશ કરનાર अन्त करनेवाला, दारुणः અને ભયંકર છે तथा दारुण है, तस्मात् તેથી इस लिए, विशेषतः વિશેષે કરીને विशेषतः, तस्य प्रशमे તેને શાંત કરવામાં उसको प्रशमन करनेमें, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, यतेत પ્રયત્ન કરવો प्रयत्न करे ॥ ३४५ ॥

345. Since fever is the king of diseases, the destroyer of all creatures and pitiless, the physician should be specially diligent in its subjugation.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः—

यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सितम् ।
आत्रेयेणाग्निवेशाय भूतानां हितकाम्यया ॥३४६॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, यथाप्रश्नम् પ્રશ્નાનુસાર प्रश्नानुसार, यथाक्रमम् અને ક્રમ પ્રમાણે और क्रमानुसार, ज्वरचिकित्सितम् જ્વરની ચિકિત્સા ज्वरकी चिकित्सा, आत्रेयेण આત્રેયે आत्रेयने, भूतानाम् પ્રાણીઓના प्राणियोंके, हितकाम्यया હિતની ઇચ્છાથી हितकी इच्छासे, अग्निवेशाय અગ્નિવેશને अग्निवेशको, उक्तम् કહી છે कही है ॥ ३४६ ॥

Here is the recapitulatory verse—

346. The treatment of fever has thus been described in due order and

३४६. आत्रेयेण—अग्निजेन (क. ब.)
,, हितकाम्यया—हितमिच्छता (घ. त.)

agreeably to the questions unto Agnivesa by Atreya, desiring the welfare of creatures.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने ज्वरचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकद्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सितस्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, ज्वरचिकित्सितम् 'જ્વરચિકિત્સિત' 'ज्वरचिकित्सित', नाम નામનો नामका, तृतीयः ત્રીજો तीसरा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus, in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled 'The Therapeutics of Fever' is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચોથો અધ્યાય अध्याय चौथा

Chapter IV

रक्तपित्तचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, रक्तपित्तचिकित्सितम् 'રક્તપિત્તચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'रक्तपित्तचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Hemothermia.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

रक्तपित्तविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नः—

विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।
प्रणम्योवाच निर्मोहमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ ३ ॥

पञ्चगङ्गे પંચગંગપ્રદેશમાં पंचगंग प्रदेशमें, विहरन्तम् વિહાર કરતા परिभ्रमण करते हुए, जितात्मानम् જિતેન્દ્રિય जितात्मा, निर्मोहम् મોહરહિત मोहरहित, अग्निवर्चसम् અને અગ્નિસમાન તેજવાળા और अग्निके समान तेजस्वी, पुनर्वसुम् પુનર્વસુને पुनर्वसुको, प्रणम्य પ્રણામ કરીને प्रणाम कर अग्निवेशः અગ્નિવેશ अग्निवेशने, उवाच બોલ્યા कहा ॥ ३ ॥

3. Saluting Punarvasu, the self-possessed and the undeluded of mind, who was resplendent like fire, and was sojourning in the country of the five rivers, Agnivesa said to him:

भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरुक्तः सलक्षणः ।
वक्तव्यं यत् परं तस्य वक्तुमर्हसि तद् गुरो ॥ ४ ॥

भगवन् હે ભગવાન! भगवन्, रक्तपित्तस्य રક્તપિત્તના रक्तपित्तके, सलक्षणः લક્ષણોસહિત लक्षणसहित, हेतुः હેતુઓ कारण, उक्तः કહેવામાં આવ્યા છે कह दिये हैं, गुरो હે ગુરુ! हे गुरु!, तस्य તેઓના વિષયમાં उनके विषयमें, परम् બીજું अन्य, यत् જે કાંઈ जो कुछ, वक्तव्यम् કહેવાનું હોય कहना हो, तत् તે वह, वक्तुम् કહેવાની कहनेकी, अर्हसि કૃપા કરો कृपा कीजिए ॥ ४ ॥

4. 'O, worshipful one! you have already instructed us regarding the causes and symptoms of Hemothermia. Whatever else remains to be told, O. Master! please teach us regarding the same.'

३. जितात्मानं—चितात्मानं (त.)

रक्तपित्तस्य शीघ्रप्रतिकार्यत्वम्—

गुरुरुवाच—
महागदं महावेगमग्निवच्छीघ्रकारि च।
हेतुलक्षणविच्छीघ्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ५॥

गुरुः ગુરુ गुरुने, उवाच બોલ્યા कहा, हेतु-लक्षण-वित् हेतु तथा लक्षणने જાણનાર वैद्य हेतु-लक्षणको जाननेवाला वैद्य, महावेगं મહાવેગવાળા महावेगवाले, अग्निवत् અને અગ્નિની પેઠે और अग्निसमान, शीघ्र-कारि च શીઘ્ર નાશ કરનારા शीघ्र नाशकारी, महागदम् મહારોગ महारोग, रक्तपित्तम् રક્તપિત્તની रक्तपित्तकी, शीघ्रम् તુરતજ शीघ्र ही, उपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ५॥

5. The master declared, 'The physician versed in the knowledge of the causes and symptoms, should be prompt in the treatment of hemothermia which is a very serious and acute disease and develops rapidly like fire.

रक्तपित्तस्य हेतुः—

तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लं च कटूनि लवणानि च।
घर्मश्चान्नविदाहश्च हेतुः पूर्वं निदर्शितः ॥ ६॥

उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, अम्लम् च અમ્લ अम्ल, कटूनि કટુ कटु, लवणानि च લવણ लवण, घर्मः च ગરમી धूप, अन्नविदाहः च અને અન્નનો વિદાહ એ और अन्नका विदाह ये, तस्य તેનાં उसके, हेतुः કારણો कारण, पूर्वम् પૂર્વે प्रथम, निदर्शितः કહેવામાં આવ્યાં છે कह दिये हैं ॥ ६॥

6. Its causes have already been narrated as the excessive use of hot, acute, acid, pungent and salt articles of diet, heat and misdigestion of food.

५. हेतुलक्षणविच्छीघ्रं—हेतुलक्षणवच्छीघ्रं (प.)

रक्तपित्तस्य संप्राप्तिः—

तैर्हेतुभिः समुत्क्लिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते।
तद्योनित्वात् प्रपन्नं च वर्धते तत् प्रदूषयत् ॥ ७॥

तैः તે उन, हेतुभिः કારણોથી हेतुओंसे, समुत्क्लिष्टम् પ્રકુપિત થયેલું उत्क्लिष्ट हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, रक्तम् રક્તમાં रक्तमें, प्रपद्यते જાય છે पहुंचता है, प्रपन्नम् च અને ત્યાં પહોંચી और वहां पहुंच कर, तत् તેને उसे, प्रदूषयत् દૂષિત કરતું दूषित करता हुआ, तत्-योनित्वात् તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી उसीसे उत्पन्न होनेके कारण, वर्धते વૃદ્ધિ પામે છે बढ़ता है ॥ ७॥

7. The pitta precipitated by these causes reaches the blood and thus reaching what is its own source, increases there and vitiates the blood.

तस्योष्मणा द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिच्यते।
स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥ ८॥

तस्य તેની उसकी, ऊष्मणा ગરમીથી उष्णतासे, स्विद्यतः સ્વિન્ન થતા स्विन्न होती हुई, धातोः धातोः પ્રત્યેક ધાતુમાંથી प्रत्येक धातुसे, द्रवः धातुः દ્રવ ધાતુ द्रवरूप धातु, प्रसिच्यते ઝરે છે चूती है, तेन અને તેનાથી યુક્ત થઈ उससे युक्त हो कर, तत् તે પિત્ત वह पित्त, भूयः અત્યંત अत्यन्त, संवृद्धिम् વૃદ્ધિને वृद्धिको, अधिगच्छति પામે છે प्राप्त होता है ॥ ८॥

8. As a result ofits heat, the body-elements melt one after the other and ooze out and thus, due to this process of liquefaction of body-elements, its proportion in the body becomes greatly increased.

रक्तपित्तसंज्ञानिमित्तम्—

संयोगाद्दूषणात्तत्तु सामान्याद्गन्धवर्णयोः।
रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥९॥

७. समुत्क्लिष्टम्—समुद्दिष्टम् (त.)
,, प्रदूषयत्—प्रदूषयेत् (त.)
९. तत्तु—तत्र (प.)

रक्तस्य રક્તના रक्तके, संयोगात् સંયોગથી संयोगसे, दूषणात् રક્તને દૂષિત કરતું હોવાથી रक्तको दूषित करनेसे, गन्धवर्णयोः અને ગંધ તથા રંગમાં और गन्ध तथा वर्णमें, सामान्यात् રક્તસમાન હોવાથી रक्तके समान होनेसे, मनीषिभिः વિદ્વાન પુરુષોએ विद्वानोंने, तत् तु पित्तम् તે પિત્તને उस पित्तको, रक्तपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, आख्यातम् કહ્યું છે कहा है ॥ ९ ॥

9. The wise call this disorder of the thermic element 'Hemothermia', because of the combination with and vitiation of blood or 'Hemo' by the thermic element, and also owing to its similarity in color and smell to the blood.

रक्तपित्तस्य स्थानम्—

प्लीहानं च यकृच्चैव तदधिष्ठाय वर्तते ।
स्रोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥१०॥

तत् તે वह, प्लीहानम् च પ્લીહા प्लीहा, यकृत् च एव અને યકૃતનો तथा यकृतका, अधिष्ठाय આશ્રય કરીને आश्रय करके, वर्तते રહે છે रहता है, हि કારણ કે क्योंकि, देहिनाम् પ્રાણીઓના प्राणियोंके, रक्तवाहीनि રક્તને વહન કરનારા रक्तवाही, स्रोतांसि સ્રોતોનાં स्रोतोंके, तन्मूलानि મૂળ તેઓ છે मूल वे हैं ॥१०॥

10. The spleen and the liver are the seats of affection and they are the sources of the blood-bearing channels of the human body.

दोषाधिक्यवशाल्लक्षणानि—

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।
श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥११॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥१२॥
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।

सपाण्डु પાંડુ વર્ણવાળા पांडुतायुक्त, सान्द्रम् ઘાટા सान्द्र, सस्नेहम् સ્નેહવાળા स्नेहमिश्रित, पिच्छिलम् च પિચ્છિલ पिच्छिल, कफान्वितम् કફથી યુક્ત कफयुक्त, सफेनम् ફીણવાળા फेनयुक्त, श्यावारुणम् च કાળા-લાલ श्यावारुण, तनु-रूक्षम् च પાતળા અને રૂક્ષ पतले और रूक्ष, रक्तपित्तम् રક્તપિત્તને रक्तपित्तको, वातिकम् વાયુથી થયેલ જાણવું वातसे उत्पन्न जाने, कषायाभम् કષાય જેવા રંગના कषाय वर्णकी आभावाले, कृष्णम् કાળા काले, गोमूत्रसन्निभम् ગોમૂત્ર જેવા गोमूत्र जैसे, मेचकागारधूमाभम् ચીકણા કાળા વસ્ત્ર તથા ઘરના ધૂમાડા જેવા चिकने काले वस्त्र तथा गृहधूमकी आभावाले, अञ्जनाभम् च તેમજ કાજળ જેવા રક્તપિત્તને एवं कज्जल जैसे रक्तपित्तको, पैत्तिकम् પિત્તથી થયેલ જાણવું पित्तसे उत्पन्न जाने, संसृष्टलिङ्गम् બે દોષોનાં મિશ્ર લક્ષણવાળા રક્તપિત્તને संसृष्टलक्षणवाले रक्तपित्तको, संसर्गात् સંસર્ગથી થયેલ જાણવું संसर्गसे उत्पन्न जाने, त्रिलिङ्गम् અને ત્રણ દોષોનાં લક્ષણવાળા રક્તપિત્તને और तीनों दोषोंके लक्षणवाले रक्तपित्तको, सान्निपातिकम् સન્નિપાતથી થયેલ જાણવું सन्निपातसे उत्पन्न जाने ॥ ११-१२½ ॥

11-12½. In hemothermia, the blood is thick, pale, unctuous, and viscid in conditions where kapha is predominant. It is dusky-red, frothy, thin and un-unctuous in conditions where vata is predominant. It is brown in color, dark, of the color of the cow's urine, tarry, smoky and of the color of collyrium in conditions where pitta is predominant.

साध्यासाध्यलक्षणानि—

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥१३॥
यत् त्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥१४॥

११. तनु रूक्षं च वातिकम्–तनु रूक्षं च वातिकम् (थ.)
१२. संसृष्टलिङ्गं–संपूर्णलिङ्गं (प.)
१४. अतिवेगवत्–अतिवेगतः (थ.)

एकदोषानुगम् એક દોષવાળું રક્તપિત્ત एकदोषयुक्त रक्तपित्त, **साध्यम्** સાધ્ય साध्य, **द्विदोषम्** તથા બે દોષોવાળું રક્તપિત્ત तथा दो दोषोंसे युक्त रक्तपित्त, **याप्यम्** યાપ્ય याप्य, **उच्यते** કહેવાય છે कहाता है, **यत्** અને જે રક્તપિત્ત और जो रक्तपित्त, **त्रिदोषम्** ત્રણ દોષવાળું હોય છે त्रिदोषयुक्त होता है, **तत्** તે वह, **असाध्यम्** અસાધ્ય કહેવાય છે वह असाध्य कहाता है, **मन्दाग्नेः** મંદ અગ્નિવાળાનું मृदु अग्निवालेका, **यत्** જે રક્તપિત્ત जो रक्तपित्त, **अतिवेगवत्** અતિવેગવાળું હોય છે अतिवेगवाला होता है, **व्याधिभिः** જે રક્તપિત્ત વ્યાધિઓથી जो रक्तपित्त व्याधियोंसे, **क्षीणदेहस्य** ક્ષીણ દેહવાળાને થાય છે क्षीण देहवालेको होता है, **वृद्धस्य** જે રક્તપિત્ત વૃદ્ધને થાય છે जो रक्तपित्त वृद्धको होता है, **अनश्नतः च** અને જે રક્તપિત્ત આહાર ન કરનારને થાય છે તે પણ અસાધ્ય કહેવાય છે और जो रक्तपित्त आहार न करनेवालेको होता है वह भी असाध्य कहाता है ॥ १३-१४ ॥

13-14. The condition of the unidiscordance is curable, of bidiscordance is mitigable and that of tridiscordance is incurable. Hemothermia is also incurable in persons of weak digestive fire, where the disease manifests with great violence, in persons who are emaciated by diseases, who are old and who abstain from food.

रक्तपित्तस्य द्विविधा गतिः—

गतिरूर्ध्वमधश्चैव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।
ऊर्ध्वा सप्तविधद्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥१५॥

रक्तपित्तस्य રક્તપિત્તની रक्तपित्तकी, **ऊर्ध्वम्** ઉપર ऊपर, **अधः च एव** તથા નીચે और नीचे, **गतिः** ગતિ गति, **दर्शिता** બતાવેલ છે बताई गई है, **ऊर्ध्वा गतिः** ઉપરની ગતિ ऊर्ध्वगति, **सप्तविधद्वारा** સાત પ્રકારના દ્વારવાળી છે सात प्रकारके द्वारवाली है, **अधरा तु** અને નીચેની और नीचेकी गति, **द्विद्वारा** બે દ્વારવાળી છે दो द्वारवाली है ॥ १५ ॥

15. It has been described that hemothermia spreads in two directions upwards through seven orifices and downwards through two orifices.

सप्तच्छिद्राणि शिरसि द्वे चाधः, साध्यमूर्ध्वगम् ।
याप्यं त्वधोगं, मार्गौ तु द्वावसाध्यं प्रपद्यते ॥१६॥

शिरसि માથામાં सिरमें, **सप्तच्छिद्राणि** સાત છિદ્રો છે सात छिद्र हैं, **अधः च** અને નીચેના ભાગમાં और नीचे, **द्वे** બે છિદ્રો છે दो छिद्र हैं, **ऊर्ध्वगम्** ઊર્ધ્વ ગતિવાળું ऊर्ध्व गतिवाला, **साध्यम्** સાધ્ય છે साध्य है, **अधोगम् तु** અધોગતિવાળું अधोगतिवाला, **याप्यम्** યાપ્ય છે याप्य है, **द्वौ** અને જે બન્ને और जो दोनों, **मार्गौ** માર્ગોને मार्गोंसे, **प्रपद्यते** પ્રાપ્ત થાય છે जाता है, **असाध्यम्** તે અસાધ્ય છે वह असाध्य है ॥ १६ ॥

16. The seven orifices are situated in the head and the two in the lower region of the trunk. The disease whose course is upwards is curable. The one whose course is downwards is mitigable and the one which spreads in both the directions is incurable.

यदा तु सर्वच्छिद्रेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
वर्तते तामसङ्ख्येयां गतिं तस्याहुरान्तिकीम् ॥१७॥

यदा तु જ્યારે जब, **सर्वच्छिद्रेभ्यः** સઘળાં છિદ્રોમાંથી सब छिद्रोंसे, **रोमकूपेभ्यः च एव** તથા રુંવાડાંનાં છિદ્રોમાંથી तथा रोमकूपोंसे, **वर्तते** પ્રવૃત્ત થાય છે बाहिर आता है, **ताम्** ત્યારે તે तब उस, **असङ्ख्येयाम्** ગણી નહિ શકાતી गिनी नजा सकनेवाली, **गतिम्** ગતિને गतिको, **तस्य** તે રોગીના उस रोगीके, **आन्तिकीम्** પ્રાણનું હરણ કરનાર प्राणको हरनेवाली, **आहुः** કહે છે कहते हैं ॥ १७ ॥

17. If it spreads through all the orifices as well as the hair-follicles, then the directions become

१६. सप्तच्छिद्राणि–सप्त द्वाराणि (फ.)
,, प्रपद्यते–प्रवर्तते (ग. थ.)

innumerable and such a condition is considered terminal.

असाध्यलक्षणानि—

यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्तते ।
तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥१८॥
संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सज्जति चापि यत् ।
यच्चाप्युपद्रवैः सर्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥१९॥
हारिद्रनीलहरितताम्रैर्वर्णैरुपद्रुतम् ।
क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति ॥२०॥

यत् જે जो, रक्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, उभयाभ्याम् બન્ને दोनों, मार्गाभ्याम् માર્ગો દ્વારા मार्गोंसे, अतिमात्रम् વધારે પ્રમાણમાં अत्यधिक मात्रामें, प्रवर्तते પ્રવૃત્ત થાય છે निकलता है, कुणपगन्धेन જે શબની ગંધના जो मुर्देकी गन्धके, तुल्यम् સમાન હોય છે समान होता है, अतीव જે અત્યન્ત जो अत्यन्त, कृष्णम् च કાળું હોય છે कृष्ण होता है, कफवाताभ्याम् જે કફ તથા વાતથી जो कफ तथा वातसे, संसृष्टम् યુક્ત હોય છે संसृष्ट होता है, यत् च જે जो, कण्ठे सज्जति કંઠમાં આવી રોકાઈ જાય છે कंठमें आ कर रुक जाता है, यत् च જે जो, यथोक्तैः નિદાનસ્થાનમાં કહેલા निदानस्थानमें कहे हुए, सर्वैः સર્વે सब, उपद्रवैः ઉપદ્રવોથી उपद्रवोंसे, समभिद्रुतम् યુક્ત હોય છે युक्त होता है, हारिद्र- જે પીળા पीले, नील- નીલ नीले, हरित- લીલા हरे, ताम्रैः અને તાંબાના જેવા और ताम्र, वर्णैः રંગથી वर्णसे, उपद्रुतम् યુક્ત હોય છે युक्त होता है, यत् च અને જે और जो, क्षीणस्य ક્ષીણ પુરુષને क्षीण पुरुषको, कासमानस्य ઉધરસ ખાતાં સાથે પ્રવૃત્ત થાય છે खांसनेके साथ प्रवृत्त होता है, तत् च તે वह, न सिध्यति સાધ્ય નથી साध्य नहीं होता ॥ १८-२० ॥

18-20. It is also incurable where there is excessive hemorrhage from either the upward or the downward orifices of the body, where the blood smells like putrid flesh, where the blood is of very dark color, where kapha and vata are both in a provoked condition, where there is accumulation of it in the throat, where it is accompanied with all the complications described and where it has suffered yellow, blue, green or coppery discoloration as also in a person who is emaciated and suffers from cough.

यद् द्विदोषानुगं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति ।
मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ॥२१॥

यत् જે जो, द्विदोषानुगम् બે દોષોવાળું હોય છે दो दोषोंसे युक्त होता है, यत् वा જે जो, शान्तम् शान्तम् વારંવાર શાંત થઈ बारबार शान्त हो कर, प्रकुप्यति ફરી પ્રકોપ પામે છે पुनः प्रकुपित होता है, यत् वा અને જે और जो, मार्गात् એક માર્ગમાંથી एक मार्गसे, मार्गम् બીજા માર્ગમાં दूसरे मार्गमें, चरेत् જતું રહે છે चला जाता है, तत् च તે वह, असृक् पित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, याप्यम् યાપ્ય છે याप्य है ॥ २१ ॥

21. It is mitigable where there is bi-discordance and where there is subsidence and exacerbation of the condition and where it changes its passage from one orifice to another.

साध्यरक्तपित्तलक्षणानि—

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥२२॥

बलवतः બળવાન પુરુષને बलवान पुरुषका, एकमार्गम् એક માર્ગથી પ્રવૃત્ત થનારું एक मार्गगामी, न अतिवेगम् અત્યંત વેગથી રહિત अतिवेगरहित, नवोत्थितम् નવું થયેલું नवोत्पन्न, सुखे काले સુખકર

१८. कृष्णम्—कृत्स्नम् (प.)
१९. संसृष्टं—संयुक्तं (ग.)
,, कण्ठे सज्जति चापि यत्—यच्च कण्ठेऽवसज्जति (ध.)
,, समभिद्रुतम्—समुपद्रुतम् (च.)
२०. यच्च तच्च—यद्वा तच्च (च.)

२१. शान्तं प्रकुप्यति—भूयः प्रवर्तते (च. ध.)

કાળમાં થયેલું सुखकारक कालमें उत्पन्न, निरुपद्रवम् અને ઉપદ્રવથી રહિત और उपद्रवरहित, रक्तपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, साध्यम् સાધ્ય साध्य, स्यात् છે होता है ॥ २२ ॥

22. That condition is curable where hemothermia spreads only in one direction, where the patient is strong, where the force of the disease is not great, where it is of recent origin, where it occurs in a favourable season and where it is not accompanied by complications.

रक्तपित्तस्य हेतुः —

स्निग्धोष्णमुष्णरूक्षं च रक्तपित्तस्य कारणम् ।
अधोगस्योत्तरं प्रायः, पूर्वं स्यादूर्ध्वगस्य तु ॥२३॥

स्निग्धोष्णम् સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ પદાર્થો स्निग्ध तथा उष्ण भावों, उष्णरूक्षम् च અને ઉષ્ણ તથા રૂક્ષ પદાર્થો और उष्ण तथा रूक्ष भावों, रक्तपित्तस्य રક્તપિત્તનાં रक्तपित्तके, कारणम् કારણ છે कारण हैं, प्रायः ઘણું કરીને प्रायः करके, पूर्वम् પહેલા પદાર્થો पहले भावों, ऊर्ध्वगस्य ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્તનાં ऊर्ध्वग रक्तपित्तके, स्यात् કારણો થાય છે कारण होते हैं, उत्तरम् અને બીજા પદાર્થો और दूसरे भावों, अधोगस्य तु અધોગ રક્તપિત્તનાં કારણો થાય છે अधोग रक्तपित्तके कारण होते हैं ॥ २३ ॥

23. The etiological factors of hemothermia affecting the upper channels are mostly unctuous and hot things, and those affecting the lower channels are mostly hot and dry things.

रक्तपित्ते दोषाधिक्यवशान्मार्गानुबन्धविशेषः —

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुबध्यते ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वगम् ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્ત ऊर्ध्वग रक्तपित्त, कफसंसृष्टम् કફના સંસર્ગવાળું હોય છે कफसे संसृष्ट होता है, अधोगम् तथा अधोग अधोग, मारुतानुगम् વાતના સંબન્ધવાળું હોય છે वायुसे संसृष्ट होता है, द्विमार्गम् બન્ને માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલું उभयमार्गी, उभाभ्याम् બન્ને दोनों, कफवाताभ्याम् કફ તથા વાતનો कफ और वातके, अनुबध्यते અનુબંધવાળું હોય છે अनुबन्धवाला होता है ॥ २४ ॥

24. The one which spreads in the upper direction is associated with kapha and the one which spreads in the lower direction is associated with vata. The one that spreads in both the directions gets combined with both kapha and vata.

रक्तपित्ते आदौ स्तम्भननिषेधः —

अक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यदश्नतः ।
तद्दोषदुष्टमुत्क्लिष्टं नादौ स्तम्भनमर्हति ॥ २५ ॥

अक्षीणबलमांसस्य જેનાં માંસ તથા બળ ક્ષીણ ન થયાં હોય अक्षीण बल और मांसवाले, अश्नतः અને જે ખોરાક લેતો હોય તેને और खाते हुए पुरुषको, यत् જે जो, रक्तपित्तम् રક્તપિત્ત થાય છે रक्तपित्त होता है, तत् તે वह, दोषदुष्टम् દોષથી દૂષિત दोषसे दूषित, उत्क्लिष्टम् અને બહાર નીકળવા પ્રવૃત્ત થયેલું રક્તપિત્ત और उत्क्लिष्ट रक्तपित्त, आदौ શરૂઆતમાં प्रारम्भमें, स्तम्भनम् સ્તંભનને स्तम्भनके, न अर्हति યોગ્ય નથી योग्य नहीं है ॥ २५ ॥

25. The hemorrhage occurring as a consequence of the precipitated condition of the blood in a person whose strength and flesh are not wasted and who feeds well should not be stopped in the beginning (safety valve hemorrhage).

गलग्रहं पूतिनस्यं मूर्च्छायमरुचिं ज्वरम् ।
गुल्मं प्लीहानमानाहं किलासं कृच्छ्रमूत्रताम् ॥२६॥
कुष्ठान्यर्शांसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।
बुद्धीन्द्रियोपरोधं च कुर्यात् स्तम्भितमादितः॥२७॥

२४. द्विमार्गं कफवाताभ्याम्–द्वौ मार्गौ कफवाताभ्याम् (च.)

आदितः પ્રથમથી प्रथमसे, स्तम्भितम् અટકાવેલું રક્તપિત્ત रोका गया रक्तपित, गलग्रहम् ગલગ્રહ गलग्रह, पूतिनस्यम् પૂતિનસ્ય पूतिनस्य, मूर्च्छायम् મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, अरुचिम् અરુચિ अरुचि, ज्वरम् જ્વર ज्वर, गुल्मम् ગુલ્મ गुल्म, प्लीहानम् પ્લીહા प्लीहा, आनाहम् આનાહ आनाह, किलासम् કિલાસ किलास, कृच्छ्रमूत्रताम् મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, कुष्ठानि કુષ્ઠ कुष्ठ, अर्शांसि હરસ अर्श, वीसर्पम् વિસર્પ विसर्प, वर्णनाशम् વિવર્ણતા विवर्णता, भगन्दरम् ભગંદર भगंदर, बुद्धि-इन्द्रिय-उपरोधम् च તથા બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોનો ઉપરોધ और बुद्धि तथा इन्द्रियोंका उपरोध, कुर्यात् કરે છે करता है ॥ २६-२७ ॥

26-27. Throat-spasm, nasal fetor, fainting, anorexia, fever, gulma, splenic enlargement, constipation, leprous lesions, dysuria, dermatosis, piles, acute spreading affections, discoloration, fistula-in-ano and impairment of the functions of the intellect and the senses—these occur if the hemorrhage is stopped in the initial stage.

तस्मादुपेक्ष्यं बलिनो बलदोषविचारिणा ।
रक्तपित्तं प्रथमतः प्रवृद्धं सिद्धिमिच्छता ॥२८॥

तस्मात् તેથી अतः, बल-दोष-विचारिणा બળ-દોષનો વિચાર કરનારા बलदोषका विचार करनेवाला, सिद्धिम् તથા સફળતાની और सिद्धिकी, इच्छता ઇચ્છા રાખનાર વૈદ્યે इच्छा रखनेवाला वैद्य, बलिनः બળવાન મનુષ્યના बलवानके, प्रवृद्धम् વૃદ્ધિ પામેલા बढे हुए, रक्तपित्तम् રક્તપિત્તની रक्तपित्तकी, प्रथमतः શરૂઆતમાં प्रारम्भमें, उपेक्ष्यम् ઉપેક્ષા કરવી उपेक्षा करे ॥ २८ ॥

28. Hence this initial development of hemorrhage in a strong person should be ignored by the physician who desires success in treatment, after due consideration of the strength of the patient and the morbid condition.

मार्गादीनवेक्ष्य लङ्घनं तर्पणं वा विधेयम्—

प्रायेण हि समुत्क्लिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम् ।
वृद्धिं प्रयाति पित्तासृक्तस्मात्तल्लङ्घ्यमादितः ॥२९॥

प्रायेण ઘણું કરી प्रायः, शरीरिणाम् પ્રાણીઓના प्राणियोंके, आमदोषात् આમદોષથી आमदोषसे, समुत्क्लिष्टम् બહાર નીકળવાની પ્રવૃત્તિ કરતું उत्क्लिष्ट हुआ, पित्तासृक् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, वृद्धिम् વૃદ્ધિને वृद्धिको, प्रयाति हि પામે છે प्राप्त होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, आदितः શરૂઆતમાં प्रारंभमें, तत् તે वह, लङ्घ्यम् લંઘનને યોગ્ય છે लंघनके योग्य है ॥ २९ ॥

29. The hemothermic condition generally becomes augmented by the toxic effects of the imperfectly digested food in the body. Hence lightening procedure should be advised at the beginning of the treatment.

मार्गौ दोषानुबन्धं च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।
लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

रक्तपित्तादौ રક્તપિત્તની શરૂઆતમાં रक्तपित्तके प्रारम्भमें, मार्गौ બન્ને માર્ગો दोनों मार्ग, दोषानुबन्धम् च દોષોનો સંબંધ दोषानुबन्ध, निदानम् च તથા નિદાનનો तथा निदानका, प्रसमीक्ष्य વિચાર કરીને विचार करके, लङ्घनम् લંઘન लंघन, तर्पणम् वा અથવા તર્પણનો या तर्पण, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો करना चाहिए ॥ ३० ॥

30. Either lightening procedure or demulcent beverage should be advised in the beginning of hemothermia after careful investigation of the channels affected, morbid humors associated and the etiological factors.

---

२८. बलिनो–मलिनं (फ.)
,, बलदोषविचारिणा–बलदोषौ प्रपश्यता (च. ध.)
,, प्रवृद्धं–प्रवृत्तं (क. ब. च. ध.)

३०. मार्गौ दोषानुबन्धं च–मार्गदोषानुबन्धं च (ख. क.)

पिपासायां ह्रीबेरादि जलम्—

ह्रीबेरचन्दनोशीरमुस्तपर्पटकैः शृतम् ।
केवलं शृतशीतं वा दद्यात्तोयं पिपासवे ॥ ३१ ॥

पिपासवे रोगीने पाणी पीवानी ईच्छा थतां रोगीको प्यास लगने पर, **ह्रीबेर**- वाळो सुगन्धवाला, **चन्दन**- चंदन चंदन, **उशीर**- वीरणनो वाळो खस, **मुस्त**- मुरता मुस्ता, **पर्पटकैः** तथा खडसलियो ओओथी तथा पित्तपापडा इन्हींसे, **शृतम्** उकाळेलुं शृत, **केवलम्** वा अथवा केवळ अथवा केवल, **शृतशीतम्** उकाळी ठंडुं करेलुं खौला कर ठंडा किया हुआ, **तोयम्** जल जल, **दद्यात्** आपवुं देवे ॥ ३१ ॥

31. If the patient is thirsty, he should be given the decoction of cuscus and sandal-wood, nut-grass, and trailing rungia, or simply boiled and cooled water.

तर्पणपेयायोग्यावस्था—

ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं पेयां पूर्वमधोगते ।
कालसात्म्यानुबन्धज्ञो दद्यात् प्रकृतिकल्पवित् ॥३२॥

काल-सात्म्य-अनुबन्धज्ञः काल, सात्म्य तथा अनुबंधने जाणनार काल, सात्म्य तथा अनुबन्धको जाननेवाला, **प्रकृतिकल्पवित्** तथा द्रव्योना गुण अने संस्कारने समजनार वैद्य तथा द्रव्योंके गुण और संस्कारको जाननेवाला वैद्य, **ऊर्ध्वगे** ऊर्ध्वग रक्तपित्तमां ऊर्ध्वग रक्तपित्तमें, **पूर्वम्** प्रथम प्रथम, **तर्पणम्** तर्पण तर्पण, **अधोगते** अने अधोग रक्तपित्तमां और अधोग रक्तपित्तमें, **पूर्वम्** प्रथम प्रथम, **पेयाम्** पेया पेया, **दद्यात्** आपवी देवे ॥ ३२ ॥

32. The physician adept in the knowledge of the season, homologation, morbid associations, habitus and pharmaceutics, should first administer demulcent drinks where the upper channel is affected and thin gruel where the lower channel is affected.

१२. अधोगते—अधोगमे (घ.)

तर्पणयोगाः —

जलं खर्जूरमृद्वीकामधूकैः सपरूषकैः ।
शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थे सशर्करम् ॥ ३३ ॥

सपरूषकैः फालसासहित फालसासमेत, **खर्जूर-मृद्वीका-** खजूर, द्राक्ष खजूर, मुनक्का, **मधूकैः** अने महुडां साथे और महुवा इनसे, **शृतशीतम्** उकाळी ठंडुं करेल शृत कर शीत किया हुआ, **सशर्करम्** साकरवाळुं शर्करायुक्त, **जलम्** जळ जल, **तर्पणार्थे** तर्पण माटे तर्पणके लिए, **प्रयोक्तव्यम्** योजवुं देवे ॥ ३३ ॥

33. The water boiled with dates, grapes, mahwa, and sweet falsah and cooled, should be used, mixed with sugar, as a demulcent drink.

तर्पणं सघृतक्षौद्रं लाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।
ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥३४॥

लाजचूर्णैः लाजना चूर्णनी साथे लाजाचूर्णोंके साथ, **सघृतक्षौद्रम्** घी तथा मध मेळवेल घी तथा मधुयुक्त, **तर्पणम्** तर्पण तर्पण, **प्रदापयेत्** आपवुं दिलावे, **काले** समये समयमें, **पीतम्** पीधेलुं पिया हुआ, **तत्** ते वह, **ऊर्ध्वगम्** ऊर्ध्वग ऊर्ध्वग, **रक्तपित्तम्** रक्तपित्तने रक्तपित्तको, **व्यपोहति** नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ३४ ॥

34. A demulcent drink made of the powder of roasted paddy, mixed with ghee and honey should be given. If it is drunk at th proper time it cures hemothermia spreading in the upward direction.

मन्दाग्नेरम्लसात्म्याय तत् साम्लमपि कल्पयेत् ।
दाडिमामलकैर्विद्वानम्लार्थं चानुदापयेत् ॥ ३५ ॥

विद्वान् विद्वान वैद्य विद्वान वैद्य, **मन्दाग्नेः** मन्द अग्निवाळा मन्द अग्निवाले, **अम्लसात्म्याय** अने अम्ल

१४. प्रदापयेत्—प्रयोजयेत् (क. ख. ङ. त.)
३५. दाडिमामलकैः—दाडिमामलके (घ.)
" " —दाडिमामलकौ (ख.)
" विद्वान्—विबात् (ङ.)

જેને સાત્મ્ય છે એવાને માટે और अम्ल सात्म्यवाले पुरुषके लिए, तत् તે તર્પણ वह तर्पण, साम्लम् અમ્લ રસવાળું अम्लरसवाला, अपि પણ भी, कल्पयेत् બનાવવું बनाये, अम्लार्थम् च અને અમ્લતા માટે और अम्लताके लिए, दाडिमामलकैः દાડમ તથા આમળાંના રસનો दाडिम और आंवलेके रसका, अनुदापयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ३५ ॥

35. Thus demulcent drink may be made acid for those whose digestive fire is weak and who have homologation to acid taste and the learned physician should use sour pomegranate and emblic myrobalan for the acidifying purpose and administer the potion.

हितानि अन्नानि—

शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रशान्तिकाः ।
श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥३६॥

शालि-षष्टिक- શાલિ, ષષ્ટિક शालि, षष्टिक, नीवार- નમાર ચોખા तिन्नीका चावल, कोरदूष- કોદરા कोदो, प्रशान्तिकाः પ્રશાન્તિકા प्रशान्तिका, श्यामाकः च સામો सँावा, प्रियङ्गुः च અને કાંગ और प्रियङ्गु, रक्तपित्तिनाम् રક્તપિત્તવાળાઓનો रक्तपित्तवालोंका, भोजनम् ખોરાક છે भोजन है ॥ ३६ ॥

36. The diet of the hemothermic should consist of sali rice, shashtika rice wild rice, common millet, prasantika, syamaka and priyangu corn.

मुद्गा मसूराश्चणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥३७॥

समकुष्ठाढकी- મઠ અને તુવેરના मोठ और अरहरके, फलाः દાણાસહિત दानों समेत, मुद्गाः मसूराः મગ, મસૂર मूंग, मसूर, चणकाः અને ચણા और चना, रक्तपित्तिनाम् રક્તપિત્તના દરદીઓના रक्तपित्तके रोगियोंको, सूपयूषार्थे સૂપ તથા યૂષ માટે सूप तथा यूषके लिए, कल्पिताः ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં उपयोगमें लेने पर, प्रशस्ताः પ્રશસ્ત છે उत्तम हैं ॥ ३७ ॥

37. Green gram, lentils, chick pea, moth bean and pigeon pea are considered beneficial in the preparation of soup and gruel for the hemothermic.

हितं शाकम्—

पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः ।
किराततिक्तकं शाकं गण्डीरः सकठिल्लकः ॥ ३८ ॥
कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्यस्याथ शाल्मलेः ।
अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥ ३९ ॥
शाकार्थं शाकसात्म्यानां तच्छस्तं रक्तपित्तिनाम् ।
स्विन्नं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवद्वा विपाचितम् ॥४०॥

पटोल-निम्ब- પરવળ, લીમડો परवल, नीम, वेत्राग्र- વેત્રનો અગ્રભાગ वेत्राग्र, प्लक्ष- પીપળ पाकर, वेतस-पल्लवाः વેતસનાં પાન वेतसपल्लव, किराततिक्तकम् કરિયાતું चिरायता, शाकम् એ શાક वह शाक, सकठिल्लकः સાટોડીસહિત गदहपुरनासमेत, गण्डीरः ગંડીર गण्डीर, कोविदारस्य કાંચનાર कांचनार, काश्मर्यस्य શીવણ गम्भार, अथ च તથા और, शाल्मलेः શેમળાનાં शेमलके, पुष्पाणि પુષ્પ फूल, अन्यत् અને બીજું और अन्य, यत् च જે जो, अन्नपानविधौ અન્નપાનના વિધાનમાં अन्नपानके विधानमें, रक्तपित्तनुत् રક્તપિત્ત હરનાર रक्तपित्तहारक, शाकम् શાક હોય शाक है, तत् તે वह, शाकसात्म्यानाम् શાક જેને સાત્મ્ય હોય એવા शाकसात्म्यवाले, रक्तपित्तिनाम् રક્તપિત્તના દરદીઓ માટે रक्तपित्तके रोगियोंको, शाकार्थम् શાકને માટે शाकके लिए, स्विन्नम् બાફેલું सीजा हुआ, सर्पिषा ઘીથી घीमें, भृष्टम् वा છમકારેલું भूना हुआ, यूषवत् અથવા યૂષની પેઠે या यूषकी तरह, विपाचितम् वा પકાવેલું पकाया गया, शस्तम् પ્રશસ્ત છે हितकर है ॥ ३८-४० ॥

३६. प्रशान्तिकाः-प्रशातिकाः (च.)

३८. गण्डीरः सकठिल्लकः—गण्डीरं सकठिल्लकम् (ग. च.)

38-40. Wild snake-gourd, neem, tender leaves of wave-leaved fig and country-willow, chiretta, karella, thorny milk-hedge plant, hogweed, the flower of variegated mountain ebony, white teak, silk cotton and any other vegetable regarded as curative of hemothermia in the dietary—these vegetables either simply boiled or fried with ghee or prepared as soup are deneficial to the hemothermic patients who are habituated to vegetable diet.

हितं मांसम्—

पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्तकान् ।
शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान्कालपुच्छकान् ४१
रक्तपित्ते हितान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ।
ईषदम्लाननम्लान् वा घृतभृष्टान् सशर्करान् ॥४२॥

पारावतान् કબૂતર कबूतर, कपोतान् કપોત कपोत, लावान् લાવ लाव, रक्ताक्षवर्तकान् च રક્તાક્ષ તથા વર્તક रक्ताक्ष और वर्तक, शशान् સસલાં खरगोश, कपिञ्जलान् કપિંજલ कपिंजल, एणान् એણ एण, हरिणान् હરિણ हरिण, कालपुच्छकान् તથા કાલપુચ્છને और कालपुच्छको, रक्तपित्ते રક્તપિત્તમાં रक्तपित्तमें, हितान् હિતકારી हितकर, विद्यात् જાણવાં जाने, तेषाम् તેઓના उनके, ईषत् अम्लान् જરા ખાટા રસવાળા ईषत् अम्ल, अनम्लान् वा અથવા ખાટા રસ વિનાના या अनम्ल, सशर्करान् સાકર મેળવેલા चीनीयुक्त, घृतभृष्टान् અને ઘીથી છમકારેલ और घीसे छौंके हुए, रसान् માંસરસોનો मांसरसोंका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ४१-४२ ॥

41-42. Pigeons, doves, quails, chakora, vartaka quail, hare, grey partridge, black buck, red deer and black-tailed deer—these are beneficial to the hemothermics. Their meat-juices should be administered seasoned with ghee, sweetened with sugar and either unacidified or slightly acidified.

यवागूयोगाः—

कफानुगे यूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ।
रक्तपित्ते यवागूनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४३ ॥

कफानुगे કફના અનુબંધવાળા कफानुग, रक्तपित्ते રક્તપિત્તમાં रक्तपित्तमें, यूषशाकम् યૂષ તથા શાક यूष और शाक, वातानुगे અને વાતના અનુબંધવાળા રક્તપિત્તમાં और वातानुग रक्तपित्तमें, रसम् માંસરસ मांसरस, दद्यात् આપવો देवे, अतः હવે अब, यवागूनाम् યવાગૂઓનો यवागूओंका, कल्पः કલ્પ कल्प, प्रवक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहा जायगा ॥ ४३ ॥

43. In hemothermia with the predominance of kapha, vegetable-soups should be prescribed and in that with the vata in predominance, meat-juices should be prescribed. Now we shall describe the preparations of gruels useful in hemothermia.

पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः पृश्निपर्णी प्रियङ्गुकाः ।
जले साध्या रसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ४४

पद्मोत्पलानाम् કમળ તથા નીલકમળનાં कमल तथा नीलोफरके, किञ्जल्कः કેસર केशर, पृश्निपर्णी પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, प्रियङ्गुकाः તથા ઘઉંલાને तथा प्रियंगु इनको, जले साध्याः જલમાં પકાવવાં जलमें पकावे, तस्मिन् रसे તે રસમાં उस रसमें, रक्तपित्तिनाम् રક્તપિત્તના દરદીઓ માટે रक्तपित्तके रोगियोंके लिए, पेया પેયા पेया, स्यात् પકાવવી बनावे ॥ ४४ ॥

44. The gruel prepared with the decoction of the stamens of lotus and blue lily, painted-leaved ticktrefoil and perfumed cherry is beneficial to the hemothermia patients.

चन्दनोशीरलोध्राणां रसे तद्वत् सनागरे ।
किराततिक्तकोशीरमुस्तानां तद्वदेव च ॥ ४५ ॥

तद्वत् તે જ રીતે उसी प्रकार, चन्दन- ચંદન चंदन, उशीर- વાળો सुगन्धवाला, लोध्राणाम् रसे અને લોધર એઓના ક્વાથમાં પેયા પકાવવી और लोघ इनके क्राथमें पेया बनानी चाहिए, तद्वत् एव च અને તે જ રીતે और उसी प्रकार, किराततिक्तक- કરિયાતું चिरायता, उशीर- વાળો सुगन्धवाला, मुस्तानाम् च તથા મોથ એઓના ક્વાથમાં પેયા પકાવવી तथा मुस्ता इनके क्राथमें पेया बनानी चाहिए ॥ ४५ ॥

45. Similarly the gruel prepared in the decoction of sandal-wood, black cuscus, lodh and dry ginger, or the thin gruel prepared with chiretta, black cuscus and nutgrass will prove beneficial.

धातकीधन्वयासाम्बुबिल्वानां वा रसे शृता ।
मसूरपृश्निपर्ण्योर्वा स्थिरामुद्गरसेऽथ वा ॥ ४६ ॥
रसे हरेणुकानां वा सघृते सबलारसे ।
सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा स्युः पृथक्पृथक्॥४७॥

धातकी- ધાવડી धायके फूल, धन्वयास- ધન્વયાસ धन्वयास, अम्बु- વાળો सुगन्धवाला, बिल्वानाम् वा અને બીલાંના और बेलगिरी इनके, रसे રસમાં रसमें, शृता પકાવેલી बनायी गई, मसूर- અથવા મસૂર या मसूर, पृश्निपर्ण्योः वा અને પૃશ્નિપર્ણીના રસમાં और पृश्निपर्णीके रसमें, अथवा અથવા अथवा, स्थिरामुद्गरसे સાલવણ તથા મગના રસમાં सरीवन तथा मूंगके रसमें सघृते અથવા ઘીસહિત अथवा घृतसहित, सबलारसे અને બલાના રસથી યુક્ત और बलाके रससमेत, हरेणुकानाम् વટાણાના मटरके, रसे वा રસમાં रसमें, पारावतादीनाम् वा અથવા કબૂતર ઇત્યાદિના या पारावत इत्यादिके, रसे માંસરસમાં मांसरसमें, पृथक्-पृथक् પેયાને જુદી જુદી पेया पृथक् पृथक्, सिद्धाः स्युः સિદ્ધ કરવામાં આવે છે सिद्ध की जाती है ॥४६-४७॥

46-47. The gruel prepared with the decoction of fulsee flowers, cretan prickly clover, cuscus and bael; or that prepared with the decoction of lentil and painted leaved ticktrefoil; or the one prepared with the decoction of ticktrefoil and green gram, or the gruel prepared with the decoction of harenuka, mixed with ghee and the decoction of heart-leaved sida or the gruel prepared with the meat-juice of the pigeon, will prove beneficial. Thus have been described the various preparations of gruels.

इत्युक्ता रक्तपित्तघ्न्यः शीताः समधुशर्कराः ।
यवाग्वः कल्पना चैषा कार्या मांसरसेष्वपि ॥४८॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, रक्तपित्तघ्न्यः રક્તપિત્ત હણનારી रक्तपित्तनाशक, समधुशर्कराः મધ તથા સાકર મેળવેલી मधु और चीनी युक्त, शीताः ઠંડી शीतल, यवाग्वः યવાગૂઓ यवागुएं, उक्ताः કહેલી છે कही गई हैं, एषा આ यह, कल्पना च કલ્પના कल्पना, मांसरसेषु માંસરસોમાં मांसरसोंमें अपि પણ भी, कार्या કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ ४८ ॥

48. They should be taken with honey and sugar after they are cooled. They are curative of hemothermia. These gruels may also be prepared with meat-juice.

मांसरसयोगाः—

शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तिनाम् ।
वातोल्बणे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे शृतः ॥ ४९ ॥

रक्तपित्तिनाम् રક્તપિત્તના રોગીઓની रक्तपित्तियोंके, विबन्धे કબજિયાતમાં विबन्धमें, सवास्तुकः વાસ્તુક-સહિત वास्तुकसहित, शशः સસલાનું માંસ खरगोशका मांस, शस्तः શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, वातोल्बणे અને વાતાધિક રક્તપિત્તમાં और वाताधिक रक्तपित्तमें, उदुम्बररसे ઉમરડાના રસમાં गुलरके रसमें, शृतः પકાવેલું पकाया हुवा, तित्तिरिः તેતરનું માંસ तीतरका मांस, स्यात् શ્રેષ્ઠ છે हितकर है ॥ ४९ ॥

४७. सबलारसे—त्रिफलारसे (ध.)

49. The flesh of rabbit if combined with white goose foot is beneficial, if the hemothermia-patient is suffering from obstipation. The flesh of partridge boiled with the juice of gular fig will be useful if vata is in predominance.

मयूरः प्लक्षनिर्यूहे न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः ।
रसे बिल्वोत्पलादीनां वर्तकक्रकरौ हितौ ॥ ५० ॥

प्लक्षनिर्यूहे પીપળના રસમાં पाकरके क्वाथमें, **मयूरः** મોરનું માંસ मोरका मांस, **न्यग्रोधस्य च** વડના રસમાં बरगदके क्वाथमें, **कुक्कुटः** કૂકડાનું માંસ मुर्गेका मांस, **बिल्व-उत्पलादीनाम्** અને બીલાં, નીલકમળ વગેરેના **और** बेलगिरी, निलोफर आदिके, **रसे** રસમાં रसमें, **वर्तक-क्रकरौ** વર્તક તથા કકરનું માંસ वर्तक और क्रकरका मांस, **हितौ** હિતકારી છે हितकर है ॥ ५० ॥

50. Flesh of peacock, prepared with the infusion of wave-leaved fig, the flesh of cock with the infusion of the banyan, the flesh of quail and snipe with bael and blue lily, are beneficial.

हितं पानम्—

तृष्यते तिक्तकैः सिद्धं तृष्णाघ्नं वा फलोदकम् ।
सिद्धं विदारिगन्धाद्यैरथवा शृतशीतलम् ॥ ५१ ॥

तृष्यते તૃષાવાળા રોગીને प्यासेके लिए, **तिक्तकैः** તિક્ત દ્રવ્યોથી तिक्त द्रव्योंसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું જલ सिद्ध किया गया जल, **तृष्णाघ्नम्** અથવા તૃષા મટાડનાર अथवा तृषा मिटानेवाला, **फलोदकम्** **वा** ફળોનો રસ फलोंका रस, **विदारीगन्धाद्यैः** અથવા સાલવણ વગેરેથી या सरीवन आदिसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું જળ साधित जल, **अथवा** અથવા अथवा, **शृतशीतलम्** ઉકાળીને ઠંડું કરેલું કેવળ જલ આપવું गरम कर ठंडा किया हुआ केवल जल देवे ॥ ५१ ॥

51. When the patient is thirsty, he should be given the drink prepared with bitter drugs or juice of adipsous fruits or water prepared with ticktrefoil and the other drugs of its group or simple water boiled and cooled.

ज्ञात्वा दोषावनुबलौ बलमाहारमेव च ।
जलं पिपासवे दद्याद्विसर्गादल्पशोऽपि वा ॥ ५२ ॥

अनुबलौ ગૌણ अनुबल, **दोषौ** દોષો दोषोंको, **बलम्** બલ बलको, **आहारम् च एव** તથા આહારને और आहारको, **ज्ञात्वा** જાણીને जान कर, **विसर्गात्** ઇચ્છા પ્રમાણે इच्छानुसार, **अपि वा** અથવા या, **अल्पशः** થોડું થોડું थोड़ा थोड़ा, **जलम्** જલ जल, **पिपासवे** તૃષાવાળા રોગીને प्यासे रोगीको, **दद्यात्** આપવું देवे ॥ ५२ ॥

52. When the patient is very thirsty, the physician should investigate the state of the secondary morbid humors, the vitality and the diet of the patient and then give whenever he desires a measured or a small quantity of water.

रक्तपित्ते निदानवर्जनम्—

निदानं रक्तपित्तस्य यत्किंचित् संप्रकाशितम् ।
जीवितारोग्यकामैस्तन्न सेव्यं रक्तपित्तिभिः ॥ ५३ ॥
इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तनुत् ।

रक्तपित्तस्य રક્તપિત્તનું रक्तपित्तका, **यत् किञ्चित्** જે કાંઈ जो कुछ, **निदानम्** નિદાન हेतु, **संप्रकाशितम्** કહ્યું છે बताया गया है, **तत्** તેનું उसको, **जीवितारोग्य-**

५०. बिल्वोत्पलादीनाम्–बिसोत्पलादीनाम् (द. ध.)
,, वर्तकक्रकरौ हितौ–वर्तको नक्रोहितौ (ध.)
,, वर्तकक्रकरौ–वर्तकः कुररो (प.)
५१. सिद्धम्–सार्द्धम् (च.)
,, अथवा शृतशीतलम्–शृतशीतमथापि वा (ग. च. ध.)

५२. विसर्गादल्पशोऽपि–बहुशो वाल्पशोऽपि (भ. ध.)
५४. निर्दिष्टम्–आख्यातम् (ग. ध.)
,, रक्तपित्तनुत्–रक्तपित्तिषु (ख. ध.)

જીવન તથા આરોગ્યની जीवन और आरोग्यकी, कामैः ઇચ્છાવાળા इच्छा करनेवाले, रक्तपित्तिभिः રક્ત-પિત્તના રોગીઓએ रक्तपित्तियोंको, न सेव्यम् સેવન કરવું નહિ सेवन नहीं करना चाहिए, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, रक्तपित्तनुत् રક્તપિત્તનું શમન કરનાર रक्तपित्तनाशक, अन्नपानम् અન્નપાન अन्नपान, क्रमशः અનુક્રમે क्रमशः, निर्दिष्टम् કહ્યું છે कहा है ॥ ५३½ ॥

53-53½. Whatever things have been described as the etiological factors of hemothermia should be avoided by the hemothermic patient aspiring for long life and good health. Thus has been described the systematic regimen of food and drink curative of hemothermia.

रक्तपित्ते संशोधनम्—

वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्यं बलवतां च यत् ॥५४॥
अक्षीणबलमांसस्य यस्य संतर्पणोत्थितम् ।
बहुदोषं बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः ॥ ५५ ॥
काले संशोधनार्हस्य तद्धरेन्निरुपद्रवम् ।
विरेचनेनोर्ध्वभागमधोगं वमनेन च ॥ ५६ ॥

बहुदोषाणाम् બહુ દોષવાળા बहुदोषयुक्त, बलवताम् च અને બળવાન રોગીઓની और बलवानोंकी, यत् જે जो, कार्यम् ચિકિત્સા છે તે चिकित्सा है वह, वक्ष्यते કહેવામાં આવશે बतायी जायगी, यस्य જેના जिस, अक्षीणबलमांसस्य બલ તથા માંસ ક્ષીણ થયાં ન હોય એવા अक्षीण बल तथा मांसवाले, बलवतः બળવાળા बलवान, शरीरिणः મનુષ્યનું पुरुषको, संतर्पणोत्थितम् સંતર્પણથી થયેલ संतर्पणके कारण उत्पन्न, बहुदोषम् બહુ દોષવાળું बहुदोषयुक्त, रक्तपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, निरुपद्रवम् જે નિરુપદ્રવ હોય તો यदि उपद्रवरहित हो तो, संशोधनार्हस्य સંશોધનને યોગ્ય દરદીનું संशोधनयोग्य पुरुषके, काले યોગ્ય સમયે उचित समय पर, हरेत् દૂર કરવું निकाल देवे, ऊर्ध्वभागम् ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્તને ऊर्ध्वग रक्तपित्तको, विरेचनेन વિરેચનથી विरेचनद्वारा, अधोगम् च અને અધોગ રક્તપિત્તને और अधोग रक्तपित्तको, वमनेन વમનથી કરવું वमन द्वारा निकाल देवे ॥ ५४-५६ ॥

54-56. Hereafter will be described the procedure to be done on a patient who is very strong and who suffers from severe morbidity, whose body is strong, whose vitality and flesh are not wasted, who has developed the hemothermic condition and severe morbidity as a result of excessive diet. The condition in which purificatory therapy is indicated and which shows no complications, should be treated with purgation for purifying the lower region and with emesis for purifying the upper region of the body.

त्रिवृतामभयां प्राज्ञः फलान्यारग्वधस्य वा ।
त्रायमाणां गवाक्ष्या वा मूलमामलकानि वा ॥५७॥
विरेचनं प्रयुञ्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ।
रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५८ ॥

प्राज्ञः બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, त्रिवृताम् ત્રિવૃત त्रिवृत, अभयाम् હરડે हरड, आरग्वधस्य वा અથવા ગરમાળાનાં या अमलतासके, फलानि ફળો फल, त्रायमाणाम् ત્રાયમાણનાં असवर्ग, गवाक्ष्याः वा કે ગવાક્ષીનાં અથવા गवाक्षीकी, मूलम् મૂળ जड, आमलकानि वा અથવા આમળાં એઓનો या आंवले इनको, प्रभूत-मधु- ઘણાં મધ जादा मधु, शर्करम् તથા સાકર-વાળાં કરી तथा चीनीयुक्त कर, विरेचनम् વિરેચનમાં विरेचनके रूपमें, प्रयुञ्जीत પ્રયોગ કરવો उपयोग करे, रक्तपित्ते રક્તપિત્તમાં रक्तपित्तमें, विशेषतः વિશેષે કરીને विशेषतः, तेषाम् તેઓનો उनका, रसः રસ रस, प्रशस्यते વખણાય છે प्रशस्त है ॥ ५७-५८ ॥

57-58. The wise physician should use turpeth, chebulic myrobalan, fruits

५६. तद्धरेन्निरुपद्रवम्–उद्धरेन्निरुपद्रवम् (ग.)

of purging cassia, roots of zalil and colocynth or emblic myrobalan mixed liberally with honey and sugar as purgatives; the juices of these drugs are considered specially useful in hemothermia.

वमनयोगाः—

वमनं मदनोन्मिश्रो मन्थः सक्षौद्रशर्करः ।
सशर्करं वा सलिलमिक्षूणां रस एव वा ॥ ५९ ॥
वत्सकस्य फलं मुस्तं मदनं मधुकं मधु ।
अधोवहे रक्तपित्ते वमनं परमुच्यते ॥ ६० ॥

मदन-उन्मिश्रः મીંઢળ મેળવેલો मैनफलसे युक्त, **सक्षौद्रशर्करः** તેમજ મધ તથા સાકરવાળો एवं मधु तथा चीनीसे मिश्रित, **मन्थः** મન્થ मन्थ, **सशर्करम् वा** અથવા મીંઢળના ચૂર્ણથી યુક્ત સાકરવાળું या मैनफलके चूर्ण एवं चीनीसे युक्त, **सलिलम्** જળ जल, **इक्षूणाम् वा** કે શેરડીનો या ईखका, **रसः एव** મીંઢળના ચૂર્ણથી યુક્ત રસ मैनफलके चूर्णसे युक्त रस, **वमनम्** વમનકારક છે वमनकारक है, **वत्सकस्य फलम्** ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, **मुस्तम्** મુસ્ત मुस्त, **मदनम्** મીંઢળ मैनफल, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **मधु** અને મધનો યોગ વમનકારક છે और मधुका योग वमनकारक है, **अधोगे** અધોગામી अधोगामी, **रक्तपित्ते** રક્તપિત્તમાં रक्तपित्तमें, **वमनम्** વમન वमन, **परम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **उच्यते** કહેવાય છે कहलाता है ॥ ५९-६० ॥

59-60. The emetic nut mixed with a demulcent drink, honey and sugar, or the emetic nut mixed with sugar-water or with sugar-cane juice should be given for emesis, or the kurchi fruits, nut-grass, emetic nut, liquorice and honey should be given for emesis. Emesis is the best treatment in hemothermia which spreads in the lower channels.

६०. अधोवहे रक्तपित्ते–अधोगे रक्तपित्ते तु (ब. य. ध.)

ऊर्ध्वगे शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिः क्रमो हितः ।
अधोगते यवाग्वादिर्न चेत्स्यान्मारुतो बली ॥ ६१ ॥

ऊर्ध्वगे ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્તમાં ऊर्ध्वग रक्तपित्तमें **शुद्धकोष्ठस्य** શુદ્ધ કોઠાવાળા પુરુષને शुद्ध कोष्ठवाले पुरुषको, **तर्पणादिः** તર્પણાદિ तर्पणादि, **क्रमः** ક્રમ क्रम, **हितः** હિતકારી છે हितकारी है, **अधोगते** અધોગામી રક્તપિત્તમાં अधोगामी रक्तपित्तमें, **मारुतः** **चेत्** જો વાયુ यदि वात, **बली** પ્રબલ प्रबल, **न स्यात्** ન હોય તો ન હોતો, **यवाग्वादिः** યવાગૂઆદિ ક્રમ હિતકારી છે यवागूआदि क्रम हितकारी है ॥ ६१ ॥

61. The course of demulcent drink etc., is advisable in a patient who has been affected in the upper channels and has undergone successfully the purification therapy; and the course of gruels etc., is advisable in a patient who is affected in the lower channels and whose vata is not strong.

संशमनी चिकित्सा —

बलमांसपरिक्षीणं शोकभाराध्वकर्शितम् ।
ज्वलनादित्यसंतप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥ ६२ ॥
गर्भिणीं स्थविरं बालं रूक्षाल्पप्रमिताशिनम् ।
अवम्यमविरेच्यं वा यं पश्येद्रक्तपित्तिनम् ॥ ६३ ॥
शोषेण सानुबन्धं वा तस्य संशमनी क्रिया ।
शस्यते रक्तपित्तस्य परं साऽथ प्रवक्ष्यते ॥ ६४ ॥

बल-मांस-परिक्षीणम् ક્ષીણ થયેલાં બલ તથા માંસવાળા क्षीण बल तथा मांसवाले, **शोक-भार-अध्वकर्शितम्** શોક, ભાર કે માર્ગના પરિશ્રમથી ક્ષીણ થયેલા शोक, भार या मार्गके परिश्रमसे कृश, **ज्वलन-आदित्य-** અગ્નિ કે સૂર્યના તાપથી अग्नि या सूर्यके तापसे, **संतप्तम्** અત્યંત તપી ગયેલા संतप्त, **अन्यैः वा** અથવા બીજા या अन्य, **आमयैः** રોગોથી व्याधियोंसे,

६१. अधोगते–अधोवहे (ब.)

६३. प्रमिताशिनम्–प्रमिताशनम् (क.)

,, अवम्यमविरेच्यं वा–अवश्यमविरेच्यं वा (ध.)

क्षीणम् ક્ષીણ થયેલા क्षीण, **गर्भिणीम्** ગર્ભિણી गर्भिणी, **स्थविरम्** વૃદ્ધ वृद्ध, **बालम्** બાળક बालक, **रूक्षाल्पप्रमिताशिनम् वा** તથા રૂક્ષ, અલ્પ કેમજ માપીને ખાનાર तथा रूक्ष, थोड़ा एवं प्रमिताहार लेनेवाले, **यम्** જે जो, **रक्तपित्तिनम्** રક્તપિત્તના દરદીને रक्तपित्तके रोगीको, **अवम्यम्** વમન કરાવવાને અયોગ્ય वमनके अयोग्य, **अविरेच्यम् वा** કે વિરેચન કરાવવાને અયોગ્ય या विरेचनके अयोग्य, **शोषेण** અથવા રાજ્યક્ષ્માના या राजयक्ष्मासे, **सानुबन्धम् वा** અનુબંધવાળો उपद्रुत, **पश्येत्** દેખે देखे, **तस्य** તેને उसको, **रक्तपित्तस्य** રક્તપિત્તની रक्तपित्तकी, **संशमनी** સંશમન संशमन, **क्रिया** ક્રિયા क्रिया, **शस्यते** હિતકારી છે हितकर है, **सा अथ** તે ક્રિયા वह अब, **परम्** આગળ आगे, **प्रवक्ष्यते** કહેવામાં આવશે बतायी जायगी ॥ ६२-६४ ॥

62-64. For one, whose flesh and strength are wasted, who has been emaciated by grief, load-carrying or wayfaring, who has been suffering from the effects of the heat of fire or the sun, or who has been wasted by other diseases, or who is a gravida or is old or very young, who is habituated to dry meagre or restricted diet, who is unfit for taking emesis or purgation, or who has developed consumption—for all such kinds of hemothermia-patients the sedative line of treatment is prescribed. Now that sedative line of treatment will be explained.

रक्तपित्तसंशमनाः कतिपययोगाः—

अटरूषकमृद्वीकापथ्याक्वाथः सशर्करः ।
मधुमिश्रः श्वासकासरक्तपित्तनिबर्हणः ॥ ६५ ॥

सशर्करः સાકર સાથે चीनी मिला, **मधुमिश्रः** મધુયુક્ત मधुयुक्त, **अटरूषक-** અરડૂસી अडूसा, **मृद्वीका-** દ્રાક્ષ मुनक्का, **पथ्या-** તથા હરડેનો तथा हरड इनका, **क्वाथः** ક્વાથ क्वाथ, **श्वास-कास-** શ્વાસ, ઉધરસ श्वास, कास, **रक्तपित्त** તથા રક્તપિત્તનો और रक्तपित्तको, **निबर्हणः** નાશ કરનાર છે नष्ट करनेवाला है ॥ ६५ ॥

65. The decoction of malbarnut, grapes and chebulic myrobalan, taken with sugar and honey, is curative of dyspnea, cough and hemothermia.

अटरूषकक्वाथः—

अटरूषकनिर्यूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकाञ्जने ।
विनीय लोध्रं क्षौद्रं च रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥६६॥

अटरूषक- અરડૂસીના अडूसेके, **निर्यूहे** ક્વાથમાં निर्यूहमें, **प्रियङ्गुम्** ઘઉંલા प्रियंगु, **मृत्तिकाञ्जने** સોરઠી માટી, રસવંતી मृत्तिका, रसांजन, **लोध्रम्** લોધર लोध, **क्षौद्रम् च** તથા મધ और मधु, **विनीय** મેળવીને मिला कर, **रक्तपित्तहरम्** રક્તપિત્ત હરણ કરનાર रक्तपित्तनाशक, **पिबेत्** તે યોગ પીવો उस योगका पान करे ॥ ६६ ॥

66 One should take the decoction of malbar nut with perfumed cherry, yellow ochre, extract of indian berberry, lodh and honey as cure for hemothermia.

अन्ये योगाः—

पद्मकं पद्मकिञ्जल्कं दूर्वां वास्तूकमुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोध्रं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥६७॥

पद्मकम् પદ્મક पद्माख, **पद्मकिञ्जल्कम्** કમળના તંતુ कमलकेशर, **दूर्वाम्** ધ્રો दूब, **वास्तूकम्** બથવો बथुवा, **उत्पलम्** નીલકમળ नीलोफर, **नागपुष्पम्** લાલ નાગકેસર रक्त नागकेसर, **लोध्रम् च** તથા લોધર એઓના યોગને और लोध इनके योगको, **तेन एव** તે જ उसी, **विधिना** વિધિથી विधिसे, **पिबेत्** પીવો पीवे ॥६७॥

67. One may also take it with himalayan cherry, stamens of lotus,

६६. निर्यूहे–निर्यासे (प.)
,, रक्तपित्तहरं पिबेत्–रक्तपित्तनुदं पिबेत् (ख. त.)

scutch grass, white goose foot, blue lily, fragrant poon and lodh.

प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वशकृद्रसे ।
यवासभृङ्गरजसोर्मूलं वा गोशकृद्रसे ॥ ६८ ॥
विनीय रक्तपित्तघ्नं पेयं स्यात्तण्डुलाम्बुना ।

प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક प्रपौण्डरीक, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **मधु च** અને મધ **और** शहदको, **अश्वशकृद्रसे** ઘોડાની લાદના રસમાં घोड़ेकी लीदके रसमें, **यवासभृङ्गरजसोः** અથવા જવાસાના તથા ભાંગરાનાં या जवासे **और** भांगरेकी, **मूलम् वा** મૂળ जड़को, **गोशकृद्रसे** ગાયના છાણના રસમાં गौके गोबरके रसमें, **तण्डुलाम्बुना** ચોખાના ધોણની સાથે तंडुलोदकसे, **विनीय** ઘોળી मिला कर, **रक्तपित्तघ्नम्** રક્તપિત્તને દૂર કરનાર આ યોગ रक्तपित्तनाशक यह योग, **पेयम् स्यात्** પીવો જોઈએ पीना चाहिए ॥ ६८½ ॥

68-68½. White lotus, liquorice and honey mixed with the juice of horse-dung, or roots of camel thorn and trailing eclipta mixed with the juice of cow-dung, taken with rice water is curative of hemothermia.

युक्तं वा मधुसर्पिर्भ्यां लिह्याद्गोऽश्वशकृद्रसम् ॥६९॥

मधुसर्पिर्भ्याम् અથવા મધ અને ઘી अथवा घृत **और** मधुसे, **युक्तम् वा** મેળવીને युक्त, **गो-अश्व-शकृद्रसम्** ગાયના છાણ અને ઘોડાની લાદનો રસ गौ तथा घोड़ेकी लीदके रसको, **लिह्यात्** ચાટવો चाटे ॥ ६९ ॥

69. Or one may lick the juice of cow-dung or horse-dung mixed with honey and ghee.

खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः ।
पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्याद्रक्तपित्तिकः ॥७०॥

रक्तपित्तिकः રક્તપિત્તવાળા रक्तपित्तरोगवाला, **ना** પુરુષે पुरुष, **खदिरस्य** ખેર खैर, **प्रियङ्गूणाम्** ઘઉંલા प्रियङ्गु, **कोविदारस्य** કાંચનાર काचनार, **शाल्मलेः** અને શેમળાના **और** शेमलके, **पुष्पचूर्णानि** પુષ્પોનું ચૂર્ણ फूलोंका चूर्ण, **मधुना** મધ સાથે मधुके साथ, **लिह्यात्** ચાટવું चाटे ॥ ७० ॥

70. The hemothermia patient may lick the powder of the flowers of catechu, perfumed cherry, variegated mountain ebony and silk cotton mixed with honey.

शृङ्गाटकानां लाजानां मुस्तखर्जूरयोरपि ।
लिह्याच्चूर्णानि मधुना पद्मानां केशरस्य च ॥ ७१ ॥

शृङ्गाटकानाम् શીંગોડાંના सिंघाड़ा, **लाजानाम्** લાજાના लाजा, **मुस्तखर्जूरयोः अपि** મુસ્ત, ખજૂર मुस्त, खजूर, **पद्मानाम्** तथा કમળના तथा कमलके, **केशरस्य च** કેસરનાં केसर इनके, **चूर्णानि** ચૂર્ણો चूर्णोंको, **मधुना** મધની સાથે मधुके साथ, **लिह्यात्** ચાટવાં चाटे ॥ ७१ ॥

71. Or the patient may take a linctus of the powder of indian water chest-nut, roasted paddy, nut-grass, date and lotus stamens mixed with honey.

ग्रथितरक्तचिकित्सा—

धन्वजानामसृग्लिह्यान्मधुना मृगपक्षिणाम् ।
सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात् पारावतं शकृत् ॥७२॥

धन्वजानाम् જાંગલ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં जांगल, **मृगपक्षिणाम्** પશુ-પક્ષીઓના मृग-पक्षियोंका, **असृक्** રક્તને रक्त, **मधुना** મધની સાથે मधुके साथ, **लिह्यात्** ચાટવું चाटे, **रक्तग्रथिते** રક્ત જો ગંઠાઈ ગયું હોય તો रक्तके गांठदार होने पर, **सक्षौद्रम्** મધની સાથે मधुसहित, **पारावतम्** કબૂતરની कबूतरकी, **शकृत्** ચરક बीट, **लिह्यात्** ચાટવી चाटे ॥ ७२ ॥

६८. वा गोशकृद्रसे—गोऽश्वशकृद्रसे (च.)
७०. रक्तपित्तिकः—रक्तपित्तयुत् (ग.)
,, ,, —रक्तपैत्तिकः (च.)
७२. धन्वजानामसृग्लिह्यात्—रक्तं लिह्यात् धन्वनामाम् (च. य.)
,, ग्रथिते—ग्रथितम् (क.)

72. The blood of beasts and birds of jangala land should be taken as a linctus mixed with honey. In a condition of coagulated blood, the droppings of the pigeon may be taken mixed with honey.

उशीरकालीयकलोध्रपद्मक-
प्रियङ्गुकाकट्फलशङ्खगैरिकाः ।
पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकाः
सशर्करास्तण्डुलधावनाप्लुताः ॥ ७३ ॥
रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां
दाहं च पीताः शमयन्ति सद्यः ।

उशीर- વાળો ખસ, कालीयक- પીળું ચંદન पीला चन्दन, लोध्र- લોધર लोध्र, पद्मक- પદ્મક पद्माख, प्रियङ्गुका- ઘઉંલા प्रियंगु, कट्फल- કાયફળ कायफल, शङ्ख- શંખ शंख, गैरिकाः તથા સોનાગેરુ तथा स्वर्ण-गैरिक, पृथक् पृथक् જુદાં જુદાં प्रत्येक अलग अलग, चन्दनतुल्यभागिकाः ચંદનના સમાન ભાગમાં મેળવી चन्दनके समान भागमें मिला कर, तण्डुल-धावन-आप्लुताः ચોખાના ધોણમાં વોળી तण्डुलके धोवनमें आलोडित कर, सशर्कराः સાકરથી યુકત चीनी मिला कर, पीताः પીધાં હોય તો તેઓ पीनेसे वे, सपित्तम् रक्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, तमकम् તમકશ્વાસ तमकश्वास, पिपासाम् તૃષા पिपासा, दाहम् च અને દાહનો और दाहको, सद्यः શીઘ્ર शीघ्र, शमयन्ति નાશ કરે છે शान्त करते हैं ॥ ७३½ ॥

73-73½. Black cuscus, yellow sandalwood, lodh, himalayan cherry, perfumed cherry, box myrtle, conch, red ochre—each of these mixed with an equal amount of sandal-wood and taken with sugar and plenty of rice water, immediately relieves hemothermia, bronchial asthma, excessive thirst and burning.

किराततिक्तं क्रमुकं समुस्तं
प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ॥७४॥
ह्रीवेरमूलानि पटोलपत्रं
दुरालभा पर्पटको मृणालम् ।
धनञ्जयोदुम्बरवेतसत्वङ्-
न्यग्रोधशालेययवासकत्वक् ॥७५॥
तुगालतावेतसतण्डुलीयं
ससारिवं मोचरसः समङ्गा ।
पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि
तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥७६॥

किराततिक्तम् કરિયાતું चिरायता, समुस्तम् મુસ્ત-સહિત मुस्तसहित, क्रमुकम् પઠાણી લોધર पठानी लोध, प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક प्रपौंडरीक, कमलोत्पले च કમળ, નીલકમળ कमल, नीलोफर ह्रीवेरमूलानि વાળાનાં મૂળ सुगन्धवालाके मूल, पटोलपत्रम् પરવળનાં પાન परवलके पत्र, दुरालभा ધમાસો धमासा, पर्पटकः પર્પટક पर्पटक, मृणालम् મૃણાલ मृणाल, धनञ्जय- ધનંજય धनंजय, उदुम्बर- ઉમરડો गूलर, वेतसत्वक्- વેતસની છાલ वेतसकी त्वक्, न्यग्रोध- વડ बरगद, शालेय- વરિયાળી सौंफ, यवासक- જવાસાની जवासाकी, त्वक् છાલ त्वक्, ससारिवम् સારિવા સાથે सारिवासहित, तुगा लतावेतस વાંસકપૂર, લતાવેતસ वंशलोचन, लता-वेतस, तण्डुलीयम् તાંદળજો चौलाई, मोचरसः મોચરસ मोचरस, समङ्गा અને રીસામણી એઓનું और लज्जावंती इनका, तेन एव તે જ उसी, कल्पेन વિધિથી तरहसे, पृथक् पृथक् જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, चन्दनयोजितानि ચંદન સાથે મેળવી પાન કરવું चंदनके साथ मिलाकर पान करना, तत्र તેમાં वहां, हितानि હિતકર છે हितकर है ॥ ७४-७६ ॥

74-76. Chiretta, betel nut, nut-grass, white lotus, red lotus, blue lily, cuscus roots, leaves of bitter snake-gourd, cretan prickly clover, trailing rungia, lotus stalk, the barks of arjun, gular fig

---

७५. पर्पटको मृणालम्—पर्पटका मृणालम् (ख.)
,, न्यग्रोधशालेययवासकत्वक्—न्यग्रोधजंबूहयसाह्वयत्वक् (ग.प.)
७६. वेतस—केशर (ग. ध. प.)

country willow, banyan, common fennel, camel thorn, bamboo manna, madder, fragrant poon, prickly amaranth, indian sarsaparilla, silk-cotton gum, sensitive plant—each of these prescribed in combination with sandal wood and prepared in the manner above described, proves beneficial in these diseases.

निशि स्थिता वा स्वरसीकृता वा
कल्कीकृता वा मृदिताः शृता वा ।
एते समस्ता गणशः पृथग्वा
रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥७७॥

एते समस्ताः આ બધા ये सब, गणशः ગણ પ્રમાણે गणके अनुसार, पृथक् वा અથવા જુદા જુદા या अलग अलग, योगाः યોગો योगों, निशि स्थिताः શીત કષાય शीत कषाय, स्वरसीकृताः वा સ્વરસ स्वरस, कल्कीकृताः કલ્ક कल्क, मृदिताः ફાંટ फाण्ट, शृताः वा અથવા ક્વાથના રૂપમાં या क्वाथके रूपमें, सपित्तम् रक्तम् રક્તપિત્તનું रक्तपित्तका, शमयन्ति શમન કરે છે शमन करते हैं ॥ ७७ ॥

77. From this list any one drug or all drugs combined together and prepared in the from of an overnight cold infusion or as expressied juice of in the form of a paste or pulp or of a decoction, alleviate the hemothermic condition.

मुद्गाः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः
सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन ।
बलाजले पर्युषिताः कषाया
रक्तं सपित्तं शमयन्त्युदीर्णम् ॥७८॥

सलाजाः લાજાસહિત लाजासमेत, सयवाः જવ-સહિત यवसमेत, सकृष्णाः પીપરસહિત पिप्पली-समेत, सोशीरमुस्ताः વીરણનો વાળો અને મુસ્તસહિત खस और मुस्तसहित, चन्दनेन सह અને ચન્દનસહિત और चन्दनसहित, मुद्गाः મગના અધકચરા ચૂર્ણના मूंगके अधकुटे चूर्णके, बलाजले બલાથી સાધિત શીત જલમાં बलासे साधित शीत जलमें, पर्युषिताः શીત કષાયો शीत कषाय, उदीर्णम् ઉગ્ર उदीर्ण, सपित्तम् रक्तम् રક્તપિત્તનું रक्तपित्तका, शमयन्ति શમન કરે છે शमन करते हैं ॥ ७८ ॥

78. The cold infusion prepared by keeping overnight the powder of green gram, fried paddy, barley, long pepper, black cuscus, nutgrass and sandal wood in the cooled decoction of heart-leaved sida alleviates hemothermia which is in an acute condition.

वैदूर्यमुक्तामणिगैरिकाणां
मृच्छङ्खहेमामलकोदकानाम् ।
मधूदकस्येक्षुरसस्य चैव
पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥७९॥

वैदूर्य- વૈદૂર્ય वैदूर्य, मुक्ता- મોતી मोती, मणि- મણિ मणि, गैरिकाणाम् ગેરુ स्वर्णगैरिक, मृत्-शङ्ख- માટી, શંખ मृत्तिका, शंख, हेम-आमलक- સુવર્ણ અને આમળાંના सुवर्ण और आंवला इनके, उदकानाम् પાણીના जलके, मधूदकस्य મધમિશ્રિત જળનું मधुमिश्रित जलके, इक्षुरसस्य एव च તથા શેરડીના રસનું तथा ईखके रसके, पानात् પાન કરવાથી पान करनेसे, रक्त-पित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, शमम् શાન્ત शान्त, गच्छति થાય છે होता है ॥ ७९ ॥

79. Hemothermia becomes alleviated also by a potion of the water in which lapis lazuli, pearls, precious stones, red ochre, earth, conch, gold and emblic myrobalan are kept; also by a potion of hydromel or sugar-cane juice.

७७. शमयन्ति योगाः–शमयन्त्युदीर्णम् (च. ब.)
७८. बलाजले पर्युषिताः कषायाः–बलाजले पर्युषितः कषायो (ह. ख. ब. ध.)
७९. वैदर्य–वैदूर्य (ब.)

उशीरपद्मोत्पलचन्दनानां
पक्कस्य लोष्टस्य च यः प्रसादः ।
सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतो
रक्तातियोगप्रशमाय देयः ॥८०॥

उशीर- વીરણનો વાળો खस, पद्म- કમળ कमल, उत्पल- નીલ કમળ नीलोफर, चन्दनानाम् અને ચંદનના શીત કષાયનો જે પ્રસાદ (ઉપરનું સ્વચ્છ જલ) और चन्दनके शीत कषायका जो प्रसाद (ऊपरका स्वच्छ जल), पक्कस्य અથવા તપાવેલા पके हुए, लोष्टस्य च માટીના ઢેફાવાળા પાણીનો मिट्टीके ढेलेवाले जलका, यः प्रसादः જે પ્રસાદ जो प्रसाद, सुशीतः તે અત્યંત શીતલ થતાં वह अत्यन्त शीतल होनेपर, सशर्करः સાકર સાથે चीनीके साथ, क्षौद्रयुतः અને મધની સાથે और मधुके साथ, रक्तातियोग-प्रशमाय રક્તના અતિસ્રાવની શાંતિ માટે रक्तके अतिस्रावकी शान्तिके लिए, देयः દેવો જોઈએ देना चाहिए ॥ ८० ॥

80. The clear supernatant fluid of the solution of black cuscus, lotus, blue lily, sandal wood and heated earth in water should be given cooled, along with sugar and honey, for the relief of excessive hemorrhage.

प्रियङ्गुकाचन्दनलोध्रसारिवा-
मधूकमुस्ताभयधातकीजलम् ।
समृत्प्रसादं सह यष्टिकाम्बुना
सशर्करं रक्तनिबर्हणं परम् ॥८१॥

प्रियङ्गु- ધઉંલા प्रियंगु, चन्दन- ચંદન चन्दन, लोध्र- લોધર लोध, सारिवा- સારિવા सारिवा, मधूक- મહુડાં महूवा, मुस्ता- મુસ્તા मुस्ता, अभय- વીરણનો વાળો खस, धातकी- जलम् અને ધાવડીનું જળ और धायके फूलका जल, समृत्प्रसादम् તથા સોરઠી માટીવાળા જળનો પ્રસાદ तथा सोरठी मिट्टीवाले जलका प्रसाद, सशर्करम् સાકરની સાથે चीनीके साथ, यष्टिमधुकाम्बुना તથા જેઠીમધના જળની तथा यष्टिमधुके जलके, सह સાથે साथ, परम् ઉત્તમ उत्तम, रक्तनिबर्हणम् રક્તપિત્ત-નાશક છે रक्तपित्तनाशक हैं ॥ ८१ ॥

81. The clear supernatant part of the solution in water of perfumed cherry, sandal-wood, lodh, indian sarsaparilla, mahwa, nutgrass, black cuscus, fulsee flowers and earth, mixed with liquorice water and sugar, is an excellent hemostatic in hemothermia.

कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तै-
र्दीप्तेऽनले श्लेष्मणि निर्जिते च ।
यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति
तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥८२॥

यथोक्तैः પૂર્વોક્ત पूर्वोक्त, विविधैः વિવિધ विविध, कषाययोगैः કષાયના યોગો વડે कषाययोगोंसे, अनले અગ્નિ अग्नि, दीप्ते દીપ્ત दीप्त होने पर, श्लेष्मणि च અને કફ और कफ, निर्जिते શાંત થયા છતાં પણ शांत होनेपर भी, यत् रक्तपित्तम् જે રક્તપિત્ત जो रक्तपित्त, प्रशमम् શાંત शांत, न याति થતું નથી नहीं होता, तत्र अनिलः તેમાં વાતનો वहां वायुका, अनु स्यात् અનુબંધ હોય છે अनुबंध होता है, तत्र ત્યાં वहां, कार्यम् આ ક્રિયા કરવી यह क्रिया करनी चाहिए ॥ ८२ ॥

82. If by the administration of the aforesaid variety of preparations or decoctions, the gastric fire is reactivated and cough is subdued, and yet the hemothermic condition is not quieted, then there will be the sequela of vata provocation; it should be treated in the following way—

छागं पयः स्यात् परमं प्रयोगे
गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।

८०. पक्कस्य लोष्टस्य–पङ्कस्य लोध्रस्य (ड. प.)
,, लोष्टस्य च यः–लोष्टस्य वरः (प.)
,, देयः–पेयः (च. ढ.)
८१. यष्टिकाम्बुना–षष्टिकाम्बुना (ख. घ.)

सशार्करं माक्षिकसंप्रयुक्तं
विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा ॥८३॥
द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा
बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतं वा ।
सजीवकं सर्षभकं ससर्पिः
पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥८४॥

पञ्चगुणे जले वा शृतम् પાંચગણા જળમાં પકાવેલા पांचगुने जलमें क्वथित, विदारिगन्धादि-गणैः वा અથવા વિદારીગંધાદિ ગણથી या विदारीगंधादि गणसे, शृतम् પકાવેલા क्वथित, सशर्करम् અને સાકરવાળા और चीनीसमेत, माक्षिकसंप्रयुक्तम् તથા મધથી મિશ્રિત तथा मधुसे मिश्रित, छागम् બકરીના बकरीके, गव्यम् वा અથવા ગાયના अथवा गायके, पयः દૂધને दूधको, प्रयोगे પ્રયોગમાં લેવું प्रयोगमें लेना, परमम् ઉત્તમ उत्तम, स्यात् છે है, द्राक्षा-शृतम् દ્રાક્ષ સાથે ઉકાળેલા द्राक्षाके साथ पकाये हुए, नागरकैः वा અથવા સૂંઠની સાથે या सोंठके साथ, शृतम् ઉકાળેલા पकाये हुए, बलाशृतम् અથવા બલા સાથે ઉકાળેલું या बलाके साथ पकाये हुए, गोक्षुरकैः वा અથવા ગોખરુ સાથે या गोखरूके साथ, शृतम् ઉકાળેલા पकाये हुए, सजीवकम् અથવા જીવકસહિત या जीवकसहित, सर्षभकम् ઋષભકસહિત ऋषभकसहित, ससर्पिः ઘીસહિત घृत-सहित, सितया वा અથવા સાકરસહિત या चीनीके साथ, शृतम् ઉકાળેલા पकाये हुए, पयः દૂધને दूधको, प्रयोज्यम् પ્રયોગમાં લેવું प्रयोगमें लेना चाहिए ॥ ८३-८४ ॥

83-84. A course of goat's milk or cow's milk boiled in five times its quantity of water or boiled with the drugs of the ticktrefoil group and mixed with sugar and honey will be the best treatment. A course of milk boiled with grapes or ginger, or heart-leaved sida or small caltrops or milk boiled with jivaka, rishabhaka and ghee and mixed with sugar, may be administered.

मूत्रमार्गप्रवृत्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सा—

शतावरीगोक्षुरकैः शृतं वा
शृतं पयो वाऽप्यथ पर्णिनीभिः ।
रक्तं निहन्त्याशु विशेषतस्तु
यन्मूत्रमार्गात् सरुजं प्रयाति ॥८५॥

शतावरीगोक्षुरकैः શતાવરી અને ગોખરુની સાથે शतावर और गोखरूसे, शृतम् वा ઉકાળેલું पकाया हुआ, अथवा अपि અથવા या, पर्णिनीभिः ચારે પર્ણીઓની સાથે चारों पर्णियोंसे, शृतम् वा ઉકાળેલું पकाया हुआ, पयः દૂધ दूध, रक्तम् રક્તપિત્તનો रक्तपित्तका, आशु શીઘ્ર शीघ्र, निहन्ति નાશ કરે છે नाश करता है, विशेषतः तु અને વિશેષે કરીને और विशेष कर, यत् मूत्रमार्गात् જે મૂત્રમાર્ગમાંથી जो मूत्रमार्गसे, सरुजम् વેદનાસહિત वेदनायुक्त, प्रयाति નીકળે છે તેને નષ્ટ કરે છે निकलता है उसे नष्ट करता है ॥ ८५ ॥

85. The milk boiled with climbing asparagus and small caltrops or leaves of wild green gram and black gram, and the two kinds of ticktrefoil, stops bleeding quickly and specially the hemorrhage of the urinary tract accompanied with pain.

विट्पथप्रवृत्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सा—

विशेषतो विट्पथसंप्रवृत्ते
पयो मतं मोचरसेन सिद्धम् ।
वटावरोहैर्वटशुङ्गकैर्वा
ह्रीबेरनीलोत्पलनागरैर्वा ॥८६॥

विशेषतः વિશેષે કરી विशेष करके, विट्पथ-संप्रवृत्ते ગુદામાંથી વહેતા રક્તપિત્તમાં गुदासे प्रवृत्त रक्तपित्तमें, मोचरसेन મોચરસથી मोचरस, वटावरोहैः વડવાઈઓથી वटजटा, वटशुङ्गकैः वा કે વડના અંકુરોથી या वटाङ्कुर, ह्रीबेर- અથવા વાળો या सुगन्धवाला, नीलोत्पल- નીલ કમળ नीलोफर, नागरैः वा અને સૂંઠથી और सोंठ

८५. निहन्त्याशु—हिनस्त्याशु (ख. छ.)
८६. विट्पथसंप्रवृत्ते—विट्प्रथमं प्रवृत्ते (ख.)
,, पयो मतम्—पयो हितम् (क. च. छ.)

इनसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया गया, पयः દૂધ दूध, हितम् હિતકારી છે हितकर है ॥ ८६ ॥

86. The milk prepared with gum of silk cotton or with the sprouts and catkins of banyan or with cuscus, blue lily and dry ginger, is specially beneficial in bleeding of the gastro-intestinal tract.

कषाययोगान् पयसा पुरा वा
पीत्वाऽनु चाद्यात् पयसैव शालीन् ।
कषाययोगैरथवा विपक्व-
मेतैः पिबेत् सर्पिरतिस्रवे च ॥८७॥

अतिस्रवे वा અથવા રક્તપિત્તનો અતિસ્રાવ થતો હોય તો अथवा रक्तपित्तके अतिस्रवणमें, कषाययोगान् કષાયયોગોનું कषाययोगोंको, पयसा દૂધની સાથે दूधसे, पुरा પહેલાં पहले, पीत्वा પાન કરીને पी कर, अनु પછી बादमें, पयसा एव દૂધની સાથે दूधसे ही, शालीन् શાલિ ચોખાનું शालि चावल, अद्यात् ભોજન કરવું खावे, अथवा અથવા या, एतैः એ इन्ही, कषाययोगैः કષાયયોગો વડે कषाययोगोंसे, विपक्वम् પકાવેલું पक्व, सर्पिः ઘી घृत, पिबेत् च પીવું पीवे ॥ ८७ ॥

87. In case of profuse hemorrhage, the patient should first drink the milk prepared with various astringent decoctives and then take a meal of sali rice and milk; or he may take a potion of ghee prepared with those decoctives.

वासाघृतम्—

वासां सशाखां सपलाशमूलां
कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।
प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं तत्
सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥८८॥
इति वासाघृतम् ।

सशाखाम् શાખા शाखायुक्त, सपलाशमूलाम् પાંદડાં અને મૂળ સહિત पत्र तथा मूलसहित, वासाम् અરડૂશીનો अडूसेका, कषायम् कृत्वा ક્વાથ કરી कषाय कर, अस्याः च અને તેના और इसके, कुसुमानि પુષ્પનો पुष्पोंका, कल्कम् કલ્ક कल्क, प्रदाय નાખીને डाल कर, घृतम् ઘી घृत, विपचेत् પકાવવું पकावे, सक्षौद्रम् મધસહિત मधुसमेत, तत् તે वह, आशु एव શીઘ્ર જ शीघ्र ही, रक्तम् રક્તપિત્તનો रक्तपित्तका, निहन्ति નાશ કરે છે नाश करता है, इति આ यह, वासाघृतम् વાસાઘૃત છે वासाघृत है ॥ ८८ ॥

88. The ghee prepared with the decoction of vasaka plant, branches, root and leaves with the paste of its flowers taken with honey stops hemorrhage immediately. Thus has been described the Vasa ghee.

घृतयोगाः —

पलाशवृन्तस्वरसेन सिद्धं
तस्यैव कल्केन मधुद्रवेण ।
लिह्याद्घृतं वत्सककल्कसिद्धं
तद्वत् समङ्गोत्पललोध्रसिद्धम् ॥८९॥

पलाश-वृन्त- ખાખરાના પાનના ડીંટિયાંના ढाकके वृंतके, स्वरसेन સ્વરસથી स्वरससे, तस्य एव અને તેના જ और उसीके, मधुद्रवेण મધ મેળવીને દ્રવરૂપ કરેલા मधु मिला कर द्रवरूप किये हुए, कल्केन કલ્કથી कल्कसे, सिद्धम् પકાવેલ सिद्ध, घृतम् ઘી घृतको, लिह्यात् ચાટવું चाटे, तद्वत् તેવી રીતે वैसे ही, वत्सक- कल्क- ઇન્દ્રજવના કલ્કથી इन्द्रजौके कल्कसे, सिद्धम् પકાવેલ सिद्ध, समङ्गोत्पल- તથા રીસામણી, નીલકમળ तथा लज्जावंती, नीलोफर, लोध्र- અને લોધરથી और लोधसे, सिद्धम् પકાવેલ सिद्ध, (घृतम् ઘી ચાટવું घृत चाटे) ॥ ८९ ॥

89. The ghee prepared with the juice and paste of the petioles of bengal kino liquefied by adding honey

८७. पीत्वाऽनु–पीत्वा तु (च.)
८८. चास्याः–चास्य (ख.)
८९. मधुद्रवेण–मधुद्रवं हि (क. ख. छ. प.)

may be used as a linctus; or the ghee prepared with the paste of kurchi or the ghee prepared with madder, blue lily and lodh may be similarly used.

स्यात् त्रायमाणाविधिरेष एव
सोदुम्बरे चैव पटोलपत्रे ।
सर्पींषि पित्तज्वरनाशनानि
सर्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥९०॥

त्रायमाणाविधिः ત્રાયમાણના કલ્કથી સિદ્ધ થતા ઘીની વિધિ अस्वर्गके कल्कसे सिद्ध किये जाते घीकी विधि, सोदुम्बरे तथा ઉમરડાસહિત और गूलरसहित, पटोलपत्रे च एव પરવળના પાનના કલ્કથી સિદ્ધ થતા ઘીની પણ વિધિ परवलपत्रके कल्कसे सिद्ध किये जाते घीकी भी विधि, एषः एव આ જ છે यही है, पित्त-ज्वरनाशनानि પિત્તજ્વરનો નાશ કરનારાં पित्तज्वर-नाशक, सर्वाणि સર્વે सब, सर्पींषि ઘૃતો घृत, रक्तपित्ते રક્તપિત્તમાં रक्तपित्तमें, शस्तानि શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ हैं ॥९०॥

90. Similar is the method of preparing the ghee with zalil or with gular fig, as also with the leaves of bitter snake-gourd. All the ghees, which are curative of the pitta type of fever, are useful in hemothermia.

पित्तज्वरचिकित्साया रक्तपित्तेऽतिदेशः—

अभ्यङ्गयोगाः परिषेचमानि
सेकावगाहाः शयनानि वेश्म ।
शीतो विधिर्बस्तिविधानमग्र्यं
पित्तज्वरे यत् प्रशमाय दिष्टम् ॥९१॥
तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्यं
कालं च मात्रां च पुरा समीक्ष्य ।
सर्पिर्गुडा ये च हिताः क्षतेभ्य-
स्ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥९२॥

अभ्यङ्ग-योगाः અભ્યંગયોગો अभ्यङ्गयोगों, परिषेच-मानि પરિષેચન परिषेक, सेक-अवगाहाः પ્રસેક તથા અવગાહન सेक तथा अवगाह, शयनानि શયન शयन, वेश्म ગૃહ गृह, शीतः विधिः શીત વિધિ शीत विधि, अग्र्यम् અને શ્રેષ્ઠ और श्रेष्ठ, बस्तिविधानम् બસ્તિવિધાન बस्तिविधान, यत् જે जो, पित्तज्वरे પિત્તજ્વરની पित्तज्वरमें, प्रशमाय શાંતિ માટે शांतिके लिए, दिष्टम् કહ્યાં છે कहे गये हैं, तत् તે वे, पुरा પહેલાં प्रथम, मात्राम् માત્રા मात्रा, कालम् च અને કાળનો और काल, समीक्ष्य વિચાર કરી देख कर, निखिलेन સર્વે सब, रक्तपित्ते રક્તપિત્તમાં रक्तपित्तमें, कार्यम् કરવાં करना चाहिए, ये च અને જે और जो, सर्पिर्गुडाः સર્પિર્ગુડ सर्पिर्गुड, क्षतेभ्यः ઉરઃક્ષતવાળાઓને उरः-क्षतके रोगियोंके लिए, हिताः હિત કરનારા છે हितकर हैं, ते તે वे, रक्तपित्तम् રક્તપિત્તનું रक्तपित्तका, सद्यः શીઘ્ર शीघ्र, शमयन्ति શમન કરે છે शमन करते हैं ॥९१-९२॥

91-92. Inunctions, affusions, applications, baths, beds, chambers and other cooling measures and the best procedures of the enema described for the relief of pitta type of fever should be fully made use of, giving due consideration to time and dosage in hemothermia; the ghee-balls which are useful in pulmonary ulcerations relieve hemothermia immediately.

प्रथिते रक्तपित्ते चिकित्सा—

कफानुबन्धे रुधिरे सपित्ते
कण्ठागते स्याद्ग्रथिते प्रयोगः ।
युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च
क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥९३॥

मृणालपद्मोत्पलकेशराणां
तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः ।
तथा मधूकस्य तथाऽसनस्य
क्षाराः प्रयोज्या विधिनैव तेन ॥९४॥

९१. दिष्टम्—दृष्टम् (ग.)
९२. क्षतेभ्यः—क्षतानां (ग.)
९३. कण्ठागते—कण्ठागमे (ख. ब. प.)
९४. पलाशस्य—पलाकस्य (य.)

कफानुबन्धे કફાનુબંધથી कफके अनुबंधवाले, सपित्ते रुधिरे રક્તપિત્ત रक्तपित्तके, कण्ठागते કંઠમાર્ગમાં આવ્યું હોય कंठमार्गमें आने पर, ग्रथिते અને ગંઠાઈ ગયેલ હોય ત્યારે और ग्रथित होने पर, मधुसर्पिषोः च મધ તથા ઘીમાં मधु तथा घृतमें, युक्त्या યુક્તિથી युक्तिसे, युक्तस्य च યોજેલો प्रयुक्त, उत्पलनालजस्य નીલ કમળના દંડના नीलोफरके नालके, क्षारस्य ક્ષારનો क्षारका, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, स्यात् કરવો करे, मृणाल- મૃણાલ मृणाल, पद्म- કમળ कमल, उत्पल- અને નીલકમળના और नीलोफरके, केसराणाम् કેસરાઓ केसरों, तथा पलाशस्य ખાખરા ढाक, तथा प्रियङ्गोः ઘઉંલા प्रियंगु, तथा मधुकस्य મહુડાં महुवे, तथा असनस्य તથા અસનના तथा खरकके, क्षाराः ક્ષારો પણ क्षार भी, तेन एव તે જ उसी, विधिना વિધિથી विधिसे, प्रयोज्याः પ્રયોગમાં લેવા प्रयोगमें लावे ॥९३-९४॥

93-94. If kapha develops as a sequela to hemothermia and if the hemothermic blood is inspissated and collected in the throat, a course of alkali prepared of lotus-stalk mixed with honey and ghee should be carefully given in the proper dose. The alkalis prepared of stalks and stamens of lotus or blue lily or of bengal kino or of perfumed cherry or of mahwa or of feather foil should be used in similar manner.

रक्तपित्ते शतावर्यादिघृतम्—

शतावरीदाडिमतिन्तिडीकं
काकोलिमेदे मधुकं विदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं ज्ञः ॥९५॥

ज्ञः વિદ્વાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, शतावरी- શતાવરી शतावर, दाडिम- દાડમ अनार, तिन्तिडीकम् આમલી તિન્તિડીક, काकोली- કાકોલી काकोली, मेदे મેદા मेदा, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, विदारीम् ફગિયો बिलाईकन्द, फलपूरकस्य च અને બીજોરાના और बिजौरा निम्बुकी, मूलम् મૂળનો जड़को, पिष्ट्वा કલ્ક કરીને कल्क करके, क्षीरचतुर्गुणम् ચાર ગણા દૂધથી चौगुने दूधसे, घृतम् ઘૃત घृतको, पचेत् પકાવવું सिद्ध करे ॥ ९५ ॥

95. Ghee should be prepared by the wise physician, with the paste of climbing asparagus, pomegranate, tamarind, kakoli, meda, liquorice, white yam and the root of citron and four times the quantity of milk.

कासज्वरानाहविबन्धशूलं
तद्रक्तपित्तं च घृतं निहन्यात् ।
यत् पञ्चमूलैरथ पञ्चभिर्वा
सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥९६॥
इति शतावर्यादिघृतम् ।

तत् તે वह, घृतम् ઘૃત घृत, कास- ઉધરસ कास, ज्वर- જ્વર ज्वर, आनाह- આનાહ आनाह, विबन्ध- વિબન્ધ विबंध, शूलम् શૂળ शूल, रक्तपित्तम् च તથા રક્તપિત્તનો और रक्तपित्तका, निहन्यात् નાશ કરે છે नाश करता है, अथवा અથવા या, पञ्चभिः પાંચ પ્રકારના पांचों प्रकारके, पञ्चमूलैः પંચમૂલોથી पंचमूलोंसे, यत् જે जो, सिद्धम् घृतम् ઘી પકાવેલ હોય सिद्ध घृत है, तत् च તે પણ वह भी, तदर्थकारि તે જ કામ કરે છે वही कार्य करनेवाला है ॥ ९६ ॥ इति આ यह, शतावर्यादिघृतम् શતાવર્યાદિઘૃત છે शतावर्यादिघृत है ।

96. This ghee cures cough, fever, constipation, obstipation, colic and hemothermia. The ghee prepared with all the five kinds of penta-radices

९५. चतुर्गुणं ज्ञः—चतुर्गुणेन (त.)

९६. इति शतावर्यादिघृतम्—इति शतमूल्यादिघृतम् (च.)
" " —इति शतमूल्यादिघृतं पञ्चमूलघृतं च (क.)

serves the same purpose. Thus has been described the compound climbing asparagus ghee.

घ्राणप्रवृत्ते रक्तपित्ते चिकित्सा—

कषाययोगा य इहोपदिष्टा-
स्ते चावपीडे भिषजा प्रयोज्याः ।
घ्राणात् प्रवृत्तं रुधिरं सपित्तं
यदा भवेन्निःसृतदुष्टदोषम् ॥९७॥

ये इह જે અહીં जो यहां, कषाययोगाः કષાયયોગો कषाययोग, उपदिष्टाः કહેવામાં આવ્યા છે कहे गये हैं, ते च તેઓને उनको, भिषजा વૈદ્યે वैद्य, यदा જ્યારે जब, घ्राणात् નાસિકાના માર્ગમાંથી नासिकासे, प्रवृत्तम् પ્રવૃત્ત થયેલ प्रवृत्त हुआ, सपित्तम् रुधिरम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, निःसृतदुष्टदोषम् દૂષિત દોષથી રહિત दोष निकलनेसे शुद्ध, भवेत् થાય ત્યારે હો तब, अवपीडे અવપીડનમાં अवपीडनमें, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરવો काममें लावे ॥ ९७ ॥

97. In condition of epistasis, after the blood flowing from the nose has become free of morbidity, the preparation of the various decoctives described above should be used as nasal medication by the physician.

रक्ते प्रदुष्टे ह्यवपीडबन्धे
दुष्टप्रतिश्यायशिरोविकाराः ।
रक्तं सपूयं कुणपश्च गन्धः
स्याद् घ्राणनाशः क्रमयश्च दुष्टाः ॥९८॥

रक्ते प्रदुष्टे રક્ત દૂષિત હોવા છતાં रक्तके दुष्ट होने पर, अवपीडबन्धे हि તેને અવપીડથી રોકવામાં આવે તો उनका अवपीडनस्यसे स्तम्भन किया जाय तो, दुष्टप्रतिश्याय- દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય दुष्ट प्रतिश्याय, शिरोविकाराः શિરોવિકાર शिरोविकार, सपूयम् પરુવાળું सपूय, रक्तम् રક્ત रक्त, कुणपः શબ સમાન शव जैसी, गन्धः ગન્ધ गन्ध, घ्राणनाशः च અને ઘ્રાણેન્દ્રિયનો નાશ और घ्राण-

नाश, स्यात् થાય છે होता है, दुष्टाः च तथा નાકની અંદર દુષ્ટ तथा नाकके अन्दर दुष्ट, क्रमयः च કૃમિઓ થાય છે कृमि होते हैं ॥ ९८ ॥

98. If the morbid blood is prevented from flowing out by nasal medication, then, there occurs severe nasal catarrh or disorders of the head, discharge of blood and pus, fetor of putrid flesh from the nose, anosmia and a severe type of parasitic infection.

नीलोत्पलं गैरिकशङ्खयुक्तं
सचन्दनं स्यात्तु सिताजलेन ।
नस्यं तथाऽऽम्रास्थिरसः समङ्गा
सधातकी मोचरसः सलोध्रः ॥९९॥

गैरिक-शङ्ख- ગેરુ અને શંખની गैरिक और शंखसे, युक्तम् સાથે युक्त, सचन्दनम् તેમજ ચંદનસહિત एवं चंदनसहित, नीलोत्पलम् નીલકમળ निलोफर, सिताजलेन तु સાકરના જલ સાથે चीनीके जलकी साथ, नस्यम् નસ્ય नस्य, स्यात् થાય છે है, तथा અને और, आम्रास्थिरसः આંબાની ગોટલીનો રસ आमकी गुटलीका रस, सधातकी- ધાવડી સાથે धायके साथ, समङ्गा રીસામણી लज्जावंती, सलोध्रः તેમજ લોધર સાથે एवं लोधयुक्त, मोचरसः મોચરસ નસ્ય થાય છે मोचरस नस्य है ॥ ९९ ॥

99. Blue lily, red ochre, conch and sandal-wood mixed with sugar-water, will make a very good nasal medication as also the juice of mango-stone, or that of sensitive plant along with fulsee flowers or the gum of silk-cotton with lodh.

द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं
क्षीरस्य दूर्वास्वरसस्य चैव ।
यवासमूलानि पलाण्डुमूलं
नस्यं तथा दाडिमपुष्पतोयम् ॥१००॥

द्राक्षारसस्य દ્રાક્ષના રસનું मुनक्केके रसका, इक्षुरसस्य શેરડીના રસનું ईखके रसका, क्षीरस्य દૂધનું दूधका,

९८. कुणपश्च गन्धः—कुणपैः सगन्धं (च.)

दूर्वास्वरसस्य च एव અને દૂર્વાના રસનું और दूर्वाके रसका, नस्यम् નસ્ય આપવું नस्य देवे, यवासमूलानि તેમજ જવાસાના મૂળના રસનું एवं जवासेके मूलके रसका, पलाण्डुमूलम् ડુંગળીના મૂળના રસનું प्याजकी जड़के रसका, तथा તથા तथा, दाडिमपुष्प- દાડમના પુષ્પોના अनारके फूलोंके, तोयम् રસનું પણ रसका भी, नस्यम् નસ્ય દેવું नस्य देवे ॥ १०० ॥

100. Grape juice, or sugar-cane juice or milk, or the juice of scutch grass or the root-juice of camel thorn or the juice of onion, or the juice of pomegranate flowers acts as a good nasal hemostatic.

प्रियालतैलं मधुकं पयश्च
सिद्धं घृतं माहिषमाजिकं वा ।
आम्रास्थिपूर्वैः पयसा च नस्यं
ससारिवैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥१०१॥

मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, पयः च અને દૂધ એઓથી और दूध इनसे, सिद्धम् પકાવેલું सिद्ध. प्रियाल-तैलम् ચારોળીનું તેલ चिरोंजीका तैल, आम्रास्थिपूर्वैः આંબાની ગોટલી અને બીજાં ઉપર કહેલાં દ્રવ્યો સાથે आमकी गुटली और दूसरे उपर्युक्त द्रव्योंके साथ, ससारिवैः અથવા સારિવા सारिवा, कमलोत्पलैः च કમળ તથા નીલ કમળ સાથે कमल तथा नीलोफरके साथ, पयसा च દૂધથી दूधसे, सिद्धम् પકાવેલું पकाया, माहिषम् ભેંસનું भैंसका, आजिकम् वा અથવા બકરીનું या बकरीका, घृतम् ઘી घी, नस्यम् નસ્ય नस्य, स्यात् થાય છે होता है ॥ १०१ ॥

101. The oil ofbuchanan's mango prepared with the paste of liquorice and milk, or the ghee of the goat or the buffalo prepared with the paste of mango-stone and other drugs described above or with indian sarsaparilla, lotus and blue lily in milk, makes a good nasal medication.

रक्तपित्ते प्रदेहयोगाः —

भद्रश्रियं लोहितचन्दनं च
प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ।
उशीरवानीरजलं मृणालं
सहस्रवीर्या मधुकं पयस्या ॥१०२॥
शालीक्षुमूलानि यवासगुन्द्रा-
मूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
कुचन्दनं शैवलमप्यनन्ता
कालानुसार्या तृणमूलमृद्धिः ॥१०३॥
मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां
प्रलेपनं पुष्करिणीमृदश्च ।
उदुम्बराश्वत्थमधूकलोध्राः
कषायवृक्षाः शिशिराश्च सर्वे ॥१०४॥
प्रदेहकल्पे परिषेचने च
तथाऽवगाहे घृततैलसिद्धौ ।
रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छन्
भद्रश्रियादीनि भिषक् प्रयुञ्ज्यात् ॥१०५॥

भद्रश्रियम् સફેદ ચંદન श्वेतचन्दन, लोहितचन्दनम् च રક્તચંદન रक्तचंदन, प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક प्रपौण्डरीक, कमलोत्पले च કમળ, નીલકમળ कमल-नीलोफर, उशीर- વીરણનો વાળો खस वानीर વાનીર वानीर, जलम् સુગંધીવાળો सुगन्धवाला, मृणालम् મૃણાલ मृणाल, सहस्रवीर्या સહસ્રવીર્યા सहस्रवीर्या, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, पयस्या ફગિયો बिलाईकन्द, शालि-इक्षु-मूलानि શાલિનાં મૂળ, શેલડીનાં મૂળ शालिकी जड़, ईखकी जड़, यवासगुन्द्रामूलम् જવાસાનાં મૂળ, ગુન્દ્રાનાં મૂળ जवासाकी जड़, गुन्द्राकी जड़, नलानाम् નાલીનાં મૂળ नलकी जड़, कुशकाशयोः च નાના દર્ભ તથા કાશનાં મૂળ छोटे कुश तथा कासकी जड़, कुचन्दनम् રતાંજળી रक्तचंदन, शैवलम् શેવાળ शैवाल, अनन्ता अपि સારિવા कपूरी, कालानुसार्या તગર तगर, तृणमूलम् તૃણનાં મૂળ तृणमूल, ऋद्धिः ઋદ્ધિ ऋद्धि, वारिजानाम् કમળનાં कमलोंकी, मूलानि- મૂળ जड़,

१०२. कमलोत्पले च–कमलोत्पलं च (ख.)
१०३. कुचन्दनम्-सचन्दनम् (प.)
१०४. मूलानि पुष्पाणि–मूलानिपुष्पाणि (च)
१०५. प्रयुञ्ज्यात्–निदध्यात् (ग.च.)

पुष्पाणि च तथा પુષ્પો तथा फूल, पुष्करिणी- તળાવની तालाबकी, मृदः च માટી मिट्टी, उदुम्बर- ઉમરડો गूलर, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, मधूक- મહુડાં महुवा, लोध्राः લોધર लोध, कषायवृक्षाः કષાયરસવાળાં વૃક્ષો कषाय वृक्षो, सर्वे च અને સર્વ और सब, शिशिराः શીતળ વૃક્ષો शीतल वृक्षों, प्रलेपनम् લેપ માટે ઉપયોગી છે लेपके लिए उपयोगमें लिये जाते हैं, रक्तस्य पित्तस्य च રક્તપિત્તની रक्तपित्तकी, शान्तिम् શાન્તિની शान्ति, इच्छन् ઇચ્છા રાખનાર चाहनेवाला, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, भद्रश्रिय-आदीनि આ સફેદ ચંદન વગેરેનો इन श्वेत-चन्दन आदिको, प्रदेहकल्पे લેપના પ્રયોગમાં लेपके प्रयोगमें, परिषेचने च પરિષેચનમાં परिषेचनमें, तथा अवगाहे અવગાહનમાં अवगाहनमें, घृततैलसिद्धौ અને ઘી તથા તેલ પકાવવામાં और घृत तथा तैल पकानेमें, प्रयुञ्ज्यात् ઉપયોગ કરવો उपयोग करे ॥१०२-१०५॥

102-105. White and red sandal wood, white lotus, lotus, blue lily, black cuscus, country willow, cuscus, lotus stalks, scutch grass, liquorice, milky yam, roots of sali rice, of sugar-cane, of camel thorn plant, of elephant grass, of reed, of sacred grass, of thatch grass; red sandal wood, moss, indian sarsaparilla, valerian hardwick, root of ginger grass, riddhi, roots and flowers of lotuses, earth from the lotus-pond, gular fig, holy fig, mahwa and lodh and all astringent plants containing tannin, and cooling in action, should be used as external applications. The physician desirous of curing hemothermia should make use of all the above-mentioned, i. e. white sandal wood and others as external application, affusion, bath, and also in the preparation of ghees and oils.

शीतोपचाराः —

धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं
वनं च रम्यं जलवातशीतम् ।
वैदूर्यमुक्तामणिभाजनानां
स्पर्शाश्च दाहे शिशिराम्बुशीताः ॥१०६॥

पत्राणि पुष्पाणि च वारिजानां
क्षौमं च शीतं कदलीदलानि ।
प्रच्छादनार्थं शयनासनानां
पद्मोत्पलानां च दलाः प्रशस्ताः ॥१०७॥

दाहे દાહમાં दाहमें, धारागृहम् ધારાગૃહ धारागृह, सुशीतम् અત્યંત શીતળ अत्यन्त शीतल, भूमिगृहम् ભૂમિગૃહ तहखाना, जलवातशीतम् જલ તથા વાયુથી શીતળ जल और वायुसे शीतल, रम्यम् રમ્ય रम्य, वनम् च વન वन, शिशिर-अम्बु-शीताः ઠંડા જલથી ઠંડાં કરેલાં ठंडे जलसे शीतल, वैदूर्य-मुक्ता- વૈદૂર્ય, મુક્તા वैदूर्य, मोती, मणिभाजनानाम् તથા મણિનાં પાત્રોના तथा मणिके बर्तनोंके, स्पर्शाः च સ્પર્શ स्पर्श, शयनासनानाम् શય્યા તથા આસનને बिछौने तथा आसनोंके, प्रच्छादनार्थम् ઓઢાડવા માટે ढकनेके लिए, वारिजानाम् કમલનાં कमलोंके, पत्राणि પાંદડાં पत्र, पुष्पाणि च તથા પુષ્પો तथा फूल, शीतम् ઠંડું शीतल, क्षौमम् च રેશમી વસ્ત્ર रेशमी वस्त्र, कदलीदलानि કેળનાં પાંદડાં केलेके पत्ते, पद्मोत्पलानाम् તેમજ કમળ તથા નીલકમળનાં एवं कमल तथा नीलोफरके, दलाः च પાંદડાં पत्ते, प्रशस्ताः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥१०६-१०७॥

106-107. Apartments with arrangement for shower bath, cold underground chambers, resort to pleasant woods cooled by moist breezes, the application of vessels inlaid with azure, pearls and precious stones made cool by putting cold water in them; leaves and flowers of aquatic plants and cooling fabric

१०६. सुशीतं—च शीतं (ष.)
१०७. कदलीदलानि—कदलीदकं च (क. ष. छ.)
,, ,, —कदलीदकाश्च (ग. घ.)

made of silk or plantain leaves and the leaves of lotus and blue lily are recommended for use as covers for beds and seats, in a condition of thermalgia—burning sensation in the body.

प्रियङ्गुकाचन्दनरूषितानां
स्पर्शाः प्रियाणां च वराङ्गनानाम् ।
दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः
पद्मोत्पलानां च कलापवाताः ॥१०८॥

दाहे દાહમાં दाहमें, प्रियङ्गुकाः ધઉંલા प्रियंगु, चन्दनरूषितानाम् તથા ચંદનનો લેપ કરેલી और चन्दनसे लिप्त, प्रियाणाम् પ્રિય प्रिय, वराङ्गनानाम् च સુંદરીઓનો सुंदर स्त्रियोंके, स्पर्शाः સ્પર્શ स्पर्श, सजलाः જળયુક્ત जलयुक्त, सुशीताः તથા ઠંડા तथा शीतल, पद्म-उत्पलानाम् च અને કમળ તથા નીલ કમળના और कमल तथा नीलोफरके, कलापवाताः સમૂહથી કરાયેલા વાયુઓ समूहसे किये हुए वायुओं, प्रशस्ताः શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त हैं ॥ १०८ ॥

108. The embraces of young women who have annointed their bodies with the paste of perfumed cherry, and the use of wet and cool lotus and blue lily bunches as fans, are beneficial in condition of burning.

सरिद्ध्रदानां हिमवद्दरीणां
चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वाः
कथाः सरक्तं शमयन्ति पित्तम् ॥१०९॥

सरित्-ह्रदानाम् નદીઓ, હ્રદો नदियों, ह्रदों, हिमवद्दरीणाम् હિમાલયની ગુફાઓ हिमालयकी कंदराओं, चन्द्रोदयानाम् ચન્દ્રોદય चंद्रोदय, कमलाकराणाम् અને કમળયુક્ત તળાવોની और कमलयुक्त तालाबोंकी, मनोऽनुकूलाः મનને અનુકૂળ मनके अनुकूल, शिशिराः च અને ઠંડા પદાર્થોની और शीतल पदार्थोंकी, सर्वाः સઘળી सब, कथाः વાતો कथायें, सरक्तम् पित्तम् રક્તપિત્તનું रक्तपित्तको, शमयन्ति શમન કરે છે शांत करती हैं ॥ १०९ ॥

109. The enjoyment of river-sides and ponds, caves amidst snowy mountains, the hours of moonrise, lotus-lakes and the listening to pleasant tales have, all of them, a cooling effect and alleviate the condition of hemothermia.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

हेतुं वृद्धिं संज्ञां स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य ।
मार्गौ साध्यमसाध्यं याप्यं कार्यक्रमं चैव ॥११०॥
पानान्नमिष्टमेव च वर्ज्यं संशोधनं च शमनं च ।
गुरुरुक्तवान्यथावच्चिकित्सिते रक्तपित्तस्य ॥१११॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોક છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, हेतुम् હેતુ हेतु, वृद्धिम् વૃદ્ધિ वृद्धि, संज्ञाम् સંજ્ઞા संज्ञा, स्थानम् સ્થાન स्थान, पृथक् જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, प्रदुष्टस्य દૂષિત થયેલા રક્તપિત્તના दूषित रक्तपित्तके, मार्गौ બે માર્ગો दोनों मार्ग साध्यम् સાધ્ય साध्य, असाध्यम् અસાધ્ય असाध्य, याप्यम् યાપ્ય याप्य, कार्य-क्रमम् च एव ચિકિત્સાનો ક્રમ चिकित्साका क्रम, इष्टम् ઇષ્ટ इष्ट, वर्ज्यम् च एव તથા વર્જ્ય तथा वर्ज्य, पान-अन्नम् અન્નપાન अन्नपान, संशोधनम् च અને સંશોધન और संशोधन, शमनम् च તથા સંશમન એઓને और संशमन इनको, गुरुः ગુરુએ गुरुने, रक्तपित्तस्य चिकित्सिते રક્તપિત્તચિકિત્સિત અધ્યાયમાં रक्तपित्तचिकित्सित अध्यायमें, यथावत् यथावत् भली प्रकारसे, उक्तवान् કહ્યાં છે कहा है ॥११०-१११॥

Here are the two recapitulatory verses—

110-111. The etiological factors, the development, nomenclature, seat, signs and symptoms of each type of morbidity, the directions of spreading,

१०८. कलापवाताः—कपोतवाताः (च.)

११०. संज्ञां—संख्यां (च.)

curability, incurability and the line of treatment, the wholesome food and drink, contra-indications and the modes of purification and sedation—all this has the master expounded in the chapter on the treatment of Hemothermia.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने रक्तपित्तचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सितस्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, रक्तपित्तचिकित्सितम् 'રક્તપિત્તચિકિત્સિત' 'रक्तपित्तचिकित्सित', नाम નામનો नामका, चतुर्थः ચોથો चौथा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

4. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled "The Therapeutics of Hemothermia" is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

પાંચમો અધ્યાય अध्याय पाँचवाँ

Chapter V

गुल्मचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, गुल्मचिकित्सितम् 'ગુલ્મચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'गुल्मचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે ॰ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Gulma' (abdominal swellings).

2. Thus declared the worshipful Atreya.

सर्वप्रजानां पितृवच्छरण्यः
पुनर्वसुर्भूतभविष्यदीशः ।
चिकित्सितं गुल्मनिबर्हणार्थं
प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥ ३ ॥

सर्वप्रजानाम् સર્વ પ્રજાઓને सब प्रजाको, पितृवत् પિતાની પેઠે पिताके समान, शरण्यः શરણ આપવા યોગ્ય शरण देने योग्य, भूत- ભૂત भूत, भविष्यत्-ईशः તથા ભવિષ્યના જ્ઞાનમાં સમર્થ और भविष्यत्के ज्ञानमें समर्थ, वदताम् વક્તાઓમાં वक्ताओंमें, वरिष्ठः શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, गुल्म- ગુલ્મના गुल्मको, निबर्हणार्थम् નાશ માટે नष्ट करनेके लिए, सिद्धम् પ્રત્યક્ષ ફલ આપનારી प्रत्यक्ष फल देनेवाली, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, प्रोवाच કહી कही ॥३॥

3. Punarvasu, worthy of being resorted to by all for refuge as to a parent, lord of the knowledge of the past, (present) and the future and the ablest of exponents, expounded the line of treatment for the complete eradication of Gulma (abdominal swellings.)

गुल्मस्य निदानं संप्राप्तिश्च —

त्रिदोषश्लेष्मपित्तातिपरिस्रवाद्वा
तैरेव वृद्धैः परिपीडनाद्वा ।

४. अतिपरिस्रवाद्वा—अतिपरिक्षयाद्वा (ख.)
" " —अतिपीडनाद्वा (ग.)
" वृद्धैः परिपीडनाद्वा—वृद्धैरतिपीडनाद्वा (ग. च. छ. त.)

वेगैरुदीर्णैर्विहतैरधो वा
बाह्याभिघातैरतिपीडनैर्वा ॥ ४ ॥
रूक्षान्नपानैरतिसेवितैर्वा
शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ५ ॥

विट्- મળ પુરીષ, श्लेष्म- કફ કफ, पित्त-अतिपरिस्रवात् वा तथा પિત્તના અતિસ્રાવથી और पित्तके अधिक स्रावसे, वृद्धैः વધી ગયેલા बढ़े हुए, तैः एव તેઓથી જ उन्हींके द्वारा, परिपीडनात् वा બાધા થવાથી पीड़न होनेसे, अधः નીચેના नीचेके, उदीर्णैः પ્રવૃત્ત प्रवृत्त, वेगैः वा વેગોને वेगोंके, विहतैः રોકવાથી रोके जानेसे, बाह्य- બાહ્ય बाहिरके, अभिघातैः આઘાત લાગવાથી आघातसे, अतिपीडनैः वा અત્યંત દબાણ પડવાથી अत्यंत दबावके पड़नेसे, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, अन्न-पानैः અન્નપાનનું अन्नपानका, अतिसेवितैः वा અતિ સેવન કરવાથી अत्यधिक सेवन करनेसे, शोकेन શોકથી शोकसे, मिथ्या-प्रतिकर्मणा वा વમનાદિ ચિકિત્સાઓ ખોટી રીતે થવાથી वमनादि चिकित्साओंके सम्यक् प्रकारसे न होनेसे, विषम-अतिमात्रैः અથવા વિષમ અને અતિ વધારે કરવામાં આવેલી अथवा विषम और प्रमाणाधिक की हुई, विचेष्टितैः वा શારીરિક ક્રિયાઓથી शारीरिक क्रियाओंसे, कोष्ठे કોઠામાં कोष्ठमें, वायुः વાયુ वायु, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकोपको, समुपैति પામે છે प्राप्त होता है ॥ ४-५ ॥

4-5. The vata gets provoked in the abdominal cavity by excessive discharge of feces, mucus or bile, or by the pressure of the excessive formation of any of these or by suppression of the downward natural urges or by external trauma or excessive pressure, by over-indulgence in dry eats and drinks, excessive grief or misuse of the purificatory therapy, or excessive or wrongful bodily activity.

कफं च पित्तं च स दुष्टवायु-
रुद्धूय मार्गान् विनिबद्ध्य ताभ्याम् ।
हृन्नाभिपार्श्वोदरबस्तिशूलं
करोत्यथो याति न बद्धमार्गः ॥ ६ ॥

सः તે वह, दुष्टवायुः દૂષિત થયેલો વાયુ दुष्ट हुआ वायु, कफम् કફ कफ, पित्तम् तथा पित्तने और पित्तको, उद्धूय સ્થાનથી ચલિત કરી स्थानसे चलित कर, ताभ्याम् તે બન્નેથી उन दोनोंसे, मार्गान् માર્ગોને मार्गोंको, विनिबद्ध्य રુંધીને रोक कर, हृत्- હૃદય हृदय, नाभि- નાભિ नाभि, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, उदर- ઉદર उदर, बस्ति- તથા બસ્તિમાં और बस्तिमें, शूलम् શૂળ शूल, करोति કરે છે करता है, अथो बद्धमार्गः અને માર્ગો રોકાઈ જવાથી और मार्गके बन्धे हुए होनेसे, नयाति ગતિ કરતો નથી गति नहीं करता ॥ ६ ॥

6. The morbid vata, provoking the kapha and the pitta and blocking the passages with them, produces colicky pain in the epigastric, umbilical, hypochondriac, lumbar, and hypogastric regions and is not able to proceed further as the passages are blocked.

गुल्मस्य सामान्यलक्षणम्—

पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वा-
द्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥ ७ ॥

पक्वाशये પક્વાશયમાં पक्वाशयमें, पित्त- પિત્તાશયમાં पित्ताशयमें, कफाशये वा કે કફાશયમાં या कफाशयमें, स्वतन्त्रः સ્વતંત્ર स्वतंत्र, परसंश्रयः वा અથવા પરતંત્ર या परतन्त्र, स्थितः રહેલો स्थित, स्पर्श-उपलभ्यः

४. अतिपीडनैर्वा—अतिपूरणाद्वा (ग.)
,, ,, —अतिपूरणैर्वा (त. प.)

६. दुष्टवायुः—दूषयित्वा (प. ध.)
,, उद्धूय—प्रोद्धूय ध. ध.)
,, करोत्यथो—करोत्यथो (ब.)
७. पक्वाशये—सत्त्वाशये (प.)
,, परिपिण्डितत्वात्—परिपीडितत्वात् (ध.)

અને સ્પર્શથી જાણી શકાતો और स्पर्शसे जाना जा सकनेवाला, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, परिपिण्डितत्वात् પિંડાકાર હોવાથી पिंडरूपमें होनेसे, यथादोषम् દોષાનુસાર दोषानुसार, नाम નામને नामको, उपैति પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है ॥ ७ ॥

7. The vata which is localised in the lower or the upper gastro-intestinal tract primarily or secondarily, becomes palpable to the touch owing to its formation into a round mass. It is called gulma and is classified according to its causative morbid humor.

गुल्मस्य स्थानानि—

बस्तौ च नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।

गुल्मस्य ગુલ્મનાં गुल्मके, पञ्च પાંચ पांच, स्थानानि સ્થાન स्थान, भवन्ति હોય છે होते हैं, बस्तौ જેમકે તે બસ્તિમાં जैसे कि वह बस्तिमें, नाभ्याम् નાભિમાં नाभिमें, हृदि હૃદયમાં हृदयमें, पार्श्वयोः वा અને બન્ને પડખાંઓમાં રહે છે और दोनों पार्श्वोंमें रहता है।

8. Five are the regions where gulma occurs. They are—the hypo-gastric region, the umbilical region, the epigastric region and the two lumbar regions.

पञ्चात्मकस्य प्रभवं तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥८॥

पञ्चात्मकस्य પાંચ પ્રકારના पांच प्रकारके, तस्य तु તે ગુલ્મનાં उस गुल्मके, प्रभवम् નિદાન निदान, लिङ्गानि લક્ષણ लक्षण, चिकित्सितम् च અને ચિકિત્સા और चिकित्सा, वक्ष्यामि હું કહીશ मैं कहूंगा ॥ ८ ॥

8. I shall describe the causes, the symptoms and the treatment of these five kinds of gulma.

वातगुल्मस्य निदानं लक्षणं च—

रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ९ ॥

रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, अन्नपानम् અન્નપાન अन्नपान, विषमातिमात्रम् વિષમ અને પ્રમાણથી અધિક विषम तथा मात्रासे अधिक, विचेष्टितम् ચેષ્ટા चेष्टा, वेगविनिग्रहः च વેગને રોકવા वेगविधारण, शोकः શોક शोक, अभिघातः અભિઘાત चोट, अतिमलक्षयः મળનો અત્યંત ક્ષય अत्यन्त मात्रामें मलक्षय, निरन्नता च तथा ભોજનનો અભાવ अनशन, अनिलगुल्महेतुः એ વાતગુલ્મનાં કારણો છે ये वातगुल्मके कारण हैं ॥ ९ ॥

9. Dry eats and drinks, wrongful or excessive bodily activity, the suppression of the natural urges, excessive grief, trauma, excessive decrease in the formation of excretion and absolute abstention from food are the causes of vata-gulma.

यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं
विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च
हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजं च ॥१०॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥११॥

यः જે जो, स्थान- સ્થાન स्थान, संस्थान- આકૃતિ आकृति, रुजाम् તથા પીડામાં तथा रुजाके, विकल्पम् ફેરફાર विकल्पको, विट्- મલ मल, वातसंगम् तथा વાતની અટકાયત तथा वायुके संगको, गल- કંઠ गले,

१. अतिमल–अतिबल (ख. भ. त.)

१०. रुजां विकल्पम्–रुजाविकल्पम् (च.)

,, विड्वातसङ्ग–विड्वातशोषं (प.)

वक्त्र- તથા મુખનો तथा मुखके, शोषम् શોષ शोषको, श्याव શરીરની શ્યાવતા श्याव, अरुणत्वम् કે રક્ત વર્ણતા या अरुणरंगको, शिशिर- શીત शीत, ज्वरम् च જ્વર ज्वरको, हृत्- તથા હૃદય तथा हृदय, कुक्षि- પેટ कुक्षि, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, अंस- ખભા अंसप्रदेश, शिरः- અને મસ્તકમાં और शिरमें, रुजम् च પીડા पीड़ाको, करोति કરે છે करता है, यः च जीर्णे તેમજ જે પચી ગયા પછી एवं जो अन्न जीर्ण होने पर, अभ्यधिकम् અત્યંત अत्यधिक, प्रकोपम् પ્રકોપને प्रकोपको, भुक्ते तथा ભોજનને અંતે तथा भोजनके अन्तमें, मृदुत्वम् મૃદુતાને मृदुताको, समुपैति પામે છે प्राप्त होता है, सः તે उस, गुल्मः ગુલ્મ गुल्मको, वातात् વાતથી થયેલો જાણવો वातज जानना चाहिए, तत्र તેમાં उसमें, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, कषाय- કષાય कषाय, तिक्तम् તિક્ત तिक्त, कटु च અને કટુ પદાર્થો और कटु द्रव्य, न च उपशेते અનુકૂળ આવતા નથી नहीं जचते ॥१०-११॥

10-11. It produces varying types of pain and various shapes of the affection in different regions of the abdomen, causes retention of feces and flatus, dryness of the mouth and the throat, dusky-red coloration of the skin, fever with chills, pain in the epigastric, umbilical, lumbar and hypochondriac regions and pains referred to the shoulders and headache. These symptoms become more intensified at the time of the completion of digestion and become mild on taking some food. Where these conditions occur, it is to be known as vata gulma-Dry, astringent, bitter and pungent articles are not homologous or agreeable to the patient.

पित्तगुल्मस्य निदानं लक्षणं च—

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥१२॥

कटु- કટુ कटु, अम्ल- અમ્લ अम्ल, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, विदाहि- વિદાહી विदाही, रूक्ष- તથા રૂક્ષ અન્નપાન तथा रूक्ष अन्नपान, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, अतिमद्य- અતિશય મદ્ય अतिशय मद्यपान, अर्क- તડકો धूप, हुताशसेवा तथा અગ્નિ એઓનું સેવન तथा आग इनका सेवन, आमाभिघातः આમ રસનો દુષ્ટ પ્રભાવ आमरसका दुष्ट प्रभाव, दुष्टम् અને दूषित થયેલ और दूषित, रुधिरम् च રક્ત रुधिर, पैत्तस्य એ પિત્તજન્ય ये पित्तजन्य, गुल्मस्य ગુલ્મનાં गुल्मके, निमित्तम् કારણો कारण, उक्तम् કહ્યાં છે कहे हैं ॥ १२ ॥

12. The use of pungent, acid, acute, hot, irritant and dry articles, excessive anger, addiction to intoxicating drinks, excessive exposure to the heat of the sun and fire, the obstruction of chyme, the vitiation of blood—these are said to be the causative factors of pitta gulma.

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १३॥

ज्वरः જ્વર ज्वर, पिपासा તૃષા प्यास, वदन- મુખ मुख, अङ्ग- શરીરનું तथा शरीरका, रागः લાલ થવું लाल होना, भोजने ભોજનના भोजनके, जीर्यति च પચવાના વખતમાં जीर्ण होते समय, महत् तीव्र अत्यंत, शूलम् શૂલ शूल, स्वेदः સ્વેદ स्वेद, विदाहः વિદાહ विदाह, व्रणवत् વ્રણની માફક और व्रणकी तरह, स्पर्शासहः સ્પર્શ સહન ન કરી શકે એવો स्पर्शको सहन न कर सकनेवाले, गुल्मः ગુલ્મ હોવો गुल्मका होना, पैत्तिक- એ પિત્તજન્ય पैत्तिक, गुल्म- ગુલ્મનાં गुल्मके, रूपम् લક્ષણો છે रूप हैं ॥ १३ ॥

13. Fever, thirst, redness of the

१२. अति–अर्ति (त.)

१२. आमाभिघातो–अमामिघातौ (च. ब.)

,, निमित्तमुक्तम्–निदानमुक्तम् (च.)

face and body, colicky and intense pain during the period of digestion of food, perspiration, misdigestion, extreme tenderness to touch like a wound—these are the signs and symptoms of pitta gulma.

कफगुल्मस्य निदानं लक्षणं च—

शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च
संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य
सर्वस्तु दिष्टो निचयात्मकस्य ॥१४॥

शीतम् શીત शीत, गुरु ગુરુ गुरु, स्निग्धम् અને સ્નિગ્ધ અન્નપાન और स्निग्ध अन्नपान, अचेष्टनम् च ચેષ્ટાનો અભાવ अचेष्टा, संपूरणम् અતિ ભોજન भरपूर खाना, दिवा દિવસે दिनमें प्रस्वपनम् निद्रा सोना, कफसंभवस्य એ કફજનિત कफज, गुल्मस्य ગુલ્મનાં गुल्मके, हेतुः કારણો છે हेतु हैं, सर्वः तु ઉપર કહેલી સઘળી સ્થિતિઓ उपर्युक्त सब स्थितियाँ, निचयात्मकस्य સન્નિપાતજન્ય ગુલ્મનાં साम्निपातिक गुल्मके, दिष्टः કારણો કહ્યાં છે कारणों कहे हैं ॥ १४ ॥

14 Indulgence in cold, heavy and unctuous articles, sloth or luxus alimentation and sleeping in the day are the causative factors of kapha-gulma. All the aforesaid conditions combined are to be regarded as the causative factors of gulma born of tri-discordance.

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥१५॥

स्तैमित्य- ભીના કપડાથી ઢંકાયેલપણાનો અનુભવ आर्द्र कपड़ेसे वेष्टितकी तरह अनुभव, शीतज्वर- શીતજ્વર शीतज्वर, गात्रसाद- અંગો ઢીલાં થવાં अंगोकी शिथिलता, हृल्लास- મોળ मिचली, कास- ઉધરસ खांसी, अरुचि- અરુચિ अरोचक, गौरवाणि ગૌરવ भारीपन, शैत्यम् શીતલતા शीतलता, अल्पा रुक् અલ્પવેદના अल्प पीड़ा, कठिनोन्नतत्वम् કઠિનતા અને ઊંચાપણુ कठिनता तथा ऊंचापन, कफात्मकस्य કફજન્ય कफात्मक, गुल्मस्य ગુલ્મનાં गुल्मके, रूपाणि લક્ષણો છે रूप हैं ॥ १५ ॥

15. Immobility, fever with chill, prostration of limbs, nausea, cough, anorexia, heaviness of the body, cold, mild pain, and rigid protuberance are the signs and symptoms of gulma of the kapha type.

द्विदोषजगुल्महेतुलक्षणातिदेशः —

निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलाबलं च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मां-
स्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥१६॥

द्विदोषजे દ્વિદોષજન્ય द्विदोषज, गुल्मे ગુલ્મમાં गुल्ममें, निमित्तलिङ्गानि નિદાન લક્ષણ हेतु, लक्षण, दोषबलाबलम् च તથા દોષોનું બળાબળ જોઈને तथा दोषोंके बलाबलको देखकर, अपरान् બીજાં अन्य, व्यामिश्रलिङ्गान् મિશ્ર લક્ષણોવાળા मिश्रित लक्षणवाले, त्रीन् गुल्मान् तु ત્રણ ગુલ્મો तीन गुल्मोंको, औषधकल्पनार्थम् ઔષધની કલ્પના માટે औषधकी कल्पनाके लिए, आदिशेत् કહેવા कहे ॥ १६ ॥

16. The physician should diagnose, in order to decide the correct line of medication, the three varieties of gulma, caused by bi-discordance by investigating the etiological factors, symptoms, the degree of intensity of the morbid humors and other combinations of symptoms.

सन्निपातगुल्मस्य निदानलक्षणे—

महारुजं दाहपरीतमश्मव-
द्घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।

१४. दिष्टो—दुष्टो (ग.)

१७. महारुजं दाहपरीतम्—महारुजं वायुपरीतम् (ग.)
,, दारुणम्—दारणम् (च.)

मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥१७॥

महारुजम् घणी पीडावाळा बड़ी रुजावाले, दाहपरीतम् दाहयुक्त दाहयुक्त, अश्मवत् पथ्थरना जेवा पत्थरकी तरह, घनोन्नतम् कठण अने ऊंचा कठिन और उभरे हुए, शीघ्र-विदाहि जलदी विदाह पामनारा शीघ्रही विदग्ध होनेवाले, दारुणम् भयंकर दारुण, मनःशरीराग्नि- मन, शरीर तथा अग्निना मन, शरीर तथा जठराग्निके, बलापहारिणम् बळने नाश करनारा बलका नाश करनेवाले, त्रिदोषजम् त्रिदोषजन्य त्रिदोषज, गुल्मम् गुल्मने गुल्मको, असाध्यम् असाध्य अप्राध्य, आदिशेत् कहेवो कहे ॥ १७ ॥

17. The gulma caused by tridiscordance and having the following symptoms is to be considered incurable: agonizing pain, burning, stony-hard protuberance, quick sloughing or suppuration, severe condition and collapse of the strength of the mind, body and the vital heat.

रक्तगुल्मस्य निदानलक्षणे—

ऋतावनाहारतया भयेन
विरूक्षणैर्वेगविनिग्रहैश्च ।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषै-
र्गुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति ॥१८॥

ऋतौ ऋतुने वखते ऋतुकालमें, अनाहारतया खोराक न लेवाथी आहार न करनेसे, भयेन भयथी भयसे, विरूक्षणैः रूक्ष पदार्थोथी रूक्ष द्रव्योंसे, वेगविनिग्रहैः च वेग रोकवाथी वेगविधारणसे, संस्तम्भन- रक्तनुं स्तंभन करनार आहारविहारथी रक्तके स्तंभक आहारविहारसे, उल्लेखन- वमनथी वमनसे, योनिदोषैः तथा योनिदोषथी तथा योनिदोषसे, स्त्रियम् स्त्रीने स्त्रियोंको, रक्तभवः रक्तजन्य रक्तजनित, गुल्मः गुल्म गुल्म, अभ्युपैति थाय छे होता है ॥ १८ ॥

18. Women are afflicted with gulma born of vitiated blood owing to starvation during menstruation, fear, indulgence in dry eats and drinks, suppression of the natural urges, wrongful use of astringent therapy and emesis and owing to the diseases of their genital organs.

यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥१९॥

यः जे जो, पिण्डितः एव पिंडना रूपमां ज पिंडके रूपमें ही, चिरात् लांबे वखते देरसे, स्पन्दते फरके छे स्पन्दन करता है, अङ्गैः परंतु अंगोथी परन्तु अङ्गोंसे, न फरकतो नथी स्पन्दन नहीं करता. सशूलः जे शूळवाळो होय छे जो शूलवाला होता है, समगर्भलिङ्गः अने जे गर्भनां लक्षणो समान लक्षणोवाळो होय छे और जो गर्भके लक्षणोंके समान लक्षणोंवाला होता है, सः ते वह, रौधिरः रक्तजन्य गुल्म रक्तजन्य गुल्म, स्त्रीभवः एव स्त्रीओमां ज थाय छे स्त्रियोंमें ही होनेवाला है, दशमे दशमो दसवाँ, मासे व्यतीते मास वीत्या पछी मास व्यतीत होने पर, चिकित्स्यः तेनी चिकित्सा करवी जोईए उसकी चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १९ ॥

19. This gulma moves, after some time, as a whole mass, but shows no movements in any of its parts. It is accompanied with colicky pain and signs and symptoms suggestive of pregnancy. This gulma occurs only in women and is born of vitiated blood. It should be treated after ten months have fully elapsed.

वातगुल्मे चिकित्साक्रमः—

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च योगान् गुल्मनिबर्हणान् ॥२०॥

अतः हवे अब, गुल्मिनाम् गुल्मरोगीओना

१९. पिण्डित पीडित (प.)

गुल्मियोंके, गुल्मनाशनम् ગુલ્મનો નાશ કરનાર गुल्मनाशक, सिद्धम् સિદ્ધ सिद्ध, क्रियाक्रमम् ચિકિત્સા-ક્રમ चिकित्साक्रमको अतः અને એ પછી और इससे, ऊर्ध्वम् च આગળ आगे, गुल्मनिबर्हणान् ગુલ્મનો નાશ કરનારા गुल्मनाशक, योगान् યોગો योगोंको, प्रवक्ष्यामि કહીશ कहूँगा ॥ २० ॥

20. Hereafter I shall describe the most effective line of treatment of gulma as also the remedies curative thereof.

स्नेहस्वेदविधानम्—

रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविण्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥२१॥

रूक्षव्यायामजम् રૂક્ષ આહાર તથા વ્યાયામથી ઉત્પન્ન થયેલા रूक्ष आहार तथा व्यायामसे उत्पन्न, तीव्रवेदनम् તીવ્ર વેદનાવાળા तीव्र वेदनासे युक्त, बद्धविण्मारुतम् અને મળ તથા અપાનવાયુ જેમાં રોકાઈ ગયા છે એવા और बद्ध मल तथा अपानवायुवाले, वातिकम् વાતજન્ય वातिक, गुल्मम् ગુલ્મની गुल्मकी, आदितः પહેલાં प्रारम्भमें, स्नेहैः સ્નેહોથી स्नेहसे, समुपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ २१ ॥

21. The vata-gulma born of addiction to dry articles and wrongful exercise, which is acutely painful and accompanied by retention of feces and flatus should be treated in the beginning with oleation therapy.

भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥२२॥

भोजनाभ्यञ्जनैः ભોજન, અભ્યંગ भोजन, अभ्यंग, पानैः પાન पान, सानुवासनैः તથા અનુવાસનસહિત तथा अनुवासनके साथ, निरूहैः નિરૂહ બસ્તિથી निरूह बस्तिसे, स्निग्धस्य સ્નિગ્ધ થયેલા રોગીને स्निग्ध हुए रोगीके, गुल्मशान्तये ગુલ્મના નાશ માટે गुल्मके नाशके लिए, भिषजा વૈદ્યે वैद्य, स्वेदः સ્વેદન स्वेदन, कर्तव्यः કરવું જોઈએ સ્વેદન करे ॥ २२ ॥

22. When the patient has undergone the oleation therapy in the form of diet, inunction and potions, evacuative and unctuous enemata, the physician should subject him to the sudation therapy for the alleviation of the complaint.

स्वेदगुणाः —

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥२३॥

स्निग्धस्य રોગીને સ્નેહન પછી रोगीको स्नेहनके बाद, स्वेदः કરવામાં આવેલું સ્વેદન किया गया स्वेदन, स्रोतसाम् સ્રોતોને स्रोतोंको, मार्दवम् મૃદુ मृदु, कृत्वा બનાવીને करके उल्बणम् વધી ગયેલા प्रवृद्ध, मारुतम् વાયુને वायुको, जित्वा જીતી जीतकर, विबन्धम् तथा વિબંધને तथा विबन्धको, भित्वा ભેદી भेद कर, गुल्मम् ગુલ્મને गुल्मको, अपोहति દૂર કરે છે दूर करता है ॥२३॥

23. Sudation cures gulma by softening the channels and subduing the excited vata and breaking open the obstructions in the passages in the person that has already taken the unctuous therapy.

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।
पक्वाशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ २४ ॥

विशेषेण વિશેષે કરીને विशेष कर, ऊर्ध्वनाभिजे નાભિથી ઉપર થયેલા नाभिके ऊपरके प्रदेशमें उत्पन्न, गुल्मे ગુલ્મમાં गुल्ममें, स्नेहपानम् સ્નેહપાન स्नेहपान, पक्वाशयगते પક્વાશયમાં થયેલ ગુલ્મમાં पक्वाशयमें उत्पन्न गुल्ममें, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, जठराश्रये અને જઠરમાં થયેલ ગુલ્મમાં और जठरमें उत्पन्न गुल्ममें, उभयम् સ્નેહપાન તથા બસ્તિ બન્ને स्नेहपान तथा बस्ति दोनों, हितम् હિતકારી છે हितकर हैं ॥ २४ ॥

---

२२. निरूहैः—सर्पिषः (प.)

24. Unctuous drinks are beneficial in this type of gulma and especially in the gulma in the upper half of the abdomen. Enemata are beneficial when it affects the colon, and when it affects the umbilical region, both unctuous potions and enemata are beneficial.

दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।
बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥२५॥

वातिके વાતના वातिक, **गुल्मे** ગુલ્મમાં गुल्ममें, **अनिल- वर्चसोः** જો વાયુ તથા મળ यदि वायु तथा मलका, **विबन्धे** બંધાઇ ગયા હોય विबंध हो, **अग्नौ** પરંતુ અગ્નિ अग्नि, **दीप्ते** પ્રદીપ્ત હોય તો प्रदीप्त हो तो, **स्निग्ध-उष्णानि** સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ स्निग्ध, उष्ण, **बृंहणानि** તથા બૃંહણ तथा बृंहण, **अन्नपानानि** અન્નપાનનો अन्नपानका, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ २५ ॥

25. If in vata-gulma, the gastric fire is strong and active and if there is obstipation of feces and flatus, the physician should give roborant, unctuous and hot eats and drinks.

पुनः पुनः स्नेहपानं निरूहाः सानुवासनाः ।
प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥२६॥

वातगुल्मेषु વાયુના ગુલ્મમાં वातगुलममें, **कफ-पित्त-अनुरक्षिणा** વૈદ્યે કફ તથા પિત્તનું રક્ષણ કરતાં वैद्यको कफ तथा पित्तका रक्षण करते हुए, **पुनः पुनः** ફરી ફરીને पुनः पुनः, **स्नेहपानम्** સ્નેહનું પાન स्नेहपान, **सानुवासनाः** તથા અનુવાસનસહિત तथा अनुवासन-सहित, **निरूहाः** નિરૂહ બસ્તિનો निरूह बस्तिका, **प्रयोज्याः** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥ २६ ॥

26. Taking precaution not to provoke kapha and pitta, the physician should make repeated use of unctuous potions and both evacuative and unctuous enemata, in vata-gulma.

कफो वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा ।
यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥२७॥
यथोल्वणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जितम् ।
आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥२८॥

वाते વાત वातके **जितप्राये** ઘણું કરીને જીતાઈ ગયો હોય ત્યારે प्रायः जीता जा चुकने पर, **तस्य** જો તે ગુલ્મની यदि उस गुलमकी, **चिकित्सिते** ચિકિત્સા चिकित्सा, **क्रियमाणे** થતી હોય ત્યારે करते समय, **कफः** કફ कफ, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **शोणितम् एव वा** અથવા રક્ત या रक्त, **कुप्यति** કુપિત થાય તો प्रकुपित हो तो, **तत्र आदौ** ત્યાં પ્રારંભમાં वहां प्रारम्भमें, **अन्ते मध्ये च** અંતમાં અને મધ્યમાં अन्तमें और मध्यमें, **मारुतम्** વાયુનું वायुका, **परिरक्षता** રક્ષણ કરતાં रक्षण करते हुए, **यथोल्वणस्य दोषस्य** જે દોષ વધેલ હોય તેને અનુસરી जो दोष बढ़ा हो उसके अनुसार, **भिषग्जितम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **कार्यम्** કરવી करे ॥ २७-२८ ॥

27-28. While the vata is getting almost subdued if the kapha or the pitta or the blood gets provoked, the treatment of any of these conditions should be undertaken. The treatment should be given to suit the degree of provocation of the humor, during all the stages of treatment, in the beginning, the middle and the end, the utmost care being taken to preserve the normal condition of vata.

वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाऽग्निमरुचिं यदि ।
हृल्लासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ॥२९॥

वातगुल्मे વાતગુલ્મમાં वातगुल्ममें, **वृद्धः** વધી ગયેલો बढ़ा हुआ, **कफः** કફ कफ, **अग्निम् हत्वा**

२६. कफपित्तानुरक्षिणा–कफपित्तानुरक्षिणः (प.)

२७. कफो वाते–कफे वाते (स. प.)
,, ,, ,, –कफवाते (प.)

અગ્નિની મંદતા કરી अग्निकी मन्दता करके, अरुचिम् અરુચિ अरुचि, हृल्लासम् મોળ हृल्लास, गौरवम् ગૌરવ भारीपन, तथा तन्द्राम् તથા તન્દ્રાને तथा तन्द्राको यदि જો यदि, जनयेत ઉત્પન્ન કરે તો उत्पन्न करे तो, तम् तु તેનું उसको, उल्लिखेत ઉલ્લેખન કરવું वमनसे निकाल देवे ॥ २९ ॥

29. If in vata-gulma, kapha becomes increased and by impairing the gastric fire, produces anorexia, nausea, heaviness and torpor, the patient should be treated with emesis.

शूलानाहविबन्धेषु गुल्मे वातकफोल्बणे ।
वर्तयो गुटिकाश्चूर्णं कफवातहरं हितम् ॥३०॥

वातकफोल्बणे વાત તથા કફની પ્રધાનતાવાળા वातकफप्रधान, गुल्मे ગુલ્મમાં गुल्ममें, शूल- શૂળ शूल, आनाह- આનાહ आनाह, विबन्धेषु તથા વિબંધ થયા હોય તો तथा विबन्ध होने पर, कफवातहरम् કફ અને વાતને હરનાર कफ और वातहर वर्तयः વર્તિઓ वर्तियां, गुटिकाः च ગુટિકાઓ गोलियां, चूर्णम् અને ચૂર્ણ और चूर्ण, हितम् હિતકારી છે हितकर हैं ॥३०॥

30. In gulma of bi-discordance (vata-cum-kapha), if there is colic, constipation or obstipation, suppositories, pills and powders, all of which are curative of kapha-cum-vata, are beneficial.

पित्तं वा यदि संवृद्धं संतापं वातगुल्मिनः ।
कुर्याद्विरेच्यः स भवेत् सस्नेहैरानुलोमिकैः ॥३१॥

वातगुल्मिनः વાતગુલ્મીનું वातगुल्मवालोंका, संवृद्धम् વધી ગયેલું बढ़ा हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, यदि वा જો यदि, सन्तापम् સન્તાપ सन्ताप, कुर्यात् કરે તો करे तो, सस्नेहैः સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, आनुलोमिकैः અનુલોમન કરનારા પદાર્થોવડે अनुलोमन द्रव्योंसे, सः તે वह, विरेच्यः વિરેચનને યોગ્ય विरेचनयोग्य, भवेत् થાય છે होता है ॥ ३१ ॥

31. If in a case of vata-gulma, pitta becomes increased and causes burning sensation, the patient should be purged with mild unctuous laxatives.

रक्तावसेचनम्—

गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्भिषग्जिते ।
न प्रशाम्यति रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ॥३२॥

अनिल-आदीनाम् વાત વગેરેની वातादिकी, भिषग्जिते ચિકિત્સા चिकित्सा, सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरहसे, कृते કર્યા છતાં करने पर, यदि જો यदि, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, न प्रशाम्यति શાંત ન થાય તો શાંત नहीं होता तो, सः તે वह, रक्तस्य રક્તના रक्तके, अवसेकात् મોક્ષણથી मोक्षणसे, प्रशाम्यति શાંત થાય છે शान्त हो जाता है ॥ ३२ ॥

32. If gulma is not alleviated despite proper medications indicated in vata-gulma, then it may be alleviated by a resort to blood-letting.

पित्तगुल्मे चिकित्साक्रमः —

स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ।
रूक्षोष्णेन तु संभूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥३३॥

स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, उष्णेन અને ઉષ્ણથી और उष्णसे, उदिते ઉત્પન્ન થયેલ उत्पन्न, पैत्तिके પિત્તજન્ય पित्तजन्य, गुल्मे ગુલ્મમાં गुल्ममें, स्रंसनम् સ્રંસન संसन, हितम् હિતકારી છે हितकारी है, रूक्ष- અને રૂક્ષ और रूक्ष, उष्णेन તેમજ ઉષ્ણથી एवं उष्णसे, तु તો तो, संभूते ઉત્પન્ન થયેલ ગુલ્મમાં उत्पन्न गुल्ममें, सर्पिः ઘી घृत, परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ट, प्रशमनम् પ્રશમન છે प्रशमन है ॥ ३३ ॥

33. In the case of pitta-gulma caused by addiction to unctuous and hot

३०. वर्तयो गुटिकाश्चूर्णम्—वर्त्यश्चूर्णानि गुटिकाः ग.)

" वर्तयो गुटिकाश्चूर्णं कफवातहरं हितम्—वर्तिश्चूर्णानि गुटिकाः कफवातहरा मताः (य.)

३२. रक्तस्य सोऽवसेकात्प्रशाम्यति—रक्तेन संस्रुतेनोपशाम्यति (ख. त.)

things, mild laxation is beneficial, while in a condition caused by dry and hot things, ghee is the best sedative.

पित्तं वा पित्तगुल्मं वा ज्ञात्वा पक्वाशयस्थितम् ।
कालविन्निर्हरेत् सद्यः सतिक्तैः क्षीरबस्तिभिः ॥३४॥
पयसा वा सुखोष्णेन सतिक्तेन विरेचयेत् ।
भिषगग्निबलापेक्षी सर्पिषा तैल्वकेन वा ॥३५॥

पित्तम् वा પિત્તને पित्तको, पित्तगुल्मम् वा અથવા પિત્તગુલ્મને या पित्तगुल्मको, पक्वाशय- પક્વાશયમાં पक्वाशयमें, स्थितम् સ્થિત स्थित, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, कालवित् કાલજ્ઞ વૈદ્ય कालज्ञ वैद्य, सतिक्तैः તિક્ત દ્રવ્યથી યુક્ત तिक्तद्रव्ययुक्त, क्षीरबस्तिभिः ક્ષીરબસ્તિઓથી क्षीरबस्तियोंसे, सद्यः જલદી तुरंत, निर्हरेत् નિર્હરણ કરવું निर्हरण करे, अग्नि- અથવા અગ્નિના या अग्निके, बल- બળની बलकी, अपेक्षी અપેક્ષા રાખતા अपेक्षा रखता हुआ, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, सुखोष्णेन નવશેકા सुहाते हुए गरम, सतिक्तेन તથા તિક્ત દ્રવ્યથી યુક્ત और तिक्तद्रव्ययुक्त, पयसा वा દૂધથી दूधसे, तैल्वकेन અથવા તૈલ્વક या तैल्वक, सर्पिषा वा ઘૃતવડે घृतसे, विरेचयेत् વિરેચન કરાવવું विरेचन करावे ॥ ३४-३५ ॥

34-35. The physician skilled in the knowledge of the proper time of treatment, on recognising that either pitta or pitta-gulma is lodged in the colon, should immediately eliminate it by milk-enemata medicated with bitter drugs. The physician aiming at increasing the strength of the gastric fire, should purge the patient with genially warm milk medicated with bitter drugs or by the use of tilwaka ghee.

पित्तगुल्मे रक्तावसेचनम्—

तृष्णाज्वरपरीदाहशूलस्वेदाग्निमार्दवे ।
गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥३६॥

गुल्मिनाम् ગુલ્મરોગીઓનાં गुल्मरोगियोंके, तृष्णा- તૃષા तृषा, ज्वर- જ્વર ज्वर, परीदाह- દાહ दाह, शूल- શૂળ शूल, स्वेद- સ્વેદ स्वेद, अग्निमार्दवे મંદાગ્નિ मन्दाग्नि, अरुचौ च अपि અને અરુચિમાં और अरुचिमें, रक्तम् રક્તનું रक्तका, एव જ ही, अवसेचयेत् મોક્ષણ કરવું मोक्षण करे ॥ ३६ ॥

36. If a patient of gulma suffers from thirst, fever, burning sensation, colic, perspiration, weakness of digestive fire and anorexia, then blood-letting alone should be resorted to.

छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति न चास्ति रुक् ३७

छिन्नमूलाः રક્તાવસેચનથી જેનું મૂળ કપાઈ ગયું છે એવા रक्तावसेचनसे मूलके कट जाने पर, गुल्माः ગુલ્મો गुल्म न विदह्यन्ते વિદગ્ધ થતા નથી नहीं विदग्ध होते, क्षयम् च અને નાશ और क्षयको, यान्ति પામે છે प्राप्त होते हैं, रक्तम् हि રક્ત જ रक्त ही, व्यम्लताम् વિદગ્ધતા विदाहको, याति પામે છે प्राप्त होता है, तत् च અને રક્તમોક્ષણ કરવાથી તે રક્ત और रक्तमोक्षणसे वह रक्त, न अस्ति રહેતું નથી नहीं रहता, रुक् च न अस्ति તથા તેથી રોગ પણ થતો નથી तथा इस लिए रोग भी नहीं होता ॥ ३७ ॥

37. Its very root i. e. the blood supply, being cut off, gulma no longer suppurates and the swelling gets reduced. It is the blood that gives the suppurative quality and when there is no blood, neither is there pain.

३४. कालविन्निर्हरेत् सद्यः सतिक्तैः क्षीरबस्तिभिः—काले विनिर्हरेत् सद्यः सतिक्तैः क्षीरबस्तिभिः (प.)

,, सतिक्तैः—सपित्तैः (प.)

३५. तैल्वकेन—तिक्तकेन (प.)

,, ,, —तिल्वकेन (प.)

हतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
समाश्वस्तं सशेषार्ति सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥३८॥

हतदोषम् જેના દોષ દૂર થયા છે એવા निकल गये हैं दोष जिसका ऐसे, परिम्लानम् क्षीણ क्षीण, जाङ्गलैः અને જાંગલ પશુપક્ષીઓના जांगल पशु पक्षियोंके, रसैः માંસરસોથી मांसरसोंसे, तर्पितम् તૃપ્ત કરેલા પુરુષને तृप्त किये हुए पुरुषको, समाश्वस्तम् આશ્વાસન આપી आश्वासन दे कर, सशेषार्तिम् જો તેનો રોગ શેષ રહ્યો હોય તો यदि रोग कुछ शेष हो तो, पुनः ફરીથી फिर, सर्पिः ઘીનો घृतका, अभ्यासयेत् અભ્યાસ કરાવવો अभ्यास करावे ॥ ३८ ॥

38. The patient that is weakened by loss of blood should be nourished by meat-juices of jangala animals and comforted; and if there is residual pain yet, he should be asked to take a course of the medicated ghee again.

पक्वे गु मे शस्त्रक्रियोपदेशः—

रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य च ।
यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिषग्जितम् ॥३९॥

रक्तपित्त-अतिवृद्धत्वात् રક્ત અને પિત્ત અતિ વધી ગયાં હોવાથી रक्त और पित्त अत्यंत बढ़े होनेसे, क्रियाम् च અથવા ચિકિત્સા अथवा चिकित्सा, अनुपलभ्य ન થવાથી न होने पर, गुल्मः ગુલ્મનો गुल्म, यदि જો यदि, विदह्येत વિદાહ થાય તો विदग्ध हो तो, तत्र ત્યાં वहां, शस्त्रम् શસ્ત્રકર્મ જ शस्त्रकर्म ही, भिषग्जितम् ઉપચાર છે उपचार है ॥ ३९ ॥

39. If, owing to excessive augmentation of blood and pitta and the lack of treatment, gulma suppurates, operation is the only remedy.

गुल्मस्यामपच्यमानपक्वलक्षणानि—

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसान्तराश्रयः ।
अविवर्णः स्थिरश्चैव अपक्वो गुल्म उच्यते ॥४०॥

गुरुः ગુરુ गुरु, कठिन-संस्थानः કઠિન આકૃતિવાળો कठिन आकृतिवाला, गूढमांस- ગૂઢ માંસની ગહરે मांसके, अन्तर-आश्रयः અન્દર રહેલો अन्दर आश्रित, अविवर्णः વિકૃત રંગ વગરનો वर्णविकृतिसे रहित, स्थिरः च एव અને સ્થિર और निश्चल, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, अपक्वः અપક્વ अपक्व, उच्यते हि કહેવાય છે कहा जाता है ॥४०॥

40. That gulma is said to have not reached the stage of suppuration, which is heavy, hard in form, deeply situated under the muscles and whose color on the skin is not changed and which is firmly fixed.

दाहशूलार्तिसंक्षोभस्वप्ननाशारतिज्वरैः ।
विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥४१॥

दाह-शूल-आर्ति- દાહ, શૂલ, પીડા दाह, शूल, पीडा, संक्षोभ- સંક્ષોભ संक्षोभ, स्वप्ननाश- નિદ્રાનાશ निद्रानाश, अरति- અરતિ बेचैनी, ज्वरैः તથા જ્વરથી और ज्वरसे, गुल्मम् ગુલ્મને गुल्मको, विदह्यमानम् પાકતો पच्यमान, जानीयात् જાણવો जाने, तम् તેને उसको, उपनाहयेत् ઉપનાહ લગાડવો જોઈએ उपनाह (पुल्टिस) लगाना चाहिए ॥ ४१ ॥

41. That gulma is to be known to have reached the stage of suppuration, which is attended with burning, shooting and throbbing pain, irritation, insomnia, malaise and fever. At that stage it should be poulticed.

विदाहलक्षणे गुल्मे बहिस्तुङ्गे समुन्नते ।
श्यावे सरक्तपर्यन्ते संस्पर्शे बस्तिसंनिभे ॥४२॥

३८. सर्पिरभ्यासयेत् पुनः—सर्पिषा पुनराचरेत् (झ.)
४०. गूढमांसान्तराश्रयः—गूढमांसोत्तराश्रयः (च. छ.)
४०. श्चैव—स्निग्धो (च. छ.)
४१. अरति—अरुचि (द.)
,, तमुपनाहयेत्—समुपनाहयेत् (ख.)
४२. बहिस्तुङ्गे—बहिस्त्वग्गे (घ.)

निपीडितोन्नते स्तब्धे सुप्ते तत्पार्श्वपीडनात् ।
तत्रैव पिण्डिते शूले संपक्वं गुल्ममादिशेत् ॥४३॥

गुल्मे ગુલ્મ गुल्म, **विदाहलक्षणे** વિદાહનાં લક્ષણોવાળો विदाहके लक्षणवाला, **बहिस्तुङ्गे** બહાર ઊપડી આવેલ बाहिरकी ओर उठा हुआ, **समुन्नते** ઊંચા અગ્રભાગવાળો ऊंचा अग्रभागवाला, **श्यावे** કાળો श्याव, **सरक्तपर्यन्ते** લાલ છેડાવાળો किनारों पर लालिमावाला, **संस्पर्शे** સ્પર્શમાં स्पर्शमें, **बस्तिसंमिते** બસ્તિ જેવો बस्ति जैसा, **निपीडित-उन्नते** દબાવ્યા પછી પાછો ઊંચો થનાર दबाने पर फिर ऊपर आनेवाला, **स्तब्धे** ગોળાકાર गोल आकृतिवाला, **तत्-पार्श्व-पीडनात्** તથા પડખાંમાં દબાવવાથી तथा पार्श्व भागमें दबानेसे, **सुप्ते** મંદવેદનાવાળો થતાં मंदवेदनावाला होने पर, **तत्र एव** અને ગુલ્મના સ્થાનમાં જ और गुल्मस्थानमें ही, **शूले** શૂલ शूल, **पिण्डिते** પિંડા રૂપ થતાં पिण्डित होने पर, **गुल्मम्** ગુલ્મને गुल्मको, **संपक्वम्** સારી રીતે પાકેલો पूर्ण पक्व, **आदिशेत्** કહેવો कहे ॥ ४२-४३ ॥

42-43. One should recognise the symptoms of suppuration on finding it to be protubering and pointing and having dark-red margin and it feels like a bladder filled with water to the touch and when on being pressed it comes back to position and on being pressed on one side becomes tense and has no feeling (fluctuation), when it feels like a localised round mass to the touch and is accompanied with colicky pain, the gulma should be known to be fully mature or suppurated.

तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।
वैद्यानां कृतयोग्यानां व्यधशोधनरोपणे ॥४४॥

तत्र क्रियाविधौ ત્યાં ચિકિત્સા કરવામાં वहां चिकित्सामें, **व्यध-** વ્યધન व्यधन, **शोधन-** શોધન शोधन, **रोपणे** અને રોપણમાં और रोपणमें, **कृतयोग्यानाम्** શસ્ત્ર કર્મના અભ્યાસી शस्त्रकर्माभ्यासी, **धान्वन्तरीयाणाम्** શલ્યતંત્રવેત્તા शस्त्रचिकित्साके जाननेवाले, **वैद्यानाम्** વૈદ્યોનો वैद्योंका, **अधिकारः** અધિકાર છે अधिकार है ॥ ४४ ॥

44. Here begins the province of the surgeons; as regards its treatment, it is of such surgeons as have practical experience in the art of aspiration, purification and healing of abscesses.

अन्तर्बहिस्थस्य पच्यमानगुल्मस्य लक्षणानि—

अन्तर्भागस्य चाप्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ।
हृत्क्रोडशूनताऽन्तःस्थे बहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः ॥४५॥

अन्तर्भागस्य કોઠાની અંદર રહેલા कोष्ठमें स्थित, **पच्यमानस्य च अपि** અને પાક ઉપર આવતા ગુલ્મનાં और पच्यमान गुल्मके भी, **एतत्** આ ये, **लक्षणम्** લક્ષણ છે लक्षण हैं, **अन्तःस्थे** અંદરના ગુલ્મમાં अन्तःस्थित गुल्ममें, **हृत्क्रोडशूनता** હૃદય તથા ઉદરનો શોથ થાય છે हृदय और उदरमें शोथ होता है, **बहिःस्थे** અને બહારના ગુલ્મમાં और बहिःस्थित गुल्ममें, **पार्श्वनिर्गतिः** પડખાંમાં સોજો ઊપડી આવે છે पार्श्वोंकी और शोथका निर्गमन होता है ॥ ४५ ॥

45. These are the various symptoms occurring during the suppuration of internal swelling. In the case of internal abscesses, there occurs edema in the epigastric or lumbar region, while in external abscesses there occur external protrusions in the sides.

पक्वगुल्मचिकित्सा —

पक्वः स्रोतांसि संक्लेद्य व्रजत्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।

४२. स्तब्धे—लब्धे (य.)
,, निपीडितोन्नते स्तब्धे सुप्ते तत्पार्श्वपीडनात्—निपीडितोन्नते स्वे च, स्वप्ने तत्पार्श्वपीडनात् (प.)
,, पिण्डिते—पीडिते (प.)
४४. कृतयोग्यानां—कृतयोगानां (क. य.)

४५. हृत्क्रोडशूनताऽन्तःस्थे—हृत्क्रोडशूनमन्तःस्थे (च. य.)
४६. संक्लेद्य—संक्लिद्य (य.)

स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः ॥ ४६ ॥
दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।

पक्वः પાકી ગયેલો ગુલ્મ पका हुआ गुल्म, **स्रोतांसि** સ્રોતોને स्रोतोंको, **संक्लेद्य** ક્લિન્ન કરીને क्लिन्न कर, **ऊर्ध्वम्** ઊંચે ऊपर, **अधोऽपि वा** કે નીચે या नीचेको, **व्रजति** જાય છે जाता है, **स्वयम्** પોતાની મેળે स्वयं ही, **प्रवृत्तम्** પ્રવૃત્ત થયેલ निकलते हुए, **तम्** તે उस, **दोषम्** દોષની दोषको, **हिताशनैः** પથ્ય આહારદ્વારા हिताहारोंसे, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **उपद्रवान्** ઉપદ્રવોથી उपद्रवोंसे, **रक्षन्** બચાવ કરતાં रक्षा करते हुए, **दशाहम्** દસ દિવસ दस दिन, **द्वादशाहम् वा** કે બાર દિવસ या बारह दिन तक, **उपेक्षेत** ઉપેક્ષા કરવી उपेक्षा करे ॥ ४६½ ॥

46-46½. Once it is suppurated, it softens the passages and spreads upwards or downwards. At this stage of spontaneous elimination or morbidity, the physician had better leave it alone and pay attention to the proper regimen of diet for ten or twelve days so as to prevent any complication

अत ऊर्ध्वं हितं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥४७॥
शुद्धस्य तिक्तं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ।

अतः ऊर्ध्वम् તે પછી इसके बाद **सविशोधनम्** વિશોધન ઔષધસહિત शोधन द्रव्योंसहित, **सर्पिषः** ઘૃતનું घृतका, **पानम्** પાન पान, **हितम्** હિતકારી છે हितकर है, **शुद्धस्य** શુદ્ધ થયેલા તે રોગીને शुद्ध हुए उस रोगीको, **प्रयोगे** પ્રયોગ માટે प्रयोगके लिए, **सक्षौद्रम्** મધયુક્ત मधुयुक्त, **तिक्तम्** તિક્ત દ્રવ્યથી સિદ્ધ કરેલું तिक्तद्रव्यसाधित, **सर्पिः** ઘી घृत, **इष्यते** ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ ४७½ ॥

४६. हिताशनैः–हिताशिनः (ध.)
४७. हितम्–मतम् (ख.)
४७½. अस्मादनन्तरम्—
"अन्तर्विद्रधिवच्चास्य कार्ये शोधनरोपणे ।
इत्यधिकः पाठः (क. ध. च. ज. द.) पुस्तकेषु ।
,, शुद्धस्य तिक्तं सक्षौद्रं–शुद्धं सतिक्तं सक्षौद्रं (ख. त. प.)

47-47½. After that, the purificatory potion of ghee is beneficial and after being cleansed, the patient should be given a course of ghee medicated with bitters and mixed with honey.

कफगुल्मे चिकित्साक्रमः —

शीतलैर्गुरुभिः स्निग्धैर्गुल्मे जाते कफात्मके ॥४८॥
अवम्यस्याल्पकायाग्नेः कुर्याल्लङ्घनमादितः ।

शीतलैः શીતલ शीतल, **गुरुभिः** ગુરુ गुरु, **स्निग्धैः** તથા સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોથી तथा स्निग्ध द्रव्योंसे, **कफात्मके** કફજન્ય कफात्मक, **गुल्मे** ગુલ્મ गुल्म, **जाते** ઉત્પન્ન થતાં होने पर, **अवम्यस्य** વમનને અયોગ્ય वमनके अयोग्य, **अल्पकायाग्नेः** તથા મંદાગ્નિવાળા રોગીને तथा मंदाग्निवाले रोगीको, **आदितः** પ્રથમ प्रथम, **लङ्घनम्** લંઘન लंघन, **कुर्यात्** કરાવવું करावे ॥ ४८½ ॥

48-48½. Where the kapha-gulma is brought about by addiction to cold, heavy, and unctuous articles and where emesis is contra-indicated and the gastric fire is weak, lightening therapy should be resorted to at first.

वमनार्हः गुल्मी—

मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ॥४९॥
सोत्क्लेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ।

यस्य જેને जिसको, **अग्निः** આગ્ન अग्नि, **मन्दः** મંદ હોય मन्द हो, **वेदना मन्दा** વેદના મંદ હોય वेदना मन्द हो, **गुरु-स्तिमित-** ગૌરવ તથા જડતાથી યુક્ત गौरव तथा जड़तासे युक्त, **कोष्ठता** કોઠો હોય कोष्ठ हो, **सोत्क्लेशा च** મોળસહિત और उत्क्लेशसहित, **अरुचिः** અરુચિ હોય अरुचि हो, **सः** તે वह, **गुल्मी** ગુલ્મનો દરદી गुल्मरोगी, **वमनोपगः** વમનને યોગ્ય છે वमनके योग्य है ॥ ४९½ ॥

49-49½. If in a gulma-patient there is dullness of the digestive fire, mild pain, a sense of heaviness and

immobility in the stomach, nausea and anorexia, he should be administered vomition.

उष्णैरेवोपचर्यश्च कृते वमनलङ्घने ॥ ५० ॥
योज्यश्चाहारसंसर्गो भेषजैः कटुतिक्तकैः ।

वमनलङ्घने વમન તથા લંઘન वमन तथा लंघन, कृते કર્યા પછી करने पर, उष्णैः एव ઉષ્ણ દ્રવ્યોથી જ उष्ण द्रव्योंसे ही, उपचर्यः च તેની ચિકિત્સા કરવી उसका उपचार करना चाहिए, कटुतिक्तकैः અને કટુ તથા તિક્ત और कटु तथा तिक्त, भेषजैः ઔષધોથી औषधोंसे, आहारसंसर्गः च युक्त આહારની પેયાદિક્રમથી युक्त आहारकी पेयादि क्रमसे, योज्यः યોજના કરવી योजना करे ॥ ५०½ ॥

50-50½. After treating him with vomition and the lightening therapy, he should be administered hot things and a regimen of diet mixed with bitter and pungent medications.

सानाहं सविबन्धं च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ॥५१॥
दृष्ट्वाऽऽदौ स्वेदयेद्युक्त्या स्विन्नं च विलयेद्भिषक् ।

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, सानाहम् આનાહસહિત आनाहयुक्त, सविबन्धम् કબજિયાતવાળા विबन्धयुक्त, उन्नतम् ઊંચા उभरे हुए, कठिनम् च અને કઠણ और कठिन, गुल्मम् ગુલ્મને गुल्मको, दृष्ट्वा જોઈને देख कर, आदौ પહેલાં प्रथम, युक्त्या યુક્તિથી युक्तिपूर्वक, स्वेदयेत् સ્વેદ આપવો स्वेद देवे, स्विन्नम् च અને સ્વેદ આપેલા તેનું और स्विन्न होने पर, विलयेत् વિલયન કરવું विलयन करे ॥ ५१½ ॥

51-51½. On finding the swelling to be hard and protuberant and accompanied with constipation and obstipation, it should be first skilfully sweated and on its being sweated, the physician should try to get the swelling dissolved by finger-massage.

लङ्घनोल्लेखने स्वेदे कृतेऽग्नौ संप्रधुक्षिते ॥५२॥
कफगुल्मी पिबेत् काले सक्षारकटुकं घृतम् ।

लङ्घन-उल्लेखने લંઘન, વમન लंघन, वमन, स्वेदे તથા સ્વેદન तथा स्वेदन, कृते કર્યા પછી करने पर, अग्नौ અગ્નિ अग्निके, संप्रधुक्षिते પ્રદીપ્ત થતાં प्रदीप्त होने पर, कफगुल्मी કફના ગુલ્મવાળા દરદીએ कफगुल्मी, सक्षार-कटुकम् ક્ષાર તથા કટુ દ્રવ્યોથી યુક્ત क्षार तथा कटु द्रव्यसहित, घृतम् ઘીનું घृत, काले યોગ્ય સમયે योग्य समयमें, पिबेत् પાન કરવું पीवे ॥ ५२½ ॥

52-52½. After undergoing the lightening, vomition and sudation therapies and having the gastric fire rekindled, the patient with kapha-gulma should take at the proper time ghee mixed with pungent articles and alkalis.

स्थानादपसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ॥५३॥
सस्नेहैर्बस्तिभिर्वाऽपि शोधयेद्दाशमूलिकैः ।

कफगुल्मम् કફગુલ્મને कफगुल्मको, स्थानात् પોતાના સ્થાનમાંથી अपने स्थानसे, अपसृतम् ચલિત થયેલ हटा हुआ, ज्ञात्वा જાણીને जान कर, विरेचनैः વિરેચનોદ્વારા विरेचनोंसे, दाशमूलिकैः અથવા દશમૂળની अथवा दशमूलसे साधित, सस्नेहैः સ્નેહસહિત स्नेहसहित, बस्तिभिः वा अपि બસ્તિઓદ્વારા बस्तियोंद्वारा, शोधयेत् શોધન કરવું शोधन करे ॥ ५३½ ॥

53-53½. On finding that the kapha-gulma has been dislodged from its seat, the physician should administer to the patient the purificatory treatment

५०. उष्णैरेवोपचर्यश्च–उष्णैरेवोपचार्यस्य (ख. त.)
५१½. विलयेत्–विनयेत् (ख. प.)
५२½. कफगुल्मी–कफगुल्मे (ग.)
,, ,, –कफे गुल्मे (ज्ञ.)
,, कफगुल्मी पिबेत् काले सक्षारकटुकं घृतम्–घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिनाम् (ग.)
५३½. शोधयेत्–साधयेत् (ग.)

either in the form of purgation or unctuous enemata or decaradices.

मन्देऽग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ॥५४॥
गुटिकाचूर्णनिर्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ।

अग्नौ અગ્નિ अग्नि, मन्दे મંદ થતાં मंद होने पर, अनिले અને વાત और वायुके, मूढे રોકાઈ જતાં आवृत होने पर, आशयम् કોઠો आशयको, सस्नेहम् સ્નિગ્ધ થયેલો स्निग्ध, ज्ञात्वा જાણીને जान कर, कफगुल्मिनाम् કફગુલ્મવાળા રોગીઓને कफगुल्मवाले रोगियोंको, गुटिका-चूर्ण- ગુટિકા, ચૂર્ણ गुटिका, चूर्ण, निर्यूहाः તથા કવાથોનો तथा कषायोंका, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ प्रयोग कराना चाहिए ॥ ५४½ ॥

54-54½. On finding that the gastric fire is diminished and there is claudication of vata and the internal system well oleated, pills, powders or decoctions should be prescribed to the patient affected with gulma of kapha type.

कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ॥५५॥
जयेत्कफकृतं गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ।

कृतमूलम् મજબૂત મૂળવાળા जिसने जड़ पकड़ ली हो, महावास्तुम् મોટા ઘેરાવાવાળા बहुत बड़े स्थानमें व्यापनेवाले, कठिनम् કઠણ कठिन, स्तिमितम् સ્થિર स्थिर, गुरुम् અને ગુરુ और गुरु, कफकृतम् કફજન્ય कफजन्य, गुल्मम् ગુલ્મને गुल्मको, क्षार- ક્ષાર क्षार, अरिष्ट- અરિષ્ટ अरिष्ट, अग्नि-कर्मभिः અને અગ્નિ-કર્મ વડે और अग्निकर्मसे, जयेत् જીતવો जीते ॥ ५५½ ॥

55-55½. If kapha-gulma has taken firm root and is extensive in size, hard, immovable and heavy, it should be subdued by administration of alkali or by the use of medicated wines or by cauterization therapy.

दोषप्रकृतिगुल्मर्तुयोगं बुद्ध्वा कफोल्बणे ॥५६॥
बलदोषप्रमाणज्ञः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् ।

बल- બળ बल, दोष- તથા દોષના तथा दोषके, प्रमाणज्ञः પ્રમાણને જાણનારા વૈદ્ય प्रमाणको जाननेवाला वैद्य, कफोल्बणे गुल्मे કફ- પ્રધાન ગુલ્મમાં कफ- प्रधान गुल्ममें, दोष- દોષ दोष, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, गुल्म-ऋतुयोगम् ગુલ્મ તથા ઋતુના યોગને गुल्म तथा ऋतुके योगको, बुद्ध्वा સમજીને समझ कर, क्षारम् ક્ષારનો क्षारका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ५६½ ॥

56-56½. The specialist skilled in the knowledge of the degree of strength and morbidity, should investigate the morbid humor, habitus, the variety of gulma and the season, in this condition of kapha-provocation and make use of alkalis as required.

एकान्तरं द्व्यन्तरं वा त्र्यहं विश्रम्य वा पुनः ॥५७॥
शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविदः ।

शरीर-बल- શરીરનાં બલ शारीरिक बल, दोषाणाम् તથા દોષનાં तथा दोषोंके, वृद्धि- क्षपण- कोविदः વૃદ્ધિ તથા હ્રાસ જાણનાર વૈદ્ય वृद्धि तथा ह्रासको जाननेवाला वैद्य, एकान्तरम् એક દિવસને આંતરે एक दिनके अन्तरसे, द्व्यन्तरम् वा કે બે દિવસને આંતરે या दो दिनके अन्तरसे, त्र्यहम् वा અથવા ત્રણ દિવસ या तीन दिन, विश्रम्य पुनः થોભીને ફરી ક્ષારનો પ્રયોગ કરવો ठहर कर फिर क्षारका प्रयोग करे ॥ ५७½ ॥

57-57½. The physician skilled in the knowledge of the increase and decrease of body vitality and morbidity of the humors should use these alkalis on alternate days or at intervals of two or three days.

श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसक्षीरघृताशिनः ॥५८॥
छित्त्वा छित्त्वाऽऽशयात् क्षारः क्षरत्वात् क्षारयत्यधः

५४. मन्दे–वृद्धे (क. ख. द.)
५५½. क्षारारिष्ट–क्षीरारिष्ट (ब.)

५८½. छित्त्वा छित्त्वाऽऽशयात् क्षारः–भित्त्वा भित्त्वाऽऽशयात्क्षारः (ब. क. त.)

क्षाराः ક્ષાર क्षार, क्षरत्वात् ક્ષરણ કરનાર હોવાથી क्षरत्वके कारण, मांस- માંસ मांस, क्षीर- દૂધ दूध, घृत- તથા ઘીનો तथा घृत, अशिनः આહાર કરનાર દરદીના खानेवाले रोगीके, मधुरम् મધુર मधुर, स्निग्धम् તથા સ્નિગ્ધ तथा स्निग्ध, श्लेष्माणम् કફને श्लेष्माको, छित्त्वा छित्त्वा ટુકડે ટુકડા કરીને काट काट कर, आशयात् આમાશયમાંથી आमाशयसे, अधः નીચે नीचे, क्षारयति ઝરાવે છે निकाल देता है ॥ ५८३ ॥

58-58½. The alkalis, constantly breaking up the sweet and unctuous kapha in the body of the patient habituated to a diet of flesh, milk and ghee, make it trickle down from its natural habitat by their liquefacient property.

मन्देऽग्नावरुचौ सात्म्ये मद्ये सस्नेहमश्नताम् ॥५९॥
प्रयोज्या मार्गशुद्ध्यर्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम् ।

सस्नेहम् સ્નેહયુક્ત स्निग्ध, अश्नताम् ભોજન કરનારા आहार करनेवाले, कफगुल्मिनाम् કફગુલ્મના રોગીઓને कफगुल्मके रोगियोंको, अग्नौ અગ્નિ अग्नि, मन्दे મંદ હોય मंद होने पर, अरुचौ અરુચિ હોય अरुचि होने पर, मद्ये અને મદ્ય तथा मद्यके, सात्म्ये સાત્મ્ય હોય તો सात्म्य होने पर, मार्गशुद्ध्यर्थम् માર્ગની શુદ્ધિ માટે मार्गविशोधनके लिए, अरिष्टाः प्रयोज्याः અરિષ્ટોનો પ્રયોગ કરાવવો अरिष्टोंका प्रयोग कराना चाहिए ॥ ५९३ ॥

59-59½. The medicated wines should be used for the purification of the channels of the patient with kapha-gulma who takes the unctuous diet and who is habituated to wines, if there are weakness of gastric fire and anorexia.

लङ्घनोल्लेखनैः स्वेदैः सर्पिष्पानैर्विरेचनैः ॥६०॥
बस्तिभिर्गुटिकाचूर्णक्षारारिष्टगणैरपि ।
श्लैष्मिकः कृतमूलत्वाद्यस्य गुल्मो न शाम्यति ॥६१॥
तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोहादिभिर्हितः ।

यस्य જેનો जिसका, श्लैष्मिकः કફજન્ય श्लैष्मिक, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, कृतमूलत्वात् દૃઢમૂલ હોવાથી जड़ पकड़नेके कारण, लङ्घन- લંઘન लंघन, उल्लेखनैः વમન वमन, स्वेदैः સ્વેદન स्वेदन, सर्पिष्पानैः ઘૃતપાન घृतपान, विरेचनैः વિરેચન विरेचन, बस्तिभिः બસ્તિ बस्ति, गुटिका- ગુટિકા गुटिका, चूर्ण- ચૂર્ણ चूर्ण, क्षार-अरिष्टगणैः અને ક્ષાર તથા અરિષ્ટના સમૂહોથી और क्षार तथा अरिष्टके समूहोंसे, अपि પણ भी, न शाम्यति શાંત ન થાય शांत नहीं होता, तस्य તેના તે ગુલ્મનો उसके उस गुल्मको, रक्ते રક્તનું रक्तको, हृते મોક્ષણ કર્યા પછી निर्हरण करने पर, शरलोहादिभिः બાણના લોઢા વગેરેથી शरलोहादिसे, दाहः દાહ કરવો दाह करना, हितः હિતકારી છે हितकर है ॥ ६०-६१३ ॥

60-61½. If the kapha-gulma does not yield to lightening therapy, vomition, sudation, potion of ghee, purgation, enemata and the administration of pills, powder, alkalis and medicated wines on account of its being firm-rooted in the body then the area should be cauterized with such means as arrow-heads etc., after the patient has been subjected to blood-letting.

औष्ण्यात्तैक्ष्ण्याच्च शमयेदग्निर्गुल्मे कफानिलौ ॥६२॥
तयोः शमाच्च संघातो गुल्मस्य विनिवर्तते ।

अग्निः અગ્નિ अग्नि, औष्ण्यात् ઉષ્ણ उष्णतासे, तैक्ष्ण्यात् च તથા તીક્ષ્ણ હોવાથી तथा तीक्ष्णतासे, गुल्मे ગુલ્મમાં રહેલા गुल्ममें रहे हुए, कफानिलौ કફ તથા વાતને कफ और वातको, शमयेत् શાંત કરે છે शांत कर देती है, तयोः અને તેઓના और उनके, शमात् च શમનથી शमनसे, गुल्मस्य ગુલ્મનો गुल्मका, संघातः સંઘાત संघात, विनिवर्तते નાશ પામે છે नष्ट हो जाता है ॥ ६२३ ॥

62-62½. The heat of fire by its thermic and acute quality relieves kapha and vata in gulma. These two

being subdued, the formation of gulma disappears.

दाहे धान्वतरीयाणामत्रापि भिषजां बलम् ॥६३॥
क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम् ।

अत्र दाहे આ દાહકર્મમાં इस दाहकर्ममें, **अपि** પણ भी, धान्वन्तरीयाणाम् શલ્યતંત્રને જાણનારા धन्वन्तरिसंप्रदायके, **भिषजाम्** વૈદ્યોનું वैद्योंका, **बलम्** સામર્થ્ય છે अधिकार है, **क्षारप्रयोगे** અને ક્ષારપ્રયોગમાં **और क्षारप्रयोगमें**, **क्षारतन्त्रविदाम्** ક્ષારતંત્રને જાણનારા क्षारतंत्रज्ञ, **भिषजाम्** વૈદ્યોનું वैद्योंका, **बलम्** સામર્થ્ય છે अधिकार है ॥ ६३½ ॥

63-63½. Cauterization, too, is the province of the school of surgeons. The procedure of alkali-therapy is the province of the specialist of alkali therapy.

संसर्गसन्निपातजगुल्मचिकित्सा—

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ॥६४॥

व्यामिश्रदोषे સંસર્ગજ અને સન્નિપાતજ ગુલ્મમાં संसर्गज और सन्निपातज गुल्ममें, **एषः एव** આજ यही, **क्रियाक्रमः** ચિકિત્સાક્રમ चिकित्साक्रम, **व्यामिश्रः** મિશ્રિત કરીને કરવો मिश्रित करके करना चाहिए ॥ ६४ ॥

64. Where there is a combination of humors, the treatment, too, should be a suitable combination of these methods.

वातगुल्मे घृतयोगाः—

सिद्धानतः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिबर्हणान् ।

अतः હવે अब, **गुल्मनिबर्हणान्** ગુલ્મનો નાશ કરનારા गुल्मनाशक, **सिद्धान्** સિદ્ધ सिद्ध, **योगान्** યોગો योगोंको, **प्रवक्ष्यामि** હું કહીશ मैं कहूंगा ।

64½. Now I shall describe the preparations that are most effective in the cure of gulma.

त्र्यूषणादिघृतम्—

त्र्यूषणत्रिफलाधान्यविडङ्गचव्यचित्रकैः ॥ ६५ ॥
कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।
इति त्र्यूषणादिघृतम् ।

त्र्यूषण- સૂંઠ, મરી, પીપર सोंठ, कालीमिर्च, पिप्पली, **त्रिफला**- ત્રિફલા त्रिफला, **धान्य**- ધાણા धनियां, **विडङ्ग**- વાવડિંગ बायविडंग, **चव्य**- ચવક चव्य, **चित्रकैः** તથા ચિત્રક चिता, **कल्कीकृतैः** કલ્કરૂપ કરેલાં એ ઔષધોથી इनके कल्कसे, **सक्षीरम्** દૂધસહિત दूधके साथ, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, **घृतम्** घी घृत, **वातगुल्मनुत्** વાતગુલ્મનો નાશ કરે છે वातगुल्मको दूर करनेवाला है **इति** આ यह, **त्र्यूषणादिघृतम्** ત્ર્યૂષણાદિઘૃત છે त्र्यूषणादिघृत है ॥ ६५½ ॥

65-65½. The ghee prepared with the paste of the three spices, the three myrobalans, coriander, embelia, chaba pepper, white flowered leadwort and taken with milk, is curative of vata-gulma. Thus has been described 'The compound three spices ghee.'

अपरं त्र्यूषणादिघृतम्—

एत एव च कल्काः स्युः कषायः पञ्चमूलिकः ॥६६॥
द्विपञ्चमूलिको वाऽपि तद्धृतं गुल्मनुत् परम् ।
इति त्र्यूषणादिघृतमपरम् ।

एते एव च આજ ये ही, **कल्काः** કલ્ક कल्क, **पञ्चमूलिकः कषायः** બૃહત્ પંચમૂલનો ક્વાથ बृहत् पंचमूलका क्वाथ, **द्विपञ्चमूलिकः वा अपि** અથવા દશમૂળનો ક્વાથ या दशमूलका क्वाथ, **स्युः** એઓનું ગ્રહણ કરવું उनको ग्रहण करे, **तत् घृतम्** તેનાથી સિદ્ધ કરેલ ઘૃત उनसे सिद्ध किया घृत, **परम्**

६३½. धान्वन्तरीयाणाम्—धन्वन्तरीयाणाम् (क. छ.)
६४. अस्मादनन्तरम्—
सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्मतः ।
इत्यधिकः पाठः (द.) पुस्तके

६५½. कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं—एषां कल्के घृतं सिद्धं (थ.)
६६. पञ्चमूलिकः—पाञ्चमूलिकः (थ.)

અત્યંત अत्यन्त, गुल्मनुत् ગુલ્મનાશક છે गुल्मनाशक है, इति આ यह, अपरम् બીજું दूसरा, त्र्यूषणादिघृतम् ત્ર્યૂષણાદિઘૃત છે त्र्यूषणादिघृत है ॥ ६६½ ॥

66-66½. The ghee prepared of the paste of the above drugs with the decoction of pentaradices or decaradices is also an effective remedy for vata-gulma. Thus has been described another variety of the compound three spices ghee.

अन्ये घृतयोगाः —

(षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि॥६७॥)

राजयक्ष्मणि રાજયક્ષ્માની ચિકિત્સામાં અથવા राजयक्ष्माकी चिकित्सामें, यत् જે जो, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, षट्पलम् वा सर्पिः તે ષટ્પલ ઘૃતનું उस षट्पल घृतका, पिबेत् પાન કરવું पान करे ॥ ६७ ॥

67. The patient may also take Shatpala ghee prescribed in the therapeutics of consumption.

प्रसन्नया वा क्षीरार्थं सुरया दाडिमेन वा ।
दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं मारुतगुल्मनुत् ॥६८॥

क्षीरार्थम् દૂધને બદલે क्षीरकी जगह, प्रसन्नया પ્રસન્ના प्रसन्नासे, सुरया वा અથવા સુરાથી या सुरासे, दाडिमेन वा અથવા દાડમના રસથી या अनाररससे, दध्नः અથવા દહીંની या दहीके, सरेण वा તરથી सरसे, मारुतगुल्मनुत् વાતગુલ્મનો નાશ કરનાર वातगुल्मनाशक, घृतम् ઘૃત घृत, कार्यम् પકાવવું सिद्ध करे ॥ ६८ ॥

68. In the preparation of this ghee, prasanna wine or sura wine, or pomegranate juice or the cream of curds may be used instead of milk. This ghee is also curative of vata-gulma.

हिङ्गुसौवर्चलाद्यं घृतम्—

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीबिडदाडिमदीप्यकैः ।
पुष्करव्योषधन्याकवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ६९ ॥
शटीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।
शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥७०॥
इति हिङ्गुसौवर्चलाद्यं घृतम् ।

हिङ्गु- હિંગ हींग, सौवर्चल- સંચળ सौवर्चल, अजाजी- જીરું जीरा, बिड- બિડ લવણ बिड नमक, दाडिम- દાડમનાં બીજ अनारदाने, दीप्यकैः અજમો अजवायन, पुष्कर- પોખરમૂળ पोहकरमूल, व्योष- સૂંઠ, મરી, પીપર सोंठ, मरीच, पिप्पली, धन्याक- ધાણા धनियां, वेतस- વેતસ वेतस, क्षार- જવખાર यवक्षार, चित्रकैः ચિત્રક चिता, शटी- કચૂરો कचूर, वचा- વજ વચ, अजगन्धा બાફળી डुकु, एला- એલચી इलायची, सुरसैः च સુરસ सुरसा, दध्ना च તથા દહીંથી तथा दहीसे, विपाचितम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, सर्पिः ઘૃત घृत, अनिलगुल्मिनाम् વાતગુલ્મના રોગીઓનાં वातगुल्मियोंके, शूल- શૂલ शूल, आनाहहरम् તથા આનાહનો નાશ કરનાર છે तथा आनाहको दूर करनेवाला है ॥ ६९-७० ॥ इति આ यह, हिङ्गुसौवर्चलाद्यम् હિંગુસૌવર્ચલાદ્ય हिङ्गुसौवर्चलाद्य, घृतम् ઘૃત છે घृत है।

69-70 The ghee prepared of asafetida, rock salt, cumin, vit salt, pomegranate, bishop's weed, orris root, three spices, coriander, country willow, alkali, white-flowered leadwort, long zedoary, sweet flag, wild carrot, cardamom, holy basil, and curds is curative of colic and constipation in vatagulma patients. Thus has been

६८. क्षीरार्थे–क्षीरोत्थं (ब. ध. प.)
,, गुल्मनुत्–गुल्मिनाम् (त.)
,, दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं मारुतगुल्मनुत्–दध्नो रसेन वा कार्यो घृते मारुतगुल्मिनाम् (प.)

६९. धन्याक–धान्याम्ल (ख.)
,, ,, –धान्याक (ब.)
७०. विपाचितम्–विपाचयेत् (ध.)

described the compound asafetida and rocksalt ghee.

हपुषाद्यं घृतम्—

हपुषाव्योषपृथ्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ।
साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥७१॥
सकोलमूलकरसं सक्षीरदधिदाडिमम् ।

हपुषा- હાઉબેર हाऊबेर, व्योष- સૂંઠ, મરી, પીપર सोंठ, मरीच, पिप्पली, पृथ्वीका- મોટી એલચી (એલચા) बड़ी एलची, चव्य- ચવક चव्य, चित्रक- ચિત્રક चिता, सैन्धवैः સિંધાલૂણ सैंधानमक, साजाजी જીરું जीरा, पिप्पलीमूल તેમજ પીપરીમૂળ एवं पीपरामूल, दीप्यकैः અને અજમા સાથે और अजवायनके साथ, सकोल- બોર बेर, मूलकरसम् તથા મૂળાના રસ સાથે तथा मूलीके रसके साथ, सक्षीर- અને દૂધ और दूध, दधि- દહીં दही, दाडिमम् તથા દાડમના રસથી યુક્ત तथा अनारके रसके साथ, घृतम् ઘૃત घृत, विपचेत् પકાવવું सिद्ध करे ॥ ७१½ ॥

71-71½. A ghee should be prepared with juniper, three spices, small cardamom, chabba pepper, white-flowered leadwort, rock salt, cumin, root of long pepper, bishop's weed along with the juice of jujube and radish, milk curds and pomegranate juice.

तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥७२॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
बस्तिहृत्पार्श्वशूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥७३॥
इति हपुषाद्यं घृतम् ।

तत् તે ઘૃત वह घृत, परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, वातगुल्मघ्नम् વાતગુલ્મનાશક છે वातगुल्मनाशक है, शूल- શૂલ शूल, आनाह- અને આનાહ तथा आनाहका, विमोक्षणम् દૂર કરે છે नाशक है, एतत् घृतम् આ ઘી यह घृत, योनि- યોનિદોષ योनिदोष, अर्शः- હરસ अर्श, ग्रहणीदोष- ગ્રહણીદોષ ग्रहणीदोष, श्वास- શ્વાસ श्वास, कास- ઉધરસ कास, अरुचि- અરુચિ अरुचि, ज्वरान् જ્વર ज्वर, बस्ति- બસ્તિશૂળ बस्तिशूल, हृत्- હૃદયશૂલ हृदयशूल, पार्श्वशूलम् च તથા પાર્શ્વશૂલનો तथा पार्श्वशूलको, व्यपोहति નાશ કરે છે दूर करता है ॥ ७२-७३ ॥ इति આ यह, हपुषाद्यम् હપુષાદ્ય हपुषाद्य, घृतम् ઘૃત છે घृत है।

72-73. It is an excellent cure for vata-gulma and relieves colic and constipation, gynecic disorders, piles, assimilation disorders, dyspnea, cough, anorexia, fever, and colicky pain in the hypogastric, epigastric and hypochondriac regions. Thus has been described 'The Compound Juniper Ghee.'

पिप्पल्याद्यं घृतम्—

पिप्पल्याः पिचुरध्यर्धो दाडिमाद् द्विपलं पलम् ।
धान्यात्पञ्च घृताच्छुण्ठ्याः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ७४
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं व्यपोहति ।
योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमज्वरम् ॥७५॥
इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

पिप्पल्याः પીપર पीपर, अध्यर्धः દોઢ डेढ़, पिचुः તોલો कर्ष, दाडिमात् દાડમનાં બીજ अनारदाना,

---

७१. पृथ्वीका—वृश्चीका (ग.)
,, ,, —वृश्चीर (प.)
७१½. सकोलमूलकरसं सक्षीरदधिदाडिमम्—मातुलुङ्गदधिक्षीरकोलमूलकदाडिमैः। (ब. ञ. ड. थ. द.)
७२. तत्परम्—रसे तत् (ग.)
,, ,, —रसैश्च (द.)
,, तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम्—रसैस्तद्वातगुल्मघ्नं, शूलानाहविमोक्षणम् ॥ (प. ञ. ड. ब. द.)

७३. बस्तिहृत्—वाग्तिहृत् (प.)
,, , —श्वासहृत् (प.)
,, ,, —वातासृक् (प.)
७४. पिप्पल्याः—पिप्पल्यः (ख.)
,, पञ्च—प्रस्थं (द.)
,, पिचुरध्यर्धो—कर्षमध्यर्धं (प.)
७५. व्यपोहति—चिकित्सति (ख. ग. घ. ड.)

द्विपलम् આઠ તોલા दो पल, धान्यात् धाणा धनियां, पलम् ચાર તોલા एक पल, घृतात् घी घृत, पञ्च પાંચ પલ पांच पल, शुण्ठ्याः સૂંઠ सोंठ, कर्षः એક તોલો एक कर्ष, चतुर्गुणम् ઘીથી ચારગણું चौगुना, क्षीरम् દૂધ दूध, एतैः सिद्धम् એથી પકાવેલું इनसे सिद्ध, घृतञ्च घृत घृत, सद्यः शीघ्र तुरंत, वातगुल्मम् વાતગુલ્મ वातगुल्म, योनिशूलम् યોનિશૂળ योनिशूल, शिरःशूलम् મસ્તકશૂલ शिरःशूल, अर्शांसि હરસ अर्श, विषमज्वरम् તથા વિષમજ્વરનો तथा विषमज्वरको, व्यपोहति નાશ કરે છે दूर करता है ॥ ७४-७५ ॥ इति આ यह, पिप्पल्याद्यम् પિપ્પલ્યાદ્ય पिप्पल्याद्य, घृतम् घृत છે घृत है।

74-75. The ghee prepared with long pepper 1½ tolas, pomegranate 8 tolas, coriander 4 tolas, in 20 tolas of ghee, dry ginger 1 tola and four times the quantity (80 tolas) of milk, quickly removes vata gulma, gynecic pains, headache, piles and irregular fever. Thus has been described the compound long pepper ghee.

पूर्वोक्तघृतयोगेभ्य एव चूर्णानि गुटिकाश्च कल्पनीयाः —

घृतानामौषधगणा य एते परिकीर्तिताः ।
ते चूर्णयोगा वर्त्यस्ताः कषायास्ते च गुल्मिनाम् ७६

ये एते જે આ जो ये, घृतानाम् ધૃતોને માટે घृतोंके लिए, औषधगणाः ઔષધસમૂહો औषधगण, परिकीर्तिताः કહ્યા છે कहे गये हैं, ते गुल्मिनाम् તે જ ગુલ્મરોગીઓને માટે वे गुल्मियोंके लिए, चूर्णयोगाः ચૂર્ણયોગો છે चूर्णयोग हैं, ताः वर्त्यः તે વર્તિઓ છે वे वर्तियां है, ते च कषायाः અને તે કષાયો છે और वे कषाय हैं ॥ ७६ ॥

76. The group of drugs enumerated in the preparation of ghee may also be used as powders, suppositories or decoctions in the treatment of patients suffering from gulma.

कोलदाडिमघर्माम्बुसुरामण्डाम्लकाञ्जिकैः ।
शूलानाहहरी पेया बीजपूररसेन वा ॥ ७७ ॥

कोल- બોર बेर, दाडिम- દાડમ अनार, घर्माम्बु- ઉષ્ણજલ गरम जल, सुरामण्ड- સુરામંડ सुरामंड, अम्ल- ખાટી अम्ल, काञ्जिकैः કાંજી कांजी, बीजपूररसेन वा અને બીજોરાંના રસથી કરેલ और बीजपूरके रससे पेया તૈયાર કરેલી પેયા तय्यार की हुई पेया, शूल- શૂલ शूल, आनाहहरी તથા આનાહનો નાશ કરનારી છે तथा आनाहकी नाशक है ॥ ७७ ॥

77. The gruel prepared with jujube, pomegranate, warm water, supernatant liquid of sura wine, sour gruel and citron juice relieves colic and constipation.

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितानि रसेन वा ।
कुर्याद्वर्तीः सगुटिका गुल्मानाहार्तिशान्तये ॥७८॥

गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, आनाह- તથા આનાહની तथा आनाहकी, आर्तिशान्तये પીડાની શાંતિ માટે पीडाकी शांतिके लिए, मातुलुङ्गस्य માતુલુંગના मातुलुंगके, रसेन રસથી रससे, भावितानि ભાવના દીધેલાં भावित, चूर्णानि ચૂર્ણોની चूर्णोंकी, सगुटिकाः ગુટિકાઓ સાથે गुटिकासहित, वर्तीः વર્તિઓ वर्तियां, कुर्यात् બનાવવી बनावे ॥ ७८ ॥

78. Or the suppositories and pills of the powder impregnated with the juice of pomello should be prepared and given for the alleviation of gulma and constipation.

वातगुल्मे हिङ्ग्वादिचूर्णम्—

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हपुषामभयां शटीम् ।
अजमोदाजगन्धे च तिन्तिडीकाम्लवेतसौ ॥७९॥

७७. मण्डाम्ल—शुक्ताम्ल (प.)
,, शूलानाहहरी—शूलानाहनुदः (क. ख. घ. य.)
७८. सगुटिका—सगुडिका (ख.)

दाडिमं पुष्करं धान्यमजाजीं चित्रकं वचाम् ।
द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥८०॥

हिङ्गु હિંગ हींग, **त्रिकटुकम्** ત્રિકટુ त्रिकटु, **पाठाम्** કાળીપાટ पाठा, **हपुषाम्** હાઉબેર हाऊबेर, **अभयाम्** હરડે हरड, **शटीम्** કચૂરો कचूर, **अजमोदा-** બોડી અજમોદ अजमोद, **अजगन्धे च** तथा આફળી डुकु, **तिन्तिडीक-** આંબલી तिन्तिडीक, **अम्लवेतसौ** અમ્લવેતસ अम्लवेतस, **दाडिमम्** દાડમ अनार, **पुष्करम्** પોખરમૂળ पोहकरमूल, **धान्यम्** ધાણા धनियां, **अजाजीम्** જીરું जीरा, **चित्रकम्** ચિત્રક चित्रक, **वचाम्** વજ वच, **द्वौ क्षारौ** જવખાર, સાજીખાર दो क्षार, **द्वे च लवणे** સિંધાલૂણ, સંચળ दो लवण, **चव्यम् च** અને ચવક और चव्यको, **एकत्र** એ બધાનું સાથે एकत्र, **चूर्णयेत्** ચૂર્ણ કરવું चूर्ण करे ॥ ७९-८० ॥

79-80. Asafetida the three spices, patha, common juniper, chebulic myrobalan, long zedoary, celery seeds, wild carrot, tamarind, amlavetasa, pomegranate, orris root, coriander, cumin, white flowered leadwort, sweet flag, the two alkalis, two salts and chabba pepper are all to be pulverised together.

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेष्वनत्ययम् ।
प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥८१॥
पार्श्वहृद्वस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥८२॥
ग्रहण्यर्शोविकारेषु प्लीह्नि पाण्डवामयेऽरुचौ ।
उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥८३॥

पार्श्व- પાર્શ્વ पार्श्व, **हृत्-** હૃદય हृदय, **बस्ति-** तथा બસ્તિના तथा बस्तिके, **शूलेषु** શૂલમાં शूलमें, **वातकफात्मके** વાતકફજન્ય वातकफात्मक, **गुल्मे** ગુલ્મમાં गुल्ममें, **आनाहे** આનાહમાં आनाहमें, **मूत्रकृच्छ्रे च** મૂત્રકૃચ્છ્રમાં मूत्रकृच्छ्रमें, **गुदयोनिजे** ગુદ તથા યોનિના ગુદ तथा योनिके, **शूले च** શૂળમાં शूलमें, **ग्रहणी-अर्शः-** ગ્રહણી તથા અર્શના ग्रहणी तथा अर्शके, **विकारेषु** વિકારોમાં विकारोंमें, **प्लीह्नि** પ્લીહામાં प्लीहामें, **पाण्डवामये** પાંડુરોગમાં पांडुरोगमें, **अरुचौ** અરુચિમાં अरुचिमें, **उरोविबन्धे** ઉરોવિબંધમાં उरोविबन्धमें, **हिक्कायाम्** હેડકીમાં हिक्कामें, **कासे** ઉધરસમાં कासमें, **श्वासे** શ્વાસમાં श्वासमें, **गलग्रहे** तथा ગલગ્રહમાં तथा गलग्रहमें, **अनत्ययम्** કોઈ પણ હાનિ નહિ કરનાર कुछ भी हानि नहीं करनेवाले, **एतत्** આ इस, **चूर्णम्** ચૂર્ણને चूर्णको, **अन्नपानेषु** અન્ન તથા પાન સાથે अन्न और पानके साथ, **प्रयोक्तव्यम्** પ્રયોગ કરવો काममें लावे, **अथवा** અથવા अथवा, **प्राक्-भक्तम्** ભોજનથી પહેલાં भोजनसे पूर्व, **मद्येन** મદ્ય मद्य, **उष्ण-उदकेन वा** અથવા ઉષ્ણ જળની સાથે अथवा उष्ण जलके साथ, **पेयम्** આ ચૂર્ણને પીવું इस चूर्णको पीना चाहिए ॥ ८१-८३ ॥

81-83. This powder can be used along with food and drink without any harm, or it may be taken before meals as a drink mixed with wine or hot water in conditions of pain in the hypochondriac, epigastric and hypogastric regions, gulma of the vata-cum-kapha type, constipation, dysuria, pain in the rectum and the uterus, in assimilation disorders, piles, splenic disorders, anemia, anorexia, constriction of the chest, hiccup, cough, dyspnea and throat-spasm.

भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।
बहुशो गुटिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥८४॥
इति हिङ्ग्वादिचूर्णं गुटिका च ।

एतत् આ इस, **चूर्णम्** ચૂર્ણને चूर्णको, **मातुलुङ्गस्य** ચકોતરાના चकोतराके, **रसेन वा** રસથી रससे, **बहुशः**

८०. चूर्णयेत्–योजयेत् (ख.)
८१. अन्नपाने–अनुपाने (ब.)
,, पेयं मद्येन–पेयमन्येन (प.)
८२. शूले च गुदयोनिजे–गुदयोनिजवाह्ये च (च. ह. ब.)
८३. हिक्कायां कासे श्वासे–कासे च हिक्काश्वासे (ब.)
८४. गुटिकाः–गुडिकाः (ब. च.)

ઘણીવાર बहुतवार, भावितम् ભાવના દઈને भावना दे कर, गुटिकाः ગોળીઓ गुटिकायें, कार्याः કરવી बनावे, ततः अधिकम् कार्मुकाः આથી તેઓ રોગ મટાડવામાં ચૂર્ણથી અધિક સામર્થ્યવાળી इस लिए वे रोग मिटानेमें चूर्णसे अधिक सामर्थ्यवाली, स्युः થાય છે होती हैं, इति આ येह, हिङ्ग्वादि चूर्णम् હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ हिंग्वादि चूर्ण, गुटिका च તથા ગુટિકા છે तथा गुटिका हैं ॥ ८४ ॥

84. The pills prepared of this powder and repeatedly impregnated with citron juice will be more effective than the simple powder abovementioned. Thus have been described compound asafetida powder and pills.

वातगुल्मे कतिपययोगाः —

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं बिडसैन्धवे ।
सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ८५ ॥

मातुलुङ्गरसः ચકોતરાનો રસ चकोतराका रस, हिङ्गु હિંગ हींग, दाडिमम् દાડમનાં બીજ अनारदाना, बिडसैन्धवे બિડલવણ તથા સીંધાલૂણ बिडलवण तथा सैंधानमक, सुरामण्डेन એઓને સુરામંડના અનુપાન સાથે इन्हें सुरामण्डके अनुपानके साथ, पातव्यम् પીવાં જોઈએ पीना चाहिए, वातगुल्म- આ વાતગુલ્મની यह वातगुल्मकी, रुजा- પીડાનો पीडाको, अपहम् નાશ કરે છે नाश करता हैं ॥ ८५ ॥

85. Asafetida, pomegranate, bid salt and rock salt impregnated with citron juice and taken with supernatent fluid of sura wine are curative of colicky pain in vata-gulma.

शट्यादिचूर्णम्—

शटीपुष्करहिङ्ग्वम्लवेतसक्षारचित्रकान् ।
धान्यकं च यवानीं च विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥८६॥
सचव्यपिप्पलीमूलामजगन्धां सदाडिमाम् ।
अजाजीं चाजमोदां च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ॥८७॥
रसेन मातुलुङ्गस्य मधुशुक्तेन वा पुनः ।
भावितं गुटिकां कृत्वा सुपिष्टां कोलसंमिताम् ॥८८॥

शटी કચૂરો कचूर, पुष्कर- પોખરમૂળ पोहकरमूल, हिङ्गु- હિંગ हींग, अम्लवेतस અમ્લવેતસ अम्लवेतस, क्षार- જવખાર यवक्षार, चित्रकान् ચિત્રક चित्रक, धान्यकम् च ધાણા धनियां, यवानीम् અજમો अजवायन, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैंधानमक, वचाम् વજ वच, सचव्य ચવક चव्य, पिप्पलीमूलाम પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, सदाडिमाम् દાડમનાં બીજ अनारदाना, अजगन्धाम् બાફળી डुक, अजाजीम् च જીરું जीरा, अजमोदाम् च અને અજમોદ और अजमोद, चूर्णम् कृत्वा એઓનું ચૂર્ણ કરીને इनका चूर्ण करके, प्रयोजयेत् તેનો પ્રયોગ કરવો उसका प्रयोग करे, मातुलुङ्गस्य ચકોતરાના चकोतराके, रसेन રસથી रससे, मधुशुक्तेन वा पुनः અથવા મધુશુક્તથી या मधुशुक्तसे, भावितम् ભાવના દીધેલ भावना दे कर सुपिष्टाम् સારી રીતે વાટીને अच्छी तरह पीस कर, कोलसंमिताम् બોર જેવડી बेरके बराबर, गुटिकाम् कृत्वा ગોળી કરીને પ્રયોગ કરવો गुटिका बनाकर प्रयोग करे ॥ ८६-८८ ॥

86-88. Long zedoary, orris root, asafetida, amlavetasa, barley, alkali, white-flowered leadwort, coriander, cumin, embelia, rock salt, sweet flag, chaba pepper, roots of long pepper, wild carrot, pomegranate, bishop's weed, celery seeds: the powder prepared of all these drugs should be used. Or the pills of the size of jujube made from these powders impregnated with citron juice or honey vinegar and rubbed into a fine paste may also be used.

गुल्मं प्लीहानमानाहं श्वासं कासमरोचकम् ।

८८. गुटिकां–गुडिकां (ब.)
,, मधुशुक्तेन–मधुयुक्तेन (अ. प.)

हिक्कां हृद्रोगमर्शांसि विविधां शिरसो रुजम् ॥८९॥
पाण्ड्वामयं कफोत्क्लेशं सर्वजां च प्रवाहिकाम् ।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलं च गुटिकैषा व्यपोहति ॥९०॥

एषा गुटिका આ ગોળી यह गुटिका, **गुल्मम्** ગુલ્મ गुल्म, **प्लीहानम्** પ્લીહા प्लीहा, **आनाहम्** આનાહ आनाह, **श्वासम्** શ્વાસ श्वास, **कासम्** ઉધરસ कास, **अरोचकम्** અરુચિ अरोचक, **हिक्काम्** હેડકી हिक्का, **हृद्रोगम्** હૃદયરોગ हृद्रोग, **अर्शांसि** હરસ बवासीर, **विविधाम्** અનેક પ્રકારની विविध प्रकारके, **शिरसः** શિરની सिरके, **रुजम्** વેદના दर्द, **पाण्ड्वामयम्** પાંડુરોગ पाण्डुरोग, **कफोत्क्लेशम्** કફનો ઉત્ક્લેશ कफमिचली, **सर्वजाम्** સર્વ પ્રકારની सब प्रकारकी, **प्रवाहिकाम् च** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **पार्श्व-** અને પાર્શ્વ और पार्श्व, **हृत्-** હૃદય हृदय, **बस्ति-** તથા બસ્તિના बस्ति, **शूलम्- च** શૂલને शूलको, **व्यपोहति** નાશ કરે છે दूर करती है ॥८९-९०॥

89-90. This pill cures gulma, splenic disorder, constipation, dyspnea, cough, anorexia, hiccup, cardiac disorders, piles, various kinds of headaches, anemia, precipitation of kapha, all kinds of diarrhea, pain in the hypochondriac, epigastric and hypogastric regions.

नागरादियोगः—

नागरार्धपलं पिष्ट्वा द्वे पले लुञ्चितस्य च ।
तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन ना पिबेत् ॥९१॥
वातगुल्ममुदावर्तं योनिशूलं च नाशयेत् ।

ना વાતગુલ્મી મનુષ્યે पुरुष, **नागरार्धपलम्** બે તોલા સૂંઠ आधे पल सोंठ, **लुञ्चितस्य** ફોતરાં ઉતારેલા छिलके उतारे हुए, **तिलस्य द्वे पले** આઠ તોલા તલ दो पल तिल, **एकम् गुडपलम्** અને ચાર તોલા ગોળ और एक पल गुडको, **पिष्ट्वा** વાટીને पीसकर, **उष्णेन** ઊના गरम, **क्षीरेण** દૂધથી दूधके साथ, **पिबेत्** પીવાં पीवे, **वातगुल्मम्** આ યોગ વાતગુલ્મ यह योग वातगुल्म, **उदावर्तम्** ઉદાવર્ત उदावर्त, **योनिशूलम्- च** તથા યોનિશૂલને और योनिशूलको, **नाशयेत्** નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ९१½ ॥

91-91½. The patient may take as potion the paste of two tolas of ginger mixed with four tolas of gur and eight tolas of decorticated til with warm milk. This will cure gulma of vata type, misperistalsis and gynecic pain.

पिबेदेरण्डजं तैलं वारुणीमण्डमिश्रितम् ॥९२॥
तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ।
श्लेष्मण्यनुबले पूर्वं हितं पित्तानुगे परम् ॥९३॥

वातगुल्मी नरः વાતગુલ્મના દરદીએ वातगुल्मवाला पुरुष, **वारुणी-** વારુણીના वारुणीके, **मण्डमिश्रितम्** મંડથી યુક્ત मण्डके साथ मिलाकर, **एरण्डजम् तैलम्** એરંડિયું તેલ रेंडीका तैल, **पिबेत्** પીવું पीवे, **तत् एव** તે જ और वही, **तैलम्** તેલ तैल, **पयसा वा** દૂધની સાથે दूधके साथ मिलाकर, **पिबेत्** પીવું पीवे, **श्लेष्मणि अनुबले** જો કફનો અનુબંધ હોય તો कफका अनुबन्ध रहेने पर, **पूर्वम्** પહેલું पहला, **पित्तानुगे** અને પિત્તનો અનુબંધ હોય તો पित्तका अनुबन्ध रहने पर, **परम् हितम्** બીજું હિતકર છે दूसरा हितकर है ॥ ९२-९३ ॥

92-93. The patient suffering from vata-gulma should take castor oil either with the supernatent fluid of varuni wine or with milk; if kapha is the sequela, the first method is useful and if pitta is sequela, the second method will be useful.

वातगुल्मे लशुनक्षीरम्—

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुष्पलम् ।
क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च ना पिबेत् ॥९४॥

---

८९. रुजम्—रुजाम् (ग च.)
९१. ना पिबेत्—वा पिबेत (ख.)
९४. क्षीरोदकेऽष्टगुणिते—क्षीरे जलाष्टगुणिते (क. ख. ग.)
,, शुद्धशुष्कस्य—सिद्धशुष्कस्य (क.)

ना मનુષ્યે पुरुष, शुद्धशुष्कस्य ફોતરાં ઊતારેલા તથા સુકાવેલા छिलका उतारकर सुकाये गये, लशुनस्य લસણના लहसनके, चतुष्पलम् સોળ તોલાને चार पलको, अष्टगुणिते આઠગણા આઠગુને, क्षीरोदके દૂધથી મિશ્રિત પાણીમાં दूधसे मिश्रित जलमें, साधयेत् પકાવવા पकावे, क्षीरशेषम् च અને દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે और दूध शेष रहनेपर, पिबेत् તે પીવું इसे पीवे ॥ ९४ ॥

94. Boil dried and refined garlic sixteen tolas in eight times its quantity of liquid viz., 128 tolas of milk and water combined half to half. When all the water has evaporated and only milk is left, the patient may drink it.

वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्रधिं शोथं साधयत्याशु तत्पयः ॥९५॥
इति लशुनक्षीरम् ।

तत् पयः તે દૂધ वह दूध, वातगुल्मम् વાતગુલ્મ वातगुल्म, उदावर्तम् ઉદાવર્ત उदावर्त, गृध्रसीम् ગૃધ્રસી गृध्रसी, विषमज्वरम् વિષમજ્વર विषमज्वर, हृद्रोगम् હૃદયરોગ हृदयरोग, विद्रधिम् વિદ્રધિ विद्रधि, शोथम् અને સોજાને और शोथको, आशु શીઘ્ર शीघ्र, साधयति મટાડે છે ठीक करता है ॥ ९५ ॥ इति આ यह, लशुनक्षीरम् લશુનક્ષીર છે लशुनक्षीर है।

95. This milk will quickly cure vata-gulma, misperistalsis, sciatica, irregular fever, abscess, cardiac disorders, abscess and edema. Thus has been described the garlic-milk.

वातगुल्मे तैलपञ्चकम्—

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजम् ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥९६॥
इति तैलपञ्चकम् ।

तैलम् એરંડિયું તેલ एरण्डतैल, प्रसन्ना પ્રસન્ના प्रसन्ना, गोमूत्रम् ગોમૂત્ર गोमूत्र, आरनालम् કાંજીનો એક ભેદ आरनाल, यवाग्रजम् અને જવખાર और यवक्षार, एकत्र એઓને એક કરીને इनको मिलाकर, पीतम् પીવાથી તેઓ पीनेसे वे, गुल्मम् ગુલ્મ गुल्म, जठरम् ઉદરરોગ उदर, आनाहम् અને આનાહને और आनाहको, साधयेत् મટાડે છે मिटाते हैं ॥ ९६ ॥ इति આ यह, तैलपञ्चकम् તૈલપંચક છે तैलपंचक है।

96. The mixture of castor oil, the prasanna wine, cow's urine, sour canjee and barley alkali when taken internally cures gulma, gastric disorders and constipation. Thus has been described the compound pentad beginning with castor oil.

वातगुल्मे शिलाजतुप्रयोगः —

पञ्चमूलीकषायेण सक्षारेण शिलाजतु ।
पिबेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्मात् प्रमुच्यते ॥९७॥
इति शिलाजतुप्रयोगः ।

सक्षारेण જવખાર મેળવેલા यवक्षार मिलाकर, पञ्चमूली બૃહત્પંચમૂળના વડે पंचमूलके, कषायेण ક્વાથ સાથે कषायके साथ, शिलाजतु શિલાજિત शिलाजीतको, पिबेत् પીવું पीवे, तस्य प्रयोगेण તેના પ્રયોગથી उसके प्रयोगसे, वातगुल्मात् મનુષ્ય વાતગુલ્મથી मनुष्य वातगुल्मसे, प्रमुच्यते મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥९७॥ इति આ यह, शिलाजतुप्रयोगः શિલાજતુપ્રયોગ છે शिलाजतुप्रयोग है।

97. One who takes mineral pitch, with the decoction of pentaradix and alkali will be cured of vata gulma. Thus has been described the prepara-tian of mineral pitch,

वातगुल्मे वाट्ययोगः —

वाट्यं पिप्पलीयूषेण मूलकानां रसेन वा ।
भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्ताद्वातगुल्माद्विमुच्यते ॥९८॥

९५. शोथम्–शोफम् (थ)

९७. सक्षारेण–सक्षीरेण (ख. ग. ङ. च ड. त. थ)

९८. पिप्पलीयूषेण–यूषेण पिप्पल्या (ङ. ज.)

स्निग्धम् સ્નેહવાળા स्निग्ध, वाट्यम् યવાન્નનું जौके अन्नको, पिप्पल्याः પીપરના पिप्पलीप्रधान, यूषेण યૂષ यूष, मूलकानाम् કે મૂળાના या मूलीके, रसेन वा રસની સાથે रसके साथ, भुक्त्वा ભક્ષણ કરીને खाकर, उदावर्तात् મનુષ્ય ઉદાવર્ત मनुष्य उदावर्त, वातगुल्मात् તથા વાતગુલ્મથી तथा वातगुल्मसे, विमुच्यते મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥ ९८ ॥

98. The person who takes unctuous barley meal with soup prepared with long pepper or with the juice of radish will be relieved of misperistalsis and vata-gulma.

वातगुल्मे स्वेदनम्—

शूलानाहविबन्धार्तं स्वेदयेद्वातगुल्मिनम् ।
स्वेदैः स्वेदविधावुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ॥ ९९ ॥

शूल- શૂલ शूल, आनाह- આનાહ आनाह, विबन्धार्तम् કબજિયાતથી પીડાતા विबंधसे पीडित, वातगुल्मिनम् વાતગુલ્મના રોગીને वातगुल्मीको, स्वेदविधौ સ્વેદવિધાનમાં स्वेदविधानमें, उक्तैः કહેલા कहे गये, नाडी- નાડી नाडी, प्रस्तर- પ્રસ્તર प्रस्तर, सङ्करैः તથા સંકર तथा संकर, स्वेदैः સ્વેદ વડે स्वेदोंसे, स्वेदयेत् સ્વેદ કરવો स्वेदन करे ॥ ९९ ॥

99. If the patient suffering from vata-gulma is also afflicted with colic, constipation or obstipation, he should be sweated with the steam kettle, sudation method or the hot-bed sudation or the mixed lump sudation me thod as described in the chapter on sudation. (1-14).

वातगुल्मे बस्तिकर्म —

बस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।
स्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥१००॥

बस्तिकर्म બસ્તિકર્મ बस्तिकर्मको, परम् શ્રેષ્ઠ उत्तम, गुल्मघ्नम् विद्यात् ગુલ્મનાશક જાણવું गुल्मनाशक जाने, तत् हि ते वह, प्रथमम् પ્રથમ प्रथम, स्वे स्थाने પોતાના સ્થાનમાં રહેલા अपने स्थानमें रहे हुए, मारुतम् વાયુને वायुको, जित्वा જીતીને जीतकर, गुल्मम् ગુલ્મનો गुल्मको, सद्यः શીઘ્ર शीघ्र, अपोहति નાશ કરે છે दूर करता है ॥ १०० ॥

100. Enema is the sovereign remedy for gulma because at the very outset it subdues vata in its natural habitat and this cures gulma immediately.

तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥१०१॥

तस्मात् તેથી इस लिए, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, कफात्मकाः તથા કફથી થયેલા तथा कफज, गुल्माः ગુલ્મો गुल्म, अभीक्ष्णशः વારંવાર बारबार, प्रयुज्यमानैः પ્રયોજાતી प्रयोग किये जानेवाली, सानुवासनैः અનુવાસન સહિત अनुवासनसहित, निरूहैः નિરૂહ બસ્તિઓ વડે निरूह बस्तियोंसे, शाम्यन्ति શાંત થઈ જાય છે शान्त होते हैं ॥ १०१ ॥

101. Hence the gulmas of vata, pitta and kapha types treated with repeated use of evacuative and unctuous enemata get cured.

गुल्मघ्ना विविधा दिष्टाः सिद्धाः सिद्धिषु बस्तयः ।

विविधाः અનેક પ્રકારની विविध, गुल्मघ्नाः ગુલ્મનાશક गुल्मनाशक, सिद्धाः સિદ્ધ सिद्ध, बस्तयः બસ્તિઓ बस्तियां, सिद्धिषु સિદ્ધિસ્થાનમાં सिद्धिस्थानमें, दिष्टाः કહેવામાં આવી છે बताई गई हैं।

102-(1). The various kinds of effective enemata curative of gulma are described in the section on Success in Treatment.

गुल्मघ्नानि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ॥१०२॥

वातरोगिके અને વાતરોગના પ્રકરણમાં और वातरोगाध्यायमें, गुल्मघ्नानि ગુલ્મનાશક गुल्मनाशक, तैलानि च

१०० स्वे स्थाने—स्वस्थाने (ग.)

तेथा तैल, वक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे ॥ १०२ ॥

102. Oils curative of gulma will be described in the chapter on the 'Therapeutics of the disorders of vata'

तानि मारुतजे गुल्मे पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।
प्रयुक्तान्याशु सिध्यन्ति तैलं ह्यनिलजित्परम् ॥१०३॥

तानि તે તેલોનો वे तैल, **मारुतजे** વાતજ वातज, **गुल्मे** ગુલ્મમાં गुल्ममें, **पान-** પાન पान, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यंग, **अनुवासनैः** તથા અનુવાસન દ્વારા तथा अनुवासनवस्ति द्वारा, **प्रयुक्तानि** પ્રયોગ કરવાથી प्रयुक्त करनेसे, **आशु** તુરત शीघ्र, **सिध्यन्ति** સફળ થાય છે सफल होते हैं, **हि** કારણ કે क्योंकि, **तैलम्** તેલ तैल, **परम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **अनिलजित्** વાતનાશક છે वातनाशक है ॥ १०३ ॥

103. These oils if used in vata-gulma as potion, inunction or unctuous enema prove quickly effective. Oil, indeed is the foremost remedy for vata.

नीलिनीचूर्णसंयुक्तं पूर्वोक्तं घृतमेव च ।
समलाय प्रदातव्यं शोधनं वातगुल्मिने ॥१०४॥

समलाय મલયુક્ત मलयुक्त, **वातगुल्मिने** વાતગુલ્મના રોગીને वातगुल्मीको, **नीलिनी-** ગળીના नीलिनीका, **चूर्ण- संयुक्तम्** ચૂર્ણથી યુક્ત चूर्ण मिलाकर, **पूर्व- उक्तम्** પૂર્વે કહેલું पूर्वोक्त, **घृतम् एव च** ઘૃત જ घृत ही, **शोधनम्** શોધન તરીકે शोधनके लिए, **प्रदातव्यम्** આપવું देवे ॥ १०४ ॥

104. The aforesaid preparation of **ghee mixed with** indigo-powder should **be** given for purging the patient with **vata-gulma,** if there is still toxic matter **remaining** in his system.

वातगुल्मे नीलिन्याद्यं घृतम्:—

नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकम्पिल्लकैः सह ।
शोधनार्थं घृतं देयं सबिडक्षारनागरम् ॥१०५॥

नीलिनी- ગળી नीलिनी, **त्रिवृता-** નસોતર त्रिवृत, **दन्ती-** દન્તીમૂળ दन्तीमूल, **पथ्या-** હરડે हरड, **कम्पिल्लकैः** અને કંપીલો और कमीला, **सह** એઓથી સિદ્ધ કરેલું इनसे सिद्ध, **घृतम्** ઘી घृत, **सबिडक्षार-** તેમાં બિડલવણ, જવખાર उसमें बिडनमक, यवक्षार, **नागरम्** તથા સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી और सोंठका चूर्ण डालकर, **शोधनार्थम्** શોધનને માટે शोधनके लिए, **देयम्** આપવું देवे ॥१०५॥

105. The ghee prepared of indigo, turpeth, red physic nut, chebulic myrobalan and kamala should be given **with** vid salt, alkali and ginger for purgation.

नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ।
पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीं च पलिकानि जलाढके ॥१०६॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥१०७॥
ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ।
जीर्णे सम्यग्विरिक्तं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥१०८॥

नीलिनीम् ગળી नीलिनी, **त्रिफलाम्** ત્રિફલા त्रिफला, **रास्नाम्** રાસ્ના रास्ना, **बलाम्** બલા बला, **कटुकरोहिणीम्** કડુ कटुकी, **विडङ्गम्** વાવડિંગ वायविडंग, **व्याघ्रीम् च** અને ભોરીંગણી એઓને और छोटी कटेरी उनको, **पलिकानि** પ્રત્યેકના ચાર ચાર તોલા લઈ प्रत्येकका पल पल लेकर, **जलाढके** બસો છપ્પન તોલા પાણીમાં एक आढक जलमें, **पचेत्** પકાવવાં पकावे, **पादावशेषेण** ચતુર્થાંશ બાકી રહેલ चतुर्थांशावशेष, **तेन** તે ક્વાથથી उस क्वाथसे, **घृतप्रस्थम्** ચોસઠ તોલા ઘીને તેમાં घीके प्रस्थको उसे, **दध्नः प्रस्थेन** ચોસઠ તોલા દહીં दहीके एक प्रस्थसे, **सुधाक्षीरपलेन च** તથા ચાર તોલા કાંટાળા થોરનું દૂધ सुधाक्षीरके एक पलसे, **संयोज्य** મેળવીને मिलाकर, **विपाचयेत्** પકાવવું सिद्ध करे, **ततः** તેમાંથી उसमेंसे, **यवागू-** યવાગૂના यवागूके, **मण्डमिश्रितम्** મંડથી યુક્ત मण्डके साथ मिलाकर, **घृतपलम्** ચાર તોલા ઘી

१०३. मारुतजे गुल्मे–मारुतगुल्मेषु (च.)
" अनिलजित्परम्–अनिलजित्वरम् (च.)
१०४. प्रदातव्यं शोधनं–प्रदेयं स्याच्छोधनं (च.)

१०६. त्रिफलां–त्रिवृतां (प.)

एक पल घृत, दद्यात् આપવું देवे, जीर्णे પચી ગયા પછી जीर्ण होने पर, सम्यक् विरिक्तम् च तथा સારી રીતે વિરેચન લાગ્યા પછી તેને तथा अच्छी तरह विरेचन होने पर उसको, रसभोजनम् માંસરસનું मांसरसका, भोजयेत् ભોજન કરાવવું भोजन करावे ॥ १०६-१०८ ॥

106-108. Decoct four tolas each of indigo, the three myrobalans, Indian groundsel, heart-leaved sida, kurroa, embelia, and Indian night-shade in 256 tolas of water till it is reduced to one fourth its quantity; then prepare 64 tolas of ghee in this solution adding 64 tolas of curds and four tolas of milk of thorny milk hedge plant. From this a dosage of four tolas of ghee mixed with thin or thick gruel should be administered to the patient and when the medicine is digested and the patient is well purged he should be given meat-juices.

गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्ड्वामयज्वरान् ।
श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं घृतमेतद्व्यपोहति ॥१०९॥
इति नीलिन्याद्यं घृतम् ।

एतत् આ यह, घृतम् ઘી घी, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, उदर- ઉદરરોગ उदररोग, व्यङ्ग- વ્યંગ व्यंग, शोफ- સોજા शोफ, पाण्ड्वामय- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, ज्वरान् જ્વર ज्वर, श्वित्रम्- શ્વિત્ર सिहुँवा, प्लीहानम् પ્લીહા प्लीहा, उन्मादम् तथा ઉન્માદનો तथा उन्माद इनको, व्यपोहति નાશ કરે છે दूर करता है ॥ १०९ ॥ इति આ यह, नीलिन्याद्यम् નીલિન્યાદ્ય नीलिन्याद्य, घृतम् ઘૃત છે घृत है।

109. This ghee is curative of gulma, dermatosis, abdominal diseases, dark spots on the face, edema, anemia, fever, leucoderma, splenic disorders and insanity. Thus has been described the compound indigo ghee.

वातगुल्मे भोजनम्——

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्रौञ्चवर्तकाः ।
शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मभिषग्जितम् ॥११०॥

कुक्कुटाः કૂકડા मुर्गे, मयूराः च મોર मोर, तित्तिरि- તેતર तीतर, क्रौञ्च- ક્રૌંચ क्रौंच, वर्तकाः વર્તક बटेर, शालयः શાળના ચોખા शालिचावल, मदिरा મદિરા मदिरा, सर्पिः અને ઘી और घी, वातगुल्म- વાતગુલ્મની वातगुल्मकी, भिषग्जितम् ઔષધ છે औषध हैं ॥११०॥

110. Cocks, peacocks, partridges, demoiselle, quails, sali rice, madira wine, and ghee are curative of vata-gulma.

हितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ।
समण्डवारुणीपानं पक्वं वा धान्यकैर्जलम् ॥१११॥

वातगुल्मिनाम् વાતગુલ્મના રોગીઓને वातगुल्मियोंके लिए, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, द्रवम् દ્રવ द्रव, स्निग्धम् तथा સ્નિગ્ધ तथा स्निग्ध, भोजनम् ભોજન भोजन, हितम् હિતકારી છે हितकर है, समण्डवारुणी- તેમજ મંડયુક્ત વારુણીનું एवं मंडसहित वारुणीका, पानम् પાન पान, धान्यकैः અથવા ધાણાથી अथवा धनियेंसे, पक्वम् પકાવેલું पकाया गया, जलम् वा જલ હિતકારી છે जल हितकर है ॥ १११ ॥

111. Hot, liquid and unctuous meals are beneficial to patients suffering from vata-gulma. And similarly the potion of varuni wine with its supernatent fluid or water boiled with coriander is beneficial

मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मो दीप्ते चाग्नौ प्रशाम्यति ।
तस्मान्ना नातिसौहित्यं कुर्यान्नातिविलङ्घनम् ॥११२॥

११०. भिषग्जितम्—चिकित्सितम् (ग. थ.)
१११. हितम्—मितम् (ग. प.)

अग्नौ અગ્નિ अग्निके, मन्दे મંદ થતાં मन्द होने पर, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, वर्धते વધે છે बढ़ता है, अग्नौ અને અગ્નિ और अग्निके, दीप्ते च પ્રદીપ્ત થતાં प्रदीप्त होने पर, प्रशाम्यति શાંત થાય છે शान्त होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, ना મનુષ્યે पुरुष, न न न, अतिसौहित्यम् અત્યંત તૃપ્તિ अतिमात्रामें सौहित्य, न अतिविलङ्घनम् તેમજ ન અતિલંઘન एवं न अतिलङ्घन, कुर्यात् કરવાં करे ॥ ११२ ॥

112. If the gastric fire gets dull, gulma gets aggravated, and if the gastric fire is roused, gulma gets sedated. Hence a person should resort neither to excessive impletion nor to excessive depletion.

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ।
या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरूक्षिते ११३

सर्वत्र સઘળા सब, गुल्मे ગુલ્મોમાં गुल्मोंमें, प्रथमम् પ્રથમ પહેલે, स्नेह-स्वेद સ્નેહન તથા સ્વેદન स्नेहन तथा स्वेदन, उपपादिते આપ્યા પછી करने पर, या क्रिया જે ક્રિયા जो चिकित्सा, क्रियते કરવામાં આવે છે की जाती है, सा सिद्धिम् તે સફળ वह सफल, याति થાય છે होती है, विरूक्षिते રૂક્ષ અવસ્થામાં रूक्ष दशामें, न સફળ નથી થતી सफल नहीं होती ॥ ११३ ॥

113. In all kinds of gulma that treatment proves successful which is given after preliminary preparation with oleation and sudation and not the treatment administered to a patient in a dehydrated condition.

पित्तगुल्मे घृतयोगाः—

भिषगात्ययिकं बुद्ध्वा पित्तगुल्ममुपाचरेत् ।
वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा तिक्तकेन वा ॥११४॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, पित्तगुल्मम् પિત્તગુલ્મને पित्त-गुल्मको, आत्ययिकम् ઘાતક घातक, बुद्ध्वा જાણીને जानकर, वैरेचनिकसिद्धेन વિરેચનદ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલ विरेचनद्रव्योंसे साधित, तिक्तकेन અથવા તિક્ત દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલ अथवा तिक्त द्रव्योंसे साधित, सर्पिषा वा ઘીથી घृतसे, उपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી उपचार करे ॥ ११४ ॥

114. Knowing the pitta gulma to be fulminent disorder the physician should treat it with ghee prepared with purgative or bitter drugs.

रोहिणीकटुकानिम्बमधुकत्रिफलात्वचः ।
कर्षांशास्त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतोः पले ॥११५॥
द्वे पले च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ।
शृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलम् ॥११६॥
पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ।
ज्वरस्तृष्णा च शूलं च भ्रमो मूर्च्छाऽरुचिस्तथा ॥११७

इति रोहिण्याद्यं घृतम् ।

रोहिणीकटुका કડુ कटुकी, निम्ब- લીમડો नीम, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, त्रिफलात्वचः ઠળિયા વગરની ત્રિફલા गुठलीरहित त्रिफला, त्रायमाणा च અને ત્રાયમાણ और असवर्ग, कर्षांशाः દરેક એક તોલો प्रत्येक एक कर्ष, पटोलत्रिवृतोः પટોલ તથા નસોતર परवल तथा त्रिवृत्, पले દરેક ચાર તોલા प्रत्येक एक पल, मसूराणाम् च અને મસૂર और मसूर, द्वे पले આઠ તોલા दो पल, अष्टगुणे એઓને આઠગણા इनको आठगुने, अम्भसि પાણીમાં जलमें, साध्यम् પકાવવાં सिद्ध करे, शृतात् ઉકાળેલા ક્વાથમાંથી उबाले हुए क्राथमेंसे, घृतसमम् शेषम् સોળ તોલા શેષ ક્વાથને चार पल शेष क्राथको, सर्पिषः च અને ઘીના और घीके, चतुष्पलम् સોળ તોલાને चार पलको, संमूर्च्छितम् મિશ્રિત કરીને मिलाकर, पिबेत् પીવા पीवे, तेन તેથી उससे, पैत्तिकः પિત્તજન્ય पैत्तिक, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, ज्वरः જ્વર ज्वर, तृष्णा તૃષા तृष्णा, शूलम् च શૂળ शूल, भ्रमः ભ્રમ भ्रम, मूर्च्छा च મૂર્છા मूर्च्छा, तथा

---

११४. सर्पिषा तिक्तकेन वा—पयसा सर्पिषापि वा (क. ग. घ. ङ. त. थ. प.)

११४. तिक्तकेन वा—पयसाऽपि वा (ब.)

११६. द्वेपले—द्विपलं (घ. ज.)

,, शृताच्छेषं—घृताच्छेषं (घ.)

अरुचिः અને અરુચિ और अरुचि, शाम्यति શાંત થાય છે शान्त होती हैं ॥ ११५-११७ ॥ इति આ यह, रोहिण्याद्यम् રોહિણ્યાદ્ય रोहिण्याद्य, घृतम् ઘૃત છે घृत है।

115-117. Take one tola each of kurroa, neem, liquorice, the shell of the fruits of the three myrobalans and zalil and four tolas each of wild snake gourd and turpeth and 8 tolas of lentils: decoct them in eight times the quantity of water till the solution is reduced to the quantity of sixteen tolas; take it down and mix it with an equal quantity of ghee (16 tolas;) this taken as potion will alleviate pitta-gulma, fever, thirst, colic, delirium, fainting and anorexia. Thus has been described the compound kurroa ghee.

त्रायमाणाद्यं घृतम्—

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुष्पलम् ।
पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्षिकैः ॥११८॥
रोहिणी कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा ।
कल्कैस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥११९॥
रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥१२०॥
पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्घृतोत्तमम् ॥१२१॥
इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

त्रायमाणा ત્રાયમાણના असवर्गके, चतुष्पलम् સોળ તોલા चार पल, दशगुणे દશગણા दसगुने, जले જલમાં जलमें, साध्यम् પકાવવા पकावे, पञ्चभागस्थितम् पूतम् જળનો પંચમાંશ બાકી રહે ત્યારે ગાળીને जलका पञ्चमांश शेष रहने पर छानकर, रोहिणी कटुका કડુ कुटकी, मुस्ता મોથ मोथा, त्रायमाणा ત્રાયમાણ असवर्ग, दुरालभा ધમાસો धमासा, कार्षिकैः એઓના એક એક તોલાના इनके कर्षप्रमाण, कल्कैः કલ્કોથી कल्कोंसे, तामलकी- ભોંય આંબલી भुंईआंवला, वीरा- વીરણનો વાળો खस, जीवन्ती- ડોડી जीवन्ती, चन्दन- ચન્દન चन्दन, उत्पलैः તથા નીલકમલ कृष्णकमल, कल्कैः એઓના પણ એક એક તોલાના કલ્કથી इनके भी कर्षप्रमाण कल्कोंसे, संयोज्य મિશ્રિત કરી તેમાં मिलाकर उसमें, आमलकानाम् આમળાનો आंवलोंके, रसस्य રસ रसके, क्षीरस्य દૂધ दूधके, घृतस्य च તથા ઘૃત और घृतके, पृथक् દરેક पृथक् पृथक्, अष्ट-अष्टौ पलानि બત્રીસ બત્રીસ તોલા आठ आठ पल, दत्त्वा નાખીને डालकर, सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरह, विपाचयेत् પકાવવો पकावे, एतत् આ यह, घृतोत्तमम् ઉત્તમ ઘૃત श्रेष्ठ घृत, पित्तरक्तभवम् પિતરક્તજન્ય पित्तरक्त-जन्य, गुल्मम् ગુલ્મ गुल्म, वीसर्पम् વીસર્પ वीसर्प, पैत्तिकम् ज्वरम् પિત્તજ્વર पैत्तिक ज्वर, हृद्रोगम् હૃદય-રોગ हृद्रोग, कामलाम् કમળો कामला, कुष्ठम् અને કુષ્ઠનો और कुष्ठको, हन्यात् નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ११८-१२१ ॥ इति આ यह, त्रायमाणाद्यम् ત્રાયમાણાદ્ય त्रायमाणाद्य, घृतम् ઘૃત છે घृत है।

118-121. Decoct sixteen tolas of zalil in ten times its quantity of water and when it is reduced to one fifth its quantity, filter it and mix with the paste of one tola each of kurroa, nut grass, zalil, cretan prickly clover, feather foil, ticktrefoil, cork swallow wort, sandalwood, blue water lily and 32 tolas each of the juice of emblic myrobalan, milk and ghee and prepare a medicated ghee out of these. This excellent ghee is effective in the cure of gulma due to pitta or vitiated blood in spreading inflammations, fever of pitta type, cardiac disorders, jaundice and dermatosis. Thus has been described the compound zalil ghee.

१२०. विपाचयेत्–उपाचरेत् (ग.)
,, अष्टाष्टौ–अष्टाष्ट (च.)

आमलकाद्यं घृतम्—

रसेनामलकेक्षूणां घृतपादं विपाचयेत् ।
पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥१२२॥
इत्यामलकाद्यं घृतम् ।

आमलकेक्षूणाम् આમળાં તથા શેરડીના आंवले और इखके, रसेन રસથી रससे, घृतपादम् ચતુર્થાંશ ધૃત ચોથાઈ घीको, पथ्यापादम् ધૃતનો ચતુર્થાંશ હરડેનો કલ્ક નાખી चोथाई हरड छोड कर, विपाचयेत् પકાવવું पकावे, सिद्धम् સિદ્ધ થયેલ सिद्ध, पित्तगुल्मनुत् પિત્ત-ગુલ્મ હરનાર पित्तगुल्मनाशक, तत् તે वह, सर्पिः ધૃત घृत, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १२२ ॥ इति આ यह, आमलकाद्यम् આમલકાદ્ય आमलकाद्य, घृतम् ધૃત છે घृत है ।

122. Prepare a medicated ghee by adding to four parts of the juice of the emblic myrobalans and sugarcane one part ghee and one-fourth part chebulic myrobalan. This medicated ghee taken as potion is curative of pitta gulma. Thus has been described the compound myrobalan ghee.

द्राक्षाद्यं घृतम्—

द्राक्षां मधूकं खर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।
परूषकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसंमितम् ॥१२३॥
जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च ।
घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥१२४॥
साधयेत्तद्घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।
प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥१२५॥
इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

द्राक्षाम् દ્રાક્ષ मुनक्का, मधूकम् મહુડો महुआ, खर्जूरम् ખજૂર खजूर, सशतावरीम् શતાવરીસહિત शतावरसहित, विदारीम् ભોંયકોળું विलाईकन्द, परूषकाणि ફાલસાં फालसे, त्रिफलाम् च तथा ત્રિફળા और त्रिफला, पल-संमितम् પ્રત્યેક ચાર તોલા લઈ प्रत्येक एक एक पल लेकर, जलाढके અસોછપ્પન તોલા પાણીમાં एक आढक जलमें, साधयेत् પકાવવાં पकावे, पादशेषे ચતુર્થાંશ (૬૪ તોલા) બાકી રહે ત્યારે चौथाई शेष रहने पर, आमलकस्य च આમળાંનો आंवलोंका, रसम् રસ रस, घृतम् ઘી घी, इक्षुरसम् શેલડીનો રસ ईखका रस, क्षीरम् અને દૂધ દરેક ચોસઠ તોલા और दूध प्रत्येक ६४ तोले, अभयाकल्क-એઓમાં હરડેનો કલ્ક इनमें हरडका कल्क, पादिकम् સોળ તોલા નાખી चौथाई भागसे छोड़ कर, तत् घृतम् તે ૬૪ તોલા ઘીને उस ६४ तोले घीको, साधयेत् પકાવવું सिद्ध करे, सिद्धम् સિદ્ધ થયેલ તે ઘીમાં सिद्ध हुए उस घीमें, शर्करा- क्षौद्र- સાકર તથા મધ चीनी तथा मधु, पादिकम् ચતુર્થાંશ (૧૬ તોલા) મેળવીને चौथाई भागसे मिला कर प्रयोगात् પ્રયોગ કરવાથી प्रयोग करनेसे, सर्व-पित्त-विकारनुत् તે ઘી સર્વ પિત્તના વિકારનો નાશ કરનાર सब पित्त विकारोंको हरण करने-वाला, पित्तगुल्मघ्नम् અને પિત્ત ગુલ્મને મટાડનાર થાય છે और पित्तगुल्मनाशक होता है ॥ १२३-१२५ ॥ इति આ यह, द्राक्षाद्यम् દ્રાક્ષાદ્ય द्राक्षाद्य, घृतम् ઘૃત છે घृत है।

123-125. Decoct four tolas each of grape, mahwa, date, white yam, climbing asparagus, falsah and the three myrobalans in 256 tolas of water till it is reduced to one fourth its quantity; then prepare it into a medicated ghee by adding 64 tolas each of ghee, sugar cane juice, juice of emblic myrobalan and milk, along with the paste of chebulic myrobalan of one fourth the quantity. By taking a course of the ghee prepared thus, mixed with one fourth its quantity of sugar and honey, one gets cured of pitta-gulma and also of all kinds of pitta disorders. Thus has been described the compound grape ghee.

वासाघृतम्—

वृषं समूलमापोथ्य पचेदष्टगुणे जले ।

१२२. घृतपादं—घृतप्रस्थं (ध.)
१२३. संमितम्—संमिताम् (ध.)
१२६. जले—अम्भसि (ग. थ.)

**शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥१२६॥
तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मनुत् ।
रक्तपित्तज्वरश्वासकासहृद्रोगनाशनम् ॥१२७॥
इति वासाघृतम् ।**

समूलम् મૂળસહિત मूलसहित, **वृषम्** અરડૂશી अडूसेको, **आपोथ्य** વાટીને कूटकर, **अष्टगुणे** આઠગણા आठगुने, **जले पचेत्** પાણીમાં પકાવવી जलमें पकावे, **शेषे अष्टभागे** અષ્ટમાંશ બાકી રહે ત્યારે તેમાં अष्टभाग शेष रहने पर उसमें, **तस्य एव** તેના જ उसीके, **पुष्पकल्कम्** પુષ્પનો કલ્ક फूलोंके कल्कको, **प्रदापयेत्** નાખવો छोड़े, **तेन सिद्धम्** તેનાથી સિદ્ધ કરેલું उससे सिद्ध, **घृतम् शीतम्** ઘૃત શીતળ થયા પછી घृत शीतल होने पर, **सक्षौद्रम्** મધ મેળવવાથી मधु मिलानेसे, **पित्तगुल्मनुत्** તે પિત્ત ગુલ્મને દૂર કરે છે वह पित्तगुल्मको दूर करता है, **रक्तपित्त-ज्वर-** તેમજ રક્તપિત્ત જ્વર एवं रक्तपित्त, ज्वर, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **कास-** ઉધરસ कास, **हृद्रोग-नाशनम्** તથા હૃદયરોગનો નાશ કરે છે तथा हृद्रोगको नष्ट करता है ॥ १२६-१२७॥ **इति** આ यह, **वासाघृतम्** વાસાઘૃત છે वासाघृत है।

126-127. Take root and branch of vasaka; crush and decoct it in eight times its quantity, add to it paste of the flowers of the same plant; the ghee prepared thus and cooled and taken with honey is curative of pitta gulma, hemothermia, fever, dyspnea, cough, and cardiac disorders. Thus has been described the compound vasaka ghee.

पित्तगुल्मे विरेचनयोगाः -

**द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥१२८॥
पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥१२९॥**

जलद्विप्रस्थ- એકસો અઠ્ઠાવીસ તોલા પાણી दो प्रस्थ जलसे, **साधितम्** પકાવેલ सिद्ध किये गये, **त्रायमाणायाः** ત્રાયમાણના असवर्गके, **द्विपलम्** આઠ તોલા दो पल, **अष्टभागस्थितम्** અષ્ટમાંશ શેષ રહે ત્યારે अष्टमांश शेष रहने पर, **पूतम्** ગાળીને छानकर, **क्षीरसमम्** સમપ્રમાણ દૂધ સાથે समप्रमाण दूधमें मिलाकर, **कोष्णम्** નવશેકું गुन गुना, **पिबेत्** પીવું पीवे, **तस्य उपरि** તેની ઉપર उसके ऊपरसे, **यथाबलम्** શકિત પ્રમાણે यथाबल, **उष्णम्** ઊનું गरम, **क्षीरम् एव** દૂધ જ दूध ही, **पिबेत्** પીવું पीवे, **तेन** તેનાથી उससे, **निर्हृतदोषस्य** દૂર થયેલ દોષવાળા દરદીનો दोष निकल गये पुरुषका, **पैत्तिकः** પૈત્તિક पैत्तिक, **गुल्मः** ગુલ્મ गुल्म, **शाम्यति** શાંત થાય છે शान्त होता है ॥१२८-१२९॥

128-129. Decoct eight tolas of zalil in 128 tolas of water and when it is reduced to one eighth its quantity, filter it. One should take this with equal amount of warm milk and after taking the draught one should drink as much warm milk as one can digest; the morbid matter being eliminated by this draught of milk, the pitta gulma gets alleviated.

**द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ।
लिह्यात्कम्पिल्लकं वाऽपि विरेकार्थं मधुद्रवम् ॥१३०॥**

पैत्तिके પિત્તજન્ય पैत्तिक, **गुल्मे** ગુલ્મમાં गुल्ममें, **विरेकार्थम्** વિરેચન માટે विरेचनके लिए, **सगुडम्** ગોળસહિત गुड़के साथ, **द्राक्षा-अभयारसम्** દ્રાક્ષ અને હરડેનો ક્વાથ मुनक्के और हरड़का क्वाथ, **पिबेत्** પીવો पीवे, **कम्पिल्लकम् वा अपि** અથવા કંપીલો अथवा रोरी, **मधुद्रवम्** મધ મેળવી मधु मिला कर, **लिह्यात्** ચાટવો चाटे ॥ १३० ॥

130. For purgation in pitta-gulma the patient may drink the decoction of grape and chebulic myrobalan with gur or he may lick kamala liquefied by mixing with honey.

पित्तगुल्मे अभ्यङ्गाः—

दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् ।
चन्दनाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥१३१॥

सर्पिषा घीथी घृतसे, **चन्दनाद्येन** चंदनाद्य चन्दनाद्य, **तैलेन** तेलथी तैलसे, **मधुकस्य वा** अथवा जेठीमधना अथवा मुलहठीसे साधित, **तैलेन अभ्यङ्गः** तेलथी अभ्यंग तैलसे अभ्यङ्ग, **पित्तगुल्मिनाम्** पित्तगुल्मना रोगीओना पित्तगुल्मके रोगियोंके, **दाहप्रशमनः** दाहनी शांति करनार छे दाहका शमन करनेवाला है ॥ १३१ ॥

131. For the relief of the burning pain in the patient suffering from pitta-gulma, inunction should be done with ghee or compound sandalwood oil or oil prepared with liquorice.

पित्तगुल्मे बस्तयः—

ये च पित्तज्वरहराः सतिक्ताः क्षीरबस्तयः ।
हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु १३२

ये च जे जो, **पित्तज्वरहराः** पित्तज्वरने हरण करनार पित्तज्वरनाशक, **सतिक्ताः** तिक्त द्रव्ययुक्त तिक्त द्रव्यसे साधित, **क्षीरबस्तयः** क्षीरनी बस्तिओ दूधकी बस्तियां, **ये च** अने जे और जो, **सिद्धिषु** सिद्धिस्थानमां सिद्धिस्थानमें, **वक्ष्यन्ते** कहेवाशे कही जायगी, ते तेओ वे, **पित्त-गुल्मिभ्यः** पित्तगुल्मना दरदीओने पित्तगुल्मियोंके लिए, **हिताः** हितकर छे हितकर हैं ॥ १३२ ॥

132. The milk enemata medicated with bitter drugs which are curative of pitta-fever and also those which will be described in the Section on Success in treatment are beneficial to the patients suffering from pitta-gulma.

पित्तगुल्मे अन्नपानानि—

शालयो जाङ्गलं मांसं गव्याजे पयसी घृतम् ।
खर्जूरामलकं द्राक्षा दाडिमं सपरूषकम् ॥१३३॥
आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पानार्थं सलिलं शृतम् ।
बलाविदारीगन्धाद्यैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥१३४॥

शालयः शाळना चोखा शालिचावल, **जाङ्गलम्** जांगल पशुपक्षीओनुं जांगल पशुपक्षियोंका, **मांसम्** मांस मांस, **गव्याजे** गाय तथा बकरीनुं गाय और बकरीके, **पयसी** दूध दूध, **घृतम्** घी घी, **खर्जूरामलकम्** खजूर, आमळां खजूर, आंवले, **द्राक्षा** द्राक्ष मुनक्का, **सपरूषकम्** अने फालसासहित और फालसासहित, **दाडिमम्** दाडम एओनो अनार इनका, **आहारार्थम्** आहार माटे आहारके लिए, **प्रयोक्तव्यम्** प्रयोग करवो प्रयोग करे, **पानार्थम्** अने पीवा माटे और पीनेके लिए, **बला-** बला बला, **विदारीगन्धाद्यैः** तथा विदारीगंधादि गणथी तथा विदारीगन्धादिगणकी ओषधियोंसे, **शृतम्** उकाळेला शृत, **सलिलम्** पाणीनो प्रयोग करवो जलका प्रयोग करे, **पित्तगुल्म-** आ पित्तगुल्मनी यह पित्तगुल्मकी, **चिकित्सितम्** चिकित्सा छे औषध है ॥ १३३-१३४ ॥

133-134. Sali rice, flesh of jangala animals and milk of the cow and the goat, cow's ghee, dates, emblic myrobalans, grapes, pomegranate and falsah should be given as diet; and for drink, water prepared with heart-leaved sida and drugs of the ticktrefoil group. This is the line of treatment in pitta-gulma.

गुल्मेऽग्निसंधुक्षणविधानम्—

आमान्वये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके ।
यवागूभिः खडैर्यूषैः संधुक्ष्योऽग्निर्विलङ्घिते ॥१३५॥

आमान्वये आमना अनुबंधवाळा आमान्वित, **पित्तगुल्मे** पित्तगुल्ममां पित्तगुल्ममें, **सामे** अथवा आमसहित या आमयुक्त, **कफवातिके वा** कफवात-जन्य गुल्ममां कफवातजन्य गुल्ममें, **विलङ्घिते** लंघन कराव्या पछी लंघन कराकर, **अग्निः** अग्निने अग्निको, **यवागूभिः** यवागू यवागुओं, **खडैः यूषैः** खडा तथा

१३१. दाहप्रशमनः—शूलप्रशमनः (ग. ब्र. थ. प.)
१३२. पित्तज्वरहराः—पित्तज्वरार्तानां (ख. घ. च. ङ. त. थ. द. ध.)

यूषोथी खडों तथा यूषोंसे, संधुक्ष्यः प्रदीप्त કરવો प्रदीप्त करे ॥ १३५ ॥

135. In a condition where pitta-gulma is associated with chyme disorder or where chyme disorder is accompanying the kapha-cum-vata discordance, the gastric fire should be stimulated by the administration of gruels or vegetable soups and pulse-soups after preliminary fasting.

शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ ।
तस्मादग्निं सदा रक्षेन्निदानानि च वर्जयेत् ॥१३६॥

सर्वेषाम् સઘળા सब, दोषाणाम् દોષોનાં दोषोंके शमप्रकोपौ શમન અને પ્રકોપ शमन तथा प्रकोप, अग्निसंश्रितौ અગ્નિને આધારે રહ્યાં છે अग्नि पर आश्रित हैं, तस्मात् તેથી अतः, सदा હમેશાં सर्वदा, अग्निम् અગ્નિની अग्निकी, रक्षेत् રક્ષા કરવી रक्षा करे, निदानानि च અને નિદાનોને और निदानोंका, वर्जयेत् તજવાં वर्जन करे ॥ १३६ ॥

136. The sedation and the provocation of all the humors depend on the condition of the gastric fire. Hence one should always take care to protect the gastric fire and avoid the causative factors of its disturbance.

कफगुल्मे वमनम् —

वमनं वमनार्हाय प्रदद्यात् कफगुल्मिने ।
स्निग्धस्विन्नशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥१३७॥
परिवेष्ट्य प्रदीप्तांस्तु बल्वजानथवा कुशान् ।
भिषक्कुम्भे समावाप्य गुल्मं घटमुखे न्यसेत् ॥१३८॥
संगृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोद्धरेत् ।
वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा भिन्द्याद्गुल्मं प्रमाणवित् ॥१३९॥

१३८. न्यसेत्–क्षिपेत् (क. ख. च. छ.)
१३९. संगृहीतो–स गृहीतो (च. छ.)
,, भिन्द्याद्गुल्मं प्रमाणवित्–छिद्रं गुल्मप्रमाणवित् (ग.)

विमार्गाजपदादर्शैर्यथालाभं प्रपीडयेत् ।
मृद्नीयाद्गुल्ममेवैकं न त्वन्त्रहृदयं स्पृशेत् ॥१४०॥

वमनार्हाय વમન કરાવવા યોગ્ય वमनयोग्य, कफगुल्मिने કફગુલ્મના રોગીને कफगुल्मीको, वमनम् વમન वमन, प्रदद्यात् કરાવવું देवे, गुल्मे ગુલ્મ गुल्मके, शैथिल्यम् શિથિલ शिथिल, आगते થાય ત્યારે होजाने पर, स्निग्ध-स्विन्न- સ્નેહન તથા સ્વેદન આપેલ स्निग्ध तथा स्विन्न, शरीराय શરીરવાળા મનુષ્યને शरीरवाले मनुष्यको, भिषक् વૈદ્યે वैद्य, प्रदीप्तान् સળગાવેલા जलते हुए, बल्वजान् બલ્વજ बल्वज, अथवा કે अथवा, कुशान् દર્ભને कुशोंको, परिवेष्ट्य વીંટો કરીને गोल करके, कुम्भे કુંભમાં घडेमें, समावाप्य નાખીને छोड़ कर, गुल्मम् ગુલ્મ પર गुल्म पर, घटमुखे ઘડાનું મુખ घड़ेके मुखको, न्यसेत् લગાડવું लगा दे, यदा જ્યારે जब, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, संगृहीतः પકડાઈ જાય पकड़ा जावे, तदा अथ घटम् ત્યારે ઘડાને तब फिर घड़ेको, उद्धरेत् ઉપાડી લેવો ऊपर उठावे, ततः તે પછી तदनन्तर, गुल्मस्य ગુલ્મના મૂળપર गुल्मके मूल पर, वस्त्रान्तरम् कृत्वा વસ્ત્રને કસીને બાંધી वस्त्रको कसकर बांध करके, प्रमाणवित् પ્રમાણને જાણનારા વૈદ્યે प्रमाणको जाननेवाला वैद्य, भिन्द्यात् તેનું ભેદન કરવું उसका भेदन करे, विमार्ग- ત્યારપછી વિમાર્ગ उसके बाद विमार्ग, अजपदादर्शैः અજપદ અને આદર્શ अजपद और आदर्श, यथालाभम् એઓમાંથી જે મળે તેનાથી इनमेंसे जो मिल सके उससे, एकम् કેવલ केवल, गुल्मम् एव ગુલ્મનું જ गुल्मका ही, प्रपीडयेत् પીડન કરવું पीड़न करे, मृद्नीयात् અથવા મર્દન કરવું अथवा मर्दन करे, अन्त्रहृदयम्

१४०. विमार्गाजपदादर्शैः–विमार्गजं यदा पश्येत् (क. ख. च. छ.)
,, प्रपीडयेत्–प्रयोजयेत् (ग.)
,, ,, –प्रपीडनैः (प.)
,, मृद्नीयात्–गृह्णीयात् (प.)
,, ,, –प्रमृद्य (फ.)
,, त्वन्त्रहृदयं–त्वत्रहृदयं (क. ख. च. छ. प.)
,, मृद्नीयाद्गुल्ममेवैकं न त्वन्त्रहृदयं स्पृशेत्–गृह्णीयाद्गुल्ममेवकं न त्वत्र हृदयं स्पृशेत् (छ.)

तु પરંતુ આંતરડાં તથા હ્રદયને परन्तु अन्त्र तथा हृदयको, न स्पृशेत् સ્પર્શ ન કરવો न छूए ॥१३७-१४०॥

137-140. The vomition procedure should be done in the cases where vomition is indicated, in patients suffering from kapha-gulma after they have been made to undergo the preliminary preparation with oleation and sudation. After the gulma has softened, place all round the inner wall of a small earthen pot the burning blades of Balvaja or of small sacrificial grass, and invert the mouth of the pot over the gulma and when the gulma is caught tightly in the pot, it may be pulled out and bandaging the gulma with a cloth, the physician proficient in the technique of incision should make superficial incisions. The gulma must be compressed by means of any instrument available among vimarga, ajapada and adarsa instruments and kneaded, taking care not to touch the intestines or other internal viscera.

तिलैरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।
श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥१४१

तिल- તલ तिल, एरण्ड- એરંડબીજ रेंडीके बीज, अतसीबीज- અળસીનાં બીજ अलसी, सर्षपैः અને સરસવથી और सरसोंसे, श्लेष्मगुल्मम् શ્લેષ્મગુલ્મને श्लेष्मगुल्मको, परिलिप्य च લેપ કરીને लिप्तकर, सुखोष्णैः સહન થાય એવાં તપેલાં सुहाते हुए गरम, अयःपात्रैः લોઢાનાં પાત્રોવડે लोहेके पात्रोंसे, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, स्वेदयेत् સ્વેદન કરવું स्वेदन करे ॥ १४१ ॥

141. The physician may foment and sweat the kapha-gulma with bearably hot iron vessels after anointing it with til, castor seeds, linseed and rape seeds.

कफगुल्मे स्नेहयोगाः —

सव्योषक्षारलवणं दशमूलीश्रृतं घृतम् ।
कफगुल्मं जयत्याशु सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥१४२॥
इति दशमूलीघृतम् ।

सव्योष-क्षार-लवणम् સૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર તથા સિંધાલૂણ સહિત त्रिकटु, यवक्षार तथा सेन्धानमकसहित, सहिङ्गु-विड-दाडिमम् અને હિંગ, બિડલવણ તથા દાડમસહિત और हींग, बिड़नमक तथा अनार सहित, दशमूली-श्रृतम् દશમૂળના ઉકાળામાં સિદ્ધ કરેલું दशमूलक्काथसे सिद्ध, घृतम् ઘી घृत, कफगुल्मम् કફગુલ્મને कफगुल्मको, आशु શીઘ્ર शीघ्र, जयति નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ १४२ ॥ इति આ यह, दशमूलीघृतम् દશમૂલીઘૃત છે दशमूलीघृत है ।

142. The ghee prepared of the decoction of the decaradices with the three spices, alkali, rock-salt, asafetida, bid salt and pomegranate, soon subdues kapha-gulma. Thus has been described the compound decaradices ghee.

भल्लातकाद्यं घृतम्—

भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।
साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढके ॥१४३॥
पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचाम् ।
विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं बिडं शटीम् ॥१४४॥
चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् ।
प्रस्थं च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥१४५॥

भल्लातकानाम् ભિલામાં भिलावोंका, द्विपलम् આઠ તોલા दो पल, पलोन्मितम् અને ચાર તોલા एक एक पल मानवाले, विदारीगन्धाद्यम् વિદારીગંધાદિ विदारीगंधादि, पञ्चमूलम् પંચમૂળને लघु पञ्चमूलको, आपोथ्य ખાંડીને कूटकर, सलिलाढके બસો છપ્પન તોલા પાણીમાં एक आढक जलमें, साध्यम् પકાવવાં

१४५. चित्रकं मधुकं रास्नां–चव्यं च चित्रकं रास्नां (च.)
,, पयसो दत्त्वा–पयसः कृत्वा (ख. च.)

पकावे, पादशेषे चतुर्थांश रहे त्यारे चौथाई शेष रहे तब, तस्मिन् रसे ते क्वाथमां उस क्वाथमें, पिप्पली- पीपर पिप्पली, नागरम् सूंठ सोंठ, वचाम् वज वच, विडङ्गम् वावडिंग वायविडंग, सैन्धवम् सिंधालूण सेन्धानमक, हिङ्गु हिंग हींग, यावशूकम् जवखार यवक्षार, बिडम् बिडलवण बिडनमक, चित्रकम् चित्रक चित्रक, शटीम् कचूरो कचूर, मधुकम् जेठीमध मुलहठी रास्नाम् तथा रास्नाना तथा रास्नाके, कर्षसमम् एक एक तोलानो एक एक कर्षको, पिष्ट्वा कल्क करीने पीसकर, पयसः च दूध और दूध, प्रस्थम् चोसठ तोला एक प्रस्थ, दत्त्वा नाखीने मिलाकर, भिषक् वैद्य वैद्य, घृतप्रस्थम् चोसठ तोला घी एक प्रस्थ घीको, विपाचयेत् पकाववुं पकावे ॥ १४३-१४५ ॥

143-145. Decoct eight tolas of marking nut, four tolas of pentaradices of the ticktrefoil group well crushed in 256 tolas of water; when reduced to one fourth the quantity, the physician may prepare it into a medicated ghee by adding the paste of one tola each of long pepper, dry ginger, sweet flag, embelia, rock-salt, asafetida, barley alkali, bid salt, long zedoary, white flowered leadwort, liquorice and indian groundsel, 64 tolas of milk and 64 tolas of ghee.

एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
प्लीहपाण्ड्वामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥१४६॥
इति भल्लातकाद्यं घृतम् ।

एतत् आ यह, भल्लातकघृतम् भल्लातकघृत भल्लातकघृत, परम् अत्यंत श्रेष्ठ, कफगुल्महरम् कफ- गुल्मनाशक कफगुल्मनाशक है, प्लीह- प्लीहा प्लीहा, पाण्ड्वामय- पांडुरोग पांडुरोग, श्वास- श्वास श्वास, ग्रहणीरोग- ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, कासनुत् तथा उधरसनो नाश करे छे और खांसीको नष्ट करता है ॥१४६॥

इति आ प्रमाणे यह, भल्लातकाद्यम् भल्लातकाद्य भल्लातकाद्य, घृतम् घृत छे घृत है ।

146. This marking-nut ghee is an excellent curative of kapha-gulma as also of splenic disorders, anemia, dyspnea, assimilation disorders and cough. Thus has been described the compound marking-nut ghee.

क्षीरषट्पलकं घृतम्--

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥१४७॥
क्षीरप्रस्थं च तत् सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥१४८॥
इति क्षीरषट्पलकं घृतम् ।

पलिकैः चार चार तोला एक एक पल मानवाले, सयवक्षारैः जवखारसहित यवक्षारसहित, पिप्पली- पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल- पीपरीमूळ पिप्पलीमूल, चव्य- चित्रक- चवक, चित्रक, चव्य, चित्रक, नागरैः अने सूंठ और सोंठसे, घृतप्रस्थम् चोसठ तोला घी एक प्रस्थ घी, क्षीरप्रस्थम् च तथा चोसठ तोला दूध तथा एक प्रस्थ घी, विपाचयेत् पकाववां पकावे, तत् सर्पिः ते घी वह घृत, कफात्मकम् कफजन्य कफात्मक, गुल्मम् गुल्मनो गुल्मको, हन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, ग्रहणी- ग्रहणी ग्रहणी, पाण्डुरोगघ्नम् तथा पांडुरोगने मटाडे छे तथा पांडुरोगको मिटाता है, प्लीह- अने प्लीहा और प्लीहा, कास- उधरस कास, ज्वरापहम् तेमज ज्वरने दूर करे छे एवं ज्वरको दूर करता है ॥१४७-१४८॥ इति आ यह, क्षीरषट्पलकम् क्षीरषट्पलक क्षीरषट्पलक, घृतम् घृत छे घृत है ।

147-148. Prepare a medicated ghee of long pepper, roots of long pepper,

१४७. एतच्छ्लोकानन्तरम्—
एतदेव विना क्षीरं पूतीककाथसाधितम् ।
मस्तुतुल्यं विपक्वं स्याद्रोगेष्वेष्वधिकं हितम् ॥
इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

१४८. क्षीरप्रस्थं च तत्–क्षीरप्रस्थेन तत् (क. ष.)
,, इति क्षीरषट्पलकं घृतम्–इति पञ्चकोलघृतम् (ष. छ. ध.)

chaba pepper, white flowered leadwort, dry ginger and barley alkali, four tolas of each with 64 tolas of milk and 64 tolas of ghee. This cures kapha-gulma, assimilation disorders, anemia, splenic disorders, cough and fever. Thus has been described the compound shatpala ghee.

मिश्रकस्नेहः —

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम् ।
जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसम् ॥१४९॥
सर्पिरेरण्डजं तैलं क्षीरं चैकत्र साधयेत् ।

त्रिवृताम् નસોતર निसोत, त्रिफलाम् હરડે, બહેડાં, આમળાં त्रिफला, दन्तीम् દન્તીમૂલ दन्ती, दशमूलम् તથા દશમૂલ दशमूल. पलोन्मितम् પ્રત્યેકના ચાર ચાર તોલા प्रत्येकके चार चार तोले, चतुर्गुणे ચાર ગણા चौगुने, जले પાણીમાં जलमें, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, चतुर्भागस्थितम् रसम् જ્યારે ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથને जब चतुर्थांश शेष रहे तब उस क्वाथ, सर्पिः ઘૃત घृत, एरण्डजम् तैलम् એરંડનું તેલ एरंडके तैल, क्षीरम् च તથા દૂધ तथा दूधको, एकत्र એકસાથે एकत्र, साधयेत् પકાવવાં पकावे ॥१४९½॥

149-149½. Decoct four tolas each of turpeth, the three myrobalans, red physic nut and deca-radices in four times its quantity of water, and when the decoction is reduced to one fourth quantity, it may be prepared into a mixed medicated unctuous substance by adding ghee and castor oil and milk.

स सिद्धो मिश्रकस्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥१५०॥
कफवातविबन्धेषु कुष्ठप्लीहोदरेषु च ।
प्रयोज्यो मिश्रकः स्नेहो योनिशूलेषु चाधिकम् ॥१५१॥
इति मिश्रकः स्नेहः ।

१४९. पलोन्मितम्—पिचून्मितम् (प.)
१५१. योनिशूलेषु—योनिदोषेषु (प.)

सिद्धः सः સિદ્ધ થયેલ તે सिद्ध हुआ वह, मिश्रकस्नेहः મિશ્રકસ્નેહ मिश्रकस्नेह, सक्षौद्रः મધની સાથે મેળવી પ્રયોગ કરતાં मधुके साथ मिलाकर प्रयोग करनेसे, कफगुल्मनुत् કફગુલ્મનો નાશ કરે છે कफगुल्मका नाश करता है, कफ-वात- કફ તથા વાતના कफ और वायुके, विबन्धेषु વિબંધમાં विबंधोंमे, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, प्लीह-उदरेषु च પ્લીહા અને ઉદરરોગમાં प्लीहा और उदररोगमें, योनिशूलेषु च તથા યોનિશૂલમાં एवं योनिशूलमें, मिश्रकः स्नेहः મિશ્રકસ્નેહનો मिश्रकस्नेहको, अधिकम् વિશેષે કરીને विशेष रूपसे, प्रयोज्यः પ્રયોગ કરવો प्रयोगमें लावे ॥ १५०-१५१ ॥ इति આ यह, मिश्रकः स्नेहः મિશ્રકસ્નેહ છે मिश्रक स्नेह है।

150-151. This preparation of mixed unction taken with honey is curative of kapha-gulma; this should be used in obstipation due to kapha-vata, in dermatosis, splenic disorders, abdominal diseases and specially in painful gynecic disorders. Thus has been described the mixed unctuous substance.

कफगुल्मे विरेचनयोगाः —

यदुक्तं वातगुल्मघ्नं स्रंसनं नीलिनीघृतम् ।
द्विगुणं तद्विरेकार्थं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम् ॥१५२॥

वातगुल्मघ्नम् વાતગુલ્મનો નાશ કરનાર वातगुल्मनाशक, स्रंसनम् તથા સ્રંસન तथा स्रंसन, यत् જે जो, नीलिनीघृतम् નીલિનીઘૃત नीलिनीघृत, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् તેનો उसे, कफगुल्मिनाम् કફગુલ્મના રોગીઓને कफगुल्मियोंको, विरेकार्थम् વિરેચન માટે विरेचनके लिए, द्विगुणम् બમણી માત્રામાં दूना, प्रयोज्यम् પ્રયોગ કરવો देना चाहिए ॥ १५२ ॥

152. The indigo-ghee already described as a purgative and as curative of vata-gulma should be used in double the dosage for purgation in cases of kapha-gulma.

सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ।
कार्षिकं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते॥१५३॥

सुधाक्षीरद्रवे કંટાળાના દૂધમાં सुधाक्षीरके द्रवमें, **सुभावितम्** સારી રીતે ભાવના દીધેલું भावित, **त्रिवृतायाः** નસોતરનું निसोतका, **कार्षिकम् चूर्णम्** એક તોલો ચૂર્ણ एक कर्ष चूर्ण, **मधुसर्पिर्भ्याम्** મધ તથા ઘૃત સાથે मधु तथा घृतसे, **लीढ्वा** ચાટીને चाटकर, **साधु** મનુષ્ય સારી રીતે मनुष्य अच्छी तरह, **विरिच्यते** વિરેચન પામે છે विरिक्त होता है ॥ १५३ ॥

153. A person gets well-purged by taking one tola of turpeth powder impregnated well with the milky juice of thorny milk-hedge and mixed with honey and ghee.

कफगुल्मे दन्तीहरीतकी—

जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ।
दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥१५४॥
अष्टभागावशेषं तु रसं पूतमधिक्षिपेत् ।
दन्तीसमं गुडं पूतं क्षिपेत्तत्राभयाश्च ताः ॥१५५॥
तैलार्धकुडवं चैव त्रिवृतायाश्चतुष्पलम् ।
चूर्णितं पलमेकं तु पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥१५६॥
तत् साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तैलसमं मधु ।
क्षिपेच्चूर्णपलं चैकं त्वगेलापत्रकेशरात् ॥१५७॥
ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयम् ॥१५८॥

विंशतिः पञ्च च પચીસ पचीस, **अभयाः** હરડે हरड, **तावन्ति** તેટલાં જ उतने ही, **दन्त्याः** દન્તીમૂળના दन्तीके, **तथैव** અને તેટલાંજ तथा उतने ही, **चित्रकस्य च** ચિત્રકમૂળનાં પણ चित्रकके भी, **पलानि** ૫૦ પલ, जलद्रोणे १०२४ તોલા પાણીમાં द्रोण जलमें, **विपक्तव्याः** પકાવવાં पकावे, **अष्टभाग-अवशेषम्** આઠમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે आठवाँ भाग शेष रहने पर, **पूतम् तु** ગાળીને छाने गये, **रसम्** તે રસનો उस रसको, **अधिक्षिपेत्** ફરી પકાવવો फिर पकावे, **दन्तीसमम्** દન્તીમૂળના જેટલો दन्तीके बराबर, **पूतम् गुडम्** સ્વચ્છ ગોળ शुद्ध गुड, **ताः च** અને તે और वे, **अभयाः** હરડે हरड, **तैलार्धकुडवम्** આઠ તોલા તેલ अर्ध कुडव तैल, **त्रिवृतायाः** નસોતર निसोतके, **चतुष्पलम् च** સોળ તોલા चार पल, **चूर्णितम्** ચૂર્ણ કરેલ चूर्ण की गई, **पिप्पली-** પીપર पिप्पली, **विश्वभेषजम् तु** તથા સૂંઠ और सोंठ, **एकम् पलम्** બન્ને મળી ચાર તોલા दोनों मिलकर एक पल, **तत्र** એઓને તે ક્વાથમાં उनको उस क्वाथमें, **क्षिपेत्** નાખવાં डाले, **लेहवत्** ચાટણના જેવું लेहकी तरह, **तत् साध्यम्** તેને બનાવવું उसको बनावे, **तस्मिन्** તેમાં उसके, **शीते** ઠંડું થયા પછી शीत होने पर, **तैलसमम्** તેલના જેટલું तैलके बराबर, **मधु** મધ मधु, **त्वक्-एला-पत्र** તથા તજ, એલચી, તમાલપત્ર और दालचीनी, इलायची, तेजपत्र, **केशरात् च** અને નાગકેસર એ સઘળાંઓનું મળી और नागकेसर इन सबका, **एकम् चूर्णपलम्** ચાર તોલા ચૂર્ણ एक पल चूर्ण, **क्षिपेत्** મેળવવું मिलावे, **ततः** તેમાંથી उसमेंसे, **लेहपलम्** ચાર તોલા ચાટણ एक पल लेह, **लीढ्वा** ચાટીને चाटकर, **एकाम्** અને એક और एक, **हरीतकीम् च** હરડે हरड, **जग्ध्वा** ખાઈને खाकर, **स्निग्धः** સ્નેહન કરવામાં આવેલા દરદીને स्निग्ध पुरुषको, **दोषप्रस्थम्** ચોસઠ તોલા દોષનું प्रस्थ प्रमाण दोषका, **सुखम्** સુખથી सुखपूर्वक, **अनामयम्** તથા ઉપદ્રવરહિત तथा उपद्रवरहित, **विरिच्यते** વિરેચન થાય છે विरेचन होता है ॥१५४-१५८॥

154-158. In 1024 tolas of water decoct 25 chebulic myrobalans, 100 tolas of wild red physic nut, and 100 tolas of white flowered leadwort. When it is reduced to one eighth its quantity, filter the solution and add to it gur equal in quantity to red physic nut

१५३. सुधाक्षीर–सुधाक्षार (ग.)
,, त्रिवृतायाः–त्रिफलायाः (प.)
,, लीढ्वा साधु विरिच्यते–सुखं लीढ्वा विरिच्यते (ह.)
,, ,, ,, –लीढं साधु विरेचयेत् (च.)
१५५. अष्टभागावशेषं तु–अष्टभागस्थितं तं च (ब. त. च.)
१५६. पलमेकं तु–चार्धपलिकम् (च. ब. ध.)

(100 tolas), filter it again and put into it those chebulic myrobalans; and prepare a linctur by adding eight tolas of til oil, sixteen tolas of powdered turpeth and four tolas each of long pepper and dry ginger; when it is cooled, add honey equal in quantity to the oil (8 tolas) and four tolas of the powders of cinnamon bark, cardamom and tamalapatra, and fragrant poon. By taking four tolas of this linctur and chewing with it one chebulic myrobalan contained in the linctur, the person who is previously oleated is purged easily. He will eliminate one prastha (64 tolas) of morbid matter without developing any complication.

गुल्मं श्वयथुमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।
हृद्रोगं ग्रहणीदोषं कामलां विषमज्वरम् ॥१५९॥
कुष्ठं प्लीहानमानाहमेषा हन्त्युपसेविता ।
निरत्ययः क्रमश्चास्या द्रवो मांसरसौदनः ॥ १६०॥
इति दन्तीहरीतकी ।

उपसेविता सेवन કરવાથી सेवन की गई, एषा આ હરડે यह हरड, गुल्मम् ગુલ્મ गुल्म, श्वयथुम् સોજા शोफ, अर्शांसि હરસ अर्श, पाण्डुरोगम् પાંડુરોગ पांडुरोग, अरोचकम् અરુચિ अरुचि, हृद्रोगम् હૃદયરોગ हृद्रोग, ग्रहणीदोषम् ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, कामलाम् કમળો कामला, विषमज्वरम् વિષમજ્વર विषम ज्वर, कुष्ठम् કુષ્ઠ कुष्ठ, प्लीहानम् પ્લીહા प्लीहा, आनाहम् તથા આનાહનો और आनाहको, हन्ति નાશ કરે છે नाश करती है, अस्याः આ હરડેના પ્રયોગમાં इस हरड़के प्रयोगमें, मांसरस-ओदनः જ્યારે માંસરસની સાથે ભેળવેલો ભાત जब मांसरसके साथे मिलाया हुआ भात, द्रवः પ્રવાહી થઈ જાય ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવો औ द्रवरूप हो जाय तब वह उपयोगमें लिया जाय यह, निरत्ययः પથ્ય पथ्य, क्रमः ક્રમ છે क्रम है॥ १५९-१६०॥ इति આ यह, दन्तीहरीतकी દંતીહરીતકી છે दंती-हरीतकी है।

159-160. A course of this recipe cures gulma, edema, piles, anemia, anorexia, cardiac disorders, assimilation disorders, jaundice, irregular fever, dermatosis, splenic disorders and constipation; this course is harmless and dietetic regimen during the course is liquid-diet made up of meat-juice and cooked rice. Thus has been described the wild croton-cum-chebulic myrobalan preparation.

कफगुल्मे आतिदेशिकी चिकित्सा—

सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरूहाः कफगुल्मिनाम् ।
अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चिकित्सिते ॥१६१॥

कफगुल्मिनाम् કફગુલ્મના રોગીઓને માટે कफ-गुल्मियोंके लिए, सिद्धाः સિદ્ધ सिद्ध, निरूहाः નિરૂહ બસ્તિઓ निरूह बस्तियां, सिद्धिषु સિદ્ધિસ્થાનમાં सिद्धि-स्थानमें, सिद्धाः च અને સિદ્ધ और सिद्ध, अरिष्टयोगाः અરિષ્ટયોગો अरिष्टयोग, ग्रहणी-अर्शः-चिकित्सिते ગ્રહણી તથા અર્શની ચિકિત્સામાં ग्रहणी तथा अर्शचिकित्सामें, वक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे ॥ १६१ ॥

161. The most effective enemeta meant for a patient suffering from kapha will be described in the Section on 'Success in Treatment' and the most effective prescriptions of medicated wine will be described in the chapters on the treatment of assimilation disorders and piles.

१६०. आनाहम्—उदरम् (प.)
,, हन्त्युपसेविता—हन्त्युपयोजिता (क. घ. छ.)
,, एषा हन्त्युपसेविता—एता घ्नन्त्युपसेविताः (ख. त.)

यच्चूर्णं गुटिका याश्च विहिता वातगुल्मिनाम् ।
द्विगुणक्षारहिङ्ग्वम्लवेतसास्ताः कफे हिताः ॥१६२॥

वातगुल्मिनाम् वातगुल्मना रोगीओने माटे वातगुल्मियोंके लिए, यत् चूर्णम् जे चूर्ण जो चूर्ण, याः च अने जे और जो, गुटिकाः विहिताः गुटिकाओ कही छे गुटिकायें बताई गई हैं, ताः तेओ वे, द्विगुण- ब्मणा दोगुने, क्षार- क्षार क्षार, हिङ्गु- हिंग हींग, अम्लवेतसाः अने अम्लवेतसथी युक्त थवाथी और अम्लवेतससे युक्त होनेसे, कफे हिताः कफगुल्ममां हितकारी थाय छे कफगुल्ममें हितकर होती हैं ॥ १६२ ॥

162. The powders and pills which are prescribed for the patient suffering from vata-gulma are considered useful in kapha-gulma also if combined with double their quantity of alkali, asafetida and amlavetasa.

य एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् ।
सिद्धा निरत्ययाः शस्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते ॥१६३॥

ये एव जे जो, क्षाराः क्षार क्षार, ग्रहणीदोषे ग्रहणीदोषमां कह्या छे ग्रहणीदोषमें कहे हैं, ते तेओने वे, कफगुल्मिनाम् कफगुल्मना रोगीओने माटे कफ- गुल्मके रोगियोंके लिए, निरत्ययाः हानिरहित हानि- रहित, सिद्धाः तथा सिद्ध तथा सिद्ध, शस्ताः मान्या छे माने गये हैं, अन्ते तु जो उपर कहेली चिकित्साथी लाभ न थाय तो छेवटे यदि उपर्युक्त चिकित्सासे लाभ न हो तो अंतमें, दाहः दाह करवो दाह करना, प्रशस्यते श्रेष्ठ छे प्रशस्त है ॥ १६३ ॥

163. The alkalies indicated in assimilation disorders are regarded effective and harmless in cases of kapha-gulma. Cauterisation is recommended as a last resort.

कफगुल्मे अन्नपानम्—

प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
कौलत्थो मुद्गयूषश्च पिप्पल्या नागरस्य च ॥१६४॥
शुष्कमूलकयूषश्च बिल्वस्य वरुणस्य च ।
चिरबिल्वाङ्कुराणां च यवान्याश्चित्रकस्य च ॥१६५॥

प्रपुराणानि अत्यंत जूनां अत्यंत पुराने, धान्यानि धान्य धान्य, जाङ्गलाः जंगल जांगल, मृगपक्षिणः पशुपक्षीओ पशुपक्षी, कौलत्थः कलथीनो यूष कुल- थीका यूष, मुद्गयूषः च मगनो यूष मूंगका यूष, पिप्पल्याः पीपरनो यूष पिप्पलीका यूष, नागरस्य च सूंठनो यूष सोंठका यूष, शुष्कमूलकयूषः च सूका मूळानो यूष सूखी मूलीका यूष, बिल्वस्य तथा बीली तथा बेल, वरुणस्य च वरणो वरण, चिरबिल्व- चरेलना चिलबिलके, अङ्कुराणाम् च अंकुरो अंकुरो, यवान्याः अजमो अजवायन, चित्रकस्य च अने चित्रक एओना यूष पण कफगुल्ममां हितकर छे और चित्रक इनके यूष भी कफगुल्ममें हितकर हैं ॥१६४-१६५॥

164-165. Very old grains, beasts and birds of jangala country and thin gruel of horse-gram green-gram, long pepper and dry ginger, dry radish, bael, three-leaved caper, sprouts of jungle cork tree, bishop's weed, white-flowered leadwort;

बीजपूरकहिङ्ग्वम्लवेतसक्षारदाडिमैः ।
तक्रेण तैलसर्पिर्भ्यां व्यञ्जनान्युपकल्पयेत् ॥१६६॥

बीजपूरक- बीजोरं बिजौरे, हिङ्गु- हिंग हींग, अम्लवेतस- अम्लवेतस अम्लवेतस, क्षार- खार क्षार, दाडिमैः दाडमनां बीज अनारदाने, तक्रेण छास छाछ, तैल सर्पिर्भ्याम् तेल तथा घृतथी तैल और घीसे, व्यञ्जनानि व्यंजनो (दाळशाक वगेरे) व्यंजन (सूपशाक आदि), उपकल्पयेत् तैयार करवां बनावे ॥ १६६ ॥

166. citron, asafetida, amlavetasa, alkali, pomegranate, butter-milk, oil and ghee should be used in the preparations of side dishes.

१६२. कफे हिताः–कफे मताः (ड.)

१६५. वरुणस्य–तरुणस्य (ध.)

पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।
कफगुल्मी पिबेत्काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥१६७॥

कफगुल्मी કફગુલ્મના રોગીએ कफगुल्मका रोगी, काले યોગ્ય સમયે योग्य समय पर, पञ्चमूलीशृतम् લઘુપંચમૂળથી પકાવેલું लघुपञ्चमूलसे पकाया हुआ, तोयम् પાણી जल, पुराणम् જૂનું पुरानी, वारुणीरसम् વારુણીમદ્ય वारुणीमद्य, जीर्णम् અથવા જૂનું पुरानी, माध्वीकम् एव वा માધ્વીકમદ્ય माध्वीकमद्य, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १६७ ॥

167. The patient suffering from kapha gulma may drink at the right time the water prepared with penta-radix or old varuni or old honey wine.

यवानीचूर्णितं तक्रं बिडेन लवणीकृतम् ।
पिबेत् संदीपनं वातकफमूत्रानुलोमनम् ॥१६८॥

यवानीचूर्णितम् અજમાના ચૂર્ણવાળી अजवायनके चूर्णसे युक्त, बिडेन બિડલવણથી विडलवणसे, लवणीकृतम् ખારી કરેલી नमकीन बनाया गया, वात-कफ-मूत्र- વાત, કફ તથા મૂત્રનું वात, कफ और मूत्रका, अनुलोमनम् અનુલોમન કરનાર अनुलोमन, संदीपनम् તથા અગ્નિસંદીપન કરનાર तथा अग्निदीपन, तक्रम् છાશ तक्र, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १६८ ॥

168. Butter-milk mixed with the powder of bishop's weed and salted with bid salt when taken acts as a digestive stimulant and the regulator of flatus, kapha and urine.

गुल्मस्यासाध्यलक्षणम्—

संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥१६९॥

दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासवम्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥१७०॥

क्रमशः ક્રમે કરીને क्रमशः, संचितः સંચિત થયેલો संचित, महावास्तु- ઘણા ભાગમાં बहुत प्रदेशमें, परिग्रहः વ્યાપેલો व्यापनेवाला, कृतमूलः દૃઢ મૂળવાળો दृढ मूलवाला, सिरानद्धः સિરાઓથી બંધાયેલો सिराओंसे बन्धा हुआ, कूर्मः इव અને કાચબાના જેવો और कछुएके सदृश, उन्नतः ઊંચો उन्नत हुआ, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म, यदा જ્યારે जब, दौर्बल्य- દુર્બલતા दुर्बलता, अरुचि- અરુચિ अरुचि, हृल्लास- મોળ हृल्लास, कास- ઉધરસ कास, वमि- ઉલટી छर्दि, अरति- બેચેની बेचैनी, ज्वरैः જ્વર ज्वर, तृष्णा- તૃષા तृषा, तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, प्रतिश्यायैः તથા સળેખમથી और प्रतिश्यायसे, युज्यते યુક્ત થાય છે युक्त होता है, सः न सिध्यति ત્યારે તે નથી મટતો तब वह साध्य नहीं होता ॥ १६९-१७० ॥

169-170. The gulma which has gradually kept on increasing, which has spread over an extensive area, which has taken firm root, which is covered by veins, which is convex shaped like the back of a tortoise and is accompanied with prostration, anorexia, nausea, cough, vomiting, malaise, fever, thirst, torpor and coryza, (such a case) is not curable.

गृहीत्वा सज्वरश्वासं वम्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोफः कर्षति गुल्मिनम् ॥१७१॥

शोफः સોજો शोफ, सज्वर- श्वासम् જ્વર તથા શ્વાસવાળા ज्वर तथा श्वाससे युक्त, वमि-अतिसार- અને ઉલટી તથા અતિસારથી और कै तथा अतिसारसे, पीडितम् પીડિત पीडित, नाभि- નાભિ नाभि, हस्त-पादेषु હાથ અને પગને વિષે हाथ और पैरमें, गृहीत्वा પકડીને पकड़कर, कर्षति મૃત્યુ તરફ ખેંચે છે मृत्युकी ओर खींचता है ॥ १७१ ॥

171. The edema occurring in the

१६७. वारुणीरसम्—वारुणीसमम् (क्ष.)
१६८. वातकफमूत्रानुलोमनम्—वातमूत्रवर्चोनुलोमनम् (च. थ. ध. प.)
१७०. दौर्बल्यारुचि—दौर्वर्ण्यारुचि (ध.)

epigastric and umbilical regions, hands and feet, draws to his death the gulma-patient who is afflicted with fever, dyspnea, vomiting and diarrhea.

रक्तगुल्मे चिकित्साक्रमः—

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥१७२॥

रौधिरस्य गुल्मस्य तु રુધિરના ગુલ્મના સંબંધમાં તો રक्तगुल्मके संबंधमें तो, गर्भकाल- व्यतिक्रमे ગર્ભનો કાલ વીત્યા પછી गर्भकाल बीतने पर, स्निग्ध-स्विन्न-शरीरायै જેનાં શરીરને સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્યું છે એવી સ્ત્રીને स्नेहन तथा स्वेदन की गई स्त्रीको, स्नेह-विरेचनम् સ્નેહવિરેચન स्नेहविरेचन, दद्यात् આપવું देवे ॥ १७२ ॥

172. To the women afflicted with the sanguineous gulma, unctuous purgatives should be given after preliminary preparation of the body with oleation and sudation and after the expiry of the normal period of gestation.

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।
गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥१७३॥

द्वे पलाशक्षार-पात्रे પલાશક્ષાર પાંચસો બાર તોલા पलाशक्षारके दो आढक, तैलसर्पिषोः द्वे पात्रे અને ઘી તથા તેલ પાંચસો બાર તોલા और तैल तथा घीके दो आढक, पक्त्वा પકાવીને पका कर, गुल्म- शैथिल्यजननीम् તેની ગુલ્મને શિથિલ કરે તેટલા પ્રમાણની उसकी गुल्मकी शिथिलता करने योग्य, मात्राम् માત્રાનો मात्राका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १७३ ॥

173. The lincture prepared of 512 tolas of palas alkali and 512 tolas of ghee and oil should be given in such dosage as will soften the gulma.

१७२. स्नेहविरेचनम्–स्निग्धविरेचनम् (च.)
१७३. प्रयोजयेत्–प्रदापयेत् (ग. ड.)

प्रभिद्येत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् ।

यदि एवम् જો આના પ્રયોગથી यदि इसके प्रयोगसे, न प्रभिद्येत ગુલ્મનું ભેદન ન થાય તો गुल्मका भेदन न हो तो, योनिविशोधनम् યોનિવિશોધન योनि-विशोधन, दद्यात् આપવું देवे ॥ १७३½ ॥

173½. If this does not break it up, then medications that cleanse the vagina must be administered.

क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥१७४॥
आभ्यां वा भावितान् दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
वराहमत्स्यपित्ताभ्यां लक्तकान् वा सुभावितान् १७५
अधोहरैश्चोर्ध्वहरैर्भावितान् वा समाक्षिकैः ।
किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥१७६॥

क्षारेण ક્ષારથી क्षारसे, सुधाक्षीरेण वा पुनः અથવા કંટાળાના દૂધથી या सुधाक्षीरसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, पललम् તલનું ચૂર્ણ तिलपिष्ट, आभ्याम् वा અથવા એ બન્નેથી या इन दोनोंसे, भावितान् ભાવના દીધેલાં भावित, कटुकमत्स्यकान् કટુકમત્સ્ય कटुकमत्स्य, वराह- અથવા વરાહ अथवा सूअर, मत्स्यपित्ताभ्याम् તથા મત્સ્યના પિત્તથી तथा मछलीके पित्तसे, सुभावितान् સારી રીતે ભાવના દીધેલ अच्छी प्रकार भावित, समाक्षिकैः અથવા મધયુક્ત अथवा मधुयुक्त, अधोहरैः વિરેચન विरेचन, ऊर्ध्वहरैः च અને વમનદ્રવ્યોથી और वमनद्रव्योंसे, भावितान् ભાવિત भावित, लक्तकान् वा કપડાનાં પોતાં कपड़ेके पिचुओंको, योनौ યોનિમાં योनिमें, दद्यात् રાખે रक्खे, सगुडक्षारम् અથવા ગોળ તથા ક્ષારયુક્ત अथवा गुड तथा क्षारसहित, योनि-विशोधनम् યોનિવિશોધન તરીકે योनिको शुद्ध करनेवाला, किण्वम् वा કિણ્વ (સુરાબીજ) किण्व, दद्यात् આપવું देवे ॥ १७४-१७६ ॥

174-176. Til paste mixed with alkali or with milk of the thorny milk

१७३½. प्रभिद्येत–प्रभिद्यते (छ.)
,, विशोधनम्–विरेचनम् (घ.)
१७५. लक्तकान्–नक्तकान् (ब. च.)
१७६. दद्याद्योनिविशोधनम्–दद्याद्योनिविरेचनम् (प. फ.)

hedge plant, or pungent fish impregnated with the above articles may be inserted in the vagina; a swab well saturated with the bile of hog or fish, or with emetic or purgative medications, or with honey, may be inserted in the vagina. Or yeast, gur and alkali may be used for the cleansing of the vagina.

रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥१७७॥

रक्तपित्तहरम् રક્તપિત્તનાશક रक्तपित्तनाशक, क्षारम् ક્ષાર क्षार, मधुसर्पिषा મધ તથા ઘી સાથે मधु तथा घीके साथ, लेहयेत् ચટાડવો चटावे, अस्यै અને તેને और इसको, लशुनम् લસણ लहसन, तीक्ष्णाम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मदिराम् મદિરા मदिरा, मत्स्यान् च અને મત્સ્યને और मत्स्यको, प्रदापयेत् પ્રયોગ કરાવવો प्रयोग करावे ॥ १७७ ॥

177. And the alkali curative of hemothermia may be licked with honey and ghee. Garlic, strong madira wine and fish may be given to the woman as diet.

बस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
अदृश्यमाने रुधिरे दद्याद्गुल्मप्रभेदनम् ॥१७८॥

रुधिरे રક્ત रक्त, अदृश्यमाने દેખાતું ન હોય તો न दिखाई दे तो, सक्षीरगोमूत्रम् દૂધ તથા ગોમૂત્રસહિત दूध तथा गोमूत्रसे युक्त, सक्षारम् અને ક્ષાર સાથે क्षार सहित, दाशमूलिकम् દશમૂળની दाशमूलिक, गुल्मप्रभेदनम् ગુલ્મ ભેદનાર गुल्मप्रभेदक, बस्तिम् બસ્તિ बस्ति, दद्यात् આપવી देवे ॥ १७८ ॥

178. The enema prepared with milk, cow's urine, alkali and penta-radix may be given. If still the blood does not appear, then operative treatment should be performed on the patient.

प्रवर्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम् ।
घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थे तरुणीं सुराम् ॥१७९॥

रुधिरे રક્ત रक्त, प्रवर्तमाने પ્રવૃત્ત થતાં निकलने पर, मांसरसौदनम् માંસરસયુક્ત ભાત मांसरस और ओदन, घृततैलेन ઘી તથા તેલથી घी तथा तैलसे, अभ्यङ्गम् અભ્યંગ अभ्यंग, पानार्थम् અને પીવા માટે और पीनेके लिए, तरुणीम् નવું नवी, सुराम् च मद्य सुरा, दद्यात् આપવાં देवे ॥ १७९ ॥

179. If the blood begins to flow out, she should be given meat-juice and cooked rice for diet, inunction with ghee and oil, and new wine for drink.

रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीः क्रियाः ।
कार्या वातरुगार्तायाः सर्वा वातहरीः पुनः ॥१८०॥

रुधिरे રુધિરની रक्तके, अतिप्रवृत्ते तु અતિ પ્રવૃત્તિ થાય તો अत्यन्त मात्रामें निकलने पर, रक्तपित्तहरीः રક્તપિત્તને હરણ કરનારી रक्तपित्तनाशक, वातरुगार्तायाः અને વાત રોગથી પીડાતી સ્ત્રીને और वातरुजासे पीडित स्त्रीके लिए, पुनः તો तो, सर्वाः સર્વ सब प्रकारकी, वातहरीः क्रियाः વાત હરનાર ક્રિયા वातनाशक क्रियायें, कार्याः કરવી જોઈએ करनी चाहिएं ॥ १८० ॥

180. If there is excessive flow of blood, then the treatment curative of hemothermia is to be given; and if the patient is afflicted with vata-type of pain, then all the remedies curative of vata should be administered.

घृततैलावसेकांश्च तित्तिरींश्चरणायुधान् ।
सुरां सखण्डां पूर्वं च पानमम्लस्य सर्पिषः ॥१८१॥

१७७. लेहयेन्मधुसर्पिषा–लेपयेत्क्षौद्रसर्पिषा (ध.)

१७८. सक्षीरगोमूत्रं–सक्षारगोमूत्रं (प.)

१८०. रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीः क्रियाः । कार्या वातरुगार्तायाः सर्वा वातहरीः पुनः ॥–रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् । कुर्याद्वातरुजार्तायाः सर्वा वातहरीः पुनः ॥ (ब.)

प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिषा ।
अतिप्रवृत्ते रुधिरे सतिक्तेनानुवासनम् ॥१८२॥

घृततैलावसेकान् च घृत तथा तेलनां परिषेचनो घी तथा तैलका सिंचन, तित्तिरीन् तेतर तीतर, चरणायुधान् अने कूकडाना मांसरसनुं भोजन और मुर्गेके मांसरसका भोजन, समण्डाम् मंडसहित मंडयुक्त, सुराम् मद्य सुरा, अम्लस्य च तथा अम्ल द्रव्यथी पकावेला और अम्ल द्रव्योंसे साधित, सर्पिषः घीनुं घीका, पानम् पान पान, पूर्वम् भोजननी पहेलां भोजनसे पहिले, प्रयोजयेत् कराववुं कराना चाहिए, रुधिरे रुधिरनी रक्तके, अतिप्रवृत्ते अति प्रवृत्ति थाय तो अति प्रवृत्त होने पर, जीवनीयेन जीवनीय द्रव्योथी सिद्ध करेला जीवनीय द्रव्योंसे साधित, सर्पिषा घृतथी घृतसे, उत्तरम् उत्तरबस्ति आपवी उत्तरबस्ति दे, सतिक्तेन अथवा तिक्त द्रव्योथी सिद्ध करेला घीथी अथवा तिक्त द्रव्योंसे साधित घृतसे, अनुवासनम् वा अनुवासनबस्ति आपवी अनुवासनबस्ति दे ॥ १८१-१८२ ॥

181-182. Affusions of ghee and oil, diet of partridge and fowls and preprandial potion of sura wine with its supernatant fluid and ghee prepared with the sour group of drugs are indicated. The post-prandial unctuous enema of ghee medicated with drugs of the life-promoter group or unctuous enema together with the bitter group of drugs should be given in the case of excessive flow of blood.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

स्नेहः स्वेदः सर्पिर्बस्तिश्चूर्णानि बृंहणं गुडिकाः ।
वमनविरेकौ मोक्षः क्षतजस्य च वातगुल्मवताम् ॥
सर्पिः सतिक्तकसिद्धं क्षीरं प्रस्रंसनं निरूहाश्च ।
रक्तस्य चावसेचनमाश्वासनसंशमनयोगाः ॥१८४॥
उपनाहनं सशस्त्रं पक्वस्याभ्यन्तरप्रभिन्नस्य ।
संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥१८५॥
स्नेहः स्वेदो भेदो लङ्घनमुल्लेखनं विरेकश्च ।
सर्पिर्बस्तिर्गुटिकाश्चूर्णमरिष्टाश्च सक्षाराः ॥१८६॥
गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याग्रेऽपनीतरक्तस्य ।
गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवस्योक्तः ॥१८७॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना श्लोको छे के उपसंहारके श्लोक हैं कि, वातगुल्मवताम् वातगुल्मवाळा रोगीओने वातगुल्मवालोंको, स्नेहः स्वेदः स्नेहन स्वेदन स्नेहन स्वेदन, सर्पिः- बस्तिः घृतबस्ति घृतबस्ति, चूर्णानि चूर्णो चूर्ण, बृंहणम् बृंहण बृंहण, गुटिकाः गुटिका गुटिकायें, वमन-विरेकौ वमन-विरेचन वमन-विरेचन, क्षतजस्य च रक्तनुं रक्तका, मोक्षः च मोक्षण मोक्षण, पित्तप्रभवस्य पित्तजन्य पित्तजन्य, गुल्मस्य गुल्ममां गुल्ममें, सतिक्त-सिद्धम् सर्पिः तिक्त द्रव्योथी सिद्ध करेलुं घृत तिक्त द्रव्यसाधित घृत, क्षीरम् दूध दूध, प्रस्रंसनम् विरेचन विरेचन, निरूहाः च निरूह बस्ति निरूहबस्ति, रक्तस्य रक्तनुं रक्तका, अवसेचनम् मोक्षण मोक्षण, आश्वासन- आश्वासन आश्वासन, संशमन- तथा संशमन और संशमनके, योगाः च योगो योग, पक्वस्य पक्व गुल्मनो पक्व गुल्मका, सशस्त्रम् शस्त्रकर्मसहित शस्त्रकर्मसहित, उपनाहनम् उपनाह उपनाह, अभ्यन्तर- गुल्म अंदर गुल्म अन्दर, प्रभिन्नस्य भेदातां भिन्न होने पर, संशोधन- संशोधन संशोधन, संशमने तेमज संशमन एवं संशमन, कफजस्य कफजन्य कफजन्य, गुल्मस्य गुल्ममां गुल्ममें, स्नेहः स्नेहन स्नेहन, स्वेदः स्वेदन स्वेदन, भेदः भेदन भेदन, लङ्घनम् लंघन लंघन, उल्लेखनम् उल्लेखन वमन, विरेकः च विरेचन विरेचन, सर्पिः- बस्तिः घृतबस्ति घृतबस्ति, गुटिकाः गुटिकाओ गुटिकायें, चूर्णम् चूर्ण चूर्ण, सक्षाराः क्षारसहित क्षारसहित, अरिष्टाः च अरिष्टो अरिष्ट, अग्रे प्रथम प्रथम, अपनीतरक्तस्य रक्तमोक्षण करीने रक्तमोक्षण करके, अन्ते अंतमां अंतमें, दाहः दाह दाह, स्त्रीभवस्य अने स्त्रीने थता और स्त्रियोंमें होनेवाले,

१८३. स्नेहः स्वेदः सर्पिर्बस्तिश्चूर्णानि—स्नेहः स्वेदः सर्पिश्चूर्णानि (ख. घ. ङ.)
,, क्षतजस्य—कफजस्य (ख.)
,, वातगुल्मवताम्—वातगुल्मेषु (फ.)

१८६. गुटिकाः—गुडिकाः (ज.)

रौधिरस्य गुल्मस्य રુધિરગુલ્મનો रक्तगुल्मका, क्रियाक्रमः ચિકિત્સાક્રમ चिकित्साक्रम, उक्तः કહ્યો છે कह दिये हैं ॥ १८३-१८७ ॥

Here are the recapitulatory verses—

183-187. Oleation, sudation, ghee-enemata, powders, roborants, pills, vomition and purgation, blood-letting for the patient suffering from vata-gulma, ghee medicated with bitters, milk, laxation, evacuative enemata, blood-letting, comforting and sedative remedies; poultices, operation treatment of suppurated gulmas and the treatment of those ruptured internally, purification and sedation of gulma born of pitta; oleation, sudation, incisions, lightening therapy, vomition, purgation, medicated ghee, enemata, pills, powders, medicated wines, alkalies, cauterization of gulma as a last resort with previous blood-letting in a patient suffering from gulma born of kapha, the line of treatment of the sanguineous type of gulma in women is described herein.

पथ्यान्नपानसेवा हेतूनां वर्जनं यथास्वं च ।
नित्यं चाग्निसमाधिः स्निग्धस्य च सर्वकर्माणि॥१८८॥
हेतुर्लिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यता न योगाश्च ।
गुल्मचिकित्सितसंग्रह एतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य

पथ्यान्नपान- પથ્ય અન્નપાનનું पथ्य अन्नपानका, सेवा સેવન सेवन, यथास्वम् પોતપોતાનાં और अपने अपने, हेतूनाम् च નિદાનનો निदानका, वर्जनम् પરિત્યાગ वर्जन, नित्यम् હંમેશ नित्य, अग्निसमाधिः च અગ્નિની રક્ષા अग्निकी रक्षा, स्निग्धस्य સ્નેહન કર્યા પછી और गुल्ममें स्नेहन किये गयेको, सर्वकर्माणि च સર્વ કર્મ કરવાં सब कर्म करना; हेतुः હેતુ हेतु, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, सिद्धिः સિદ્ધિ सिद्धि, क्रियाक्रमः ચિકિત્સાક્રમ चिकित्साक्रम, साध्यता સાધ્યતા साध्यता, न અસાધ્યતા और असाध्यता, योगाः च અને યોગો और योग, एतावान् આટલો इतना, गुल्मचिकित्सित- ગુલ્મચિકિત્સાનો गुल्मचिकित्साका, संग्रहः સંગ્રહ संग्रह, अग्निवेशस्य અગ્નિવેશને अग्निवेशको, व्याहृतः કહ્યો છે कहा है ॥ १८८-१८९ ॥

188-189. Habitual use of wholesome eats and drinks, avoidance of the respective etiological factors, continual protection and proper condition of the gastric fire, what medications are to be done after preliminary oleation causes, symptoms, success, line of treatment, curability and otherwise and therapeutic measures, such is the concise description of the therapeutics of gulma which has been declared to Agnivesa.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सितस्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, गुल्मचिकित्सितम् 'ગુલ્મચિકિત્સિત' 'गुल्मचिकित्सित', नाम નામનો नामका, पञ्चमः પાંચમો पांचवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled 'The therapeutics of Gulma' is completed.

१८८. यथास्वं च—यथास्वेषम् (ग.)
१८९. एतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य—एतावानग्निवेशस्य (ग.)

षष्ठोऽध्यायः।

છઠ્ઠો અધ્યાય अध्याय छठा

Chapter VI

प्रमेहचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, प्रमेहचिकित्सितम् 'પ્રમેહચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'प्रमेहचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The therapeutics of the anomalies of the urinary secretion."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

निर्मोहमानानुशयो निराशः
पुनर्वसुर्ज्ञानतपोविशालः।
कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गा-
नुवाच मेहान्शमनं च तेषाम् ॥ ३ ॥

निर्मोह-मान-अनुशयः મોહ, માન અને ક્રોધથી રહિત मोह, मान और क्रोधसे रहित, निराशः રાગરહિત रागरहित, ज्ञान- જ્ઞાન ज्ञान, तपः- અને તપથી और तपसे, विशालः મહાન महान, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ पुनर्वसुने सहेतुलिङ्गान् કારણ તથા લક્ષણોસહિત हेतु और लक्षण सहित, मेहान् પ્રમેહો प्रमेहों, तेषाम् च અને તેઓના और उनके, शमनम् શમનનો शमनका, काले યોગ્ય સમયે योग्य समय पर, उवाच ઉપદેશ કર્યો उपदेश किया ॥ ३ ॥

3. Punarvasu who was free from delusion, pride, anger and desire and whose mind had grown large with wisdom and meditation, instructed Agnivesa in due course regarding urinary disorders along with their causes, symptoms and therapeutics.

प्रमेहस्य निदानम्—

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि
ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि।
नवान्नपानं गुडवैकृतं च
प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ ४ ॥

आस्या- બેસી રહેવાનું बैठनेका, सुखम् સુખ सुख, स्वप्न- સૂવાનું सोनेका, सुखम् સુખ सुख, दधीनि દહીં दही, ग्राम्य- ગ્રામ્ય ग्राम्य, औदक- જલચર जलचर, आनूप- અને આનૂપ પ્રાણીઓના और आनूप प्राणियोंके, रसाः માંસરસો। मांसरस, पयांसि દૂધ दूध, नव- નવું नया, अन्नपानम् અન્નપાન अन्नपान, गुड- અને ગોળની और गुड़के, वैकृतम् च બનાવટો विकार, कफकृत् અને કફકારક और कफकारक, सर्वम् સઘળું सब, प्रमेह- हेतुः પ્રમેહના હેતુઓ છે प्रमेहके हेतु हैं ॥ ४ ॥

4. Addiction to the pleasures of lounging and sleeping, the excessive use of curds, meat juice of domestic, aquatic and wet-land animals, milks, new grains and drinks and products of gur and all things that increase kapha are the causative factors of the anomalies of the urinary secretion.

प्रमेहस्य संप्राप्तिः—

मेदश्च मांसं च शरीरजं च
क्लेदं कफो बस्तिगतं प्रदूष्य।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णै-
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ ५ ॥

कफः કફ कफ, मेदः મેદ मेद, मांसम् च માંસ मांस, शरीरजम् અને શરીરજનિત और शरीरजनित,

४. आस्या—शय्या (ग.)
५ बस्तिगतम्—बस्तिगतः (ч. च.)
,, चापि—भूयः (ब.)

बस्तिगतम् તથા બસ્તિમાં લાવેલા तथा बस्तिमें प्राप्त किये हुए, **क्लेदम् च** ક્લેદને क्लेदको, **प्रदूष्य** દૂષિત કરી दूषित करके, **मेहान्** પ્રમેહો प्रमेहोंको, **करोति** કરે છે करता है, **उष्णैः** અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી और उष्ण द्रव्योंसे, **समुदीर्णम्** વધી ગયેલું बढ़ा हुआ, **पित्तम् च** અને પિત્ત પણ पित्त भी, **तान् एव** તે જ મેદ વગેરે દૂષ્યોને उन्हीं मेद आदि दूष्योंको, **परिदूष्य** દૂષિત કરીને પ્રમેહો કરે છે दूषित करके प्रमेहोंको करता है ॥ ५ ॥

5. The kapha having vitiated the adipose and the muscular tissues and the body-fluid becomes localised in the genito-urinary system and causes anomalies of the urinary secretion. The pitta, too, which is provoked by hot things, vitiating those very tissues, causes in the same manner other varieties of urinary anomalies.

> **क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य बस्तौ**
> **धातून् प्रमेहाननिलः करोति ।**
> **दोषो हि बस्तिं समुपेत्य मूत्रं**
> **संदूष्य मेहाञ्जनयेद्यथास्वम् ॥ ६ ॥**

दोषेषु બીજા બે દોષો अन्य दो दोष, **क्षीणेषु** ક્ષીણ થતાં क्षीण होने पर, **अनिलः** વાયુ वायु, **धातून्** ધાતુઓને धातुओंको, **बस्तौ** બસ્તિમાં बास्तमें, **अवकृष्य** ખેંચીને खींचकर, **प्रमेहान्** પ્રમેહો प्रमेहोंको, **करोति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **दोषः हि** દોષ दोष, **बस्तिम्** બસ્તિમાં बस्तिमें, **समुपेत्य** પ્રાપ્ત થઈને पहुंचकर, **मूत्रम्** મૂત્રને मूत्रको, **संदूष्य** દૂષિત કરીને दूषित करके, **यथास्वम्** પોતપોતાના લક્ષણોવાળા अपने अपने लक्षणसे युक्त, **मेहान्** પ્રમેહો प्रमेहोंको, **जनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ६ ॥

6. On the diminution of the other two humors, the morbid vata draws into the genito-urinary system the essential body-elements, and gives rise to the third class of urinary anomalies. In every case the morbid humor, having reached the genito-urinary system, vitiates the urine and generates urinary anomalies corresponding to its specific nature.

प्रमेहाणां साध्यासाध्यविभागः —

> **साध्याः कफोत्था दश, पित्तजाः षट्**
> **याप्या, न साध्यः पवनाच्चतुष्कः ।**
> **समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा-**
> **न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ७ ॥**

कफोत्थाः કફથી થયેલા कफज **दश** દશ दस, **पित्तजाः** પિત્તથી થયેલા पित्तज, **षट्** છ छः, **पवनात्** અને પવનથી થયેલા और वातज, **चतुष्कः** ચાર चार, **यथाक्रमम्** અનુક્રમે क्रमशः, **समक्रियत्वात्** સમાન ક્રિયાવાળા હોવાથી समान क्रियावाले होनेसे, **साध्याः** સાધ્ય છે साध्य हैं, **विषमक्रियत्वात्** વિષમ ક્રિયાવાળા હોવાથી विषमक्रियावाले होनेसे, **याप्याः** યાપ્ય છે याप्य हैं, **महात्ययत्वात् च** અને મોટી ખરાબી કરનાર હોવાથી और महा व्यापत्ति करनेवाले होनेसे, **न साध्यः च** અસાધ્ય છે असाध्य हैं ॥ ७ ॥

7. Ten are the varieties of urinary anomalies caused by kapha. They are curable. Six are the varieties caused by pitta. These are mitigable. Four are the varieties caused by vata. These last are incurable. The first class are curable because of the unitary nature of treatment required; the second class are merely mitigable because of the incompatible nature of the treatment required; the third class are incurable because of their highly fulminating nature.

७. पवनाच्चतुष्कः -पवनाच्चतुष्काः (च.)

प्रमेहाणां दोषदूष्यसंग्रहः —

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा
मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः ।
मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः
प्रमेहिणां, विंशतिरेव मेहाः ॥८॥

प्रमेहिणाम् પ્રમેહના રોગીઓના प्रमेहियोंके, सपित्तः પિત્તસહિત पित्तसहित, कफः કફ कफ, पवनः च તથા વાયુ तथा वायु, दोषाः એ દોષો છે ये दोष हैं, मेदः મેદ मेद, अस्र- રક્ત रक्त, शुक्र- શુક્ર शुक्र, अम्बु- શારીરિક ક્લેદ शारीरिक क्लेद, वसा- વસા वसा, लसीकाः લસીકા लसीका मज्जा મજ્જા मज्जा, रस- રસ रस, ओजः ઓજ ओज, पिशितम् च તથા માંસ तथा मांस, दूष्याः એ દૂષ્યો છે ये दूष्य हैं, मेहाः અને પ્રમેહો और प्रमेह, विंशतिः एव વીસ જ છે बीस ही हैं ॥ ८ ॥

8. The kapha, the pitta and the vata are the three vitiating factors. The adipose tissue, blood, semen, body fluid, fat, lymph, marrow, nutrient fluid, ojas and muscular tissue are the body-elements susceptible to vitiation in those suffering from urinary anomalies. There are precisely twenty varieties of urinary anomalies.

कफप्रमेहाणां लक्षणानि—

जलोपमं चेक्षुरसोपमं वा
घनं घनं चोपरि विप्रसन्नम् ।
शुक्लं सशुक्रं शिशिरं शनैर्वा
लालेव वा वालुकया युतं वा ॥९॥
विद्यात् प्रमेहान् कफजान् दशैतान्

जल- પાણી जलके, उपमम् જેવો सदृश, इक्षुरस- શેરડીના રસ ईखरसके, उपमम् वा જેવો सदृश, घनम् ઘન घना, घनम् નીચે ઘાટો नीचे घन, उपरि च તથા ઉપર तथा ऊपरके भागमें, विप्रसन्नम् સ્વચ્છ स्वच्छ सशुक्रम् શુક્રસહિત शुक्रयुक्त, शुक्लम् સફેદ सफेद, शिशिरम् શીતલ शिशिर शनैः वा ધીમી ગતિવાળો मन्द गतिवाला, लाला લાળ लालके, इव वा જેવો समान, वालुकया અને રેતીથી और वालुकासे, युतम् वा યુક્ત युक्त एतान् આ इन, दश દશ दस, प्रमेहान् પ્રમેહ प्रमेहोंको, कफजान् કફજન્ય कफजन्य, विद्यात् જાણવા समझे ॥ ९½ ॥

9-9½. The following are the ten varieties caused by kapha— (1) that wherein the urine resembles water, (2) that wherein the urine resembles sugarcane juice, (3) that wherein the urine is dense, (4) that wherein the urine is dense and clear in the upper half, (5) that wherein the urine is white, (6) that wherein the urine is mixed with semen, (7) that wherein the urine is cold, (8) that wherein the urine is excreted slowly, (9) that wherein the urine is like the saliva and (10) that wherein the urine contains sand.

पित्तप्रमेहाणां लक्षणानि—

क्षारोपमं कालमथापि नीलम् ।
हारिद्रमाञ्जिष्ठमथापि रक्त-
मेतान् प्रमेहान् षडुशन्ति पित्तात् ॥१०॥

क्षारोपमम् ક્ષાર જેવો क्षारके समान, कालम् કાળો काला, अथ अपि नीलम् નીલ नील, हारिद्रम् હળદર જેવો પીળો हल्दीके सदृश पीला, माञ्जिष्ठम् મજીઠ જેવો मजीठके रंग जैसा, अथ अपि અને और, रक्तम् રક્તવર્ણ रक्तवर्ण, एतान् આ इन, षट् છ

८ मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः—मज्जौजसी चेति भवन्ति दूष्यम् (प.)

,, दूष्याः—दूष्यम् (ब. ह. च.)

१०. नीलम्—रक्तम् (च.)

,, रक्तमेतान्—नीलमेतान् (च.)

,, पित्तात्—पैत्तान् (ब. च. ग.)

छः, प्रमेहान् પ્રમેહોને प्रमेहोंको, पित्तात् પિત્તથી થયેલા पित्तसे उत्पन्न, प्रशन्ति કહે છે कहते हैं ॥१०॥

10. These are the six varieties of urinary anomalies caused by the pitta —(1) that which resembles a solution of alkali, (2) that which is indigo in color, (4) that which is yellow like turmeric, (5) that which is brown like indian madder and (6) that which is red in color.

वातप्रमेहाणां लक्षणानि—

मज्जौजसा वा वसयाऽन्वितं वा
लसीकया वा सततं विबद्धम् ।
चतुर्विधं मूत्रयतीह वाता-
च्छेषेषु धातुष्वपकर्षितेषु ॥११॥

इह વાતપ્રમેહોમાં वातप्रमेहोंमें, वातात् વાતને લીધે वातके कारण, शेषेषु બીજા શેષ, धातुषु ધાતુઓ धातुओंके, अपकर्षितेषु क्षीण થાય ત્યારે क्षीण हो जाने पर, मज्ज मनुष्य મજ્જાથી मनुष्य मज्जासे, ओजसा वा ઓજથી ओजसे, वसया वा વસાથી वसासे, अन्वितम् યુક્ત युक्त, लसीकया वा અને લસીકાથી और लसीकासे, सततम् સતત सतत, विबद्धम् સંબંધવાળો संबंधवाला, चतुर्विधम् એમ ચાર પ્રકારનો इस तरह चार प्रकारका, मूत्रयति પેશાબ કરે છે पेसाब करता है ॥ ११ ॥

11. These are the four varieties of urinary anomalies caused by the vata consequent on the diminution of the remaining body-elements —(1) that which is mixed with marrow, (2) that which is mixed with ojas, (3) that which is mixed with fat and (4) that which is mixed with lymph.

संक्षेपेण कफजादिप्रमेहलक्षणम्—

वर्णं रसं स्पर्शमथापि गन्धं
यथास्वदोषं भजते प्रमेहः ।
श्यावारुणो वातकृतः सशूलो
मज्जादिसाद्गुण्यमुपैत्यसाध्यः ॥१२॥

प्रमेहः પ્રમેહ प्रमेह यथास्वदोषम् પોતપોતાના દોષોને અનુકૂળ अपने अपने दोषोंके अनुकूल, वर्णम् રંગ रंग, रसम् રસ रस, स्पर्शम् સ્પર્શ स्पर्श, अथ अपि અને और, गन्धम् ગંધને पर्यु गन्धको भी, भजते પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है, वातकृतः વાતજન્ય वातजन्य, सशूलः શૂલયુક્ત शूलयुक्त, श्याव- શ્યાવ श्याव, अरुणः અને રક્તવર્ણનો और रक्तवर्ण, असाध्यः અસાધ્ય પ્રમેહ असाध्य प्रमेह, मज्जादि- મજ્જા આદિના मज्जा आदिके, साद्गुण्यम् સમાનગુણને समान गुणको, उपैति પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त करता है ॥ १२ ॥

12. The given urinary anomaly acquires its color, taste, feel and smell from the causative morbid humor. The anomaly resulting from vata is characterised by dusky-red coloration of the urine and colicky pain. If it further acquires the characteristics of marrow, ojas, fat or lymph, it becomes incurable.

प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि —

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता च
शय्यासनस्वप्नसुखे रतिश्च ।
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो
घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥१३॥
शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो
माधुर्यमास्ये करपाददाहः ।

११. मूत्रयतीह वातात्–मूत्रयतेऽनिलेन (ग. च. थ. ष.)

१२. यथास्व–यथापि (ग.)
,, साद्गुण्यम्–षाड्गुण्यम् (त.)
१३. स्वेदोऽङ्गगन्धः–स्वेदाङ्गगन्धः (थ.)
,, स्वप्नसुखे–स्वापसुखे (च.)
,, ,, –स्वप्नसुखं (ज. झ.)

भविष्यतो मेहगदस्य रूपं
मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥१४॥

स्वेदः સ્વેદ स्वेद, **अङ्गगन्धः** શરીર ગંધાવું शरीरसे गन्ध आना, **शिथिल-अङ्गता च** અંગો શિથિલ થવાં अङ्गोंकी शिथिलता, **शय्या-** શય્યા शय्या, **आसन-** આસન आसन, **स्वप्न-** અને નિદ્રાથી ઉત્પન્ન થતા और स्वप्नसे उत्पन्न होते हुए, **सुखे** સુખમાં सुखमें, **रतिः च** પ્રીતિ प्रीति, **हृद्-** હૃદય हृदय, **नेत्र-** નેત્ર नेत्र, **जिह्वा-** જીભ जीभ, **श्रवण-** અને કાન और कानका, **उपदेहः** મેલથી લેપાયેલાં થવાં मेलसे लिप्त रहना, **घनाङ्गता** શરીરનું સ્થૂલ થવું शरीरका स्थूल होना **केश-** કેશ बाल, **नख-** અને નખ और नाखूनोंकी, **अतिवृद्धिः** અતિશય વધવાં अतिवृद्धि, **शीतप्रियत्वम्** શીતલ પદાર્થો પ્રિય લાગવા ठंडे पदार्थोंका सुहाना, **गल-** ગળું गले, **तालु-** તથા તાળવું तथा तालुका, **शोषः** સુકાવાં सूखना, **आस्ये** મુખમાં मुखमें, **माधुर्यम्** મધુરતા मधुरता, **कर-** તથા હાથ तथा हाथ, **पाद-** તેમજ પગમાં एवं पैरोंमें, **दाहः** બળતરા दाह, **मूत्रे च** અને મૂત્ર પર और मूत्र पर, **पिपीलिकाः** કીડીઓનું चिऊंटियोंका, **अभिधावन्ति** દોડી આવવું दौड़ कर आना, **भविष्यतः** એ ભવિષ્યમાં થનારા ये होनेवाले **मेहगदस्य** પ્રમેહ રોગનાં प्रमेहरोगके, **रूपम्** પૂર્વરૂપ છે पूर्वरूप हैं ॥१३-१४॥

13-14 Sweating, bodily fetor, flabbiness of body, inclination to lie down, sedentation and sleep, increased excretion in the stomach eye, tongue and ear, corpulence of the body, rapid growth of hair and nails, liking for cold things, dryness of throat and palate, sweet taste in the mouth, burning sensation in the hands and feet, and swarming of ants on the urine—these are the premonitory symptoms of the approaching urinary disorder.

१४. मेहगदस्य—मेहगुणस्य (ध.)

प्रमेहिणां चिकित्साक्रमः—

स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः
कृशस्तथैकः परिदुर्बलश्च ।
संबृंहणं तत्र कृशस्य कार्यं
संशोधनं दोषबलाधिकस्य ॥१५॥

इह અહીં यहां, **एकः** એક एक, **प्रमेही** પ્રમેહનો રોગી प्रमेहका रोगी, **स्थूलः** સ્થૂલ स्थूल, **बलवान्** અને બળવાન હોય છે और बलवान होता है, **तथा** તથા तथा, **एकः** બીજો दूसरा, **कृशः** કૃશ कृश, **परिदुर्बलः** અને અત્યંત દુર્બળ હોય છે और अत्यंत दुर्बल होता है, **तत्र** તેમાં वहां, **कृशस्य** કૃશનું कृशका **संबृंहणम्** બૃંહણ बृंहण, **दोष-** અને દોષ और दोष **बल-** તથા બળની और बलकी, **अधिकस्य** અધિકતાવાળાનું अधिकतावालेका **संशोधनम्** સંશોધન संशोधन, **कार्यम्** કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. There are two types of patients—one stout and strong and the other very emaciated and weak. In the case of the emaciated, roborant medication should be done. In the case of the strong man who is affected with great morbidity, the purificatory procedure should be administered.

स्निग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः
कल्पोपदिष्टा मलशोधनाय ।
ऊर्ध्वं तथाऽधश्च मलेऽपनीते
मेहेषु संतर्पणमेव कार्यम् ॥१६॥

स्निग्धस्य સ્નેહન કરેલા રોગીના स्नेहन किये गये रोगीके **मलशोधनाय** મળશોધન માટે मलशोधनके लिए, **कल्प-** કલ્પસ્થાનમાં कल्पस्थानमें, **उपदिष्टाः** કહેલા कहे हुए, **विविधाः** વિવિધ विविध, **योगाः** યોગોનો योगोंका, **प्रयोज्याः** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए, **ऊर्ध्वम्** ઉપરથી ऊपर, **तथा** અને और, **अधः च** નીચેથી नीचेसे, **मले** મળ मलके, **अपनीते** દૂર કરવામાં આવતાં निकाल जाने पर, **मेहेषु** પ્રમેહોમાં प्रमेहोंमें,

१६. मलशोधनाय—मलशोधना ये (ध.)

संतर्पणम् સંતર્પણ संतर्पण, एव જ ही, कार्यं કરવું जोईअे करना चाहिए ॥ १६ ॥

16. After the patient has undergone the oleation procedure, the various purificatory prescriptions described in the Section on Pharmaceutics should be used. Once the morbid matter has been eliminated by vomition and purgation, it is the impletion procedure alone that should be resorted to in cases of urinary anomalies.

गुल्मः क्षयो मेहनबस्तिशूलं
मूत्रग्रहश्चाप्यपतर्पणेन ।
प्रमेहिणः स्युः, परितर्पणानि
कार्याणि तस्य प्रसमीक्ष्य वह्निम् ॥१७॥

प्रमेहिणः પ્રમેહના રોગીને प्रमेहीको, अपतर्पणेन અપતર્પણથી अपतर्पणसे, गुल्मः ગુલ્મ गुल्म क्षयः ધાતુક્ષય धातुक्षय, मेहन- મૂત્રેન્દ્રિય मूत्रेन्द्रिय, बस्ति- અને બસ્તિમાં तथा बस्तिमें, शूलम् શૂલ शूल, मूत्रग्रहः च अपि અને મૂત્રગ્રહ પણ और मूत्रग्रह भी, स्युः થાય છે होते हैं, तस्य તેનું उसके, वह्निम् અગ્નિબળ अग्निबलको, प्रसमीक्ष्य જોઈને देखकर, परितर्पणानि તર્પણ तर्पण, कार्याणि કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ १७ ॥

17. Depletion in a patient of urinary disorder may result in gulma, wasting, phalalgia or pain in the bladder or kidney, and suppression or retention of urine. Hence, considering the strength of the gastric fire, the impletion procedure should be carried out.

प्रमेहिणामन्नपानम्—

संशोधनं नार्हति यः प्रमेही
तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।
मन्थाः कषाया यवचूर्णलेहाः
प्रमेहशान्त्यै लघवश्च भक्ष्याः ॥१८॥

यः જે जो, प्रमेही પ્રમેહનો રોગી प्रमेही, संशोधनम् સંશોધનને संशोधनके, न अर्हति યોગ્ય ન હોય योग्य नहीं है, तस्य તેને उस, संशमनी સંશમન संशमन, क्रिया ક્રિયા क्रिया, प्रयोज्या કરાવવી करानी चाहिए, प्रमेह- અને પ્રમેહની और प्रमेहकी, शान्त्यै શાંતિને માટે शान्तिके लिए, मन्थाः મન્થો मन्थ, कषायाः કષાય कषाय, यवचूर्ण- યવનું ચૂર્ણ यवचूर्ण, लेहाः અવલેહ अवलेह, लघवः અને લઘુ और लघु, भक्ष्याः च ભક્ષ્યો આપવાં भक्ष्य देवे ॥ १८ ॥

18. In cases where the purificatory procedure is contra-indicated, the sedative line of treatment should be adopted. Accordingly the patient should be given demulcent drinks, decoctions, linctus made of barley powder and light food for the relief of the urinary disorder.

ये विष्किरा ये प्रतुदा विहङ्गा-
स्तेषां रसैर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः ।
यवौदनं रूक्षमथापि वाट्य-
मद्यात् ससक्तूनपि चाप्यपूपान् ॥१९॥

ये જે जो, विष्किराः વિષ્કિર विष्किर, ये જે जो, प्रतुदाः પ્રતુદ प्रतुद, विहङ्गाः પક્ષીઓ છે पक्षी हैं, तेषाम् તેઓના उनके, जाङ्गलैः અને જાંગલ પશુપક્ષીઓના और जांगल पशुपक्षियोंके, मनोज्ञैः મનને અનુકૂળ मनके अनुकूल, रसैः માંસરસોની સાથે मांसरसोंके साथ, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, यवौदनम् યવાન્ન यवान्न, अथ वाट्यम् अपि વાટ્ય वाट्य, ससक्तून् અને સક્તુઓ

१७. परितर्पणानि–परिबृंहणानि (क ग. घ. ब. ध.)
,, तस्य–तस्मात् (ध.)

१८. तस्य–तस्मै (ग.)
यवचूर्णलेहाः–समन्त्र्चूर्णलेहैः (ध.)
,, कषाया यवचूर्णलेहाः–कषायासवचूर्णलेहाः (प.)
१९. रूक्षम–गृञ्जम् (ग. घ. प.)
,, ,, –गृध्रम् (प.)
,, वाट्यमद्यात् ससक्तूनपि–वाट्यं मद्यान्ससक्तूनपि (ख.प.)

साथे और सक्तुके साथ, अपूपान् च अपि અપૂપોનું પણ अपूप भी, अद्यात् ભક્ષણ કરવું खावे ॥ १९ ॥

19. Cooked barley not mixed with unctuous articles, barley porridge and pan-cakes together with roasted grain powder mixed with meat-juice of gallinaceous and pecking birds and with the agreeable meat-juice of jangala animals should be given as diet.

मुद्गादियूषैरथ तिक्तशाकैः
पुराणशाल्योदनमाददीत ।
दन्तीङ्गुदीतैलयुतं प्रमेही
तथाऽतसीसर्षपतैलयुक्तम् ॥२०॥
सषष्टिकं स्यात्तृणधान्यमन्नं
यवप्रधानस्तु भवेत्प्रमेही ।

मुद्ग- મગ मूंग, आदि- વગેરેના आदिके, यूषैः યૂષો સાથે यूषोंसे अथ અથવા अथवा, तिक्तशाकैः તિકત શાકો સાથે तिक्तशाकोंसे, पुराण- જૂના पुराने, शालि- શાલિ शालि, ओदनम् ચોખાનો ભાત चावलका भात, आददीत ખાવા માટે લેવો खानेको ले, प्रमेही પ્રમેહના રોગીએ प्रमेहका रोगी, दन्ती- દન્તી दन्ती, इङ्गुदी- તથા ઇંગોરિયાના तथा इंगोटके, तैल- તેલથી तैलसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, तथा અને और अतसी- અલસી अतसी, सर्षप- કે સરસવના या सरसोंके, तैल- તેલથી तैलसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, सषष्टिकम् સાઠી ચોખા सांठी, तृणधान्यम् અથવા સામા વગેરે તૃણધાન્યોનું अथवा श्यामाक आदि तृणधान्योंका अन्नम् स्यात् અન્ન ખાવા માટે લેવું अन्न खानेको ले, प्रमेही પ્રમેહના રોગીએ प्रमेहका रोगी, तु તો तो, यवप्रधानः મુખ્યતઃ જવના ભોજનવાળા यवप्रधान भोजनवाला, भवेत् થવું જોઈએ होना चाहिए ॥ २०½ ॥

20-20½. The patient may be given cooked old rice with the soup of green gram or of other pulses and bitter vegetables. He may be given shashtika rice or grass grains mixed with oils or red physic-nut and zachum oil and white mustard. But the principal diet of the patient should be barley.

यवस्य भक्ष्यान् विविधांस्तथाऽद्यात्
कफप्रमेही मधुसंप्रयुक्तान् ॥२१॥

तथा कफप्रमेही કફપ્રમેહીએ कफप्रमेही, मधु- મધથી मधुसे, संप्रयुक्तान् મિશ્રિત मिश्रित, यवस्य જવના जौके, विविधान् વિવિધ विविध, भक्ष्यान् ભક્ષ્ય પદાર્થોનું भक्ष्य पदार्थोंको, अद्यात् ભક્ષણ કરવું જોઈએ भक्षण करे ॥ २१ ॥

21. The patient suffering from the kapha type of urinary disorder should eat various preparations of barley mixed with honey.

निशि स्थितानां त्रिफलाकषाये
स्युस्तर्पणाः क्षौद्रयुता यवानाम् ।
तान् सीधुयुक्तान् प्रपिबेत् प्रमेही
प्रायोगिकान्मेहवधार्थमेव ॥२२॥

त्रिफला- ત્રિફળાના त्रिफलाके, कषाये કવાથમાં कषायमें निशि આખી રાત रातभर, स्थितानाम् રાખેલા रक्खे गये, यवानाम् જવના जौके, क्षौद्र- મધથી मधुसे, युताः મિશ્રિત मिश्रित, तर्पणाः સાથવા વગેરે તર્પણ પદાર્થો सत्तू आदि तर्पण पदार्थों, स्यात् થાય છે होते हैं. प्रमेही પ્રમેહના રોગીએ प्रमेहका रोगी, सीधु- સીધુથી युक्तान् યુક્ત युक्त, प्रायोगिकान् દરરોજ પ્રયોગ કરવા યોગ્ય सतत सेवनयोग्य, तान् તેઓનું उनको, मेह- પ્રમેહના प्रमेहके, वध- अर्थम् एव નાશને માટે नाशके लिए प्रपिबेत् પાન કરવું पीवे ॥ २२ ॥

22. The barley soaked overnight in the decoction of the three myrobalans and taken with honey and seedhu wine is the best nutrient diet for the patient, and the constant use of it indeed destroys urinary disorders.

ये श्लेष्ममेहे विहिताः कषाया-
स्तैर्भावितानां च पृथग्यवानाम् ।

सक्तूनपूपान् सगुडान् सधानान्
भक्ष्यांस्तथाऽन्यान् विविधांश्च खादेत् ॥२३॥

श्लेष्ममेहे कफप्रमेहमां कफप्रमेहमें, ये जे जो, कषायाः कषायो कषाय, विहिताः कह्या छे कहे हैं, तैः तेनाथी उनसे, पृथक् जुदी जुदी पृथक् पृथक्, भावितानाम् भावना दीधेला भावित यवानाम् जवना जौके सगुडान् गोळसहित गुडसहित, सक्तून् साथवा सत्तू, सधानान् भूंजेला जवसहित भूने हुए जौके साथ, अपूपान् अपूप अपूप, तथा तथा तथा, विविधान् विविध विविध, अन्यान् बीजा अन्य, भक्ष्यान् च भक्ष्य पदार्थो भक्ष्य पदार्थोंको, खादेत् खावा खावे ॥२३॥

23. The patient should use as diet barley soaked in the various decoctions prescribed for the cure of the kapha type of urinary disorders, converting it into flour of roasted grain or into cakes or roasted in any other form mixed with gur.

खराश्वगोहंसपृषच्छकृत्तनां
तथा यवाश्च विविधाश्च भक्ष्याः ।
देयास्तथा वेणुयवा यवच्चा
कल्पेन गोधूममयाश्च भक्ष्याः ॥२४॥

तथा तेमज उसी प्रकार, खर- गधेडा गधा, अश्व- घोडा घोडा, गो- गाय गाय, हंस- हंस हंस, पृषत्- अने हरण अेओओ और हरिण इन्होंने, भृतानाम् खाधेला अने मळ साथे काढेला खाये हुए और पुरीषके साथ बाहिर आये हुए, यवानाम् जवना जौके, विविधाः विविध विविध, भक्ष्याः च भक्ष्य पदार्थो भक्ष्य पदार्थ, देयाः आपवा देवे, तथा अने तथा, वेणुयवाः वांसना जव बांसके जौ, गोधूममयाः च तेमज घउंना बनेला एवं गेहूंसे बने हुए भक्ष्याः भक्ष्य पदार्थो भक्ष्य पदार्थो, यवानाम् जवनी जौकी, कल्पेन विधि प्रमाणे आपवा विधिसे देवे ॥ २४ ॥

24. Various eatables prepared of barley which has been previously given to donkeys, horses, cows, swans and deer and excreted by them in their dung should be used. In similar manner eatables prepared of bamboo barley and wheat should be given to the patient.

कफमेहेषु कतिपययोगाः —

संशोधनोल्लेखनलङ्घनानि
काले प्रयुक्तानि कफप्रमेहान् ।
जयन्ति पित्तप्रभवान् विरेकः
संतर्पणः संशमनो विधिश्च ॥२५॥

काले योग्य समये योग्य समयमें, प्रयुक्तानि प्रयोग करेला प्रयुक्त किये गये, संशोधन- संशोधन संशोधन उल्लेखन- वमन वमन, लङ्घनानि तथा लंघन तथा लंघन, कफप्रमेहान् कफप्रमेहने कफप्रमेहोंको, विरेकः अने विरेचन और विरेचन संतर्पणः संतर्पण संतर्पण, संशमनः तथा संशमन तथा संशमन, विधिः च अेओनो विधि इनकी विधि, पित्तप्रभवान् पित्तप्रमेहोने पित्तजप्रमेहोंको, जयन्ति नाश करे छे नाश करते हैं ॥२५॥

25. The purificatory procedure, vomition and lightening therapy administered at appropriate times cure the urinary anomalies of the kapha type; and purgation, impletion and sedation procedures cure anomalies of the pitta type.

दार्वीं सुराह्वां त्रिफलां समुस्तां
कषायमुत्क्वाथ्य पिबेत् प्रमेही ।
क्षौद्रेण युक्तामथवा हरिद्रां
पिबेद्रसेनामलकीफलानाम् ॥२६॥

२४. गोहंसपृषच्छकृतानाम्—गोधेनुकसंभृतानाम् (ग. ह. ड.)
,, ,, —गोकूकसंभृतानाम् (प.)
,, ,, —गोहन्तकसंभृतानाम् (प.)

२५. विरेकः—विरेकाः (ग.)
,, ,, —विकारान् (प.)

प्रमेही प्रमेहना रोगीओ प्रमेहका रोगी, दार्वीम् दार्वी दार्वी, सुराह्वाम् देवदार देवदारु, समुस्ताम् तथा मुस्तसहित तथा मुस्तसमेत, त्रिफलाम् त्रिफळा एओनो त्रिफला इनका, उत्क्वाथ्य क्वाथ करीने काथ करके, कषायम् ते क्वाथ उस क्वाथ, पिबेत् पीवो पीवे, अथवा अथवा अथवा, क्षौद्रेण मधथी मधुसे, युक्ताम् युक्त युक्त हरिद्राम् हळदर हल्दीको, आमलकी- आमळांनां आंवलेके, फलानाम् फळना फलोंके, रसेन रसनी साथे रसके साथ, पिबेत् पीवी पीवे ॥ २६ ॥

26. The patient suffering from urinary disorder may take the decoction of indian berberry deodar, the three myrobalans and nut-grass; or he may take powdered turmeric with honey and the juice of emblic myrobalan.

हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्रं
पाठाविडङ्गार्जुनधन्वनाश्च ।
उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं
कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥२७॥
दार्वी विडङ्गं खदिरो धवश्च
सुराह्वकुष्ठागुरुचन्दनानि ।
दार्व्यग्निमन्थौ त्रिफला सपाठा
पाठा च मूर्वा च तथा श्वदंष्ट्रा ॥२८॥
यवान्युशीराण्यभयागुडूची-
चव्याभयाचित्रकसप्तपर्णाः ।
पादैः कषायाः कफमेहिनां ते
दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥२९॥

हरीतकी- हरडे हरड, कट्फल- कायफळ कायफल, मुस्त- मोथ मुस्त, लोध्रम् तथा लोधरनो क्वाथ तथा लोधका काथ, पाठा- काळीपाठ पाढी, विडङ्ग- वावडिंग वायविडङ्ग, अर्जुन- अर्जुन कौहे, धन्वनाः च तथा धामणनो क्वाथ तथा धामिनका काथ, उभे बे जातनी दोनों प्रकारकी हरिद्रे हळदर हल्दी, तगरम् तगर तगर, विडङ्ग तथा वावडिंगनो क्वाथ तथा वायविडङ्गका काथ, कदम्ब- कदंब कदम्ब शाल- शाल शाल, अर्जुन- अर्जुन कौहे दीप्यकाः च तथा अजमानो क्वाथ तथा अजवायनका काथ, दार्वी दारुहळदर दार्वी विडङ्गम् वावडिंग वायविडङ्ग, खदिरः खेर खैर, धवः तथा धावडानो क्वाथ तथा धायका काथ सुराह्व- देवदार देवदार, कुष्ठ- कठ कुठ, अगुरु- अगर अगर चन्दनानि तथा चन्दननो क्वाथ तथा चन्दनका काथ, दार्वी- दार्वी दार्वी, अग्निमन्थौ अरणी अरणी सपाठा तथा काळीपाठसहित तथा पाढीसमेत, त्रिफला त्रिफळानो क्वाथ त्रिफलाका काथ, पाठा च काळीपाठ पाढी, मूर्वा च मुर्वा मूर्वा, तथा तथा तथा, श्वदंष्ट्रा गोखरुनो क्वाथ गोखरूका काथ, यवानी- यवानी यवानी, उशीराणि वीरणनो वाळो खस, अभया- हरडे हरड, गुडूची- तथा गळोनो क्वाथ तथा गिलोयका काथ, चव्य- चव्य चव्य अभया- हरडे हरड, चित्रक- चित्रो चित्ते, सप्तपर्णाः तथा सातविणनो क्वाथ तथा सतवनका काथ, ते ए दस दश दस, कषायाः क्वाथोने काथको, मधु- मधनी साथे मधुके साथ, संप्रयुक्ताः भेळवी मिलाकर, कफमेहिनाम् कफ प्रमेही- ओने माटे प्रयोग करवातुं कफप्रमेहियोंके लिए प्रयोग करनेको, पादैः श्लोकना एक एक चरण वडे श्लोकके एक एक पादसे, उपदिष्टाः कहेल मां आव्युं छे कहा गया है ॥ २७-२९ ॥

27-29. (1) Chebulic myrobalan, box myrtle and lodh; (2) Patha embelia bark of arjun and common indian linden; (3) turmeric indian berberry, valerian, hardwick and embelia; (4) bark of kadamba, common saul, arjuna and bishop's weed; (5) indian berberry, embelia, bark of catechu and crane tree; (6) deodar, costus, eagle wood and sandal-wood; (7) indian berberry, wind killer, three myrobalans and patha; (8) patha, trilobed virgin's bower;

२८. दार्वी–चव्य (प.)
,, तथा श्वदंष्ट्रा–त्रिकण्टकं च (ग.)
,, ,, –तृणकण्टकं च (प.)
,, चव्याभया–जम्ब्वाभया (प.)

and small caltrops; (9) bishop's weed, cuscus grass, chebulic myrobalans, and guduch; (10) piper chaba, chebulic myrobalan, white-flowered leadwort, dita bark; thus we have described in the foregoing ten verses ten formulas of decoction to be taken with honey by persons suffering from urinary anomalies due to kapha.

पित्तमेहेषु कतिपययोगाः —

उशीरलोध्राञ्जनचन्दनाना-
मुशीरमुस्तामलकाभयानाम् ।
पटोलनिम्बामलकामृतानां
मुस्ताभयापद्मकवृक्षकाणाम् ॥३०॥
लोध्राम्बुकालीयकधातकीनां
निम्बार्जुनाम्रातनिशोत्पलानाम् ।
शिरीषसर्जार्जुनकेशराणां
प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥३१॥
अश्वत्थपाठासनवेतसानां
कटङ्कटेर्युत्पलमुस्तकानाम् ।
पैत्तेषु मेहेषु दश प्रदिष्टाः
पादैः कषाया मधुसंप्रयुक्ताः ॥३२॥

उशीर- वीरणुनो वाळो खस, लोध्र लोधर लोध, अञ्जन- अर्जुन कौहे, चन्दनानाम् तथा चन्दननो क्वाथ और चन्दनका क्वाथ, उशीर- वीरणुनो वाळो खस, मुस्ता- मुस्त मुस्त, आमलक- आमळां आंवले, अभयानाम् तथा हरडेनो क्वाथ तथा हरडका क्वाथ, पटोल- परवळ परवल, निम्ब- लींमडो नीम, आमलक- आमळां आंवले, अमृतानाम् तथा गळोनो क्वाथ तथा गिलोयका क्वाथ, मुस्ता मुस्त मुस्त, अभया- हरडे हरड, पद्मक- पद्मक पद्माख, वृक्षकाणाम् अने कडानो क्वाथ और कुडेका क्वाथ, लोध्र- लोधर लोध, अम्बु- वाळो सुगन्धवाले, कालीयक- पीळा चन्दन पीले चन्दन, धातकीनाम् तथा धावडीनां फूलनो क्वाथ तथा धायके फूलका क्वाथ, निम्ब- लीमडो नीम, अर्जुन- अर्जुन कौहे, आम्रात- अंबाडो अम्बाडे, निशा- हळदर हल्दी, उत्पलानाम् तथा नीलकमळनो क्वाथ तथा नीलोफरका क्वाथ, शिरीष- सरसडो शिरीष, सर्ज- सर्ज सर्ज, अर्जुन- अर्जुन कौहे, केशराणाम् तथा लाल नागकेसरनो क्वाथ तथा रक्त नागकेसरका क्वाथ, प्रियङ्गु- घउंला प्रियङ्गु, पद्म- कमळ कमल, उत्पल- नीलकमळ नीलोफर, किंशुकानाम् तथा खाखरानो क्वाथ तथा ढाकका क्वाथ, अश्वत्थ- पीपळो पीपल, पाठा- पाठा पाढी, असन- असन खाज, वेतसानाम् तथा वेतसनो क्वाथ तथा वेतसका क्वाथ, कटङ्कटेरी- दारुहळदर दारुहल्दी, उत्पल- नीलकमळ नीलोफर, मुस्तकानाम् तथा मुस्तनो क्वाथ तथा मुस्तका क्वाथ, दश ए दश उन दस, कषायाः क्वाथोने क्वाथोंको, मधु- मधनी साथे मधुके साथ, संप्रयुक्ताः भेळवी मिलाकर, पैत्तेषु पित्तजन्य पित्तजन्य, मेहेषु प्रमेहोमां प्रयोग करवानुं प्रमेहोंमें प्रयोग करनेको, पादैः श्लोकना एक एक चरण वडे श्लोकके एक एक पादसे, प्रदिष्टाः कहेवामां आव्युं छे कहा गया है ॥३०-३२॥

30. (1) Cuscus grass, lodh, extract of indian berberry and red sandal wood; (2) cuscus grass, nut grass, emblic and chebulic myrobalans; (3) bitter snake gourd, neem bark, emblic myrobalan and guduch; (4) nut-grass, chebulic myroblan, bark of himalayan cherry and kurchi; (5) lodh, fragrant sticky mallow, yellow sandal wood, fulsee flowers; (6) bark of neem, arjun, indian hog plum, turmeric and blue lily; (7) bark of siris, common saul, arjuna and fragrant poon, (8)

३०. अञ्जन–अर्जुन (द.)
,, मुस्तामलकाभयानाम्–लोध्राञ्जनचंदनानाम् (प.)
,, ,, –मुस्तामलकामृतानाम् (प.)
३१. निम्बार्जुनाम्रातनिशोत्पलानाम्–निम्बार्जुनानां तिनिशोत्पलानाम् (प.)
३२. अश्वत्थपाठासनवेतसानां–अश्वत्थबासासनवेतसानां (ब.)
,, दश प्रदिष्टाः–दशैव दृष्टाः (त)

perfumed cherry, lotus, blue water lily and palas, (9) bark of holy fig and patha, spinous kino and country willow, (10) indian berberry, blue lily and nut grass; the foregoing ten formulas of decoction to be taken with honey, one formula being described in each quarter of a verse, are indicated in persons suffering from urinary anomalies due to pitta.

सर्वेषु मेहेषु मतौ तु पूर्वौ
कषाययोगौ विहितास्तु सर्वे ।
मन्थस्य पाने यवभावनायां
स्युर्भोजने पानविधौ पृथक् च ॥३३॥

पूर्वौ પ્રથમના प्रथमके, कषाययोगौ બે કષાય-યોગોનો दो कषाययोगोंका, तु તો तु, सर्वेषु સર્વ सब, मेहेषु પ્રમેહમાં मेहोंमें, मतौ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે स्वीकार किया जाता है, सर्वे ઉપર કહેલા સઘળા (બાવીસ) કષાયયોગો उपर्युक्त सब (बाईस) कषाययोग तु તો तो पृथक् પૃથક્ પૃથક્ पृथक् पृथक्, मन्थस्य મન્થના मन्थके, पाने પાનમાં पानमें, यवभावनायाम् જવને ભાવના આપવામાં जौको भावना देनेमें, भोजने ભોજનમાં भोजनमें, पानविधौ અને પાનવિધિમાં और पानविधिमें, विहिताः स्युः પ્રયુક્ત કરવામાં આવે છે प्रयुक्त किये जाते हैं ॥ ३३ ॥

33. The first two prescriptions of decoctives are indicated in all kinds of urinary disorders; while all decoctives may be used severally as indicated, in preparations of demulcent drinks, in impregnation of barley and in articles of food and drink.

वातमेहचिकित्सा—

सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव
देयानि मेहेष्वनिलात्मकेषु ।
मेदः कफश्चैव कषाययोगैः
स्नेहैश्च वायुः शममेति तेषाम् ॥३४॥

अनिलात्मकेषु વાતજન્ય वातजन्य, मेहेषु પ્રમેહોમાં प्रमेहोंमें, सिद्धानि સિદ્ધ કરેલાં सिद्ध, तैलानि તેલ तैल, घृतानि च एव તથા ઘૃતો તથા घृत, देयानि આપવાં देवे, तेषाम् તે વાતજન્ય પ્રમેહવાળાઓના उन वातजन्य प्रमेहवालोंके, मेदः મેદ मेद, कफः તથા કફ तथा कफ कषाययोगैः કષાયના યોગોથી कषायके योगोंसे, शमम् एति શાંત થાય છે शान्त होते हैं, वायुः च અને વાયુ और वायु, स्नेहैः સ્નેહોથી શાંત થાય છે स्नेहोंसे शान्त होता है ॥ ३४ ॥

34. If the urinary disorder originates from the discordance of vata, the oils and ghees prepared from these decoctives are to be given; the morbidity pertaining to fat and kapha is quieted by decoctions; while vata is quieted by unctuous substances.

द्वन्द्वजसान्निपातिकमेहचिकित्सा —

कम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि
बैभीतरौहीतककौटजानि ।
कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि
क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥३५॥

कफ- કફ कफ, पित्त- અને પિત્ત और पित्त, मेही પ્રમેહના રોગીએ प्रमेही, कम्पिल्ल- કપીલો रोरी, सप्तच्छद- સાતવિણની છાલ सतवनकी छाल, शालजानि શાલનાં ફૂલો शालके फूल, बैभीत- બહેડાં बहेडे, रौहीतक- રોહીતકની છાલ रोहेडेकी छाल, कौटजानि કડાની છાલ कुडेकी छाल, कपित्थ- અને કોઠનાં और कैथके, पुष्पाणि च ફૂલો फूल, चूर्णितानि એઓનું ચૂર્ણ કરીને इनका चूर्ण करके, क्षौद्रेण મધની સાથે मधुके साथ, लिह्यात् ચાટવું चाटे ॥ ३५ ॥

३३. मतौ–हितौ (च. द.)

३४. देयानि–योज्यानि (ग. च. ष.)

35. The person suffering from urinary disorders of the kapha and pitta types may lick the powders of the following drugs with honey— (1) kamala, bark of dita and flowers of common saul; (2) beleric myrobalan, white cedar and kurchi bark; (3) and the flowers of wood apple.

पिबेद्रसेनामलकस्य चापि
कल्कीकृतान्यक्षसमानि काले ।
जीर्णे च भुञ्जीत पुराणमन्नं
मेही रसैर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः ॥३६॥

अक्षसमानि એક કર્ષ પ્રમાણમાં एक कर्ष प्रमाणमें, कल्कीकृतानि च अपि કલ્ક કરેલાં તેઓને પણ कल्क किये गये उनको भी, आमलकस्य આમળાંના आंवलेके, रसेन રસ સાથે रससे, काले યોગ્ય સમયે योग्य कालमें, पिबेत् પીવાં पीवे, जीर्णे च પચી જાય ત્યારે जीर्ण होनेपर, मेही પ્રમેહના રોગીએ प्रमेहरोगी, पुराणम् જૂના पुराना, अन्नम् અનાજનું अन्न, मनोज्ञैः મનગમતા मनके प्रिय, जाङ्गलजैः જાંગલ પશુપક્ષીઓનાં जाङ्गल पशुपक्षियोंके, रसैः માંસરસો સાથે मांसरसोंके साथ, भुञ्जीत ભક્ષણ કરવું खावे ॥ ३६ ॥

36. These reduced to paste should be taken with the juice of emblic myrobalan in the dose of one tola at the prescribed time and when this is digested, the patient should take a meal of old grains with agreeable meat-juice of jangala animals.

दृष्ट्वाऽनुबन्धं पवनात् कफस्य
पित्तस्य वा स्नेहविधिर्विकल्प्यः ।
तैलं कफे स्यात् स्वकषायसिद्धं
पित्ते घृतं पित्तहरैः कषायैः ॥३७॥

कफस्य કફનો कफका, पित्तस्य वा અથવા પિત્તનો या पित्तका, पवनात् વાયુની સાથે वायुसे, अनुबन्धम् અનુબન્ધ अनुबन्ध, दृष्ट्वा જાણીને देखकर, स्नेहविधिः સ્નેહવિધિની स्नेहविधिकी, विकल्प्यः કલ્પના કરવી कल्पना करे, कफे કફમાં कफमें, स्वकषाय- પોતાના (કફહર) કષાયથી अपने (कफहर) कषायसे, सिद्धम् સિદ્ધ सिद्ध, तैलम् તેલ तैल, स्यात् આપવું देवे, पित्ते અને પિત્તમાં और पित्तमें, पित्तहरैः પિત્તને હરનાર पित्तहर, कषायैः કષાયોથી સિદ્ધ कषायोंसे सिद्ध, घृतम् ઘૃત આપવું घृत देवे ॥ ३७ ॥

37. On ascertaining whether it is in the wake of kapha or of pitta that vata has appeared as a sequel, the physician has to make the proper choice as regards the unctuous adjuvant to be used; in the case of kapha, oil prepared with decoctions alleviative of the kapha type of urinary disorders is to be used, while in the case of pitta, ghee prepared with decoctions alleviative of pitta is indicated.

त्रिकण्टकाद्यं तैलं घृतं यमकं च—

त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमवल्कै-
र्भल्लातकैः सातिविषैः सलोध्रैः ।
वचापटोलार्जुननिम्बमुस्तै-
र्हरिद्रया पद्मकदीप्यकैश्च ॥३८॥

मञ्जिष्ठया चागुरुचन्दनैश्च
सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु ।
मेहेषु तैलं विपचेद्, घृतं तु
पैत्तेषु, मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ॥३९॥

कफवातजेषु કફજન્ય તથા વાતજન્ય कफजन्य तथा वातजन्य, मेहेषु પ્રમેહોમાં પ્રયોગ કરવા માટે प्रमेहोंमें प्रयोग करनेके लिए, त्रिकण्टक- ગોખરુ गोखरू, अश्मन्तक આસોંતરો आपटा, सोमवल्कैः સફેદ ખેર खैर, भल्लातकैः ભિલામા भिलावा, सातिविषैः અતિ

३६. चापि–वापि (ख.)
३७. पवनात्–पवनम् (फ.)
" विकल्प्यः–विकल्पाः (च)

३८. वचापटोल–पाठापटोल (च. द. ध.)

વિષની કળી સહિત अतीससमेत, सलोध्रैः અને લોધર સહિત और लोध सहित, वचा- વજ વચ, पटोल- પરવળ परवल, अर्जुन- અર્જુન कौहा, निम्ब- લીમડો नीम, मुस्तैः મુસ્ત मुस्त, हरिद्रया હળદર हल्दी, पद्मक- પદ્મક पद्माख, दीप्यकैः च અજમો अजवायन, मञ्जिष्ठया च મજીઠ मजीठ, अगुरु- અગર अगर, चन्दनैः च ચન્દન चन्दन, सर्वैः એ સર્વેને इन सबको, समस्तैः મેળવીને એઓના કલ્કથી मिलाकर इनके कल्कसे, तैलम् તેલ तैल, विपचेत् પકાવવું पकावे, पैत्तेषु પિત્ત-જન્ય પ્રમેહોમાં પ્રયોગ કરવા માટે पित्तजन्य प्रमेहोंमें प्रयोग करनेके लिए, तु તો तो, घृतम् એઓના કલ્કથી ઘી પકાવવું इनके कल्कसे घृत पकावे, त्रिषु लक्षणेषु અને ત્રણે દોષોનાં લક્ષણોવાળા પ્રમેહોમાં પ્રયોગ કરવા માટે और तीन दोषके लक्षणवाले प्रमेहोंमें प्रयोग करनेके लिए, मिश्रम् ઘી તથા તેલના યમકને પકાવવું घी तथा तैलके यमकको पकावे ॥ ३८-३९ ॥

38-39. Small caltrops, common mountain ebony, white catechu, marking nut, indian atis, lodh, sweet flag, bitter snake gourd, arjun, neem, nut-grass, turmeric, himalayan cherry, bishop's weed, indian madhu, eagle-wood, sandal wood; the oil prepared with each or all of the groups of the above decoctives should be given to the patient affected with kapha associated with vata; ghee prepared similarly should be given to the patient affected with pitta. In the event of tridiscordance a combined preparation of oil and ghee should be given.

फलत्रिकादिक्वाथः—

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां
मुस्तां च निःक्वाथ्य निशां सकल्काम् ।
पिबेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं
सर्वप्रमेहेषु समुद्धतेषु ॥४०॥

समुद्धतेषु વધી ગએલા बढ़े हुए, सर्वप्रमेहेषु સઘળા પ્રમેહોમાં सब प्रमेहोंमें, फलत्रिकम् ત્રિફળા त्रिफला, दारुनिशाम् દારુહળદર दारुहल्दी, विशालाम् ઇન્દ્રવારુણી इन्द्रायन, मुस्ताम् અને મોથનો और मुस्ताका, निःक्वाथ्य ક્વાથ કરી क्वाथ करके, सकल्काम् निशाम् તેમાં હળદરનો કલ્ક નાખી उसमें हल्दीका कल्क डालकर, मधु- મધથી मधुसे, संप्रयुक्तम् યુક્ત युक्त, कषायम् તે કષાય उस कषाय, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ४० ॥

40. Decoction prepared of the three myrobalans, indian berberry, colocynth and nut-grass should be given with the paste of turmeric and honey in all kinds of severe conditions of urinary disorders.

लोध्रासवः—

लोध्रं शटीं पुष्करमूलमेलां
मूर्वां विडङ्गं त्रिफलां यवानीम् ।
चव्यं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां
किराततिक्तं कटुरोहिणीं च ॥४१॥
भार्ङ्गीं नतं चित्रकपिप्पलीनां
मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठम् ।
कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्वां
नखं सपत्रं मरिचं प्लवं च ॥४२॥
द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा
पूते चतुर्भागजलावशेषे ।
रसेऽर्धभागं मधुनः प्रदाय
पक्षं निधेयो घृतभाजनस्थः ॥४३॥

लोध्रम् લોધર लोध, शटीम् પટ્કચૂરો कचूरो, पुष्करमूलम् પોખરમૂળ पोहकरमूल, एलाम् એલચી इलायची, मूर्वाम् મૂર્વા मूर्वा, विडङ्गम् વાવડિંગ वाय-विडंग, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, यवानीम् યવાની

४०. निशां सकल्काम्—निशासवल्कम् (व.)

४१. क्रमुकम्—कुमुदम् (व.)
४३. अर्धभागम्—अष्टभागम् (ग. ढ. य.)

यवानी, चव्यम् ચવ્ય चव्य, प्रियङ्गुम् ઘઉંલા प्रियङ्गु, क्रमुकम् પહાણી લોધર पठाणी लोध, विशालाम् ઇન્દ્રવારુણી इन्द्रायन, किराततिक्तम् કરિયાતું चिरायता, कटुरोहिणीम् च કડુ कुटकी, भार्ङ्गीम् ભારંગી भारङ्गी, नतम् નત नत, सकुष्ठ- કઠ कुठ, अतिविषम् तथा અતિવિષની કળી સહિત तथा अतीस सहित, सपाठम् તેમજ પાઠા સહિત एवं पाढीसमेत, चित्रक- ચિત્રાનું મૂળ चित्तेका मूल, पिप्पलीनाम् मूलम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पीपलामूल, कलिङ्गकान् ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, केशरम् નાગકેશર रक्त नागकेशर, इन्द्रसाह्वाम् ઇન્દ્રવારુણી इन्द्रायन, सपत्रम् તેજપત્ર સહિત तेजपात समेत, नखम् નખ नख, मरिचम् મરી मरिच, प्लवम् કેવડીમોથ केवटीमोथा, कर्षसमानि પ્રત્યેક એક એક તોલો प्रत्येक एक एक कर्ष, अम्भसः એઓને પાણીના इन्हें जलके, द्रोणे એક દ્રોણમાં एक द्रोणमें, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, चतुर्भाग- ચોથો ભાગ चौथाई, जल- જળ जल, अवशेषे બાકી રહે ત્યારે शेष रहने पर पूते ગાળેલા छाने हुए, रसे તે ક્વાથમાં उस क्वाथमें, मधुनः મધ मधु, अर्धभागम् અર્ધો ભાગ आधा भाग, प्रदाय નાખી દઇને, घृतभाजनस्थः તેને અંદર ઘી ચોપડેલા ઘડામાં उसको घृत लिप्त घडेमें, पक्षम् એક પક્ષ एक पक्ष, निधेयः રાખવું रखना चाहिए ॥ ४१-४३ ॥

41-43. Lodh, long zedoary, orris root, small cardamom, trilobed virgin bower, embelia, three myrobalans, bishop's weed, chaba pepper perfumed cherry, betel nut, colocynth, chiretta, kurroa, beetle killer, valerian hardwick, white-flowered leadwort, roots of long pepper, costus, indian atis, patha, kurchi seeds, fragrant poon, colocynth, nakha, cinnamon leaf, black pepper, rush-nut; take one tola of each of these drugs, and decoct in 1024 tolas of water till it is reduced to one fourth quantity (256 tolas); then filter it and mix with half the quantity of honey (128 tolas) and put it in a vessel well smeard with ghee and keep for a fortnight.

मध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान्
क्षिप्रं निहन्याद् द्विपलप्रयोगात् ।
पाण्ड्वामयार्शांस्यरुचिं ग्रहण्या
दोषं किलासं विविधं च कुष्ठम् । ४४॥
इति मध्वासवः ।

अयम् આ यह, मध्वासवः મધ્વાસવ मध्वासव, द्विपल- બે પલ માત્રામાં दो पल प्रमाणमें, प्रयोगात् પ્રયોગ કરવાથી प्रयोग करनेसे, कफपित्तमेहान् કફ પિત્ત-પ્રમેહો कफपित्तप्रमेहों, पाण्ड्वामय- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, अर्शांसि અર્શ अर्श, अरुचिम् અરુચિ अरुचि, ग्रहण्याः ગ્રહણીના ग्रहणीके, दोषम् દોષ दोष, किलासम् કિલાસ किलास, विविधम् અને જુદા જુદા પ્રકારના और विविध, कुष्ठम् च કુષ્ઠનો कुष्ठका, क्षिप्रम् શીઘ્ર शीघ्र, निहन्यात् નાશ કરે છે नाश करता है ॥ ४४ ॥ इति યહ मध्वासवः મધ્વાસવ છે मध्वासव है।

44 Course of this medicated honey wine of the dose of eight tolas soon cures urinary disorders of kapha and pitta types; it also cures anemia, piles, anorexia, assimilation disorders, epilepsy and various kinds of skin diseases. Thus has been described the medicated honey wine.

क्वाथः स एवाष्टपलं च दन्त्या
भल्लातकानां च चतुष्पलं स्यात्
त्रिलोपला त्वष्टपला विशेषः
क्षौद्रं च तावत् पृथगासवौ तौ ॥४५॥

सः एव તે જ (લોધ્રાસવમાં કહેલો) वही (लोध्रासवोक्त), क्वाथः ક્વાથ क्वाथ, दन्त्याः च અને દંતીના મૂળ दन्तीमूलका, अष्टपलम् આઠ પલ પૂર્ણ

४४. मध्वासवोऽयं–लोध्रासवोऽयं (ब. च. ब. च. प.)
, इति मध्वासवः–इति लोध्रासवः (क. ब. च. ब.)

आठपल चूर्ण, अष्टपला- તેમાં આઠ પલ उसमें आठपल, सितोपला तु સાકર मिसरी, तावत् तथा ક્વાથથી અરધું तथा क्वथसे आधा, क्षौद्रम् च મધ मधु, विशेषः એઓને વધારામાં મેળવી દંત્યાસવ કરવામાં આવે છે इनको विशेषतः मिलाकर दन्त्यासव किया जाता है, भल्लातकानाम् તેમજ તે ક્વાથ અને ભિલામાં वैसे ही वही क्वाथ और भिलावेके, चतुष्पलम् स्यात् ચાર પલ ચૂર્ણ તેમાં આઠ પલ સાકર તથા ક્વાથથી અરધું મધ એ વધારામાં મેળવી ભલ્લાતકાસવ કરવામાં આવે છે चार पल चूर्ण उसमें मिसरी तथा क्वथसे आधा मधु इनको विशेषतः मिलाकर भल्लातकासव किया जाता है, तौ આ પ્રમાણે તે બન્ને इस तरह वे दोनों, पृथक् ભિન્ન ભિન્ન भिन्न भिन्न, आसवौ આસવો છે आसवों हैं ॥ ४५ ॥

45. Taking the above described decoction of lodh and mixing it with 32 tolas of red physic nut, 32 tolas of sugar-candy and equal quantity of honey; similarly taking the above described decoction and adding 16 tolas of marking nut, 32 tolas of sugar-candy and equal quantity of honey, make two separate medicated wines.

प्रमेहिणामनुपानानि—

सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा
मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।
सीधुं पिबेद्वा निगदं प्रमेही
माध्वीकमग्र्यं चिरसंस्थितं वा ॥४६॥

प्रमेही પ્રમેહના રોગીએ प्रमेही, सारोदकम् वा સારોદક सारोदक, अथ कुशोदकम् અથવા કુશોદક या कुशोदक, मधूदकम् वा અથવા મધૂદક या मधूदक, त्रिफला-रसम् वा અથવા ત્રિફલાનો ક્વાથ या त्रिफलाका क्वाथ, निगदम् અથવા દોષ રહિત या अदुष्ट, सीधुम् वा सीधु सीधु, चिरसंस्थितम् અથવા ઘણા વખતનું જૂનું या पुराना, अग्र्यम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, माध्वीकम् वा માધ્વીક माध्वीक, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ४६ ॥

46. The patient may drink either water prepared with catechu or small sacrificial grass, or honey-water, or the decoction of the three myrobalans, or mild sidhu wine or good grape-wine of the first quality and of a ripe vintage.

संतर्पणोत्थप्रमेहचिकित्सा—

मांसानि शूल्यानि मृगद्विजानां
खादेद्यवानां विविधांश्च भक्ष्यान् ।
संशोधनारिष्टकषायलेहैः
संतर्पणोत्थाञ् शमयेत् प्रमेहान् ॥४७॥

मृगद्विजानाम् પશુ તથા પક્ષીઓનાં मृग और पक्षियोंके, शूल्यानि સળિયામાં પરોવીને પકાવેલાં शलाका पर चढ़ाकर पकाये हुए, मांसानि માંસ मांस, यवानाम् तथा જવના तथा जौके, विविधान् જુદા જુદા પ્રકારના विविध प्रकारके, भक्ष्यान् च ભક્ષ્ય પદાર્થોનું भक्ष्य, खादेत् ભક્ષણ કરવું खावे, संशोधन- वैद्ये સંશોધન वैद्य संशोधन, अरिष्ट- અરિષ્ટ अरिष्ट, कषाय- કષાય कषाय, लेहैः તેમજ અવલેહો વડે एवं लेहोंसे, संतर्पणोत्थान् સંતર્પણથી થયેલા संतर्पणसे उत्पन्न, प्रमेहान् પ્રમેહોને प्रमेहोंको, शमयेत् શાન્ત કરવા शान्त करे ॥ ४७ ॥

47. He may eat the flesh of beasts and birds roasted on a spit or the various preparations of barley. The physician may relieve the urinary disorders caused by over-impletion by purificatory procedure, medicated wines, decoctives and linctures.

४६. कुशोदकम्–तुषोदकम् (प.)
,, मधूदकं वा –मधूकमाध्वीं (ग.)

४७. संतर्पणोत्थाञ्–सन्तर्पणजः (ड.)
,, अस्याग्रे श्लोकः–स्थाने च पूर्वे प्रवरासवाना-
मशीतिरुक्ता चतुरुत्तरा या ।
विभज्य तां चापि पिबेत्प्रमेही
शुद्धामयो दोषमवेक्ष्य काले (प.)

भृष्टान् यवान् भक्षयतः प्रयोगा-
च्छुष्कांश्च सक्तून्न भवन्ति मेहाः ।
श्वित्रं च कृच्छ्रं कफजं च कुष्ठं
तथैव मुद्गामलकप्रयोगात् ॥४८॥

भृष्टान् शेकेला भूने, यवान् जवने जौ, शुष्कान् अने सूका और सूखे, सक्तून् च सकतुओना सक्तुओंको, तथा एव तेमज एवं, मुद्ग- मग मूंग, आमलक- तथा आमळांना और आंवलोंके, प्रयोगान् आहारोनुं आहारोंको, प्रयोगात् नित्य नित्य, भक्षयतः भक्षण करनारने सेवन करनेवालेको, मेहाः प्रमेहो मेह, श्वित्रम् श्वित्र श्वित्र, कृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, कफजम् अने कफजन्य और कफज, कुष्ठम् च कुष्ठ कुष्ठ, न भवन्ति थतां नथी नहीं होते ॥ ४८ ॥

48. If a man uses habitually roasted barley, dry-baked barley powder, green gram and emblic myrobalan, he does not get urinary disorders, leucoderma, dysuria, and dermatosis born of kapha.

संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा
मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।
विरूक्षणार्थं कफपित्तजेषु
सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ॥४९॥

संतर्पणोत्थेषु संतर्पणथी उत्पन्न थयेल संतर्पण-जनित, गदेषु रोगोमां रोगोंमें, मेदस्विनाम् अने मेदवाळा पुरुषोनी और मेदस्वी पुरुषोंके, विरूक्षणार्थम् रुक्षता करवा माटे विरूक्षणके लिए, ये च सिद्धाः जे सिद्ध जो सिद्ध, योगाः योगो योग, मया मैं मैंने, उपदिष्टाः कह्या छे कहे हैं, ते तेओना वे, कफपित्तजेषु कफज तथा पित्तज कफज तथा पित्तज, प्रमेहेषु प्रमेहोमां प्रमेहोंमें, अपि पण भी, प्रयोज्याः प्रयोग कराववो जोईए प्रयोग कराने चाहिए ॥ ४९ ॥

49. The tried remedies described by me for the reduction of the adipose element or in the treatment of disorders caused by impletion, may also be used in the treatment of urinary disorders born of kapha and pitta.

व्यायामयोगैर्विविधैः प्रगाढै-
रुद्वर्तनैः स्नानजलावसेकैः ।
सेव्यत्वगेलागुरुचन्दनाद्यै-
र्विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः ॥५०॥

विविधैः अनेक प्रकारना विविध, व्यायाम- व्यायामना व्यायामके, योगैः प्रयोगथी प्रयोगोंसे, प्रगाढैः जोरथी करवामां आवतां बलपूर्वक किये जाते, उद्वर्तनैः उद्वर्तन उद्वर्तनोंसे, स्नान- स्नान स्नान, जलावसेकैः तथा जळना परिषेचनथी तथा जलावसेचनसे, सेव्य- अने वाळा और उशीर, त्वक्- तज दालचीनी, एला- एलची इलायची, अगुरु- अगर अगर, चन्दनाद्यैः तथा चन्दन वगेरेना तथा चन्दनादिके, विलेपनैः च लेपथी विलेपनोंसे, मेहाः प्रमेहो प्रमेह, आशु शीघ्र शीघ्र, न सन्ति नाश पामे छे नष्ट होते हैं ॥ ५० ॥

50. Urinary disorders yield readily to the various courses of exercise, to intense friction massage, to bath, affusions and applications with fragrant sticky mallow, cardamom, eagle-wood and sandal-wood.

प्रमेहेऽपतर्पणम्—

क्लेदश्च मेदश्च कफश्च वृद्धः
प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।
वैद्येन पूर्वं कफपित्तजेषु
मेहेषु कार्याण्यपतर्पणानि ॥ ५१ ॥

४८. शुष्कांश्च सक्तून्न भवन्ति मेहाः – विलेपनैश्च प्रशमन्ति मेहाः (फ.)

५०. विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः – विलेपनैश्च प्रशमन्ति मेहाः (च. ब.)

,, स्नानजलावसेकैः – सारजलावसेकैः (प.)

५१. प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य–नाशं प्रयाति प्रसमीक्ष्य (ख. ग.)

वृद्धः वधेला बढ़े हुए, क्लेदः च क्लेद क्ले :, मे : च ।द मेद, कफः च तथा कफ तथा कफ, प्र ेह- हे :ः प्रमे ना हेतुओ छे प्रमेहके हेतु हैं, तस्मा ्र ते ी इस लिए, प्रसमीक्ष्य समजीने समझकर, क पित्तं पु कफ ्तजन्य कफपित्तज, मेहेषु प्रमेहमां मेहों ।, वै न वैद्य ैद्यको, पूर्वम् पहेलां पहिले, अपतर्पणानि ः पतर्प णु अपत र्पण, कार्याणि करवुं करना चाहिए ॥ ५१ ।

51. The physician, knowin ; th it th increase of body-fluid, ; dipo e tis ue and kapha is the cause f u:i- na y disorders, should adminis er t e pr cedure of depletion at the ve y ou set in the treatment of rina y di orders caused by kapha an pit a.

वातं णमेहचिकित्सा—

> या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता
> वातोल्बणानां विहिता क्रिया ा ।
> वायुर्हि मेहेष्वतिकर्शितानां
> कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चि न्ता ॥ ५२॥

वातमेहान् वातप्रमेहो वातप्रमेहोंके, प्रति प्रत्ये नी लिए या क्रिया जे चिकित्सा जो चिकित्सा, पू म् पहे ां पूर्व उक्ता कही छे कही है, सा ते वह, वात ल्बणान म् वात ल्बण प्रमेहोनी पण वातोल्बण प्रमेहोंके लिए ी, विहि ता कहेली छे विहित है, हि कारणके क्यों कि मेहे प्रमेहोमां मेहोंमें, अतिकर्शितानाम् ति श मनु ष्योने अतिकृश हुए मनुष्योंकी, वायुः ायु वायु, कुप् ति कुपित थाय छे कुपित होती है, असाध्या न् असा ध्यना असाध्यके, प्रति विषयमां लिए ते चि ता वि ार विचार, न अस्ति करवामां आवतो थी हीं किय जाता ॥ ५२ ॥

52. Treatment that has be n pr viously prescribed in the rina y di orders of vata type i a so in icated in urinary disorder w h pr voked vata as complication. t is in the extremely debilitated sub ects of urinary disorders that vata becomes provoked and it is needless to worry about irremediable conditions.

प्रमेहनिदानसेवननिषेधः —

> यैर्हेतुभिर्ये प्रभवन्ति मेहा-
> स्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेव्याः ।
> हेतोरसेवा विहिता यथैव
> जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥५३॥

यैः जे जिन, हेतुभिः कारणोथी कारणोंसे, ये मेहाः जे प्रमेहो जो प्रमेह, प्रभवन्ति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, तेषु ते उन, प्रमेहेषु प्रमेहोमां प्रमेहोंमें, ते तेओनुं वे, न निषेव्याः सेवन न करवुं सेवनीय नहीं है, यथा एव जेम जैसे ही, हेतोः हेतुनुं हेतुओंका, असेवा असेवन त्याग, विहिता रोगथी बचवा माटे कह्युं छे रोगसे बचनेके लिए कहा है, जातस्य तेम ते उत्पन्न थयेल वैसे ही कह उत्पन्न हुए, रोगस्य रोगनी रोगकी, चिकित्सा चिकित्सा पण चिकित्सा भी, भवेत् थाय छे होती है ॥ ५३ ॥

53. Those which have been identified as causative factors in a given case of urinary disorder should be avoided in that particular case. Just as the avoidance of morbific factors ensures the prevention of disease, so also it constitutes the cure of disease which has already arisen.

प्रमेहरक्तपित्तयोर्विशेषनिर्णयः —

> हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं
> विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः ।
> यो मूत्रयेत्तं न वदेत् प्रमेहं
> रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥५४॥

प्रमेहस्य प्रमेहनां प्रमेहके, पूर्वरूपैः हि पूर्वरूप पूर्वरूपोंके, विना विना बिना ही, यः जे जो पुरुष, हारिद्रवर्णम् हळदरना रंग जेवो हलदुवर्ण, रुधिरम् तथा लाल तथा रक्तवर्ण, मूत्रम् पेशाब मूत्रका, मूत्रयेत्

करतो होय त्याग करे, तम् तेने उसको, प्रमेहम् प्रमेह प्रमेह, न वदेत् न कहेवो न कहे, स हि ते तो वह तो, रक्तस्य पित्तस्य रक्तपित्तनो रक्तपित्तका, प्रकोपः प्रकोप छे प्रकोप है ॥ ५४ ॥

54. In a case where a patient passes yellow or red-coloured urine, without showing the premonitory symptoms of urinary disorder, the morbid condition should not be diagnosed as a case of urinary disorder, for it is really a condition of hemothermia.

मधुमेहस्य विशेषनिर्णयः —

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
मधूपमं स्याद् द्विविधो विचारः ।
क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकः स्यात्
संतर्पणाद्वा कफसंभवः स्यात् ॥५५॥

प्रमेहम् प्रमेहने प्रमेहको, मधुरम् मधुर मधुर, सपिच्छम् पिच्छिल पिच्छायुक्त, मधूपमम् अने मधना जेवो और मधुके सदृश, दृष्ट्वा जोईने देखकर, द्विविधः बे प्रकारनो दो प्रकारका, विचारः विचार विचार, स्यात् थाय छे होता है, दोषेषु क्षीणेषु दोषो क्षीण थतां दोषोंके क्षीण होने पर, अनिलात्मकः प्रमेह वातात्मक प्रमेह वातात्मक, स्यात् होई शके छे हो सकता है, संतर्पणात् वा अथवा संतर्पणथी या संतर्पणके कारण, कफसंभवः कफजन्य कफजनित, स्यात् होई शके छे हो सकता है ॥ ५५ ॥

55. In a case where the urine is found to be sweet, slimy and honey-like, the condition may admit of two different diagnoses. If the body elements are found to be in a depleted condition, the case should be diagnosed as coming under the vata type; if on the contrary, the case reveals a plethoric condition, then it should be diagnosed as belonging to the kapha type.

प्रमेहाणां साध्यासाध्यविचारः —

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः
क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्या न ते, पित्तकृतास्तु याप्याः,
साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम् ॥५६॥

सपूर्वरूपाः पूर्वरूपसहित पूर्वरूपसहित, कफपित्तमेहाः कफपित्तप्रमेहो कफपित्तप्रमेह, क्रमेण तथा क्रमथी और क्रमसे, वातकृताः च वातजन्य वातजनित, ये जे जो, मेहाः प्रमेहो छे मेह हैं, ते साध्याः न तेओ साध्य नथी वे साध्य नहीं हैं, पित्तकृताः तु पित्तजन्य पित्तजनित तो, याप्याः याप्य छे याप्य हैं, यदि परंतु जो परन्तु यदि, मेदः मेद मेद, न प्रदुष्टम् दूषित न होय तो प्रदुष्ट नहीं हो तो, साध्याः तु तेओ साध्य छे वे साध्य हैं ॥ ५६ ॥

56. The kapha and pitta types of urinary disorders if preceded by their respective premonitory symptoms, and those urinary disorders which have gradually culminated into the vata type, are not curable. The urinary disorders due to pitta are generally palliable only; but if the fat element has not been impaired, they admit of cuartive treatment.

कुलजप्रमेहस्यासाध्यत्वम्—

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा
न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।

५५. स्याद् द्विविधो विचारः – स्याद्विविधोपचारः (ख. ङ.)
,, अनिलात्मकः स्यात् – अनिलात्मकाः स्युः (ब.)
,, कफसंभवः स्यात् – कफसंभवाः स्युः (ब.)

५७. मधुमेहिनो वा – मधुमेहिनां वा (प.)
,, ,, – मधुमेहिनां यः (प.)

ये चापि केचित् कुलजा विकारा
भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥५७॥

मधुमेहिनः वा અથવા મધુમેહવાળા પિતાથી अथवा मधुमेहवाले पितासे, जातः જન્મેલો उत्पन्न, प्रमेही પ્રમેહનો રોગી प्रमेही, साध्यः न उक्तः સાધ્ય કહ્યો નથી साध्य नहीं कहा गया है, हि सः बीजदोषात् કારણ કે તે બીજદોષથી થયેલો હોય છે क्योंकि वह बीजदोषके कारण हुआ है, ये च अपि અને જે પણ और भी जो, केचित् કોઈ कोई, विकाराः વિકાર विकार, कुलजाः કુલપરંપરાથી कुलज, भवन्ति થાય છે होते हैं, तान् च તેઓને उन्हें भी, असाध्यान् અસાધ્ય असाध्य, प्रवदन्ति કહે છે कहते हैं ॥ ५७ ॥

57. Persons with congenital urinary disorder or those born of diabetic parents are incurable owing to germoplasmic morbidity. Similarly those affected with hereditary taint are considered incurable.

प्रमेहपिडकाचिकित्सा—

प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ता
रोगाधिकारे पृथगेव सप्त ।
ताः शल्यविद्भिः कुशलैश्चिकित्स्याः
शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ॥५८॥

रोगाधिकारे રોગાધિકારમાં रोगाधिकारमें, मया મેં मैंने, प्रमेहिणाम् પ્રમેહના રોગીઓની प्रमेहियोंकी, याः જે जो, पृथक् एव જુદી જ अलग ही, सप्त સાત सात, पिडकाः પિડકાઓ पिडकायें, उक्ताः કહી છે कही हैं, ताः તેની उनकी, कुशलैः કુશળ कुशल, शल्यविद्भिः શલ્યતન્ત્રના જાણનારાઓએ शल्यतंत्रज्ञों, शस्त्रेण શસ્ત્રથી शस्त्रसे, संशोधन- સંશોધનથી संशोधनसे, रोपणैः च અને રોપણથી और रोपणसे, चिकित्स्याः ચિકિત્સા કરવી જોઈએ चिकित्सा करनी चाहिए ॥ ५८ ॥

58. The seven inflammatory conditions described by me separately in the chapter on nomenclature of diseases (1-17) are to be treated by expert surgeons by operative, antiseptic, cleansing and healing procedures.

५८. प्रमेहिणां–प्रमेहिणः

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः—

हेतुर्दोषो दूष्यं मेहानां साध्यता न रूपं च ।
मेही द्विविधस्त्रिविधं भिषग्जितमतिक्षपणदोषः ॥५९॥
आद्या यवान्नविकृतिर्मन्था मेहापहाः कषायाश्च ।
तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः सिद्धाः ॥६०॥
व्यायामविधिर्विविधः स्नानान्युद्वर्तनानि गन्धाश्च ।
मेहानां प्रशमार्थं चिकित्सिते दिष्टमेतावत् ॥६१॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, मेहानाम् પ્રમેહોના प्रमेहोंके, हेतुः નિદાન निदान, दोषः દોષ दोष, दूष्यम् દૂષ્ય दूष्य, साध्यता न रूपम् च સાધ્યતા, અસાધ્યતા તથા લક્ષણ साध्यता, असाध्यता तथा लक्षण, द्विविधः બે પ્રકારનો दो प्रकारका, मेही પ્રમેહી प्रमेही, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું तीन प्रकारका, भिषग्जितम् ઔષધ औषध, अतिक्षपणदोषः અતિ કર્ષણનો દોષ अति कर्षणका दोष, आद्याः જમવાના भक्षणीय, यवान्नविकृतिः જવના પદાર્થો जौके विकार, मन्थाः મન્થ मन्थ, मेहापहाः મેહને દૂર કરનારા मेहनाशक, कषायाः च કષાયો कषाय, तैल- તેલ तैल, घृत- ઘૃત घृत, लेह- તથા અવલેહના तथा लेहके, योगाः યોગો योग, भक्ष्याः બીજા ભક્ષ્ય પદાર્થો अन्य भक्ष्य पदार्थों, सिद्धाः સિદ્ધ निश्चितफलदायक, प्रवराः ઉત્તમ श्रेष्ठ, आसवाः આસવો आसव, विविधः અનેક પ્રકારની विविध प्रकारकी, व्यायामविधिः વ્યાયામની વિધિ व्यायामकी विधि, स्नानानि સ્નાન स्नान, उद्वर्तनानि

५९. साध्यता न रूपं च–साध्यतामरूपंच (ध.)
,, द्विविधस्त्रिविधं–द्विविधो द्विविधं (ध. फ.)
,, अतिक्षपणदोषः – तल्लक्षणं च (ह. द.)
,, ,, – लक्षणं तस्य (त.)
६१. दिष्टमेतावत्–दृष्टमेतावत् (क. ध.)

ઉદ્વર્તન उद्वर्तन, गन्धाः च અને ગંધદ્રવ્યોનું અનુલેપન और गन्धद्रव्योंका अनुलेपन, एतावत् આટલું इतना, મેહાનાઞ્ પ્રમેહની प्रमेहोंके, प्रशमार्थम् શાંતિ માટે प्रशमनके लिए, चिकित्सिते આ પ્રમેહ-ચિકિત્સિત અધ્યાયમાં इस प्रमेहचिकित्सित अध्यायमें दिष्टम् કહ્યું છે कहा है ॥ ५९-६१ ॥

Here are the recapitulatory verses—

59-61. The causes, the morbid humor, the susceptible body-elements in urinary disorders, their curability, the resemblances of urine, the two types of patients, the three modes of treatment, the disadvantages of over-depletion, the eatables prepared of barley, the demulcent drinks, decoctions curative of urinary disorders, oils, ghees and linctures, articles of diet, the most effective medicated wines, the various courses of exercise, baths, massages, fragrant applications —all these are described for the cure of urinary disorders in the chapter on 'Therapeutics of Urinary Disorders.'

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने प्रमेहचिकित्सितं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, प्रमेहचिकित्सितम् 'પ્રમેહચિકિત્સિત' 'प्रमेहचिकित्सित', नाम નામનો नामका, षष्ठः છઠ્ઠો छट्टा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the sixth chapter entitled 'The therapeutics of the anomalies of the urinary secretion' is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

સાતમો અધ્યાય　अध्याय सातवाँ

Chapter VII

कुष्ठचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, कुष्ठचिकित्सितम् 'કુષ્ઠચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'कुष्ठचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The therapeutics of Dermatosis".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

हेतुं द्रव्यं लिङ्गं कुष्ठानामाश्रयं प्रशमनं च ।
शृण्वग्निवेश ! सम्यग्विशेषतः स्पर्शनघ्नानाम् ॥३॥

अग्निवेश હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश ! विशेषतः વિશેષે કરીને विशेषतः स्पर्शनघ्नानाम् ત્વચાનો નાશ કરનારા त्वचाको नष्ट करनेवाले, कुष्ठानाम् કુષ્ઠોના कुष्ठोंके. हेतुम् કારણ हेतु लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, द्रव्यम् દ્રવ્ય द्रव्य, आश्रयम् આધાર आधार. प्रशमनम् च તથા પ્રશમન और प्रशमन सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरहसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ३ ॥

3. O Agnivesa, listen attentively to an exposition of the causes, the

३. हेतुं द्रव्यं लिङ्गं-हेतुं लिङ्गं विविध (ख. ग.)
„　　„　-हेतुमिर्विविधं (घ)

susceptible body-elements, the symptoms, predominant morbid humors, the resorts and treatment of dermatosis with special reference to conditions where the skin is destroyed.

कुष्ठानां निदानम्—

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम् ॥४॥
व्यायाममतिसंतापमतिभुक्त्वोपसेविनाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥५॥
घर्मश्रमभयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम्
अजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥६॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥७॥
व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् घर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥८॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥९॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ।
न चैकदोषजं किञ्चित् कुष्ठं समुपलभ्यते ॥१०॥

विरोधीनि વિરોધી विरुद्ध, द्रव- દ્રવ द्रव, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, गुरूणि च અને ગુરુ और गुरु, अन्नपानानि અન્નપાનનું अन्नपानको, भजताम् સેવન કરનારાઓના सेवन करनेवालोंके, आगताम् આવવા માટે તૈયાર થયેલી उपस्थित छर्दिम् ઉલટી वमन, अन्यान् તથા બીજા तथा अन्य, वेगान् च વેગોને वेगोंको, प्रतिघ्नताम् રોકનારાઓના रोकनेवालोंके, अतिभुक्त्वा અધિક ભોજન કરીને अति भोजन कर, व्यायामम् વ્યાયામ व्यायाम, अतिसंतापम् તથા અતિ સંતાપનું तथा अत्यन्त संतापका, उपसेविनाम् સેવન કરનારાઓના सेवन करनेवालोंके, क्रमम् ક્રમનો क्रमको, मुक्त्वा ત્યાગ કરીને छोड़ कर, शीत- શીત शीत, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, लङ्घन- લંઘન लङ्घन, आहारान् તથા આહારનું और आहारको, निषेविणाम् સેવન કરનારાઓના सेवन करनेवालोंके, घर्म- ગરમી धूप, श्रम- શ્રમ श्रम, भय- તથા ભયથી और भयसे, आर्तानाम् પીડિત હોઈને पीडित हो कर, द्रुतम् તુરત तुरन्त, शीत- શીતલ शीतल, अम्बु- જળનું जल, सेविनाम् સેવન કરનારાઓના सेवन करनेवालोंके, अजीर्ण- अध्यशिनाम् અજીર્ણ પર ભક્ષણ કરનારાઓના अजीर्ण होने पर भोजन करने वालोंके, पञ्चकर्म-अपचारिणाम् च एव પંચકર્મનો યથાવિધિ પ્રયોગ નહિ કરનારાઓના पंचकर्मका यथाविधि प्रयोग नहीं करनेवालोंके, नव- નવાં नये, अन्न- ધાન્ય अन्न, दधि- દહીં दही, मत्स्य- માછલાં मत्स्य, अतिलवण- અતિ ખારા अत्यन्त लवण, अम्ल- તથા અતિ ખાટા પદાર્થોનું तथा अत्यन्त अम्ल पदार्थोंको, निषेविणाम् સેવન કરનારાઓના सेवन करनेवालोंके, माष- અડદ उड़द, मूलक- મૂળા मूली, पिष्टान्न- પિષ્ટાન્ન पिष्टान्न, तिल- તલ तिल, क्षीर- દૂધ दूध, गुड- અને ગોળનું और गुड़को, अशिनाम् અતિ ભક્ષણ કરનારાઓના अत्यन्त खानेवालोंके, अन्ने અન્નનું अन्नके, अजीर्णे च अपि પાચન ન થયું હોય તોપણ अजीर्ण होने पर भी, व्यवायम् મૈથુન કરનારાઓના मैथुन करनेवालोंके, दिवा તથા દિવસની तथा दिनमें, निद्राम् च નિદ્રા निद्राको, भजताम् કરનારાઓના सेवन करनेवालोंके, विप्रान् બ્રાહ્મણોનું विप्र, गुरून् અને વડિલોનું और गुरुजनोंका, घर्षयताम् અપમાન કરનારાઓના अपमान करनेवालोंके, पापम् તથા પાપ तथा पाप, कर्म च કર્મનું कर्म, कुर्वताम् આચરણ કરનારાઓના करनेवालोंके, वातादयः વાતાદિ वातादि, त्रयः ત્રણે દોષો तीनों दोष, दुष्टाः દૂષિત થઈ दूषित होकर, रक्तम् રક્ત रक्त, मांसम् માંસ मांस, अम्बु च અને જલને और जलको, दूषयन्ति દૂષિત કરે છે दूषित करते हैं, सः તે वह, कुष्ठानाम् કુષ્ઠોના कुष्ठोंके, सप्तकः द्रव्य- संग्रहः સાત દ્રવ્યોના સમુદાયનો સંગ્રહ છે सात द्रव्योंके समुदायका संग्रह हैं, अतः એનાથી इनसे, सप्त च સાત सात, एकादश एव च તથા અગિયાર ग्यारह, कुष्ठानि કુષ્ઠો कुष्ठ, जायन्ते ઉત્પન્ન

५. अतिभुक्त्वोपसेविनाम्—अतिभुक्त्वा निषेविणाम् (क.ख.ग.च.)
७. पिष्टान्न—निष्टान्न (ग.)
८. पापं कर्म च कुर्वताम्—पापं वा कर्म कुर्वताम् (ग.)
१०. अतः—ततः (ग.)

थाय छे उत्पन्न होते हैं, किञ्चित् च કોઈ પણ कोई भी, कुष्ठम् કુષ્ઠ कुष्ठ, एकदोषजम् એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ एकदोषज, न समुपलभ्यते જણાતો નથી नहीं मिलता॥४-१०॥

4-10. The constant use of mutually incompatible eats and drinks or liquid, unctuous and heavy articles of diet, the suppression of the generated urge for vomiting or other calls of nature, indulgence in exercise or exposure to heat after a surfeit-meal, irregular indulgence in cold or hot food or fasting or over-eating, using of cold water suddenly after being afflicted with heat, fatigue or fear, indulgence in pre-digestion meals, wrongful administration of the five purificatory procedures, habitual use of new grain, curds, or fish, excessive use of salt, or acid articles or of black- gram, raddish, pasted articles, til, milk and gur, sex-act, before the ingested food is digested, day sleep, the persecution of wise men and elders and the committing of sinful acts—by these factors all the three humors—vata, pitta and kapha, which have become morbid, vitiate the skin, blood, flesh and the body-fluid. This is the complex of the seven body-elements affected in dermatosis. As a result of such affection, eighteen types of dermatoses are produced. Dermatosis is never the result of the discordance of only a single humor.

कुष्ठानां पूर्वरूपम्—

स्पर्शाज्ञत्वमतिस्वेदो न वा वैवर्ण्यमुन्नतिः।

११. स्पर्शाज्ञत्वमतिस्वेदो–स्पर्शाऽन्यथात्वं स्वेदोऽति (च. पा.)

कोठानां लोमहर्षश्च कण्डूस्तोदः श्रमः क्लमः ॥११॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः।
दाहः सुप्ताङ्गता चेति कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥१२॥

स्पर्शाज्ञत्वम् સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થવું स्पर्शज्ञानका न होना, अतिस्वेदः અધિક પરસેવો अत्यंत स्वेद, न वा અથવા પરસેવાનો અભાવ या स्वेदका अभाव, वैवर्ण्यम् રંગ બદલાવો वैवर्ण्य, कोठानाम् કોઠ कोठोंका, उन्नतिः ઉપડી આવવાં उभर आना, लोमहर्षः રુંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, कण्डूः ખજવાળ खुजली, तोदः પીડા तोद, श्रमः શ્રમ श्रम, क्लमः ક્લમ क्लम, व्रणानाम् વ્રણોમાં व्रणोमें, अधिकम् અધિક अधिक, शूलम् શૂલ शूल, शीघ्रोत्पत्तिः જલદી વ્રણ થઈ આવવાં व्रणोंकी शीघ्र उत्पत्ति, चिरस्थितिः તથા લાંબો વખત રહેવાં और चिरकाल पर्यन्त स्थिति, दाहः બળતરા दाह, सुप्ताङ्गता च અને અંગોમાં સુપ્તિ तथा अंगोमें सुप्ति, इति એ ये, अग्रजम् कुष्ठलक्षणम् કુષ્ઠનાં પૂર્વરૂપ છે कुष्ठोंके पूर्वरूप हैं ॥ ११-१२ ॥

11-12. Anesthesia, hyperhidrosis, anhidrosis, discoloration, eruption of rashes, horripilation, pruritus, pricking pain, fatigue, exhaustion, excessive pain in, rapid formation and chronicity of ulcers, burning sensation, numbness in the limbs—these are the premonitory symptoms of dermatosis.

अष्टादश कुष्ठनामानि—

अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोदुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणकैककुष्ठचर्माख्यकिटिमविपादिकालसकदद्रुचर्मदलपामाविस्फोटकशतारुर्विचर्चिकानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥१३॥

अतः ऊर्ध्वम् હવે પછી अब आगे, कपाल- કપાલ कपाल, उदुम्बर- ઉદુંબર उदुम्बर, मण्डल- મંડલ

१२. दाहः सुप्ताङ्गता चेति–सुप्तत्वमङ्गे दाहश्च (च. ष.)
,, ,, –मूढसुप्ताङ्गता चेति (प.)
१३. चर्माख्य–चर्म (त.)

मण्डल, ऋष्यजिह्व- ઋષ્યજિહ્વ ऋष्यजिह्व, पुण्डरीक- પુંડરીક पुण्डरीक, सिध्म- સિધ્મ सिध्म, काकणक- કાકણક काकणक, एककुष्ठ એકકુષ્ઠ एककुष्ठ, चर्माख्य- ચર્માખ્ય चर्माख्य, किटिम- કિટિમ किटिम, विपादिका- વિપાદિકા विपादिका, अलसक- અલસક अलसक, दद्रु- દદ્રુ दद्रु, चर्मदल- ચર્મદલ चर्मदल, पामा- પામા पामा, विस्फोटक- વિસ્ફોટક विस्फोटक, शतारुः શતારુ शतारु, विचर्चिकानाम् અને વિચર્ચિકા और विचर्चिका, अष्टादशानाम् એ અઢાર इन अठारह, कुष्ठानाम् કુષ્ઠોનાં कुष्ठोंके, लक्षणानि લક્ષણોને लक्षणोंको, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું बतायेंगे ॥ १३ ॥

13. Hereafter, I shall describe the signs and symptoms of the eighteen kinds of dermatosis namely, Kapala, Udumbara, Mandala, Rishyajihva, Pundarika, Sidhma, Kakanaka, Ekakushtha, Charma, Kitima, Vipadika, Alasaka, Dadru, Charmadala, Pama, Visphotaka, Sataru and Vicharchika.

कपालकुष्ठस्य लक्षणम्—

कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥१४॥

यत् જે जो, कृष्णारुण- કાળા લાલ काले लाल, कपालाभम् ઠીબડા જેવો खपड़ेके जैसा, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, परुषम् કઠોર परुष, तनु પાતળો तनु, तोदबहुलम् બહુ પીડાવાળો तोदबहुल, विषमम् અને કષ્ટસાધ્ય હોય છે और कष्टसाध्य होता है, तत् कुष्ठम् તે કુષ્ઠ वह कुष्ठ, कपालम् કપાલકુષ્ઠ कापालकुष्ठ, स्मृतम् કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १४ ॥

14. The dermatosis, which is dark-red in color like the broken piece of an earthen pot, which is dry, hard, thin, very painful and irregular in shape, is named the Kapala' dermatosis.

उदुम्बरकुष्ठस्य लक्षणम्—

दाहकण्डूरुजारागपरीतं लोमपिञ्जरम् ।
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं विदुः ॥१५॥

दाह- कण्डू- દાહ, ખજવાળ दाह, कण्डू, रुजा- પીડા रुजा, राग- તથા રંગથી तथा रंगसे, परीतम् યુક્ત युक्त, लोमपिञ्जरम् રૂંવાડાંથી પિંગળા વર્ણના रोमोंसे कपिलवर्ण, उदुम्बरफलाभासम् અને ઉમરડાના ફળ જેવા और गूलरके फलके तुल्य, कुष्ठम् કુષ્ઠને कुष्ठ, औदुम्बरम् ઔદુંબર औदुम्बर, विदुः માને છે मानते हैं ॥ १५ ॥

15. The dermatosis which is accompanied with burning, pruritus, pain and redness, which is covered with tawny hair and which resembles the gular fig in color is named the 'Udumbara' dermatosis.

मण्डलस्य लक्षणम् —

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥१६॥

श्वेतम् શ્વેત सफेद, रक्तम् રક્ત लाल, स्थिरम् સ્થિર स्थिर, स्त्यानम् ઘાટો स्त्यान, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, उत्सन्न- ઊપડી આવેલા उभरे हुए, मण्डलम् મંડળવાળો चकत्तोंवाला, कृच्छ्रम् કષ્ટસાધ્ય कष्टसाध्य, अन्योऽन्य- અને પરસ્પર एक दूसरेसे, संसक्तम् મળેલો संसक्त, कुष्ठम् કુષ્ઠ कुष्ठ, मण्डलम् મંડળકુષ્ઠ मण्डल-कुष्ठ, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १६ ॥

16. The dermatosis which is whitish reddish, localised, piled up, glossy, elevated at the edges and overlaps one another, is named the 'Mandala' dermatosis and is formidable in nature.

१४. यद्रूक्षं–यदुष्णं (प.)
,, कापालं–कपालं (ब. झ.)

१५. दाहकण्डूरुजाराग–कण्डूविदाहरुग्राग (ख. ब. झ.)
,, विदुः – वदेत् (च. थ.)

ऋष्यजिह्वस्य लक्षणम्—

कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥१७॥

यत् જે जो, कर्कशम् કઠોર कर्कश, रक्तपर्यन्तम् લાલ છેડાવાળો लालरंगके किनारोंवाला, अन्तःश्यावम् મધ્યમાં કાળો बीचमें श्यावरंगका, सवेदनम् વેદનાવાળો वेदनायुक्त, ऋष्य-जिह्वा-संस्थानम् ઋષ્ય હરિણની જીભના જેવા આકારવાળો હોય ऋष्यकी जीभके आकारवाला हो, तत् ते वह, ऋष्यजिह्वम् ઋષ્યજિહ્વ ऋष्यजिह्व, उच्यते કહેવાય છે कहाता है ॥ १७ ॥

17. The dermatosis which is hard, red in the margins and dark in the centre, painful and has resemblance in form to the tongue of a musk-deer, is named the 'Rishyajihva' dermatosis.

पुण्डरीकस्य लक्षणम्—

सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधं च सदाहं च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥१८॥

यत् જે जो, सश्वेतम् શ્વેત श्वेत, रक्तपर्यन्तम् तथा લાલ છેડાવાળો तथा लाल किनारेवाला, पुण्डरीक-दलोपमम् કમળની પાંખડી જેવો पुण्डरीकके पत्रके समान, सोत्सेधम् च ઊંચાઈવાળો उत्सेधयुक्त, सदाहम् च અને દાહયુક્ત હોય और दाहयुक्त हो, तत् ते वह, पुण्डरीकम् પુંડરીક पुण्डरीक, उच्यते કહેવાય છે कहाता है ॥ १८ ॥

18. The dermatosis which is whitish, with red margins, which resembles the petal of a white lotus, which is elevated and accompanied with burning, is named the 'Pundarika' dermatosis.

सिध्मस्य लक्षणम्—

श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
अलाबूपुष्पवर्णं तत् सिध्मं प्रायेण चोरसि ॥१९॥

यत् જે जो, श्वेतम् શ્વેત श्वेत, ताम्रम् રક્ત लाल, तनु तथा પાતળો तथा पतला है, घृष्टम् च ઘસવાથી मलने पर, रजः રજ रज, विमुञ्चति ખેરે છે गिरता है, अलाबू-पुष्पवर्णम् કડવી તુંબડીના પુષ્પ સમાન રંગવાળો છે तितलौकीके पुष्पके समान रंगवाला है, प्रायेण અને ઘણું ખરું और प्रायः, उरसि च છાતી ઉપર થાય છે छाती पर होता है, तत् ते वह, सिध्मम् સિધ્મ કુષ્ઠ કહેવાય છે सिध्मकुष्ठ कहाता है ॥ १९ ॥

19. The dermatosis which is white or coppery, thin, which gives out fine dust when rubbed, which is of the color of the flower of the bottle gourd and which generally makes its appearance on the chest is named the 'Sidhma' dermatosis.

काकणस्य लक्षणम्—

यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥२०॥

इति सप्तमहाकुष्ठानि ।

यत् જે जो, काकणन्तिका- ચણોઠીના જેવા रतिके समान, वर्णम् રંગવાળો रंगवाला, अपाकम् પાક રહિત न पकनेवाला, तीव्रवेदनम् તીવ્ર વેદનાવાળો तीव्र वेदनावाला, त्रिदोषलिङ्गम् અને ત્રણે દોષના લક્ષણોવાળો और तीनों दोषोंके लक्षणोंवाला है, तत् ते वह, काकणम् कुष्ठम् કાકણક કુષ્ઠ કહેવાય છે काकणक कुष्ठ कहाता है, न सिध्यति एव તે મટતોજ નથી वह ठीक होताही नहीं ॥ २० ॥ इति આ યે, सप्त- સાત सात, महाकुष्ठानि મહાકુષ્ઠ છે महाकुष्ठ हैं ।

१७. ऋष्यजिह्वं—ऋक्षजिह्वं (ध.)

१८. सदाहं—सरागं (क. ध. च. छं. द. प.)

,, तदुच्यते—प्रचक्षते (क. च.)

१९. यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति—यद् घृष्टमुद्गिरते रजः (च. ध.)

,, अलाबूपुष्पवर्णं तत्—अलाबुपुष्पवर्णाभम् (ध.)

२०. अपाकं—सपाकं (प.)

20. The dermatosis which resembles in color the jequirity seed, which is not suppurating or acutely painful, and which displays the full developed symptoms of tridiscordance is named the 'Kakana' dermatosis. It is incurable. Thus have been described the seven major varieties of dermatosis.

एककुष्ठस्य लक्षणम्, चर्मकुष्ठस्य लक्षणम्—

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं, चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्मवत् ॥२१॥

यत् अस्वेदनम् જે પરસેવા વિનાનો जो स्वेद-रहित, महावास्तु ઘણા પ્રદેશમાં રહેલો बहुत प्रदेशमें व्यापनेवाला, मत्स्यशकलोपमम् તથા માછલીના ભીંગડા જેવો હોય तथा मत्स्यके छिलकेके समान है, तत् તે वह, एककुष्ठम् એકકુષ્ઠ કહેવાય છે एककुष्ठ कहाता है, यत् च અને જે વળી और जो, बहलम् જાડો છે मोटा है, हस्तिचर्मवत् તથા હાથીની ચામડી જેવો હોય तथा हाथीके चमड़ीके समान है, तत् તે वह, चर्माख्यम् ચર્મકુષ્ઠ કહેવાય છે चर्मकुष्ठ कहाता है ॥ २१ ॥

21. That is named the 'Ekakushtha' dermatosis, which does not sweat, which is extensive in size and which resembles in form the scale of the fish. That is 'Charma-kushtha' dermatosis where the skin is thick like the elephant's skin.

किटिमस्य लक्षणम्, विपादिकाया लक्षणम्—

श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ।
वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥२२॥

(यत् જે जो,) श्यावम् કાળો श्याव रंगवाला किणखरस्पर्शम् ચાઠાના જેવા ખરબચડા સ્પર્શવાળો किणके सदृश खरदरा स्पर्शवाला, परुषम् તથા કઠિન છે तथा परुष है, (तत् તે वह,) किटिमम् કિટિમકુષ્ઠ किटिमकुष्ठ, स्मृतम् કહેવાય છે कहाता है, तीव्रवेदनम् તીવ્રવેદનાયુક્ત तीव्रवेदनायुक्त, पाणिपादस्फुटनम् હાથ-પગનું ફાટવું हाथपैरोंका फूटना, वैपादिकम् વૈપાદિકકુષ્ઠ કહેવાય છે वैपादिककुष्ठ कहाता है ॥ २२ ॥

22. That is named the 'Kitima' dermatosis which is dark in color, rough to the touch like a scar and hard. That is known as the 'Vipadika' dermatosis where there are fissures in hands and feet attended with acute pain.

अलसकस्य लक्षणम्, दद्रोर्लक्षणम्—

कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ।
सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥२३॥

सरागैः च જે રંગવાળા जो रक्तिमा लिये हुए कण्डूमद्भिः અને ખજવાળવાળા और कंडूयुक्त, गण्डैः च ફોડકાઓથી गण्डोंसे, चितम् વ્યાપ્ત હોય છે व्याप्त होता है, अलसकम् તે અલસકકુષ્ઠ કહેવાય છે वह अलसककुष्ठ कहाता है, सकण्डू-राग-पिडकम् ખજવાળ, રંગ અને ફોડકીવાળો कंडू, लाली और पिड़काओंवाला, उद्गतम् ઉપડી આવેલ उभरा हुआ, मण्डलम् મંડળ मण्डल, दद्रुः દદ્રુકુષ્ઠ કહેવાય છે दद्रुकुष्ठ कहाता है ॥ २३ ॥

23. That is known as the 'Alasaka' dermatosis which is full of itching and red papules. That is known as the 'Dadru' dermatosis which is accompanied with itching, redness and pimples. It is circular in shape and elevated.

२२. किटिमम्—किटिभम् (ध.)
,, पाणिपादस्फुटनम्—करे पादे स्फोटनम् (ख. त.)

२३. चितम्—स्मृतम् (ख.)

चर्मदलस्य लक्षणम्—

रक्तं सकण्डु सस्फोटं सरुग्दलति चापि यत् ।
तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥२४॥

यत् च અને જે और जो, सकण्डु ખજવાળયુક્ત कण्डूयुक्त, सस्फोटम् ફોડકાયુક્ત स्फोटयुक्त, सरुक् પીડાવાળું रुजायुक्त, रक्तम् તથા લાલ હોય છે તથા लाल होता है, दलति अपि અને ચીરાઈ જાય છે और विदीर्ण हो जाता है, तत् चर्मदलम् તે ચર્મદલકુષ્ઠ वह चर्मदल कुष्ठ आख्यातम् કહેવાય છે कहाता है, संस्पर्शासहम् તે સ્પર્શ સહન ન કરી શકે એવો वह स्पर्शासह, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥२४॥

24. That is known as the 'Charmadala' dermatosis which is red, itching, attended with eruption, painful and which breaks open and is tender to touch.

पामाया लक्षणम्, विस्फोटकानां लक्षणम्—

पामा श्वेतारुणश्यावाः कण्डूलाः पिडका भृशम् ।
स्फोटाः श्वेतारुणाभासो विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥२५॥

भृशम् ઘણી खूब, कण्डूलाः ખજવાળવાળી खुजलीसे युक्त, श्वेतारुणश्यावाः શ્વેત, રક્ત અને શ્યામ श्वेत, लाल और नीली, पिडकाः ફોડલીઓ पिडकायें, पामाः પામાકુષ્ઠ કહેવાય છે पामाकुष्ठ कहाती हैं, श्वेतारुणाभासः શ્વેત તથા રક્ત રંગના श्वेत तथा लाल रंगवाले, तनुत्वचः અને પાતળી ચામડીવાળા पतली त्वचावाले, स्फोटाः ફોડકાઓ स्फोट, विस्फोटाः વિસ્ફોટકુષ્ઠ विस्फोटकुष्ठ, स्युः કહેવાય છે कहाते हैं ॥ २५ ॥

25. That is known as the 'Pama' dermatosis which has whitish, dark and red papules with severe itching. That is known as the 'Visphota' dermatosis, which has white and red papules and thin skin.

शतारुषो लक्षणम्, विचर्चिकाया लक्षणम्—

रक्तं श्यावं सदाहार्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।
सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ॥
इत्येकादश क्षुद्रकुष्ठानि ॥२६॥

रक्तम् श्यावम् જે લાલ કાળો जो लाल श्याम रंगवाला, सदाहार्ति બળતરા તથા પીડાવાળો दाह तथा पीड़ायुक्त, बहुव्रणम् અને ઘણા વ્રણવાળો और बहुत व्रणोंवाला, स्यात् હોય છે होता है, शतारुः તે શતારુકુષ્ઠ કહેવાય છે वह शतारु-कुष्ठ कहाता है, सकण्डूः ખજવાળવાળી कंडूयुक्त, श्यावा શ્યામ श्याम, बहुस्रावा અને બહુ સ્રાવવાળી और बहुत स्राववाली, पिडका પિડકા पिडका, विचर्चिका વિચર્ચિકા કુષ્ઠ કહેવાય છે विचर्चिका कुष्ठ कहाती है, इति આ ये, एकादश અગિયાર ग्यारह, क्षुद्रकुष्ठानि ક્ષુદ્રકુષ્ઠ क्षुद्रकुष्ठ हैं ॥ २६ ॥

26. This is known as the 'Sataru' dermatosis which is red and dark, which causes burning-pain and has many fissures. 'Vicharchika' dermatosis is that which has itching eruptions, which is dark and has profuse discharge. Thus have been described the eleven minor varieties of dermatosis.

दोषाधिक्यवशात् कुष्ठविशेषोत्पत्तिः—

वातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ।
पित्ते त्वौदुम्बरं विद्यात् काकणं तु त्रिदोषजम् ॥२७॥

वाते अधिकतरे વાત અત્યંત અધિક થતાં वातके अत्यन्त अधिक होने पर, कापालम् कुष्ठम् કપાલકુષ્ઠ થાય છે कपालकुष्ठ होता है, कफे કફ અત્યંત અધિક થતાં कफके अत्यन्त अधिक होने पर, मण्डलम् મંડલકુષ્ઠ થાય છે मंडलकुष्ठ होता है, पित्ते तु અને પિત્ત અત્યન્ત અધિક થતાં पित्तके अत्यन्त अधिक होने पर,

२४. रक्तं सकण्डु सस्फोटं सरुग्दलति चापि यत्—रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद् दलत्यपि (च. ध.)
,, चापि यत् —चाप्यथः (ध.)
२५. स्फोटाः श्वेतारुणाभासो—श्वेताः श्यावारुणाभासा (ख. व. ड. म.)
,, ,, —श्वेताः श्यावारुणाभासः (ग. प.)

औदुम्बरम् ઔદુમ્બર કુષ્ઠ થાય છે औदुम्बर कुष्ठ होता है, त्रिदोषजम् तु તેમજ જે ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે; एवं जो तीनों दोषोंसे उत्पन्न होता है, काकणम् તે કાકણક કુષ્ઠ છે वह काकणक कुष्ठ है, विद्यात् એમ જાણવું ऐसा समझे ॥ २७ ॥

27. If the provocation of vata is in preponderance, there occurs 'Kapala' dermatosis; if kapha, there results 'Mandala' dermatosis; if pitta, then 'Udumbara' dermatosis; and if all three are equally provoked, then there occurs 'Kakana' dermatosis.

वातपित्ते श्लेष्मपित्ते वातश्लेष्मणि चाधिके ।
ऋष्यजिह्वं पुण्डरीकं सिध्मकुष्ठं च जायते ॥२८॥

वातपित्ते વાતપિત્ત वातपित्तके, अधिके અધિક હોતાં अधिक होने पर, ऋष्यजिह्वम् ઋષ્યજિહ્વકુષ્ઠ ऋष्यजिह्वकुष्ठ, श्लेष्मपित्ते કફપિત્ત અધિક હોતાં कफपित्त अधिक होने पर, पुण्डरीकम् પુંડરીકકુષ્ઠ पुण्डरीककुष्ठ, वातश्लेष्मणि च અને વાતકફ અધિક હોતાં और वातकफके अधिक होने पर, सिध्मकुष्ठम् च સિધ્મકુષ્ઠ सिध्मकुष्ठ, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ २८ ॥

28. In bi-predominance of vata-cum-pitta, kapha-cum-pitta and vat-cum-kapha, there occurs 'Rishya-jihva', 'Pundarika' and 'Sidhma' dermatosis respectively.

चर्माख्यमेककुष्ठं च किटिमं सविपादिकम् ।
कुष्ठं चालसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफाधिकम् ॥२९॥

चर्माख्यम् ચર્મકુષ્ઠ चर्मकुष्ठ, एककुष्ठम् એક કુષ્ઠ एककुष्ठ, सविपादिकम् વિપાદિકાકુષ્ઠસહિત विपादिका-कुष्ठसहित, किटिमम् च કિટિમકુષ્ઠ किटिमकुष्ठ, अल-सकम् कुष्ठम् च અને અલસકકુષ્ઠને और अलसक कुष्ठको, प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, वातकफाधिकम् વાતકફની અધિકતાવાળા वातकफकी अधिकतावाले, ज्ञेयम् જાણવા जाने ॥ २९ ॥

29. The 'charma' 'ekakustha' 'kitima', 'vipadika' and 'alasaka' are resulting from the preponderance of vata- cum- kapha.

पामा शतारुर्विस्फोटं दद्रूश्चर्मदलं तथा ।
पित्तश्लेष्माधिकं प्रायः कफप्राया विचर्चिका ॥३०॥

पामा પામાકુષ્ઠ पामाकुष्ठ, शतारुः શતારુકુષ્ઠ शतारुकुष्ठ, विस्फोटम् વિસ્ફોટકકુષ્ઠ विस्फोटककुष्ठ, दद्रुः દદ્રુકુષ્ઠ दद्रुकुष्ठ, तथा તથા तथा, चर्मदलम् ચર્મદલકુષ્ઠ चर्मदलकुष्ठ, प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, पित्तश्लेष्माधिकम् પિત્તકફની અધિકતાવાળા હોય છે पित्तकफकी अधिकतावाले होते हैं, विचर्चिका અને વિચર્ચિકાકુષ્ઠ और विचर्चिकाकुष्ठ, कफप्राया કફની અધિકતાવાળો હોય છે कफकी अधिकतावाला होता है ॥ ३० ॥

30. In Pama, Sataru, Visphota, Dadru and Charmadala, there is mostly preponderance of pitta-cum-kapha and in Vicharchika, there is preponderance of kapha.

दोषाधिक्यमवेक्ष्य कुष्ठचिकित्सा कार्या—

सर्वं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणां तु बलाबलम् ।
यथास्वैर्लक्षणैर्बुद्ध्वा कुष्ठानां क्रियते क्रिया ॥३१॥

सर्वम् સઘળા सब, कुष्ठम् કુષ્ઠો कुष्ठ, त्रिदोषजम् ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે त्रिदोषज हैं, यथास्वैः પોતપોતાના अपने अपने, लक्षणैः લક્ષણોથી लक्षणोंसे, दोषाणाम् દોષોનું दोषोंका, बलाबलम् બલાબલ बलाबल, बुद्ध्वा જાણીને समझ कर, कुष्ठानाम् કુષ્ઠોની कुष्ठोंकी, क्रिया ચિકિત્સા चिकित्सा, क्रियते કરાય છે की जाती है ॥ ३१ ॥

३० विस्फोटं-विस्फोटा (क. छ.)
,, पामा शतारुर्विस्फोटं दद्रुश्चर्मदलं तथा- दद्रुश्चर्मदलं पामा विस्फोटाश्च शतारुषः (ख. ङ.)

31. All the varieties of dermatosis result from discordance of all the three humors. Hence the time of treatment should be decided after determining the varying degree of morbidity of each humor by its specific characteristics.

दोषस्य यस्य पश्येत् कुष्ठेषु विशेषलिङ्गमुद्रिक्तम् ।
तस्यैव शमं कुर्यात्ततः परं चानुबन्धस्य ॥३२॥

कुष्ठेषु કુષ્ઠોમાં कुष्ठोंमें, यस्य જે जिस, दोषस्य દોષનું दोषका, उद्रिक्तम् વધી ગયેલું बढ़ा हुआ, विशेषलिङ्गम् વિશેષ લક્ષણ विशेष लक्षण, पश्येत् જણાય देखे, तस्य एव તેનું જ उसीका, शमम् શમન शमन, कुर्यात् કરવું करे, ततः परम् च અને તે પછી और उसके बाद, अनुबन्धस्य અનુબદ્ધ દોષનું શમન કરવું अनुबद्ध दोषका शमन करे ॥ ३२ ॥

32. The particular humor whose characteristic symptoms have become predominant should be first alleviated and the treatment of the other subordinate humor should be undertaken afterwards.

दोषकुष्ठयोः परस्परबोधकत्वम्—

कुष्ठविशेषैर्दोषा दोषविशेषैः पुनश्च कुष्ठानि ।
ज्ञायन्ते तैर्हेतुर्हेतुस्तांश्च प्रकाशयति ॥३३॥

कुष्ठविशेषैः ભિન્ન ભિન્ન કુષ્ઠોથી भिन्न भिन्न कुष्ठोंसे, दोषाः દોષો दोषों, दोषविशेषैः च पुनः અને ભિન્ન ભિન્ન દોષથી और भिन्न भिन्न दोषसे, कुष्ठानि કુષ્ઠો कुष्ठों, ज्ञायन्ते જણાય છે जाने जाते हैं, तैः અર્થાત્ તે કાર્યરૂપ ભિન્ન ભિન્ન કુષ્ઠોથી अर्थात् उन कार्यरूप भिन्न भिन्न कुष्ठोंसे, हेतुः કારણરૂપ દોષો પ્રકાશિત થાય છે कारणरूप दोषों प्रकाशित होते हैं, हेतुः च અને કારણરૂપ દોષો और कारणरूप दोषों, तान् च તે કાર્યરૂપ ભિન્ન ભિન્ન કુષ્ઠોને उन कार्यरूप भिन्न भिन्न कुष्ठोंको, प्रकाशयति પ્રકાશિત કરે છે प्रकाशित करते हैं ॥ ३३ ॥

33. By the diagnosis of the particular variety of the dermatosis, the predominant humoral morbidity is known and similarly by the diagnosis of the predominant morbid humor, the variety of the dermatosis is recognised. The characteristics of diseases throw light on the nature of the causative humors and the causative humors in turn throw light on the nature of the disease.

कुष्ठेषु दोषलिङ्गानि —

रौक्ष्यं शोषस्तोदः शूलं संकोचनं तथाऽऽयामः ।
पारुष्यं खरभावो हर्षः श्यावारुणत्वं च ॥३४॥
कुष्ठेषु वातलिङ्गं, दाहो रागः परिस्रवः पाकः ।
विस्रो गन्धः क्लेदस्तथाऽङ्गपतनं च पित्तकृतम् ॥३५॥

कुष्ठेषु કુષ્ઠોમાં कुष्ठोंमें, रौक्ष्यम् રૂક્ષતા रूक्षता, शोषः શોષ शोष, तोदः પીડા तोद, शूलम् શૂલ शूल, संकोचनम् સંકોચ संकोच, तथा તથા तथा, आयामः વિસ્તાર विस्तार, पारुष्यम् કઠોરતા परुषता, खरभावः ખરબચડાપણું खरता, हर्षः હર્ષ हर्ष, श्यावारुणत्वम् च શ્યાવ અને રક્તવર્ણવાળાપણું श्याम और लाल रंगका होना, वातलिङ्गम् એ વાતનાં લક્ષણો છે ये वातके लक्षण हैं, दाहः દાહ दाह, रागः રતાશ लाली, परिस्रवः સ્રાવ स्राव, पाकः પાક पाक, विस्रः गन्धः આમગન્ધ आमगन्ध, क्लेदः ક્લેદ क्लेद, तथा તથા तथा, अ पतनम् અંગપતન अंगपतन, पित्तकृतम् એ પિત્તનાં લક્ષણો છે ये पित्तके लक्षण हैं ॥ ३४-३५ ॥

34-35. Dryness, atrophy, pricking pain, aching pain, contraction, dilatation, hardness, roughness, horripilation and dusky-red coloration are the signs and symptoms of dermatosis of

३३. तैः हेतुः – ते हेतुम् (ग. च. छ. ध.)

३४. तथाऽऽयामः – तथाऽऽयासः (क. ख. ग. छ.)

the vata type. Burning, redness, exudation, suppuration, smell of raw-meat, softening and sloughing are the symptoms of dermatosis of the pitta type.

श्वैत्यं शैत्यं कण्डूः स्थैर्यं चोत्सेधगौरवस्नेहाः ।
कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिभक्षणं क्लेदः ॥३६॥

कुष्ठेषु કુષ્ઠોમાં कुष्ठोंमें, श्वैत्यम् શ્વેતતા श्वैत्य, शैत्यम् શીતતા शीतता, कण्डूः ખજવાળ कंडू, स्थैर्यम् સ્થિરતા स्थैर्य, उत्सेध-गौरव- ઊંચાઈ-ગૌરવ उत्सेध-गुरुता, स्नेहाः च સ્નેહ स्निग्धता, जन्तुभिः જન્તુઓ વડે जन्तुओं द्वारा, अभिभक्षणम् ખવાવું खाया जाना, क्लेदः અને ક્લેદ और क्लेद, कफलिङ्गम् એ કફનાં લક્ષણો છે ये कफके लक्षण हैं ॥ ३६ ॥

36. Whiteness, coldness, pruritus, localisation, elevation, heaviness, sliminess, the eating away of thep art by parasites and softening are the symptoms of dermatosis of the kapha type.

कुष्ठानां साध्यासाध्यविचारः —

सर्वैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान् विवर्जयेदबलम् ।
तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जग्धम् ॥३७॥

मतिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય मतिमान वैद्य, सर्वैः लिङ्गैः સઘળાં લક્ષણોથી सब लक्षणोंसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, अबलम् બલહીન दुर्बल, तृष्णादाह- તૃષ્ણા અને દાહથી तृष्णा तथा दाहसे, परीतम् યુક્ત पीडित, शान्ताग्निम् મંદ અગ્નિવાળા मंद अग्निवाले, जन्तुभिः અને જન્તુઓથી और जन्तुओंसे, जग्धम् ખવાઈ ગયેલા રોગીને खाये गये रोगीको, विवर्जयेत् છોડી દેવો त्याग दे ॥३७॥

37. The wise physician should consider that condition incurable which is accompanied by all the signs and symptoms combined, if the patient be low of vitality, afflicted with thirst and burning, and if his gastric fire is almost extinguished and parasites have greatly destroyed the body-tissues.

वातकफप्रबलं यद्यदेकदोषोल्बणं न तत् कृच्छ्रम् ।
कफपित्तवातपित्तप्रबलानि तु कृच्छ्रसाध्यानि ॥३८॥

यत् यत् જે જે કુષ્ઠ जो जो कुष्ठ, वातकफप्रबलम् વાતકફની પ્રબલતાવાળો वातकफकी प्रबलतावाला, एकदोषोल्बणम् तथा એક દોષની પ્રબલતાવાળો હોય तथा एक दोषकी प्रबलतावाला हो, तत् તે તે वह वह, न कृच्छ्रम् કષ્ટસાધ્ય નથી कृच्छ्रसाध्य नहीं है, कफपित्त- પરંતુ કફપિત્ત परन्तु कफपित्त, वातपित्त- તથા વાતપિત્તની तथा वातपित्तकी, प्रबलानि तु અધિકતાવાળા प्रबलतावाले, कृच्छ्रसाध्यानि કષ્ટસાધ્ય હોય છે कृच्छ्रसाध्य होते हैं ॥ ३८ ॥

38. That condition where vata and kapha are predominant or only one humor is in excess is not formidable; but the conditions where kapha and pitta or vata and pitta are predominant are formidable.

कुष्ठेषु चिकित्साक्रमः —

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे ॥३९॥

वातोत्तरेषु વાતપ્રધાન वातप्रधान, कुष्ठेषु કુષ્ઠોમાં कुष्ठोंमें, अग्रे सर्पिः પહેલાં ઘૃતપાન प्रथमतः घृतपान, श्लेष्मोत्तरेषु કફપ્રધાન કુષ્ઠોમાં कफप्रधान कुष्ठोंमें, वमनम् પહેલાં વમન प्रथमतः वमन, पित्तोत्तरेषु અને પિત્તપ્રધાન કુષ્ઠોમાં और पित्तोल्बण कुष्ठोंमें, रक्तस्य मोक्षः પહેલાં રક્તમોક્ષણ प्रथमतः रक्तावसेक, विरेचनम् च અને વિરેચન કરાવવાં तथा विरेचन कराना चाहिए ॥ ३९ ॥

39. In the treatment of dermatosis where vata is predominant, ghee should be administered; where kapha

३८. °साध्यानि–°कुष्ठानि (ख. ग. घ. झ. त. द.)
३९. विरेचनं चाग्रे–विरेचनं चाद्यम् (प.)

is predominant, the vomition procedure should be done and where pitta is predominant, blood-letting should be done, after purgation is given to the patient.

वमनविरेचनयोगाः कल्पोक्ताः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः ।
प्रच्छनमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं सिराव्यधनम् ॥४०॥

कुष्ठिनाम् કુષ્ઠરોગીઓને कुष्ठियोंके लिए, कल्प-उक्ताः કલ્પસ્થાનમાં કહેલા कल्पस्थानमें कहे गये, वमन-विरेचन-योगाः વમન તથા વિરેચનના યોગોનો वमन तथा विरेचनके योग, प्रयोक्तव्याः પ્રયોગ કરવો प्रयोगमें लावे, अल्पे અલ્પ छोटे, कुष्ठे કુષ્ઠમાં कुष्ठमें, प्रच्छनम् પ્રચ્છન प्रच्छन्न, महति च तथा મહાકુષ્ઠમાં तथा बड़े कुष्ठमें, सिराव्यधनम् સિરાવેધ सिराव्यध, शस्तम् શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त है ॥ ४० ॥

40. The various preparations of vomition and purgation described in the Section on Pharmaceutics should be resorted to in the treatment of dermatosis. In dermatosis of minor types cupping should be done after making incision in the skin and in major types venesection is beneficial.

बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ।
दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादबलमाशु ॥४१॥

प्राणान् પ્રાણનું प्राणोंकी, अनुरक्षता રક્ષણ કરતા વૈદ્યે रक्षा करते हुए वैद्यद्वारा, बहुदोषः બહુ દોષવાળા बहुत दोषवाले, कुष्ठी કુષ્ઠના રોગીના कुष्ठके रोगीके, बहुशः ઘણી વાર बहुत बार, संशोध्यः થોડા થોડા દોષનું સંશોધન કરાવવું જોઈએ थोड़े थोड़े दोषका संशोधन कराना चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, दोषे દોષોનું दोषके, अतिमात्रहृते અત્યંત નિર્હરણ થતાં अति अधिक मात्रामें हरण होने पर, वायुः વાયુ वायु, अबलम् નિર્બળ થયેલા રોગીઓને निर्बल हुए कुष्ठरोगीको, आशु તુરત शीघ्र, हन्यात् હણી નાખે છે वध करता है ॥ ४१ ॥

41. The patient with excessive morbidity should be subjected repeatedly to the purificatory procedures taking care to preserve his strength and vitality, for if excessive elimination of the impurities is done then the vata getting provoked quickly overpowers the debilitated patient.

स्नेहस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रक्ते ।
वायुर्हि शुद्धकोष्ठं कुष्ठिनमबलं विशति शीघ्रम् ॥४२॥

कोष्ठे કોઠો कोष्ठके, शुद्धे શુદ્ધ થયા પછી અર્થાત્ વમન અથવા વિરેચન પછી शुद्ध हो जाने पर अर्थात् वमन अथवा विरेचनके बाद, रक्ते तथा રક્તનું तथा रक्तके, प्रवाहिते મોક્ષણ કર્યા પછી मोक्षण होने पर, स्नेहस्य સ્નેહનું स्नेहका, पानम् इष्टम् પાન કરાવવું યોગ્ય છે पान कराना इष्ट है, हि કારણ કે क्योंकि, शुद्धकोष्ठम् શુદ્ધ કોઠાવાળા शुद्ध कोष्ठवाले, अबलम् નિર્બળ दुर्बल, कुष्ठिनम् કુષ્ઠના રોગીના શરીરમાં कुष्ठीके शरीरमें, वायुः વાયુ वायु, शीघ्रम् શીઘ્ર शीघ्र, विशति પ્રવેશ કરે છે प्रविष्ट हो जाता है ॥ ४२ ॥

42. After the cleansing of the gastro- intestinal tract and after depletion of blood, a potion of unctuous medication is advised, for vata quickly makes its entry into the empty gastro-intestinal tract of the debilitated patient.

कुष्ठेषु वमनयोगाः —

दोषोत्क्लिष्टे हृदये वाम्यः कुष्ठेषु चोर्ध्वभागेषु ।
कुटजफलमदनमधुकैः सपटोलैर्निम्बरसयुक्तैः ॥४३॥

४०. महति च शस्तं सिराव्यधनम्—मतं शिराव्यधनं महति च शस्तम् (ख.)

४२. रक्ते—रुधिरे (क. ख. ग. ङ.)

४३. सपटोलैः—सक्षौद्रैः (ग.)

ऊर्ध्वभागेषु ઉપરના ભાગના ऊर्ध्वभागके, कुष्ठेषु च કુષ્ઠોમાં कुष्ठोंमें, हृदये હૃદય हृदयके, दोषोत्क्लिष्टे દોષથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે दोषसे उत्क्लिष्ट हो जाने पर, सपटोलैः પરવળ परवलसहित, निम्बरसयुक्तैः તેમજ લીમડાના રસથી યુક્ત एवं नीमके रससे युक्त, कुटजफल- ઇંદ્રજવ कुटज, मदन-मधुकैः મીંઢળ તથા જેઠીમધથી मैनफल तथा मुलहठीसे, वम्यः વમન કરાવવું वमन करावे ॥ ४३ ॥

43. In dermatosis affecting the upper parts of the body, if the morbid humor has got precipitated in the stomach, the patient should be subjected to the procedure of vomition by the use of kurchi seeds, emetic nut, liquorice and wild snake-gourd mixed with the juice of neem.

कुष्ठेषु विरेचनयोगाः —

शीतरसः पक्वरसो मधूनि मधुकं च वमनानि ।
कुष्ठेषु त्रिवृता दन्ती त्रिफला च विरेचने शस्ता ॥४४॥

कुष्ठेषु કુષ્ઠો માટે कुष्ठोंके लिए, शीतरसः શીતરસ (અમુક જાતનું મદ્ય) शीतरस (मद्यविशेष), पक्वरसः પકવરસ (અમુક જાતનું મદ્ય) पक्वरस (मद्यविशेष), मधूनि મધ मधु, मधुकम् च અને જેઠીમધ और मुलहठी, वमनानि च એ વમનદ્રવ્યો પ્રશસ્ત છે ये वमनद्रव्य प्रशस्त हैं, विरेचने તથા વિરેચનમાં तथा विरेचनके लिए, त्रिवृता નસોતર त्रिवृत , दन्ती દંતીમૂળ दन्ती, त्रिफला च અને ત્રિફળા और त्रिफला, शस्ता શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त है ॥ ४४ ॥

44. Cold infusions, decoctions as well as various kinds of honey and liquorice are used as emetics. For purgation in dermatosis, turpeth, red physic nut and three myrobalans are recommended.

सौवीरकं तुषोदकमालोडनमासवाश्च सीधूनि ।
शंसन्त्यधोहराणां यथाविरेकं क्रमश्चेष्टः ॥४५॥

अधोहराणाम् અધોહર પદાર્થોમાં विरेचनोंमें, आलोडनम् આલોડન માટે आलोडनार्थ, सौवीरकम् સૌવીરક सौवीरक, तुषोदकम् તુષોદક तुषोदक, आसवान् આસવો आसव, सीधूनि च અને સીધુઓને और सीधुकी, शंसन्ति વૈદ્યો વખાણે છે वैद्य प्रशंसा करते हैं, यथाविरेकम् च વિરેચન પછી તેને અનુસરીને विरेचनके बाद उसके अनुसार, क्रमः પેયા આદિનો ક્રમ पेया आदिका क्रम, इष्टः ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ ४५ ॥

45. Sauveeraka wine, tushodaka wine, sidhu wine and simple wine may be mixed with purgative preparations. When the patient is properly purged, usual after-treatment of the purgative procedure is recommended.

कुष्ठेषु आस्थापनम्—

दार्वीबृहतीसेव्यैः पटोलपिचुमर्दमदनकृतमालैः ।
सस्नेहैरास्थाप्यः कुष्ठी सकलिङ्गयवमुस्तैः ॥४६॥

स-कलिङ्ग-यव-मुस्तैः ઇંદ્રજવ, જવ અને મોથના કલ્ક સહિત इन्द्रजौ, जौ और मोथेके कल्कके साथ, सस्नेहैः તથા સ્નેહસહિત तथा स्नेहके साथ, दार्वी- દારુહળદર दारुहल्दी, बृहती- ઊભી ભોરીંગણી बनभाटा, सेव्यैः વાળો सुगन्धवाला, पटोल- પરવળ परवल, पिचुमर्द લીમડો नीम, मदन- મીંઢળ मदन, कृतमालैः અને ગરમાળો એઓના ક્વાથથી और अमलतास इनके क्वाथसे, कुष्ठी કુષ્ઠના રોગીને कुष्ठीको, आस्थाप्यः આસ્થાપનબસ્તિ આપવી आस्थापनबस्ति देनी चाहिए ॥ ४६ ॥

46. The patient is to be administered corrective enema prepared of indian berberry, yellow-berried nightshade, fragrant sticky mallow, bitter snake-gourd, neem, emetic nut, purging cassia mixed with kurchi seeds

४४. कुष्ठेषु—कुष्ठे (ग. च. छ.)
४५. आसवाश्च सीधूनि—आसवांस्तु शीध्वादीन् (ख. घ. ङ.)
४६. यवमुस्तैः—फलमुस्तैः (ग. च.).

and nut-grass and with unctuous substances.

कुष्ठेषु अनुवासनम्—

वातोल्बणं विरिक्तं निरूढमनुवासनार्हमालक्ष्य ।
फलमधुकनिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत्स्नेहम् ४७

विरिक्तम् વિરેચન આપવામાં આવેલા विरेचन दिये गये, निरूढम् તથા નિરૂહબસ્તિ આપવામાં આવેલા तथा निरूहबस्ति दिये गये, वातोल्बणम् વાત-પ્રધાન કુષ્ઠવાળાને वातप्रधान कुष्ठीको, अनुवासनार्हम् અનુવાસનને યોગ્ય अनुवासनयोग्य, आलक्ष्य જાણીને देखकर, सपटोलैः પરવળસહિત परवलसहित, फल- મીંઢળ मैनफल, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, निम्ब- લીમડો नीम, कुटजैः અને કડો એઓથી और कुड़ा इनसे, स्नेहम् સ્નેહને स्नेहको, साधयेत् સિદ્ધ કરી અનુવાસન આપવું सिद्ध कर अनुवासन देना चाहिए ॥४७॥

47. If after purgation and evacuative enema, vata has become increased and the physician thinks it necessary to give an unctuous enema, he should administer the unctuous substance prepared with emetic nut, liquorice, neem, kurchi and bitter snake-gourd.

कुष्ठेषु नस्यम्—

सैन्धवदन्तीमरिचं फणिज्झकः पिप्पली करञ्जफलम् ।
नस्यं स्यात्सविडङ्गं क्रिमिकुष्ठकफप्रकोपघ्नम् ॥४८॥

सैन्धव- સિંધાલૂણ सैन्धव, दन्ती- દંતીમૂળ दन्ती, मरिचम् કાળાં મરી मरिच, फणिज्झकः મરવો मर्वा, पिप्पली પીપર पिप्पली, सविडङ्गम् તથા વાવડિંગ સહિત तथा वायविडंगसहित करञ्जफलम् કરંજનાં બીજ એઓથી બનાવેલું ઠીઠોદરી बीज इनसे बनाये हुए, नस्यम् નસ્ય नस्य, क्रिमि- ક્રિમિ कृमि, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, कफ-प्रकोपघ्नम् તથા કફના પ્રકોપને દૂર કરનાર तथा कफ-प्रकोपका नाशक, स्यात् થાય છે होता है ॥४८॥

48. Nasal medication prepared of rock-salt, red physic nut, black pepper, sweet marjoran, long pepper, fruits of indian beech and embelia, is curative of parasitic infection, dermatosis and provoked kapha.

कुष्ठेषु धूमपानम्—

वैरेचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानेरितैः प्रशाम्यन्ति ।
क्रिमयः कुष्ठकिलासाः प्रयोजितैरुत्तमाङ्गस्थाः ॥४९॥

श्लोकस्थान- સૂત્રસ્થાનમાં सूत्रस्थानमें, ईरितैः કહેલા कहे गये, वैरेचनिकैः વૈરેચનિક वैरेचनिक, धूमैः ધૂમોનો धूमोंको, प्रयोजितैः પ્રયોગ કરવાથી प्रयोग करनेसे, उत्तमाङ्गस्थाः મસ્તકમાં રહેલા शिरमें उत्पन्न, क्रिमयः કૃમિઓ कृमि, कुष्ठकिलासाः કુષ્ઠ તથા કિલાસ कुष्ठ और किलास, प्रशाम्यन्ति શાંત થઈ જાય છે शान्त होते हैं ॥४९॥

49. By using errhine smokes described in the Section on General Principles, the parasitic infection in the head and leprous skin-lesions situated in the head get alleviated.

कुष्ठेषु रक्तमोक्षः—

स्थिरकठिनमण्डलानां स्विन्नानां प्रस्तरप्रणाडीभिः ।
कूर्चैर्विघट्टितानां रक्तोत्क्लेशोऽपनेतव्यः ॥५०॥

प्रस्तरप्रणाडीभिः પ્રસ્તરસ્વેદ તથા નાડીસ્વેદથી प्रस्तर और नाडीस्वेदोंसे, स्विन्नानाम् સ્વેદન આપવામાં આવેલા स्वेदन किये गये, स्थिरकठिन- સ્થિર તથા કઠિન स्थिर तथा कठिन, मण्डलानाम् મંડલવાળાં કુષ્ઠોને

४७. मधुक–त्रिफला (प.)
४८. सैन्धवदन्तीमरिचम्–दन्तीमधूकसैंधवफणिज्झकः (ख. म. ड. ज.)
,, मरिचम्–मधुकम् (क. च. व.)
,, प्रकोपघ्नम्–प्रदोपघ्नम् (ग. घ. ध.)
४९. °स्थानेरितैः प्रशाम्यन्ति–°स्थानेरितैश्च शाम्यन्ति (घ.)
५०. रक्तोत्क्लेशः–रसोत्क्लेशः (प.)

मण्डलवाले कुष्ठोंको, कूर्चैः કૂર્ચ શસ્ત્રથી कूर्चशस्त्रसे, विघट्टितानाम् ઘર્ષણ કરીને घर्षण करके, रक्तोत्क्लेशः રક્તનો ઉત્ક્લેશ रक्तका उत्क्लेश, अपनेतव्यः દૂર કરવો दूर करना चाहिए ॥ ५० ॥

50. The firm and indurated skin-lesions of the Mandala dermatosis, should be sweated by the hot-bed and steam-kettle methods of sudation and then the congestion of blood in the lesions should be relieved by rubbing them with the kurcha (a brush-like instrument).

आनूपवारिजानां मांसानां पोट्टलैः सुखोष्णैश्च ।
स्विन्नोत्सन्नं विलिखेत् कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥५१॥

आनूप-वारिजानाम् અનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા જલચર પ્રાણીઓના आनूप तथा जलज प्राणियोंके, मांसानाम् માંસની मांसोंके, सुखोष्णैः च સહન થાય એટલી ઉની सुखोष्ण, पोट्टलैः પોટલીઓ વડે पोटलियोंसे, स्विन्नोत्सन्नम् સ્વેદન આપેલા તથા ઉપર આવેલા स्वेदन किये गये तथा उभर आये हुए, कुष्ठम् કુષ્ઠનું कुष्ठको, तीक्ष्णेन તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, शस्त्रेण શસ્ત્ર વડે शस्त्रसे, विलिखेत् લેખન કરવું लेखन करना चाहिए ॥ ५१ ॥

51. After sweating the patient with the congenially hot lump-sudation method with the flesh of the wet-land and aquatic animals, the elevated skin lesions should be scraped with a sharp instrument.

रुधिरागमार्थमथवा शृङ्गालाबूनि योजयेत् कुष्ठे ।
प्रच्छितमल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकोभिः ॥५२॥

अथवा અથવા अथवा, रुधिरागमार्थम् રુધિરના સ્રાવ માટે रक्तके स्रावके लिए, कुष्ठे શસ્ત્રથી થોડા છેકા મારી કુષ્ઠ ઉપર अल्प प्रच्छान कर कुष्ठपर, शृङ्ग-अलाबूनि શીંગડી અથવા તુંબડીનો शृंग या अलाबूका, योजयेत् ઉપયોગ કરવો उपयोग करे, अल्पम् અથવા થોડા अथवा अल्प, प्रच्छितम् શસ્ત્રથી છેકા મારેલા प्रच्छान किये गये, कुष्ठम् કુષ્ઠને कुष्ठको, जलौकोभिः વા જળોથી जौकोंद्वारा, विरेचयेत् શુદ્ધ કરવો शोधन करे ॥५२॥

52. And for drawing out the blood a horn or bottle gourd may be applied after making superficial lesions (wet cupping) in the skin, or the part may be depleted by application of leeches.

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥५३॥

संशोधित-आशयानाम् શુદ્ધ કોઠાવાળા પુરુષોના शुद्ध कोष्ठवाले पुरुषोंके, निर्हृत-अस्र-दोषाणाम् દૂર થયેલા રક્તદોષવાળા निकल गये रक्तदोषवाले, कुष्ठानाम् કુષ્ઠો ઉપર कुष्ठों पर, ये लेपाः જે લેપોનો जो लेप, युज्यन्ते ઉપયોગ કરવામાં આવે છે लगाये जाते हैं, तेषाम् તેઓથી उनसे, सद्यः તુરત शीघ्र, सिद्धिः સફળતા सिद्धि, भवेत् મળે છે होती है ॥ ५३ ॥

53. The external applications which are used after thoroughly removing the vitiated blood from the lesions in those who have been administered the purificatory procedure, prove to be immediately effective.

कुष्ठेषु क्षारः —

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनानि यानि स्युः ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्राव्य ॥५४॥

येषु જેમાં जिनमें, शस्त्रम् न क्रमते શસ્ત્રપ્રયોગ કરવો યોગ્ય હોતો નથી शस्त्रकर्म नहीं किया जा सकता, यानि અને જે और जो, स्पर्शेन्द्रियनाशनानि સ્પર્શેન્દ્રિયનો

५१. स्विन्नोत्सन्नं–स्विन्नोत्स्विन्नम् (च. च. दं. ब.)
५२. अल्पं–अन्यं (ग.)
,, शृङ्गालाबूनि योजयेत् कुष्ठे–शृङ्गालाबूमिराहरेद्रक्तम् (स.त.ब.)
,, ,, ,, ,, –शृङ्गालाबूमिराहरेद्रुधिरम् (ब.)

५३. निर्हृतास्रदोषाणाम्–निःसृतास्रदोषाणाम् (ब.)

નાશ કરનારા स्पर्शेन्द्रियको नाश करनेवाले, स्युः હોય છે होते हैं, तेषु તેમાંથી उनमेंसे, रक्तम् રક્ત रक्त, दोषम् च તથા દોષને તથા दोषको, विस्राव्य સ્રાવ કરીને निकाल कर, क्षारः ક્ષારનો क्षारको, निपात्यः પ્રક્ષેપ કરવો अवचारण करना चाहिए ॥ ५४ ॥

54. Where the use of instruments is not advisable and where there is anesthesia, application of caustics should be done after removing the vitiated blood and the morbidity.

कुष्ठेषु विषप्रलेपः —

पाषाणकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
पीतागदस्य कार्यो विषैः प्रदेहोऽगदैश्चानु ॥५५॥

पाषाणकठिन- પથ્થરના જેવા કઠણ पाषाण जैसे कठिन, परुषे તથા ખરબચડા खुरदरे, सुप्ते स्थिरे સ્પર્શજ્ઞાનરહિત, સ્થિર सुप्त, स्थिर, पुराणे च તથા જૂના और पुराने, कुष्ठे કુષ્ઠમાં कुष्ठमें, पीतागदस्य જેણે અગદનું પાન કર્યું છે એવાને अगद पिये हुए को, विषैः પ્રથમ વિષોથી प्रथम विषोंसे, अनु અને પછી और पश्चात्, अगदैः च અગદોથી अगदोंसे, प्रदेहः લેપ प्रलेह, कार्यः કરવો करना चाहिए ॥ ५५ ॥

55. If the skin lesions are stony hard, indurated and devoid of sensation, localised and chronic, then the patient after being administered antidotes as internal medication, should be given an external application of the same poisonous drugs.

कुष्ठेषु लेपात्पूर्वं घर्षणविधानम् —

स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानि ।
कूर्चैर्दन्तीत्रिवृताकरवीरकरञ्जकुटजानाम् ॥५६॥
जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनैर्वा ।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः प्रदेह्यानि ॥५७॥

स्तब्धानि સ્તબ્ધ स्तब्ध, सुप्तसुप्तानि સર્વથા સ્પર્શજ્ઞાનરહિત सर्वथा स्पर्शज्ञानमें असमर्थ, अस्वेदन- પરસેવાથી રહિત पसीना न आनेवाले, कण्डूलानि તથા ખજવાળવાળાં तथा खुजलीसे युक्त, कुष्ठानि કુષ્ઠને कुष्ठको, दन्ती- દંતી दन्ती, त्रिवृता- નસોતર त्रिवृता, करवीर- કણેર कसैल, करञ्ज- કરંજ ठीठोंबरी, कुटजानाम् અને કડાના और कोरैयोंके, कूर्चैः કૂર્ચો વડે कूर्चोंसे, जाति- જાઈ जाई, अर्क- આકડા आक, निम्बजैः કે લીમડાનાં या नीमके, पत्रैः या પાંદડાં વડે पत्तोंसे, शस्त्रैः શસ્ત્રો વડે शस्त्रोंसे, समुद्रफेनैः वा કે સમુદ્રફીણવડે या समुद्रफेनसे, गोमयैः वा અથવા સૂકાં છાણવડે अथवा शुष्क गोबरसे, घृष्टानि ઘર્ષણ કરીને घृष्टकर, ततः પછી पीछे, प्रदेहैः લેપો प्रदेहोंसे, प्रदेह्यानि લગાડવા लिप्त करे ॥ ५६-५७ ॥

56-57. If the skin lesions are rigid and insensible, devoid of sweat and itching, they should be rubbed with (the kurcha) brush made of red physic nut, turpeth, indian oleander, indian beech or kurchi, or with the leaves of spanish jasmine, mudar or neem or with sharp instruments or with cuttle fish-bone, or with a dry cake of cow-dung after which external applications should be given.

कुष्ठेषु दोषविशेषेण चिकित्सा —

मारुतकफकुष्ठघ्नं कर्मोक्तं पित्तकुष्ठिनां कार्यम् ।
कफपित्तरक्तहरणं तिक्तकषायैः प्रशमनं च ॥५८॥

मारुतकफ- વાતકફ वातकफ, कुष्ठघ्नम् કુષ્ઠનો નાશ કરનારી कुष्ठकी नाशक, कर्म- જે ચિકિત્સા जो चिकित्सा, उक्तम् હમણાં કહી છે असी कही है, पित्तकुष्ठिनाम् તે પિત્તકુષ્ઠના રોગીઓ માટે वह पित्तकुष्ठियोंके लिए,

---

५६. त्रिवृता–त्रिफला (ख. ध. झ. ड.)
,, समुद्रफेनैर्वा–समुद्रफेनेन (ग.)
५७. प्रदेहैः – प्रलेपैः (क. ख ध. ड. त.)
५८. पित्तकुष्ठिनां–कुष्ठिनां (क. ध. च.)

कार्यम् કરવી જોઈએ करनी चाहिए, कफ-पित्त-रक्त-हरणम् અર્થાત્ કફ, પિત્ત તથા રક્તનું નિર્હરણ કરવું જોઈએ अर्थात् कफ, पित्त और रक्तका निर्हरण करना चाहिए, तिक्तकषायैः તથા તિક્ત કષાયોદ્વારા तथा तिक्तकषाय द्रव्योंसे, प्रशमनम् પ્રશમન કરવું જોઈએ प्रशमन करना चाहिए ॥ ५८ ॥

58. In dermatosis of the pitta type, the same procedure as advised for the relief of the vata-cum-kapha type should be done as also elimination of kapha, pitta and blood and sedation by means of bitter decoctives.

सर्पींषि तिक्तकानि च यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् कर्म ।
बाह्याभ्यन्तरमग्र्यं तत् कार्यं पित्तकुष्ठेषु ॥५९॥

तिक्तकानि તિક્તદ્રવ્યસાધિત तिक्तद्रव्यसाधित, सर्पींषि च ઘૃતો घृत, यत् च અને જે और जो, अन्यत् કાંઈ બીજું अन्य, रक्तपित्तनुत् રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર रक्तपित्तनाशक, बाह्य-आभ्यन्तर- બાહ્ય તથા આભ્યંતર बाह्य तथा आभ्यन्तर, अग्र्यम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, कर्म કર્મ હોય कर्म हो, तत् તે वह, पित्तकुष्ठेषु પિત્તકુષ્ઠમાં पित्त-कुष्ठमें, कार्यम् કરવું करना चाहिए ॥ ५९ ॥

59. Various ghees medicated with bittter drugs and whatever other foremost remedies, internal or external, effective in curing hemothermia should be administered in dermatosis of the pitta type.

कुष्ठहराः कतिपययोगाः —

दोषाधिक्यविभागादित्येतत् कर्म कुष्ठनुत् प्रोक्तम् ।
वक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्त्वग्दोषसामान्यात् ॥६०॥

दोषाधिक्य- દોષની અધિકતાના दोषोंकी अधिकताके, विभागात् વિભાગથી विभागसे, इति एतत् આ यह, कुष्ठनुत् કુષ્ઠનો નાશ કરનાર कुष्ठनाशक, कर्म કર્મ कर्म, प्रोक्तम् કહ્યું છે कहा है, प्रायः હવે ઘણુંખરું अब प्रायः, त्वक्-दोष- ત્વચાના દોષની त्वचाके दोषकी, सामान्यात् સમાનતાને લઈને समानतासे, कुष्ठशमनम् કુષ્ઠનું શમન કરનાર કર્મ कुष्ठप्रशामक कर्म, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ ६० ॥

60. Thus has been described the line of treatment of dermatosis according to its classification with reference to the predominant morbid humors in each condition. Now I shall describe the medications which are curative of dermatosis in general taking the morbid lesions as the common feature of all types of dermatosis.

दार्वी रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा मासं सव्योषगुडतैला ॥६१॥

दार्वी દારુહળદર दारुहल्दी, रसाञ्जनम् वा કે રસવંતી वा रसौंत, गोमूत्रेण ગોમૂત્રની સાથે गोमूत्रसे, सव्योषगुड- અથવા ત્રિકટુ ગોળ अथवा त्रिकटु गुड, तैला वा तथा તેલની સાથે और तैलके साथ, मासम् એક માસ પર્યંત एक मास पर्यन्त, प्रयोजिता પ્રયોગ કરવામાં આવેલી प्रयोग की गई हुई, अभया હરડે हरड़, कुष्ठम् प्रबाधते કુષ્ઠનો નાશ કરે છે कुष्ठका नाश करती है ॥ ६१ ॥

61. The potion of indian berberry, or extract of indian berberry mixed with cow's urine cures dermatosis. Similarly chebulic myrobalan taken for the period of a month mixed with the three spices, gur and til-oil cures dermatosis

पटोलमूलादिक्काथः —

मूलं पटोलस्य तथा गवाक्ष्याः
पृथक् पलांशं त्रिफलात्वचश्च ।

५९. यच्चान्यत्–यच्चोक्तं (क. ग. घ.)

६१. प्रबाधते कुष्ठम्–प्रबाधते कुष्ठे (थ.)
" तैला–तिलो (ग.)
६२. त्वचश्च–त्रिवृच्च (क. ख. ग. ङ. त. थ. ध. प.)

स्यात् त्रायमाणा कटुरोहिणी च
भागार्धिका नागरपादयुक्ता ॥६२॥
पलं तथैषां सह चूर्णितानां
जले शृतं दोषहरं पिबेत्तु ।
जीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजानां
पुराणशाल्योदनमाददीत ॥६३॥

पटोलस्य પરવળ परवलकी, तथा તથા तथा, गवाक्ष्याः ઇંદ્રામણાનું गवाक्षीकी, मूलम् મૂળ जड़, त्रिफला- અને ત્રિફળાની और त्रिफलाकी, त्वचः च છાલ छाल, पृथक् પ્રત્યેક प्रत्येक, पलांशम् ચાર ચાર તોલા एक एक पल, त्रायमाणा तथा त्रायमाणा तथा त्रायमाण, कटुरोहिणी च અને કડુ कटुकी, भागार्धिका च બબ્બે તોલા आधा आधा पल, नागरपादयुक्ता એક તોલા સુંઠ સાથે सोंठके चौथाई पलसे युक्त, स्यात् લેવા लेवे, तथा सह चूर्णितानाम् એકત્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરેલાં एक साथ चूर्ण किये गये, एषाम् તેઓમાંથી इनका, पलम् ચાર તોલા एक पल, जले પાણીમાં जलमें, शृतम् પકાવી पका कर, दोषहरम् દોષને હરનાર તે ક્વાથ दोषनाशक उस क्वाथको, ना પિબેત્ પુરુષે પીવો पुरुष पीवे, जीर्णे તે પચી ગયા પછી औषध जीर्ण होने पर, धन्वमृगद्विजानाम् જાંગલ પશુપક્ષીઓના जांगल पशुपक्षियोंके, रसैः માંસરસોની સાથે मांसरसोंसे, पुराणशाल्योदनम् જૂની શાળના ભાતનું पुराने शालिका ओदन, आददीत ભોજન કરવું खावे ॥ ६२-६३ ॥

62-63. Reduce to powder four tolas each of the roots of wild snake gourd and of colocynth, the pulp of three myrobalans and two tolas each of zalil and kurroa and one tola of dry ginger. The patient may take as potion the decoction prepared in water with four tolas of this powder. It acts as a curative. When it is digested he may ingest the meat-juice of jangala beasts and birds with cooked old sali-rice.

कुष्ठानि शोफं ग्रहणीप्रदोष-
मर्शांसि कृच्छ्राणि हलीमकं च ।
षड्रात्रयोगेन निहन्ति चैष
हृद्वस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥६४॥

एषः च આ ક્વાથ यह क्वाथ, षड्रात्रयोगेन છ રાત્રિના પ્રયોગથી छः रात्रिके प्रयोगसे, कुष्ठानि કુષ્ઠ कुष्ठ, शोफम् સોજા शोफ, ग्रहणीप्रदोषम् ગ્રહણી-રોગ ग्रहणीदोष, कृच्छ्राणि કષ્ટસાધ્ય कृच्छ्रसाध्य, अर्शांसि હરસ अर्श, हलीमकम् च હલીમક हलीमक, हृद्वस्तिशूलम् હૃદયશૂલ, બસ્તિશૂલ हृदय और वस्तिके शूल, विषमज्वरम् અને વિષમ જ્વરનો और विषम ज्वरको, निहन्ति નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ६४ ॥

64. A six days' course of this procedure will eradicate dermatosis, edema assimilation disorders, piles of even a formidable type jaundice, pain in the epigastric and hypogastric regions and irregular fever.

कुष्ठे मुस्तादिचूर्णम्—

मुस्तं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठा दारु पञ्चमूल्यौ द्वे ।
सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशालश्चित्रको मूर्वा ॥६५॥
चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समध्वाज्यम् ।
सिद्धं कुष्ठनिबर्हणमेतत् प्रायोगिकं भक्ष्यम् ॥६६॥

मुस्तम् મોથ मोथा, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला, मञ्जिष्ठा મજીઠ मजीठ, दारु દેવદાર देवदारु, द्वे पञ्चमूल्यौ લઘુ તથા બૃહત્ પંચમૂળ दोनों पंचमूल, सप्तच्छद- સાતવણની છાલ सतवनकी छाल,

६२. तथैषाम्–तथैकम् (ख. घ.)
,, रसैः – रसे (क. ख. घ)
,, मृगद्विजानाम्–मृगव्रजानाम् (च)

६४. षड्रात्रयोगेन–योगः प्रयोगेण (ग. घ. ङ. द.)
६५. पञ्चमूल्यौ द्वे–पञ्चमूले द्वे (ख. घ.)
६६. समध्वाज्यम्–समध्वंशम् (च. ५,)

निम्ब- લીમડાની नीमकी, **त्वक्** છાલ छाल, **सविशाला:** ઇન્દ્રવારુણીસહિત इन्द्रायनसहित, **चित्रका** ચિત્રક चित्रक, **मूर्वा** तथा મોરવેલ तथा मूर्वा इनका, **सक्तु-तर्पणभागैः** नव भाग સાથવાથી नौगुने सत्तुओंसे, **समक्षौद्राज्यम्** મધ તથા ઘૃત સાથે मधु तथा घृतके साथ, **संयोजितम्** મિશ્ર કરેલ मिला गया **चूर्णम्** ચૂર્ણ चूर्ण **सिद्धम्** સિદ્ધ सिद्ध, **कुष्ठनिबर्हणम्** કુષ્ઠનાશક છે कुष्ठनाशक है **एतत्** આ यह **प्रायोगिकम्** પ્રતિદિન ખાવા લાયક प्रतिदिन सेवन योग्य, **भक्ष्यम्** ભક્ષ્ય છે भक्ष्य है ॥ ६५-६६ ॥

65-66. The powder of nut-grass, the three spices, the three myrobalans, indian madder, deodar and the two varieties of penta-radix, dita bark, neem bark, colocynth, white flowered leadwort and trilobed virgin bower mixed with nine times this quantity of roasted paddy flour and prepared with honey and ghee if taken as a regular daily dose acts as an effective cure for dermatosis.

श्वयथुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि ।
ब्रध्नभगन्दरपिडकाकण्डूकोठांश्च विनिहन्ति ॥६७॥
इति मुस्तादिचूर्णम् ।

सपाण्डुरोगम् આ ચૂર્ણ પાંડુરોગસહિત यह चूर्ण पांडुरोगसहित, **श्वयथुम्** સોજા शोफ, **श्वित्रम्** શ્વિત્ર श्वित्र, **ग्रहणीप्रदोषम्** ગ્રહણીરોગ ग्रहणीदोष, **अर्शांसि** હરસ अर्श, **ब्रध्न-** બ્રધ્ન ब्रध्न, **भगन्दर-** ભગંદર भगन्दर, **पिडका-** પિડકા पिड़का, **कण्डू-** ખજવાળ कण्डू, **कोठान् च** અને કોઠને और कोठोंको, **विनिहन्ति** નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ६७ ॥ **इति** આ यह, **मुस्तादिचूर्णम्** મુસ્તાદિચૂર્ણ છે मुस्तादिचूर्ण है ।

67. It is a cure also for edema, anemia, leucoderma, assimilation disorders, piles, inguinal fistula in ano and pimples, pruritus and eruptions. Thus has been described the compound nutgrass powder.

कुष्ठे त्रिफलादिचूर्णम्—

त्रिफलातिविषाकटुकानिम्बकलिङ्गकवचापटोला- नाम् ।
मागधिकारजनीद्वयपद्मकमूर्वाविशालानाम् ॥६८॥
भूनिम्बपलाशानां दद्याद् द्विपलं ततस्त्रिवृद् द्विगुणा ।
तस्याश्च पुनर्ब्राह्मी तच्चूर्णं सुप्तिनुत् परमम् ॥६९॥

त्रिफला- ત્રિફળા त्रिफला, **अतिविषा-** અતિવિષની કળી अतीस, **कटुका-** કડુ कटुकी, **निम्ब-** લીમડો नीम, **कलिङ्गक-** ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, **वचा-** વજ वच, **पटोलानाम्** પરવળ परवल, **मागधिका-** પીપર पिप्पली, **रजनीद्वय-** હળદર, દારુહળદર हल्दी और दारुहल्दी, **पद्मक-** પદ્મક पद्माख, **मूर्वा-** મોરવેલ मूर्वा, **विशालानाम्** ઇન્દ્રવારુણી इन्द्रायन, **भूनिम्ब-** કરિયાતુ चिरायता, **पलाशानाम्** ખાખરો ढाक, **द्विपलम्** દરેક ८ તોલા प्रत्येक दो पल, **दद्यात्** લેવાં लेवे, **ततः द्विगुणा** તેનાથી બમણું उनसे दूनी **त्रिवृत्** નસોતર લેવું त्रिवृत लेवे, **तस्याः** અને તેનાથી और उससे, **पुनः** વળી બમણી फिर दूनी, **ब्राह्मी** બ્રાહ્મી લેવી ब्राह्मी लेवे, **तत्- चूर्णम्** તેઓનું ચૂર્ણ उनका चूर्ण, **परमम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **सुप्तिनुत्** સ્પર્શાજ્ઞાનનાશક છે स्पर्शाज्ञाननाशक है ॥ ६८-६९ ॥

* 68-69. Take eight tolas of the three myrobalans, atis, kurroa, neem bark, kurchi seeds, sweet flag, snake gourd, long pepper, turmeric indian berberry, himalayan cherry, trilobed virgin bower, colocynth, chiretta and palas and double the quantity (16 tolas) of turpeth and double this again of Brahmi (32 tolas) and reduce these into powder. This powder is a

६७. प्रदोष—दोष (ग.)

,, इति मुस्तादिचूर्णम्—इति सर्वकुष्ठनाशकयोगः (ख.)

great remedy for skin lesions with loss of sensation.

कुष्ठे गन्धक-सुवर्णमाक्षिक-पारदानां प्रयोगाः —

लेलीतकप्रयोगो रसेन जात्याः समाक्षिकः परमः ।
सप्तदशकुष्ठघाती माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥७०॥

जात्याः જાઈના जाईके, रसेन રસની साथे रससे समाक्षिकः મધથી મિશ્રિત मधु मिला कर, लेलीतक- ગંધકનો गंधकका प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, मूत्रेण અને ગોમૂત્ર સાથે और गोमूत्रसे, माक्षिकधातुः સુવર્ણ- માક્ષિકનો પ્રયોગ सुवर्णमाक्षिकका प्रयोग, परमः सप्तदश- कुष्ठघाती સત્તર કુષ્ઠોના શ્રેષ્ઠ નાશક છે सत्रह कुष्ठोंके श्रेष्ठ नाशक हैं ॥ ७० ॥

70. A course of sulphur with the juice of spanish jasmine and honey is an excellent remedy for seventeen (all but one) varieties of dermatosis. So is the course of iron pyrites with cow's urine.

श्रेष्ठं गन्धकयोगात् सुवर्णमाक्षिकप्रयोगाद्वा ।
सर्वव्याधिनिबर्हणमद्यात् कुष्ठी रसं च निगृहीतम् ॥

कुष्ठी કુષ્ઠના રોગીએ कुष्ठका रोगी, गन्धकयोगात् ગન્ધકના યોગથી गंधकके योगसे, सुवर्णमाक्षिक- અથવા સુવર્ણમાક્ષિકના अथवा सुवर्णमाक्षिकके, प्रयोगात् वा પ્રયોગથી प्रयोगसे, निगृहीतम् મૃત કરેલ वद्ध श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, सर्वव्याधिविनाशनम् અને સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરનાર और सब व्याधिके नाशक, रसम् પારદનું पारदका, अद्यात् ભક્ષણ કરવું सेवन करे ॥ ७१ ॥

71. The person suffering from dermatosis may take mercury amalgamated (consolidated) by its preparation with sulphur or with iron pyrites. This is a panacea for all diseases.

वज्रशिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन ।
सर्वव्याधिप्रशमनमद्यात्कुष्ठी निगृह्य नित्यं च ॥७२॥

कुष्ठी કુષ્ઠના રોગીએ कुष्ठी, वज्र- હીરા हीरक, शिलाजतु- તથા શિલાજિતની तथा शिलाजीत, सहितम् સાથે साथ, योगराजेन वा અથવા યોગરાજ या योगराजके, सहितम् સાથે साथ, सर्वव्याधिप्रशमनम् સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર सर्वव्याधिप्रशामक, निगृह्य પારદનું મારણ કરીને पारदको मारित कर, नित्यम् च नित्य प्रतिदिन, अद्यात् ભક્ષણ કરવું खावे ॥ ७२ ॥

72. Or a course of mercury prepared with diamond and mineral pitch or with the preparation of gum-gugul. This is a panacea for all diseases.

कुष्ठे आसवयोगाः —

खदिरसुरदारुसारं श्रपयित्वा तद्रसेन तोयार्थः ।
क्षौद्रप्रस्थे कार्यः कार्ये ते चाष्टपलिके च ॥७३॥
तत्रायश्चूर्णानामष्टपलं प्रक्षिपेत्तथाऽमूनि ।
त्रिफलैले त्वङ्मरिचं पत्रं कनकं च कर्षांशम् ॥७४॥
मत्स्यण्डिका मधुसमा तन्मासं जातमायसे भाण्डे ।
मध्वासवमाचरतः कुष्ठकिलासे शमं यातः ॥७५॥
इति मध्वासवः ।

खदिर- ખેર खैरकत्थे, सुरदारुसारम् તથા દેવદારના વચલાં કાષ્ઠને। देवदारके सारको, श्रपयित्वा ક્વાથ કરીને क्राथ करके, क्षौद्रप्रस्थे ६४ તોલા મધમાં તે ક્વાથને મેળવી एक प्रस्थ मधुमें उस क्राथको मिलाकर, तत्-रसेन તે ક્વાથનો उस क्राथका, तोयार्थः कार्यः

७०. लेलीतकप्रयोगः--नवनीतप्रयोगः (ख. ड. त. ष. प. फ.)
७१. श्रेष्ठं गन्धकयोगात् सुवर्णमाक्षिकप्रयोगाद्वा—गन्धकयोग- सुवर्णमाक्षिकयोगादेव (ख.)
,, ,, ,, —गन्धकयोगाद्यथा (घ.)
,, ,, ,, —परं गन्धकयोगात् (च. घ.)
,, निबर्हणम्- विनाशनम् (ख. घ. च. छ. ड.)
७२ प्रशमनम्—निबर्हणम् (क. ध.)
,, ,, —हरणार्थम् (ख. ड.)
७३. तोयार्थः—तोयार्थम् (ख.)
७४. तत्रायः—ततश्चायः (ख.)
,, अमूनि—मूलानि (ख.)
७५. तन्मासं जातमायसे भाण्डे—तन्मासमायसे भाण्डे (ख.)
,, कुष्ठकिलासे—कुष्ठकिलासौ (च.)

પાણીને બદલે ઉપયોગ કરવો पानीकी जगह उपयोग करे, ते च અને તે ખેર તથા દેવદારનાં વચલો કાષ્ઠ और वे खैरकत्थे तथा देवदारुके मध्य काष्ठों, अष्टपलिके ૩૨ તોલા આઠપલ, कार्षे लेवां लेवे, तत्र તેમાં उनमें, अयश्चूर्णानाम् લોહચૂર્ણ लोहचूर्णके, अष्टपलम् ૩૨ તોલા આઠપલ, तथा तथा तथा, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, एले એલચી एलची, त्वक् તજ दालचीनी, मरिचम् કાળાં મરી मरिच, पत्रम् તેજપત્ર तेजपत्र कनकम् च અને લાલ નાગકેસર और रक्त नागकेसर, अमूनि कर्षांशम् એમાંના પ્રત્યેકનો એક એક તોલો इनमेंसे प्रत्येकका एक एक कर्ष, प्रक्षिपेत् નાખવો छोड़े, मधुसमा મધ જેટલી मधुके समान मात्रामें, मत्स्यण्डिका મત્સ્યંડિકા નાખવી मत्स्यण्डिका डाले, आयसे લોઢાના लोहेके, भाण्डे વાસણમાં बरतनमें, मासम् એક માસ एक माहतक, जातम् તૈયાર થયેલ तैयार हुए, तत् ते उस, मध्वासवम् મધ્વાસવનું मध्वासवको, आचरतः સેવન કરનારના सेवन करनेवालेके कुष्ठ કુષ્ઠ कुष्ठ, किलासे तथा કિલાસ तथा किलास, शमम् यातः શાંત થઈ જાય છે शान्त होते हैं ॥७३-७५॥ इति આ यह, मध्वासवः મધ્વાસવ ये मध्वासव है ।

73-75. Decoct 32 tolas of catechu-wood and the pith of deodar-wood and add to that decoction 64 tolas of honey and use it instead of water. Put into it 32 tolas of iron powder and add 1 tola of each of the three myrobalans, small cardamom, cinnamon bark, black pepper, cinnamon leaves, fragrant poon and sugar in a quantity equal to that of honey; keep this in an iron pot for a month. Taking this honey-wine, the patient gets relieved of dermatosis and leprosy. Thus has been described the honey-wine.

खदिरकषायद्रोणं कुम्भे घृतभाविते समाभाव्य ।

द्रव्याणि चूर्णितानि च षट्पलिकान्यत्र देयानि ॥७६॥

त्रिफलाव्योषविडङ्गरजनीमुस्ताटरूषकेन्द्रयवाः ।

सौवर्णी च तथा त्वक् छिन्नरुहा चेति तन्मासम् ॥७७॥

निदधीत धान्यमध्ये प्रातः प्रातः पिबेत्ततो युक्त्या ।

मासेन महाकुष्ठं हन्त्येवाल्पं तु पक्षेण ॥७८॥

अर्शःश्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोषांश्च ।

ना भवति कनकवर्णः पीत्वाऽरिष्टं कनकबिन्दुम् ॥७९॥

इति कनकबिन्द्वरिष्टम् ।

खदिर- ખેરનો खैरकत्थेके कषाय-द्रोणम् કવાથ ૧૦૨૪ તોલા क्वाथका एक द्रोण, घृतभाविते ઘીથી ચોપડેલા घृतलिप्त कुम्भे ઘડામાં घड़ेमें, समाभाव्य નાખીને छोड़कर, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, विडङ्ग- વાવડિંગ वायबिडंग, रजनी- હળદર हल्दी, मुस्ता- મોથ मोथा, आटरूषक- અરડૂસી अडूसा, इन्द्रयवाः ઈન્દ્રજવ इन्द्रजौ, तथा च અને और, सौवर्णी દારુહળદર दारुहल्दी त्वक् તજ दालचीनी, छिन्नरुहा ગળો गिलोय, इति આ इन, चूर्णितानि ચૂર્ણ કરેલાં चूर्ण किये गये, द्रव्याणि च દ્રવ્યો द्रव्य, षट्पलिकानि च ૨૪ તોલા छः पल मात्र अत्र એ ક્વાથમાં इस क्वाथमें, देयानि નાખવાં छोड़े, तत् ते वह सब, मासम् એક માસ પર્યંત एक मास पर्यन्त, धान्यमध्ये ધાન્યના ઢગલામાં धान्यराशिमें, निदधीत રાખવું रखे, ततः પછી उसके बाद, युक्त्या યુક્તિથી युक्तिपूर्वक, प्रातः प्रातः દરરોજ સવારમાં प्रतिदिन सुबह, पिबेत् પીવું पीवे महाकुष्ठम् આ અરિષ્ટ મહાકુષ્ઠનો यह अरिष्ट महाकुष्ठको, मासेन એક માસમાં एक मासमें, अल्पम् तु तथा અલ્પકુષ્ઠનો तथा अल्पकुष्ठको, पक्षेण પંદર દિવસમાં एक पक्षमें, हन्ति एव નાશ કરે છે જ अवश्य नष्ट करता है, अर्शः- તેમજ આ અરિષ્ટ હરસ एवं यह अरिष्ट अर्श, श्वास- શ્વાસ श्वास, भगन्दर- ભગન્દર भगन्दर, कास- ઉધરસ कास, किलास- કિલાસ किलास, प्रमेह- પ્રમેહ प्रमेह, शोषान् च तथा શોષનો નાશ કરે છે

७६. समाभाव्य–समारोप्य (ख. ङ.)

७६. द्रव्याणि चूर्णितानि च षट्पलिकान्यत्र देयानि–प्रक्षेप्याः षट्पलिकास्ततश्चूर्णीकृतास्तस्मिन् (क.)

,, षट्पलिकान्यत्र–त्वष्टपलिकान्यत्र (ग.)

तथा शोषको नष्ट करता है, ना મનુષ્ય પુરુષ, कनक-बिन्दुम् આ કનકબિન્દુ इस कनकबिन्दु, अरिष्टम् અરિષ્ટનું अरिष्टको, पीत्वा પાન કરીને पी कर, कनकवर्ण: સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળો सुवर्ण जैसे वर्णवाला, भवति થાય છે हो जाता है ॥ ७६-७९ ॥ इति આ यह, कनकबिन्दु-रिष्टम् કનકબિન્દુરિષ્ટ છે कनकबिन्द्वरिष्ट है।

76-79. Place 1024 tolas of catechu-decoction in a pot lined with ghee and add 24 tolas of the powder containing the three myrobalans, the three spices, embelia, turmeric, nut-grass, vasaka, kurchi seeds, the bark of indian berberry, cinnamon and guduch, and keep it for a month in a heap of grain. A course of this remedy taken duly early every morning will cure the major types of dermatosis within a month and minor skin diseases in a fortnight besides piles, dyspnea fistula-in-ano cough, leprosy, urinary disorders and consumption. By drinking this medicated wine called gold-drop wine a man acquires golden complexion. Thus has been described the gold-drop-wine.

कुष्ठेष्वनिलकफकृतेष्वेवं पेयस्तथाऽपि पैत्तेषु ।
कृतमालकाथश्चाप्येष विशेषात् कफकृतेषु ॥८०॥

कृतमाल-काथः च अपि ગરમાળાનો કવાથ પણ अमलतासके क्वाथको भी, अनिल-कफ- વાત તથા કફે वात तथा कफसे, कृतेषु કરેલા जनित, कुष्ठेषु કુષ્ઠોમાં कुष्ठोंमें, तथा તેમજ एवं, पैत्तेषु अपि પિત્તજ કુષ્ઠોમાં પણ पित्तज कुष्ठोंमें भी, एवम् આ પ્રમાણે इसी प्रकार पेयः પીવો पीवे, विशेषात् च વિશેષે કરીને और विशेषतः, एषः આ કવાથ इस क्वाथको, कफकृतेषु કફથી થયેલા કુષ્ઠોમાં પીવો कफजनित कुष्ठोंमें पीवे ॥८०॥

80. The medicated wine prepared similarly of purging cassia should be taken in dermatosis of vata and kapha types or that of pitta type but more especially in dermatosis of kapha type.

त्रिफलासवश्च गौडः सचित्रकः कुष्ठरोगविनिहन्ता।
क्रमुकदशमूलदन्तीवराङ्गमधुयोगसंयुक्तः ॥८१॥

सचित्रकः ચિત્રકયુક્ત चित्रकयुक्त, गौडः ગોળથી બનાવેલો गुड़से बना हुआ, त्रिफलासवः च ત્રિફલા-સવ त्रिफलासव, क्रमुक- સોપારી सुपारी, दशमूल- દશમૂળ दशमूल, दन्ती- દન્તી दन्ती, वराङ्ग- તજ दालचीनी, मधुयोग- તથા મધના યોગથી और मधुके योगसे, संयुक्तः યુક્ત હોતાં संयुक्त होने पर, कुष्ठरोग- કુષ્ઠ રોગનો कुष्ठरोगको, विनिहन्ता નાશ કરનાર થાય છે नाश करनेवाला होता है ॥ ८१ ॥

81. The medicated wine of gur along with the three myrobalans, white flowered leadwort, betel nut deca radix, red physic nut, cinnamon bark and honey is an effective cure for dermatosis.

कुष्ठे पथ्यमन्नपानम्—

लघूनि चान्नानि हितानि विद्यात्
कुष्ठेषु शाकानि च तिक्तकानि ।
भल्लातकैः सत्रिफलैः सनिम्बै-
र्युक्तानि चान्नानि घृतानि चैव ॥८२॥

कुष्ठेषु કુષ્ઠોમાં कुष्ठोंमें लघूनि હલકાં लघु अन्नानि અન્ન अन्न, तिक्तकानि અને તિક્ત और तिक्त, शाकानि च શાકો शाक, सत्रिफलैः અને ત્રિફલાસહિત और त्रिफलासहित, सनिम्बैः તથા લીમડાસહિત तथा

८० कुष्ठेष्वनिलकफकृतेष्वेवं पेयस्तथाऽपि पैत्तेषु-कुष्ठेष्वनिलक-फकृतेष्वेवं तु पेयोऽप्यपित्तेषु (क.)
,, पेयः—पेयाः (ख.)
,, पेयस्तथाऽपि पैत्तेषु-पेयस्तथा च पैत्तेषु (ब.)

८१ कुष्ठरोगविनिहन्ता—श्वित्ररोगकुष्ठघ्नः (क. ख. ब. च. ह.)
८२ भल्लातकैः सत्रिफलैः—भल्लातकैश्च त्रिफलैः (ख.)

नीम सहित, भल्लातकैः भिलामाथी भिलावोंसे, युक्तानि युक्त युक्त, अन्नानि अन्नो अन्न, घृतानि च एव अने घृतो और घृत, हितानि हितकर हितकर विद्यात् जाणवां समझे ॥ ८२ ॥

82. Light diets are to be considered whole-some in all kinds of dermatosis and also vegetables of bitter taste, and food and ghee prepared with marking nut three myrobalans or neem.

पुराणधान्यान्यथ जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
शस्ता, न गुर्वम्लपयोदधीनि
नानूपमत्स्या न गुडस्तिलाश्च ॥८३॥

पुराण-धान्यानि जूनां धान्यो पुराने धान्य, अथ जाङ्गलानि जंगल पशुपक्षीओनां जाङ्गल पशु-पक्षियोंके, मांसानि मांस मांस, पटोलयुक्ताः अने परवळयुक्त और परवलयुक्त, मुद्गाः च मग मूंग, शस्ताः पथ्य छे पथ्य हैं, गुरु- भारे भारी, अम्ल- तेमज खाटा पदार्थो एवं खट्टे पदार्थों, पयः- दूध दूध, दधीनि दहीं दही, आनूपमत्स्याः आनूप मांस अने माछलां आनूप मांस और मत्स्य, न पथ्य नथी पथ्य नहीं हैं, गुडः तथा गोळ तथा गुड, तिलाः च अने तल और तिल, न पण पथ्य नथी पथ्य नहीं हैं ॥ ८३ ॥

83. Old grains, the flesh of jangala animals, green grams and snake-gourd are recommended as diet while heavy and acid articles, milk, curds, flesh or wetland animals, fish, gur and til are contra-indicated.

कुष्ठे विविधा लेपयोगाः —

एला कुष्ठं दार्वी शतपुष्पा चित्रको विडङ्गश्च ।
कुष्ठालेपनमिष्टं रसाञ्जनं चाभया चैव ॥८४॥

एला एलची इलायची, कुष्ठम् कठ कुठ, दार्वी दारुहळदर दारुहल्दी, शतपुष्पा सुवा सोया, चित्रकः चित्रक चित्रक, विडङ्गः वावडिंग वायविडङ्ग, रसाञ्जनम् च रसवन्ती रसौंत, अभया च अने हरडे और हरड, कुष्ठालेपनम् एओनो कुष्ठ पर लेप करवो इनका कुष्ठ पर लेप करना, इष्टम् इष्ट छे इष्ट है ॥ ८४ ॥

84. The application prepared of cardamom, costus, indian berberry, dill, white flowered leadwort, embelia, extract of indian berberry and chebulic myrobalan proves beneficial in dermatosis.

चित्रकादिलेपः —

चित्रकमेलां बिल्वीं वृषकं त्रिवृदर्कनागरकम् ।
चूर्णीकृतमष्टाहं भावयितव्यं पलाशस्य ॥८५॥
क्षारेण गवां मूत्रस्रुतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिद्यन्ते विलयन्ति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥८६॥

चित्रकम् चित्रक चित्रक, एलाम् एलची इलायची, बिम्बीम् घीलोडी कुन्दरु, वृषकम् अरडूसी अडूसा, त्रिवृत्- नसोतर त्रिवृत्, अर्क- आकडो आक, नागरकम् सूंठ सोंठ, चूर्णीकृतम् एओना चूर्णने इनके चूर्णको, अष्टाहम् आठ दिवस आठ दिन, गोमूत्रस्रुतेन गोमूत्रमां घोळी गाळी लीधेला गोमूत्रमें घोलकर छाने हुए, पलाशस्य खाखराना ढाकपलाशके, क्षारेण क्षार वडे क्षारसे, भावयितव्यम् भावना आपवी भावना दे, तेन तेनाथी उससे, अस्य आ मंडलकुष्ठीना इस मण्डलकुष्ठीके, लिप्तानि लेपेलां लेप किये गये, अर्क-अभितप्तानि च अने तडकाथी संतप्त थयेलां और धूपसे संतप्त हुए, मण्डलानि मंडलकुष्ठ, मण्डलकुष्ठ, आशु जलदी शीघ्र, भिद्यन्ते भेदाय छे फूट जाते है, विलयन्ति च अने क्षय पामे छे और विलीन हो जाते हैं ॥८५-८६॥

८३. गुर्वम्ल—गुर्वेष्ट (द.)
८४. चित्रको विडङ्गश्च—चित्रकं विडङ्गं च (ग.)
८५. बिम्बीम्—निम्बम् (ग. घ.)
त्रिवृदर्कनागरकम्—कुष्ठमिन्द्रमर्कनागरम् (क.)
चूर्णीकृतमष्टाहम्—नागरकमूर्णमिममष्टाहं (क.)
८६. मूत्रस्रुतेन—मूत्रे स्रुतेन (ख.)
,, भिद्यन्ते विलयन्ति च—भिद्यन्ते च विशन्ति च (क)

85-86. The powder of white flowered lead wort, cardamom, scarlet fruited gourd, vasaka, turpeth, mudar, and dry ginger should be impregnated with palas-alkali prepared in cow's urine. The lesions of Mandala dermatosis when plastered with this powder and heated by exposure to the sun's rays, soon burst open and dissolve.

मांस्यादिलेपः —

मांसी मरिचं लवणं रजनी तगरं सुधा गृहाद्धूमः ।
मूत्रं पित्तं क्षारः पालाशः कुष्टहा लेपः ॥८७॥

मांसी જટામાંસી जटामांसी, **मरिचम्** મરી मरिच, **लवणम्** સિંધાલૂણ सैंधानमक, **रजनी** હળદર हल्दी, **तगरम्** તગર तगर, **सुधा** થોર थूहर, **गृहात् धूमः** ઘરની ધૂંવાસ घरकी कज्जली, **मूत्रम्** ગોમૂત્ર गोमूत्र, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **पालाशः क्षारः** ખાખરાનો ક્ષાર पलाशक्षार, **लेपः** એઓનો લેપ इनका लेप, **कुष्टहा** કુષ્ઠ હરનાર છે कुष्ठनाशक है ॥ ८७ ॥

87. Take nardus, black pepper, rock-salt, turmeric, indian valerian, thorny milk hedge plant, kitchen soot, urine, ox-bile, alkali and palas. The application prepared out of these is curative of dermatosis.

त्रप्वादिलेपः —

त्रपु सीसमयश्चूर्णं मण्डलनुत् फल्गुचित्रकौ बृहती।
गोधारसः सलवणो दारु च मूत्रं च मण्डलनुत् ८८

त्रपु કલઈનું ચૂર્ણ बंगचूर्ण, **सीसम्** સીસાનું ચૂર્ણ सीसकचूर्ण, **अयश्चूर्णम्** અને લોહનું ચૂર્ણ એઓનો લેપ और लोहचूर्ण इनका लेप, **मण्डलनुत्** મંડલકુષ્ઠને હરનાર છે मण्डल कुष्ठका नाशक है, **फल्गु-** અંજીર अंजीर, **चित्रकौ** ચિત્રક चित्रक, **बृहती** ભોંયરીંગણી बनभांटा, **सलवणः** સિંધાલૂણસહિત सैंधालवणसहित, **गोधारसः** ગોધાનો માંસરસ गोहका मांसरस, **दारु च** દેવદાર देवदार, **मूत्रम् च** અને ગોમૂત્ર એઓનો લેપ तथा गोमूत्र इनका लेप, **मण्डलनुत्** મંડલકુષ્ઠને હરનાર છે मण्डल कुष्ठका नाशक है ॥ ८८ ॥

88. The application prepared of the powder of tin, lead or iron is curative of 'mandala' dermatosis. The plaster prepared out of common fig, white flowered lead wort, yellow nightshade, meat-juice of iguana, rock-salt deodar and cow's urine is curative of mandala dermatosis.

कदल्यादिमेदकपानम्, किण्वलेपः च—

कदलीपलाशपाटलिनिचुलक्षाराम्भसा प्रसन्नेन ।
मांसेषु तोयकार्यं कार्यं च पिष्टे च किण्वे च ॥८९॥
तैर्मेदकः सुजातः किण्वैर्जनितं प्रलेपनं शस्तम् ।
मण्डलकुष्ठविनाशनमातपसंस्थं कृमिघ्नं च ॥९०॥

प्रसन्नेन સ્વચ્છ स्वच्छ, **कदली-** કેળના केले, **पलाश-** ખાખરાના ढाकपलाश, **पाटलि-** પાટલાના पाठल, **निचुल-** તથા સમુદ્રફળના तथा समुद्रफलके, **क्षाराम्भसा** ક્ષાર જળનો क्षार जलका, **मांसेषु** માંસોમાં मांसोंमें, **पिष्टे च** ચોખાના લોટમાં चावलके आटेमें, **किण्वे च** અને કિણ્વમાં और किण्वमें, **तोयकार्यम्** પાણી તરીકે ઉપયોગ जलकी जगह उपयोग, **कार्यम्** કરવો करना चाहिए, **तैः** તેનાથી उनसे, **सुजातः** સારી રીતે બનાવેલા सम्यक् प्रकारसे बने हुए, **मेदकः** મેદક મદ્યનું પાન मेदक मद्यका पान, **किण्वैः** અને કિણ્વથી और किण्वसे, **जनितम्** બનાવેલ बना हुआ, **प्रलेपनम्** લેપ प्रलेपन **शस्तम्** હિતકર છે हितकर है, **आतपसंस्थम्**

८७. गृहाद् धूमः–च गृहधूमः (घ. त.)
,, मूत्रं पित्तं–गोः पित्तं च (द. ध.)
,, कुष्ठहा लेपः–कुष्ठनुल्लेपः (घ.)
८८. च मण्डलनुत्–मण्डलप्रणुदः (फ.)

८९. किण्वे–क्लिन्ने (ध. प.)
९०. तैर्मेदकः–तैर्मोदकः (क. ख. प.)
,, शस्तम्–श्रेष्ठम् (ग.)
,, आतपसंस्थं–आतपसंस्थे (ख.)

लेप करी तडकामां बेसवाथी लेप करके धूपमें बैठनेसे, **मण्डलकुष्ठ**- ते मण्डलकुष्ठने वह मण्डलकुष्ठको, **विनाशनम्** नाश करे छे नाश करता है **कृमिघ्नम् च** तेमज कृमिने पण नाश करे छे एवं कृमियोंका भी नाश करता है ॥ ८९-९० ॥

89-90 'Medaka' wine prepared properly by mixing clear alkali-solution of plantain, palas, trumpet-flower and hijjal with flesh and flour or yeast is beneficial as potion and its sediment of yeast is good in the form of application in dermatosis. It cures mandala dermatosis if exposed to the sun after application, and acts also as germicide.

मुस्तं मदनं त्रिफला करञ्ज आरग्वधकलिङ्गयवाः ।
दार्वी ससप्तपर्णा स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥९१॥

मुस्तम् मोथ मोथा, **मदनम्** मींढळ मैनफल, **त्रिफला** त्रिफला त्रिफला, **करञ्जः** करंज ठीठोहरी, **आरग्वध**- गरमाळो अमलतास, **कलिङ्गयवाः** इन्द्रजव इन्द्रजौ, **ससप्तपर्णा** तथा सातवणथी युक्त तथा सतिवनसे युक्त, **दार्वी** दारुहळदर एओथी साधित जल वडे जे स्नान ते दारुहल्दी इनसे साधित जलसे जो स्नान वह, **सिद्धार्थकम् स्नानम्** 'सिद्धार्थक स्नान' 'सिद्धार्थक स्नान' **नाम** कहेवाय छे कहलाता है ॥ ९१ ॥

91. The bath prepared of nut grass, emetic nut, the three myrobalans, indian beech, purging cassia, kurchi seeds, indian berberry and dita bark, is called the 'Siddharthaka bath.'

एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकस्तथोद्घर्षः ।
त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥९२॥

९२. प्रबाधनः–प्रधावनः (द.)

एषः एओनो इनका, **कषायः** क्वाथ कषाय, **वमनम्** वमन वमन, **विरेचनम्** तथा विरेचन करनार छे तथा विरेचन करनेवाला है, **तथा** अने और, **उद्घर्षः** एओना चूर्णनुं देह पर घर्षण इनके चूर्णका देह पर घर्षण, **वर्णकः** वर्णने सारो करनार वर्णको बढानेवाला, **त्वक्-दोष**- तथा चामडीना दोष त्वग्दोष, **कुष्ठ-शोफ**- कुष्ठ तेमज सोजानो कुष्ठ एवं शोफका **प्रबाधनः** नाश करनार नाशक, **पाण्डुरोगघ्नः** तथा पांडुरोगनो नाश करनार छे तथा पांडुरोगका नाशक है ॥ ९२ ॥

92. This decoction can be used as an emetic or a purgative. It is dermic-cosmetic and on being rubbed on the skin, cures skin lesions and all kinds of dermatosis and edema. It acts also as a remedy for anemia.

कुष्ठं करञ्जबीजान्येडगजः कुष्ठसूदनो लेपः ।

कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, **करञ्जबीजानि** करंजनां बीज ठीठोहरीके बीज, **एडगजः** तथा कुवाडियो तथा चकवड, **लेपः** एओनो लेप इनका लेप, **कुष्ठसूदनः** कुष्ठनो नाश करनार छे कुष्ठनाशक है ॥ ९२½ ॥

92½. The application prepared of costus seeds of indian beech and fetid cassia is curative of dermatosis.

प्रपुन्नाडबीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्थलोध्राश्च ॥९३॥
श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जयोः फलं त्वचो दार्व्याः ।
सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥९४॥

प्रपुन्नाडबीज- कुवाडियानां बीज चकवडके बीज, **सैन्धव**- सिंधालूण सैंधानमक, **रसाञ्जन**- रसवंती रसौत, **कपित्थ**- कोठ कैथ, **लोध्राः च** लोधर लोध्र, **श्वेतकरवीर**- सफेद कणेरनां श्वेतकनेरके, **मूलम्** मूळ मूल, **कुटज**- कडा कौरैये, **करञ्जयोः** तथा करंजनां तथा

९२½. कुष्ठं करञ्जबीजानि–कुष्ठकरञ्जोत्पलम् (प.)
९४. श्वेतकरवीरमूलं–करवीरमूलकल्कः (ख. घ. द.)
,, श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जयोः फलं–करवीरमूलकल्कः कुटजकरञ्जोत्फलं (ब.)

ठीठोहरीके. फलम् ફળ फल, दार्व्याः અને દારુહળદરની और दारुहल्दीकी, त्वचः છાલ એઓનો छाल इनका, सुमनः- प्रवाल- જાઈનાં કૂંપળોથી जाईके प्रवालसे. युक्तः યુક્ત युक्त, लेपः લેપ लेप, सिद्धः સિદ્ધ सिद्ध, कुष्ठापहः કુષ્ઠનાશક છે कुष्ठनाशक है ॥ ९३-९४ ॥

93-94. Similar is the action of the application prepared of seeds of fetid cassia, rock-salt, extract of indian berberry, wood-apple and lodh. The application prepared of roots of white oleander, fruits of kurchi, indian beech, bark of indian berberry and sprouts of spanish jasmine, is a certain cure for dermatosis.

लोध्रस्य धातकीनां वत्सकबीजस्य नक्तमालस्य।
कल्कश्च मालतीनां कुष्ठेषून्मर्दनालेपौ ॥ ९५ ॥

लोध्रस्य લોધર लोध्र, धातकीनाम् ધાવડી धायके फूल, वत्सकबीजस्य ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, नक्तमालस्य કરંજ अमलतास, मालतीनाम् च અને માલતીનો और मालतीका. कल्कः કલ્ક कल्क, कुष्ठेषु કુષ્ઠમાં कुष्ठोंमें, उन्मर्दन आलेपौ ઉન્મર્દન અને લેપ માટે છે उन्मर्दन और लेपके लिए है ॥ ९५ ॥

95. The paste prepared of lodh, fulsee flowers, kurchi seeds, indian beech and spanish jasmine should be applied or rubbed over the dermic lesions.

शैरीषी त्वक् पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठनुल्लेपः ॥९६॥
इति लेपाः ।

शैरीषी સરસડાની शिरीषकी, त्वक् છાલ त्वक्, कार्पास्याः કપાસનાં कपासके, पुष्पम् ફૂલ फूल, राजवृक्षपत्राणि ગરમાળાનાં પાન अमलतासके पत्ते, काकमाची અને પીલુડી और मकोय, पिष्टा એઓને જુદાં જુદાં પીસી કરવામાં આવેલો इनको पृथक् पृथक् पीस कर किया हुआ, चतुर्विधः ચાર પ્રકારનો चार प्रकारका, लेपः લેપ लेप, कुष्ठनुत् કુષ્ઠ હરનાર છે कुष्ठनाशक है, ॥ ९६ ॥ इति આ યે, लेपाः લેપો છે लेप हैं।

96. The bark of shirish, flower of the cotton tree, leaves of the purging cassia and black night-shade made into a paste separately make four kinds of application curtive of dermatosis. Thus have been described the various applications.

दार्व्या रसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।
आरग्वधवृक्षकयोस्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥९७॥
इति षट् कषाययोगाः कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च तिनिशस्य ।
स्नाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥९८॥

दार्व्याः रसाञ्जनस्य च દારુહળદર તથા રસાંજન दारुहल्दी तथा रसौंत, निम्बपटोलस्य લીમડો તથા પરવળ नीम तथा परवल, खदिरसारस्य ખેરનો સાર खैरका सार, आरग्वध-वृक्षकयोः ગરમાળો તથા કડો अमलतास तथा कोरैया, त्रिफलायाः ત્રિફળા त्रिफला, सप्तपर्णस्य અને સપ્તપર્ણ और सप्तपर्ण, इति એઓના इनके, षट् ૭ છઃ, कषाययोगाः કષાયયોગો कषाययोग तिनिशस्य તિનિશનો और तिनिशका, सप्तमः च સાતમો કષાયયોગ सातवाँ कषाययोग, अश्वमारस्य અને કણેરનો और कनेरका, अष्टमः च આઠમો કષાયયોગ आठवाँ कषाययोग, स्नाने એઓ કુષ્ઠીના સ્નાન યે कुष्ठीके स्नान, पाने च તથા પાનમાં तथा पानमें, हिताः હિતકર છે हितकर हैं ॥ ९७-९८ ॥

97-98. Indian berberry and its extract, neemand snake gourd, catechu pith, purging cassia and kurchi, the three myrobolans, and dita bark are six decoctive remedies curative of

९५. कुष्ठेषून्मर्दनालेपौ—कुष्ठेषूद्वर्तनालेपौ (क. ख घ. च. छ. ड. त. द.)

९८. कुष्ठघ्नाः—निर्दिष्टाः (ख.)
,, हिताः- मताः (ख. त.)

dermatosis. The seventh is the decoction of oojein and the eighth that of indian oleander. All these are beneficial as affusions and potions as well.

आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ।
तैलघृतपाकयोगे चेष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥९९॥

एते एव च આ જ इन्हीं, **कषायाः** કષાયોનાં દ્રવ્યો **कषायोंके द्रव्योंको**, **कुष्ठशान्त्यर्थम्** કુષ્ઠની શાંતિ માટે कुष्ठकी शान्तिके लिए, **आलेपनम्** લેપ आलेपन, **प्रघर्षणम्** પ્રઘર્ષણ प्रघर्षण, **अवचूर्णनम्** तथा અવચૂર્ણનરૂપે વાપરવાં ઇષ્ટ છે तथा अवचूर्णनके रूपसे उपयोगमें लेना चाहिए **तैल-घृत-पाकयोगे च** તેલ તથા ઘી પકાવવાના પ્રયોગમાં एवं तैल तथा घी पकानेके प्रयोगमें, **इष्यन्ते** વાપરવાં ઇષ્ટ છે उपयोगमें लेना चाहिए ॥ ९९ ॥

99. These decoctives can be used as applications or powders for rubbing or dusting or for the preparation of oils and ghees for the relief of dermatosis.

त्रिफलादिकषायः —

त्रिफला निम्बपटोलं मञ्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी ।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् १००

त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला, **निम्ब-** લીમડો नीम, **पटोलम्** પરવળ परवल, **मञ्जिष्ठा** મજીઠ मंजीठ, **रोहिणी** રોહણ रोहन, **वचा** વજ वच, **रजनी** तथा હળદર तथा हल्दी, **एषः** એઓનો इनका, **कषायः** કષાય कषाय, **अभ्यस्तः** નિત્ય સેવન કરવામાં આવતાં नित्य सेवन करने पर, **कफपित्तजम्** કફપિત્તજન્ય कफपित्तज, **कुष्ठम्** કુષ્ઠને कुष्ठको, **निहन्ति** હણે છે नष्ट करता है ॥१००॥

100. A regular course of the decoction prepared of the three myrobalans, neem, snake gourd, madder, rohan, sweet flag and turmeric cures dermatosis of the kapha-cum-pitta type.

एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोल्बणं जयति कुष्ठम् ।
एष च कल्पो दिष्टः खदिरासनदारुनिम्बानाम् १०१

एतैः આ દ્રવ્યોથી इन्हीं द्रव्योंसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, **सर्पिः** ઘૃત घृत, **वात-उल्बणम्** વાતપ્રધાન वातप्रधान, **कुष्ठम्** કુષ્ઠનો कुष्ठको, **जयति** નાશ કરે છે जीतता है, **खदिर-असन-दारु-निम्बानाम्** ખેર, અસન, દેવદાર અને લીમડાનો खैरकत्था, खाज, देवदारु और नीमका, **एषः च** આ જ यही, **कल्पः** કલ્પ विधि, **दिष्टः** કહ્યો છે कहा है ॥ १०१ ॥

101. The ghee prepared of this decoction subdues dermatosis wherein vata is preponderant. Similar preparations can also be made of catechu bark, spinous kino tree, indian berbery or neem.

कुष्ठे अभ्यङ्गार्थं तैलयोगाः —

कुष्ठार्कतुत्थकट्फलमूलकबीजानि रोहिणी कटुका ।
कुटजफलोत्पलमुस्तं बृहतीकरवीरकासीसम् ॥१०२॥
एडगजनिम्बपाठा दुरालभा चित्रको विडङ्गश्च ।
तिक्तालाबुकबीजं कम्पिल्लकसर्षपौ वचा दार्वी १०३
एतैस्तैलं सिद्धं कुष्ठघ्नं योग एष चालेपः ।
उद्वर्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेष एवेष्टः ॥ १०४॥

९९. अवचूर्णनम्—उद्वर्तनम् (प.)
१००. निहन्ति—हिनस्ति (घ. ङ. त.)

१०१. दिष्टः—दृष्टः (क. ग. घ.)
,, एष च कल्पो दिष्टः खदिरासनदारुनिम्बानाम्—कल्कश्च एष दृष्टः खदिरामरदारुकुष्ठानाम् (प.)
१०३. चित्रको—रोचना (ग.प.)
,, तिक्तालाबुकबीजं—तिक्तेक्ष्वाकोर्बीजं (ग. घ.)
,, ,, —तिक्तेक्ष्वाकु (द.)
,, तिक्तालाबुकबीजं कम्पिल्लकसर्षपौ—तिक्तैक्ष्वाकुबीजं कम्पिल्लकसर्षप (ख.)
,, कम्पिल्लकसर्षपौ—कम्पिल्लकसर्षपं (घ.)
१०४ कुष्ठघ्नं योग एष चालेपः—कुष्ठघ्नमेष एव चालेपः (क.)
,, चालेपः—वालेपः (घ.)
,, उद्वर्तनं—उन्मर्दनं (घ.)

कुष्ठ-अर्क-तुत्थ-कट्फल- કઠ, આકડો, મોરથુથુ, કાયફળ कूठ, आक, तुत्थ, कायफल, मूलकबीजानि મૂળાનાં બીજ मूलीके बीज, रोहिणी રોહણ रोहन, कटुका કડુ कटुकी, कुटजफल- કડો कुडा, उत्पल- નીલ કમલ नीला कमल, मुस्तम् મોથ मोथा, बृहती- ઊભી ભોરીંગણી वनभाटा, करवीर- કણેર कनेर, कासीसम् હીરાકસી कासीस, एडगज- કુવાડિયો चकवड, निम्ब- લીમડો नीम, पाठा પાઠા पाठी, दुरालभा ધમાસો दुरालभा, चित्रकः ચિત્રક चित्रक, विडङ्गः વાવડિંગ वायविडङ्ग, तिक्त-अलाबुक-बीजम् કડવી તુંબડીનાં બીજ कड़वी तुंबीके बीज, कम्पिल्लक- કપીલો रोहिना, सर्षपौ સરસવ सरसों, वचा- વજ वच, दार्वी च અને દારુહળદર और दारुहल्दी, एतैः એઓથી इनसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, तैलम् તેલ तैल, कुष्ठघ्नम् કુષ્ઠનો નાશ કરે છે कुष्ठघ्न है, एषः च અને આ और इस, योगः યોગ योगको, आलेपः લેપરૂપે लेपरूपसे, एषः एव અને આ જ યોગ और इसी योगको, उद्वर्तनम् ઉદ્વર્તન उद्वर्तन, प्रघर्षणम् પ્રઘર્ષણ प्रघर्षण, अवचूर्णनम् तथा અવચૂર્ણનરૂપે तथा अवचूर्णनरूपसे, इष्टः વાપરવો ઇષ્ટ છે उपयोगमें लेना इष्ट है ॥ १०२-१०४ ॥

102-104. Costus, mudar, blue vitriol, box myrtle, raddish seeds, rohan tree, kurroa, kurchi seeds, blue water lily, nut grass, yellow-berried nightshade, indian oleander, iron sulphide, fetid cassia, neem, patha, cretan prickly clover, white flowered leadwort, embelia, seeds of bitter bottle gourd, kamala, rape seeds, sweet flag and indian berberry—the oil prepared with all these drugs is a remedy for dermatosis. This preparation can also be used as application, dry massage for rubbing and dusting.

श्वेतकरवीराद्यं तैलम्—

श्वेतकरवीरकरसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गश्च ।
कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं संमतो भिषजाम् ॥१०५॥
इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेत- ધોળી श्वेत, करवीरक- કણેરનો कनेरका, रसः રસ रस, गोमूत्रम् ગોમૂત્ર गोमूत्र, चित्रकः ચિત્રક चित्रक, विडङ्गः च અને વાવડિંગ और वायविडंग, कुष्ठेषु એ દ્રવ્યોથી કુષ્ઠ માટે इन द्रव्योंसे कुष्ठोंके लिए, सिद्धः સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया हुआ, अयम् આ यह, तैलयोगः તેલનો યોગ तैलयोग, भिषजाम् વૈદ્યોને वैद्योंको, संमतः માન્ય છે सम्मत है ॥१०५॥ इति આ यह, श्वेतकरवीराद्यम् શ્વેતકરવીરાદ્ય श्वेतकरवीराद्य, तैलम् તેલ છે तैल है।

105. The oil prepared of white flowered leadwort and embelia in the juice of the white indian oleander and cow's urine is recommended by physicians as a cure for dermatosis. Thus has been described the compound white indian oleander oil.

श्वेतकरवीरपल्लवाद्यं तैलम्—

श्वेतकरवीरपल्लवमूलत्वग्वत्सको विडङ्गश्च ।
कुष्ठार्कमूलसर्षपशिग्रुत्वग्रोहिणी कटुका ॥१०६॥
एतैस्तैलं सिद्धं कल्कैः पादांशिकैर्गवां मूत्रम् ।
दत्त्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गात् कुष्ठकण्डूघ्नम् ॥१०७॥
इति श्वेतकरवीरपल्लवाद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीर- ધોળી કણેરનાં श्वेत कनेरके, पल्लव- પાન पत्ते, मूल- तथा મૂળની तथा मूलकी, त्वक्- છાલ छाल, वत्सकः કડો कोरैया, विडङ्गः च વાવડિંગ वायविड़ङ्ग, कुष्ठ- કઠ कुठ, अर्कमूल- આકડાનાં મૂળ आकके मूल, सर्षप- સરસવ सरसों, शिग्रुत्वक्- સરગવાની છાલ सहजनकी छाल, रोहिणी રોહણ रोहन, कटुका કડુ कटुकी, एतैः એ इन, पादांशिकैः

१०७. सिद्धम्–साध्यम् (च. त. च.)
,, अभ्यङ्गात् कुष्ठकण्डूघ्नम्–अभ्यङ्गः कुष्ठकण्डूघ्नः (ख.)
,, इति श्वेतकरवीरपल्लवाद्यं तैलम्–इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् (ख. च.)

कल्कैः ચતુર્થાંશ કલ્કરૂપ દ્રવ્યોથી चोथाई कल्कोंसे, तैलचतुर्गुणम् તેલથી ચારગણુ तैलसे चौगुना, गवाम् मूत्रम् ગોમૂત્ર गोमूत्र, दत्त्वा મેળવીને मिलाकर, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, तैलम् તેલ तैल, अभ्यङ्गात् અભ્યંગ કરવાથી अभ्यंग करनेसे, कुष्ठकण्डूघ्नम् કુષ્ઠ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે कुष्ठ और कण्डूका नाशक है ॥१०६-१०७॥ इति આ यह, श्वेतकरवीरपल्लवाद्यम् શ્વેતકરવીરપલ્લવાદ્ય श्वेतकरवीरपल्लवाद्य तैलम् તેલ છે तैल है।

106-107. The oil prepared of the paste of sprouts, roots and bark of white indian oleander kurchi-bark, embelia, costus roots of mudar, rape seeds, bark of drumstick, kurroa; the paste being one fourth of the quantity of oil; and cow's urine being four times the quantity of the oil. This oil when used as inunction is curative of dermatosis and pruritus. Thus has been described the compound white indian oleander sprouts oil.

तिक्तेक्ष्वाकुतैलम्—

तिक्तालाबुकबीजं द्वे तुत्थे रोचना हरिद्रे द्वे ।
बृहतीफलमेरण्डः सविशालश्चित्रको मूर्वा ॥१०८॥
कासीसहिङ्गुशिग्रुत्र्यूषणसुरदारुतुम्बुरुविडङ्गम् ।
लाङ्गलकं कुटजत्वक् कटुकाख्या रोहिणी चैव ॥१०९॥
सर्षपतैलं कल्कैरेतैर्मूत्रे चतुर्गुणे साध्यम् ।
कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गान्मारुतकफहन्तृ ॥११०॥
इति तिक्तेक्ष्वाकादितैलम् ।

१०८. तिक्तालाबुकबीजं—तिक्तेक्ष्वाकुबीजम् (ख.)
,, —कटुकालाब्वा बीजम् (थ.)
१०९ काङ्गलकम्—लाङ्गलकी (क.)
,, कण्डू—मण्डल (प.)
११०. मारुतकफ—वातकफ (क. ढ.)
,, मारुतकफहन्तृ- मारुतकफघ्नम् (थ)
,, इति तिक्तेक्ष्वाकादितैलम्—इति तिक्तेक्ष्वाकुतैलम् (ब.)
,, ,, —इति तिक्तालाबुकादितैलम् (ब.)

तिक्तालाबुकबीजम् કડવી તુંબડીનાં બીજ कड़वी तुंबीके बीज, द्वे तुत्थे મોરથુથુ તથા ખર્પર તુત્થ दोनों तूतिया, रोचना ગોરોચન गोरोचन, द्वे हरिद्रे હળદર તથા દારુહળદર दोनों हल्दी, बृहतीफलम् ઊભી ભોરીંગણીનું ફળ बनभाटाका फल, एरण्डः એરંડો रेंडी, सविशालः ઇન્દ્રામણાસહિત इद्रायणसहित, चित्रकः ચિત્રક चित्रक, मूर्वा મોરવેલ मूर्वा, कासीस- હીરાકસી हीराकसीस, हिङ्गु- હિંગ हींग, शिग्रु- સરગવો सहजन, त्र्यूषण- ત્રિકટુ त्र्यूषण, सुरदारु- દેવદાર देवदारु, तुम्बुरु- તુંબુરુ तुंबुरु, विडङ्ग- વાવડિંગ वायविडङ्ग, लाङ्गलकम् લાંગલીમૂળ लांगलीमूल, कुटजत्वक् કડા- છાલ कुटजकी छाल, कटुकाख्या रोहिणी च एव તથા કડુ कटुकी, एतैः कल्कैः એઓના કલ્કથી इनके कल्कोंसे, चतुर्गुणे ચારગણા चौगुने, मूत्रे ગોમૂત્રમાં गोमूत्रमें, सर्षपतैलम् સરસવનું તેલ सरसोंका तैल, साध्यम् પકાવવું सिद्ध करे, अभ्यङ्गात् અભ્યંગ કરવાથી તે अभ्यङ्ग करनेसे वह कण्डू- કંડૂ कंडू, कुष्ठ- તથા કુષ્ઠનો तथा कुष्ठका विनाशनम् નાશ કરે છે नाश करता है, मारुतकफहन्तृ તેમજ વાત તથા કફને હણે છે एवं वायु तथा कफको दूर करता है ॥१०८-११०॥ इति આ यह, तिक्तेक्ष्वाकादितैलम् તિક્તેક્ષ્વાકવાદિ તેલ છે तिक्तेक्ष्वाकादि तैल है।

108-110. Seeds of bitter bottle gourd, blue vitriol and calamina ox-bile turmeric and indian berberry, berries of yellow berried night-shade, castor plant, colocynth, white flowered leadwort trilobed virgin bower, iron sulphide, asafetida, drumstick, the three spices, deodar indian tooth ache, embelia, glory lily, kurchi bark and kurroa: a. medicated oil should be prepared by adding the paste of the above drugs to rape seed oil and four times its quantity of cow's urine. Inunction with this oil destroys pruritus dermatosis and cures morbid vata and

kapha. Thus has been described the compound. bitter bottle gourd oil.

कनकक्षीरीतैलम्—

कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्त्याः फलानि मूलं च ।
जातीप्रवालसर्षपलशुनविडङ्गं करञ्जत्वक् ॥१११॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोताः ।
गुञ्जैरण्डं बृहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥११२॥
कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुरुमूर्वावचाः सषड्ग्रन्थाः ।
एडगजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥११३॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासंज्ञः ।
सौराष्ट्री कासीसं दार्वीत्वक् सर्जिकालवणम् ॥११४॥
कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥११५॥
स्थाप्यं कटुकालाबुनि तत्सिद्धं तेन मण्डलान्याशु ।
भिन्द्याद्भिषगभ्यङ्गात्क्रुमींश्च कण्डूं च विनिहन्यात् ।
इति कनकक्षीरीतैलम् ।

कनकक्षीरी कंकुष्ठ हीरवी, **शैला** शैला मैनशील, **भार्गी** भारंगी भंगेरन, **दन्त्याः** दंती दन्तीके **फलानि मूलम् च** फळ तथा मूळ फल तथा मूल, **जातीप्रवाल-सर्षप-** जाईनां कूंपळियां, सरसव चमेलीके प्रवाल, सरसों, **लशुन-** लसणु लहसन, **विडङ्गम्** वावडिंग वायविडंग, **करञ्जत्वक्** करंजनी छाल करंजकी छाल, **सप्तच्छद-** सातवणु सतिवन, **अर्कपल्लव-** आकडानां पांदडां आकके पत्ते, **मूलत्वक्-** तथा तेना मूळनी छाल तथा उसके मूलकी छाल, **निम्ब-** लीमडो नीम, **चित्रक-** चित्रक चित्रक, **आस्फोताः** आस्फोता आस्फोता, **गुञ्जा-** चणोठी गुमची, **एरण्डम्** एरंडो रेंडी, **बृहती-** ऊभी भोरींगणी बनभाटा, **मूलक-** मूळा मूली **सुरसा-** सुरसा सुरसा **अर्जकफलानि-** अर्जकनां बीज अर्जकके बीज **कुष्ठम्** कठ कुष्ठ, **पाठा** पाठा पाठा, **मुस्तम्** मोथ मोथ, **सषड्ग्रन्थाः** षड्ग्रन्थासहित षड्ग्रन्थासहित, **तुम्बुरु** तुंबुरु तुम्बुरु, **मूर्वा-** मोरवेल मूर्वा, **वचाः** वज वच **एडगज-** कूंडिवाथो **चक्रमर्द** **कुटज-** कडो कुटज, **शिग्रु-** सरगवो सहजन **त्र्यूषण-** त्रिकटु त्र्यूषण **भल्लातक-** भिलामा भिलावा **क्षवकाः** क्षवक क्षवक, **हरितालम्** हरताल हरिताल, **अवाक्पुष्पी** ऊंधाफूली छोटा कुल्का, **तुत्थम्** मोरथुथु तुत्थ, **कम्पिल्लकः** कपीलो कपीला, **अमृतासंज्ञः** खपरतुत्थ अमृतासंग, **सौराष्ट्री?** फटकडी सोरठी माटी **कासीसम्** हीराकसी कासीस, **दार्वीत्वम्-** दारुहळदरनी छाल दारुहल्दीकी छाल, **सर्जिका-** साजीखार सज्जिखार, **लवणम्** सिंधालूण सैंधानमक, **एतैः** ए बधाना इन, **कल्कैः** कल्कथी कल्कोंसे, **करवीरलम्-** कणेरनां मूळ कनेरके मूल, **पल्लवकषाये** तथा पानना क्वाथमां और पल्लवके कषायमें, **गोमूत्र-चतुर्गुणम्** चार गणा गोमूत्रवाळा चौगुने गोमूत्रवाले, **सार्षपम् तैलम्** सरसवना तेलने सरसोंके तैलको **अथवा** अथवा या, **तैलम्** तलना तेलने तिलतैलको, **साध्यम्** पकाववुं सिद्ध करे, **सिद्धम् तत्** सिद्ध थयेल तेने सिद्ध हुआ वह, **कटुका-लाबुनि** कडवी तुंबडीमां कड़वी तुम्बीमें, **स्थाप्यम्** राखवुं रखा जाय, **तेन** ते वडे उससे, **भिषक्** वैद्य वैद्य, **अभ्यङ्गात्** अभ्यंग करावीने अभ्यङ्ग करानेसे, **मण्ड-लानि** मंडलोनुं मंडलोंको **आशु** शीघ्र शीघ्र, **भिन्द्यात्** भेदन करवुं भेदन करे, **क्रुमीन् च** अने कृमि और कृमी, **कण्डूम् च** तथा कंडूनो तथा कण्डूको **विनिहन्यात्** नाश करवो विनष्ट करे ॥ १११-११६ ॥ **इति** आ यह, **कनकक्षीरीतैलम्** कनकक्षीरीतैल छे कनकक्षीरीतैल है ।

111-114. Yellow milk plant, red arsenic, betel killer, roots and fruits of red physic nut, sprouts of spanish

---

१११. भार्गीदन्त्याः–भार्गीदन्ती (ख.)
,, शैला–सैला
,, शैला भार्गी दन्त्याः फलानि–सैला भार्गी दन्तीफलानि (ध.)
,, दन्त्याः फलानि–जातीफलानि (प.)
११२. गुञ्जैरण्डम्–कुटजैरण्डम् (प.)
११३. कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुरुमूर्वा वचाः सषड्ग्रन्थाः–कुष्ठं तुम्बुरु पाठा मूर्वामुस्तं वचाऽथ षड्ग्रन्थाः (न.ध.)
११४. अवाक्पुष्पी–वचापुष्पी (प.)
,, अमृतासंज्ञः–अमृतासङ्गः (क ध. च. छ. ज. ढ. त. ध.)
११५. करवीरकमूलपल्लवकषाये–करवीरमूलकषाये (प.)
,, मूलपल्लवकषाये–मूलकपल्लवकषाये (ख.)
११६. स्थाप्यं कटुकालाबुनि–कटुकालाब्वां स्थाप्यं (क. ध.)

jasmine, rape seed, garlic, embelia, bark of indian beech, dita bark, the sprouts, roots and bark of mudar, neem, white flowered leadwort, indian sarsaparilla, jequirity, castor plant, yellow-berried night-shade, raddish, the seeds of holy basil, hoary basil, costus, patha, nutgrass, indian tooth-ache, trilobed virgin bower, sweet flag, shadgrantha, fetid cassia, kurchi, drumstick, three spices, marking nut, sneezewort, yellow arsenic, indian borage, blue vitriol, kamala, calamina, yellow ochre, iron 'sulphide bark of india berberry and salsoda and rock salt. A medicated oil should be prepared with the paste of the above drugs in rape seed oil or til oil with four times the quantity of decoction of the roots and sprouts of indian oleander and four times the quantity of cow's urine. The oil thus prepared should be kept in the hollow shell of a bitter bottle gourd. The physician should make mandala dermatosis to burst open and remove parasytic infection and pruritus by mere inunction with this oil. Thus has been described the yellow milk plant oil.

सिध्मकुष्ठे लेपयोगाः—

कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥११७॥
तेनालिप्तं सिध्मं सप्ताहाद्व्येति तिष्ठतो घर्मे ।
मासान्नवं किलासं स्नानं मुक्त्वा विशुद्धतनोः ११८
इति सिध्मे लेपः ।

कुष्ठम् કઠ कोठ, तमालपत्रम् તમાલપત્ર तमालपत्र, समनःशिलम् તથા મનઃશિલસહિત तथा मैनशिल सहित, सकासीसम् તેમજ હીરાકસીસહિત एवं कासीससहित, मरिचम् કાળાં મરી એઓને मरिच इनको, तैलेन તેલથી तैलसे, युक्तम् મેળવીને युक्तकर, सप्ताहम् સાત દિવસ एक सप्ताह, ताम्रे ત્રાંબાના तांबेके भाजने પાત્રમાં बरतनमें, उषितम् રાખી મૂકવું रखे, तेन आलिप्तम् તેનાથી લેપ કરી उससे लेप कर, घर्मे તડકામાં धूपमें, तिष्ठतः બેસનારનો बैठनेवालेका, सिध्मम् સિધ્મકુષ્ઠ सिध्मकुष्ठ, सप्ताहात् સાત દિવસમાં एक सप्ताहमें, व्येति નાશ પામે છે नष्ट होता है, स्नानम् સ્નાન स्नानको, मुक्त्वा કર્યા વિના त्याग कर, विशुद्धतनोः શરીરને શુદ્ધ રાખતા મનુષ્યનો शुद्ध शरीरवालेका, नवम् નવો नया, किलासम् કિલાસ કુષ્ઠ किलासकुष्ठ, मासात् એક મહિનામાં નાશ પામે છે एक माहमें नष्ट होता है ॥११७-११८॥ इति આ यह, सिध्मे लेपः સિધ્મનો લેપ છે सिध्ममें लेप है।

117-118. Costus, cinnamon leaves, black pepper, red arsenic and iron sulphide—all these mixed with oil should be kept for seven days in a copper vessel. Sidhma dermatosis when anointed with this oil and exposed to sun-rays is cured in seven days. Recent leprous lesions are cured by this in a month. Full bath should be avoided though the body should be kept clean by sponging during the course of treatment. Thus has been described the ointment for 'Sidhma'.

कुष्ठेष्वन्नपानसाधनार्थं हितानि तैलानि—

सर्षपकरञ्जकोषातकीनां तैलान्यथेङ्गुदीनां च ।

११८. व्येति तिष्ठतो घर्मे—घर्मसेविनो व्येति (ग. च. ब.)
,, ,, —घर्मसेविनोऽपैति (प. फ.)

११९. सर्षपकरञ्जकोषातकीनां तैलान्यथेङ्गुदीनां च—तैलानि सर्षपाणां करञ्जकोषातकेङ्गुदीनां च (प.)

कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यच्चापि खदिरसारस्य ॥११९॥

सर्षप- સરસવ सरसों, करञ्ज- કરંજ करंज, कोषातकीनाम् કડવી ઘીસોડી कड़वी तुरई, अथ च અને और, इङ्गुदीनाम् ઇંગોરિયાના इंगोटके, तैलानि તેલને तैलको, यत् च તથા જે और जो, खदिरसारस्य ખેરના વચલા કાષ્ઠનું खैरके सारका, तैलम् अपि તેલ છે તેને પણ तैल है उसको भी, कुष्ठेषु કુષ્ઠમાં कुष्ठमें, हितानि હિતકારી हितकर, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ ११९ ॥

119. The oils of rape seed, indian beech, bitter luffa and zachum oil as also that of catechu pith are said to be beneficial in dermatosis.

विपादिकादौ लेपयोगाः —

जीवन्ती मञ्जिष्ठा दार्वी कम्पिल्लकः पयस्तुत्थम् ।
एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥१२०॥
देयः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन शाम्यतेऽभ्यक्ता ।
चर्मैककुष्ठकिटिमं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥१२१॥

इति विपादिकाहरघृततैले ।

जीवन्ती જીવન્તી जीवन्ती, मञ्जिष्ठा મજીઠ मंजीठ दार्वी દારુહળદર दारुहल्दी, कम्पिल्लकः કપીલો कपीलो, पयः દૂધ दूध, तुत्थम् મોરથુથુ तुत्थम्, एषः એઓથી આ इनसे यह, घृततैलपाकः ધૃત તથા તેલનો પાક घृत और तैलका पाक, सिद्धः સિધ્ધ થાય છે सिद्ध होता है, सिद्धे च તૈયાર થયા પછી सिद्ध होने पर, समधूच्छिष्टः તેમાં મીણ સાથે उसमें मोमसहित, सर्जरसः રાળ सर्जरस, देयः નાખવો मिलावे तेन તેનાથી उससे, अभ्यक्ता અભ્યંગ કરવાથી अभ्यक्त की गई, विपादिका વિપાદિકા विपादिका, शाम्यते શાંત થાય છે शान्त होती है, चर्म-एककुष्ठ- ચર્મકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ चर्मकुष्ठ, एककुष्ठ, किटिमम् કિટિમકુષ્ઠ किटिमकुष्ठ, अलसकम् कुष्ठम् च અને અલસકકુષ્ઠ और अलसककुष्ठ, शाम्यति શાંત થાય છે शान्त होता है ॥ १२०-१२१ ॥ इति આ યે, विपादिकाहरघृततैले વિપાદિકાહર ઘૃત તથા તેલ છે विपादिकाहर घृत तथा तैल हैं।

120-121. Cork swallow wort, indian madder, indian berberry, kamala, milk and blue vitriol should be cooked in ghee and oil and to this must be added yellow resin and bee's wax. By inunction with this ointment 'Vipadika' dermatosis is alleviated. So also Charma, Ekakushtha, Kitima and Alasaka types of dermatosis. Thus has been described the ghee and the oil curative of 'Vipadika' dermatosis.

मण्डलकुष्ठे लेपौ—

किण्वं वराहरुधिरं पृथ्वीका सैन्धवं च लेपः स्यात् ।
लेपो योज्यः कुस्तुम्बुरूणि कुष्ठं च मण्डलनुत् १२२

किण्वम् કિણ્વ किण्व, वराहरुधिरम् સુવરનું રક્ત सूअरका रक्त, पृथ्वीका પૃથ્વીકા पृथ्वीका, सैन्धवम् च અને સિંધાલૂણ और सैंधानमक, लेपः એઓનો લેપ इनका लेप, स्यात् થાય છે होता है, लेपः योज्यः મંડલકુષ્ઠ પર તે લેપ કરવો मण्डलकुष्ठ पर उस लेप करे, कुस्तुम्बुरूणि કોથમીર गुमा, कुष्ठम् च અને કઠનો લેપ और कुष्ठका लेप, मण्डलनुत् મંડલકુષ્ઠનાશક છે मंडलकुष्ठको नाश करनेवाला है ॥ १२२ ॥

122. Yeast, hog's blood, great cardamom and rock salt make a good application for Mandala dermatosis. The application prepared of indian

११९. यच्चापि खदिरसारस्य—यच्चापि खदिरस्य (ख.)
,, ,, —खदिरस्य तैलानि (ड.)
१२०. कम्पिल्लकः पयस्तुत्थम्—कम्पिल्लकस्तथा तुत्थम् (ख. प.)
१२१. देयः—क्षेप्यः (ख. घ.)
,, शाम्यतेऽभ्यक्ता—नश्यतीत्युक्तम् (घ.)
,, ,, —शाम्यति त्वचा (क.)
,, ,, —शाम्यति व्याप्ता (फ.)

१२२. किण्वं—क्लिन्नं(घ)
,, किण्वं वराहरुधिरम्—विड्ढं वराहरुधिरे (प.)
,, लेपो योज्यः—लेपोऽजाज्याः (घ. फ.)

tooth-ache tree and costus which is curative of Mandala dermatosis, may also be used.

पूतीकदारुजटिलाः पक्कसुरा क्षौद्रमुद्गपर्ण्यौ च ।
लेपः सकाकनासो मण्डलकुष्ठापहः सिद्धः ॥१२३॥

पूतीकदारु- કાંકચ, દેવદાર कंजा, देवदारु, जटिलाः જટામાંસી जटामांसी, पक्कसुरा પકવસુરા पक्कसुरा, क्षौद्र- ગળો गिलोय, मुद्गपर्ण्यौ च અને જંગલી મગ मुडावन, सकाकनासः એઓનો સીંગરોટી સહિત इनका सींगरोटी सहित, लेपः લેપ लेप, सिद्धः સિદ્ધ सिद्ध, मण्डलकुष्ठापहः મંડલકુષ્ઠનાશક છે मंडलकुष्ठ-नाशक है ॥ १२३ ॥

123. The application prepared of bonduc, deodar nardus, pakwasura wine, guduch, green gram leaves and small stinking swallow wort, is a tried cure for 'mandala' dermatosis.

कुष्ठेषु कतिपयलेपोद्वर्तनस्नानयोगाः —

चित्रकशोभाञ्जनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारूणि ।
खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥१२४॥
लाक्षारसाञ्जनैलाः पुनर्नवा चेति कुष्ठिनो लेपाः ।
दधिमण्डयुताः सर्वे देयाः षण्मारुतकफकुष्ठघ्नाः ॥

चित्रक- ચિત્રક चित्रक, शोभाञ्जनकौ તથા સરગવાનો લેપ तथा सहजनका लेप, गुडूची- ગળો गिलोय, अपामार्ग अघेडे चिचड़ा, देवदारूणि तथा દેવદાર એઓનો લેપ तथ देवदारु इनका लेप खदिर ખેર खैरकत्था, धवः च तथा ધાવડાનો લેપ तथा धवका लेप, श्यामा કાળું નસોતર श्यामा, दन्ती દંતીમૂળ दन्ती, द्रवन्ती च અને રતનજોત और जंगली एरण्डी, लेपः એઓનો લેપ इनका लेप, लाक्षा- લાખ लाख, रसाञ्जन- રસવંતી रसौत, एलाः तथा એલચીનો લેપ तथा इलायचीका लेप, पुनर्नवा च અને સાટોડીનો लेप और गदहपुरनाका लेप, इति આ યે, मारुत-कफ-कुष्ठघ्नाः વાતકુષ્ઠ તથા કફકુષ્ઠનો નાશ કરનાર वात-कुष्ठ तथा कफकुष्ठके नाशक, सर्वे બધા सब, षट् છ छः, लेपाः લેપોને लेपोंको, दधिमण्डयुताः દહીંના જલથી મિશ્ર કરીને दधिमंडसे मिला कर, कुष्ठिनः કુષ્ઠરોગીને कुष्ठरोगीको, देयाः લગાવવા જોઈએ लगाना चाहिए ॥ १२४-१२५ ॥

124-125. (1) White flowered lead-wort and drumstick; (2) guduch, rough chaff tree and deodar; (3) catechu and crane tree; (4) black turpeth red physic nut and physic nut; (5) lac, the extract of indian berberry and small cardamom; (6) hog s weed; each of these six groups mixed with whey should be used as application in dermatosis. All the six groups are curative of vata and kapha types of dermatosis.

एडगजादिलेपः —

एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरकसर्षपैः कृमिघ्नैश्च ।
कृमिकुष्ठमण्डलाख्यं दद्रूकुष्ठं च शममुपैति ॥१२६॥

एडगज- કુંવાડિયો चकवड़, कुष्ठ- કઠ कुष्ठ, सैन्धव- સિંધાલૂણ सैंधानमक, सौवीरक- સૌવીરક सौवीरक, सर्षपैः સરસવ सरसों, कृमिघ्नैः च અને વાવડિંગ એઓના લેપથી और वायविडंग इनके लेपसे, कृमिकुष्ठमण्डलाख्यम् કૃમિમંડલ નામનું કુષ્ઠ कृमि-मंडल नामका कुष्ठ, दद्रूकुष्ठम् च तथा દદ્રુકુષ્ઠ तथा दद्रुकुष्ठ, शमम् उपैति શાંત થાય છે शान्तिको प्राप्त होते हैं ॥ १२६ ॥

126. Parasitic infections, dermatosis of mandala type and ringworm get alleviated by the use of germicides like fetid cassia, costus, rock salt, sauveeraka wine, rape seeds and embelia.

---

१२५. कुष्ठिनो लेपाः-कुष्ठिनां लेपः (व छ)
,, षण्मारुतकफकुष्ठघ्नाः—षण्मारुतकफघ्नाः (ख. व. च.)
,, ,, —षण्मारुतकुष्ठघ्नाः (छ.)

१२६. कृमिकुष्ठमण्डलाख्यं—कुष्ठसिध्ममण्डल (क.)
,, शममुपैति—नाशयति (द.)

उद्वर्तनयोगः—

एडगजः सर्जरसो मूलकबीजं च सिध्मकुष्ठानाम् ।
काञ्जिकयुक्तं तु पृथग्घ्नतमिदमुद्वर्तनं लेपाः ॥१२७॥

एडगजः કુવાડિયો चक्रमर्द, सर्जरसः રાળ सर्जरस, मूलकबीजम् च મૂળાનાં બીજ मूलीके बीज, पृथक् એઓને જુદાં જુદાં इनको पृथक् पृथक्, काञ्जिकयुक्तम् तु કાંજીની સાથે પીસી તૈયાર કરેલા कांजीसे पीसकर तय्यार किये हुए, लेपाः લેપો लेपों, इदम् એ यह, सिध्मकुष्ठानाम् સિધ્મકુષ્ઠમાં सिध्मकुष्ठोंमें, उद्वर्तनम् ઉદ્વર્તન છે उद्वर्तन है, मतम् એમ માનવામાં આવ્યું છે ऐसा माना गया है ॥ १२७ ॥

127. Applications of fetid cassia, yellow-resin and radish seeds mixed with conjee separately may be used as dry massage for Sidhma dermatosis.

स्नानपानद्रव्याणि—

वासा त्रिफला पाने स्नाने चोद्वर्तने प्रलेपे च ।
बृहतीसेव्यपटोलाःससारिवा रोहिणी चैव ॥१२८॥

वासा અરડૂસી अडूसा, त्रिफला અને ત્રિફલા और त्रिफला, बृहती- તેમજ ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, सेव्य- વાળો सुगन्धवाला, पटोलाः પરવળ परवल, ससारिवा અને કપૂરીસહિત और सारिवासहित, रोहिणी च एव રોહણ રોहन, पाने પાનમાં पानमें, स्नाने च સ્નાનમાં स्नानमें, उद्वर्तने ઉદ્વર્તનમાં उद्वर्तनमें, प्रलेपे च તથા લેપમાં પ્રશસ્ત છે और लेपमें प्रशस्त हैं ॥ १२८ ॥

128. Vasaka and the three myrobalans are good for potion, bath, rubbing and application in dermatosis. So are yellow-berried night-shade, fragrant sticky mallow, snake gourd, indian sarsaparilla and rohan.

खदिरावघातककुभरोहीतकलोध्रकुटजधवनिम्बाः ।
सप्तच्छदकरवीराः शस्यन्ते स्नानपानेषु ॥१२९॥

खदिर- ખેર खैरकत्था, अवघात- અવધાત कर्णिकार, ककुभ- અર્જુન कौहा, रोहीतक- રોહીતક हरिनदैर, लोध्र- લોધ્ર लोध्र, कुटज- કડો कोरैया, धव- ધાવડો धव, निम्बाः લીમડો नीम, सप्तच्छद- સાતવણ सतिवन, करवीराः અને કણેર और कनेर, स्नानपानेषु સ્નાન તથા પાનમાં स्नानपानमें, शस्यन्ते શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त हैं ॥ १२९ ॥

129. Catechu, the star goose-berry, arjun, rohitaka, lodh, kurchi, crane, neem, dita bark and indian oleander are recommended for use in bath as well as potion.

जलवाप्यलोहकेशरपत्रप्लवचन्दनं मृणालानि ।
भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥१३०॥

भागोत्तराणि ઉત્તરોત્તર એક એક ભાગ વધારી લેવામાં આવેલાં उत्तरोत्तर एक एक भाग बढ़ा कर लिये गये, जल- સુંગધી વાળો गन्धवाला वाप्य- કઠ वाप्य, लोह- અગર लोह, केशर- લાલ નાગકેસર रक्तनागकेसर, पत्र- તેજપત્ર तेजपात, प्लव- કેવડી મોથ केवटी मोथा, चन्दनम् ચન્દન चन्दन, मृणालानि અને મૃણાલ और मृणाल, पित्तकफकुष्ठे પિત્ત તથા કફના કુષ્ઠમાં पित्त तथा कफके कुष्ठमें, सिद्धम् સિદ્ધ सिद्ध फलदायी, प्रलेपनम् લેપ છે प्रलेपन है ॥ १३० ॥

130. Take nut grass, costus, eaglewood, fragrant poon, cinnamon leaf, rush-nut, sandalwood and lotus stalks. The application prepared of these in measure of arithmetical progression

१२७. युक्तं तु पृथग्घ्नतमिदमुद्वर्तनं लेपाः–भिषजां मतमिदमुद्वर्तनं क्रमशः (प)

१२८. प्रलेपे–प्रदेहे (च.)

,, पटोलाः–पटोली (च.)

१२९. ककुभरोहीतकलोध्रकुटज–ककुभरोहीतककुटज (ख.)

,, लोध्र–रोध्र (घ छ.)

१३०. चन्दनं–चण्डा (द.)

make an effective remedy for dermatosis of pitta and kapha types.

यष्टयाह्वलोध्रपद्मकपटोलपिचुमर्दचन्दनरसाश्च ।
स्नाने पाने च हिताः सुशीतलाः पित्तकुष्ठिभ्यः १३१

सुशीतलाः અત્યંત શીતલ अत्यन्त शीतल, **यष्टयाह्व-** જેઠીમધ मुलहठी, **लोध्र-** લોધર लोध्र, **पद्मक-** પદ્મક पद्माख, **पटोल-** પરવળ परवल, **पिचुमर्द-** લીમડો नीम, **चन्दनरसाः च** અને ચન્દન એઓના ક્વાથ और चन्दन इनके क्वाथ, **पित्तकुष्ठिभ्यः** પિત્તકુષ્ઠના રોગીને पित्तकुष्ठियोंके लिए. **स्नाने** સ્નાન स्नान, **पाने च** તથા પાનમાં और पानमें, **हिताः** હિતકારી છે हितकारी हैं ॥ १३१ ॥

131. The decoctions of liquorice, lodh, himalayan cherry snake gourd, neem and sandalwood, are cooling and beneficial when used as either bath or potion for persons suffering from dermatosis of the pitta type.

आलेपनं प्रियङ्गुर्हरेणुका वत्सकस्य च फलानि ।
सातिविषा च ससेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका ॥

प्रियङ्गुः કાંગ कगनी, **हरेणुका** હરેણુકા हरेणुका, **वत्सकस्य फलानि च** ઇન્દ્રજવ इन्द्रजव, **सातिविषा** અને અતિવિષની કળીસહિત और अतीससहित, **ससेव्या** વાળાસહિત सुगन्धवालासहित, **सचन्दना** તથા ચન્દન-સહિત तथा चन्दनसहित, **कटुका रोहिणी च** કડુ कटुकी, **आलेपनम्** એ લેપ છે यह आलेपन है ॥ १३२ ॥

132. The application can be made of perfumed cherry, fragrant piper, kurchi seeds, indian atis, fragrant sticky mallow, sandalwood and kurroa.

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दह्यमानकुष्ठेषु ।
तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पलयुतैश्च ॥१३३॥

दह्यमानकुष्ठेषु બળતરા કરતા કુષ્ઠોમાં दाहयुक्त कुष्ठोंमें, **तिक्तघृतैः** તિક્ત દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલ ઘૃતોથી तिक्तघृतोंसे, **धौतघृतैः** ધોયેલ ઘૃતોથી धौत घृतोंसे, **चन्दन-** અને ચન્દન और चन्दन, **मधुक-** જેઠીમધ मुलहठी, **प्रपौण्डरीक-** પ્રપૌંડરીક प्रपौंडरीक, **उत्पलयुतैः** તથા નીલ કમલથી યુક્ત तथा नील कमलसे युक्त **तैलैः च** તેલોથી तैलोंसे, **अभ्यङ्गः** અભ્યંગ કરવો अभ्यंग करना चाहिए ॥ १३३ ॥

133. Inunction of ghee medicated with bitter drugs or ghee washed hundred or thousand times or oil prepared of sandalwood, liquorice, rhizomes of white lotus and blue water lily are beneficial in dermatosis attended with severe bursting pain.

क्लेदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके सचर्मदले ।
शीताः प्रदेहसेका व्यधो विरेको घृतं तिक्तम् ॥१३४॥

क्लेदे ક્લેદ થતાં क्लेद होने पर, **अङ्गे च** અંગો अङ्गके, **प्रपतति** ખરી જતાં गिरने पर, **दाहे** દાહ થતાં दाह होने पर, **सचर्मदले** અને ચર્મદલસહિત और चर्मदलसहित, **विस्फोटके** વિસ્ફોટક થતાં विस्फोटक होने पर, **शीताः** શીત शीत, **प्रदेहसेकाः** લેપ તેમજ પરિષેક प्रदेह एवं परिषेक, **व्यधः** વેધન सिराव्यध, **विरेकः** વિરેચન विरेचन, **तिक्तम्** અને તિક્ત और तिक्त, **घृतम्** ઘૃતનો પ્રયોગ કરવો घृतका प्रयोग करे ॥१३४॥

134. If there is softening, sloughing and falling of tissues or if there is burning pain, pustular eruption or lesion of 'charmadala' dermatosis, cold application and affusions, venesection, purgation and ghee medicated with the bitter group of drugs, should be given.

१३१. पिचुमर्द–पिचुमन्द (ख.)
१३२. ससेव्या–संसेव्या (प.)
१३३. श्चैश्च–श्चैश्चाभ्यङ्गः (ख. च.)
१३४. व्यधो विरेको–व्यधनविरेचकौ (ख.)
,, व्यधो–व्यधन (ध.)
,, व्यधो विरेको–व्यधनविरेकौ (फ.)
,, ,, –वमनविरेकौ (प.)

खदिरघृतं निम्बघृतं दार्वीघृतमुत्तमं पटोलघृतम्।
कुष्ठेषु रक्तपित्तप्रबलेषु भिषग्जितं सिद्धम् ॥१३५॥

रक्तपित्तप्रबलेषु રક્તપિત્તપ્રધાન रक्तपित्तप्रधान, कुष्ठेषु કુષ્ઠોમાં कुष्ठोंमें खदिर- घृतम् ખેરનું ઘી खैर-कत्थाका घृत, निम्ब- घृतम् લીમડાનું ઘી नीमघृत, दार्वीघृतम् દારુહળદરનું ઘી दार्वीघृत, पटोलघृतम અને પરવળનું ઘી और परवलका घृत, उत्तमम् ઉત્તમ उत्तम, सिद्धम् તેમજ સિદ્ધ ફળ આપનાર एवं सिद्ध फलदायी, भिषग्जितम् ઔષધ છે औषध हैं ॥ १३५॥

135. The ghee prepared of catechu, neem, indian berberry, or of snake-gourd is the most effective remedy in dermatosis, where there is excessive morbidity in the blood and pitta.

कुष्ठेषु घृतयोगाः—

त्रिफलात्वचोऽर्धपलिकाः पटोलपत्रं च कार्षिकाः शेषाः।
कटुरोहिणी सनिम्बा यष्ट्याह्वा त्रायमाणा च ॥ १३६ ॥

एष कषायः साध्यो दत्वा द्विपलं मसूरविदलानाम्।
सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ग्राह्यः ॥१३७॥

ते च कषायेऽष्टपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्तव्यम्।
यावत्स्यादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोष्णम् ॥१३८॥

तद्वातपित्तकुष्ठं वीसर्पं वातशोणितं प्रबलम्।
ज्वरदाहगुल्मविद्रधिविभ्रमविस्फोटकान् हन्ति १३९

त्रिफलात्वचः ત્રિફળાની છાલ त्रिफलाकी त्वचा, पटोलपत्रम् च અને પરવળનાં પાન और परवलके पत्ते, अर्धपलिकाः બે બે તોલા दो दो पल, शेषाः બાકીનાં शेष, सनिम्बा લીમડાસહિત नीमसहित, कटुरोहिणी કડુ कटुकी, यष्ट्याह्वा જેઠીમધ मुलहठी, त्रायमाणा च અને ત્રાયમાણ और त्रायमाण, कार्षिकाः એક એક તોલો एक एक कर्ष, एषः આ इस, कषायः ક્વાથને क्वाथको, सलिलाढके २५६ તોલા પાણીમાં एक आढक जलमें, मसूरविदलानाम् મસૂરની દાળ मसूरकी दाल, द्विपलम् ८ તોલા दो पल, दत्वा નાખી छोड़कर, साध्यः સિદ્ધ કરવો सिद्ध करे, अष्टभागे અષ્ટમાંશ अष्टमांश, शेषे બાકી રહે ત્યારે शेष रहने पर, पूतः रसः ગાળેલ તે રસ छाना हुआ क्वाथ, ग्राह्यः લેવો लेवे, ते अष्टपले- તે અગણા આઠ પલ (६४ તોલા) उन दूने आठ पल, कषाये કષાયમાં कषायमें, सर्पिषः च ઘી घी, चतुष्पलम् १६ તોલા નાખી चारपल डालकर, यावत् જ્યાં સુધી जब तक, अष्टपलम् ३२ તોલા आठ पल, शेषम् બાકી રહે शेष रहे, पक्तव्यम् ત્યાં સુધી પકાવવું तब तक पकावे, ततः પછી तदनन्तर, कोष्णम् નવશેકું सुहाता गरम, पेयम् પીવું पीवे, तत् તે वह, वातपित्तकुष्ठम् વાત તથા પિત્તના કુષ્ઠ वात तथा पित्तके कुष्ठ, वीसर्पम् વીસર્પ वीसर्प, प्रबलम् ઉગ્ર प्रबल, वातशोणितम् વાતરક્ત वातशोणित, ज्वर दाह- જ્વર, દાહ ज्वर, दाह, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, विद्रधि- વિદ્રધિ विद्रधि, विभ्रम- ભ્રમ विभ्रम, विस्फोटकान् તથા વિસ્ફોટકોને तथा विस्फोटोंको, हन्ति નાશ કરે છે नाश करता है ॥ १३६-१३९ ॥

136-139. Decoct in 256 tolas of water, 2 tolas each of the pulp of the three myrobalans and leaves of snake gourd and 1 tola each of kurroa, neem, liquorice and zalil, and 8 tolas of broken lentil and when the decoction is reduced to one eighth the original quantity, it should be taken down and filtered. To the decoction of 64 tolas thus obtained add 16 tolas of ghee and boil it till it is reduced to 32 tolas; this is to be taken while it is lukewarm. It is curative of dermatosis of vata and pitta

१३५. रक्तपित्तप्रबलेषु–कफपित्तप्रबलेषु (छ.)

१३७. मसूरविदलानाम्–मसूराणाम् (ख. त.)

१३८. ते च–तत्र (व. ष.)

१३९. विस्फोटकान् हन्ति–विस्फोटकं जयति (व. ज.)

types, spreading inflammation, severe rheumatic condition, fever, burning, gulma, abscess, giddiness and eruptions.

तिक्तषट्पलकं घृतम्—

निम्बपटोलं दार्वीं दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम्।
कुर्यादर्धपलांशं पर्पटकं त्रायमाणां च ॥१४०॥
सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते।
चन्दनकिराततिक्तकमागधिकास्त्रायमाणां च १४१
मुस्तं वत्सकबीजं कल्कीकृत्यार्धकार्षिकान् भागान्।
नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥१४२॥
कुष्ठज्वरगुल्मार्शोग्रहणीपाण्डुामयश्वयथुहारि।
पामाविसर्पपिडकाकण्डूमदगण्डनुत्सिद्धम् ॥१४३॥
इति तिक्तषट्पलकं घृतम्।

निम्ब- લીમડો नीम, पटोलम् પરવળ परवल, दार्वीम् દારુહળદર दारुहल्दी, दुरालभाम् ધમાસો दुरालभा, तिक्तरोहिणीम् કડુ कटुकी, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, पर्पटकम् ખડસલિયો पर्पटक, त्रायमाणाम् च અને ત્રાયમાણ और असवर्ग, अर्धपलांशम् એ દરેક બે તોલા प्रत्येक आधे पल भागमें, कुर्यात् લેવાં लेवे, सलिलाढक- ૨૫૬ તોલા પાણીમાં एक आढक जलमें, सिद्धानाम् પકાવવામાં આવેલાં તેઓના पकाये हुए उनके, अष्टभागस्थिते બાકી રહેલા અષ્ટમાંશ शेष रहे हुए अष्टमांश, पूते ગાળેલા छाने गये, रसे રસમાં क्वाथमें, चन्दन- ચન્દન चन्दन, किराततिक्तक- કરિયાતું चिरायता, मागधिकाः પીપર पिप्पली, त्रायमाणाम् च અને ત્રાયમાણ और असवर्ग, मुस्तम् મોથ मोथ, वत्सकबीजम् ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, अर्धकार्षिकान् પ્રત્યેક અર્ધા અર્ધા તોલાના प्रत्येक आधे आधे कर्षके, भागान् ભાગોને भागोंको, कल्कीकृत्य કલ્ક કરીને નાખવા कल्क करके डाले, नवसर्पिषः च અને તાજું घी और नया घी, षट्पलम् ૨૪ તોલા નાખવું छः पल डाले, सिद्धम् સિદ્ધ થયેલું सिद्ध हुए, एतत् આ इस, घृतम् ઘીનું घृतको, पेयम् પાન કરવું पीवे, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, ज्वर- જ્વર ज्वर, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म अर्शः- હરસ अर्श, ग्रहणी- ગ્રહણી ग्रहणी पाण्डुामय- પાંડુરોગ पांडुरोग, श्वयथुहारि અને સોજાને હરણ કરનાર और शोफनाशक, पामा- પામા पामा, विसर्प- વિસર્પ विसर्प, पिडका- પિડકા पिड़का, कण्डू- કંડૂ कण्डू, मद- મદ मद, गण्डनुत् અને ગંડને દૂર કરનાર આ ઘી और गंडनाशक यह घृत, सिद्धम् સિદ્ધ ઔષધ છે सिद्ध औषध है ॥१४०-१४३॥ इति આ यह, तिक्तषट्पलकम् તિકતષટ્પલક तिक्तषट्पलक, घृतम् ઘૃત છે घृत है।

140-143. Decoct 2 tolas of neem, snake gourd, indian berberry, cretan prickly clover, kurroa, the three myrobalans, trailing rungia and zalil in 256 tolas of water and when it is reduced to one-eighth of its original quantity, filter and add to it the paste prepared of half tola each of sandalwood, chiretta, long pepper, zalil, nutgrass, kurchi seeds, and 24 tolas of fresh ghee. The ghee thus prepared should be taken as potion. This is a tested remedy for dermatosis, fever, gulma, piles, assimilation disorders, anemia, edema, papules, spreading inflammation, pimples, pruritus, intoxication and adenoncus. Thus has been described the bitter Shatpalaka ghee.

महातिक्तकं घृतम्—

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्पाकं तिक्तरोहिणीं पाठाम्।
मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपर्पटकम् ॥१४४॥
धन्वयवासं चन्दनमुपकुल्यां पद्मकं हरिद्रे द्वे।
षड्ग्रन्थां सविशालां शतावरीं सारिवे चोभे ॥१४५॥

१४३. पिडका—पिडक (ध.)
,, सिद्धम्—तिक्तम् (ख. ग. च. छ. झ. ड. त.)

१४५. हरिद्रे द्वे—रजन्यौ द्वे (क.)
,, ,, —रजन्यौ च (ख. ध. त.)

वत्सकबीजं यासं मूर्वाममृतां किराततिक्तं च ।
कल्कान् कुर्यान्मतिमान्यष्ट्याह्वं त्रायमाणां च ॥१४६॥

कल्कश्चातुर्भागो जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ।
द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥१४७॥

मतिमान् બુદ્ધિમાન. वैद्य बुद्धिमान वैद्य, सप्तच्छदम् સાતવણ सतिवन, प्रतिविषाम् અતિવિષની કળી अतीस, शम्पाकम् ગરમાળો अमलतास, तिक्तरोहिणीम् કડુ कटुकी, पाठाम् પાઠા पाठी, मुस्तम् મોથ मोथ, उशीरम् કાળો વાળો खस, त्रिफलाम् ત્રિફલા त्रिफला, पटोल- પરવળ परवल, पिचुमर्द- લીમડો नीम, पर्पटकम् ખડસલિયો पित्तपापड़ा, धन्वयवासम ધમાસો धमासा, चन्दनम् ચન્દન चन्दन, उपकुल्याम् પીપર पिप्पली, पद्मकम् પદ્મક पद्माख, द्वे हरिद्रे હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, सविशालाम् ઇન્દ્રવારુણીસહિત विशालासहित, षड्ग्रन्थाम વજ वच, शतावरीम् શતાવરી शतावर, उभे બે જાતની दोनों, सारिवे च કપૂરી सारिवा, वत्सकबीजम ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, यासम् અરડૂસી अडूसा, मूर्वाम् મોરવેલ मूर्वा, अमृताम् ગળો गिलोय, किराततिक्तम् च કરિયાતુ चिरायता, यष्ट्याह्वम् જેઠીમધ मुलहठी, त्रायमाणाम् च અને ત્રાયમાણ એઓનો और असवर्ग इनका, कल्कान् કલ્ક कल्क कुर्यात् કરવો करे, घृतात् ઘીથી घीसे, चातुर्भागः ચતુર્થાંશ चौथाई, कल्कः કલ્ક નાખવો कल्क डाले, जलम् જલ जल, अष्टगुणम् આઠગણું નાખવું आठ गुना डाले, अमृतफलानाम् આમળાંનો आंवलोंका, रसः સ્વરસ स्वरस, द्विगुणः બમણો दूना, प्रदेयः નાખવો डाले, सिद्धम् એઓથી યથાવિધિ સિધ્ધ થયેલ सिद्ध हुए, तत् તે उस, सर्पिः ધૃત घृतको, पाययेत् પીવરાવવું पिलावे ॥ १४४-१४७ ॥

144-147. With the paste of dita bark, indian atis, purging cassia, kurroa, patha, nutgrass, black cuscus grass, the three myrobalans, snake-gourd, neem, trailing rungia, cretan prickly clover, sandalwood, long pepper, himalayan cherry, turmeric, indian berberry, sweet flag, colocynth, climbing asparagus, white and black indian sarsrparilla, kurchi seeds, camel thorn, trilobed virgin bower, guduch, chiretta, liquorice and zalil and four times the quantity of ghee, water eight times the quantity of ghee and twice the quantity of the juice of emblic myrobalans, the wise physician should prepare a ghee and administer it as a potion.

कुष्ठानि रक्तपित्तप्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि ।
वीसर्पमम्लपित्तं वातासृक् पाण्डुरोगं च ॥१४८॥

विस्फोटकान्सपामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ।
हृद्रोगगुल्मपिडका असृग्दरं गण्डमालां च ॥१४९॥

हन्यादेतत सर्पिः पीतं काले यथाबलं सद्यः ।
योगशतैरप्यजितान्महाविकारान्महातिक्तम् ॥१५०॥

इति महातिक्तकं घृतम् ।

काले યોગ્ય સમયે समय पर, यथाबलम યથાશક્તિ यथाबल, पीतम् પીવાથી पीया गया, एतत् આ यह, महातिक्तम् મહાતિક્તક महातिक्तक, सर्पिः ઘૃત घृत, रक्तपित्तप्रबलानि રક્તપિત્તાધિક रक्तपित्तकी प्रबलतावाले, कुष्ठानि કુષ્ઠ कुष्ठ, रक्तवाहीनि अर्शांसि રક્તસ્રાવવાળા હરસ रक्तवाही अर्श, वीसर्पम् વીસર્પ वीसर्प, अम्लपित्तम् અમ્લપિત્ત अम्लपित्त, वातासृक् વાતરક્ત वातरक्त, पाण्डुरोगम् च પાંડુરોગ पाण्डुरोग, सपामान् પામાસહિત पामासहित, विस्फोटकान् વિસ્ફોટક विस्फोटक, उन्मादम् ઉન્માદ उन्माद, कामलाम् કમળો कामला, ज्वरम् જ્વર ज्वर, कण्डूम् કંડૂ कण्डू, हृद्रोग-

१४६. यासम्—वासाम् (ग. च. झ. भ.)
,, कल्कान् कुर्यात्—कल्कीकुर्यात् (फ.)
१४७. कल्कश्चातुर्भागः—कल्कस्य चतुर्भागे (ख. ग.)
,, ,, —कल्कश्चतुर्थभागः (ध.)
,, ,, —कल्कस्य चतुर्भागः (फ.)

१४८. रक्तपित्त—वातपित्त (प.)
,, अम्लपित्तम्—रक्तपित्तम् (क. भ.)

हृदयरोग हृद्रोग, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, पिडकाः પિડકા पिडका, असृग्दरम् રક્તપ્રદર रक्तप्रदर, गण्डमालाम् च ગંડમાળ गण्डमाल, योगशतैः तथा સેંકડો યોગોથી तथा सैकडों योगोंसे, अपि પણ भी, अजितान् ન મટેલા नहीं ठीक हुए, महाविकारान् મહાવિકારોનો महाविकारोंको सद्यः જલદી शीघ्र, हन्यात् નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥१४८-१५०॥ इति આ यह, महातिक्तकम् મહાતિક્તક महातिक्तक, घृतम् ઘૃત છે घृत है।

148-150. This great bitter ghee taken at the right time and in the right dose will immediately cure dermatosis where there is excessive morbidity of the blood and the pitta, bleeding piles, spreading inflammation, acid dyspepsia, rheumatic condition, anemia, eruptions, scabies, insanity, jaundice, fever, pruritus, cardiac disorders, gulma, papules, menorrhagia, scrofula and very severe diseases which remain uncontrolled in spite of hundreds of medications. Thus has been described the great bitter ghee

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते शमने ।
स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमनुवर्तते साध्यम् ॥१५१॥

दोषे हृते દોષ દૂર કર્યા પછી दोषोंका निर्हरण करने पर, रक्ते अपनीते રક્તમોક્ષ કર્યા પછી रक्तमोक्ष करने पर, बाह्यान्तरे બાહ્ય અને આભ્યંતર बाह्य और आभ्यंतर, शमने શમન संशमन, कृते કર્યા પછી करने पर, कालयुक्ते च તથા યોગ્ય સમયે योग्य कालमें, स्नेहे સ્નેહનો પ્રયોગ स्नेहपान, कालयुक्ते च યોગ્ય સમયે કર્યા પછી योग्य कालमें करने पर, साध्यम् સાધ્ય साध्य, कुष्ठम् કુષ્ઠ कुष्ठ, न अनुवर्तते ટકી રહેતું નથી नहीं बना रहता ॥ १५१ ॥

१५१. शमने–वमने (च.)
" अनुवर्तते–अभिवर्तते (च. च.)

151. If the morbid matter is eliminated and blood let out and sedative measures both internal and external have been given and oleation therapy administered at the right time, there will be no recurrence of dermatosis of the curable type.

महाखदिरं घृतम्—

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले ।
तुलार्धाः सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥१५२॥
पर्पटः कुटजश्चैव वृषः कृमिहरस्तथा ।
हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत् ॥१५३॥
सप्तपर्णश्च संक्षुण्णा दशद्रोणेषु वारिणः ।
अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ॥१५४॥
धात्रीरसं च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत् ।
महातिक्तककल्कैस्तु यथोक्तैः पलसंमितैः ॥१५५॥
निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् ।
महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविकारनुत् ॥१५६॥
इति महाखदिरं घृतम् ।

खदिरस्य ખેર खैरकत्था, पञ्चतुलाः ૨૦૦૦ તોલા २००० तोले, शिंशपासनयोः સીસમ અને અસન પ્રત્યેક शिशपा और खाज प्रत्येक, तुले ૪૦૦ તોલા ४०० तोले, करञ्ज॰ કરંજ ठीठोहरी, अरिष्ट- લીમડો नीम, वेतसाः વેતસ वेतस, पर्पटः ખડસલિયો पित्तपापडा, कुटजः च एव કડો कोरैया, वृषः અરડૂસી अडूसा, कृमिहरः વાવડિંગ वायविडंग, तथा हरिद्रे હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, कृतमालः ગરમાળો अमलतास, गुडूची ગળો गिलोय, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, त्रिवृत નસોતર त्रिवृत्, सप्तपर्णः च અને સાતવણ और सतिवन, सर्वे एव एते આ સઘળા માંના इन सबमेंसे, तुलार्धाः પ્રત્યેકના ૨૦૦ તોલા લેવા इन सबमेंसे प्रत्येक २०० तोले लेवे, संक्षुण्णाः

१५३. हरिद्रे–हारिद्रः (ख.)
१५४. संक्षुण्णा–संक्षुण्णः (ख.)
१५५. यथोक्तैः पलसंमितैः–यथोक्तैस्तु च साधयेत् (प.)

એઓને ખાંડી इनको कूट कर, वारिणः પાણીના जलके, दशद्रोणेषु १०२४० તોલામાં પકાવવા १०२४० तोलेमें पकावे, अष्टभाग- જ્યારે અષ્ટમાંશ जब आठवाँ भाग, अवशेषम् तु બાકી રહે ત્યારે अवशिष्ट रहे तब, काथम् ક્વાથને काथको, अवतारयेत् ઊતારી લેવો उतार लेवे, तुल्यांशम् સમાન ભાગવાળા અર્થાત્ ૨૫૬ તોલા समभागवाले अर्थात् २५६ तोले, धात्रीरसम् च આમળાંનો રસ आंवलेके स्वरसको, सर्पिषः च અને ઘીના और घृतके, आढकम् ૨૫૬ તોલાને २५६ तोलेको, यथोक्तैः કહ્યા પ્રમાણેના पूर्वोक्त, पल- ४ તોલાના ४ तोलेके, संमितैः માપવાળા प्रमाणवाले, महातिक्तक- મહાતિક્તક ઘૃતનાં महातिक्तक घृतके, कल्कैः કલ્કદ્રવ્યો સાથે कल्कद्रव्योंके साथ, पचेत् પકાવવાં पकावे, महाखदिरम् આ મહાખદિર ઘૃત यह महाखदिरघृत, पान- પાન पान, अभ्यङ्ग- તથા અભ્યંગરૂપે तथा अभ्यङ्गके रूपमें, निषेवणात् સેવવાથી सेवन करनेसे, सर्व- સર્વ सब, कुष्ठानि કુષ્ઠોનો कुष्ठोंको, निहन्ति નાશ કરે છે नष्ट करता है, इति एतत् આ પ્રમાણે આ ઘી इस तरह यह घृत, परम् પરમ उत्कृष्ट, कुष्ठविकारनुत् કુષ્ઠરોગનાશક છે कुष्ठरोग-नाशक है ॥ १५२-१५६ ॥ इति આ यह, महाखदिरम् घृतम् મહાખદિર ઘૃત છે महाखदिर घृत है।

152-156. Decoct in 10240 tolas of water, 2000 tolas of catechu, 400 tolas each of bombay rosewood and spinous kino tree and 200 tolas each of indian beech, neem, country willow, trailing rungia, kurchi, vasaka, embelia, turmeric, indian berberry, purging cassia, guduch, the three myrobalans, turpeth and dita bark, after they have been well triturated. When it is reduced to one-eighth its quantity, this decoction should be taken off the fire. Prepare with this a medicated ghee by adding an equal quantity of the juice of emblic myrobalans and 256 tolas of ghee and the paste of 4 tolas each of the articles used in the preparation of the great bitter ghee. This great catechu ghee cures all kinds of dermatosis when used as potion or inunction. This is the great catechu ghee curative of all kinds of skin diseases. Thus has been described the great catechu ghee.

कुष्ठेषु कतिपययोगाः —

प्रपतत्सु लसीकाप्रस्रुतेषु गात्रेषु जन्तुजग्धेषु ।
मूत्रं निम्बविडङ्गे स्नानं पानं प्रदेहश्च ॥१५७॥

गात्रेषु જે ગાત્રોમાંથી यदि गात्रोंसे, लसीका-प्रस्रुतेषु લસીકા ઝરતી હોય लसीका बहती हो, जन्तु- જે તેઓ જન્તુઓથી यदि वे जन्तुओंद्वारा, जग्धेषु ખવાઈ ગયાં હોય भक्षित हों, प्रपतत्सु તથા ખરી પડતાં હોય તો तथा गिर रहे हों तो, मूत्रम् ગોમૂત્ર गोमूत्र, निम्ब- લીમડો नीम, विडङ्गे અને વાવડિંગ और वायविडंग, स्नानम् એઓથી સ્નાન इनसे स्नान, पानम् પાન पान प्रदेहः च તથા લેપ કરવો तथा लेप करे ॥ १५७ ॥

157. If the tissues are sloughing and falling off and if there is excessive serdus discharge and the tissues are destroyed by parasites, cow's urine, neem and embelia should be used as bath, potion and application.

वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बखदिराश्च ।
स्नाने पाने लेपे क्रिमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥१५८॥

वृष- અરડૂસી अडूसा, कुटज- કડો कोरैया, सप्तपर्णाः સાતવણ सतिवन, करवीर- કણેર कनेर, करञ्ज- કરંજ ठीठोहरी, निम्ब- લીમડો नीम, खदिराः च અને ખેર और खैरकत्था, सगोमूत्राः એઓના ગોમૂત્રની સાથે इनके गोमूत्रके साथ स्नाने સ્નાનમાં स्नानमें, पाने

१५७. स्नानं पानं पदेहश्च–स्नाने पाने प्रदेहे च (फ.)

પાનમાં पानमें, લેપે तथा લેપમાં પ્રયોગો तथा लेपमें प्रयोगों, क्रिमि- કૃમિ कृमि, कुष्ठनुदः અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે और कुष्ठके नाशक हैं ॥ १५८ ॥

158. Vasaka, kurchi, dita bark, indian oleander, indian beech, neem and catechu used with cow's urine, as bath, potion and application are curative of the parasitic infection and dermatosis.

पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रदेहे च ।
कृमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहा खदिरः ॥१५९॥

कृमिनाशनम् કૃમિનો નાશ કરનાર कृमिनाशक, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, कुष्ठहा અને કુષ્ઠનો નાશ કરનાર और कुष्ठनाशक, खदिरः ખેર खैरकत्था, पान- કુષ્ઠરોગી માટે પાન कुष्ठरोगीके लिए पान, आहार- તથા આહારના तथा आहारके, विधाने વિધાનમાં विधानमें, प्रसेचने સેચનમાં परिषेकमें, धूपने ધૂપનમાં धूपमें, प्रदेहे च અને લેપમાં और लेपमें, विशिष्यते શ્રેષ્ઠ વિશિષ્ટ हैं ॥ १५९ ॥

159. The germicidal embelia and the dermic curer catechu are the best remedies in skin diseases for use as potion, or preparation of food, affusion, fumigation or application.

एडगजः सविडङ्गो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
उद्दालनं श्वदन्ता गोश्ववराहोष्ट्रदन्ताश्च ॥१६०॥

सविडङ्गः વાવડિંગસહિત वायविडंगसहित, एडगजः કુંવાડિયો चकवड़, आरग्वधस्य અને ગરમાળાનાં अमलतासके, मूलानि મૂળ मूल, श्वदन्ताः કૂતરાના દાંત कुत्तेके दांत, गो- ગાય गाय, अश्व- ઘોડો घोड़ा, वराह- સુવર सूअर, उष्ट्र- અને ઊંટના और ऊंटके, दन्ताः च દાંત दांत, कुष्ठानाम् એઓનો લેપ કુષ્ઠોનો इनका लेप कुष्ठोंका, उद्दालनम् નાશ કરનાર છે नाशक है ॥ १६० ॥

160. Fetid cassia, embelia, roots of purging cassia, the teeth of dog, cow, horse, hog and of camel are good remedies for causing desquamation in skin diseases.

एडगजः सविडङ्गो द्वे च निशे राजवृक्षमूलं च ।
कुष्ठोद्दालनमग्र्यं सपिप्पलीपाकलं योज्यम् ॥१६१॥

सविडङ्गः વાવડિંગ સાથે वायविडङ्गसहित, एडगजः કુંવાડિયો चकवड़, द्वे निशे च હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, सपिप्पली- અને પીપર और पिप्पली, पाकलम् તથા કઠસહિત तथा कूठसहित, राजवृक्ष- ગરમાળાનું अमलतासका, मूलम् च મૂળ मूल, कुष्ठ-उद्दालनम् આ કુષ્ઠનાશક इन कुष्ठनाशक, अग्र्यम् શ્રેષ્ઠ દ્રવ્યોનો श्रेष्ठ द्रव्योंका, योज्यम् લેપમાં પ્રયોગ કરવો જોઈએ लेपमें प्रयोग करना चाहिए ॥ १६१ ॥

161. Fetid cassia, turmeric and indian berberry, roots of purging cassia, long pepper and costus are the best detergents for causing desquamation in skin diseases.

श्वित्रचिकित्सा—

श्वित्राणां सविशेषं योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ।
श्वित्रे स्रंसनमग्र्यं मलपूरस इष्यते सगुडः ॥१६२॥

सर्वतः સર્વ રીતે सब प्रकार, विशुद्धानाम् વમન આદિથી શુદ્ધ થયેલા वमन आदिसे शुद्ध हुए, श्वित्राणाम् શ્વિત્રોમાં श्वित्रोंमें, सविशेषम् ઉપર કહેલા લેપનો અત્યંત ગાઢ उपर्युक्त लेपका अत्यन्त गाढ, योक्तव्यम् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, श्वित्रे શ્વિત્રમાં श्वित्रमें, सगुडः ગોળસહિત गुड़के सहित, मलपूरसः મલપુનો

१६१. द्वे च निशे—रजनीद्वयं (ख.)
,, पाकलं योज्यम—पांशुलवणश्च (फ.)
१६२. सविशेषं—प्रशमार्थं (क. ड. द. ष.)
,, योक्तव्यम्—प्रयोक्तव्यम् (ष. द.)
,, मलपूरस—मलयूरस (ख. ष.)

રસ मलपूका रस, अग्र्यम् ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ स्रंसनम् વિરેચન विरेचन, इष्यते મનાય છે माना जाता है ॥ १६२ ॥

162. Leucoderma demands the same treatment with great force after preliminary purificatory procedure. In leucoderma, laxation should be first given and the juice of red-wood gular fig mixed with gur is good as laxative.

तं पीत्वा सुस्निग्धो यथाबलं सूर्यपादसंतापम् ।
संसेवेत विरिक्तस्त्र्यहं पिपासुः पिबेत् पेयाम् ॥१६३॥

सुस्निग्धः સારી રીતે સ્નેહન પામેલા રોગીએ अच्छी तरह स्निग्ध हुआ रोगी, यथाबलम् યથાશક્તિ यथाशक्ति, तम् તે રસનું उस रसको पीत्वा પાન કરીને पी कर, सूर्य- સૂર્યનાં सूर्यके, पाद- કિરણના किरणोंकी, संतापम् તાપનું धूपको, संसेवत સેવન કરવું सेवन करे विरिक्तः વિરેચન લાગ્યા પછી विरेचन हो जानेके बाद, पिपासुः જ્યારે પીવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે जब पीनेकी इच्छा हो तब, त्र्यहम् ત્રણ દિવસ પર્યન્ત तीन दिन तक, पेयाम् પેયાનું पेया पिबेत् પાન કરવું पीवे ॥ १६३ ॥

163. Taking this potion after being well oleated, he should expose himself to sun's rays according to his capacity. Then being well purged he should take for three days thin gruel as drink to allay his thirst.

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान्भिन्द्यात् ।
स्फोटेषु विस्रुतेषु प्रातः प्रातः पिबेत् पक्षम् ॥१६४॥
मलपूमसनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाम्भसा समुत्क्वाथ्य ।
पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम् ॥१६५॥

१६३. संसेवेत विरिक्तस्त्र्यहं–सेवेत विरिक्तश्च त्र्यहम् (ख.)
,, पिबेत् पेयाम्–पिबेत्तोयम् (प.)
१६४. विस्रुतेषु–नि.सुतेषु (फ.)
,, पक्षम्–पकम् (ख.)
१६५. मलपूमसनं–मलयूममनं (ख. ग. छ.)
,, फाणितोपेतम्–फणिज्झकोपेतम् (प.)

अङ्गे શરીરમાં शरीरमें, श्वित्रे શ્વિત્ર પર श्वित्र पर, ये જે जो, स्फोटाः ફોડકાઓ फोडे, जायन्ते થાય છે उत्पन्न होते हैं, तान् તેઓને उनको, कण्टकेन કાંટાથી कांटेसे, भिन्द्यात् ફોડવા भेदन करे, स्फोटेषु ફોડકાઓ फोडोंके, विस्रुतेषु ઝરી ગયા પછી बह जाने पर, पक्षम् પંદર દિવસ પર્યન્ત पन्द्रह दिन तक, प्रातः प्रातः દરરોજ સવારમાં प्रतिदिन सुबहमें, मलपूम् ઢેડ ઉંબરો तोटमिला, असनम् અસન बाज, प्रियङ्गुम् કાંગ कंगनी, शतपुष्पाम् च અને સુવા और सोया उनको, अम्भसा પાણીથી जलसे, समुत्क्वाथ्य ઉકાળીને उबालकर, पिबेत् તે ક્વાથ પીવો वह क्वाथ पीवे, यथाबलम् वा અથવા શક્તિ પ્રમાણે या यथाशक्ति, पालाशम् ખાખરાનો ढाक पलाशके, क्षारम् ક્ષાર क्षारको, फाणित-उपेतम् ફાણિતની સાથે પીવો फाणितके साथ पीवे ॥ १६४-१६५ ॥

164-165. The blisters which form on the leucodermic spots must be punctured with thorns and when all the serum has oozed out the patient should drink every morning for a fortnight according to his capacity the decoction of the redwood fig, spinous kino, perfumed cherry and dill, or palas alkali mixed with liquid gur.

यच्चान्यत् कुष्ठघ्नं श्वित्राणां सर्वमेव तच्छस्तम् ।
खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानमग्र्यं वा ॥१६६॥

अन्यत् બીજું अन्य, यत् च જે કાંઈ जो कुछ भी, कुष्ठघ्नम् કુષ્ઠનો નાશ કરનાર હોય कुष्ठनाशक है, तत् તે वह, सर्वम् एव સઘળું પણ सभी, खदिर- ખેરના खैरकत्थेके, उदक- ક્વાથથી क्वाथके, संयुक्तम् યુક્ત साथ, श्वित्राणाम् શ્વિત્રમાં श्वित्रोंके लिए, शस्तम् શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त है, खदिर- અથવા ખેરનો या खैरकत्थेके, उदक- ક્વાથ क्वाथका, पानम् वा પીવો पान भी, अग्र्यम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥ १६६ ॥

१६६. तच्छस्तम्–तत्पथ्यम् (ख.)

166. Whatever else is curative of dermatosis in general is beneficial also in leucoderma if taken together with catechu water. Potion of catechu water is likewise good.

समनःशिलं विडङ्गं कासीसं रोचनां कनकपुष्पीम् ।
श्वित्राणां प्रशमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥१६७॥

समनःशिलम् મનઃશિલસહિત मनःशिलासहित, **विडङ्गम्** વાવડિંગ वायविडंग, **कासीसम्** હીરાકસી कासीस, **रोचनाम्** ગોરોચન गोरोचन, **कनकपुष्पीम्** તથા દારુડીને વાટી और हीरवीको पीसकर, **श्वित्राणाम्** શ્વિત્રોના श्वित्रोंकी, **प्रशमार्थम्** શમન માટે शान्तिके लिए, **ससैन्धवम्** સિંધાલૂણ સાથે सैंधानमकके साथ, लेपनम् લેપ लेप, **दद्यात्** કરવો करे ॥ १६७ ॥

167. For the relief of leucoderma, the application prepared of red arsenic, embelia, iron sulphide, ox-bile, yellow thistle and rock salt may be given.

कदलीक्षारयुतं वा खरास्थि दग्धं गवां रुधिरयुक्तम् ।
हस्तिमदाध्युषितं वा मालत्याः कोरकक्षारम् ॥१६८॥
नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।

खर-अस्थि અથવા ગધેડાના હાડકાને अथवा गदहेकी हड्डीको, **दग्धम् वा** બાળી તેની ભસ્મ जला कर भस्म, **कदली-** કેળના कदलीके, **क्षारयुतम्** ક્ષારમાં क्षारमें, **गवाम्** તેમજ બળદના एवं गौके, **रुधिरयुक्तम्** રક્તમાં મેળવીને લેપ કરવો रुधिरमें मिला कर लेप करे, **मालत्याः** અથવા માલતીની अथवा मालतीके, **कोरक-** કળીનો मुकुलके, **क्षारम्** ક્ષારને क्षारको, **हस्तिमद-** હાથીના મદમાં हाथीके मदमें, **अध्युषितम् वा** રાતવાસી રાખી તેનો લેપ કરવો पर्युषित कर उसका लेप करे, **सकुष्ठम्** અથવા કઠસહિત अथवा कूठसहित, **ससैन्धवम्** તેમજ સિંધાલૂણસહિત एवं सैन्धवसहित, **नीलोत्पलम्** કમળને नीलोत्पलको, **हस्तिमूत्र-पिष्टम् वा** હાથીના મૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો हाथीके मूत्रमें पीस कर उसका लेप करे ॥ १६८½ ॥

168-168½. Or the application prepared of the burnt bones of a donkey mixed with plantain alkali and ox's blood or the alkali of the buds of spanish jasmine soaked in the elephant's ichor. Or the application prepared of blue water lily, costus and rock salt in elephant's urine.

मूलकबीजावल्गुजलेपः पिष्टो गवां मूत्रे ॥१६९॥
काकोदुम्बरिका वा सावल्गुजचित्रका गवां मूत्रे ।
पिष्टा मनःशिला वा संयुक्ता बर्हिपित्तेन ॥१७०॥
लेपः किलासहन्ता बीजान्यावल्गुजानि लाक्षा च ।
गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः ॥१७१॥

मूलक- મૂળાની मूलीके, बीज- બીજ बीज, अवल्गुजलेपः તથા બાવચીને तथा बकुचीको, **गवात्** ગાયના गायके **मूत्रे** મૂત્રમાં मूत्रमें, **पिष्टः** વાટી કરેલો લેપ पीस कर किया हुआ लेप, **सावल्गुज-** બાવચી बाकुची, **चित्रका वा** તથા ચિત્રકની સાથે तथा चित्रकके साथ, **काकोदुम्बरिका** ઢેડ ઉંબરાને तोटमिलेको, **गवाम्** અથવા ગાયના अथवा गायके, **मूत्रे** મૂત્રમાં मूत्रमें, **पिष्टा** વાટી કરેલો લેપ पिस कर किया हुआ लेप, **मनःशिला वा** અથવા મનઃશિલને अथवा मैनसीलको, **बर्हि-** મોરના मोरके, **पित्तेन** પિત્તમાં पित्तमें, **संयुक्ता** મેળવી કરેલો લેપ मिलाकर किया हुआ लेप, **आवल्गुजानि** તથા બાવચીનાં तथा बाकुचीके, **बीजानि** બીજ बीज, **लाक्षा**

१६८. कदलीक्षारयुतं—कदलीक्षारपूर्वं (प.)
,, वा खरास्थि—खदिरं वा (र.)
,, गवां रुधिरयुक्तम्—गोधारुधिरयुक्तम् (प.)
,, रुधिरयुक्तम्—रुधिरयुतम् (व.)
,, ,, —सक्तियुक्तम् (त.)
,, कोरकक्षारम्—क्षारकक्षारम् (ह.)

१७१. लेपः किलासहन्ता बीजान्यावल्गुजानि लाक्षा च—किलास-हन्ता मूलान्यवल्गुजानि लाक्षा च (ख.)
,, बीजानि—मूलानि (प.)
,, काललोहरजः—कृष्णलोहरजः (ग. द.)

च લાખ लाक्षा, गोपित्तम् ગાયનું પિત્ત गायका पित्त, द्वे अञ्जने સૌવીર તેમજ રસવંતી सौवीरांजन एवं रसोंत, पिप्पल्यः પીપર पिप्पली, काललोहरजः च અને તીક્ષ્ણ લોહનું ચૂર્ણ એઓનો और तीक्ष्ण लोहका चूर्ण इनका, लेपः લેપ लेप, किलासहन्ता કિલાસને નાશ કરે છે किलासको नष्ट करता है ॥ १६९-१७१ ॥

169-171. Or the application prepared of the seeds of radish and babchi seeds pasted in cow's urine. Or the plaster prepared of redwood fig, babchi seeds, and white flowered lead-wort in cow's urine, or that of red arsenic prepared with peacock's bile. Or the application prepared of the seeds of babchi, lac, ox-bile, extracts of indian berberry, antimony, long pepper and iron powder. All these are curative of leucoderma.

शुद्धया शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ।
श्वित्रं कस्यचिदेव प्रणश्यति क्षीणपापस्य ॥१७२॥

क्षीणपापस्य જેનાં પાપ ક્ષીણ થયાં છે એવા जिसके पाप क्षीण हो गये हैं ऐसे, कस्यचित् एव કોઈક પુરુષનું किसी ही पुरुषका, श्वित्रम् શ્વિત્ર श्वित्र, शुद्धया સંશોધનથી संशोधनसे शोणितमोक्षैः રક્તમોક્ષણથી रक्तमोक्षणसे, विरूक्षणैः વિરૂક્ષણથી विरूक्षणसे, सक्तूनाम् અને સાથવાઓનાં और सत्तुओंके, भक्षणैः च ભક્ષણથી भक्षणसे, प्रणश्यति નાશ પામે છે नष्ट होता है ॥१७२ ॥

172. Only a few people whose sinfulness has diminished, get cured of leucoderma by recourse to purification, depletion of blood, desiccation and a diet of roasted corn powder.

१७२. प्रणश्यति–प्रशाम्यति (क. ख. घ. ङ.)

श्वित्रस्य नामानि भेदाश्च—

दारुणं चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥१७३॥

किलासम् કિલાસ किलास, दारुणम् દારુણ दारुण, अरुणम् અરુણ अरुण, श्वित्रम् च અને શ્વિત્ર और श्वित्र, त्रिभिः એ ત્રણ ये तीन, नामभिः નામથી नामोंसे, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારનું तीन प्रकारका, विज्ञेयम् જાણવું जाने, तत् च અને તે और वह, प्रायशः ઘણું-ખરું प्रायः, त्रिदोषम् ત્રણ દોષવાળું હોય છે त्रिदोषवाला होता है ॥ १७३ ॥

173. 'Kilasa' dermatosis (leprosy) consists of three types of lesions, viz., nodular, macular and leucodermic and they are mostly born of tridiscordance.

दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते ।
श्वेतं मेदःश्रिते श्वित्रं गुरु तच्चोत्तरोत्तरम् ॥१७४॥

श्वित्रम् શ્વિત્ર श्वित्र, दोषे દોષ दोषके, रक्त-आश्रिते રક્તનો આશ્રય કરીને રહ્યો હોય ત્યારે रक्तके आश्रित होने पर, रक्तम् રક્ત વર્ણનું હોય છે रक्तवर्णका होता है, मांससमाश्रिते માંસનો આશ્રય કરીને રહ્યો હોય ત્યારે मांसके आश्रित होने पर, ताम्रम् તામ્ર વર્ણનું હોય છે ताम्र वर्णका होता है, मेदःश्रिते તથા મેદનો આશ્રય કરીને રહ્યો હોય ત્યારે तथा मेदके आश्रित होने पर, श्वेतम् શ્વેત વર્ણનું હોય છે श्वेत वर्णका होता है, तत् च અને તે और वह, उत्तरोत्तरम् ઉત્તરોત્તર उत्तरोत्तर, गुरु ચિકિત્સામાં કઠિનતાવાળો છે चिकित्सामें कठिनतावाला है ॥ १७४ ॥

174. If the morbidity is lodged in the blood, there will be red-coloration; if lodged in the flesh, coppery coloration and if lodged in

१७३. दारुणं चारुणं–दारणं चारणम् (ट. ब.)
,, विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं–यदुच्यते तत् त्रिविधं त्रिदोषं (घ. च. ब.)

the fat, there will be white coloration. These are increasingly serious in the successive order of their statement.

श्वित्रस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

यत् परस्परतोऽभिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति ॥१७५॥

यत् જે जो, **श्वित्रम्** શ્વિત્ર श्वित्र, **परस्परतः** પરસ્પર परस्पर, **अभिन्नम्** મળી ગયેલું હોય मिला हुआ हो **बहु** જે ઘણા ભાગમાં હોય जो अधिक भागमें हो **यत्** જે जो, **रक्तलोमवत्** રાતાં રૂંવાડાંવાળું હોય लाल रोमयुक्त हो, **यत् च** અને જે और जो, **वर्षगण- उत्पन्नम्** ઘણાં વર્ષોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય बहुत वर्षोंसे उत्पन्न हो, **तत्** તે वह, **श्वित्रम्** શ્વિત્ર श्वित्र **न एव** નથી જ नहीं, **सिध्यति** મટતું सिद्ध होता ॥ १७५ ॥

175. Those lesions of lepra-alba which are coalescent, multiple, covered with red hair and which are of many years' duration, never get cured.

अरक्तलोम तनु यत् पाण्डु नातिचिरोत्थितम् ।
मध्यावकाशे चोच्छूनं श्वित्रं तत्साध्यमुच्यते ॥१७६॥

यत् श्वित्रम् જે શ્વિત્ર जो श्वित्र, **अरक्तलोम** લાલ રૂંવાડાં વગરનું હોય लाल रोमोंसे रहित हो, **तनु** પાતળું હોય पतला हो, **पाण्डु** પાંડુ વર્ણનું હોય पाण्डु हो, **न-अतिचिर-उत्थितम्** ઘણા લાંબા વખતથી ઉત્પન્ન થયેલ ન હોય बहुत दीर्घ कालसे उत्पन्न न हो, **मध्य-** અને મધ્ય और मध्य, **अवकाशे** ભાગમાં भागमें, **उच्छूनम् च** ઊપડી આવેલું હોય उभरा हुआ हो, **तत्** તે वह, **साध्यम्** સાધ્ય साध्य, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ १७६ ॥

176. Those leprous lesions of lepra-alba which are not covered with red hair, which are thin whitish, not of long duration and which are elevated in the centre are regarded as curable.

श्वित्रस्य निदानम्—

वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो
निन्दा सुराणां गुरुधर्षणं च ।
पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म
हेतुः किलासस्य विरोधि चान्नम् ॥१७७॥

अतथ्यानि અસત્ય असत्य, **वचांसि** વાણી भाषण, **कृतघ्नभावः** કૃતઘ્નતા कृतघ्नता, **सुराणाम्** દેવતાઓની देवोंकी, **निन्दा** નિન્દા निन्दा **गुरु-** વડીલોનું गुरुजनोंका, **धर्षणम् च** અપમાન अपमान, **पापक्रिया** આ લોકનું પાપાચરણ ऐहिक पापाचार, **पूर्वकृतम्** અને પૂર્વ જન્મનાં और पूर्वजन्मकृत, **कर्म च** પાપકર્મ पापकर्म, **विरोधि** તથા વિરુધ્ધ तथा विरुद्ध, **अन्नम् च** આહાર अन्न, **किलासस्य** એ કિલાસનાં ये किलासके, **हेतुः** કારણો છે हेतु हैं ॥ १७७ ॥

177. Untruthfulness of speech, ingratitude, blasphemy against the gods, derision of the elders, sinful actions, the accumulated evil acts of past lives and antagonistic diet are the causative factors of leprosy.

अध्यायोक्तार्थविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

हेतुर्द्रव्यं लिङ्गं विविधं ये येषु चाधिका दोषाः ।
कुष्ठेषु दोषलिङ्गं समासतो दोषनिर्देशः ॥१७८॥
साध्यमसाध्यं कृच्छ्रं कुष्ठं कुष्ठापहाश्च ये योगाः ।

१७६. चोच्छूनं—चोत्पन्नं (ग.)

,, एतेच्छ्लोकादनन्तरम्—

दोषैककफेविदग्धे श्वित्रं त्वचि जायते ततश्च परान् ।
दूषयन्त्येव धातून्कुष्ठानि.... ।
इत्याधिकः पाठः (ग) पुस्तके ।

,, अरक्तलोम तनु यत् पाण्डु नातिचिरोत्थितम्—सरक्त
,, लोमबहुकं संभिन्नं यत्परस्परम् ।
,, ,, यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति ॥
इत्यधिकः पाठ (प.) पुस्तके ।

१७७. सुराणाम्—गुरूणाम् (च. ध.)

१७८. दोषनिर्देशः—दोषनिर्देशात् (क.)

१७९. साध्यमसाध्यं—साध्यासाध्यम् (ग.)

सिद्धाः किलासहेतुर्लिङ्गं गुरुलाघवं तथा शान्तिः ॥
इति संग्रहः प्रणीतो महर्षिणा कुष्ठनाशनेऽध्याये ।
स्मृतिबुद्धिवर्धनार्थं शिष्याय हुताशवेशाय ॥१८०॥

तत्र ते વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, हेतुः हेतु निदान, द्रव्यम् દ્રવ્ય द्रव्य, विविधम् વિવિધ विविध, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, ये જે जो, दोषाः દોષો दोष, येषु च જે કુષ્ઠોમાં जिन कुष्ठोंमें, अधिकाः અધિક પ્રમાણમાં હોય છે अधिक होते हैं, कुष्ठेषु કુષ્ઠોમાં कुष्ठोंमें, दोषलिङ्गम् દોષોનાં લક્ષણો दोषोंके लक्षण, समासतः સંક્ષેપથી संक्षेपसे दोषनिर्देशः દોષનું નિરૂપણ दोषोंका निर्देश, साध्यम् સાધ્ય साध्य, कृच्छ्रम् કષ્ટસાધ્ય कष्टसाध्य, असाध्यम् તેમજ અસાધ્ય एवं असाध्य, कुष्ठम् કુષ્ઠ कुष्ठ, कुष्ठापहाः કુષ્ઠનાશક कुष्ठनाशक, ये જે जो, सिद्धाः સિદ્ધ सिद्ध, योगाः યોગો योग, किलासकिલાસનાં किलासके, हेतुः હેતુ हेतु, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, गुरु- ગૌરવ गुरुता लाघवम् લાઘવ लघुता, तथा તથા तथा, शान्तिः ચિકિત્સા चिकित्सा, इति આ यह, संग्रहः સંગ્રહ संग्रह, कुष्ठनाशने કુષ્ઠચિકિત્સિત कुष्ठचिकित्सित, अध्याये અધ્યાયમાં अध्यायमें, महर्षिणा મહર્ષિએ महर्षिने शिष्याय શિષ્ય शिष्य, हुताशवेशाय અગ્નિવેશની अग्निवेशकी, स्मृति- સ્મૃતિ स्मृति, बुद्धि- તથા બુદ્ધિની तथा बुद्धिकी, वर्धनार्थम् વૃદ્ધિ માટે वृद्धिके लिए, प्रणीतः કર્યો છે किया है ॥ १७८-१८० ॥

Here are the recapitulatory verses—

178-180. Etiological factors, susceptible body elements, various symptoms, which humors are predominant in which conditions, the characteristic signs of the humors in various types of dermatosis and a brief account of the preponderance of humors; curable, incurable and formidable conditions of dermatosis and the tested remedies for dermatosis, the cures and symptoms of leprosy, the degree of seriousness and mildness and their treatment—these in brief are the topics dealt with, in this chapter on the therapeutics of dermatosis by the great sage for the increase of the memory and the intelligence of his disciple Agnivesa.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने कुष्ठचिकित्सितं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, कुष्ठचिकित्सितम् 'કુષ્ઠચિકિત્સિત' 'कुष्ठचिकित्सित', नाम નામનો नामका, सप्तमः સાતમો सातवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled 'The therapeutics of Dermatosis' is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

આઠમો અધ્યાય अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

राजयक्ष्मचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, राजयक्ष्मचिकित्सितम् 'રાજયક્ષ્મચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું

'राजयक्ष्मचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The therapeutics of Consumption."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

राजयक्ष्मण आद्युत्पत्तिः —

दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥३॥
रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः ।
आजगामाल्पतामिन्दोर्देहः स्नेहपरिक्षयात् ॥४॥
दुहितॄणामसंभोगाच्छेषाणां च प्रजापतेः ।
क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो मुखात् ॥५॥
प्रजापतेर्हि दुहितॄरष्टाविंशतिमंशुमान् ।
भार्यार्थे प्रतिजग्राह न च सर्वास्ववर्तत ॥६॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम् ।
रजःपरीतमबलं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥७॥
सोऽभिभूतोऽतिमहता गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥८॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्वा प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्सितः ९
स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
ओजसा वर्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥१०॥

कथयताम् કથા કરતા कथा करते हुए, दिवौकसाम् દેવતાઓ પાસેથી देवोंसे, शशिनम् ચન્દ્ર चन्द्रके प्रति સંબંધી विषयमें. कामव्यसन- કામના વ્યસનથી कामके व्यसनसे, संयुक्ता યુક્ત युक्त, पौराणी कथा પૌરાણિક કથા पौराणिक कथा, ऋषिभिः ઋષિઓએ ऋषियोंने, श्रुता वै સાંભળી सुनी, रोहिण्याम् રોહિણીમાં रोहिणीमें, अतिसक्तस्य અત્યંત આસક્ત अति आसक्त, शरीरम् શરીરની शरीरको, न अनुरक्षतः સંભાળ ન રાખતા रक्षा न करते हुए, इन्दोः ચંદ્રનું चन्द्रका, देहः शरीर શરીર, स्नेह- સ્નેહના स्नेहके, परिक्षयात् ક્ષયથી परिक्षयसे, अल्पताम् દુર્બલતા क्षीणताको, आजगाम પામ્યું प्राप्त हुआ, शेषाणाम् બાકીની शेष अन्य, दुहितॄणाम् પુત્રીઓના पुत्रियोंके साथ, असंभोगात् સંભોગના અભાવથી संभोग न करनेसे, प्रजापतेः પ્રજાપતિનો प्रजापतिका, क्रोधः ક્રોધ क्रोध निःश्वास- નિઃશ્વાસ निःश्वासके, रूपेण રૂપે रूपमें, मूर्तिमान् મૂર્તિમાન मूर्तिमान होकर, मुखात् મુખમાંથી मुखसे, निःसृतः બહાર નીકળ્યો बाहिर निकला, हि કેમકે क्योंकि, अंशुमान् ચન્દ્રમાએ चन्द्रमाने प्रजापतेः પ્રજાપતિની प्रजापतिकी, अष्टाविंशतिम् અઠ્ઠાવીસ अट्ठाईस, दुहितॄः પુત્રીઓનો कन्याओंको, भार्यार्थम् સ્ત્રી તરીકે पत्नीके रूपमें, प्रतिजग्राह સ્વીકાર કર્યો હતો स्वीकार किया था. सर्वासु च પણ બધી તરફ किन्तु सबमें, न अवर्तत તે સમાન ભાવથી વર્ત્યો નહિ उसने समान भावसे व्यवहार न किया, भार्यासु સ્ત્રીઓમાં भार्याओंमें, असमवर्तिनम् વિષમ વર્તાવ કરનાર विषमवर्ती, गुरुणा અને ગુરુએ गुरुसे, अवध्यातम् અવગણનાને પ્રાપ્ત થયેલા अनादृत, तम् તે उस. रजःपरीतम् રજોગુણ-યુક્ત रजोगुणयुक्त, अबलम् तथा નિર્બલ तथा दुर्बल, शशिनम् ચન્દ્રમામાં चन्द्रमामें, यक्ष्मा યક્ષ્માએ यक्ष्मा, आविशत् પ્રવેશ કર્યો प्रविष्ट हुआ, अतिमहता અત્યંત મોટા अति महान, गुरु- क्रोधेन ગુરુના ક્રોધથી गुरुके क्रोधसे. अभिभूतः પરાભવ પામેલો पराभूत हुआ, निष्प्रभः सः કાન્તિરહિત તે कान्तिरहित वह चन्द्रमा देव- દેવ देव, देवर्षि- અને દેવર્ષિઓ और देवर्षिओंके, सहितः સહિત साथ, गुरुम् પ્રજાપતિને गुरुको, शरणम् શરણે शरण, जगाम ગયો गया, अथ ત્યાર પછી उसके पीछे, प्रजापतिः પ્રજાપતિએ प्रजापति दक्षने, चन्द्रमसः ચંદ્રની चन्द्रमाकी, शुद्धाम् નિર્મલ निर्मल, मतिम् બુદ્ધિ बुद्धि बुद्ध्वा જાણીને जानकर, प्रसादम् કૃપા कृपा, कृतवान् કરી की, ततः તે પછી उसके बाद, सोमः ચન્દ્રની चन्द्रमाकी, अश्विभ्याम् અશ્વિનીકુમારોએ अश्विनीकुमारोंने, चिकित्सितः ચિકિત્સા કરી चिकित्सा की, विमुक्तग्रहः રાજ્યક્ષ્માથી મુક્ત થયેલો राजयक्ष्मासे

विमुक्त हुआ, अश्विभ्याम् અને અશ્વિનીકુમારોથી और अश्विनीकुमारोंसे, ओजसा ઇંદ્રિયબલથી इन्द्रियबलसे, वर्धितः વધારાયેલો बढ़ाया गया, सः તે वह, चन्द्रः ચન્દ્ર चन्द्र, विशेषतः વિશેષે કરીને विशेषरूपसे विरराज શોભવા લાગ્યો सुशोभित हुआ, शुद्धम् च અને શુદ્ધ और शुद्ध, सत्त्वम् अवाप મનવાળો થયો मनवाला हुआ ॥ ३-१० ॥

3-10. The sages heard an ancient tale of passion concerning the moon as it was narrated among the gods. The moon was so excessively attached to Rohini neglecting his physical well-being that his body became very emaciated owing to the loss of the unctuous element. The great progenitor Daksha enraged by the conduct of the moon who neglected the other daughters of Daksha whom he took as wives exhaled his wrath through his breath; for indeed the moon took all the twenty-eight of the great progenitor's daughters for his wives, but failed to live impartially with all of them. Thus cursed by the great progenitor, consumption entered into the moon who had failed to treat all his wives impartially, was submerged in passion and had grown weak. Having grown lustreless, in consequence of the great wrath of the progenitor, the moon went to seek his forgiveness, taking the gods and the divine sages with him. The progenitor finding him to have come back to the path of virtue, was gracious to him and the moon received his treatment from the Aswin Twins. Then being liberated from the grip of the disease, he shone greatly. The Aswins having increased his ojas (vital essence), he acquired also great purity of mind.

क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकार्थो दुःखसंज्ञकः ।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयक्ष्मा ततो मतः ॥११॥

क्रोधः ક્રોધ क्रोध, यक्ष्मा યક્ષ્મા यक्ष्मा, ज्वरः જ્વર ज्वर, रोगः અને રોગ और रोग, दुःखसंज्ञकः આ દુઃખ નામની ये दुःखसंज्ञक, एकः એકજ एक ही, अर्थः વસ્તુને કહે છે वस्तुको कहते है, यस्मात् જેથી जिससे, सः તે वह, प्राक् પ્રથમ प्रथम राज्ञः રાજાને (ચંદ્રને) राजाको (चन्द्रमाको), आसीत् થયો હતો हुआ था, ततः તેથી उससे, राजयक्ष्मा રાજ્યક્ષ્મા राजयक्ष्मा, मतः મનાયો છે माना गया है ॥ ११ ॥

11. Wrath, consumption, fever and disease all mean the same thing and signify suffering. Since this disease first befell the king (of the stars) it is called the royal disease.

स यक्ष्मा हुङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥१२॥

अश्विभ्याम् અશ્વિનીકુમારોથી अश्विनीकुमारोंसे, हुङ्कृतः તિરસ્કૃત થયેલો तिरस्कृत हुआ, सः તે वह यक्ष्मा ક્ષયરોગ राजयक्ष्मा, मानुषम् लोकम् મનુષ્યલોકમાં मनुष्यलोकमें, आगतः (सन्) આવી आ कर, चतुर्विधम् ચાર પ્રકારના चार प्रकारके, हेतुम् કારણો हेतुको, लब्ध्वा પ્રાપ્ત કરી प्राप्त कर, मानवान् મનુષ્યોમાં मनुष्योंमें, समाविशति પ્રવેશ કરે છે प्रवेश करता है ॥ १२ ॥

12. This disease of consumption having been turned away by the Aswin Twins, has come down to the mortal world and makes its entry into men, finding its fourfold causative factor.

राजयक्ष्मणः कारणचतुष्टयम्—

अयथाबलमारम्भं वेगसंधारणं क्षयम् ।
यक्ष्मणः कारणं विद्याच्चतुर्थं विषमाशनम् ॥१३॥

अयथाबलम् બલથી અધિક बलसे अधिक, **आरम्भम्** કાર્ય કરવું कार्य करना, **वेग-** વેગનું वेगोंका, **संधारणम्** રોકવું रोकना, **क्षयम्** ક્ષય धातुक्षय, **चतुर्थम्** અને ચોથું और चौथा, **विषमाशनम् च** વિષમ ભોજન એઓને विषम भोजन इनको, **यक्ष्मणः** ક્ષયરોગના राजयक्ष्माके, **कारणम्** કારણ कारण, **विद्यात्** જાણવાં जानना चाहिए ॥ १३ ॥

13. Over-exertion, suppression of natural urges, wasting and fourthly irregular diet are the etiological factors of consumption.

साहसप्रभवस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभिः ।
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथाऽपरैः ॥ १४ ॥
अयथाबलमारम्भैर्जन्तोरुरसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्योभौ प्रधावति ॥ १५॥

युद्ध- યુદ્ધ युद्ध, **अध्ययन-** અધ્યયન अध्ययन, **भार-** ભાર ઉપાડવો बोझा उठाना, **अध्व-** પંથ કરવો मार्ग चलना, **लङ्घन-** કૂદવું कूदना, **प्लवनादिभिः** વા તરવા વગેરેથી तैरना आदिसे, **पतनैः** પડવાથી गिरनेसे, **अभिघातैः वा** અથવા અભિઘાતથી या अभिघातसे, **साहसैः वा** અથવા સાહસોથી या साहसोंसे, **तथा** તથા और, **अपरैः** બીજાં अन्य, **अयथाबलम्** બળથી અધિક बलाधिक, **आरम्भैः** કાર્યોથી कार्योंसे, **जन्तोः** મનુષ્યના मनुष्यके **उरसि** ઉરઃસ્થળમાં वक्षःस्थलमें, **विक्षते** ક્ષત થતાં क्षत होने पर, **प्रकुपितः** કુપિત થયેલ कुपित हुआ, **वायुः** વાયુ वायु, **उभौ** બન્ને दोनों, **दोषौ** કફ તથા પિત્તને कफ और पित्तको, **उदीर्य** પ્રકુપિત કરીને प्रकुपित करके, **प्रधावति** દોડે છે दौड़ता है ॥ १४-१५ ॥

14-15. If a man gets his chest injured by the strain of fighting, study, load-lifting, wayfaring, jumping, swimming and such other hard task or by a fall, trauma, or any other undertakings beyond one's strength, the vata being provoked in the body precipitates the other two humors and quickly spreads over the entire body.

स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्ध्वंसं च कासं च स्वरभेदमरोचकम् ॥१६॥
पार्श्वशूलं च पार्श्वस्थो वर्चोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरं च सन्धिस्थ उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥१७॥
क्षणनादुरसः कासात् कफं ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
जर्जरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूलातिपीडितः ॥ १८ ॥
इति साहसिको यक्ष्मा रूपैरेतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मज्ञो भजेत्तस्मान्न साहसम् ॥१९॥

सः તે वह, **शिरःस्थः** મસ્તકમાં રહી शिरमें स्थित होकर **शिरः-** મસ્તકના शिरके, **शूलम्** શૂળને शूलको, **गलम्** ગળામાં गलेमें, **आश्रितः च** રહી आश्रित हुआ, **कण्ठ-उद्ध्वंसम् च** કંઠોદ્ધ્વંસ कण्ठोद्ध्वंस, **कासम् च** ઉધરસ खांसी, **स्वरभेदम् च** સ્વરભેદ स्वरभेद, **अरोचकम् च** તથા અરોચકને और अरुचिको, **पार्श्वस्थः च** પડખામાં રહી पार्श्वस्थित हुआ, **पार्श्वशूलम्** પાર્શ્વશૂલ पार्श्वशूलको, **गुदे** ગુદામાં गुदामें, **स्थितः** રહી स्थित हुआ, **वर्चः-भेदम्** મલભેદ मलभेदको, **सन्धिस्थः** સંધિમાં રહી संधियोंमें रहकर, **जृम्भाम्** બગાસાં जम्भाईको, **ज्वरम् च** તથા જ્વર तथा ज्वरको, **उरःस्थः** અને છાતીમાં રહી और छातीमें स्थित होकर, **उरसः** છાતીની छातीके, **रुजम् च** પીડાને दर्दको **करोति** કરે છે करता है, **उरःशूल-** છાતીના શૂલથી उरःशूलसे, **अतिपीडितः** અત્યંત પીડાયેલો રોગી अतिपीड़ित रोगी, **उरसः** છાતીમાં छातीमें, **क्षणनात्** ક્ષત થવાથી क्षत होनेसे, **कासात्** ઉધરસને લીધે खांसीके कारण, **जर्जरेण** જર્જરિત जीर्ण, **उरसा** છાતીમાંથી छातीमेंसे, **सशोणितम्** રક્તયુક્ત रक्तयुक्त, **कफम्** કફને कफको, **कृच्छ्रम्** કષ્ટથી कष्टसे, **ष्ठीवेत्** થૂંકે છે थूकता है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **साहसिकः** સાહસથી ઉત્પન્ન થયેલો साहसजन्य, **यक्ष्मा** યક્ષ્મા यक्ष्मा, **एतैः** આ इन, **एकादशभिः** અગિયાર एकादश, **रूपैः**

રૂપોથી યુક્ત રૂપોંસે યુક્ત હુઆ, प्रपद्यते પ્રાપ્ત થાય છે આતા હૈ, तस्मात તેથી इस लिए, आत्मज्ञः બુદ્ધિમાન માણસે बुद्धिमान मनुष्य, साहसम् સાહસ साहसको, न ન न, भजेत કરવું सेवे ॥ १६-१९ ॥

16-19. If that vata gets localised in the head, it causes headache; if it lodges in the throat it impedes the function of the throat and produces cough, change of voice and anorexia; if it is localised in the side of the chest, it causes pleurodynia; it causes loosening of stools if it is localised in the rectum; if it is localised in the joints it causes pendiculation and fever; and if it is localised in the chest it causes pectoral pain. Owing to erosion in the chest the person expectorates with great trouble sputum mixed with blood from the worn-out chest (giving the characteristic "cracked-pot" sound) and suffers severe pain in the chest. Thus a man given to reckless actions is afflicted with consumption characterised by these eleven symptoms. Therefore the wise man should never resort to such inconsiderate actions.

वेगसंधारणजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

ह्रीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥२०॥
तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्ते समीरयन् ।
ऊर्ध्वं तिर्यगधश्चैव विकारान् कुरुतेऽनिलः ॥२१॥

यदा જ્યારે जब, नरः મનુષ્ય मनुष्य, ह्रीमत्त्वात् वा શરમાળપણાથી लज्जायुक्त होनेके कारण, भयात् वा કે ભયથી अथवा भयके कारण, वात- વાયુ वायु, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीषाणाम् તથા મળના तथा पुरीषके, आगतम् આવેલા प्राप्त, वेगम् વેગને वेगको, निगृह्णाति રોકે છે रोकता है, तदा ત્યારે तब, वेग- વેગ वेगोंके, प्रतीघातात् રોકવાથી रोकनेसे, कफ- કફ कफ, पित्ते તથા પિત્તને तथा पित्तको, ऊर्ध्वम् ઉપર उपर, अधः નીચે नीचे, तिर्यक् च एव અને આડા और तिरछे, समीरयन् મોકલતો प्रेरित करता हुआ, अनिलः વાયુ वायु, विकारान् નીચેના વિકારોને निम्न विकारोंको, कुरुते કરે છે करता है ॥ २०-२१ ॥

20-21. If a person suppresses the generated urge for flatus, urine or feces, owing to bashfulness aversion, or fear, then as a reaction to this suppression, the vata, provoking the kapha and the pitta, carries them upwards, sideways, or downwards and produces various disorders

प्रतिश्यायं च कासं च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥ २२ ॥
अङ्गमर्दं मुहुश्छर्दिं वर्चोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान् ॥२३॥

प्रतिश्यायम् સળેખમ प्रतिश्याय, कासम् च ઉધરસ कास, स्वरभेदम् સ્વરભેદ स्वरभेद, अरोचकम् અરુચિ अरुचि, पार्श्वशूलम् પાર્શ્વશૂલ पार्श्वशूल, शिरःशूलम् શિરઃશૂલ शिरःशूल, ज्वरम् જ્વર ज्वर, अंस- ખભામાં अंसमें, अवमर्दनम् પીડા पीड़ा, अङ्गमर्दम् અંગમર્દ अङ्गमर्द, मुहुः વારંવાર पुनः पुनः, छर्दिम् ઉલટી कै, त्रिलक्षणम् અને ત્રણદોષનાં લક્ષણવાળો त्रिदोषके लक्षणवाला, वर्चोभेदम् મળભેદ मलभेद, एतानि આ ये, एकादश અગિયાર ग्यारह, रूपाणि રૂપો છે रूप हैं, यैः જેનાં વડે जिनसे यक्ष्मा યક્ષ્મા यक्ष्मा, महान् મહાન महान, उच्यते કહેવાય છે कहलाता है ॥ २२-२३ ॥

22-23. Coryza, cough, change of voice, anorexia, pleurodynia, headache, fever, shoulder-ache, body-ache, frequent vomiting and loose stools with the signs of tri-humoral discordance—these are the eleven signs and symptoms in

consideration of which consumption is considered a major disease.

धातुक्षयजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

ईर्ष्योत्कण्ठाभयत्रासक्रोधशोकातिकर्शनात् ।
अतिव्यवायानशनाच्छुक्रमोजश्च हीयते ॥२४॥

ईर्ष्या- ઈર્ષ્યા ईर्ष्या, **उत्कण्ठा-** ઉત્કંઠા उत्कण्ठा, **भय-** ભય भय, **त्रास-** ત્રાસ त्रास, **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **शोक-** શોક शोक, **अतिकर्शनात्** તથા અતિ દુર્બલતા तथा अतिदौर्बल्य **अतिव्यवाय-** અને અતિ મૈથુનથી और अतिमैथुनसे, **अनशनात्** તેમજ ભોજન ન કરવાથી एवं अनशनसे, **शुक्रम्** શુક્ર वीर्य, **ओजः च** અને ઓજ और ओज, **हीयते** क्षय પામે છે क्षीण हो जाते हैं ॥ २४ ॥

24. Owing to jealousy, eagerness, fear, terror, anger, grief, excessive emaciation, excessive sexual indulgence and fasting, there occurs diminution of the semen and the vital essence.

ततः स्नेहक्षयाद्वायुर्वृद्धो दोषावुदीरयन् ।
प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम् ॥२५॥
श्वासं विड्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् ।
करोति चांससंतापमेकादशगदानिमान् ॥२६॥

ततः તે પછી उसके बाद, **स्नेह-** સ્નેહના स्नेहके, **क्षयात्** क्षयथी નાશસે, **वृद्धः** વધેલો प्रकुपित हुआ, **वायुः** વાયુ वायु, **दोषौ** બન્ને દોષોને दोनों दोषोंको, **उदीरयन्** પ્રકુપિત કરતો प्रकुपित कर, **प्रतिश्यायम्** સળેખમ प्रतिश्याय, **ज्वरम्** જ્વર ज्वर, **कासम्** ઉધરસ कास, **अङ्गमर्दम्** અંગો તૂટવાં अङ्गमर्द, **शिरोरुजम्** માથામાં પીડા शिरमें पीड़ा, **श्वासम्** શ્વાસ श्वास, **विड्भेदम्** મળભેદ मलभेद, **अरुचिम्** અરુચિ अरुचि, **पार्श्वशूलम्** પાર્શ્વશૂલ पार्श्वशूल, **स्वरक्षयम्** સ્વરનાશ स्वरनाश, **अंससंतापम् च** અને ખભાનું તપવું और अंसका अभिताप, **इमान्** આ इन, **एकादश-** અગિયાર ग्यारह, **गदान्** ઉપદ્રવો रोगोंको, **करोति** કરે છે करता है ॥ २५-२६ ॥

25-26. Consequent upon the loss of the unctuous element of the body, the vata increases and provokes the other two humors and causes these eleven disorders viz., coryza, fever, cough, body-ache, headache, dyspnea, loose stools, anorexia, pleurodynia, loss of voice and heat in the shoulder region.

लिङ्गान्यावेदयन्त्येतान्येकादश महागदम् ।
संप्राप्तं राजयक्ष्माणं क्षयात् प्राणक्षयप्रदम् ॥२७॥

एतानि આ ये, **एकादश** અગિયાર ग्यारह, **लिङ्गानि** લક્ષણો लक्षण, **क्षयात्** ક્ષયથી क्षयसे, **संप्राप्तम्** પ્રાપ્ત થયેલ उत्पन्न, **प्राण-क्षय-प्रदम्** પ્રાણનાશ કરનાર प्राण-क्षयकारी, **महागदम्** મહારોગ महारोग, **राजयक्ष्माणम्** રાજયક્ષ્માને राजयक्ष्माको, **आवेदयन्ति** જણાવે છે बताते हैं ॥ २७ ॥

27. These eleven symptoms indicate the presence of this major disease—consumption, which arising from wasting, wastes away life.

विषमाहारजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नतः ।
जनयन्त्यामयान् घोरान्विषमान्मारुतादयः ॥२८॥

विविधानि વિવિધ પ્રકારનાં विविध, **अन्नपानानि** અન્નપાનોનું अन्नपानोंके, **वैषम्येण** વિષમ રીતે विषमतासे, **समश्नतः** ભક્ષણ કરનારા મનુષ્યને सेवन करनेवाले मनुष्यके **मारुतादयः** વાતાદિક દોષ वातादि दोष, **घोरान्** ભયંકર दारुण, **विषमान्** અને વિષમ और कृच्छ्रसाध्य, **आमयान्** રોગોને रोगोंको **जनयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ २८ ॥

28. The vata and other humors getting provoked by promiscuous eats and drinks, taken irregularly, generate serious diseases.

स्रोतांसि रुधिरादीनां वैषम्याद्विषमं गताः ।
रुद्ध्वा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति च न धातवः ॥२९॥

वैषम्यात् આહારની વિષમતાને લીધે આહાર-वैषम्यसे, विषमम् વિષમ ભાવ विषम भावको गताः પામેલા દોષો प्राप्त हुए दोष, रुधिरादीनाम् રુધિર ઇત્યાદિના रुधिरादिके, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको रुद्ध्वा રૂંધીને रोक कर, रोगाय રોગ ઉત્પન્ન કરવા रोगोत्पत्तिके लिए, कल्पन्ते શક્તિમાન થાય છે शक्तिमान होते हैं, धातवः च અને ધાતુઓ और धातुएं न पुष्यन्ति પુષ્ટ થતી નથી पुष्ट नहीं होतीं ॥ २९ ॥

29. They obstruct the circulatory channels of blood etc., and being vitiated, create a fertile soil for diseases and also stop the nourishment of the body-elements.

प्रतिश्यायं प्रसेकं च कासं छर्दिमरोचकम् ।
ज्वरमंसाभितापं च छर्दनं रुधिरस्य च ॥३०॥
पार्श्वशूलं शिरःशूलं स्वरभेदमथापि च ।
कफपित्तानिलकृतं लिङ्गं विद्याद्यथाक्रमम् ॥ ३१ ॥
इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुश्चोक्तश्चतुर्विधः ॥३२॥

प्रतिश्यायम् સળેખમ प्रतिश्याय, प्रसेकम् કફ પડવો प्रसेक, कासम् ઉધરસ कास, छर्दिम् ઉલટી कै अरोचकम् અને અરુચિને और अरोचकको, ज्वरम् જ્વર ज्वर, अंस- ખભા अंसके, अभितापम् च તપવા अभिताप, रुधिरस्य અને લોહીની और रक्तके, छर्दनम् च ઉલટીને वमनको, पार्श्वशूलम् પાર્શ્વશૂલ पार्श्वशूल, शिरःशूलम् મસ્તકશૂલ शिरःशूल, अथ अपि तथा और, स्वरभेदम् च સ્વરભેદને स्वरभेदको, यथाक्रमम् અનુક્રમ પ્રમાણે क्रमके अनुसार, कफ- કફ कफ, पित्त- પિત્ત पित्त, अनिल- તથા વાતથી और वायुसे, कृतम् કરાયેલાં जनित, लिङ्गम् લક્ષણો लक्षण विद्यात् જાણવાં जाने, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, व्याधि- રોગોના व्याधियोंके समूहस्य સમૂહરૂપ समूहरूप, रोगराजस्य રાજયક્ષ્માનું राजयक्ष्माके, हेतुजम् હેતુજન્ય हेतुसे उत्पन्न, एकादश- विधम् અગિયાર પ્રકારનું ग्यारह प्रकारका, रूपम् રૂપ लक्षण, चतुर्विधः અને ચાર પ્રકારનો और चतुर्विध, हेतुः च હેતુ हेतु, उक्तः કહ્યો છે कहे हैं ॥ ३०-३२ ॥

30-32. Coryza, ptyalism, cough, vomiting and anorexia, fever, shoulder-ache and vomiting of blood (hemoptysis), pleurodynia, headache and change of voice—know these to be the respective symptoms caused by kapha, pitta and vata. Thus have been described the eleven signs and symptoms of the syndrome of disease called the royal disease (i. e. consumption) resulting from its etiological factor which has been stated to be fourfold.

राजयक्ष्मणः पूर्वरूपाणि—

पूर्वरूपं प्रतिश्यायो दौर्बल्यं दोषदर्शनम् ।
अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सदर्शनम् ॥३३॥
घृणित्वमश्नतश्चापि बलमांसपरिक्षयः ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥३४॥
मक्षिकाघुणकेशानां तृणानां पतनानि च ।
प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानां चाभिवर्धनम् ॥३५॥
पतत्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिधर्षणम् ।
स्वप्ने केशास्थिराशीनां भस्मनश्चाधिरोहणम् ॥३६॥
जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि ।
शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम् ॥३७॥
प्राग्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः ।

पूर्वरूपम् રાજયક્ષ્માનું પૂર્વરૂપ राजयक्ष्माका पूर्वरूप, प्रतिश्यायः સળેખમ प्रतिश्याय, दौर्बल्यम् દુર્બલતા कमजोरी अदोषेषु દોષરહિત दोषरहित, भावेषु अपि પદાર્થોમાં પણ भावोंमें भी, दोष- दर्शनम् દોષદર્શન दोष देखना, काये શરીરમાં शरीरमें, बीभत्स- વિકૃત રૂપ विकृत रूपका, दर्शनम् જોવું देखना, घृणित्वम् ધૃણા થવી घृणा होना, अश्नतः च ખોરાક

લેતા હોવા अन्न खाते हुएके, अपि છતાં भी, बल- બલ बल, मांस- તથા માંસનો तथा मांसका, परिक्षयः ક્ષય क्षीण होना स्त्री- સ્ત્રી स्त्री, मद्य- મદ્ય मद्य, मांस- તથા માંસમાં और मांसके सेवनमें, प्रियता રુચી થવી रुचि होनी, अवगुण्ठने સુંદર વસ્ત્રો પહેરવામાં सुन्दर वस्त्रोंके पहिरनेमें, प्रियता રુચિ प्रीति, प्रायः ઘણુંખરું प्रायः, अन्नपाने ખાવા પીવાના પદાર્થોમાં अन्नपानमें, मक्षिका- માખી मक्खियों, घुण- કાષ્ઠના કીડા काष्ठकृमि, केशानाम् વાળ बाल, तृणानाम् च તથા તૃણોનું और तृणोंका, पतनानि પડવું गिरना, केशानाम् કેશ केश, नखानाम् च તથા નખનું और नखोंका अभिवर्धनम् અતિ વધવું ज्यादा बढ़ना स्वप्ने च અને સ્વપ્નમાં और स्वप्नमें, पतत्रिभिः પક્ષીઓ पक्षियोंसे, पतङ्गैः च પતંગિયાં पतंगोंसे श्वापदैः च અને હિંસક પશુઓથી एवं श्वापदोंसे, अभिधर्षणम् પરાભવ પ્રાપ્ત થવો पराभूत होना, केश- કેશ केश, अस्थि- તેમજ હાડકાંના एवं हड्डियोंके, राशीनाम् ઢગલા ઢેર, भस्मनः च અને ભસ્મ પર और भस्म पर, अधिरोहणम् ચઢવું चढ़ना, शुष्यताम् સૂકાઈ જતાં सूखते हुए, जलाशयानाम् જલાશયો जलाशयोंको, क्षीयमाणानाम् ક્ષીણ થતાં क्षीण होते हुए, शैलानाम् શૈલોનું शैलोंको, वनानाम् તેમજ વનોનું एवं वनोंका, पतताम् અને પડતા और गिरते हुए, ज्योतिषाम् च તારાઓનું तारकाओंका, अपि પણ भी, यत् જે जो, दर्शनम् દર્શન देखना, तत् તે वह भी, बहुरूपस्य ઘણાં રૂપવાળા बहुत रूपवाले, राजयक्ष्मणः રાજ્યક્ષ્માનું राजयक्ष्माका, प्राक्-रूपम् પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, ज्ञेयम् જાણવું जाने ॥ ३३-३७½ ॥

33-37½. The premonitory symptoms are coryza, debility, inclination to find fault where there is none, morbid appearances in the body; disgust, loss of strength and flesh in spite of good feeding, craving for women, wine and flesh, and fondness for good dress; falling often of flies, insects, hair and straw, in food and drink, and rapid growth of hair and nails; being attacked in dreams by birds, wasps and beasts of prey, climbing up of heaps of hair, bones or of ashes; visions of the drying up of reservoirs, the dwindling of hills and forests and the falling of stars and planets—these are to be known as the premonitory symptoms of consumption of various types.

राजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते—

रूपं त्वस्य यथोद्देशं निर्देक्ष्यामि सभेषजम् ॥३८॥

अस्य એનાં इसका, रूपम् રૂપને रूप, तु તો तो, यथोद्देशम् ઉદ્દેશના ક્રમને અનુસરી उद्देशके क्रमके अनुसार, सभेषजम् ચિકિત્સાસહિત चिकित्सा-सहित, निर्देक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ ३८ ॥

38. I shall now describe the signs and symptoms and the treatment of this disease as proposed.

यथास्वेनोष्मणा पाकं शारीरा यान्ति धातवः ।
स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुतः ॥३९॥

शारीराः શરીરના शारीरिक, धातवः ધાતુઓ धातुएं, यथास्वेन પોતપોતાની अपनी अपनी, ऊष्मणा ઊષ્મા વડે ऊष्मासे, पाकम् પાકને पक्क, यान्ति પામે છે होती हैं, धातुः ધાતુ धातु, यथास्वेन પોતપોતાના अपने अपने, स्रोतसा च સ્રોતદ્વારા स्रोतद्वारा, धातुतः ધાતુથી धातुसे, पुष्यति પુષ્ટ થાય છે पुष्ट होती है ॥ ३९ ॥

39. The body-elements attain their mature condition by their own innate metabolic heat, and circulatory channel of each of these elements nourishes the body-element next to it in order.

स्रोतसां संनिरोधाच्च रक्तादीनां च संक्षयात् ।
धातूष्मणां चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते ॥४०॥

स्रोतसाम् સ્રોતોનો स्रोतोंके, **संनिरोधात् च** નિરોધ થવાથી रुकजानेसे, **रक्तादीनाम्** રક્તાદિના रक्तादि धातुओंके, **संक्षयात् च** ક્ષયથી क्षीण होनेसे, **धातु-** અને ધાતુઓની और धातुओंकी, **ऊष्मणाम्** ઊષ્માના ऊष्माके, **अपचयात् च** ક્ષયથી क्षीण होनेसे, **राजयक्ष्मा** રાજ્યક્ષ્મા राजयक्ष्मा, **प्रवर्तते** પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होता है ॥ ४० ॥

40. By the obstruction of the circulatory channels and as a result of the diminution of blood and other nutrient elements, as also of the innate heat of the body-elements, the pathological changes of consumption are brought about.

राजयक्ष्मिणो विड्बलं हि बलम्—

तस्मिन् काले पचत्यग्निर्यदन्नं कोष्ठसंश्रितम् ।
मलीभवति तत् प्रायः कल्पते किंचिदोजसे ॥४१॥

तस्मिन् તે उस, **काले** સમયે समयमें, **अग्निः** અગ્નિ अग्नि, **कोष्ठम्** કોઠામાં कोष्ठमें, **संश्रितम्** **यत्** રહેલા જે स्थित जिस, **अन्नम्** અન્નને अन्नको, **पचति** પચાવે છે पकाती है, **तत्** તે वह, **प्रायः** ઘણું ખરું प्रायः, **मलीभवति** મલ બને છે मल होता है, **किंचित्** અને તેનો થોડો જ ભાગ और उसका थोडासा भाग, **ओजसे** ઓજરૂપ ओजरूप, **कल्पते** બને છે बनता है ॥ ४१ ॥

41. Under this condition whatever food staying in the gastro-intestinal tract undergoes digestive process, is converted mostly into excretory matter and very little is assimilated by the body as vital juice.

तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्राजयक्ष्मिणः ।
सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ॥४२॥

तस्मात् તેથી अतः, **राजयक्ष्मिणः** રાજ્યક્ષ્માના રોગીના राजयक्ष्मीका, **पुरीषम्** મલનું मल, **विशेषात्** વિશેષે કરીને विशेषतः, **संरक्ष्यम्** રક્ષણ કરવું रक्षण करना चाहिए, **हि** કારણ કે क्योंकि, **सर्व-** સઘળા सब, **धातु-** ધાતુઓના धातुओंके **क्षय-** ક્ષયથી क्षयसे, **आर्तस्य** પીડાતા पीडित, **तस्य** તેનું उसका, **विड्बलम्** પુરીષનું બળ જ पुरीषका बल ही, **बलम्** બલ છે बल है ॥ ४२ ॥

42. Hence the excretory or fecal matter should be specially taken care of in the body of the consumptive where all body-elements are atrophied and hence the elementary fecal matter is the only source of strength left for him.

एकादशव्याधीनां संघातो हि राजयक्ष्मा—

रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विवर्धते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥ ४३ ॥

स्रोतःसु સ્રોતો स्रोतों, **रुद्धेषु** રોકાઈ જવાથી रुक जाने पर, **स्व-** પોતાના अपने, **स्थानस्थः** સ્થાનમાં જ स्थानमें स्थित, **रसः** રસ रस, **विवर्धते** વૃદ્ધિ પામે છે वृद्धिको प्राप्त होता है, **सः** તે वह, **कासवेगेन बहुरूपः** ઉધરસના વેગથી અનેક રૂપવાળો થઈ कासवेगसे बहुत रूपसे युक्त होकर, **ऊर्ध्वम्** ઊંચી ऊपरकी ओर, **प्रवर्तते** ગતિ કરે છે जाता है ॥ ४३ ॥

43. As the circulatory channels are obstructed, the nutrient fluid remains in its own habitat, increases in quantity and flows upwards in various forms pushed up by the cough.

जायन्ते व्याधयश्चातः षडेकादश वा पुनः ।
येषां संघातयोगेन राजयक्ष्मेति कथ्यते ॥४४॥

अतः એ પછી इसके पीछे, **षट्** છ छः, **एकादश वा पुनः** કે અગિયાર અથવા ग्यारह, **व्याधयः** રોગો रोग, **जायन्ते** થાય છે उत्पन्न होते हैं, **येषाम्** જેઓના जिनके, **संघातयोगेन** એકત્ર સમૂહ થતાં एकत्र समूहके होने पर, **राजयक्ष्मा** વૈદ્યોથી તેને રાજ્યક્ષ્મા નામથી

वैद्योंसे उसको 'राजयक्ष्मा' नामसे, कथ्यते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ ४४ ॥

44. In consequence of this, are produced the six or the eleven types of symptoms, the syndrome of which is designated 'consumption'.

कासोंऽसतापो वैस्वर्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजा ।
छर्दनं रक्तकफयोः श्वासवर्चोगदोऽरुचिः ॥४५॥
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मणः षडिमानि वा ।
कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चोगदोऽरुचिः ॥४६॥

कासः ઉધરસ कास, अंस- ખભાનું अंसका, तापः તપવું अभिताप, वैस्वर्यम् સ્વરભેદ स्वर विकृत होना, ज्वरः જ્વર ज्वर, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, शिरः- તથા મસ્તકમાં और शिरमें, रुजा પીડા पीड़ा, रक्त- લોહી रक्त, कफयोः તથા કફની और कफकी, छर्दनम् ઉલટી कै, श्वास- શ્વાસ श्वास, वर्चः-गदः મળભેદ मलभेद, अरुचिः અને અરુચિ और अरुचि, एतानि આ ये, एकादश અગિયાર ग्यारह, कासः અથવા કાસ अथवा कास, ज्वरः જ્વર ज्वर, पार्श्वशूलम् પડખામાં શૂલ पार्श्वशूल, स्वर-वर्चः- गदः સ્વરભેદ, મલભેદ स्वरभेद, मलभेद, अरुचिः અને અરુચિ और अरुचि, इमानि આ ये, षट् वा ७ छः, यक्ष्मणः યક્ષ્માનાં यक्ष्माके, रूपाणि રૂપો છે रूप हैं ॥ ४५-४६ ॥

45-46. Cough, heat in the shoulder region, change of voice, fever, pleurodynia, headache, vomiting of blood and phlegm, dyspnea, diarrhea and anorexia are the eleven symptoms of consumption; or they are also six viz., cough, fever, pleurodynia, change of voice, diarrhea and anorexia.

राजयक्ष्मणः साध्यासाध्यत्वविचारः—

सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ४७

मांस- માંસ मांस, बलक्षये તથા બલનો ક્ષય હોય ત્યારે और बलके क्षीण होने पर, सर्वैः સઘળાં सब, अर्धैः અર્ધાં आधों, त्रिभिः वा કે ત્રણ या तीन, अपि પણ भी, लिङ्गैः લક્ષણોથી लक्षणोंसे, युक्तः યુક્ત દરદી युक्त राजयक्ष्मी, वर्ज्यः છોડી દેવા યોગ્ય છે वर्ज्य है, अतः એનાથી इससे, अन्यथा વિપરીત (બલ અને માંસની ક્ષીણતા વગરનો) विपरीत (बल और मांसक्षीण न हुआ), सर्व- સર્વ सब, रूपः अपि રૂપવાળો પણ દરદી लक्षणसे युक्त भी रोगी, चिकित्स्यः तु ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય છે चिकित्साके योग्य है ॥ ४७ ॥

47. With eleven, six or even three of the symptoms, a patient is incurable if he is loosing flesh and strength, but he is curable if he is behaving otherwise in spite of showing all the symptoms.

प्रतिश्यायाद्राजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते—

घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा ।
मारुताध्मातशिरसो मारुतं श्यायते प्रति ॥४८॥

मारुत- વાયુથી वायुसे, आध्मात- પૂર્ણ पूरित, शिरसः મસ્તકવાળાનો शिरवाले रोगीके, घ्राणमूले નાસિકાના મૂળમાં नासाके मूलमें, स्थितः રહેલ स्थित, श्लेष्मा કફ कफ, रुधिरम् રક્ત रक्त, पित्तम् एव वा અથવા પિત્ત या पित्त, मारुतम् વાયુ वायुके, प्रति તરફ प्रति, श्यायते જાય છે गमन करता है ॥ ४८ ॥

48. The kapha, blood or pitta situated in the base of the nasal cavity flows downwards along with the breath in the person whose head is swollen with vata.

प्रतिश्यायस्ततो घोरो जायते देहकर्शनः ।
तस्य रूपं शिरःशूलं गौरवं घ्राणविप्लवः ॥४९॥
ज्वरः कासः कफोत्क्लेशः स्वरभेदोऽरुचिः क्लमः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं यक्ष्मा चातः प्रजायते॥५०॥

ततः તેથી उससे, घोरः દારુણ घोर, देह- દેહનું शरीरको, कर्शनः કર્ષણ કરનાર कृश करनेवाला, प्रतिश्यायः

सळेखम प्रतिश्याय, जायते थाय छे उत्पन्न होता है, शिरःशूलम् मस्तकशूल शिरःशूल, गौरवम् गौरव जड़ता, घ्राणविप्लवः घ्राणविप्लव घ्राणविप्लव, ज्वरः ज्वर ज्वर, कासः उधरस कास, कफ-उत्क्लेशः कफ पडवो कफका निकलना, स्वर- स्वरनो स्वरका, भेदः भेद भेद, अरुचिः अरुचि अरुचि, क्लमः क्लम थकावट, इन्द्रियाणाम् अने इन्द्रियोना और इन्द्रियोंकी, असामर्थ्यम् च सामर्थ्यनो अभाव असमर्थता, तस्य तेनां उसके, रूपम् लक्षणो छे लक्षणों हैं, अतः एथी उनसे, यक्ष्मा यक्ष्मा राजयक्ष्मा, प्रजायते थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ४९-५० ॥

49-50. And hence there occurs a severe type of nasal catarrh (cata-down, and rheo to flow) which causes emaciation of the body; its signs and symptoms are headache, heaviness in the head, loss of smell, fever, cough, increase of mucus-secretion, change of voice, anorexia, fatigue and asthenia of the senses, and then consumption makes its appearance.

कासरूपं राजयक्ष्मलक्षणम्—

पिच्छिलं बहलं विस्रं हरितं श्वेतपीतकम्।
कासमानो रसं यक्ष्मी निष्ठीवति कफानुगम्॥५१॥

कासमानः उधरस खातो खांसता हुआ, **यक्ष्मी** राजयक्ष्मानो रोगी राजयक्ष्मी, **पिच्छिलम्** पिच्छिल पिच्छिल, **बहलम्** घाटो गाढा, **विस्रम्** आम गन्धवाळो आम गंधवाला, **हरितम्** लीलो हरित, **श्वेत-** सफेद श्वेत, **पीतकम्** पीळो पीत, **कफानुगम्** अने कफयुक्त कफयुक्त, **रसम्** रस रसको, **निष्ठीवति** थूंके छे थूकता है ॥ ५१ ॥

51. The consumptive while coughing expectorates slimy, dense, stinking, greenish or white-yellowish matter along with kapha in the sputum.

राजयक्ष्मणस्त्रीणि रूपाणि—

अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः।
ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥५२॥

अंस-पार्श्व- खभा तथा पडखांनुं अंस **और पार्श्वका**, **अभितापः** तपवुं अभिताप, **करपादयोः** हाथपगमां हाथपैरोंमे, **संतापः** बळतरा जलन, **सर्वाङ्गगः** **अने** सघळां अंगोमां और सर्वशरीरगत, **ज्वरः च** ज्वर ज्वर, **इति** ए ये **राजयक्ष्मणः** राजयक्ष्मानां राजयक्ष्माके, **लक्षणम्** लक्षण छे लक्षण हैं ॥ ५२ ॥

52. Great heat in the shoulder and sides of the chest, burning in the hands and feet, and pyrexia of the whole body, are the symptoms of consumption.

राजयक्ष्मिणः स्वरभेदलक्षणम्—

वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात् कासवेगात् सपीनसात्।
स्वरभेदो भवेद्वाताद्रूक्षः क्षामश्चलः स्वरः ॥५३॥
तालुकण्ठपरिप्लोषः पित्ताद्वक्तुमसूयते।
कफाद्भेदो विबद्धश्च स्वरः खुरखुरायते ॥५४॥
सन्नो रक्तविबद्धत्वात् स्वरः कृच्छ्रात् प्रवर्तते।
कासातिवेगात् कषणः पीनसात्कफवातिकः ॥५५॥

वातात् वातथी वातसे, **पित्तात्** पित्तथी **पित्तसे**, **कफात्** कफथी कफसे, **रक्तात्** रक्तथी रक्तसे, **सपीनसात्** अने पीनसवाळा पीनस सहित, **कासवेगात्** उधरसना वेगथी खांसीके वेगसे, **स्वरभेदः** स्वरभेद स्वरभेद, **भवेत्** थाय छे होता है, **वातात्** वायुथी वातसे, **रूक्षः** रुक्ष रूक्ष, **क्षामः** क्षीण क्षीण, **चलः** अने अस्थिर और अस्थिर, **स्वरः** स्वर थाय छे स्वर होता है, **पित्तात्** पित्तथी पित्तसे, **तालु-** ताळवा तालु, **कण्ठ-** तथा कंठमां और कण्ठमें, **परिप्लोषः** बळतरा थाय छे दाह होता है, **वक्तुम्** अने बोलवानी और बोलनेमें, **असूयते** इच्छा थती नथी अनिच्छा होती है, **कफात्** कफथी कफसे, **भेदः** स्वरभेद थाय छे स्वरभेद होता है, **विबद्धः च** अने बंधाई गयेलो और विबद्ध, **स्वरः** स्वर **स्वर**, **खुरखुरायते** खंडखंड अवाज करे छे खुर खुर आवाज

करता है, रक्तविबद्धत्वात् રક્તનો વિબંધ થવાથી रक्तके विबद्ध होनेसे, सक्तः એસી ગયેલો दुर्बल, स्वरः સ્વર स्वर, कृच्छ्रात् કષ્ટથી कठिनतासे, प्रवर्तते નીકળે છે निकलता है, कास- ઉધરસના खांसीके, अतिवेगात् અતિવેગથી થયેલ अतिवेगसे उत्पन्न हुआ, कषणः સ્વરભેદ કંઠને અત્યંત ખરાબ કરે છે स्वरभेद कण्ठको अत्यन्त खराब करता है, पीनसात् અને સળેખમથી થયેલ સ્વરભેદ और पीनससे उत्पन्न हुआ स्वरभेद, कफ- કફ कफ, वातिकः તથા વાતના લક્ષણવાળો હોય છે और वातके लक्षणसे युक्त होता है ॥५३-५५॥

53-55. Change of voice is produced by morbid vata, pitta or kapha or blood or by strain of coughing or by coryza. The voice becomes husky, weak and unstable if caused by the vata; if by pitta, there will be burning of the palate and throat and the patient does not like to speak; and if caused by kapha, the voice is low, choked and is affected with a wheeze; owing to the obstruction to the blood the voice becomes low and comes out with difficulty; the throat becomes injured by the strain of excessive coughing and in case of coryza the characteristics of the voice resemble the condition in vata and kapha affections.

राजयक्ष्मिणः पार्श्वशूललक्षणं शिरःशूललक्षणं च—

पार्श्वशूलं त्वनियतं संकोचायामलक्षणम् ।
शिरःशूलं ससंतापं यक्ष्मिणः स्यात्सगौरवम् ॥५६॥

यक्ष्मिणः રાજ્યક્ષ્માના રોગીનું राजयक्ष्मीको, संकोच- સંકોચ संकोच आयाम- અને વિસ્તારરૂપ विस्ताररूप, लक्षणम् લક્ષણવાળું लक्षणवाला, पार्श्वशूलम् પાર્શ્વશૂલ પાર્શ્વશૂળ પડખાંનું શૂળ તો; अनियतम् નિયમરહિત હોય છે अनियमित होता है, शिरःशूलम् અને મસ્તકશૂલ और शिरःशूल, ससंतापम् સંતાપવાળું संतापयुक्त, सगौरवम् તથા ગૌરવવાળું और गौरवयुक्त, स्यात् હોય છે होता है ॥५६॥

56. The consumptive patient is afflicted with pain in the sides of the chest which is inconstant and manifests during the respiratory movement, with headache, burning and heaviness.

राजयक्ष्मिणः कण्ठात्सरक्तकफप्रवृत्तौ हेतुः—

अभिसन्ने शरीरे तु यक्ष्मिणो विषमाशनात् ।
कण्ठात्प्रवर्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्क्लिष्टसंचितः ॥५७॥
रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादीन्नानुपद्यते ।
आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं बहुत्वात् कण्ठमेति च ॥५८॥

शरीरे अभिसन्ने तु શરીર અત્યંત શિથિલ થતાં शरीरके अत्यन्त शिथिल होने पर, यक्ष्मिणः રાજ્યક્ષ્માના રોગીના राजयक्ष्मीके, विषम- વિષમ विषम, अशनात् આહારથી आहारसे, रक्तम् રક્ત रक्त, उत्क्लिष्ट- તથા ઉત્ક્લેશથી और उत्क्लेशसे, संचितः સંચિત થયેલો संचित हुआ, श्लेष्मा च કફ कफ, कण्ठात् કંઠમાંથી कंठमेंसे, प्रवर्तते નીકળે છે प्रवृत्त होता है, विबद्ध- બંધાઈ ગયેલ रुके हुए, मार्गत्वात् માર્ગ હોવાથી मार्गवाला होनेसे, रक्तम् રક્ત रक्त, मांसादीन् માંસાદિ ધાતુને मांसादि धातुओंमें, न अनुपद्यते પ્રાપ્ત થતું નથી नहीं पहुंचता, आमाशयस्थम् અને આમાશયમાં રહેલ રક્ત और आमाशयमें स्थित रक्त, बहुत्वात् ઘણું હોવાથી बहुत होनेसे, उत्क्लिष्टम् च બહાર નીકળવા તત્પર થઈ उत्क्लिष्ट होकर, कण्ठम् કંઠમાં कण्ठकी ओर, एति જાય છે जाता है ॥ ५७-५८ ॥

57-58. In the emaciated condition of the consumptive patients indulgence in irregular diet causes the expectoration of blood. The kapha too being provoked and accumulated is expectorated from the throat. Owing to obstruction in the hematic circulation, the blood does not nourish flesh and

other body-elements. The blood staying in the stomach, getting agitated owing to increased quantity, passes to the throat.

राजयक्ष्मिणः श्वासलक्षणम्, अतिसारलक्षणं च—

वातश्लेष्मविबद्धत्वादुरसः श्वासमृच्छति ।
दोषैरुपहते चाग्नौ सपिच्छमतिसार्यते ॥५९॥

उरसः છાતી छातीके **वात-** વાત वायु, **श्लेष्म-** તથા કફથી और कफसे, **विबद्धत्वात्** બંધાઈ ગયેલ હોવાથી विबद्ध होनेसे, **श्वासम्** શ્વાસને श्वासको, **ऋच्छति** પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है **अग्नौ** અને અગ્નિ और अग्निके, **दोषैः** દોષથી दोषोंसे, **उपहते च** હણાઈ ગયેલ હોવાથી मन्द होनेसे, **सपिच्छम्** પિચ્છિલ पिच्छिल, **अतिसार्यते** અતિસાર થાય છે अतिसार होता है ॥५९॥

59. Owing to the obstruction of the vata and the kapha in the chest, there occurs dyspnea, and the gastric fire being impaired by the morbid humors, the patient passes frequent loose and slimy stools.

राजयक्ष्मिणः अरुचिलक्षणम्—

पृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः ।
जायतेऽरुचिराहारे द्विष्टैरर्थैश्च मानसैः ॥६०॥

जिह्वा- જીભ जिह्वा, **हृदय-** તથા હૃદયમાં और हृदयमें, **संश्रितैः** રહેલા आश्रित, **पृथक्-** એક એક पृथक् पृथक्, **समस्तैः वा** અથવા સઘળા या सब मिले हुए, **दोषैः** દોષથી दोषोंसे, **द्विष्टैः** અને અણગમતા और अप्रिय, **मानसैः** મનના मानसिक **अर्थैः च** વિષયોથી પણ अर्थोंसे भी, **आहारे** આહારમાં आहारमें, **अरुचिः** અરુચિ अरुचि, **जायते** થાય છે उत्पन्न होती है ॥ ६० ॥

60. Anorexia or dislike for food is caused by the morbidity of one or all the three humors in the tongue or the stomach or by disgusting mental perceptions.

कषायतिक्तमधुरैर्विद्यान्मुखरसैः क्रमात् ।
वाताद्यैररुचिं जातां मानसीं दोषदर्शनात् ॥६१॥

अरुचिम् અરુચિને अरुचिको, **कषाय-** તૂરા कषाय, **तिक्त-** કડવા तिक्त, **मधुरैः** તથા મીઠા तथा मधुर, **मुखरसैः** મોઢાના રસોથી मुखके रसद्वारा, **क्रमात्** અનુક્રમે क्रमशः, **वाताद्यैः** વાત વગેરેથી वातादिसे, **जाताम्** થયેલ उत्पन्न हुई, **विद्यात्** જાણવી जाने, **मानसीम्** અને માનસિક અરુચિને और मानसिक अरुचिको, **दोष-** દોષના दोषोंके, **दर्शनात्** દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલી જાણવી देखनेसे उत्पन्न हुई जाने ॥ ६१ ॥

61. By the astringent, bitter or sweet taste in the mouth, anorexia is to be diagnosed as born of vata, pitta or kapha respectively, and anorexia due to mental aversion is recognised by the hateful sights he has seen.

राजयक्ष्मिणः छर्दिलक्षणम्—

अरोचकात् कासवेगाद्दोषोत्क्लेशाद्भयादपि ।
छर्दिर्या सा विकाराणामन्येषामप्युपद्रवः ॥६२॥

अरोचकात् અરુચિથી अरुचिसे **कास-** ઉધરસના खांसीके **वेगात्** વેગથી आवेगसे, **दोष-** દોષના दोषोंके, **उत्क्लेशात्** ઉત્ક્લેશથી उत्क्लेशसे, **भयात्** ભયથી भयसे, **अपि** પણ भी. **या** જે તો, **छर्दिः** ઉલટી થાય છે के होती है, **सा** તે वह, **अन्येषाम्** બીજા अन्य, **अपि** પણ भी, **विकाराणाम्** વિકારોના विकारोंका, **उपद्रवः** ઉપદ્રવરૂપ છે उपद्रवरूप है ॥ ६२ ॥

62. Vomiting is caused by anorexia, the fit of coughing, the precipitation of morbid humors as also by fear; it occurs as a complication of other diseases, too.

राजयक्ष्मणस्त्रिदोषजत्वम्—

सर्वैस्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणां तु बलाबलम् ।
परीक्ष्यावस्थिकं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ॥६३॥

सर्वः સઘળા પ્રકારનો सब प्रकारका, **यक्ष्मा** રાજ-યક્ષ્મા राजयक्ष्मा **त्रिदोषजः** ત્રણ દોષોથી થાય છે त्रिदोषज होता है. **आवस्थिकम्** ક્ષયરોગીની અવસ્થા અનુસાર क्षयरोगीकी अवस्थाके अनुसार, **दोषाणाम्** **बलाबलम्** દોષોનું બલાબલ दोषोंका बलाबलका, **परीक्ष्य** જોઈને परीक्षण कर, **वैद्यः** વૈદ્યે वैद्य, **शोषिणम्** રાજ-યક્ષ્માના રોગીની शोषीका, **समुपाचरेत्** ચિકિત્સા કરવી उपचार करे ॥ ६३ ॥

63. All types of consumption are born of humoral tridiscordance and hence the physician should treat the patient after examining the degree of intensity of the morbid humors and the strength of the patient.

राजयक्ष्मणि आवस्थिकी चिकित्सा कार्या---

प्रतिश्याये शिरःशूले कासे श्वासे स्वरक्षये ।
पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ६४

प्रतिश्याये સળેખમ प्रतिश्यायमें, **शिरःशूले** મસ્તકશૂળ शिरःशूलमें, **कासे** ઉધરસ कासमें, **श्वासे** શ્વાસ श्वासमें, **स्वरक्षये** સ્વરભંગ स्वरभेदमें, **पार्श्वशूले च** તથા પાર્શ્વશૂળમાં और पार्श्वशूलमें, **विविधाः** વિવિધ પ્રકારની विविध प्रकारकी, **साधारणीः** સાધારણ साधारण, **क्रियाः** ચિકિત્સા क्रियाओंको, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥६४॥

64. Now listen to the description of the various methods of general treatment in coryza, headache, cough, dyspnea, asthenia of the voice and pleurodynia.

पीनसे स्वेदमभ्यङ्गं धूममालेपनानि च ।
परिषेकावगाहांश्च यावकं वाट्यमेव च ॥६५॥
लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपबृंहितान् ।
लावतित्तिरिदक्षाणां वर्तकानां च कल्पयेत् ॥६६॥

पीनसे પીનસમાં पीनसमें, **स्वेदम्** સ્વેદ स्वेद, **अभ्यङ्गम्** અભ્યંગ अभ्यंग, **धूमम्** ધૂમ धूम, **आले-पनानि च** લેપ आलेपन, **परिषेक-** પરિષેક परिषेक, **अवगाहान् च** અવગાહ अवगाहन, **यावकम्** યાવક यावक, **वाट्यम् एव च** વાટ્ય वाट्य, **लाव-** લાવ लावे, **तित्तिरि-** તેતર तीतर, **दक्षाणाम्** કૂકડા मुर्गे, **वर्तकानाम् च** અને વર્તકના और बटेरके **स्नेह-** સ્નેહથી स्नेहसे, **उपबृंहितान्** યુક્ત युक्त, **लवण-** ખારા नमकीन, **अम्ल-** ખાટા अम्ल, **कटु-** તીખા कटु, **उष्णान् च** અને ઉષ્ણ और उष्ण, **रसान्** માંસરસોની मांसरसोंको, **कल्पयेत्** યોજના કરવી प्रयुक्त करे ॥ ६५-६६ ॥

65-66. In coryza sudation, inunction, smoke application, affusion, bath, cooked barley and barley gruel, meat juices of quail, partridge, cock and vartaka quail prepared with salt, acid, pungent, hot and unctuous articles should be given.

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ।
दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ॥६७॥
तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।

सपिप्पलीकम् પીપરથી યુક્ત पिप्पलीयुक्त, **सय-वम्** જવથી યુક્ત यवयुक्त, **सकुलत्थम्** કળથીથી યુક્ત कुलथीसे युक्त, **सनागरम्** સૂંઠથી યુક્ત सोंठसे युक्त, **दाडिम-** દાડમ अनार, **आमलक-** તથા આમળાથી और आंवलोंसे, **उपेतम्** યુક્ત मिलाया हुआ, **स्निग्धम्** સ્નેહ-વાળો स्निग्ध, **आजम्** **रसम्** બકરાના માંસનો રસ बकरेका मांसरस, **पिबेत्** પીવો पीवे **तेन** તેથી उससे, **पीनसादयः** પીનસ ઇત્યાદિ पीनस आदि, **षट्** ૭ छः, **विकाराः** વિકારો विकार, **विनिवर्तन्ते** નિવૃત્ત થાય છે नष्ट हो जाते हैं ॥ ६७½ ॥

67-67½. The patient should drink the meat-juice of the goat prepared with long pepper, barley, horse-gram, dry ginger, pomegranate or emblic myrobalan and unctuous articles. By taking

६५. यावकं—पानकं (ध.)

६७½. तेन षड्—तेन चेत् (ग.)

this, the hexad of coryza and other disorders disappears.

मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपकल्पितैः ॥६८॥
यवगोधूमशाल्यन्नैर्यथासात्म्यमुपाचरेत् ।

मूलकानाम् મૂળાના मूलीके, कुलत्थानाम् वा અથવા કળથીના अथवा कुलथीके, सूपकल्पितैः સારી રીતે બનાવેલ उत्तम प्रकारसे बनाये गये, यूषैः યૂષોથી यूषोंसे, यव- જવ जौ, गोधूम- ઘઉં गेहूं, शालि- અને શાળના और शालिके, अन्नैः અન્નોથી अन्नोंसे, यथासात्म्यम् સાત્મ્ય પ્રમાણે सात्म्यके अनुसार, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ ६८½ ॥

68-68½. The patient should be treated with the homologous diet out of the soups made up of radish or horse-gram or out of the staple food made of barley, wheat or sali rice.

पिबेत्प्रसादं वारुण्या जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥६९॥
धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याऽथवा शृतम् ।
पर्णिनीभिश्चतसृभिस्तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥७०॥

वारुण्याः વારુણીનો वारुणीके, प्रसादम् ઉપરનો સ્વચ્છ ભાગ उपरितन स्वच्छ भागको, पाञ्चमूलिकम् वा અથવા પંચમૂળથી પકાવેલું या पंचमूलशृत, धान्य- અથવા ધાણા अथवा धनियां, नागर- અને સૂંઠથી और सोंठसे, सिद्धम् वा સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, अथवा અથવા या, तामलक्या તામલકીથી भुईंआंवलासे, चतसृभिः पर्णिनीभिः અથવા મુદ્ગપર્ણી, માષપર્ણી, શાલપર્ણી તથા પૃશ્નિપર્ણી એ ચાર પર્ણિનીઓથી अथवा मुद्गपर्णी, माषपर्णी, शालपर्णी और पृश्निपर्णी इन चारों पर्णिनियोंसे, शृतम् સિદ્ધ કરેલું शृत, जलम् જળ जलको, पिबेत् પીવું पीवे, तेन અને તેનાથી और उससे, अन्नानि અન્ન अन्न, कल्पयेत् સિદ્ધ કરવાં पकावे ॥ ६९-७० ॥

६८. सूपकल्पितैः–सूपसंस्कृतैः (प. ध)
७०. धान्य ... कल्पयेत् ॥–पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा । तामलक्याथवा सिद्धं तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥ (द.)

69-70. And the potion of the clear supernatent part of the 'varuni' wine or water prepared with pentaradix, or with coriander and dry ginger, or with featherfoil, or with the tetrad of herbs known as 'parnies' is advised. Articles of diet may also be prepared with these decoctions.

राजयक्ष्मणि शिरःपार्श्वांसशूलेषु स्वेदविधिः—

कृशरोत्कारिकामाषकुलत्थयवपायसैः ।
संकरस्वेदविधिना कण्ठं पार्श्वमुरः शिरः ॥७१॥
स्वेदयेत् पत्रभङ्गेण शिरश्च परिषेचयेत् ।
बलागुडूचीमधुकशृतैर्वा वारिभिः सुखैः ॥७२॥
बस्तमत्स्यशिरोभिर्वा नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
कण्ठे शिरसि पार्श्वे च पयोभिर्वा सवातिकैः ॥७३॥
औदकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् ।
सस्नेहमारनालं वा नाडीस्वेदे प्रयोजयेत् ॥७४॥

कृशरा- કૃશરા कृशरा, उत्कारिका- ઉત્કારિકા उत्कारिका, माष- અડદ उड़द, कुलत्थ- કળથી कुलथी, यव- જવ जौ, पायसैः અને દૂધપાકથી और पायससे, संकर- સંકર संकर, स्वेद- સ્વેદના स्वेदके, विधिना વિધિ વડે विधिसे, कण्ठम् કંઠ कंठ, पार्श्वम् પડખાં पार्श्व, उरः છાતી उर, शिरः અને મસ્તકને और शिरको, स्वेदयेत् સ્વેદ આપવો स्वेद देवे, पत्रभङ्गेण અને પાંદડાંના કવાથથી और पत्रोंके क्वाथसे, बला- તથા બલા एवं बला, गुडूची- ગળો गिलोय, मधुक- અને જેઠીમધથી और मुलहठीसे, शृतैः સાધિત साधित, सुखैः સહેવાય એવા ગરમ सुखोष्ण, वारिभिः જળથી जलोंसे, शिरः च મસ્તકનું शिरका, परिषेचयेत् પરિષેચન કરવું परिषेचन करे, बस्त- બકરાના बकरेके, मत्स्य- અને માછલાંના और मत्स्यके, शिरोभिः वा મસ્તકના કવાથોથી शिरोंके क्वाथोंसे, सवातिकैः અથવા વાતઘ્ન દ્રવ્યોથી સિદ્ધ या वातघ्न द्रव्योंसे शृत, पयोभिः वा દૂધોથી जलोंसे, कण्ठे કંઠ कंठमें, शिरसि મસ્તક शिरमें, पार्श्वे च અને પડખાંમાં और पार्श्वमें, नाडीस्वेदम् નાડીસ્વેદ नाडीस्वेद, प्रयोजयेत् આપવો देवे, औदक-

७४. नाडीस्वेदे–नाडीस्वेदं (क. ध.)

જલચર जलीय, आनूप- અને આનૂપ और आनूप, मांसानि માંસ मांस, पांचमूलिकम् પંચમૂળથી સાધિત पंचमूलसे शृत, सलिलम् જળ जल, सस्नेहम् અથવા સ્નેહયુક્ત या स्नेहयुक्त, आरनालकम् वा કાંજીનો आरनालका, नाडीस्वेदे નાડીસ્વેદમાં नाडीस्वेदमें, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ७१-७४ ॥

71-74. The throat, the sides, the chest and the head should be sweated by the mixed type of lump sudation prepared of kedgeree, utkarika, black-gram, horsegram, barley and milk-pudding; or the head should be affused with genially warm decoction prepared with the leaves of heart-leaved sida, guduch and liquorice; or the steam-kettle sudation prepared with the decoctions of the heads of goat and fish or with vata-curing decoctions should be used for sweating the throat, head and sides of the chest. The flesh of aquatic and wet-land creatures, the decoction of pentaradix or sour conjee with unctuous articles may be used in steam-kettle sudation.

जीवन्त्याः शतपुष्पाया बलाया मधुकस्य च ।
वचाया वेशवारस्य विदार्या मूलकस्य च ।॥७५॥
औदकानूपमांसानामुपनाहाः सुसंस्कृताः ।
शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वांसशूलिनाम् ७६

जीवन्त्याः ડોડી जीवन्ती, शतपुष्पायाः સુવા सोये, बलायाः બલા बला, मधुकस्य च અને જેઠીમધના और मुलहठीके, वचायाः વજ वच, वेशवारस्य વેશવાર वेशवार, विदार्याः શાલવણ सरीवन, मूलकस्य च અને મૂળાના और मूलीके, औदक જલચર जलीय, आनूप- तथा આનૂપ પશુપક્ષીઓનાં आनूप, मांसानाम् માંસોના मांसोंके, सुसंस्कृताः સારી રીતે તૈયાર કરેલા अच्छी तरह बनाये, सचतुःस्नेहाः ચાર પ્રકારના સ્નેહથી યુક્ત चतुःस्नेहयुक्त, उपनाहाः ઉપનાહો उपनाह, शिरः- મસ્તક शिर, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, अंस- तथा ખભામાં तथा अंसप्रदेशमें, शूलिनाम् શૂળથી યુક્ત ક્ષયવાળાઓ માટે शूलयुक्त क्षयवालोंके लिए, शस्यन्ते શ્રેષ્ઠ છે हितकर हैं ॥ ७५-७६ ॥

75-76. The poultices well prepared with cork-swallow wort, dil seeds, heart-leaved sida, liquorice, sweet flag, cooked meat, white yam, radish, the flesh of aquatic and wet-land creatures and mixed with all the four kinds of unctuous articles should be applied to persons suffering from pain in the head, side of the chest and shoulder region.

राजयक्ष्मणि लेपादि—

शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दने ।
आलेपनं स्यात् सघृतं शिरःपार्श्वांसशूलनुत्॥७७॥

शतपुष्पा સુવા सोया, समधुकम् જેઠીમધસહિત मुलहठीके साथ, कुष्ठम् કઠ कूठ, तगर- તગર तगर, चन्दने અને ચન્દન और चन्दन, सघृतम् એઓનું ઘૃતસહિત इनका घृतयुक्त, आलेपनम् આલેપન आलेपन, शिरः- મસ્તક शिर, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, अंस- तथा ખભાના और अंसके, शूल- શૂળને शूलका, नुत् દૂર કરનાર नाशक, स्यात् છે होता है ॥ ७७ ॥

77. Dil, liquorice, costus, indian valerian and sandalwood, with ghee make an ointment curative of pain in the head, side of the chest and shoulder region.

राजयक्ष्मणि शिरःपार्श्वांसशूलेषु प्रदेहयोगाः, नावनादीनि च—

बला रास्ना तिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पलङ्कषा देवदारु चन्दनं केशरं घृतम् ॥७८॥

७६. सुसंस्कृताः—च संस्कृताः (त.)

७७. तगरचन्दने—तगरचन्दनम् (ख.)

वीरा बला विदारी च कृष्णगन्धा पुनर्नवा ।
शतावरी पयस्या च कत्तृणं मधुकं घृतम् ॥७९॥
चत्वार एते श्लोकार्धैः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।
शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वांसशूलिनाम् ॥८०॥
नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चौत्तरभक्तिकाः ।
तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि बस्तिकर्म तथा परम् ॥८१॥

बला બલા बला, रास्ना રાસ્ના रास्ना तिलाः તલ तिल, सर्पिः ઘૃત घृत, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, नीलम् અને नील और नील, उत्पलम् કમળ कमल, पलङ्कषा ગૂગળ गुग्गुलु, देवदारु દેવદાર देवदारु, चन्दनम् ચંદન चन्दन केशरम् નાગકેસર नागकेसर, घृतम् અને ઘૃત और घी, वीरा શાલપર્ણી शालपर्णी, बला બલા बला, विदारी વિદારીકંદ विदारीकंद, कृष्णगन्धा સરગવાનાં બીજ सहजनके बीज, पुनर्नवा च અને લાલ સાટોડી और गदहपुरना, शतावरी શતાવરી शतावर, पयस्या ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, कत्तृणम् કતૃણ कत्तृण, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, घृतम् च અને ઘી और घी, श्लोकार्धैः અર્ધશ્લોકોથી श्लोकार्धोंसे, परिकीर्तिताः કહેલા बताये हुए, एते આ ये, चत्वारः ચાર चार, प्रदेहाः લેપો प्रदेह, संसृष्ट- દ્વંદ્વ संसृष्ट, दोषाणाम् દોષવાળાં दोषयुक्त, शिरः- મસ્તક शिर, पार्श्व- પાર્શ્વ पार्श्व, अंस- અને ખભાના और अंस-प्रदेशमें, शूलिनाम् શૂલવાલા રોગીઓને शूलवाले राजयक्ष्माके रोगियोंके लिए, शस्ताः હિતકારી છે प्रशस्त, हैं, नावनम् નસ્ય नस्य, धूमपानानि ધૂમપાન धूमपान, चौत्तरभक्तिकाः ભોજન પછી ઉપયોગમાં લીધેલાં भोजनोत्तर प्रयुक्त, स्नेहाः સ્નેહપાન स्नेहपान, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ માટે अभ्यंगके लिए, योगीनि ઉપયોગી उपयोगी, तैलानि તેલો तैल, तथा बस्तिकर्म તથા બસ્તિકર્મ પણ तथा बस्तिकर्म भी परम् તેઓને માટે શ્રેષ્ઠ છે उनके लिए श्रेष्ठ हैं ॥ ७८-८१ ॥

78-81. (1) Heart-leaved sida, indian groundsel, til, ghee, liquorice and blue water lily; (2) gum guggul, deodar, sandal wood, fragrant poon and ghee; (3) climbing asparagus, heart-leaved sida, white yam, drumstick and hog's weed; (4) climbing asparagus, milky yam, ginger grass, liquorice and ghee: these four groups of drugs, described one in each hemistich for preparation of applications are beneficial in conditions of pain in the head, side of the chest and the shoulder region arising form bi-humoral discordance. Nasal medications, smokes, post-prandial unctuous potions, inunctions with medicated oils and enemata are also very beneficial.

राजयक्ष्मणि शिरःपार्श्वांसशूलेषु अन्यकर्माणि—

शृङ्गालाबुजलौकोभिः प्रदुष्टं व्यधनेन वा ।
शिरःपार्श्वांसशूलेषु रुधिरं तस्य निर्हरेत् ॥८२॥

शिरः- મસ્તક शिर, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, अंस- તથા ખભાના और अंस प्रदेशके, शूलेषु શૂળમાં शूल होने पर, शृङ्ग- શીંગડી सींगी, अलाबु- તુંબડી तुम्बी, जलौकोभिः યા જળો વડે या जोंकसे, व्यधनेन वा અથવા સિરાવેધ વડે अथवा सिराव्यधसे, तस्य તેનું उस क्षयीका, प्रदुष्टम् દુષ્ટ प्रदुष्ट, रुधिरम् રક્ત रक्त, निर्हरेत् બહાર કાઢવું निकाले ॥ ८२ ॥

82. In conditions of pain in the head, side of the chest and the shoulder region the vitiated blood should be depleted by means of the horn, bottle-gourd, application of leeches or venesection.

प्रदेहः सघृतश्चेष्टः पद्मकोशीरचन्दनैः ।
दूर्वामधुकमञ्जिष्ठाकेशरैर्वा घृताप्लुतैः ॥ ८३ ॥

८१. स्नेहाश्चौत्तर-स्नेहाश्चोत्तर (क)
,, तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि-तैलान्यभ्यङ्गयोगाश्च (ध.)

८२. शृङ्गालाबुजलौकोभिः-जलौकालाबुशृङ्गैर्वा (क ख. ग. घ. त)
,, जलौकोभिः-जलौकाभिः (ङ.)

प्रपौण्डरीकनिर्गुण्डीपद्मकेशरमुत्पलम् ।
कशेरुकाः पयस्या च ससर्पिष्कं प्रलेपनम् ॥८४॥
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ।
अभ्यङ्गः, पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ॥८५॥
माहेन्द्रेण सुशीतेन चन्दनादिश्रुतेन वा ।
परिषेकः प्रयोक्तव्य इति संशमनी क्रिया ॥८६॥

पद्मक- પદ્મક पद्मक, उशीर- વાળો खस, चन्दनैः અને ચંદનનો और चन्दनका, सघृतः ધૃતયુક્ત घृतयुक्त, घृताप्लुतैः અથવા ઘૃત મેળવેલ अथवा घीसे मिश्रित, दूर्वा- દુર્વા दूब, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मजीठ, केशरैः वा તથા નાગકેસરથી और नागकेशरसे, प्रदेहः લેપ लेप, इष्टः હિતકર છે हितकर है, प्रपौण्डरीक- પ્રપૌંડરીક पुण्डरीककाष्ठ, निर्गुण्डी- નગોડ निर्गुण्डी, पद्म- કમળ कमल, केशरम् અને નાગકેસર और नागकेसर, उत्पलम् નીલ કમળ उत्पल, कशेरुकाः કસેરુક कसेरु, पयस्या च અને ક્ષીરકાકોલીનો और क्षीरकाकोलीका, ससर्पिष्कम् ઘૃતયુક્ત घृतके साथ, प्रलेपनम् લેપ ઇષ્ટ છે प्रलेपन इष्ट है, चन्दनाद्येन ચંદનાદ્ય चंदनादि, तैलेन તેલથી तैलसे, शत- અને સોવાર एवं सौ बार, धौतेन ધોયેલા धोये हुए, सर्पिषा ઘીથી घृतसे, अभ्यङ्गः અભ્યંગ अभ्यङ्ग, पयसा અને દૂધ और दूध, मधुकाम्बुना અથવા જેઠીમધના ક્વાથથી या मुलहठीके क्वाथसे, सेकः च પરિષેક सेक, शस्तः ઉત્તમ છે हितकर है, सुशीतेन સારી રીતે ઠંડા अत्यन्त शीतल, माहेन्द्रेण વરસાદના જળથી वर्षाजलसे, चन्दन- અથવા ચન્દન अथवा चन्दन, आदि- વગેરે દ્રવ્યોના आदि द्रव्योंके, श्रुतेन वा ક્વાથથી क्वाथसे, परिषेकः પરિષેક परिषेक, प्रयोक्तव्यः કરવો करे, इति આ પ્રમાણે यह, संशमनी સંશમની संशमनी, क्रिया ક્રિયા છે क्रिया है ॥ ८३-८६ ॥

83-86. The application of himalayan cherry, cuscus grass and sandal wood with ghee is beneficial; or the application of scutch-grass, liquorice, indian madder and fragrant poon soaked in ghee; or the application made of tubers of white lotus, chaste tree, red lotus, fragrant poon, blue water-lily, rushnut, and milky yam with ghee. Inunction with the compound sandal oil or the hundred times washed ghee and affusion with milk or liquorice-water are recommended. Affusion with cold rain water or the decoction of the drugs of the sandal wood group should be given. Thus has the sedative treatment been described.

राजयक्ष्मणि मृदुसंशोधनम्—

दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्शनम् ॥८७॥

दोष- દોષોની दोषोंकी, अधिकानाम् અધિકતાવાળા अधिकतावाले, स्नेह- તથા સ્નેહન और स्नेहन, स्वेद- તેમજ સ્વેદન एवं स्वेदन, उपपन्नानाम् જેઓને કરાવવામાં આવ્યાં છે એવા ક્ષયરોગીઓ માટે कराये गये क्षयरोगियोंके लिए, यत् જે जो, न कर्शनम् કર્શન ન કરે कर्शन करनेवाला न हो, सस्नेहम् તે સ્નેહયુક્ત वे स्नेहयुक्त, वमनम् વમન वमन, सविरेचनम् તથા વિરેચન और विरेचन, शस्यते શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त हैं ॥ ८७ ॥

87. Mild vomition and purgation which do not cause emaciation, mixed with sufficient unctuous articles, are recommended for those in whom there is excessive morbidity, after preliminary preparation of the patients with oleation and sudation procedures.

शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषस्रंसनादपि ।
अबलापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते ॥८८॥

८४. प्रपौण्डरीकनिर्गुण्डीपद्मकेशरमुत्पलम् – प्रपौण्डरीकं पद्मस्य केशरं नीलमुत्पलम् (च. ध.)

शोषी રાજ્યક્ષ્માનો રોગી क्षयी, पुरीष- મલના मलके, स्रंसनात् સ્રંસનથી स्रंसनसे, अपि પણ भी, गात्राणि मुञ्चति મૃત્યુ પામે છે शरीर त्याग देता है, यः તો જેને तो जिसे, अबल-अपेक्षिणीम् मात्राम् બળથી વધારે પ્રમાણમાં આપેલી માત્રાથી बिना बल देखे दी गई मात्रासे, विरिच्यते વિરેચન થાય તો તેના વિષયમાં विरेचन हो जाय तो उसके विषयमें, किं पुनः વળી શું કહેવું ? फिर क्या कहना ? ॥ ८८ ॥

88. The emaciated man (consumptive) suffers death even on loosening of stools. What need then be said of what happens if he is purged with a dose beyond his strength?

राजयक्ष्मणि सिद्धयोगाः—

योगान् संशुद्धकोष्ठानां कासे श्वासे स्वरक्षये ।
शिरःपार्श्वांसशूलेषु सिद्धानेतान्प्रयोजयेत् ॥८९॥

संशुद्ध- શુદ્ધ થયેલ संशोधन किये गये, कोष्ठानाम् કોઠાવાળા ક્ષયરોગીઓને कोष्ठवाले क्षयरोगियोंके लिए, कासे ઉધરસ कास, श्वासे श्वास श्वास, स्वरक्षये સ્વરભંગ स्वरभेद, शिरः- અને મસ્તક और शिर, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, अंस- તેમજ ખભામાં एवं अंसप्रदेशमें, शूलेषु શૂલ ઉત્પન્ન થતાં शूल होने पर, एतान् આ इन, सिद्धान् સિદ્ધ सिद्ध फलदायी, योगान् યોગોનો योगोंका, प्रयोजयेत् ઉપયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ८९ ॥

89. When the alimentary system is well purified, the following tested recipes should be used for the cure of cough, dyspnea, loss of voice and pain in the head, side of the chest and shoulder region.

बलाविदारिगन्धाद्यैर्विदार्या मधुकेन वा ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्यात्स्वर्यमुत्तमम् ॥९०॥

बला- બલા बला, विदारिगन्धाद्यैः વિદારીગંધાદિથી विदारीगंधादिसे, विदार्या વિદારીકંદથી विदारीसे, मधुकेन वा અથવા જેઠીમધના ક્વાથથી या मुलहठीके क्वाथसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, सलवणम् સિંધાલૂણથી મિશ્રિત सैन्धानमक मिलाया हुआ, सर्पिः ઘૃત घृत, स्वर्यम् સ્વરને સારો કરનાર स्वर्य, उत्तमम् ઉત્તમ उत्तम, नस्यम् નસ્ય नस्य, स्यात् છે है ॥ ९० ॥

90. The ghee prepared with heart-leaved sida, and the ticktrefoil group of drugs or with white yam or with liquorice and salted, makes good nasal medication for the improvement of voice.

प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
क्षीरं सर्पिश्च तत्सिद्धं स्वर्यं स्यान्नावनं परम् ॥९१॥

प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક पुंडरीककाष्ठ, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, पिप्पली પીપર पिप्पली, बृहती ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, बला બલા बला, तत्सिद्धम् તેઓથી સિદ્ધ કરેલું उनसे सिद्ध किया गया, सर्पिः ઘી घृत, स्वर्यम् સ્વરને સારો કરનાર स्वर्य, परम् ઉત્તમ श्रेष्ठ, नावनम् નસ્ય नस्य, स्यात् છે होता है ॥ ९१ ॥

91. The ghee prepared with the tubers of white lotus, liquorice, long pepper, indian nightshade, heart-leaved sida and milk, is an excellent nasal medication for the improvement of the voice.

शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासनिबर्हणम् ।
प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं चौत्तरभक्तिकम् ॥९२॥

औत्तरभक्तिकम् ભોજન પછી પીવા યોગ્ય भोजनके बाद पीने योग्य, घृतम् ઘૃતને घृतके, बहुशः ઘણી વાર

९०. गन्धाद्यैः—गन्धाभ्यां (क. च. श. प. फ.)
,, विदार्या—पिप्पल्या (ग. ड. श. प.)

९१. क्षीरं सर्पिश्च तत्सिद्धं स्वर्यं स्यान्नावनं परम्— साधितं क्षीर- सर्पिश्च तत्स्वर्यंनावनं परम् (घ. श. ब.)

बहुतवार, प्रयुज्यमानम् ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં ते प्रयोग करने पर वह, शिरः- મસ્તક शिर, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, अंस- તથા ખભાના और अंसप्रदेशके, शूलघ्नम् શૂલનો નાશ કરે છે शूलको नाश करता है, कास- અને કાસ और कास, श्वास- તથા શ્વાસને और श्वासको, निबर्हणम् નષ્ટ કરે છે नष्ट करता है ॥ ९२॥

92. The frequent use of ghee as a post-prandial potion cures the pain in the head, side of the chest and in the shoulder region as also cough and dyspnea.

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन च।
बलागर्भं घृतं सद्यो रोगानेतान् प्रबाधते ॥९३॥
भक्तस्योपरि मध्ये वा यथाग्न्यभ्यवचारितम्।
रास्नाघृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बलाघृतम् ॥९४॥

दशमूलेन દશમૂળથી दशमूलसे, पयसा દૂધથી दूधसे, मांस- અને માંસના और मांसके, रसेन રસથી रससे, बलागर्भम् બલાના કલ્કથી युक्त बलाकल्कमिश्रित, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया गिया घृतम् ઘૃત घृत, भक्तस्य उपरि અને ભોજન પછી और भोजनके बाद, मध्ये वा અથવા વચમાં या भोजनके मध्यमें, यथाग्नि-अभ्यवचारितम् જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું अग्निबलके अनुसार उपयोगमें लिया हुआ, सक्षीरम् દૂધસહિત क्षीरसहित, रास्नाघृतम् રાસ્નાઘૃત रास्नाघृत, सक्षीरम् અથવા દૂધસહિત अथवा क्षीर सहित, बलाघृतम् वा બલાઘૃત बलाघृत, एतान् આ इन, रोगान् રોગોનો रोगोंको, सद्यः તુરત तुरंत, प्रबाधते નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ९३-९४॥

93-94. The ghee prepared with the decoction of decaradix, milk, meat-juice and the pulp of heart-leaved sida is a quick remedy for all these disorders. The indian groundsel-ghee should be given with milk, or the heart-leaved sida ghee with milk (in the above complaints) either after or during the course of the meals in a dose in keeping with the strength of the gastric fire of the patient.

लेहान् कासापहान् स्वर्यान् श्वासहिक्कानिबर्हणान्।
शिरःपार्श्वांसशूलघ्नान् स्नेहांश्चातः परं शृणु ॥९५॥

कासापहान् ઉધરસનો નાશ કરનારા कासनाशक, स्वर्यान् સ્વરને સારો કરનારા स्वरसाधक श्वास- શ્વાસ श्वास, हिक्का- તથા હેડકીનો और हिचकीको, निबर्हणान् નાશ કરનારા नष्ट करनेवाले, शिरः- તથા મસ્તક और शिर, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, अंस- તેમજ- ખભાના एवं अंसप्रदेशके, शूलघ्नान् શૂળનો નાશ કરનાર शूलके नाशक, लेहान् ચાટણો लेह, स्नेहान् च તથા સ્નેહો तथा स्नेहोंको, अतः परम् હવે પછી अब आगे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ९५॥

95. Listen hereafter to a description of the linctures and unctuous preparations that are curative of cough, cacophonia, dyspnea, hiccup, and pain in the head, sides of the chest and the shoulder region.

घृतं खर्जूरमृद्वीकाशर्कराक्षौद्रसंयुतम्।
सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥९६॥

खर्जूर- ખજૂર खजूर, मृद्वीका- દ્રાક્ષ मुनक्का, शर्करा- સાકર चीनी क्षौद्र- તથા મધથી एवं मधुसे, संयुतम् યુક્ત युक्त, सपिप्पलीकम् પીપરસહિત पिप्पलीसहित, घृतम् ઘૃત घी, वैस्वर्य- સ્વરભેદ स्वरभेद, कास- ઉધરસ कास, श्वास- શ્વાસ श्वास, ज्वरापहम् તથા જ્વરનો નાશ કરનાર છે और ज्वरका नाशक है ॥ ९६॥

96. Ghee prepared of dates and grapes and mixed with sugar, honey

९४. यथाग्न्यभ्यवचारितम्-यथाग्न्यभ्यवहारितम् (क.)
,, -यथाग्नि अवचारितम् (ग. ङ. त. फ.)

९६. शर्कराक्षौद्रसंयुतम्-मधुकैः सपरूषकैः (ग च. थ. द. ब.)
,, सपिप्पलीकं-सपिप्पलीकैः (ब. ष.)
,, ज्वरापहम्-निबर्हणम् (ख. प.)

and long pepper is curative of cacophonia, cough, dyspnea and fever.

दशमूलाद्यं घृतम्—

दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत् परं स्वरबोधनम् ॥९७॥
शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद्घृतम् ॥९८॥

दशमूल- દશમૂળથી दशमूलके साथ, शृतात् સિદ્ધ કરેલા शृत, क्षीरात् દૂધમાંથી दूधसे, यत् જે जो नवम् તાજું नया, सर्पिः घी घृत, उदियात् ઉત્પન્ન થાય निकले, पञ्चभिः वा અથવા પાંચ या पांचों पञ्चमूलैः પંચમૂલોથી पञ्चमूलोंसे, शृतात् સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી सिद्ध किये गये दूधसे, यत् જે जो, घृतम् घृत घृत, उदियात् ઉત્પન્ન થાય निकले, तत् તે वह, सपिप्पलीकम् પીપરસહિત पिप्पलीसहित सक्षौद्रम् ક્ષૌદ્ર મધસહિત एवं मधुयुक्त, परम् ઉત્તમ श्रेष्ठ, स्वरबोधनम् સ્વરને ઉઘાડનાર स्वरबोधक शिरः- મસ્તક शिर, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, अंस- તથા ખભાના और अंसप्रदेशके, शूलघ्नम् શૂલનો નાશ કરનાર शूलको नाश करता है, कास- તથા ઉધરસ और कास, श्वास- શ્વાસ श्वास, ज्वरापहम् અને જ્વરનો નાશ કરનાર છે और ज्वरको नाश करता है ॥ ९७-९८ ॥

97-98. The fresh ghee prepared from the milk in which the decaradix has been decocted and mixed with long pepper and honey, is an excellent tonic for the voice, is curative of pain in the head, in the sides of the chest and the shoulder region, and it cures cough, dyspnea and fever. Similar in effect is the fresh ghee prepared from the milk in which have been decocted the roots of all the five varieties of penta-radix.

९८. ज्वरापहम्—निबर्हणम् (ड.)

पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलम् ॥९९॥

पञ्चानाम् પાંચ पांचों, पञ्चमूलानाम् પંચમૂળોના पंचमूलोंके, क्षीरचतुर्गुणे ચારગણા દૂધવાળા चारगुने दूधवाले, रसे ક્વાથમાં रसमें, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया गया, सर्पिः घृत घृत, यक्ष्मणः રાજયક્ષ્માના राजयक्ष्माके, एतत् આ इस सप्तकम् સાત રૂપવાળા सात रूपवाले, बलम् બળને बलको, जयति નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ९९ ॥

99. The ghee prepared in the decoction of all the five varieties of penta-radix with four times its quantity of milk, subdues the severity of the syndrome of the heptad of symptoms of consumption.

खर्जूरं पिप्पली द्राक्षा पथ्या शृङ्गी दुरालभा ।
त्रिफला पिप्पली मुस्तं शृङ्गाटगुडशर्कराः ॥१००॥
वीरा शटी पुष्कराख्यं सुरसः शर्करा गुडः ।
नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः॥१०१॥
श्लोकार्धैर्विहितानेताँल्लिह्यान्ना मधुसर्पिषा ।
कासश्वासापहान्स्वर्यान्पार्श्वशूलापहांस्तथा ॥१०२॥

खर्जूरम् ખજૂર खजूर, पिप्पली પીપર पिप्पली, द्राक्षा દ્રાક્ષ मुनक्का, पथ्या હરડે हरड़ शृङ्गी કાકડા-શીંગી काकड़ासिंगी, दुरालभा અને ધમાસો और धमासा, त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला, पिप्पली પીપર पिप्पली, मुस्तम् મોથ मोथा, शृङ्गाट- શીંગોડાં सिंघाड़ा, गुड- ગોળ गुड़, शर्कराः અને સાકર और चीनी वीरा વીરણનો વાળો खस शटी કચૂરો कचूर, पुष्कराख्यम् પોખરમૂલ पुष्करमूल, सुरसः તુલસી तुलसी, शर्करा સાકર चीनी, गुडः અને ગોળ और गुड़, नागरम् સૂંઠ सोंठ, चित्रकः ચિત્રક चित्रक, लाजाः લાજા लाजा, पिप्पली પીપર पिप्पली, आमलकम् આમળાં आंवला, गुडः અને ગોળ और गुड़, एतान् એ इन, श्लोकार्धैः

१०२. श्लोकार्धैर्विहितान्—श्लोकार्धविहितान् (क.)
,, मधुसर्पिषा—क्षौद्रसर्पिषा (च. द.)

ચાર અર્ધા શ્લોકથી चार श्लोकार्धोंसे, विहितान् કહેલા कहे गये, कास- ઉધરસ कास, श्वासापहान् તથા શ્વાસને દૂર કરનાર और श्वासनाशक, स्वर्यान् સ્વરને સારા કરનાર स्वर्य, तथा તથા एवं, पार्श्वशूलापहान् પડખાંના શૂલનો નાશ કરનાર લેહોને पार्श्वशूलनाशक लेहोंको, ना મનુષ્યે पुरुष, मधुसर्पिषा મધ તથા ઘૃતથી मधु तथा घृतसे, लिह्यात् ચાટવા चाटे ॥ १००-१०२ ॥

100-102. Dates, long pepper, grapes, chebulic myrobalans, galls, and cretan prickly clover; (2) the three myrobalans, long pepper, nut-grass, indian water chest-nut, gur and sugar; (3) climbing asparagus, zedoary orris root, holy basil, sugar, and gur; (4) dry ginger, white-flowered leadwort roasted paddy, long pepper, emblic myrobalan and gur: of any of thes four groups of drugs mentioned in each of the hemistichs, a lincture may be made and taken with honey and ghee. They are curative of cough, dyspnea and pleurodynia, and act as voice-tonics.

राजयक्ष्मणि सितोपलादिचूर्णम्—

सितोपलां तुगाक्षीरीं पिप्पलीं बहुलां त्वचम् ।
अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥१०३॥
चूर्णितं प्राशयेद्वा तच्छ्वासकासकफातुरम् ।
सुप्तजिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ॥१०४॥

सितोपलाम् સાકર चीनी, तुगाक्षीरीम् વાંસકપૂર वंशलोचन, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, बहुलाम् એલચી इलायची, त्वचम् તથા તજને तथा दालचीनीको, अन्त्यात् છેલ્લેથી आखरीसे, ऊर्ध्वम् પૂર્વ પૂર્વ प्रथमतक द्विगुणितम् બમણું લઈ एक दूसरेसे दुगुने ले कर, चूर्णितम् तत् તે દ્રવ્યોના ચૂર્ણને उन द्रव्योंके चूर्णको, श्वास- શ્વાસ श्वास, कास- કાસ कास, कफ- તથા કફના और कफसे, आतुरम् રોગીને पीडितको, सुप्तजिह्व- સુપ્ત જિહ્વાવાળા सुप्त जिह्वावाले, अरोचकिनम् અરુચિવાળા अरुचियुक्त, अल्पाग्निम् મંદઅગ્નિવાળા मन्दाग्नि, पार्श्वशूलिनम् તથા પડખાંના શૂળવાળાને और पार्श्वशूलवाले क्षयरोगीको, मधु- મધ मधु, सर्पिषा તથા ઘી સાથે एवं घृतके साथ, लेहयेत् ચટાડવું चटावे, प्राशयेत् वा અથવા ખવરાવવું अथवा खिलावे ॥ १०३-१०४ ॥

103-104. Sugar candy, bamboo manna, long pepper, cardamom and ciannamon, each taken in double the measure of the succeeding one in the order of statement should be prepared into a powder and licked with honey and ghee; or the powder may be taken by it self. This cures dyspnea, cough and excess of phlegm. It should be given to patients suffering from anesthesia of the tongue, anorexia, weak digestive fire and pleurodynia.

राजयक्ष्मणि हस्तपादाङ्गदाहचिकित्सा—

हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।
वासाघृतं शतावर्या सिद्धं वा परमं हितम् ॥१०५॥

हस्त- હાથ हाथ, पाद- પગ पैरों, अङ्ग- અને અંગોના और अंगके, दाहेषु દાહમાં जलनमें, ज्वरे જ્વરમાં ज्वरमें, तथा ऊर्ध्वगे रक्ते તથા ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્તમાં एवं ऊर्ध्वग रक्तपित्तमें, शतावर्या શતાવરીથી शतावरीसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું ઘી सिद्ध किया गया घी, वासाघृतम् वा અથવા વાસાઘૃત या वासाघृत, परमम् અત્યન્ત अत्यन्त, हितम् હિતકારી છે हितकर है ॥१०५॥

105. In burning of the hands, feet and limbs, fever and hemorrhage from the upper channels of the body, the vasaka ghee or the climbing asparagus ghee proves very beneficial.

१०४. चूर्णितं प्राशयेद्वा तच्छ्वासकासकफातुरम्—चूर्णितं प्राशयेद् वै तच्छ्वासकासज्वरापहम् (च. भ.)

१०५. वासाघृतं-वसासपः (ज्ञ.)

राजयक्ष्मणि दुरालभादिघृतम्—

दुरालभां श्वदंष्ट्रां च चतस्रः पर्णिनीर्बलाम् ।
भागान्पलोन्मितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥१०६॥
पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
रसे सुपूते द्रव्याणामेषां कल्कान् समावपेत् ॥१०७॥
शट्याः पुष्करमूलस्य पिप्पलीत्रायमाणयोः ।
तामलक्याः किराततिक्तस्य कुटजस्य च ॥१०८॥
फलानां सारिवायाश्च सुपिष्टान् कर्षसंमितान् ।
ततस्तेन घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥१०९॥
ज्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपार्श्वशिरोरुजम् ।
तृष्णां छर्दिमतीसारमेतत् सर्पिर्व्यपोहति ॥११०॥

दुरालभाम् ધમાસો दुरालभा, **श्वदंष्ट्राम्** ગોખરુ गोखरू **चतस्रः पर्णिनीः च** શાલપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી તથા માષપર્ણી शालपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्गपर्णी तथा माषपर्णी, **बलाम्** બલા बला, **पलोन्मिताम्** દરેકના ચાર ચાર તોલાના प्रत्येकके एक एक पलवाले, **भागान्** ભાગ भाग, **कृत्वा** લઈને लेकर, **पर्पटकस्य** અને ખડસલિયાના પણ और पर्पटकका भी, **पलम् च** ૪ તોલા લઈ एक पल लेकर, **दशगुणे** દશગણા दसगुने, **तोये** પાણીમાં जलमें, **पचेत्** પકાવવા पकावे, **दशभाग-** દશમો ભાગ दसवाँ भाग **अवशेषिते** બાકી રહે ત્યારે शेष रहने पर, **सुपूते** ગાળી લીધેલા छाने हुए, **रसे** તે ક્વાથમાં उस क्वाथमें, **शट्याः** કચૂરો कचूर, **पुष्कर-मूलस्य** પોખરમૂલ पुष्करमूल, **पिप्पली-** પીપર पिप्पली, **त्रायमाणयोः** ત્રાયમાણ त्रायमाण **तामलक्याः** ભોંય આંબલી भुई आंवला, **किराततिक्तस्य** કરિયાતું चिरायता, **कुटजस्य च** ઇન્દ્રજવનાં कुटजके, **फलानाम्** બીજ बीज, **सारिवायाः** અને સારિવા और सारिवा, **एषाम्** આ इन, **द्रव्याणाम्** દ્રવ્યોના द्रव्योंके, **कर्ष-संमितान्** એક એક તોલાના एक एक कर्ष प्रमाणके, **सुपिष्टान्** સારી રીતે વાટેલા अच्छी तरह पीसे हुए, **कल्कान् समावपेत्** કલ્કો નાખવા कल्कों छोड़े **ततः** તે પછી इसके बाद, **तेन** તેનાથી उससे, **क्षीर-द्विगुणितम्** બમણા દૂધવાળું दूने दूधसे मिलाया हुआ, **घृतप्रस्थम्** ૬૪ તોલા ઘી एक प्रस्थ घी, **पचेत्** પકાવવું पकावे, **एतत्** આ यह, **सर्पिः** ઘૃત घृत, **ज्वरम्** જ્વર ज्वर, **दाहम्** દાહ दाह, **भ्रमम्** ભ્રમ भ्रम, **कासम्** ઉધરસ कास, **अंस-** ખભાની પીડા अंसपीडा **पार्श्व-** પડખાંનું શૂળ पार्श्वशूल, **शिरः-** તથા મસ્તકનું तथा शिरके, **रुजम्** શૂળ शूल, **तृष्णाम्** તૃષા प्यास, **छर्दिम्** ઉલટી कै, **अतीसारम्** અને અતિસારને और अतिसारको, **व्यपोहति** નાશ કરે છે दूर करता है ॥ १०६-११० ॥

106-110. Decoct 4 tolas each of cretan prickly clover, small caltrops, the tetrad of drugs called parnis, sida and trailing rungia, in ten times the quantity of water. When it is reduced to one tenth of its quantity, the solution should be filtered and a medicated ghee should be prepared by adding to this solution the paste of one tola each of zedoary, orris root, long pepper, zalil, feather foil, chiretta, kurchi seeds, and indian sarsaparilla and 64 tolas of ghee and double this quantity of milk. This ghee is curative of fever, burning, giddiness, cough, pain in the head, sides of the chest, and shoulder region, thirst, vomiting and diarrhea.

राजयक्ष्मणि जीवन्त्यादिघृतम्—

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
शटीं पुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥१११॥
नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥११२॥
एतद्व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
रूपमेकादशविधं सर्पिरग्र्यं व्यपोहति ॥११३॥

जीवन्तीम् ડોડી जीवन्ती, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **द्राक्षाम्** દ્રાક્ષ मुनक्का, **कुटजस्य फलानि च** ઇન્દ્રજવ इन्द्र-जौ, **शटीम्** કચૂરો कचूर, **पुष्करमूलम्** પોખરમૂળ

१०६. दुरालभां श्वदंष्ट्रां च—श्वदंष्ट्रां सदुरालभाम् (द.)
११० व्यपोहति—अपोहति (क. थ.)

पोहकरमूल, व्याघ्रीम् ભોરીંગણી कटेरी, गोक्षुरकम् ગોખરુ गोखरू, बलाम् બલા बला, नीलोत्पलम् नील-કમલ नील कमल, तामलकीम् ભોંયઆંબલી भुई आंवला, त्रायमाणाम् ત્રાયમાણ त्रायमाण, दुरालभाम् ધમાસો दुरालभा, पिप्पलीम् च અને પીપરને और पिप्पलीको, समम સરખે ભાગે समान भागमें लेकर, पिष्ट्वा વાટીને पीसके, वैद्यः વૈદ્યે वैद्य, घृतम् ઘૃત घृत, विपाचयेत् પકાવવું पकावे. एतत् આ यह, अग्र्यम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, सर्पिः ઘૃત घृत, व्याधि- વ્યાધિના व्याधिके, समूहस्य સમૂહરૂપ समूहरूप, रोगेशस्य રાજ-યક્ષ્માના राजयक्ष्माके, समुत्थितम् ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, एकादशविधम् અગિયાર પ્રકારના ग्यारह, रूपम् રૂપનો लक्षणको, व्यपोहति નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ १११-११३ ॥

111-113. The physician may prepare medicated ghee by adding the paste of equal parts of cork-swallow wort, liquorice, grape, kurchi seeds, zedoary, orris root, indian night-shade, small caltrops, heart-leaved sida, blue water-lily, feather foil, zalil, cretan prickly clover and long pepper. This excellent medicated ghee cures the eleven symptoms of this king of diseases which is the syndrome of various disorders.

राजयक्ष्मणि बलादिघृतम्—

बलां स्थिरां पृश्निपर्णीं बृहतीं सनिदिग्धिकाम् ।
साधयित्वा रसे तस्मिन्पयो गव्यं सनागरम् ॥११४॥
द्राक्षाखर्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं स्वर्यं चैतत् प्रयोजयेत् ॥११५॥
आजस्य पयसश्चैवं प्रयोगो जाङ्गला रसाः ।
यूषार्थे चणका मुद्गा मकुष्टाश्चोपकल्पिताः ॥११६॥

११५. खर्जूरसर्पिर्भिः—खर्जूरसर्पिः (ख.)
११६. यूषार्थे—यूषार्थं (क. ग.)

बलाम् બલા बला, स्थिराम् સ્થિરા शालपर्णी, पृश्निपर्णीम् પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, सनिदिग्धिकाम् અને ભોરીંગણીસહિત और निदिग्धिका के साथ, बृहतीम् ઊભી ભોરીંગણીનો बनभाटाको, साधयित्वा ક્વાથ કરીને पकाकर, तस्मिन् તે उस, रसे ક્વાથમાં क्वाथमें, सना-गरम् સૂંઠસહિત सोंठयुक्त, गव्यम् ગાયનું गायका, पयः દૂધ दूध, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्के, खर्जूर- ખજૂર खजूर, सर्पिर्भिः ઘૃત घीके, पिप्पल्या च પીપરની पिप्पलीके, सह સાથે साथ, शृतम् (कृत्वा) પકાવી पकाकर, सक्षौद्रम् મધથી યુક્ત मधु मिलाकर, प्रयोजयेत् તેનો પ્રયોગ કરવો उसका प्रयोग करे, एतत् આ यह, ज्वर- જ્વર ज्वर, कासघ्नम् તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે और कासका नाश करता है, स्वर्यम् સ્વરને સુધારે છે स्वर्य है एवम् च અને એ જ રીતે और इसी प्रकार, आजस्य બકરીના बकरीके, पयसः દૂધનો दूधका, प्रयोगः પ્રયોગ છે प्रयोग है, जाङ्गलाः જાંગલ પશુપક્ષી-ઓના जांगल पशुपक्षियोंके, रसाः માંસરસો मांसरस, चणकाः ચણા चने मुद्गाः મગ मूंग, मकुष्टाः અને મઠનો और मोठको, यूषार्थे યૂષ માટે यूषके लिए, उपकल्पिताः (स्युः) ઉપયોગ કરવો उपयोग करना चाहिए ॥११४-११६॥

114-116. Decoct in water heart-leaved sida, ticktrefoil, painted-leaved uraria, and yellow berried night-shade and prepare a medicated ghee by adding to this decoction cow's milk, the pulp of dry ginger, dates, ghee and long pepper. This milk taken with honey cures fever and cough and improves the voice. Similarly a course of goat's milk as well as the meat-juice of jangala animals and chick pea, green gram and math gram prepared in the form of soup may also be used in the daily diet.

राजयक्ष्मणि शमनीयो विधिः—

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
यक्ष्मिणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥११७॥

ज्वराणाम् જ્વરનું ज्वरको, शमनीयः શમન કરનારી शान्त करनेवाली, यः જે जो, क्रियाविधिः ચિકિત્સાવિધિ चिकित्साविधि पूर्वम् પહેલાં पूर्व, उक्तः કહી છે कही है सर्पिष्कः તે ઘૃતયુક્ત થતાં वह घृतयुक्त होने पर, यक्ष्मिणाम् રાજયક્ષ્માના રોગીઓને માટે राजयक्ष्मियोंके लिए, ज्वर- જ્વરમાં ज्वर, दाहेषु તથા દાહમાં तथा दाहमें, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ११७ ॥

117. The sedative line of treatment in fever which has been described previously is recommended with the addition of ghee in the fever and burning of the consumptive patients.

राजयक्ष्मणि कफप्रसेकचिकित्सा—

कफप्रसेके बलवान् श्लैष्मिकश्छर्दयेन्नरः ।
पयसा फलयुक्तेन माधुकेन रसेन वा ॥ ११८ ॥
सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनीयोपसिद्धया ।
वान्तोऽन्नकाले लघ्वन्नमाददीत सदीपनम् ॥११९॥

कफप्रसेके કફ પડતો હોય તો कफप्रसेकमें, श्लैष्मिकः કફપ્રધાન શ્લૈષ્મિક, बलवान् બલવાન बलवान, नरः દરદીએ रोगी फलयुक्तेन મીંઢળસહિત मैनफलयुक्त, पयसा દૂધથી दूधसे, माधुकेन रसेन वा અથવા જેઠીમધના કવાથથી अथवा मुलहठीके काढ़ेसे, वमनीय- અથવા વમનીય દ્રવ્યથી अथवा वमनीय द्रव्यसे, उपसिद्धया સિદ્ધ કરેલી सिद्ध की हुई, सर्पिष्मत्या ઘૃતયુક્ત घृतयुक्त, यवाग्वा वा યવાગૂથી यवागूसे, छर्दयेत् વમન કરવું वमन करे. वान्तः જેણે વમન કર્યું છે એવા દરદીએ वमन किया हुआ वह रोगी, अन्नकाले ભોજનને વખતે अन्नग्रहणकालमें, सदीपनम् દીપન દ્રવ્યોસહિત दीपन औषधयुक्त, लघु હલકું लघु, अन्नम् અન્ન अन्न, आददीत ખાવું लेवे ॥ ११८-११९ ॥

118-119. If there is expectoration and the patient is strong and of kapha habitus he should be subjected to vomition by a draught of milk mixed with emetic nut or with liquorice decoction mixed with emetic nut, or gruel prepared with emetic drugs and mixed with ghee. And after the person has vomited well, he should be given at the meal-time light diet along with digestive stimulants.

यवगोधूममाध्वीकसिध्वरिष्टसुरासवान् ।
जाङ्गलानि च शूल्यानि सेवमानः कफं जयेत् ॥१२०॥

यव- જવ जौ, गोधूम- ઘઉં गेहूं, माध्वीक- માધ્વીક माध्वीक सिधु- સીધુ सीधु, अरिष्ट- અરિષ્ટ अरिष्ट, सुरा- સુરા सुरा, आसवान् આસવ आसवों, शूल्यानि અને સોયા પર પકાવેલાં और शूलपक, जाङ्गलानि च જાંગલ માંસોને जांगल मांसको, सेवमानः સેવન કરતા પુરુષે सेवन करता हुआ पुरुष, कफम् કફને कफको, जयेत् જીતવો जीते ॥ १२० ॥

120. The person that is taking the diet consisting of barley and wheat, honey-wine, sidhu-wine, medicated wine and sura wine and the spit-roasted flesh of jangala animals, will subdue his kapha-morbidity.

श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेकं तं विद्वान् स्निग्धोष्णेनैव निर्जयेत् ॥१२१॥

श्लेष्मणः કફ श्लेष्माके, अतिप्रसेकेन અતિશય પડવાથી अधिक प्रसेकसे, वायुः વાયુ वायु, श्लेष्माणम् કફને श्लेष्माको अस्यति બહાર કાઢે છે बाहिर फेंकता है, तम् તે उस, कफप्रसेकम् કફસ્રાવને कफप्रसेकको, विद्वान् વિદ્વાન વૈદ્યે विद्वानवैद्य, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, उष्णेन તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી उष्ण द्रव्योंसे, एव જ ही, निर्जयेत् જીતવો नष्ट करे ॥ १२१ ॥

११८ माधुकेन—मधुरेण (क. ख. ग. च. ज. झ. त. थ. ध. प.)
११९. वान्तोऽन्नकाले लघ्वन्नमाददीत सदीपनम्—अवान्तोऽवाप्य लघ्वन्नमन्नकाले सदीपनम् (त.)

१२०. यवगोधूममाध्वीकसिध्वरिष्टसुरासवान्—माध्वीकारिष्टमदिरा-सीधुगोधूमयावकान् (प.)
[illegible]—मांसानि (प.)

121. When there is excessive formation of phlegm, the vata ejects this phlegm out of the body. This type of excessive phlegm expectoration should be trerted by the physician with unctuous and hot medications.

राजयक्ष्मणि छर्दिचिकित्सा—

क्रिया कफप्रसेके या वम्यां सैव प्रशस्यते।
हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥१२२॥

कफप्रसेके કફસ્રાવમાં कफप्रसेकमें, **या** જે जो, **क्रिया** ચિકિત્સા છે चिकित्सा है, **सा एव** તેજ वही, **वम्याम्** ઉલટીમાં कैमें, **प्रशस्यते** શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त है, **हृद्यानि** તેમજ હૃદયને હિતકારી एवं हृद्य, **वातघ्नानि च** વાતનો નાશ કરનાર वातघ्न, **लघूनि च** અને હલકાં और लघु, **अन्नपानानि** અન્નપાન શ્રેષ્ઠ છે अन्नपान प्रशस्त हैं ॥ १२२ ॥

122. The line of treatment which has been indicated in the excessive expectoration of phlegm is also recommended in vomiting. A diet consisting of eats and drinks that are cordial, curative of vata and light, is recommended.

राजयक्ष्मणि अतिसारचिकित्सा—

प्रायेणोपहताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्यते।
प्राप्नोति चास्यवैरस्यं न चान्नमभिनन्दति ॥१२३॥
तस्याग्निदीपनान् योगानतीसारनिबर्हणान्।
वक्त्रशुद्धिकरान् कुर्यादरुचिप्रतिबाधकान् ॥१२४॥

उपहत- क्षय રોગી હણાઈ ગયેલ क्षय रोगी नष्ट, **अग्नित्वात्** અગ્નિવાળો હોવાથી अग्निवाला होनेसे, **प्रायेण** ઘણુંખરું તેને प्रायः वह, **सपिच्छम्** પિચ્છાસહિત पिच्छायुक्त, **अतिसार्यते** અતિસાર થાય છે अतिसारको प्राप्त होता है, **आस्य-** તે મુખની वह मुखकी, **वैरस्यम् च** વિરસતાને विरसताको, **प्राप्नोति** પામે છે प्राप्त होता है, **अन्नम् च** તથા અન્નને और अन्नकी, **न अभिनन्दति** ઇચ્છતો નથી इच्छा नहीं करता, **तस्य** તેને માટે उसके लिए, **अग्निदीपनान्** અગ્નિનું દીપન કરનારા अग्निदीपन, **अतिसार-** અતિસારનો अतिसारके, **निबर्हणान्** નાશ કરનારા नाशक, **वक्त्रशुद्धि-** મુખની નિર્મળતા मुखशुद्धि, **करान्** કરનારા करनेवाले, **अरुचि-** અને અરુચિને और अरुचिको **प्रतिबाधकान्** દૂર કરનારા नष्ट करनेवाले, **योगान्** યોગોનો પ્રયોગ योगोंका प्रयोग, **कुर्यात्** કરવા करे ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. Mostly as a result of the impairment of the gastric fire, the patient passes slimy loose stools and there is loss of taste in the mouth and lack of relish for food. He should be given the remedies which are stimulative of the gastric fire, curative of diarrhea, mouth-cleansing and curative of anorexia.

सनागरानिन्द्रयवान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना।
सिद्धां यवागूं जीर्णे च चाङ्गेरीतक्रदाडिमैः ॥१२५॥

सनागरान् સૂંઠસહિત सोंठसहित, **इन्द्रयवान्** ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौको, **तण्डुल-** ચોખાના चावलके, **अम्बुना** ધોવણની સાથે धोवनसे, **पाययेत्** પીવરાવવા पिलावे, **जीर्णे च** અને પચી ગયા પછી और जीर्ण होने पर, **चाङ्गेरी-** ચાંગેરી चांगेरी **तक्र-** છાશ छाछ, **दाडिमैः** અને દાડમથી और अनारसे, **सिद्धाम्** સિદ્ધ કરેલી सिद्ध, **यवागूम्** યવાગૂ પીવરાવવી यवागूको पिलावे ॥ १२५ ॥

125. He should be given rice-water mixed with dry ginger and kurchi seeds and after it is digested,

१२२. वातघ्नानि लघूनि च—वातघ्नान्यगुरूणि च (ड. द. प.)
१२३. प्रायेणोपहताग्नित्वात्—प्रयोगापहताग्नित्वात् (ध.)

१२५. सनागरानिन्द्रयवान् पाययेत् – सनागराश्चेन्द्रयवाः पातव्याः (ग.)
,, पाययेत्—पिबेद्वा (त.)

he should be given gruel prepared with yellow wood sorrel, butter-milk and pomegranate.

पाठा बिल्वं यमानी च पातव्यं तक्रसंयुतम्।
दुरालभा शृङ्गवेरं पाठा च सुरया सह ॥ १२६॥

पाठा પાઠા पाढ़ी, बिल्वम् બીલું बेल यमानी च અને અજમો और अजवायन, तक्रसंयुतम् છાશની સાથે छाछ मिलाकर, पातव्यम् પીવાં पिये, दुरालभा ધમાસો दुरालभा, शृङ्गवेरम् આદુ अदरक पाठा च અને કાળી-પાઠ और पाठाको, सुरया સુરાની सुराके, सह સાથે પીવાં साथ पिये ॥ १२६ ॥

126. The patient may be given as drink the preparation of patha, bael, and bishop's weed, mixed with butter-milk, or cretan prickly clover, dry ginger and patha with sura wine.

जम्ब्वादिचूर्णम्—

जम्ब्वाम्रमध्यं बिल्वं च सकपित्थं सनागरम्।
पेयामण्डेन पातव्यमतीसारनिवृत्तये ॥ १२७॥

जम्बु- જાંબુના जामुनके, आम्र- तथा આંબાની आमकी, मध्यम् ઠળિયા तथा ગોઠલી बीज तथा गुठलीको, सकपित्थम् કોઠસહિત कैथसहित, सनागरम् અને સૂંઠસહિત और सोंठसहित, बिल्वम् च બીલું बेलगिरीको, अतीसार- અતિસારની अतिसारकी, निवृत्तये નિવૃત્તિ માટે निवृतिके लिए, पेया- પેયાના पेयाके, मण्डेन મંડથી मांडसे, पातव्यम् પીવાં पीना चाहिए ॥ १२७ ॥

127. The supernatent part of gruel prepared with the stones of jambul and mango, and with bael, wood-apple and dry ginger should be given as drink for the cure of diarrhea.

खडयूषयोगाः—

एतानेव च योगांस्त्रीन् पाठादीन् कारयेत् खडान्।
ससूप्यधान्यान्सस्नेहान् साम्लान्संग्रहणान् परम्
॥१२८॥

एतान् આ इन, त्रीन् ત્રણ तीन, पाठादीन् પાઠાદિ पाठादि, योगान् યોગોના योगोंसे, ससूप्य- દાળમાં ઉપયોગી दालके उपयोगी, धान्यान् ધાન્યોસહિત धान्यसहित, सस्नेहान् સ્નેહસહિત स्नेहयुक्त, साम्लान् ખટાશવાળા खटाईवाले, परम् અને અત્યંત और अत्यंत, संग्रहणान् સાંગ્રાહિક संग्राहक, खडान् ખડ્યૂષ खड्यूष, कारयेत् કરવા बनावे ॥ १२८ ॥

128. The vegetable soup with the above three groups of patha and other drugs along with pulses used in soup, unctuous and acid articles and which are highly astringent, should be prepared.

वेतसार्जुनजम्बूनां मृणालीकृष्णगन्धयोः।
श्रीपर्ण्या मदयन्त्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवान् ॥१२९॥
मातुलुङ्गस्य धातक्या दाडिमस्य च कारयेत्।
स्नेहाम्ललवणोपेतान् खडान् सांग्राहिकान् परम् ॥
चाङ्गेर्याश्चुक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत्।
खडान्दधिसरोपेतान् ससर्पिष्कान्सदाडिमान् १३१

वेतस- વેતસ वेतस, अर्जुन- અર્જુન कोहा, जम्बूनाम् જાંબુ और जामुनके, मृणाली- મૃણાલી मृणाली, कृष्णगन्धयोः અને સરગવાના और सहजनके, श्रीपर्ण्याः સીવણી श्रीपर्णीके, मदयन्त्याः મદયંતી

१२६. यमानी च पातव्यं तक्रसंयुतम्—यमानीं च सह तक्रेण ना पिबेत् (क. फ.)
,, दुरालभा–दुरालभां (घ.)
१२७. पेयामण्डेन–सुरामण्डेन (च. द.)
१२८. संग्रहणान्–संग्राहणान् (ज.)
,, ससूप्य–सचुक्र (द. ब.)
१३०. मातुलुङ्गस्य धातक्या दाडिमस्य च कारयेत्—चाङ्गेर्याश्चुक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् (ख.)
,, सांग्राहिकान् परम्–संग्राहकान् परान् (ग. घ.)

मदयंतीके, यूथिकायाः જૂઈનાં जूहीके मातुलुङ्गस्य બીજોરા बिजौरेके, धातक्याः ધાવડી धायके, दाडिमस्य च અને દાડમના और अनारके, पल्लवान् પાનના पत्तोंसे, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, अम्ल- અમ્લ દ્રવ્યો अम्ल द्रव्यों, लवण- અને લૂણથી और नमकसे, उपेतान् યુક્ત युक्त, परम् અત્યંત परम, सांग्राहिकान् સાંગ્રાહિક संग्राहक, खडान् ખડ खडोंको कारयेत् કરવા बनावे, चाङ्गर्याः ચાંગેરી चाङ्गेरीसे, चुक्रिकायाः ચુકા चुकाकी भाजीसे, और दुग्धिकायाः च અને નાગલા દુધેલીના और दुद्धीसे, दधिसर- દહીંની મલાઈથી दहींकी मलाईसे, उपेतान् યુક્ત युक्त, ससर्पिष्कान् ઘૃત સાથે घृतयुक्त, सदाडिमान् દાડમથી યુક્ત अनारसे युक्त, खडान् ખડા खडोंको, कारयेत् બનાવવા बनावे ॥ १२९-१३१ ॥

129-131. Highly astringent vegetable soups with country willow, arjun, jambul, lotus, drumstick, white teak, henna, the sprouts of jasmine, citron, fulsee flowers and pomegranates seasoned with unctuous, acid and salt articles should be prepared. Vegetable soups may be prepared with yellow wood sorrel and bladder dock or with asthma weed, adding curd-cream, ghee and pomegranate.

मांसानां लघुपाकानां रसाः सांग्राहिकैर्युताः।
व्यञ्जनार्थे प्रशस्यन्ते भोज्यार्थे रक्तशालयः ॥१३२॥

सांग्राहिकैः સાંગ્રાહિક પદાર્થોથી संग्राहक द्रव्योंसे, युताः યુક્ત युक्त, लघुपाकानाम् જલદી પચનારાં शीघ्र पचनेवाले मांसानाम् માંસોના मांसोंके, रसाः રસો रस, व्यञ्जनार्थम् વ્યંજન માટે व्यंजनके लिए, रक्तशालयः અને રાતી શાળના ચોખા और लाल चावल, भोज्यार्थम् ભોજન માટે भोजनके लिए, प्रशस्यन्ते વખણાય છે प्रशस्त हैं ॥ १३२ ॥

132. The meat-juices of easily digestible meats mixed with astringent medications are recommended as sauces and red sali rice as staple diet.

अनुपानयोगाः—

स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतं जलम्।
तक्रं सुरा सचुक्रीका दाडिमस्याथवा रसः ॥१३३॥
इत्युक्तं भिन्नशकृतां दीपनं ग्राहि भेषजम्।

स्थिरादि- શાલપર્ણી વગેરે शालपर्णी आदि, पञ्चमूलेन પંચમૂલથી पंचमूलसे, शृतम् સિદ્ધ કરેલ शृत, जलम् જળ जल पाने शस्तम् પીવા માટે ઉત્તમ છે पीनेके लिए प्रशस्त है, तक्रम् છાશ छाछ, सचुक्रीका ચુકાની સાથે चुकाकी भाजीसे युक्त, सुरा સુરા सुरा, अथवा અથવા या, दाडिमस्य દાડમનો अनारका रसः રસ પીવા માટે ઉત્તમ છે रस पीनेके लिए प्रशस्त है, इति આ પ્રમાણે इस तरह, भिन्नशकृताम् મળભેદવાળા રોગીને માટે मलभेदवालोंके लिए, दीपनम् દીપન दीपन, ग्राहि તથા ગ્રાહી तथा ग्राही, भेषजम् ઔષધ औषध, उक्तम् કહ્યું છે कही है ॥ १३३½ ॥

133-133½. The decocted water of pentaradix of the ticktrefoil group is recommended as potion, or butter milk and sura wine with bladder dock or pomegranate juice. Thus have been described the digestive stimulants and the astringent emetics for the diarrhea patient.

राजयक्ष्मणि अरोचकचिकित्सा—

परं मुखस्य वैरस्यनाशनं रोचनं शृणु ॥१३४॥

परम् હવે પછી अब आगे, मुखस्य મુખની मुखकी, वैरस्य- વિરસતાનો विरसताका, नाशनम् નાશ કરનાર नाश करनेवाली, रोचनम् અને રુચિકરનાર औषध और रुचिकारक औषध, शृणु સાંભળો सुनो ॥ १३४ ॥

१३३½. इत्युक्तं भिन्नशकृतां दीपनं ग्राहि भेषजम्—दीपनग्राहि निर्दिष्टं भेषजं भिन्नवर्चसे (च. त.)

१३४. परं मुखस्य वैरस्यनाशनं रोचनं शृणु—वक्ष्याम्यूर्ध्वं रुचिकरं मुखवैरस्यनाशनम् (ग. च. द. ५.)

134. Listen now to a description of remedies which are appetizers and curative of dysgeusia.

द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनम्।
तद्वत् प्रक्षालयेदास्यं धारयेत् कवलग्रहान् ॥१३५॥

द्वौ બે दोनों, कालौ વખત कालमें, मुखधावनम् મુખને શુદ્ધ કરનારું मुखधावन, दन्तपवनम् દાતણ दातौन, भक्षयेत् કરવું करे, तद्वत् તે પ્રમાણે उसी प्रकार, आस्यम् મુખ मुखको, प्रक्षालयेत् ધોવું धोवे, कवलग्रहान् અને કવલગ્રહ और कवलग्रह, धारयेत् ધારણ કરવા धारण करे ॥ १३५॥

135. Tooth-twigs which cleanse the mouth should be used twice a day. Similarly the mouth should be cleansed with water and mouth-washes.

पिबेद्धूमं ततो मृष्टमद्यादीपनपाचनम्।
भेषजं पानमन्नं च हितमिष्टोपकल्पितम् ॥१३६॥

ततः તે પછી उसके बाद, धूमम् ધુમાડો धूमपान, पिबेत् પીવો करे, दीपन- અને દીપન और दीपन, पाचनम् તથા પાચન तथा पाचन, मृष्टम् સ્વચ્છ स्वच्छ, इष्ट- તેમજ મનગમતાં एवं मनको पसन्द, भेषजम् ઔષધ औषध, उपकल्पितम् અને સારી રીતે બનાવેલાં और अच्छी तरह तय्यार किये गये, हितम् હિતકારી हितकर, पानम् પાન पान, अन्नम् च તથા અન્ન तथा अन्न, अद्यात् ભક્ષણ કરવાં सेवन करे ॥ १३६ ॥

136. After this, one must smoke and thereafter food and drink, as well as medication, which are well-made and act as digestive-stimulants and which are wholesome and prepared agreeably, should be taken.

त्वङ्मुस्तमेला धान्यानि मुस्तमामलकं त्वचम्।
दार्वी त्वचो यवानी च तेजोह्वा पिप्पली तथा ॥१३७॥
यवानी तिन्तिडीकं च पञ्चैते मुखधावनाः।
श्लोकपादेष्वभिहिता रोचना मुखशोधनाः ॥१३८॥

त्वक् તજ दालचीनी, मुस्तम् મોથ मोथा, एला એલચી इलायची, धान्यानि અને ધાણા और धनियां, मुस्तम् મોથ मोथा, आमलकम् આમળાં आंवला, त्वचम् અને તજ और दालचीनी, दार्वी દારુહળદર दारुहल्दी, त्वचः તજ दालचीनी, यवानी च અને અજમો एवं अजवायन, तेजोह्वा તેજબળ तेजोह्वा, तथा पिप्पली અને પીપર और पिप्पली, यवानी તેમજ અજમો एवं अजवायन, तिन्तिडीकम् च અને આંબલી और तिन्तिड़ीका, श्लोकपादेषु अभिहिताः શ્લોકોના પાંચ પાદમાં કહેલા श्लोकोंके पांच पादमें कहे हुए, एते આ ये, पंच પાંચ पांच, रोचनाः રોચન रुचिकर मुखशोधनाः અને મુખને શુધ્ધ કરનારા યોગો और मुखकी शुद्धि करनेवाले योगों, मुखधावनाः મુખપ્રક્ષાલનમાં ઉપયોગી છે मुखप्रक्षालनमें उपयोगी हैं ॥ १३७-१३८ ॥

137-138. (1) Cinnamon, nut-grass, small cardamom and coriander; (2) nut-grass, emblic myrobalan and cinnamon; (3) indian berberry and cinnamon; (4) indian tooth-ache tree and long pepper; (5) bishop's weed and tamarind—these five groups of mouth-cleansers mentioned one in each quarter verse, act as relish-givers and mouth-detergents.

गुटिकां धारयेदास्ये चूर्णैर्वा शोधयेन्मुखम्।
एषामालोडितानां वा धारयेत् कवलग्रहान् ॥१३९॥

एषाम् એઓની इनकी, गुटिकाम् ગોળી गुटिकाको, आस्ये મુખમાં मुखमें, धारयेत् રાખવી रखे, चूर्णैः वा

१३६. मृष्टम्–भृष्टम् (ख. त.)

१३७. आमलकं त्वचम्–आमलकद्वयम् (प.)
,, तेजोह्वा पिप्पली तथा–पिप्पल्यस्तेजवत्यपि (त.)
,, मुखशोधनाः–मुखधारणाः (प.)
१३९. गुटिकां–गुलिकां (क. ध.)

અથવા ચૂર્ણોથી या चूर्णोंसे, मुखम् મુખ मुख, शोधयेत् શુદ્ધ કરવું शुद्ध करे आलोडितानाम् वा અથવા આ ચૂર્ણો પાણીમાં કાલવીને या इन चूर्णोंको जलमें आलोडितकर, कवलग्रहान् કવલનું ધારણ कवलका धारण, धारयेत् કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ १३९ ॥

139. Pills prepared of these may be kept in the mouth; or the mouth may be cleansed with these powders; or a mouthful of water mixed with these powders may be kept for a time in the mouth.

सुरामाध्वीकसीधूनां तैलस्य मधुसर्पिषोः।
कवलान् धारयेदिष्टान् क्षीरस्येक्षुरसस्य च ॥१४०॥

सुरा- સુરા सुरा, माध्वीक- માધ્વીક माध्वीक, सीधूनाम् સીધુ सीधु, तैलस्य તેલ तैल, मधु- મધ मधु, सर्पिषोः ઘી घी, क्षीरस्य દૂધ दूध, इक्षुरसस्य च અને શેલડીના રસના और ईखके रसके, इष्टान् મનગમતા इष्ट, कवलान् કવલ कवलोंको, धारयेत् ધારણ કરવા धारण करे ॥ १४० ॥

140. Mouthfuls of sura, madhvika or sidhu wines, oil, honey ghee, milk or sugar-cane juice may be used as found pleasant.

राजयक्ष्मणि यवानीषाडवचूर्णम्—

यवानीं तिन्तिडीकं च नागरं साम्लवेतसम्।
दाडिमं बदरं चाम्लं कार्षिकं चोपकल्पयेत् ॥१४१॥
धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम्।
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥१४२॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत्।
जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥१४३॥
हृत्प्लीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम्।
कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥१४४॥
इति यवानीषाडवम्।

१४१. यवानीं—यमानीं (च. द.)
१४३. भक्तरोचनम्—भक्तपाचनम् (च.)

यवानीम् અજમો अजवायन, तिन्तिडीकम् च આંબલી इमली, साम्लवेतसम् અમ્લવેતસસહિત अम्लवेतससहित, नागरम् સૂંઠ सोंठ, दाडिमम् દાડમ अनार, अम्लम् तथा ખાટાં और खट्टे, बदरम् च બોર बेर, कार्षिकम् એક એક કર્ષ एक एक कर्ष, उपकल्पयेत् च લેવાં लेवे, धान्य- તથા ધાણા तथा धनियां, सौवर्चल- સંચળ सौंचरनमक, अजाजी- જીરું जीरा, वराङ्गम् च तथा તજ और दालचीनी, अर्ध- અર્ધો અર્ધો आधा आधा, कार्षिकम् તોલો कर्ष, पिप्पलीनाम् પીપર पिप्पलियोंका एकम् એક एक, शतम् च સો सैंकड़ा, मरिचस्य મરી मरीचके, द्वे शते च બસો નંગ दो सैंकडे, शर्करायाः અને સાકર और चीनीके, चत्वारि पलानि च ૧૬ તોલા લેવાં चार पल लेवे, एकत्र એ બધું સાથે इनको एकत्र, चूर्णयेत् ચૂર્ણ કરવું चूर्ण करे तत् તે वह, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, जिह्वा- જીભને जिह्वाको, विशोधनम् સાફ કરનારું शुद्ध करनेवाला हृद्यम् હૃદયને હિતકારી हृद्य, भक्त- ખોરાકમાં अन्नमें, रोचनम् રુચિ કરાવનાર रुचि बढ़ानेवाला, हृत्- હૃદય हृदय, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, पार्श्वशूलघ्नम् તથા પડખાંનાં શૂલનો નાશ કરનાર और पार्श्व इनके शूलका नाशक, विबन्ध- કબજિયાત विबंध, आनाह- તેમજ આનાહનો एवं आनाहका, नाशनम् નાશ કરનાર नाशक, कास- ઉધરસ कास, श्वासहरम् તથા શ્વાસને હરનાર तथा श्वासको हरनेवाला, ग्राहि ગ્રાહી ग्राही, ग्रहणी- અને ગ્રહણી और ग्रहणी, अर्शः તથા હરસના और अर्शके, विकारनुत् વિકારને દૂર કરનાર છે विकारोंको नष्ट करनेवाला है ॥१४१-१४४॥ इति આ यह, यवानीषाडवम् યવાનીષાડવ છે यवानीषाडव है।

141-144. Bishop's weed, tamarind, dry ginger, country sorrel, pomegranate, sour jujube; take one tola each of these and half tolas of coriander, rock-salt, cumin seeds, cinnamon, one hundred pieces of long pepper, 200 black pepper grains and 16 tolas of sugar: all these should be powdered

and mixed together. This powder is tongue-detergent, cordial, impletive, relish-giving, curative of pain in the stomach, splenic region and sides of the chest, and cures constipation, tympanites, cough and dyspnea. It is astringent and curative of assimilative disorders and piles. Thus has been described the Shadava preparation of bishop's weed.

राजयक्ष्मणि तालीशाद्यं चूर्णम्—

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥१४५॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
कासश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥१४६॥
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषशोषप्लीहज्वरापहम् ।
वम्यतीसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥१४७॥

तालीशपत्रम् તાલીસપત્ર तालीसपत्र, **मरिचम्** કાળાં મરી मरिच, **नागरम्** સૂંઠ सोंठ, **शुभा** સારી श्रेष्ठ, **पिप्पली** પીપર पिप्पली, **यथोत्तरम्** ઉત્તરોત્તર क्रमशः, **भागवृद्ध्या** એક એક ભાગની વૃદ્ધિ પ્રમાણે લેવાં एक दूसरेसे एक भाग ज्यादा मात्रासे लेवे, **त्वक्-** તથા તજ તથા दालचीनी, **एले च** અને એલચી और इलायची, **अर्ध-** અર્ધ અર્ધ आधे आधे, **भागिके** ભાગની લેવી भागकी लेवे, **अत्र** એમાં इसमें, **पिप्पली-** પીપરથી पिप्पलीसे, **अष्टगुणा** આઠગણી आठगुनी, **सितशर्करा च** સાકર चिनी, **प्रदेया** નાખવી मिलावे, **तत्** તે वह, **चूर्णम्** ચૂર્ણ चूर्ण, **कास-** ઉધરસ कास, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **अरुचिहरम्** તથા અરુચિને દૂર કરનાર तथा अरुचिका नाशक, **परम्** અત્યંત श्रेष्ठ, **दीपनम्** દીપન दीपन, **हृत्-** હૃદ્રોગ हृद्रोग, **पाण्डु-** પાંડુરોગ पाण्डुरोग, **ग्रहणीदोष-** ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, **शोष-** રાજ્યક્ષ્મા शोष, **प्लीह-** પ્લીહા प्लीहा, **ज्वरापहम्** અને જ્વરનો નાશ કરનાર और ज्वरनाशक, **वमि-** ઉલટી कै, **अतीसार-** અતિસાર अतिसार, **शूलघ्नम्** તથા શૂલનો નાશ કરનાર और शूलनाशक, **मूढवात-** તેમજ મૂઢવાતનું एवं मूढवातका, **अनुलोमनम्** અનુલોમન કરનારું છે अनुलोमन करनेवाला है ॥१४५-१४७॥

145-147. Take himalayan silver fir, black pepper, dry ginger and long pepper and in proportions of 1, 2 3 and 4 parts respectively; cinnamon and cardamom in the proportion of ½ part each and white sugar eight times the quantity of long pepper (32 parts). This powder is curative of cough, dyspnea and anorexia and is an excellent digestive-stimulant, alleviative of stomach disorders anemia, assimilation disorders, consumption, splenic disorders, fever, vomiting, diarrhea, colic and restorative of regular movement to torpid vata.

कल्पयेद्गुटिकां चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् ।
गुटिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाल्लघुतराः स्मृताः ॥१४८॥
इति तालीशाद्यं चूर्णं गुटिकाश्च ।

सितोपलाम् સાકરનો चीनी, **पक्त्वा** પાક કરીને पका कर, **एतत्** આ इस, **चूर्णम्** ચૂર્ણની चूर्णकी, **गुटिकाम्** ગોળી गुटिकाएं, **कल्पयेत्** બનાવવી बनावे, **हि** કારણકે क्योंकि, **गुटिकाः** ગુટિકા गुटिकाएं, **अग्नि-संयोगात्** અગ્નિના સંયોગથી अग्निके साथ संयोग होनेसे, **चूर्णात्** ચૂર્ણ કરતાં चूर्णसे, **लघुतराः** અતિલઘુ ज्यादा हलकी, **स्मृताः** માનેલ છે मानी गई है ॥ १४८ ॥ **इति** આ ये, **तालीशाद्यम्** તાલીશાદ્ય तालीशाद्य, **चूर्णम्** ચૂર્ણ चूर्ण, **गुटिकाः च** અને ગુટિકાઓ છે और गुटिकाएं हैं ।

148. Prepare pills of this powder by mixing it with syrup of sugar candy. Pills, being prepared by heating, are considered lighter than powder.

१४७. शूलघ्नं मूढवाता--शूलघ्नमूर्ध्ववाता (क. ख ष. झ. ड.)

१४८. चैतच्चूर्ण--चैव चूर्णं (ष.)

" सितोपलाम्--सितोपलैः (ष.)

Thus have been described the compound himalayan silver fir powder and pill.

क्षीणमांसस्य शोषिणः प्रशस्तानि मांसानि—

शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यान्मांसादमांसानि बृंहणानि विशेषतः ॥१४९॥

विधानवित् વિધાન જાણનાર વૈદ્યે आहारविधि जाननेवाला वैद्य, **शुष्यताम्** સુકાતા शोषसे सूखते हुए, **क्षीणमांसानाम्** क्षीણ થયેલા માંસવાળા દરદીઓને क्षीणमांसवाले रोगियोंको, **कल्पितानि** સારી રીતે બનાવેલાં अच्छी तरहसे बनाये गये, **बृंहणानि** બૃંહણ કરનાર बृंहण, **मांसाद-** માંસભક્ષક પ્રાણીઓના मांसमोजी प्राणियोंके, **मांसानि** માંસો मांस, **विशेषतः** વિશેષે કરીને विशेषतः, **दद्यात्** આપવાં देवे ॥ १४९ ॥

149. The physician skilled in the science of dietetics should prescribe well-prepared dishes of the meats of carnivorous animals which are specially roborant, for the consumptives that are emaciated and continue to lose flesh.

शोषिणे बार्हिणं दद्याद्बर्हिशब्देन चापरान् ।
गृध्रानुलूकांश्चाषांश्च विधिवत् सूपकल्पितान् ॥१५०॥

शोषिणे રાજયક્ષ્માના રોગીને शोषीको, **बार्हिणम्** મોરનું માંસ मयूरका मांस, **विधिवत् च** અને વિધિ પ્રમાણે और विधिपूर्वक **सूपकल्पितान्**, સારી રીતે તૈયાર કરેલાં अच्छी प्रकार तय्यार किये गये, **अपरान्** બીજાં दूसरे, **गृध्रान्** ગીધ गिद्ध, **उलूकान्** ઘુવડ उल्लू, **चाषान् च** અને ચાસનાં પણ માંસો और चासके भी मांसोंको, **बर्हिशब्देन च** મોરનાં છે એમ કહી मोरके नामसे, **दद्यात्** આપવાં देवे ॥ १५० ॥

150. The flesh of peacock should be given to the consumptive, and in the name of peacock's flesh, that of vultures, owls and blue jays, well prepared in the prescribed manner, should be given.

काकांस्तित्तिरिशब्देन वर्मिशब्देन चोरगान् ।
भृष्टान् मत्स्यान्त्रशब्देन दद्याद्गण्डूपदानपि ॥१५१॥

काकान् કાગડાના માંસને कौओंके मांसको, **तित्तिरिशब्देन** તેતરનું નામ દઈને तीतरके नामसे, **उरगान् च** સર્પોના માંસને सांपोंके मांसको, **वर्मिशब्देन** વર્મિનું નામ દઈને बड़ी मछलीके नामसे, **भृष्टान्** શેકેલાં भूने हुए, **गण्डूपदान्** અળસિયાંને केचुओंको, **अपि** પણ भी, **मत्स्य-** માછલાંના मत्स्यके, **अन्त्रशब्देन** આંતરડાનું નામ દઈ आतोंके नामसे, **दद्यात्** આપવાં देवे ॥१५१॥

151. In the name of partridge, give the flesh of crows; in the name of the snake fish, give the flesh of snakes, and in the name of the intestines of fish, give fried earth-worms.

लोपाकान् स्थूलनकुलान् बिडालांश्चोपकल्पितान् ।
शृगालशावांश्च भिषक् शशशब्देन दापयेत् ॥१५२॥

भिषक् વૈદ્યે वैद्य, **उपकल्पितान्** તૈયાર કરેલા पकाये गये, **लोपाकान्** લોપાક लोमड़ियों, **स्थूल-** સ્થૂલ बड़े, **नकुलान्** નોળિયા नेवलों, **बिडालान् च** તથા બિલાડાના तथा बिल्लेके मांसको, **शृगाल-** અને શિયાળનાં और सियारके, **शावान् च** બચ્ચાંનાં માંસને बच्चोंके मांसको, **शशशब्देन** સસલાનું નામ દઈને खरगोशके नामसे, **दापयेत्** આપવાં दिलावे ॥ १५२ ॥

152. The physician may give dressed meats of the fox, large mongoose, cat and jackal-cubs in the name of rabbit-flesh.

सिंहानृक्षांस्तरक्षूंश्च व्याघ्रानेवंविधांस्तथा ।
मांसादान् मृगशब्देन दद्यान्मांसाभिवृद्धये ॥१५३॥

१४९. शुष्यतां क्षीणमांसानां-शुष्यतः क्षीणमांसस्य (ख. च.)
,, ,, -शुष्यते क्षीणमांसाय (छ. त.)
१५०. उलूकांश्चाषांश्च-नकुलान्मार्जारांश्च (द.)

१५१. भृष्टान् मत्स्यान्त्रशब्देन-संभृष्टान् मत्स्यशब्देन (प.)

मांस- માંસની मांसकी अभिवृद्धये વૃદ્ધિને માટે वृद्धिके लिए, सिंहान् સિંહ सिंह, ऋक्षान् રીંછ रींछ, तरक्षून् च तरक्षु तरक्षु, तथा તથા और, व्याघ्रान् વાઘ शेर, एवंविधान् એના જેવા બીજા इसी तरहके अन्य, मांसादान् માંસનું ભક્ષણ કરનાર પ્રાણી એના માંસને मांसभोजी प्राणियोंके मांसको, मृगशब्देन મૃગનું નામ દઈને मृगके नामसे, दद्यात् આપવાં देवे ॥ १५३॥

153. The flesh of lion, bear, hyena, tiger, and such other carnivorous animals may be given in the name of the flesh of deer for increasing flesh in the consumptive patient.

गजखड्गितुरङ्गाणां वेशवारीकृतं भिषक् ।
दद्यान्महिषशब्देन मांसं मांसाभिवृद्धये ॥१५४॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, मांस- માંસની मांसकी, अभिवृद्धये વૃદ્ધિને માટે वृद्धिके लिए, गज- હાથી हाथी, खड्गि- ગેંડા गेंडा, तुरङ्गाणाम् અને ઘોડાનું और घोडा इनके, वेशवारीकृतम् વેશવારથી સંસ્કાર આપેલું वेशवारसे संस्कृत, मांसम् માંસ मांसको, महिषशब्देन પાડાનું નામ દઈને भैंसेके नामसे, दद्यात् આપવું देवे ॥ १५४ ॥

154. The meats, well-seasoned with spices, of elephant, rhinoceros and horse should be given in the name of buffalo-flesh, for promoting the flesh of the patient.

मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
तीक्ष्णोष्णलाघवाच्छस्तं विशेषान्मृगपक्षिणाम् १५५

मांसेन માંસથી मांससे, उपचित- પુષ્ટ થયેલ पुष्ट हुए, अङ्गानाम् અવયવવાળાં शरीरवाले, मृगपक्षिणाम् પશુપક્ષીઓનું मृगपक्षियोंका, मांसम् માંસ मांस, परम् અત્યંત श्रेष्ठ, मांसकरम् માંસ વધારનાર છે मांसको बढानेवाला है, तीक्ष्ण- તે તીક્ષ્ણ वह तीक्ष्ण, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, लाघवात् તથા લઘુપણાને લીધે और लघु होनेसे, विशेषात् વિશેષે કરીને विशेषतः, शस्तम् શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त है ॥ १५५॥

155. The flesh of birds and animals that have grown plump on flesh diet, is an excellent flesh-increasing food, which being acute hot and light is specially beneficial.

मांसानि यान्यनभ्यासादनिष्टानि प्रयोजयेत् ।
तेषूपधा, सुखं भोक्तुं तथा शक्यानि तानि हि १५६

अनभ्यासात् ટેવ ન હોવાથી अभ्यास न होनेसे, अनिष्टानि ગમતાં ન હોય એવાં अप्रिय, यानि જે जो, मांसानि માંસો मांस, प्रयोजयेत् આપે देवे, तेषु તેઓમાં उनमें, उपधा કપટ छल, (कार्या કરવું करे), तथा તેવી રીતે उस तरहसे, तानि તેઓ वे, सुखम् સુખથી सुखसे, भोक्तुम् ખાઈ सेवन किये, शक्यानि हि શકાય છે जा सकते हैं ॥ १५६ ॥

156. When meats that are not relished, owing to the patient not being used to them, are to be given, they should be done so under disguised names. Then they are readily eaten.

जानञ्जुगुप्सन्नैवाद्याज्जग्धं वा पुनरुल्लिखेत् ।
तस्माच्छद्मोपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् १५७

जानन् જાણતો રોગી जाननेवाला रोगी, जुगुप्सन् જુગુપ્સા કરતો घृणा करता हुआ, न एव अद्यात् ભક્ષણ કરતો નથી नहीं ही खायेगा, जग्धम् અને ખાધું હોય તો और खाये हुएको, पुनः ફરી फिर, उल्लिखेत् કાઢી નાખે છે कै कर देगा, तस्मात् માટે अतः, एतानि આ इन, मांसानि માંસ मांसोंको, छद्म- ગુપ્ત રીતે गुप्त रूपसे, उपसिद्धानि પકાવી पका करके, दापयेत् આપવાં देवे ॥ १५७ ॥

157. But if their real nature be known either they will not be eaten at all out of digust, or if eaten will be

१५४. वेशवारीकृतं भि५^कृ^-वेशवारकृतान्भिषक् (ख.)

१५६. मान्यनभ्यासादनिष्टानि-यान्यनिष्टानि सुखादूनि (इ प.)

vomited out; hence they must be disguised and given under assumed names.

बर्हितित्तिरिदक्षाणां हंसानां शूकरोष्ट्रयोः ।
खरगोमहिषाणां च मांसं मांसकरं परम् ॥१५८॥

बर्हि- મોર मोर, तित्तिरि- તેતર तीतर, दक्षाणाम् કુકડા मुर्गे, हंसानाम् હંસ हंस, शूकर- સૂવર सूअर, उष्ट्रयोः ઊંટ ऊंट, खर- ગધેડા गदहे, गो- બળદ बैल, महिषाणाम् અને પાડાનું और भैंसका, मांसम् માંસ मांस, परम् અત્યંત श्रेष्ठ, मांसकरम् માંસ વધારનારું છે मांस बढ़ानेवाला है ॥ १५८ ॥

158. The fleshes of peacock partridge cock, swan hog, camel, ass, bull and buffalo are greatly promotive of flesh.

योनिरष्टविधा चोक्ता मांसानामन्नपानिके ।
तां परीक्ष्य भिषग्विद्वान् दद्यान्मांसानि शोषिणे १५९

अन्नपानिके અન્નપાનના પ્રકરણમાં अन्नपानाध्यायमें, मांसानाम् માંસનાં मांसोंके, अष्टविधा આઠ પ્રકારનાં आठप्रकारकी, योनिः ઉત્પત્તિસ્થાન योनि, उक्ता કહ્યાં છે बतायी है, विद्वान् વિદ્વાન विद्वान, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, ताम् તેઓની उसकी, परीक्ष्य પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, शोषिणे રાજયક્ષ્માના રોગીને शोषीको, मांसानि માંસ मांस, दद्यात् આપવાં देवे ॥ १५९ ॥

159. The skilled physician should take careful note of the eight groups of creatures, described in the chapter on 'eats and drinks', and then select the appropriate flesh for the consumptive patient.

प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
आहारार्थं प्रदातव्या मात्रया वातशोषिणे ॥१६०॥

वात- વાતપ્રધાન वातप्रधान, शोषिणे રાજયક્ષ્માના રોગીને शोषीको, प्रसहाः પ્રસહ प्रसह, भूशय- ભૂશય बिलमें रहनेवाले, आनूप- આનૂપજ आनूपदेशोंमें उत्पन्न, वारिजाः જલજ जलीय, वारिचारिणः અને જલચર પ્રાણીઓનાં માંસ और जलचर प्राणियोंके मांस, आहारार्थम् આહારને માટે आहारार्थ, मात्रया યોગ્ય પ્રમાણમાં मात्रापूर्वक, प्रदातव्याः આપવાં देवे ॥ १६० ॥

160. The flesh of the tearer group of creatures and the terricolous, wetland and aquatic animals and wading birds should be given in proper measure as food to one suffering from the vata type of consumption.

प्रतुदा विष्किराश्चैव धन्वजाश्च मृगद्विजाः ।
कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोषरोगिणाम् ॥१६१॥

कफ- કફ कफ, पित्त- અને પિત્તથી और पित्तसे, परीतानाम् પીડાયેલા पीड़ित, शोष- રાજયક્ષ્માના शोषके, रोगिणाम् રોગીઓમાં रोगियोंको, प्रतुदाः પ્રતુદ प्रतुद, विष्किराः च एव વિષ્કિર विष्किर, धन्वजाः અને જાંગલ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં और जांगल, मृगद्विजाः ચ પશુ પક્ષીઓનાં માંસનો पशुपक्षियोंके मांस, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરવો दिये जाय ॥ १६१ ॥

161. The flesh of peckers and gallinaceous birds and jangala beasts and birds should be given to those consumptives who are predominantly affected with kapha and pitta.

विधिवत्सूपसिद्धानि मनोज्ञानि मृदूनि च ।
रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥१६२॥

विधिवत् વિધિ પ્રમાણે विधिपूर्वक, सूपसिद्धानि સારી રીતે તૈયાર કરેલાં अच्छी प्रकार तैयार किये गये, मनोज्ञानि મનગમતાં मनपसंद, मृदूनि મૃદુ मृदु, रसवन्ति રસવાળાં रसयुक्त, सुगन्धीनि च અને સારી

१५८. बर्हि–शिखि (ग.)
„ खरगोमहिषाणां च–खराणां महिषाणां च (प.)
१६०. प्रदातव्या–प्रयोक्तव्या (च.)

१६२. भक्षयेत्–शोषिणः (थ.)

ગંધવાળાં और सुगंधयुक्त, एतानि આ इन, मांसानि માંસોનું मांसोंको, भक्षयेत् ભક્ષણ કરાવવું खिलावे ॥१६२॥

162. After preparing these fleshes well in the prescribed manner and having rendered them soft, palatable, delicious and fragrant, they should be given to the consumptives.

मांसमेवाश्नतः शोषो माध्वीकं पिबतोऽपि च ।
नियतानल्पचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥१६३॥

मांसम् માંસને मांस, एव જ ही, अश्नतः આહાર કરનારા भक्षण करनेवाले, माध्वीकम् અને માધ્વીકનું और माध्वीक, अपि च પણ भी, पिबतः પાન કરનારા पीनेवाले, नियत- સંયમી संयमी, अनल्प- તેમજ ઉદાર एवं उदार, चित्तस्य ચિત્તવાળા રોગીના चित्तवाले रोगीके, काये શરીરમાં शरीरमें, शोषः રાજયક્ષ્મા शोष, चिरम् લાંબો વખત ज्यादा काल तक, न तिष्ठति ટકતો નથી नहीं ठहरता ॥ १६३ ॥

163. Consumption does not persist long in one that is disciplined and strong-minded and subsists exclusively on a meat-diet and drinks honey wine.

राजयक्ष्मणि प्रशस्तानि मद्यानि—

वारुणीमण्डनित्यस्य बहिर्मार्जनसेविनः ।
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ॥१६४॥

वारुणी- વારુણીના वारुणीके, मण्ड- મંડનું मण्डको, नित्यस्य નિત્ય સેવન કરનાર नित्य पीनेवाले, बहिर्मार्जन- બહિર્માર્જન बहिर्मार्जन, सेविनः કરનાર करनेवाले, अविधारितवेगस्य અને વેગનું ધારણ ન કરનારના શરીરમાં और वेगविधारण न करनेवालेके शरीरमें, यक्ष्मा રાજયક્ષ્મા यक्ष्माको, अन्तरम् અવકાશ अवकाश, न लभते મેળવતો નથી नहीं मिलता ॥ १६४ ॥

164. Consumption cannot find entry into the body of a man who takes daily the supernanent fluid of varuni wine and pays great attention to the external cleansing of the body and who does not suppress the natural urges.

प्रसन्नां वारुणीं सीधुमरिष्टानासवान्मधु ।
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ॥१६५॥

मांसानि માંસોનું मांस, भक्षयन् ભક્ષણ કરતાં भक्षण करता हुआ, अनुपानार्थम् અનુપાન માટે अनुपानार्थ, यथार्हम् જે યોગ્ય હોય તે પ્રમાણે यथायोग्य, प्रसन्नाम् પ્રસન્ના प्रसन्ना, वारुणीम् વારુણી वारुणी, अरिष्टान् અરિષ્ટો अरिष्ट, सीधुम् સીધુ सीधु, आसवान् આસવો आसव, मधु અને માધ્વીક और मधुको, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ १६५ ॥

165. The consumptive patient may take as post-prandial drink, prasanna, varuni or sidhu wine or simple or medicated wines as is suitable after taking a meat-diet.

मद्यं तैक्ष्ण्यौष्ण्यवैशद्यसूक्ष्मत्वात् स्रोतसां मुखम् ।
प्रमथ्य विवृणोत्याशु तन्मोक्षात् सप्त धातवः ॥१६६॥
पुष्यन्ति धातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यति ।

मद्यम् મદ્ય मद्य, तैक्ष्ण्य- તીક્ષ્ણતા तीक्ष्ण औष्ण्य- ઉષ્ણતા उष्ण, वैशद्य- વિશદતા विशद, सूक्ष्मत्वात् અને સૂક્ષ્મતાથી और सूक्ष्म होनेसे, स्रोतसाम् સ્રોતોનાં स्रोतोंके, मुखम् મુખને मुखको, प्रमथ्य મંથન કરી मंथन कर, आशु જલદી शीघ्र, विवृणोति ખુલ્લાં કરે છે विस्तृत कर देता है, तत् તેઓનાં उनके, मोक्षात् ખુલ્લાં થવાથી खुलनेसे, सप्त સાત सप्त, धातवः ધાતુઓ धातु, पुष्यन्ति પુષ્ટ થાય છે पुष्ट होती हैं, धातुपोषात् च અને ધાતુઓનું પોષણ થવાથી और धातुपुष्टिसे, शोषः રાજયક્ષ્મા शोष, शीघ्रम् તુરત शीघ्र, प्रशाम्यति શાંત થઈ જાય છે शान्त होता है ॥१६६॥

१६३. नियतानल्पचित्तस्य—नियतस्याल्पचित्तस्य (च.)
,, मांसमेवाश्नतः—संस्कृतान्यश्नतः (च.)
१६४. वारुणीमण्डनित्यस्य—वारुणीमण्डभक्तस्य (च.)
,, बहिर्मार्जनसेविनः—बर्हिमांसानुसेविनः (च.)

166. Wine owing to its quality of being acute, hot, clear, and subtle, churns up the orifices of the body-channels and soon dilates them. As a result of this re-establishment of the freedom of circulation in the vessels, all the seven body-elements get nourished, and the wasting due to consumption soon disappears.

राजयक्ष्मणि कतिपयबृंहणयोगाः—

मांसादमांसस्वरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥१६७॥

सक्षौद्रं, पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ।
सिद्धं मधुरकैर्द्रव्यैर्दशमूलकषायकैः ॥१६८॥
क्षीरमांसरसोपेतैर्घृतं शोषहरं परम् ।

मांसाद- માંસ ખાનાર પ્રાણીઓના मांसभक्षी प्राणियोंके, **मांस**- માંસના मांसके, **स्वरसे** રસમાં स्वरससे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, सक्षौद्रम् અને મધની સાથે મેળવેલા और मधुयुक्त, सर्पिः ધૃતનો घृतका, **दशगुणेन** અથવા દશગણા अथवा दसगुने, **पयसा** દૂધથી दूधसे, **सिद्धम्** સિધ્ધ કરેલા सिद्ध, **सर्पिः वा** ધૃતનો घृतका, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, **क्षीरमांसरसोपेतैः** દૂધ તથા માંસરસથી युक्त क्षीर तथा मांसरससे युक्त, **मधुरकैः** મધુર રસવાળાં मधुर, **द्रव्यैः** દ્રવ્યોના કલ્કથી द्रव्योंसे, **दशमूल-कषायकैः** અને દશમૂળના કષાયોથી और दशमूलके कषायोंसे, **सिद्धम्** સિધ્ધ કરેલું सिद्ध, **घृतम्** ઘી घृत, **परम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **शोषहरम्** રાજ્યક્ષ્માનું નાશક છે शोषनाशक है ॥ १६७-१६८½ ॥

167-168½. The ghee prepared with the meat-juice of carnivorous animals may be administered to the consumptive or the ghee prepared in ten times the quantity of milk may be givn to the patient. The medicated ghee prepared in the decoction of decaradix, milk and meat-juice with the paste of drugs of the sweet group is an excellent cure for consumption.

पञ्चकोलादिघृतम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥१६९॥
सयावशूकैः सक्षीरैः स्रोतसां शोधनं घृतम् ।

सयावशूकैः જવખારસહિત यवक्षारसहित, **सक्षीरैः** અને દૂધસહિત और क्षीरसहित, **पिप्पली**- પીપર पिप्पली, **पिप्पलीमूल**- પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, **चव्य**- ચવક चव्य, **चित्रक**- ચિત્રક चित्रक **नागरैः** અને સૂંઠથી और सोंठसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, **घृतम्** ઘૃત घृत, **स्रोतसाम्** સ્રોતોનું स्रोतोंका, **शोधनम्** શોધન કરનારું છે शोधन करनेवाला होता है ॥ १६९½ ॥

169-169½. The medicated ghee prepare dwith the paste of long pepper, roots of long pepper, chaba pepper, white-flowered leadwort, dry ginger, barley, alkali and milk is a cleanser of the vascular channels.

रास्नादिघृतम्—

रास्नाबलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुसाधितम् ॥१७०॥
जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषनुद्घृतम् ।

रास्ना- રાસ્ના रास्ना, **बला**- બલા बला, **गोक्षुरक**- ગોખરુ गोखरू, **स्थिरा**- સ્થિરા शालपर्णी, **वर्षाभु**- અને સાટોડીના ક્વાથથી और वर्षाभूके क्वाथसे, **साधितम्** સિધ્ધ કરેલું सिद्ध. **जीवन्ती**- જીવંતી जीवन्ती, **पिप्पली-गर्भम्** અને પીપરના કલ્કવાળું और पिप्पलीके कल्कसे मिलाया हुआ, **सक्षीरम्** દૂધસહિત दुग्धयुक्त, **घृतम्** ઘૃત घृत. **शोषनुत्** રાજ્યક્ષ્માનો નાશ કરનાર છે शोषको नष्ट करता है ॥ १७०½ ॥

170-170½. The medicated ghee prepared in the decoction of indian ground sel, heart-leaved sida, small caltrop, ticktrefoil, hog weed and milk along

with the paste of cork swallow wort and long pepper, is curative of consumption.

यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह ॥१७१॥
सिद्धानां सर्पिषामेषामद्यादन्नेन वा सह ।

सिद्धानाम् સિધ્ધ કરેલા सिद्धकिये हुए, **एषाम्** આ इन, **सर्पिषाम्** ઘૃતોની घृतोंकी, **मात्राम्** માત્રા मात्रा, **यवाग्वा वा** યવાગૂની સાથે यवागूके साथ, **पिबेत्** પીવી पीवे, **मधुना वा** અથવા મધની अथवा मधुके **सह** સાથે साथ, **लिह्यात्** ચાટવી चाटे, **अन्नेन वा** અથવા અન્નની या अन्नके, **सह** સાથે साथ, **अद्यात्** ખાવી खावे ॥ १७१½ ॥

171-171½. These medicated ghees may be drunk with gruel or licked with honey or eaten mixed with the food in the proper dose.

शुष्यतामेष निर्दिष्टो विधिराभ्यवहारिकः ॥१७२॥

शुष्यताम् રાજ્યક્ષ્માના રોગીઓનો शोषियोंकी, **एष** આ यह, **आभ्यवहारिकः** ભોજનસંબંધી आहार-सम्बन्धी, **विधिः** વિધિ विधि, **निर्दिष्टः** કહી છે बतायी है ॥ १७२ ॥

172. Thus has been described the dietetic regimen for the consumptive.

बहिःस्पर्शनमाश्रित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ।

अतः હવે अब, **परम्** પછી आगे, **बहिःस्पर्शनम्** બહિર્માર્જનના बहिर्मार्जनके, **आश्रित्य** સંબંધમાં संबन्धमें, **विधिः** વિધિ विधि, **वक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कही जायगी ॥ १७२½ ॥

172½. Hereafter will be described treatment by means of external medication.

राजयक्ष्मणि अवगाहनम्—

स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥१७३॥
स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव च ।

स्वभ्यक्तम् સારી રીતે અભ્યંગ કરેલા अच्छी तरह अभ्यंग कराये गये, (**शोषिणम्** શોષના દરદીને यक्ष्मीको), **स्रोतः** સ્રોતોનાં स्रोतोंके, **विबन्ध-** બંધન विबंधको, **मोक्षार्थम्** ખુલ્લાં કરવા માટે नष्ट करनेके लिए, **बल-** તથા બલ एवं बल, **पुष्ट्यर्थम् एव च** અને પુષ્ટિને માટે और पुष्टिके लिए, **स्नेह-** સ્નેહ स्नेह, **क्षीर-** દૂધ दूध, **अम्बु-** અને જલની और जलके, **कोष्ठेषु** કોઠીઓમાં कोष्ठमें, **अवगाहयेत्** અવગાહન કરાવવું बैठावे ॥ १७३½ ॥

173-173½. The patient after being well inuncted should be given a tub-bath with unctuous liquid, milk and water in order to relieve the constriction of the channels and to increase strength and plumpness.

उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहैः पुनराक्तैः सुखैः करैः ॥१७४॥
मृद्नीयात् सुखमासीनं सुखं चोत्सादयेन्नरम् ।

उत्तीर्णम् કોઠીથી બહાર નીકળેલા कोष्ठसे बाहिर निकले हुए, **सुखम्** અને સુખેથી और सुखसे, **आसीनम्** બેઠેલા बैठे हुए, **नरम्** મનુષ્યને पुरुषको, **पुनः** ફરીને फिर, **मिश्रकैः** મિશ્રક मिश्रक, **स्नेहैः** સ્નેહો स्नेहोंसे, **आक्तैः** ચોપડેલા लिप्त किये, **सुखैः** કોમળ कोमल, **करैः** હાથવડે हाथोंसे, **सुखम्** સુખકર રીતે सुख लगे ऐसा, **मृद्नीयात्** મર્દન કરવું मर्दन करे, **उत्सादयेत् च** અને ઉદ્વર્તન કરવું और उत्सादन करे ॥१७४½॥

174-174½. On emerging from tub-bath, the patient should be made to sit at his ease and once again treated to a pleasant oil massage with a light hand using mixed unctions, and then to a pleasant dry massage.

राजयक्ष्मणि उत्सादनं स्नानं च—

जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥१७५॥
अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।
विदारीं सर्षपं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥१७६॥

१७३. कोष्ठेषु—कोष्ठे त (य.)

१७४½. मृद्नीयात्—गृह्णीयात (य.)

माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
यवचूर्णत्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥१७७॥
एतदुत्सादनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ।

जीवन्तीम् જીવન્તી जीवन्ती, **शतवीर्याम्** શતવીર્યા शतवीर्या, **सपुनर्नवाम्** સાટોડીસહિત पुनर्नवाके साथ, **विकसाम् च** મજીઠ मंजीठ **अश्वगन्धाम्** અશ્વગંધા असगंध, **अपामार्गम्** અઘેડો अपामार्ग, **तर्कारीम्** તર્કારી जयंती, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **बलाम्** બલા बला, **विदारीम्** વિદારીકંદ विदारी, **सर्षपम्** સરસવ सरसों, **कुष्ठम्** કઠ कुष्ठ, **तण्डुलान्** ચોખા चावल, **अतसीफलम्** અળસીનાં બીજ अलसी, **माषान्** અડદ उड़द, **तिलान् च** તલ तिल, **किण्वम् च** તથા કિણ્વ तथा किण्व, **सर्वम्** એ બધું इन सबका, **एकत्र** એકત્ર કરી एकत्र, **चूर्णयेत्** ચૂર્ણ કરવું चूर्ण करे **यवचूर्ण-त्रिगुणितम्** ત્રણગણા જવના લોટવાળું तीनगुने जौके चूर्णसहित, **दध्ना** દહીંથી दहीसे, **युक्तम्** યુક્ત मिलाकर, **समाक्षिकम्** અને મધસહિત और शहदसहित, **एतत्** આ इस **पुष्टि-** પુષ્ટિ पुष्टि, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण **बलप्रदम्** અને બલ આપનારું और बलप्रद, **उत्सादनम्** ઉદ્વર્તન उत्सादनको, **कार्यम्** કરવું लगावे ॥ १७५-१७७½ ॥

175-177½. Take cork swallow wort, scutch grass, mudar, hog-weed, winter cherry, rough chaff, wind killer, liqorice, heart-leaved sida, white yam, rape seed, costus, rice, linseed, black gram, til and yeast, and powder them all together. Mix this with thrice its quantity of barley powder and add curds and honey; this should be used for massage for it promotes plumpness, complexion and vitality.

गौरसर्षपकल्केन कल्कैश्चापि सुगन्धिभिः ॥१७८॥
स्नायादृतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयौषधैः शृतैः ।

गौरसर्षप- સફેદ સરસવના सफेद सरसोंके, **कल्केन** કલ્કથી कल्कसे, **सुगन्धिभिः** સુગંધી દ્રવ્યોના और सुगन्धी द्रव्योंके, **कल्कैः च अपि** કલ્કોથી कल्कोंसे, **जीवनीय-** અને જીવનીય और जीवनीय, **औषधैः** ઔષધોથી औषधोंसे, **शृतैः** પકાવેલાં શ્રત, **ऋतुसुखैः** ઋતુને અનુકૂલ ऋतुके अनुकूल, **तोयैः** જલથી जलोंसे, **स्नायात्** સ્નાન કરવું स्नान करे ॥ १७८ ॥

178-178½. Then the patient should take a bath in water in which have been boiled drugs of the life-promoter group, the paste of white mustard and the paste of fragrant substances, cooling the water to the degree of temperature found congenial in the particular season.

राजयक्ष्मणि अन्नपानम्—

गन्धैः समाल्यैर्वासोभिर्भूषणैश्च विभूषितः ॥१७९॥
स्पृश्यान् संस्पृश्य संपूज्य देवताः सभिषग्द्विजाः ।
इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धवत् पानभोजनम् ॥१८०॥
इष्टसिद्धैरुपहितं सुखमद्यात् सुखप्रदम् ।

समाल्यैः પુષ્પમાલાઓ સહિત पुष्पमालाओंके साथ, **गन्धैः** સુગંધી દ્રવ્યો सुगन्धी द्रव्य, **वासोभिः** વસ્ત્ર वस्त्र, **भूषणैः च** અને અલંકારોથી और आभूषणोंसे, **विभूषितः** અલંકૃત થઈ विभूषित होकर, **स्पृश्यान्** સ્પર્શ કરવા યોગ્ય પદાર્થોનો स्पृश्य वस्तुओंको, **संस्पृश्य** સ્પર્શ કરીને स्पर्श करके, **सभिषक्-** તથા વૈદ્ય एवं वैद्य, **द्विजाः** બ્રાહ્મણો ब्राह्मण, **देवताः संपूज्य** અને દેવતાઓનું પૂજન કરીને और देवताओंकी पूजा करके, **इष्टैः** પ્રિયજનોએ प्रियजनोंसे, **उपहितम्** તૈયાર કરેલાં बनाये हुए, **इष्ट-** મનપસંદ प्रिय, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **रस-** રસ रस, **स्पर्श-** સ્પર્શ स्पर्श **गन्धवत्** તથા સુગન્ધવાળાં तथा सुगन्धयुक्त, **इष्टम्** મનગમતાં प्रिय, **सुखप्रदम्** તેમજ સુખકારક एवं सुखप्रद, **पान- भोजनम्** અન્નપાન अन्नपान, **सुखम्** સુખપૂર્વક सुखसे, **अद्यात्** ખાવાં खावे ॥ १७९-१८०½ ॥

१७७. त्रिगुणितं–द्विगुणितं (त. थ.)
„ त्रिगुणितं दध्ना युक्तं–द्विगुणितं दध्ना युक्तं (प.)
„ „ –द्विगुणं यवचूर्णेन (प.)
१७८. कल्कैश्चापि-गन्धैश्चापि (ख. घ.)

१८०½. सुखमद्यात्–हितमद्यात (क. घ. च. ध. फ.)

179-180½. The consumptive patient should then deck himself with perfumes flower garlands, clothes and ornaments, touch auspicious articles, worship the gods, the twice-born and the physicians, and eat at ease pleasant food and drink possessing pleasant color, taste, feel and odor, prepared by agreeable persons and inducive of happiness.

समातीतानि धान्यानि कल्पनीयानि शुष्यताम् १८१
लघून्यहीनवीर्याणि स्वादूनि गन्धवन्ति च ।
यानि प्रहर्षकारीणि तानि पथ्यतमानि हि ॥१८२॥

शुष्यताम् રાજ્યક્ષ્માના રોગીઓ માટે शोषियोंके लिए, समातीतानि એક વર્ષનાં જૂનાં एक वर्षके पुराने, धान्यानि ધાન્યો धान्योंको, कल्पनीयानि પકાવવાં पकावे, हि કારણકે क्योंकि, यानि જે जो, लघूनि હલકાં लघु, अहीनवीर्याणि વીર્ય હણાઈ ન ગયું હોય એવાં पूर्णवीर्य, स्वादूनि મધુર स्वादु, गन्धवन्ति च સુગંધવાળા सुगंधयुक्त, प्रहर्षकारीणि च અને આનંદ આપનારાં હોય और मनको प्रसन्नता देनेवाले हों, तानि हि તે वे, पथ्यतमानि પથ્યતમ છે अत्यंत पथ्य होते हैं ॥ १८१-१८२ ॥

181-182. Those grains, which are a year old, are to be used in the preparation of food for the consumptives, those which are light to digest, which have not lost their nutritive quality and which are delicious, fragrant and virilific, are the most wholesome.

यच्चोपदेक्ष्यते पथ्यं क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
यक्ष्मिणस्तत् प्रयोक्तव्यं बलमांसाभिवृद्धये ॥१८३॥

क्षतक्षीण-चिकित्सिते ક્ષતક્ષીણ ચિકિત્સાધ્યાયમાં क्षतक्षीणचिकित्सिताध्यायमें, यत् च જે जो, पथ्यम् પથ્ય पथ्य, उपदेक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहा जायगा, तत् તેનો उसको, यक्ष्मिणः રાજ્યક્ષ્માના રોગીના यक्ष्मीके, बल- બળ बल, मांस- તથા માંસની तथा मांसको, अभिवृद्धये વૃધ્ધિ માટે बढ़ानेके लिए प्रयोक्तव्यम् ઉપયોગ કરવો उपयोगमें लावे ॥ १८३ ॥

183. The consumptives in order to improve their strength and flesh must make use of those articles that are prescribed as wholesome in the treatment of 'pectoral lesions and cachexia'.

राजयक्ष्मणि प्रशस्तो विहारः—

अभ्यङ्गोत्सादनैश्चैव वासोभिरहतैः प्रियैः ।
यथर्तुविहितैः स्नानैरवगाहैर्विमार्जनैः ॥१८४॥
वस्तिभिः क्षीरसर्पिर्भिर्मांसैर्मांसरसौदनैः ।
इष्टैर्मद्यैर्मनोज्ञानां गन्धानामुपसेवनैः ॥१८५॥
सुहृदां रमणीयानां प्रमदानां च दर्शनैः ।
गीतवादित्रशब्दैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ॥१८६॥
हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरूणां समुपासनैः ।
ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः ॥१८७॥
सत्येनाचारयोगेन मङ्गल्यैरप्यहिंसया ।
वैद्यविप्रार्चनाच्चैव रोगराजो निवर्तते ॥१८८॥

अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यंग, उत्सादनैः च एव ઉદ્વર્તન और उत्सादनसे, अहतैः નવાં एवं नवीन, प्रियैः મનગમતાં प्रिय, वासोभिः વસ્ત્રો वस्त्रोंसे, यथा-ऋतुविहितैः ઋતુ અનુસાર ऋतुके अनुसार, स्नानैः સ્નાન स्नानोंसे, अवगाहैः અવગાહન अवगाहोंसे, विमार्जनैः વિમાર્જન विमार्जनोंसे, बस्तिभिः બસ્તિ बस्तियोंसे, क्षीर- દૂધ

---

१८२. लघून्यहीनवीर्याणि स्वादूनि गन्धवन्ति च–लघूनि हीनवीर्याणि तानि पथ्यतमानि हि (ख. ङ. त. द.)
१८३. पथ्यं–किंचित् (ब.)

१८४. यथर्तुविहितैः स्नानैरवगाहैर्विमार्जनैः–यथर्तुविहितैः स्नानैर्वासोभिरहतैः प्रियैः (ब.)
१८५. क्षीरसर्पिर्भिः–क्षारसर्पिर्भिः (द.)
१८८. मङ्गल्यैः–मङ्गलैः (क. ङ.)
,, मङ्गल्यैरप्यहिंसया–मङ्गलैरादिहिंसया (ख. ब. द.)
,, ,, –मङ्गलैरमिहिंसया (प.)

दूषसे, सर्पिर्भिः धृत घृतसे, मांसैः માંસ मांससे, मांस-रस- માંસરસ मांसरससे, ओदनैः ભાત भातसे, इष्टैः મનને ગમે એવાં प्रिय, मद्यैः મદ્ય मद्योंसे, मनोज्ञानाम् च મનને આનંદદાયક मनको आह्लाद देनेवाले, गन्धानाम् ગંધોના गन्धोंके, उपसेवनैः एव સેવન सेवनसे, सुहृदाम् મિત્રો मित्रों, रमणीयानाम् રમણીય પદાર્થો रमणीय पदार्थों, प्रमदानाम् च અને પ્રમદાઓનાં દર્શનો और स्त्रियोंके दर्शनसे, गीत- ગાયન गीत, वादित्र તથા વાજિંત્રના एवं वादनके, शब्दैः च શબ્દો शब्दोंसे, प्रिय- પ્રિય प्रिय, श्रुतिभिः एव च શબ્દો वचनोंसे, हर्षण- હર્ષના ઉત્પાદન हर्षणसे, आश्वासनैः આશ્વાસન आश्वासनसे, गुरूणाम् ગુરુઓની गुरुजनोंकी, नित्यम् નિત્ય नित्य, समुपासनैः સેવા उपासनासे, ब्रह्मचर्येण બ્રહ્મચર્ય ब्रह्मचर्यसे, दानेन દાન दानसे, तपसा તપશ્ચર્યા तपसे, देवता- અને દેવતાઓના देवताओंकी, अर्चनैः પૂજન पूजासे, सत्येन સત્ય सत्य भाषणसे, आचारयोगेन સદાચાર सदाचरणसे, मङ्गल्यैः માંગલિક કર્મો मांगलिक कर्मसे, अहिंसया अपि અહિંસા अहिंसासे, वैद्य-विप्र- અને વૈદ્ય તથા બ્રાહ્મણોની और वैद्य एवं ब्राह्मणोंकी, अर्चनात् च एव પૂજાથી पूजा करनेसे, रोगराजः રાજ્યક્ષ્મા राजयक्ष्मा, निवर्तते નિવૃત્ત થાય છે शांत होता है ॥ १८४-१८८ ॥

184-188. It is by recourse to inunction, massage, pleasant and untorn garments, affusions, baths immersion baths, internal and external cleansing which are suitable to the prevailing season, enemata, milk ghee, meat-foods cooked rice mixed with meat juices, pleasant wines, delightful perfumes, sight of friends, beautiful things and young women, the pleasant sound of songs and musical instruments, cheering and comforting words, constant service to preceptors and elders, practice of Brahmacharya, charity, austerity, worship of the gods, truth, righteous conduct, auspicious rites, nonviolence and respect to the physicians and Brahmins, that one gets free from consumption the king of disease.

राजयक्ष्मणि वैदिकी इष्टिः —

यया प्रयुक्तया चेष्ट्या राजयक्ष्मा पुरा जितः ।
तां वेदविहितामिष्टिमारोग्यार्थी प्रयोजयेत् ॥१८९॥

प्रयुक्तया પ્રયોગ કરવામાં આવેલી प्रयोग की गई, यया જે जिस, इष्ट्या च ઇષ્ટિથી इष्टिसे, पुरा પૂર્વકાળમાં पहिले, राजयक्ष्मा રાજ્યક્ષ્માને राजयक्ष्मा, जितः જીત્યો હતો जीता गया था, ताम् તે उस, वेद- विहिताम् વેદવિહિત वेदविहित, इष्टिम् ઇષ્ટિનો इष्टिको, आरोग्यार्थी આરોગ્યવાળાએ आरोग्यार्थी, प्रयोजयेत પ્રયોગ કરવો प्रयोगमें लावे ॥ १८९ ॥

189. The patient desirous of regaining his health should perform the same religious rites enjoined by the Vedas as those by the performance of which this king of diseases was subdued in the first instance.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि प्राग्रूपं रूपसंग्रहः ।
समासाद् व्यासतश्चोक्तं भेषजं राजयक्ष्मणः ॥१९०॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં બે શ્લોકો છે કે उस विषयमें दो श्लोक हैं कि, राजयक्ष्मणः રાજ્યક્ષ્માની राजयक्ष्माकी, प्रागुत्पत्तिः પૂર્વકાળમાં ઉત્પત્તિ पुराकालमें उत्पत्ति, निमित्तानि તેના હેતુ उसके हेतु, प्राग्रूपम् તેનું પૂર્વરૂપ उनका पूर्वरूप रूपसंग्रहः તથા તેનાં રૂપનો સંગ્રહ तथा उसके रूपका संग्रह, समासात् સંક્ષેપથી કહ્યાં છે संक्षेपसे कहे हैं, भेषजम् च અને રાજ્યક્ષ્માની ચિકિત્સા और राजयक्ष्माकी चिकित्सा, व्यासतः વિસ્તારથી विस्तारसे, उक्तम् કહી છે कही है ॥१९०॥

१८९. आरोग्यार्थी–आरोग्यार्थं (ध.)
१९०. प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि–यदुत्पत्तिर्निमित्तानि (ख.)

Here are two recapitulatory verses—

190. Concerning consumption, the protogenesis, etiological factors, premonitory symptoms and syndromes of signs and symptoms have been described in brief and treatment in extenso.

नामहेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यता ।
इत्युक्तः संग्रहः कृत्स्नो राजयक्ष्मचिकित्सिते॥१९१॥

नामहेतुः રાજ્યક્ષ્માના નામનું કારણ राजयक्ष्माके नामका हेतु, असाध्यत्वम् અસાધ્યતા असाध्यता, साध्यत्वम् સાધ્યતા साध्यत्व, कृच्छ्रसाध्यता કષ્ટસાધ્યતા कृच्छ्रसाध्यता इति એ यह, कृत्स्नः સર્વ संपूर्ण, संग्रहः સંગ્રહ संग्रह, राजयक्ष्मचिकित्सिते 'રાજ્યક્ષ્મચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયમાં 'राजयक्ष्मचिकित्सित' नामके अध्यायमें, उक्तः કહ્યો છે कहा है ॥ १९१ ॥

191. Explanation of the name of the disease, incurable, curable and formidable conditions: these comprise the complete synopsis in the chapter on the 'Therapeutics of Consumption'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने राजयक्ष्मचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, राजयक्ष्मचिकित्सितम् 'રાજ્યક્ષ્મચિકિત્સિત' 'राजयक्ष्मचिकित्सित', नाम નામનો नामका, अष्टमः આઠમો आठवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

8. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled 'The Therapeutics of Consumption' is completed.

१९१. इत्युक्तः संग्रहः कृत्स्नो—इत्यर्थसंग्रहः प्रोक्तो (च.)

नवमोऽध्यायः ।

નવમો અધ્યાય अध्याय नवाँ

Chapter IX

उन्मादचिकित्सितोपक्रमः—

अथात उन्मादचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, उन्मादचिकित्सितम् 'ઉન્માદચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'उन्मादचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on 'The Therapeutics of Insanity.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

बुद्धिस्मृतिज्ञानतपोनिवासः
पुनर्वसुः प्राणभृतां शरण्यः ।
उन्मादहेत्वाकृतिभेषजानि
कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥ ३ ॥

बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, स्मृति- સ્મરણશક્તિ स्मृति, ज्ञान- જ્ઞાન ज्ञान, तपः- અને તપશ્ચર્યાના और तपके, निवासः નિવાસસ્થાનરૂપ निवास, प्राणभृताम् પ્રાણીઓને प्राणियोंके लिए, शरण्यः શરણ આપનારા शरण जाने योग्य, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, पृष्टः પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતાં प्रश्न पूछने पर, काले યોગ્ય સમયે यथाकाल, अग्निवेशाय અગ્નિવેશને अग्निवेशको, उन्माद-

ઉન્માદના उन्मादके हेतु- કારણ हेतु आकृति- લક્ષણ રૂપ, भेषजानि અને ઔષધો और औषध, आशंस કર્યાં कहें ॥ ३ ॥

3. Punarvasu who was, as it were, the very abode of understanding, memory, wisdom and austerity, and who was sought by all living beings as their refuge, being questioned by Agnivesa, in due course, described the etiology, signs and symptoms and treatment of insanity.

उन्मादस्य सामान्यनिदानम्—

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि
प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो
मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

विरुद्ध- વિરુદ્ધ विरुद्ध, दुष्ट- દૂષિત दुष्ट, अशुचि- અને અપવિત્ર और अपवित्र, भोजनानि ભોજનો भोजन, देव- દેવતા देव, गुरु- ગુરુ गुरुजन, द्विजानाम् અને બ્રાહ્મણોનું और ब्राह्मणोंका, प्रधर्षणम्- અપમાન अपमान, भय- ભય भय, हर्ष- કે હર્ષ या हर्षसे, पूर्वः જેનું કારણ છે એવો जनित, मनः- મનનો मानसिक, अभिघातः આઘાત आघात, विषमाः અને વિષમ और विषम, चेष्टाः च ચેષ્ટાઓ चेष्टायें, उन्माद- ઉન્માદનું उन्मादके, हेतुः કારણ છે हेतु हैं ॥ ४ ॥

4. Diet that consists of articles that are incompatible, vitiated and unclean; disrespect towards the gods teachers and the twice-born; mental shock resulting from excess of fear or joy; and faulty bodily activity—all these are the causative factors of insanity.

उन्मादस्य संप्राप्तिः—

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

अल्प- અલ્પ अल्प, सत्त्वस्य સત્ત્વગુણવાળાના सत्त्वगुणी पुरुषके, तैः તેઓથી उनसे, प्रदुष्टाः દૂષિત થયેલા अत्यंत दूषित, मलाः મળો मल, बुद्धेः બુદ્ધિના बुद्धिके, निवासम् નિવાસસ્થાનરૂપ निवासस्थान, हृदयम् હૃદયને हृदयको, प्रदूष्य દૂષિત કરીને दूषित करके, मनोवहानि તથા મનોવહ तथा मनोवह, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंमें अधिष्ठाय આશ્રય કરીને आश्रय करके, नरस्य મનુષ્યના पुरुषके, चेतः મનને मनको, आशु શીઘ્ર शीघ्र, प्रमोहयन्ति મોહયુક્ત કરે છે मोहयुक्त कर देते हैं ॥ ५ ॥

5. The humors in the body of the weak-minded, getting morbid by the above factors, and, in their turn, vitiating the brain, the seat of intelligence, become localized in the channels of the nervous system and soon derange the function of the mind.

उन्मादस्य सामान्यलक्षणम्—

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥

धी- બુદ્ધિનો बुद्धिका विभ्रमः વિભ્રમ भ्रंश, सत्त्व- મનની मनकी, परिप्लवः च ચ ચળતા चंचलता, पर्याकुला વ્યાકુલ व्याकुल दृष्टिः દૃષ્ટિ दृष्टि, अधीरता च ધીરજનો અભાવ अधीरता, अबद्ध- અસંબદ્ધ असंबद्ध, वाक्त्वम् વાણી भाषण, शून्यम् અને શૂન્ય और शून्य, हृदयम् च હૃદય हृदय, उन्माद-गदस्य ઉન્માદરોગનાં उन्मादरोगके, सामान्यम् સામાન્ય सामान्य, लिङ्गम् લક્ષણો છે लक्षण हैं ॥ ६ ॥

6. Confusion of intellect, extreme fickleness of mind, agitation of the

५. प्रमोहयन्त्याशु–विमोहयन्त्याशु (क. छ.)

eyes, unsteadiness, incoherence of speech, mental vacuity—these are the general symptoms of the disease of insanity.

स मूढचेता न सुखं न दुःखं
नाचारधर्मौ कुत एव शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो
भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥ ७ ॥

सः તે वह, मूढचेताः મૂઢ ચિત્તવાળો भ्रान्तचित्त, न નથી न, सुखम् સુખને सुखको, न નથી न, दुःखम् દુઃખને दुःखको, न નથી न, आचारधर्मौ આચાર તેમજ ધર્મને आचार एवं धर्मको, विन्दति પ્રાપ્ત કરતો पाता है, शान्तिम् તો શાન્તિ तो शान्तिको, कुतः एव ક્યાંથી જ પામે ? कहांसे पावे ?, अपास्त- નષ્ટ થયાં છે नष्ट, स्मृति- સ્મૃતિ स्मृति, बुद्धि- બુધ્ધિ बुद्धि संज्ञः અને ભાન જેનાં એવો और संज्ञावाला, अयम् આ यह पुरुष, चेतः ચિત્તને मनको, इतः આમ इधर, ततः च તેમ उधर, भ्रमति ભમાવે છે भ्रमित करता है ॥ ७ ॥

7. The imbecile, who is thus afflicted, is unable to know pleasure and pain and right behaviour or duty. Needless to say, he knows no mental ease. Deprived of memory, understanding and wits, he keeps his mind wavering restlessly.

उन्मादव्युत्पत्तिः —

समुद्भ्रमं बुद्धिमनःस्मृतीना-
मुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः ।
तस्योद्भवं पञ्चविधं पृथक् तु
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥८॥

बुद्धि- બુધ્ધિ बुद्धि, मनः- મન मन स्मृतीनाम् અને સ્મૃતિના और स्मृतिके, समुद्भ्रमम् ભ્રમરૂપ भ्रमरूप, उन्मादम् ઉન્માદને उन्मादको, आगन्तु- આગંતુ आगन्तु, निजोत्थम् તથા નિજ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા દોષજન્ય, आहुः કહે છે कहते हैं, तस्य તેના उसके, पञ्चविधम् પાંચ પ્રકારનાં पंचविध, उद्भवम् ઉત્પત્તિકારણો उत्पत्तिकारण, लिङ्गानि લક્ષણો લિંગ, चिकित्सितम् च અને ચિકિત્સા और चिकित्साको, पृथक् तु જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, वक्ष्यामि કહીશ कहूँगा ॥ ८ ॥

8 Insanity which is characterised by such derangement of understanding, mind and memory, is said to be of exogenous or endogenous origin. I shall describe individually the five-fold causation of insanity, together with symptoms and the treatment.

वातोन्मादस्य निदानलक्षणे—

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु-
क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।
चिन्तादिजुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥९॥

रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, अल्प- અલ્પ अल्प, शीत- અને શીત और शीत, अन्न- ભોજન अन्न, विरेक- વમન વિરેચન वमन विरेचन, धातुक्षय- અને ધાતુક્ષય धातुक्षय, उपवासैः તથા ઉપવાસથી और उपवाससे, अतिवृद्धः અતિ વધી ગયેલો अत्यंत बढ़ा हुआ, अनिलः વાયુ वायु, चिन्तादि- ચિન્તા વગેરેથી चिन्ता आदिसे, जुष्टम् યુક્ત उपहत हृदयम् હૃદયને हृदयको, प्रदूष्य દૂષિત કરીને दूषित करके, शीघ्रम् તુરત शीघ्र, बुद्धिम् બુદ્ધિ बुद्धि, स्मृतिम् च अपि તથા સ્મરણશક્તિનો પણ और स्मरणशक्तिको भी, उपहन्ति નાશ કરે છે उपहत करता है ॥ ९ ॥

9. The vata getting severely provoked by indulgence in dry, meagre or cold diet, or by excess of purificatory

८. समुद्भ्रमं—तं विभ्रमं (प.)

१. शीतान्न--शीतांति (फ.)
,, चिन्तादिजुष्टं--चिन्ताप्रदुष्टं (प.)
,, ,, —चिन्तादिदुष्ट (ब. फ.)

procedure or atrophy of body-element or by fasting and vitiating the brain, which is already overcome with worry etc., soon impairs the understanding and memory as well.

अस्थानहासस्मितनृत्यगीत-
वागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।
पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च
जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥१०॥

अस्थान- અયોગ્ય સ્થાનમાં अस्थानमें, हास- હસવું हास्य, स्मित- મુખ મલકાવવું स्मित, नृत्य- નાચવું नृत्य, गीत- ગાવું गीत, वाक्- બોલવું बोलना, अङ्गविक्षेपण- અંગથી ચેષ્ટાઓ કરવી अंगविक्षेप, रोदनानि રડવું रोना, पारुष्य- કઠોરતા परुषता, कार्श्य- દુર્બલતા कृशता, अरुणवर्णताः च અરુણ વર્ણવાળાપણું अरुणवर्णता, जीर्णे અને આહાર પચી ગયા પછી तथा अन्न जीर्ण होने पर, बलम् च બલ વધવું बल बढ़ना, अनिलजस्य એ વાતજ ઉન્માદનાં वातज उन्मादके, रूपम् લક્ષણો છે लक्षण हैं ॥१०॥

10. The following are the symptoms of insanity arising from provoked vata: laughing, smiling, dancing, singing, speaking, bodily movements and weeping, all of which are out of place; hardness, leanness and dusky-red coloration of the skin and the disease in its anabatic phase at the close of digestion of food.

पित्तोन्मादस्य निदानलक्षणे—

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतै-
र्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य
हृदि श्रितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ११ ॥

अजीर्ण- અજીર્ણ अजीर्ण, कटु- તીખા कटु, अम्ल- ખાટા अम्ल, विदाहि- વિદાહી विदाही, अशीतैः અને ગરમ और उष्ण भोज्यैः ભોજ્ય પદાર્થોથી भोज्य पदार्थोंसे, चितम् સંચિત થયેલું संचित, पित्तम् પિત્ત पित्त, उदीर्णवेगम् ઉદીર્ણ વેગવાળું થઈને उदीर्ण वेगवाला होकर, अनात्मकस्य નબળા મનવાળા પુરુષના दुर्बल मनवाले पुरुषके, हृदि હૃદયમાં हृदयमें, श्रितम् આશ્રય કરીને आश्रित होकर, पूर्ववत् પૂર્વની પેઠે पूर्ववत्, आशु તુરત शीघ्र अति અત્યંત अत्यंत, उग्रम् ઉગ્ર उग्र, उन्मादम् ઉન્માદ उन्मादको, कुर्यात् કરે છે पैदा करता है ॥ ११ ॥

11. The pitta which has accumulated as the result of taking pre-digestion meals, or taking pungent, acid, irritant and hot articles of food, being activated and getting lodged in the brain of the undisciplined person, rapidly gives rise as before to acute maniacal symptoms.

अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः
संतर्जनातिद्रवणौष्ण्यरोषाः ।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः
पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥१२॥

अमर्ष- અસહનતા असहनता, संरम्भ- સંરંભ क्रोध विनग्नभावाः નગ્નતા नग्न होना, संतर्जन- ધમકી આપવી निर्भर्त्सना, अभिद्रवण- દોડવું दौड़ना, औष्ण्य- ઉષ્ણતા शरीरका उष्ण होना, रोषाः રોષ रोष, प्रच्छाय- ગાઢ છાયો घनी छाया, शीत- ઠંડાં शीतल, अन्न- અન્ન अन्न, जल- અને જલની और जलकी, अभिलाषाः ઇચ્છા अभिलाषा, पीता તથા પીળી तथा पीली, भाः च કાંતિ आभा, पित्तकृतस्य એ પિત્તજ ઉન્માદનાં ये पित्तज उन्मादके, लिङ्गम् લક્ષણો છે लिंग हैं ॥१२॥

12. Intolerance, turbulence, nudity, intimidation, running about, heated

१०. कार्श्य—कृष्ण (फ.)

१२. अतिद्रवण—अभिद्रवण (ब. व.)

condition, anger, craving for shady places and cooling foods and drinks and icteric tinge of the body are the symptoms of insanity due to pitta.

कफोन्मादस्य निदानलक्षणे—

संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहत्य चित्तं
प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ १३ ॥

संपूरणैः ખૂબ પેટ ભરીને ભોજન કરવાથી अतिभोजनसे, मन्द- મન્દ मन्द, विचेष्टितस्य ચેષ્ટાવાળા મનુષ્યના चेष्टावाले पुरुषके, मर्मणि હૃદયમાં हृदयमें, संप्रवृद्धः વધી ગયેલો प्रकुपित, सोष्मा ઊષ્માસહિત ऊष्मायुक्त, कफः કફ कफ, बुद्धिम् બુદ્ધિ बुद्धि, स्मृतिम् च અને સ્મરણને और स्मृतिको, उपहत्य હણીને उपहत करके, चित्तम् ચિત્તમાં मनको, प्रमोहयन् મોહ ઉત્પન્ન કરી प्रमोहित करता हुआ, विकारम् ઉન્માદને उन्मादको, संजनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ १३ ॥

13. In the person of sedentary habits, the kapha getting greatly increased in the vital organs as the result of over-feeding combines with heat and impairs the intellect and memory, and confounding the mind, causes insanity (melancholia).

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविविक्तप्रियताऽतिनिद्रा।
छर्दिश्च लाला च बलं च भुक्ते
नखादिशौक्ल्यं च कफात्मकस्य ॥१४॥

मन्दम् મન્દ मन्द, वाक्- વાણી बोलना, चेष्टितम् તથા ચેષ્ટા और चेष्टा, अरोचकः च અરુચિ अरुचि, नारी- સ્ત્રી स्त्रियोंमें, विविक्त- તથા એકાંત और निर्जन-स्थानोंमें, प्रियता પ્રિય લાગવાં प्रीति, अतिनिद्रा અતિ નિદ્રા अति निद्रा, छर्दिः च ઉલટી कै, लाला च લાળ વહેવી लालास्राव, भुक्ते च तथा ખોરાક લીધા પછી तथा भोजन करने पर, बलम् બલ વધવું बल बढ़ना, नखादि- અને નખ વગેરેની और नखादिकी, शौक्ल्यम् च શ્વેતતા श्वेतता, कफात्मकस्य એ કફજન્ય ઉન્માદનાં લક્ષણો છે ये कफजन्य उन्मादके लक्षण हैं ॥ १४ ॥

14. Slowness of speech and action, anorexia, fondness for women and solitude, somnolence, vomiting, dribbling of saliva, anabasis following meals, pallor of the nails etc., these are the symptoms of insanity due to kapha.

त्रिदोषजोन्मादस्य निदानलक्षणे—

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात्।
सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति तादृ-
ग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥ १५ ॥

यः જે ઉન્માદ जो उन्माद, सन्निपात- સન્નિપાતથી सन्निपातसे, प्रभवः ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, सः च તે वह, अतिघोरः અત્યંત ઘોર છે अत्यंत भयंकर है, सर्वैः સઘળાં सब, समस्तैः સાથે મળેલાં एकत्र मिले हुए, हेतुभिः કારણોથી हेतुओंसे स्यात् થાય છે होता है, सर्वाणि અને સઘળાં और सब, रूपाणि લક્ષણો लक्षणोंको, बिभर्ति ધારણ કરે છે धारण करता है विरुद्ध- વિરુદ્ધ विरुद्ध, भैषज्य- ચિકિત્સાની चिकित्साकी, विधिः વિધિવાળો હોવાથી विधिवाला होनेसे, तादृक् તેવા ઉન્માદને वह उन्माद, विवर्ज्यः છોડી દેવો જોઈએ असाध्य है ॥ १५ ॥

15. The insanity that is born of tridiscordance is an exceedingly dreadful condition and is caused by the combination of all the etiological factors mentioned above. It accordingly manifests all the symptoms and should be given up as incurable on account

१४. अतिनिद्रा—च निद्रा (छ.)
,, कफात्मकस्य—कफात्मके स्यात् (क. घ.)

of the antagonistic nature of the treatment required.

आगन्तून्मादस्य निदानम्—

देवर्षिगन्धर्वपिशाचयक्ष-
रक्षःपितृणामभिधर्षणानि।
आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि
मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे ॥ १६ ॥

देव- ऋषि- દેવ-ઋષિ देव-ऋषि, गन्धर्व- ગન્ધર્વ गन्धर्व, पिशाच- પિશાચ पिशाच, यक्ष- યક્ષ यक्ष, रक्षः- રાક્ષસ राक्षस, पितृणाम् અને પિતૃઓના और पितरोंका, अभिधर्षणानि આવેશ आवेश, मिथ्याकृतम् ખોટી રીતે કરેલાં मिथ्या प्रकारसे किये गये, नियम- નિયમ नियम व्रतादि વ્રત વગેરે व्रतादि, पूर्वदेहे તથા પૂર્વદેહમાં तथा पूर्वदेहके, कर्म च કરેલાં કર્મ कर्म, आगन्तु- આગન્તુ ઉન્માદનાં आगन्तु उन्मादके हेतुः કારણો છે हेतु हैं ॥ १६ ॥

16. Possession by the gods, sages, gandharva, pisacha, yaksha, rakshasa and the manes, and the failure in the proper discharge of observances and vows in this life or the previous one—these are the causes of the insanity of the exogenous type.

भूतोन्मादस्य सामान्यलिङ्गम्—

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः।
उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य
भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १७ ॥

यः જે जो, ज्ञानादि- જ્ઞાનાદિ ज्ञानादि, विज्ञान- વિજ્ઞાન विज्ञान, बलादिभिः અને બલાદિથી और बलादिसे, अमर्त्य- અમાનુષ अमानुष, वाक्- વાણી वाणी, विक्रम- પરાક્રમ पराक्रम, वीर्य- શક્તિ शक्ति, चेष्टः તથા ચેષ્ટાવાળો હોય और चेष्टावाला है, यस्य च અને જેનો और जिसका, उन्मादकालः ઉન્માદકાળ उन्मादकाल, अनियतः અનિશ્ચિત હોય अनिश्चित है, तम् તેને उसको, भूतोत्थम् ભૂતજન્ય भूतजनित, उन्मादम्, ઉન્માદ उन्माद, उदाहरेत् કહેવો कहना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The man who evinces superhuman power of speech, valour, prowess and behaviour in respect of knowledge, science and strength, and whose fits of insanity are indefinite as regards time—such a one should be regarded as having the insanity born of spirit-possession.

देवादयो यथा पुरुषस्य देहं विशन्ति—

अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं
देवादयः स्वैस्तु गुणप्रभावैः।
विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव
च्छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ ॥ १८ ॥

यथा જેમ जैसे छाया- પ્રતિબિંબ प्रतिबिम्ब, आतपौ અને તડકો और धूप, दर्पण- દર્પણ दर्पण, सूर्यकान्तौ તથા સૂર્યકાન્ત મણિમાં પ્રવેશ કરે છે और सूर्यकान्त मणिमें प्रवेश करते हैं, देवादयः તેજ દેવ વગેરે वैसे ही देवादि, अदृश्याः અદૃશ્ય રહી अदृश्य रहकर, पुरुषस्य પુરુષના पुरुषके, देहम् દેહને देहको, अदूषयन्तः દૂષિત કર્યા વિના दूषित न करते हुए, स्वैः પોતાના अपने, गुणप्रभावैः तु ગુણના પ્રભાવો વડે गुणोंके प्रभावसे, तरसा શીઘ્ર अतिवेगसे, विशन्ति તેમાં પ્રવેશ કરે છે उसमें प्रवेश करते हैं ॥ १८ ॥

18. The gods etc., enter invisibly and suddenly into the body of a man by their innate power, without causing any morbid change, just as an image and sunshine enter a looking glass and a crystal respectively.

आघातकालो हि सपूर्वरूपः
प्रोक्तो निदानेऽथ सुरादिभिश्च।

१९. आघातकालो हि—आघातकालस्तु(क. ग. घ.)

उन्मादरूपाणि पृथङ्निबोध

कालं च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम् ॥१९॥

सपूर्वरूपः પૂર્વરૂપસહિત પૂર્વરૂપસહિત आघातकालः हि આવેશનો સમય आवेशकाल, निदाने નિદાનસ્થાનમાં निदानस्थानमें प्रोक्तः કહ્યો છે कह दिया है, अथ હવે अब, सुरादिभिः च દેવતા ઇત્યાદિથી કરાયેલા देवादिकोंसे जनित, उन्माद- ઉન્માદના उन्मादोंके, रूपाणि લક્ષણો रूप, कालम् च અને સમય तथा काल, तेषाम् અને તેઓના और उनके, गम्यान् પ્રવેશને યોગ્ય प्रवेश योग्य, पुरुषान् च પુરુષોને पुरुषोंको, पृथक् ભિન્ન ભિન્ન पृथक् पृथक्, निबोध સાંભળો समझो ॥ १९ ॥

19. The time of attacks of spirit-possession and their premonitory symptoms have been described in the Section on Pathology. Now listen to a description of the symptoms of each type of insanity due to spirit-possession, its incidence and of those persons who are liable to these spirit-invasions.

देवोन्मत्तस्य लिङ्गम्—

तद्यथा —सौम्यदृष्टिं गम्भीरमधृष्यमकोपनमस्वप्नभोजनाभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवातं शुभगन्धं फुल्लपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ;

तत् यथा જેમકે जैसे कि, सौम्यदृष्टिम् સૌમ્ય દૃષ્ટિવાળા सौम्य दृष्टिवाले, गम्भीरम् ગંભીર गम्भीर, अधृष्यम् પરાભવ ન પમાડી શકાય એવા पराभव न पानेवाले, अकोपनम् ક્રોધરહિત क्रोध न करने वाले, अस्वप्न- નિદ્રા निद्रा, भोजन- अभिलाषिणम् અને ભોજનની ઇચ્છા વિનાના और भोजनमें अभिलाषा न रखने वाले, अल्प- અલ્પ अल्प, स्वेद- પસીનો पसीना, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीष- મલ मल, वातम् તથા વાયુવાળા और वायुवाले, शुभ- સારી शुभ, गन्धम् ગંધવાળો गंधवाले, फुल्ल- અને ખીલેલા और प्रफुल्लित, पद्म- કમળ સમાન पद्म जैसे, वदनम् મુખવાળા પુરુષને मुखवाले पुरुषको, देवोन्मत्तम् इति દેવોન્મત્ત देवोन्मत्त, विद्यात् જાણવો समझे;

20-(1). Thus one who is of gentle looks dignified, indomitable, un-irrascible, and disinclined for sleep and food, whose excretions, viz., sweat, urine, stools and flatus are scanty, whose body-odour is pleasant and whose face is radiant like a full blown lotus is to be known as insane due to possession by the gods.

गुर्वाद्युन्मत्तस्य लक्षणम्—

गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिशापाभिचाराभिध्यानानुरूपचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् ;

गुरु- ગુરુ गुरु, वृद्ध- વૃદ્ધ वृद्ध, सिद्ध- સિદ્ધ सिद्ध, ऋषीणाम् તથા ઋષિઓના और ऋषियोंके, अभिशाप- અભિશાપ अभिशाप, अभिचार- અભિચાર अभिचार, अभिध्यान- અને અભિધ્યાનને और अभिध्यानके, अनुरूप અનુસાર अनुरूप, चेष्टा- ચેષ્ટા चेष्टा, आहार- આહાર आहार, व्याहारम् તથા વાણીવાળા પુરુષને और वाणीवाले पुरुषको, तैः તેઓનાથી उनसे, उन्मत्तम् ઉન્મત્ત થયેલો उन्मत्त हुआ, विद्यात् જાણવો समझे;

20-(2). One whose behaviour, diet and speech are such that they bespeak of a curse, spell, or obsession ascribable to teachers, elders, adepts and sages, is to be known as insane due to possession by them. ③ गुरु, सिद्ध तथा ऋषियों।

पितृभिरुन्मत्तस्य लक्षणम्—

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचमन्नाभिलाषमरोचकाविपाकपरीतं च पितृभिरुन्मत्तं विद्यात् ;

२०. अधृष्यम्–अधृष्टम् (छ.)
,, पुरीषवातं–पुरीषवाचं (ज. घ.)
,, मूत्रपुरीषवातं–अमूत्रपुरीषवातं (प.)

२०. चेष्टाहार–चेष्टा (घ.)

अप्रसन्न- અપ્રસન્ન अप्रसन्न, **दृष्टिम्** દૃષ્ટિવાળા दृष्टिवाले, **अपश्यन्तम्** ન દેખનાર न देखनेवाले, **निद्रालुम्** નિદ્રાલુ निद्रालु, **प्रतिहत-** અટકી પડેલી रुकी हुई, **वाचम्** વાણીવાળા वाणीवाले, **अनन्नाभिलाषञ्च** અન્નની ઇચ્છા વગરના अन्नमें अनिच्छायुक्त, **अरोचक-** અને અરુચિ और अरुचि, **अविपाक-** તથા અવિપાકથી और अविपाकसे, **परीतम् च** યુક્ત પુરુષને युक्त पुरुषको, **पितृभिः** પિતૃઓથી पितृओंसे, **उन्मत्तम्** ઉન્મત્ત થયેલો उन्मत्त, **विद्यात्** જાણવો समझे;

20-(3). One who is of agitated looks, unseeing, somnolent, impeded in his speech, apathetic to food and afflicted with anorexia and indigestion, is to be known as insane due to possession by the manes.

गन्धर्वोन्मत्तस्य लक्षणम्—

(चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमधृष्यं) मुखवाद्यनृत्यगीतान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरतिं रक्तवस्त्रबलिकर्महास्यकथानुयोगप्रियं शुभगन्धं च गन्धर्वोन्मत्तं विद्यात्;

(**चण्डम्** ક્રૂર क्रूर, **साहसिकम्** સાહસિક साहसिक, **तीक्ष्णम्** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **गम्भीरम्** ગંભીર गम्भीर, **अधृष्यम्** તથા પરાભવ ન પમાડી શકાય એવા तथा पराभव न पानेवाले,) **मुखवाद्य-** મુખથી વગાડી શકાય એવાં વાદ્ય मुखसे वादन, **नृत्य-** નૃત્ય नृत्य, **गीत-** ગીત गीत, **अन्न-** અન્ન अन्न, **पान-** પાન पान, **स्नान-** સ્નાન स्नान, **माल्य-** પુષ્પમાળા माला, **धूप-** ધૂપ धूप, **गन्ध-** તથા સુગંધમાં और गन्धमें, **रतिम्** પ્રીતિવાળા प्रीतिवाले **रक्त-** રાતાં लाल, **वस्त्र-** વસ્ત્ર वस्त्र, **बलिकर्म-** બલિકર્મ बलिकर्म, **हास्य-** હાસ્ય हास्य, **कथा-** કથા कथा, **अनुयोग-** તથા પ્રશ્નમાં और प्रश्नमें, **प्रियम्** પ્રીતિવાળા प्रीति रखनेवाले, **शुभ-** અને સારી और शुभ, **गन्धम्** ગંધવાળા પુરુષને गन्धवाले पुरुषको, **गन्धर्व-** ગન્ધર્વોથી गन्धर्वोंसे, **उन्मत्तम्** ઉન્મત્ત થયેલો उन्मत्त, **विद्यात्** જાણવો समझे;

20-(4). One who is fierce, impetuous, fiery, grave, indomitable, passionately fond of musical instruments played by mouth, dance, singing, food, drinks, baths, garlands, incense and unguents; who loves the wearing of red-colored garments, sacrifices, jesting gossip and questioning and whose body-odor is pleasant, is to be known as insane due to possession by the gandharvas.

यक्षोन्मत्तस्य लक्षणम्—

असकृत्स्वप्नरोदनहास्यं नृत्यगीतवाद्यपाठकथान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरतिं रक्तविप्लुताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणं च यक्षोन्मत्तं विद्यात्;

असकृत् વારંવાર बारबार, **स्वप्न-** નિદ્રા निद्रा, **रोदन-** રોદન रोना, **हास्यम्** તથા હાસ્યવાળા और हास्यवाले, **नृत्य-** નૃત્ય नृत्य, **गीत-** ગીત गीत, **वाद्य-** વાદન वादन, **पाठ-** પાઠ पाठ, **कथा-** કથા कथा, **अन्न-** અન્ન अन्न, **पान-** પાન पान, **स्नान-** સ્નાન स्नान, **माल्य-** પુષ્પમાળા माला, **धूप-** ધૂપ धूप, **गन्ध-** તથા ગન્ધમાં और गन्धमें, **रतिम्** પ્રીતિવાળા प्रीतिवाले, **रक्त-** રાતાં लाल, **विप्लुत-** અને અશ્રુપૂર્ણ तथा अश्रुपूर्ण, **अक्षम्** નેત્રવાળા आंखोंवाले, **द्विजाति-** બ્રાહ્મણ ब्राह्मण, **वैद्य-** તથા વૈદ્યની और वैद्यकी, **परिवादिनम्** નિન્દા કરનાર निन्दा करनेवाले, **रहस्य-** અને ગુપ્ત વાત और गुह्य बातको, **भाषिणम् च** કહી દેનાર પુરુષને कहने वाले पुरुषको, **यक्ष-** યક્ષોથી यक्षोंसे, **उन्मत्तम्** ઉન્મત્ત થયેલો उन्मत्त, **विद्यात्** જાણવો समझे;

20-(5). One who sleeps, weeps and laughs frequently, is fond of dancing, singing, music, recitation, gossip, food, drinks, baths, garlands, incense and unguents, has blood-shot and tearful eyes,

२०. कथानुयोगप्रियं–कलानुयोगप्रियं (प.)

२०. रोदनहास्यम्–रोदनहासिनम् (च. भ.)

,, वाद्यपाठकथा–वाद्यकथा (ख.)

speaks ill of the twice-born and the physicians, and is given to revealing secrets—is to be known as insane due to possession by the yakshas.

राक्षसोन्मत्तस्य लक्षणम्—

नष्टनिद्रमन्नपानद्वेषिणमनाहारमप्यतिबलिनं शस्त्रशोणितमांसरक्तमाल्याभिलाषिणं संतर्जकं च राक्षसोन्मत्तं विद्यात्;

नष्टनिद्रम् જેની નિદ્રા નાશ પામી છે એવા जिसकी निद्रा नष्ट हो गई है ऐसे, **अन्न-** અન્ન अन्न, **पान-** તેમજ પાનનો एवं पानसे, **द्वेषिणम्** દ્વેષ કરનાર द्वेष रखनेवाले, **अनाहारम्** ખોરાક ન ખાતો છતાં अन्न न खाते हुए, **अपि** પણ भी, **अतिबलिनम्** અત્યન્ત બળવાન अत्यन्त बलवान **शस्त्र-** શસ્ત્ર शस्त्र, **शोणित-** રક્ત रक्त, **मांस-** માંસ मांस **रक्तमाल्य-** તથા રાતી પુષ્પમાળાની तथा रक्त पुष्पमालाकी, **अभिलाषिणम्** અભિલાષાવાળા अभिलाषावाले, **संतर्जकम् च** અને ધમકાવનાર પુરુષને और धमकानेवाले पुरुषको **राक्षस-** રાક્ષસથી राक्षससे, **उन्मत्त** ઉન્મત્ત થયેલો उन्मत, **विद्यात्** જાણવો समझे;

20-(6). One who is afflicted with insomnia, averse to food and drink, exceedingly strong though abstaining from food, fond of weapons, blood, flesh and red-colored garlands, and is minatory, is to be known as insane due to possession by the rakshasas.

ब्रह्मराक्षसोन्मत्तस्य लक्षणम्—

प्रहासनृत्यप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषावज्ञाभिः स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात्;

देव- દેવ देव, **विप्र-** બ્રાહ્મણ ब्राह्मण, **वैद्य-** અને વૈદ્ય પ્રતિ और वैद्यके प्रति, **द्वेष-** દ્વેષ द्वेष, **अवज्ञाभिः** તથા અપમાન વડે और तिरस्कारसे, **स्तुति-** સ્તુતિ स्तुति, **वेदमन्त्र-** વેદમન્ત્ર वेदमन्त्र, **शास्त्र-** તથા શાસ્ત્રનાં तथा शास्त्रके, **उदाहरणैः** કથનો વડે कथनोंसे, **काष्ठादिभिः** અને કાષ્ઠ વગેરેથી और काष्ठ आदिसे, **आत्म-** પોતાને अपनेको, **पीडनेन च** પીડા આપવાથી पीडा देनेसे, **प्रहास-** ખૂબ હાસ્ય जोरसे हास्य, **नृत्य-** તથા નૃત્ય तथा नृत्य, **प्रधानम्** જેને મુખ્ય છે એવા પુરુષને जिसमें प्रधान है ऐसे पुरुषको, **ब्रह्मराक्षस-** બ્રહ્મરાક્ષસથી ब्रह्मराक्षससे **उन्मत्तम्** ઉન્મત્ત उन्मत्त, **विद्यात्** જાણવો समझे;

20-(7). One who is conspicuous for his loud guffaws and dance, who evinces hatred and contempt for the gods, the brahmanas and the physicians, who is given to quoting hymns, scriptural verses and learned treatises, and who flagellates himself with sticks and in other ways practises self-mortification, is to be known as insane due to possession by the brahmarakshasas.

पिशाचोन्मत्तस्य लक्षणम्—

अस्वस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीतहासिनं बद्धाबद्धप्रलापिनं संकरकूटमलिनरथ्याचेलतृणाश्मकाष्ठाधिरोहणरतिं भिन्नरूक्षस्वरं नग्नं विधावन्तं नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिं च पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ २० ॥

अस्वस्थ- અસ્વસ્થ अस्वस्थ, **चित्तम्** ચિત્તવાળા चित्तवाले, **स्थानम्** સ્થાન स्थान, **अलभमानम्** ન મેળવનાર न पानेवाले, **नृत्य-** નૃત્ય नृत्य, **गीत-** ગીત गीत, **हासिनम्** તથા હાસ્ય કરનાર तथा हास्य करनेवाले, **बद्ध-** સંબદ્ધ संबद्ध, **अबद्ध-** તથા અસંબદ્ધ तथा

२०. प्रहासनृत्यप्रधानं–प्रहासानृत्यवादिनं (ब.)
,, ,, –प्रहासनृत्तगीतवादिनं (फ.)

२०. प्रलापिनं–प्रभाषिणं (ह.)
,, संकर–संकर (त.)
,, भिन्नरूक्षस्वरं–भिन्नरूक्षवर्णस्वरं (ब.)

असंबद्ध, प्रलापिनम् બોલનાર बोलनेवाले, संकर- ઉકરડા धूलि, कूट- માટીના ઢગલા मिट्टीके ढेर, मलिन- ગંદા मलिन, रथ्या- માર્ગ मार्ग, चेल- કપડાં वस्त्र, तृण- घास तृण, अश्म- પથ્થર पत्थर, काष्ठ- અને કાષ્ઠ પર और लकड़ी पर, अधिरोहण- ચડવામાં चढ़नेमें, रतिम् પ્રીતિવાળા प्रीति रखनेवाले, भिन्न- ભિન્ન भिन्न, रूक्ष- તથા રૂક્ષ और रूक्ष, स्वरम् સ્વરવાળા स्वरवाले, नग्नम् નગ્ન नग्न, विधावन्तम् દોડતા दौड़ते रहनेवाले, एकत्र એક ઠેકાણે एक स्थान पर, न तिष्ठन्तम् ન ઊભા રહેનાર न ठहरनेवाले, दुःखानि દુઃખ दुःखको, आवेदयन्तम् કહી બતાવનાર कहनेवाले, नष्टस्मृतिम् અને જેની સ્મૃતિ નષ્ટ થઈ છે એવા પુરુષને और नष्टस्मृतिवाले पुरुषको, पिशाच- પિશાચથી पिशाचसे, उन्मत्तम् ઉન્મત્ત થયેલો उन्मत्त, विद्यात् જાણવો समझे ॥ २० ॥

20. One who is of morbid mentality and finds no resting-place anywhere and is given to dancing, singing and laughter, who talks now sensibly and now at random, shows a penchant for sitting on dung-heaps, slag-heaps, roadways, rag-heaps, haystacks, stones and wood-heaps, who has a voice that is broken and dry, who likes to be nude who constantly runs about, never keeps to one place for any length of time, who loudly proclaims his sorrows, and is devoid of memory—such a one is to be known as insane due to possession by the pisachas. पिशाच (9)

यादृशं यस्मिंश्च काले देवादयः अभिधर्षयन्ति—

तत्र चौक्षाचारं तपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्यां च छिद्रमवेक्ष्याभिधर्षयन्ति देवाः ;

तत्र તેમાં उन आठ उन्मादोंमें, चौक्ष- પવિત્ર शुद्ध, आचारम् આચારવાળા आचारवाले, तपः- અને તપશ્ચર્યા और तप, स्वाध्याय- તથા સ્વાધ્યાયમાં तथा स्वाध्यायमें, कोविदम् કુશળ कुशल, नरम् મનુષ્ય વિષે पुरुषमें, प्रायः ઘણું કરીને प्रायः, शुक्ल- શુક્લપક્ષના शुक्लपक्षकी, प्रतिपदि પડવાને દિવસે प्रतिपदामें, त्रयोदश्याम् च અને તેરસને દિવસે और त्रयोदशीमें, छिद्रम् છિદ્ર छिद्र, अवेक्ष्य જોઈને पाकर, देवाः દેવતાઓ देव, अभिधर्षयन्ति આવેશ કરે છે आविष्ट होते हैं;

Time of entrance in to body

21-(1). The gods, finding an opportunity, effect their entry into a man of pure conduct and devoted to austerities and scriptural studies generally either on the first or the thirteenth day of the bright fortnight.

स्नानशुचिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवाक्यकुशलं प्रायः षष्ठ्यां नवम्यां चर्षयः;

स्नान- સ્નાન स्नान, शुचि- પવિત્ર વસ્તુઓ पवित्र पदार्थ, विविक्त- તથા એકાંતનું तथा एकांत स्थानको, सेविनम् સેવન કરનારાને વિષે सेवन करनेवालेमें, धर्म- शास्त्र- ધર્મશાસ્ત્ર धर्मशास्त्र, श्रुतिवाक्य- તથા વેદવાક્યમાં तथा वेदवाक्यमें, कुशलम् કુશળ મનુષ્ય વિષે कुशल पुरुषमें, प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, षष्ठ्याम् છઠ્ઠ षष्ठी, नवम्याम् च તથા નોમને દિવસે तथा नवमीके दिन, ऋषयः ઋષિઓ આવેશ કરે છે ऋषियों आविष्ट होते हैं;

21-(2). Similarly, the rishis enter into a man who is devoted to frequent bathing and cleaning of his person and to solitude, and who is versed in the law-books, scriptures and maxims,

२१. चौक्षाचारं–शौचाचारं (ख. ग. द.)
,, छिद्रमवेक्ष्याभिधर्षयन्ति देवाः–छिद्रमवेक्ष्य देवा धर्षयन्ति (ख.ग.)

२१. श्रुतिवाक्यकुशलं–श्रुतिकाम्यकुशलं (क.)

for the most part, either on the sixth or the ninth day of the fortnight.

मातृपितृगुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावस्यायां च पितरः,

मातृ- માતા माता, पितृ- પિતા पिता, गुरु- ગુરુ गुरु, वृद्ध- વૃદ્ધ वृद्ध, सिद्ध- સિદ્ધ सिद्ध, आचार्य- અને આચાર્યની और आचार्य इनकी, उपसेविनम् સેવા કરનાર વિષે सेवा करनेवाले पुरुषमें, प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, दशम्याम् દશમે दशमी, अमावस्यायाम् च તથા અમાવાસ્યાને દિવસે और अमावास्याके दिन, पितरः પિતૃઓ આવેશ કરે છે पितर आविष्ट होते हैं;

21-(3). The manes enter a man who is attached to the service of his mother, father, preceptor, elders, adepts and mentors, for the most part either on the tenth day of the fortnight or on the new-moon day.

गन्धर्वाः स्तुतिगीतवादित्ररतिं परदारगन्धमाल्यप्रियं चौक्षाचारं प्रायो द्वादश्यां चतुर्दश्यां च,

गन्धर्वाः ગન્ધર્વો गन्धर्व, स्तुति- સ્તુતિ स्तुति, गीत- ગીત गीत, वादित्र- અને વાજિંત્રમાં और वादनमें, रतिम् પ્રીતિવાળા प्रीति रखनेवाले, परदार- પરસ્ત્રી परस्त्री, गन्ध સુગન્ધી પદાર્થો सुगन्धी, माल्य- અને પુષ્પમાળા फूलोंकी मालामें, प्रियम् જેને પ્રિય છે એવા प्रेम रखनेवाले, चौक्ष- તથા શુદ્ધ एवं शुद्ध, आचारम् આચારવાળા મનુષ્ય વિષે आचारवाले पुरुषमें, प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, द्वादश्याम् બારસ द्वादशी, चतुर्दश्याम् च અને ચૌદશને દિવસે और चतुर्दशीके दिन गन्धर्वाः ગંધર્વો આવેશ કરે છે गंधर्व आविष्ट होते हैं;

21-(4). The gandharvas enter the man who is fond of panegyrics, songs and music, has a passion for other people's wives, unguents and garlands,

२१. अमावस्यायाम्—पञ्चम्याम् (प.)
,, चतुर्दश्यां—चतुर्थ्यां (ध.)

is of clean habits, for the most part either on the twelfth or the fourteenth day of the fortnight.

सत्त्वबलरूपगर्वशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनहास्यप्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लैकादश्यां सप्तम्यां च यक्षाः,

सत्त्व- સત્ત્વ सत्त्व, बल- બળ बल, रूप રૂપ रूप, गर्व- ગર્વ अभिमान, शौर्य- અને શૌર્યથી और शौर्यसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, माल्य- પુષ્પમાળા फूलोंकी माला, अनुलेपन- ચંદનલેપ अनुलेपन, हास्य- અને હાસ્ય और हास्यमें, प्रियम् જેને પ્રિય છે એવા प्रेम रखनेवाले, अतिवाक्करणम् અતિ બોલનારા વિષે और ज्यादा बोलनेवाले पुरुषमें, प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, शुक्ल શુકલપક્ષની शुक्लपक्षकी, एकादश्याम् અગિયારશ एकादशीमें, सप्तम्याम् च અને સાતમને દિવસે और सप्तमीके दिन, यक्षाः યક્ષો આવેશ કરે છે यक्ष आविष्ट होते हैं;

21-(5). The yakshas enter a man who is endowed with intelligence, strength, good looks, pride and valour, who is fond of garlands, unguents and jesting, and is given to excessive talk, for the most part either on the eleventh or the seventh day of the bright fortnight.

स्वाध्यायतपोनियमोपवासब्रह्मचर्यदेवयतिगुरुपूजाऽरतिं भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्राह्मणवादिनं शूरमानिनं देवागारसलिलक्रीड-

२१. गर्व—गन्ध (प.)
,, वाक्करणं—वाक्प्रबलं (द.)
,, ,, —वाक्प्रवणं (च. क.)
,, ब्रह्मचर्य—व्रतचर्या (क. ध.)
,, भ्रष्टशौचं—नष्टशौचं (ग. ध.)
,, ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्राह्मणवादिनं—ब्राह्मणवादिनं (ब.)
,, ,, —ब्राह्मणं ब्रह्मवादिनं (द.)
,, ,, —अब्राह्मणं ब्राह्मणवादिनं (प.)
२१. ब्राह्मणवादिनं—ब्रह्मवादिनं (क.)

नरतिं प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च ब्रह्मराक्षसाः;

स्वाध्याय- સ્વાધ્યાય स्वाध्याय, **तपः-** તપ तप, **नियम-** નિયમ नियम, **उपवास-** ઉપવાસ उपवास, **ब्रह्मचर्य-** બ્રહ્મચર્ય ब्रह्मचर्य, **देव-** દેવ देव, **यति-** યતિ यति, **गुरु-** અને ગુરુની और गुरुकी, **पूजा-** પૂજામાં पूजामें, **अरतिम्** અપ્રીતિવાળા प्रीति न रखनेवाले, **भ्रष्टशौचम्** પવિત્રતારહિત शौचरहित, **ब्राह्मणम्** બ્રાહ્મણ ब्राह्मण, **अब्राह्मणम् वा** કે અબ્રાહ્મણ या अब्राह्मण होने पर, **ब्राह्मण-** હું બ્રાહ્મણ છું मैं ब्राह्मण हूं, **वादिनम्** એમ બોલનાર ऐसा कहनेवाले, **शूर-** પોતાને શૂરવીર अपनेको शूर, **मानिनम्** માનનાર माननेवाले, **देवागार-** દેવમંદિર देवमंदिर, **सलिलक्रीडन-** અને જલક્રીડામાં और जलक्रीडामें, **रतिम्** પ્રીતિવાળા મનુષ્ય વિષે प्रीति रखनेवाले पुरुषमें, **प्रायः** ઘણું ખરું प्रायः, **शुक्ल-** શુકલપક્ષની शुक्लपक्षकी, **पञ्चम्याम्** પાંચમ पंचमी, **पूर्णचन्द्रदर्शने च** અને પૂનમને દિવસે और पूर्णिमाके दिन, **ब्रह्मराक्षसाः** બ્રહ્મરાક્ષસો આવેશ કરે છે ब्रह्मराक्षस आविष्ट होते हैं;

21-(6). Into a man who is averse to the study of scriptures and to the observance of austerities, vows, fasts, continence and reverential rites to the gods, religious mendicants and preceptors; who being a brahmana is lost to purity or not being a brahmana, claims to be one; who fancies himself a hero; who likes to disport himself in the precincts of a temple or in the waters—into such a man the Brahma-Rakshasas enter for the most part either on the fifth day of the bright fortnight or on the full-moon day.

२१. देवागार-देवतागार (घ.)

रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्वं पिशुनं स्त्रैणं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु;

हीनसत्त्वम् સત્ત્વહીન हीनसत्त्व, **पिशुनम्** ચાડીખોર चुगलीखोर, **स्त्रैणम्** સ્ત્રૈણ स्त्रैण, **लुब्धम्** લોભી लोभी, **शठम्** અને શઠ મનુષ્ય વિષે और शठ पुरुषमें, **प्रायः** ઘણું ખરું प्रायः, **द्वितीया-** બીજ द्वितीया, **तृतीया-** ત્રીજ तृतीया, **अष्टमीषु** અને આઠમને દિવસે और अष्टमीके दिन, **रक्षः-पिशाचाः तु** રાક્ષસો અને પિશાચો આવેશ કરે છે राक्षस और पिशाच आविष्ट होते हैं;

21-(7). The rakshasas and pisachas enter a man who is of a depraved mentality, given to back-biting, effeminate in character, covetous and deceitful, for the most part on the second, the third or the eighth day of the fortnight.

इत्यपरिसंख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावेते व्याख्याताः ॥ २१ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अपरिसंख्येयानाम्** અસંખ્ય असंख्य, **ग्रहाणाम्** ગ્રહોમાંથી ग्रहोंमेंसे, **आविष्कृततमाः** અત્યંત પ્રસિદ્ધ अत्यंत प्रसिद्ध, **एते** આ ये, **अष्टौ** આઠ ગ્રહો आठ ग्रह, **व्याख्याताः हि** કહ્યા છે कह दिये हैं ॥ २१ ॥

21. Thus from among the countless varieties of psychic seizure we have described the foregoing eight they being the ones most commonly observed.

उन्मादस्यासाध्यलक्षणानि —

सर्वेष्वपि तु खल्वेषु यो हस्तावुद्यम्य रोषसंरम्भान्निःशङ्कमन्येष्वात्मनि वा निपातयेत् स

२१. स्त्रैणं-स्तेनं (घ.)
,, प्रायो-प्रायश्छिद्रमवेक्ष्याभिधर्षयन्ति (क. ख. ग.)
,, ह्यष्टावेते-ह्यष्टौ ग्रहाः (फ.)
२२. निःशंकं-निःसंज्ञं (फ.)

ह्यसाध्यो ज्ञेयः; तथा यः साश्रुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः प्रस्रुतनासिकश्छिद्यमानचर्माऽप्रतिहन्यमानवाणिः सततं विकूजन् दुर्वर्णस्तृषार्तः पूतिगन्धश्च स हिंसार्थिनोन्मत्तो ज्ञेयः; तं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

एषु આ इन, सर्वेषु अपि तु खलु સઘળામાં सबमें, यः જે जो, हस्तौ બન્ને હાથ दोनों हाथ उद्यम्य ઉગામીને उठा कर, रोष- રોષના क्रोधके, संरम्भात् વેગથી वेगसे, निःशङ्कम् શંકા વિના निःशंक हो कर. अन्येषु બીજાઓને दूसरोंको, आत्मनि वा કે પોતાને या अपनेको, निपातयेत् મારે છે मारता है, सः हि તેને उसको, असाध्यः અસાધ્ય असाध्य, ज्ञेयः જાણવો समझे, तथा તે પ્રમાણે उसी प्रकार, यः જે जो, साश्रुनेत्रः અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળો अश्रुपूर्ण नेत्रवाला, मेढ्र- મૂત્રેન્દ્રિયમાંથી मूत्रेन्द्रियसे, प्रवृत्तरक्तः રક્તની પ્રવૃત્તિવાળો रक्तकी प्रवृत्तिवाला क्षतजिह्वः ઘવાયેલી જીભવાળો जिसकी जिह्वामें क्षत हो ऐसा, प्रस्रुतनासिकः વહેતા નાકવાળો नाक बह रही हो ऐसा, छिद्यमानचर्मा છેદાયેલી ચામડીવાળો चर्म फट गई हो ऐसा, अप्रतिहन्यमानवाणिः અટક્યા વિનાની વાણીવાળો सतत बोलनेवाला, सततम् નિરંતર निरन्तर, विकूजन् કણછતો अव्यक्त शब्द बोलनेवाला, दुर्वर्णः ખરાબ રંગવાળો विरूप, तृषार्तः તૃષાથી પીડાતો तृषासे पीडित, पूतिगन्धः च અને ખરાબ ગંધવાળો હોય और पूतिगंधयुक्त हो, सः તેને उसको, हिंसार्थिना હિંસા કરનાર ભૂતે हिंसार्थी भूतसे, उन्मत्तः ઉન્મત્ત કરેલો उन्मत्त किया हुआ, ज्ञेयः જાણવો जाने, तम् તેને उसको, परिवर्जयेत् તજી દેવો त्याग देवे ॥ २२ ॥

22. From among all these kinds of psychic subjects, one who moved by the intensity of his passion, never hesitates to raise his hand and strikes either himself or those about him is to be regarded as an incurable case. Similarly, one whose eyes are marked with profuse lachrymation, who bleeds from the phallus, has his tongue bruised, nostrils dilated, skin cracking and his speech unrestrained, is seen to mumble constantly, has discoloration of body, is constantly afflicted with thirst and is foul-smelling, should be known as having been crazed by a Spirit desirous of avenging itself. Such a man should be left to his fate.

२२. चर्मा–मर्मा (क. ख. ध. फ.)
,, वाणिः–पाणिः (ख. घ. प.)
,, विकूजन् दुर्वर्णस्तृषार्तः–कूजन् दुर्वर्णस्तृषार्तः (च.)
,, दुर्वर्णस्तृषार्तः–दुर्बलश्च तृषार्तः (ध.)
,, हिंसार्थिनोन्मत्तः–हिंसार्थमुन्मत्तः (ध.)

उन्मादस्य चिकित्साक्रमः—

रत्यर्चनाकामोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचाराभ्यां बुद्ध्वा तदङ्गोपहारबलिमिश्रेण मन्त्रभैषज्यविधिनोपक्रमेत् ॥ २३ ॥

रति- રતિ रति, अर्चना- અને પૂજાની और पूजाकी, काम- ઇચ્છાવાળાથી कामनावालोंसे, उन्मादिनौ ઉન્મત્ત થયેલને उन्मत्तोंको, तु તો तो, अभिप्राय- અભિપ્રાય अभिप्राय, आचाराभ्याम् અને આચારથી और आचरणोंसे, बुद्ध्वा જાણીને समझकर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, तत्- अङ्ग- તેની પૂર્તિ માટે उसकी पूर्तिके लिए, उपहार- ઉપહાર उपहार, बलि- અને બલિદાનથી और बलिसे, मिश्रेण યુક્ત युक्त, मन्त्र- મન્ત્ર मन्त्र, भैषज्य- અને ઔષધની और औषधकी, विधिना વિધિથી विधिसे, उपक्रमेत् ઉપચાર કરવો चिकित्सा करे ॥ २३ ॥

Sacrifice & Mantras.

23. As regards those who have been rendered insane by spirits moved by the desire for sport or for worship, the physician, having ascertained this point by observing the intentions and

२३. अभिप्रायाचाराभ्यां–अभिचाराभिशापाभ्यां (क. घ. ध.)
,, उपक्रमेत्–उपाचरेत् (च.)
,, ,, –उपचरेत् (ध.)

the behaviour of the subjects, should proceed to treat the patient by the incantation therapy, suitably assisted by means of appropriate propitiatory and sacrificial offerings.

तत्र द्वयोरपि निजागन्तुनिमित्तयोरुन्मादयोः समासविस्तराभ्यां भेषजविधिमनुव्याख्यास्यामः॥२४

तत्र હવે अब, निज- નિજ निज, आगन्तु- અને આગન્તુ और आगन्तु, निमित्तयोः નિમિત્તવાળા कारणवाले, द्वयोः બન્ને दोनों, उन्मादयोः अपि ઉન્માદનાં उन्मादोंकी, समास- સંક્ષેપ संक्षेप, विस्तराभ्याम् તથા વિસ્તારથી और विस्तारसे, भेषज- ઔષધની भेषजकी, विधिम् વિધિ विधि, अनुव्याख्यास्यामः કહેશું कहेंगे ॥ २४ ॥

24. We shall now explain the procedure of treatment of both the endogenous and exogenous types of insanity in brief as well as in extenso.

वातोन्मादचिकित्सा—

उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विशेषवित्।
कुर्यादावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ २५ ॥

विशेषवित् વિશેષજ્ઞ વૈદ્ય विशेषज्ञवैद्य, वातजे વાતજ वातज, उन्मादे ઉન્માદમાં उन्मादमें, पूर्वम् પહેલાં प्रथम, स्नेहपानम् સ્નેહપાન स्नेहपान, कुर्यात् કરાવવું देवे, आवृत- આવૃત बद्ध मार्गे तु માર્ગ હોય તો मार्ग होने पर, सस्नेहम् સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, मृदु મૃદુ मृदु, शोधनम् શોધન આપવું शोधन देवे ॥ २५ ॥

25. The specialist should first give the unctuous potion to a patient with insanity arising from vata, but if the passages are obstructed, then the oleation should be accompanied by mild purificatory procedure.

पित्तकफोन्मादचिकित्सा—

कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥२६॥

कफ- કફ कफ, पित्त- તથા પિત્તથી और पित्तसे, उद्भवे ઉત્પન્ન થયેલા ઉન્માદમાં उत्पन्न उन्मादमें, अपि પણ भी, आदौ પ્રથમ प्रथम, स्निग्ध- સ્નેહન स्नेहन, स्विन्नस्य તથા સ્વેદન કરેલાને तथा स्वेदन किये हुएको, सविरेचनम् વિરેચનસહિત विरेचनसहित, वमनम् વમન वमन, कर्तव्यम् આપવું देवे, शुद्धे અને શુધ્ધ થયા પછી और शुद्ध होने पर, संसर्जनक्रमः સંસર્જનક્રમ કરાવવો संसर्जनक्रम करावे ॥ २६ ॥

26. If the insanity is due to kapha or pitta, then vomition and purgation should be first carried out after preliminary preparation with oleation and sudation. When purified thus, the procedure of rehabilitation should be carried out.

निरूहं स्नेहबस्तिं च शिरसश्च विरेचनम् ।
ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥२७॥

ततः ત્યાર પછી पीछे, निरूहम् નિરૂહબસ્તિ निरूहबस्ति, स्नेहबस्तिम् च સ્નેહબસ્તિ स्नेहबस्ति, शिरसः विरेचनम् च અને શિરોવિરેચન और शिरोविरेचन, कुर्यात् કરાવવાં દેવે, यथादोषम् તથા દોષાનુસાર तथा दोषानुसार, तेषाम् તેઓને उनको, भूयस्त्वम् વારંવાર पुनः पुनः, आचरेत् કરવાં करे ॥ २७ ॥

27. After this, the patient should be given evacuative or unctuous enema, or errhine medications repeating these measures as often as neeeded by the intensity of the morbidity.

हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः ।
मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञां च विन्दति ॥२८॥

२४. अनुव्याख्यास्यामः—व्याख्यास्यामः (ध.)
२५. मार्गे—वाते (ग.)
२६. पित्तोद्भवे—पित्तभवे (ध.)
२७. निरूहं स्नेहबस्तिं च—निरूहणस्नेहबस्ती (ख.)
,, ,, —निरूहान् स्नेहबस्तींश्च (ध.)
२८. हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे—हृच्छीर्षेन्द्रियकोष्ठेषु शुद्धेषु (क)

वमन- વમન वमन, आदिभिः વગેરેથી आदिसे, हृत- હૃદય हृदय, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિય इन्द्रिय, शिरः- મસ્તક शिर, कोष्ठे તથા કોઠાનું और कोष्ठके, संशुद्धे સંશોધન થતાં संशुद्ध होनेपर, मनः- મનની मनकी, प्रसादम् પ્રસન્નતાને प्रसन्नताको, आप्नोति પામે છે प्राप्त होता है, स्मृतिम् તથા સ્મૃતિ तथा स्मृति, संज्ञाम् च અને સંજ્ઞાને और संज्ञाको, विन्दति પ્રાપ્ત કરે છે पाता है ॥ २८ ॥

28. The stomach, the senses, the head and the alimentary tract being purified by vomition and other purificatory procedures, the mind becomes clear and the patient regains his memory and wits.

शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।
ताडनं च मनोबुद्धिदेहसंवेजनं हितम् ॥२९॥

शुद्धस्य શુદ્ધ થયેલાને शुद्ध हुएको, आचार- આચારની आचारके, विभ्रंशे ભ્રષ્ટતામાં विभ्रंशमें, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, नावनम् નસ્ય नस्य, अञ्जनम् અંજન अंजन, ताडनम् તાડન ताडन, मनः- અને મન और मन, बुद्धि- બુધ્ધિ बुद्धि, देह- તથા દેહને तथा देहको, संवेजनम् च ઉદ્વિગ્ન કરવું उद्विग्न करना, हितम् હિતકારી છે हितकर है ॥ २९ ॥

29. If even after purification, the dis-orientation of behaviour persists, strong nasal and eye medications, flagellation and giving shock to his mind, intellect and body, are advised.

यः सक्तोऽविनये पट्टैः संयम्य सुदृढैः सुखैः ।
अपेतलोहकाष्ठाद्ये संरोध्यश्च तमोगृहे ॥३०॥

यः જે जो, अविनये અવિનયમાં अविनयमें, सक्तः આસક્ત હોય તેને आसक्त हो उसे, सुदृढैः મજબૂત सुदृढ, सुखैः અને કઠોર લાગે નહિ એવાં और सुखकारक, पट्टैः વસ્ત્રોથી वस्त्रोंसे, संयम्य બાંધીને बांधकर, अपेत- કાઢી લીધેલ છે निकाले गये हैं, लोह- લોઢાં लोहा, काष्ठाद्ये તથા લાકડાં જેમાંથી એવા और लकडी आदि जिसमेंसे ऐसे, तमोगृहे અંધારા ઘરમાં अंधेरे कमरेमें, संरोध्यः च પૂરવો बन्द करके रखा जावे ॥ ३० ॥

30. If the patient continues to behave in an irresponsible manner, then he should be made soft with soft but strong bandages and put in a dark room free from metallic and wooden articles (lest he should harm himself with these).

तर्जनं त्रासनं दानं हर्षणं सान्त्वनं भयम् ।
विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥३१॥

तर्जनम् ધમકાવવું तर्जन, त्रासनम् ત્રાસ त्रास, दानम् દાન दान, हर्षणम् આનંદ ઉત્પન્ન કરવો हर्षण, सान्त्वनम् સાન્ત્વન सान्त्वन, भयम् ભય भय, विस्मयः અને વિસ્મય और विस्मय, हेतोः ઉન્માદના હેતુનું उन्मादके हेतुका, विस्मृतेः વિસ્મરણ કરાવનારો विस्मरण करानेवाले होनेसे, मनः મનને मनको, प्रकृतिम् પ્રકૃતિમાં प्रकृतिमें, नयन्ति લઈ આવે છે ले आते हैं ॥ ३१ ॥

31. Intimidation, terrorization, gifts, exhilaration, pacification, frightening, and astonishing—these being causative of forgetfulness serve to reclaim the mind to normality from its insane fixation.

प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः पानं च सर्पिषः ।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥३२॥

मनः- મન मन, बुद्धि- બુદ્ધિ बुद्धि, स्मृति- સ્મૃતિ स्मृति, संज्ञा- અને સંજ્ઞાને और संज्ञाको, प्रबोधनम् જાગૃત કરનારાં जगानेवाले, प्रदेह- પ્રદેહ प्रदेह, उत्सादन- ઉત્સાદન उत्सादन, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यंग, धूमाः

२९. देहसंवेजनं–देहसंतर्जनं (क. त. ध.)
३०. सक्तो–शक्तो (ग. घ.)
,, लोह–लोष्ट (च.)
३२. धूमाः–धूपाः (द.)

धूमनुं पान धूमका पान, सर्पिषः अने घृतनुं और घृतका, पानम् च पान એઓનો पान इनका, प्रयोक्तव्यम् પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ ३१ ॥

32. Applications, massage, inunctions, smokes and potions of ghee should be used for restoring him to his normal frame of mind, intellect, memory and wits.

सर्पिष्पानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्चेष्यते विधिः ।

आगन्तोः આગન્તુ ઉન્માદમાં आगन्तु उन्मादमें, सर्पिष्पानादिः ઘૃતપાન વગેરે घृतपानादि मन्त्रादिः च અને મન્ત્ર વગેરે और मन्त्रादि, विधिः વિધિ विधि, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट है।

32½. The potion of ghee and other similar measures, or the incantation therapy, are recommended in the exogenous variety of insanity.

अतः सिद्धतमान्योगाञ्छृणून्मादविनाशनान् ॥३३॥

अतः હવે अब, उन्माद- ઉન્માદનો उन्मादका, विनाशनान् નાશ કરનારા विनाश करनेवाले, सिद्धतमान् અત્યંત સિદ્ધ अत्यन्त सिद्ध, योगान् યોગો योगोंको, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ३३ ॥

33. Now listen to a description of the most successful recipes curative of insanity.

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥३४॥

हिङ्गु- હિંગ हींग, सौवर्चल- સંચળ काला नमक, व्योषैः ત્રિકટુ त्रिकटु, द्विपलांशैः દરેક આઠ તોલા સાથે प्रत्येक आठ तोलेके साथ, चतुर्गुणे ચાર ગણા चौगुने, गवाम् ગાયના गौके, मूत्रे મૂત્રમાં मूत्रमें, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, घृताढकम् ૨૫૬ તોલા ઘી २५६ तोले घृत, उन्मादनाशनम् ઉન્માદનાશક છે उन्मादनाशक है ॥ ३४ ॥

३३. विनाशनान्—निबर्हणान् (ग. च.)

34. The medicated ghee prepared with 256 tolas of ghee in four times its quantity (1024 tolas) of cow's urine with the paste of 8 tolas each of asafetida, rock-salt and the three spices, is curative of insanity.

उन्मादे कल्याणकं घृतम्—

विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वेलबालुकम् ।
स्थिरा नतं रजन्यौ द्वे सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥३५॥
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।
तालीशपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥३६॥
विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैरक्षसमन्वितैः ॥३७॥
चतुर्गुणे जले सम्यग्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

विशाला ઇન્દ્રવારુણી इन्द्रायण, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, कौन्ती રેણુકબીજ रेणुका, देवदारु દેવદાર देवदारु, एलवालुकम् એલુવા एलुवा, स्थिरा શાલપર્ણી शालपर्णी नतम् તગર तगर, द्वे रजन्यौ હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, द्वे सारिवे બે સારિવા दोनों सारिवा, प्रियङ्गुका પ્રિયંગુ प्रियंगु, नीलोत्पल- નીલકમળ नीलोफर, एला- એલચી इलायची, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मंजीठ, दन्ती- દંતીમૂળ दन्तीमूल, दाडिम- દાડમ अनार, केशरम् અને નાગકેશર और नागकेशर, तालीशपत्रम् તાલીસપત્ર तालीसपत्र, बृहती ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, मालत्याः માલતીનાં मालतीके नवम् कुसुमम् તાજાં ફૂલ ताजे फूल, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, पृश्निपर्णी પૃશ્નિપર્ણી पीठवन, कुष्ठम् કઠ कुठ, चन्दन- ચન્દન चन्दन, पद्मकौ અને પદ્માખ और पद्माख, एतैः આ इन,

३५. कौन्ती—कान्ता (च. ध.)
,, स्थिरा नतं–स्थिरानन्ता (त.)
,, प्रियङ्गुका-प्रियङ्गुकम् (ध.)
३७. अक्षसमन्वितैः—कर्षसमन्वितैः (क. छ.)
,, ,, —कर्षसमैर्भिषक् (ध.)
,, अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैरक्षसमन्वितैः—कल्कैः कर्षसमैरेतैर्विंशत्यष्टाभिरेव च (ख. त.)

अष्टाविंशतिभिः અઠ્ઠાવીસ अट्ठाईसमेंसे, **अक्ष-** દરેક એક તોલા प्रत्येक एक तोला, **समन्वितैः** પ્રમાણ દ્રવ્યોના प्रमाण द्रव्योंके **कल्कैः** કલ્કથી कल्कसे, **चतुर्गुणे** ચારગણા चौगुने, **जले** પાણીમાં जलमें, **घृतप्रस्थम्** ૬૪ તોલા ઘી ६४ तोले घी, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी तरह **विपाचयेत्** પકાવવું पकावे ॥ ३५-३७½ ॥

35-37½. Colocynth, three myrobalans, fragrant pepper, deodar, cubeb pepper, ticktrefoil, valerian, hard-wick, turmeric, indian berberry two varieties of indian sarsaparilla, perfumed cherry, blue water lily cardamom, madder, red physic-nut, pomegranate, fragrant poon, cinnamon leaf, yellow berried night-shade, fresh flowers of jasmine, embelia, painted leaved uraria, costus, sandalwood and himalayan cherry: the physician should prepare medicated ghee with 64 tolas of ghee and four times this quantity of water with the paste of one tola each of the above 28 drugs.

अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्देऽनले क्षये ॥३८॥
वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।
छर्द्यर्शोमूत्रकृच्छ्रेषु विसर्पोपहतेषु च ॥३९॥
कण्डूपाण्ड्वामयोन्मादविषमेहगदेषु च ।
भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ॥४०॥
शस्तं स्त्रीणां च वन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्वग्रहविनाशनम् ॥४१॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।
इति कल्याणकं घृतम् ।

अपस्मारे અપસ્મારમાં अपस्मारमें, **ज्वरे** તાવમાં ज्वरमें, **कासे** ઉધરસમાં खांसीमें, **शोषे** શોષમાં शोषमें, **मन्दे अनले** મન્દાગ્નિમાં मन्दाग्निमें, **क्षये** ક્ષયમાં क्षयमें, **वातरक्ते** વાતરક્તમાં वातरक्तमें, **प्रतिश्याये** પ્રતિશ્યાયમાં प्रतिश्यायमें, **तृतीयक-** તૃતીયક तृतीयक, **चतुर्थके** અને ચોથિયા તાવમાં और चतुर्थक ज्वरमें **छर्दि-** ઉલટીમાં वमनमें, **अर्शः-** હરસમાં बवासीरमें, **मूत्रकृच्छ्रेषु** મૂત્રકૃચ્છ્રમાં मूत्रकृच्छ्रमें, **विसर्पोपहतेषु च** તથા વિસર્પથી પીડાતાઓમાં तथा विसर्पसे पीड़ितोंमें, **कण्डू-** ખરજમાં खुजलीमें, **पाण्ड्वामय-** પાંડુરોગમાં पाण्डुरोगमें, **उन्माद-** ઉન્માદમાં उन्मादमें, **विष-** વિષમાં विषमें, **मेहगदेषु च** અને પ્રમેહરોગમાં और प्रमेहरोगमें, **भूत-** તેમજ ભૂતોથી एवं भूतोंसे, **उपहत-** આક્રાન્ત आक्रान्त, **चेतसाम्** ચિત્તવાળા चित्तवाले, **गद्गदानाम्** ગદ્ગદ બોલનારા गद्गद बोलनेवाले, **अचेतसाम्** તથા અલ્પ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો તથા अल्प बुद्धिवाले पुरुषों, **वन्ध्यानाम् च** અને વન્ધ્યા और वन्ध्या, **स्त्रीणाम्** સ્ત્રીઓ માટે स्त्रियोंके लिए, **इदम्** આ यह, **कल्याणकम् सर्पिः** કલ્યાણક ઘૃત कल्याणक घृत, **शस्तम्** વખણાયેલું છે प्रशस्त है, **धन्यम्** તેમજ ધન્ય एवं धन्य, **आयुः-** આયુષ્ય आयु, **बलप्रदम्** તથા બળ આપનાર तथा बल देनेवाला, **अलक्ष्मी-** દરિદ્રતા दारिद्य, **पाप-** પાપ पाप, **रक्षोघ्नम्** તથા રાક્ષસોને હણનાર तथा राक्षसोंका घातक, **सर्वग्रहविनाशनम्** સર્વ ગ્રહોનો વિનાશ કરનારું सर्व ग्रहोंका विनाशक, **पुंसवनेषु च** અને પુંસવનોમાં और पुंसवनोंमें, **श्रेष्ठम्** શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥ ३८-४१½ ॥ **इति कल्याणकम् घृतम्** આ કલ્યાણક ઘૃત છે यह कल्याणक घृत है।

38-41½. This ghee is recommended in epilepsy, fever, cough, consumption, weakness of digestive fire, in wasting, rheumatic conditions, coryza, tertian and quartan fevers, in vomiting, piles, dysuria, in persons afflicted with spreading inflammations, pruritus, anemia, insanity, toxicosis, urinary disorders, in possessions by demons, in obstructed speech and weak-mindedness It is beneficial in sterility of women. It is auspicious and increases

---

३८. शोषे—श्वासे (ब. झ.)

४०. कण्डूपाण्ड्वामयोन्माद—पाण्डुपामाविषोन्माद (प.)

,, अचेतसाम्—अरेतसाम् (ग. ब. च. छ. झ. प.)

life and vitality, ensures against poverty, evils and demons, and destroys all evil influence of stars. This Kalyanaka Ghee is also the best drug for ensuring male progeny. Thus has been described the Kalyanaka Ghee.

उन्मादे महाकल्याणकं घृतम्—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ॥४२॥
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरे चतुर्गुणे।
वीरार्द्रमाषकाकोलीस्वयंगुप्तर्षभर्धिभिः ॥४३॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत्।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥४४॥

इति महाकल्याणकं घृतम्।

एभ्यः एव એમાંથીજ इन्हींसे, स्थिरादीनि શાલપર્ણી આદિ स्थिरादि एकविंशतिम् એકવીસ દ્રવ્યોને एकवीस द्रव्योंको, जले પાણીમાં जलमें, पक्त्वा પકાવીને पका कर, तस्मिन् रसे તે કવાથમાં उस काथमें, चतुर्गुणे તથા ચારગણા तथा चौगुने, गृष्टिक्षीरे પહેલ વેતરી ગાયના દુધમાં प्रथम प्रसूता गौके दूधमें, वीरा- વીરા वीरा, आर्द्रमाष- લીલા અડદ अशुष्क उड़द, काकोली- કાકોલી काकोली, स्वयंगुप्ता- કૌંચા केवांच, ऋषभ- ઋષભક ऋषभक, ऋधिभिः ઋધ્ધિ ऋद्धि, मेदया च તથા મેદાના तथा मेदाके, समैः સમભાગ समभाग, कल्कैः કલ્કથી करकसे, सर्पिः ઘી घृत, पचेत् પકાવવું पकावे, तत् તે वह, महत् कल्याणकम् મહાકલ્યાણક ઘૃત महाकल्याणक घृत, विशेषेण વિશેષ કરીને विशेष करके, बृंहणीयम् બૃંહણીય बृंहणीय, परम् અને અત્યંત और अत्यन्त, सन्निपातहरम् સન્નિપાતહર છે सन्निपातहर है ॥४२-४४॥ इति આ यह, महाकल्याणकम् घृतम् મહાકલ્યાણક ઘૃત છે महाकल्याणक घृत है।

42-44. Decoct 21 drugs of the ticktrefoil group from among the above-mentioned drugs and prepare with this, medicated ghee by adding four times its quantity of the milk of a cow which has calved for the first time, with the paste of kshirakakoli, fresh black-gram, kakoli, cowhage, rishabhaka, ridhi and meda in equal parts: this is the Great Kalyanaka Ghee. It is specially valuable as a roborant and is a sovereign remedy for tridiscordance. Thus has been described the Great Kalyanaka Ghee.

४३. वीरार्द्रमाष—वीरर्धिमाष (च.)

उन्मादे महापैशाचिकं घृतम्—

जटिलां पूतनां केशीं चारटीं मर्कटीं वचाम्।
त्रायमाणां जयां वीरां चोरकं कटुरोहिणीम् ॥४५॥
वयःस्थां शूकरीं छत्रामतिच्छत्रां पलङ्कषाम्।
महापुरुषदन्तां च कायस्थां नाकुलीद्वयम् ॥४६॥
कटम्भरां वृश्चिकालीं स्थिरां चाहृत्य तैर्घृतम्।
सिद्धं चातुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥४७॥
महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतम्।
बुद्धिस्मृतिकरं चैव बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥४८॥

इति महापैशाचिकं घृतम्।

जटिलाम् જટામાંસી जटामांसी, पूतनाम् હરડે हरड़, केशीम् ભૂતકેશી भूतकेशी, चारटीम् સ્થળપદ્મ स्थलकमल, मर्कटीम् કૌંચાં केवांच, वचाम् વજ वच, त्रायमाणाम् ત્રાયમાણ त्रायमाण, जयाम् જયા जया, वीराम् વીરા वीरा, चोरकम् ચોરક चोरक कटुरोहिणीम् કડુ कटुकी, वयःस्थाम् વયઃસ્થા वयःस्था, शूकरीम् વારાહીકન્દ वाराहीकन्द, छत्राम् છત્રા छत्रा, अतिच्छत्राम् અતિચ્છત્રા अतिच्छत्रा, पलङ्कषाम् ગૂગળ गुग्गुलु, महापुरुषदन्ताम् શતાવરી शतावरी, कायस्थाम् નાની એલચી छोटी इलायची, नाकुलीद्वयम् બે જાતની નાકુલી दोनों नाकुली, कटम्भराम् કટમ્ભરા कटम्भरा, वृश्चिकालीम् વૃશ્ચિકાલી वृश्चिकाली, स्थिराम् શાલપર્ણી शालपर्णी, आहृत्य લઈને लेकर, तैः તેઓથી इनसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, घृतम् ઘી घृत,

४६. वयःस्थां—कायस्थां (छ. ब. त. थ.)
,, कायस्थां—वयःस्थां (क.)

चातुर्थक- ચાતુર્થક જ્વર चातुर्थक ज्वर, उन्माद- ઉન્માદ उन्माद, ग्रह- ગ્રહબાધા ग्रहबाधा, अपस्मार- અને અપસ્મારનું और अपस्मारका, नाशनम् નાશક છે नाशक है, एतत् આ यह, महापैशाचिकम् મહાપૈશાચિક महापैशाचिक, नाम નામનું नामका, घृतम् ઘી घृत, अमृतम् यथा અમૃતસમાન છે अमृतसमान है, बुद्धिस्मृतिकरम् च एव બુદ્ધિ અને સ્મૃતિને વધારનારું बुद्धि और स्मृतिको बढ़ानेवाला, बालानाम् અને બાળકોના और बालकोंके, अङ्गवर्धनम् च અંગોને પુષ્ટ કરનાર છે अङ्गोंको पुष्ट करनेवाला है ॥ ४५-४८ ॥ इति આ यह, महापैशाचिकम् મહાપૈશાચિક महापैशाचिक घृतम् ઘી છે घृत है ।

45-48. Nardus, chebulic myrobalan, bhutakeshi, brahmi, cowhage, sweet flag, zalil, common sesban, kshirakakoli, angelica, kurroa, guduch sukari, dill and fennel, gum guggulu climbing asparagus, cardamom, the two varieties of indian groundsel, white siris, climbing nettle mercury and ticktrefoil: the ghee prepared by taking all these drugs is curative of quartan fever, insanity, seizure and epilepsy. This ghee is called the Great Paisacha Ghee and is equal to ambrosia. It improves the intellect and memory and helps the growing child to acquire proper development. Thus has been described the Great Paisacha Ghee.

उन्मादे लशुनाद्यं घृतम्—

लशुनानां शतं त्रिंशदभयास्त्र्यूषणात् पलम् ।
गवां चर्ममसीप्रस्थो द्व्याढकं क्षीरमूत्रयोः ॥४९॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च मधुमाणिकाम् ॥५०॥

लशुनानाम् લસણ लहसुन, शतम् સો પલ सौ पल, अभयाः હરડે हरड़, त्रिंशत् ત્રીસ तीस, त्र्यूषणात् ત્રિકટુ त्रिकटु, पलम् ४ તોલા ४ तोले, गवाम् ગાયના गायके, चर्ममसी- ચામડાની ભસ્મ चर्मकी भस्म प्रस्थः ६४ તોલા ६४ तोले, क्षीरमूत्रयोः દૂધ તથા મૂત્રના दूध और मूत्रके, द्वि-आढकम् બે આઢક दो आढक, एभिः એ દ્રવ્યો વડે इन द्रव्योंसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, पुराणसर्पिषः જૂનું ઘી पुराना घृत, प्रस्थम् ६४ તોલા ६४ तोले, शीते ઠંડું થતાં ठण्डा होने पर हिङ्गुचूर्णपलम् ४ તોલા હિંગ ४ तोले हींग, मधुमाणिकाम् च અને મધ ६४ તોલા और मधु ६४ तोले दत्त्वा નાખીને डाल कर प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો એઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ ४९-५० ॥

49-50. A medicated ghee should be prepared of 400 tolas of garlic 30 fruits of chebulic myrobalan, 4 tolas of three spices, and 64 tolas of the ashes of cowhide in 512 tolas of cow's milk and urine and 64 tolas of old ghee. When cold, it should be mixed with 4 tolas of asafetida and 64 tolas of honey, and used.

तद्दोषागन्तुसंभूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपस्मारांश्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः ॥५१॥

इति लशुनाद्यं घृतम् ।

तत् તે ઘી वह घृत, पान- પાન पान, अभ्यंजन- અભ્યંગ अभ्यंग, नावनैः અને નસ્યથી और नस्यसे, दोष- દોષ दोष, आगन्तु- તથા આગન્તુક तथा आगन्तुक, संभूतान् કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા कारणसे उत्पन्न हुए, उन्मादान् ઉન્માદો उन्माद, विषमज्वरान् વિષમ જ્વરો विषम ज्वर, अपस्मारान् च તથા અપસ્મારોને तथा अपस्मारोंका, आशु શીઘ્ર शीघ्र, हन्ति નાશ કરે છે नाश करता है ॥ ५१ ॥ इति આ यह, लशुनाद्यम् લશુનાદ્ય लशुनादि, घृतम् ઘી છે घी है।

51. This ghee results in a quick cure in cases of insanity due to internal and external causes, irregular fevers and epilepsy, when used as a potion, inunction or nasal medication. Thus

has been described the Compound Garlic Ghee.

उन्मादे लशुनाद्यं घृतम्—

लशुनस्याविनष्टस्य तुलार्धं निस्तुषीकृतम् ।
तदर्धं दशमूलस्य द्व्याढकेऽपां विपाचयेत् ॥५२॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकवृक्षाम्लमातुलुङ्गार्द्रकै रसैः ॥५३॥
दाडिमाम्बुसुरामस्तुकाञ्जिकाम्लैस्तदर्धिकैः ।
साधयेत् त्रिफलादारुलवणव्योषदीप्यकैः ॥५४॥
यवानीचव्यहिङ्ग्वम्लवेतसैश्च पलार्धिकैः ।
सिद्धमेतत् पिबेच्छूलगुल्मार्शोजठरापहम् ॥५५॥

अविनष्टस्य ખરાબ ન થઈ ગયેલા खराब न हुआ, लशुनस्य निस्तुषीकृतम् ફોતરાં કાઢેલ લસણ छिलका उतारा हुआ लहसन, तुलार्धम् २०० तोला २०० तोले, दशमूलस्य અને દશમૂળ और दशमूल, तत्- તેનાથી उससे, अर्धम् અર્ધું आधा, अपाम् પાણી जलके, द्व्याढके બે આઢકમાં दो आढकमें, विपाचयेत् પકાવવાં पकावे, पाद- ચતુર્થાંશ चतुर्थांश, शेषे- શેષ રહે ત્યારે शेष रहने पर, घृतप्रस्थम् એક પ્રસ્થ ઘી घृतका एक प्रस्थ, तथा અને और, लशुनस्य લસણનો लहसनका, रसम् એક પ્રસ્થ રસ एक प्रस्थ रस, तत्- તેનાથી उससे, अर्धिकैः અર્ધાં અર્ધાં आधे आधे, कोल- બોર बेर, मूलक- મૂળા मूली, वृक्षाम्ल- ચકોતરું चकोत्रा, मातुलुङ्ग- બીજોરું बिजौरा, आर्द्रकैः અને આદુના और अदरखके, रसैः રસથી रसोंसे, दाडिम- તથા દાડમના और अनारके, अम्बु- રસ रस, सुरा- સુરા सुरा, मस्तु- મસ્તુ मस्तु, काञ्जिक- અને કાંજી વગેરે और कांजी आदि, अम्लैः અમ્લોથી अम्लोंसे, पलार्धिकैः અર્ધાં અર્ધાં પલ आधे आधे पल, त्रिफला- ત્રિફળા त्रिफला, दारु- દેવદાર देवदार, लवण- સિંધાલૂણ सेंधानमक, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, दीप्यकैः અજમો अजवायन, यवानी- યવાની यवानी, चव्य- ચવ્ય चव्य, हिङ्गु- હિંગ हींग, अम्लवेतसैः અને અમ્લવેતસથી और अम्लवेतससे, साधयेत् પકાવવાં सिद्ध करे, शूल- શૂળ शूल, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, अर्शः- અર્શ अर्श, जठर- અને જઠરરોગનો और उदररोगका, अपहम् નાશ કરનારું नाशक, सिद्धम् સિધ્ધ सिद्ध, एतत् આ ઘી इस घीको, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ५२-५५ ॥

52-55 Decoct 200 tolas of a good quality of garlic, after removing the external sheaths and 100 tolas of deca-radix in 512 tolas of water. When the whole is reduced to one-fourth its quantity, add to it 64 tolas of ghee and 64 tolas of the juice of garlic and 32 tolas each of the juices of jujube, radish kokam, citron and ginger; 32 tolas of sour pomegranate juice, sura wine, whey and sour conjee with the paste of 2 tolas of each of the three myrobalans, deodar, rock-salt, three spices, celery seeds bishop's weed, chaba pepper, asafetida and common sorrel and prepare it into a medicated ghee. This ghee when taken cures colic, gulma, piles and abdominal diseases.

ब्रध्नपाण्ड्वामयप्लीहयोनिदोषज्वरक्रमीन् ।
वातश्लेष्मामयान् सर्वानुन्मादांश्चापकर्षति ॥५६॥
इत्यपरं लशुनाद्यं घृतम् ।

(एतत् આ ઘી यह घी.), ब्रध्न- બ્રધ્ન ब्रध्न, पाण्ड्वामय- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, योनिदोष- યોનિદોષ योनिदोष, ज्वर- જ્વર ज्वर, क्रमीन् કૃમિ कृमि, सर्वान् સઘળા सब, वात- વાત वात, श्लेष्म- તથા કફના तथा कफके, आमयान् રોગો रोग, उन्मादान् અને ઉન્માદોનો और उन्मादोंको, अपकर्षति નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥५६॥ इति આ यह, अपरम् બીજું दूसरा, लशुनाद्यम् લશુનાદ્ય लशुनाद्य, घृतम् ઘૃત છે घृतहै ।

५२. दशमूलस्य—दशमूल्याश्च (क. ब.)
५५. यवानी—यमानी (ब.)
५६. उन्मादान् च—उन्मादं च (ब.)
,, इत्यपरं—इती द्वितीयं (ब.)

56. It also cures inguinal swelling, anemia, splenic diseases, gynecic diseases, fevers, helminthiasis, disorders due to vata and kapha, and all types of insanity. Thus has been described the second Garlic-group Ghee.

उन्मादे हिङ्ग्वादि घृतम्—

हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्या च सकायस्थवयःस्थया ।
सिद्धं सर्पिर्हितं तद्वद्वयःस्थाहिङ्गुचोरकैः ॥५७॥

हिङ्गुना હિંગ हींग, **हिङ्गुपर्ण्या च** ડીકામારી डीकामाली, **सकायस्थ-** એલચી इलायची, **वयस्थया** અને વયસ્થાથી और वयस्थासे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, **सर्पिः** ધૃત घृत, **तद्वत्** અને તે પ્રમાણે और उसी प्रकार, **वयस्था-** વયસ્થા वयस्था, **हिङ्गु-** હિંગ हींग, **चोरकैः** અને ચોરકથી સિદ્ધ કરેલ ઘી और चोरकसे सिद्ध घृत, **हितम्** હિતકારી છે हितकारी हैं ॥ ५७ ॥

57. The medicated ghee prepared with asafetida, gummy gardenia or with small cardamom and brahmi or asafetida, brahmi and choraka are similarly beneficial.

उन्मादे पुराणघृतम्—

केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययेद्घृतम् ।
पायकित्वोत्तमां मात्रां श्वभ्रे रुन्ध्याद्गृहेऽपि वा ॥५८॥
विशेषतः पुराणं च घृतं तं पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वाद्विशेषाद्ग्रहनाशनम् ॥५९॥

केवलम् કેવળ अकेले, **पुराणम्** જૂનું पुराने, **घृतम्** ઘી घीको, **एभिः** અથવા આ ઉપર કહેવામાં આવેલાં હિંગ વગેરે દ્રવ્યોથી अथवा इन उपर्युक्त हींग आदि द्रव्योंसे, **सिद्धम् वा** સિદ્ધ કરેલું જૂનું ઘી सिद्ध किये हुए पुराने घीको **पाययेत्** પાવું पिलावे, **उत्तमाम्** મોટી बडी, **मात्राम्** માત્રા मात्रा **पायथित्वा** પાઈને पिलाकर, **श्वभ्रे** ખાડામાં गढेमें, **गृहे अपि वा** અથવા ઘરમાં या घरमें, **रुन्ध्यात्** પૂરી રાખવો बंद रखे, **भिषक्** વૈદ્યે वैद्य, **तम्** તેને उसे, **त्रिदोषघ्नम्** ત્રિદોષઘ્ન त्रिदोषघ्न, **पवित्रत्वात्** અને પવિત્ર હોવાથી और पवित्र होनेसे, **विशेषात्** વિશેષે કરીને विशेष करके, **ग्रहनाशनम्** ગ્રહનાશક ग्रहनाशक, **पुराणम्** જૂનું पुराना, **घृतम्** ઘી घृत, **विशेषतः** વિશેષે કરીને विशेष करके, **पाययेत्** પીવરાવવું पिलावे ॥ ५८-५९ ॥

58-59. The patient may be given a potion of the old ghee alone or the medicated ghee above described. Giving him the maximum dose, he may be locked up in an under-ground cellar or in a house. The physician may administer specially old ghee to the patient. It will be found curative of tridiscordance, and being perfectly pure, it is specially curative of spirit-possession.

गुणकर्माधिकं पानादास्वादात् कट्वतिक्तकम्
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥६०॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं

दश- દશ दस, **वर्ष-** વર્ષ वर्ष, **स्थितम्** રહેલું रखा हुआ, **पुराणम्** જૂનું पुराणा, **घृतम्** ઘી घृत, **पानात्** પીવાથી पीनेसे, **गुण-** ગુણ गुण, **कर्म-** અને કર્મમાં और कर्मोंमें, **अधिकम्** અધિક થાય છે अधिक होता है, **आस्वादात्** અને સ્વાદમાં और स्वादमें, **कटु-** કટુ कटु, **तिक्तकम्** તેમજ તિક્ત एवं तिक्त, **स्यात्** હોય છે होता है, **उग्रगन्धम्** અને ઉગ્ર ગંધવાળું હોય છે और उग्र गन्धवाला होता है, **लाक्षारसनिभम्** લાખના રસ જેવું लाक्षारसके समान, **शीतम्** શીતળ शीत, **तत् हि** તે वह, **सर्व-** સર્વ सब **ग्रह-** ગ્રહને ग्रहका, **अपहम्** દૂર કરનારું नाशक, **मेध्यम्** મેધ્ય मेध्य, **विरेचनेषु** અને વિરેચનોમાં और विरेचनोंमें, **अग्र्यम्** શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥ ६०½ ॥

५९. ग्रहनाशनम्–ग्रहमोक्षणम् (क. ख. ग. छ. थ.)

६०. पानात्–स्थानात् (घ.)

60-60½. Its properties and actions are intensified when drunk as a potion and it is pungent and bitter in taste. The ghee kept for a period of ten years is called 'old' ghee and it possesses very strong odour. The ghee, preserved for a longer period (i. e. for more than ten years) is of the color of lac-juice, cooling and curative of all kinds of possessions. It is highly promotive of the intellect and stands first as a purgative.

प्रपुराणमतः परम् ॥६१॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्वग्रहापहम् ॥६२॥
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः ।

अतः આથી પણ इससे भी, **परम्** અધિક સમય સુધી રાખેલું ઘી अधिक काल तक रखा हुआ घी, **प्रपुराणम्** પ્રપુરાણ કહેવાય છે प्रपुराण कहाता है, **यत्** જે जो, **वर्षशत-** સો વર્ષ સુધી सौ वर्ष तक, **स्थितम्** રાખેલું रखा गया, **स्यात्** હોય हो, **तस्य** તેને उसके लिए, **असाध्यम् नाम** કોઈ પણ અસાધ્ય कुछ भी असाध्य, **न अस्ति** નથી नहीं है, **तत्** તે वह, **दृष्टम्** દર્શનથી दर्शनसे, **स्पृष्टम्** સ્પર્શથી स्पर्शसे, **अथ** અને और, **आघ्रातम्** સૂંઘવાથી જ सूंघनेसे ही, **सर्व-** સર્વ सब **ग्रह-** ગ્રહોનો ग्रहोंको, **अपहम्** **हि** નાશ કરે છે नष्ट करता है. **अपस्मार-** અને અપસ્માર और अपस्मार, **ग्रह-** ગ્રહ ग्रह, **उन्मादवताम्** તથા ઉન્માદવાળાઓ માટે तथा उन्मादवालोंके लिए, **विशेषतः** વિશેષે કરીને विशेष करके, **शस्तम्** હિતકર છે हितकर है ॥ ६१-६२½ ॥

61-62½. As regards the ghee preserved for a period of hundred years, there is no disorder which it cannot cure. Even the sight or touch or smell of this ghee is curative of all kinds of spirit-possession. It is specially beneficial in epilepsy and in insanity due to spirit-possession.

उन्मादे नस्याञ्जनयोगाः—

एतानौषधयोगान् वा विधेयत्वमगच्छति ॥६३॥
अञ्जनोत्सादनालेपनावनादिषु योजयेत् ।

विधेयत्वम् કહ્યું कहना, **अगच्छति** ન માનતા દરદી પર न मानते हुए दरदी पर, **एतान्** આ इन, **औषधयोगान्** ઔષધયોગોનો औषधयोगोंका, **अञ्जन-** અંજન अंजन, **उत्सादन** ઉત્સાદન उत्सादन, **आलेप-** આલેપન आलेपन, **नावनादिषु** અને નસ્ય વગેરેમાં और नस्य आदिमें, **योजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ६३½ ॥

63-63½. If the patient proves recalcitrant, the following drugs may be used as eye-salves, massage, applications and nasal medications.

शिरीषादिनस्यम्, अञ्जनम् च—

शिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनं तगरं वचा ॥६४॥
कुष्ठं च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ।

शिरीषः સરસડો शिरीष, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **हिंगु** હિંગ हींग, **लशुनम्** લસણ लहसुन, **तगरम्** તગર

६२. तद्धि सर्वग्रहापहम्—तद्धिसर्पग्रहापहम् (क. छ.)

,, एतच्छ्लोकादनन्तरम्—

त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वाद् विशेषाद् ग्रहनाशनम् ।
गुणकर्माधिकं पाने स्वादे कटुकतिक्तकम् ॥
कर्णाक्षिरोगशमनं विषघ्नं पावनं तथा ।
लाक्षारससन्निभं शातं सर्वदोषग्रहापहम् ॥
मेध्यं विरेचनं धन्यं प्रपुराणमतः परम् ।
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत्तु द्वादशवार्षिकम् ॥
दृष्टं स्पृष्टं तथाघ्रातं तद्धिसर्पग्रहापहं ।
अपस्मारविषोन्मादवाते शस्तं यथाऽमृतम् ॥

इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

६३. एतानौषधयोगान् वा विधेयत्वमगच्छति—एतैरौषधवर्गैर्वा विधेयत्वं स गच्छति (ख.)

,, ,, —एतैरौषधयोगैर्वा विधेयत्वमगच्छति (त.)

तगर, वचा વજ वचा, कुष्ठम् અને કઠ और कूठ, बस्तमूत्रेण એ બધાંને બકરાના મૂત્રથી इनको बकरेके मूत्रसे, पिष्टम् પીસીને पीसकर, नावन- નસ્ય नस्य, अञ्जनम् અને અંજન और अंजन, स्यात् કરવાં करे ॥ ६४½ ॥

64-64½. Siris, liquorice, asafetida, garlic, indian valerian, sweet flag and costus, pounded in goat's urine will make a good nasal and eye-medication.

व्योषादिनस्यम्, अञ्जनम् च—

तद्वद्व्योषं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ॥६५॥
शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।

तद्वत् તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, द्वे हरिद्रे હળદર તથા દારુહળદર हल्दी तथा दारुहल्दी, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मंजीठ, हिङ्गु- હિંગ हींग, सर्षपाः સરસવ सरसों, शिरीषबीजम् च અને સરસડાનાં બીજ और शिरीषके बीज, उन्माद- એ ઉન્માદ ये उन्माद, ग्रह- ગ્રહ ग्रह, अपस्मार- અને અપસ્મારનાં और अपस्मारके, नाशनम् નાશક છે नाशक हैं ॥ ६५½ ॥

65-65½. Similarly the three spices, turmeric and indian berberry, madder, asafetida, rape-seed and siris-seed will be found curative of insanity, possession and epilepsy.

अपामार्गादिवर्तिः —

पिष्ट्वा तुल्यमपामार्गं हिङ्ग्वालं हिङ्गुपत्रिकाम् ॥६६॥
वर्तिः स्यान्मरिचार्धांशा पित्ताभ्यां गोशृगालयोः ।
तयाऽञ्जयेदपस्मारभूतोन्मादज्वरार्दितान् ॥६७॥
भूतार्तानमरार्तांश्च नरांश्चैव दृगामये ।

अपामार्गश्च અઘેડો अपामार्ग, हिङ्गु હિંગ हींग, आलम् હરતાળ हरिताल, हिङ्गुपत्रिकाम् હિંગુપત્રિકા हिंगुपत्रिका, तुल्यम् એ સઘળાં સમભાગ ये समभाग, मरिच- અને મરી और काली मिर्च, अर्धांशा અર્ધો ભાગ એઓને आधा भाग इनको, गोशृगालयोः ગાય અને શિયાળના गाय और गीदड़के, पित्ताभ्यां પિત્તથી पित्तसे, पिष्ट्वा પીસીને पीसकर, वर्तिः स्यात् વર્તિ બનાવવી वर्ती बनावे, तया એ વર્તિથી इस वर्तिसे, अपस्मार- અપસ્માર अपस्मार, भूतोन्माद- ભૂતોન્માદ भूतोन्माद, ज्वरार्दितान् તથા જ્વરથી પીડિત तथा ज्वरसे पीड़ित, भूतार्तान् ભૂતપીડિત भूतपीडित, अमरार्तान् च અને દેવપીડિત और देवपीड़ित, नरान् મનુષ્યોને मनुष्योंको, दृगामये च एव તેમજ આંખના રોગોમાં एवं अक्षिरोगोंमें, अञ्जयेत् અંજન કરવું अञ्जन करे ॥ ६६-६७½ ॥

66-67½. Make a collyrium-stick by pounding equal parts of rough chaff, asafetida, yellow arsenic, gummy gardenia, with half its quantity of black pepper in the bile of an ox or jackal. This collyrium-stick should be applied to the eye of epileptic subjects or those afflicted with delusionary insanity, spirit-possession and fever or in cases of persons afflicted by spirits or the gods or suffering from eye-diseases.

अञ्जनार्थं मरिचयोगः —

मरिचं चातपे मासं सपित्तं स्थितमञ्जनम् ॥६८॥
वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतेः ।

दोषभूतहतस्मृतेः દોષજન્ય તેમજ ભૂતજન્ય અપસ્મારવાળાને दोषजन्य तथा भूतजन्य अपस्मारवालेको, वैकृतम् पश्यतः અને વિકૃત દેખનારાને और विकृत देखनेवालेको, मासम् એક માસ एक मास, सपित्तम् પિત્તની સાથે पित्तके साथ, आतपे તડકે धूपमें, स्थितम् રાખેલા रखी हुई, मरिचम् મરીનું काली मिर्चका,

६६. °मपामार्गं हिङ्ग्वालं-°मपामार्गहिङ्गुनी (क. ब. प.)
,, हिङ्ग्वालं-हिङ्गुलं (ख.)
,, ,, -हिङ्गनी (द.)
६७. तयाञ्जयेत्-तया जयेत (ध.)

अञ्जनम् અંજન अंजन, कार्यम् કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ ६८½ ॥

68-68½. The collyrium prepared from the paste of black pepper and bile and exposed to the sun for one month should be used in the case of persons who suffer from delusions and loss of memory caused by morbid humors or spirit-possessions.

सिद्धार्थकादिः अगदः —

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जो देवदारु च ॥६९॥
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ।
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ॥७०॥
बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ।
नस्यमालेपनं चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा ॥७१॥
अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ॥७२॥
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ।

सिद्धार्थकः સફેદ સારસવ सफेद सरसों, वचा વજ वच, हिङ्गु હિંગ हींग, करञ्जः કરંજ करञ्ज, देवदारु च દેવદાર देवदारु, मञ्जिष्ठा મજીઠ मंजीठ, त्रिफला- ત્રિફળા त्रिफला, श्वेता શ્વેતા श्वेता, कटभीत्वक् ધોળા સરસડાની છાલ सफेद शिरीषकी छाल, कटुत्रिकम् ત્રિકટુ त्रिकटु, प्रियङ्गुः પ્રિયંગુ प्रियङ्गु, शिरीषः સરસડો शिरीष, रजनीद्वयम् च અને હળદર તેમજ દારુહળદર और हल्दी एवं दारुहल्दी, समांशानि સમ ભાગે सम भागसे, बस्तमूत्रेण બકરાના મૂત્રથી बकरेके मूत्रसे, पिष्टः પીસેલ पीसा हुआ, अयम् આ यह, अगदः અગદ अगद, पानम् પાન पान, अञ्जनम् અંજન अञ्जन, नस्यम् નસ્ય नस्य, आलेपनम् च एव આલેપન आलेपन, स्नानम् સ્નાન स्नान, तथा उद्वर्तनम् તેમજ ઉદ્વર્તન દ્વારા एवं उबटन द्वारा, अपस्मार- અપસ્માર अपस्मार, विष- વિષ विष, उन्माद- ઉન્માદ उन्माद, कृत्या- કૃત્યા कृत्या, अलक्ष्मी- દારિદ્ર્ય दारिद्र्य, ज्वरापहः તથા જ્વરનો નાશ કરે છે तथा ज्वरको नष्ट करता है, राजद्वारे च અને રાજદરબારમાં और राजदरबारमें शस्यते વખણાય છે प्रशस्त माना गया है, एतेन આ દ્રવ્યોના કલ્કથી इन द्रव्योंके कल्कसे, सगोमूत्रम् ગોમૂત્રની સાથે गोमूत्रके साथ, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, सर्पिः ઘી घृत, तदर्थकृत् તે જ કાર્ય કરે છે उसी कार्यको करता है ॥ ६९-७२½ ॥

69-72½. Rape-seed, sweet flag, asafetida, indian beech, deodar, madder, the three myrobalans white mussel shell creeper, bark of white siris, the three spices perfumed cherry, siris, turmeric and indian berberry—take equal parts of each and make a paste in goat's urine. This antidote may be used as potion, collyrium, nasal medication, application, bath or massage. It is curative of epilepsy, toxicosis insanity, effects of black magic, poverty and fever. It frees one from the fear of evil spirits and is esteemed in royal courts. Also the ghee prepared of the above articles in cow's urine has similar properties.

उन्मादे धूमयोगाः —

प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्तिं कृतां पिबेत् ॥७३॥
वैरेचनिकधूमोक्तैः श्वेताद्यैर्वा सहिङ्गुभिः ।

प्रसेके મુખપ્રસેકમાં मुखप्रसेकमें, पीनसे તથા પીનસમાં और पीनसमें, गन्धैः ગન્ધ દ્રવ્યોવડે गन्धद्रव्योंसे, सहिङ्गुभिः वा અથવા હિંગસહિત अथवा हींगसहित, वैरेचनिक- વૈરેચનિક वैरेचनिक, धूमोक्तैः ધૂમમાં કહેલ धूममें कही हुई, श्वेताद्यैः શ્વેતાદિ ઓષધિઓ श्वेतादि ओषधियोंसे, कृताम् બનાવેલી

७०. श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम्–व्योषं श्वेता सकटभीत्वचम् (प.)
७१. स्नानमुद्वर्तनं तथा–स्नानपानावगाहनं (प.)
७२. राजद्वारे–राज्यद्वारे (प.)

बनाई हुई, धूमवर्तिम् ધૂમવર્તિને धूमवर्तिको, पिबेत् પીવી पिये ॥ ७३½ ॥

73-73½. If the patient is affected with ptyalism or coryza, he may smoke a cigar prepared of drugs of the fragrant group or of the group of the white mussel shell creeper, together with asafetida mentioned in connection with errhine smokes.

शल्लकोलूकमार्जारजम्बूकवृकबस्तजैः ॥७४॥
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखैश्चर्मभिरेव च ।
सेकाञ्जनं प्रधमनं नस्यं धूमं च कारयेत् ॥७५॥
वातश्लेष्मात्मके प्रायः

वातश्लेष्मात्मके વાતજ તથા કફજ અપસ્મારમાં वातजन्य तथा कफजन्य अपस्मारमें, प्रायः ઘણું કરીને बहुत करके, शल्लक- શાહુડી सेह, उलूक- ઘુવડ उल्लू, मार्जार- બિલાડા बिल्ले, जम्बूक- શિયાળ गीदड़, वृक- વરુ भेड़िये, बस्तजैः અને બકરાનાં और बकरेके, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पित्त- પિત્ત पित्त, शकृत्- વિષ્ઠા विष्ठा, लोम- રૂંવાં रोंगटे, नखैः નખો नखों, चर्मभिः एव च અને ચામડાંથી और चर्मोंसे, सेक- પરિષેક परिषेक, अञ्जनम् અંજન अञ्जन, प्रधमनम् પ્રધમન प्रधमन, नस्यम् नस्य नस्य, धूमम् च અને ધૂમ और धूम, कारयेत् દેવાં જોઈએ देना चाहिए ॥ ७४-७५½ ॥

74-75½. Affusions, eye-ointments and insufflations, nasal medications and smokes may be prepared from urine, bile, dung, nails and hide of pangolin, owl, cat, jackal, wolf and goat, for use particularly in insanity due to vata and kapha.

पैत्तिकोन्मादचिकित्सा—

पैत्तिके तु प्रशस्यते ।
तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ॥७६॥
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि मृदूनि च ।
शङ्खकेशान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्ज्ञो भिषक् सिराम् ।
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मार एव च ॥७७॥

पैत्तिके तु પૈત્તિક ઉન્માદમાં पैत्तिक उन्मादमें, तिक्तकम् તિક્ત ઘૃત तिक्त घृत, जीवनीयम् च જીવનીય जीवनीय, सर्पिः ઘૃત घृत, मिश्रकः स्नेहः च અને મિશ્રક સ્નેહ और मिश्रक स्नेह, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं, शीतानि च અને શીતળ और शीतल, मधुराणि મધુર मधुर, मृदूनि च તથા મૃદુ तथा मृदु, अन्नपानानि અન્નપાન પણ પ્રશસ્ત છે अन्नपान भी प्रशस्त हैं, उन्मादे ઉન્માદમાં उन्मादमें, विषमे ज्वरे च एव વિષમ જ્વરમાં विषम ज्वरमें, अपस्मारे च एव અને અપસ્મારમાં और अपस्मारमें, शङ्ख- શંખપ્રદેશ शङ्खप्रदेश, केशान्तसन्धौ वा અથવા કેશાન્તસંધિમાં अथवा केशान्तसन्धिमें, ज्ञः भिषक् જ્ઞાની વૈદ્ય ज्ञानी वैद्य, सिराम् સિરાનું सिराका, मोक्षयेत् મોક્ષણ કરવું मोक्षण करे ॥ ७५½-७७ ॥

75½-77. In conditions due to pitta, bitter group ghee, jivaniya ghee, mixed unction and sweet, soft and cooling eats and drinks are recommended. The physician skilled in venesection should take out blood from the temporal vein situated near the margin of the hair and temporal region in conditions of insanity, irregular fever and also epilepsy.

उन्मादे बृंहणम्—

घृतमांससमितृप्तं वा निवाते स्थापयेत् सुखम् ।
त्यक्त्वा मतिस्मृतिभ्रंशं संज्ञां लब्ध्वा प्रमुच्यते ७८

घृत- ઘી घी, मांस- અને માંસથી और मांससे, वितृप्तम् वा તૃપ્ત કરેલાને तृप्त हुए रोगीको, सुखम्

७७. शङ्खकेशान्तसन्धौ—शङ्खे केशान्तसन्धौ (च.)
,, मृदूनि च—लघूनि च (ध.)
७८. स्थापयेत्—स्थापयेत् (च.)
,, प्रमुच्यते—प्रमुच्यते (ग, घ. क.)

This type of surgical approach has recently been developed by Moniz in Lisbon in 1935. In America Freeman & Watts has also pioneered it. (See Abnormal Psychology James D. Page on page 233.) Sushrut also prescribes it on page 557 Chapter on Shirovedh and Page 1194.

સુખપૂર્વક સુખસે, निवाते પવનરહિત સ્થાનમાં पवनरहित स्थानमें, स्थापयेत् રાખવો रक्खे, मति- આથી તે બુદ્ધિ इससे वह बुद्धि, स्मृति-भ्रंशम् તેમજ સ્મૃતિના ભ્રંશને एवं स्मृतिके भ्रंशको, त्यक्त्वा છોડીને त्याग कर, संज्ञाम् અને સંજ્ઞાને और संज्ञाको, लब्ध्वा પ્રાપ્ત કરીને पा कर, प्रमुच्यते ઉન્માદથી મુક્ત થાય છે उन्मादसे मुक्त हो जाता है ॥ ७८ ॥

78. Or having fed him to repletion on ghee and flesh, the patient should be confined in a comfortable room free from draught. By this he becomes free from his derangement of intellect and memory and having regained his normal wits, gets rid of his disease.

उन्मादे त्रासनादि—

आश्वासयेत् सुहृद्वा तं वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥७९॥

सुहृत् वा અથવા મિત્રે अथवा मित्र, तम् તેને उसको, धर्म- ધર્મ धर्म, अर्थसंहितैः तथा અર્થયુક્ત तथा अर्थयुक्त, वाक्यैः વાક્યો વડે वाक्योंसे, आश्वासयेत् આશ્વાસન આપવું आश्वासन देवे, इष्टविनाशम् वा અથવા ઇષ્ટનો વિનાશ अथवा इष्टके विनाशको, ब्रूयात् સંભળાવવો सुनावे, अद्भुतानि वा અથવા અદ્ભુત દશ્યોને अथवा अद्भुत दृश्योंको, दर्शयेत् બતાવવાં दिखलावे ॥ ७९ ॥

79. The patient's well-wishers may calm him with words of religious and moral import, or they may shock him out of his distemper by announcing the news of the loss of something he dearly loves or they may win him back to normality by showing him marvels.

बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यसेद्वोत्तानमातपे ।
कपिकच्छ्वाऽथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ॥८०॥
कशाभिस्ताडयित्वा वा सुबद्धं विजने गृहे ।
रुन्ध्याच्चेतो हि विभ्रान्तं व्रजत्यस्य तथा शमम् ८१

बद्धम् वा અથવા તેને બાંધીને अथवा उसे बांध कर, सर्षपतैलाक्तम् સરસિયું તેલ ચોપડી सरसोंका तैल लगाकर, आतपे તડકામાં धूपमें, उत्तानम् ચત્તો चित न्यसेत् સુવાડવો लिटावे, कपिकच्छ्वा અથવા કૌંચાનો अथवा केवांचसे, तप्तैः वा અથવા તપાવેલા अथवा तपाये हुए, लोह- લોઢાનો लोहेसे, तैल- તેલનો तैलसे, जलैः वा કે જળનો या जलसे, स्पृशेत् સ્પર્શ કરાવવો स्पर्श करावे, सुबद्धम् वा અથવા સારી રીતે બાંધી તેને अथवा अच्छी तरह बांध कर उसे, कशाभिः ચાબુક चाबुक, ताडयित्वा લગાવીને लगाकर, विजने નિર્જન निर्जन, गृहे ઘરમાં घरमें, रुन्ध्यात् પૂરી રાખવો बन्द करे, हि કેમકે क्योंकि, तथा એમ કરવાથી ऐसा करनेसे अस्य એનું इसका, विभ्रान्तम् ભમેલું भ्रान्त, चेतः ચિત્ત चित्त, शमम् व्रजति શાન્ત થાય છે शान्त होता है ॥ ८०-८१ ॥

80-81. Or the patient may be anointed with mustard oil and tied hand and foot, laid out on his back in the sun; or he may be smeared with the leaves of cowage, or lightly branded with hot irons or scalded with boiling oil or water or, having scourged him with light whips, he may be left well secured with ropes in soilitary confinement. From such drastic measures, the disorientated mind of the man is restored to normality.

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा तस्करैः शत्रुभिस्तथा ॥८२॥
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
त्रासयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥८३॥

८०. बद्धं-बद्धा (क. त.)

८०. अथवा तप्तैः-अग्नितप्तैर्वा (क.)

The punishment & Terror can work with Hysteric patients.

उद्धृतदंष्ट्रेण કાઢો કાઢી લીધેલા दाढे निकाली हुई हों ऐसे, सर्पेण સાપથી सांपसे, दान्तैः तथा વશ કરેલા तथा वशवर्ती, सिंहैः સિંહોથી सिंहोंसे, गजैः च તેમજ હાથીઓથી एवं हाथियोंसे, तथा તથા तथा, शस्त्रहस्तैः હાથમાં શસ્ત્રધારણ કરેલા हाथमें शस्त्रधारण किये हुए, तस्करैः वा અથવા ચોરોથી अथवा चोरोंसे, शत्रुभिः કે શત્રુઓથી या शत्रुओंसे, तम् તેને उसे, त्रासयेत् ડરાવવો डराना चाहिए, अथवा અથવા अथवा, राजपुरुषाः રાજાના કર્મચારીઓએ राजाके कर्मचारी, सुसंयतम् સારી પેઠે બાંધી अच्छी तरह बांध कर, बहिः नीत्वा બહાર લઈ જઈને बाहिर ले जा कर, नृपाज्ञया રાજાની આજ્ઞાથી राजाकी आज्ञासे, एनम् એને इसे, वधेन तर्जयन्तः વધની ધમકી આપીને वधकी धमकी देते हुए, त्रासयेयुः ડરાવવો डरावे ॥ ८२-८३ ॥

82-83. Thus he may also be terrorised by means of snakes whose fangs have been removed, or by trained lions and elephants or by men dressed as bandits or foemen with weapons in their hands or men impersonating the king's officers may having dragged him out, securely bound, intimidate him with threats of immediate execution by order of the king.

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं स्मृतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥८४॥

हि કેમકે क्योंकि, प्राणभयम् પ્રાણભયને प्राणभयको, देहदुःख- દેહદુઃખના देहदुःखके, भयेभ्यः ભય કરતાં भयसे, परम् મોટો महान, स्मृतम् કહ્યો છે कहा है, तेन તેથી इससे, तस्य તેનું उसका, सर्वतः બધી રીતે सर्व प्रकारसे, विप्लुतम् વિભ્રષ્ટ થયેલું विभ्रष्ट हुआ, मनः મન मन, शमम् याति શાન્ત થાય છે शान्त होता है ॥ ८४ ॥

८४. स्मृतम्—महत् (ख. च.)

84. It has been well said that the threat to life is more potent than fear of bodily injury; accordingly, that measure may succeed in helping the disordered mind of the insane patient to regain its composure (when all the previous measures have failed).

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ॥८५॥

इष्टद्रव्य- પ્રિય વસ્તુના प्रिय वस्तुके, विनाशात् વિનાશથી विनाशसे, यस्य જેનું जिसका, मनः મન मन, उपहन्यते ઉપહત થયું હોય उपहत हुआ हो, तस्य તેના મનને उसके मनको, तत्सदृश- તેના જેવી વસ્તુની उसके समान वस्तुकी, प्राप्ति- પ્રાપ્તિથી प्राप्तिसे, सान्त्व- સાન્ત્વનથી सान्त्वनसे, आश्वासैः અને આશ્વાસનથી और आश्वासनसे, शमम् नयेत् શાંત કરવું शान्त करे ॥ ८५ ॥

85. The man who has become unhinged in his mind as the result of losing something that he dearly loved, should be consoled by the proffer of a substitute and by words of sympathy and comfort.

कामादिजोन्मादचिकित्सा—

कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसंभवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥८६॥

काम- કામ काम, शोक- શોક शोक, भय- ભય भय, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, हर्ष- હર્ષ हर्ष, ईर्ष्या- ઈર્ષ્યા ईर्ष्या, लोभ- અને લોભથી और लोभसे, संभवान् ઉત્પન્ન થયેલા ઉન્માદોને उत्पन्न हुए उन्मादोंको, परस्पर- પરસ્પર परस्पर, प्रतिद्वन्द्वैः વિરોધી विरुद्ध, एभिः एव એ જ ભાવોથી इन्हीं भावोंसे, शमम् नयेत् શાંત કરવા शान्त करे ॥ ८६ ॥

८५. प्राप्तिसान्त्वाश्वासैः—प्राप्त्या शान्त्याश्वासैः (च.)

८६. हर्षेर्ष्यालोभ—मोहेर्ष्याशोक (च.)

86. As regards the mental derangement resulting from an excess of desire, grief, delight, envy, or greed, it should be allayed by bringing the influence of its opposite passion to bear on the prevailing one and neutralize it.

भूतोन्मादचिकित्सा—

बुद्ध्वा देशं वयः सात्म्यं दोषं कालं बलाबले ।
चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥८७॥

भूत-दोषजे ભૂતથી તેમજ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા भूतसे तथा दोषसे उत्पन्न हुए, उन्मादे ઉન્માદમાં उन्मादमें, देशम् દેશ देश, वयः અવસ્થા वय, सात्म्यम् સાત્મ્ય सात्म्य, दोषम् દોષ दोष, कालम् કાળ काल, बलाबले અને બલાબલને और बलाबलको, बुद्ध्वा જાણીને जान कर, इदम् આ इस, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ ८७ ॥

87. In insanities, arising from both spirit-possession and vitiation of the humors, such of the above-mentioned measures should be applied as seem most appropriate after a consideration of the patient's place of residence, his age, his homologation, the character of the morbidity, the season of the year and their respective strength and weakness.

देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥८८॥
सर्पिष्पानादि तस्येह मृदु भेषज्यमाचरेत् ।

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य, देव- દેવ देव, ऋषि- ઋષિ ऋषि, पितृ- પિતૃ पितृ, गन्धर्वैः અને ગન્ધર્વોથી और गन्धर्वोंसे, उन्मत्तस्य ઉન્મત્ત થયેલા માટે उन्मत्त पुरुषके लिए, तीक्ष्णानि તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, अञ्जनादीनि અંજનઆદિ अञ्जनादि, क्रूरकर्म च तथा क्रूर કર્મને तथा क्रूर कर्मको, वर्जयेत् છોડી દેવું छोड़ देवे, इह એમાં इसमें, तस्य તેનું उसका, सर्पिष्पानादि ઘૃતપાન આદિ घृतपान आदि, मृदु भैषज्यम् મૃદુ ઔષધ मृदु औषध, आचरेत् કરવું જોઈએ करनी चाहिए ॥ ८८½ ॥

88-88½. In the case of those who are demented by the gods, the rishis, the manes and the gandharvas, the physician should avoid such medicaments as acute collyriums and in general all drastic measures. Instead, he should be treated by means of such mild medications as potions of ghee.

पूजां बल्युपहारांश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥८९॥
शान्तिकर्मेष्टिहोमांश्च जपस्वस्त्ययनानि च ।
वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥९०॥

तथा તથા तथा, पूजाम् પૂજા पूजा, बलि- બલિદાન बलिदान, उपहारान् च ઉપહાર उपहार, मन्त्र- મન્ત્ર मन्त्र, अञ्जनविधीन् અંજનવિધિ अंजनविधि, शान्तिकर्म- શાન્તિકર્મ शान्तिकर्म, इष्टि- ઇષ્ટિ इष्टि, होमान् च હવન होम, जप- જપ जप, स्वस्ति-अयनानि च સ્વસ્તિવાચન स्वस्तिवाचन, वेदोक्तान् વેદોક્ત वेदोक्त, नियमान् च નિયમો नियम, प्रायश्चित्तानि च अपि અને પ્રાયશ્ચિત્તોને પણ और प्रायश्चित्तोंको भी, आचरेत् કરવાં જોઈએ करना चाहिए ॥ ८९-९० ॥

89-90. Worship, sacrifices and libations offered to the gods, incantations and mild collyriums; propitiatory rites and ceremonies; burnt-offerings, prayers, supplications and pilgrimages; observance of the vows laid down in the scriptures and expiatory acts—all these, too, may be performed.

८७. भूतदोषजे-दोषभूतजे (प. च.)

भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥९१॥

भूतानाम् ભૂતોના भूतोंके, अधिपम् અધિપતિ अधिपति, देवम् દેવ देव, जगतः જગતના जगतके, प्रभुम् સ્વામી स्वामी, ईश्वरम् મહાદેવને महादेवको, प्रयतः સંયમી થઈ संयमी होकर, नित्यम् હમેશાં नित्य, पूजयन् પૂજનાર पूजनेवाला, उन्मादजम् ઉન્માદજન્ય उन्मादजन्य, भयम् ભયને भयको जयति જીતે છે जीतता है ॥ ९१ ॥

91. By worshipping daily, with true devotion, God Isvara, the lord of the spirits and the ruler of the world, one gets free from the fear of insanity.

रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजां च कुर्वाण उन्मादेभ्यः प्रमुच्यते ॥९२॥

रुद्रस्य રુદ્રના रुद्रके, प्रमथाः પ્રમથ प्रमथ, नाम નામના नामके ये गणाः જે ગણો जो गण, लोके લોકમાં लोकमें, चरन्ति વિચરે છે विचरते हैं, तेषाम् તેઓની उनकी, पूजाम् પૂજા पूजा, कुर्वाणः કરનારો करनेवाला, उन्मादेभ्यः ઉન્માદથી उन्मादसे, प्रमुच्यते મુક્ત થાય છે मुक्त हो जाता है ॥ ९२ ॥

92. A man is freed from insanity by performing, likewise the worship of the angelic hordes of Rudra going by the name of Pramathas, who wander about in the world (on the god's errands).

बलिभिर्मङ्गलैर्होमैरोषध्यगदधारणैः ।
सत्याचारतपोज्ञानप्रदाननियमव्रतैः ॥९३॥
देवगोब्राह्मणानां च गुरूणां पूजनेन च ।
आगन्तुः प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा ॥९४॥

बलिभिः બલિદાન बलिदान, मङ्गलैः મંગલ કર્મ मंगल कर्म, होमैः હોમ होम, ओषधि- ઓષધિધારણ ओषधिधारण, अगदधारणैः અને અગદ ધારણ કરવાથી और अगद धारण करनेसे, सत्य- સત્ય सत्य, आचार- સદાચાર सदाचार, तपः- તપ तप, ज्ञान- જ્ઞાન ज्ञान, प्रदान- દાનકર્મ दानकर्म, नियम- નિયમ नियम, व्रतैः તથા વ્રત કરવાથી और व्रतोंके करनेसे, देव- અને દેવો और देव, गो- ગાયો गाय, ब्राह्मणानाम् च તેમજ બ્રાહ્મણોના एवं ब्राह्मणोंके, गुरूणाम् च તથા ગુરુજનોના तथा गुरुजनोंके, पूजनेन પૂજનથી पूजनसे, तथा सिद्धैः અને સિદ્ધ और सिद्ध, मन्त्र- મન્ત્રો मन्त्रों, औषधैः તેમજ ઔષધોથી एवं औषधोंसे, आगन्तुः આગન્તુક ઉન્માદ आगन्तुक उन्माद, प्रशमम् याति શાન્ત થાય છે शान्त होता है ॥ ९३-९४ ॥

93-94. The exogenous type of insanity is laid to rest by means of sacrifices, auspicious rites, burnt offerings, wearing of magical herbs and talismans, observance of truth-telling, customary rites and austerities, by recourse to knowledge, charity, right discipline and vows, by propitiating the gods, cows, brahmans and the teachers, as well as by recourse to proved charms and medcines.

यच्चोपदेक्ष्यते किंचिदपस्मारचिकित्सिते ।
उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्याद्धेतुदूष्ययोः ॥९५॥

अपस्मार- અપસ્મારની अपस्मारकी, चिकित्सिते ચિકિત્સામાં चिकित्सामें, यत् किंचित् च જે કંઈ जो कुछ, उपदेक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहा जायगा, तत् च તે उसे, हेतु- કારણ कारण, दूष्ययोः અને દૂષ્યોની और दूष्योंकी, सामान्यात् સમાનતાને કારણે समानताके कारण, उन्मादे ઉન્માદમાં પણ उन्मादमें भी, कर्तव्यम् કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ ९५ ॥

95. Moreover, whatever therapeutic measures will be taught in connection with epilepsy, are also applicable in

---

९१. प्रयतो–प्रायशो (द.)

९२. प्रमुच्यते–विमुच्यते (क. घ.)

९४. गोब्राह्मणानां च- गुह्यकविप्राणाम् (ख.ग.घ.ङ.त.थ.द.प.)

the case of insanity, since in both, the etiological and the susceptible factors are common.

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते ॥९६॥

निवृत्त-आमिष-मद्यः માંસ તથા મદ્યનું સેવન નહિ કરનાર मांस तथा मद्यका सेवन नहीं करनेवाला, **यः** જે जो, **हिताशी** હિત ભોજન કરનારો हितकारक भोजन करनेवाला, **प्रयतः** સંયમી संयमी, **शुचिः** પવિત્ર पवित्र, **सत्त्ववान्** અને સાત્ત્વિક હોય છે और सात्त्विक होता है, **सः** તે મનુષ્ય वह मनुष्य, **निज-** નિજ निज, **आगन्तुभिः** કે આગન્તુ या आगन्तु. **उन्मादैः** ઉન્માદોથી उन्मादोंसे, **न युज्यते** યુક્ત થતો નથી युक्त नहीं होता ॥ ९६ ॥

96. The man of strong mind, who abstains from flesh and alcohol, observes a wholesome diet and is always dutiful and pure, will never fall a victim to insanity, wheher exogenous or endogenous.

मुक्तोन्मादलक्षणम्—

प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥९७॥

इन्द्रिय- ઇંદ્રિયો इन्द्रियों, **अर्थानाम् च** વિષયો विषयों, **बुद्धि-** બુદ્ધિ बुद्धि, **आत्मा-** આત્મા आत्मा, **मनसाम्** અને મનની और मनकी, **प्रसादः** નિર્મળતા निर्मलता, **तथा** તથા तथा, **धातूनाम्** ધાતુઓની धातुओंकी, **प्रकृतिस्थत्वम्** સ્વસ્થતા स्वस्थता, **विगतोन्माद-** એ મટી ગયેલ ઉન્માદવાળાનાં ये उन्मादसे मुक्तके, **लक्षणम्** લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ ९७ ॥

97. The signs of a man who has fully recovered from insanity are—clarity of sense-faculties and sense perceptions as well as of the understanding, the spirit and the mind and the normal condition of the body-elements.

अध्यायोक्तार्थविषयाः—

तत्र श्लोकः—
उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।
निजागन्तुनिमित्तानामुक्तवान् भिषगुत्तमः ॥९८॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकः** ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, **भिषगुत्तमः** વૈદ્યોમાં ઉત્તમ ભગવાન પુનર્વસુએ वैद्यवर भगवान पुनर्वसुने, **निज-** નિજ निज, **आगन्तु-** અને આગન્તુ और आगन्तु, **निमित्तानाम्** કારણવાળા कारणवाले, **उन्मादानाम्** ઉન્માદોનાં उन्मादोंके, **समुत्थानम्** નિદાન निदान, **लक्षणम्** અને લક્ષણ और लक्षणको, **सचिकित्सितम्** ચિકિત્સાસહિત चिकित्सासहित, **उक्तवान्** કહ્યાં છે कहे हैं ॥ ९८ ॥

Here is a recapitulatory verse—

98. The best of physicians (Punarvasu) has set out in this chapter the pathogenesis of the various types of insanity due to endogenous and exogenous factors, their signs and symptoms and their treatment.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलपूरिते चिकित्सास्थाने उन्मादचिकित्सितं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **अप्राप्ते** અપ્રાપ્ત अप्राप्त, **दृढबलपूरिते** અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, **चिकित्सास्थाने** ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, **उन्मादचिकित्सितम्** 'ઉન્માદચિકિત્સિત' 'उन्मादचिकित्सित', **नाम** નામનો नामका, **नवमः** નવમો नववाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ९ ॥

9. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth chapter entitled 'The Therapeutics of Insanity', not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

दशमोऽध्यायः।

દશમો અધ્યાય अध्याय दसवाँ

Chapter X

अपस्मारचिकित्सितोपक्रमः—

अथातोपस्मारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, अपस्मारचिकित्सितम् 'અપસ્મારચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'अपस्मारचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on 'The therapeutics of Epilepsy.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अपस्मारनिरुक्तिः —

स्मृतेरपगमं प्राहुरपस्मारं भिषग्विदः ।
तमःप्रवेशं बीभत्सचेष्टं धीसत्त्वसंप्लवात् ॥ ३ ॥

भिषग्विदः વિદ્વાન વૈદ્યો विद्वान वैद्यलोग, धी- બુદ્ધિ बुद्धि, सत्त्व- તથા મનના तथा मनके, संप्लवात् ભ્રમથી भ्रमसे, तमःप्रवेशम् અંધકારમાં પ્રવેશ કરાવનારા अन्धकारमें प्रवेश करानेवाले, बीभत्स- બીભત્સ बीभत्स, चेष्टम् ચેષ્ટાવાળા चेष्टासे युक्त, स्मृतेः સ્મૃતિના स्मृतिके, अपगमम् નાશને नाशको, अपस्मारम् અપસ્માર अपस्मार, प्राहुः કહે છે कहते हैं ॥ ३ ॥

3. The knowers of the medical science define epilepsy as a disease due to the derangement of the intellect and the mind characterised by loss of memory, loss of consciousness and convulsive movements of the body.

अपस्मारस्य संप्राप्तिः —

विभ्रान्तबहुदोषाणामहिताशुचिभोजनात् ।
रजस्तमोभ्यां विहते सत्त्वे दोषावृते हृदि ॥ ४ ॥
चिन्ताकामभयक्रोधशोकोद्वेगादिभिस्तथा ।
मनस्यभिहते नृणामपस्मारः प्रवर्तते ॥ ५ ॥

अहित- અહિત अहित, अशुचि- તથા અપવિત્ર તથા अपवित्र, भोजनात् ભોજન કરવાથી भोजन करनेसे, विभ्रान्त- ઉન્માર્ગમાં જનારા उन्मार्गगामी, बहु- બહુ बहुत, दोषाणाम् દોષવાળા મનુષ્યોનું दोषयुक्त पुरुषोंके, सत्त्वे સત્વગુણ सत्त्वगुणके, रजः- રજોગુણ रजोगुण, तमोभ्याम् તથા તમોગુણથી और तमोगुणसे, विहते હણાઈ જવાથી विकृत होने पर, हृदि હૃદય हृदयके, दोष- દોષથી दोषोंसे, आवृते ઘેરાઈ જવાથી आवृत होने पर, तथा તથા तथा, चिन्ता- ચિન્તા चिन्ता, काम- કામ काम, भय- ભય भय, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, शोक- શોક शोक, उद्वेग- ઉદ્વેગ उद्वेग, आदिभिः વગેરેથી आदिसे, मनसि મન मनके, अभिहते હણાઈ જવાથી अभिहत होने पर, नृणाम् મનુષ્યોમાં पुरुषोंमें, अपस्मारः અપસ્માર अपस्मार, प्रवर्तते પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होता है ॥ ४-५ ॥

4-5 In those persons in whom the humors have become excessive and

३. तमःप्रवेशम्—तमःप्रवेशं (ग.)

४. अशुचिभोजनात्—अशुचिभोजिनाम् (क. ग. घ.)

५. मनस्यभिहते—मनस्यभ्याहते (ख. ग.)

deranged on account of addiction to unwholesome and unclean food, the sattva quality has become obscured by passion and ignorance, the brain has become occluded with morbid humors and the mind is oppressed with worry, passion, fright, anger, grief and anxiety etc., epilepsy makes its manifestation.

अपस्मारस्य सामान्यरूपम्—

धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीडयन्ति हि ।
संपीड्यमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ६॥
पश्यत्यसन्ति रूपाणि पतति प्रस्फुरत्यपि ।
जिह्माक्षिभ्रूः स्रवल्लालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥७॥
दोषवेगे च विगते सुप्तवद् प्रतिबुद्ध्यते ।

धमनीभिः धमनीओथी धमनियोंसे, श्रिताः आश्रित कराएला आश्रित किये हुए, दोषाः दोष दोष, हृदयम् हृदयने हृदयको, पीडयन्ति हि पीडा करे छे पीड़न करते हैं, संपीड्यमानः वातादि दोषथी पीडित करवामां आवतो वातादि दोषसे पीड़ित किया जाता हुआ, मूढः अने तेथीज मोह पामेलो पुरुष और इस लिए मूढ हुआ पुरुष भ्रान्तेन भ्रान्त भ्रान्त, चेतसा चित्त-वडे मनसे, व्यथते व्यथा पामे छे व्यथाको प्राप्त होता है, असन्ति अवास्तविक अवास्तविक, रूपाणि रूपो रूपोंको, पश्यति जुए छे देखता है, पतति पडे छे गिरता है, प्रस्फुरति अपि कंपे छे कांपता है, जिह्म-वक्र वक्र अक्षि- आंख आंख, भ्रूः तथा भ्रूकुटि-वाळो और भौंहवाला स्रवल्लालः लालास्रावવાળો लालास्रावयुक्त, हस्तौ तेमज हाथ एवं हाथ, पादौ च अने पग और पैरोंको विक्षिपन् आम तेम फेंकतो ते इधर उधर फेंकता हुआ वह, दोष- दोषनो दोषका, वेगे च वेग वेग, विगते शांत थतां शान्त होने पर, सुप्तवत् सूतेलानी पेठे सोये हुएकी तरह प्रतिबुद्ध्यते जागे छे जागता है ॥ ६-७½ ॥

६. श्रिता–चिता (क. ख. छ.)
,, ,, –श्रुता (ध.)
,, संपीड्यमानो–स पीड्यमानो (क. ग. छ. झ.)

6-7½. The morbid humors lodged in the vessels affecting the brain, cause disturbance in its function; and the person thus affected is overpowered with stupor and derangement of mind. He sees imaginary things, i. e. has visual aura and drops down suddenly and is afflicted with tremors; his eyes and eye-brows become distorted, foam issues from the mouth, and the hands and feet become convulsed. When the paroxysm is over, he regains consciousness as though he were waking from sleep.

अपस्मारस्य भेदाः—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च वक्ष्यते स चतुर्विधः ॥ ८ ॥

पृथक्- पृथक् पृथक् पृथक्, दोषैः दोषो वडे दोषोंसे, समस्तैः च अने समस्त दोषो वडे और समस्त दोषोंसे, सः ते वह, चतुर्विधः चार प्रकारनो चार प्रकारका, वक्ष्यते कहेवामां आवशे कहा जायगा ॥ ८ ॥

8. Epilepsy is considered to be of four kinds—three of them due to each of the humors separately and the fourth to the discordance of all three combined.

अपस्मारस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि—

कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ९ ॥

९. कम्पते प्रदशेद्दन्तान्–कम्पते दशते दन्तान् (ख. थ.)
,, परुषारुणकृष्णानि–परुषाणि च कृष्णानि (ख. थ.)
,, अस्माच्छ्लोकादनन्तरम्—
नास्त्यागन्तुरपस्मारो यस्मान्नागन्तुरुद्भवः ।
अप्रागुत्पत्तिको व्याधिरागन्तुरिति कथ्यते ॥
अपस्मारे तु नैवास्ति केवलागन्तुभूतता ।
निजो ह्यागन्तुभिः कैश्चिद्भूतैः समनुबध्यते ।
प्राक्संभवो निजो यस्मादपस्मारस्तु तेन च ।
स हि भूतोपसर्गेऽपि तस्मान्नागन्तुरुच्यते ॥
इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

अनिलात् વાતજ અપસ્મારથી वातज अपस्मारसे, कम्पते રોગી કંપે છે रोगी कांपता है, दन्तान् દાંત दांतोंको, प्रदशेत् કચકચાવે છે काटता है, फेनोद्वामी ફીણ કાઢે છે फेनका वमन करता है, श्वसिति अपि જોરથી શ્વાસ લે છે जोरसे श्वास लेता है, परुष- અને કઠોર और कठोर, अरुण- લાલ अरुण, कृष्णानि તથા કાળાં और काले रंगके, रूपाणि च રૂપો रूपोंको, पश्येत् જુએ છે देखता है ॥ ९ ॥

9. In an epileptic fit due to vata, there is visual aura of forms which are hard and of dusky-red or black color; the patient trembles, gnashes his teeth, throws out foams from the mouth and pants.

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ।
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥१०॥

पैत्तिकः પિત્તજન્ય અપસ્મારવાળો पित्तजन्य अपस्मारी, पीत- પીળાં पीले, फेन- ફીણ फेन, अङ्ग- અંગ अङ्ग, वक्त्र- મુખ मुंह, अक्षः तथा નેત્રવાળો और आंखोंवाला, पीत- પીળાં पीले, असृक्- તથા લાલ और रक्त वर्णके, रूप- રૂપનું रूपोंको, दर्शनः દર્શન કરનારો देखनेवाला, सतृष्णोष्ण- તૃષા તથા ગરમીવાળો प्यासी तथा गरमीवाला, अनल- અને અગ્નિથી और अग्निसे, व्याप्त- ઘેરાયેલા व्याप्त, लोक- લોકને जगतको, दर्शी જોનારો હોય છે देखनेवाला होता है ॥ १० ॥

10. In a fit of epilepsy due to pitta, the patient's saliva, limbs, mouth and eyes have an icteric tinge; he sees the visual aura of yellow or red color and is affected with thirst and heat and visualizes the whole world as being in flames.

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतो हृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्यञ्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥११॥

श्लैष्मिकः કફજન્ય અપસ્મારવાળો कफजन्य अपस्मारी, शुक्ल- ધોળાં सफेद, फेन- ફીણ फेन, अङ्ग- અંગ अङ्ग, वक्त्र- મુખ मुंह, अक्षः તથા નેત્રવાળો तथा आंखोंवाला, शीतः ઠંડો ठंडा, हृष्ट-अङ्गजः રોમાંચવાળો रोमांचयुक्त, गुरुः અને ભારે અંગવાળો હોય છે और गुरु अङ्गवाला होता है, शुक्लानि શ્વેત श्वेत, रूपाणि રૂપોને रुपोंको, पश्यन् જોતો તે રોગી देखता हुआ वह रोगी, चिरात् લાંબે વખતે देरसे, मुच्यते મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥ ११ ॥

11. In a fit of epilepsy due to kapha, the saliva, limbs, mouth and eyes are white, the body is cold, horripilated and heavy; the patient sees visual aura of white shapes and takes a long time to recover from the fit.

अपस्मारस्यासाध्यलक्षणम्—

सर्वैरेतैः समस्तैस्तु लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥१२॥

एतैः આ इन, सर्वैः બધાં सब, समस्तैः સમસ્ત समस्त, लिङ्गैः तु લક્ષણોથી તો लक्षणोंसे तो, त्रिदोषजः ત્રિદોષજન્ય त्रिदोषजन्य, अपस्मारः અપસ્માર अपस्मार, ज्ञेयः જાણવો जाने, यः જે जो, क्षीणस्य ક્ષીણ મનુષ્યને થયેલો હોય क्षीण रोगीको हुआ हो, यः અને જે और जो, अनवः च જૂનો હોય पुराना हो, सः તે वह, असाध्यः અસાધ્ય હોય છે असाध्य होता है ॥ १२ ॥

12. If accompanied with all the symptoms in all their intensity, the epilepsy should be known as being produced by the tridiscordance of all the three humors. This type is incurable; so also the epilepsy which occurs in debilitated persons or which is of long standing.

अपस्मारस्य वेगकालः—

पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किंचिदथान्तरम् ॥१३॥

१०. सतृष्णोष्णानल—सतृष्णश्चानल (ख. ग.)
,, सतृष्णोष्णा—सतृष्णोष्मा (ख.)

१३. किंचिदथान्तरम्—किंचिदिहान्तरम् (ख.)

कुपिताः કુપિત થયેલા प्रकुपित, **मलाः** મળો मल, **पक्षात् वा** પંદર દિવસે पक्षसे, **द्वादशाहात् वा** અથવા બાર દિવસે अथवा बारह दिनसे, **मासात् वा** અથવા એક મહિને या माहसे, **अथ किञ्चित्** થોડા कुछ, **अन्तरम्** સમય માટે कालके लिए, **अपस्माराय** અપસ્માર માટે अपस्मार उत्पन्न करनेके लिए, **वेगम्** વેગ वेग, **कुर्वन्ति** કરે છે करते हैं ॥ १३ ॥

13. The provoked morbid humors precipitate an attack of epilepsy once every fortnight, every twelve-days or every month, the paroxysm lasting for a brief period.

अपस्मारे चिकित्साक्रमः —

तैरावृतानां हृत्स्रोतोमनसां संप्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात् कर्मभिर्वमनादिभिः ॥१४॥

भिषक् વૈદ્યે वैद्य, **आदौ** પ્રથમ प्रथम **तैः** તેઓથી उनसे, **आवृतानाम्** ઘેરાઈ ગયેલાં आवृत, **हृत्** - હૃદય हृदय, **स्रोतः**- સ્રોત स्रोत, **मनसाम्** તથા મનની और मनकी, **संप्रबोधनम्** જાગૃતિ जागृति, **तीक्ष्णैः** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **वमन**- વમન वमन, **आदिभिः** વગેરે आदि, **कर्मभिः** કર્મોવડે कर्मोंसे, **कुर्यात्** કરવી करे ॥ १४ ॥

14. The physician should bring about the restoration of the activity of the brain, nerves and mind which have been occluded by the above causes, by first administering the drastic purificatory measures.

वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥१५॥

वातिकम् વાતજન્ય वातजन्य, **अपस्मारम्** અપસ્મારની अपस्मारकी, **बस्ति**- બસ્તિની बस्तिकी, **भूयिष्ठैः** પ્રધાનતાવાળાં કર્મોથી प्रधानतावाले कर्मोंसे, **पैत्तम्** પિત્તજન્ય અપસ્મારની पित्तजन्य अपस्मारकी, **प्रायः** પ્રાયઃ प्रायः, **विरेचनैः** વિરેચનોથી विरेचनोंसे, **श्लैष्मिकम्** અને કફજન્ય અપસ્મારની और कफजन्य अपस्मारकी, **वमन**- વમનની वमनकी, **प्रायैः** પ્રધાનતાવાળાં કર્મોથી प्रधानतावाले कर्मोंसे, **उपाचरेत्** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ १५ ॥

15. The physician should treat the vata type of epilepsy mainly by means of enemata, the pitta type mainly by purgation, and the kapha type mainly by vomition.

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनाञ्छृणु ॥१६॥

सर्वतः સર્વ પ્રકારે सब प्रकारसे, **सुविशुद्धस्य** સારી રીતે સંશોધન પામેલા अच्छी तरह संशोधित, **सम्यक्** અને સારી રીતે और अच्छी तरह, **आश्वासितस्य च** આશ્વાસન પામેલા રોગીના आश्वासित रोगीके, **अपस्मार**- અપસ્મારને अपस्मारको, **विमोक्षार्थम्** દૂર કરવા માટે नष्ट करनेके लिए, **संशमनान्** સંશમન संशमनकारक, **योगान्** યોગો योगोंको, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥ १६ ॥

16. Now listen to a description of the sedation recipes given for the cure of epilepsy after the patient has been fully purified and well comforted.

अपस्मारे पञ्चगव्यं घृतम्—

गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।
सिद्धं पिबेदपस्मारकामलाज्वरनाशनम् ॥१७॥
इति पञ्चगव्यं घृतम् ।

समैः સમાન ભાગે લીધેલાં समान भागवाले, **गो**- ગાયના गौके, **शकृत्**- છાણનો गोबरके, **रस**- રસ रस, **दध्यम्ल**- ખાટું દહીં खट्टे दही, **क्षीर**- દૂધ दूध, **मूत्रैः**

---

१५. श्लैष्मिकं—कफजं (थ.)

,, उपाचरेत्—समाचरेत् (ख. ड.)

१७. समैर्घृतम्—च तत्समैः (त.)

,, अस्माच्छ्लोकादनन्तरम्—

वास्तो रसो वचा कुष्ठं शङ्खपुष्पीमिरेव च ।
पुराणमाज्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपापनुत् ॥

इत्यधिकः पाठः (थ.) पुस्तके ।

तथा मूत्रथी और मूत्रसे, सिद्धम् सिद्ध करेलुं सिद्ध किये हुए, अपस्मार- અપસ્માર अपस्मार, कामला- કમળો कमला, ज्वर- तथा જ્વરનો और ज्वरके, नाशनम् નાશ કરનાર नाशक, घृतम् घीनुं घृतको, पिबेत् પાન કરવું पीवे ॥ १७ ॥ इति આ यह, पञ्चगव्यम् પંચગવ્ય पञ्चगव्य, घृतम् घृत छे घृत है।

17. The patient may take the ghee prepared with equal parts of cow-dung juice, sour curds, milk and cow's urine. This ghee is curative of epilepsy, jaundice and fever. Thus has been described the Panchagavya Ghee.

अपस्मारे महापञ्चगव्यं घृतम्—

द्वे पञ्चमूल्यौ त्रिफलां रजन्यौ कुटजत्वचम् ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥१८॥
शम्पाकं फल्गुमूलं च पौष्करं सदुरालभम् ।
द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥१९॥
भार्गीं पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निचुलानि च ।
श्रेयसीमाढकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥२०॥
द्वे सारिवे रोहिषं च भूतीकं मदयन्तिकाम् ।
क्षिपेत्पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि तेन प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥२१॥
गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।
पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥२२॥

द्वे पञ्चमूल्यौ દશમૂળ दशमूल, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, रजन्यौ હળદર- દારુહળદર हल्दी- दारुहल्दी, कुटजत्वचम् કડાછાલ कूडेकी छाल, सप्तपर्णम् સાતવણ सतिवन, अपामार्गम् અઘેડો चिचिड़ा, नीलिनीम् ગળી नीली, कटुरोहिणीम् કડુ कटुकी, शम्पाकम् ગરમાળો अमलतास, फल्गुमूलम् અંજીરનું મૂળ अंजीरका मूल, सदुरालभम् ધમાસાસહિત धमासा सहित, पौष्करम् च પોખરમૂળ पोहकरमूल, द्विपलानि દરેક બે પલ प्रत्येक दो पल, जल- પાણી जलके, द्रोणे એક દ્રોણમાં एक द्रोणमें, पक्त्वा પકાવી पकाकर, पाद- ચતુર્થાંશ चतुर्थांश, अवशेषिते બાકી રહે ત્યારે शेष रहने पर, भार्गीम् ભાર્ગી भार्गी, पाठाम् પાઠા पाढ़ी, त्रिकटुकम् ત્રિકટુ त्रिकटु, त्रिवृताम् ત્રિવૃત્ त्रिवृत्, निचुलानि સમુદ્રફળ समुद्रफल, श्रेयसीम् ગજપીપર गजपिप्पली, आढकीम् તુવેર अरहर, मूर्वाम् મૂર્વા मूर्वा, दन्तीम् દન્તી दन्ती, भूनिम्ब- કરિયાતું चिरायता, चित्रकौ च અને ચિત્રો और चित्ता, द्वे सारिवे સારિવા અને કાળાં ફૂલની ઉપલસરી कपूरी और कालीसर, रोहिषम् च રોહિષ रोहिष, भूतीकम् અજમો अजवायन, मदयन्तिकाम् મેંદી मेंहदी, अक्ष- બે દરેક તોલાની प्रत्येकको कर्ष मात्राणि માત્રામાં લઈ प्रमाणमें लेकर, पिष्ट्वा વાટીને पीसकर, क्षिपेत् નાખવાં છોડે, तैः તેનાથી उनसे, सर्पिषः ઘી घृतके, प्रस्थम् એક પ્રસ્થ एक प्रस्थको, तत्- તે उसके, समैः સમાન માત્રાવાળાં समान मात्राके, गो- ગાયના गौके, शकृत्- છાણનો गोबरका, रस- રસ रस, दध्यम्ल- ખાટું દહીં अम्ल दही, क्षीर- દૂધ दूध, मूत्रैः च અને મૂત્રની સાથે और मूत्रके साथ, पचेत् પકાવવું पकावे, अमृतोपमम् અમૃતસમાન अमृतसमान, तत् તે वह, महत् पञ्चगव्यम् 'મહાપંચગવ્ય' 'महापंचगव्य', इति એ નામથી इस नामसे, ख्यातम् પ્રખ્યાત છે प्रसिद्ध है ॥१८-२२॥

18-22. Decoct in 1024 tolas of water 8 tolas of each of the two varieties of pentaradix, three myrobalans, turmeric, indian berberry, kurchi bark, dita bark, rough chaff, indigo, kurroa, purging cassia, root of common fig, orris root, cretan prickly clover, and when it is reduced to one-fourth its quantity, add the paste of one tola of each of beetle-killer, patha, three spices, turpeth, hijjal, elephant pepper, pigeon pea, trilobed virgin bower, wild croton, wild chiretta, white-flowered leadwort, the two varieties of indian sarsaparilla, ginger grass, bishop's

१९. शम्पाकं—झम्याकं (ख.)
२०. श्रेयसी—श्रेयसा (च.)
२१. तेन प्रस्थं घृतात् पचेत्—तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् (क. ग. घ.)

मधुक- જેઠીમધના मुलहठीके, द्विपले ८ તોલા दो पल, कल्के કલ્કમાં कल्कमें, आमलकी- અને આમળાંના और आंवलेके, रसात् રસના रसके, द्रोणे च १०२४ તોલામાં एक द्रोणसे, तद्वत् તે પ્રમાણે उसी प्रकार, सिद्धः સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया गया, घृतप्रस्थः ६४ તોલા घृत एक प्रस्थ घृत, पित्त- પિત્તજન્ય पित्तजन्य, अपस्मार- અપસ્મારનું अपस्मारकी, भेषजम् ઔષધ છે औषध है ॥ ३१ ॥

31. The medicated ghee prepared of 64 tolas of ghee in 1024 tolas of juice of emblic myrobalans with the paste of 8 tolas of liquorice is similarly curative of epilepsy due to pitta.

अपस्मारे अभ्यङ्गार्थं सिद्धतैलानि—

अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्याद्गोशकृन्मूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च ॥३२॥

चतुर्गुणे ચારગણા चौगुने, बस्त- બકરાના बकरेके, मूत्रे મૂત્રમાં मूत्रमें, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया गया, सार्षपम् સરસવનું सरसोंका, तैलम् તેલ तैल, अभ्यङ्गः અભ્યંગ માટે પ્રશસ્ત अभ्यंगके लिए प्रशस्त, स्यात् છે है, गो- ગાયનાં गौके, शकृत- છાણ गोबर, मूत्रैः તથા મૂત્રથી और मूत्रसे, स्नान-उत्सादनम् एव च અનુક્રમે ઉત્સાદન તથા સ્નાન કરવાં क्रमशः उत्सादन तथा स्नान करे ॥३२॥

32. Inunction should be given with the rape-seed oil prepared in four times its quantity of goat's urine; massage should be done with cow's dung and bath with cow's urine.

कटभ्यादितैलम्—

कटभीनिम्बकट्वङ्गमधुशिग्रुत्वचां रसे ।
सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थे प्रशस्यते ॥३३॥

कटभी- સફેદ શિરીષ सफेद शिरीष, निम्ब- લીમડા नीम, कट्वङ्ग- અરલુ अरलु, मधुशिग्रु- અને સરગવાની और सहजनकी, त्वचाम् છાલના छालके, रसे ક્વાથમાં क्वाथमें, मूत्र- ગોમૂત્રના गोमूत्रके, समम् સમાન પ્રમાણમાં सम प्रमाणमें, सिद्धम् પકાવેલું सिद्ध किया गया, तैलम् તેલ तैल, अभ्यङ्ग-अर्थे અભ્યંગ માટે अभ्यङ्गके लिए, शस्यते શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त है ॥ ३३ ॥

33. The oil, prepared in the decoction of the bark of white siris, neem, tree of heaven and drumstick with equal amount of cow's urine, is recommended for inunction,

पलङ्कषाद्यं तैलम्—

पलङ्कषावचापथ्यावृश्चिकाल्यर्कसर्षपैः ।
जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥३४॥
लशुनातिरसाचित्राकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।
मांसाशिनां यथालाभं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥३५॥
सिद्धमभ्यञ्जनं तैलमपस्मारविनाशनम् ।
एतैश्चैवौषधैः कार्यं धूपनं सप्रलेपनम् ॥३६॥

पलङ्कषा- ગૂગળ गुग्गुलु, वचा- વજ वच, पथ्या- હરડે हरड़, वृश्चिकाली ખાજવણી वृश्चिकाली, अर्क- આકડો आक, सर्षपैः સરસવ सरसों, जटिला- જટામાંસી जटामांसी, पूतनाकेशी- પૂતનાકેશી पूतनाकेशी, नाकुली- નોળવેલ ईशरमूल, हिङ्गु- હિંગ हींग, चोरकैः ચોરક चोरक, लशुन- લસણ लहसन, अतिरसा- શતાવરી शतावर, चित्रा- ચિત્રો चित्ता, कुष्ठैः કઠ कूठ, मांसाशिनाम् અને માંસાહારી और मांसभक्षी, पक्षिणाम् પક્ષીઓની पक्षियोंकी, यथालाभम् મળે તેટલી जितनी मिल सके उतनी, विड्भिः च ચરકથી बीठसे, चतुर्गुणे ચારગણા चौगुने, बस्त- બકરાના बकरेके, मूत्रे મૂત્રમાં मूत्रमें, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया गया, तैलम् તેલ तैल, अभ्यञ्जनम् અભ્યંગ કરવાથી अभ्यंग करनेसे, अपस्मार- અપસ્મારનો अपस्मारका, विनाशनम् વિનાશ કરનાર થાય છે नाशक होता है, एतैः एव च અને આ જ और इन्हीं, औषधैः ઔષધિઓથી ओषधियोंसे, सप्रलेपनम् લેપસહિત

---

३२. गोशकृन्मूत्रैः–गोशकृन्मूत्रे (ख. ध.)

३६. सप्रलेपनम्–संप्रलेपनम् (ध.)

लेपसहित, धूपनम् धूपन धूपन, कार्यम् करवुं करे ॥ ३४-३६ ॥

34-36. Inunction with the medicated oil prepared in four times its quantity of goat's urine with the paste of gum guggulu, sweet flag, chebulic myrobalan, climbing nettle mercury, mudar, rape-seed, nardus, putana-kesi, indian birth wort, asafetida, angelica, garlic, aquatic liquorice, red physic-nut, costus and such droppings of birds of prey as may be available, is curative of epilepsy. Fumigation and applications may also be done with these drugs.

अपस्मारनाशकाः प्रदेहधूपाः —

पिप्पलीं लवणं चित्रां हिङ्गु हिङ्गुशिवाटिकाम् ।
काकोलीं सर्षपान् काकनासां कैटर्यचन्दने ॥३७॥
शुनःस्कन्धास्थिनखरान् पर्शुकां चेति पेषयेत् ।
बस्तमूत्रेण पुष्यर्क्षे प्रदेहः स्यात् सधूपनः ॥३८॥

पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, लवणम् सिंधालूण सैंधानमक, चित्राम् चित्रो चित्ता, हिङ्गु हिंग हींग, हिङ्गुशिवाटिकाम् हिंगुशिवाटिका हिङ्गुशिवाटिका, काकोलीम् काकोली काकोली, सर्षपान् सरसव सरसों, काकनासाम् कौवाढोडी कौआठोडी, कैटर्य- मीठो लीमडो मीठा निम्ब, चन्दने चंदन चन्दन, शुनः कुतराना कुत्तेके, स्कन्धस्कंधनुं कन्धेकी, अस्थि- हाडकुं हड्डी, नखरान् नख नख पर्शुकाम् च अने पांसळी और पसलियाँ, इति एने इनको, बस्त- बकराना बकरेके, मूत्रेण मूत्रथी मूत्रके साथ, पुष्यर्क्षे पुष्य नक्षत्रमां पुष्य नक्षत्रमें, पेषयेत वाटवुं पीसे, सधूपनः अपस्मारमां तेनो धूप अपस्मारमें इससे धूपन, प्रदेहः अने लेप और प्रदेह, स्यात् करवा करे ॥ ३७-३८ ॥

37-38. Long pepper, rock-salt, physic-nut, asafetida, white emetic nut, kakoli, rape-seed, small stinking swallow wort, curry neem and sandal and bones of the shoulder-girdle, nails and ribs of dog—all these should be pounded together in goat's urine under the constellation of Pushya. This will make a good application and fumigation.

अपस्मारे उत्सादनम्—

अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः ।
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥३९॥

मूत्र- गोमूत्रथी गोमूत्रके साथ, पिष्टैः पीसेलां पीसी गई, अपेतराक्षसी- तुलसी तुलसी, कुष्ठ- कठ कूठ, पूतनाकेशि- पूतनाकेशी पूतनाकेशी, चोरकैः अने जटामांसीथी और जटामांसीसे, उत्सादनम् उत्सादन करवुं उत्सादन करे, मूत्रैः अने गोमूत्रथी और गोमूत्रसे, एव ज ही, अवसेचनम् अवसेचन करवुं अवसेचन करे ॥ ३९ ॥

39. The massage should be given with the paste of holy basil, costus, chebulic myrobalan putana-kesi and angelica, ground in cow's urine; and urines may also be used by themselves as affusion.

जलौकःशकृता तद्वद्दग्धैर्वा बस्तरोमभिः ।
खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमभिः ॥४०॥

दग्धैः बाळेला जलाये गये, जलौकः- जगोनी जौंककी शकृता विष्टाथी बीठसे, बस्त- अथवा बकराना या बकरेके, रोमभिः वा वाळथी रोमोंसे, खर- गधेडाना गधेकी, अस्थिभिः हाडकांथी हड्डियोंसे, हस्ति- हाथीना हाथीके, नखैः नखथी नखसे, तथा तथा तथा, गो- गायना गौके, पुच्छ- पूंछडाना पूंछके, लोमभिः वाळथी बालोंसे, तद्वत् ते प्रमाणे उत्सादन करवुं उसी प्रकार उत्सादन करे ॥ ४० ॥

३७. चित्रां–शिग्रुं (क ख. ग. च. झ. ङ. ञ. द. ध.)
३८. नखरान्–च खुरान् (फ.)
,, पुष्यर्क्षे–पुष्यार्के (ध.)

40. Similarly massage should be given with the excrement of leeches or burnt hair of goat or burnt bones of the ass, or burnt nails of the elephant or the burnt hair of the cow's tail.

अपस्मारे नस्यानि—

कपिलानां गवां मूत्रं नावनं परमं हितम् ।
श्वशृगालबिडालानां सिंहादीनां च शस्यते ॥४१॥

कपिलानाम् પિંગળા વર્ણની कपिल वर्णकी, **गवाम्** ગાયોનું गायोंका, **मूत्रम्** મૂત્ર मूत्र, **परमम्** પરમ अत्यन्त, **हितम्** હિતકારી हितकर, **नावनम्** નસ્ય છે नस्य है. **श्व-** કૂતરા कुत्ता, **शृगाल-** શિયાળ सियार, **बिडालानाम्** બિલાડા बिल्ली, **सिंहादीनाम् च** અને સિંહ વગેરેનું મૂત્ર और सिंह आदिका मूत्र, **शस्यते** શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त हैं ॥ ४१ ॥

41. The urine of a tawny cow is very beneficial as a nasal medication, also the urine of dog, jackal, cat, lion and other creatures of that group is also recommended for nasal medication.

भार्गी वचा नागदन्ती श्वेता श्वेता विषाणिका ।
ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोक्ता मूत्रपेषिताः ॥४२॥
योगास्त्रयोऽतः षड् बिन्दून् पञ्च वा नावयेद्भिषक् ।

पादोक्ताः શ્લોકના એક એક ચરણથી કહેલા श्लोकके एक एक पादमें कहे गये, **भार्गी** ભાર્ગી भार्गी, **वचा** વજ वच, **नागदन्ती** અને નાગદન્તી और नागदन्ती, **श्वेता** શ્વેતા श्वेता, **श्वेता विषाणिका** અને શ્વેતા વિષાણિકા और श्वेता विषाणिका, **ज्योतिष्मती-** માલકાંગણી मालकंगुनी, **नागदन्ती** અને ધણુસર और दकुम, **मूत्रपेषिताः** એઓને ગોમૂત્રમાં વાટીને इनके गोमूत्रसे पिसे हुए, **त्रयः** ત્રણ तीन, **योगाः** યોગો તૈયાર થાય છે योग तय्यार होते हैं, **अतः** એઓમાંથી इनमेंसे, **षट्** ૬ छः, **पञ्च वा** અથવા પાંચ या पांच, **बिन्दून्** બિન્દુઓનું बूंदका, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **नावयेत्** નસ્ય આપવું नस्य देवे ॥ ४२½ ॥

42-42½. (1) Beetle-killer, sweet flag, oblong-leaved croton; (2) white flowered mussel-shell creeper and climbing asparagus; (3) staff plant and oblong leaved croton—these three sets of drugs, one mentioned in each hemistich, should be pounded with cow's urine; the physician may use five or six drops of these as nasal drops.

त्रिफलाव्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्झकैः ॥४३॥
श्यामापामार्गकारञ्जफलैर्मूत्रेऽथ बस्तजे ।
साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥४४॥

त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, **व्योष-** ત્રિકટુ त्रिकटु, **पीतद्रु-** દારુહળદર दारुहल्दी, **यवक्षार-** જવખાર यवक्षार, **फणिज्झकैः** મરવો मर्वा, **अथ श्यामा-** શ્યામા श्यामा, **अपामार्ग-** અઘેડો चिचिड़ा, **कारञ्जफलैः** અને કરંજનાં બીજ એઓથી और ठीठोहरी इनसे, **बस्तजे** બકરાના बकरेके, **मूत्रे** મૂત્રમાં मूत्रमें, **साधितम्** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया हुआ, **तैलम्** તેલ तैल, **अपस्मार-** અપસ્મારનો अपस्मारका **विनाशनम्** નાશ કરનાર विनाशक, **नावनम्** નસ્ય છે नस्य है ॥ ४३-४४ ॥

43-44. The medicated oil prepared in goat's urine with the paste of the the three myrobalans, the three spices, deodar barley alkali, sweet marjoran, black turpeth, rough chaff and the fruit of indian beech, when used as nasal drops, is curative of epilepsy.

---

४१. गवां मूत्रं–गवां पित्तं (थ. ब. फ.)
,, श्व–स (द.)
४२. भार्गी वचा नागदन्ती– भार्गी च नागदन्ती च (प.)
,, श्वेता श्वेता– श्वेतश्वेता (च. छ. प. फ.)
,, श्वेता विषाणिका– शतविषाणिका (त. ध.)

पिप्पली वृश्चिकाली च कुष्ठं च लवणानि च ।
भार्गी च चूर्णितं नस्तः कार्यं प्रधमनं परम् ॥४५॥

पिप्पली પીપર पिप्पली, वृश्चिकाली च ભાજવણી बर्इण्टा, कुष्ठम् च કઠ कूठ, लवणानि च પાંચ લવણ पांचों लवण, भार्गी च અને ભાર્ગીના और भार्गीका, चूर्णितम् ચૂર્ણ चूर्ण करके, परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ प्रधमनम् પ્રધમન प्रधमन, नस्तः નસ્ય नस्य, कार्यम् કરવું करे ॥ ४५ ॥

45. Long pepper, climbing nettle mercury, costus, salts and beetle killer, powdered and mixed together, is an excellent nasal insufflation.

अपस्मारे अञ्जनानि—

कायस्थां शारदान्मुद्गान्मुस्तोशीरयवांस्तथा ।
सव्योषान् बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तीः प्रकल्पयेत् ॥४६॥

कायस्थाम् એલચી इलायची, शारदान् શરદ ઋતુમાં થયેલ शरदोद्भव, मुद्गान् મગ मूंग, तथा सव्योषान् ત્રિકટુસહિત त्रिकटुसहित, मुस्ता- મુસ્ત मुस्त, उशीर- વીરણનો વાળો खस, यवान् અને જવ એઓને और जौ इनका, बस्त- બકરાના बकरेके, मूत्रेण મૂત્રથી मूत्रके साथ, पिष्ट्वा વાટીને पीसकर, वर्तीः અંજન માટે વર્તિઓ अञ्जनके लिए वर्ति, प्रकल्पयेत् બનાવવી बनावे ॥ ४६ ॥

46. A medicated collyrium-stick may be prepared by pounding cardamom, autumnal green gram, nut-grass, cuscus grass barley and the three spices with goat's urine.

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरार्दिते ।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥४७॥

अपस्मारे અપસ્મારમાં अपस्मारमें, तथा उन्मादे ઉન્માદમાં उन्मादमें, सर्पदष्टे જેને સર્પદંશ થયો હોય એવા મનુષ્ય માટે सर्पदष्ट पुरुषके लिए, गर- ગરદોષથી गरदोषसे, अर्दिते પીડિત મનુષ્ય માટે पीडित मनुष्यके लिए, विषपीते જેણે વિષપાન કર્યું હોય એવા મનુષ્ય માટે विष पीये हुए पुरुषके लिए, जलमृते च અને જળમાં ડૂબીને મૃત તુલ્ય થયેલા મનુષ્ય માટે और जलमें डूबकर मृत तुल्य हुए पुरुषके लिए, एताः આ વર્તિઓ ये वर्तियां, अमृतोपमाः અમૃતના જેવી अमृत जैसी, स्युः છે हैं ॥ ४७ ॥

47. This medicated collyrium-stick when applied to the eyes in cases of epilepsy, insanity, snake-bite, chronic poisoning, acute poisoning and drowning, acts like ambrosia.

मुस्ताद्या वर्तिः

मुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कायस्थां हिङ्गु शाद्वलम् ।
व्योषं माषान् यवान्मूत्रैर्बास्तमैषार्षभैस्त्रिभिः ॥४८॥

पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्तिमपस्मारे प्रयोजयेत् ।
किलासे च तथोन्मादे ज्वरेषु विषमेषु च ॥४९॥

मुस्तम् મુસ્ત मुस्त, वयःस्थाम् વયઃસ્થા वयःस्था, त्रिफलाम् ત્રિફલા त्रिफला, कायस्थाम् એલચી इलायची हिङ्गु હિંગ हींग, शाद्वलम् ધ્રો दूब, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, माषान् અડદ उड़द, यवान् અને જવ और जौको, बास्त- બકરાનાં बकरेके मैष- ઘેટાનાં मेढ़के, आर्षभैः અને બળદનાં और बैलके, त्रिभिः એમ ત્રણે इस तरह तीनों, मूत्रैः મૂત્રોથી मूत्रोंके साथ पिष्ट्वा વાટી पीसकर, वर्तिम् च અંજનવર્તિ अञ्जनवर्ति, कृत्वा કરીને बनाकरके, ताम् તેનો उसका, अपस्मारे અપસ્મારમાં अपस्मारमें, किलासे च કિલાસમાં किलासमें, तथा उन्मादे ઉન્માદમાં उन्मादमें, विषमेषु ज्वरेषु च અને વિષમ જ્વરમાં एवं विषम ज्वरमें, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ४८-४९ ॥

48-49. A medicated collyrium-stick prepared by pounding nut-grass, guduch, three myrobalans, cardamom,

४५. भार्गी– भार्ङ्गी (क.)

४८. बास्तमैषार्षभैस्त्रिभिः - बस्तमेषर्षभैस्त्रिभिः (ख.)

asafetida, scutch grass, the three spices, black-gram, and barley in urines of he-goat, ram and bull may be used in epilepsy, leprosy, insanity and irregular fevers.

श्वपित्ताञ्जनम्, धूपनयोगः च—

पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥५०॥

पुष्य- પુષ્ય નક્ષત્રમાં पुष्य नक्षत्रमें, उद्धृतम् કાઢી લીધેલું निकाला गया, शुनः કૂતરાનું कुत्तेका, पित्तम् પિત્ત पित्त, अपस्मारघ्नम् અપસ્મારનો નાશ કરનારું अपस्मारनाशक, अञ्जनम् અંજન છે अंजन है, तत् તેને वह, एव જ ही, सर्पिषा ઘીથી घीसे, युक्तम् યુક્ત मिलाया हुआ, परमम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, धूपनम् ધૂપન धूपन, मतम् માન્યું છે माना गया है ॥ ५० ॥

50. The bile of the dog collected during the constellation of Pushya makes an eye-application curative of epilepsy. When mixed with ghee, it is stated to make an excellent fumigation.

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥५१॥

नकुल- નોળિયા नेवले, उलूक- ઘુવડ उल्लू, मार्जार- બિલાડા बिल्ली, गृध्र- ગીધ गिद्ध, कीट- વીંછી बिच्छू, अहि- સર્પ सांप, काकजैः તથા કાગડાનાં और कौएके, तुण्डैः મસ્તક तुण्ड, पक्षैः પાંખ पंख, पुरीषैः च અને વિષ્ઠાથી और विष्ठासे, भिषक् વૈદ્યે वैद्य, धूपनम् ધૂપન धूपन, कारयेत् કરવું करावे ॥ ५१ ॥

51. The physician may perform fumigation with the beak or snout, wings and dung of mongoose, owl, cat, vulture, scorpion, snake and crow;

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रबुध्यते ।
स्रोतांसि चापि शुध्यन्ति ततः संज्ञां स विन्दति ॥५२॥

आभिः આ इन, सिद्धाभिः સિદ્ધ सिद्धफलदायी, क्रियाभिः ક્રિયાઓથી क्रियाओंसे, हृदयम् હૃદય हृदय, संप्रबुध्यते જાગૃત થાય છે जाग उठता है, स्रोतांसि च અને સ્રોતો और स्रोत, अपि પણ भी, शुध्यन्ति શુદ્ધ થાય છે शुद्ध होते हैं, ततः તેથી उससे, सः તે वह, संज्ञाम् સંજ્ઞાને संज्ञाको, विन्दति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त होता है ॥ ५२ ॥

52. With the application of these tried procedures, the centre of consciousness is reactivated and the body-channels become purified and the person is restored to consciousness.

अपस्मारे आगन्त्वनुबन्धचिकित्सा—

यस्यानुबन्धस्त्वागन्तुर्दोषलिङ्गाधिकाकृतिः ।
दृश्येत तस्य कार्यं स्यादागन्तून्मादभेषजम् ॥५३॥

यस्य જે અપસ્મારનો जिस अपस्मारका, दोष- દોષ दोष, लिङ्ग- તથા લક્ષણોથી तथा लक्षणोंसे, अधिक- અધિક अधिक, आकृतिः આકૃતિવાળો आकृतिवाला, आगन्तुः આગન્તુક आगन्तुक, अनुबन्धः અનુબંધ अनुबन्ध, दृश्येत દેખાય दीखता है, तस्य તેમાં उसमें, आगन्तु- આગન્તુક आगन्तुक, उन्माद- ઉન્માદનું उन्मादकी, भेषजम् ઔષધ चिकित्सा, कार्यम् કરવાનું करनेकी, स्यात् હોય છે होती है ॥ ५३ ॥

53. If the condition of the endogenous epilepsy is attended with a sequela of the exogenous type characterised by excessive morbidity and symptoms, the treatment consists of measures indicated in insanity due to exogenous origin.

५१. तुण्डैः– ऊर्णैः (ध. पं.)
,, अस्माच्छ्लोकादनन्तरम्–
प्रायशो दुश्चिकित्स्यः स्याच्चिरकारी महागदः ।
अपस्मारप्रशमने तस्मात् प्राय उपक्रमेत् ॥
इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

५२. चापि– चास्य (च.)
,, ततः संज्ञां– स्मृतिं संज्ञां (क. ग. घ. च. त. थ. ध.)
५३. दृश्येत तस्य कार्यं स्यात्–पश्येत्तस्य भिषक्कुर्यात् (क. ख. ध. ङ.)

अतत्त्वाभिनिवेशस्य निदानलिङ्गचिकित्सा—

अनन्तरमुवाचेदमग्निवेशः कृताञ्जलिः ।
भगवन्! प्राक् समुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥५४॥

अतत्त्वाभिनिवेशो यस्तद्धेत्वाकृतिभेषजम् ।
तत्र नोक्तमतः श्रोतुमिच्छामि तदिहोच्यताम् ॥५५॥

अनन्तरम् ते पछी उसके बाद, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **कृताञ्जलिः** હાથ જોડીને हाथ जोड़कर, **इदम्** આ यह, **उवाच** કહ્યું कहा, **भगवन्** હે ભગવાન हे भगवन्, **प्राक्** પૂર્વે पूर्व, **यः** જે जो, **अतत्त्वाभिनिवेशः** અતત્ત્વાભિનિવેશ નામનો अतत्त्वाभिनिवेश नामका, **महागदः** મહારોગ महाव्याधि, **श्लोकस्थाने** સૂત્રસ્થાનમાં सूत्रस्थानमें, **समुद्दिष्टः** કહ્યો છે कहा है, **तत्-** તેના उसके, **हेतु-** કારણ कारण, **आकृति-** લક્ષણ लक्षण, **भेषजम्** તથા ઔષધ तथा औषध, **तत्र** ત્યાં वहां, **न** નથી नहीं, **उक्तम्** કહ્યાં कहे हैं, **अतः** તેથી इस लिए, **तत्** તેઓને उनको, **श्रोतुम्** સાંભળવા सुनना, **इच्छामि** ઇચ્છું છું चाहता हूं, **इह** આ પ્રકરણમાં इस प्रकरणमें, **उच्यताम्** કહેવાની કૃપા કરો कहनेकी कृपा कीजिए ॥ ५४-५५ ॥

54-55. On the conclusion of the above, Agnivesa with folded hands, made the following submission: 'Your Holiness, in the section on General Principles, mention was made of psychic perversion or delusion and it was called the Great Disease. As, however, its causes, manifestation and treatment were not indicated there, I am left with the desire to know them. Will Your Holiness describe them now?'

शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाह पुनर्वसुः ।
महागदं सौम्य! शृणु सहेत्वाकृतिभेषजम् ॥५६॥

वचः આ વચનને इस वचनको, **श्रुत्वा** સાંભળીને सुनकर, **पुनर्वसुः** પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, **शुश्रूषवे** સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા श्रवणके इच्छुक **शिष्याय** શિષ્યને शिष्यको, **आह** કહ્યું कहा, **सौम्य!** હે સૌમ્ય! हे सौम्य!, **सहेतु-** કારણ हेतु, **आकृति-** લક્ષણ लक्षण, **भेषजम्** તથા ઔષધસહિત और चिकित्सासहित, **महागदम्** મહારોગને महाव्याधिको, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥ ५६ ॥

56. Hearing these words of the disciple, eager for knowledge, Punarvasu said to him, 'O! gentle one, listen to me as I describe this Great Disease, together with its causes, manifestation and treatment.

मलिमाहारशीलस्य वेगान् प्राप्तान्निगृह्णतः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्हेतुभिश्चातिसेवितैः ॥५७॥

हृदयं समुपाश्रित्य मनोबुद्धिवहाः सिराः ।
दोषाः संदूष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥५८॥

रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां बुद्धौ मनसि चावृते ।
हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढोऽल्पचेतनः ॥५९॥

विषमां कुरुते बुद्धिं नित्यानित्ये हिताहिते ।
अतत्त्वाभिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम् ॥६०॥

रजः- રજોગુણ रजोगुण, **मोह-** તથા મોહથી तथा मोहसे, **आवृत-** આવરણ પામેલા आवृत, **आत्मनः** મનવાળા मनवाले, **मलिन-** મલિન मलिन, **आहार-** આહારનું आहारका, **शीलस्य** નિરન્તર સેવન કરનારના निरन्तर सेवन करनेवाले, **प्राप्तान्** અને પ્રાપ્ત થયેલ और उदीर्ण, **वेगान्** વેગોને वेगोंको, **निगृह्णतः** રોકનાર પુરુષના रोकनेवाले पुरुषके, **अतिसेवितैः** અતિ સેવેલા अति सेवित,

५४. प्राक्समुद्दिष्टः– पूर्वमुद्दिष्टः (च.)
५५. अतत्त्वाभिनिवेशो यस्तद्धेत्वाकृतिभेषजम्– अतत्त्वाभिनिवेशश्च तस्य व्याधिरिहोच्यताम् (ख. फ.)
,, नोक्तमतः–नोक्तं ततः (ब.)
५९. बुद्धौ– सत्त्वे (च. ध.)
,, चावृते– संवृते च)
,, मूढोऽल्पचेतनः– मूढाल्पचेतसः (ध.)
,, ,, – भूयोऽल्पचेतसः (प.)
६०. विषमां कुरुते– करोति विषमां घ. त.)

शीत- શીત शीत, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, आद्यैः વગેરે आदि, हेतुभिः च હેતુઓથી हेतुओंसे, दोषाः દોષો दोष, हृदयम् હૃદયનો हृदयका, समुपाश्रित्य આશ્રય કરીને आश्रय करके, मनः- મનોવહ मनोवह, बुद्धिवहाः તથા બુદ્ધિવહ और बुद्धिवह, सिराः સિરાઓ सिराओंको, सन्दूष्य દૂષિત કરીને दूषित करके, तिष्ठन्ति ત્યાં રહે છે वहां ठहरते हैं, वृद्धाभ्याम् વધી ગયેલા प्रवृद्ध हुए रजः- રજોગુણ रजोगुण, तमोभ्याम् તથા તમોગુણથી और तमोगुणसे, बुद्धौ બુદ્ધિ बुद्धि, मनसि च અને મન और मनके, आवृते આવરણ પામતાં आवृत होने पर, दोषैः દોષોથી दोषोंसे, हृदये હૃદય हृदयके, व्याकुले વ્યાકુળ થતાં व्याकुल होनेपर, अथ मूढः મૂઢ मूढ, अल्पचेतनः તથા અલ્પચેતનાવાળો તે एवं अल्प चेतनावाला वह, नित्य- નિત્ય नित्य, अनित्ये તેમજ અનિત્યમાં एवं अनित्यमें, हित- અને હિત और हित, अहिते તેમજ અહિતમાં एवं अहितमें, विषमाम् વિષમ विपरीत, बुद्धिम् બુદ્ધિ बुद्धि, कुरुते કરે છે करता है, आप्ताः આપ્ત પુરુષો आप्त पुरुष, तम् તે उस, अतत्त्वाभिनिवेशम् અતત્ત્વાભિનિવેશને अतत्त्वाभिनिवेशको, महागदम् મહાગદ महागद, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ ५७-६० ॥

57-60. In the body of the man whose spirit is clouded with passion and delusion and who is given to impure diet, and conduct and to the suppression of natural urges, the humors getting irritated by the excessive and promiscuous indulgence in things cold and hot, unctuous and dry, and so on, get localised in the brain and vitiate the pathway of the mind and understanding. Under such conditions, with the mind and understanding clouded by the increase of passion and delusion, and the brain disturbed by the rampant humors, the man, grown stupid and weakened in intelligence, tends to formulate erroneous judgments concerning the true and the false, the wholesome and the unwholesome. Such a state of mind is referred to by the experts as 'delusion' and 'the great disease'.

स्नेहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः ।
कृतसंसर्जनं मेध्यैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

स्नेह- સ્નેહન स्नेहन, स्वेद- તથા સ્વેદન तथा स्वेदन, उपपन्नम् કરેલ किए हुये, तम् તેને उसको, वमनादिभिः વમન વગેરેથી वमनादिसे संशोध्य શુદ્ધ કરીને शुद्ध करके, कृत-संसर्जनम् સંસર્જનક્રમ કરાવી संसर्जनक्रम कराकर, मेध्यैः મેધ્ય मेध्य, अन्नपानैः અન્નપાનથી अन्नपानसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ ६१ ॥

61. The victim of this disorder should first be subjected to oleation and sudation and then purified by means of vomition and purgation. When his strength has been rehabilitated, he should be nourished with foods and drinks that serve as brain-tonics.

ब्राह्मीस्वरसयुक्तं यत् पञ्चगव्यमुदाहृतम् ।
तत् सेव्यं शङ्खपुष्पी च यच्च मेध्यं रसायनम् ॥६२॥

यत् જે जो, पञ्चगव्यम् પંચગવ્યઘૃત पञ्चगव्यघृत, उदाहृतम् કહ્યું છે कहा है, तत् તેને उसको, ब्राह्मी- બ્રાહ્મીના ब्राह्मीके, स्वरस- સ્વરસથી स्वरससे, युक्तम् યુક્ત કરી युक्त करके, सेव्यम् સેવન કરવું सेवन करना चाहिए, शङ्खपुष्पी च શંખાવલીનું शङ्खपुष्पीका, यत् च અને જે કાંઈ બીજું और जो कुछ अन्य, मेध्यम् મેધ્ય मेध्य, रसायनम् રસાયન હોય તેનું પણ સેવન કરવું रसायन हो उसका भी सेवन करे ॥ ६२ ॥

६२. मेध्यम्–सेव्यम् (ख.)

62. He should take the Panchagavya ghee already described, mixed with the expressed juice of brahmi or small-leaved convolvulus or other vitalizing preparations that are promotive of intelligence.

सुहृदश्चानुकूलास्तं स्वाप्ता धर्मार्थवादिनः ।
संयोजयेयुर्विज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ६३ ॥

अनुकूलाः અનુકૂળ अनुकूल, **सुहृदः** મિત્રોએ मित्र, **धर्म-** અને ધર્મ और धर्म, **अर्थ-** તથા અર્થનો तथा अर्थको, **वादिनः** ઉપદેશ કરનાર कहनेवाले, **स्वाप्ताः** અત્યંત આપ્ત પુરુષોએ अत्यन्त आप्त पुरुष, **तम्** તેને उसको, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **धैर्य-** ધૈર્ય धैर्य, **स्मृति-** સ્મૃતિ स्मृति, **समाधिभिः** તથા ચિત્તની એકાગ્રતાથી एवं चित्तकी एकाग्रतासे, **संयोजयेयुः** યુક્ત કરવો युक्त करे ॥ ६३ ॥

63. In addition, his friends, sympathizers and trusted mentors who can expound to him both his moral and material good, should instill into him understanding, resolution, memory and concentration.

अपस्मारे रसायनयोगाः —

प्रयुञ्ज्यात्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥६४॥

तैल- તેલ तैल, **लशुनम्** તથા લસણનો तथा लहसनका, **पयसा** અથવા દૂધની સાથે या दूधके साथ, **शतावरीम् वा** શતાવરીનો शतावरीका, **ब्राह्मीरसम्** બ્રાહ્મીરસનો ब्राह्मीरसका, **कुष्ठरसम्** કઠના રસનો कूठके रसका, **मधुसंयुताम्** અથવા મધથી યુક્ત या मधुयुक्त, **वचाम् वा** વજનો वचका, **प्रयुञ्ज्यात्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ६४ ॥

64. He may also use garlic in conjunction with til oil, climbing asparagus with milk and the juice of brahmi or costus, or sweet flag with honey.

दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकारी कृतास्पदः ।
तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥६५॥

चिरकारी ચિરકાલસ્થાયી चिरकालस्थायी, **कृतास्पदः** અને ઘર કરી બેઠેલો और जिसने घर कर लिया हो ऐसा, **अपस्मारः** અપસ્માર अपस्मार, **दुश्चिकित्स्यः हि** દુશ્ચિકિત્સ્ય જ છે दुश्चिकित्स्य ही है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **एनम्** એનો इसका, **प्रायशः** પ્રાયઃ प्रायः, **रसायनैः** રસાયનો વડે रसायनोंसे, **समुपाचरेत्** ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ ६५ ॥

65. The disease of epilepsy, if it has become chronic and has obtained a firm footing, is indeed very intractable. It should be treated for the most part by means of vitalization therapy.

येभ्यः अपस्मारी रक्ष्यः —

जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरा हि ते ॥६६॥

जल- પાણી जल, **अग्नि-** અગ્નિ अग्नि, **द्रुम-** વૃક્ષ वृक्ष, **शैलेभ्यः** પર્વતો पर्वत, **विषमेभ्यः च** અને વિષમ સ્થળોથી और विषम स्थानोंसे, **तम्** તેની उसकी, **उन्मादिनम् च एव** અને ઉન્માદના રોગીની और उन्मादके रोगीकी, **सदा** હમેશાં सदा, **रक्षेत्** રક્ષા કરવી रक्षा करे, **हि** કારણકે क्योंकि, **ते** તે वे, **सद्यः** તુરત तुरंत, **प्राणहराः एव** પ્રાણ હરનારાં છે प्राणहारक हैं ॥ ६६ ॥

66. The epileptic, as well as the insane should be specially protected

६३. स्वाप्ता धर्मार्थवादिनः — स्वाप्तधर्मार्थवादिनः (ध)
,, विज्ञान — विज्ञानं (ध. फ.)
,, सुहृदश्चा...समाधिभिः ॥ — हृदयस्यानुकूलाश्च कथाः सिद्धार्थवादिनः । संयोजयेयुर्विज्ञानं धैर्यस्मृतिशमादिभिः ॥ (ह. ध. द.)
६४. प्रयुञ्ज्यात् — प्रयोज्यम् (च.)
६५. कृतास्पदः — महागदः (ध.)

from water, fire and trees, mountains and irregular surfaces, since these may become the cause of immediate death to such persons.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

हेतुं कुर्वन्त्यपस्मारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
सामान्यतः पृथक्त्वाच्च लिङ्गं तेषां च भेषजम् ॥६७॥

महागदसमुत्थानं लिङ्गं चोवाच सौषधम् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामपस्मारचिकित्सिते ॥६८॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, हेतुम् હેતુ हेतु, यथा જે રીતે जिस तरह, प्रकुपिताः પ્રકુપિત થયેલ प्रकुपित हुए, दोषाः દોષો दोष, अपस्मारम् અપસ્મારને अपस्मारको, कुर्वन्ति કરે છે करते हैं, सामान्यतः સામાન્યપણે सामान्यतः, पृथक्त्वात् च અને પૃથક્ પૃથક્ और अलग अलग, तेषाम् તેઓનાં उनके, लिङ्गम् લક્ષણો लक्षण, भेषजम् च ઔષધ औषध, सौषधम् અને ઔષધસહિત और औषधसहित, महागद- મહારોગનાં महारोगके, समुत्थानम् હેતુ हेतु, लिङ्गम् च તથા લક્ષણ એઓને तथा लक्षण इनको, अपस्मार-चिकित्सिते આ 'અપસ્મારચિકિત્સિત' અધ્યાયમાં इस 'अपस्मारचिकित्सित' अध्यायमें, मुनिः ઋષિએ मुनिने, व्यास- વિસ્તાર विस्तार, समासाभ्याम् તથા સંક્ષેપથી तथा संक्षेपसे, उवाच કહ્યાં છે कहा है ॥ ६७-६८ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

67-68. The etiological factors, how the morbid humors being provoked produce the causative factors of epilepsy, the general and special symptoms of these morbid humors together with their treatment, the pathogenesis of the Morbidus Magnus, its manifestation and treatment—all this the sage (Punarvasu) has set forth both in outline and in detail, in this chapter on the Therapeutics of Epilepsy.

६७. दोषाः—देहाः (य.)

६८. महागद ... चिकित्सिते ॥—

अतत्त्वाभिनिवेशस्य प्रोवाच वदतां वरः ।
प्रजाहितार्थं भगवानपस्मारचिकित्सिते ॥ (द.)

मुनिर्व्याससमासाभ्यामपस्मारचिकित्सिते—प्रजाहितार्थं भगवानपस्मारचिकित्सिते (च. ध.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थानेऽपस्मारचिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, अपस्मारचिकित्सितम् 'અપસ્મારચિકિત્સિત' 'अपस्मारचिकित्सित', नाम નામનો नामका, दशमः દશમો दसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the tenth chapter entitled 'The Therapeutics of Epilepsy' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

एकादशोऽध्यायः ।

અગિયારમો અધ્યાય अध्याय ग्यारहवाँ

Chapter XI

क्षतक्षीणचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः क्षतक्षीणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, क्षतक्षीणचिकित्सितम् 'ક્ષતક્ષીણચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'क्षतक्षीणचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स્મ કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound 'The Therapeutics of Pectoral Lesions and cachexia.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।
क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ ३ ॥

उदारकीर्तिः ઉદાર કીર્તિવાળા उदारकीर्तिवाले, परमार्थवित् તત્ત્વજ્ઞાની तत्त्वज्ञानी, ब्रह्मर्षिः બ્રહ્મર્ષિ ब्रह्मर्षि, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, क्षतक्षीण- ક્ષતક્ષીણની क्षतक्षीणकी, चिकित्सा-अर्थम् ચિકિત્સાને માટે चिकित्साके लिए, इदम् આ यह, चिकित्सितम् ચિકિત્સા-અધ્યાય चिकित्सा-अध्याय, आह કહ્યો છે कहा है ॥ ३ ॥

3. Atreya, the brahmic sage of great fame and knower of the supreme truth, declared this chapter on therapeutics for the treatment of pectoral lesions and cachexia.

क्षतक्षीणस्य निदानम्—

धनुषाऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
पततो विषमोच्चेभ्यो बलिभिः सह युध्यतः ॥ ४ ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वाऽन्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ ५ ॥
अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ६ ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः ।
तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य च ॥ ७ ॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ ८ ॥

धनुषा ધનુષ્યથી धनुषसे, अत्यर्थम् બહુ अत्यन्त, आयस्यतः આયાસ કરતા आयास करते हुए गुरुम् ભારે भारी, भारम् બોજો बोझ, उद्वहतः ઉપાડતા उठाते हुए, विषम- વિષમ विषम, उच्चेभ्यः તથા ઉચ્ચ સ્થાનેથી एवं ऊंचे स्थानोंसे, पततः પડતા गिरते हुए, बलिभिः બળવાનોની बलवानोंके, सह સાથે साथ, युद्ध કરતા लड़ते हुए, धावन्तम् દોડતા दौड़ते हुए, वृषम् બળદ बैल, हयम् ઘોડા घोड़ा, अन्यम् અથવા બીજા કોઈ या अन्य, दम्यम् वा દમન કરવા યોગ્ય પ્રાણીને रोकने योग्य प्राणीको, निगृह्णतः પકડતા रोकते हुए, शिला- શિલા शिला, काष्ठ- લાકડી लकड़ी, अश्म- પથ્થર पत्थर, निर्घातान् તથા ગદા વગેરેને और गदा आदिको, क्षिपतः ફેંકતા फेंकते हुए, परान् શત્રુઓને शत्रुओंको, निघ्नतः મારતા मारते हुए, अत्युच्चैः અત્યન્ત ઊંચે સ્વરે अत्यन्त उच्च स्वरसे, अधीयानस्य અધ્યયન કરતા पढ़ते हुए, दूरम् वा અથવા દૂર સુધી या दूर तक, द्रुतम् શીઘ્ર शीघ्रतासे, व्रजतः ચાલતા चलते हुए, महानदीम् वा અથવા મોટીનદીને या बड़ी नदीको, तरतः તરતા पार करते हुए, हयैः અથવા ઘોડાઓની या घोड़ोंके, सह સાથે साथ, धावतः वा દોડતા दौड़ते हुए, सहसा એકદમ सहसा, दूरम् દૂર સુધી दूर तक, उत्पततः કૂદતા कूदते हुए, तूर्णम् च શીઘ્રતાથી तेजीसे, अतिप्रनृत्यतः અત્યન્ત નૃત્ય કરતા अत्यन्त नृत्य करते हुए, तथा તથા तथा, अन्यैः બીજાં अन्य, क्रूरैः ક્રૂર क्रूर, कर्मभिः કર્મોથી कर्मोंसे, भृशम् અતિ अति, अभ्याहतस्य च આઘાત પામેલા आहत हुए, स्त्रीषु સ્ત્રીઓમાં स्त्रियोंमें, अतिप्रसक्तस्य च બહુ આસક્ત बहुत आसक्त, रूक्ष- અને રૂક્ષ और रूक्ष, अल्प- અલ્પ अल्प, प्रमित- તેમજ માત્રાથી અતિ અલ્પ एवं मात्रासे

४. धनुषाऽऽयस्यतः – धनुराकृष्यतः (थ.)
,, बलिभिः सह युध्यतः – युध्यमानस्य चाधिकैः (क. ख. त.)
५. वाऽन्यं–चान्यं (ढ.)
६. हयैर्वा–गजैर्वा (ख.)
७. दूरं–अत्यर्थं (च. ध.)

अल्प, अशिनः ખાનારની खानेवालेकी, वक्षसि છાતી छातीमें, विक्षते क्षतयुक्त थतां घाव होने पर, बलवान् બળવાન बलवान, व्याधिः રોગ रोग, समुदीर्यते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ ४-८॥

4-8. One who strains excessively with the bow, lifts heavy loads, falls from uneven heights and up the steep gradients, fights with stronger men, tries to restrain a young run-away bull, horse or other animal requiring control, or in assaults with foemen heaves boulders or wields clubs or powerful slings; or one who is given to reciting at the top of his voice, or runs a long course at top speed or swims across great rivers, or runs along keeping pace with swift horses, or performs violent feats of high or long jumping, or dances overmuch and at a rapid pace; or one who is injured by similar violent activities, or is addicted to excessive indulgence in women or is habituated to dry, meagre and poor diet—in such a person, the ulcerative lesions having occurred in the chest, this severe disease supervenes.

क्षतक्षीणस्य लक्षणम्—

उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विभज्यते ।
प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ ९॥
क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधादपि ॥१०॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्तते ॥११॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।

तस्य તેની उसकी, उरः છાતી छाती, विरुज्यते પીડાય છે पीडाको प्राप्त होती है, भिद्यते ભેદાઈ જાય છે फटती है, अथ તથા और, विभज्यते ચીરાઈ જાય છે टूटती है, ततः પછી उसके पश्चात्, पार्श्वे બન્ને પડખાં दोनों पार्श्वमें, प्रपीड्येते પીડાય છે पीड़ा होती है, अङ्गम् અંગ शरीर, शुष्यति સૂકાય છે सूखता है, प्रवेपते તથા કંપે છે तथा कांपता है, क्रमात् ક્રમથી क्रमशः, वीर्यम् વીર્ય वीर्य, बलम् બલ बल, वर्णः વર્ણ वर्ण, रुचिः રુચિ रुचि, अग्निः च અને અગ્નિ और अग्नि, हीयते ક્ષીણ થાય છે क्षीण होती है, ज्वरः જ્વર ज्वर, व्यथा વ્યથા व्यथा, मनोदैन्यम् મનની દીનતા मनकी दीनता, अग्निवधात् અગ્નિનાશથી अग्निमान्द्यसे, विड्भेदः अपि મળભેદ થાય છે मलभेद होता है, कासमानस्य च ઉધરસ ખાતાં खांसते हुए रोगीको, दुष्टः દૂષિત दूषित, श्यावः શ્યાવ રંગનો श्याव, सुदुर्गन्धः બહુ દુર્ગન્ધવાળો बहुत दुर्गन्धसे युक्त, पीतः પીળો पीला, विग्रथितः ગંઠાયેલો ग्रन्थि-युक्त, बहुः ઘણો बहुत, सरक्तः અને રક્તમિશ્ર और रक्तसे युक्त, श्लेष्मा કફ कफ, संप्रवर्तते નીકળે છે निकलता है, तथा તે પ્રમાણે उस प्रकारसे, सः તે પુરુષ वह पुरुष, क्षतः ક્ષતવાળો હોવાથી क्षतवाला होनेसे, शुक्र- તેમજ શુક્ર एवं शुक्र, ओजसोः અને ઓજનો और ओजका, क्षयात् ક્ષય થવાથી क्षय होनेसे, अत्यर्थम् અતિ अत्यन्त, क्षीयते ક્ષીણ થઈ જાય છે क्षीण होता है ॥ ९-११½ ॥

9-11½. He suffers from acute pain in his chest and ulcerative lesions form and spread in the lungs. The side of the chest is compressed, atrophied and sunken and the pulsating movement is seen there (marked cardiac gustation). Thereafter gradually

९. विरुज्यते–निरुज्यते (ख.)
,, तस्य–ऽत्यर्थम् (क.)
,, विभज्यते–विदह्यते (ख. ध. त.)
१०. अग्निवधादपि–अग्निवधस्तथा (ध. च. फ.)

११. च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्तते–चाभीक्ष्णं कफः सास्रः प्रवर्तते (क. ब. च. छ. ड. ध.)
,, ,, –चात्यर्थं श्लेष्मा सास्रः प्रवर्तते (ध.)

vitality, strength, complexion, appetite and digestive power become diminished and also as a consequence of the loss of gastric fire there occur fever, pain, neurasthenia and looseness of stools. The patient suffering from cough expectorates sputum which is purulent, dark, offensive of smell, yellow, nummular, copious and tinged with blood. Thus the patient with pectoral lesions becomes excessively emaciated; and so does the man who suffers undue loss of semen and vital essence.

क्षतक्षीणस्य पूर्वरूपम्—

अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥१२॥

अव्यक्तम् थोडुं व्यक्त अल्प व्यक्त, लक्षणम् लक्षण ए लक्षण यह, तस्य तेनुं उसका, पूर्वरूपम् पूर्वरूप छे पूर्वरूप है, इति एम ऐसा, स्मृतम् मानेल छे माना गया है ॥ १२ ॥

12. The indistinct signs are said to be the premonitory symptoms.

विशेषलक्षणम्—

उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥१३॥

क्षते क्षतमां क्षतमें, उरोरुक् छातीमां पीडा छातीमें पीड़ा, शोणितच्छर्दिः लोहीनी उलटी रक्तकी कै, वैशेषिकः कासः अने विशिष्ट प्रकारनी उधरस ए लक्षणो थाय छे और विशिष्ट प्रकारकी खांसी ये लक्षण होते हैं, क्षीणे अने क्षीण पुरुषमां और क्षीण पुरुषमें, सरक्त- रक्तयुक्त रक्तयुक्त, मूत्रत्वम् मूत्र थवुं मूत्रका आना, पार्श्व- पडखां पार्श्व, पृष्ठ- वांसो पीठ, कटि- अने कमरनुं और कमरका, ग्रहः पकडावुं ए लक्षणो थाय छे जकड़ा जाना ये लक्षण होते हैं ॥ १३ ॥

13. Pain in the chest, hemoptysis and especially cough appear in pectoral ulcerative lesions. In cachexia there will be hematuria and rigidity of the side of the chest, back and waist.

क्षतक्षीणस्य साध्यासाध्यविचारः—

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥१४॥

अल्पलिङ्गस्य थोडां लक्षणवाळा अल्प लक्षणयुक्त, दीप्त- प्रदीप्त प्रदीप्त, अग्नेः अग्निवाळा अग्निवाले, बलवतः अने बळवान रोगीनो और बलवान रोगीका, नवः नवो रोग नया रोग, साध्यः साध्य छे साध्य है, परिसंवत्सरः एक वर्ष वीती जतां रोग एक वर्ष बीत जाने पर रोग, याप्यः याप्य थाय छे याप्य होता है, सर्वलिङ्गम् अने सघळां लक्षणवाळा रोगने सब लक्षणसे युक्त रोगको, तु तो तो, वर्जयेत् असाध्य समजी तजी देवो असाध्य जान कर छोड़ देना चाहिए ॥ १४ ॥

14. The disease which manifests a few symptoms, which is of recent origin and occurs in a person who is strong and whose gastric fire is powerful, is curable. If the disease has been existing for more than a year it is palliable and if it is accompanied with all the symptoms it is irremediable.

उरःक्षते लाक्षादियोगाः—

उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाऽद्यात् सशर्करम् ॥१५॥

उरः छातीमां छातीमें, क्षतम् क्षत थयुं छे एम क्षत हुआ, मत्वा समजया पछी जानकर, मधु- मधथी मधुसे, संयुताम् मिश्रित मिली हुई, लाक्षाम् लाख लाख, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, सद्यः तरत तुरंत, एव ज ही, पिबेत् पीवी पीवे, जीर्णे ते पची गया पछी उसके जीर्ण होने पर, पयसा दूध साथे दूधके साथ, सशर्करम् साकरसहित चीनीसे मिश्रित, अद्यात् अन्ननुं भोजन करवुं अन्न खावे ॥ १५ ॥

१४. परिसंवत्सरो याप्यः—गते संवत्सरे याप्यः (ख.)

15. Once a diagnosis of ulcerative lesions in the chest has been made the patient should be immediately made to drink a draught prepared of lac mixed with milk and honey. Immediately after this dose is digested, he may take his meal mixed with milk and sugar.

पार्श्वबस्तिरुजी चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥१६॥
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम् ।
त्वक्क्षीरीं समितां क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् १७

पार्श्व- પડખાં पार्श्व बस्ति- તથા બસ્તિમાં तथा बस्तिमें, रुजी પીડાવાળા रुजायुक्त, अल्प- અને અલ્પ और अल्प, पित्त પિત્ત पित्त, अग्निः च તથા અગ્નિ-વાળા રોગીએ तथा अग्निवाला रोगी, ताम् તે લાખ उस लाक्षाको, सुरायुताम् સુરાથી યુક્ત सुरासे मिलाकर, पिबेत् પીવી पीवे, भिन्नविट्कः મળભેદવાળાએ मलभेद-वाला, समुस्त- મુસ્ત मुस्त, अतिविषा- અતિવખની કળી अतीस, पाठाम् અને પાઠાસહિત और पाढीके साथ, सवत्सकाम् તેમજ ઇન્દ્રજવસહિત પીવી एवं इन्द्रजौके सहित पीवे, दीप्तानलः અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ-વાળાએ और प्रदीप्त अग्निवाला, लाक्षाम् લાખ लाक्षा, सर्पिः ઘી घी, मधूच्छिष्टम् મીણ मोम, जीवनीयगणम् જીવનીયગણ जीवनीयगण, सिताम् સાકર चीनी, त्वक्क्षीरीम् વાંસકપૂર वंशलोचन, समिताम् અને ઘઉંનો લોટ એઓને और गेहूंका आटा इनको, क्षीरे દૂધમાં दूधमें, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ १६-१७ ॥

16-17. If the patient has pain in the side or the hypogastric region or the pitta and the gastric fire are feeble this dose should be given with sura wine and if he suffers from loose stools then the draught of lac should be given mixed with nut-grass, atees, patha and kurchi seeds. If the gastric fire of the patient is strong, he should take this dose of lac mixed with ghee, bees'-wax, the drugs of the life-promoter group, sugar, bamboo manna and wheat-flour prepared in milk.

इक्ष्वालिकादि क्षीरम्—

इक्ष्वालिकाबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥१८॥

क्षती ઉરઃક્ષતના રોગીએ क्षती, इक्ष्वालिका- એખરો तालमखाना, बिस- કમળના તંતુ कमलदंडके तंतु, ग्रन्थि- પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, पद्म-केशर- કમળકેસર कमलकेसर, चन्दनैः તથા ચન્દનથી तथा चन्दनसे, शृतम् ઉકાળેલું उबाला हुवा, मधुयुतम् અને ઠંડું થયા પછી મધ મેળવેલું और शीतल होने पर मधु मिलाया हुआ, पयः દૂધ दूध, सन्धान- अर्थम् ક્ષતના સન્ધાન માટે क्षतके सन्धानके लिए, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १८ ॥

18. The patient with pectoral lesions may take milk, prepared with sugar-cane, lotus rhyzomes, lotus anthers and red sandalwood and mixed with honey for the healing of these lesions.

यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम् ।
ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत् ॥१९॥

ज्वरे જ્વરમાં ज्वर, दाहे તથા દાહમાં और दाहमें, घृतप्लुतम् ઘી મેળવેલ घी मिलाया हुआ, यवानाम् જવનો जौका, चूर्णम् લોટ आटा, आदाय લઈને लेकर, क्षीरसिद्धम् દૂધમાં પકાવી दूधमें पकाकर, पिबेत् પીવો पीवे, सिता- અથવા સાકર या चीनी, क्षौद्र- તથા મધથી

१६. पार्श्वबस्तिरुजी–पार्श्वबस्तिरुजः (च. फ.)
१७. समितां–समितं (च. फ.)
१९. चूर्णमादाय–चूर्णमामानां (च. फ.)

युक्त तथा मधुयुक्त, सक्तून् वा साथवो सत्तुको, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, (पिबेत् पीवो पीवे)॥ १९॥

19. If the patient suffers from fever and burning, he may be given barley powder prepared with milk and mixed with ghee or he may take the fried barley powder with sugar, honey and milk.

मधूकादियोगः —

मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ।
कासी पार्श्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः ॥२०॥

कासी ઉધરસવાળો खांसीवाला, पार्श्वास्थि- તથા પાંસળીના तथा पसलियोंमें, शूली- શૂળવાળો રોગીએ शूलवाला रोगी, सघृत- घी घी, माक्षिकाः तथा મધ- सहित और मधुसहित, मधूक- મહુડાંનાં ફૂલ महुवेके फूल, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्का, त्वक्क्षीरी- વાંસકપૂર वंशलोचन, पिप्पली- પીપર पिप्पली, बलाः અને બલા और बलाको, लिह्यात् ચાટવાં चाटे ॥ २० ॥

20. If the patient suffers from cough and pains in the side of the chest or in the bones, he may lick the powder prepared of mahwa flowers, liquorice, grapes, bamboo manna, long pepper and sida mixed with ghee and honey.

एलादिगुटिका—

एलापत्रत्वचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा ।
सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥२१॥
संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेन्ना दिने दिने ॥२२॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥२३॥
शोषप्लीहाढ्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतं क्षयम् ।
गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥२४॥

इत्येलादिगुटिका ।

एला- એલચી इलायची, पत्र- તેજપત્ર तेजपत्र, त्वचः तथा તજ तथा दालचीनी, अर्धाक्षाः દરેક અર્ધો તોલો प्रत्येक आधा कर्ष, तथा पिप्पली પીપર पिप्पली, अर्धपलम् અર્ધો પલ आधा पल, सिता- સાકર चीनी, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, खर्जूर- ખજૂર खजूर, मृद्वीकाः च તથા દ્રાક્ષ तथा मुनक्का, पलोन्मिताः દરેક ૪ તોલા प्रत्येक एक पल, संचूर्ण्य ખાંડીને पीसकर, मधुना મધથી मधुसे, युक्ताः ભેળવી मिलाकर, अक्षमात्राम् એક એક તોલાની एक एक कर्षकी, गुटिकाः ગોળીઓ गुटिकायें, संप्रकल्पयेत् બનાવવી बनावे, ततः च અને તેમાંથી और उनमेंसे, ना પુરુષે पुरुष, एकाम् એક ગોળી एक गुटिका, दिने दिने દરરોજ प्रतिदिन, भक्षयेत् ખાવી खावे, गुटिका આ ગોળી यह गुटिका, कासम् ઉધરસ कास, श्वासम् શ્વાસ श्वास, ज्वरम् જ્વર ज्वर, हिक्काम् હેડકી हिचकी, छर्दिम् ઉલટી कै, मूर्च्छाम् મૂર્છા मूर्च्छा, मदम् મદ मद, भ्रमम् ભ્રમ भ्रम, रक्तनिष्ठीवनम् રક્ત થૂંકવું रक्त थूकना, तृष्णाम् તૃષા प्यास, पार्श्वशूलम् પાર્શ્વશૂલ पार्श्वशूल, अरोचकम् અરોચક अरोचक, शोष- શોષ शोष, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, आढ्यवातान् च આઢ્યવાત आढ्यवात, स्वरभेदम् સ્વરભેદ स्वरभेद, क्षतम् ઉરઃક્ષત उरःक्षत, क्षयम् ક્ષય क्षय, रक्तपित्तम् च અને રક્તપિત્તનો और रक्तपित्तको, नाशयेत् નાશ કરે છે नष्ट करती है, तर्पणी વળી તે તર્પણ કરનારી पुनः वह तर्पण करनेवाली, वृष्या તથા વૃષ્ય तथा वृष्य है ॥ २१-२४ ॥ इति આ यह, एलादिगुटिका એલાદિગુટિકા છે एलादिगुटिका है।

21-24. Take ½ tola each of small cardamom, cinnamon leaf and cinnamon, 2 tolas of long pepper and 4 tolas each of sugar, liquorice, dates and grapes. Pulverise them and mixing the whole with honey, make it into

२०. पार्श्वास्थि–पर्वास्थि (क. ख. ग. छ. ड. त. द. प.)
२२. गुटिकाः – गुलिकाः (ग)
२४. गुटिका–गुलिका (ग.)
,, तर्पणी–बृंहणी (फ.)

pills. The person may take these pills daily in a dose of one tola. This pill will cure cough, dyspnea, fever, hiccup, vomiting, fainting, intoxication, giddiness, hemoptysis, thirst, pleurodynia, anorexia, consumption, splenic disorders, rheumatic condition, alteration of voice, pectoral lesions, cachexia and hemothermia. This pill is also highy nourishing and aphrodisiac. Thus has been described the compound cardamom pill.

रक्तातिप्रवृत्तौ कतिपययोगाः—

रक्तेऽतिवृत्ते दक्षाण्डं यूषैस्तोयेन वा पिबेत् ।
चटकाण्डरसं वाऽपि रक्तं वा छागजाङ्गलम् ॥२५॥

रक्ते રક્તની रक्तकी, अतिवृत्ते અતિશય પ્રવૃત્તિ થતાં अति प्रवृत्ति होने पर, यूषैः યૂષથી यूषोंसे, तोयेन वा અથવા પાણીથી या जलसे, दक्षाण्डम् કૂકડાનું ઈંડું मुर्गीका अंडा, चटकाण्डरसम् अपि वा અથવા ચકલાના ઈંડાંનો રસ या चिड़ीके अंडेका रस, छाग- અથવા બકરાનું अथवा बकरेका, जाङ्गलम् કે જાંગલ પશુઆદિનું या जांगल पशुआदिका, रक्तम् वा રક્ત रक्त, पिबेत् પીવું पीवे ॥ २५ ॥

25. If there is profuse bleeding, the patient may take a potion of the hen's egg mixed with gruel or water or he may take the contents of the sparrow's egg or the blood of the goat or a jangala animal.

चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम् ।
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥२६॥
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।

रक्तष्ठीवी રક્ત થૂંકનારા રોગીએ रक्त थूकनेवाला रोगी, रक्तशालि- રાતી શાળના लाल शालिके, तण्डुल- ચોખા तण्डुल, शर्करम् અને સાકર और चीनी, द्राक्षारस- દ્રાક્ષના રસ मुनक्केका रस, पयः- દૂધ दूध, घृतैः અને ઘૃતથી और घृतसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, पौनर्नवम् સાટોડીનું पुनर्नवाका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, मधूक- અથવા મહુડાનાં ફૂલ या महुवेके फूल, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, क्षीर- અને દૂધથી और दूधसे, सिद्धम् પકાવેલ सिद्ध, तण्डुलीयकम् वा તાંદળજો चौलाई, पिबेत् પીવો पीवे ॥ २६½ ॥

26-26½. The person spitting blood may take the powder of hogweed, red sali-rice and sugar prepared with grape-juice, milk and ghee. Or he may take the amaranth vegetable prepared with mahwa flowers, liquorice and milk.

मूढवाते योगः—

मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥२७॥

मूढवातः મૂઢવાતવાળાએ मूढवातवाला रोगी, तु તો तो, ससैन्धवम् સિંધાલૂણથી મિશ્રિત सैंधानमकसे मिश्रित, सुराभृष्टम् અને સુરામાં છમકારેલ और सुरामें छोंकी हुई, अजामेदः બકરીનો મેદ बकरेकी चर्बी, अद्यात् ખાવો खावे ॥ २७ ॥

27. If the patient is afflicted with claudication of vata, he may take goat's fat fried in sura wine with a little of rock-salt.

क्षतक्षीणे कतिपययोगाः—

क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनिले ।
शृतक्षीरसरेणाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥२८॥

क्षामः કૃશ कृश, क्षीणः તથા ક્ષીણ तथा क्षीण, क्षतोरस्कः ઉરઃક્ષતના રોગીએ उरःक्षती, तु તો तो,

२६½. क्षीरसिद्धं–द्राक्षासिद्धं (प.)

२८. सबलेऽनिले–सबलेऽनले (ग. च.)
,, ,, –प्रबलेऽनले (ध.)
,, शृत–घृत (ध.)
, सरेण–रसेन (ख. ध.)

अनिले વાયુ वातके, सबले પ્રબળ હોવાથી प्रबल होनेसे, अनिद्रः નિદ્રા આવતી ન હોય તો निद्रा न आती हो तो, शृत- ઉકાળેલા क्वथित, क्षीर- દૂધની दूधकी, सरेज મલાઈ સાથે मलाईके साथ, सक्षौद्र- મધ मधु, घृत- ઘી घी, शर्करम् અને સાકરસહિત और चीनीसहित, अयात् બકરીનો મેદ ખાવો बकरेकी चर्बी खावे ॥२८॥

28. If the patient with pectoral lesions is very weak and cachetic and is suffering from insomnia and if his vata morbidity is strong, he may take goat's fat with the top layer of cream of boiled milk with honey, ghee and sugar.

शर्करां यवगोधूमौ जीवकर्षभकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षती कृशः ॥२९॥

क्षीणः ક્ષીણ क्षीण, कृशः તથા દૂબળા तथा कृश, क्षती ઉરઃક્ષતના રોગીએ उरःक्षती, शर्कराम् સાકર चीनी, यव- જવ जौ, गोधूमौ ઘઉં गेहूं, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभकौ ઋષભક ऋषभक, मधु અને મધ और मधु, शृत- ઉકાળેલા शृत, क्षीर- દૂધના दूधके, अनुपानम् અનુપાનથી अनुपानसे, लिह्यात् ચાટવાં चाटे ॥ २९ ॥

29. Or the emaciated and cachectic pthisical patient may lick sugar, powder of baked barley, wheat, jivaka, rishabhaka and honey, followed by a drink of boiled milk.

क्रव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ।
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ॥३०॥

सः તે वह, मांस- માંસ मांस, शोणित- તથા રક્તની और रक्तको, वर्धनम् વૃદ્ધિ કરનાર बढ़ानेवाले, क्रव्याद- માંસ ભક્ષણ કરનારાં પ્રાણીઓનો मांसाहारी जीवोंके, मांसनिर्यूहम् च માંસરસ मांसरसको, घृत- भृष्टम् ઘીમાં છમકારી ઠંડો થયા પછી घृतमें छौंक कर शीतल होनेके पश्चात्, पिप्पली- તેમાં પીપર उसमें पिप्पली, क्षौद्र- તથા મધ तथा मधु, संयुक्तम् નાખી डालकर, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ३० ॥

30. The patient may drink the soup of the flesh of carnivorous animals, seasoned with ghee and mixed with long pepper and honey. This is a great promoter of flesh and blood.

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षशालप्रियङ्गुभिः ।
तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ॥३१॥
साश्वकर्णैः शृतात् क्षीराद्याज्जातेन सर्पिषा ।
शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥३२॥

क्षतोरस्कः ઉરઃક્ષતવાળા उरःक्षती, क्षीणशुक्रः च અને ક્ષીણવીર્યવાળા और क्षीणवीर्यवाला, मानवः મનુષ્યે मनुष्य, सपद्मकैः પદ્મક पद्माख, साश्वकर्णैः તેમજ શાલની સાથે एवं साखुके साथ, न्यग्रोध- વડ बरगद, उदुम्बर- ઉંબરો गूलर, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, प्लक्ष- પીપળ पिलखन, शाल- શાલ शाल, प्रियङ्गुभिः ઘઉંલા प्रियङ्गु, तालमस्तक- તાડની ટોચના ભાગ ताल-मस्तक, जम्बूत्वक्- જાંબુની છાલ जामुनकी छाल, प्रियालैः અને ચારોળીથી और चिरौंजीसे, शृतात् ઉકાળેલા शृत, क्षीरात् દૂધમાંથી दूधमेंसे, जातेन ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न, सर्पिषा ઘૃતથી घीसे, शाल्योदनम् શાળના ચોખાનો ભાત शालि चावलका ओदन, अद्यात् ખાવો खावे ॥ ३१-३२ ॥

31-32. The patients suffering from pectoral lesions and paucity of semen should be given cooked sali rice with ghee prepared from the milk decocted with banyan fig, gular fig, holy fig, yellow-barked fig, indian sal, perfumed cherry, the tuft of the palm, the bark of the jambul, buchanan's mango, himalayan cherry and the asvakarna sal.

२९. शर्करां–शर्करा (ब.)

३१. न्यग्रोध–मधुर (प.)
,, प्रियालैः–पियालैः (ब.)

यष्ट्याह्वादिघृतम्—

यष्ट्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं क्षते शुभम् ॥३३॥

यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, नागबलयोः तथा ગંગેટીના और गंगेरनके, क्वाथे ક્વાથમાં क्वाथमें, पयस्या- ભોંયકોળું बिलाईकन्द, पिप्पली- પીપર पिप्पली, वांशी- અને વાંસકપૂરના और वंशलोचनके, कल्क- કલ્કથી कल्कसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, क्षीरसमम् तथा સમભાગ દૂધવાળું तथा समानभाग दूधवाला, घृतम् ઘી घी, क्षते ઉરઃક્ષતમાં उरःक्षतमें, शुभम् સારું છે हितकर है ॥३३॥

33. The medicated ghee prepared in the decoction of liquorice and gingo fruit, and an equal quantity of milk with the paste of milky yam, long pepper and bamboo manna, is beneficial in pectoral lesions.

कोलादिघृतम् —

कोललाक्षारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः कट्वङ्गदार्वीत्वग्वत्सकत्वक्फलैर्घृतम् ॥३४॥

तद्वत् તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, कोल- બોરના बेरके, लाक्षा- અને લાખના और लाक्षाके, रसे ક્વાથમાં क्वाथमें, कट्वङ्ग- અરલુની છાલ अरलुकी छाल, दार्वी- દારૂહળદરની दार्वीकी, त्वक्- છાલ छाल, वत्सक- કડાની कुड़ेकी त्वक्- છાલ छाल, फलैः અને ફળના और फलके, कल्कैः કલ્કથી कल्कसे, क्षीर-अष्टगुण- ઘીથી આઠગણા દૂધમાં घीसे आठगुने दूधमें, साधितम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, घृतम् ઘૃત શુભ છે घी शुभ है ॥ ३४ ॥

34. Similarly the medicated ghee prepared in the solution of jujube and lac, and milk eight times the quantity of ghee, together with the paste of the barks of indian calosanthes, indian berberry and kurchi and kurchi seeds is beneficial in pectoral lesions.

उरःक्षते अमृतप्राशघृतम्—

जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥३५॥

पुनर्नवे द्वे मधुकमात्मगुप्तां शतावरीम् ।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीं तथा ॥३६॥

शृङ्गाटकं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
बदराक्षोटखर्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥३७॥

फलानि चैवमादीनि कल्कान् कुर्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षुच्छागमांसरसं पयः ॥३८॥

कुर्यात् प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलां तथा ॥३९॥

द्विकार्षिकाणि पत्रैलाहेमत्वङ्मरिचानि च ।
विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥४०॥

अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥४१॥

जीवक- જીવક जीवक, ऋषभकौ ઋષભક ऋषभक, वीराम् શતાવરી शतावर, जीवन्तीम् ડોડી जीवन्ती, नागरम् સૂંઠ सोंठ, शटीम् ષટ્કચૂરો कचूर, चतस्रः पर्णिनीः શાલપર્ણી- પૃશ્નિપર્ણી- મુદ્ગપર્ણી- માષપર્ણી शालपर्णी- पृश्निपर्णी- मुद्गपर्णी- माषपर्णी, द्वे मेदे મેદા, મહામેદા मेदा, महामेदा, काकोल्यौ કાકોલી ક્ષીરકાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली, निदिग्धिके ઊભી ભોંરીંગણી, બેઠી ભોંરીંગણી छोटी और बड़ी कटेरी, द्वे पुनर्नवे લાલ અને સફેદ સાટોડી श्वेत और रक्त गदहपुरना, मधुकम्

३३. क्षीरसमं-क्षीररसे (प.)
,, पयस्या-पयसा (झ. ष.)
,, शुभम्-हितम् (च.)

३६. मधुकमात्मगुप्तां-मधुके सात्मगुप्ताम् (ख.)
३९. कुर्यात्-दत्त्वा (न.)
,, कुर्यात्प्रस्थोन्मितं तेन-दत्त्वा प्रस्थोन्मितान् भागान् (छ.)
,, कुर्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं-एषां प्रस्थोन्मितान् भागान् घृतप्रस्थे (क. ग. घ. त.)
४०. द्विकार्षिकाणि पत्रैलाहेमत्वङ्मरिचानि च — पलार्धकं च मरिचत्वगेलापत्रकेशरात् (च. द. ध.)
,, विनीय चूर्णितं तस्मात्-चूर्णितानि विनीयास्मात् (क. ष. त.)

જેઠીમધ મુલહઠી, आत्मगुप्ताम् કૌવચ केवांच, शतावरीम् શતાવરી शतावर, ऋद्धिम् ઋદ્ધિ ऋद्धि, परूषकम् ફાલસા फालसा, भार्ङ्गीम् ભારંગી भारंगी, मृद्वीकाम् દ્રાક્ષ मुनक्के, तथा बृहतीम् ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, शृङ्गाटकम् સીંગોડાં सिंघाड़ा, तामलकीम् ભોંયઆમલી भुंईआंवला, पयस्याम् ભોંયકોળું बिलाईकन्द, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, बलाम् બલા बला, बदर- બોર बेर, अक्षोट- અખરોટ अखरोट, खर्जूर- ખજૂર खजूर, वाताम- બદામ बादाम, अभिषुकाणि अपि પિસ્તાં पिस्ता, एवम् आदीनि અને એવા પ્રકારનાં બીજાં और इस प्रकारके अन्य, फलानि ફળો फल, कार्षिकान् એક એક તોલો લઈને एक एक कर्ष लेकर, कल्कान् કલ્ક कल्क, कुर्वीत બનાવવો करे, धात्रीरस- આમળાંનો રસ आंवलेका रस, विदारी- ભોંયકોળું बिलाईकन्द, इक्षु- શેરડી ईख, छाग- બકરાનો बकरेका, मांसरसम् માંસરસ मांसरस, पयः तथा દૂધ और दूध, प्रस्थोन्मितम् દરેક ६४ તોલા प्रत्येक एक प्रस्थ, कुर्यात् લેવાં लेवे, तेन તેનાથી उनसे, घृतप्रस्थम् ६४ તોલા ઘી घी एक प्रस्थ विपाचयेत् પકાવવું पकावे, शीते ઠંડું થાય ત્યારે शीत होने पर, मधुनः મધ मधुका, प्रस्थार्धम् ૩૨ તોલા आधा प्रस्थ, तथा शर्करा- સાકર चीनी, अर्धतुलाम् २०० તોલા पचास पल, पत्र- તેજપત્ર तेजपत्र, एला- એલચી इलायची, हेम- લાલ નાગકેસર रक्त नागकेसर, त्वक्- તજ दालचीनी मरिचानि च અને મરી और मरिच, द्विकार्षिकाणि દરેક બે તોલા प्रत्येक दो कर्षका, चूर्णितम् ચૂર્ણ કરી चूर्ण करके, विनीय મેળવીને मिलाकर, तस्मात् તેમાંથી उसमेंसे नरः મનુષ્યે पुरुष, सदा હમેશાં नित्य, मात्राम् માત્રા પ્રમાણે मात्रामें, लिह्यात् ચાટવું चाटे, इति एतत् આ यह, अमृतप्राशम् घृतम् અમૃતપ્રાશ ઘૃત अमृतप्राश घृत, नराणाम् મનુષ્યોનું मनुष्योंके लिए अमृतम् અમૃત છે अमृत है, क्षीर- દૂધ दूध, मांसरस- તથા માંસરસનું तथा मांसरसके, अशिना ભોજન કરનારે खानेवालेको, सुधा- સુધા सुधा, असृत- તથા અમૃત સમાન तथा अमृत समान, रसम् રસવાળું આ ઘૃત रसवाला यह घृत, प्राश्यम् ખાવું જોઈએ खाना चाहिए ॥ ३५-४१ ॥

35-41. Jivaka, rishabhaka, milky yam, cock swallow wort, dry ginger, long zedoary, tetrafolia, the two kinds of meda, two kinds of kakoli, indian night shade and yellow-berried night shade and white and red hog-weed, liquorice, cowage, climbing asparagus, riddhi, falsa, betel-killer, grape, yellow berried nightshade, indian water chestnut, feather foil, milky yam, long pepper, heart-leaved sida, jujube, walnut date, almond and abhishuka and simalar other drugs; take one tola of each of these and make a paste of it and prepare a medicated ghee in sixty-four tolas of ghee with 64 tolas each of the juice of emblic myrobalan, juice of white yam, sugarcane juice, juice of the goat's flesh and cow's milk with the above paste. When it is cooled mix it with 32 tolas of honey, 200 tolas of sugar and the powder of 2 tolas of each of cinnamon leaf, small cardamom, fragrant poon, cinnamon and black pepper. The patient may lick this Amrita Prasa ghee—ambrosial linctus—in proper dose which acts as ambrosia on men. A man taking the milk and meat juice should take this nectarial or ambrosial ghee.

नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥४२॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
पुत्रदं वमिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥४३॥
इत्यमृतप्राशघृतम् ।

४३. ज्वर—अरुचि (प.)
,, वमि—छर्दि (ग.)

नष्टशुक्र- જેનું વીર્ય નાશ પામ્યું છે એવા जिनका वीर्य नष्ट हो गया हो ऐसे, **क्षतक्षीण-** ક્ષતક્ષીણ क्षतक्षीण, **दुर्बल-** દુર્બળ दुर्बल, **व्याधि-** રોગથી व्याधिसे, **कर्शितान्** ક્ષીણ થયેલા कृश, **स्त्रीप्रसक्तान्** સ્ત્રીમાં આસક્ત स्त्रीमें आसक्त, **कृशान्** કૃશ कृश, **वर्ण-** તથા વર્ણ तथा वर्ण, **स्वर-** અને સ્વર और स्वर, **हीनान् च** જેના હીન થયા છે એવા પુરુષોનું जिनके हीन हो गये हैं ऐसे पुरुषोंको, **बृंहयेत्** બૃંહણ કરે છે बृंहण करता है, **कास-** કાસ कास, **हिक्का-** હિક્કા हिक्का, **ज्वर-** જ્વર ज्वर **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **दाह-** દાહ दाह, **तृष्णा-** તૃષા तृषा, **अस्रपित्तनुत्** તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે तथा रक्तपित्तका नाशक, **पुत्रदम्** પુત્ર આપનારું पुत्र देनेवाला, **वमि-** અને વમન और वमन, **मूर्च्छा-** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **हृद्-** હૃદય हृदय, **योनि-** યોનિ योनि, **मूत्र-** તથા મૂત્રના तथा मूत्रके, **आमयापहम्** રોગનો નાશ કરનારું છે रोगोंका नाशक है ॥ ४२-४३ ॥ **इति** આ यह, **अमृतप्राशघृतम्** અમૃતપ્રાશઘૃત છે अमृतप्राश घृत है ।

42-43. This ghee will act as a roborant on persons emaciated from loss of semen, pectoral lesion, cachexia, debility and diseases, those who resort to over-indulgence in women, those who have gone thin, and also, those who have lost their complexion and voice. It is curative of cough, hiccup, fever dyspnea, burning, thirst, hemothermia, vomiting, fainting, stomach disorders, gynecic and urinary disorders and it promotes procreative power. Thus has been described the Amrita Prasa ghee.

उरःक्षते श्वदंष्ट्रादिघृतम्—

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठाबलाकाश्मर्यकत्तृणम् ।
दर्भमूलं पृथक्पर्णीं पलाशर्षभकौ स्थिराम् ॥४४॥
पलिकं साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदर्षभकजीवकैः ॥४५॥
शतावर्यृद्धिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीबिसैः ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्द्रु(द्ध)वशूलनुत् ॥४६॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥४७॥

इति श्वदंष्ट्रादिघृतम् ।

श्वदंष्ट्रा- ગોખરુ गोखरू, **उशीर-** વીરણનો વાળો खस, **मञ्जिष्ठा-** મજીઠ मंजीठ, **बला-** બલા बला, **काश्मर्य-** શીવણના ફળ गंभारीके फल, **कत्तृणम्** રોહિષઘાસ रुषाघास, **दर्भमूलम्** દર્ભનાં મૂળ दर्भमूल **पृथक्पर्णीम्** પીઠવણ पीठवन, **पलाश-** ખાખરો ढाक, **ऋषभकौ** ઋષભક ऋषभक, **स्थिराम्** સાલવણ सरीवन, **पलिकम्** દરેક ૪ તોલા લઈ प्रत्येकको पलमात्र लेकर, **साधयेत्** ક્વાથ કરવો क्वाथ करे, **क्षीरचतुर्गुणे** ચારગણા દૂધસહિત चौगुने दूधसहित, **तेषाम्** તેના उनके, **रसे** ક્વાથમાં काथमें, **स्वगुप्ता-** કૌંચ केवाँच, **जीवन्ती-** દોડી जीवन्ती, **मेदा-** મેદા मेदा, **ऋषभक-** ઋષભક ऋषभक **जीवकैः** જીવક जीवक, **शतावरी-** શતાવરી शतावर, **ऋद्धि-** ઋદ્ધિ ऋद्धि, **मृद्वीका-** દ્રાક્ષ मुनक्के, **शर्करा-** સાકર चीनी, **श्रावणी-** ગોરખમુંડી मुण्डी, **बिसैः** અને કમળદંડના તંતુ એઓના और कमलदंडके तंतु इनके **कल्कैः** કલ્કથી कल्कसे, **सिद्धः** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, **घृतात्** ઘી घीका, **प्रस्थः** ६४ તોલા एक प्रस्थ, **वात-** વાત वात, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **हृद्द्रव-** હૃદ્દ્રવ हृद्द्रव, **शूल-** અને હૃદયના શૂલનો और हृच्छूलका, **नुत्** નાશ કરે છે नाशक है, **मूत्रकृच्छ्र-** મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, **प्रमेह-** પ્રમેહ प्रमेह, **अर्शः-** અર્શ अर्श, **कास-** ઉધરસ कास, **शोष-** શોષ शोष, **क्षय-** તથા ક્ષયનો तथा क्षयका, **अपहः** નાશ કરે છે नाशक है, **धनुः-** અને ધનુષ્ય और धनुष, **स्त्री-** સ્ત્રી स्त्री, **मद्य-** મદ્ય मद्य, **भार-** ભાર भार, **अध्व-** તથા મુસાફરીથી तथा चलनेसे, **खिन्नानाम्** ખિન્ન થયેલાઓના खिन्न पुरुषोंके, **बल-** બળ बल, **मांसदः** તથા માંસ વધારનાર છે तथा मांसको बढ़ानेवाला है ॥ ४४-४७ ॥ **इति** આ यह, **श्वदंष्ट्रादिघृतम्** શ્વદંષ્ટ્રાદિઘૃત છે श्वदंष्ट्रादिघृत है ।

४५. पलिकं-पलिकान् (च.)

44·47. Decoct 4 tolas of each of small caltrops, ;cuscus grass, indian madder, heart-leaved sida, white teak, ginger grass, roots of sacrificial grass, painted leaved uraria, palas, rishabhaka and ticktrefoil, till it is reduced to one-fourth of its quantity and prepare a ghee in this solution by adding 64 tolas of ghee, four times the quantity of milk, and the paste of cowage, cock swallow wort, meda, rishabhaka, jivaka, climbing asparagus, riddhi, grapes, sugar, east indian globe thistle and lotus stalks. This ghee is curative of disorders of vata, pitta, tachycardia, colic, dysuria, urinary disorders, piles, cough, consumption, wasting and is a promotive of strength and flesh in persons emaciated as the result of overstrain, practising the bow, over-indulgence in women and wine and carrying of heavy loads and the fatigue due to excessive walking. Thus has been described the compound small Caltrops Ghee.

उरःक्षते मधुकादिघृतम्—

मधुकाष्टपलद्राक्षाप्रस्थक्वाथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥४८॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समसक्तु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मे च तद्धितम् ॥४९॥

मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, अष्टपल- ૩૨ તોલા आठ पल, द्राक्षा- અને દ્રાક્ષ और मुनक्के, प्रस्थ- ૬૪ તોલાના प्रस्थमात्रके, क्वाथे ક્વાથમાં क्वाथमें, पिप्पली- પીપરના पिप्पलीके, अष्टपले ૩૨ તોલા आठ पलके, कल्के કલ્કમાં कल्कमें, प्रस्थम ૬૪ તોલા एक प्रस्थ, घृतम् ઘૃત घृत, पचेत् પકાવવું पकावे, सिद्धे સિદ્ધ થયા પછી सिद्ध होनेके पश्चात्, शीतले च ઠંડું થતાં ठंडा होने पर, क्षौद्र- મધ मधु, शर्कराभ्याम् તથા સાકર और चीनी, पृथक् જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, अष्टपलम् ૩૨ તોલા आठ पल लेकर, विमिश्रयेत् મેળવવાં मिलावे, समसक्तु સમાન સાથવો મેળવેલું समान भागमें सत्तु मिलाया हुआ, तत् તે ઘૃત वह घृत, क्षतक्षीणे क्षत-ક્ષીણમાં क्षतक्षीणमें, रक्तगुल्मे च અને રક્તગુલ્મમાં और रक्तगुल्ममें, हितम् હિતકર છે हितकर है ॥४८-४९॥

48-49. Take 32 tolas of liquorice and 64 tolas of dried grapes and to the decoction obtained from these add 64 tolas of ghee and 32 tolas of the paste of long pepper, and cook. After it has been taken off the fire and allowed to cool, add 32 tolas each of honey and sugar. This medicated ghee taken with equal quantity of fried barley flour is beneficial in cases of pectoral lesions and cachexia and gulma due to vitiated menstrual blood.

उरःक्षते सर्पिर्गुडयोगाः —

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसैर्घृतम् ।
अजागोपयसोश्चैव सप्त प्रस्थान् पचेद्भिषक् ॥५०॥
सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं निक्षिपेत् ततः ।
यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥५१॥
वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ।
घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत् ॥५२॥
लीढं निर्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम् ।
आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥५३॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, धात्रीफल- આમળાં आंवले, विदारी- ભોંયકોળું बिलाईकन्द, इक्षु- શેરડી ईख, जीवनीय- અને જીવનીયગણની ઓષધિઓના और

४८. घृतं पचेत्–पचेद् घृतात् (च.)

५०. जीवनीयरसैर्घृतम्–जीवनीयरसाद् घृतात् (च. छ. ज. त.)
५१. कासमेहक्षयापहम्–योनिमूत्रामयापहम् (प.)

जीवनीयगणोक्त ओषधियोंके. **रसैः** रसाथथी काथसे, **घृतम्** घी घृतके **अजा-** अने બકરીનું और बकरीके, **गो-** तथा ગાયનું और गौके, **पयसोः च** દૂધ दूधके, **सप्त एव** સાત જ सात ही, **प्रस्थान्** પ્રસ્થ प्रस्थको, **पचेत** પકાવવું पकावे, **सिद्ध-** ઘી સિદ્ધ થઈ घी सिद्ध होनेके पश्चात्, **शीते** ઠંડું થતાં ठंडा होने पर. **सिता-** સાકર चीनी. **क्षौद्र-** तथा મધ और मधुके, **द्विप्रस्थम्** ६४ તોલા दो प्रस्थ, **विनयेत्** મેળવવું मिलावे, **तत् च** તે ઘૃત वह घृत **यक्ष्म-** રાજયક્ષ્મા राजयक्ष्मा, **अपस्मार-** અપસ્માર अपस्मार, **पित्तासृक्-** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **कास-** કાસ कास, **मेह-** પ્રમેહ प्रमेह, **क्षय-** અને ક્ષયનો और क्षयको, **अपहम्** નાશ કરે છે नष्ट करनेवाला है, **वयःस्थापनम्** તેમજ વયઃસ્થાપક एवं वयःस्थापक, **आयुष्यम्** આયુષ્ય વધારનાર आयु बढ़ानेवाला, **मांस** અને માંસ और मांस, **शुक्र-** શુક્ર शुक्र, **बल-** तथा બળને तथा बलको. **प्रदम** આપનાર છે देनेवाला है. **पित्ते** પિત્ત पित्तके **अभ्यधिके** અધિક વધ્યું હોય ત્યારે ज्यादा बढ़ने पर, **तु** તો तो, **घृतम्** घी घृतको, **लिह्यात्** ચાટવું चाटे, **वाते** વાત वातके, **आधिके** વધ્યો હોય ત્યારે ज्यादा बढ़ने पर, **पिबेत्** પીવું पीवे. **लीढम्** ચાટેલું घी चाटा हुआ घृत, **अल्पत्वात्** થોડું હોવાથી अल्प होनेसे, **पित्तम्** પિત્તને पित्तको, **निर्वापयेत** શાંત કરે છે शान्त करता है, **अनलम्** અને અગ્નિનો और अग्निको, **न हन्ति** નાશ નથી કરતું नष्ट नहीं करता. **पीतम्** પીધેલું घी पिया हुआ घृत, **अनिलम्** વાયુને वायुको, **आक्रामति** દબાવે છે दबाता है, **ऊष्माणम्** અને ઊષ્માને और ऊष्माको, **निरुणद्धि च** શાંત કરે છે शान्त करता है ॥ ५०-५३ ॥

50-53. The physician should take 64 tolas each of the following seven articles: juices of chebulic myrobalan, white yam, sugar cane, drugs of the life-promoter group, ghee, goat's milk and cow's milk and should cook the whole together. After it has been allowed to cool, add 64 tolas each of sugar candy and honey. This medicated ghee is curative of consumption, epilepsy, hemothermia, cough, urinary disorders and wasting; it is also rejuvenating and promotive of life and promotes flesh, semen and vitality. Ghee should be taken in the form of linctus in conditions where pitta is predominant, and where vata is predominant it should be taken in the form of a potion. When used as a linctus, the dose being small, it quiets the pitta, without quenching the gastric fire; when used as a potion, (the dose being large) it subdues vata, while preventing the diffusion of the gastric fire.

क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः स्त्यानानि योजयेत् ५४
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् जग्ध्वा चानु पयः पिबेत् ।
रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥५५॥

इति सर्पिर्गुडाः ।

क्षाम- થાકી ગયેલા थके हुए, **क्षीण-** ક્ષીણ क्षीण, **कृश-** અને દુર્બલ और कृश, **अङ्गानाम्** અંગવાળાઓને शरीरवालोंको, **तु** તો तो, **त्वक्क्षीरी-** વાંસકપૂર वंशलोचन, **शर्करा-** સાકર चीनी, **लाज-** तथा શાળના और लाजाके, **चूर्णैः** ચૂર્ણથી चूर्णसे **स्त्यानानि** ઘાટાં કરેલાં अवलेहके समान बने, **एतानि एव** આ જ इन्हीं, **घृतानि** ઘૃતોની घृतोंका, **योजयेत्** યોજના કરવી प्रयोग करना चाहिए, **समध्वंशान्** સમાન ભાગમાં મધવાળા समान प्रमाणमें मधुमिश्रित, **सर्पिर्गुडान्** ઘીના લાડુ घीके लड्डू, **जग्ध्वा** ખાઈને खाकर, **अनु च** પાછળથી पीछे, **पयः** દૂધ दूध, **पिबेत्** પીવું पीवे, **तैः** તેનાથી મનુષ્ય उनसे पुरुष, **रेतः** રેત रेत, **वीर्यम्** વીર્ય वीर्य, **बलम्** બળ बल,

५४. त्वक्क्षीरीशर्करालाज–त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाज (च. ध. द. ध.)

,, स्त्यानानि–पानानि (ख.)

५५. चानु पयः पिबेत्–चाथाव पयोऽनु च (ध.)

पुष्टिम् અને પુષ્ટિ और पुष्टिको **आशुतरम्** તરત જ शीघ्र ही, **आप्नुयात्** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ ५४-५५ ॥ इति આ યે, **सर्पिर्गुडाः** ઘીના લાડુ છે घीके लड्डू हैं।

54-55. All these ghees made into a thick paste with the powders of bamboo manna, sugar and roasted paddy powder, may be used for persons who are weak, emaciated and thin. The patient may take this medicated ghee rolled into balls with the addition of equal quantity of honey. It should be followed by a potion of milk. By a course of this one obtains increase of semen, vitality, strength and plumpness at a quicker rate. Thus have been described the ghee ball preparations.

बला विदारी ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नवा ।
पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुङ्गा मुष्ट्यंशका अपि ॥५६॥

एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशिके ।
जीवनीयैः पचेत् कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥५७॥

सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशतं क्षिपेत् ।
गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥५८॥

समाक्षिकं कौडविकं तत् सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
स्त्यानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥५९॥

ताञ्जग्ध्वा पलिकान् क्षीरं मद्यं वाऽनुपिबेत् कफे ।
शोषे कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्शिते ॥६०॥

रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥६१॥

इति द्वितीयसर्पिर्गुडाः ।

बला બલા बला, **विदारी** ભોંયકોળું बिलाईकन्द, **ह्रस्वा** લઘુ लघु, **पञ्चमूली** પંચમૂળ पञ्चमूल, **पुनर्नवा च** સાટોડી गदहपुरना, **पञ्चानाम्** તથા પાંચ तथा पांचों, **क्षीरिवृक्षाणाम्** ક્ષીરી વૃક્ષોના क्षीरी वृक्षोंके, **मुष्टि-अंशकाः** ચાર ચાર તોલા प्रत्येकके पल मात्र, **शुङ्गाः** શુંગ शुंग, **एषाम्** એઓના इनके, **विदारी-** ભોંયકોળું बिलाईकन्द, **आजरसांशिके** અને બકરાના માંસરસ-सहित और बकरेके मांसरससे युक्त, **द्विक्षीरे** બમણા દૂધવાળા दुगुने दूध मिलाये हुए, **कषाये** ક્વાથમાં क्वाथमें, **अक्षमात्रैः** એક એક તોલા प्रत्येक कर्षमात्र, **जीवनीयैः** જીવનીય ગણની ઓષધિઓના जीवनीय गणोक्त ओषधियोंके, **कल्कैः** કલ્કથી कल्कसे, **घृत-आढकम्** ૨૫૬ તોલા ઘી घृत एक आढक, **पचेत्** પકાવવું पकावे, **शीते** ઠંડું થયા પછી ठंडा होने पर, **पूते च** ગાળી લઈને छान लेकर, **द्वात्रिंशतम्** બત્રીસ बत्तीस, **सितापलानि** પલ સાકર पल मिसरी, **गोधूम-** ઘઉં गेहूं, **पिप्पली-** પીપર पिप्पली, **वांशी-** અને વાંસ-કપૂરનું और वंशलोचनका **चूर्णम्** ચૂર્ણ चूर्ण, **शृङ्गा-टकस्य च** અને શીંગોડાનું ચૂર્ણ और सिंघाड़ेका चूर्ण, **समाक्षिकम्** મધસહિત मधुसहित, **कौडविकम्** ૧૬ તોલા चार पल, **क्षिपेत्** નાખવું छोड़े, **तत्** એ इन, **सर्वम्** બધાને सबको, **खज-** તાવીથાથી खजदण्डसे, **मूर्च्छितम्** મેળવીને मिलाकर, **स्त्यानम्** અવલેહ જેવું થતાં अवलेह हो जाने पर, **सर्पिर्गुडान्** ઘીના લાડુ घीके लड्डू, **कृत्वा** બનાવીને बनाकर, **भूर्जपत्रेण** ભોજપત્રથી भूर्जपत्रसे, **वेष्टयेत्** વીંટવું लपेट देवे, **पलिकान्** પલમાત્ર पलमात्र, **तान्** તે उनको, **जग्ध्वा** ખાઈને खाकर, **क्षीरम्** દૂધ दूध **मद्यम्** वा અથવા મદ્યનું या मद्यका, **अनुपिबेत्** અનુપાન કરવું अनुपान करे, **कफे** કફમાં कफमें, **शोषे** શોષમાં शोषमें, **कासे** કાસમાં कासमें, **क्षते** ક્ષતમાં क्षतमें, **क्षीणे** ક્ષીણતામાં क्षीणतामें, **श्रम-** શ્રમ श्रम, **स्त्री-** સ્ત્રી स्त्री, **भार-** અને ભારથી और भारसे, **कर्शिते** કૃશ થયેલાને कृश हुएको,

५७. रसांशिके–रसांशके (ज.)
५८. पूते च–पूतेऽस्मिन् (क. ध.)
,, द्वात्रिंशतं क्षिपेत्–द्वात्रिंशदावपेत् (ध.)
५९. समाक्षिकं कौडविकं–सक्षौद्रं कुडवांशेन (ध.)
६१. स्थिते–क्षते (ह.)

रक्तनिष्ठीवने લોહી થૂંકવામાં रक्त थूकनेमें, उरसि છાતીમાં छातीमें, स्थिते રહેલા स्थित, तापे સંતાપમાં संतापमें, पीनसे च પીનસમાં पीनसमें, पार्श्व- પાર્શ્વ पार्श्व, शिरः- તથા શિરના और शिरके, शूले શૂળમાં शूलमें, स्वर- અને સ્વરના और स्वरके, वर्णयोः તથા વર્ણના तथा वर्णके, भेदे च ભેદમાં भेदमें, शस्ताः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ५६-६१ ॥ इति આ ये, द्वितीय- બીજા दूसरे, सर्पिर्गुडाः ઘીના લાડુ છે घीके लड्डू हैं।

56-61. Take four tolas each of heart-leaved sida, white yam, minor pentaradix, hog-weed and sprouts of the five milk-yielding trees (viz the five varieties of fig). To the decoction obtained from these, add twice its quantity of milk and an equal quantity of the juice of white yam and the meat-juice of goat's flesh, one tola of the paste of each of the ten drugs of the life-promoter group and 256 tolas of ghee. Cook the whole together. After it has cooled, filter and add 128 tolas of sugar-candy and 16 tolas each of the powder of wheat, long pepper, bamboo manna, indian water chestnut and honey. The whole should be beaten up into the consistency of a paste by means of a wooden stick and rolled into balls. These ghee-balls should be wrapped round in birch leaves. This preparation should be taken in a dose of 4 tolas and followed by a potion of milk or, in the case of kapha disorders, by a potion of wine. These ghee-balls are recommended in the disorders of consumption, cough, pectoral lesions, wasting, emaciation due to overwork, indulgence in women and carrying of heavy weights, in hemoptysis, in heat or colds affecting the chest, in pain in the sides of the chest or in the head and in loss of voice and complexion. Thus has been described the second variety of ghee-balls.

त्वक्क्षीरीश्रावणीद्राक्षामूर्वर्षभकजीवकैः ।
वीरर्धिक्षीरकाकोलीबृहतीकपिकच्छुभिः ॥६२॥
खर्जूरफलमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।
धात्रीविदारीक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥६३॥
शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ।
दत्त्वा सर्पिर्गुडान् कुर्यात्कासहिक्काज्वरापहान् ॥६४॥

त्वक्क्षीरी- વાંસકપૂર वंशलोचन, श्रावणी- ગોરખમુંડી मुंडी, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्के, मूर्वा- મૂર્વા मूर्वा, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, जीवकैः જીવક जीवक, वीरा- શતાવરી शतावर, ऋद्धि- ઋદ્ધિ ऋद्धि, क्षीरकाकोली- ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, बृहती- ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, कपिकच्छुभिः કૌવચ कौंच, खर्जूरफल- ખજૂર खर्जूर, मेदाभिः મેદા मेदा, पलोन्मितैः એમાંના પ્રત્યેકના ४ તોલા इनके प्रत्येकके पलप्रमाण, क्षीर- દૂધમાં दूधमें, पिष्टैः પીસેલા કલ્કથી पीसे गये कल्कसे, धात्री- આમળાં आंवले विदारी- ભોંયકોળું बिलाईकन्द, इक्षुरस- તથા શેરડીનો રસ और ईखका रस, प्रस्थैः દરેકના ६४ તોલાથી प्रत्येकके प्रस्थसे, घृतात् ઘી घीका, प्रस्थम् ६४ તોલા एक प्रस्थ, पचेत् પકાવવું पकावे, शीते ઠંડું થયા પછી તેમાં ठंडा होने पर उसमें, शर्करा- સાકર चीनी, अर्धतुलाम् २०० તોલા पचास पल, क्षौद्र- અને મધ और शहद, अर्धप्रस्थम् च एव ३२ તોલા आधा प्रस्थ दत्त्वा નાખીને डालकर, कास- કાસ कास, हिक्का- હેડકી हिक्का, ज्वर- તથા જ્વરનો और ज्वरका, अपहान् નાશ કરનારા नाशक, सर्पिर्गुडान् ઘીના લાડુ घीके लड्डू, कुर्यात् કરવા बनावे ॥ ६२-६४ ॥

६३. खर्जूरफलमेदाभिः—खर्जूरविषमेदाभिः (प.)
६४. दत्त्वा—क्षिप्त्वा (क. घ. च.)

62-64. Prepare a paste in milk of 4 tolas of each of the following 13 articles—east indian globe thistle, grape, trilobed virgin's bower, rishabhaka, jivaka, milky yam, riddhi, kshira kakoli, yellow-berried night shade, cowage, date and meda. Add to the paste thus obtained 64 tolas of the juice of each of emblic myrobalans, white yam, and sugarcane and cook in 64 tolas of ghee. After cooling, add 200 tolas of sugar and 32 tolas of honey and roll into balls. These ghee-balls are curative of cough, hiccup and fever.

यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ।
शुक्रनिद्राक्षयं तृष्णां हन्युः कार्श्यं सकामलम् ॥६५॥
इति तृतीयाः सर्पिर्गुडाः ।

यक्ष्माणम् એઓ રાજ્યક્ષ્મા वे राजयक्ष्मा, तमकम् श्वासम् તમક શ્વાસ तमक श्वास, रक्तपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, हलीमकम् હલીમક हलीमक, शुक्र- શુક્રને शुक्रके, निद्रा- તથા નિદ્રાને तथा निद्राके, क्षयम् ક્ષય क्षय, तृष्णाम् તૃષા तृषा, सकामलम् અને કમળા-સહિત और कमलासहित, कार्श्यम् કૃશતાને कृशताको, हन्युः નાશ કરે છે नष्ट करते हैं ॥६५॥ इति આ ये, तृतीयाः ત્રીજા तीसरे, सर्पिर्गुडाः ઘીના લાડુ છે घीके लड्डू हैं।

65. Consumption asthma, hemothermia, halimaka, loss of semen insomnia, thirst, emaciation and jaundice are also cured by these ghee-balls. Thus has been described the third kind of ghee-balls

नवमामलकं द्राक्षामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
शतावरीं विदारीं च समङ्गां पिप्पलीं तथा ॥६६॥
पृथग्दशपलान् भागान् पलान्यष्टौ च नागरात् ।
यष्ट्याह्वसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥६७॥
क्षीरतैलघृतानां च त्र्याढके शर्कराशते ।
कथिते तानि चूर्णानि दत्त्वा बिल्वसमान् गुडान् ६८
कुर्यात्तान् भक्षयेत् क्षीणः क्षतः शुष्कश्च मानवः ।
तेन सद्यो रसादीनां वृद्ध्या पुष्टिं स विन्दति ॥६९॥
इति चतुर्थसर्पिर्गुडाः ।

नवम् નવાં नये, आमलकम् આમળાં आंवले, द्राक्षाम् દ્રાક્ષ मुनक्के, आत्मगुप्ताम् કૌવચ केवाँच, पुनर्नवाम् સાટોડી गदहपुरना, शतावरीम् શતાવરી शतावर, विदारीम् च ભોંયકોળું बिलाईकन्द, समङ्गाम् રીસામણી लज्जावन्ती, तथा તથા तथा, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, पृथक् એઓના જુદા જુદા इनके पृथक् पृथक्, दशपलान् ४० તોલાના दसपलके, भागान् ભાગ भाग, नागरात् સૂંઠના सोंठके, अष्टौ આઠ आठ, पलानि પલ पल, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, सौवर्चलयोः સંચળ सौवर्चल, मरिचस्य च અને મરી और मरिच, द्विपलम् દરેકના આઠ તોલા प्रत्येकके दो पल, तानि चूर्णानि એઓના ચૂર્ણને इनके चूर्णको, क्षीर- દૂધ दूध, तैल- તેલ तैल, घृतानाम् च અને ઘૃત और घीके, त्र्याढके ७६८ તોલામાં या तीन आढकमें, कथिते તથા આસણી કરેલી तथा चासनी की हुई शर्कराशते સાકર ४०० તોલામાં चीनीके सौ पलमें दत्त्वा નાખીને डालकर, बिल्वसमान् ચાર ચાર તોલાના पलपलके, गुडान् લાડુ लड्डू, कुर्यात् કરવા बनावे, तान् લાડુઓનું लड्डुओंको, क्षीणः ક્ષીણરોગી क्षीणरोगी, क्षतः ઉરઃક્ષત-વાળા उरःक्षतरोगी, शुष्कः च અને સુકાઈ ગયેલા और कृश, मानवः મનુષ્ય मनुष्य, भक्षयेत् ભક્ષણ કરવું खावे, तेन તેથી उससे, सद्यः શીઘ્ર शीघ्र, रसादीनाम् રસાદિની रसादिकी, वृद्ध्या વૃદ્ધિ થવાથી वृद्धिसे, सः તે वह, पुष्टिम् પુષ્ટિને पुष्टिको, विन्दति પામે છે प्राप्त करता है ॥ ६६-६९ ॥ इति આ ये, चतुर्थ- ચોથા चौथे, सर्पिर्गुडाः ઘીના લાડુ છે घीके लड्डू हैं।

66-69. Take 40 tolas of each of fresh emblic myrobalans, grapes, cowage, hog's weed, climbing asparagus, white yam, sensitive plant and long

६६. समङ्गाम्–समांशां (च. त.)

pepper 32 tolas of dry ginger and 8 tolas each of liquorice, sanchal salt and black pepper and reduce to powder. Add this to the decoction of 768 tolas of milk, oil and ghee, and 400 tolas of sugar, and roll into balls of the weight of 4 tolas. The patient suffering from emaciation, pectoral lesions and dehydration should take this preparation. They will get roborated on account of the immediate increase of the body-elements such as the nutrient fluid, etc. Thus has been described the fourth kind of ghee-balls.

गोक्षीरार्धाढकं सर्पिः प्रस्थमिक्षुरसाढकम् ।
विदार्याः स्वरसात्प्रस्थं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ७०
दद्यात् सिध्यति तस्मिंस्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ।
मधूकपुष्पकुडवं प्रियालकुडवं तथा ॥७१॥
कुडवार्धं तुगाक्षीर्याः खर्जूराणां च विंशतिम् ।
पृथग्बिभीतकानां च पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ॥७२॥
त्रिंशत्पलानि खण्डाच्च मधुकात् कर्षमेव च ।
तथाऽर्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥७३॥
सिद्धेऽस्मिन् कुडवं क्षौद्रं शीते क्षिप्त्वाऽथ मोदकान् ।
कारयेन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥७४॥

गो- ગાયનું गायका, क्षीर- દૂધ दूध, अर्धाढकम् १२८ તોલા दो प्रस्थ, सर्पिः ઘી घी, प्रस्थम् ६४ તોલા એઓમાં एक प्रस्थ इनमें, इक्षुरस- શેલડીનો रस ईखका रस, आढकम् २५६ તોલા एक आढक, विदार्याः ભોંયકોળાનો विलाईकन्दका, स्वरसात् સ્વરસ स्वरस, प्रस्थम् ६४ તોલા एक प्रस्थ, तैत्तिरात् च અને તેતરનો और तीतरका, रसात् માંસરસ मांसरस, प्रस्थम् ६४ તોલા एक प्रस्थ, दद्यात् નાખવો डाले, सिध्यति પાકતા सिद्ध होते हुए, तस्मिन् तु તે દ્રવમાં उस द्रवमें, इक्षुरसैः શેલડીના રસ સાથે ईखके रससे, पिष्टान् વાટેલા पीसे हुए, इमान् આ દ્રવ્યોને इन द्रव्योंको, मधूक- અર્થાત્ મહુડાનાં अर्थात् महुवेके, पुष्प- ફૂલ फूलोंका, कुडवम् १६ તોલા एक कुडव, तथा प्रियाल- ચારોળી चिरौंजीका, कुडवम् १६ તોલા एक कुडव, तुगाक्षीर्याः વાંસકપૂર वंशलोचनका, कुडवार्धम् ८ તોલા आधा कुडव, खर्जूराणाम् च ખજૂર खजूर, बिभीतकानाम् च અને બહેડાં और बहेड़े, पृथक् જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, विंशतिम् २० નંગ संख्यासे २०, पिप्पल्याः च પીપર पिप्पलीका, चतुर्थिकाम् ४ તોલા एक पल, खण्डात् च ખાંડ खांडके, त्रिंशत् ત્રીસ तीस, पलानि પલ पल, मधुकात् तथा જેઠીમધ तथा मुलहठीका, कर्षम् च एव १ તોલો નાખવો एक कर्ष डाले, तथा અને और, अर्धपलिकानि બે બે તોલા आधा आधा पल, जीवनीयानि જીવનીય ગણની ઔષધિઓ પણ जीवनीयगणोक्त ओषधियोंको भी, अत्र આમાં इसमें, दापयेत् નાખવી डाले, अस्मिन् આ यह, सिद्धे સિદ્ધ થઈ सिद्ध होनेके पश्चात्, शीते ઠંડું થાય ત્યારે ठंडा होने पर, कुडवम् १६ તોલા एक कुडव, क्षौद्रम् મધ शहद, क्षिप्त्वा નાખીને डालकर, अथ પછી पीछे मरिच- મરી मरिच, अजाजी- तथा જીરાનું और जीराका, पल ४ તોલા एक पल, चूर्ण- ચૂર્ણ चूर्ण, अवचूर्णितान् છાંટેલા बुरकाए हुए मोदकान् લાડુ लड्डू, कारयेत् બનાવવા बनावे ॥ ७०-७४ ॥

70-74. Take 128 tolas of cow's milk, 64 tolas of ghee, 256 tolas of sugar-cane juice and 64 tolas of juice of white yam and 64 tolas of meat juice of partridge and cook the whole together. While it is being cooked, the paste, levigated in sugar-cane juice, of 16 tolas of mahwa flowers, 16 tolas of buchanan's mango, 8 tolas of bamboo manna, 20 dates, 20 beleric myrobalans, 4 tolas of long pepper, 120 tolas of sugar, one tola of liquorice

७१. प्रियाल–पियाल (च.)
,, तथा–ततः (ग)
७२. खर्जूराणाम्–खर्जूराणि (क.)
,, बिभीतकानां च–बिभीतकानक्षः (ख.)

and 2 tolas of each of the drugs ot the life-promoter group should be put into it. When it has cooled down, add to it 16 tolas of honey and roll the stuff into boluses and sprinkle over them the powder of black pepper and cumin.

वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
शुष्यतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥७५॥
कृशदुर्बलवृद्धानां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।
योनिदोषकृतस्रावहतानां चापि योषिताम् ॥७६॥
गर्भार्थिनीनां गर्भश्च स्रवेद्यासां म्रियेत वा ।
धन्या बल्या हितास्ताभ्यः शुक्रशोणितवर्धनाः ॥७७॥

इति पञ्चमसर्पिर्मोदकाः ।

वात- વાત वात, **असृक्**- રક્ત रक्त **पित्त**- અને પિત્તના और पित्तके, **रोगेषु** રોગોમાં रोगोंमें, **क्षत**- ઉરઃક્ષત उरःक्षत, **कास**- કાસ कास, **क्षयेषु च** અને ક્ષયમાં और क्षयमें, **शुष्यताम्** શોષના રોગીને शोषरोगियोंके, **क्षीणशुक्राणाम्** તેમજ ક્ષીણ વીર્યવાળાને માટે एवं क्षीण-वीर्यवालोंके लिए, **रक्ते च** રક્ત खूनके, **उरसि** છાતીમાં छातीमें, **संस्थिते** ભરાયું હોય ત્યારે भरे होने पर, **कृश**- કૃશ कृश, **दुर्बल**- દુર્બલ दुर्बल, **वृद्धानाम्** અને વૃદ્ધોને और वृद्धोंके, **पुष्टि**- પુષ્ટિ पुष्टि, **वर्ण**- વર્ણ वर्ण, **बल**- અને બળની और बलकी, **अर्थिनाम्** ઇચ્છાવાળાઓને इच्छावालोंके, **योनिदोष**- યોનિદોષથી योनिदोषसे, **कृत**- ઉત્પન્ન થતા उत्पन्न, **स्राव**- સ્રાવથી स्रावसे, **हतानाम्** ક્ષીણ થયેલી क्षीण हुई, **योषिताम् च अपि** સ્ત્રીઓને स्त्रियोंके लिए, **गर्भार्थिनीनाम्** ગર્ભની ઇચ્છાવાળી गर्भकी इच्छावाली, **यासाम् च** તથા જેઓનો तथा जिनका, **गर्भः** ગર્ભ गर्भ, **स्रवेत्** સ્રવી જતો હોય स्रुत होता हो, **म्रियेत वा** અથવા મરી જતો હોય या मर जाता हो, **ताभ्यः** તે સ્ત્રીઓને માટે उन स्त्रियोंके लिए, **धन्याः** આ લાડુ લાભદાયક ये लड्डू लाभदायक, **बल्याः** બળ વધારનાર बल बढ़ानेवाले, **हिताः** તથા હિતકારી છે तथा हितकारक हैं, **शुक्र**- અને વીર્ય और वीर्य, **शोणित**- તથા રક્ત तथा रक्तको, **वर्धनाः** વધારનારા છે बढ़ानेवाले हैं ॥ ७५-७७ ॥ **इति** આ ये, **पञ्चम**- પાંચમા पांचवें, **सर्पिर्मोदकाः** ઘીના લાડુ છે घीके लड्डू हैं ।

75-77. **These boluses are curative of rheumatic condition. disorders due to** pitta, **pectoral lesions, cough or wasting,** dehydratoin, loss of **semen and** blood-spitting due to pectoral lesions. They are beneficial to **those who** are emaciated, **weak and aged, to those who** are desirous of gaining plumpness, improved complexion and **vitality,** to women who are suffering from menstrual disorders due to gynecic morbidity, to **women desirous of** conception and to those **with a tendency to** abort or **miscarry** and **to premature** death of the fetus. These are beneficial, strengthening and wholesome to **them** and act as promoters of semen and blood. Thus has been described the fifth kind of **ghee-boluses.**

उरःक्षते आवश्यकी चिकित्सा—

बस्तिदेशे विकुर्वाणे स्त्रीप्रसक्तस्य मारुते ।
वातघ्नान् बृंहणान् वृष्यान् योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ७८

स्त्री- સ્ત્રીઓમાં स्त्रीमें, **प्रसक्तस्य** આસક્ત પુરુષને आसक्त पुरुषके, **बस्तिदेशे** બસ્તિપ્રદેશમાં बस्तिदेशमें, **मारुते** વાયુ वायुके, **विकुर्वाणे** વિકાર કરતો હોય તો विकार करने पर, **तस्य** તેને उसे, **वातघ्नान्** વાતઘ્ન वातघ्न, **बृंहणान्** બૃંહણ बृंहण, **वृष्यान्** અને વૃષ્ય और वृष्य, **योगान्** યોગોનો योगोंका, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ प्रयोग कराना चाहिए ॥ ७८ ॥

78. If **vata causes** disorders of the genito-urinary system in a patient **who** is addicted to **women, he should be**

७६. कृत–क्षत (ख. ड. फ.)

prescribed recipes that are curative of vata, roborant and virilific.

शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण च ।
संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पिबेत् कासज्वरापहम् ॥७९॥

शर्करा- સાકર चीनी, **पिप्पली-** અને પીપરનાં और पीप्पलीके, **चूर्णैः** ચૂર્ણ चूर्ण, **सर्पिषा** ઘી घृत, **माक्षिकेण च** અને મધથી और शहदसे, **संयुक्तम्** યુક્ત युक्त, **शृतम्** **वा** અથવા ઉકાળેલું या उबाला गया, **कास-** કાસ कास, **ज्वर-** તથા જ્વરનો और ज्वरका, **अपहम्** નાશ કરનારું नाशक, **क्षीरम्** દૂધ दूध, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ ७९ ॥

79. Or he may be given to drink boiled milk mixed with sugar, powder of long pepper, ghee and honey. This milk is curative of cough and fever.

फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥८०॥

स्त्रीषु સ્ત્રીઓ વિષે स्त्रियोंमें, **क्षीणः** ક્ષીણ થયેલા પુરુષે क्षीण पुरुष, **विदारी-** ભોંયકોળા बिलाईकन्द, **इक्षु-** તથા શેરડીના तथा ईखके, **रसे** રસમાં रसमें, **शृतम्** પકાવેલા पकाये हुए, **फल-** ફળોથી फलोंसे **अम्लम्** ખાટા કરેલા खट्टे किये हुए, **सर्पिषा** અને ઘીથી और घीसे, **भृष्टम्** વધારેલા छोंके हुए, **जीवनम्** જીવનીય जीवनीय, **परम्** તથા અત્યંત तथा अत्यन्त, **बृंहणम्** બૃંહણ કરનાર बृंहणकारक, **यूषम्** યૂષને यूषको, **पिबेत्** પીવો पीवे ॥ ८० ॥

80. The person who is suffering from emaciation due to over-indulgence in women may drink thin gruel prepared with juice of white yam and sugarcane and seasoned with acid fruit-juice and ghee; this gruel is a great life-promoter and roborant.

क्षीणे अन्नपानम्—

सक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यवान्नसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥८१॥

यव- જવનો जौका, **अन्न-** ખોરાક अन्न, **सात्म्यः** જેને સાત્મ્ય હોય તે जिसको सात्म्य हो ऐसा, **दीप्ताग्निः** તથા પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા तथा प्रदीप्त अग्निवाला, **क्षतक्षीणः** ક્ષતક્ષીણ क्षतक्षीण, **नरः** મનુષ્યે मनुष्य, **वस्त्र-** કપડાંથી वस्त्रसे, **पूतानाम्** છાણેલા छाने हुए, **सक्तूनाम्** સાથવાઓનો सत्तुओंके, **क्षौद्र-** મધ मधु, **घृत-** તથા ઘૃતથી और घृतसे, **अन्वितम्** યુક્ત युक्त, **मन्थम्** મન્થ मन्थको, **पिबेत्** પીવો पीवे ॥ ८१ ॥

81. The person who is suffering from emaciation due to pectoral lesions, to whom barley diet is agreeable and whose gastric fire is active, may drink the demulcent drink prepared of fried grain powder and filtered through cloth and mixed with honey and ghee.

जीवनीयोपसिद्धं वा जाङ्गलं घृतभर्जितम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ॥८२॥

क्षीणे અથવા ક્ષીણ પુરુષને अथवा क्षीण पुरुषको, **जीवनीय-** જીવનીયગણથી जीवनीयगणसे, **उपसिद्धम्** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, **घृत-** તથા ઘીથી तथा घीसे, **भर्जितम्** **वा** છમકારેલા छोंके हुए, **सशर्करम्** તથા સાકરવાળા तथा चीनीसे युक्त, **जाङ्गलम्** જાંગલ પશુપક્ષીઓના जाङ्गल पशुपक्षीओंके, **रसम्** માંસ-રસનો मांसरसका, **व्यञ्जनार्थम्** આહારની સાથે વ્યંજનને માટે आहारके साथ व्यञ्जनके लिए, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥ ८२ ॥

82. The meat-juice of jangala animals prepared with the drugs of the life-promoter group and seasoned with ghee and mixed with sugar, may

८१. यवान्नसात्म्यः-यावान्नसात्म्यः (ह. ग. द. ध.)
८२. जाङ्गलं घृतभर्जितम्-घृतभृष्टं तु जाङ्गलम् (क. ध. च. फ.)
,, व्यञ्जनार्थं-व्यञ्जनार्थे (क. घ.)

be used as a sauce for the cachectic patient.

गोमहिष्यश्वमातङ्गाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ।
यवान्नं भोजयेद्यूषैः फलाम्लैर्घृतसंस्कृतैः ॥८३॥

गो- ગાય ગાય, महिषी- ભેંસ भैंस अश्व- ઘોડી घोडी, मातङ्ग- હાથણી हथिनी, आजैः અને બકરીના और बकरीके, क्षीरैः દૂધ સાથે दूधसे, तथा તથા तथा मांसरसैः માંસરસની સાથે मांसरसोंसे, फल- ફળોથી फलोंसे, अम्लैः ખાટા કરેલા खट्टे किये हुए, घृत- અને ઘીથી और घीसे संस्कृतैः છમકારેલા छौंके हुए, यूषैः યૂષોની સાથે यूषोंसे, यवान्नम् યવાન્નનું यवान्न, भोजयेत् ભોજન કરાવવું खिलावे ॥ ८३ ॥

83. The patient may take barley-meal with the milk or meat juice of cow, buffalo horse, elephant and goat and with thin gruel seasoned with ghee and acid fruits

दीप्तेऽग्नौ विधिरेषः स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ।
यक्ष्मिणां विहितो ग्राही भिन्ने शकृति चेष्यते ॥८४॥

दीप्ते પ્રદીપ્ત प्रदीप्त, अग्नौ અગ્નિમાં अग्निमें, एषः આ यह, विधिः વિધિ विधि, स्यात् છે है, मन्दे મંદ અગ્નિમાં मन्दाग्निमें, यक्ष्मिणाम् રાજ્યક્ષ્માના રોગીને राजयक्ष्मियोंको, दीपनपाचनः દીપન તથા પાચન જે વિધિ दीपन तथा पाचन जो विधि, विहितः કહેલ છે તે कही गई है वह, भिन्ने शकृति અને મળભેદમાં और मलभेदमें, ग्राही જે ગ્રાહી વિધિ કહેલ છે તે जो ग्राही विधि कही गई है वह, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ ८४ ॥

84. This is the mode of dieting in a consumptive patient whose gastric fire is active; if the gastric fire of the patient is weak, stimulants and digestives should be given and if the patient suffers from loose stools, remedies described as astringent are desirable.

उरःक्षते सैन्धवादिचूर्णम्---

पलिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात् पले ।
कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमर्जकात् ॥८५॥
एकैकं मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥८६॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत् ।
रोचनं दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ॥८७॥
इति सैन्धवादिचूर्णम् ।

पलिकम् ४-४ તોલા एक एक पल, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैन्धानमक, शुण्ठी તથા સૂંઠ तथा सोंठ, सौवर्चलात् સંચળ सौंचरनमक, द्वे पले ८ તોલા दो पल, कुडव-अंशानि १६-१६ તોલા एक एक कुडव, वृक्षाम्लम् વૃક્ષામ્લ वृक्षाम्ल, दाडिमम् દાડમનાં બીજ अनारदाने, अर्जकात् અને રાનતુળસીનાં और दवनेके, पत्रम् પાન पत्र, मरिच- મરી मरिच, अजाज्योः અને જીરાંના जीरेका, एक-एकम् ४-४ તોલા एक एक पल, धान्यकात् તથા ધાણાના तथा धनियाके, द्वे चतुर्थिके ८ તોલા दो पल, अत्र એમાં इनमें, शर्करायाः સાકર चीनीके, दश द्वे च બાર बारह, पलानि પલ पल, प्रदापयेत् નાખવા डाले, चूर्णम् તેઓનું ચૂર્ણ उनका चूर्ण, कृत्वा કરીને करके, अतः એમાંથી इसमेंसे, मात्राम् માત્રાનુસાર मात्रानुसार, अन्नपाने અન્નપાનમાં अन्नपानमें, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, रोचनम् આ ચૂર્ણ રોચન यह चूर्ण रोचन, दीपनम् દીપન दीपन, बल्यम् બળ આપનાર बलदायक पार्श्वार्ति- તથા પડખાંના શૂળ तथा पार्श्वशूल, श्वास- શ્વાસ श्वास, कास- અને કાસનો और कासका, नुत् નાશ કરનાર છે नाशक है ॥ ८५-८७ ॥ इति આ यह, सैन्धवादि चूर्णम् સૈન્ધવાદિ ચૂર્ણ છે सैन्धवादि चूर्ण है।

85-87. Take four tolas of rock-salt, eight tolas of dry ginger, eight tolas of sanchal salt, sixteen tolas of kokam, sixteen tolas of pomegranate, sixteen tolas of holy basil, four tolas of black pepper, four tolas of cumin seeds,

८३. यवान्नं–यथाग्नि (क. ख. ग. ज. ड. थ. द. ध.)

८५. पत्रमर्जकात्–पत्रमार्जनं (प.)
८६. प्रदापयेत्–प्रयोजयेत् (थ.)

and eight tolas of coriander. Add to these 48 tolas of sugar and reduce the whole to powder. This powder should be given with eats and drinks in proper dose. It is appetising, digestive stimulant, promotive of strength and curative of pleurodynia, dyspnea and cough. Thus has been described the compound rock-salt powder.

उरःक्षते षाडवः —

एका षोडशिका धान्याद् द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लं द्विर्द्विः सौवर्चलात्पलम् ॥८८॥
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात् पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥८९॥
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।
मन्दानले शकृद्भेदे यक्ष्मिणामग्निवर्धनः ॥९०॥
इति षाडवः ।

धान्यात् ધાણા धनियासे, एका એક एक, षोडशिका પલ पल, अजाजी- જીરું जीरा, अजमोदयोः અને બોડી અજમોદ और अजमोदके, द्वे द्वे ૮–૮ તોલા दो दो पल, ताभ्याम् તેનાથી उनसे, दाडिम- દાડમ दाडिम, वृक्षाम्लम् અને વૃક્ષામ્લ और वृक्षाम्ल, द्विः द्विः બમણા બમણા दूना दूना, सौवर्चलात् સંચળ सौंचर नमकका, पलम् ૪ તોલા १ पल, शुण्ठ्याः સૂંઠ सोंठका, कर्षम् ૧ તોલો १ कर्ष, दधित्थस्य અને દધિત્થનો और कैत्थकी, मध्यात् च ગર गिरीके, पञ्च પાંચ पांच, पलानि પલ पल, तत् તે उस, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्णको, शर्करायाः સાકર चीनीके, षोडशपले ૬૪ તોલામાં १६ पलमें, विमिश्रयेत् મિશ્ર કરવું मिश्र करे, यक्ष्मिणाम् યક્ષ્માના રોગીના यक्ष्मियोंके, अग्नि- અગ્નિને अग्निका, वर्धनः વધારનારો बढानेवाले, अयम् આ इस, षाडवः ષાડવ षाडवको, मन्दानले મન્દાગ્નિમાં मन्दाग्निमें, शकृद्भेदे અને મળભેદમાં और मलभेदमें, पूर्ववत् પૂર્વની પેઠે पूर्ववत्, अन्नपानेषु અન્નપાનમાં अन्नपानमें, प्रदेयः આપવો देवे ॥८८-९०॥ इति આ यह, षाडवः ષાડવ છે षाडव है।

88-90. Coriander four tolas; cumin seeds eight tolas; celery seeds eight tolas; pomegranate sixteen tolas; tamarind sixteen tolas; sanchal salt four tolas; dry ginger one tola; and pulp of wood apple 20 tolas. Powder the whole and add 64 tolas of sugar. This Shadava preparation should be used in conjunction with food and drink as indicated in the case of the previous recipe. It is indicated in conditions of impaired digestion and loose stools; in consumptive patients, it acts as a promoter of the gastric fire. Thus has been described the Shadava medication.

उरःक्षते नागबलादियोगाः —

पिबेन्नागबलामूलमर्धकर्षविवर्धितम् ।
पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥९१॥
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलारोग्यकरः परः ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं शुण्ठीमधुकयोस्तथा ॥९२॥

क्षीरवृत्तिः કેવળ દુગ્ધભોજી થઈ दूध पर रहनेवाला, अनन्नभुक् અને અન્ન ન ખાતાં और अन्न न खाता हुआ पुरुष, नागबला- ગંગેટીના गांगेरनके, मूलम् મૂળને मूलको अर्धकर्ष-विवर्धितम् અર્ધા તોલાથી શરૂ કરી પ્રતિદિન અર્ધો અર્ધો તોલો વધારતાં आधे कर्षसे प्रारम्भ कर प्रतिदिन आधा आधा कर्ष बढ़ाकर, पलम् ૪ તોલા પર્યંત વધારી १ पल पर्यन्त बढ़ाकर, मासम् એક માસ સુધી मास पर्यन्त, क्षीरयुतम् દૂધ સાથે दूधके साथ, पिबेत् પીવું पीवे, एषः આ यह, प्रयोगः પ્રયોગ प्रयोग, परः અત્યન્ત अत्यन्त, पुष्टि- પુષ્ટિ पुष्टि, आयुः- આયુષ્ય आयु, बल- બળ बल,

८८. धान्याद् द्वे–धान्याद्धि द्वे (ख.)
,, वृक्षाम्लं–वृक्षाम्लात् (ग.)

९१. विवर्धितम्–विवर्धनम् (ग. च. भ. फ.)
,, मासं–मांसं (ग.)

आरोग्य- અને આરોગ્ય और आरोग्य, करः કરનાર છે करनेवाला है, मण्डूकपर्ण्याः આ પ્રમાણે ખડબ્રાહ્મીનો इस तरह खडब्राह्मीका, तथा તથા तथा, शुण्ठी- સૂંઠ सोंठ, मधुकयोः અને જેઠીમધનો और मुलहठीका, अयम् આ यह, कल्पः કલ્પ છે कल्प है ॥ ९१-९२ ॥

91-92. The patient with pectoral lesions may take a course of the juice of the root of gingo-fruit mixed with milk for a month, beginning with half a tola and gradually increasing to four tolas. He should subsist on a milk-diet, taking no solid food. This course is a great promoter of plumpness, life, vitality and health. Similar are the courses of indian pennywort, dry ginger and liquorice.

उरःक्षते पथ्यम्—

यद्यत् संतर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यं तत्क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः ॥९३॥
यच्चोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्यादवेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यं बलं तथा ॥९४॥

सुखार्थिभिः સુખની ઇચ્છાવાળા सुखकी इच्छावाले, क्षतक्षीणैः ક્ષતક્ષીણ રોગીઓએ क्षतक्षीण रोगियोंको, यत् यत् જે જે जो जो, अन्नपानम् અન્નપાન अन्नपान, संतर्पणम् સંતર્પણ संतर्पण, शीतम् શીતળ शीतल, अविदाहि અવિદાહી अविदाही, हितम् હિતકર हितकर, लघु અને લઘુ હોય और लघु है, तत् તેનું તેનું उन उनका, निषेव्यम् સેવન કરવું सेवन करना चाहिए, यत् च અને જે और जो, यक्ष्मिणाम् રાજયક્ષ્માના રોગીઓને राजयक्ष्मी, कासिनाम् કાસવાળાઓને कास-वाले, रक्तपित्तिनाम् અને રક્તપિત્તના રોગીઓને रक्तपि-त्तके रोगियोंके लिए, पथ्यम् પથ્ય पथ्य, उक्तम् કહ્યું છે कहा गया है, तत् च તેનું उसको, अग्निम् અગ્નિ अग्नि, व्याधिम् વ્યાધિ व्याधि, सात्म्यम् સાત્મ્ય सात्म्य, तथा तथा तथा, बलम् બળ बलको, अवेक्ष्य જોઈને देखकर, कुर्यात् સેવન કરવું सेवन करना चाहिए ॥ ९३-९४ ॥

93-94. Whatever food and drink is nourishing, cooling, non-irritant, wholesome and light should be taken by the patient who suffers from cachexia due to pectoral lesions, and who is desirous of regaining health Whatever has been described as wholesome to the patient suffering from consumption, cough and hemothermia, may be used for the patient with pectoral lesions, with due consideration to gastric fire, intensity of disease, homologation and vitality of the patient.

उरःक्षतस्य शीघ्रप्रतिकर्तव्यता—

उपेक्षिते भवेत्तस्मिन्ननुबन्धो हि यक्ष्मणः ।
प्रागेवागमनात्तस्य तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥९५॥

तस्मिन् તેની उसकी, उपेक्षिते ઉપેક્ષા કરવાથી उपेक्षा करनेसे, यक्ष्मणः हि રાજયક્ષ્માનો राजयक्ष्माका, अनुबन्धः અનુબન્ધ अनुबन्ध, भवेत् થાય છે होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, तस्य તેની उसकी, आगमनात् પ્રાપ્તિ प्राप्तिसे, प्राक् પહેલાં पूर्व, एव જ ही, तम् તેને उसको, त्वरया ત્વરાથી जल्दीसे, जयेत् જીતવો जीते ॥९५॥

95. If prompt treatment of this disease is neglected, it will lead to the sequela of consumption. Therefore before consumption sets in, this disease should be quickly subdued.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकौ—

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यपृथगाकृतिम् ।
असाध्ययाप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिमेव च ॥९६॥
उक्तवाञ्श्रेष्ठशिष्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
तत्त्वार्थविद्वीतरजस्तमोदोषः पुनर्वसुः ॥९७॥

९३. क्षतक्षीणैः – क्षतक्षीणे (स.)

९७. वीतरजस्तमोदोषः – वीतरजस्तमोमोहः (ग. च. त. ध. च.)

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, तत्त्वार्थविद् તત્ત્વાર્થને જાણનારા तत्त्वार्थको जाननेवाले, वीत- ચાલ્યા ગયા છે चले गये हैं, रजः- રજોગુણ रजोगुण, तमः- તથા તમોગુણરૂપ तथा तमोगुणरूप, दोषः દોષો જેમાંથી એવા दोष जिसमेंसे ऐसे, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, क्षतक्षीणचिकित्सते આ 'ક્ષતક્ષીણચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયમાં इस 'क्षतक्षीणचिकित्सित' नामके अध्यायमें, ज्येष्ठ- પોતાના જ્યેષ્ઠ अपने ज्येष्ठ, शिष्याय શિષ્યને शिष्यको, क्षतक्षय- ક્ષત તથા ક્ષયનું क्षत तथा क्षयका, समुत्थानम् નિદાન निदान, सामान्य- સામાન્ય सामान्य, पृथक्- તથા જુદું જુદું तथा पृथक् पृथक्, आकृतिम् લક્ષણ लक्षण, असाध्य- આ રોગોની અસાધ્યતા इन रोगोंकी असाध्यता, याप्य- યાપ્યતા याप्यता, साध्यत्वम् તેમજ સાધ્યતા एवं साध्यता, साध्यानाम् च एव અને આ સાધ્યરોગોની ચિકિત્સા और इन साध्यरोगोंकी चिकित्सा, उक्तवान् આ સઘળા વિષયો કહ્યા છે ये सब विषय कहे हैं ॥ ९६-९७ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

96-97. The etiology of pectoral lesions with cachexia, the general and special signs and symptoms of it, the incurable, palliable and curable conditions of the disease, and the remedies for those conditions which are curable—all this has been declared to his foremost disciple by Punarvasu, the knower of Truth, who was free from the faults of passion and ignorance, in this discourse on the treatment of Pectoral Lesions and Cachexia.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने क्षतक्षीणचिकित्सितं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, क्षतक्षीणचिकित्सितम् 'ક્ષતક્ષીણ-ચિકિત્સિત' 'क्षतक्षीणचिकित्सित', नाम નામનો नामका, एकादशः અગિયારમો ग्यारहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ११ ॥

11. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled 'The Therapeutics of Pectoral Lesions and Cachexia' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

द्वादशोऽध्यायः ।

બારમો અધ્યાય अध्याय बारहवाँ

Chapter XII

श्वयथुचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, श्वयथुचिकित्सितम् 'શ્વયથુચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'श्वयथुचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान्, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound 'The Therapeutics of Edema.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

भिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धजुष्टं
मुनीन्द्रमत्र्यात्मजमग्निवेशः ।
महागदस्य श्वयथोर्यथावत्
प्रकोपरूपप्रशमानपृच्छत् ॥ ३ ॥

अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, भिषग्वरिष्ठम् વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ વૈદ્યવર, सुरसिद्धजुष्टम् દેવતા તથા સિદ્ધ પુરુષોથી સેવાયેલા देव और सिद्धोंसे सेवित, मुनीन्द्रम् મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનિવર, अत्र्यात्मजम् અત્રિના પુત્ર પુનર્વસુને अत्रिपुत्र पुनर्वसुसे, महागदस्य મહારોગ महारोग, श्वयथोः સોજાનાં शोथके, यथावत् યોગ્ય રીતે ठीक तौरसे, प्रकोप-रूप- કારણ-લક્ષણ-પૂર્વરૂપ कारण-लक्षण-पूर्वरूप, प्रशमान् અને ચિકિત્સા और चिकित्सा, अपृच्छत् પૂછ્યું पूछा ॥ ३ ॥

3. Agnivesa approached the great sage, the son of Atri and the best of physicians, as he was seated in the midst of gods and saints and inquired of him the true nature of the etiology, the signs and symptoms and the therapeutics of the major disease, Edema.

तस्मै जगादागदवेदसिन्धु-
प्रवर्तनाद्रिप्रवरोऽत्रिजस्तान् ।
वातादिभेदात् त्रिविधस्य सम्य-
ङ्निजानिजैकाङ्गजसर्वजस्य ॥ ४ ॥

अगदवेद- આયુર્વેદરૂપ आयुर्वेदरूप, सिन्धुप्रवर्तन-अद्रिप्रवरः સિંધુને પ્રવૃત્ત કરનાર હિમાલય જેવા सिन्धुनदको प्रवृत्त करनेवाले हिमालय जैसे, अत्रिजः અત્રિના પુત્રે आत्रेयने, तस्मै તેને उसे वातादिभेदात् વાતાદિ ભેદથી वातादि भेदसे, त्रिविधस्य ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, निज- अनिज- નિજ, આગંતુક निज, आगन्तुक, एकाङ्गज- એક અંગમાં થનાર एक अंगमें होनेवाले, सर्वजस्य તથા સર્વ અંગમાં થનાર સોજાનાં और सर्वांगमें होनेवाले शोथके, तान् તે કારણ વગેરે उन कारणादिको, सम्यक् સારી રીતે ठीक प्रकारसे, जगाद કહ્યાં कहा ॥ ४ ॥

3. रूप–चिह्न (द.)

4. To him the son of Atri, who is the Himalaya from which flows out the indus of the science of healing, expounded the subject fully with its classifcation of vata and other divisions, the endogenous and the exogenous types as well as of the nature of the local and general affections.

निजस्य श्वयथोर्निदानम्—

शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्ट-
गरोपसृष्टान्ननिषेवणं च ॥ ५ ॥
अर्शांस्यचेष्टा न च देहशुद्धि-
र्मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च
निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ६ ॥

शुद्धि- વમન વગેરે શોધન शोधन, आमय- રોગો रोग, अभक्त અને ઉપવાસથી और उपवाससे, कृश-अबलानाम् દુર્બળ અને નિર્બળ થયેલા મનુષ્યોએ કરેલું कृश और दुर्बल मनुष्योंका, क्षार- ક્ષાર क्षार, अम्ल- ખાટા अम्ल, तीक्ष्ण-उष्ण- તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ तीक्ष्ण, उष्ण, गुरूपसेवा તથા ગુરુ પદાર્થોનું નિરંતર સેવન और गुरु पदार्थोंका निरन्तर सेवन, दधि- દહીં दही, आम- અપકવ પદાર્થો अपक्व पदार्थ, मृत्- માટી मिट्टी, शाक- સાક शाक, विरोधि- વિરોધી विरोधी, दुष्ट- દોષ કરનારા दुष्ट, गरोपसृष्टान्न- અને ગરથી યુક્ત અન્નનું और गरसे युक्त अन्नका निषेवणम् च સેવન सेवन, अर्शांसि હરસ अर्श, अचेष्टा શ્રમનો અભાવ परिश्रम न करना, देह-शुद्धिः च દેહશુદ્ધિ शरीरका शोधन, न न કરવી न

५. क्षाराम्ल–क्षीराम्ल (क.)
,, दध्याम–दध्याम्ल (प.)
६. मर्मोपघातो–गर्भोपघातो
,, ,, –गर्भोपघातो

करना, मर्मोपघातः મર્મનો ઉપઘાત मर्मपर चोट लगना, **विषमा** વિષમ विषम, **प्रसूतिः** પ્રસવ प्रसूति, **प्रतिकर्मणाम् च** અને વમનાદિ કર્મો और वमनादिकोंका, **मिथ्योपचारः** અયોગ્ય રીતે કરવાં એ अविधिसे करना ये, **निजस्य** નિજ निज, **श्वयथोः** શોથનાં श्वयथुके, **हेतुः** કારણો हेतु, **प्रदिष्टः** કહ્યાં છે कहे हैं ॥ ५-६ ॥

5-6. Habitual use of alkali, acid, acute, hot and heavy articles of diet, the constant use of curds, raw articles, earth, vegetables, antigonistic and unwholesome articles and food that has been mixed with poison, by persons who are emaciated and weak as a result of the purificatory procedure, disease or fasting, piles, inactivity, not taking the seasonal purificatory procedure, trauma to vital organs, abnornmal labour in women and wrongful administration of purificatory procedures, —all these are considered to be the internal causes of endogenous edema.

आगन्तुजस्य श्वयथोर्निदानम्—

बाह्यास्त्वचो दूषयिताऽभिघातः
काष्ठाश्मशस्त्राग्निविषायसादिः ।
आगन्तुहेतुः

काष्ठ- કાષ્ઠ लकड़ी, **अश्म-** પથ્થર पत्थर, **शस्त्र-** શસ્ત્ર शस्त्र, **अग्नि-** અગ્નિ अग्नि, **विष-आयस-आदिः** વિષ લોઢા ઇત્યાદિ વડે થયેલો विष लोहा आदिसे उत्पन्न, **बाह्याः त्वचः** અને બાહ્ય ત્વચાને और बाह्य त्वचाको, **दूषयिता** દૂષિત કરનારો दूषित करनेवाला, **अभिघातः** આઘાત अभिघात, **आगन्तु-** આગન્તુ શોથનું आगन्तु शोथका, **हेतुः** કારણ છે कारण है।

७. शस्त्राग्निविषायसादिः – शस्त्राग्न्यशनीविषाद्यैः (ध.)

,, काष्ठाश्मशस्त्राग्निविषायसादिः – काष्ठाग्निशल्याश्मविषाय-सांद्यैः (ध.)

7·(1). The cause of exogenous edema is the superficial injury of the skin by trauma caused by a stick, stone, weapon, fire, poison or metallic and other similar articles.

त्रिविधो निजश्च
सर्वार्धगात्रावयवाश्रितत्वात् ॥ ७ ॥

सर्व- સમગ્ર શરીર समग्र शरीर, **अर्ध-** અર્ધું શરીર आधा शरीर, **गात्रावयव-** કે શરીરના એક અવયવનો या शरीरके एक भागको, **आश्रितत्वात्** આશ્રય કરવાથી आश्रय करनेके कारण, **निजः च** નિજ શોથ निज शोथ, **त्रिविधः** ત્રણ પ્રકારનો છે तीन प्रकारका है ॥ ७ ॥

7. The endogenous type of edema is of three kinds, affecting either the entire body, or half the body or only one limb or region of the body.

श्वयथोः संप्राप्तिः—

बाह्याः सिराः प्राप्य यदा कफासृक्-
पित्तानि संदूषयतीह वायुः ।
तैर्बद्धमार्गः स तदा विसर्प-
न्नुत्सेधलिङ्गं श्वयथुं करोति ॥ ८ ॥

इह આ શરીરમાં इस शरीरमें, **वायुः** વાયુ वायु, **बाह्याः सिराः** બાહ્ય સિરાઓને बाह्य सिराओंको, **प्राप्य** પ્રાપ્ત થઈને पहुंचकर, **यदा** જ્યારે जब, **कफ-** કફ कफ, **असृक्-** રક્ત रक्त, **पित्तानि** તથા પિત્તને और पित्तको, **संदूषयति** દૂષિત કરે છે दूषित करता है, **तदा** ત્યારે तब, **तैः** તેઓથી उनसे, **बद्धमार्गः** માર્ગ રુંધાઈ ગયા હોવાથી बद्धमार्ग होनेसे, **विसर्पन्** ફેલાતાં फैलता हुआ, **सः** તે वह, **उत्सेध-** ઊંચાઈ જેવું उठाव, **लिङ्गम्** લક્ષણ છે એવા लक्षणवाले, **श्वयथुम्** શોથને शोथको, **करोति** ઉત્પન્ન કરે છે करता है ॥ ८ ॥

8. When the morbid vata, having reached the peripheral vessels, vitiates the kapha, the blood and the pitta, then, getting obstructed by them and

८. बाह्याः सिराः – बहिःसिराः (क.)

trying to spread in the body, it causes edema with its pathognomic symptom of swelling.

उरःस्थितैरूर्ध्वमधस्तु वायोः
स्थानस्थितैर्मध्यगतैस्तु मध्ये ।
सर्वाङ्गगः सर्वगतैः क्वचित्स्थै-
र्दोषैः क्वचित् स्याच्छ्वयथुस्तदाख्यः ॥९॥

उरःस्थितैः દોષો જ્યારે છાતીમાં રહ્યા હોય ત્યારે उरःस्थित दोषोंसे, ऊर्ध्वम् શરીરના ઉપરના ભાગમાં शरीरके ऊर्ध्व भागमें, वायोः વાયુના वायुके, स्थानस्थितैः तु સ્થાનમાં રહ્યા હોય ત્યારે स्थानमें स्थित दोषोंसे, अधः तु નીચેના ભાગમાં રહ્યા હોય ત્યારે निम्न भागमें स्थित दोषोंसे, मध्यगतैः तु મધ્ય ભાગમાં રહ્યા હોય ત્યારે मध्यमें स्थित दोषोंसे, मध्ये મધ્યમાં मध्यमें, सर्वगतैः સર્વ અંગમાં રહ્યા હોય ત્યારે सर्वगत दोषोंसे, सर्वाङ्गगः સર્વ અંગોમાં सर्वाङ्गमें, क्वचित्स्थैः અને કોઈ એક સ્થાનમાં રહ્યા હોય ત્યારે और किसी एक भागमें स्थित, दोषैः દોષોથી दोषोंसे, क्वचित् કોઈ એક સ્થાનમાં किसी एक स्थानमें, तदाख्यः તે તે સ્થાનના નામવાળો उस उस स्थानके नामवाली, श्वयथुः શોથ सूजन, स्यात् થાય છે होती है ॥ ९ ॥

9. If the morbid humor is lodged in the upper part, it causes edema of the upper region of the body; if it is lodged in the region of vata it causes the edema of the lower part of the body. If it is lodged in the middle region, there occurs edema in the middle part; if it affects the entire body, then it causes edema of the whole body; and if it is lodged in one limb only, then local edema occurs. Edema is named after the particular region which it affects.

श्वयथोः पूर्वरूपम्—

ऊष्मा तथा स्याद्दवथुः सिराणा-
मायाम इत्येव च पूर्वरूपम् ।

ऊष्मा ગરમી शरीरका गरम होना, दवथुः બળતરા दाह होना, तथा तथा તથા, सिराणाम् સિરાઓનું सिराओंमें, आयामः ખેંચાવું खिंचाव, इति एव च એ એનાં यही इनके, पूर्वरूपम् પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, स्यात् છે हैं।

10-(1). Heat, burning and dilatation of vessels are indeed the premonitory symptoms of edema.

सर्वेस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गै-
स्तच्छब्दमभ्येति भिषग्जितं च ॥१०॥

त्रिदोषः ત્રણ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા तीन दोषोंसे उत्पन्न हुए, सर्वैः સઘળા સોજા सब श्वयथु, अधिक-दोष-लिङ्गैः પ્રધાન દોષનાં લક્ષણો વડે प्रधान दोषके लक्षणद्वारा, तच्छब्दम् પ્રધાન દોષને લગતા વાતજ આદિ નામને प्रधान दोषके सम्बन्धीसे वातज आदि नामको, भिषग्जितम् च तथा પ્રધાન દોષ (વાત આદિ)ને લાગુ પડતા ઔષધને तथा प्रधान दोष (वात आदि)के लिए की जाती औषधको, अभ्येति પ્રાપ્ત કરે છે पाते हैं ॥ १० ॥

10. All kinds of edema are due to humoral tridiscordance. Each is named after the predominant humor and symptoms in that tridiscordance, and the line of treatment is to be decided according to its classification.

श्वयथोः सामान्यलक्षणम्—

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं
सोत्सेधमूष्माऽथ सिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षोऽङ्गविवर्णता च
सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥११॥

सगौरवम् ગૌરવ गुरुता, सोत्सेधम् તેમજ ઊંચાઇની સાથે एवं उभारके साथ, अनवस्थितत्वम्

९. उरःस्थितैः – ऊर्ध्वस्थितैः (च. ध.)

१०. तच्छब्दमभ्येति–तत्संज्ञमभ्येति (च. क.)
,, ,, –तच्छब्धमभ्येति (क.)
,, अभ्येति–आप्नोति (क. च.)

अस्थिरता एक जगह न ठहरना, ऊष्मा ગરમી उष्णता, अथ सिरातनुत्वम् અને સિરાઓનું પાતળાપણું और सिराओंका पतला हो जाना, सलोमहर्षः રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, अङ्गविवर्णता च તેમજ અંગની વિવર્ણતા शरीरकी विवर्णता, श्वयथोः એ શોથનાં ये शोफके, सामान्य-लिङ्गम् સામાન્ય લક્ષણ सामान्य लक्षण, प्रदिष्टम् કહ્યાં છે कहे गये हैं ॥ ११ ॥

11. Heaviness, variability of edema, swelling, heat, thinning of the vessels, horripilation and discoloration of the skin are said to be the general symptoms of edema.

वातजस्य श्वयथोर्लिङ्गम्—

चलस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः
प्रसुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो
दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् ॥१२॥

चलः જે ચલાયમાન जो स्थान बदलनेवाला, तनुत्वक् પાતળી ચામડીવાળો पतली चमडीवाला, परुषः કઠોર खुरदरा, अरुणः રાતો लाल, असितः કાળો काले वर्णका, प्रसुप्ति-हर्ष-आर्तियुतः સ્પર્શજ્ઞાનના અભાવવાળો ઝણઝણાટ તથા વેદનાવાળો હોય છે स्पर्शज्ञान-विहीन झिनीझिनी तथा वेदनावाला होता है, अनिमित्ततः निमित्त विना अकारण, प्रशाम्यति શાંત થઈ જાય છે शांत होता है, प्रपीडितः દબાવતાં दबाने पर, प्रोन्नमति ફરી ઉપડી આવે છે फिर उठ आता है, दिवाबली च અને દિવસમાં બળવાન થાય और दिनमें बल करनेवाला है, समीरणात् તે વાતથી ઉત્પન્ન થયેલો वह वातजन्य, श्वयथुः શોથ છે शोफ है ॥ १२ ॥

12. Variability, thinness of the skin, roughness, dusky-brown color of the skin, numbness, horripilation accompanied with pain, spontaneous disappearance, on being pressed with finger returning soon to normal appearance, greater intensity during day—all these are the characteristics of edema due to vata.

पित्तजस्य श्वयथोर्लिङ्गम्—

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्
भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः ।
य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्
स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥१३॥

यः જે जो, मृदुः મૃદુ मुलायम, सगन्धः ગંધવાળો गन्धयुक्त, असित- કાળો काला, पीत- પીળો पीला, रागवान् તથા રાતો હોય છે तथा लाल होता है, भ्रम- ભ્રમ भ्रम, ज्वर- જ્વર ज्वर, स्वेद- સ્વેદ पसीना, तृषा-मदान्वितः તૃષા તથા મદથી યુક્ત હોય છે प्यास तथा मदसे युक्त होता है, उष्यते બળે છે जलता है, स्पर्शरुक् સ્પર્શ કરવાથી પીડા કરે છે स्पर्श करनेसे पीड़ा करता है, अक्षिरागकृत् આંખને લાલ કરે છે आंखोंमें लाली उत्पन्न करता है, भृशदाहपाकवान् અને અત્યંત દાહ તથા પાકવાળો હોય છે और शीघ्र दाह तथा पाकवाला होता है, सः તે वह, पित्तशोथः પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો શોથ છે पित्तजन्य शोथ है ॥ १३ ॥

13. Softness, odour, dark-yellow or red coloration, association of giddiness, fever, perspiration, thirst, intoxication, burning, tenderness to touch, injected eyes, great burning and tendency to suppuration—these are the characteristics of edema due to pitta.

कफजस्य श्वयथोर्लिङ्गम्—

गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः
प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत् ।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो
न चोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः ॥१४॥

गुरुः જે ગુરુ जो गुरु, स्थिरः સ્થિર स्थिर, पाण्डुः પાંડુ વર્ણનો पांडु वर्णका, अरोचकान्वितः અરુચિયુક્ત

१३. स्पर्शरुगक्षिरागकृत्—ऽस्पर्शसहोऽक्षिरागकृत् (ख. ध. प. फ.)

अरुचिसे युक्त, प्रसेक- લાલાસ્રાવ પ્રસેક, निद्रा- નિદ્રા नींद, वमि- ઉલટી कै, वह्निमान्द्यकृत् તથા અગ્નિમાંદ્ય કરનારો तथा अग्निमांद्य करनेवाला, कृच्छ्र-जन्म-प्रशमः લાંબે કાળે થનારો અને મટનારો देरसे उत्पन्न होनेवाला तथा देरसे प्रशांत होनेवाला होता है, निपीडितः च દબાવ્યાથી दबानेसे, न उन्नमेत् તરત ઉપડી નથી આવતો तुरंत उभर नहीं आता, रात्रिबली અને રાત્રિમાં બળવાન હોય છે और रात्रिमें बल करनेवाला होता है, सः તે वह, कफात्मकः કફથી ઉત્પન્ન થયેલ શોથ છે कफजन्य शोफ है ॥ १४॥

14. Heaviness, constancy, association of pallor and anorexia, ptyalism, somnolence, vomiting, weakness of gastric fire, slowness in appearance and disappearance and pistting on being pressed with finger and not returning immediately to normal appearance, and aggravation at night—these are the characteristics of edema due to kapha.

श्वयथोः साध्यासाध्यलक्षणम्—

कृशस्य रोगैरबलस्य यो भवे-
दुपद्रवैर्वा वमिपूर्वकैर्युतः ।
स हन्ति मर्मानुगतोऽथ राजिमान्
परिस्रवेद्धीनबलस्य सर्वगः ॥१५॥

यः જે जो, रोगैः कृशस्य રોગથી કૃશ થયેલાને रोगोंके कारण कृशको, अबलस्य તથા દુર્બળને तथा दुर्बलको, भवेत् થાય हो, वमिपूर्वकैः અથવા ઉલટી વગેરે या वमन आदि, उपद्रवैः वा ઉપદ્રવોથી उपद्रवोंसे, युतः યુક્ત થાય युक्त हो, अथ हीनबलस्य તથા નબળા માણસને और दुर्बलको, मर्मानुगतः મર્મ-સ્થાનમાં પહોંચ્યો હોય मर्ममें पहुंचा हुआ हो, राजिमान् સ્પષ્ટ દેખાતા શિરાઓના સમૂહવાળો स्पष्ट दीखती हुई शिराओंके समूहवाला, सर्वगः અર્થાત્ સર્વ અંગમાં થયેલો હોય अर्थात् सब अंगोंमें होनेवाला हो, परिस्रवेत् અને જે ઝરતો હોય जो स्राव करता हो, सः તે वह, हन्ति મારી નાખે છે मार डालता है ॥ १५ ॥

15. The edema affecting the person whose body has been emaciated and weakened by disease or the edema which is accompanied with complication of the list of disorders beginning with vomiting (Sutra. XVIII) or the edema which has spread into the vital regions or in which profuse discharge is oozing, or which has spread into the entire body in a debilitated man, destroys the patient.

अहीनमांसस्य य एकदोषजो
नवो बलस्थस्य सुखः स साधने ।
निदानदोषर्तुविपर्ययक्रमै-
रुपाचरेत्तं बलदोषकालवित् ॥१६॥

अहीनमांसस्य અક્ષીણ માંસવાળા मांस क्षीण न हुए, बलस्थस्य અને બળવાન પુરુષને और बलवान पुरुषको, यः જે जो, एकदोषजः એક દોષથી થયેલો एक दोषोत्पन्न, नवः અને નવો હોય तथा नवीन हो, सः તે वह, साधने सुखः મટાડવો સહેલો છે सुखसाध्य है, तम् તેની उसका, बल-दोष- બળ- દોષ बल- दोष, कालवित् તથા કાળને સમજનારા વૈદ્ય तथा काल जाननेवाला वैद्य, निदान- નિદાન निदान, दोष- દોષ दोष, ऋतु- અને ઋતુથી और ऋतुसे, विपर्यय- વિપરીત विपरीत, क्रमैः ક્રમવડે क्रमसे, उपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી उपचार करे ॥ १६ ॥

16. The edema occurring in a person who is strong and not wasted of flesh, with only one morbid humor in preponderance or which is of recent origin, is easily curable. The physician

१५. स हन्ति...सर्वगः ॥ – महार्तिमर्मानुगतोऽथ राजिमान्
,, परिस्रवन्भीमबलश्च सर्वशः॥ (ख.)
,, हीनबलस्य—भीमबलश्च (फ.)
,, ,, —तीव्रबलश्च (प.)

१६. एकदोषजः—एकदेशजः (फ.)
,, नवो बलस्थस्य—नवोऽबलस्तस्य (ब.)

skilled in the knowledge of strength, morbidity and proper time of treatment, should treat it on the lines of treatment antagonistic to the etiological morbidity and season.

श्वयथोः चिकित्साक्रमः—

अथामजं लङ्घनपाचनक्रमै-
र्विशोधनैरुल्बणदोषमादितः ।
शिरोगतं शीर्षविरेचनैरधो
विरेचनैरूर्ध्वहरैस्तथोर्ध्वजम् ॥१७॥
उपाचरेत् स्नेहभवं विरूक्षणैः
प्रकल्पयेत् स्नेहविधिं च रूक्षजे ।
विबद्धविट्केऽनिलजे निरूहणं
घृतं तु पित्तानिलजे सतिक्तकम् ॥१८॥
पयश्च मूर्च्छारतिदाहतर्षिते
विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।
कफोत्थितं क्षारकटूष्णसंयुतैः
समूत्रतक्रासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥१९॥

अथ आमजम् આમદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા શોથને। आमदोषजन्य शोथको, आदितः પ્રથમ प्रथम, लङ्घन- લંઘન लंघन, पाचन- અને પાચનના और पाचनके, क्रमैः ક્રમ વડે क्रमसे, उल्बणदोषम् પ્રબળ દોષવાળા શોથને। उल्बण दोषयुक्त शोथको, विशोधनैः સંશોધનો વડે विशोधनोंसे, शिरोगतम् શિરમાં થયેલા શોથને। शिरमें उत्पन्न शोथको, शीर्षविरेचनैः શિરોવિરેચનો વડે शिरोविरेचनोंसे, अधः નીચેના ભાગમાં થયેલા શોથને। निम्न देहमें उत्पन्न शोथका, विरेचनैः વિરેચનો વડે विरेचनोंसे, तथा ऊर्ध्वगम् ઉપરના ભાગમાં થયેલા શોથને। ऊर्ध्व शरीरमें उत्पन्न शोथका, ऊर्ध्वहरैः ઊર્ધ્વ વિરેચનો વડે वमनोंसे, स्नेहभवम् તથા સ્નેહનથી થયેલા શોથને। तथा स्नेहनसे उत्पन्न शोथका, विरूक्षणैः રૂક્ષણો વડે विरूक्षणोंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे, रूक्षजे રૂક્ષથી થયેલા શોથમાં रूक्षसे उत्पन्न शोथमें, स्नेहविधिम् સ્નેહનવિધિની स्नेहनविधिकी, प्रकल्पयेत् કલ્પના કરવી कल्पना करे, विबद्धविट्के મળબંધવાળા मलबद्धतावाले, अनिलजे च વાતજ શોથમાં वातोत्पन्न शोथमें, निरूहणम् નિરૂહ બસ્તિની निरूह बस्तिकी, पित्तानिलजे तु તથા પિત્તવાતજ શોથમાં तथा पित्तवातजन्य शोथमें, सतिक्तकम् તિક્ત દ્રવ્યોથી સિદ્ધ तिक्तद्रव्यसाधित, घृतम् ઘૃતની घृतकी, प्रकल्पयेत् કલ્પના કરવી कल्पना करे, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, अरति- અરતિ अरति, दाहतर्षिते દાહ તથા તૃષાથી યુક્ત શોથમાં दाह और प्यासवाले शोथमें, पयः च દૂધ दूध, विशोधनीये तु અને વિશોધન આપવા યોગ્ય શોથમાં और विशोधनीय शोथमें तो, समूत्रम् મૂત્રસહિત દૂધ मूत्रसे युक्त दूध, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट है, कफोत्थितम् વળી કફથી ઉત્પન્ન થયેલા શોથને પુનઃ कफोत्पन्न शोथको, क्षार- ક્ષાર क्षार, कटु- કટુ कटु, उष्ण- संयुतैः અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી યુક્ત और उष्ण द्रव्यसे युक्त, समूत्रतक्रासवयुक्तिभिः ગોમૂત્ર, તક્ર તેમજ આસવની યોજનાથી गोमूत्र तक्र एवं आसवके योगोंसे, जयेत् જીતવો जीते ॥ १७-१९ ॥

17-19. The edema born of chyme-disorder, should be treated with depletion-procedure and digestive medication and that due to preponderance of morbid humor with purificatory procedures. The edema localised in the head should be treated by errhines; if it is lodged in the lower part of the gastro-intestinal tract, then by purgation; if in the upper part of the gastro-intestinal tract, then by vomition; if the edema is due to increase of viscous element in the body, it must be treated by dehydrating procedures; if the condition is due to dehydration, then by oleation procedure. In condition of scybalous stools due to vata, it must be treated by evacuative enema; if it be due to pitta-cum-vata, then it should be treated with ghee

१७. ऊर्ध्वहरैस्तथोर्ध्वजम्—ऊर्ध्वमधस्तथोर्ध्वगम् (ग. घ.)
,, ऊर्ध्वजम्—ऊर्ध्वगम् (ग.)
१८. स्नेहभवं—स्नेहकृतम् (घ.)

medicated with bitter substances; if the patient is affected with fainting, apathy, burning and thirst and needs purification, milk should be given mixed with cow's urine. If the edema is due to kapha, it should be subdued by the use of alkalis or pungent and hot articles mixed with cow's urine, butter-milk and wine in the proper measure.

श्वयथौ वर्जनीयानि—

ग्राम्याब्जानूपं पिशितमबलं शुष्कशाकं नवान्नं
गौडं पिष्टान्नं दधि तिलकृतं विज्जलं मद्यमम्लम् ।
धाना वल्लूरं समशनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
स्वप्नं चारात्रौ श्वयथुगदवान् वर्जयेन्मैथुनं च ॥२०॥

श्वयथु-गदवान् શોથના રોગીએ शोफका रोगी, अबलम् નિર્બળ निर्बल, ग्राम्य- ગ્રામ્ય ग्राम्य, अब्ज- જલજ जलीय, आनूपम् તથા આનૂપ પ્રાણીઓનું तथा आनूप प्राणियोंका, पिशितम् માંસ मांस, शुष्कशाकम् સૂકાં શાક सूखे शाक, नवान्नम् નવાં ધાન્ય नये अन्न, गौडम् ગોળની બનાવટો गुड़से बने पदार्थ, पिष्टान्नम् લોટના પદાર્થો पीठीके पदार्थ, दधि દહીં दही, तिलकृतम् તલના પદાર્થો तिलके पदार्थ, विज्जलम् પિચ્છિલ પદાર્થો पिच्छिल पदार्थ, मद्यम् મદ્ય मद्य, अम्लम् ખાટા પદાર્થો खट्टे पदार्थ, धानाः જવની ધાણી जौकी खील, वल्लूरम् સૂકું માંસ सूखा मांस, समशनम् પથ્ય- અપથ્યનું સાથે ભોજન समशन, अथो गुरु ગુરુ गुरु, असात्म्यम् અસાત્મ્ય असात्म्य, विदाहि તથા વિદાહી અન્નપાન तथा विदाही अन्नपान, अरात्रौ દિવસમાં दिनमें, स्वप्नम् च નિદ્રા सोना, मैथुनम् च અને મૈથુન એઓનો और मैथुन इनको, वर्जयेत् ત્યાગ કરવો छोड़ दे ॥ २० ॥

20. Indulgence in the flesh of domestic, aquatic and wet-land animals, which are weak, in dried vegetables fresh grains, products of gur, articles made of flour, curds, products of til, viscous articles, wine, acid articles, roasted barley, dried flesh, mixture of wholesome and unwholesome articles, heavy, unwholesome and irritant articles, day-sleep and sexual act, should be avoided by one suffering from edema.

श्वयथौ कतिपययोगाः—

व्योषं त्रिवृत्तिक्तकरोहिणी च
सायोरजस्का त्रिफलारसेन ।
पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोफं
गव्येन मूत्रेण हरीतकी च ॥२१॥

व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, त्रिवृत ત્રિવૃત त्रिवृत, सायोरजस्का લોહચૂર્ણ तीक्ष्ण लोहका चूर्ण, तिक्तरोहिणी च તેમજ તિક્તરોહિણી एवं तिक्तरोहिणीको, त्रिफलारसेन ત્રિફળાના ક્વાથથી त्रिफलाके क्वाथके साथ, हरीतकी च અને હરડે और हरड़को, गव्येन मूत्रेण ગોમૂત્ર સાથે गोमूत्रके साथ, पीतम् પીવાથી તેઓ पीनेसे वे, कफोत्थम् तु કફથી ઉત્પન્ન થયેલા कफज, शोफम् શોથને शोथको, शमयेत् શાંત કરે છે शांत करते हैं ॥ २१ ॥

21. The powder of the three spices, turpeth, kurroa and colloidal iron taken with the juice of the three myrobalans, will cure the edema due to kapha or chebulic myrobalans with cow's urine will have similar action.

हरीतक्यादियोगः—

हरीतकीनागरदेवदारु
सुखाम्बुयुक्तं सपुनर्नवं वा ।

२०. ग्राम्याब्जानूपं—ग्राम्यानूपं (ख. घ.)
,, पिशितमबलं—पिशितलवणं (ख. घ.)
,, गौडं पिष्टान्नं—गौडं पिष्टं (ख. घ.)
,, तिलकृतं—सलवणं (च. घ.)
,, ,, —[illegible] (ध. ख.)

२१. पीतं—पीता (घ)
,, ,, —पीत्वा (ख.)

सर्वं पिबेत् त्रिष्वपि मूत्रयुक्तं
स्नातश्च जीर्णे पयसाऽन्नमद्यात् ॥२२॥

त्रिषु अपि ત્રણે દોષથી થયેલા શોથમાં तीनों दोषोंसे उत्पन्न शोथमें भी, हरीतकी- હરડે हरड़, नागर- સૂંઠ सोंठ, देवदारु અને દેવદાર એઓનું ચૂર્ણ और देवदारु इनका चूर्ण, सुखाम्बुयुक्तम् નવશેકા ઊના પાણીની સાથે गुनगुने जलसे, सपुनर्नवम् वा અથવા સાટોડી તેમજ હરડે વગેરેનું ચૂર્ણ या पुनर्नवा एवं हरड़ आदिका चूर्ण, सर्वम् સઘળું सब, मूत्रयुक्तम् ગોમૂત્રમાં મેળવી गोमूत्रमें मिलाकर, पिबेत् પીવું पीवे, जीर्णे ઔષધ પચી ગયા પછી औषध जीर्ण होनेपर, स्नातः च સ્નાન કરીને स्नान करके, पयसा દૂધની સાથે दूधसे, अन्नम् અન્નું अन्न, अद्यात् ભોજન કરવું खावे ॥ २२ ॥

22. The patient may drink the mixture prepared of chebulic myrobalans, dry ginger and deodar in genially warm water or the above drugs and hogweed mixed in cow's urine in edema due to humoral tridiscordance; when the dosage is digested, the patient should take a bath and then take his food mixed with milk.

वातजे शोथे योगाः —

पुनर्नवानागरमुस्तकल्कान्
प्रस्थेन धीरः पयसाऽक्षमात्रान् ।
मयूरकं मागधिकां समूलां
सनागरां वा प्रपिबेत् सवाते ॥२३॥

धीरः ધીર પુરુષે धैर्यवान रोगी, सवाते વાતયુક્ત શોથમાં वातजन्य शोथमें, अक्षमात्रान् એક એક તોલા प्रत्येक एक एक तोले, पुनर्नवा- સાટોડી गदहपुरना, नागर- સૂંઠ सोंठ, मुस्तकल्कान् અને મોથનો કલ્ક કરીને और मोथाके कल्कको, प्रस्थेन पयसा ૬૪ તોલા દૂધની સાથે ६४ तोले दूधके साथ, मयूरकम् અથવા અઘેડો अथवा चिरचिटा, समूलाम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, सनागराम् સૂંઠ सोंठ, मागधिकाम् वा અને પીપર और पीपरको, प्रपिबेत् દૂધની સાથે પીવાં दूधके साथ पीवे ॥ २३ ॥

23. The wise patient may drink 64 tolas of milk prepared with the the paste of one tola each of hogweed, dry ginger and nut-grass, or the milk prepared with rough chaff, long pepper along with its roots and dry ginger, in edema due to vata.

दन्त्यादिक्षीरम्—

दन्तीत्रिवृत्त्र्यूषणचित्रकैर्वा
पयः शृतं दोषहरं पिबेन्ना ।
द्विप्रस्थमात्रं तु पलार्धिकैस्तै-
रर्धावशिष्टं पवने सपित्ते ॥२४॥

पलार्धिकैः પ્રત્યેક ૨ તોલા प्रत्येक दो तोले, तैः તે उन, दन्ती- દન્તી दन्ती, त्रिवृत्- ત્રિવૃત त्रिवृत, त्र्यूषण- ત્ર્યૂષણ त्र्यूषण, चित्रकैः वा અને ચિત્રકથી और चित्रकसे, शृतम् પકાવીને सिद्ध किया गया, अर्धावशिष्टम् અર્ધું બાકી રાખેલું आधा शेष बचा हुआ, द्विप्रस्थमात्रम् ૧૨૮ તોલા १२८ तोले, दोषहरम् દોષ હરણ કરનારું दोषनाशक, पयः तु દૂધ दूधको, सपित्ते पवने વાતપિત્તજ શોથમાં वातपित्तजन्य शोथमें, ना મનુષ્યે पुरुष, पिबेत् પીવું पीवे ॥ २४ ॥

24. The person affected with edema of vata-cum-pitta type, should drink the medicated milk prepared by boiling 128 tolas of milk with 2 tolas each of red physic-nut, turpeth, the three spices and with white-flowered lead-wort till it has been reduced to half the quantity;

अन्ययोगाः —

सशुण्ठिपीतद्रुरसं प्रयोज्यं
श्यामोरुबूकोषणसाधितं वा ।

त्वग्दारुवर्षाभुमहौषधैर्वा
गुडूचिकानागरदन्तिभिर्वा ॥२५॥

सशुण्ठि- સૂંઠસહિત सोंठसहित, **पीतद्रुरसम्** દારુહળદરના ક્વાથથી સિદ્ધ दारुहल्दीके काथसे सिद्ध, **श्यामा-उरुबूक-ऊषण-साधितम् वा** અથવા શ્યામા, એરંડો તથા કાળાં મરીથી સિદ્ધ या श्यामा, रेंडी तथा मरिचसे सिद्ध, **त्वक्-** અથવા તજ या दालचीनी, **दारु-** દેવદાર देवदारु, **वर्षाभु-** સાટોડી गदहपुरना, **महौषधैः वा** તથા સૂંઠથી સિદ્ધ और सोंठसे सिद्ध, **गुडूचिका-** અથવા ગળો या गिलोय, **नागर-** સૂંઠ सोंठ, **दन्तिभिः वा** અને દંતીમૂળથી સિદ્ધ દૂધનો और दंतीसे सिद्ध दूधका, **प्रयोज्यम्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ २५ ॥

25. or the milk prepared with dry ginger and deodar; or the milk prepared with black turpeth, castor roots and black pepper; or the milk prepared with cinnamon-bark, deodar, hogweed and ginger; or the milk prepared with guduch, dry ginger and red physic nut;

सप्ताहमौष्ट्रं त्वथवाऽपि मासं
पयः पिबेद्भोजनवारिवर्जी ।
गव्यं समूत्रं महिषीपयो वा
क्षीराशनो मूत्रमथो गवां वा ॥२६॥

भोजन-वारि-वर्जी શોથના રોગીએ અન્ન તથા પાણી તજી દઈને शोथका रोगी जल और अन्न त्याग कर, **सप्ताहम्** સાત દિવસ સુધી एक सप्ताह पर्यन्त, **अथवा** અથવા या, **मासम् अपि** એક માસ પર્યંત પણ मास पर्यन्त भी, **औष्ट्रम् तु** ઊંટડીનું उटनीका, **पयः** દૂધ दूध, **समूत्रम् गव्यम्** અથવા ગાયનું મૂત્ર મેળવી ગાયનું દૂધ या गोमूत्र मिलाकर गायका दूध, **महिषीपयः वा** અથવા ભેંસનું દૂધ या भैंसका दूध, **पिबेत्** પીવું पीवे, **क्षीराशनः वा** અથવા દૂધ ઉપર રહીને या दूधका आहार लेता हुआ, **गवाम्** ગાયનું गौका, **मूत्रम्** મૂત્ર પીવું मूत्र पीवे ॥ २६ ॥

26. or the patient, avoiding all food and water, should live on **camel's** milk only for seven days or for even a month; or he may similarly live on only cow's milk mixed with an equal quantity of cow's urine; or **buffalo's** milk mixed with an equal quantity of cow's urine; or any other milk in conjunction with cow's urine.

तक्रं पिबेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः
सव्योषसौवर्चलमाक्षिकं च ।
गुडाभयां वा गुडनागरं वा
सदोषभिन्नामविबद्धवर्चाः ॥२७॥

गुरु-भिन्न-वर्चाः ગુરુ અને ભેદાઈ ગયેલા મળવાળા રોગીએ गुरु और भिन्न मलवाला रोगी, **सव्योष-** ત્રિકટુ त्रिकटु, **सौवर्चल-** સંચળ सौंचरनमक, **माक्षिकम् च** અને મધસહિત और मधुयुक्त, **तक्रम् वा** તક્રનું છાછ, **पिबेत्** પાન કરવું पीवे, **सदोष-भिन्न-आम-विबद्धवर्चाः** દોષયુક્ત ભેદાઈ ગયેલા અપક્વ અને વિબદ્ધ મળવાળા રોગીએ दोषयुक्त भिन्न और विबद्ध आम मलवाला रोगी, **गुड- अभयाम् वा** ગોળ અને હરડે गुड और हरड, **गुड-नागरम् वा** અથવા ગોળ અને સૂંઠનું સેવન કરવું या गुड और सोंठका सेवन करे ॥ २७ ॥

27. If the patient passes **heavy** and loose stools, he may drink **butter-milk** mixed with the three spices, sanchal salt and honey; or if the stools are morbid, loose, undigested or scybalous, he should take gur and chebulic myrobalan or gur and dry ginger.

विड्बातसङ्गे पयसा रसैर्वा
प्राग्भक्तमद्यादुरुबूकतैलम् ।
स्रोतोविबन्धेऽग्निरुचिप्रणाशे
मद्यान्यरिष्टांश्च पिबेत् सुजातान् ॥२८॥

२५. त्वग्दारु–त्वग्दारु (क. ख.)

२८. प्राग्भक्तम्–प्रागुक्तम् (ख.)

विड्-वात-सङ्गे મળ અને વાયુનો નિરોધ થયો હોય ત્યારે मल और वायुके विबंध होने पर, प्राग्भक्तम् ભોજનની પહેલાં भोजनके पहिले, पयसा દૂધ दूध, रसैः वा કે માંસરસોની સાથે या मांसरसोंसे, उरुबूकतैलम् એરંડનું તેલ रेंडीका तैल, अथात् પીવું पीवे, स्रोतोविबन्धे અને સ્રોતો બંધ થઈ ગયા હોય और स्रोतोंके रुक जाने पर, अग्नि-रुचि-प्रणाशे तथा અગ્નિ તેમજ રુચિનો નાશ થયો હોય ત્યારે तथा अग्नि एवं रुचिके नष्ट होने पर, मद्यानि મદ્યો मद्य, सुजातान् અને સારી રીતે તૈયાર થયેલા और अच्छी प्रकार तैयार किये हुए, अरिष्टान् च અરિષ્ટોનું अरिष्ट, पिबेत् પાન કરવું पीवे ॥ २८ ॥

28. If there is retention of feces and flatus, the patient may take castor oil with milk or meat-juice before meals; and if there is occlusion of the channels or loss of gastric fire and appetite he should take simple and medicated wines of good quality.

अथवौ गण्डीराद्यरिष्टः—

गण्डीरभल्लातकचित्रकांश्च
व्योषं विडङ्गं बृहतीद्वयं च ।
द्विप्रस्थिकं गोमयपावकेन
द्रोणे पचेत् कूर्चिकमस्तुनस्तु ॥२९॥
त्रिभागशेषं च सुपूतशीतं
द्रोणेन तत् प्राकृतमस्तुना च ।
सितोपलायाश्च शतेन युक्तं
लिप्ते घटे चित्रकपिप्पलीनाम् ॥३०॥
वैहायसे स्थापितमादशाहात्
प्रयोजयंस्तद्विनिहन्ति शोफान् ।
भगन्दरार्शःक्रिमिकुष्ठमेहान्
वैवर्ण्यकार्श्यानिलहिक्कनं च ॥३१॥
इति गण्डीराद्यरिष्टः ।

२९. गण्डीरभल्लातकचित्रकांश्च–भल्लातकं चित्रककर्णिकाश्च (ग.)
„ कूर्चिकमस्तुनस्तु–काञ्जिकमस्तुनस्तु (ध.)
३०. चित्रकपिप्पलीनाम्–चित्रकपिप्पलीभ्याम् (ध. च.)

गण्डीर- ગંડીર गण्डीर, भल्लातक- ભિલામા भिलावा, चित्रकान् च ચિત્રક चित्रक, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, बृहतीद्वयम् च અને ઊભી ભોરીંગણી તથા બેઠી ભોરીંગણી और दोनों कटेरी, द्वि-प्रस्थिकम् દરેક ૧૨૮ તોલા લઈને प्रत्येक दो प्रस्थ ले कर, कूर्चिकमस्तुनः तु કૂર્ચિક મસ્તુ कूर्चिक मस्तुके, द्रोणे ૧૦૨૪ તોલામાં १०२४ तोलेमें, गोमयपावकेन છાણાના અગ્નિથી उपलेकी आगसे, पचेत् પકાવવાં पकावे, त्रिभागशेषम् च ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યારે तीन भाग शेष रहने पर, सुपूतशीतम् ગાળીને ઠંડું થતાં छानकर शीतल हुए, तत् તેને उसमें, प्राकृतमस्तुना પ્રાકૃત મસ્તુ प्राकृत मस्तुके, द्रोणेन ૧૦૨૪ તોલા १०२४ तोले, सितोपलायाः च અને સાકર और चीनीके, शतेन युक्तम् ૪૦૦ તોલાથી યુક્ત કરી ४०० तोले मिलाकर, चित्रकपिप्पलीनाम् ચિત્રક તથા પીપરના કલ્કથી चित्रक और पीप्पलीके कल्कसे, लिप्ते લેપ કરેલા लेप किये हुए घटे ઘડામાં घडेमें, आदशाहात् દશ દિવસ પર્યંત दस दिन तक, वैहायसे આકાશમાં आकाशमें, स्थापितम् રાખેલ रखे हुए, तत् તેનો उसका, प्रयोजयन् પ્રયોગ કરનાર प्रयोग करनेवाला, शोफान् શોથોને शोथोंको, भगन्दरार्शः- ભગંદર, અર્શ भगंदर, अर्श, क्रिमिकुष्ठ- કૃમિ, કુષ્ઠ क्रिमि, कुष्ठ, मेहान् પ્રમેહ मेह, वैवर्ण्य- વિવર્ણતા विवर्णता, कार्श्य- કૃશતા कृशता, अनिल- તથા વાતજ तथा वातज, हिक्कनम् च હેડકીને हिचकीको, विनिहन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ २९-३१ ॥ इति આ यह, गण्डीराद्यरिष्टः ગંડીરાદ્યરિષ્ટ છે गंडीराद्यरिष्ट है ।

29-31. On a fire of cowdung cakes boil in 1024 tolas of Kurclika-whey 128 tolas of thorny-milk hedge, marking nut, white flowered leadwort, the three spices, embelia, yellow berried night shade and indian night-shade; and when it is reduced to one third its quantity, it should be filtered; when it is cold add 1024 tolas of prakrita whey and 400 tolas of sugar-candy and

put this solution in a pot which is lined with the paste of white-flowered lead-wort and long pepper and leave this pot in a high open place for ten days; this medicated wine when administered cures edema, fistula in ano, piles, helminthiasis, dermatosis, urinary disorders, discoloration, emaciation and hiccup due to vata. Thus has been described the compound Thorny Milkhedge medicated Wine.

अथाष्टशतोऽरिष्टः —

काश्मर्यधात्रीमरिचाभयाक्ष-
    द्राक्षाफलानां च सपिप्पलीनाम् ।
शतं शतं जीर्णगुडात्तुलां च
    संक्षुद्य कुम्भे मधुना प्रलिप्ते ॥३२॥
सप्ताहमुष्णे द्विगुणं तु शीते
    स्थितं जलद्रोणयुतं पिबेत्ता ।
शोफान् विबन्धान् कफवातजांश्च
    निहन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽग्निकृच्च ॥३३॥
        इत्यष्टशतोऽरिष्टः ।

सपिप्पलीनाम् પીપરસહિત पिप्पलीसहित, काश्मर्य- શીવણ ગંભારીફલ, धात्री- આમળાં आंवले, मरिच- મરી मरिच, अभया- હરડે हरड़, अक्ष- બહેડાં बहेड़ा, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्का, फलानाम् च એ દરેક ફળ इन फलोंके, शतम् शतम् ૪૦૦ તોલા प्रत्येकके ४०० तोले, जीर्णगुडात् જૂનો ગોળ और पुराने गुड़के, तुलाम् च ૪૦૦ તોલા ४०० तोले, संक्षुद्य એ બધાંને ખાંડીને इन सबको कूटकर, मधुना મધથી मधुसे, प्रलिप्ते લીંપેલા लिप्त, कुम्भे ઘડામાં घड़ेमें, जलद्रोणयुतम् ૧૦૨૪ તોલા પાણી સહિત १०२४ तोले जलमें मिलाकर, उष्णे ઉનાળામાં उष्ण कालमें, सप्ताहम् સાત દિવસ एक सप्ताह, शीते અને શિયાળામાં और शीत कालमें, द्विगुणम् ચૌદ દિવસ दो सप्ताह, स्थितम् રાખ્યા પછી रखनेके बाद, ના શોથના રોગીએ शोथरोगी पुरुष, पिबेत् પાન કરવું पीवे, अष्टशत-अरिष्टः આ અષ્ટશત (આઠસો તોલાનો) અરિષ્ટ अष्टशत अरिष्ट, कफवातजान् च કફવાતજન્ય कफवातजन्य, शोफान् સોજાનો शोथोंको, विबन्धान् અને કબજિયાતનો और विबंधोंको, निहन्ति નાશ કરે છે नष्ट करता है, अग्निकृत् च અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે और अग्निकोभी बढानेवाला है, ॥ ३२-३३ ॥ इति આ यह, अष्टशतः અષ્ટશત अष्टशत, अरिष्टः અરિષ્ટ છે अरिष्ट है।

32-33. Take 400 tolas of each of pounded white teak, emblic myrobalan, black pepper, chebulic myrobalan, beleric myrobalan, grapes and long pepper; and 400 tolas of old gur and mix with 1024 tolas of water and place them in a vessel lined with honey, for seven days in summer and for double that time in winter. The patient may drink this medicated eight hundred tolas (Ashtasata) wine which cures edema and obstipation due to vata and kapha, and stimulates the gastric fire. Thus has been described the Ashtasata Wine.

अथ पुनर्नवाद्यरिष्टः —

पुनर्नवे द्वे च बले सपाठे
    दन्तीं गुडूचीमथ चित्रकं च ।
निदिग्धिकां च त्रिपलानि पक्त्वा
    द्रोणावशेषे सलिले ततस्तम् ॥३४॥
पूत्वा रसं द्वे च गुडात् पुराणा-
    त्तुले मधुप्रस्थयुतं सुशीतम् ।
मासं निदध्याद्घृतभाजनस्थं
    पक्ले यवानां परतस्तु मासात् ॥३५॥

३१. अभयाक्ष—अभयानां (ख)
,, द्राक्षा—क्षुद्रा (द. ध.)
,, जीर्णगुडात्तुलां च संक्षुद्य—क्षुद्रगुडात्पुराणात्तुलां तु (ब. न. ध. फ.)

३४ दन्तीं—वासां (च. ध.)
,, द्रोणावशेषे—द्रोणार्धशेषे (ख.)

चूर्णीकृतैरर्धपलांशिकैस्तं
पत्रत्वगेलामरिचाम्बुलोहैः ।
गन्धान्वितं क्षौद्रघृतप्रदिग्धे
जीर्णे पिबेद् व्याधिबलं समीक्ष्य ॥३६॥

द्वे पुनर्नवे राती तथा धोळी साटोडी दोनों गदहपुरना सपाठे पाठासहित पाढ़ीसहित, बले च बला-ખપાટ બલા- कंघी, दन्तीम् दंती दंती, गुडूचीम् ગળો गिलोय, अथ चित्रकम् च ચિત્રક चित्रक, निदिग्धिकाम् च અને બેઠી ભોરીંગણી तथा छोटी कटेरी, त्रिपलानि પ્રત્યેક ૧૨ તોલા प्रत्येक तीन पल पक्त्वा સિદ્ધ કરીને पकाकर, द्रोणावशेषे सलिले ततः ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે १०२४ तोला क्वाथ शेष रहनेपर, तम् તે ઉસ, रसम् ક્વાથને क्वाथको, पूत्वा ગાળીને छानकर, पुराणात् च જૂનો पुराना, गुडात् ગોળ गुड़, द्वे तुले ૮૦૦ તોલા નાખીને ८०० तोला डालकर, सुशीतम् સારી રીતે ઠંડો થયા પછી ठंडा होनेपर, मधुप्रस्थयुतम् મધ ૬૪ તોલા મેળવી मधु ६४ तोला मिलाकर, घृतभाजनस्थम् ઘી ચોપડેલા ઘડામાં घृतलिप्त घड़ेमें, यवानाम् જવના जौके, पल्ले ઢગલામાં ढेरमें मासम् માસ પર્યંત एक माह तक, निदध्यात् રાખવું रखे, मासात् મહિનો माह, परतः तु વીત્યા પછી बीतने पर, चूर्णीकृतैः ચૂર્ણ કરેલ चूर्ण किये गये, अर्धपलांशिकैः દરેક ૨ તોલા प्रत्येक २ तोलेकी मात्रावाले, पत्र- તેજપત્ર तेजपत्र, त्वक्- તજ दालचीनी, एला- એલચી इलायची, मरिच- મરી मरिच, अम्बु- વાળો सुगंधवाला, लोहैः અને અગરથી और अगरसे, गन्धान्वितम् સુગંધી કરીને सुगंधित करके, क्षौद्र-घृत-प्रदिग्धे મધ તથા ઘી ચોપડેલા ઘડામાં રાખી मधु और घीसे लिप्त घड़ेमें रखकर, जीर्णे આહાર પચી ગયા પછી भोजनके जीर्ण होनेपर, व्याधिबलम् વ્યાધિનું બલ व्याधिके बलको, समीक्ष्य જોઈને देखकर, पिबेत् પાન કરવું पीवे ॥३४-३६॥

34-36. Decoct in water 12 tolas of each of the two kinds of hogweed, heartleaved sida, country mallow, patha, root of red physic nut, guduch, white-flowered leadwort, yellow berried night-shade and reduce it to 1024 tolas; filter it and allow it to cool; then add 800 tolas of old gur and 64 tolas of honey and keep it in a vessel lined with ghee; place this vessel for a month in a heap of barley; take it out after that period and make it fragrant by adding 4 tolas of powder of each of cinnamon leaf and bark, small cardamom, black pepper, cuscus, iron powder and keep it in a vessel lined with ghee and honey; when the ingested meal has been digested, it should be taken in a dose in keeping with the strength of the disease.

हृत्पाण्डुरोगं श्वयथुं प्रवृद्धं
प्लीहज्वरारोचकमेहगुल्मान् ।
भगन्दरं षड् जठराणि कासं
श्वासं ग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥३७॥
शाखानिलं बद्धपुरीषतां च
हिक्कां किलासं च हलीमकं च ।
क्षिप्रं जयेद्वर्णबलायुरोज-
स्तेजोन्वितो मांसरसान्नभोजी ॥३८॥

इति पुनर्नवाद्यरिष्टः ।

मांसरस- अन्नभोजी- આ અરિષ્ટનું સેવન કરનાર તથા માંસરસસહિત અન્નનું ભક્ષણ કરનાર इस अरिष्टको सेवन करनेवाला तथा मांसरससहित अन्नको खानेवाला पुरुष, हृत्पाण्डुरोगम् હૃદયરોગ, પાંડુરોગ हृदयरोग, पांडुरोग, प्रवृद्धम् વધી ગયેલા अत्यन्त बढ़ा हुआ, श्वयथुम् સોજા शोफ, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, ज्वर- જ્વર ज्वर, अरोचक- અરુચિ अरुचि, मेह- પ્રમેહ मेह, गुल्मान् ગુલ્મ गुल्म, भगन्दरम् ભગંદર भगंदर, षड् जठराणि ૭ પ્રકારના ઉદરરોગો छः उदररोग, कासम्

---

३६. प्रदिग्धे–प्रदिग्धं (ब.)

३७. प्लीहज्वरारोचक–प्लीहभ्रमारोचक (ख. ब.)

ઉધરસ कास, श्वासम् શ્વાસ श्वास, ग्रहण्यामय- ગ્રહણી-રોગ ग्रहणीरोग, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, कण्डूः કંડૂ कंडू, शाखानिलम् શાખાઓમાં રહેલો વાયુ शाखामें रहा हुआ वात, बद्धपुरीषताम् च મળબંધ मलविबंध, हिक्काम् હેડકી हिचकी, किलासम् च કિલાસ किलास, हलीमकम् च तथा હલીમકને तथा हलीमकको, क्षिप्रम् शीघ्र शीघ्र, जयेत् જીતે છે जीतता है, बलवर्णायुः- અને બલ, વર્ણ, આયુષ્ય और बल, वर्ण, आयु, ओजस्तेजोऽन्वितः ઓજ તથા તેજથી યુક્ત થાય છે ओज तथा तेज इनसे युक्त होता है ॥ ३७-३८॥ इति આ यह, पुनर्नवाद्यरिष्टः પુનર્નવાદ્યરિષ્ટ છે पुनर्नवाद्यरिष्ट है।

37-38. Cardiac trouble, anemia, severe edema, splenic disorders, fever, anorexia, urinary disorders, gulma, fistula in ano, six kinds of abdominal disorders, cough, dyspnea, assimilation disorders, dermatosis, pruritus, vata affecting the extremities, constipation, hiccup, leprosy and jaundice will be quickly cured by this preparation, in a patient living on a diet of meat-juice and he will gain in complexion, strength, life, vitality and lustre. Thus has been described the compound Hog-weed Wine.

फलत्रिकाद्यरिष्टः —

फलत्रिकं दीप्यकचित्रकौ च
सपिप्पलीलोहरजो विडङ्गम् ।
चूर्णीकृतं कौडविकं द्विरंशं
क्षौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ॥३९॥
मासं निदध्याद्घृतभाजनस्थं
यवेषु तानेव निहन्ति रोगान् ।
ये चार्शसां पाण्डुविकारिणां च
प्रोक्ता हिताः शोफिषु तेऽप्यरिष्टाः ॥४०॥
इति त्रिफलाद्यरिष्टः ।

फलत्रिकम् ત્રિફળા त्रिफला, दीप्यक- અજમો अजवायन, चित्रकौ च ચિત્રક चित्रक, सपिप्पली- પીપર पिप्पली, लोहरजः લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, विडङ्गम् तथा વાવડિંગ तथा वायविडङ्ग, कौडविकम् चूर्णीकृतम् પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા प्रत्येकका चूर्ण १६ तोला, क्षौद्रम् મધ मधु, द्विरंशम् ૩૨ તોલા ३२ तोला, पुराणस्य અને જૂના और पुराने, गुडस्य ગોળના गुडके, तुलाम् ૪૦૦ તોલા ४०० तोलाको, घृतभाजनस्थम् ઘી ચોપડેલા ઘડામાં ભરીને घी चुपड़े हुए घड़ेमें डालकर, यवेषु યવના ઢગલામાં जौके ढेरमें, मासम् એક માસ एक माह तक, निदध्यात् રાખવાં रखे, तान् एव આ અરિષ્ટ તે જ (ઉપર કહેલા) यह अरिष्ट उन्हीं (उपर्युक्त), रोगान् રોગોને रोगोंको, निहन्ति હણે છે नष्ट करता है, अर्शसाम् અને હરસના રોગીઓ और अर्शके रोगियों, पाण्डुविकारिणाम् च तथा પાંડુરોગીઓ માટે और पाण्डुरोगियोंके लिए, ये च જે जो, अरिष्टाः અરિષ્ટ अरिष्ट, प्रोक्ताः કહ્યા છે कहे गये हैं, ते તે वे, शोफिषु अपि સોજાના રોગીઓ માટે પણ शोफरोगियोंके लिए भी, हिताः હિતકારી છે हितकर हैं ॥ ३९-४०॥ इति આ यह, त्रिफलाद्यरिष्टः ત્રિફલાદ્યરિષ્ટ છે त्रिफलाद्यरिष्ट है।

39-40. Decoct 16 tolas each of the powder of the three myrobalans, bishop's weed, white flowered leadwort, long pepper, iron powder, and embelia and add to it 32 tolas of honey and 400 tolas of old gur. Place these in a vessel lined with ghee and keep the vessel in a heap of barley for a month. This medicated wine cures all the diseases described earlier. The medicated wines indicated in the

३९. दीप्यकचित्रकौ च–चित्रकपिप्पली च (ब.)
,, सपिप्पली–सदीप्यकं (ब.)
४०. हिताः–शुभाः (ब.)
,, इति त्रिफलाद्यरिष्टः–इति फलत्रिकाद्यरिष्टः (क.)

treatment of piles and anemia are beneficial for the patients suffering from edema too. Thus has been described the compound Three-myrobalans Wine.

अथ्यौ कतिपययोगाः—

कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च
निदिग्धिका चित्रकनागरे च ।
सपिप्पलीमूलरजन्यजाजी-
मुस्तं च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥४१॥
हन्यात् त्रिदोषं चिरजं च शोफं
कल्कश्च भूनिम्बमहौषधस्य ।
अयोरजस्त्र्यूषणयावशूक-
चूर्णं च पीतं त्रिफलारसेन ॥४२॥

सपाठा પાઠાસહિત पाढ़ासहित, कृष्णा પીપર पिप्पली, गजपिप्पली च ગજપીપર गजपिप्पली, निदिग्धिका ભેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, नागरे च સૂંઠ सोंठ, सपिप्पलीमूल- પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, रजनी- હળદર हरदी, अजाजी- જીરું जीरा, मुस्तम् च અને મોથ और मोथा, चूर्णम् એઓનું चूर्ण इनका चूर्ण, सुखतोयपीतम् નવશેકા પાણીની સાથે પીવાથી गुनगुने जलसे पीनेसे, भूनिम्ब-महौषधस्य च तथा કરિયાતા અને સૂંઠનો तथा चिरायता और सोंठका, कल्कः કલ્ક નવશેકા પાણીની સાથે પીવાથી कल्क गुनगुने जलसे पीनेसे, अयोरजः- त्र्यूषण- અને લોહચૂર્ણ તેમજ ત્રિકટુ और लोहका चूर्ण एवं त्रिकटु, यावशूक- તથા જવખારનું तथा यवक्षारका, चूर्णम् च ચૂર્ણ चूर्ण, त्रिफला-रसेन ત્રિફલાના ક્વાથની સાથે त्रिफलाके कषायसे, पीतम् પીવાથી पीनेसे, त्रिदोषम् તે યોગો ત્રણ દોષથી થયેલા वे योग त्रिदोषसे उत्पन्न, चिरजम् शोफम् च અને લાંબા વખતના સોજાને तथा पुराने शोफको, हन्यात् હણે છે नष्ट करते हैं ॥ ४१-४२ ॥

41-42. The powder prepared of long pepper, patha, elephant pepper, indian night-shade, white-flowered leadwort, dry ginger, roots of long pepper, turmeric, cumin and nut-grass taken with tepid water, will cure chronic edema due to tridiscordance; or the paste of chiretta and ginger taken in similar manner, or iron powder, the powder of the three spices and barley-alkali taken with the decoction of the three myrobalans, acts in the same way.

अथ्यौ क्षारगुटिका—

क्षारद्वयं स्याल्लवणानि चत्वा-
र्ययोरजो व्योषफलत्रिके च ।
सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं
मुस्ताजमोदामरदारुबिल्वम् ॥४३॥
कलिङ्गकाश्चित्रकमूलपाठे
यष्ट्याह्वयं सातिविषं पलांशम् ।
सहिङ्गुकर्षं स्नुग्घुशुष्कचूर्णं
द्रोणं तथा मूलकशुण्ठकानाम् ॥४४॥
स्याद्भस्मनस्तत् सलिलेन साध्य-
मालोड्य यावद्घनमप्रदग्धम् ।
स्यानं ततः कोलसमां तु मात्रां
कृत्वा सुशुष्कां विधिनोपयुञ्ज्यात् ॥४५॥

क्षारद्वयम् જવખાર- સાજીખાર सर्जक्षार- यवक्षार, चत्वारि लवणानि ચારે લવણ चारों लवण, अयोरजः લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, फलत्रिके च ત્રિફલા त्रिफला, सपिप्पलीमूल- પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, विडङ्गसारम् વાવડિંગના બીજ छिलके उतारे हुए वायविडंग, मुस्ता-अजमोदा- મોથ- ઓડી અજમોદ मोथा, अजमोद, अमरदारु- દેવદાર देवदारु, बिल्वम् બીલું बेलगिरी, कलिङ्गकाः ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, चित्रकमूल- ચિત્રકમૂળ चित्रककी जड़, पाठे પાઠા पाढ़ी, सातिविषम् અતિવિષની કળી अतीस, यष्ट्याह्वयम् અને જેઠીમધ मुलहठी, पलांशम् પ્રત્યેક ૪ તોલા प्रत्येक पलभर, सहिङ्गुकर्षम् तु અને હિંગ ૧ તોલો हींग एक तोला,

४४. यष्ट्याह्वयं—सवत्सिकं (च.)
,, यष्ट्याह्वयं सातिविषं—सवत्सिकं सातिविषम् (च.)

अणुशुष्क- એઓનું સૂક્ષ્મ સૂકું इनका बारीक शुष्क, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, तथा તથા तथा, मूलक शुण्ठकानाम् સૂકા મૂળા તેમજ સૂંઠની सूखी मूली एवं सोंठकी, भस्मनः ભસ્મ भस्मके, द्रोणम् १०२४ તોલા १०२४ तोला, स्यात् લેવા लेवे, तत् તે સર્વને उस सबका, सलिलेन પાણીથી जलमें, आलोड्य હલાવી घोंटकर यावत् अप्रदग्धम् જ્યાં સુધી બળે નહીં जले नहीं, घनम् અને ઘાટું થાય ત્યાં સુધી और गाढा हो जावे तब तक, साध्यम् પકાવવું पकावे, स्त्यानम् ઘાટું થયા गाढा होनेके, ततः પછી पश्चात्, कोलसमाम् तु અર્ધા તોલાની આવે कर्षकी, मात्राम् ગોળી गोली, कृत्वा કરી करके, सुशुष्काम् જ્યારે આ ગોળીઓ સારી રીતે સૂકાઈ જાય ત્યારે जब ये गोलियां अच्छी तरह सूख जावें तब, विधिना વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, उपयुञ्ज्यात् એઓનો ઉપયોગ કરવો इन्हें उपयोगमें लावे ॥४३-४५॥

43-45. The two varieties of alkali, four varieties of salt, iron-powder, the three spices, the three myrobalans, roots of long pepper, embelia-pulp, nut-grass, celery seeds, deodar, bael, kurchi seeds, roots of white-flowered leadwort, patha, liquorice, and indian atees; take four tolas of each of these and a tola of asafetida and triturate into a very fine powder and add 1024 tolas of garden radish and dry ginger. This should be cooked till it becomes thick but not seared. Then prepare pills from that, of the dosage of ½ a tola each and when they are dried they should be administered in proper mode.

प्लीहोदरश्वित्रहलीमकार्शः-
पाण्ड्वामयारोचकशोषशोफान् ।
विसूचिकागुल्मगराश्मरीश्च
सश्वासकासाः प्रणुदेत् सकुष्ठाः ॥४६॥

इति क्षारगुटिका ।

प्लीहोदर- આ ગોળીઓ પ્લીહોદર ये गोलियां प्लीहोदर, श्वित्र- શ્વિત્ર श्वित्र, हलीमक- હલીમક हलीमक, अर्शः- હરસ अर्श, पाण्ड्वामय- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, अरोचक- અરુચિ अरुचि, शोष- શોષ शोष, शोफान् સોજા शोथ, सश्वासकासाः શ્વાસ-કાસ श्वास-कास, सकुष्ठाः તેમજ કુષ્ઠ एवं कुष्ठ, विसूचिका- વિસૂચિકા विसूचिका, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, गराश्मरीः च ગરદોષ અને અશ્મરીનો गरविष और अश्मरी इनको, प्रणुदेत् નાશ કરે છે नष्ट करती हैं ॥ ४६ ॥ इति આ यह, क्षारगुटिका ક્ષારગુટિકા છે क्षारगुटिका है।

46. This will cure splenic disorders, abdominal diseases, leucoderma, jaundice, piles, anemia, anorexia, consumption, edema, gastro-intestinal irritation, gulma, toxicosis, lithiasis, dyspnea, cough and dermatosis. Thus has been described the Alkali-pills.

गुडार्द्रकप्रयोगः —

प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा
तुल्यं गुडेनार्धपलाभिवृद्ध्या ।
मात्रा परं पञ्चपलानि मासं
जीर्णे पयो यूषरसाश्च भक्तम् ॥४७॥

गुडेन तुल्यम् અથવા તુલ્ય પ્રમાણના ગોળની સાથે अथवा तुल्य प्रमाणके गुडके साथ, आर्द्रकनागरम् वा તાજા આદુને લઈને ताजे अदरखको लेकर, अर्धपल-अभिवृद्ध्या प्रयोजयेत् પહેલે દિવસે અર્ધા પલથી શરૂ કરી પાંચ પલની માત્રા થાય ત્યાંસુધી પ્રતિદિન અર્ધો અર્ધો પલ વધારતા જવું पहले दिन आधे पलसे प्रारम्भ कर पीछे जहांतक पांच पलकी मात्रा हो वहां तक प्रतिदिन आधा आधा पल बढ़ाते जाय, पञ्चपलानि પાંચ પલની पांच पलकी, मात्रा માત્રા मात्रा, परम् મોટામાં મોટી છે सबसे बड़ी है; मासम् દશમે દિવસે પાંચ પલ માત્રાનો પ્રયોગ કર્યા પછી બાકીના વીસ દિવસ સુધી નિત્ય પાંચ પલનો પ્રયોગ કરવો दसवें दिन पांच पलकी मात्राका प्रयोग करनेके बाद शेष बीस दिन तक प्रतिदिन पांच पलका प्रयोग करे, जीर्णे ઔષધ પચી

४७. रसाश्च भक्तम्-रसाशनोक्ता (ह. व., क.)

ગયા પછી औषध जीर्णे होनेपर, पयः દૂધ दूध, यूष- યૂષ यूष, रसाः માંસરસ मांसरस, अन्नम् च અને ભાતનું ભોજન કરવું और ओदनका भोजन करे ॥४७॥

47. Or the patiet may be given a course of ginger with equal part of gur for a month beginning with 2 tolas and gradually increasing 2 tolas per dosage till it reaches a dosage of 20 tolas. When the dosage is digested, milk, gruel or meat-juice and rice should be taken.

गुल्मोदरार्शःश्वयथुप्रमेहान्
श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।
सकामलाशोषमनोविकारान्
कासं कफं चैव जयेत् प्रयोगः ॥४८॥

प्रयोगः આ પ્રયોગ यह प्रयोग, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, उदर- ઉદરરોગ उदररोग, अर्शः- અર્શ अर्श, श्वयथु- સોજા शोथ, प्रमेहान् પ્રમેહ प्रमेह, सकामला- કમળા पीलिया, शोष- ક્ષય शोष एवं शोष, मनो-विकारान् મનના વિકારો मानसिक रोग, श्वास- श्वास श्वास, प्रतिश्या- સળેખમ प्रतिश्याय, अलसक- અલસક अलसक, अविपाकान् અપચો अपचन, कासम् ઉધરસ कास, कफम् च एव અને કફને और कफको, जयेत् જીતે છે नष्ट करता है ॥ ४८ ॥

48. This course of treatment will cure gulma, abdominal diseases, piles, edema, urinary disorders, dyspnea, coryza, intestinal torpor, indigestion, jaundice, consumption, psychic disorders, cough and disorders due to kapha.

शिलाजतुप्रयोगः —

रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य
पेयोऽथ जीर्णे पयसाऽन्नमद्यात् ।
जतवश्मजं च त्रिफलारसेन
हन्यात् त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ॥४९॥
इति शिलाजतुप्रयोगः ।

आर्द्रक नागरस्य તાજા આદુનો ताजे अदरखके, रसः રસ रसको, तथा एव તેવીજ રીતે उसी विधिसे, पेयः પીવો पीवे, अथ जीर्णे અને પછી ગયા પછી और जीर्ण होने पर, अन्नम् અન્ન अन्न, पयसा દૂધ સાથે दूधके साथ, अद्यात् ખાવું खावे, अश्मजम् च जतु શિલાજિત शिलाजीत, त्रिफलारसेन ત્રિફળાના કવાથ સાથે त्रिफलाके क्वाथके साथ, त्रिदोषम् ત્રણ દોષથી થએલા त्रिदोषजन्य, श्वयथुम् સોજાને शोथको, प्रसह्य બળપૂર્વક बलपूर्वक, हन्यात् હણે છે नष्ट करता है ॥ ४९ ॥ इति આ यह, शिलाजतुप्रयोगः શિલાજતુ- પ્રયોગ છે शिलाजतुप्रयोग है ।

49. Similarly, the juice of ginger may be taken and on the digestion of the dosage, food should be taken with milk; a course of mineral pitch taken with the juice of the three myrobalans will completely subdue the edema due to tridiscordance. Thus has been described the administration of mineral pitch.

श्वयथौ कंसहरीतकी—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये
कंसेऽभयानां च शतं गुडस्य ।
लेहे सुसिद्धेऽथ विनीय चूर्णं
व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपास्थिते च ॥५०॥
प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते
किंचिच्च चूर्णादपि यावशूकात् ।
एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहा-
च्छुक्तिं लिहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥५१॥
श्वासज्वरारोचकमेहगुल्म-
प्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।

४९. जतवश्मजं--शिलाह्वयं (क. ग. च. ध. ब.)

५०. द्विपञ्चमूलस्य--द्विपञ्चमूल्यास्तु (ब.)

,, उपास्थिते--उपस्थिते क. क. ब.)

५१ मेहगुल्म--मेहहिक्का (ब.)

काश्यमिवातावसृगम्लपित्त-
वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥५२॥
इति कंसहरीतकी ।

द्विपञ्चमूलस्य લઘુ તથા બૃહત્ પંચમૂળના દશ-मूलके, कंसे ૨૫૬ તોલા ૨૫૬ तोला, कषाये ક્વાથમાં क्वाथमें, अभयानाम् હરડે નંગ ૧૦૦ सौ हरड़, गुडस्य च અને ગોળ और गुड़के, शतम् ૪૦૦ तोला सौ पल, पचेत् પકાવવાં पकावे, अथ लेहे सुसिद्धे પછી લેહ તૈયાર થતાં पश्चात् लेह तय्यार होने पर, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, त्रिसौगन्ध्यम् च તજ, તમાલપત્ર અને એલચીનું और त्रिजातका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, विनीय નાખી डालकर, उषास्थिते च પ્રાતઃકાલ પર્યંત રાખતાં सुबह तक रखनेसे, सुशीते ઠંડા થયેલ તેમાં ठंडा होने पर, मधुनः મધ मधुके, प्रस्थार्धमात्रम् ૩૨ તોલા ३२ तोले, यावशूकात् અને જવખારનું और यवक्षारके, चूर्णात् अपि चूर्ण પણ चूर्णका भी, किंचित् च થોડું નાખીને कुछ भाग डालकर, एक-अभयाम् એક હરડે एक हरड़, प्राश्य ખાઈને खाकर, ततः लेहात् ઉપર તે ચાટણ ऊपरसे उस लेहके, शुक्तिम् ૨ તોલા ચાટવાથી २ तोला चाटनेसे, प्रवृद्धम् ते અત્યંત વધેલા वह अत्यंत बढ़े हुए, श्वयथुम् સોજા शोफ, श्वास- શ્વાસ श्वास, ज्वर- જ્વર ज्वर, अरोचक- અરુચિ अरुचि, मेह- પ્રમેહ प्रमेह, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, त्रिदोषोदर- ત્રિદોષજન્ય ઉદરરોગ सान्निपातिक उदररोग, पाण्डुरोगान् પાંડુરોગ पांडुरोग, कार्श्य- કૃશતા कृशता, आमवातौ આમવાત आमवात, असृक्- રક્તપિત્ત रक्तपित्त, अम्लपित्त- અમ્લપિત્ત अम्लपित्त, वैवर्ण्य- વિવર્ણતા विवर्णता, मूत्रानिल- મૂત્ર- વાત मूत्र- वायु शुक्रदोषान् તથા વીર્યના દોષોને और शुक्रके रोगोंको, निहन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ ५०-५२ ॥ इति આ यह, कंसहरीतकी કંસહરીતકી છે कंसहरीતकी है ।

50-52. Prepare a linctus in the decoction of 256 tolas of decaradix by adding 100 chebulic myrobalans and 400 tolas of gur; add to it the powder of the three spices and the three aromatics, and leave it over-night. In the morning when it is cooled, add 32 tolas of honey and a little powder of barley-alkali. Eating one chebulic myrobalan and then taking at a time one tola of this linctus will cure severe edema; it also cures dyspnea, fever, anorexia, urinary disorders, gulma, splenic disorders, abdominal diseases due to tridiscordance, anemia, emaciation, chyme disorders, rheumatic conditions, acid dyspepsia, discoloration of skin, urinary disorders, vata-disorders and seminal morbidity. Thus has been described the Kansa Chebulic myrobalan.

पटोलमूलादिक्वाथः—

पटोलमूलामरदारुदन्ती-
त्रायन्तिपिप्पल्यभयाविशालाः ।
यष्ट्याह्वयं तिक्तकरोहिणी च
सचन्दना स्यान्निचुलानि दार्वी ॥५३॥
कर्षोन्मितैस्तैः क्वथितः कषायो
घृतेन पेयः कुडवेन युक्तः ।
वीसर्पदाहज्वरसन्निपात-
तृष्णाविषाणि श्वयथुं च हन्ति ॥५४॥

पटोलमूल- પટોલનાં મૂળ परवलकी जड़, अमरदारु- દેવદાર देवदारु, दन्ती- દંતી दन्ती, त्रायन्ति- ત્રાયમાણ અસવર્ગ, पिप्पली- પીપર पिप्पली, अभया- હરડે हरड़, विशालाः ઇન્દ્રવારુણી इन्द्रायन, यष्ट्याह्वयम् જેઠીમધ मुलहठी, सचन्दना- ચંદનસહિત चन्दनसहित, तिक्तकरोहिणी કડુ कटुकी, दार्वी દારુહળદર दारुहल्दी, निचुलानि च અને સમુદ્રફળ और समुद्रफल, कर्षोन्मितैः દરેકનો એક એક તોલો प्रत्येक एक एक तोला, तैः તેનો उनका, क्वथितः ક્વાથ કરીને क्वाथ करके, कषायः તે ક્વાથ कषाय, कुडवेन ૧૬ તોલા १६ तोले,

५२. अम्लपित्त—अम्लपित्तं (ब.)

५४. सन्निपाततृष्णा—सन्निपातांस्तृष्णा (क.)
„ च हन्ति—निहन्ति (ब.)

घृतेन युक्तः घीनी साथे घीसे मिलाकर, **पेयः** पीवो पीवे, **वीसर्प-** ते वीसर्प वह वीसर्प, **दाह-** दाह दाह, **ज्वर-** ज्वर ज्वर, **सन्निपात-** सन्निपात सन्निपात **तृष्णा-** तृषा प्यास, **विषाणि-** विष विष, **श्वयथुम् च** अने सोजानो और शोथको, **हन्ति** हणे छे नष्ट करता है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. Roots of wild snake-gourd, deodar, red physic nut, zalil, long pepper, chebulic myrobalan, colocynth, liquorice, kurroa, sandal wood, hijjal and indian berberry; take one tola of each of the above drugs and prepare a decoction which should be taken with 16 tolas of ghee. It will cure acute spreading affections, burning, fever, tridiscordance, thirst, toxicosis and edema.

चित्रकादिघृतम्—

सचित्रकं धान्ययवान्यजाजी-
सौवर्चलं त्र्यूषणवेतसाम्लम् ।
बिल्वात् फलं दाडिमयावशूकौ
सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥५५॥
पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि जलाढकेन
पक्त्वा घृतप्रस्थमथ प्रयुञ्ज्यात् ।

सचित्रकम् चित्रक चित्रक, **धान्य-** तेमज धाणा एवं धनिया, **यवानी-** अजमो अजवायन, **अजाजी-** जीरुं जीरा, **सौवर्चलम्** संचळ सौंचरनमक, **त्र्यूषण-** त्रिकटु त्रिकटु, **वेतसाम्लम्** अम्लवेतस अम्लवेतस, **बिल्वात् फलम्** बीलीनां फळ बेलगिरी, **दाडिम-** दाडम अनारदाना, **यावशूकौ** जवखार यवक्षार, **अथ अपि सपिप्पलीमूलम्** तेमज पीपरीमूळ एवं पिप्पलीमूल, **चव्यम्** तथा चवक और चव्य, **अक्षमात्राणि** प्रत्येक एक एक तोलो प्रत्येक एक एक तोला, **पिष्ट्वा** पीसीने पीसकर, **जलाढकेन** २५६ तोला पाणीथी २५६ तोला जलसे, **घृतप्रस्थम्** घी ६४ तोला घी ६४ तोला, **पक्त्वा** पकावीने पकाकर, **अथ प्रयुञ्ज्यात्** पछी तेनो प्रयोग करवो पीछे उसका प्रयोग करे ॥ ५५½ ॥

55-55½. One should use the medicated ghee prepared of 64 tolas of cow's ghee cooked with 256 tolas of water and the paste of one tola of each of white flowered leadwort, bishop's weed, cumin seed, sanchal salt, the three spices, amlavetasa, bael, pomegranate, barley alkali, roots of long pepper and chaba pepper.

अर्शांसि गुल्मं श्वयथुं च कृच्छ्रं
निहन्ति वह्निं च करोति दीप्तम् ॥५६॥

अर्शांसि आ थी हरस यह घृत अर्श, **गुल्मम्** गुल्म गुल्म, **कृच्छ्रम् च श्वयथुम्** तथा कष्टसाध्य सोजाने और कृच्छ्रसाध्य शोथको, **निहन्ति** नाश करे छे नष्ट करता है, **वह्निम् च** अने अग्निने तथा अग्निको, **दीप्तम्** प्रदीप्त प्रदीप्त, **करोति** करे छे करता है ॥ ५६ ॥

56. This ghee cures piles, gulma and the formidable type of edema and re-activates the gastric fire.

पिबेद्घृतं वाऽष्टगुणाम्बुसिद्धं
सचित्रकक्षारमुदारवीर्यम् ।
कल्याणकं वाऽपि सपञ्चगव्यं
तिक्तं महद्वाऽप्यथ तिक्तकं वा ॥५७॥

सचित्रकक्षारम् चित्रक तथा जवखारसहित चित्रक और यवक्षारके साथ, **अष्टगुण-अम्बु** आठगणा जळथी आठगुने जलमें, **सिद्धम्** सिद्ध करेला सिद्ध किये, **उदारवीर्यम्** महान शक्तिवाळा बड़ी शक्तिवाले, **घृतम् वा** घृत घृत, **सपञ्चगव्यम्** अथवा पंचगव्य घृत

५५. सचित्रकं...वेतसाम्लम्—यमानिकाचित्रकधान्यपाठाः सदीप्यक-त्र्यूषणवेतसाम्लाः (च. थ. भ.)
,, सचित्रकं धान्ययवान्यजाजी—यमानिकाचित्रकधान्यपाठाः (द.)
,, बिल्वात् फलं—बिल्वोत्पलं (प.)

५६. कृच्छ्रं—दुःखं (ख.)
,, निहन्ति—तद्धन्ति (ख.)

अथवा पंचगव्य घृत, कल्याणकम् वा अपि અથવા કલ્યાણક ધૃત अथवा कल्याणक घृत, महत् तिक्तकम् वा અથવા મહાતિક્તક ધૃત अथवा महातिक्तक घृत, अथ तिक्तकम् वा अपि અથવા તિક્તધૃતનું अथवा तिक्त-घृतको, पिबेत् પાન કરવું पीवे ॥ ५७ ॥

57. Or the patient may take the medicated ghee prepared in 8 times its quantity of water with the pulp of white-flowered leadwort and barley alkali. This ghee possesses great potency. The patient may also take the Kalyanaka ghee or Panchagavya ghee or Mahatiktaka ghee or Tiktaka ghee.

क्षारं घटे चित्रककल्कलिप्ते
दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ।
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं
तक्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्र्यम् ॥५८॥

चित्रक-कल्क- ચિત્રકના કલ્કથી चित्रकके कल्कसे, लिप्ते घटे લેપ કરેલા ઘડામાં लिप्त घड़ेमें, दध्यागतम् દહીંના રૂપમાં જામેલ दहीके रूपमें जमे हुए, क्षीरम् દૂધને दूधको, साधु સારી રીતે अच्छी प्रकारसे, विमथ्य વલોવીને मथकर, तेन તે उस, तक्रेण છાસથી छाछसे, सिद्धम् પકાવેલું सिद्ध किया, तज्जम् તેમાંથી નીકળેલું मन्थनसे उसमेंसे उत्पन्न, चित्रकमूलगर्भम् ચિત્રકમૂળના કલ્કસહિત चित्रककल्क छोड़ा हुआ, घृतम् ધૃત घृत, अग्र्यम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, श्वयथुघ्नम् શોથ-નાશક છે शोथनाशक है ॥ ५८ ॥

58. Curdle the milk in a vessel lined with the paste of white-flowered leadwort. With the ghee produced from this curds prepare a medicated ghee in butter-milk along with the paste of white flowered leadwort. This ghee is the most effective cure for edema.

५८. तज्जं घृतं—तक्रं घृतं (प.)

अर्शोऽतिसारानिलगुल्ममेहां-
श्चैतन्निहन्त्यग्निबलप्रदं च ।
तक्रेण चाद्यात् सघृतेन तेन
भोज्यानि सिद्धामथवा यवागूम् ॥५९॥
इति चित्रकघृतम् ।

एतत् આ ધૃત यह घृत, अर्शः- હરસ अर्श, अतिसार- અતિસાર अतिसार, अनिलगुल्म- વાત-ગુલ્મ वातगुल्म, मेहान् च तथा પ્રમેહને और प्रमेहको, निहन्ति નાશ કરે છે नष्ट करता है, अग्निबलप्रदम् च અને જઠરાગ્નિને બળ આપનાર છે और अग्निबलको देनेवाला है, सघृतेन ઘીસહિત घृतयुक्त, तेन તે उस, तक्रेण છાશની સાથે छाछके साथ, भोज्यानि આહારના પદાર્થો भोज्य पदार्थ, अद्यात् ખાવા खावे, अथवा અથવા या, सिद्धम् તે છાશથી પકાવેલી उस छाछसे सिद्ध, यवागूम् યવાગૂ પીવી यवागू पीवे ॥ ५९ ॥ इति આ यह, चित्रकघृतम् ચિત્રકધૃત છે चित्रकघृत है।

59. It cures also piles, diarrhea, gulma due to vata, and urinary disorders. It is a promoter of gastric fire and vitality. Articles of diet should be taken with that butter-milk, along with that ghee or gruels prepared with these. Thus has been described the White-flowered Leadwort Ghee.

श्वयथौ अन्नपानम्—

जीवन्त्यजाजीशटिपुष्कराह्वैः
सकारवीचित्रकबिल्वमध्यैः ।
सयावशूकैर्बदरप्रमाणै-
र्वृक्षाम्लयुक्ता घृततैलभृष्टा ॥ ६० ॥
अर्शोऽतिसारानिलगुल्मशोफ-
हृद्रोगमन्दाग्निहिता यवागूः ।

५९. अर्शोऽतिसारानिल—अर्शांसि सामानिल (क. ब. त.)
,, अर्शोऽतिसारा....बलप्रदं च—अर्शांसि सामानिलगुल्ममेहा-
स्त्वघ्नन्ति दीप्तञ्च करोति वह्निम् (च. ब.)
,, चाद्यात्—चाद्यात् (ब.)

बदरप्रमाणैः અર્ધા અર્ધા તોલા आधे आधे कर्ष, सयावशूकैः જવખાર यवक्षार, सकारवी- તેમજ ઔડી અજમોદ एवं अजमोद, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, बिल्वमध्यैः બીલીનો ગર્ભ बेलगिरी, जीवन्ती- ડોડી जीवन्ती, मजाजी- જીરું जीरा, शटि- પટકચૂરો कचूर, पुष्कराह्वैः તથા પુષ્કરમૂળથી સિદ્ધ કરેલી तथा पोहकरमूलसे सिद्ध की हुई, घृततैलभृष्टा અને ઘી તથા તેલમાં છમકારેલી और घी तथा तैलसे छौंकी हुई, वृक्षाम्लयुक्ता કોકમથી યુક્ત कोकमसे युक्त, यवागूः યવાગૂ यवागू, अर्शः- હરસ अर्श, अतिसार- અતિસાર अतिसार, अनिलगुल्म- વાતગુલ્મ वातगुल्म, शोफ- સોજા शोथ, हृद्रोग- હૃદયરોગ हृद्रोग, मन्दाग्निहिता અને મંદાગ્નિમાં હિતકારી છે और अग्निमांद्यमें हितकर है ॥ ६०½ ॥

60-60½. The medicated gruel prepared of half a tola each of cork swallow-wort, cumin, long zedoary, orris root, celery, white flowered leadwort, pulp of bael and barley-alkali, mixed with citron and seasoned with ghee and oil, is beneficial in piles, diarrhoea, gulma of vata type, edema, cardiac troubles and weakness of digestive fire.

या पञ्चकोलैर्विधिनैव तेन
सिद्धा भवेत् सा च समा तयैव ॥६१॥

या જે जो, तेन एव તે જ उसी, विधिना વિધિથી विधिसे, पञ्चकोलैः પંચકોલથી पंचकोलसे, सिद्धा સિદ્ધ सिद्ध, भवेत् કરેલી હોય की जावे, सा च તે પણ वह भी, तया एव તેનીજ उसीके, समा સમાન છે समान होती है ॥ ६१ ॥

61. The medicated gruel prepared similary with the pentad of spices is of the similar action.

६१. या पञ्चकोलैः—या पञ्चमूलैः (ब. ध.)

कुलत्थयूषश्च सपिप्पलीको
मौद्गश्च सव्योषणयावशूकः ।
रसस्तथा विष्किरजाङ्गलानां
सकूर्मगोधाशिखिशल्लकानाम् ॥६२॥
सुवर्चला गृञ्जनकं पटोलं
सवायसीमूलकवेत्रनिम्बम् ।
शाकार्थिनां शाकमिति प्रशस्तं
भोज्ये पुराणश्च यवः सशालिः ॥६३॥

सपिप्पलीकः પીપર મેળવેલો पिप्पली छोडा हुआ, कुलत्थयूषः च કળથીનો યૂષ कुलथीका यूष, सव्योषण- ત્રિકટુ त्रिकटु, यावशूकः તથા જવખાર મેળવેલો और यवक्षार छोडा हुआ, मौद्गः च મગનો યૂષ मूंगका यूष, तथा તથા तथा, सकूर्मगोधा- કાચબા-ઘો कछुआ-गोह, शिखि- મોર मोर, शल्लकानाम् અને શેઢાઈ और सेहके, विष्किर- વિષ્કિર विष्किर, जाङ्गलानाम् અને જાંગલ પશુ પક્ષીઓના और जांगल पशुपक्षियोंके, रसः માંસરસ હિતકર છે मांसरस हितकर हैं, शाकार्थिनाम् શાકની ઇચ્છાવાળાને માટે शाककी इच्छा करनेवालोंके लिए, सुवर्चला સૂરજમુખી सूरजमुखी, गृञ्जनकम् સલગમ सलगम, सवायसी- પીલુડી मकोय, मूलक- તેમજ મૂળા एवं मूली, वेत्र- વાળુંજ वेत्र, निम्बम् લીમડો नीम, पटोलम् તથા પરવળ तथा परवल, इति આ ये, शाकम् શાક शाक, प्रशस्तम् પ્રશસ્ત છે हितकर हैं, भोज्ये આહારમાં भोजनके लिए, पुराणः જૂના पुराने, सशालिः શાલિ ચોખા शालि चावल, यवः च તથા જવ પ્રશસ્ત છે तथा जौ प्रशस्त हैं ॥ ६२-६३ ॥

62-63. The soup of horse-gram and long pepper, or the soup of green gram, the triad of spices and barley-alkali, and the meat juice of gallinaceous and jangala creatures tortoise, iguana, peacock and of pangolin are wholesome as diet. Heliotrope, turnip, wild snake gourd, black night-shade, radish, country willow and neem are

६२. सुवर्चला—सुवर्चिका (क. स्व. ध.)

recommended as vegetables; and as staple food, old barley and sali rice are recommended.

श्वयथौ हिता अभ्यङ्गप्रदेहादयः—

आभ्यन्तरं भेषजमुक्तमेत-
द्बहिर्हितं यच्छृणु तद्यथावत् ।
स्नेहान् प्रदेहान् परिषेचनानि
स्वेदांश्च वातप्रबलस्य कुर्यात् ॥६४॥

एतत् આ यह, आभ्यन्तरम् આભ્યંતર आभ्यंतर, भेषजम् ઔષધ औषध, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, यत् જે जो, बहिर्हितम् બાહ્યને માટે હિતકર છે बाह्य प्रयोगमें हितकर है, तत् તે उसको, यथावत् યથાર્થ-રીતે यथावत्, शृणु સાંભળો सुनो, वातप्रबलस्य વાતાધિક સોજાવાળાને वातप्रबल शोथको, स्नेहान् સ્નેહન स्नेहन, प्रदेहान् લેપ प्रदेह, परिषेचनानि પરિષેચન परिषेक, स्वेदान् च તથા સ્વેદન और स्वेदन, कुर्यात् આપવાં करना चाहिए ॥ ६४ ॥

64. Thus has been described the procedure of internal medication. Now listen, as I describe the medications for external use which are beneficial to edema-patients. If the vata is very powerful, then oleation, application, affusions and sudation should be done.

शैलेयादितैलम्—

शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्ती-
त्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।
प्रियङ्गुथौणेयकहेममांसी-
तालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥६५॥
श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः
स्पृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम् ।
वातान्विते ऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं
सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥६६॥

वातान्विते વાતયુક્ત શોથમાં वातयुक्त शोथमें, शैलेय- શૈલેય शैलेय, कुष्ठ- કઠ कुष्ठ, अगुरु- અગર अगर, दारु- દેવદાર देवदारु, कौन्ती- રેણુકબીજ रेणुका, त्वक्- તજ दालचीनी, पद्मक- પદ્મક पद्माख, एला- એલચી इलायची, अम्बु- વાળો सुगन्धवाला, पलाश- ખાખરો ढाक, मुस्तैः મોથ मोथा, प्रियङ्गु- ઘઉંલા प्रियङ्गु, थौणेयक- थुणेर थुणेर, हेम- નાગકેસર नागकेसर, मांसी- જટામાંસી जटामांसी, तालीशपत्र- તાલીસપત્ર तालीसपत्र, प्लव- કેવડી મોથ केवटी मोथ, पत्र- તેજપત્ર तेजपात धान्यैः ધાણા धनिया, श्रीवेष्टक- ગંધબિરોજા गंधबिरोजा, ध्यामक- ધ્યામક ध्यामक, पिप्पलीभिः પીપર पीपर, स्पृक्का સ્પૃક્કા स्पृक्का, नखैः च यथोपलाभम् અને નખલા એ ઓષધિઓમાંથી જેટલી મળી શકે તેટલી ઓષધિઓથી और नखों इन ओषधियोंमेंसे जितनी मिल सके उतनी ओषधियोंसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध तैलम् તેલના तैलसे, अभ्यङ्गम् અભ્યંગને अभ्यंगको, सुपिष्टैः च અને સારી રીતે વાટેલાં તેજ દ્રવ્યોથી और अच्छी प्रकार पीसी हुई उन्ही चीजोंसे, प्रदेहम् કરેલ લેપને किये हुए प्रदेहको, अपि પણ भी, उशन्ति ઇષ્ટ કહે છે इष्ट मानते हैं ॥ ६४-६६ ॥

65-66. The medicated oil prepared with lichen, costus, eagle wood, deodra, fragrant piper, cinnamon bark, himalayan cherry, cardamom, fragrant sticky mallow, palas, nut-grass, perfumed cherry, glory tree, fragrant poon, nardus, himalayan silver fir, rushnut, cinnamon bark, coriander, yellow resin, ginger-grass, long pepper, melilot and shell or with whatever among these are available, is said to be curative of complications of vata, when used as inunctions. The well-made paste of these drugs may be used as application.

६५. कौन्ती—दन्ती (च.)
„ पद्मकाम्बुस्तैः—पद्मकाम्बुकैः (च.)

जलैश्च वासार्ककरञ्जशिग्रु-
काश्मर्यपत्रार्जकजैश्च सिद्धैः ।
स्विन्नो मृदूष्णै रवितप्ततोयैः
स्नातश्च गन्धैरनुलेपनीयः ॥६७॥

वासा-अर्क- અરડુસી-આકડો अडूसा-आक, करञ्ज- કરંજ करञ्ज, शिग्रु- સરગવો सहजन, काश्मर्य- અને શીવણના और गांभारीके, पत्र- પાન पत्र, अर्जकैः च તથા રાનતુલસીથી और दवनासे सिद्धैः સિદ્ધ કરેલાં सिद्ध किये गये, मृदूष्णैः નવશેકાં गुनगुने, जलैः પાણી વડે जलोंसे, स्विन्नः સ્વેદન કરવામાં આવેલા स्वेदन किये हुए, रवितप्ततोयैः च અને સૂર્યનાં કિરણથી તપેલાં પાણી વડે और धूपसे तपे हुए पानीसे, स्नातः નાહેલા રોગીને स्नान किये हुए रोगीको, गन्धैः સુગંધી પદાર્થોથી गन्धद्रव्योंसे, अनुलेपनीयः લેપ કરવો लेपन करे ॥ ६७ ॥

67. Taking the sudation-procedure in mildly hot water prepared with leaves of vasaka, mudar, indian beech, drumstick, white teak and holy basil, the patient should take a bath with the water heated by sun-rays and then anoint himself with aromatics.

पैत्तिकशोथे तैलप्रदेहौ—

सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां
त्वचः समञ्जिष्ठलतामृणालाः ।
सचन्दनाः पद्मकवालकौ च
पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥६८॥

सवेतसाः વેતસ वेतस, समञ्जिष्ठलता- મજીઠ मजीठ, मृणालाः મૃણાલ मृणाल, सचन्दनाः તથા ચંદન-સહિત चंदनयुक्त, क्षीरवताम् ક્ષીરી क्षीरी, द्रुमाणाम् વૃક્ષોની वृक्षोंकी, त्वचः છાલ छाल, पद्मकवालकौ च પદ્મક અને વાળો એનાથી पद्माख और खस इनसे, सतैलपाकः પકાવેલ તેલ सिद्ध तैल, प्रदेहः तु તથા લેપ तथा प्रदेह, पैत्ते પિત્તજન્ય શોથમાં પ્રશસ્ત છે पित्तजन्य शोथमें प्रशस्त है ॥ ६८ ॥

68. In pitta-condition, the medicated oil prepared of cane and the barks of milk-exuding trees, indian mudar, scutch grass lotus stalk, sandal-wood and himalayan cherry should be used as application.

पैत्तिकशोथे स्नानानुलेपने—

आक्तस्य तेनाम्बु रविप्रतप्तं
सचन्दनं साभयपद्मकं च
स्नाने हितं क्षीरवतां कषायः
क्षीरोदकं चन्दनलेपनं च ॥६९॥

तेन તેનાથી उससे, आक्तस्य અભ્યંગ કરેલ રોગીને अभ्यंग किये हुए रोगीको, सचन्दनम् ચંદન चंदन, साभयपद्मकम् च વીરણનો વાળો તથા પદ્મકથી યુક્ત खस और पद्माखसे सिद्ध, रविप्रतप्तम् સૂર્યનાં કિરણથી તપેલું धूपसे गरम हुआ, अम्बु જલ जल, क्षीरवताम् ક્ષીરી વૃક્ષોનો क्षीरी वृक्षोंका, कषायः ક્વાથ कषाय, क्षीरोदकम् અને દૂધમિશ્રિત જલ और क्षीरोदक, स्नाने સ્નાનમાં स्नानके लिए, हितम् હિતકારી છે हितकर हैं, चन्दनलेपनम् च તથા ચંદનનો લેપ પણ હિતકારી છે तथा चंदनका लेप भी हितकर है ॥ ६९ ॥

69. After taking inunction with this oil, bathing with the water medicated with sandal-wood, fragrant sticky mallow and himalayan cherry and heated by the sun's rays, is beneficial; or the decoction of milky trees as well as milk and water are good for bath; and the anointment of the body with sandal-wood paste is also beneficial.

६७. जलैश्च वासार्ककरञ्जशिग्रु—जलैस्तथैरण्डयुतार्कशिग्रु (च.)
,, स्विन्नो मृदूष्णैः—स्विन्नः कवोष्णैः (च. ग.)
६८. [illegible] (च.)
६९. स्नाने हितं—स्नाने हितं (ग.)

श्लैष्मिके शोथे प्रलेपपरिषेकानुलेपनानि—

कफे तु कृष्णासिकतापुराण-
पिण्याकशिग्रुत्वगुमाप्रलेपः ।
कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेक-
श्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनं च ॥७०॥

कफे तु કફજન્ય સોજામાં कफजन्य शोथमें, कृष्णा- પીપર पिप्पली, सिकता- રેતી वालु, पुराण- જૂનો पुरानी, पिण्याक- ખોળ तिलकी खली, शिग्रुत्वक्- સરગવાની છાલ सहजनकी छाल, उमा-प्रलेपः અને અળસીનો લેપ કરવો तथा अलसीका प्रलेप करे, कुलत्थ-शुण्ठी- કળથી અને સૂંઠના कुलथी और सोंठका, जलमूत्रसेकः ક્વાથ અને ગોમૂત્રથી પરિષેચન क्वाथ और गोमूत्रसे परिषेचन, चण्डा-अगुरुभ्याम् તથા ચોરક અને અગરનું तथा चोरक और अगरसे, अनुलेपनम् च અનુલેપન કરવું अनुलेपन करे ॥ ७० ॥

70. In conditions of kapha the anointing with the oil prepared with long pepper, sand, old oil-cake, bark of drum-stick and linseed, and affusion with the decoction of horse gram, dry ginger, and cow's urine followed by anointing of the body with angelica and eagle-wood, are recommended.

सामान्ययोगाः—

बिभीतकानां फलमज्जलेपः
सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।
यष्ट्याह्वमुस्तैः सकपित्थपत्रैः
सचन्दनैस्तत्पिडकासु लेपः ॥७१॥

सर्वेषु બધી જાતના સોજામાં सब शोथोंमें, बिभीतकानाम् બહેડાંના बहेड़ेकी, फलमज्जलेपः બીજના ગર્ભનો લેપ मजाका लेप, दाह-आर्तिहरः દાહ તથા પીડાને હરનારો दाह और वेदनाका हारक, प्रदिष्टः કહ્યો છે बताया गया है, तत्पिडकासु તે ફોડકીઓ ઉપર उन फुन्सियोंमें, सकपित्थपत्रैः કોઠનાં પાનસહિત कैथके पत्तेके साथ, सचन्दनैः અને ચંદનસહિત और चन्दनके साथ, यष्ट्याह्वमुस्तैः જેઠીમધ તથા મોથથી मुलहठी और मोथा इनसे, लेपः લેપ પ્રશસ્ત છે लेप प्रशस्त है ॥ ७१ ॥

71. In all kinds of edema, the applications of the pulp of the beleric myrobalan which is curative of burning and pain, is recommended. The application of wood-apple and sandalwood is recommended in edematous pimples.

रास्नावृषार्कत्रिफलाविडङ्ग-
शिग्रुत्वचो मूषिकपर्णिका च
निम्बार्जकौ व्याघ्रनखः सदूर्वा
सुवर्चला तिक्तकरोहिणी च ॥७२॥
सकाकमाची बृहती सकुष्ठा
पुनर्नवा चित्रकनागरे च ।
उन्मर्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं
शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥७३॥

शोफिषु સોજાના રોગીઓને शोफके रोगियोंको, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, वृष- અરડૂસી अडूसा, अर्क- આકડો आक, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, शिग्रुत्वचः સરગવાની છાલ सहजनकी छाल, मूषिकपर्णिका च મૂષકપર્ણી मूषकपर्णी, निम्ब-अर्जकौ લીમડો, રાનતુલસી नीम, दवना, व्याघ्रनखः નખલા वाघनख, सदूर्वा ધ્રો दूब, सुवर्चला સૂરજમુખી सूरजमुखी, तिक्तरोहिणी च અને કડુ और कटुकी, सकाकमाची પીલુડી मकोय, बृहती ભોરીંગણી बनभाटा, सकुष्ठा કઠ कुष्ठ, पुनर्नवा સાટોડી गदहपुरना, चित्रकनागरे च ચિત્રક અને સૂંઠ चित्रक और सोंठ, मूत्रपिष्टम् મૂત્રમાં વાટીને गोमूत्रमें पीसा गया, उन्मर्दनम् તેનું ઉન્મર્દન यह उन्मर्दन, तथा અને

७१. प्रदिष्टः—प्रलेपः (ख. घ.)
,, ,, —प्रशस्तः (ङ.)

७२. मूषिकपर्णिका—मूषिककर्णिका (क.)
,, सदूर्वा—समूर्वा (क. च. ङ.)
७३. चित्रकनागरे च—नागरचित्रकौ च (ग.)

और, मूलकतोयसेकः મૂળાના કવાથનો પરિષેક मूलीके कषायका परिषेक, शस्तः હિતકર છે हितकर है ॥७२-७३॥

72-73. Indian groundsel, vasaka, mudar, the three myrobalans, embelia, bark of drum-stick, kidney-leaved ipomea, neem, holy basil, shell, scutch grass, heliotrope, kurroa, black night-shade, yellow-berried night-shade, costus, hogweed, white flowered lead-wort and dry ginger; massage with the above drugs triturated with cow's urine is recommended in edema and also affusion with water prepared with radish.

शिरःशोथलक्षणम्—

शोफास्तु गात्रावयवाश्रिता ये
ते स्थानदूष्याकृतिनामभेदात् ।
अनेकसंख्याः कतिचिच्च तेषां
निदर्शनार्थं गदतो निबोध ॥७४॥

ये तु જે जो, शोफाः સોજાઓ शोथ, गात्रावयवाश्रिताः શરીરના અવયવમાં રહ્યા હોય છે शरीरके अवयवोंमें आश्रित रहते हैं ते તે સોજાઓ वे शोफ, स्थान- સ્થાન स्थान, दूष्य- દૂષ્ય दूष्य, आकृति-नाम- આકૃતિ અને નામના रूप तथा नाम इनके, भेदात् ભેદથી भेदसे, अनेक-संख्याः સંખ્યામાં ઘણા છે संख्यामें अनेक हैं, तेषाम् તેમાંના उनमेंसे, कतिचित् च કેટલાએક कुछ एकको, निदर्शनार्थम् ઉદાહરણ માટે उदाहरणार्थ, गदतः હું કહું છું ते कहते हुए मुझसे, निबोध સાંભળો सुनो ॥ ७४ ॥

74. The swellings affecting one limb or one region of the body are of multiple variety owing to the different classifications of them according to site, susceptibility of the body-element, shape and name. Listen to the description of a few of them that I give for the purpose of illustration.

शिरःशोथलक्षणं, शालूकलक्षणम् च—

दोषास्त्रयः स्वैः कुपिता निदानैः
कुर्वन्ति शोफं शिरसः सुघोरम् ।
अन्तर्गले घुर्घुरिकान्वितं च
शालूकमुच्छ्वासनिरोधकारि ॥७५॥

स्वैः પોતપોતાના अपने अपने, निदानैः હેતુઓવડે हेतुओंसे, कुपिताः પ્રકુપિત થયેલા प्रकुपित, त्रयः दोषाः ત્રણે દોષો तीनों दोष, सुघोरम् અતિઘોર अति भयंकर, शिरसः 'શિરઃશોથ' નામનો મસ્તકનો 'शिरःशोथ' नामके शिरके, शोफम् સોજો शोथको, कुर्वन्ति કરે છે उत्पन्न करते हैं, अन्तर्गले અને ગળાની અંદર और गलेके अंदर, घुर्घुरिकान्वितम् ઘુરઘુર અવાજવાળા घुर्घुर शब्दके साथ, उच्छ्वासनिरोधकारि ઉચ્છ્વાસની અટકાયત કરનારા उच्छ्वासमें रुकावट करनेवाले, शालूकम् च 'શાલુક' નામના શોથને ઉત્પન્ન કરે છે 'शालूक' नामके शोथको उत्पन्न करते हैं ॥ ७५ ॥

75. All the three humors, being provoked by their respective etiological factors, produce frightful inflammation of the head (cellulitis of head or skull). When it affects the inside of the throat, it causes '*Saluka*' or quinsy which is accompanied with stertorous breathing (quinsy or acute inflammation of the tonsils) or with fever.

बिडालिकालक्षणम्—

गलस्य सन्धौ चिबुके गले च
सदाहरागः श्वसनासु चोग्रः ।

७४. अनेकसंख्याः... निबोध—ह्येषा बहुत्वादभिवृद्धसंख्यास्तेषां तु कांश्चिद् गदतो निबोध (ख.)
,, ,, —शोफा बहुत्वादतिवृत्तसंख्यास्तेषां तु कांश्चिच्छृणु चोच्यमानान् (ख.)
,, गदतो निबोध—शृणु योच्यमानाम् (ख. च.)

७५. शोफं—शोथं (च.)
,, निरोधकारि—निरोधनानि (ख.)
७६. श्वसनासु चोग्रः—श्वसनोच्छ्वसोग्रः (ख.)

शोफो भृशार्तिस्तु बिडालिका स्या-
द्धन्याद्गले चेद्वलयीकृता सा ॥७६॥

गलस्य सन्धौ ગળાના સાંધામાં गलेकी संधिमें, चिबुके દાઢીમાં ठोडीमें, गले च ગળામાં गलेमें, श्वसनासु च અને શ્વાસવહ નાડીઓમાં और श्वासवह नाडियोंमें, उग्रः ઉગ્ર भयंकर, सदाहरागः દાહ તથા રતાશવાળો दाह तथा रक्तवर्णयुक्त, भृशार्तिः तु અને અત્યંત પીડાવાળો और अत्यन्त पीडायुक्त, शोफः સોજો शोथ बिडालिका स्यात् 'બિડાલિકા' કહેવાય છે 'बिडालिका' कहाता है, सा તે બિડાલિકા वह बिडालिका, गले ગળામાં गलेमें, वलयीकृता चेत् કડા જેવી હોય તો वलयाकार हो तो, हन्यात् રોગીને મારી નાખે છે रोगीको मार डालती है ॥ ७६ ॥

76. The acute inflammation, occurring in the regions of the chin neck and in between them along with redness and burning and impairment of the respiration and attended with intense pain, is called Bidalika (ludwig's angina) inflammation. It kills the patient if folds are formed on the throat.

तालुविद्रधेः, उपजिह्विकायाः, अधिजिह्विकायाः च लक्षणम्—

स्यात्तालुविद्रध्यपि दाहराग-
पाकान्वितस्तालुनि सा त्रिदोषात् ।
जिह्वोपरिष्टादुपजिह्विका स्यात्
कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥७७॥

त्रिदोषात् ત્રણ દોષથી त्रिदोषसे, तालुनि अपि તાળવામાં तालुमें, दाह- દાહ दाह, राग- રતાશ लाली, पाकान्वितः અને પાકવાળો और पाक इनसे युक्त, सा જે સોજો થાય છે તે जो शोथ होता है उसे, तालुविद्रधि તાલુવિદ્રધિ तालुविद्रधि, स्यात् કહેવાય છે कहते हैं, कफात् કફથી कफसे जिह्वा-उपरिष्टात् જીભની ઉપર જે સોજો થાય છે તે जीभके ऊपर जो शोथ होता है उसे, उपजिह्विका ઉપજિહ્વિકા उपजिह्विका, स्यात् કહેવાય છે कहते हैं, अधस्तात् च અને જીભની નીચે જે સોજો થાય છે તે और जीभके नीचे जो शोथ होता है उसे, अधिजिह्विका च અધિજિહ્વિકા કહેવાય છે अधिजिह्विका कहते हैं ॥ ७७ ॥

77. That is Talu-vidradhi (palatal abscess) wherein occurs the abscess and suppuration due to tridiscordance. That which affects the superficial part of the tongue is called Upajihvika (acute superficial glossites) and when owing to kapha the sublingual part is affected, it is called Adhijihvika (sub-lingual abscess).

उपकुशस्य दन्तविद्रधेः च लक्षणे—

यो दन्तमांसेषु तु रक्तपित्तात्
पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः ।
स्याद्दन्तविद्रध्यपि दन्तमांसे
शोफः कफाच्छोणितसंचयोत्थः ॥७८॥

रक्तपित्तात् રક્ત તથા પિત્તથી रक्त और पित्तसे, दन्तमांसेषु દાંતના પેઢાંમાં मसूडोंमें, यः જે जो, पाकः तु भवेत् પાક થાય છે पाक होता है, सः તે वह, उपकुशः ઉપકુશ उपकुश, प्रदिष्टः કહેવાય છે कहा जाता है, दन्तमांसे દાંતના પેઢાંમાં मसूडोंमें, कफात् કફથી कफसे, शोणितसंचयोत्थः રક્તના સંચયથી થયેલ रक्तसंचयके कारण उठे हुए, शोफः સોજો शोथको, दन्तविद्रधी अपि દન્તવિદ્રધિ दन्तविद्रधि, स्यात् કહેવાય છે कहते हैं ॥ ७८ ॥

78. Due to vitiation of blood and pitta where there is suppuration in the gums, it is called Upakusa (Gingivitis). There may be dental

७६. बिडालिका—वितानिका (घ.)
,, वलयीकृता सा—वलयीकृतः स्यात् (ख. घ.)
७७. स्यात्तालुविद्रध्यपि दाहराग—स्याद्विद्रधिर्मांसविदाहरोग (घ.)
,, सा त्रिदोषात्—सत्रिदोषः (घ. द.)

७८. सोपकुशः प्रदिष्टः—सोपकुशा प्रदिष्टा (घ.)

abscess also if the gums are swollen owing to the accumulation of kapha and blood.

गलगण्डगण्डमालयोः लक्षणम्—

गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ॥७९॥

गलस्य ગળાના गलेके, पार्श्वे પડખામાં पार्श्वमें, एकः એક સોજો एक शोथको, गलगण्डः ગલગંડ કહેવાય છે गलगंड कहते हैं, बहुभिः અને ઘણા और बहुतसे, गण्डैः तु સોજા शोथको, गण्डमाला ગંડમાલા गंडमाला स्यात् કહેવાય છે कहते हैं, साध्याः તેઓ સાધ્ય उनको साध्य, स्मृताः કહેવાય છે कहते हैं, पीनस- પીનસ पीनस, पार्श्वशूल- પડખામાં શૂલ पार्श्वशूल, कास- ઉધરસ कास, ज्वर- જ્વર ज्वर, छर्दियुताः तु અને ઉલટીથી યુક્ત और कै इनसे युक्त तो, असाध्याः અસાધ્ય છે असाध्य हैं ॥ ७९ ॥

79. If there is a single swelling on the side of the neck, it is called Galaganda and if there are many, it is called Gandamala or a 'chain of tumours'. They are regarded curable but they are incurable if accompanied with coryza, pleurodynea, cough, fever and vomiting.

पूर्वोक्तरोगाणां सामान्यचिकित्सा—

तेषां सिराकायशिरोविरेका
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
स्याल्लङ्घनं वक्त्रभवेषु चापि
प्रघर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च ॥८०॥

तेषाम् તેઓને માટે उनके लिए, सिरा- સિરાવેધ सिराव्यध, काय- શરીરવિરેચન शरीरविरेचन, शिरोविरेकाः શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, धूमः ધૂમપાન धूमपान, पुराणस्य અને જૂના और पुराने, घृतस्य ઘૃતનું घृतका, पानम् પાન કરવાં पान करे, वक्त्रभवेषु च અને મોઢામાં થયેલ સોજામાં और शोथ मुंहमें होनेपर, लङ्घनम् લંઘન लङ्घन, प्रघर्षणम् પ્રઘર્ષણ प्रघर्षण, कवलग्रहः च अपि તથા કવલગ્રહ પણ और कवलग्रह भी, स्यात् કરવાં करे ॥ ८० ॥

80. In all these conditions, venesection, purgation, errhines, smoke and the potion of old ghee are prescribed; and in conditions affecting the mouth, starvation, rubbing and mouthwashes are also prescribed.

ग्रन्थीनां निदानं चिकित्सा च—

अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः सिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनर्ति-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥८१॥

अङ्ग-एकदेशेषु શરીરના કોઈ એક ભાગમાં शरीरके किसी एक स्थानमें अनिलादिभिः વાત વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલી ગ્રંથિ वातादिकोंसे उत्पन्न हुई ग्रन्थि, स्वरूपधारी પોતપોતાનાં લક્ષણવાળી अपने अपने लक्षणोंसे युक्त, स्यात् થાય છે होती है, सिराभिः સિરાઓથી ઉત્પન્ન થયેલ ગ્રંથિ सिराओंसे जनित ग्रन्थि, स्फुरणः ફરકતી હોય છે स्फुरण करनेवाली होती है, मांसभवः માંસથી ઉત્પન્ન થયેલ मांससे उत्पन्न हुई, ग्रन्थिः ગ્રંથિ ग्रन्थि, महान् મોટી હોય છે बड़े आकारकी होती है, मेदोभवः અને મેદથી ઉત્પન્ન થયેલ ગ્રંથિ और मेदसे उत्पन्न हुई ग्रन्थि, अनर्तिः પીડા વગરની पीडारहित, स्निग्धतमः અત્યંત ચળકતી अत्यंत स्निग्ध, चलः च અને અસ્થિર હોય છે और अस्थिर होती है ॥ ८१ ॥

81. There occur swellings in various parts of the body caused by the morbid vata and other humors

८०. स्याल्लङ्घनम्–सल्लङ्घनम् (क. ख ब ड त.)
" प्रघर्षणम्–प्रहर्षणम् (ख.)

८१. स्फुरणः–स्फुरणं (ब.)

showing their respective characteristic symptoms. The swelling of the vessels will be of a pulsating type. The swelling of the adipose tissue will be excessively unctuous and movable.

संशोधिते स्वेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विलयेदपक्वम् ।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोशं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥८२॥

संशोधिते संशोधन कर्या पछी संशोधन करने पर, अपक्वम् अपक्व ग्रंथिने अपक्व ग्रंथिका, स्वेदितम् स्वेदित करीने स्वेदनकर, साङ्गुष्ठदण्डैः अंगुष्ठ, लाकडी अंगूठा, दंड, अश्मकाष्ठैः पथ्थर के काष्ठथी पत्थर या लकडीसे, विलयेत् विलयन करवुं विम्लापन करे, भिषक् वैद्य वैद्य, शस्त्रेण शस्त्रथी शस्त्रसे, विपाट्य चीरी चीरकर, सकोशम् च कोषसहित कोषके साथ, उद्धृत्य काढी लई निकाल कर, दग्ध्वा अने बाळीने और जलाकर व्रणवत् व्रणनी पेठे व्रणकी तरह, चिकित्सेत् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे ॥ ८२ ॥

82. Where it is not suppurated, the patient should take the preliminary purificatory treatment and his tumor should be subjected to sudation. The physician should try to dissolve it away with a stone or a wooden apparatus or with the manipulation of the thumb or of a rod. Then the physician should cut it open and take it out with its capsule, and cauterizing it, should treat it like a regular wound.

अदग्ध ईषत् परिशेषितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्वीक्ष्य शरीरदेशान् ॥८३॥

शेषे कृते पाकवशेन शीर्या-
त्ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ।
उपद्रवं तं प्रविचार्य तज्ज्ञ-
स्तैर्भेषजैः पूर्वतरैर्यथोक्तैः ॥८४॥

निवारयेदादित एव यत्ना-
द्विधानवित् स्वस्वविधिं विधाय ।
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥८५॥

अदग्धः ग्रंथि पूरेपूरी बळी न होय ग्रंथि संपूर्ण दग्ध न हुई हो, ईषत् अने थोडी और कुछ, परिशेषितः च अवशेष रही होय तो शेष रही हो तो, भूयः अपि फरीने वळी फिर भी, शनैः धीरे धीरे धीरे धीरे, विवृद्धिम् वृद्धि बढ, प्रयाति पामे छे जाती है, तस्मात् माटे उस कारणसे, शरीरदेशान् शरीरना प्रदेशोने शारीर भागको, वीक्ष्य जोईने देखकर, कुशलैः कुशळ वैद्य कुशल वैद्य, अशेषः समग्र ग्रन्थिने संपूर्ण ग्रंथिको, समन्तात् चारे तरफथी चारों ओरसे, छेद्यः भवेत् छेदी नाखवी जोईए काटकर निकालना चाहिए, शेषे कृते थोडी पण अवशेष राखी होय तो ते बचे रहने पर वह, पाकवशेन पाकने लईने पक जानेसे, शीर्यात् शीर्ण थाय छे शीर्ण होती है, ततः अने ते पछी और तदनन्तर, क्षतोत्थः क्षतजन्य क्षतजन्य, विसर्पः विसर्प विसर्प, प्रसरेत् फेलाय छे फैलता है, तम् उपद्रवम् ते उपद्रवने उस उपद्रवको, प्रविचार्य खूब विचार करी बहुत सोचकर, विधानवित् विधान जाणनार विधि समझनेवाला, तज्ज्ञः कुशळ वैद्य विद्वान वैद्य, स्व-स्व-विधिम् पोतपोतानी विधि अपनी अपनी विधि, विधाय करीने करके, आदितः एव पहेलाथी ज पहिलेसे ही, पूर्वतरैः यथोक्तैः पूर्वे कहेला यथाविधि पूर्वोक्त यथाविधि, तैः ते उन, भेषजैः औषधो वडे औषधोंसे, यत्नात् यत्नपूर्वक यत्नपूर्वक, निवारयेत् तेनुं निवारण करवुं उसका निवारण करे, ततः पछी फिर, व्रणज्ञः व्रणने जाणनार वैद्य व्रण जाननेवाला वैद्य, क्रमेण क्रमथी क्रमशः, अस्य आ

८३. परिशेषितश्च–परिशोषितश्च (ख. ङ.)

८४. प्रविचार्य–प्रतिवार्य (क. ख ष. ङ)
,, प्रविचार्य तज्ज्ञः–प्रतिवारयेज्ज्ञः (ङ.)
,, स्तैर्भेषजैः–स्वैर्भेषजैः (ख. ष. ष.)

રોગીના इस रोगीके, व्रणम् વ્રણની व्रणकी, त्वरया તરત तुरन्त, यथाविधानम् વિધિપ્રમાણે विधिपूर्वक, चिकित्सेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ८३-८५ ॥

83-85. If imperfectly cauterized, or if some portion of the tumor is left out in the wound, it generally begins to slowly grow again. Thereafter the skilful surgeon, keeping in view the regional anatomy, should freely open from all sides and remove the tumor completely. If some portion is yet left behind, it will suppurate and slough and from this will start the spreading affection born of this ulcerating surface. The medical specialist considering the complications, should first try to cure it by the appropriate remedies, described previously, with great care; and then the specialist skilled in the treatment of wounds, should quickly treat it in the prescribed manner following the appropriate line of treatment.

विवर्जयेत् कुक्ष्युदराश्रितं च
तथा गले मर्मणि संश्रितं च ।
स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो
यश्चापि बालस्थविराबलानाम् ॥८६॥

कुक्षि-उदराश्रितम् च કુક્ષિ અને પેટમાં થયેલ कुक्षि और पेटमें उत्पन्न, तथा તથા तथा, गले ગળામાં गलेमें, मर्मणि च તેમજ મર્મસ્થાનમાં एवं मर्ममें, संश्रितम् થયેલ ગ્રંથિને उत्पन्न ग्रन्थिको विवर्जयेत् તજવી જોઈએ छोड दे, यः च જે ગ્રંથિ जो ग्रन्थि, स्थूलः સ્થૂલ स्थूल, खरः अपि च અને ખર और खुरदरा भी हो, बाल- तथा બાલક तथा बालक, स्थविर- वृद्ध बूढे, अबलानाम् अपि અને નિર્બલને થઈ હોય તે પણ और दुर्बल पुरुषोंको हुई हो वह भी, विवर्ज्यः તજવા યોગ્ય છે वर्ज्य है ॥ ८६ ॥

86. The tumor situated in the lumbar region, or the abdominal region or in the throat or in the vital regions, should be regarded as not admitting of treatment as also the tumors which are big and indurated and which occur in children, the aged and the weak.

अर्बुदचिकित्सातिदेशः —

ग्रन्थ्यर्बुदानां च यतोऽविशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
ततश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि
विधानविद्ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥८७॥

यतः કારણ કે चूंकि, प्रदेश- સ્થાન प्रदेश, हेतु- હેતુ हेतु, आकृति- આકૃતિ रूप, दोष-दूष्यैः દોષ અને દૂષ્યોથી दोष और दूष्योंसे, ग्रन्थि-अर्बुदानाम् च ગ્રંથિ તથા અર્બુદમાં ग्रंथि और अर्बुदमें, अविशेषः કોઈ વિશેષ નથી फर्क नहीं है, ततः તેથી इस लिए, विधानवित् વિધાનને સમજનાર चिकित्साविधि जाननेवाला, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, अर्बुदानि અર્બુદોની अर्बुदोंकी, ग्रन्थिचिकित्सितेन ગ્રંથિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ग्रंथियोंकी चिकित्साके अनुसार, चिकित्सेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ८७ ॥

87. There is no special difference in the characteristics between the localised swelling and tumor regarding the site, causative factor, shape, morbidity of humor and susceptibility of tissues. Therefore the specialist in tumors should treat the tumor with the same treatment as the one applied in the case of localised swellings.

अलज्याः अक्षतस्य च लक्षणम्—

ताम्रा सशूला पिडका भवेद्या
सा चालजी नाम परिस्रुताग्रा ।
शोफोऽक्षतश्चर्मनखान्तरे स्या-
न्मांसास्रदूषी भृशशीघ्रपाकः ॥८८॥

या જે जो, पिडका ફોડકી पिडका, सशूला શૂલવાળી शूलयुक्त, ताम्रा રાતી लाल वर्णकी, परिस्रुताग्रा च અને અગ્રભાગમાં સ્રાવવાળી और अग्रभागसे स्राव निकालनेवाली, भवेत् થાય होती है, सा તે वह, अलजी नाम અલજી કહેવાય છે अलजी कहाती है, चर्मनखान्तरे ચામડી અને નખના મધ્યમાં चर्म और नखके बीचमें, मांसास्रदूषी માંસ તથા રક્તને દૂષિત કરનાર मांस तथा रक्तको दूषित करनेवाला, भृशशीघ्रपाकः અને અત્યંત શીઘ્ર પાકવાળો और अत्यन्त शीघ्र पकनेवाला, शोफः સોજો शोफ, अक्षतः અક્ષત अक्षत, स्यात् કહેવાય છે कहाता है ॥ ८८ ॥

88. There is also a variety of swelling where there appear copper-colored and painful eruptions attended with discharge from their mouths. There is a variety of swelling which occurs under the nails which without destroying the skin vitiates the flesh and the blood, and suppurates severely and acutely (whitlow).

विदारिकायाः लक्षणम्—

ज्वरान्विता वङ्क्षणकक्षजा या
वर्तिर्निरर्तिः कठिनायता च ।
विदारिका सा कफमारुताभ्यां
तेषां यथादोषमुपक्रमः स्यात् ॥८९॥
विस्रावणं पिण्डकयोपनाहः
पक्केषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ।

ज्वरान्विता જ્વરયુક્ત ज्वरसे युक्त, वङ्क्षण- સાથળના મૂળમાં वंक्षण, कक्षजा તથા કાખમાં થનારી और कक्षामें उत्पन्न, निरर्तिः પીડારહિત पीडारहित, कठिनायता च કઠિન અને લાંબી कठिन और विस्तृत, या वर्तिः જે વાટ જેવી થાય છે जो वर्तिके सदृश होती है, सा તે वह, विदारिका વિદારિકા કહેવાય છે विदारिका कहाती है, कफमारुताभ्याम् તે કફ તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે वह कफ तथा वातसे उत्पन्न होती है, तेषाम् તેઓનો उनका, उपक्रमः ઉપચાર चिकित्साक्रम, यथादोषम् દોષ પ્રમાણે दोषोंके अनुसार, स्यात् થાય છે होता है, विस्रावणम् જેમકે લોહી કાઢવું जैसेकि रक्त-मोक्षण, पिण्डकया પિંડિકાસ્વેદથી और पिंडस्वेदसे, उपनाहः ઉપનાહ उपनाह, पक्केषु च અને જ્યારે પાકે ત્યારે और पक जाने पर, व्रणवत् વ્રણની પેઠે व्रणकी तरह, चिकित्सा च एव ચિકિત્સા થાય છે चिकित्सा होती है ॥ ८९½ ॥

89-89½. That is called 'Vidarika' swelling which is accompanied with fever and where there is painless cylindrical swelling in the groin and axilla. It is hard and extensive and is born of kapha-cum-vata. In such condition the line of treatment should be suitable to the morbid condition i. e. blood-letting or lump-poultices applied to the swelling; and when it is ripe the treatment should be just as in a regular wound.

विस्फोटकानां लक्षणम्—

विस्फोटकाः सर्वशरीरगास्तु
स्फोटाः सरागज्वरतर्षयुक्ताः ॥९०॥

---

८८. सशूला—समूला (द. ध.)
,, परिस्रुताग्रा—परिस्रुता या (ग. च.)
,, शोफोऽक्षतः—रोगः क्षतः (ध. ध.)
,, ,, —शोफः क्षुद्रः (ङ.)

८९½. व्रणवच्चिकित्सा—व्रणवच्चिकित्सेव (ध.)
९०. सर्वशरीरगास्तु—सर्वशरीरगाः स्युः (ख.)
,, सरागज्वर—सदाहज्वर (ध. च.)

सर्वशरीरगाः तु सघळा शरीरमां थनार सर्व शरीरमें उत्पन्न, सराग- रताश लालीसे युक्त, ज्वरतर्षयुक्ताः ज्वर तथा तरसथी युक्त ज्वर और प्याससे युक्त, स्फोटाः फोडकाओ स्फोट, विस्फोटकाः विस्फोटक कहेवाय छे विस्फोटक कहाता है ॥ ९० ॥

90. Those are called 'Visphotaka' eruptions which are red and appear on the entire body and are attended with fever and thirst.

कक्षायाः लक्षणम्—

यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः
पित्तानिलाभ्यां जनितास्तु कक्षाः ।
याश्चापराः स्युः पिडकाः प्रकीर्णाः
स्थूलाणुमध्या अपि पित्तजास्ताः ॥९१॥

पित्तानिलाभ्याम् पित्त अने वातथी पित्त और वातसे, जनिताः तु थयेला उत्पन्न हुए, यज्ञोपवीत- जनोई यज्ञोपवीतके, प्रतिमाः जेवा सदृश, प्रभूताः घणा फोडकाओ बहुत स्फोट, कक्षाः कक्षा कहेवाय छे कक्षा कहाते हैं, याः च अने जे और जो, अपराः बीजी दूसरी, स्थूल-अणु-मध्याः मोटी, नानी अने मध्यम कदनी बडी, छोटी और मध्यम प्रमाणकी, प्रकीर्णाः अनेक प्रकारनी अनेक प्रकारकी, पिडकाः स्युः फोडकीओ होय छे पिडकायें होती हैं, ताः अपि ते पण वे भी, पित्तजाः पित्तजन्य छे पित्तजनित हैं ॥ ९१ ॥

91. That is called Kaksha (Herpis-zoster) wherein occur multiple eruptions in the side of the trunk where the holy thread usually hangs. If is born of pitta-cum-vata. Whatever other miscellaneous varieties of eruptions there are, either big or small or of moderate size, are all caused by pitta.

रोमान्तिकायाः लक्षणम्—

क्षुद्रप्रमाणाः पिडकाः शरीरे
सर्वाङ्गगाः सज्वरदाहतृष्णाः ।
कण्डूयुताः सारुचिसप्रसेका
रोमान्तिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ॥९२॥

सज्वरदाहतृष्णाः ज्वर, दाह अने तरसथी युक्त ज्वर, दाह और प्याससे युक्त, क्षुद्रप्रमाणाः नाना कदनी छोटे आकारकी, शरीरे शरीरमां शरीरके, सर्वाङ्गगाः सर्व अंगमां थती सर्वाङ्गमें होनेवाली, कण्डूयुता खणथी युक्त खुजलीसे युक्त, सारुचिप्रसेकाः अने अरुचि तथा प्रसेकवाळी और अरुचि तथा लालास्राववाली, पिडकाः फोडकीओ पिडकायें, रोमान्तिकाः रोमांतिका रोमान्तिका, प्रदिष्टाः कहेवाय छे कहाती हैं, पित्तकफात् तेओ पित्त तथा कफथी थाय छे वे पित्त तथा कफसे होती हैं ॥९२॥

92. Those eruptions of insignificant size that appear on the whole body and are attendant with fever, burning and thirst, itching, anorexia and salivation, are called Romantika and are born of pitta-cum-kapha.

मसूरिकायाः लक्षणम्—

याः सर्वगात्रेषु मसूरमात्रा
मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ।
वीसर्पशान्त्यै विहिता क्रिया या
तां तेषु कुष्ठे च हितां विदध्यात् ॥९३॥

याः जे जो, सर्वगात्रेषु समग्र अंगोमां सब अङ्गोंमें, मसूरमात्राः मसूरना जेवडी थाय छे मसूरके आकारकी होती हैं, मसूरिकाः ते मसूरिका वे मसूरिका, प्रदिष्टाः कहेवाय छे कहाती हैं, पित्तकफात् तेओ पित्त अने कफथी थाय छे वे पित्त और कफसे होती हैं, या जे जो, क्रिया क्रिया चिकित्सा, वीसर्पशान्त्यै विसर्पनी शांतिने माटे विसर्पके शमनके लिए, विहिता कही छे कही है, ताम् ते उस, हिताम् हितकारी चिकित्सा हितकर चिकित्साको, तेषु ते विस्फोटक वगेरेमां उन विस्फोटक आदिमें, कुष्ठे च तथा कुष्ठमां और कुष्ठमें, विदध्यात् करवी करे ॥ ९३ ॥

९१. कक्षाः—कक्ष्याः (ह.)

९३. याः सर्वगात्रेषु मसूरमात्रा—सर्वत्र गात्रेषु मसूरमात्र्यो (ह.)
तेषु—तासु (ह. च.)

93. The line of treatment described in the treatment of acute spreading affections and which is also useful in dermatosis, should be applied here.

ब्रध्नस्य लक्षणचिकित्से—

ब्रध्नोऽनिलाद्यैर्वृषणे स्वलिङ्गै-
रन्त्रं निरेति प्रविशेन्मुहुश्च ।
मूत्रेण पूर्णं मृदु मेदसा चेत्
स्निग्धं च विद्यात् कठिनं च शोथम् ॥९४॥

अनिलाद्यैः વાત વગેરે દોષથી वातादि दोषोंसे, स्वलिङ्गैः પોતાનાં લક્ષણોસહિત अपने लक्षणोंके साथ, ब्रध्नः બ્રધ્ન થાય છે ब्रध्न होता है, वृषणे તે રોગ થતાં વૃષણમાં उस रोग होनेपर वृषणमें, अन्त्रम् આંતરડું आंत, मुहुः વારંવાર बारबार, प्रविशेत् પ્રવેશ કરે છે प्रवेश करती है, निरेति च અને વારંવાર બહાર નીકળે છે और बारबार बाहिर निकलती है, मूत्रेण બ્રધ્ન મૂત્રથી થયેલ હોય यदि ब्रध्न मूत्रसे उत्पन्न हुआ हो तो, पूर्णम् અંડનો સોજો પૂર્ણ अण्डका शोथ भरा हुआ, मृदु તથા મૃદુ હોય છે और मृदु होता है, मेदसा અને મેદથી થયેલ और मेदसे उत्पन्न हुआ, चेत् હોય તે हो तो, शोथम् અંડનો સોજો अण्डका शोथ, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, कठिनम् च તથા કઠણ હોય છે तथा कठिन होता है, विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने ॥ ९४ ॥

94. The 'Bradhna' variety is an inguinal and scrotal swelling caused by vata and other morbid humors. In a type of bradhna (hernia) the intestine enters the swelling and goes back frequently. In cases where it is filled with fluid (urine) it is soft; if it consists of fat, it is (elastic) unctuous and hard.

विरेचनाभ्यङ्गनिरूहलेपाः
पक्वेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ।
स्यान्मूत्रसेकः कफजं विपाट्य
विशोध्य सीव्येद्व्रणवच्च पक्वम् ॥९५॥

विरेचन- બ્રધ્ન કાચા હોય ત્યારે વિરેચન ब्रध्नके आम होनेपर विरेचन, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यंग, निरूह-लेपाः નિરૂહબસ્તિ તથા લેપનો પ્રયોગ કરવો निरूह-बस्ति और लेपका प्रयोग करे, पक्वेषु च एव અને બ્રધ્નો પાકતાં और ब्रध्नके पक्व होनेपर, व्रणवत् વ્રણના જેવી व्रण जैसी, चिकित्सा ચિકિત્સા चिकित्सा, स्यात् કરવી આ બ્રધ્નની સામાન્ય ચિકિત્સા છે करे यह ब्रध्नकी सामान्य चिकित्सा है, मूत्रसेकः જો મૂત્રનો સ્રાવ થતો હોય તો यदि मूत्रका स्राव हो तो, कफजम् કફથી થયેલા બ્રધ્નને कफज ब्रध्न, पक्वम् પાકે ત્યારે पक्व होनेपर, व्रणवत् વ્રણની પેઠે व्रणकी तरह, विपाट्य ચીરીને चीरकर, विशोध्य શોધન કરીને शोधन करके, सीव्येत् સીવવો सी देवे ॥ ९५ ॥

95. The treatment is purgation, inunction, enemata and applications; and when ripened, the usual treatment as in the case of wounds. If there is passage of urine and the swelling is born of kapha and is suppurated, it should be opened up, cleansed and sutured like a regular wound.

भगन्दरस्य लक्षणचिकित्से—

क्रिम्यस्थिसूक्ष्मक्षणनव्यवाय-
प्रवाहणान्युत्कटकाश्वपृष्ठैः ।
गुदस्य पार्श्वे पिडका भृशार्तिः
पक्वप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ॥९६॥

क्रिमि- કૃમિ कृमि, अस्थि- અસ્થિ अस्थि, सूक्ष्म-क्षणन- સૂક્ષ્મ વસ્તુથી ક્ષત और सूक्ष्म वस्तुका चुभना, व्यवाय- મૈથુન मैथुन, प्रवाहणानि કરાંજવું कुंथना, उत्कटक- ઉભડક પગે બેસવું उकड़ू बैठना, अश्वपृष्ठैः

९४. ब्रध्नो–वृद्धे (द. ध.)
,, एतच्छ्लोकादनन्तरम्–रक्तेन वै शोणितजं समानं
तं चापि पित्तप्रभवस्य लिङ्गात् ।
इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके

९५. स्यान्मूत्रसेकः–स्यान्मूत्रभेदः (घ. नं. ध. ब.)
९६. क्रिम्यस्थिसूक्ष्म–क्रिमेरतृणादि (क. ब. च. त. ध.)

जालगर्दभस्य लक्षणचिकित्सिते—

मन्दास्तु पित्तप्रबलाः प्रदुष्टा
दोषाः सुतीव्रं तनुरक्तपाकम् ।
कुर्वन्ति शोथं ज्वरतर्षयुक्तं
विसर्पणं जालकगर्दभाख्यम् ॥९९॥

प्रदुष्टाः દૂષિત થયેલા દૂષિત हुए, पित्तप्रबलाः પિત્તની અધિકતાવાળા पित्तप्रधान, मन्दाः तु મંદ मन्द, दोषाः દોષો (વાત તથા કફ) दोष (वात तथा कफ), सुतीव्रम् અત્યંત તીવ્ર अत्यंत तीव्र, तनुरक्तपाकम् થોડા રક્તના પાકવાળા थोडे रक्तके पाकवाले, ज्वर- જ્વર ज्वर, तर्षयुक्तम् અને તૃષાથી युक्त और प्यास-युक्त, विसर्पणम् ફેલાનારા फैलनेवाले, जालकगर्दभाख्यम् જાલકગર્દભ નામના जालकगर्दभ नामके, शोथम् સોજાને शोथको, कुर्वन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥९९॥

99. That is the disease called 'Jalaka-gardabha' where mildly provoked humors, with predominance of pitta, cause very acute swelling attended with fever and thirst, and which cause slight suppuration of a sanguinous type.

विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च
विरूक्षणं कायविशोधनं च
धात्रीप्रयोगान् शिशिरान् प्रदेहान्
कुर्यात् सदा जालकगर्दभस्य ॥१००॥

जालकगर्दभस्य જાલકગર્દભને जालकगर्दभके लिए, विलङ्घनम् લંઘન लङ्घन, रक्तविमोक्षणम् च રક્તમોક્ષણ रक्तमोक्षण, विरूक्षणम् વિરૂક્ષણ विरूक्षण, कायविशोधनम् च શરીરશોધન शरीरका शोधन, धात्रीप्रयोगान् આમળાના પ્રયોગો आंवलेके प्रयोग, शिशिरान् અને ઠંડા और ठंडे, प्रदेहान् લેપો प्रदेह, सदा હમેશાં सदा, कुर्यात् કરવા करे ॥ १०० ॥

९९. विसर्पणं–विसर्पिणं (ग. च.)
१००. विलङ्घनं–विलेपनं (द. प.)
„ कायविशोधनं च–कायविरेचनं च (ग. ड.)

100. It should always [...] with severe lightening ther[...] letting, dehydration, purifi[...] cedure, courses of the em[...] balan and cold applications[...]

अनुक्तशोथसंग्रहः —

एवंविधांश्चाप्यपरान् परीक्ष्य
शोथप्रकारानिलादिलिङ्गैः
शान्तिं नयेद्दोषहरैर्यथास्व-
मालेपनच्छेदनभेददाहैः ॥[...]

एवंविधान् એ જાતના इसी प्रक[...] अपि બીજા પણ अन्य भी, शोथ- सो[...] प्रकारान् પ્રકારોની प्रकारोंकी, अनिलादि[...] वातादिके, लिङ्गैः લક્ષણોથી लक्षणोंसे, [...] કરી તેઓને परीक्षा करके उनको, यथास्[...] यथायोग्य, दोषहरैः દોષને દૂર કરના[...] आलेपन- લેપ आलेपन, छेदन- છેદન छे[...] ભેદન तथा દાહ વડે भेदन और दाहसे, [...] शांत, नयेत् કરવા करे ॥ १०१ ॥

101. Having diagnosed [...] kinds of swelling similar in th[...] cteristics by their specific sy[...] characteristics of vata and o[...] ors, the physician shou[...] alleviate them by application[...] excision, cauterization and [...] propriate methods of treatm[...] rectify the morbidity.

अभिघातजे विषजे च शोथे चिकित्सा—

प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः
शोथं सरागं प्रकरोति त[...]
वीसर्पजुन्मारुतरक्तनुघ्न
कार्यं विषघ्नं विषजे च [...]

प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, अभिघातात[...] चोटसे, सरक्तः રક્તયુક્ત रक्तके सहित, [...]

અને ઘોડાની પીઠ ઉપર બેસવું એઓથી और घोड़े पर स्वारी करना इनसे, गुदस्य ગુદાની गुदाकी, पार्श्वे બાજુમાં बाजूमें, भृशार्तिः અત્યંત પીડાવાળી बहुत दर्दवाली, पिडका ફોડકી થાય છે पिड़का होती है पक्व- પાકીને पककर, प्रभिन्ना तु ફૂટવાથી फटने पर तो, भगन्दरः ભગંદર भगंदर, स्यात् થાય છે होता है ॥ ९६ ॥

96. There will be very painful inflammatory swelling by the side of anal orifice owing to parasitic infection or coryza of bone, sexual indulgence, dysentery or owing to the hard contact of the horse-back (while riding). It will suppurate and break open and leave a fistula. This is called Bhagandara (fistula-in-ano.)

विरेचनं चैषणपाटनं च
विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ।
स्यात् क्षारसूत्रेण सुपाचितेन
छिन्नस्य चास्य व्रणवच्चिकित्सा ॥९७॥

विरेचनम् च વિરેચન विरेचन, एषण- એષણ एषण, पाटनम् च ચીરવું पाटन, विशुद्धमार्गस्य च અને શુદ્ધ માર્ગવાળાનો और शुद्ध मार्गवाले हुए रोगीको, तैलदाहः તેલથી દાહ એ ભગંદરની ચિકિત્સા છે. तैलसे दाह करना वह मगन्दरकी चिकित्सा है, सुपाचितेन જો રોગી શસ્ત્રક્રિયાને અયોગ્ય હોય તો સારી રીતે પકાવી તૈયાર કરેલા यदि रोगी शस्त्रक्रियाके अयोग्य हो तो अच्छी तरहसे पक्व, क्षारसूत्रेण અને ક્ષારસૂત્ર વડે और क्षारसूत्रसे, छिन्नस्य છેદન કરેલા छिन्न हुए, अस्य च આ ભગંદરની इस भगन्दरकी, व्रणवत् વ્રણની પેઠે व्रण जैसी, चिकित्सा स्यात ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ९७ ॥

97. Its treatment consists of purgation, probing and cutting open, and after cleansing the fistula-tract, cauterization with hot oil. If the case is in-operable, it should be cut open by a thread which has been impregnated with caustic medication. And then the treatment is the same as in a regular wound.

श्लीपदस्य लक्षणचिकित्सिते—

जङ्घासु पिण्डीप्रपदोपरिष्टात्
स्याच्छ्लीपदं मांसकफास्रदोषात् ।
सिराकफघ्नश्च विधिः समग्र-
स्तत्रेष्यते सर्षपलेपनं च ॥९८॥

जङ्घासु જંઘાઓમાં जंघामें, पिण्डी- પિંડી पिंडलियों, प्रपद-उपरिष्टात् અને પગના ફણાની ઉપર और प्रपदके ऊपर, मांस-कफ-अस्र- માંસ, કફ તથા રક્તના मांस, कफ और रक्तके, दोषात् દોષથી दोषसे, श्लीपदम् શ્લીપદ श्लीपद, स्यात् થાય છે होता है, तत्र તેમાં वहां, सिराकफघ्नः સિરાવેધવિધિ તથા કફઘ્ન सिरावेधविधि तथा कफनाशक, समग्रः સઘળી सब, विधिः च વિધિ विधि, सर्षपलेपनम् च અને સરસવનો લેપ और सरसोंका लेप, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ ९८ ॥

98. There will be swelling in the shanks or calf-muscles, spreading from the upper part of the foot, owing to the morbidity of the flesh, kapha and blood. This is called '*Slipada*' (elephantiasis). Venesection and all the procedures of treatment curative of kapha are to be applied as also the external application of rape-seed paste.

९७. सूत्रेण-मूत्रेण (त.)
. सुपाचितेन-सुपाचितस्य (च.)
,, सुपाचितेन छिन्नस्य-सुपाटितस्य भिन्नस्य (चं. च.)
,, छिन्नस्य-भिन्नस्य (क. च.)

९८. पिण्डीप्रपदोपरिष्टात्-पिण्डीषु पदोपरिष्टात् (च.)

जालगर्दभस्य लक्षणचिकित्सिते—

मन्दास्तु पित्तप्रबलाः प्रदुष्टा
दोषाः सुतीव्रं तनुरक्तपाकम् ।
कुर्वन्ति शोथं ज्वरतर्षयुक्तं
विसर्पणं जालकगर्दभाख्यम् ॥९९॥

प्रदुष्टाः दूषित थयेला दूषित हुए, पित्तप्रबलाः पित्तनी अधिकतावाळा पित्तप्रधान, मन्दाः तु मंद मन्द, दोषाः दोषो (वात तथा कफ) दोष (वात तथा कफ), सुतीव्रम् अत्यंत तीव्र अत्यंत तीव्र, तनुरक्तपाकम् थोडा रक्तना पाकवाळा थोडे रक्तके पाकवाले, ज्वर- ज्वर ज्वर, तर्षयुक्तम् अने तृषाथी युक्त और प्यास-युक्त, विसर्पणम् फेलानारा फैलनेवाले, जालकगर्दभाख्यम् जालकगर्दभ नामना जालकगर्दभ नामके, शोथम् सोजाने शोथको, कुर्वन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥९९॥

99. That is the disease called 'Jalaka-gardabha' where mildly provoked humors, with predominance of pitta, cause very acute swelling attended with fever and thirst, and which cause slight suppuration of a sanguinous type.

विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च
विरूक्षणं कायविशोधनं च
धात्रीप्रयोगान् शिशिरान् प्रदेहान्
कुर्यात् सदा जालकगर्दभस्य ॥१००॥

जालकगर्दभस्य जालकगर्दभने जालकगर्दभके लिए, विलङ्घनम् लंघन लङ्घन, रक्तविमोक्षणम् च रक्तमोक्षण रक्तमोक्षण, विरूक्षणम् विरूक्षण विरूक्षण, कायविशोधनम् च शरीरशोधन शरीरका शोधन, धात्रीप्रयोगान् आमळाना प्रयोगो आंवलेके प्रयोग, शिशिरान् अने ठंडा और ठंडे, प्रदेहान् लेपो प्रदेह, सदा हमेशां सदा, कुर्यात् करवा करे ॥ १०० ॥

100. It should always be treated with severe lightening therapy, blood-letting, dehydration, purificatory procedure, courses of the emblic myrobalan and cold applications.

अनुक्तशोथसंग्रहः —

एवंविधांश्चाप्यपरान् परीक्ष्य
शोथप्रकाराननिलादिलिङ्गैः ।
शान्तिं नयेद्दोषहरैर्यथास्व-
मालेपनच्छेदनभेददाहैः ॥१०१॥

एवंविधान् ए जातना इसी प्रकारके, अपरान् अपि बीजा पण अन्य भी, शोथ- सोजाना शोथके, प्रकारान् प्रकारोनी प्रकारोंकी, अनिलादि- वात वगेरेनां वातादिके, लिङ्गैः लक्षणोथी लक्षणोंसे, परीक्ष्य परीक्षा करी तेओने परीक्षा करके उनको, यथास्वम् यथायोग्य यथायोग्य, दोषहरैः दोषने दूर करनारा दोषनाशक, आलेपन- लेप आलेपन, छेदन- छेदन छेदन, भेद-दाहैः भेदन तथा डाम वडे भेदन और दाहसे, शान्तिम् शांत शांत, नयेत् करवा करे ॥ १०१ ॥

101. Having diagnosed the other kinds of swelling similar in their characteristics by their specific symptoms or characteristics of vata and other humors, the physician should try to alleviate them by application, incision, excision, cauterization and other appropriate methods of treatment which rectify the morbidity.

अभिघातजे विषजे च शोथे चिकित्सा—

प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः
शोथं सरागं प्रकरोति तत्र ।
वीसर्पनुन्मारुतरक्तनुच्च
कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥१०२॥

प्रायः घणुंखरुं प्रायः, अभिघातात् अभिघातथी चोटसे, सरक्तः रक्तयुक्त रक्तके सहित, अनिलः वात

९९. विसर्पणं—विसर्पिणं (ब. च.)

१००. विलङ्घनं—विलेपनं (इ. प.)

,, कायविशोधनं च—कायविरेचनं च (ब. ह.)

वायु, सरागम् રાતા लाली लिये हुए, शोथम् સોજાને शोथको, प्रकरोति ઉત્પન્ન કરે છે प्रकट करता है, तत्र ત્યાં उसमें, वीसर्पनुत् વિસર્પને દૂર કરનારી विसर्पको दूर करनेवाली, मारुत- અને વાત और वात, रक्तनुत् च તથા રક્તનો નાશ કરનારી तथा रक्तको नष्ट करनेवाली, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, विषजे તેમજ વિષથી થયેલા સોજામાં एवं विषोत्पन्न शोथमें, विषघ्नम् च વિષઘ્ન ચિકિત્સા विषघ्न चिकित्सा, कार्यम् કરવી करनी चाहिए ॥ १०२ ॥

102. In trauma, vata in association with the blood, causes local red swelling in the beginning. It should be treated with medications curative of acute spreading affections and of vata and vitiated blood. If edema is caused by poisonous substances, it should be treated with the remedies curative of toxicosis.

अध्यायोक्तविषयसंग्रहः —

तत्र श्लोकः —

त्रिविधस्य दोषभेदात् सर्वार्धावयवगात्रभेदाच्च ।
श्वयथोर्द्विविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितं चोक्तम् ॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, दोषभेदात् દોષના ભેદથી दोषभेदसे, सर्व- સમગ્ર શરીર समग्र शरीर, अर्ध- अवयव- અર્ધ શરીર अर्ध शरीर, गात्र- તથા અવયવના तथा अवयवके, भेदात् च ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા भेदसे उत्पन्न हुए, त्रिविधस्य ત્રણ પ્રકારના तीन प्रकारके, तथा તથા तथा, द्विविधस्य નિજ અને આગંતુ ભેદથી બે પ્રકારના निज और आगन्तु भेदसे दो प्रकारके, श्वयथोः સોજાના शोथके, लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, चिकित्सितम् च અને ચિકિત્સા और चिकित्सा, उक्तम् કહ્યાં છે कही है ॥ १०३ ॥

Here is the recapitulatory verse—

103. The three kinds of edema when classified according to morbid humors; the classification of edema according to its affecting the whole body or half the body, one limb or part of the body; classification into two groups as being due to endogeuous and exogenous causes, and the signs, symptoms and the treatment of edema have all been described.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने श्वयथुचिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, श्वयथुचिकित्सितम् 'શ્વયથુચિકિત્સિત' 'श्वयथुचिकित्सित', नाम નામનો नामका, द्वादशः બારમો बारहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

12. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled 'The Therapeutics of Edema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

त्रयोदशोऽध्यायः ।

તેરમો અધ્યાય अध्याय तेरहवाँ

Chapter XIII

उदरचिकित्सितोपक्रमः —

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

१०३. तत्र श्लोकः—भवति चात्र (ध.)

,, द्विविधस्य—त्रिविधस्य (ध.)

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **उदर-चिकित्सितम्** 'ઉદરચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'उदरचिकित्सित' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on 'The Therapeutics of Abdominal disease.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

उदरविषयेऽग्निवेशस्यात्रेयं प्रति प्रश्नः —

सिद्धविद्याधराकीर्णे कैलासे नन्दनोपमे ।
तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥३॥
आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्तकम् ।
पुनर्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीद्वचः ॥४॥

सिद्ध-विद्याधराकीर्णे સિદ્ધ તથા વિદ્યાધરોથી વ્યાપ્ત सिद्ध तथा विद्याधरोंसे व्याप्त, **नन्दनोपमे** અને નન્દનવન જેવા और नन्दनवनके समान, **कैलासे** કૈલાસ પર્વત ઉપર कैलास पर, **तीव्रम्** तीव्र तीव्र, **तपः** તપ तपको, **तप्यमानम्** કરતા करते हुए, **साक्षात्** साक्षात् साक्षात्, **धर्मम्** ધર્મની धर्मकी, **इव** પેઠે तरह, **स्थितम्** રહેલા स्थित, **आयुर्वेदविदाम्** આયુર્વેદ જાણનારાઓમાં वैद्योंमें, **श्रेष्ठम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **भिषग्विद्या-** વૈદ્યવિદ્યાના आयुर्वेदके, **प्रवर्तकम्** પ્રવર્તક प्रवर्तक, **जितात्मानम्** અને જિતાત્મા और जितात्मा, **पुनर्वसुम्** પુનર્વસુને पुनर्वसुसे, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **वचः अब्रवीत्** વચન કહ્યું कहा ॥ ३-४ ॥

3-4. Agnivesa addressed himself to Punarvasu, the self-controlled and the foremost among the knowers of the Science of Life and the promulgator of the Science of Medicine, as he was engaged in practising severe austerity seated like the very embodiment of righteousness on mount Kailasa which is peopled by adepts and vidyadhara spirits and is like the Nandana-garden (of Indra).

भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः ।
शुष्कवक्त्राः कृशैर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः ॥५॥
प्रनष्टाग्निबलाहाराः सर्वचेष्टास्वनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाथवत् ॥६॥
तेषामायतनं संख्यां प्राग्रूपाकृतिभेषजम् ।
यथावच्छ्रोतुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥७॥

भगवन् હે ભગવાન! हे भगवान!, **दुःखैः उदरैः** દુઃખદાયક ઉદરરોગોથી दुःखप्रद उदररोगोंसे, **अर्दिताः** પીડાયેલા पीडित, **नराः** માણસો पुरुष, **शुष्कवक्त्राः** શુષ્ક મુખવાળા शुष्क मुखवाले, **कृशैः** દુબળા कृश, **गात्रैः** અંગોવાળા अङ्गवाले, **आध्मात-उदर-** ફૂલેલા પેટ फूले हुए पेट, **कुक्षयः** તથા કુક્ષિવાળા और कुक्षिवाले, **प्रनष्ट-** નષ્ટ થયેલ नष्ट हुए, **अग्निबलाहाराः** અગ્નિ, બલ અને આહારવાળા अग्नि, बल और आहारवाले **सर्वचेष्टासु** સઘળી ક્રિયાઓમાં सब क्रियाओंमें, **अनीश्वराः** અસમર્થ असमर्थ, **दीनाः** દીન दीन, **प्रतिक्रिया-** ઉપાય प्रतिक्रियाके, **अभावात्** ન હોવાથી अभावके कारण, **अनाथवत्** અનાથની પેઠે अनाथकी तरह, **असून्** પ્રાણ प्राणोंको, **जहतः दृश्यन्ते** છોડતા દેખાય છે त्यागते हुए दिखाई देते हैं, **तेषाम्** તે ઉદરરોગોના उन उदररोगोंके, **गुरुणा** આપ ગુરુથી आप गुरुद्वारा, **सम्यक् ईरितम्** સારી રીતે કહેવાયેલ अच्छी तरह कहे हुए, **आयतनम् संख्याम्** કારણ, સંખ્યા कारण, संख्या, **प्राग्रूप-आकृति-** પૂર્વરૂપ, આકૃતિ पूर्वरूप, रूप, **भेषजम्** અને ઔષધને और चिकित्साको, **यथावत्** ખરા સ્વરૂપમાં ठीक तौरसे, **श्रोतुम्** સાંભળવા सुनना **इच्छामि** ઇચ્છું છું चाहता हूं ॥ ५-७ ॥

४. आयुर्वेद—भिषग्वेद (म. ध.)
,, भिषग्विद्या—भिषग्वेद (ग. ध.)

७. यथावच्छ्रोतुमिच्छामि—यथावज्ज्ञातुमिच्छामि (व. फ.)
,, गुरुणा—भवता (च.)

5-7. And he said 'O, worshipful one! there are men afflicted with painful abdominal disorders associated with parched mouths, emaciated limbs and bodies and distended abdomen and stomach, with the loss of gastric fire, vitality and appetite and with loss of control over all their bodily functions. These miserable men give up their lives in absolute helplessness as there is no method of treatment existent. I therefore desire to hear my master's excellent exposition of the etiology, the number, the premonitory symptoms, the signs and symptoms and the treatment of these abdominal disorders.'

सर्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैवं प्रचोदितः ।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥८॥

शिष्येण एवम् શિષ્યથી આ પ્રમાણે शिष्यसे इस प्रकार, **सर्वभूतहिताय** સર્વ પ્રાણીઓના હિતને માટે सर्व प्राणियोंके हितके लिए, **प्रचोदितः** પ્રેરાયેલા प्रेरित, **ऋषिः** મહર્ષિએ ऋषिने, **सर्वभूतहितम्** સર્વ પ્રાણીનું હિત કરનારું सर्व प्राणियोंके हितकर, **वाक्यम्** વચન वाक्य, **व्याहर्तुम्** કહેવાનું कहना, **उपचक्रमे** શરૂ કર્યું शुरू किया ॥८॥

8. The sage being thus impelled by the disciple to expound, for the well-being of all men, spoke these words fraught with good for all creatures.

उदराणां संप्राप्तिः —

अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः ।
मलवृद्ध्या प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥९॥

मन्देऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकाद्दोषसंचयः ।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य मार्गान्रुद्ध्वाऽधरोत्तरान् १०
त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥११॥

मनुष्याणाम् મનુષ્યોને मनुष्योंको, **अग्निदोषात्** મંદાગ્નિથી मन्दाग्निसे, **मलवृद्ध्या** મલોની વૃદ્ધિ થતાં मलकी वृद्धिके कारण, **पृथग्विधाः** જુદા જુદા પ્રકારના भिन्न भिन्न प्रकारके, **रोगसङ्घाः** રોગસમૂહો रोगसमूह, **विशेषेण** અને વિશેષે કરીને और विशेषतः, **उदराणि तु** ઉદરરોગો उदररोग, **प्रवर्तन्ते** થયા કરે છે हुआ करते हैं, **मलिनैः** મલિન मलिन **भुक्तैः** આહારથી भोजनसे, **अग्नौ** અગ્નિ अग्निके, **मन्दे** મંદ થતાં मन्द होनेपर, **अपाकात्** પાચન ન થવાથી न पचनेके कारण, **दोषसंचयः** દોષોનો સંચય दोषसंचय, **प्राणाग्नि-** પ્રાણ, અગ્નિ प्राण, अग्नि, **अपानान्** તથા અપાનને और अपान वायुको, **संदूष्य** અત્યંત દૂષિત કરીને अत्यन्त दूषित कर, **अधरोत्तरान्** નીચેના તથા ઉપરના नीचेके तथा ऊपरके, **मार्गान्** માર્ગોને मार्गोंको, **रुद्ध्वा** રૂંધીને रोककर, **त्वङ्मांसान्तरम्** ત્વચા તથા માંસના મધ્યમાં त्वचा और मांसके बीचमें, **आगम्य** આવીને पहुंचकर, **कुक्षिम्** કુક્ષિને कुक्षिको, **भृशम्** અત્યંત अत्यन्त, **आध्मापयन्** ફુલાવતો फुलाकर, **उदरम्** ઉદરરોગને उदररोग, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **तस्य** તેના उसके, **सलक्षणम्** લક્ષણોસહિત लक्षणसहित, **हेतुम्** કારણને कारण, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥९-११॥

9-11. A number of diseases of various kinds occur in men owing to the vitiation of the gastric fire and the increase of morbid matter; but abdominal diseases in particular result from these factors When the gastric fire is weak due to the ingestion of impure food there will not be complete digestion and there will occur accumulation of morbid matter in the body.

९. प्रवर्तन्ते—प्रवर्धन्ते (प.)

१०. मार्गान्रुद्ध्वाऽधरोत्तरान्—मार्गान्विबद्ध्योत्तरोत्तरान् (ख.)

११. आगम्य—आगत्य (छ.)

This morbid matter vitiates the functioning of the Prana, the gastric fire and the Apana and obstructs the upper and the lower gastro-intestinal channels. Then penetrating between the skin and the flesh and distending excessively the belly, it gives rise to abdominal disease. Listen now to its etiology and signs and symptoms.

उदराणां निदानम्—

अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यम्लगराशनात् ।
मिथ्यासंसर्जनाद्रूक्षविरुद्धाशुचिभोजनात् ॥१२॥
प्लीहार्शोग्रहणीदोषकर्शनात् कर्मविभ्रमात् ।
क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वेगविधारणात् ॥१३॥
स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात् ।
अर्शोबालशकृद्रोधादन्त्रस्फुटनभेदनात् ॥ १४ ॥
अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥१५॥

अत्युष्ण- અત્યંત ઉષ્ણ अत्यंत उष्ण, **लवण**- ખારા नमकीन, **क्षार**- ક્ષારવાળા क्षार, **विदाहि**- વિદાહી विदाही, **अम्ल**- ખાટા अम्ल, **गर-अशनात्** તથા ગર-(સંયોગજન્ય વિષ) વાળું ભોજન કરવાથી और गर-युक्त आहार खानेसे, **मिथ्या**- મિથ્યા अयोग्य प्रकारके, **संसर्जनात्** સંસર્જન ક્રમ કરવાથી संसर्जन क्रमसे, **रूक्ष**- રૂક્ષ रूक्ष, **विरुद्ध**- વિરુદ્ધ विरुद्ध, **अशुचि**- તથા અપવિત્ર और अशुद्ध, **भोजनात्** ભોજન કરવાથી भोजन करनेसे, **प्लीह**- પ્લીહા प्लीहा, **अर्शः**- હરસ अर्श, **ग्रहणीदोष**- અને ગ્રહણીના રોગોથી और ग्रहणी-रोगसे **कर्शनात्** કૃશ થવાથી कृश होनेसे, **कर्मविभ्रमात्** વમનાદિ કર્મ બરાબર ન થવાથી वमनादि कर्मको उचित प्रकारसे न करनेसे, **क्लिष्टानाम्** ક્લેશ પામતા મનુષ્યોની क्लेश पानेवालोंका, **अप्रतीकारात्** ચિકિત્સા ન કરવાથી प्रतीकार न करनेसे, **रौक्ष्यात्** રૂક્ષતાથી रूक्षतासे, **वेग-विधारणात्** વેગ રોકવાથી वेगोंको रोकनेसे, **स्रोतसाम्** સ્રોતો स्रोतोंके. **दूषणात्** દૂષિત થવાથી दूषित होनेसे, **आमात्** આમદોષથી आमदोषसे, **संक्षोभात्** સંક્ષોભથી क्षुब्ध होनेसे, **अति-पूरणात्** અત્યંત પેટ ભરી ખાવાથી अत्यंत भोजन करनेसे, **अर्शः**- હરસથી अर्शसे, **बाल**- અને અન્નની સાથે વાળ અંદર જવાથી और अन्नके साथ बाल अन्दर जानेसे उत्पन्न हुए, **शकृत्-रोधात्** મળ રોકાવાને લીધે मलावरोधसे, **अन्त्र**- આંતરડાં आंतोंके, **स्फुटन**- ફાટવાથી फटनेसे, **भेदनात्** અને ચીરાવાથી और विदीर्ण होनेसे, **अतिसंचित**- અત્યંત સંચિત થયેલા अत्यंत संचित, **दोषाणाम्** દોષવાળા दोषवालोंको, **पापम्** અને પાપ और पाप, **कर्म च** કર્મ कर्म, **कुर्वताम्** કરનારાઓને करनेवालोंको, **उदराणि** ઉદરરોગો उदररोग, **उपजायन्ते** થાય છે उत्पन्न होते हैं, **मन्दाग्नीनाम्** તથા મંદાગ્નિવાળાને तथा मंद अग्निवालोंको, **विशेषतः** વિશેષે કરીને થાય છે विशेषतः होते हैं ॥ १२-१५ ॥

12-15. Eating very hot, salt, alkaline, irritant, acid or poisoned food, wrongful procedure of rehabilitation, taking dry, antagonistic and impure diet, emaciation due to splenic disorders, wrongful effects of purification, neglect of the treatment of severe diseases, dehydration, suppression of the natural urges, vitiation of the circulatory channels, chyme-morbidity, shock, over-impletion, obstruction (of the passage of stools) due to piles or hair in the ingested food, ulceration and perforation of the intestines, excessive accumulation of morbidity in the body and sinful acts bring about abdominal diseases and particularly so in cases where the digestive fire is dull.

उदराणां पूर्वरूपम्—

क्षुन्नाशः स्वाद्वतिस्निग्धगुर्वन्नं पच्यते चिरात् ।
भुक्तं विदह्यते सर्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥१६॥

१४. अर्शोबालशकृद्रोधात्—अर्शोवलिशकृद्रोधात् (ख. त.)

१६. स्वाद्वतिस्निग्धगुर्वन्नं—स्वादुता स्निग्धगुर्वन्नं (ग. प.)

सहते नातिसौहित्यमीषच्छोफश्च पादयोः ।
शश्वद्बलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥१७॥
वृद्धिः पुरीषनिचयो रूक्षोदावर्तहेतुका ।
बस्तिसन्धौ रुगाध्मानं वर्धते पाट्यतेऽपि च ॥१८॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात् ।
राजीजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥१९॥

क्षुन्नाशः क્ષુધાનો નાશ થાય क्षुधाका नाश होवे, स्वादु- મધુર मधुर, अतिस्निग्ध- અતિ સ્નેહવાળું अति-स्निग्ध, गुर्वन्नम् અને ગુરુ અન્ન और गुरु भोजन, चिरात् લાંબે વખતે देरसे, पच्यते પચે पचे, सर्वम् સઘળું सब, भुक्तम् ભોજન કરેલું खाया हुआ, विदह्यते વિદાહી થાય विदग्ध होवे, जीर्णाजीर्णम् च પચ્યાં કે નહિ પચ્યાનું पचे या न पचेको, न वेत्ति જ્ઞાન ન થાય न जाने, अति- सौहित्यम् અતિ તૃપ્તિપર્યંત ભોજન अत्यंत तृप्तिपर्यंत भोजन, न सहते સહન ન કરે सहन न करे, पादयोः પગ ઉપર और पैरों पर, ईषत् शोफः च થોડો સોજો રહે थोडा शोफ होवे, शश्वत् નિરંતર निरंतर, बल-क्षयः બળનો ક્ષય થાય बलका क्षय होवे, अल्पे अपि થોડા પણ थोडेसे, व्यायामे વ્યાયામ કરવાથી व्यायामसे भी, श्वासम् શ્વાસ सांस, ऋच्छति ભરાઈ જાય फूल जाय, वृद्धिः ઉદર વધે उदर बढे, पुरीष-निचयः મળનો સંચય થાય मलका संचय होवे, रूक्ष-उदावर्त- રૂક્ષ દ્રવ્ય તથા ઉદાવર્તરૂપ रूक्ष द्रव्य और उदावर्तके, हेतुका કારણથી कारण, बस्तिसन्धौ બસ્તિના સાંધામાં बस्तिसंधिमें, रुक् પીડા रुजा, आध्मानम् આધ્માન आध्मान, वर्धते પેટ વધે અને पेट बढे, पाट्यते च अपि અને ફાટે और फटे, लघु-अल्प- લઘુ તથા અલ્પ लघु और अल्प, भोजनात् ભોજનથી भोजनसे, अपि પણ भी, जठरम् च પેટ पेट, आतन्यते વિસ્તૃત થાય तन जावे, राजीजन्म સિરાઓ દેખાય सिरा उत्पन्न होवे, वलीनाशः અને વલીનો નાશ થાય और झुर्रियोंका नाश होवे, इति આ ये, भविष्यताम् ભવિષ્યમાં થનારા ઉદરરોગોનાં आगे होनेवाले उदररोगोंके, लिङ्गम् લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ १६-१९॥

16-19. Loss of hunger, very slow digestion of sweet, very unctuous and heavy food, misdigestion of all food ingested, inability to discriminate between the conditions of digestion and indigestion, intolerance to surfeit-meal, slight edema of the feet, constant loss of strength, shortness of breath even on slight exertion, increase and accumulation of fecal matter due to dehydration and misperistalsis, pain in the pelvic, hypochondriac and iliac regions. Distension increases and becomes painful as if bursting. The stomach distends even on light and scanty diet. There occur the appearance of a network of veins, and the disappearance of the folds of the belly. These are the prodromal symptoms of abdominal diseases.

दोषजानामुदराणां सामान्यसंप्राप्तिः —

रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥२०॥
कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यं चोदरलक्षणम् ॥२१॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥२२॥

संचिताः સંચિત થયેલા संचित, दोषाः દોષો दोष, स्वेद-अम्बु- સ્વેદ તથા જલને स्वेद और जलके, वाहीनि

१८. वृद्धिः पुरीषनिचयो रूक्षोदावर्तहेतुका–पुरीषनिचयो वृद्धि-रुदावर्तकृता च रुक् (ध. झ. ढ.)
,, ,, ,, –पुरीषविचये वृद्धिरुदावर्तकृता च रुक् (फ)
,, पुरीषनिचयो-पुरीषनिचये (ध.)
,, रूक्षोदावर्तहेतुका–रूक्षोदावर्तहेतुकः (थ.)
,, –शुष्कोदावर्तहेतुकौ (फ.)
१९. जठरमपि लघ्वल्पभोजनात्–जठरं लघ्वल्पसोजनैरपि. (ध. च. झ. ब. प.)

२०. प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य–प्राणापानाग्नि संदूष्य (छ. ढ.)

वहन करनारां वाहक, स्रोतांसि स्रोतोने स्रोतोंको, रुद्ध्वा रुंधीने रोककर, प्राण-अग्नि- प्राण, अग्नि प्राण, अग्नि; अपानान् तथा अपानने और अपान वायुको, संदूष्य दूषित करीने दूषित करके, नृणाम् मनुष्योने पुरुषोंको, उदरम् उदररोग उदररोग जनयन्ति उत्पन्न करे छे करते हैं, कुक्षेः पेटनुं कुक्षिमें, आध्मानम् फूलवुं आध्मान, आटोपः आटोप आटोप, पादकरस्य च हाथ तथा पग पर हाथ और पेरमें, शोफः सोजो शोथ, मन्दः मंद मंद, अग्निः अग्नि अग्नि, श्लक्ष्णगण्डत्वम् चळकता गाल होवा गालोंका चिकना होना, कार्श्यम् च अने कृशता और कृशता, उदरलक्षणम् उदररोगनां लक्षण छे उदररोगके लक्षण हैं, पृथक्-दोषैः पृथक् पृथक् दोषो वडे पृथक् पृथक् दोषोंसे, समस्तैः च अने समस्त दोषो वडे और सब मिले हुए दोषोंसे, प्लीह-बद्ध- प्लीहा- मलबद्धता प्लीहा- मलबद्धता, क्षत-उदकैः क्षत अने उदक वडे क्षत और जलसे, अष्टौ आठ प्रकारना आठ प्रकारके, उदराणि उदररोग उदररोग, संभवन्ति थाय छे उत्पन्न होते हैं, तेषाम् तेनां उनके, पृथक् पृथक् पृथक् अलग अलग, लिङ्गम् लक्षण लक्षण, शृणु सांभळो सुनो ॥ २०-२२ ॥

20-22. The morbid humors obstructing the channels carrying sweat and water, get accumulated in the abdominal channels and vitiating the Prana and the Apana vatas and the gastric fire, produce abdominal diseases. Distension of the abdomen, meteorism, swelling of hands and feet, dullness of the gastric fire, smoothness of the cheeks and emaciation are the symptoms of abdominal disease. Three varieties caused by the morbidity of each individual humor, one variety by tridiscordance, one by splenic disorder, one by obstruction, one by ulcerative condition and one by ascites—these are the eight varieties of abdominal disease. Now listen to the special characteristic symptoms of each of these.

वातोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्तकर्शनैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृद्बस्तिगुदमार्गगः ॥२३॥
हत्वाग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्ततः ।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ॥२४॥

रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, अल्प-भोजन- तथा अल्प भोजन तथा अल्प भोजन, आयास- परिश्रम श्रम, वेग- वेग वेग, उदावर्त- उदावर्त उदावर्त, कर्शनैः तथा कृश करनारां कारणोवडे और कृशताजनक कारणोंसे, कुक्षि- कुक्षि कुक्षि, हृत्- हृदय हृदय, बस्ति- बस्ति बस्ति, गुदमार्गगः अने गुदाना मार्गमां और गुदमार्गमें जाकर, प्रकुपितः प्रकुपित थयेलो प्रकुपित हुआ वायुः वायु वायु, अग्निम् अग्निने अग्निको, हत्वा हणी नष्ट करके, कफम् कफने कफको, उद्धूय पोताना स्थानथी हलावीने अपने स्थानसे हिलाकर, तेन तेनाथी उस कफसे, रुद्धगतिः गति रुंधाई जवाथी मार्ग रुक जानेसे, ततः पछी फिर, जन्तोः मनुष्यना जन्तुके, त्वङ्मांसान्तरम् त्वचा तथा मांसना मध्यमां त्वचा और मांसके बीचमें, आश्रितः आश्रय करी रहेलो ते आश्रित हो कर, उदरम् उदरनी उदरको, आचिनोति वृद्धि करे छे फुलाता है ॥ २३-२४ ॥

23-24. The vata, provoked by dry and scanty food, over-exertion and the suppression of the natural urges, misperistalsis and other emaciating factors, spreads towards the ilio-lumbar, epigastric, hypogastric and pelvic regions, impairs the gastric fire, agitates and draws out the kapha and then getting obstructed by it, it takes its resort between the skin and the flesh and thus causes enlargement of the abdomen.

तस्य रूपाणि—कुक्षिपाणिपादवृषणश्वयथुः, उदरविपाटनम्, अनियतौ च वृद्धिह्रासौ, कुक्षिपार्श्वशूलोदावर्ताङ्गमर्दपर्वभेदशुष्ककासकार्श्यदौर्बल्यारोचकाविपाकाः; अधोगुरुत्वं, वातवर्चोमूत्रसङ्गः, श्यावारुणत्वं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसाम्, अपि चोदरं तन्वसितराजीसिरासंततम्, आहतमाध्मातदृतिशब्दवद्भवति, वायुश्चोर्ध्वमधस्तिर्यक् च सशूलशब्दश्चरति, एतद्वातोदरमिति विद्यात् ॥२५॥

तस्य रूपाणि તેનાં લક્ષણો उसके लक्षण, कुक्षि- જેમકે:- કુક્ષિ जैसेकिः- कुक्षि, पाणि- હાથ हाथ, पाद- પગ पैर, वृषण- અને વૃષણ ઉપર और वृषण पर, श्वयथुः સોજો शोथ, उदरविपाटनम् પેટ ફાટતું હોય એવું લાગવું पेटका फटता हुआ सा लगना, अनियतौ નિયમ વિના अनियमित, वृद्धि- ह्रासौ च વધવું તથા ઘટવું वृद्धि और घटना, कुक्षि-पार्श्व- કુક્ષિ તથા પડખામાં कुक्षि और पार्श्वमें, शूल- શૂલ शूल, उदावर्त- ઉદાવર્ત उदावर्त, अङ्गमर्द- અંગ ભાંગવાં अंगमर्द, पर्वभेद- પર્વભેદ पर्वोंमें टूटने जैसी पीड़ा, शुष्ककास- સૂકી ખાંસી सूखी खांसी, कार्श्य- કૃશતા कृशता, दौर्बल्य- નબળાઈ दुर्बलता, अरोचक- અરુચિ अरुचि, अविपाकाः અપચો अपचन, अधोगुरुत्वम् નીચેના ભાગમાં ભારેપણું पेटके नीचेकी ओर भारी होना, वात- વાયુ वायु, वर्चः- મલ मल, मूत्र- તથા મૂત્ર और मूत्रकी, सङ्गः રોકાવો रुकावट, नख- નખ नाखून, नयन- નેત્ર आंखें, वदन- મુખ मुंह, त्वक्- ત્વચા त्वचा, मूत्रवर्चसाम् મૂત્ર તથા મળની मूत्र और मलका, श्यावारुणत्वम् च શ્યાવતા તથા રક્તતા नीले और लाल रंगका होना, उदरम् च अपि અને ઉદર પણ पेट भी, तनु-असित- પાતળી તથા કાળી पतली तथा काली, राजी-सिरा રેખાઓ કે સિરાઓથી रेखाओं या सिराओंसे, संततम् વ્યાપ્ત થાય છે व्याप्त होता है, आहतम् ઠોકવાથી अंगुलि ताड़नसे, आध्मात- ફૂલેલી फुलाई हुई, दृति-शब्दवत् મશકના જેવા શબ્દ- વાળું मशकके जैसा शब्द करनेवाला, भवति થાય છે होता है, वायुः च અને વાયુ और वायु, ऊर्ध्वम्-अधः- ઉપર, નીચે ऊपरकी ओर, नीचे, तिर्यक् च અને આડા और तिर्यक् मार्गमें, सशूल- શબ્દસહિત शूल, शब्दः અને શબ્દસહિત और आवाजके साथ, चरति ફરે છે चलती है, एतत् આ લક્ષણોથી આ इन लक्षणोंसे यह, वातोदरम् વાતોદર છે वातोदर है, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने ॥ २५ ॥

25. Its signs and symptoms are—swelling of the abdomen, hands, feet and scrotum, bursting pain in the abdomen, variability of the increase and decrease in size, colicky pain in the ilio-lumbar regions, misperistalsis, body-ache, pain in the joints, dry cough, emaciation, asthenia, anorexia, indigestion, heaviness of the lower part of the abdomen, stasis of flatus, feces and urine, dusky red coloration of nails, eyes, face, skin, urine and feces. The appearance of a network of prominent thin dark veins, tympanic sound produced on percussion just as on an inflated bladder, and the movement of vata upwards, downwards and obliquely, accompanied with pain and borborygmus. These are to be known as the signs and symptoms of abdominal disease due to vata

पित्तोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णाग्न्यातपसेवनैः ।
विदाह्यध्यशनाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम् ॥२६॥
प्राप्यानिलकफौ रुद्ध्वा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहन्त्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः ॥२७॥

२५. कुक्षिपाणिपाद—कुक्षिपाद (च.)
,, श्यावारुणत्वम्—श्यावारुणपरुषत्वम् (प.)
,, वायुश्चोर्ध्वम—वायुश्चाप्यूर्ध्वम् (च.)
,, सशूलशब्द—सशूल (थ.)
,, वातोदरम्—वातोदरम् (थ.)

२७. निहन्ति—निहत्य (क.)

कटु-अम्ल- તીખા-ખાટા कटु-अम्ल, लवण- ખારા लवण, अत्युष्ण- અતિ ઉષ્ણ अत्यन्त उष्ण, तीक्ष्ण- અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોના ભોજનથી और तीक्ष्ण द्रव्योंके भोजनसे अग्नि- અગ્નિ आग, आतपसेवनैः અને તડકાના સેવનથી और धूपके सेवनसे, विदाही- વિદાહી અન્નપાન विदाही अन्नपान, अध्यशन- અધ્યશન अध्यशन, अजीर्णैः च તેમજ અજીર્ણથી एवं अजीर्णसे, आशु શીઘ્ર शीघ्र, समाचितम् સંચિત થયેલું संचित हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, अनिल-कफौ વાત તથા કફને वायु और कफको, प्राप्य પ્રાપ્ત થઈ पाकर, मार्गान् માર્ગને मार्गको, रुद्ध्वा રૂંધીને रोककर, उन्मार्गम् ઉન્માર્ગમાં उन्मार्गमें, आश्रितम् જઈ जाकर, आमाशये આમાશયમાં आमाशयमें, वह्निम् અગ્નિને अग्निको, निहन्ति નાશ કરે છે नष्ट करता है, ततः અને તે પછી तदनन्तर, उदरम् ઉદરરોગને उदररोगको, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ २६-२७ ॥

26-27. By the use of pungent, acid, salt, very hot and very acute articles of diet, by exposure to fire or the sun, by taking irritant food or predigestion meal or eating on indigested stomach, the pitta gets immediately accumulated It reaches the habitats of vata and kapha and obstructs the abdominal channels and impairs the gastric fire situated in the stomach thus giving rise to abdominal disease.

तस्य रूपाणि—दाहज्वरतृष्णामूर्च्छातीसारभ्रमाः, कटुकास्यत्वं, हरितहारिद्रत्वं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसाम्, अपि चोदरं नीलपीतहारिद्रहरितताम्रराजीसिरावनद्धं, दह्यते, दूयते, धूप्यते, ऊष्मायते, स्विद्यते, क्लिद्यते, मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं च भवति; एतत् पित्तोदरमिति विद्यात् ॥२८॥

२८. हारिद्रत्वं–पीतत्वं (घ.)

„ दह्यते, दूयते–दह्यत, दूष्यते (ख.)

तस्य रूपाणि તેનાં લક્ષણો उसके लक्षण, दाह- જેમકે:– દાહ जैसेकि:– दाह, ज्वर- જ્વર ज्वर, तृष्णा- તૃષા प्यास, मूर्च्छा- મૂર્છા मूर्च्छा, अतीसार- અતિસાર अतिसार, भ्रमाः ભ્રમ भ्रम, कटुकास्यत्वम् મોઢું તીખું થવું मुंहका तीता होना, नख- નખ नाखून, नयन- નેત્ર आंख, वदन- મુખ मुंह, त्वक्- ત્વચા त्वचा, मूत्रवर्चसाम् च મૂત્ર તથા મળ मूत्र और मलका, हरित- લીલાં हरा, हारिद्रत्वम् અને હળદર જેવા રંગનાં થવાં और हल्दीके वर्णका होना, अपि च વળી पुनः, उदरम् ઉદર पेट भी, नील-पीत- નીલી, પીળી नीली, पीली, हारिद्र-हरित- હળદર જેવા રંગની, લીલી हल्दीके रंग जैसी, हरी, ताम्र-राजी- અને રાતી રેખાઓથી और लाल रंगकी लकीरोंसे, सिरावनद्धम् તેમજ સિરાઓથી વ્યાપ્ત થઈ एवं सिराओंसे व्याप्त होकर, दह्यते બળે છે जलता है, दूयते તથા વ્યથા પામે છે तथा व्यथाको प्राप्त होता है, धूप्यते પેટમાં ધૂમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે છે उदरमें धूंआंसा निकलता है, ऊष्मायते ગરમી જેવું નીકળતું જણાય છે गरमीसी निकलती प्रतीत होती है, स्विद्यते સ્વેદ આવે છે पसीना आता है, क्लिद्यते અને ભીનાપણું થાય છે और गीलापन होता है, मृदुस्पर्शम् તે મૃદુ સ્પર્શવાળું वह स्पर्शमें मृदु, क्षिप्रपाकम् च અને જલદી પાકનારું और शीघ्र पकनेवाला, भवति થાય છે होता है, एतत् એ લક્ષણોથી આ इन लक्षणोंसे यह, पित्तोदरम् પિત્તોદર છે पित्तोदर है, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने ॥ २८ ॥

28. Its symptoms are—burning, fever, thirst, fainting, diarrhea and giddiness, pungent taste in the mouth, greenish or yellowish coloration of nails, eyes, face, skin, urine and feces; the abdominal wall becomes covered with a network of prominent veins and vessels of blue, golden, yellowish greenish and coppery tints. The part has burning pain, great affliction; local heat; the part sweats, is softened and soft to the touch and soon

suppurates. This is to be known as the abdominal disease of the pitta type.

कफोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

अव्यायामदिवास्वप्नस्वाद्वतिस्निग्धपिच्छिलैः ।
दधिदुग्धौदकानूपमांसैश्चाप्यतिसेवितैः ॥२९॥
क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वावृतेष्वावृतोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्यादुदरं बहिरन्त्रगः ॥३०॥

अतिसेवितैः અતિ સેવન કરેલ अति सेवन किये गये, **अव्यायाम-** વ્યાયામના અભાવ व्यायामके अभाव, **दिवास्वप्न-** દિવસની નિદ્રા दिनमें सोना, **स्वादु-** મધુર मीठे, **अतिस्निग्ध-** અતિ સ્નિગ્ધ अत्यन्त स्निग्ध, **पिच्छिलैः** અને પિચ્છિલ દ્રવ્યો और लुआबदार अन्नों, **दधि-दुग्ध-** તેમજ દહીં દૂધ एवं दही दूध, **औदक-** જલચર जलीय, **आनूपमांसैः च अपि** તથા આનૂપ પ્રાણીઓનાં માંસથી तथा आनूप पशुपक्षियोंके मांससे, **क्रुद्धेन** કુપિત થયેલા कुपित हुए, **श्लेष्मणा** કફથી कफसे, **स्रोतःसु** સ્રોતો स्रोतोंके, **आवृतेषु** રૂંધાતાં आच्छादित होने पर, **आवृतः** ઢંકાઈ ગયેલો आवृत हुआ, **अनिलः** વાયુ वायु, **बहिः-अन्त्रगः** આંતરડાની બહાર જઈને आंतोंसे बाहिर जा कर, **तम् एव** તેને જ (કફને જ) उसीको ही, **पीडयन्** પીડિત કરતો पीडन करते हुए, **उदरम्** ઉદરરોગને उदररोगको, **कुर्यात्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ २९-३० ॥

29-30. Owing to lack of exercise, day-sleep, the excessive use of sweet, very unctuous and slimy food, and excessive indulgence in curds, milk and flesh of aquatic and wet-land animals, the kapha gets provoked and fills up the abdominal passages. The vata thus being obstructed by the accumulated kapha, compresses that very kapha and spreading beyond the intestines, causes abdominal swelling.

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्दाः, सुप्तिः, पाणिपादमुष्कोरुशोफः, उत्क्लेशनिद्राकासश्वासाः, शुक्लत्वं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसाम्; अपि चोदरं शुक्लराजीसिरासंततं, गुरु, स्तिमितं, स्थिरं, कठिनं च भवति; एतच्छ्लेष्मोदरमिति विद्यात् ॥३१॥

तस्य रूपाणि તેનાં લક્ષણો उसके लक्षण, **गौरव-** જેમકે:— ગૌરવ जैसेकि:— भारीपन, **अरोचक-** અરુચિ अरुचि, **अविपाक-** અપચો अपचन, **अङ्गमर्दाः** અંગ ભાંગવાં अंगमर्द, **सुप्तिः** સ્પર્શજ્ઞાનનો અભાવ सुप्ति, **पाणि-पाद** હાથ-પગ हाथ-पैर, **मुष्क-ऊरु-** વૃષણ તથા સાથળમાં मुष्क और ऊरुमें, **शोफः** સોજો शोथ, **उत्क्लेश-** ઉત્ક્લેશ मिचली, **निद्रा-** નિદ્રા नींद, **कास-** ઉધરસ खांसी, **श्वासाः** અને શ્વાસ और श्वास, **नख-** નખ नाखून, **नयन-** નેત્ર आंख, **वदन-** મુખ मुँह, **त्वक्-** ત્વચા त्वचा, **मूत्र-वर्चसाम्** **च** મૂત્ર તથા મલનું मूत्र और मलका, **शुक्लत्वम्** ધોળાપણું सफेद होना, **अपि च उदरम्** વળી પેટ पुनः पेट, **शुक्लराजी** ધોળી રેખા सफेद लकीरोंसे, **सिरा-संततम्** તથા સિરાઓથી વ્યાપ્ત तथा सिराओंसे व्याप्त, **गुरु-स्तिमितम्** ગુરુ, આર્દ્ર भारी, गीले कपड़ेसे ढंका हुआ सा, **स्थिरम्** સ્થિર स्थिर, **कठिनम् च** અને કઠિન और कठिन, **भवति** થાય છે होता है, **एतत्** એ લક્ષણોથી આ इन लक्षणोंसे यह, **श्लेष्मोदरम्** કફોદર છે कफोदर है, **इति** એમ ऐसा, **विद्यात्** જાણવું जाने ॥ ३१ ॥

31. Its signs and symptoms are—heaviness, anorexia, indigestion, body-ache, numbness, swelling of hands, feet, scrotum and thighs, nausea, sleepiness, cough, dyspnea, pallor of nails, eyes, face, skin, urine and feces. The abdominal wall is covered with a

२९. मांसैश्चाप्यतिसेवितैः—मांसैश्चात्युपसेवितैः (प.)
३०. स्वावृतेषु—स्वाहतेषु (ख.)
,, बहिरन्त्रगः—बहिरन्तरम् (च.)

३१. अविपाकाङ्गमर्दाः सुप्तिः—अविपाकांगसुप्तिः (प.)
,, उत्क्लेशनिद्राकासश्वासाः—उत्क्लेशनिद्राश्वासकासास्यवैरस्यम् (प.)

network of prominent veins of pale color; the region becomes heavy, fixed, immovable and hard. That is to be known as the abdominal disease of the kapha type.

सन्निपातोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

दुर्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनैः ।
स्त्रीदत्तैश्च रजोरोमविण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥३२॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः संचयं त्रयः ।
शनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥३३॥

दुर्बलाग्नेः અગ્નિ દુર્બલ હોતાં अग्नि मन्द होनेपर, अपथ्य-आम- અપથ્ય- આમ अपथ्य- कच्चे, विरोधि- વિરુદ્ધ विरोधी, गुरु-भोजनैः તથા ગુરુ ભોજનથી तथा गुरु भोजनसे, स्त्रीदत्तैः સ્ત્રીએ ખવડાવેલાં और स्त्रियों द्वारा दिये गये, रजः-रोम- રજ, રૂંવાડાં रज, रोंए, विट्-मूत्र- મલ- મૂત્ર मल- मूत्र, अस्थि-नख- હાડકાં અને નખ हड्डी और नख, आदिभिः च વગેરેથી आदिसे, मन्दैः તથા મંદ तथा मन्द, विषैः च વિષોથી विषोंसे, कुपिताः કુપિત થયેલા कुपित, त्रयः ત્રણે तीनों, वाताद्याः વાતાદિ દોષો वातादि दोष, शनैः ધીરે ધીરે धीरे धीरे, कोष्ठे કોઠામાં कोष्ठमें, संचयम् प्रकुर्वन्तः એકઠા થતાં इकट्ठे होते हुए, नृणाम् મનુષ્યોને पुरुषोंको, उदरम् ઉદરરોગ उदररोग, जनयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ ३२-३३ ॥

32-33. Owing to unwholesome, raw, antagonistic and heavy articles of diet in a person whose digestive fire is weak, or unwholesome articles administered by a woman such as menstrual blood, hair, dung, urine, bone or nails, or owing to slow poisoning by poisonous preparations, all the three humors get provoked and gradually accumulate in the body and cause abdominal disease in man.

तस्य रूपाणि—सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते, वर्णाश्च सर्वे नखादिषु, उदरमपि नानावर्णराजीसिरासंततं भवति; एतत् सन्निपातोदरमिति विद्यात् ॥३४॥

तस्य रूपाणि તેનાં લક્ષણો उसके लक्षण, सर्वेषाम् एव બધાંયે- તેમાં સઘળા जैसेकिः- उसमें सभी, दोषाणाम् દોષોનાં दोषोंके समस्तानि સમસ્ત संपूर्ण, लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, नखादिषु અને નખ વગેરેમાં और नखादिमें, सर्वे બધા सब, वर्णाः च રંગો रंग, उपलभ्यन्ते દેખાય છે पाये जाते हैं, उदरम् अपि ઉદર પણ पेट भी, नानावर्ण- અનેક રંગવાળી नाना प्रकारके रंगकी, राजी-सिरा- રેખાઓ અને સિરાઓથી लकीरों और सिराओंसे, संततम् વ્યાપ્ત व्याप्त, भवति થાય છે होता है; एतत् એ લક્ષણોથી આ इन लक्षणोंसे यह, सन्निपातोदरम् સન્નિપાતોદર છે सन्निपातोदर है, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने ॥ ३४ ॥

34. Its signs and symptoms are—all the characteristics of all the morbid humors in full form are observed. The discoloration characteristic of all these morbid humors are seen in the nails etc,. The abdominal wall shows a network of veins of variegated colors. This is to be known as the abdominal disease of the tridiscordance-type.

प्लीहोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

अशितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानातिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायभाराध्ववमनव्याधिकर्शनैः ॥३५॥

---

३२. अपथ्यामविरोधिगुरुभोजनैः—अपथ्यादिविरोधिगुरुभोजनात् (ब)

,, गुरुभोजनैः—गुरुभोजनात् (क)

,, स्त्रीदत्तैश्च—समुक्तैश्च (फ)

३३. प्रकुर्वन्तः—विकुर्वन्तः (ब.)

३५. अशितस्यातिसंक्षोभात्—अत्याशितस्य संक्षोभात् (च. ब.)

,, अतिचेष्टितैः—अभिचेष्टितैः (ड.)

**वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत् ॥३६॥**

यान-यान- વાહનમાં બેસીને જવાથી वाहनमें बैठकर चलनेसे, **अतिचेष्टितैः** અને અત્યંત શારીરિક ક્રિયાઓથી और अत्यन्त शारीरिक चेष्टाओंसे, **अशितस्य** ખાધેલા ખોરાકનો भोजन किये हुए आहारके, **अतिसंक्षोभात्** અતિ સંક્ષોભ થવાથી अति संक्षोभ होनेसे, **अतिव्यवाय**- અતિશય મૈથુન अत्यंत मैथुन, **भार-अध्व**- ભાર, માર્ગ-ગમન भारवहन, मार्गचलना, **वमन**- વમન वमन, **व्याधि-कर्शनैः** તથા રોગથી થયેલ કૃશતાથી तथा व्याधियोंसे कृश होनेसे, **वामपार्श्व**- ડાબા પડખામાં बायें पार्श्वमें, **आश्रितः** રહેલી स्थित, **प्लीहा** બરલ तिल्ली, **स्थानात्** પોતાના સ્થાનમાંથી अपने स्थानसे, **च्युतः** ભ્રષ્ટ થઈને हटी हुई, **प्रवर्धते** વધે છે बढती है, **रसादिभ्यः** અથવા રસ વગેરેથી अथवा रसादिकोंसे, **विवृद्धम्** વધેલું बढा हुआ, **शोणितम् वा** રક્ત रक्त, **तम्** તેને उसको, **विवर्धयेत्** વધારે છે बढाता है ॥ ३५-३६ ॥

35-36. Owing to the excessive agitation of the body immediately after meals, by riding in carriages or on horse-back, owing to emaciation due to excessive indulgence in the sex-act, or carrying of heavy loads, or due to excessive walking, vomiting or disease, the spleen situated in the left hypochondrium subluxates from its normal place and increases in its size, or the increased blood formed from the body-nutrient fluid goes in and increases the size of the spleen.

तस्य प्लीहा कठिनोऽष्ठीलेवादौ वर्धमानः कच्छपसंस्थान उपलभ्यते; स चोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानं च परिक्षिपन्नुदरमभिनिर्वर्तयति ॥३७॥

तस्य તેની उस पुरुषकी, **प्लीहा** બરલ तिल्ली, **आदौ** આરંભમાં आरम्भमें, **अष्ठीला इव** અષ્ઠીલાના જેવી प्रथम अष्ठीला जैसी, **कठिनः** કઠણ कठिन, **वर्धमानः** અને પછીથી વધતાં વધતાં बढती हुई, **कच्छप-संस्थानः** કાચબાના જેવા આકારવાળી कछुएके आकारवाली, **उपलभ्यते** જણાય છે पायी जाती है, **उपेक्षितः च** જો ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો और उपेक्षा करनेसे, **सः** તે वह, **क्रमेण** અનુક્રમે क्रमशः, **कुक्षिम्** કુક્ષિ कुक्षि, **जठरम्** પેટ पेट, **अग्न्यधिष्ठानम् च** અને અગ્નિના અધિષ્ઠાનને और पक्वाशयको, **परिक्षिपन्** ઘેરીને घेर लेती हुई, **उदरम्** ઉદરરોગ उदरको, **अभिनिर्वर्तयति** કરે છે उत्पन्न करती है ॥ ३७ ॥

37. The spleen feels hard like a stone in the beginning and gradually increasing, gets the shape of tortoise. If neglected, it slowly surrounds and presses the stomach, abdomen and the seat of the gastric fire and thus brings about the enlargement of the abdomen.

तस्य रूपाणि—दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चोमूत्रग्रहतमःप्रवेशपिपासाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छाङ्गसादकासश्वासमृदुज्वरानाहाग्निनाशकार्श्यास्यवैरस्यपर्वभेदकोष्ठवातशूलानि, अपि चोदरमरुणवर्णं विवर्णं वा नीलहरितहारिद्रराजिमद्भवति; एवमेव यकृदपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्यात्, तुल्यहेतुलिङ्गौषधत्वात्तस्य प्लीहजठर एवावरोध इति; एतत् प्लीहोदरमिति विद्यात् ॥३८॥

तस्य रूपाणि તેનાં લક્ષણો उसके लक्षण, **दौर्बल्य**- જેમકેઃ-દુર્બલતા जैसेकि:- कमजोरी, **अरोचक**- અરુચિ अरुचि, **अविपाक**- અપચો अपचन, **वर्चः-मूत्र**- મળ તથા

३७. कठिनोऽष्ठीलेवादौ—कठिनो नीरुजः (द.)
,, ,, —नीरुजः (च.)

३८. तमःप्रवेशपिपासा—तमःपिपासा (ख.)
,, पर्वभेदकोष्ठवातशूलानि—पर्वभेदाः कोष्ठे वातशूलम् (क.)
,, ,, —पर्वभेदाः कोष्ठे वातशूलं च (घ)
,, पर्वभेद—वर्णभेद (थ.)
,, एतत्प्लीहोदरमिति विद्यात्—एतत् प्लीहोदरमितिविद्यात (च. ड. प.)

मूत्रनी मल और मूत्रकी, ग्रह-અટકાયત प्रवृत्ति न होना, तमः-प्रवेश- અંધારાં આવવાં आंखोके सामने अंधेरा छा जाना, पिपासा- તરસ प्यास, अङ्गमर्द- અંગ ભાંગવાં अंगमर्द, छर्दि- ઉલટી कै, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, अङ्गसाद- અંગ શિથિલ થવાં अंगसाद, कास- ઉધરસ खांसी, श्वास- શ્વાસ सांस फूलना, मृदु-ज्वर- મંદ જ્વર मंद ज्वर, आनाह- આનાહ आफरा, अग्निनाश- અગ્નિનો નાશ अग्निमान्द्य, कार्श्य- કૃશતા कृशता, आस्यवैरस्य- મુખનું બેસ્વાદ થવું मुखका विरस होना, पर्वभेद- પર્વભેદ पर्वभेद, कोष्ठ- તથા કોઠામાં तथा कोष्ठमें, वात-शूलानि પવનથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂલ वातज शूल, अपि च उदरम् વળી પેટ पुनः पेट, अरुणवर्णम् રાતા વર્ણનું लाल रंगका, विवर्णम् वा કે વિકૃત વર્ણનું या विकृत वर्णवाला, नील-हरित- નીલી અને લીલી नीली-हरी, हारिद्र- તથા હળદર જેવા રંગની और हल्दीके वर्णकी, राजिमत् રેખાવાળું लकीरोंसे व्याप्त, भवति થાય છે होता है, दक्षिणपार्श्वस्थम् જમણા પડખામાં રહેલી दाहिनी ओर स्थित, यकृत् अपि યકૃત પણ यकृत भी, एवम् एव એ જ પ્રમાણે इसी प्रकार, कुर्यात् કરે છે करता है, तस्य તેનાં उसके, तुल्य-हेतुलिङ्ग-औषधत्वात् કારણ, લક્ષણ તથા ઔષધ સમાન હોવાથી हेतु, लक्षण तथा औषधके समान होनेसे, प्लीह-जठरे તેનો પ્લીહોદરમાં प्लीहोदरमें, एव જ ही, अवरोधः સમાવેશ થાય છે अंतर्भाव होता है, एतत् એ લક્ષણોથી આ इन लक्षणोंसे गया, प्लीहोदरम् પ્લીહોદર છે प्लीहोदर है, इति એમ ऐसा, विजानीयात् જાણવું जाने ॥ ३८ ॥

38. Its signs and symptoms are—debility, anorexia, indigestion, retention of feces and urine, fainting, asthenia of the limbs, cough, dyspnea, low fever, obstipation, loss of the gastric fire, emaciation, dysgeusia, arthralgia, intestinal wind and colic. Further the abdominal wall becomes dusky red in color or pigmented or covered with prominent, bluish, greenish or yellowish veins. A similar description holds good as regards the enlargement of the liver which is situated in the right hypochondriac region. Owing to the similarity in causes, symptoms and treatment, it is comprehended by the description of splenic enlargement. This is to be known as the abdominal disease due to splenic enlargement.

बद्धगुदोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

पक्ष्मबालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ।
उदावर्तैस्तथाऽर्शोभिरन्त्रसंमूर्च्छनेन वा ॥३९॥
अपानो मार्गसंरोधाद्धत्वाऽग्निं कुपितोऽनिलः ।
वर्चःपित्तकफान् रुद्ध्वा जनयत्युदरं ततः ॥४०॥

अन्नेन सह અન્નની સાથે अन्नके साथ, भुक्तैः ખાવામાં આવેલા खाये गये, पक्ष्म-बालैः પાંપણ કે શિર વગેરેના વાળથી पलकोंके अथवा शिर आदिके बालोंसे, गुदे बद्धायने ગુદાનો માર્ગ બંધ થવાથી गुदाका मार्ग बन्द हो जानेपर, उदावर्तैः અથવા ઉદાવર્તથી अथवा उदावर्तसे, अर्शोभिः હરસથી अर्शसे, अन्त्र- કે આંતરડાંનું या आंतोंके अपने ऊपर, संमूर्च्छनेन वा પરિવર્તન થવાથી घूम जानेसे, मार्गसंरोधात् માર્ગનો રોધ થતાં मार्गके रुक जानेसे, कुपितः अपानः કુપિત થયેલો અપાન कुपित हुआ अपान, अनिलः વાયુ वायु, अग्निम् અગ્નિને अग्निको, हत्वा હણીને नष्ट करके, वर्चः- મલ मल, पित्त-कफान् પિત્ત તથા કફને पित्त तथा कफको, रुद्ध्वा અટકાવીને रोक-कर, ततः પછી तदनन्तर, उदरम् ઉદરરોગને उदररोगको, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ३९-४० ॥

39-40. If the gastro-intestinal channel gets obstructed by the accumulation of hair ingested along with the food, or by misperistalsis or by piles or by paralysis of the intestines (volvulus), the Apana vata gets provoked as a result of this obstruction in its passage and impairs the gastric fire;

and then obstructing the feces, the pitta and the kapha, causes the enlargement of the abdomen.

तस्य रूपाणि—तृष्णादाहज्वरमुखतालुशोषोरुसादकासश्वासदौर्बल्यारोचकाविपाककवर्चोमूत्रसङ्गाध्मानच्छर्दिक्षवथुशिरोहृन्नाभिगुदशूलानि, अपि चोदरं मूढवातं स्थिरमरुणं नीलराजि सिरावनद्धराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनिर्वर्तत इति; एतद्बद्धगुदोदरमिति विद्यात् ॥४१॥

तस्य रूपाणि તેનાં લક્ષણો उसके लक्षण, तृष्णा- જેમકે:- તૃષ્ણા जैसेकिः- प्यास, दाह-ज्वर- દાહ-જ્વર दाह-ज्वर, मुख-तालु- મુખ તથા તાળવાનું मुंह और तालुका, शोष- સુકાવું सूखना, ऊरुसाद- સાથળ શિથિલ થવા ऊरुका शिथिल होना, कास- ઉધરસ खांसी, श्वास- શ્વાસ श्वास, दौर्बल्य- દુર્બલતા कमजोरी, अरोचक- અરુચિ अरुचि, अविपाक- અપચો अपचन, वर्चो-मूत्र- મળમૂત્રની मल और मूत्रकी, सङ्ग- અટકાયત प्रवृत्ति न होना, आध्मान- આધ્માન आध्मान, छर्दि- ઉલટી कै, क्षवथु- છીંક छींक, शिरः- અને મસ્તક और शिर, हृद्- હૃદય हृदय, नाभि- નાભિ नाभि, गुदशूलानि તથા ગુદામાં શૂલ और गुदमें शूल, उदरम् च अपि વળી પેટ और पेट, मूढ- वातम् મૂંઝાયેલા વાયુવાળું मूढ वायुसे युक्त, स्थिरम् સ્થિર स्थिर, अरुणम् રાતું लाल रंगका, नीलराजि નીલ રેખાવાળું नील रेखाओंवाला, सिरावनद्ध- અથવા સિરાઓથી વ્યાપ્ત या सिराओंसे व्याप्त, राजिकम् वा રેખાવાળું થાય છે रेखाओंवाला होता है, प्रायः અને પ્રાયઃ और प्रायः, नाभि-उपरि નાભિની ઉપર नाभिके ऊपरके भागमें, गोपुच्छवत् ગાયના પૂંછડા જેવું गौकी पूंछके समान, अभिनिर्वर्तत इति ઉપડી આવે છે उठ आता है, एतत् એ લક્ષણોથી આ इन लक्षणोंसे यह, बद्धगुदोदरम् બદ્ધગુદોદર છે बद्धगुदोदर है, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जाने ॥ ४१ ॥

41. **Its signs and symptoms are**—**thirst, burning, fever, dryness of** mouth and palate, asthenia of the thighs, cough, dyspnea, prostration, anorexia, indigestion, retention of feces and urine, distension vomiting, sternutation, headache, colicky pain in the epigastric, umbilical and pelvic regions intestinal stasis of vata, appearance of a network of dark-red and blue veins on the abdomen and of a protuberance mainly above the umbilicus of the shape of the cow's tail. This is to be known as the abdominal disease due to anorectal obstruction.

छिद्रोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि

शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयाऽत्यशनेन वा ॥४२॥
पाकं गच्छेद्रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रस्रवेद्बहिः ।
पूरयन् गुदमन्त्रं च जनयत्युदरं ततः ॥४३॥

अन्नसंयुतैः ખોરાકની સાથે अन्नमें मिले हुए, शर्करा- કાંકરા बालु, तृण- તૃણ घास, काष्ठ- કાષ્ઠ लकड़ी, अस्थि- અસ્થિ हड्डी, कण्टकैः અને કંટક और कांटोंके, भुक्तैः ખાવાથી भक्षणसे, अत्यशनेन અત્યંત ખોરાક લેવાથી अति मात्रामें भोजन करनेसे, जृम्भया वा કે બગાસાં ખાવાથી या जम्भाईसे, यदा જ્યારે जब, अन्त्रम् આંતરડું आंत, भिद्येत ભેદાઈ જાય છે फट जाती है, पाकम् અને પાકને और पक, गच्छेत् પામે છે जाती है, तेभ्यः ત્યારે તે तब उन, छिद्रेभ्यः છિદ્રોમાંથી छिद्रोंसे, रसः રસ रस, बहिः બહાર बाहिर, प्रस्रवेत् ઝરે છે झरता है, गुदम् અને ગુદા और गुदा, अन्त्रम् च તથા આંતરડાને तथा आंतोंको, पूरयन् ભરી भरकर, ततः પછી तदनन्तर, उदरम् ઉદરરોગને

४१. सिरावनद्धराजिकं—सिराऽवनद्धमराजिकं (क.)

४२. जृम्भयाऽत्यशनेन वा—जृम्भयात्यशनेन वा (ख)
, अत्यशनेन—अत्यशितस्य (क. छ.)
४३ पाकं गच्छेद्रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः—इत्यापाकं रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः (ग. ङ.)

उदररोगको, जनयति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ४२-४३ ॥

42-43. When the intestines are perforated by sand, straw, pieces of wood, bone and thorns, ingested along with the food or when they rupture owing to pendiculation after meals or owing to surfeit-meal, the intestinal content that flows out from this perforation causes suppurative inflammation and fills up the pelvis and the abdominal cavity, thus causing enlargement of the abdomen (suppurative peritonitis).

तस्य रूपाणि—तदधो नाभ्याः प्रायोऽभिवर्धमानमुदकोदरं भवति, यथाबलं च दोषाणां रूपाणि दर्शयति, अपि चातुरः सलोहितनीलपीतपिच्छिलकुणपगन्ध्यामवर्च उपवेशते, हिक्काश्वासकासतृष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्बल्यपरीतश्च भवति; एतच्छिद्रोदरमिति विद्यात् ॥ ४४ ॥

तस्य रूपाणि તેનાં લક્ષણો उसके लक्षण, तद् प्रायः જેમકે:- તે પ્રાયઃ जैसेकि:- वह प्रायः, नाभ्याः अधः નાભિની નીચે नाभिके नीचे, अभिवर्धमानम् વધતું बढ़ता हुआ, उदकोदरम् જલોદર जलोदर, भवति થાય છે होता है, दोषाणाम् અને દોષોનાં और दोषोंके, रूपाणि च લક્ષણો लक्षणोंको, यथाबलम् બલ પ્રમાણે बलके अनुसार, दर्शयति દેખાડે છે दिखाता है, अपि च વળી और, आतुरः રોગી रोगी, सलोहित- રક્તમિશ્ર खूनके साथ, नील-पीत- નીલા પીળા नीले पीले, पिच्छिल- પિચ્છિલ पिच्छिल, कुणपगन्धि- તથા શબ જેવી ગંધવાળા और मुर्दे जैसी गन्धसे युक्त, आमवर्चः કાચા મળને अपक्व मलको, उपवेशते ત્યાગ કરે છે त्यागता है. हिक्का હેડકી हिचकी, श्वास- શ્વાસ श्वास, कास- ઉધરસ खांसी, तृष्णा- તૃષા प्यास, प्रमेह- પ્રમેહ प्रमेह, अरोचक- અરુચિ अरुचि, अविपाक- અપચો अपचन, दौर्बल्य- અને નબળાઈથી और दुर्बलतासे, परीतः च યુક્ત पीडित, भवति થાય છે होता है, एतत् આ લક્ષણોથી આ इन लक्षणोंसे यह, छिद्रोदरम् છિદ્રોદર છે छिद्रोदर है, इति એમ ऐसा विद्यात् જાણવું जाने ॥ ४४ ॥

44. Its signs and symptoms are—the protuberance is mainly below the umbilicus i. e. lower half of the abdomen and accumulation of fluid. It manifests signs and symptoms indicative of the nature of the predominant morbid humors. The patient passes stools colored red or bluish, or yellowish and which is slimy, stinking and undigested. He is afflicted with hiccup, dyspnea, cough, thirst, urinary disorders, anorexia, indigestion and prostration. This is to be known as abdominal disease due to perforative peritonitis.

जलोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्लोम्नि संस्थितः ॥४५॥
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ ॥४६॥

स्नेहपीतस्य સ્નેહપાન કરેલા स्नेहपान किये हुए, मन्दाग्नेः મન્દ અગ્નિવાળા मन्द अग्निवाले, क्षीणस्य ક્ષીણ क्षीण, अतिकृशस्य वा અથવા અત્યંત કૃશ મનુષ્યનો वा अत्यन्त कृश पुरुषके, अग्नौ અગ્નિ अग्निके, अति-अम्बु- અતિ જળનું अत्यन्त मात्रामें पानी, पानात् પાન કરવાથી पीनेसे, नष्टे નષ્ટ થતાં नष्ट होने पर, क्लोम्नि ક્લોમમાં क्लोममें, संस्थितः રહેલો स्थित, मारुतः

४४. नाभ्याः—नाभेः (ग. छ.)
,, ,, —नाभ्याम् (च.)
,, अभिवर्धमानमुदकोदरम्—अभिवर्धमानमुदकोदरस्य (क)
,, उपवेशते—उपविशति (क)

४५. स्नेहपीतस्य—पीतस्नेहस्य (ग.)

वायु वायु, स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु तथा स्रोतोना मार्ग बंध थतां और स्रोतोंके मार्ग बन्द होने पर, उदकमूर्छितः जळथी मिश्र थयेलो जलसे मिश्रित हुआ, कफः च कफ कफ, तौ ते बन्ने और वे दोनों, तत् एव ते ज उसी, अम्बु- जळने जलको, स्वस्थानात् पोताना स्थानथी अपने स्थानसे, उदराय उदररोग माटे उदररोगके लिए, वर्धयेताम् अधिक करी दे छे बढ़ाते हैं ॥४५-४६॥

45-46. Owing to excessive drinking of water by a person who has just taken internal oleation or whose digestive fire is weak or who suffers from cachexia and pectoral lesions or who is very much emaciated, the gastric fire gets extinguished; and the vata lodged in the Kloma as well as the kapha which obstructs the passages, combine together, increase and carry this water from its habitat to the abdomen and thus cause the distension of abdomen.

तस्य रूपाणि—अनन्नकाङ्क्षापिपासागुदस्रावशूलश्वासकासदौर्बल्यानि, अपि चोदरं नानावर्णराजिसिरासंततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवति, एतदुदकोदरमिति विद्यात् ॥४७॥

तस्य रूपाणि तेनां लक्षणो उसके लक्षण, अनन्नकाङ्क्षा- जेमके:- अन्ननी इच्छा न थवी जैसेकि:- अन्न सेवनमें अनिच्छा, पिपासा- तृषा प्यास, गुदस्राव- गुदस्राव गुदासे स्राव, शूल- शूल शूल, श्वास- श्वास श्वास, कास- उधरस खांसी, दौर्बल्यानि अने दुर्बलता थाय छे और दुर्बलता होते हैं, अपि च उदरम् वळी पेट और पेट, नानावर्ण- अनेक वर्णनी नाना रंगकी, राजि-सिरा- रेखा तथा सिराओथी लकीरों और सिराओंसे संततम् व्याप्त व्याप्त, उदकपूर्ण- तथा पाणीथी भरेल तथा जलसे भरी, दृति-क्षोभ- मशकना खळभळाट समान मशकके क्षोभके समान, संस्पर्शम् स्पर्शवाळुं स्पर्शवाला, भवति थाय छे होता है, एतत् आ लक्षणोथी आ इन लक्षणोंसे वह, उदकोदरम् उदकोदर छे उदकोदर है, इति एम ऐसा, विद्यात् जाणवुं जाने ॥ ४७ ॥

47. Its signs and symptoms are—inappetence, thirst, discharge from the anus, colic, dyspnea, cough and debility; the abdomen gets covered with a plexus of prominent veins of various colors and gives the sensation on palpation similar to that experienced on touching and agitating a bladder full of fluid (fluctuation and fluid test). This is to be known as the abdominal enlargement (ascites), due to collection of fluid.

तत्र अचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकप्राप्तमुदरं त्वरमाणश्चिकित्सेत्; उपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थानादपवृत्ताः परिपाकाद्द्रवीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि चोपक्लेदयन्ति, स्वेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति; तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरु स्तिमितमाकोठितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं नाभ्यामेवोपसर्पति । ततोऽनन्तरमुदकप्रादुर्भावः। तस्य रूपाणि—कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः, सिरान्तर्धानगमनम्, उदकपूर्णदृतिसंक्षोभसंस्पर्शत्वं च ॥४८॥

तत्र तेओमां उनमें, अचिरोत्पन्नम् थोडा समयथी थयेला नये पैदा हुए, अनुपद्रवम् उपद्रवरहित उपद्रवरहित, अनुदकप्राप्तम् पाणी पेदा न थयुं होय एवा जिसमें पानी पैदा नहीं हुआ हो ऐसे, उदरम् उदररोगनी उदररोगकी, त्वरमाणः वैद्ये उतावळ करता वैद्य

४७. उदकोदरमिति विद्यात्—उदकोदरं स्यात् (क)

४८. स्वस्थानादपवृत्ताः परिपाकाद्द्रवीभूताः—स्वस्थानादपावृत्ता अपरिपाकाद्द्रवीभूताः (ख.)

,, अपवृत्ता.—अपावृत्ताः (छ)

,, परिपाकाद्द्रवीभूताः—अपरिपाकाद्द्रवीभूता (ङ. ढ.)

,, आकोठितमशब्दं—आकोटितमशब्दं (घ.)

शीघ्रतासे, चिकित्सेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे, हि કારણકે क्योंकि, एषाम् એની इनकी, उपेक्षितानाम् ઉપેક્ષા કરવાથી उपेक्षा करनेपर, दोषाः દોષો दोष, स्वस्थानात् પોતાના સ્થાનથી अपने स्थानसे, अपवृत्ताः પાછા ફરી हट कर, परिपाकात् અને પરિપાકથી और पाकके कारण, द्रवीभूताः દ્રવરૂપ થઈ द्रवरूप होकर, सन्धीन् સન્ધિઓ संधिओं, स्रोतांसि च અને સ્રોતોને और स्रोतोंमें उपक्लेदयन्ति ક્લિન્ન કરે છે क्लेद उत्पन्न करते हैं, बाह्येषु અને બહારના और बाह्य, स्रोतःसु સ્રોતોમાં स्रोतोंमें, प्रतिहतगतिः કુંઠિત ગતિવાળો થઈને गति रुकनेसे, स्वेदः च સ્વેદ પણ पसीना भी, तिर्यक् આડો तिरछा, अवतिष्ठमानः અવસ્થિત થઈને जा कर, तत् एव તે જ उसी, उदकम् જલને जलको, आप्याययति વધારે છે ज्यादा बढ़ाता है, तत्र તેમાં इसमें, पिच्छोत्पत्तौ પિચ્છાની ઉત્પત્તિ થતાં पिच्छा उत्पन्न होनेपर, मण्डलम् મંડલાકાર गोल आकारका, उदरम् પેટ पेट, गुरु ભારે भारी, स्तिमितम् સ્તિમિત गीले कपड़ेसे ढका हुआसा, आकोठितम् ઠપકાર્યાથી ठोकने पर, अशब्दम् શબ્દરહિત आवाजरहित, मृदु- स्पर्शम् સ્પર્શમાં મૃદુ स्पर्शमें मुलायम, अपगत- राजिकम् અને જેમાંથી રેખાઓ જતી રહી છે એવું થાય છે रेखाएं जिसमें मिट गई हों ऐसा होता है, नाभ्याम् एव અને નાભિમાંજ और नाभि पर ही, आक्रान्तम् આક્રમણ કરીને आक्रमण करके, उपसर्पति ફેલાતું હોય છે फैलता है, ततः તે उसके, अनन्तरम् પછી बाद, उदक- प्रादुर्भावः જલની ઉત્પત્તિ થાય છે जलकी उत्पत्ति होती है, तस्य रूपाणि તેનાં લક્ષણ उसके लक्षण, कुक्षेः પેટનું कुक्षिकी, अतिमात्र- અત્યંત अत्यंत मात्रामें, वृद्धिः વધવું वृद्धि, सिरा- अन्तर्धान-गमनम् સિરાઓનું ન દેખાવું सिराओंका लुप्त हो जाना, उदक-पूर्ण-दृति- અને પાણી ભરેલી મશકનાં और जलसे भरी मशकके संक्षोभ- ખળભળાટ સમાન संक्षोभ जैसे, संस्पर्शत्वम् च સ્પર્શવાળાપણું એ છે स्पर्शसे युक्त होना ये हैं ॥ ४८ ॥

48. The physician should hasten to treat the condition which is not of long duration, which is not attended with complications, where there is no marked collection of fluid and where the abdominal enlargement has not yet occurred. If neglected, these morbid humors, turned away from their natural habitats, get liquefied as a result of maturation and fill up, with fluid, the joints and the abdominal passages. The sweat being obstructed in its external passages gets accumulated, (spreading) sideways and adds to the fluid already accumulated; when this fluid develops a slimy quality, it causes the abdomen to become round in contour, heavy, firm, producing no resonant sound on percussion, and soft to the touch with the falling away of the abdominal line of hair. After that there is the manifestation of fluid. Its signs and symptoms are—great enlargement of the abdomen, disappearance of the veins, and on palpation and agitation, feeling the same sensation as produced by a bladder full of fluid.

तदाऽऽतुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति—छर्द्यतीसार-तमकतृष्णाश्वासकासहिक्कादौर्बल्यपार्श्वशूलारुचि-स्वरभेदमूत्रसङ्गादयः; तथाविधमचिकित्स्यं विद्या-दिति ॥४९॥

तदा ત્યારે तब, आतुरम् રોગીને रोगीमें, छर्दि- ઉલટી कै, अतीसार- અતિસાર अतिसार, तमक- તમક શ્વાસ तमक श्वास, तृष्णा- તૃષા प्यास, श्वास- શ્વાસ श्वास, कास- ઉધરસ खांसी, हिक्का- હેડકી हिचकी, दौर्बल्य- દુર્બલતા कमजोरी, पार्श्वशूल- પડખામાં શૂલ पार्श्वशूल, अरुचि- અરુચિ अरुचि, स्वरभेद- સ્વરભેદ स्वरभेद, मूत्रसङ्गादयः મૂત્રની અટકાયત વગેરે मूत्रसंग इत्यादि, उपद्रवाः ઉપદ્રવો उपद्रव, स्पृशन्ति થાય છે होते हैं, तथाविधम् તેવા રોગને उस प्रकारके रोगको,

अचिकित्स्यम् ચિકિત્સા માટે અયોગ્ય असाध्य, विद्यात् इति જાણવો जाने ॥ ४९ ॥

49. At this stage, the following complications develop in the patient viz,. vomiting, diarrhea, asthma, thirst, dyspnea, cough hiccup, debility, pain in the sides, anorexia, alteration of voice, retention of urine etc. Such a case is to be known as incurable.

उदराणां साध्यासाध्यविचारः —

भवन्ति चात्र—

वातात्पित्तात्कफात् प्लीह्नः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परं परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिशेत् ॥५०॥
पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय च्छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥५१॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, वातात् વાતથી वातसे, पित्तात् પિત્તથી पित्तसे, कफात् કફથી कफसे, प्लीह्नः પ્લીહાથી प्लीहासे, सन्निपातात् સન્નિપાતથી सन्निपातसे, तथा उदकात् તથા ઉદકથી ઉત્પન્ન ઉદરરોગમાં तथा जलसे उत्पन्न उदररोगमें, परम् परम् ઉત્તરોત્તર उत्तरोत्तर, उदरम् ઉદરરોગને उदररोगको, कृच्छ्रतरम् વધારે કષ્ટસાધ્ય ज्यादा कष्टसाध्य, आदिशेत् કહેવો कहे, नृणाम् મનુષ્યોને पुरुषोंका, बद्धगुदम् બદ્ધગુદોદર बद्धगुदोदर तथा सर्वम् तु તથા બધાં और सब, जातोदकम् જળની ઉત્પત્તિવાળા ઉદરરોગ जलकी उत्पत्तिवाले उदररोग, छिद्रान्त्रम् તથા છિદ્રાંત્ર एवं छिद्रान्त्र, उदरम् च ઉદરરોગ उदररोग, पक्षात् ऊर्ध्वम् પંદર દિવસ પછી एक पक्षके ऊपर, प्रायः પ્રાયઃ प्रायः, अभावाय મૃત્યુને માટે नाशके लिए, भवति થાય છે होते हैं ॥ ५०-५१ ॥

Here are verses again—

50-51. The physician should regard the abdominal disease born of vata, pitta or kapha, or splenic disorder tridiscordance or ascites as being increasingly difficult of cure in the successive order of statement. In case of intestinal obstruction if a fortnight has elapsed, and similarly in all cases of ascites where marked collection of fluid has occurred, as well as in perforation of intestines, the condition generally leads to death.

शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥५२॥

शूनाक्षम् સૂજેલી આંખોવાળા सूजी आंखवाले, कुटिलोपस्थम् વાંકી વળી ગયેલ મૂત્રેન્દ્રિયવાળા वक्र शिश्नवाले, उपक्लिन्न-तनु- ક્લેદવાળી તથા પાતળી क्लेद-युक्त और पतली, त्वचम् ચામડીવાળા त्वचावाले, बल-शोणित-मांस-अग्नि-परिक्षीणम् तथा બલ, રક્ત, માંસ અને અગ્નિ જેના ક્ષીણ થયેલ હોય એવા રોગીને तथा नष्ट हुए बल, रक्त, मांस और अग्निवाले रोगीको, वर्जयेत् છોડી દેવો त्याग दे ॥ ५२ ॥

52. The patient who suffers from edema of the eyes, crookedness of the genitalia, moist or softened body-skin and loss of vitality, blood, flesh and the gastric fire should not be taken up for treatment.

श्वयथुः सर्वमर्मोत्थः श्वासो हिक्काऽरुचिः सतृट् ।
मूर्च्छा च्छर्दिरतीसारो निहन्त्युदरिणं नरम् ॥५३॥

सर्व- मर्म- उत्थः સઘળાં મર્મોમાં ઉત્પન્ન થયેલો सब मर्मोंमें उत्पन्न, श्वयथुः સોજો शोथ, श्वासः શ્વાસ श्वास, हिक्का હેડકી हिचकी, सतृट् તૃષા प्यास, अरुचिः તેમજ અરુચિ एवं अरुचि, मूर्च्छा મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, छर्दिः अतिसारः ઉલટી અને અતિસાર कै और अतिसार, उदरिणम् ઉદરરોગી उदररोगी, नरम् મનુષ્યને पुरुषको, निहन्ति મારી નાખે मार डालते हैं ॥ ५३ ॥

५०. भवन्ति चात्र-भवति चात्र (प.)
„ कृच्छ्रतरम्-कृच्छ्रतमम् (च.)
५२. वर्जयेत्-संत्यजेत् (ग. छ.)
५३. सर्वमर्मोत्थः-सर्वमर्मस्थः (प)

53. The edema of all the vital regions, dyspnea, hiccup, anorexia, thirst, fainting, vomiting and diarrhea, cause death to the patient suffering from abdominal disease.

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥५४॥

सर्वम् સઘળા સર્વ, **उदरम्** ઉદરરોગ उदररोग, **प्रायः** ઘણું ખરું प्रायः, **जन्मना** ઉત્પન્ન થતાં जन्मसे, **एव** જ ही, **कृच्छ्रतमम्** અત્યંત કષ્ટસાધ્ય अत्यंत कृच्छ्रसाध्य, **मतम्** ગણાયેલ છે कहे गये हैं. **बलिनः** બળવાનને बलवानका, **नवोत्थितम्** નવો થયેલો नया उत्पन्न हुआ, **अजाताम्बु** અને પાણી જેમાં પેદા થયું નથી એવો और जिसमें जल उत्पन्न न हुआ हो, **तत्** તે ઉદરરોગ वह उदररोग, **यत्नसाध्यम्** પ્રયત્નસાધ્ય છે प्रयत्नसाध्य है ॥ ५४ ॥

54. All the varieties of abdominal disease from their very inception are considered formidable. But where the patient is a strong person, or the fluid has not accumulated or where the disease is of recent origin, it can be cured by careful treatment.

अजातोदकलक्षणम्—

अजातशोथमरुणं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुडगुडायच्च सिराजालगवाक्षितम् ॥५५॥
नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।
हृन्नाभिवङ्क्षणकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥५६॥
कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ।
लोलस्याविरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विषि ॥५७॥
अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय यत्नतः ।
उपाक्रमेद्भिषग्दोषबलकालविशेषवित् ॥५८॥

अजातशोथम् સોજા વગરનું जिसमें शोथ उत्पन्न न हुआ हो ऐसा, **अरुणम्** અરુણ કાંતિવાળું लाल रंगका, **सशब्दम्** અવાજવાળું शब्दयुक्त, **न भारिकम्** અતિશય ભારથી રહિત ज्यादा भारी न हो ऐसा, **सदा** હમેશાં सदा, **गुडगुडायत्** ગડગડાટવાળું गुडगुड शब्द करनेवाला, **सिराजाल-** સિરાજાલથી सिराओंके जालसे, **गवाक्षितम्** **च** વ્યાપ્ત व्याप्त, **नाभिम्** નાભિને नाभिको, **विष्टभ्य** સ્તબ્ધ કરીને स्थिर करके, **पायौ तु** ગુદામાં તો गुदामें तो, **वेगम्** વેગને ઉત્પન્ન वेगको उत्पन्न, **कृत्वा** કરીને करके, **प्रणश्यति** ઉદર એસી જાય છે उदर लीन होता है, **हृत्-** હૃદય हृदय, **नाभि-** નાભિ नाभि, **वङ्क्षण-** વંક્ષણ वंक्षण, **कटी-** કટી कमर, **गुद-** અને ગુદા और गुदा, **प्रत्येकशूलिनः** એ પ્રત્યેકમાં જેને શૂલ નીકળે છે એવા इस प्रत्येकमें शूलयुक्त, **कर्कशम्** તથા વેગવાળા तथा वेगवाली, **वातम्** વાયુને वायु, **सृजतः** છોડતા એવા छोड़ते हुए, **पावके च** અને અગ્નિ और अग्निके, **न अतिमन्दे** અતિશય મંદ ન હોતાં अतिमन्द न होनेपर, **लोलस्य** ખાવાની ઇચ્છાવાળા રોગીનું अन्नमें इच्छा रखनेवाले रोगीके, **आस्ये च** મુખ मुखके, **अविरसे** વિરસ ન હોતાં विरस न रहने पर **मूत्रे** મૂત્ર मूत्र, **अल्पे** અલ્પ હોતાં अल्प होने पर, **विषि** અને મળ और मल, **संहते** બંધાયેલ હોતાં घन होने पर, **इति एतैः** આ इन, **लिङ्गैः** લક્ષણોથી लक्षणोंसे, **अजातोदकम्** પાણી જેમાં પેદા નથી થયું એવા ઉદરરોગને पानी जिसमें

५५. अजातशोथमरुणं—अशोथमरुणाभासं (क ड.)
,, ,, —सशोथमरुणाभासं घ.)
,, गुडगुडायच्च—गुडगुडायन्तं (ध. ध.)
५६. पायौ तु—वायुस्तु (ध ध. प.)

५७. लोलस्याविरसे—लालया विरसे (घ. ड. ध. फ.)
,, ,, —लोलस्य विरसे (च.)
,, लोलस्याविरसे चास्ये—लालया विरसे चास्ये (त. फ.)
,, लोलस्याविरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विषि—मूत्रेऽल्पे संहते विषि लालया विरसे मुखे (क.
,, —मूत्रेऽल्पे संहतविषि लालया विरसे मुखे (ख.)
,, ,, —मूत्रेऽल्पे संहते दोषे लालया विरसे मुखे (फ.)
५८. उपाक्रमेत्—उपाचरेत् (ग.)
,, ,, —उपक्रामेत् (घ. छ. ड.)
,, ,, —उपाक्रामेत् (च.)

उत्पन्न नहीं हुआ हो ऐसे उदररोगको, तत्त्वतः યથાર્થરૂપે यथार्थ रूपसे, विज्ञाय જાણીને समझकर, दोष- દોષ दोष, बल- બળ बल, काल-विशेष- તથા કાળના વિશેષને तथा कालविशेषको, वित् જાણનાર जाननेवाला, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, उपाक्रमेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥५५-५८॥

55-58. Where there is no marked swelling of the abdomen, where the abdominal wall is dusky-brown in color, where there is tympanitic sounds on percussion, where the condition is not attended with heaviness, where there is a network of veins, where the peri-staltic wave going to the rectum returns to the umbilicus and stops there, where there is colicky pain in each of the epigastric regions or umbilical, inguinal, iliac and pelvic regions, where the flatus is voided forcefully and the gastric fire is not very weak, where there is lack of taste in the mouth due to excessive salivation and where the urine is scanty and the feces hardened; diagnosing by the above symptoms that it is a condition where no accumulation of fluid has taken place, the physicicn skilled in the knowledge of predominant morbidity, strength and time should undertake its treatment.

वातोदरे चिकित्साविधिः —

वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥५९॥

बलवतः બળવાન પુરુષના बलवान पुरुषके, **वातोदरम्** વાતોદરનો वातोदरका, **पूर्वम्** પ્રથમ प्रथम, **स्नेहैः** સ્નેહથી स्नेहसे **उपाचरेत्** ઉપચાર કરવો उपचार करे. **स्निग्धाय** સ્નેહન स्नेहन किये गए, **स्वेदिताङ्गाय** અને સ્વેદન કરેલા રોગીને और स्वेदन किये गये शरीर-वालेको, **स्नेह-विरेचनम्** સ્નેહવિરેચન स्नेहविरेचन, **दद्यात्** આપવું देवे ॥ ५९ ॥

59. The abdominal disease of the vata type in a strong person should first be treated with oleation. After the patient has undergone oleation and sudation, he should be given unctuous purgation.

हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथाऽस्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत् पुनः ॥६०॥

दोषे દોષ दोषके, **हृते** દૂર થતાં निर्हरण होने पर, **परिम्लानम्** નમી ગયેલા क्षीण हुए, **उदरम्** પેટને पेटको, **वाससा** વસ્ત્રથી कपडेसे, **वेष्टयेत्** વીંટવું लपेटे, तथा તેમ કરવાથી वैसा करनेसे, **अस्य** તેમાં उसके, **अनवकाशत्वात्** અવકાશ ન રહેવાથી रिक्त न रहनेसे, **वायुः** વાયુ वायु, **पुनः** ફરીને पुनः, **न आध्मापयेत्** તેને ફુલાવતો નથી उसको नहीं फुलाती ॥ ६० ॥

60. When the morbid matter has been purged out and the abdomen has been retracted, it should be bandaged tightly with a cloth in such a way as not to leave any scope for the vata to inflate the region again.

दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।
संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचयेत् ॥६१॥

उदरम् ઉદરરોગ उदररोग, **दोषातिमात्रोपचयात्** દોષોના અત્યંત સંચયથી दोषके अत्यन्त मात्रामें संचयसे, **स्रोतो-मार्ग-** સ્રોતોના માર્ગ स्रोतोंके मार्ग, **निरोधनात्** રૂંધાઈ જવાને લીધે रुक जानेके कारण, **संभवति** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, **तस्मात्**

६१. स्रोतोमार्गनिरोधनात्–स्रोतसां सन्निरोधात (त.)
,, संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचयेत्–संभवन्त्युदराण्येवमतो नित्यं विशोधयेत् (ख ष.)
,, उदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचयेत्–उदराण्येवमतो नित्यं विशोधयेत् (त.)

तेथी दरदीने इस लिए रोगीको, नित्यम् हमेशां नित्य, एव ज ही, विरेचयेत् विरेचन कराववुं विरेचन देवे ॥६१॥

61. Owing to excessive accumulation of morbid matter and owing to the obstruction in the passages of the body-channels, abdominal diseases occur. Hence the patient should be made to undergo purgation daily.

शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत्तु तम् ।
प्रागुत्क्लेशान्निवर्त्यं च बले लब्धे क्रमात् पयः ॥६२॥

शुद्धम् शुद्ध थयेला रोगीने शोधित किये उस रोगीको, **संसृज्य च** संसर्जन करावीने संसर्जन कराके, **तम्** तेने उसे, **बलार्थम् तु** बळप्राप्तिने माटे बलवर्धनके लिए, **क्षीरम्** दूध दूध **पाययेत्** पावुं पिलावे, **बले च** अने बळ और बल, **लब्धे** प्राप्त थया पछी आने पर, **उत्क्लेशात्** उत्क्लेश थया उत्क्लेश होनेके **प्राक्** पहेलां पहिले, **क्रमात्** क्रमथी क्रमशः, **पयः** दूध पावुं दूध पिलाना, **निवर्त्यम्** बंध करवुं बन्द कर दे ॥ ६२ ॥

62. After purification, rehabilitation should be done and a potion of milk should be given for increasing his strength. Thus, on the patient getting strong, milk-diet should be gradually stopped before he develops nausea towards it.

यूषै रसैर्वा मन्दाम्ललवणैरेधितानलम् ।
सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेन्नरम् ॥६३॥

मन्दाम्ल- जरा खाटा किंचित् अम्ल, **लवणैः** अने खारा और नमकीन, **यूषैः** यूष यूषोंसे, **रसैः वा** के मांसरसोथी या मांसरसोंसे, **एधितानलम्** जेनो अग्नि प्रदीप्त कर्यो छे एवा अग्नि प्रदीप्त किये हुए, **नरम्** रोगीने रोगीको, **सोदावर्तम्** उदावर्त थाय तो उदावर्त हो तो, **पुनः** फरीने पुनः, **स्निग्धम्** स्नेहन करी स्नेहन करके, **स्विन्नम्** तथा स्वेदन करी और स्वेदन करके, **आस्थापयेत्** आस्थापन बस्ति आपवी आस्थापनबस्ति देवे ॥ ६३ ॥

63. He should then be given soup or meat-juice mixed slightly with acid and salt which would stimulate his gastric fire. If he suffers from misperistalsis, he should be again made to undergo oleation and sudation and be given corrective enema.

स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्तिषु ।
दीप्ताग्निं बद्धविड्वातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥६४॥

स्फुरण- अंग फरकवां अंगका स्फुरण, **आक्षेप-** आंचकी आववी आक्षेप, **सन्धि-अस्थि-** सांधा, हाडकां संधि, अस्थि, **पार्श्व-** पडखां पार्श्व, **पृष्ठ-** पीठ पीठ, **त्रिक-अर्तिषु** अने त्रिकनी पीडामां और त्रिकमें पीडा होने पर, **दीप्त-अग्निम्** प्रदीप्त अग्निवाळा प्रदीप्त अग्निवाले, **बद्ध-विड्वातम्** जेना मळ तथा वात रोकाई गया छे एवा मल और वायुके विबंधवाले, **रूक्षम् अपि** अने रूक्ष रोगीने और रूक्ष रोगीको **अनुवासयेत्** अनुवासन बस्ति आपवी अनुवासन बस्ति देवे ॥ ६४ ॥

64. The patient who suffers from tremors, convulsions and pain in the joints, bones, side of the chest, back and the waist, whose digestive fire is active, whose stools and flatus are constipated and who is also dehydrated, should be given unctuous enema.

तीक्ष्णाधोभागयुक्तोऽस्य निरूहो दाशमूलिकः ।
वातघ्नाम्लशृतैरण्डतिलतैलानुवासनम् ॥६५॥

अस्य एने इसको, **तीक्ष्ण-अधोभाग-युक्तः** तीक्ष्ण विरेचन द्रव्योथी युक्त तीक्ष्ण अधोहर औषधियोंसे युक्त, **दाशमूलिकः** दशमूळना क्वाथथी दशमूलके क्वाथसे, **निरूहः** निरूह बस्ति देवी निरूह बस्ति देनी चाहिए,

६४. बद्ध—शुद्ध (ग.)
६५. अनुवासनम्—अनुवासनः (ग.)

वातघ्न- અને વાતઘ્ન और वातघ्न, अम्लशृत- તથા અમ્લ દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલ और अम्ल द्रव्योंसे सिद्ध, एरण्ड- એરંડિયા તેલ रेडीके तैलकी, तिल-तैल- तथा તલના તેલથી तथा तिलके तैलकी, अनुवासनम् અનુવાસન-બસ્તિ દેવી अनुवासनबस्ति देनी चाहिए ॥ ६५ ॥

65. The evacuative enema should consist of the decoction of deca-radices mixed with strong purgative drugs and the unctuous enema should consist of castor oil or til oil prepared with drugs curative of vata and with acid articles.

अविरेच्यं तु यं विद्यादुर्बलं स्थविरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रकृत्याऽल्पदोषं वाऽथोल्बणानिलम् ॥६६॥
तं भिषक् शमनैः सर्पिर्यूषमांसरसौदनैः ।
बस्त्यभ्यङ्गानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥६७॥

दुर्बलम् દુર્બલ दुर्बल, स्थविरम् અથવા વૃદ્ધ अथवा बूढे, शिशुम् બાળક बालक, सुकुमारम् કોમળ सुकुमार, प्रकृत्या સ્વભાવથી प्रकृतिसे ही, अल्पदोषम् वा અલ્પ દોષવાળા अल्प दोषयुक्त, अथ કે या, उल्बणानिलम् વાતોલ્બણ प्रबल वातयुक्त, यम् तु જે રોગીને जिस रोगीको, अविरेच्यम् વિરેચન આપવાને અયોગ્ય विरेचनके अयोग्य, विद्यात् જાણે समझे, बुधः બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, तम् તેના उसका, शमनैः શમન કરનારાં शमनकारक, सर्पिः- ઘી घी, यूष- યૂષ यूष, मांसरस- માંસરસ मांसरस, ओदनैः તથા ભાત और ओदनसे, बस्ति- તેમજ બસ્તિ एवं बस्ति, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यंग, अनुवासैः च અનુવાસન अनुवासन, क्षीरैः च અને દૂધથી और दूधसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવા उपचार करे ॥ ६६-६७ ॥

66-67. If the patient is unfit for purgation or is weak, aged or a child or delicate by nature or afflicted with slight morbidity, or if the vata is in excess, the wise physician should treat such a case with sedatives, ghee, soup, meat-juice, cooked rice, enemata, inunctions or unctuous enema and milk.

पित्तोदरे चिकित्साविधिः —

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरबस्तिना ॥६८॥

पित्तोदरे तु પિત્તજન્ય ઉદરરોગમાં पैत्तिक उदररोगमें, बलिनम् तु બળવાન રોગીને बलवान पुरुषको, पूर्वम् एव પ્રથમજ प्रथम ही, विरेचयेत् વિરેચન આપવું विरेचन देवे, दुर्बलम् અને દુર્બલને और दुर्बलको, तु તો तो, आदौ પ્રથમ प्रथम, अनुवास्य અનુવાસન આપીને अनुवासनबस्ति देकर क्षीरबस्तिना ક્ષીરબસ્તિથી क्षीरबस्तिसे, शोधयेत् શોધન કરવું शुद्ध करे ॥ ६८ ॥

68. In abdominal disease of the pitta type, if the patient is strong, he should be purged in the beginning. But if he be weak, he should be given unctuous enemata in the beginning and then purged with milk-enama.

संजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा ॥६९॥
सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।
सकफे वा समूत्रेण सवाते तिक्तसर्पिषा ॥७०॥
पुनः क्षीरप्रयोगं च बस्तिकर्म विरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥७१॥

संजातबलकायाग्निम् પ્રાપ્ત થયાં છે બલ અને જઠરાગ્નિ જેને એવા રોગીને बल और अग्नि जिसको उत्पन्न हुए हों ऐसे रोगीको, पुनः પુનઃ फिर, स्निग्धम् સ્નેહન કરીને स्निग्ध करके, सत्रिवृत्कल्केन નસોતરના કલ્કસહિત त्रिवृतके कल्कसे युक्त, उरुबूकशृतेन वा કે એરંડાથી સિદ્ધ કરેલ या एरंडसे सिद्ध किये, पयसा દૂધથી दूधसे, सातला- અથવા સાતલા अथवा सातला,

७१. युक्तः-नरः (क.)

त्रायमाणाभ्याम् અને ત્રાયમાણથી और त्रायमाणसे, आरग्वधेन અથવા ગરમાળાથી या अमलतासके, शृतेन वा સિદ્ધ કરેલ દૂધથી सिद्ध किये दूधसे, विरेचयेत् વિરેચન આપવું विरेचन देवे, सकफे પિત્તોદર કફયુક્ત હોય તો पित्तोदर कफयुक्त होनेपर, समूत्रेण ગોમૂત્ર સહિત દૂધથી गोमूत्रयुक्त दूधसे, सवाते અને પિત્તોદર વાતયુક્ત હોય તો और पित्तोदर वातयुक्त होनेपर, तिक्तसर्पिषा वा તિક્ત દ્રવ્યોથી સાધિત ઘીસહિત દૂધથી વિરેચન આપવું तिक्तद्रव्यसाधित घृतसे युक्त दूधसे विरेचन देवे, पुनः ફરી ફરીને पुनः पुनः, क्षीरप्रयोगम् દૂધનો પ્રયોગ क्षीरप्रयोग, बस्तिकर्म બસ્તિકર્મ बस्तिकर्म विरेचनम् च અને વિરેચન और विरेचन, क्रमेण आतिष्ठन् ક્રમથી આચરતા क्रमशः करता हुआ, युक्तः યોગ્ય વૈદ્ય योग्य वैद्य, पित्तोदरम् પિત્તોદરને पित्तोदरको, ध्रुवम् નક્કી निश्चित, जयेत् જીતે છે जीतता है ॥ ६९-७१ ॥

69 71. When the patient has gained in strength and body-heat, he should be again oleated and then purged with the milk prepared with the paste of turpeth or the decoction of castor or with that of soap-nut and zalil, or with the decoction of the purging cassia. If the condition is associated with kapha, this should be given with cow's urine, and if associated with vata, it should be given with ghee medicated with bitters. By repeating the course of milk, enemata and purgation, the steadfast men may gradually subdue the abdominal disease of the pitta type.

कफोदरे चिकित्साविधिः —

स्निग्धं स्विन्नं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ॥७२॥

स्निग्धम् સ્નેહન કરાવેલા स्नेहन कराये हुए, स्विन्नम् સ્વેદન કરાવેલા स्वेदन कराये हुए, विशुद्धम् તથા શોધન કરાવેલા और शोधन कराये हुए, कफोदरिणम् કફોદરના कफोदरी, आतुरम् રોગીને रोगीको, तु તો तो, कफापहैः કફને દૂર કરનારા कफहारक, कटु- કટુ कटु, क्षारयुक्तैः તથા ક્ષારથી યુક્ત और क्षार द्रव्योंसे युक्त, अन्नैः આહારો વડે अन्नोंसे, संसर्जयेत् સંસર્જન કરાવવું संसर्जन करावे ॥ ७२ ॥

72. The physician should rehabilitate the patient suffering from abdominal disease of the kapha type after administering him oleation, sudation and purification measures, by means of a kapha-curative diet mixed with pungent substances and alkali.

गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा ।
सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥७३॥

कफोदरम् કફોદરનું कफोदरका, तु તો तो, गोमूत्र- ગોમૂત્ર गोमूत्र, अरिष्ट અને અરિષ્ટ और अरिष्टके, पानैः च પાનાથી पानोंसे, तथा तथा तथा, चूर्णायस्कृतिभिः ચૂર્ણલોહની બનાવટોથી चूर्णलोहकी बनावटोंसे, सक्षारैः ક્ષારયુક્ત क्षारयुक्त, तैलपानैः च તેલ પીવરાવવાથી तैलके पानोंसे, शमयेत् શમન કરવું शमन करे ॥ ७३ ॥

73. The physician may alleviate the abdominal disease of the kapha type by administering cow's urine, medicated wines, preparations of powdered iron, or potions of oil mixed with alkalis.

सन्निपातोदरे चिकित्साविधिः —

सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
सोपद्रवं तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥७४॥

सन्निपातोदरे સન્નિપાત ઉદરરોગમાં सन्निपातोदरमें, यथोक्ताः પૂર્વે કહેલી पूर्वोक्त, सर्वाः બધી सब, क्रियाः ક્રિયાઓ क्रिया, कारयेत् કરાવવી करानी चाहिए, सोपद्रवम् પણ ઉપદ્રવો સહિત किंतु उपद्रवोंके साथ,

७३. चूर्णायस्कृतिभिस्तथा-शमयेत्तु कफोदरम् (प.)

निर्वृत्तम् ઉત્પન્ન થયેલા સન્નિપાતોદરને उत्पन्न हुए सन्निपातोदरको, तु તો तो, **विजानता** સમજુ वैद्ये ज्ञानी वैद्य, **प्रत्याख्येयम्** અચિકિત્સ્ય જાણવો अचिकित्स्य समझे ॥ ७४ ॥

74. In a condition of tridiscordance all the procedures aforesaid may be carried out, and the condition attended with complications from the beginning should not be taken up for treatment by a wise physician.

प्लीहोदरे चिकित्साविधिः —

उदावर्तरुजानाहैर्दाहमोहतृषाज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्यैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥७५॥
लिङ्गैः प्लीह्न्यधिकान् दृष्ट्वा रक्तं चापि स्वलक्षणैः ।
चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥७६॥

प्लीह्नि પ્લીહોદરમાં प्लीहोदरमें, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **रुजा-** પીડા रुजा, **आनाहः** આનાહ आनाह, **दाह-** દાહ दाह, **मोह-** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **तृषा-** તૃષા प्यास, **ज्वरैः** જ્વર ज्वर, **गौरव-** ગૌરવ भारीपन, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **काठिन्यैः च** અને કઠિનતા और कठिनता, **लिङ्गैः** એ લક્ષણો વડે इन लक्षणोंसे, **यथाक्रमम्** ક્રમ પ્રમાણે क्रमशः, **अधिकान्** પ્રબળ बढ़े हुए, **अनिलादीन्** વાતાદિકને वातादि दोषोंको, **रक्तम् च** અને તથા લોહીને પણ તથા रक्तको भी, **स्वलक्षणैः** પોતપોતાનાં લક્ષણોથી अपने अपने लक्षणोंसे, **दृष्ट्वा** જોઈને देखकर, **यथादोषम्** દોષોને અનુસરી दोषोंके अनुसार, **यथाबलम्** તથા બળને અનુસરીને और बलके अनुसार, **चिकित्साम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **संप्रकुर्वीत** કરવી करे ॥ ७५-७६ ॥

75-76. The physician diagnosing the cause of splenic enlargement by noticing (1) misperistalsis, pain and constipation (2) burning, fainting, thirst and fever (3) heaviness, anorexia and hardness to be the symptoms of vata, pitta and kapha respectively and recognising the condition of vitiation of the blood by its characteristic symptoms, should carry out the treatment to suit the intensity of morbidity in the patient.

स्नेहं स्वेदं विरेकं च निरूहमनुवासनम् ।
समीक्ष्य कारयेद्बाहौ वामे वा व्यधयेत् सिराम् ॥७७॥

समीक्ष्य च પરીક્ષા કરીને परीक्षा कर, **स्नेहम्** સ્નેહન स्नेहन, **स्वेदम्** સ્વેદન स्वेदन, **विरेकम्** વિરેચન विरेचन, **निरूहम्** નિરૂહ બસ્તિ निरूह बस्ति, **अनुवासनम् च** અને અનુવાસન બસ્તિ और अनुवासन बस्ति, **कारयेत्** કરાવવાં करावे, **वामे** અથવા ડાબા या बांयें, **बाहौ वा** બાહુમાં हाथमें, **सिराम् व्यधयेत्** સિરાવેધ કરવો सिरावेध करे ॥ ७७ ॥

77. After careful investigation, the physician should administer oleation, sudation, purgation, evacuative or unctuous enemata or venesection on the left hand.

षट्पलं पाययेत् सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।
सगुडामभयां वाऽपि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥७८॥

७६. प्लीह्न्यधिकान्—प्लीहोदरं (क.)
,, ,, —प्लीह्न्यधिकं (ब.)
,, ,, —प्लीहोदरान् (त.)
,, चापि—वापि (?.)
,, लिङ्गैः प्लीह्न्यधिकान् दृष्ट्वा रक्तं चापि स्वलक्षणैः -लिङ्गैः प्लीह्न्यधिका तृष्णा रक्तं च पित्तलक्षणैः विद्यात्समस्तैः सर्वैस्तु सन्निपातं तथा भिषक् (भ.)
,, रक्तं चापि स्वलक्षणैः—रक्तं च पित्तलक्षणैः (फ.)
,, एतच्छ्लोकपूर्वार्धादनन्तरम्-विद्यात्समस्तैः सर्वैस्तु सन्निपातं तथा भिषक् इत्यधिकः पाठः (फ.) पुस्तके
,, चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथाबलम्—विद्यात्समस्तैः सर्वैस्तु सन्निपातं तथा भिषक् (द.)

षट्पलम् ષટ્પલ षट्पल, सर्पिः ઘૃત घृत, पाययेत् પીવરાવવું पिलावे, पिप्पलीः वा અથવા પીપરનો या पिप्पली, सगुडाम् કે ગોળસહિત या गुड़के साथ, अभयाम् वा હરડે हरड़, तथा तथा तथा, क्षार ક્ષાર क्षार, अरिष्ट અને અરિષ્ટના और अरिष्टके, गणान् अपि वा ગણુનો। પણ समूहका भी, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરાવવો। प्रयोग करावे ॥ ७८ ॥

78. He may be given the 'Shatpala ghee' to drink or he may be given a course of long pepper or of chebulic myrobalan with gur, or a course of any of the alkalis or medicated wines, (described in the chapter on piles and assimilation disorders).

एष क्रियाक्रमः प्रोक्तो योगान् संशमनाञ्छृणु ।

एषः આ यह, क्रियाक्रमः ક્રિયાક્રમ चिकित्साक्रम, प्रोक्तः કહ્યો છે बताया है, संशमनान् હવે સંશમન अब संशमन, योगान् યોગો योगोंको शृणु સાંભળો सुनो।

79-(1). Thus has been described the general line of treatment. Now listen to the various sedative preparations.

पिप्पल्यादिचूर्णम्—

पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं द्विगुणाभयम् ॥७९॥
विडङ्गांशयुतं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना पिबेत् ।

पिप्पली પીપર पिप्पली, नागरम् સૂંઠ सोंठ, दन्ती દંતીમૂળ दन्तीमूल, द्विगुण-अभयम् બે ભાગ હરડે और दूनी हरड़, चित्रकम् અને ચિત્રક દરેક એક ભાગ चित्रक प्रत्येक एक भाग, विडङ्गांशयुतम् વાવડિંગ એક ભાગ और एक भाग वायविडंग मिलाया हुआ, एतत् એઓનું इनका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, उष्णाम्बुना ઊના પાણીની સાથે गरम पानीके साथ, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ७९½ ॥

७९. चित्रक समांश (प.)
८०. विडङ्गांशयुत - विडार्धशयुतं (फ.)

79. The patient may take the powder of long pepper, dry ginger, red physic nut, white flowered lead-wort, embelia and twice the quantity of chebulic myrobalan with warm water.

विडङ्गादिक्षारः —

विडङ्गं चित्रकं शुण्ठीं सघृतां सैन्धवं वचाम् ॥८०॥
दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं पिबेत् ।

विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, सघृताम् ઘૃતની સાથે घीके साथ, शुण्ठीम् સૂંઠ सोंठ, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सेंधानमक, वचाम् અને વજ और वच इनको, कपाले કપાલમાં कपालमें, दग्ध्वा બાળીને કરેલું जलाकर किया गया, गुल्मप्लीहापहम् ગુલ્મ તથા પ્લીહાને હરનારું ચૂર્ણ गुल्म और प्लीहाका नाशक चूर्ण, पयसा દૂધની સાથે दूधके साथ, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ८०½ ॥

80-80½. The patient may take the powder of embelia, white flowered lead-wort, dry ginger, rock-salt and sweet flag, and frying it all with ghee in an earthen pan should take it with milk. This is curative of gulma and splenic enlargement.

रोहीतकलतासन्धानम् —

रोहीतकलतानां तु काण्डकानभयाजले ॥८१॥
मूत्रे वा सुनुयात्तच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।

रोहीतकलतानाम् तु રોહીડાની શાખાઓના रोहीडेकी शाखाओंके काण्डकान् કટકાઓને छोटे छोटे टुकडोंको अभयाजले હરડેના ક્વાથમાં हरडके क्वाथमें, मूत्रे वा કે ગોમૂત્રમાં या गोमूत्रमें, सुनुयात् પલાળી રાખવા रखे, सप्तरात्रस्थितम् અને સાત રાત્રિ સુધી

८०. शुण्ठीं सघृतां–सक्तून् सघृतान् (प. फ.)
८१. काण्डकान्–कण्डकान् (घ.)
,, काण्डकानभयाजले- काण्डकाः साभया जले (प.)
८१½. सुनुयात्तच्च–शृतमेतच्च (ढ.)

राखी और सात रात्रि पर्यंत रखकर, तत् च ते કવાથ उस क्वाथको, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ८१½ ॥

81-81½. The chopped bits of white cedar should be soaked in the decoction of chebulic myrobalan or cow's urine for seven days, after which, the decoction is to be taken internally.

कामलागुल्ममेहार्शःप्लीहसर्वोदरक्रिमीन् ॥८२॥
स हन्याज्जाङ्गलरसैर्जीर्णे स्याच्चात्र भोजनम् ।

सः ते वह, कामला- કમળો पीलिया, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, मेह- પ્રમેહ प्रमेह, अर्शः- હરસ अर्श, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, सर्वोदर- બધી જાતના ઉદરરોગ सब प्रकारके उदररोग, क्रिमीन् तथा કૃમિને और कृमिको, हन्यात् હણે છે नष्ट करता है, अत्र च આ ઔષધ यह औषध, जीर्णे પચી ગયા પછી जीर्ण होने पर, जाङ्गलरसैः જાંગલ પશુપક્ષીઓના માંસરસો સાથે जांगल पशुपक्षियोंके मांसरसके साथ भोजनम् स्यात् ભોજન કરવું भोजन करे ॥ ८२½ ॥

82-82½. This cures jaundice, gulma, urinary anomalies, piles, splenic enlargement, all kinds of abdominal disease and helminthiasis. After this dose is digested the diet mixed with the meat-juice of jangala animals should be taken.

रोहीतकघृतम्—

रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ॥८३॥
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ।
पलिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ॥८४॥
रोहीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

रोहीतक રોહીડાની रोहिड़ेकी, त्वचः છાલ छालके, पलानाम् पञ्चविंशतिम् १०० તોલા पचीस पल लेकर, कोलद्विप्रस्थ- ઔર ૧૨૮ તોલા સાથે बेरके दो प्रस्थ, संयुक्तम् कृत्वा ભેળવીને मिलाकर, कषायम् કવાથ कषाय उपकल्पयेत् કરવો करे, पलिकैः तु ४ તોલા પ્રત્યેક प्रत्येक पल मात्रामें लिए हुए, पञ्चकोलैः પીપર પીપરીમૂળ ચવક ચિત્રક અને સૂંઠ पंचकोल तैः सर्वैः च अपि तुल्यया અને તે બધાના સરખા પ્રમાણમાં સમાન और उन सबके मिलित प्रमाणके समान भागमें, रोहीतक- રોહીડાની रोहिड़ेकी, त्वचा- છાલ छाल, पिष्टैः ક્લ્કોના કલ્કથી इनके कल्कसे घृतप्रस्थम् घी ६४ તોલા एक प्रस्थ घी, विपाचयेत् પકાવવું पकावे ॥ ८३-८४½ ॥

83-84½. Prepare a decoction of hundred tolas of the bark of white cedar and 128 tolas of jujube; prepare 64 tolas of medicated ghee with this adding the paste of 4 tolas of each of the five spices and an equal amount of the paste of the bark of white cedar.

प्लीहाभिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ॥८५॥
तथा गुल्मोदरश्वासक्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ।

प्रयोजितम् પ્રયોગ કરવામાં આવેલું प्रयोग करनेसे, एतत् આ ઘી यह घृत, प्लीह-अभिवृद्धिम् પ્લીહાની વૃદ્ધિ प्लीहाकी वृद्धि, तथा તથા तथा, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, उदर- ઉદરરોગ उदररोग, श्वास- શ્વાસ श्वास, क्रिमि- કૃમિ कृमि, पाण्डुत्व- પાંડુરોગ पांडुरोग, कामलाः तथा કમળાને और पीलियाको, आशु શીઘ્ર शीघ्र, शमयति નાશ કરે છે शांत करता है ॥ ८५½ ॥

85-85½. This ghee, when taken internally soon diminishes the excessive enlargement of spleen also gulma, abdominal disease dyspnea, worms anemia and jaundice.

अग्निकर्म च कुर्वीत भिषग्वातकफोल्बणे ॥८६॥

८२. सर्वोदरक्रिमीन्–गुल्मोदरक्रिमीन् (प.)
८१½. स हन्यात्–तद्धन्यात् (क. ४)
८३. पलानां–पलानि (च.)
८४. कषायम्–चतुष्कार्थम् (ग. प)

भिषक् वैद्य वैद्य, वातकफोल्बणे च વાત તથા કફની પ્રધાનતાવાળા પ્લીહોદરમાં वातकफप्रधान प्लीहोदरमें, अग्निकर्म અગ્નિકર્મ अग्निकर्म, कुर्वीत કરવું करे ॥ ८६ ॥

86. The physician should do thermal cauterization if there is predominence of vata and kapha.

पैत्तिके प्लीहोदरे चिकित्सा—

पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरवस्तयः ।
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ॥८७॥

पैत्तिके પિત્તપ્રધાન પ્લીહોદરમાં पैत्तिक प्लीहोदरमें, **जीवनीयानि** જીવનીય દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલાં जीवनीयगणोक्त औषधियोंसे सिद्ध, **सर्पींषि** ઘૃતો घृत, **क्षीरबस्तयः** દૂધની બસ્તિઓ क्षीरबस्तियां, **रक्तावसेकः** રક્તમોક્ષણ रक्तावसेक, **संशुद्धिः** સંશોધન संशोधन, **क्षीरपानम् च** અને દૂધનું પાન और दुग्धपान, **शस्यते** શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त हैं ॥ ८७ ॥

87. In condition of predominence of pitta, medicated ghee prepared with the life-promoting group of drugs, milk-enemata, blood-letting, purificatory procedure and potion of milk are recommended.

यूषैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ।
यकृति प्लीहवत् सर्वं तुल्यत्वाद्भेषजं मतम् ॥८८॥
लघून्यन्नानि संसृज्य दद्यात् प्लीहोदरे भिषक् ।

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, **प्लीहोदरे** પ્લીહોદરમાં प्लीहोदरमें, **दीपनीयसमायुतैः** દીપનીય દ્રવ્યોથી યુક્ત दीपनीय औषधोंसे युक्त, **यूषैः** યૂષ यूषों, **मांसरसैः च अपि** અને માંસરસો સાથે और मांसरसोंके साथ, **लघूनि-अन्नानि** હલકાં અન્ન लघु अन्न, **संसृज्य** ભેળવી मिलाकर, **दद्यात्** આપવાં દેવે, **यकृति** યકૃદુદરમાં यकृदुदरमें, **तुल्यत्वात्** પ્લીહોદરની સમાનતા હોવાથી प्लीहोदरकी समानताके कारण, **प्लीहवत्** પ્લીહોદરના જેવી प्लीहोदरके समान, **सर्वम् भेषजम्** સઘળી ચિકિત્સા सब चिकित्सा, **मतम्** કહી છે कही है ॥ ८८½ ॥

88-88½. The physician should prepare and give in splenic abdominal enlargement, light diet mixed with soups or meat-juices and digestive-stimulant medication. There being similarity in the conditions of hepatic and splenic disorders, the treatment of the former is the same as that described in the splenic condition.

बद्धगुदोदरे चिकित्साविधिः —

स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ॥८९॥
सतैललवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ।
परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चैव विरेचनम् ॥९०॥
उदावर्तहरं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ।

बद्धोदरिणे બદ્ધોદરના રોગીને बद्धोदरीको, **स्विन्नाय** સ્વેદન કરીને स्वेदन करके, **मूत्र-** ગોમૂત્ર गोमूत्र, **तीक्ष्ण-** તથા તીક્ષ્ણ एवं तीक्ष्ण, **औषधान्वितम्** ઔષધોથી યુક્ત औषधोंसे युक्त, **सतैललवणम्** તેલ તથા લવણવાળી तैल और नमकसे युक्त, **सानुवासनम् निरूहम्** નિરૂહ બસ્તિ અને ત્યાર પછી એવીજ અનુવાસન બસ્તિ निरूह बस्ति और तदनन्तर ऐसी ही अनुवासन बस्ति, **दद्यात्** આપવી દેવે, **परिस्रंसीनि** અનુલોમન કરનારાં तथा अनुलोमक, **अन्नानि च** અન્નો अन्न, **तीक्ष्णम्** તથા તીક્ષ્ણ तथा तीक्ष्ण, **विरेचनम् च एव** વિરેચનો પણ આપવાં विरेचन भी देवे, **उदावर्तहरम्** તેમજ ઉદાવર્તને હરનારી एवं उदावर्तनाशक, **वातघ्नम् च एव** તથા વાતનો નાશ કરનારી और वातनाशक, **कर्म कार्यम्** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ८९-९०½ ॥

89-90½. The patient suffering from intestinal obstruction should be first made to undergo sudation procedure and then be given evacuative enema prepared of cow's urine and mixed with acute medications oil and salt, followed

by an unctuous enema as also laxative diet and strong purgation. The treatment curative of misperistalsis and vata may also be administered.

छिद्रोदरे चिकित्साविधिः —

छिद्रोदरमृते स्वेदाच्छ्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥९१॥
जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तद्यापयेद्भिषक् ।

स्वेदात् સ્વેદન स्वेदनको, **ऋते** સિવાય छोड़कर, **छिद्रोदरम्** છિદ્રોદરની छिद्रोदरकी, **श्लेष्मोदरवत्** કફોદરની પેઠે कफोदर जैसी, **आचरेत्** ચિકિત્સા કરવી क्रिया करे, **जातम् जातम्** જેમ જેમ ઉત્પન્ન થતું જાય તેમ તેમ पुनः पुनः उत्पन्न, **जलम्** જલનું जलका, **स्राव्यम्** સ્રાવણ કરવું निस्रावण करे, **एवम्** આ રીતે इस प्रकार, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **तत् यापयेत्** તેનું યાપન કરવું उसका यापन करे ॥ ९१½ ॥

91-91½. In a condition of perforation in the abdomen, treatment should be as in the abdominal diseases of the kapha type excepting sudation. The physician should remove the fluid as it accumulates and thus do the palliative treatment.

तृष्णाकासज्वरार्तं तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ॥९२॥
वर्जयेच्छ्वासिनं तद्वच्छूलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ।

तृष्णा તૃષા प्यास, **कास-** ઉધરસ खांसी, **ज्वर-आर्तम्** तथा જ્વરથી પીડાતા और ज्वरसे पीडित, **क्षीण-मांस-अग्नि-भोजनम्** માંસ અગ્નિ અને ભોજન જેનાં ક્ષીણ થયાં છે એવા રોગીને जिसके मांस अग्नि और आहार क्षीण हुए हैं ऐसे रोगीको, **तु** તો तो, **वर्जयेत्** તજી દેવો छोड़ देवे, **तद्वत्** તેજ પ્રમાણે उसी प्रकार, **श्वासिनम्** શ્વાસવાળા श्वाससे पीडित, **शूलिनम्** શૂળવાળા शूलसे युक्त, **दुर्बलेन्द्रियम्** तथा દુર્બળ ઇન્દ્રિયવાળાને પણ છોડી દેવો एवं दुर्बल इन्द्रियोंवाले रोगीको भी त्याग देवे ॥ ९२½ ॥

९१½. एवं तद्यापयेद्भिषक्-एव तद्यापयेद्भिषक् (ख. ध. प.)

92-92½. The person afflicted with thirst, cough and fever, whose flesh, gastric fire and diet have diminished and who is suffering from dyspnea, colic and asthenia of all the senses, should be left to himself.

जलोदरे चिकित्साविधिः —

अपां दोषहराण्यादौ प्रदद्यादुदकोदरे ॥९३॥
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च ।

उदकोदरे જલોદરમાં जलोदरमें, **आदौ** પ્રથમ प्रथम, **अपाम्** જલના जलके, **दोषहराणि** દોષને હરનારા ઉપચારો કરવા જોઈએ जलके दोष हरनेवाले उपचार करने चाहिए, **मूत्रयुक्तानि** અને તે માટે ગોમૂત્રથી યુક્ત और इस लिए गोमूत्रसे युक्त, **विविधक्षारवन्ति च** અને વિવિધ ક્ષારવાળાં और विविधक्षारवाले, **तीक्ष्णानि** तीक्ष्ण ઔષધો तीक्ष्ण औषध, **प्रदद्यात्** આપવાં देवे ॥ ९३½ ॥

93-93½. In condition of collection of fluid in the abdomen, the physician should give, in the beginning, acute medications combined with cow's urine and various kinds of alkalis that remove the accumulation of fluid.

दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥९४॥
द्रवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।

कफघ्नैः કફઘ્ન कफनाशक, **दीपनीयैः च** અને દીપન और दीपनीय, **आहारैः** આહારોથી आहारोंसे, **तम्** તેનો उसका, **उपाचरेत्** ઉપચાર કરવો उपचार करे, **उदकादिभ्यः** અને જળ વગેરે और जल आदि, **द्रवेभ्यः च** દ્રવ પદાર્થો પીવાથી जल आदि द्रव पदार्थोंके पीनेसे, **अनुपूर्वशः** ક્રમશઃ क्रमशः, **नियच्छेत्** તેને રોકવો उसे रोके ॥ ९४½ ॥

94-94½. The patient should be given the diet which is digestive-stimulant

९३. अपां दोषहराण्यादौ प्रदद्यादुदकोदरे-अपां दोषे ग्रहण्यादौ विदध्यादुदकोदरे (ख. प.)

and curative of kapha. Ingestion of liquid diet and water should be restricted gradually.

उदरेषु अन्नपानम्—

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ॥९५॥
तस्मात् त्रिदोषशमनीं क्रियां सर्वत्र कारयेत् ।

सर्वम् સઘળા सभी, एव જ ही, उदरम् ઉદરરોગો उदररोगों, प्रायः પ્રાયઃ प्रायः, दोष- દોષોના दोषोंके, सङ्घातजम् સંનિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા सन्निपातसे उत्पन्न, मतम् માન્યા છે माने गये हैं, तस्मात् તેથી इस लिए, सर्वत्र સર્વત્ર सब उदररोगोंमें, त्रिदोषशमनीम् ત્રણે દોષોનું શમન કરનારી त्रिदोषशामक, क्रियाम् ક્રિયા क्रिया, कारयेत् કરવી करे ॥ ९५½ ॥

95-95½. All kinds of abdominal diseases are generally regarded as born of combined humoral discordance. Therefore, in all cases, the procedure of treatment curative of humoral tridiscordance should be done.

दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वह्निर्मन्दत्वमृच्छति ॥९६॥
तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
रक्तशालीन् यवान्मुद्गाञ्जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ॥९७॥
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुसीधुं तथा सुराम् ।
यवागूमोदनं वाऽपि यूषैरद्याद्रसैरपि ॥९८॥
मन्दाम्लस्नेहकटुभिः पञ्चमूलोपसाधितैः ।

दोषैः દોષોથી दोषोंसे, कुक्षौ हि પેટ कुक्षि, संपूर्णे સંપૂર્ણ ભરાઈ જાય ત્યારે भर जाने पर, वह्निः અગ્નિ अग्नि, मन्दत्वम् ऋच्छति મંદ થાય છે मंद होती है, तस्मात् તેથી इस लिए, दीपनानि દીપન दीपन, लघूनि-च અને લઘુ और लघु, भोज्यानि આહારનું अन्न, भोज्यानि ભક્ષણ કરવું खाने चाहिए, रक्तशालीन् રાતા ચોખા लाल शालि चावल, यवान् જવ जौ, मुद्गान् મગ मूंग, जाङ्गलान् જાંગલ जांगल, मृगद्विजान् च પશુપક્ષીઓનાં માંસ पशुपक्षियोंके मांस, पयः દૂધ दूध, मूत्र- ગોમૂત્ર गोमूत्र, आसव- આસવ आसव, अरिष्टान् અરિષ્ટ अरिष्ट, मधुसीधुम् મધુસીધુ मधुसीधु, तथा सुराम् સુરા सुरा, यवागूम् યવાગૂ यवागू, ओदनम् वा अपि કે ભાતનું या ओदन, मन्दाम्ल થોડા ખાટા किंचित् खट्टे, स्नेह-कटुभिः સ્નેહવાળા અને તીખાશવાળા स्निग्ध और कटु द्रव्योंसे युक्त, पञ्चमूलोपसाधितैः તથા બૃહત્ પંચમૂલથી સિદ્ધ કરેલા तथा बृहत् पंचमूलसे साधित, यूषैः યૂષ यूषों, रसैः अपि અથવા માંસરસોની સાથે या मांसरसोंके साथ, अद्यात् ભક્ષણ કરવું खावे ॥ ९६-९८½ ॥

96-98½. When the abdomen is full of morbid humors, the gastric fire gets dull. Therefore foods that are digestive-stimulant and light should be prescribed. Red Sali rice barley, green gram the flesh of jangala beasts and birds, milk, cow's urine, wines, medicated wines, honey, and sidhu and sura wines are wholesome. Gruel and cooked rice may be taken with soup or meat-juice prepared with penta-radices and mixed with articles that are slightly sour, unctuous and pungent.

उदरेषु वर्जनीयानि—

औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥९९॥
व्यायामाध्वदिवास्वप्नं यानयानं च वर्जयेत् ।
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च ॥१००॥
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ।

जठरी· ઉદરના રોગીએ उदररोगी, औदक आनूप-जम् જલચર તથા આનૂપ પ્રાણીઓનું जलीय और आनूप पशुपक्षियोंके, मांसम् માંસ मांस, शाकम् શાક शाक, पिष्टकृतम् લોટમાંથી બનતા પદાર્થો पीठीके

95½. सर्वत्र—सर्वेषु (च.)
,, त्रिदोषशमनीं—वातादिशमनीं (च.)
97. भोज्यानि—योज्यानि (क. ग.)

99. पिष्टकृतम्—पिष्टकृतान् (क.)

पदार्थ, तिलान् તલ तिल, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, अध्व- અધિક ચાલવું હાલવું अधिक चलना फिरना, दिवास्वप्नम् દિવસની નિદ્રા दिनमें सोना, यानयानम् च અને વાહનમાં બેસી જવું और सवारी आदि पर जाना, वर्जयेत् એઓને તજવાં इनका त्याग करे, तथा તેમજ एवं, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, लवण- લવણ नमकीन, अम्लानि ખાટાં अम्ल, विदाहीनि વિદાહી विदाही, गुरूणि च અને ભારે और गुरु, अन्नानि અન્ન अन्न, न अद्यात् ન ખાવાં न खावे, तोयपानम् च તથા પાણી પીવાનું और पानी पीना, वर्जयेत् છોડી દેવું बन्द करे ॥ ९९-१००½ ॥

99-100½. The flesh of aquatic and wet-land animals, vegetables pastry til, exercise, wayfaring, day-sleep and riding or going on vehicles should be avoided. And again the patient with abdominal disease should not eat food which is hot, saltish, sour, irritant and heavy and should give up the ingestion of water.

उदरेषु तक्रविधानम्

नातिसान्द्रं हितं पाने स्वादु तक्रमपेलवम् ॥१०१॥
त्र्यूषणक्षारलवणैर्युक्तं तु निचयोदरी ।

न-अतिसान्द्रम् ઉદરના રોગીને બહુ ઘાટી નહિ એવી न ज्यादा गाढी, स्वादु મધુર मीठी, अपेलवम् તથા માખણ વગરની तथा मक्खन उतारी हुई, तक्रम् છાશ छाछ, पाने પીવામાં पीनेमें, हितम् હિતકારી છે हितकर है, निचयोदरी અને સન્નિપાતોદરના રોગીએ और सन्निपातोदरी, तु તો तो, त्र्यूषण- ત્રિકટુ त्रिकटु क्षार- જવખાર यवक्षार, लवणैः અને સિંધાલૂણ और सैंधानमकसे, युक्तम् મિશ્રિત છાશ પીવી युक्त छाछ पीवे ॥ १०१½ ॥

101-101½. Butter-milk which is fresh, from which the butter has been removed and which is not very thick is wholesome as drink. If the patient is affected with the abdominal disease of tridiscordance type, he should take butter-milk mixed with the three spices, alkali and salt.

वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥१०२॥
शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ।

वातोदरी વાતોદરના રોગીએ वातजन्य उदरवाला, पिप्पली પીપર पिप्पली, लवणान्वितम् તથા સિંધાલૂણ મિશ્રિત और सैंधानमकयुक्त, तक्रम् છાશ छाछ, पिबेत् પીવી पीवे, पित्तोदरी અને પિત્તોદરના રોગીએ और पित्तजन्य उदरवाला, शर्करा સાકર चीनी, मधुकोपेतम् તથા જેઠીમધથી યુક્ત तथा मुलहठीसे युक्त, स्वादु અને મધુર છાશ और मधुर छाछ, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १०२½ ॥

102-102½. The patient affected with the vata type of the diseases, may drink butter-milk mixed with long pepper and salt. The patient with the pitta type of the disease may take fresh butter-milk mixed with sugar and liquorice.

यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ॥१०३॥
पिबेन्मधुयुतं तक्रं कवोष्णं नातिपेलवम् ।

कफोदरी- કફોદરના રોગીએ कफज उदरवाला, यवानी- અજમો अजवायन, सैन्धव- સિંધાલૂણ सैंधा-नमक, अजाजी- જીરું जीरा, व्योषयुक्तम् અને ત્રિકટુથી યુક્ત और त्रिकटुसे युक्त, न-अतिपेलवम् બિલકુલ માખણ રહિત નહીં એવી थोडा मक्खन उतारी हुई, मधुयुतम् મધથી મિશ્રિત मधु मिलायी हुई, कवोष्णम् નવશેકી गुनगुनी, तक्रम् છાશ छाछ, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १०३-½ ॥

१०१. हितं—मतं (प. ह.)

१०२½. शर्करामधुकोपेतम्—शर्करामरिचोपेतम् (प. ध.)

१०३. यवानी यमानी (क. च.)

१०३½. कवोष्णम्—व्यक्ताम्लम् (ख. ध. च. ड. त. द. थ)

103-103½. If the patient is affected with abdominal disease of the kapha type, he may take slightly warm butter-milk which is not very unctuous and is mixed with bishop's weed, rock salt, cumin seeds, the three spices and honey.

मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥१०४॥
युक्तं प्लीहोदरी जातं सव्योषं तूदकोदरी ।
बद्धोदरी तु हपुषायवान्यजाजिसैन्धवैः ॥१०५॥
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ।

प्लीहोदरी પ્લીહોદરના રોગીએ प्लीहोदरका रोगी, **मधु-** મધ मधु, **तैल-** તેલ तैल, **वचा-** વજ वच, **शुण्ठी-** સૂંઠ सोंठ, **शताह्वा-** સુવા सौंफ, **कुष्ठ-** કઠ कुष्ठ, **सैन्धवैः** અને સિંધાલૂણથી और सैंधानमकसे, **युक्तम्** યુક્ત युक्त, **जातम्** તાજી છાશ ताजी छाछ, **उदकोदरी तु** જલોદરીએ जलोदरका रोगी, **सव्योषम्** ત્રિકટુસહિત તાજી છાશ त्रिकटु युक्त ताजी छाछ, **बद्धोदरी तु** બદ્ધોદરવાળાએ बद्धोदरका रोगी, **हपुषा-** હાઉબેર हाऊबेर, **यवानी-** અજમો अजवायन, **अजाजि-** જીરૂં जीरा, **सैन्धवैः** અને સિંધાલૂણથી યુક્ત और सैंधानमकसे युक्त, **छिद्रोदरी च** અને છિદ્રોદરવાળાએ और छिद्रोदरका रोगी, **पिप्पली-क्षौद्र-** પીપર તથા મધથી पिप्पली तथा शहदसे, **संयुतम्** મિશ્રિત युक्त, **तक्रम्** છાશ छाछ, **पिबेत्** પીવી पीवे ॥ १०४-१०५½ ॥

104-105½. If the patient is suffering from splenic disorder, he may take it mixed with honey, oil, sweet flag dry ginger, dill seeds, costus and rock-salt. The patient with ascitic fluid may take churned butter milk with the three spices. If the patient is affected with obstruction in the abdomen, he may take it with juniper, bishop's weed cumin seeds and rock-salt; and the patient with intestinal perforation may drink butter-milk mixed with long pepper and honey.

गौरवारोचकार्तानां समन्दाग्न्यतिसारिणाम् ॥१०६॥
तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ।

गौरव- ગૌરવ गौरव, **अरोचक-आर्तानाम्** તથા અરુચિથી પીડિતને तथा अरुचिसे पीडित, **समन्दाग्नि** મંદાગ્નિવાળા मंदाग्निवाले, **अतिसारिणाम्** અતિસારવાળા अतिसारसे युक्त, **वातकफ-आर्तानाम्** અને વાત તથા કફથી પીડા પામનારને और वात तथा कफसे पीडितोंके लिए, **तक्रम्** છાશ छाछ, **अमृतत्वाय** અમૃતરૂપ अमृत जैसी, **कल्पते** બને છે होती है ॥ १०६½ ॥

106-106½. Buttermilk acts like ambrosia in persons afflicted with heaviness, and anorexia and in those suffering from dullness of the gastric fire and diarrhoea as well as in persons afflicted with vata and kapha disorders.

उदरेषु क्षीरविधानम्—

शोफानाहार्तितृण्मूर्च्छापीडिते कारभं पयः ॥१०७॥
शुद्धानां क्षामदेहानां गव्यं छागं समाहिषम् ।

शोफ- સોજા शोफ, **आनाह-** આનાહ आनाह, **अर्ति-** વેદના पीड़ा, **तृट्-** તૃષા प्यास, **मूर्च्छा-** તથા મૂર્ચ્છાથી और मूर्च्छासे **पीडिते** પીડાયેલા માટે पीडितके लिए, **कारभम्** ઊંટડીનું ऊंटनीका, **पयः** દૂધ दूध, **शुद्धानाम्** અને સંશોધનથી શુદ્ધ और संशोधनसे शुद्ध, **क्षामदेहानाम्** તથા ક્ષીણ દેહવાળાઓને तथा क्षीण देहवालोंके लिए, **गव्यम्** ગાયનું गौका, **समाहिषम्** ભેંસનું भैंसका, **छागम्** કે બકરીનું દૂધ અમૃત સમાન છે या बकरीका दूध अमृतके समान है ॥ १०७½ ॥

107-107½. Camel's milk acts similarly in patients afflicted with edema, consti-

१०४. शुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः—कुष्ठशताह्वाहिंगुसैन्धवैः (प.)
,, बद्धोदरी तु हपुषायवान्यजाजिसैन्धवैः-यमानीहपुषाजाजी-सैन्धवैर्ग्रथितोदरी (च. ग. क.)

१०७. शोफा—दाहा (प)
,, शोफानाहार्ति—शोफदाहार्ति (ब.)

pation, colic, thirst and fainting and so do the milks of the cow, the goat and the buffalo act in emaciated persons who have undergone purificatory procedure.

उदरेषु प्रदेहपरिषेकादि—

देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः ॥१०८॥
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ।

समैः સરખે વજને લીધેલાં समान भागमें लिये हुए, **सगोमूत्रैः** અને ગોમૂત્રની સાથે વાટેલાં और गोमूत्रके साथ पीसे हुए, **साश्वगन्धैः** આસંધ असगन्ध, **देवदारु-** તેમજ દેવદાર एवं देवदारु, **पलाश-** ખાખરો ढाक, **अर्क-** આકડો आक, **हस्ति-पिप्पलि-** ગજપીપર गजपिप्पली, **शिग्रुकैः** અને સરગવાથી और सहजनसे, **उदरम्** પેટ ઉપર पेट पर, **प्रदिह्यात्** લેપ કરવો लेप करे ॥ १०८½ ॥

108-108½. Application prepared of equal parts of deodar, palas, mudar, elephant pepper, drum stick and winter cherry in cow's urine may be applied over the abdomen.

वृश्चिकालीं वचां कुष्ठं पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ॥१०९॥
भूतीकं नागरं धान्यं जले पक्त्वाऽवसेचयेत् ।
पलाशं कत्तृणं रास्नां तद्वत् पक्त्वाऽवसेचयेत् ११०॥

वृश्चिकालीम् આજવણી बरेंटा, **वचाम्** વજ वच, **कुष्ठम्** કઠ कुठ, **पञ्चमूलीम्** બૃહત્ પંચમૂળ पंचमूल, **पुनर्नवाम्** સાટોડી गदहपुरना, **भूतीकम्** અજમો अजवायन, **नागरम्** સૂંઠ सोंठ, **धान्यम्** અને ધાણાને और धनियाको, **जले** જળમાં जलमें, **पक्त्वा** પકાવીને पकाकर, **अवसेचयेत** પરિષેક કરવો परिषेचन करे, **तद्वत्** તે પ્રમાણે इसी तरह, **पलाशम्** ખાખરો ढाक, **कत्तृणम्** રોહિષ ઘાસ रुसा घास, **रास्नाम्** અને રાસ્નાને और रायसुरईको, **पक्त्वा** જળમાં પકાવીને जलमें पकाकर, **अवसेचयेत्** પરિષેક કરવો परिषेचन करे ॥१०९-११०॥

109-110. The decoction of climbing nettle-mercury, sweet flag, costus, penta radices white hog-weed red hog-weed, dry ginger and coriander prepared in water may be used for affusion. Decoction prepared of palas, ginger grass and indian groundsel may be similarly used for affusion.

मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।

उदरिणाम् ઉદરના રોગીઓને માટે उदर रोगियोंके लिए, **अष्टौ** આઠ પ્રકારનાં आठों, **मूत्राणि** મૂત્રોનો मूत्रोंको, **सेके** પરિષેકમાં परिषेचन, **पाने च** તથા પીવામાં और पानमें, **योजयेत्** ઉપયોગ કરવો प्रयोगमें लावे ।

111-(1). The physician may use all the eight varieties of urine as affusion and potion for the patient suffering from abdominal disease.

उदरेषु घृतयोगाः —

रूक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ॥१११॥
दीपनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि वक्ष्महे ।

रूक्षाणाम् રૂક્ષ रूक्ष, **बहुवातानाम्** બહુવાતવાળા वातप्रधान, **तथा** તથા तथा, **संशोधनार्थिनाम्** સંશોધનની ઇચ્છાવાળાઓને માટે संशोधनकी आवश्यकतावालोंके लिए, **दीपनीयानि** દીપનીય दीपनीय, **जठरघ्नानि** તથા ઉદરરોગનાશક तथा उदररोगनाशक, **सर्पींषि** ઘૃતો घी, **वक्ष्महे** અમે કહીએ છીએ हम कहते हैं ॥ १११½ ॥

111-111½. We shall now describe the various medicated ghees recommended for dehydrated persons, for persons in

१०९. साश्वगन्धैः--साश्वकर्णैः (घ)
११०. भूतीकम्--नर्पभूम (ग. च. ध.)
,, पलाशं कत्तृणं रास्नां-पलाशं वावचारयेत (घ.)
,, तद्वत् पक्त्वाऽवसेचयेत्-तद्वत्क्वाथं सेचयेत् (ब.)

१११½. वक्ष्महे-वक्ष्यते (ख. घ. ङ)
,, ,, -वक्ष्यति (ध.)

whom vata is very pronounced, was well as for persons who desire purificatory treatment, and ghees which act as digestive-stimulants and as curatives of abdominal diseases.

पञ्चकोलघृतम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥११२॥
सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ।
कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्धस्वरसेन च ॥११३॥
दधिमण्डाढकोपेतं तत् सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ॥११४॥

सक्षारैः જવખાર यवक्षार सहित, **अर्धपलिकैः** બે બે તોલા आधे आधे पल, **पिप्पली** પીપર पीपर, **पिप्पली-मूल-** પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, **चव्य-** ચવક चव्य, **चित्रक-** ચિત્રક चित्रक, **नागरैः** અને સૂંઠના और सोंठके, **कल्कैः** કલ્ક સાથે कल्कसे, **द्विपञ्चमूलस्य** અને દશમૂળના और दशमूलके, **तुलार्धस्वरसेन च** २०० તોલા ક્વાથ સાથે पचास पल क्वाथसे, **दधिमण्ड-** દહીંનો માંડ दहीके पानीका, **आढकोपेतम्** २५६ તોલા મેળવી एक आढ़क मिलाकर, **सर्पिषः** घी घीके, **द्विप्रस्थम्** १२८ તોલા दो प्रस्थ, **पचेत्** પકાવવું पकावे, **तत्** તે वह, **सर्पिः** ઘૃત घृत, **जठरापहम्** ઉદરરોગને હરનારું છે उदररोगको हरनेवाला है, **श्वयथुम्** તથા સોજા तथा शोफ, **वातविष्टम्भम्** વાયુનો વિષ્ટંભ वातविबंध, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म, **अर्शांसि च** તથા હરસને और अर्शको, **नाशयेत्** નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥११२-११४॥

112-114. The medicated ghee prepared of 128 tolas of cow's ghee in 200 tolas of the decoction of deca radices and 256 tolas of whey along with the paste of two tolas each of long pepper chaba pepper, white-flowered leadwort, dry ginger and alkali, is curative of abdominal diseases; it is also curative of edema, intestinal stasis due to vata, gulma and piles.

नागरघृतम्—

नागरत्रिफलाप्रस्थं घृततैलात्तथाऽऽढकम् ।
मस्तुनः साधयित्वैतत् पिबेत् सर्वोदरापहम् ॥११५॥
कफमारुतसंभूते गुल्मे चैतत् प्रशस्यते ।

नागर- સૂંઠ सोंठ, **त्रिफला-** હરડે બહેડાં અને આમળાં और त्रिफला, **प्रस्थम्** ६४ તોલા ६४ तोले, **घृततैलात्** ઘૃત અને તેલ ६४ તોલા घी और तैल ६४ तोले, **तथा** અને और, **मस्तुनः** દહીંનું પાણી दहीके पानीके, **आढकम्** २५६ તોલા २५६ तोले, **साधयित्वा** પકાવીને તૈયાર કરેલું पकाकर तैयार किये हुए, **सर्वोदरापहम्** સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ હરનારું सब उदररोगके हरनेवाले, **एतत्** આ ઘી इस घीको, **पिबेत्** પીવું पीवे, **कफमारुत-** કફવાતથી कफवातसे, **संभूते** ઉત્પન્ન થયેલા जनित, **गुल्मे च** ગુલ્મમાં પણ गुल्ममें भी, **एतत्** આ यह, **प्रशस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ११५½ ॥

115-115½. The medicated ghee prepared with 64 tolas of the paste of dry ginger and three myrobalans, taken internally, cures all kinds of abdominal disease and is recommended in gulma due to kapha and vata.

चित्रकघृतं यवाद्यंघृतं च—

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले ॥११६॥
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ।
यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलरसेन च ॥११७॥
सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वाऽपि पिबेद्घृतम् ।

जठरी ઉદરરોગીએ उदररोगी, **चतुर्गुणे** ચારગણા चौगुने, **जले** પાણીમાં जल, **द्विगुणे मूत्रे** બમણા ગોમૂત્રમાં दुगुने गोमूत्र, **चित्रकात्** અને ચિત્રકના और चित्रकके, **पले** ચાર તોલા चार तोले, **कल्के** કલ્કમાં कल्कमें, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, **घृत-**

११३. तुलार्धस्वरसेन च–तुलार्धरसरसेन च (त.)

११५. नागरत्रिफलाप्रस्थम्–नागरं त्रिफलाप्रस्थम् (ध.)

११७. पञ्चमूलरसेन–पञ्चमूलशृतेन (ध.)

प्रस्थम् ६४ તોલા ઘી ६४ तोले घी, **सक्षारम्** એક પલ જવખાર સહિત एक पल यवक्षारके साथ, **पिबेत्** પીવું पीवे, **यव-कोल-कुलत्थानाम्** અથવા જવ બોર કળથી अथवा जौ बेर और कुलथीके, **पञ्चमूलरसेन च** અને પંચમૂળના રસથી और पंचमूलके कषायसे, **सुरा** અને સુરા और सुरा, **सौवीरकाभ्याम् च** तथा સૌવીરકથી तथा सौवीरकसे, **सिद्धम् वा अपि** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, **घृतम्** धृत घी, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ ११६-११७½ ॥

116-117½. The patient suffering from abdominal disease may drink mixed with alkali the medicated ghee prepared of 64 tolas of cow's ghee in four times its quantity of water and twice its quantity of cow's urine with 4 tolas of the paste of white flowered leadwort. Or the patient may drink the medicated ghee prepared in the decoction of barley jujube and horse gram, the decoction of penta-radices and sura and sauveeraka wines.

उदरेषु विरेचनम्—

एभिः स्निग्धाय संजाते बले शान्ते च मारुते ॥११८॥
स्रस्ते दोषाशये दद्यात् कल्पदिष्टं विरेचनम् ।

एभिः આ ધૃતોથી इन घृतोंसे, **स्निग्धाय** સ્નિગ્ધ થયેલ ઉદરરોગીને स्नेहन किये गये उदररोगीको, **बले संजाते** શક્તિ આવતાં बल प्राप्त होनेपर, **मारुते** વાયુ वायुके, **शान्ते** શાંત થતાં शान्त होनेपर, **दोषाशये च** અને દોષ તથા આશય दोष तथा आशयके, **स्रस्ते** શિથિલ થતાં शिथिल होने पर, **कल्पदिष्टम्** કલ્પસ્થાનમાં કહેલ कल्पस्थानोक्त, **विरेचनम्** વિરેચન विरेचन, **दद्यात्** આપવું देवे ॥ ११८½ ॥

118-118½. When as a result of these procedures the patient attains an unctuous condition and strength, the vata gets subdued and the morbid matter gets loosened from the seat of affection, the patient should be treated with purgative measures described in the section on pharmaceutics.

११८½. कल्पदिष्टं-कल्पदृष्टं (क)

उदरेषु पटोलाद्यं चूर्णम्—

पटोलमूलं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ॥११९॥
कम्पिल्लकं नीलिनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ।
षडाद्यान् कार्षिकानन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् १२०
कृत्वा चूर्णमतो मुष्टिं गवां मूत्रेण ना पिबेत् ।
विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलै रसैः ॥१२१॥
मण्डं पेयां च पीत्वा ना सव्योषं षडहं पयः ।
शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः ॥१२२॥

पटोलमूलम् પરવળનાં મૂળ परवलकी जड़, **रजनीम्** હળદર हल्दी, **विडङ्गम्** વાવડિંગ वायविडङ्ग, **त्रिफलात्वचम्** હરડે બહેડાં અને આમળાંની છાલ त्रिफलाकी छाल, **कम्पिल्लकम्** કપીલો रोरी, **नीलिनीम् च** ગળી नीलिनी, **त्रिवृताम् च** અને નસોતર और त्रिवृत, **इति** એઓનું इनका, **चूर्णयेत्** ચૂર્ણ કરવું चूर्ण करे, **आद्यान्** પહેલાં पहले, **षट्** ૭ દ્રવ્યો छः द्रव्योंको, **कार्षिकान्** એકેક તોલો कर्षमात्र, **अन्त्यान्** અને છેલ્લાં और चरम, **त्रीन् च** ત્રણ દ્રવ્યો तीन द्रव्योंको, **द्वि-त्रि** અનુક્રમે બમણાં ત્રમણાં क्रमशः दुगुना तिगुना, **चतुर्गुणान्** અને ચાર ગણાં और चौगुना, **कृत्वा** લઇને ले कर, **अतः** તેમાંથી इनमेंसे **मुष्टिम्** ४ તોલા एक पल, **चूर्णम्** ચૂર્ણ चूर्णको, **ना** ઉદરરોગી મનુષ્યે उदररोगी पुरुष, **गवाम्** ગાયના गौके, **मूत्रेण** મૂત્રથી मूत्रसे, **पिबेत्** पीवुं पीवे, **विरिक्तः** રેચ લાગ્યા પછી विरेचन होने पर, **जाङ्गलैः** જાંગલ પ્રાણીઓના जांगल पशुपक्षियोंके, **रसैः** માંસરસોથી मांसरसोंके साथ, **मृदु** મૃદુ मृदु, **भोजनम्** આહાર भोजन, **भुञ्जीत**- કરવો करे **मण्डम्** અને મંડ और मंड, **पेयाम् च** અને પેયાનું और पेया, **पीत्वा** પાન કરીને पी कर, **ना** તે મનુષ્યે वह पुरुष, **सव्योषम्** ત્રિકટુ સહિત त्रिकटुके साथ, **शृतम्** ઉકાળેલું शृत, **पयः** દૂધ दूध, **षडहम्** ૭ દિવસ

१२१. ना पिबेत्—वा पिबेत्
१२२. ना—वा (घ.)

सुधी छ दिन तक, पिबेत् પીવું पीवे, ततः एवम् અને તે પછી એ પ્રમાણે और पश्चात् इस तरह, पुनः पुनः ફરી ફરીને बारबार, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ११९-१२२ ॥

119-122. Take one tola each of the roots of snake gourd, turmeric, embelia and the shells of the three myrobalans, two tolas of kamala, three tolas of indigo and four tolas of turpeth; triturate all these into a fine powder and the patient may be given 4 tolas of it in cow's urine. When he is well purged, the meat-juice of jangala animals, thin gruel and milk boiled with the three spices may be given for six days. He may repeat the dose of this powder again and again.

हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥१२३॥
पटोलाद्यमिदं चूर्णमुदरेषु प्रपूजितम् ।

एतत् चूर्णम् આ ચૂર્ણ यह चूर्ण, जातोदकानि જેમાં પાણી પેદા થયું છે એવા जल उत्पन्न हुए, अपि પણ भी, सर्वोदराणि સઘળા ઉદરરોગોને सब उदररोगोंको, हन्ति હણે છે नष्ट करता है, कामलाम् તથા કમળા तथा पीलिया, पाण्डुरोगम् च પાંડુરોગ पांडुरोग, श्वयथुम् च અને સોજાને और शोफको, अपकर्षति દૂર કરે છે दूर करता है, इदम् આ यह, पटोलाद्यम् પટોલાદ્ય पटोलाद्य, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, उदरेषु ઉદરરોગોમાં उदररोगोंमें, प्रपूजितम् અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે अत्यंत प्रशस्त है ॥ १२३½ ॥

123-123½. This powder will cure all abdominal diseases as also large accumulation of ascitic fluid, jaundice, anemia and edema. This compound snake-gourd powder is regarded highly efficacious in abdominal diseases.

नारायणचूर्णम्—

गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् १२४॥
पिबेद्द्राक्षाम्बुगोमूत्रकोलकर्कन्धुसीधुभिः ।

गवाक्षीम् ઇન્દ્રવારુણી इन्द्रायण, शङ्खिनीम् આંખફુટામણી शंखिनी, दन्तीम् દંતીમૂળ दन्तीमूल, तिल्वकस्य તિલ્વકની तिल्वककी, त्वचम् છાલ छाल, वचाम् અને વજ એઓનું ચૂર્ણ और वच इनका चूर्ण, द्राक्षाम्बु દ્રાક્ષનો ક્વાથ मुनक्केके कषाय, गोमूत्र- ગોમૂત્ર गोमूत्र, कोलकर्कन्धु- મોટાં અને નાનાં બોરના ક્વાથ बेर और झरबेरके क्काथ, सीधुभिः તથા સીધુની સાથે तथा सीधुके साथ, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १२४½ ॥

124-124½. Colocynth, deuolipis, red physic nut the barks of lodh and sweet flag should be taken with grape juice or cow's urine, or the juices of small jujube and wild jujube or seedhu wine.

यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ॥१२५॥
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ।
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका ॥१२६॥
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ।
विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ॥१२७॥
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ।
एतन्नारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम् ॥१२८॥
नैनत् प्राप्यातिवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ।

यवानी અજમો अजवायन, हपुषा હાઉબેર हाऊबेर, धान्यम् ધાણા धनिया त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला, उपकुञ्चिका च કલોંજી જીરૂં काला जीरा, कारवी ખોડી અજમોદ अजमोद, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, अजगन्धा બાફળી छुक्क, शटी પટ્કચૂરો कचूर, वचा વજ वच, शताह्वा સુવા सोया, जीरकम् જીરૂં जीरा, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, सचित्रका ચિત્રક સહિત चित्रक सहित, स्वर्णक्षीरी સ્વર્ણક્ષીરી स्वर्णक्षीरी द्वौ

१२८. त्रिवृद्विशाले द्विगुणे—त्रिवृद्विशालयोर्द्वौ द्वौ (क. छ. ग. त.)
„ एतन्नारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम्—एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः (ग. ङ.)

क्षारौ સાજીખાર જવખાર सर्जिखार यवक्षार, **पौष्करम्-मूलम्** પોખરમૂળ पोहकरमूल, **कुष्ठ-** કઠ कुठ, **लवण-पञ्चकम्** પાંચ લવણો पांचों लवण, **विडङ्गम्** **च** અને વાવડિંગ और वायविडंग, **समांशानि** આ સઘળાં સમાન ભાગે इन सब समान भागमें, **तथा** તથા तथा, **दन्त्याः** દંતીમૂળ दन्तीमूलके **भागत्रयम्** ત્રણ ભાગ तीन भाग, **द्विगुणे** બે ભાગ दुगुने भागवाली, **त्रिवृत्** નસોતર त्रिवृत, **विशाले** તથા ઇન્દ્રવારુણી और इन्द्रायन, **सातला** અને સાતલા और सातला, **चतुर्गुणा** ચાર ભાગ चौगुनी **स्यात्** લેવી लेवे, **एतत्** આ यह **नारायणम्** નારાયણ नारायण, **नाम चूर्णम्** નામનું ચૂર્ણ नामका चूर्ण, **रोगगणापहम्** રોગના સમૂહનો નાશ કરનારું છે रोगोंके समूहका नाशक है, **असुराः** અસુરો असुर, **विष्णुम्** વિષ્ણુને विष्णुको, **प्राप्य इव** પ્રાપ્ત કરીને જેમ આગળ વધતા નથી पाकर जैसे नहीं बढ़ते, **रोगाः** તેમ રોગો વેસે રોગ, **एतत्** આ ચૂર્ણને પ્રાપ્ત કરીને इस चूर्णको पाकर, **न अतिवर्तन्ते** આગળ વધતા નથી बढ़ नहीं सकते ॥ १२५-१२८½ ॥

125-128½. Take equal parts of bishop's weed common juniper, coriander, the three myrobalans, black cumin, celery seeds, roots of long pepper, wild carrot, long zedoary, sweet flag, dill seeds, cumin seeds, the three spices, yellow mily plant (thistle), white flowered leadwort, the two alkalis, orris root, costus, the five kinds of salts and embelia; three parts of red physic nut and two parts of turpeth and two parts calosanthes and four parts of soappod— A powder prepared with all these is called 'Narayana powder'; it is a cure for all diseases. No disease is beyond the curative power of this powder even, as no Asura is beyond the conquering power of Vishnu.

तक्रेणोदरिभिः पेयं गुल्मिभिर्बदराम्बुना ॥१२९॥
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ।
दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्बुभिरर्शसैः ॥१३०॥
परिकर्ते सवृक्षाम्लमुष्णाम्बुभिरजीर्णके ।
भगन्दरे पाण्डुरोगे श्वासे कासे गलग्रहे ॥१३१॥
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ।
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ॥१३२॥
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ।

इति नारायणचूर्णम् ।

उदरिभिः ઉદરરોગીએ उदररोगियोंको, **तक्रेण** છાશથી छाछसे, **गुल्मिभिः** ગુલ્મરોગીએ गुल्मरोगियोंको, **बदराम्बुना** બોરના ક્વાથથી बेरके क्वाथसे, **आनद्धवाते** તેમજ વાતવિબંધમાં एवं मूढवातमें, **सुरया** સુરાથી सुरासे, **वातरोगे** વાતરોગમાં वातरोगमें, **प्रसन्नया** પ્રસન્નાથી प्रसन्नासे, **विट्-सङ्गे** મળાવરોધમાં मल विबधमें, **दधिमण्डेन** દહીંના પાણીથી दहीके पानीसे, **अर्शसैः** અને હરસવાળાઓએ अर्शरोगियोंको, **दाडिमाम्बुभिः** દાડમના રસથી अनारके रससे, **परिकर्ते** પરિકર્તિકામાં परिकर्तमें, **सवृक्षाम्लम्** કોકમના ક્વાથથી कोकमके क्वाथसे, **अजीर्णके** અને અજીર્ણમાં રોગીએ और अजीर्णमें रोगीको, **उष्णाम्बुभिः** ગરમ જળથી આ વિરેચન ચૂર્ણ પીવું જોઈએ गरम जलसे यह विरेचन चूर्ण पीना चाहिए, **भगन्दरे** વળી ભગંદરમાં पुनः भगंदर, **पाण्डुरोगे** પાંડુરોગમાં पाण्डुरोग, **श्वासे** શ્વાસમાં श्वास, **कासे** ઉધરસમાં कास, **गलग्रहे** ગલગ્રહમાં गलग्रह, **हृद्रोगे** હૃદયરોગમાં हृद्रोग, **ग्रहणी-दोषे** ગ્રહણીરોગમાં ग्रहणीरोग, **कुष्ठे** કુષ્ઠમાં कुष्ठ, **मन्दे अनले** મંદાગ્નિમાં अग्निमांद्य, **ज्वरे** જ્વરમાં ज्वर, **दंष्ट्राविषे** દાઢના વિષમાં दंष्ट्राविषे, **मूलविषे** મૂળના વિષમાં मूलविष, **सगरे** ગરમાં गर, **कृत्रिमे** અને કૃત્રિમ और कृत्रिम, **विषे** વિષમાં विषमें, **स्निग्धकोष्ठेन** સ્નિગ્ધ કોઠાવાળા રોગીએ स्निग्ध कोष्ठवाले रोगीको, **एतत्** આ यह **विरेचनम्** વિરેચન ચૂર્ણ विरेचन चूर्ण, **यथार्हम्** યથાયોગ્ય यथायोग्य, **पेयम्** પીવું पीना चाहिए ॥ १२९-१३२ ॥ **इति** આ यह, **नारायणचूर्णम्** નારાયણ ચૂર્ણ છે नारायण चूर्ण है।

129-132½. Patients suffering from abdominal disease should take it with

butter-milk. Patients suffering from gulma should take it with the decoction of jujube. patients suffering from obstruction of vata should take it with sura wine. Patients suffering from vata-disorder should take it with Prasanna wine. In retention of feces, it should be taken with whey; in piles with the juice of pomegranate; in griping pain, with vanda orchid; in indigestion, with warm water, and in fistula in ano, anemia, dyspnea, cough throat-spasm disorders of the stomach assimilation disorders, dermatosis, dullness of the gastric fire, fever, poisonous bites, poisoning by vegetable drugs and in metallic and chemical poisoning, this purgative powder should be taken as directed, after having the alimentary system oleated. Thus has been described the 'Narayana powder'.

उदरेषु हपुषाद्यं चूर्णम्—

हपुषां काञ्चनक्षीरीं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥१३३॥
नीलिनीं त्रायमाणां च सातलां त्रिवृतां वचाम् ।
सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ॥१३४॥

हपुषाम् હાઉબેર हाऊबेर, काञ्चनक्षीरीम् કાંચનક્ષીરી कनकक्षीरी, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, कटुरोणीम् કડુ कटुकी, नीलिनीम् ગળી नीलिनी, त्रायमाणाम् च ત્રાયમાણ असवर्ग सातलाम् સાતલા सातला, त्रिवृताम् નસોતર त्रिवृत, वचाम् વજ वच, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैंधानमक, काललवणम् બિડલવણ बिडलवण, पिप्पलीम् च અને પીપર और पिप्पली, इति એઓનું इनका, चूर्णयेत् ચૂર્ણ કરવું चूर्ण करे ॥ १३३-१३४ ॥

133-134. Take common juniper, yellow thistle, the three myrobalans, kursoa indigo zalil soap pod, turpeth, sweet flag, rock salt bid salt and long pepper and triturate well.

दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ।
पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु प्लीह्नि सर्वोदरेषु च ॥१३५॥
श्वित्रे कुष्ठे सरुजके सवाते विषमाग्निषु ।
शोथार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥ १३६॥
वातं पित्तं कफं चाशु विरेकात् संप्रसाधयेत् ।
इति हपुषाद्यं चूर्णम् ।

अयम् આ चूर्ण यह चूर्ण, सर्वगुल्मेषु સઘળા ગુલ્મમાં सब प्रकारके गुल्मोंमे, प्लीह्नि પ્લીહામાં प्लीहामें, सर्वोदरेषु च સર્વ ઉદરરોગમાં सर्व प्रकारके उदररोगोंमें, श्वित्रे શ્વિત્રમાં श्वित्रमें, सरुजके પીડા સહિત पीड़ा सहित, सवाते તથા વાત સહિત वातयुक्त, कुष्ठे કુષ્ઠમાં कुष्ठमें, विषमाग्निषु વિષમ અગ્નિમાં विषम अग्निमें, शोथ- સોજામાં शोफमें, अर्शः- હરસમાં अर्शमें, पाण्डुरोगेषु પાંડુરોગમાં पाण्डुरोगमें, कामलायाम् કમળામાં पीलियामें, हलीमके અને હલીમકમાં हलीमकमें, दाडिम- દાડિમના રસ अनारका रस, त्रिफला- ત્રિફળાના ક્વાથ त्रिफलाका क्वाथ, मांसरस માંસરસ मांसरस, मूत्र- ગોમૂત્ર गोमूत्र, सुखोदकैः અથવા નવશેકા પાણીની સાથે अथवा गुनगुने जलके साथ, पेयः પીવું યોગ્ય છે पीने योग्य है, विरेकात् च વળી તે વિરેચન કરવાથી फिर वह विरेचनसे, वातम् વાત वात, पित्तम् પિત્ત पित्त, कफम् तथा કફને और कफको, आशु શીઘ્ર शीघ्र, संप्रसाधयेत् મટાડે છે शांत करता है ॥१३५-१३६½॥ इति આ यह, हपुषाद्यम् હપુષાદ્ય हपुषाद्य, चूर्णम् ચૂર્ણ છે चूर्ण है ।

135-136½. This powder should be taken with the juice of the pomegranate, the decoction of three myrobalans,

१३३. हपुषाद्,—हबुषाद्य (ब.).

१३६. कुष्ठे सरुजके सवाते—कुष्ठसरुजके सदने (ब.)
,, इति हपुषाद्यं—इति हबुषाद्यं (ब.)
१३६½. वातं पित्तं कफं चाशु—वातपित्तकफांश्चापि (फ.)

meat-juice, cow's urine and genially warm water in all kinds of gulma, splenic enlargements and all kinds of abdominal disease. In leucoderma, dermatosis, irregularity of gastric fire accompanied with pain and morbid vata, edema, piles, anemia, icterus and jaundice the physician should quickly subdue vata, pitta and kapha by means of purgation with this powder. Thus has been described the Compound Common Juniper powder.

नीलिन्याद्यं चूर्णम्—

नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ॥१३७॥
चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ।
इति नीलिन्याद्यं चूर्णम् ।

नीलिनीम् ગળી नीलिनी, **निचुलम्** સમુદ્રફળ समुद्रफल, **व्योषम्** ત્રિકટુ त्रिकटु, **द्वौ क्षारौ** સાજીખાર, જવખાર सर्जिक्षार यवक्षार, **लवणानि च** પાંચ લવણ पांचों नमक, **चित्रकम् च** અને ચિત્રક એઓનું तथा चित्रक इनका, **उदर-गुल्मनुत** ઉદરરોગ તથા ગુલ્મનો નાશ કરનાર उदररोग और गुल्मनाशक, **चूर्णम्** ચૂર્ણ चूर्ण, **सर्पिषा** ઘી સાથે घीके साथ, **पिबेत** પીવું पीवे ॥ १३७½ ॥ **इति नीलिन्याद्यम् चूर्णम्** આ નીલિન્યાદ્ય ચૂર્ણ છે यह नीलिन्याद्य चूर्ण है।

137-137½. The powder of indigo, hijjal, the three spices, the two alkalis the salts and white flowered leadwort taken with ghee, cures abdominal diseases and gulma. Thus has been described the Compound Indigo powder.

उदरेषु कतिपयघृतयोगाः —

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धसहितं दधि ॥१३८॥
जातं विमथ्य तद्युक्त्या त्रिवृत्सिद्धं पिबेद्घृतम् ।
तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥१३९॥
स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च ।
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥१४०॥
इति स्नुहीक्षीरघृतम् ।

सुधाक्षीर- થેરના દૂધના सेहुंडके दूधके, **प्रस्थार्ध-** ૩૨ તોલા આધે प्रस्थके, **सहितम्** સહિત सहित, **क्षीर-द्रोणम्** ૧૨૪ તોલા દૂધનું एक द्रोण दूधका, **जातम् दधि** જમાવેલું દહીં दही जमनेपर, **विमथ्य** વલોવીને मथकर, **युक्त्या** યુક્તિપૂર્વક युक्तिपूर्वक, **त्रिवृत्सिद्धम्** નસોતરથી સિદ્ધ કરેલ त्रिवृतके कल्कसे सिद्ध, **तम् घृतम्** તે ઘૃત उस घीको, **पिबेत्** પીવું पीवे, **तथा** તેવી રીતે उसी प्रकारसे उत्पन्न, **स्नुक्-क्षीर-** થેરના દૂધના सेहुंडके दूधके **पल-कल्केन** ૪ તોલા કલ્કથી कल्कके एक पलसे, **त्रिवृता-** અને નસોતર और त्रिवृतके, **षट्पलेन च** ૨૪ તોલા કલ્કથી छः पल कल्कसे, **अष्टगुणे** આઠ ગણા आठगुने, **पयसि** દૂધમાં दूधमें, **सिद्धम्** પકાવેલું सिद्ध, **घृत- प्रस्थम्** ६४ તોલા ઘી एक प्रस्थ घी, **गुल्मानाम्** ગુલ્મરોગ गुल्म, **गरदोषाणाम्** ગરદોષ गरदोष, **उदराणाम् च** અને ઉદરરોગની और उदररोगोंके, **शान्तये** શાંતિ માટે शमनके लिए, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ १३८-१४० ॥ **इति** આ यह, **स्नुहीक्षीरघृतम्** સ્નુહીક્ષીરઘૃત છે स्नुहीक्षीरघृत है।

138-140½. Curdle 1024 tolas of cow's milk mixed with 32 tolas of the milk of the thorny milk hedge; and when the curd is formed churn it and take out the ghee and medicate this ghee with turpeth and take a potion of it in due dose; or take the medicated ghee prepared of 64 tolas of ghee in 8 times its quantity of milk along with the paste of 4 tolas of the thorny milk-hedge and 24 tolas of turpeth for the cure of gulma, chronic

१३७. नीलिनीं निचुलं व्योषं नीलिनीकल्कं व्योषं (च.)

१३९. जातं विमथ्य—जातं मथित्वा (ग.)

,, त्रिवृत्सिद्धं पिबेद्घृतम् त्रिवृत्सिद्धात् पिबेद् घृताद् (च)

poisoning and abdominal diseases. Thus has been described the Thorny milk-hedge milk's-ghee.

दधिमण्डाढके सिद्धात् स्नुक्क्षीरपलकल्कितात् ।
घृतप्रस्थात् पिबेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥१४१॥

स्नुक्-क्षीर- थोरना दूधना सेहुंडके दूधके, **पल-** ४ तोला एक पल, **कल्किताव** कल्कथी युक्त कल्कसे, **दधि-** दहींना दहीके, **मण्ड-आढके** २५६ तोला पाणीमां पानीके एक आढकमें, **सिद्धात्** सिद्ध करेल सिद्ध, **घृत-प्रस्थात्** ६४ तोला घृतमांथी एक प्रस्थ घीसे, **जठर-शान्तये** उदररोगनी शांति माटे उदररोगकी शांतिके लिए, **तद्वत्** ते प्रमाणे उसी प्रकार, **मात्राम्** योग्य मात्रा योग्य मात्रा, **पिबेत्** पीवी पीवे ॥ १४१ ॥

141. The medicated ghee prepared of 64 tolas of cow's ghee in 256 tolas of whey, with the paste of 4 tolas of the thorny milk-hedge may be similarly taken in proper dose for the cure of abdominal disease.

एषां चानु पिबेत् पेयां पयो वा स्वादु वा रसम् ।
घृते जीर्णे विरिक्तस्तु कोष्णं नागरकैः शृतम् ॥१४२॥
पिबेदम्बु ततः पेयां यूषं कौलत्थकं ततः ।
पिबेद्रूक्षस्त्र्यहं त्वेवं भूयो वा प्रतिभोजितः ॥१४३॥
पुनः पुनः पिबेत् सर्पिरानुपूर्व्या तथैव च ।

एषाम् च ए घृतोना पान इन घृतोंके पीनेके, **अनु** पछी बाद, **पेयाम्** पेया पेया, **स्वादु-** वा के मधुर या मधुर, **पयः** दूध दूध, **रसम्** वा अथवा मांसरस या मांसरस, **पिबेत्** पीवो पीवे, **घृते** घृत घीके, **जीर्णे** पची गया पछी जीर्ण होने पर, **विरिक्तः** तु जेने रेच थया छे एवा तेणे विरिक्त हुआ वह, **नागरकैः** सूंठथी सोंठसे, **शृतम्** उकाळेलुं शृत, **कोष्णम्** नवशेकुं गुनगुना, **अम्बु** पाणी जल, **पिबेत** पीवुं पीवे, **ततः** त्यार पछी उसके पीछे, **पेयाम्** पेया पेया, **ततः कौलत्थकम्** अने पछी कळथीनो तदनन्तर कुलथीका, **यूषम्** यूष पीवो यूष पीवे, **एवम् रूक्षः** आ प्रमाणे रूक्ष कोठावाळो रोगीए इस प्रकार रूक्ष रोगी, **तु** तो तो, **प्रतिभोजितः** भोजन कर्या पछी भोजन करनेके बाद, **त्र्यहम्** त्रण दिवस सुधी तीन दिन तक, **भूयो वा** अथवा अधिक दिवस सुधी या अधिक दिन तक, **पिबेत्** पीवुं पीवे, **तथा एव** तेज उसी, **आनुपूर्व्या च** क्रमथी क्रमसे, **पुनः पुनः** फरी फरीने पुनः पुनः, **सर्पिः** घृत घी, **पिबेत्** पीवुं पीवे ॥ १४२-१४३½ ॥

142-143½. These ghees should be followed by a potion of thin gruel, or deliceous meat-juice. When the dose of the ghee is digested and the patient well-purged, he may take luke-warm water boiled with dry ginger on the first day; on the next day he may take thin gruel and on the third day the soup of horse-gram; the person thus de-oleated may take at the next meal-time, milk and solid food. He may take frequent courses of such medicated ghee followed by proper regimen in due sequence.

घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात् कुशलो भिषक् १४४
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ।

कुशलः कुशळ कुशल, **भिषक्** वैद्य वैद्य, **एतानि** आ इन, **सिद्धानि** सिद्ध करेलां सिद्धफलदायक, **घृतानि** घृतो घृतोंका, **गुल्मानाम्** गुल्म गुल्म, **गरदोषाणाम्** गरदोष गरदोष, **उदराणाम् च** अने उदररोगनी और उदररोगोंकी, **शान्तये** शांतिने माटे शांतिके लिए, **विदध्यात्** प्रयोजवां प्रयोग करे ॥ १४४½ ॥

१४२. पिबेत्पेयाम्–पिबेदेव (च.)
,, कोष्णं नागरकैः शृतम्–कोष्णमर्धशृतं जलम् (फ.)
,, ,, –शुण्ठ्याः पिबेत्ततः पेयाम् (फ.)
१४३. पिबेदम्बु ततः–शुण्ठ्याः पिबेत्ततः (ख.)
,, भूयोवा–पयोऽन्नं (क. ग. द. ज. फ.)
,, ,, –पयो वा (ङ. थ.)

144-145½ The skilled physician may use these effective ghees for the alleviation of gulma, chronic poisoning and abdominal disease.

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ॥१४५॥
गुल्मघ्नं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ।

पीलु-कल्क- અથવા પીલુના કલ્કથી अथवा पीलुके कल्कसे, **उपसिद्धम् वा** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया, **आनाहभेदनम्** આનાહનો નાશકરનારું आनाहनाशक, **घृतम्** ઘી घी, **गुल्मघ्नम्** અથવા ગુલ્મનો નાશકરનારું अथवा गुल्मनाशक, **नीलिनीसर्पिः** નીલિનીઘૃત नीलिनीघृत, **मिश्रकम् वा** અથવા મિશ્રક या मिश्रक, **स्नेहम्** સ્નેહ स्नेह, **पिबेत्** પીવો पीवे ॥ १४५½ ॥

145-146½. The patient may take the ghee prepared with the paste of tooth-brush tree for the relief of constipation or he may take Indigo-ghee which is curative of gulma, or he may take the mixed unction described in the treatment of gulma.

उदरेषु कतिपययोगाः —

क्रमान्निर्हृतदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥१४६॥
दोषशेषनिवृत्त्यर्थं योगान् वक्ष्याम्यतः परम् ।

क्रमात् ક્રમે ક્રમે क्रमशः, **निर्हृतदोषाणाम्** જેના દોષો દૂર થયા છે એવા जिनके दोषहरण हुआ है ऐसे, **जाङ्गल-** તથા જાંગલ માંસોનું जांगल प्राणियोंके मांस, **प्रतिभोजिनाम्** ભોજન કરનારા રોગીઓના भोजन करनेवाले रोगियोंके, **दोष-शेष-** બાકી રહેલા દોષોની बचे हुए दोषोंको, **निवृत्त्यर्थम्** નિવૃત્તિ માટે निकालनेके लिए, **अतः** હવે इसके, **परम्** પછી बाद, **योगान्** યોગો योगोंको, **वक्ष्यामि** કહીશ कहूंगा ॥ १४६½ ॥

146-147½. Henceforward I shall describe the various preparations for the complete removal of the remnants of morbidity in persons whose morbidity has been systematically removed by the above procedure and who live on a diet of the meat of jangala animals.

चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ॥१४७॥
मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजम् ।
विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषं च तैः पयः ॥१४८॥
कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ।

ના ઉદરરોગવાળા પુરુષે उदररोगी पुरुष, **मासम् युक्तः** એક મહિનો નિયમમાં રહીને एक मास पर्यन्त नियममें रहकर, **चित्रक-** ચિત્રક चित्रक, **अमरदारुभ्याम्** અને દેવદારનો और देवदारुके, **कल्कम्** કલ્ક कल्कको, **क्षीरेण** દૂધ સાથે दूधके साथ, **पिबेत्** પીવો पीवे, **तथा** તેમજ उसी प्रकार, **हस्तिपिप्पली-** ગજપીપર गजपिप्पली, **विश्वभेषजम्** સૂંઠ सोंठ, **विडङ्गम्** વાવડિંગ वायविडंग, **चित्रकम्** ચિત્રક चित्रक, **दन्ती** દન્તીમૂળ दन्तीमूल, **चव्यम्** ચવક चव्य, **व्योषम् च** ત્રિકટુ त्रिकटु, **तैः** તેઓના उनके, **कोलसमैः** અર્ધા અર્ધા તોલા आधे आधे तोले, **कल्कैः** કલ્કથી कल्कसे, **पयः** દૂધ दूध, **पीत्वा** પીને पीकर, **प्रवृद्धम्** વધેલા बढ़े हुए, **उदरम्** ઉદરરોગને उदररोगको, **जयेत्** જીતવો जीते ॥१४७-१४८॥

147-148½. The patient may drink milk with the paste of white flowered leadword and deodar or with the paste of elephant pepper and dry ginger for a month, or he may take milk with the paste of 1/2 tola each of embelia, white flowered lead wort, red physic nut, chaba pepper and the three spices and thus subdue the enlargement of the abdomen.

पिबेत् कषायं त्रिफलादन्तीरोहितकैः शृतम् ॥१४९॥

१४६. जाङ्गलप्रतिभोजिनाम्–जाङ्गलप्रतिभोजनम् (ध.)
,, प्रतिभोजिनाम्–प्रतिभोजिनम् (ध.)

१४८. मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजम्–मासयुक्तथाऽथवा हस्तिपिप्पल्या नागरस्य च (ग.)
,, तैः पयः–तैः समैः (ग.)

व्योषक्षारयुतं जीर्णे रसैरद्यात्तु जाङ्गलैः ।
मांसं वा भोजनं भोज्यं सुधाक्षीरघृतान्वितम् ॥१५०॥

त्रिफला- त्रिफળા त्रिफला, दन्ती- दंतीमूળ दन्तीमूल, रोहितकैः तथा रोहितકથી तथा रोहेड़से, शृतम् सिद्ध કરેલો सिद्ध किया हुआ, कषायम् કષાય कषाय, व्योषक्षारयुतम् त्रिકટુ અને જવખારસહિત त्रिकटु और यवक्षार मिलाकर, पिबेत् પીવો पीवे, जीर्णे तु અને પછી ગયા પછી जीर्ण होने पर, जाङ्गलैः જાંગલ પ્રાણીઓના जाङ्गल प्राणियोंके, रसैः માંસરસોની સાથે मांसरसोंसे, अद्यात् ભોજન કરવું खावे, सुधाक्षीर- થોરના દૂધથી સિદ્ધ કરેલ सेहुंडके दूधसे सिद्ध, घृतान्वितम् घृतसहित घीके साथ, मांसम् માંસનું मांसका, भोजनम् वा અથવા ભાત વગેરે અન્નનું या ओदन आदि अन्नका, भोज्यम् સેવન કરવું सेवन करे ॥ १४९-१५० ॥

149-150. The patient may drink the decoction of the three myrobalans, red physic nut and white cedar mixed with the three spices and alkali; and when this dose is digested he may take his food mixed with the meat-juice of jangala animals. He may take meat or other articles of diet mixed with the thorny milk-hedge milk's ghee.

उदरेषु अभयौष्ट्रच्छागक्षीर-हरीतकी-शिलाजतु-गुग्गुलु-शृङ्गवेराणां प्रयोगाः—

क्षीरानुपानां गोमूत्रेणाभयां वा प्रयोजयेत् ।
सप्ताहं माहिषं मूत्रं क्षीरं चानन्नभुक् पिबेत् ॥१५१॥
मासमौष्ट्रं पयश्छागं त्रीन्मासान् व्योषसंयुतम् ।

गोमूत्रेण અથવા ઉદરરોગીએ ગોમૂત્રથી अथवा उदररोगी गोमूत्रसे, क्षीरानुपानाम् દૂધના અનુપાનવાળી दूधके अनुपानके साथ, अभयाम् वा હરડેનો हरड़का, प्रयोजयेत् ઉપયોગ કરવો प्रयोग करे, अनन्नभुक् અથવા અન્ન ન ખાતો अथवा अन्नसेवन न करते हुए, माहिषम् ભેંસનું भैंसका, मूत्रम् મૂત્ર मूत्र, क्षीरम् च तथा દૂધ और दूध, सप्ताहम् સાત દિવસ एक सप्ताह तक, औष्ट्रम् અથવા ઊંટડીનું अथवा ऊंटनीका, पयः દૂધ दूध, मासम् એક માસ एक माह तक, छागम् અથવા બકરીનું દૂધ अथवा बकरीका दूध, त्रीन् मासान् ત્રણ માસ પર્યંત तीन माह तक, व्योषसंयुतम् ત્રિકટુસહિત त्रिकटु मिलाकर, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १५१½ ॥

151-152½. He may follow it up with a potion of milk or take a course of chebulic myrobalans with cow's urine; or the patient, without taking any solid food, may drink for a week, the milk and urine of the buffalo, or the milk of the camel for a month or the goat's milk for three months mixed with the three spices.

हरीतकीसहस्रं वा क्षीराशी वा शिलाजतु ॥१५२॥
शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।

हरीतकी-सहस्रम् वा અથવા તેણે ૧००० હરડેનું સેવન કરવું अथवा वह १००० हरड़का सेवन करे, क्षीराशी અથવા દૂધનું સેવન કરતા પુરુષે अथवा दूधका सेवन करनेवाला पुरुष, शिलाजतु वा શિલાજિતનો પ્રયોગ કરવો शिलाजीतका प्रयोग करे, शिलाजतु- અથવા શિલાજિતની अथवा शिलाजीतकी, विधानेन વિધિથી विधिसे, गुग्गुलुम् वा ગૂગળનો गुग्गुलुका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १५२½ ॥

152-153½. Or he may take the course of the Thousand chebullic myrobalans or a course of mineral pitch keeping himself on milk-diet; or he may take a course of gum-gugul in the manner prescribed for mineral pitch.

शृङ्गवेरार्द्रकरसः पाने क्षीरसमो हितः ॥१५३॥
तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ।

१५०. भोज्यं सुधा-योज्यं स्नुक् (द.)
१५१. क्षीरानुपानां-क्षीरानुपानं (ब.)
१५३. हितः-मतः (क. ब.)

क्षीरसमः દૂધની સમાન दूधकी समान मात्रामें मिलाया हुआ, **शृङ्गवेरार्द्रकरसः** આદુનો રસ अदरकका रस, **पाने** પીવામાં पीनेके लिए, **हितः** હિતકારી છે हितकारी है, **तेन एव** અથવા તે જ अथवा उसी, **दशगुणेन** દશગણા दसगुने, **रसेन** આદુના રસથી अदरकके रससे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, **तैलम् वा** તેલ પીવામાં હિતકારી છે तैल पीनेके लिए हितकारी है ॥ १५३½ ॥

153-154½. The juice of green ginger with an equal quantity of milk is beneficial; or oil prepared with ten times the quantity of the juice of green ginger may also be taken.

वातोदरे तैलानि—

दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे हितम् ॥१५४॥
शूलानाहविबन्धेषु मस्तुयूषरसादिभिः ।

दूष्योदरे દૂષ્યોદરમાં सन्निपातज उदरमें, **शूल-** શૂલ शूल, **आनाह-** આનાહ आनाह, **विबन्धेषु** અને મલબંધ થતાં और विबन्ध होने पर, **दन्ती-द्रवन्ती-** દંતી તથા દ્રવંતીનાં दन्ती तथा द्रवंतीके, **फलजम्** બીજથી ઉત્પન્ન થયેલું फलसे निकाला हुआ, **तैलम्** તેલ तैल, **मस्तु-यूष-** દહીંનું પાણી યૂષ दहीका पानी यूष, **रसादिभिः** અને માંસરસ ઇત્યાદિના અનુપાનની સાથે और मांसरसादिकोंके अनुपानके साथ, **हितम्** હિતકારી છે हितकर है ॥ १५४½ ॥

154-155. The oil of the seeds of the red physic nut and the physic nut taken with whey, soup or meat-juice is beneficial in abdominal disease due to tridiscordance and in colic, constipation and obstipation.

सरलामधुशिग्रूणां बीजेभ्यो मूलकस्य च ॥१५५॥
तैलान्यभ्यङ्गपानार्थे शूलघ्नान्यनिलोदरे ।

अनिलोदरे વાતોદરમાં वातोदरमें, **अभ्यंग-पानार्थे** અભ્યંગ તથા પાન માટે ઉપયોગમાં લીધેલાં अभ्यंग तथा पानके लिए उपयोगमें लिये गये, **सरला-** ચીડ धूपसरल, **मधुशिग्रूणाम्** મીઠા સરગવા मीठे सहजन, **मूलकस्य च** અને મૂળાનાં और मूलीके, **बीजेभ्यः** બીજમાંથી કાઢેલાં बीजोंसे निकाले हुए, **तैलानि** તેલો तैल, **शूलघ्नानि** શૂળનો નાશકરનાર થાય છે शूलके नाशक होते हैं ॥ १५५½ ॥

155-56½. The oils of the seeds of long-leaved pine, drum stick and radish may be used for inunction and potion in abdominal disease of the vata type. They are curative of colic.

कफोदरे अरिष्टयोगाः—

स्तैमित्यारुचिहृल्लासे मन्देऽग्नौ मद्यपाय च ॥१५६॥
अरिष्टान् दापयेत् क्षारान् कफस्त्यानस्थिरोदरे ।
श्लेष्मणो विलयार्थं तु दोषं वीक्ष्य भिषग्वरः॥१५७

कफ-स्त्यान- ઘાટા કફથી યુક્ત गाढे कफसे युक्त, **स्थिर-उदरे** તથા કઠિન કફોદરમાં तथा कठिन कफोदरमें, **स्तैमित्य-** સ્તિમિતતા स्तैमित्य, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **हृल्लासे** મોળ મિચલી, **अग्नौ मन्दे च** અને મંદાગ્નિ થતાં और अग्निमान्द्य होने पर, **श्लेष्मणः** કફને कफको, **विलयार्थम् तु** પીગળાવવા માટે विलीन करनेके लिए, **भिषग्वरः** શ્રેષ્ઠ વૈદ્યે श्रेष्ठ वैद्य, **दोषम्** દોષની दोषकी, **वीक्ष्य** પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, **मद्यपाय** મદ્યપીનારને मद्यपीनेवालेको, **अरिष्टान्** અરિષ્ટો अरिष्ट, **क्षारान्** તથા ક્ષારો और क्षार, **दापयेत्** આપવા दे ॥१५६-१५७॥

156-157. The best of physicians, on carefully diagnosing the predominent morbid humor, may administer medcated wines and alkalis in stasis, anorexia, nausea, dullness of the gastric fire and in alcoholism and the rigid

---

१५४½. मस्तु-सक्तु (त.)
१५५. सरलामधुशिग्रूणां–सरलामरशिग्रूणां (च.)

१५६. मन्देऽग्नौ मद्यपाय च–मन्दाग्निर्मद्यपस्य च (च.)
,, ,, –मन्दाग्निर्मद्यपस्तथा (क.)

immobile enlargement of the abdomen due to kapha, in order to liquefy the mucus.

कफोदरे क्षारयोगः—

पिप्पलीं तिल्वकं हिङ्गु नागरं हस्तिपिप्पलीम् ।
भल्लातकं शिग्रुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥१५८॥
देवदारु हरिद्रे द्वे सरलातिविषे वचाम् ।
कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ॥१५९॥
दधिसर्पिर्वसामज्जतैलयुक्तानि दाहयेत् ।
अन्नादूर्ध्वमतः क्षाराद्बिडालकपदं पिबेत् ॥१६०॥
मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ।

पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, तिल्वकम् તિલ્વક तिल्वक, हिङ्गु હિંગ हींग, नागरम् સૂંઠ सोंठ, हस्तिपिप्पलीम् ગજપીપર गजपीपल, भल्लातकम् ભીલામા भिलांवा, शिग्रुफलम् સરગવાની શીંગ सहजनकी सेम, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, कटुरोहिणीम् કડુ कटुकी, देवदारु દેવદાર देवदारु, द्वे हरिद्रे હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, सरला- ચીડ धूपसरल, अतिविषे- અતિવખની કળી अतीस, वचाम् વજ वच, कुष्टम् કઠ कूठ, मुस्तम् મોથ मोथा, तथा તથા तथा, पञ्च- પાંચ पांचों, लवणानि च લવણો लवण, प्रकल्प्य- ભેગાં કરીને मिलाकर, दधि- અને દહીં और दही, सर्पिः घी घी, वसा- વસા वसा, मज्ज- મજ્જા मज्जा, तैल-युक्तानि તથા તેલથી મિશ્રિત કરી तथा तैलसे मिश्रित करके, दाहयेत् બાળવાં जलावे, अन्नात् ભોજન भोजनके, ऊर्ध्वम् પછી अनन्तर, अतः આ इस, क्षारात् ક્ષારમાંથી क्षारसे, बिडालकपदम् એક તોલો एक कर्ष, मदिरा- મદિરા मदिरा, दधिमण्ड- દહીંનું જલ दहीके पानी, उष्णजल- ઊનું પાણી गरम जल, अरिष्ट- અરિષ્ટ अरिष्ट, सुरा- સુરા सुरा, आसवैः અથવા આસવની સાથે अथवा आसवके साथ, पिबेत् પીવે पीवे ॥१५८-१६०॥

158-160½. Take long pepper, lodh, asafoetida, dry ginger, elephant pepper, marking nut, fruits of drum stick the three myrobalans, kurroa, deodar, turmeric, indian berberry, common sal, indian atees, sweet flag, costus, nutgrass, and the pentad of salts; mix all these together and roast it mixed with curds, ghee, animal fat, marrow and oil; take one tola of this alkali after meals, with madira wine, whey, warm water, medicated wine or sura wine.

हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं प्लीहार्शोजठराणि च ॥१६१॥
विसूचिकामुदावर्तं वाताष्ठीलां च नाशयेत् ।

हृद्रोगम् તે હૃદયરોગ वह हृद्रोग, श्वयथुम् સોજા शोथ, गुल्मम् ગુલ્મ गुल्म, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, अर्शः- હરસ अर्श, जठराणि च ઉદરરોગ उदररोग, विसूचिकाम् વિસૂચિકા विसूचिका, उदावर्तम् ઉદાવર્ત उदावर्त, वाताष्ठीलाम् च અને વાતજન્ય અષ્ઠીલાને और वातजन्य अष्ठीलाको, नाशयेत् નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥१६१½॥

161-161½. This will cure stomach disorders, edema, gulma, splenic disorders, piles, abdominal diseases, acute intestinal irritation, misperistalsis and Ashtila (hard tumor) due to vata.

क्षारं चाजकरीषाणां स्रुतं मूत्रैर्विपाचयेत् ॥१६२॥
कार्षिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ।
पिप्पलीं चित्रकं शुण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां वचाम् १६३
द्वौ क्षारौ सातलां दन्तीं स्वर्णक्षीरीं विषाणिकाम् ।

१५८. तिल्वकं—तिलकं (थ.)
,, ,, —तिन्दुकं (द. ध.)
१५९. सरलातिविषे—रसालातिविषे (ध.)
,, वचाम्—स्थिराम् (ध.)
१६०. अन्नादूर्ध्वमतः—अन्नादूर्ध्वं ततः (प.)
,, दाहयेत्—दापयेत् (प.)

कोलप्रमाणां वटिकां पिबेत् सौवीरसंयुताम्॥१६४॥
श्वयथावविपाके च प्रवृद्धे च दकोदरे।

अजकरीषाणाम् બકરીની લીંડીના बकरीकी मेंगीका, **मूत्रैः च** ગોમૂત્રની સાથે गोमूत्रके साथ, **स्रुतम्** ગાળી કાઢેલો परिस्रावित किया हुआ, **क्षारम्** ક્ષાર क्षार, **विपाचयेत्** પકાવવો पकावे, **पिप्पलीमूलम्** પીપરીમૂળના ગંઠોડા पीपरामूल, **पञ्च एव च लवणानि** પાંચ લવણો पांचों लवण, **पिप्पलीम्** પીપર पिप्पली, **चित्रकम्** ચિત્રક चित्रक, **शुण्ठीम्** સૂંઠ सोंठ, **त्रिफलाम्** ત્રિફલા त्रिफला, **त्रिवृताम्** નસોતર त्रिवृत, **वचाम्** વજ वच, **द्वौ क्षारौ** સાજીખાર જવખાર सर्जिक्षार यवक्षार, **सातलाम्** સાતલા सातला, **दन्तीम्** દંતીમૂલ दंतीमूल, **स्वर्णक्षीरीम्** દારુડી स्वर्णक्षीरी, **विषाणिकाम्** ચમાર દુધેલી उतरन, **कार्षिकम्** એ પ્રત્યેકના એક તોલા ચૂર્ણને ક્ષારમાં નાખી इन प्रत्येकके एक कर्ष चूर्णको क्षारमें डालकर, **कोलप्रमाणाम्** અર્ધા તોલાની कोलमात्राकी, **वटिकाम्** ગોળી બનાવી તે वटिका कर उसे, **श्वयथौ** સોજા शोफ, **अविपाके च** અપચો अपचन, **प्रवृद्धे** અને વધેલા और बढ़े हुए, **दकोदरे च** જલોદરમાં जलोदरमें, **सौवीर-संयुताम्** સૌવીર સહિત सौवीरसे घोलकर, **पिबेत्** પીવી पीवे ॥ १६२-१६४½ ॥

162-164½. The alkali prepared from the dry dung of the goat should be boiled in cow's urine and then adding one tola each of the roots of long pepper, each of the pentad of salts, long pepper, white flowered ledwort, dry ginger, each of the three myrobalans, turpeth, sweet flag, each of the two alkalis, soap pod, red physic nut, hirity and stinking swallow wort, prepare pills of tola weight each. The pill should taken mixed with sauveeraka wine in edema, indigestion and advanced type of acsites.

१६४. पिबेत्सौवीरसंयुताम्–कृत्वा त्वम्लेन वा पिबेत् (प. फ.)
१६५. च दकोदरे–चोदकोदरे (घ.)

उदरे यवागूयोगः—

भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां तु तण्डुलैः ॥१६५॥
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम्।
पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ॥१६६॥
स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येवं तथा पित्तकफानिलाः।

गवाम् मूत्रे ગાયના મૂત્રમાં गोमूत्रकी, **भावितानाम्** ભાવના આપેલા भावना दिये गये, **षष्टिकानाम्** સાઠીના साठी, **तण्डुलैः तु** ચોખામાંથી चावलोंसे, **पयसा सिद्धाम्** દૂધ વડે સિદ્ધ કરેલી दूधके साथ सिद्ध, **यवागूम्** યવાગૂ यवागू, **नरम्** ઉદરરોગીને उदररोगी पुरुषको, **प्रकामम्** ખૂબ तृप्ति पर्यंत, **भोजयेत्** પાવી खिलावे, **जठराणाम् निवृत्तये च** અને ઉદરરોગની નિવૃત્તિ માટે और उदररोगकी निवृत्तिके लिए, **अनु** તે પછી उसके पश्चात्, **इक्षुरसम्** શેલડીનો રસ ईखका रस, **पिबेत्** પાવો पिलावे, **तथा एवम्** તે પ્રમાણે કરવાથી ऐसा करनेसे, **पित्तकफानिलाः** પિત્ત કફ અને વાયુ पित्त कफ और वायु, **स्वम् स्वम्** પોતપોતાના अपने अपने, **स्थानम् व्रजन्ति** સ્થાનમાં જતા રહે છે स्थानपर चले जाते हैं ॥ १६५-१६६½ ॥

165-166½. The patient may drink, to his heart's content, the gruel prepared in milk of the shastika rice which has been impregnated in cow's urine, and may take a postprandial potion of sugar-cane juice, for the cure of abdominal affections. As a result, the pitta, kapha and the vata return to their natural habitats.

उदरे शाकम्—

शङ्खिनीस्नुक्त्रिवृद्दन्तीचिरबिल्वादिपल्लवैः ॥१६७॥
शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्भिषक्।

१६६. पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां–पिबेदिक्षुरसं वातजठराणां (प.)
१६६½. व्रजन्त्येवं–व्रजन्त्येषां (क.)
१६७. शङ्खिनीस्नुक्त्रिवृद्दन्तीचिरबिल्वादिपल्लवैः–प्रकोपशमनं यान्ति उपक्रान्ता भिषग्वरैः (द.)
१६७½. शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्भिषक्–त्रिवृताशंखिनी-दन्तीसुधापूतीकपल्लवैः शाकं पक्त्वा प्रयुञ्जित प्राग्भक्तं गाढवर्चसि (ध.द.ध.)

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, गाढपुरीषाय કઠણ મળવાળા રોગીને कठिन मलवाले रोगीको, प्राग्भक्तम् ભોજનની પૂર્વે भोजनके पहिले, शङ्खिनी- આંખપુટામણી, शङ्खिनी, स्नुक्- થોર सेहुंड, त्रिवृत्- નસોતર त्रिवृत्, दन्ती- દંતી दंती, चिरबिल्वादिपल्लवैः ચરેલ ઇત્યાદિનાં પાંદડાં વડે. કરેલું चिलबिल आदिकी पत्तियोंसे बनाये, शाकम् શાક शाकको, दापयेत् આપવું देवे ॥ १६७½ ॥

167-167½. The physician may give the patient who passes hard scybalous stools, the leaf-sprouts of thony milk hedge, turpeth, red physicnut, the jungle cork tree etc., made into curries before meals.

ततोऽस्मै शिथिलीभूतवर्चोदोषाय शास्त्रवित् ॥१६८॥
दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषशेषहरं शिवम् ।

शास्त्रवित् શાસ્ત્રને જાણનાર વૈદ્ય शास्त्र जाननेवाला वैद्य, ततः ત્યાર પછી पश्चात्, अस्मै એને इस, शिथिलीभूत-वर्चः-दोषाय જેના મળ તથા દોષ શિથિલ થયા છે એવા રોગીને ढीले हुए दोष तथा मलवाले रोगीको, दोष-शेषहरम् બાકી રહેલા દોષને દૂર કરનારું शेष दोषका नाशक, मूत्रयुतम् ગોમૂત્રસહિત गोमूत्रयुक्त, शिवम् કલ્યાણકારી कल्याणकारक, क्षीरम् દૂધ दूध, दद्यात् આપવું देवे ॥ १६८½ ॥

168-168½. When the morbid humor and scybalous stools have softened, the learned physician may give the patient cow's milk combined with cow's urine. It removes all the remaining morbidity and is beneficial.

उदरे क्षारतैलम्—

पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं चापि मारुतः ॥१६९॥
जनयेद्यस्य तं तैलं बिल्वक्षारेण पाययेत् ।

मारुतः વાયુ वायु, यस्य જેને जिसको, पार्श्वशूलम् પડખામાં શૂલ पार्श्वशूल, उपस्तम्भम् ઉપસ્તંભ उपस्तंभ, हृद्ग्रहम् च अपि અને હૃદ્ગ્રહ और हृद्ग्रह, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે पैदा करे, तम् તેને उसको, बिल्वक्षारेण બિલ્વક્ષારથી સિદ્ધ કરેલું बिल्वक्षारसे सिद्ध, तैलम् તેલ तैल, पाययेत् પાવું पिलावे ॥ १६९½ ॥

169-169½. In cases where the vata has produced pain in the sides, stiffness and cardiac spasm the physician may give a potion of oil prepared with bal alkali.

तथाऽग्निमन्थश्योनाकपलाशतिलनालजैः ॥१७०॥
बलाकदल्यपामार्गक्षारैः प्रत्येकशः स्रुतैः ।
तैलं पक्त्वा भिषग्दद्यादुदराणां प्रशान्तये ॥१७१॥
निवर्तते चोदरिणां हृद्ग्रहश्चानिलोद्भवः ।

तथा તથા तथा, प्रत्येकशः स्रुतैः પ્રત્યેક અલગ અલગ સ્રાવિત કરવામાં આવેલા प्रत्येक अलग अलग स्रावित किये गये, अग्निमन्थ- અરણી अरणी, श्योनाक- ટેંડુ टेंटु, पलाश- ખાખરો ढाक, तिलनालजैः તલનાં ડાખળાં तिलके तनों, बला- બલા बला, कदली- કેળ केला, अपामार्ग- અને અઘેડો એઓના और चिचिडा इनके, क्षारैः ક્ષારો વડે क्षारोंसे, तैलम् તેલ तैल, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, उदराणाम् ઉદરરોગની उदररोगोंके, प्रशान्तये શાંતિને માટે शमनके लिए, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, दद्यात् આપવું देवे, उदरिणाम् આ તેલથી ઉદરરોગીઓનો इस तैलसे उदररोगियोंका, अनिलोद्भवः વાતજનિત वातजन्य, हृद्ग्रहः च હૃદ્ગ્રહ પણ हृद्ग्रह भी, निवर्तते મટી જાય છે नष्ट होता है ॥ १७०-१७१½ ॥

170-171½. In the same manner, the physician may administer oil prepared successively with each of the alkalis prepared from wind-killer, indian valerian, palash, til stalks, heart-leaved sida, plaintain and rough chaff for the cure of abdominal disease; By means

१६८½ क्षीरं-क्षारं (च ध.)
,, शिवं-परं (क.)
१६९. पार्श्वशूलमुपस्तम्भं-पार्श्वशूलमुरःस्तम्भं (क.)
,, मारुतः-मारुतम् (ब.)
१६९½. तं तैलम्-तैलं स (ब.)
,, पाययेत्-ना किंवा (ब.)

of this medication, the cardiac spasm due to vata occuring in persons suffering from abdominal disease is cured.

उदरे एरण्डतैलम्—

कफे वातेन पित्तेन ताभ्यां वाऽप्यावृतेऽनिले॥१७२॥
बलिनः स्वौषधयुतं तैलमेरण्डजं हितम् ।

वातेन વાતથી वायुसे, पित्तेन અને પિત્તથી और पित्तसे, कफे કફ कफके, ताभ्याम् वा અથવા પિત્ત અને કફથી या पित्त और कफसे, अनिले अपि વાયુ वायुके, आवृते આવૃત થતાં आवृत होने पर, बलिनः બળવાન ઉદરરોગીને बलवान उदररोगीको, स्वौषधयुतम् તે તે દોષના નાશક ઔષધોથી યુક્ત उस उस दोषके नाशक औषधोंसे युक्त, एरण्डजम् એરંડિયું एरंडका, तैलम् તેલ तैल, हितम् હિતકારી છે हितकर ॥ १७२½ ॥

172-172½. In conditions where the kapha is overlaid with vata and pitta or where the vata is overlaid with the kapha and pitta, castor oil combined with appropriate adjuvants is beneficial if the patient is strong.

उदरे बस्तयः—

सुविरिक्तो नरो यस्तु पुनराध्मापितो भवेत् ॥१७३॥
सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैस्तमुपाचरेत् ।

सुविरिक्तः જેને સારી રીતે વિરેચન થયું હોય એવા अच्छी तरहसे विरिक्त हुआ, यः तु જે जो, नरः મનુષ્ય पुरुष, पुनः પુનઃ पुनः, आध्मापितः આધ્માનયુક્ત आध्मानयुक्त, भवेत् થાય તો होवे तो, तम् તેનો उसका, सुस्निग्धैः સારી રીતે સ્નેહવાળા अच्छी प्रकारसे स्निग्ध, अम्ललवणैः ખાટા તથા ખારા अम्ल और लवण, निरूहैः નિરૂહબસ્તિઓ વડે निरूहबस्तियोंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १७३½ ॥

१७३. पुनराध्मापितो भवेत्–पुनराधमनाहृतम (ख. ग त.)
,, आध्मापितो भवेत्–आध्मायते तु तम् (क.)
,, भवेत्–भिषक् (च.)
१७३½. तमुपाचरेत्–समुपाचरेत (ब.)

173-173½. The person who, even after being well purged, suffers again from distension of the abdomen, should be treated with evacuative enemata prepared out of unctuous, acid and salt articles.

सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम्॥१७४॥
तीक्ष्णैः सक्षारगोमूत्रैर्बस्तिभिस्तमुपाचरेत् ।

यम् नरम् અથવા જે મનુષ્યને या जिस पुरुषको, सोपस्तम्भः अपि વસ્ત્રથી બાંધેલો હોવા છતાં પણ कपडेसे बांधने पर भी, वायुः वा વાયુ वायु, आध्मापयति આધ્માનયુક્ત કરે છે आध्मान करता है, तम् તેનો उसका, सक्षार- ક્ષાર क्षार, गोमूत्रैः તથા ગોમૂત્રથી યુક્ત तथा गोमूत्रयुक्त, तीक्ष्णैः તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, बस्तिभिः બસ્તિઓ વડે बस्तियोंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १७४½ ॥

174-174½. Or if the vata causes intestinal stasis and abdominal distension, the physician should treat that patient with enema prepared with acute substances and mixed with alkali and cow's urine.

उदरे विषप्रयोगः—

क्रियातिवृत्ते जठरे त्रिदोषे चाप्रशाम्यति ॥१७५॥
ज्ञातीन् ससुहृदो दारान् ब्राह्मणान्नृपतीन् गुरून् ।
अनुज्ञाप्य भिषक् कर्म विदध्यात् संशयं ब्रुवन् ॥१७६॥

क्रियातिवृत्ते જે કોઈ ઉદરરોગ ચિકિત્સાને ગણકારતો ન હોય चिकित्साको लांघ जाने पर, त्रिदोषे અને ત્રિદોષજન્ય त्रिदोषजन्य, जठरे च ઉદરરોગ उदररोगका, अप्रशाम्यति ન મટતો હોય તો शमन न होनेपर, ससुहृदः મિત્રોસહિત मित्रसहित, ज्ञातीन् કુટુંબીઓ स्वजन, दारान् સ્ત્રી औरत, ब्राह्मणान् બ્રાહ્મણો ब्राह्मणों, नृपतीन्

१७५. क्रियातिवृत्ते जठरे त्रिदोषे–क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे (ब.)

રાજાઓ राजाओं, गुरून् અને વડીલોની और गुरुओंकी, अनुज्ञाप्य રજા લઈને अनुमति ले कर, संशयम् રોગીના જીવન વિષે આશંકા रोगीके जीवनमें आशंका, ब्रुवन् કહી कहकर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, विदध्यात् કરવી करे ॥ १७५-१७६ ॥

175-176. When the abdominal disease due to the gathering of fluid has gone beyond the stage of treatment or if the humoral tridiscordance has not got subdued, the physician should summon the patient's kinsmen, well wishers, wives, brahmins, state authorities, the caste and elders and speak to them about the precarious condition of the patient.

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः सुहृद्गणैः ॥ १७७ ॥
पानभोजनसंयुक्तं विषमस्मै प्रयोजयेत् ।

अक्रियायाम् ચિકિત્સા ન કરવાથી चिकित्सा न करनेसे, **मृत्युः ध्रुवः** મૃત્યુ અવશ્ય છે मृत्यु निश्चित है, **क्रियायाम्** અને ચિકિત્સા કરવાથી और चिकित्सा करनेसे, **संशयः भवेत्** સંશય રહે છે आशंका है **एवम् इदम् आख्याय** એ પ્રમાણે આ વાત કહીને इस प्रकार इस बातको कहकर, **तस्य सुहृद्गणैः** તેના હિતેચ્છુઓની उसके सुहृद्गणोंसे, **अनुज्ञातः** રજા મેળવી વૈદ્ય अनुज्ञा पाकर वैद्य, **अस्मै** આ દરદી માટે इस रोगीके लिए, **विषम्** વિષનો विषका, **पानभोजनसंयुक्तम्** પાન તથા ભોજનની સાથે ભેળવી पान तथा भोजनके साथ मिलाकर, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १७७½ ॥

177-177½. If not treated, the patient's death is certain. But if treated by poison-therapy he may have a chance to survive.' Having spoken thus and being permitted by the patient's well-wishers to proceed, he must administer poison to the patient combined with his food and drink.

यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विसृजेद्धि फले विषम् १७८
भोजयेत्तदुदरिणं प्रविचार्य भिषग्वरः ।

यस्मिन् फले वा જે ફળમાં जिस फलमें, **कुपितः सर्पः** કુપિત થયેલો સર્પ कुपित सांप, **विषम्** विष अपने विषको, **विसृजेत्** મૂકે छोड़े, **तत् हि ते** ફલ उस फलको, **भिषग्वरः** શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય श्रेष्ठ वैद्य, **प्रविचार्य** વિચાર કરીને अच्छी प्रकारसे सोचकर, **उदरिणम्** ઉદરરોગવાળાને उदरके रोगीको, **भोजयेत्** ખવડાવવું खिलावे ॥ १७८½ ॥

178-178½. The physician, after full consideration, should ask the patient to eat a fruit which has been bitten by an enraged cobra and in which its poison has been deposited.

तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥ १७९ ॥
विषेणाशुप्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्तते ।

प्रमाथित्वात् પ્રમાથીપણાને લીધે प्रमाथी होनेके कारण, **तेन** તે उस, **विषेण** વિષથી विषसे, **अस्य** એના उसका, **स्थिरः** સ્થિર થયેલો स्थिर, **लीनः** લય પામેલો लीन, **विमार्गगः** અને વિમાર્ગમાં ગયેલો और विमार्गमें गया हुआ, **दोषसङ्घातः** દોષોનો સમૂહ दोषसमूह, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **भिन्नः** ભેદાઈને भिन्न होकर, **प्रवर्तते** બહાર આવે છે बाहिर निकलता है ॥ १७९½ ॥

179-179½. The accumulated morbidity in the patient's abdomen which has become firm mixed with the body-elements and has spread in the wrong channel, gets agitated by this poison and then getting broken up, immediately flows out.

१७७½. प्रयोजयेत्-प्रदापयेत (ध.)

१७८½ भोजयेत्-भक्षयेत् (ध.)

विषेण हृतदोषं तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥१८०॥
पाययेत भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।

विषेण વિષથી विषप्रयोगसे, **हृतदोषम्** જેના દોષો હરાઈ ગયા હોય जिसके दोष निकल गये हों, **शीताम्बु-** અને ઠંડા જલથી और शीत जलसे; **परिषेचितम्** જેનો પરિષેક કરવામાં આવ્યો હોય એવા जिस पर परिषेचन किया हो ऐसे, **तम्** તે રોગીને उस रोगीको, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **दुग्धम्** દૂધ दूध, **यवागूम्** वा અથવા યવાગૂ या यवागू, **यथाबलम्** બલ પ્રમાણે बलके अनुसार, **पाययेत** પાવી पिलावे ॥ १८०½ ॥

180-180½. When his morbidity has been eliminated by the poison, he should be given an affusion-bath with cold water and made to drink milk or barley-gruel according to capacity by the physician.

त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्योश्च शाकं सयववास्तुकम् ॥१८१॥
भक्षयेत् कालशाकं वा स्वरसोदकसाधितम् ।
निरम्ललवणस्नेहं खिन्नाखिन्नमनन्नभुक् ॥१८२॥
मासमेकं ततश्चैव तृषितः स्वरसं पिबेत् ।

सयववास्तुकम् જવ અથવા यव बथुए, **त्रिवृत्-** નસોતર त्रिवृत, **मण्डूकपर्ण्योः च** तथा મંડૂકપર્ણીનાં तथा मण्डूकपर्णीके, **शाकम्** શાક शाक, **कालशाकम् वा** અથવા કાલશાક એઓમાંથી કોઈ એક શાકને अथवा कालशाक इनमेंसे किसी एक शाकको, **स्वरसोदक-** પોતાના સ્વરસથી अपने रसके पानीसे, **साधितम्** પકાવી पकाकर, **निरम्ललवणस्नेहम्** ખટાશ લવણ અને સ્નેહથી રહિત खटाई नमक और स्नेहरहित, **खिन्नाखिन्नम्** પૂરેપૂરું આફેલ કે નહિ આફેલ તે શાક पूरा पके या न पके हुए उस शाकको, **अनन्नभुक् सन्** અન્નનું ભક્ષણ ન કરતા રોગીએ अन्नसेवन न करता हुआ रोगी, **एकम् मासम्** એક માસ પર્યંત एक मास तक, **भक्षयेत** ખાવું खावे, **ततः च** અને તે અરસામાં જ્યારે और उस समयमें जब, **तृषितः** તરસ્યો થાય ત્યારે प्यास लगे तब, **स्वरसम् एव** તેનોજ સ્વરસ उनका स्वरस ही, **पिबेत** પીવો पीवे ॥ १८१-१८२½ ॥

181-182½. For a month afterwards, he should be given the curry prepared of turpeth, indian pennywort, barley and white goosefoot, or of the jute plant cooked in the decoction of the jute plant and water without mixing either acid or salt or unctuous articles. He should not eat any food at all and when thirsty, he should drink this very decoction.

एवं विनिर्हृते दोषे शाकैर्मासात् परं ततः ॥१८३॥
दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत् कारभं पयः ।

मासात् એક માસમાં एक माहमें, **एवम्** આ રીતે इस प्रकार, **शाकैः** શાકોવડે शाकके सेवनसे, **दोषे** દોષ दोषके, **विनिर्हृते** દૂર થતાં निर्हरण होनेपर, **ततः** તે उसके, **परम्** પછી अनंतर, **दुर्बलाय** દુર્બલ રોગીને दुर्बल रोगीको, **प्राणभृत्** પ્રાણધારણ કરાવનારું प्राणपोषक, **कारभम्** ઊંટડીનું ऊंटनीका, **पयः** દૂધ दूध, **प्रयुञ्जीत** આપવું देवे ॥ १८३½ ॥

183-183½. When thus the morbidity has been eliminated by these curries for a month, the weak patient should then take the strengthening milk of the camel.

बद्धक्षतान्त्रयोः शल्यकर्म—

इदं तु शल्यहर्तॄणां कर्म स्याद्दृष्टकर्मणाम् ॥१८४॥

दृष्टकर्मणाम् જેણે શસ્ત્રકર્મ જોયું છે એવા दृष्टकर्मा, **शल्यहर्तॄणाम्** શસ્ત્રવૈદ્યોનું शल्यहरण करनेवालोंका, **तु** તો तो, **इदम्** આ यह, **कर्म** કામ काम, **स्यात्** છે है ॥ १८४ ॥

184. The following is the treatment to be performed by the practical operative surgeon.

१८२½. तृषितः—त्रिवृतः (च.)

वामं कुक्षिं मापयित्वा नाभ्यधश्चतुरङ्गुलम् ।
मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥१८५॥

मतिमान् બુદ્ધિમાન મતિમાન, भिषक् વૈદ્યે वैद्य, नाभ्यधः નાભિની નીચે नाभिके नीचे, वामम् ડાબા बांयी, कुक्षिम् પેટના ભાગને कुक्षिको, चतुरङ्गुलम् ચાર આંગળ चार अंगुल, मापयित्वा છોડીને छोड़कर, मात्रायुक्तेन યોગ્ય પ્રમાણવાળાં मात्रायुक्त, शस्त्रेण શસ્ત્રથી शस्त्रसे, पाटयेत् ચીરો કરવો चीरा दे ॥ १८५ ॥

185. The skilful surgeon should make an incision of the measure of four fingers-breadth on the left side of the abdomen below the umbilicus with the appropriate cutting instrument.

विपाट्यान्त्रं ततः पश्चाद्वीक्ष्य बद्धक्षतान्त्रयोः ।
सर्पिषाऽभ्यज्य केशादीनवमृज्य विमोक्षयेत् ॥१८६॥
मूर्च्छनाद्यच्च संमूढमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।

अन्त्रम् આંતરડાપર आंतपर विपाट्य- ચીરો પાડી चीरा दे कर, ततः पश्चात् તે પછી फिर, वीक्ष्य બરાબર જોઈને अच्छीप्रकार देखकर, सर्पिषा अभ्यज्य ઘી ચોપડી घी चुपड़कर, बद्ध-क्षतान्त्रयोः બદ્ધાન્ત્ર અને ક્ષતાન્ત્રના કારણભૂત बद्ध और क्षत आंतोके कारणभूत, केशादीन् કેશ વગેરેને बाल आदिको, अवमृज्य સાફ કરીને साफकर, विमोक्षयेत् કાઢી નાખવા निकाल दे, यत् च અને જે આંતરડું और जो आंत, मूर्च्छनात् મળી જવાથી मूर्छनासे, संमूढम् ફસાઈ ગયું હોય फंस गयी हो, तत् च તે उस, अन्त्रम् અન્ત્રને आंतको भी, विमोक्षयेत् છૂટું પાડવું अलग करे ॥ १८६½ ॥

186-186½. Having opened the abdomen and then carefully examining the intestines for obstruction or perforation of the intestines and anointing them with medicated ghee and clearing the hair or other substances in them, the intestines should be put back. The intestines which have been benumbed due to obstruction should be released.

छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ॥१८७॥
बहुशः संगृहीतानि ज्ञात्वा छित्त्वा पिपीलिकान् ।
प्रतियोगैः प्रवेश्यान्त्रं प्रैयैः सीव्येद्व्रणं ततः ॥१८८॥

अन्त्रस्य આંતરડાનાં आंतके, छिद्राणि तु છિદ્રોને छिद्रोंको तो, स्थूलैः મોટા बड़े, पिपीलिकैः મંકોડાથી मकौड़ोंसे, दंशयित्वा કરડાવ્યા પછી दंश करानेके बाद, बहुशः અન્ત્રનાં છિદ્રોના બે છેડા અનેક જગાએ आंतोंके छिद्रोके दोनों सिरोंको अनेक जगह पर, संगृहीतानि બરાબર જોડાઈ ગયેલાં ठीक जुड़े हुए, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, पिपीलिकान् મંકોડાને मकौड़ोंको, छित्त्वा કાપીને काटकर, प्रतियोगैः ઉલટા કર્મ વડે विपरीत कर्मसे, अन्त्रम् આંતરડાને आंतको, प्रवेश्य અંદર પ્રવેશ કરાવીને अंदर प्रविष्ट कराके, ततः તે પછી फिर, प्रैयैः સોઈ વડે सूईसे, व्रणम् વ્રણને व्रणको, सीव्येत् સીવી લેવું सी देवे ॥१८७-१८८॥

187-188. And if there is perforation of the intestines, the part should be made to be bitten by big black ants and seeing that the perforation is well closed by the firm bites taken by the ants their bodies must be cut off. Then putting the intestines back in their place, the abdominal skin should be sutured with the needle.

जलोदरे शस्त्रकर्म—

तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् ।
वामपार्श्वे त्वधो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ॥१८९

तथा તે પ્રમાણે उस प्रकार, भिषक् વૈદ્યે वैद्य, सर्वम् સઘળાં सर्व प्रकारके, जातोदकम् જેમાં પાણી

१८६½. च विमोक्षयेत्—चावमोक्षयेत् (छ.)

१८८. प्रतियोगैः—प्रतीयोग्रैः (ध. प.)

,, प्रैयैः—ग्रैयैः (ध. प.)

१८९. व्यधयेत्—व्याधयेत् (ध.)

,, वामपार्श्वे—वामभागे (च. ध.)

પેદા થયું છે એવાં जल उत्पन्न हुए, **उदरम्** ઉદરોને उदरको, **नाभेः** तु નાભિની નીચે नाभिके नीचे, वाम-**पार्श्वे** ડાબા પડખામાં बांये पार्श्वमें, **व्यधयेत्** વીંધવાં वेध करे, **नाडीम् च** અને નાડીને और नाडी, **दत्त्वा** લગાડીને लगाकर, **गालयेत्** પાણી કાઢવું परिस्रावण करे ॥ १८९ ॥

189. In case of formation of fluid in all kinds of abdominal diseases, the physician should tap the abdomen on the left side below the umbilicus and drain the fluid by inserting a canula into it.

विस्राव्य च विमृद्यैतद्वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथा बस्तिविरेकाद्यैर्म्लानं सर्वं च वेष्टयेत् ॥१९०॥

विस्राव्य જલ કાઢી जलका विस्रावण करके, **विमृद्य च** હાથથી દબાવીને मर्दनकरके, **एतत् उदरम्** એ ઉદરને इस उदरको, **वाससा** વસ્ત્રથી कपडेसे, **वेष्टयेत्** વીંટવું लपेट दे, **तथा** તેમજ उसीप्रकार, **बस्ति-** બસ્તિ बस्ति, **विरेकाद्यैः** વિરેચન ઇત્યાદિથી और विरेचन आदिसे, **म्लानम्** નમી ગયેલાં क्षीण हुए, **सर्वम् च** સઘળાં ઉદરોને सभी उदरोंको, **वेष्टयेत्** વસ્ત્રથી વીંટવાં लपेट दे ॥ १९० ॥

190. Having drained all the fluid by pressure on all sides, the abdomen should be tied with a tight cloth-bandage; and whenever the abdomen is retracted by enemata, purgation or similar measures, it should be similarly tightly bandaged.

निःस्रुते लङ्घितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ।
अतः परं तु षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ॥१९१॥

निःस्रुते જલ કાઢ્યા પછી जलके निर्हरण होने पर, **लङ्घितः सन्** લંઘન કરેલ રોગીએ लंघन किया हुआ रोगी, **अस्नेहलवणाम्** સ્નેહ તથા લવણરહિત स्नेह और लवणरहित, **पेयाम्** પેયાનું पेया, **पिबेत्** પાન કરવું पीवे, **अतः परम् तु** એ પછી इसके बाद, **नरः** મનુષ્યે पुरुष, **षण्मासान् च** છ માસ પર્યંત छः माह तक, **क्षीरवृत्तिः** દૂધનો આહાર કરનાર दूधका सेवन करनेवाला, **भवेत्** થવું हो ॥ १९१ ॥

191. When all the fluid is drained, the patient having fasted, should drink thin gruel free from unctuous article or salt. After that for six months, he should live on a milk diet alone.

त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत् त्रींश्चापि भोजयेत् ।
श्यामाकं कोरदूषं वा क्षीरेणालवणं लघु ॥१९२॥
नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ।

त्रीन् मासान् ત્રણ માસ પર્યંત तीन माह तक, **पयसा** દૂધસહિત दूधसे, **पेयाम्** પેયા पेया, **पिबेत्** પીવી पीवे, **त्रीन् च अपि** અને ત્રણ માસ પર્યંત तीन महीनों तक, **अलवणम् लघु** લવણરહિત લઘુ नमकरहित लघु, **श्यामाकम्** સામા सांवा चावल, **कोरदूषम् वा** કે કોદરાનું या कोदों, **क्षीरेण** દૂધસહિત दूधके साथ, **भोजयेत्** ભોજન કરવું खावे, **एवम्** આ પ્રમાણે કરવાથી इस तरह करनेसे, **नरः** મનુષ્ય पुरुष, **प्राप्तम्** થયેલા उत्पन्न हुए, **जलोदरम्** જલોદરને जलोदरको, **संवत्सरेण** એક વર્ષે एक सालमें, **जयेत्** જીતે છે जीतता है ॥ १९२½ ॥

192-192. For three months more he may take thin gruel with milk and for a further period of three months

१९० विस्राव्य–निःस्राव्य (व.)
,, विस्राव्य च विमृद्यैतत्–निःस्राव्य च विमृज्यैतत् (छ.)
१९१. अस्नेहलवणां–सस्नेहलवणां (प.)

१९२. श्यामाकं कोरदूषं वा क्षीरेणालवणं लघु–सकोरदूषं श्यामाकं पयसाऽलवणं नरः (श.)
,, श्यामाकं कोरदूषं वा–सकोरदूषं श्यामाकम् (ग)
,, क्षीरेणालवणं लघु–क्षीरेण लघुभोजनः (ख. ङ.)
,, ,, –पयसाऽलवणं नरः (घ.)
१९२½. नरः संवत्सरेणैवं जयेत्प्राप्तं जलोदरम्–संवत्सरेणावजयेत्प्राप्तं चैवं जलोदरम् (ङ.)

he may take light diet of sanwa and common millets, mixed with milk and without salt. The patient taking the course of milk-diet in this way for a year will subdue the condition of accumulation fluid in the abdomen (ascitis).

उदरे क्षीरस्य प्रशस्तत्वम्—

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥१९३॥
दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ।
प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ।
सर्वधातुक्षयार्तानां देवानाममृतं यथा ॥१९४॥

सर्वेषाम् च સઘળા सब, **प्रयोगाणाम्** પ્રયોગોને प्रयोगोंके, **अनु** અંતે बाद, **दोष-अनुबन्ध-** દોષના અનુબંધમાંથી दोषके अनुबन्धसे, **रक्षार्थम्** બચવા માટે रक्षाके लिए, **बल-स्थैर्यार्थम् च एव** તથા બલની સ્થિરતા માટે और बलकी दृढताके लिए, **क्षीरम् प्रयोजयेत्** દૂધનો પ્રયોગ કરવો दूधका प्रयोग करे, **हि** કારણ કે क्योंकि, **देवानाम्** દેવોને देवोंको, **यथा** જેમ जैसे, **अमृतम्** અમૃત હિતકર છે अमृत हितकर है, **प्रयोगापचिताङ्गानाम्** તેમ પ્રયોગથી ક્ષીણ શરીરવાળા वैसे प्रयोगोंके कारण क्षीण शरीरवाले, **सर्व-धातु-क्षयार्तानाम्** તથા સઘળા ધાતુઓના ક્ષયથી પીડાયેલા सब धातुओंके क्षयसे पीडित, **उदरिणाम्-** ઉદરરોગીઓને उदररोगियोंके लिए, **पयः** દૂધ दूध, **हितम्** હિતકર છે हितकर है ॥१९३-१९४॥

193-194. After taking all the medications, the course of milk-diet should be resorted to for preventing the occurrence of the sequela of the morbid humor and also for the maintenance of the patient's strength. Milk is wholesome to the patient suffering from abdominal disease and whose body is emaciated consequent upon the procedure of treatment, as also to persons afflicted with the loss of all body-elements, and is to them what nectar is to the gods.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

हेतुं प्राग्रूपमष्टानां लिङ्गं व्याससमासतः ।
उपद्रवान् गरीयस्त्वं साध्यासाध्यत्वमेव च ॥१९५॥
जाताजाताम्बुलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानृषिः ।
समासव्यासनिर्देशैरुदराणां चिकित्सिते ॥१९६॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, **अष्टानाम्** આઠ ઉદરરોગોનાં आठों उदररोगोंके, **व्यास-समासतः** વિસ્તાર તથા સંક્ષેપથી विस्तार और संक्षेपसे, **हेतुम्** કારણ हेतु, **प्राग्रूपम्** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **लिङ्गम्** લક્ષણ लक्षण, **उपद्रवान्** ઉપદ્રવો उपद्रव, **गरीयस्त्वम्** કષ્ટસાધ્યતા कृच्छ्रसाध्यता, **साध्य-असाध्यत्वम् च एव** સાધ્યતા અસાધ્યતા साध्यता असाध्यता, **जात-अजात-अम्बु-लिङ्गानि** જાતોદક તથા અજાતોદક ઉદરનાં લક્ષણો जातोदक तथा अजातोदकके लक्षण, **समास-व्यासनिर्देशैः** અને સંક્ષિપ્ત તથા વિસ્તૃત નિર્દેશો વડે और संक्षेप तथा विस्तारयुक्त कथनसे, **चिकित्साम् च** ચિકિત્સા પણ चिकित्सा भी, **ऋषिः** ઋષિએ ऋषिने, **उदराणाम् चिकित्सिते** ઉદરચિકિત્સિત અધ્યાયમાં उदरचिकित्सित अध्यायमें, **उक्तवान्** કહ્યાં છે कहे हैं ॥ १९५-१९६ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

195-196. The etiology, premonitory symptoms, signs and symptoms of the eight kinds of abdominal diseases in extenso and in brief, complications, seriousness, curability and incurability, characteristics of slight and full formation of fluid and treatment in brief as well as in extenso have all been described by the sage, in this chapter on the Therapeutics of Abdominal disease.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने उदरचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें उदरचिकित्सितम् 'ઉદરચિકિત્સિત' 'उदरचिकित्सित'. नाम નામનો नामका, त्रयोदशः તેરમો तेरहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १३ ॥

13. Thus in the section on therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the thirteenth chapter entitled 'The Therapeutics of Abdominal disease' which was found missing and has been reconstructed by Dridhabala, is completed.

चतुर्दशोऽध्यायः ।

ચૌદમો અધ્યાય अध्याय चौदहवाँ

Chapter XIV

अर्शश्चिकित्सितोपक्रमः—

अथातोऽर्शश्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, अर्शश्चिकित्सितम् 'અર્શશ્ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'अर्शश्चिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स્મ કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled the Therapeutics of Piles.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अर्शोविषये आत्रेयं प्रत्यग्निवेशस्य प्रश्नाः —

आसीनं मुनिमव्यग्रं कृतजाप्यं कृतक्षणम् ।
पृष्टवानर्शसां युक्तमग्निवेशः पुनर्वसुम् ॥ ३ ॥
प्रकोपहेतुं संस्थानं स्थानं लिङ्गं चिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागं च तस्मै तन्मुनिरब्रवीत् ॥४॥

अव्यग्रम् અવ્યગ્ર स्वस्थ, कृतजाप्यम् જેણે જપ કરી લીધો છે એવા जप किये हुए कृतक्षणम् અને જેણે અવકાશ લીધો છે એવા और जिसने अवसर निकाला है ऐसे, आसीनम् બેઠેલા बैठे हुए, पुनर्वसुम् પુનર્વસુ पुनर्वसु, मुनिम् મુનિને मुनिको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, अर्शसाम् હરસના अर्शोंके बारेमें, युक्तम् પ્રકોપનાં કારણ વગેરે प्रकोपके हेतु आदि, पृष्टवान् પૂછ્યાં पूछा, तस्मै તેને उसको, प्रकोपहेतुम् પ્રકોપનું કારણ प्रकोपका हेतु, संस्थानम् આકૃતિ आकार, स्थानम् સ્થાન उत्पत्तिस्थान, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, साध्य-असाध्य-विभागम् च અને સાધ્ય અસાધ્યનો વિભાગ और साध्य असाध्यका विभाग, तत् એ સઘળું वह सब, मुनिः મુનિએ मुनिने, अब्रवीत् કહ્યું बतलाया ॥ ३-४ ॥

3-4. Agnivesa questioned the tranquil sage Punarvasu who was seated at ease after having finished his prayers, concerning the entire subject of piles. The sage described to him (Agnivesa) the etiological factors, the shape, the seat of affection, signs and symptoms, treatment and the classification of curable and incurable varieties of piles.

३ आसीनं मुनिमव्यग्रं - सुखमासीनमव्यग्रं (थ)
,, युक्तमग्निवेशः—युक्तिमग्निवेशः (ध)
४. साध्यासाध्यविभागं च—साध्यासाध्यविशेषांश्च (य.)
,, विभागं च—विभागांश्च (प.)

अर्शसां द्विविधो भेदः, सहजानामर्शसां निमित्तम्—

इह खल्वग्निवेश ! द्विविधान्यर्शांसि–कानिचित् सहजानि, कानिचिज्जातस्योत्तरकालजानि । तत्र बीजं गुदवलिबीजोपतप्तमायतनमर्शसां सहजानाम् । तत्र द्विविधो बीजोपतप्तौ हेतुः–मातापित्रोरपचारः, पूर्वकृतं च कर्म; तथाऽन्येषामपि सहजानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सह जातानि शरीरेण, अर्शांसीत्यधिमांसविकाराः ॥ ५ ॥

इह खलु અહીં यहां, **अग्निवेश !** હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, **द्विविधानि**- બે પ્રકારના दो प्रकारके, **अर्शांसि**- હરસ છે अर्श होते हैं, **कानिचित्** કેટલાએક कोई, **सहजानि**- સહજ सहज, **कानिचित्** અને કેટલાએક और कोई, **जातस्य उत्तरकालजानि** જન્મ્યા પછી ઉત્પન્ન થાય છે जन्मके बाद उत्पन्न होते हैं, **तत्र** તેઓમાં उनमें, **गुदवलि-बीज-उपतप्तम्** દોષવાળા ગુદવલીના ઉત્પાદક બીજની સાથે સંબંધ પામેલું दोषवाले गुदवलीके उत्पादक बीजके साथ सम्बन्धको प्राप्त हुआ, **बीजम्** દોષરહિત શરીરનું ઉત્પાદક બીજ दोषरहित पुरुषका उत्पादक बीज, **सहजानाम्** સહજ सहज **अर्शसाम्** હરસનું अर्शका, **आयतनम्** કારણ છે कारण है, **बीज-उपतप्तौ**- દોષવગરના બીજને દોષવાળા બીજની સાથે સંબંધ થવામાં दोषरहित बीजके दोषवाले बीजके साथ सम्बन्ध होनेमें, **मातापित्रोः** માતાપિતાનું मातापिताका, **अपचारः** અયોગ્ય આચરણ अयोग्य आचरण, **पूर्वकृतम्** તથા પૂર્વજન્મમાં આચરેલું तथा पूर्वजन्ममें किया हुआ, **कर्म च** કર્મ कर्म, **द्विविधः** એ બે પ્રકારનો इन दो प्रकारका, **हेतुः** હેતુ છે हेतु है, **तथा** તેમજ एवं, **अन्येषाम् अपि** બીજા પણ दूसरे भी, **सहजानाम्** સહજ सहज, **विकाराणाम्** રોગોનો તેજ બે પ્રકારનો હેતુ છે रोगोंका वही दो प्रकारका हेतु है, **तत्र** ત્યાં वहां, **शरीरेण** શરીરની शरीरके, **सह** સાથે साथ, **जातानि** ઉત્પન્ન થયેલા હરસો उत्पन्न हुए अर्श, **सहजानि** સહજ सहज **अर्शांसि** હરસ કહેવાય છે अर्श कहाते हैं, **इति** એ ये, **अधिमांस-विकाराः** અધિમાંસ-વિશેષો છે अधिमांस विशेष हैं ॥ ५ ॥

१. उत्तरकालजानि-उत्तरकालजानि तेषां क्षेत्रं गुदवली (प)

5. O, Agnivesa! there are two kinds of piles; some are congenital; and some are acquired i. e. developed during the course of one's life. The cause of congenital piles is the vitiation of the embryonic cell forming the anal folds. There are two factors which go to vitiate the embryonic cells. Firstly, there are the indiscretions in diet and action of the mother and father; and secondly the evil action done by oneself in the past births. This rule holds good in all other congenital diseases. 'Congenital' means those disorders that come with birth. 'Piles' means disorder characterized by growth of flesh.

अर्शसामुत्पत्तिक्षेत्रम्, अर्शसामधिष्ठानभूता धातवश्च—

सर्वेषां चार्शसां क्षेत्रं—गुदस्यार्धपञ्चमाङ्गुलावकाशे त्रिभागान्तरास्तिस्रो गुदवलयः क्षेत्रमिति; केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्त्यर्शसां—शिश्नमपत्यपथं गलतालुमुखनासिकाकर्णाक्षिवर्त्मानि त्वक् चेति । तदस्त्यधिमांसदेशतया, गुदवलिजानां त्वर्शांसीति संज्ञा तन्त्रेऽस्मिन् । सर्वेषां चार्शसामधिष्ठानं—मेदो मांसं त्वक् च ॥ ६ ॥

सर्वेषाम् च સઘળા और सब प्रकारके, **अर्शसाम्** હરસોનું अर्शोंका, **क्षेत्रम्** क्षेत्र स्थान, **गुदस्य** ગુદાના गुदके, **अर्धपञ्चम**- સાડાચાર साढेचार, **अङ्गुलावकाशे** આંગળના અવકાશમાં अंगुलके अवकाशमें, **त्रिभागान्तराः** દોઢ દોઢ આંગળને અંતરે રહેલી डेढ डेढ अङ्गुलके अन्तरमें स्थित, **तिस्रः** ત્રણ तीन, **गुदवलयः** ગુદવલીઓ गुदाकी वलियां, **क्षेत्रम् इति** ક્ષેત્ર છે क्षेत्र है, **केचित् तु** કેટલાએક તો कोई तो, **भूयांसम् एव देशम्** અધિક પ્રદેશને अधिक प्रदेशको, **अर्शसाम्** હરસનું ક્ષેત્ર अर्शका

६ पञ्चमाङ्गुलावकाशे--पञ्चमाङ्गुलेऽवकाशे (प)

,, क्षेत्रमिति--क्षेत्रमिति देशः (प.)

,, तदस्त्यधिमांसदेशतया—तदस्त्यधिमांसदेश एव (क.)

,, गुदवलिजानां—गुदवलिजानि (क.)

स्थान, उपदिशन्ति જણાવે છે बताते हैं. शिश्नम् જેમકે:- मूत्रेन्द्रिय जैसेकिः- शिश्न, अपत्यपथम् યોનિ અપત્य-मार्ग, गल-तालु ગળું તાળવું गला तालु, मुख-नासिका मुख नाक मुँह नाक, कर्ण- કાન कान, अक्षिवर्त्मानि નેત્રવર્ત્મ (પોપચાં) आंखोंकी पलकें, त्वक् च इति અને ત્વચા और त्वचा, अधिमांस- અધિમાંસનો अधिमांसका, देशतया પ્રદેશ હોવાથી प्रदेश होनेसे, तत् તેઓનું क्षेत्रपणुं उनका क्षेत्रत्व अस्ति છે है, अस्मिन् तन्त्रे तु આ શાસ્ત્રમાં તો इस तंत्रमें तो, गुदवलिजानाम् ગુદાની-વલીમાં ઉત્પન્ન થનારા માંસના અંકુરોની गुदाकी वलीमें उत्पन्न होनेवाले मांसांकुरोंकी, अर्शांसि इति અર્શ એવી अर्श ऐसी, संज्ञा સંજ્ઞા છે संज्ञा है, मेदः-मांसम् મેદ માંસ मेद मांस, त्वक् च અને ત્વચા और त्वचा, सर्वेषाम् સઘળા सब अर्शसाम् च હરસોનું अर्शोंका, अधिष्ठानम् અધિષ્ઠાન છે अधिष्ठान है ॥ ६ ॥

6. The site of all varieties of piles is the area of five fingers and a half in breadth consisting of the three folds or valves dividing the ano-rectal region into three parts. This is its site or habitat. Some physicians opine that the piles or fleshy growths appear on many regions of the body as for example on the phallus, vagina, throat, palate mouth, nose, ear, eye-lids and the skin. In this treatise these fleshy growths are grouped under as hypertrophy or excresent growths of flesh; while those occuring in the rectum alone are referred to as piles. The seat of all varieties of piles is fat, flesh and skin.

सहजानामर्शसां रूपाणि—

तत्र सहजान्यर्शांसि कानिचिदणूनि, कानिचिन्महान्ति, कानिचिद्दीर्घाणि, कानिचिद्ध्रस्वानि, कानिचिद्वृत्तानि, कानिचिद्विषमविसृतानि, कानिचिदन्तःकुटिलानि; कानिचिद्बहिःकुटिलानि, कानिचिज्जटिलानि, कानिचिदन्तर्मुखानि, यथास्वं दोषानुबन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

तत्र ત્યાં वहां, सहजानि સહજ सहज, अर्शांसि હરસ अर्श, कानिचित् કેટલાએક कोई, अणूनि સૂક્ષ્મ छोटे, कानिचित् કેટલાએક कोई, महान्ति મોટા बड़े, कानिचित् કેટલાએક कोई, दीर्घाणि દીર્ઘ लंबे, कानिचित् કેટલાએક कोई, ह्रस्वानि હ્રસ્વ ह्रस्व, कानिचित् કેટલાએક कोई, वृत्तानि ગોળ गोल, कानिचित् કેટલાએક कोई, विषम- વિષમ રીતે विषम रूपसे, विसृतानि ફેલાયેલા फैले हुए, कानिचित् કેટલાએક कोई, अन्तः અંદર अंदरकी ओर, कुटिलानि વાંકા मुड़े हुए, कानिचित् કેટલાએક कोई बहिःकुटिलानि બહાર વાંકા बाहिरकी ओर मुड़े हुए, कानिचित् કેટલાએક कोई, जटिलानि તૃણના અંકુર જેવા तृणांकुर जैसे, कानिचित् અને કેટલાએક और कोई, अन्तर्मुखानि અન્તર્મુખ હોય છે अंदर मुखवाले होते हैं, यथास्वम् તેઓ પોતપોતાના अपने अपने, दोषानुबन्ध- દોષોને અનુસરતા दोषोंके अनुरूप, वर्णानि વર્ણવાળા હોય છે वर्णसे युक्त होते हैं ॥ ७ ॥

7. Of the piles which are congenital. some are small and some are large. Some are long and some are short; some are protuberant and some are irregularly spread; some are internally curved, some externally curved and some are matted together and some turned inwards. Their characteristic colors are in accordance with the particular causative morbid humors.

तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवत्यतिकृशो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविबद्धवातमूत्रपुरीषः शार्कराश्मरीमान्, तथाऽनियतविबद्धमुक्तपक्वामशुष्कभिन्नवर्चा अन्तराऽन्तरा श्वेतपाण्डुहरितपीतरक्तारुणतनुसान्द्रपिच्छिलकुणपगन्ध्यामपुरीषोपवेशी, नाभिबस्तिवङ्क्षणोद्देशे प्रचुरपरिकर्तिकान्वितः, सगुद-

८. तैरुपहतो–तैरभिभूतो (च.)

, शर्कराश्मरीमान्–शार्करी चाश्मरी वा (च.)

शूलप्रवाहिकापरिहर्षप्रमेहप्रसक्तविष्टम्भान्त्रकूजोदावर्तहृदयेन्द्रियोपलेपः प्रचुरविबद्धतिक्ताम्लोद्गारः, सुदुर्बलः, सुदुर्बलाग्निः, अल्पशुक्रः, क्रोधनो, दुःखोपचारशीलः, कासश्वासतमकतृष्णाहृल्लासच्छर्द्यरोचकाविपाकपीनसक्षवथुपरीतः, तैमिरिकः, शिरःशूली, क्षामभिन्नसन्नसक्तजर्जरस्वरः, कर्णरोगी, शूनपाणिपादवदनाक्षिकूटः, सज्वरः, साङ्गमर्दः, सर्वपर्वास्थिशूली च, अन्तराऽन्तरा पार्श्वकुक्षिबस्तिहृदयपृष्ठत्रिकग्रहोपतप्तः, प्रध्यानपरः, परमालसश्चेति;

तैः **उपहतः** તેઓથી પીડિત उनसे पीडित, **जन्मप्रभृति** જન્મથી માંડી जन्मसे ही, **अतिकृशः** અત્યંત કૃશ अत्यंत कृश, **विवर्णः** વિવર્ણ वर्णहीन, **क्षामः** ક્ષીણ क्षीण, **दीनः** દીન दीन, **प्रचुर-विबद्ध-** ઘણા વિબદ્ધ बहुत विबद्ध, **वात-मूत्र-** વાત મૂત્ર वात मूत्र, **पुरीषः** અને મળવાળો और मलवाला, **शर्करा-** શર્કરા शर्करासे, **अश्मरीमान्** તથા અશ્મરીવાળો થાય છે तथा अश्मरीसे पीडित होता है, तथा **अनियत-** તેમજ નિયમ વિના एवं बिना नियमके, **विबद्धमुक्त** બંધાઈને આવતા છૂટથી આવતા बद्ध होकर आनेवाला खुलकर आनेवाला, **पक्व-आम-** પાકેલા-કાચા पक्व-कच्चा, **शुष्क-भिन्न-** સૂકાયેલ તથા પાતળા सूखे तथा भिन्न, **वर्चाः** મળવાળો मलसे युक्त, **अन्तरा** વચમાં बीचमें. **अन्तरा** વચમાં बीचमें, **श्वेत-पाण्डु-** ધોળા પાંડુ વર્ણવાળા सफेद पाण्डु, **हरित-पीत-** લીલા પીળા हरा-पीला, **रक्त-अरुण-** રાતા અરુણ વર્ણના लाल-अरुण, **तनु-सान्द्र-** પાતળા ઘાટા पतला-सान्द्र, **पिच्छिल-** ચીકણા चिपचिपा, **कुणपगन्धि-** શવ સમાન ગંધવાળા मुर्देकीसी गंधवाला. **आमपुरीष-** અને કાચા મળનો और कच्चा मल, **उपवेशी** ઉત્સર્ગ કરનારો त्यागनेवाला, **नाभि-बस्ति-** નાભિ બસ્તિ नाभि वस्ति, **वङ्क्षण-** અને વંક્ષણના और वंक्षणके, **उद्देशे** પ્રદેશમાં प्रदेशमें.

प्रचुर- ઘણી बहुत, **परिकर्तिकान्वितः** પરિકર્તિકાવાળો परिकर्तिकासे युक्त, **सगुदशूल-** ગુદામાં શૂળવાળો गुदशूल, **प्रवाहिका-** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **परिहर्ष-** રોમાંચ रोमहर्ष, **प्रमेह-** પ્રમેહ प्रमेह, **प्रसक्तविष्टम्भ-** સતતવિષ્ટંભ निरंतर उत्पन्न विष्टंभ, **अन्त्रकूज-** આંતરડામાં અવાજ अंत्रकूजन, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **हृदय-इन्द्रियोपलेपः** લેપાયેલ હૃદય તથા ઇન્દ્રિયોવાળો हृदय और इन्द्रियोंमें उपलेपयुक्त, **प्रचुरविबद्ध-** ઘણા રૂંધાયેલા अत्यंत रुकी हुई, **तिक्त-अम्ल-** કડવા અને ખાટા तिक्त और खट्टे, **उद्गारः** ઓડકારવાળો डकारसे युक्त, **सुदुर्बलः** અત્યંત દુર્બલ अत्यंत दुर्बल, **सुदुर्बलाग्निः** અત્યંત દુર્બલ અગ્નિવાળો अत्यंत दुर्बल अग्निवाला, **अल्पशुक्रः** અલ્પ વીર્યવાળો अल्प शुक्रवाला, **क्रोधनः** ક્રોધી क्रोध करनेवाला, **दुःखोपचार-** દુઃખથી ઉપચાર થઈ શકે એવા कठिनतासे उपचार हो सके ऐसा, **शीलः** સ્વભાવવાળો स्वभाववाला, **कास-श्वास-** ઉધરસ શ્વાસ खांसी श्वास, **तमक-तृष्णा** તમકશ્વાસ તરસ तमकश्वास प्यास, **हृल्लासच्छर्दि-** મોળ ઉલટી हृल्लास कै, **अरोचक-** અરુચિ अरुचि, **अविपाक-** અપચો अपचन, **पीनस-** પીનસ पीनस, **क्षवथु-** અને છીંકથી और छींकसे, **परीतः** ઘેરાયેલો पीडित, **तैमिरिकः** તિમિરરોગવાળો तिमिररोगसे पीडित, **शिरःशूली** મસ્તકશૂળવાળો शिरदर्दवाला, **क्षाम-भिन्न-** ક્ષીણ ભિન્ન क्षीण फटे हुए, **सन्न-सक्त-** બેસી ગયેલ રોકાતા बैठे हुए रुकते हुए, **जर्जरस्वरः** અને જર્જર અવાજવાળો और जर्जर स्वरवाला, **कर्णरोगी** કાનના રોગવાળો कर्णरोगसे पीडित, **शून-पाणि-पाद-वदन-अक्षिकूटः** સૂજેલા હાથપગ મુખ તથા અક્ષિકૂટવાળો शोथयुक्त हाथ पाँव मुँह और अक्षिकूटवाला, **सज्वरः** જ્વરવાળો ज्वरयुक्त, **साङ्गमर्दः** અંગમર્દવાળો अङ्गमर्दयुक्त, **सर्व-** સમગ્ર सब, **पर्व-** પર્વ पर्वों, **अस्थिशूली-** તથા હાડકાંઓમાં શૂળવાળો और हड्डियोंमें शूलयुक्त, **अन्तरा-** વચમાં बीचमें, **अन्तरा** વચમાં बीचमें, **पार्श्व-** પડખાં पार्श्व, **कुक्षि-** કુક્ષિ कुक्षि, **बस्ति-** બસ્તિ वस्ति, **हृदय-** હૃદય हृदय, **पृष्ठ-** પીઠ पीठ, **त्रिकग्रह-** અને ત્રિકના પકડાવાથી और त्रिक इनके ग्रहसे, **उपतप्तः** પીડિત क्लेश पानेवाला, **प्रध्यानपरः** ચિંતાપરાયણ सतत चिंताकरनेवाला, **परमालसः च इति** અને અત્યંત આળસુ હોય છે और अत्यन्त आलसी होता है;

---

८. प्रवाहिकापरिहर्ष-प्रवाहिकाध्मानपरिहर्ष (ग.)
,, प्रमेह-प्रमोह (घ.)
,, शूनपाणि-सशूलपाणि (ख.)
,, ,, -संशूनपाणि (श.)
,, पार्श्वकुक्षिबस्ति-कुक्षिबस्ति (थ.)

8. The man affected with congenital piles, is from his very birth exceedingly lean discolored, emaciated, low-spirited and suffers from excessive formation and stasis of flatus urine and feces. He suffers from gravel and calculus and from constipation and diarrhoea irregularly; He passes digested and undigested matter in stools; he passes dry or loose stools and now and then he passes stools which are colored, white, yellowish white, green yellow red, dusky red, thin, thick, slimy and smelling like a corpse and consisting of undigested fecal matter. He suffers from severe griping pain in umbilical hypogastric and inguinal regions. He suffers from pain in the rectum dysentery horripilation, urinary disorders, continued intestinal stasis, borborygmus, misperistalsis, excessive secretion in the stomach and sense-organs; he suffers from severe incessant, bitter and acid eructations. He is very weak, the digestive fire is also weak; he has scanty semen. is irritable difficult of treatment, overcome by cough, dyspnea, asthma, thirst, nausea vomiting, anorexia, indigestion, coryza and sternutation. He gets fainting fits, suffers from headaches, his voice is weak, broken, low impeded and hollow. He suffers from ear-disease puffiness of hands, feet, face and the region round the eyes, from fever body-ache and pain in all the bones and joints. He is affected now and then with rigidity in the side of the body, lumbar, hypogastric and epigastric regions, back and waist. He is broody and exceedingly indolent.

जन्मप्रभृत्यस्य गुदजैरावृतो मार्गोपरोधाद्वायुरपानः प्रत्यारोहन् समानव्यानप्राणोदानान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयति, एते सर्व एव प्रकुपिताः पञ्च वायवः पित्तश्लेष्माणौ चार्शसमभिद्रवन्त एतान् विकारानुपजनयन्ति; इत्युक्तानि सहजान्यर्शांसि ॥ ८ ॥

जन्मप्रभृति જન્મથી માંડીને जन्मसे ही, **गुदजैः** હરસોથી अर्शोंसे, **अस्य** આ રોગીનો इस रोगीका, **मार्गोपरोधात्** માર્ગ રૂંધાઈ ગયો હોવાથી मार्ग रुक जानेसे, **आवृतः** ઢંકાયેલો आवृत, **अपानः** અપાન अपान, **वायुः** વાયુ वायु, **प्रत्यारोहन्** ઉપર ચઢી ऊपर चलकर, **समान-व्यान-** સમાન-વ્યાન समान-व्यान, **प्राण-** પ્રાણ प्राण, **उदानान्** ઉદાન उदान, **पित्तश्लेष्माणौ च** પિત્ત તથા કફને पित्त तथा कफको, **प्रकोपयति** પ્રકુપિત કરે છે प्रकुपित करता है, **एते सर्वे एव** આ બધાય ये सभी, **प्रकुपिताः** પ્રકુપિત થયેલા प्रकुपित हुए, **पञ्च वायवः** પાંચ વાયુઓ पांच वायु, **पित्तश्लेष्माणौ च** પિત્ત તથા કફ पित्त तथा कफ, **अर्शसम्** હરસના રોગીને **अर्शके** रोगीको, **अभिद्रवन्तः** આક્રમણ કરતા पीड़ा देते हुए, **एतान्** આ इन, **विकारान्** વિકારોને विकारोंको, **उपजनयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે पैदा करते हैं, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **सहजानि** સહજ सहज, **अर्शांसि** હરસો अर्श, **उक्तानि** કહ્યા છે कहे हैं ॥ ८ ॥

8 (2) On account of the obstruction in the passage covered with the congenital piles, the Apana vata being forced to go upwards, provokes all the

---

८. गुदजैरावृतो मार्गोपरोधाद्वायुरपानः—इि गुदमार्गरोधाद् वायुरपानः (च. ध.)

,, एते सर्व एव प्रकुपिताः पञ्च वायवः—ते प्रकुपिताः पञ्च वाताः (ध.)

,, एतान् विकारानुपजनयन्ति—एतान् विजनयन्ति (म.)

other four varieties of vata viz. Samana, Vyana Prana and Udana as also pitta and Kapha. These five kinds of vata combined with pitta and kapha overpower the person affected with piles and produce the aforesaid disorders. Thus ends the description of the congenital variety of piles.

अर्शसां सामान्यो हेतुः —

अत ऊर्ध्वं जातस्योत्तरकालजानि व्याख्यास्यामः—

अतः ऊर्ध्वम् હવે પછી अब आगे, जातस्य જન્મેલા પુરુષને उत्पन्न हुए पुरुषके, उत्तरकालजानि પાછળના વખતમાં થનારા હરસનું पश्चात् कालमें उत्पन्न हुए अर्शोंका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे —

9 (1). From now onwards we shall describe the acquired variety of piles.

गुरुमधुरशीताभिष्यन्दिविदाहिविरुद्धाजीर्णप्रमिताशनासात्म्यभोजनाद्गव्यमात्स्यवाराहमाहिषाजाविकपिशितभक्षणात् कृशशुष्कपूतिमांसपैष्टिकपरमान्नक्षीरदधिमण्डतिलगुडविकृतिसेवनान्माषयूषेक्षुरसपिण्याकपिण्डालुकशुष्कशाकशुक्तलशुनकिलाटतक्रपिण्डकबिसमृणालशालूकक्रौञ्चादनकशेरुकशृङ्गाटकतरूटविरूढनवशूकशमीधान्याममूलकोपयोगाद्गुरुफलशाकरागहरितकमर्दकवसाशिरःपदपर्युषितपूतिशीतसंकीर्णान्नाभ्यवहारान्मन्दकातिक्रान्तमद्यपानाद्व्यापन्नगुरुसलिलपानादतिस्नेहपानादसंशोधनाद्बस्तिकर्मविभ्रमादव्यायामादव्यवायाद्दिवास्वप्नात् सुखशयनासनस्थानसेवनाच्चोपहताग्नेर्मलोपचयो भवत्यतिमात्रः

गुरु-मधुर- ગુરુ-મધુર गुरु मधुर, शीत-अभिष्यन्दि- શીત-અભિષ્યંદી शीत-अभिष्यंदी, विदाहि- વિદાહી विदाही, विरुद्ध- તથા વિરુદ્ધ ભોજન तथा विरुद्ध भोजन, अजीर्ण- અજીર્ણ અન્ન પર ફરી ભોજન अजीर्ण अन्न पर पुनः भोजन, प्रमित- બહુ થોડા अत्यन्त थोडे, अशन- ભોજન भोजन, असात्म्य- અને અસાત્મ્ય और असात्म्य, भोजनात् ભોજનથી भोजनसे गव्य-मात्स्य- ગાયનું માછલાનું गौ मछली, वाराह-माहिष- ભૂંડનું પાડાનું सूअर भैंसा, आज- બકરાનું बकरा, आविक- અને ઘેટાનું और भेड़ी इनके, पिशित-भक्षणात् માંસ ખાવાથી मांसके भक्षणसे कृश-शुष्क- દુર્બલ પ્રાણીનું સૂકું कृश प्राणीका सूखा, पूतिमांस- અને સડેલું માંસ और सड़ा हुआ मांस, पैष्टिक-परमान्न- પિષ્ટાન્ન- દૂધપાક पिष्टान्न- दूधपाक, क्षीर- દૂધ दूध, दधिमण्ड- દહીંનું પાણી दहीका पानी, तिल- તલ तिल, गुडविकृति- અને ગોળના પદાર્થો એઓનું और गुड़के पदार्थ इनका, सेवनात् સેવન કરવાથી सेवन करनेसे. माषयूष- અડદનો યૂષ उड़दका यूष. इक्षुरस- શેલડીનો રસ ईखका रस. पिण्याक- ખોળ तिलकी खली, पिण्डालुक- પિંડાળુ पिण्डालु, शुष्कशाक- સુકું શાક सूखे शाक, शुक्त-लशुन- શુક્ત લસણ शुक्त लहसुन, किलाट- કિલાટ छेना, तक्र-पिण्डक- છાશનો ઘાટો ભાગ छाछका छेना, बिस-मृणाल- કમળનો જાડો તથા પાતળો દાંડો बिस मृणाल, शालूक- શાલૂક शालूक, क्रौञ्चादन- ક્રૌંચાદન क्रौंचादन, कशेरुक- કસેરુ कसेरु शृङ्गाटक- સીંગોડાં सिंघाडा, तरूट- તરૂટ तरूट, विरूढ- અંકુરિત ધાન્ય विरूढ धान्य, नवशूक- નવાં ધાન્ય કણસલામાં થનારાં ધાન્ય नये धान्य शूकधान्य, शमीधान्य- તથા શીંગમાં થનારાં ધાન્ય और शमीधान्य, आममूलक- અને કાચા મૂળા એઓનો और कच्चीमूली इनका,

१. उत्तरकालजानि–उत्तरकालजातान्यर्शांसि (च.)

१. माहिषवाराह–माहिषकौक्कुटवाराह (क छ)

,, परमान्नक्षीरदधिमण्डतिल–परमान्नक्षीरमोदकदधितिलमण्ड (ख घ. ङ.)

,, क्षीर–क्षार (ग.)

,, किलाटतक्रपिण्डकबिसतरूटविरूढनवशूकशमीधान्या–किलाटपिण्डकतरुणविरूढनवधान्या (ख)

,, नवशूकशमीधान्या–नवधान्या (घ.)

,, हरितकमर्दक- हरितकासमर्दक (घ.)

१ विभ्रमादव्यायामादव्यवायात्–विभ्रमादव्यवायात् (घ)

,, आसनस्थानसेवनात्–आसनोपसेवनात् (क.)

उपयोगात् ઉપયોગ કરવાથી उपयोग करनेसे, **गुरुफल-** પચવામાં ભારે ફળ पचनेमें भारी फल, **शाक-** અને શાક और शाक, **राग-** રાગ अचार, **हरितक-** હરિતક हरितक, **मर्दक-** મર્દક मर्दक, **वसा-** વસા वसा, **शिरस्पद-** શિરસ્પદ शिरस्पद, **पर्युषित-** રાતવાસી बासी, **पूति-शीत-** સડેલ-ઠરી ગયેલું सडा हुआ ठंडा, **संकीर्णान्न-** तथा સંકીર્ણ અન્ન तथा संकीर्ण अन्न, **अभ्यवहारात्** એઓના આહારથી इनके आहारसे, **मन्दक-** મન્દક मन्दक, **अतिक्रान्त-** તથા ઉતરી ગયેલું तथा अतिक्रान्त, **मद्यपानात्** મદ્ય પીવાથી मद्यके पीनेसे, **व्यापन्न-** દૂષિત विकृत, **गुरु-सलिल-** તથા ભારે પાણી तथा भारी जल, **पानात्** પીવાથી पीनेसे, **अतिस्नेह-** અતિશય સ્નેહ अत्यन्त स्नेहका, **पानात्** પીવાથી पान करनेसे, **असंशोधनात्** સંશોધન ન કરવાથી संशोधन न करनेसे, **बस्तिकर्म-** બસ્તિકર્મમાં बस्तिकर्मका, **विभ्रमात्** ક્રમભંગ થવાથી यथावत् प्रयोग न करनेसे, **अव्यायामात्** વ્યાયામ ન કરવાથી व्यायाम न करनेसे, **अव्यवायात्** મૈથુન ન કરવાથી मैथुन न करनेसे, **दिवास्वप्नात्** દિવસના સુવાથી दिनमें सोनेसे, **सुखशयन-** સુખકર શયન और सुखकारक शयन, **आसन-स्थान-** આસન તથા સ્થાનનું आसन तथा स्थानके, **सेवनात् च** સેવન કરવાથી सेवनसे, **उपहताग्नेः** જેનો અગ્નિ મંદ થઈ ગયો છે એવા મનુષ્યને जिसका अग्नि नष्ट हुआ है ऐसे मनुष्यको, **मलोपचयः** મલવૃદ્ધિ मलसंचय, **अतिमात्रम्** અત્યંત अधिक मात्रामें, **भवति** થાય છે होता है ॥ ८ ॥

9-(2). By taking heavy, sweet cold, softened, irritant, and antagonistic articles of diet, or predigestion-meals or limited diet or food that is not homologous; by eating beef, fish, flesh of pigs, buffalows, goats and sheep; by constant use of lean, dry, and putrid meats, pastries, puddings and the products of milk whey, til and gur; by the use of the gruels of black gram, juice of the sugar-cane, til-paste, common yam, dry vegetables, vinegar garlic, cream of milk and cream of curds, lotus stalks and bulbs indian water-chestnut, milk-bulbs sprouted and fresh cereals and pulses and green radishes; by eating heavy fruits, vegetables, pickles and greens, karanda, animal fats, head, feet and stale, putrid cold or promiscuous diet; by drinking immature curds and over fermented wines; by drinking contaminated and heavy water; by taking oleation in excess; by neglecting purificatory procedures; by the wrong application of enemata; by lack of exercise and sex act, and by day-sleeping; by habitual resort to excessive reclining, lounging and sitting:— by such practises as these there occurs excessive formation of excretory matter in one whose gastric fire is inpaired.

तथोत्कटकविषमकठिनासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोष्ट्रयानादतिव्यवायाद्बस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानाद्गुदक्षणनादभीक्ष्णं शीताम्बुसंस्पर्शाच्चेललोष्टतृणादिघर्षणात् प्रततातिनिर्वाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगोदीरणात् समुदीर्णवेगविनिग्रहात् स्त्रीणां चामगर्भभ्रंशाद्गर्भोत्पीडनाद्विषमप्रसूतिभिश्च प्रकुपितो वायुरपानस्तं मलमुपचितमधोगमासाद्य गुदवलिष्वाधत्ते, ततस्तास्वर्शांसि प्रादुर्भवन्ति ॥ ९ ॥

तथा उत्कटक- તથા ઉત્કટક तथा उकडे, **विषम-** વિષમ ऊंचेनीचे, **कठिन-** અને કઠણ और कठिन, **आसन-** આસનના आसनके, **सेवनात्** સેવનથી सेवनसे, **उद्भ्रान्तयान-** ક્ષોભ પમાડનારાં વાહન પર विक्षोभकारक वाहनकी, **उष्ट्रयानात्** તથા ઊંટ પર બેસીને જવાથી तथा ऊंटकी सवारीसे, **अतिव्यवायात्** અતિ મૈથુનથી

१. तथोत्कटक—तथोत्कडुक (क. घ. त.)

,, विषमप्रसूतिभिश्च- बहुविषमप्रसूतिभ्यश्च (ध.)

अत्यंत मैथुन करनेसे, **बस्तिनेत्र-** બસ્તિની નળીને बस्तिनलिकाके, **असम्यक्-** અયોગ્ય રીતે असम्यक्, **प्रणिधानात्** વાપરવાથી प्रयोगसे, **गुदक्षणनात्** ગુદામાં ક્ષત થવાથી गुदामें क्षत होनेसे, **अभीक्ष्णम्** વારંવાર वारबार, **शीताम्बु-** ઠંડા જલના ठंडे जलके, **संस्पर्शात्** સ્પર્શથી स्पर्शसे, **चेललोष्ट-** વસ્ત્ર માટીનું ઢેફું वस्त्र ढेला, **तृणादि-** તૃણ ઇત્યાદિથી और घास आदिसे, **घर्षणात्** ઘસવાથી घर्षण करनेसे, **प्रतत-** નિરંતર लगातार, **अतिनिर्वाहणात्** અતિ કરાંઝવાથી और अत्यन्त कुन्थन करनेसे, **वात-मूत्र-** વાયુ-મૂત્ર वायु-मूत्र, **पुरीष-वेग-** તથા મળના વેગને और मलके वेगको, **उदीरणात्** પરાણે પ્રેરવાથી बलसे प्रवृत्त करनेसे, **समुदीर्ण-** પ્રાપ્ત થયેલા प्रवृत्त, **वेग-** વેગોને वेगोंको, **विनिग्रहात्** અટકાવવાથી रोकनेसे, **स्त्रीणाम् च** સ્ત્રીઓના स्त्रियोंके, **आमगर्भ-** અપકવ ગર્ભનો कच्चे गर्भके, **भ्रंशात्** પાત થવાથી गिर जानेसे, **गर्भोत्पीडनात्** ગર્ભદ્વારા દબાણ પડવાથી गर्भके द्वारा दबाव पड़नेसे, **विषम-** અને વિષમ और विषम, **प्रसूतिभिः च** પ્રસવ થવાથી प्रसूतिसे, **प्रकुपितः** પ્રકુપિત થયેલો प्रकुपित हुआ, **अपानः** અપાન अपान, **वायुः** વાયુ वायु, **अधोगम्** નીચેના अधोगत, **उपचितम्** એકઠા થયેલા संचित, **तम् मलम्** તે મળને इस मलको, **आसाद्य** પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त कर, **गुदवलिषु** ગુદાની વલીઓમાં गुदाकी वलियोंमें **आधत्ते** પહોંચાડે છે पहुँचाता है, **ततः** તેથી इससे, **तासु** તેઓ વિષે उनमें, **अर्शांसि** હરસ अर्श, **प्रादुर्भवन्ति** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥९॥

9. Similarly, by the use of high, uneven and hard seats, by riding on uncontrolled conveyances or on camels; by excessive indulgence in sex; by improper insertion of the enama nozzles; by injuries to the anal region, by frequent application of cold water, by constant rubbing with rags, clods, grass etc; by continued straining; by the forcible attempts to pass flatus, urine, and feces; by snppression of the natural urges when they have naturally arisen; in women by miscarriage or by pressure on the pregnant uterus or by abnormal delivery: by all the above mentioned causes the Apana vata becomes provoked and laying hold of the downward going accumulated fecal matter, deposits it in the region of the rectal valves. In this manner piles originate in the anorectal region.

अर्शसामाकृतयः —

सर्षपमसूरमाषमुद्गमकुष्ठकयवकलायपिण्डिटिण्टिकेरकेबुकतिन्दुककर्कन्धुकाकणन्तिकाबिम्बीबदरकरीरोदुम्बरखर्जूरजाम्बवगोस्तनाङ्गुष्ठकशेरुशृङ्गाटकशृङ्गीदक्षशिखिशुकतुण्डजिह्वापद्ममुकुलकर्णिकासंस्थानानि सामान्याद्वातपित्तकफप्रबलानि ॥ १० ॥

सामान्यात् સામાન્યપણે सामान्यतः, **वात-पित्त-कफ-प्रबलानि** વાતપ્રધાન પિત્તપ્રધાન અને કફપ્રધાન હરસો वातप्रधान, पित्तप्रधान और कफप्रधान अर्श, **सर्षप-मसूर-** સરસવ મસૂર सरसों मसूर, **माष-मुद्ग-** અડદ મગ उड़द मूंग, **मकुष्टक-** મઠ मोठ **यव-** જવ जौ, **कलाय-** વટાણા मटर **पिण्डि-** પિંડિ पिण्डि, **टिण्टिकेर-** કેરડાં टिण्टिकेर, **केबुक-** કેબુક केबुक, **तिन्दुक-** તિન્દુક तिन्दुक, **कर्कन्धु-** નાનાં બોર झरबेर, **काकणन्तिका-** લાલ ચણોઠી लाल घुंघची, **बिम्बी-** ઘીલોડાં कन्दूरी, **बदर-** બોર बेर, **करीर-** કરીર करीर, **उदुम्बर-** ઊંબરો गूलर, **खर्जूर-** ખજૂર खर्जूर, **जाम्बव-** જાંબુ जामुन, **गोस्तन-** ગાયનાં આંચળ गोका स्तन, **अङ्गुष्ठ-** અંગુષ્ઠ अंगूठा, **कशेरु-** કસેલાં कसेरू, **शृङ्गाटक-** શીંગોડાં सिंघाड़ा, **शृङ्गी** શૃંગી काकड़ासिंगी, **दक्ष-शिखि-** તથા કૂકડો મોર तथा मुर्गा मोर, **शुक-** અને પોપટ और तोता, **तुण्ड-जिह्वा-** એઓની ચાંચ કે જીભ इनकी चांच या जीभ, **पद्म-** કમળની पद्मकी, **मुकुल-** કળી कलिका, **कर्णिका-** અને કર્ણિકા સમાન और कर्णिकाके समान, **संस्थानानि** આકૃતિવાળા હોય છે आकारवाले होते हैं, ॥ १० ॥

१०. टिण्टिकेरकेबुकतिन्दुककर्कन्धु–टिण्टिकेरखर्जूरकर्कन्धु (ह.)

10. The different shapes of the piles are—that of rape-seed, lentil-seed black gram, or greengram, or of barley or of garden pea, emetic nut, caper berry, cabbage, false mangosteen, wild jujube, jequirity seed, scarlet-fruited gourd, indian jujube, caper, gular fig date, jambul, cow's teat, thumb, rush, nut, water chest nut, galls or of the shape of the beak or the tongue of the cock, peacock and parrot or the closed pericarp of the lotus. This is the general description of piles characterised by the aggravation of the one or the other of the three humors-vata pitta and kapha.

वातोल्बणानामर्शसां रूपाणि—

तेषामयं विशेषः—शुष्कम्लानकठिनपरुषरूक्षश्यावानि, तीक्ष्णाग्राणि, वक्राणि, स्फुटितमुखानि, विषमविसृतानि, शूलाक्षेपतोदस्फुरणचिमिचिमासंहर्षपरीतानि, स्निग्धोष्णोपशयानि, प्रवाहिकाध्मानशिश्नवृषणबस्तिवङ्क्षणहृद्ग्रहाङ्गमर्दहृदयद्रव-प्रबलानि, प्रततविबद्धवातमूत्रवर्चांसि, ऊरुकटीपृष्ठत्रिकपार्श्वकुक्षिबस्तिशूलशिरोऽभितापक्षवथू-द्गारप्रतिश्यायकासोदावर्तायामशोषशोथमूर्च्छारोचकमुखवैरस्यतैमिर्यकण्डूनासाकर्णशङ्खशूलस्वरोपघातकराणि, श्यावारुणपरुषनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य वातोल्बणान्यर्शांसीति विद्यात् ॥११॥

तेषाम् તેઓમાં उनकी, अयम् આ यह, विशेषः વિશેષ છે विशेषता है, शुष्क-म्लान- સૂકા કરમાઈ ગયેલાં सूखे मुरझाये हुए, कठिन- કઠણ कड़े, परुष- रूक्ष- કર્કશ રૂક્ષ खुरदरे रूक्ष, श्यावानि તથા શ્યામ और श्याम, तीक्ष्णाग्राणि તીક્ષ્ણ અગ્રવાળા तीक्ष्ण नोकवाले, वक्राणि વક્ર ટેડે, स्फुटित- ફાટેલાં फटे हुए, मुखानि મુખવાળા मुखवाले, विषम- વિષમ રીતે विषम आकारमें, विसृतानि ફેલાયેલાં फैले हुए, शूल-શૂલ शूल, आक्षेप- આક્ષેપ आक्षेप, तोद- તોદ तोद, स्फुरण- ફરકવું फड़कन, चिमिचिमा ઝણઝણાટ झिनझिनी, संहर्ष- તથા રોમાંચથી और रोमहर्षसे, परीतानि વ્યાપ્ત पीडित, स्निग्ध-उष्ण- સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ પદાર્થો स्निग्ध और उष्णसे, उपशयानि જેને અનુકૂળ આવે એવા शान्त होनेवाले, प्रवाहिका- પ્રવાહિકા पवाहिका, आध्मान- આધ્માન आध्मान, शिश्न- મૂત્રેન્દ્રિય शिश्न, वृषण- વૃષણ वृषण, बस्ति- બસ્તિ बस्ति, वङ्क्षण- વંક્ષણ वंक्षण, हृद्ग्रह- અને હૃદયમાં વેદના और हृदयकी जकड़ाहटमें, अङ्गमर्द- અંગ ભાંગવાં अंगमर्द, हृदयद्रव- તથા હૃદયની શીઘ્ર ગતિ और हृदयकी धड़कन, प्रबलानि જેમાં અધિક છે એવા इनकी प्रधानतावाले, प्रततविबद्ध- નિરંતર રોકાયેલ છે निरंतर विबद्ध, वातमूत्र- વાયુ મૂત્ર वात मूत्र, वर्चांसि અને મળ જેઓથી એવા और मलसे युक्त, ऊरु-कटी- સાથળ કમર ऊरु कमर, पृष्ठ-त्रिक पीठ ત્રિક पीठ त्रिक, पार्श्व-कुक्षि- પડખાં કુક્ષિ पार्श्व कुक्षि, बस्तिशूल- અને બસ્તિમાં શૂળ और बस्ति इनमें शूल, शिरोऽभिताप- માથું તપવું शिरका तपना, क्षवथु-उद्गार- છીંક ઓડકાર छींक डकार, प्रतिश्याय- સળેખમ जुकाम, कास- ઉધરસ खांसी, उदावर्त ઉદાવર્ત उदावर्त, आयाम- આયામ आयाम, शोष-शोथ- શોષ-સોજા शोष-शोफ, मूर्च्छा- મૂર્છા मूर्छा, अरोचक- અરુચિ अरुचि, मुखवैरस्य- મુખની વિરસતા मुख-वैरस्य, तैमिर्य- તિમિરરોગ तिमिररोग, कण्डू- કંડૂ खुजली, नासा-कर्ण- નાક કાન नाक कान, शङ्खशूल- તથા શંખ પ્રદેશમાં શૂળ तथा शंखप्रदेश इनमें शूल, स्वरोपघात- અને સ્વરભેદ और स्वरभेद, कराणि કરનારા करनेवाले, श्याव- તેમજ શ્યામ एवं श्याम, अरुण- અરુણ વર્ણના लाल, परुष- તથા કઠોર और खुरदरे, नख-नयन- નખ નેત્ર नख नेत्र, वदन- મુખ मुँह, त्वक्- ત્વચા त्वचा, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीषस्य અને મળવાળા રોગીના और पुरीषयुक्त रोगीके, अर्शांसि હરસ अर्श, वात-उल्बणानि વાતપ્રધાન છે वातप्रधान हैं, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए ॥११॥

११. तोदस्फुरण—तोदभेदस्फुरण (क. च.)

,, वातमूत्रवर्चांसि—कठिनवर्चांसि (क. ख. घ. ङ. त.)

,, तैमिर्य—स्तैमित्य (प.)

11. These are their special characteristics—The piles that do not discharge, that are wrinkled, hard, rough, dry, and of a dusky red color, sharp-pointed, tortuous, fissured or ulcerated, irregularly spread and associated with various kinds of pain such as colicky, convulsive, pricking, twitching, tingling and hyperasthetic; that disclose homologation to unctuous and hot things; that are associated with loose stools, distension severe spasmodic condition of the phallus, scrotum, bladder, groin and stomach; with body aches, and tachy-cardia; continued retention of flatus, urine and feces; with aching pain in the thigh, loins, back, waist, side of the chest, lumbar and hypogastric regions; with headache, sternutations, eructations, coryza cough mispe-ristalsis, tonic contraction, consumption, edema, fainting, anorexia, disgeusia, faintness, pruritus, pain in the nose, ears, and temples, impairment of the voice, and hardness and dusky red coloration of nails, eyes, face, skin, urine and feces. The above signs and symptoms are characteristic of the piles of the vata type.

वातोल्बणानामर्शसां हेतुः—

भवतश्चात्र—

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णमद्यमैथुनसेवनम् ॥१२॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥१३॥

१२. मतः–इति (ब.)

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवतः બે શ્લોકો છે કે दो श्लोक हैं कि, कषाय- તૂરા कषाय, कटु-तिक्तानि- તીખા કડવા कटु तिक्त, रूक्ष-शीत- રૂક્ષ શીત रूक्ष शीत, लघूनि च અને લઘુ પદાર્થો और लघु अन्नपान, प्रमित- અત્યંત થોડું अत्यन्त थोड़ा, अल्पाशनम् માત્રાથી હીન ભોજન मात्रासे हीन भोजन, तीक्ष्ण-मद्य- તીક્ષ્ણ મદ્ય तीक्ष्ण मद्य, मैथुन- તથા મૈથુનનું और मैथुनका, सेवनम् સેવન सेवन, लङ्घनम् લંઘન लङ्घन, शीतौ ઠંડા शीत, देशकालौ च દેશ તથા કાલ देश तथा काल, व्यायाम-कर्म च વ્યાયામ કરવો व्यायामकर्म, शोकः શોક शोक, वात-आतप- વાયુ તથા તડકાનો हवा और धूपका, स्पर्शः સ્પર્શ स्पर्श, वातार्शसाम् એવા વાતપ્રધાન હરસના ये वातप्रधान अर्शके, हेतुः કારણ हेतु, मतः માનેલા છે माने गये हैं ॥ १२-१३ ॥

There are two verses here—

12-13. Astringent, pungent, bitter, dry, cold and light articles of diet, measured and scanty eating, indulgence in strong wines and sexual intercourse starvation, cold climate and season, excessive physical activity, grief, undue exposure to wind and sun:— these are the causes of the piles of the vata type.

पित्तोल्बणानामर्शसां रूपाणि—

मृदुशिथिलसुकुमाराण्यस्पर्शसहानि, रक्तपीतनीलकृष्णानि, स्वेदोपक्लेदबहुलानि, विस्रगन्धितनुपीतरक्तास्रावीणि, रुधिरवहानि, दाहकण्डूशूलनिस्तोदपाकवन्ति, शीतोपशयानि, संभिन्नपीतहरितवर्चांसि, पीतविस्रगन्धिप्रचुरविण्मूत्राणि, पिपासाज्वरतमकसंमोहभोजनद्वेषकराणि, पीतनखनयनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य पित्तोल्बणान्यर्शांसीति विद्यात् ॥ १४ ॥

१४. अस्पर्शसहानि-स्पर्शासहानि (क.)
,, शीतोपशयानि-शिशिरोपशयानि (प. त. थ.)
,, संमोहभोजन—संमोहसदनभोजन (थ.)

मृदु- मृदु मुलायम, शिथिल- शिथिल ढीले, सुकुमाराणि- सुकुमार कोमल, अस्पर्शसहानि- स्पर्श सहन न करी शके એવા स्पर्श न सहनेवाले, रक्त-पीत- राता पीળા लाल पीले, नील नीला नीले, कृष्णानि અને કાળા और काले रंगके, स्वेद- धणा स्वेद बहुत पसीना, उपक्लेद- बहुलानि तथा धणा उपक्लेदवाળા और बहुत क्लिन्नतावाले, विस्रगन्धि આમગંધવાળા आमगन्धवाले, तनु-पीत- पातળા पीળા पतले पीले, रक्तस्राविणि तथा राता स्राववाળા तथा लाल स्राववाले, रुधिरवहानि લોહીના स्राववाળા रुधिरस्रावसे युक्त, दाह-कण्डू- દાહ કંડૂ दाह-कंडू, शूल- શૂળ शूल निस्तोद- ચસકા तोद, पाकवन्ति અને પાકવાળા और पाकवाले, शीतोपशयानि शीत वस्तुओ જેને અનુકૂળ આવે એવા शीत उपशयवाले, संभिन्न- पातળા पतले, पीत-हरित- पीળા तथा लीला पीले तथा हरे, वर्चांसि મળવાળા मलवाले, पीत-पीળા पीले, विस्रगन्धि- આમગંધવાળા आमगन्धवाले, प्रचुर- तथा धणा तथा ज्यादा मात्रामें, विण्मूत्राणि-મળમૂત્રવાળા मल और मूत्रवाले, पिपासा- तृषा प्यास, ज्वर- જ્વર ज्वर, तमक- તમક तमकश्वास, संमोह-मूर्छा मूर्छा, भोजनद्वेष- तथा ભોજન પ્રતિ અભાવ तथा अन्नसे घृणा, कराणि લાવનારાં लानेवाले, पीत-नख-नयन-त्वक्-मूत्र-पुरीषस्य અને જેને લીધે મનુષ્યનાં નખ નેત્ર ત્વચા મૂત્ર અને મલ પીળાં થાય છે और जिनके कारण मनुष्यके नख नेत्र त्वचा मूत्र तथा मल पीले होते हैं, अर्शांसि તે હરસ वे अर्श, पित्त-उल्बणानि પિત્તપ્રધાન છે पित्तप्रधान हैं, इति એમ ऐसा, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए ॥ १४ ॥

14. Being soft, flabby, delicate, tender to touch, of red, yellow, blue or black color, excessive sweat and discharge smelling like rawmeat, discharging thin, yellow or redish fluid, bleeding, burning, itching aching or pricking pains, and tendency to suppuration, homologation to cold things; loose stools, of yellow or greenish tinge, excessive formation of fecal matter and urine that are yellow and of the smell of raw meat; thirst fever, asthma fainting, repugnance for food, and yellow coloration of nails, eyes, skin, urine and of feces; the above-mentioned are the signs and the symptoms characteristic of the piles of the pitta type.

पित्तोल्बणानामर्शसां हेतुः —

भवतश्चात्र—

कट्वम्ललवणक्षारव्यायामाग्न्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥१५॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥१६॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवतः બે શ્લોકો છે કે दो श्लोक हैं कि, कटु-उष्ण- તીખા-ઉષ્ણ कटु उष्ण, लवण- ખારા नमकीन, क्षार- तथा ક્ષાર પદાર્થો तथा क्षार पदार्थों, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, अग्नि-आतप- અગ્નિ તડકો आग धूप, प्रभाः तथा તેજ तथा तेज, अशिशिरौ ગરમ उष्ण, देशकालौ देश तथा કાળ देश तथा काल, क्रोधः ક્રોધ क्रोध, मद्यम् મદ્યપાન मद्यसेवन, असूयनम् અસૂયા असूया, सर्वम् સઘળાં सब, विदाहि વિદાહી विदाही, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उष्णम् च તેમજ ઉષ્ણ एवं उष्ण, पान-अन्न- પીવાના तथा ખાવાના પદાર્થો पान तथा अन्न, भेषजम् અને ઔષધ और औषध, पित्तोल्बणानाम् એઓને પિત્તપ્રધાન इनको पित्तप्रधान, अर्शसाम् હરસના अर्शोंके, प्रकोपे પ્રકોપમાં प्रकोपमें, हेतुः કારણ हेतु, विज्ञेयः જાણવો जानना चाहिए ॥१५-१६॥

Here are verses again—

15-16. Pungent, acid, salt and alkaline articles of diet, excessive physical excercise, exposure to the heat of fire

---

१५ कट्वम्ललवण–कटूष्णलवण (ख. ग. घ. च. ज. झ. ड. धं)
,, कट्वम्ललवणक्षार–कटूष्णलवणोष्णानि (भ.)

or the sun; hot climate or season; anger; drinking; envy; and whatever eats, drinks and drugs are irritant, acute and hot:-all these, are to be known as causative factors of the piles of the pitta type.

श्लेष्मोल्बणानामर्शसां रूपाणि—

तत्र यानि प्रमाणवन्ति, उपचितानि, श्लक्ष्णानि, स्पर्शसहानि, स्निग्धश्वेतपाण्डुपिच्छिलानि, स्तब्धानि, गुरूणि, स्तिमितानि, सुप्तसुप्तानि, स्थिरश्वयथूनि, कण्डूबहुलानि, बहुप्रततपिञ्जरश्वेतरक्तपिच्छास्रावीणि, गुरुपिच्छिलश्वेतमूत्रपुरीषाणि, रूक्षोष्णोपशयानि, प्रवाहिकातिमात्रोत्थानवङ्क्षणानाहवन्ति, परिकर्तिकाहृल्लासनिष्ठीविकाकासारोचकप्रतिश्यायगौरवच्छर्दिमूत्रकृच्छ्रशोषशोथपाण्डुरोगशीतज्वराश्मरीशर्कराहृदयेन्द्रियोपलेपास्यमाधुर्यप्रमेहकराणि, दीर्घकालानुबन्धीनि, अतिमात्रमग्निमार्दवक्लैब्यकराणि, आमविकारप्रबलानि, शुक्लनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य श्लेष्मोल्बणान्यर्शांसीति विद्यात् ॥१७॥

तत्र तेमां इनमें, यानि जे जो, प्रमाणवन्ति मोटा प्रमाणवाळा प्रमाणमें बड़े, उपचितानि पुष्ट भरे हुए, श्लक्ष्णानि लीसा चिकने, स्पर्शसहानि स्पर्श सहन करे एवा स्पर्शको सहनेवाले, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, श्वेत- श्वेत सफेद, पाण्डु- पांडु वर्णना फीके, पिच्छिलानि तेमज पिच्छिल एवं पिच्छिल, स्तब्धानि स्तब्ध कड़े, गुरूणि भारे भारी, स्तिमितानि स्तिमित स्तिमित, सुप्तसुप्तानि अत्यंत स्पर्शज्ञान रहित अत्यंत स्पर्शज्ञान रहित, स्थिरश्वयथूनि स्थिर सोजावाळा स्थिर सूजनसे युक्त, कण्डूबहुलानि बहु चळवाळा बहुत खुजलीवाले, बहुप्रतत- घणा निरंतर बहुत निरन्तर, पिञ्जर- पींगळा वर्णना पिंजर, श्वेत- श्वेत श्वेत, रक्त- तथा राता तथा लाल, पिच्छा- पिच्छाना पिच्छाके, स्रावीणि स्राववाळा स्रावको बहानेवाले, गुरु-पिच्छिल भारे पिच्छिल भारी-पिच्छिल, श्वेत- अने श्वेत और सफेद, मूत्र-पुरीषाणि मूत्र तथा मळवाळा मूत्र और पुरीषवाले, रूक्ष-उष्ण- रूक्ष तथा उष्ण पदार्थो रूक्ष तथा उष्ण, उपशयानि जेने अनुकूळ आवे एवा उपशयवाले, प्रवाहिका- प्रवाहिकावाळा प्रवाहिकायुक्त, अतिमात्र- वारंवार बारबार, उत्थान मल त्याग माटे उठाडनारा मलत्यागके लिए उठानेवाले, वङ्क्षणानाहवन्ति तथा वंक्षणमां आनाहवाळा और वंक्षणमें आनाह करनेवाले, परिकर्तिका- परिकर्तिका परिकर्तिका, हृल्लास- मोळ हृल्लास, निष्ठीविका- थूंक बहु आववु थूकका ज्यादा आना, कास- उधरस खांसी, अरोचक- अरुचि अरुचि, प्रतिश्याय- सळेखम जुकाम, गौरव- भारेपणुं भारीपन, छर्दि- उलटी कै, मूत्रकृच्छ्र- मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, शोष-शोष- शोष शोष शोष शोष, पाण्डुरोग- पांडुरोग पाण्डुरोग, शीतज्वर- शीतज्वर शीतज्वर, अश्मरी- अश्मरी पथरी, शर्करा- शर्करा शर्करा, हृदय- हृदय हृदय, इन्द्रिय- तथा इन्द्रियोनुं तथा इन्द्रियोंका, उपलेप- लेपावुं लिप्त होना, आस्यमाधुर्य- मुखनी मधुरता मुखके स्वादका मीठा होना, प्रमेह- अने प्रमेह और प्रमेह इनको, कराणि- करनार उत्पन्न करनेवाले, दीर्घकाल- दीर्घकाळ पर्यंत दीर्घकाल पर्यन्त, अनुबन्धीनि बन्या रहेनारा चलते रहनेवाले, अतिमात्रम् अतिशय अत्यधिक, अग्नि-मार्दव- मंदाग्नि अग्निमान्द्य, क्लैब्य-कराणि तथा नपुंसकता करनार तथा नपुंसकताको करनेवाले, आमविकार- आमविकारनी आम विकारोंकी प्रबलानि प्रबळतावाळा प्रबलतावाले, शुक्ल-नख-नयन-वदन-त्वक्-मूत्र-पुरीषस्य अने जेने लीधे मनुष्यनां नख नेत्र मुख त्वचा मूत्र तथा मळ श्वेत थाय छे और जिनके कारण मनुष्यके नख नेत्र मुख त्वचा मूत्र तथा मल श्वेत होते हैं, अर्शांसि ते हरस वे अर्श, श्लेष्म-उल्बणानि कफप्रधान छे कफप्रधान हैं, इति एम ऐसा, विद्यात् जाणवुं जानना चाहिए ॥१७॥

१७. स्पर्शसहानि—स्पर्शसुखानि (ध.)
,, बहुप्रतत—प्रतत (ध.)
,, परिकर्तिका—वस्तिनाभिपरिकर्तिका (प.)
,, शर्कराहृदय—शर्कराशोफहृदय (ध.)
,, हृदयेन्द्रियोपलेप—हृदयेन्द्रियास्योपलेप (घ.)
,, दीर्घकालानुबन्धीनि—दीर्घकालानुशयानि (ध. ष.)
,, गुरूणि—गुरूणि च (ख.)

17. Being considerable in size, protuberant, smooth painless to touch, moist, white, yellowish, white, sticky, indurated, heavy, rigid, benumbed, with rigid swelling all round; excessively itching, with continuous and profuse discharge, of tawny, whitish or reddish and slimy fluid; associated with urine and feces which are heavy, slimy and whitish, with homologation to dry and hot things; attended with constant desire to pass stools that are painful (Tenesmus), and distension of ileo-inguinal region; with griping pain, nausea ptyalism; with cough, anorexia, coryza, heaviness, vomiting, dysuria, consumption, edema, anemia, algid fever, lithiasis, gravel, increased secretions in the stomach and sense organs, sweet taste in the mouth and are causative of urinary disorder, those persisting for a long time, and excessively weakening the gastric fire, causing impotence, giving rise to strong chyme-disorders accompanied with sallowness of nails eyes, face, skin, urine and feces —These are the signs and symptoms and characteristics of the piles of the kapha type.

श्लेष्मोल्बणानामर्शसां हेतुः—

भवतश्चात्र—

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
अव्यायामो दिवास्वप्नः शय्यासनसुखे रतिः ॥१८॥
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसाम् ॥१९॥

अत्र न આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवतः** બે શ્લોક છે કે दो श्लोक हैं कि, **मधुर-स्निग्ध-** મધુર સ્નિગ્ધ મધુર સ્નિગ્ધ, **शीतानि** ઠંડા ठंडे, **लवण-अम्ल-** ખારા ખાટા नमकीन खट्टे, **गुरूणि च** અને ગુરુ પદાર્થો और भारी पदार्थ, **अव्यायामः** વ્યાયામનો અભાવ व्यायाम न करना, **दिवास्वप्नः** દિવસની નિદ્રા दिनमें सोना, **शय्या-** શય્યા शय्या, **आसन-सुखे** તથા આસનના સુખમાં और आसनके सुखमें, **रतिः** પ્રીતિ प्रीति, **प्राग्वात-** પૂર્વના વાયુનું पूर्व दिशाके वायुका, **सेवा** સેવન सेवन, **शीतौ च** ઠંડા शीत, **देश-कालौ** દેશ તથા કાળ देश तथा काल, **अचिन्तनम्** અને ચિન્તાનો અભાવ और चिंता न करना, **एतत्** આ यह, **श्लैष्मिकाणाम्** કફથી થયેલા कफजन्य, **अर्शसाम्** હરસોનું अर्शोका, **कारणम्** કારણ कारण, **समुद्दिष्टम्** કહ્યું છે कहा है ॥ १८-१९ ॥

Here are two verses again—

18-19. Sweet, unctuous, cold, salt, acid and heavy articles of diet, lack of exercise, day-sleep, excessive addiction to sitting and lying down, exposure to easterly-winds, cold climate or season, mental inactivity—these are considered the causative factors of piles of the kapha type.

द्वन्द्वजानां त्रिदोषजानां चार्शसां हेतुर्लक्षणं च—

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद् द्वन्द्वोल्बणानि च ।
सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥२०॥

हेतु-लक्षण- કારણો તથા લક્ષણોના हेतु और लक्षणोंके, **संसर्गात्** સંસર્ગથી मिलनेसे, **द्वन्द्वोल्बणानि च** અર્શોને બે બે દોષોની પ્રધાનતાવાળા दो दो दोषोंकी प्रधानतावाले, **विद्यात्** જાણવા समझे, **त्रिदोषाणाम्** ત્રણ દોષોવાળા હરસોના तीनों दोषवाले अर्शोंके, **सर्वः** ઉપર કહેવામાં આવેલાં સઘળાં उपर्युक्त सभी, **हेतुः** કારણો છે हेतु हैं, **सहजैः च** અને એઓના લક્ષણો સહજના और इनके लक्षण सहजके, **लक्षणैः** લક્ષણો लक्षणोंके, **समम्** જેવાં હોય છે समान होते हैं ॥ २० ॥

२०. लक्षणैः—लक्षणं (क.ध.)

20. When there is a combination of the two types of causative factors and symptoms, know it to be piles of the bidiscordance-type. And all the etiological factors combined cause piles of the tridiscordance-type. The signs and symptoms of the tridiscordance-type are just like those of congenital piles.

अर्शसां पूर्वरूपाणि—

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥२१॥
ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥२२॥

अन्नस्य અન્નની अन्नका, **विष्टम्भः** રતબ્ધતા विष्टंभ, **दौर्बल्यम्** દુર્બલતા दुर्बलता, **कुक्षेः** પેટમાં कुक्षिकी, **आटोपः एव च** ગડગડાટ થવો गुड गुड आवाज **कार्श्यम्** કૃશતા कृशता, **उद्गार-** ઓડકાર डकारोंका, **बाहुल्यम्** બહુ આવવા बहुत आना, **सक्थिसादः** સાથળની શિથિલતા सक्थियोंकी शिथिलता, **अल्पविट्कता** અલ્પ મળ આવવો मलका कम आना, **ग्रहणीदोष-** અને ગ્રહણીરોગ और ग्रहणीरोग, **पाण्ड्वर्तेः** પાંડુરોગ पांडुरोग, **उदरस्य च** તથા ઉદરરોગની तथा उदररोगकी, **आशङ्का** શંકા आशंका, **अर्शसाम्** આ હરસની ये अर्शोंकी, **अभिवृद्धये** અભિવૃદ્ધિનાં उत्पत्तिके, **पूर्वरूपाणि** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **निर्दिष्टानि** કહેલાં છે बताये हैं ॥ २१-२२ ॥

21-22. Intestinal stasis, weakness, distension of abdomen emaciation, excessive eructation, flabbiness of the thighs, acoprosis, and the condition having great resemblance to that of assimilation disorders; anemia and abdominal disease:—these are described to be the premonitory symptoms in the development of piles.

अर्शसां सर्वदोषजत्वम्—

अर्शांसि खलु जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कल्प्यतेऽर्शसाम् ॥२३॥

अर्शांसि खलु હરસ अर्श, **असन्निपतितैः** એકત્ર મળ્યા વગર इकट्ठे हुए बिना, **त्रिभिः** ત્રણે तीनों, **दोषैः** દોષો दोषोंसे, **न जायन्ते** ઉત્પન્ન થતા નથી उत्पन्न नहीं होते, **दोषविशेषात् तु** પણ દોષની અધિકતાથી किन्तु दोषोंकी अधिकतासे, **अर्शसाम्** હરસની अर्शोंकी, **विशेषः** વિશેષતા विशेषता, **कल्प्यते** કલ્પાય છે जानी-जाती है ॥ २३ ॥

23. Piles never appear without the discordance of all the three humours. Each variety of piles receives its appellation according to the particular humor which is in excess in such tridiscordance.

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ।
सर्वं एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥२४॥

पञ्चात्मा પાંચ પ્રકારનો पांचों प्रकारकी, **मारुतः** વાયુ वायु, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **कफः** કફ कफ, **गुदवलित्रयम्** તથા ગુદાની ત્રણ વલીઓ तीनों गुदवलियाँ, **सर्वे एव** એ બધાં જ ये सभी, **गुदजानाम्** હરસોની अर्शोंकी, **समुद्भवे** ઉત્પત્તિમાં उत्पत्तिमें, **प्रकुप्यन्ति** પ્રકુપિત થાય છે प्रकुपित होते हैं ॥ २४ ॥

24. The five kinds of vata and pitta and kapha and the region of the rectum between the three valves are all irritated in the formation of piles.

तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥२५॥

तस्मात् તેથી इस लिए, **अर्शांसि** હરસ अर्श, **दुःखानि** દુઃખરૂપ दुःखदायक, **बहुव्याधि-** બહુ વ્યાધિઓને अनेक व्याधि, **कराणि च** કરનારા करने-

२५. सर्वदेहोपतापीनि–सर्वदेशोपतापीनि (थ.)

वाले, सर्वदेह- સંપૂર્ણ દેહને संपूर्ण शरीरको, उपतापीनि ઉપતાપ કરનારા पीड़ा देनेवाले, प्रायः અને પ્રાય: और प्रायः, कृच्छ्रतमानि च કષ્ટસાધ્ય હોય છે कृच्छ्रसाध्य होते हैं ॥ २५ ॥

25. Hence piles are painful productive of many complications, afflictive of the whole body and most difficult of cure.

अर्शसां साध्यासाध्यविचारः —

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः २६

यस्य જેના जिसके, हस्ते पादे હાથ પગમાં हाथ-पैरमें, मुखे મુખમાં मुंहमें, नाभ्याम् નાભિમાં नाभिमें, गुदे ગુદામાં गुदामें, तथा તથા तथा, वृषणयोः વૃષણોમાં वृषणोंमें, शोथः સોજો થાય છે शोफ होता है, हृत्-पार्श्व- અને હૃદય તથા પડખાંમાં और हृदय और पार्श्वमें, शूलम् च શૂળ થાય છે शूल होता है, सः हि તે वह, अर्शसः હરસવાળો अर्शवाला, असाध्यः અસાધ્ય છે असाध्य है ॥ २६ ॥

26. That patient with piles is incurable who develops edema of hands, feet face, naval and anorectal region, scrotum and also who has pain in the cardiac region and side of the chest.

हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्दिरङ्गस्य रुग् ज्वरः ।
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥२७॥

हृत्पार्श्वशूलम् હૃદય તથા પડખાંમાં શૂલ हृदय और पार्श्वोंमें शूल, संमोहः મૂર્છા मूर्च्छा, छर्दिः ઉલટી कै, अङ्गस्य અંગમાં शरीरमें, रुक् દરદ पीड़ा, ज्वरः જ્વર ज्वर, तृष्णा તૃષા प्यास, गुदस्य च અને ગુદાનો और गुदाका, पाकः પાક पकना, गुदजातुरम् એ ઉપદ્રવો હરસના રોગીને ये उपद्रव अर्शोके रोगीको, निहन्युः મારી નાખે છે मार डालते हैं ॥ २७ ॥

27. Pain in the cardiac region and the sides of the chest, faintness, vomiting, body-ache, fever, thirst and pyogenic inflammation of the anorectal region cause death of the patient suffering from piles.

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् २८

यानि अर्शांसि જે હરસ जो अर्श, सहजानि સહજ सहज, त्रिदोषाणि ત્રિદોષજન્ય त्रिदोषज, आभ्यन्तराम् च અને અંદરની और अन्दरकी, वलिम् વલીમાં वलीमें, संश्रित्य આશ્રય કરીને आश्रय करके, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, तानि તેઓને उन्हें, असाध्यानि અસાધ્ય असाध्य, निर्दिशेत् જાણવા समझे ॥ २८ ॥

28. Congenital piles, piles due to tridiscordance, and internal piles which are situated higher up in the rectal folds, are to be considered incurable.

शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥२९॥

आयुषः આયુષ્ય आयुके, शेषत्वात् શેષ હોવાથી शेष होनेसे, चतुष्पाद- ચિકિત્સાના ચારે પાદ चतुष्पाद, समन्विते બરાબર હોય તો योग्य होवे तो, दीप्तकायाग्नेः પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાના प्रदीप्त अग्निवालेके, तानि તે હરસનું वे अर्श, याप्यन्ते યાપન કરી શકાય છે याप्य होते हैं, अतः આથી इससे, अन्यथा વિપરીત સ્થિતિ હોતાં विपरीत स्थिति होने पर, प्रत्याख्येयानि છોડી દેવા જોઈએ त्याज्य होते हैं ॥ २९ ॥

29. The above condition may be palliable if the patient has vitality enough to survive and the four basic factors of treatment are favourable and his vital fire is active; otherwise, his condition is irremediable.

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥३०॥

यानि જે જો, **द्वन्द्वजानि** દ્વંદ્વજ द्वन्द्वज, **द्वितीयायाम्** બીજી दूसरी, **वलौ न** વલીમાં वलिमें, **आश्रितानि** રહ્યાં હોય आश्रित हों, **परिसंवत्सराणि च** તથા જેને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય और जो एक वर्षके पुराने हों, **तानि** તેઓને उनको, **कृच्छ्रसाध्यानि** કષ્ટસાધ્ય कष्टसाध्य, **आहुः** કહે છે कहते हैं ॥ ३० ॥

30. The piles due to bi-discordance and those which are situated in the second valve of the rectum and those which have existed for more than a a year are said to be formidable.

बाह्यायां तु वलौ जातान्यैकदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥३१॥

बाह्यायाम् तु બહારની बाहिरकी, **वलौ जातानि** વલીમાં થયેલા वलीमें उत्पन्न, **एकदोषोल्बणानि च** એક દોષની પ્રધાનતાવાળા एक दोष जिनमें प्रबल है ऐसे, **न चिरोत्पतितानि च** અને જે થોડા વખતથી થયેલા હોય और जो ज्यादा पुराने नहीं हैं, **अर्शांसि** તે હરસ वे अर्श, **सुखसाध्यानि** સુખસાધ્ય છે सुखसाध्य हैं ॥ ३१ ॥

31. Piles which are formed in the external fold, or which are due to the discordance of one humour, or which are of recent duration are easily curable.

अर्शसामुपेक्षणे बद्धगुदोदरसंभवः—

तेषां प्रशमने यत्नमाशु कुर्याद्विचक्षणः ।
तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥३२॥

विचक्षणः બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, **तेषाम् प्रशमने** તેઓના પ્રશમન માટે उनको शांत करनेमें, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **यत्नम्** પ્રયત્ન प्रयत्न, **कुर्यात्** કરવો करे, **तानि हि** કેમકે તે क्योंकि वे, **गुदम् बद्ध्वा** ગુદા બંધ કરીને गुदाको रोक कर, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **बद्धगुदोदरम्** બદ્ધગુદોદર बद्धगुदोदर, **कुर्युः** કરે છે करते हैं ॥ ३२ ॥

32. The wise physician should be prompt in the treatment of these conditions because, by obstructing the rectum, they may lead to ano-rectal type of intestinal obstruction.

अर्शसां चतुर्विधं चिकित्सितम्—

तत्राहुरेके शस्त्रेण कर्तनं हितमर्शसाम् ।
दाहं क्षारेण चाप्येके, दाहमेके तथाऽग्निना ॥३३॥

तत्र ત્યાં वहां, **एके** કેટલાએક આચાર્યો कई आचार्य, **शस्त्रेण** શસ્ત્રથી शस्त्रसे, **अर्शसाम्** હરસોને अर्शोंको, **कर्तनम्** કાપી નાખવા काटना, **हितम्** હિતકારી છે हितकर है, **आहुः** એમ કહે છે ऐसा कहते हैं, **एके च** અને બીજાઓ और कई, **क्षारेण** ક્ષારથી क्षारसे, **दाहम् च अपि** હરસોને બાળવા अर्शोंको दाह करना, **तथा एके** અને બીજા કેટલાએક और कोई, **अग्निना** અગ્નિથી अग्निसे, **दाहम्** હરસોને બાળવા હિતકારી છે એમ કહે છે अर्शोंको जलाना हितकर है ऐसा कहते हैं ॥ ३३ ॥

33. On this subject, some physicians say that the excision of piles by instrument is advisable; while some recommend cauterization by caustics; while some recommend thermal cauterization.

शस्त्रक्षाराग्निकर्मणो विभ्रमे बह्वोऽनर्थाः—

अस्त्येतद्भूरितन्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ।
क्रियते त्रिविधं कर्म भ्रंशस्तत्र सुदारुणः ॥३४॥

एतत् આ यह, **त्रिविधम्** ત્રણ પ્રકારનું तीन प्रकारका, **कर्म** કર્મ कर्म, **भूरितन्त्रेण** ઘણાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરેલ बहुत शास्त्र पढ़े हुए, **दृष्टकर्मणा** કર્મના જ્ઞાનવાળા कर्मकुशल, **धीमता** બુદ્ધિમાન વૈદ્યથી बुद्धिमान वैद्यसे, **क्रियते** કરાય છે किया जाता है, **तत्र** તેમાં उसमें, **भ्रंशः** ભૂલ કરવી भूल करना, **सुदारुणः** અત્યંત ભયંકર अत्यंत भयंकर, **अस्ति** નીવડે છે होता है ॥ ३४ ॥

३३. कर्तनं-कल्पनं (ध.)

34. We may take it that all these three measures are carried out by the skilled and experienced operator; yet a mistake in the operative process is fraught with grave consequence.

पुंस्त्वोपघातः श्वयथुर्गुदे वेगविनिग्रहः ।
आध्मानं दारुणं शूलं व्यथा रक्तातिवर्तनम् ॥३५॥
पुनर्विरोहो रूढानां क्लेदो भ्रंशो गुदस्य च ।
मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात् ॥३६॥

शस्त्र-क्षार- શસ્ત્ર-ક્ષાર शस्त्र-क्षार, **अग्नि-** અને અગ્નિના પ્રયોગમાં और अग्निकर्ममें, **विभ्रमात्** ભૂલ થવાથી भूल होनेसे, **पुंस्त्वोपघातः** પુરુષત્વનો નાશ नपुंसकता, **गुदे** ગુદામાં गुदामें, **श्वयथुः** સોજો शोथ, **वेगविनिग्रहः** મલ વગેરેનો વેગ અટકવો मलादिके वेगकी रुकावट, **आध्मानम्** આધ્માન आध्मान, **दारुणम्** ભયંકર दारुण, **शूलम्** શૂલ शूल, **व्यथा** પીડા पीड़ा, **रक्तातिवर्तनम्** અત્યંત રક્તસ્રાવ रक्तकी अतिप्रवृत्ति, **पुनर्विरोहः** અર્શોની ફરી ઉત્પત્તિ अर्शोंकी पुनः उत्पत्ति, **रूढानाम्** રૂઝાઈ ગયેલા વ્રણોમાં भरे हुए व्रणोंमें, **क्लेदः** ક્લિન્નતા क्लिन्नता, **गुदस्य च** અને ગુદાનો और गुदाका, **भ्रंशः** ભ્રંશ भ्रंश, **शीघ्रम्** **वा** અથવા શીઘ્ર या शीघ्र, **मरणम्** મરણ मृत्यु, **भवेत्** થાય છે होते हैं ॥ ३५-३६ ॥

35-36. As for instance, loss of manhood, edema in the anorectal region, loss of splinter control, distension of abdomen, acute pain and affliction, profuse bleeding, recurrence of piles, softening of scars, prolapse of rectum and even sudden death; all these may occur as the untoward effects of the operative or caustic and thermal-cauterization procedures.

यत्तु कर्म सुखोपायमल्पभ्रंशमदारुणम् ।
तदर्शसां प्रवक्ष्यामि समूलानां निवृत्तये ॥३७॥

समूलानाम् મૂળસહિત जड़से, **अर्शसाम्** હરસની अर्शोंको, **निवृत्तये** નિવૃત્તિ કરવા માટે नष्ट करनेके लिए, **यत् तु कर्म** જે કર્મ जो कर्म, **सुखोपायम्** સુખકર ઉપાયવાળું सुखसाध्य, **अल्पभ्रंशम्** હાનિ થવાના અતિ થોડા ભયવાળું हानि होनेका अति अल्प भयवाला, **अदारुणम्** અને દારુણતા રહિત છે और भयंकरहीन है, **तत्** તે वह, **प्रवक्ष्यामि** કહીશ कहूंगा ॥ ३७ ॥

37. Now I shall describe for the radical cure of piles, the line of treatment which is easeful, less likely to go wrong and not drastic.

शुष्कप्रस्राविभेदेनार्शसां द्विविधो भेदः—

वातश्लेष्मोल्बणान्याहुः शुष्काण्यर्शांसि तद्विदः ।
प्रस्रावीणि तथाऽऽर्द्राणि रक्तपित्तोल्बणानि च ॥३८॥

तद्विदः અર્શ ચિકિત્સાના જાણનારાઓ अर्शोंकी चिकित्साको समझनेवाले वैद्य, **वातश्लेष्म-** વાત તથા કફની वात तथा कफकी, **उल्बणानि** પ્રધાનતાવાળા प्रधानतावाले, **अर्शांसि** હરસને अर्शोंको, **शुष्काणि** સૂકા शुष्क, **आहुः** કહે છે कहते हैं, **रक्त-पित्त-** અને રક્ત તથા પિત્તની और रक्त तथा पित्तकी, **उल्बणानि च** પ્રધાનતાવાળા उल्बणतावाले, **तथा** તથા तथा, **प्रस्रावीणि** સ્રાવવાળા હરસને स्रावयुक्त अर्शोंको, **आर्द्राणि** લીલા (દ્રઝતા) કહે છે गीले कहते हैं ॥ ३८ ॥

38. The specialists consider the dry type of piles to be due to excess of vata and kapha and the discharging or moist type of piles to be due to vitiation of the blood and pitta.

शुष्कार्शःसु स्नेहाभ्यंगपूर्वकं स्वेदनम्—

तत्र शुष्कार्शसां पूर्वं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ।

तत्र તેમાં इनमें, **पूर्वम्** પ્રથમ प्रथम, **शुष्कार्शसाम्** સૂકા હરસની शुष्क अर्शोंकी, **चिकित्सितम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **प्रवक्ष्यामि** કહીશ कहूंगा।

39-(1). Here I shall first describe the treatment of the dry piles.

स्तब्धानि स्वेदयेत् पूर्वं शोफशूलान्वितानि च ॥३९॥
चित्रकक्षारबिल्वानां तैलेनाऽभ्यज्य बुद्धिमान् ।
यवमाषकुलत्थानां पुलाकानां च पोट्टलैः ॥४०॥
गोखराश्वशकृत्पिण्डैस्तिलकल्कैस्तुषैस्तथा ।
वचाशताह्वापिण्डैर्वा सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ॥४१॥
शक्तूनां पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।
शुष्कमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्ष्णगन्धिकैः ॥४२॥
रास्नापिण्डैः सुखोष्णैर्वा सस्नेहैर्हापुषैरपि ।

स्तब्धानि સ્તબ્ધ કડે, शोफ-शूल- અને સોજા તથા શૂળથી और शोफ तथा शूलसे, अन्वितानि च युक्त કરસને युक्त अर्शोंको, पूर्वम् પહેલાં प्रथम, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, क्षार- જવખાર यवक्षार, बिल्वानाम् તથા બીલીના और बिल्वसे सिद्ध, तैलेन તેલથી तैलसे, अभ्यज्य અભ્યંગ કરીને अभ्यंग करके, यव-माष- જવ અડદ जौ उड़द, कुलत्थानाम् કળથી कुलथी, पुलाकानाम् च તથા પુલાકની तथा पुलाककी, पोट्टलैः પોટલીઓથી पोटलियोंसे, स्नेहसंयुतैः સ્નેહ ભેળવેલા स्नेहमिश्रित, सुखोष्णैः તથા સહન થાય એવા ગરમ तथा सुहाते हुए गरम गो-खर-अश्व- ગાય ગધેડો તથા ઘોડો गौ गधा तथा घोड़ा, शकृत्पिण्डैः એઓના મળના પિંડોથી इनके पुरीषोंके पिण्डसे, तिलकल्कैः તલના કલ્ક तिलकल्क, तथा तुषैः તથા ફોતરાંઓથી तथा तुषसे, वचा-शताह्वा- અથવા વજ તથા સુવાના या वच और सोयेके, पिण्डैः वा પિંડો पिंडोंसे, तैलसर्पिषा અથવા તેલ કે ઘીથી या घी या तैलसे, स्निग्धानाम् સ્નિગ્ધ કરેલા स्निग्ध किये, शक्तूनाम् સાથવાના सत्तुओंके पिण्डिकाभिः वा પિંડો पिंडों, सस्नेहैः અથવા સ્નેહ-યુક્ત या स्नेहयुक्त, सुखोष्णैः તથા નવશેકા तथा सुहाते हुए गरम, शुष्कमूलक- સૂકા મૂળાના सुखी मूलीके, पिण्डैः वा પિંડો पिंडों, कार्ष्णगन्धिकैः અથવા સરગવાના अथवा सहजनके, पिण्डैः वा પિંડો पिंडो, रास्नापिण्डैः અથવા રાસ્નાના પિંડો अथवा रास्नाके पिंडों, हापुषैः वा अपि અથવા હપુષાના પિંડોથી या हपुषाके पिंडोंसे, स्वेदयेत् સ્વેદન કરવું स्वेदन करे ॥ ३९-४२½ ॥

39-42½. The physician should first give sudation procedure to the piles which are indurated and also to those that are edematous and accompanied with pain. After smearing the piles with the oil prepared with white-flowered lead wort, barley-alkali and bael, the physician should foment the part at a genial degree of warmth with lump-sudation prepared of barley, black gram, horsegram and Pulak grain or the lumps of the dung of cow, ass or horse, or of til-paste or of chaff, or of the lump of sweet flag and dill-seeds, mixed with unctuous substance. Or they should be fomented with the lump prepared of roasted paddy flour made unctuous with oil and ghee or of drum-stick, or indian groundsel, or of common juniper mixed with unctuous articles.

इष्टकस्य खराह्वायाः शाकैर्गृञ्जनकस्य वा ॥४३॥
अभ्यज्य कुष्ठतैलेन स्वेदयेत् पोट्टलीकृतैः ।
वृषार्कैरण्डबिल्वानां पत्रोत्क्वाथैश्च सेचयेत् ॥४४॥

कुष्ठतैलेन કુષ્ઠથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી कुष्ठसे सिद्ध किये तैलसे, अभ्यज्य અભ્યંગ કરીને अभ्यंग करके, इष्टकस्य ઈંટ ईंट, खराह्वायाः ખુરાસાણી અજમા खुरासानी अजवायन, गृञ्जनकस्य वा અથવા ગૂંજનનાં અથવા गृंजनके, शाकैः શાકથી शाकोंसे, पोट्टलीकृतैः પોટલીઓ બનાવી पोटलियां बनाकर, स्वेदयेत् સ્વેદન કરવું स्वेदन करे, वृष-अर्क- અરડૂસો આકડો वासा आक, एरंड- એરંડો एरंड, बिल्वानाम् અને બીલીના और बेलकी, पत्र-उत्क्वाथैः પાંદડાંના ક્વાથથી पत्तियोंके क्वाथसे, सेचयेत् પરિષેચન કરવું परिषेचन करे ॥ ४३-४४ ॥

४३. इष्टकस्य—गृध्रकस्य (ध.)
४४. वृषार्कैरण्डबिल्वानां पत्रोत्क्वाथैश्च सेचयेत्—पत्रोत्क्वाथैः स्वेदयेच्च वृषार्कैरण्डबिल्वजैः (ग.)

43-44. Or the part being smeared with the oil of costus, should be fomented with lumps prepared of powdered brick, celery-seeds or vegetable carrot. The part should be douched with the decoction of the leaves of vasaka, mudar, castor plant and bael.

शुष्कार्शःसु अवगाहविधानम्—

मूलकत्रिफलार्काणां वेणूनां वरुणस्य च ।
अग्निमन्थस्य शिग्रोश्च पत्राण्यश्मन्तकस्य च ॥४५॥
जलेनोत्काथ्य शूलार्तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।

मूलक- મૂળા मूली, **त्रिफला-** ત્રિફળા त्रिफला, **अर्काणाम्** આકડા आक, **वेणूनाम्** વાંસ बांस, **वरुणस्य च** વરણો वरुण, **अग्निमन्थस्य** અરણી अरणी, **शिग्रोः च** સરગવા सहजन, **अश्मन्तकस्य च** તથા અશ્મંતકનાં तथा अश्मन्तककी, **पत्राणि** પાંદડાંને पत्तियोंको, **जलेन** પાણીમાં जलमें, **उत्काथ्य** ઉકાળીને તે નવશેકા ક્વાથમાં उबालकर उस सुखोष्ण क्राथमें, **स्वभ्यक्तम्** સારી રીતે અભ્યંગ કરાવીને अच्छी तरह अभ्यङ्ग कराके, **शूलार्तम्** શૂળથી પીડાતા રોગીને शूलसे पीडित रोगीको, **अवगाहयेत्** અવગાહન કરાવવું अवगाहन करावे ॥४५½॥

45-45½. The person afflicted with painful piles should, after well anointing the part, take a sitz-bath in water in which have been decocted the leaves of radishes, the three myrobalans, mudar, bamboo, three-leaved caper, wind killer, drum-stick, and common mountain ebony.

कोलोत्काथेऽथवा कोष्णे सौवीरकतुषोदके ॥४६॥
बिल्वक्काथेऽथवा तक्रे दधिमण्डाम्लकाञ्जिके ।
गोमूत्रे वा सुखोष्णे तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥४७॥

४५. शिग्रोश्च–शिग्रूणां (च.)
४७. बिल्वक्काथे–बिल्वोत्काथे (क.)
,, बिल्वकाथेऽथवा–किराततिक्काथे तथा (ग.)
,, स्वभ्यक्तमवगाहयेत्–शूलार्तमुपवेशयेत् (क. ग. ङ. ढ. त.)

अथवा कोष्णे અથવા નવશેકા अथवा कोसे, **कोल-** બોરના બેરકે, **उत्काथे** ક્વાથ काथ, **सौवीरक-** સૌવીરક सौवीरक, **तुषोदके** કે તુષોદકમાં या तुषोदकमें, **अथवा** અથવા अथवा, **सुखोष्णे** નવશેકા सुहाते गरम, **बिल्वक्काथे** બીલીના ક્વાથ बेलके काथ, **दधिमण्ड** દહીંના મંડ दहीके पानी, **अम्लकाञ्जिके** ખાટી કાંજી खट्टी कांजी, **गोमूत्रे** કે ગોમૂત્રમાં या गोमूत्रमें, **स्वभ्यक्तम्** સારી રીતે અભ્યંગ કરેલા अच्छी प्रकार अभ्यङ्ग किये हुए, **तम्** તેને उसको, **अवगाहयेत्** અવગાહન કરાવવું अवगाहन करावे ॥ ४६-४७ ॥

46-47. The patient who is well anointed in the affected part should take a tepid sitz-bath in the decocted water of jujube or in water medicated with sauveeraka and tushodaka wines. Or, he may, being well anointed, take a genially warm sitz-bath prepared of the decoction of bael or butter-milk or whey or sour conjee or cow's urine.

शुष्कार्शःसु धूपनम्—

कृष्णसर्पवराहोष्ट्रजतुकावृषदंशजाम् ।
वसामभ्यञ्जने दद्याद्धूपनं चार्शसां हितम् ॥४८॥

कृष्णसर्प- કાળો સર્પ काला साँप, **वराह-** સૂવર सूअर, **उष्ट्र-** ઊંટ ऊंट, **जतुका-** જતુકા चिमगादड, **वृषदंशजाम्** અને બિલાડો और बिल्ला, **वसाम्** એઓની વસાનો इनकी वसाका, **अभ्यञ्जने** અભ્યંગને માટે अभ्यंगके लिए, **दद्यात्** ઉપયોગ કરવો उपयोग करे, **अर्शसाम्** તથા હરસપર अर्शोपर, **धूपनम् च** ધૂપન પણ धूपन भी, **हितम्** હિતકર છે हितकर है ॥ ४८ ॥

48. Applications prepared of the fat of the black cobra, hog, camel, bat or cat may be made on the piles and likewise fumigation with these articles is beneficial in piles.

नृकेशादिधूपनम्—

नृकेशाः सर्पनिर्मोको वृषदंशस्य चर्म च ।
अर्कमूलं शमीपत्रमर्शोभ्यो धूपनं हितम् ॥४९॥

नृकेशाः મનુષ્યના વાળ पुरुषके बाल, सर्पनिर्मोकः સર્પની કાંચળી सांपकी कैंचुली, वृषदंशस्य च બિલાડાનું बिलैका, चर्म ચામડું चर्म, अर्कमूलम् આકડાનું મૂળ आककी जड़, शमीपत्रम् અને ખીજડાનાં પાન એઓથી और शमीके पत्ते इनसे, अर्शोभ्यः હરસ પર अर्श पर, धूपनम् ધૂપન धूपन, हितम् હિતકર છે हितकर हैं ॥ ४९ ॥

49. The fumigation done with human-hair, the serpent slough, cat's hide, the root of mudar, or the leaves of samee tree is beneficial in piles.

तुम्बुर्वादिधूपनम्—

तुम्बुरूणि विडङ्गानि देवदार्वक्षता घृतम् ।
बृहती चाश्वगन्धा च पिप्पल्यः सुरसा घृतम् ॥५०॥
वराहवृषविट् चैव धूपनं सक्तवो घृतम् ।
कुञ्जरस्य पुरीषं तु घृतं सर्जरसस्तथा ॥५१॥

तुम्बुरूणि તેજફળ तेजफल, विडङ्गानि વાવડિંગ वायविडंग, देवदारु દેવદાર देवदारु, अक्षताः આખા જવ अखण्ड जौ, घृतम् અને ઘૃત और घी, बृहती ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, अश्वगन्धा च આસંધ असगंध, पिप्पल्यः પીપર पिप्पली, सुरसा તુલસી सुरसा, घृतम् च અને ઘૃત और घी, वराह-वृष- સૂવર તથા બળદનાં सूअर तथा बेलके, विट् વિષ્ઠા તથા છાણ विष्ठा तथा गोबर, सक्तवः સાથવો सत्तू, घृतम् च एव અને ઘૃત और घी, कुञ्जरस्य તેમજ હાથીનો एवं हाथीकी, पुरीषम् तु મળ लीद, सर्जरसः રાળ राल, तथा અને और, घृतम् ઘૃત घी, धूपनम् દ્રવ્યોના આ ચાર સમૂહ ધૂપન છે द्रव्योंके ये चार समूह धूपन हैं ॥ ५०-५१ ॥

50 51. Coriander, embelia, deodar, and whole-barley mixed with ghee, or yellow-berried nightshade, winter-cherry, long pepper and holy basil mixed with ghee, or the dung of hog or bull, roasted-paddy flour mixed with ghee; or dung of elephant or resin mixed with ghee, all these four recipes, may be used for fumigation.

५१. सर्जरसस्तथा–सर्जरसो रसः (ष. त.)

शुष्कार्शःसु प्रलेपनयोगाः —

हरिद्राचूर्णसंयुक्तं सुधाक्षीरं प्रलेपनम् ।
गोपित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सहरिद्राः प्रलेपनम् ॥५२॥

हरिद्रा-चूर्ण- હળદરના ચૂર્ણથી हल्दीके चूर्णमें, संयुक्तम् યુક્ત मिलाया हुआ, सुधाक्षीरम् થોરનું દૂધ सेहुंडका दूध, प्रलेपनम् લેપ છે प्रलेपन है, सहरिद्राः અને હળદર સહિત तथा हल्दीके साथ, गोपित्त- ગોપિત્તમાં गोपित्तमें, पिष्टाः વાટેલી पीसी हुई, पिपल्यः પીપર પણ पिप्पली भी, प्रलेपनम् લેપ છે प्रलेपन है ॥ ५२ ॥

52. The application may be made on the piles of the milk of thorny milk-hedge plant mixed with turmeric powder, or the powder of long pepper and turmeric prepared as paste in ox-bile.

शिरीषबीजं कुष्ठं च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ।
अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ॥५३॥

शिरीषबीजम् સરસડાનાં બીજ शिरीषबीज, कुष्ठम् કઠ कुठ, पिप्पल्यः પીપર पिप्पली, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैंधानमक, गुडः च ગોળ गुड, अर्कक्षीरम् આકડાનું દૂધ आकका दूध, सुधाक्षीरम् થોરનું દૂધ सेहुंडका दूध, त्रिफला च અને ત્રિફલા और त्रिफला, प्रलेपनम् આ લેપ છે यह प्रलेपन है ॥ ५३ ॥

53. Seeds of Sirish, costus, long pepper, rock salt, gur, milk of mudar and milk of thorny milk-hedge plant and the three myrobalans make a good application for piles.

पिप्पल्यादिप्रलेपः —

पिप्पल्यश्चित्रकः श्यामा किण्वं मदनतण्डुलाः ।
प्रलेपः कुक्कुटशकृद्धरिद्रागुडसंयुतः ॥५४॥

पिप्पल्यः પીપર पिप्पली, **चित्रकः** ચિત્રક चित्रक, **श्यामा** નસોતર त्रिवृत, **किण्वम्** સુરાબીજ सुराबीज, **मदनतण्डुलाः** તથા મીંઢોળનાં બીજ એઓનો तथा मैनफलके बीज इनका, **कुक्कुटशकृत्-** કૂકડાની ચરક मुर्गेकी बीट, **हरिद्रा-** હળદર हल्दी, **गुडसंयुतः** તેમજ ગોળથી યુક્ત एवं गुड़से मिला, **प्रलेपः** લેપ થાય છે प्रलेप होता है ॥ ५४ ॥

54. An ointment of long pepper, white-flowered lead wort, black turpeth, yeast, and pulp of emetic nut mixed with droppings of cock, turmeric and gur is good in piles.

दन्ती श्यामाऽमृतासङ्गः पारावतशकृद्गुडः ।
प्रलेपः स्याद्गजास्थीनि निम्बो भल्लातकानि च ॥५५॥

दन्ती દંતી दंती, **श्यामा** નસોતર त्रिवृत, **अमृतासङ्गः** મોરથુથુ तूतिया, **पारावत-** કબૂતરની कबूतरकी, **शकृत्** ચરક बीट, **गुडः** અને ગોળ આ લેપ છે और गुड़ यह प्रलेप है, **गजास्थीनि** તેમજ હાથીનાં હાડકાં हाथीकी हड्डियां, **निम्बः** લીમડો नीम, **भल्लातकानि च** અને ભિલામા और भिलांवे, **प्रलेपः** આ પણ લેપ यह भी प्रलेप, **स्यात्** છે है ॥ ५५ ॥

55. Red physic nut, black turpeth, blue vitriol, droppings of pigeon and and gur make a good ointment. Also the ointment prepared of bones of the elephant, neem and marking nut is good.

प्रलेपः स्यादलं कोष्णं वासन्तकवसायुतम् ।
शूलश्वयथुहृद्युक्तं चुलूकीवसयाऽथवा ॥५६॥

वासन्तक- ઊંટની ऊंटकी, **वसा-** વસાથી चर्बीसे, **युतम्** યુક્ત युक्त, **अथवा** અથવા अथवा, **चुलूकी-** મગરની मगरमच्छकी, **वसया** વસાથી चर्बीसे, **युक्तम्** યુક્ત युक्त, **कोष्णम्** **अलम्** હરતાલનો નવશેકો લેપ हरितालका कोसा लेप, **शूल-** શૂળ शूल, **श्वयथुहृत्** અને સોજાને હરનાર और शोफको हरनेवाला, **स्यात्** થાય છે होता है ॥ ५६ ॥

56. The ointment prepared of yellow orpiment with the fat of camel or with the fat of susu and applied slightly warm is curative of local pain and edema.

अर्कक्षीरादि प्रलेपः —

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालाबुपल्लवाः ।
करञ्जो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥५७॥

आर्कम् આકડાનું आकका, **पयः** દૂધ दूध, **सुधाकाण्डम्** થોરનું ડીંડલું सेहुंडका डंठल, **कटुक-अलाबु-** કડવી તુંબડીનાં तीतीलौकीके, **पल्लवाः** પાન पत्ते, **करञ्जः** કાંકચ करंज, **बस्त-मूत्रम् च** અને બકરાનું મૂત્ર એઓનો और बकरेका मूत्र इनका, **लेपनम्** લેપ लेप, **अर्शसाम्** હરસને માટે अर्शोंके लिए, **श्रेष्ठम्** શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥ ५७ ॥

57. The ointment of the milk of mudar, the stalks of thorny milk-hedge plant, and the sprouts of bottle gourd, and indian beech, prepared in goat's urine, is an excellent application for piles.

अभ्यङ्गाद्याः प्रदेहान्ता य एते परिकीर्तिताः ।
स्तम्भश्वयथुकण्डूर्तिशमनास्तेऽर्शसां मताः ॥५८॥

य एते જે આ जो ये, **अभ्यङ्गाद्याः** અભ્યંગથી માંડીને अभ्यंगसे लेकर, **प्रदेहान्ताः** લેપ પર્યંતના ઉપચાર प्रदेहतकके उपचार, **परिकीर्तिताः** કહ્યા છે कहे हैं, તે તે वे, **अर्शसाम्** હરસનાં अर्शोंके **स्तम्भ-** સ્તંભ स्तंभ, **श्वयथु-** સોજા शोफ, **कण्डू-** **अर्ति** કંડૂ અને

५५. दन्ती श्यामाऽमृतासङ्गः—निकुम्भः साम्रुतासङ्गः (घ. ङ. त. प.)
५६. प्रलेपः स्यादलं कोष्णं वासन्तकवसायुतम्—प्रलेपः स्यादलर्केण वासन्तकवसायुतः (ख.)
,, वसायुतम्—वसायुतः (घ.)
,, अथवा—सह (च.)

५७. आर्कं पयः—अर्कपत्रं (च. घ.)
५८. मताः—हिताः (ग.)

पीडानुं खुजली और वेदनाको, शमनाः शमन करनारा शांत करनेवाले, मताः मानेल छे माने गये हैं ॥ ५८ ॥

58. All the recipes enumerated above, beginning with ointments and ending with applications, are considered curative of induration, edema, itching and pain in the piles.

शुष्कार्शःसु रक्तस्रावणम्—

प्रदेहान्तैरुपक्रान्तान्यर्शांसि प्रस्रवन्ति हि ।
संचितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखी ॥५९॥

प्रदेहान्तैः लेप सुधीना कहेवामां आवेला योगो वडे प्रदेह पर्यंत कहे हुए योगों द्वारा, **उपक्रान्तानि** उपचार करवाथी उपचार करनेसे, **अर्शांसि** हरस अर्श, **संचितम्** संचित थयेला संचित, **दुष्ट-रुधिरम्** दूषित लोहीनो दूषित रक्तको, **प्रस्रवन्ति हि** स्राव करे छे बहाते हैं, **ततः** तेथी इससे, **सुखी** रोगी सुखी रोगी सुखी, **संपद्यते** थाय छे होता है ॥ ५९ ॥

59. The aforesaid remedies cause the piles to empty out the accumulated vitiated blood; and then the patient is restored to ease.

शीतोष्णस्निग्धरूक्षैर्हि न व्याधिरुपशाम्यति ।
रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ॥६०॥
जलौकोभिस्तथा शस्त्रैः सूचीभिर्वा पुनः पुनः ।
अवर्तमानं रुधिरं रक्तार्शोभ्यः प्रवाहयेत् ॥६१॥

हि कारण के क्योंकि, **रक्ते** रक्त रक्तके, **दुष्टे** दूषित होता दूषित होने पर, **शीत-उष्ण-** ठंडा ऊना शीत-उष्ण, **स्निग्ध-रूक्षैः** स्नेहवाळा अने रूक्ष उपायोथी स्निग्ध और रूक्ष उपचारोंसे, **व्याधिः** व्याधि व्याधि, **न उपशाम्यति** शांत थता नथी शांत नहीं होती, **तस्मात्** तेथी इस लिए, **भिषक्** वैद्य वैद्य, **रक्तम् एव** रक्तने ज रक्तका ही, **अवसेचयेत्** स्राव कराववो अवसेचन करे, **रक्तार्शोभ्यः** रक्त हरसमांथी रक्तार्शोंसे, **अवर्तमानम्** न वहेता न निकलनेवाले, **रुधिरम्** लोहीने रक्तको, **जलौकोभिः** जळोथी जौंक, तथा **शस्त्रैः** शस्त्रोथी शस्त्र, **सूचीभिः वा** अथवा सोयो वडे या सूईयोंसे, **पुनः पुनः** पुनः पुनः पुनः पुनः, **प्रवाहयेत्** वहेवरावबुं निकाले ॥ ६०-६१ ॥

60-61. If the disease is not relieved either by cold or hot or the unctuous or dry therapy, the disease must be due to vitiated blood. Therefore, the physician should let out the blood. The physician should let out the blood which has not flowed out by the above methods from the blood gorged piles by the repeated application of leeches, or cutting instruments or needles.

शुष्कार्शःसु त्र्यूषणादि चूर्णम्—

गुदश्वयथुशूलार्तं मन्दाग्निं पाययेत्तु तम् ।
त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं पाठां हिङ्गु सचित्रकम् ॥६२॥
सौवर्चलं पुष्कराख्यमजाजीं बिल्वपेषिकाम् ।
बिडं यवानीं हपुषां विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥६३॥
तिन्तिडीकं च मण्डेन मद्येनोष्णोदकेन वा ।
तथाऽर्शोग्रहणीदोषशूलानाहाद्विमुच्यते ॥६४॥

गुदश्वयथु- गुदाना सोजा गुदामें शोफ, **शूलार्तम्** अने शूळथी पीडाता और शूलसे पीडित, **मन्दाग्निम्** तथा मंद अग्निवाळाने तथा मंदाग्निवाले, **तम् तु** तेने तो उसको तो, **त्र्यूषणम्** सूंठ मरी पीपर त्रिकटु, **पिप्पलीमूलम्** पीपरीमूळ पिप्पलीमूल, **पाठाम्** पाठा पाठा, **सचित्रकम्** चित्रक चित्रक, **हिङ्गु** तथा हिंग तथा हींग, **पाययेत्** पावां पिलावे, **सौवर्चलम्** संचळ सौंचर नमक, **पुष्कराख्यम्** पोखरमूळ पोहकरमूल, **अजाजीम्** जीरूं जीरा, **बिल्वपेषिकाम्** बीलीनो गर्भ बेलगिरी, **बिडम्** बिडलवण बिड़नमक, **यवानीम्** अजमो अजवायन, **हपुषाम्** हपुषा हाऊबेर, **विडङ्गम्** वावडिंग वायविडंग, **सैन्धवम्** सिंधालूण सेंधानमक, **वचाम्** वज

५९. उपक्रान्तानि अर्शांसि-उपक्रान्ता गुदजाः (न.)
,, सुखी–सुखम् (ध.)
६१. अवर्तमानं–आवर्तमानं (त.)
,, रक्तार्शोभ्यः–शुष्कार्शोभ्यः (ध.)

वच, तिन्तिडीकम् च અને કોકમ. એઓનું ચૂર્ણ और कोकम इनका चूर्ण, **मण्डेन** મંડથી मांड, **मद्येन** મદ્યથી मद्य, **उष्णोदकेन वा** અથવા ઊના પાણીથી પાવું या गरम जलसे पिलावे, **तथा** તેમ કરવાથી उससे, **अर्शः-** હરસ अर्श, **ग्रहणीदोष-** ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, **शूल-** શૂલ शूल, **आनाहात्** અને આનાહથી और आनाहसे, **विमुच्यते** મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥ ६२-६४ ॥

62-64. The physician should give the following powder if the patient is afflicted with edema and pain in the anorectal region and with weakness of the gastric fire. Three spices, roots of long pepper, Patha, asafetida white flowered lead-wort, sanchal salt, orris root cumin seeds, pulp of bael, vid salt, bishop's weed, common juniper, embelia, rock salt, sweet flag and tamarind. The patient taking this powder given with whey, wine or warm-water, is relieved of piles, assimilation-disorders, colic and constipation.

शुष्कार्शःसु कतिपययोगाः —

पाचनं पाययेद्वा तद्यदुक्तं ह्यातिसारिके ।
सगुडामभयां वाऽपि प्राशयेत् पौर्वभक्तिकीम् ॥६५॥
पाययेद्वा त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलारससंयुतम् ।
हते गुदाश्रये दोषे गच्छन्त्यर्शांसि संक्षयम् ॥६६॥

यत् અથવા જે या जो, **आतिसारिके** અતિસાર-ચિકિત્સિત અધ્યાયમાં अतिसारचिकित्सित अध्यायमें, **पाचनम्** પાચન पाचन, **उक्तम्** કહ્યું છે कहा है, **तत् हि वा ते** वही, **पाययेत्** પાવું पिलावे, **पौर्वभक्तिकीम्** અથવા ભોજનની પૂર્વે या भोजनके पहिले, **सगुडाम्** ગોળસહિત गुड़सहित, **अभयाम् वा अपि** હરડે हरड़, **प्राशयेत्** ખવરાવવી खिलावे, **त्रिफलारस-** અથવા ત્રિફળાના ક્વાથથી या त्रिफलाक्वाथसे, **संयुतम्** युक्त मिलाकर, **त्रिवृत्- चूर्णम् वा** નસોતરનું ચૂર્ણ त्रिवृतका चूर्ण, **पाययेत्** પાવું पिलावे, **गुदाश्रये** ગુદાનો આશ્રય કરીને રહેલો गुदाश्रित, **दोषे** દોષ दोषके, **हते** દૂર થતાં निर्हरण होने पर, **अर्शांसि** હરસ अर्श, **संक्षयम्** क्षय नष्ट, **गच्छन्ति** પામે છે हो जाते हैं ॥ ६५-६६ ॥

65-66. Or the patient may be given all the digestive medicines which are described in the treatment of diarrhoea, or he may eat chebulic myrobalan with gur before meals. Or he may be given the turpeth-powder with the decoction of the three myrobalans. When the morbidity in the rectum has been removed, the piles naturally become diminished,

गोमूत्राध्युषितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
हरीतकीं तक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ॥६७॥

गोमूत्र- અથવા ગોમૂત્રમાં अथवा गोमूत्रमें, **अध्युषिताम्** એક રાત રાખેલી एक रात रखी हुई, **हरीतकीम्** હરડે हरड़, **सगुडाम् वा** ગોળની સાથે गुड़के साथ, **दद्यात्** આપવી देवे, **हरीतकीम्** અથવા હરડેનો अथवा हरड़का, **त्रिफलाम् वा** કે ત્રિફળાનો या त्रिफलाका, **तक्रयुताम्** છાશની સાથે छाछके साथ, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ६७ ॥

67. Or he may be given chebulic myrobalans kept over night in cow's urine, mixed with gur; or he may be given the powder of chebulic myrobalans or of the three myrobalans mixed with buttermilk.

६५. पाचनं पाययेद्वा तद्यदुक्तं–कुर्याद्वा पाचनं तस्य यदुक्तं (व.)
,, यदुक्तं ह्यातिसारिके-यद्वक्ष्याम्यतिसारिणे (थ. ध.)
६६. पाययेद्वा त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलारससंयुतम्– पाययेच्च त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलाया रसेन वा (त.)
,, गच्छन्त्यर्शांसि संक्षयम्-गुदजा यान्ति संक्षयम् (ग. थ. च)

सनागरं चित्रकं वा सीधुयुक्तं प्रयोजयेत् ।
दापयेच्चव्ययुक्तं वा सीधुं साजाजिचित्रकम् ॥६८॥

सनागरम् સૂંઠ सोंठ, चित्रकम् અને ચિત્રકને और चित्रकका, सीधुयुक्तम् वा સીધુયુક્ત सीधुके साथ, प्रयोजयेत् वा પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, साजाजि- અથવા જીરૂં या जीरा, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, चव्य- અને ચવકથી. और चव्यसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, सीधुम् वा સીધુનો सीधु, दापयेत् પ્રયોગ કરવો देवे ॥६८॥

68. Or he may be given white-flowered lead-wort and ginger mixed with seedhu wine or he may be given cumin seeds, white flowered lead-wort and seedhu wine mixed with chaba pepper.

सुरां सहपुषापाठां दद्यात् सौवर्चलान्विताम् ।

सहपुषा- હપુષા हपुषा, पाठाम् तथा કાળીપાઠ तथा पाढ़ी, सौवर्चल- અને સંચળ और सौंचरनमक, अन्विताम् સહિત सहित, सुराम् સુરા सुरा, दद्यात् આપવી देवे ।

68½. Or he may be given sura wine to drink mixed with common juniper and sanchal salt;

दधित्थबिल्वसंयुक्तं युक्तं वा चव्यचित्रकैः ॥६९॥
भल्लातकयुतं वाऽपि प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ।
बिल्वनागरयुक्तं वा यवान्या चित्रकेण च ॥७०॥

दधित्थ- કોઠ कैथ, बिल्वसंयुक्तम् અને બીલાસહિત और बेलगिरीसे युक्त, चव्यचित्रकैः અથવા ચવક અને ચિત્રક या चव्य और चित्रक, युक्तम् वा સહિત संयुक्त, भल्लातकयुतम् वा अपि અથવા ભિલામા સહિત भिलावेसे युक्त, बिल्व- અથવા બીલા या बेलगिरी, नागरयुक्तम् वा અને સૂંઠ સહિત और सोंठसे युक्त, यवान्या અથવા અજમા या अजवायन, चित्रकेण च અને ચિત્રકસહિત और चित्रकके साथ, तक्रतर्पणम् તક્રપ્રધાન- તર્પણ तक्रप्रधानतर्पण, प्रदद्यात् આપવું देवे ॥ ७० ॥

69-70. Or he may be given demulcent drink of butter-milk prepared with wood-apple and bael or with chaba pepper and white flowered lead-wort or with marking nut or with bael and dry ginger or with celery seeds and white-flowered lead-wort.

शुष्कार्शःसु तक्रारिष्टः —

चित्रकं हपुषां हिङ्गुं दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ।
पञ्चकोलयुतं वाऽपि तक्रमस्मै प्रदापयेत् ॥७१॥

तक्रसंयुतम् वा અથવા છાશ સાથે या छाछमें मिलाकर. चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, हपुषाम् હપુષા हपुषा, हिङ्गुम् અને હિંગ और हींग, दद्यात् આપવી देवे, अस्मै અથવા એને अथवा इसको, पञ्चकोल- પંચકોલ पंचकोल, युतम् યુક્ત युक्त, तक्रम् वा अपि છાશ छाछ, प्रदापयेत् આપવી देवे ॥ ७१ ॥

71. Or he may be given the powder of lead-wort, common juniper and asafetida along with butter-milk; or he may be given butter milk mixed with the five spices.

हपुषां कुञ्चिकां धान्यमजाजीं कारवीं शटीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥७२॥
यवानीं चाजमोदां च चूर्णितं तक्रसंयुतम् ।
मन्दाम्लकटुकं विद्वान् स्थापयेद्घृतभाजने ॥७३॥

---

६८. दापयेच्चव्ययुक्तं वा सीधुं साजाजिचित्रकम्—चव्यं वा शीधु- संयुक्तमजाजीदीप्यकं पिबेत (क. झ.)

६९. सहपुषापाठां दद्यात्—वा हपुषापाठा युक्तां (घ)

,, सहपुषापाठां—सपाठाहवुषां (च.)

६९. चव्यचित्रकैः—चव्यचित्रकं (क. च. त. फ.)

७०. वाऽपि—वाऽथ (घ.)

७३. यवानीं चाजमोदां च चूर्णितं तक्रसंयुतम्—यवानीं चाजमोदां च तच्चूर्णं तक्रसंयुतम् (क. ग. च.)

,, अस्मादनन्तरम्—शृङ्गवेरं समरिचमजगन्धां सतुम्बरुम् इत्यधिकः पाठः (घ.) पुस्तके

व्यक्ताम्लकटुकं जातं तक्रारिष्टं मुखप्रियम् ।
प्रपिबेन्मात्रया कालेष्वन्नस्य तृषितस्त्रिषु ॥७४॥
दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ।
गुदश्वयथुकण्ड्वर्तिनाशनं बलवर्धनम् ॥७५॥
इति तक्रारिष्टः ।

हपुषाम् હપુષા हपुषा, कुञ्चिकाम् શાહજીરૂં शाहजीरा, धान्यम् ધાણા धनिया, अजाजीम् જીરૂં जीरा, कारवीम् કલૌંજી कलौंजी, शटीम् કચૂરો कचूर, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, हस्तिपिप्पलीम् ગજપીપર गजपिप्पली, यवानीम् च અજમો अजवायन, अजमोदाम् च અને અજમોદ और अजमोदाका, चूर्णितम् कृत्वा એઓનું ચૂર્ણ કરીને चूर्णकरके, मन्दाम्ल- તેને મંદ ખટાશ किञ्चित् खट्टा, कटुकम् તથા તીખાશવાળું કરીને और तीता करके, तक्रसंयुतम् છાશ મેળવીને छाछमें मिलाकर, विद्वान् વિદ્વાન વૈદ્ય विद्वान वैद्य, घृतभाजने ઘી ચોપડેલા વાસણમાં घी चुपड़े बर्तनमें, स्थापयेत् રાખવું रखे, व्यक्ताम्ल- સ્પષ્ટ ખટાશ अच्छी प्रकारसे खट्टा, कटुकम् તથા તીખાશવાળું और तीता, जातम् થતાં होने पर, मुखप्रियम् મુખને પ્રિય લાગે એવા તે मुंहको प्रिय लगे ऐसे उस, तक्रारिष्टम् તક્રારિષ્ટને तक्रारिष्टको, तृषितः તરસ્યા રોગીએ प्यासा रोगी, अन्नस्य ભોજનના अन्नके, त्रिषु ત્રણે तीनों, कालेषु કાળમાં कालोंमें, मात्रया પ્રમાણસર योग्य मात्रासे, प्रपिबेत् પીવું पीवे, दीपनम् તે દીપન वह अग्निदीपन, रोचनम् वर्ण्यम् રુચિ ઉપજાવનાર વર્ણ સુધારનાર रुचिकारक-वर्णकारक, कफ- वात- કફ તથા વાતનું कफ और वातका, अनुलोमनम् અનુલોમન કરનારૂં अनुलोमन करनेवाला, गुद-श्वयथु- ગુદાનો સોજો गुदाका शोफ, कण्डू-अर्ति- કંડૂ અને પીડાનો खुजली और रुजाका, नाशनम् નાશ કરનારૂં नाशक, बलवर्धनम् તથા બળવર્ધક છે और बल बढ़ानेवाला है ॥ ७२-७५ ॥ इति આ यह, तक्रारिष्टः તક્રારિષ્ટ છે तक्रारिष्ट है ।

72-75. Take common juniper, black cumin, coriander, cumin seeds, celery, zedoary, long pepper, roots of long pepper, white flowered lead-wort, elephant pepper, bishop's weed and celery; triturate them and mix with whey; when it is slightly sour and pungent, the skilled pharmacist should place the whole in a vessel smeared with ghee. And when this medicated butter-milk wine is well fermented and becomes markedly sour and pungent and palatable, it should be taken in proper dosage thrice during meals when the patient feels thirsty. It is digestive-stimulant, appetizing, promotive of complexion, regulative of kapha and vata, curative of edema, itching and pain in the anorectal region and also promotive of vitality. Thus has been described the medicated butter-milk wine.

शुष्कार्शःसु तक्रप्रयोगविधानम्—

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥७६॥

चित्रकमूलस्य ચિત્રકના મૂળની चित्रकके मूलकी, त्वचम् છાલ छालको, पिष्ट्वा વાટીને पीसकर, कुम्भम् ઘડામાં घड़ेमें, प्रलेपयेत् ચોપડવી लेप लगावे, तत्र તેમાં उसमें, जातम् જમાવેલા जमाये हुए, दधि દહીંનું दहीका, तक्रम् वा અથવા તે દહીંની છાશનું अथवा उस दहीकी छाछका, पिबेत् પાન કરવું पान करे, अर्शोहरम् તે હરસને હરનારૂં છે वह अर्शको हरनेवाला है ॥ ७६ ॥

76. An earthen pot should be smeared with the paste of the bark of the roots of white-flowered lead-wort. The curd or butter milk formed in this pot may be taken for the cure of piles.

वातश्लेष्मार्शसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ।
तत् प्रयोज्यं यथादोषं सस्नेहं रूक्षमेव वा ॥७७॥

इह અહીં यहां, वातश्लेष्म- વાતકફજન્ય वात-कफजन्य, अर्शसाम् હરસનું अर्शोंमें, तक्रात् તક્રથી तक्रसे, परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, भेषजम् ઔષધ औषध, न अस्ति છે નહીં नहीं है यथादोषम् દોષાનુસાર दोषके अनुसार, तत् તેનો उसका, सस्नेहम् સ્નેહ સહિત स्नेह-युक्त, रूक्षम् एव वा અથવા રૂક્ષ अथवा रूक्ष, प्रयोज्यम् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ७७ ॥

77. There is no better remedy in this world than butter-milk for the piles of vata cum kapha type. It should be used with or without unctuous substance according to the nature of the morbid humor.

सप्ताहं वा दशाहं वा पक्षं मासमथापि वा ।
बलकालविशेषज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥७८॥

बल-काल- બળ તથા કાળના बल-कालके, विशेषज्ञः વિશેષને જાણનાર विशेषको समझनेवाला, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, सप्ताहम् वा સાત દિવસ एक सप्ताह दशाहम् वा દશ દિવસ दस दिन, पक्षम् પંદર દિવસ एक पक्ष, अथवा કે या, मासम् अपि માસ પર્યંત પણ मास तक भी, तक्रम् તક્રનો छाछका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરાવવો प्रयोग करावे ॥ ७८ ॥

78. The physician, skilled in constitutional pathology and climatology should give a course of butter-milk for seven days, or ten days, or a fortnight or even a month.

अत्यर्थमृदुकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ।
सायं वा लाजशक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ॥७९॥

अत्यर्थम् અત્યંત अत्यन्त, मृदुकायाग्नेः મૃદુ જઠરાગ્નિવાળાને मंद अग्निवालेको, तक्रम् તક્ર ઉપર तक्रका, एव જ ही, अवचारयेत् રાખવો प्रयोग करावे, सायम् वा અથવા સાંજે या सायंकालमें, लाजशक्तूनाम् લાજાના સાથવાની लाजासक्तूओंकी, तक्रावलेहिकाम् છાશથી બનાવેલી રાબ छाछसे बनायी राब, दद्यात् આપવી देवे ॥ ७९ ॥

79. If the vital fire of the patient is exceedingly low, he should be kept only on butter-milk. He should be given in the evening the porridge prepared of roasted-paddy flour in butter-milk.

जीर्णे तक्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ।
तक्रानुपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ॥८०॥

तक्रे जीर्णे અથવા તક્ર પચી ગયા પછી अथवा तक्र जीर्ण हो जाने पर, ससैन्धवाम् સિંધાલૂણવાળી सैंधानमकसे युक्त, तक्रपेयाम् તક્રસિદ્ધ પેયા तक्रपेया, प्रदद्यात् वा આપવી દેવે, अतः परम् તે પછી इसके पश्चात्, तक्रानुपानम् તક્રના અનુપાન સહિત छाछके अनुपानसे, सस्नेहम् સ્નેહસહિત स्नेहसंयुक्त, तक्रौदनम् તક્રયુક્ત ભાત દેવો तक्र और भात मिलाकर देवे ॥ ८० ॥

80. Or when the butter-milk taken in the morning is digested, he should be given gruel prepared with butter-milk and mixed with rock-salt. Thereafter he may be given cooked rice mixed with butter milk adding unctuous substance, and an after-draught of butter-milk.

यूषैर्मांसरसैर्वाऽपि भोजयेत्तक्रसंयुतैः ।
यूषे रसेन वाऽप्यूर्ध्वं तक्रसिद्धेन भोजयेत् ॥८१॥

तक्रसंयुतैः તક્રયુક્ત छाछसे युक्त, यूषैः યૂષ यूष, मांसरसैः वा अपि અથવા માંસરસોથી પણ या मांसरसोंसे भी, भोजयेत् ભોજન કરાવવું भोजन करावे, ऊर्ध्वम् તે પછી तदनन्तर, यूषैः યૂષોથી यूषोंसे, तक्रसिद्धेन અથવા તક્રસિદ્ધ या छाछसे सिद्ध, रसेन वा अपि માંસરસથી પણ मांसरससे भी, भोजयेत् ભોજન કરાવવું भोजन करावे ॥ ८१ ॥

81. Or he may take a meal of soup and meat-juice combined with

butter-milk, or he may take a meal of soup and meat juice prepared with butter-milk.

कालक्रमज्ञः सहसा न च तक्रं निवर्तयेत् ।
तक्रप्रयोगो मासान्तः क्रमेणोपरमो हितः ॥८२॥

कालक्रमज्ञः च કાલક્રમને સમજનાર વૈદ્યે कालक्रमको समझनेवाला वैद्य, सहसा એકાએક एकदम, तक्रम् તક્રની छाछ, न निवर्तयेत् નિવૃત્તિ કરવી નહિ बन्द न करे, तक्रप्रयोगः તક્રનો પ્રયોગ तक्रका प्रयोग, मासान्तः માસ પર્યંતનો છે माहतकका है, क्रमेण તે પછી ક્રમે ક્રમે तदनन्तर क्रमशः, उपरमः બંધ કરવો बन्द करना, हितः હિતકર हितकर है ॥ ८२ ॥

82. The physician skilled in the dietetic therapy should not abruptly stop the butter-milk diet. A gradual withdrawl of the course of butter-milk which has lasted for a month is beneficial.

अपकर्षो यथोत्कर्षो न त्वन्नादपकृष्यते ।
शक्त्यागमनरक्षार्थं दार्ढ्यार्थमनलस्य च ॥८३॥
बलोपचयवर्णार्थमेव निर्दिश्यते क्रमः ।

यथा જે રીતે जैसे ही, उत्कर्षः છાશની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે તે રીતે छाछकी वृद्धि की गई है वैसे ही, अपकर्षः ક્રમથી છાશની ન્યૂનતા કરવી જોઈએ क्रमशः छाछकी न्यूनता करनी चाहिए, अन्नात् तु પરંતુ અન્નની परन्तु अन्नकी, न अपकृष्यते ન્યૂનતા કરવી ન જોઈએ न्यूनता न करनी चाहिए, शक्त्यागमन- શક્તિની પ્રાપ્તિ शक्तिकी प्राप्ति, रक्षार्थम् તથા આવેલ શક્તિની રક્ષા માટે तथा प्राप्त शक्तिकी रक्षाके लिए, अनलस्य અગ્નિની अग्निकी, दार्ढ्यार्थम् દઢતા માટે दृढताके लिए, बल-उपचय- તથા બળ પુષ્ટિ तथा बल पुष्टि, वर्णार्थम् च અને વર્ણ માટે और वर्णके लिए, एषः આ यह, क्रमः ક્રમ क्रम, निर्दिश्यते કહ્યો છે कहा है ॥ ८३½ ॥

83-83½. The decrease should be as gradual as the increase in the butter-milk course; no reduction should, however, be made in the solid food. This course has been prescribed for the restoration and maintenance of strength and for strengthening the gastric fire and for the promotion of vitality, plumpness and complexion.

रूक्षमर्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ॥८४॥
तक्रं दोषाग्निबलवित् त्रिविधं तत् प्रयोजयेत् ।

दोष-अग्नि- દોષ-અગ્નિ दोष-अग्नि, बलवित् તથા બળને જાણનાર વૈદ્ય और बल जाननेवाला वैद्य, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારની तीन प्रकारकी, रूक्षम् એટલે રૂક્ષ अर्थात् रूक्षं, अर्धोद्धृतस्नेहम् અર્ધો સ્નેહ કાઢેલી आधा स्नेह निकाली हुई, यतः च અને જેમાંથી और जिसमेंसे, घृतम् घी घी, अनुद्धृतम् કાઢેલ ન હોય એવી नहीं निकाला हो ऐसी, तत् तक्रम् તે છાશનો उस छाछका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥८४½॥

84-84½. The physician skilled in humoral, gastric and constitutional pathology should prescribe butter milk of the following three kinds; one with all the butter removed; the second with half the butter removed; and the third with none of the butter removed.

हतानि न विरोहन्ति तक्रेण गुदजानि तु ॥८५॥
भूमावपि निषिक्तं तद्दहेत्तक्रं तृणोलुपम् ।
किं पुनर्दीप्तकायाग्नेः शुष्काण्यर्शांसि देहिनः ॥८६॥

तक्रेण તક્રથી छाछके प्रयोगसे, हतानि નાશ પામેલા नष्ट हुए, गुदजानि तु હરસ अर्श, न विरोहन्ति ફરીથી

८२. निवर्तयेत्—निवारयेत् (ग.)
८३. शक्त्यागमनरक्षार्थं—प्रस्यागमनरक्षार्थं (ग.)
८५. न विरोहन्ति—न प्ररोहन्ति (ग.)

ઉગતા નથી फिरसे नहीं होते, भूमौ પૃથ્વી પર भूमि पर, अपि પણ भी, निषिक्तम् રેડેલી छिड़की हुई, तत् तक्रम् તે છાશ वह छाछ, तृणोलुपम् તૃણના સમૂહને तृणकी राशिको, दहेत् નાશ કરે છે તો પછી जलाती है तो फिर, दीप्तकायाग्नेः પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળા प्रदीप्त अग्निवाले, देहिनः મનુષ્યના मनुष्यके, शुष्काणि સૂકા शुष्क, अर्शांसि હરસનું अर्शोंका, किम् पुनः શું કહેવું ? क्या कहना ? ॥ ८५-८६ ॥

85-86. The piles destroyed by butter-milk will never recur; when butter-milk sprinkled on the ground burns up even tenacious grass what then need be said of mere dry piles in the body of a person whose vital fire is active.

स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सम्यगुपैति यः ।
तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते ॥८७॥

स्रोतःसु સ્રોતો स्रोतोंके, तक्रशुद्धेषु તક્રથી શુદ્ધ થતાં छाछसे शुद्ध होने पर, यः रसः જે રસ जो रस, सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरहसे, उपैति શરીરમાં પહોંચે છે देहमें पहुंचता है, तेन તેનાથી उससे, पुष्टिः પુષ્ટિ पुष्टि, बलम् બલ बल, वर्णः વર્ણ वर्ण, प्रहर्षः च અને હર્ષ और हर्ष, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥ ८७ ॥

87. The body-channels being purified, the nutrient fluid circulates well to all the parts of the body and hence the patient acquires plumpness, vitality, healthy complexion and cheerfulness.

वातश्लेष्मविकाराणां शतं चापि निवर्तते ।
नास्ति तक्रात् परं किंचिदौषधं कफवातजे ॥८८॥

वात-श्लेष्म- છાશથી વાત તથા કફના छाछसे वात और कफके, विकाराणाम् शतम् च સો વિકારો सौ विकार, अपि च પણ भी, निवर्तते નાશ પામે છે नष्ट होते हैं, कफवातजे અને કફ તથા વાતના વિકારોમાં और कफ तथा वातके विकारोंमें, तक्रात् परम् છાશથી શ્રેષ્ઠ छाछसे बढ़कर, किंचित् કાંઈ कोई, औषधम् ઔષધ औषध, न अस्ति નથી नहीं है ॥ ८८ ॥

88. All the hundred diseases comprising the specific diseases of vata and kapha disappear by the butter-milk treatment. There is no better therapy than that of butter-milk in diseases of kapha and vata.

शुष्कार्शसामन्नपानविधानम्—

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ।
शृङ्गवेरमजाजीं च कारवीं धान्यतुम्बुरु ॥८९॥
बिल्वं कर्कटकं पाठां पिष्ट्वा पेयां विपाचयेत् ।
फलाम्लां यमकैर्भृष्टां तां दद्याद्गुदजापहाम् ॥९०॥

पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पीपरामूल, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, हस्तिपिप्पलीम् ગજપીપર गजपिप्पली, शृङ्गवेरम् સૂંઠ सोंठ, अजाजीम् च જીરું जीरा, कारवीम् કલૌંજી જીરું कलौंजी-जीरा, धान्य- ધાણા धनिया, तुम्बुरु- નેપાલી ધાણા नेपाली धनिया, बिल्वम् કાચાં બીલાં कच्चे बेल, कर्कटकम् કાકડાશીંગી काकड़ासिंगी, पाठाम् तथा કાળીપાઠ तथा पाढ़ीको, पिष्ट्वा વાટીને पीस कर, यमकैः યમકથી यमक स्नेहसे, भृष्टाम् છમકારેલી छौंकी हुई, फलाम्लाम् तथा ફળોથી ખટાશવાળી तथा फलोंसे खट्टी, पेयाम् પેયા पेया, विपाचयेत् પકાવી पकावे, गुदजापहाम् હરસનો નાશ કરનાર अर्शनाशक, ताम् તે उसको, दद्यात् આપવી देवे ॥ ८९-९० ॥

89-90. Prepare thin gruel with the paste of long pepper, roots of long pepper, white flowered lead-wort, elephant-pepper, dry ginger, cumin seeds, clelery seeds, coriander, indian toothache, bael, galls and patha. This gruel mixed with fruit-acid and

९०. यमकैर्भृष्टां—शनकैर्भृष्टां (प.)

seasoned with oil and ghee, may be given for the cure of piles.

एतैश्चैव खडान् कुर्यादेतैश्च विपचेज्जलम् ।
एतैश्चैव घृतं साध्यमर्शसां विनिवृत्तये ॥९१॥

अर्शसाम् હરસની अर्शोंको, **विनिवृत्तये** નિવૃત્તિ માટે नष्ट करनेके लिए, **एतैः एव च** આજ ઔષધોથી इन्हीं औषधोंसे ही, **खडान्** ખડો खड़, **कुर्यात्** કરવા बनावे, **एतैः च एव** આજ ઔષધોથી इन्हीं औषधोंसे ही, **जलम्** જલ जल, **विपचेत्** પકાવવું पकावे, **एतैः एव च** અને આજ ઔષધોથી और इन्हीं औषधोंसे ही, **घृतम्** ઘૃત घी, **साध्यम्** સિદ્ધ કરવું सिद्ध करे ॥ ९१ ॥

91. Vegetable-soups may be prepared with the above things or drinking water may be prepared with the above drugs or medicated ghee may be prepared with them, for the cure of piles.

शटीपलाशसिद्धां वा पिप्पल्या नागरेण वा ।
दद्याद्यवागूं तक्राम्लां मरिचैरवचूर्णिताम् ॥९२॥

शटी-पलाश- કચૂરા અને ખાખરાથી कचूर और ढाकसे, **सिद्धाम् वा** સિદ્ધ કરેલી सिद्ध, **पिप्पल्या वा** પીપરથી સિદ્ધ કરેલી पिप्पलीसे सिद्ध, **नागरेण** કે સૂંઠથી સિદ્ધ કરેલી या सोंठसे सिद्ध, **तक्राम्लाम्** તેમજ તક્રથી ખાટી કરેલી एवं छाछसे खट्टी की हुई, **मरिचैः** અને જેમાં મરીનું और जिसमें काली मिर्चका, **अवचूर्णिताम्** અવચૂર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય એવી अवचूर्णन किया हो ऐसी, **यवागूम्** યવાગૂ यवागू, **दद्यात्** આપવી देवे ॥ ९२ ॥

92. Or the patient may be given gruel prepared with zedoary and palas or with long pepper and dry ginger, acidified with butter-milk and sprinkled over with the powder of long pepper;

शुष्कमूलकयूषं वा यूषं कौलत्थमेव वा ।
दधित्थबिल्वयूषं वा सकुलत्थमकुष्ठकम् ॥९३॥

शुष्कमूलक- સૂકા મૂળાનો सूखी मूलीका, **यूषम् वा** યૂષ यूष, **कौलत्थम् एव वा** કળથીનો कुलथीका, **यूषम्** યૂષ यूष, **सकुलत्थ-** અથવા કળથી અથવા कुलथी, **मकुष्ठकम्** તથા મઠ સહિત तथा मोठसे युक्त, **दधित्थ-** કોઠ कैथ, **बिल्व-** અને બીલીનો और बेलसे बनाया, **यूषम्** वा યૂષ આપવો यूष देवे ॥ ९३ ॥

93. Or the patient may take the soup of dry radish or of horse-gram or of wood-apple and bael with horse-gram and math gram;

छागलं वा रसं दद्याद्यूषैरेभिर्विमिश्रितम् ।
लावादीनां फलाम्लं वा सतक्रं ग्राहिभिर्युतम् ॥९४॥

एभिः આ इन, **यूषैः** યૂષોથી यूषोंके, **विमिश्रितम्** યુક્ત साथ मिलाकर, **छागलम्** બકરાનો बकरेका, **रसम् वा** માંસરસ मांसरस, **फलाम्लम् वा** અથવા ફળોથી ખાટા કરેલા या फलोंसे खट्टा बनाया, **सतक्रम्** છાશવાળા छाछसे युक्त, **ग्राहिभिः** અને ગ્રાહી દ્રવ્યોથી और ग्राही औषधोंसे, **युतम्** યુક્ત કરીને युक्त, **लावादीनाम् वा** બટેર આદિનો માંસરસ बटेर आदिके मांसरसको, **दद्यात्** આપવો देवे ॥ ९४ ॥

94. Or he may be given the meet-juice of the goat or of the quail group of birds mixed with these soups and fruit-acid, butter milk and astringent drugs.

रक्तशालिर्महाशालिः कलमो लाङ्गलः सितः ।
शारदः षष्टिकश्चैव स्यादन्नविधिरर्शसाम् ॥९५॥
इत्युक्तो भिन्नशकृतामर्शसां च क्रियाक्रमः ।

९१. एतैश्चैव–एतैरेव (ग.)
,, एतैश्च विपचेज्जलम्–एतैश्चैव पचेज्जलम् (ग.)

९४. रसं–घृतं (ग.)
,, दद्याद्यूषैरेभिर्विमिश्रितम्–दद्याद्यूषैरेतैर्विमिश्रितम् (ग.)
,, यूषैः–घृतैः (ट.)
९५. लाङ्गलः–जाङ्गलः (ग.)
९५½. क्रियाक्रमः–विधिक्रमः (ग. ङ. त.)

रक्तशालिः રક્ત શાલિ लाल चावल, **महाशालिः** મહાશાલિ बड़े चावल, **कलमः** કલમ कलम, **लाङ्गलः** લાંગલ लांगल, **सितः** સફેદ ચોખા सफेद चावल, **शारदः** શરદ ઋતુમાં થનાર शरद ऋतुमें उत्पन्न होनेवाले, **षष्टिकः च एव** અને સાઠી ચોખા એ और सांठी चावल ये, **अर्शसाम्** હરસના રોગીઓની अर्शोंके रोगीके लिए, **अन्नविधिः** અન્નવિધિ आहारविधान, **स्यात्** છે है. **इति** આ यह, **भिन्नशकृताम्** પાતળા મળવાળા मल-भेदयुक्त, **अर्शसाम् च** હરસના રોગીઓના अर्श-रोगियोंका, **क्रियाक्रमः** ક્રિયાક્રમ क्रियाक्रम, **उक्तः** કહ્યો છે कहा है ॥ ९५½ ॥

95-95½. Rice of the red *sali*, maha *sali*, kalam, langala, white, autumnal and shastik varieties should form the dietetic regimen in piles. Thus has been described the line of treatment in the case of a patient suffering from piles associated with loose stools.

गाढशकृतामर्शसां चिकित्साक्रमः —

येऽत्यर्थं गाढशकृतस्तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥९६॥

ये જે जो, **अत्यर्थम्** અત્યંત अत्यंत, **गाढशकृतः** કઠિન મળવાળા હોય છે कठिन मलवाले होते हैं, **तेषाम्** તેઓનું उनकी **भेषजम्** ઔષધ औषध, **वक्ष्यामि** કહું છું कहूंगा ॥ ९६ ॥

96. Now I shall describe the remedies for the person whose stools are excessively hard and scybalous.

सस्नेहैः शक्तुभिर्युक्तां प्रसन्नां लवणीकृताम् ।
दद्यान्मत्स्यण्डिकां पूर्वं भक्षयित्वा सनागराम् ॥९७॥

सनागराम् સૂંઠથી યુક્ત सोंठके साथ, **मत्स्यण्डिकाम्** ખાંડનું खांड, **पूर्वम्** પ્રથમ प्रथम, **भक्षयित्वा** ભક્ષણ કરાવીને खिलाकर, **सस्नेहैः** સ્નેહવાળા स्नेहयुक्त, **शक्तुभिः** સાથવાઓથી सत्तुओंसे, **युक्ताम्** યુક્ત युक्त, **लवणीकृताम्** અને સિંધાલૂણ મેળવેલ और नमकीन बनाई हुई, **प्रसन्नाम्** પ્રસન્ના प्रसन्ना, **दद्यात्** આપવી देवे ॥ ९७ ॥

97. He should be given prasanna wine salted and mixed with unctuous articles and roasted paddy-powder, after he has taken treacle with dry ginger.

गुडं सनागरं पाठां फलाम्लं पाययेच्च तम् ।
गुडं घृतयवक्षारयुक्तं वाऽपि प्रयोजयेत् ॥९८॥

घृत- ઘૃત घी, **यवक्षार-** અને જવખાર और जौखारसे, **युक्तम्** સાથે મેળવીને युक्त, **गुडम्** ગોળ गुड़का, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, **तम्** તેને उसको, **सनागरम्** સૂંઠ યુક્ત सोंठसे युक्त, **फलाम्लम्** ખાટાં ફળોનો રસ खट्टे फलोंका रस, **गुडम्** ગોળ गुड़, **पाठाम् च** અને કાળી પાઠ और पाढ़ी, **पाययेत् च** પાવાં पिलावे ॥ ९८ ॥

98. The patient may be given a potion of dry ginger and patha mixed with gur and fruit-acid, or he may be given barley-alkali mixed with gur and ghee.

यवानीं नागरं पाठां दाडिमस्य रसं गुडम् ।
सतक्रलवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥९९॥

यवानीम् અજમો अजवायन, **नागरम्** સૂંઠ सोंठ, **पाठाम्** કાળી પાઠ पाढ़ी, **दाडिमस्य** દાડમને। अनारका, **रसम्** રસ रस, **गुडम्** ગોળ गुड़, **सतक्रलवणम्** છાશ તથા સિંધાલૂણ મેળવીને छाछ और नमकके साथ, **वातवर्चः** વાયુ અને મળના वायु और मलके, **अनुलोमनम्** અનુલોમન માટે अनुलोमनके लिए, **दद्यात्** આપવું देवे ॥ ९९ ॥

99. Or he may be given celery seeds, dry ginger, patha juice of pomegranate and gur mixed with butter-milk and salt. This is a regulator of the downward movement of flatus and feces.

९८. घृतयवक्षारयुक्त-घृतं यवक्षारयुक्तं (व.)

दुःस्पर्शकेन बिल्वेन यवान्या नागरेण वा ।
एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ॥१००॥

दुःस्पर्शकेन धमासो दुरालभा, **बिल्वेन** बीलुं बेलगिरी, **यवान्या** अजमो अजवायन, **नागरेण वा** तथा सूंठ तथा सोंठ, **एकैकेन** एमांना एक एकनी साथे इनमेंसे एक एकसे, **अपि** पण भी, **संयुक्ता** मेळवेली युक्त, **पाठा** पाठ पाढ़ी, **अर्शसाम्** हरसनी अर्शकी, **रुजम्** पीडाने रुजाको, **हन्ति** नाश करे छे नष्ट करती है ॥ १०० ॥

100. The patha, when used with any of the following, viz., cretan-prickly clover, bael, celery seeds and dry ginger, relieves the pain in piles.

प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ।
करञ्जपल्लवान् दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनान् ॥१०१॥

प्राग्भक्तम् भोजननी पहेलां भोजनसे पहले, **यमके** यमकमां यमक स्नेहमें, **भृष्टान्** भूंजेला भूने हुए, **सक्तुभिः च** साथवो जेनापर सत्तुओंके चूर्णसे, **अवचूर्णितान्** छांटयो छे एवां छिड़के हुए, **वातवर्चः** अने वायु तथा मळनुं और वायु तथा मलके, **अनुलोमनान्** अनुलोमन करनारां अनुलोमक, **करञ्ज-** करंजनां डीठोहरीके, **पल्लवान्** पान पत्तोंको, **दद्यात्** खावा माटे आपवां खानेके लिए देवे ॥ १०१ ॥

101. The patient may be given sprouts of indian beech, sprinkled with roasted paddy flour, ante cibum. This is a regulator of the downward movement of flatus and feces.

मदिरां वा सलवणां सीधुं सौवीरकं तथा ।
गुडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा पौर्वभक्तिकम् ॥१०२॥

पौर्वभक्तिकम् अथवा भोजननी पहेलां अथवा भोजनसे पहले, **सलवणाम्** लवणयुक्त सैंधानमकसे युक्त, **मदिराम् वा** मदिरा मदिरा, **गुड-नागर-** अथवा गोळ तथा सूंठथी अथवा गुड़ और सोंठ, **संयुक्तम्** युक्त मिलाकर, **सीधुम्** सीधु सीधु, **तथा सौवीरकम्** के गोळ तथा सूंठथी युक्त सौवीरक या गुड़ और सोंठ मिलाकर सौवीरक, **पिबेत्** पीवुं पीवे ॥ १०२ ॥

102. Or the patient may drink, antecibum, madira wine with salt or the seedhu and sauvirake wines mixed with gur and dry ginger.

गाढशकृतामर्शसां मलवातानुलोमना योगाः —

पिप्पलीनागरक्षारकारवीधान्यजीरकैः ।
फाणितेन च संयोज्य फलाम्लं दापयेद्घृतम् ॥१०३॥

फलाम्लम् फळना रसथी खाटुं बनावेलुं फलके रससे खट्टे बनाये, **घृतम्** घृत घीको, **पिप्पली-** पीपर पिप्पली, **नागर-क्षार-** सूंठ जवखार सोंठ जौखार, **कारवी-** काळीजीरी कालीजीरी, **धान्य-** धाणा धनिया, **जीरकैः** जीरुं जीरा, **फाणितेन च** तथा फाणित एओनी साथे और फाणित इनके साथ, **संयोज्य** मिश्र करीने मिलाकर, **दापयेत्** आपवुं देवे ॥ १०३ ॥

103. The medicated ghee prepared with the paste of long pepper, dry ginger, barley-alkali, celery seeds, coriander and cumin seeds mixed with liquid gur and fruit-acid may be used.

पिप्पल्यादिघृतम्—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
शृङ्गवेरयवक्षारौ तैः सिद्धं वा पिबेद्घृतम् ॥१०४॥
चव्यचित्रकसिद्धं वा गुडक्षारसमन्वितम् ।
पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ॥१०५॥

१०१. प्राग्भक्तं—प्रागुक्तान् (ख. ध. थ.)
१०२. गुडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा—सगुडामभयां वाथ प्राशयेत (च.थ.ष.)
१०३. दापयेद्घृतं—दीपयेद्घृतं (क. त. ध.)
,, ,, —साधयेद्घृतम् (प.)
१०४. पिबेद्घृतम्—पाययेद्घृतम (क. च.)
१०५. सगुडक्षारनागरम्—गुडक्षारसमन्वितम् (च. द. ष.)

पिप्पली અથવા પીપર अथवा पिप्पली, **पिप्पलीमूलम्** પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, **चित्रकः** ચિત્રક चित्रक, **हस्तिपिप्पली** ગજપીપર गजपिप्पली,- **शृङ्गवेर-** સૂંઠ सोंठ, **यवक्षारौ** અને જવખાર और जौखार, **तैः** એઓથી उनसे, **सिद्धम्** वा સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, **चव्य-चित्रक-** અથવા ચવક તથા ચિત્રકથી अथवा चव्य और चित्रकसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, **गुड-क्षार-** અને ગોળ તથા જવખાર और गुड तथा जौखार, **समन्वितम्** वा મેળવેલું मिलाया हुआ, **पिप्पलीमूल-** અથવા પીપરીમૂળથી अथवा पिप्पलीमूलसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, **सगुड-क्षार-** અને ગોળ જવખાર और गुड जौखार, **नागरम्** वा તથા સૂંઠ મેળવેલું तथा सोंठ मिलाया हुआ, **घृतम्** ઘી घी, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ १०४-१०५ ॥

104-105. Or the patient may drink the medicated ghee prepared with the paste of long pepper, roots of long pepper, white flowered lead-wort, elephant pepper, dry ginger and barley-alkali; or he may take the medicated ghee prepared with chaba pepper and white flowered lead-wort mixed with gur and barley-alkali; or the ghee prepared with roots of long pepper mixed with gur, barley-alkali and dry ginger.

पिप्पलीपिप्पलीमूलदधिदाडिमधान्यकैः ।
सिद्धं सर्पिर्विधातव्यं वातवर्चोविबन्धनुत् ॥१०६॥

पिप्पली- પીપર पिप्पली, **पिप्पलीमूल-** પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, **दधि-** દહીં दही, **दाडिम-** દાડમ अनार, **धान्यकैः** અને ધાણાથી और धनिया इनसे, **वातवर्चो-** વાયુ તથા મળના वायु और मलके, **विबन्धनुत्** અટકાવને દૂર કરનારું विबंधका नाशक, **सर्पिः** ઘી घी, **सिद्धम् विधातव्यम्** સિદ્ધ કરવું सिद्ध करना चाहिए ॥१०६॥

106. A medicated ghee may be prepared with the paste of long pepper and roots of long pepper, curds, pomegranate and coriander. This relieves constipation of flatus and feces.

चव्यादिघृतम्—

चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुरूणि च ।
यवानीं पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥१०७॥
चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
शकृद्वातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे ॥१०८॥

चव्यम् ચવક चव्य, **त्रिकटुकम्** ત્રિકટુ त्रिकटु, **पाठाम्** પાઠા पाढ़ी, **क्षारम्** જવખાર जौखार, **कुस्तुम्बुरूणि च** નેપાળી ધાણા कुस्तुम्बुरु, **यवानीम्** અજમો अजवायन, **पिप्पलीमूलम्** પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, **उभे** બન્ને दोनों, **बिडसैन्धवे च** બિડલવણ તથા સિંધાલૂણ बिड और सैंधानमक, **चित्रकम्** ચિત્રક चित्रक, **बिल्वम्** બીલા बेलगिरी, **अभयाम्** અને હરડેને और हरड़को, **पिष्ट्वा** વાટીને पीसकर, **जाते** સારી રીતે જામેલા अच्छी तरह जमे हुए, **चतुर्गुणे** ચારગણા चौगुने, **दध्नि** દહીંમાં दहीमें, **शकृत्-वात-** મળ તથા વાયુના मल और वायुके, **आनुलोम्यार्थम्** અનુલોમન માટે अनुलोमनके लिए, **सर्पिः** ઘૃત घी, **विपाचयेत्** પકાવવું पकावे ॥ १०७-१०८ ॥

107-108. Take chaba pepper, the three spices, patha, barley-alkali, coriander seeds, bishop's weed roots of long pepper and the two salts (vid and rock salts) white flowered lead-wort, bael, chebulic myrobalan and having reduced them to powder, cook in four times the quantity of well-formed curds and prepare a medicated ghee for regulating the downward course of feces and flatus.

प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।
गुदवङ्क्षणशूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥१०९॥

एतत् આ यह, **घृतम्** ઘૃત घी, **प्रवाहिकाम्** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **गुदभ्रंशम्** ગુદભ્રંશ गुदभ्रंश,

१०६. दाडिमधान्यकैः—नागरधान्यकैः (च.)

मूत्रकृच्छ्रम् મૂત્રકૃચ્છ્ર મૂત્રकृच्छ्र, **परिस्रवम्** પરિસ્રવ परिस्रव, गुद-वङ्क्षण- અને ગુદા તથા વંક્ષણનું एवं गुदाके तथा वंक्षणके, **शूलम् च** શૂલ એઓને शूलको, **व्यपोहति** દૂર કરે છે नष्ट करता है ॥ १०९ ॥

109. This medicated ghee is curative of dysentery, prolapse of rectum, dysuria, rectal discharge, pain in ano-rectal and inguinal regions.

नागरादिघृतम्—

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्वं पाठा यवानिका ॥११०॥
चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन दध्ना च तद्घृतं कफवातनुत् ॥१११॥

नागरम् સૂંઠ सोंठ, **पिप्पलीमूलम्** પીપરીમૂલ पिप्पलीमूल, **चित्रकः** ચિત્રક चित्रक, **हस्तिपिप्पली** ગજ-પીપર गजपिप्पली, **श्वदंष्ट्रा** ગોખરુ गोखरू, **पिप्पली** પીપર पिप्पली, **धान्यम्** ધાણા धनिया, **बिल्वम्** બીલું बेलगिरी, **पाठा** કાળીપાઠ पाठा, **यवानिका** અજમો अजवायन, **एतैः** એઓના इनके, **कल्कैः** કલ્કોથી कल्कोंसे, **चाङ्गेरी-** ચાંગેરી चौपतियाके, **स्वरसे** સ્વરસમાં स्वरसमें, **चतुर्गुणेन** ચારગણા चौगुने, **दध्ना च** દહીંથી दहीके साथ, **सर्पिः** घृत घी, **विपाचयेत्** પકાવવું पकावे, **तद्** તે वह, **घृतम्** घृत घी, **कफवातनुत्** કફ તથા વાતને દૂર કરનારું છે कफ और वायुका नाशक है ॥ ११०-१११ ॥

110-111. Prepare a medicated ghee of cow's ghee in four times its quantity of curds and juice of yellow-wood sorrel with the paste of dry ginger, roots of long pepper, white flowered leadwort, elephant pepper, small caltrops, long pepper, coriander, patha and bishop's weed. This ghee is curative of kapha and vata.

११०. चित्रको हस्तिपिप्पली–व्योषं चव्यं सचित्रकं (प.)

अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति ॥११२॥

एतत् આ यह, **घृतम्** घृत घृत, **अर्शांसि** હરસ अर्श, **ग्रहणीदोषम्** ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, **मूत्रकृच्छ्रम्** મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, **प्रवाहिकाम्** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **गुदभ्रंश-** ગુદભ્રંશ गुदभ्रंश, **अर्तिम्** ગુદશૂળ गुदशूल, **आनाहम्** અને આનાહને और आनाहको, **व्यपोहति** નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ११२ ॥

112. It cures piles, assimilation-disorders, dysuria, dysentery, rectal prolapse, ano-rectal pain and constipation.

पिप्पल्यादिघृतम्—

पिप्पलीं नागरं पाठां श्वदंष्ट्रां च पृथक् पृथक् ।
भागांस्त्रिपलिकान् कृत्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥११३॥
गण्डीरं पिप्पलीमूलं व्योषं चव्यं च चित्रकम् ।
पिष्ट्वा कषाये विनयेत् पूते द्विपलिकं भिषक् ॥११४॥
पलानि सर्पिषस्तस्मिंश्चत्वारिंशत् प्रदापयेत् ।
चाङ्गेरीस्वरसं तुल्यं सर्पिषा दधि षड्गुणम् ॥११५॥
मृद्वग्निना ततः साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
तदाहारे विधातव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥११६॥
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं गुल्महृद्रोगनाशनम् ।
शोथप्लीहोदरानाहमूत्रकृच्छ्रज्वरापहम् ॥११७॥
कासहिक्कारुचिश्वाससूदनं पार्श्वशूलनुत् ।
बलपुष्टिकरं वर्ण्यमग्निसंदीपनं परम् ॥११८॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, **पिप्पलीम्** પીપર पिप्पली, **नागरम्** સૂંઠ सोंठ, **पाठाम्** કાળીપાઠ पाठा, **श्वदंष्ट्राम् च** અને ગોખરુ એ દરેકના और गोखरू प्रत्येकके, **पृथक् पृथक्** પૃથક્ પૃથક્, पृथक् पृथक्, **त्रिपलिकान्** ૧૨ તોલાના ३ पलके, **भागान्** ભાગ भाग, **कृत्वा** લઈને लेकर,

११४. गण्डीरं–करीरं (प.)
,, पूते द्विपलिकं भिषक्–पूतेऽर्धपलिकं पृथक् (च. ध.)
,, भिषक्–पृथक् (ध.)
११५. प्रदापयेत्–प्रयोजयेत् (च.)
११६. विधातव्यं–प्रयोक्तव्यं (च.)
११८. हिक्कारुचिश्वास–हिक्काज्वरश्वास (प.)

कषायम् ક્વાથ कषाय, उपकल्पयेत् કરવો बनावे, गण्डीरम् ગંડીર गण्डीर, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, चव्यम् ચવક चव्य, चित्रक च तथा ચિત્રકના तथा चित्रकको, द्विपलिकम् આઠ આઠ તોલા दो दो पलकी मात्रामें, पिष्ट्वा વાટીને पीसकर पूते कषाये ગાળેલા ક્વાથમાં छाने हुए कषायमें, विनयेत् નાખવાં मिलावे, तस्मिन् તેમાં उसमें, सर्पिषः ઘૃત घीके, चत्वारिंशत् पलानि ૧૬૦ તોલા चालीस पल, प्रदापयेत् નાખવું मिलावे, सर्पिषा ઘીની घीके, तुल्यम् સમાન सम प्रमाणमें, चाङ्गरी- ચાંગેરીનો चौपतियाका, स्वरसम् સ્વરસ स्वरस, षड्गुणम् તથા છગણું, तथा छःगुना, दधि દહીં નાખીને दही मिलाकर, ततः પછી तदनन्तर, मृदु-अग्निना મંદ અગ્નિથી मंद आंचसे, साध्यम् તે પકાવવું उसको सिद्ध करे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, सर्पिः ઘૃતને घीको, निधापयेत् સ્વચ્છ વાસણમાં રાખવું स्वच्छ पात्रमें रखे, तत् તેને उसको, आहारे આહારમાં आहारमें, पाने પીવામાં पानमें, प्रायोगिके અને પ્રાયોગિક और प्रायोगिक, विधौ વિધિમાં विधिमें, विधातव्यम् વાપરવું काममें लावे, ग्रहणी- આ ઘી ગ્રહણી यह घृत ग्रहणी, अर्शः- તથા હરસના और अर्शके, विकारघ्नम् રોગનો નાશ કરનારું रोगका नाशक, गुल्म-हृद्रोग- ગુલ્મ તથા હૃદ્રોગનો गुल्म तथा हृद्रोगका, नाशनम् નાશ કરનારું नाशक, शोथ-प्लीह- સોજા પ્લીહા शोथ प्लीहा, उदर- ઉદરરોગ उदररोग, आनाह- આનાહ आनाह, मूत्रकृच्छ्र- મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, ज्वरापहम् અને જ્વરને દૂર કરનારું और ज्वरका नाशक, कास-हिक्का- ઉધરસ હેડકી खांसी हिचकी, अरुचि- અરુચિ अरुचि, श्वास- તથા શ્વાસને तथा श्वासका, सूदनम् હણનારું नाशक, पार्श्वशूलनुत् પડખાંના શૂલને દૂર કરનારું पार्श्वशूलका नाशक, बलपुष्टिकरम् બળ તથા પુષ્ટિ કરનાર बल और पुष्टिको करनेवाला, वर्ण्यम् વર્ણને સારો કરનાર वर्णको अच्छा करनेवाला, परम् અને ઉત્તમ और श्रेष्ठ, अग्नि- અગ્નિનું अग्निका, संदीपनम् દીપન છે दीपन है ॥ ११३-११८ ॥

113-118. Prepare a decoction by taking 12 tolas of each of long pepper, dry ginger, patha and small caltrops and filter and add to it the paste prepared of eight tolas of each of the thorny milk hedge, roots of long pepper, the three spices, chaba pepper and white flowered leadwort. Add to it 160 tolas of ghee and an equal quantity of yellow wood sorrel and 6 times the quantity of curds, and prepare this into a medicated ghee on a low fire and take it down. This should be taken mixed with food and drink as a systematic course. It is curative of assimilation-disorders, piles, gulma, gastric disorders, edema, splenic disorders, abdominal disorders and constipation, dysuria, fever, cough, hiccup, anorexia, dyspnea and pleurodynea. It is an excellent promoter of vitality, plumpness and complexion, and an excellent stimulant of the gastric fire.

सगुडां पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां हरीतकीम् ।
त्रिवृद्दन्तीयुतां वाऽपि भक्षयेदानुलोमिकीम् ॥११९॥

घृतभृष्टाम् ઘીમાં ભૂંજેલી घीमें भूनी हुई, सगुडाम् ગોળસહિત गुड़सहित, पिप्पली- પીપર पिप्पलीके, युक्ताम् સહિત साथ, अपि वा અથવા अथवा, त्रिवृत् નસોતર त्रिवृत, दन्तीयुताम् તથા દંતીમૂળ સહિત और दंतीसे युक्त, आनुलोमिकीम् અનુલોમન કરનારી अनुलोमन करनेवाली, हरीतकीम् હરડેનું हरड़का, भक्षयेत् ભક્ષણ કરવું भक्षण करे ॥ ११९ ॥

119. The patient may take chebulic myrobalan fried in ghee and mixed with gur and long pepper, or with turpeth and red physic nut for regulating the (down-ward) peristaltic movement.

विड्वातकफपित्तानामानुलोम्येऽथ निर्वृते ।
गुदेऽर्शांसि प्रशाम्यन्ति पावकश्चाभिवर्धते ॥१२०॥

अथ પછી तदनन्तर, **विड्-वात-** મળ વાયુ मल वायु, **कफ-** કફ कफ, **पित्तानाम्** તથા પિત્તનું और पित्त इनका, **आनुलोम्ये** અનુલોમન अनुलोमन, **निर्वृते (त्ते)** થવાથી होने पर, **गुदे** ગુદામાં રહેલા गुदामें स्थित, **अर्शांसि** હરસ अर्श, **प्रशाम्यन्ति** શાંત થાય છે शांत होते है ॥ १२० ॥

120. On the rectum being relieved by the regular flow of feces, flatus, kapha and pitta, the piles subside and the gastric fire is increased.

गाढशकृत्स्वर्शःसु अन्नपानविधिः —

बर्हितित्तिरिलावानां रसानम्लान् सुसंस्कृतान् ।
दक्षाणां वर्तकानां च दद्याद्विड्वातसंग्रहे ॥१२१॥

विड्-वात- મળ તથા વાતની मल और वायुके, **संग्रहे** રુકાવટમાં विबन्धमें, **बर्हि-तित्तिरि-** મોર તેતર मोर तीतर, **लावानाम्** તથા લાવના तथा लावे, **दक्षाणाम्** તથા કૂકડાના एवं मुर्गे, **वर्तकानाम् च** અને વર્તકના और बटेरके, **सुसंस्कृतान्** સુસંસ્કૃત सुसंस्कृत, **अम्लान्** અને અમ્લ और अम्ल, **रसान् दद्यात्** માંસરસો આપવા मांसरस देवे ॥ १२१ ॥

121. In condition of retention of feces and flatus, the physician should give the acidified and well-prepared meat-juice of peacock, partridge, grey quail, cock, and bustard quail.

त्रिवृद्दन्तीपलाशानां चाङ्गेर्याश्चित्रकस्य च ।
यमके भर्जितं दद्याच्छाकं दधिसमन्वितम् ॥१२२॥

त्रिवृत्-दन्ती- નસોતર દંતી त्रिवृत दंती, **पलाशानाम्** ખાખરો ઢાક, **चाङ्गेर्याः** ચાંગેરી चांगेरी, **चित्रकस्य** અને ચિત્રકનું और चित्रकका, **यमके** યમકમાં यमकस्नेहमें, **भर्जितम्** ભૂંજેલું भूना हुआ, **दधिसमन्वितम्** અને દહીંથી મિશ્રિત और दही मिलाया हुआ, **शाकम् दद्यात्** શાક આપવું शाक देवे ॥ १२२ ॥

122. The physician may give the vegetable curry made of the leaves of turpeth, red physic-nut, palash, and yellow wood sorrel, white-flowered leadwort, well fried in a mixture of oil and ghee and mixed with curds.

उपोदिकां तण्डुलीयं वीरां वास्तुकपल्लवान् ।
सुवर्चलां सलोणीकां यवशाकमवल्गुजम् ॥१२३॥
काकमाचीं रुहापत्रं महापत्रं तथाऽम्लिकाम् ।
जीवन्तीं शटिशाकं च शाकं गृञ्जनकस्य च ॥१२४॥
दधिदाडिमसिद्धानि यमके भर्जितानि च ।
धान्यनागरयुक्तानि शाकान्येतानि दापयेत् ॥१२५॥

उपोदिकाम् પોથી उपोदिका, **तण्डुलीयम्** તાંદલજો चौलाई, **वीराम्** વીરા वीरा, **वास्तुक-** બથુવાના बथुआके, **पल्लवान्** પાન पत्ते, **सलोणीकाम्** લૂણી लूणिया, **सुवर्चलाम्** સુવર્ચલા सुवर्चला, **यवशाकम्** જવશાક यवशाक, **अवल्गुजम्** અવલ્ગુજ अवल्गुज, **काकमाचीम्** કાકમાચી मकोय, **रुहापत्रम्** રુહાપત્ર रुहाके पत्ते, **महापत्रम्** મહાપત્ર श्योनाक, तथा **अम्लिकाम्** આંબલી इमली, **जीवन्तीम्** ડોડી जीवंती, **शटीशाकम् च** શટીશાક और कचूरका शाकको, **गृञ्जनकस्य** અને ગૃંજનકનું और गृंजनकका, **शाकम्** શાક शाक, **एतानि** આ इन, **शाकानि** શાક शाक, **दधि-** દહીં दही, **दाडिम-** તથા દાડમથી तथा अनारसे, **सिद्धानि** સિદ્ધ કરી सिद्ध करके, **यमके-** યમકસ્નેહમાં यमकस्नेहसे, **भर्जितानि** ભૂંજી छोंककर, **धान्य-नागर-** અને ધાણા તથા સૂંઠ और धनिया तथा सोंठ, **युक्तानि** મેળવીને मिलाकर, **दापयेत्** આપવાં देवे ॥ १२३-१२५ ॥

१२०. आनुलोम्येऽथ निर्वृते—आनुलोम्येन निर्मले (ख. घ. थ. ष. फ.)

१२२. यमके भर्जितं—सुघृष्टं यमके (ध. ज्ञ. त. प. फ.)

१२३. तण्डुलीयं—चंचुपर्णी (प. फ.)

१२४. काकमाचीं रुहापत्रं महापत्रं तथाऽम्लिकाम्—अम्लिकां समहापत्रीं काकमाचीं रुहां तथा (फ.)

,, महापत्रं—महापत्रीं (छ.)

,, ,, —सहापत्रीं (प.)

,, तथाम्लिकाम्—तथाम्बिकाम् (थ.)

123-125. Indian spinach, prickly amaranth, climbing asparagus, sprouts of white goose-foot, heliotrope parselane barley leaves, babchi seeds, black night-shade, leaves of orchid, indian calosanthes, tamarind, cork swallow-wort, long zedoary, turnip:-all these prepared with curds and sour pomegranate juice and fried in a mixture of oil and ghee and mixed with coriander and dry ginger may be given as vegetable dishes to the patient.

गोधालोपाकमार्जारश्वाविदुष्ट्रगवामपि ।
कूर्मशल्लकयोश्चैव साधयेच्छाकवद्रसान् ॥१२६॥
रक्तशाल्योदनं दद्याद्रसैस्तैर्वातशान्तये ।

गोधा-लोपाक- घो લોંકડી गोह लोमड़ी, मार्जार- બિલાડો बिल्ले, श्वावित्- મોટી સાહુડી बड़ी सेह, उष्ट्र- गवाम् अपि ઊંટ બળદ ऊंट बैल, कूर्म કાચબા कछुवे, शल्लकयोः च एव અને નાની સાહુડીના और छोटी सेहके, रसान् માંસરસો मांसरस, शाकवत् શાકની પેઠે शाकोंकी भांति, साधयेत् સિદ્ધ કરવા सिद्ध करे, तैः रसैः તે રસોની સાથે उन रसोंसे, वातशान्तये વાયુની શાંતિ માટે वायुके शमनके लिए, रक्तशालि- રાતા ચોખાનો लाल चावलोंका, ओदनम् ભાત भात, दद्यात् આપવો देवे ॥१२६½॥

126-126½. The meat-juices of iguana, fox, cat, porcupine, camel, bull, tortoise and pangoline should be prepared like vegetables and cooked red sali-rice may be given with these meat juices for the relief of vata.

ज्ञात्वा वातोल्बणं रूक्षं मन्दाग्निं गुदजातुरम् ॥१२७॥
मदिरां शार्करं जातं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ।
अरिष्टं दधिमण्डं वा शृतं वा शिशिरं जलम् ॥१२८॥
कण्टकार्या शृतं वाऽपि शृतं नागरधान्यकैः ।
अनुपानं भिषग्दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥१२९॥

गुदजातुरम् હરસનો રોગી अर्शरोगी, वातोल्बणम् વાતોલ્બણ वातप्रधान, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, मन्दाग्निम् અને મંદાગ્નિવાળો છે और मंद अग्निवाला है, ज्ञात्वा એમ જાણીને ऐसा जानकर, मदिराम् મદિરા मदिरा, जातम् સારી રીતે તૈયાર થયેલું अच्छी तरहसे तैयार हुई, शार्करम् સાકરનું મદ્ય चीनीका मद्य, सीधुम् સીધુ सीधु, तक्रम् તક્ર छाछ, तुषोदकम् તુષોદક तुषोदक, अरिष्टम् અરિષ્ટ अरिष्ट, दधिमण्डम् वा દહીંનું પાણી दहीका पानी, शृतम् ઉકાળી उबालकर, शिशिरम् ઠંડું કરેલું ठंडा किया, जलम् वा પાણી जल, कण्टकार्या ભોરીંગણીથી कटेरीसे, शृतम् ઉકાળેલું शृत जल, नागर- અથવા સૂંઠ या सोंठ, धान्यकैः અને ધાણાથી और धनियासे, शृतम् वा अपि ઉકાળેલા જળને शृत जलको, वातवर्चः- વાયુ તથા મળનું वायु और मलके, अनुलोमनम् અનુલોમન કરનારા अनुलोमक, अनुपानम् અનુપાન તરીકે अनुपानके तौर पर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, दद्यात् આપવું देवे ॥ १२७-१२९ ॥

127-129. On finding excess of vata, dryness, and weakness of the gastric fire in the patient suffering from piles the physician may advise a post prandial drink of madira wine and well fermented sugar wine sidhu wine, butter milk, tushodaka wine, medicated wines, whey or boiled and cooled water, or water boiled with indian night-shade or with dry ginger and coriander, for regulating the down-ward movement of feces and flatus.

शुष्कार्शःसु अनुवासनानि—

उदावर्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरूक्षिताः ।
विलोमवाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥१३०॥

१२६. गोधालोपाकमार्जारश्वाविदुष्ट्रगवामपि–गोधाश्वावित्सलोपाकमार्जारोष्ट्रगवामपि (ब. त.)

१२७. मन्दाग्निं–दीप्ताग्निं (ड.)

१२९. अनुपानं–अन्नपानं (ग.)

ये જેઓ जो, उदावर्त- ઉદાવર્તથી उदावर्तसे, परीताः પીડાયેલા હોય पीडित हों, ये च અને જેઓ और जो, अत्यर्थम् અત્યંત अत्यंत, विरूक्षिताः રૂક્ષ હોય रूक्ष हों, विलोमवाताः વિલોમ વાયુવાળા હોય वायुकी प्रतिलोमतावाले हों, शूलार्ताः અને શૂલથી પીડાતા હોય और शूलसे पीडित हों, तेषु તેઓને માટે उनके लिए, अनुवासनम् અનુવાસન अनुवासन, इष्टम् ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ १३० ॥

130. The unctuous enema is desirable in persons, who are afflicted with misperistalsis, who are extremely dehydrated and in whom the movement of vata is reversed and in those who suffer from colicky pain.

पिप्पल्याद्यनुवासनम्—

पिप्पलीं मदनं बिल्वं शताह्वां मधुकं वचाम् ।
कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥१३१॥
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं पयसा द्विगुणेन च ।
अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥१३२॥

पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, मदनम् મીંઢળ मैनफल, बिल्वम् બીલું बेलगिरी, शताह्वाम् સુવા सौंफ, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, वचाम् વજ वच, कुष्ठम् કઠ कुठ, शटीम् કચૂરો कचूर, पुष्कराख्यम् પોખરમૂલ पोहकरमूल, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, देवदारु च અને દેવદાર એઓને और देवदारु इनको, पिष्ट्वा કલ્ક કરીને पीसकर, द्विगुणेन च બમણા दुगुने, पयसा દૂધથી दूधसे, तैलम् તેલ तैल, विपक्तव्यम् પકાવવું पकावे, मूढवातानाम् મૂઢ વાતવાળા मूढ वायुवाले, अर्शसाम् હરસના રોગીઓને માટે अर्शरोगियोंके लिए, तत् તે वह, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, अनुवासनम् અનુવાસન છે अनुवासन है ॥ १३१-१३२ ॥

131-132. Prepare a medicated oil taking til oil and double its quantity of milk with the paste of long pepper, emetic nut, dill seeds, liquorice, sweet flag, costus, long zedoary, orris root, white flowered leadwort and deodar. This oil makes an excellent unctuous enema for patients suffering from piles and afflicted with claudication of vata.

गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥१३३॥
पिच्छास्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ।
उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥१३४॥

गुदनिःसरणम् ગુદભ્રંશ गुदभ्रंश, शूलम् શૂળ शूल, मूत्रकृच्छ्रम् મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, प्रवाहिकाम् પ્રવાહિકા प्रवाहिका, कटि- કમર कमर, ऊरु- સાથળ ऊरु, पृष्ठ- અને વાંસાની और पीठकी, दौर्बल्यम् નબળાઈ कमजोरी, वङ्क्षणाश्रयम् વંક્ષણનો वंक्षणका, आनाहम् આનાહ आनाह, पिच्छास्रावम् પિચ્છાસ્રાવ पिच्छास्राव, गुदे शोफम् ગુદાનો સોજો गुदामें शोफ, वात-वर्चः- અને વાયુ તથા મળની और वायु तथा मलकी, विनिग्रहम् અટકાયત એઓને अप्रवृत्ति इनको, यत् च તેમજ જે एवं जो, बहुशः વારંવાર बार बार, उत्थानम् મલત્યાગની ઇચ્છા થવી मलत्यागकी इच्छा होती हो, तत् च તેને उसको, अनुवासनात् जयेत् અનુવાસનથી જીતવાં अनुवासनसे जीते ॥ १३३-१३४ ॥

133-134. Prolapse of rectum, colic dysuria, dysentery, weakness of waist, thigh and back, distension in ileo-inguinal region, mucus discharge from the rectum, edema in anorectal region, retention of flatus and feces and a constant desire to pass stools (tenesmus)—all these may be subdued by unctuous enema.

शुष्कार्शःसु प्रलेपनम्—

आनुवासनिकैः पिष्टैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।

१३२. पिष्ट्वा तैलं—पक्त्वा तैलं (च.)
,, पयसा द्विगुणेन च—द्विगुणक्षीरसंयुतम् (च.)

दार्वन्तैः स्तब्धशूलानि गुदजानि प्रलेपयेत् ॥१३५॥

पिष्टैः વાટેલા પીસે हुए, स्नेहसंयुतैः સ્નેહયુક્ત स्नेहसे युक्त, सुखोष्णैः તથા નવશેકા और सुहाते हुए गरम, आनुवासनिकैः અનુવાસનમાં પ્રયોજવા યોગ્ય अनुवासनके योग्य, दार्वन्तैः દેવદાર સુધીનાં દ્રવ્યોથી देवदारु पर्यन्तके द्रव्योंसे, स्तब्धशूलानि સ્તંભ અને શૂલથી યુક્ત स्तब्ध और शूलयुक्त, गुदजानि હરસોને अर्शोंको, प्रलेपयेत् લેપ કરવો लेप करे ॥ १३५ ॥

135. The piles which are indurated and painful should be anointed with a genially warm application prepared from the group of drugs ending with deodar and used for unctuous enemata, mixed with unctuous articles.

दिग्धास्तैः प्रस्रवन्त्याशु श्लेष्मपिच्छां सशोणिताम् ।
कण्डूः स्तम्भः सरुक् शोफः स्रुतानां विनिवर्तते १३६

तैः તેઓથી उनसे, दिग्धाः લેપ કરેલા હરસ प्रलिप्त अर्श, सशोणिताम् રક્ત સહિત खूनके साथ, श्लेष्मपिच्छाम् કફપ્રધાન પિચ્છાને कफप्रधान पिच्छाका, आशु શીઘ્ર शीघ्र, प्रस्रवन्ति સ્રાવ કરે છે स्राव करते हैं. स्रुतानाम् અને દૂઝેલા હરસનાં और स्रुत हुए अर्शोंकी, कण्डूः स्तम्भः ચળ અક્કડપણું खुजली कड़ापन, सरुक् અને પીડાવાળો और रुजायुक्त, शोफः સોજો शोफ, विनिवर्तते દૂર થાય છે नष्ट हो जाता है ॥ १३६ ॥

136. The piles being anointed with this, soon discharge the thickened mucus and blood and the piles being drained of the morbid contents, itching, induration, pain and edema soon disappear.

शुष्कार्शःसु निरूहवस्तिः —

निरूहं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं दाशमूलिकम् ।
समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ॥१३७॥

१३५. दार्वन्तैः स्तब्धशूलानि गुदजानि प्रलेपयेत्—दर्व्या तैरौषधैर्द्वेष्याः स्तब्धाः शूना गुदेरुहाः (व. त. ध.)

१३७. समूत्रस्नेहलवणं- कफे समूत्रलवणं (थ. फ.)

सक्षीरम् અથવા દૂધ સહિત या दूधके साथ, समूत्र-स्नेह- ગૌમૂત્ર સ્નેહ गौमूत्र-स्नेह, लवणम् તથા લવણ યુક્ત तथा सैंधानमकसे युक्त, फलादिभिः અને મદનફલ ઇત્યાદિના और मैनफलादिके, कल्कैः કલ્કથી कल्कोंसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, दाशमूलिकम् દશમૂળના ક્વાથની दशमूलके क्वाथकी, निरूहम् वा નિરૂહબસ્તિ निरूह बस्तिका, प्रयुञ्जीत આપવી प्रयोग करे ॥ १३७ ॥

137. Or the patient may be given an enema with milk decoction of deca-radices mixed with cow's urine, unctuous articles, salt and the paste of emetic nut and the other drugs of its group.

अभयारिष्टः —

हरीतकीनां प्रस्थार्धं प्रस्थमामलकस्य च ।
स्यात् कपित्थाद्दशपलं ततोऽर्धा चेन्द्रवारुणी १३८
विडङ्गं पिप्पली लोध्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्द्रोणे विपाचयेत् ॥१३९॥
द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूते शीते समावपेत् ।
गुडस्य द्विशतं तिष्ठेत्तत् पक्षं घृतभाजने ॥१४०॥
पक्षादूर्ध्वं भवेत् पेया ततो मात्रा यथाबलम् ।
अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुदजा यान्ति संक्षयम् ॥१४१॥

हरीतकीनाम् હરડે हरड़, प्रस्थार्धम् ૩૨ તોલા आधा प्रस्थ, आमलकस्य च આમળાં आंवला, प्रस्थम् ६४ તોલા एक प्रस्थ, कपित्थात् કોઠ कैथ, दशपलम् ४० તોલા दस पल, ततः च અને તેનાથી और उससे, अर्धा અર્ધ ૨૦ તોલા आधी, इन्द्रवारुणी ઇન્દ્રવારુણી इन्द्रायण, स्यात् લેવાં लेवे, विडङ्गम् અને વાવડિંગ और वायविडंग, पिप्पली પીપર पिप्पली, लोध्रम् લોધર लोध, सैलवालुकम् એલવાલુક एलवालुक, मरिचम् તથા મરી तथा मरिच, द्विपलांशम् પ્રત્યેક ૮ તોલા લેવાં

१३८. ततोऽर्धा चेन्द्रवारुणी—पलार्धेनेन्द्रवारुणी (प)

१४०. समावपेत्—प्रदापयेत् (ग)

,, तत् पक्षम्—तत्सर्वम् (ध.)

१४१. गुदजा यान्ति संक्षयम्—नश्यन्ति गुदजा ध्रुवम् (क. ध. त.)

,, ,, —नश्यन्ति गुदजा अपि (ख. ह.)

प्रत्येक **दो पल** लेवे, **एतत्** એઓને इनको, **जलस्य** પાણી **जलके, चतुर्द्रोणे** ४०९६ તોલામાં चार द्रोणमें, **विपाचयेत्** પકાવવાં पकावे, **तस्मिन् रसे** તે ક્વાથ उस क्वाथका, **द्रोणशेषे** १०२४ તોલા બાકી રહે ત્યારે एक द्रोण शेष रहने पर, **पूते** शीते તેને ગાળી ઠંડો થયા પછી તેમાં उसे छानकर ठंडा होनेके बाद उसमें, **गुडस्य** ગોળ **गुडके, द्विशतम्** ८०० તોલા दो सौ पल, **समावपेत्** નાખવો છોડે, **तत्** તે उसको, **घृतभाजने** ઘી ચોપડેલા વાસણમાં घी चुपड़े बरतनमें, **पक्षम्** પંદર દિવસ एक पक्ष, **तिष्ठेत्** રાખવું रखे, **पक्षम्** પંદર દિવસ एक पक्षके, **ऊर्ध्वम्** પછી बाद, **ततः** તેમાંથી उसमेंसे, **यथाबलम्** બલાનુસાર यथाबल, **मात्रा** માત્રા मात्रा, **पेया भवेत्** પીવા યોગ્ય થાય છે पीने योग्य होती है, **अस्य** આ इस, **अरिष्टस्य** અરિષ્ટના अरिष्टके, **अभ्यासात्** અભ્યાસથી निरन्तर सेवनसे, **गुदजाः** હરસ अर्श, **संक्षयम्** નાશ नष्ट, **यान्ति** પામે છે हो जाते हैं ॥ १३८-१४१ ॥

138-141. Take 32 tolas of chebulic myrobalan, 64 tolas of emblic myrobalan, 40 tolas of wood apple, 20 tolas of indian colocynth and 8 tolas of each of embelia, long pepper, lodh, black pepper and cherry tree. Decoct all these in 4096 tolas of water. When it is reduced to 1024 tolas filter it; and when it is cold, add to it 800 tolas of gur, and put the whole in an earthen vessel smeared with ghee for a fortnight. After a fortnight it becomes potable and when this medicated wine is habitually taken in proper dose according to one's vitality, there occures a radical diminution of the piles.

ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगप्लीहगुल्मोदरापहः ।
कुष्ठशोफारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥१४२॥
सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्वित्रनाशनः ।
कृमिग्रन्थ्यर्बुदव्यङ्गराजयक्ष्मज्वरान्तकृत् ॥१४३॥
इत्यभयारिष्टः ।

सिद्धः સારી રીતે સિદ્ધ થયેલ अच्छी प्रकार सिद्ध हुआ, **अयम्** આ यह, **अभयारिष्टः** અભયારિષ્ટ अभयारिष्ट, **ग्रहणी-** ગ્રહણી ग्रहणी, **पाण्डु-** પાંડુરોગ पाण्डुरोग, **हृद्रोग-** હૃદયરોગ हृदयरोग, **प्लीह-** પ્લીહા प्लीहा, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म, **उदरापहः** અને ઉદરરોગને દૂર કરનાર और उदररोगका नाशक, **कुष्ठ-शोफ-** કુષ્ઠ સોજા कुष्ठ-शोफ, **अरुचिहरः** અને અરુચિને હરનાર और अरुचिका हारक, **बल-वर्ण** બલ વર્ણ बल वर्ण, **अग्निवर्धनः** અને અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનાર और अग्नि बढ़ानेवाला, **कामला-** કમળો पीलिया, **श्वित्रनाशनः** અને શ્વિત્રનો નાશ કરનાર और श्वित्रका नाशक, **कृमि-ग्रन्थि-** તેમજ કૃમિ ગ્રંથિ एवं कृमि ग्रंथि, **अर्बुद-व्यङ्ग-** અર્બુદ-વ્યંગ अर्बुद-व्यङ्ग, **राजयक्ष्म-** રાજયક્ષ્મા राजयक्ष्मा, **ज्वरान्तकृत्** અને જ્વરનો નાશ કરનાર છે और ज्वरका नाशक है ॥ १४२-१४३ ॥ **इति** આ यह, **अभयारिष्टः** અભયારિષ્ટ છે अभयारिष्ट है।

142-143. This medicated wine is curative also of assimilation-disorders, anemia, stomach disorders, splenic disorders, gulma and abdominal diseases, dermatosis, edema and anorexia; it is a promoter of vitality, complexion and the gastric fire. This medicated wine of the chebulic myrobalan is of tested efficacy and is a definite cure for jaundice, leucoderma, helmenthiasis, localised swellings and tumors, freckles, consumption and fever. Thus has been described the Medicated Wine of Chebulic myrobalan.

दन्त्यरिष्टः —

दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् १४४

त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् ।
रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥१४५॥
तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेन्मासार्धं घृतभाजने ।
तन्मात्रया पिबन्नित्यमर्शोभ्यो विप्रमुच्यते ॥१४६॥

दन्ती-चित्रक- દંતી અને ચિત્રકના दंती तथा चित्रक, **मूलानाम्** મૂળ इनके मूल, **उभयोः पञ्चमूलयोः** અને બન્ને પંચમૂળ और दोनों पंचमूल, **पलांशान्** દરેક ૪ તોલા प्रत्येक पल पल, **भागान्** ભાગમાં લઈ भागमें लेकर, **आपोथ्य** કૂટીને कुचलकर, **जलद्रोणे** ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં एक द्रोण जलमें, **विपाचयेत्** પકાવવાં पकावे, **तत्र** તેમાં उसमें, **त्रिफलायाः** ત્રિફળાનાં त्रिफलाके, **दलानाम्** બીજ વગરના ટુકડાઓનું ચૂર્ણ छिलकोंका चूर्ण, **त्रिपलम्** ૧૨ તોલા तीन पल, **दापयेत्** નાખવું છોડે, **रसे** કવાથ क्वाथके, **चतुर्थशेषे तु** ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે चौथाई शेष रहने पर, **पूते शीते** તેને ગાળી લઈ ઠંડો થયા પછી તેમાં छानकर ठंडा होनेपर उसमें, **गुडस्य** ગોળ गुड़, **तुलाम्** ૪૦૦ તોલા एक तुला, **समावपेत्** નાખવો छोड़े, **तत्** તેને उसे, **घृत-भाजने** ઘીથી ચોપડેલ વાસણમાં घी चुपड़े बरतनमें, **मासार्धम्** પંદર દિવસ आधा माहतक, **तिष्ठेत्** રાખવો रक्खे, **तत्** તે उसको, **नित्यम्** રોજ नित्य, **मात्रया** માત્રાથી योग्य मात्रामें, **पिबन्** પીનારો पीनेवाला, **अर्शोभ्यः** હરસથી अर्शोंसे, **विप्रमुच्यते** મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥ १४४-१४६ ॥

144-146. Take 4 tolas of each of red physic nut, roots of white flowered leadwort and of the decaradices; crush them and decoct them in 1024 tolas of water and put into it 12 tolas of the pulp of the three myrobalans; when the solution is reduced to 1/4th of its quantity and when it is cold, add to it 400 tolas of gur and leave it for half a month in a vessel lined with ghee. The person who drinks this medicated wine daily in proper dose will be relieved of his piles.

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
दीपनं चारुचिघ्नं च दन्त्यरिष्टमिमं विदुः ॥१४७॥
इति दन्त्यरिष्टः ।

इमम् આ इस, **दन्त्यरिष्टम्** દંત્યરિષ્ટને दन्त्यरिष्टको, **ग्रहणी-** ગ્રહણી ग्रहणी, **पाण्डुरोगघ्नम्** તથા પાંડુરોગનો નાશ કરનાર तथा पाण्डुरोगका नाशक, **वात-वर्चः-** વાયુ તથા મળનું वायु और मलका, **अनुलोमनम्** અનુલોમન કરનાર अनुलोमक, **दीपनम् च** દીપન दीपन, **अरुचिघ्नम् च** અને અરુચિનાશક और अरुचिनाशक, **विदुः** માને છે जानते हैं ॥ १४७ ॥ **इति** આ यह, **दन्त्यरिष्टः** દન્ત્યરિષ્ટ છે दन्त्यरिष्ट है।

147. This medicated wine of red physic nut is said to be curative of assimillation disorders and anemia, regulative of the downward movement of flatus and feces, digestive-stimulant and appetising. Thus has been described the Medicated Wine of Red physic nut.

फलारिष्टः —

हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमामलकस्य च ।
विशालाया दधित्थस्य पाठाचित्रकमूलयोः ॥१४८॥
द्वे द्वे पले समापोथ्य द्विद्रोणे साधयेदपाम् ।
पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन् प्रदापयेत् ॥१४९॥
गुडस्यैकां तुलां वैद्यस्तत् स्थाप्यं घृतभाजने ।
पक्षस्थितं पिबेदेनं ग्रहण्यर्शोविकारवान् ॥१५०॥

हरीतकीफल- હરડે हरड़, **प्रस्थम्** ६४ તોલા एक प्रस्थ, **आमलकस्य च** આમળાનાં आंवले, **प्रस्थम्** ६४ તોલા एक प्रस्थ, **विशालायाः** ઇન્દ્રવારુણી इन्द्रवारुणी,

१४५. त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत्--त्रिफलाया दलानां च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः (घ.त.)
,, समावपेत्--प्रदापयेत् (ग. थ.)
१४६. पिबन्नित्यम्--पिबेन्नित्यम् (घ.)
१४८. हरीतकीफलप्रस्थं--हरीतकीदलप्रस्थं (प. फ.)
१५०. पिबेदेनं--पिबेज्जातं (फ.)

दधित्थस्य કોઠ कैथ, पाठा- કાળીપાઠ पाठा, चित्रक- मूलयोः અને ચિત્રકમૂલ और चित्रकमूल, द्वे द्वे पले દરેક આઠ આઠ તોલા प्रत्येक दो दो पल, समापोथ्य ખાંડીને कुचलकर, अपाम् પાણી जलके, द्विद्रोणे २०४८ તોલામાં दो द्रोणमें, साधयेत् પકાવવું सिद्ध करे, तस्मिन् रसे તે કવાથ उस क्वाथके, पादावशेषे ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે चौथाई शेष रहने पर, पूते च તેને ગાળી ઠંડો થયા પછી તેમાં उसे छानकर ठंडा होनेके बाद उसमें, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, गुडस्य ગોળ गुड़, एकाम् तुलाम् ૪૦૦ તોલા एक तुला, प्रदापयेत् નાખવો छोड़े, तम् તે उसको, घृतभाजने ઘી ચોપડેલા વાસણમાં घी चुपड़े हुए बरतनमें, स्थापयम् રાખવું रखे, पक्ष-स्थितम् પંદર દિવસ રાખેલ एक पक्ष तक रखकर, एनम् તેને इसको, ग्रहणी-अर्शः- ગ્રહણી અને હરસના ग्रहणी और अर्शका, विकारवान् વિકારવાળાએ रोगी, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १४८-१५० ॥

148-150. Take 64 tolas of chebulic myrobalan, 64 tolas of emblic myrobalan and 8 tolas of each of colocynth, wood apple, patha and roots of white flowered leadwort; crush them and boil them in 2048 tolas of water; when the solution is reduced to 1/4 of its quantity, it should be filtered, the physician should add to it 400 tolas of gur and put it in a vessel lined with ghee. After it has been kept for a fortnight, the patient suffering from assimilation disorders and piles may drink it.

हृत्पाण्डुरोगं प्लीहानं कामलां विषमज्वरम् ।
वर्चोमूत्रानिलकृतान् विबन्धानग्निमार्दवम् ॥१५१॥
कासं गुल्ममुदावर्तं फलारिष्टो व्यपोहति ।
अग्निसंदीपनो ह्येष कृष्णात्रेयेण भाषितः ॥१५२॥
इति फलारिष्टः ।

कृष्णात्रेयेण કૃષ્ણાત્રેયે कृष्णात्रेयने, भाषितः કહેલો कहा हुआ, एषः આ यह, फलारिष्टः ફલારિષ્ટ फलारिष्ट, हृत्- હૃદ્રોગ हृद्रोग, पाण्डुरोगम् પાંડુરોગ पाण्डुरोग, प्लीहानम् પ્લીહા प्लीहा, कामलाम् કમળો पीलिया, विषमज्वरम् વિષમજ્વર विषमज्वर, वर्चः-मूत्र- મળમૂત્ર मलमूत्र, अनिलकृतान् અને વાયુથી થયેલ और वातजनित, विबन्धान् વિબંધ विबंध, अग्निमार्दवम् અગ્નિની મંદતા अग्निमांद्य, कासम् ઉધરસ खांसी, गुल्मम् ગુલ્મ गुल्म, उदावर्तम् અને ઉદાવર્તને और उदावर्तको, व्यपोहति નાશ કરે છે दूर करता है, अग्निसंदीपनः हि અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે और अग्निको प्रदीप्त करनेवाला है ॥ १५१-१५२ ॥ इति આ यह, फलारिष्टः ફલારિષ્ટ છે फलारिष्ट है।

151-152. This medicated fruit wine cures disorders of the stomach, anemia, splenic disorders, jaundice, irregular fever, retention of feces, urine and flatus, weakness of the gastric fire, cough, gulma and misperistalsis. This medicated wine is declared by Krishna Atreya to be a stimulant of the gastric fire. Thus has been described the Medicated Fruit-wine.

द्वितीयः फलारिष्टः —

दुरालभायाः प्रस्थः स्याच्चित्रकस्य वृषस्य च ।
पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नागरस्य च ॥१५३॥
दन्त्याश्च द्विपलान् भागाञ्जलद्रोणे विपाचयेत्।
पादावशेषे पूते च सुशीते शर्कराशतम् ॥१५४॥
प्रक्षिप्य स्थापयेत् कुम्भे मासार्धं घृतभाविते ।
प्रलिप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुक्षौद्रसर्पिषा ॥१५५॥
तस्य मात्रां पिबेत् काले शार्करस्य यथाबलम् ।

दुरालभायाः ધમાસો दुरालभा, प्रस्थः ૬૪ તોલા एक प्रस्थ, स्यात् લેવો लेवे, चित्रकस्य તેનો तथा

१५४. शर्कराशतम्-शर्करायुतम् (ध.)
,, पूते च सुशीते शर्कराशतम्-शीते च पूते तस्मिन् सिताशतम् (ध. फ)
,, प्रक्षिप्य स्थापयेत् कुम्भे मासार्धं घृतभाविते–दत्त्वा कुम्भे दृढे स्थाप्यं मासार्धं घृतभाजने (घ. च. त. थ.)

चित्रक उसके तथा चित्रक, वृषस्य च અરડૂસી वासा, पथ्या હરડે हरड़, आमलकयोः च एव આમળાં आंवला, पाठायाः કાળીપાઠ पाठा, नागरस्य च સૂંઠ सोंठ, दन्त्याः च અને દંતી और दन्ती, द्विपलान् દરેકના આઠ આઠ તોલા प्रत्येकके दो दो पल, भागान् ભાગનો भागोंको, जलद्रोणे ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં एक द्रोण जलमें, विपाचयेद् કવાથ કરવો पकावे, पादावशेषे તે કવાથ ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે चौथाई शेष रहने पर, पूते તેને ગાળી उसे छानकर, सुशीते च સારી રીતે ઠંડો થયા પછી તેમાં अच्छीप्रकार ठंडा होनेके बाद उसमें, शर्कराशतम् સાકર ૪૦૦ તોલા चीनी सौपल, प्रक्षिप्य નાખીને छोड़कर, घृतभाविते घी ચોપડેલા घी चुपड़े हुए, पिप्पली-चव्य- અને પીપર ચવક और पिप्पली चव्य, पियङ्गु- પ્રિયંગુ प्रियंगु, क्षौद्रसर्पिषा મધ તથા ઘીથી मधु तथा घीसे, प्रलिप्ते લેપ કરેલા लिप्त किये हुए, कुम्भे ઘડામાં घड़ेमें, मासार्धम् પંદર દિવસ આધે माह तक, स्थापयेत् રાખવું रखे, तस्य તે उस, शार्करस्य શર્કરાસવની शर्करासवकी, मात्राम् માત્રા मात्रा, काले યોગ્ય કાલે योग्य कालमें, यथाबलम् બલ પ્રમાણે बलके अनुसार, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १५३-१५५½ ॥

153-155½. Take 64 tolas of cretan prickly clover and 8 tolas of each of white-flowered lead-wort, vasaka, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, patha, dry ginger and red physic-nut; boil them in 1024 tolas of water; when the solution is reduced to 1/4 of its quantity, it should be filtered; and when it is cold add to it 400 tolas of sugar and put it in a vessel saturated with ghee and smeared with long pepper, chaba pepper, perfumed cherry and honey and leave it for half a month. The patient may take this medicated sugar wine in proper dose and time, according to his strength.

अर्शांसि ग्रहणीदोषमुदावर्तमरोचकम् ॥१५६॥
शकृन्मूत्रानिलोद्गारविबन्धानग्निमार्दवम् ।
हृद्रोगं पाण्डुरोगं च सर्वमेतेन साधयेत् ॥१५७॥

इति द्वितीयफलारिष्टः ।

अर्शांसि હરસ अर्श, ग्रहणीदोषम् ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, उदावर्तम् ઉદાવર્ત उदावर्त, अरोचकम् અરુચિ अरुचि, शकृत्- મળ मल, मूत्र-अनिल- मूत्र વાયુ मूत्र वायु, उद्गार- અને ઓડકારની और डकारके, विबन्धान् અટકાયત विबंध, अग्निमार्दवम् મંદાગ્નિ अग्निमांद्य, हृद्रोगम् હૃદયરોગ हृदयरोग, पाण्डुरोगम् च અને પાંડુરોગ और पांडुरोग, सर्वम् એ બધાને इन सबको, एतेन આનાથી इससे, साधयेत् જીતવા जीते, ॥ १५६-१५७ ॥ इति આ यह, द्वितीय- બીજો दूसरा, फलारिष्टः ફલારિષ્ટ છે फलारिष्ट है ॥ १५६-१५७ ॥

156-157. This medicated wine will enable the physician to cure piles, assimilation-disorders, misperistalsis, anorexia, retention of feces, urine, flatus and eructations, weakness of the gastric fire, stomach-disorders and anemia. Thus has been described the Second Medicated Fruit-wine.

कनकारिष्टः —

नवस्यामलकस्यैकां कुर्याज्जर्जरितां तुलाम् ।
कुडवांशाश्च पिप्पल्यो विडङ्गं मरिचं तथा ॥१५८॥
पाठां च पिप्पलीमूलं क्रमुकं चव्यचित्रकौ ।
मञ्जिष्ठैल्वालुकं लोध्रं पलिकानुपकल्पयेत् ॥१५९॥

१५७. इति द्वितीयफलारिष्टः–इतिशर्करासवः (घ.)
,, ,, –इतिशार्करोऽरिष्टः (च.)
,, ,, –इति शर्करारिष्टः (ज.)
१५९. पाठां च पिप्पलीमूलं–पाठां मूलं च पिप्पल्याः (ध. झ.)
,, पाठां च–यवासः (ध.)
,, मञ्जिष्ठैल्वालुकं–मञ्जिष्ठैलालुके (न.)
,, ,, –मञ्जिष्ठावालुकं (क. ख. ग. ड. द. फ. झ.)

कुष्ठं दारुहरिद्रां च सुराह्वं सारिवाद्वयम् ।
इन्द्राह्वं भद्रमुस्तं च कुर्यादर्धपलोन्मितम् ॥१६०॥
चत्वारि नागपुष्पस्य पलान्यभिनवस्य च ।
द्रोणाभ्यामम्भसो द्वाभ्यां साधयित्वाऽवतारयेत् ॥
पादावशेषे पूते च शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।
मृद्वीकाद्व्याढकरसं शीतं निर्यूहसंमितम् ॥१६२॥
शर्करायाश्च भिन्नाया दद्याद् द्विगुणितां तुलाम् ।
कुसुमस्य रसस्यैकमर्धप्रस्थं नवस्य च ॥१६३॥
त्वगेलाप्लवपत्राम्बुसेव्यक्रमुककेशरान् ।
चूर्णयित्वा तु मतिमान् कार्षिकानत्र दापयेत् १६४
तत् सर्वं स्थापयेत् पक्षं सुचौक्षे घृतभाजने ।
प्रलिप्ते सर्पिषा किंचिच्छर्करागुरुधूपिते ॥१६५॥
पक्षादूर्ध्वमरिष्टोऽयं कनको नाम विश्रुतः ।
पेयः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाद्भक्तरोचनः ॥१६६॥

नवस्य તાજાં नये, आमलकस्य આમળાં आंवले, एकाम् तुलाम् ४०० તોલા एक तुलाभरको, जर्जरिताम् कुर्यात् કચરવાં कुचलके तैयार करे, कुडवांशाः च १६ તોલા कुडव-प्रमाण, पिप्पल्यः પીપર पिप्पली, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, तथा તથા तथा, मरिचम् મરી मरिच, पाठाम् કાળીપાઠ पाठा, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, क्रमुकम् સોપારી सुपारी, चव्यचित्रकौ ચવક ચિત્રક चव्य चित्रक, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मजीठ, एल्वालुकम् એલવાલુક एलवालुक, लोध्रम् લોધર लोध, पलिकान् એ પ્રત્યેક ૪ તોલા इन प्रत्येकको पलमात्र, उपकल्पयेत् લેવાં लेवें, कुष्ठम् કઠ कुठ, दारुहरिद्राम् દારુહળદર दारुहल्दी, सुराह्वम् દેવદાર देवदारु, सारिवाद्वयम् બંન્ને સારિવા दोनों सारिवा, इन्द्राह्वम् ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, भद्रमुस्तम् च અને ભદ્રમોથ और भद्रमुस्त, अर्धपलोन्मितम् દરેક ૨ તોલા प्रत्येक आधा पल, कुर्यात् લેવાં लेवे, अभिनवस्य અને તાજું और नये, नागपुष्पस्य च નાગકેસર नागकेसरके, चत्वारि पलानि १६ તોલા લેવું चार पल लेवे, अम्भसः તેઓને પાણીના उनको जलके, द्वाभ्याम् द्रोणाभ्याम् २०४८ તોલામાં दो द्रोणसे, साधयित्वा- પકાવી सिद्ध करके, पादावशेषे ચતુર્થાંશ બાકી રહેતાં चौथाई शेष रहने पर, अवतारयेत् ઉતારી લેવાં उतार लेवे, पूते તેને ગાળી उसे छानकर, शीते च ઠંડુ થયા પછી ठंडा होनेके बाद, तस्मिन् તેમાં उसमें, निर्यूहसंमितम् ક્વાથની સમાન क्वाथके समान, शीतम् ઠંડો ठंडा, मृद्वीका- દ્રાક્ષનો मुनक्केका, द्व्याढक- ५१२ તોલા दो आढक, रसम् રસ रस, प्रदापयेत् નાખવો छोड़े, भिन्नायाः ખાંડેલી पीसी हुई, शर्करायाः સાકર चीनी, द्विगुणिताम् तुलाम् ८०० તોલા दो तुला, दद्यात् નાખવી छोड़े, नवस्य અને નવું और नया, कुसुमस्य रसस्य મધ शहद, एकम् अर्धप्रस्थम् ३२ તોલા आधा प्रस्थ, त्वक्- તજ दालचीनी, एला- એલચી इलायची, प्लव- મોથ मोथ, पत्र- તમાલપત્ર तेजपात, अम्बु-सेव्य- બન્ને વાળા दोनों वाला, क्रमुक- સોપારી सुपारी, केशरान् નાગકેસર नागकेसर, कार्षिकान् દરેક એક એક તોલાનું प्रत्येक कर्ष कर्षका, चूर्णयित्वा ચૂર્ણ કરી चूर्ण करके, मतिमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, अत्र तु તેમાં इसमें, दापयेत् નાખવું मिलावे, तत् सर्वम् એ બધું उन सबको, सुचौक्षे ચોખ્ખા साफ, सर्पिषा ઘીથી घीसे, प्रलिप्ते લેપ કરેલા लिप्त, किंचित् અને થોડા और थोड़े, शर्करा- સાકર शर्करा, अगुरु- તથા અગરનો तथा अगुरुसे, धूपिते ધૂપ દીધેલા धूपित, घृतभाजने ઘીની ભાવના આપેલા વાસણમાં घृतभावित बरतनमें, पक्षम् પંદર દિવસ एक पक्ष, स्थापयेत् રાખવું रखे, कनकः કનક कनक, नामविश्रुतः નામનો વિખ્યાત नामसे विख्यात, स्वादुरसः મધુર રસવાળો मीठे रसवाला, हृद्यः હૃદયને હિતકારી हृद्य, अयम् આ इस, अरिष्टः અરિષ્ટ अरिष्टको, पक्षात् ऊर्ध्वम् પંદર દિવસ બાદ पक्षके बाद, पेयः પીવો पीवे, प्रयोगात् પ્રયોગથી प्रयोगसे, भक्तरोचनः તે અન્નમાં રુચિ કરનાર થાય છે वह अन्नमें रुचि करनेवाला होता है ॥ १५८-१६६ ॥

१६०. इन्द्राह्वं भद्रमुस्तं च–मुस्तमिन्द्राह्वयं चैव (ग.)
,, इन्द्राह्वं–इन्द्राह्वां (ध)
१६२. पादावशेषे–द्रोणावशेषे (ग. ध. द.)
,, प्रदापयेत्–समावपेत् (ब.)

158-166. Take 400 tolas of fresh emblic myrobalans and crush them; take also 19 tolas of long pepper, and 4 tolas of each of embelia, black

pepper, patha, roots of long pepper, betel nut, chaba pepper, white flowered lead-wort, indian madder, cherry tree, lodh and 2 tolas of each of costus, indian berberry, deodar, the two varieties of indian sarsaparilla, kurchi seeds and nut grass, and 15 tolas of fresh fragrant poon. Boil the whole in 2048 tolas of water and when the solution is reduced to 1/4 of its quantity, it should be taken down and filtered; when it is cold, add to it 512 tolas of the cold decoction of grape and mix with 800 tolas of powdered sugar and 32 tolas of fresh honey. The skilled physician may, thereafter, add one tola each of the powders of cinnamon, cardamom, nut-grass, cinnamon leaves, fragrant sticky mallow, cuscus grass betel nut, and fragrant poon; then place the whole in a clean pot lined with ghee and fumigated lightly with sugar and eagle-wood. This celebrated medicated wine called Kanaka becomes fit for drinking at the end of a fortnight; it serves as an appetiser if taken systematically.

अर्शांसि ग्रहणीदोषमानाहमुदरं ज्वरम् ।
हृद्रोगं पाण्डुतां शोथं गुल्मं वर्चोविनिग्रहम् ॥१६७॥
कासं श्लेष्मामयांश्चोग्रान् सर्वानेवापकर्षति ।
वलीपलीतखालित्यं दोषजं च व्यपोहति ॥१६८॥
इति कनकारिष्टः ।

अर्शांसि આ અરિષ્ટ હરસ यह अरिष्ट अर्श, ग्रहणीदोषम् ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, आनाहम् આનાહ आनाह, उदरम् ઉદરરોગ उदर, ज्वरम् જ્વર ज्वर, हृद्रोगम् હૃદયરોગ हृदयरोग, पाण्डुताम् પાંડુરોગ पाण्डुरोग, शोथम् સોજો शोथ, गुल्मम् ગુલ્મ गुल्म, वर्चोविनिग्रहम् મળબદ્ધતા मलबद्धता, कासम् ઉધરસ कास सर्वान् અને સઘળા और सभी, उग्रान् ઉગ્ર उग्र, श्लेष्मामयान् કફના રોગોને कफरोगोंको, अपकर्षति નાશ કરે છે दूर करता है, दोषजम् तथा દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ तथा दोषजनित, वली-पलित- વળીઆં પળિયાં वली पलित, खालित्यम् અને ટાલનો और खालित्यको, व्यपोहति નાશ કરે છે दूर हटाता है ॥ १६७-१६८ ॥ इति આ યહ, कनकारिष्टः કનકારિષ્ટ છે कनकारिष्ट है।

167-168. Piles, assimilation-disorders, constipation, abdominal diseases, fever, gastric disorders, anemia, edema, gulma, fecal stasis, cough and all severe disorders due to kapha are alleviated by this wine. It cures also pathological conditions of poliosis, wrinkles and alopecia. Thus has been described the Medicated Kanaka-wine.

शुष्कार्शःसु गुदशौचम्—

पत्रभङ्गोदकैः शौचं कुर्यादुष्णेन वाऽम्भसा ।
इति शुष्कार्शसां सिद्धमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥१६९॥

पत्रभङ्ग- પાંદડાઓના ટુકડાના पत्तोंके टुकडोंके, उदकैः ઉકાળેલા પાણીથી क्वाथसे, उष्णेन અથવા ઊના या गरम, अम्भसा वा પાણીથી जलसे, शौचम् શૌચ शौचक्रिया, कुर्यात् કરવું करे, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, शुष्कार्शसाम् સૂકા હરસની शुष्क अर्शोंकी, एतत् આ यह, सिद्धम् સિદ્ધ सिद्ध, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, उक्तम् કહી છે कही है ॥ १६९ ॥

169. The cleansing of the anal region must be done with the decoction of the sprouts curative of vata or with warm water. Thus has been described the successful line of treatment for the dry variety of piles.

रक्तार्शसि वातानुबन्धलक्षणानि—

चिकित्सितमिदं सिद्धं स्राविणां शृण्वतः परम् ।

अतः परम् હવે પછી अब आगे, **स्राविणाम्** દ્રઝતા હરસની स्रावयुक्त अर्शोंकी, **इदम् सिद्धम्** આ સિદ્ધ इस सिद्ध, **चिकित्सितम्** ચિકિત્સા चिकित्साको, **शृणु** સાંભળો सुनो।

169½. Hereafter listen to an exposition of the successful line of treatment in bleeding or discharging piles.

तत्रानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मारुतस्य च ॥१७०॥
विट् श्यावं कठिनं रूक्षं चाधो वायुर्न वर्तते ।
तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ॥१७१॥
कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥१७२॥

तत्र તેમાં यहां, **श्लेष्मणः** કફનો कफका, **मारुतस्य च** તથા વાયુનો और वायुका, **द्विविधः** એમ બે પ્રકારનો यों दो प्रकारका, **अनुबन्धः** અનુબંધ હોય છે अनुबंध होता है, **विट्** મળ मल, **श्यावम्** કાળો श्याववर्ण, **कठिनम्** કઠિન कड़ा, **रूक्षम्** તથા રૂક્ષ હોય तथा रूक्ष हो, **वायुः च** વાયુ वायु, **अधः** નીચેથી नीचेकी ओरसे, **न वर्तते** જતો ન હોય नहीं निकलती हो, **अर्शसाम्** હરસનું अर्शोंका, **असृक्** લોહી रक्त, **तनु** પાતળું पतला, **अरुणवर्णम् च** અરુણ વર્ણવાળું अरुण रंगका, **फेनिलम् च** તથા ફીણવાળું હોય तथा झागयुक्त हो, **यदि च** અને જો और यदि, **कटि-ऊरु-गुद-शूलम् च** કમર સાથળ તથા ગુદામાં શૂળ कटि ऊरु तथा गुदामें शूल, **दौर्बल्यम्** તેમજ નબળાઈ एवं कमजोरी, **अधिकम्** અધિક હોય अधिक हो, **यदि च** તથા જો तथा यदि, **रूक्षणम्** રૂક્ષ દ્રવ્યો रूक्ष द्रव्य, **हेतुः** તે અર્શોના કારણ હોય તો उन अर्शोंके हेतु हों तो, **तत्र** ત્યાં वहां, **वातस्य** વાયુનો वायुका, **अनुबन्धः** અનુબંધ છે એમ જાણવું अनुबंध है ऐसा जानना चाहिए ॥ १७०-१७२ ॥

१७०. चिकित्सितमिदं सिद्धं स्राविणां शृण्वतः परम्–चिकित्सितमतः सिद्धं स्रविणांसंप्रचक्ष्महे (च.)

170-172. In this type of piles, there occur two kinds of sequela. They are, one due to kapha and the other due to vata. If the stools are dark, hard and dry, if the patient does not pass flatus, if the blood oozing from the piles is thin, of dusky red colour and frothy, if there is pain in the waist, thigh and rectum, if there is excessive weakness, and if the etiological factors are of the dehydrating type, then the complication is of vata.

रक्तार्शसि कफानुबन्धलक्षणम्—

शिथिलं श्वेतपीतं च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥१७४॥

यदि જો यदि, **विट्** મળ मल, **शिथिलम्** શિથિલ ढीला, **श्वेत-पीतम्** સફેદ-પીળો सफेद-पीला, **स्निग्धम्** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **गुरु** ભારે भारी, **शीतलम् च** તથા શીતળ હોય तथा ठंडा हो, **अर्शसाम्** હરસનું अर्शोंसे बहनेवाला, **असृक्** લોહી रक्त, **घनम्** ઘાટું गाढा, **तन्तुमत्** તાંતણાવાળું तन्तुयुक्त, **पाण्डु** પાંડુ વર્ણનું फीका, **पिच्छिलम्** તથા પિચ્છિલ હોય तथा चिपचिपा हो, **गुदम्** ગુદા गुदा, **सपिच्छम्** પિચ્છાયુક્ત पिच्छायुक्त, **स्तिमितम्** તથા સ્તિમિત હોય तथा गिले कपडेसे ढकी हुई सी हो, **गुरु** અને ગુરુ और गुरु, **स्निग्धम्** તથા સ્નિગ્ધ પદાર્થો और स्निग्ध पदार्थ, **कारणम्** તે અર્શોના કારણ હોય તો उन अर्शोंके हेतु हों तो, **तत्र बुधैः** ત્યાં વિદ્વાન વૈદ્યોએ वहाँ बुद्धिमान वैद्यको, **रक्तार्शसाम्** દ્રઝતા હરસમાં खूनी अर्शोंमें, **श्लेष्मानुबन्धः** કફનો અનુબંધ છે कफका अनुबंध है, **विज्ञेयः** એમ જાણવું ऐसा जानना चाहिए ॥ १७३-१७४ ॥

173-174. If the stools are soft, whitish or yellowish, unctuous, heavy and cold and if the blood issuing from

the piles is thick, accompanied with shreds or fibres, yellowish white or slimy; if the rectum is slimy and rigid and if the etiological factors are of the heavy and unctuous nature, then the condition should be diagnosed by the wise physicians as the complication of kapha, in bleeding piles.

रक्तार्शसि दोषानुबन्धविशेषाच्चिकित्साविशेषः —

स्निग्धशीतं हितं वाते रूक्षशीतं कफानुगे ।
चिकित्सितमिदं तस्मात् संप्रधार्य प्रयोजयेत् ॥१७५॥

वाते રક્તાર્શવાળા રોગીને વાતના અનુબંધમાં रक्तार्शवाले रोगीको वातके अनुबन्धमें, **स्निग्धशीतम्** સ્નિગ્ધ તથા શીતલ દ્રવ્ય स्निग्ध तथा शीतल द्रव्य, **कफानुगे** અને કફના અનુબંધમાં और कफके अनुबन्धमें, **रूक्षशीतम्** રૂક્ષ તથા શીતલ દ્રવ્ય હિતકારી છે रूक्ष तथा शीतल द्रव्य हितकर हैं, **तस्मात्** માટે इस कारणसे, **इदम्** આ इस, **चिकित्सितम्** ચિકિત્સાને चिकित्साको, **संप्रधार्य** વિચારી समझ कर, **प्रयोजयेत्** પ્રયોજવી प्रयोग करे ॥ १७५ ॥

175. The treatment with unctuous and cold measures is beneficial in vata and with dry and cold measures in complications due to kapha. So, after careful consideration, the appropriate line of treatment should be prescribed.

पित्तश्लेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपपादयेत् ।
स्रवणं चाप्युपेक्षेत लङ्घनैर्वा समाचरेत् ॥१७६॥

पित्तश्लेष्माधिकम् રક્તાર્શને પિત્તશ્લેષ્માધિક रक्तार्शको पित्त और कफकी अधिकतावाला, **मत्वा** જાણીને समझकर, **शोधनेन** શોધન शोधनसे, **उपपादयेत्** કરાવવું उपचार करे, **स्रवणम् च अपि** રક્તસ્રાવની रक्तस्रावकी, **उपेक्षेत** ઉપેક્ષા કરવી उपेक्षा करे, **लङ्घनैः वा** અથવા લંઘનથી या लंघनोंसे, **समाचरेत्** ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १७६ ॥

176. On knowing the condition to be due to the excess of pitta and kapha, the patient should be subjected to the purificatory procedure. The bleeding, in such case, may either be ignored or treated with the lightening therapy.

आदौ दुष्टरक्तनिग्रहे दोषाः —

प्रवृत्तमादावर्शोभ्यो यो निगृह्णात्यबुद्धिमान् ।
शोणितं दोषमलिनं तद्रोगाञ्जनयेद्बहून् ॥१७७॥
रक्तपित्तं ज्वरं तृष्णामग्निसादमरोचकम् ।
कामलां श्वयथुं शूलं गुदवङ्क्षणसंश्रयम् ॥१७८॥
कण्डूरुःकोठपिडकाः कुष्ठं पाण्ड्वाह्वयं गदम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां विबन्धं शिरसो रुजम् ॥१७९॥
स्तैमित्यं गुरुगात्रत्वं तथाऽन्यान् रक्तजान् गदान् ।

यः જે जो, **अबुद्धिमान्** મૂર્ખ વૈદ્ય मूर्ख वैद्य, **आदौ** શરૂઆતમાં જ प्रारम्भमें ही, **अर्शोभ्यः** હરસમાંથી अर्शोंसे, **प्रवृत्तम्** વહેતા प्रवृत्त हुए, **दोषमलिनम्** અત્યંત દૂષિત अत्यन्त दूषित **शोणितम्** લોહીને खूनको, **निगृह्णाति** રોકે છે रोकता है, **तत्** તેણે રોકેલું તે લોહી उसने रोका हुआ रक्त, **बहून् रोगान्** ઘણા રોગોને बहुत रोगोंको, **रक्तपित्तम्** જેવા કે રક્તપિત્ત जैसे कि रक्तपित्त, **ज्वरम्** જ્વર ज्वर, **तृष्णाम्** તૃષા प्यास, **अग्निसादम्** મંદાગ્નિ अग्निमांद्य, **अरोचकम्** અરુચિ अरुचि, **कामलाम्** કમળો पीलिया **श्वयथुम्** સોજો शोफ, **गुद-** ગુદા गुदा, **वङ्क्षणसंश्रयम्** તથા વંક્ષણમાં तथा वंक्षणमें, **शूलम्** શૂલ शूल, **कण्डू** કંડુ खुजली, **अरुः** ફોડલી फुन्सियाँ, **कोठ** કોઠ कोठ, **पिडकाः** પિડકા पिडका, **कुष्ठम्** કુષ્ઠ कुष्ठ, **पाण्डु-आह्वयम्** પાંડુ નામનો पाण्डुनामक, **गदम्** વ્યાધિ रोग, **वात-मूत्र-** વાયુ મૂત્ર वायु-मूत्र, **पुरीषाणाम्** તથા મળની और मलका, **विबन्धम्** અટકાયત विबन्ध, **शिरसः रुजम्** મસ્તકની પીડા शिरकी पीडा, **स्तैमित्यम्** સ્તિમિતતા स्तैमित्य, **गुरुगात्रत्वम्** ગાત્રોનું ભારેપણું એઓને शरीरका भारीपन, **तथा** તથા तथा, **अन्यान्** બીજા अन्य, **रक्तजान्** રક્તજન્ય

१७८. अग्निसादम्-अग्निनाशम (प. ह.)
१७९. पाण्ड्वाह्वयं गदम्–पाण्ड्वामयं गदम् (ख. ह. य.)

रक्तज, गदान् રોગોને व्याधियोंको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ १७७-१७९½ ॥

177-179½. If an unskilled physician' stops the intial bleeding from the piles, then this retention of vitiated blood gives rise to many disorders namely—hemothermia fever, thirst, weakness of gastric fire, anorexia, jaundice edema, colic in the ano rectal and inguinal regions, pruritus, ulcers, wheals, pimples, dermatosis and the disease called anemia, the retention of flatus, urine and feces, headache stiffness, heaviness of limbs and other diseases due to vitiated blood.

रक्तार्शसि चिकित्साक्रमः —

तस्मात् स्रुते दुष्टरक्ते रक्तसंग्रहणं हितम् ॥१८०॥

तस्मात् તેથી इस लिए, **दुष्टरक्ते** દૂષિત લોહી दुष्ट रक्तके, **स्रुते** વહી ગયા પછી बह जानेके बाद, **रक्तसंग्रहणम्** લોહી બંધ કરવું रक्तका स्तंभन, **हितम्** હિતકારી हितकर है ॥ १८० ॥

180. Therefore it is only when all vitiated blood has flowed out that the hemo staticline of treatment is indicated.

हेतुलक्षणकालज्ञो बलशोणितवर्णवित् ।
कालं तावदुपेक्षेत यावन्नात्ययमाप्नुयात् ॥१८१॥
अग्निसंदीपनार्थं च रक्तसंग्रहणाय च ।
दोषाणां पाचनार्थं च परं तिक्तैरुपाचरेत् ॥१८२॥

हेतु-लक्षण- હેતુ લક્ષણ हेतु लक्षण, **कालज्ञः** તથા કાળને જાણનાર तथा कालको जाननेवाला, **बल-** અને બળ और बल, **शोणित-** તથા રક્તના तथा रक्तके, **वर्णवित्** વર્ણને જાણનાર વૈદ્ય वर्णको जाननेवाला वैद्य, **यावत्** જ્યાંસુધી जब तक, **अत्ययम्** રોગી ગંભીર સ્થિતિ रोगी गम्भीर हालतको, **न आप्नुयात्** न પામે प्राप्त न होवे, **तावत् कालम्** ત્યાં સુધી तब तक, **उपेक्षेत** દૂષિત લોહીના સ્રાવની ઉપેક્ષા કરવી दूषित रक्तके स्रावकी उपेक्षा करे, **परम् च** પછી पश्चात्, **अग्नि-** અગ્નિના अग्निको, **संदीपनार्थम् च** દીપન માટે प्रदीप्त करनेके लिए, **रक्त-संग्रहणाय च** રક્તસંગ્રહણ માટે रक्तसंग्रहणके लिए, **दोषाणाम्** અને દોષોના और दोषोंके, **पाचनार्थम्** પાચન માટે पाचनके लिए **तिक्तैः** તિક્ત દ્રવ્યોથી तिक्त द्रव्योंसे, **उपाचरेत्** ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १८१-१८२ ॥

181-182. So the physician who is skilled in etiology, symptomology, hematology and the knowledge of time and constitution should ignore the bleeding so long as it is not causing an emergency. Later, he should treat the patient with bitter drugs for the stimulation of the gastric fire, for hemostasis and digestion of morbid matter.

यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्बणस्य च ।
वर्तते स्नेहसाध्यं तत् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥१८३॥

यत् तु જે जो, **प्रक्षीण-** ક્ષીણ क्षीण, **दोषस्य** દોષવાળા दोषवाले, **वातोल्बणस्य च** અને વાતોલ્બણ રોગીનું और वातप्रधान रोगीका, **रक्तम्** રક્ત रक्त, **वर्तते** વહેતું હોય છે प्रवृत्त होता है, **तत्** તે वह, **पान-** પાન पान, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यंग, **अनुवासनैः** અને અનુવાસન દ્વારા और अनुवासन द्वारा, **स्नेहसाध्यम्** સ્નેહથી સાધ્ય થાય છે स्नेहसे साध्य होता है ॥ १८३ ॥

183. The bleeding which occurs in a patient in whom the morbidity has diminished but in whom vata is still in excess is remediable by the oleation-therapy given in the form of potion, inunction or unctuous enemata

यत्तु पित्तोल्बणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।
स्तम्भनीयं तदेकान्तान्न चेद्वातकफानुगम् ॥१८४॥

यत् तु અને જે और जो, **घर्मकाले** ગરમીના સમયમાં उष्ण कालमें, **पित्तोल्बणम्** પિત્તપ્રધાન पित्त-

१८०. हितम्—मतम् (ग. ङ.)

प्रधान, रक्तम् રક્ત रक्त, प्रवर्तते વહેતું હોય છે प्रवृत्त होता है, तत् તે वह, वात-कफ- વાત તથા કફના वात तथा कफके, अनुगम् અનુબંધવાળું अनुबन्धसे युक्त, न चेत् જો ન હોય તો यदि न हो तो, एकान्तात् અવશ્ય अवश्य, स्तम्भनीयम् અટકાવવા યોગ્ય છે स्तम्भन करने योग्य है ॥ १८४ ॥

184. The bleeding due to excess of pitta and which occurs during the hot weather must be invariably stopped if there is no complication of vata or kapha.

रक्तार्शसां प्रशमना औषधयोगाः —

कुटजत्वङ्निर्यूहः सनागरः स्निग्धरक्तसंग्रहणः ।
त्वग्दाडिमस्य तद्वत् सनागरश्चन्दनरसश्च ॥१८५॥

सनागरः સૂંઠ સહિત सोंठसे युक्त, कुटज-त्वक्- કડાછાલનો कुटजकी छालका, निर्यूहः કવાથ क्वाथ, स्निग्ध-रक्त- સ્નિગ્ધ રક્તને स्निग्ध रक्तका, संग्रहणः રોકનાર છે स्तम्भक है, तद्वत् તેવીજ રીતે उसी प्रकार, सनागरः સૂંઠ સહિત सोंठसे युक्त, दाडिमस्य દાડમની अनारकी, त्वक् છાલનો छालका, चन्दनरसः च અને ચંદનનો કવાથ પણ સ્નિગ્ધ રક્તને રોકનાર છે और चन्दनका क्वाथ भी स्निग्ध रक्तका स्तम्भक है ॥ १८५ ॥

185. The decoction of kurchi bark mixed with a small quantity of dry ginger is a coagulant and haemostatic; so are the bark of pomegranate and the decoction of sandal wood with a little of dry ginger.

चन्दनादिक्वाथः, दार्व्यादिक्वाथश्च—

चन्दनकिराततिक्तक-
धन्वयवासाः सनागराः क्वथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमना
दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥१८६॥

सनागराः સૂંઠ સહિત सोंठसे युक्त, क्वथिताः ક્વાથ કરેલ क्वाथ किये हुए, चन्दन ચંદન चन्दन, किराततिक्तक કરિયાતું चिरायता, धन्वयवासाः અને ધમાસો और दुरालभा, दार्वीत्वक्- તેમજ દારુ હળદરની છાલ एवं दारुहल्दीकी छाल, उशीर- વાળો खस, निम्बाः च અને લીમડો પણ और नीम भी, रक्तार्शसाम् રક્તાર્શનું रक्तार्शोंके, प्रशमनाः પ્રશમન કરનાર છે प्रशामक हैं ॥ १८६ ॥

186. The decoction of sandal wood, chiretta, cretan prickly clover and a little of dry ginger is sedative of bleeding piles. So is the decoction of the bark of indian berberry, cuscus and neem.

अतिविषादिचूर्णम्—

सातिविषा कुटजत्वक्
फलं च सरसाञ्जनं मधुयुतानि ।
रक्तापहानि दद्यात्
पिपासवे तण्डुलजलेन ॥१८७॥

रक्तापहानि રક્તસ્રાવને દૂર કરનારા रक्तस्रावको दूर करनेवाले सातिविषा અતિવિષ अतीस सहित, कुटजत्वक् કડાછાલ कुड़ाछाल, सरसाञ्जनम् અને રસાંજન સહિત और रसौंत सहित, फलम् च ઇન્દ્રજવને इन्द्रजौ को, मधुयुतानि મધ મેળવીને मधुमें मिलाकर, पिपासवे પાણી પીવાની ઇચ્છાવાળાને पिपासुको, तण्डुलजलेन ચોખાના ધોણ સાથે चावलके धोवनके साथ, दद्यात् આપવાં देवे ॥ १८७ ॥

187. Indian atees, kurchi bark and kurchi seeds and extract of indian berberry mixed with honey are hemostatics and they may be given with rice-water whenever the patient is thirsty in the treatment of bleeding piles.

१८७. सरसाञ्जन–रसाञ्जनं (ब.)
,, मधुयुतानि-धन्वमधुयुतानि (ब.)

कुटजादिरसक्रिया—

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन ।
यावत्स्याद्गतरसं तद्द्रव्यं पूतो रसस्ततो ग्राह्यः१८८
मोचरसः ससमङ्गः
फलिनी च समांशिकैस्त्रिभिस्तैश्च ।
वत्सकबीजं तुल्यं
चूर्णितमत्र प्रदातव्यम् ॥१८९॥
पूतोत्कथितः सान्द्रः स रसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।
मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्रावम् ॥
छगलीपयसा पीता पेयामण्डेन वा यथाग्निबलम् ।

आर्द्रम् લીલી ताजी, **कुटजत्वचः पलशतम्** ४०० તોલા કડાછાલને सौ पल कुड़ाछालको, **तत् द्रव्यम्** તે દ્રવ્યનેा उस द्रव्यको, **गतरसम् यावत् स्यात्** બધો રસ નીકળી આવે ત્યાં સુધી सब रस निकल आवे तब तक, **महेन्द्रसलिलेन** વરસાદના પાણીથી वर्षाजलसे, **विपाच्यम्** પકાવવી पकावे, **ततः** પછી તેમાંથી फिर उससे, **पूतः** ગાળીને छानकर, **रसः** ક્વાથ क्वाथ, **ग्राह्यः** ગ્રહણ કરવો ग्रहण करे, **अत्र** એમાં इसमें, **ससमङ्गः** રીસામણી સહિત छूईमुई सहित, **मोचरसः** મોચરસ मोचरस, **फलिनी** અને પ્રિયંગુ और प्रियंगु, **समांशिकैः** તથા સમ ભાગવાળા और सम भागवाले, **तैः त्रिभिः तुल्यम्** એ ત્રણેની સમાન इन तीनोंके समान, **चूर्णितम्** ચૂર્ણ કરેલ चूर्ण किये हुए, **वत्सकबीजम्** ઇંદ્રજવને इन्द्रजौको, **प्रदातव्यम्** નાખવાં डाले, **पूतोत्कथिताः** પ્રથમ ગાળેલા અને ચૂર્ણ સહિત ઉકાળેલા प्रथम छाने हुए और चूर्णसहित फिर पकाये हुए, **स रसः** તે રસને उस रसको, **दर्वीप्रलेपनः** કડછીએ ચોટે એવો कुलछीसे लगे ऐसा, **सान्द्रः** ઘાટો गाढा, **ग्राह्यः** ગ્રહણ કરવો ग्रहण करना चाहिए, **यथा-अग्निबलम्** અગ્નિબળ અનુસાર अग्निबलानुसार, **मात्रा-काल-उपहिता** માત્રા અને કાળને અનુરૂપ मात्रा और कालके अनुरूप, **छगलीपयसा** બકરીના દૂધથી बकरीके दूधसे, **पेयामण्डेन वा** અથવા પેયામંડથી अथवा पेयामंडसे, **पीता** સેવન કરવામાં આવેલી सेवन की हुई, **एषा** આ यह, **रसक्रिया** રસક્રિયા रसक्रिया, **असृक्स्रावम्** રક્તસ્રાવને रक्तस्रावको, **जयति** જીતે છે जीतती है ॥ १८८-१९०½ ॥

188-190½. Decoct 400 tolas of fresh kurchi bark in pure rain water till all the juice from the bark has mixed with the water; then filter it and take the solution and add to it equal quantites of the powders of the gum of silk cotton, sensitive plant, perfumed cherry and thrice the quantity of kurchi seeds. This should be filtered, boiled and thickened till it sticks to the ladle and then used. This prepared extract of kurchi bark taken at the regular time and in proper dose according to one's strength of gastric fire along with goat's milk or thin gruel, controls the hemorrhage of bleeding piles.

१८८. महेन्द्रसलिलेनः—तु मेघसलिलेन (ख.)
,, यावत्स्याद्गतरसं-यावत्स्यादर्धरसं (फ.)
१८९. समांशिकैः—पलांशिकैः क. घ. ध.)
,, चूर्णितमत्र-चूर्णीकृतमत्र (ब)
१९०. पूतोत्कथितः सान्द्रः सरसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः—पूनःक्वथित सरसो दार्वीलेपस्ततः समवतार्यः (ख. ङ.)
,, सान्द्रः स रसो-क्वथितः स रसः (झ)
,, ग्राह्यः—समवतार्यः (झ.)
,, जयत्यसृक्स्रावम्—जयति रक्तम् (थ.)
१९०½. पीता—युक्ता (क. घ. छ)

अन्ये योगाः—

जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥१९१॥

जीर्णौषधः च ઔષધ પચી ગયા પછી औषध जीर्ण होने पर, **छागेन पयसा** બકરીના દૂધની સાથે बकरीके दूधके साथ, **शालीन्** શાળના ચોખાનું शालि चावल, **भुञ्जीत** ભોજન કરવું खावे ॥ १९१ ॥

191. When the dose of this mixture is digested, the patient should take boiled sali rice with goat's milk.

रक्तार्शांस्यतिसारं रक्तं स्रासृग्रुजो निहन्त्याशु ।
बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा जयत्युभयभागम् १९२
इति कुटजादिरसक्रिया ।

एषा रसक्रिया આ રસક્રિયા यह रसक्रिया, रक्तार्शांसि રક્તાર્શ खूनी बवासीर, अतिसारम् રક્તાતિસાર रक्तातिसार, स्रासृग्रुजः અને રક્તના રોગોને और रक्तजनित रोगोंको, आशु શીઘ્ર शीघ्र, निहन्ति હણે છે नष्ट करती है, उभयभागम् અને બન્ને માર્ગેથી પ્રવૃત્ત થતા और उभयमार्गगामी, बलवत् બળવાન प्रबल, रक्तपित्तम् च રક્તપિત્તને પણ रक्तपित्तको भी, जयति હણે છે नष्ट करती है ॥ १९२ ॥ इति આ यह, कुटजादि કુટજાદિ રસક્રિયા છે कुटजादि रसक्रिया है।

192. This prepared extract cures bleeding piles, diarrhoea with blood in stools, and diseases born of vitiated blood; it also controls the severe type of hemothermia affecting either the upper or the lower channel. Thus has been described the Compound Prepared extract of Kurchi.

नीलोत्पलं समङ्गा मोचरसश्चन्दनं तिला लोध्रम् ।
पीत्वाच्छगलीपयसा भोज्यं पयसैव शाल्यन्नम् १९३

नीलोत्पलम् નીલ કમલ नीलोफर, समङ्गा રીસામણી छुईमुई, मोचरसः મોચરસ सेंमलका गोंद, चन्दनम् ચંદન चन्दन, तिलाः તલ तिल, लोध्रम् અને લોધર એઓને और लोध इनको, छगली- બકરીના बकरीके, पयसा દૂધ સાથે दूधके साथ, पीत्वा પીને पीकर, शाल्यन्नम् શાળના ચોખાનું शालिचावल, पयसा एव બકરીના દૂધની સાથે જ बकरीके दूधके साथ ही, भोज्यम् ભોજન કરવું खावे ॥ १९३ ॥

193. The patient may take blue water-lily, sensitive plant, gum of silk cotton, sandal wood, til and lodh with goat's milk and thereafter take a meal of sali rice with goat's milk.

छागलिपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवास्तुकरसं च ।
धन्वविहङ्गमृगाणां रसो निरम्लः कदम्लो वा १९४

सवास्तुकरसम् બથવાના રસ સહિત बथुआके स्वरस सहित, प्रयुक्तम् ઉપયોગમાં લીધેલું प्रयुक्त किया हुआ, छागलिपयः બકરીનું દૂધ बकरीका दूध, धन्व-विहङ्ग- તથા ધન્વદેશનાં પક્ષી तथा धन्वदेशके पक्षियों मृगाणाम् અને પશુઓના और पशुओंका, निरम्लः અમ્લતા રહિત बिना खटाईका, कदम्लः वा કે જરા અમ્લતા યુક્ત या किंचित् अम्ल, रसः च માંસનો રસ मांसरस, रक्तम् રક્તસ્રાવને प्रवृत्त रक्तको, निहन्ति રોકે છે रोक देता है ॥ १९४ ॥

194. The goat's milk given with the juice of white goose foot controls bleeding; The meat-juice of the birds and beasts of jangala group, either slightly mixed with acid or not at all, has similar effect.

पाठाद्यं चूर्णम्—

पाठा वत्सकबीजं रसाञ्जनं नागरं यवान्यश्च ।
बिल्वमिति चार्शसैश्चूर्णितानि पेयानि शूलेषु १९५

पाठा કાળી પાઠ पाठा, वत्सकबीजम् ઇંદ્રજવ इन्द्रजौ रसाञ्जनम् રસવંતી रसौत, नागरम् સૂંઠ सोंठ, यवान्यः અજમો अजवायन, बिल्वम् च અને બીલું और बेलगिरी, इति એઓનું इनका, चूर्णितानि ચૂર્ણ કરીને चूर्ण करके, अर्शसैः હરસના રોગીઓએ अर्शके रोगियोंको, शूलेषु શૂલમાં शूलमें, पेयानि પીવું જોઈએ पीना चाहिए ॥ १९५ ॥

195. The powder of patha, kurchi seeds, extract of indian berberry, dry ginger, and celery seeds should be given to the patient suffering from painful piles.

१९२ निहन्त्याशु–निहन्त्याशु (ग)
,, जयत्युभयभागम्–ह्युभयभागम् (ध. फ)

१९४. छागलिपयः–छगलीपयः (ज.)
,, सवास्तुकरसं च–सवास्तुकरसश्च (ख)
१९५. शूलेषु–सशूलेषु (ध.)

दार्व्यादिचूर्णम्—

दार्वी किराततिक्तं मुस्तं दुःस्पर्शकश्च रुधिरघ्नम् ।

दार्वी દારુહળદર दारुहल्दी, **किराततिक्तम्** કરિયાતું चिरायता, **मुस्तम्** મોથ मोथा, **दुःस्पर्शकः च** અને ધમાસો એઓનું ચૂર્ણ और धमासा इनका चूर्ण, **रुधिरघ्नम्** રક્તસ્રાવનો નાશ કરે છે रक्तस्रावको नष्ट करता है,

195½. Indian berberry, chiretta, nutgrass and cretan prickly clover are hemostatics.

रक्तातिप्रवृत्तौ घृतविधानम्—

रक्तेऽतिवर्तमाने शूले च घृतं विधातव्यम् ॥१९६॥

रक्ते જો રક્ત यदि रक्त, **अतिवर्तमाने** અધિક વહેતું હોય अधिक बहता हो, **शूले च** અને સાથે શૂળ હોય તો और साथ ही शूल हो तो, **घृतम्** ઘૃતોનો घृतोंका, **विधातव्यम्** પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ १९६ ॥

196. If there is excessive bleeding and pain, ghee prepared with the above drugs should be used.

कुटजफलाद्यं घृतम्—

कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ।
सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्शसां भिषजा ॥१९७॥

भिषजा વૈદ્યે वैद्य, **रक्तार्शसाम्** રક્તાર્શના रक्तस्रावी अर्शोंके, **शूले** શૂળમાં शूलमें, **कुटजफल-** ઇંદ્રજવ कुटजका फल, **वल्क-** કડાછાલ कुड़ेकी छाल, **केशर-** નાગકેસર नागकेसर **नीलोत्पल-** નીલ કમળ नीलोफर, **लोध्र-** લોધર लोध, **धातकीकल्कैः** અને ધાવડીના કલ્કથી और धाई इनके कल्कोंसे. **सिद्धम्** સિધ્ધ કરેલા सिद्ध, **घृतम्** ઘૃતનો घीका, **विधेयम्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १९७ ॥

197. The ghee prepared with the paste of the seeds bark of kurchi, fragrant poon, blue water lily, lodh and fulsee flowers should be given by the physician in the condition of colic and bleeding piles.

द्वौ घृतयोगौ—

सर्पिः सदाडिमरसं सयावशूकं शूलं जयत्याशु ।
रक्तं सशूलमथवा निदिग्धिकादुग्धिकासिद्धम् १९८

सदाडिमरसम् દાડમના રસથી अनारके रससे, **सयावशूकम्** અને જવખારથી और यवक्षारसे, **शृतम्** સિધ્ધ કરેલું पकाया हुआ, **अथवा** અથવા या, **निदिग्धिका** બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, **दुग्धिका** તથા દૂધીથી और दुग्धिकासे, **सिद्धम्** સિધ્ધ કરેલું पकाया हुआ, **सर्पिः** ઘૃત घृत, **सशूलम्** શૂળસહિત शूलयुक्त, **रक्तम्** રક્તસ્રાવને रक्तस्रावको, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **जयति** જીતે છે नष्ट करता है ॥ १९८ ॥

198. The ghee prepared with the juice of pomegranate and barley- alkali quickly subdues the pain and hemorrhage of piles; similar is the action of the ghee prepared with the paste of indian night-shade and asthma-weed.

पेयायोगाः—

लाजापेया पीता सचुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।
हन्त्याश्वस्रस्रावं तथा बलापृश्निपर्णीभ्याम्॥ १९९॥

सचुक्रिका ચુક્રિકાસહિત चुक्रिकासहित, **केशर-उत्पलैः** નાગકેસર તથા નીલ કમળથી नागकेसर तथा नीलोफरसे, **सिद्धा** સિધ્ધ કરેલી सिद्ध, **तथा** તેમજ एवं, **बला-** બલા बला, **पृश्निपर्णीभ्याम्** અને પીઠવનથી और पृश्निपर्णीसे, **सिद्धा** સિધ્ધ કરેલી सिद्ध, **लाजापेया** લાજાની પેયા लाजाकी पेया, **पीता** પીવાથી તે पीनेसे वह, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **अस्रस्रावम्** રક્તસ્રાવને रक्तस्रावको, **हन्ति** દૂર કરે છે नष्ट करती है ॥ १९९ ॥

१ .. सचुक्रिका–चुक्रिका (ख. ग.)
,, हन्त्याश्वस्रस्रावं-हन्त्याशु रक्तरोगं (ख.)

199. The gruel of roasted paddy prepared with country sorrel, fragrant poon, and blue water lily quickly controls hemorrhage; so does the gruel prepared with heart leaved sida and painted leaved uraria.

ह्रीवेरबिल्वनागरनिर्यूहे साधितां सनवनीताम्।
वृक्षाम्लदाडिमाम्लामम्लीकाम्लां सकोलाम्लाम् ॥
गृञ्जनकसुरासिद्धां दद्याद्यमकेन भर्जितां पेयाम्।
रक्तातिसारशूलप्रवाहिकाशोथनिग्रहणीम् ॥२०१॥

ह्रीवेर- વાળો सुगन्धवाला, **बिल्व-** બીલા बेलगिरी, **नागरनिर्यूहे** અને સૂંઠના કવાથમાં और सोंठके क्राथमें **साधिताम्** સિદ્ધ કરેલી सिद्ध की हुई, **सनवनीताम्** અને માખણ મેળવેલી और मक्खनसे युक्त, **वृक्षाम्ल-** કોકમથી कोकमसे, **दाडिम-अम्लाम्** તથા દાડમના રસથી ખાટી બનાવેલી और अनारके रससे खट्टी बनायी हुई, **अम्लीका-** આમલીથી अम्लीकासे, **अम्लाम्** ખાટી બનાવેલી खट्टी बनायी हुई, **सकोल-अम्लाम्** અને બોરથી ખાટી બનાવેલી और बेरसे खट्टी बनायी हुई, **गृञ्जनक-** તથા ગૃંજનકથી तथा गृंजनक, **सुरासिद्धाम्** અનેસુરાથી સિદ્ધ કરેલી और सुरासे सिद्ध की हुई, **यमकेन** તેમજ યમકથી एवं यमकस्नेहसे, **भर्जिताम्** વઘારેલી छौंकी हुई, **रक्तातिसार-** રક્તાતિસાર रक्तातिसार, **शूल-** શૂળ शूल, **प्रवाहिका-** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **शोथ-** અને સોજાનો और शोथको, **निग्रहणीम्** નિગ્રહ કરનારી रोकनेवाली, **पेयाम्** પેયા पेया, **दद्यात्** આપવી देवे ॥२००-२०१॥

200-201. The patient may take gruel prepared with the decoction of fragrant sticky mallow and dry ginger and mixed with butter and acidified with kokam butter or sour pomegranate or tamarind or sour jujube; or the patient may be given thin gruel prepared with turnip and sura wine and seasoned with oil cum ghee. This gruel is curative of diarrhoea with blood in stools, colic, dysentry and edema.

२०१. दद्याद्यमकेन भर्जितां पेयाम्-भृष्टां यमकेन वा पिबेत्पेयाम् (घ फ.)

काश्मर्यामलकानां सकर्बुदारान् फलाम्लांश्च।
गृञ्जनकशाल्मलीनां क्षीरिण्याश्चुक्रिकायाश्च ॥२०२॥
न्यग्रोधशुङ्गकानां खण्डांस्तथा कोविदारपुष्पाणाम्।
दध्नः सरेण सिद्धान् दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥२०३॥

सकर्बुदारान् કર્બુદાર સહિત कर्बुदार सहित, **काश्मर्य-** શીવણના ફળ गंभारी, **आमलकानाम्** આમળાં आंवलों **गृञ्जनक-** ગૃંજનક गृंजनक, **शाल्मली-नाम्** શેમળા सेमल, **क्षीरिण्याः** ક્ષીરિણી दुग्धिका, **चुक्रिकायाः** તથા ચુક્રિકાના तथा चुक्रिकाके, **न्यग्रोध-** અને વડના और बरगदके, **शुङ्गकानाम्** અંકુરોના शुंगोंके, **कोविदार-** તેમજ કાંચનારના एवं कोविदारके, **पुष्पाणाम्** પુષ્પોના फूलोंके, **खण्डान्** ટુકડાને खण्डोंको **दध्नः** દહીંની दहीकी, **सरेण** મલાઈથી मलाईसे, **सिद्धान्** સિદ્ધ કરી सिद्ध कर, **फल-अम्लान् च** અને ખાટાં ફળથી ખાટા કરીને और अम्ल फलोंसे खट्टे करके, **रक्ते** રક્ત रक्तके, **अतिप्रवृत्ते** અત્યંત પ્રવૃત્ત થતાં अत्यन्त प्रवृत्त होने पर, **दद्यात्** આપવાં देवे ॥ २०२-२०३ ॥

202-203. Choppings of white teak, emblic myrobalan, white mountain ebony, turnip, silk cotton, asthma-weed or country sorrel, or of the buds of banyan tree or flowers of variegated mountain ebony, prepared with the creamy top of curds and acidified with sour-fruits, may be given in severe hemorrhage.

पलाण्डुप्रयोगः —

सिद्धं पलाण्डुशाकं तक्रेणोपोदिकां सबदराम्लाम्।
रुधिरस्रवे प्रदद्यान्मसूरसूपं च तक्राम्लम् ॥२०४॥

२०२. सकर्बुदारान् फलाम्लांश्च -सकर्बुदारफलाम्लानाम् (ध. घ.)
,, क्षीरिण्याश्चुक्रिकायाश्च-दुग्धिकाचुक्रिकाणां च (ध.)
२०३. खण्डान्-खदान् (क. छ. त.)
,, प्रवृत्तेऽति-प्ररतेऽति (ध.)
२०४. मसूरसूपं-मसूरयूषं (फ.)

तक्रेण तक्रथी छाछसे, सिद्धम् सिद्ध करेलुं पकाई हुई, पलाण्डु- डुंगळीनुं प्याजकी, शाकम् शाक तरकारी, सबदराम्लात् बोरथी खाटी करेली बेरसे खट्टी की हुई, उपोदिकाम् पोईनुं शाक पोईका शाक, तक्राम्लम् अने तक्रथी खाटी करेली और तकसे खट्टी की हुई, मसूरसूपम् मसूरनी दाळ मसूरकी दाल, रुधिरस्रवे लोहीना स्रावमां रक्तके स्रावमें, प्रदद्यात् आपवी देवे ॥ २०४ ॥

204. A vegetable dish of onion prepared with butter-milk or of indian spinach mixed with the juice of sour jujube or the soup of lentils, acidified with butter-milk, may be given in hemorrhage.

पयसा शृतेन यूषैर्मसूरमुद्गाढकीमकुष्ठानाम् ।
भोजनमद्यादम्लैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥२०५॥

शृतेन उकाळेला गरम किये हुए, पयसा दूधनी साथे दूधसे, मसूर-मुद्ग- मसूर मग मसूर मूंग, आढकी- तुवर अरहर, मकुष्ठानाम् मठना और मोठके, अम्लैः खाटा अम्ल, यूषैः वा यूषोनी साथे यूषोंसे, शालि- शाळना चोखा शालि चावल, श्यामाक- सामो श्यामाक, कोद्रवजम् अने कोदरानुं और कोद्रोंका, भोजनम् भोजन भोजन, अद्यात् खावुं खावे ॥ २०५ ॥

205. The patient may take the meal of sali, syamaka or kodrava rice with boiled milk, or with the acidified soup of lentil's, green-gram, pigeon pea and math-gram.

शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलैणेयकैः सुसिद्धैश्च ।
भोजनमद्यादम्लैर्मधुरैरीषत् समरिचैर्वा ॥२०६॥

अम्लैः खाटां खट्टे, मधुरैः मधुर मधुर, ईषत् समरिचैः वा अथवा थोडां मरी मेळवेलां अथवा थोडी काली मिर्चसे मिश्रित, सुसिद्धैः च अने सारी रीते सिद्ध करेलां और अच्छी तरह सिद्ध किये हुए, शश-हरिण- ससलां-हरण खरगोश-हिरन, लावमांसैः अने लावना मांसोथी और लाव इनके मांससे कपिञ्जल- तथा कपिंजल तथा कपिजल, ऐणेयकैः अने एणना मांसनी साथे और एणके मांसोंके साथ, भोजनम् शाळना भात वगेरेनुं भोजन शालिके ओदन आदिका भोजन, अद्यात् करवुं करे ॥ २०६ ॥

206. Or the patient may take his meal with the flesh of rabbit, deer, quail, grey partridge and black buck, well prepared with sweet and acid articles and mixed with a small quantity of black pepper.

दक्षशिखितित्तिरिरसै-
र्द्विककुदलोपाकजैश्च मधुराम्लैः ।
अद्यादर्शेरतिवहे-
ष्वर्शःस्वनिलोल्बणशरीरः ॥२०७॥

अनिल-उल्बण- वातप्रधान वातप्रधान, शरीरः शरीरवाळा रोगीए शरीरवाला पुरुष, अतिवहेषु अत्यंत वहेता अतिशय बहनेवाले, अर्शःसु हरसमां अर्शोंमें, मधुराम्लैः मीठा तथा खाटा मधुर और खट्टे, दक्ष-शिखि- कूकडा मोर मुर्गे मोर, तित्तिरि- अने तेतरना और तीतरके, रसैः मांसरसोथी मांसरसोंसे, द्विककुद- तथा ऊंट और ऊंट, लोपाकजैः च तेमज लोंकडीना एवं लोमड़ीके, रसैः मांसरसोथी मांसरसोंसे, अद्यात् शाळना भात वगेरेनुं भोजन करवुं शालिके ओदन आदिका भोजन करे ॥ २०७ ॥

207. If on account of the excessive loss of blood from the piles, vata is provoked in the body, the patient should take meat-juice of cock, peacock, partridge or of the two humped-camel or fox mixed with sweet and acid thing.

रसखडयूषयवागूसंयोगतः केवलोऽथवा जयति ।
रक्तमतिवर्तमानं वातं च पलाण्डुरुपयुक्तः ॥२०८॥

---

२०५. मसूरमुद्गाढकीमकुष्ठानाम्—सतीनमुद्गाढकीमसूराणाम् (व. ध.)

२०८. रसखडयूष—रसखडशाक (व. य. ध.)

,, संयोगतः—संयुक्तः (क ग. ध.)

केवलः એકલી अकेली, अथवा અથવા या, रस-खड- રસ ખડ रस खड़, यूष-यवागू- યૂષ અને યવાગૂની यूष और यवागूके, संयोगतः સાથે साथ, उपयुक्तः પ્રયોજેલ प्रयुक्त की गई, पलाण्डुः ડુંગળી प्याज, अतिवर्तमानम् અતિ પ્રવૃત્ત થતા अति प्रवृत्त, रक्तम् રકતને रक्तको, वातम् च તથા વાતને और वायुको, जयति જીતે છે जीतती है ॥ २०८ ॥

208. The onion taken by itself or with sauce, vegetable soup or gruel, subdues excessive hemorrhage and vata.

छागान्तराधि तरुणं
सरुधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ।
व्यत्यासान्मधुराम्लं
विट्शोणितसंक्षये देयम् ॥२०९॥

विट्-शोणित- મલ તથા રક્તના मल तथा रक्तके, संक्षये ક્ષયમાં क्षयमें, तरुणम् छाग-अन्तराधि જુવાન બકરાના મધ્ય શરીરનું માંસ तरुण बकरेके मध्य शरीरका मांस, सरुधिरम् રકત સહિત रक्त सहित, बहु-पलाण्डु ઘણી ડુંગળી સાથે बहुत प्याजके साथ, उपसाधितम् પકાવીને पकाकरके, व्यत्यासात् પર્યાય ક્રમથી पर्याय क्रमसे, मधुराम्लम् મધુર તથા ખાટું કરીને मधुर तथा अम्ल करके, देयम् આપવું देवे ॥ २०९ ॥

209. In condition of scanty formation of feces and loss of blood, flesh of the middle part of the young goat along with the blood, prepared with a large quantity of onion and made sweet and sour alternately, should be given.

नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासा-
दर्शांस्यपयान्ति रक्तानि ॥२१०॥

नवनीत- માખણ मक्खन, तिलाभ्यासात् તથા તલનો અભ્યાસ રાખવાથી तथा तिलके अभ्याससे, केशर- નાગકેસર नागकेसर, नवनीत- માખણ मक्खन, शर्कराभ्यासात् તથા સાકરનો અભ્યાસ રાખવાથી तथा चीनीके अभ्याससे, दधिसर- દહીંની મલાઈ दहीकी मलाई, मथित- તથા ઘોળવાનો तथा घोलके, अभ्यासात् અભ્યાસ રાખવાથી अभ्याससे, रक्तानि अर्शांसि રક્તાર્શ खूनी बवासीर, अपयान्ति નાશ પામે છે नष्ट होते हैं ॥२१०॥

210. The bleeding type of piles disappear by the habitual use of butter and til or fragrant poon, butter and sugar, or emulsified curd-cream.

नवनीतघृतं छागं मांसं च सषष्टिकः शालिः ।
तरुणश्च सुरामण्डस्तरुणी च सुरा निहन्त्यस्रम् ॥

नवनीतघृतम् તાજું ઘી ताजा घी, छागम् બકરાનું बकरेका, मांसम् માંસ मांस, सषष्टिकः च સાઠી साठी, शालिः તથા શાળના ચોખા तथा शालि चावल, तरुणः च તાજો नया, सुरामण्डः સુરાનો મંડ सुरामण्ड, तरुणी च અને તાજી और नयी, सुरा સુરા सुरा, अस्रम् રકતસ્રાવને रक्तस्रावको, निहन्ति બંધ કરે છે बन्द करती है ॥ २११ ॥

211. The fresh butter, ghee and flesh of goat, shastic rice and sali rice, the top part of fresh sura wine or fresh sura wine itself will check the hemorrhage.

रक्तातिप्रवृत्तौ बाह्योपचाराः —

प्रायेण वातबहुलान्यर्शांसि भवन्त्यतिस्रुते रक्ते ।
दुष्टेऽपि च कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिको ज्ञेयः २१२

कफ-पित्ते કફ તથા પિત્ત कफ और पित्तके, दुष्टे अपि दूषित હોવાને લીધે પણ दूषित होने पर भी, रक्ते રકતનો रक्तका, अतिस्रुते અતિ સ્રાવ થવાથી अति स्राव होने पर, अर्शांसि હરસ अर्श, प्रायेण ઘણું ખરું प्रायः, वातबहुलानि વાતપ્રધાન वातप्रधान, भवन्ति થઈ જાય છે हो जाते हैं, तस्मात् તેથી अतः,

२१०. अर्शांस्यपयान्ति रक्तानि—गुदजाः शाम्यन्तिरक्तवहाः (पा.द.)

अनिलः વાયુ वायुको, अधिकः પ્રબળ પ્રધાન, ज्ञेयः જાણવો जाने ॥ २१२ ॥

212. In conditions of excessive bleeding piles, though the kapha and pitta are also morbid, the vata gets excessively morbid. Therefore, in such conditions, the vata needs to be paid more attention to.

दृष्ट्वा तु रक्तपित्तं प्रबलं कफवातलिङ्गमल्पं च ।
शीता क्रिया प्रयोज्या यथेरिता वक्ष्यते चान्या २१३

रक्तपित्तम् तु રક્તપિત્તને रक्तपित्तको, प्रबलम् અધિક प्रबल, कफ-वात- અને કફ તથા વાતનાં और कफ तथा वातके, लिङ्गम् च લક્ષણો लक्षणको, अल्पम् અલ્પ अल्प, दृष्ट्वा જોઈને देखकर, यथा-ईरिता પહેલાં કહેલી पहले कही हुई, अन्या च तथा બીજી પણ और दूसरी भी, वक्ष्यते જે કહેવાશે जो कही जायगी, शीता क्रिया તે શીત ક્રિયા वह शीत क्रिया, प्रयोज्या કરવી करे ॥ २१३ ॥

213. On finding the hemorragic tendency great, and symptoms of kapha and vata very little, a refrigerent line of treatment as described previously as well as hereafter too should be carried out.

परिषेचनयोगाः —

मधुकं सपञ्चवल्कं बदरीत्वगुदुम्बरं धवपटोलम् ।
परिषेचने विदध्याद्वृषककुभयवासनिम्बांश्च ॥२१४॥

सपञ्चवल्कम् પંચવલ્કલ સહિત पंचवल्कल सहित, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, बदरीत्वक् બોરડીની છાલ बेरकी छाल, उदुम्बरम् ઊંબરા गूलर, धवपटोलम् ધવ-પટોલ धावड़ा परवल, वृष-ककुभ- અરડૂસી અર્જુન वासा अर्जुन, यवास- જવાસો जवासा, निम्बान् च અને લીમડાનો और नीमको, परिषेचने સેચન કરવા માટે परिषेचनमें, विदध्यात् ઉપયોગ કરવો उपयोगमें लेवे ॥ २१४ ॥

214. The decoction of liquorice, the five barks, the bark of the jujube, gular fig and crane tree and leaves of snake-gourd, or the decoction of vasaka, Arjun hebrew manna plant and neem may be used as affusion.

अवगाहनयोगाः —

रक्तेऽतिवर्तमाने दाहे क्लेदेऽवगाहयेच्चापि ।
मधुकमृणालपद्मकचन्दनकुशकाशनिष्काथे ॥२१५॥

रक्ते રક્તના रक्तकी, अतिवर्तमाने અતિસ્રાવમાં अति प्रवृत्तिमें, दाहे દાહમાં दाहमें, क्लेदे च अपि तथा કલેદમાં तथा क्लेदमें, मधुक-मृणाल- જેઠીમધ-મૃણાલ मुलहठी-मृणाल, पद्मक- પદ્મકાઠ पुंडरीककाठ, चन्दन- ચંદન चन्दन, कुश-काश- દર્ભ અને કાશના कुश और काश इनके, निष्काथे ક્વાથમાં क्वाथमें, अवगाहयेत् અવગાહન કરાવવું अवगाहन करावे ॥ २१५ ॥

215. If there has occured excessive loss of blood and if there is burning pain and softening of the piles, the patient may be given a bath prepared with the decoction of liquorice, lotus stalks, Himalayan cherry, sandal wood, sacrificial grass and thatch grass.

इक्षुरसमधुकवेतसनिर्यूहे शीतले पयसि वा तम् ।
अवगाहयेत् प्रदिग्धं पूर्वं शिशिरेण तैलेन ॥२१६॥

शीतले ઠંડા ठंडे, इक्षुरस- શેલડીના રસથી યુક્ત ईखके रससे युक्त, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, वेतसनिर्यूहे તથા વેતસના ક્વાથમાં तथा वेतसके क्वाथमें, पयसि वा અથવા પાણીમાં या जलमें, पूर्वम् પ્રથમ प्रथम,

२११. चान्या–याऽन्या (घ.)
२१४. विदध्यात्–प्रयोज्यं (ग. फ. घ.)
,, ककुभयवास–ककुभपलाश (घ.)
२१५. क्लेदेऽवगाहयेच्चापि–क्लेदे च गाहयेच्चापि (ख.)
,, ऽवगाहयेच्चापि–सम्यगवगाह्याः (ध. फ.)
२१६. पूर्वं शिशिरेण तैलेन–पूर्वं तैलेन शीतेन (फ.)

शिशिरेण ઠંડા ठंडे, तैलेन તેલથી तैलसे, प्रदिग्धम् અભ્યંગ કરાવી अभ्यंग कराके, तम् તે રોગીને उसे, अवगाहयेत् અવગાહન કરાવવું अवगाहन करावे ॥२१६॥

216. Or having previously anointed the part with the oil prepared with drugs of cooling potency, he should be given a sitz-bath prepared with the decoction of liquorice and country-willow and mixed with sugar-cane juice or a bath of cold milk.

दत्त्वा घृतं सशर्करमुपस्थदेशे गुदे त्रिकदेशे च ।
शिशिरजलस्पर्शसुखा धारा प्रस्तम्भनी योज्या २१७

सशर्करम् સાકર સહિત चीनी सहित, घृतम् ઘૃત घी, उपस्थदेशे ઉપસ્થપ્રદેશમાં लिंगदेशपर, गुदे ગુદા गुदापर, त्रिकदेशे च અને ત્રિકપ્રદેશમાં और त्रिक-प्रदेशपर, दत्त्वा ચોપડીને लगाकर, शिशिर-जल- ઠંડા જલની ठंडे जलकी, स्पर्शसुखा- સ્પર્શમાં સુખકર થાય એવી स्पर्शमें सुखकर, प्रस्तम्भनी રક્તસ્રાવને અટકાવ-નારી स्तम्भन कारक, धारा ધારાનો धाराका, योज्या ઉપયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ २१७ ॥

217. Having applied ghee mixed with sugar over the genitals, anus and the perineum, a douche prepared of agreeably cold water and medicated with astringent drugs should be given to these parts.

कदलीदलैरभिनवैः पुष्करपत्रैश्च शीतजलसिक्तैः ।
प्रच्छादनं मुहुर्मुहुरिष्टं पद्मोत्पलदलैश्च ॥२१८॥

शीतजल- ઠંડુ જલ ठंडा जल, सिक्तैः છાંટેલાં छिड़के हुए, अभिनवैः તાજાં नये कदलीदलैः કેળનાં પાન केलेके पत्तोंसे, पद्मोत्पल- તથા શ્વેત કમળ અને નીલ કમલનાં और पद्म तथा नीलोफरके, दलैः च પાનથી पत्तोंसे, मुहुः मुहुः વખતોવખત बारबार, प्रच्छादनम् આચ્છાદન કરવું ढांकना, इष्टम् યોગ્ય છે तकर है ॥ २१८ ॥

218. Frequent applications with fresh leaves of the plantain or of the water lily, or of the petals of the lotus and blue lily wet with cold water is beneficial.

दूर्वाघृतप्रदेहः शतधौतसहस्रधौतमपि सर्पिः ।
व्यजनपवनः सुशीतो रक्तस्रावं जयत्याशु ॥२१९॥

दूर्वाघृत દૂર્વાથી સિદ્ધ કરેલા ઘીનો दूर्वासे सिद्ध घीका प्रदेहः લેપ प्रदेह, शतधौत- સોવાર ધોએલ शतधौत, सहस्रधौतम् કે હજારવાર ધોએલ या सहस्रधौत, सर्पिः अपि ઘી પણ घी भी, सुशीतः અને ઠંડો और ठंडी, व्यजनपवनः પંખાનો પવન पंखेकी हवा, आशु શીઘ્ર शीघ्र, रक्तस्रावम् રક્તસ્રાવને रक्तस्रावको, जयति જીતે છે जीतती है ॥ २१९ ॥

219. Application of ghee prepared with scutch grass, the washed ghee, hundred or thousand times and the cold air directed from hand-fans, quickly control bleeding.

समङ्गामधुकाभ्यां
तिलमधुकाभ्यां रसाञ्जनघृताभ्याम् ।
सर्जरसघृताभ्यां वा
निम्बघृताभ्यां मधुघृताभ्यां वा ॥२२०॥
दार्वीत्वक्सर्पिर्भ्यां
सचन्दनाभ्यामथोत्पलघृताभ्याम् ।
दाहे क्लेदे च गुद-
भ्रंशे गुदजाः प्रतिसारणीयाः स्युः ॥२२१॥

दाहे દાહ दाह, क्लेदे ક્લેદ क्लेद, गुदभ्रंशे च અને ગુદભ્રંશમાં और गुदभ्रंश होनेपर, समङ्गा- રીસામણી छुईमुई, मधुकाभ्याम् અને જેઠીમધથી और मुलहठीसे, तिल- અથવા તલ अथवा तिल, मधुकाभ्याम् અને જેઠીમધથી और मुलहठीसे, रसाञ्जन- અથવા રસવંતી अथवा रसौंत, घृताभ्याम् અને ઘૃતથી और घीसे, सर्जरस- અથવા રાળ अथवा राल, घृताभ्याम् અને

२१९. सुशीतो- शीतो (ग.)
२२१. च गुदभ्रंशे–भ्रंशे (ग.)

घृतथी और घीसे, **निम्ब-** અથવા લીમડા अथवा नीम, **घृताभ्याम्** અને ઘીથી और घीसे, **मधु-** અથવા મધ **अथवा मधु, घृताभ्याम्** અને ઘીથી और घीसे, **दार्वीत्वक्-** અથવા દારુહળદરની છાલ अथवा दारुहल्दीकी छाल, **सर्पिर्भ्याम्** અને ઘીથી और घीसे, **अथ** અથવા अथवा, **सचन्दनाभ्याम्** ચંદન સહિત चंदन सहित, **उत्पल-** नील કમલ नीलौफर, **घृताभ्याम्** અને ઘીથી और घीसे, **गुदजाः** હરસ પર अर्शों पर, **प्रतिसारणीयाः स्युः** પ્રતિસારણ કરવું જોઈએ प्रतिसारण करना चाहिए ॥२२०-२२१॥

220-221. 'Piles' should be dressed with the ointment prepared of indian madder and liquorice, or til and liquorice, or extract of indian berberry and ghee, or resin and ghee, or neem and ghee, or honey and ghee, or bark of Indian berbery and ghee, or lily, sandal wood and ghee, in conditions of burning, softening and prolapse of rectum.

आभिः क्रियाभिरथवा शीताभिर्यस्य तिष्ठति न रक्तम्।
तं काले स्निग्धोष्णैर्मांसरसैस्तर्पयेन्मतिमान् ॥२२२॥

आभिः આ इनसे, **अथवा** અથવા या, **शीताभिः** બીજી **शीत** अन्य शीतल, **क्रियाभिः** ક્રિયાઓ વડે क्रियाओंसे, **यस्य** જે રોગીનું जिसका, **रक्तम्** રક્ત रक्त, **न तिष्ठति** બંધ ન થાય बंद न हो, **तम्** તેને उसका, **मतिमान्** બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, **काले** યોગ્ય સમયે योग्य कालमें, **स्निग्धोष्णैः** સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ स्निग्ध एवं उष्ण, **मांसरसैः** માંસરસો વડે मांसरसोंसे, **तर्पयेत्** તૃપ્ત કરવો तर्पण करे ॥२२२॥

222. If the bleeding does not stop with these remedies or with other cooling remedies, the wise physician should implete the patient by timely use of nourishing diet of meat-juice with unctuous and hot qualities.

अवपीडकसर्पिर्भिः कोष्णैर्घृततैलिकैस्तथाऽभ्यङ्गैः।
क्षीरघृततैलसेकैः कोष्णैस्तमुपाचरेदाशु ॥२२३॥

तम् તેને उसका, **अवपीडक-** અવપીડક अवपीडक, **सर्पिर्भिः** ઘૃતો વડે घृतोंसे, **तथा कोष्णैः** તથા નવશેકાં तथा सुखोष्ण, **घृततैलिकैः** ઘી તથા તેલના घी तथा तैलके, **अभ्यङ्गैः** અભ્યંગો વડે अभ्यंगोंसे, **कोष्णैः** અને નવશેકાં और सुखोष्ण, **क्षीर-घृत-** દૂધ ઘી दूध घी, **तैलसेकैः** તથા તેલના સેચનો વડે तथा तैलके परिषेचनोंसे, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **उपाचरेत्** ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥२२३॥

223. The physician should promptly treat him by giving post-prandial potions of ghee and with inunction of luke warm medicated ghee or oil, or lukewarm affusions of milk, ghee or oil.

रक्तार्शसि पिच्छाबस्तिः—

कोष्णेन वातप्रबले घृतमण्डेनानुवासयेच्छीघ्रम्।
पिच्छाबस्तिं दद्यात् काले तस्याथवा सिद्धम् ॥२२४॥

वातप्रबले વાત પ્રધાન હરસના રોગીને वातकी प्रधानतावाले अर्शके रोगीको, **कोष्णेन** નવશેકા सुखोष्ण, **घृतमण्डेन** ઘૃતમંડથી घृतमंडसे, **शीघ्रम्** તુરત शीघ्र, **अनुवासयेत्** અનુવાસન આપવું अनुवासन देवे, **अथवा** અથવા या, **तस्य** તેને उसको, **काले** યોગ્ય સમયે योग्य कालमें, **सिद्धम्** સિદ્ધ सिद्ध, **पिच्छाबस्तिम्** પિચ્છાબસ્તિ पिच्छावस्ति, **दद्यात्** આપવી देवे ॥२२४॥

224. If the vata is predominant, he should be immediately given the lukewarm unctuous enema of the supernatent part of ghee, or he may be given the very effective mucilaginous enema at the proper time.

यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्मलम्।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥२२५॥

---

२२३. तमुपाचरेदाशु—समुपाचरेदाशु (च.)

त्रिप्रस्थं सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं च साधयेत् ।
क्षीरशेषं कषायं च पूतं कल्कैर्विमिश्रयेत् ॥२२६॥
कल्काः शाल्मलिनिर्याससमङ्गाचन्दनोत्पलम् ।
वत्सकस्य च बीजानि प्रियङ्गुः पद्मकेशरम् ॥२२७॥
पिच्छाबस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ।
प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तस्रावज्वरापहः ॥२२८॥

यवास- જવાસો जवासा, कुश- દર્ભ कुश, काशानाम् તથા કાસડાના तथा कासके, मूलम् મૂળ मूल, शाल्मलम् શેમળાનાં सेमलके, पुष्पम् च ફૂલ फूल, न्यग्रोध- અને વડ और बरगद, उदुम्बर- ઊંબરો गूलर, अश्वत्थ- તથા પીપળાના तथा पीपल, शुङ्गाः च અંકુરો इनके अंकुर; द्विपल-उन्मिताः દરેક ૮ તોલા प्रत्येक दो पल, एतत् એને इसे, सलिलस्य त्रिप्रस्थम् १९२ તોલા પાણીમાં तीन प्रस्थ जलमें, क्षीरप्रस्थम् च અને ६४ તોલા દૂધમાં और एक प्रस्थ दूधमें, साधयेत् પકાવવું सिद्ध करे, क्षीरशेषम् દૂધ શેષ રહે ત્યારે दूध अवशिष्ट रहने पर, कषायम् કાઢાને कषायको, पूतम् ગાળી छानकर, कल्कैः શેમળાના ગુંદ વગેરેના કલ્કથી शेमलका गोंद आदिके कल्कोंके साथ, विमिश्रयेत् મિશ્ર કરવો मिलावे, शाल्मलि- શેમળાનો शेमलका, निर्यास- ગુંદ गोंद, समङ्गा- સમંગા समंगा, चन्दनोत्पलम् ચંદન નીલ કમળ चन्दन नीलौफर, वत्सकस्य च बीजानि ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, प्रियङ्गुः પ્રિયંગુ प्रियंगु, पद्मकेशरम् અને કમળનાં કેસર और कमलके केसर, कल्काः એ કલ્કનાં દ્રવ્યો છે ये कल्कके द्रव्य हैं, सघृतक्षौद्र- ઘૃત મધ घृत मधु, शर्करः અને સાકર સહિત और चीनीके साथ, सिद्धः સિદ્ધ सिद्ध, अयम् આ यह, पिच्छाबस्तिः પિચ્છાબસ્તિ पिच्छाबस्ति, प्रवाहिका- પ્રવાહિકા प्रवाहिका, गुदभ्रंश- ગુદભ્રંશ गुदभ्रंश, रक्तस्राव- રક્તસ્રાવ रक्तस्राव, ज्वरापहः અને જ્વરને દૂર કરનાર છે और ज्वरनाशक है ॥२२५-२२८॥

225-228. Take 8 tolas of each of the root of cretan prickly clover, small sacrificial grass and thatch grass, flowers of silk cotton, buds of the banyan, gular fig and holy fig trees and decoct them in 192 tolas of water with 64 tolas of milk. When all the water is evaporated and only the milk left, filter the decoction and add the paste of gum of silk cotton, indian madder, sandal wood, blue water-lily, kurchi seeds, perfumed cherry and lotus anthers and also ghee, honey and sugar. The mucilaginous enemata thus prepared cures dysentery, rectal prolapse, hemorrhage and fever.

प्रपौण्डरीकं मधुकं पिच्छावस्तौ यथेरितान् ।
पिष्ट्वाऽनुवासनं स्नेहं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥२२९॥
इति पिच्छाबस्तिः ।

पिच्छावस्तौ પિચ્છાબસ્તિમાં पिच्छाबस्तिमें, यथा-ईरितान् પહેલાં કહેલાં દ્રવ્યો पूर्वोक्त द्रव्य, प्रपौण्डरीकम् તથા પ્રપૌંડરીક तथा पुंडरियाकाठ, मधुकम् અને જેઠીમધ और मुलहठीको, पिष्ट्वा પીસીને पीसकर, क्षीरद्विगुणितम् બમણા દૂધસહિત दुगुने दूधसे, अनुवासनम् અનુવાસન માટે अनुवासनके लिए, स्नेहम् સ્નેહ स्नेह, पचेत् પકાવવો पकावे ॥ २२९ ॥

229. In the mucilaginous enema described above, the paste of white lotus and liquorice should be added along with twice the quantity of milk and cooked, thus preparing it into anunctuous enema. Thus has been described the Mucilaginous Enema.

रक्तार्शसि ह्रीबेरादिघृतम्—

ह्रीबेरमुत्पलं लोध्रं समङ्गाचव्यचन्दनम् ।
पाठा सातिविषा बिल्वं धातकी देवदारु च ॥२३०॥
दार्वीत्वङ् नागरं मांसी मुस्तं क्षारो यवाग्रजः ।
चित्रकश्चेति पेष्याणि चाङ्गेरीस्वरसे घृतम् ॥२३१॥
ऐकध्यं साधयेत् सर्वं तत् सर्पिः परमौषधम् ।

२२९. पिच्छावस्तौ–पेष्याम् बस्तौ (च. च.)

ह्रीबेरम् વાળો સુગંધવાલા, **उत्पलम्** નીલ કમળ नीलौफर, **लोध्रम्** લોધર લોધ, **समङ्गा** રીસામણી लाजवन्ती, **चव्य-** ચવક चव्य, **चन्दनम्** ચંદન चंदन, **सातिविषा** અતિવિષ अतीस, **पाठा** કાળીપાઠ पाठा, **बिल्वम्** બીલું बेलगिरी, **धातकी** ધાવડી धाय, **देवदारु च** દેવદાર देवदारु, **दार्वीत्वक्** દારુહળદરની છાલ दारुहल्दीकी छाल, **नागरम्** સુંઠ सोंठ, **मांसी** જટામાંસી जटामांसी, **मुस्तम्** મોથ मोथा, **यवाग्रजः क्षारः** જવખાર यवक्षार, **चित्रकः च** અને ચિત્રક और चित्रक, **इति पेष्याणि** એ કલ્કદ્રવ્ય છે ये कल्कद्रव्य हैं **सर्वम्** સર્વને सबको, **ऐकध्यम्** એકત્ર **करी** एकत्र करके, **चांगेरी-स्वरसे** ચાંગેરીના સ્વરસમાં चांगेरीके स्वरसमें, **घृतम् साधयेत्** ઘી સિદ્ધ કરવું घी सिद्ध करे, **तत् सर्पिः** તે ઘી वह घी, **परम् औषधम्** રક્તસ્રાવનું શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે **रक्तस्रावके** लिए श्रेष्ठ **औषध** है ॥ २३०-२३१½ ॥

230-231½. Prepare a medicated ghee in the juice of yellow wood sorrel with the paste of fragrant sticky mallow. blue water lily, lodh, indian madder, chaba pepper, sandal wood patha, indian atees, bael fulsee flower, deodar, bark of indian berberry, dry ginger, nardus, barley, nut-grass, alkali and white flowered lead wort. This ghee is an excellent remedy.

अर्शोतिसारग्रहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽरुचौ ॥२३२॥
मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे बस्त्यानाहे प्रवाहणे ।
पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतत्त्रिदोषनुत् २३३
इति ह्रीबेरादिघृतम् ।

अर्शः- હરસ अर्श, **अतिसार-** અતિસાર अतिसार, **ग्रहणी-** ગ્રહણી ग्रहणी, **पाण्डुरोगे** પાંડુરોગ पांडुरोग, **ज्वरे** જ્વર ज्वर, **अरुचौ** અરુચિ अरुचि, **मूत्रकृच्छ्रे** મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, **गुदभ्रंशे** ગુદભ્રંશ गुदभ्रंश, **बस्त्यानाहे** બસ્તિના આનાહ बस्तिके आनाह, **प्रवाहणे** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **पिच्छास्रावे** પિચ્છાસ્રાવ पिच्छास्राव, **अर्शसाम्** અને હરસના तथा अर्शके, **शूले** શૂળમાં शूलमें, **त्रिदोषनुत्** ત્રિદોષનાશક त्रिदोषनाशक, **एतत्** આ ઘીનો इस घीका **योज्यम्** પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥२३२-२३३॥ **इति** આ यह, **ह्रीबेरादिघृतम्** હ્રીબેરાદિઘૃત છે ह्रीबेरादि घृत है,

232-233. It should be used in piles, diarrhoea, assimilation-disorders, anemia, fever, anorexia, dysuria, rectal prolapse, discharge from rectum and painful piles; it is also curative of tridiscordance. Thus has been described the Compound Fragrant sticky mallow Ghee.

रक्तार्शसि सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतम्—

अवाक्पुष्पी बला दार्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकः ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥२३४॥
कषाय एषां पेष्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥२३५॥
कलिङ्गाः शाल्मलं पुष्पं वीरा चन्दनमुत्पलम् ।
कट्फलं चित्रको मुस्तं प्रियङ्ग्वतिविषास्थिराः २३६
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः समङ्गा सनिदिग्धिका ।
बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्षसमन्विताः ॥२३७॥
चतुष्प्रस्थे शृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत् ।
त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥२३८॥
सुनिषण्णकचाङ्गेर्योः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥२३९॥

अवाक्पुष्पी ઊંધાફૂલી अधःपुष्पी, **बला** બલા बला, **दार्वी** દારુહળદર दारुहल्दी, **पृश्निपर्णी** પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, **त्रिकण्टकः** ગોખરુ गोखरू, **न्यग्रोध-** વડ बरगद, **उदुम्बर-** ઉંબરો गूलर, **अश्वत्थशुङ्गाः** અને પીપળાની ટીશીઓ और पीपलके शुंग, **द्विपलोन्मिताः** આઠ આઠ તોલા प्रत्येक दो पल, **एषाम्** એઓનો इनका, **कषायः** કવાથ કરવો कषाय करे, **जीवन्ती** અને જીવંતી और जीवन्ती, **कटुरोहणी** કડુ कटुकी, **पिप्पली**

२३३. बस्त्यानाहे—बस्त्याध्माने (च. छ.)

२३५. नागरं—मरिचं (ग.च.थ)

,, चन्दनमुत्पलं—चन्दनमञ्जनं (च च.)

२३७. कर्षसमन्विताः—स्युः कार्षिकाः पृथक् (ग.)

२३८. द्विपलाधिकः—द्विपलांशिकः (च.)

પીપર पिप्पली, **पिप्पलीमूलम्** પીપરીમૂળના ગંઠોડા पीपरामूल, **नागरम्** સૂંઠ सोंठ, **सुरदारु च** દેવદાર देवदारु **कलिङ्गाः** ઇંદ્રજવ इन्द्रजौ, **शाल्मलम्** શેમળાનું सेमलका पुष्प पुष्प फूल, **वीरा** વીરા वीरा, **चन्दनम्** ચંદન चंदन, **उत्पलम्** નીલ કમળ नील कमल, **कट्फलम्** કાયફળ कट्फल, **चित्रकः** ચિત્રક चित्रक **मुस्तम्** મોથ मोथा, **प्रियङ्गु-** પ્રિયંગુ प्रियंगु, **अतिविषा** અતિવિષ अतीस, **स्थिराः** સ્થિરા शालपर्णी, **पद्मोत्पलानाम्** કમળ તથા નીલ કમળના पद्म तथा नीलोफरके, **किञ्जल्कः** કેસર केसर **समिदिग्धिका** ભોરીંગણી સહિત कटेरी, **समङ्गा** સમંગા समंगा, **बिल्वम्** બીલું बेलगिरी, **मोचरसः** મોચરસ सिम्बलकी गोंद, **पाठा** કાળીપાઠ એઓનો पाठा इन प्रत्येकके, **कर्षसमन्विताः** એક એક તોલા कर्षप्रमाण, **भागाः** ભાગનો भागका, **पेष्याः तु** કલ્ક કરવો कल्क बनावे, **चतुःप्रस्थे** ૫૧૨ તોલા જળમાં चार प्रस्थ जलमें, **शृतम्** પકાવતાં पकानेपर, **प्रस्थम्** ૧૨૮ તોલા एक प्रस्थ, **कषायम्** શેષ કષાયને शेष कषायको, **अवतारयेत्** ઉતારવો उतार लेवे, **अत्र** અહીં यहां, **द्विपलाधिकः त्रिंशत्पलानि** બત્રીસ પલનો बत्तीस पलका, **प्रस्थः** પ્રસ્થ प्रस्थ, **विज्ञेयः** જાણવો समझे, **सुनिषण्णक-** સુનિષણ્ણક सुनिषण्णक, **चाङ्गेर्योः** તથા ચાંગેરીનો और चांगेरीके, **स्वरसस्य च** સ્વરસ स्वरसके, **द्वौ प्रस्थौ** બબ્બે પ્રસ્થ લેવા दो दो प्रस्थ लेवे, **यथोद्दिष्टैः** વિધિપ્રમાણે यथाविधि, **एतैः** આ इन, **सर्वैः** બધી ઔષધિઓથી सब ओषधियोंसे, **घृत-प्रस्थम्** એક પ્રસ્થ ઘૃત एक प्रस्थ घी, **विपाचयेत्** પકાવવું पकावे ॥ २३४-२३९ ॥

234-239. Take 8 tolas of each of indian berberry, painted leaved uraria, small caltrops, buds of banyan, gular fig and holy fig and decoct these in 512 tolas of water with the paste of one tola of each of cork swallow wort, kurroa, long pepper, roots of long pepper, dry ginger, deodar, kurchi seeds, flowers of silk-cotton, climbing asparagus sandal wood, blue water-lily, box myrtle white-flowered lead-wort, nutgrass, perfumed cherry, indian atees, ticktrefoil, anthers of lotus and blue water-lily, indian madder, indian night-shade, gum of silk-cotton and patha. When the decoction is reduced to 128 tolas take it down; now prepare 128 tolas of medicated ghee in 512 tolas of fresh juice of each of marsilia and yellow-wood sorrel and the above decoction, the quantity of marsilia and yellow wood sorrel being double that of the said decoction.

एतदर्शःस्वतीसारे रक्तस्रावे त्रिदोषजे ।
प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥२४०॥
उत्थाने चातिबहुशः शोथशूले गुदाश्रये ।
मूत्रग्रहे मूढवाते मन्देऽग्नावरुचावपि ॥२४१॥
प्रयोज्यं विधिवत् सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्धनम् ।
विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥२४२॥
इति सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतम् ।

अर्शःसु હરસ अर्श, **अतीसारे** અતિસાર अतिसार, **त्रिदोषजे** ત્રિદોષજ त्रिदोषज, **रक्तस्रावे** રક્તસ્રાવ रक्तस्राव, **प्रवाहणे** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **गुदभ्रंशे** ગુદભ્રંશ गुदभ्रंश, **विविधासु** અનેઅનેક પ્રકારના और विविध प्रकारके, **पिच्छासु च** પિચ્છાસ્રાવ पिच्छास्राव, **अतिबहुशः** અતિશય बारबार, **उत्थाने च** મલત્યાગની હાજત मलत्यागकी हाजत, **गुदाश्रये** ગુદાના गुदाके, **शोथ-शूले** સોજા તથા શૂળ शोथ और शूल, **मूत्रग्रहे** મૂત્રગ્રહ मूत्रकी रुकावट, **मूढवाते** મૂઢવાત मूढवात, **मन्दे अग्नौ** મન્દાગ્નિ मन्दाग्नि, **अरुचौ अपि** અને અરુચિમાં और अरुचिमें, **बल-वर्ण-** બલ વર્ણ बल वर्ण, **अग्निवर्धनम्** તથા અગ્નિને વધારનાર तथा अग्निके वर्धक, **निरत्ययम्** હાનિ રહિત हानिरहित, **एतत्** આ इस, **सर्पिः** ઘૃત घीका, **विविधेषु** વિવિધ विविध, **अन्नपानेषु** ખાવા તથા પીવાના પદાર્થો સાથે अन्नपानके पदार्थोंके साथ, **केवलम् वा** અથવા એકલું या केवल, **विधिवत्** વિધિ પ્રમાણે

२४०. रक्तस्रावे त्रिदोषजे—त्रिदोषे रुधिरस्रुतौ (च. द.)

विधि अनुसार, प्रयोज्यम् ઉપયોગમાં લેવું प्रयोग करे ॥ २४०-२४२ ॥ इति આ यह, सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतम् સુનિષણ્ણકચાંગેરીઘૃત છે सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृत है ।

240-242. This medicated ghee should be used in piles, diarrhoea hemorrhage due to tridiscordance dysentry, rectal prolapse, various kinds of slimy discharges from the rectum, frequent desire to pass stools (tenesmus), edema and colic in the rectal region, retention of urine, claudication of vata weakness of gastric fire and in anorexia. This ghee, taken in the prescribed manner, is promoter of vitality, complexion and gastric fire; it may be taken mixed with various kinds of eats and drinks or it may be taken alone. It is a harmless remedy. Thus has been described the Marsilia and Yellow-wood sorrel ghee.

अर्शःसु सामान्यचिकित्सा—

भवन्ति चात्र—

व्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥२४३॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, अग्निबल-अपेक्षी જે વૈદ્ય રોગીના અગ્નિના બલને જોઈ जो वैद्य रोगीके अग्निबलको देखकर, मधुराम्लानि મીઠા તથા ખાટા मधुर तथा अम्ल, शीतोष्णानि च અને શીત તથા ઉષ્ણ પદાર્થોને और शीत तथा उष्ण द्रव्योंका, व्यत्यासात् પર્યાય ક્રમથી पर्याय क्रमसे, नित्यम् હમેશાં नित्य, योजयेत् પ્રયોગ કરાવે છે प्रयोग कराता है, अर्शःकृतान् તે હરસથી થયેલા वह अर्शजनित, गदान् ઉપદ્રવોને रोगोंको, जयति જીતે છે जीतता है ॥ २४३ ॥

२४२. व्यत्यासान् मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत्— व्यत्यासो मधुराम्लानां शीतोष्णानां च योजितः (ध.)

Here are some verses again.

243. The physician should use alternate remedies, as for instance, sweet articles followed by acid articles and cold treatment immediately followed by hot treatment. Such treatment carried out with due consideration of the strength of the patient's gastric fire, subdues diseases produced by piles.

त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
अर्शांसि चातिसारश्च ग्रहणीदोष एव च ॥२४४॥
एषामग्निबले हीने वृद्धिर्वृद्धे परिक्षयः ।
तस्मादग्निबलं रक्ष्यमेषु त्रिषु विशेषतः ॥२४५॥

अर्शांसि च હરસ अर्श, अतिसारः च અતિસાર अतिसार, ग्रहणीदोषः एव च અને ગ્રહણીરોગ और ग्रहणीरोग, त्रयः એ ત્રણ ये तीन, विकाराः રોગો रोग, ये જે जो, परस्परहेतवः એક બીજાના કારણ-રૂપ થઈ જાય છે एक दूसरेके हेतु हो जाते हैं, एषाम् તેઓની उनकी, अग्निबले અગ્નિનું બળ अग्निबल, हीने ક્ષીણ થતાં कम होने पर, वृद्धिः વૃદ્ધિ થાય છે वृद्धि होती है, वृद्धे અને અગ્નિબળ વધતાં और अग्निबलके बढ़ने पर, परिक्षयः તેઓનો ક્ષય થાય છે उनका क्षय होता है, तस्मात् તેથી अतः, एषु त्रिषु આ ત્રણેમાં इन तीनोंमें, विशेषतः વિશેષે કરીને विशेषतः, अग्निबलम् અગ્નિના બળની अग्निबलकी, रक्ष्यम् રક્ષા કરવી रक्षा करनी चाहिए ॥ २४४-२४५ ॥

244-245. The three diseases namely, piles, diarrhoea, and assimilation-disorders are generally causative factors of one another. In all these, if the intensity of the gastric fire is diminished, the intensity of the disease is increased, and if the intensity of gastric fire is increased, the force of the disease is lessened. Therefore, the gastric fire ought to be well protected particularly in these three diseases.

भृष्टैः शाकैर्यवागूभिर्यूषैर्मांसरसैः खडैः ।
क्षीरतक्रप्रयोगैश्च विविधैर्गुदजाञ्जयेत ॥२४६॥

भृष्टैः भूंजेलां भूने हुए, विविधैः जातजातनां नाना प्रकारके, शाकैः शाक शाक, यवागूभिः यवागू यवागू, यूषैः यूष यूष, मांसरसैः मांसरस मांसरस, खडैः खड खड, क्षीर-तक्र- दूध तथा तक्रना दूध तथा छाछके, प्रयोगैः च प्रयोगोथी प्रयोगोंसे, गुदजान् हरसने अर्शोको, जयेत् जीतवा नष्ट करे ॥ २४६ ॥

246. Piles should be subdued by the use of a course of fried vegetables, gruels, soups, meat-juice, curry-soup and of milk and butter-milk in various forms.

यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अन्नपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥२४७॥

यत् जे जो, वायोः वायुनुं वातके, आनुलोम्याय अनुलोमन करनार छे अनुलोमनके लिए है, यत् अने जे और जो, अग्निबल- अग्निबळ अग्निबलकी, वृद्धये वधारनार छे वृद्धिके लिए है, तत् अन्नपान- ते अन्नपान उन अन्नपान, औषधद्रव्यञ्च अने औषधद्रव्यनुं और औषधद्रव्यका, अर्शसैः हरसना रोगीओए अर्शके रोगियोंको, नित्यम् हमेशां नित्य, सेव्यम् सेवन करवुं जोईए सेवन करना चाहिए ॥ २४७ ॥

147. Whatever eats drinks and drugs are regulators of vata and promoters of the gastric fire should be daily made use of, by patients suffering from piles.

यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यच्च दर्शितम् ।
गुदजाभिपरीतेन तत् सेव्यं न कदाचन ॥२४८॥

यत् जे जो, अतः आनाथी इससे, विपरीतम् विपरीत विपरीत, स्यात् होय हो, यत् च अने जे और जो, निदाने अर्शना निदानमां अर्शोके निदानमें, प्रदर्शितम् कहुं छे बतलाया है, तत् तेनुं उसका, गुदज-अभिपरीतेन हरसना रोगीओ अर्शके रोगीको, कदाचन कदी पण कभी भी, न सेव्यम् सेवन करवुं न जोईए सेवन नहीं करना चाहिए ॥ २४८ ॥

148. Whatever is antagonistic to the above and whatever is described as causative factor, should never be made use of by the patient afflicted with piles.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —
अर्शसां द्विविधं जन्म पृथगायतनानि च ।
स्थानसंस्थानलिङ्गानि साध्यासाध्यविनिश्चयः २४९
अभ्यङ्गाः स्वेदनं धूमाः सावगाहाः प्रलेपनाः ।
शोणितस्यावसेकश्च योगा दीपनपाचनाः ॥२५०॥
पानान्नविधिररिष्टश्च वातवर्चोऽनुलोमनः ।
योगाः संशमनीयाश्च सर्पींषि विविधानि च ॥२५१॥
बस्तयस्तक्रयोगाश्च वरारिष्टाः सशर्कराः ।
शुष्काणामर्शसां शस्ताः स्राविणां लक्षणानि च २५२
द्विविधं सानुबन्धानां तेषां चेष्टं यदौषधम् ।
रक्तसंग्रहणाः क्वाथाः पेयाश्च विविधात्मकाः ॥२५३॥
स्नेहाहारविधिश्चाग्र्यो योगाश्च प्रतिसारणाः ।
प्रक्षालनावगाहाश्च प्रदेहाः सेचनानि च ॥२५४॥
अतिवृत्तस्य रक्तस्य विघातव्यं यदौषधम् ।
तत्सर्वमिह निर्दिष्टं गुदजानां चिकित्सिते ॥२५५॥

तत्र श्लोकाः ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना श्लोको छे के उपसंहारके श्लोक हैं कि, अर्शसाम् हरसनी अर्शोकी, द्विविधम् बे प्रकारनी दो

२४६. खडैः–शुभैः (द.)
,, क्षीर–दुग्ध (ग.)
,, विविधैः–विचित्रैः (ग.)
२४८. यच्च दर्शितम्–यत्प्रदर्शितम् (घ.)

२५१. धूमाः–धूपाः (ग.)
,, प्रलेपनाः–प्रलेपनम् (ड.)
२५२. शुष्काणामर्शसां शस्ताः–शुष्कार्शसां प्रशमनाः (घ.)
२५५. चिकित्सिते–चिकित्सितम् (त.)

प्रकारकी, जन्म ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, **पृथक्** તેઓના જુદા જુદા उनके पृथक् पृथक्, **आयतनानि च** હેતુઓ हेतु, **स्थानसंस्थान-** સ્થાન આકાર स्थान संस्थान, **लिङ्गानि** લક્ષણ लक्षण, **साध्य-** સાધ્ય साध्य, **असाध्य-** તથા અસાધ્યનો तथा असाध्यका, **विनिश्चयः** નિશ્ચય निश्चय, **अभ्यङ्गाः** અભ્યંગ अभ्यंग, **स्वेदनम्** સ્વેદન स्वेदन, **धूमाः** ધૂમ धूम, **सावगाहाः** અવગાહન अवगाहनसहित, **प्रलेपनाः** લેપ प्रलेपन, **शोणितस्य अवसेकः च** રક્ત કાઢવું रक्तावसेचन, **दीपन-** દીપન दीपन, **पाचनाः** તથા પાચન तथा पाचन, **योगाः** યોગો योग, **वातवर्चः-** વાત તથા મળનું वायु और मलका, **अनुलोमनः** અનુલોમન કરનારી अनुलोमन करनेवाली, **अग्र्यः च** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **पान-अन्नविधिः** અન્નપાનવિધિ अन्नपानविधि, **संशमनीयाः** સંશમનીય संशमनके, **योगाः च** યોગો योग, **विविधानि च** અને અનેક પ્રકારનાં और विविध, **सर्पींषि** ઘૃતો घी, **शुष्काणाम्** સૂકા शुष्क, **अर्शसाम्** હરસવાળા માટે अर्शवालोंके लिए, **शस्ताः** હિતકારી हितकर, **बस्तयः** બસ્તિઓ वस्तियाँ, **तक्रयोगाः च** તક્રના યોગો तक्रके योग, **वरारिष्टाः** શ્રેષ્ઠ અરિષ્ટ श्रेष्ठ अरिष्ट, **सशर्कराः** તથા શર્કરારિષ્ટ तथा शर्करारिष्ट, **स्राविणाम्** દ્રવતા स्रावयुक्त, **अर्शसाम्** હરસના अर्शोंके, **लक्षणानि च** લક્ષણો लक्षण, **सानुबन्धानाम्** અનુબંધ યુક્ત अनुबंधयुक्त, **तेषाम् च** તે હરસને उनकी, **यत्** જે जो, **औषधम्** ઓષધો औषध, **रक्तसंग्रहणाः** રક્તને અટકાવનારા रक्तस्तंभक, **क्वाथाः** ક્વાથ क्वाथ, **विविधाः** અનેક પ્રકારના विविध प्रकारके, **पेष्याः च** કલ્કો कल्क, **अग्र्यः** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **स्नेह-** સ્નેહ स्नेह, **आहारविधिः** તથા આહારની વિધિ तथा आहारकी विधि, **प्रतिसारणाः** પ્રતિસારણ प्रतिसारण, **योगाः च** યોગો योग, **प्रक्षालन-** પ્રક્ષાલન प्रक्षालन, **अवगाहाः च** અવગાહ अवगाह, **प्रदेहाः** પ્રદેહ प्रदेह, **सेचनानि** પરિષેચન परिषेचन, **अतिप्रवृत्तस्य** અતિશય વહેતા अत्यन्त मात्रामें प्रवृत्त, **रक्तस्य** રક્તને માટે रक्तके लिए, **यत्** જે जो, **औषधम्** ઓષધ औषध, **विधातव्यम्** કરવું જોઈએ देनी चाहिए, **तत् सर्वम्** તે બધું यह सब, **इह** આ इस, **गुदजानाम् चिकित्सिते** અર્શશ્ચિકિત્સિત અધ્યાયમાં अर्शश्चिकित्सित अध्यायमें, **निर्दिष्टम्** કહ્યું છે कहा है ॥ २४९-२५५ ॥

Here are the recapitulatory verses—

149-155. The two-fold origin of piles, the special causes of each variety of piles, site, forms and symptoms, the determination of the curability or incurability, the procedure of inunction, sudation, fumigation, bath, application, and blood letting, the digestive and stomachic recipes; the foremost dietetic rules which are specially good as downward regulators of flatus and feces, the sedative recipes; various kinds of medicated ghee, enemeta, courses of butter-milk, best of medicated wines, sugar wines and which are most beneficial in dry piles, the characteristics of discharging piles; the two kinds of sequala and the medication indicated in each of these two conditions; styptic decoctives, various pastes; the most effective oleation measures and dietetic rules and recipes, of dressing ointments, douches, baths, applications and affusions; and treatment to be given in excessive loss of blood—all these have been laid down in this chapter on the Treatment of Piles.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थानेऽर्शश्चिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **चिकित्सास्थाने** ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें **अर्शश्चिकित्सितम्** 'અર્શશ્ચિકિત્સિત' 'अर्शश्चिकित्सित', **नाम** નામનો नामका,

चतुर्दशः ચાદમો चौदहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १४ ॥

14. Thus in the section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourteenth chapter entitled 'The Therapeutics of Piles' is completed.

पञ्चदशोऽध्यायः ।

પંદરમો અધ્યાય अध्याय पन्द्रहवाँ

Chapter XV

ग्रहणीचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अत्र आगे, ग्रहणीदोषचिकित्सितम् 'ગ્રહણીદોષચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'ग्रहणीदोषचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् आत्रेयः ભગવાન આત્રેયે भगवान आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the Therapeutics of Assimilation-disorders.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अविकृतस्य जाठराग्नेः कर्म—

आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा ।
ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्चोक्ता देहाग्निहेतुकाः ॥३॥

आयुः આયુષ્ય आयु, वर्णः વર્ણ वर्ण, बलम् બલ बल, स्वास्थ्यम् સ્વાસ્થ્ય स्वास्थ्य, उत्साह- ઉત્સાહ उत्साह, उपचयौ વૃદ્ધિ उपचय, प्रभा કાંતિ प्रभा, ओजः ઓજ ओज, तेजः તેજ तेज, अग्नयः અગ્નિ अग्नि, प्राणाः च અને પ્રાણ और प्राण, देहाग्नि- જઠરાગ્નિરૂપ जाठराग्निरूप, हेतुकाः કારણવાળા हेतुवाले उक्ताः કહેલ છે कहे गये हैं ॥ ३ ॥

3. The life-span, complexion, vitality, good health, enthusiasm, plumpness, glow, vital essence, lustre, heat and the life-breaths are derived from the thermogenetic process (fire in the body.

शान्तेऽग्नौ म्रियते, युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ।
रोगी स्याद्विकृते, मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ॥४॥

अग्नौ અગ્નિ अग्निके, शान्ते શાન્ત થતાં शान्त होने पर, म्रियते મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે मनुष्य मर जाता है, युक्ते સમાન હોતાં योग्य रहने पर, चिरम् દીર્ઘ કાળ પર્યંત दीर्घ काल तक, अनामयः રોગરહિત रोगरहित, जीवति જીવે છે जीता है, विकृते અને વિષમ થતાં विकृत होने पर, रोगी स्यात् રોગી થાય છે रोगी होता है, तस्मात् તેથી अतः, अग्निः અગ્નિ अग्नि, मूलम् મૂળ मूल, निरुच्यते કહેવાય છે कही जाती है ॥ ४ ॥

4. When this fire is extinguished man dies; when a man is endued with it adequately, he lives long in good health. When it is deranged, he begins to ail. Therefore the thermal function is said to be the main stay of life.

यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम् ।
तत्राग्निर्हेतुराहारान्न ह्यपक्वाद्रसादयः ॥ ५ ॥

यत् જે जो, अन्नम् અન્ન अन्न, देह- દેહ देह, धातु- ધાતુ धातु, ओजः- ઓજ ओज, बल- બલ बल, वर्णादिपोषकम् અને વર્ણ ઇત્યાદિનું પોષણ કરે છે और वर्ण आदिका पोषक है, तत्र તેમાં वहां, अग्निः અગ્નિ अग्नि, हेतुः કારણરૂપ છે कारण है, हि કારણ કે क्योंकि, अपकात् અપક્વ अपक्व, आहारात्

1. ग्रहणीदोषचिकित्सितं- ग्रहणीचिकित्सितं (ब.)

આહારમાંથી आहारसे, रसादयः રસ વગેરે रसादि, न થતાં નથી नहीं उत्पन्न होते ॥ ५ ॥

5. The food which is considered the nourishing factor of the body-element, vital essence, vitality, complexion and other things, that very food too is dependent for nutrient action on the gastric fire, as from the undigested food the body elements cannot be formed.

अन्नपरिपाकक्रमः —

अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।
तद् द्रवैर्भिन्नसंघातं स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥ ६ ॥
समानेनावधूतोऽग्निरुदर्यः पवनोद्वहः ।
काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विवृद्धये ॥७॥

आदानकर्मा આદાન જેનું કર્મ છે એવો आदान करनेवाला, प्राणः तु પ્રાણ વાયુ તો प्राण तो, अन्नम् અન્નને अन्नको, कोष्ठम् કોઠામાં कोष्ठमें, प्रकर्षति ખેંચી જાય છે ले जाता है, द्रवैः દ્રવ પદાર્થોથી द्रवोंसे, भिन्नसंघातम् જેનો સંઘાત ભિન્ન થયો છે એવા भिन्नसंघात हुए, स्नेहेन સ્નેહથી स्नेहसे, मृदुताम् મૃદુતાને मृदु, गतम् પ્રાપ્ત થયેલ बने, काले અને યોગ્ય સમયે और योग्य कालमें, समम् भुक्तम् સમયોગમાં ખાધેલાં समयोगमें सेवित, तत् તે અન્નને उस आहारको, पवनोद्वहः વાયુથી પ્રજ્વલિત થનાર वायुसे प्रज्वलित होनेवाली, उदर्यः જઠરસ્થિત जठरस्थ, अग्निः અગ્નિ अग्नि, समानेन સમાન નામના પવનથી समान नामके पवनसे, अवधूतः પ્રજ્વલિત થઈ प्रज्वलित होकर, आयुः- આયુષ્યની आयुकी, विवृद्धये વૃદ્ધિ માટે वृद्धिके लिए, सम्यक् સારી રીતે अच्छी प्रकार, पचति પચાવે છે पकाती है ॥ ६-७ ॥

6-7. The Prana vata whose function is to ingest the food draws it into the stomach. There the food, getting mixed with the digestive fluid, is broken up and on being mixed with unctuous substance becomes softened. Then the gastric fire, being agitated and carried by the samana-vata, digests the food eaten in proper dose and at the proper time, which leads to the increase of life.

एवं रसमलायान्नमाशयस्थमधःस्थितः ।
पचत्यग्निर्यथा स्थाल्यामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥८॥

यथा જેમ जैसे, अधःस्थितः નીચે રહેલો नीचे स्थित, अग्निः અગ્નિ अग्नि, स्थाल्याम् તપેલીમાં રહેલ स्थालीमें रखे, अम्बु- પાણી पानी, तण्डुलम् તથા ચોખાને और चावलको, ओदनाय ભાતના રૂપમાં પકાવે છે भातके स्वरूपमें पकाती है, एवम् તેમ वैसे ही, आमाशयस्थम् જઠરાગ્નિ આમાશયમાં રહેલા जाठराग्नि आमाशयमें स्थित, अन्नम् અન્નને अन्नको, रसमलाय રસ તથા મળના સ્વરૂપમાં रस और मलके स्वरूपमें, पचति પકાવે છે पकाती है ॥ ८ ॥

8. Just as the fire cooks rice and water in a pot and converts it into boiled rice, so the gastric fire which is situated below the stomach cooks the ingested food to convert it into the nutrient fluid and excretory matter.

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ।
मधुराद्यात् कफो भावात् फेनभूत उदीर्यते ॥९॥

भुक्तमात्रस्य ભક્ષણની પછી તરત જ खानेके पीछे शीघ्र ही, षड्रसस्य છ રસવાળા छः रसोंवाले, अन्नस्य અન્નના अन्नके, प्रपाकतः પાકથી पाकसे, मधुराद्यात् ઉત્પન્ન થયેલા પહેલા મધુર उत्पन्न हुए प्रथम मधुर, भावात् ભાવથી भावसे, फेनभूतः ફીણ જેવો झागके

७. उदर्यः पवनोद्वहः—उदीर्णः पवनेन तु (ब.)
,, पवनोद्वहः—पवनेन तु (क. ख. ग. झ. थ.)

८. एवम्—परम् (क.)
९. मधुराद्यात् कफो भावात्—मधुरात्प्राक् कफोद्भावात् (क.छ.ब.)
,, ,, ,, —मधुरात्प्राक् कफो भावात् (ब.)

सदृश, **कफः** કફ कफ, **उदीर्यते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है ॥ ९ ॥

9. Just after ingestion, the food prepared from the six catagories of taste becomes first of sweet taste on being digested, and leads to formation of kapha or of mucus-like fluid which is of frothy appearance.

परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः ।
आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥१०॥

परम् तु તે પછી इसके बादमें, **पच्यमानस्य** પાકતા पकते हुए, **विदग्धस्य** વિદગ્ધ થયેલા विदग्ध बने हुए, **आशयात्** અને આશયમાંથી आशयसे, **च्यवमानस्य** નીચે પડતા આહારના निकलते हुए आहारके, **अम्लभावतः** અમ્લભાવથી अम्लभावसे, **अच्छम्** પાતળું पतला, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **उदीर्यते** ઉત્પન્ન થાય છે निकलता है ॥ १० ॥

10. Further, digestion being continued, the food becomes acid in the next stage of digestion and while it is coming out of the stomach it excites the secretion of limpid bile.

पक्वाशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना ।
परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात् कटुभावतः ॥११॥

पक्वाशयम् तु પક્વાશયને पक्वाशयमें, **प्राप्तस्य** પ્રાપ્ત થયેલા पहुंचे हुए, **वह्निना** અગ્નિ દ્વારા अग्निसे, **शोष्यमाणस्य** સુકાવાતા सुखाये जाते ही, **परिपिण्डित-** પિંડાકાર થતા पिंडरूप बने, **पक्वस्य** પક્વ આહારના पके आहारके, **कटुभावतः** તીખા ભાવથી कटुभावसे, **वायुः** વાયુ वायु, **स्यात्** ઉત્પન્ન થાય છે होता है ॥ ११ ॥

11. Then the food having reached the large intestines and being dehydrated by the body heat, is converted into fecal lumps. These being of pungent taste, there occurs increase of vata.

अन्नस्येन्द्रियपोषकत्वम्—

अन्नमिष्टं ह्युपहितमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ।
देहे प्रीणाति गन्धादीन् घ्राणादीनीन्द्रियाणि च ॥१२॥

उपहितम् ઉપયોગમાં લીધેલું उपयोगमें लिया गया, **इष्टम् हि** પ્રિય इष्ट, **अन्नम्** અન્ન अन्न, **इष्टैः** પ્રિય इष्ट, **गन्धादिभिः** ગંધ આદિ વડે गंध आदिसे, **देहे** દેહમાં રહેલા देहमें स्थित, **पृथक्** જુદા જુદા पृथक् पृथक्, **गन्धादीन्** ગંધાદિનું गंधादिका, **घ्राणादीनि** અને ઘ્રાણાદિ और घ्राणआदि, **इन्द्रियाणि** ઇન્દ્રિયોનું इन्द्रियोंका, **प्रीणाति** તર્પણ કરે છે तर्पण करता है ॥१२॥

12. Pleasant food combined with articles possessing fragrance and other qualities nourishes individually the the senses and the sense-organs of smell etc.

भौतिकधात्वग्निनां कर्म—

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
पञ्चाहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचन्ति हि ॥१३॥

सनाभसाः આકાશીય અગ્નિ સહિત आकाशीय अग्नि सहित, **भौम-** ભૌમ पार्थिव, **आप्य-** આપ્ય जलीय, **आग्नेय-** આગ્નેય आग्नेय, **वायव्याः** અને વાયવ્ય और वायव्य, **पञ्च** એ પાંચ પ્રકારના ये पांचों, **ऊष्माणः** અગ્નિઓ अग्नियां, **स्वान् स्वान्** પોતપોતાના अपने अपने, **पार्थिवादीन्** પાર્થિવ આદિ पार्थिवादि, **पञ्च** પાંચ पांच, **आहारगुणान्** આહારગુણોનો आहारके गुणोंको, **पचन्ति** પરિપાક કરે છે पकाती हैं ॥ १३ ॥

13. Then the five kinds of latent heat innate in each of the proto-elements of the body, earth, water, fire,

११. परिपिण्डित–परिपीडित (थ.)

१२. ह्युपहितम्–ह्युपकृतम् (क. ख. घ. त. थ.)
,, घ्राणादीनीन्द्रियाणि–घ्राणादीमिन्द्रियाणि च (क. घ. त.)

wind and ether, digest each its own corresponding component proto-element in the ingested food which is a compound of the proto-elements.

यथास्वं स्वं च पुष्णन्ति देहे द्रव्यगुणाः पृथक् ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः ॥१४॥

द्रव्यगुणाः દ્રવ્યના ગુણો द्रव्योंके गुण, **देहे** દેહમાં રહેલા शरीरमें स्थित, **पृथक्** પૃથક્ પૃથક્ पृथक् पृथक्, **यथास्वम् स्वम् च** પોતપોતાના ગુણોને अपने अपने गुणोंको, **पुष्णन्ति** પુષ્ટ કરે છે पुष्ट करते हैं, **पार्थिवाः** પાર્થિવ ગુણો पार्थिव गुण, **पार्थिवान् एव** પોતાના પાર્થિવ ગુણોને જ अपने पार्थिव गुणोंको ही, **शेषाः च** અને બાકીના આપ્ય વગેરે ગુણો और शेष आप्य आदि गुणों, **शेषान्** પોતાના બાકીના આપ્ય વગેરે ગુણોને જ अपने शेष आप्य आदि गुणोंको ही, **कृत्स्नशः** સંપૂર્ણપણે પુષ્ટ કરે છે संपूर्णतया पुष्ट करते हैं ॥ १४॥

14. Just as a quality in the substances nourishes individually its corresponding quality in the body, as for example the proto-element of earth in the body is nourished by the proto-element of earth in the article ingested, similarly the other proto-elements nourish their corresponding qualities thus making for complete nourishment

सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः ।
यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ॥१५॥

देहधातारः દેહ ધારણ કરનાર देहको धारण करनेवाली, **धातवः** ધાતુઓ धातुयें, **पुनः** વળી फिर, **सप्तभिः** સાત सातों, **अग्निभिः** અગ્નિઓથી अग्नियोंसे **यथास्वम्** પોતપોતાના अपने अपने, **किट्टप्रसादवत्** મળ તથા પ્રસાદરૂપ मल और प्रसादरूप, **द्विविधम्** બે પ્રકારના दो प्रकारके, **पाकम्** પાકને पाकको, **यान्ति** પામે છે प्राप्त होती हैं ॥ १५ ॥

15. The body-sustaining elements, which are seven undergo combustion by their innate heat and each of them gets transformed into two products, namely excretory and vital substances.

रसादुत्तरोत्तरं रक्तादिधातुपोषणक्रमः —

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रसादजः ॥१६॥

रसात् રસના પ્રસાદથી रसके प्रसादसे, **रक्तम्** રક્ત रक्त, **ततः** રક્તના પ્રસાદથી रक्तके प्रसादसे, **मांसम्** માંસ मांस, **मांसात्** માંસના પ્રસાદથી मांसके प्रसादसे, **मेदः** મેદ मेद, **ततः** મેદના પ્રસાદથી मेदके प्रसादसे, **अस्थि च** અસ્થિ हड्डी, **अस्थ्नः** અસ્થિના પ્રસાદથી अस्थिके प्रसादसे, **मज्जा** મજ્જા मज्जा, **ततः** મજ્જાના પ્રસાદથી मज्जाके प्रसादसे, **शुक्रम्** શુક્ર शुक्र, **शुक्रात्** અને શુક્રના और शुक्रके, **प्रसादजः** પ્રસાદથી प्रसादसे, **गर्भः** ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે गर्भ उत्पन्न होता है ॥ १६ ॥

16. From the nutrient fluid is formed the blood, thence the flesh, from flesh fat and thence bone, from it marrow and thence semen and from it, which is the essence of all the others, conception takes place.

रसात् स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डराः सिराः ।
मांसाद्वसा त्वचः षट् च मेदसः स्नायुसंभवः ॥१७॥

रसात् રસના પ્રસાદથી रसके प्रसादसे, **स्तन्यम्** ધાવણ દૂધ, **ततः रक्तम्** તથા રજ तथा आर्तव, **असृजः** રક્તના પ્રસાદથી रक्तके प्रसादसे, **कण्डराः** કંડરા कंडरा **सिराः** તથા સિરા तथा सिरा, **मांसात्** માંસના

१४. यथास्वं स्वं च पुष्णन्ति—यथास्वंरेव पुष्यन्ते (ब.)

१५. धातवो द्विविधं पुनः—द्विविधाश्च पुनः पुनः (ख. झ.)

,, किट्टप्रसादवत्—किट्टप्रसादतः (ब.)

१६. प्रसादजः—प्रजायते (क ख. ब.)

१७. ततः—तथा (ब.)

,, ततो रक्तम्—स्त्रिया रक्तम् (क. घ. त. द. ब. फ.)

,, स्नायुसंभवः—स्नायुसन्धयः (क. ब. ब.)

પ્રસાદથી માંસકે પ્રસાદસે, वसा વસા वसा, षट् च त्वचः અને ૭ ત્વચા और छः त्वचा, मेदसः અને મેદના પ્રસાદથી और मेदके प्रसादसे, स्नायुसंभवः સ્નાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે स्नायुओंकी उत्पत्ति होती है ॥ १७ ॥

17. From the nutrient-fluid are formed the breast-milk and the menstrual blood; from blood are formed tendons and vessels; from the flesh is formed muscular fat and six layers of the skin; and from the adipose tissue are formed sinews.

समधातूनां किट्टानि—

किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं, रसस्य तु कफोऽसृजः ।
पित्तं, मांसस्य खमला, मलः स्वेदस्तु मेदसः ॥१८॥
स्यात्किट्टं केशलोमास्थ्नो, मज्ज्ञः स्नेहोऽक्षिविट् त्वचां

अन्नस्य અન્નનો अन्नका, किट्टम् મળ किट्ट, विण्मूत्रम् મળ અને મૂત્ર છે मल और मूत्र है, रसस्य तु રસનો મળ रसका किट्ट, कफः કફ છે कफ है, असृजः રક્તનો મળ रक्तका किट्ट, पित्तम् પિત્ત છે पित्त है, मांसस्य માંસનો મળ मांसका किट्ट, ख-मलाः છિદ્રોનો મેલ છે छिद्रोंसे निकलनेवाले मल हैं, मेदसः तु મેદનો मेदका, मलः મળ किट्ट, स्वेदः સ્વેદ છે स्वेद है, अस्थ्नः અસ્થિનો अस्थियोंका, किट्टम् મળ किट्ट, केशलोम કેશ તથા રુંવાડાં છે बाल और रोम हैं, मज्ज्ञः મજ્જાનો મળ मज्जाका किट्ट त्वचाम् ત્વચાનો त्वचाका, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, अक्षिविट् તથા નેત્રોનો મળ છે तथा नेत्रका मल है ॥ १८½ ॥

18-18½. The excretory matter formed out of food are feces and urine. The excretory matter from the nutrient fluid is mucus; the one from the blood is bile, the one from the flesh is the excretion of the body orifices; the one from the fat is sweat; the excretory substance from connective tissue is the hair on the head and the body; the excretion from the marrow is sebum-cutaneum and sebum palpebrale.

प्रसादकिट्टे धातूनां पाकादेवं द्विधर्च्छतः ॥१९॥
परस्परोपसंस्तब्धा धातुस्नेहपरम्परा ।

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, धातूनाम् ધાતુઓના धातुओंके, पाकात् પાકથી पाकसे, प्रसादकिट्टे પ્રસાદ તથા મળ प्रसाद और किट्ट, द्विधा એ બે વિભાગ ये दो विभाग, ऋच्छतः થાય છે होते हैं, धातुस्नेह- ધાતુઓના સ્નેહની धातुओंके स्नेहकी, परम्परा પરંપરા परंपरा, परस्पर- પરસ્પરના परस्परके, उपसंस्तब्धा આધાર પર રહેલી છે आधारसे बनी रहती है ॥ १९½ ॥

19-19½. In this way proceeds the formation of the excretory and vital substances from the combustion of body-elements. They support one another and maintain the continuance of the mutual association and nourishment of the body-elements.

वृष्यादीनामाशुबलपोषकत्वम्—

वृष्यादीनां प्रभावस्तु पुष्णाति बलमाशु हि ॥२०॥
षड्भिः केचिदहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्तनम् ।
संतत्या भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥२१॥

वृष्यादीनाम् ક્ષીર વગેરે વૃષ્ય દ્રવ્યોનો क्षीर आदि वृष्य द्रव्योंका, प्रभावः तु પ્રભાવ તો प्रभाव तो, बलम् શુક્ર વગેરેના બલને शुक्र आदिके बलका, आशु शीघ्र शीघ्र, पुष्णाति हि પોષણ આપે છે पोषण करता है, केचित् કેટલાએક कोई, परिवर्तनम् રસનું શુક્રરૂપે પરિવર્તન रसका शुक्ररूपमें परिवर्तन, षड्भिः ૭ छः, अहोरात्रैः અહોરાત્રથી થાય છે दिनोंसे होता है, इच्छन्ति એમ ઇચ્છે છે ऐसा मानते हैं, भोज्यधातूनाम् ભોજ્ય

१९. पाकादेवं द्विधर्च्छतः–पाकादेवाविगर्हतः (घ.)
,, संस्तब्धा धातुस्नेहपरम्परा–संस्तम्भाद्धत्तो देहे परस्परम (घ.)
,, संस्तब्धा–संस्तम्भा (त.)
,, ,, –संरम्भा (क.)
२१. भोज्यधातूनां–पोष्यधातूनां (घ)

पदार्थ ખાધા પછી धातुओंનું भोज्य पदार्थ खाने पर धातुओंका, परिवृत्तिः પરિવર્તન परिवर्तन, तु તો तो, चक्रवत् ચક્રની પેઠે चक्की तरह, संतत्या નિરંતર થાય છે એ ગ્રંથકર્તાનો પોતાનો મત છે निरन्तर होता है यह ग्रन्थकर्ताका स्वमत है ॥ २०-२१ ॥

20-21. The effect of virilific and the like substances is promoting the strength quickly. Some are of opinion that it takes for their full assimilation a period of six days and nights; but the truth is there is continual circulation of the food-essence like a wheel.

रक्तादिधातूत्पत्तिविषये अग्निवेशस्य कतिपये प्रश्नाः—

(इत्युक्तवन्तमाचार्यं शिष्यस्त्विदमचोदयत् ।
रसाद्रक्तं विसदृशात् कथं देहेऽभिजायते ॥२२॥

इति આ પ્રમાણે इस तरह, उक्तवन्तम् કહેતા कहते हुए, आचार्यम् આચાર્યને आचार्यको, शिष्यः तु શિષ્યે शिष्यने, इदम् આ यह, अचोदयत् પૂછ્યું पूछा, देहे દેહમાં शरीरमें, विसदृशात् અસમાન असदृश, रसात् રસથી रससे, रक्तम् રક્ત रक्त, कथम् કેમ कैसे, अभिजायते ઉત્પન્ન થાય છે ? पैदा होता है ? ॥ २२ ॥

22. When the teacher had spoken thus, the disciple asked—how is blood produced in the body from the nutrient fluid which has no resemblance to the blood?

रसस्य च न रागोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ।
द्रवाद्रक्तात्स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ॥२३॥

रसस्य च રસમાં તો रसमें तो, रागः રતાશ रंग, न अस्ति નથી नहीं होता, सः તે वह, रक्तताम् રતાશને लाल, कथम् કેમ कैसे, याति પામે છે ? बन जाता है ? द्रवात् रक्तात् પ્રવાહી રક્તમાંથી द्रवरूप रक्तसे, नृणाम् માણસોનાં पुरुषोंका, तत् તે वह, स्थिरम् मांसम् સ્થિર માંસ स्थिर मांस, कथम् કેવી રીતે कैसे, जायते થાય છે बन जाता है ? ॥ २३ ॥

23. The nutrient fluid has no redness. How then does it obtain the redness of the blood? How again is the solid flesh in men produced from the fluid blood?

द्रवधातोः स्थिरान्मांसान्मेदसः संभवः कथम् ।
श्लक्ष्णाभ्यां मांसमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु ॥२४॥

स्थिरात् સ્થિર स्थिर बने, मांसात् માંસથી मांससे, द्रवधातोः દ્રવ ધાતુરૂપ द्रव धातुरूप, मेदसः મેદની मेदकी, कथम् કેમ कैसे, संभवः ઉત્પત્તિ થાય છે उत्पत्ति होती है ?, श्लक्ष्णाभ्याम् સુંવાળાં चिकने, मांसमेदोभ्याम् માંસ તથા મેદમાંથી मांस और मेदसे, अस्थिषु હાડકાંઓમાં हड्डियोंमें, खरत्वम् કઠોરતા खुरदरापन, कथम् કેમ થાય છે ? कैसे होता है ॥ २४ ॥

24. How is the fluctuating element fat produced from firm element of flesh? Again how is the roughness of bones produced from the smooth flesh and fat?

खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तथा ।

खरेषु કઠોર खुरदरी, अस्थिषु च હાડકાંઓમાં हड्डियोंमें, स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, तथा તથા तथा, मृदुः મૃદુ मृदु, मज्जा મજ્જા मज्जा, केन કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? किस तरह उत्पन्न होती है?।

24½. How is the soft and unctuous marrow produced inside the bones which are hard?.

मज्ज्ञश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ॥२५॥
सर्वदेहगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

२२. विसदृशात्—प्रविशतः (घ.)
२३. रागोऽस्ति—रंगोऽस्ति (झ. ब.)
,, द्रवाद्रक्तात्—रसाद्रक्तात् (ख. फ. ब.)
२४. द्रवधातोः स्थिरान्मांसान्मेदसः संभवः कथम्—रसाद्रक्तात्तथा मांसान्मेदसः श्वेतता कथम् (घ.)
,, मेदसः संभवः कथम्—मेदसः श्वेतता कथम् (ख. ब. झ.)

तथाऽस्थिमध्यमज्जश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥२६॥
छिद्रं न दृश्यतेऽस्थ्नां च तन्निःसरति वा कथम् ।

यदि જો यदि, **मज्ज्ञः च** મજ્જાના मज्जाके, **परिणामेन** પરિણામથી परिणामसे, **शुक्रम्** શુક્રની शुक्रकी, **प्रवर्तते** ઉત્પત્તિ થાય છે उत्पत्ति होती है, **मनीषिणः** તો વિદ્વાન પુરુષો तो विद्वान लोग, **शुक्रम्** વીર્યને शुक्रको, **सर्वदेहगतम्** પ્રાણીઓના સર્વ દેહમાં રહેલું सर्वशरीरगत, **प्रवदन्ति** કહે છે એ કેમ બનશે ? कहते हैं यह कैसे होगा ? **तथा** તથા જો तथा यदि, **देहिनाम्** પુરુષોના पुरुषोंकी, **अस्थि-मध्य-** હાડકાંઓના મધ્યમાં રહેલી अस्थिके मध्यमें स्थित, **मज्ज्ञः च** મજ્જાથી मज्जासे, **शुक्रम्** શુક્રની शुक्रकी **भवति** ઉત્પત્તિ થાય છે उत्पत्ति होती है, **अस्थ्नाम् च** અને હાડકાંઓમાં और हड्डियोंमें, **छिद्रम्** છિદ્ર छिद्र, **न दृश्यते** દેખાતું નથી नहीं दीखता, **तत्** તો તે तो वह **कथम् वा** કેવી રીતે कैसे, **निःसरति** બહાર નીકળે છે ? बाहिर निकलता है ? ॥२५-२६½॥

25-26½. If the semen is born out of the change in the marrow, and if as the wise say, semen is in the entire body and the marrow which is inside the bones becomes the semen, how does it flow out, as there are no holes or leaks in the bone?

तत्रात्रेयस्य समाधानम्—

एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम् ॥२७॥

शिष्येण શિષ્યથી शिष्यद्वारा, **एवम्** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **उक्तः** પૂછાયેલ पूछे गये, **गुरुः तु** ગુરુએ गुरुने, **इदम्** આ यह, **उत्तरम्** ઉત્તર उत्तर, **प्राह** આપ્યો दिया ॥ २७ ॥

27. Being thus questioned by the disciple the master replied:

तेजो रसानां सर्वेषां मनुजानां यदुच्यते ।
पित्तोष्मणः स रागेण रसो रक्तत्वमृच्छति ॥२८॥

मनुजानाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, **सर्वेषाम्** સઘળા सब, **रसानाम्** રસોનું रसोंका, **यत् तेजः** જે તેજ जो तेज, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है, **सः** તે वह, **रसः** રસ रस, **पित्तोष्मणः** પિત્તની ગરમીના पित्तकी ऊष्माके, **रागेण** રંગથી रंगसे, **रक्तत्वम्** રતાશને रक्त, **ऋच्छति** પામે છે बन जाता है ॥ २८ ॥

28. That which is called the 'bright constituent' of body fluids of all men acquires the redness from the coloring quality of the firy element of pitta.

वाय्वम्बुतेजसा रक्तमूष्मणा चाभिसंयुतम् ।
स्थिरतां प्राप्य मांसं स्यात् स्वोष्मणा पक्वमेव तत् २९
स्वतेजोऽम्बुगुणस्निग्धोद्रिक्तं मेदोऽभिजायते ।

रक्तम् તે રક્ત वह रक्त, **वायु-** વાયુ वायु, **अम्बु-** જલ जल, **तेजसा** તેજ तेज, **ऊष्मणा च** અને ઊષ્માથી और ऊष्मासे, **अभिसंयुतम्** યુક્ત થતાં युक्त होने पर, **स्थिरताम्** સ્થિરતાને स्थिरताको, **प्राप्य-** પામીને पाकर, **मांसम्** માંસ मांस, **स्यात्** થાય છે बन जाता है, **तत् एव** તેજ માંસ वही मांस, **स्वोष्मणा** પોતાની ગરમીથી अपनी ऊष्मासे, **पक्वम्** પક્વ થઈ पककर, **स्वतेजः-** પોતાના તેજ अपने तेज, **अम्बुगुण-** તથા જલના ગુણ तथा जलके गुण, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધતાની स्निग्धताकी, **उद्रिक्तम्** વૃદ્ધિ થતાં वृद्धि होने पर, **मेदः** મેદરૂપ मेदरूप, **अभिजायते** બને છે बनता है ॥ २९½ ॥

29-29½. That blood combined with the air, water, light and the thermic element obtains solidity and gets converted into flesh. That, again, being ripened by its own heat and stirred up by that heat and getting combined with the quality of water and unctuous substances becomes the fat.

२६. तथास्थिमध्यमज्जश्च - अथापि मध्ये मज्जस्तु (व.)
,, वा-नु (व.)

२९. वाय्वम्बुतेजसा—वाय्वग्नितेजसा (ख. त. व)
,, वाय्वम्बु....पक्वमेव तत् ॥—शोणितं स्वाग्निना पक्वं वायुना च घनीकृतम् । तदेव मांसं जानीयात् स्थिरं भवति देहिनाम् ॥ (ध.)

**पृथिव्यग्न्यनिलादीनां संघातः स्वोष्मणा कृतः ॥३०॥
खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ।**

स्वोष्मणा મેદની પોતાની ગરમીથી मेदकी अपनी ऊष्मासे, **कृतः** કરાયેલો बना, **पृथिवी-** પૃથિવી पृथिवी, **अग्नि-** અગ્નિ अग्नि, **अनिलादीनाम्** અને વાયુ વગેરેનો और वायु आदिका, **संघातः** સમૂહ संघात, **अस्य** આ મેદમાં इस मेदमें, **खरत्वम्** કઠોરતા कठिनता, **प्रकरोति** કરે છે उत्पन्न करता है, **ततः** તેથી उससे, **नृणाम्** મનુષ્યોનાં मनुष्योंकी, **अस्थि** હાડકાં हड्डियां, **जायते** ઉત્પન્ન થાય છે बनती हैं ॥ ३०½ ॥

30-30½. When the heat in the fat is combined with the proto-elements of earth, fire, air etc, it produces roughness and out of it is born the osseous element in men.

**करोति तत्र सौषिर्यमस्थ्नां मध्ये समीरणः ॥३१॥
मेदसस्तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः ।
तस्मान्मज्ज्ञस्तु यः स्नेहः शुक्रं संजायते ततः ॥३२॥**

तत्र ते उन, **अस्थ्नाम् मध्ये** હાડકાંના મધ્યમાં हड्डियोंके मध्यमें, **समीरणः** વાયુ वायु, **सौषिर्यम्** છિદ્ર छिद्र, **करोति** કરે છે उत्पन्न करती है, **मेदसः** મેદથી मेदसे, **तानि** તે છિદ્રો वे छिद्र, **पूर्यन्ते** ભરાઈ જાય છે भर जाते हैं, **ततः** તેથી इस लिए, **स्नेहः** સ્નેહને स्नेहको, **मज्जा** મજ્જા मज्जा, **स्मृतः** કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, **तस्मात्** તે उस, **मज्ज्ञः तु** મજ્જામાંથી मज्जासे, **यः स्नेहः** જે સ્નેહ થાય છે जो स्नेह होता है, **ततः** તેથી उससे, **शुक्रम्** શુક્ર शुक्र **संजायते** થાય છે उत्पन्न होता है ॥ ३१-३२ ॥

31-32. The air element makes pores inside the bones and fills them with fat. Hence it is that the marrow is called unctuous substance and from that unctuous substance in the marrow is produced the semen.

**वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौषिर्यं जायतेऽस्थिषु ।
तेन स्रवति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकम् ॥३३॥**

अस्थिषु અસ્થિઓમાં हड्डियोंमें, **वायु-** વાયુ वायु, **आकाश-** આકાશ आकाश, **आदिभिः** વગેરે आदि, **भावैः** પદાર્થોથી भावोंसे, **सौषिर्यम्** સુષિરતા सुषिरता, **जायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, **तेन** તેનાથી उससे, **तत्** તે वह, **शुक्रम्** શુક્રનો शुक्र, **नवात्** નવા नये, **कुम्भात्** ઘડામાંથી घड़ेसे, **उदकम् इव** પાણીની માફક जलकी तरह, **स्रवति** સ્રાવ થાય છે निकलता है ॥ ३३ ॥

33. By the influence of air, ether and other proto-elements the bones become porous and from the pores the semen oozes out like water filled in a new pot.

**स्रोतोभिः स्यन्दते देहात् समन्ताच्छुक्रवाहिभिः ।
हर्षेणोदीरितं वेगात् संकल्पाच्च मनोभवात् ॥३४॥**

मनोभवात् કામના कामके, **सङ्कल्पात् च** સંકલ્પને લઈ संकल्पके कारण, **हर्षेण** હર્ષથી हर्षसे, **उदीरितम्** ઉદીર્ણ થયેલું તે શુક્ર उदीर्ण वह शुक्र, **समन्तात्** સમગ્ર समस्त, **देहात्** દેહમાંથી शरीरसे, **शुक्रवाहिभिः** શુક્રવાહી शुक्रवाही, **स्रोतोभिः** સ્રોતો દ્વારા स्रोतों द्वारा, **वेगात्** વેગથી वेगके साथ, **स्यन्दते** ઝરે છે निकलता है ॥ ३४ ॥

34. Through the secretory channels it spreads into the entire body; and it gets released from its places in the body by the exhilaration of sexual desire born of love.

**विलीनं घृतवद्व्यायामोष्मणा स्थानविच्युतम् ।
बस्तौ संभृत्य निर्याति स्थलान्निम्नादिवोदकम् ३५)**

१०. स्वोष्मणा कृतः–श्लेष्मणावृतः (ध. ब)

३३. तेन-येन (फ.)

३४. समन्तात्-समेतं (ध.)

३५. स्थलान्निम्नादिवोदकम्-स्थलान्निम्नमिवोदकम् (छ. फ.)

व्यायाम- વ્યાયામની व्यायामकी, ऊष्मणा ગરમીથી ऊष्मासे, घृतवत् ઘીની પેઠે घीकी तरह, विलीनम् પીગળી पिघल कर, स्थानविच्युतम् સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઈ अपने स्थानसे स्खलित होकर, बस्तौ અને બસ્તિમાં और बस्तिमें, संभृत्य એકઠું થઈને इकट्ठा होकरके, निम्नात् ઢાળવાળા ढालु, स्थलात् સ્થળમાંથી स्थानसे, उदकम् इव પાણીની પેઠે जलकी तरह, निर्याति બહાર નીકળે છે बाहिर निकलता है ॥ ३५ ॥

35. It melts like ghee owing to the heat of the sexual-exertion and being released from its natural habitat gets collected in the seminal vesicles and then flows out like water from a higher to a lower region.

रसस्य सर्वदेहव्यापित्वम्—

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।
युगपत् सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥३६॥

विक्षेप- વિક્ષેપરૂપ विक्षेपरूप, उचितकर्मणा સ્વાભાવિક કર્મવાળા स्वाभाविक कर्मवाले, व्यानेन हि વ્યાન વાયુથી व्यानसे, रसधातुः રસધાતુ रसधातु, सदा હમેશાં नित्य, देहे દેહમાં देहमें, सर्वतः સર્વ ઠેકાણે सब ओर, अजस्रम् सतत निरन्तर, युगपत् એકી સાથે एक साथ, विक्षिप्यते પહોંચાડાય છે पहुंचाई जाती है ॥ ३६ ॥

36. The nutrient fluid is circulated continually in the entire body at the same time by the Vyana vata, by virtue of its physiological function of spreading.

शरीरैकदेशे रोगोत्पत्तौ हेतुः—

क्षिप्यमाणः खवैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।
करोति विकृतिं तत्र खे वर्षमिव तोयदः ॥३७॥
दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।

क्षिप्यमाणः વ્યાન વાયુથી એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન પર પહોંચાડાતો व्यान वायुसे एक स्थानसे दूसरे स्थान पर पहुंचाया जाता, सः તે वह, रसः રસ रस, खवैगुण्यात् સ્રોતોના દોષથી स्रोतोंके वैगुण्यसे, यत्र જ્યાં जहां, सज्जति અટકી જાય છે रुकता है, तत्र ત્યાં वहां, खे આકાશમાં રોકાતો आकाशमें रुकजाता, तोयदः મેઘ मेघ, वर्षम् इव જેમ વૃષ્ટિ કરે છે તેમ जैसे वृष्टि करता है वैसे, विकृतिम् વિકાર विकृतिको, करोति કરે છે पैदा करता है, एवम् च એજ પ્રમાણે इसी तरहसे, दोषाणाम् દોષોનો दोषोंका, अपि પણ भी एकदेश- એક પ્રદેશમાં एकदेशमें प्रकोपणम् પ્રકોપ प्रकोप, स्यात् થાય છે होता है ॥ ३७½ ॥

37-37½. While being circulated, if this nutrient fluid accumulates at any one place in the body, owing to the morbidity of the circulatory passages, it causes pathological changes there, just as the cloud causes rain in the sky. The same is the case with the humors which become the cause of local morbid conditions.

जाठराग्नेः श्रेष्ठत्वं, तत्पालनोपदेशश्च—

इति भौतिकधात्वन्नपक्तॄणां कर्म भाषितम् ॥३८॥

इति આ પ્રમાણે इस तरह, भौतिक- ભૌતિક અગ્નિ भौतिक अग्नि, धातु- ધાતુના અગ્નિ धातुकी अग्नि, अन्नपक्तॄणाम् અને અન્ન પાચન કરનાર અગ્નિના और अन्न पकानेवाली अग्निके, कर्म કર્મ कर्म, भाषितम् કહ્યાં છે कह दिये हैं ॥ ३८ ॥

38. Thus has been described the metabolic function of the thermic element in the five proto-elements.

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तॄणामधिपो मतः ।
तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ॥३९॥

सर्वेषाम् બધા सब, पक्तॄणाम् પાચન કરનાર અગ્નિઓમાં अग्नियोंमें, अन्नस्य અન્નનું अन्नको, पक्ता

३७. सज्जति–मज्जति (ध.)
,, करोति विकृतिं तत्र खे वर्षमिव तोयदः–तस्मिन् विकारान् कुरुते विवर्षमिव तोयदः (ब. ह. ध.)
३७½. एकदेशप्रकोपणम्–तत्र देशे प्रकोपणम् (ध.)

પાચન કરનાર અગ્નિ पकानेवाली अग्नि, **अधिपः** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **मतः** ગણેલ છે मानी गई है, **हि** કારણકે क्योंकि, **ते तन्मूलाः** તેઓ તેના પર આધાર રાખનાર છે वे उसके आधार पर रहनेवाली हैं, **तत्-वृद्धि-क्षय-** તેની વૃદ્ધિ અને ક્ષયથી उसकी वृद्धि और क्षयके अनुसार, **वृद्धिक्षयात्मकाः** તેઓના વૃદ્ધિ અને ક્ષય થાય છે वे वृद्धि और क्षयवाली होती हैं ॥ ३९ ॥

39. The gastric fire is considered the supreme king of all the metabolic agents in the body. They are all originated from it. Their waxing and waning are dependent upon the increase and decrease of the gastric fire.

तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ।
पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ४०

तस्मात् તેથી इस लिए, **प्रयतः** પ્રયત્નશીલ મનુષ્યે प्रयत्नशील पुरुष, **विधिवत्** વિધિવત્ विधिपूर्वक, **युक्तैः** ઉપયોગ કરેલાં प्रयुक्त, **हितैः** હિતકર हितकर, **अन्न-पान-** અન્નપાનરૂપ अन्नपानरूप, **इन्धनैः** બળતણથી इन्धनसे, **तम्** તેનું उसका, **पालयेत्** રક્ષણ કરવું पालन करे, **तस्य** તેની उसकी, **स्थितौ हि** સ્થિતિ પર स्थिति पर ही, **आयुः-** આયુષ્ય आयु, **बलस्थितिः** તથા બળની સ્થિતિ છે तथा बलकी स्थिति है ॥ ४० ॥

40. Therefore one should strive to preserve the gastric fire with the fuel of wholesome food and drink taken in the right manner. For in the proper maintenance of the gastric fire are based long life and vitality.

यो हि भुङ्क्ते विधिं त्यक्त्वा ग्रहणीदोषजान् गदान् ।
स लौल्याल्लभते शीघ्रं, वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ते ॥४१॥

यः हि જે મનુષ્ય जो मनुष्य, **लौल्यात्** જીભની લોલુપતાથી जिह्वालोलुपताके कारण, **विधिम्** વિધિને विधिको, **त्यक्त्वा** છોડીને छोड़कर, **भुङ्क्ते** ભોજન કરે છે भोजन करता है, **सः** તે वह, **ग्रहणीदोषजान्** ગ્રહણીદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ग्रहणीदोषजनित, **गदान्** રોગોને रोगोंको, **शीघ्रम्** શીઘ્ર शीघ्र, **लभते** પામે છે प्राप्त करता है, **अतः परम् तु** હવે પછી अब आगे, **ते** તે वे, **वक्ष्यन्ते** કહેવાશે कहे जायेंगे ॥ ४१ ॥

41. If a man takes his food indiscriminately yielding to the desires of the palate he soon is afflicted with the disorders of the assimilatory system as a result thereof. These disorders will hereafter be described.

जाठराग्नेर्दुष्टिहेतवः —

अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् ।
असात्म्यगुरुशीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात् ॥४२॥
विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद्व्याधिकर्षणात् ।
देशकालर्तुवैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ॥४३॥
दुष्यत्यग्निः, स दुष्टोऽन्नं न तत् पचति लघ्वपि ।
अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषरूपताम् ॥४४॥

अभोजनात् ભોજન ન કરવાથી अनशन, **अजीर्ण** અજીર્ણથી अजीर्ण, **अतिभोजनात्** અતિ ભોજન કરવાથી अतिभोजन, **विषमाशनात्** વિષમ ભોજન કરવાથી विषमाशन, **असात्म्य-** અસાત્મ્ય असात्म्य, **गुरु-** ભારી गुरु, **शीत-** શીત ઠંડા, **अतिरूक्ष-** અત્યંત રૂક્ષ अत्यंत रूक्ष, **संदुष्ट-** તથા દૂષિત तथा दूषित, **भोजनात्** ભોજન કરવાથી भोजनसे, **विरेक-** વિરેચન विरेचन, **वमन-** વમન वमन, **स्नेहविभ्रमात्** તથા સ્નેહના મિથ્યા પ્રયોગથી तथा स्नेहोंके गलत उपचारसे, **व्याधिकर्षणात्** રોગથી આવેલી ક્ષીણતાથી व्याधियों द्वारा कृश होनेसे, **देश-काल-** દેશ કાળ देश-काल, **ऋतु-** તથા ઋતુની तथा ऋतुकी, **वैषम्यात्** વિષમતાથી विषमतासे, **वेगानाम्** અને વેગોને और वेगोंको, **विधारणात् च** રોકવાથી रोकनेसे, **अग्निः** અગ્નિ अग्नि, **दुष्यति**

४१. त्यक्त्वा—भुक्त्वा (ह.)

४४. विषरूपताम्—विषतां च तत् (त. य. ध. ब.)

दूषित थाय छे दूषित होती है, दुष्टः सः दूषित थयेल ते दूषित हुई वह, लघु अपि लघु हलके, अन्नम् अन्नने पण अन्नको भी, न पचति पाचन करतो नथी नहीं पकाती, अपच्यमानम् अने न पाकेलुं नहीं पका हुआ, अन्नम् ते अन्न अन्न, शुक्तत्वम् खाटुं अम्लता, विषरूपताम् अने विषरूप और विषरूपताको, याति थने छे प्राप्त होता है ॥ ४२-४४ ॥

42-44. By abstinence from food, indigestion, over-eating, irregular eating, taking unwholesome, heavy, cold, excessively dry and putrid articles of diet, by wrongful effects of purgation, emesis and oleation, by emaciation consequent upon disease or the incompatibility of country, clime or season or by the suppression of the natural urges, the gastric fire gets vitiated. The gastric fire, thus being vitiated, does not digest even the lightest of foods and the food being undigested, turns sour and acts like a poison.

अन्नविषस्य लिङ्गानि—

तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भः सदनं तथा ।
शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटिग्रहः ॥४५॥
जृम्भाऽङ्गमर्दस्तृष्णा च ज्वरश्छर्दिः प्रवाहणम् ।
अरोचकोऽविपाकश्च,

विष्टम्भः विष्टंभ विष्टम्भ, तथा सदनम् शिथिलता शिथिलता, शिरसः रुक् च माथानो दुखावो शिरदर्द, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, भ्रमः फेर भ्रम, पृष्ठ- वांसो पीठ, कटि- अने कमर और कमरका, ग्रहः पकडावुं जकड जाना, जृम्भा बगासां जम्भाई, अङ्गमर्दः अंग भांगवां अंग टूटना, तृष्णा च तृषा प्यास, ज्वरः छर्दिः ज्वर उलटी ज्वर कै, प्रवाहणम् प्रवाहिका प्रवाहिका, अरोचकः अरुचि अरुचि, अविपाकः अने अपचो ए और अपचन ये, तस्य ते उस, अजीर्णस्य अजीर्णना अजीर्णके, लिङ्गम् लक्षण छे लक्षण हैं ॥ ४५½ ॥

45-45½. The symptoms of this type of indigestion are intestinal stasis, asthenia, headache, fainting, giddiness, stiffness of the back and waist, pendiculation, body-ache thirst, fever, vomiting, dysentery, anorexia and misdigestion.

पित्तादिदोषसंसृष्टस्य तस्य लिङ्गानि—

घोरमन्नविषं च तत् ॥४६॥
संसृज्यमानं पित्तेन दाहं तृष्णां मुखामयान् ।
जनयत्यम्लपित्तं च पित्तजांश्चापरान् गदान् ॥४७॥

तत् च अने ते और वह, घोरम् भयंकर भयंकर, अन्नविषम् अन्नविष अन्नविष, पित्तेन पित्तनी साथे पित्तसे संसृज्यमानम् मळतां मिलकर, दाहम् दाह दाह, तृष्णाम् तृषा प्यास, मुखामयान् मोढाना रोगो मुखरोग, अम्लपित्तम् च अने अम्लपित्त और अम्लपित्त, अपरान् च तथा बीजा तथा अन्य, पित्तजान् पित्तजन्य पित्तजनित, गदान् रोगोने व्याधियोंको, जनयति उत्पन्न करे छे पैदा करता है ॥ ४६-४७ ॥

46-47. That is a severe type of food-poisoning which when combined with the pitta, produces burning, thirst, diseases of the mouth, acid dyspepsia and other disorders of pitta.

यक्ष्मपीनसमेहादीन् कफजान् कफसङ्गतम् ।
करोति वातसंसृष्टं वातजांश्च गदान् बहून् ॥४८॥

कफसङ्गतम् ते अन्नविष कफनी साथे मळतां कफसे मिलकर, कफजान् कफजन्य कफजन्य, यक्ष्म- राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, पीनस- पीनस पीनस, मेहादीन् अने प्रमेह वगेरे और मेहादिको, वातसंसृष्टम् अने वातनी साथे

४५. विष्टम्भः सदनं तथा—विष्टम्भोऽङ्गस्य सीदति (त.)

४७. संसृज्यमानं पित्तेन दाहं तृष्णां मुखामयान्—पित्तेन सह संसृष्टं तृष्णादाहमुखामयान् (ध. ब.)

४८. गदान् बहून्—अपरान् गदान् (क. ग. च. ब.)

મળતાં और वायुसे मिलकर, अपरान् બીજા अन्य, वातजान् વાતજન્ય वातजन्य, गदान् च વ્યાધિઓને व्याधियोंको, करोति કરે છે करता है ॥ ४८ ॥

48. When combined with the kapha, it produces consumption, coryza, urinary disorders and other disorders of kapha and if combined with morbid vata, it causes multifarious disorders of vata.

मूत्ररोगांश्च मूत्रस्थं कुक्षिरोगान् शकृद्गतम् ।
रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्याद्रोगान् रसादिजान् ॥४९॥

मूत्रस्थम् તે અન્નવિષ મૂત્ર સાથે મળતાં मूत्रसे मिलकर, **मूत्ररोगान्** મૂત્રના રોગો मूत्ररोगोंको, **शकृद्गतम्** મળ સાથે મળતાં मलसे मिलकर, **कुक्षिरोगान्** કુક્ષિના રોગો कुक्षिरोगोंको, **रसादिभिः** અને રસ વગેરે સાથે और रसादिकोंसे, **संसृष्टम्** મળતાં मिलकर, **रसादिजान्** રસ વગેરેથી થયેલા रसादिजन्य, **रोगान्** રોગોને रोगोंको, **कुर्यात्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ४९ ॥

49. If the toxic matter becomes localised in the urinary passage, it causes urinary disorders, if localised in the feces, it causes affections of the colonic region, if localised in the nutrient fluid, it causes diseases born of the morbidity of the nutrient fluid.

विषमतीक्ष्णाग्न्योः कर्म—

विषमो धातुवैषम्यं करोति विषमं पचन् ।
तीक्ष्णो मन्देन्धनो धातून् विशोषयति पावकः ॥५०॥

विषमः વિષમ विषम, **पावकः** અગ્નિ अग्नि, **विषमम्** વિષમ રીતે विषम रूपसे, **पचन्** પાચન કરતો पाचन करती हुई, **धातुवैषम्यम्** ધાતુની વિષમતા धातुकी विषमता, **करोति** કરે છે करती है, **तीक्ष्णः** અને તીક્ષ્ણ અગ્નિ और तीक्ष्ण अग्नि, **मन्देन्धनः** આહારરૂપ ઓછું બળતણ મળવાથી आहाररूप इन्धनके कम होनेसे, **धातून्** ધાતુઓને धातुओंको, **विशोषयति** સુકાવે છે सुखाती है ॥ ५० ॥

50. The irregular condition of the gastric fire, digesting the food irregularly leads to the discordance of body-elements; and the acute condition of the gastric fire, if supplied with meagre fuel, consumes the body-elements themselves.

समाग्नेर्दुर्बलाग्नेश्च कर्म—

युक्तं भुक्तवतो युक्तो धातुसाम्यं समं पचन् ।

युक्तः સમાન અગ્નિ सम अग्नि, **युक्तम्** સમાન सम, **भुक्तवतः** ભોજન કરનારના અન્નનું भोजन किये हुए पुरुषके अन्नका, **समम्** સમાન રીતે सम रूपसे, **पचन्** પાચન કરતાં पाचन करती हुई, **धातुसाम्यम्** ધાતુની સમાનતા કરે છે धातुसाम्य उत्पन्न करती है ।

50½. And the normal condition of the gastric fire if fed with the proper kind of food, digests it properly and maintains the concordance of body-elements.

दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्यात्यूर्ध्वमधोऽपि वा ॥५१॥

दुर्बलः મંદ અગ્નિ दुर्बल अग्नि, **अन्नम्** અન્નને अन्नका, **विदहति** વિદગ્ધ કરે છે विदाह करती है, **तत्** તે वह, **ऊर्ध्वम्** ઉપર ऊपर, **अधः अपि वा** કે નીચે या नीचेको भी, **याति** જાય છે जाता है ॥ ५१ ॥

51. The weak gastric fire misdigests the food that either goes up or down the alimentary tract.

५०. विशोषयति–विशोषयति (ड.)

५१. युक्तं भुक्तवतो युक्तो–युक्तवाग्निन्धनो युक्तो (फ. ब.)

ग्रहणीगदस्य सामान्यलक्षणम्—

अधस्तु पक्वमामं वा प्रवृत्तं ग्रहणीगदः ।
उच्यते सर्वमेवान्नं प्रायो ह्यस्य विदह्यते ॥५२॥

अधः तु નીચે नीचेको, **प्रवृत्तम्** પ્રવૃત્ત થયેલ प्रवृत्त हुआ, **पक्वम्** પાકેલો पक्का, **आमम् वा** કે અપકવ મલ या कचा मल, **ग्रहणीगदः** ગ્રહણીરોગ ग्रहणी-रोग, **उच्यते** કહેવાય છે कहाता है, **अस्य हि** એનું इसका, **सर्वम् एव** સઘળું समी, **अन्नम्** અન્ન अन्न, **प्रायः** ઘણુંખરું प्रायः, **विदह्यते** વિદગ્ધ થાય છે विदग्ध होता है ॥ ५२ ॥

52. The condition, in which the mixture of digested and undigested food flows downwards, is called the assimilation-disorder though all the food is misdigested generally in assimilation disorders.

अतिसृष्टं विबद्धं वा द्रवं तदुपवेश्यते ।
तृष्णारोचकवैरस्यप्रसेकतमकान्वितः ॥५३॥

तृष्णा- તૃષા प्यास, **अरोचक-** અરુચિ अरुचि, **वैरस्य-** વિરસતા विरसता, **प्रसेक-** લાળનું ઝરવું लाला-प्रसेक, **तमकान्वितः** અને તમકશ્વાસથી યુક્ત રોગી और तमकश्वासयुक्त रोगी, **अतिसृष्टम्** અતિ ઢીલા अत्यंत ढीला, **विबद्धम्** બંધાયેલા बंधा हुआ, **द्रवम् वा** કે દ્રવરૂપ या द्रवरूप, **तत्** તે મળને उस मलको, **उपवेश्यते** ત્યાગ કરે છે त्यागता है ॥ ५३ ॥

53. The patient passes stools which are large and hard or liquid. He is afflicted with thirst, anorexia, dysgeusia, ptyalism and asthma;

शूनपादकरः सास्थिपर्वरुक् छर्दनं ज्वरः ।
लोहामगन्धिस्तिक्ताम्ल उद्गारश्चास्य जायते ॥५४॥

शूनपादकरः હાથપગમાં સોજાવાળો पैरमें तथा हाथोंमे शोथवाला, **सास्थिपर्वरुक्** અસ્થિ તથા પર્વમાં વેદનાવાળો हड्डियों और पर्वोंमें रुजायुक्त, **छर्दनम्** ઉલટી कै, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **लोह-** લોઢાના જેવા लोहेकीसी, **आमगन्धिः** તથા આમ માંસના જેવા ગંધવાળા तथा आम मांसके सदृश गन्धसे युक्त, **तिक्ताम्लः** કડવા અને ખાટા कड़वी और अम्ल, **उद्गारः च** ઓડકાર डकार, **अस्य** એને इसको, **जायते** થાય છે आती हैं ॥ ५४ ॥

54. also edema of the hands and feet, pains in the bones and the joints, vomiting and fever; he suffers from bitter and acid eructations exuding the smell of metal and raw meat.

ग्रहणीगदस्य पूर्वरूपम्—

पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥५५॥

तस्य તેનાં उसके, **तृष्णा** તૃષા प्यास, **आलस्यम्** આળસ आलस्य, **बलक्षयः** બળનો ક્ષય कमजोरी, **अन्नस्य** અન્નનો अन्नका, **विदाहः** વિદાહ विदाह, **चिरात् तथा** લાંબે વખતે और देरसे, **पाकः च** પાક पकना, **कायस्य** તથા શરીરનું और शरीरका, **गौरवम्** ભારેપણું भारीपन, **इदम् तु** આ ये, **पूर्वरूपम्** પૂર્વરૂપ છે पूर्वरूप हैं ॥५५॥

55. The premonitory symptoms of this condition are—thirst, torpor, loss of strength, misdigestion or delayed digestion of food and heaviness of body.

ग्रहण्याः स्थानं कर्म च—

अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।
नाभेरुपर्यग्निबलेनोपष्टब्धोपबृंहिता ॥५६॥
अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ।
दुर्बलाग्निबला दुष्टा त्वाममेव विमुञ्चति ॥५७॥

अग्नि- અગ્નિના अग्निका, **अधिष्ठानम्** અધિષ્ઠાનને अधिष्ठानके, **अन्नस्य** અન્નનું अन्नका, **ग्रहणात्**

---

५४. लोहामगन्धिः—लोहानुगन्धिः (घ)

५६. नाभे.......बृंहिता—नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता । (ख. घ. ज. त.)

५७. °बला दुष्टा त्वाममेव विमुञ्चति – °बलादुष्टादाममेव विमुञ्चति (ख.)

,, दुर्बलाग्निबला दुष्टा—दुर्बलाग्निबलाद्दुष्टा (घ.)

ગ્રહણ કરવાથી ग्रहण करनेसे, **ग्रहणी** ગ્રહણી ग्रहणी, **मता** માનેલ છે माना गया है, **सा हि** તે वह, **अग्नि-बलेन** અગ્નિના બલથી अग्निके बलसे, **उपष्टब्धा** રહેલી धारण की हुई, **उपबृंहिता** તથા પોષણ પામતી और पुष्ट की हुई, **नाभेः** નાભિની नाभिके, **उपरि** ઉપર ऊपर, **अपक्वम्** અપક્વ अपक्व, **अन्नम्** અન્નને अन्नको, **धारयति** ધારણ કરે છે धारण करती है, **पक्वम् च** તથા પક્વ અન્નને और पक्व अन्नको **पार्श्वतः** પડખાના ભાગથી बाजुसे, **सृजति** ત્યાગ કરે છે छोड़ती है, **दुर्बल-अग्निबला** અગ્નિનું બલ દુર્બળ હોવાથી अग्निबलके दुर्बल होनेसे, **दुष्टा** દૂષિત થયેલી તે दूषित हुई वह, **आमम् एव** અપક્વ અન્નને જ कच्चे अन्नको ही, **विमुञ्चति** તજે છે त्याग देती है ॥ ५६-५७ ॥

56-57. The seat of the digestive fire, owing to its action of absorption of the food, is called the organ of assimilation. It is situated above the umbilical region and is supported and strengthened by the gastric fire. It retains the food till it is fully digested and discharges it on completion of digestion into the large intestines situated on either side of the abdomen. But if it is vitiated by the weakness of gastric fire, it lets go even undigested food.

ग्रहणीरोगस्य भेदाः—

वातात् पित्तात् कफाच्च स्यात्तद्रोगस्त्रिभ्य एव च ।
हेतुं लिङ्गं रूपभेदाञ् शृणु तस्य पृथक् पृथक् ॥५८॥

तत् તે वह, **रोगः** રોગ रोग, **वातात्** વાતથી वातसे, **पित्तात्** પિત્તથી पित्तसे, **कफात् च** તથા કફથી तथा कफसे, **त्रिभ्यः एव च** અને ત્રણેથી પણ થાય છે और सन्निपातसे भी होता है, **तस्य** તેનાં उसके, **हेतुम्** કારણ हेतु, **लिङ्गम्** લક્ષણો लक्षण, **रूपभेदान्** તથા પૂર્વરૂપના ભેદો और पूर्वरूपभेद, **पृथक् पृथक्** પૃથક્ પૃથક્ अलग अलग, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥ ५८ ॥

५८. रूपभेदान्—चिकित्सां च (ख. ग. ङ. ड. ष. ब.)

58. Assimilation disorders result from morbid vata or pitta or kapha individually, or also from the combined discordance of all the three. Now listen to the etiology, differential diagnosis and symptoms of each of these types separately.

वातग्रहणीगदस्य निदानलक्षणे—

कटुतिक्तकषायातिरूक्षशीतलभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥५९॥
करोति कुपितो मन्दमग्निं संछाद्य मारुतः ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥६०॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजोऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥६१॥
हृत्पीडा कार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।
गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥६२॥
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥६३॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात् ॥६४॥

अनिलात् વાતિક ગ્રહણીમાં वातिक ग्रहणीमें, **कटु-** કટુ कटु, **तिक्त-** તિક્ત तिक्त, **कषाय-** કષાય कषाय, **अतिरूक्ष-** અતિરૂક્ષ अतिरूक्ष, **शीतल-** અને શીતળ और ठंडे, **भोजनैः** ભોજનોથી भोजनसे, **प्रमित-** અલ્પ ભોજન कम खानेसे, **अनशन-** ઉપવાસ अनशनसे, **अत्यध्व-** અતિ પ્રવાસ अधिक मार्ग चलनेसे, **वेगनिग्रह-** વેગો રોકવા वेगविधारणसे, **मैथुनैः** અને મૈથુનથી और मैथुनसे, **कुपितः** કુપિત થયેલો कुपित, **मारुतः** વાયુ वायु, **अग्निम्** અગ્નિને अग्निको, **संछाद्य** ઢાંકીને ढांककर, **मन्दम्** મંદ मंद, **करोति** કરે છે करती है, **तस्य** તેનું उसका, **अन्नम्** અન્ન अन्न, **शुक्त-पाकम्** અમ્લપાકવાળું થઈ अम्लपाकवाला होकर, **दुःखम्** કષ્ટથી कष्टसे, **पच्यते**

५९. शीतलभोजनैः-शीताल्पभोजनैः (व. ब.)

६०. करोति कुपितो मन्दमग्निं संछाद्य मारुतः—मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् (च. त. थ.)

६१. रुजोऽभीक्ष्णम्-रुगभीक्ष्णम् (ब.)

પચે છે पकता है, खराङ्गता અંગ રૂક્ષ થાય છે शरीर खुरदरा होता है, कण्ठ-आस्य-शोषः ગળા તથા મુખનો શોષ कण्ठ और मुखका शोष, क्षुत् ક્ષુધા भूख, तृष्णा તૃષા प्यास, तिमिरम् તિમિર तिमिररोग, कर्णयोः કાનમાં कानोंमें, स्वनः અવાજ ध्वनि अभीक्ष्णम् નિરંતર बारबार, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, ऊरु- સાથળ ऊरु, वङ्क्षण વંક્ષણ वंक्षण, ग्रीवारुजः અને ગરદનમાં પીડા और गरदनमें पीडा, विसूचिका વિસૂચિકા विसूचिका, हृत्पीडा હૃદયમાં પીડા हृदयमें पीड़ा, कार्श्य- કૃશતા कृशता, दौर्बल्यम् દુર્બળતા दुर्बलता, वैरस्यम् મુખની વિરસતા विरसता, परिकर्तिका પરિકર્તિકા परिकर्तिका, सर्वरसानाम् સઘળા રસોમાં सब रसोंमें, गृद्धिः च લોલુપતા लोलुपता, मनसः મનની मनकी, सदनम् શિથિલતા शिथिलता, तथा जीर्णे तथा અન્ન પચી ગયા પછી तथा अन्नके जीर्ण होने पर, जीर्यति च અને પચતું હોય ત્યારે और पकते समय, आध्मानम् આધ્માન થાય છે आध्मान होता है, भुक्ते તેમજ ભોજન કર્યા પછી તરત एवं भोजन करने पर तत्कालमें, स्वास्थ्यम् રોગી સ્વસ્થતાને रोगी स्वास्थ्यको, उपैति च પામે છે प्राप्त करता है, सः मानवः च અને તે મનુષ્યને और वह पुरुष, वातगुल्म વાતગુલ્મ वातगुल्म, हृद्रोग- હૃદય-રોગ हृदयरोग, प्लीह- અને પ્લીહાની: और प्लीहाकी, आशङ्की च આશંકા રહે છે आशंका करनेवाला होता है, कास- અને ઉધરસ और कास, श्वास- તથા શ્વાસથી तथा श्वाससे, अर्दितः પીડાતો તે पीडित होता हुआ वह, द्रवम् પ્રવાહી द्रव, शुष्कम् સૂકો सूखा, तनु-आमम् પાતળો કાચો पतला कच्चा, शब्द फेनवत् અવાજ અને ફીણવાળો शब्द और झागसे युक्त वर्चः મળ मल, चिरात् ઘણી વારે देरसे, पुनः पुनः તેમજ વારંવાર एवं पुनः पुनः, दुःखम् કષ્ટથી कष्टसे, सृजेत् ત્યાગ કરે છે त्यागता है ॥ ५९-६४ ॥

59-64. By pungent, bitter, astringent, very dry and cold articles of diet, or measured and limited diet, by fasting, excessive wayfaring, suppression of the natural urges and excessive sexual indulgence, the vata, gets provoked and shrouding the gastric fire, renders it weak. In such a condition the food is digested painfully. There is acid fermentation, roughness of limbs, dryness of throat and mouth, increase of hunger and thirst, faintness, noises in the ear and frequent attacks of pain in the sides, thighs, groins and the neck. There is acute gastro-intestinal irritation cardiac pain, emaciation, debility, dysgeusia, griping pain, craving for all kinds of tastes, asthenia of the mind, distension of stomach during and at the end of digestion, and relief after taking food. The condition of the patient may lead to a suspicion of gulma of the vata type, stomach-disorder or splenic disorder. In condition due to vata, the patient passes stools frequently with painful straining for a long time and accompanied with sounds. The stools are liquid, dry thin, undigested and frothy; and the patient is afflicted with cough and dyspnea.

पित्तग्रहणीगदस्य निदानलक्षणे—

कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ।
अग्निमाप्लावयद्धन्ति जलं तप्तमिवानलम् ॥६५॥

कटु- કટુ कटु, अजीर्ण- અપકવ अजीर्ण, विदाहि- વિદાહી विदाही, अम्ल- ખાટા अम्ल, क्षाराद्यैः તથા ક્ષાર ઇત્યાદિથી तथा क्षारादिसे, उल्बणम् વધી ગયેલું प्रकुपित, पित्तम् પિત્ત पित्त, तप्तम् જેમ તપેલું जिस तरह तप्त, जलम् પાણી जल, अनलम् इव અગ્નિને પલાળી તેનો નાશ કરે છે તેમ अग्निको आप्लुतकर उसको नष्ट करता है उसी तरह, अग्निम् જઠરાગ્નિને जठराग्निको,

६५. अग्निमाप्लावयद्धन्ति–आप्लावयद्धन्त्यनलं (प. ब. क. व.)

माप्लावयत् પલાળીને आप्लुतकर, हन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ ६५ ॥

65. The pitta, getting provoked as a result of taking pungent, irritant, acid or alkaline articles of diet, or by pre-digestion meals, submerging the gastric fire, impairs its action just as hot water extinguishes the fire.

सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ॥६६॥

पूति- દુર્ગંધી दुर्गन्धयुक्त, **अम्ल-** तथा ખાટા तथा अम्ल, **उद्गार** ઓડકાર डकार, **हृत्-** હૃદય हृदय, **कण्ठ-** तथा કંઠમાં तथा कंठमें, **दाह-** દાહ दाह, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **तृट्** અને તૃષાથી और प्याससे, **अर्दितः** પીડાતો पीड़ित, **पीताभः** તેમજ પીળી કાંતિવાળો एवं पीली आभावाला, **सः** તે वह, **अजीर्णम्** અપક્વ अपक्व, **नील-पीत-आभम्** નીલા અને પીળા રંગવાળો नील और पीले रंगके, **द्रवम्** દ્રવ પદાર્થને द्रवको, **सार्यते** ત્યાગ કરે છે त्यागता है ॥ ६६ ॥

66. The patient passes undigested and liquid, bluish or yellowish stools and develops an icteric tinge, offensive acid eructations, heart-burn, throat-burn, anorexia and thirst.

कफग्रहणीगदस्य निदानलक्षणे—

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥६७॥

गुरु- ગુરુ भारी, **अतिस्निग्ध-** અતિસ્નેહવાળા अत्यंत स्निग्ध, **शीतादि-** શીત ઇત્યાદિ ठंडे आदि, **भोजनात्** ભોજનથી भोजनसे, **अतिभोजनात्** અતિશય ભોજનથી अत्यंत भोजनसे, **भुक्तमात्रस्य च** ભોજન કરીને તરત भोजन करनेके बाद तुरंतही, **स्वप्नात्** સુવાથી सोनेसे, **कुपितः** કુપિત થયેલો कुपित, **कफः** કફ कफ, **अग्निम्** અગ્નિને अग्निको, **हन्ति** હણે છે नष्ट करता है ॥ ६७ ॥

67. By indulgence in heavy, very unctuous, cold and other similar articles of diet, or in over-eating or sleeping immediately after meals, the kapha getting provoked, impairs the gastric fire.

तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥६८॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥६९॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥७०॥

कफात्मके કફથી થયેલ ગ્રહણીમાં कफजन्य ग्रहणीमें, **तस्य** તેને उसको, **अन्नम्** અન્ન अन्न, **दुःखम्** કષ્ટથી कष्टसे, **पच्यते** પચે છે पचता है, **हृल्लास-** મોળ मिचली, **छर्दि-** ઉલટી कै, **अरोचकाः** અરુચિ अरुचि, **आस्य- उपदेह-** મુખની અંદર મેલથી લિપ્તપણું मुखके अन्दरसे मललिप्तता, **माधुर्य-** મધુરતા मधुरता, **कास-** ઉધરસ खांसी, **ष्ठीवन-** થૂંક આવવું थूक आना, **पीनसाः** અને પીનસ થાય છે और पीनस होते हैं, **हृदयम्** હૃદય हृदयको, **स्त्यानम्** ભારી પદાર્થથી ભરાયેલું स्त्यान, **उदरम्** અને પેટને और उदरको, **स्तिमितम्** બંધાઈ ગયેલું स्तिमित, **गुरु च** તથા ભારે और भारी, **मन्यते** માને છે मानता है, **उद्गारः** ઓડકાર डकार, **दुष्टः** દુષ્ટ दूषित, **मधुरः** તથા મધુર આવે છે और मीठी आती है, **सदनम्** તેમજ શિથિલતા एवं शिथिलता, **स्त्रीषु** સ્ત્રીઓમાં स्त्रियोंमें, **अहर्षणम्** અપ્રહર્ષ अप्रहर्ष, **भिन्न-आम-** પાતળો, અપક્વ भिन्न, आम, **श्लेष्म-** કફથી कफसे, **संसृष्ट-** युक्त मिश्रित, **गुरुवर्चः-** ભારે મળની भारी मलकी, **प्रवर्तनम्** પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, **अकृशस्य** અને કૃશ ન થવા છતાં और कृश न होते हुए, **अपि** પણ भी, **दौर्बल्यम्** નબળાઈ दुर्बलता, **आलस्यम्** તથા આળસ तथा आलस्य, **भवति** થાય છે होते हैं ॥ ६८-७० ॥

६६. पूत्यम्ल—अत्यम्ल (ग.)

७०. संसृष्ट—भूयिष्ठ (ग.)

68-70. The food is digested with difficulty and the patient suffers from nausea, vomiting and anorexia. There is increased secretion and sweet taste in his mouth; he is afflicted with cough, ptyalism and coryza; he feels as if his stomach is putrified and his abdomen becomes rigid and heavy. He has sweet and unpleasant eructations. There is asthenia impotency and the flow of loose, undigested and heavy stools mixed with mucus. There is weakness despite the lack of emaciation and malaise in assimilation-disorder of the kapha type.

विषमाग्न्यादीनां ग्रहणीरोगेऽन्तर्भावः —

यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ।
तं चापि ग्रहणीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ॥७१॥

पूर्वम् પૂર્વે प्रथम, **रोगानीके** રોગાનીકાધ્યાયમાં रोगानीक अध्यायमें, **यः च** જે जो, **चतुर्विधः** ચાર પ્રકારનો चार प्रकारकी, **अग्निः** અગ્નિ अग्नि, **उद्दिष्टः** કહ્યો છે कही है, **तम् अपि** તેને પણ उसको भी, **समवर्जम्** સમાગ્નિને છોડીને समाग्निको छोड़कर, **ग्रहणीदोषम्** ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, **प्रचक्ष्महे** કહીએ છીએ कहते हैं ॥ ७१ ॥

71. The gastric fire which has been described by me previously in the chapter on disorders (Vimana VI), as of four kinds, I declare to be, also the cause of assimilation-disorders, with the exception among them of the one variety which is described as the normal gastric condition.

साान्निपातिकग्रहणीगदस्य निदानलक्षणे—

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां भेषजं शृण्वतः परम् ॥७२॥

पृथक् પૃથક્ પૃથક્ पृथक् पृथक्, **वातादि-** વાતાદિનાં वातादिकके, **निर्दिष्ट-** કહેલાં कहे गये, **हेतु-** કારણો हेतु, **लिङ्ग-** તથા લક્ષણોનાં और लक्षणोंके, **समागमे** પ્રાપ્ત થતાં एकत्र मिलनेमें, **त्रिदोषम्** ગ્રહણીરોગને ત્રિદોષજન્ય ग्रहणीरोगको त्रिदोषजन्य, **निर्दिशेत्** કહેવો समझे, **तेषाम्** તેઓનાં उनकी, **भेषजम्** ઔષધો औषध, **अतः परम्** હવે પછી अब आगे, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥७२॥

72. That should be regarded as the condition of humoral tridiscordance where there is a combination of all the causes and symptoms which have been described as characteristic of vata, pitta and kapha individually. Now hear the treatment.

आमग्रहण्याश्चिकित्सा—

ग्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाहारमूर्च्छितम् ।
सविष्टम्भप्रसेकार्तिविदाहारुचिगौरवैः ॥७३॥
आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा सुखोष्णेनाम्बुनोद्धरेत् ।

ग्रहणीम् ગ્રહણીનો ग्रहणीमें, **आश्रितम्** આશ્રય કરીને आश्रित, **विदग्धाहार-** વિદગ્ધ આહારથી विदग्ध आहारसे, **मूर्च्छितम्** યુક્ત થયેલા युक्त, **दोषम्** દોષને दोषको, **सविष्टम्भ-** વિષ્ટમ્ભ विष्टम्भ, **प्रसेक** લાલાસ્રાવ लालाप्रसेक **आर्ति-** પીડા पीडा, **विदाह-** વિદાહ विदाह, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **गौरवैः** અને ગૌરવ भारीपन, **आमलिङ्गान्वितम्** આ આમલક્ષણોથી યુક્ત इन आमलक्षणोंसे युक्त, **दृष्ट्वा** જોઈને देखकर, **सुखोष्णेन** નવશેકા सुहाते हुए गरम **अम्बुना** પાણીથી जलसे, **उद्धरेत्** તેનું નિર્હરણ કરવું उनका निर्हरण करे ॥ ७३½ ॥

73-73½. Finding that the patient's organ of assimilation has become the seat of morbidity and contains accumulation of misdigested food, and that he is afflicted with intestinal stasis, ptyalism,

७२. भेषजं शृण्वतः परम्—अतो वक्ष्यामि भेषजम् (ग. घ. ब.)

७३. गौरवैः—गौरवम (ब.)

७३½. दृष्ट्वा-ज्ञात्वा (ब.)

colic, burning, anorexia and heaviness and knowing them to be signs of chyme-morbidity, the physician should administer emesis in genially warm water.

फलानां वा कषायेण पिप्पलीसर्षपैस्तथा ॥७४॥
लीनं पक्वाशयस्थं वाऽऽम्यामं स्राव्यं सदीपनैः ।
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ॥७५॥

फलानाम् અથવા મીંઢળના या मैनफलके, कषायेण वा કવાથથી कषायसे, तथा पिप्पली- તેમાં પીપર पिप्पली, सर्षपैः અને સરસવનો કલ્ક નાખી વમન કરાવવું और सरसोंका कल्क डालकर वमन करावे लीनम् અથવા લીન થયેલા या लीन, पक्वाशयस्थम् वा કે પક્વાશયમાં રહેલા या पक्वाशयमें स्थित हुए, आमम् આમદોષને आमदोषको, सदीपनैः દીપન દ્રવ્યોથી युक्त ઔષધોથી दीपन द्रव्योंवाली औषधसे, स्राव्यम् બહાર કાઢવો निकाले, सामे रसे આમદોષયુક્ત રસ आमयुक्त रसके, शरीरानुगते શરીરમાં વ્યાપ્ત થયો હોય તો शरीरमें पहुंचने पर, लङ्घन- લંઘન लंघन, पाचनम् तथा પાચન આપવું और पाचन देवे ॥ ७४-७५ ॥

74-75. Or with the decoction of emetic-nut or long pepper and rape seeds in similar fashion. If the morbid chyme is liquefied, or is lying in the colon undigested, the patient should be purged by means of stimulant drugs. If the morbid chyme be spread in the body along with the nutrient fluid, the patient should be made to fast and given digestive drugs.

विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलादिभिः शृतम् ।
दद्यात् पेयादि लघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥७६॥

विशुद्ध- શુદ્ધ થયેલ शुद्ध हुए, आमाशयाय આમાશયવાળા आमाशयवाले, अस्मै એને इसको, पञ्चकोलादिभिः પંચકોલ વગેરેથી पंचकोलादिसे, शृतम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, पेयादि પેયા વગેરેનું पेया आदि, लघु अन्नम् લઘુ ભોજન लघु अन्न, पुनः च અને વળી और फिर, दीपनान् દીપન दीपन, योगान् યોગો योग, दद्यात् આપવા देवे ॥ ७६ ॥

76. When his stomach has been thus cleansed he should be given thin gruel prepared with the pentad of jujube group of drugs as well as light foods and digestive-stimulant preparations.

वातग्रहण्याश्चिकित्साक्रमः —

ज्ञात्वा तु परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम् ।
दीपनीययुतं सर्पिः पाययेताल्पशो भिषक् ॥७७॥

मारुतग्रहणीगदम् વાતજન્ય ગ્રહણીરોગને वातज ग्रहणीरोगको, तु તો तो, परिपक्वामम् જેમાં આમ પાકી ગયેલ છે એવો जिसका आमदोष पक्व हुआ है ऐसा, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, दीपनीययुतम् દીપનીય દ્રવ્યોથી યુક્ત दीपनीय औषध-युक्त, सर्पिः घृत घी, अल्पशः થોડું થોડું थोडा थोडा, पाययेत પાવું पिलावे ॥ ७७ ॥

77. On finding the chyme to have fully ripened and the gastric disorder to be of the vata type, the physician should administer, in a small dose, the ghee medicated with digestive stimulant drugs.

किंचित्सन्धुक्षिते त्वग्नौ सक्तविण्मूत्रमारुतम् ।
द्र्यहं त्र्यहं वा संस्नेह्य स्विन्नाभ्यक्तं निरूहयेत् ॥७८॥

अग्नौ અગ્નિ अग्निके, किंचित् જરા किंचित्, सन्धुक्षिते પ્રદીપ્ત થતાં दीप्त होने पर, तु તો तो, सक्त-विट्-मूत्र- અટકી ગયેલા મળમૂત્ર रुके हुए मलमूत्र, मारुतम् અને વાયુવાળા રોગીને और वायुवाले रोगीको, द्र्यहम् બે दो, त्र्यहम् કે ત્રણ દિવસ या तीन दिन

७७. तु–तम् (ग.)
७८. सक्त–रक्त (ग.)
,, स्विन्नाभ्यक्तं–स्नेहाभ्यक्तं (ग. फ.)

संस्नेह्य સ્નેહન કરાવીને स्नेहन कराके, **स्विन्नाभ्यक्तम्** સ્વેદન તથા અભ્યંગ કરાવેલ તેને स्वेदन तथा अभ्यङ्ग किये गये उसको, **निरूहयेत्** નિરૂહ બસ્તિ આપવી निरूह बस्ति देवे ॥ ७८ ॥

78. When the gastric fire has been kindled to some extent, but the feces, urine and flatus have not yet been expelled, the patient should be oleated for two or three days, then subjected to sudation after preliminary inunction and then administered evacuative enema.

तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।
सक्षारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥७९॥

ततः તે પછી उसके बाद, **अनिले** વાયુ वातके, **शान्ते** શાંત થતાં शांत होनेपर, **स्रस्तदोषम्** જેના દોષ ઢીલા થયા છે એવા રોગીને जिसके दोष शिथिल हुए हों ऐसे रोगीको, **एरण्डतैलेन** એરંડિયા તેલથી एरण्ड तैलसे, **सक्षारेण** અથવા ક્ષારયુક્ત या क्षारयुक्त, **तैल्वकेन सर्पिषा वा** તિલ્વક ઘૃતથી तिल्वक घृतसे, **विरेचयेत्** વિરેચન આપવું विरेचन करावे ॥ ७९ ॥

79. When the vata has been sedated, the patient with relaxed morbidity should be purged with either castor oil or the Tilwaka-ghee mixed with alkali.

शुद्धं रूक्षाशयं बद्धवर्चसं चानुवासयेत् ।
दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन मात्रया ॥८०॥

शुद्धम् શુદ્ધ થયેલા शुद्ध, **रूक्षाशयम्** રૂક્ષ આશયવાળા रूक्ष आशयवाले, **बद्धवर्चसम् च** અને મલબદ્ધતાવાળા રોગીને और मलबद्धतायुक्त रोगीको, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **अम्ल-** અમ્લ अम्ल, **वातघ्न-** અને વાતઘ્ન દ્રવ્યોથી एवं वातनाशक द्रव्यसे **सिद्धतैलेन** સિદ્ધ કરેલ તેલથી सिद्ध तैलसे, **मात्रया** માત્રા પ્રમાણે योग्य मात्रामें, **अनुवासयेत्** અનુવાસન બસ્તિ આપવી अनुवासन करावे ॥ ८० ॥

80. If after the stomach has been cleansed, the stomach is devoid of unctuous quality and there is again constipation, unctuous enema should be given in proper dose with the oil medicated with drugs that are stimulative of the gastric fire and curative of vata.

निरूढं च विरिक्तं च सम्यक् चैवानुवासितम् ।
लघ्वन्नं प्रतिसंभुक्तं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥८१॥

निरूढम् च નિરૂહબસ્તિ પામેલ निरूहबस्ति दिये, **विरिक्तम् च** વિરેચન પામેલ विरेचन कराये, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी प्रकार, **अनुवासितम् च एव** અનુવાસન પામેલા अनुवासन कराये गये, **लघ्वन्नम्** અને લઘુ અન્નનું और लघु आहार, **प्रतिसंभुक्तम्** ભોજન કરેલ सेवन कराये हुए रोगीको, **पुनः** ફરી फिर, **सर्पिः** ઘૃતનો घीका, **अभ्यासयेत्** અભ્યાસ કરાવવો अभ्यासपूर्वक सेवन करावे ॥ ८१ ॥

81. The patient who has been thus purged and given evacuative and unctuous enemata should be fed on light foods and should again be given the systematic course of the ghee.

वातग्रहण्यां दशमूलाद्यं घृतम्—

द्वे पञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥८२॥
शणबीजं यवान् कोलान् कुलत्थान् सुषवीं तथा ।
पाचयेदारनालेन दध्ना सौवीरकेण वा ॥८३॥
चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
स्वर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ दत्त्वा च युक्तितः ॥८४॥
सैन्धवौद्भिदसामुद्रबिडानां रोमकस्य च ।
ससौवर्चलपाक्यानां भागान्द्विपलिकान् पृथक् ॥८५॥

८२. पञ्चमूले—पञ्चमूल्यौ (क. ग.)
८३. सुषवीं सुरभिं (ग. म.)
८५. पृथक्—भिषक् (ग.)

विनीय चूर्णितान् तस्मात् पाययेत् प्रसृतं बुधः ।
करोत्यग्निं बलं वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥८६॥
इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

द्वे બે दोनों, पञ्चमूले પંચમૂળ पंचमूल, सरलञ्च સરલ सरल, सनागरम् સૂંઠસહિત सोंठसहित, देवदारु દેવદાર देवदारु पिप्पलीञ्च પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, चित्रकञ्च ચિત્રક चित्रक, हस्तिपिप्पलीम् ગજપીપર गजपिप्पल, शणबीजञ्च શણનાં બીજ शणबीज, यवान् જવ जौ, कोलान् બોર बेर, कुलत्थान् કળથી कुलथी, तथा તથા તથા, सुषवीम् કાળીજીરી આ દ્રવ્યોને कालीजीरी इन द्रव्योंको, आरनालेन કાંજીથી आरनाल, दध्ना દહીંથી दही, सौवीरकेण वा કે સૌવીરકથી या सौवीरकसे पाचयेत् પકાવવાં पकावे, चतुर्भाग-अवशेषेण ચતુર્થાંશ ક્વાથ બાકી રહે ત્યારે चौथाई शेष रहे तब, तेन તેનાથી उससे, स्वर्जिका- સાજીખાર सर्जिक्षार, यावशूकाख्यौ च તથા જવખાર નામના और जोक्षार नामक, क्षारौ બે ક્ષાર दोनों क्षार, युक्तितः યુક્તિથી युक्तिपूर्वक, दत्त्वा મેળવીને मिलाकर, ससौवर्चलपाक्यानाम् સંચળ અને પાક્ય લવણસહિત सौचल और पाक्य लवणसहित, सैन्धव- સિંધાલૂણ सैंधानमक, औद्भिद- બંગડીલૂણ उद्भिद नमक, सामुद्र- સમુદ્રનું મીઠું सामुद्र नमक, बिडानाम् બિડ લવણ बिड नमक, रोमकस्य च અને ખારી લૂણ और रोमक नमक इनके, पृथक् દરેકના प्रत्येकके, द्विपलिकान् ८-८ તોલા ८-८ तोले, भागान् ભાગ भागोंको, चूर्णितान् ચૂર્ણ કરીને चूर्णकर, विनीय મેળવી मिलाकर, घृताढकम् ઘી २५६ તોલા २५६ तोले घी, पचेत् પકાવવું पकावे, बुधः બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य, तस्मात् તેમાંથી उसमेंसे, प्रसृतम् ८ તોલા दो पल, पाययेत् પીવરાવવું पिलावे, अग्निबलम् આ ઘી અગ્નિબલ यह घी अग्निबल, वर्णम् करोति તથા વર્ણ કરે છે एवं वर्ण करता है, वातघ्नम् વાતનો નાશ કરનાર છે वातघ्न है, भुक्तपाचनम् च તથા ખાધેલા ખોરાકને પચાવનારું છે और आहारको पचानेवाला है ॥८२-८६॥ इति આ यह, दशमूलाद्यम् घृतम् દશમૂલાદ્ય ઘૃત છે दशमूलाद्य घृत है।

८६. तस्मात् पाययेत् प्रसृतं बुधः-सिद्धान्ततो द्वे द्वे पले पिबेत् (घ. त.)

82-86. Boil the decaradices and long-leaved pine, deodar, dry ginger, long pepper, roots of long pepper, white flowered lead-wort, elephant pepper, seeds of bengal hemp, barley, jujube, horse-gram and black cumin seeds and sauveeraka wine; when the decoction is reduced to 1/4 of its original quantity, prepare 256 tolas of ghee with this decoction; then add proper proportions of the salsoda, and barley alkalis and also the powder of 8 tolas of each of rock-salt, efflorescence-salt, sea-salt, bid salt, sambhar salt, sanchala salt and prepared salt. The wise physician may give this medicated ghee in a dose of eight tolas; it promotes gastric fire, vitality and complexion and is curative of vata and helps digestion of the food ingested. Thus has been described the Compound Decaradices Ghee.

त्र्यूषणाद्यं घृतम्—

त्र्यूषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात् पले ।
सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥८७॥
इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ।

मन्दानलः મંદાગ્નિવાળાએ मंदाग्निवाला पुरुष, बिल्वमात्रे ४ તોલા एक पलमात्र, त्र्यूषण- ત્રિકટુ त्र्यूषण, त्रिफलाकल्के तथा ત્રિફલાના કલ્કથી और त्रिफलाके कल्कसे, गुडात् पले ४ તોલા ગોળમાં गुड़के एक पलमें, सर्पिषः ઘી घीके, अष्टपलम् ३२ તોલા ३२ तोले, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, मात्राम् યોગ્ય માત્રા योग्य मात्रा, पिबेत् પીવી पीवे ॥८७॥ इति આ यह, त्र्यूषणाद्यम् ત્ર્યૂષણાદ્ય ઘૃત છે त्र्यूषणाद्य घृत है।

87. Prepare 32 tolas of ghee with the paste of 4 tolas each of the three spices, the three myrobalans and gur. The person with weak gastric fire may drink this medicated ghee in proper dose. Thus has been described the Compound Three Spices medicated Ghee.

वातग्रहण्यां पञ्चमूलाद्यं घृतम्—

पञ्चमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
रास्नाक्षारद्वयाजाजीविडङ्गशटिभिर्घृतम् ॥८८॥
शुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य च ।
शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥८९॥
तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।
काञ्जिकेन च तत् पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥९०॥
शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।
सबीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥९१॥

पञ्चमूल- પંચમૂળ पंचमूल **अभया-** હરડે हरड़, **व्योष-** ત્રિકટુ त्रिकटु, **पिप्पलीमूल-** પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, **सैन्धवैः** સિંધાલૂણ सेंधानमक, **रास्ना-** રાસ્ના रास्ना, **क्षारद्वय-** સાજીખાર- જવખાર सर्जिक्षार- यवक्षार, **अजाजी-** જીરું जीरा, **विडङ्ग-** વાવડિંગ वायविडंग, **शटिभिः** કચૂરા कचूर, **शुक्तेन** શુક્ત शुक्त, **मातुलुङ्गस्य** ચકોતરા चिकोत्रा, **आर्द्रकस्य च** આદુ अदरक, **शुष्कमूलक-** સૂકા મૂળા सूखी मूली, **कोल-अम्बु-** બોર-વાળા बेर- सुगंधवाला, **चुक्रिका-** આમલી इमली, **दाडिमस्य च** અને દાડમના और अनार, **स्वरसेन** કવાથથી इनके स्वरससे, **तक्र-** અને છાશ और छाछ, **मस्तु-** મસ્તુ दहीका पानी, **सुरामण्ड-** સુરાના મંડ सुरामण्ड, **सौवीरक-** સોવીરક सौवीरक, **तुषोदकैः** તુષોદક तुषोदक, **काञ्जिकेन** અને કાંજીથી और कांजीसे, **पक्वम्** પકાવેલું पकाया हुआ, **तत् घृतम्** તે ઘૃત वह घी, **परम्** અત્યંત શ્રેષ્ઠ, **अग्निदीप्तिकरम्** અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનારું दीपन है, **शूल-** શૂલ शूल, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म, **उदर-** ઉદરરોગ उदररोग, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **कास-** ઉધરસ कास, **अनिल-** વાત वायु, **कफापहम्** તથા કફનો નાશ કરનારું છે और कफका नाशक है, **सबीजपूरकरसम् वा** અથવા બીજોરાના રસની સાથે या बिजौरेके रससहित, **सिद्धम्** પકાવેલું पकाया हुआ, **घृतम्** ઘૃત घृत, **पाययेत्** પાવું पिलावे ॥ ८८-९१ ॥

88-91. The ghee prepared with vinegar, the fresh juice of pomello and of ginger and the decoction of dried radish, jujube, country sorrel, sour pomegranate, butter milk. whey the top supernatent part of sura wine, tushodaka wine, or sour conjee along with the paste of pentaradices, chebulic myrobalans, the three spices, roots of long pepper, rock salt, indian groundsel, the dyad of alkalis, cumin seeds, embelia and long zedoary—this medicated ghee is an excellent stimulant of the gastric fire and is curative of colic, gulma, abdominal disease, dyspnea, cough, and disorders due to vata and kapha. The physician may give this ghee prepared with the fresh juice of the citron.

सिद्धमभ्यञ्जनार्थं च तैलमेतैः प्रयोजयेत् ।
एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥९२॥
वाते श्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।
दद्याच्चूर्णं पाचनार्थमग्निसन्दीपनं परम् ॥९३॥

इति पञ्चमूलाद्यं घृतं चूर्णं च ।

एतैः એ ઔષધોથી इनसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, **तैलम्** તેલ तैलका, **अभ्यञ्जनार्थम् च** અભ્યંગ માટે પણ अभ्यङ्गके लिए भी, **प्रयोजयेत्** યોજવું प्रयोग करे

८८. रास्नाक्षारद्वयाजाजीविडङ्गशटिभिर्घृतम्—विडङ्गत्र्यूषणशटीरास्नाक्षारद्वयैर्वृतम् (क. ग. द.)
,, व्योष—अजाजी (ग. फ.)
९०. अग्निदीप्तिकरं—अग्निसंदीपनं (ग. क.)

९२. सिद्धमभ्यञ्जनार्थं च तैलमेतैः प्रयोजयेत्—तैलमभ्यञ्जनार्थं च सिद्धमेतैः प्रदापयेत (ढ. घ.)

एतेषाम् અથવા આ **अथवा** इन, **औषधानाम्** ઔષધોનું औषधियोंका, **चूर्णम् वा** ચૂર્ણ चूर्ण, **सुखाम्बुना** નવશેકા પાણીથી सुहाते हुए गरम जलसे, **पिबेत्** પીવું पीवे, **श्लेष्मावृते** કફાવૃત कफावृत, **वाते** વાતમાં वातमें, **सामे** આમસહિત ગ્રહણીરોગમાં आमसहित ग्रहणीरोगमें, **वायुना** **अथवा** વાયુના અથવા वायुसे, **उद्धते** પ્રકુપિત प्रकुपित, **कफे वा** કફમાં कफमें, **परम्** અત્યંત अत्यन्त, **अग्निसंदीपनम्** અગ્નિદીપન કરનારું अग्निदीपन, **चूर्णम्** આ ચૂર્ણ इस चूर्ण, **पाचनार्थम्** પાચન માટે पाचनार्थ, **दद्यात्** આપવું देवे ॥ ९२-९३ ॥ **इति** આ यह, **पञ्चमूलाद्यम्** પંચમૂલાદ્ય पञ्चमूलाद्य, **घृतम्** ઘૃત घृत, **चूर्णम् च** તથા ચૂર્ણ છે और चूर्ण हैं।

92-93. The oil prepared with the above mentioned drugs may be used for inunction; or the patient may take these drugs in the from of powder with genially warm water. This powder may be given for helping the digestion in a condition where the vata is shrouded by kapha or in condition of disorders of chyme or of kapha provoked by vata. This is a great stimulant of the gastric fire. Thus have been described the Compound Pentaradices Ghee and Powder.

आमपक्वयोर्मलयोर्लक्षणम्—

मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले ।
विनाऽतिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥९४॥

आमा विट् કાચો મળ आम मल, **गुरुत्वात्** ભારે હોવાથી गुरु होनेसे, **जले** પાણીમાં जलमें, **मज्जति** ડુબે છે डूबता है, **अतिद्रव-** અતિ પ્રવાહી अत्यंत द्रव, **सङ्घात-शैत्य-** અતિ કઠણ અતિ શીતળ अति घने अति ठंडे, **श्लेष्म- प्रदूषणात्** અને અતિ કફથી દૂષિત મલ और कफसे दूषित मलको, **विना** સિવાય छोड़कर, **पक्वा तु** પક્વ મલ તો पक्व मल तो, **उत्प्लवते** તરે છે तैरता है ॥ ९४ ॥

94. The undigested fecal matter sinks in water owing to its heaviness while the digested fecal matter floats in water except in conditions where the feces are very watery or of hardened lumps, very cold and mixed with excessive mucus.

परीक्ष्यैवं पुरा सामं निरामं चामदोषिणम् ।
विधिनोपाचरेत् सम्यक् पाचनेनेतरेण वा ॥९५॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **पुरा** પહેલાંથી જ प्रथम, **आमदोषिणम्** આમદોષયુક્ત ગ્રહણીરોગીના आमदोषवाले ग्रहणीरोगीके, **सामम्** મલની સામતા मलकी सामता, **निरामम् च** અથવા નિરામતાની अथवा निरामताकी, **परीक्ष्य** પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, **पाचनेन** પાચનવિધિથી पाचनविधिसे, **इतरेण वा** અથવા બીજી या अन्य, **विधिना** વિધિથી विधिसे, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी तरह, **उपाचरेत्** ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ ९५ ॥

95. The physician should by this method first investigate and find out whether the patient suffering from chyme-disorder passes undigested matter or digested matter in his feces and then should treat him properly with digestive or other kind of medications.

वातग्रहण्यां चित्रकादिगुटिका—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदां च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥९६॥
गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥९७॥
इति चित्रकाद्या गुटिका ।

चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, **पिप्पलीमूलम्** પીપરીમૂળના ગંઠોડા पीप्पलीमूल, **द्वौ क्षारौ** સાજીખાર, જવખાર

९७ विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम्—विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् (ग.)
,, विपाचयत्यामं—विपाचयत्याशु (ग. ब.)

सजीखार, यवक्षार, लवणानि च પાંચ લવણ पांचों नमक, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, हिङ्गु હિંગ हींग, अजमोदाम् च અજમોદ अजमोद, चव्यम् च અને ચવક એઓનું और चव्य इनका, एकत्र એકત્ર एकत्र, चूर्णयेत् ચૂર્ણ કરીને चूर्णकरके, मातुलुङ्गस्य ચકોતરા चकोत्राके, दाडिमस्य वा કે દાડમના या अनारके, रसेन રસથી रससे, कृता કરેલી बनायी, गुटिका ગોળી गुटिका, आमम् આમનું आमको, विपाचयति પાચન કરે છે पकाती है, अनलम् च તથા અગ્નિને और अग्निको, आशु શીઘ્ર शीघ्र दीपयति પ્રદીપ્ત કરે છે प्रदीप्त करती है ॥ ९६-९७ ॥ इति આ यह, चित्रकाद्या-गुटिका ચિત્રકાદ્યગુટિકા છે चित्रकाद्यगुटिका है।

96-97. Take white flowered leadwort, roots of long pepper, the two alkalis, the five salts, the three spices, asafetida, celery seeds and chaba pepper; mix them together and pulverise and prepare pills, adding the fresh juice of the citron or of the pomegranate. The pills thus prepared help the digestion of the imperfectly digested food and quickly activate the gastric fire. Thus has been described the Compound White-flowered Lead-wort Pills.

वातग्रहण्यां कतिपययोगाः —

नागरातिविषामुस्तकाथः स्यादामपाचनः ।
मुस्तान्तकल्कः पथ्या वा नागरं चोष्णवारिणा ॥९८॥
देवदारुवचामुस्तनागरातिविषाभयाः ।
वारुण्यामासुतास्तोये कोष्णे वाऽलवणाः पिबेत् ९९
वर्चस्यामे सशूले च

नागर- સૂંઠ सोंठ, अतिविषा- અતિવિષની કળી अतीस, मुस्तकाथः અને મોથનો ક્વાથ और मोथाका काथ, आमपाचनः આમનું પાચન કરનાર आमको पचानेवाला, स्यात् છે होता है, मुस्तान्तकल्कः મોથ પર્યન્તના દ્રવ્યોના કલ્ક मुस्तातकके द्रव्योंका कल्क, पथ्या वा અથવા હરડે या हरड़, नागरम् च અથવા સૂંઠ और सोंठ, उष्णवारिणा ઊના પાણીની સાથે પીવાં गरम जलसे पीवे, देवदारु- દેવદાર देवदारु, वचा- વજ વચ, मुस्त- મોથ मोथा, नागर સૂંઠ सोंठ, अतिविषा- અતિવિષની કળી अतीस, अभयाः અને હરડે એઓને। और हरड़ इनका, वारुण्याम् વારુણીમાં वारुणीमें, आसुताः આસવ બનાવી પીવે। आसव बनाकर पीवे, कोष्णे અથવા એઓને નવશેકા अथवा इनको सुहाते हुए गरम, तोये જલમાં નાખી जलमें डालकर, अलवणाः થોડા લૂણ સાથે थोड़े नमकके साथ, वर्चसि મળ मलके, आमे અપક્વ आम, सशूले च तथा શૂળસહિત હોતાં तथा शूलयुक्त होनेपर, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ ९८-९९½ ॥

98-99½. The decoction of dry ginger, indian atiees and nut-grass helps digestion of the chyme. The paste of the above-mentioned drugs or chebulic myrobalan or dry ginger taken with warm water acts similarly. In condition where the patient is passing undigested matter in the stools accompanied with colicky pain, he may be given the powder of deodar, sweet flag, nut-grass, dry ginger, indian atees, and chebulic myrobalans fermented in Varuni wine or with luke-warm water adding a small quantity of salt.

पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ।
बिडेन लवणं पिष्टं बिल्वं चित्रकनागरम् ॥१००॥
सामे वा सकफे वाते कोष्ठशूलकरे पिबेत् ।

पिष्टम् વાટેલાં पीसा हुआ, बिल्वम् બીલાં बेल, चित्रकनागरम् ચિત્રક અને સૂંઠ चित्रक और सोंठ, बिडेन બિડ લવણથી विड़ लवणसे, लवणम् ખારાં કરી नमकीन बनाकर, दाडिमाम्बुना દાડમના રસથી अनारके

९९. अलवणाः—वाऽलवणं (ब.)

१००. वर्चस्यामे सशूले च पिबेद्वा—पिबेत्सपरिकर्तामे मले वा (त.)
,, पिष्टं--पिष्ट्वा (ब.)

रससे, वा पिबेत् પીવાં पीवे, सामे અને આમયુક્ત और आमयुक्त, सकफे वा અથવા કફયુક્ત या कफ-युक्त, वाते વાત वातके, कोष्ठ-शूल-करे કોઠામાં શૂલ કરે તોપણ દાડમના રસથી कोष्ठमें शूल करने पर भी अनारके रससे, पिबेत पीवां पीवे ॥ १००½ ॥

100-100½. Or he may take with pomegranate juice the powder of bael, white-flowered lead-wort and dry ginger, salted with bid-salt in condition where the stools contain undigested matter and are mixed with mucus and where the vata is causing intestinal colic.

कलिङ्गादिचूर्णम्—

कलिङ्गहिङ्ग्वतिविषावचासौवर्चलाभयाः ॥१०१॥
छर्द्यर्शोग्रन्थिशूलेषु पिबेदुष्णेन वारिणा ।
पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ॥१०२॥

छर्दि- ઉલટી कै, अर्शः- અર્શ अर्श, ग्रन्थि- ગ્રંથિ ग्रन्थि, शूलेषु તથા શૂલમાં एवं शूलमें, कलिङ्ग- ઇંદ્રજવ इन्द्रजौ, हिङ्गु- હિંગ हींग, अतिविषा- અતિવિષની કળી अतीस, वचा- વજ વચ, सौवर्चल- સંચળ सौंचर-नमक, अभयाः અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ और हरड़ इनका चूर्ण, मरिच- અથવા કાળાં મરી अथवा मरिचसे, संयुतम् સહિત युक्त, पथ्या- હરડે हरड़, सौवर्चल- સંચળ सौंचरनमक, अजाजी- જીરું और जीरा, चूर्णम् એઓનું ચૂર્ણ इनका चूर्ण, उष्णेन वारिणा ઊના પાણીથી गरम जलसे, पिबेत् પીવું पीवे ॥१०१-१०२॥

101-102. The patient may take the powder of kurchi seeds asafetida, indian atees, sweet flag, sanchal salt and chebulic myrobalans with warm water in conditions of vomiting piles, tumors and colic. Or the patient may take the powder of chebulic myrobalans sanchal salt, cumin seeds and black pepper with warm water.

अभयादिक्काथः चूर्णम् वा—

अभयां पिप्पलीमूलं वचा कटुकरोहिणीम् ।
पाठां वत्सकबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ॥१०३॥
पिबेन्निष्क्वाथ्य चूर्णं वा कृत्वा कोष्णेन वारिणा ।
पित्तश्लेष्माभिभूतायां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥१०४॥

अभयाम् હરડે हरड़, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पीप्पलीमूल, वचाम् વજ वच, कटुकरोहिणीम् કડુ कटुकी, पाठाम् પાઠા पाठी, वत्सकबीजानि ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, विश्वभेषजम् અને સૂંઠ और सोंठ, निष्क्वाथ्य એઓનો ક્વાથ કરીને इनका क्वाथ करके, चूर्णम् कृत्वा वा અથવા એઓનું ચૂર્ણ કરીને या इनका चूर्ण करके, कोष्णेन નવશેકા सुहाते हुए गरम, वारिणा પાણીથી जलसे, पिबेत् પીવું पीवे, पित्त-श्लेष्म- પિત્તકફથી पित्तकफसे, अभिभूतायाम् વ્યાપ્ત व्याप्त, ग्रहण्याम् ગ્રહણીમાં ग्रहणीमें, शूलनुत् આ ઉપાય શૂલનો નાશ કરનાર यह उपाय शूलनाशक, हितम् અને હિતકારી છે और हितकर है ॥ १०३-१०४ ॥

103-104. Take chebulic myrobalan, roots of long pepper, sweet flag, kurroa, patha, kurchi seeds, white flowered lead-wort and dry ginger, and make either a decoction or powder of these drugs. The patient may either drink the decoction or take the pulver with warm water. This remedy is beneficial curative of colic occurring in persons suffering from assimilation-disorders due to pitta-cum-kapha predominance.

सामे सातिविषं व्योषं लवणक्षारहिङ्गु च ।
निष्क्वाथ्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्णवारिणा ॥१०५॥

---

१०२. छर्द्यर्शोग्रन्थिशूलेषु पिबेदुष्णेन वारिणा—छर्द्यां च ग्रंथिशूले च पिबेत्कोष्णेन वारिणा (ध)
,, छर्द्यर्शोग्रन्थिशूलेषु—छर्द्यन्त्रग्रन्थिशूलेषु (फ.)

१०४. चूर्णं वा कृत्वा-चूर्णानि कृत्वा (ब.)
१०५. सातिविषं व्योषं-सातिविषा व्योषा (ब.)
,, क्षारहिङ्गु च—क्षारहिङ्गुमत् (ब. फ.)

सामे આમયુક્ત **ग्रहणीरोगમાં** आमयुक्त ग्रहणीरोगमें, **सातिविषम्** અતિવિષ સાથે अतीसके साथ, **व्योषम्** ત્રિકટુ त्रिकटु, **लवण-** સિંધાલૂણ सैंधानमक, **क्षार-** જવખાર यवक्षार, **हिङ्गु च** અને હિંગ और हींग, **निष्क्वाथ्य** એઓનો ક્વાથ કરીને इनका क्वाथ करके, **चूर्णम् कृत्वा वा** અથવા એઓનું ચૂર્ણ કરીને या इनका चूर्ण बनाकर, **कोष्ण- वारिणा** નવશેકા પાણીથી सुहाते हुए गरम जलसे, **पाययेत्** પાવું पिलावे ॥ १०५ ॥

105. In a condition where the patient is passing undigested fecal matter, the physician may use indian atees, the three spices, salt, barley-alkali and asafetida in the form of a decoction, or powder with luke-warm water.

वातग्रहण्यां पिप्पल्याद्यं चूर्णम्—

पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ।
चित्रकं कौटजं बीजं लवणान्यथ पञ्च च ॥१०६॥
तच्चूर्णं सयवक्षारं दध्युष्णाम्बुसुरादिभिः ।
पिबेदग्निविवृद्ध्यर्थं कोष्ठवातहरं नरः ॥१०७॥

पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, **नागरम्** સૂંઠ सोंठ, **पाठाम्** પાઠા पाढ़ी. **सारिवाम्** સારિવા कपूरी, **बृहती-द्वयम्** ઊભી અને બેઠી ભોરીંગણી दोनों कटेरी **चित्रकम्** ચિત્રક चित्रक, **कौटजम् बीजम्** ઇંદ્રજવ इंद्रजौ, **अथ** અને और, **पञ्च लवणानि** પાંચ લવણ पांचों लवण, **नरः** મનુષ્યે पुरुष, **कोष्ठवातहरम् तत् चूर्णम्** તેઓનું કોઠાના વાયુને હરનાર ચૂર્ણ कोठेकी वायुके नाशक उनके चूर्णको, **अग्निविवृद्ध्यर्थम्** અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે अग्नि बढ़ानेके लिए, **सयवक्षारम्** જવખાર यवक्षार, **दधि-** તથા દહીં तथा दही, **उष्णाम्बु-** ઊનું પાણી गरम जल, **सुरादिभिः** અને સુરા વગેરેની સાથે और सुरा आदिके साथ, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ १०६-१०७ ॥

106-107. Take long pepper, dry ginger, patha, indian sarsaparilla, yellow berried night-shade, indian night-shade, white-flowered leadwort, kurchi seeds and the pentad of salts, and give the patient the powder of these mixed with barley-alkali in either curds, warm water or sura and other wines, for promoting the strength of the gastric fire. This powder is curative of morbid vata in the gastro-intestinal tract.

मरिचाद्यं चूर्णम्—

मरिचं कुञ्चिकाम्बष्ठावृक्षाम्लाः कुडवाः पृथक् ।
पलानि दश चाम्लस्य वेतसस्य पलाधिकम् १०८
सौवर्चलं बिडं पाक्यं यवक्षारः ससैन्धवः ।
शटीपुष्करमूलानि हिङ्गु हिङ्गुशिवाटिका ॥१०९॥
तत् सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ।
हितं वाताभिभूतायां ग्रहण्यामरुचौ तथा ॥११०॥
इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

मरिचम् મરી कालीमिर्च, **कुञ्चिका** કલોંજી જીરું काला जीरा, **अम्बष्ठा-** વેણીવેલ પાઠા, **वृक्षाम्लाः** અને કોકમ और कोकम, **पृथक्** એ પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથક્, **कुडवाः** १६ તોલા एक एक कुडव, **अम्लस्य वेतसस्य** અમ્લવેત अम्लवेतसके, **दश पलानि** ४० તોલા ४० तोले, **पलाधिकम्** અને २ તોલા और २ तोले, **सौवर्चलम्** સંચળ सौंचरनमक, **बिडम्** બિડલવણ बिड़नमक, **पाक्यम्** અંગડીખાર पाक्य, **ससैन्धवः** સિંધાલૂણ सैंधव, **यवक्षारः** જવખાર यवक्षार, **शटी-** ષટ્કચૂરો कचूर, **पुष्करमूलानि** પોખરમૂળ पोखरमूल, **हिङ्गु** હિંગ हींग, **हिङ्गुशिवाटिका** હિંગુશિવાટિકા वंशपत्री, **तत् सर्वम्** એ સર્વેનું उन सबका, **एकतः** એક સાથે एक साथ, **सूक्ष्मम्** સૂક્ષ્મ बारीक, **चूर्णम्** ચૂર્ણ चूर्ण, **कृत्वा** કરીને करके, **प्रयोजयेत्** ઉપયોગ કરવો उपयोग

---

१०७. वातहरं—वातापहम् (ब.)

१०८. वृक्षाम्लाः कुडवाः-वृक्षाम्लान् कुडवान् (फ ब.)
,, पलानि दश चाम्लस्य वेतसस्य पलाधिकम्—दशाम्लवेतसकान् इमांश्चार्द्धपलांशिकान् (च. द. ब. फ.)
,, पलाधिकम् —पलार्द्धिकाः (क भ छ. त ब)
१०९. ससैन्धवः—ससैन्धवम् (ब.)

करे, वाताभिभूतायाम् આ ચૂર્ણ વાતજન્ય यह चूर्ण वातज, ग्रहण्याम् ગ્રહણીમાં ग्रहणीमें, तथा તથા तथा, अरुचौ અરુચિમાં अरुचिमें, हितम् હિતકારી છે हितकर है ॥ १०८-११० ॥ इति આ यह, मरिचाद्यम् चूर्णम् મરિચાદ્ય ચૂર્ણ છે मरिचाद्य चूर्ण है।

108-110. Take 16 tolas each of black pepper, black cumin and false pareira brava, kokam butter, 40 tolas common sorrel and 2 tolas of each of sanchal salt, bid-salt, prepared salt, barley-alkali, rock-salt, zedoary, orris root, asafetida and gummy gardenia. Mix them together and reduce into a fine powder and give it to the patient. This is beneficial in assimilation-disorders where vata is predominant as well as in anorexia. Thus has been described the Compound Black-pepper Powder.

वातग्रहण्यां षाडवः —

चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणस्य पलत्रयम् ।
लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ।
संचूर्ण्य शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ॥१११॥
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डामयशूलनुत् ।

चतुर्णाम् ચાર चारों, अम्लानाम् અમ્લો अम्लोंके, प्रस्थम् ૬૪ તોલા ६४ तोले, त्र्यूषणस्य ત્રિકટુ त्रिकटुके, पलत्रयम् ૧૨ તોલા १२ तोले लवणानाम् પાંચ લવણ पांच नमकोंके, चत्वारि ૧૬ તોલા १६ तोले, शर्करायाः સાકર चीनीके, पलाष्टकम् ૩૨ તોલા ३२ तोले, संचूर्ण्य ચૂર્ણ કરીને पीसकर शाक- શાક साग, सूप- દાળ दाल, अन्न- અન્ન अन्न, रागादिषु રાગ ઇત્યાદિમાં राग आदिमें, अवचारयेत् ઉપયોગ કરવો प्रयोग करे, कास- આ ચૂર્ણ ઉધરસ यह चूर्ण खांसी, अजीर्ण- અજીર્ણ अजीर्ण, अरुचि- અરુચિ अरुचि, श्वास- શ્વાસ श्वास, हृत् હૃદયરોગ हृदयरोग, पाण्डु-आमय- પાંડુરોગ पांडुरोग, शूलनुत् અને શૂલનો નાશ કરનાર છે और शूलनाशक है ॥ १११½ ॥

111-111½. Take 64 tolas of the tetrad of acid articles and 12 tolas of the three spices, 16 tolas of the salts and 32 tolas of sugar, and pulverize them well. This powder may be used along with curries, soups, food and sauces. This is curative of cough, indigestion anorexia, dyspnea, gastric disorders, anemia and colic.

वातग्रहण्यां यवागूः—

चव्यत्वक्पिप्पलीमूलधातकीव्योषचित्रकान् ॥११२॥
कपित्थं बिल्वमम्बष्ठां शाल्मलं हस्तिपिप्पलीम् ।
शिलोद्भेदं तथाऽजाजीं पिष्ट्वा बदरसंमितम् ॥११३॥
परिभर्ज्य घृते दध्ना यवागूं साधयेद्भिषक् ।
रसैः कपित्थचुक्रीकावृक्षाम्लैर्दाडिमस्य च ॥११४॥
सर्वातिसारग्रहणीगुल्मार्शःप्लीहनाशिनी ।

चव्य- ચવક चव्य, त्वक्- તજ दालचीनी, पिप्पलीमूल- પીપરીમૂળના ગંઠોડા पीप्पलीमूल, धातकी- ધાવડી धायके फूल, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, चित्रकान् ચિત્રક चित्रक, कपित्थम् કોઠ कैथ, बिल्वम् બીલું बेल, अम्बष्ठाम् પાઠા पाठा, शाल्मलम् મોચરસ सेमलकी गोंद, हस्तिपिप्पलीम् ગજપીપર गजपिप्पल, शिलोद्भेदम् શૈલજ शैलज, तथा તથા तथा, अजाजीम् જીરું जीरा,

१११. त्र्यूषणस्य-त्र्यूषणाश्च (घ)
,, लवणानाम्-लवणानि (ब.)
,, सूपान्न-पूपान्न (ब.)
१११½. शूलनुत्-गुल्मनुत् (ख. ड.)

११३. कपित्थं बिल्वमम्बष्ठां शाल्मलं हस्तिपिप्पलीम्—कपित्था-म्बष्ठकीहस्तिपिप्पलीबिल्वशाल्मलं (ब.)
,, शिलोद्भेदं शिलोद्भवं (घ.)
,, बदरसंमितम्--बदरभागिकम् (ख.)
,, ,, -बदरसंमितान् (क.)
११४. परिभर्ज्य घृते घृतेन भर्जितां (ग. थ. फ. व)
,, दाडिमस्य च-दाडिमैस्तथा (व)
११४½. ग्रहणी—मन्दाग्नि (ख. ड.)

बदरसंमितम् ½ तोलाप्रमाणमां प्रत्येकको ½ तोलेकी मात्रामें, पिष्ट्वा चूर्ण करीने पीसकर, घृते च घीमां घीमें, परिभर्ज्य शेकीने भूनकर भिषक् वैद्य वैद्य, दध्ना दहींथी दहीसे, कपित्थ- अथवा कोठ अथवा कैथ, चुक्रीका- खाटी भाजी चुक्राकी भाजी, वृक्षाम्लैः कोकम कोकम, दाडिमस्य च के दाडमना या अनारके, रसैः रसोथी रसोंसे, यवागूम् यवागू यवागू, साधयेत् बनाववी सिद्ध करे, सर्वातिसार- आ यवागू सघळा अतिसार यह यवागू सब अतिसार, ग्रहणी- ग्रहणी ग्रहणी, गुल्म- गुल्म गुल्म, अर्शः- हरस अर्श, प्लीह- अने प्लीहानो और प्लीहाका, नाशिनी नाश करनारी छे नाश करनेवाली है ॥ ११२-११४½ ॥

112-114½. Take ½ tola each of chaba pepper, cinnamon, roots of long pepper, fulsee flower, the three spices, white-flowered lead-wort, wood apple, bael, false pareira brava silk cotton, elephant pepper, mineral pitch and cumin seeds, and pulverise them frying them in ghee; prepare a medicated gruel with this powder adding curds, the juices of wood apple, country sorrel, kokam-butter and sour pomegranate. This gruel is curative of all kinds of diarrhea, assimilation-disorders, gulma, piles and splenic disorders.

मांसरसः—

पञ्चकोलकयूषश्च मूलकानां च सोषणः ॥११५॥
स्निग्धो दाडिमतक्राम्लो जाङ्गलः संस्कृतो रसः ।
क्रव्यादरसः शस्तो भोजनार्थे सदीपनः ॥११६॥
तक्रारनालमद्यानि पानायारिष्ट एव च ।

पञ्चकोलक- पंचकोलनो पंचकोलका, यूषः यूष यूष, सोषणः अथवा मरी मेळवेलो अथवा मरिच मिलाया हुआ, मूलकानाम् च मूळानो यूष मूलीका यूष, स्निग्धः स्नेहवाळो स्निग्ध, दाडिम- दाडम अनार, तक्राम्लः तथा तक्रथी खाटो और छाछसे अम्ल किया हुआ, संस्कृतः तथा दीपन द्रव्योथी संस्कृत तथा दीपन द्रव्योंसे संस्कृत, जाङ्गलः जांगल पशुपक्षीओनो जांगल पशु-पक्षीका, रसः मांसरस मांसरस, सदीपनः दीपन द्रव्ययुक्त या दीपन औषध युक्त, क्रव्यादरसः मांस-भक्षक प्राणीओना मांसनो रस मांसाहारी प्राणियोंका मांसरस, भोजनार्थे भोजन माटे भोजनके लिए, तक्र- अने तक्र और छाछ, आरनाल- आरनाल आरनाल, मद्यानि मद्य मद्य, अरिष्टः च एव तथा अरिष्ट और अरिष्ट, पानाय अनुपान माटे अनुपानके लिए, शस्तः श्रेष्ठ छे प्रशस्त हैं ॥११५-११६½॥

115-116½. The soup of the pentad of jujubes or of radish along with black pepper and the prepared meat-juice of jangala animals acidified with pomegranate, butter milk and unctuous articles, and the meat-juice of carnivorous animals mixed with digestive articles are beneficial as food; and similarly butter-milk, fermented wheat-conjee and simple and medicated wines are beneficial as drink.

वातग्रहण्यां तक्रविधानम्—

तक्रं तु ग्रहणीदोषे दीपनग्राहिलाघवात् ॥११७॥
श्रेष्ठं मधुरपाकित्वान्न च पित्तं प्रकोपयेत् ।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ११८
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ।
तस्मात् तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथाऽर्शसाम् ११९
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ।

ग्रहणीदोषे ग्रहणीरोगमां ग्रहणीरोगमें, तक्रम् तु तक्र तक्र, दीपन- दीपन दीपन, ग्राहि- ग्राही ग्राही,

११६. सदीपनः--च दीपनः (थ. ब.)
,, तक्रारनालमद्यानि पानायारिष्ट एव च--तक्रारनालं पानार्थे मद्यं वारिष्टमेव वा (थ. फ.)
११६½. पानाय--पानार्थे (क. ब.)

११७. तक्रं तु ग्रहणीदोषे--ग्रहणीदोषिणां तक्रम् (थ. क. ब.)
११८. श्रेष्ठम्--पथ्यम् (थ. क.)
,, पित्तं प्रकोपयेत्--पित्तप्रकोपनम् (ब.)
,, हितम्--मतम् (ब.)

लाघवात् અને લઘુ હોવાથી और लघु होनेसे, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, मधुरपाकित्वात् च પાકમાં મધુર હોવાથી मधुरविपाक होनेसे, पित्तम् પિત્તને पित्तको, न प्रकोपयेत् પ્રકુપિત કરતી નથી नहीं प्रकुपित करती, कषाय- કષાય कषाय, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, विकाशित्वात् વિકાશી विकाशी, रौक्ष्यात् च एव અને રૂક્ષ હોવાથી और रूक्ष होनेसे, हितम् एव હિતકારી છે हितकारी है, स्वादु- મધુર मीठी, अम्ल- અમ્લ अम्ल, सान्द्रत्वात् અને સાન્દ્ર હોવાથી और सान्द्र होनेसे, वाते વાતમાં હિતકર છે वातमें हितकर है, तत् અને વળી તે और फिर वह, सद्यस्कम् તાજી तुरंतकी मथी हुई, अविदाही અવિદાહી છે अविदाही है, तस्मात् તેથી इस लिए, जठराणाम् ઉદરરોગમાં उदररोगके लिए, तथा તથા तथा, अर्शसाम् હરસમાં अर्शरोगके लिए, ये જે जो, तक्र-प्रयोगाः તક્રના પ્રયોગો तक्रप्रयोग, विहिताः કહ્યા છે कहे हैं, तान् તેઓ उन, सर्वशः સઘળાનો सबको, ग्रहणीदोषे ગ્રહણીરોગમાં ग्रहणीरोगमें, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ११७-११९½ ॥

117-119½. Butter-milk is considered to be the best in assimilation-disorders, owing to its digestive-stimulant, astringent and light qualities. As it is sweet in post-digestive effect it does not provoke pitta and owing to its being astringent, hot, antispasmodic and dry, it is beneficial in kapha; as it is sweet, acid and dense it is beneficial in vata. Freshly prepared butter-milk is non-irritant. Therefore the physician should make use of all the courses of butter-milk that have been described in the chapters on the treatment of abdominal diseases and piles, in the treatment of assimilation-disorders.

यवान्यामलके पथ्या मरिचं त्रिपलांशिकम् ॥१२०॥
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ।

तक्रे तदासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः ।
दीपनं शोथगुल्मार्शःक्रिमिमेहोदरापहम् ॥१२१॥
इति तक्रारिष्टः ।

यवानी- અજમો अजवायन, आमलके આમળાં आंवला, पथ्या હરડે हरड, मरिचम् અને મરી और मरिच, त्रिपलांशिकम् દરેક ૧૨ તોલા प्रत्येक १२ तोले, पञ्च लवणानि અને પાંચેય લવણ और पांचों लवण, पलांशानि ૪-૪ તોલા ४-४ तोले, एकत्र એકત્ર एकत्र, चूर्णयेत् ચૂર્ણ કરવું चूर्ण करे, तत् તે ચૂર્ણને उस चूर्णको, तक्रे તક્રમાં छाछमें, आसुतम् આસવ બનાવી आसव बनाकर, जातम् તૈયાર થયેલ बने हुए, तक्रारिष्टम् તક્રારિષ્ટનું तक्रारिष्टको, नरः મનુષ્યે पुरुष, पिबेत् પાન કરવું पीवें, दीपनम् આ તક્રારિષ્ટ દીપન यह तक्रारिष्ट दीपन, शोथ- સોજા शोथ, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, अर्शः- અર્શ अर्श, क्रिमि- કૃમિ क्रिमि, मेह- પ્રમેહ प्रमेह उदरापहम् અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે और उदररोगको नष्ट करता है ॥१२०-१२१॥ इति આ यह, तक्रारिष्टः તક્રારિષ્ટ છે तक्रारिष्ट है ।

120-121. Take 12 tolas of each of celery seeds, emblic myrobalans, chebulic myrobalans and black pepper and 4 tolas each of the five kinds of salts and pulverise them together; put the powder in butter-milk and let it ferment. This, the patient should be given to drink. This buttermilk-wine is a digestive-stimulant and is curative of edema, gulma, piles, worms, urinary disorders and abdominal diseases. Thus has been described the medicated Butter-milk Wine.

पित्तग्रहण्याश्चिकित्साक्रमः —

स्वस्थानगतमुत्क्लिष्टमग्निनिर्वापकं भिषक् ।
पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण निर्हरेद्वमनेन वा ॥१२२॥

१२०. आमलके पथ्या–आमलकं पथ्यम् (ब.)

१२१. तक्रे तदासुतं–तक्रसंस्रासुतम (ख. न. ध. यु.)
,, पिबेन्नर –सुखप्रियम् (फ.)
१२२. निर्वापकं–निर्वापणं (ब.)

अग्निनिर्वापकम् અગ્નિને શાંત કરનાર अग्निको बुझानेवाले, पित्तम् પિત્તને पित्तको, स्वस्थानगतम् પોતાના સ્થાનમાં રહેલું अपने स्थानमें स्थित, उत्क्लिष्टम् પરંતુ બહાર નીકળવા પ્રવૃત્તિ કરતું परन्तु उत्क्लिष्ट, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, विरेकेण વિરેચન विरेचन, वमनेन वा અથવા વમનથી या वमनसे, निर्हरेत् તેને બહાર કાઢવું उसका निर्हरण करे ॥ १२२ ॥

122. Finding that the pitta has gone to its natural habitat, that it is in an agitated condition and that it is extinguishing the gastric fire, the physician should remove it by emesis or by purgation.

अविदाहिभिरन्नैश्च लघुभिस्तिक्तसंयुतैः ।
जाङ्गलानां रसैर्यूषैर्मुद्गादीनां खडैरपि ॥१२३॥
दाडिमाम्लैः ससर्पिष्कैर्दीपनग्राहिसंयुतैः ।
तस्याग्निं दीपयेच्चूर्णैः सर्पिर्भिश्चापि तिक्तकैः ॥१२४॥

अविदाहिभिः વિદાહ ન કરનારાં विदाह न करनेवाले तिक्तसंयुतैः તિક્તદ્રવ્યયુક્ત तिक्तद्रव्योंसे युक्त, लघुभिः લઘુ लघु, अन्नैः च અન્નોથી अन्नोंसे, दीपन-ग्राहि- દીપન અને ગ્રાહી દ્રવ્યોથી दीपन और ग्राही औषधोंसे, संयुतैः યુક્ત युक्त, ससर्पिष्कैः ઘૃતયુક્ત घृतयुक्त, दाडिमाम्लैः અને દાડમના રસથી ખાટા કરેલા और अनारके रससे खट्टे बनाये, जाङ्गलानाम् रसैः જાંગલ પ્રાણીઓના માંસરસોથી जांगल पशुपक्षियोंके मांसरसोंसे, मुद्गादीनाम् મગ વગેરેના मूंग आदिके, यूषैः યૂષોથી यूषोंसे, खडैः अपि તથા ખડોથી तथा खड़ोंसे, तिक्तकैः અને તિક્ત દ્રવ્યોના और तिक्तद्रव्योंके, चूर्णैः ચૂર્ણ चूर्णों, सर्पिर्भिः તથા તિક્ત દ્રવ્યથી સાધિત ઘૃતો વડે तथा तिक्त द्रव्योंसे साधित घृतोंसे, च अपि પણ भी, तस्य તેના उसके, अग्निम् જઠરાગ્નિને अग्निको, दीपयेत् પ્રદીપ્ત કરવો प्रदीप्त करे ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. By giving the patient non-irritant and light foods mixed with bitter substances or by giving the meat-juice of jangala animals or the soup of green gram and other pulses or vegetable soups, acidified with pomegranate and mixed with ghee and the powders of digestive and astringent substances, or by giving ghees medicated with bitters, the physician should stimulate the gastric fire in the patient.

पित्तग्रहण्यां चन्दनाद्यं घृतम्—

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वां कुटन्नटम् ।
षड्ग्रन्थासारिवास्फोतासप्तपर्णाटरूषकान् ॥१२५॥
पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनान् ।
कटुकां रोहिणीं मुस्तं निम्बं च द्विपलांशिकम् १२६
द्रोणेऽपां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् ।
किराततिक्तेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ॥१२७॥
कल्कैरक्षसमैः पेयं तत् पित्तग्रहणीगदे ।
तिक्तकं यद्घृतं चोक्तं कौष्ठिके तच्च दापयेत् ॥१२८॥
इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

चन्दनम् ચંદન चंदन, पद्मक- પદ્મક पद्माख, उशीरम् વીરણનો વાળો खस, पाठाम् પાઠા पाढ़ी, मूर्वाम् મોરવેલ मूर्वा, कुटन्नटम् કાલાફૂલ कालीसर, षड्ग्रन्था- વજ वच, सारिवा- સારિવા सारिवा, आस्फोता- આસ્ફોતા आस्फोता, सप्तपर्ण- સાતવણ सतिवन, आटरूषकान् અરડૂસો अडूसा, पटोल- પરવળ परवल, उदुम्बर- ઊંબરો गूलर, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, वट- વડ बरगद, प्लक्ष- પીપળી पाकर, कपीतनान् પારસ પીપળો पारस पिप्पल, कटुकाम् रोहिणीम् કડુ कटुकी, मुस्तम् મોથ मोथा, निम्बम् च અને લીમડો और नीम, द्विपलांशिकम् દરેક ૮ તોલા લઈને प्रत्येकके ८ तोले लेकर, अपाम् પાણી जलके, द्रोणे ૧૦૨૪ તોલામાં १०२४ तोलेमें, साधयेत् પકાવવો पकावे, पादशेषे ચતુર્થાંશ બાકી રહેતાં चौथाई शेष रहने पर, घृतात् घी घीका, प्रस्थम् ૬૪ તોલા एक प्रस्थ, किराततिक्त- કરિયાતું चिरायता, इन्द्रयव- ઇન્દ્રજવ

१२४. सर्पिर्भिश्चापि तिक्तकैः—सर्पिर्भिर्वा सतिक्तकैः (च. त. फ.)

इन्द्रजौ, वीरा वीरणुने। वाळो। खस, मागधिका पीपर पिप्पली, उत्पलैः अने नीलकमल और नीलोफर, अक्षसमैः दरेकना एक एक तोला प्रत्येकके एक तोले, कल्कैः कल्कनी साथे कल्कके साथ पचेत् पकाववुं पकावे, तत् ते वह, पित्तग्रहणीगदे पित्तजन्य ग्रहणीरोगमां पैत्तिक ग्रहणीरोगमें, पेयत् पीवुं पीवे, यत् च अने जे और जो, कौष्ठिके कुष्ठाधिकारमां कुष्ठाधिकारमें, तिक्तकम् तिक्तक तिक्तक, घृतम् घृत घृत, उक्तम् कह्युं छे कहा है, तत् च ते पण वह भी, दापयेत् आपवुं देवे ॥ १२५-१२८ ॥ इति चन्दनाद्यम् घृतम् आ चंदनाद्य घृत छे यह चन्दनाद्य घृत है।

125-28. Take 8 tolas each of sandal wood, himalayan cherry, cuscus, cuscus grass, patha, trilobed virgin bower, indian valerian, sweet flag, both varieties of indian sarsaparilla dita bark, vasaka, snake-gourd, gular fig, holy fig, banyan, yellow-barked fig tree, flowering pepul, kurroa, rohan, nut-grass and neem, and decoct them in 1024 tolas of water. When reduced to $\frac{1}{4}$ of the quantity, prepare 64 tolas of medicated ghee in this decoction with the paste of 1 tola each of chiretta, kurchi seeds, climbing asparagus, long pepper and blue water-lily. This should be taken in assimilation-disorders of the pitta type. The 'Tiktaka ghee' described in the chapter entitled 'The Therapeutics of Dermatosis' may also be used. Thus has been described the Compound Sandal-wood Ghee.

नागराद्यं चूर्णम्—

नागरातिविषे मुस्तं धातकीं च रसाञ्जनम् ।
वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥१२९॥
पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पैत्तिके ग्रहणीदोषे

नागर- सूंठ सोंठ, अतिविषे अतिविषनी कळी अतीस, मुस्तम् मोथ मोथा, धातकीम् धावडी धातकी, रसाञ्जनम् च अने रसवन्ती और रसौंत, वत्सकत्वक्फलम् कडाछाल ने ईन्द्रजव कुटजकी छाल और इन्द्रजौ, बिल्वम् बीलुं बेल, पाठाम् पाठा पाढ़ी, कटुकरोहिणीम् कडु कटुकी, तत् चूर्णम् तेओनुं चूर्ण उनका चूर्ण, समांशम् सरखा वजनमां लई समान भागमें लेकर, सक्षौद्रम् मधसहित मधुके साथ, तण्डुलाम्बुना चोखाना धोणथी चावलकी धोवनसे, पैत्तिके पित्तप्रधान पैत्तिक, ग्रहणीदोषे ग्रहणीरोगमां ग्रहणीरोगमें, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १२९$\frac{3}{4}$ ॥

129-129$\frac{3}{4}$. Take dry ginger, indian atees, nut-grass, fulsee flower, extract of indian berberry, bark and seeds of kurchi, bael, patha and kurroa in equal parts and reduce to powder; this is to be taken with honey and rice-water. This Compound Dry Ginger powder cures assimilation-disorder of the pitta type.

रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥१३०॥
अर्शांसि च गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥१३१॥
इति नागराद्यं चूर्णम् ।

कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेयद्वारा, पूजितम् वखाणेलुं पूजित, इदम् आ यह, नागराद्यम् नागराद्य नागराद्य, चूर्णम् चूर्ण चूर्ण, यत् च जे जो, रक्तम् लोही रक्त, उपवेश्यते मळमां पडतुं होय तेने मलके साथ निकलता हो उसको, अर्शांसि तेमज हरस एवं अर्श, गुदे च शूलम् गुदानुं शूल गुदशूल, प्रवाहिकाम् च अने प्रवाहिकाने और प्रवाहिकाको, जयेत् जीते छे जीतता है ॥ १३०-१३१ ॥ इति आ यह, नागराद्यम् नागराद्य नागराद्य, चूर्णम् चूर्ण छे चूर्ण है।

130-131. It also cures a condition wherein the patient passes blood in his

---

१२९. अतिविषे -अतिविषं (च.)
,, कटुकरोहिणीम्–तिक्तां च रोहिणीम् (च.)

stools, piles, pain in the anorectal region and dysentery. This is valued highly by Krishna Atreya. Thus has been described the Compound Dry Ginger-powder.

भूनिम्बाद्यं चूर्णम्—

भूनिम्बकटुकाव्योषमुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।
द्वौ चित्रकात्कुटजत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् १३२
गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।
कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारनुत् ॥१३३॥
इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

समान् સરખે ભાગે समभागवाले, भूनिम्ब- કરિયાતું चिरायता, कटुका- કડુ कटुकी, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, मुस्तक- મોથ मोथा, इन्द्रयवान् અને ઇન્દ્રજવ और इन्द्रजौ, चित्रकात् અને ચિત્રક और चित्रकके, द्वौ બે ભાગ दो भाग, षोडश અને સોળ और सोलह भाग, वत्सकत्वग्भागान् કડાછાલના ભાગનું कुटजवृक्षकी छालका, चूर्णयेत् ચૂર્ણ કરવું चूर्ण करे, गुड- ગોળના गुडके, शीताम्बुना ઠંડા પાણીથી ठंडे जलके साथ, पीतम् પીધેલું તે पिया हुआ वह चूर्ण, ग्रहणीदोष- ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, गुल्मनुत् અને ગુલ્મને દૂર કરનારું છે और गुल्मनाशक है, कामला- કમળો पीलिया, ज्वर- જ્વર ज्वर, पाण्डुत्व- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, मेह- પ્રમેહ मेह, अरुचि- અરુચિ अरुचि, अतिसारनुत् અને અતિસારને દૂર કરનાર છે और अतिसारका नाशक है ॥ १३२-१३३ ॥ इति આ यह, भूनिम्बाद्यम् ભૂનિંબાદ્ય भूनिम्बाद्य, चूर्णम् ચૂર્ણ છે चूर्ण है ।

132-133. Take one part of each of chiretta, kurroa, the three spices, nutgrass, and kurchi seeds and 2 parts of white-flowered lead-wort and 16 parts of kurchi and reduce to powder; this powder, taken with gur and cold water, cures assimilation-disorders, gulma, jaundice, fever, anemia, urinary disorders, anorexia and diarrhea. Thus has been described the Compound Chiretta-powder.

वचाद्यं चूर्णम्—

वचामतिविषां पाठां सप्तपर्णं रसाञ्जनम् ।
स्योनाकोदीच्यकट्वङ्गवत्सकत्वग्दुरालभाः ॥१३४॥
दार्वीं पर्पटकं पाठां यवानीं मधुशिग्रुकम् ।
पटोलपत्रं सिद्धार्थान् यूथिकां जातिपल्लवान् ॥१३५॥
जम्ब्वाम्रबिल्वमध्यानि निम्बशाकफलानि च ।
तद्रोगशमनन्विच्छन् भूनिम्बाद्येन योजयेत् ॥१३६॥

वचाम् વજ वच, अतिविषाम् અતિવિષની કળી अतीस, पाठाम् પાઠા पाढ़ी, सप्तपर्णम् સાતવણ सतिवन, रसाञ्जनम् રસવન્તી रसौंत, स्योनाक- ટેંટુ टेंटु, उदीच्य- વાળો गन्धबाला, कट्वङ्ग- અરલૂ अरलू, वत्सकत्वक् કડાછાલ कुटजकी छाल, दुरालभाः ધમાસો दुरालभा, दार्वीम् દારુહળદર दारुहल्दी, पर्पटकम् ખડસલિયો पित्तपापड़ा, पाठाम् પાઠા पाढ़ी, यवानीम् અજમો अजवायन, मधुशिग्रुकम् સરગવાના બીજ सहजनके बीज, पटोल- पत्रम् પરવળનાં પાન परवलके पत्ते, सिद्धार्थान् સરસવ सरसों, यूथिकाम् જૂઈ जूही, जाति- જાઈનાં जाईके, पल्लवान् પાન पत्ते, जम्बु- જાંબુના ઠળિયા जामुनकी गुठली, आम्र- આંબાની ગોટલી आमकी गुठली, बिल्व- मध्यानि બીલાંનો ગર્ભ बेलगिरी, निम्ब-शाक-फलानि च અને લીમડાના પાન તથા લીંબોળી એઓને और नीमके पत्ते तथा फल इनको, तद्रोगशमम् તે રોગના શમનની ग्रहणीरोगके शमनकी, अन्विच्छन् ઇચ્છાવાળા વૈદ્ય इच्छा रखता हुआ वैद्य, भूनिम्बाद्येन ભૂનિંબાદ્ય ચૂર્ણની સાથે भूनिम्बाद्य चूर्णके साथ, योजयेत् પ્રયોજવાં દેવે ॥ १३४-१३६ ॥

134-136. Take sweet flag, indian atees, patha, dita bark, extract of indian berberry, indian calosanthes, fragrant sticky mallow, tree of heaven, kurchi bark, cretan prickly clover, indian berberry, trailing rungia, patha, celery

१३३. ग्रहणीदोष–ग्रहणीशोथ (थ. ब.)

१३५. पाठां–मूर्वां (ख. ग. ड. ब.)

seeds, drumstick, leaves of snake-gourd white rape seeds, yellow-jasmine leaves, spanish jasmine and the pulp of jambool, mango, bael and twigs and fruits of neem; the physician desirous of curing assimilation-disorders should use this powder mixed with the compound chiretta powder.

किराताद्यं चूर्णम्—

किराततिक्तः षड्ग्रन्था त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।
चन्दनं पद्मकोशीरं दार्वीत्वक् कटुरोहिणी ॥१३७॥
कुटजत्वक्फलं मुस्तं यवानी देवदारु च ।
पटोलनिम्बपत्रैलासौराष्ट्र्यतिविषात्वचः ॥१३८॥
मधुशिग्रोश्च बीजानि मूर्वा पर्पटकस्तथा ।
तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ॥१३९॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ।
कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥१४०॥
इति किराताद्यं चूर्णम् ।

किराततिक्तः કરિયાતું चिरायता, **षड्ग्रन्था** વજ वच, **त्रायमाणा** ત્રાયમાણ त्रायमाण, **कटुत्रिकम्** ત્રિકટુ त्रिकटु, **चन्दनम्** ચંદન चंदन, **पद्मक-** પદ્મક पद्माख, **उशीरम्** વીરણનો વાળો खस, **दार्वीत्वक्** દારુહળદરની છાલ दारुहल्दीकी छाल, **कटुरोहिणी** કડુ कटुकी, **कुटज-त्वक्** કડાછાલ कुटजकी छाल, **फलम्** ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, **मुस्तम्** મોથ मोथा, **यवानी** અજમો अजवायन, **देवदारु च** અને દેવદાર और देवदारु, **पटोल-** પરવળ परवल, **निम्बपत्र-** લીમડાનાં પાન नीमके पत्ते, **एला-** એલચી इलायची, **सौराष्ट्री-** સોરઠી सोरठी मिट्टी, **अतिविषा-** અતિવિષની કળી अतीस, **त्वचः** તજ दालचीनी, **मधु-शिग्रोः बीजानि च** સરગવાનાં બીજ सहजनके बीज, **मूर्वा** મોરવેલ मूर्वा, **तथा** તથા तथा, **पर्पटकः** ખડસલિયો पित्तपापड़ा, **तत् चूर्णम्** એઓનું ચૂર્ણ उनका चूर्ण, **मधुना** મધની સાથે मधुके साथ, **लेह्यम्** ચાટવું चाटे, **मद्यैः** અથવા મદ્યથી या मद्यसे, **जलेन वा** કે જલથી या जलसे, **पेयम्** પીવું पीवे, **हृत्-** આ ચૂર્ણ હૃદયરોગ यह चूर्ण हृदयरोग, **पाण्डु-** પાંડુરોગ पांडुरोग, **ग्रहणीरोग-** ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म, **शूल-** શૂળ शूल, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **ज्वरान्** જ્વર ज्वर, **कामलाम्** કમળો पीलिया, **सन्निपातम् च** સન્નિપાત सन्निपात, **मुखरोगान् च** અને મુખના રોગોનો और मुखरोगोंका, **नाशयेत्** નાશ કરે છે नाश करता है ॥ १३७-१४० ॥ **इति** આ यह, **किराताद्यम्** કિરાતાદ્ય किराताद्य, **चूर्णम्** ચૂર્ણ છે चूर्ण है।

137-40. Take chiretta sweet flag, zalil the three spices, sandal wood, himalayan cherry, cuscus grass, bark of indian berberry, kurroa, bark and seeds of kurchi, nut-grass, celery seeds deodar, wild snake-gourd and leaves of neem, small cardamom, yellow ochre, indian atees, cinnamon, seeds of drumstick, trilobed virgin bower and trailing rungia. The powder of these may be licked whit honey or drunk mixed with wine or water. This will cure gastric disorders, gulma colic, anorexia, fever, jaundice, tridiscordance and diseases of the mouth. Thus has been described the Compound Chiretta-powder.

श्लेष्मग्रहण्याश्चिकित्साक्रमः —

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वमितस्य यथाविधि ।
कट्वम्ललवणक्षारैस्तिक्तैश्चाग्निं विवर्धयेत् ॥१४१॥

श्लेष्म- કફથી कफसे, **दुष्टायाम्** દૂષિત થયેલ दुष्ट, **ग्रहण्याम्** ગ્રહણીમાં ग्रहणीमें, **यथाविधि** યથાવિધિ यथाविधि, **वमितस्य** જેને વમન કરાવ્યું છે તેને वमन कराये हुएको, **कटु-** કડુ कटु, **अम्ल-** અમ્લ अम्ल,

१३८. यवानी—यमानी (क. ख. ज. ड.)

१३९. पर्पटकः — पर्पटकं (व.)

१४०. कामलां सन्निपातं—कामलातिसारं (ध.)

,, सन्निपातं—पाण्डुरोगं (त. द. फ.)

१४१. विवर्धयेत—विवर्धते (य.)

लवण- લવણ लवण, क्षारैः ક્ષાર क्षार, तिक्तैः च તથા તિક્ત દ્રવ્યોથી और तिक्त द्रव्योंसे, अग्निम् અગ્નિને अग्निको, विवर्धयेत् પ્રદીપ્ત કરવો बढ़ावे ॥ १४१ ॥

141. When the assimilation system has been impaired by the morbid kapha, the patient should be subjected to systematic procedure of emesis and thereafter his gastric fire may be stimulated by the use of pungent, acid, salt, alkaline and bitter articles.

पलाशादियवागू—

पलाशं चित्रकं चव्यं मातुलुङ्गं हरीतकीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं पाठां नागरधान्यकम् ॥१४२॥
कार्षिकाण्युदकप्रस्थे पक्त्वा पादावशेषितम् ।
पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधयेत् ॥१४३॥

पलाशम् ખાખરો ढाकपलाश, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, चव्यम् ચવક चव्य, मातुलुङ्गम् ચકોતરું चकोत्रा, हरीतकीम् હરડે हरड, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, पाठाम् પાઠા पाढ़ी, नागर- સૂંઠ सोंठ, धान्यकम् ધાણા धनिया, कार्षिकाणि એક એક તોલો एक एक तोला, उदकप्रस्थे ६४ તોલા પાણીમાં एक प्रस्थ जलमें, पक्त्वा પકાવી पकाकर, पादावशेषितम् બાકી રાખેલા ચતુર્થાંશને चौथाई शेष रहने पर, पानीयार्थम् પીવા માટે पिलानेके लिए, प्रयुञ्जीत ઉપયોગમાં લેવું उपयोग करे, तैः च અને તેઓનાથી और उन्हींसे, यवागूम् યવાગૂ यवागू, साधयेत् બનાવવી सिद्ध करे ॥१४२-१४३॥

142-143 Take one tola of each of palasa, white-flowered leadwort, chaba pepper, pomello, chebulic myrobalans, long pepper, roots of long pepper, patha, dry ginger and coriander and boil them in 64 tolas of water; when reduced to 1/4th the quantity, take it down. This may be used as potion by itself or a gruel may be prepared with the above-mentioned drugs.

शुष्कमूलकयूषेण कौलत्थेनाथवा पुनः ।
कट्वम्लक्षारपटुना लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥१४४॥

कटु- કટુ कटु, अम्ल- અમ્લ अम्ल, क्षार- ક્ષાર क्षार, पटुना અને ઇન્દ્રિયોત્તેજક પદાર્થોથી युक्त और इन्द्रियोत्तेजक पदार्थोंसे युक्त, शुष्कमूलक- સૂકા મૂળાના सूखी मूलीके, यूषेण યૂષથી यूषसे, अथवा पुनः અથવા या, कौलत्थेन કળથીના યૂષથી कुलथीके यूषसे, लघूनि હલકાં लघु, अन्नानि અન્નનું अन्न, भोजयेत् ભોજન કરાવવું खिलावे ॥ १४४ ॥

144. Or the patient may take light food with the soup of dry radish or of horse-gram mixed with pungent, acid, alkaline and stimulant articles.

अम्लं चानु पिबेत्तक्रं तक्रारिष्टमथापि वा ।
मदिरां मध्वरिष्टं वा निगदं सीधुमेव वा ॥१४५॥

अम्लम् ખાટી खट्टी, तक्रम् च તક્ર छाछ अथ अपि वा કે या, तक्रारिष्टम् તક્રારિષ્ટ तक्रारिष्ट, मदिराम् અથવા મદિરા या मदिरा, मध्वरिष्टम् वा અથવા મધ્વરિષ્ટ या मध्वरिष्ट, निगदम् અથવા નિર્દોષ या निर्दोष, सीधुम् एव वा સીધુનું सीधुका, अनुपिबेत् અનુપાન કરવું अनुपान करे ॥ १४५ ॥

145. He may take a post prandial drink of sour butter-milk, medicated butter-milk, wine or madira wine or honey wine or wholesome sidhu wine.

कफग्रहण्यां मधूकासवः—

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्धतः ।
चित्रकस्य ततोऽर्धं स्यात्तथा भल्लातकाढकम् ॥१४६॥

१४३. पादावशेषितम्–पादावशोषितम (ब.)
,, पानीयार्थं–पानार्थं च (ब.)

१४५. सीधुमेव वा–शीधुमेव वा (ख.)

मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
द्रोणशेषं तु तच्छीतं मध्वर्धाढकसंयुतम् ॥१४७॥
एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूषिते ।
कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥१४८॥

मधूक- महुडानां महुवेके, पुष्पाणाम् पुष्प फूलोंके, द्रोणम् १०२४ तोला १०२४ तोले, विडङ्गानाम् वावडिंग बायविडंगके, ततः तेनाथी उससे, अर्धतः अर्धा आधे, चित्रकस्य चित्रक चित्रकके, ततः अर्धम् तेनाथी अर्धा उससे आधे भल्लातक- भिलामां भिलांवेके, आढकम् २५६ तोला २५६ तोले, मञ्जिष्ठा अने मजीठ और मंजीठके, अष्टपलम् च एव ३२ तोला ३२ तोले, स्यात् लेवा लेवे, अपाम् अेओने पाणी उनको जलके, त्रिद्रोणे ३०७२ तोलामां ३०७२ तोलेमें, विपाचयेत् पकाववां पकावे, तत् तु ते वह, द्रोणशेषम् १०२४ तोला बाकी रहे १०२४ तोले अवशेष रहने, शीतम् अने ठंडुं थाय त्यारे और ठंडा होने पर, मधु-अर्ध-आढक-संयुतम् मध १२८ तोला मेळवीने मधु १२८ तोले मिलाकर, एला- अेलची इलायची, मृणाल- कमळना दांडा मृणाल, अगुरुभिः अगर अगुरु, चन्दनेन च अने चंदनथी और चंदनसे, रूषिते लेपेला लिप्त, कुम्भे घडामां घडेमें, मासस्थितम् अेक मास पर्यंत रहेला एक मास रखे हुए, तम् ते उस, जातम् तैयार थयेला तैयार हुए, आसवम् आसवनो आसवका, प्रयोजयेत् प्रयोग करवो प्रयोग करे ॥ १४६-१४८ ॥

146-148. Take 1024 tolas of flowers of mahwa, 512 tolas of embelia, 256 tolas of each of white flowered lead-wort and marking nut, and 32 tolas of indian madder; decoct all these in 3072 tolas of water. When it is reduced to 1024 tolas, take it down. When it is cooled, mix it with 128 tolas of honey and place it in a pot lined with the paste of cardamom, lotus stalks, eagle-wood and sandal wood and keep it for a month; when the wine is properly fermented, it should be taken out for use.

ग्रहणीं दीपयत्येव बृंहणः कफपित्तजित् ।
शोथं कुष्ठं किलासं च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत् ॥१४९॥
इति मधूकासवः ।

ग्रहणीम् आ आसव ग्रहणीने यह ग्रहणीको, दीपयति एव अवश्य प्रदीप्त करे छे अवश्य प्रदीप्त करता है, बृंहणः बृंहण छे और बृंहण है, कफपित्तजित् तेमज कफ तथा पित्तने जीतनार एवं कफ तथा पित्तको जीतनेवाला है, शोथम् वळी ते सोजा पुनः वह शोथ, कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, किलासम् च किलास किलास, प्रमेहान् च अने प्रमेहोनो और प्रमेहोंको, प्रणाशयेत् नाश करे छे नष्ट करता है ॥ १४९ ॥ इति आ यह, मधूकासवः मधूकासव छे मधूकासव है ।

149. This mahwa-wine stimulates the assimilation system and is roborant. It is curative of kapha, pitta, edema, dermatosis, leucoderma and urinary disorders. Thus has been described the Mahwa-wine.

मधूकपुष्पासवः —

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।
क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधापयेत् ॥१५०॥

शृतम् ऊकाळीने पकाकर, अर्धक्षयीकृतम् अर्ध बाकी राखेला आधे शेष रखे हुए, मधूकपुष्प- महुडानां पुष्पनो महुवेके फूलोंके, स्वरसम् स्वरस स्वरसको, शीतम् ठंडो थाय त्यारे ठंडा होने पर, क्षौद्रपादयुतम् चतुर्थांश मध मेळवी चौथाई शहद मिलाकर, पूर्ववत् पूर्वनी पेठे पूर्ववत्, सन्निधापयेत् राखवो रक्खे ॥१५०॥

---

१४७. मञ्जिष्ठाष्टपलं–मांजिष्ठात्रिपलम् (ख. ग. त. च.
,, द्रोणशेषं–द्रोणशेषे (घ)
१४८. रूषिते–भूषिते (च.)

१४९ दीपयत्येव–दीपयत्येष (क. ख घ. ज. व.)
,, बृंहण कफपित्तजित्–बृंहणोऽनिलरोगजित् (ध.)
,, कफपित्तजित्–वातपित्तनुत् फ.)
,, शोथं कुष्ठं किलासं च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत्–शोथकुष्ठ-किलासानां प्रमेहानां च नाशनः (ब.)

150. Take the fresh juice of mahwa-flowers and boil it till it is reduced to 1/2 its quantity; when it is cooled, add 1/4 its quantity of honey and place it in a pot as described in the preceding preparation.

तं पिबन् ग्रहणीदोषाञ्जयेत् सर्वान् हिताशनः ।
तद्वद्द्राक्षेक्षुखर्जूरस्वरसानासुतान् पिबेत् ॥१५१॥

हिताशनः હિત પદાર્થોનો ભોજન કરનાર રોગી हिताहार करनेवाला रोगी, **तम्** **पिबन्** તેનું પાન કરતાં उसको पीनेसे, **सर्वान्** સઘળા सब, **ग्रहणी-** ગ્રહણી ग्रहणी, **दोषान्** દોષોને रोगोंको, **जयेत्** જીતે છે जीतता है, **तद्वत्** તે પ્રમાણે તેણે उसी प्रकार वह, **आसुतान्** આસવરૂપ થયેલા आसवरूप बने, **द्राक्षा-** દ્રાક્ષ अंगूर, **इक्षु-** શેલડી ईख, **खर्जूर-** તથા ખજૂરના तथा खर्जूरके, **स्वरसान्** સ્વરસો स्वरसोंको, **पिबेत्** પીવા पीवे ॥ १५१ ॥

151. The person observing wholesome diet will be able to subdue all assimilation-disorders by taking this medicated wine. The patient may take the wines, prepared in the same way, of the juice of grapes, sugarcane and dates.

दुरालभासवः —

प्रस्थौ दुरालभाया द्वौ प्रस्थमामलकस्य च ।
दन्तीचित्रकमुष्टी द्वे प्रत्यग्रं चाभयाशतम् ॥१५२॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा शीतं द्रोणावशेषितम् ।
सगुडद्विशतं पूतं मधुनः कुडवायुतम् ॥१५३॥
तद्वत् प्रियङ्गोः पिप्पल्या विडङ्गानां च चूर्णितैः ।
कुडवैर्घृतकुम्भस्थं पक्षाज्जातं ततः पिबेत् ॥१५४॥

दुरालभायाः ધમાસો धमासेके, **द्वौ प्रस्थौ** १२८ તોલા १२८ तोले, **आमलकस्य च** અને આમળાં और आंवलेके, **प्रस्थम्** ६४ તોલા ६४ तोले, **दन्तीचित्रक-** દંતી અને ચિત્રક दंती और चित्रक, **मुष्टी द्वे** દરેક ८ તોલા प्रत्येक ८ तोले, **प्रत्यग्रम् च** નવી नयी, **अभया-** હરડે हरड, **शतम्** નંગ સો एक सौ, **अम्भसः** પાણી जलके, **चतुर्द्रोणे** ४०९६ તોલામાં ४०९६ तोलेमें, **पक्त्वा** પકાવીને पकाकर, **द्रोणावशेषितम्** १०२४ તોલા ક્વાથ બાકી રહે १०२४ तोले क्वाथ अवशेष रहने, **शीतम्** અને ઠંડો થાય ત્યારે और ठंडा होने पर, **सगुड-** ગોળ गुडके, **द्विशतम्** ८०० તોલા મેળવી ८०० तोले मिलाकर **पूतम्** ગાળી લઈ छानकर, **मधुनः** મધ मधुके, **कुडवायुतम्** १६ તોલાથી યુક્ત १६ तोले मिलाकर, **प्रियङ्गोः** પ્રિયંગુ प्रियंगु, **पिप्पल्याः** પીપર पिप्पली, **विडङ्गानाम** અને વાવડિંગના દરેકના और वायविडङ्ग प्रत्येकके, **चूर्णितैः कुडवैः** સોળ તોલા ચૂર્ણથી યુક્ત કરી १६ तोले चूर्णसे युक्तकर, **तद्वत्** ઉપર કહ્યા પ્રમાણે उपर्युक्त प्रकारसे, **घृतकुम्भस्थम्** ઘી ચોપડેલા ઘડામાં રાખીને घी चुपड़े घड़ेमें रखकर, **पक्षात्** એક પક્ષ થયા પછી एक पक्षके बाद, **जातम्** તૈયાર થાય એટલે तैयार होने पर, **ततः** તેમાંથી उसमेंसे, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ १५२-१५४ ॥

152-154. Take 128 tolas of creton prickly clover, 64 tolas of emblic myrobalan, 8 tolas each of white flowered leadwort and red physic nut and take a hundred fresh chebulic myrobalans and decoct these in 4096 tolas of water and when the water is reduced to 1024 tolas and cooled, filter and add to it 800 tolas of gur and 32 tolas of honey; and as described above, place it in a vessel lined with ghee adding 16 tolas of the powder of perfumed cherry, long pepper and embelia. It must remain there for a fortnight and when the wine is well

१५१. खर्जूर-काश्मर्य (घ. द. ध.)
१५२. प्रस्थौ दुरालभाया द्वौ-दुरालभाया द्वि स्थम् (क.)
,, दन्तीचित्रकमुष्टी द्वे-मुष्टी चित्रकदन्त्योः (क.थ.ज ड.ध.)
,, पक्षाज्जातं ततः पिबेत्—पक्षादूर्ध्वं पिबेन्नरः (फ. व.)

formed, it should then be taken.

ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठवीसर्पमेहनुत् ।
स्वरवर्णकरश्चैष रक्तपित्तकफापहः ॥१५५॥
इति दुरालभासवः ।

एषः આ આસવ यह आसव, ग्रहणी- ગ્રહણી ग्रहणी, पाण्डुरोग- પાંડુરોગ पांडुरोग, अर्शः- હરસ अर्श, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, वीसर्प- વીસર્પ वीसर्प, मेहनुत् અને પ્રમેહને દૂર કરે છે और प्रमेहका नाशक है, स्वरवर्णकरः સ્વર તથા વર્ણ કરે છે स्वर तथा वर्ण करता है, रक्तपित्तकफापहः च અને રક્તપિત્ત તથા કફને દૂર કરે છે और रक्तपित्त तथा कफका नाशक है ॥ १५५ ॥ इति આ यह, दुरालभासवः દુરાલભાસવ છે दुरालभासव है ।

155. It is curative of assimilation disorders, anemia, piles, dermatosis, acute spreading affections, urinary disorders, hemothermia and disorders of kapha; it is a promoter of the voice and the complexion. Thus has been described the Prickly Clover Wine.

मूलासवः —

हरिद्रा पञ्चमूले द्वे वीरर्षभकजीवकम् ।
एषां पञ्चपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् १५६
द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य द्विशतं भिषक् ।
चूर्णितान् कुडवार्धांशान् प्रक्षिपेच्च समाक्षिकान् १५७
प्रियङ्गुमुस्तमञ्जिष्ठाविडङ्गमधुकप्लवान् ।
लोध्रं शावरकं चैव मासार्धस्थं पिबेत्तु तम् ॥१५८॥

हरिद्रा હળદર हल्दी, द्वे पञ्चमूले લઘુ પંચમૂળ તથા બૃહત્ પંચમૂળ दोनों पंचमूल, वीरा- વીરા वीरा, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, जीवकम् જીવક जीवक, एषाम् એ દરેકના इनके प्रत्येकके, पञ्चपलान् २० તોલા २० तोले, भागान् ભાગ भागोंको, अम्भसः પાણી जल, चतुर्द्रोणे ४०९६ તોલામાં ४०९६ तोलेमें, पचेत् પકાવવાં पकावे, द्रोणशेषे १०२४ તોલા બાકી રહે ત્યારે १०२४ तोले शेष रहने पर, पूते ગાળીને छानकर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, गुडस्य ગોળ गुड़के, द्विशतम् ८०० તોલા ८०० तोले, समाक्षिकान् તથા મધ સાથે और शहदके सहित, चूर्णितान् ખાંડેલા चूर्ण किये, कुडवार्धांशान् દરેક ८ તોલા प्रत्येक ८ तोले मानवाले, प्रियङ्गु- કાંગ कंगुनी, मुस्त- મોથ मोथा, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मंजीठ, विडङ्ग- વાવડિંગ वायविडंग, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, प्लवान् કેવડીમોથ केवटीमोथा, शावरकम् लोध्रम् च एव અને અને સાવર લોધર और सावर लोध्रको, प्रक्षिपेत् તેમાં નાખવાં उसमें छोड़े, मासार्धस्थम् ઘી ચોપડેલા ઘડામાં પંદર દિવસ રાખીને घी चुपड़े हुए घड़ेमें आधे माहतक रखे, तम् तु તે उसको, पिबेत् પીવું पीवे ॥१५६-१५८॥

156-158. Take 20 tolas of each of turmeric, decaradices, climbing asparagus, rishabhaka and jivaka, and decoct them in 4096 tolas of water; when it is reduced to 1/4 its quantity the solution should be filtered and the physician should add 800 tolas of gur and the powder made of 8 tolas of perfumed cherry, nut grass, indian madder, embelia, liquorice, nut-grass, white lodh, red lodh and honey. Keep it for a month and then use it.

एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।
आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥१५९॥
इति मूलासवः ।

सिद्धः સિદ્ધ થયેલ तैयार हुआ, एषः આ यह, मूलासवः મૂલાસવ मूलासब, दीपनः દીપન दीपन, रक्तपित्तजित् રક્તપિત્તને જીતનાર रक्तपित्तको जीतनेवाला

१५६. हरिद्रा पञ्चमूले द्वे वीरर्षभकजीवकम्–द्विपञ्चमूल्यौ रजनी वीरर्षभकजीवकाः (ध फ ब.)
,. एषां–पृथक् (ध. फ.)
१५७. प्रक्षिपेच्च–चचाचात्र (ब.)
१५८. मासार्धस्थं पिबेत्तु तम्–मासार्धं स्थापयेत् ततः (ह.)

१५९. रक्तपित्तजित्–रक्तपित्तहा (ब.)

आनाह- આનાહ आनाह, कफ- કફ कफ, हृद्रोग- હૃદ્રોગ हृद्रोग, पाण्डुरोग- પાંડુરોગ पांडुरोग, अङ्गसादजुत् અને અંગશૈથિલ્ય દૂર કરે છે और शरीरकी शिथिलताको दूर करनेवाला है ॥ १५९ ॥ इति આ यह, मूलासवः મૂલાસવ છે मूलासव है।

159. The Radix-wine thus prepared is digestive-stimulant. curative of hemo thermia constipation, disorders of kapha, gastric disorders, anemia and asthenia of body. Thus has been described the Radix-wine.

पिण्डासवः —

प्रास्थिकं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुडं मध्यं बिभीतकात् ।
उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपल्ले निधापयेत् ॥१६०॥
तस्मात् पलं सुजातात्तु सलिलाञ्जलिसंयुतम् ।
पिबेत्पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥१६१॥

पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, गुडम् ગોળ गुड बिभीतकात् બહેડાંના બીજનો बहेडेके बीजकी, मध्यम् ગર્ભ मिंगी, प्रास्थिकम् દરેક ૬૪ તોલા प्रत्येक ६४ तोले, पिष्ट्वा વાટીને पीसकर, उदकप्रस्थसंयुक्तम् ૬૪ તોલા પાણી સહિત ६४ तोले जलमें मिलाकर, यवपल्ले જવના ઢગલામાં जौंकी राशिमें, निधापयेत् રાખવું रक्खे, सुजातात् સારી રીતે તૈયાર થયેલ अच्छी तरह बने, तस्मात् તે આસવમાંથી उस आसवमेंसे, पलम् ચાર તોલા एक पल, सलिल- જલના जलके, अञ्जलि- ૧૬ તોલામાં १६ तोलेमें, संयुतम् ઘોળી घोलकर, पिबेत् પીવું पीवे, एषः हि આ यह, पिण्डासवः પિંડાસવ पिंडासव, रोगानीकविनाशनः રોગસમૂહનો નાશ કરનાર છે रोगसमूहका नाशक है ॥ १६०-१६१ ॥

160-161. Triturate 64 tolas of each of long pepper, gur, pulp of beleric myrobalan; add 64 tolas of water and keep the vessel containing it in a heap of barley; when it is well fermented, the patient may take a dose of 4 tolas of it mixed with 16 tolas of water. This Pinda-wine is curative of a multitude of diseases.

स्वस्थोऽप्येनं पिबेन्मासं नरः स्निग्धरसाशनः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं रोगाणां येऽत्र कीर्तिताः ॥१६२॥
इति पिण्डासवः ।

ये જે રોગો जो रोग, अत्र અહીં यहां, प्रकीर्तिताः કહ્યા છે कहे हैं, तेषाम् તે उन, रोगाणाम् રોગોની रोगोंकी, अनुत्पत्तिम् इच्छन् ઉત્પત્તિ ન થાય એવી ઇચ્છાવાળા अनुत्पत्तिकी इच्छा रखता हुआ, स्वस्थः अपि સ્વસ્થ પુરુષ પણ स्वस्थ पुरुष भी, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, रस- માંસરસ मांसरस, अशनः ખાનારા થઈને खानेवाला होकर, एनम् આને इसको, मासम् એક માસ પર્યંત एक माह तक, पिबेत् પીવો पीवे ॥ १६२ ॥ इति આ यह, पिण्डासवः પિંડાસવ છે पिण्डासव है।

162. Eevn the healthy man desirous of preventing for himself the diseases described herein, may take this wine for a month as a prophylactic measure, living on a diet of meat-juice mixed with unctuous substances. Thus has been described the Pinda-wine;

मध्वरिष्टः —

नवे पिप्पलिमध्वाक्ते कलसेऽगुरुधूपिते ।
मध्वाढकं जलसमं चूर्णानीमानि दापयेत् ॥१६३॥
कुडवार्धं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुडवं तथा ।
चतुर्थिकांशां त्वक्क्षीरीं केशरं मरिचानि च ॥१६४॥
त्वगेलापत्रकशटीक्रमुकातिविषाघनान् ।
हरेण्वेलवालुतेजोह्वापिप्पलीमूलचित्रकान् ॥१६५॥
कार्षिकांस्तत् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

१६०. प्रास्थिकं-प्रास्थिकाँ (क. ख. ध.)
,, यवपल्ले-यवपर्णे (ब.)

१६२. स्निग्धरसाशनः-सिद्धं रसायनम् (क. ख. त. ध. फ.)
१६३. दापयेत्-चापयेत् (फ.)
१६४. त्वक्क्षीरीम्-त्वक्क्षीर्याः (ख.)
१६५. अतिविषाघनान्-अतिविषे घनम् (ब.)
,, घनान्-घनम् (ख. ब.)

पिप्पलि- પીપર पिप्पली, **मध्वाक्ते** તથા મધ ચોપડેલા और शहदसे लिप्त, **अगुरु-** અને અગરથી और अगुरुसे, **धूपिते** ધૂપ આપેલા धूपित, **नवे कलसे** નવા ઘડામાં नये घडेमें, **जलसमम्** જલ જેટલું અર્થાત્ જલ ૨૫૬ તોલા जलके समान प्रमाणवाला अर्थात् एक आढक जल, **मध्वाढकम्** મધ ૨૫૬ તોલા एक आढक मधु, **इमानि** અને આ હમણાં કહેવામાં આવતાં और इन अब कहे जानेवाले, **चूर्णानि** ચૂર્ણો चूर्णोंको, **दापयेत्** ભેળવવાં मिलावे, **विडङ्गानाम्** જેમકેઃ- વાવડિંગ जैसेकिः- वायविडङ्गका, **कुडवार्धम्** ૮ તોલા आधा कुडव, **तथा** તથા तथा, **पिप्पल्याः** પીપર पिप्पलीका, **कुडवम्** ૧૬ તોલા एक **कुडव**, **त्वक्क्षीरीम्** વંશલોચન वंशलोचन, **चतुर्थिकांशाम्** ૪ તોલા एक पल, **केशरम्** નાગકેસર नागकेसर, **मरिचानि च** મરી मरिच, **त्वक्-** તજ दालचीनी, **एला-** એલચી इलायची, **पत्रक-** તમાલપત્ર तमालपत्र, **शटी-** કચૂરો कचूर, **क्रमुक-** સોપારી क्रमुक, **अतिविषा-** અતિવિષ अतीस, **घनान्** મોથ मोथा, **हरेणु-** હરેણુ रेणुकबीज, **एल्वालु-** એલવાલુક एलवालुक, **तेजोह्वा-** તેજોહ્વા तेजोह्वा, **पिप्पलीमूल-** પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, **चित्रकान्** અને ચિત્રક और चित्रक, **कार्षिकान्** એક એક તોલો हरेक एक एक कर्ष, **तत्** તેઓને उनको, **मासम्** એક માસ एक माह तक, **स्थितम्** રાખીને रख कर, **अतः ऊर्ध्वम्** પછી पीछे, **प्रयोजयेत्** ઉપયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १६३-१६५½ ॥

163-165½. Take a new pot and line it with long pepper and honey; fumigate it with eagle wood and put into it 256 tolas of honey, equal amount of water and the following powders—embelia 8 tolas, long pepper 16 tolas, 4 tolas of bamboo manna and one tola each of fragrant poon and black pepper, and of cinnamon, cardamom, cinnamon leaves, long zedoary, betel nut, indian atees, nut-grass, fragrant piper, cherry tree, indian tooth-ache tree, roots of long pepper and white flowered lead-wort; keep this for a month and then make use of it.

मन्दं संदीपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥१६६॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगकुष्ठार्शःश्वयथुज्वरान् ।
वातश्लेष्मामयांश्चान्यान्मध्वरिष्टो व्यपोहति ॥१६७॥
इति मध्वरिष्टः ।

मध्वरिष्टः મધ્વરિષ્ટ मध्वरिष्ट, **मन्दम् अग्निम्** મંદ અગ્નિને मन्द अग्निको, **संदीपयति** પ્રદીપ્ત કરે છે प्रदीप्त करता है, **विषमम् च** વિષમાગ્નિને विषमाग्निको, **समम् करोति** સમ કરે છે सम करता है, **हृत्-** હૃદયરોગ हृदयरोग, **पाण्डु-** પાંડુરોગ पांडुरोग, **ग्रहणीरोग-** ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, **कुष्ठ-** કુષ્ઠ कुष्ठ, **अर्शः-** હરસ अर्श, **श्वयथु-** સોજા शोफ, **ज्वरान्** જ્વર ज्वरोंको, **अन्यान् च** અને બીજા પણ और अन्यभी, **वातश्लेष्मामयान्** વાત તથા કફના રોગોને वायु तथा कफके रोगोंको, **व्यपोहति** દૂર કરે છે दूर करता है ॥ १६६-१६७ ॥ **इति** આ મહ, **मध्वरिष्टः** મધ્વરિષ્ટ છે मध्वरिष्ट है।

166-167. It stimulates the weak gastric fire and regulates the irregular one. This honey-wine cures gastric disorders, dermatosis, piles, edema, fever and other disorders due to vata and kapha. Thus has been described the Honey-wine.

पिप्पल्याद्यं चूर्णम्—

समूलां पिप्पलीं क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
मातुलुङ्गाभयारास्नाशटीमरिचनागरम् ॥१६८॥
कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।
श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥१६९॥

समूलाम् પીપરીમૂળસહિત पिप्पलीमूल, **पिप्पलीम्** પીપર पिप्पली, **द्वौ क्षारौ** જવખાર- સાજીખાર यवक्षार-सर्जिक्षार, **पञ्च लवणानि च** પાંચ લવણ पांचों नमक, **मातुलुङ्ग-** ચકોતરું चकोत्रा, **अभया-** હરડે हरड, **रास्ना-**

१६९. श्लैष्मिके-कफजे (ब.)

રાસ્ના रास्ना, शटी- કચૂરો कचूर, मरिच- મરી मरिच, नागरम् સૂંઠ सोंठ, तच्चूर्णम् એઓનું ચૂર્ણ इनके चूर्णको, समांशम् સરખે વજને सम भागमें, कृत्वा મેળવી मिलाकर, श्लैष्मिके કફજન્ય कफज, ग्रहणीदोषे ગ્રહણી-રોગમાં ग्रहणीरोगमें, प्रातः સવારે પ્રાતઃ, सुख-अम्बुना નવશેકા પાણીથી सुहाते गरम जलसे, पिबेत् પીવું पीवे, बल- આ બળ यह बल, वर्ण- વર્ણ वर्ण, अग्नि-वर्धनम् અને અગ્નિને વધારનારું છે और अग्निवर्धक है ॥ १६८-१६९ ॥

168-169. Take equal parts of long pepper, roots of long pepper, the two alkalis, the five salts, pomello, chebulic myrobalans, indian groundsel, long zedoary, black pepper and dry ginger and reduce them to powder; the patient suffering from assimilation-disorder of the kapha type may drink it in the morning with genially warm water; it is a promoter of vitality, complexion and the gastric fire.

एतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समारुते ।
गौल्मिके षट्पलं प्रोक्तं भल्लातकघृतं च यत् ॥१७०॥

एतैः एव એ જ इन्हीं, औषधैः ઔષધોથી औषधियोंसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, सर्पिः ઘી घी, यत् च તેમજ જે तथा जो, गौल्मिके ગુલ્માધિકારમાં गुल्म-चिकित्सामें, षट्पलम् ષટ્પલ षट्पल, भल्लातकघृतम् च અને ભલ્લાતકઘૃત और भलातकघृत, प्रोक्तम् કહ્યાં છે તે कहे हैं उनको, समारुते વાતયુક્ત वातज, ग्रहणीदोषे ગ્રહણીરોગમાં ग्रहणीरोगमें, पेयम् પીવાં पीवे ॥ १७० ॥

170. And if this condition is associated with vata, the ghee prepared with the above drugs may be taken or the 'Shatpala ghee' or 'Marking nut ghee' described in the chapter on gulma may be taken.

क्षारघृतम्—

बिडं कालोत्थलवणं सर्जिकायवशूकजम् ।
सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चेति दाहयेत् ॥१७१॥
सप्तकृत्वः स्रुतस्यास्य क्षारस्य द्व्याढकेन तु ।
आढकं सर्पिषः पक्त्वा पिबेदग्निविवर्धनम् ॥१७२॥
इति क्षारघृतम् ।

बिडम् બિડલવણ बिड, कालोत्थलवणम् સંચળ कालानमक, सर्जिका- સાજીખાર सर्जिक्षार, यवशूकजम् જવખાર यवक्षार सप्तलाम् સપ્તલા सप्तला, कण्टकारीम् च એઠી ભોરીંગણી कटेरी, चित्रकम् च અને ચિત્રક और चित्रक, इति એની इनको, दाहयेत् રાખ કરવી जलावे, सप्तकृत्वः સાતવાર सातवार, स्रुतस्य ગાળેલા स्रुत, अस्य એના इस, क्षारस्य ક્ષારના क्षारके, द्व्याढकेन तु ५१२ તોલાથી ५१२ तोलेसे, सर्पिषः घृत घीके, आढकम् २५६ તોલા २५६ तोले, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, अग्निविवर्धनम् અગ્નિને વધારનારું अग्निवर्धक, पिबेत् તે ઘી પીવું उस घी पीवे ॥ १७१-१७२ ॥ इति આ यह, क्षारघृतम् ક્ષારઘૃત છે क्षारघृत है ।

171-172. Take bid salt, sanchal salt, salsoda salt barley-alkali, soap-pod, indian night-shade and white flowered lead-wort and incinerate; then wash and percolate it seven times in water. Take 572 tolas of this alkaline solution and prepare 256 tolas of ghee with this. This ghee when taken as potion promotes the gastric fire. Thus has been described the Alkali-ghee.

---

१७०. गौल्मिके षट्पलं प्रोक्तं-गौल्मिकोक्तं षट्पलिकं (य ब.)

१७१. कालोत्थलवणं-काचोरथलवणं (य.)
,, सर्जिकायवशूकजम्-सर्जिकायावशूकजम् (ज.)
,, सप्तलां कण्टकारीं च-निदिग्धिकां सप्तलां च (य. ब.)

१७२. क्षारस्य द्व्योढकेन तु-क्षारस्यार्धाढकेन तु (ब.)

कतिपयक्षारयोगाः —

समूलां पिप्पलीं पाठां चव्येन्द्रयवनागरम् ।
चित्रकातिविषे हिङ्गु श्वदंष्ट्रां कटुरोहिणीम् ॥१७३॥
वचां च कार्षिकं पञ्चलवणानां पलानि च ।
दध्नः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वये ॥१७४॥
खण्डीकृतानि निष्काथ्य शनैरन्तर्गते रसे ।
अन्तर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णं कृत्वा घृताप्लुतम् ॥१७५॥
पिबेत् पाणितलं तस्मिञ्जीर्णे स्यान्मधुराशनः ।
वातश्लेष्मामयान्सर्वान्हन्याद्विषगरांश्च सः ॥१७६॥

समूलाम् પીપરીમૂળસહિત पिप्पलीमूल, **पिप्पलीम्** પીપર पिप्पली, **पाठाम्** પાઠા पाढ़ी, **चव्य-** ચવક चव्य, **इन्द्रयव** ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, **नागरम्** સુંઠ सोंठ, **चित्रक-** ચિત્રક चित्रक, **अतिविषे** અતિવિષની કળી अतीस, **हिङ्गु** હિંગ हींग, **श्वदंष्ट्राम्** ગોખરુ गोखरू, **कटुरोहिणीम्** કડુ कटुकी, **वचाम् च** અને વજ और वच, **कार्षिकम्** એક એક તોલો एक एक तोला, **पञ्चलवणानाम्** પાંચ લવણ पांचों लवण, **पलानि च** દરેક ૪ તોલા प्रत्येक ४ तोले, **खण्डीकृतानि** એના ટુકડા કરીને इनके टुकड़े करके, **दध्नः** દહીં दही, **प्रस्थद्वये** १२८ તોલા १२८ तोले, **तैलसर्पिषोः** તેલ તથા ઘૃત तैल और घी, **कुडवद्वये** બન્ને મળીને ३२ તોલા दोनों मिलकर ३२ तोले **निष्काथ्य** ક્વાથ કરીને पकाकर, **शनैः** ધીરે ધીરે धीरे धीरे, **रसे अन्तर्गते** રસ જ્યારે સુકાઈ જાય ત્યારે रस सूख जानेपर, **अन्तर्धूमम्** અન્તર્ધૂમ अन्तर्धूम, **दग्ध्वा** બાળીને जलाकर, **ततः** ત્યાર પછી पीछे, **चूर्णम्** ચૂર્ણ चूर्ण, **कृत्वा** કરી करके, **घृताप्लुतम्** ઘી મેળવીને घी मिलाकर, **पाणितलम्** એક તોલો ચૂર્ણ एक तोला चूर्ण, **पिबेत्** પીવું पीवे, **तस्मिन्** એ उसके, **जीर्णे** પચી ગયા પછી जीर्ण होनेपर, **मधुराशनः** મધુર આહાર કરનાર मधुर आहार सेवन करनेवाला, **स्यात्** થવું बने, **सः** તે वह, **सर्वान्** સઘળા सब, **वातश्लेष्म-** વાત તથા કફના वातकफजनित, **आमयान्** રોગો रोगोंको, **विषगरान् च** તથા વિષ અને ગરને तथा विष और गरको, **हन्यात्** નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥१७३-१७६॥

173-176. Take one tola of each of long pepper and roots of long pepper, patha, chaba pepper, kurchi seeds dry ginger, white-flowered lead-wort, indian atees, asafetida, small caltrops, kurroa and sweet flag, and 4 tolas each of the pentad of salts; mix these in 128 tolas of curds and 32 tolas of oil cum-ghee and boil them on a low fire till the watery portion is evaporated; then break up the mass formed and carbonize it by the air-tight method and reduce it to powder. The patient may take as potion one tola of this powder mixed in ghee, and when the dose is digested he should take a meal consisting of sweet articles. This will cure all disorders of vata and kapha as well as conditions of acute and chronic poisoning.

भल्लातकादिक्षारः —

भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रयम् ।
अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥१७७॥
स क्षारः सर्पिषा पीतो भोज्ये वाऽप्यवचूर्णितः ।
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥१७८॥

भल्लातकम् ભિલામાં भिलावा, **त्रिकटुकम्** ત્રિકટુ त्रिकटु, **त्रिफलाम्** ત્રિફલા त्रिफला, **लवणत्रयम्** સૈંધવ, સંચળ તથા બિડ લવણ तीनों नमक, **द्विपलिकम्** દરેક ૮ તોલા प्रत्येक ८ तोले, **गो-पुरीष-अग्निना**

१७४. कार्षिकं–कार्षिकान् (घ.)

,, दध्नः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वयं–घृततैलाद्द्विकुडवे द्विप्रस्थे दध्न एव च (ग. थ. ब.)

१७५. खण्डीकृतानि–चूर्णीकृतानि (क. घ. ज. त.)

१७६. पिबेत्–खादेत् (थ. फ. ब.)

१७७. लवणत्रयम्–लवणत्रिकम् (घ)

१७८. भोज्ये वा–भोज्यो वा (थ. ब.)

,, अवचूर्णितः–अवचारितः (क. घ. त)

,, गुल्मोदावर्तशूलनुत्–गुल्मोदावर्तनाशनः (थ.)

ગાયના છાણના અગ્નિથી गौके उपलोंकी आगसे, अन्तधूर्मम् અન્તધૂર્મ अन्तधूर्म, दहेत् બાળવાં जलावे, सः क्षारः આ ક્ષાર यह क्षार, सर्पिषा ઘીની સાથે घीसे, पीतः પીવાથી पीनेसे, भोज्ये वा અથવા ભોજન પર या अन्न पर, अवचूर्णितः છાંટી ખાવાથી अवचूर्णनकर खानेसे, अपि પણ भी, हृत्- હૃદયરોગ हृदयरोग, पाण्डु- પાંડુરોગ पांडुरोग, ग्रहणीदोष- ગ્રહણીદોષ ग्रहणीरोग, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, उदावर्त- ઉદાવર્ત उदावर्त, शूलनुत् અને શૂલને દૂર કરે છે और शूलका नाशक है ॥ १७७-१७८ ॥

177-178. Take 8 tolas of each of marking nut, the three spices the three myrobalans, the triad of salts and carbonize them with the fire of the cowdung cakes by the airtight method. This alkali taken with ghee or taken sprinkled over the food cures gastric disorders, anemia, assimilation disorders, gulma, misperistalsis and colic.

दुरालभादिक्षारः —

दुरालभां करञ्जौ द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
षड्ग्रन्थां मदनं मूर्वां पाठामारग्वधं तथा ॥१७९॥
गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।
दग्ध्वा च तं पिबेत् क्षारं ग्रहणीबलवर्धनम् ॥१८०॥

दुरालभाम् ધમાસો धमासा, द्वौ બે જાતના दोनों, करञ्जौ કરંજ करंज, सवत्सकम् કડાછાલ सहित कुटजकी छाल, सप्तपर्णम् સાતવણ सतिवन, षड्ग्रन्थाम् વજ वच, मदनम् મીંઢળ मैनफल, मूर्वाम् મોરવેલ मूर्वा, पाठाम् પાઠા पाढ़ी, तथा તથા तथा, आरग्वधम् ગરમાળો अमलतास, समांशानि એઓનું સરખે ભાગે इनका समभागमें, चूर्णानि ચૂર્ણ चूर्ण, कृत्वा કરીને करके, गोमूत्रेण ગોમૂત્ર મેળવી गोमूत्र मिलाकर, दाहयेत् અન્તર્ધૂમ બાળવાં अन्तर्धूम जलावे, दग्ध्वा च અને બાળીને और जलाकर, ग्रहणीबलवर्धनम् ગ્રહણીના બળને વધારનાર ग्रहणीके बलवर्धक, तम् તે उस, क्षारम् ક્ષાર क्षारको, पिबेत् પીવો पीवे ॥ १७९-१८० ॥

179-180. Take equal parts of cretan prickly clover, indian beech and jungle cork-tree, dita bark, kurchi bark, sweet flag, emetic nut, trilobed virgin's bower, patha and purging cassia; reduce them to powder and mixing it with cow's urine incinerate. This alkali thus produced is a promoter of the strength of the assimilative system.

भूनिम्बादिक्षारः —

भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ।
दहेन्माहिषमूत्रेण क्षार एषोऽग्निवर्धनः ॥१८१॥

भूनिम्बम् કરિયાતું चिरायता, तिक्ताम् रोहिणीम् કડુ कटुकी, पटोलम् પરવળ परवल, निम्ब- લીમડો नीम, पर्पटम् અને ખડસલિયો और पित्तपापड़ा, माहिषमूत्रेण એઓને ભેંસના મૂત્ર સાથે इनको भैंसके मूत्रके साथ, दहेत् બાળવાં जलावे, एषः આ यह, क्षारः ક્ષાર क्षार, अग्निवर्धनः અગ્નિને વધારનાર છે अग्निवर्धक है ॥१८१॥

181. Chiretta, kurroa, wild snake-gourd, neem and trailing rungia, should be mixed with buffalo's urine and incinerated. The alkali produced thus is a promoter of the gastric fire.

हरिद्रादिक्षारः —

द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ।
मुस्तं च बस्तमूत्रेण दहेत् क्षारोऽग्निवर्धनः ॥१८२॥

द्वे हरिद्रे હળદર તથા દારુહળદર दोनों हल्दी, वचा વજ वच, कुष्ठम् કઠ कूठ चित्रकः ચિત્રક चित्रक, कटुरोहिणी કડુ कटुकी, मुस्तम् च અને મોથ और मोथा, बस्तमूत्रेण એઓને બકરાના મૂત્ર સાથે इनको बकरेके मूत्रयुक्त, दहेत् બાળવાં जलावे, क्षारः આ ક્ષાર

१८२. दहेत् क्षारो–सिद्धः क्षारो (क. ब. ड.)
,, बस्तमूत्रेण–छागमूत्रेण (ब)

यह क्षार, अग्निवर्धनः અગ્નિને વધારનાર છે અગ્નિવર્ધક है ॥ १८२ ॥

182. Turmeric, indian berberry, sweet flag, costus, white-flowered lead-wort, kurroa and nut-grass should be mixed with goat's urine and incinerated. The alkali thus produced acts as a promoter of the gastric fire.

क्षारगुडिका—

चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात् ।
वार्ताकीकुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥१८३॥
दग्धानि वार्ताकुरसे गुटिका भोजनोत्तराः ।
भुक्तं भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासार्शसां हिताः १८४
विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ।
इत्येषा क्षारगुटिका कृष्णात्रेयेण कीर्तिता ॥१८५॥
इति क्षारगुडिका ।

सुधाकाण्डम् થોરનાં ડીંડલાં सेहुंडके कांडके, चतुष्पलम् ૧૬ તોલા १६ तोले, लवणत्रयात् સિંધાલૂણ, સંચળ અને બિડલવણ तीनों नमकके, त्रिपलम् ૧૨ તોલા १२ तोले, वार्ताकी- વાર્તાકી कटेरीके, कुडवम् ૧૬ તોલા १६ तोले, अर्कात् આકડો आकके, अष्टौ ૩૨ તોલા ३२ तोले, चित्रकात् च અને ચિત્રક और चित्रकके, द्वे पले ૮ તોલા ८ तोले, दग्धानि બાળીને जलाकर, वार्ताकुरसे વાર્તાકુરસમાં બનાવેલ बेंगणके स्वरसमें बनायी, गुटिकाः ગોળીઓ गुटिका, भोजनोत्तराः ભોજન પછી ખાવામાં આવતાં भोजनके बाद लेनेसे, भुक्तम् भुक्तम् અનેકવાર ખાધેલા ખોરાકને बहुतबार खाये हुए भोजनको, आशु શીઘ્ર शीघ्र, पचन्ति પચાવે છે पचाती है, कास- અને ઉધરસ और कास, श्वास- શ્વાસ श्वास, अर्शसाम् અને હરસને और अर्शके लिए, हिताः હિતકારી છે हितकर हैं, ताः તે वे, विसूचिका- વિસૂચિકા विसूचिका, प्रतिश्याय- પ્રતિશ્યાય प्रतिश्याय, हृद्रोग- તથા હૃદયરોગનું तथा हृद्रोगकी, शमनाः च શમન કરનારી છે शामक हैं इति આ પ્રમાણે इस प्रकार एषा આ यह, क्षारगुटिका ક્ષારગુટિકા क्षारगुटिका, कृष्णात्रेयेण કૃષ્ણાત્રેયે कृष्णात्रेयने, कीर्तिता કહેલી છે कही है ॥ १८३-१८५ ॥ इति આ यह, क्षारगुडिका ક્ષારગુડિકા છે क्षारगुडिका है ।

183-185. Take 16 tolas of thorny milk hedge, 12 tolas of the triad of salts, 16 tolas of brinjal, 32 tolas of mudar and 8 tolas of white-flowered lead-wort. This should be burnt to ashes and alkali prepared; pills made of this with the juice of the brinjal may be taken after each meal. These pills help in quickly digesting the food taken repeatedly. It is beneficial in cough, dyspnea, piles, acute gastro-intestinal irritation, coryza and in the gastric disorders. These alkali pills are valued highly by Krishna Atreya. Thus has been described the Alkali-pills.

वत्सकादियोगः —

वत्सकातिविषे पाठां दुःस्पर्शां हिङ्गु चित्रकम् ।
चूर्णीकृत्य पलाशाग्रक्षारे मूत्रस्रुते पचेत् ॥१८६॥
आयसे भाजने सान्द्रात्तस्मात् कोलं सुखाम्बुना ।
मद्यैर्वा ग्रहणीदोषशोथार्शःपाण्डुमान् पिबेत् ॥१८७॥
इति चतुर्थक्षारः ।

वत्सक- કડાછાલ कुटजकी छाल, अतिविषे અતિવિષની કળી अतीस, पाठाम् પાઠા पाढ़ी, दुःस्पर्शाम् ધમાસો धमासा, हिङ्गु- હિંગ हींग, चित्रकम् અને

१८३. वार्ताकीकुडवम्—वार्ताकुकुडवम (ध.)

१८४. गुटिका–गुलिका (ध. ज.)

१८५. हृद्रोगशमनाश्च ताः हृद्रोगघ्न्यश्चतामताः (ध. ब.)

१८६ दुःस्पर्शां–दुस्पर्शं (ध.)

,, पलाशाग्रक्षारे–पलाशानां क्षारे (ध.)

१८७. सान्द्रात्तस्मात कोलं सुखाम्बुना—सान्द्रं तस्मात काले सुखाम्बुना (ध.)

,, सान्द्रात्–सान्द्रं (ध.)

ચિત્રકનું और चित्रकका, चूर्णीकृत्य ચૂર્ણ કરીને चूर्ण करके, मूत्रस्नुते ગોમૂત્રમાં ગાળેલા गौमूत्रमें स्नुत, पलाशाग्रक्षारे ખાખરાના અગ્રભાગના ક્ષારમાં पलाशके शुंगके क्षारमें, आयसे લોઢાના लोहेके, भाजमे વાસણમાં बरतनमें, पचेत् પકાવવું पकावे, सान्द्रात् ઘાટા થયેલ गाढे बने, तस्मात् તેમાંથી उससे, कोलम् અર્ધો તોલો आधा तोला, ग्रहणीदोष- ગ્રહણીરોગ ग्रहणीरोग, शोथ- સોજા शोथ, अर्शः- હરસ अर्श, पाण्डुमान् અને પાંડુના રોગીએ और पांडुका रोगी, सुखाम्बुना નવશેકા પાણીથી सुहाते हुए गरम जलसे, मद्यैः वा કે મદ્યથી या मद्योंसे, पिबेत् પીવો पीवे ॥ १८६-१८७ ॥ इति આ यह, चतुर्थक्षारः ચતુર્થક્ષાર છે चतुर्थक्षार है ।

186-187. Take kurchi, indian atees, patha, cretan prickly clover, asafetida and white-flowered leadwort; powder them and boil that powder in an iron pot with the alkali of the buds of palasa prepared in cow's urine till it becomes dense. The patient suffering from assimilation disorders, edema or piles should take a dose of half tola of that powder with genially warm water or with wine. Thus has been described the fourth variety of Alkali.

त्रिफलादिक्षारः—

त्रिफलां कटभीं चव्यं बिल्वमध्यमयोरजः ।
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठां च हिङ्गु च ॥१८८॥
मधुकं मुष्ककयवक्षारौ त्रिकटुकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं स्वर्जिकां निम्बचित्रकौ ॥१८९॥
मूर्वाजमोदेन्द्रयवान् गुडूचीं देवदारु च ।
कार्षिकं लवणानां च पञ्चानां पलिकान्पृथक् ॥१९०॥
भागान् दध्नि त्रिकुडवे घृततैलेन मूर्च्छितम् ।
अन्तर्धूमं शनैर्दग्ध्वा तस्मात् पाणितलं पिबेत् ॥१९१॥
सर्पिषा कफवातार्शोग्रहणीपाण्डुरोगवान् ।

१९१. मूर्च्छितम्—मूर्च्छितान् (क. म.)

त्रिफलाम् ત્રિફલા त्रिफला, कटभीम् કટભી सफेद शिरीष, चव्यम् ચવક चव्य, बिल्वमध्यम् બીલીનો ગર बेलगिरी, अयोरजः લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, कटुकाम् रोहिणीम् કડુ कटुकी, मुस्तम् મોથ मोथा, कुष्ठम् કઠ कूठ, पाठाम् પાઠા पाढ़ी, हिङ्गु च અને હિંગ और हींग, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, मुष्कक- મોખા मोखा, यवक्षारौ જવક્ષાર यवक्षार, त्रिकटुकम् ત્રિકટુ त्रिकटु, वचाम् વજ वच, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, स्वर्जिकाम् સાજીખાર सर्जिक्षार, निम्ब- લીમડો नीम, चित्रकौ ચિત્રક चित्रक, मूर्वा- મોરવેલ मूर्वा, अजमोदा- બોડી અજમોદ अजमोद, इन्द्रयवान् ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, गुडूचीम् ગળો गिलोय, देवदारु च અને દેવદાર और देवदारु, कार्षिकम् એક એક તોલો एक एक तोला, पञ्चानाम् પાંચ पांचों, लवणानाम् લવણ लवण, पृथक् દરેકના प्रत्येकके, पलिकान् ४ તોલાના ४ तोलेवाले, भागान् ભાગો भागोंको, त्रिकुडवे ४८ તોલા ४८ तोले, दध्नि દહીંમાં दहीमें, घृततैलेन घृत तथा તેલમાં घी और तैलके साथ, मूर्च्छितम् મેળવીને मिलाकर, शनैः ધીરેધીરે धीरेधीरे, अन्तर्धूमम् અન્તર્ધૂમ अन्तर्धूम, दग्ध्वा બાળી जलाकर, तस्मात् તેમાંથી उसमेंसे, पाणितलम् એક તોલો एक तोला, कफ- કફ कफ, वात- વાત वात, अर्शः- હરસ अर्श, ग्रहणी- ગ્રહણી ग्रहणी, पाण्डुरोगवान् અને પાંડુરોગવાળાએ और पांडुका रोगी, सर्पिषा ઘીની સાથે घीके साथ, पिबेत् પીવો पीवे ॥ १८८-१९१½ ॥

188-191½. Take one tola each of the three myrobalans, white siris, chaba pepper, pulp of bael, iron-dust, kurroa, nut grass, costus, patha, asafetida, liquorice, weaver's bean tree, the alkalis, barley, the three spices, sweet flag embelia, roots of long pepper, sal soda salt, neem, white-flowered leadwort, trilobed virgin's bower, celery seeds, kurchi seeds, guduch, deodar and 4 tolas of each

of the pentad of salts and soak them in 48 tolas of curds and 48 tolas of ghee and oil, and heating it slowly on a low fire by the airtight method prepare the alkali. The patient suffering from piles, assimilation disorders and anemia due to kapha and vata may take a dose of one tola of this alkali mixed with ghee.

प्लीहमूत्रग्रहश्वासहिक्काकासक्रिमिज्वरान् ॥१९२॥
शोषातिसारौ श्वयथुं प्रमेहानाहहृद्ग्रहान् ।
हन्यात् सर्वविषं चैव क्षारोऽग्निजननो वरः ॥१९३॥
जीर्णे रसैर्वा मधुरैरश्नीयात् पयसाऽपि वा ।
इति पञ्चमक्षारः ।

अग्निजननः આ અગ્નિને વધારનાર यह अग्निदीपन, वरः ઉત્તમ श्रेष्ठ, क्षारः ક્ષાર क्षार, प्लीह પ્લીહા प्लीहा, मूत्रग्रह- મૂત્રરોધ मूत्ररोध, श्वास- શ્વાસ श्वास, हिक्का- હેડકી हिचकी, कास- ઉધરસ खांसी, क्रिमि- કૃમિ कृमि, ज्वरान् જ્વર ज्वर, शोष- શોષ शोष, अतिसारौ અતિસાર अतिसार, श्वयथुम् સોજા शोफ, प्रमेह- પ્રમેહ प्रमेह, आनाह- આનાહ आनाह, हृद्ग्रहान् હૃદ્ગ્રહ हृद्ग्रह, सर्वविषम् च एव અને સઘળાં વિષોને और सब विषको, हन्यात હણે છે नष्ट करता है, जीर्णे પચી ગયા પછી जीर्ण होने पर, मधुरैः रसैः મધુર માંસરસોથી मधुर मांसरसोंसे, पयसा अपि वा અથવા દૂધથી या दूधसे, अश्नीयात ભોજન કરવું भोजन करें ॥ १९२-१९३½ ॥ इति આ यह, पञ्चमक्षारः પંચમક્ષાર છે यह पंचमक्षार है ।

192-193½. This alkali-preparation is curative of splenic disorders, retention of urine, dyspnea, hiccup, cough, worms, fever, consumption diarrhea, edema, urinary disorders, constipation, cardiac spasm and all kinds of toxicosis; this alkali-preparation is also an excellent generator of gastric fire. After this dose has been digested the patient should take his diet mixed with sweet meat-juices or with milk. Thus has been described the fifth variety of Alkali.

सान्निपातिकग्रहण्याश्चिकित्साक्रमः —

त्रिदोषे विधिवित्वैद्यः पञ्च कर्माणि कारयेत् ॥१९४॥
घृतक्षारासवारिष्टान् दद्याच्चाग्निविवर्धनान् ।

विधिवित् વિધિ જાણનારા विधि जाननेवाला, वैद्यः वैद्य वैद्य, त्रिदोषे સન્નિપાતમાં त्रिदोषमें, पञ्च कर्माणि પંચકર્મ पंचकर्म, कारयेत કરાવવાં करावे, अग्निविवर्धनान् च અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં और अग्निवर्धक, घृत- ઘૃત घृत, क्षार- ક્ષાર क्षार, आसव- આસવ आसव, अरिष्टान् અને અરિષ્ટો और अरिष्ट, दद्यात आपवा देवे ॥ १९४½ ॥

194-194½ In a conditon of tridiscordance, the physician skilled in systematic treatment should first administer the pentad of purificatory procedures and should then give medicated ghee, alkalis and simple or medicated wines which promote the gastric fire.

क्रिया या चानिलादीनां निर्दिष्टा ग्रहणीं प्रति ॥१९५॥
व्यत्यासात्तां समस्तां वा कुर्याद्दोषविशेषवित् ।

ग्रहणीम् ગ્રહણીને ग्रहणीके, प्रति માટે लिए, अनिलादीनाम् વાતાદિકની वातादिककी या च જે जो, क्रिया ચિકિત્સા चिकित्सा, निर्दिष्टा કહી છે कही है, ताम् તેને उसको, दोषविशेषवित् દોષવિશેષને સમજનાર વૈદ્ય दोषविशेषज्ञ वैद्य, व्यत्यासाम् ક્રમથી क्रमसे, समस्ताम् वा અથવા એકસામટી और सबको मिलाकर, कुर्यात કરવી करे ॥ १९५½ ॥

१९३. हन्यात् सर्वविषं चैव क्षारोऽग्निजननो वरः-हन्यात् सर्वविषाणां च क्षारोऽयं शमनो वरः (य ध. फ ब)

१९३½. अश्नीयात- अन्नं स्यात (ब.)

१९४. पञ्च कर्माणि कारयेत-पञ्चकर्माविचारयेत (ब.)

195-195½. The physician, skilled in constitutional pathology, should administer the line of treatment indicated in assimilation disorders due to each of vata and other humors either separately or combined together.

ग्रहणीदोषभेषजस्य संकलस्य कथनम् —

स्नेहनं स्वेदनं शुद्धिर्लङ्घनं दीपनं च यत् ॥१९६॥
चूर्णानि लवणक्षारमध्वरिष्टसुरासवाः ।
विविधास्तक्रयोगाश्च दीपनानां च सर्पिषाम् ॥१९७॥
ग्रहणीरोगिभिः सेव्याः,

स्नेहनम् સ્નેહન स्नेहन, स्वेदनम् સ્વેદન स्वेदन, शुद्धिः શોધન शोधन, लङ्घनम् લંઘન लंघन, यत् च અને જે और जो, दीपनम् દીપન ઔષધો તેઓનું दीपन औषध उनका, चूर्णानि તથા ચૂર્ણો तथा चूर्ण, लवण- લવણ लवण, क्षार- ક્ષાર क्षार, मध्वरिष्ट- મધ્વરિષ્ટ मध्वरिष्ट, सुरा-आसवाः સુરા, આસવ सुरा, आसव, विविधाः અનેક પ્રકારના विविध, तक्रयोगाः તક્રયોગો तक्रयोग, दीपनानाम् અને અગ્નિદીપન કરનારાં और अग्निदीपन, सर्पिषाम् च ઘૃતોના યોગોનું घृतोंके योगोंका, ग्रहणी- ગ્રહણીના ग्रहणीके, रोगिभिः રોગીઓએ रोगी, सेव्याः સેવન કરવું सेवन करे ॥ १९६-१९७¼ ॥

196-197¼. Oleation, sudation, purification and lightening therapies, articles that are gastric stimulants, various kinds of powders, salts, alkalis honey medicated wine, sura wine and simple wines, various kinds of butter-milk courses, and disgestive-stimulant ghees should be resorted to by the patient suffering from assimilation disorders

ग्रहण्यामावस्थिकी चिकित्सा—

क्रियां चावस्थिकीं शृणु ।
ष्ठीवनं श्लैष्मिके रूक्षं दीपनं तिक्तसंयुतम् ॥१९८॥
सकृद्रूक्षं सकृत्स्निग्धं कृशे बहुकफे हितम् ।
परीक्ष्यामं शरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ॥१९९॥
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरसंयुतम् ।
बहुवातस्य तु स्नेहलवणाम्लयुतं हितम् ॥२००॥
सन्धुक्षति तथा वह्निरेषां विधिवदिन्धनैः ।

आवस्थिकीम् क्रियाम् च અવસ્થાવિશેષમાં કરવાની ક્રિયા आवस्थिकी क्रिया, शृणु સાંભળો सुनो, श्लैष्मिके કફજન્ય ગ્રહણીમાં कफज ग्रहणीरोगमें, ष्ठीवनम् નિષ્ઠીવન निष्ठीवन, तिक्तसंयुतम् તિક્ત દ્રવ્યથી યુક્ત तिक्त द्रव्यसे युक्त, दीपनम् દીપન દ્રવ્ય दीपन द्रव्य, रूक्षम् અને રૂક્ષ દ્રવ્ય હિતકર છે और रूक्ष द्रव्य हितकर हैं, बहुकफे અધિક કફવાળા बहुत कफयुक्त, कृशे કૃશ પુરુષને कृश पुरुषको, शरीरस्य શરીરના शरीरके, आमम् આમદોષની आमदोषकी, परीक्ष्य પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, सकृत् रूक्षम् એકવાર રૂક્ષ દ્રવ્ય एकवार रूक्ष द्रव्य, सकृत् स्निग्धम् એકવાર સ્નિગ્ધ દ્રવ્ય एकवार स्निग्ध द्रव्य, स्नेहयुतम् અને એકવાર સ્નેહયુક્ત और एकवार स्नेहयुक्त, दीपनम् દીપન દ્રવ્ય આપવાં दीपन द्रव्य देना, हितम् હિતકારી છે हितकारी है, बहुपित्तस्य બહુ પિત્તવાળા પુરુષને बहुत पित्तसे युक्त पुरुषको, मधुरसंयुतम् મધુર દ્રવ્યથી યુક્ત मधुर द्रव्यसे युक्त, तिक्तम् તિક્ત तिक्त, दीपनम् તથા દીપન દ્રવ્ય હિતકર છે तथा दीपन द्रव्य हितकर हैं, बहुवातस्य तु બહુવાતવાળાને તો वातप्रबल रोगीको तो, स्नेह-लवण- સ્નેહ-લવણ स्नेह-लवण, अम्ल- युतम् અને અમ્લદ્રવ્ય યુક્ત દીપન દ્રવ્ય और अम्लद्रव्ययुक्त दीपन द्रव्य, हितम् હિતકારી છે हितकारी हैं. तथा તે પ્રમાણે કરવાથી वैसा करनेसे, विधिवत् યથાવિધિ विधिपूर्वक, इन्धनैः પ્રદીપન કરનારાં દ્રવ્યોથી प्रदीपन करनेवाले द्रव्योंसे, एषाम् એ રોગીઓનો इनकी रोगियोंकी, वह्निः અગ્નિ अग्नि, सन्धुक्षति પ્રદીપ્ત થાય છે प्रज्वलित होती है ॥ १९८-२००½ ॥

198-200½. Now hear the treatment at different stages of the diseases.

१९७. विविधास्तक्रयोगाश्च -तक्रप्रयोगा विविधाः (ग. य ब)
१९७¼. ग्रहणीरोगिभिः- ग्रहणीदोषिभिः (ब.)
१९८. ष्ठीवनं—ष्ठीवने (य.)
१९९. परीक्ष्यामं शरीरस्य—क्षीणक्षामशरीरस्य (ब.)
२००½. तथा वह्निरेषां विधिवदिन्धनैः—यदा वह्निः परेषां विधिने-न्धनैः (ब.)

In ptyalism due to kapha type of the disease, dry digestive-stimulants mixed with bitter articles should be given. In a condition of emaciation with excess of kapha, an alternate administration of the dry and the unctuous articles is beneficial; after ascertaining that there is no chyme-morbidity, digestive-stimulants mixed with unctuous, bitter and sweet articles should be given. If the vata is in excess, digestive-stimulants mixed with unctuous, salt and acid articles are beneficial. The gastric fire fed by the fuel of such a regimen gets rekindled.

स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥२०१॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।

स्नेहम् एव સ્નેહને જ स्नेहको ही, **परम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **दुर्बल-अनल-** મંદ અગ્નિને दुर्बल अग्निको, **दीपनम्** પ્રદીપ્ત કરનાર प्रज्वलित करनेवाला, **विद्यात्** જાણવો जाने, **स्नेह-** સ્નેહથી स्नेहसे, **समिद्धस्य** પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિને प्रदीप्त अग्निको, **शमाय** શાંત કરવા માટે शान्त करनेके लिए, **सुगुरु अपि** અત્યંત ભારે પણ अत्यन्त भारी भी, **अन्नम्** અન્ન अन्न, **न अलम्** સમર્થ નથી समर्थ नहीं होता ॥ २०१½ ॥

201-201½. Treatment with unctuous articles should be known as the best stimulant of a weak gastric fire. There is no food, however heavy, that can quench the gastric fire activated by the fuel of unctuous substances.

मन्दाग्निरविपक्वं तु पुरीषं योऽतिसार्यते ॥२०२॥
दीपनीयौषधैर्युक्तां घृतमात्रां पिबेत्तु सः ।

यः मन्दाग्निः तु જે મંદઅગ્નિવાળો પુરુષ जो मंदाग्निवाला पुरुष, **अविपक्वम्** અપક્વ अपक्व, **पुरीषम्** મળયુક્ત मलयुक्त, **अतिसार्यते** અતિસારવાળો હોય છે अतिसारवाला होता है, **सः तु** તેણે वह, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **औषधैः** ઔષધોથી औषधियोंसे, **युक्ताम्** યુક્ત युक्त, **घृतमात्राम्** ઘૃતમાત્રાનું घीकी मात्राको, **पिबेत्** પાન કરવું पीवे ॥ २०२½ ॥

202-202½. The patient, whose gastric fire is weak and who passes frequent stools of undigested fecal matter, should take, in proper dose, the ghee medicated with digestive-stimulants.

तया समानः पवनः प्रसन्नो मार्गमास्थितः ॥२०३॥
अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलम् ।

तया તેનાથી उससे, **प्रसन्नः** નિર્મળ થયેલો प्रसन्न हुआ, **समानः** સમાન समान, **पवनः** વાયુ वायु, **मार्गम्** પોતાના માર્ગને अपने मार्गमें, **आश्रितः** આશ્રય કરી पहुंचकर, **समीपचारित्वात्** અગ્નિની પાસે વિચરતો હોવાથી अग्निके समीपचारी होनेसे, **अग्नेः बलम्** અગ્નિનું બળ अग्निके बलको, **आशु प्रकुरुते** તુરત વધારે છે शीघ्र बढ़ाता है ॥ २०३½ ॥

203-203½. The Samana vata, getting corrected, is re-established in its normal habitat. Due to its movement towards the seat of the gastric fire, it quickly enhances the strength of the gastric fire.

काठिन्याद्यः पुरीषं तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः ॥२०४॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
रौक्ष्यान्मन्दे पिबेत्सर्पिस्तैलं वा दीपनैर्युतम् ॥२०५॥

यः तु मानवः જે મનુષ્ય जो पुरुष, **पुरीषम्** મળને मलको, **काठिन्यात्** કઠિન હોવાથી कठिन होनेके कारण, **कृच्छ्रात्** કષ્ટથી कष्टसे, **मुञ्चति** ત્યાગ કરે છે त्यागता है, **सः नरः** તે મનુષ્યે वह पुरुष, **लवणैः** લવણોથી नमकोंसे, **युक्तम्** યુક્ત युक्त, **घृतम्** ઘી घृत, **अन्नावग्रहम्** આહારના મધ્યમાં अन्नके मध्यमें, **पिबेत्**

२०२. मन्दाग्निरविपक्वं तु—मन्दाग्निरपि पक्वं तु (क.) हृद

२०३. प्रसन्नो—प्रशान्तो (ग.)

पीवुं पीवे, रौक्ष्यात् રૂક્ષતાને લઈને रूक्षतासे, मन्दे અગ્નિ મંદ હોય તો अग्नि मन्द होने पर, दीपनैः દીપનીય દ્રવ્યોથી दीपनीय औषधियोंसे, युतम् યુક્ત युक्त, सर्पिः ઘી घी, तैलम् वा અથવા તેલ या तैल, पिबेत् પીવું पीवे ॥ २०४-२०५॥

204-205. The person, who passes stools with difficulty owing to its formation into scybalous masses, should drink ghee mixed with salt in the midst of his meal, and in a condition of the gastric fire, weakened by dryness, he may drink ghee or oil mixed with digestive-stimulants.

हेतुविशेषान्मन्देऽग्नौ चिकित्साविशेषः—

अतिस्नेहात्तु मन्देऽग्नौ चूर्णारिष्टासवा हिताः ।
भिन्ने गुदोपलेपात्तु मले तैलसुरासवाः ॥२०६॥
उदावर्तात्तु मन्देऽग्नौ निरूहाः स्नेहबस्तयः ।
दोषवृध्द्या तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दोषविधिं चरेत् २०७॥

अतिस्नेहात् तु અતિશય સ્નેહના પ્રયોગથી स्नेहके अति सेवनसे, **अग्नौ मन्दे** અગ્નિ મંદ થયો હોય તો अग्नि मंद होने पर, **चूर्ण-** ચૂર્ણ चूर्ण, **अरिष्ट-** અરિષ્ટ अरिष्ट, **आसवाः** તથા આસવો तथा आसव, **हिताः** હિતકારી છે हितकर हैं, **मले** મલ मलके, **भिन्ने** પાતળો થતાં पतले होने पर, **गुदोपलेपात् तु** ગુદાનો લેપ વિશેષે કરી થવાથી અગ્નિ મંદ થતાં गुदाके विशेषतः लिप्त होनेके कारण अग्नि मन्द होने पर, **तैल-** તેલ तैल, **सुरा-** સુરા सुरा, **आसवाः** અને આસવો પીવા और आसव पीवे, **उदावर्तात् तु** ઉદાવર્તથી उदावर्तके कारण तो, **अग्नौ** અગ્નિ अग्निके, **मन्दे** મંદ થયો હોય તો मन्द होनेपर, **निरूहाः** નિરૂહબસ્તિઓ निरूहबस्तियां, **स्नेहबस्तयः** તથા સ્નેહબસ્તિઓ હિતકર છે तथा स्नेहबस्तियां हितकर हैं, **दोषवृद्धया तु** અને દોષો વધવાથી तथा दोषके बढ़नेके कारण, **अग्नौ** અગ્નિ अग्निके, **मन्दे** મંદ થયો હોય તો मंद होने पर, **शुद्धः** સંશોધન કરાવેલા પુરુષે संशोधन कराया हुआ पुरुष, **दोषविधिम्** તે દોષોનો ઉપચારવિધિ उन दोषोंकी चिकित्साविधि, **चरेत्** કરવો करे ॥ २०६-२०७॥

206-207. If the gastric fire is weak owing to over-unctuousness, then powders or medicated and simple wines are beneficial. If the stools are loose due to excessive mucus-secretion in the rectum, the patient should take oils or sura or other wines. If the gastric fire is weak due to misperistalsis, evacuative and unctuous enemata are indicated; and if the weakness is due to excess of humoral morbidity in the body, he should undergo purificatory procedures and observe systematic regimen.

व्याधियुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ।
उपवासाच्च मन्देऽग्नौ यवागूभिः पिबेद्घृतम् ॥२०८॥
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ।

व्याधियुक्तस्य વ્યાધિયુક્ત પુરુષનો व्याधिसे पीड़ित पुरुषको, **मन्दे तु** અગ્નિ મંદ હોતાં अग्नि मन्द होने पर, **सर्पिः एव** ઘૃત જ घी ही, **अग्निदीपनम्** અગ્નિદીપન કરનાર છે अग्निदीपन है, **उपवासात् च** અને ઉપવાસથી और उपवाससे, **अग्नौ** અગ્નિ अग्नि, **मन्दे** મંદ થયો હોય તો मन्द होने पर, **यवागूभिः** યવાગૂઓ સાથે यवागुओंके साथ, **घृतम्** ઘૃતનું घी, **पिबेत्** પાન કરવું पीवे, **अन्न-** અન્નના अन्नके, **अवपीडितम्** મધ્યમાં પીધેલું बीचमें लिया हुआ, **तत्** તે वह, **दीपनम्** દીપન दीपन, **बल्यम्** બલ આપનાર बल्य, **बृंहणम्** અને બૃંહણ છે बृंहण है ॥ २०८½ ॥

208-208½. If the gastric fire is weak in one already suffering from disease, ghee is the only stimulant of such

२०७. मन्देऽग्नौ—म[illegible]ग्निः (ध.)

२०८½. अन्नावपीडितं बल्यं—अन्नावपीडिते चाल्ं (ख. ड. त.)
,, अन्नावपीडितं—अन्नावलीढितं (फ.)

gastric fire. If the gastric fire is weak owing to fasting, ghee mixed with gruel should be taken; and ghee taken in the course of a meal is a promoter of strength, digestive-stimulant and roborant.

दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ॥२०९॥
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम् ।
लघु, तीक्ष्णोष्णशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् २१०
मांसोपचितमांसत्वात्तथाऽऽशुतरबृंहणाः ।
नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥२११॥
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वाऽतीन्धनावृतः ।

दीर्घकाल- લાંબા વખત સુધી दीर्घकाल तक, प्रसङ्गात् तु રોગના સંબંધથી रोगयुक्त होनेसे, क्षाम- શુષ્ક शुष्क, क्षीण- દુર્બલ क्षीण, कृशान् तथा कृश और कृश, नरान् માણસોને पुरुषोंको, पिशित- માંસનું मांसका, अशिनाम् ભક્ષણ કરનારાં भक्षण करनेवाले, प्रसहानाम् પ્રસહ પ્રાણીઓના प्रसह प्राणियोंके, साम्लैः અમ્લ રસવાળા खट्टे, रसैः માંસરસોસહિત मांस- रसोंसे, लघु લઘુ लघु, भोजयेत् ભોજન કરાવવું भोजन करावे, ते તેઓ वे, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, शोधित्वात् અને શોધન કરનારાં હોવાથી और शोधनकारक होनेसे, अनलम् અગ્નિને अग्निको, आशु શીઘ્ર शीघ्र, दीपयन्ति પ્રદીપ્ત કરે છે प्रदीप्त करते हैं, मांस- તથા માંસથી तथा मांससे, उपचित- વધેલ पुष्ट, मांसत्वात् માંસવાળાં હોવાથી मांसवाले होनेसे, आशुतर- અતિ શીઘ્ર शीघ्रतर, बृंहणाः બૃંહણ કરનારાં છે बृंहण करनेवाले होते हैं, यथा જેવી રીતે जैसे, वह्निः અગ્નિ अग्नि, निरिन्धनः બળતણ વિનાનો હોય તો સળગતો નથી इंधनरहित हो तो नहीं जलती, अल्पः वा કે થોડો હોઈ या थोड़ी हो कर, अतीन्धनावृतः અતિશય બળતણવાળો હોય તો બળતો નથી अतिशय इन्धनयुक्त हो तो नहीं जलती, कायाग्निः તેવી રીતે શરીરનો અગ્નિ उसी तरह कायाग्नि, अभोजनेन ભોજન ન કરવાથી अनशनसे, न પ્રદીપ્ત થતો નથી नहीं प्रदी[illegible] अतिभोजनात् કે અતિભોજનથી પ્રદીપ્ત થતો નથી या अतिभोजनसे, न दीप्यते પ્રદીપ્ત થતો નથી नहीं प्रदीप्त होती ॥ २०९-२११½ ॥

209-211½. The physician should give light food mixed with meat-juice of the tearer and carnivorous group of creatures slightly acidified, to persons who are weak, wasted and emaciated by very prolonged illness. Such flesh, owing to its acute and hot quality, purifies and activates the gastric fire quickly; and as it is formed of the flesh of other animals it acts as a very quick roborant. The gastric fire is not kindled by either fasting, under-eating or over-eating, just as a fire does not get enkindled by either lack of fuel, or inadequate fuel or by being covered up with excess of fuel.

अन्नस्य सम्यग्योगस्याग्निजनकत्वम् —

स्नेहान्नविधिभिश्चित्रैश्चूर्णारिष्टसुरासवैः ॥२१२॥
सम्यक्प्रयुक्तैर्भिषजा बलमग्नेः प्रवर्धते ।

भिषजा વૈદ્યે वैद्यद्वारा, सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरह, प्रयुक्तैः પ્રયોજેલ प्रयुक्त, चित्रैः વિવિધ विविध, स्नेह- સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, अन्न- અન્નની अन्नकी, विधिभिः વિધિ विधि, चूर्ण- ચૂર્ણ चूर्ण, अरिष्ट- અરિષ્ટ अरिष्ट, सुरा- સુરા सुरा, आसवैः અને આસવોથી तथा आसवोंसे, अग्नेः જઠરાગ્નિનું अग्निका, बलम् બલ बल, प्रवर्धते વધે છે बढ़ता है ॥ २१२½ ॥

212-212½. When the regimen of various unctuous articles of diet, the powders, decoctive wines, sura and other wines have been properly administered

२१२. स्नेहान्नविधिभिश्चित्रैश्चूर्णारिष्ट—स्नेहान्नपानैर्विविधैश्चूर्णा - रिष्ट (ब. ध. द. ष. ब.)

२१२½. सम्यक्प्रयुक्तैर्भिषजा—प्रयुक्तैर्भि[illegible] सम्यक् (ब.)

by the physician, the strength of the gastric fire begins to increase.

यथा हि सारदार्वैग्निः स्थिरः संतिष्ठते चिरम् ॥२१३॥
स्नेहान्नविधिभिस्तद्वदन्तरग्निर्भवेत् स्थिरः ।

यथा हि જેમ जैसे, **सार-दारु-अग्निः** મજબૂત કાષ્ઠનો અગ્નિ कठिन लकड़ीकी अग्नि, **स्थिरः** સ્થિર स्थिर, **चिरम्** અને લાંબા વખત સુધી और चिरकाल तक, **संतिष्ठते** રહે છે रहती है, **तद्वत्** તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, **स्नेह-** સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त **अन्नविधिभिः** અન્નવિધિથી अन्नविधिसे, **अंतरग्निः** જઠરાગ્નિ अंतराग्नि, **स्थिरः** સ્થિર स्थिर, **भवेत्** થાય છે होती है ॥ २१३½ ॥

213-213½. Just as the fire fed by a hard and strong wood burns steadily and long, so does the gastric fire get steadily established which is fed by a regimen of unctuous diet.

हितं जीर्णे मितं चाश्नंश्चिरमारोग्यमश्नुते ॥२१४॥
अवैषम्येण धातूनामग्निवृद्धौ यतेत ना ।

जीर्णे પચી ગયા પછી जीर्ण होने पर, **हितम्** હિતકારી हित, **मितम्** **च** અને પ્રમાણસર और मात्रामें, **अश्नन्** ભોજન કરતો પુરુષ आहार सेवन करनेसे पुरुष, **चिरम्** લાંબું चिरकाल पर्यन्त, **आरोग्यम्** આરોગ્ય आरोग्यको, **अश्नुते** ભોગવે છે प्राप्त करता है, **ना** મનુષ્યે पुरुष, **धातूनाम्** ધાતુઓની धातुओंकी, **अवैषम्येण** વિષમતા કર્યા વિના विषमता किये बिना, **अग्निवृद्धौ** અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે अग्नि बढ़ानेके लिए, **यतेत** યત્ન કરવો प्रयत्न करे ॥ २१४½ ॥

214-214½. He enjoys good health for long who eats what is wholesome, who eats only after the previous meal has been digested, and who eats in moderation. Man should constantly strive to promote the gastric fire by taking care to prevent the discordance of body-elemen[ts]

समैर्दोषैः समो मध्ये देहस्योष्माऽग्निसंस्थितः ॥२१५॥
पचत्यन्नं तदारोग्यपुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ।

देहस्य દેહના शरीरके, **मध्ये** મધ્યમાં मध्यमें, **अग्निसंस्थितः ऊष्मा** અગ્નિરૂપે રહેલી ઉષ્મા अग्निरूप ऊष्मा, **समैः** સમાન सम, **दोषैः** દોષોથી दोषोंसे **समः** સમાન થઈને सम होकर, **अन्नम्** અન્નને अन्नको, **पचति** પકાવે છે पकाती है, **तत्** તે वह, **आरोग्य-** આરોગ્ય आरोग्य, **पुष्टि-** પુષ્ટિ पुष्टि, **आयुः-** આયુષ્ય आयु, **बलवृद्धये** અને બળની વૃદ્ધિ માટે થાય છે और बल बढ़ानेके लिए होती है ॥ २१५½ ॥

215-215½. When the gastric fire established in the centre of the body is evenly maintained by the proper balance of humors, it digests the food well and promotes health, robustness, life-span and strength.

दोषैर्मन्दोऽतिवृद्धो वा विषमैर्जनयेद्गदान् ॥२१६॥
वाच्यं मन्दस्य तत्रोक्तमतिवृद्धस्य वक्ष्यते ।

विषमैः વિષમ विषम, **दोषैः** દોષોથી दोषोंसे, **मन्दः** મંદ થયેલો मन्द, **अतिवृद्धः वा** કે અતિશય વધી ગયેલો અગ્નિ या अत्यन्त बढ़ी हुई अग्नि, **गदान्** રોગોને रोगोंको, **जनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, **तत्र** ત્યાં वहां. **मन्दस्य** મન્દાગ્નિના સંબંધમાં मन्द अग्निके बारेमें, **वाच्यम्** જે કહેવું જોઈએ તે कहने योग्य, **उक्तम्** કહ્યું છે कह दिया है, **अतिवृद्धस्य** અતિ વધેલા અગ્નિને માટે अत्यन्त बढ़ी हुई अग्निके बारेमें, **वक्ष्यते** હવે કહેવામાં આવશે अब कहा जायगा ॥ २१६½ ॥

216-216½. When it is rendered weak or very severe by the morbid humors, it gives birth to diseases. The weak condition of the gastric fire thus has been fully described; and the severe condition of the gastric fire will now be taken up.

२१६. विषमैः—विषमो (ध.)

अत्यग्नेर्निदानं, लिङ्गं, चिकित्सा च—

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ॥२१७॥
स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ।

नरे મનુષ્ય पुरुषके, **क्षीणकफे** ક્ષીણ કફવાળો થતાં क्षीणकफ होने पर, **कुपितम्** કુપિત થયેલું प्रकुपित, **मारुतानुगम्** વાયુના અનુબંધવાળું वातानुबंध-युक्त, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **स्व-ऊष्मणा** પોતાની ગરમીથી अपनी ऊष्मासे, **पावकस्थाने** અગ્નિના સ્થાનમાં अग्न्याशयमें, **अग्नेः** અગ્નિને अग्निका, **बलम्** બળ बल, **प्रयच्छति** આપે છે बढ़ाती है ॥ २१७½ ॥

217-217½. In one suffering from decrease of the kapha, the pitta gets provoked and following the course of the vata, reaches the seat of the gastric fire and increases its strength by adding its own heat.

तदा लब्धबलो देहे विरूक्षे सानिलोऽनलः ॥२१८॥
परिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ।
पक्त्वाऽन्नं स ततो धातूञ्छोणितादीन् पचत्यपि २१९

तदा ત્યારે तब, **देहे** દેહ देहके, **विरूक्षे** રૂક્ષ હોવાથી रूक्ष होने पर, **लब्धबलः** બળવાન થયેલો बल पायी हुई, **सानिलः** વાતસહિત वायुसे युक्त, **अनलः** અગ્નિ अग्नि, **तैक्ष्ण्यात्** તીક્ષ્ણતાને લઈ तीक्ष्णताके कारण, **अन्नम्** અન્નનો अन्नका, **परिभूय** પરાભવ કરીને पराभव कर, **मुहुः मुहुः** વારંવાર पुनः पुनः, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **पचति** પકાવે છે पकाती है, **ततः सः** પછી તે पश्चात् वह, **अन्नम्** અન્નને अन्नको, **पक्त्वा** પકાવીને पकाकर, **शोणितादीन्** લોહી વગેરે रक्तादि, **धातून् अपि** ધાતુઓને પણ धातुओंको भी, **पचति** પકાવે છે पकाती है ॥ २१८-२१९ ॥

218-219. Having been thus enhanced, the gastric fire combined with the vata in the body in which the unctuous quality, has been lessened, surrounds the food and quickly digests it by its acuteness, as many times as it is offered. Having consumed the food, it begins to consume the body-elements such as blood etc.

ततो दौर्बल्यमातङ्कान्मृत्युं चोपनयेन्नरम् ।
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ॥२२०॥
तृट्श्वासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ।

ततः તેથી इस लिए, **नरम्** મનુષ્યને पुरुषको, **आतङ्कान्** રોગ रोग, **दौर्बल्यम्** દુર્બળતા दुर्बलता, **मृत्युम् च** અને મૃત્યુ और मृत्युकी ओर, **उपनयेत्** પમાડે છે ले जाती है, **अन्ने** રોગી અન્નનું रोगी अन्न, **भुक्ते** ભોજન કરતાં भोजन करते ही, **शान्तिम्** શાંત शान्तिको, **लभते** થાય છે पाता है, **जीर्णमात्रे च** અને જીર્ણ થતાં જ और जीर्ण होते ही, **प्रताम्यति** બેચેની અનુભવે છે बेचैन होता है, **तृट्-** તૃષા प्यास, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **दाह-** દાહ दाह, **मूर्च्छाद्याः** અને મૂર્ચ્છા વગેરે और मूर्च्छा आदि, **व्याधयः** વ્યાધિઓ रोग, **अत्यग्नि-** અગ્નિ અતિશય વધી જવાથી अग्निके अति बढ़नेसे, **संभवाः** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥२२०½॥

220-220½. The man is then afflicted with debility and diseases leading to death. He is pacified when he has ingested his food, but immediately on completion of digestion, he feels fainting. Thirst, dyspnea, burning and fainting etc., are the diseases resulting from excessive or very acute gastric fire (hyperchlorhydria).

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धशीतैर्मधुरविज्जलैः ॥२२१॥
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ।

दीप्तम् જેમ પ્રદીપ્ત जिस तरह प्रदीप्त, **अग्निम्** અગ્નિને अग्निको, **अम्बुभिः** જલથી શાંત કરીએ છીએ

२१७½. स्वोष्मणा पावकस्थाने—सौष्मणा पावकस्थाने (फ.)
२१९. ... प्रभिभूय (ग. ब.)
२२०. प्रताम्यति—प्रशाम्यति (ब.)
२२१. विज्जलैः—पिच्छिलैः (ब.)

तेम जलसे शान्त करते हैं उसी तरह, तम् ते उस, अत्यग्निम् वधी गयेला अग्निने बढ़ी हुई अग्निको, गुरु- गुरु गुरु, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, शीतैः शीत शीत, मधुर- मधुर मधुर, विजलैः अने पिच्छिल और लुवावदार, अन्नपानैः अन्नपानो वडे अन्नपानोंसे, शान्तिम् शांत शान्त, नयेत् करवो करे ॥ २२१½ ॥

221-221½. As a burning fire is quenched by water, similarly the very acute gastric fire should be brought to quiescence by means of heavy, unctuous, sweet and viscous food and drink.

मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥२२२॥
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।

निरिन्धनः इन्धन न मळवाथी इन्धनरहित होकर, अन्तरम् अवकाश अवकाश, लब्ध्वा प्राप्त करीने पाकर, यथा एनम् जेम एने जिस प्रकार इसको, न विपादयेत् न मारी नाखे न मार डाले, अस्य तेम एने वैसे इसको, अजीर्णे अपि अजीर्णमां पण जीर्ण न होनेपर भी, मुहुः मुहुः वारंवार बारबार, भोज्यानि भोजन भोजन, उपहारयेत् कराववुं करावे ॥ २२२½ ॥

222-222½. Even before the digestion of the food is completed, the patient should repeatedly feed lest the gastric fire should at any time go without fuel and begin to feed on the body-elements thus giving rise to complications.

पायसं कृशरां स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥२२३॥
अद्यात्तथौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।

पायसम् दूधपाक पायस, कृशराम् कृशरा कृशरा, स्निग्धम् स्नेहयुक्त स्निग्ध, पैष्टिकम् पिष्टनी बनावट पीठीके पदार्थ, गुडवैकृतम् गोळनी बनावट गुडके पदार्थ, तथा तथा तथा, भृतानि लोढाना सळीआ पर पकावेलां शूल पर पकाये हुए, औदक- जलचर जलीय, आनूप- तथा अनूप देशना प्राणीओनां और कछारके जीवोंके, पिशितानि च मांस मांस, अद्यात् खावां खावे ॥२२३½॥

223-223½. He should be fed on milk-pudding, kedgeree, unctuous pastry, products of gur and the spit-roasted meat of aquatic and wetland creatures.

मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान्स्थिरतोयचरांस्तथा ॥२२४॥
आविकं च भृतं मांसमद्यादत्यग्निनाशनम् ।

तथा विशेषतः तथा विशेषे करीने और विशेषतः, स्थिरतोयचरान् स्थिर पाणीमां रहेवावाळां स्थिर जलमें रहनेवाले, श्लक्ष्णान् चीकाशवाळां पिच्छिल, मत्स्यान् माछलां मत्स्योंको, अत्यग्निनाशनम् अने अतिशय अग्निनो नाश करनार और अति अग्निके नाशक, आविकम् घेटानुं भेड़के, भृतम् शूळपर पकावेल शूलपर पकाये हुए, मांसम् च मांस मांसको, अद्यात् खावां खावे ॥ २२४½ ॥

224-224½. He should take, particularly, fish that are smooth and live in stagnant waters and the spit-roasted meat of sheep, both of which relieve the acute condition of the gastric fire.

यवागूं समधूच्छिष्टां घृतं वा क्षुधितः पिबेत् ॥२२५॥
गोधूमचूर्णमन्थं वा व्यधयित्वा सिरां पिबेत् ।
पयो वा शर्करासर्पिर्जीवनीयौषधैः शृतम् ॥२२६॥

क्षुधितः भूख लागे त्यारे क्षुधित होने पर, समधूच्छिष्टाम् मीणसहित मोमयुक्त, यवागूम् यवागू यवागू, घृतम् वा अथवा घी या घी, पिबेत् पीवुं पीवे, सिराम् व्यधयित्वा अथवा सिरावेध करावी या सिरावेध कराके, गोधूमचूर्ण- घउंना लोटनो गेहूंके आटेका, मन्थम् वा मन्थ मन्थ, शर्करा- अथवा साकर या चीनी, सर्पिः घी घी, जीवनीय- अने जीवनीय और

२२३. कृशराम्–कृशरम् (ब.)
२२३½. भृतानि–[illegible]नि (ब. त.)

२२४½ अग्निनाशनम्–अग्निरावकम् (द. ब.)
,, नाशनम्–वारणम् (ब.)

जीवनीय, औषधैः ઔષધોથી औषधोंसे, शृतम् સિદ્ધ કરેલું *श्रत,* पयः वा દૂધ दूध, पिबेत् પીવું पीवे ॥२२५-२२६॥

225-226. When hungry, the patient should take gruel mixed with bee's wax or take ghee or the supernatent part of the porridge of wheat-powder after undergoing venesection, or he may take the milk that has been prepared with sugar, ghee and the life-promoter group of drugs.

फलानां तैलयोनीनामुत्कुञ्चाश्च सशर्कराः ।
मार्दवं जनयन्त्यग्नेः स्निग्धा मांसरसास्तथा ॥२२७॥

तैलयोनीनाम् જેમાંથી તેલ નીકળે છે તેવાં तैलीय, फलानाम् ફળોની फलोंकी, सशर्कराः સાકરસહિત चीनीसे बनायी, उत्कुञ्चाः च ઉત્કુંચા उत्कुंचा, तथा તથા तथा, स्निग्धाः સ્નેહયુક્ત स्निग्ध, मांसरसाः માંસના રસો मांसरस, अग्नेः અગ્નિની अग्निकी, मार्दवम् મંદતા मंदता, जनयन्ति કરે છે करते हैं ॥ २२७ ॥

227. The bruised oleiferous seeds taken mixed with sugar and similarly meat-juices taken mixed with unctuous substances, reduce the gastric fire to a mild condition.

पिबेच्छीताम्बुना सर्पिर्मधूच्छिष्टेन संयुतम् ।
गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिबेन्नरः ॥२२८॥

नरः મનુષ્યે पुरुष, मधूच्छिष्टेन મીણથી मोमसे, संयुतम् યુક્ત युक्त, सर्पिः ઘૃત घीको, शीताम्बुना ઠંડા પાણીની સાથે ठंडे जलसे, पिबेत् પીવું पीवे, ससर्पिष्कम् અથવા ઘૃતસહિત अथवा घृतयुक्त, गोधूमचूर्णम् ઘઉંનો લોટ गेहूंका आटा, पयसा દૂધની સાથે दूधके साथ, पिबेत् પીવો पीवे ॥ २२८ ॥

228. The patient may take ghee in cold water mixed with bee's wax or he may take powdered wheat with milk and ghee.

आनूपरससिद्धान् वा त्रीन् स्नेहांस्तैलवर्जितान् ।
पयसा संमितं चापि घनं त्रिस्नेहसंयुतम् ॥२२९॥
नारीस्तन्येन संयुक्तां पिबेदौदुम्बरीं त्वचम् ।
ताभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यग्निशान्तये ॥२३०॥

आनूपरस- અથવા આનૂપ પ્રાણીઓના માંસ-રસોથી या आनूप जीवोंके मांसरससे, सिद्धान् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, तैलवर्जितान् તેલ સિવાયના तैलवर्जित, त्रीन् ત્રણ तीन, स्नेहान् वा સ્નેહો પીવા स्नेह पीवे, त्रिस्नेह- અથવા ત્રણ સ્નેહથી या तीन स्नेहसे, संयुतम् યુક્ત युक्त, पयसा દૂધના दूधके, संमितम् સમાન समान मात्रमें, घनम् च अपि દહીં પીવું दही पीवे, नारी- અથવા સ્ત્રીના या स्त्रीके, स्तन्येन દૂધથી दुग्धसे, संयुक्ताम् યુક્ત युक्त औदुम्बरीम् ઉંબરાની गूलरकी, त्वचम् છાલ छाल, पिबेत् પીવી पीवे, ताभ्याम् અથવા તે બન્નેથી या उन दोनोंसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, पायसम् वा દૂધપાક पायसको, अत्यग्निशान्तये અતિશય અગ્નિને શાંત કરવા માટે अति तीव्र अग्निकी शान्तिके लिए, अद्यात् પીવો पीवे ॥ २२९-२३० ॥

229-230. The three unctuous substances, leaving oil from the group of the unctuous articles prepared with the meat-juice of wet-land creatures, or curds which is unformed milk and the three aforesaid unctuous substances may be taken, as also the powdered bark of the the gular fig mixed in breast-milk; or the milk-pudding prepared with both of these may be taken for the relief of the acute condition of the gastric fire.

२२७. मुत्कुञ्चाश्च–मुत्कुञ्चाश्च (ध.)
२२८. संयुतम्–वा युतम् (ध.) हृद
२२९. संमितं–संमितां (ध. ध.)
,, घनं त्रिस्नेहसंयुतम्–घनां त्रिस्नेहसंयुताम् (ध)
२३०. ताभ्यां–आभ्यां (ध.)
,, पायसं सिद्धम्–पाययेत् सिद्धा[ ] (ध.)

श्यामात्रिवृद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
असकृत् पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥२३१॥
प्रसमीक्ष्य भिषक् प्राज्ञस्तस्मै दद्याद्विधानवित् ।

विधानवित् વિધાનને જાણનાર और विधि जाननेवाला, प्राज्ञः વિદ્વાન बुद्धिमान, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, प्रसमीक्ष्य વિચારીને परीक्षा करके, तस्मै તેને उसको, श्यामा- કાળું નસોતર नीली, त्रिवृत्- તથા સફેદ નસોતરથી और सफेद त्रिवृतसे, विपक्वम् પકાવેલા सिद्ध, पयः દૂધનું दूधका, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, पित्तशान्त्यर्थम् પિત્તના શમન માટે पित्तकी शान्तिके लिए, असकृत् વારંવાર बारबार, दद्यात् આપવું देवे, पायस- અને વિરેચન પછી દૂધપાકનું और विरेचनके पश्चात् पायसका, प्रति- भोजनम् ભોજન भोजन, दद्यात् આપવું देवे ॥२३१½॥

231-231½. The patient may be given repeated purgation by the wise and expert physician, after investigation, with milk prepared with black turpeth and turpeth for allaying pitta; it should be followed by a diet of milk-pudding.

यत्किञ्चिन्मधुरं मेद्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ॥२३२॥
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ।

यत् किंचित् જે કાંઈ जो कुछ, मधुरम् મધુર मधुर मेद्यम् મેદકારક मेद्य, श्लेष्मलम् અને કફકર और कफकारक, गुरुभोजनम् ભારે ભોજન गुरु भोजन, तत् सर्वम् એ સઘળું वह सब, भुक्त्वा તથા જમીને तथा खाकर, दिवा प्रस्वपनम् દિવસે સૂઈ જવું दिनमें सोना, अत्यग्निहितम् અતિશય અગ્નિને માટે હિતકારી છે अति प्रबल अग्निके लिए हितकर है ॥ २३२½ ॥

232-232½. Sleeping in the day after meals and whatever articles are sweet, fatty, promotive of kapha and heavy, are beneficial in a severe condition of the gastric fire.

मेद्यान्यन्नानि योऽत्यग्नावप्रतान्तः समश्नुते ॥२३३॥
न तन्निमित्तं [illegible] लभते पुष्टिमेव च ।

यः જે મનુષ્ય जो मनुष्य, अत्यग्नौ અતિશય અગ્નિમાં अतिप्रबल अग्निमें, अप्रतान्तः ભૂખ વગર પણ क्षुधाके बिना भी, मेद्यानि મેદકારક मेद्य, अन्नानि અન્નનું अन्नोंका, समश्नुते ભોજન કરે છે सेवन करता है, तन्निमित्तम् તે તે કારણથી થનારું वह उस कारणसे होनेवाली, व्यसनम् મૃત્યુ मृत्युको, न लभते પામતો નથી नहीं पाता, पुष्टिम् च एव પરંતુ પુષ્ટિને મેળવે છે परन्तु पुष्टिको पाता है ॥ २३३½ ॥

233-233½. The patient afflicted with acute gastric fire does not come to grief by eating sumptuously of fatty articles of diet even without feeling hungry, but gains in robustness on the contrary.

समाग्नेर्गुणाः —

कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ॥२३४॥
समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ।

कफे કફ कफ, वृद्धे વધવાથી बढ़ने पर, पित्ते અને પિત્ત और पित्त, मारुते च तथा વાયુ और वायुके, जिते જિતાવાથી शान्त होनेपर, समः સમાન सम, अनलः અગ્નિ अग्नि, समधातोः સમાન ધાતુવાળા (સ્વસ્થ) મનુષ્યના समधातुवाले पुरुषके, अन्नम् અન્નને अन्नको, पुष्टि- पुष्टि पुष्टि, आयुः- આયુષ્ય आयु, बलवृद्धये અને બળની વૃદ્ધિ માટે और बलकी वृद्धिके लिए, पचति પચાવે છે पकाती है ॥ २३४½ ॥

234-234½. When the kapha is increased and the pitta and the vata are subdued, the gastric fire, regaining its normality, digests the food and maintains the balanced condition of the body-elements, thus promoting robustness, life span and strength.

समविषमाध्यशनानां लक्षणम्—

भवन्ति चात्र—

पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समशनं मतम् ॥२३५॥

२३१. पित्तशान्त्यर्थं [illegible] हरणम् (ग. च.)

२३३. अप्रतान्तः- अप्रशान्तः (ड. ष. ब.)

विषमं बहु वाऽल्पं वाऽप्यप्राप्तातीतकालयोः ।
भुक्तं पूर्वान्नशेषे तु पुनरध्यशनं मतम् ॥२३६॥
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन्सृजन्ति वा ।

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, **इह** અહીં यहां, **एकत्र** એકત્ર एकत्र, **भुक्तम्** ખાવામાં આવેલું खाया गया, **पथ्य-अपथ्यम्** પથ્ય અને અપથ્ય ભોજન पथ्य और अपथ्य भोजन, **समशनम्** સમશન समशन, **मतम्** કહેવાય છે माना गया है, **बहु वा** બહુ बहुत, **अल्पम् वा** અથવા અલ્પ या अल्प, **अप्राप्त-** અથવા વખતની પૂર્વેનું या समयसे पूर्व, **अतीतकालयोः** અને વખત થઈ ગયા પછીનું ભોજન और समयके बीतने पर किया हुआ भोजन, **विषमम्** વિષમ કહેવાય છે विषम माना गया है, **पूर्वान्नशेषे** પહેલાનું અન્ન પચવામાં બાકી રહેતાં प्रथम भोजनके पचनेमें शेष रहने पर, **भुक्तम्** કરવામાં આવેલું ભોજન किया हुआ भोजन, **तु पुनः** તો तो, **अध्यशनम्** અધ્યશન अध्यशन, **मतम्** કહેવાય છે माना गया है, **एतानि** આ ये, **त्रीणि अपि** ત્રણેય तीनों भी, **मृत्युम् वा** મૃત્યુ અથવા मृत्यु या, **घोरान्** ભયંકર भयंकर, **व्याधीन् वा** વ્યાધિઓ व्याधियोंको, **सृजन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે पैदा करते हैं ॥ २३५-२३६½ ॥

Here are verses again —

235-236½. In this treatise, that is regarded as mixed diet (Samasana) in which the wholesome and the unwhoiesome are mixed together. The irregular diet (Vishamasana) is that which is either excessive or scanty or eaten either too early or too late. That meal is regarded as (Adhyasana) predigestion-meal which is taken before the previous meal has been digested. All these three kinds of abnormal eating give rise to either death or dreadful diseases.

प्रातराशेऽजीर्णेऽपि सायमाशस्य न दूषणत्वम्—

प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ॥२३७॥
दिवा प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ।
तस्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः २३८

प्रातराशे तु સવારનું ભોજન प्रातःकालके भोजनके, **अजीर्णे अपि** પચ્યું ન હોય તોપણ जीर्ण न होने पर भी, **सायमाशः** સાંજનું ભોજન सायंकालका भोजन, **न दुष्यति** દોષકર થતું નથી दोषकर नहीं होता, **हृदयम्** હૃદય हृदय, **पुण्डरीकवत्** કમળની પેઠે कमलकी तरह, **अर्केण** સૂર્યથી सूर्यके कारण, **दिवा** દિવસમાં दिनमें, **प्रबुध्यते** વિકસે છે खिलता है, **तस्मिन्** તે उसके, **विबुद्धे** વિકસિત થતાં खिलने पर, **स्रोतांसि** સ્રોતો स्रोत, **सर्वशः** સર્વ રીતે सब तरहसे, **स्फुटत्वम्** વિકાસ खुल, **यान्ति** પામે છે जाते हैं ॥ २३७-२३८ ॥

237-238. Taking the evening meal even though the morning meal has not been digested, is not injurious. The heart is awakened by the sun in the day like the lotus. When it is awake all the channels of the body are fully dilated.

व्यायामाच्च विहाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ।
न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ॥२३९॥

तेन તેથી उससे, **दिवा** અને દિવસમાં और दिनमें, **व्यायामात् च** વ્યાયામથી व्यायामके कारण, **विहारात् च** તેમજ હરવાફરવાથી एवं विहारके कारण, **चेतसः च** અને ચિત્ત और मनके, **विक्षिप्तत्वात्** વિક્ષિપ્ત હોવાથી इधर उधर जानेके कारण, **अस्य धातवः** એના ધાતુઓ इसकी धातुएं, **क्लेदम्** ક્લેદને क्लिन्न, **न उपगच्छन्ति** પામતા નથી नहीं होती ॥ २३९ ॥

239. They dilate by exertion, movement and mental activity. Hence it is that the body-elements in these

२३६. भुक्तं पूर्वान्नशेषे तु पुनरध्यशनं मतम्-पूर्वान्नशेषे च [ ]ध्यशनं मतम् (फ. ब.)

२३९. विहाराच्च-विचाराच्च (ब. ड. फ[ ])
,, विक्षिप्तत्वाच्च-विक्रुप्तत्वाच्च (ब.[ ])

channels not get softened in the day.

अक्लिन्नेष्वन्नमासिक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति ।
अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्विमिश्रितम् ॥२४०॥
नैव दुष्यति तेनैव समं संपद्यते यथा ।

तेषु अक्लिन्नेषु तेओ क्लेदरहित होता उनके क्लेदरहित होने पर, आसिक्तम् पूर्व अन्नमां नाखेलुं पूर्व अन्नमें छोड़ा हुआ, अन्यत् बीजुं अन्य, अन्नम् अन्न आहार, अविदग्धे अविकृत जैसे अविकृत, क्षीरे दूधमां दूधमें, विमिश्रितम् भेळवेल मिलाये हुए, अन्यद् बीजुं अन्य, क्षीरम् इव दूधनी पेठे दूध, न दुष्यति दूषित थतुं नथी दूषित नहीं होता, न एव दुष्यति ते दूषित थतुं उतना नथी एटलुं ज नहि परंतु वैसे दूषित नहीं होता ही नहीं परन्तु, यथा यथायोग्य रीते यथावत्, तेन एव समम् तेना जेवुं ज उसके समान ही, संपद्यते थई जाय छे हो जाता है ॥ २४०१/२ ॥

240-240½. When new food is mixed with old food which is not softened, it does not get spoilt, even as fresh milk added to milk which has not been sour does not get spoilt by it, but gets well-mixed with it.

नैशे आहारेऽजीर्णे प्रातर्भोजननिषेधः —

रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च ।
यान्ति कोष्ठे परिक्लेदं संवृते देहधातवः ॥२४१॥
क्लिन्नेष्वन्यदपक्केषु तेष्वासिक्तं प्रदुष्यति ।
विदग्धेषु पयःस्वन्यत् पयस्तत्रसिचार्पितम् ॥२४२॥

रात्रौ तु रात्रिमां तो रात्रिमें तो, हृदये हृदय हृदयके, म्लाने संकुचित थतां मुरझा जानेसे, अयनेषु च अने स्रोतो और स्रोतोंके, संवृतेषु संकुचित थतां बन्द होनेसे, कोष्ठे तेमज कोठो एवं कोष्ठके, संवृते संकुचित थतां बन्द होनेसे, देहधातवः देहना धातुओ देहकी धातुएँ परिक्लेदम् क्लेदने क्लेदको, यान्ति पामे छे पाती हैं, तेषु क्लिन्नेषु तेओ क्लेद पामेला होतां उनके क्लेदयुक्त होने पर, अपक्वेषु अपक्व अन्नमां अपक्व अन्नमें, आसिक्तम् नाखेलुं छोड़ा हुआ, अन्यत् बीजुं अन्न दूसरा अन्न, विदग्धेषु विकृत फटे, पयःसु दूधमां दूधमें अर्पितम् नाखेला छोड़े हुए, अन्यत् बीजा दूसरे, तत्र पयः इव ऊना दूधनी पेठे तप्त दूधकी तरह, प्रदुष्यति दूषित थाय छे दुष्ट होता है ॥ २४१-२४२ ॥

241-242. But in the night when the heart gets contracted and the channels as well as the gastro-intestinal tract are contracted, the body-elements get softened. Any thing else added to these which are undigested and softened get spoilt even as boiled milk added to sour milk.

नैशेष्वाहारजातेषु नाविपक्वेषु बुद्धिमान् ।
तस्मादन्यत्समश्नीयात्पालयिष्यन्बलायुषी ॥२४३॥

तस्मात् तेथी उस लिए बलायुषी बळ तथा आयुष्यनुं बल तथा आयुका, पालयिष्यन् पालन करवानी इच्छावाळा पालन करनेकी इच्छावाला, बुद्धिमान् बुद्धिमान पुरुषे बुद्धिमान पुरुष, नैशेषु रात्रिना रात्रिके, आहारजातेषु आहारो भोजनके अविपक्वेषु पच्या न होय त्यारे न पकने पर, अन्यत् बीजो खोराक अन्य आहार, न समश्नीयात् खावो न जोईए सेवन न करे ॥ २४३ ॥

243. When the food eaten in the night is not fully digested, the wise man, desiring to protect his strength and life, should not take any food.

तत्र श्लोकाः—

अन्तरग्निगुणा देहं यथा धारयते च सः ।
यथाऽन्नं पच्यते यांश्च यथाऽऽहारः करोत्यपि॥२४४॥

२४०. अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्विमिश्रितम् --अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत् संमिश्रितं पयः (फ.)
[२]४१. परिक्ले[illegible]क्लेदं (व.)
[२]४२. [illegible]-पयस्तप्तेष्विवार्पितम् ([illegible]. फ.)

२४४. तत्र श्लोकाः--संग्रहश्लोकाः (व.)
,, धारयते च सः--संधारयेच्च सः (फ[illegible]

येऽग्नयो यांश्च पुष्यन्ति यावन्तो ये पचन्ति यान् ।
रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मलानां तेभ्य एव च ॥२४५॥
वृष्याणामाशुकृद्धेतुर्धातुकालोद्भवक्रमः ।
रोगैकदेशकृद्धेतुरन्तरग्निर्यथाऽधिकः ॥२४६॥
प्रदुष्यति यथा दुष्टो यान् रोगाञ्जनयत्यपि ।
ग्रहणी या यथा यच्च ग्रहणीदोषलक्षणम् ॥२४७॥
पूर्वरूपं पृथक् चैव व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ।
चतुर्विधस्य निर्दिष्टं तथा चावस्थिकी क्रिया ॥२४८॥
जायते च यथाऽत्यग्निर्यच्च तस्य चिकित्सितम् ।
उक्तवानिह तत् सर्वं ग्रहणीदोषके मुनिः ॥२४९॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना श्लोको छे के उपसंहारके श्लोक हैं कि, अन्तरग्नि- जठराग्निना अंतरग्निके, गुणाः गुणो गुण, सः च ते वह, यथा जे रीते जैसे, देहम् देहनुं शरीरको, धारयते धारण करे छे धारण करती है, यथा अन्नम् पच्यते जे रीते अन्ननुं पाचन थाय छे जिस तरह अन्न पकाती है, आहारः च आहार आहार, यथा जे रीते जिस तरह, यान् जे गुणोने जिन गुणोंको, करोति अपि करे छे करती है, ये अग्नयः जे अग्निओ जो अग्नियां, यान् च जेओनुं जिनको, पुष्यन्ति पोषण करे छे पुष्ट करती हैं, ये जे जो, यावन्तः जेटला प्रकारना छे जितने प्रकारकी हैं, यान् जेनुं जिनको, पचन्ति पाचन करे छे पकाती हैं, रसादीनाम् च रसादि धातुओनी रसादियोंकी, क्रमोत्पत्तिः क्रमिक उत्पत्ति क्रमशः उत्पत्ति, तेभ्यः एव अने तेमांथी और उनसे ही, मलानाम् मळोनी उत्पत्ति मलोंकी उत्पत्ति, वृष्याणाम् वृष्य पदार्थोनी वृष्य पदार्थोंका, आशुकृत् हेतुः शीघ्रकारितानुं कारण आशु परिणामकारी होनेका कारण, धातुकालः धातुओनी काळ प्रमाणे धातुओंका कालके अनुसार, उद्भवक्रमः उत्पत्तिनो क्रम उत्पत्तिक्रम, रोगैकदेशकृत् रोग एक भागमां थवानुं रोगोंके एक अवयवमें होनेका, हेतुः कारण हेतु, यथा जेवी रीते जैसे, अन्तरग्निः अंतराग्नि अंतरग्नि, अधिकः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, यथा जेवी रीते जैसे, प्रदुष्यति दूषित थाय छे दूषित होती है, दुष्टः दूषित थईने दूषित होकर, यान् रोगान् जे रोगोने जिन रोगोंको, जनयति अपि उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है, या जेने जिसे, ग्रहणी ग्रहणी कहेवामां आवे छे ग्रहणी कहते हैं, यथा ग्रहणी जेवी रीते कर्म करे छे ग्रहणी जैसे कर्म करती है, यत् च अने जे और जो, ग्रहणीदोष- ग्रहणीरोगनुं ग्रहणीरोगका, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है, पूर्वरूपम् जे पूर्वरूप छे जो पूर्वरूप हैं, चतुर्विधस्य चार प्रकारनी ग्रहणीओनुं चारों प्रकारकी ग्रहणीके पृथक् च एव पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, सचिकित्सितम् चिकित्सासहित चिकित्सासहित, व्यञ्जनम् जे लक्षण जो लक्षण, निर्दिष्टम् कह्यां छे बताये हैं, तथा चावस्थिकी ग्रहणीना अवस्थाविशेषनी ग्रहणीके अवस्थाविशेषकी, क्रिया जे चिकित्सा छे जो चिकित्सा है, यथा च जे रीते जैसे, अत्यग्निः अत्यग्नि अत्यग्नि, जायते थाय छे उत्पन्न होती है, तस्य च अने तेनी और उसकी, यत् जे जो, चिकित्सितम् चिकित्सा छे चिकित्सा है, तत् सर्वम् ते सर्व वह सब, मुनिः मुनिए मुनिने, इह अहीं यहां, ग्रहणीदोषके ग्रहणीदोष अध्यायमां ग्रहणीदोष अध्यायमें, उक्तवान् कह्युं छे कह दिया है ॥ २४४-२४९ ॥

२४७. प्रदुष्यति–संदुष्यति (घ.)
,, या यथा यच्च–या समासाच्च (घ. च.)
२४८. तथा चावस्थिकी–तथैवावस्थिकी (क. घ.)
,, निर्दिष्टं–निर्दिष्टा (च)
२४९. [illegible] तत् सर्वं–तदुक्तवानशेषेण (क. ब.)

Here are the recapitulatory verses :—

244-249. The characteristics of the gastric fire, how it preserves the body, how the food is digested, and what things food creates and how, the various kinds of body-fire and what they nourish, their number, and what elements they ripen, the order of the transformations of body-elements such as nutrient fluid etc. as well as the excretory matter given out by each of them, the causes for the quick efficacy of virilific drugs, the time and order [illegible] the production [illegible] the body-elements, the cause of [illegible]

of disea[illegible] the significance of the gastric fi[illegible] how it vitiates the metabolism when it is increased, what diseases it gives rise to when vitiated, the definition of the assimilation system, the signs and symptoms of assimilation-disorders, the premonitory symptoms of each type, its signs and symptoms and therapeutics, the description of the four kinds of assimilation-disorders, and treatment of various stages of disease, the etiology of the acute condition of the gastric fire and its treatment—all this the sage has expounded in this chapter on the therapeutics of Assimilation-disorders.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते
चिकित्सास्थाने ग्रहणीचिकित्सितं नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાનમાં चिकित्सास्थानमें, ग्रहणीचिकित्सितम् 'ગ્રહણીચિકિત્સિત' 'ग्रहणीचिकित्सित', नाम નામનો नामका, पञ्चदशः પંદરમો पंद्रहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १५ ॥

15. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifteenth chapter entitled 'The Therapeutics of Assimilation-disorders' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

द्वितीयः खण्डः समाप्तः ।

PRINTED BY
Gunvantrai Acharya
At Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR